Sri Ramayana

The commentator of Āryāsaptaśatí (I 36) Ānanda paṇḍita cites to this respect another śloka.[1]

गिरिजायाः कुचौ वन्दे भवभूति-सितानतौ ।

which is attributed to Bhavabhūti in another work Sadukti-karṇámṛta (I. 109)[2]. It is said that in composing this verse, be received the epithet Bhavabhūti. Kaṇe says that the commentators were only led by the different etymologies of the word Bhavabhūti, which in fact was the real name of the poet. He argues that firstly, the commentators were not in agreement about the verse on account of which the poet earned this above epithet, secondly, Ghanaśyáma and Vīrarāghava give another anecedote that Śiva manifested himself to the poet in the from of a Brāhmaṇa and bestowed upon him wealth (Bhūti), thirdly, all the ancient critics from Rájaśekhara downward mention it as the real name of the poet and not an epithet or title, fourthly, in one of the works of Bhavabhūti it is clearly mentioned "Bhavabhūti nāmā." Therefore, all these arguments indicate that Bhavabhūti as the real name of the poet.

His scholarship.

Bhavabhūti came not only of a highly cultured ... himself had been a profound scholar. ... thorough scholar of the Veda, and ... Yoga philosophies and political and

...mous citation of Rasikà-Jìvana. (Regnaud ...s, 1884. P. 209).

... Vacanámṛta by F. W. Thomas P. 60.

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-

माहेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्याचतुष्टयसहितम् ।

मुनिभावप्रकाशिकादिव्याख्योद्धृत-

टिप्पणीसमलङ्कृतं च ।

तृतीयो भागः ।

काण्डद्वयात्मकः ।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

अध्यक्षः-"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर"-मुद्रणालयः,

कल्याण-बम्बई.

संवत् १९९२, शके १८५७.

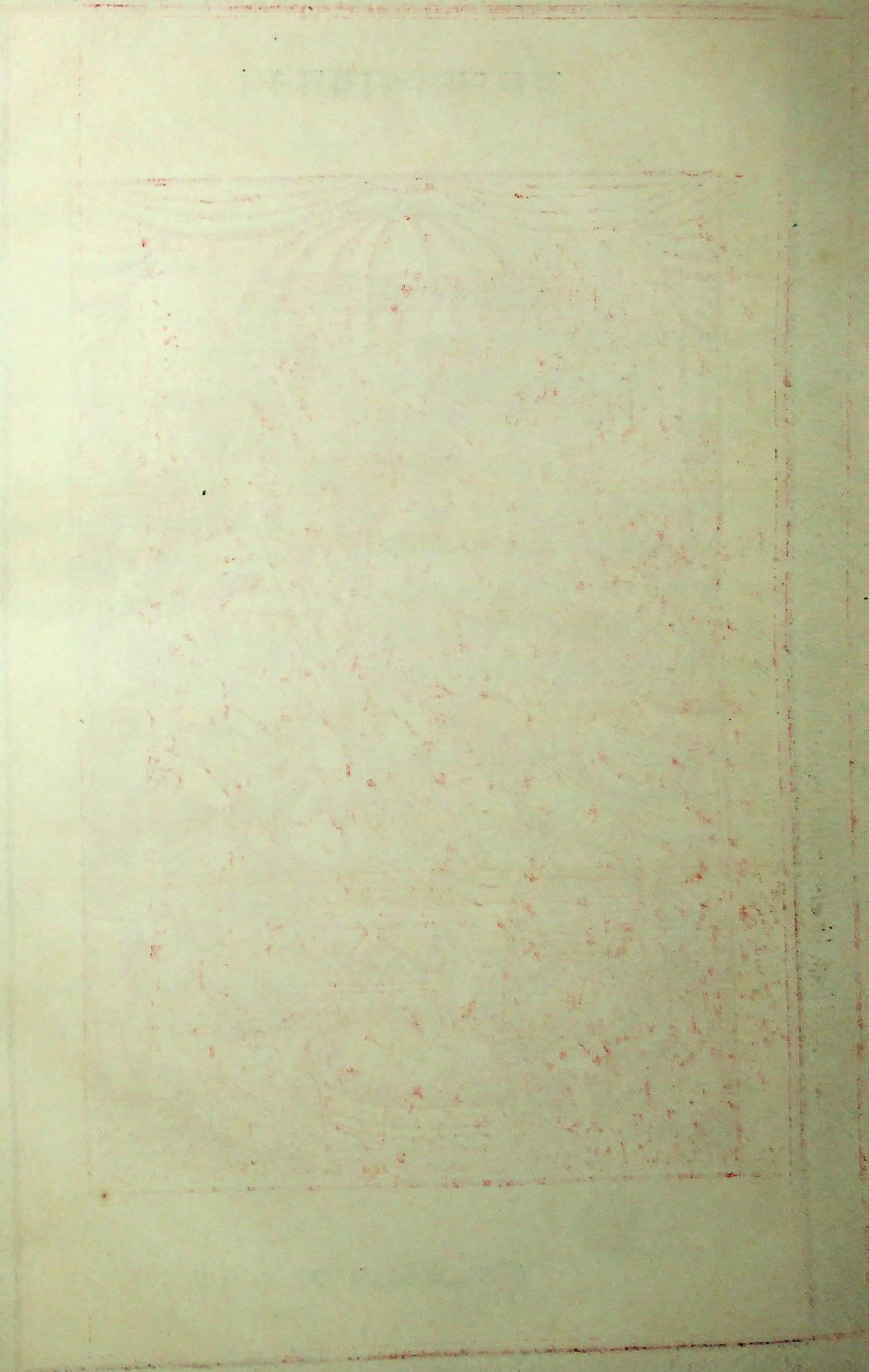

मुद्रक और प्रकाशक-

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

मालिक-"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-प्रेस, कल्याण-बम्बई.

श्रीरामपंचायतन।

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीरघुनन्दनपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणप्रधानविषयानुक्रमणिका ।

निरसनस्वभावं रामप्रभावं च निवेद्य सीताप्रतिप्रदानस्यावश्यकर्तव्यतां ज्ञापयामासेति ख्यापयामास नवमे ९

अथ पुनः परस्मिन्नहनि कृतधर्मार्थनिश्चयेन प्रज्ञाताधर्ममार्गदूषणेन विभीषणेन अग्रजसदनं गतेन तस्मै सीतानयनप्रभृति लङ्कायां जातानि नानाविधानि दिव्यभौमभौतिकदुर्निमित्तानि सम्यङ् निवेद्य तच्छान्तितया रामाय सीताप्रदानकर्तव्यतायां पुनरुपदिष्टायां तदानीं तच्छ्रवणजातक्रोधेन रावणेन विभीषणोक्तमार्गस्यायुक्ततामदर्शनपूर्वकं तं विसृज्यान्तःपुरं प्राविश्यतेत्यदर्शयद्दशमे १०

अथ परेद्युर्विभीषणाद्युपदेशजनितचिन्ताव्याकुलहृदयेन रावणेन मन्त्रकरणाय तदुचिता सभा मन्त्रिभिः सह प्रविष्टेत्यारैकादशे ११

अथ स्वाभिमतानुसारेण मन्त्रं चिकीर्षू रावणः नगररक्षाविधानपूर्वकं परिषन्मध्ये स्वाभिमतं सीतामप्रदाय रामनिरसनं तदुपायचिन्ताकर्तव्यतां च मन्त्रिभ्यः कथयामास, अथ कुम्भकर्णः कुपितः सन् दैवात्त्वं जीवसि यदस्माभिरनालोच्य महावीरेण रामेण वैरमुदपादयः अत इदानीमालोचनाकरणं मुक्तवस्तुसदसद्विचारतुल्यम्, अथापि मत्पराक्रमेण सर्वं समीकरिष्यामीत्यभाणीदित्यवोचद्द्वादशे १२

अथ कुपितं रावणं प्रति महापार्श्वेन सीतां बलात्कारेणानुभवेत्युपदेशं, ततो रावणेन पूर्वं पुञ्जिकस्थलाबलात्कारसंभोगकुपितपितामहशापेन सीताबलात्कारे शिरःकपालं स्फुटीभविष्यति अतः तया कर्तुं चिन्तयितुमपि न शक्यामिति प्रत्युत्तरदानं चाभ्यधत्त त्रयोदशे

अथ तत्र पुनर्विभीषणेन श्रीरामस्य सर्वैरपि दुर्जयताप्रतिपादनपूर्वकं सीताया अप्रदाने निखिलराक्षसविनाशो रावणस्य च विनाशः सिद्ध इति प्रतिपादनपूर्वकं च सीतायाः प्रदानस्यैव सर्वराक्षसक्षेमहेतुता प्रतिपादितेति प्रत्यपादयच्चतुर्दशे १४

अथेन्द्रजिता विभीषणाधिक्षेपणं, ततो विभीषणेन तद्भर्त्सनपूर्वकं पुनः सीताप्रदानस्यैव कर्तव्यतोपदेशनं चोपदिदेश पञ्चदशे १५

अथ परमाप्ततमस्य परमहितमुपदिशतो विभीषणस्य रावणेन निर्भर्त्सनं, ततो विभीषणेन अप्रतीकारदैवसंविधानसंप्राप्तविनश्यदवस्था भवादृशाः कथं हितं गृह्णीयुः अथाप्युच्यते सर्वथा आत्मानं लङ्कां च रक्षेति प्रत्युत्तरप्रदानं च प्रतिपादयामास षोडशे १६

अथैवमुक्तवतो गदापाणेः सचिवचतुष्टयसहितस्य विभीषणस्य मुहूर्तमात्रेणातिक्रान्तसागरस्य राघवसमीपागमनम्, अथैनं सायुधं चतुर्भिः सहागच्छन्तं प्रेक्ष्य सुग्रीवेणातीव शङ्कितेनानुचरैः सह तद्वधाय प्रयत्नं, तावदाकाशस्थस्यैव विभीषणस्यातिदुष्टरावणसंबन्धम्, तद्धितोपदेशप्रातिक्रियारूपतया तत्कृतमवमानं च पुरस्कृत्य परित्यक्तत्याज्यस्य गृहीतग्राह्यस्य परिगृहीतसुग्रीवादिपुरुषकारस्य स्वस्याकिञ्चनस्यानन्यगतिकस्य श्रीराम एव शरणमित्युद्घोषणम्, तच्छ्रुतवता सुग्रीवेण श्रीरामसन्निधौ तच्छरणागतिनिवेदनपूर्वकं तस्य रावणानुजतया सद्य एव वध्यता युक्तेति सनीतिवचनम्, अथ तच्छ्रवणसंक्षुब्धमनसा शरणागतरक्षणदीक्षितेन रघुवीरेणाङ्गदजाम्बवच्छरभमैन्दहनुमदादीन् प्रति स्वस्वाभिमतकथनाय नियोजनम्, अथाङ्गदादिभिः शत्रुपक्षाददेशकाले समागतोऽयं

अथात्मगेहाद्रावणभवनं प्रति गच्छन्तमतिप्रमाणशरीरं कुम्भकर्णं दृष्टवता रामेण कृतं विभीषणं प्रति कोऽयमिति प्रश्नं, विभीषणेन दत्तं कुम्भकर्णविषयमुत्तरं चादर्शयदेकषष्टितमे ६१

अथ रावणभवनमुपागतं कुम्भकर्णं प्रति रावणेन सान्त्वपूर्वकं सांप्रतिकरामोपद्रवस्य दुर्निवारस्य प्रदर्शनपूर्वकं तदुद्धरणाय प्रार्थनं प्रादर्शयद्द्विषष्टितमे ६२

अथ कुम्भकर्णेन रावणं प्रति विभीषणस्य मम चाभिमतं सीताप्रदानमार्गं तिरस्कृतवता त्वया महाननर्थः संपादित इत्युपालम्भम्, ततो रुष्टं रावणं प्रति पुनस्तदानुकूल्येन प्रतिपक्षप्रतिक्षेपप्रतिज्ञानं चाचख्यौ त्रिषष्टितमे ६३

अथ मन्त्रिकृतानयपक्षमसहमानो महोदरः कुम्भकर्णं निर्भर्त्सयदित्याह चतुःषष्टितमे ६४

अथ युद्धाय कुम्भकर्णनिर्याणमदर्शयत्पञ्चषष्टितमे ६५

अथ कुम्भकर्णस्य वानरैःसह युद्धप्रवृत्तिं, तद्बलाभिहतानामतिभीतानां वानराणां पलायनम्, अङ्गदेन तेषां निवर्तनं च प्राचीकशत्षट्षष्टितमे ६६

अथाङ्गदवचनप्रतिपन्नधैर्याणां वानरयूथपानां युद्धायावस्थानं, क्रमेण तेषां कुम्भकर्णेन पराजयं, ततोऽङ्गदस्य कुम्भकर्णेन पराजयं, पश्चात्सुग्रीवस्य कुम्भकर्णेन सह युद्धं, तदा शैलशृङ्गाभिहतस्य भूमौ पतितस्य सुग्रीवस्य विसंज्ञस्य कुम्भकर्णेन ग्रहणम्, अथ सुग्रीवं दोर्भ्यां गृहीत्वा कुम्भकर्णे प्रयाति लंकाराजवीथीकृतशैत्योपचारलब्धसंज्ञेन सुग्रीवेण तद्गात्रसङ्गादुत्पत्य दशनैः कुम्भकर्णकर्णनासादिकमपहृतवता पुनर्वानरानीकसमागमनम्, अथ कर्णनासादिच्छेदजातलज्जाकोपेन निरर्गलविनिर्गलद्रुधिरधारासेकसमुपजातहृदयमोहपरिलुलितस्वपरविभागतया वानरानिव राक्षसांश्च भक्षयता अतिपातितसौमित्रिणा स्वाभिमुखमागतेन कुम्भकर्णेन सह रामस्य युद्धम्, अथातिरौद्रबीभत्सकुम्भकर्णदर्शनजिहासासंकुचिततद्युद्धलीलारसेन श्रीरामेण क्रमेण तद्बाहुद्वयं तदूरुद्वयं च निकृत्तवता तदास्यं चासंख्येयैः शरैः पूरितवता दिव्येन बाणवर्षेण सकुण्डलस्य तच्छिरसो हरणं चादर्शयत् सप्तषष्टितमे ६७

अथ कुम्भकर्णं हतं श्रुतवता रावणेन बहुविधं प्रालप्यतेत्यभ्याचष्टाष्टषष्टितमे ६८

अथ रावणेन महोदरमहापार्श्वाभ्यां साकं प्रेषितानां तत्कुमाराणां नरान्तकदेवान्तकत्रिशिरोतिकायानां चतुर्णां युद्धायागमनं, तेषु प्रथमतो नरान्तकस्यातिजवनतुरगारूढस्य स्वकरालंकारभूतप्रासविक्षेपविध्वस्तसप्तशतवानरयूथपस्य तद्वयविद्रवद्वानरसेनासंदर्शनसमुपजातकोपसुग्रीवप्रेषितेनाङ्गदलसद्बाहुनाऽङ्गदेनैकमुष्टिप्रहारविध्वस्तनरान्तकवाहनवाजिनां मुष्टयन्तरेण निष्पेषणं संजगादैकोनसप्ततितमे ६९

अथाङ्गदस्य नरान्तकवधकुपितैर्देवान्तकत्रिशिरोमहोदरैस्त्रिभिः सह तुमुलं युद्धं समीक्ष्य तत्साह्यायागतयोर्नीलहनुमतोर्मध्ये हनुमता मुष्टिप्रहारेण देवान्तकप्रमापणम्, अथ नीलेन वृक्षप्रहारेण महोदरहननम्, अथ हनुमत्त्रिशिरसोर्युद्धम्, तत्र हनुमता स्वहस्ततलताडनेन विसंज्ञस्य पतितस्य त्रिशिरसो हस्ताद् गृहीतेनासिना तच्छिरस्त्रितयकर्तनम्, अथ महापार्श्वस्य ऋषभाख्यस्य वानरयूथपस्य चायोधनप्रवृत्तिं, तत्रर्षभेण वानरर्षभेण महापार्श्व-

राक्षससेनां विद्राव्य सीताविपत्तिमिन्द्रजिता कृतां रामाय विज्ञापयितुं ससैन्येन हनुमता प्रास्थीयतेत्यकथयद्द्व्यशीतितमे ८२

अथ हनुमन्मुखादिन्द्रजिता कृतां सीताविपत्तिं श्रुत्वा महान्तं शोकमापन्नस्य रामस्य लक्ष्मणेनाश्वासनमदर्शयत्त्र्यशीतितमे ८३

अथागतेन विभीषणेन रामस्येन्द्रजित्प्रयुक्तमोहनव्यापारतत्त्वमुपादिशता तद्वधाय लक्ष्मणप्रेषणप्रार्थनं व्यवृणुत चतुरशीतितमे ८४

पुनः सम्यग्विभीषणवाक्यसमागतधैर्येण रामेण विभीषणहनुमदङ्गदजाम्बवत्प्रमुखरक्षोवलीमुखसंवृतो लक्ष्मण इन्द्रजिद्वधाय निकुम्भिलां प्रापेत्याह पञ्चाशीतितमे ८५

अथ विभीषणसंदर्शितां निकुम्भिलायाः परितः स्थापितां राक्षससेनां लक्ष्मणहनुमदादिभिर्विध्वंसितां श्रुत्वा बाहिर्निर्गतेन असमाप्ताभिचारिकहोमकर्मणेन्द्रजिता सह हनुमतो युद्धप्रवृत्तिं, तदा विभीषणेन लक्ष्मणं प्रतीन्द्रजितो विध्वंसनाय विज्ञापनं चादर्शयत् षडशीतितमे ८६

अथ विभीषणेन इन्द्रजिद्धोमस्थानभूतनिकुम्भिलास्थन्यग्रोधमूलसमीपं लक्ष्मणं नीतवता लक्ष्मणाय तत्रत्यमिन्द्रजिद्धोमस्थानं प्रदर्श्य तत्प्रवेशात् पूर्वमेव स जेतव्य इति विज्ञापनं, तदा स्वमर्मोद्घाटनं कुर्वाणं विभीषणं दृष्ट्वाऽतिकुपितेनेन्द्रजिता विभीषणनिन्दनं, तस्य विभीषणेन प्रत्युक्तिं चाभिहितवान् सप्ताशीतितमे ८७

अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोरन्योन्यवीरवादपूर्वकं केवलशरैः परस्परं विव्यधनं विवृतवानष्टाशीतितमे ८८

अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः परस्परं शरसहस्रविध्वस्तकवचयोर्महान्तं संप्रहारं प्रकाशितवानेकोननवतितमे ८९

अथ विभीषणेन वानराणामिन्द्रजित्परिवारहननाय प्रोत्साहनं, ततो लक्ष्मणेन्द्रिजतोर्महति चलति संप्रहारे लक्ष्मणेनेन्द्रजित्सारथिविध्वंसनम्, तदा प्रमाथिशरभरभसगन्धमादनैरिन्द्रजिद्रथाश्वानां रथेन सह विध्वंसनं च व्याख्यातवान्नवतितमे ९०

अथेन्द्रजिता अन्यं रथमास्थितेन सह तदीयरथान्तरानयनलाघवातिशयविस्मितानां लक्ष्मणविभीषणादीनां पुनर्युद्धे लक्ष्मणेनेन्द्रजित्सारथिहननं, विभीषणेन तद्रथ्यहयविध्वंसनं, ततः पदातिना तेन विभीषणाय प्रयुक्तयोः शक्तिशरवरयोर्लक्ष्मणेनाविदलनम्, अथोभयोर्वारुणाद्यस्त्रप्रयोगवारणकौशलविस्मापिताखिलवैमानिकयोर्महति संप्रहारे महानुभावेन रामानुजेन दिव्यबाणेन तत्तादृशस्येन्द्रजितः प्रमापणं च कथितवानेकनवतितमे ९१

अथ विभीषणहनुमज्जाम्बवदादिभिः सह लक्ष्मणस्य श्रीरामसमीपागमनाभिवादनेन्द्रजिद्वधकथनानि, ततः परमानन्दभरितेन श्रीरामेण लक्ष्मणं गाढं निपीड्य मूर्ध्न्युपाघ्राय पुनः पुनः सप्रेमवीक्षणपूर्वकं तस्य विभीषणादीनां च श्लाघनं, ततो रामनियुक्तसुषेणाचिकित्साविशेषगतवेदनैर्लक्ष्मणादिभिः सर्वैरिष्टजनैः सह श्रीरामस्य प्रहर्षलाभं च प्रकाशितवान् द्विनवतितमे ९२

अथ श्रुतेन्द्रजिद्वधेन रावणेन बहुशो विलापानन्तरं सर्वराक्षसनिधनमूलकारणमियमेव किल अत इमां वधिष्यामीति सीतावधाय सासिनाऽशोकवनिकागमनं, तावत्सुपार्श्वाख्यमन्त्रिप्रवरसूक्त्युपशान्तकोपानलेन पुनर्गृहं प्रत्यागमनं चाचख्यौ त्रिनवतितमे ९३

अथ रावणप्रेषितस्य एकोनत्रिंशल्लक्षाधिकसप्तकोटिसंख्यासंख्यातरथ-विंशति-

अथ भरतस्य श्रीरामसमागमम्, अथ श्रीरामस्यातिप्रेम्णाअङ्गारोपित भरतस्य पुष्पकविमानेन नन्दिग्रामस्थभरताश्रमप्रवेशम्, अथ पुष्पकं धनदाय प्रतिप्रेषितवता श्रीरामेण भरताश्रमे वसिष्ठादिभिः सह यथोचितं पृथगासने समुपवेशनं चावोचत्रिंशदुत्तरशततमे १३०

अथ तस्मिन् सदसि भरतेन चित्रकूटे पूर्वं स्वकृतप्रपत्तिसूचकाञ्जलिबन्धपूर्वकं श्रीरामं प्रति राज्याभिषेकाङ्गीकरणप्रार्थनं, ततः श्रीरामेण तदनुमोदनपूर्वकं विशोधितजटेन कृतमङ्गलस्नानेन तादृशैर्भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नैः सुग्रीवादिभिश्च सह दिव्यरथेनायोध्याप्रवेशं, तत्र महामाणिक्यमण्डपे दिव्यसिंहासने जाम्बवद्धनुमदादिसमानीतैर्निखिलनदीसमुद्रसम्बन्धिभिः समस्तमाङ्गलिकश्रुतिमन्त्रगणपठनसंभृतवैभवैः रत्नकाञ्चनमयकलशसंभृतैस्तीर्थोदकैः श्रीरामस्य वसिष्ठादिभिर्दिव्याभिषेकं, तत्र श्रीरामेण सर्वेषां विभीषणसुग्रीवाङ्गदहनुमदादीनां संमाननं, तेषां यथागतं स्वस्वनगरगमनम्, अथ भरतं यौवराज्येऽभिषेचितवतः श्रीरामस्य राज्यपरिपालनवैभवं, श्रीरामायणपठनश्रवणादिफलं च विस्तरेण प्रत्यपादयदेकत्रिंशदुत्तरशततमे १३१

इति युद्धकाण्डानुक्रमणिका समाप्ता।

अथोत्तरकाण्डानुक्रमणिका।

अथ राक्षसवधानन्तरं प्राप्तराज्यस्य रामस्य समीपे रावणिवधजनितानन्देन विकसितहृदयपुण्डरीका मुनय आगत्य सौमित्रिं प्रतिनन्दितुमारभमाणाः श्रीरामेण रावणकुम्भकर्णादीन् हित्वा कथमिन्द्रजितं प्रशंसथेति पृष्टा इत्यकथयत्प्रथमे सर्गे १

अथ कुम्भसंभवः शक्रजित्प्रभावं वक्तुमुद्युक्तः स्वशापात् पाण्डरीभूतविग्रहां धृतदौहृदलक्षणां तृणबिन्दुतनयां पुलस्त्य उद्वाह्य तस्यां विश्रवसमजीजनदित्यवोचदित्याचष्ट द्वितीये २

अथ विश्रवसो भरद्वाजसुतायां देववर्णिन्यां वैश्रवणोत्पत्तिं, पुनस्तस्य तपःसन्तुष्टेन पितामहेन लोकपालत्वनिध्यधिपतित्वरूपवरद्वयेन साकं पुष्पकप्रदानं, ततः पित्रा निवेदितलङ्कानिवासं च तेनैव विमानेन पितुः समीपगमनं चावर्णयत्तृतीये ३

अथ श्रीराघवप्रश्नानुगुणं पद्मसम्भवनिर्मितसत्त्वानां राक्षसत्वनामकरणं, तेषु हेतिप्रहेतिसंभवं, हेतेर्विद्युत्केशजननं, विद्युत्केशरताभिलाषिण्या सालकटङ्कटया त्यक्तशिशुरोदनसंजातकरुणापूरितान्तःकरणयोर्गौरीशंकरयोः सांनिध्यं, गौरीप्रीत्यै शंकरेण सुकेशायाकाशगपुरप्रदानं, गौर्या राक्षसानां सद्योगर्भोत्पत्तिरूपमातृवयःसमानरूपपरिचयदानं च व्याचष्टेत्याह चतुर्थे ४

अथ सुकेशभार्यायां देववत्यां माल्यवत्सुमालिमालीनामुद्भवं, तेषां तपसा सन्तुष्टेन ब्रह्मणा वरप्राप्तिं, विश्वकर्मनिर्मितलङ्कावासं, माल्यवतः सुन्दर्यां वज्रमुष्टिविरूपाक्षदुर्मुखसुप्तघ्नयज्ञकोपमत्तोन्मत्तानामनलायाश्च सम्भवं, सुमालेः केतुमत्यां प्रहस्ताकम्पनविकटकालकार्मुकधूम्राक्षदण्डसुपार्श्वसंह्रादिप्रघसभासकर्णानां राकापुष्पोत्कटाकैकसीकुम्भीनसीनां चोत्पत्तिं, मालेर्वसुदायामनलानिलहरसम्पातीनां विभीषणामात्यानामुद्भवं च प्राचीकथत्पञ्चमे ५

अथ माल्यवदादीनां बाधामसहमानानां देवानां महादेवलब्धमन्त्रा... त्रियुग... जयाय तेषां निशिचराणां

पुनर्मारीचेन तोरणदण्डेन यक्षध्वंसनं चाह चतुर्दशे १४

अथ रक्षःसंघनिर्जितयक्षौघवीक्षणातुलरोषेण धनाध्यक्षेण प्रेरितस्य मणिभद्रस्य दशवदनगदाप्रहारेण पार्श्वमौलित्वं, पुनर्मारीचादीनां पलायनं, ततो दशवदनस्य त्र्यम्बकसखेन सद्बुद्धिबोधनं, तदशृण्वता दशाननेन गदाभिहतस्य कुबेरस्य पलायनं, पुष्पकापहरणं चाकथयत्पञ्चदशे १५

अथ दशवदनो धनदं निर्जित्य जयलक्षणं पुष्पकमारूढो मन्त्रिभिः सह कार्त्तिकेयोत्पत्तिस्थानमतिशयशोभायमानं शरवणमतीत्य किंचि रं गत्वा पुष्पकं विष्टब्धं वीक्ष्यावरुह्य मारीचसहायोः नन्दिना क्रीडमानयोः शिवयोर्निवासभूतः पर्वतोऽयं देवैरपि दुरवगाह्य इति प्रतिषिद्धोऽपि द्वितीयशंकरेणावस्थितेन नन्दिना परिहसितेन मद्रूपसदशाकारैर्वानरैस्तव कुलनाशो भवितेति शप्तो निजभुजसंचालितकैलासपरिभ्रमणकातरागराजसुताश्लेषपरवशभूतेशपादाङ्गुष्ठविन्यासविमृदितभुजविंशतिः सामगानपूर्वकं विविधस्तुतिजालैः शंकरं संतोष्य तेनैव मोचितोऽसावस्मिन् निस्त्रिंशमादायाखिललोकरावकाक्रन्दनेन रावणाभिख्यां वहन् महीतले राज्ञां हिंसाया आजगामेत्याह षोडशे १६

अथ रावणेन हिमवद्गिरिसानौ तपश्चरन्त्याः कस्याश्चिच्चीराजिनधारिण्या नामप्रश्नं, कुशध्वजस्य वेदाध्ययनकाले वचसो वेदमयविंदूत्पन्नत्वाद्वेदवतीसंज्ञालाभकथनं, पुनस्तेन भार्यात्वप्रार्थनं, तदलाभात् केशग्रहणं, तया करेण तद्गृहीतकेशच्छेदनं, तव वधार्थं पुनरुत्पत्स्य इति शापोत्सर्गपूर्वकं मग्निप्रवेशं चाह सप्तदशे १७

अथ रावणेनोशीरदेशे सत्रं कुर्वतो मरुत्तस्य युद्धाह्वानं, तद्यज्ञार्थमागतानामिन्द्रयमवरुणकुबेराणां मयूरवायसहंसकृकलासरूपप्राप्तिं, पुनरनेनाग्रजजयप्रशंसनं, तच्छ्रुतवता मरुत्तेन परिहासकरणपूर्वकं युद्धाभिगमनं, संवर्तमुनिना तन्निरोधनं, जयोद्घोषणपूर्वकं रावणस्यान्यतो गमनं, मयूरवायसहंसकृकलासानामिन्द्रयमवरुणकुबेरैर्वरप्रदानं चाहाष्टादशे १८

अथ रावणस्य भूमण्डलभ्रमणं, तत्रस्थितराज्ञां निर्भर्त्सनपूर्वकमयोध्याधिपस्यानरण्यस्य स्ववंश्येनास्य वधाय शापप्राप्तिं च प्राचीकथदेकोनविंशे १९

अथ रावणेन भूमिगतसकलमानवहिंसामसहमानस्य नारदस्यागमनं, पुनरनेन यमजयाय रावणप्रेषणम्, तद्वीक्षणाय नारदस्य यमलोकगमनं चाचष्ट विंशे २०

अथ पूर्वमागतेन नारदेन यमनिकटे रावणागमननिवेदनं, तत्काल एव पुष्पकविमानदर्शनम्, आगतेन रावणेन नारकीबाधाविमोचनं, तद्दर्शनकुपितान्तकभृत्यहिंसितस्वसैन्यवीक्षणजनितरोषस्य रावणस्य यमकिङ्करैर्युद्धारम्भं, तैर्विध्वंसितात्पुष्पकादभिहतस्य रावणस्य मूर्च्छितस्य पतनं, पुनरुत्थितेनानेन पाशुपतास्त्रमोक्षणं, तेन यमकिङ्करदहनं चाहैकविंशे २१

अथ रावणबाधितस्वकिङ्करार्तस्वररक्षोजयध्वनिं श्रुतवतो यमस्य युद्धाभिगमनं, सूतानीतस्यातिभीषणयज्वालामालापरीतस्य पार्श्वयोर्मृत्युकालाभ्यामधिष्ठितस्य रुधिरवर्णवाजियुतस्य पाशतोमरशक्तिप्रभृत्यायुधस्तोमपरिवृतस्य रथस्यारोहणं, मृत्युना रावणवधाय प्रार्थनं, तन्निरोधनपूर्वकं यमेन सर्वजगत्संवर्तकृत्कालदण्डतोलनं, तत्समरचकितैरमरैः सह परमेष्ठ्यागमनं, यमसमीपे ब्रह्मणाऽमोघस्य कालदण्डस्योपसंहारप्रार्थनपूर्वकं रावणस्य निजवरप्रदानमकदनं,

रुद्रैः कुम्भकर्णशरीरदलनं, रावणेन्द्रयोः परस्परं हेतिभिः प्रहारमप्याहाष्टाविंशे २८

अथ रावणबलस्य दशांशावशेषितत्वं, ततो देवसेनया रावणाक्रमणं, तद्वीक्षणजनितामर्षेण रावणिनेन्द्रग्रहणं, सर्वेषां लङ्कागमनं चाहैकोनत्रिंशे २९

अथ ब्रह्मणो लङ्कागमनमिन्द्रविमोचननैमित्तिकमिन्द्रजितो माहेश्वरयागे निर्वर्तितेऽमरत्वं, यागासमाप्तौ तत्क्षणमरणमाप्नुयामिति वरप्रार्थनं, तथैव भवत्विति ब्रह्मणाऽङ्गीकरणपूर्वकमिन्द्रविमोचनं, त्रिदिवगमनाशक्तस्येन्द्रस्य विधात्राऽहल्याबलात्कारजनितमुनिशापनिवर्तनहेतुभूतवैष्णवयागकरणबोधनं, निर्वर्तितवैष्णवयज्ञेन वज्रिणा त्रिदिवाक्रमणं चोक्तवताऽगस्त्येन राघवप्रशंसनं चाह त्रिंशे ३०

अथ पृष्टेनागस्त्येन रावणपराजयकथनमारभमाणेन रावणस्य माहिष्मतीपुरगमनं, तत्र वसुरेतःपुत्रस्यार्जुनस्य जलक्रीडागमनश्रवणान्नर्मदागमनं, तत्र सैकतवेदिकायां सुवर्णलिङ्गार्चनं चाहैकत्रिंशे ३१

अथ कार्तवीर्यार्जुनभुजसेतुपूरितजलप्रवाहसंप्लावितार्थनिर्वर्तितमहादेवपूजोपकरणस्य मन्त्रिभ्यां शुकसारणाभ्यां विज्ञातवृत्तान्तस्य रावणस्य कार्तवीर्येण बन्धनं, माहिष्मतीनगरप्रवेशं चाह द्वात्रिंशे ३२

अथार्जुनबद्धं रावणं विज्ञाय पुलस्त्येन विमोचनं, तयोरग्निसाक्षिकं सख्यकरणं च न्यवेदयत्त्रयस्त्रिंशे ३३

अथ रावणस्य किष्किन्धागमनम्, तत्र संध्यार्थं वालिनो दक्षिणसमुद्रगमनं श्रुत्वा तत्रास्पष्टपदविन्यासं गत्वा वालिनं ग्रहीतुमुद्युक्तस्यास्य वालिना कक्षपुटे ग्रहणं, पश्चात्पश्चिमसमुद्रयानं, तत उत्तराब्धिगमनं, पूर्वसमुद्रे तेनैव सह विगाह्य संध्यामुपास्य किष्किन्धोपवनसीमनि प्रक्षेपणं, ततः कुत इति प्रश्नमुभयोर्मैत्रीप्रसङ्गम्, किष्किन्धायामेकमासावधि वासं चाभ्याचष्ट चतुस्त्रिंशे ३४

अथ श्रीरामेणातिबलशालिनो हनुमतः साचिव्येऽसत्यपि सुग्रीवविप्रवासकारणप्रश्नं, पुनः कुम्भसंभवेन केसरिणः क्षेत्रेऽञ्जनायां जगत्प्राणेनास्य जननं, क्षुधितेन शिशुना फलबुद्ध्योदितस्यादित्यस्य जिघृक्षां, सूर्यबिम्बसमीपे सूर्यं ग्रहीतुमागतस्य विधुन्तुदस्य ग्रहणोद्यमनं, तस्य रोदनमभिज्ञायेन्द्रागमनमिन्द्रवाहनस्यैरावतस्यापि जिघृक्षां वीक्ष्य वज्रिणा कुलिशेन शिशुहननं, ततो भगवतो वायोर्जगतां प्राणैः सह शिशुं हत्वा उदयगुहाप्रवेशं, ततो जगतो निश्चेष्टाव्यापारभीतैरमरैः सह सर्वभूतैः प्रार्थितस्य पितामहस्यागमनम्, गुहायां वायुना नीतस्य शिशोर्वीक्षणमभिहितमित्याचष्ट पञ्चत्रिंशे ३५

अथ मातरिश्वना पादावेशितस्य शिशोर्ब्रह्मणो हस्तस्पर्शेनोज्जीवनम्, ततः सर्वदिक्पालकैः स्वस्वास्त्रैरवध्यत्वम्, आदित्येन स्वतेजसि शतामिकांशदानपूर्वकं स्वस्मिन्विद्याभ्यासयोग्यतायै वरप्रदानम्, विश्वकर्मणा स्वसृष्टायुधैरवध्यत्वं, ब्रह्मास्त्रपाशुपतास्त्रैरप्यवध्यत्ववरप्रदानं, तेषामन्तर्धानं, वज्रप्रहारेणास्य हनुमत्संज्ञालाभं, पुनरस्य ऋष्याश्रमध्वंसनजनितऋषिशापेन स्वबलविस्मारणम्, स्तोत्रेण स्वबलस्फुरणानुग्रहप्रसङ्गम्, पुनरनेन हनुमता सूर्योन्मुखेन पृष्ठगमेन ससूत्रवृत्त्यर्थपदानां नवव्याकरणानामध्ययनं चोक्तवता अगस्त्येन गमनानुज्ञायाचनं, दाशरथिना यज्ञायागमनप्रार्थनं चाह षट्त्रिंशे ३६

अथ प्रभाते वन्दिभिर्मागधैर्वैतालिकैर्विबोधितस्त्रात्रस्य श्रीरामस्य शयनादुत्थानं,

रुद्रैः कुम्भकर्णशरीरदलनं, रावणेन्द्रयोः परस्परं हेतिभिः प्रहारमप्याहाष्टाविंशे २८

अथ रावणबलस्य दशांशावशेषितत्वं, ततो देवसेनया रावणाक्रमणं, तद्वीक्षणजनितामर्षेण रावणिनेन्द्रग्रहणं, सर्वेषां लङ्कागमनं चाहैकोनत्रिंशे २९

अथ ब्रह्मणो लङ्कागमनमिन्द्रविमोचननैमित्तिकमिन्द्रजितो माहेश्वरयागे निर्वर्तितेऽमरत्वं, यागासमाप्तौ तत्क्षणमरणमाप्नुयामिति वरप्रार्थनं, तथैव भवत्विति ब्रह्मणाऽङ्गीकरणपूर्वकमिन्द्रविमोचनं, त्रिदिवगमनाशक्तस्येन्द्रस्य विधात्राऽहल्याबलात्कारजनितमुनिशापनिवर्तनहेतुभूतवैष्णवयागकरणबोधनं, निर्वर्तितवैष्णवयज्ञेन वज्रिणा त्रिदिवाक्रमणं चोक्तवताऽगस्त्येन राघवप्रशंसनं चाह त्रिंशे ३०

अथ पृष्टेनागस्त्येन रावणपराजयकथनमारभमाणेन रावणस्य माहिष्मतीपुरगमनं, तत्र वसुरेतःपुत्रस्यार्जुनस्य जलक्रीडागमनश्रवणान्नर्मदागमनं, तत्र सैकतवेदिकायां सुवर्णलिङ्गार्चनं चाहैकत्रिंशे ३१

अथ कार्तवीर्यार्जुनभुजसेतुपूरितजलप्रवाहसंप्लावितार्थनिर्वर्तितमहादेवपूजोपकरणस्य मन्त्रिभ्यां शुकसारणाभ्यां विज्ञातवृत्तान्तस्य रावणस्य कार्तवीर्येण बन्धनं, माहिष्मतीनगरप्रवेशं चाह द्वात्रिंशे ३२

अथार्जुनबद्धं रावणं विज्ञाय पुलस्त्येन विमोचनं, तयोरग्निसाक्षिकं सख्यकरणं च न्यवेदयत्त्रयस्त्रिंशे ३३

अथ रावणस्य किष्किन्धागमनम्, तत्र संध्यार्थं वालिनो दक्षिणसमुद्रगमनं श्रुत्वा तत्रास्पष्टपदविन्यासं गत्वा वालिनं ग्रहीतुमुद्युक्तस्यास्य वालिना कक्षपुटे ग्रहणं, पश्चात्पश्चिमसमुद्रयानं, तत उत्तराब्धिगमनं, पूर्वसमुद्रे तेनैव सह विमाहन संध्यामुपास्य किष्किन्धोपवनसीमनि प्रक्षेपणं, ततः कुत इति प्रश्नमुभयोर्मैत्रीप्रसङ्गम्, किष्किन्धायामेकमासावधि वासं चाभ्याचष्ट चतुस्त्रिंशे ३४

अथ श्रीरामेणातिबलशालिनो हनुमतः साचिव्येऽसत्यपि सुग्रीवविप्रवासकारणप्रश्नं, पुनः कुम्भसंभवेन केसरिणः क्षेत्रेऽञ्जनायां जगत्प्राणेनास्य जननं, क्षुधितेन शिशुना फलबुद्ध्योदितस्यादित्यस्य जिघृक्षां, सूर्यबिम्बसमीपे सूर्यं ग्रहीतुमागतस्य विधुन्तुदस्य ग्रहणोद्यमनं, तस्य रोदनमभिज्ञायेन्द्रागमनमिन्द्रवाहनस्यैरावतस्यापि जिघृक्षां वीक्ष्य वज्रिणा कुलिशेन शिशुहननं, ततो भगवतो वायोर्जगतां प्राणैः सह शिशुं हृत्वा उदयगुहाप्रवेशं, ततो जगतो निश्चेष्टाव्यापारभीतैरमरैः सह सर्वभूतैः प्रार्थितस्य पितामहस्यागमनम्, गुहायां वायुना नीतस्य शिशोर्वीक्षणमभिहितमित्याचष्ट पञ्चत्रिंशे ३५

अथ मातरिश्वना पादावेशितस्य शिशोर्ब्रह्मणो हस्तस्पर्शेनोज्जीवनम्, ततः सर्वदिक्पालकैः स्वस्वास्त्रैरवध्यत्वम्, आदित्येन स्वतेजसि शतामिकांशदानपूर्वकं स्वस्मिन्विद्याभ्यासयोग्यतायै वरप्रदानम्, विश्वकर्मणा स्वसृष्टायुधैरवध्यत्वं, ब्रह्मास्त्रपाशुपतास्त्रैरप्यवध्यत्ववरप्रदानं, तेषामन्तर्धानं, वज्रप्रहारेणास्य हनुमत्संज्ञालाभं, पुनरस्य ऋष्याश्रमध्वंसनजनितऋषिशापेन स्वबलविस्मारणम्, स्तोत्रेण स्वबलस्फुरणानुग्रहप्रसङ्गम्, पुनरनेन हनुमता सूर्योन्मुखेन पृष्ठगमेन ससूत्रवृत्त्यर्थपदानां नवव्याकरणानामध्ययनं चोक्तवता अगस्त्येन गमनानुज्ञायाचनं, दाशरथिना यज्ञायागमनप्रार्थनं चाह षट्त्रिंशे ३६

अथ प्रभाते वन्दिभिर्मागधैर्वालिकैविरचितस्तोत्रस्य श्रीरामस्य शयनादुत्थानं,

अनेनाग्रजाभिप्रायनिवेदनपूर्वकमत्रैव वाल्मीक्याश्रमोपकण्ठे वसेति कथितमित्याह सप्तचत्वारिंशे ४७

अथ सौमित्रिवाक्यश्रवणमूर्च्छिततायाः सीतायाः पतनं, पुनर्लब्धसंज्ञाया रोदनं, स्वस्या अरण्यवासप्रतिज्ञां, पुनर्लक्ष्मणसुमन्त्रयोर्दूरगमननिरीक्षणाद्विरचितप्रलापं चाहाष्टचत्वारिंशे ४८

अथ मुनिपुत्रैः सीतारोदनं श्रुतवता वाल्मीकिना स्वाश्रमायानीतायाः सीताया ऋषिपत्नीषु समर्पणमकथयदेकोनपञ्चाशे ४९

अथ सीतारामयोर्दुःखस्मरणसंतप्तमानसस्य लक्ष्मणस्य दुःखानिवारणाय सुमन्त्रेण पूर्ववृत्तान्तकथनोपक्रममवर्णयत् पञ्चाशे ५०

अथ सुमन्त्रः, पुत्रोत्पत्तिं तेषामायुःपरिमाणं च पृच्छते दशरथाय दुर्वाससाऽत्रिपुत्रेण विष्णुना स्वचक्रेण भृगुपत्न्या हननं, ततः कुपितस्य भृगोः शापं, तदङ्गीकरणात् भृगोरेव बाधां, पुनः पादपतितस्य तस्य शापाङ्गीकरणात्तव पुत्रत्वेनावतीर्णस्य विष्णोः पत्नीवियोगमेकादशसहस्रहायनपरिमितायुःपरिमाणं, कुशलवयो राज्येऽभिषेकं च कथितमित्याचष्टेत्येकपञ्चाशे ५१

अथ राघ्यामनयोः केशिन्यां वासं, मध्याह्नेऽयोध्याप्रवेशं, लक्ष्मणेन दूयमानमानसाय रामाय नीतिनिदर्शनपूर्वकं समाश्वासनं, ततो वीतदुःखस्य रामस्य संतुष्टिं चाह द्विपञ्चाशे ५२

अथ लक्ष्मणवाक्यश्रवणसंतुष्टेन रामेण विरचितलक्ष्मणप्रशंसनं, त्रिचतुरदिनावधि कार्याणां स्वस्यादर्शनेन शापभीत्या पूर्वं नृगनाम्नो राज्ञः स्वर्गोदानजनितविवादयोर्विप्रयोः कलहनिवृत्त्यर्थमागतयो राजदर्शनमलभमानयोः शापेन कृकलासताप्राप्तिं, कालान्तरेऽवतरिष्यमाणेन वासुदेवेन शापविमोचनरूपां कथां कथयित्वा कार्यिणां वीक्षणार्थं लक्ष्मणप्रेषणं चाह त्रिपञ्चाशे ५३

अथ नृगः किमकरोदिति लक्ष्मणाक्षिप्तेन रामेण कथितं नृगस्य मन्त्रिषु स्वपुत्रस्य वसो राज्याभिषेकनियोजनं, तस्य राजधर्मानुशासनं, निदाघवर्षहिमघ्नानां श्वभ्राणां निर्माणं, तत्रास्य प्रवेशं चाह चतुष्पञ्चाशे ५४

अथापरां कथां वक्तुमुद्युक्तेन रामेण कथितमिक्ष्वाकोर्द्वादशेन पुत्रेण निमिना गौतमाश्रमाभ्याशे वैजयन्तपुरनिर्माणं, तत्र दीर्घसत्राय वसिष्ठवरणं,पुनरन्त्यङ्गिरसभृगुवरणम्, इन्द्रेण पूर्वाहूतस्य वसिष्ठस्य विनाभावाद्राज्ञो गौतमेन यागपूरणमनन्तरमागतेन वसिष्ठेन राज्ञो विदेहत्वशापं, क्रुद्धेन राज्ञाऽपि शापितस्य वसिष्ठस्यापि विदेहत्वप्राप्तिं च निवेदयामास पञ्चपञ्चाशे ५५

अथ विदेहेन वसिष्ठेन पितुर्ब्रह्मणः समीपे धर्मसंरक्षणार्थं स्वस्य शरीराभ्यर्थनं, तेन मित्रावरुणयोः रेतः प्रपद्यस्वेति नियोजनं, क्षीरसागरे वरुणलोकराज्याधिपत्यं प्राप्तेन मित्रेण पूर्ववृताया उर्वश्या वरुणेन पुनर्वरणं, तस्या अ (न) ङ्गीकाराद्वरुणेन कुम्भे रेतस उत्सर्जनं, ततो मित्रेणोर्वश्याः पृथ्व्यां पुरूरवसप्राप्तये शापोत्सर्गं, तथैव पुरूरवसो नहुषोत्पत्तिं चाह षट्पञ्चाशे ५६

अथ तस्मात्कुम्भान्नाहं तव सुत इति मित्रमुक्त्वाऽगस्त्यस्य निर्गमनं, ततो मित्रावरुणयोर्वसिष्ठसंभवं, जातमात्रस्य वसिष्ठस्येक्ष्वाकुणा पौरोहित्याय वरणं, निमेर्देहं गन्धतैलादिभिः संरक्ष्य मुनिभिर्यागपूरणं, तुष्टेन, भृगुणा चोदितैर्देवैर्निमेः सर्वप्राणिनेत्रेषु वासाय वरप्रदानम्, ऋषिभिर्मथितात्तद्देहादुत्पन्नस्य मिथिरिति जननाज्जनक इति विचेतसो देहाज्जन्मना

वैदेह इति च नाम्नां लाभं, मिथेरावासभूतस्य पुरस्य मिथिलेति नामप्राप्तिं चाह सप्तपञ्चाशे ५७

अथ लक्ष्मणेन निमेरशमस्य हेतुप्रश्नं, रामेण सर्वे ययातितुल्या न भवेयुः, पुरा ययातेर्द्वे भार्ये तयोरेका दैत्यतनया शर्मिष्ठा अन्या शुक्रदुहिता देवयानी तयोः क्रमेण पूरुर्यदुरिति द्वौ पुत्रावास्ताम्, राज्ञः शर्मिष्ठापूर्वेः प्रीतिमसहमानयोर्दुहितृदौहित्रयोः प्रीत्यै शुक्रेण ययातिर्जरापीडितशरीरो भवेति शप्तोऽभूदिति कथितमित्याहाष्टपञ्चाशे ५८

अथ ययातेरुशनःशापप्राप्तां जरां पूरौ विनिमय्य यौवनग्रहणं, राज्ञः प्रार्थनामनङ्गीकुर्वते यदवे राक्षसत्वाय शापदानं, पूरोर्यौवनं पुनर्दत्त्वा राज्याभिषेकं चाहैकोनषष्टितमे ५९

अथ कदाचिद्वसन्तसमये सभायां श्रीरामसान्निधौ सुमन्त्रेण यमुनातीरवासिनां भार्गवच्यवनादितपस्विनामागमननिवेदनं, पुनर्द्वाःस्थेनान्तःप्रवेशितानामुपायनग्रहणपूर्वकमागमनकारणप्रश्नं, श्रीरामकृतकार्यनिर्वहणसङ्गरश्रवणसंतुष्टैर्विरचिताववप्रशंसनं चाह षष्टितमे ६०

अथ भार्गवेण ब्रह्मण्यस्य शरण्यस्य देवप्रियस्य लोलापुत्रस्य मधोस्तपसाऽऽराधितेन भगवता शंकरेण स्वशूलप्रदानम्, अथ तेन स्ववंश्यानामपि पारम्पर्येण शूलस्थैर्याभ्यर्थनम्, एतच्छूलं तव पुत्रस्यैकस्यैव तिष्ठतु तथापि यदा बहिर्निर्गत्य शूलविरहितो युद्ध्येत तदा स मरिष्यति शूलं मत्समीपमागमिष्यतीति महादेववरप्रदानमपि निवेदितवता दत्तस्य तत्पुत्रस्य लवणस्य दुश्चेष्टितं किं ब्रूमो वयं बाधिताः रावणवधं श्रुत्वा लवणान्तकस्त्वमेवेति मनसि निश्चित्य त्वां शरणं भजाम इति कथितमित्यवोचदेकषष्टितमे ६१

अथ रामेणलवणः किमाहारः किमाचारः कुत्रास्त इति पृष्टैर्मुनिभिर्लवणस्याहारो ब्राह्मणा मानुषाः सत्त्वानि सर्वाणीति कथितं श्रुतवता लवणवधः कस्यांशोऽयमिति पृष्टयोर्भरतशत्रुघ्नयोः शत्रुघ्नेन लवणो ममैवांश इति प्रार्थितेन रामेण शत्रुघ्नस्य मधुपुराभिषेचननियोजनं चाह द्विषष्टितमे ६२

अथाभिषेचनायाग्रजनियोजितेन शत्रुघ्नेनाग्रजयोः स्थितयोरयमभिषेको मम व्रीडाकरोऽप्यग्रजाज्ञाकैङ्कर्यनिर्वहणे मम दोषो न भवेदिति प्रार्थितेन श्रीरामेण ब्राह्मणैर्वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्नैगमैर्मन्त्रिभिः कन्याभिश्चाभिषेचितस्य शत्रुघ्नस्य पुरा मधुकैटभवधार्थं भगवता नारायणेन सृष्टस्य शरस्य प्रदानपूर्वकं लवणवधोपायबोधनं चाह त्रिषष्टितमे ६३

अथाग्रजदत्तचतुरङ्गबलमग्रतः प्रस्थापय वर्षाकाले लवणे बहिर्निर्गते मधुपुरद्वारं सेनां पृष्ठतः कृत्वा त्वमेक एव निरुन्त्स्वेति रामेण बोधितः शत्रुघ्नः सेनां प्रस्थाप्य मासात् परं सर्वान्नमस्कृत्य प्रयाणोद्युक्तोऽभूदित्याचष्ट चतुःषष्टितमे ६४

अथ साकेतान्निर्गतेन पथि द्विरात्रमुषित्वा वाल्मीकेराश्रमं गतेनानेन शत्रुघ्नेन तत्रत्ययज्ञविभूतिं वीक्ष्य पृष्टेन वाल्मीकिना युष्माकं पूर्वकेण सुदासपुत्रेण वीरसहेन बाल्य एव मृगयायां शार्दूलरूपिणोर्द्वयोर्निशाचरयोर्निर्मृगीकृतवनयोरन्यतरस्य वधेनावशिष्टो राक्षसो वसिष्ठवेषं धृत्वा सौदासं वसिष्ठ इव सामिषमन्नं याचित्वा महानसे रूपान्तरेण सूदो भूत्वा मानुषमांसं पक्त्वा वसिष्ठाय दापयित्वाऽन्तरधात् तदन्नदानरुष्टेन वसिष्ठेन शप्तेन राज्ञा प्रतिशापाय जलाहरणं, तत्पत्न्या मदयन्त्या निषिद्धेन

स्वपादावोक्षणात् कल्माषपादाभिख्यां गतेन पुनः प्रार्थिताद्वसिष्ठाच्छापविमोचितेन विरचितेयं यज्ञभूमिरिति कथा निदर्शितेत्याह पञ्चषष्टितमे ६५

अथ यस्यां रात्र्यां शत्रुघ्नस्य पर्णशालायां वासः, तस्यामेव रात्र्यां सीताया दारकद्वयप्रसवं, तच्छ्रुतवता वाल्मीकिना येन कुशमुष्टिना लवेन च रक्षाबन्धनं कृतं ताभ्यां कुशलवाभ्यामेव तयोः कुशलवाविति नामकरणं,तयोर्जननं श्रुत्वाऽऽनन्दपरवशस्य शत्रुघ्नस्य मुनिभिः सह प्रयाणं चाह षट्षष्टितमे ६६

अथ शत्रुघ्नेन लवणः कीदृक्प्रभावस्तस्य शूलेन के निहता इति पृष्टेन भार्गवेण च्यवनेन पूर्वं सर्वविजयी युष्मत्कुलकूटस्थो मांधाता स्वरिन्द्रेणार्धासनगतो भूमौ सर्वजेता त्वं न भवसि मधुपुरे लवणासुरस्त्वया न निर्जित इत्युक्तो युवनाश्वसुतो मधुपुरं गत्वा तेन शूलेन ससेनो भस्मीकृतः, त्वं विजयी भविष्यसीत्युत्साहित इत्याह सप्तषष्टितमे ६७

अथ प्रभाते स्वाहारसंग्रहार्थं पुराद्बहिर्लवणगमनं, ततः सायुधस्य शत्रुघ्नस्य यमुनानदीतरणपूर्वकं मधुपुरद्वारनिरोधनम्, अर्धदिवसे बहूनां सत्त्वानां भारमुद्वहता पुरद्वारमागतेन लवणेन शत्रुघ्ननिर्भर्त्सनं, ततो रोषाविष्टस्य लक्ष्मणानुजस्य गात्राद्दार्चिर्निर्गमनं, दिवि भुवि समानप्रभावस्य दशरथस्य रावणहन्तुर्भ्रातुश्च प्रभावसंकीर्तनेन सह स्वनामसंकीर्तनं च श्रुतवता स्वमातृष्वसुर्भ्रातुर्दशवदनस्य हननश्रवणातिकुपितेन लवणेनायुधाहरणार्थमवकाशप्रदानाय याचनं, तदनङ्गीकुर्वताऽनेन जीवलोकं सुदृष्टं कुरु प्राणास्तव दुर्लभा इति प्रतिवचनं चाहाष्टषष्टितमे ६८

अथ लवणशत्रुघ्नयोर्द्वन्द्वयुद्धे लवणकरविसृष्टमहातरुताडितस्य मूर्च्छितस्य राघवस्य भूमौ पतनं, तदन्तरेऽस्य स्वायुधाहरणाभिलाषं विना भक्ष्योद्वहनं, तदन्तर एवोत्थितेन शत्रुघ्नेन मार्गनिरोधनपूर्वकं संवर्तसमयसमुज्ज्वलत्सूर्यमण्डलसवर्णस्यातिभीषणस्यामोघबाणस्य धारणेन बिभ्यतो लोकान् वीक्ष्य ससंभ्रमं पितामहमुपगतवतां देवानां नारायणबाणप्रभाववर्णनपूर्वकं युद्धवीक्षणार्थं विधातुरागमनम्, तत आकर्णाकृष्टविमोचितस्य बाणस्य लवणोरो भित्त्वा रसातलं प्रविश्य पुनः शत्रुघ्नकरप्रवेशं, तत्क्षण एवाहंपूर्विकया निर्गतयोर्लवणप्राणशूलयोरन्तकान्तकयोः समीपगमनं, ततः शत्रुघ्नशिरसि पुष्पवर्षपतनं, राघवजयनिरीक्षणविकासितहृदयपुण्डरीकाणां देवर्षिसिद्धचारणगन्धर्वाणां जयशब्दं चाहैकोनसप्ततितमे ६९

अथ विनिपातितं लवणं वीक्ष्याभ्यागतैः पुरुहूतपुरःसरैर्देवैः शत्रुघ्नाय ससैन्याय धर्मपुरप्रवेशानुज्ञाप्रदानं, ततो विविधपण्योपशोभितापणचत्वरचैत्योद्यानाभिरामायां नानाविधतरुजालशोभिततीरया विकसितकमलकह्लारकुवलयकुमुदषण्डमण्डितया यमुनानद्या समेतायां मधुपुर्यां राघवानुजराज्यकरणं चाह सप्ततितमे ७०

अथ रामदर्शनाभिलाषेण शत्रुघ्नेनायोध्यां प्रति प्रयाणं, मध्येमार्गं वाल्मीक्याश्रमगमनं, ततोऽभिवादितेन वाल्मीकिना लवणवधश्रवणसंतुष्टेन विरचितशत्रुघ्नप्रशंसनम्, अनुगैः सह रामचरितगानाकर्णनपरवशहृदयस्य शत्रुघ्नस्योपकार्याप्रवेशं चाहैकसप्ततितमे ७१

अथ रात्रौ वाल्मीकिशिष्यकृतरामचरितगानश्रवणस्मरणादलब्धनिद्रः शत्रुघ्नः प्रभाते निर्वर्तितनित्यकृत्यो वाल्मीकि-

मभिवाद्य तेनाश्लिष्य विसर्जितो लब्धानुज्ञश्चायोध्यां प्रविश्य श्रीरामं दृष्ट्वाऽभिवाद्य तेन विरचितकुशलप्रश्नो नाहं मधुपुरीं गन्तुमभिलषाम्यत्रैवार्यसमीपे स्थातुमिच्छामीति रामं संप्रार्थ्यात्र स्थातुं नोचितं सप्तरात्रमिहोषित्वा ततो मधुपुरीं गच्छेति नियोजितोऽथ सप्तरात्रात् परं भरतलक्ष्मणाभ्यां दूरमन्वीयमानो मधुपुरमगमदिति प्रावोचद्विसप्ततितमे ७२

अथ मृतं बालं सुतं राजद्वारि गृहीत्वा पत्नीसहायस्य द्विजवर्यस्य रोदनं, तत्कृतराजगर्हणं चावादीत्त्रिसप्ततितमे ७३

अथ द्विजदुःखसमानदुःखः श्रीरामो वसिष्ठवामदेवमार्कण्डेयमौद्गल्यकाश्यपकात्यायनगौतमजाबालिनारदादिभिर्मन्त्रिभिश्च संमन्त्र्य नारदेन युगधर्मप्रकटनपूर्वकं द्विजबालमरणकारणं शूद्रतपश्चरणं निवेद्य तमन्वेषयेति नियोजित इत्यकथयच्चतुःसप्ततितमे ७४

अथ दाशरथिर्द्विजपुत्रकलेवरसंरक्षणं नियुज्य स्मरणमात्रागतं पुष्पकमारुह्य प्रथमं प्रतीचीं तत उत्तरां पश्चात् प्राचीं चान्विष्य दक्षिणस्यां दिशि शैवलस्योत्तरपार्श्वे दुष्करं तपश्चरन्तं कंचिद्वीक्ष्य तस्य जातिमपृच्छादित्याह पञ्चसप्ततितमे ७५

अथ दाशरथिः सशरीरस्वर्गगमनाय दुष्करं तपश्चरन्तं शम्बुकनामानं शूद्रं विज्ञाय तस्यासिना शिरश्छित्त्वा देवैः पूजितस्तेषु द्विजबालजीवितागमं श्रुत्वा तैः सहागस्त्याश्रमं गत्वाऽगस्त्यमभिवाद्यागस्त्येनापि स्तुतो हस्ताभरणं स्वीकुर्विति प्रार्थितः राज्ञः स्वस्य प्रतिग्रहानर्हतां निवेद्य तेन लोकपालांशत्वेन ब्रह्मणा सृष्टं क्षुपं राजानं दृष्टान्तीकृत्येन्द्रांशत्वेन प्रतिगृहाणेति प्रार्थितो हस्ताभरणं गृहीत्वा तस्यागमनकारणमन्वपृच्छादित्याचष्ट षट्सप्ततितमे ७६

अथ कुम्भसंभवः स्वस्य हस्ताभरणागमनकारणं वक्तुमारभमाणः पुरा निर्मानुष्ये मृगपक्षिविवर्जिते वने कस्मिंश्चित् तपस्तप्तुं गतोऽहं योजनायामं कंचित् सरोवरं तत्र दृष्ट्वा तस्मिन् सरसि हृष्टपुष्टाङ्गं कंचिच्छवं वीक्ष्य चिन्तयानः पुनराकाशे दिव्यविमानेऽप्सरोभिः सर्वाभरणभूषिताभिर्विरचितनृत्तगीतसुखमनुभवन्तमपि विमानादवरुह्य सरःस्थितं शवं भक्षमाणं स्वर्गिणमालोक्य को भवान् दिव्यपुरुष एतादृशमनर्हमाहारमङ्गीकरोषीति पृष्टो वृत्तं सर्वं वक्तुमयतिष्टेत्याहेत्यवोचत्सप्तसप्ततितमे ७७

अथ दिव्यपुरुषः स्ववृत्तान्तं वक्तुमारभमाणः पुरा वैदर्भको राजा सुदेव इत्यभूत्, तस्य कलत्रद्वयमतिष्ठत्, तयोरेका श्वेतनामानं मामजनयदन्या मम यवीयांसं सुरथमजनयत्, पितरि स्वर्गते पौरा मामभ्यषिञ्चन्नहं वर्षसहस्राणि राज्यं धर्मतः परिपाल्य विज्ञातायुरनुजं राज्येऽभिषिच्य मृगपक्षिविवर्जितेऽस्मिन्वनेऽस्य सरसः समीपे दुष्करं तपस्तप्त्वा ब्रह्मलोकमभिसंपद्य क्षुत्पिपासातुरो ब्रह्माणं शरणं गत्वा ब्रह्मणा भवान् पूर्वं तपश्चरणकाले शरीरं संरक्षति स्म कस्मैचिद्भिक्षार्थिने यतये भिक्षां न दत्तवान् तस्मात्पङ्क्तिवञ्चनापुष्टं स्वशरीरं सरोगतं भक्षयेत्युक्तस्तद्विमोचनमगस्त्येनाचिराद्भवितेत्युक्तं यदि भवानगस्त्योऽसि ममाभरणं गृहीत्वा मां तारयेत्यवोचत्, पुनरहमाभरणमगृह्णां शवं चान्तरधात्, श्वेतोऽपि तृप्तो दिवं जगाम तदिदं हस्तभूषणमित्याहेति प्राचीकथदष्टसप्ततितमे ७८

स्वपादावोक्षणात् कल्माषपादाभिख्यां गतेन पुनः प्रार्थिताद्वसिष्ठाच्छापविमोचितेन विरचितेयं यज्ञभूमिरिति कथा निदर्शितेत्याह पञ्चषष्टितमे ६५

अथ यस्यां रात्र्यां शत्रुघ्नस्य पर्णशालायां वासः, तस्यामेव रात्र्यां सीताया दारकद्वयप्रसवं, तच्छ्रुतवता वाल्मीकिना येन कुशमुष्टिना लवेन च रक्षाबन्धनं कृतं ताभ्यां कुशलवाभ्यामेव तयोः कुशलवाविति नामकरणं, तयोर्जननं श्रुत्वाऽऽनन्दपरवशस्य शत्रुघ्नस्य मुनिभिः सह प्रयाणं चाह षट्षष्टितमे ६६

अथ शत्रुघ्नेन लवणः कीदृक्प्रभावस्तस्य शूलेन के निहता इति पृष्टेन भार्गवेण च्यवनेन पूर्वं सर्वविजयी युष्मत्कुलकूटस्थो मांधाता स्वरिन्द्रेणार्धासनगतो भूमौ सर्वजेता त्वं न भवासि मधुपुरे लवणासुरस्त्वया न निर्जित इत्युक्तो युवनाश्वसुतो मधुपुरं गत्वा तेन शूलेन ससेनो भस्मीकृतः, त्वं विजयी भविष्यसीत्युत्साहित इत्याह सप्तषष्टितमे ६७

अथ प्रभाते स्वाहारसंग्रहार्थं पुराद्बहिर्लवणगमनं, ततः सायुधस्य शत्रुघ्नस्य यमुनानदीतरणपूर्वकं मधुपुरद्वारनिरोधनम्, अर्धदिवसे बहूनां सत्त्वानां भारमुद्वहता पुरद्वारमागतेन लवणेन शत्रुघ्ननिर्भर्त्सनं, ततो रोषाविष्टस्य लक्ष्मणानुजस्य गात्राद्वार्चिर्निर्गमनं, दिवि भुवि समानप्रभावस्य दशरथस्य रावणहन्तुर्भ्रातुश्च प्रभावसंकीर्तनेन सह स्वनामसंकीर्तनं च श्रुतवता स्वमातृष्वसुर्भ्रातुर्दशवदनस्य हननश्रवणातिकुपितेन लवणेनायुधाहरणार्थमवकाशप्रदानाय याचनं, तदनङ्गीकुर्वताऽनेन जीवलोकं सुदृष्टं कुरु प्राणास्तव दुर्लभा इति प्रतिवचनं चाहाष्टषष्टितमे ६८

अथ लवणशत्रुघ्नयोर्द्वन्द्वयुद्धे लवणकरविसृष्टमहातरुताडितस्य मूर्च्छितस्य राघवस्य भूमौ पतनं, तदन्तरेऽस्य स्वायुधाहरणाभिलाषं विना भक्ष्योद्वहनं, तदन्तर एवोत्थितेन शत्रुघ्नेन मार्गनिरोधनपूर्वकं संवर्तसमयसमुज्ज्वलत्सूर्यमण्डलसवर्णस्यातिभीषणस्यामोघबाणस्य धारणेन बिभ्यतो लोकान्वीक्ष्य ससंभ्रमं पितामहमुपगतवतां देवानां नारायणबाणप्रभाववर्णनपूर्वकं युद्धवीक्षणार्थं विधातुरागमनम्, तत आकर्णाकृष्टविमोचितस्य बाणस्य लवणोरो भित्त्वा रसातलं प्रविश्य पुनः शत्रुघ्नकरप्रवेशं, तत्क्षण एवाहंपूर्विकया निर्गतयोर्लवणप्राणशूलयोरन्तकान्तकयोः समीपगमनं, ततः शत्रुघ्नशिरसि पुष्पवर्षपतनं, राघवजयनिरीक्षणविकासितहृदयपुण्डरीकाणां देवर्षिसिद्धचारणगन्धर्वाणां जयशब्दं चाहैकोनसप्ततितमे ६९

अथ विनिपातितं लवणं वीक्ष्याभ्यागतैः पुरुहूतपुरःसरैर्देवैः शत्रुघ्नाय ससैन्याय धर्मपुरप्रवेशानुज्ञाप्रदानं, ततो विविधपण्योपशोभितापणचत्वरचैत्योद्यानाभिरामायां नानाविधतरुजालशोभिततीरया विकसितकमलकह्लारकुवलयकुमुदषण्डमण्डितया यमुनानद्या समेतायां मधुपुर्यां राघवानुजराज्यकरणं चाह सप्ततितमे ७०

अथ रामदर्शनाभिलाषेण शत्रुघ्नेनायोध्यां प्रति प्रयाणं, मध्येमार्गं वाल्मीक्याश्रमगमनं, ततोऽभिवादितेन वाल्मीकिना लवणवधश्रवणसंतुष्टेन विरचितशत्रुघ्नप्रशंसनम्, अनुगैः सह रामचरितगानाकर्णनपरवशहृदयस्य शत्रुघ्नस्योपकार्याप्रवेशं चाहैकसप्ततितमे ७१

अथ रात्रौ वाल्मीकिशिष्यकृतरामचरितगानश्रवणस्मरणादलब्धनिद्रः शत्रुघ्नः प्रभाते निर्वर्तितनित्यकृत्यो वाल्मीकि-

मभिवाद्य तेनाश्लिष्य विसर्जितो लब्धानुज्ञश्चायोध्यां प्रविश्य श्रीरामं दृष्ट्वाऽभिवाद्य तेन विरचितकुशलप्रश्नो नाहं मधुपुरीं गन्तुमभिलषाम्यत्रैवार्यसमीपे स्थातुमिच्छामीति रामं संप्रार्थ्यात्र स्थातुं नोचितं सप्तरात्रमिहोषित्वा ततो मधुपुरीं गच्छेति नियोजितोऽथ सप्तरात्रात् परं भरतलक्ष्मणाभ्यां दूरमन्वीयमानो मधुपुरमगमदिति प्रावोचद्द्विसप्ततितमे ७२

अथ मृतं बालं सुतं राजद्वारि गृहीत्वा पत्नीसहायस्य द्विजवर्यस्य रोदनं, तत्कृतराजगर्हणं चावादीत्त्रिसप्ततितमे ७३

अथ द्विजदुःखसमानदुःखः श्रीरामो वसिष्ठवामदेवमार्कण्डेयमौद्गल्यकाश्यपकात्यायनगौतमजाबालिनारदादिभिर्मन्त्रिभिश्च संमन्त्र्य नारदेन युगधर्मप्रकटनपूर्वकं द्विजबालमरणकारणं शूद्रतपश्चरणं निवेद्य तमन्वेषयेति नियोजित इत्यकथयच्चतुःसप्ततितमे ७४

अथ दाशरथिर्द्विजपुत्रकलेवरसंरक्षणं नियुज्य स्मरणमात्रागतं पुष्पकमारुह्य प्रथमं प्रतीचीं तत उत्तरां पश्चात् प्राचीं चान्विष्य दक्षिणस्यां दिशि शैवलस्योत्तरपार्श्वे दुष्करं तपश्चरन्तं कंचिद्वीक्ष्य तस्य जातिमपृच्छादित्याह पञ्चसप्ततितमे ७५

अथ दाशरथिः सशरीरस्वर्गगमनाय दुष्करं तपश्चरन्तं शम्बुकनामानं शूद्रं विज्ञाय तस्यासिना शिरश्छित्त्वा देवैः पूजितस्तेषु द्विजबालजीवितागमं श्रुत्वा तैः सहागस्त्याश्रमं गत्वाऽगस्त्यमभिवाद्यागस्त्येनापि स्तुतो हस्ताभरणं स्वीकुर्विति प्रार्थितः राज्ञः स्वस्य प्रतिग्रहानर्हतां निवेद्य तेन लोकपालांशत्वेन ब्रह्मणा सृष्टं क्षुपं राजानं दृष्टान्तीकृत्येन्द्रांशत्वेन प्रतिगृहाणेति प्रार्थितो हस्ताभरणं गृहीत्वा तस्यागमनकारणमन्वपृच्छदित्याचष्ट षट्सप्ततितमे ७६

अथ कुम्भसंभवः स्वस्य हस्ताभरणागमनकारणं वक्तुमारभमाणः पुरा निर्मानुष्ये मृगपक्षिविवर्जिते वने कस्मिंश्चित् तपस्तप्तुं गतोऽहं योजनायामं कंचित् सरोवरं तत्र दृष्ट्वा तस्मिन् सरसि हृष्टपुष्टाङ्गं कंचिच्छवं वीक्ष्य चिन्तयानः पुनराकाशे दिव्यविमानेऽप्सरोभिः सर्वाभरणभूषिताभिर्विरचितनृत्तगीतसुखमनुभवन्तमपि विमानादवरुह्य सरःस्थितं शवं भक्षमाणं स्वर्गिणमालोक्य को भवान् दिव्यपुरुष एतादृशमनर्हमाहारमङ्गीकरोषीति पृष्टो वृत्तं सर्वं वक्तुमयतिष्टेत्याहेत्यवोचत्सप्तसप्ततितमे ७७

अथ दिव्यपुरुषः स्ववृत्तान्तं वक्तुमारभमाणः पुरा वैदर्भको राजा सुदेव इत्यभूत्, तस्य कलत्रद्वयमतिष्ठत्, तयोरेका श्वेतनामानं मामजनयदन्या मम यवीयांसं सुरथमजनयत्, पितरि स्वर्गते पौरा मामभ्यषिञ्चन्नहं वर्षसहस्राणि राज्यं धर्मतः परिपाल्य विज्ञातायुरनुजं राज्येऽभिषिच्य मृगपक्षिविवर्जितेऽस्मिन्वनेऽस्य सरसः समीपे दुष्करं तपस्तप्त्वा ब्रह्मलोकमभिसंपद्य क्षुत्पिपासातुरो ब्रह्माणं शरणं गत्वा ब्रह्मणा भवान् पूर्वं तपश्चरणकाले शरीरं संरक्षति स्म कस्मैचिद्भिक्षार्थिने यतये भिक्षां न दत्तवान् तस्मात्पक्ष्विवञ्चनापुष्टं स्वशरीरं सरोगतं भक्षयेत्युक्तस्तद्विमोचनमगस्त्येनाचिराद्भवितेत्युक्तं यदि भवानगस्त्योऽसि ममाभरणं गृहीत्वा मां तारयेत्यवोचत्, पुनरहमाभरणमग्रहीद्धां शवं चान्तरधात्, श्वेतोऽपि तृप्तो दिवं जगाम तदिदं हस्तभूषणमित्याहेति प्राचीकथदष्टसप्ततितमे ७८

अथ मृगपक्षिविवर्जितस्य वनस्य वृत्तान्तं पृच्छतो राघवस्यागस्त्येन पूर्वं मनोः पुत्रस्येक्ष्वाकोः पुत्रेण शातमिकेन दण्डेन विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये पर्वतरोधसि मधुमन्तं नाम पुरं लब्धमित्युक्तमित्याहैकोनाशीतितमे ७९

अथ बहुवर्षगणान् राज्यं पालयतो दण्डस्य स्वगुरोः शुक्रस्याश्रमगमनं, तत्रैकाकिनीं शुक्रपुत्रीमरजां दृष्ट्वा कामपरवशेन तस्या बलात्कारं वेपमानया तया शुक्रागमनप्रतीक्षणं चाहाशीतितमे ८०

अथौशनस आश्रमागमनं, क्षुत्पिपासातुरेणानेन स्वदुहितृनिरीक्षणेनानिवार्यक्रोधेन दण्डः सप्तरात्रेण सभृत्यबलवाहनो नाशमेष्यति यावद्दण्डविषयस्तावदचिरेण पांसुवर्षेण निर्मनुष्यं मृगपक्षिविवर्जितमरण्यं भवत्विति च शापदानं, तदाप्रभृत्यस्य दण्डकारण्याभिधा जातेति कथनं, सूर्येऽस्तंगतेऽगस्त्येन सन्ध्यानिमित्तं रामप्रेषणं चाहैकाशीतितमे ८१

अथाप्सरोवरसेविते तस्मिन् सरसि विगाह्य सायंसन्ध्यानुष्ठानपूर्वकं श्रीरामस्यागस्त्याश्रमागमनं, कन्दमूलौषधिशाल्यन्नादिभिरातिथ्यं, तत्रैव रात्रियापनं, प्रभाते विरचितकाल्यकृत्येनागस्त्यस्तोत्रमगस्त्येनापि ऋषिनिकटे रामस्तवं, पुनरगस्त्याभिवादनपूर्वकं पुष्पकारोहणमर्धदिवसेऽयोध्यागमनं, गृहमध्यकक्ष्यायां पुष्पकादवरोहणं, पुष्पकविसर्जनं, भरतलक्ष्मणाभ्यां द्वाःस्थप्रेषणं चावोचद्द्व्यशीतितमे ८२

अथ द्वाःस्थेन कुमारयोरानयनं, तयोरालिङ्गनपूर्वकं रामेण राजसूययागकरणाय बोधनं, भरतेन वश्यानां सर्वेषां राज्ञां सर्वप्रजानां च हिंसामसहमानेन तन्निरोधनमवरजेनोक्तं पूर्वजेनाङ्गीकृतमित्याह त्र्यशीतितमे ८३

अथ लक्ष्मणेनाश्वमेधयागकरणाय बोधनं, पूर्वं वृत्रे लोकत्रयं स्ववशे कृत्वा कदाचित्तपःकृतमतौ पुत्रं मधुरेश्वरं राज्ये निवेश्य दुष्करं तपः कुर्वति शक्रो विष्णुं शरणं गत्वा वृत्रोऽतीव बलवान् किंच दुष्करं तपश्चरति तद्धननविषये त्वया विना नान्या गतिरिति प्रार्थितवानिति कथितमित्याह चतुरशीतितमे ८४

अथ वृत्रवधमशेषेण वदेति रामनियोजितेन लक्ष्मणेनेन्द्रप्रार्थितो विष्णुस्तेनाहं पूर्वं स्तुतस्तस्य हननं कर्तुं मम नोचितं मया विना युष्माकं नान्या गतिस्तस्मादुपायं बच्मि, आत्मानं त्रेधा विभज्यैकेनांशेन वज्रमेकेनेन्द्रमन्येन भूतलं प्रविशामि तेन वृत्रं हनिष्यतीन्द्र इति देवानुक्त्वाऽन्तरधात्, ततो देवाः सेन्द्रा यत्र वृत्रस्तपति तत्र गत्वा दुःखिता बभूवुस्तदेन्द्रो वज्रेण वृत्रमहनत्, ततो वासवं ब्रह्महत्याऽन्वव्रजद्देवा विष्णुं स्तुत्वा विष्णुनाऽऽत्मीयाश्वमेधयागकरणाय बोधिता इत्युक्तमित्यकथयत्पञ्चाशीतितमे ८५

अथ ब्रह्महत्यया परीते वासवे विप्रनष्टेन्द्रं लोकं शून्यं ध्वस्तां भूमिं निरानन्दाः प्रजाश्च दृष्ट्वा देवा विष्णूपदिष्टं वैष्णवमश्वमेधं यत्रेन्द्रः स्थितस्तत्र समाचरन्, ततो ब्रह्महत्या दुर्वसा पुरत आगत्य क्व मे स्थानं विधास्यथेत्यवोचत्, ततो देवेभ्यः स्वात्मानं चतुर्धा विभज्यैकेनांशेन पूर्णासु नदीषु चतुरो वार्षिकान्मासान् दर्पघ्नी वसिष्याम्येकेन भूम्यां सदा वसिष्यामीतरेण युवतिषु मासि मासि त्रिरात्रं दर्पघ्नी निवसिष्याम्यन्येन ये ब्राह्मणहन्तारस्तत्र वसिष्यामीति वराँल्लब्ध्वाऽगच्छद्देवा इन्द्रं प्रणम्य विज्वरं स्वर्गमानिन्युरिति कथाशेषः पूरितो लक्ष्मणेनाश्वमेधप्रभाव एतादृश इति सकाशितश्चेत्युवाच षडशीतितमे ८६

अथ लक्ष्मणेन वृत्रघातचरिते समापिते रामोऽप्येनां कथां वक्तुमारभमाणः पूर्वं कर्दमप्रजापतेः सुत इलो नाम धार्मिष्ठो राजा धर्मेण प्रजाः पालयन् कदाचिन्मृगयां पर्यटन् गुहोत्पत्तिस्थानं गतस्तत्र देव्योमया रममाणेन नारीरूपेण शंभुना स्त्रीभूतं तत्रत्यपुरुषवर्गं दृष्ट्वा सानुगमात्मानं च स्त्रीकृतं वीक्ष्यातिचकितमतिस्तमेव वृषभध्वजं तुष्ट्वा पुरुषत्वं विनाऽन्यं वरं वरयेत्युक्तः, पुनरुमाप्रसादेन मासमेकं पुंस्त्वं मासमेकं स्त्रीत्वं च प्रतिपद्य मासं पुरुषो भूत्वा पुनर्मासं त्रिलोकसुन्दरीला नाम पुरन्ध्र्यभूदित्युवाचेत्याह सप्ताशीतितमे ८७

अथ भरतलक्ष्मणयोः कथायां कौतूहलं वीक्ष्य श्रीरामः कथां पूरयमाणः स्त्रीभूतेला सानुगा तत्र वने रममाणाऽतिरमणीयं कंचित्सरोवरं वक्षियानुगताभिर्विहर्तुकामा जलमध्ये तपन्तं सोमसुतं बुधमपश्यत् सोऽपीमां दृष्ट्वा कामपरवशो बुद्ध्या विचार्य ताः स्त्रिय आहूय तासां किंपुरुषसुखानुभवसदृशं किंपुरुषीरूपं प्रादादित्यवादीदिति वर्णयामासाष्टाशीतितमे ८८

अथ किंपुरुषोत्पत्तिं श्रुतवतोर्भरतलक्ष्मणयोर्भूयोऽपि कथां कथयता रामेण विद्रुताः सर्वा दृष्ट्वा बुध इलां सर्वाङ्गसुन्दरीं मोहपरवशोऽरमयत्, मासे पूर्णे सुप्तोत्थित इलस्तपन्तं सोमसुतं वीक्ष्य मामनुगताः कुत्र गता इत्यपृच्छत्, सोऽपि अश्मवर्षेण सर्वे निपातिता इत्यवोचत्, इलोऽपि राज्यगमनाय नैच्छत्, बुधेन संवत्सरान्तं वसेत्युक्तो मासं पुरुषो भूत्वा मासं स्त्री भूत्वा नवमे मासि पुरूरवसं नाम पुत्रं जनयित्वा बुधाय दत्त्वा संवत्सरान्ते पुरुषत्वप्राप्तिकाले तेन कथाभिरभिराञ्जित इति कथितमित्याचष्टैकोननवतितमे ८९

अथ पुंस्त्वं प्राप्त इले बुधाहूतेन संवर्तेन सह च्यवनारिष्टनेमिप्रमोदनमोदकरदुर्वासःप्रभृतीनां मुनीनामागमनं, तेष्विलवृत्तान्तनिवेदनम्, तेषामन्योन्यं संवदतां कर्दमस्य पुलस्त्यक्रतुवषट्कारोंकारैः सहागमनमागतानां द्विजानामिलहितैषिणामन्योन्यसंभाषणम्, एतैः सह कर्दमेन प्रजापतिना महादेवप्रीत्यै अश्वमेधयागकरणं, प्रसन्नेन शंभुनेलस्य स्त्रीत्वविमोचनम्, शशिबिन्दुनाम्ना पुत्रेणाधिष्ठितं बाह्लिमुत्सृज्येलेन मध्यदेशे प्रतिष्ठाननगरे राज्यकरणम्, अन्ते पुरूरवसं प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मलोकगमनम्, अश्वमेध एतादृश इति रामेण वर्णनं चाचष्ट नवतितमे ९०

अथ रामप्रेरितेन लक्ष्मणेन वसिष्ठादीनामृषीणामानयनं, रामेणाभिवादनपूर्वकमश्वमेधयागकरणाय स्वाभिप्रायनिवेदनम्, आशीर्वादपूर्वकं तेषामङ्गीकारम्, ततो रामेणसुग्रीवविभीषणयो राज्ञां चाह्वानाय लक्ष्मणनियोजनं, नैमिशारण्ये यज्ञवाटकरणाय नियोजनं, पुनस्तण्डुलमुद्गमाषतिलगुडसूपस्नेहाज्यादिपूरितयागसामग्रीं पुरस्कृत्य सुवर्णप्रतिकृत्या सीतया मातृभिश्च सह भरतप्रेषणं, तत्रागच्छतां राज्ञामृषीणामुपकार्यानिर्माणाय बोधनं चाहैकनवतितमे ९१

अथ सर्वं संस्थाप्य रामेण कृष्णसारमृगवर्णाश्वमोचनं, तद्रक्षणायाश्वचर्यायै च ऋत्विग्भिर्बलैश्च सह लक्ष्मणप्रेषणं, ततो नैमिशे यज्ञवाटदर्शनविकासितहृदयपुण्डरीकेण रामेण तत्र निवसतां राज्ञामुपायनस्वीकारप्रत्यर्चनापूर्वकमुपकारिकानिवेदनं, सानुगानां तेषां शत्रुघ्नसहायेन भरतेनान्नदानवस्त्राणां प्रदापनं, ततः प्रणतैर्वानरैः सुग्रीवेण च विप्राणां परिवेषणम्, उग्रतपसामृषीणां विभीषणेन पूजाविधानमेव-

महरहरुपचीयमानाया यज्ञसमृद्धेः संवत्स रान्तं प्रवर्तनं चोदीरयामास द्विनवतितमे ९२

अथ यज्ञवाटं प्रति सशिष्यस्य वाल्मीके रागमनम्, ऋषिवाटनिकट उटजपरिकल्पनं, तत्र फलमूलपूरितानां शकटानां स्थापनम्, राज्ञाऽभ्यर्चितेनार्षिणा कुशलवयोस्तत्र तत्रोपविष्टानामृषीणां राज्ञामग्रतस्ताललयसमन्वितं वीणागानपुरःसरं रामायणमादितो विंशतिसर्गक्रमेणान्यूनातिरिक्तं प्रतिदिनं यथाक्रमं गायेथाम्, कौ युवामिति पृष्टौ चेद्वाल्मीकिशिष्याविति ब्रूतमिति नियोजनं, तन्मनसि निधाय तयोस्तत्र रात्रियापनं चाह त्रिनवतितमे ९३

अथ तयोर्गानमाधुर्यश्रवणपरवशहृदयेन रामेणाहूतानां चतुर्वेदपारगाणां मूर्च्छारोहणादिस्वरलक्षणज्ञानां पुराणज्ञानां सर्वशास्त्रकुशलानां पुरतस्तयोर्गानारम्भे नारदोपदिष्टसंक्षेपगानपूर्वकं यागाभ्यन्तरे विंशतिसर्गसमापनावसरे रामतुल्ययोरेतयो रामेण अष्टादशसहस्रसुवर्णदानाय भ्रातरि नियोजिते फलमूलाशिनोरावयोर्माऽस्त्विति ताभ्यां तन्निरोधनं, ततो रामेण ग्रन्थकर्ता कुत्रास्ते किं प्रमाणं का प्रतिष्ठा तस्येति पृष्टयोः कर्ता वाल्मीकिर्यज्ञसाविधमभ्यागतः चतुर्विंशतिः श्लोकाः प्रमाणं पञ्चसर्गशतानि काण्डानि षट् सोत्तराणि यदि गाने युष्माकमिच्छा विस्रब्धं शृणुतेति प्रतिवचनं तथैव श्रुत्वा रामस्य ऋषिभिः सह कर्मशालागमनं चोवाच चतुर्नवतितमे ९४

अथैवं बहुष्वहस्सु गायतोस्तयोर्ग्रन्थान्तरे सीतापुत्रत्वविज्ञानेन सीताशपथनिमित्तं वाल्मीकये दूतप्रेषणं, मुनिना तथैवाङ्गीकारं, राज्ञामृषीणां तन्निवेदनं, तैः रामगुणश्लाघनं, ततस्तेषां विसर्जनं च व्याचष्ट पञ्चनवतितमे ९५

अथ रामाहूतानां वसिष्ठादीनामृषीणां सर्वेषां जनानां दोषप्रयोक्तॄणां च मध्ये वाल्मीकिना सीतानयनपूर्वकं सीताशुद्धिं ज्ञातवता सीतेयं निर्दोषा ममान्तरात्मा मनःषष्ठानि भूतानि च शुद्धां विदन्ति इयमशुद्धा चेदहं जन्मप्रभृत्यनुष्ठीयमानतपःफलं नानुभवामि, शुद्धेति रामोऽपि विज्ञाय लोकापवादं प्रमार्ष्टुकामो भवतीति सीताशुद्धेर्दृढीकरणं चाह षण्णवतितमे ९६

अथ वाल्मीकिनैवमुक्ते ब्रह्मवसवादिसर्वदेवेष्वागतेषु राजभिः पृथ्वीसुरैर्नागरैः शोभितायां सभायां साञ्जलिबन्धे रामे मुनिवाक्यैरेवाकल्मषैर्मम प्रत्ययेऽपि सीताशपथात् सर्वेषां प्रत्यये सति मम प्रीतिरस्तीति निवेदयति दिव्यगन्धयुतस्य वायोः प्रचारे, ततो रामं विना नान्यं मनसा स्मरामि यदि मनसा वाचा वपुषा राममेव समर्चये तदा माधवी मे विवरं दास्यतीति काषायवासिन्या सीतया शपथकरणं, क्षणेन भूतलादुत्थिते नागैर्दिव्यवपुषा धृते कमनीयासिंहासने धृतदिव्यशरीरया भूम्या गृहीतहस्तायाः सीताया उपवेशनम्, आकाशात्पुष्पवृष्टिपतनं, तस्या रसातलप्रवेशं, सर्वजगतां विस्मयं संमोहं चावर्णयत् सप्तनवतितमे ९७

अथ सीताया रसातलप्रवेशादतिदूयमानमानसेन श्रीरामेण सकोपेन भूमिं प्रति तव सुतां सीतां जामातुर्मम समीपं नानयेथा यदि शरैः सशैलवनां त्वां विधमिष्यामीत्युदीरणं, ब्रह्मणा पूर्वकं भावं स्मर सुखं रसातले प्रविष्टा सीता पुनः स्वर्गे त्वया संगमिष्यते एतत्परिषन्मध्ये तवेदं सोत्तरं वाल्मीकिकृतं काव्यं श्रुतं शेषं भविष्यदुत्तरमुत्तमः काव्यनायकस्त्वमेव परमऋषिरत्वमेवापिपूज्यः शृणुष्वाबाह्लितो

इति उत्तरकाण्डानुक्रमणिका ।

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणप्रधानविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्री भूषण-रामानुजीय-तनिश्लोकी-तत्त्व-
दीपिकाख्यव्याख्याचतुष्टयालंकृतं

मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृत-
टिप्पणीसंवलितं च ॥

युद्धकाण्डम् ॥ ६ ॥

अध्यक्षः-गङ्गाविष्णु-श्रीकृष्णदासः,
" लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर " मुद्रणालयः,
कल्याण-बंबई.

KALYAN-BOMBAY.

1935.

युद्धकाण्डम् ॥ ६ ॥

॥ श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयादिव्याख्यासमलंकृतम् ।

युद्धकाण्डम् ६

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ।
रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

आचार्यं शठकोपदेशिकवरं प्राचार्यपारम्परी-
मप्यानम्य सनारदं कुशलवाचार्यं मुनीनां वरम् ।
पूर्वाचार्यकृता विलोक्य बहुधा व्याख्याः सतां प्रीतये
कुर्वे संप्रति युद्धकाण्डविवृतिं श्रीमत्किरीटाभिधाम् ॥

उक्तं पुरुषकारभूताया लक्ष्म्याः कृत्यं सुन्दरकाण्डे । अथोपायकृत्यं वक्तुं षष्ठः काण्ड आरभ्यते । तत्र स्वामिना कृतकार्ये भृत्ये एवं वर्तितव्यमित्यमुमर्थमुपदेष्टुं सुग्रीवादीनामुत्साहं वर्धयन् समाहृतसीतावृत्तान्तं हनुमन्तं रामः सत्करोति प्रथमे सर्गे—श्रुत्वेति । अत्र गायत्र्यक्षरं मकारः । यथावत् यथावस्थितप्रकारेण । अभिभाषितम् उक्तम् । उत्तरं प्रियश्रवणोत्तरकालार्हम् ॥ १ ॥

अथ श्रीमद्युद्धकाण्डे व्याख्येयानि व्याक्रियन्ते । एवमपारं पारावारं गोवत्सपदवत्समुत्तीर्य निरातङ्कं लङ्कां प्रविष्टेन सीतान्वेषणपूर्वकमशोकवनभङ्गादिकमातिमानुषं पौरुषं कृत्वा प्रतिनिवृत्तेन हनुमता प्रत्यभिज्ञानपूर्वकमभिभाषितं सीतावृत्तान्तं श्रुत्वा रामस्तदाकर्णनमुदितमनाः कृतकार्ये भृत्यजने स्वामिना एवं भवितव्यमिति सदाचारमुपदेष्टुं सुग्रीवादिहरिवीराणामुत्साहमुत्पादयितुं च समाहृतप्रेयसीवृत्तान्तं हनुमन्तमस्तौषीदित्याह—श्रुत्वेति । गायत्र्याः म इति पञ्चदशाक्षरं श्रुत्वा हनुमत इत्यस्य श्लोकस्य पञ्चमाक्षरेण म इत्यनेन संगृह्णाति । उत्तरं प्रिय

स०—मारुतेरीरितं श्रुत्वा राघवः श्लाघापूर्वकमन्यत्तस्मै दातुमचक्षाणः स्वात्मानमेव ददावित्याह—श्रुत्वेत्यादिना । रामः हनुमतो यथावत्सम्यगभिभाषितं वचनम् अवाक्यं निश्शब्दं यथा भवति तथा श्रुत्वा उत्तरं प्रत्युत्तररूपं तत्कालोचिततयोत्तमं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

कृतं हनुमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम् । मनसाऽपि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥२॥ न हि तं परिपश्यामि यस्तरेत महार्णवम् । अन्यत्र गरुडाद्वायोरन्यत्र च हनूमतः ॥ ३ ॥ देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । अप्रधृष्यां पुरीं लङ्कां रावणेन सुरक्षिताम् । [यो वीर्यं बलसम्पन्नो द्विषद्भिरनिवारितः ।] प्रविष्टः सत्त्वमाश्रित्य श्वसन् को नाम निष्क्रमेत् ॥४॥ को विशेत् सुदुराधर्षां राक्षसैश्च सुरक्षिताम् । यो वीर्यबलसम्पन्नो न समः स्या द्धनूमतः ॥ ५ ॥ भृत्यकार्यं हनुमता सुग्रीवस्य कृतं महत् । स्वयं विधाय स्वबलं सदृशं विक्रमस्य च ॥ ६ ॥

अथ "प्रत्यक्षे गुरवः स्तुत्याः परोक्षे मित्रबान्धवाः । कर्मान्ते दासभृत्याश्च न कदाचन पुत्रकाः ॥" इति वचनात्कर्मान्ते दासं स्तौति—कृतमित्यादिना । अत्र महदित्यनेन सागरतरणमुच्यते । सुमहदित्यनेन लङ्काप्रवेशः । दुर्लभमित्यनेन लङ्काधर्षणम् । मनसापि न शक्यमित्यनेन पुनर्निर्गमः । प्रथमं सागर एव न ततुं शक्यः । तीर्त्वापि तं लङ्का न प्रवेष्टुम् । प्रविश्यापि न धर्षयितुम् । धर्ष यित्वापि न ततो निर्गन्तुमिति भावः ॥ २ ॥ रामानु०—सीतावृत्तान्तश्रवणजनितहर्षा तिशयादुत्तमदूतलक्षणवैशिष्ट्यकथनेन सुग्रीवादीनां पुरतो हनुमन्तं स्तौति—कृतमित्यादिना ॥ २ ॥ महत्त्वमुपपादयति—न हीति । गरुडवायू मिलित्वा तरेताम् । अयं त्वेक एवा तरदित्यर्थः ॥ ३ ॥ सुमहत् मनसापि न शक्यमित्येतद्द्वयमप्युपपादयति—देव दानवेत्यादिना सार्द्धश्लोकेन । सत्त्वं बलम् आश्रित्य । श्वसन् जीवन् । निष्क्रमेत् निष्क्रामेत् । लङ्कां प्रविश्य स्वबलेन पुनर्निर्गच्छन् हनुमतोऽन्यः कोपि नास्ती त्यर्थः ॥ ४ ॥ दुर्लभत्वमुपपादयति—को विशेदिति ॥ ५ ॥ न केवलं स्वामि श्रवणोत्तरकालार्हम् ॥ १ ॥ भुवि दुर्लभं सुमहत् यत्कार्य हनुमतः कार्यं तद्धरणीतले अन्येन मनसाऽपि न शक्यम्, कर्तुमिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ देवदानवयक्षाणामित्यत्र तृतीयार्थे षष्ठी । निष्क्रमेत् निष्क्रामेत् ॥४॥ यो वीर्यबलसम्पन्नोऽपि हनुमतः समो न स्यात् स को वा लङ्कां विशेदित्यन्वयः ॥५॥ हनुमता सुग्रीवस्य महद्भृत्यकार्यं समुद्र

स०—सुमहतां महात्मनां देवानां या भूः स्वर्गादिरूपं स्थानम् तस्यामपि दुर्लभम् असाध्यं यत्कार्यं सीता सन्दर्शनरूपं तत् धरणीतले हनुमता कृतम् । अन्येन हनुमतो भिन्नेन । न शक्यम्, कर्तुमिति शेषः ॥२॥ तरेत तरेत् । अन्यत्र अन्यम् ॥३॥ देवदानवयक्षाणामिति कर्तरि षष्ठी ॥ ४ ॥

यो हि भृत्यो नियुक्तस्सन् भर्त्रा कर्मणि दुष्करे ।
कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७ ॥
नियुक्तो यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् ।
भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ८ ॥

नियुक्तकार्यकरणेन भृत्यकार्यं निर्व्यूढमनेन, किन्त्वनियुक्तप्रकृतकार्यानुकूल कार्यान्तरकरणेनापि महत्कार्यं संसाधितमित्याह—भृत्येति। विक्रमः अतिशक्तिः। "विक्रमस्त्वतिशक्तिता" इत्यमरः। विक्रमस्य सदृशं स्वबलम् अशोकवनिका भङ्गादिकं पौरुषम् । स्वयम् आत्मनः स्वामिनियोगं विना विधाय । सुग्रीवस्य भृत्यकार्यं भृत्येन कर्तव्यं महत् अधिकं कृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ हनुमत उत्तम भृत्यत्वं दर्शयितुमुत्तममध्यमाधमभृत्यानां क्रमेण लक्षणमाह—यो हीत्यादिना । यो भृत्यः भर्त्रा स्वामिना । दुष्करे कर्मणि नियुक्तः तत् कृत्वा। अनुरागेण स्वामिभक्त्यातिशयेन । तदपेक्षितमनियुक्तमपि कार्यं कुर्यात् । तं पुरुषोत्तमम् उत्तमभृत्यम् आहुः ॥ ७ ॥ रामानु०—कुर्यात्तदनुरागेणेति पाठः । धातूनामनेकार्थत्वा दत्रानुरागशब्दोऽनुबन्धवचनः।तदनुबन्धेन प्रकृतकार्यानुबन्धेन अनियुक्तमपि कार्यं यः कुर्यादित्यर्थः। भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कुर्यादित्यधिककार्याकर्तुर्मध्यमभृत्यत्वाभिधानादेवं व्याख्यातम् । तदन सूयुर्य इति पाठे यच्छब्दोऽतिरिच्यते ॥ ७ ॥ नियुक्तो य इति । भर्त्रा नियुक्तः यो भृत्यः युक्तः उत्साहयुक्तः समर्थश्च । नृपतेः स्वामिनः प्रियं परं कार्यं स्वामिनिर्दिष्टा दधिकं कार्यं न कुर्यात् तं मध्यमं नरं मध्यमभृत्यम् आहुः । भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्योऽभृत्यस्समर्थोऽपि तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ इति पाठान्तरम् । तत्र त्वयमर्थः--यस्तु भृत्यस्समर्थोऽपि परं कार्यं न कुर्यात्

लङ्घनलङ्काप्रवेशसीतादर्शनरूपं कृतम् । एवं विधाय इति पाठे उक्तप्रकारेण भृत्यकार्यं कृत्वा विक्रमस्य सदृशं स्वबलं च कृतम्, स्वविक्रमानुरूपम् अनुक्तवनभङ्गादिकं कृत मित्यर्थः ॥ ६ ॥ हनुमतो भृत्योत्तमत्वं दर्शयितुमुत्तममध्यमाधमभृत्यानां लक्षणमाह— यो हीत्यादिश्लोकत्रयेण । यो हि भृत्यो भर्त्रा दुष्करे कर्मणि नियुक्तस्तदनुरागेण नियुक्तकार्यानुकूल्येनोपलक्षितम् अनियुक्तमपि कार्यान्तरं कुर्यात् तं पुरुषोत्तममाहुः ॥ ७ ॥ यो भृत्यः नियुक्तः समर्थस्सन्नपि युक्तः उत्साही सन् नृपतेः प्रियं परं कार्यं स्वामिसन्दिष्टात्कार्यादधिकं कार्यं न कुर्यात् किन्तु नियुक्तमेव कुर्यात् तं भृत्यं मध्यम माहुः । भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्योऽभृत्यः समर्थोऽपि तमाहु र्मध्यमं नरम् ॥ इत्यपि पाठः क्वचित् । अस्यार्थः—यस्तु भृत्यः समर्थोऽपि परं कार्यं न

नियुक्तो नृपतेः कार्यं न कुर्याद्यः समाहितः ।
भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ९ ॥
तन्नियोगे नियुक्तेन कृतं कृत्यं हनूमता ।
न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः ॥ १० ॥
अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ।
वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षिताः ॥ ११ ॥

उक्तमात्रमेव कुर्यात्स भृत्योऽभृत्यः उक्तानुष्ठानात् भृत्यः, अधिकाकरणादभृत्यः । ततस्तं मध्यममाहुरिति ॥ ८ ॥ समाहितः कार्यान्तराव्यग्रः । युक्तः समर्थश्च यो भृत्यो नियुक्तोपि नृपतेः कार्यं नृपतेः उक्तमात्रमपि कार्यं सम्यङ्न कुर्यात् तं पुरुषाधमम् अधमभृत्यम् आहुः ॥ ९ ॥ उक्तेषु त्रिविधभृत्येषूत्तमभृत्योऽयमित्याह—तदिति । तत् उत्तमभृत्यलक्षणलक्षितत्वात् । नियुज्यतेऽस्मिन्निति नियोगः कार्यं तस्मिन्नियुक्तेन उत्तमभृत्येन कृत्यं कर्तव्यं कार्यं हनुमता कृतम् । किंचात्मा स्वयं लघुतां न नीतः, राक्षसैरपराजितत्वात् । सुग्रीवश्चापि तोषितः उक्तकार्यातिरिक्तकार्यकरणात् ॥ १० ॥ न केवलं सुग्रीवतोषणम्, धर्मपरिरक्षणं चास्माकमासीदित्याह—अहमिति । धर्मतः धर्मे । सप्तम्यर्थे तसिः । धर्मतः परिरक्षिताः धर्मे स्थापिताः । धर्मस्थापनं चात्राधर्मान्मोचनम् । यदि हनुमता सीता न दृश्येत तदाऽहं तावदात्मानं जह्याम्, ततो लक्ष्मणादयश्च । तत आत्महानिरूपोऽधर्मस्सर्वेषां स्यादिति भावः । यद्वा वैदेहीदर्शनरूपेण धर्मेण उपकारेण सर्वे वयं परिरक्षिताः निरपवादाः कृताः स्मेति भावः ॥ ११ ॥

कुर्यात, उक्तमात्रमेव कुर्यात सः भृत्योऽभृत्यः, उक्तानुष्ठानात भृत्यः, प्रकृतकार्यानुकूलकार्यान्तराननुष्ठानादभृत्यः । ततस्तं मध्यममाहुः ॥ ८ ॥ यो भृत्यः नियुक्तोपि नृपतेः कार्यं न कुर्यात नियुक्तमपि कार्यं न कुर्यादित्यर्थः ॥९॥ उत्तमोत्तमभृत्यलक्षणं हनुमति प्रदर्शयति—तन्नियोग इति । तदिति छेदः । नियोगे सीतान्वेषणमात्रे नियुक्तेन हनुमता तत नियुक्तमपि कृत्यं कृतम् । न चात्मा लघुतां नीतः रक्षोभिरपराजितत्वात । सुग्रीवश्चापि तोषितः नियुक्तकार्यानुकूलकार्यान्तरकरणादिति भावः ॥ १० ॥ अहमिति । धर्मतः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । धर्मतः परिरक्षिताः धर्मे स्थापिताः अधर्मान्निवर्तिता इति यावत । यदि हनुमान वैदेहीं नाद्राक्षीत तदाऽहं जीवितं जह्याम, मद्वियोगासहिष्णवो लक्ष्मणादयश्च तथा कुर्युः । तथाचात्महनन

इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति ।
यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम् ॥ १२ ॥
एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः ।
मया कालमिमं प्राप्य दत्तश्चास्तु महात्मनः ॥ १३ ॥

एवं निरतिशयानन्दकरं वचनं कथयतो हनुमतः तत्सदृशप्रत्युपकारालाभात् खिद्यते—इदं त्विति । प्रकर्षति व्याकुलयति सन्तापयति वा । कुर्मि करोमि ॥ १२ ॥ स च सन्तापस्सर्वस्वदानरूपेण प्रत्युपकारेण विना न शाम्यति । तस्य सर्वस्व दानस्य मया क्रियमाणः परिष्वङ्ग एव प्रतिनिधिर्भवत्वित्याह—एष इति । तुशब्दोऽवधारणे । इमं प्रत्युपकारार्हं कालं प्राप्य मया दत्तोऽयं परिष्वङ्ग एव सर्वस्वभूतोऽस्तु, सर्वस्वदानसदृशोऽस्त्विति सम्बन्धः । एषः स्वानुभवसिद्धः, इच्छागृहीताभिमतोरुदेहत्वेन स्वस्य निरवधिकभोग्यतया स्थितः । लोके स्वस्य रस्यं हि स्वाभिमताय दिशति । सर्वस्वभूतः एतद्व्यतिरिक्तप्रदाने इदं न दत्तमिति न्यूनता स्यात्, एतत्प्रदाने तु सर्वं दत्तम्, एतद्विग्रहस्य सर्वाश्रय त्वात् । परिष्वङ्गो हनूमतः अमृताशिनो हि तृणकवलादिकं न देयम् । "स्नेहो मे परमो राजन्" इत्येतद्विग्रहे प्रेमवतः स एव दातव्यः । मया काल मिमं प्राप्य दत्तः । अयं किञ्चिदपि मत्तोऽनपेक्षमाणो वर्त्तते । कदा मयाऽस्मै किञ्चिद्दत्तं स्यादिति सोत्कण्ठेन मया स्थितं संप्रत्यप्रतिषेधसमयलाभाद्दत्तवा नस्मि । तस्य महात्मनः महास्वभावस्य, महोदारस्येत्यर्थः । देहद्वयमुपकृत वतः किमेकदेहप्रदानमुचितमिति भावः । वेण्युद्ग्रथनसमये सीतां संरक्ष्य दत्त्वा 'अवगाह्यार्णवं स्वप्स्ये' इति दशायां रामदेहं च सीतासन्देशवचनेनाजी वयद्धि । एवं देहद्वयं दत्तवतः किमेकदेहदानमुचितमिति भावः ॥ १३ ॥
रामानु०—मया कालमिमं प्राप्य दत्तश्चास्तु महात्मनः इति पाठः ॥ १३ ॥

रूपाधर्म :सर्वेषां सम्भवेदिति भावः ॥ ११ ॥ एवं हनुमत्कर्म मां सुखयत्येव, किन्तु तस्य प्रत्युपकाराकरणजनितविषादः प्रेयसीवृत्तान्तश्रवणानन्दमपि तिरोधाय मां सन्ताप यतीत्याह—इदंत्वित्यादिना । कुर्मि करोमि ॥ १२ ॥ स सन्तापः सर्वस्वदानरूपेण प्रत्युपकारेण विना न शाम्यति तस्य चेदानीमसम्भवान्मदीयः परिष्वङ्ग एव

स०—एतत्कालोचितमिदमित्यालोच्य दत्तवान्वानरेन्द्राय राघवेन्द्र इत्याह—एष इत्यादिना । सर्वस्वभूतः सहभोगहेतुत्वात्कृतोपकारसमप्रफलरूपः । एषः परिष्वङ्गः आलिङ्गनरूपः । इमं कालम् एतादृशं समयं

इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टाङ्गो रामस्तं परिषस्वजे । हनूमन्तं महात्मानं कृतकार्यमुपागतम् ॥ १४॥ ध्यात्वा पुनरुवाचेदं वचनं रघुनन्दनः । हरीणामीश्वरस्यैव सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ १५॥ सर्वथा सुकृतं तावत् सीतायाः परिमार्गणम् । सागरं तु समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम ॥ १६॥ कथं नाम समुद्रस्य दुष्पारस्य महाम्भसः । हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यन्ति समाहिताः ॥ १७॥ यद्यप्येष तु वृत्तान्तो वैदेह्या गदितो मम । समुद्रपारगमने हरीणां किमिवोत्तरम् १८

प्रीतिहृष्टाङ्गः प्रीत्या पुलकितगात्रः । महात्मानमित्यादिविशेषणानि परिष्वङ्गहेतवः॥१४॥एवं हनुमन्तं स्तुत्वा सागरस्य दुस्तरत्वं विचार्य विषण्णस्सन् प्रयासकृतं सीतान्वेषणं निरर्थकमिति मन्वान आह—ध्यात्वेति । एवकारो भिन्नक्रमः । ध्यात्वा दुस्तरं सागरं सर्ववानरवाहिनीसहितोऽहं कथं सन्तरिष्यामीति सञ्चिन्त्य । सुग्रीवस्योपशृण्वतः सुग्रीवे उपशृण्वत्येव । व्यत्ययेन सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ १५ ॥ सर्वथा सर्वप्रकारेण समुद्रतरणान्तःपुरप्रवेशादिना । सुकृतं तावत् सुष्ठु कृतमेव । परिमार्गणम् अन्वेषणम् । किंतु सागरं समासाद्य सागरस्य दुस्तरत्वमालोच्य । पुनर्नष्टं मनो मम, सीतावृत्तान्तश्रवणेन हृष्टमपि मे मनः पुनर्नष्टं प्रकृतं विषादं पुनः प्राप्तमित्यर्थः ॥ १६॥ विषादमेव प्रकटयति—कथमिति । दुष्पारस्य दुष्प्रापतीरस्य । "पार तीर कर्मसमाप्तौ" इत्यस्माद्धातोः खच्प्रत्ययः । महाम्भसः अगाधजलस्य । समाहिताः सङ्गताः ॥ १७॥ सर्वथेति श्लोकोक्तं विवृणोति—यदीति । वैदेह्याः वृत्तान्तः गदितो यद्यपि गदित

प्रतिनिधिर्भवतीत्याह—एष इत्यादि ॥१३॥ प्रीतिहृष्टाङ्गः प्रीत्या पुलकितगात्रः॥१४॥ ध्यात्वा सर्ववानरसहितोऽहं कथं सिन्धुं तरिष्यामीति सञ्चिन्त्येत्यर्थः । सुग्रीवस्योपशृण्वतः । सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥१५॥ सागरं तु समासाद्य, दुस्तरतामालोच्येत्यर्थः । पुनर्नष्टं मनो मम सीतावृत्तान्तश्रवणेन हृष्टं मे मनः प्रकृतविषादं पुनरपि प्राप्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ समाहिताः मिलिताः ॥ १७ ॥ वैदेह्या वृत्तान्तो गदितो यद्यपि

—प्राप्य । महात्मनः तस्य हनुमतो दत्तः । मया रमया महात्मनो मम च सर्वस्वभूतः एषोपि इमम् अकालं सायुज्यसूचकस्य तस्येदानीमयोग्यत्वात्तत्कालमिन्नं कालं प्राप्यापि मया दत्त इति वा । तुशब्दस्तु राममारुतयोर्विशेषद्योतकः । अनेन कृपापारवश्यं द्योत्यते ॥ १३ ॥

इत्युक्त्वा शोकसम्भ्रान्तो रामः शत्रुनिबर्हणः ।
हनुमन्तं महाबाहुस्ततो ध्यानमुपागमत् ॥ १९ ॥
इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तं तु शोकपरिद्यूनं रामं दशरथात्मजम् । उवाच वचनं श्रीमान् सुग्रीवः शोकनाशनम् ॥१॥ किं त्वं सन्तप्यसे वीर यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा । मैवं भूस्त्यज सन्तापं कृतघ्न इव सौहृदम् ॥२॥ सन्तापस्य च ते स्थानं न हि पश्यामि राघव। प्रवृत्तावुपलब्धायां ज्ञाते च निलये रिपोः३

एव। हरीणां समुद्रपारगमने उत्तरं किम् उत्तरकालोचितं साधकं किम्? न किमपीत्यर्थः। इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वेति। ध्यानमुपागमत् सागरतरणोपायचिन्तामकरोदित्यर्थः । शत्रुनिबर्हणमहाबाहुपदाभ्यां सागर शोषणादिकमेवोपायमचिन्तयदिति द्योत्यते ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

एवं शोकसम्भ्रान्तं राममवलोक्य समदुःखतया तच्छोकमसहमानः सुग्रीवः "आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च। अपृष्टोऽपि हितान्वेषी ब्रूयात् कल्याणभाषितम् ॥" इति नीतिशास्त्रमनुस्मरन् शोकनिवारकं वचनमुवाचे त्याह—तं त्विति। तुशब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यपरः। तं तु शोकपरिद्यूनम्, रामः प्रीतिसमायुक्त इति प्रीतियुक्तत्वदशायामेव शोकपरिद्यूनं शोकपरितप्तम्। दशरथात्मजं महाराजपुत्रत्वेन शोकलेशानर्हं रामम्। श्रीमान् "शुचिता त्यागिता शौर्यं समानसुखदुःखता।अनुरागश्च दाक्षिण्यं सत्यता च सुहृद्गुणाः॥" इति कामन्दकोक्तरीत्या मित्रगुणसम्पन्न इत्यर्थः। शोकनाशनं रामहृदयान्तर्गत शोकनिवर्तनक्षमं वचनमुवाच ॥ १ ॥ प्राकृतः क्षुद्रः । मैवं भूः प्राकृत इव मा भूः ॥ २ ॥ निमित्ताभावमुपपादयति—संतापस्य चेति । चोऽवधारणे।

गदित एव, हरीणां समुद्रपारगमने उत्तरं किम् उत्तरकालोचितं साधनं किमित्यर्थः ॥ १८ ॥ शोकसम्भ्रान्तः विदितेऽपि सीतावृत्तान्ते तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकसद्भावात् कलुषितान्तःकरण इत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण तत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

तमिति। शोकपरिद्यूनं शोकपरितप्तम् ॥ १॥ २ ॥ चोऽवधारणे। स्थानं च निमित्त

मतिमाञ्छास्त्रवित् प्राज्ञः पण्डितश्चासि राघव।
त्यजेमां पापिकां बुद्धिं कृतात्मेवार्थदूषणीम् ॥ ४ ॥
समुद्रं लङ्घयित्वा तु महानक्रसमाकुलम् ।
लङ्कामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च ते रिपुम् ॥ ५ ॥
निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ।
सर्वथा व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६ ॥

सन्तापस्य स्थानमेव निमित्तमेव न पश्यामि । एतावत्पर्यन्तं सीतानुपलम्भनरूपं निमित्तमासीत् इदानीं तु नास्तीत्यर्थः । स्थानम् अवकाशः । "अवकाशे स्थितौ स्थानम्" इत्यमरः । प्रवृत्तौ सीतावृत्तान्ते । "वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः" इत्यमरः ॥ ३ ॥ त्वद्गुणपर्यालोचनायामपि न शोकावकाश इत्याह—मतिमानित्यादिना । मतिमान् आगामिगोचरज्ञानवान् । शास्त्रवित् नीतिशास्त्रज्ञः । प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्राज्ञः ।"प्रज्ञादिभ्यश्च"इत्यण्प्रत्ययः । ऊहापोहज्ञ इत्यर्थः । पण्डा निर्णयात्मकं ज्ञानं साऽस्य सञ्जातेति पण्डितः, परिच्छेत्तेत्यर्थः। पापिकां पापयुक्ताम् । अनुत्साहकारिणीमिति यावत् । इमां बुद्धिं त्यज । कृतात्मा योगी । अर्थदूषणीं मोक्षरूपपुरुषार्थनिवर्तिकां बुद्धिमिव ॥ ४ ॥ नापि सागरदुस्तरत्वं सन्तापनिमित्तमित्याह—समुद्रमिति । न क्रमन्त इति नक्राः गजग्राहिमत्स्याः । महानक्रसमाकीर्णमपि समुद्रं लङ्घयित्वा लङ्कामारोहयिष्यामः, सेनामिति शेषः । ते रिपुं रावणं हनिष्यामश्च, समुद्रलङ्घनलङ्कारोहणशत्रुवधार्थं न सन्तापः कार्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं कारणाभावाच्छोकस्य नावकाश इत्युक्तम् । सत्यपि कारणे स त्याज्य इत्याह—निरुत्साहस्येति । शोकपर्याकुलात्मनः शोकव्याकुलमनसः, अत एव निरुत्साहस्य । सर्वार्थाः सर्वप्रयो

मेव न पश्यामि ॥ ३ ॥ त्वदीयगुणविचारणायामपि शोकोऽनुचितस्तवेत्याह—मतिमानित्यादि । शास्त्रवित् नीतिशास्त्रज्ञः । मतिमान् आगामिगोचरार्थज्ञः । प्राज्ञः ऊहापोहकुशलः। पण्डितः परिच्छेत्ता अर्थतत्त्वज्ञो वा। कृतात्मा ज्ञातात्मस्वरूपो योगी। अर्थदूषणीम् अपवर्गदूषणीम् । बुद्धिमिव विषयेषूपादेयत्वबुद्धिमिव । यद्वा अर्थदूषणीं प्रयोजनहानिकरीम् । पापिकाम् अशुभात्मिकाम् । कलुषितां बुद्धिं त्यजेत्यर्थः ॥४ ॥ समुद्रतरणेऽपि चिन्ता न कार्येत्याह—समुद्रमिति । आरोहयिष्यामः आरोक्ष्यामः ॥५॥ शोकस्यानर्थमूलत्वं दर्शयति—निरुत्साहस्येत्यादि । व्यसनं कर्तृ ॥ ६ ॥ ७ ॥

इमे शूराः समर्थाश्च सर्वे नो हरियूथपाः । त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ ७ ॥ एषां हर्षेण जानामि तर्कश्चास्मिन् दृढो मम ॥ ८ ॥ विक्रमेण समानेष्ये सीतां हत्वा यथा रिपुम् । रावणं पापकर्माणं तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ सेतुरत्र यथा बद्धयेद्यथा पश्येम तां पुरीम् । तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं कुरु राघव ॥ १० ॥ दृष्ट्वा तां तु पुरीं लङ्कां त्रिकूटशिखरे स्थिताम् । हतं च रावणं युद्धे दर्शनादुपधारय ॥ ११ ॥

जनानि । व्यवसीदन्ति नश्यन्ति । सः शोकं व्यसनं चाप्नोति।शोकादनुत्साहः, अनुत्साहाद्दैन्यम्, दैन्यादर्थनाशः, अर्थनाशाच्चापत्प्राप्यत इत्यर्थः । तस्माच्छोकस्त्याज्य इति भावः॥६॥ नापि सहायानुपपत्तिश्शोकनिमित्तमित्याह–इम इति । शूराः पराक्रमशालिनः । समर्थाः उपायकुशलाः । नः अस्माकं सम्बन्धिनः । सर्वे इमे हरियूथपाः त्वत्प्रियार्थं पावकमपि प्रवेष्टुं कृतोत्साहाः । किमुतान्यत्कर्तुमिति भावः ॥ ७ ॥ कुत एषामुत्साहस्त्वया अवगत इत्याह–एषामिति अर्धमेकं वाक्यम् । एषां यूथपानां हर्षेण मुखप्रसादानुमानेन जानामि, एषाम् उत्साहमिति शेषः । अस्मिन्नुत्साहे मम दृढः अप्रशिथिलः तर्कश्चास्ति ॥ ८ ॥ फलितमाह–विक्रमेणेति । पापकर्माणं सीताहरणरूपपापकर्मयुक्तं ते रिपुं रावणं हत्वा सीतां विक्रमेण यथा समानेष्ये तथा त्वमुत्साहं कर्तुमर्हसि॥९॥ रामानु०–शोकाक्रान्तस्य तव दर्शनेन ममाप्युत्तरकर्तव्यं न स्फुरति । तस्माच्छोकं परित्यज्य यथा ममोत्साहो भवेत्तथा यत्नं कुर्विति भावः ॥ ९ ॥ तथा त्वं कर्तुमर्हसीत्युक्तं विशिष्टि–सेतुरिति । अत्र समुद्रे सेतुर्यथा बद्धयेत यथा तां पुरीं पश्येम तथा त्वं कुरु, तथोपायं चिन्तयेत्यर्थः ॥१०॥ दर्शनमात्रेण किं सेत्स्यति ? तत्राह–

कुतोऽयं निश्चय इत्यत्राह–एषामित्यादि । हर्षेण हर्षकार्येण मुखविकासादिना । अस्मिन् एषां पावकप्रवेशाद्युत्साहे मम तर्कः ऊहापोहबुद्धिः । दृढः अव्यभिचरितः । अत्र विक्रमेण रावणं हत्वा सीतां यथा समानये समानेष्यामि तथा त्वं कर्तुमर्हसीति सम्बन्धः ॥ ८॥९ ॥ अत्र समुद्रे । बध्येत बध्येत ॥ १० ॥ त्रिकूटशिखरे स्थितां लङ्कां

स०–यथा रिपुं हत्वा सीतां विक्रमेण पराक्रमेण। वेः गरुडस्य क्रम इव क्रमस्तेन समानेष्ये । तथोत्साहं कर्तुमर्हसि । यथाऽहं समानेष्ये तथा त्वमुत्साहं मम प्रोत्साहनं कर्तुमर्हसीति वा ॥ ९ ॥

अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरे तु वरुणालये । लङ्का न मर्दितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १२ ॥ सेतुर्बद्धः समुद्रे च यावल्लङ्कासमीपतः । सर्वं तीर्णं च वै सैन्यं जितमित्युपधारय ॥१३॥ इमे हि समरे शूरा हरयः कामरूपिणः ॥१४॥ [शक्ता लङ्कां समानेतुं समुत्पाट्य सराक्षसाम् ।] तदलं विक्लवा बुद्धी राजन् सर्वार्थनाशिनी । पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिन् शोकः शौर्यापकर्षणः ॥ १५ ॥ यत्तु कार्यं मनुष्येण शौण्डीर्यमवलम्बता । अस्मिन् काले महाप्राज्ञ सत्त्वमातिष्ठ तेजसा ॥ १६ ॥

दृष्ट्वेति । तां पुरीं दृष्ट्वा दर्शनादेव हेतोः रावणं हतमवधारय ॥ ११ ॥ सेतुर्बध्य इति कोऽयं निर्बन्ध इत्याशङ्क्य अन्यथा अशक्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह--अबद्ध्वेत्यादिश्लोकद्वयेन । अबद्ध्वा सागर इत्यादि स्पष्टम् । सेतुरिति । लङ्कासमीपतः लङ्कासमीपे । यावत् यावत्काले सेतुर्बद्धो भवति तावत्काले सर्वं सैन्यं तीर्णं जितं चेत्युपधारय । कर्तरि निष्ठा ॥ १२ ॥ १३ ॥ तरणमात्रेण जयित्वे हेतुमाह--इमे हीति । अर्धमेकं वाक्यम् ॥ १४ ॥ उपसंहरति--तदिति । तत् उक्तरीत्या शोकनिमित्तासम्भवात् । विक्लवा शोकपरवशा । अत एव सर्वार्थनाशिनी बुद्धिः। अलं मा भूत्।"अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्" इत्यमरः । तत्र हेतुमाह--पुरुषस्येति । शौर्यापकर्षणः शौर्यनाशनः ॥ १५ ॥ रामानु०--शोकस्यानर्थकारित्वप्रदर्शनेन प्रसक्तं शोकं निवारयति--तदलमित्यादिना ॥ १५ ॥ न केवलं शोकत्यागः सत्त्वावलम्बनं च कार्यमित्याह--यत्त्विति । शौण्डीर्यं

तां पुरीं दृष्ट्वा तस्मादेव दर्शनात् रावणं हतमुपधारयेति योजना ॥ ११ ॥ सेतुबन्धनस्यावश्यकरणीयत्वं व्यतिरेकेणान्वयेन चाह--अबद्ध्वेत्यादिश्लोकद्वयेन । लङ्कासमीपतः लङ्कासमीपाभिव्याप्तसमुद्रे सेतुर्यावद् बद्धो भवति तावदेव सर्वं सैन्यं तीर्णं वै तीर्णमेव । जितमिति चावधार्यताम् । तीर्णं जितमिति कर्तरि निष्ठा । अत्रावधारणचकाराभ्यां राक्षससैन्यकृतविघ्नबाहुल्ये सत्यपि अप्रतिहतं तरिष्यति जेष्यति चेत्युक्तं भवति ॥ १२॥ १३ ॥ सैन्यस्य जेतृत्वोपयोगिशक्तिमाह--इमे हीति । अस्योत्तरार्धं--शक्ता लङ्कां समानेतुं समुत्पाट्य सराक्षसाम् इति ॥ १४ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति--तदलमिति। विक्लवा बुद्धिरलं माऽस्तु । रामस्य हृदयस्थशोकं निराकर्तुमुक्तमेवार्थं पुनरप्याह पुरुषस्येति ॥ १५ ॥ शौण्डीर्यं शौर्यम् अवलम्बता मनुष्येण

शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनाम् । विनष्टे वा प्रनष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः ॥ १७ ॥ त्वं तु बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थकोविदः । मद्विधैः सचिवैः सार्धमरिं जेतुमिहार्हसि ॥ १८ ॥ न हि पश्याम्यहं कंचित्त्रिषु लोकेषु राघव । गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे ॥१९॥ वानरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते। अचिराद्द्रक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयम् ॥ २० ॥ तदलं शोकमालम्ब्य क्रोधमालम्ब भूपते । निश्चेष्टाः क्षत्रिया मन्दाः सर्वे चण्डस्य बिभ्यति ॥ २१ ॥

शौर्यम् । " शौण्डी गर्वे " इति धातोरौणादिके ईरन्प्रत्यये शौण्डीरश्शूरः अस्य भावश्शौण्डीर्यं तत् अवलम्बता अवलम्बमानेन । शौर्यप्रधानेनेत्यर्थः। मनुष्येण पुरुषेण। यत्कार्यं सम्पाद्यं तत्सत्त्वं धैर्यम् बलं वा । तेजसा पराक्रमेण सह अस्मिन्काले आतिष्ठ अवलम्बस्व ॥ १६॥ ननु नायं शोकस्सागरतरणादिनिमित्तकः किंतु सीतानवलोकनादिनिमित्त इत्यत्राह--शूराणामिति । विनष्टे अन्तर्हिते । " णश अदर्शने " इति धातोर्निष्ठा ॥ १७ ॥ पुनश्च रामं प्रोत्साहयति--त्वामिति । इह इदानीम् ॥ १८ ॥ न हि तिष्ठेत् स्थातुं न शक्नुयात् ॥ १९ ॥ वानरेषु समासक्तं वानरमूलमित्यर्थः । न विपत्स्यते न विनङ्क्ष्यति ॥ २० ॥ उपसंहरति--तदिति । आलम्ब्यालम् नालम्बस्वेत्यर्थः। "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" इति क्त्वाप्रत्ययः । क्रोधस्यालम्ब्यत्वे हेतुमाह--निश्चेष्टा इति । निश्चेष्टाः निरुद्योगाः क्षत्रियाः मन्दाः मन्दभाग्याः। चण्डस्य चण्डात् । " चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः " इत्यमरः ॥ २१ ॥

पुरुषेण यत्सत्त्वं यद्धैर्यं तदातिष्ठेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ विनष्टे तिरोहिते । प्रनष्टे प्रध्वस्ते वा, वस्तुनि विषये ॥१७॥१८॥ त्वच्छौर्यपर्यालोचनयाऽपि शोको न कार्य इत्याह--न हीति । तिष्ठेत् स्थातुं शक्नुयात ॥१९ ॥ न विपत्स्यते न विनङ्क्ष्यति ॥ २० ॥ शोकमालम्ब्यालं नालम्बस्व । क्रोधालम्बने हेतुमाह निश्चेष्टा इति । निश्चेष्टाः निरुद्योगाः क्षत्रियाः । मन्दा मन्दभाग्याः । सर्वे जनाः चण्डस्य चण्डात् अतिकोपनात

लङ्घनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः । सहास्माभि रिहोपेतः सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय ॥ २२ ॥ सर्वं तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्युपधारय ॥ २३ ॥ इमे हि हरयः शूराः समरे कामरूपिणः । तानरीन् विधमिष्यन्ति शिला पादपवृष्टिभिः ॥ २४॥ कथंचित् सन्तरिष्यामस्ते वयं वरुणालयम् । हतमित्येव तं मन्ये युद्धे समितिनन्दन ॥ २५ ॥ किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान् । निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

एवं सेतुबन्धेन सर्वार्थसिद्धेः शोको न कार्य इत्युक्त्वा सेतुबन्धोपायो विचार्यता मित्याह–लङ्घनार्थमिति । लङ्घनार्थं लङ्घनहेतुम् । " अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धनुश्शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु ॥ " इति वैज यन्ती ॥ २२ ॥ सेतुबन्धोपाये निर्णीते ततः परं सुकरामित्याह–सर्वमिति । अर्धमेकं वाक्यम् ॥ २३ ॥ उक्तेऽर्थे पूर्वोक्तं हेतुमनुवदाति–इमे हीति । विध मिष्यन्ति धक्ष्यन्ति ॥ २४ ॥ मा भूत्सेतुबन्धः प्रकारान्तरेणापि समुद्रं तीर्त्वा शत्रून् हनिष्यामीत्याह–कथंचिदिति । कथंचित् केनाप्युपायेन । नन्दतीति नन्दनः । नन्द्यादित्वात् ल्युः । समित्यां युद्धे नन्दन युद्धोत्सुकेति यावत्॥२५॥ निमित्तानुसारेणापि भवतो जयसिद्धिरित्याह–किमुक्त्वेति । सर्वथा सेतुं बद्ध्वा अबद्ध्वा वा । निमित्तानि नेत्रस्फुरणादीनि । मनो मे संप्रहृष्यतीति । मनः संप्रहर्षश्च कार्यसिद्धिनिमित्तमिति भावः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा० युद्धकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

विष्यति ॥ २१ ॥ तदुक्तप्रकारेण वा प्रकारान्तरेण वा सागरतरणे हेतुं विचारये त्याह–लङ्घनार्थमित्यादि । लङ्घनार्थं लङ्घनहेतुम् । " अर्थः स्याद्विषये मोक्षे वस्तुहेतु निवृत्तिषु " इति वैजयन्ती ॥ २२॥ सर्वमित्यर्धमेकं वाक्यम् । अत्र यावत्तावच्छब्दा वध्याहार्यौ । जितमिति भावे निष्ठा । मे सैन्यं यावत्तीर्णं तावत्तेन जित मित्युपधारय । लङ्घिते तस्य तैस्सैन्यम् इति क्वचित्पाठः । तस्यार्थः–समुद्रे लङ्घिते तैर्वानरैः तस्य रावणस्य सैन्यं जितमित्युपधारयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ जेतृत्वशक्तिमाह–इमे हीत्यादि ॥ २४॥ कथञ्चित्सन्तरिष्यामः येन केनाप्युपायेनेत्यर्थः॥२५॥ निमित्तमेवाह मन इति॥२६॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥२॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत् परमार्थवित् । प्रतिजग्राह काकुत्स्थो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ तपसा सेतुबन्धेन सागरोच्छोषणेन वा । सर्वथा सुसमर्थोऽस्मि सागरस्यास्य लङ्घने ॥२॥ कति दुर्गाणि दुर्गाया लङ्कायां ब्रूहि तानि मे । ज्ञातुमिच्छामि तत्सर्वं दर्शनादिव वानर॥३॥ बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि । गुप्तिकर्म च लङ्कायां रक्षसां सदनानि च ॥४॥ यथासुखं यथावच्च लङ्कायामासि दृष्टवान् । सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि ॥ ५ ॥

एवं मानुषभावनानुसारेण समुद्रस्य दुस्तरत्वेन शोकापन्नोऽपि सुहृदुपदेशेन प्रतिष्ठापितधैर्यो रामः नीतिशास्त्रानुसारेण संहार्यशत्रुदुर्गस्वरूपशोधनाय पृच्छति--सुग्रीवस्येत्यादिना । सारग्राहित्वमाह परमार्थविदिति । हेतुमत् युक्तियुक्तम् । वचः श्रुत्वा प्रतिजग्राह ॥ १ ॥ तपसा तपःप्रभावेन । तरसेति पाठे तरसा वेगेन । लङ्घने तरणे ॥ २ ॥ एवमुपायचिन्तनेन समुद्रस्य दुस्तरत्वमविगणय्य दुर्गस्वरूपं पृच्छति--कतीति । दुर्गायाः दुष्प्रापायाः लङ्कायाः कति दुर्गाणि कति दुर्गप्राकाराः सन्तीत्यर्थः । जलगिरिवनस्थलात्मकानि दुर्गाणि । तत् दुर्गविशेषवत्त्वं मे ब्रूहि । पूर्वमेवोक्तमित्यत्राह ज्ञातुमिति । तत्पूर्वं श्रुतं सर्वम् । दर्शनादिव प्रत्यक्षत इव । विशदं ज्ञातुमिच्छामि । बलस्य सेनायाः । परिमाणम् इयत्ताम् । द्वारदुर्गक्रियां द्वारेषु दुर्गक्रियाम् कीलखननजलौघप्लवनकरणादिभिः दुर्गमत्वकरणम् । गुप्तिकर्म प्राकारपरिघादिनिर्माणम् । सदनानि गृहाणि । ज्ञातुमिच्छामीति पूर्वेणान्वयः॥३॥४॥ यथेति । यथासुखं निश्शङ्कम् ।

॥ १ ॥ २ ॥ कतीत्यादि । दुर्गाया गन्तुमशक्यायाः लङ्कायाः कति दुर्गाणि जलगिरिवनस्थलात्मकेषु दुर्गेषु कति दुर्गप्राकाराः तानित्यर्थः । ब्रूहि तानीति सम्यक् । दर्शनादिव प्रत्यक्षत इव । बलस्येत्यादि । परिमाणमियत्ताम् । द्वारदुर्गक्रियां द्वारेषु दुर्गक्रियाम् कीलखननपरिघयन्त्रविशेषकरणादिकाम् । गुप्तिकर्म प्राकाराट्टालकादिनिर्माणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ यथासुखं विस्रब्धम्, निश्शङ्कमिति यावत । यथा येन

स०-परमार्थवत् परमार्थः अवतारमुख्यार्थः रावणमारणादिः तद्वत् । तद्घटकमिति यावत् ॥ १ ॥
ति०-तपसा तपःकार्यसङ्कल्पसिद्ध्या, अत एव सकलस्वपुरवर्तिप्राणिनां ब्रह्मलोकनयनं वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते । सेतुबन्धेन गङ्गायां गाङ्गेयेन शरैरिव । सागरोच्छोषणेन, दिव्यास्त्रबलतः इति शेषः ॥ २ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान् मारुतात्मजः । वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्मविधानतः । गुप्ता पुरी यथा लङ्का रक्षिता च यथा बलैः ॥ ७ ॥ राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा । परां समृद्धिं लङ्कायाः सागरस्य च भीमताम् । विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठः कथयामास तत्त्वतः ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदिता लङ्का मत्तद्विपसमाकुला । महती रथसम्पूर्णा रक्षोगणसमाकुला । वाजिभिश्च सुसम्पूर्णा सा पुरी दुर्गमा परैः ॥ १० ॥ दृढबद्धकवाटानि महापरिघवन्ति च । द्वाराणि विपुलान्यस्याश्चत्वारि सुमहान्ति च ॥ ११ ॥

यथावत्तत्त्वेन । लङ्कायां पूर्वोक्तं सर्वं दृष्टवानसि । तत्त्वेन दृष्टप्रकारेणैव आचक्ष्व व्यक्तं वद । सर्वथा द्रष्टुं वक्तुं च ॥ ५ ॥ अथाब्रवीत् कात्स्न्येनाब्रवीत् । "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः ॥ ६ ॥ दुर्गकर्म विधानतः दुर्गकर्म प्राकारपरिखाखननादि, तद्विधानतः तन्निर्माणेन गुप्तेति सम्बन्धः । राक्षसाः स्निग्धाः स्वामिनि भक्ताः । तेजसा, संपादितामिति शेषः । विभागं तत्र तत्र विभज्य स्थापनम् । बलौघस्य चतुरङ्गबलसमूहस्य । निर्दिश्यते इयत्तया परिच्छिद्यतेऽनेनेति निर्देशः सङ्ख्या ताम् ॥ ७॥ ८ ॥ एव मित्यर्थम् । एवमुक्त्वा उक्तरीत्या वक्ष्यमाणं संग्रहेण प्रतिज्ञाय ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमु दिता अत्यन्तहृष्टजना ॥ १० ॥ दृढेति । आयसकीलादिभिर्दृढघटितकवाटानि । महापरिघवन्ति महार्गलवन्ति । "अर्गले कार्चके वंशे योगे प्राकारगोपुरे । अस्त्रे

प्रकारेण सर्वथा कुशलोऽसि, वक्तुं द्रष्टुं चेति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ दुर्गकर्मविधानतः लङ्का यथा गुप्तेति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ तेजसा, सम्पादितामिति शेषः । विभागमिति । बलौघस्य चतुरङ्गबलसमूहस्य विभागं हस्त्यश्वाद्यवान्तरभेदं तत्र तत्र विभज्य स्थापनम् । निर्देशं निर्दिश्यते इयत्तया अनेनेति निर्देशः सङ्ख्या ताम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदिता मुदितोद्धतराक्षसेत्यर्थः ॥ १० ॥ महापरिघवन्ति महार्गलवन्ति । "परिघो योगभेदे स्यान्मुद्गरेऽर्गलघातयोः" इति विश्वः । द्वाराणि, सन्तीति शेषः ॥ ११ ॥

तत्रेषूपलयन्त्राणि बलवन्ति महान्ति च। आगतं परसैन्यं तु तत्र तैः प्रतिहन्यते ॥ १२ ॥ द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालायसमयाः शिताः । शतशो रचिता वीरैः शतघ्न्यो रक्षसां गणैः ॥ १३ ॥ सौवर्णश्च महांस्तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः। मणिविद्रुमवैडूर्यमुक्ताविरचितान्तरः॥ १४॥ सर्वतश्च महाभीमाः शीततोयवहाः शुभाः । अगाधा ग्राहवत्यश्च परिखा मीनसेविताः ॥ १५ ॥ द्वारेषु तासां चत्वारः सङ्क्रमाः परमायताः । यन्त्रैरुपेता बहुभिर्महद्भि र्गृहपंक्तिभिः ॥ १६ ॥

घटे मुद्गरे च परिघः परिपठ्यते" इति निघण्टुः । सुमहान्ति उन्नतानि ॥११॥ तत्र तेषु द्वारेषु । इषूपलयन्त्राणि शरशिलाक्षेपकयन्त्राणि । बलवन्ति दृढानि। महान्ति विपुलानि, सन्तीति शेषः। तैः यन्त्रैः तत्र द्वारेषु प्रतिहन्यते प्रतिबध्यते ॥१२॥ संस्कृताः सज्जीकृताः । शिताः तीक्ष्णाः । कालायसमया अयस्सारमयाः। ङीबभाव आर्षः। "अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः" इति समासान्तः। शतं घ्नन्तीति शतघ्न्यः मुद्गरविशेषाः । "अमनुष्यकर्तृके च" इति ठक् । शतशः बहुशः । रचिताः स्थापिताः ॥ १३॥ सौवर्ण इति । तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः, दुरारोह इत्यर्थः । मणयः पद्मरागाः ॥ १४ ॥ सर्वतः प्राकार मभितः। परिखाः, सन्तीति शेषः । शीततोयत्वेन दुष्प्रवेशत्वमुक्तम् ॥ १५॥ द्वारेषु द्वारसमीपप्रदेशेषु । सामीप्ये सप्तमी । तासां परिखाणां सम्बन्धिनः परिखोपरि क्लृप्ता इत्यर्थः । संक्रमाः दारुफलकानिर्मितसञ्चारमार्गाः । "संक्रमः क्रमणे सम्यक् द्वारसञ्चारयन्त्रके" इति विश्वः । परमायताः अतिविपुलाः। यन्त्रैरिति । यन्त्रैः संक्रमावकीर्यकैः । महद्भिरिति यन्त्रविशेषणम् । गृह

तत्र तेषु इषूपलयन्त्राणि बाणशिलामोचनयन्त्राणि ॥ १२ ॥ द्वारेषु द्वारप्रदेशेषु। संस्कृताः सज्जीकृताः । कालायसमयाः अयस्सारमयाः । शतघ्न्यो नाम सकृत्प्रयोगा च्छतमारकाः चतुर्वितस्तिप्रमाणा मुद्गरविशेषाः । "शतघ्नी च चतुर्हस्ता कथिता लोहकण्टकी" इति वैजयन्ती॥१३–१५॥ द्वारेषु द्वारप्रदेशेषु तासां संक्रमाः परिखाणां सम्बन्धिनः संक्रमाः, सन्तीति शेषः । संक्रमो नाम पुरद्वारप्रदेशेषु परिखोपरि सञ्चरणार्थं मञ्चरूपेण बद्धो मार्गविशेषः । "संक्रमः क्रमणे सम्यग्द्वार

त्रायन्ते सङ्क्रमास्तत्र परसैन्यागमे सति । यन्त्रैस्तैरव कीर्यन्ते परिखासु समन्ततः ॥ १७ ॥ एकस्त्वकम्प्यो बलवान् सङ्क्रमः सुमहादृढः । काञ्चनैर्बहुभिस्स्तम्भैर्वेदिकाभिश्च शोभितः ॥ १८ ॥ स्वयं प्रकृतिसम्पन्नो युयुत्सू राम रावणः । उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने ॥ १९ ॥ लङ्का पुनर्निरालम्बा देवदुर्गा भयावहा । नादेयं पार्वतं वान्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम् ॥ २० ॥

पङ्क्तिभिः रक्षिजनावासस्थानपङ्क्तिभिः । उपेताः, सन्तीति शेषः ॥ १६ ॥ संक्रमाणामुपयोगमाह–त्रायन्त इति । तत्र द्वारप्रदेशेषु । परसैन्यागमे सति संक्रमाः त्रायन्ते, पुरीमिति शेषः । कथमित्यत्राह यन्त्रैरिति । यन्त्रैः संक्रमफलक विक्षेपयन्त्रैः । परिखासु परिखोपरि । समन्ततः अवकीर्यन्ते क्षिप्यन्ते । सर्वथा परिखाजलोपरि फलका निक्षिप्यन्ते । शत्रुसैन्यागमे तु ता उत्क्षिप्यन्ते । तेन दुर्गपरिखाजलेन प्राकारसमीपगमनं न शक्यत इति श्लोकतात्पर्यम् ॥ १७ ॥ एक इति । तेषु संक्रमेषु । एकः उत्तरद्वारस्थः । बलवान् स्थौल्यवान् । सुमहा दृढः अत्यन्तवृद्धसङ्घटनः । अत एवाकम्प्यः । स्तम्भैः संक्रमाधारार्थं परिखासु स्थापितैः स्तम्भैः वेदिकाभिः रक्षिजनाधारार्थाभिर्वितर्दिकाभिः ॥ १८ ॥ प्रकृतिसम्पन्नः द्यूतादिव्यसनरूपविचाररहितः । अप्रमत्तः सावधानः । बलानां सैन्यानाम् । अनुदर्शने प्रतिदिनमवलोकननिमित्तम् । उत्थितः जागरूकः । स्वयं युयुत्सुः सर्वदा युद्धोद्यतः, तिष्ठतीति शेषः ॥१९॥ लङ्का पुनः लङ्का तु,

सञ्चारयन्त्रके " इति विश्वः ॥ १६ ॥ संक्रमाणामुपयोगमाह–त्रायन्त इति । तत्र तेषु द्वारप्रदेशेषु परसैन्यागमे सति तानि परसैन्यानि तैः स्वनिष्ठैर्यन्त्रैः परिखासु समन्ततः अवकीर्यन्ते क्षिप्यन्ते, ततस्त्रायन्ते पुरीं रक्षन्तीत्यर्थः । यद्वा तैर्यन्त्रैः परिखासु समन्ततः अवकीर्यन्ते । परेषां परिखामुखेन प्राकारसमीपप्राप्तिनिवारणार्थं शिलादयो विक्षिप्यन्ते अतस्तत्र द्वारेषु संक्रमास्त्रायन्ते, पुरीं रक्षन्तीत्यर्थः ॥१७॥१८॥ प्रकृतिमापन्नः स्वभावस्थः अक्षोभ्यान्तःकरण इत्यर्थः। उत्थितः जागरूकः। अप्रमत्तः प्रमादरहितः, सावधान इत्यर्थः । यदा रावणो युयुत्सुर्भवति तदा तस्मिन् संक्रमे सेनादर्शनार्थं तिष्ठतीति भावः ॥ १९ ॥ निरालम्बा अतिश्लक्ष्णोत्तुङ्गत्रिकूट

स०–निरालम्बा अम्बरलम्बिनीति निरालम्बेव निरालम्बा नितरां दृढा इति यावत् । आलम्बः पर्वतशिखरादि रूप आश्रयो यस्याः सा । देवदुर्गा देवानामपि दुस्साधगमना । निरालम्बादेव प्रतीयमानाऽऽश्रयाभावादेव दुर्गेति वा । दुर्गो दुष्टां गतिमापन्नो दुःखं प्राप्तो [illegible]ति वा ॥ २० ॥

स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव । नौपथोऽपि च नास्त्यत्र निरादेशश्च सर्वतः ॥२१॥ शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्देवपुरोपमा । वाजिवारणसम्पूर्णा लङ्का परमदुर्जया ॥ २२ ॥ परिखाश्च शतघ्न्यश्च यन्त्राणि विविधानि च । शोभयन्ति पुरीं लङ्कां रावणस्य दुरात्मनः ॥२३॥ अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम् । शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गाग्रयोधिनः ॥ २४ ॥ नियुतं रक्षसामत्र दक्षिण द्वारमाश्रितम् । चतुरङ्गेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः२५

निरालम्बा टङ्कच्छेदमसृणीकृतत्रिकूटशिखरस्थितत्वादारोहणालम्बनरहिता । देवदुर्गा देवैरपि दुष्प्रापा । लङ्का नादेयादिरूपेण चतुर्विधं दुर्गं च चतुर्विध दुर्गप्राकारवतीत्यर्थः । नादेयं नद्यां भवम्, जलदुर्गमित्यर्थः । पार्वतं पर्वत स्थम् । वनानां समूहो वन्या तत्सम्बन्धि वान्यम् । कृत्रिमं क्रियया निर्वृत्तम् । प्राकारपरिखादिमत् स्थलमित्यक्षरार्थः ॥ २० ॥ दूरे पारं यस्य सः दूरपारः तस्य, विशालस्येत्यर्थः । पारे दक्षिणतीरे स्थिता । अत्र समुद्रे । नौपथः नौसञ्चारश्च नास्ति । अत एव सर्वतः निरादेशश्च, आदेशो वार्तासञ्चारः तद्र हितः अयं देश इत्यर्थः ॥ २१ ॥ वनगिरिदुर्गवत्त्वमाह–शैलाग्र इति ॥ २२ ॥ कृत्रिमदुर्गवत्त्वमाह--परिखा इति ॥२३॥ विभागं च बलौघस्येति रामप्रश्नस्यो त्तरमाह--अयुतमिति । अत्र लङ्कायां सर्वे पूर्वद्वारस्थाः । अयुतं दशसहस्रम् । अग्रे सेनाग्रे युद्ध्यन्त इत्यग्रयोधिनः । खड्गैरग्रयोधिनः सर्वे अयुतसङ्ख्याकाः । सर्वेऽपि तथाविधा इत्यर्थः ॥२४॥ नियुतमिति । अत्र लङ्कायाम् । चतुरङ्गेण सैन्येन सह रक्षसां नियुतं दक्षिणद्वारमाश्रितम् । तत्र चतुरङ्गबलेषु । योधाः

स्थितत्वादारोहणालम्बनरहितेत्यर्थः । देवदुर्गा देवैरपि दुष्प्रापा । चतुर्विधदुर्ग मत्रास्तीत्याह–नादेयमिति ॥ २० ॥ दूरपारस्य दूरस्थितपरतीरस्य समुद्रस्य पारे स्थिता । नौपथश्चापि नास्ति नौसञ्चारमार्गोऽपि नास्ति, अत एव सर्वशो निरादेशश्च सर्वदिग्वार्तासञ्चाररहितप्रदेश इत्यर्थः । अनेन जलदुर्गवत्त्वं सूचितम्॥२१॥ शैलाग्रे रचितेत्यनेन वनगिरिदुर्गवत्त्वं सूचितं भवति ॥ २२ ॥ परिखाश्चेत्यादिना कृत्रिमदुर्ग वत्त्वं सूच्यते ॥ २३ ॥ खड्गाग्रयोधिनः खड्गैरग्रयोधिनः ॥ २४ ॥ नियुतमिति । अत्र सैन्येनेति इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । चतुरङ्गसैन्यप्रकारेण योधा इत्यर्थः ॥२५॥२६ ॥

प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम् । चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥ न्यर्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम् । रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः ॥२७॥ शतशोऽथ सहस्राणि मध्यमं स्कन्धमाश्रिताः । यातुधाना दुराधर्षाः साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ २८ ॥ ते मया सङ्क्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः । दग्धा च नगरी लङ्का प्राकाराश्चावसादिताः ॥ २९ ॥ बलैकदेशः क्षपितो राक्षसानां महात्मनाम् ॥३० ॥ येन केन च मार्गेण तराम वरुणालयम् । हतेति नगरी लङ्का वानरैरवधार्यताम् ॥ ३१ ॥

पदातयः । अनुत्तमाः अत्यन्तशूराः । भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ सर्वे पश्चिमद्वारवासिनः । सर्वास्त्रकोविदाः समस्तास्त्रज्ञाः ॥ २६ ॥ अश्ववाहाश्चेति चकारेण गजवाहास्समुच्चीयन्ते । कुलपुत्राः सत्कुलप्रसूताः, विश्वसनीया इति यावत् । सुपूजिताः रावणेन बहुमताः, किङ्करा इति शेषः ॥ २७ ॥ रामानु०—कुलपुत्राः कुलोद्भूताः पुत्राः । सत्कुलप्रसूता इत्यर्थः ॥२७॥ अथेति कार्त्स्न्ये । शतशः सहस्राणि अनेकसहस्राणि । दुराधर्षाः यातुधानाः राक्षसाः । मध्यमं स्कन्धं नगरमध्यमस्थानम् आश्रिताः । सर्वसङ्ख्यामाह—साग्रेति । रक्षसां साग्रकोटिः पूर्णकोटिः । अत्र लङ्कायाम्, अस्तीति शेषः ॥२८॥ एवं दुर्गप्राकारवर्णनेन लघूनां भीतिर्माभूदिति स्वकृतं दर्शयति—ते मयेति । परिखा इत्यादावपि तच्छब्दोऽनुसन्धेयः ॥ २९ ॥ बलैकदेश इत्यर्धमेकान्वयम् । बलैकदेशः, सेनाचतुर्थांश इत्यर्थः । महात्मनां महाकायानाम् ॥ ३० ॥ तपसा सेतुबन्धेनेत्येवं रामोक्तमेव सम्यगित्याह—येनेति । मार्गेण उपायेन । तराम तरिष्यामः । व्यत्ययेन लोट् ।

कुलपुत्राः किङ्कराः । यद्वा कुले जाताः पुत्राः किङ्कराः, सत्कुलप्रसूता इत्यर्थः ॥ २७ ॥ स्कन्धं सैन्यस्थानम् ॥ २८ ॥ यद्येवं दुर्गा लङ्का कथमस्मद्बलसाध्येति शङ्कां निराचष्टे—ते मयेति । ते संक्रमाः परिखामार्गा मया भग्नाः । परिखाश्चावपूरिताः, शिलेष्टकादिभिरिति शेषः ॥ २९ ॥ महात्मनां महाधृतीनाम् ॥ ३० ॥ मार्गेण उपायेन

अङ्गदो द्विविदो मैन्दो जाम्बवान् पनसो नलः । नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव ॥ ३२ ॥ प्लवमाना हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीम् । सपर्वतवनां भित्त्वा सखातां सप्रतोरणाम् । सप्राकारां सभवनामानयिष्यन्ति राघव ॥ ३३ ॥ एवमाज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्वसंग्रहम् । मुहूर्तेन तु युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदनुपूर्वशः ।
ततोऽब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ १ ॥

वरुणालयं समुद्रम् ॥ ३१ ॥ पक्षान्तरमाह—अङ्गद इत्यादिसार्द्धश्लोकद्वयेन । अङ्गदादयः प्लवमानाः समुद्रं लङ्घितवन्तः । सखातां सपरिखाम् । सप्रतोरणां सबहिर्द्वाराम् । आनयिष्यन्ति, बलशेषेण किम् उक्ताङ्गदादिव्यतिरिक्तबलशेषेण किं प्रयोजनमिति योजना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवमिति । सर्वसंग्रहम् संगृह्यत इति संग्रहः, बलानां मध्ये सर्वसारभूतं बलम् अङ्गदादिकम् आज्ञापय । एवं प्लवमाना इत्याद्युक्तरीत्या आज्ञापयेत्यर्थः । युक्तेन यात्रायोग्येन ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज०श्रीरामायण०रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड०तृतीयःसर्गः॥३॥

एवं लङ्काया दुर्गकर्मबलपरिमाणादौ हनुमता कथिते रामः कियन्मात्रमिदमिति न्यक्कृत्य तदानीमेव दण्डयात्रामाज्ञापयति—श्रुत्वेति । महातेजाः महाबलः । सत्यपराक्रमः अमोघविक्रमः ।आभ्यां निर्भयत्वे हेतुरुक्तः । अब्रवीत्,

तराम तरिष्यामः ॥ ३१ ॥ सर्वसैन्यतरणोपायचिन्तया किम् ? कतिपययूथपा एव समुद्रं लङ्घयित्वा पर्वतवनादिविशिष्टां लङ्कामुत्पाट्यानेष्यन्तीत्याह—अङ्गद इत्यादिना । आनयिष्यन्ति आनेष्यन्ति बलशेषेण किं तवेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ बलानां सर्वसंग्रहं सङ्गृह्यत इति सङ्ग्रहः सारः सर्वसारभूतमाज्ञापय, बलानां मध्ये सर्वसारभूतानेवं कुरुतेत्याज्ञापयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ १ ॥

यां निवेदयसे लङ्कां पुरीं भीमस्य रक्षसः । क्षिप्रमेनां मथिष्यामि सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥२॥ अस्मिन् मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचये । युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ॥ ३ ॥ अस्मिन् मुहूर्ते विजये प्राप्ते मध्यं दिवाकरे । सीतां हृत्वा तु मे जातु क्वासौ यास्यति यास्यतः ॥ ४ ॥

सुग्रीवमिति शेषः ॥ १ ॥ यामिति । निवेदयसे हनुमन्मुखेन निवेदयसि । मथिष्यामि शरैर्ध्वंसयिष्यामि ॥ २ ॥ कुत इत्यत्राह–युक्त इति । युक्तः यात्रार्हः । तत्र हेतुः । विजयः विजयावहः । विजयावहत्वे हेतुमाह दिवाकरः । मध्यं दिने मध्यं प्राप्तः । अभिजिन्मुहूर्त इत्यर्थः । तदुक्तं विद्यामाधवीये–" आर्द्रोरग मित्रमखावसुजलविश्वाभिजिद्विरिश्चेन्द्राः । ऐन्द्राग्निमूलवरुणार्यमभगतारा दिवा मुहूर्ताः स्युः " इति । नन्वभिजिन्मुहूर्ता दक्षिणयात्रासु निषिद्धाः । यथा ज्यौतिष्करत्नाकरे–" भुक्तौ दक्षिणयात्रायां प्रतिष्ठायां द्विजन्मनि । आधाने च ध्वजारोहे मृत्युदः स्यात्सदाऽभिजित् ॥ " इति । उच्यते–लङ्का हि दक्षिण पूर्वस्यां किष्किन्धायाः, अतो नेयं दक्षिणयात्रेति नोक्तदोषः ॥३॥ मुहूर्तविशेषे प्रयाणस्य फलं दर्शयति–अस्मिन्निति । दिवाकरे मध्यं प्राप्ते विजयाख्ये अस्मिन्मुहूर्ते यास्यतो मे यास्यति मयि । असौ रावणः । सीतां हृत्वा जातु कदाचित् क्व यास्यति, यत्र कुत्रापि यान्तं तं हनिष्यामीत्यर्थः । सीतां हृत्वा तु मे यात्विति पाठे यातु राक्षसः । " नैर्ऋतो यातुरक्षसी " इत्यमरः । यद्वा हनुमतोक्तमङ्गदादिमुखेन कार्यनिर्वहणमङ्गीकुर्वन्नाह–यामिति ॥ २ ॥ अस्मिन्नेव मुहूर्ते प्रयाणमभिरोचय । कुतः ? युक्त इति । यतो दिवाकरो मध्यं मध्यन्दिनं प्राप्तः अतो मुहूर्तो विजयावहः अभिजित्संज्ञको युक्तः प्राप्तः ॥ ३ ॥ तत्र प्रयाणस्य फलमाह–अस्मिन्निति । अस्मिन्मुहूर्ते यास्यतो मे मयि यात्रां कुर्वति सति, असौ रावणः सीतां हृत्वा जातु क्व यास्यति कदाचिदपि कुत्रापि न यास्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

स०–राजत्वात्सुग्रीवं कटाक्षीकृत्याह–अस्मिन्निति । अस्मिन् अभिजिन्नामके मुहूर्ते प्रयाणमितोऽस्म न्निर्गममभिरोचये । अभिरोचयेति पाठे–अनुमोदस्वेत्यर्थः । सुग्रीवप्रयाणमित्यैकपद्येन हनुमदाभिमुख्येन वचनमित्यङ्गीकारे " अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृताः " इत्यग्रिमग्रन्थानानुगुण्यं स्फुटम् । मध्यं नभो मध्यम् । दिवाकरो यतः प्राप्तः तस्मात् विजये विजयप्रदे मुहूर्ते । युक्तः, निर्गम इति शेषः । युक्तो मुहूर्तो विजयः इति प्रथमान्तपाठः स्फुटार्थः ॥ ३ ॥

सीता श्रुत्वाऽभियानं मे आशामेष्यति जीविते । जीवितान्तेऽमृतं स्पृष्ट्वा पीत्वा विषमिवातुरः ॥ ५ ॥ उत्तरा फल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते । अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृताः॥६॥ निमित्तानि च धन्यानि यानि प्रादुर्भवन्ति च । निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीम् ॥ ७ ॥ उपरिष्टाद्धि नयनं स्फुरमाणमिदं मम । विजयं समनुप्राप्तं शंसतीव मनोरथम् ॥ ८॥

यातु गच्छतु । क्व यास्यतीत्यन्वयः ॥४॥ अद्यैव सागरतरणोपायचिन्तां विना निर्गमस्य फलमाह–सीतेति । मे अभियानं प्रस्थानं सीता श्रुत्वा जीविते आशामेष्यति । श्रवणं च त्रिजटादिभ्य इति ज्ञेयम् । निर्गमं विना केवलं विचाराकुलेष्वस्मासु जीविते सा निराशा स्यादिति भावः । कथमिव ? विषं पीत्वा आतुरः पीडितः पुरुषः जीवितान्ते प्राणात्यये प्राप्ते अमृतं स्पृष्ट्वेव॥५॥ तर्हि कदाऽस्माभिः प्रस्थाप्यम् ? तत्राह–उत्तरेति । अद्य दिने उत्तराफल्गुनी नक्षत्रं वर्तते । श्वः उत्तरादिने हस्तेन योक्ष्यते, चन्द्र इति शेषः । हस्तो रामस्य निधनतारा । उत्तराफल्गुनी तु साधनतारा । अतोऽद्यैव सर्वानीकसमावृतास्सन्तः अभिप्रयाम गच्छेम । अत्रोत्तराफल्गुनीत्यनेन स दिवसः फाल्गुन पौर्णमासीत्यवगम्यते । इदमुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते ॥ ६ ॥ यानि निमित्तानि धन्यानि तानि प्रादुर्भवन्ति । अतो रावणं निहत्य सीतामानयिष्यामि । जानकीमिति विशेषणेन जनकप्रीत्यर्थं चावश्यं सा अनेतव्येति व्यज्यते ॥७॥ उपरिष्टादुपरि स्फुरमाणमिदं मम नयनम् । मनोरथं मनोरथविषयभूतं जयम् । समनुप्राप्तं सम्यक् समीपे प्राप्तम् । शंसतीव स्पष्टं बोधयतीत्यर्थः । तथोक्तं जोतिःशास्त्रे–" नेत्रस्याधः स्फुरणमसकृत्सङ्गरे भङ्गहेतुर्नेत्रोपान्ते हरति नयनं नेत्रमूले च मृत्युः । नेत्रस्योर्ध्वं हरति सकलं मानसं दुःखजातं वामे चैवं फल

तदानीमेव यात्रायाः फलमाह–सीतेति । आतुरो व्याधितः जीवितान्ते जीवितान्त समये । अमृतं स्पृष्ट्वेवेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ पुनर्वसौ जातस्य मम श्वस्तु नैधनतारा, अद्य साधनतारा, अतोऽद्यैव प्रयाणं कर्तव्यमित्याशयेनाह–उत्तरेत्यादि । हस्तेन योक्ष्यते, चन्द्रमा इति शेषः ॥६॥ यानि निमित्तानि धन्यानि शुभसूचकानि तानि प्रादुर्भवन्ति अतो रावणं निहत्य सीतामानयिष्यामि आनेष्यामीति सम्बन्धः ॥७॥ नयनम्,

ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः । उवाच रामो धर्मात्मा पुनरप्यर्थकोविदः ॥ ९ ॥ अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्गमवेक्षितुम् । वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ १० ॥ फलमूलवता नील शीतकाननवारिणा । पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय ॥ ११ ॥ दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकम् । राक्षसाः परिरक्षेथास्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः ॥ १२ ॥ निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः । अभिप्लुत्याभिपश्येयुः परेषां निहितं बलम् ॥ १३ ॥ यच्च फल्गु बलं किंचित् तदत्रैवोपयुज्यताम् । एतद्धि कृत्यं घोरं नो विक्रमेण प्रयुद्ध्यताम् ॥ १४ ॥

मविकलं दक्षिणे वैपरीत्यम् ॥ " इति । एवं वचने विद्यमाने दक्षिणनयनमिति व्याख्यानं चिन्त्यम् ॥ ८ ॥ पूजितः युक्तमिति श्लाघितः । अर्थकोविदः नीतिशास्त्रनिपुणः ॥९॥ नीतिशास्त्रमनुस्मरन् सेनासंविधानं दर्शयति–अग्र इति । स्पष्टम् ॥ १० ॥ मार्गमवेक्षितुं यात्विति सुग्रीवं प्रत्युक्तमात्रेण सन्निहितं नीलं प्रत्याह–फलेति ॥ ११ ॥ मार्गशोधनप्रकारमाह–दूषयेयुरिति । दूषयेयुः, विषादिनेति शेषः । परिरक्षेथा इत्यात्मनेपदमार्षम् । उद्यतः सावधान इत्यर्थः ॥ १२ ॥ शोधनान्तरमाह–निम्नेष्विति । निम्नेषु गर्तप्रदेशेषु । वनदुर्गेषु वनैः जलैः दुर्गेषु दुर्गमप्रदेशेषु । "जीवनं भुवनं वनम्" इत्यमरः । वनेषु काननेषु च । निहितं रन्ध्रे प्रहारार्थं स्थापितम् । बलं परसैन्यम् । वनौकसः वानराः । अभिप्लुत्य अभित उत्प्लुत्य पश्येयुः ॥ १३ ॥ शोधनान्तरमाह–यदिति । यत्किंचिद्बलं फल्गु असारम् तत् अत्रैव किष्किन्धायामेव उपयुज्यतां स्थाप्यताम् । किंचिदित्यनेन तादृशं बलमत्र दुर्लभमिति सूचितम् । अत्र युक्तिं वक्ति एतदिति । एतत् घोरं कृत्यं विक्रमेण प्रयुद्ध्यताम् । आर्षः शतृप्रत्ययः । विक्रमेण शक्त्या ये युद्ध्यन्ते तेषामेव नान्येषामित्यर्थः । विक्रमेणोपयुज्यतामिति पाठे विक्रमेणोप

दक्षिणमिति शेषः मनोरथं मनोरथविषयम् ॥ ८–११ ॥ दूषयेयुः, विषादिनेति शेषः । मूलफलोदकमित्येकवद्भावः । परिरक्षेथाः रक्षेः ॥ १२ ॥ निम्नादिषु निहितं रन्ध्रे प्रहारार्थं लीनम् ॥१३॥ फल्गु बलं निस्सारं सैन्यम् । अत्रैवोपयुज्यतां किष्किन्धायामेव

सागरौघनिभं भीममग्रानीकं महाबलाः । कपिसिंहाः प्रकर्षन्तु शतशोऽथ सहस्रशः॥ १५॥ गजश्च गिरिसङ्काशो गवयश्च महाबलः । गवाक्षश्चाग्रतोऽयान्तु गवां दृप्ता इव र्षभाः ॥ १६ ॥ यातु वानरवाहिन्या वानरः प्लवतां वरः । पालयन् दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १७॥ गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः । यातु वानर वाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिष्ठितः ॥ १८ ॥ यास्यामि बल मध्येऽहं बलौघमभिहर्षयन् । अधिरुह्य हनूमन्तमैरावत मिवेश्वरः ॥ १९ ॥ अङ्गदेनैष संयातु लक्ष्मणश्चान्तको पमः । सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा ॥ २० ॥

युज्यमानानाम्, विक्रमयुक्तानामित्यर्थः । क्रियापदत्वे संप्रधारणायां लोट् वेदितव्यः॥१४॥अथ "यतश्च बलमाशङ्की ततो विस्तारयेद्बलम्"इत्युक्तरीत्या बहवो बलिनोऽग्रे सेनां कर्षन्त्वित्याह—सागरेति। सागरौघनिभं सागरस्य प्रवाहो यदि भवेत्तत्तुल्यमित्यर्थः । शतशोऽथ सहस्रशः शतशस्सहस्रशश्च सङ्घीभूये त्यर्थः ॥ १५ ॥ "अथ सेनाबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् " इत्युक्तरीत्या निवे शयाति—गज इति । गवामिति गवामग्रे दृप्ताः वृषभा इवेति संबन्धः ॥ १६ ॥ यात्विति । दक्षिणं पश्चिमपार्श्वमित्यर्थः । "यतश्च भयमाशङ्कि तां प्राचीं परि कल्पयेत् " इति कामन्दकोक्तेः । प्लवतां वानराणाम् ॥ १७ ॥ गन्धेति । गन्धहस्ती मत्तगजः । तरस्वी बलवान् । सव्यं प्राचीभागम् । अधिष्ठितः अधिष्ठाता । कर्तरि क्तः॥१८॥यास्यामीति । मध्यगमनप्रयोजनमाह अभिहर्षय न्निति । 'प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य' इत्युक्तेः । ईश्वरः इन्द्रः, तथैवौचित्यात् । गवां पतिमिवेश्वर इति वा पाठः॥१९॥ अङ्गदेनेति । अङ्गदेन संयातु अङ्गदमारुह्य

स्थाप्यताम् । अत्र हेतुमाह एतदिति । घोरं भयावहं नः एतद्युद्धरूपं कृत्यम् । विक्रमेण प्रयुज्यतां विक्रमेण प्रयुज्यमानानाम्, विक्रमेण युक्तानामिति नान्येषा मित्यर्थः । विक्रमेण प्रयुध्यतामिति पाठे विक्रमेण शक्त्या ये युद्ध्यन्ते तेषामेव एतद्युद्धरूपं कृत्यं नान्येषामित्यर्थः ॥ १४-१७ ॥ गन्धेति । यस्य मदगन्धादितरे हस्तिनो द्रवन्ति स गन्धहस्ती॥१८॥ ईश्वरः इन्द्रः॥१९॥ सार्वभौमेन उत्तरदिग्गजेन ।

ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः । उवाच रामो धर्मात्मा पुनरप्यर्थकोविदः ॥९॥ अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्गमवेक्षितुम् । वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥१०॥ फलमूलवता नील शीतकाननवारिणा । पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय ॥ ११ ॥ दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकम् । राक्षसाः परिरक्षेथास्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः ॥ १२ ॥ निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः । अभिप्लुत्याभिपश्येयुः परेषां निहितं बलम् ॥ १३ ॥ यच्च फल्गु बलं किंचित् तदत्रैवोपयुज्यताम् । एतद्धि कृत्यं घोरं नो विक्रमेण प्रयुद्धयताम् ॥ १४ ॥

मविकलं दक्षिणे वैपरीत्यम् ॥" इति । एवं वचने विद्यमाने दक्षिणनयनमिति व्याख्यानं चिन्त्यम् ॥ ८ ॥ पूजितः युक्तमिति श्लाघितः । अर्थकोविदः नीतिशास्त्रनिपुणः ॥९॥ नीतिशास्त्रमनुस्मरन् सेनासंविधानं दर्शयति—अग्र इति । स्पष्टम् ॥ १० ॥ मार्गमवेक्षितुं यात्विति सुग्रीवं प्रत्युक्तमात्रेण सन्निहितं नीलं प्रत्याह—फलेति ॥ ११ ॥ मार्गशोधनप्रकारमाह—दूषयेयुरिति । दूषयेयुः, विषादिनेति शेषः । परिरक्षेथा इत्यात्मनेपदमार्षम् । उद्यतः सावधान इत्यर्थः ॥१२॥ शोधनान्तरमाह—निम्नेष्विति । निम्नेषु गर्तप्रदेशेषु । वनदुर्गेषु वनैः जलैः दुर्गेषु दुर्गमप्रदेशेषु । "जीवनं भुवनं वनम्" इत्यमरः । वनेषु काननेषु च । निहितं रन्ध्रे प्रहारार्थं स्थापितम् । बलं परसैन्यम् । वनौकसः वानराः । अभिप्लुत्य अभित उत्प्लुत्य पश्येयुः ॥ १३ ॥ शोधनान्तरमाह—यदिति । यत्किंचिद्बलं फल्गु असारम् तत् अत्रैव किष्किन्धायामेव उपयुज्यतां स्थाप्यताम् । किंचिदित्यनेन तादृशं बलमत्र दुर्लभमिति सूचितम् । अत्र युक्तिं वक्ति एतदिति । एतत् घोरं कृत्यं विक्रमेण प्रयुद्धयताम् । आर्षः शतृप्रत्ययः । विक्रमेण शक्त्या ये युद्धयन्ते तेषामेव नान्येषामित्यर्थः । विक्रमेणोपयुज्यतामिति पाठे विक्रमेणोप

दक्षिणमिति शेषः मनोरथं मनोरथविषयम् ॥ ८–११ ॥ दूषयेयुः, विषादिनेति शेषः । मूलफलोदकमित्येकवद्भावः । परिरक्षेथाः रक्षेः ॥ १२ ॥ निम्नादिषु निहितं रन्ध्रे प्रहारार्थं लीनम् ॥१३॥ फल्गु बलं निस्सारं सैन्यम् । अत्रैवोपयुज्यतां किष्किन्ध यामेव

सागरौघनिभं भीममग्रानीकं महाबलाः । कपिसिंहाः प्रकर्षन्तु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५ ॥ गजश्च गिरिसङ्काशो गवयश्च महाबलः । गवाक्षश्चाग्रतोऽयान्तु गवां दृप्ता इव र्षभाः ॥ १६ ॥ यातु वानरवाहिन्या वानरः प्लवतां वरः । पालयन् दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १७ ॥ गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः । यातु वानर वाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिष्ठितः ॥ १८ ॥ यास्यामि बल मध्येऽहं बलौघमभिहर्षयन् । अधिरुह्य हनूमन्तमैरावत मिवेश्वरः ॥ १९ ॥ अङ्गदेनैष संयातु लक्ष्मणश्चान्तको पमः । सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा ॥ २० ॥

युज्यमानानाम्, विक्रमयुक्तानामित्यर्थः । क्रियापदत्वे संप्रधारणायां लोट् वेदितव्यः॥१४॥अथ "यतश्च बलमाशङ्की ततो विस्तारयेद्बलम्" इत्युक्तरीत्या बहवो बलिनोऽग्रे सेनां कर्षन्त्वित्याह–सागरेति । सागरौघनिभं सागरस्य प्रवाहो यदि भवेत्तत्तुल्यमित्यर्थः । शतशोऽथ सहस्रशः शतशस्सहस्रशश्च सङ्घीभूये त्यर्थः ॥ १५ ॥ "अथ सेनाबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत्" इत्युक्तरीत्या निवे शयति–गज इति । गवामिति गवामग्रे दृप्ताः वृषभा इवेति संबन्धः ॥ १६ ॥ यात्विति । दक्षिणं पश्चिमपार्श्वमित्यर्थः । "यतश्च भयमाशङ्कि तां प्राचीं परि कल्पयेत्" इति कामन्दकोक्तेः । प्लवतां वानराणाम् ॥ १७ ॥ गन्धेति । गन्धहस्ती मत्तगजः । तरस्वी बलवान् । सव्यं प्राचीभागम् । अधिष्ठितः अधिष्ठाता । कर्तरि क्तः॥१८॥यास्यामीति । मध्यगमनप्रयोजनमाह अभिहर्षय न्निति । 'प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य' इत्युक्तेः । ईश्वरः इन्द्रः, तथैवौचित्यात् । गवां पतिमिवेश्वर इति वा पाठः॥१९॥ अङ्गदेनेति । अङ्गदेन संयातु अङ्गदमारुह्य

स्थाप्यताम् । अत्र हेतुमाह एतदिति । घोरं भयावहं नः एतद्युद्धरूपं कृत्यम् । विक्रमेण प्रयुज्यतां विक्रमेण प्रयुज्यमानानाम्, विक्रमेण युक्तानामिति नान्येषा मित्यर्थः । विक्रमेण प्रयुध्यतामिति पाठे विक्रमेण शक्त्या ये युद्ध्यन्ते तेषामेव एतद्युद्धरूपं कृत्यं नान्येषामित्यर्थः ॥ १४–१७ ॥ गन्धेति । यस्य मदगन्धादितरे हस्तिनो द्रवन्ति स गन्धहस्ती॥१८॥ ईश्वरः इन्द्रः॥१९॥ सार्वभौमेन उत्तरदिग्गजेन ।

जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः । ऋक्षराजो महासत्त्वः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥२१॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः । व्यादिदेश महावीर्यान् वानरान् वानरर्षभः ॥२२॥ ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य युयुत्सवः । गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुप्लुविरे तदा ॥ २३॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः । जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ २४ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि । वारणाभैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा ॥ २५॥ तं यान्तमनुयाति स्म महती हरि वाहिनी॥२६॥हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः। आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । क्ष्वेलन्तो निनदन्तस्ते जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम् ॥ २७ ॥

संयात्वित्यर्थः । सार्वभौमेन उत्तरदिग्गजेन । भूतेशः यक्षेशः । द्रविणाधिपतिः धनाधिपतिः । अत्र त्वं च शिबिकामारुह्य आवाभ्यामागच्छेति सिद्धम् ॥२०॥ जाम्बवानिति । ऋक्षराजः जाम्बवद्भ्राता । कुक्षिं पश्चाद्भागम् । जाम्बवान् सुषेणः वेगदर्शी चेति त्रयः महासत्त्वः ऋक्षराजश्च कुक्षिं रक्षन्त्वित्यन्वयः॥२१॥ राघवस्येति । व्यादिदेश रामोक्तं सर्वं कुरुतेत्याज्ञापयामास ॥ २२ ॥ त इति । पुप्लुविरे प्लुतगतिं चक्रिरे ॥ २३ ॥ तत इति । पूजितः पुरस्कृत इत्यर्थः । धर्मात्मा नीतिरूपधर्मज्ञ इत्यर्थः ॥ २४ ॥ शतैरिति । ययौ, राम इति शेषः ॥ २५ ॥ तमिति । हरिवाहिनी पूर्वोक्तबलवानरभिन्ना ॥२६॥ गच्छतामवस्था विशेषान् दर्शयति–हृष्टाः इत्यादिना । हृष्टा गर्विताः । आप्लवन्तः मण्डलाकारं भ्रमन्त इत्यर्थः । गर्जन्तः मेघध्वनिं कुर्वन्तः । घनगर्जितमिति प्रसिद्धिः । क्ष्वेलन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः । "क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यात्" इत्यमरः । निनदन्तः अव्यक्तं शब्दायमानाः " णद अव्यक्ते शब्दे " इति धातुः ॥ २७ ॥

भूतेशो यक्षेशः ॥ २० ॥ जाम्बवानित्यस्य विशेषणम् ऋक्षराज इति ॥ २१--२५ ॥ तं यान्तमित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ २६ ॥ आप्लवन्तः आ समन्तात् प्लवमानाः, दूरं पतन्त इत्यर्थः। प्लवन्तः केवलं लङ्घयन्तः। क्ष्वेलन्तः सिंहनादान् कुर्वन्तः । "क्ष्वेला

भक्षयन्तः सुगन्धीनि मधूनि च फलानि च । उद्वहन्तो महावृक्षान् मञ्जरीपुञ्जधारिणः ॥२८॥ अन्योन्यं सहसा दृप्ता निर्वहन्ति क्षिपन्ति च । पततश्चाक्षिपन्त्यन्ये पातयन्त्यपरे परान् ॥२९॥ रावणो नो निहन्तव्यः सर्वे च रजनीचराः । इति गर्जन्ति हरयो राघवस्य समीपतः ॥३०॥ पुरस्तादृषभो वीरो नीलः कुमुद एव च । पन्थानं शोधयन्ति स्म वानरैर्बहुभिः सह ॥३१॥ मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च । बहुभिर्बलिभिर्भीमैर्वृताः शत्रुनिबर्हणाः ॥३२॥ हरिः शतवलिर्वीरः कोटीभिर्दशभिर्वृतः । सर्वामेको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीम् ॥ ३३ ॥ कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः । अर्कश्चातिबलः पार्श्वमेकं तस्याभिरक्षति ॥ ३४ ॥

भक्षयन्तः पिबन्तः । उद्वहन्तः विलासार्थं हस्ते धारयन्तः॥२८॥ अन्योन्यमिति । सहसा तरसा । निर्वहन्ति उद्वहन्ति । क्षिपन्ति पातयन्ति । अन्ये पतन्तः सन्तः । परान् पातयितॄन् । आक्षिपन्ति प्रतीकारकरणासामर्थ्येन परिभाषणं कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे शक्ताः । परान् पातयितॄन् पातयन्ति ॥ २९ ॥ रावण इति । नः अस्माभिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ पुरस्तादिति । अत्र पूर्वं रामेण मार्गरक्षणाय ये नीलादयो नियुक्ताः ततोऽन्ये कुमुदादयस्तु रामभक्त्युत्साहेन स्वयमेव प्रवृत्ता इति ज्ञेयम् । ऋषभो दक्षिणपार्श्वरक्षणाय नियुक्तो भक्त्या पराक्रमातिशयेन च अत्रापि रक्षणं कृतवानिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ मध्ये त्विति । जग्मुरिति शेषः॥३२॥ अवष्टभ्य अधिष्ठाय॥३३॥ गजस्याग्रभागनियुक्तस्यापि पार्श्वरक्षणं भक्त्यतिशयात् । अत्र कार्यकरणात्केसर्यादयश्च पूर्वं नियुक्ता एवे

तु सिंहनादः स्यात् " इति निघण्टुः ॥ २७ ॥ उद्वहन्तः जग्मुरित्यन्वयः ॥ २८ ॥ सहसा बलेन निर्वहन्ति उद्वहन्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥ पुरस्तादित्यत्र मार्गशोधकत्वेन कुमुदऋषभयोरप्युपादानात् प्रागपि नीलेन सहैतावपि मार्गशोधने नियुक्ताविति मन्तव्यम् । अत्र ऋषभशब्देन दक्षिणपार्श्वनियुक्तादृषभादन्य उच्यते ॥ ३१ ॥ मध्य इति । बहुभिर्वृताः, जग्मुरिति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गजः पूर्वभागनियुक्तादन्यः ।

सुषेणो जाम्बवांश्चैव ऋक्षैश्च बहुभिर्वृतौ । सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररक्षतुः ॥३५॥ तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुङ्गवः । सम्पतन् पततां श्रेष्ठस्तद्बलं पर्यपालयत् ॥ ३६ ॥ दरीमुखः प्रजङ्घश्च रम्भोऽथ रभसः कपिः । सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयन्तः प्लवङ्गमान् ॥३७॥ एवं ते हरिशार्दूला गच्छन्तो बलदर्पिताः । अपश्यंस्ते गिरिश्रेष्ठं सह्यं द्रुमलतायुतम् । सरांसि च सुफुल्लानि तटाकानि वनानि च ॥ ३८ ॥ रामस्य शासनं ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवत् । वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथा जनपदानपि ॥३९॥ सागरौघनिभं भीमं तद्वानरबलं महत् । उत्ससर्प महाघोषं भीमघोष इवार्णवः ॥४०॥ तस्य दाशरथेः पार्श्वे शूरास्ते कपिकुञ्जराः । तूर्णमापुप्लुवुः सर्वे सदश्वा इव चोदिताः ४१

त्याहुः । अत्र पूर्वनियुक्तानां गन्धमादनादीनामप्युपलक्षणम् । एकं पार्श्वं सव्यं पार्श्वम् । अभिरक्षतीत्यस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । व्यत्ययेन लट् ॥ ३४ ॥ ऋक्षैरावृतत्वं जाम्बवत एव । तत्संबन्धात् सुषेणस्यापि । जघनं पश्चाद्भागम् ॥ ३५ ॥ संपतन् । मार्गशोधनाय पुरो गच्छन्नपि पर्यपालयत् सेनापतित्वात् सर्वतो ररक्षेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ दरीमुख इति । स्पष्टम् ॥ ३७ ॥ अपश्यन्, दूरादिति शेषः । सुफुल्लानि सुफुल्लपद्मकह्लाराणि ॥३८॥ भीतवत् भीतम् । कर्तरि क्त(वतु)प्रत्ययः । वर्जयत् दूरतः परिहरत् उत्ससर्प जगामेति सम्बन्धः। सागरौघनिभमिति विपुलतायां साम्यम् । भीमघोष इवार्णव इति घोषे ॥ ३९ ॥४०॥ दाशरथेः पार्श्वे इति । तन्मुखोल्लासायेति भावः ॥ ४१ ॥

पार्श्वमेकं पश्चाद्भागम् ऋषभगन्धमादनयोः पूर्वमेव दक्षिणसव्यपार्श्वयोर्विनियोगात् । तस्य बलस्य । अभिरक्षति अभ्यरक्षत ॥ ३४ ॥ सुषेण इत्यादि । जाम्बवदादीनां पूर्वं कुक्षिरक्षणे नियुक्तत्वात् सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररक्षतुरित्यस्य सुग्रीवस्य पृष्ठतः कुक्षिं पश्चिमभागं ररक्षतुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ नीलः पुरोमार्गशोधकस्सन्नपि प्लवनवेगातिशयवत्तया परितः सर्वतो ररक्षेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एवमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ ३८ ॥ भीतवत् भीतामिव ॥ ३९-४१ ॥

कपिभ्यामुह्यमानौ तौ शुशुभाते नरोत्तमौ । महद्‌भ्यामिव संस्पृष्टौ ग्रहाभ्यां चन्द्रभास्करौ ॥ ४२ ॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः। जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥ तमङ्गदगतो रामं लक्ष्मणः शुभया गिरा । उवाच परिपूर्णार्थः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ॥ ४४ ॥ हृतामवाप्य वैदेहीं क्षिप्रं हत्वा च रावणम् । समृद्धार्थस्समृद्धार्थामयोध्यां प्रतियास्यसि ॥ ४५॥ महान्ति च निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव । शुभानि तव पश्यामि सर्वाण्येवार्थसिद्धये ॥४६ ॥ अनु वाति शुभो वायुः सेनां मृदुहितः सुखः । पूर्णवल्गुस्वरा श्चेमे प्रवदन्ति मृगद्विजाः ॥ ४७ ॥

हनुमदङ्गदाभ्यामुह्यमानौ रामलक्ष्मणौ । महाग्रहाभ्यां शुक्रबृहस्पतिभ्याम् । संस्पृष्टौ संयुक्तौ । चन्द्रसूर्याविव शुशुभाते । अत्र उपमाने चतुर्ग्रहसंयोगस्य बहुजनविनाशहेतुत्वात् हनुमदङ्गदाभ्यां रामलक्ष्मणयोगस्य महासेनाविनाश कत्वं गम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । संस्पृष्टपदेन हनुमदङ्गदयोर्लाघवा तिशयकथनात् पदगतवस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥ रामानु०–ग्रहाभ्यां चन्द्र भास्करावि‌ति पाठः ॥ ४२ ॥ पुनः सुदूरगमनसूचनायाह–तत इति । स्पष्टम्॥४३॥ परिपूर्णार्थः परिपूर्णमनोरथः । स्मृतिमान् निमित्तशास्त्रार्थस्मरणवान् । प्रति भानवान् तात्कालिकबुद्धिमान् ॥ ४४ ॥ वक्ष्यमाणनिमित्तश्रवणे श्रद्धामुत्पाद यितुं प्रथमं तत्फलं दर्शयति–हृतामिति । रावणं हत्वा वैदेहीमवाप्स्यसीति क्रमः ॥ ४५॥ कुतोऽयं निश्चय इत्यत्राह–महान्तीति । महान्ति दुर्लभानि । दिवि भूमौ च यानि शुभानि निमित्तानि सर्वाणि तवार्थसिद्धये पश्यामि, अर्थसिद्धि कराणि पश्यामीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अनुवातीति । सुखः सुखकरः, शीत इत्यर्थः।

ग्रहाभ्यां राहुकेतुभ्याम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ स्मृतिमान् अनुभूतार्थाविस्मरणशीलः । प्रतिभानवान् तत्कालोचितप्रज्ञः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कुतोऽयं निश्चय इत्यत्राह–महा न्तीति । तवार्थसिद्धये कार्यसिद्धये ॥ ४६ ॥ निमित्तान्येवाह–अनुवातीति । शिवः

स०–ग्रहाभ्यां शुक्रबृहस्पतिभ्याम् । "कविकाव्ययुतज्योत्स्नाकान्तवत् स व्यरोचत।" इत्युक्तेः । लक्ष्मण पक्षे चन्द्रो निदर्शनम् । रामपक्षे भास्करः । ततश्च कविकाव्याभ्यां सकान्तिश्चन्द्र इव वाहनसाहित्येन सकान्ति र्लक्ष्मणः । सूर्यप्रकाशाभिभूतप्रकाशस्तयोरिव रामप्रकाशाभिभवो वाहनरुचोरिति निदर्शनविवेको द्रष्टव्यः॥४२॥

प्रसन्नाश्च दिशः सर्वा विमलश्च दिवाकरः ।
उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गतः ॥ ४८ ॥

मृदुहितः मृदुः मार्दवयुक्तः, हितः अनुकूल इत्यर्थः । शुभः भाविशुभसूचकः वायुः सेनाम् अनुवाति अनुसृत्य वाति । पूर्णवल्गुस्वराः अन्यूनापरुषस्वराः सन्तः प्रवदन्ति ॥ ४७ ॥ भौमनिमित्तान्युक्त्वा दिव्यनिमित्तान्याह—प्रसन्ना इत्यादि । त्वामनुगतः तवानुकूलदिशि स्थित इत्यर्थः । यद्वा अनुगतः पश्चाद्भागं गतः । पुरः शुक्रस्य यात्रासु प्रतिषेधादिति भावः । तथोक्तम् ज्यौतिषे—"प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । अपि शक्रेण सदृशो हतसैन्यो निवर्तते ॥ " इति । उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गतः इत्यनेन अवतारकाले जातकफलसूचनवद्रामस्यानुकूलं गोचारफलं दर्शयति विपरीत फलं राक्षसानां च । तथाहि—किष्किन्धातः आग्नेयदिग्वर्तिनीं लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्यानुकूलः शुक्र इत्युच्यते । सूर्यस्थराशेः पुरोराशिस्थो हि भवति शुक्रः। सूर्यश्च तदानीं मीनस्थः । उत्तराफल्गुनी ह्यद्येति प्रयाणदिनकथनात् फाल्गुन पौर्णमास्यां हि रामस्य दण्डयात्रेति पूर्वमुक्तम् । तदा च शुक्रो मेषस्थः । अतो रामस्य कर्कटराशेर्मेषो हि दशमोऽनुकूलः । पूर्वोक्तदिग्वर्तिनीं लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्य पश्चात् स्थितत्वाच्च शुक्रोऽनुकूल एव । शुक्रानुकूल्योक्ति बृहस्पत्याद्यानुकूल्योपलक्षणम् । स ह्यवतारकाले कर्कटकस्थः । तदपेक्षयाऽष्टा त्रिंशद्वर्षयुद्धयात्राकालः । तथा च त्रिरावृत्त्या षट्त्रिंशद्वर्षेषु गतेषु रामस्याष्टा त्रिंशद्वर्षे युद्धारम्भे गुरोः सिंहस्थितिः सिद्धा । गुरुर्द्वितीयता रामस्यानुकूला । शनिश्चावतारकाले तुलावर्गोत्तमस्थः । द्वितीयावृत्तौ तुलावृश्चिकयोः पञ्चवर्षेण गतयोः सार्द्धवर्षद्वयेनातीतेन धनुरतीत्य तदानीं मकरस्थितियोग्योऽपि कथंचि द्धनुर्वर्गोत्तमस्थ एव शनिः । राहुस्तु अवतारकाले सिंहस्थः । ततोऽष्टात्रिंशद्वर्षे ऽस्मिन् कटकस्थितियोग्योऽप्यतिचारादिभिर्मिथुनस्थः । तत्सप्तमे धनुषि केतुः। उक्तं चात्रापि—"मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना " इति । धूमाकारः केतुर्धूमकेतुः । तथाच धनुषि शनिकेतू रामस्य षष्ठस्थावनुकूलौ । अङ्गारकस्तु

शुभसूचकः । अध्वश्रान्तिहरणात् हितश्च । सुखः सुखस्पर्शो वायुः मृदु मन्दं यथा तथा सेनामनुवाति अनुसृत्य वाति । मृदुहितसुखपदैः क्रमेण शैत्यमान्द्यसौरभ्याण्यु च्यन्ते ॥ ४७ ॥ भौमानि निमित्तान्युक्त्वा दिव्यान्याह—प्रसन्ना इत्यादि । उत्तरश्लोक

ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च शुद्धाश्च परमर्षयः ।
अर्चिष्मन्तः प्रकाशन्ते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥

रामरावणयुद्धप्रसङ्गे "आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखे अपि चाम्बरे" इत्युक्त्या विशाखाचतुर्थपादे वृश्चिकराशौ तिष्ठति । रामस्य पञ्चमाङ्गारकत्वफलमिदम्, यदेतद्ब्रह्मास्त्रबन्धरुधिरमोहादि ।बुधस्य प्रतिमासं रोहिणीस्थत्वयोगेऽपि राम रावणयुद्धप्रसङ्गे--"प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् । समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः ॥ " इत्युक्तं प्रजानामशुभावहत्वमतिचार वशादेव । स च रामस्य दशमस्थोऽनुकूलः । चन्द्रश्च उत्तराफल्गुनीस्थत्वात् कन्यास्थः । अतस्तृतीयचन्द्रो रामस्यानुकूलः । सूर्यो नवमस्थो रामस्यानु कूलः । राहुस्तु मिथुनस्थत्वाद् द्वादशस्थ इति किंचिद्बाधकः । राक्षसानामिदं सर्वं विपरीतम् । तथाहि—राक्षसानां हि नक्षत्रं मूलम् । तथाच धनू राशिः । तदपे क्षया पञ्चमस्थः शुक्रः प्रतिकूलः । जन्मराशिस्थौ शनिकेतू च प्रतिकूलौ । राहुस्तु सप्तमस्थः किंचिदनुकूलः ।द्वादशस्थाङ्गारकश्च प्रतिकूलः । गुरुस्तु नवमस्थोऽनुकूलः। चतुर्थस्थः सूर्यः पञ्चमस्थो बुधश्च नानुकूलौ । दशमस्थ श्चन्द्रः किंचिदनुकूलः । एवं प्रायेण ग्रहगोचारफलं राक्षसानां विपरीतमेवेति ॥ ४८ ॥ ब्रह्मराशिः अधीतसर्ववेद इत्यर्थः । विशुद्धः पापग्रहासंयुक्तः । इदं द्वयमपि भार्गवविशेषणम् । परमर्षयः सप्तर्षयः । दक्षिणां दिशं प्रति गताः प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात्साधुः । आवर्तमाना इति शेषः ॥ ४९ ॥

प्रथमपादोप्युशनसो विशेषणम् ॥४८॥ ब्रह्मराशिः वेदानां राशिभूतः, अधीतसर्ववेद इत्यर्थः । अत एव विशुद्धः उशनाश्च त्वामनुगतः, अनेन प्रतिशुक्रता नास्ती त्युक्तम् । ब्रह्मराशिरित्यस्य पादस्य पूर्वशेषं विहायान्योऽर्थ उच्यते । ब्रह्मराशिरित्यत्र ब्रह्मराशिशब्देन " तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः । भूतारम्भकृतं ब्रह्म शंसन्तो ऋत्विगुद्यताः ॥ प्रारभन्ते लोककामास्तेषां पन्थास्स दक्षिणः । " इति श्रीविष्णुपुराणोक्ताः पितृयाणमार्गस्था लोकाभिवृद्धिकामा महर्षय उच्यन्ते । तेषां राशिः सङ्घः विशुद्धः प्रसन्नः । परमर्षयः सप्तर्षयः । ध्रुवम् औत्तानपादिम् प्रदक्षिणं यथा तथा, आवर्तमाना इति शेषः । प्रकाशन्त इति सम्बन्धः । सप्तर्षिसन्निवेश प्रकारस्तु—"पूर्वभागे तु भगवान् मरीचिरुपरि स्थितः । वसिष्ठश्च सभार्योऽस्मात्पुरस्ता दङ्गिरा मुनिः । ततोऽत्रिस्तस्य चासन्नः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ " इति ॥ ४९ ॥

त्रिशङ्कुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः । पितामहवरोऽस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥५०॥ विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे । नक्षत्रवरमस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५१ ॥ नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमभिपीड्यते । मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ॥५२॥ सर्वं चैतद्विनाशाय राक्षसानामुपस्थितम् । काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ॥ ५३ ॥

त्रिशङ्कुरिति । पुरोहितः विश्वामित्रः। "सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः ।" इति बालकाण्डोक्तरीत्या विश्वामित्रसृष्टसप्तर्ष्यन्तर्गतवसिष्ठो वा । पितामहवरः पितामहेषु कूटस्थेषु श्रेष्ठः । इक्ष्वाकूणां प्रधानकूटस्थ इत्यर्थः ॥ ५० ॥ विमले चेति । निरुपप्लवे क्रूरग्रहानाक्रान्ते । विशाखे इति द्विवचनं नक्षत्रद्वयात्मकत्वात् । विशाखाख्यं नक्षत्रवरमित्यर्थः । विशाखाया इक्ष्वाकुनक्षत्रत्वं ज्योतिषदर्पणे दर्शितम्–" अश्विन्यां यदि केतुः " इत्यारभ्य "इक्ष्वाकुकुलनाथस्तु ह्यन्यतो यदि भवेद्विशाखास्थस्तु " इति ॥ ५१ ॥ स्वानुकूल्यमुक्त्वा परप्रातिकूल्यमाह–नैर्ऋतमिति । नैर्ऋतं नैर्ऋतदैवतम् । नैर्ऋतानां राक्षसानाम् । किं तन्नैर्ऋतं तस्य पीडा केनेत्याकाङ्क्षायामाह–मूल इति । मूलवता अन्तिकवता । " मूलं वशीकृतौ स्वीये शीर्षे तारान्तिकादिषु " इति वैजयन्ती । तेन धूमकेतुना स्पृष्टो मूलः मूलनक्षत्रं धूप्यते सन्ताप्यते । " धूप सन्तापे " इति धातुः ॥ ५२ ॥ ततः किमित्यत्राह–सर्वमिति । एतन्नक्षत्रपीडनमेव राक्षसानां विनाशाय सर्वम् अशुभसूचकानिमित्त

सपुरोहितः सवसिष्ठः । " सृजन दक्षिणमार्गस्थान सप्तर्षीनपरान् पुनः " इत्युक्तविश्वामित्रसृष्टसप्तर्षिमण्डलस्थवसिष्ठेन सहित इत्यर्थः । मे पितामहवरः पितामहश्रेष्ठः ॥५०॥ विमले निरुपद्रवे अङ्गारकादिदुष्टग्रहाक्रमणरहिते ॥ ५१ ॥ नैर्ऋतं नैर्ऋतदैवत्यम् । किं तन्नक्षत्रं केन वा पीड्यत इत्याशङ्कायामाह–मूल इति । मूलवताअन्तिकवता । "मूलं वशीकृतौ स्वीये शीर्षे तारान्तिकादिषु" इति वैजयन्ती । तेन सामीप्यवता धूमकेतुना उत्पातग्रहेण स्पृष्टो मूलो मूलनक्षत्रं धूप्यते सन्ताप्यते " अग्न्युत्पातौ धूमकेतू " इत्यमरः ॥ ५२ ॥ ततः किमित्यत आह–सर्वमिति । काले अन्तकाले प्राप्ते कालगृहीतानां मृत्युगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितं धूमकेतुग्रहसन्ततं भवतीति

प्रसन्नाः सुरसाश्चापो वनानि फलवन्ति च । प्रवान्त्यभ्यधिकं गन्धान् यथर्तुकुसुमा द्रुमाः ॥५४॥ व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशन्तेऽधिकं प्रभो । देवानामिव सैन्यानि सङ्ग्रामे तारकामये ॥५५॥ एवमार्य समीक्ष्यैतान् प्रीतो भवितुमर्हसि । इति भ्रातरमाश्वास्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ५६॥ अथावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः । ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैर्वृता ॥ ५७ ॥

जातं समुपस्थितमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—काल इति । कालगृहीतानां मृत्युगृहीतानां नक्षत्रं काले अन्तकाले ग्रहपीडितं भवति ॥ ५३ ॥ पुनरपि विजयसूचकान्याह—प्रसन्ना इत्यादिना । द्रुमाः यथर्तुकुसुमाः ऋतुमनतिक्रम्य जातानि कुसुमानि येषां ते तथोक्ताः। अकालकुसुमोत्पत्तिर्ह्युत्पातः। स इदानीं नास्तीत्यर्थः। तथोक्तं वराहमिहिरेण—"शीतोष्णानां विपर्यासः फलपुष्पमकालजम्। अशोष्याणां विशोषश्च फलं षाण्मासिकं भवेत् ॥" इति ॥ ५४ ॥ व्यूढानीति । व्यूढानि कृतव्यूहानि । तारकस्य तारकासुरस्य आमयो वधो यस्मिन् सः तारकामयः तस्मिन् । यद्वा तारकाया बृहस्पतिपत्न्याः आमयो मनोव्याधिः यस्मिन् । तादृशसङ्ग्रामसंज्ञेयम् । तथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे—"एवं च तयोरतीवोग्रः सङ्ग्रामस्तारकानिमित्तस्तारकामयो नामाभवत्" इति ॥५५॥ एवमिति । आश्वास्याब्रवीत् आश्वासनपूर्वकमब्रवीत्। अनेन प्रथमसर्गान्तोक्तः श्लोकोऽनुवृत्त इति ज्ञायते ॥ ५६ ॥ पुनरपि सेनायाः दूरगमनमाह—अथेति ।

यत् एतच्च एतत् नैर्ऋतनक्षत्रपीडनमेव राक्षसानां विनाशाय सर्वमुपस्थितम् राक्षसविनाशसूचकानेकनिमित्तजातं समुपस्थितमित्यर्थः । यद्वा एतत् नैर्ऋतनक्षत्रपीडनं सर्वम् अस्मत्कुलनक्षत्रविशाखौज्ज्वल्यादिकं पूर्वोक्तं सर्वं च राक्षसनाशायोपस्थितमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥पुनरपि विजयसूचकान्याह—प्रसन्ना इति ॥ ५४ ॥ तारकामये आमयशब्देन बाधकत्वाद्वधो लक्ष्यते । तारकस्य तारकासुरस्य आमयो वधो यस्मिन् स तथोक्तः तस्मिन् । यद्वा तारकानाम बृहस्पतिपत्नी, तन्निमित्तत्वात् सङ्ग्रामस्य तारकामय इति संज्ञा। तथाऽऽह श्रीविष्णुपुराणे—"एवं च तयोरतीवोग्रः सङ्ग्रामस्तारकानिमित्तस्तारकामयो नामाभवत्"इति॥५५॥ एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण भ्रातरमाश्वास्य हे आर्य ! एतान् समीक्ष्य प्रीतो भवितुमर्हसीति सौमित्रिरब्रवीदिति

त्रिशङ्कुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः । पितामहवरो ऽस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥५०॥ विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे । नक्षत्रवरमस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५१ ॥ नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमभिपीड्यते। मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ॥५२॥ सर्वं चैतद्विनाशाय राक्षसानामुपस्थितम् । काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ॥ ५३ ॥

त्रिशङ्कुरिति । पुरोहितः विश्वामित्रः। "सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः ।" इति बालकाण्डोक्तरीत्या विश्वामित्रसृष्टसप्तर्ष्यन्तर्गतवसिष्ठो वा । पितामहवरः पितामहेषु कूटस्थेषु श्रेष्ठः । इक्ष्वाकूणां प्रधानकूटस्थ इत्यर्थः ॥ ५० ॥ विमले चेति । निरुपप्लवे क्रूरग्रहानाक्रान्ते । विशाखे इति द्विवचनं नक्षत्रद्वयात्मकत्वात् । विशाखाख्यं नक्षत्रवरमित्यर्थः । विशाखाया इक्ष्वाकुनक्षत्रत्वं ज्योतिषदर्पणे दर्शितम्—"अश्विन्यां यदि केतुः" इत्यारभ्य "इक्ष्वाकुकुलनाथस्तु ह्यन्यतो यदि भवेद्विशाखास्थस्तु" इति ॥ ५१ ॥ स्वानुकूल्यमुक्त्वा परप्रातिकूल्यमाह—नैर्ऋतमिति । नैर्ऋतं नैर्ऋतदैवतम् । नैर्ऋतानां राक्षसानाम् । किं तन्नैर्ऋतं तस्य पीडा केनेत्याकाङ्क्षायामाह—मूल इति । मूलवता अन्तिकवता । "मूलं वशीकृतौ स्वीये शीर्षे तारान्तिकादिषु" इति वैजयन्ती । तेन धूमकेतुना स्पृष्टो मूलः मूलनक्षत्रं धूप्यते सन्ताप्यते । "धूप सन्तापे" इति धातुः ॥ ५२ ॥ ततः किमित्यत्राह—सर्वमिति । एतन्नक्षत्रपीडनमेव राक्षसानां विनाशाय सर्वम् अशुभसूचकनिमित्त

सपुरोहितःसवसिष्ठः । "सृजन् दक्षिणमार्गस्थान सप्तर्षीनपरान् पुनः" इत्युक्तविश्वामित्रसृष्टसप्तर्षिमण्डलस्थवसिष्ठेन सहित इत्यर्थः । मे पितामहवरः पितामहश्रेष्ठः॥५०॥ विमले निरुपद्रवे अङ्गारकादिदुष्टग्रहाक्रमणरहिते ॥ ५१ ॥ नैर्ऋतं नैर्ऋतदैवत्यम् । किं तन्नक्षत्रं केन वा पीड्यत इत्याशङ्कायामाह—मूल इति । मूलवताअन्तिकवता । "मूलं वशीकृतौ स्वीये शीर्षे तारान्तिकादिषु" इति वैजयन्ती । तेन सामीप्यवता धूमकेतुना उत्पातग्रहेण स्पृष्टो मूलो मूलनक्षत्रं धूप्यते सन्ताप्यते "अग्न्युत्पातौ धूमकेतू" इत्यमरः ॥ ५२ ॥ ततः किमित्यत आह—सर्वमिति । काले अन्तकाले प्राप्ते कालगृहीतानां मृत्युगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितं धूमकेतुग्रहसन्तप्तं भवतीति

प्रसन्नाः सुरसाश्चापो वनानि फलवन्ति च । प्रवान्त्यभ्यधिकं गन्धान् यथर्तुकुसुमा द्रुमाः ॥५४॥ व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशन्तेऽधिकं प्रभो । देवानामिव सैन्यानि सङ्ग्रामे तारकामये ॥५५॥ एवमार्य समीक्ष्यैतान् प्रीतो भवितुमर्हसि । इति भ्रातरमाश्वास्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ५६॥ अथावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः । ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैर्वृता ॥ ५७ ॥

जातं समुपस्थितमित्यर्थः । तदेवोपपादयति–काल इति । कालगृहीतानां मृत्युगृहीतानां नक्षत्रं काले अन्तकाले ग्रहपीडितं भवति ॥ ५३ ॥ पुनरपि विजयसूचकान्याह–प्रसन्ना इत्यादिना । द्रुमाः यथर्तुकुसुमाः ऋतुमनतिक्रम्य जातानि कुसुमानि येषां ते तथोक्ताः। अकालकुसुमोत्पत्तिर्ह्युत्पातः। स इदानीं नास्तीत्यर्थः। तथोक्तं वराहमिहिरेण–"शीतोष्णानां विपर्यासः फलपुष्पमकालजम्। अशोष्याणां विशोषश्च फलं षाण्मासिकं भवेत् ॥ " इति ॥ ५४ ॥ व्यूढानीति । व्यूढानि कृतव्यूहानि । तारकस्य तारकासुरस्य आमयो वधो यस्मिन् सः तारकामयः तस्मिन् । यद्वा तारकाया बृहस्पतिपत्न्याः आमयो मनोव्याधिः यस्मिन् । तादृशसङ्ग्रामसंज्ञेयम् । तथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे–" एवं च तयोरतीवोग्रः सङ्ग्रामस्तारकानिमित्तस्तारकामयो नामाभवत्" इति ॥५५॥ एवमिति । आश्वास्याब्रवीत् आश्वासनपूर्वकमब्रवीत्। अनेन प्रथमसर्गान्तोक्तः श्लोकोऽनुवृत्त इति ज्ञायते ॥ ५६ ॥ पुनरपि सेनायाः दूरगमनमाह–अथेति ।

यत एतच्च एतत् नैर्ऋतनक्षत्रपीडनमेव राक्षसानां विनाशाय सर्वमुपस्थितम् राक्षसविनाशसूचकानेकनिमित्तजातं समुपस्थितमित्यर्थः । यद्वा एतत् नैर्ऋतनक्षत्रपीडनं सर्वम् अस्मत्कुलनक्षत्रविशाखौज्ज्वल्यादिकं पूर्वोक्तं सर्वं च राक्षसनाशायोपस्थितमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥ पुनरपि विजयसूचकान्याह–प्रसन्ना इति ॥ ५४ ॥ तारकामये आमयशब्देन बाधकत्वाद्वधो लक्ष्यते । तारकस्य तारकासुरस्य आमयो वधो यस्मिन् स तथोक्तः तस्मिन् । यद्वा तारकानाम बृहस्पतिपत्नी, तन्निमित्तत्वात् सङ्ग्रामस्य तारकामय इति संज्ञा । तथाऽऽह श्रीविष्णुपुराणे–"एवं च तयोरतीवोग्रः सङ्ग्रामस्तारकानिमित्तस्तारकामयो नामाभवत्"इति॥५५॥ एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण भ्रातरमाश्वास्य हे आर्य! एतान् समीक्ष्य प्रीतो भवितुमर्हसीति सौमित्रिरब्रवीदिति

कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुत्थितं रजः । भीममन्तर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् ॥५८॥ सपर्वतवनाकाशां दक्षिणां हरिवाहिनी । छादयन्ती ययौ भीमा द्यामिवाम्बुदसन्ततिः ॥५९॥ उत्तरन्त्यां च सेनायां सन्ततं बहुयोजनम् । नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यन्दुर्विपरीतवत् ॥ ६० ॥ सरांसि विमलाम्भांसि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान् । समान् भूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवन्ति च । मध्येन च समन्ताच्च तिर्यक्चाधश्च साऽविशत् ॥ ६१ ॥ समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ॥६२॥ ते हृष्टमनसः सर्वे जग्मुर्मारुतरंहसः । हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः॥६३॥हर्षवीर्यबलोद्रेकान् दर्शयन्तः परस्परम् । यौवनोत्सेकजान् दर्पान् विविधांश्चक्रुरध्वनि ॥ ६४ ॥

ऋक्षवानरशार्दूलैः ऋक्षशार्दूलैः वानरशार्दूलैश्च । शार्दूलशब्दः श्रेष्ठवाची॥५७॥ कराग्रैरिति । अन्तर्दधे आच्छादयामास ॥ ५८ ॥ सपर्वतेति । हरिवाहिनी दक्षिणां महीम् अम्बुदसन्ततिर्द्यामिव छादयन्ती ययाविति संबन्धः ॥ ५९ ॥ उत्तरन्त्यामिति । सन्ततं निरन्तरं यथा भवति तथा उत्तरन्त्याम् । विपरीतवत् वैपरीत्यवत्। भावप्रधानो निर्देशः । बहुयोजनं च यथा भवति तथा सस्यन्दुः ॥ ६० ॥ सरांसीत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । यथायोग्यं च संबन्धः । सरांसि शीतलसलिलतया मध्येनाविशत् । पर्वतान् द्रुमाकीर्णतया तिर्यगाविशत् । समान् भूमिप्रदेशान् समन्तादाविशत् । वनानि फलवत्तया अध आविशत् ॥ ६१ ॥ समावृत्येत्यर्धम् ॥ ६२ ॥ त इत्यादि । मारुतरंहसः वायुवेगाः । समारोपितविक्रमाः, अभिवृद्धविक्रमा इत्यर्थः । उद्रेकशब्दोऽतिशयवाची ।

सम्बन्धः ॥५६॥५७॥ कराग्रैरिति । अन्तर्दधे अन्तर्धापयत ॥ ५८॥५९ ॥ बहुयोजनमिति क्रियाविशेषणम् । विपरीतवत् । वैपरीत्यवत् बहुयोजनं यथा तथा नदीस्रोतांसि सस्यन्दुरिति सम्बन्धः ॥ ६० ॥ सरांसीत्यादिसार्धमेकं वाक्यम् ॥ ६१ ॥ समावृत्येत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ६२ ॥ त इति । असाध्यमपि साहसवशात् साधयि

तत्र केचिद् द्रुतं जग्मुरुत्पेतुश्च तथाऽपरे । केचित् किल किलां चक्रुर्वानरा वनगोचराः ॥ ६५ ॥ प्रास्फोटयंश्च पुच्छानि सन्निजघ्नुः पदान्यपि । भुजान् विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमानन्ये बभञ्जिरे ॥६६॥ आरोहन्तश्च शृङ्गाणि गिरीणां गिरिगोचराः । महानादान् विमुञ्चन्ति क्ष्वेला मन्ये प्रचक्रिरे ॥ ६७॥ ऊरुवेगैश्च ममृदुर्लताजालान्यनेकशः । जृम्भमाणाश्च विक्रान्ता विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ॥ ६८ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिश्च सहस्रशः । वानराणां तु घोराणां श्रीमत्परिवृता मही ॥ ६९ ॥ सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी । हृष्टा प्रमुदिता सेना सुग्रीवेणाभिरक्षिता ॥ ७० ॥ वानरास्त्वरितं यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं क्वापि नासत ॥ ७१ ॥

दर्पान् दर्पजव्यापारान् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ तान् विवृणोति—तत्रेत्यादिना । किल किलेति वानरशब्दानुकरणम् ॥६५॥ प्रास्फोटयन् भूमाववास्फालयन् । सन्निजघ्नुः, भूमाविति शेषः । भुजानिति । भुजान् विक्षिप्य प्रसार्य द्रुमान् शैलांश्च बभञ्जिरे ॥ ६६ ॥ गिरिगोचराः गिरिचराः । क्ष्वेलां सिंहनादम् ॥६७॥ ऊरुवेगैरिति । ममृदुः मर्दनं चक्रुः ॥ ६८ ॥ शतैरिति । श्रीमद्यथा भवति तथा परिवृता आसीदिति सम्बन्धः ॥ ६९ ॥ सा स्मेति । सेना इनेन स्वामिना सहिता, स्वस्वस्वामियुक्तेत्यर्थः ॥ ७० ॥ प्रमोक्षयिषवः मोचयितुमिच्छवः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्षः । "मोक्ष निरसने" इत्यस्माद्धातोः सन् ॥ ७१ ॥

व्याम इति समारोपितविक्रमाः ॥ ६३–६५ ॥ प्रास्फोटयन् पुच्छानि भूमावताडयन् । विक्षिप्य प्रसार्य ॥ ६६–६९ ॥ सा स्मेति । सेना इनेन स्वामिना सहिता ॥७०॥७१॥

स०—श्रीमत्परिवृता श्रीमद्भिः सुघोराणां वानराणां मध्ये श्रीमद्भिः परिवृता । श्रीमत्परिवृता श्रियं राक्षससम्पदं मश्नन्तीति श्रीमथः तैः परिवृतेति सुघोराणां वानराणां मही जातेति वा ॥ ६९॥ दिवारात्रम् अहोरात्रम्, याममात्रवास इत्याशयः । उत्तरत्र दिवेति शेष इति च नागोजिभट्टः । अखण्डाहोरात्रमित्यर्थः स्वरसः । 'मुहूर्तं क्वापि नावसन्' इत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यात् । शेषं विनाऽन्वयसम्भवाच्च ॥७० ॥

कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुत्थितं रजः । भीममन्तर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् ॥५८॥ सपर्वतवनाकाशां दक्षिणां हरिवाहिनी । छादयन्ती ययौ भीमा द्यामिवाम्बुदसन्ततिः ॥५९॥ उत्तरन्त्यां च सेनायां सन्ततं बहुयोजनम् । नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यन्दुर्विपरीतवत् ॥ ६० ॥ सरांसि विमलाम्भांसि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान् । समान् भूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवन्ति च । मध्येन च समन्ताच्च तिर्यक्चाधश्च साऽविशत् ॥ ६१ ॥ समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ॥६२॥ ते हृष्टमनसः सर्वे जग्मुर्मारुतरंहसः । हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः॥६३॥हर्षवीर्यबलोद्रेकान् दर्शयन्तः परस्परम् । यौवनोत्सेकजान् दर्पान् विविधांश्चक्रुरध्वनि ॥ ६४ ॥

ऋक्षवानरशार्दूलैः ऋक्षशार्दूलैः वानरशार्दूलैश्च । शार्दूलशब्दः श्रेष्ठवाची ॥५७॥ कराग्रैरिति । अन्तर्दधे आच्छादयामास ॥ ५८ ॥ सपर्वतेति । हरिवाहिनी दक्षिणां महीम् अम्बुदसन्ततिर्द्यामिव छादयन्ती ययाविति संबन्धः ॥ ५९ ॥ उत्तरन्त्यामिति । सन्ततं निरन्तरं यथा भवति तथा उत्तरन्त्याम् । विपरीतवत् वैपरीत्यवत् । भावप्रधानो निर्देशः । बहुयोजनं च यथा भवति तथा सस्यन्दुः ॥ ६० ॥ सरांसीत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । यथायोग्यं च संबन्धः । सरांसि शीतलसलिलतया मध्येनाविशत् । पर्वतान् द्रुमाकीर्णतया तिर्यगाविशत् । समान् भूमिप्रदेशान् समन्तादाविशत् । वनानि फलवत्तया अध आविशत् ॥ ६१ ॥ समावृत्येत्यर्धम् ॥ ६२ ॥ त इत्यादि । मारुतरंहसः वायुवेगाः । समारोपितविक्रमाः, अभिवृद्धविक्रमा इत्यर्थः । उद्रेकशब्दोऽतिशयवाची ।

सम्बन्धः ॥५६॥५७॥ कराग्रैरिति । अन्तर्दधे अन्तर्धापयत ॥ ५८॥५९ ॥ बहुयोजनमिति क्रियाविशेषणम् । विपरीतवत् । वैपरीत्यवत् बहुयोजनं यथा तथा नदीस्रोतांसि सस्यन्दुरिति सम्बन्धः ॥ ६० ॥ सरांसीत्यादिसार्धमेकं वाक्यम् ॥ ६१ ॥ समावृत्येत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ६२ ॥ त इति । असाध्यमपि साहसवशात् साधयि

तत्र केचिद् द्रुतं जग्मुरुत्पेतुश्च तथाऽपरे । केचित् किल किलां चक्रुर्वानरा वनगोचराः ॥ ६५ ॥ प्रास्फोटयंश्च पुच्छानि सन्निजघ्नुः पदान्यपि । भुजान् विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमानन्ये बभञ्जिरे ॥६६॥ आरोहन्तश्च शृङ्गाणि गिरीणां गिरिगोचराः । महानादान् विमुञ्चन्ति क्ष्वेला मन्ये प्रचक्रिरे ॥ ६७॥ ऊरुवेगैश्च ममृदुर्लताजालान्यनेकशः । जृम्भमाणाश्च विक्रान्ता विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ॥ ६८ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिश्च सहस्रशः । वानराणां तु घोराणां श्रीमत्परिवृता मही ॥ ६९ ॥ सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी । हृष्टा प्रमुदिता सेना सुग्रीवेणाभिरक्षिता ॥ ७० ॥ वानरास्त्वरितं यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं क्वापि नासत ॥ ७१ ॥

दर्पान् दर्पजव्यापारान् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ तान् विवृणोति—तत्रेत्यादिना । किल किलेति वानरशब्दानुकरणम् ॥६५॥ प्रास्फोटयन् भूमाववास्फालयन् । सन्निजघ्नुः, भूमाविति शेषः । भुजानिति । भुजान् विक्षिप्य प्रसार्य द्रुमान् शैलांश्च बभञ्जिरे ॥ ६६ ॥ गिरिगोचराः गिरिचराः । क्ष्वेलां सिंहनादम् ॥६७॥ ऊरुवेगैरिति । ममृदुः मर्दनं चक्रुः ॥ ६८ ॥ शतैरिति । श्रीमद्यथा भवति तथा परिवृता आसीदिति सम्बन्धः ॥ ६९ ॥ सा स्मेति । सेना इनेन स्वामिना सहिता, स्वस्वस्वामियुक्तेत्यर्थः ॥ ७० ॥ प्रमोक्षयिषवः मोचयितुमिच्छवः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्षः । "मोक्ष निरसने" इत्यस्माद्धातोः सन् ॥ ७१ ॥

ष्याम इति समारोपितविक्रमाः ॥ ६३–६५ ॥ प्रास्फोटयन् पुच्छानि भूमावताडयन् । विक्षिप्य प्रसार्य ॥ ६६–६९ ॥ सा स्मेति । सेना इनेन स्वामिना सहिता ॥७०॥७१॥

स०–श्रीमत्परिवृता श्रीमद्भिः सुघोराणां वानराणां मध्ये श्रीमद्भिः परिवृता । श्रीमत्परिवृता श्रियं राक्षससम्पदं मश्नन्तीति श्रीमथः तैः परिवृतेति सुघोराणां वानराणां मही जातेति वा ॥ ६९॥ **दिवारात्रम्** अहोरात्रम्, यामामात्रवास इत्याशयः । उत्तरत्र दिवेति शेष इति च नागोजिभट्टः । अखण्डाहोरात्रमित्यर्थः स्वरसः । 'मुहूर्तं क्वापि नावसन्' इत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यात् । शेषं विनाऽन्वयसम्भवाच्च ॥७० ॥

ततः पादपसम्बाधं नानामृगसमायुतम् । सह्यपर्वतमासेदु र्मलयं च महीधरम् ॥ ७२ ॥ काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च । पश्यन्नतिययौ रामः सह्यस्य मलयस्य च ॥ ७३ ॥ वकुलांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान् । करवीरांश्च तिमिशान् भञ्जन्ति स्म प्लवङ्गमाः ॥ ७४ ॥ अङ्कोलांश्च करञ्जांश्च प्लक्षन्यग्रोधतिन्दुकान् । जम्बूकामलकान्नीपान् भञ्जन्ति स्म प्लवङ्गमाः ॥ ७५ ॥ प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः । वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति तान् ॥ ७६ ॥ मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः । षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगन्धिषु ॥ ७७ ॥ अधिकं शैलराजस्तु धातुभिः सुविभूषितः ॥ ७८ ॥ धातुभ्यः प्रसृतो रेणुर्वायुवेगविघट्टितः । सुमहद्वानरानीकं छादयामास सर्वतः ॥ ७९ ॥ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः संप्रपुष्पिताः । केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च मनोरमाः ॥ ८० ॥

ततः दिवारात्रान्ते ॥७२॥ सह्यस्य मलयस्य च काननानीत्यन्वयः । सह्यमलयौ नाम मार्गवर्तिनौ कौचित्पर्वतौ ॥ ७३ ॥ वकुलान् केसरवृक्षान् । तिलकान् क्षुरकवृक्षान् । चूताः प्रसिद्धाः, अशोकाश्च । सिन्धुवारकान् निर्गुण्डीवृक्षान् । करवीराः प्रसिद्धाः । तिमिशान् नेमिवृक्षान् ॥७४॥ अङ्कोलान् निकोचकवृक्षान् करञ्जान् नक्तमालवृक्षान् । प्लक्षान् जटीवृक्षान् । न्यग्रोधान् वटान् । तिन्दुकान् स्फूर्जकवृक्षान् । जम्बूकामलकाः प्रसिद्धाः । नीपाः कदम्बाः ॥ ७५ ॥ प्रस्तरेषु शिलासु, स्थिताः इति शेषः । वायुवेगः वानरसेनावेगजवायुवेगः ॥७६॥ ७७॥ वानराणां धातुरेणुरूषितत्वं वक्तुं पर्वतस्य धातुमत्तामाह–अधिकमिति । अर्धमेकं वाक्यम् । शैलराजः सह्यः ॥ ७८ ॥ विघट्टितः उत्थापितः ॥ ७९ ॥ गिरिप्रस्थेत्यादिसार्द्धपञ्चश्लोक्येकान्वया । पुष्पिताः इत्येतत्सर्वविशेषणम् । सह्यपर्वतमासेदुर्मलयं च महीधरम् इति पाठः ॥ ७२-८३ ॥

माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च पुष्पिताः । चिरिबिल्वा मधूकाश्च वकुलाः प्रियकास्तथा ॥८१॥ स्फूर्जकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः । चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ ८२ ॥ मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव शिंशुपाः कुटजास्तथा । धवाः शाल्मलयश्चैव रक्ताः कुरबकास्तथा ॥ ८३ ॥ हिन्तालास्तिमिशाश्चैव चूर्णका नीपकास्तथा । नीलाशोकाश्च वरणा अङ्कोलाः पद्मकास्तथा । प्लवमानैः प्लवङ्गैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृताः॥८४॥ वाप्यस्तस्मिन् गिरौ शीताः पल्वलानि तथैव च । चक्रवाकानुचरिताः कारण्डवनिषेविताः । प्लवैः क्रौञ्चैश्च सङ्कीर्णा वराहमृगसेविताः ॥ ८५ ॥

अतस्तस्य बहुशः प्रयोगः । वसन्ते पुष्प्यन्तीति वासन्त्यः । इदं माधवीविशेषणम् । "कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु" इत्यण् । गन्धैः पूर्णाः गन्धपूर्णाः, कुन्दाः । चिरिबिल्वाः नक्तमालाः । मधूकाः गुडपुष्पाः । वञ्जुलाः वानीराः । प्रियकाः बन्धूकाः । स्फूर्जकाः तिन्दुकवृक्षाः । नागवृक्षाः नागकेसराः । पाटलयः पाटलाः । कोविदाराः चमरिकाः । मुचुलिन्दाः खर्जूरविशेषाः । अर्जुनाः ककुभाः । शिंशुपाः पिच्छिलाः । कुटजाः जयवृक्षाः । धवाः धुन्धुरवृक्षाः । शाल्मलयः मोचाः । " पिच्छिला पूरणी मोचा चिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः " इत्यमरः । हिन्तालाः तालविशेषाः । चूर्णकाः आमलकविशेषाः । नीपकाः कदम्बाः । वरणाः वारुणाः । पद्मकाः सुगन्धिपुष्पा वृक्षविशेषाः । एवम्भूता वृक्षाः प्लवमानैः प्लवङ्गैः पर्याकुलीकृता इत्यन्वयः ॥ ८०-८४ ॥ वाप्य इत्यादि जलाशया इत्यन्तमेकं वाक्यम् । जलाशयाः जलपूर्णा इति वापीविशेषणम् । अत्रापि पर्याकुलीकृता इत्यनुषज्यते । कारण्डवाः जलकुक्कुटाः । प्लवैः जल काकैः । क्रौञ्चैः प्रसिद्धैः । तीरवनमृगानाह-वराहेत्यादिना । प्लवमानैरित्यर्धं भिन्नं वाक्यम्॥८४॥ वाप्य इत्यादि सार्धमेकं वाक्यम् । तस्मिन् गिरौ सह्यपर्वते वाप्यः चक्रवाकानुचरितत्वविशिष्टा इत्यर्थः । कारण्डवः जलकुक्कुटः ।

ऋक्षैस्तरक्षुभिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः । व्यालैश्च बहुभिर्भीमैः सेव्यमानाः समन्ततः ॥८६॥ पद्मैः सौगन्धिकैः फुल्लैः कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा । वारिजैर्विविधैः पुष्पै रम्या स्तत्र जलाशयाः ॥ ८७ ॥ तस्य सानुषु कूजन्ति नाना द्विजगणास्तथा ॥ ८८ ॥ स्नात्वा पीत्वोदकान्यत्र जले क्रीडन्ति वानराः । अन्योन्यं प्लावयन्ति स्म शैलमारुह्य वानराः ॥ ८९ ॥ फलान्यमृतगन्धीनि मूलानि कुसुमानि च । बुभुजुर्वानरास्तत्र पादपानां मदोत्कटाः ॥ ९० ॥ द्रोणमात्रप्रमाणानि लम्बमानानि वानराः । ययुः पिबन्तो हृष्टास्ते मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ९१ ॥ पादपानवभञ्जन्तो विकर्षन्तस्तथा लताः । विधमन्तो गिरिवरान् प्रययुः प्लवगर्षभाः ॥९२॥ वृक्षेभ्योऽन्ये तु कपयो नर्दन्तो मधुदर्पिताः । अन्ये वृक्षान् प्रपद्यन्ते प्रपतन्त्यपि चापरे ॥ ९३ ॥ बभूव वसुधा तैस्तु सम्पूर्णा हरियूथपैः । यथा कलमकेदारैः पक्वैरिव वसुन्धरा ॥ ९४ ॥

तरक्षुभिः मृगादनैः । व्यालैः दुष्टगजैः । सौगन्धिकैः कह्लारैः । वारिजैरिति । एवमिति शेषः ॥८५–८७॥ तस्य सानुष्वित्यर्धमेकं वाक्यम् । कूजन्ति चुकूजुः । तत्सैन्यदर्शनादिति भावः ॥८८॥ स्नात्वेति । अत्र जले वापीजले । प्लावयन्ति सिञ्चन्ति ॥ ८९ ॥ शैलमारुह्येत्युत्तरशेषः । अमृतगन्धीनि अमृतस्वादूनि । मदोत्कटाः मदमत्ताः ॥ ९० ॥ द्रोणमात्रेति । द्रोणमात्रप्रमाणानि द्रोणं शिवद्वयम्, तत्प्रमाणमधुपूर्णानि । मधूनि मधुपटलानि । मधुपिङ्गलाः मधुवत् पिङ्गलवर्णाः ॥ ९१ ॥ पादपानिति । विधमन्तः दहन्तः । " ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः " इति धातुः ॥९२॥ वृक्षेभ्य इति । अन्ये वृक्षेभ्यः वृक्षेभ्योऽन्यत्र । अत्रापि ययुरित्यनुषज्यते ॥ ९३ ॥ बभूवेति । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ।

प्लवः बकविशेषः ॥ ८५ ॥ तरक्षुः मृगादनः । ऋक्षादिभिस्सेव्यमानं तदीयं वनं सह्यगिरावासीदिति शेषः ॥ ८६ ॥८७॥ तस्येति । तस्य सानुषु सह्यगिरिसानुषु ॥ ८८-९० ॥ मधूनि मधुपटलानि ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ अन्ये वृक्षेभ्यः, अन्यत्र ययुरिति शेषः ॥ ९३ ॥ कलमकेदारैः पक्वशालिक्षेत्रैः सम्पूर्णा वसुन्धरेव यथा भवेत् तथा

महेन्द्रमथ सम्प्राप्य रामो राजीवलोचनः । अध्यारोह न्महाबाहुः शिखरं द्रुमभूषितम् ॥९५॥ ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः । कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत् सलिलाकरम् ॥९६॥ ते सह्यं समतिक्रम्य मलयञ्च महा गिरिम् । आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिस्वनम् ॥९७॥ अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् । रामो रमयतां श्रेष्ठः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ९८ ॥ अथ धौतोपलतलां तोयौघैः सहसोत्थितैः । वेलामासाद्य विपुलां रामो वचन मब्रवीत् ॥९९॥ एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीववरुणालयम् । इहेदानीं विचिन्ता सा या नः पूर्वं समुत्थिता ॥ १०० ॥

अन्ये तु—तत्र तदानीम् पक्वैः कलमकेदारैः पक्वशालिक्षेत्रैः सम्पूर्णा वसुन्धरेव यथा भवेत् तथा तैर्हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा बभूवेति योजयन्ति । अपरे तु—कलमकेदारैर्यथा कलमकेदारसदृशैः हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा वसुन्धरेव कलमकेदारभूरिव बभूवेत्याहुः । उपमानद्वित्वं व्यञ्जयितुमुपमावाचकद्वयं प्रयुञ्जते कवयः । यथा—"उद्धृत्य मेघैस्तत एव तोयमर्थं मुनीन्द्रैरिवसंप्रणीताः। आलोकयामास हरिः पतन्तीर्नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बुराशिम् ॥ " इति ॥९४॥ महेन्द्रमिति । अथ सह्यमलयातिक्रमणानन्तरम् । राजीवलोचन इति समुद्र दर्शनाय महेन्द्रशिखरारोहणकुतूहलित्वमुक्तम् ॥ ९५ ॥ तत इति । स्पष्टम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ वेलावनस्योन्नतत्वादवरुह्येत्युक्तम् । रमयतां श्रेष्ठ इत्यनेन समुद्रसम्भ्रमप्रदर्शनेन लक्ष्मणादिरञ्जकत्वं व्यञ्जितम् ॥ ९८॥ अथेति । स्पष्टम् ॥ ९९ ॥ एत इति । विचिन्ता समुद्रतरणोपाय चिन्ता ॥ १०० ॥

तैर्हरिपुङ्गवैः सम्पूर्णा वसुधा बभूवेत्यन्वयः । यद्वा पक्वैः कलमकेदारैर्यथा पक्वकलम केदारसदृशैः हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा वसुन्धरेव कलमकेदारभूमिरिव बभूवे त्यन्वयः । यद्वा इवशब्दस्तथार्थे । पक्वैः कलमकेदारैः वसुन्धरा यथा पूर्णा तथा हरि पुङ्गवैर्वसुधा पूर्णा बभूवेति योजना ॥ ९४–९६ ॥ अत्रानुक्तमपि वासत्रयमन्य द्वोध्यम्, अग्निवेश्योक्तेः । ते सर्वे वानराः आनुपूर्व्येण सेनासन्निवेशक्रमेण ॥९७॥ अवरुह्य, महेन्द्रादित्यर्थः ॥ ९८॥ तोयौघैः तरङ्गैः ॥९९॥ विचिन्ता समुद्रतरणोपाय

अतः परमतीरोऽयं सागरः सरितां पतिः । न चायमनुपायेन शक्यस्तारितुमर्णवः ॥ १०१ ॥ तदिहैव निवेशोऽस्तु मन्त्रः प्रस्तूयतामिति । यथेदं वानरबलं परं पारमवाप्नुयात् ॥ १०२ ॥ इतीव स महाबाहुः सीताहरणकर्शितः । रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ॥ १०३ ॥ सर्वाः सेना निवेश्यन्तां वेलायां हरिपुङ्गव । सम्प्राप्तो मन्त्रकालो नः सागरस्यास्य लङ्घने ॥ १०४ ॥ स्वां स्वां सेनां समुत्सृज्य मा च कश्चित् कुतो व्रजेत् । गच्छन्तु वानराः शूरा ज्ञेयं छन्नं बलं च नः ॥ १०५ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः । सेनां न्यवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ १०६ ॥ विरराज समीपस्थं सागरस्य च तद्बलम् । मधुपाण्डुजलः श्रीमान् द्वितीय इव सागरः १०७

अत इति । अतीरः अविद्यमानतीरः । जलप्राय इति यावत् । अनुपायेन उपायं विनेत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधे नञ्समासः ॥ १०१ ॥ मन्त्रः कार्यविचारः । प्रस्तूयताम् आरभ्यताम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १०२ ॥ इतीति । इतीवेत्यनेन सेनानिवेशनियोगे सागरतरणोपायविचारः अहृदयो हेतुः । वस्तुतस्तु सीताहरणक्लेश एव हेतुरिति व्यज्यते ॥ १०३ ॥ सर्वा इति । स्पष्टम् ॥ १०४ ॥ कुतः कुतश्चिद्धेतोः । शूराः वानराः । गच्छन्तु सर्वतः सञ्चरन्तु । किमर्थमित्यत्राह—ज्ञेयमिति । नः अस्माकम् भयं भयनिमित्तम् छन्नं ज्ञेयम्, तत्र तत्र निलीनैः शत्रुभिः प्रायशः प्रहारसम्भवादिति भावः ॥ १०५ ॥ रामस्येति । द्रुमायुते द्रुमैर्युक्ते । मिश्रणार्थाद्यौतेर्निष्ठा ॥ १०६ ॥ सागरस्य समीपस्थं तद्बलम् मधु

चिन्ता ॥ १०० ॥ अतीरः अविद्यमानप्रत्यासन्नतीरः । अनुपायेन उपायाभावेन, उपायं विनेत्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ वासमाज्ञापयदित्यस्य इहैव निवेशोऽस्त्वित्युक्तनिवेशनप्रकारविशेषविधानार्थत्वान्न पुनरुक्तिः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ स्वां स्वामिति । शूराः वानराः गच्छन्तु, बलनिवेशनार्थं गच्छन्त्वित्यर्थः । स्वां स्वां सेनां वानरो वानरसेनाम् ऋक्षः ऋक्षसेनां समुत्सृज्य कश्चिदपि कुतोपि मा व्रजेत् । कुतः ? अस्माकं भयनिमित्तं छन्नं ज्ञेयं शङ्कनीयम् । तत्रतत्र लीनैः शत्रुभिः प्रायशः प्रहरणसम्भवादिति भावः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ विरराजेति । सागरस्य समीपस्थं तद्बलम् ।

वेलावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुङ्गवाः । विनिविष्टाः परं पारं कांक्षमाणा महोदधेः ॥१०८॥ तेषां निविशमानानां सैन्यसन्नाहनिस्वनः । अन्तर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे ॥ १०९ ॥ सा वानराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता। त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराऽभवत् ॥ ११० ॥ सा महार्णवमासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी । वायुवेगसमाधूतं पश्यमाना महार्णवम् ॥१११॥ दूरपारमसम्बाधं रक्षोगणनिषेवितम्। पश्यन्तो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथपाः ॥ ११२ ॥ चण्डनक्रग्रहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये । हसन्तमिव फेनौघैर्नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ॥ ११३ ॥

पाण्डुजलः मधुवत्पिङ्गलजलः द्वितीयः सागर इव विरराजेत्युत्प्रेक्षा ॥१०७॥ वेलेति । स्पष्टम् ॥१०८॥ तेषामिति । अन्तर्धाय, स्थित इति शेषः ॥ १०९॥ सेति । त्रेधा त्रिप्रकारैः । वलयत्रयाकारेणेति यावत् । वानरगोपुच्छभल्लूकभेदेन त्रेधेति वा ॥ ११० ॥ पश्यमाना पश्यन्ती सती । हृष्टा, अभूदिति शेषः ॥१११॥ दूरं पारं यस्य दूरपारम्, विशालमित्यर्थः । असंबाधं संबाधरहितम् अक्षोभ्यमित्यर्थः । रक्षोगणनिषेवितं समुद्रे रक्षांसि वसन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ११२ ॥ चण्डनक्रैः करणैः ग्रहः ग्रहणं यस्य स तथोक्तः तम् । "सूर्यादौ ग्रहणे युद्धे पूतनादावनुग्रहे। उपरागे च निर्बन्धे स्वर्भानौ च ग्रहः स्मृतः ॥" इति निघण्टुः । दिवसक्षये क्षपादौ, सन्ध्यायामित्यर्थः । घोरं वर्धमानत्वाद्भय

मधुपाण्डुजलः मधुवत्पिङ्गलवर्णजलः द्वितीयः सागर इवेत्युत्प्रेक्षा । "हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः" इत्यमरः । मधुपानोत्कटं श्रीमद्द्वितीय इव सागरः । इति वा पाठः ॥१०७॥ ॥ १०८ ॥ सैन्यसन्नाहनिस्वनः सैन्यसञ्चारध्वनिः ॥ १०९ ॥ वानराणां ध्वजिनी, ऋक्षगोलाङ्गूलानामपि वानरावान्तरजातीयत्वात्सर्वेषामपि वानरत्वोक्तिः । त्रिधा निविष्टा ऋक्षवानरगोलाङ्गूलभेदेन त्रिधा निविष्टेत्यर्थः॥११०॥पश्यमाना पश्यन्ती । हृष्टा, अभूदिति शेषः । दूरपारमित्यादि सार्धचतुष्टयमेकं वाक्यम् । अगाधमसुरालयमित्यन्तस्य पश्यन्तो निषेदुरित्यनेनान्वयः । असम्बाधं सम्बाधरहितम्, अक्षोभ्यमित्यर्थः । चण्डनक्रग्रहं चण्डनक्रैः करणैः ग्रहः ग्रहणं यस्य स तथोक्तम् । दिवसक्षये सति क्षपादौ निशामुखे घोरं वर्धमानत्वाद्भयङ्करमित्यर्थः ।

चन्द्रोदयसमुद्धूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम् ॥ ११४ ॥ [पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरर्णवः फेनचन्दनम् । तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥] चण्डानिलमहाग्राहैः कीर्णं तिमितिमिङ्गिलैः ॥ ११५ ॥ दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजङ्गैर्वरुणालयम् । अवगाढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलम् । सुदुर्गं दुर्गमार्गं तमगाधमसुरालयम् ॥ ११६ ॥ मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोलिताः । उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रवृद्धा जलराशयः ॥ ११७ ॥ अग्निचूर्णमिवाविद्धं भास्वराम्बु महोरगम् । सुरारिविषयं घोरं पातालविषमं सदा ॥ ११८ ॥

ङ्करम् ॥ ११३ ॥ समुद्धतम् उल्ललितम् । प्रतिवीचि प्रतिबिम्बितचन्द्रत्वात् प्रतिचन्द्रैः समाकुलम् । चण्डानिलमहाग्राहैः चण्डानिलसदृशवेगमहाग्राहैरित्यर्थः । तिमयः शतयोजनायता महामत्स्याः । तानपि भक्षयितुं क्षमाः तिमिङ्गिलाः । तिमीन्निगिरन्तीति व्युत्पत्तेः । "गॄ निगरणे" इति धातुः । "ग्रोऽचि" इति लत्वम् । तदुक्तं पुराणे—"अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यास्ति तद्गिलोऽप्यस्ति सागरे ॥ " इति ॥११४॥ ॥ ११५ ॥ दीप्तभोगैः शिरोरत्नकान्त्या प्रकाशितफणैरिव स्थितैः । महासत्त्वैः जलगजशिंशुमारादिभिः । सुदुर्गं यादोभिः । दुर्गमार्गं दुर्गमम्, नौपथसञ्चारायोग्यमित्यर्थः । योगरूढिभ्यां वरुणावासवरुणालयपदद्वयनिर्वाहः ॥ ११६ ॥ रामानु०—अगाधमसुरालयमित्येतदन्तं पश्यन्त इत्यस्य कर्म ॥११६॥ तदानीं सागरमुत्प्रेक्षते—मकरैरिति । नागभोगैः सर्पकायैः । विगाढाः प्रविष्टाः । वातलोलिताः वायुचलिताः । अत एव प्रवृद्धाः जलराशयः तरङ्गाः । उत्पेतुश्च निपेतुश्च, उत्पत्य निपेतुरिति भावः ॥ ११७ ॥ अथ सागराम्बरयोः सर्वथा साम्यं वर्णयति—अग्निचूर्णमित्यादिना

प्रतिचन्द्रसमाकुलं प्रतिबिम्बितचन्द्रत्वात् प्रतिबिम्बसमाकुलत्वम् । चण्डानिलमहाग्राहैः चण्डानिलसदृशमहाग्राहैरित्यर्थः । तिमितिमिङ्गिलैः तिमयः शतयोजनायामा महामत्स्याः । "अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः" इति वचनात् । तिमिङ्गिलाः तन्निगरणशीलाः मत्स्यविशेषाः ॥ ११–१५ ॥ दीप्तभोगैरिव तेजोतिशयेनोज्वलदेहैरिव स्थितैः भुजङ्गैराकीर्णं वरुणालयमित्यस्य रूढत्वाद्वरुणावासमित्यनेन न पुनरुक्तिः ॥ ११६ ॥ जलराशयः ऊर्मयः ॥ ११७ ॥ अग्निचूर्णमित्यादिना द्वयेन सागराम्बरयोः

सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् ।
सागरं चाम्बरं चेति निर्विशेषमदृश्यत ॥ ११९ ॥
सम्पृक्तं नभसाप्यम्भः सम्पृक्तं च नभोऽम्भसा ।
तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले ॥ १२० ॥

रात्रौ सागरस्य सलिलशीकराः अग्निचूर्णा इव दृश्यन्त इति प्रसिद्धिः, अतो भास्वराण्यम्बूनि शीकररूपाणि यस्य तथोक्तम् । अत एवाविद्धम् आकीर्णम् अग्निचूर्णमिव सागरे दृश्यते । अम्बरं च कीर्णैर्नक्षत्रैस्तथा दृश्यते। भास्वराम्बु विमलतुहिनं च । महान्त उरगा यस्मिन् तन्महोरगम् । इदमप्युभयत्रापि समानम् । आकाशे गन्धर्वादीनामिव नागानामपि सञ्चारसम्भवात्, राह्वादिरूपोरगसम्भवाद्वा । सुरारयः असुरा राक्षसाश्च तेषां विषयम् आवासभूतम् । इदमप्युभयत्र तुल्यम् । पातालविषमं पातालवत् गम्भीरम् । इदमप्युभयत्र तुल्यम् । घोरं भयङ्करम् । इदमप्युभयत्र तुल्यम् । एवमुक्तविशेषणविशिष्टं सागरं सागरः अम्बरप्रख्यम् अम्बराभम्, उक्तविशेषणविशिष्टमम्बरं च सागरोपममदृश्यतेत्याकृष्य योजना ॥ ११८ ॥ न केवलं साम्यम्, सर्वथा साम्यं चेत्याह–सागरमिति । क्लीबत्वमार्षम् ॥ ११९ ॥ प्रकारान्तरेणापि उक्तं साम्यं दर्शयति–संपृक्तमिति । संपृक्तं संसृष्टम्, तुल्यवर्णमिति यावत् । हिशब्दो हेतौ । तादृग्रूपे अन्योन्यतुल्यरूपे। तारारत्नसमाकुले सागराम्बरे दृश्येते स्म॥१२०॥

साम्यं प्रतिपाद्यते । भास्वराम्बु चन्द्रकिरणसम्पर्कात् [भास्वराणि शीकररूपाम्बूनि यस्य तत् । अतः आविद्धम् आकीर्णम् अग्निचूर्णमिव अग्निकणसमूह इव स्थितम् । अम्बरं तु नक्षत्रगणैस्तथा । महोरगं महान्तः उरगा यस्मिन् तत् इत्येतदुभयत्र समानम् । सुरारिविषयम्, सुरारयोऽसुरा राक्षसाश्च तेषां विषयमावासभूतम्, इदमप्युभयत्र समानम् । पातालविषयमिति पाठः । पातालस्य 'विषय इव विषयो यस्य तत् पातालवदतिगम्भीरमित्यर्थः । इदमप्युभयत्रापि समानम् । एवमुक्तविशेषणविशिष्टं सागरमम्बरप्रख्यम् उक्तविशेषणविशिष्टमम्बरं च सागरोपमम् अतः सागरं चाम्बरं च निर्विशेषं निर्भेदमदृश्यत । सागरमिति लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥ ११८ ॥ ॥११९॥ निर्विशेषत्वमेव प्रकारान्तरेणाह–सम्पृक्तमित्यादिद्वाभ्याम । संपृक्तं संसृष्टम्, तुल्यमिति यावत। हिर्हेतौ । हि यस्मात नभसा तुल्यवर्णमम्भः, अम्भसा तुल्यवर्ण

स०–तारारत्नसमाकुले एकं नभस्तारासमाकुलम्, अपरं रत्नसमाकुलमिति ते ।तारारत्नैः नक्षत्रश्रेष्ठैः तथा तारारत्नैः मुक्ताश्रेष्ठैरिति नागोजिभट्टः । तत्पक्षे " तारः शुद्धमौक्तिके " इति विश्वोक्तेः स्त्रीलिङ्गस्तारा शब्दस्तद्वाची मृग्यः । तारेषु मुक्तासु आरत्नैः अतिश्रेष्ठैरिति तद्विनेयैः क्लिष्टकल्पनया समाधेयम् ॥ १२० ॥

समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च । विशेषो न द्वयोरासीत् सागरस्याम्बरस्य च ॥ १२१ ॥ अन्योन्य माहताः सक्ताः सस्वनुर्भीमनिस्वनाः । ऊर्मयः सिन्धु राजस्य महाभेर्य इवाहवे ॥ १२२ ॥ रत्नौघजलसन्नादं विषक्तमिव वायुना । उत्पतन्तमिव क्रुद्धं यादोगणसमाकुलम् ॥ १२३ ॥ ददृशुस्ते महोत्साहा वाताहतजलाशयम् । अनिलोद्धूतमाकाशे प्रवल्गन्तमिवोर्मिभिः ॥ १२४ ॥ ततो विस्मयमापन्ना ददृशुर्हरयस्तदा । भ्रान्तोर्मिजल सन्नादं प्रलोलमिव सागरम् ॥ १२५ ॥

इत्यार्षे० श्रीरामायणे श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥४॥

मेघवीचिमालयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमानत्वम् ॥ १२१ ॥ अन्योन्यामिति । प्रथमं सक्ताः अथ आहताइत्यन्वयः ॥ १२२ ॥ रत्नौघेत्यादिश्लोक द्वयम् । रत्नौघजलयोः सन्नादो यस्मिन् । अनेन वेगवद्वायुजनितक्षोभातिशयादन्तर्गतरत्नानामुद्गमनमवगम्यते । वायुना विषक्तमिव वायुना एकीभूतमिव । यादोगणसमाकुलं यादांसि जलजन्तवः, तेषां गणेन समाकुलम् । वाताहतजलाशयं जलाशयः समुद्रः वाताहतश्चासौ जलाशयश्चेति कर्मधारयः तम् । ऊर्मिभिः आकाशे वल्गन्तमिव स्थितम् । एतन्निरूपणार्थमेव अनिलोद्धूतमिति पुनरुक्तिः ॥ १२३॥१२४ ॥ तत इति । विशेषाभिधानार्थत्वान्न पुनरुक्तिः । भ्रान्तोर्मिजलसन्नादमिति । घूर्णिततरङ्गजलसन्नादो यस्मिन् तम् । प्रलोलमिव उद्भ्रान्तमिव ॥ १२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

नभश्च यतश्चाम्भोनभसी यथायोगं तारारत्नसमाकुले तस्मात्तादृग्रूपे अन्योन्यतुल्यरूपे दृश्येते स्म॥१२०॥ समुत्पतितमेघस्याम्बरस्य वीचिमालाकुलस्य सागरस्य चेत्यन्वयः ॥ १२१ ॥ सक्ताः निरन्तराः अन्योन्यैः परस्परमाहताः सस्वनुः ॥ १२२ ॥ रत्नौघेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अनिलोद्धूतम् अत एव रत्नौघजलसन्नादं रत्नौघजलौघयोः सन्नादो यस्मिन् तम्, अनेन वेगवद्वायुजनितक्षोभातिशयात्तदन्तर्गतरत्नानामुद्गमनमवगम्यते । वायुना विषक्तमिव मिश्रीभूतमिव एकीभूतमिति यावत् । क्रुद्धं यादोगणसमाकुलमित्यनेन क्रूरयादोगणसमाकुलत्वात् क्रुद्धमिव स्थितम् । वाताहत जलाशयं वातोद्धूतहृदम्, सागरमिति शेषः ॥१२३॥१२४॥ प्रलोलमिव उद्भ्रान्तमिव ॥ १२५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्ड० चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

सा तु नीलेन विधिवत् स्वारक्षा सुसमाहिता । सागरस्योत्तरे तीरे साधु सेना निवेशिता ॥ १ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ तत्र वानरपुङ्गवौ । विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सर्वतो दिशम् ॥२॥ निविष्टायां तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः । पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥३॥ शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति । मम चापश्यतः कान्तामहन्यहनि वर्धते ॥ ४ ॥ न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति वा । एतदेवानुशोचामि वयोऽस्या ह्यतिवर्तते ॥ ५ ॥

एवं कृतज्ञत्वमित्रानुरोधित्वपरीक्ष्यकारित्वमहोत्साहत्वादिशरण्यत्वौपयिका रामगुणा दर्शिताः । अथ रामस्य कारुण्यरूपं प्रधानगुणं दर्शयितुं सर्गान्तरमारभते—सा त्विति । स्वारक्षा आ समन्ताद्रक्षन्तीत्यारक्षाः, शोभनाः आरक्षाः यस्याः सा तथोक्ता । विधिवत् नीतिशास्त्रोक्तरीत्या । सुसमाहिता निराकुला निवेशिता ॥ १ ॥ मैन्द इति । दिशमिति जात्येकवचनम् । दिश इत्यर्थः । 'उभसर्वतसोः' इत्यादिना द्वितीया । सर्वत इति सप्तम्यर्थे तसिः । दिशां सर्वेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ समुद्रवेलावनाद्युद्दीपकदर्शनादुद्भूतं विरहशोकं सोढुमशक्नुवन् सौमित्रिं प्रत्याह—शोकश्चेत्यादिना । प्रथमश्चकारोऽवधारणे द्वितीयस्त्वर्थः । शोकः इष्टवस्त्वन्तरावियोगजनितः शोकः । गच्छता कालेन अपगच्छति, किलेत्यैतिह्ये । गच्छत्येवेति प्रसिद्धमिति लौकिका वदन्ति । कान्तामपश्यतो मम तु शोकः अहन्यहनि वर्धते । लौकिकशोकविलक्षणो मम शोक इति भावः ॥ ४ ॥ ननु शत्रुहृताया दूरे स्थितायास्तस्याः प्रत्याहरण

सा त्विति । स्वारक्षाआ समन्ताद्रक्षन्तीत्यारक्षाः, शोभना आरक्षा यस्यास्सा ॥ १ ॥ मैन्दश्चेति । दिशमिति जात्येकवचनम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । दिशां सर्वतः दिशां सर्वेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ समुद्रवेलावनाद्युद्दीपकवस्तुदर्शनादुद्बुद्ध विरहवेगं सोढुमशक्नुवन् वाचा विवृणोति—शोकश्चेत्यादि । मम चेत्यत्र चस्त्वर्थे । इष्टवस्त्वन्तरवियोगजनितः शोकः कालेनापगच्छति । प्रियाविरहजनितस्तु न तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ वयोऽस्या ह्यतिवर्तते मद्भोगसाधनमस्या वयोऽतिवर्तत इत्येत

वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ।
त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥ ६ ॥
तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये ।
हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत् ॥ ७ ॥

समर्थस्य तव किं शोकेनेत्याशङ्क्य न तद्विषयोऽयं शोकः किंतूपभोगयोग्यस्य प्रियावयसो वैफल्यानुस्मरणादित्याह—न म इति । दुःखमिति । प्रिया दूरे स्थितेति मे न दुःखम्, सुग्रीवेण प्रस्थानेन तस्य निवर्त्यत्वात् । प्रबलरक्षसा हृतेति मे दुःखं नास्ति, तस्य तच्छिरःकृन्तनापनोद्यत्वात् । एतदेवानुशोचामि इदमेकमेव शोकनिमित्तम् । वयोऽस्या ह्यतिवर्तते, गतं यौवनं न प्रत्याहर्तुं शक्यमिति भावः । अत्र यौवनमतिवर्तत इति नार्थः, नित्ययौवनत्वात्तस्याः । किंतु वयोऽतिवर्तते, व्यर्थतयैव यातीति भावः । मानुषभावानुसारेण चेदं वचनम् ॥५॥ प्रियास्पृष्टद्रव्यस्पर्शस्य विनोदहेतुत्वात्तत्सम्पादनार्थं वायुं प्रार्थयते—वाहीति । हे वात ! मे कान्ता यतः यत्र वसति तत्र वाहि गच्छ । तत्र गत्वा किं करणीयमित्यत्राह तामिति। न चैतदन्यतः सेत्स्यतीति सदृष्टान्तं दर्शयति—दृष्टिसमागमः चन्द्रे यथा चन्द्राधीनः, तथा मे तद्गात्रसंस्पर्शोऽपि त्वयि त्वदधीनः । यथा तदवलोकितं चन्द्रं पश्यन् तत्प्रणालिकया तां दृष्टवानस्मि तद्वत् तदङ्गस्पृष्टं त्वां स्पृशन् तामेव स्पृष्टवान् भवेयमित्यर्थः ॥६॥ न केवलं वयोतिवर्तनस्मरणमेव व्यथाहेतुः, किंतु कारणान्तरमप्यस्तीत्याह—तदिति । तद्वचनं मे आशये हृदये स्थितं सत्, सदा स्मर्यमाणं सदित्यर्थः । पीतं विषमिव गात्राणि प्रत्यवयवं दहति । किं तद्वचनम् ? तत्राह हा नाथेति ।

देवानुशोचामि ॥ ५ ॥ इदानीं प्रियजनस्पृष्टद्रव्यस्पर्शस्य कालविनोदहेतुत्वा त्तत्सम्पादनार्थं वायुं प्रार्थयते—वाहीति । हे वात ! कान्ता यतो यत्र वर्तते तं देशं वाहि गच्छ। गत्वा किं करणीयम् ? तत्राह तां स्पृष्ट्वेति। यद्वा यतो यत्र कान्ता वर्तते तत्र वाहि सञ्चर स्वात्मानं स्पृशन्तं वायुं प्रत्येवमुक्तम्, मद्गात्रसंस्पर्शस्तस्यास्सिद्ध्ये दिति भावः । तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृशेत्यनेन तस्याः स्पर्शस्सिद्ध्यतीत्युक्तम् । न चैतदन्यतः सेत्स्यतीति सदृष्टान्तं दर्शयति त्वयीति । दृष्टिसमागमः चन्द्रे चन्द्रा धीनो यथा तथा मे तद्गात्रसंस्पर्शोऽपि त्वयि त्वदधीनः । यथा चन्द्रं पश्यन् तत्प्रणा लिकया तां दृष्टवानस्मि, तद्वत्तदङ्गस्पृष्टं त्वां स्पृशन् तामेव स्पृष्टवान् भवेय मित्यर्थः ॥ ६ ॥ आशये उदरे, स्थितमिति शेषः । यद्वा आशये हृदये स्थितं

तद्वियोगेन्धनवता तच्चिन्ताविपुलार्चिषा ।
रात्रिंदिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना ॥ ८ ॥
अवगाह्यार्णवं स्वप्स्ये सौमित्रे भवता विना ।
कथंचित् प्रज्वलन् कामः स मा सुप्तं जले दहेत् ॥ ९ ॥
बह्वेतत्कामयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम् ।
यदहं सा च वामोरूरेकां धरणिमाश्रितौ ॥ १० ॥

सा सर्वान् भोगान् परित्यज्य मया सहागता । ह्रियमाणा सती रावणेन हरणसमये "न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा" इत्युक्तरीत्या पातिव्रत्याग्निना भस्मीकर्तुं समर्थापि "तत्तस्य सदृशं भवेत्" इत्युक्तरीत्या हा नाथेति मन्नाथत्वमेव पुरस्कृत्य मां यदब्रवीत् तन्मे गात्राणि दहति । एतेन रामशोकः सीताविषयकारुण्यमित्यवगम्यते । परदुःखदुःखित्वं हि कारुण्यम् ॥ ७ ॥ अथ सन्तापो जलप्रवेशं विना न शाम्यतीति वक्तुं तस्याग्नित्वं सावयवं रूपयति-तद्वियोगेति । मदनाग्निवर्धकत्वेन वियोगस्येन्धनरूपत्वम् । सन्ततत्वेन चिन्ताया ज्वालात्वरूपणम् । रात्रिंदिवमिति । "अचतुर-" इत्यादिना सूत्रेण साधुत्वम् । शीतलाशीतलकालाविशेषेण दह्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अवगाह्येति। सौमित्रे! कान्तास्मारकेण भवता विना अर्णवमवगाह्य स्वप्स्ये। अनेन लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वमुक्तम् । अर्णवशयनं हि शेषिणैव । किं प्रयोजनमित्यत्राह-कथंचिदिति । इदानीं प्रज्वलन् स कामः जले सुप्तं मां कथंचिद्दहेत् कृच्छ्राद्दहेत् । मन्दीभवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं दुःसहदुःखाक्रान्तस्यापि मम जीवनधारणशक्तिस्तया सह एकधरण्याश्रयणात्तज्जीवनप्रवृत्त्युपलम्भाच्च जायत इत्याह-बह्वित्यादिना श्लोकद्वयेन । अहं सा वामोरूश्च एकां धरणिमाश्रिता

हा नाथेति तद्वचनमित्यन्वयः ॥७॥ रात्रिंदिवं रात्रौ च दिवा चेत्यर्थः ॥८॥ प्रज्वलन् कामो जले सुप्तं मां कथञ्चिद्दहेत मन्दीभवेत । कथञ्चित्प्रज्वलन् कामः स मा सुप्ते जने दहेदिति पाठे-जने सुप्ते सति कथञ्चित्प्रज्वलन् कामः स मा दहेत स कामः तं जनं न बाधेदित्यर्थः । तस्माद्भवता विना त्वां विहाय अर्णवमवगाह्य स्वप्स्य इति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ जीवनहारिहेतुसद्भावेऽपि महज्जीवनकारणमस्तीति चित्तसमाधानं करोति-बह्विति । सा वामोरूरहं च एकां धरणिमाश्रिताविति यत् एतत् बहु भूरि जीवनसाधनम् अत एतत्कामयानस्य कामिनो ममैतेन जीवितुं शक्यम् कामिनोरेकशय्याश्रयणवत् एकधरण्याश्रयणमपि जीवनसाधनमिति भावः ॥ १० ॥

केदारस्येव केदारः सोदकस्य निरूदकः । उपस्नेहेन जीवामि जीवन्तीं यच्छृणोमि ताम् ॥ ११ ॥ कदा नु खलु सुश्रोणीं शतपत्रायतेक्षणाम् । विजित्य शत्रून् द्रक्ष्यामि सीतां स्फीतामिव श्रियम् ॥ १२ ॥ कदा नु चारु बिम्बोष्ठं तस्याः पद्ममिवाननम् । ईषदुन्नम्य पास्यामि रसायनमिवातुरः ॥ १३ ॥ तस्यास्तु संहतौ पीनौ स्तनौ तालफलोपमौ । कदा नु खलु सोत्कम्पौ श्लिष्यन्त्या मां भजिष्यतः ॥ १४ ॥ सा नूनमसितापाङ्गी रक्षोमध्यगता सती । मन्नाथा नाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १५ ॥ कथं जनकराजस्य दुहिता सा मम प्रिया । राक्षसीमध्यगा शेते स्नुषा दशरथस्य च ॥ १६ ॥ कदाऽविक्षोभ्यरक्षांसि सा विधूयोत्पतिष्यति । विधूय जलदान्नीलान् शशिरेखा शरत्स्विव ॥ १७ ॥

विति यत् एतद्बहु भूरि जीवनसाधनम् । अतः एतेन कामयानस्य विरहिणो मम जीवितुं शक्यम् । एकशय्याश्रयणन्यायेन कामिनोरेकधरण्याश्रयणमपि जीवनसाधनं भवतीत्यभिप्रायः ॥ १० ॥ रामानु०—कामयानस्येत्यत्र "ताच्छील्य—" इत्यादिना शानच् ॥ १० ॥ केदारस्येति । जीवन्तीं तां शृणोमीति यत् तेन । निरूदकः निरुदकः । केदारः वप्रम् । सोदकस्य केदारस्य उपस्नेहेन उपक्लेदेनेव जीवामि ॥ ११ ॥ कदेति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥ रसायनं शरीरसिद्धिकरमौषधविशेषम् । आतुरः रोगी । "आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः" इत्यमरः ॥ १३ ॥ संहतौ श्लिष्टौ ॥ १४ ॥ सेति । स्पष्टम् ॥ १५ ॥ कथमिति । स्पष्टम् ॥ १६ ॥ कदेति । अविक्षोभ्यरक्षांसीत्येकं पदम् । अविक्षोभ्याणि दुराधर्षाणि रक्षांसि ॥ १७ ॥

जीवनहेत्वन्तरमाह—केदारस्येति । निरूदकः निरुदकः । उपस्नेहेन उपक्लेदेन ॥ ११ ॥ स्फीतां श्रियमिव समृद्धां राज्यलक्ष्मीमिव ॥ १२ ॥ रसायनं शरीरसिद्धिकरमौषधम् । आतुरो रोगी ॥ १३ ॥ संहतौ श्लिष्टौ ॥ १४-१६ ॥ अविक्षोभ्यरक्षांसि इत्येकं पदम् । अविक्षोभ्याणि दुराधर्षाणि रक्षांसि विधूय उत्पतिष्यतीति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

स्वभावतनुका नूनं शोकेनानशनेन च । भूयस्तनुतरा सीता देशकालविपर्ययात् ॥१८॥ कदा नु राक्षसेन्द्रस्य निधायोरसि सायकान् । सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसम् ॥ १९ ॥ कदा नु खलु मां साध्वी सीता सुरसुतोपमा । सोत्कण्ठा कण्ठमालम्ब्य मोक्ष्यत्यानन्दजं पयः ॥२०॥ कदा शोकमिमं घोरं मैथिलीविप्रयोगजम् । सहसा विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं यथा ॥२१॥ एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः । दिनक्षयान्मन्दरुचिर्भास्करोऽस्तमुपागमत् ॥ २२ ॥ आश्वासितो लक्ष्मणेन रामः सन्ध्यामुपासत ॥ २३ ॥ स्मरन् कमलपत्राक्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे० श्रीरामायणे श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥५॥

स्वभावेति । देशकालविपर्ययात् देशकालयोर्व्यत्यासात् । सुखावहयोर्देशकालयोरपगमात्तद्विरुद्धयोरुपगमाच्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसमिति । सीतां प्रत्याहृत्य कदा नु शोकमुत्स्रक्ष्यामीत्यर्थः । आस्यं व्यादाय स्वपितीतिवत्साधुः ॥ १९ ॥ कदा न्विति । स्पष्टम् ॥ २० ॥ शुक्लेतरं मलिनम् ॥ २१ ॥ एवमिति । विलपतः विलपति सति ॥ २२॥ आश्वासित इत्यर्धम् । उपासत उपास्त । भ्रातुरपि लक्ष्मणस्य पुरतो रघुनाथस्यैवंविधवचनप्रयोगस्तस्य सर्वविधसेवकत्वात् । अतो नानौचित्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ रामानु०—आश्वासित इति । उपासत उपास्त । वचनव्यत्ययः

स्वभावतनुका प्रकृत्या कृशशरीरा । देशकालविपर्ययात् देशकालव्यत्यासात्, सुखसाधनभूतदेशकालयोरभावादित्यर्थः॥१८॥सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसमिति । सीतां प्रत्याहृत्य कदानु शोकमुत्स्रक्ष्यामीत्यर्थः । एतत् मुखं व्यादाय स्वपितीतिवदपूर्वकालेऽपि क्त्वाप्रत्ययस्साधुः ॥१९॥२०॥ शुक्लेतरं मलिनम् ॥ २१ ॥ एवमिति । विलपतः सतः ॥ २२ ॥ आश्वासित इत्यस्य श्लोकस्योत्तरार्धं तु—स्मरन् कमलपत्राक्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः इत्येतत् । स्मरन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः । सीतास्मरणाद्धेतोः शोकाकुलीकृतो रामो लक्ष्मणेनाश्वासितः सन्ध्यामुपासत ।

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम् । राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणेव महात्मना । अब्रवीद्राक्षसान् सर्वान् ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ १ ॥ धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी । तेन वानरमात्रेण दृष्टा सीता च जानकी ॥ २ ॥ प्रासादो धर्षितश्चैत्यः प्रवरा राक्षसा हताः । आविला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता ॥ ३ ॥ किं करिष्यामि भद्रं वः किं वा युक्तमनन्तरम् । उच्यतां नः समर्थं यत् कृतं च सुकृतं भवेत् ॥ ४ ॥

आर्षः । उपागमदिति वा पाठः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

एवं रामवृत्तान्तमुक्त्वा हनुमन्निर्गमकालानन्तरकालिकं रावणवृत्तान्तं वक्तुमुपक्रमते—लङ्कायामिति । घोरं दुर्दर्शम् । शक्रेणेव शक्रतुल्येन । " इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् " इति विभक्तेरलोपः ॥ १ ॥ वानरमात्रेण वानरजातीयेन । वानरेष्वल्पेनेति यावत् ॥ २ ॥ चैत्यः प्रासादः नगरप्रधानभूतः प्रासादः । आविला दाहेन आकुला ॥ ३ ॥ अनन्तरं किं वा युक्तं यन्नः समर्थं हितम् । " समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे सम्बन्धार्थे हितेऽपि च " इत्यमरः । यत् कृतम् अनुष्ठितम् । सुकृतं स्वनुष्ठितम् । भवेत् फलवद्भवेत् । तादृशं किम् उच्यतां करिष्यामि । वो भद्रमस्त्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥ उपागमदिति वा पाठः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

लङ्कायामिति । हनुमता शक्रेणेव कृतं घोरं कर्म दृष्ट्वा राक्षसानब्रवीत् ॥ १ ॥ ह्रीबीजमाह—धर्षितेति । आक्रान्तेत्यर्थः । वानरमात्रेण एकेन निरायुधेन चेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ किं करिष्यामीति । अनन्तरं किं वा युक्तम् अर्हम् यत् नः समर्थं हितं यत्कृतमनुष्ठितं साधु कृतं स्वनुष्ठितं भवेत् तादृशं किम् उच्यतां करिष्यामि वो भद्रमस्त्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

स०—महात्मना शक्रेणेवेत्यनेन हनुमत्कृतकर्मणः " इन्द्रो वृत्रं हत्वा महानास" इत्युक्तरीत्या महेन्द्रकृतिसाध्यत्वेपि रावणसुतजितेन्द्रप्रयत्नाविषयत्वं सूचयति ॥ १ ॥

मन्त्रमूलं हि विजयं प्राहुरार्या मनस्विनः । तस्माद्वै रोचये मन्त्रं रामं प्रति महाबलाः ॥ ५॥ त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः । तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहम् ॥ ६ ॥ मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्र निर्णये । मित्रैर्वापि समानार्थैर्बान्धवैरपिवा हितैः ॥७॥ सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान् प्रवर्तयेत् । दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ८ ॥ एकोऽर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मनः । एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ९ ॥ गुणदोषावनिश्चित्य त्यक्त्वा धर्मं व्यपाश्रयम् । करिष्यामीति यः कार्यमुपेक्षेत् स नराधमः ॥ १० ॥

बलवतस्तव किं मन्त्रेणेत्याशङ्क्य सर्वेषामपि विजयस्य मन्त्रमूलत्वात् मयाऽपि मन्त्रः करणीय इत्याह–मन्त्रमूलमिति ॥ ५ ॥ मन्त्रस्य करणीयत्वेऽपि स्वयमेव संमन्त्र्यताम्, किं बहुभिरित्याशङ्क्य बहुभिः सह मन्त्रयितुरेवोत्तमत्वं वक्तुं प्रतिज्ञापूर्वकं क्रमेण मन्त्रयितृभेदानाह–त्रिविधा इत्यादिना। समवेतानां सङ्कीर्णस्वरूपाणाम्, लक्षणज्ञानं विना विवेक्तुमशक्यानामित्यर्थः । गुणदोषौ उत्तमलक्षणं गुणम् । अधमलक्षणं दोषम् । मध्यमलक्षणं मिश्रणम् ॥ ६ ॥ हितसंयुक्तैः हितपरैः । समानार्थैः समानसुखदुःखैः । कर्मारम्भान् आरम्भणीयकर्माणि । दैवे दैवसमाश्रयणे कुरुते ॥ ७॥८ ॥ धर्मे पूर्वोक्तदैवसमाश्रयणे । मनः मनःपूर्वं यत्नम् ॥९॥ गुणदोषौ हिताहिते । अनिश्चित्य दैवव्यपाश्रयं त्यक्त्वा करिष्यामीत्युपक्रम्य यः कार्यमुपेक्षेत् उपेक्षेत न समाप्नुयात्॥१०॥

त्रिविधा इति । समवेतानां सङ्कीर्णस्वरूपाणां लक्षणज्ञानं विना विवेक्तु मशक्यानामित्यर्थः । गुणदोषौ उत्तमलक्षणं गुणम् । अधमलक्षणं दोषम् । मध्यमलक्षणं मिश्रणम् ॥ ६ ॥ मन्त्रिभिरित्यादि । हितसंयुक्तैः हितपरैः । समानार्थैः समानसुखदुःखैः । कर्मारम्भान् आरम्भणीयकर्माणि ॥ ७ ॥ ८ ॥ एक इति । धर्मे प्रकुरुते मन इत्यनेन दैवाश्रयणमुक्तम्॥ ९ ॥ गुणदोषौ हिताहिते अनिश्चित्य धर्मव्यपाश्रयञ्च

यथेमे पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः । एवं मन्त्रा हि विज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ॥ ११ ॥ ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा । मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम् ॥ १२॥ बह्व्योऽपि मतयो भूत्वा मन्त्रिणामर्थनिर्णये । पुनर्यत्रैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः ॥ १३ ॥ अन्योन्यं मतिमास्थाय यत्र सम्प्रतिभाष्यते । न चैकमत्ये श्रेयोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते ॥ १४॥ तस्मात् सुमन्त्रितं साधु भवन्तो मतिमत्तमाः । कार्यं सम्प्रतिपद्यन्तामेतत् कृत्यं मतं मम ॥ १५ ॥

यथेति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥ उक्तत्रैविध्यं मन्त्रेऽप्यतिदिशति–ऐकमत्यमिति । ऐकमत्यम् एकां मतिमुपागम्य । शास्त्रदृष्टेन स्वभ्यस्तशास्त्रेण । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । तद्रूपेण चक्षुषा उपलक्षिताः मन्त्रिणः यत्र मन्त्रे निरताः तम् उत्तममन्त्रमाहुः ॥ १२ ॥ बह्व्य इति । यत्र मन्त्रे । मन्त्रिणां मतयः बह्व्यः बहुधा भूत्वापि अर्थनिर्णये अर्थनिर्णयरूपफलविषये एकतां प्राप्ता भवन्ति स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः, नीतिज्ञैरिति शेषः ॥१३ ॥ यत्र मन्त्रे । मन्त्रिभिः अन्योन्यं मतिं स्वां स्वां बुद्धिम् । आस्थाय प्रधानीकृत्य । संप्रतिभाष्यते व्यवह्रियते । अनेनोत्तममन्त्रव्यावृत्तिरुक्ता । मध्यममन्त्रव्यावृत्त्यर्थमाह–न चेति । ऐकमत्ये तेषां मन्त्रिणां श्रेयश्च प्रीतिश्च नास्ति, स मन्त्रोऽधम उच्यते॥१४॥सुमन्त्रितं सुनिश्चितम् । साधु समीचीनम् । कार्यं संप्रतिपद्यन्ताम्

त्यक्त्वा करिष्यामीत्युपक्रम्य यः कार्यमुपेक्षेत उपेक्षेत न समाप्नुयात स नराधमः ॥ १० ॥ ११ ॥ शास्त्रदृष्टेन स्वदृष्टशास्त्रेण तद्रूपेण चक्षुषा उपलक्षिताः मन्त्रिणः ऐकमत्यम् एकमतित्वं प्राप्य यत्र मन्त्रे निरताः तं मन्त्रमुत्तममाहुरिति सम्बन्धः ॥ १२॥ बह्व्योऽपीति । यत्र मन्त्रे मन्त्रिणां मतयो बह्व्योऽपि बहुमार्गा भूत्वाऽपि पुनः पश्चादर्थनिर्णये अर्थनिश्चयरूपफले एकतामविरोधं प्राप्ताः स मध्यमः । बह्व्योऽपि मतयो गत्वेति पाठे मन्त्रिणो ह्यर्थनिर्णये इति पाठः । तदा यत्र मन्त्रे मन्त्रिणो बह्व्यो मतयः बह्वीर्मतीर्गत्वा प्राप्य अर्थनिर्णये पुनरैकमत्यं प्राप्ताः स मध्यम इति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ अन्योन्यमिति । यत्र मन्त्रे अन्योन्यं मतिमास्थाय परस्परं भिन्नमतत्वं प्राप्य सम्प्रतिभाष्यते विरुद्धभाषणं क्रियते नचैकमत्ये श्रेयोऽस्ति ऐकमत्यविषयं श्रेयो नास्ति ऐकमत्यजनकप्रतिपादनं नास्तीति यावत । स मन्त्रोऽधम इति योजना ॥१४॥ उपसंहरति–तस्मादिति । सुमन्त्रितं यथा तथा भवन्तः कार्यं संप्रतिपद्यन्ताम्

वानराणां हि वीराणां सहस्रैः परिवारितः ।
रामोऽभ्येति पुरीं लङ्कामस्माकमुपरोधकः ॥ १६ ॥
तरिष्यति च सुव्यक्तं राघवः सागरं सुखम् ॥१७॥
तरसा युक्तरूपेण सानुजः सबलानुगः ।
समुद्रमुच्छोषयति वीर्येणान्यत् करोति वा ॥ १८ ॥
अस्मिन्नेवङ्गते कार्ये विरुद्धे वानरैः सह ।
हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं सम्मन्त्र्यतां मम ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

ऐकमत्येन जानन्तु । एतत् ऐकमत्येन सुनिश्चितं कार्यम् । मम कृत्यम् अतिशयेन कर्तव्यम् ॥१५॥ गतं तु गतमेव, किं मन्त्रकरणे इतः किं नश्छिन्न मित्यत आह–वानराणामिति । अभ्येति अभ्येष्यति । "वर्तमानसामीप्ये वर्त मानवद्वा" इति वर्तमाननिर्देशः । उपरोधकः उपरोद्धुम् । क्रियार्थायां क्रियायां ण्वुल् ॥ १६॥ सागरे विद्यमाने कथमस्मानुपरोत्स्यति ? तत्राह–तरिष्यतीति सार्द्धश्लोकः । उच्छोषयति उच्छोषयिष्यति । अन्यत् सेतुबन्धादिकं वा करोति करिष्यति ॥ १७ ॥ १८ ॥ अस्मिन् लङ्कानिरोधनरूपेकार्ये । एवंगते उक्तरीत्या प्रवृत्ते । वानरैः सह विरुद्धे विरोधे च प्राप्ते । भावे निष्ठा । पुरादिषु हितं यत्तत्सर्वं संमन्त्र्यतामित्यर्थः ॥१९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा यणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

एतन्मन्त्रणमेव कृत्यं मम मतमिति सम्बन्धः॥१५॥ मन्त्रस्य को विषय इत्याकाङ्क्षाया माह–वानराणामिति । अभ्येति अचिरादेष्यति । उपरोधकः उपरोद्धुम् ॥ १६ ॥ तरसा बलेन युक्तरूपेण अत्यन्तमुचितेन सबलानुगः बलोपेतानुचरसहितः ॥ १७ ॥ सागरं कथं तरिष्यतीत्यत्राह–समुद्रमिति । उच्छोषयति उच्छोषयिष्यति । अन्यत सेतुबन्धादिकं करिष्यति ॥१८॥ अस्मिन् लङ्कानिरोधरूपे कार्ये एवङ्गते मदुक्तरीत्या प्रवृत्ते वानरैः सह विरुद्धे विरोधे च प्राप्ते मम पुरादिषु हितं यत तत्सर्वं सम्म न्त्र्यतामित्यन्वयः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबलाः । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम् । द्विषत्पक्षमविज्ञाय नीतिबाह्यास्त्वबुद्धयः । [अविज्ञायात्मपक्षं च राजानं भीषयन्ति हि] ॥ १ ॥ राजन् परिघशक्त्यृष्टिशूलपट्टिशसङ्कुलम् । सुमहन्नो बलं कस्माद्विषादं भजते भवान् ॥ २ ॥ त्वया भोगवतीं गत्वा निर्जिताः पन्नगा युधि ॥ ३ ॥ कैलासशिखरावासी यक्षैर्बहुभिरावृतः । सुमहत् कदनं कृत्वा वश्यस्ते धनदः कृतः ॥ ४ ॥ स महेश्वरसख्येन श्लाघमानस्त्वया विभो । निर्जितः समरे रोषाल्लोकपालो महाबलः ॥ ५ ॥ विनिहत्य च यक्षौघान् विक्षोभ्य च विगृह्य च । त्वया कैलासशिखराद्विमानमिदमाहृतम् ॥ ६ ॥

एवं रावणवचनमाकर्ण्य अविदितरघुनाथप्रभावा मदोद्धता राक्षसास्तद्बलवर्णनपूर्वकं रावणं प्रशंसन्ति—इत्युक्ता इत्यादिना । सार्धश्लोक एकान्वयः । द्विषत्पक्षं द्विषद्बलम् । "पक्षो मासार्धके पार्श्वे गृहे सूर्यविरोधयोः । केशादेः परितो वृन्दे बले सखिसहाययोः ॥" इति विश्वः ॥ १ ॥ परिघः परितो हननक्षमो गदाविशेषः । "परिघः परिघातनः" इत्यमरः । शक्तिः दीर्घयष्टिः । ऋष्टिः असिः । "खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिऋष्टयः" इत्यमरः । शूलं प्रसिद्धम् । पट्टिशः खड्गविशेषः । तैः सङ्कुलं व्याप्तं बलमस्ति । समग्रबले एवं विद्यमाने कस्माद्धेतोः भवान् विषादं भजत इति योजना । अत्र सुमहन्नो बलमित्यत्र बलं नास्तीति प्रामादिका भाव्यनर्थसूचिकाखिलोक्तिः ॥ २ ॥

रामानु०—एवं रावणवचः श्रुत्वा अविदितरामबला राक्षसाः सुरासुरविदितं भवदीयबलं विस्मृत्य मानुषमात्राच्छत्रोः किमर्थं शङ्कस इति प्रशंसापूर्वकं रावणं प्रोत्साहयन्ति—राजन्नित्यादिना ॥ २ ॥ तिष्ठतु सैन्यम्, त्वमेक एव समस्तशत्रुविद्रावणक्षम इत्याशयेनाह—त्वयेत्यादिना । सार्धश्लोक एकान्वयः । भोगवतीं सर्पराजनगरीम् । कदनं युद्धम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ स इति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥ विमानं पुष्पकम् ॥ ६ ॥

इत्युक्ता इत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । द्विषत्पक्षं द्विषद्बलम् ॥ १ ॥ परिघशक्त्यृष्टिशूलपट्टिशसङ्कुलं बलं नः, अस्तीति शेषः ॥ २-५ ॥ विमानं पुष्पकम् ॥ ६ ॥

मयेन दानवेन्द्रेण त्वद्भयात् सख्यमिच्छता । दुहिता तव भार्यार्थे दत्ता राक्षसपुङ्गव ॥ ७ ॥ दानवेन्द्रो मधुर्नाम वीर्योत्सिक्तो दुरासदः । विगृह्य वशमानीतः कुम्भीनस्याः सुखावहः ॥ ८ ॥ निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम् । वासुकिस्तक्षकः शङ्खो जटी च वशमाहृताः ॥ ९ ॥ अक्षया बलवन्तश्च शूरा लब्धवराः पुनः । त्वया संवत्सरं युद्ध्वा समरे दानवा विभो ॥ १० ॥ स्वबलं समुपाश्रित्य नीता वशमरिन्दम । मायाश्चाधिगतास्तत्र बहवो रक्षसाधिप । [निर्जिताः समरे रोषाल्लोकपाला महाबलाः । देवलोकमितो गत्वा शक्रश्चापि विनिर्जितः ॥] ॥ ११ ॥ शूराश्च बलवन्तश्च वरुणस्य सुता रणे । निर्जितास्ते महाबाहो चतुर्विधबलानुगाः ॥ १२ ॥ मृत्युदण्डमहाग्राहं शाल्मलिद्रुममण्डितम् । कालपाशमहावीचिं यमकिङ्करपन्नगम् ॥ १३ ॥

दुहिता मन्दोदरी। यद्यपि मयेनाभिजात्यभ्रमाद्दत्तेत्युत्तरे वक्ष्यति, तथाप्यत्र प्रशंसायां भयाद्दत्तेत्युक्तम्॥७॥दानवेन्द्रः मधुः । कुम्भीनसी रावणभगिनी। सुखमावहतीति सुखावहः, भर्ता॥८॥जटी सर्पविशेषस्य नाम। त्वया भोगवतीमित्यत्र तक्षकादिभिन्नकर्कोटकादिजयोक्तिरिति न पौनरुक्त्यम् ॥९॥ अक्षया इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । लब्धवराः, ब्रह्मणेति शेषः । अक्षयाः चूर्णीकरणेऽपि पुनरुत्पत्तिमत्त्वेन क्षयरहिता इत्यर्थः । दानवाः कालकेयाः । तत्र कालकेयसकाशात् । बहवः बह्वचः । "वोतो गुणवचनात्" इति पक्षे ङीषभावः ॥१०॥ ॥ ११ ॥ चतुर्विधबलानुगाः रथगजतुरगपदातिभेदेन चतुर्विधानि बलानि पृष्ठगानि येषां ते तथा॥१२॥मृत्युदण्डेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । मृत्युदण्डः

दुहिता मन्दोदरी ॥ ७ ॥ कुम्भीनस्यास्तव स्वसुः सुखावहः भर्ता ॥ ८ ॥ जटी नागविशेषः ॥ ९ ॥ अक्षया इत्यादि श्लोकद्वयम् । दानवाः कालकेयाः । तत्र तत्सं वासान्मायाश्चाधिगता इति सम्बन्धः ॥ १०-१२ ॥ मृत्युदण्डेत्यादि श्लोकद्वयम् । शाल्मलिद्रुमभूषितं शाल्मलयः आयुधविशेषाः त एव द्रुमाः तैर्भूषितम् ॥१३-१८॥

अवगाह्य त्वया राजन् यमस्य बलसागरम् । जयश्च विपुलः प्राप्तो मृत्युश्च प्रतिषेधितः ॥ १४ ॥ सुयुद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र विलोलिताः ॥ १५॥ क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः । आसीद्वसुमती पूर्णा महद्भिरिव पादपैः ॥ १६॥ तेषां वीर्यगुणोत्साहैर्न समो राघवो रणे। प्रसह्य ते त्वया राजन् हताः परमदुर्जयाः ॥ १७॥ तिष्ठ वा किं महाराज श्रमेण तव वानरान् । अयमेको महाबाहुरिन्द्रजित् क्षपयिष्यति ॥ १८॥ अनेन हि महाराज माहेश्वरमनुत्तमम्। इष्ट्वा यज्ञं वरो लब्धो लोके परमदुर्लभः ॥ १९ ॥ शक्तितोमरमीनं च विनिकीर्णान्त्रशैवलम् । गजकच्छपसम्बाधमश्वमण्डूकसङ्कुलम् ।॥ २० ॥ रुद्रादित्यमहाग्राहं मरुद्वसुमहोरगम् । रथाश्वगजतोयौघं पदातिपुलिनं महत् ॥२१॥ अनेन हि समासाद्य देवानां बलसागरम् । गृहीतो दैवतपतिर्लङ्कां चापि प्रवेशितः॥२२॥

यमदण्डः स एव महाग्राहः महानक्रः यस्मिन् । शाल्मलयः कण्टकशाल्मलिवृक्षाकारायुधविशेषाः त एव द्रुमाः तैर्मण्डितम् । मृत्युः यमः । प्रतिषेधितः युद्धादपक्रामितः ॥ १३॥१४॥ सुयुद्धेनेत्यर्धम् । सुयुद्धेन स्वल्पयुद्धेनेत्यर्थः । विलोलिताः द्राविताः ॥१५॥ क्षत्रियैः अनरण्यप्रभृतिभिः ॥१६॥ तेषामिति । न समो राघव इति । तेभ्योऽपि निहीनबलः सुखेन निग्राह्य इति भावः॥१७॥ तिष्ठ वेति । स्पष्टम् ॥ १८ ॥ माहेश्वरं महेश्वरप्रीतिकरम् ॥ १९ ॥ शक्तितोमरेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । दैवतपतिः इन्द्रः ॥ २०–२२ ॥

माहेश्वरं महेश्वरप्रीतिकरम् । इष्ट्वा कृत्वा ॥१९ ॥ युद्धं सागरत्वेन निरूपयति–शक्तितोमरेत्यादिना । विनिकीर्णानि व्याप्तानि ॥२०॥ महत् महान्तम् ॥२१ ॥ दैवतपतिः

स०–दैवतपतिः इन्द्रः । लङ्कायां तत्रापि कारागृह इति शेषः । सागरमित्यर्धर्चादिः अतो महदिति पूर्वश्लोकस्थविशेषणं युक्तम् । “ दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ” इत्यत्र प्रमेयदीपिकायामप्रमेयत्वस्य द्युताविव महदित्यस्य बहुव्रीहिघटकपुलिनपदार्थे वाऽन्वयः । अतो नपुंसकत्वोपपत्तिः । महान्तमिति लिङ्गविपर्यासो वा । दैवतशब्दग्रहणेन तेषां नपुंसकत्वं ध्वन्यते ॥ २२ ॥

पितामहनियोगाच्च मुक्तः शम्बरवृत्रहा । गतस्त्रिविष्टपं राजन् सर्वदेवनमस्कृतः ॥ २३ ॥ तमेव त्वं महाराज विसृजेन्द्रजितं सुतम् । यावद्वानरसेनां तां सरामां नयति क्षयम् ॥२४॥ राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्जनात् । हृदि नैव त्वया कार्या त्वं वधिष्यसि राघवम् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

ततो नीलाम्बुदनिभः प्रहस्तो नाम राक्षसः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥ १ ॥ देवदानव गन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः । न त्वां धर्षयितुं शक्ताः किं पुनर्वानरा रणे ॥२॥ सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता वञ्चिताः स्म हनूमता । न हि मे जीवतो गच्छेज्जीवन् स वनगोचरः॥३॥

पितामहेति । स्पष्टम् ॥ २३ ॥ विसृज प्रेषय । यावन्नयति नेष्यति ॥ २४ ॥ अयुक्ता असम्भाविता । प्राकृतात् क्षुद्रात् हनुमतः॥२५॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७॥

एवं मन्त्रिभिः सह संमन्त्र्य भूयोऽभिहिते सकलसचिवप्रधानः प्रहस्तः स्वाभिमतमर्थं राज्ञे निवेदयति–तत इति । स्पष्टम्॥१॥ देवेति । स्पष्टम् ॥२॥ हनुमतः पौरुषं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा कथमेवमुच्यत इत्यत्राह–सर्व इति । विश्वस्ताः परिभवितुमस्मान् कोऽपि न शक्त इति विश्वस्ताः विस्रब्धाः । प्रामादिकशत्रु परिभवो न न्यूनतामापादयतीति भावः ॥ ३ ॥ रामानु०–प्रमत्ताः अनवहिताः ।

इन्द्रः ॥ २२॥२३॥ विसृज प्रेषय । यावन्नयति नेष्यति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् ॥ २४ ॥ अयुक्ता असम्भाविता ॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ विरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तमः सर्गः॥७॥

॥ १॥२ ॥ हनुमतः पौरुषं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वापि कथमेवं ब्रूष इत्यत्राह–सर्व इत्यादि । प्रमत्ताः भोगादिपरवशाः । विश्वस्ताः अस्मान् परिभवितुं कोऽपि न शक्तिमानिति विप्रलब्धाः अत एव वञ्चिताः । प्रामादिकः परिभवो न न्यूनतामावहतीति भावः ।

सर्वां सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् । करोम्यवानरां भूमिमाज्ञापयतु मा भवान् ॥४॥ रक्षां चैव विधास्यामि वानराद्रजनीचर । नागमिष्यति ते दुःखं किञ्चिदात्मापराधजम्॥५॥ अब्रवीत्तु सुसंक्रुद्धो दुर्मुखो नाम राक्षसः । इदं न क्षमणीयं हि सर्वेषां नः प्रधर्षणम् ॥ ६ ॥ अयं परिभवो भूयः पुरस्यान्तःपुरस्य च । श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य वानरेण प्रधर्षणम् ॥ ७ ॥ अस्मिन् मुहूर्ते हत्वैको निवर्तिष्यामि वानरान् । प्रविष्टान् सागरं भीममम्बरं वा रसातलम् ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् सुसंक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रो महाबलः । प्रगृह्य परिघं घोरं मांसशोणितरूषितम् ॥ ९ ॥ किं वो हनुमता कार्यं कृपणेन तपस्विना । रामे तिष्ठति दुर्धर्षे ससुग्रीवे सलक्ष्मणे ॥ १० ॥

विश्वस्ताः एको वानरः किं करिष्यतीत्यवज्ञया विस्रब्धाः, अत एव वञ्चिताः । नहीति । जीवत इत्यनादरे षष्ठी ॥ ३ ॥ सर्वामिति । स्पष्टम् ॥ ४ ॥ रामानु०—करोमि आचिरादेव करिष्यामि । " वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा " इति भविष्यदर्थे लट् ॥ ४ ॥ आत्मापराधः सीताहरणरूपो व्यतिक्रमः ॥ ५ ॥ हि यस्माद्वानरेण कृतमिदं कर्म सर्वेषां नः प्रधर्षणरूपम् । भूयः तदुपरि पुरस्यान्तःपुरस्य च परिभवरूपम् । अथ च राक्षसेन्द्रस्य प्रधर्षणरूपम् अतो न क्षमणीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततः किं करिष्यसीत्यत आह—अस्मिन्निति । स्पष्टम् ॥ ८ ॥ रामानु०—निवर्तिष्यामि निवर्तिष्ये ॥ ८ ॥ तत इति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥ कृपणेन गूढसञ्चारप्रकटितभयेन । तपस्विना शोच्येन ॥ १० ॥ रामानु०—तपस्विना तपस्व्याहारभूतफलाशिनेत्यर्थः ॥ १० ॥

जीवत इत्यनादरे षष्ठी ॥ ३ ॥ करोमि करिष्यामि ॥ ४ ॥ आत्मापराधजं सीतापहरणरूपापराधजम् ॥५॥ इदमित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । हि यस्मात् वानरेण कृतमिदं प्रधर्षणं सर्वेषां नः प्रधर्षणरूपं भूयस्तदुपरि पुरस्यान्तःपुरस्य च परिभवरूपम् अथ राक्षसेन्द्रप्रधर्षणमक्षवधादिरूपम् अतो न क्षमणीयमित्यन्वयः ॥ ६-९ ॥ किमिति । कृपणेन मकाशसञ्चरणे भयात् गूढं रात्रौ कृतकार्येण । तपस्विना

अद्य रामं ससुग्रीवं परिघेण सलक्ष्मणम् । आगमिष्यामि हत्वैको विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ ११ ॥ इदं ममापरं वाक्यं शृणु राजन् यदीच्छसि । उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रूनतन्द्रितः ॥ १२ ॥ कामरूपधराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः । राक्षसा वा सहस्राणि राक्षसाधिप निश्चिताः ॥ १३ ॥ काकुत्स्थमुपसङ्गम्य बिभ्रतो मानुषं वपुः । सर्वे ह्यसम्भ्रमा भूत्वा ब्रुवन्तु रघुसत्तमम् ॥ १४ ॥ प्रेषिता भरतेन स्म भ्रात्रा तव यवीयसा । [तवागमनमुद्दिश्य कृत्यमात्ययिकं त्विति ॥] स हि सेनां समुत्थाप्य क्षिप्रमेवोपयास्यति ॥ १५ ॥ ततो वयमितस्तूर्णं शूलशक्तिगदाधराः । चापबाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तत्र याम ह ॥ १६ ॥ आकाशे गणशः स्थित्वा हत्वा तां हरिवाहिनीम् । अश्मशस्त्रमहावृष्ट्या प्रापयाम यमक्षयम् ॥ १७ ॥ एवं चेदुपसर्पेतामनयं रामलक्ष्मणौ । अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीवितम् ॥ १८ ॥

अद्येति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥ तद्वाक्यं किमित्याकाङ्क्षायामुपायप्रतिपादकं वाक्यं वक्तुमादावुपायं प्रशंसति—उपायेति ॥ १२ ॥ विवक्षितमुपायमेवाह—कामरूपेत्यादिना । निश्चिताः निश्चितवन्तः । राक्षसा वा सहस्राणीति । सहस्रशब्दस्य सङ्ख्येयपरत्वेऽपि शब्दस्वाभाव्यान्नपुंसकत्वम् । किमिति ब्रूयुस्तत्राह—प्रेषिता इति । अस्यान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १३–१५ ॥ ते वयं तत्र समीपे याम । यामेति लोटि रूपम् ॥ १६ ॥ आकाश इति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥ एवं कृते किं

शोच्येन ॥ १० ॥ अद्य राममित्यस्य वास्तवार्थस्तु—लक्ष्मणं रामं विनेति शेषः । सुग्रीवं हत्वा आगमिष्यामीति सम्बन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ राक्षसा वेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । सहस्रशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वाद्राक्षसा इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् । निश्चिताः निश्चितवन्तः इति कृत्वा भरतेन प्रेषिता इति ब्रुवन्त्वित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ स हि सेनामित्यर्धं भिन्नं वाक्यम् । सः रामः ॥ १५ ॥ ततः किम् ? तत्राह—तत इति । ते वयं तत्र तत्समीपं यामेत्यन्वयः । यामेति लोडुत्तमपुरुषबहुवचनम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवं चेदिति । रामलक्ष्मणौ अनयम् एवं चेदुपसर्पेताम् अस्मत्कैतवाज्ञानेन स्वकीयत्व

कौम्भकर्णिस्ततो वीरो निकुम्भो नाम वीर्यवान् । अब्रवीत् परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम् ॥ १९॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु महाराजेन सङ्गताः । अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् । सुग्रीवं च हनूमन्तं सर्वानेव च वानरान् ॥ २० ॥ ततो वज्रहनुर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः । क्रुद्धः परिलिहन् वक्त्रं जिह्वया वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ स्वैरं कुर्वन्तु कार्याणि भवन्तो विगतज्वराः । एकोऽहं भक्षयिष्यामि तान् सर्वान् हरियूथपान् ॥२२॥ स्वस्थाः क्रीडन्तु निश्चिन्ताः पिबन्तो मधुवारुणीम् ॥ २३ ॥ अहमेको वधिष्यामि सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् । अङ्गदं च हनूमन्तं रामं च रणकुञ्जरम् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

स्यादित्यत्राह-एवं चेदिति । रामलक्ष्मणौ अनयम् अस्मत्कृतकैतवापरिज्ञानेन विश्वासं यद्युपसर्पेतां ततस्तेन अपनीतेन अपनयेन जीवितं जहतामेव, जह्यातामेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ कौम्भकर्णिरिति । स्पष्टम् ॥ १९ ॥ सर्व इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम्॥२०॥ तत इत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । मधुवारुणीं मधुरूपां वारुणीम् । रणकुञ्जरं रणाप्रधृष्यम् । स्वःस्था इत्यमङ्गलोक्तिः ॥ २१-२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८॥

बुद्धिजनितविस्रब्धत्वरूपानीतिम् एवं मदुक्तरीत्या यद्यवगच्छेतामित्यर्थः । अतस्तेनापनीतेन अपनयेन अवश्यं रामलक्ष्मणौ जीवितं जहतामेव, त्यजेतामेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ कौम्भकर्णिः कुम्भकर्णापत्यम् ॥ १९ ॥ सर्वे इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अहमित्यस्य वास्तवार्थस्तु-राघवादीन्, विनेति शेषः । वानरान् विनेष्यामीति सम्बन्धः॥२०-२२॥मधुवारुणीं मधुरूपां वारुणीम् । रणकुञ्जरं रणाप्रधृष्यम् ॥२३॥२४॥इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टमः सर्गः ८

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

ततो निकुम्भो रभसः सूर्यशत्रुर्महाबलः । सुतघ्नो यज्ञहा रक्षो महापार्श्वो महोदरः ॥ १ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः । इन्द्रजिच्च महातेजा बलवान् रावणात्मजः ॥२॥ प्रहस्तोऽथ विरूपाक्षो वज्रदंष्ट्रो महाबलः । धूम्राक्षश्चातिकायश्च दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३ ॥ परिघान् पट्टिशान् प्रासान् शक्तिशूलपरश्वधान् । चापानि च सबाणानि खड्गांश्च विपुलान् शितान् ॥ ४ ॥ प्रगृह्य परमक्रुद्धाः समुत्पत्य च राक्षसाः । अब्रुवन् रावणं सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ ५ ॥ अद्य रामं वधिष्यामः सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् । कृपणं च हनूमन्तं लङ्का येन प्रधर्षिता ॥ ६ ॥ तान् गृहीतायुधान् सर्वान् वारयित्वा विभीषणः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् ॥ ७ ॥ अप्युपायैस्त्रिभिस्तात योऽर्थः प्राप्तुं न शक्यते । तस्य विक्रमकालांस्तान् युक्तानाहुर्मनीषिणः ॥ ८ ॥

अथ निकुम्भमतमेवानुसरन्तः सर्वेऽपि प्रधाना अहमहमिकया समुत्थाय शत्रुवधोद्युक्ताः । तमुद्योगं नीतिशास्त्रज्ञो विभीषणः प्रतिषिद्धवानित्याह—तत इत्यादि श्लोकषट्कमेकं वाक्यम् । आदौ निकुम्भोपादानं निकुम्भमतानुसरणसूचनार्थम् । समुत्पत्य आसनेभ्यः समुत्थाय । प्रधर्षितेत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १–६ ॥ तानिति । क्रियाभेदात्तानित्यस्य न पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥ प्रहस्तादीनां प्रधानानां संनिहितत्वाद्रावणिं वा रावणं वा प्रत्युक्तिः । मध्ये क्वचित्सचिवान् प्रति वोक्तिः । विक्रमस्य नायमवसर इति दर्शयितुं सामान्येन

तत इत्यादि श्लोकषट्कमेकं वाक्यम् । तस्य अद्य रामं वधिष्याम इत्यब्रुवन्निति क्रियया सम्बन्धः । वस्तुतस्तु–लक्ष्मणं रामं विना सुग्रीवादीन् वधिष्याम इति सम्बन्धः । समुत्पत्य उत्थाय ॥१–७॥ अपीति । त्रिभिरप्युपायैः सामदानभेदैः । तस्य अर्थस्य प्राप्तय इति विपरिणामः । विक्रमकालान् दण्डकालान् । तान् प्रसिद्धान् ।

प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेन प्रहतेषु च ।
विक्रमास्तात सिद्ध्यन्ति परीक्ष्य विधिना कृताः ॥ ९ ॥
अप्रमत्तं कथं तं तु विजिगीषुं बले स्थितम् ।
जितरोषं दुराधर्षं प्रधर्षयितुमिच्छथ ॥ १० ॥

विक्रमकालानाह–अप्युपायैरिति । तातेत्यभिमुखीकरणाय सम्बोधनम् । त्रिभिः सामदानभेदरूपैः उपायैरपि योऽर्थः लब्धुं न शक्यते तस्य सिद्धये तान् नीतिशास्त्रप्रसिद्धान् विक्रमकालान् युक्तानाहुः । तदुक्तं कामन्दकेन–"सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये । विनयेन्नयसम्पन्नो दण्डं दण्ड्येषु दण्डभृत् ॥" इति । तथा च नायं दण्डस्य काल इत्युक्तम् ॥ ८ ॥ न केवलं दण्डस्याकालिकत्वम्, दण्डयत्वं च ते शत्रोर्नास्तीत्यभिप्रायेणाह–प्रमत्तेष्विति । प्रमत्तेषु अनवधानेषु, विषयासक्तेष्वित्यर्थः । अभियुक्तेषु ज्ञानिषु, विरक्तेष्विति यावत् । यद्वा सामन्तैराक्रान्तेषु । दैवेन भाग्येन । प्रहतेषु क्षीयमाणसम्पत्स्वित्यर्थः । चकाराद्बालवृद्धादिषु । विधिना नीतिशास्त्रोक्तरीत्या । परीक्ष्य मन्त्रिभिर्विचार्य । कृताः विक्रमाः विग्रहाः सिद्ध्यन्ति, नान्यत्रेत्यर्थः । यथाऽऽह कामन्दकः–"बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंयुतः । अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तोऽकालेन यश्च सः । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी । एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् ॥" इति ॥ ९ ॥ रामस्तु न तादृश इत्याह–अप्रमत्तमिति । अप्रमत्तं सावधानम् । तुशब्दोऽवधारणे । बले स्थितं स्थिरबलमित्यर्थः । जितरोषम् अकाले रोषरहितमित्यर्थः । इच्छथेति पूर्वं रावणं प्रति वचनम्,

उक्तान् शास्त्रचोदितान् ॥ ८ ॥ तानेव कालानाह–प्रमत्तेष्वित्यादि । प्रमत्तेषु अनवहितेषु । अभियुक्तेषु शत्रुभिराक्रान्तेषु । दैवेन प्रहतेषु दैवोपहतेषु । विधिना शास्त्ररीत्या ॥ ९ ॥ प्रमादादिदोषराहित्यं रामे दर्शयति–अप्रमत्तमिति । जितरोषमित्यनेन पापाभावात् दैवोपहतत्वाभाव उक्तः । इतरविशेषणत्रयेण अन्योपरुद्धत्वाभावः । राक्षसाभिमुख्येन इच्छथेत्युक्तिः । अत एवोपरि निशाचरा इति सम्बोधनम् ॥ १० ॥

समुद्रं लङ्घयित्वा तु घोरं नदनदीपतिम् । कृतं हनुमता कर्म दुष्करं तर्कयेत वा ॥ ११ ॥ बलान्यपरिमेयानि वीर्याणि च निशाचराः । परेषां सहसाऽवज्ञा न कर्तव्या कथंचन ॥ १२ ॥ किं च राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा । आजहार जनस्थानाद्यस्य भार्यां यशस्विनः ॥ १३ ॥ खरो यद्यतिवृत्तस्तु रामेण निहतो रणे । अवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्या यथाबलम् ॥ १४ ॥ अयशस्यमनायुष्यं परदाराभिमर्शनम् । अर्थक्षयकरं घोरं पापस्य च पुनर्भवम् ॥ १५ ॥ एतन्निमित्तं वैदेह्या भयं नः सुमहद्भवेत् । आहृता सा परित्याज्या कलहार्थे कृतेन किम् ॥ १६ ॥

अत्र सर्वान् प्रतीति बहुवचनम् ॥ १० ॥ राम इदानीं दैवानुपहत इत्यत्र उदाहरणमाह—समुद्रमिति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥ बलानीति । परेषां रामादीनाम् ॥ १२ ॥ अनपराधिनि निष्कारणवैरकरणमप्यपरमनुचितमित्याह—किं चेत्यादि ॥ १३ ॥ रामानु०—किं चेत्यस्य किमिति पदच्छेदः । किन्तु राक्षसराजस्येति वा पाठः ॥ १३ ॥ खरवध एव प्रथमापराध इत्याशङ्क्याह—खर इति । दुर्वृत्ततया स्ववधप्रवृत्त खरवधे रामस्य नापकारगन्धोऽपीति भावः । निहतो यदि, तत्र को दोष इति शेषः । दोषाभावमाह--अवश्यमिति ॥ १४ ॥ प्रथमं रामेणापकृतत्वेऽप्यनेक दोषमूलं सीतापहरणं न कार्यमित्याह--अयशस्यमिति । पुनर्भवं जन्मान्तरम्, मूर्त्यन्तरमिति यावत् ॥ १५ ॥ एवं सामान्यतः परदाराभिमर्शनस्यानर्थ

समुद्रमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । 'कृतं हनुमता कर्म दुष्करं तर्कयेत वा । इति पाठः । को वा तर्कयेतेत्यर्थः । बलान्यपरिमेयानि, कृतानीति शेषः ॥११ ॥ १२ ॥ किञ्चेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । किञ्चेत्यत्र किमिति छेदः । खरदूषणादिवधात रामस्य पूर्वापकारित्वमाशङ्क्य परिहरति—खर इति । यस्मात्तस्मादित्यध्याहार्यम् । यस्मादवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्याः तस्मादतिवृत्तः । स्वयमेव रामं हन्तुं प्रवृत्तः खरस्तु निहतो यदि, एतावता रामेण पुरा राक्षसराजस्य किमपकृतम् ? नापकृत मित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अयशस्यमित्यादि श्लोकद्वयम् । परदाराभिमर्शनम् अयशस्यादिरूपं पुनस्तदुपरि पापस्य च भवम् उत्पत्तिस्थानम् । एतन्निमित्तम् एतस्मात कारणात आहृता वैदेही नो भयं भयनिमित्तम् । वैदेही भयमिति पाठः । अतः सा

न नः क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवर्तिना । वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्य मैथिली ॥१७॥ यावन्न सगजां साश्वां बहुरत्नसमाकुलाम् । पुरीं दारयते बाणैर्दीयतामस्य मैथिली ॥ १८ ॥ यावत् सुघोरा महती दुर्द्धर्षा हरिवाहिनी । नावस्कन्दति नो लङ्कां तावत्सीता प्रदीयताम् ॥ १९ ॥ विनश्येद्धि पुरी लङ्का शूराः सर्वे च राक्षसाः । रामस्य दयिता पत्नी स्वयं न यदि दीयते ॥ २० ॥ प्रसादये त्वां बन्धुत्वात्कुरुष्व वचनं मम । हितं पथ्यमहं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥२१॥ पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान् नवाग्रपुङ्खान् सुदृढान्नृपात्मजः । सृजत्यमोघान् विशिखान् वधाय ते प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली॥२२॥

हेतुत्वमुक्त्वा प्रकृते तद्दर्शयति--एतदिति। एतस्मान्निमित्तादित्यर्थः । "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । अयशस्यत्वादिहेतो वैदेह्याः सकाशात्सुमहद्भयं भवेत् । तर्हि किमिदानीं कर्तव्यम् ? तत्राह—आहृतेति। उत्तमं वस्तु कथं त्यक्तव्यम्? तत्राह कलहार्थे कृतेन किमिति । कलहार्थे विषये कृतेन कर्मणा किमित्यर्थः । "अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने। व्यवहारे धने शास्त्रवस्तुहेतुनिवृत्तिषु ॥ " इति वैजयन्ती ॥ १६ ॥ बहुदोषप्रदर्शनपूर्वकं सीताप्रदानस्यावश्यकर्तव्यतामाह—न नः क्षममित्यादिना ॥१७॥यावद्दारयते दारयिष्यति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् । राम इति शेषः ॥ १८ ॥ यावत् यदा । तावत्तदा । नावस्कन्दति न रुणद्धि ॥ १९ ॥ शूरा इति । विनश्येयुरिति व्यत्ययेन योजनीयम् । स्वयं न यदि दीयत इति पाठः ॥ २० ॥ ब्रूमि ब्रवीमि । अस्य अस्मै ॥ २१ ॥ अग्रं शल्यम्, पुङ्खं शरमूलम्, नवे अग्रपुङ्खे येषां ते । अत एव सुदृढान् ।

परित्याज्या । कलहार्थे कलहप्रयोजनविषये कृतेन, कर्मणेति शेषः । किमिति योजना ॥ १५॥१६ ॥ अस्य अस्मै ॥१७॥ यावद्दारयते दारयिष्यति "यावत्पुरा-" इत्यादिना भविष्यदर्थे लट् । तावत् दीयताम् ॥ १८ ॥ नावस्कन्दति नारोक्ष्यति ॥ १९ ॥ २० ॥ ब्रूमि ब्रवीमि ॥ २१ ॥ पुरा सृजति स्रक्ष्यति । नवाग्रपुङ्खान् नवानि

त्यजस्व कोपं सुखधर्मनाशनं भजस्व धर्मं रतिकीर्तिवर्द्धनम् । प्रसीद जीवेम सपुत्रबान्धवाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली॥२३॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः। विसर्जयित्वा तान् सर्वान् प्रविवेश स्वकं गृहम्२४

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

ततः प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः ।
राक्षसाधिपतेर्वेश्म भीमकर्मा विभीषणः ॥ १ ॥
शैलाग्रचयसङ्काशं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ।
सुविभक्तमहाकक्ष्यं महाजनपरिग्रहम् ॥ २ ॥

पुरा सृजाति स्रक्ष्यति । दशरथस्यायं दाशरथः । " तस्येदम् " इति सम्बन्धार्थे अण् । सम्बन्धश्चात्र पुत्रत्वम् । दाशरथाय दाशरथये॥२२॥रतिः सुखम्॥२३॥ विभीषणेति । सर्वं प्रातरालोचयिष्याम इति विभीषणप्रमुखान् विसृज्येत्यर्थः ॥२४॥इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा०रत्नकिरीटा० युद्धकाण्ड०नवमः सर्गः ॥९॥

अथ हितपरो विभीषणः सत्त्वोत्तरकाले रावणस्योपदेष्टुं तद्गृहं गत इत्याह–तत इत्यादि, प्रविवेश महाद्युतिरित्यन्तमेकं वाक्यम् । ततः प्रत्युषसीत्यनेन लङ्कादाहानन्तरमेकमहो गतमित्यवगम्यते । प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः सीताप्रदानमेवास्माकं धर्मोऽर्थश्चेति कृतनिश्चयः । भीमकर्मा परमार्थतो रावणस्य हितत्वेऽप्यनभिमतार्थविज्ञापनरूपसाहसकरणात् भीमकर्मेत्युक्तिः । राक्षसाधिपतेः अग्रजस्य । आलयं निवासभूतं वेश्म प्रविवेशेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ शैलाग्रचयसङ्काशं गिरिशिखरचयसदृशम् । अनेकशृङ्गयुक्तत्वादिति भावः । शैलशृङ्गमिवोन्नतमित्यौन्नत्ये दृष्टान्तः । सुविभक्तमहाकक्ष्यं सुष्ठुविभक्तमहाप्रकोष्ठम् । " कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने " इत्यमरः । महाजनैः

अग्राणि पुङ्खाश्च येषां तान् ॥ २२-२४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

तत इत्यादिश्लोकसप्तकमेकं वाक्यम् । प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः प्राप्तो धर्मार्थनिश्चयो येन सः।राक्षसाधिपतेर्वेश्म प्रविवेश विभीषणः इति पाठे तूत्तरषट्कस्यैतत्प्रपञ्चार्थत्वात्

मतिमद्भिर्महामात्रैरनुरक्तैरधिष्ठितम् । राक्षसैश्चाप्तपर्याप्तैः सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ३ ॥ मत्तमातङ्गनिश्वासैर्व्याकुलीकृतमारुतम् । शङ्खघोषमहाघोषं तूर्यनादानुनादितम् ॥ ४ ॥ प्रमदाजनसम्बाधं प्रजल्पितमहापथम् । तप्तकाञ्चननिर्यूहं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ ५ ॥ गन्धर्वाणामिवावासमालयं मरुतामिव । रत्नसञ्चयसम्बाधं भवनं भोगिनामिव ॥ ६ ॥ तं महाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मि(मा)वान् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिः ७॥

विद्वद्भिः परिगृह्यत इति महाजनपरिग्रहम् । तदधिष्ठितमित्यर्थः॥२॥महामात्रैः प्रधानैः । "महामात्राः प्रधानाः स्युः" इत्यमरः । आप्तपर्याप्तैः कार्यकरणदक्षैरिति महामात्रविशेषणम् ॥ ३ ॥ व्याकुलीकृतमारुतं चक्रवातीकृतवायुम् । शङ्खघोषमहाघोषं शङ्खघोषेण महान् घोषो यस्य तथोक्तम् । तूर्यनादानुनादितं तूर्यनादेन सञ्जातप्रतिध्वनिम् ॥४॥ प्रजल्पितमहापथं सञ्जातमहाकलकलमहामार्गम् । तप्तकाञ्चननिर्यूहं द्रुतकनकमयमत्तवारणम् । "निर्यूहो मत्तवारणः" इत्यमरः । भूषणोत्तमैः तोरणवितानप्रभृतिभिर्भूषितम् ॥ ५ ॥ गन्धर्वाणामिवावासम्, तौर्यत्रिकमुखरितत्वादिति भावः । मरुतां देवानाम् आलयमिव, निरवधिकैश्वर्यसम्पन्नत्वादिति भावः । रत्नसञ्चयैः सम्बाधं सम्पूर्णम् । अत एव भोगिनां सर्पाणां भवनमिव स्थितम् ॥ ६ ॥ तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजः शरीरकान्तिस्तदेव विस्तृतरश्मिरस्यास्तीति तथा। महाद्युतिः महाप्रभः।

अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिरित्यनेनापौनरुक्त्यम्।राक्षसाधिपतेर्वेश्म भीमकर्मा विभीषणः इति पाठे राक्षसाधिपतेरग्रजस्यालयं नित्यनिवासभूतं वेश्मेत्यन्वयः । अस्मिन् पाठे तु वेश्मालययोरपौनरुक्त्यम्।"आकेशग्रहणान्मित्रमहितेभ्यो निवारयेत" इति न्यायेन सर्वात्मना हितमेव वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य रावणानभिमतहितोपदेशे प्रवृत्तत्वाद्भीमकर्मेत्युक्तिः । शैलाग्रचयसङ्काशं बहुभिः स्वशिखरैः गिरिनिकरसन्निकाशमित्यर्थः । महामात्रैः प्रधानपुरुषैः । आप्तपर्याप्तैः आप्तैः हितैः पर्याप्तैः कार्यनिर्वहणसमर्थैः । निर्यूहो द्वारम् । "निर्यूहश्शिखरे द्वारे" इति विश्वः । गन्धर्वाणामिवालयं तौर्यत्रिकमुखरितत्वात् । आलयं मरुतामिव ऐश्वर्यातिशयात् । भवनं भोगिनामिव परैः प्रवेष्टुमशक्यत्वाच्च । आलयापेक्षया तमित्युक्तिः । तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजः स्वशरीरस्थं तेन विस्तृता विसृता विश्रुता वा रश्मयो यस्य । अनेन

पुण्यान् पुण्याहघोषांश्च वेदविद्भिरुदाहृतान् । शुश्राव सुमहातेजा भ्रातुर्विजयसंश्रितान् ॥ ८ ॥ पूजितान् दधि पात्रैश्च सर्पिर्भिः सुमनोक्षतैः । मन्त्रवेदविदो विप्रान् ददर्श सुमहाबलः ॥९॥ स पूज्यमानो रक्षोभिर्दीप्यमानः स्वतेजसा।आसनस्थं महाबाहुर्ववन्दे धनदानुजम्॥१०॥ स राजदृष्टिसम्पन्नमासनं हेमभूषितम् । जगाम समुदा चारं प्रयुज्याचारकोविदः ॥ ११ ॥ स रावणं महात्मानं विजने मन्त्रिसन्निधौ । उवाच हितमत्यर्थं वचनं हेतु निश्चितम्॥१२॥ प्रसाद्य भ्रातरं ज्येष्ठं सान्त्वेनोपस्थित क्रमः । देशकालार्थसंवादी दृष्टलोकपरावरः ॥ १३ ॥

अभ्रमिवेत्युपमया तद्भवनं विभीषणस्य तेजोपहारकमिति व्यज्यते । एवं गृहोत्कर्षवर्णनं रावणस्य अनीत्या सर्वमेकपदे नष्टमिति ज्ञापनाय ॥ ७ ॥ पुण्यान् पुण्यकरान् । पुण्याहघोषान् पुण्याहमन्त्रघोषान् । विजयसंश्रितान् विजयफलकानित्यर्थः । उदाहृतान् उच्चारितान्॥८॥दधिपात्रैः दधियुक्तपात्रैः। मन्त्रवेदविदः मन्त्रब्राह्मणविदः । मन्त्राः कर्मसु विनियुक्ताः "इषे त्वा" इत्यादयः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि ॥ ९ ॥ पूज्यमानः श्लाघ्यमानः ॥ १० ॥ दृष्टिसम्पन्नं दृष्ट्या निवेदितमित्यर्थः । समुदाचारं जयशब्दप्रयोगादिसमुदा चारम् । जगाम आरुरोह ॥ ११ ॥ विजने मन्त्रिव्यतिरिक्तजनरहिते । हेतु निश्चितं हेतुभिर्युक्तिभिर्निश्चितम् ॥ १२ ॥ प्रसाद्य स्तुतिवचनेन प्रसन्नं कृत्वा सान्त्वेनोवाचेत्यन्वयः । उपस्थितक्रमः ज्ञातवचनक्रमः । देशकालार्थसंवादी देशकालप्रयोजनानुसारी । दृष्टलोकपरावरः लोके ये परावरे उत्कृष्टापकृष्टे

पाठत्रयं सूचितम्॥१-७॥ पुण्यानिति । विजयसंश्रितान विजयमुद्दिश्य प्रवृत्तान॥८॥ पूजितांस्तिलपात्रैश्चेति पाठः । तिलपात्रैः दानविशेषैः । सर्पिर्भिः आज्यावेक्षणदानैः। मन्त्रवेदविदः मन्त्रब्राह्मणविदः, कर्मणि विनियुक्तो वेदभागो मन्त्रः, कर्मचोदना ब्राह्मणानि॥९॥१०॥राजदृष्टिसम्पन्नं राजदृष्टचेक्षितम् । समुदाचारं प्रयुज्य विजयप्रयो गादिविनयप्रकाशकाचारं कृत्वा ॥ ११ ॥ स रावणमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। हेतुनिश्चितं युक्तिनिश्चितार्थम् । उपस्थितक्रमः अनुष्ठितवन्दनादिक्रियाक्रमः । देशकालार्थसंवादी देशकालप्राप्यसत्प्रयोजनसंवादीत्यर्थः । दृष्टलोकपरावरः भाव

यदाप्रभृति वैदेही सम्प्राप्तेमां पुरीं तव । तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः ॥ १४ ॥ सस्फुलिङ्गः सधूमार्चिः सधूमकलुषोदयः । मन्त्रसन्धुक्षितोऽप्यग्निर्न सम्यगभिवर्धते ॥ १५ ॥ अग्निष्ठेष्वग्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च। सरीसृपाणि दृश्यन्ते हव्येषु च पिपीलिकाः ॥ १६ ॥ गवां पयांसि स्कन्नानि विमदा वीरकुञ्जराः । दीनमश्वाः प्रहेषन्ते न च ग्रासाभिनन्दिनः ॥ १७ ॥

ते दृष्टे ज्ञाते येन तथोक्तः, रामस्य धार्मिकत्वं रावणस्याधार्मिकत्वं च जानातीत्यर्थः ॥१३॥ प्रथमं रावणसंवादाय दुर्निमित्तानि दर्शयति—यदेति । यदाप्रभृति यत्कालमारभ्य । क्रियाविशेषणमिदम् । एवं तदाप्रभृतीत्यपि । अशुभानि निमित्तानि अशुभसूचकनिमित्तानि ॥ १४ ॥ सस्फुलिङ्गः अग्निकणसहितः । सधूमार्चिः धूमाकुलज्वालासहितः । सधूमकलुषोदयः धूमेन कलुषः उदयः आविर्भावो धूमकलुषोदयः, तेन सहितः सधूमकलुषोदयः, । शान्तः शान्तो ज्वलन्नित्यर्थः । मन्त्रसन्धुक्षितः मन्त्रवद्भिर्हविर्भिर्योजितः ॥१५॥ अग्नयस्तिष्ठन्त्यत्रेत्यग्निष्ठाः महानसाः तेषु । अग्निशालासु अग्निहोत्रशालासु । ब्रह्मस्थलीषु वेदाध्ययनस्थानेषु । सरीसृपाणि सर्पाः । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । हविष्येषु देवताभ्यो देयेषु आज्यपुरोडाशादिषु ॥१६॥ स्कन्नानि शुष्काणि "स्कन्दिर् गतिशोषणयोः" इति धातोर्निष्ठा । "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" इति नत्वम् । वीरकुञ्जराः मत्तगजाः । प्रहेषन्ते हेषारवं कुर्वन्ति । हेषा अश्वप्रधानोऽयं निर्देशः । दृष्टं लोकस्य परत्वमुत्कृष्टत्वम अवरत्वमपकृष्टत्वं च येन सः ॥ १२–१४ ॥ सस्फुलिङ्ग इति । सधूमकलुषोदयः धूमकलुषस्य उदय आविर्भावो धूमकलुषोदयः तेन सहितस्तथा । मन्त्रसन्धुक्षितः मन्त्रवद्भिर्हविर्भिर्योजितः ॥ १५॥ अग्निस्तिष्ठत्येष्विति अग्निष्ठाः महानसाः तेषु । अग्निशालासु अग्निहोत्रशालासु । ब्रह्मस्थलीषु ब्रह्म वेदः तस्य स्थलीषु, वेदाध्ययनस्थानेष्वित्यर्थः । सरीसृपाणि सर्पाः, लिङ्गव्यत्यय आर्षः॥१६॥ स्कन्नानि गालितानि । यद्वा स्कन्नानि शुष्काणि "स्कन्दिर्

स०—मन्त्रसङ्घहुतोऽप्यग्निरिति पाठः । मन्त्रसङ्घहुतः विहितमन्त्रसमूहहुतोऽप्यग्निः सधूमार्चिः सस्फुलिङ्गः सधूमकलुषोदयः । मन्त्रसङ्घहुत इत्यनेन कर्त्रादिवैगुण्यनिमित्तो नाग्नेरयं भावः किन्तु नोऽनर्थसूचक इति सूचयति ॥ १९ ॥

खरोष्ट्राश्वतरा राजन् भिन्नरोमाः स्रवन्ति नः । न स्वभावेऽवतिष्ठन्ते विधानैरपि चिन्तिताः ॥ १८ ॥ वायसाः सङ्घशः क्रूरा व्याहरन्ति समन्ततः । समवेताश्च दृश्यन्ते विमानाग्रेषु सङ्घशः ॥ १९ ॥ गृध्राश्च परिलीयन्ते पुरीमुपरि पिण्डिताः । उपपन्नाश्च सन्ध्ये द्वे व्याहरन्त्यशिवं शिवाः ॥ २० ॥ क्रव्यादानां मृगाणां च पुरद्वारेषु सङ्घशः । श्रूयन्ते विपुला घोषाः सविस्फूर्जथुनिस्वनाः ॥ २१ ॥ तदेवं प्रस्तुते कार्ये प्रायश्चित्तमिदं क्षमम् । रोचते यदि वैदेही राघवाय प्रदीयताम् ॥ २२ ॥

शब्दः ॥ १७ ॥ अश्वतरा महाखराः । भिन्नरोमाः स्वस्थानात् भिन्नरोमाणः गलितरोमाणः ऊर्ध्वरोमाणो वा । अकारान्तत्वमार्षम् । स्रवन्ति अश्रूणि मुञ्चन्ति । विधानैः चिकित्साभिः । चिन्तिताः अनुसंहिताः, चिकित्सिता अपीत्यर्थः । स्वभावे प्रकृतौ । नावतिष्ठन्ते प्रकृतिस्था न भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ वायसा इति । सङ्घशो व्याहरन्ति सङ्घशः समवेता इति च सम्बन्धः ॥ १९ ॥ पुरीमुपरि उपर्युपरि गृहेष्वित्यर्थः । पिण्डिताः मण्डलीभूताः सन्तः । परिलीयन्ते श्लिष्यन्ति । सन्ध्ये द्वे, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शिवाः जम्बुकाः । उपपन्नाः नगरसमीपं प्राप्ताः ॥ २० ॥ क्रव्यादानां मांसभक्षकाणाम् । मृगाणां श्वादीनामित्यर्थः । सविस्फूर्जथुनिस्वनाः विस्फूर्जथुः अशनिघोषः । तद्रूपस्वनसहिताः ॥ २१ ॥ एवमुपस्थितदुर्निमित्तजातस्य प्रायश्चित्तं सीताप्रदानमेवेत्याह—तदेव

गतिशोषणयोः " इति धातोर्निष्ठा ॥ १७ ॥ भिन्नरोमाः ऊर्ध्वरोमाणः । अकारान्तत्वमार्षम् । स्रवन्ति मुञ्चन्ति, अश्रूणीति शेषः । विधानैः चिकित्साशास्त्रोक्तप्रकारैः । चिन्तिताः चिकित्सिता अपि स्वभावेन यथापूर्वं न तिष्ठन्ति ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुरीमुपरि पुर्या उपरि । पिण्डिताः मिलिताः । परिलीयन्ते पतन्ति । उपपन्नाः समीपं प्राप्ताः । सन्ध्ये द्वे सन्ध्ययोर्द्वयोः ॥ २० ॥ सविस्फूर्जथुनिस्वनाः विस्फूर्जथुरशनिः तन्निस्वनेन सहिताः ॥ २१ ॥ उक्तस्य दुर्निमित्तस्य प्रायश्चित्तमाह—तदिति । एवं प्रस्तुते संप्राप्ते अकार्ये अनर्थसूचकनिमित्ते जाते इदं वक्ष्यमाणम् क्षमं समर्थम् प्रायश्चित्तं मम

स०—वायसाः समन्ततो व्याहरन्ति । ते च साधारणाः केचनेत्याह—क्रूराः सङ्घश इति । न केवलं व्याहरन्ति किन्तु सङ्घशः विमानाग्रेषु समवेताश्च दृश्यन्ते । रामरामास्पर्शमात्रमाहात्म्येनास्मन्नेत्रशातनं जातं त्वं च जागृहीति सूचयितुम्, अदाने च भाव्यनर्थं सूचयितुं चैवमिति भावः ॥ १९ ॥

इदं च यदि वा मोहाल्लोभाद्वा व्याहृतं मया । तत्रापि च महाराज न दोषं कर्तुमर्हसि॥२३॥ अयं च दोषः सर्वस्य जनस्यास्योपलक्ष्यते । रक्षसां राक्षसीनां च पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ २४ ॥ श्रावणे चास्य मन्त्रस्य निवृत्ताः सर्वमन्त्रिणः । अवश्यं च मया वाच्यं यद्दृष्टमपि वा श्रुतम् ॥२५॥ सम्प्रधार्य यथान्यायं तद्भवान् कर्तुमर्हति ॥२६॥ इति स्म मन्त्रिणां मध्ये भ्राता भ्रातरमूचिवान् । रावणं राक्षसश्रेष्ठं पथ्यमेतद्विभीषणः॥२७॥ हितं महार्थं मृदु हेतुसंहितं व्यतीतकालायतिसम्प्रतिक्षमम् । निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः प्रसङ्गवानुत्तरमेतदब्रवीत् ॥ २८ ॥

मिति । तत् दुर्निमित्तदर्शनात् तत्सूच्ये कार्ये पराजये । एवं लङ्कादहनादिरूपेण प्रस्तुते प्रसक्ते सति । क्षमम् अशुभनिवारणसमर्थम् इदं प्रायश्चित्तम् । इदंशब्दार्थमाह—वैदेहीति ॥ २२ ॥ एवमनभिमतभाषणेन राजा कुप्यतीति समाधत्ते—इदमिति । मोहात् कार्यतत्त्वापरिज्ञानात् । लोभात् जीवनलोभाद्वाऽपि । यदि व्याहृतम् । तत्रापि तथापि । मयि दोषम् अपराधं कर्तुं नार्हसि ॥ २३ ॥ अयं दोषः पूर्वोक्तदुर्निमित्तसूचितोऽनर्थः । सर्वस्योपलक्ष्यते । संबन्धसामान्ये षष्ठी । सर्वेणापि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रहस्तादिषु विद्यमानेषु भवतैव किमुच्यते तत्राह—श्रावणे चेति । तेषां त्वच्चित्तमात्रानुसारित्वादिति भावः । श्रावणे त्वां प्रति विज्ञापने च । त्वं पुनः कथं वक्तुं प्रगल्भसे तत्राह—अवश्यमिति । भ्रातृत्वादिति भावः ॥ २५ ॥ सम्प्रधार्येत्यर्धम् । यथान्यायं यथायोग्यम् । संप्रधार्य मनस्येव निश्चित्य । तत् संप्रधारितं कार्यम् ॥२६॥ इत्येतदूचिवानित्यन्वयः । ऊचिवान् उक्तवान् । " क्वसुश्च " इति लिटः क्वस्वादेशः ॥ २७ ॥ महार्थं प्रयोजनव्याप्तम् । मृदु सान्त्वपूर्वम् । हेतुसंहितं युक्ति

मह्यं रोचते । वीरेति पाठे—मह्यमिति शेषः । प्रायश्चित्तमेवाह वैदेहीति ॥ २२ ॥ मोहात् कार्यतत्त्वापरिज्ञानात् । लोभात् जीवनलोभाद्वा यदि व्याहृतम् तत्रापि तथापि मयि दोषमपराधम् ॥ २३ ॥ अविद्यमानदुर्निमित्तमुक्त्वा किमर्थं भीषयसे इत्याशङ्क्याह—अयमिति । अयं दोषः पूर्वोक्तदुर्निमित्तरूपः । सर्वस्येत्यादिषु तृतीयार्थे षष्ठी । सर्वस्य जनस्योपलक्ष्यते सर्वैर्जनैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अयं दोषस्तर्ह्यन्यैर्मन्त्रिभिः किमिति न निवेद्यत इत्याशङ्क्य त्वद्भयान्न श्रावयन्तीत्याह—श्रावणे चेति ॥ २५-२७ ॥ हितमिति । व्यतीतकालायतिसम्प्रतिक्षमं व्यतीतकालः

भयं न पश्यामि कुतश्चिदप्यहं न राघवः प्राप्स्यति जातु मैथिलीम् । सुरैः सहेन्द्रैरपि सङ्गतः कथं ममाग्रतः स्थास्यति लक्ष्मणाग्रजः ॥ २९ ॥ इतीदमुक्त्वा सुरसैन्यनाशनो महाबलः संयति चण्डविक्रमः । दशाननो भ्रातरमाप्तवादिनं विसर्जयामास तदा विभीषणम् ३०

इत्यार्षे० श्रीरामायणे श्रीमद्युद्धकाण्डे दशमः सर्गः ॥१०॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

स बभूव कृशो राजा मैथिलीकाममोहितः ।
असम्मानाच्च सुहृदां पापः पापेन कर्मणा ॥ १ ॥

युक्तम् । व्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमं व्यतीतकालः भूतकालः, आयतिः भविष्यत्कालः, संप्रति वर्तमानकालः तत्र क्षमम् । अकीर्तिनाशकत्वेन सीतापहरणप्रायश्चित्तत्वेन वाऽप्यतीतकालक्षमम् । सुखवर्धकत्वेन वर्तमानकालक्षमम् । धर्मावहत्वेनायातिक्षमम् । उपस्थितज्वरः प्राप्तक्रोध इत्यर्थः । प्रसङ्गवान् परिगृहीतार्थेऽभिनिवेशवान् ॥ २८ ॥ भयं भयजनकं पुरुषम् । रामो युद्धेन सीतां प्राप्स्यतीति पूर्वं विभीषणोक्तस्य परिहारमाह—सुरैरिति । कथं (तिष्ठति) स्थास्यति? स्थातुमेव न शक्तः कुतो योत्स्यति, कुतस्तरां सीतां प्राप्स्यतीति भावः ॥ २९ ॥ राघवं तृणीकृत्य कथमेवमाहेत्याशङ्क्य तन्निदानं दर्शयति—इतीति । नाशनः हिंसकः । चण्डविक्रमः उग्रविक्रमः । आप्तवादिनं युक्तवादिनम् ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथ परेद्युर्विभीषणाद्युपदेशेऽतिचिन्ताव्याकुलस्य रावणस्य निर्णयहेतुमन्त्रकरणाय सभाप्राप्तिं दर्शयति—स बभूवेत्यादि । पापः पापी । " गुणवचनेभ्यो

भूतकालः । आयतिः उत्तरकालः । सम्प्रति वर्तमानकालः तत्र क्षमं योग्यम् । उपस्थितज्वरः प्राप्तक्रोधः । प्रसङ्गवान् प्रकृष्टोपसङ्गवान् स्वगृहीतार्थाभिनिवेशवानित्यर्थः ॥२८–३०॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां दशमः सर्गः ॥ १० ॥

स बभूवेति । असम्मानात् अनादरात् । सुहृदां विभीषणादीनाम् । पापेन कर्मणा

[अतीव कामसंपन्नो वैदेहीमनुचिन्तयन् ।] अतीत समये काले तस्मिन् वै युधि रावणः । अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च मन्त्रकालममन्यत ॥ २ ॥ स हेमजालविततं मणिविद्रुमभूषितम् । उपगम्य विनीताश्वमारुरोह महारथम् ॥ ३ ॥ तमास्थाय रथश्रेष्ठं महामेघसमस्वनम् । प्रययौ राक्षसश्रेष्ठो दशग्रीवः सभां प्रति ॥ ४ ॥

मतुपो लुगिष्टः " इति मतुपो लुक् । असम्मानात् अनादरात् । सुहृदां विभीषणादीनाम् । कर्तरि षष्ठी । विभीषणोक्तेः तूष्णीं स्थितत्वेन प्रहस्तादीनामप्यनादरः सिद्ध एव । पापेन कुत्सितेन सीतापहरणरूपेण कर्मणा । हेतौ तृतीया । मैथिलीकाममोहित इति हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च मैथिलीविषयकाममोहात् सुहृदनादरात् पापहेतुसीताहरणाच्च कृशः । चिन्ताकुलो बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥ अतीतेति तस्मिन् काले मन्त्रयोग्यकाले । अतीतसमये अतीतावसरे सति । युधि च सत्यां युद्धे च प्राप्ते सति । अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च मन्त्रस्य प्राप्तकालममन्यत । मुनिहृदयं तु कालेऽतीतसमये रावणायुःकालेऽतीते सति । युधि अमात्यादिभिः सह आत्मानं प्राप्तकालं प्राप्तमृत्युम् अमन्यतेति । वै प्रसिद्धौ ॥ २ ॥ हेमजालविततं स्वर्णमयगवाक्षव्याप्तम् । स्वर्णसमूहनिर्मितमिति वा । विनीताश्वं शिक्षिताश्वयुक्तम् । उपगम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ३ ॥ सभां मन्त्रशालाम् ॥ ४ ॥

पापहेतुभूतसीतापहरणेन । हेतौ तृतीया ॥ १ ॥ मन्त्रकालममन्यत मन्त्रकालं प्राप्तममन्यतेत्यर्थः । " अतीतसमये काले तस्मिन् वै युधि रावणः । अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च प्राप्तकालममन्यत ॥ " इति पाठे तु मन्त्रस्येति शेषः । तस्मिन् काले मन्त्रयोग्य काले । अतीतसमये अतीतावसरे युधि च प्राप्ते सति अमात्यैः सुहृद्भिश्च मन्त्रस्य प्राप्तकालममन्यतेति योजना । वास्तवार्थे-स बभूवेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अतीव कामसम्पन्नः अत एव पापेन कर्मणा । अथापि मैथिलीमनुचिन्तयन्, स्वेष्टदेवतात्वेनेति शेषः । अत एव मैथिलीकाममोहितः मैथिलीभृत्यो भविष्यामीति च सम्बन्धः । काममोहितः सुहृदामसम्मानाच्च कृशो बभूव,

स०-अतीतसमये अतीतो भवति समयः द्वादशमासात्मकः सीताप्राप्तौ सङ्केतरूपो यस्मिंस्तस्मिन् काले । अनुचिन्तयन् तत्प्राप्तिमिति शेषः । युधि, युद्धविषये अमात्यादिभिः सह प्राप्तकालं योग्यमालोचनमित्यमन्यत । युधि युद्धे । अतीतसमये विभीषणोक्तदिशा प्रतिबद्धे सति काले तत्काले मन्त्रणं प्राप्तकालं योग्यमित्यमन्यतेति वा ॥ २ ॥

असिचर्मधरा योधाः सर्वायुधधरास्तथा । राक्षसा राक्षसेन्द्रस्य पुरतः सम्प्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ नानाविकृतवेषाश्च नानाभूषणभूषिताः । पार्श्वतः पृष्ठतश्चैनं परिवार्य ययुस्ततः ॥ ६ ॥ रथैश्चातिरथाः शीघ्रं मत्तैश्च वरवारणैः । अनूत्पेतुर्दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्च वाजिभिः ॥ ७ ॥ गदापरिघहस्ताश्च शक्तितोमरपाणयः । परश्वधधराश्चान्ये तथाऽन्ये शूलपाणयः ॥ ८ ॥ ततस्तूर्यसहस्राणां सञ्जज्ञे निस्वनो महान् । तुमुलः शङ्खशब्दश्च सभां गच्छति रावणे ॥ ९ ॥ स नेमिघोषेण महान् सहसाऽभिविनादयन् । राजमार्गं श्रिया जुष्टं प्रतिपेदे महारथः ॥ १० ॥ विमलं चातपत्राणं प्रगृहीतमशोभत । पाण्डरं राक्षसेन्द्रस्य पूर्णस्ताराधिपो यथा ॥ ११ ॥ हेममञ्जरिगर्भे च शुद्धस्फटिकविग्रहे । चामरव्यजने चास्य रेजतुः सव्यदक्षिणे ॥ १२ ॥ ते कृताञ्जलयः सर्वे रथस्थं पृथिवीस्थिताः । राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववन्दिरे ॥ १३ ॥

चर्म खेटः ॥ ५ ॥ ततः रावणालयात् । नानाविकृतवेषाः नानाविधतया विशिष्य कृतालङ्काराः, राक्षसा इति शेषः ॥ ६ ॥ आक्रीडद्भिः धारामण्डलगमनादिकं कुर्वद्भिः ॥ ७ ॥ गदेति । अत्र प्रतिपदमन्य इत्यनुषञ्जनीयम् अनूत्पेतुरिति च ॥ ८ ॥ ततः स्वालयात् ॥ ९ ॥ नेमिः रथचक्रधारा ॥ १० ॥ विमलमिति । भासा विमलमित्यर्थः ॥ ११ ॥ हेममञ्जरिगर्भे हेमसूत्रगर्भे । इकारान्तत्वमार्षम् । शुद्धस्फटिकविग्रहे शुद्धस्फटिकसदृशाकारे । चामरव्यजने चामररूपव्यजने । सव्यदक्षिणे सव्यदक्षिणयोः । "सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति" इत्येकवद्भावः ॥ १२ ॥ त इति । स्पष्टम् ॥ १३ ॥

रथैश्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ ७-१० ॥ मन्त्रकालं चामन्त्रयतेति योजना ॥ २-६ ॥ आतपत्राणम् आतपत्रम् । हेममञ्जरिगर्भे हेममयपल्लवितलतागर्भे शुद्धस्फटिकसदृशाकारे चामरव्यजने चामरवालनिर्मिते च ते व्यजने च सव्यदक्षिणे सव्यदक्षिण

राक्षसैः स्तूयमानः सन् जयाशीर्भिररिन्दमः । आससाद महातेजाः सभां सुविहितां शुभाम् ॥ १४ ॥ सुवर्ण रजतस्थूणां विशुद्धस्फटिकान्तराम् । विराजमानो वपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम् ॥ १५ ॥ तां पिशाचशतैः षड्भिरभिगुप्तां सदा शुभाम् । प्रविवेश महातेजाः सुकृतां विश्वकर्मणा॥ १६॥ तस्यां तु वैडूर्यमयं प्रियका जिनसंवृतम्। महत् सोपाश्रयं भेजे रावणः परमासनम् ॥ १७॥ ततः शशासेश्वरवद् दूतान् लघुपराक्रमान् । समानयत मे क्षिप्रमिहैतान् राक्षसानिति ॥ १८ ॥ कृत्यमस्ति महज्जातं समर्थ्यमिह नो महत् ॥ १९ ॥

सुविहितां सुष्ठु निर्मिताम् ॥ १४ ॥ सुवर्णेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विशुद्ध स्फटिकान्तरां निर्मलस्फटिकानिर्मितमध्यप्रदेशाम् । रुक्मपट्टोत्तरच्छदां कनकमयपट्टवस्त्रास्तरणाम् ॥ १५॥१६॥ वैडूर्यमयं वैडूर्यप्रचुरम् । प्रियकाजिनसंवृतं प्रियकमृगस्याजिनेन संवृतम् । "प्रियको लोमभिर्युक्तो मृदूच्चमसृणैर्घनैः" इति वैजयन्ती । सोपाश्रयं सावष्टम्भम्, सोपधानामिति यावत् ॥ १७ ॥ ईश्वरवत राजार्हम् । इह सभायाम् एतान् एतन्नगरस्थान् । इति शशासेत्यन्वयः । तमेव प्रकारमाह–कृत्यमित्यर्धेन । महद्यथा तथा समर्थ्यं यत्नेन निर्वाह्यं जातं प्राप्तं महत्कृत्यमस्तीति शशास । महद्भयो रामादिभ्यो जातमिति वा । महदित्यनेन तदानीं चारमुखेन रामादेः समुद्रतीरगमनं रावणो ज्ञातवानिति गम्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ रामानु०–तत इति । ईश्वरवत् ईशानवत् । कृत्यमिति । एको

पार्श्वयोरित्यर्थः ॥ ११–१३ ॥ राक्षसैरित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । विरचितां, विश्वकर्मणेति शेषः । विशुद्धस्फटिकान्तरां शुद्धस्फटिकनिबद्धमध्यप्रदेशाम् । रुक्मपट्टोत्तरच्छदां रुक्मप्रचुरपट्टवस्त्रोत्तरच्छदाम् ॥ १४–१६ ॥ प्रियकाजिनसंवृतम् प्रियको मृगविशेषः तस्याजिनेन संवृतं सोपाश्रयं सावष्टम्भम्, सोपधानमिति यावत् ॥१७॥ ततः शशासेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । एको महच्छब्दः क्रियाविशेषणम् । महद्यथा तथा समर्थ्यं शक्तेन निर्वाह्यं जातं प्राप्तं महत्कृत्यमस्ति अतो राक्षसान् समानयतेति दूतानीश्वरवच्छशासेति योजना । अनेन ससैन्यस्य सुग्रीवस्य रामलक्ष्मणयोश्च समुद्रतीरागमनं चारमुखेन ज्ञातवानित्यवगम्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

राक्षसास्तद्वचः श्रुत्वा लङ्कायां परिचक्रमुः । अनुगेहमवस्थाय विहारशयनेषु च । उद्यानेषु च रक्षांसि चोदयन्तो ह्यभीतवत् ॥ २० ॥ ते रथान् रुचिरानेके दृप्तानेके पृथग्घयान् । नागानन्येऽधिरुरुहुर्जग्मुश्चैके पदातयः ॥ २१ ॥ सा पुरी परमाकीर्णा रथकुञ्जरवाजिभिः। सम्पतद्भिर्विरुरुचे गरुत्मद्भिरिवाम्बरम् ॥ २२ ॥ ते वाहनान्यवस्थाप्य यानानि विविधानि च । सभां पद्भिः प्रविविशुः सिंहा गिरिगुहामिव ॥ २३ ॥ राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः । पीठेष्वन्ये बृसीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन् ॥ २४ ॥ ते समेत्य सभायां वै राक्षसा राजशासनात् । यथार्हमुपतस्थुस्ते रावणं राक्षसाधिपम् २५

महच्छब्दः क्रियाविशेषणम् । इह महज्जातं कृत्यमस्ति तत् महद् भूरि यथा तथा समर्थ्यं समर्थनीयम् । कर्मणि घञ् । समर्थ्यमिह नो भवेदिति वा पाठः । पूर्वश्लोकान्तस्थमितिकरणमत्र द्रष्टव्यम् । इति शशासेति संबन्धः । अनेन सैन्यस्य रामलक्ष्मणयोश्च समुद्रतीरगमनं चारमुखेन ज्ञातवानित्यवगम्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ राक्षसा इत्यादिसार्धश्लोकः । विहरमाणानीति शेषः । विहारो विहारस्थलम् । विहारादिषु आस्थाय विहरमाणानि रक्षांसि । अभीतवत् अभीताः । चोदयन्तः चोदनार्थं लङ्कायामनुगेहं परिचक्रमुरित्यन्वयः ॥ २० ॥ ते रथान् रुचिरानेके दृप्तानेके पृथग्घयान् । नागानन्येऽधिरुरुहुर्जग्मुश्चैके पदातयः ॥ इति पाठः ॥ २१ ॥ रामानु०-त इति । रथान्तचराः रथमध्यस्थिताः जग्मुरित्यर्थः । हयानित्यत्राप्यधिरुरुहुरिति संबध्यते । जग्मुरेके पदातयः केचित्पदातयः सन्तो जग्मुरिति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ गरुत्मद्भिः पक्षिभिः ॥ २२ ॥ वाहनानि शिबिकादीनि । यानानि अश्वादीनि । अवस्थाप्य बहिर्निक्षिप्य ॥ २३ ॥ अन्ये पुरोहितादयः । पीठेषु सुवर्णादिकृतासनेषु । अन्ये श्रोत्रियाः । बृसीषु दर्भमयासनेषु । केचित्पुत्रादयः । भूमौ सामान्यास्तरणमात्रयुक्तायां भूमौ ॥ २४ ॥ त इति । क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् । उपतस्थुः समीपे तस्थुः । यथार्हं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥

राक्षसा इत्यादिसार्धः । अवस्थाय, विहरमाणानीति शेषः । विहारशयनेषु उद्यानेषु च विहरमाणानि रक्षांसि अभीतवत् चोदयन्तः अभीता आह्वयन्तो

मन्त्रिणश्च यथा मुख्या निश्चयार्थेषु पण्डिताः । अमात्याश्च गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः ॥२६॥ समेयुस्तत्र शतशः शूराश्च बहवस्तदा । सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय वै । रम्यायां राक्षसेन्द्रस्य समेयुस्तत्र सङ्घशः ।[राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे] ॥२७॥ ततो महात्मा विपुलं सुयुग्यं वरं रथं हेमविचित्रिताङ्गम् । शुभं समास्थाय ययौ यशस्वी विभीषणः संसदमग्रजस्य ॥ २८ ॥ स पूर्वजायावरजः शशंस नामाथ पश्चाच्चरणौ ववन्दे । शुकः प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो ददौ यथार्हं पृथगासनानि ॥ २९ ॥ सुवर्णनानामणिभूषणानां सुवाससां संसदि राक्षसानाम् । तेषां परार्ध्यागरुचन्दनानां स्रजश्च गन्धाश्च ववुः समन्तात् ॥ ३० ॥

मन्त्रिणश्चेत्यादिसपादश्लोकः । यथा यथाक्रमम् । यथामुख्या इत्येकं पदं वा । मुख्याननतिक्रम्य स्थिताः । अनव्ययत्वमार्षम् । निश्चयार्थेषु अर्थनिश्चयेषु । अमात्याः कर्मणि सहायाः । मन्त्रिणः बुद्धिसहायाः । यद्वा अमा सह तिष्ठन्तीत्यमात्याः । "अव्ययात्त्यप्" । आप्ता इत्यर्थः । बुद्धिदर्शनाः बुद्धिचक्षुषः ॥२६॥ शूरा इत्युत्तरशेषः । अन्यथा क्रियापदपौनरुक्त्यम् । सभायामिति । सुखाय क्षेमाय । क्षेमं विचारयितुम् । "क्रियार्थोपपदस्य–" इत्यादिना चतुर्थी ॥२७॥ तत इति । युग्या अश्वाः । युगं वहन्तीति "तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्" इति यत् ॥ २८ ॥ स इति । नाम शशंस । अभिवादनमकरोदित्यर्थः । शुकः प्रहस्तश्चेति । ववन्दाते इत्यर्थः ॥ २९ ॥ स्रजश्च गन्धाः स्रजां गन्धाः ॥ ३० ॥

लङ्कायामनुगेहं परिचक्रमुरित्यन्वयः ॥ २०–२५ ॥ मन्त्रिण इत्यादि सपादश्लोकमेकं वाक्यम् । यथा यथावत् । निश्चयार्थेषु अर्थनिर्णयेष्वधिमन्त्रिणः अमात्याश्च उपमन्त्रिणः । बुद्धिदर्शनाः बुद्धिः दर्शनं चक्षुर्येषां ते तथा । यद्वा अमात्याः कर्मणि सहायाः, मन्त्रिणो बुद्धिसहायाः समेयुरित्यन्वयः । शूराश्चेत्युत्तरशेषः । सुखाय क्षेमाय क्षेमं विचारयितुम् ॥ २६–३० ॥

न चुक्रुशुर्नानृतमाह कश्चित् सभासदो नैव जजल्पुरुच्चैः । संसिद्धार्थाः सर्व एवोग्रवीर्या भर्तुः सर्वे ददृशुश्चाननं ते ॥ ३१ ॥ स रावणः शस्त्रभृतां मनस्विनां महाबलानां समितौ मनस्वी। तस्यां सभायां प्रभया चकाशे मध्ये वसूनामिव वज्रहस्तः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

स तां परिषदं कृत्स्नां समीक्ष्य समितिंजयः ।
प्रचोदयामास तदा प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ १ ॥
सेनापते यथा ते स्युः कृतविद्याश्चतुर्विधाः ।
योधानधिकरक्षायां तथा व्यादेष्टुमर्हसि ॥ २ ॥

न चुक्रुशुः न घोषं चक्रुः । न जजल्पुः नाक्रमोक्तीश्चक्रुः । सभासदः सभागताः । संसिद्धेत्यर्धे वृत्तभेदश्चिन्त्यः ॥ ३१ ॥ समितौ सङ्घे । "सङ्घे सभायां समितिः" इत्यमरः । सभायाम् आस्थानमण्डपे॥३२॥इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः॥११॥

अथ सर्वमेलनानन्तरं नगररक्षाविधानपूर्वकं स्वाभिमतानुसारेण रावणो मन्त्रमर्थयते-स तामित्यादि । समितौ युद्धे जयतीति समितिंजयः । "संज्ञायां भृतॄवृजि-" इत्यादिना खचि मुमागमः । तां पूर्वोक्ताम् । सेनेति । कृतविद्याः अभ्यस्तधनुर्विद्याः । चतुर्विधाः रथिकहस्तिपकसादिपदातिरूपेण चतुर्विधाः । अधिकरक्षायां पूर्वापेक्षया सावधानरक्षायाम् । यथा स्युः यथा जागरूकाः स्युः । तथा व्यादेष्टुमर्हसि । अत्र इतिकरणं बोध्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

संसिद्धार्थाः पूर्णमनोरथाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

॥१॥ सेनापत इति । ये कृतविद्याः अभ्यस्तसर्वविद्याः । चतुर्विधाः रथिकहस्तिपसादिपदातिरूपेण चतुर्विधा योधाः, सन्तीति शेषः । अधिकरक्षायां यथा स्युः यथा जागरूकाः स्युः तान् तथा व्यादेष्टुमर्हसीत्यर्थः । योधान्नगररक्षायामिति च पाठः॥२॥

स प्रहस्तः प्रणीतात्मा चिकीर्षन् राजशासनम् । विनिक्षिपद्बलं सर्वं बहिरन्तश्च मन्दिरे ॥३॥ ततो विनिक्षिप्य बलं पृथङ्नगरगुप्तये । प्रहस्तः प्रमुखे राज्ञो निषसाद जगाद च ॥ ४ ॥ निहितं बहिरन्तश्च बलं बलवतस्तव । कुरुष्वाविमनाः क्षिप्रं यदभिप्रेतमस्तु ते ॥५॥ प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा राजा राज्यहिते रतः । सुखेप्सुः सुहृदां मध्ये व्याजहार स रावणः ॥ ६ ॥ प्रियाप्रिये सुखं दुःखं लाभालाभौ हिताहिते । धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु यूयमर्हथ वेदितुम् ॥ ७ ॥ सर्वकृत्यानि युष्माभिः समारब्धानि सर्वदा । मन्त्रकर्मनियुक्तानि न जातु विफलानि मे ॥८॥

स इति । सः सर्वेषु विद्यमानेष्वपि रावणविस्रम्भपात्रभूतः । प्रणीतात्मा निश्चितबुद्धिः । मन्दिरे रावणगृहे । विनिक्षिपत् विन्यक्षिपत् व्यधात् ॥ ३ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥४॥ अविमनाः स्वस्थहृदयः यदभिप्रेतं तत्कुरुष्व । तत् अभीष्टम् । ते अस्तु सिद्ध्यतु ॥ ५ ॥ सुखेप्सुः कामपुरुषार्थेच्छुः, न विजयेच्छुः ॥ ६ ॥ मन्त्रणीयं वक्तुमनास्तेषामाभिमुख्यं संपादयितुं प्रथमं तान् प्रशंसति–प्रियाप्रिये इति । धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु धर्मकामार्थसङ्कटेषु विषये । धर्मादिष्विदानीं को वा सेव्य इति सन्देहे तदनुष्ठानफलभूते प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने वस्तुनी । सुखं दुःखम्, लाभालाभौ लाभ इष्टप्राप्तिः अलाभः तन्नाशः तौ च । हिताहिते हितम् उत्तरकालफलवत् अहितं तदितरत् ते च । वेदितुमर्हथ । प्रियाप्रियादिफलस्वरूपनिर्धारणाय धर्मादिसन्देहं निराकर्तुं समर्था इत्यर्थः ॥ ७ ॥ कथमर्हाम इत्यपेक्षायां तत्कार्यमुखेन दर्शयति–सर्वेति । स्पष्टम् ॥ ८ ॥

प्रणीतात्मा विनीतात्मा प्रहस्तः राजशासनं चिकीर्षन् सर्वबलं मन्दिरे बहिरन्तश्च विनिक्षिप्य ततो नगरगुप्तये बलं पृथक् विनिक्षिप्य, आगत इति शेषः । प्रहस्तो राज्ञः प्रमुखे निषसाद अभिप्रेतं कुरुष्वेति जगाद चेति योजना ॥ ३–६ ॥ प्रियाप्रिये इति । धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु धर्मकामार्थसङ्कटेषु विषये । धर्मादिष्विदानीं को वा सेव्य इति सन्देहे तत्तदनुकूलभूते प्रियाप्रिये प्रियाप्रियसाधने सुखे सुखकरोपाये दुःखे दुःखकरोपाये । लाभः इष्टप्राप्तिः, अलाभः तदभावः तस्मिन् । हिताहिते इति

स सोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरिव वासवः । भवद्भिरहमत्यर्थं वृतः श्रियमवाप्नुयाम् ॥ ९ ॥ अहं तु खलु सर्वान् वः समर्थयितुमुद्यतः । कुम्भकर्णस्य तु स्वप्नान्नेममर्थमचोदयम् ॥ १० ॥ अयं हि सुप्तः षण्मासान् कुम्भकर्णो महाबलः । सर्वशस्त्रभृतां मुख्यः स इदानीं समुत्थितः ॥ ११ ॥ इयं च दण्डकारण्याद्रामस्य महिषी प्रिया । रक्षोभिश्चरिताद्देशादानीता जनकात्मजा ॥ १२ ॥ सा मे न शय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी । त्रिषु लोकेषु चान्या मे न सीतासदृशी मता ॥ १३ ॥ तनुमध्या पृथुश्रोणी शारदेन्दुनिभानना । हेमबिम्बनिभा सौम्या मायेव मयनिर्मिता ॥ १४ ॥

इदानीमपि तथैवास्त्वित्याह—स सोमेति । ग्रहाः सोमभिन्नाः सूर्यादयः । मरुद्भिः सोमादिभिन्नैर्देवैः ॥ ९ ॥ पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य पुनरपि वक्ष्यमाणत्वात्तत्र पुनः कथने हेतुं दर्शयति—अहमिति । तुरवधारणे । सर्वान् वः समर्थयितुं ज्ञापयितुम् उद्यत एव पूर्वमेवोद्यतः । किंतु कुम्भकर्णस्य स्वप्नाद्धेतोः इममर्थं नाचोदयं तस्य नावेदयम् । अतः कथ्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ कुम्भकर्णस्य स्वप्नादित्युक्तमेव स्पष्टयति—अयमिति । षण्मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । इदानीं समुत्थितः । अतः पूर्वं नावेदयमित्यर्थः ॥ ११॥ उत्तरत्र सीताप्रत्यर्पणं विना रामजयो विचार्यतामिति वक्तुकामस्तस्या दुस्त्यजत्वं दर्शयितुं तामेव स्तौति—इयमित्यादिना । रक्षोभिश्चरिताद्देशात् जनस्थानादित्यर्थः । सा मयाऽऽनीतेत्युक्तिरजानन्तं कुम्भकर्णं प्रति ॥ १२ ॥ अलसगामिनी मन्दगामिनी । त्यज तामनिच्छन्तीम्, प्रतिगृहाणेतरामित्यत्राह—त्रिष्विति ॥ १३ ॥ असदृशत्वमुप

पाठः ॥ ७–९ ॥ पूर्वेद्युः कथितोऽर्थः इदानीं किमर्थं कथ्यत इत्याशङ्क्य पुनः कथने हेतुमाह—अहं त्विति । तुः अवधारणे । अहं सर्वान् वः समर्थयितुं ज्ञापयितुम् उद्यत एव, निवेदितवानित्यर्थः । किन्तु स्वप्नाद्धेतोरिममर्थं कुम्भकर्णस्य नावेदयम् । अतः कथ्यत इत्यर्थः । अबोधयमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ १० ॥ षण्मासान् षट्सु मासेषु । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ११–१३ ॥ सीताप्रत्यर्पणं विना राघवजयोपायो

सुलोहिततलौ श्लक्ष्णौ चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । दृष्ट्वा ताम्रनखौ तस्या दीप्यते मे शरीरजः ॥ १५ ॥ हुताग्नेरर्चिसङ्काशामेनां सौरीमिव प्रभाम् ॥ १६ ॥ [दृष्ट्वा सीतां विशालाक्षीं कामस्यवशमेयिवान् ।] उन्नसं वदनं वल्गु विपुलं चारुलोचनम् । पश्यंस्तदा वशस्तस्याः कामस्य वशमेयिवान् ॥ १७ ॥ क्रोधहर्षसमानेन दुर्वर्णकरणेन च । शोकसन्तापनित्येन कामेन कलुषीकृतः ॥ १८ ॥ सा तु संवत्सरं कालं मामयाचत भामिनी । प्रतीक्षमाणा भर्तारं राममायतलोचना ॥ १९ ॥

पादयति–तनुमध्येत्यादिना । हेमबिम्बनिभा स्वर्णप्रतिमातुल्या । सौम्या रम्या । मायेव प्रतिक्षणमपूर्ववदाश्चर्यावहवस्तुवत् स्थिता ॥ १४ ॥ क्रमेणारोक्ष्यतीत्याशङ्क्य मन्मथो विलम्बं न सहत इत्याह–सुलोहितेति । सुप्रतिष्ठितौ समतलौ । दृष्ट्वा, स्थितस्येति शेषः । शरीरजः कामः ॥ १५ ॥ सोऽपि निगृह्यतामित्याशङ्क्याह–हुतेत्यादि । अर्धमेकं वाक्यम् । अर्चिश्शब्दस्य इकारान्तत्वमार्षम् । सौरीमिव प्रभामित्यस्य दृष्ट्वेत्यादिशेषपूरणेन सम्बन्धः ॥ १६ ॥ उन्नसमिति । उन्नसम् उन्नतनासिकम् । " उपसर्गाच्च " इति नसादेशः । अवशः विवशः । तदधीनः कथं निगृह्णीयामिति भावः । वल्गु सुन्दरम् ॥ १७ ॥ कामवश्यत्वमेव विवृणोति–क्रोधेति । क्रोधहर्षयोः समानेन क्रोधे हर्षे चैकरूपेण । दुर्वर्णकरणेन वैवर्ण्यकारिणा । शोकसन्तापनित्येन शोके मनोव्यथायां सन्तापे शरीरपीडायां च नित्येन अनपायेन कामेन । कलुषीकृतः व्याकुलचित्तोऽस्मि ॥ १८ ॥ यद्येवं सा प्रसह्यापि शय्यामारोप्यताम्, तत्राह–सा त्विति । संवत्सरं कालं

विचार्यतामिति वक्तुकामस्तस्या दुस्त्यजत्वं दर्शयितुं स्तौति–तनुमध्येत्यादि । हेमबिम्बनिभा सुवर्णप्रतिमासदृशी । माया प्रतिक्षणमपूर्ववदाश्चर्यावहवस्तुविशेषः ॥ १४ ॥ चरणौ दृष्ट्वा, स्थितस्येति शेषः ॥ १५ ॥ हुताग्नेरित्यर्द्धमेकं वाक्यम् । अत्रापि दृष्ट्वेत्यनुषज्यते ॥ १६ ॥ उन्नसमिति । तस्या वदनं पश्यन् अवशः विवशस्सन् कामस्य वशमेयिवानिति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ क्रोधहर्षसमानेन क्रोधहर्षयोस्समानेन क्रोधहर्षावस्थयोर्बाधकत्वेनैकरूपेण । दुर्वर्णकरणेन वैवर्ण्यकारिणा । शोकसन्तापनित्येन शोकसन्तापावस्थयोर्बाधकत्वेन नियतेन, अनेनाक्षवधादिजनितदुःखित्वाद्यवस्थास्वपि कामस्य बाधकत्वमुक्तं भवति ॥ १८ ॥ तद्यौदित आरभ्य प्रतिकूलया सीतया किं

तन्मया चारुनेत्रायाः प्रतिज्ञातं वचः शुभम् । श्रान्तोऽहं सततं कामाद्यातो हय इवाध्वनि ॥२०॥ कथं सागरमक्षोभ्यमुत्तरन्ति वनौकसः । बहुसत्त्वझषाकीर्णं तौ वा दशरथात्मजौ ॥२१॥ अथवा कपिनैकेन कृतं नः कदनं महत् । दुर्ज्ञेयाः कार्यगतयो ब्रूत यस्य यथा मतिः ॥२२॥ मानुषान्मे भयं नास्ति तथापि तु विमृश्यताम् । तदा देवासुरे युद्धे युष्माभिः सहितोऽजयम् । ते मे भवन्तश्च तथा सुग्रीवप्रमुखान् हरीन् ॥ २३ ॥

संवत्सररूपं कालम् । संवत्सराभ्यन्तरे रामो यदि नागतः तदा तथा करिष्यामीत्ययाचतेत्यर्थः । इदं चारोप्योक्तम् । वस्तुतो रावणेनैव तथा प्रतिज्ञानादिति भावः ॥ १९ ॥ चारुनेत्राया इति प्रतिश्रवणहेतुः । नयनसौन्दर्यपारवश्येन तद्वचनमङ्गीकृतवानस्मीति भावः । अध्वनि दीर्घमार्गे ॥ २० ॥ कथमेनामुपलप्स्यसे तामुपनेतुमुपागते सपरिकरे दाशरथावित्यत आह—कथमिति । उत्तरन्ति उत्तरिष्यन्ति । सत्त्वानि झषव्यतिरिक्तजन्तवः ॥ २१ ॥ तर्हि किमिदानीं विचार्यम्? तत्राह—अथवेति । यस्य यथा मतिः तथा ब्रूतेत्यर्थः ॥२२॥ विभीषणमतव्यावृत्त्यर्थं स्वमतमाह—मानुषादिति । सपादश्लोकमेकं वाक्यम् ।

प्रयोजनम् ? सा त्यज्यतामित्याशङ्क्य "सा मे न शय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी" इत्यवशादागतसत्यवचनसूचितं तदनुरागाभावं सङ्गोप्य स्वकृतस्यावधेस्तत्प्रार्थनापूर्वकत्वमारोप्याह—सा त्वित्यादिना । कालमवधित्वेनायाचत 'इयं च दण्डकारण्यात' इत्यारभ्य—'श्रान्तोऽहं सततं कामात्' इत्यन्तस्य ग्रन्थसन्दर्भस्य वास्तवार्थस्तु—पूजार्थमानीतां त्रैलोक्यमोहिनीं ममेष्टदेवतां सीतां स्थण्डिलशायिनीं दुःखाक्रान्तां दृष्ट्वा अहमतिदुःखमनुभवामीत्याशयेनाह—सा मे नेति । मे शय्यां मदर्पितां शय्यामित्यर्थः । एतादृशविशेषणविशिष्टा सीता दुःखार्हा न भवतीति सूचयितुं तामनुवर्णयति—त्रिलोकेष्वित्यादिना । किञ्च सुलोहितेति । तस्याः सकलकलुषहरणौ चरणौ दृष्ट्वा हुताग्नेरर्चिस्सङ्काशामेनाम्, दुःखितामिति शेषः । दृष्ट्वा मे शरीरजः सीतानिमित्तजः, अग्निरिति शेषः । दीप्यत इत्यर्थः । रमस्व स्वदारेषु, किमेतादृशचिन्तयेत्यत आह—उन्नसमित्यादिश्लोकद्वयेन । उक्तविशेषणविशिष्टकामेन कलुषीकृतोऽपि अवशोऽपि तस्या दुःखितायाः, सीताया इति शेषः। वदनं पश्यन्नहं कामस्य वशमेयिवान् कामवशं प्राप्स्यामि किमिति काकुः । त्वद्गृहे जगदम्बायाः सीताया विद्यमानायास्सत्यास्तव का हानिरित्याशङ्क्य तस्या मद्गृहावस्थितिकालोऽपि समाप्तप्राय एवेत्याशयेनाह—सा तु संवत्सरमिति ॥ १९-२२ ॥ मानुषान्मे भय

परे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य नृपात्मजौ ।
सीतायाः पदवीं प्राप्तौ सम्प्राप्तौ वरुणालयम् ॥ २४ ॥
अदेया च यथा सीता वध्यौ दशरथात्मजौ ।
भवद्भिर्मन्त्र्यतां मन्त्रः सुनीतं चाभिधीयताम् ॥ २५ ॥
न हि शक्तिं प्रपश्यामि जगत्यन्यस्य कस्यचित् ।
सागरं वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम ॥ २६ ॥
तस्य कामपरीतस्य निशम्य परिदेवितम् ।
कुम्भकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

मानुषात् भयाभावे हेतुमाह तदेति । अजयमिति च्छेदः । लङुत्तमैकवचनम् । इन्द्रं जितवतो मे मनुष्यः कियानिति भावः । ते मे भवन्तश्च तथा । ते देवासुरे युद्धे जेतारो भवन्तः । तथा सहायभूताः वर्तन्त इत्यर्थः॥२३॥ सुग्रीवप्रमुखान् हरीनित्युत्तरशेषः । प्राप्तौ ज्ञातवन्तौ । वरुणालयं समुद्रम् । संप्राप्तौ प्राप्नुतां नाम का नः क्षतिरिति भावः ॥ २४ ॥ विमृश्यतामित्युक्तं विमर्शप्रकारं दर्शयति–अदेयेति । मन्त्रो मन्त्र्यतां मन्त्रः क्रियतामित्यर्थः । सुनीतं सुनिश्चितम् ॥ २५ ॥ मा भूद्रामस्य समुद्रतरणे तव जये वा शक्तिः, तत्सहायस्यान्यस्य कस्यचित् स्यात्तत्राह–नहीति । वानरैः सह सागरं तीर्त्वा, आगन्तुमिति शेषः । रामादन्यस्य शक्तिं न पश्यामि अतो मम निश्चयेन जय इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ कामपरीतस्य कामेन विपरीतस्य, कामातुरतया विपरीतबुद्धेरित्यर्थः । परि

मिति सपादश्लोकमेकं वाक्यम् । यदि अप्यर्थे । तदा देवासुरयुद्धे युष्माभिस्सहितो जयं प्राप्तवानस्मि यद्यपि, मे मते भवन्तस्तथा तादृक्सहायाः यद्यपि, मानुषान्मे भयं नास्ति यद्यपि, तथापि तु विमृश्यतामिति सम्बन्धः । सुग्रीवप्रमुखानिति । सीतायाः पदवीं वीरौ संप्राप्तौ वरुणालयम् । इति पाठे–पदवीम्, ज्ञात्वेति शेषः । पदवीं प्राप्तौ सम्प्राप्तौ वरुणालयम् इति पाठे–पदवीं प्राप्तौ ज्ञातवन्तौ सन्तौ वरुणालयं सम्प्राप्ताविति सम्बन्धः॥२३॥२४॥ अदेयेत्यादि । सुनीतं सुष्ठु निर्णीतं कार्यम् । वास्तवार्थे–अवध्याविति छेदः ॥ २५ ॥ न हीति । अत्रागन्तुमिति शेषः । जगति कस्यचिदन्यस्य शत्रोर्वानरैस्सह सागरं तीर्त्वा अत्रागन्तुं शक्तिं न पश्यामि हि, अतो निश्चयेन मम जयः इत्यन्वयः । निश्चये न जये मम इति पाठे मम जये अन्यस्य कस्यचिदपि निश्चये शक्तिं न पश्यामीति योज्यम् । नहि शक्तिमित्यस्य वास्तवार्थस्तु–

यदा तु रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसह्य सीता खलु सा इहाहृता । सकृत् समीक्ष्यैव सुनिश्चितं तदा भजेत चित्तं यमुनेव यामुनम् ॥ २८ ॥ सर्वमेतन्महाराज कृत मप्रतिमं तव । विधीयेत सहास्माभिरादावेवास्य कर्मणः ॥ २९ ॥ न्यायेन राजकार्याणि यः करोति दशानन । न स सन्तप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिर्नृपः ॥ ३० ॥

देवितं परिदेवनम्, तद्वदसङ्गतभाषणमित्यर्थः ॥ २७ ॥ "मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्रनिर्णये । सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान् प्रवर्तयेत्" इत्युक्तो त्तममन्त्रयितृभावे, "एकोऽर्थं विमृशन्नेको धर्मे प्रकुरुते मनः । एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥" इत्युक्तमध्यममन्त्रयितृभावेऽपि नावस्थितोऽसी त्याह—यदेति । यदा सकृत्समीक्ष्यैव स्वयमेव विचार्य । रामस्य सीता इहाहृता तदैव चित्तं कर्तृ, यमुना यामुनं पर्वतमिव सुनिश्चितं सुनिश्चयं भजेत खलु । स एवास्माभिः सह विचारकालः । इदानीं विचारणं गते जले सेतुबन्धनमिति भावः ॥ २८ ॥ तदा कृते किं स्यादित्यत्राह—सर्वमिति । कृतमिति कर्मणि निष्ठा । एतत्कृतं सर्वं मन्त्रकर्म । अस्य कर्मणः सीताहरणरूपस्य । आदावेव यदि विधीयेत तदा अप्रतिमं समञ्जसं स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥ आदौ विचार्य कृतस्य साफल्यप्रदर्शनपुरस्सरमविचार्यकृतस्य फलवैपरीत्यं दर्शयति श्लोक

अन्यस्य शक्तिं न पश्यामि, रामं विनेति शेषः । एवं निश्चये सति मम जयो नेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ ननु पूर्वमेव करणीयमेतदिदानीं क्रियमाणं गतोदक सेतुबन्धनसदृशमित्याह—यदा त्विति । यदा तु सलक्ष्मणस्य रामस्य सीता सकृत समीक्ष्यैवास्माभिस्सहाविचार्य स्वयमेव विचारयतेहाहृता तदैव खलु सकृत्समीक्षण वेलायामेवासकृदस्माभिस्सह विचारितं चेच्चित्तं कर्तृ सुनिश्चितं निश्चयं भजेत खलु प्राप्नुयाद्धि । कथमिव यमुना यामुनं यामुनाख्यगिरिमिव । अस्माभिस्सह विचारस्य स एव काल इति फलितार्थः । तदैवैतन्मन्त्रकरणे फलमाह—सर्वमिति । कृतमिति कर्मणि निष्ठा । तव सर्वमेतत्कृतं मन्त्रात्मकं कर्म । अस्य सीताहरणरूपस्य कर्मणः आदावेव प्रागेव अस्माभिः सह विधीयेत विहितं चेदप्रतिममनुत्तमं भवेदित्यर्थः । तदा न कृतम् । अतोऽधुना क्रियमाणो विचारः गतजलसेतुबन्धसदृश इति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ आदावेव विचार्य कृतस्य कर्मणस्साफल्यमाह—न्यायेनेति । न्यायेन

अनुपायेन कर्माणि विपरीतानि यानि च ।
क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ३१ ॥
यः पश्चात् पूर्वकार्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति ।
पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ३२ ॥
चपलस्य तु कृत्येषु प्रसमीक्ष्याधिकं बलम् ।
क्षिप्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः ॥ ३३ ॥

द्वयेन–न्यायेनेति । न्यायेन विचारणेन॥३०॥ अनुपायेन क्रियमाणानि कर्माणि विपरीतानि विपर्यस्तानि यानि तानि च दुष्यन्ति दोषवन्ति च भवन्ति । न केवलं निष्फलानि प्रत्युतानर्थकराण्यपि भवन्तीत्यर्थः । अप्रयतेषु अशुचिषु अपात्रेषु, दीयमानानीति शेषः ॥ ३१ ॥ अकालकृतं मन्त्रकरणमनुचित मित्याह–य इति । पूर्वकार्याणि पूर्वं कर्तव्यानि मन्त्रकर्माणि । अपरकार्याणि उत्तरकालकर्तव्यकर्मारम्भान् । पूर्वं मन्त्रविचारात्पूर्वम् ॥ ३२ ॥ इदानी मसमीक्ष्यकारिणो बलमपि निरर्थकमित्याह–चपलस्येति । यद्वा प्राप्तामप्यनीतिं बलेन समीकरिष्यामीत्यत्राह चपलस्येति । कृत्येषु क्षिप्रं चपलस्य असमीक्ष्य कारिणः । बलमधिकमाभिमुख्येन जेतुमशक्यम् । समीक्ष्य विचार्य । अन्ये शत्रवः । खं रन्ध्रम् । प्रपद्यन्ते असमीक्ष्यकरणरूपावसरं लब्ध्वा अभिभवन्ती त्यर्थः । द्विजाः हंसाः अलङ्घ्यस्य क्रौञ्चस्य क्रौञ्चाख्यपर्वतस्य लङ्घनाय खं रन्ध्रं यथा प्रपद्यन्ते तद्वदित्यर्थः । क्रौञ्चस्यौन्नत्येनालङ्घ्यत्वात् सुब्रह्मण्य शक्तिविदारणकृतरन्ध्रेण हंसास्तमतिक्रम्य गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ३३ ॥

विचारेण। सन्तप्यते सन्तपति॥३०॥ विचारविधुरं कालातीतं च कर्म निष्फलं भवती त्याह–अनुपायेनेति । अनुपायेन अविचारितोपायेन । विपरीतानि व्यस्तानि । अप्रयतेषु अपात्रेषु ॥ ३१ ॥ मन्त्रविचारानन्तरकर्तव्यसीतापहरणं मन्त्रविचारात्पूर्वं कृतवतः सीतापहरणात्पूर्वकर्तव्यमन्त्रविचारमिदानीं चिकीर्षतस्तव नीत्यनीतिज्ञता नास्तीत्याह–यः पश्चादिति । पूर्वकार्याणि पूर्वकर्तव्यानि ॥ ३२ ॥ इदानीमसमीक्ष्य कारिणो बलमपि निरर्थकमित्याह–चपलस्येति । बलवतोऽपि कृत्येषु चपलस्य अस मीक्ष्यकारिणः पुरुषस्य अधिकं बलं समीक्ष्य स्वस्मादधिकं बलं समालोच्य तस्य खं रन्ध्रम् अन्ये शत्रवः प्रपद्यन्ते द्वितीयपादस्थखशब्दस्य काकाक्षिवदुभयत्राप्यन्वयः । द्विजाः हंसाः । अलङ्घ्यस्य क्रौञ्चस्य लङ्घनाय खं स्कन्दशक्तिकृतं रन्ध्रं यथा

त्वयेदं महदारब्धं कार्यमप्रतिचिन्तितम् । दिष्ट्या त्वां नावधीद्रामो विषमिश्रमिवामिषम् ॥ ३४ ॥ तस्मात्त्वया समारब्धं कर्म ह्यप्रतिमं परैः । अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रूंस्तवानघ ॥ ३५ ॥ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव विशांपते। यदि शक्रविवस्वन्तौ यदि पावकमारुतौ। तावहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥३६॥ गिरिमात्रशरीरस्य महापरिघयोधिनः । नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभियाद्वै पुरन्दरः॥३७॥ पुनर्मां स द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति । ततोऽहं तस्य पास्यामि रुधिरं काममाश्वस॥३८

सापायं च त्वत्कृतं कर्मेत्याह–त्वयेति । महत् दुष्करम् । सापायमित्यर्थः । अप्रतिचिन्तितम् अनालोचितम् । इदं सीताहरणरूपं कार्यम् । सापायत्वमेवाह–दिष्ट्येति ॥ ३४ ॥ सर्वमेतन्महाराजेत्युपक्रम्योक्तमुपसंहरति--तस्मादिति । तर्हि का गतिरित्यपेक्षायां मयि जीवति कस्ते भार इत्याह अहमिति। अनघेति । त्वं तु निर्व्यसनो भवेत्यर्थः । समीकरिष्यामि नीत्यनीती तुल्ये करिष्यामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेवाह–अहमिति सार्धश्लोकः । विशांपते प्रजानां पते । अतिमानुषवैभवौ तौ कथं जय्यौ ? तत्राह यदीति । तौ दशरथात्मजौ शक्रविवस्वन्तौ यदि स्याताम् तथापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ स्वस्य योधनसामर्थ्यविशेषं दर्शयति–गिरीति । गिरिमात्रशरीरस्य गिरिप्रमाणदेहस्य । "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" इति मात्रच् प्रत्ययः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ॥ ३७ ॥ शरवर्षिणो रामस्य पुरतः कथं स्थातुं शक्तस्तत्राह–पुनरिति । सः रामः । पुनर्मां

प्रपद्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ भवत्वेवं मयाकिं चापलं कृतम् ? येन शत्रूणां मयि रन्ध्रं स्यादत आह–त्वयेति । अप्रतिचिन्तितम् अविचारितम् । महत् प्राणावसानपर्यवसायि इदं सीतापहरणरूपकार्यं त्वया धूर्तसहायेनारब्धं कृतम् अतो रन्ध्रं प्राप्तम्। तत् दैववशात्परिहृतमित्याह–दिष्ट्येति ॥ ३४ ॥ त्वत्कृताकृत्यपरिगणनेन किम् ? इदानीं सर्वं मच्छौर्येण प्रतिविधास्यामीत्याह–तस्मादिति । अप्रतिमं तवाननुरूपम् परैर्मद्व्यतिरिक्तैः, अप्रतिसमाधेयमिति शेषः ॥ ३५ ॥ रामस्य अधिकबलं विचिन्त्याह–अहमिति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । यदीति । तौ रामलक्ष्मणौ शक्रविवस्वन्तौ यदि, स्यातामिति शेषः । तथापि योधयिष्यामि योत्स्यामीत्यर्थः ॥३६॥ ॥३७॥ पुनरिति । सः रामः मामेकेन शरेण प्रहृत्य पुनर्द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति

वधेन वै दाशरथेः सुखावहं जयं तवाहर्तुमहं यतिष्ये । हत्वा च रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान् हरियूथ मुख्यान् ॥ ३९ ॥ रमस्व कामं पिब चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कार्याणि हितानि विज्वरः । मया तु रामे गमिते यम क्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

प्रथममेकेन शरेण निहत्य पुनरपि द्वितीयेन शरेण मां हनिष्यति । ततः ताव देवेत्यर्थः । अत्राश्लीलमपि ध्वन्यते । मां द्वितीयेन शरेणावश्यं निहनिष्यति । तस्य रामस्य ततस्तस्माद्धननात् । कर्तरि षष्ठी । रुधिरं स्वरुधिरं पास्यामि । कामम् अत्यर्थम् । आश्वस निश्वसेति ॥ ३८ ॥ 'आत्मानमरक्षन् परघाती वीरो न श्लाघ्यः' इति न्यायेन परवत् स्वस्यापि वधे न कोऽप्यतिशय इत्यत्राह– वधेनेति । अत्राप्यर्थान्तरम् । वधेन स्वविनाशेन दाशरथेः सुखावहं जयं तव सकाशादाहर्तुं यतिष्ये । रामं हत्वा रामं गत्वा । "हन हिंसागत्योः" इति धातुः । खादामि किं जीवामि किमिति काकुरनुसन्धेया ॥ ३९ ॥ रमस्वेति । अत्राप्यर्थान्तरम् । मया रामे विषये अक्षयं यथा भवति तथा गमिता प्रापिता इयं सीता रामस्य वशगा भविष्यति । रमस्वेत्यादौ काकुः ॥ ४० ॥ इति श्री गोविन्दराज० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड० द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

यदि ततः ततःपूर्वमेव तस्य रुधिरम् अहं कामं पास्यामि । आश्वसेति योजना । पुनरित्यादिश्लोकत्रयस्य वास्तवार्थस्तु–रणमूर्द्धनि स्वकर्तव्यं विज्ञापयति । पुनरिति । सः रामः एकेन शरेण मां प्रहृत्य पुनर्द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति ततः ततःप्रागेव तस्य रामस्य सम्बन्धि, वानराणामिति शेषः । रुधिरं पास्यामि काममाश्वस ॥ ३८ ॥ श्रीरामजये मम सामर्थ्यं नास्तीति विज्ञापयति–वधे नेति । दाशरथेर्वधे सति तव सुखावहं जयमाहर्तुं न यतिष्ये किन्तु लक्ष्मणेन सह, रामं विनेति शेषः । सर्वान् हरियूथमुख्यान् हत्वा खादामीति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ रमस्वेति । मया रामे विषये यमक्षयं गमिते सति सीता अवशम् अस्य विष्णुरूपरामस्य वशमागमिष्यतीति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

रावणं क्रुद्धमाज्ञाय महापार्श्वो महाबलः । मुहूर्तमनु सञ्चिन्त्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ यः खल्वपि वनं प्राप्य मृगव्यालसमाकुलम् । न पिबेन्मधु सम्प्राप्तं स नरो बालिशो भवेत् ॥ २ ॥ ईश्वरस्येश्वरः कोऽस्ति तव शत्रुनिबर्हण । रमस्व सह वैदेह्या शत्रूनाक्रम्य मूर्धसु ॥ ३ ॥ बलात् कुक्कुटवृत्तेन वर्तस्व सुमहाबल । आक्रम्याक्रम्य सीतां वै तथा भुङ्क्ष्व रमस्व च ॥ ४ ॥

अथ रावणस्य दुर्मन्त्रिमतानुसारित्वमाह—रावणमित्यादि । क्रुद्धं कुम्भकर्णोक्तनयापरिज्ञानवचनेनेत्यर्थः । मुहूर्तमनुसञ्चिन्त्य रावणक्रोधनिवारणोपायं विचार्येत्यर्थः ॥ १ ॥ य इति । खलुर्वाक्यालङ्कारे । दुष्करं सीताहरणं श्रमेण कृत्वा तत्सम्भोगमकुर्वाणस्त्वं क्षौद्राकाङ्क्षयाऽतिगहनं वनं प्रविश्य तदपिबन् जन इव मूढोऽसीति भावः ॥ २ ॥ शत्रुषु विद्यमानेष्वधर्मावहमिदं कथं कुर्यामित्यत्राह—ईश्वरस्येति । सर्वनियन्तुस्तव को वा नियन्ताऽस्ति । अतो धर्मान्न भेतव्यमिति भावः । शत्रून् मूर्धस्वाक्रम्य तान् तृणीकृत्येत्यर्थः । अर्थान्तरं तु रामस्येश्वरः कोऽस्ति । स निग्रहीतुं न शक्य इत्यर्थः । शत्रून् रामम् । पूजायां बहुवचनम् । दशस्वपि मूर्धस्वाक्रम्य शिरसा प्रणम्येत्यर्थः । वैदेह्या सह रमस्व वैदेह्यां यथा स्वभर्ता रमते तथा त्वमपि स्वदारेषु रमस्व । वैदेह्या सह रामं प्रणम्येति वा योजना ॥ ३ ॥ किं करोमि सा हि न मामभिलषतीत्यत्राह—बलादिति ।

रावणमिति । मुहूर्तमनुसञ्चिन्त्य रावणक्रोधनिवारणोपायं विचार्येत्यर्थः ॥ १ ॥ दुष्करं सीताहरणं श्रमेण कृत्वा तत्सम्भोगमकुर्वाणस्त्वं मधुकांक्षया दुर्गमं वनं प्रविश्य तदपिबन् जन इव मूढोऽसीति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥ अनङ्गीकारे कथमनुभव इत्यत्राह—बलादिति । रमस्व सह वैदेह्येत्यादिसार्धश्लोकस्य वास्तवार्थस्तु—कुक्कुटवृत्तेनेत्यत्र कुक्कुटवृत्ते न इति छेदः । हे महाबल रावण ! वैदेह्या किम् ? अतः

स०—मुहूर्तमनुसञ्चिन्त्य अप्रियोक्तौ मम विप्रियं तत्प्रियोक्तौ सर्वप्रियहानिः कथं कर्तव्यमिति ध्यात्वा ॥ १ ॥ प्रथमतः सीतानयनं न कर्तव्यम् । कृतं चेत् सीतानुभवो भवतो न योग्य इति प्रोत्साहयति—य इति ॥ २ ॥ "सा किं न रम्या स च किं न रन्ता गरीयसी केवलमीश्वरेच्छा" इत्यादिवदीश्वरेच्छानुसारिता चेतरस्य, न तवेत्याह—ईश्वरस्येति ॥ ३ ॥

लब्धकामस्य ते पश्चादागमिष्यति यद्भयम् । प्राप्तमप्राप्तकालं वा सर्वं प्रतिसहिष्यसि ॥ ५ ॥ कुम्भकर्णः सहास्माभिरिन्द्रजिच्च महाबलः । प्रतिषेधयितुं शक्तौ सवज्रमपि वज्रिणम् ॥ ६ ॥ उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं वा कुशलैः कृतम् । समतिक्रम्य दण्डेन सिद्धिमर्थेषु रोचय ॥७॥ इह प्राप्तान् वयं सर्वान् शत्रूंस्तव महाबल । वशे शस्त्रप्रतापेन करिष्यामो न संशयः ॥ ८ ॥

कुक्कुटवृत्तेन कुक्कुटवृत्त्या । भावे क्तः । कुक्कुटो वञ्चनामार्गेण स्वदयिताmाक्रमते । तथा त्वमपीत्यर्थः । कुक्कुटानां कामुककुक्कुटसङ्गे कोपो जातिधर्मः । तथा सीतामनुभव यथा कुक्कुटाः सुखिनः तद्वदित्यर्थः । यथाऽऽह वात्स्यायनः–"क्रुद्धामाक्रम्य भोगस्तु कौक्कुटः सोऽपि सौख्यदः ।" इति । भुङ्क्ष्व भोगं भज । रमस्व निर्विचारो भवेत्यर्थः । मुनिहृदयं तु कुक्कुटवृत्तेनान्यत्र वर्तस्व सीतां तु बलात् भुङ्क्ष्व रक्ष । "भुज परिपालनाभ्यवहारयोः" इति धातुः । आत्मनेपदमार्षम् ॥ ४ ॥ एतन्निमित्तमागामिभयमनिवार्यं कथमेवं क्रियतामित्यत्राह–लब्धेति । एवं लब्धकामस्य ते पश्चात्कामलाभानन्तरम् यत् भयमागमिष्यति । प्राप्तं तदानीमागतम् । अप्राप्तकालं प्राप्तकालमित्यस्य "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" इति समासः । तथा न भवतीत्यप्राप्तकालम् । आगामीति यावत् । प्रतिसहिष्यसि अभिभविष्यसीत्यर्थः ॥५॥ तिष्ठतु भवान् त्वद्भ्रातृपुत्रावेव प्रतिपक्षप्रतिषेधे शक्तावित्याह–कुम्भकर्ण इति ॥६॥ विभीषणमतं खण्डयति–उपप्रदानमिति । अकुशलैः युद्धासमर्थैः । कृतं दानादिकम् । अतिक्रम्य त्यक्त्वा । दण्डेन बलात्कारेण । अर्थेषु प्रयोजनेषु सिद्धिं रोचय ॥७॥ रामादयो यत्र वर्तन्ते तत्र गत्वा योद्धव्यमित्युक्तं निकुम्भादिमतं दूषयन्नाह-इहेति।

आक्रम्याक्रम्य वा प्रकारान्तरेण वा तां वैदेहीं सीतां न भुङ्क्ष्व न रमस्व च। कुक्कुटवृत्ते कुक्कुटव्यापारे, चापल्य इति यावत्। न वर्तस्व किन्तु बलात् शत्रून् मूर्द्धस्वाक्रम्य रमस्वेति सम्बन्धः ॥ ४॥ सीतानुभवनिमित्तकमागामिभयमनिवार्यं कथमेवं कर्तव्यमित्यत्राह–लब्धकामस्येति । लब्धकामस्य प्राप्तसीतानुभवस्य पश्चात् सीतानुभवानन्तरम् प्राप्तं तदानीमेवागतं प्राप्तकालम् आगामिकाले प्राप्यं वा यद्भयमागमिष्यति तत्सर्वं प्रतिसहिष्यसि प्रतिसहिष्यसे, अभिभविष्यसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ भयाभिभवे शक्तिं प्रदर्शयति–कुम्भकर्ण इति ॥ ६ ॥ उपप्रदानमिति । अकुशलैः

एवमुक्तस्तदा राजा महापार्श्वेन रावणः । तस्य संपूजयन् वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ महापार्श्व निबोध त्वं रहस्यं किंचिदात्मनः । चिरवृत्तं तदाख्यास्ये यदवाप्तं मया पुरा ॥ १० ॥ पितामहस्य भवनं गच्छन्तीं पुञ्जिकस्थलाम् । चञ्चूर्यमाणामद्राक्षमाकाशेऽग्निशिखामिव ॥ ११ ॥

इह लङ्कापरिसरे । शस्त्रप्रतापेन शस्त्रबलेन । वशे करिष्यामः निग्रहीष्याम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवमिति । संपूजयन् स्वचित्तानुगुणयुक्तमिति श्लाघयन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ महापार्श्वेति संबोधनम् । प्रमुदितोऽस्मीति शेषः । चिरवृत्तं रहस्यं किंचित्, अस्तीति शेषः । यत्पुरा मयाऽवाप्तं तदाख्यास्य इति योजना ॥ १० ॥ पितामहस्येति । गच्छन्तीम्, पितामहवन्दनायेति शेषः ।
युद्धासमर्थैः कृतं सामादिकम् । समतिक्रम्य त्यक्त्वा । दण्डेन दण्डोपायेन । अर्थेषु सिद्धिं रोचय ॥७-१० ॥ पितामहस्येति । चञ्चूर्यमाणां मद्भीत्या निलीय चरन्तीम् ॥ ११-१४ ॥

स०–ननूत्तरकाण्डे रम्भानिमित्तं नलकूबरशापः परदाराणां बलात्सङ्गे श्रूयते । यथोक्तम्–"एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्याभरणभूषिता । सर्वाप्सरोवरा रम्भा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥" इत्यारभ्य "नलकूबरमासाद्य" इत्याद्युक्त्वा "उत्ससर्ज तदा शापं राक्षसेन्द्राय दारुणम् । अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे प्रधर्षिता । तस्मात्स युवतीमन्यां नाकामामुपयास्यति ॥" इत्यादि । तथा भारते वनपर्वणि रामोपाख्याने सीतां प्रति त्रिजटावाक्यम्–"नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि । शापो ह्येष पुरा पापो वधूं रम्भां परामृशन् ॥" इति । तथाच कथमत्र पुञ्जिकस्थलीनिमित्तं ब्रह्मशापोत्कीर्तनम् ? नच पूर्वं रम्भानिमित्तशापः । अनन्तरं पुञ्जिकस्थलीकृतः शापः इत्येकस्यैव शापद्वयाङ्गीकारे बाधकाभाव इति वाच्यम्; तथात्वे नलकूबरशापेन तदनन्तरभाविपुञ्जिकस्थलीधर्षणकाले तच्छिरःस्फोटापत्तेः । ब्रह्मशापानन्तरं रम्भासम्भोगे तु सुतरां तस्य दुर्निवारत्वात् । तस्मात्कथमत्रेति चेत् ? उच्यते–कल्पे कल्पे अवान्तरवैचित्र्यस्य बहुलमुपलम्भात्कल्पान्तरवृत्तां ब्रह्मशापकथां समाधौ समीक्ष्य कविरवादीदिति । अथवा नलकूबरशापस्य पतिव्रताधर्षणविषयत्वेन स्वैरिणीविषयत्वाभावेन न पुञ्जिकस्थलीसङ्गात्तच्छिरसस्सहस्रधा भेदः । यथोक्तं तत्रैवोत्तररामायणे–" तेन निस्सीमतां प्रीतिमापुस्सर्वाः पतिव्रताः " इति । अन्यथा पतिव्रता इति न स्यात् स्याच्च स्त्रिय इति । यद्वा रम्भानिमित्तशापस्य कामनारहितस्त्रीबलात्कारविषयत्वम् । पुञ्जिकस्थल्या अन्तः कामो वर्तत इति ज्ञायते । अतो न तन्मरणमभूत् । यथोक्तं तत्रैव–" नाकामामुपयास्यसि " इति । अत्र चञ्चूर्यमाणां रावणलज्जया स्वाङ्गे निलीयमानामिवेति । प्रसह्योक्तिस्तु स्त्रीस्वभावेन लज्जयाऽनङ्गीकारप्रदर्शनादिति ज्ञेयम् । यत्तु नागोजिभट्टेन कश्चिदेवमेव कुबेरपुत्रनलकूबरशापोऽपि रम्भानिबन्धनः श्रूयते । तत्रोपपत्तिश्चिन्त्या । अस्य प्रथमत्वे तस्यां बलात्कारासम्भवात् । तस्य प्रथमत्वे अस्यां बलात्कारासम्भवादिति केचित् । नलकूबरशापस्य तपोबलेनाकिञ्चित्करत्वादयमेव शापो ब्रह्मास्त्रवदप्रतिक्रियः पाश्चात्य इत्यन्ये इत्युक्तम् । तत्र नलकूबरशापेनेत्युक्तभारतवचने तस्यैव पुरस्करणम् । " तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता । पितामहमुखाश्चैव सर्वे देवाः–

सा प्रसह्य मया भुक्ता कृता विवसना ततः । स्वयम्भूभवनं प्राप्ता लोलिता नलिनी यथा ॥ १२ ॥ तस्य तच्च तदा मन्ये ज्ञातमासीन्महात्मनः । अथ सङ्कुपितो देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमिष्यसि । तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥ १४ ॥ इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् । नारोपये बलात् सीतां वैदेहीं शयने शुभे ॥ १५ ॥ सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः । नैतद्दाशरथिर्वेद ह्यासादयति तेन माम् ॥ १६ ॥

पुञ्जिकस्थला नाम काचिदप्सराः । चञ्चूर्यमाणां भीत्या निलीय गच्छन्तीम् । "लुपसदचर–" इत्यादिना भावगर्हायां यङ् । सञ्चरणात्मकस्य भावस्य गर्हा निलयनम् । "चरफलोश्च" इति नुक् । "उत्परस्यातः" इत्युकारः । अग्निशिखामिवेति तेजोविशेषोक्तिः । यद्वा द्रावकत्वोक्तिः । अत एवोक्तम्– "अङ्गारसदृशी नारी घृतकुम्भसमः पुमान्" इति । सञ्चार्यमाणामिति पाठे– परिचारिकादर्शितमार्गामित्यर्थः ॥ ११ ॥ विवसना कृता सा मया भुक्तेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ तत् धर्षणम् । मन्य इत्यनेन शापमात्रं मया श्रुतम् । धर्षणश्रवणं तु मया ऊहितमिति गम्यते ॥ १३ ॥ अद्येत्यादि । अद्यप्रभृति एतत्क्षणमारभ्य । क्रियाविशेषणमेतत् । तदा गमनकाले एव फलिष्यति विशीर्णो भविष्यति इति एवंप्रकारस्य शापस्य, शापादित्यर्थः । प्रसभं नारोपय इत्यन्वयो न बलादित्यनेन पौनरुक्त्यात् । किंतु प्रसभं शापस्येत्यन्वयः । वैदेहीमित्यनेन महाकुलप्रसूततया तच्छापादपि भीतोऽस्मीत्यवगम्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥

रामानु०–अथेत्यादि । तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशय इत्यनेन रावणविषये रम्भानिबन्धन नलकूबरशापे विद्यमानेऽपि तस्य प्राकृतदेवत्वात्तत्पुत्रत्वाच्च तच्छापमनादृत्य पुञ्जिकस्थलायामपि प्रवृत्तं रावणं पश्चात्पितामहः शप्तवान् । अत एव रावणोऽप्यनुल्लङ्घनीयं पितामहवाक्यमेवोक्तवानित्यवगम्यते । इत्यहमिति । शापस्य भीतः शापाद्भीतः ॥ १३–१५ ॥ एवं न युक्ता बलात्कर्तुं शापस्य भीतः शापाद्भीतः ॥ १५–२० ॥

–प्रहर्षिताः । ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वे" इत्यत्रैवोत्तरकाण्डे ब्रह्माद्यनुमत्या शापस्य दुष्परिहरतेव "श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणम् । नारीषु मिथुनीभावं नाकामास्वभ्यरोचयत् ॥" इत्यनेन शापेनैवाकामकामिनीसम्भोगविरुचिता च कथं सङ्गत इति विचार्यम्, अत एव तेन केचिदन्ये चेत्युक्तमिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

यस्तु सिंहमिवासीनं सुप्तं गिरिगुहाशये । क्रुद्धं मृत्यु मिवासीनं प्रबोधयितुमिच्छति ॥ १७॥ न मत्तो निशितान् बाणान् द्विजिह्वानिव पन्नगान् । रामः पश्यति सङ्ग्रामे तेन मामभिगच्छति ॥ १८ ॥ क्षिप्रं वज्रोपमैर्बाणैः शतधा कार्मुकच्युतैः । राममादीपयिष्यामि उल्काभि रिव कुञ्जरम् ॥ १९ ॥ तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः । उदयन् सविता काले नक्षत्राणामिव प्रभाम् ॥ २० ॥ न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युधाऽस्मि शक्यो वरुणेन वा पुनः । मया त्वियं बाहुबलेन निर्जिता पुरी पुरा वैश्रवणेन पालिता ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

सीतेत्युक्त्वा अस्माभिः सह कुम्भकर्णेन्द्रजितौ योत्स्यत इति महापार्श्व वचनस्यासहायशूरे मयि विद्यमाने किमन्येनेति परिहारमाह--सागरस्येति । एतत् वेगगतिमत्त्वम् । आसादयति, सेनामिति शेषः । स्वार्थण्यन्तो वा । तेन अवेदनेन ॥ १६ ॥ स्वप्रभावावेदनेनाहितमाह—यस्त्विति । सुप्तं सिंहमिवा सीनं सिंहमिव स्थितमित्यर्थः । मृत्युमित्यत्रापि सुप्तमित्यनुषज्यते । अन्यथा प्रबोधयितुमिच्छतीत्यनेनानन्वयः । क्रुद्धं क्रोधार्हम् । यथा सुप्तं सिंहं मृत्युं वा प्रबोधयितुमिच्छन् पुरुषोऽनभिज्ञ एव । तद्वत् तूष्णीं स्थितं मां प्रकोपयन् रामो ऽपीति भावः॥१७॥ रामो मत्पराक्रमं न वेत्त्येव तत्तिष्ठतु मद्बाणवेगं वा जानाति, नैवेत्याह--नेति । लेलिहानतादशां द्योतयितुं द्विजिह्वानित्युक्तम् ॥ १८ ॥ आदीपयिष्यामि सन्तापयिष्यामि । उल्काभिः निर्गतज्वालकाष्ठैः । कुञ्जर पलायनार्थमुल्काः प्रदर्शयन्तीति प्रसिद्धिः ॥१९॥ एवं रामं पलाययित्वा तस्य सेनां हनिष्यामीत्याह—तच्चेति । आदास्ये खण्डयिष्ये । "दो अवखण्डने" इति धातुः ॥ २० ॥ देवानामप्यजय्योऽस्मि कथं मनुष्यादीनां जय्यो भवि ष्यामीत्याशयेनाह—न वासवेनेति । सहस्रचक्षुषेति तस्याभिमानातिशयोक्तिः । न वासवेनेति । वासवेन यथा जेतुं न शक्[illegible]ोऽस्मि वरुणेनापि तथैवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि । विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥ वृतो हि बाह्वन्तरभोगराशिश्चिन्ताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः । पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोऽतिकायः सीतामहाहिस्तव केन राजन् ॥ २ ॥ यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः । दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३ ॥

युधा युद्धेन न शक्योऽस्मि । जेतुमिति शेषः । उत्तरार्धेन कुबेरेणापि न जेतुं शक्य इति सिद्धम् । अत्र वंशस्थवृत्तम् ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा०युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

एवं दुर्मन्त्रिभिः प्रभुचित्तानुसारेण कथिते तदसहमानो विभीषणः परमार्थहितमुपदिशति–निशेति । स कुम्भकर्णस्येत्यत्र स इति छेदः । गर्जितानि निरर्थकवचनानि । अर्थयुक्तं कर्तव्यार्थबोधयुक्तम् ॥ १ ॥ अदेया न यथा सीतेति रावणवचनं प्रतिवक्तुं सीतामहित्वेन रूपयति–वृत इति । बाह्वन्तरं वक्षः तदेव भोगराशिः फणापरिणाहो यस्य स तथा । यद्वा बाह्वन्तरे वक्षसि भोगराशिः सौख्यसम्पत् सैव बाह्वन्तरभोगराशिः तिर्यक्प्रसारितयोर्बाह्वोर्यदन्तरं तत्प्रमाणो भोगराशिः शरीरपरिणाहो यस्येत्यावृत्त्या रूपकनिर्वाहः । चिन्तैव विषं विरोधिप्राणहरत्वात् तत् यस्य सः चिन्ताविषः । सुस्मितं स्वाभाविकमन्दस्मितम् तदेव शुभ्रत्वेन कामुकहृदयहारित्वेन च तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य सः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः । चिन्तावशेन वदनोपधानीकृतपाणेः पञ्चाङ्गुल्य एव पञ्चशिरोरूपातिकायो यस्य सः पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोतिकायः । सीतामहाहिः स्पर्शमात्रेण मारकाहिः । तव त्वया केन हेतुना वृतः, सर्वथा त्यक्तव्य एवेति भावः । राजन्निति सान्त्वोक्तिः ॥ २ ॥ न केवलं तवैवानर्थहेतुः सीता किंतु तावकीनस्य

निशाचरेन्द्रस्येति । अर्थयुक्तं कर्तव्यार्थबोधकमित्यर्थः ॥ १ ॥ परावरज्ञो विभीषणः कुम्भकर्णादिप्रजल्पितमसहमानस्सन् परमहितमुपदिशति–वृतो हीति । बाह्वन्तरभोगराशिः बाह्वन्तरं बाहुमध्यं तदेव भोगराशिः सर्पशरीरपरिणाहो यस्य सः । पञ्चाङ्गुल्य एव पञ्च शिरांसि यस्य सः पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिराः, अति कायो यस्य सः

यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुङ्गवा नाम् । वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥४॥ भित्त्वा न तावत् प्रविशन्ति कायं प्राणान्तिकास्तेऽशनितुल्यवेगाः । शिताः शरा राघवविप्रमुक्ताः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ ५ ॥ न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ न राजा तथा महापार्श्वमहोदरौ वा । निकुम्भकुम्भौ च तथाऽतिकायः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ ६ ॥ जीवंस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राप्यथवा मरुद्भिः । न वासवस्याङ्कगतो न मृत्योर्नभो न पातालमनुप्रविष्टः ॥७॥ निशम्य वाक्यं तु विभीषणस्य ततः प्रहस्तो वचनं बभाषे । न नो भयं विद्म न दैवतेभ्यो न दानवेभ्यो ह्यथवा कुतश्चित् ॥ ८ ॥

सर्वस्येत्याह—यावदिति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति लट् । तावदिति शेषः ॥ ३ ॥ यावदिति । स्पष्टम् ॥४॥ भित्त्वेति । तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे । प्राणान्ते भवाः प्राणान्तिकाः, प्राणहारिण इत्यर्थः । साक्षाद्राजानं प्रत्युक्तेरयुक्तत्वात् प्रहस्तं प्रति प्राणहरत्वोक्तिः । विकत्थसे आत्मानं श्लाघसे । "कत्थ श्लाघायाम्" इति धातुः ॥ ५ ॥ रामानु०—यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा इत्यतः परं केषुचित् कोशेषु दृश्यमानः भित्त्वा न तावत् प्रविशन्ति कायमिति श्लोकः प्रहस्तोद्देशेन प्रवृत्तस्य तीक्ष्णा न तावदित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । अन्यथा प्रकरणविरोधः स्यात् ॥ ५ ॥ तर्हि कुम्भकर्णादयो रामं वारयिष्यन्तीत्यत्राह—न कुम्भकर्णेति । इदमपि प्रहस्तं प्रति वचनम् ॥ ६ ॥ राज्ञः असामर्थ्यं विशिष्य दर्शयति—जीवन्निति । रामस्य रामात् । विभक्तिव्यत्ययः । जीवन्न विमोक्ष्यसे प्राणपर्यन्तं न त्वां रामो विमोक्ष्यतीति भावः । अङ्कगतोऽपि पुत्रभावेनाङ्कस्थितोऽपीत्यर्थः । मृत्योरित्यत्रापि अङ्कगत इत्यनुषज्यते । नभः पातालं वाऽनुप्रविष्टः न मोक्ष्यस इति योजना ॥ ७ ॥ अस्माकं कुतश्चित् भयं न विद्म ! विसर्गलोपश्छान्दसः । एवं सामान्येनोक्त्वा

अतिकायः, पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिराश्चासौ अतिकायश्च तथाविधः । चिन्ताविषः दुःखकलुषितचिन्तैव विषं यस्य सः । सुस्मितमेव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य सः एतादृश सीतामहाहिस्त्वया केन हेतुना वृतः, अनर्थसम्पादनाय गृहीत इत्यर्थः ॥ २–४ ॥ भित्त्वेति ।

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि। विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥ वृतो हि बाह्वन्तरभोगराशिश्चिन्ताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः । पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोऽतिकायः सीता महाहिस्तव केन राजन्॥२॥ यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः । दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३ ॥

युधा युद्धेन न शक्योऽस्मि । जेतुमिति शेषः । उत्तरार्धेन कुबेरेणापि न जेतुं शक्य इति सिद्धम् । अत्र वंशस्थवृत्तम् ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा०युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

एवं दुर्मन्त्रिभिः प्रभुचित्तानुसारेण कथिते तदसहमानो विभीषणः परमार्थं हितमुपदिशति–निशेति । स कुम्भकर्णस्येत्यत्र स इति छेदः । गर्जितानि निरर्थकवचनानि । अर्थयुक्तं कर्तव्यार्थबोधयुक्तम् ॥१॥ अदेया न यथा सीतेति रावणवचनं प्रतिवक्तुं सीतामहित्वेन रूपयति–वृत इति ।बाह्वन्तरं वक्षः तदेव भोगराशिः फणापरिणाहो यस्य स तथा । यद्वा बाह्वन्तरे वक्षसि भोगराशिः सौख्यसम्पत् सैव बाह्वन्तरभोगराशिः तिर्यक्प्रसारितयोर्बाह्वोर्यदन्तरं तत्प्रमाणो भोगराशिः शरीरपरिणाहो यस्येत्यावृत्त्या रूपकनिर्वाहः । चिन्तैव विषं विरोधिप्राणहरत्वात् तत् यस्य सः चिन्ताविषः । सुस्मितं स्वाभाविकमन्दस्मितम् तदेव शुभ्रत्वेन कामुकहृदयहारित्वेन च तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य सः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः । चिन्तावशेन वदनोपधानीकृतपाणेः पञ्चाङ्गुल्य एव पञ्चशिरोरूपातिकायो यस्य सः पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोतिकायः । सीतामहाहिः स्पर्शमात्रेण मारकाहिः । तव त्वया केन हेतुना वृतः, सर्वथा त्यक्तव्य एवेति भावः । राजन्निति सान्त्वोक्तिः ॥ २ ॥ न केवलं तवैवानर्थहेतुः सीता किंतु तावकीनस्य

निशाचरेन्द्रस्येति । अर्थयुक्तं कर्तव्यार्थबोधकमित्यर्थः ॥ १ ॥ परावरज्ञो विभीषणः कुम्भकर्णादिप्रजल्पितमसहमानस्सन् परमहितमुपदिशति–वृतो हीति । बाह्वन्तरभोगराशिः बाह्वन्तरं बाहुमध्यं तदेव भोगराशिः सर्पशरीरपरिणाहो यस्य सः । पञ्चाङ्गुल्य एव पञ्च शिरांसि यस्य सः पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिराः, अति कायो यस्य सः

यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुङ्गवानाम् । वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥४॥ भित्त्वा न तावत् प्रविशन्ति कायं प्राणान्तिकास्तेऽशनितुल्यवेगाः । शिताः शरा राघवविप्रमुक्ताः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ ५ ॥ न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ न राजा तथा महापार्श्वमहोदरौ वा । निकुम्भकुम्भौ च तथाऽतिकायः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ ६ ॥ जीवंस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राप्यथवा मरुद्भिः । न वासवस्याङ्कगतो न मृत्योर्नभो न पातालमनुप्रविष्टः ॥७॥ निशम्य वाक्यं तु विभीषणस्य ततः प्रहस्तो वचनं बभाषे । न नो भयं विद्म न दैवतेभ्यो न दानवेभ्यो ह्यथवा कुतश्चित् ॥ ८ ॥

सर्वस्येत्याह—यावदिति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति लट् । तावदिति शेषः ॥ ३ ॥ यावदिति । स्पष्टम् ॥४॥ भित्त्वेति । तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे । प्राणान्ते भवाः प्राणान्तिकाः, प्राणहारिण इत्यर्थः । साक्षाद्राजानं प्रत्युक्तेरयुक्तत्वात् प्रहस्तं प्रति प्राणहरत्वोक्तिः । विकत्थसे आत्मानं श्लाघसे । "कत्थ श्लाघायाम्" इति धातुः ॥ ५ ॥ रामानु०–यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा इत्यतः परं केषुचित् कोशेषु दृश्यमानः भित्त्वा न तावत् प्रविशन्ति कायमिति श्लोकः प्रहस्तोद्देशेन प्रवृत्तस्य तीक्ष्णा न तावादित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । अन्यथा प्रकरणविरोधः स्यात् ॥ ५ ॥ तर्हि कुम्भकर्णादयो रामं वारयिष्यन्तीत्यत्राह—न कुम्भकर्णेति । इदमपि प्रहस्तं प्रति वचनम् ॥ ६ ॥ राज्ञः असामर्थ्यं विशिष्य दर्शयति—जीवन्निति । रामस्य रामात् । विभक्तिव्यत्ययः । जीवन्न विमोक्ष्यसे प्राणपर्यन्तं न त्वां रामो विमोक्ष्यतीति भावः । अङ्कगतोऽपि पुत्रभावेनाङ्कस्थितोऽपीत्यर्थः । मृत्योरित्यत्रापि अङ्कगत इत्यनुषज्यते । नभः पातालं वाऽनुप्रविष्टः न मोक्ष्यस इति योजना ॥ ७ ॥ अस्माकं कुतश्चित् भयं न विद्म ! विसर्गलोपश्छान्दसः । एवं सामान्येनोक्त्वा

अतिकायः, पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिराश्चासौ अतिकायश्च तथाविधः । चिन्ताविषः दुःखकलुषितचिन्तैव विषं यस्य सः । सुस्मितमेव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य सः एतादृश सीतामहाहिस्त्वया केन हेतुना वृतः, अनर्थसम्पादनाय गृहीत इत्यर्थः ॥ २-४ ॥ भित्त्वेति ।

न यक्षगन्धर्वमहोरगेभ्यो भयं न सङ्ख्ये पतगोत्तमेभ्यः। कथं नु रामाद् भविता भयं नो नरेन्द्रपुत्रात् समरे कदाचित् ॥ ९ ॥ प्रहस्तवाक्यं त्वहितं निशम्य विभीषणो राजहितानुकांक्षी । ततो महात्मा वचनं बभाषे धर्मार्थकामेषु निविष्टबुद्धिः ॥ १० ॥ प्रहस्त राजा च महोदरश्च त्वं कुम्भकर्णश्च यथाऽर्थजातम् । ब्रवीथ रामं प्रति तन्न शक्यं यथा गतिः स्वर्गमधर्मबुद्धेः ॥ ११ ॥ वधस्तु रामस्य मया त्वया वा प्रहस्त सर्वैरपि राक्षसैर्वा । कथं भवेदर्थविशारदस्य महार्णवं तर्तुमिवाप्लवस्य॥ १२ ॥ धर्मप्रधानस्य महारथस्य इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः । प्रहस्त देवाश्च तथाविधस्य कृत्येषु शक्तस्य भवन्ति मूढाः॥ १३ ॥

विशिष्य दर्शयति न दैवतेभ्य इत्यादिना । भयं न विद्म इति सर्वत्रान्वेति ॥८॥ पतगोत्तमेभ्यः गरुडभ्यः । नरेन्द्रपुत्रात् मानुषबालादित्यर्थः । कथं नो भवितेत्यपि ध्वन्यते॥९॥महात्मा महाबुद्धिः । धर्मार्थकामेषु, स्वामिन इति शेषः॥१०॥ प्रहस्तेति । महोदरोक्तत्वेन पूर्वमनुक्तमप्यनेनावगम्यते पूर्वमुक्तमिति । अर्थजातं यथा ब्रवीथ तथा रामं प्रति तत्कार्यजातं न शक्यम्, कर्तुमिति शेषः । अधर्मबुद्धेः स्वर्गं प्रति गतिर्यथा न शक्या तथैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अशक्यत्वमेव विशदयति–वधस्त्विति। अर्थविशारदस्य कार्यदक्षस्य रामस्य वधः, अप्लवस्य नौरहितस्य महार्णवं तर्तुं तरितुम्, शक्तिरिति शेषः। शक्तिरिव कथं भवेत् न कथंचिदपि संभवतीत्यर्थः । एतेन वध्यौ दशरथात्मजावित्युक्तस्योत्तरमुक्तम् ॥ १२ ॥ उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति–धर्मेति । धर्मप्रधानस्य " अप्यहं जीवितं जह्याम् " इत्युक्तरीत्या धर्मविरोधे तृणीकृतसकलेतरपुरुषार्थस्य । महारथस्य रणे आत्मानं सारथिं च रक्षन् शत्रुसंहारक्षमो महारथः तस्य । " आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युद्धचेत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः॥ " इत्युक्तेः । इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य जन्मसिद्धनिरतिशय

प्राणान्तिकाः प्राणान्तकराः ॥ ५–१० ॥ प्रहस्तेति । तन्न शक्यम्, कर्तुमिति शेषः । स्वर्गं स्वर्गमुद्दिश्य ॥ ११ ॥ अर्थविशारदस्य कार्यनिपुणस्य । तर्तुम्, शक्तिरिति

तीक्ष्णा नता यत्तव कङ्कपत्रा दुरासदा राघवविप्रमुक्ताः । भित्त्वा शरीरं प्रविशन्ति बाणाः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ १४ ॥ न रावणो नातिबलस्त्रिशीर्षो न कुम्भकर्णोऽस्य सुतो निकुम्भः । न चेन्द्रजिद्दाशरथिं प्रसोढुं त्वं वा रणे शक्रसमं समर्थाः ॥ १५ ॥ देवान्तको वापि नरान्तको वा तथाऽतिकायोऽतिरथो महात्मा । अकम्पनश्चाद्रिसमानसारः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ १६ ॥ अयं हि राजा व्यसनाभिभूतो मित्त्रैरमित्रप्रतिमैर्भवद्भिः । अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थे तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी १७

पराक्रमस्य । राज्ञः सकलप्रकृतिमण्डलरञ्जकस्य । तथाविधस्य विराधकबन्धवालिप्रभृतिवधविदितवैभवस्य । शक्तस्य कार्यदक्षस्य । रामस्य कृत्येषु रणव्यापारेषु विषये देवाश्च मूढा भवन्ति अविदिततदीयव्यापारा भवन्तीत्यर्थः । किं पुनर्भवादृशा इति भावः ॥१३॥ तीक्ष्णाः तीक्ष्णाग्राः, झटितिभेदनक्षमा इत्यर्थः । नताः नतपर्वाणः, ऋजव इत्यर्थः । सपदि भित्त्वा निर्गन्तुं क्षमा इति भावः । कङ्कपत्राः कङ्कानां पत्राण्येव पत्राणि येषां ते तथोक्ताः । कङ्कपक्षनिबद्धत्वेन महावेगा इत्यर्थः । अत एव दुरासदाः ॥ १४ ॥ रावणादयः सर्वेऽपि न समर्था इति योज्यम् ॥ १५ ॥ देवान्तक इति । अतिरथः अतिशयितरथः । महात्मा महाशरीरः । अद्रिसमानसारः गिरितुल्यबलः । "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः । देवान्तकादयो रावणपुत्राश्च राघवस्य युधि स्थातुं न शक्ताः ॥१६॥ अमित्रप्रतिमैः कार्यतो रिपुतुल्यैः नाम्ना मित्त्रैः भवद्भिः त्वत्प्रमुखैः । व्यसनाभिभूतः सप्तव्यसनैराक्रान्तः । प्रकृत्या तीक्ष्णः उग्रः । असमीक्ष्यकारी अविमृश्यकारी । अयं राजा राक्षसनाशनार्थम् अन्वास्यते अनुस्त्रियते । अस्य राजत्वासमीक्ष्यकारित्वव्यसनाभिभूतत्वान्यपुरस्कृत्य तीक्ष्णत्वमेव पुरस्कुर्वन्तो भवन्तोऽभिभवन्ति । सर्वराक्षसविनाशं न जानन्तीति भावः । सप्तव्यसनस्वरूपमुक्तं कामन्दकेन- " वाग्दण्डयोस्तु पारुष्यमर्थदूषणमेव च । पानं स्त्री मृगया

शेषः ॥ १२-१४ ॥ न रावण इति । दाशरथिं प्रसोढुं दाशरथिपराक्रमं सोढुमित्यर्थः ॥१५॥१६॥ अयम् अन्वास्यते अस्य चित्तानुकरणं क्रियत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अनन्तभोगेन सहस्रमूर्ध्ना नागेन भीमेन महाबलेन । बलात्परिक्षिप्तमिमं भवन्तो राजानमुत्क्षिप्य विमोचयन्तु ॥ १८ ॥ यावद्धि केशग्रहणात् सुहृद्भिः समेत्य सर्वैः परिपूर्णकामैः । निगृह्य राजा परिरक्षितव्यो भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीतः ॥ १९॥ संहारिणा राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसा भवद्भिः । युक्तस्त्वयं तारयितुं समेत्य काकुत्स्थपातालमुखे पतन् सः ॥ २० ॥

द्यूतं व्यसनं सप्तधा प्रभोः ॥ " इति ॥ १७ ॥ एवं प्रहस्तप्रमुखान् मन्त्रिमुख्या न्निर्भर्त्स्य संप्रति कर्तव्यमुपदिशति--अनन्तेति । अनन्तभोगेन अपरिच्छिन्न कायेन। सहस्रमूर्ध्ना अत एव भीमेन । न केवलं भीमत्वमात्रं महाबलेन नागेन, शेषेणेत्यर्थः । परिक्षिप्तं परिवेष्टितम् । रामद्वेषो महासर्पवेष्टनतुल्य इति भावः ॥ १८ ॥ ननु समयोऽतीतः किं कुर्म इत्यत्राह–यावदिति । परिपूर्णकामैः अवाप्तसर्वाभीष्टैरित्यर्थः । राजतो लब्धकामैः राजकार्ये अवश्यं यतितव्यमिति भावः । सर्वैः सुहृद्भिः समेत्य ऐकमत्यं प्राप्येति यावत् । राजा भीमबलैः भूतैः गृहीतः पुरुष इव निगृह्य बलात्कृत्य यावत्केशग्रहणात् शत्रुभिः केश ग्रहणपर्यन्तं परिरक्षितव्यः । " आकेशग्रहणान्मित्रमकृत्येभ्यो निवर्तयेत् " इति प्रसिद्धिं दर्शयति हिशब्दः । यद्वा आकेशग्रहणान्निगृह्य परिरक्षितव्यः अकार्य प्रवृत्तोऽयं राजा केशेष्वाकृष्यापि निवारणीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ संहारिणा विनाशकेन । राघवसागरेण लक्ष्मणसमुद्रेण । प्रच्छाद्यमानः । ततः काकुत्स्थ पातालमुखे रामवडवाग्निमुखे। " पातालं वडवाग्नौ च" इति नानार्थरत्नमाला। पतन् सोऽयं राजा तरसा आरम्भकाल एव तारयितुं भवद्भिः हस्तप्रदानेन उत्तारयितुम् । युक्तः अर्हः । अत्र प्रच्छाद्यमानः पतन्निति प्रयोगौ वर्तमानसामी प्यात्, लक्ष्मणः प्रथमं ग्रहीष्यति ततो रामः अतो न जीवितुं शक्यम् । अतः प्रथममेव राजा निवर्तनीय इति भावः । सुवारिणेति पाठान्तरम्। तत्र सागरपक्षे सुजलेनेत्यर्थः। राघवपक्षे वारः स्यन्दनः। शोभनो वारः सुवारः सोऽस्यास्तीति

परिक्षिप्तं परिवेष्टितम् । रघुनाथेन वैरकरणं महासर्पवेष्टनमिवेति निदर्शनालङ्कारः ॥ १८ ॥ यावत्केशग्रहणं राजा निगृह्य रक्षितव्यः अकार्यप्रवृत्तोऽयं राजा केशेष्वा कृष्यापि निवारणीयः इत्यर्थः ॥ १९ ॥ सुवारिणा राघवसागरेणेति पाठः। शोभनो

इदं पुरस्यास्य सराक्षसस्य राज्ञश्च पथ्यं ससुहृज्जनस्य । सम्यग्घि वाक्यं स्वमतं ब्रवीमि नरेन्द्रपुत्राय ददाम पत्नीम् ॥ २१ ॥ परस्य वीर्यं स्वबलं च बुद्ध्वा स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिम् । तथा स्वपक्षेऽप्यनुमृश्य बुद्ध्या वदेत् क्षमं स्वामिहितं च मन्त्री ॥ २२ ॥

इत्यार्षे० श्रीरामायणे श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्य यत्नेन विभीषणस्य । ततो महात्मा वचनं बभाषे तत्रेन्द्रजिन्नैर्ऋतयोधमुख्यः ॥ १ ॥

सुवारी तेन । "सूर्यादिदिवसे वृन्दे कुन्दवृक्षे परिक्रमे । मद्यपात्रे स्यन्दने च वारो वरुणसेनयोः" इति निघण्टुः ॥२०॥ मा दिशतु रामाय राजा वैदेहीम्, वयमेव बलाद्धि ददामः यदि हितमाकाङ्क्षितमित्याह—इदमिति । स्वमतं स्वस्य सिद्धान्तभूतम् । इदंशब्दार्थमाह नरेन्द्रेति ॥ २१ ॥ वयमपि सम्यगेव ब्रूमः शत्रुर्हन्तव्य इति तत्राह—परस्येति । मन्त्री परस्य शत्रोः वीर्यं स्वबलं स्वराजबलं च बुद्ध्वा, स्वराजपरराजयोर्बलं परीक्ष्येत्यर्थः । तथैव बलाबलपरीक्षावत् परस्य स्थानं संपदां साम्यम्, क्षयं वृद्धिं च बुद्ध्वा । तथा परस्येव स्वपक्षेऽपि बुद्ध्या सूक्ष्मदृष्ट्या स्थानक्षयवृद्धीः अनुमृश्य आलोच्य । क्षमं युक्तं स्वामिहितं च वदेत् । परस्य क्षये स्ववृद्धौ यानम्, परस्य वृद्धौ स्वस्य क्षये सन्धिम्, परस्य स्वस्य च साम्ये आसनं च स्वामिने कथयेदित्यर्थः । अत्र प्रकृते परस्य वृद्धेः रावणस्य नगरदहनतनयनाशादिना क्षयस्य दर्शनाच्च सीताप्रदानेन सन्धिरेव साधुरिति मन्त्रिभिर्भवत्स्वामिने निवेदनीयमिति भावः ॥२२॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथेन्द्रजितो दुर्बुद्धिमुपन्यस्य दूषयति—बृहस्पतेरिति । ततो विभीषणवचना

वारः वृन्दं सोऽस्यास्तीति सुवारी तेन । सागरपक्षे तु सुवारिणा शोभनजलेन ॥२०॥ इदमिति । ददामेति प्रार्थनायां लोट् ॥ २१ ॥ परस्येति । स्वबलं स्वबुद्धिबलम् । स्थानं पूर्वावस्थासाम्यम् । क्षयम् पूर्वावस्थातः शक्तिसिद्ध्योरपचयः क्षयः । वृद्धिम् पूर्वावस्थात उपचयो वृद्धिः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथेन्द्रजितो दुर्बुद्धिमुपन्यस्य दूषयति—बृहस्पतेरिति ॥ १ ॥

किं नाम ते तात कनिष्ठवाक्यमनर्थकं चैव सुभीतवच्च । अस्मिन् कुले योऽपि भवेन्न जातः सोऽपीदृशं नैव वदेन्न कुर्यात् ॥ २ ॥ सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण शौर्येण धैर्येण च तेजसा च । एकः कुलेऽस्मिन् पुरुषो विमुक्तो विभीषणस्तात कनिष्ठ एषः ॥ ३ ॥ किं नाम तौ राक्षस राजपुत्रावस्माकमेकेन हि राक्षसेन । सुप्राकृतेनापि रणे निहन्तुं शक्यौ कुतो भीषयसे स्म भीरो ॥ ४ ॥

नन्तरम् । तत्र राक्षसेषु । यत्नेन निशम्य, असह्यतयेति भावः ॥ १ ॥ किन्नामेति । हे तात ते कनिष्ठवाक्यम् । अनर्थकं प्रयोजनशून्यम् । अनुष्ठातृरभावादिति भावः । सुभीतवत् सुभीतिमत् । किन्नाम कीदृशं जुगुप्सितमित्यर्थः । नामशब्दः कुत्सनद्योतकः । "नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने" इति वैजयन्ती । तदेवोपपादयति—अस्मिन्निति । आद्योऽपिशब्दः प्रश्ने । अपि ननु । अस्मिन् कुले पौलस्त्यवंशे । यो जातो न भवेत् । अन्यस्मिन् कुले यो जातः सोऽपि ईदृशं न वदेत् न कुर्यात् । ईदृग्वचनार्थं नानुतिष्ठेत् । ईदृग्वचनं वक्तृश्रोत्रोरुभयोरपि निन्दनीयम् । यद्वा हे तात कनिष्ठ ! ते वाक्यं किं नाम, जुगुप्सितमित्यर्थः । जुगुप्सितत्वमेवाह--अस्मिन्निति । न कुर्यात् न चिन्तयेत् । अत्र करोतिश्चिन्ताक्रियायां वर्तते । मुख्यस्य करणार्थस्यासम्भवात् सर्वधात्वर्थेषु करोत्यर्थस्य सम्भवाच्च ॥ २ ॥ एतद्वाक्यमेतत्स्वभावस्य सदृशमित्याह--सत्त्वेनेति । सत्त्वेन बलेन । वीर्येण प्रभावेन । "वीर्यं बले प्रभावे च" इत्यमरः । पराक्रमेण उद्योगेन । "शौर्योद्योगौ पराक्रमौ" इत्यमरः । शौर्येण साहसिक्येन । धैर्येण स्थैर्येण । तेजसा गर्वेण । पराभिभवासहनेनेति यावत् ॥ ३ ॥ एवं रावणं प्रत्युक्त्वा विभीषणं निर्भर्त्सयति--किन्नामेत्यादिना । राक्षसेति हीनसम्बोधनमाग्रहकृत्यम् । तौ राजपुत्रौ किं नाम न किंचिदपि, अतिदुर्बलौ

तात ! ते कनिष्ठवाक्यं किं नाम कीदृशम्, गर्हितमित्यर्थः । सुभीतवत् सुभीतिमत्, आद्योऽपिशब्दः प्रश्ने । अपि ननु । अस्मिन् कुले पौलस्त्यवंशे यो जातो न भवेत् अन्यस्मिन् कुले यो जातः सोऽपीदृशं नैव वदेत् न कुर्यात् । करोतेः क्रियासामान्यत्वात्र चिन्तयेदित्यर्थः ॥ २ ॥ सत्त्वेन बलेन, वीर्येण प्रभावेन, शौर्येण उत्साहेन, तेजसा पराभिभवसामर्थ्येन ॥ ३ ॥ हे राक्षस ! राजपुत्रौ किंनाम न किञ्चिदपि

त्रिलोकनाथो ननु देवराजः शक्रो मया भूमितले निविष्टः। भयार्दिताश्चापि दिशः प्रपन्नाः सर्वे तथा देवगणाः समग्राः ॥ ५ ॥ ऐरावतो विस्वरमुन्नदन् स निपातितो भूमितले मया तु। विकृष्य दन्तौ तु मया प्रसह्य वित्रासिता देव गणाः समग्राः ॥६॥ सोऽहं सुराणामपि दर्पहन्ता दैत्योत्तमानामपि शोकदाता । कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥ ७ ॥ अथेन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महौजसस्तद्वचनं निशम्य । ततो महार्थं वचनं बभाषे विभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ८ ॥ न तात मन्त्रे तव निश्चयोऽस्ति बालस्त्वमद्याप्यविपक्कबुद्धिः। तस्मात्त्वया ह्यात्मविनाशनाय वचोऽर्थहीनं बहु विप्रलप्तम् ९

वित्यर्थः । कुत इत्यत्राह--अस्माकमेकेनेति । अस्माकं मध्ये सुप्राकृतेन अति क्षुद्रेणापि एकेन राक्षसेन एतौ निहन्तुं शक्यौ हि । अतः भीरो ! कुतोऽस्मान् भीपयसे स्वयं भीतोऽस्मान् भीपयसे। नास्माकं किंचित् भयमिति भावः॥४॥ भयाभावे पूर्ववृत्तं संवादयति–त्रिलोकेति । नन्वित्यामन्त्रणे । त्रिलोकनाथ इत्यैश्वर्यमुक्तम् । देवराज इति सैन्यसामग्री दार्शिता। मया हेतुना । भूमितले निविष्टः स्थितः । निवेशित इत्यर्थ इत्यन्ये ॥५॥ ऐरावत इति । उन्नदन् उद्घुष्यन् । विकृष्य उत्पाट्य । ताभ्यां सर्वे देवगणाः वित्रासिताः । हेतुभेदेन देवानां भयान्तरमत्रोक्तमिति न पुनरुक्तिः ॥६ ॥ स्ववृत्तप्रदर्शनफलमाह–सोऽहमिति । मनुष्ययोरिति देवासुरव्यावृत्तिः । प्राकृतयोरिति इन्द्रव्यावृत्तिः । नरेन्द्रात्मजयोरिति बाल्योक्तिः । कथं न शक्तोऽस्मि अतः कुतो भीपयसे इति पूर्वेणान्वयः ॥७॥ अथेति । इन्द्रकल्पस्येत्यादिविशेषणत्रयेण पूर्वोक्तस्य यथार्थत्वमुक्तम् । महार्थमित्यनेन वक्ष्यमाणार्थस्येन्द्रजिता दुर्ज्ञेयत्वमुक्तम् ॥८॥ न तातेति । अनेन निकृष्टवयस्त्वमुक्तम् । बालत्वेऽपि कस्यचित्सुमतिः सम्भवति साऽपि नास्तीत्याह अद्यापीति । अविपक्क

दुर्बलावित्यर्थः । कुत इत्यत्राह–अस्माकमिति ॥ ४ ॥ भूमितले भूतले । निविष्टः निवेशितः । कारागृहे निबद्ध इत्यर्थः ॥ ५ ॥ विकृष्य उत्कृष्य ॥ ६–९ ॥

पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य त्वमिन्द्रजिन्मित्रमुखोऽसि शत्रुः । यस्येदृशं राघवतो विनाशं निशम्य मोहादनुमन्यसे त्वम् ॥ १० ॥ त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम् । बालं दृढं साहसिकं च योऽद्य प्रावेशयन्मन्त्रकृतां समीपम् ॥ ११ ॥ मूढः प्रगल्भोऽविनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा । मूर्खस्त्वमत्यन्तसुदुर्मतिश्च त्वमिन्द्रजिद् बालतया ब्रवीषि ॥ १२ ॥ को ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतः कालनिकाशरूपान् । सहेत बाणान् यमदण्डकल्पान् समक्षमुक्तान् युधि राघवेण ॥ १३ ॥

बुद्धिः अपरिणतबुद्धिः । निश्चयाभावं दर्शयति तस्मादिति । विप्रलप्तं विप्रलपितम् ॥९॥ न केवलं स्वाज्ञानस्य स्वविनाश एव फलं किन्तु पितृविनाशोऽपीत्याह—पुत्रेति । हे इन्द्रजित् ! त्वं पुत्रप्रवादेन पुत्रप्रसिद्ध्या । इत्थंभावे तृतीया । मित्रस्य मुखमिव मुखं यस्य सः तथोक्तः । मित्रवद्भासमान इत्यर्थः । शत्रुरसि । शत्रुत्वमेवोपपादयति—यस्येति । त्वं यस्य रावणस्य ईदृशं पुत्रमित्रविनाशपर्यन्तं राघवतो रामात् विनाशं निशम्य मन्मुखाच्छ्रुत्वा मोहादनुमन्यसे तस्य रावणस्य त्वं शत्रुरसीत्यर्थः । मोहादित्यनेन मित्रमुखत्वमुपपादितम् । अनुमन्यस इत्यनेन शत्रुत्वम् ॥१०॥ एवमनुमोदनस्य दण्डमाह—त्वमेवेति । त्वमेव वध्यः दण्ड्यः किमित्यर्थः । किन्तु यस्त्वाम् इह सभायाम् आनयत् प्रावेशयच्च स एव वध्यः ॥ ११ ॥ सुदुर्मतिश्चेति चशब्ददर्शितान् दोषानाह—मूढ इति । मूढः कृत्याकृत्यविवेकशून्यः । प्रगल्भः धृष्टः, पण्डितम्मन्य इति यावत् । अविनयोपपन्नः अशिक्षित इत्यर्थः । तीक्ष्णस्वभावः क्रूरप्रकृतिः । दुरात्मा दुष्टान्तःकरणः । मूर्खः अविमृश्यकारी । अत्यन्तसुदुर्मतिः । प्रहस्तो दुर्मतिः महापार्श्वादिः सुदुर्मतिः । त्वमत्यन्तसुदुर्मतिरित्यर्थः । त्वमेवम्भूतोऽसि अतस्त्वं बालतया ब्रवीषि इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ दुर्मतित्वे हेतुमाह—क इति ।

पुत्रप्रवादेन पुत्रव्यपदेशेन रावणस्य त्वं मित्रमुखः मित्रवद्भासमानःशत्रुरसि । कुतः ? यस्येति । यस्य रावणस्य ॥१०॥११॥ मूढः जडः । प्रगल्भः पण्डितम्मन्यः । अविनयोपपन्नः, सद्भिरशिक्षित इत्यर्थः । मूर्खः अविवेकी ॥ १२॥ ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशान

धनानि रत्नानि विभूषणानि वासांसि दिव्यानि मणींश्च चित्रान् । सीतां च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजन्निह वीतशोकाः ॥ १४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १ ॥

ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशान् ब्रह्मदण्डसदृशप्रभान् । ब्रह्मदण्डो नाम युगान्तसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुरित्येके । ब्रह्मशाप इत्यन्ये । अर्चिष्मतः ज्वालावतः । "अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्" इत्यमरः । कालनिकाशरूपान् अन्तकसदृशरूपान् । समक्षमुक्तान् समीपे मुक्तान् ॥ १३ ॥ कृतस्याकृत्यस्य प्रायश्चित्तं राजानं प्रत्याह—धनानीति । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । "रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेऽपि" इत्यमरः । धनानि द्रव्याणि ॥ १४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

इत्थं हितमुक्तवन्तं विभीषणं प्रति रावणस्य परुषभाषणं षोडशे—सुनिविष्टमिति । सुसन्निवेशम् अर्थानुसन्धानविरहेऽपि श्रवणमात्रेणात्यन्तप्रीतिजनकम् । तेनार्थस्याननुकूलत्वेऽपि श्रवणस्यापरित्याज्यत्वमुक्तम् । सुनिविष्टम् उक्तवन्तमिति क्रियाविशेषणं वा । तेन मनस्यलग्नं चेदनादरणीयं वा स्यात् । मनसि सम्यग्लग्नं यथा भवति तथा उक्तवन्तम् । हितं न केवलं श्रवणप्रियम्, अतिदुर्दशानिस्तरणोपायतया पथ्यम् । श्रवणकटुत्वेऽपि पथ्यत्वपर्यालोचनया अपरित्याज्यम् । वाक्यं यावद्वक्तव्यार्थपूर्णम् उक्तवन्तम् । "नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात्" इत्युक्तरीत्या गुरूपसदनयुक्तस्य पादयोः पतितस्य वक्तव्यस्य दुरवस्थां दृष्ट्वोक्तवन्तं विभीषणम् । अन्येन चेदुक्तं परित्याज्यम् । साक्षादनुजतया

ब्रह्मशापतुल्यप्रभावान् । कालनिकाशरूपान् मृत्युतुल्यरूपान् ॥ १३ ॥ धनानि श्रेष्ठवस्तूनि निवेद्य समर्प्य ॥ १४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

सुनिविष्टमिति । सुनिविष्टं सुष्ठु विनीतिनिष्ठमिति यावत् ॥ १ ॥

पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य त्वमिन्द्रजिन्मित्रमुखोऽसि शत्रुः । यस्येदृशं राघवतो विनाशं निशम्य मोहादनुमन्यसे त्वम् ॥१०॥ त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम् । बालं दृढं साहसिकं च योऽद्य प्रावेशयन्मन्त्रकृतां समीपम् ॥ ११ ॥ मूढः प्रगल्भोऽविनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा । मूर्खस्त्वमत्यन्तसुदुर्मतिश्च त्वमिन्द्रजिद् बालतया ब्रवीषि॥१२॥ को ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतः कालनिकाशरूपान् । सहेत बाणान् यमदण्डकल्पान् समक्षमुक्तान् युधि राघवेण ॥ १३ ॥

बुद्धिः अपरिणतबुद्धिः । निश्चयाभावं दर्शयति तस्मादिति । विप्रलप्तं विप्रलपितम् ॥९॥ न केवलं स्वाज्ञानस्य स्वविनाश एव फलं किन्तु पितृविनाशोऽपीत्याह–पुत्रेति । हे इन्द्रजित् ! त्वं पुत्रप्रवादेन पुत्रप्रसिद्धया । इत्थंभावे तृतीया । मित्रस्य मुखमिव मुखं यस्य सः तथोक्तः । मित्रवद्भासमान इत्यर्थः । शत्रुरसि । शत्रुत्वमेवोपपादयति–यस्येति । त्वं यस्य रावणस्य ईदृशं पुत्रमित्रविनाशपर्यन्तं राघवतो रामात् विनाशं निशम्य मन्मुखाच्छ्रुत्वा मोहादनुमन्यसे तस्य रावणस्य त्वं शत्रुरसीत्यर्थः । मोहादित्यनेन मित्रमुखत्वमुपपादितम् । अनुमन्यस इत्यनेन शत्रुत्वम् ॥१०॥ एवमनुमोदनस्य दण्डमाह–त्वमेवेति । त्वमेव वध्यः दण्ड्यः किमित्यर्थः । किन्तु यस्त्वाम् इह सभायाम् आनयत् प्रावेशयच्च स एव वध्यः ॥ ११ ॥ सुदुर्मतिश्चेति चशब्ददर्शितान् दोषानाह–मूढ इति । मूढः कृत्याकृत्यविवेकशून्यः । प्रगल्भः धृष्टः, पण्डितम्मन्य इति यावत् । अविनयोपपन्नः अशिक्षित इत्यर्थः । तीक्ष्णस्वभावः क्रूरप्रकृतिः । दुरात्मा दुष्टान्तःकरणः । मूर्खः अविमृश्यकारी । अत्यन्तसुदुर्मतिः । प्रहस्तो दुर्मतिः महापार्श्वादिः सुदुर्मतिः । त्वमत्यन्तसुदुर्मतिरित्यर्थः । त्वमेवम्भूतोऽसि अतस्त्वं बालतया ब्रवीषि इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ दुर्मतित्वे हेतुमाह–क इति ।

पुत्रप्रवादेन पुत्रव्यपदेशेन रावणस्य त्वं मित्रमुखः मित्रवद्भासमानःशत्रुरसि । कुतः ? यस्येति । यस्य रावणस्य ॥१०॥११॥ मूढः जडः । प्रगल्भः पण्डितम्मन्यः । अविनयोपपन्नः, सद्भिरशिक्षित इत्यर्थः । मूर्खः अविवेकी॥ १२॥ ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशान

धनानि रत्नानि विभूषणानि वासांसि दिव्यानि मणींश्च चित्रान् । सीतां च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजन्निह वीतशोकाः ॥ १४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १ ॥

ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशान् ब्रह्मदण्डसदृशप्रभान् । ब्रह्मदण्डो नाम युगान्तसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुरित्येके । ब्रह्मशाप इत्यन्ये । अर्चिष्मतः ज्वालावतः । "अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्" इत्यमरः । कालनिकाशरूपान् अन्तकसदृशरूपान् । समक्षमुक्तान् समीपे मुक्तान् ॥ १३ ॥ कृतस्याकृत्यस्य प्रायश्चित्तं राजानं प्रत्याह—धनानीति । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । "रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेऽपि" इत्यमरः । धनानि द्रव्याणि ॥ १४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

इत्थं हितमुक्तवन्तं विभीषणं प्रति रावणस्य परुषभाषणं षोडशे—सुनिविष्टमिति । सुसन्निवेशम् अर्थानुसन्धानविरहेऽपि श्रवणमात्रेणात्यन्तप्रीतिजनकम् । तेनार्थस्याननुकूलत्वेऽपि श्रवणस्यापरित्याज्यत्वमुक्तम् । सुनिविष्टम् उक्तवन्तमिति क्रियाविशेषणं वा । तेन मनस्यलग्नं चेदनादरणीयं वा स्यात् । मनसि सम्यग्लग्नं यथा भवति तथा उक्तवन्तम् । हितं न केवलं श्रवणप्रियम्, अतिदुर्दशानिस्तरणोपायतया पथ्यम् । श्रवणकटुत्वेऽपि पथ्यत्वपर्यालोचनया अपरित्याज्यम् । वाक्यं यावद्वक्तव्यार्थपूर्णम् उक्तवन्तम् । " नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात्" इत्युक्तरीत्या गुरूपसदनयुक्तस्य पादयोः पतितस्य वक्तव्यस्य दुरवस्थां दृष्ट्वोक्तवन्तं विभीषणम् । अन्येन चेदुक्तं परित्याज्यम् । साक्षादनुजतया

ब्रह्मशापतुल्यप्रभावान् । कालनिकाशरूपान् मृत्युतुल्यरूपान् ॥ १३ ॥ धनानि श्रेष्ठवस्तूनि निवेद्य समर्प्य ॥ १४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

सुनिविष्टमिति । सुनिविष्टं सुष्ठु विनीतिनिष्ठमिति यावत् ॥ १ ॥

वसेत् सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण वा । न तु मित्र प्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ २ ॥ जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस । हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥ ३ ॥ प्रधानं साधनं वैद्यं धर्मशीलं च राक्षस । ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते शूरं परिभवन्ति च ॥ ४ ॥ नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः । प्रच्छन्न हृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥ ५ ॥

प्रत्यासन्नेनोक्तं कथं त्याज्यम् । परुषं वाक्यमब्रवीत् । श्रवणसमनन्तरं स्थितो ऽस्मि गतसन्देह इति वा वक्तव्यम् । त्वया महोपकारः कृत इति स्तोत्रं वा कर्त व्यम् । सदृशप्रत्युपकाराभावेनानुतापो वा कर्तव्यः । तद्विहाय शत्रून् प्रति वक्तव्यमुक्तवान् । अब्रवीदित्यनेन यथा सुनिविष्टमुक्तं तथा मनसि सुलग्नं यथा भवति तथा व्यक्तमुक्तवान् । एवमुक्तवन्तं प्रत्यपि परुषोक्तौ हेतुद्वयमाह–रावण इत्यादि । रावयति रोदयतीति रावणः । परहिंसायां जगद्विदितः । रौतीति रवणः स एव रावणः । स्वार्थेऽणप्रत्ययः । अस्थाने पदं दत्त्वा स्वयमप्याक्रन्दन्नित्यर्थः । कालचोदितः । भ्राता रामं शरणं गच्छेत्युक्तवान् कालस्तत्र कर्तव्यामिति स्वयं द्विधा भज्येयमिति । अतः स्वप्रकृत्यनुगुणं कालमनुसृतवानिति भावः ॥ १ ॥ परुषमेवाह--वसेदिति । सपत्नेन बाह्यशत्रुणा । मित्रप्रवादेन मित्रवदवभासमानेन इत्यर्थः । शत्रुसेविना शत्रुपक्षपातिना, सहजशत्रुणेत्यर्थः । शत्रुसर्पसहवासादपि सहजशत्रुसहवासः सुदूरं परिहर्तव्य इति भावः।अतस्त्वया अस्मान्नगरात् सद्यो गन्तव्यमिति द्योत्यते ॥ २ ॥ अत्र शत्रुसेवित्वे हेतून् त्रिभिर्दर्शयति–जानामी त्यादिभिः । सर्वलोकेषु सर्वजनेषु मध्ये । शीलं स्वभावम् । शीलमेवाह हृष्यन्तीति । अस्मद्व्यसनेन लब्धहर्षस्त्वमेवं गर्जसीति भावः ॥ ३ ॥ प्रधान मिति । ज्ञातयः । प्रधानं स्वजातिश्रेष्ठम् । साधनं कार्यसाधकम् । वैद्यं विद्वांसम् । प्राधान्यादिष्वेकैकगुणयोगेऽपि ज्ञातयोऽवमन्यन्ते, न बहुमन्यन्ते अवसरे परिभवन्ति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं ज्ञातीनां ज्ञातिषु व्यसने हर्षः उत्कर्षेऽसूया

शत्रुसेविना शत्रुपक्षपातिना ॥२॥३ ॥ साधनं कार्यसाधकम् । वैद्यं विद्वांसम् । अव मन्यन्ते परिभवन्ति च ॥४॥ नित्यम् इतरकालेषु व्यसनेष्वापत्सु च । आततायिनः

श्रूयन्ते हस्तिभिर्गीताः श्लोकाः पद्मवने क्वचित् । पाश हस्तान्नरान् दृष्ट्वा शृणु तान् गदतो मम ॥ ६ ॥ नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः । घोराः स्वार्थ प्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः॥७॥उपायमेते वक्ष्यन्ति ग्रहणे नात्र संशयः । कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ ८ ॥ विद्यते गोषु सम्पन्नं विद्यते ब्राह्मणे दमः। विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ज्ञातितो भयम् ॥ ९ ॥

चेति शीलद्वयमुक्तम् । अथ भयावहत्वरूपं शीलान्तरमाह—नित्यमिति । प्रतिच्छन्नहृदयाः गूढाभिप्रायाः । अत एव नित्यमन्योन्यसंहृष्टाः बहिः स्नेहवन्त इव स्थिताः। घोराः क्रूरकर्माणः । अत एव व्यसनेषु सत्सु आततायिनः द्रोह कारिणः । अतस्त्वमस्मासु व्यसने प्रहर्तुमिच्छसीति भावः ॥५॥ उक्तं ज्ञातीनां भयावहत्वं हस्तिगीतेन संवादयति—श्रूयन्त इत्यादिना । क्वचित्पद्मवने । पाशहस्तान् पाशाः गजग्रहणरज्जवः ते हस्तेषु येषां ते तथोक्तान् । स्वबन्धनोद्युक्तानिति यावत् । नरान् ज्ञातिगजगोप्तॄन् गजग्राहिपुरुषान् दृष्ट्वा हस्तिभिः गीताः पठिताः श्लोकाः श्रूयन्ते । वक्तृपरम्परया तान् श्लोकान् गदतः वदतः मम मत्तः शृणु॥६॥तानेव त्रीन् श्लोकानुपादत्ते—नाग्निरित्यादि । नः अस्माकम्। अग्निः आश्रयाशोऽपि न भयावहः । अन्यानि लोकविलक्षणानि अग्नितोऽपि क्षणान्नाशकराणि । शस्त्राणि आयुधानि च । न भयावहानि । पाशाः मरणादप्यतिदुस्सहपारवश्यक्लेशकराश्च न भयावहाः । किंतु घोराः निर्दयाः स्वार्थप्रयुक्ताः स्वप्रयोजनपराः ज्ञातयः भयावहाः । अग्न्यादिभ्योऽप्यधिकं ज्ञातिभ्यो भयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ उक्तं ज्ञातिभयातिरेकं सयुक्तिकमुपपादयति—उपायमिति । अस्माकं ग्रहणे एते ज्ञातिरूपा हस्तिनः उपायं वक्ष्यन्ति अत्र उपायकथने संशयो नास्ति । अतः कृत्स्नादग्न्यादिभयात् ज्ञातिभयं सुकष्टम् प्रकृष्टं भयमित्यर्थः, इदमस्माभिः विदितं ज्ञातं च ॥८॥ स्निग्धेषु ज्ञातिषु कुतो भयसम्भावनेत्याशङ्क्याह—विद्यत इति । गोसम्पत्त्याद्युपादानं दृष्टान्तार्थम् ।

द्रोहकारिणः॥५॥ उक्तं ज्ञातीनां भयावहत्वं हस्तिगीतामुखेन संवादयितुमाह—श्रूयन्त इति ॥ ६ ॥ नेति । स्वार्थप्रयुक्ताः स्वार्थपराः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सम्पन्नं सम्पत्तिः ॥ ९ ॥

ततो नेष्टमिदं सौम्य यदहं लोकसत्कृतः । ऐश्वर्यमभिजातश्च ज्ञातीनां मूर्ध्न्यवस्थितः ॥ १० ॥ यथा पुष्करपर्णेषु पतितास्तोयबिन्दवः । न श्लेषमुपगच्छन्ति तथाऽनार्येषु सङ्गतम् ॥११॥ यथा मधुकरस्तर्षाद्रसं विन्दन्न विद्यते । तथा त्वमपि तत्रैव तथाऽनार्येषु सौहृदम्॥१२॥ यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रजः । दूषयत्यात्मनो देहं तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १३ ॥

गेषु सम्पन्नं सम्पत्तिः । तद्धेतुत्वमित्यर्थः । विद्यते अस्ति । " विद सत्तायाम् " इति धातुः । दमः इन्द्रियनिग्रहः । चापल्यं चञ्चलत्वम् । ज्ञातितः ज्ञातिषु । भयं भयकरत्वम् ॥९॥ प्रधानं साधनमिति श्लोकोक्तं निदर्शयति–तत इति । अहं लोकसत्कृतः ऐश्वर्यम् अभिजातः प्राप्तः । रिपूणां मूर्ध्न्यवस्थितश्चेति यत् इदं ततः ज्ञातीनामसहिष्णुत्वात् तव नेष्टम्॥१०॥ रामानु०–सौम्येत्याक्षेपोक्तिः ॥१०॥ चिरं सह वसति विभीषणे कथमकार्यमाशङ्कसे इत्यपेक्षायामनार्यस्य चिरसंवासोऽप्रयोजक इत्याह–यथेति। पुष्करपर्णेषु पद्मपत्रेषु। पतितास्तोयबिन्दवः यथा श्लेषम् ऐक्यं नोपगच्छन्ति तथा अनार्येषु दुष्टेषु विषये। सङ्गतं सम्बन्धः। श्लेषं स्नेहबन्धं नोपयातीत्यर्थः ॥११॥ त्वदुपजीविनस्त्वयि कथं स्नेहबन्धाभाव इत्यत्राह–यथेति । यथा मधुकरः तर्षात् अभिलाषात् । रसं मकरन्दम् । विन्दन् पिबन् । तत्र रसाधारे पुष्पे । न विद्यते न तिष्ठति । रसप्रदानोपकारं जानन् तत्र न स्निह्यतीत्यर्थः । त्वमपि तथा मधुकर इव । अनार्येषु दुर्जनेषु सौहृदं तथा हि । उपजीव्यविषये न जायत इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥ रामानु०–यथेति । मधुकरः तर्षात् तृष्णातः रसं विन्दन् पिबन् तत्र रसाधारे यथा न सक्तो भवति त्वमपि तथैव । अनार्येषु सौहृदं तथा तथा खल्वित्यर्थः ॥ १२ ॥ तथापि कृतस्नेहः कुतोऽपलप्यते तत्राह–यथेति । अनार्येषु सौहृदं गजस्नानवत्तैरेव दुष्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ रामानु०–यथा पूर्वमिति।गजः पूर्वं स्नात्वा हस्तेन रजो गृह्य गृहीत्वा आत्मनो देहं यथा दूषयति अनार्येषु सौहृदं तथा तादृशम् । गजा इवानार्याः पूर्वं कृतं स्नेहं स्वयमेव नाशयन्तीत्यर्थः ॥१३॥

अहम् ऐश्वर्यमभिजातः प्राप्तः लोकसत्कृत इति यत् इदं ज्ञातीनामसह्यत्वात्तव नेष्टम् ॥ १० ॥ ११ ॥ तर्षात् अभिलाषात् । रसं मकरन्दं पिबन् तत्र रसाधारे कुसुमे न विद्यते न तिष्ठति । त्वमपि तथा मधुकर इव । अनार्येषु सङ्गतं तथा तादृशमित्यर्थः ॥ १२ ॥ यथेति । गजः पूर्वं स्नात्वा हस्तेन रजो गृह्य गृहीत्वा आत्मनो देहं यथा

यथा शरदि मेघानां सिञ्चतामपि गर्जताम् । न भवत्यम्बुसंक्लेदस्तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १४ ॥ अन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर । अस्मिन् मुहूर्ते न भवेत्त्वां तु धिक् कुलपांसनम् ॥ १५ ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषणः । उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ १६ ॥ अब्रवीच्च तदा वाक्यं जातक्रोधो विभीषणः । अन्तरिक्षगतः श्रीमान् भ्रातरं राक्षसाधिपम्॥ १७॥

दृष्टोऽपि स्नेहो न फलपर्यवसायीत्याह—यथेति । शरदि सिञ्चतां वर्षताम् मेघानां सम्बन्धी अम्बुसंक्लेदः अम्बुसेचनं यथा न भवति तथाऽनार्येषु सौहृदम् । शरन्मेघवर्षणवदनार्येषु सौहृदमनुपकारकमित्यर्थः ॥ १४ ॥ रामानु०—यथेति । शरदि सिञ्चतां जलं मुञ्चतां गर्जतां च मेघानां संबन्धी अम्बुसंक्लेदः भुवि सम्यगार्द्रताहेतुस्तोयधारा न भवति यथा । अनार्येषु सौहृदं तथा । शरदि मेघा इव अनार्याः आपातत उपकुर्वन्त इव प्रतीयमाना वस्तुतो नोपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं सामान्येन विनिन्द्य साक्षादपि निन्दति—अन्य इति । अन्यः अनुजादन्यः एवंविधम् अति परुषम् एतत्पूर्वोक्तं वाक्यं ब्रूयात् वदेच्चेत् अस्मिन्मुहूर्तेऽस्मिन् क्षण एव न भवेत् विनश्येत् । नाशयेयमिति यावत् । त्वां तु भ्रात्राभासं धिक् त्यक्ष्यामी त्यर्थः । कुलपांसनं राक्षसकुलावद्यकरम् ॥१५॥ इत्युक्त इति । न्यायवाद्यपि इति पूर्वोक्तरीत्या परुषमुक्तस्सन् उत्पपात सन्तप्तसिकतामयभूमिस्थित इव उद्गतः ॥ १६ ॥ एवमाकाशे उत्पतन्नपि पुनस्तस्मिन्ननुतापेन अपि नाम समुद्भवेत् समीची मतिरिति हितोपदेशे प्रावर्ततेत्याह—अब्रवीदिति । अन्तरिक्षगतः श्रीमान् । "परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च" इति समुत्थितस्य का नाम श्रीः ? उच्यते—प्रतिकूलनिवृत्तिपूर्वकानुकूलराम विषयाभिमुख्यश्रीसमेत इत्यर्थः ॥१७॥ रामानु०—अत्र श्रीशब्देन सापोधिकप्रतिकूल

गज इव अनार्याः पूर्वं कृतं स्नेहं दूषयति अनार्येषु सङ्गतं तथा तादृशम् । शरदि सिञ्चतां जललवान् मुञ्चतां मेघानां यथा स्वयमेव नाशयन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ आर्द्रीभावो न भवति, मेघा इव अनार्याः आपातत उपकुर्वन्त इव प्रतीयमाना अपि वस्तुतो नोपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १४–१६ ॥ अब्रवीदित्यादि—ज्येष्ठो मान्य इत्यन्ते

स त्वं भ्राताऽसि मे राजन् ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ १८ ॥ ज्येष्ठो मान्यः पितृसमो न च धर्मपथे स्थितः । इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्यनृतं तव ॥ १९ ॥ सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन । न गृह्णन्त्यकृतात्मानः कालस्य वशमागताः ॥ २० ॥ सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २१ ॥ बद्धं कालस्य पाशेन सर्वभूतापहारिणा । न नश्यन्तमुपेक्षेयं प्रदीप्तं शरणं यथा ॥२२॥ दीप्तपावकसङ्काशैः शितैः काञ्चनभूषणैः । न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं शरैः ॥२३॥ शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे । कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ २४ ॥ तन्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वाद्धितमिच्छता । आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम् २५ ॥

संबन्धपरित्यागपूर्वकानिरुपाधिकस्वामिसंबन्धावलम्बनरूपा श्रीरुच्यते ॥ १७ ॥ स त्वमित्यर्धमेकं वाक्यम् । स त्वं परुषवादी त्वम् । भ्रातासि प्रतिवक्तुमनर्होऽसि अतो यद्यदिच्छसि तद्वद ॥ १८ ॥ तर्हि किमर्थमुद्गतोऽसि प्रतिवचनाभावात् क्षमापि क्रियतां तत्राह—ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठस्त्वं पितृसमः मान्यः । किंतु धर्मपथे न स्थितोऽसि । अतस्त्वदुक्तमनृतं परुषं न क्षमामि न क्षमे ॥ १९ ॥ रामानु०—इदमिति । वसेत्सह सपत्नेनेत्यादिना यदुक्तं तादिदम् ॥ १९ ॥ स्ववाक्याश्रवणे निमित्तं सामान्यतो दर्शयति—सुनीतमिति । स्पष्टम् ॥ २० ॥ सुलभा इति । प्रियवादिन इत्युपलक्षणं प्रियश्रोतारश्च ॥ २१ ॥ तर्ह्यश्रोतारं प्रति किमर्थं वदसि ? तत्राह—बद्धमिति । सर्वभूतापहारिणा निर्दयेनेत्यर्थः । नोपेक्षेयम् नोपेक्षेय । शरणं गृहम् ॥ २२ ॥ दीप्तेति । स्पष्टम् ॥२३॥ शौर्यबलास्त्रशालिनो मे कुतो विपदाशङ्केत्यत्राह—शूरा इति । कालाभिपन्नाः मृत्युगृहीताः।सीदन्ति शीर्यन्ति। वालुकाः सिकताः ॥ २४ ॥ तदिति । मर्षयतु, भवानिति शेषः ॥ २५ ॥

वाक्यसमाप्तिः । न च धर्मपथे स्थित इति परशेषः । यतो न धर्मपथे स्थितः अतः इदं न क्षमामीति सम्बन्धः॥१७-१९॥ सुनीतं सुनिर्मितम् । उपेक्षेयम् उपेक्षेय । शरणं गृहम् ॥ २२-२४ ॥ मर्षयतु, भवानिति शेषः ॥ २५ ॥२६ ॥

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥२६॥
[नूनं न ते रावण कश्चिदस्ति रक्षोनिकायेषु सुहृत् सखा वा । हितोपदेशस्य स मन्त्रवक्ता यो वारयेत्त्वां स्वयमेव पापात् ॥] निवार्यमाणस्य मया हितैषिणा न रोचते ते वचनं निशाचर । परीतकाला हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः ॥१६॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ।
आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १ ॥

स्वस्तीत्यर्धम्॥२६॥ निवार्यमाणस्येति । स्पष्टम्॥२७॥रामानु०–परीतकालाः परीतः प्रत्यासन्न कालो मृत्युर्येषां ते तथोक्ताः ॥ २७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

एवमष्टभिः सर्गैः–" आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः ॥" इत्युक्तेषु शरणागत्यङ्गेषु प्रपित्सोर्विभीषणस्यानुकूल्यसङ्कल्प प्रातिकूल्यवर्जने दर्शिते । पुनः पुनरुपदेशादिना महाविश्वासो दर्शितः । अथ कार्पण्यप्रदर्शनपूर्वकं शरणागतिस्वरूपं दर्शयितुमुपक्रमते–इत्युक्त्वेत्यादिना। तत्र रावणेन तिरस्कारे सत्यस्य देश एवास्माभिस्त्याज्यः । परमधार्मिक श्रीरामाश्रयस्तु कर्तव्य इति धार्मिकस्य विभीषणस्य धर्मे मतिरासीदित्यृषिः प्रस्तौति–इतीति। इत्युक्त्वा "प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली" इति कर्तव्यसौकर्य

परीतकालाः परीतः प्रत्यासन्नः कालो येषां ते । यद्वा परीतः परिवृतः कालः मृत्युरिव अहिः तेन गतान्यायूंषि येषां ते तथोक्ताः ॥ २७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षोडशः सर्गः ॥ १६॥

एवं परावरज्ञो विभीषणः दुर्मानिना रावणेन धिक्कृतः तं परित्यज्य अन्तरिक्षस्थितः सन् रावणस्यानुकूलबुद्ध्युत्पत्तिप्रत्याशया पुनरपि हितोपदेशं कृत्वा तत्रापि रावणाभिमुखमनालोक्य तेन सह संसर्गायोग्यत्वं सम्यङ्निश्चित्य त्वरया श्रीरामं प्राप्तुकामः श्रीरामनिवासभूमिं प्राप्तवानित्याह–इत्युक्त्वेति । रावणानुजो विभीषणः

" यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणाः " इत्यकरणे प्रत्यवायं चोक्त्वा । परुषं सस्त्रीकजनसुखावहस्य मलयमारुतस्य विरहिणि दुःखकरत्ववद्विभीषणोदितं हितम् आश्रयदोषेण परुषम् । वाक्यं हितपरिपूर्णम् । उक्त्वा हितज्ञो भ्राता भ्रातरमापन्नं परितत्याजेत्यपयशो यावता शक्यं परिमार्ष्टुं तावत्पर्यन्तमुक्त्वा । परुषत्वे हेतुः रावणमिति । प्रबलदुर्बलविचारमन्तरेण सर्वरावकस्य शत्रुबलोपवर्णने परुषं भवत्येव । रावणानुजः रावणानुजत्वेऽपि सत्त्वोत्तरतया कथनीयं हितमुक्तवानित्यृषिः स्तौति । हितकथने ज्येष्ठभावोऽप्यप्रयोजकः । अत एवोक्तं मनुना–" पितॄनध्यापयामास शिशुराङ्गिरसः कविः । पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् । अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम् ॥ "इति । आजगाम रावणगोष्ठ्यां स्वस्य सम्बन्धाभावेन रामगोष्ठ्याः स्वगृहत्वेनाजगामेत्युक्तम्, न तु जगामेति । मुहूर्तेन "वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥ " इति न्यायेनाङ्गारनिकरपरिक्षिप्ते वर्त्मनि पदन्यासवत् रावणसदनावस्थित्यनर्हत्वं विगलितबन्धनरज्जोर्वत्सस्य मातुरूधःस्पर्शमन्तरेण मध्यदेशादर्शनवदतिवेगागमनं चोक्तम् । यत्र रामः रामापेक्षया तद्देशसम्बन्धस्य प्राप्यत्वमुक्तम्, "सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजोपमो गिरिः । यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने॥" इतिवत् । रामस्य लक्ष्मणो व्यावर्तक इति सलक्ष्मण इत्युक्तम् । यद्वा पुरुषकारसान्निध्यमनेनोच्यते । अनेन श्लोकेन भगवद्विमुखानां देशस्य त्याज्यत्वं तत्सम्बन्धिदेशस्य परमप्राप्यत्वं चोक्तम् । यद्वा " सा काशीति न चाकशीति " इत्याद्युक्तरीत्या भगवद्देशस्यापि भागवताभिमानाभावे परित्याज्यत्वाल्लक्ष्मणसान्निध्यमुक्तम् । ननु विश्रवःपितामहवरप्रदानविभवविदितनिखिलधर्मवृन्देन " विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः " इति तत्र तत्र धार्मिकतया प्रशंसितेन विभीषणेन " ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः" इति पितृवदनुवर्तनीयो ज्येष्ठभ्राता बाल्यात् प्रभृति परिपोषकश्च सन् रावणः सपदि सन्निहिते शत्रौ क्षुद्रबुद्धिनेव दूरं कथं परित्यक्तः? त्यजतु नाम कथंचित् । अथापि न युक्तमभिगन्तुं तस्य प्रहर्तारम् ।

यत्र सलक्ष्मणो रामः तत्राजगामेति सम्बन्धः । ननु " ज्येष्ठभ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मश्चेदत्र कारणम् ॥ " इति स्मृतेः ज्येष्ठभ्रातृत्वेन पितृसमं परित्यागानर्हं रावणं परित्यज्य रामसमीपगमनं विभीषणस्य विरुद्धमिति चेत्, सत्यम्; "गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य

अभिगच्छतु नाम नोचितमस्य स्थानमभिलषितुम् । अभिलषतु नाम नौपयिकमस्य वधोपायं निर्देष्टुम् । अत्र केचित्—रावणस्य निरवधिकदोष दूषितत्वात् " गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ " इति स्मरणाद्विभीषणेन त्यक्तो रावण इत्याहुः । त्र्यन्तगुरवस्तु पितामहवरप्रसादेन लब्धविज्ञानत्वाद्रामं सर्ववेदान्तवेद्यं सर्व लोकेश्वरभूतं सर्वलोकशरण्यं मुक्तप्राप्यं नारायणाख्यं परं ब्रह्म लोकानु जिघृक्षयाऽवतीर्णमिति निर्विचिकित्समवगच्छति । यथा मन्दोदरीप्रभृतयः । एवं तत्त्वज्ञानसम्पन्नस्य विशेषसामान्यधर्मप्राबल्यदौर्बल्यविवेकेन सामान्यधर्म परित्यागो विशेषधर्मपरिग्रहश्चोपपद्यते । ज्येष्ठभ्रात्रनुवर्तनं हि त्रैवार्गिकफलसाधन तया ज्येष्ठानुवर्तनद्वारा परमात्माराधने पर्यवसानस्य वक्तव्यत्वात् मोक्षपर्य वसानेऽपि परमात्मोपासनाङ्गत्वाच्च सामान्यधर्मः। रामानुवर्तनं तु साक्षात्परमात्म समाराधनत्वात् यज्ञादिधर्मसाध्यत्वेन प्रधानत्वाच्च विशेषधर्मः । उभयोश्चाप्य विरोधे सत्युभयमप्यनुवर्तनीयम् । विरोधे तु सामान्यधर्मं परित्यज्य विशेषधर्मो ऽनुवर्तनीयः । अतो विभीषणोऽपि इयन्तं कालं कृतं रावणानुवर्तनमपरित्यज्यैव मम रामानुवर्तनमपि किं सिद्ध्येदित्याशया तस्मै हितं पुनःपुनरुपदिदेश । एवमपि तस्यासुरप्रकृतितयाऽनपनोद्यं रामवैरमिति निश्चित्यातः परम् एतदनु वर्तने स्वात्मविनाशकं रामविषयकं वैरं मय्यपि स्यादिति भीतः सन् " वरं हुतवहज्वाला—" इत्यादिन्यायेनात्यन्तदुस्सहां तत्सङ्गतिं तत्याज । विशेषधर्मं रामानुवर्तनं चाङ्गीचकारेत्यतोऽयं परो धर्म एवेति कृतघ्नशङ्का दूरोत्सारिता । नाप्ययं राज्यकाङ्क्षया रामं शरणमुपजगाम तदपेक्षाया अदर्शनात् । तथाहि शरणागतिसमये " त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः " इत्यन्य विषयवैराग्यस्य तेन कण्ठरवेणोक्तत्वात् । पश्चाद्रामाय विज्ञापने क्रियमाणे "परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च । भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च॥" इति सर्वविधपुरुषार्थत्वेन त्वामेवाहमुपेयिवानिति कथनाच्च । " अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम् । राजानं त्वां करिष्यामि सत्य मेतत् ब्रवीमि ते॥"इत्यनाकाङ्क्षितराजत्वकरणोक्तिः कूलङ्कषरामप्रीतिसागरपरी वाहरूपानुषङ्गिकभोगप्रदानपरा । यथाहुः—" आयुरारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानु

परित्यागो विधीयते ॥ " इत्यादिना उत्पथप्रवृत्तस्य गुरोरपि परित्यागश्रवणात् उत्पथगामिनं सोपाधिकं गुरुं रावणं परित्यज्य निरुपाधिकाखिलजगद्गुरुं स्मृत

षङ्गिकान् । ददाति ध्यायतां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः ॥ " इति । अतो यदुक्तं हनुमता " राज्यं प्रार्थयमानस्तु बुद्धिपूर्वमिहागतः " इति । यच्च रामेणोक्तं " राज्यकाङ्क्षी विभीषणः " इति तत्सर्वं रामभक्त्याविलाशयस्य सुग्रीवस्य व्यामोहप्रशमनाय नीतिशास्त्रोक्तराजवृत्तान्तप्रदर्शनमात्रपरमिति मन्तव्यम् हनुमद्रामवाक्यस्य विभीषणवाक्यस्य चान्योन्यविरोधप्रसङ्गे " अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीयः " इति न्यायेन विभीषणवाक्यस्य प्राबल्यात् । अत एव " राजानं त्वां करिष्यामि " इति ब्रुवतो रामस्य प्रतिवचनमनुक्त्वा परिचरणमात्रमेव विभीषणः प्रार्थयामास "राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणे । करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम् ॥ " इति । तस्यानुमत्यभावेपि बलाद्राज्यस्वीकार उत्तरकाण्ड उक्तः—" यावत् प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै विभीषण । राक्षसेन्द्र महावीर्य लङ्कास्थस्त्वं धरिष्यसि । शापितस्त्वं सखित्वेन कार्यं ते मम शासनम् । प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ " इति । इत्थमनन्यप्रयोजनत्वादेवास्मै रामः कुलधनं श्रीरङ्गनाथं ददौ । धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य रामस्य नियोगेनावशिष्टां राक्षसजातिं सन्मार्गे प्रवर्तयितुं तस्य राज्याङ्गीकरणम् । इदमप्याज्ञानुविधायित्वात् कैङ्कर्यकोटावन्तर्भूतमिति विभीषणतात्पर्यम् । अतो यथावद्विदितधर्मो लक्ष्मणोऽपि "अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये । भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥ " इति सोपाधिकपितरं दशरथं परित्यज्य निरुपाधिकसकलविधबन्धुं राममेव " अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमकुतोभयम् । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥" इति रामपरिचरणमेव फलं प्रार्थयामास । " स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः" इति राघवं शरणमुपागतश्च । तथा विभीषणोऽपि सोपाधिकबन्धुं भ्रातरं परित्यज्य कैङ्कर्यापेक्षयैव सर्वविधसहजबन्धुं रामं शरणं गत इति बोध्यम् अत एव रामप्राप्त्यपेक्षया रावणपरित्यागवेलायामन्तरिक्षगतः श्रीमानिति प्रशंसितः ' स तु नागवरः श्रीमान् ' ' लक्ष्मणो लक्ष्मिसम्पन्नः ' इतिवत् । तस्मान्नाधर्मशङ्का विभीषणे । ननु यद्येवं तर्हि " ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया । तावुभौ मम नाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ । जीवन्नपि विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः । प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणः कृतः ॥ " इति मात्रेण सकलकलुषहरणप्रवीणश्रीरामनामधेयं कौसलेयं राममाजगामेति न दोषः॥ १॥

तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदाम् ।
गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः ॥ २ ॥
[स हि मेघाचलप्रख्यो महेन्द्रसमविक्रमः ।
सर्वायुधधरो वीरो दिव्याभरणभूषितः ॥
ये चाप्यनुचरास्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः ।
तेऽपि सर्वायुधोपेता भूषणैश्चापि भूषिताः ॥]

नागपाशबन्धनसमये स्वस्य राज्यनाशकृतनिर्वेदः कथमुपपद्यते इति चेत् ? न; तत्रापि प्रतिष्ठाशब्दस्य रामकैङ्कर्यपरत्वात् । नष्टराज्यमनोरथ इत्यत्रापि राज्यशब्दो "भवद्गतं मे राज्यं च" इत्युक्तकैङ्कर्यसाम्राज्यपरः । एतेन "राज्यं प्राप्स्यासि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र संशयः" इति सुग्रीववचनं तु तदाशयाज्ञान कृतमिति न कश्चिद्दोष इति प्राहुः । अत एव चतुरशीतौ वक्ष्यति विभीषणः— "यदाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् । तत्तथाऽनुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसम नन्तरम् ॥" इति ॥ १ ॥ रावणसमीपादुत्पतनसमय एव सुग्रीवादयो विभी षणमपश्यन्नित्याह—तमिति ।तं दवाग्नेर्निर्गत्य शीतलह्रदे पतितुमिवागच्छन्तम्। मेरुशिखराकारम् उन्नतत्वपीवरत्वरत्नबहुलत्वादिभिर्मेरुशिखरतुल्यम् । किञ्च प्रतिपक्षत्यागलाभेन स्थिरतया स्थितत्वं प्रकाशमानत्वं पारतन्त्र्यज्ञापकत्वम्, तेन रामस्य शृङ्गलाभः रावणस्य शृङ्गभङ्गश्चोच्यते । दीप्तामिव शत ह्रदाम् तेजिष्ठत्वगगनसञ्चाराभ्यां विद्युद्दृष्टान्तः। रामभक्ता वानरा नास्मान् प्रवेश यिष्यन्तीति कम्पः, अप्रवेशे जीवनं न सिद्ध्यतीति त्वरा चेत्येतद्द्वयं तेन गम्यते । गगनस्थमिति । दूरत एव ददृशुरिति भावः ॥ २ ॥ तनि०—गगनस्थं रावणगोष्ठीतो निर्गमनसमय एव ददृशुः । महीस्थाः भूमौ परितो रक्षणनियुक्ता आकाशस्थ मपि ददृशुरिति जागरूकत्वातिरेकः । यद्वा महीस्थाः तत्र तत्र वृक्षादिषु स्थिताः सर्वे तदात्व एव गगनस्थं दृष्ट्वा रामं पर्यवारयन्।वानराधिपाः अत्यन्तं सावधानतया विद्यमानत्वा द्वानरानपि ऋषिः स्तौति वानराधिपा इति । ददृशुः एको दृष्ट्वा अन्यस्मै न दर्शित वान् किंतु युगपदेव सर्वे ददृशुः । अनेन न केवलं प्रतिकूलसमूहान्निर्गमनमेव विभी षणस्य प्रयोजनम् किंतु अनुकूलकटाक्षविषयत्वं लब्धमित्युक्तम् ॥ २ ॥

तमिति । मेरुशिखराकारमिति उन्नतत्वपीवरत्वरत्नबहुलत्वादिभिर्मेरुशिखर

तमात्मपञ्चमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः ।
वानरैः सह दुर्धर्षश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ॥ ३ ॥
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु वानरांस्तानुवाच ह ।
हनुमत्प्रमुखान् सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ४ ॥

अथ सुग्रीवो लङ्कापुरीदेशादागमनमायुधसन्नाहं च दृष्ट्वा प्रहर्तुमेवागच्छतीति विचार्य तमर्थं वानरैः सह चिन्तयामासेत्याह—तमिति । तम् अत्यन्ताभिनिवेशेन शीघ्रमागतम् । आत्मपञ्चमम् आत्मना पञ्चत्वसङ्ख्यापूरकमित्यर्थः । अनलशरभ संपातिप्रघसनामभिश्चतुर्भी राक्षसैर्युक्तमिति यावत् । अनलादिगतसङ्ख्यापूरण एव विभीषणस्य प्राधान्यमुक्तम् । रामविषयप्रेमास्पदत्वं तु समानम् । सुग्रीवः गगनस्थदर्शनार्थं शीघ्रं शिर उन्नम्य दर्शनेन तात्कालिकग्रीवासौन्दर्यमृषिः स्तौति । वानराधिपः । शीघ्रमुत्थाय दर्शनं वानरसेनाया अपि स्वस्यैव रक्षकत्वेन रामविषयप्रीतेश्च 'राघवार्थे पराक्रान्ताः' इत्युक्तेभ्यो वानरेभ्योऽपि स्वस्यैव निरवधिकप्रीतिमत्ताज्ञापकत्वेन च । दुर्धर्षः शरणागतस्यापि पश्चादाकृष्टपाद त्वापादकत्वेन अनभिभवनीयः स्थितः । बुद्धिमान् वानरैः सह चिन्तयामास । स्वयं समर्थत्वेऽपि तानप्यनुसृत्य चिन्तनं कार्यगौरवात् । चारो वा शत्रुर्वेति चिन्तयामास । आगमनमुखविकासादिना निर्दुष्टत्वनिश्चयेऽपि रामविषयप्रेम पारवश्येन चिन्तितवानिति बुद्धेः प्राशस्त्यम् ॥ ३ ॥ विभीषणे सपरिकरे सविधस्थे मन्त्रविलम्बो न युक्त इति झटिति मनसा निश्चित्य सचिवादीन् प्रति निर्णीतमाह—चिन्तयित्वेति । चिन्ताया निर्णयान्तत्वादत्र चिन्तयित्वेति निर्णय वाची । नायं चारो नापि दूतः अपितु बाधक एवेति निश्चित्य ॥ ४ ॥

तनि०—मुहूर्तम् अल्पकालेन । रावणः उत्तरकूले अनावृते स्थितं रामं शीघ्रं हत्वा आगन्तव्यमिति प्रेषितवान् मन्त्रेण विलम्बे कृतेऽयमतिशेत इति झटिति निश्चितवान् । तुशब्दः निश्चयानन्तरं पूर्वावस्थापेक्षया वैलक्षण्यं द्योतयति । तानुवाच प्रेमपरवशानुवाच । ह स्वामिपरिकरसमवायप्रकार आश्चर्यकर इति ऋषिरभिनन्दति हेति । हनुमत्प्रमुखान् । गौरवकाले जाम्बवत्प्रमुखानिति वक्तव्यम् । मन्त्रविचारकाले तु बुद्धिमत्त्वप्राधान्यात् हनुमत्प्रमुखानित्युक्तिः । सर्वान् । रामविषयप्रेमातिशयः सर्वेषामविशेष इति सर्वा दृष्टान्तः । नेदिष्ठत्वगगनसञ्चाराभ्यां शतह्रदादृष्टान्तः ॥ २ ॥ आत्मपञ्चमम् आत्मना पञ्चमं पञ्चसङ्ख्यापूरकम् ॥ ३-७ ॥

एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः । राक्षसोऽभ्येति पश्यध्वमस्मान् हन्तुं न संशयः ॥ ५ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः । सालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ६ ॥ शीघ्रं व्यादिश नो राजन् वधायैषां दुरात्मनाम् । निपतन्तु हताश्चैते धरण्यामल्पतेजसः॥७॥

इत्युक्तिः । इदं वचनम् । अर्थमन्तरेणापि वचनसन्निवेशस्य श्रुतिप्रियत्वमभिनन्दति ऋषिः । उत्तमं सर्वोत्कृष्टम् ॥ ४ ॥ स्वनिर्णीतार्थमाह-एष इति । एषः बाधकतैकान्तक्रौर्यसम्पन्नः । सर्वायुधोपेतः मनःस्थितक्रौर्यानुकूलहिंसापरिकरसंपूर्णः । अनुकूलस्य प्रतिकूलतानिश्चयवत् रामविषयप्रेमान्धतया एकायुधस्य बहुत्व निश्चयः । एकायुधग्रहणचातुर्यदर्शनेन सर्वायुधग्रहणेष्वपि नैपुण्यं ज्ञायत इति वा तथोक्तम् । स्वामिपीडने ब्रह्मास्त्रसदृशशरणागतिरेतस्य हस्ते विद्यत इति वा । उत्पपात गदापाणिरित्यत्र सर्वायुधोपलक्षणमित्यन्ये । राक्षसः सर्पजाति रितिवत् क्रौर्यातिशयोक्तिः। पश्यध्वं पश्यत । अस्मान् हन्तुम् । अस्मासु कस्य चिद्धनने हि शेषं जीविष्यति मूलभूतरामहनने सर्वविनाश इति बहुवचनार्थः ॥ ५॥वानराश्च सुग्रीववाक्यानुसारेणोद्योगं चक्रुरित्याह-सुग्रीवस्येत्यादिश्लोक द्वयेन । अल्पतेजस इति । अस्मद्बलस्य गजकवलप्राया इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तनि०-सुग्रीवस्य साहसकृत्यनिर्वाहकस्य । वचः श्रुत्वा अनुमतिं लब्ध्वा । सालानुद्यम्य शैलांश्च शैलवृक्षतारतम्यानादरेण सहसा हस्तसुलभान् स्वीकृत्य ।आदरातिशयेन प्रत्येकमुभयपरिकरत्वमुक्तम्,रामकैङ्कर्यानुकूलवृत्तेर्लक्ष्मणस्य युगपच्छत्रचामरग्रहणवत्। राक्षसहननं हि रामकैङ्कर्यम् । इदं वचनं स्वशेषत्वसिद्धये सुग्रीवानुमतिमप्यनवेक्ष्य तेषां वधनिश्चयोपपादकं वचनमब्रुवन् । गुणप्रधानभावमौचित्यं वाऽनपेक्ष्य सर्वे अब्रुवन् । अस्वतन्त्राणामनुमतिविलम्बे स्वतन्त्रप्रहारे च पारतन्त्र्यहानिः स्यात् सा यथा न भवति तथा शीघ्रमाज्ञापय । नः वधोद्युक्तानस्मान् । वधोद्युक्ता यूयं किं ममानुमत्ये त्यत्राह-राजन्निति । राजाज्ञा खल्वनुवर्तनीयेति भावः । वधाय गृहीत्वा बद्धाश्चेदत्र स्थित्वा कथंचिदनर्थं कुर्युः अतो वधायैवानुमतिर्देया । एषां दुरात्मनाम् आकारेणैव दौरात्म्यं दृश्यते खलु। निपतन्तु हताः सर्वे हताः पतन्तु । यथा पुनराकाशं नोत्पतन्ति तथा भूमावेव निपातयिष्याम इति भावः । युद्धे जयाजयौ पाक्षिकावित्यत आह अल्पतेजसः अल्पबलाः । अस्मद्बलस्य गजकवलप्राया इति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेषां सम्भाषमाणानामन्योन्यं स विभीषणः ।
उत्तरं तीरमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ ८ ॥
उवाच च महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् ।
सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य सर्वान् वानरयूथपान् ॥ ९ ॥

तेषामिति । अनादरे चेयं षष्ठी । वदन्तु नामैते वानरा यत् किंचित्, सर्वज्ञः परमकारुणिकः सर्वलोकशरण्यो रामो मामवश्यं रक्षिष्यत्येवेति महाविश्वासेन तेषामन्योन्यभाषणमनादृत्य प्रहरणोद्यतानामपि तेषामाभिमुख्येनाजगाम। आगत्यापि निर्विशङ्कः सन् सर्वेषामात्मानं प्रकाशयन्नाकाशे एव स्थितवानित्यर्थः । अत्र खस्थो व्यतिष्ठतेति द्विः प्रयोगो निर्भयत्वेन निष्कम्पावस्थानसूचनार्थः ॥ ८ ॥ अथ पुरुषकारलेशमनपेक्ष्य सर्वानपि प्रतिबन्धिनो निवार्य मां रक्षिष्यतीति महाविश्वासशाल्यपि विभीषणः सहसा रामं शरणं नोपजगाम । किंतु दूरत एव स्थितः प्रातिकूल्यप्रवृत्तानेव सुग्रीवादीन् पुरुषकारभूतान् कृत्वोवाचेत्याह–उवाच चेति । उवाच च चकारेण स्वीकारे स्वागमनमेव पर्याप्तम्, वचनमप्युक्तवान् । पद्भ्यामाभिगमाच्चेत्यागमनमपि भारायेति मन्यमानस्य तदुपरि वाक्यं क्षते क्षारवत् । महाप्राज्ञ इत्यनेनान्तरङ्गपुरुषकारेणैव कृपालुरपि राजा शरणमुपगन्तव्य इति परिज्ञानं वानराणां मत्प्रतिकूलसंरम्भोऽपि न मद्द्वेषकृतः किंतु रामभक्तिप्रकर्षकारितः । अतो गुण एवायमिति जानन्, यदि रामपरिचारका एते नाङ्गीकुर्युः किं रामाङ्गीकारेण ? अतो रामाङ्गीकारादप्येतदन्तर्भाव एव मम पुरुषार्थ इति ज्ञानं च विवक्षितम् । स्वरेण महतेति । पुरुषकारभूतानां सर्वेषां सर्वलोकशरण्यस्य च स्वार्तरवश्रवणाय महास्वर

तेषामित्यनादरे षष्ठी । वानरा यत् किमपि वदन्तु नाम सर्वज्ञः परमकारुणिकः सर्वलोकशरण्यश्च श्रीरामोऽवश्यं मां रक्षिष्यत्येवेति महाविश्वासेन तेषामन्योन्यभाषणमप्यनादृत्य प्रहरणोद्युक्तानामपि तेषामाभिमुख्येनाभिजगाम । आगम्यापि निर्विशङ्कस्सन् सर्वेषामात्मानं प्रकाशयन् आकाश एव स्थितवानित्यर्थः। अत्र खस्थ एव व्यतिष्ठतेति तिष्ठतेर्द्विः प्रयोगः निर्भयत्वेन निष्कम्पावस्थानसूचनार्थः ॥ ८ ॥ एते वानरा मदीयमभिप्रायमविज्ञायासौ रावणसम्बन्धीति योद्धुमुद्युञ्जन्ते।रामसमाश्रयणमेतेभ्यो निवेद्य एतत्पुरुषकारमुखेनैव रामलक्ष्मणौ समाश्रयिष्यामीत्यभिप्रेत्याब्रवीदित्याह–उवाचेति । महाप्राज्ञ इत्यनेन अन्तरङ्गपुरुषपुरुषकारेणैव कृपालुरपि राजा शरणमुपगन्तव्य इति परिज्ञानम्, वानराणां मत्प्रातिकूलसंरम्भोऽपि न मद्द्वेषकृतः किन्तु

रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः ।
तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ १० ॥
तेन सीता जनस्थानाद्धृता हत्वा जटायुषम् ।
रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ ११ ॥

प्रयोगः । रामविषये चैवंविधार्तरवोच्चारणं भाग्याधिकस्यैवेति विवक्षया महा नित्युक्तिः । यथोक्तं लक्ष्मीतन्त्रे–" आकिञ्चन्यैकशरणाः केचिद्भाग्याधिकाः पुनः । मामेव शरणं प्राप्य मामेवान्ते समश्नुते" इति॥९॥ अत्र प्रथमं स्वदोषान् पुरस्करोति–रावण इति । रावणं लोकरावणमिति न्यायेन रावयतीति व्युत्पत्ति संभवान्नामैव क्रूरमित्यर्थः । न केवलं नामैव क्रूरम्, व्यापारोऽपि नृशंस इत्याह दुर्वृत्त इति । जातिरपि तथाविधेत्याह राक्षस इति । न केवलं स्वयमेव क्रूरः क्रूरानेकपरिकरसमवेतश्चेत्याह–राक्षसेश्वरः इति । रावणस्यैवंविधत्वे तव किमायातमित्यत्राह–तस्याहमिति । यद्यहमग्रजः स्यां तर्हि तदाज्ञाननुवर्तित्वेन धनदवत्तद्दोषैर्न लिप्येयम् । अनुजत्वेन तन्मनीषिताः सर्वे दोषास्तदाज्ञया मया कृता इति भावः॥१०॥ राघवस्य तु प्रियापहारनिरोधादिभिः समाश्रितहननाच्च विशेषतस्तेनापकृतमित्याह–तेनेति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥ तनि०–पूर्वोक्तदोषाः प्रायश्चित्तनिवर्त्याः । न क्षमामीत्युक्तभागवतापचारोऽप्यस्तीत्याह–तेनेति । तेन उक्तसकल दोषवता । हृता ' अनन्या राघवेणाहम् । जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ' इत्याद्युक्तरीत्या राम

श्रीरामभद्रभक्तिप्रकर्षपारवश्यकारितः, अतो गुण एवायमिति ज्ञानम्, यदि श्रीराम परिचारका एते नाङ्गीकुर्युः तदा किं रामाङ्गीकारेण? रामाङ्गीकारादप्येतदङ्गीकार एव मम पुरुषार्थ इति ज्ञानं च विवक्षितम् । स्वरेण महतेति पुरुषकारभूतानां सर्वेषां सर्वलोकशरण्यस्य चार्तरव श्रवणाय महास्वरप्रयोगः । महान् तत्र महत्त्वमौपाधिक सम्बन्धपरित्यागपूर्वकनिरुपाधिक स्वामिसमाश्रयणान्मुख्यकृतम् । " रावणो नाम दुर्वृत्तः " इत्यारभ्य 'विभीषणमुपस्थितम्" इत्यन्तेन प्रकरणेन "आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा । आत्म निक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः । " इति भगवच्छास्त्रोक्ता षडङ्गा शरणागतिः प्रदर्शिता ॥९॥ रावणः रावयतीति व्युत्पत्त्या नाम्नैव लोककण्टकत्वं द्योत्यते । दुर्वृत्त इत्यनेन कृत्याकरणाकृत्यकरणरूपदोषवत्त्वमुच्यते । राक्षस इत्यनेन जात्या क्रौर्य मुच्यते । राक्षसेश्वर इत्यनेन भृत्यसम्बन्धप्रयुक्तदोषवत्त्वमुच्यते । तस्याहमनुजो भ्रातेत्यनेन स्वस्य रावणसम्बन्धनिबन्धनदोषवत्त्वमुक्तं भवति । अनेन " उपायेनैव

तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् ।
साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ १२ ॥
स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः ।
उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौषधम् ॥ १३ ॥

विश्लेषानर्हा हृता । सीता गर्भवासादिक्लेशाभावेन परमपदादजहत्स्वभावतया अत्यन्त सौकुमार्या । जनस्थानात् पुष्पापचयादिभोगानामेकान्तस्थानतया अयोध्यात उत्कृष्टत्वेन सम्मतात् । जटायुषं हत्वा 'मम प्राणा हि' इत्युक्तरीत्याऽत्यन्ताभिमतं जटायुषमवधीत् । यदि सीतया सह जटायुषमपि कारागारे निवेशितवान् तदा मोचनं स्यात् । तथा न कृतम् । स्वस्य सपरिवारस्य विनाशार्थमेवं कृतवान् । रुद्धा च प्रमादाद्धरणेऽपि पश्चात्तापेन पुनर्न त्यक्ता किंतूच्छ्वासनिश्वासासञ्चारस्थले रुद्धा । विवशा न्यस्तपाणिपादाचलने रामविश्लेषदुःखेन आश्वासकान्तराभावेन च स्वबलहानिं प्रकाशयन्ती स्थिता । रामभोगन परम्परया हृष्टामेतादृशावस्थाविशिष्टां कृतवान् । राक्षसीभिः सुरक्षिता विकृतभयंकरवेषवचोभिरेकाक्ष्येककर्णीप्रभृतिभिः आश्वासकनवव्याकरणपण्डितस्यापि यथा न प्रवेशस्तथा रक्षिता ॥ ११ ॥ अस्त्वेवं ततः किमित्यत्राह—तमिति । हेतुभिर्वाक्यैः हेतुप्रतिपादकैर्वाक्यैः । न्यदर्शयम् अबोधयम् । बोधितमेवार्थमाह साध्विति । निर्यात्यतां प्रत्यर्प्यताम् ॥ १२ ॥ तनि०—सीताहरणसमकालमेवागमनं ममोचितं तथा अकृत्वा तस्य हितं वक्तुं विलम्बितोऽहमेव पापीयानित्याह—तमहमिति । तमुक्तद्रोहयुक्तम् अहं पापिष्ठं ज्ञात्वापि हितवक्ता विविधैः सामादिभिर्वाक्यैः पूर्णार्थैः हेतुभिः खरवधादिभिर्लिङ्गैरबोधयं सुप्तमिव प्राबोधयम् । बोधितमर्थमाह साधु निर्यात्यतां सीतेति । निर्यातनं प्रतिदानम् । साधु अनुतापाकिञ्चन्यादिप्रदर्शनेन । सीता रामाय, तदीय एव वस्तुनि तस्मै दत्तेऽपि स्वकीयं दत्तमिति मन्वानाय । पुनः पुनः तस्येच्छाभावेऽपि मद्वचः कुर्यादिति प्रत्याशया प्रलपितम् ॥ १२ ॥ स चेति । विपरीतः मुमूर्षुः ॥ १३ ॥

सिद्ध्यन्ति ह्युपाया विविधास्तथा । इति या गर्वहानिस्तदैन्यं कार्पण्यमुच्यते ॥" इत्युक्तगर्वहानिलक्षणंकार्पण्यरूपमङ्गं प्रदर्शितम् ॥ १०॥११ ॥ तमहमिति । हेतुभिः हेतुमद्भिः । न्यदर्शयं न्यबोधयम् । बोधितार्थमेवाह साध्विति । निर्यात्यतां प्रत्यर्प्यताम् । अनेन " चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगवद्वपुः । ततस्तदानुकूल्यं मे कर्तव्यमिति निश्चयः॥" इत्युक्तमानुकूल्यसङ्कल्परूपमङ्गं प्रदर्शितम् ॥१२॥ स चेति ।

सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः ।
त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ १४ ॥
सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ।
निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥ १५ ॥

एवमीश्वरस्य निर्हेतुककरुणाकृतेन रावणावमानेन प्रयोजनान्तरवैमुख्यं जातम् । ततश्च परमपुरुषार्थभूतरामप्राप्त्यर्थं राममेव शरणमुपगतोऽस्मीत्याह—सोऽहमिति । अत्र पुत्रान् दारानिति ' परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च ' इति वक्ष्यमाणानां लङ्काराज्यादीनामुपलक्षणम् । अत्र फलान्तरानिर्देशात् ' राक्षसानां वधे साह्यम् ' इत्यादिवचनस्य स्वेनैव वक्ष्यमाणत्वाच्च रामपरिचरणस्यैव फलत्वपक्षो युक्तः ॥ १४ ॥ एवं शरण्यस्य विज्ञाप्यमर्थमुक्त्वा तद्विज्ञापनाय पुरुषकारभूतान् प्रार्थयते—सर्वलोकशरण्यायेति । शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । " तत्र साधुः " इति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति निरुक्तिः । अनालोचितकुलविद्यावृत्तादिविशेषाशेषलोकशरण्यायेत्यर्थः । अतः सञ्चितविविधापराधस्य रावणस्यापि युष्माकमिवात्रांशोऽस्ति किमुत तत्सम्बन्धिनः । परंतु रुच्यभावादेव स स्वांशं न लब्धवान् । मम त्वाभिमुख्येनागतस्य दुरपनोदोऽंशलाभ इति भावः । अत्र शरण्याङ्गभूतं सुलभत्वपरत्वरूपं गुणद्वयं प्राधान्येन दर्शयति राघवाय महात्मन इति । सुलभत्वेप्यनिष्टानां लोष्टानाम् उत्कर्षेप्यसुलभानां मेरुप्रभृतीनां चानुपादेयत्वादुभयमप्यपेक्षितम् । 'यत्तदनिर्देश्यम् ' इत्यादिवेदान्तगोचरस्य परब्रह्मणः सकलमनुजतिर्यङ्नयनसाक्षात्कारक्षममनुजावतारात् केयमन्या सौलभ्यकाष्ठेति भावः । महात्मने एवमवतारेप्यजहत्स्वभावतया निखिलहेयप्रत्यनीकत्वे सति ज्ञानशक्त्याद्यनन्तकल्याण

विपरीतः मुमूर्षुः ॥ १३ ॥ दासवच्चावमानित इत्यनेन ईश्वरस्य निर्हेतुककरुणापरिपाकभूतेनैव रावणावमानेन प्रयोजनान्तरवैमुख्यं जातम् । ततश्च परमपुरुषार्थरूपरामप्राप्त्यर्थं राममेव शरणमुपगतोस्मीत्याह—त्यक्त्वेति । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्चेत्यनेन प्रातिकूल्यवर्जनरूपमङ्गं प्रदर्शितम् । राघवं शरणं गत इत्यनेन आत्मनिक्षेपरूपमङ्गं प्रदर्शितम् ॥ १४ ॥ सर्वलोकशरण्याय अधिकारिभेदमन्तरेण सुरनरवानरतिर्यक्स्थावरान्तानां सर्वेषां समाश्रयणीयाय राघवाय । " अन्येऽपि सन्त्येव नृपाः पृथिव्यां मान्धातुरेते तनयाः प्रसूताः । किन्त्वर्थिनामर्थितदानदीक्षाकृतव्रतश्लाघ्यमिदं कुलं तत ॥ " इत्यादिवचनैः प्रसिद्धवैभवे रघुवंशे अवतीर्णाय । अनेन अर्थिनां

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः ।
लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ।
चतुर्भिः सह रक्षोभिर्भवन्तं शरणं गतः ॥ १७ ॥

गुणैकतानाय। निवेदयत अत्र प्रत्यक्षस्य स्वागमनस्य निवेदने प्रयोजनाभावात् स्वापराधपरिपूर्तिः इहामुत्रफलभोगविरागः शरणागतिलक्षणानिरपायोपाय परिग्रहः रामकैङ्कर्याभिलाषः तत्परिचारकान्तर्भावश्चेत्येतेऽर्था विज्ञापनीया इत्यर्थः । क्षिप्रमित्यनेन यावच्छरण्यः स्वयमेव परिग्रहीष्यति ततः पूर्वमेव विज्ञापनेन युष्माभिः सुहृत्कार्यमाचरणीयमिति भावः । विभीषणम् रावणवन्नाहं प्रतिकूलः किन्तु 'विभीषणस्तु धर्मात्मा' इत्यनुकूल एव । उपस्थितम् अति हीनस्याप्युपगमनमेव हि रामाङ्गीकारे बीजमिति भावः ॥ १५ ॥ अथ सुग्रीवो रामप्रेमातिशयजनिताद्व्यामोहात् 'अतिस्नेहः पापशङ्की' इति न्यायेन तस्य सर्वशक्तित्वमपि विस्मृत्य शरणागतवत्सलो रामः शरणागतिशब्दश्रवणमात्रेण गूढहृदयमेनं परिगृह्णीयात् ॥१६॥ ततः क्रूरहृदयोऽयं रामे किमिव पापमाचरे दित्यस्थानभयशङ्काव्याकुलितः शीघ्रं रामसमीपं गत्वा स्वसमानहृदयं

प्रार्थनावैफल्यं नास्तीति द्योतितम्। महात्मने परमात्मने। मां राममेव सर्वविधबन्धुत्वेन आश्रितम् । क्षिप्रं क्षिप्रमित्यनेन शीतलसुरभिसलिलं पद्माकरं दृष्टवतस्तृषितस्येव विलम्बासहत्वं द्योत्यते । निवेदयत विज्ञापयत । "वाचा धर्ममवाप्नुहि" इति न्यायेन अक्लेशेन भवतां महानुपकारः सेत्स्यतीति भावः । सर्वलोकशरण्यायेत्यनेन श्लोकेन "अप्रार्थितो न गोपायेदिति तत्प्रार्थनामतिः । गोपायिता भवत्येवं गोप्तृत्व वरणं स्मृतम् ॥" इत्युक्तं गोप्तृत्ववरणरूपमङ्गं प्रदर्शितम् । उपस्थितं समीपं प्राप्य स्थितम् । अनेन "रक्षिष्यत्यनुकूलान्न इत्येवं सुदृढा मतिः । स विश्वासो भवेच्चात्र सर्वदुष्कृतिनाशनः॥" इत्युक्तं विश्वासरूपमङ्गं प्रदर्शितम् । ननु इक्ष्वाकुवंशस्य राज्ञो रामभद्रस्य सर्वलोकशरण्यत्वं परत्वं च विभीषणेन कथमुक्तमिति चेत् ? उच्यते— "परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् । या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रयेषु च। सा सा भवतु धर्मिष्ठा तं तं धर्मं च पालयेत्॥" इति प्रार्थितेन ब्रह्मणा—"धर्मिष्ठत्वं तथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति ।" इति दत्तवरत्वेन रामं सकलजगद्रक्षणार्थमिक्ष्वाकुवंशे ऽवतीर्णं परमधर्मरूपं परमपुरुषं नारायणं ज्ञात्वा तथोक्तवानिति सर्वं समञ्जसम्॥१५॥ क्रूरहृदयोऽयमस्मासु पापमाचरेदतो विभीषणो न ग्राह्य इति सुग्रीवः श्रीरामाय विज्ञापयामासेत्याह-एतत्त्वित्यादिना । लघुविक्रमः शीघ्रगमनः । संरब्धं त्वरितो

मन्त्रे व्यूहे नये चारे युक्तो भवितुमर्हसि । वानराणां च भद्रन्ते परेषां च परन्तप ॥ १८ ॥ अन्तर्धानगता ह्येते राक्षसाः कामरूपिणः । शूराश्च निकृतिज्ञाश्च तेषु जातु न विश्वसेत् ॥ १९ ॥ प्रणिधी राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य भवेदयम् । अनुप्रविश्य सोऽस्मासु भेदं कुर्यान्न संशयः ॥ २० ॥ अथवा स्वयमेवैष छिद्रमासाद्य बुद्धिमान् । अनुप्रविश्य विश्वस्ते कदाचित् प्रहरेदपि ॥ २१ ॥ मित्राटवीबलं चैव मौलं भृत्यबलं तथा । सर्वमेतद्बलं ग्राह्यं वर्जयित्वा द्विषद्बलम् ॥ २२ ॥

लक्ष्मणमपि सहायीकृत्य विभीषणो निग्राह्य इति विज्ञापयामासेत्याह–एतदिति । तुशब्देन पूर्वोक्तविशेष उच्यते । लघुविक्रमः शीघ्रगमनः । संरब्धं प्रेमभरात् त्वरितोदिताक्षरम् ॥१७॥ मन्त्र इति । मन्त्रः कार्याकार्यविचारः । व्यूहः सेनास्कन्दनिवेशः । नयः विचार्य निश्चितानामुपायानां स्वस्वविषये प्रयोगः । चारः गूढप्रेषणम् । वानराणां परेषां राक्षसानां च मन्त्रादिषु विषये युक्तः अवहितः । भवितुमर्हसि, वानराणां मन्त्रादीन् प्रयोजय । शत्रूणां मन्त्रादींस्तु सम्यक् जानीहि । एवं सति तव भद्रं भविष्यतीत्यर्थः॥१८॥ अस्त्वेवम्, ततः किमित्याशङ्क्य प्रकृतं विज्ञापयति–अन्तर्धानेति । अन्तर्धानगताः अदृश्यचारिणः । निकृतिज्ञाः कपटोपायवेदिनः ॥ १९ ॥ विश्वासे वा किमयं करिष्यतीत्याशङ्क्य भेदं दण्डं वा करिष्यतीत्याह–प्रणिधिरिति । प्रणिधिः चारः । "यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः । चारश्च गूढपुरुषः" इत्यमरः । भेदं मित्रभेदम् ॥ २० ॥ अथवेति । अपिः सम्भावनायाम् ॥ २१ ॥ शत्रुसकाशादागतस्यास्य परिग्रहे शत्रोर्बलक्षयः अस्माकं बलवृद्धिश्च स्यात्

दिताक्षरं यथा तथा ॥ १६ ॥ १७ ॥ मन्त्र इति । एतेषु विषयसप्तमी । मन्त्रे कार्याकार्यविचारे । व्यूहे सेनानिवेशे । नये विचार्य विनिश्चितानामुपायानां तत्तद्विषयप्रयोगे । चारे गूढपुरुषप्रेषणे । वानराणां परेषां राक्षसानां च मन्त्रादिषु विषये युक्तोऽवहितो भवितुमर्हसि । वानराणां मन्त्रादीन् प्रयोजय, शत्रूणां मन्त्रादीन् चारमुखेन सम्यग् जानीहि । एवं सति ते भद्रं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ अन्तर्धानगता अदृश्यसञ्चारस्वभावाः । निकृतिज्ञाः गूढविप्रियकरणाभिज्ञाः॥१९॥प्रणिधिः चारः॥२०॥२१॥ शत्रुकुलादागतस्यास्य परिग्रहे शत्रोर्बलस्य क्षयः, अस्माकं बलवृद्धिश्च स्यादित्याशङ्क्य

प्रकृत्या राक्षसेन्द्रस्य भ्राताऽमित्रस्य ते प्रभो। आगतश्च रिपोः पक्षात् कथमस्मिन् हि विश्वसेत् ॥ २३ ॥ रावणेन प्रणिहितं तमवेहि विभीषणम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ २४ ॥ राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या सन्दिष्टोऽयमुपागतः । प्रहर्तुं मायया च्छन्नो विश्वस्ते त्वयि राघव ॥२५॥ प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राज्ञः शत्रुरतर्कितः । निहन्यादन्तरं लब्ध्वा उलूक इव वायसान् ॥२६॥

इत्याशङ्क्य द्विषद्बलव्यतिरिक्तमेव बलं ग्राह्यमित्याह–मित्रेति । मित्रबलं मित्रसम्बन्धिबलम् । अटवीबलम् आटविकजनरूपं बलम् । मौलं परम्परागतं सैन्यम् । भृत्यबलं तादात्विकभृतिप्रदानोपजीविबलम् ॥ २२ ॥ न केवलं द्विषद्बलत्वमात्रम् अन्येऽप्यपरिग्राह्यताहेतवः सन्तीत्याह–प्रकृत्येति । प्रकृत्या जात्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ नन्वयं शरणागतः कथं परित्याज्य इत्याशङ्क्य शरणागतिलक्षणमायोपायेन विश्वासमुत्पाद्य त्वयि प्रहर्तुं प्रवृत्तत्वान्नास्यापरिग्राह्यत्वमात्रम्, किंतु सहायैः सह वध्यत्वमित्याह–रावणेनेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। प्रणिहितं प्रणिधिकर्मणा नियुक्तम् । अस्य शरणागतिर्विप्रलम्भकृतेति भावः। क्षमवतां युक्तव्यापारवताम् । क्षमं हितम् । "क्षमं शक्ते हिते त्रिषु" इत्यमरः॥२४॥ प्रणिधिरप्येष नः किं करिष्यतीत्यत्राह–राक्षस इति। सन्दिष्टः, रावणेनेति शेषः। प्रहर्तुं सन्दिष्ट इति सम्बन्धः ॥२५॥ यदा शाठ्यं दृश्यते तदा

तस्यापरिग्राह्यत्वमाह–मित्रेति । अटवीबलम् आरण्यजनबलम् । मौलं मूलबलम् । भृत्यबलं भृत्युपजीविबलम् ॥२२॥ न केवलमस्मिन् द्विषद्बलत्वमात्रम्, किन्त्वस्यापरिग्राह्यताहेतवस्सन्तीत्याह–प्रकृत्येति ॥ २३ ॥ नन्वयं शरणागतः कथं परित्याज्य इत्याशङ्क्य शरणागतिलक्षणमायोपायेन विश्वासमुत्पाद्य त्वयि प्रहर्तुं प्रवृत्तत्वान्नास्य अपरिग्राह्यत्वमात्रम्, किन्तु सहायैस्सह वध्यत्वं चेत्याह–रावणेनेत्यादिना। तं शरणागतशब्दोच्चारिणं रावणानुजम् । क्षमवतां युक्तव्यापारवताम् ॥२४॥ राक्षस इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ।सन्दिष्टः, रावणेनेति शेषः । प्राप्तः स्वनिवासात् शत्रूणां

स०–तस्य बलिष्ठस्य कथं निग्रह इत्यत आह **क्षमवतां वरे**ति ।क्षमाः शक्ता एषां सन्तीति क्षमवन्तः तेषु वर ! एतेन त्वत्सेनानायकैरस्माभिरपि तन्निग्रहः सुसाध्यः किमु त्वयेति सूचयति । "क्षमं युक्ते क्षमान्विते । वाच्यवच्छक्तहितयोः क्षमा भूमितितिक्षयोः ॥:" इति विश्वः । एतेन तितिक्षार्थं क्षमशब्दमङ्गीकृत्य ह्रस्वत्वस्यार्षत्ववर्णनं परास्तम् । सति गत्यन्तरे तस्यायुक्तत्वात्क्षमाकथनस्य कथाऽसङ्गतत्वाच्च ॥ २४ ॥

वध्यतामेष दण्डेन तीव्रेण सचिवैः सह । रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः ॥२७॥ एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो वाहिनीपतिः । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ २८ ॥ सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामो महायशाः । समीपस्थानुवाचेदं हनुमत्प्रमुखान् हरीन् ॥ २९ ॥ यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति । वाक्यं हेतुमदर्थ्यं च भवद्भिरपि तच्छ्रुतम् ॥ ३० ॥

असौ हन्यताम् तत्राह–प्रविष्ट इति । प्राज्ञ इति हेतुगर्भं विशेषणम् । प्राज्ञत्वादतर्कितः अस्माञ्जिघांसयाऽयमागत इति तैरविचारितः अत एव तेषां सैन्यं प्रविष्टः सन् कदाचित् अन्तरं छिद्रं लब्ध्वा हन्यादित्यर्थः । प्रविष्टोऽप्येकाकी कथं बहून् हनिष्यतीत्याशङ्क्य छिद्रसहितस्य युज्यत इति दृष्टान्तमुखेन प्रकटयति उलूक इति ॥ २६ ॥ तर्हि किं कर्तव्यम् ? तत्राह–वध्यतामिति । वध्यतां केवलनिरसने कृते मारीचवदनर्थकारी स्यादिति भावः। तीव्रेण दण्डेन। वालिवदेकेन बाणेन न हन्तव्यः । किंतु शिरसि वर्तिं कृत्वा दीपारोपणं कार्यम् । सचिवैः सह प्रथमं तेषां शिरांसि छित्त्वा विभीषणहस्ते दत्त्वा ततोऽयं वद्ध्यताम्। तत्र हेतुमाह रावणस्येत्यादि ॥ २७ ॥ एवं सुग्रीवो विभीषणविषयवक्तव्यमुक्त्वा अतः परमनेन यत्किंचिदुक्तं चेदुत्तरं वक्ष्याम इति तूष्णीं स्थित इत्याह--एवमुक्त्वेति ॥ २८ ॥ अथ शरणागतवत्सलो रामः सुग्रीवस्य संरम्भप्रतिक्षेपाय यत्किंचिद्व्याजमपेक्षमाणो विभीषणस्य विश्वासातिरेकेण किंचिद्विलम्बेऽपि भावं निवेदयतेति वदतस्तस्य तदन्तर्भावापेक्षां च सम्यगालोच्य प्रतिक्षेपकमुखेनैव तदानयनं कर्तुकामो हनुमदादीनुवाचेत्याह--सुग्रीवस्येति । स्पष्टम् ॥ २९ ॥ रामः सुग्रीववचनोपलालनपूर्वकमन्यानपि सचिवान् स्वं स्वं मतं पृच्छति--यदुक्तमित्यादिश्लोकद्वयेन । हेतुमत् युक्तियुक्तम् । अर्थ्यम् अर्थः

वासमागतः । अतर्कितः प्रवेशवेलायाम् अस्माञ्जिघांसयाऽयमागत इति तैरविचारितः। अत एव तेषां सैन्यं प्रविष्टः स्थितस्सन् कदाचिदन्तरं लब्ध्वा निहन्यादिति सम्बन्धः । प्रविष्टोऽप्ययमेकाकी कथं बहून् हनिष्यतीत्याशङ्क्य छिद्रे सति तत्सम्भवतीति दृष्टान्तमाह उलूक इति ॥ २५–२९ ॥ श्रीरामस्सुग्रीववचनोपलालनपूर्वकमन्यानपि सचिवान स्वं स्वं मतं पृच्छति–यदुक्तमित्यादिश्लोकद्वयेन । हेतुमत

सुहृदा ह्यर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सता । समर्थेनापि सन्देष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता॥३१॥इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वं स्वं मतमतन्द्रिताः । सोपचारं तदा राममूचुर्हित चिकीर्षवः ॥३२॥ अज्ञातं नास्ति ते किञ्चित् त्रिषु लोकेषु राघव।आत्मानं सूचयन् जानन् पृच्छस्यस्मान् सुहृत्तया ॥ ३३ ॥ त्वं हि सत्यव्रतः शूरो धार्मिको दृढविक्रमः । परीक्ष्यकारी स्मृतिमान् निसृष्टात्मा सुहृत्सु च ॥ ३४ ॥

प्रयोजनं तस्मादनपेतम् ॥ ३० ॥ सुहृदेति । न ह्येकेन सुहृदोपदिष्टे सत्यन्यै स्तूष्णीं स्थातव्यम् । अपि तु बुद्धिमता समर्थेन शाश्वतीं भूतिमिच्छता श्रेयस्कामेन सुहृदा सुहृदन्तरेणापि । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसङ्कटेषु । उपदेष्टुं युक्तमेव । अतो यूयमपि वदतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इत्येवमिति । स्पष्टम् ॥ ३२ ॥ सोपचारप्रशंसावाक्यमेवाह--अज्ञातमिति । अत्र सर्वज्ञ इत्युक्ते प्रायिकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं व्यतिरेकोक्तिः। त्रिषु लोकेषु कृतकमकृतकं कृतकाकृतक मित्युक्तेषु । आत्मानं सुहृत्तया सूचयन्नस्मान् पृच्छसीत्यन्वयः । अयं वान राणां सुहृदितीमां कीर्तिं लोके ख्यापयितुं तवायं प्रश्न इत्यर्थः। पूजयन्निति पाठे तु अस्मान् प्रत्येकं मानयन्नस्मान् पृच्छसीत्यर्थः। प्रत्येकं माननाभिप्रायेणैव आत्मानमित्येकवचनप्रयोगः । यद्वा आत्मानम् आत्मस्वभावम् । जानन् राजनीतिमिति यावत् । पूजयन् पालयन् । यद्वा सुहृत्तया शोभनहृदय तया हेतुना आत्मानं स्वं पूजयन् । कार्यविचारेषु अस्मदपेक्षया स्वयमेव शोभन हृदय इति स्वप्रभावमभिव्यञ्जयितुमिति भावः । अस्मन्मतानि पूर्वपक्षीकृत्य स्वमतमेव सिद्धान्तयितुमिति भावः ॥३३ ॥ स्वपूजनार्थमस्मान् पृच्छसीत्यत्र युक्तियुक्तम् । अर्थ्यम् अर्थः प्रयोजनम् तस्मादनपेतं वाक्यं भवद्भिरपि विश्रुतम् । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसङ्कटेषु बुद्धिमता समर्थेन श्रेयस्कामेन सुहृदा सुहृदन्तरेणापि सन्देष्टुमुपदेष्टुं युक्तमेव, अतो यूयमपि स्वं स्वं मतं ब्रूतेति शेषः ॥३०॥३१॥ सोपचारं सप्रशंसम् ॥ ३२ ॥ तदेवाह--अज्ञातमिति । त्रिषु लोकेष्विति सर्वलोकोपलक्षणम् । आत्मानं सुहृत्तया सूचयन् अस्मान् पृच्छसीत्यन्वयः । अयं वानराणां सुहृदितीमां कीर्तिं लोके ख्यापयितुं तवायं प्रश्न इत्यर्थः। पूजयन्निति पाठे तु--आत्मानम् अस्मान् प्रत्येकं पूजयन् मानयन् अस्मान् पृच्छसि । यद्वा आत्मानं पूजयन् जानन्निति स्वभावं परिपालयन् ॥ ३३ ॥ त्वं हि इति पदद्वयम् अखिलवानरगुणवैलक्षण्यं

तस्मादेकैकशस्तावत् ब्रुवन्तु सचिवास्तव । हेतुतो मतिसम्पन्नाः समर्थाश्च पुनः पुनः॥३५॥इत्युक्ते राघवायाथ मतिमानङ्गदोऽग्रतः । विभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ॥ ३६ ॥ शत्रोः सकाशात् सम्प्राप्तः सर्वथा शङ्क्य एव हि । विश्वासयोग्यः सहसा न कर्तव्यो विभीषणः ॥ ३७ ॥ छादयित्वाऽऽत्मभावं हि चरन्ति शठबुद्धयः । प्रहरन्ति च रन्ध्रेषु सोऽनर्थः सुमहान् भवेत् ॥ ३८ ॥ अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेत ह । गुणतः सङ्ग्रहं कुर्याद्दोषतस्तु विवर्जयेत् ॥ ३९ ॥

हेतुमाह—त्वमिति । सत्यव्रतः शरणागतरक्षणव्रतस्य सापराधरावणादिष्वपि विफलीकर्तुमशक्यत्वात् । परीक्ष्यकारी सर्वज्ञः सन्नपि सम्यग्घेतुभिर्विमृश्य आचरणशीलः । सुहृत्तु निसृष्टात्मा सुहृत्परतन्त्रीकृतात्मस्वरूपः । पूर्वश्लोके सुहृत्त्वमात्रमुक्तम् । अत्र तु सुहृत्परतन्त्रत्वमिति भेदः ॥ ३४ ॥ तस्मादिति । तस्मात् भवत उक्तगुणत्वात् । तावत् क्रमेण । हेतुतः युक्तिभिः । ब्रुवन्तु ॥३५॥ सुग्रीवानन्तरमङ्गदस्य युवराजतया प्रधानत्वात् प्रथममङ्गदो जगादेत्याह—इत्युक्त इति । विभीषणपरीक्षार्थम्, तदुपायप्रतिपादकमिति शेषः ॥ ३६ ॥ शत्रोरिति । असौ शरणागतोऽपि शत्रोः सकाशात् प्राप्तत्वादनुकूलो नेति शङ्क्य एव । अतः सहसा परीक्षामन्तरेण विश्वासयोग्यो न कर्तव्यः किन्तु परीक्ष्य प्रवेष्टव्य इति सुग्रीववचनाद्विशेषः ॥ ३७ ॥ विश्वासकरणे अनिष्टमाह—छादयित्वेति । शठबुद्धयः कुटिलबुद्धयः । आत्मभावं स्वाभिप्रायम् । छादयित्वा स्वाभिप्रायसूचकेङ्गितादिकमपि स्थगयित्वेत्यर्थः । चरन्ति यावद्रन्ध्रलाभं स्वैरसञ्चारं कुर्वन्ति । रन्ध्रेषु अनवधानेषु सत्सु । प्रहरन्ति हिंसन्ति ॥ ३८ ॥ त्यागोपादानोपयुक्तं परीक्षाप्रकारमाह—अर्थानर्थाविति । अर्थानर्थौ गुणदोषौ

कथयति । शरणागतव्रतस्य सापराधरावणादिष्वपि विफलीकर्तुमशक्यत्वात्सत्यव्रतः शरणागतरक्षणधर्मनिष्ठान्वितः । परीक्ष्यकारी सर्वज्ञस्सन्नपि सम्यग्घेतुभिर्विमृश्याचरणशीलः । सुहृत्तु निसृष्टात्मा सुहृन्निवेशितान्तःकरणः । सुहृदधीनमनस्क इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ हेतुतः हेतुगर्भितं स्वं स्वं मतं ब्रुवन्तु ॥ ३५ ॥ इत्युक्त इत्यादि श्लोकपञ्चकमेकं वाक्यम् । इत्युक्त इति, सचिवैरिति शेषः । विभीषणपरीक्षा अर्थः प्रयोजनं यस्य तत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शीघ्रं विश्वासानर्हत्वे हेतुमाह—छादयित्वेति । सोऽनर्थस्सुमहान् भवेदिति ॥ ३८ ॥ अतः कस्मिंश्चित्कर्मणि पनं

यदि दोषो महांस्तस्मिंस्त्यज्यतामविशङ्कितम् ।
गुणान् वापि बहून् ज्ञात्वा सङ्ग्रहः क्रियतां नृप ॥४०॥
शरभस्त्वथ निश्चित्य साध्यं वचनमब्रवीत् ।
क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम् ॥ ४१ ॥
प्रणिधाय हि चारेण यथावत् सूक्ष्मबुद्धिना ।
परीक्ष्य च ततः कार्यो यथान्याय्यं परिग्रहः ॥ ४२ ॥

विनिश्चित्य कस्मिंश्चित्कर्मणि नियोगेन निश्चित्य व्यवसायं त्यागसङ्ग्रहोचिताध्यवसायं भजेत । तत्र गुणतः गुणनिश्चयेन सङ्ग्रहम् अङ्गीकारं कुर्यात् । दोषतः दोषनिश्चयेन तु विसर्जयेत्॥३९॥ ननु सर्वात्मना गुणी दोषी वा दुर्लभः अतः कथं सङ्ग्रहत्यागव्यवस्थितिरित्यत्राह—यदीति । तस्मिन् विभीषणे महान् दोषो यदि स्यात् तदा असौ अविशङ्कितम् अविशङ्कं त्यज्यताम् । बहून् गुणान् ज्ञात्वा सङ्ग्रहः क्रियतां वा । स्वल्पदोषवत्त्वेऽपि बहुगुणो ग्राह्यः । स्वल्प गुणवत्त्वेऽपि बहुदोषस्त्याज्य इति भावः ॥ ४० ॥ विनियोगं विना गुणदोषपरिज्ञानं न सम्भवति, सहसा विनियोगे च मन्त्रहानिः स्यादिति पूर्वास्वरसाच्छरभ आह—शरभस्त्विति । तुशब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यपरः । साध्यं साध्यार्थकम् । अनेनाङ्गदपक्षस्यासाध्यार्थत्वं द्योतितम् । अस्मिन् विभीषणविषये । प्रतिविधीयतां प्रेष्यताम्॥४१॥ प्रणिधायेति । प्रणिधाय चारं प्रेषयित्वा । सूक्ष्मबुद्धिना चारेण यथावन्नीतिशास्त्रोक्तरीत्या परीक्ष्य ततो यथान्याय्यं न्यायादनपेतं न्याय्यं निर्णीतार्थमनतिक्रम्य । परिग्रहः विभीषणपरिग्रहः कार्यः ॥ ४२ ॥

नियुज्य तत्रास्य गुणदोषौ परीक्ष्य पश्चात्सङ्ग्रहः परित्यागो वा क्रियतामित्याह—अर्थानर्थाविति । अर्थानर्थौ गुणदोषौ । व्यवसायं सङ्ग्रहविसर्जनाध्यवसायं भजेत । ततः गुणतः गुणे सति सङ्ग्रहं कुर्यात् । दोषतः दोषे सति विसर्जयेदिति सम्बन्धः ॥३९॥ उभयोरपि सद्भावे तु तयोर्भूयस्त्वाल्पत्वे परीक्ष्य परित्यागसङ्ग्रहौ कार्यावित्याह—यदि दोष इति ॥ ४० ॥ अथ शरभः, तिष्ठतु नियोगः इदानीमेव चारमुखेन गुण दोषौ परीक्ष्य सङ्ग्रहः परित्यागो वा कर्तव्य इत्याह—शरभस्त्विति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अत्र तुशब्दः अङ्गदमताद्वैषम्यं द्योतयति । साध्यं कर्तव्यार्थपरं वचनम् ॥ ४१॥ प्रणिधायेति । प्रणिधाय चारं प्रेषयित्वा सूक्ष्मबुद्धिना चारेण यथावत्परीक्ष्य च

जाम्बवांस्त्वथ सम्प्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः । वाक्यं विज्ञापयामास गुणवद्दोषवर्जितम् ॥ ४३ ॥ बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद् विभीषणः । अदेशकाले सम्प्राप्तः सर्वथा शङ्क्यतामयम् ॥ ४४ ॥ ततो मैन्दस्तु सम्प्रेक्ष्य नयापनयकोविदः । वाक्यं वचनसम्पन्नो बभाषे हेतुमत्तरम्॥ ४५ ॥ वचनं नाम तस्यैष रावणस्य विभीषणः । पृच्छ्यतां मधुरेणायं शनैर्नरवरेश्वर ॥ ४६ ॥ भावमस्य तु विज्ञाय ततस्तत्त्वं करिष्यसि । यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरर्षभ ॥ ४७ ॥

नियोगेन चारेण वा नायं परीक्ष्यः अविस्रम्भहेतूनां बहूनां सम्भवादिति जाम्बवान् पक्षान्तरमुपक्षिपति—जाम्बवानिति । गुणवत् युक्तिमत् । दोषवर्जितम् अनपायमिति पूर्वोक्तमतद्वयव्यावृत्तिः ॥ ४३ ॥ बद्धेति । बद्धवैरात् दृढवैरात् । पापात् पापकर्मणः । अदेशे दूरतया साम्प्रतिकभयाभावेन आगमनप्रयोजनरहिते । अकाले स्वामिपरित्यागानर्हकाले ॥ ४४ ॥ सर्वथा शङ्क्यत्वेऽपि सुकरोपायेन गुणदोषपरीक्षाया अकरणे सुखोपनतमित्रहानिः स्यादिति मैन्दो मतान्तरमाह—तत इति । हेतुमत्तरम् अतिशयेन हेतुयुक्तम् ॥ ४५ ॥ वचनमिति । मधुरेण वचसा रावणस्य वचनमयं विभीषणः शनैः पृच्छ्यतामिति सम्बन्धः । पृच्छ्यतामित्यत्र अज्ञातपुरुषमुखेनेति शेषः । उत्तरत्र तथैव हनुमताऽनुवादात् ॥४६॥ एवंविधपरीक्षणेनास्य तत्त्वतो भावं विज्ञाय यदि दुष्टः तदा तदनुरूपम् अदुष्ट

ततः यथान्याय्यं परिग्रहः कार्यो हीति योजना ॥ ४२ ॥ अथ जाम्बवान् किमस्मिन् परीक्षया अविश्वासे बहुसम्भवात्परित्याज्य एवेत्याह—जाम्बवानित्यादिश्लोकद्वयेन । पापात् पापकर्मणः । अदेशकाले अदेशे शत्रुसमीपदेशे अकाले रात्रौ । यद्वा अकाले स्वामिपरित्यागानर्हकाले ॥ ४३॥४ ४ ॥ अथ मैन्दः शङ्कनीयत्वमभ्युपगम्यैव गुणदोषपरीक्षायामुपायान्तरमाह—ततो मैन्द इत्यादिश्लोकत्रयेण । हेतुमत्तरम् अतिशयेन युक्तियुक्तम् ॥ ४५ ॥ मधुरेण वचसा रावणस्य रावणसम्बन्धि वचनम् अयं विभीषणः शनैः पृच्छ्यतां रावणवृत्तान्तं गूढपुरुषमुखेन पृच्छ्यतामित्यर्थः । उपरि हनुमता मैन्दमतदूषणप्रस्तावे अज्ञातपुरुषैरित्यनुवादात् ॥ ४६ ॥ भावमिति । एवंविधपरीक्षणेन अस्य तत्त्वं यथार्थं भावमभिप्रायं विज्ञाय यदि दुष्टस्तदा तदनु

अथ संस्कारसम्पन्नो हनूमान् सचिवोत्तमः । उवाच वचनं श्लक्ष्णमर्थवन्मधुरं लघु ॥ ४८ ॥ न भवन्तं मतिश्रेष्ठं समर्थं वदतां वरम् । अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ४९ ॥ न वादान्नापि सङ्घर्षान्नाधिक्यान्न च कामतः । वक्ष्यामि वचनं राजन् यथार्थं राम गौरवात् ॥ ५० ॥

श्चेत्तदनुरूपं च बुद्धिपूर्वं परीक्षापूर्वकं करिष्यसीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवं सुग्रीवेणेदानीं वध्यत्वं प्रतिपादितम् । अङ्गदादिभिस्तु गुणदोषपरीक्षापूर्वकं परिग्रहपरित्यागौ सिद्धान्तितौ । अथ सचिवोत्तमो हनुमान् सुग्रीवमतं राजमतत्वादत्यन्ताविचारमूलत्वाच्चोपेक्ष्य अङ्गदादिमतमेकैकानुवादपूर्वकं दूषयित्वा इदानीमेव दोषाभावस्य निर्णेतुं शक्यत्वात् सहसैव परिग्राह्य इति सिद्धान्तयति सर्गशेषेण—अथेति । संस्कारसम्पन्नः शास्त्राभ्यासदृढतरसंस्कारयुक्तः । लघु अविस्तृतम् ॥ ४८ ॥ भवतः उपदेशार्थं न मम प्रवृत्तिः भवतः सर्वप्रकारोत्कृष्टत्वात् केनाप्याकारेणातिशायितस्य कस्यचिदभावादित्याह—न भवन्तमिति । स्पष्टम् ॥ ४९ ॥ वादात् तर्ककौशलात् । सङ्घर्षात् सचिवेषु स्पर्धावशात् । आधिक्यात् अहं मतिमान् वाग्मी चेत्याधिक्याभिमानात् । कामतः स्वैरभाषणेच्छातः, विभीषणपक्षपाताद्वा । तर्हि किमर्थं प्रवृत्तिस्तत्राह—गौरवा

रूपम्, अदुष्टश्चेत तदनुरूपं च बुद्धिपूर्वं परीक्षापूर्वकं यत्कर्तव्यं तत्करिष्यसीति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥ एवञ्च सुग्रीवेणेदानीमेव वध्यत्वं प्रतिपादितम् । अङ्गदादिभिस्तु गुणदोषपरीक्षापूर्वकं परिग्रहपरित्यागौ समर्थितौ । अथ सचिवोत्तमो हनुमान सुग्रीवमतं राजवचनत्वादत्यन्ताविचारमूलत्वाच्चोपेक्ष्याङ्गदादिमतमेकैकानुवादपूर्वकं दूषयित्वेदानीमेव तद्दोषाभावस्य निर्णेतुं शक्यत्वादविलम्बेनास्य परिग्रहो युक्त इति स्वसिद्धान्तमाह—अथेत्यादिसर्गशेषेण । संस्कारसम्पन्नः सकलशास्त्राभ्यासजनितसंस्कारयुक्तः । समर्थं विवक्षितार्थप्रतिपादनशक्तम् । मधुरं श्रवणमात्रेण सुखकरम् । लघु नातिविस्तरं वचनमुवाचेति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥ न भवन्तमिति । ब्रुवन् बृहस्पतिरपि मतिश्रेष्ठं समर्थं भवन्तम् अतिशाययितुम् अतिशयितुं न शक्त इत्युवाचेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४९ ॥ साध्यात्मतर्ककौशलादिप्रदर्शनार्थं न मद्वचनप्रवृत्तिरित्याह—न वादादिति । वादात् तर्ककौशलात् । सङ्घर्षात् सचिवेषु स्पर्धावशात् । आधिक्यादहं धीमान् नीतिमान् वाग्मी च इत्याधिक्याभिमानात् । कामतः स्वैरभाषणेच्छातः । तर्हि किमर्थं प्रवृत्तिः ? तत्राह गौरवात् कार्यगौरवाद्धेतोः । यद्वा त्वत्कृतात्सम्मानात् ॥ ५० ॥

अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं सचिवैस्तव ।
तत्र दोषं प्रपश्यामि क्रिया न ह्युपपद्यते ॥ ५१ ॥
ऋते नियोगात् सामर्थ्यमवबोद्धुं न शक्यते ।
सहसा विनियोगो हि दोषवान् प्रति भाति मा ॥५२॥
चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्तव ।
अर्थस्यासम्भवात्तत्र कारणं नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

दिति । मयि त्वत्कृतात्सम्मानात् ॥५०॥ पूर्वोक्तेषु चतुर्षु मतेषु प्रथममङ्गदमतं दूषयति—अर्थानर्थेति । अर्थानर्थयोर्निमित्तं निर्णयोपायः । सचिवैः अङ्गदेन, तादात्विकसंरम्भपरिहाराय नामानुक्तिर्बहुवचनं च, यदुक्तं तत्र दोषं प्रपश्यामि । कुतः ? क्रिया एवं प्रकारेण क्रिया नोपपद्यते हि ॥ ५१ ॥ अनुपपत्तिमेव दर्शयाति—ऋत इति । नियोगाद्राजकार्येषु नियोगात् । ऋते विना । "अन्यारादितरर्ते—"इत्यादिना पञ्चमी । सामर्थ्यं साधुत्वम् । सहसा विनियोगः गुणदोषपरीक्षामन्तरेण कुत्रचिन्महति राजकार्ये विनियोजनम् । मा मां प्रति । दोषवान् भाति । तथा च सत्यां गुणदोषपरीक्षायां नियोगः, नियोगे सति गुणदोषपरीक्षणमित्यन्योन्याश्रयः । अतोऽनुपपन्नमङ्गदमतमिति भावः ॥ ५२ ॥ अथ शरभमतं प्रयोजनाभावेन खण्डयति—चारेति । अत्रेतिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । चारप्रणिहितं चारप्रणिधानं युक्तमिति तव सचिवैर्यदुक्तम्, शरभेण यदुक्तमित्यर्थः । तत्र तस्मिन्मते । अर्थस्य चारप्रयोजनस्य दूरतिरोहितदर्शनादेरसम्भवात् चारप्रणिधानलक्षणं कारणम् उपायः, न युज्यत इत्यर्थः । अत्यासन्ने

तत्र प्रथममङ्गदमतं दूषयति—अर्थेति । अर्थानर्थनिमित्तं विभीषणगुणदोष निश्चय निमित्तम् । साचिवैः अङ्गदेन यदुक्तं तत्र तस्मिन्नर्थे दोषं प्रपश्यामि । कुतः क्रिया पूर्वोक्तप्रकारेण परीक्षणक्रिया तदिदानीं नोपपद्यते हि ॥ ५१ ॥ अनुपपत्तिमेवाह—ऋते नियोगादिति । नियोगात्कस्मिंश्चित्कर्मणि नियोजनात् ऋते । सामर्थ्यं सद्गुणवत्त्वम् अवबोद्धुं न शक्यते । अस्तु विनियोगः का हानिरित्यत आह सहसा विनियोगः गुणदोषावपरीक्ष्य महत्सु कार्येषु विनियोगः मा मां प्रति । दोषवान् प्रतिभाति । ततश्च गुणदोषपरीक्षायां सत्यां नियोगः । नियोगे च सति गुणदोषपरीक्षणमित्यन्योन्याश्रयदोषग्रस्तमिदं मतमिति भावः ॥ ५२ ॥ शरभमतं प्रयोजनाभावेन दूषयति—चारेति । चारप्रणिहितं चारप्रेषणं युक्तमिति तव सचिवैः शरभेण यदुक्तम् तत्र तस्मिन्मते तु अर्थस्य चारकर्तव्यप्रयोजनस्यासम्भवात्

अदेशकाले सम्प्राप्त इत्ययं यद्विभीषणः । विवक्षा तत्र मेऽस्तीयं तां निबोध यथामति । स एष देशः कालश्च भवतीति यथातथा ॥ ५४ ॥ पुरुषात् पुरुषं प्राप्य तथा दोषगुणावपि । दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि । युक्तमागमनं तस्य सदृशं तस्य बुद्धितः ॥ ५५ ॥

स्वचक्षुर्विषये सम्यक्परिदृश्यमाने व्यवधानरहिते नभस्स्थलावस्थायिनि चास्मिन् पररन्ध्रादितत्त्वदर्शनलक्षणचारप्रयोजनाभावादयमुपायो न युज्यत इति भावः । चारणं नोपपद्यत इति पाठे तु—चारयितव्यस्यान्तःपुरसमाज तीर्थादिरूपस्य विषयस्याभावाच्चारसञ्चारणं न घटत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अदेश काले संप्राप्त इत्यस्य जाम्बवन्मतस्यासारत्वात्तन्निराकरणेन सर्वं निराकृतप्राय मिति तत्स्वरूपासिद्ध्या दूषयति—अदेशेति सार्द्धश्लोक एकान्वयः । अयं विभी षणः । अदेशकाले संप्राप्त इति यत् । तत्र तद्विषये । यथातथा याथातथ्येन । स एष देशः कालश्च भवतीति मे यथामति इयं विवक्षाऽस्ति तां निबोधे त्यन्वयः ॥ ५४ ॥ विवक्षितमेव सोपपत्तिकं विशदयति—पुरुषादित्यादिसार्ध श्लोकेन । पुरुषात् अधमपुरुषाद्रावणात् । पुरुषम् उत्तमपुरुषं भवन्तम् । प्राप्य मनसा विमृश्य । तथा दोषगुणावपि युवयोर्विमृश्य । तथा रावणे दौरात्म्यं राक्षसकुलविनाशहेतुभूतसीतापहरणतत्प्रत्यर्पणानपेक्षित्वादिकम् । त्वयि विक्रमं खरदूषणप्रमुखराक्षसवधादिकम्, वालिवधपूर्वकसुग्रीवराज्यप्रदानम्, अतिदुस्तरसमुद्रतरणोद्योगं च दृष्ट्वा । तस्य बुद्धितः बुद्धेः सदृशं तस्य आगमनं

कारणं चारप्रणिधानलक्षणोपायो नोपपद्यते चारप्रेषणस्य दूरतिरोहितविषयत्वात परिदृश्यमाने विभीषणे तत्र युक्तमिति भावः । चारणं नोपपद्यते इति पाठे तु-चारणं चारप्रेषणम् ॥५३॥ जाम्बवतोक्तं शङ्कनीयत्वविषयम् अदेशकालागतत्वहेतुं स्वरूपासिद्ध्या दूषयति--अदेशकाल इत्यादिना । अयं विभीषणः अदेशकाले सम्प्राप्त इति यत् तत्र तद्विषये यथातथा याथार्थ्येन स एष देशः कालश्च भवतीति मे यथामति इयं विवक्षा अस्ति तां निबोधेति सम्बन्धः ॥ ५४ ॥ विवक्षितमेव सोपपत्तिकं विशदयति--पुरुषादिति । पुरुषादधमपुरुषाद्रावणात् । पुरुषम् उत्तम पुरुषं भवन्तं प्राप्य मनसा विमृश्य तथा उभयोः दोषगुणावपि विमृश्य दौरात्म्यं सीताप्रत्यर्पणाभावादिलक्षणं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि कबन्धखरदूषण प्रमुखराक्षसवधादिकम् अतिबलपराक्रमवालिवधपूर्वकसुग्रीवराज्य स्थापनम् आति

अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजन् पृच्छ्यतामिति ।
यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समीक्षिता ॥ ५६ ॥
पृच्छ्यमानो विशङ्केत सहसा बुद्धिमान् वचः ।
तत्र मित्रं प्रदुष्येत मिथ्या पृष्टं सुखागतम् ॥ ५७ ॥
अशक्यः सहसा राजन् भावो वेत्तुं परस्य वै ।
अन्तःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्यं पश्यता भृशम् ॥ ५८ ॥

युक्तमिति सम्बन्धः। यदा प्रतिकूले दोषदर्शनमनुकूले गुणज्ञानं च स एव देशः कालश्च भवति । इदं तथ्यमिति भावः॥५५॥मैन्दमतं प्रतिक्षिपति श्लोकत्रयेण—अज्ञातेति । अज्ञातरूपैः अपरिचितस्वरूपस्वभावैः । समीक्षिता सम्यक्परीक्षिता ।प्रेक्षा युक्तिरूपा बुद्धिः ॥ ५६ ॥ क्वचिद्गुणवत्यपि मित्रे दोषदृष्टिहेतुत्वेन अनैकान्तोऽयं गुणदोषनिर्णयोपाय इत्याह—पृच्छ्यमान इति । बुद्धिमानपि पुमान् अपरिचितैः पृच्छ्यमानः सन् अविश्वासादेवैते पृच्छन्ति कस्मिन् वचस्युक्ते को वाऽनर्थः समापद्यत इति प्रतिवचनरूपं वच उद्दिश्य सहसा विविधां शङ्कां प्राप्नुयात् । तथा सति सुखागतं स्वस्मिन्दोषराहित्येन विश्वासोपगतमपि मित्रं मिथ्या पृष्टं सत् तेन प्रश्नेन हेतुना प्रदुष्येत दुष्टं भवेदित्यर्थः ॥५७॥क्वचिन्निष्प्रयोजनश्चायमुपाय इत्याह--अशक्य इति । भृशम् अत्यर्थम् । स्वस्मिन्नैपुण्यं पश्यतापि मिथ्या प्रष्ट्रा अन्तःस्वभावैः अन्तर्हितस्वाभिप्रायैः ।

दुस्तरसागरतरणोद्योगं च त्वयि दृष्ट्वा ज्ञात्वा तस्य बुद्धितः बुद्धिसदृशं तस्य आगमनं युक्तमिति योजना॥५५॥ चारप्रेषणं मित्रामित्रविषये अकिञ्चित्करम्, मित्रस्य शङ्काजनकत्वात् । अमित्रस्य शठत्वेन तदभिप्रायादर्शनाच्च । अतो मैन्दमतं दुष्टमित्यनूद्य निराकरोति--अज्ञातरूपैरित्यादिश्लोकत्रयेण । अज्ञातरूपैः अपरिचितस्वरूपस्वभावैः स विभीषणः पृच्छ्यतामिति मैन्देन यदुक्तम् अत्र अस्मिन्मते समीक्षिता सम्यक् परीक्षिता प्रेक्षा बुद्धिर्युक्तिर्वा काचिदस्ति ॥ ५६ ॥ का पुनस्तद्बुद्धिरित्यत आह--पृच्छ्यमान इति । बुद्धिमानपि पुमानपरिचितैः पृच्छ्यमानस्सन् विशङ्केत अविश्वासादेते मां पृच्छन्ति कस्मिन् वचस्युक्ते को वाऽनर्थस्समापतेदिति प्रतिवचनरूपं वचनमुद्दिश्य सहसा विविधां शङ्कां प्राप्नुयात् तथा सति सुखागतं स्वस्मिन् दोषराहित्येन विश्वासोपगतम् अयत्नलब्धं मित्रं मिथ्यापृष्टं छद्मना पृष्टं सत् तेन प्रश्नेन हेतुना प्रदुष्येत दुष्टं भवेत् । छद्मना प्रश्ने कृते मित्रहानिर्भवेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ किञ्चिन्निष्प्रयोजनश्चायमुपाय इत्याह--अशक्य इति । भृशमत्यर्थं स्वस्मिन्नैपुण्यं पश्यता निपुणत्वं जानता, नैपुण्यं मन्यतेत्यर्थः। अन्तस्स्वभावैः आपाततः

न त्वस्य ब्रुवतो जातु लक्ष्यते दुष्टभावता । प्रसन्नं वदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ५९ ॥ अशङ्कितमतिः स्वस्थो न शठः परिसर्पति । न चास्य दुष्टा वाक्चापि तस्मान्नास्तीह संशयः ॥ ६० ॥ आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम् । बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ ६१ ॥ देशकालोपपन्नं च कार्यं कार्यविदां वर । स्वफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥ ६२ ॥

परस्य गीतैः भाषितैः । पराभिप्रायः सहसा ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः । छद्मना प्रष्टुर्गूढमभिप्रायं ज्ञात्वा । अहृदयवाचामहृदया एव प्रतिवाचो भवन्तीति न्यायेन परेणापि स्वाभिप्रायानाविष्करणादिति भावः ॥ ५८ ॥ एवं पूर्वोक्तेषु पक्षेषु दोषानुद्भाव्य सम्प्रत्यात्मना परीक्ष्यकक्षीकृतं पक्षमुपक्षिपति—न त्वित्यादिना । ब्रुवतो बहुव्याहरतोऽस्य ॥५९॥ एवमस्येङ्गिताकाराभ्यामदुष्टत्वमुक्त्वा चेष्टाभाषणाभ्यां च तद्दर्शयति—अशङ्कितेति । शठः गूढविप्रियकारी ॥ ६० ॥ ननु परमवञ्चकः पुरुषो भावं निगूहयति, कथं तेन विश्वास इत्यत्राह—आकार इति । आकारः मुखविकारः ॥६१ ॥ एवं दोषाभावमुक्त्वा गुणमुचितज्ञत्वरूपं

प्रसन्नार्थत्वेऽपि गूढाभिप्रायैः तैर्गीतैः प्रश्नरूपभाषितैः परस्य भावः अभिप्रायः सहसा वेत्तुं न शक्यः । छद्मना प्रष्टुः गूढमभिप्रायं ज्ञात्वा अहृदयवाचामहृदया एव प्रतिवाचो भवन्तीति न्यायेन परेणापि स्वाभिप्रायानाविष्करणादिति भावः ॥५८॥ एवं मतान्तराणि निराकृत्य इङ्गिताकारभाषणचेष्टितरूपैरुपपत्तिभिस्तस्य निर्दुष्टता ज्ञातुं शक्या, अतोऽयं विभीषणो ग्राह्य एवेत्याह—न त्वस्येत्यादिना । संशयः दुष्टभावत्वसंशयः ॥५९ ॥ किञ्च शठः अशङ्कितमतिः स्वस्थः निर्भयस्सन् न परिसर्पति नागच्छति अयमशङ्कितमतिः स्वस्थः आगच्छति । अतः शठो न भवतीत्यर्थः । किञ्च अस्य वागपि दुष्टा न तस्मादिह विभीषणे संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥ दुष्टस्याप्येतादृशधर्मस्स्वाकारगोपनेन सम्भवतीत्याशङ्क्य तन्न घटत इत्याह—आकार इति । सः आकारः भावं विवृणोतीति सम्बन्धः ॥ ६१ ॥ यद्ययमदुष्टः अस्यां वेलायामत्रागमने किमस्य प्रयोजनमित्याशङ्क्य देशकालौचित्यं ज्ञात्वा अयमागत

स०–प्रयोगेणाभिसंहितम् प्रयोगेण प्रकृष्टयोगेनोपायेन दैवरूपेणाभिसंहितं सम्बद्धम् । यद्वा प्रयोगोऽनुष्ठानम् । स्वात्मानमेव सफलं कुरुत इति वा । क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् अदीर्घसमीक्षया कृतं कर्तारं सफलं सविशरणम् । नष्टमिति यावत् । देशकालोपपन्नं च कार्यं सफलं कुरुते विभीषणकार्यं च देशकालोपपन्नमिति सफलमेवेति भावः ॥ ६२ ॥

उद्योगं तव सम्प्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं च रावणम् ।
वालिनश्च वधं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम् ।
राज्यं प्रार्थयमानश्च बुद्धिपूर्वमिहागतः ॥ ६३ ॥
एतावत्तु पुरस्कृत्य युज्यते तत्र सङ्ग्रहः ।
यथाशक्ति मयोक्तं तु राक्षसस्यार्जवं प्रति ।
त्वं प्रमाणं तु शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां वर ॥ ६४ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

दर्शयितुं नीतिमर्यादां दर्शयति—देशेति । देशकालोपपन्नं देशकालाभ्यां युक्तम् प्रयोगेण उचितपुरुषप्रयोगेण अभिसंहितं युक्तम् । उचितेषु देशकालपुरुषेषु प्रयुक्तमित्यर्थः । कार्यं क्रिया । स्वफलं स्वोचितफलम् । क्षिप्रम् अप्रतिबन्धम् । कुरुते, कर्तरीति शेषः ॥ ६२ ॥ एतेनाप्येवमेव कार्यं प्रयुक्तमित्याशयेनाह—उद्योगमिति सार्धश्लोक एकान्वयः॥६३॥ फलितमाह—एतावदिति सार्धश्लोकेन । स्ववचनं निगमयति—यथाशक्तीति । यथाशक्ति बुद्धिशक्तिमनतिक्रम्य । आर्जवं निर्दोषत्वम् । मद्वाक्यं श्रुत्वा यत्कर्तव्यमकर्तव्यं वा तस्य सर्वस्य त्वं तु त्वमेव प्रमाणं प्रमातेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

इति वक्तुं सामान्येन नीतिमाह—देशकालेति । देशकालोपपन्नं देशकालाभ्यां युक्तम् । प्रयोगेणाभिसंहितं सम्यगनुष्ठानेनाभिसम्पादितम् । कार्यं क्रियत इति कार्यं कर्म कर्तृ, स्वफलं स्वस्य फलम् क्षिप्रं कुरुते, कर्तुरिति शेषः ॥ ६२ ॥ उद्योगमित्यादि सार्धमेकं वाक्यम् ॥ ६३ ॥ अतो निर्दोषत्वादयं परिग्राह्य इत्याह—एतावत्त्विति । एतावत्तु पुरस्कृत्य पूर्वोक्तधर्मजातं पुरस्कृत्य । स्ववचनं निगमयति यथा शक्तीति । आर्जवं निर्दोषत्वम् । मद्वाक्यं श्रुत्वा यत्कर्तव्यं त्वया तस्य सर्वस्य त्वमेव प्रमाणं परिच्छेत्ता ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

स०—तवोद्योगं रावणमारणविषयम् । मिथ्यावृत्तम् असदाचारम् । बालिनः रावणादपि बलिनः निष्कम्प प्रवृत्तावयं हेतुः । राज्यं रावणसाम्राज्यम् । ज्येष्ठमारणकनिष्ठाभिषेचनयोः सुग्रीवनिदर्शनेन निश्चित्य रावणमारण स्वस्थापनार्थमयमायात इति नाचातुरी तस्येति भावः ॥ ६३ ॥

न त्वस्य ब्रुवतो जातु लक्ष्यते दुष्टभावता । प्रसन्नं वदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ५९ ॥ अशङ्कितमतिः स्वस्थो न शठः परिसर्पति । न चास्य दुष्टा वाक्चापि तस्मान्नास्तीह संशयः ॥ ६० ॥ आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम् । बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ ६१ ॥ देशकालोपपन्नं च कार्यं कार्यविदां वर । स्वफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥ ६२ ॥

परस्य गीतैः भाषितैः । पराभिप्रायः सहसा ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः । छद्मना प्रष्टुर्गूढमभिप्रायं ज्ञात्वा । अहृदयवाचामहृदया एव प्रतिवाचो भवन्तीति न्यायेन परेणापि स्वाभिप्रायानाविष्करणादिति भावः ॥ ५८ ॥ एवं पूर्वोक्तेषु पक्षेषु दोषानुद्भाव्य सम्प्रत्यात्मना परीक्ष्यकक्षीकृतं पक्षमुपक्षिपति—न त्वित्यादिना । ब्रुवतो बहुव्याहरतोऽस्य ॥५९॥ एवमस्येङ्गिताकाराभ्यामदुष्टत्वमुक्त्वा चेष्टाभाषणाभ्यां च तद्दर्शयति—अशङ्कितेति । शठः गूढविप्रियकारी ॥ ६० ॥ ननु परमवञ्चकः पुरुषो भावं निगूहयति, कथं तेन विश्वास इत्यत्राह—आकार इति । आकारः मुखविकारः ॥६१ ॥ एवं दोषाभावमुक्त्वा गुणमुचितज्ञत्वरूपं

प्रसन्नार्थत्वेऽपि गूढाभिप्रायैः तैर्गीतैः प्रश्नरूपभाषितैः परस्य भावः अभिप्रायः सहसा वेत्तुं न शक्यः । छद्मना प्रष्टुः गूढमभिप्रायं ज्ञात्वा अहृदयवाचामहृदया एव प्रतिवाचो भवन्तीति न्यायेन परेणापि स्वाभिप्रायानाविष्करणादिति भावः ॥५८॥ एवं मतान्तराणि निराकृत्य इङ्गिताकारभाषणचेष्टितरूपैरुपपत्तिभिस्तस्य निर्दुष्टता ज्ञातुं शक्या, अतोऽयं विभीषणो ग्राह्य एवेत्याह—न त्वस्येत्यादिना । संशयः दुष्टभावत्वसंशयः ॥५९ ॥ किञ्च शठः अशङ्कितमतिः स्वस्थः निर्भयस्सन् न परिसर्पति नागच्छति अयमशङ्कितमतिः स्वस्थः आगच्छति । अतः शठो न भवतीत्यर्थः । किञ्च अस्य वागपि दुष्टा न तस्मादिह विभीषणे संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥ दुष्टस्याप्येतादृशधर्मस्स्वाकारगोपनेन सम्भवतीत्याशङ्क्य तन्न घटत इत्याह—आकार इति । सः आकारः भावं विवृणोतीति सम्बन्धः ॥ ६१ ॥ यद्ययमदुष्टः अस्यां वेलायामत्रागमने किमस्य प्रयोजनमित्याशङ्क्य देशकालौचित्यं ज्ञात्वा अयमागत

स०-प्रयोगेणाभिसंहितम् प्रयोगेण प्रकृष्टयोगेनोपायेन दैवरूपेणाभिसंहितं सम्बद्धम् । यद्वा प्रयोगोऽनुष्ठानम् । स्वात्मानमेव सफलं कुरुत इति वा । क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् अदीर्घसमीक्षया कर्त्तारं सफलं सविशरणम् । नष्टमिति यावत् । देशकालोपपन्नं च कार्यं सफलं कुरुते विभीषणकार्यं च देशकालोपपन्नमिति सफलमेवेति भावः ॥ ६२ ॥

उद्योगं तव सम्प्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं च रावणम् ।
वालिनश्च वधं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम् ।
राज्यं प्रार्थयमानश्च बुद्धिपूर्वमिहागतः ॥ ६३ ॥
एतावत्तु पुरस्कृत्य युज्यते तत्र सङ्ग्रहः ।
यथाशक्ति मयोक्तं तु राक्षसस्यार्जवं प्रति ।
त्वं प्रमाणं तु शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां वर ॥ ६४ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

दर्शयितुं नीतिमर्यादां दर्शयति—देशेति । देशकालोपपन्नं देशकालाभ्यां युक्तम् प्रयोगेण उचितपुरुषप्रयोगेण अभिसंहितं युक्तम् । उचितेषु देशकालपुरुषेषु प्रयुक्तमित्यर्थः । कार्यं क्रिया । स्वफलं स्वोचितफलम् । क्षिप्रम् अप्रतिबन्धम् । कुरुते, कर्तरीति शेषः ॥ ६२ ॥ एतेनाप्येवमेव कार्यं प्रयुक्तमित्याशयेनाह— उद्योगमिति सार्धश्लोक एकान्वयः॥६३॥ फलितमाह—एतावदिति सार्धश्लोकेन । स्ववचनं निगमयति—यथाशक्तीति । यथाशक्ति बुद्धिशक्तिमनतिक्रम्य । आर्जवं निर्दोषत्वम् । मद्वाक्यं श्रुत्वा यत्कर्तव्यमकर्तव्यं वा तस्य सर्वस्य त्वं तु त्वमेव प्रमाणं प्रमातेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

इति वक्तुं सामान्येन नीतिमाह—देशकालेति । देशकालोपपन्नं देशकालाभ्यां युक्तम् । प्रयोगेणाभिसंहितं सम्यगनुष्ठानेनाभिसम्पादितम् । कार्यं क्रियत इति कार्यं कर्म कर्तृ, स्वफलं स्वस्य फलम् क्षिप्रं कुरुते, कर्तुरिति शेषः ॥ ६२ ॥ उद्योगमित्यादि सार्धमेकं वाक्यम् ॥ ६३ ॥ अतो निर्दोषत्वादयं परिग्राह्य इत्याह—एतावन्निति । एतावत्तु पुरस्कृत्य पूर्वोक्तधर्मजातं पुरस्कृत्य । स्ववचनं निगमयति यथा शक्तीति । आर्जवं निर्दोषत्वम् । मद्वाक्यं श्रुत्वा यत्कर्तव्यं त्वया तस्य सर्वस्य त्वमेव प्रमाणं परिच्छेत्ता ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

स०—तवोद्योगं रावणमारणविषयम् । मिथ्यावृत्तम् असदाचारम् । वालिनः रावणादपि बलिनः निष्कम्प प्रवृत्तावयं हेतुः । राज्यं रावणसाम्राज्यम् । ज्येष्ठमारणकनिष्ठाभिषेचनयोः सुग्रीवनिदर्शनेन निश्चित्य रावणमारण स्वस्थापनार्थमयमायात इति नाचातुरी तस्येति भावः ॥ ६३ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

अथ रामः प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुसुतस्य ह ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः श्रुतवानात्मनि स्थितम् ॥ १ ॥
ममापि तु विवक्षाऽस्ति काचित्प्रति विभीषणम् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः ॥ २ ॥
मित्रभावेन सम्प्राप्तं न त्यजेयं कथंचन ।
दोषो यद्यपि तस्य स्यात् सतामेतदगर्हितम् ॥ ३ ॥

एवं सुग्रीवादिभिः स्वस्वमते प्रतिपादिते स्वाभिमतमपि रामो वक्तुं प्रारभते-अथेति । वायुसुतस्य, वचनमिति शेषः । प्रसन्नात्मा सुग्रीवादिवाक्यैः कलुषीकृते मनसि सति हनुमद्वाक्येन प्रसन्नमनाः । दुर्धर्षः पूर्वपक्षैरक्षोभ्यः । तत्र हेतुमाह श्रुतवानिति । वसिष्ठादिभ्यः श्रुतकपोतकण्डूपाख्यानादिमान् आत्मनि स्थितं चित्तावस्थितम् ॥१॥ सर्वमतप्रतिक्षेपरूपेण स्ववाक्येन किमेते व्याकुलितमनसो भवेयुरिति शङ्कया रामः सचिवानुपच्छन्दयति-ममापीति । तुशब्दः पक्षान्तरवद्धनुमत्पक्षमपि व्यावर्तयति । ममापि विभीषणं प्रति काचि द्युष्मत्पक्षैः सह परिगणनायोग्या विवक्षा अस्ति । अतः तत्सर्वं मद्विवक्षितं हेतुसाध्यरूपं सर्वमर्थजातम् । श्रेयसि स्थितैः अस्मच्छ्रेयोनिरतैः । भवद्भिः युष्माभिः । श्रोतुमिच्छामि, भवद्भिः श्रुत्वा परीक्षणं कार्यमिति ममेच्छास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ एवं सचिवाननुगुणीकृत्य स्वस्वभावकथनव्याजेन स्वविवक्षितं

अथ श्रीरामः सुग्रीववाक्यजनिते मनःकालुष्ये हनुमद्वाक्यैः किञ्चित्प्रशमिते सति प्रसन्नचित्तः स्वमतं वक्तुमुपक्रमते-अथेति । वायुसुतस्य, वचनमिति शेषः । श्रुतवान् सामान्यविशेषशास्त्रज्ञः । आत्मनि स्थितं स्वमतम् ॥ १ ॥ अथ सर्वमतप्रतिक्षेपरूपेण स्ववाक्येनेतरे व्याकुलितमनसो भवेयुरिति शङ्कया रामः सचिवानुपलालयति-ममापीति । ममापि विभीषणं प्रति काचिद्युष्मत्पक्षैस्सह परिगणनायोग्या विवक्षाऽस्ति, तत्सर्वं मद्विवक्षितहेतुसाध्यादिरूपमर्थजातं श्रेयसि स्थितैरस्मच्छ्रेयोनिरतैः भवद्भिः श्रोतुमिच्छामि, मन्मतमपि श्रुत्वा भवद्भिः परीक्षणं कार्यमिति ममेच्छाऽस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ एवं सचिवानुपलाल्य स्वकीयस्वभावकथनने स्वमतं दर्शयति-मित्रेति । मित्रभावेन वास्तवामित्रस्वभावेनापिमित्रत्वाभिनयमात्रेण संप्राप्तं कथञ्चन न त्यजेयम्, सर्वदेशकालावस्थास्वपि त्यक्तुं न शक्नुयामित्यर्थः । ननु स्वस्मिन्

स०-अयं हनुमदुक्तप्रकारेण निर्दोष एव यद्यपि । यदि तस्य दोषः त्यागहेतुस्स्यात्तर्हि तस्यैव दोषः वधरूपः स्यात् नास्माकं कश्चन । यद्यपि तस्य दोषः स्यात्तथापि न त्यजेयमिति वा ॥ ३ ॥

सहेतुकं दर्शयति—मित्रभावेनेति। मतान्तरेषु सदोषत्वान्न परिग्राह्यः इति हेतु साध्ये अपि दुष्टे। मारुतिमते तु परिग्राह्यत्वरूपे साध्ये समीचीनेऽपि निर्दोषत्वादिति हेतुरसमीचीनः । किंतु शरणागतोऽहमिति वाक्यप्रयोक्तृत्वमेव तत्र मुख्यहेतुरित्यभिप्रायेण मित्रभावेनेति हेतुनिर्देशः। मित्रभावेन वास्तवमित्रत्वाभावेऽपि मित्रत्वाभिनयमात्रेणापीत्यर्थः । मित्रभावः शरणागतत्वम् । "राघवं शरणं गतः" "शरण्यं शरणं गतः" इति पूर्वोत्तरत्र च तस्यैव कथनात्। अन्यत्रापि—"विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः" इति शरणागतिशब्देनोपक्रम्य " तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि " इति मैत्रीशब्देन परिसमापनात्। यद्वा मित्रशब्दः स्वाभिप्रायेण शरणागते गौरवारोपाद्युज्यते ।न त्यजेयं त्यक्तुं न शक्नोमि ।सर्वशक्तेरपि मम शरणागतशब्दश्राविणः परित्यागे शक्तिसम्भावनामपि न पश्यामीत्यर्थः। कथंचन दृष्टादृष्टानर्थशतानुबन्धित्वे तत्परिग्रहस्य सुहृदामनभिमतत्वे मत्प्राणपरित्यागे प्रस्तुतेऽपीत्यर्थः । दोषो यद्यपि तस्य स्यात् यद्यपि सुग्रीवादिभिरुक्ता दोषा नास्मिन् सन्ति, सन्तु वा ततोऽपि भूयांसः। अथाप्यशक्यमहं कथं करोमीत्यर्थः। स्याच्छब्दः दुष्टोऽपि शरणागतशब्दप्रयोक्ता मया परिगृहीत इति मम महद्यशो भवेदित्येवमर्थम्। अदुष्टपरिग्रहे गुणो मन्दः, दुष्टपरिग्रहे तु मम शरणागतरक्षणधर्म उत्तेजितो भवतीति भावः। करुणया दुष्टपरिग्रहे शिष्टगर्हा स्यादित्यत्राह सतामेतदिति। एतद्दुष्टस्यापि शरणागतस्य सङ्ग्रहणम्। सतां शिष्टानाम् । अगर्हितं गर्हितादन्यत्, पूजितमित्यर्थः। पूजितत्वं च कपोतोपाख्यानादिभिः प्रपञ्चयिष्यते। एवं च शास्त्रेषु दोषाणां परित्यागहेतुत्वोक्तिः शरणागतव्यतिरिक्तविषयेति विषयव्यवस्थाऽभिप्रेता। अत एव दोषाधिक्येन वधार्हस्यापि शरणागतस्य रक्षणमेव कार्यमिति श्रुतिराह "तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्रयच्छन्ति" इति । आचार्ययोजना—मित्रस्य स्नेहिनो भावो मित्रत्वम्, तेन आशालेशमात्रेण । अद्वेषमाभिमुख्यमात्रं वा अस्मदङ्गीकारे

शरणागतभूमिकामारोप्य शत्रुपक्षादागतोऽयं दुष्ट एव कथमेनमवलम्बस इत्याशङ्क्य आह—दोष इति। दोषो यद्यपि तस्य शत्रुपक्षादागतस्य शरणागतस्य दोषो यद्यपि वस्तुतो दोष एव नास्ति। यद्यपि स्यात् भवेदस्तु नाम तथापि न त्यजेयमित्यर्थः। यद्वा यद्यस्मिन् दोषो नास्ति भवेदपि तस्य दोषस्तस्यैव स्यात् तिष्ठतु तद्दोषोऽस्मान् किं करिष्यतीति भावः। अतो मित्रभावेन सम्प्राप्तमेनं कथञ्चन न त्यजेयमिति

प्रयोजकम् न तु पूर्णभक्तिरिति भावः । तथोक्तम् " त्वामामनन्ति कवयः करुणामृताब्धे ज्ञानक्रियाभजनलभ्यमलभ्यमन्यैः । एतेषु केन वरदोत्तर कोसलस्थाः पूर्वं सदूर्वमभजन्त हि जन्तवस्त्वाम् ॥ " इति । यद्वा मित्रभावेन मित्राक्रियया । "भावो लीलास्वभावयोः । जन्त्वभिप्रायचेष्टासु भूतौ विद्वत्पदार्थयोः । क्रियायामात्मनि" इति नानार्थरत्नमाला । मित्रभावनयेति यावत् । अहृदयशरणोक्त्येत्यर्थः । तदप्युक्तम् " शरणवरणवागियं योदिता न भवति बत सापि धीपूर्विका " इति । शरणागतभावेनेति वक्तव्ये मित्रभावेनेत्युक्तिः स्वाश्रयणाय कतिचित्पदानि कुर्वत्यपि स्वसदृशबुद्धिकारिणो भगवतोऽभिप्रायेण । देव्यापि शरणागतिमभिदधत्या " तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि"इत्युक्तम् । यद्वा मित्रभावेन मित्रत्वेन हेतुना।"सुहृदं सर्वभूतानाम्" इत्युक्तरीत्या अस्मदीयसहजसौहार्दं पुरस्कृत्येत्यर्थः । यद्वा मित्रभावेन आनुकूल्यसङ्कल्पादिपूर्वकमित्यर्थः । यद्वा मितात्त्रायत इति मित्रम् । ईश्वरोपकारं परिच्छिद्य तत्सदृशोपकारप्रवृत्तस्य भावेनेत्यर्थः । यद्वा विश्वसनीयस्थलं मित्रम् " तन्मित्रं यत्र विश्वासः " इत्युक्तत्वात् । विश्वासिनो भावेनेत्यर्थः । सम्प्राप्तं तस्याशालेशमात्रेण " ह्रीरेषा हि ममातुला " इत्युक्तरीत्या मम तन्निवासगमने प्राप्तेऽपि स्वयमेव प्राप्तं कथं त्यजेयम् । सम्प्राप्तं सम्यक्प्राप्तम् । पादुके द्वारि विन्यस्य देववन्दनकारिन्यायेनान्यत्र चित्तप्राप्तिमन्तरेण " परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च"इति विरोधिनिवृत्तिपूर्वकं प्राप्तमित्यर्थः। यद्वा सम्प्राप्तं माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्गतिर्नारायण इति न्यायेन मयि त्यक्तसकलविधबन्धुभावमाचरन्तम् । यद्वा मदन्तरङ्गानुचरपुरस्कारेण प्राप्तम् । यद्वा सम्प्राप्तं लङ्कायां स्थित्वा राघवं शरणं गतोऽस्मीत्युक्तं चेत "अतन्द्रितचमूपति–" इत्याद्युक्तन्यायेन मम तत्र गन्तव्यतायामपि तस्यागमनेनपङ्गोरुपरि गङ्गानिपतनवदस्मत्प्रयोजनमेव कृतम् । सम्प्राप्तं प्राप्तिरेवास्माकमपेक्षिता, न तु स्तुत्यर्चनध्यानप्रणामादिः । समित्यनेन मानसवाचिककायिकरूपपूर्णप्रपदनमुच्यते । न त्यजेयं त्यक्तुं न शक्नोमि । सर्वशक्तेरपि मम शरणागतशब्दश्राविणः परित्यागे शक्तिसम्भावनामपि न पश्यामीत्यर्थः । सम्प्राप्तं

सम्बन्धः । ननु दुष्टजनपरिग्रहस्य शिष्टगर्हितत्वाच्छास्त्रविरुद्धत्वादयुक्तमेतदित्याशङ्क्य, सत्यमेवैतद् दुष्टजनत्याज्यत्वप्रतिपादकं शास्त्रं सामान्यविषयम् " तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्रयच्छन्ति " इत्येवमादिशरणागतापरित्यागविषये विशेषशास्त्रस्य

न त्यजेयम्, "शरणागतसस्यमालिनीयं वृषशैलेशकृषीवलं धिनोति " इत्युक्त रीत्या रक्षापेक्षां प्रतीक्षमाणोऽहं कथं सम्प्राप्तं त्यजेयम् । न त्यजेयं तत्सम्बन्धेन रावणविषयाकारापेक्षी कथं तमेव त्यजेयम् । अत एव हि घण्टाकर्णपक्षपातेन तदनुजस्यापि मुक्तिं ददौ । अत एव च मालाकारविषयपक्षपातेन युष्मत्सन्तति जातानां दीर्घमायुर्भविष्यतीत्युक्तवान् । न त्यजेयम् आगमनमात्रेण श्लाघनीये त्यागसम्भावना कुतः ? सम्भावनायां लिङ् । त्यागसम्भावनायां खलु साधनो द्योगः । तस्य त्यागे स्वसत्ता चेत् साधनोद्योगः स्यात् । सैव न निर्वहति कथमुद्योगः । तत्स्वीकाराभावे स्वसत्ता न सिद्ध्यति चेत् तत्स्वीकारेऽस्मत्सत्ता न सिद्ध्यतीत्यस्मत्त्यागः स्यात् स कथमुपपद्यत इति चेत्तत्राह कथंचन । " अप्यहं जीवितं जह्याम् " इत्युक्तरीत्या नवप्रसववात्सल्येन वत्सला गौः पूर्ववत्सानिव युष्मानपि त्यक्ष्यामि न त्वाश्रितम् । यद्वा कथंचन सर्वदेशसर्व कालसर्वावस्थास्वपीत्यर्थः । यद्वा कथंचन शरणागतस्य गुणाभावेऽपि दोष प्राचुर्येऽपि तत्परिग्रहस्य सर्वानभिमतत्वेऽपि दृष्टादृष्टानिष्टशतानुबन्धित्वेऽपि मत्प्राणपरित्यागे प्रस्तुतेऽपीत्यर्थः । किंच, दोषो यद्यपि तस्य स्यात् अस्मदभिप्रायेण दोषो नास्त्येव अस्थानभयशङ्किनो भवतोऽभिप्रायेण तस्य दोषोऽस्ति चेत् स्यात् । अङ्गीकारेऽव्ययमिदम् । दोषभोग्यत्वरूप वात्सल्यैकस्वभावस्य मे आश्रितदोषो ह्युपादेय इति भावः । सुकुमारस्य राजकुमारस्य सुगन्धिमूलमृल्लेशवदस्य दोषभोग्यत्वम् । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् तस्य शरणागतस्य न दोषः । " यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते " इत्युक्तरीत्या दोषो न श्लिष्येदित्याशयः । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् स तस्य हि शरणागतिरूपनिरतिशयगुणशालिनो दोषो न त्याज्यकोटिमाटीकते सुगन्धिमूलमृल्लेशवत् । यद्वा दोषो यद्यपि तस्य दोषोऽस्ति चेत्तत्सम्बन्धी खलु दोषः । स तस्मादपि श्लाघ्यः स्यात् । प्रार्थनायां लिङ् । अस्माभिः प्रार्थितः खलु । गुणवान् रक्षितश्चेत् गुणवत्ता प्रतिकरः दोषवान् रक्षितश्चेदतिशयोऽस्माकमिति भावः । यद्वा दोषो यद्यपि अस्मद्वधापेक्षया तस्य स्यात् तस्यापेक्षितफलसिद्धिः स्यात् । कपोतोपा

सद्भावात् दुष्टजनस्यापि शरणागतस्य रक्षणे शिष्टगर्हणा नास्ति, प्रत्युत श्रेय एवेत्याह सतामेतदगर्हितम् । एतच्छरणागतदुष्टजनपरिग्रहणं सतां सामान्यविशेष

सुग्रीवस्त्वथ तद्वाक्यमाभाष्य च विमृश्य च ।
ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवः ॥ ४ ॥
सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ ५ ॥

ख्यानानुगुणेयं योजनेति श्रीवत्साङ्कमिश्रा आहुः । कथं तर्ह्येतन्महामन्त्रिणो निन्दन्तीत्यत्राह–सतामेतदगर्हितम् । एतदाश्रितदोषाङ्गीकरणं सताम् अगर्हितम् अनिन्दितम् । अस्मत्पक्षपातिनामस्थानभयशङ्किनां निन्दितत्वेऽपि परमार्थदर्शिनां कपोतादीनां च न निन्दितामिति भावः । यद्वा एवं दुष्टापरित्यागे प्रत्यवायपरिहारो वा पुरुषार्थसिद्धिर्वा पापक्षयो वेति चेन्नैतदित्याह–सतामिति । सद्गोष्ठीष्वस्मद्गर्हापरिहार एव फलं स्वमारणोद्योगवतामपि रक्षकाः कपोतादयः तेषामगर्हितम् । यद्वा दुष्टजनपरिग्रहस्य शिष्टगर्हितत्वाच्छास्त्रनिन्दितत्वाच्च अयुक्तमित्याशङ्क्य सत्यमेतद्दुष्टजनत्याज्यत्ववचनं सामान्यविषयम् । 'तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्रयच्छन्ति ' इत्येवमादिशरणागतापरित्यागविषयविशेषशास्त्रस्य सद्भावात् । दुष्टस्यापि शरणागतस्य संरक्षणे शिष्टगर्हणा नास्ति प्रत्युत श्रेय एवेत्याह सतामेतदगर्हितमिति । एतत् दुष्टशरणागतपरिग्रहणम् । सतां सामान्यविशेषशास्त्रविदाम् । अगर्हितं गर्हितादन्यत्, पूजनीयमित्यर्थः । सर्वशक्तेः काचिदशक्तिः, सर्वज्ञस्य किञ्चिदज्ञानं च मित्रभावेनेति श्लोकेन दर्शितमिति गोविन्दयतिनः प्रत्यवदन् ॥ ३ ॥ अथ सुग्रीवो रामप्रकृतिमाकर्ण्य अतिसाहसमेतदित्यत्यन्तं भीतभीतः प्राह–सुग्रीव इति । आभाष्य अनूद्य । शुभतरं नीतिशास्त्ररहस्यमूलत्वात्स्वामिविषयप्रेमातिशयनिबन्धनत्वाच्च शुभतरं वाक्यमुवाच । अत्र लक्ष्मणमित्युक्तत्वादुपसंहारे सहलक्ष्मण इत्युक्तत्वाच्चोभयोरपि वचनमुभावपिप्रति प्रतिवचनं च बोध्यम् ॥ ४ ॥ सुदुष्ट इत्यर्धमेकं वाक्यम् । अस्माभिः पूर्वमुक्तैश्छिद्रान्वेषित्वादिदोषैर्युक्तो भवतु वा मा वा, कृतघ्नः स एष रजनीचरः । किं किमर्थम् ? परित्याज्य एवेत्यर्थः ॥५॥

रामानु०–दुष्टत्वादुष्टत्वयोर्ग्राह्योऽयमिति वदन्तं रामं प्रति उभयथाऽपि त्याज्य इति सोपपत्तिकमाह–सुदुष्ट इत्यादिना । सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा एष रजनीचरः । किं किमर्थम् ? अनेन साध्यं

शास्त्रविदाम् अगर्हितम् गर्हितादन्यत्, पूजनीयमित्यर्थः ॥३॥ एवं श्रीरामेण स्वमते कथितेऽपि सुग्रीवः पुनरपि विभीषणं प्रति शङ्कमानस्तत्परित्याज्यतामाह–सुग्रीवस्त्विति । तद्वाक्यं रामवाक्यम् । आभाष्य अनूद्य । ततः विमर्शानन्तरम् ॥ ४ ॥ सुदुष्ट इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । सुदुष्टो वा अस्माभिः पूर्वमुक्तच्छिद्रहन्तृत्वादि

ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् । को नाम स भवेत्तस्य यमेष न परित्यजेत् ॥६॥ वानराधिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा सर्वानुदीक्ष्य च । ईषदुत्स्मयमानस्तु लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् । इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥ अनधीत्य च शास्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च । न शक्यमीदृशं वक्तुं यदुवाच हरीश्वरः ॥८॥ अस्ति सूक्ष्मतरं किंचिद्यदत्र प्रतिभाति मे । प्रत्यक्षं लौकिकं वापि विद्यते सर्वराजसु ॥ ९ ॥

प्रयोजनं किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ कृतघ्नतामेवाह—ईदृशमिति । यं बन्धुम् । एष व्यसने प्राप्ते न परित्यजेत्स कस्तस्य भवेत् न कोऽपीत्यर्थः । भ्रातरं परित्यजन् सर्वानपि परित्यजेदेवेति भावः । ईदृशं व्यसनम् लङ्कादहनपुत्रवधादिकमारभ्य समुद्रतीरनिवेशपर्यन्तं व्यसनमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अथ सूक्ष्मधर्मानभिज्ञस्य सुग्रीवस्य नीतिमर्यादयैवोत्तरं वक्तुमारभते—वानराधिपतेरिति । सार्द्धश्लोकः । ईषदुत्स्मयमानः धर्मरहस्यमिदं मम परमशक्तिं शरणागतसंरक्षणव्रतं च सम्यक् अपरिज्ञाय यत्किंचिद्वदत्ययमिति मन्दस्मयं कुर्वन् ॥ ७ ॥ प्रथमं तद्वचनमुपलालयति—अनधीत्येति ॥ ८ ॥ अस्तीति । सूक्ष्मतरं किंचित्, अर्थस्वरूपमिति शेषः । तदेवार्थस्वरूपं विशिनष्टि प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं दृष्टम् । लौकिकं लोकसिद्धम् । यत्सर्वेष्वपि राजसु विद्यते मे प्रतिभाति च तत्सूक्ष्मतरं

दोषयुक्तो वा । अदुष्टः उक्तदोषैरयुक्तो वा कृतघ्नस्स एष रजनीचरः, किं किमर्थम् ? परित्याज्य एवेत्यर्थः ॥५॥ कृतघ्नतामेवाह—ईदृशमिति । यो विभीषणः ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं परित्यजेत् तस्य विभीषणस्य को नाम भवेत् न कोऽपीत्यर्थः । ईदृशः साक्षाज्ज्येष्ठभ्रातृपरित्यागी सर्वानपि व्यसने परित्यजेदिति भावः । यद्वा यः विभीषणः ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं परित्यजेत् त्यक्तवान् स एषः यं कमित्यर्थः स एष विभीषणः कं न परित्यजेत् तस्य को नाम भवेत् । एवंविधमेनं को वा परिगृह्णीयादित्यर्थः ॥ ६ ॥ अथ रामस्सुग्रीववाक्यं श्रुत्वा तत्प्रशंसन् लक्ष्मणादीनवलोक्य राजनीतिमर्यादयैतद्वाक्यस्योत्तरं वक्तुमारभते—वानराधिपतेरित्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । ईषदुत्स्मयमानः मम परमां शक्तिं शरणागतसंरक्षणवृत्तं च सम्यगपरिज्ञाय यत्किञ्चिद्वदतीति मन्दस्मितं कुर्वन्नित्यर्थः ॥७॥८॥ अथ रामः स्वयुक्तेरुपरि नीतिशास्त्रानुसारेण कक्ष्यान्तरमारूढत्वात् सुग्रीववाक्यं प्रशस्य भ्रातृपरित्यागिविभीषणागमने नीति

अमित्रास्तत्कुलीनाश्च प्रातिदेश्याश्च कीर्तिताः ।
व्यसनेषु प्रहर्तारस्तस्मादयमिहागतः ॥ १० ॥
अपापास्तत्कुलीनाश्च मानयन्ति स्वकान् हितान् ।
एष प्रायो नरेन्द्राणां शङ्कनीयस्तु शोभनः ॥ ११ ॥
यस्तु दोषस्त्वया प्रोक्तो ह्यादानेऽरिबलस्य च ।
तत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाशास्त्रमिदं शृणु ।
न वयं तत्कुलीनाश्च राज्यकाङ्क्षी च राक्षसः ॥ १२ ॥

किंचिद्धर्मस्वरूपमस्तीति सम्बन्धः ॥ ९॥ तदेवार्थस्वरूपमाह—अमित्रा इति । तत्कुलीनाः ज्ञातयः । प्रातिदेश्याः समनन्तरदेशाधिपाश्च । व्यसनेषु समुपस्थितेषु प्रहर्तारः अमित्राः शत्रवः कीर्तिताः । तस्माद्व्यसनप्रहर्तृज्ञातित्वात् ॥ १० ॥ व्यसनिनं रावणं परित्यज्यागमने कारणान्तरमस्तीत्याह—अपापा इति । अपापास्तत्कुलीना नरेन्द्राः । हितान् हितपरान् । स्वकान् ज्ञातीन् मानयन्त्येव । तेषामपि नरेन्द्राणां शोभनो गुणवानेष ज्ञातिः प्रायः शङ्कनीयः । लोके पापभूयिष्ठतया शोभनोऽपि प्रायेण शङ्कनीयः । पापिनस्तु नरेन्द्रस्य तादृशो ज्ञातिः शङ्कनीय इति किमु वक्तव्यम् । अतोऽयं रावणेन शङ्कितस्तेन सह विरुद्धचैवागत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं रावणपरित्यागे हेतुमुक्त्वा स्वापरित्यागे हेतुं वक्तुं प्रतिजानीते—यस्त्विति । अरिबलस्य विभीषणस्य दोषः 'को

शास्त्रानुसारं राजधर्मोऽस्तीत्याह—अस्तीति । अत्र विभीषणागमनरूपकार्ये प्रत्यक्षं परिदृश्यमानं लौकिकं लोकव्यवहारसिद्धं यद्राजसु विद्यते मे प्रतिभाति च तत्सूक्ष्मतरं किञ्चिदर्थरूपम् अस्तीति सम्बन्धः ॥९॥ तदेव प्रदर्शयति—अमित्रा इति । तत्कुलीनाः ज्ञातयः । प्रातिदेश्याः प्रतिदेशे वसन्तीति प्रातिदेश्याः, समनन्तरदेशवर्तिनो राजानश्च व्यसनेषूपस्थितेषु प्रहर्तारः सन्तः अमित्राः शत्रव इति कीर्तिताः । तस्माद् व्यसनप्रहर्तृज्ञातित्वात् व्यसनिनं रावणं प्रहर्तुमयं विभीषण इहागत इत्यर्थः ॥ १० ॥ एवं ज्ञातयो व्यसनेषु राजानं प्रहरन्तीत्युक्त्वा ये धार्मिष्ठा राजानो ज्ञातीन् परिपालयन्ति तेऽपि प्रज्ञाशौर्याद्युन्मेषशालिनं ज्ञातिं शङ्कन्त इत्याह—अपापा इति । अपापास्तत्कुलीनाश्च नरेन्द्राः स्वकान् हितान् ज्ञातीन् मानयन्ति तेषामपि नरेन्द्राणां शोभनः प्रज्ञाशौर्याद्युन्मेषशाली ज्ञातिस्तु प्रायो बहुलं शङ्कनीय एव । पापकर्मणस्तु नरेन्द्रस्य तादृशो ज्ञातिश्शङ्कनीय इति किमु वक्तव्यम् । अतश्शङ्कितेन रावणेन सह विरुद्धच अयं विभीषणोऽत्रागत इति निश्चितार्थः ॥११॥ एवमुक्तप्रकारेण विभीषणस्य रावणपरित्यागे व्यसनिज्ञातिप्रहर्तृत्वं शोभनज्ञातित्वं च हेतुद्वयमस्ति, बान्धवपरि

पण्डिता हि भविष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो विभीषणः ॥१३॥
अव्यग्राश्च प्रहृष्टाश्च न भविष्यन्ति सङ्गताः ।
प्रवादश्च महानेष ततोऽस्य भयमागतम् ।
इति भेदं गमिष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो विभीषणः ॥ १४ ॥

नाम स भवेत्तस्य' इत्यादिनोक्तः । तत्र विषये । यथाशास्त्रं नीतिशास्त्रमनति क्रम्य इदमुत्तरम् । न वयमिति । न वयं तत्कुलीनाः राक्षसराज्यानर्हाः, अस्माकं तद्राज्ये आकाङ्क्षाभावात् । मम रावणस्येव तस्मिन्नरित्वशङ्का प्रसक्तिर्नास्ति । अतो नास्मान् त्यक्ष्यतीति भावः । किंच राक्षसो विभीषणस्तु राज्यकाङ्क्षी अस्मन्मुखेन रावणं घातयाति । अतः स्वकार्यविघातभयादपि नास्माकमपकारं करोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु मूर्खा राक्षसाः कथमेवं विमृश्य कारिण इत्याशङ्क्य नायं नियम इत्याह—पण्डिता इति । अर्धमेकं वाक्यम् । राक्षसा अपीत्यर्थः ॥१३ ॥ पुनरप्यस्य रावणेन विरुध्यागमनमेव प्रतिपादयन् परिग्राह्यत्वं निगमयति—अव्यग्रा इति सार्धश्लोकेन । ते ज्ञातयः अव्यग्राः प्रहृष्टाश्च सन्तः कदाचिदप्यन्योन्यं सङ्गताः न भविष्यन्ति न भवन्तीति । अनेनैव हेतुना ज्ञातयोऽवसरे भेदं गमिष्यन्ति गच्छन्ति । अस्य च भीतस्यैव महान्

त्यागे तु हेतुर्नास्तीति कृत्वा 'को नाम स भवेत्तस्य' इति सुग्रीवोक्तं न युक्तियुक्त मिति भावः । शत्रुसम्बन्धित्वमात्रमवलम्ब्यास्मिन् यो दोषः कथितः स दोषोऽप्यस्मिन नास्तीत्यतोऽयं परिग्राह्य इत्याह—यस्त्वित्यादिना । अरिबलस्य विभीषणस्य । यथा शास्त्रं राजनीतिशास्त्रमनतिक्रम्य । नेति । न वयं तत्कुलीनाः । चकारात्प्राति देश्याश्च न भवाम इत्यर्थः । अतो नास्मानयं छिद्रेषु प्रहराति अस्मत्सापेक्षश्चायम्, यतो राज्यकांक्षी अस्मन्मुखेन रावणं घातयामीति वीक्षते । अतः स्वकार्यविघात भयादपि नास्माकमपकारं करोतीति भावः ॥ १२ ॥ ननु मूर्खा राक्षसाः कथमेवं विमृश्यकारिण इत्याशङ्क्य नायं नियम इत्याह—पण्डिता हीति । राक्षसा अपि पण्डिता भविष्यन्ति तस्माद्विभीषणो ग्राह्य इति सम्बन्धः॥१३॥पुनरप्यस्य रावणेन विरुध्यागमनमेव प्रतिपादयन् परिग्राह्यत्वं निगमयति—अव्यग्राश्चेत्यादिना सार्ध श्लोकेन । ते पण्डिताः ज्ञातयः अव्यग्राः अपर्याकुलाः तुष्टाश्च सन्तः कदाचिदपि अन्योन्यं सङ्गताः न भविष्यन्तीति अनेनैव हेतुना ज्ञातयोऽवसरे भेदं च गमिष्यन्ति । किञ्च अस्य च भीतस्यैव महान् प्रणादः श्रूयते । अतः बलीयसो रावणात् अस्य विभीषणस्य भयमागतम् । तेन भयेन चात्मत्राणार्थमिहागतः, तस्मात्परिग्राह्यो विभीषण इत्यर्थः । प्रवादश्च महानेष इति पाठे तु—ज्ञातिभ्यो भयागमने अपवादश्च

न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः ।
मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ १५ ॥

प्रणादः श्रूयते । अतो बलीयसो रावणात् अस्य भयमागतं तेन च भयेन आत्मत्राणार्थमागत इति परिग्राह्योऽयमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु दुष्टोऽपि ज्येष्ठोऽनुवर्तनीय एवेत्याशङ्क्य यद्यप्ययं धर्मः तथापि न सर्वत्र सम्भवतीत्याह—न सर्वे इति । मद्विधा वा पितुः पुत्राः इति भूतार्थकथनत्वात् नात्मप्रशंसादोषः । यथा 'कृपावानविकत्थनः' इत्युक्तलक्षणेन धीरोदात्तेन दुष्यन्तेन "सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः" इत्युक्तम् । यथा च हनुमता "पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेविते । वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रधा ॥" इति । दण्डिना च काव्यादर्शे प्रथमपरिच्छेदे—" स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः । अपि त्वनियमो दृष्टस्तथा त्वन्यैरुदीरणात् ॥ " इति । यद्वा पूर्वश्लोकार्थस्य भरतेऽतिप्रसङ्गं परिहरति—सर्वे इति । तातेति सान्त्वोक्तिः । सर्वे भ्रातरः भरतोपमा न भवन्ति । कैकेयीवरप्राप्तं पित्रा दत्तमपि राज्यं परित्यज्य वनं गतं मामनुसृत्य तवैव राज्यं त्वमेव गृहाण, अहं त्वद्दास्यं करिष्यामीति वदन् भरतादन्यः कश्चिदस्ति किमिति भावः । एवंविधप्रसक्त्यभावाल्लक्ष्मणस्यानुपादानम् । अत्र दृष्टान्तमाह मद्विधा इत्यादिना । मद्विरहमात्रेण लोकान्तरं गतः पिता । तत्तुल्यपितृमानस्मत्सदृशः कश्चिदस्ति किमित्यर्थः । यद्वा मद्विधाः पितुः पुत्राः सन्तु वा मा वा भरतसमा भ्रातरस्त्वत्समाः सुहृदश्च न सन्तीत्यर्थः । सुहृदो वा भवद्विधाः । वर्षरात्रसमये स्थितेन मया अत्यन्तकुपितेन लक्ष्मणेन चात्यन्तं परुषमुक्तेऽपि अस्मासु प्रेमातिशयमेव 'घोराः स्वार्थप्रयुक्ताश्च ज्ञातयो नो भयावहाः' इति हस्तिगीतादिरूपो लोकप्रवादोऽपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इत्युक्तप्रकारेण ज्ञातित्वप्रयुक्तदोषस्य शङ्कनीयत्वं शोभन इत्युक्तप्रकारेण राजदोषस्य च सार्वत्रिकत्वमाशङ्क्य परिहरति—न सर्वे इति । सर्वे भ्रातरः भरतोपमा न भवन्ति । पितृदत्तराज्यप्राप्तिसद्भावेऽपि तदनङ्गीकारेण ज्ञातित्व

स०—भ्रातृषु सौभ्रात्रं दुर्मिलमिति न वक्तुं युक्तम् । भरते भक्तिभरितता त्वयि त्वदनुभूतैव वर्तत इत्यतः काचित्क एवैवंभावो भ्रात्रादिष्वित्याह—**नेति** । सर्वे भ्रातरो भरतोपमा न भवन्ति । स लोकविलक्षण इति भावः । लक्ष्मणस्य च स्वसमखेदमोदत्वेन सहैवावस्थानाद्राज्यप्राप्तेरहन्ताहेतोरभावेन चानुक्तिः ननु सौहार्दावमर्देनेति हृदयम् । भ्रातृप्रस्तावे पितापुत्राचारोक्तिः प्रसङ्गसङ्गत्या । सर्वे भ्रातरो भरतोपमा नेत्यनेन मारिततारारमणस्य मर्मोत्कीर्तनं मन्यमानस्तं सुसुखीकर्तुं सुहृद इत्याद्युक्तिश्चेति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ।
उत्थायेदं महाप्राज्ञः प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥
रावणेन प्रणिहितं तमवेमि विभीषणम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ १७ ॥
राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या सन्दिष्टोऽयमिहागतः ।
प्रहर्तुं त्वयि विश्वस्ते प्रच्छन्नो मयि वाऽनघ ॥ १८ ॥
लक्ष्मणे वा महाबाहो स वध्यः सचिवैः सह ।
रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ १९ ॥

प्रकटयन् त्वत्समः को वाऽस्तीति भावः । यद्वा मद्विधा वा पितुः पुत्रा न भवन्ति । निरतिशयपितृवात्सल्यभूतोऽस्मत्तुल्यो नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अथ सुग्रीवो नीतिमुखेन विभीषणस्य त्याज्यतां प्रतिपादयितुमशक्तः परिग्रहे चाविदितभावोऽयं रामे कमनर्थमुत्पादयिष्यतीति प्रेमवशेन व्याकुलो विभीषणशरणागतेरेकस्याः सलक्ष्मणेन स्वेन क्रियमाणं शरणागतिद्वयं प्रबलमभिमन्यमानः शरणागतिपूर्वकं विभीषणनिग्रहं प्रार्थयते--एवमित्यादिचतुःश्लोकैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ राक्षस इत्यादि । अत्र मयि लक्ष्मण इति स्वस्य लक्ष्मणस्य चानर्थकथनं स्वव्यसनादपि स्वाश्रितव्यसनं रामस्यात्यन्तारुन्तुद

प्रयुक्तदोषं परिहृतवान् । राज्यप्राप्तिशङ्कागन्धमात्रस्याप्यसम्भवात् लक्ष्मणस्यानुपादानम् । ज्येष्ठत्वेन स्वस्यैव राज्यप्राप्तेरसाधारणत्वेऽपि पितृवचनगौरवेण कनिष्ठे भरते राज्यप्रदानात् मद्विधा वा पितुः पुत्रा न भवन्तीत्युक्तवान् । भूतार्थकथनरूपत्वान्नात्मप्रशंसादोषः । तदुक्तं दण्डिना-" स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः " इति । 'शङ्कनीयस्तु शोभनः' इत्युक्तदोषविषयशङ्का सुग्रीवस्य मा भूदिति सुहृदो वा भवद्विधाः इत्युक्तवान् । यद्वा मद्विधा वा पितुः पुत्रास्सन्तु वा । भोरतसमा भ्रातराभवद्विधाः सुहृदश्च न सन्तीति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ अथ सुग्रीवो नीतिमुखेन शरणागतविभीषणस्य त्याज्यतां प्रतिपादयितुमशक्तः परिग्रहे विभीषणोऽस्मासु कं वा अनर्थमुत्पादयिष्यतीति भिया एतस्य विभीषणस्य शरणागतेरपेक्षया स्वेन लक्ष्मणेन च क्रियमाणं शरणागतिद्वयं प्रबलं मन्यमानः शरणागतिपूर्वकं विभीषणनिग्रहं प्रार्थयते-एवमुक्त इत्यादि मौनमुपागमदित्यन्तेन । अत्र मयि लक्ष्मणे वेति स्वस्य लक्ष्मणस्य च विभीषणेन करिष्यमाणानर्थकथनं स्वव्यसनादपि स्वाश्रितव्यसनं रामस्यात्यन्तमरुन्तुदमिति मत्वा विभीषणेन करिष्यमाणानर्थ

एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठं सुग्रीवो वाहिनीपतिः । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ २० ॥ सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च । ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥ सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः । सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं ममाशक्तः कथंचन ॥ २२ ॥ पिशाचान् दानवान् यक्षान् पृथिव्यां चैव राक्षसान् । अङ्गुल्यग्रेण तान् हन्यामिच्छन् हरिगणेश्वर ॥ २३ ॥

मिति तत्प्रदर्शनेन विभीषणापरिग्रहसमर्थनार्थम् ॥ १८॥१९ ॥ एवमुक्त्वेति । मौनमुपागमत्, प्रणयरोषादिति भावः ॥ २० ॥ अथ रामः स्वस्य सर्वशक्तित्व प्रदर्शनेन सुग्रीवस्यातिशङ्कां निवार्य शरणागतरक्षणरूपस्य स्वव्रतस्य धर्मशास्त्र सिद्धत्वात्तस्यापरित्याज्यतां प्रतिपादयति–सुग्रीवस्य त्वित्यादिना । विमृश्य मयि प्रेमातिशयेनैवमुक्तमिति विचार्य ॥ २१ ॥ सुग्रीवस्य भयं निवर्तयति–सुदुष्ट इति । स एष रजनीचरः सुदुष्टो वा अदुष्टो वा भवतु किं करिष्यति । तदेव विवृणोति–सूक्ष्ममिति । सूक्ष्ममपीत्यनेन साक्षान्मयि मदाश्रितेषु मत्सम्बन्धिसम्बन्धिष्वपि न शक्त इति भावः॥२२॥कथं न शक्त इत्याकाङ्क्षायां स्वशक्तिं दर्शयति–पिशाचानिति । पृथिव्याम्, विद्यमानानिति शेषः । त्वं तावत्सकलैः स्वबलैः सह तिष्ठ। अहमेक एव पर्याप्त इत्यभिप्रायेणाह हरिगणेश्वरेति । अङ्गुल्यग्रेण शस्त्रास्त्रादिप्रसङ्गशून्येन अङ्गुल्यन्तरनिरपेक्षेण एकस्यामप्यङ्गुल्यामंशान्तरव्यापारवर्जितेन तत्रापि हस्तपादादिविशेषविवक्षाशून्येन अग्रमात्रेण । हन्यां हन्तुं शक्तः । न केवलं लङ्कामात्रनिवासिनो राक्षसान् किन्तु स्थानान्तरनिवासिनोऽपीति विवक्षया पृथिव्यां चैवेति निर्देशः । न केवलमेक

मुक्त्वा तत्परिग्रहमसहमानः प्रणयरोषात् मौनमुपागमदित्यर्थः ॥ १६–२० ॥ अथ रामः स्वस्य सर्वशक्तित्वप्रदर्शनेन सुग्रीवस्यातिशङ्कां निवार्य शरणागतरक्षणरूप स्वमतस्य धर्मशास्त्रसिद्धत्वात्तस्यापरित्याज्यतां प्रतिपादयति–सुग्रीवस्य त्विति । सुग्रीवस्य वाक्यं श्रुत्वा तद्विमृश्य । अस्यायमर्थः–प्रथमतः कृतविभीषणशरणागत्यपेक्षया पश्चात्कृतसुग्रीवलक्ष्मणशरणागतेर्दौर्बल्यं च " तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्रयच्छन्ति" इति श्रुत्यर्थानुसारिशरणागतरक्षणरूपस्वधर्मं च पर्यालोच्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ असौ राक्षसोऽन्तःप्रविष्टरसन् अनवहितायामवस्थायामस्मान् वधिष्यतीति सुग्रीवोक्तदोषस्यावकाशो नास्तीत्याह–सुदुष्ट इति । किं किमप्यहितम् ॥ २२॥२३॥

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ २४ ॥

जातीयानामेव लक्ष्यत्वम् किन्तु सर्वेषामपीत्यभिप्रायेणाह तानिति । तर्हि लङ्कामात्रनिवासिनो राक्षसान् किमिति न हंसीत्यत्राह इच्छन्निति । इच्छाभावादेव तद्वधाभावः, न त्वशक्त्येति भावः ॥ २३ ॥ एवमस्मादपकारशङ्का नास्तीत्युक्त्वा भवतु वाऽयमपकारी तस्मादेवापकारान्मम प्राणा गच्छन्तु वा । अथापि नायं निग्राह्यः नापि परित्याज्यः, किन्त्ववश्यं रक्ष्य एवेति कपोतोपाख्यानेन प्रतिपादयति—श्रूयते हीति, प्रसिद्धेयमाख्यायिकेत्यर्थः । कपोतेन धर्माधिकारशून्येन तिर्यङ्मात्रेण, एतेनाप्यनुष्ठिततत्वे किमु वक्तव्यमस्माकम् । कपोतेन एकेनासहायेन कृतं किमुत ससहायैरस्माभिः । शत्रुः कपोतस्य मृगयुः स्वयं भार्यापहारी वैरी, विभीषणस्त्वस्माकं न तथा । तथाप्यरक्षणे किमस्मत्पौरुषेण । शरणमागतः कपोताध्युषितद्रुमस्थलं यदृच्छया प्राप्तः । "सोऽञ्जलिं शिरसा बद्ध्वा वाक्यमाह वनस्पतिम् । शरणं हि गतोऽस्म्यद्य देवतामिहवासिनीम् ॥" इति स्वावासवनस्पतिदेवतां प्रत्युक्तवान् न तु कपोतम् । विभीषणस्तु 'राघवं शरणं गतः' इति अस्मत्कूटस्थरघुराक्षससंवादोक्तशरणागतराक्षसरक्षणं पुरस्कृत्य मां प्राप्तः । यद्वा शरणं "शाखिनः पक्षिणां गृहम्" इत्युक्तरीत्या वनस्पतिरूपं गृहं प्राप्तः, न तु शरणागतिं चक्रे । "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः । अर्चितश्च लुब्धकत्वात्सहजशत्रुत्वात् भार्यापहर्तृत्वाच्चापन्नोऽप्यसावित्युपेक्षणस्य तद्वधोपायान्वेषणस्य च कर्तव्यत्वे प्राप्तेऽप्यातिथिं देवत्वेन मत्वा शीतनिवारणायाग्निमानीय पूजितः। वयं तु "वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेन सचिवैः सह" इत्यनुबन्धिपर्यन्तं सम्यगर्चयामः । यथान्यायम् यावत्क्षुन्निवृत्ति सन्मित्रागम इव समग्रादरेणान्तर्विषादलेशं विना आदृतः। यद्वा प्रियवचनादिभिः वञ्चनां विनेत्यर्थः । स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः । बहिः कतिचित्

एवं विभीषणस्य परिग्राह्यत्वे नीतिशास्त्रं लोकव्यवहारं स्वशक्तिं च प्रदर्श्य अशक्तेनापि पुरुषेण स्वप्राणव्ययेनापि शरणागतः संरक्षणीय इत्यत्रेतिहासं प्रमाणयति—श्रूयते हीत्यादिना । कपोतेन शास्त्रानधिकारिणा क्षुद्रजन्तुना । शत्रुः, अत्र शत्रुशब्देन भार्याहर्तृत्वेन शत्रुभूतो व्याध उच्यते। शरणं गृहम्, स्वनिवासभूत वृक्षमित्यर्थः । यथान्यायमर्चितः यथोचितं पूजितः, कपोतोपाख्यानकथिताग्न्यानयनशीतनिवारणाद्युपचारेणार्चित इत्यर्थः । स्वैश्च मांसैः स्वशरीरमांसैर्निमन्त्रितः

स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् ।
कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः ॥ २९ ॥

अहारानानीय स्वकीय द्रव्यान्तराणि कतिपयानि शरीरैकदेशान्वा दत्त्वा नोपचचार, किन्त्वज्ञैरात्मत्वेनाभिमन्यमानैः प्राज्ञैरप्याद्यं धर्मसाधनमित्यादरणीयैः शरीरमांसैः शरभङ्ग इव 'इदमेकं महत्तपः' इति मत्वा वह्नावह्नाय पतति स्म । निमन्त्रितः भोजनार्थं नियोजितः ॥ २४ ॥ उक्तमेवार्थं दृढीकुर्वन् स्वस्य कैमुत्यमाह-स हि तमिति । स कपोतः वयमिव धर्मानुष्ठानयोग्यजातौ शरण्य वंशे वा नोत्पन्नः । तं जात्या स्वभावेन च क्षुद्रसमाचारम् 'पक्षिणां कालसंमितः' इत्यखिलपक्षिजातिविरोधिनं तस्य कपोतस्यान्तिकं प्रति यदृच्छयाऽभ्येत्य पतितम् उपायान्तरशून्यं विपरीतानुष्ठानैकनिरतम् अनुतापलेशेन वा अनुकूल वादप्रसङ्गेन वाऽनन्वितं प्रतिजग्राह । स्वात्मत्यागेनाङ्गीकृत्यावति स्म । पूर्वश्लोके शत्रुरिति सामान्येनोक्तमर्थं तद्वृत्ति प्रदर्शनेन विशिनष्टि-भार्याहर्तारमिति । एवमेव रावण आगतश्चेदस्माभिः कार्यं इत्यभिप्रायः । आगतम् अस्याङ्गीकाराय कृतमुपायानुष्ठानं कपोत वासद्रुमस्थलं प्रत्यागमनमात्रमेव । तद्विना वनस्पतिदेवतां प्रत्युक्तं शरणशब्दं कपोतो नाशृणोत् । अत्र स हीत्यनेनैव कपोतानुवादे लब्धेऽपि पुनः कपोतग्रहणं श्येनकपोतोपाख्यान इव नायं परिगृहीतकपोतशरीरो देवो मुनिर्वा, किन्तु प्राकृतः कपोत इति ज्ञापनार्थम् । अयं कपोतः प्राक्तनधर्म विशेषैर्गजेन्द्रादिवत्तिर्यक्त्वेप्येवंधर्मानुष्ठानयोग्यो बभूव । कपोत इत्यनेन तिर्यक्त्वं शास्त्रानधिकारित्वं बुद्धिमान्द्यं च सूचितम् । वानरश्रेष्ठ । पुनरप्येकस्तिर्यक् शत्रुं किरातं ररक्षेत्येनां कथां शृणु । वानरः कश्चिद्‌

भोजनार्थं नियोजितः ॥२४॥ उक्तार्थदृढीकरणाय स्वस्य कैमुत्यमाह-स हि तमिति । सः हृतभार्यः कपोतः । कपोत इत्यनेन तिर्यक्त्वाच्छास्त्रानधिकारित्वं बुद्धिमान्द्यञ्च सूचितम् । भार्याहर्तारमप्यागतं किरातं प्रतिजग्राह आभिमुख्येनाङ्गीचकार, किम्पुनर्मद्विधो जनः सकलशास्त्राधिकारी सकलधर्मरहस्यवेदी सकलधर्मानुष्ठानपरश्चमादृशो

स०-स हि सोऽपि अनेनापकृतोऽपीत्यर्थः । प्रतिजग्राह प्रतिहृतभार्यावचनश्रवणानन्तरमपि प्रीतिपूर्वकं जग्राहेति सूचयति । सहितं हितेन सहितं यथा भवति तथेति वा । तिर्यक्समाधानं तिर्यङ्निदर्शनेनशीघ्रं भवतीति वा भार्यापहर्तृभ्रातृग्रहणे भार्यापहर्तृसत्कारकर्तृनिदर्शनमुचितमिति वा आदौ कपोतेतिहासो बोधितो रामेणेति ज्ञेयम् । "मुनिरुवाच । धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथाम् । शृणुष्वावहितो राजन् गदतो मे महाभुज ॥" इत्यारभ्य पञ्चाध्याय्या शान्तिपर्वण्युपवर्णिता कपोतव्याधकथाऽत्रानुसन्धेया ॥ २९ ॥

ऋषेः कण्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा ।
शृणु गाथां पुरा गीतां धर्मिष्ठां सत्यवादिना ॥ २६ ॥

व्याघ्राद्भीतं स्वावासद्रुममागतं किरातं ररक्ष । तदानीं वृक्षमूलस्थो व्याघ्रः तस्मिन्वानरे सुप्ते निषादं समीक्ष्य त्वां रक्षामि वानरं पातयेत्युवाच । ततः पापैकानिरतः किरातः स्वरक्षणकारिणं वानरं पातयामास । अनन्तरं वानरं पतितं गृहीत्वा व्याघ्रः त्वां जह्यां स्वोपकारिद्रोहिणं निषादं जहीति मनुष्यमांसलुब्धत्वा दुवाच । ततो धर्मवित्स वानरः प्राणात्ययदशात्वादद्वहृदयं तत्त्यागमङ्गीकृत्य व्याघ्रमुक्तस्तरुमारुह्य स्वस्यापकर्तारं किरातं पश्चादपि गत्यन्तराभावान्निज वासद्रुमस्थितिहेतुना शरणागत इत्यरक्षत् । भवान्वानराधिपत्ये स्थितः सन् स्वजातिधर्म इति शरणागतरक्षणं किन्नावलम्बते । किं पुनर्मद्विधो जनः कपोतचरितं पश्यतां मादृशां किं वक्तव्यम् । मद्विधः शरणागतरक्षणाय समु च्छ्रितध्वजे रघुवंशे जातः " षष्टिर्वर्षसहस्राणि लोकस्य चरता हितम् । पाण्ड रस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया ॥ " इत्युक्तरीत्या लोकरक्षणदीक्षितस्य दशरथस्य पुत्रः वसिष्ठविश्वामित्रादिशिष्यः महायोगिना जनकेन कृतसम्बन्धः 'रामो विग्रहवान् धर्मः' इति प्रसिद्धः "मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः " इति सर्वलोकानुकृतधर्मानुष्ठानः अहं सम्प्रति शरणागतहिंसां कुर्यां चेल्लोकः कीदृग्विधः स्यात् । मद्विधः मम वृत्तं पश्चाद्वक्ष्यते । सामान्येन 'धर्म सेतुर्नृपाणाम्' इति मादृशानां संमतत्वेन स्थितः मद्विधः मादृशः शरणागत त्यागं न करोति । अवध्यवधोन्मुखानां रावणादीनां खल्वीदृशं कार्यं रोचते । जनः शरणागतत्यागकृत्कीदृशोत्पत्तिमान् स्यात् ॥ २५ ॥ ननु शास्त्रानधि कारिणास्तिरश्चोऽनुष्ठानमनुपादेयम्, न च चोदनामन्तरेण प्रकृतिमात्रेण धर्मत्वं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य कण्डुमुनिगाथया विधानं दर्शयति--ऋषेरिति । कण्वस्य पुत्रेणेत्यनेन महाकुलप्रसूतत्वम्, परमर्षिणेति यथार्थदर्शित्वम्, सत्यवादिनेति

जनः अकृतापकारमयमेव शरण्य इति प्राप्तं पुरुषं प्रतिगृह्णीयादिति किमुतेति भावः ॥ २५ ॥ स वध्यः सचिवैः सह इति सुग्रीवोक्तं शरणागतस्य विभीषणस्य

स०—पिपीलिकालिपिवद्यादृच्छिकत्वान्न तच्चेष्टा धर्मे प्रमाणीस्यादित्यतो महर्षिगीतां गाथां कथयति—**ऋषे** रिति । रामोक्तेस्तिर्यगतिर्यगादिविषयत्वादेवमादिनिदर्शनं युक्तमिति भावः । " नहि पितुः पाण्डित्येन पुत्रः पण्डितो भवति " इति न्यायेनातत्सदृशपुत्रगीतेत्यतस्तं विशिनष्टि--**परमर्षिणे**ति । पितुः ऋषित्वम् एतस्य परमर्षित्वमिति तद्गीता (गाथा) कथा आदर्तव्येत्यनेन सूचयति ॥ २६ ॥

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् ।
न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परन्तप ॥ २७ ॥

यथादृष्टार्थवादित्वं चोच्यते । तेन परमाप्तत्वं दर्शितम् वेदवचनादिसिद्धम् । पुरा गीतां कण्डुकल्पितेयमिति न मन्तव्यम् । ऋच एव सामत्वात्पुरा विद्य मानामेवेदानीं गीयमानां गीताम् । एतत्कृतत्वेऽपि सामध्वनिवत्समस्तपापाप नोदनक्षमाम् । धर्मिष्ठां वेदोक्तधर्मोपमेयस्मृत्युक्तप्रतिपादिकाम् । अनेन परम प्रयोजनत्वमुक्तम् । सत्यवादिनीमिति पाठे—अबाधितार्थप्रतिपादिनीं गाथाम् अनेकार्थोचितसुलभाभ्यसनीयत्वाय सङ्कुचितशब्दां शृणु, इतः पूर्वमेतद्गाथा नाकर्णनेन खलु त्वमेवमाविलात्माऽसि एनामवहितमनाः शृणु ॥ २६ ॥ अथ कण्डुगाथायां चतुःश्लोक्यामाद्यश्लोकेन पूर्णप्रपत्त्यसिद्धावपि गत्यन्तरशून्य तया आत्मनिक्षेपाभिप्रायव्यञ्जकशरणागतिशकलतुल्याञ्जलिबन्धादिमात्रविधा नमपि हानिं न नयेत् तत्करणमनुग्रहावहमित्याह—बद्धाञ्जलिपुटमिति । अनु कूलबुद्धिवाग्वृत्त्यभावेऽप्यञ्जलिमात्रमेवालम् । " अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी " इति स्वतन्त्रस्याप्याशु दयाजननी मुद्रा खल्वियम् । दीनम् एवमञ्जलिबन्धमात्रं विनापि कार्पण्यद्योतनावस्थानमेवालम् । याचन्तम् अञ्ज ल्याद्यभावेऽपि कार्पण्याद्योतनेप्यहृदयप्रार्थनैवालम् । शरणागतम् अञ्जलि बन्धादित्रयेप्यविद्यमाने रक्षकनिवासस्थलाभिगमनमेवालम् । पूर्वं स्वरक्षाभर निक्षेपरूपशरणागतिशकलान्युक्त्वा शरणागतमिति पूर्णप्रपत्तिरुक्तेति वा स्यात् । अपि शत्रुं साक्षाच्छत्रुमपि न हन्यात् । अयं शास्त्रार्थ ऐहिकाभ्युदयार्थो वा परलोकार्थो वा प्रत्यवायपरिहारार्थो वेत्युक्ते सति तेभ्यः प्राक्प्रयोजना न्तरमाह आनृशंस्यार्थमिति । अघातुकत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । नृशंसोऽयमिति लोकापवादपरिहारार्थमिति यावत् । यद्वा आनृशंस्यं सकलधर्मसारभूतो दया गुणः तद्रक्षणार्थं वा । यथोक्तं सीतया " आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः " इति । परन्तपेति । कण्डुरपि कंचिद्राजानं प्रत्युक्तवानिति गम्यते । परन्तप ! शरणागते किं पौरुषप्रकटनेन प्रत्यर्थिषु खलु तत्कर्तव्यमिति भावः२७

त्याज्यत्वं परिहर्तुं कण्डुमहर्षिगीतगाथामाह—ऋषेरित्यादि । धर्मिष्ठां धर्मपराम् । सत्यवादिनीमबाधितार्थप्रतिपादिनीम् ॥ २६ ॥ आनृशंस्यार्थमघातुकत्वसिद्ध्यर्थं न हन्यादिति सम्बन्धः । परंतपेति कण्डुरपि यं कश्चित्सम्बोध्योपदिशति ॥ २७ ॥

आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणागतः ।
अरिः प्राणान् परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ २८ ॥
स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न रक्षति ।
स्वया शक्त्या यथासत्त्वं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥ २९ ॥

पूर्वं न हन्यादिति स्वेन क्रियमाणं हननमात्रं प्रतिषिद्धम् । अत्र स्वेतर क्रियमाणशरणागतपीडायामपि शरणागते आर्तत्वदृप्तत्वविभागानालोचनेन प्राणान् हित्वा तद्रक्षणं कार्यमित्याह–आर्तो वेति । आर्तः स्वाभिमतसम्भवे विलम्बाक्षमतीव्रसंवेगवान् वा, शरणागमनवेलायामपि स्वापराधनिमित्तभयादिमान् वेत्यर्थः । दृप्तस्तु विलम्बाविलम्बावनादृत्य फलसिद्धिमात्रसक्तः । अस्यां वेलायां विनयस्वापराधभयशून्यो वा । मुमुक्षुपक्षे संसारजुगुप्सानुसन्धानेन सद्य एव देहनिवृत्तिकाम आर्तः । दृप्तः शरीरावसाने मुक्तिकामः । यद्वा आकिञ्चन्यानन्यगतित्वपुरस्सरं प्रपन्न आर्तः । स्तोभहेलनादिरूपेण शरणागतोऽस्मीति ब्रुवन् दृप्तः । परेषां शरणागतः स्वव्यतिरिक्तशरणागतः । यद्वा परेषामिति निर्धारणे षष्ठी । परेषां मध्ये शरणागतः।अरिः वैरे हृदि विद्यमानेपि शरणागतिशब्दमात्रमभिदधानः पुरुषः । कृतात्मना निश्चितमनस्केन, धर्मशास्त्रविश्वासशालिनेत्यर्थः । प्राणान् परित्यज्य रक्षितव्यः, अस्थिरान् प्राणान् परित्यज्य स्थिरं शरणागतरक्षणं कर्तव्यम् । कृतात्मनेति विशेषणेन विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वमुक्तम् । शरणागतरक्षणशास्त्रस्य निरवकाशत्वात् "सर्वथैवात्मानं गोपायेत् " इति शास्त्रस्य सावकाशत्वात् तद्व्यतिरिक्तविषयेऽप्यवस्थाप्यमिति भावः ॥ २८ ॥ एवं शरणागतरक्षणधर्मं चोदनामभिधाय तदरक्षणे प्रत्यवायमाह–स चेदिति । भयात् तद्रक्षणे तच्छत्रुसकाशात् तस्माद्वा । किरातन्यायेन स्वस्यापि भयमुत्प्रेक्ष्य ततो हेतोः । मोहात् शास्त्रार्थापरिज्ञानात् ।

आर्त इति । परेषां शत्रूणां मध्ये आर्तः स्वाभिमते विलम्बाक्षमावान् । दृप्तः शरणागमनवेलायामपि गूढहृदयतयाऽनुपशान्तशत्रुभावः । अरिः कृतात्मना प्राणानपि परित्यज्य रक्षितव्य इति सम्बन्धः ॥२८॥ सः भयात्तद्रक्षणे शत्रोः सकाशात्तस्माद्वा स्वस्यापि भयमुत्प्रेक्ष्य ततो हेतोर्वा मोहाच्छास्त्रार्थापरिज्ञानाद्वा कामात्तच्छत्रोस्सकाशात्किञ्चित्फलापेक्षणाद्वा स्वया शक्त्या स्वकीयेन केनचित्सामर्थ्येन सहायसम्पादनस्वकीयद्रव्यदानादिना वा यथान्यायं न्यायमनतिक्रम्य न रक्षति, शरणागतमिति शेषः। तत् पापं तच्छरणागतारक्षणं पापं पापहेतुः । न केवलं पापहेतुः,इह लोकेऽपि

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् ।
न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परन्तप ॥ २७ ॥

यथादृष्टार्थवादित्वं चोच्यते । तेन परमाप्तत्वं दर्शितम् वेदवचनादिसिद्धम् । पुरा गीतां कण्डुकल्पितेयमिति न मन्तव्यम् । ऋच एव सामत्वात्पुरा विद्यमानामेवेदानीं गीयमानां गीताम् । एतत्कृतत्वेऽपि सामध्वनिवत्समस्तपापापनोदनक्षमाम् । धर्मिष्ठां वेदोक्तधर्मोपमेयस्मृत्युक्तप्रतिपादिकाम् । अनेन परमप्रयोजनत्वमुक्तम् । सत्यवादिनीमिति पाठे–अबाधितार्थप्रतिपादिनीं गाथाम् अनेकार्थोचितसुलभाभ्यसनीयत्वाय सङ्कुचितशब्दां शृणु, इतः पूर्वमेतद्गाथानाकर्णनेन खलु त्वमेवमाविलात्माऽसि एनामवहितमनाः शृणु ॥ २६ ॥ अथ कण्डुगाथायां चतुःश्लोक्यामाद्यश्लोकेन पूर्णप्रपत्त्यसिद्धावपि गत्यन्तरशून्यतया आत्मनिक्षेपाभिप्रायव्यञ्जकशरणागतिशकलतुल्याञ्जलिबन्धादिमात्रविधानमपि हानिं न नयेत् तत्करणमनुग्रहावहमित्याह–बद्धाञ्जलिपुटमिति । अनुकूलबुद्धिवाग्वृत्त्यभावेऽप्यञ्जलिमात्रमेवालम् । " अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी " इति स्वतन्त्रस्याप्याशु दयाजननी मुद्रा खल्वियम् । दीनम् एवमञ्जलिबन्धमात्रं विनापि कार्पण्यद्योतनावस्थानमेवालम् । याचन्तम् अञ्जल्याद्यभावेऽपि कार्पण्याद्योतनेप्यहृदयप्रार्थनैवालम् । शरणागतम् अञ्जलिबन्धादित्रयेप्यविद्यमाने रक्षकनिवासस्थलाभिगमनमेवालम् । पूर्वं स्वरक्षाभरनिक्षेपरूपशरणागतिशकलान्युक्त्वा शरणागतमिति पूर्णप्रपत्तिरुक्तेति वा स्यात् । अपि शत्रुं साक्षाच्छत्रुमपि न हन्यात् । अयं शास्त्रार्थ ऐहिकाभ्युदयार्थो वा परलोकार्थो वा प्रत्यवायपरिहारार्थो वेत्युक्ते सति तेभ्यः प्राक्प्रयोजनान्तरमाह आनृशंस्यार्थमिति । अघातुकत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । नृशंसोऽयमिति लोकापवादपरिहारार्थमिति यावत् । यद्वा आनृशंस्यं सकलधर्मसारभूतो दयागुणः तद्रक्षणार्थं वा । यथोक्तं सीतया " आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः " इति । परन्तपेति । कण्डुरपि कंचिद्राजानं प्रत्युक्तवानिति गम्यते । परन्तप ! शरणागते किं पौरुषप्रकटनेन प्रत्यर्थिषु खलु तत्कर्तव्यमिति भावः २७

त्याज्यत्वं परिहर्तुं कण्डुमहर्षिगीतगाथामाह–ऋषेरित्यादि । धर्मिष्ठां धर्मपराम् । सत्यवादिनीमबाधितार्थप्रतिपादिनीम् ॥ २६ ॥ आनृशंस्यार्थमघातुकत्वसिद्ध्यर्थं न हन्यादिति सम्बन्धः । परंतपेति कण्डुरपि यं कश्चित्सम्बोध्योपदिशति ॥ २७ ॥

आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणागतः ।
अरिः प्राणान् परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ २८ ॥
स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न रक्षति ।
स्वया शक्त्या यथासत्त्वं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥ २९ ॥

पूर्वं न हन्यादिति स्वेन क्रियमाणं हननमात्रं प्रतिषिद्धम् । अत्र स्वेतर क्रियमाणशरणागतपीडायामपि शरणागते आर्तत्वदृप्तत्वविभागानालोचनेन प्राणान् हित्वा तद्रक्षणं कार्यमित्याह—आर्तो वेति । आर्तः स्वाभिमतसम्भवे विलम्बाक्षमतीव्रसंवेगवान् वा, शरणागमनवेलायामपि स्वापराधनिमित्तभयादिमान् वेत्यर्थः । दृप्तस्तु विलम्बाविलम्बावनादृत्य फलसिद्धिमात्रसक्तः । अस्यां वेलायां विनयस्वापराधभयशून्यो वा । मुमुक्षुपक्षे संसारजुगुप्सानुसन्धानेन सद्य एव देहनिवृत्तिकाम आर्तः । दृप्तः शरीरावसाने मुक्तिकामः । यद्वा आकिञ्चन्यानन्यगतित्वपुरस्सरं प्रपन्न आर्तः । स्तोभहेलनादिरूपेण शरणागतोऽस्मीति ब्रुवन् दृप्तः । परेषां शरणागतः स्वव्यतिरिक्तशरणागतः । यद्वा परेषामिति निर्धारणे षष्ठी । परेषां मध्ये शरणागतः।अरिः वैरे हृदि विद्यमानेपि शरणागतिशब्दमात्रमभिदधानः पुरुषः । कृतात्मना निश्चितमनस्केन, धर्मशास्त्रविश्वासशालिनेत्यर्थः । प्राणान् परित्यज्य रक्षितव्यः, अस्थिरान् प्राणान् परित्यज्य स्थिरं शरणागतरक्षणं कर्तव्यम् । कृतात्मनेति विशेषणेन विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वमुक्तम् । शरणागतरक्षणशास्त्रस्य निरवकाशत्वात् "सर्वथैवात्मानं गोपायेत्" इति शास्त्रस्य सावकाशत्वात् तद्व्यतिरिक्तविषयेऽप्यवस्थाप्यमिति भावः ॥ २८ ॥ एवं शरणागतरक्षणधर्मं चोदनामभिधाय तदरक्षणे प्रत्यवायमाह—स चेदिति । भयात् तद्रक्षणे तच्छत्रुसकाशात् तस्माद्वा । किरातन्यायेन स्वस्यापि भयमुत्प्रेक्ष्य ततो हेतोः। मोहात् शास्त्रार्थापरिज्ञानात् ।

आर्त इति । परेषां शत्रूणां मध्ये आर्तः स्वाभिमते विलम्बाक्षमावान् । दृप्तः शरणागमनवेलायामपि गूढहृदयतयाऽनुपशान्तशत्रुभावः । अरिः कृतात्मना प्राणानपि परित्यज्य रक्षितव्य इति सम्बन्धः ॥२८॥ सः भयात्तद्रक्षणे शत्रोः सकाशात्तस्माद्वा स्वस्यापि भयमुत्प्रेक्ष्य ततो हेतोर्वा मोहाच्छास्त्रार्थापरिज्ञानाद्वा कामात्तच्छत्रोस्सकाशात्किञ्चित्फलापेक्षणाद्वा स्वया शक्त्या स्वकीयेन केनचित्सामर्थ्येन सहायसम्पादनस्वकीयद्रव्यदानादिना वा यथान्यायं न्यायमनतिक्रम्य न रक्षति, शरणागतमिति शेषः। तत् पापं तच्छरणागतारक्षणं पापं पापहेतुः । न केवलं पापहेतुः,इह लोकेऽपि

विनष्टः पश्यतस्तस्यारक्षिणः शरणागतः ।
आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ३० ॥
एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे ॥ ३१ ॥
अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥ ३२ ॥
करिष्यामि यथार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

कामात् स्वच्छन्दवृत्तिस्वाभाव्यात्, तच्छत्रुसकाशात्किंचिल्लाभापेक्षणाद्वा । स्वया शक्त्या स्वकीयेन केनचित्सामर्थ्यप्रकारेण । स्वसहायसम्पादनस्वकीय द्रव्यदानादिना शरीरत्यागपर्यन्तेनोपायकलापेनेत्यर्थः । यथासत्त्वं सत्त्वमनतिक्रम्य शक्तौ सत्यामपि येन केनचिच्छलेन शक्तिवञ्चनामकृत्वा । तत् अरक्षणम् । पापं प्रत्यवायहेतुः । अनेन निरयहेतुत्वमुक्तम् । न केवलं परलोक बाधकम्, इह लोकेऽपि सर्वजनगर्हितमित्याह लोकगर्हितमिति ॥ २९ ॥ न केवलमैहिकानर्थहेतुत्वमात्रम् पूर्वसञ्चितसकलसुकृतविनाशकमपीत्याह–विनष्ट इति । यः कश्चिद्यं कश्चिच्छरणमागतः । तमरक्षिणस्तस्य पश्यतः रक्षकत्वेन वृते समर्थे च तस्मिन् पश्यति । तेनारक्षणेनैव स्वशत्रुसकाशात् विनष्टश्चेत् तस्य अरक्षकस्य सम्बन्धि अनादिकालसञ्चितं सर्वं सुकृतमादाय गच्छति । अस्यारक्षकस्य समार्जितसकलसुकृतक्षयो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ कण्डुवचनचतुःश्लोकीतात्पर्यं सङ्ग्रहेणाह–एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे इत्यर्धेन ॥ ३१ ॥ विस्तरेणाह–अस्वर्ग्यमित्यादिना । अस्वर्ग्यं स्वर्गविरुद्धम्, नरकहेतुभूतमित्यर्थः । अयशस्यम् अकीर्तिकरम् । बलवीर्यविनाशनम्, ययोः शारीरबलवीर्ययोः सतोरेव शरणागतो न रक्षितः तयोर्विनाशकमित्यर्थः । अत्र अरक्षणमिति विशेष्यमनुषज्यते ॥ ३२ ॥ एवं शरणागतरक्षणे कण्डुवचनं प्रमाणयित्वा धर्मसंस्थापनप्रवृत्तस्य ममैतदवश्यं पालनीयमित्याह–करिष्यामीति ।

सर्वजनगर्हितमित्याह लोकगर्हितमिति॥२९॥न केवलमैहिकामुष्मिकानर्थहेतुत्वमात्रम्, पूर्वसञ्चितसकलसुकृतविनाशकत्वमपीत्याह–विनष्ट इति । यः कश्चित् यं कञ्चित शरणमुपगतः रक्षिणस्तस्य पश्यतः रक्षकत्वेन वृते समर्थे च तस्मिन् पश्यत्येव तेन अरक्षितः तदरक्षणेनैव स्वशत्रुसकाशात् विनष्टश्चेत्तस्यारक्षकस्य सम्बन्धि अनादि कालसञ्चितं सर्वं सुकृतमादाय गच्छति तत्प्राप्यपुण्यलोकान् स्वयमध्यास्ते॥३०॥३१॥ अस्वर्ग्यमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । कण्डोर्वचनम् । अस्वर्ग्यम् अयशस्यं

धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदये ॥ ३४ ॥
सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम ॥ ३५ ॥

उत्तमं लोकाद्दृतम् ॥ ३३ ॥ न केवलमकरणे प्रत्यवायबाहुल्यम्, करणे दृष्टादृष्टाभ्युदया बह्वः सन्तीत्यपि कण्डुवचनतात्पर्यमिति रामः स्वयमाह–धर्मिष्ठमिति । पापनिवर्तकधर्मोपेतत्वं विवक्षितम् । फलहेतुधर्मोपेतत्वस्य स्वर्ग्यमित्यनेनैव सिद्धत्वात् । फलोदये फलप्रदानकाले समुपस्थिते । स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुरित्यर्थः । अत्र प्रतिपाद्यगतं धर्मिष्ठत्वादिकं प्रतिपादकवचने समुपचर्यते ॥ ३४ ॥ एवं "श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥" इति याज्ञवल्क्योक्तधर्मप्रमाणेषु श्रूयत इत्यनेन "तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति" इत्यादिना श्रुतिः, कण्डुगाथामुखेन स्मृतिः, कपोतादिना शिष्टाचारः, प्रतिपक्षनिरसनपूर्वकबलवदुपपादनेन स्वप्रियत्वं चेत्येवं चतुर्षु प्रमाणेषु प्रपन्नरक्षणरूपपरमधर्मविषयेषु दर्शितेषु सम्प्रति तत्र प्रमाणं पञ्चमं दर्शयति–सकृदेवेति । सकृदेव एकवारमेव । उपायान्तरेष्वावृत्तिः शास्त्रार्थः प्रपत्तौ त्वनावृत्तिः "सकृदेव हि शास्त्रार्थः कृतोऽयं तारयेन्नरम्" इत्युक्तेः । प्रपन्नाय "गत्यर्था ज्ञानार्थाः" इति न्यायेनात्र मानसप्रपत्तिरुच्यते । तवास्मीति तु वाचिकी । उभयोरन्यतरेण युक्तायापीत्यर्थः । यद्वा प्रपन्नायेत्युपायः कथ्यते । तवास्मीति च याचत इति तच्छेषवृत्तिलक्षणफलविशेषप्रार्थना । एवम्भूतायाधिकारिणे । सर्वभूतेभ्य इति "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वम् । भयहेतुतया शङ्कितेभ्यः सर्वभूतेभ्यः । अभयं भयाभावं ददामि । अभयमेव मोक्षो नाम । "अथ सोऽभयं गतो भवति । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति" इति ब्रह्म

बलवीर्यविनाशनं च, अरक्षितमिति शेषः । धर्मिष्ठं पापनिवर्तकधर्महेतुकम् । यशस्यं कीर्तिकरम् । फलोदये फलप्रदानकाले समुपस्थिते स्वर्ग्यं स्वर्गप्रदं च स्यात, रक्षितुरिति शेषः । अतस्तद्वचनं यथार्थं करिष्यामि, कण्डुनोक्तप्रकारेणावश्यमार्तरक्षणं करिष्यामीत्यर्थः । एवं धर्मशास्त्रप्रसिद्धं शरणागतरक्षणरूपं धर्ममवश्यमनुतिष्ठामीत्युक्तम् ॥ ३२-३४ ॥ तिष्ठतु नामैतत, सर्वलोकस्वामिनस्सर्वलोकशरण्यस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमकारुणिकस्य ममानादिसङ्कल्पसिद्धतया सहजव्रतविशेषोऽप्यस्तीत्याह–सकृदेवेति । एकवारमेव प्रपन्नायेति गत्यर्थस्य पदेः ज्ञानार्थत्वान्मानस

आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ।
विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ॥ ३६ ॥

विद्याफलत्वेन श्रवणात् । एतत् तवास्मीति फलविशेषयाच्ञेति पक्षस्यानुकूलम् । पक्षान्तरे त्रैवर्गिकफलानामप्येतदुपलक्षणम् । स्वस्य सकलफलप्रदत्वात् । एतद्व्रतं मम व्रतवदिदं कस्यांचिदपि दशायां परित्यागायोग्यमित्यर्थः । अत्र सर्वभूतेभ्य इत्यपि चतुर्थी । प्रपन्नसम्बन्धिभ्योऽपि सर्वभूतेभ्योऽभयं ददामि । " पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥" इत्युक्तेः ॥३५॥ एवमुक्ते सत्यसम्भवदुत्तरं प्रशान्तप्रेमान्ध्यतया प्रसन्नमुखं विभीषणाभिमुखं सुग्रीवमालोक्य तमेव तदानयने नियुङ्क्ते—आनयैन मिति । निवेदयतेति सपरिवारान् युष्मान् पुरुषकारतया वृतवन्तमेनं यूय मेवानयत तथा सत्येतावत्पर्यन्तमस्वीकारकृतदुःखमस्य निवर्तेत । हरिश्रेष्ठ ! तस्य दुःखनिवृत्तये त्वमेव गत्वाऽऽनयसि चेन्मयि स्नेहवद्भ्यो हरिभ्यः श्रेष्ठं भवन्तमतिक्रम्य किमहं स्वीकरोमि। दत्तमस्याभयं मया अस्य स्वबन्धुत्याग पूर्वकं स्वनिकर्षकीर्तनपुरस्सरं चागतस्य मया मित्रभावेनैवालमिति मन्यमानेन अभयं दत्तम्, शरणशब्दश्रवणकाल एवेति शेषः । कथमानयेयमित्याकुलितं समाधत्ते विभीषणो वेत्यादिना। विभीषणो वा " विभीषणस्तु धर्मात्मा" इति विभीषणस्वीकारो धर्मवत्स्वीकारतया नोत्कर्षाय । रावणस्य नृशंसस्येति

प्रपत्तिरुक्ता । तवास्मीति च याचते उभयोरन्यतरेणापि युक्तायेत्यर्थः । यद्वा प्रपन्नायेत्युपायः कथ्यते । तवास्मीति तच्छेषवृत्तिलक्षणा फलविशेषप्रार्थना । एवं विधायाधिकारिणे । सर्वभूतेभ्य इति " भीत्रार्थानां भयहेतुः " इति पञ्चमी । भय हेतुतया शङ्कितेभ्यो भूतेभ्यः ब्रह्मपर्यन्तसर्वभूतेभ्योऽभयं भयाभावं ददामि । अभय मेव मोक्षो नाम "अथ सोऽभयं गतो भवति, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुत श्चनेति " इति ब्रह्मविद्याफलत्वेन श्रवणात्तवास्मीति फलविशेषमाप्नोति । पक्षस्य अनुकूलं पक्षान्तरं चातुर्वर्गिकफलानामप्येतदुपलक्षणम् । स्वस्य सकलफलप्रदत्वा देतद्व्रतं मम सत्यसन्धस्य कस्याञ्चिद्दशायामपरित्यागयोग्यमादाय सिद्धं सदाचरण शीलमित्यर्थः । ददामीति वर्तमानप्रयोगेणाभयप्रदानस्य यावदात्मभावित्वं द्योत्यते ॥ ३५ ॥ स्वयं विभीषणो वा अन्यो वेति न ज्ञायते, कथमेवमविचार्याभयं दीयत इत्याशङ्कायां विभीषणो वा भवतु यदि वा रावणो वा भवतु । राघवं शरणं गत इति वाक्यश्रवणानन्तरमेव अभयमस्मै दत्तम्, किं विचारेणेत्याह—आनयैनमिति । अयं विभीषणो वा भवतु यदि वा रावणः स्वयम्, विभीषणवेषधारी तादृशापराधी

रामस्य तु वचः श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ।
प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देन प्रचोदितः ॥ ३७ ॥
किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथ सुखावह ।
यत्त्वमार्यं प्रभाषेथाः सत्त्ववान् सत्पथे स्थितः ॥३८॥

रावणस्वीकार एवोत्कर्षः स्यादिति । विभीषणस्वीकारे तत्परिकराश्चत्वार एव रक्षिताः स्युः । रावणस्वीकारे तु लङ्कास्थाः सर्वेऽपि रक्षिताः स्युरिति महान् लाभः । सुग्रीव ! अस्माकमागतोऽतिशयो युष्माकं तुल्यः खलु, 'एकं दुःखं सुखं च नौ' इत्युक्तेः । यदि वा रावणः स्वयं यत्सम्बन्धेन विभीषणेऽप्यतिशङ्का स एवास्तु । स्वयम् सीतामपुरस्कृत्य स्वयमागतो रावणो वाऽस्तु । यद्वा स्वयम् अयं यदि विभीषणो न भवति किंतु कामरूपी रावण एव विभीषणभूमिकां परिगृह्य यद्यागतः तथाप्यस्याभयं मया दत्तम् । त्वमपि रावणोऽयं न तु विभीषण इति विज्ञापनायापि पुनर्नागच्छेः, किंत्वानयैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अथ सुग्रीवः क्वचिदप्यसम्भावितं रामस्य शरणागते स्वस्मिंश्च सौहार्दातिशयमालोच्य विस्मयपरवश आह–रामस्येति । सौहार्देन प्रचोदितः सर्वानपि दोषाननालोच्य विपरीतप्रवृत्तान् पूर्वसुहृदो नानाप्रकारैरनुनीय 'यदि वा रावणः स्वयम्' इति वदतो रामचन्द्रस्य कोऽयं सौहार्दातिशय इति विस्मयेन प्रेरित इत्यर्थः ॥३७॥ एवं विस्मयातिशयाद्वक्तुमुपक्रान्तो रामस्य स्वाभाविकान् कल्याणगुणौघानालोच्य सहजधर्मत्वादेतद्रामे नाश्चर्यकरमित्याह–किमिति । धर्मज्ञ ! धर्मसूक्ष्मतत्त्वज्ञस्य तव धर्मानुष्ठानं किमाश्चर्यम् । लोकनाथ ! भृत्यवर्गसंरक्षणं स्वामिनः किं चित्रम् । सुखावह ! स्वयमवाप्तसमस्तकामत्वेन परप्रयोजनैकपरायणस्य सर्वसुखकारिणस्तव शरणागतेषु समाश्रितेष्वस्मासु सुखकारित्वे को वा विस्मयः । आर्यं समीचीनम् । सत्त्ववान् प्रशस्ताध्यवसायवान् । "द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः । दृढव्रतस्य व्रत

साक्षाद्रावणो वा भवतु अस्य मया शरणागतरक्षणव्रतैकदीक्षादक्षेण अभयं दत्तम्, त्वमपि रावणोऽयं न तु विभीषण इति विज्ञापनाय पुनः पुनर्नागच्छेः किन्त्वानयैवेत्यर्थः ॥३६॥३७॥ अथ सुग्रीवः कुत्रचिदप्यसम्भावितशरणागतरक्षणं स्वस्मिन् सौहार्दातिशयं चालोच्य विस्मयपरवश आह–किमत्रेति । धर्मज्ञ शरणागतरक्षणधर्मरहस्यज्ञ ! लोकनाथ सर्वजनस्वामिन् ! सुखावह सर्वजनानन्दकारिन् ! त्वं

आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ।
विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ॥ ३६ ॥

विद्याफलत्वेन श्रवणात्।एतत् तवास्मीति फलविशेषयाच्ञेति पक्षस्यानुकूलम्। पक्षान्तरे त्रैवर्गिकफलानामप्येतदुपलक्षणम् । स्वस्य सकलफलप्रदत्वात् । एतद्व्रतं मम व्रतवदिदं कस्यांचिदपि दशायां परित्यागायोग्यमित्यर्थः । अत्र सर्वभूतेभ्य इत्यपि चतुर्थी । प्रपन्नसम्बन्धिभ्योऽपि सर्वभूतेभ्योऽभयं ददामि । "पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम्॥" इत्युक्तेः ॥३५॥ एवमुक्ते सत्यसम्भवदुत्तरं प्रशान्तप्रेमान्ध्यतया प्रसन्नमुखं विभीषणाभिमुखं सुग्रीवमालोक्य तमेव तदानयने नियुङ्क्ते—आनयैनमिति । निवेदयतेति सपरिवारान् युष्मान् पुरुषकारतया वृतवन्तमेनं यूयमेवानयत तथा सत्येतावत्पर्यन्तमस्वीकारकृतदुःखमस्य निवर्तेत । हरिश्रेष्ठ ! तस्य दुःखनिवृत्तये त्वमेव गत्वाऽऽनयसि चेन्मयि स्नेहवद्भ्यो हरिभ्यः श्रेष्ठं भवन्तमतिक्रम्य किमहं स्वीकरोमि। दत्तमस्याभयं मया अस्य स्वबन्धुत्यागपूर्वकं स्वनिकर्षकीर्तनपुरस्सरं चागतस्य मया मित्रभावेनैवालमिति मन्यमानेन अभयं दत्तम्, शरणशब्दश्रवणकाल एवेति शेषः । कथमानयेयमित्याकुलितं समाधत्ते विभीषणो वेत्यादिना। विभीषणो वा "विभीषणस्तु धर्मात्मा" इति विभीषणस्वीकारो धर्मवत्स्वीकारतया नोत्कर्षाय । रावणस्य नृशंसस्येति

प्रपत्तिरुक्ता । तवास्मीति च याचते उभयोरन्यतरेणापि युक्तायेत्यर्थः । यद्वा प्रपन्नायेत्युपायः कथ्यते । तवास्मीति तच्छेषवृत्तिलक्षणा फलविशेषप्रार्थना । एवं विधायाधिकारिणे । सर्वभूतेभ्य इति "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इति पञ्चमी । भयहेतुतया शङ्कितेभ्यो भूतेभ्यः ब्रह्मपर्यन्तसर्वभूतेभ्योऽभयं भयाभावं ददामि । अभयमेव मोक्षो नाम "अथ सोऽभयं गतो भवति, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति" इति ब्रह्मविद्याफलत्वेन श्रवणात्तवास्मीति फलविशेषमाप्नोति । पक्षस्य अनुकूलं पक्षान्तरं चातुर्वर्गिकफलानामप्येतदुपलक्षणम् । स्वस्य सकलफलप्रदत्वादेतद्व्रतं मम सत्यसन्धस्य कस्याञ्चिद्दशायामपरित्यागयोग्यमादाय सिद्धं सदाचरणशीलमित्यर्थः । ददामीति वर्तमानप्रयोगेणाभयप्रदानस्य यावदात्मभावित्वं द्योत्यते ॥ ३५ ॥ स्वयं विभीषणो वा अन्यो वेति न ज्ञायते, कथमेवमविचार्याभयं दीयत इत्याशङ्क्यायं विभीषणो वा भवतु यदि वा रावणो वा भवतु । राघवं शरणं गत इति वाक्यश्रवणानन्तरमेव अभयमस्मै दत्तम्, किं विचारेणेत्याह—आनयैनमिति । अयं विभीषणो वा भवतु यदि वा रावणः स्वयम्, विभीषणवेषधारी तादृशापराधि

रामस्य तु वचः श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ।
प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देन प्रचोदितः ॥ ३७ ॥
किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथ सुखावह ।
यत्त्वमार्यं प्रभाषेथाः सत्त्ववान् सत्पथे स्थितः ॥३८॥

रावणस्वीकार एवोत्कर्षः स्यादिति । विभीषणस्वीकारे तत्परिकराश्चत्वार एव रक्षिताः स्युः । रावणस्वीकारे तु लङ्कास्थाः सर्वेऽपि रक्षिताः स्युरिति महान् लाभः । सुग्रीव ! अस्माकमागतोऽतिशयो युष्माकं तुल्यः खलु, 'एकं दुःखं सुखं च नौ' इत्युक्तेः । यदि वा रावणः स्वयं यत्सम्बन्धेन विभीषणेऽप्यतिशङ्का स एवास्तु । स्वयम् सीतामपुरस्कृत्य स्वयमागतो रावणो वाऽस्तु । यद्वा स्वयम् अयं यदि विभीषणो न भवति किंतु कामरूपी रावण एव विभीषणभूमिकां परिगृह्य यद्यागतः तथाप्यस्याभयं मया दत्तम् । त्वमपि रावणोऽयं न तु विभीषण इति विज्ञापनायापि पुनर्नागच्छेः, किंत्वानयैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अथ सुग्रीवः क्वचिदप्यसम्भावितं रामस्य शरणागते स्वस्मिंश्च सौहार्दातिशयमालोच्य विस्मयपरवश आह–रामस्येति । सौहार्देन प्रचोदितः सर्वानपि दोषाननालोच्य विपरीतप्रवृत्तान् पूर्वसुहृदो नानाप्रकारैरनुनीय 'यदि वा रावणः स्वयम्' इति वदतो रामचन्द्रस्य कोऽयं सौहार्दातिशय इति विस्मयेन प्रेरित इत्यर्थः ॥३७॥ एवं विस्मयातिशयाद्वक्तुमुपक्रान्तो रामस्य स्वाभाविकान् कल्याणगुणौघानालोच्य सहजधर्मत्वादेतद्रामे नाश्चर्यकरमित्याह–किमिति । धर्मज्ञ ! धर्मसूक्ष्मतत्त्वज्ञस्य तव धर्मानुष्ठानं किमाश्चर्यम् । लोकनाथ ! भृत्यवर्गसंरक्षणं स्वामिनः किं चित्रम् । सुखावह ! स्वयमवाप्तसमस्तकामत्वेन परप्रयोजनैकपरायणस्य सर्वसुखकारिणस्तव शरणागतेषु समाश्रितेष्वस्मासु सुखकारित्वे को वा विस्मयः । आर्यं समीचीनम् । सत्त्ववान् प्रशस्ताध्यवसायवान् । "द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः । दृढव्रतस्य व्रत

साक्षाद्रावणो वा भवतु अस्य मया शरणागतरक्षणव्रतैकदीक्षादक्षेण अभयं दत्तम्, त्वमपि रावणोऽयं न तु विभीषण इति विज्ञापनाय पुनः पुनर्नागच्छेः किन्त्वानयेवेत्यर्थः ॥३६॥३७॥ अथ सुग्रीवः कुत्रचिदप्यसम्भावितशरणागतरक्षणं स्वस्मिन् सौहार्दातिशयं चालोच्य विस्मयपरवश आह–किमत्रेति । धर्मज्ञ शरणागतरक्षणधर्मरहस्यज्ञ ! लोकनाथ सर्वजनस्वामिन् ! सुखावह सर्वजनानन्दकारिन् ! त्वं

मम चाप्यन्तरात्माऽयं शुद्धं वेत्ति विभीषणम् ।
अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः ॥ ३९ ॥
तस्मात् क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यो भवतु राघव ।
विभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं चाभ्युपैतु नः ॥ ४० ॥

परिपालनं किमद्भुतम् । यद्वा सत्त्वं बलम्, सर्वशक्तेस्तव समाश्रितभयनिवारणं किमाश्चर्यम् । सत्पथे स्थितः, धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य शरणागतरक्षण रूपविशेषधर्मानुष्ठानं नाश्चर्यमित्यर्थः । प्रपन्नसंरक्षणे धर्मज्ञत्वादिष्वन्यतम एव गुणः पर्याप्तः, किमुत सर्वेऽपि समुदिता इति भावः ॥ ३८ ॥ किमस्म त्प्रशंसनेन त्वन्मनःप्रवृत्तौ खलु विभीषणो ग्राह्यः स्यात्तत्राह—ममेति । मम 'वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेन' इत्युक्तवतोऽपि । न केवलमस्मिन्नर्थे मदन्तःकरण प्रवृत्तिरेकमेव प्रमाणम्, प्रमाणान्तराण्यपि सन्तीत्याह अनुमानादिति । अनु मानात् त्वया हनुमता चोक्तयुक्तिकदम्बात्।भावात् भावबोधकान्मुखप्रसादादि लिङ्गात् । सर्वतः सर्वत्र, अन्तर्बहिश्च इत्यर्थः । यद्वा अनुमानात् हृदय प्रकाशकमुखविकासादिलिङ्गात् । भावादार्तध्वनिप्रकाशितमृदुस्वभावात् । चशब्देन वध्यतामपीत्युक्तावस्थायां न त्यजेयमिति कालेऽप्येकरूपत्वं समुच्ची यते । सुपरीक्षितः संशयविपर्ययराहित्येन परीक्षितः।अन्तरात्मा अन्तःकरणम् चापीति रामान्तःकरणसमुच्चयार्थः ॥ ३९ ॥ पूर्वमानयैनमिति नियुक्तमनु तिष्ठति—तस्मादिति । क्षिप्रं पूर्वमज्ञानवशान्मया पापमाचरितम् । तत्त्वविचारे त्वयं क्षणमात्रं विलम्बानर्ह इति भावः । तुल्यो भवतु निवेदयत मामिति पुरुष कारकरणायाभ्यर्थितानां नृशंसानामस्माकं पुरुषकारत्वं सम्पादयितुमेव तवायं प्रयासश्च सिद्धः । इतः परमस्माभिः पुरुषकारव्यापारः क्रियत इत्यर्थः । एवं विभीषणस्य पुरुषार्थमर्थयित्वा तत्सख्यरूपं स्वेषां पुरुषार्थमर्थयते—विभीषण इति । महाप्राज्ञः फलसाधनोपयोगिज्ञानवान् । न केवलं ममैव, सर्वेषामिदं फलं

सत्त्ववान् सत्त्वगुणैकनिष्ठः सत्पथे स्थितस्सन् आर्यं कल्याणं प्रभाषेथा इति यत् अत्र किं चित्रम् ? धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य तव शरणागत रक्षणरूपविशेषधर्मा नुष्ठानं नाश्चर्यमेवेत्यर्थः । प्रपन्नसंरक्षणे धर्मज्ञत्वादिष्वन्यतम एव गुणः पर्याप्तः किमुत सर्वेऽपि समुदिताश्चेदिति भावः ॥ ३८ ॥ मम " वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेन " इत्युक्तवतः अन्तरात्मा अन्तःकरणं विभीषणं शुद्धं वेत्ति । किञ्चानुमानात् त्वदुक्तयुक्ति

ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्धरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः ।
विभीषणेनाशु जगाम सङ्गमं पतत्रिराजेन यथा पुरन्दरः॥४१
इत्यार्षे श्रीरामायणे श्रीमद्युद्धकाण्डे० अष्टादशः सर्गः ॥१८॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

राघवेणाभये दत्ते सन्नतो रावणानुजः ।
विभीषणो महाप्राज्ञो भूमिं समवलोकयन् ।
खात्पपातावनीं हृष्टो भक्तैरनुचरैः सह ॥ १ ॥

समानमिति दर्शयितुं नः सखित्वमित्युक्तम् ॥ ४० ॥ एवं सुहृत्तरसुग्रीवाभ्यनुज्ञानानन्तरं शरण्यस्य शरणागतसङ्गमविशेषं दर्शयति—तत इति । सुग्रीववचो निशम्य ततो हरीश्वरेणाभिहितं विभीषणेन सङ्गमं जगामेत्यन्वयः । अभिहितं हे विभीषण ! राघवस्तवाभयं दत्तवान् राघवमुपयाहीत्येवं सुग्रीवोक्तम् । नरेश्वरः सङ्गमं जगामेति सङ्गमोऽपि कर्तुरीप्सिततमत्वकथनेन रामस्यायं लाभ इति गम्यते । न त्यजेयं कथंचनेत्यादिभिः सुग्रीवादिवाक्यरूपविरोधिनिरसनपूर्वकं श्रीविभीषणस्वीकारं प्रतिश्रुत्य कथंचित्सुग्रीवादिवाक्यजनितं विलम्बमविषह्य त्वरया रक्षितुं स्वयमेव तेन सङ्गत इत्याह विभीषणेनाशु जगाम सङ्गममिति । आशु त्वरितम् । आश्रितसंश्लेषे स्वयं त्वरातिशयवानिति भावः । पुरन्दरो यथा पतत्रिराजेन सङ्गमं स्वलाभममन्यत तथाऽयमपीति दृष्टान्ताभिप्रायः । यद्वा सुग्रीवस्य बुद्धिः पुनर्विपरीता चेत्कार्यहानिरिति शीघ्रं जगाम ॥४१॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० रत्नकिरीटा० युद्धकाण्ड० अष्टादशः सर्गः १८

एवं शरण्यस्य शरणागतसङ्गमरूपफलमुक्त्वा शरणागतस्य शरण्यसेवाख्य

समूहात्, भावात् अभिप्रायबोधकमुखप्रसादाल्लिङ्गात् । सर्वतः अन्तर्बहिश्च सुपरीक्षितः शुद्धत्वेन सम्यङ्निश्चितः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तत इति । नरेश्वरः यथोक्तं यथावदुक्तं तद्वचनं 'मम चाप्यन्तरात्माऽयं शुद्धं वेत्ति विभीषणम्' इत्यादि सुग्रीववचनं निशम्य ततः हरीश्वरेणाभिहितं विभीषणसङ्गमं जगामेति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदी० युद्धकाण्डव्याख्यायां अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

राघवेणेति । सन्नतः स्वामिसन्निधौ पादपुरस्सरावरोहणमनुचितमिति मत्वा

स०—हरीश्वरेण हनुमताऽभिहितं विभीषणेन सङ्गमं सख्यं जगाम, मनसेति शेषः । पतत्रिराजेन गरुडेन पुरन्दरो यथा अमृतहरणकाले सख्यं जगाम तद्वत् ॥ ४१ ॥

भूमिं समवलोकयत्, अवतरणायेति भावः ।

स०—सन्नतः प्रवणः । सत्स्वभावत्वात्सत्सु नत इति वा ।

स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात विभीषणः ।
पादयोः शरणान्वेषी चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ २ ॥

पुरुषार्थलाभमाह–राघवेणेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अभये स्वापेक्षिते सर्व भूताभये दत्ते । सन्नतः 'गुणैर्दास्यमुपागतः' इति न्यायेन पूर्वश्रुतेभ्योऽप्य धिकानां रामकल्याणगुणानां साक्षात्कारेण सम्यक्प्रह्वीभूताङ्गः । महाप्राज्ञः निरपायोपायपरिग्रहेण परमपुरुषार्थलाभाद्वेदशास्त्राभ्यासातिशयजनितप्रज्ञाति शयस्य फलमिदानीं निर्वृत्तमिति भावः । भूमिं समवलोकयन् अन्तरङ्गसचिव समूहसम्मर्दनिरवकाशेऽपि रामपुरोदेशे सचिवैरेव सयूथ्यतामापन्नस्य विभी षणस्य स्वपरिषन्मध्ये दत्तं भूतलावकाशं सम्यक्पश्यन् । खादवनीं पपातेति प्राथमिको दूरप्रणाम उच्यते । प्रणामाद्ययोग्यस्थानमाकाशं परित्यज्य पाणि पादशिरःप्रभृतिभिरष्टाङ्गैर्भूमिं प्राप्तवानित्यर्थः । नन्वपेक्षितमभयं दत्तमेव पुनः किमर्थं प्रणनामेत्यत्राह हृष्ट इति । रामस्य स्वरूपरूपगुणानुभवजनितहर्ष विवशीकृतशरीर एव प्रणतः । न तु किमपि प्रयोजनमुद्दिश्येत्यर्थः । भक्तैरनुचरैः सहेति "राघवं शरणं गतः । निवेदयत माम्" इति विभीषणस्यैकस्यैवो पायानुष्ठानश्रवणेऽपि तदनुबन्धिनां तद्भक्तिवशादेव रामपरिचरणं समानमित्यु च्यते । उक्तं हि "पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रया स्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥" इति ॥ १ ॥ पूर्वं वाचिका प्रपत्तिः कृता,

प्रह्वीभूतशिरस्कस्सन्नित्यर्थः । भूमिम् आनयनोद्युक्तैः सुग्रीवादिभिरित आगच्छेति निर्दिष्टां भुवम् । हृष्टः अभिमतवस्तुलाभजनितप्रीतियुक्तः ॥ १ ॥ पादयोर्निपपाते त्यनेन स्तनन्धयस्य मातुः स्तनाविव शरणागतस्य शरण्यस्य पादारविन्दद्वयमेव

–हृष्टः महालाभो जात इति प्रीतमनाः । रामस्य पादयोः, अनेन न केवलमयमम्बरचर ऐहिकफलावलम्बी किन्तु मोक्षज्ञानानन्दाद्यर्थी चेति सूचयति । यथोक्तं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ययोः "सुवरिति प्रतिष्ठे द्वे एते प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे" "स्विल्यानन्दस्समुद्दिष्टो वरिति ज्ञानमुच्यते । मोक्षदानेन तद्दानात्सुवरस्य पदद्वयम् ॥ दक्षिणश्चेति सव्यश्च" इति । अथ अवतरणानन्तरम् । चतुर्भिस्सचिवैः सह सहितः । यः निपपाता नितरां पान्ति जगदिति निपाः ब्रह्माद्याः तान् पाति स्वभावेन न फलाशयेति निपपाता । तं रामं प्रति विभीषणोऽब्रवीदिति श्लोकद्वय स्यैकान्वयः । अथवा स्वयं पादयोर्निपपात । स्वामित्वात्स्वस्य प्रथमतः प्रणामः । अथ अनन्तरं स विभीषणः चतुर्भिः सचिवैस्सह निपपात । अथवा खात्पपातेति पूर्वम् । अनन्तरं रामस्य समीपत इति शेषः । अथ तद नन्तरं चतुर्भी राक्षसैस्सह रामस्य पादयोर्निपपात । एतं विशेषं तुशब्द उद्बोधयत्ति । अथ विभीषणस्य रामपाद निपतनानन्तरम् । स रावणः चतुर्भी राक्षसैः कुम्भकर्णमहापार्श्वेन्द्रजित्प्रहस्तैस्सह निपपातेति मध्य एष्यम येन कविवचनं वा चतुर्भिरभिहितैस्सह [illegible] निपातहेतुरिति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

अब्रवीच्च तदा रामं वाक्यं तत्र विभीषणः ।
धर्मयुक्तं च युक्तं च साम्प्रतं सम्प्रहर्षणम् ॥ ३ ॥
अनुजो रावणस्याहं तेन चाप्यवमानितः ।
भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणागतः ॥ ४ ॥

सम्प्रति कायिकशरणागतिं प्रयुङ्क्ते—स त्विति । स तु पूर्वस्माद्विलक्षणः, संशय विपर्ययनिवृत्त्या अनुकूलत्वनिर्णयविषय इत्यर्थः । धर्मात्मा सर्वावस्थास्वप्य प्रच्युतशरणागतिधर्मनिष्ठावान् । वध्यतामिति शङ्क्यतामिति न त्यजेयमिति आनयैनमिति अस्माभिस्तुल्यो भवत्विति चोक्तासु सर्वावस्थास्वप्यविचारेणैक रूपचित्त इत्यर्थः । अनेन विभीषणस्य महाविश्वास उक्तः । शरणान्वेषी कृतशरणवरणः । विभीषणः, रामस्य स्वस्मिन् पक्षपातातिशयद्योतकाभि रामाकारस्य । पादयोः स्तनन्धयस्य मातृस्तनवत् श्रीपादावेव स्वस्य भोग्य भूताविति पपात, अन्यैरागत्य प्रशिथिलानवयवान् सम्यग्योजयित्वा यथो त्थाप्येत तथा पपात । चतुर्भिः सह राक्षसैः, करचरणाद्यवयववत्तत्परतन्त्रै रित्यर्थः । तत्रानुकूल्यसङ्कल्पप्रातिकूल्यवर्जनवत्त्वमुक्तम् । धर्मात्मेति महा विश्वासः शरणान्वेषीति गोप्तृत्ववरणं पपातेत्यात्मनिक्षेप इति साङ्गशरणागतिः कृता भवति ॥ २ ॥ एवं कायिकी शरणागतिरुक्ता, अथ वाचिकीं दर्शयति— अब्रवीदिति । तदा पादपतनसमये । तत्र सुग्रीवादीनां सर्वेषामैकमत्यवति सदसि । रामं पूर्वं सुग्रीवादिपुरुषकारभूतान् प्रति, सम्प्रति शरण्यमेव । धर्मयुक्तं शरणागत्यङ्गानुकूलसङ्कल्पादिधर्मयुक्तम् । युक्तं समर्थकारुणिकशरण्यविषयतया योग्यम् । साम्प्रतं सम्प्रहर्षणम् पूर्वं 'राघवं शरणं गतः' इत्युक्तिदशायां सुग्री वादीनां श्रुतिकटुकं जातम्, इदानीं सर्वसम्प्रहर्षणम् ॥ ३ ॥ अनुज इति । पूर्वं निवेदयतेत्यत्र पुरुषकारभूतान् प्रत्युक्तम्, इदानीं साक्षाच्छरण्यं प्रतीति न

भोग्यत्वेन परमप्राप्यमिति द्योत्यते ॥ २ ॥ अब्रवीदिति । तत्र सुग्रीवादिसचिवसमेत रामसन्निधौ । युक्तं युक्तियुक्तम् । साम्प्रतं संप्रहर्षणं सद्यस्सन्तोषकरम् ॥ ३ ॥ 'त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणङ्गतः' इत्यादिसुग्रीवादिसर्ववानरसन्निधौ कृतं प्रलपनं शरण्यरामप्रीतिवर्द्धनाय पुनरप्यनुसन्धत्ते—अनुज इति ॥ ४ ॥

स०—भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यम् अनेनाग्रजस्य महाद्रोहेण सहवासायोग्यतां स्वस्य श्रीरामे भगव द्वतारतामतिं च सूचयति ॥ ४ ॥

परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि वै । भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च ॥५॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् । वचसा सान्त्वयित्वैनं लोचनाभ्यां पिबन्निव ॥ ६ ॥ आख्याहि मम तत्त्वेन राक्षसानां बलाबलम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तं तदा रक्षो रामेणाक्लिष्टकर्मणा । रावणस्य बलं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥८॥

पुनरुक्तिः । पूर्वार्धेन स्वदोषख्यापनादाकिञ्चन्यमुक्तम् । सर्वभूतानां शरण्यं रावणस्यापि शरणं भवामीति कृतसङ्कल्पम् । भवन्तं ज्ञानशक्त्यादिपरिपूर्णम् ॥ ४ ॥ अनन्तरं प्राप्यान्तरनिरसनपूर्वकं त्वमेव प्राप्य इत्याह-परित्यक्तेति । लङ्का वासस्थानम् । मित्राणि सुहृदः । धनानि तद्द्वारा समागतानि, सोपाधिकानि वस्तूनि प्राप्यान्तराणि त्यक्तानीत्यर्थः । भवद्गतं त्वदधीनम् । राज्यमिति सर्वपरिग्रहोपलक्षणम् । जीवितमिति धारकपोषकभोग्योपलक्षणम् । सुखानि ऐहिकामुष्मिकरूपाणि । इदं सर्वं भवद्गतं भवत्कैङ्कर्यान्तर्गतम्, भवत्कैङ्कर्यं विना अन्यन्नाहमभ्यर्थयामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तस्येति । तस्य सर्वपरिग्रहत्यागपूर्वकं रामे न्यस्तभरस्य । तद्वचनं रामकैङ्कर्यमेव सकलभोग्यजातमिति वाक्यम् । सान्त्वयित्वा शरणं गत इत्युक्तिसमय एव स्वीकार्योऽसि एतावत्पर्यन्तं विलम्बः क्षन्तव्य इति सान्त्ववचनान्युक्त्वा । लोचनाभ्यां पिबन्निव सान्त्ववचनेन तस्य हृदयमार्द्रं कृत्वा अत्यादरेण विलोकयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं विभीषणेन कायिककैङ्कर्ये प्रार्थिते कायिककैङ्कर्यं पश्चात् भविष्यतीति सम्प्रति वाचिककैङ्कर्यं कुर्विति दर्शयति-आख्याहीति । अत्र भवदीयानामित्यनुक्त्वा राक्षसानामित्युक्तेरयं राक्षसजातिर्न भवति किन्त्विक्ष्वाकुवंश्य इति रामो मेने इति गम्यते । भ्रमरकीटन्यायेन सद्यः स्वसाम्यप्रदं हि भगवदाश्रयणवैभवम् ॥ ७ ॥ एवमिति । स्पष्टम् ॥ ८ ॥

परित्यक्तेति । मे राज्यादिकं सर्वं भवद्गतं वै भवदधीनमेव ॥ ५-११ ॥

स०-मित्राणि पूर्वं मित्रवदनुकृतानि । परित्यक्तानीति लिङ्गवचनव्यत्यासेन वा यस्यां मित्राणि धनानि च सा लङ्का परित्यक्तेति वाऽन्वयः । मे राज्यम् । जीवितं जीवनम् । सुखानि ऐहलौकिकानि पारलौकिकानि च भवद्गतानि पूर्वस्मात्परित्यक्ता मया लङ्केत्यावृत्तं सद्भवद्गतेति विपरिणतेनान्वेति, परित्यक्तः आमयो रोगरूपी प्राकाराद्यङ्गभङ्गकारित्वाद्रावणः यया सा लङ्का भवद्गता । एतेन एकां मूलनगरीं स्थापयित्वा वा स्वस्यास्त्विति रामेण गृहीत्वा राज्यप्रदानं नामितं विभीषणेन [illegible] तदङ्गेनेति भावः ॥ ५ ॥

अवध्यः सर्वभूतानां गन्धर्वासुररक्षसाम् । राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात् स्वयम्भुवः ॥ ९ ॥ रावणानन्तरो भ्राता मम ज्येष्ठश्च वीर्यवान् । कुम्भकर्णो महातेजाः शक्रप्रतिबलो युधि ॥ १० ॥ राम सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो यदि वा श्रुतः । कैलासे येन सङ्ग्रामे माणिभद्रः पराजितः ॥ ११ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणस्त्ववध्यकवचो युधि । धनुरादाय यस्तिष्ठन्नदृश्यो भवतीन्द्रजित् ॥ १२ ॥ संग्रामसमयव्यूहे तर्पयित्वा हुताशनम् । अन्तर्धानगतः शत्रूनिन्द्रजिद्धन्ति राघव ॥ १३ ॥ महोदरमहापार्श्वौ राक्षसश्चाप्यकम्पनः । अनीकस्थास्तु तस्यैते लोकपालसमा युधि ॥ १४ ॥ दशकोटिसहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाम् । मांसशोणितभक्षाणां लङ्कापुरनिवासिनाम् ॥ १५ ॥ स तैस्तु सहितो राजा लोकपालानयोधयत् ॥ १६ ॥ सह देवैस्तु ते भग्ना रावणेन महात्मना ॥ १७ ॥

अवध्य इति । सर्वभूतानामित्येतद्गन्धर्वादिव्यतिरिक्तपरम् । राजपुत्रेति सम्बुद्ध्या मानुषवध्यत्वं द्योतयति ॥ ९ ॥ प्रतिबलः समानबलः ॥ १० ॥ कैलासे, वर्तमान इति शेषः । माणिभद्रः कुबेरसेनापतिः । यदि वा श्रुत इति, हनुमत इति शेषः ॥ ११ ॥ बद्धेति । अङ्गुलीस्त्रायत इत्यङ्गुलित्राणम् अङ्गुलिकवचम् । "गोधा तलं ज्याघातवारणे" इत्यमरः । अनेन निरन्तरशरसन्धायीति गम्यते । अवध्यकवचः अभेद्यकवचः । युधि अदृश्यो भवतीत्यन्वयः । हनुमद्ग्राहकत्वेन प्रसिद्धत्वात्तस्य रावणपुत्रत्वानुक्तिः ॥ १२ ॥ कुतोऽस्यादृश्यत्वशक्तिः अदृश्यश्च किं करोतीत्याह—सङ्ग्रामेति । सङ्ग्रामसमयकृतव्यूहे । तर्पयित्वा होमैः प्रीणयित्वा ॥ १३ ॥ महोदर इत्यादि श्लोकद्वयम् । अनीकस्थाः सेनापतयः । एते महोदरादयः । दशकोटिसहस्राणि, सन्तीति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ स तैरित्यर्द्धम् ॥ १६ ॥ न केवलं योधनम्, पराजिताश्च ते लोकपाला इत्याह सह देवैरित्यर्धमेकं वाक्यम्

बद्धगोधाङ्गुलित्राणः गोधा ज्याघातवारणम् । अङ्गुलित्राणमङ्गुलिवारणम् ॥ १२ ॥ सङ्ग्रामसमयव्यूहे सङ्ग्रामसमयकृतव्यूहे ॥ १३ ॥ १४ ॥ दशकोटीति प्रधानराक्षस

विभीषणवचः श्रुत्वा रामो दृढपराक्रमः। अन्वीक्ष्य मनसा सर्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥१८॥ यानि कर्मापदानानि रावणस्य विभीषण। आख्यातानि च तत्त्वेन ह्यवगच्छामि तान्यहम् ॥ १९ ॥ अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम् । राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ २० ॥ रसातलं वा प्रविशेत् पातालं वापि रावणः । पितामहसकाशं वा न मे जीवन् विमोक्ष्यते ॥ २१ ॥ अहत्वा रावणं सङ्ख्ये सपुत्रबलबान्धवम् । अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्भ्रातृभिः शपे ॥२२॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । शिरसाऽऽवन्द्य धर्मात्मा वक्तुमेवोपचक्रमे॥२३॥ राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणम्।करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम्२४

देवैः लोकपालभिन्नैः । ते लोकपालाः । महात्मना महाधैर्येण ॥१७॥ अन्वीक्ष्य आलोच्य । सर्वं कर्तव्याकर्तव्यम् ॥ १८॥ यानीति । कर्मापदानानि "अपदानं कर्मवृत्तम्"इत्यमरः । कारिकलभ इत्यत्रेव कर्मशब्दप्रयोगः। शौर्यकृतव्यापारा इत्यर्थः । अवगच्छामि अवधारयामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ आलोचितमर्थमाह—अहमित्यादिना ॥ २० ॥ रसातलं भूविवरम् । पातालम् अधोलोकम् । पितामहसकाशं स्ववरप्रदसमीपम् । उपरितनलोकावधिभूतं सत्यलोकं वा । मे मत्तः ॥२१॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयन् सत्यमेतद्ब्रवीमि त इत्युक्तं विवृणोति—अहत्वेति। सङ्ख्ये युद्धे। तैः प्रसिद्धैः ।भ्रातृभिरिति हेतुविवक्षया तृतीया॥२२॥ स्वानभिमतराज्यप्रदानप्रतिज्ञानात् वन्दनपूर्वकं स्वाभिमतं कैङ्कर्यमेव प्रयोजनान्तरानिवृत्तयेऽर्थयते—श्रुत्वेत्यादिना । आवन्द्येति च्छेदः ॥ २३ ॥ राक्षसानामिति । साह्यं साहाय्यम् । सहशब्दः सहायवाची। यथाप्राणं यथाबलम् ॥२४॥

विवक्षया ॥१५-२०॥ रसातलं भूमिसान्निहितलोकम् । पातालम् अधोलोकावधिभूतं लोकम् । पितामहसकाशं ब्रह्मलोकम् । मे, पुरतः इति शेषः ॥ २१ ॥ अहत्वेति । तैस्सौभ्रात्रसम्पन्नतया प्रसिद्धैः॥२२॥२३॥राक्षसानामिति। साह्यं साहाय्यम्॥२४-३०॥

स०–रामप्रतिज्ञां श्रुत्वा विभीषणोऽपि प्रतिशृणोतीत्याह—वक्तुमेवेति । एवकारेण सर्वस्वामिनो रामस्य साहाय्यकरणवचनमुपहास्यम्, तथापि लौकिक[illegible]सूचयति ॥ २३ ॥

इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम् । अब्रवी लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय ॥ २५ ॥ तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम् । राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्य षिञ्चद्विभीषणम् । मध्ये वानरमुख्यानां राजानं राज शासनात् ॥२७॥ तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः प्लव ङ्गमाः । प्रचुक्रुशुर्महात्मानं साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥२८॥ अब्रवीच्च हनूमांश्च सुग्रीवश्च विभीषणम् ॥ २९ ॥ कथं सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयम् । सैन्यैः परिवृताः सर्वे वानराणां महौजसाम् ॥ ३० ॥ उपायं नाधिगच्छामो यथा नदनदीपतिम् । तराम तरसा सर्वे ससैन्या वरुणा लयम् । एवमुक्तस्तु धर्मज्ञः प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३१ ॥

एवं कैङ्कर्यव्यतिरिक्तफलमनाकाङ्क्षमाणं विभीषणं परिष्वङ्गेन वशीकृत्यानु षङ्गिकमपि फलं मत्प्रदत्तमङ्गीकर्तव्यमित्यभिप्रायेण लक्ष्मणमादिशति–इतीति । तेनेति । तेन समुद्रजलेन । महाप्राज्ञं कैङ्कर्यपर्यन्तस्वशेषत्वस्वरूप ज्ञम् । मयि प्रसन्ने सतीत्यनेन अभिषेको विभीषणेनानाकाङ्क्षित इति गम्यते । मानद बहुमानप्रद, मत्प्रसादे सति फलप्रदस्त्वमिति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ एवमिति । मध्ये वानरमुख्यानामित्यनेन महत्समाजे कृतमलङ्घनीयमिति द्योत्यते । राजशासनादित्यनेनालङ्घनीयं राजशासनमिति विभीषणोऽनुमेन इति भाव्यते ॥२७॥ प्रचुक्रुशुः हर्षनादं चक्रुः । महात्मानं रामम् । अब्रुवन् प्राशंस न्नित्यर्थः ॥ २८ ॥ अथ समयान्तरे कुत्रचिदेकान्ते प्रदेशे हनुमत्सुग्रीवौ स्थलज्ञं विभीषणं वानरसेनातरणोपायमपृच्छतामित्याह–अब्रवीच्चेति । इदमर्धमेकं वाक्यम् ॥ २९ ॥ कथमिति । दुस्तरत्वे हेतुः अक्षोभ्यमिति । तत्रापि हेतुः वरुणालयमिति ॥ ३० ॥ बुद्धिमन्तो भवन्त एव विचारयन्तीत्यत्राह–उपायं उपायैरिति । उपायैः कैश्चिदुपायैः नदनदीपतिमधिगच्छामः अधिगमिष्यामः ।

स०–राजानं लङ्कायाः । राजशासनात् रामाज्ञायाः । रावणावरजस्य स्वावरजेनाभिषेचनं युक्तमिति वा साक्षात्पितामह एवाभिषेकयोग्यो नान्य इति वा इदानीं रावणमारणदीक्षाबन्धाद्व्यापारान्तरस्याकरणीयतया वा लक्ष्मणेनाभिषेचनमिति मन्तव्यम् । राजशासनात् राजा रावणः तच्छासनं शिक्षां तृणीकृत्येति वा । ल्यब्लोप निमित्ता पञ्चमी ॥ २७ ॥

समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति ॥ ३२ ॥ खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः । कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञात्वा कार्यं महामतिः ॥ ३३ ॥ एवं विभीषणेनोक्तो राक्षसेन विपश्चिता । आजगामाथ सुग्रीवो यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ ३४ ॥ ततश्चाख्यातुमारेभे विभीषणवचः शुभम् । सुग्रीवो विपुलग्रीवः सागरस्योपवेशनम् ॥ ३५॥ प्रकृत्या धर्मशीलस्य राघवस्याप्यरोचत ॥ ३६ ॥ स लक्ष्मणं महातेजाः सुग्रीवं च हरीश्वरम् । सत्क्रियार्थं क्रियादक्षः स्मितपूर्वमुवाच ह ॥ ३७ ॥

नाधिगच्छाम इति । सर्वे, वयमिति शेषः ॥ ३१ ॥ समुद्रमित्यर्धम् । लक्ष्मण व्यावृत्तये राजेत्युक्तिः ॥ ३२ ॥ शरणवरणं व्याजीकृत्य समुद्रः प्रत्यासक्त्य तिशयात्सद्य उपायं दिशेदित्यभिप्रायेणाह–खानित इति । खानितः, स्वपुत्रै रिति शेषः । न केवलमुत्पत्तिमात्रं तन्मूलम्, किंत्वतिशयोऽपि तदधीन इत्याह अप्रमेयो महोदधिरिति । सगरेण रामकूटस्थेन । महामतिः उपकारज्ञ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ एवमिति । राक्षसेनेति स्थलज्ञतोक्ता । विपश्चितेति तात्का लिकबुद्धिमत्ता । आजगामेत्यनेन कालान्तरे देशान्तरे सुग्रीवादिप्रश्न इति गम्यते ॥ ३४ ॥ ततश्चेति । विपुलग्रीव इत्यनेन कुतूहलित्वमुक्तम् । आरेभ इत्यनेन आरम्भमात्र एव सूक्ष्मज्ञतया रामेण सहसा सुग्रीवविवक्षितं ज्ञात मित्युच्यते । उपवेशनम् उपासनम् ॥ ३५ ॥ प्रकृत्येत्यर्द्धमेकं वाक्यम् । अरोचत तदुपवेशनमित्यनुषङ्गः ॥३६॥ स इति । महातेजाः तात्कालिकहर्ष प्रकाशकदेहकान्तिमान् । अन्यान्विहाय सुग्रीवं प्रति वचने हेतुः हरीश्वरमिति ।

ससैन्याः सर्वे तरसा वरुणालयं यथा तराम तादृशोपायान वदेति शेषः । उपायं नाधिगच्छामः इति पाठे–ससैन्या नदनदीपतिं वरुणालयं यथा तराम तादृशमुपायं नाधिगच्छामः, न जानीम इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ शरणवरणमात्रेण कथमसौ कार्यं करिष्यतीत्याशङ्क्य कार्यकरणोपयुक्तं राघवसमुद्रयोः सम्बन्धं दर्शयति–खानित इति ॥ ३३ ॥ यत्र रामो वर्तते तं देशं लक्ष्मणस्सुग्रीवश्चाजगामेति सम्बन्धः ॥३४ ॥ ततश्चेति । सागरस्योपवेशनम् उपासनं राघवस्याप्यरोचत ॥ ३५॥ ३६ ॥ स इति । सत्क्रियार्थं लक्ष्मणसुग्रीवयोस्सत्कारार्थं स्मितपूर्वमुवाचेति सम्बन्धः ॥ ३७-३९ ॥

विभीषणस्य मन्त्रोऽयं मम लक्ष्मण रोचते । ब्रूहि त्वं सहसुग्रीवस्तवापि यदि रोचते ॥३८॥ सुग्रीवः पण्डितो नित्यं भवान् मन्त्रविचक्षणः । उभाभ्यां संप्रधार्यार्थं रोचते यत्तदुच्यताम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्तौ तु तौ वीरावुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ । समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः ॥४०॥ किमर्थं नौ नरव्याघ्र न रोचिष्यति राघव । विभीषणेन यत्त्वोक्तमस्मिन् काले सुखावहम् ॥४१॥ अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन् वरुणालये । लङ्का नासादितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४२ ॥ विभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः । अलं कालात्ययं कृत्वा समुद्रोऽयं नियुज्यताम् । यथा सैन्येन गच्छामः पुरीं रावणपालिताम् ॥ ४३॥ एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः । संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

सत्क्रियार्थं विभीषणमन्त्रबहुमानार्थम् । क्रियादक्षः स्वयं कार्यकरणसमर्थोऽपि ॥३७॥३८॥ पण्डितः मन्त्रसमर्थः । उभाभ्यामिति चतुर्थी । अर्थं प्रयोजनम् । सम्प्रधार्य निश्चित्य । यत्कार्यमुभाभ्यां रोचते तदुच्यतामिति सम्बन्धः ॥३९॥ समुदाचारः अञ्जलिबन्धाद्युपचारः तत्संयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ४० ॥ अस्मिन्काले उपायमन्तरा दर्शनकाले । सुखावहम् अयत्नेन कार्यसाधकम् । नौ आवयोः ॥४१॥ रामशरणागतेः फलं सेतुबन्धनमित्याशयेनाह—अबद्ध्वेति । घोरे तिमितिमिङ्गिलादिसत्त्वाधिष्ठितत्वेन दुस्तरे । सेन्द्रैरिति । किंपुनरस्माभिरिति भावः ॥ ४२ ॥ शूरस्य मन्त्रशूरस्य । यथार्थं परमाप्तोक्तत्वादिति भावः । नियुज्यतां प्रार्थ्यताम् । यथेति । तथा नियुज्यतामिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४३ ॥ संविवेश संवेशनमकरोत् । वेद्यामिव हुताशन इत्यनेन ज्वलिष्यमाणत्वं

विभीषणस्येति । एवमिति । समुदाचारसंयुक्तं सोपचारमित्यर्थः ॥ ४०-४२ ॥ समुद्रोऽयं नियुज्यताम् समुद्रस्सेतुबन्धाय प्रार्थ्यताम् ॥ ४३ ॥ एवमिति । हुताशन

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

ततो निविष्टां ध्वजिनीं सुग्रीवेणाभिपालिताम् । ददर्श राक्षसोऽभ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्यवान् ॥ १ ॥ चारो राक्षसराजस्य रावणस्य दुरात्मनः । तां दृष्ट्वा सर्वतो व्यग्रं प्रतिगम्य स राक्षसः । प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ एष वानरऋक्षौघो लङ्कां समभिवर्तते । अगाधश्चाप्रमेयश्च द्वितीय इव सागरः ॥ ३ ॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । उत्तमायुधसम्पन्नौ सीतायाः पदमागतौ ॥४॥ एतौ सागरमासाद्य सन्निविष्टौ महाद्युती ॥ ५ ॥ बलमाकाशमावृत्य सर्वतो दशयोजनम् ॥ ६ ॥

व्यज्यते ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

अथ विभीषणनिर्गमनानन्तरं लङ्कावृत्तान्तं प्रस्तौति—तत इत्यादिना । निविष्टां समुद्रतीरस्थाम् । ध्वजिनीं सेनाम् । वीर्यवानिति दर्शनसामर्थ्योक्तिः ॥ १ ॥ चार इत्यादि सार्द्धश्लोकः । दुरात्मनः दुर्बुद्धेः, अकाले चारप्रेषितुरित्यर्थः ॥२॥ एष इति । अगाधः सेनापक्षे दुष्प्रवेश इत्यर्थः । अप्रमेयः अपरिच्छेद्यः ॥ ३ ॥ पुत्राविति । पदं स्थानम् प्रति आगतौ ॥ ४ ॥ एतावित्यर्द्धमेकम् ॥ ५ ॥ बलमिति । पूर्वं सेनासन्निवेशमात्रमुक्तम् । अत्र तद्विस्तार उच्यते । आकाशम् अवकाशम् । सर्वतः चतुःपार्श्वेषु । दशयोजनपरिमित

दृष्टान्तेन तत्तेजोयुक्ततया कार्पण्याभावः सूचितः ॥४४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनविंशः सर्गः॥१९

॥ १॥चार इति । सर्वतः सर्वां तां वानरध्वजिनीम् अव्यग्रं यथा तथा दृष्ट्वा वेगेन लङ्कामाविश्य राजानमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ २ ॥ एष इति सेनापक्षे अगाधत्वं दुष्प्रवेशत्वम्॥३॥पुत्राविति । सीतायाः पदमागतौ सीतास्थानमुद्दिश्यागतौ ॥४॥५॥ बलं चेत्यत्र सन्निविष्टमिति व्यत्ययेनानुषङ्गः । आकाशमवकाशम् ॥ ६ ॥

स०—सीतायाः पदं त्राणमुद्दिश्य अत्र वर्तत इति चिह्नं ज्ञात्वा वा शब्दं हनुमद्बोधितं श्रुत्वा वा । " पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु " इत्यमरः ॥ ४ ॥

तत्त्वभूतं महाराज क्षिप्रं वेदितुमर्हसि । तव दूता महा राज क्षिप्रमर्हन्त्यवेक्षितुम् ॥ ७ ॥ उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदो वाऽत्र प्रयुज्यताम् ॥ ८ ॥ शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । उवाच सहसा व्यग्रः संप्रधार्यार्थ मात्मनः । शुकं नाम तदा रक्षो वाक्यमर्थविदांवरम् ॥९॥ सुग्रीवं ब्रूहि गत्वा त्वं राजानं वचनान्मम । यथासन्देश मक्लीबं श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ १० ॥ त्वं वै महाराज कुलप्रसूतो महाबलश्चर्क्षरजस्सुतश्च । न कश्चिदर्थस्तव नास्त्यनर्थस्तथा हि मे भ्रातृसमो हरीश ॥ ११ ॥ अहं यद्यहरं भार्यां राजपुत्रस्य धीमतः । किं तत्र तव सुग्रीव किष्किन्धां प्रति गम्यताम् ॥ १२ ॥

...काशमावृत्य स्थितम् ॥ ६ ॥ तत्त्वभूतमिति । मया सामान्यतो ज्ञातं यथार्थभूतं यथा भवति तथा ज्ञातुमर्हसीत्यर्थः ॥ ७ ॥ उपप्रदानमित्यर्द्धमेकं वाक्यम् । दण्डस्य त्ववकाश एव नास्तीति भावः । अत्र रामविषये ॥ ८ ॥ शार्दूलस्येत्यर्द्धत्रयमेकान्वयम् । अर्थः कर्तव्यार्थः ॥९॥ भेदप्रयोगमुपदर्शयति—सुग्रीवमिति । मम वचनाद्ब्रूहि मयोक्तमिति ब्रूहि । अक्लीबं सधार्ष्ट्यमित्यर्थः । श्लक्ष्णया पारुष्यरहितया । परया श्राव्यया ॥ १० ॥ वचनमेवाह—त्वमिति । वचनगाम्भीर्यव्यञ्जनाय गुरुवृत्तारम्भः । हे महाराज ! त्वं कुलप्रसूतः । सूर्य पुत्रत्वादिति भावः । तेन निष्कारणवैरं त्वया कर्तुमनुचितमिति व्यज्यते । महाबलः अल्पबलं राममवलम्बितुं नार्हसीत्यर्थः । ऋक्षरजस्सुतः ब्रह्मपौत्रत्वेन मम बन्धुभूतोऽसीत्यर्थः । तव रामावलम्बने कश्चिदर्थो नास्ति । अनवलम्बने अनर्थश्च नास्ति । अफलं वैरं तव नोचितमिति भावः । वालिसम्बन्धेन भ्रातृ समत्वान्मयैव प्रणयं कुर्वित्यभिप्रायेणाह—तथा हीति ॥ ११ ॥ सीतापहरणमेव

तत्त्वभूतमेतन्मदुक्तं यथार्थमित्यर्थः । समनन्तरकर्तव्यमेवाह तव दूता इति॥७–१०॥ त्वामिति। अर्थः उपकारः। अनर्थः अपकारः ।अर्थानर्थयोरभावेऽपि भ्रातृसमः॥११॥१२॥

स०–**उपप्रदानं** सीताया रामसमीपं गत्वा दानम् । **सान्त्वं** सीतादानं विना अमूल्यरत्नादिदानेन समा धानम् । भेदः मित्रभेदः । चतुर्थोपायभूतो दण्डस्तु रामसेनावलोनानन्तरम् अयमशक्य इति शार्दूलेन नोप न्यस्तः ॥ ८ ॥ **त्वं मे भ्रातृसमः** वालिरावणयोः सख्यान्मदनुजसम इत्युक्तिः । एवं दैवान्निस्सृतया वाण्या वालिन इव रावणस्यापि वधो रामाद्भविष्यतीति सूच्यते ॥ ११ ॥

न हीयं हरिभिर्लङ्का शक्या प्राप्तुं कथंचन ।
देवैरपि सगन्धर्वैः किं पुनर्नरवानरैः ॥ १३ ॥
स तथा राक्षसेन्द्रेण सन्दिष्टो रजनीचरः ।
शुको विहङ्गमो भूत्वा तूर्णमाप्लुत्य चाम्बरम् ॥ १४ ॥
स गत्वा दूरमध्वानमुपर्युपरि सागरम् ।
संस्थितो ह्यम्बरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ।
सर्वमुक्तं यथादिष्टं रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥
तं प्रापयन्तं वचनं तूर्णमाप्लुत्य वानराः ।
प्रापद्यन्त दिवं क्षिप्रं लोप्तुं हन्तुं च मुष्टिभिः ॥ १६ ॥
स तैः प्लवङ्गैः प्रसभं निगृहीतो निशाचरः ।
गगनाद्भूतले चाशु परिगृह्य निपातितः ॥ १७ ॥
वानरैः पीड्यमानस्तु शुको वचनमब्रवीत् ।
न दूतान् घ्नन्ति काकुत्स्थ वार्यन्तां साधु वानराः ॥ १८ ॥

त्वत्कृतो महाननर्थ इत्यत्राह—अहमिति । राजपुत्रस्य तवेति पदाभ्यां नरवानरयोः कः सम्बन्ध इत्युक्तम् । धीमत इति सुग्रीवविशेषणम् । तत्र हरणविषये । किम् का हानिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ "आरब्धस्यान्तगमनम्" इति न्यायेन प्रक्रान्तं कार्यं कथं त्यज्यतामित्यत्राह—न हीति । उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति—देवैरिति । अत्र नरग्रहणात् पूर्वार्धे हरिपदं नरोपलक्षकं बोध्यम् । त्वमेवामुमर्थमालोचयेति भावः । इयं लङ्का प्राप्तुं न शक्येत्युत्तरार्धेऽनुषज्यते ॥ १३ ॥ अम्बरमाप्लुत्य, आजगामेति शेषः ॥ १४ ॥ उपर्युपरि सागरं सागरस्य अव्यवहितोपरिप्रदेशे । "उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इति द्विर्वचनम् । आम्रेडितान्तत्वात् "उभसर्वतसोः—" इति द्वितीया ॥ १५ ॥ तमिति । प्रापयन्तं श्रावयन्तम् । प्रापद्यन्त पर्यवारयन् ॥ १६ ॥ निगृहीतः बद्धः ॥ १७ ॥ वानरैः

मद्वचनमनादृत्यागतेनापि त्वया किमपि कर्तुं न शक्यमित्याह—न हीयमिति ॥ १३ ॥ स तथेति । आप्लुत्य चाम्बरम्, जगामेति शेषः ॥ १४ ॥ स गत्वेति । उपर्युपरि सागरं सागरस्य समीपोपरिप्रदेशे । रावणेनोक्तं सर्वमिदं वाक्यं यथादिष्टमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ लोप्तुम्, पक्षावि॰ति शेषः ॥ १६-१८ ॥

यस्तु हित्वा मतं भर्तुः स्वमतं सम्प्रभाषते । अनुक्तवादी दूतः सन् स दूतो वधमर्हति ॥ १९ ॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा रामस्तु परिदेवितम् । उवाच मा वधिष्टेति घ्नतः शाखामृगर्षभान् ॥ २० ॥ स च पत्रलघुर्भूत्वा हरिभिर्दर्शिते भये । अन्तरिक्षस्थितो भूत्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥२१॥ सुग्रीव सत्त्वसम्पन्न महाबलपराक्रम । किं मया खलु वक्तव्यो रावणो लोकरावणः ॥ २२ ॥ स एवमुक्तः प्लवगाधिपस्तदा प्लवङ्गमानामृषभो महाबलः । उवाच वाक्यं रजनीचरस्य चारं शुकं तूर्णमदीनसत्त्वः ॥२३ ॥

रित्यादि । दूतोऽप्यनुक्तकारी वध्य एवेत्याशङ्क्य नाहं तथा अनुक्तकारी इत्याशयेनाह—यस्त्विति ॥ १८ ॥ १९ ॥ परिदेवितं परिदेवनरूपं वचनम् । मा वधिष्टेति प्रत्येकोक्त्यभिप्रायेणैकवचनम् । वधिष्टेतीत्यत्र आर्षः सन्धिः ॥ २० ॥ पत्रलघुः लघुपत्रः । वानरैः प्रायेण लूनपक्ष इत्यर्थः । भये दर्शिते दर्शितेऽपि ॥ २१ ॥ रामानु०—पक्षलघुः पक्षैर्लघुः । लूनपक्ष इति यावत् । दर्शितेभय इत्यत्र अभय इति पदच्छेदः ॥ २१ ॥ स्ववाक्यश्रवणाय सुग्रीवं प्रशंसति—सुग्रीवेति । लोकरावण इत्यनेन प्रतिवचनानादाने मां हनिष्यतीति भावः ॥ २२ ॥ स एवमिति । लोके कश्चिदधिपतिरपि तज्जातीयो न भवति । तद्व्यावर्तनाय प्लुवङ्गमानामृषभ इत्युक्तम् । महाबलः तृणीकृतरावण इत्यर्थः । अदीनसत्त्वः अदीनमनस्कः । अत्र वंशस्थोपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रायोगादुपजातिवृत्तभेदः ॥ २३ ॥
परिदेवितं वचनं परिदेवनरूपं वाक्यम् ॥ २० ॥ स च पक्षलघुरिति । पक्षलघुः,

स०—पक्षलघुः कपिभिर्लुप्तालपपक्षः पूर्वं भूत्वा अनन्तरं रामाज्ञया हरिभिरभये दर्शिते दत्ते सति पक्षैः
छिन्नप्ररूढैः लघुः शीघ्रगामी भूत्वेत्यर्थो वा । यत्तु लूनपक्षत्वेऽन्तरिक्षगमनासम्भवः । रामाज्ञाननुष्ठान
प्रसङ्गश्चेति कैश्चिदभिहितम्, तत्तु शुकरूपस्य मायिकत्वेन पक्षच्छेदेऽपि मायया पुनः प्ररोहणस्य सम्भवादन्तरिक्ष
गमनसम्भवेन रामाज्ञातः पूर्वमेव कतिपयतल्लोपनेन तदाज्ञाभङ्गस्याप्यभावेन चायुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ २१ ॥
प्लवगाधिपः एवमुक्तोऽभूत् । एवमुक्तः प्लवङ्गमानामृषभः सुग्रीवः । रजनीचरस्य रावणस्य चारं दूतं दीनं शुकं
प्रत्युवाच । प्लवगान् आधितः मनोव्यथातः पातीति वा । तथा प्लवङ्गेषु मानः चित्तोन्नतिर्यस्य स प्लवङ्गमानः ।
स चासौ न विद्यते मृषा मिथ्यावचनं येषां ते अमृषाः तेषां भ इव भः, इन्द्र इति यावत् । " भः स्यान्मयूखे
शक्रे च" इति "मानश्चित्तोन्नतौ" इति च विश्वः । अदीनसत्त्वः अदीनान्तःकरणः ॥ २३ ॥

न मेऽसि मित्रं न तथाऽनुकम्प्यो न चोपकर्ताऽसि न मे प्रियोऽसि । अरिश्च रामस्य सहानुबन्धः स मेऽसि वालीव वधार्ह वध्यः ॥ २४ ॥ निहन्म्यहं त्वां ससुतं सबन्धुं सज्ञातिवर्गं रजनीचरेश । लङ्कां च सर्वां महता बलेन क्षिप्रं करिष्यामि समेत्य भस्म ॥२५॥ न मोक्ष्यसे रावण राघवस्य सुरैः सहेन्द्रैरपि मूढ गुप्तः । अन्तर्हितः सूर्यपथं गतो वा तथैव पातालमनुप्रविष्टः ॥ [गिरीश पादाम्बुजसङ्गतो वा हतोऽसि रामेण सहानुजस्त्वम्] ॥ २६ ॥ तस्य ते त्रिषु लोकेषु न पिशाचं न राक्षसम् । त्रातारमनुपश्यामि न गन्धर्वं न चासुरम् ॥२७॥ अवधीर्यज्जरावृद्धमक्षमं किं जटायुषम् ॥ २८ ॥

भ्रातृसमोऽसीत्यस्योत्तरमाह—न मेऽसीति । मे मित्रं नासीत्यर्थः । अनुकम्प्यः दयनीयश्च नासि । मे उपकर्ता च नासि । मे प्रियोऽपि नासि । अतः कथं भ्रातृसमोऽसीति भावः । प्रत्युत मित्रशत्रुत्वाच्छत्रुरेवासीत्याह अरिश्चेति । ननु नोपकर्तृत्वादिना मित्रम्, किन्तु सख्युर्वालिनो भ्रातृत्वादित्यत आह स मेऽसीति । सः अरिभूतस्त्वमपि वालीव मे वध्योऽसि । अरिमित्रस्याप्यरित्वादिति भावः । इदमेव मनसि कृत्वोक्तं वधार्हेति । अनेन 'अहं यद्यहरं भार्याम्' इत्येतदुक्तोत्तरम् ॥ २४ ॥ न हीयं हरिभिर्लङ्केत्यस्योत्तरमाह—निहन्मीति । ज्ञातिवर्गः कुम्भकर्णादिः । विभीषणस्तु न ज्ञातिरिति भावः । सुतादयः किमर्थं हन्तव्या इत्यपेक्षायां राजापराधादित्याह रजनीचरेशेति । बलेन सेनया॥२५॥ मयि लङ्कास्थे खल्वेवं करिष्यसि स्थलान्तरं गमिष्यामीति शङ्कायामाह—न मोक्ष्यस इति । राघवस्य राघवात् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । मूढेति सम्बुद्धिः । सूर्यपथं सूर्यद्वारं गतः सन् अन्तर्हितोऽपि न मोक्ष्यसे॥२६॥त्रिदशेश्वरेऽपि त्रातुमनीश्वरे का वार्ता क्षुद्राणामित्याह—तस्येति । तस्य रामशरविद्धस्य ॥ २७ ॥ यदि रामसहाये स्थितोऽसि तर्हि ते जटायुषोऽवस्था स्यादित्यत्राह—अवधीरिति । अर्द्धमेकं वाक्यम् । जरया वृद्धम् अत एवाक्षमम् असमर्थम् । जटायुषमवधीरिति यत्तत्र ते किं,वीर्यमिति शेषः । नाहं तादृश इति भावः ॥ २८ ॥

पक्षैर्लघुः छिन्नपक्ष इति यावत् ॥ २९-३१ ॥ नेति । राघवस्य राघवात् ॥ २६-३३ ॥

किं नु ते रामसान्निध्ये सकाशे लक्ष्मणस्य वा । हृता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुद्ध्यसे ॥ २९ ॥ महाबलं महात्मानं दुर्द्धर्षममरैरपि । न बुद्ध्यसे रघुश्रेष्ठं यस्ते प्राणान् हरिष्यति ॥ ३० ॥ ततोऽब्रवीद्वालिसुतस्त्वङ्गदो हरिसत्तमः ॥ ३१ ॥ नायं दूतो महाराज चारिकः प्रतिभाति मे । तुलितं हि बलं सर्वमनेनात्रैव तिष्ठता । गृह्यतां मा गमल्लङ्कामेतद्धि मम रोचते ॥ ३२ ॥ ततो राज्ञा समादिष्टाः समुत्प्लुत्य वलीमुखाः । जगृहुश्च बबन्धुश्च विलपन्तमनाथवत् ॥३३॥ शुकस्तु वानरैश्चण्डैस्तत्र तैः सम्प्रपीडितः । व्याक्रोशत महात्मानं रामं दशरथात्मजम् । लुप्येते मे बलात्पक्षौ भिद्येते च तथाऽक्षिणी ॥३४॥ यां च रात्रिं मरिष्यामि जाये रात्रिं च यामहम् । एतस्मिन्नन्तरे काले यन्मया ह्यशुभं कृतम् । सर्वं तदुपपद्येथा जह्यां चेद्यदि जीवितम् ॥ ३५ ॥

भार्याहरणकाले किमप्यकुर्वन् रामः किमिदानीं करिष्यतीत्यत्राह—किं न्विति ।ते त्वया । सन्निधिरेव सान्निध्यम् । विशालाक्षीत्यनेन सीताहरणं रामस्यात्यन्तासह्यमित्युच्यते । गृह्य गृहीत्वा । न बुध्यसे, भाव्यनर्थमिति शेषः ॥ २९ ॥ न बुध्यस इत्युक्तं विवृणोति—महाबलमिति । महात्मानं महाबुद्धिम् ॥ ३० ॥ तत इति । हरिसत्तमः इङ्गितप्रेक्षणादिज्ञ इति यावत् ॥ ३१ ॥ नायमिति । चारिकः चारः । स्वार्थे ठक् । दूतो हि न वध्यः चारस्तु वध्य एवेति भावः । तुलितं तुलया मितम्, परिच्छिद्य ज्ञातमिति यावत् ॥ ३२ ॥ रामानु०—नायमिति । चारः चरणं तदस्यास्तीति चारिकः । "अत इनिठनौ" इति ठन् । तुलितम् इयत्तया परिच्छिन्नम् ॥३२॥ राज्ञा सुग्रीवेण ॥ ३३ ॥ शुकस्त्वित्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः । चण्डैः अत्यन्तकोपनैः । पितृसम्बन्धकीर्तने दया भवेदिति दशरथात्मजमित्युक्तम् । पक्षौ पूर्वलुप्तशेषौ ॥ ३४ ॥ यामित्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः । रात्रिशब्दो लुप्येते इत्यादिश्लोकद्वयम् । यां च रात्रिमित्यत्र रात्रिशब्दः अहोरात्रवचनः । अहमेवं वानरपीडया यदि जीवितं जह्यां तदा यां च रात्रिं यस्यां रात्र्यां जाये जातवानस्मि यां च रात्रिं यस्यां रात्र्यां मरिष्यामि एतस्मिन्नन्तरे काले जन्ममरणयोर्मध्यवर्तिनि

न मेऽसि मित्रं न तथाऽनुकम्प्यो न चोपकर्ताऽसि न मे प्रियोऽसि । अरिश्च रामस्य सहानुबन्धः स मेऽसि वालीव वधार्हं वध्यः ॥ २४ ॥ निहन्म्यहं त्वां ससुतं सबन्धुं सज्ञातिवर्गं रजनीचरेश । लङ्कां च सर्वां महता बलेन क्षिप्रं करिष्यामि समेत्य भस्म ॥२५॥ न मोक्ष्यसे रावण राघवस्य सुरैः सहेन्द्रैरपि मूढ गुप्तः । अन्तर्हितः सूर्यपथं गतो वा तथैव पातालमनुप्रविष्टः ॥ [गिरीशपादाम्बुजसङ्गतो वा हतोऽसि रामेण सहानुजस्त्वम्] ॥ २६ ॥ तस्य ते त्रिषु लोकेषु न पिशाचं न राक्षसम् । त्रातारमनुपश्यामि न गन्धर्वं न चासुरम् ॥२७॥ अवधीर्यज्जरावृद्धमक्षमं किं जटायुषम् ॥ २८ ॥

भ्रातृसमोऽसीत्यस्योत्तरमाह–न मेऽसीति । मे मित्रं नासीत्यर्थः । अनुकम्प्यः दयनीयश्च नासि । मे उपकर्ता च नासि । मे प्रियोऽपि नासि । अतः कथं भ्रातृसमोऽसीति भावः । प्रत्युत मित्रशत्रुत्वाच्छत्रुरेवासीत्याह अरिश्चेति । ननु नोपकर्तृत्वादिना मित्रम्, किन्तु सख्युर्वालिनो भ्रातृत्वादित्यत आह स मेऽसीति । सः अरिभूतस्त्वमपि वालीव मे वध्योऽसि । अरिमित्रस्याप्यरित्वादिति भावः । इदमेव मनसि कृत्वोक्तं वधार्हेति । अनेन 'अहं यद्यहरं भार्याम्' इत्येतदुत्तोत्तरम् ॥ २४ ॥ न हीयं हरिभिर्लङ्केत्यस्योत्तरमाह–निहन्मीति । ज्ञातिवर्गः कुम्भकर्णादिः । विभीषणस्तु न ज्ञातिरिति भावः । सुतादयः किमर्थं हन्तव्या इत्यपेक्षायां राजापराधादित्याह रजनीचरेशेति । बलेन सेनया॥२५॥ मयि लङ्कास्थे खल्वेवं करिष्यसि स्थलान्तरं गमिष्यामीति शङ्कायामाह–न मोक्ष्यस इति । राघवस्य राघवात् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । मूढेति सम्बुद्धिः । सूर्यपथं सूर्यद्वारं गतः सन् अन्तर्हितोऽपि न मोक्ष्यसे॥२६॥त्रिदशेश्वरेऽपि त्रातुमनीश्वरे का वार्ता क्षुद्राणामित्याह–तस्येति । तस्य रामशरविद्धस्य ॥ २७॥ यदि रामसहाये स्थितोऽसि तर्हि ते जटायुषोऽवस्था स्यादित्यत्राह–अवधीरिति । अर्द्धमेकं वाक्यम् । जरया वृद्धम् अत एवाक्षमम् असमर्थम् । जटायुषमवधीरिति यत्तत्र ते किं,वीर्यमिति शेषः । नाहं तादृश इति भावः ॥ २८ ॥

पक्षैर्लघुः छिन्नपक्ष इति यावत् ॥ २१–२५॥ नेति । राघवस्य राघवात् ॥ २६–३२ ॥

किं नु ते रामसान्निध्ये सकाशे लक्ष्मणस्य वा । हृता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुद्ध्यसे ॥ २९ ॥ महाबलं महात्मानं दुर्द्धर्षममरैरपि । न बुद्ध्यसे रघुश्रेष्ठं यस्ते प्राणान् हरिष्यति ॥ ३० ॥ ततोऽब्रवीद्वालिसुतस्त्वङ्गदो हरिसत्तमः ॥ ३१ ॥ नायं दूतो महाराज चारिकः प्रतिभाति मे। तुलितं हि बलं सर्वमनेनात्रैव तिष्ठता । गृह्यतां मा गमल्लङ्कामेतद्धि मम रोचते ॥ ३२ ॥ ततो राज्ञा समादिष्टाः समुत्प्लुत्य वलीमुखाः । जगृहुश्च बबन्धुश्च विलपन्तमनाथवत् ॥३३॥ शुकस्तु वानरैश्चण्डैस्तत्र तैः सम्प्रपीडितः । व्याक्रोशत महात्मानं रामं दशरथात्मजम्। लुप्येते मे बलात्पक्षौ भिद्येते च तथाऽक्षिणी ॥३४॥ यां च रात्रिं मरिष्यामि जाये रात्रिं च यामहम् । एतस्मिन्नन्तरे काले यन्मया ह्यशुभं कृतम्। सर्वं तदुपपद्येथा जह्यां चेद्यदि जीवितम् ॥ ३५ ॥

भार्याहरणकाले किमप्यकुर्वन् रामः किमिदानीं करिष्यतीत्यत्राह-किं न्विति ।ते त्वया। सन्निधिरेव सान्निध्यम् । विशालाक्षीत्यनेन सीताहरणं रामस्यात्यन्तासह्यमित्युच्यते । गृह्य गृहीत्वा । न बुध्यसे, भाव्यनर्थमिति शेषः ॥ २९ ॥ न बुध्यस इत्युक्तं विवृणोति-महाबलमिति । महात्मानं महाबुद्धिम् ॥ ३० ॥ तत इति । हरिसत्तमः इङ्गितप्रेक्षणादिज्ञ इति यावत् ॥ ३१ ॥ नायमिति । चारिकः चारः । स्वार्थे ठक् । दूतो हि न वध्यः चारस्तु वध्य एवेति भावः । तुलितं तुलया मितम्, परिच्छिद्य ज्ञातमिति यावत् ॥ ३२ ॥ रामानु०-नायमिति । चारः चरणं तदस्यास्तीति चारिकः । "अत इनिठनौ" इति ठन् । तुलितम् इयत्तया परिच्छिन्नम् ॥३२॥ राज्ञा सुग्रीवेण ॥ ३३ ॥ शुकस्त्वित्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः । चण्डैः अत्यन्तकोपनैः । पितृसम्बन्धकीर्तने दया भवेदिति दशरथात्मजमित्युक्तम् । पक्षौ पूर्वलुप्तशेषौ ॥ ३४ ॥ यामित्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः । रात्रिशब्दो लुप्येते इत्यादिश्लोकद्वयम् । यां च रात्रिमित्यत्र रात्रिशब्दः अहोरात्रवचनः । अहमेवं वानरपीडया यदि जीवितं जह्यां तदा यां च रात्रिं यस्यां रात्र्यां जाये जातवानस्मि यां च रात्रिं यस्यां रात्र्यां मरिष्यामि एतस्मिन्नन्तरे काले जन्ममरणयोर्मध्यवर्तिनि

नाघातयत्तदा रामः श्रुत्वा तत्परिदेवनम् ।
वानरानब्रवीद्रामो मुच्यतां दूत आगतः ॥ ३६ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः ।
अञ्जलिं प्राङ्मुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः ।
बाहुं भुजगभोगाभमुपधायारिसूदनः ॥ १ ॥

ऽहोरात्रवचनः । यां च रात्रिं यस्मिंश्च दिवसे मरिष्यामि । यस्मिंश्च जाये अजाये । " अनित्यमागमशासनम् " इत्यडभावः । जातोऽस्मि । एतस्मि न्नन्तरे जननमरणयोर्मध्यकाले । मया यदशुभं कृतं तत्सर्वं निरपराधस्य मे घातयिता त्वम् उपपद्येथाः प्राप्नुहि । चेदिति प्रसिद्ध्यर्थमव्ययम् ॥ ३५ ॥ नाघातयदिति । नाघातयद्वधाज्ञ्यवर्तयत् । मुच्यतां बन्धनान्मुच्यताम् । निर्यापणं तु दक्षिणकूले ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य एकान्तरितपूर्वसर्गान्तोदितकथाशेषमुपाक्षि पति–तत इत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । ततः शुकमोक्षणानन्तरम् । सागर वेलायां शर्कराप्रचुरायाम् । दर्भान् शिताग्रकुशान् आस्तीर्य । राघवः सर्व शरण्यकुलप्रसूतः । महोदधेः अञ्जलिं कृत्वा भुजगभोगाभम् अहिकायवदति मृदुलं बाहुम् उपधाय उपधानीकृत्य । प्राङ्मुखः सन् प्रतिशिश्ये । प्रती त्यनेन तदानीं सागराभिमुखमपरः सागर इव स्थित इत्यवगम्यते । अरि

काले मया यदशुभं कर्म कृतम् तत्सर्वं त्वमुपपद्येथाः प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ नेति । मुच्यतां दूत आगत इति बन्धमोक्षणं दक्षिणकूले ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वर तीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां विंशः सर्गः ॥ २० ॥
तत इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अरिसूदनो राघवः प्राङ्मुखस्सन्

स०–सागरवेलायां समुद्रतीरे । महोदधेः अञ्जलिं कृत्वा बद्ध्वा । प्राङ्मुखस्सन् प्रतिशिश्ये । शयन प्रतिनिधिं कृतवान् । प्रतिना निर्दोषस्य रामस्य स्वाभाविकी निद्रा न वक्तुं शक्येति तत्प्रतिनिधिभूतं चक्षु र्निमीलनमात्रमिति सूचयति ॥ १ ॥

जातरूपमयैश्चैव भूषणैर्भूषितं पुरा॥२॥ वरकाञ्चनकेयूर मुक्ताप्रवरभूषणैः । भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा ॥ ३ ॥ चन्दनागरुभिश्चैव पुरस्तादधिवासितम् । बाल सूर्यप्रतीकाशैश्चन्दनैरुपशोभितम् ॥ ४ ॥

सूदन इत्यनेन तादृशदशायामपि शत्रूणामधृष्यतया स्थित इत्युच्यते । अत्र विशेषणमहिम्ना अतिसुकुमारस्य कथमतिकठिनावनितलशयनम्, अखिल रक्षकस्य कथमन्यतो रक्षापेक्षेति वाल्मीकेः खेदो द्योत्यते ॥ १ ॥ अमुमेवार्थं प्रपञ्चयति सार्द्धसप्तश्लोकैः-जातरूपमयैरित्यादिभिः । जातरूपमयैः चकारात् रत्नमयैः । एवकारो योगव्यवच्छेदार्थः । पुरा अयोध्यावासकाले अवतारात्पूर्वं वा ॥ २ ॥ वरकाञ्चनेति परमनारीभुजविशेषणम् । भुजैः हस्तैः । तदेकदेश लक्षणा । परमनारीणां सैरन्ध्रिकाणाम् । अनेकधा स्नानालङ्करणादिषु चन्दना गरुकुङ्कुमप्रभृतिभिः बहुप्रकारेण । अभिमृष्टम् संमृष्टम् ॥ ३ ॥ अधिवासितं सञ्जातगन्धम् । बालसूर्येति विशेषणात् द्वितीयचन्दनशब्दो रक्तचन्दनपरः । तच्च कुङ्कुमम् । "कुङ्कुमं घुसृणं प्रोक्तं लोहितं रक्तचन्दनम्" इति हलायुधः । आदौ चन्दनागरुभ्यां चर्चितम् अथ कुङ्कुमैरिति बोध्यम् । कश्चिदाह-परम नारीणामित्यनेन सीताव्यतिरिक्ताश्च भार्याः सन्तीति । तन्न; नहि बालकाण्डे कुत्रचिद्रामस्य दारान्तरोद्वाहः प्रतिपाद्यते, प्रत्युत " रामस्तु सीतया सार्द्धं विजहार बहूनृतून् । मनस्वी तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः ॥ " इति सीतया सह निरन्तरभोग एवोच्यते । अत एव सीताप्याह "समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने। भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ " इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीयया निरन्तरभोगम् । तत्कुतोऽस्य दारान्तरावकाशः ? ननु " रामस्य दयिता भार्या " इति विशेषणाद्रोहिणी यथेति ताराणामन्य तमया रोहिण्या दृष्टान्तीकरणाच्च भार्यान्तरं तस्य व्यज्यत इति चेन्न; दयितो

महोदधेरञ्जलिं कृत्वा भुजगभोगाभं बाहुमुपधाय प्रतिशिश्य इति सम्बन्धः । प्रतिशिश्ये आभिमुख्येन शयितवान् ॥१॥ २ ॥ वरकाञ्चनेति । तदेव विशिनष्टि- भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमिति रामस्यैकदारत्वात् परमनारी भुजैरित्यादिना । भुजैः

स०-परमनारीणां कौसल्यादीनाम् । परमाश्च ते अरयो न भवन्तीति नारयो ब्रह्माद्या भक्ताः तेषाम् । अथवा स्वदत्तपारम्यो वरुणस्तस्य नार्यो गङ्गाद्याः तासां बाहुभिस्तरङ्गैः । स्वेष्ववतारेषु रमाया अन्यत्र तारबाहुविध्येन नारीणामिति बहुवचनमपि...बहुवचन...सम्भवतीति नैकामिनीव्रततोपहतिरिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

भ्रातुरितिवदनुगमनानर्हत्वाय तथा विशेषितत्वात् । किं भरतो रामस्य न दयितः ? " तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु । " " न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः । " इत्यादिविरोधात् रामवाल्लभ्यातिशयेन सौकुमार्यातिशयेन च राजगृह एवावस्थाय दिव्यसुखानुभवयोग्यावपि सीतालक्ष्मणौ राममनुगताविति हि तत्र मुनिहृदयम्। रोहिणी चेयमन्या, प्रसिद्धाया नित्यानुगमनासम्भवात् । ननु च " हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः । अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥ " इति स्नुषासाहचर्याद्रामस्य स्त्रियः पत्न्यो बह्वयः सन्तीति गम्यते ।सुन्दरकाण्डेऽपि " स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं रंस्यसे वीतभयः कृतार्थः " इति सीतया चोच्यते । अत्रापि 'भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा ' इत्युक्तम् । तस्माद्बह्वयः पत्न्यो रामस्य सन्तीत्यवगम्यते । मैवम्; रामस्य परमाः स्त्रिय इति रामसम्बन्धिन्यः कौसल्यासीतातद्दासीप्रभृतय उच्यन्ते । पूजायां बहुवचनेन सीतैवोच्यते। ते स्नुषा इतिवत् । न हि भरतस्यानेकाः स्त्रियः सन्तीत्यत्र प्रमाणमस्ति । त्वं रंस्यस इत्यत्रापि लौकिकरीतिमनुसृत्य सीतोक्तवती । परमनारीणामित्यत्रापि अलङ्कर्त्रीणामित्यर्थ उक्तः । यद्वा अभिमृष्टम् अभिमर्शनार्हम् । आशंसायां क्तः । परमनार्यः श्रीभूमिनीलाः । आत्मानं मानुषं राम एव हि मन्यते ऋषिस्तु रामस्य विष्णुत्वं व्यक्तीकरोत्येव ।"जज्ञे विष्णुः सनातनः" इत्याह । ननु राजसूयाश्वमेधाद्यनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या रामस्यानेकपत्न्यः कल्प्यन्ते कामं कल्प्यन्तां न ता इह सम्बध्यन्ते । तासां केवलं धर्मार्थं वृतानां परिग्रहीतुं रन्तुं चायोग्यत्वात् ।वस्तुतो न ताः कल्प्याः, सीतयैव प्रतिमया यज्ञे पत्नीकार्यनिर्वाहस्योत्तरकाण्डे दर्शितत्वात् । न च पत्नीप्रातिनिधिभावो न भट्टाचार्येण कथ्यत इति वाच्यम्, न हि वचनविरोधे न्यायः प्रभवतीति न्यायात् । वचनं च हेमाद्रिस्मृतिनिबन्धने दर्शितम् " यदि दुष्टभार्यो दूरभार्यो वा स्यात्तदा दर्भपुञ्जीलं तत्स्थाने निधायाग्निमाधाय कुर्यात " इति । धर्मसंस्थापनार्थं प्रवृत्तस्य रामस्याचारादपरं किं नाम मानमपेक्षणीयम् । वस्तुत आचार एव प्रथमं प्रमाणं श्रुत्या पूर्वाचारं प्रदर्श्यैव कर्मविधानात् । आपस्तम्बोऽप्यत एव " धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च " इत्याचारमेव प्रथमं प्रमाणमाह । अत एव स्मरन्ति च स्मर्तारः–" श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयो विभिन्ना न चानृषेर्दर्शनमस्ति

शब्देन श्रेष्ठपरिचारिका विवक्षिताः । चन्दनागरुभिः स्नानीयभूतैः । बालसूर्यप्रती

शयने चोत्तमाङ्गेन सीतायाः शोभितं पुरा। तक्षकस्येव सम्भोगं गङ्गाजलनिषेवितम् ॥ ५ ॥ संयुगे युगसङ्काशं शत्रूणां शोकवर्द्धनम् । सुहृदानन्दनं दीर्घं सागरान्त व्यपाश्रयम् ॥ ६ ॥ अस्यता च पुनः सव्यं ज्याघात विगतत्वचम् । दक्षिणो दक्षिणं बाहुं महापरिघसन्निभम् ॥ ७ ॥ गोसहस्रप्रदातारमुपधाय महद्भुजम् । अद्य मे मरणं वाऽथ तरणं सागरस्य वा ॥ ८ ॥

किंचित् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः॥" इति । तस्मात् "चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति ।" इत्युक्त रामाचार एव समीचीनं प्रमाणम्, तद्विरुद्धाश्च न्याया न प्रभवन्ति । यद्यपि राजसूयाश्वमेधानां महिषीवद्वावातापरिवृत्तिभ्यामपि भवितव्यम् । तथापि तल्लोपे तत्कार्याननुष्ठानमेव । तस्य कर्मवैकल्याहेतुत्वात् । यथा पङ्ग्वन्धादेर्यज्ञे विष्णुक्रमाज्यावेक्षणादिलोपेन न यज्ञलोपः । तत्तन्मन्त्रोच्चारणस्यैव कार्यत्वात् । तस्मात्केवलन्यायसञ्चारेणापन्यायमार्गो नानुसरणीयः । किन्तु सर्वाचारप्रवर्तकसर्वकर्मधुरन्धरभगवदवताररामचन्द्राचार एव विवेकिभिरनुवर्तनीय इति सर्वमवदातम् ॥ ४ ॥ शयने हंसतूलिकामये तल्पे । गङ्गा निषेवितं गङ्गाजले वर्तमानम् । तक्षकस्य सम्भोगं कायमिव स्थितम् । सीताया उत्तमाङ्गेन शोभितं चेति योजना ॥ ५ ॥ संयुगे युद्धे । युगसङ्काशं गोपुरार्गलवत् प्रतिभटनिवारकम् । अत एव शत्रूणां शोकवर्धनम् । सागरोऽन्ते यस्यासौ सागरान्तः भूमण्डलम्, तस्य व्यपाश्रयम् आलम्बनभूतम् ॥ ६ ॥ सव्यम् अप्रदक्षिणं यथा भवति तथा । अस्यता इषून् क्षिपता । स्वेनैव हेतुना ज्याघातेन करणेन विगतत्वचं ज्याकिणाङ्कितमित्यर्थः । महापरिघसन्निभम् उत्तमपरिघाख्यायुधवत् दृढम्॥७॥ गोसहस्रप्रदातारम्, करणे कर्तृत्वोपचारः ।

काशैश्चन्दनैः, कुङ्कुमैरिति यावत् । सीताया उत्तमाङ्गेन पुरा शोभितम् । तक्षकस्येति । सम्भोगं सम्यग् भोगम् । सागरान्तव्यपाश्रयं सागरान्तं भूचक्रं तस्य व्यपाश्रय माश्रयम् ॥ ३–६॥ अस्यतेति । पुनर्मुहुर्मुहुः सव्यं यथा तथा अस्यता स्वेन कृता ये ज्याघातास्तैर्विहतत्वचम्, ज्याघातकिणाङ्कितमित्यर्थः । जातरूपमयैर्भूषितमित्यादि भुजोत्तममित्यन्तविशेषणविशिष्टं दक्षिणं बाहुमुपधाय रामः 'अद्य मे मरणं वाऽथ

स०--अत्र बाहुं भुजगभोगाभमित्युपक्रम्य गोसहस्रप्रदातारमित्येतच्छ्लोकपर्यन्तं प्रतिश्लोकं विशेष्येण बाह्वादि शब्देन भवितव्यमिति दर्शयितुं बाहुं भुजगभोगाभं दक्षिणं बाहुं भुजोत्तममिति त्रिवारमुक्तिः ॥ ७ ॥

इति रामो मतिं कृत्वा महाबाहुर्महोदधिम् । अधिशिश्ये स विधिवत् प्रयतो नियतो मुनिः ॥ ९ ॥ तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले । नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमुः ॥ १० ॥ स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः । उपासत तदा रामः सागरं सरितां पतिम् ॥ ११ ॥ न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः । प्रयतेनापि रामेण यथार्हमभिपूजितः ॥ १२ ॥

महद्भुजं भुजोत्तमम् । तथैव प्रायशः पाठः । आत्वाभाव आर्षः । एवंभूतं दक्षिणं बाहुमुपधाय । दक्षिणः दाक्षिण्यवान् । महाबाहुः सर्वाभयप्रदः रामः, अद्य मे तरणं वा सागरस्य, मरणं वा भवत्विति मतिं कृत्वा । विधिवत् शास्त्रोक्तरीत्या । प्रयतः कायिकनियमयुक्तः । नियतः वाचिकनियमवान् । मुनिः मानसनियमोपेतश्च सन् । महोदधिमुद्दिश्याधिशिश्य इति योजना ॥ ८ ॥ ९ ॥ सुप्तस्य शयानस्य । नियमादप्रमत्तस्य अत एवाप्रच्युतनियमस्येत्यर्थः । तिस्रो निशाः त्रीण्यहानि ॥ १० ॥ तिसृष्वपि रात्रिषूपासनमविच्छिन्नमित्याह–स इति । त्रिरात्रोषितः त्रिरात्रं शयानः । तत्र समुद्रतीरे । सर्वशक्तेः कुत एवं निर्बन्ध इत्याशङ्क्य धर्मप्रवर्तनार्थमित्याशयेनाह नयज्ञो धर्मवत्सल इति । शरणागतधर्मे प्रीतिमान् । सरितां पतिं स्वगोष्ठ्यां कान्तापुरुषकारमुखेन समाश्रयणदर्शनात् स्वयमपि तथैवाचरदिति भावः ॥ ११ ॥ न च दर्शयते, आत्मानमिति शेषः । मन्दः अज्ञः । ननु रामेण सम्यक्कृता शरणागतिः कुतो न फलिता ? उच्यते–अनधिकारिणा कृतत्वात् ब्राह्मणकृतराजसूयवत् । न च शरणागतावधिकारी रामः, अकिञ्चनो हि तत्राधिकारी ॥ १२ ॥

तरणं सागरस्य वा' इति मतिं कृत्वा महोदधिमुद्दिश्य अधिशिश्य इति सम्बन्धः । विशेषणान्तरवैशिष्ट्यकथनार्थमधिशिश्य इति पुनरभिधानम् । प्रयतः परिशुद्धः । मुनिः मौनी ॥ ७–९ ॥ अप्रमत्तस्य अस्खलितस्य ॥ १० ॥ सः 'अङ्गुल्यग्रेण तान् हन्याम्' इत्यादिभिः प्रकटितवीर्यः । नयज्ञः आदौ साम प्रयोज्यमिति नीतिज्ञः । धर्मवत्सलः अनपराधिन्याक्रमणमनुचितमिति यो धर्मः तस्मिन् वत्सलः । उपासत उपास्त ॥ ११ ॥ एवं यथाशास्त्रं शरणागतत्वेऽपि फलप्रदानाभिमुख्याभावात् सागरस्य सापराधत्वं

समुद्रस्य ततः क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचनः। समीपस्थमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १३ ॥ अवलेपः समुद्रस्य न दर्शयति यत्स्वयम् ॥ १४ ॥ प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता। असामर्थ्यं फलन्त्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः ॥ १५ ॥ आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिधावकम् । सर्वत्रोत्सृष्टदण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ १६ ॥ न साम्ना शक्यते कीर्तिर्न साम्ना शक्यते यशः । प्राप्तुं लक्ष्मण लोकेऽस्मिन् जयो वा रणमूर्द्धनि ॥१७॥ अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकरालयम् । निरुद्धतोयं सौमित्रे प्लवद्भिः पश्य सर्वतः ॥ १८ ॥

समुद्रस्य समुद्रविषये। सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। रक्तान्ते लोचने यस्य सः रक्तान्तलोचनः । अनेन मन्दकोपत्वमुक्तम् । शुभलक्षणं स्वस्य हृदयकोपमवगम्य कृतमन्दहासम् ॥ १३ ॥ अवलेप इति। स्वयं न दर्शयतीति यत् अयं समुद्रस्यावलेप इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ प्रशमः अक्रोधता । क्षमा अपराधसहिष्णुता । आर्जवं परचित्तानुसारित्वम्, अकौटिल्यं वा । प्रियभाषिता प्रियवादित्वमित्येते गुणाः निर्गुणेषु असामर्थ्यं फलन्ति, असमर्थत्वबुद्धिं जनयन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ कं पुनः समर्थं निर्गुणो मन्यते ? तत्राह—आत्मेति । आत्मप्रशंसिनम् आत्मस्तुतिपरम् । दुष्टं वञ्चकम् । धृष्टं निर्दयमित्यर्थः । विपरिधावकं सर्वपलायनकरम्। सर्वत्र सगुणेषु निर्गुणेषु च। उत्सृष्टदण्डं क्लृप्तदण्डम्। लोकः अज्ञो जनः ॥ १६ ॥ न साम्नेति। बलकृता प्रथा यशः। पराक्रमकृता कीर्तिः। जयो वेत्यत्रापि न साम्ना प्राप्तुं शक्यते इत्यनुषञ्जनीयम् ॥ १७ ॥ मद्बाणनिर्भिन्नैः अत एव जलोपरि प्लवद्भिः मकरैः। निरुद्धतोयं व्याप्ततोयम्॥१८॥

दर्शयति—न च दर्शयत इति । न दर्शयते, आत्मानमिति शेषः ॥ १२ ॥ समुद्रस्य समुद्राय क्रुद्धः॥ १३ ॥ अवलेप इत्यर्धं भिन्नं वाक्यम् । स्वयमात्मानं न दर्शयतीति यत् अयं समुद्रस्यावलेपो गर्वः, दृश्यतामिति शेषः ॥ १४ ॥ प्रशमः चित्तप्रसादः । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वम्। आर्जवं करणत्रयैकरूप्यम्। प्रियवादिता चेत्येते सतांगुणा निर्गुणेषु पुरुषेषु विषये असामर्थ्यं फलन्ति, दुष्टजनाः सर्वशक्तियुक्तोऽपिप्रशमादिपरश्चेत् तमसमर्थं मन्यन्त इत्यर्थः । अतोऽयं दण्डस्यैव विषय इति भावः ॥ १५ ॥ विपरिधावकम् अमार्गवर्तिनम् ॥ १६ ॥ कीर्तिः गुणवत्ताप्रथा । यशः दानजनिता

महाभोगानि मत्स्यानां करिणां च करानिह । भोगिनां पश्य नागानां मया छिन्नानि लक्ष्मण ॥ १९ ॥ सशङ्ख शुक्तिकाजालं समीनमकरं शरैः। अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये ॥ २० ॥ क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः। असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने ॥२१॥ न दर्शयति साम्ना मे सागरो रूपमात्मनः ॥ २२ ॥ चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् । सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः ॥ २३ ॥

भोगिनां महाकायानाम् । भूम्नि मतुप् । "भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः" इत्यमरः । नागानां सर्पाणाम् । महाभोगानि महाशरीराणि । क्लीबत्वमार्षम्। करिणां मत्स्यानां गजाकारमत्स्यानाम् । छिन्नानीति लिङ्ग व्यत्ययेनानुषङ्गः। करान् शुण्डादण्डान् । "मत्स्यविशेषो मकरः कारिमकरो भवति तद्विशेषश्च" इति हलायुधः ॥१९॥ सशङ्खेति । स्पष्टः ॥ २० ॥ क्षमैकसाराणां भवतामीदृशी फणितिरनुचितेत्याशङ्क्याह–क्षमयेति । सागर शोषणे प्रवृत्तोऽप्येतावत्पर्यन्तं क्षमया गृहीतचरणोऽस्मि । सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेन स्वरूपं प्रकटयति मामिति । माम् इतरनैरपेक्ष्येण स्थितम्। असमर्थं विजानाति कार्यकरणाक्षमं मन्यते । विजानाति मकरालयः। अयोध्याधिपतिः कोसलाधिपतिरितिवत् स्वमात्मानं मन्यते, कतिपयमीन ग्रहणगर्त्त इति न जानाति । धिक् क्षमाम् इतः परं क्षमां नाङ्गीकुर्मः। विनियोग काले हि क्षमा स्वीकार्या। अद्य क्रोध एवाङ्गीकर्तव्यः । इक्ष्वाकूणां कदाचिदपि क्षमा किं त्याज्येत्यत्राह ईदृशे जन इति । ईदृशे जने प्रातरक्षःसहवासदोषे ॥ २१ ॥ न दर्शयतीत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ २२ ॥ अपि कदाचिदात्मानं दर्शयेदिति करुणया समुद्रं वाचा निर्भर्त्स्य कर्मणाऽपि निर्भर्त्सयितुमुपक्रमते– चापमानयेति। एवं विलम्ब्य करणं क्रमेण निर्भर्त्स्य कार्यं कारयितुम् । अन्यथा सद्य एव शोषयेत् । चापमानय निर्गुणं वशीकर्तुं सगुणमानय

ख्यातिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ भोगिनां महाशरीराणां नागानां सर्पाणां महाभोगानि महाभोगान ।लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥१९॥ युद्धेन बाणप्रहारेण ॥ २०–२४ ॥

अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् ॥ २४ ॥
वेलासु कृतमर्यादं सहसोर्मिसमाकुलम् ।
निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् ॥ २५ ॥
महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसङ्कुलम् ॥ २६ ॥

इत्याशयः । चापमानय अस्यानम्रत्वं निवर्तयितुं नम्रं चापमानय । समुद्रस्य शेषशय्यात्वेन तस्मिन्किंचित्सौहार्दवता लक्ष्मणेन क्षणं विलम्बः कृतः। अत आह सौमित्र इति । सुमित्रावचनमेव कर्तव्यम् ज्येष्ठवचनं तु न कर्तव्य मिति नियमोऽस्ति । यद्वा सौमित्रे ! "रामे प्रमादं मा कार्षीः" इति मात्रोपदिष्टं मा विस्मार्षीः । अथ चापमात्रमानीतं तदाह शरांश्चेति । लीलाप्रयोगार्हेषु केषुचिदानीतेष्वाह आशीविषोपमानिति । दृष्टिविषाः सर्पा आशीविषा इत्युच्यन्ते। किमर्थं शरानयनमिति विलम्ब्य सौमित्रिणा पृष्ट आह सागरमिति । एकेनैव दग्धुं सामर्थ्येऽपि शरानित्युक्तिस्तत्सम्बन्धेन सप्त सागरानपि शोषयितुमिच्छया । कोपातिशयेन स्वबलमज्ञात्वा वा तादृशोक्तिः। शोषयिष्यामीति वदतः किं शरेणेति न शङ्कनीयम् । "छिन्नं भिन्नं शरै दग्धम्" इति रामशराणां दाहकत्वसंभवात् । अन्तरेणापि चतुर्थभूतजग न्निर्वाहं करिष्यामीति भावः । सागरम्, यद्ययं ज्ञातिविरोधमाचरति तर्हि वयमपि ज्ञातिकृत्यं कुर्म इति भावः । सागरं शोषयिष्यामि अनेकसहस्रखात मेक एव हरिष्यामि । किं तत इत्यत्राह–पद्भ्यामिति । एकैकस्य पदद्वयं गमनसाधनमिति द्विवचनम् । वानराणां हि द्वावेव पादौ द्वौ हस्तौ ग्रहण भक्षणादीनां ताभ्यामेव दर्शनात् । अनेन कृतस्य कार्यविच्छेदस्यानुरूपममुं वानरपादाभ्यामेव दर्शयिष्यामीति भावः ॥ २३ ॥ पक्षान्तरमाह–अद्येति । अर्धमेकं वाक्यम् ॥ २४ ॥ पुनः पक्षान्तरमेवाह–वेलास्विति । वेलासु चतुर्षु तीरेषु । कृतमर्यादं कृतव्यवस्थम्, कदाचिदपि वेलाम् अनतिवर्तमानमित्यर्थः। निर्मर्यादं करिष्यामि अव्यवस्थं करिष्यामि । भूतले प्लावयिष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ समुद्रेण चिरपरिपोषिता दानवादय एतं रक्षिष्यन्तीत्यत्राह–महार्णव

वेलास्विति। वेलासु कृतमर्यादं वेलासु प्रागादिदिक्चतुष्टयतीरेषु कृतमर्यादं कृतव्यव स्थम् । वेलानामलङ्घने कृतनियममित्यर्थः । निर्मर्यादं लङ्घितवेलं करिष्यामि२५–३४

एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः । बभूव रामो दुर्द्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ २७ ॥ सम्पीड्य च धनुर्घोरं कम्पयित्वा शरैर्जगत् । मुमोच विशिखानुग्रान् वज्रानिव शतक्रतुः ॥२८॥ ते ज्वलन्तो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः । प्रविशन्ति समुद्रस्य सलिलं त्रस्तपन्नगम् ॥ २९ ॥ तोयवेगः समुद्रस्य सनक्रमकरो महान् । सम्बभूव महाघोरः समारुतरवस्तदा ॥ ३० ॥ महोर्मिमालावितत: शङ्खशुक्तिसमावृतः । सधूमपरिवृत्तोर्मिः सहसाऽऽसीन्महोदधिः ॥३१॥ व्यथिताः पन्नगाश्चासन् दीप्तास्या दीप्तलोचनाः । दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ॥३२॥ ऊर्मयः सिन्धुराजस्य सनक्रमकरास्तदा।विन्ध्यमन्दरसङ्काशाः समुत्पेतुः सहस्रशः॥३३॥ आघूर्णिततरङ्गौघः सम्भ्रान्तोरगराक्षसः । उद्वर्तितमहाग्राहः संवृत्तः सलिलाशयः ॥ ३४ ॥

मिति । दानवैः सह क्षोभयिष्यामीत्यर्थः ॥ २६ ॥ एवमिति । विस्फारितेक्षणः विवर्तितनयनः ॥ २७ ॥ संपीड्य दृढमुष्टिना मध्यमवलम्ब्य । कम्पयित्वा भयकम्पितं कृत्वा । जगत् जगत्स्थजन्तून् । वज्रानित्यभूतोपमा ॥ २८ ॥ तेजसा ज्वलन्त इत्यन्वयः । प्रविशन्ति प्राविशन् । त्रस्तपन्नगमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥ तोयवेगः तरङ्गविततिः । मारुतरवः वातजन्यरवः । समारुतरवः वातसङ्घट्टनजन्यरवसहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तीरे महोर्मिमालावितत: । अन्तस्तरङ्गजालाकृष्टशङ्खशुक्तिसमावृतः । सज्वालशरप्रवेशेन सधूमः । मध्ये शराग्निशोषणेन परिवृत्तोर्मिश्चासीदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ व्यथिता इति। आपातालं शराः प्रविष्टा इति भावः ॥ ३२ ॥ तात्कालिकतरङ्गैर्नृत्यं वर्णयति–ऊर्मय इति ॥ ३३ ॥ उक्तानुवादेन विशेषान्तरमाह–आघूर्णितेति । आघूर्णितसम्भ्रान्तोद्वर्तितपदान्येकार्थानि ॥ ३४ ॥

ततस्तु तं राघवमुग्रवेगं प्रकर्षमाणं धनुरप्रमेयम् । सौमित्रि रुत्पत्यसमुच्छ्वसन्तं मा मेति चोक्त्वा धनुराललम्बे ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

अथोवाच रघुश्रेष्ठः सागरं दारुणं वचः । अद्य त्वां शोष यिष्यामि सपातालं महार्णव ॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य परिशुष्कस्य सागर । मया शोषितसत्त्वस्य पांसुरुत्पद्यते महान् ॥ २ ॥ मत्कार्मुकविसृष्टेन शरवर्षेण सागर । पारं तेऽद्य गमिष्यन्ति पद्भिरेव प्लवङ्गमाः ॥ ३ ॥

ततस्त्विति । तुशब्देन पूर्वसन्धानाद्वैषम्यमुक्तम् । अप्रमेयम् अपरिच्छेद्य वैभवम् । प्रकर्षमाणम्, अमोघशरसन्धानायेति भावः । समुच्छ्वसन्तम्, कोपे नेति शेषः । तं राघवम् । उत्पत्य झटित्यागत्य । मा मेत्युक्त्वा एतादृशं धनुराकर्षणं मा कुर्वित्युक्त्वा । भयातिशयाद्वीप्सा । अनिवर्तमाने तस्मिन् धनुराललम्बे ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्न किरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

प्रथमं वानरसेनातरणाय सागरं शरणं गत्वा तस्मिन्ननागते चापमानयेति वाचा भीषयित्वा तथाप्यनाविष्कृतनिजरूपं तं शरैः प्रक्षोभ्य तावताप्यनागतस्य तस्य भीतिमुत्पादयितुं ब्रह्मास्त्रसन्धानायोपक्रमत इत्याह—अथेत्यादिना । सपातालं पातालपर्यन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ शरेति । शरनिर्दग्धतोयस्य निर्जलस्ये त्यर्थः । परिशुष्कस्य भूम्यन्तर्गतजलशून्यस्य । शोषितसत्त्वस्य दग्धसत्त्वस्ये त्यर्थः । ते महान् पांसुः अतिसूक्ष्मो रेणुः उत्पद्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्त मानप्रयोगः । महावर्षेऽपि पुनर्यथा जललवोऽपि न तिष्ठति तथा करिष्यामीति भावः ॥ २ ॥ ननु सकलजलशोषणेन पातालमात्रपरिशोषात्तत्र गमना सम्भवादाकाशेन गन्तव्यं ततो वरमिदानीं तथा गमनं किं कोपेनेत्यत्राह— मत्कार्मुकेति । शरवर्षेण शरजालेन सेतुस्थानीयेन । सेतुबन्धादिक्लेशो मे न

॥३५॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य शरवर्षेण शोषितस्य, तवेति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः । बभूव रामो दुर्द्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ २७ ॥ सम्पीड्य च धनुर्घोरं कम्पयित्वा शरैर्जगत् । मुमोच विशिखानुग्रान् वज्रानिव शतक्रतुः ॥२८॥ ते ज्वलन्तो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः । प्रविशन्ति समुद्रस्य सलिलं त्रस्तपन्नगम् ॥ २९ ॥ तोयवेगः समुद्रस्य सनक्रमकरो महान् । सम्बभूव महाघोरः समारुतरवस्तदा ॥ ३० ॥ महोर्मिमालावितत: शङ्खशुक्तिसमावृतः । सधूमपरिवृत्तोर्मिः सहसाऽऽसीन्महोदधिः ॥३१॥ व्यथिताः पन्नगाश्चासन् दीप्तास्या दीप्तलोचनाः । दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ॥३२॥ ऊर्मयः सिन्धुराजस्य सनक्रमकरास्तदा।विन्ध्यमन्दरसङ्काशाः समुत्पेतुः सहस्रशः॥३३॥ आघूर्णिततरङ्गौघः सम्भ्रान्तोरगराक्षसः । उद्वर्तितमहाग्राहः संवृत्तः सलिलाशयः ॥ ३४ ॥

मिति । दानवैः सह क्षोभयिष्यामीत्यर्थः ॥ २६ ॥ एवमिति । विस्फारितेक्षणः विवर्तितनयनः ॥ २७ ॥ संपीड्य दृढमुष्टिना मध्यमवलम्ब्य । कम्पयित्वा भयकम्पितं कृत्वा । जगत् जगत्स्थजन्तून् । वज्रानित्यभूतोपमा ॥ २८ ॥ तेजसा ज्वलन्त इत्यन्वयः । प्रविशन्ति प्राविशन् । त्रस्तपन्नगमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥ तोयवेगः तरङ्गविततिः । मारुतरवः वातजन्यरवः । समारुतरवः वातसङ्घट्टनजन्यरवसहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तीरे महोर्मिमालावितत: । अन्तस्तरङ्गजालाकृष्टशङ्खशुक्तिसमावृतः । सज्वालशरप्रवेशेन सधूमः । मध्ये शराग्निशोषणेन परिवृत्तोर्मिश्चासीदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ व्यथिता इति। आपातालं शराः प्रविष्टा इति भावः ॥ ३२ ॥ तात्कालिकतरङ्गौन्नत्यं वर्णयति–ऊर्मय इति ॥ ३३ ॥ उक्तानुवादेन विशेषान्तरमाह–आघूर्णितेति । आघूर्णितसम्भ्रान्तोद्वर्तितपदान्येकार्थानि ॥ ३४ ॥

ततस्तु तं राघवमुग्रवेगं प्रकर्षमाणं धनुरप्रमेयम् । सौमित्रि रुत्पत्यसमुच्छ्वसन्तं मा मेति चोक्त्वा धनुराललम्बे ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

अथोवाच रघुश्रेष्ठः सागरं दारुणं वचः । अद्य त्वां शोष यिष्यामि सपातालं महार्णव ॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य परिशुष्कस्य सागर । मया शोषितसत्त्वस्य पांसुरुत्पद्यते महान् ॥ २ ॥ मत्कार्मुकविसृष्टेन शरवर्षेण सागर । पारं तेऽद्य गमिष्यन्ति पद्भिरेव प्लवङ्गमाः ॥ ३ ॥

ततस्त्विति । तुशब्देन पूर्वसन्धानाद्वैषम्यमुक्तम् । अप्रमेयम् अपरिच्छेद्य वैभवम् । प्रकर्षमाणम्, अमोघशरसन्धानायेति भावः । समुच्छ्वसन्तम्, कोपे नेति शेषः । तं राघवम् । उत्पत्य झटित्यागत्य । मा मेत्युक्त्वा एतादृशं धनुराकर्षणं मा कुर्वित्युक्त्वा । भयातिशयाद्वीप्सा । अनिवर्तमाने तस्मिन् धनुराललम्बे ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्न किरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

प्रथमं वानरसेनातरणाय सागरं शरणं गत्वा तस्मिन्ननागते चापमानयेति वाचा भीषयित्वा तथाप्यनाविष्कृतनिजरूपं तं शरैः प्रक्षोभ्य तावताप्यनागतस्य तस्य भीतिमुत्पादयितुं ब्रह्मास्त्रसन्धानायोपक्रमत इत्याह—अथेत्यादिना । सपातालं पातालपर्यन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ शरेति । शरनिर्दग्धतोयस्य निर्जलस्ये त्यर्थः । परिशुष्कस्य भूम्यन्तर्गतजलशून्यस्य । शोषितसत्त्वस्य दग्धसत्त्वस्ये त्यर्थः । ते महान् पांसुः अतिसूक्ष्मो रेणुः उत्पद्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्त मानप्रयोगः । महावर्षेऽपि पुनर्यथा जललवोऽपि न तिष्ठति तथा करिष्यामीति भावः ॥ २ ॥ ननु सकलजलशोषणेन पातालमात्रपरिशोषात्तत्र गमना सम्भवादाकाशेन गन्तव्यं ततो वरमिदानीं तथा गमनं किं कोपेनेत्यत्राह— मत्कार्मुकेति । शरवर्षेण शरजालेन सेतुस्थानीयेन । सेतुबन्धादिक्लेशो मे न

॥३५॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥
॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य शरवर्षेण शोषितस्य, तवेति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

विचिन्वन्नाभिजानासि पौरुषं वापि विक्रमम् । दानवालय सन्तापं मत्तो नाधिगमिष्यसि ॥ ४ ॥ ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य ब्रह्मदण्डनिभं शरम् । संयोज्य धनुषि श्रेष्ठे विचकर्ष महाबलः ॥ ५ ॥ तस्मिन् विकृष्टे सहसा राघवेण शरासने । रोदसी सम्पफालेव पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ६ ॥ तमश्च लोकमावव्रे दिशश्च न चकाशिरे । परिचुक्षुभिरे चाशु सरांसि सरितस्तथा ॥ ७ ॥

भवतीति भावः ॥ ३ ॥ पौरुषं बलं विक्रमं पराक्रमं च विचिन्वन् विशेषेण पर्यालोचयितुं नाभिजानासि । "लक्षणहेत्वोः—" इति शतृप्रत्ययः । इद मज्ञानं सहवासकृतमित्याशयेन दानवालयेति संबोधनम् । मत्तो भाविनं सन्तापं च नाधिगमिष्यसि न ज्ञास्यसि । मत्पराक्रममजानन् मत्तो भाविब्रह्मास्त्र पीडामपि न ज्ञास्यस्येवेति भावः ॥ ४ ॥ ब्रह्मदण्डः ब्रह्मशापः । तद्वदमोघ मित्यर्थः । यद्वा ब्रह्मदण्डः केतुविशेषः । तथोक्तं नारदसंहितायां—"पितामहा त्मजः क्रूरस्त्रिवर्णः शिखरान्वितः । ब्रह्मदण्डाह्वयः केतुः सर्वभूतविनाशनः ॥" इति । ब्राह्मेणास्त्रेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रेण । संयोज्य अभिमन्त्र्य । तद्धनुर्विचकर्ष ॥ ५ ॥ अथास्त्रसन्धानस्य मरुकान्तारवर्तिनां युगपद्विनाशहेतुत्वात्तत्काले तदुचितमहो त्पातान् दर्शयति—तस्मिन्नित्यादिना । शरसन्धानकालिकं लोकस्य भयं दर्शयतीत्यप्याहुः । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । सम्पफालेव भिन्ने इव । एकवचन मार्षम् । "द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी" इत्यमरः ॥६॥७॥

विचिन्वन्निति । विक्रमं जलोपरि शरसेतुबन्धनजलस्तम्भनतच्छोषणादिशक्तित्व रूपम् । विचिन्वन विशेषेण पर्यालोचयन् । नाभिजानासि पौरुषं शास्त्रवश्यत्व सौजन्यनिबन्धनं शरणवरणरूपं पुरुषकृत्यं नाभिजानासि । मत्तो भाविनं सन्तापं नावगमिष्यसि न ज्ञास्यसि, सर्वशक्तेरपि धर्मशीलतया शरणागतस्य फलप्रदान भावे महाननर्थो भविष्यतीत्यमुमर्थं न जानासीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ब्रह्मदण्डनिभं शरं ब्राह्मे णास्त्रेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रेण संयोज्याभिमन्त्र्येति सम्बन्धः ॥५॥ रोदसी द्यावाभूमी ॥६॥७॥

स०-रोदसी द्यावापृथिव्यौ । सम्पफाल विशीर्णे । एकवचनमार्षमिति नागोजिभट्टादयः । वस्तुतस्तु "रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी" इति विश्वोक्तेः रोदसी तन्त्रन्यायेन द्यौः पृथिवी च । सम्पफाल विशीर्णेत्यर्थः । रोदसीत्यव्ययमप्यस्तीति भानुदीक्षितः ॥ ६ ॥

तिर्यक् च सह नक्षत्रैः सङ्गतौ चन्द्रभास्करौ । भास्करांशुभिरादीप्तं तमसा च समावृतम् ॥ ८ ॥ प्रचकाशे तदाऽऽकाशमुल्काशतविदीपितम् । अन्तरिक्षाच्च निर्घाता निर्जग्मुरतुलस्वनाः ॥ ९ ॥ पुस्फुरुश्च घना दिव्या दिवि मारुतपङ्क्तयः ॥ १० ॥ बभञ्ज च तदा वृक्षान् जलदानुद्वहन्नपि । अरुजंश्चैव शैलाग्रान् शिखराणि प्रभञ्जनः ॥ ११ ॥ दिविस्पृशो महामेघाः सङ्गताः समहास्वनाः । मुमुचुर्वैद्युतानग्नींस्ते महाशनयस्तदा ॥ १२ ॥ यानि भूतानि दृश्यानि चुक्रुशुश्चाशनेः समम् । अदृश्यानि च भूतानि मुमुचुर्भैरवस्वनम् ॥ १३ ॥

तिर्यक् चेति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । चन्द्रभास्करौ नक्षत्रैः सह तिर्यक् वक्रं यथा भवति तथा सङ्गतौ तिर्यग्जग्मतुः, भयादिति भावः । आदीप्तम् ईषद्दीप्तम्, मन्दरश्मित्वात्तमसावृतत्वाच्च सूर्यस्येति भावः । समावृतं सम्यगावृतम् । उल्काशतविदीपितम् । उल्कालक्षणमुक्तं वराहमिहिरेण—“ उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्द्धते च तनुपुच्छा ” इति । निर्घातलक्षणं तेनैवोक्तम्—“ पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति । भवति तदा निर्घातः स च पापो दीर्घखगविरुतः ॥ ” इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ पुस्फुरुः चेरुः । मारुतपङ्क्तयः आवहोद्वहादिवातस्कन्धाः । दिव्याः श्लाघ्याः ॥ १० ॥ उद्वहन् ऊर्ध्वं नयन् । शैलाग्रान् पर्वताग्रप्रदेशान् । शिखराणि खण्डपर्वतान् । अरुजन् अपीडयत् । बहुवचनमार्षम् ॥ ११ ॥ ते वैद्युताग्नयः तदा महाशनयोऽभवन् । अशनिस्वरूपं मिहिरेणोक्तम्—“ अशनिः स्वनेन महता युक्ता नृगजाश्वतरुपशुमुखेषु । निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ ” इति ॥ १२ ॥ यानीत्यादि श्लोकद्वयमेकं

चन्द्रभास्करौ नक्षत्रैस्सह तिर्यक् सङ्गतौ तिर्यग्यथा तथा सङ्गतौ व्युत्क्रमेण पथा गन्तुमुपक्रान्तावित्यर्थः । “ भास्करांशुभिरादीप्तं तमसा च समावृतम् ” इत्यनेन विरुद्धयोस्तेजस्तिमिरयोस्सामानाधिकरण्यमभूदिति सूच्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ मारुतपङ्क्तयः वातस्कन्धाः । पुस्फुरुश्चेति वा पाठः ॥ १० ॥ शैलाग्रान् शैलोच्चप्रदेशान् ॥ ११ ॥ वैद्युतान् विद्युत्सङ्घातान् ॥ १२ ॥ अशनेः समम् अशनिघोषतुल्यं

विषम०—प्रास्फुटन् प्रचेलुः । बभञ्ज चेति । मारुतपङ्क्तिरिति शेषः । उद्वहन्, मारुतसमूह इति शेषः । अग्रेऽप्येष एव कर्ता, शैलाग्रान् पर्वतप्रदेशान् । अरुजन् अपीडयत् । बहुवचनमार्षम् । शिखराणि खण्डपर्वतान् बभञ्ज चेत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

शिश्यिरे चापि भूतानि सन्त्रस्तान्युद्विजन्ति च । सम्प्रविव्यथिरे चापि न च पस्पन्दिरे भयात् ॥ १४ ॥ सह भूतैः सतोयोर्मिः सनागः सहराक्षसः । सहसाऽभूत्ततो वेगाद्भीमवेगो महोदधिः ॥ १५ ॥ योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्यत्र सम्प्लवात् । तं तदा समतिक्रान्तं नातिचक्राम राघवः । समुद्धतममित्रघ्नो रामो नदनदीपतिम् १६

वाक्यम् । यानि भूतानि दृश्यानि मनुष्यादीनि । अदृश्यानि पिशाचादीनि । तानि सर्वाणि भूतानि सन्त्रस्तानि । अत एवोद्विजन्ति कम्पमानानि सन्ति । अशनेः समम् अशनिस्वरसमं यथा तथा चुक्रुशुः तथा भैरवस्वनं मुमुचुः । ततः शिश्यिरे सुप्तानि, सुप्तवद्भूमौ पतितानीत्यर्थः । तत्रापि सम्प्रविव्यथिरे चिन्तया दुःखितानि । भयान्न पस्पन्दिरे न चलितानि ॥ १३ ॥ १४ ॥ अथ समुद्रराजस्योत्थानं सूचयति–सह भूतैरित्यादिना । ततो वेगात्पूर्वसर्गान्तोक्ताद्रामवेगात् । सहसा शरसन्धानसमय एव । भीमवेगोऽभूत् भीमप्रवाहवेगोऽभूत् केवलशरमोक्षकृतात् क्षोभात् ब्रह्मास्त्रमोक्षारम्भे महान् क्षोभोऽभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥ वेगफलं दर्शयति–योजनमित्यादिना । सार्धश्लोक एकान्वयः । संप्लवात् वारिपूरेण वेलामन्यत्र वेलां विनेत्यर्थः । अथवा संप्लवादन्यत्र प्रलयं विना । वेलां योजनं योजनपर्यन्तं व्यतिचक्राम अतिक्रान्तवान् । योजनमन्तर्जीर्णोऽभूदित्यप्याहुः । तं समतिक्रान्तं पलायमानं नातिचक्राम पलायमानं प्रति शस्त्र

यथा तथा चुक्रुशुः ॥ १३ ॥ उद्विजन्ति आकम्पन्ति ॥ १४ ॥ सहेति । ततो वेगात् प्रथमप्रयुक्तकेवलबाणप्रयोगकृतात् । क्षोभात् उदधिः भीमवेगोऽभूत् ब्रह्मास्त्रसन्धानेन अतिभयङ्करक्षोभोऽभूदित्यर्थः॥१५॥ महोदधिः संप्लवात् वारिपूरेण वेलामन्यत्र योजनं व्यतिचक्राम रामशरसन्धानक्षुब्धं सत्सागरजलं वेलां विसृज्य योजनमात्रं परावृत्तम् वेलामुल्लङ्घ्य योजनमात्रं बहिर्गतं वेत्यर्थः । तं सापराधं सागरं नातिचक्राम नाभ्य

स०–तथाशब्द उपमायाम् । तं तथा चोरमिव स्थितम् । चोरं स्वगृहे स्थापयिता यथा चोरसदृशो भवति तथा स्वदारचोरस्य रावणस्य स्वगर्भे स्थापनात् समुद्रश्चोरसदृशस्तम् । द्वितीयेन तमित्यनेन समुद्रपरामर्शः । "तकारः कीर्तितश्चोरे" इति विश्वः । एतेन न पौनरुक्त्यम् । समतिक्रान्तम् अतिक्रान्तवेलम् अत एवोद्धतम् उत्कृष्टमपि तं नदनदीपतिम् । रामः नातिचक्राम नावधीत् । भीषणार्थमेवास्त्रसंयोजनं न वस्तुतः सत्यसङ्कल्पत्वात् । नातिचक्राम स्वधैर्यान्न चचालेति वा, अत्र पक्षे दृष्टेति शेषः ॥ १६ ॥

ततो मध्यात् समुद्रस्य सागरः स्वयमुत्थितः । उदयन् हि महाशैलान्मेरोरिव दिवाकरः ॥ १७ ॥ पन्नगैः सह दीप्तास्यैः समुद्रः प्रत्यदृश्यत । स्निग्धवैडूर्यसङ्काशो जाम्बूनदविभूषितः ॥ १८ ॥ रक्तमाल्याम्बरधरः पद्म पत्रनिभेक्षणः । सर्वपुष्पमयीं दिव्यां शिरसा धारयन् स्रजम् ॥ १९ ॥ जातरूपमयैश्चैव तपनीयविभूषितैः । आत्मजानां च रत्नानां भूषितो भूषणोत्तमैः ॥ २० ॥ धातुभिर्मण्डितः शैलो विविधैर्हिमवानिव । एकावली मध्यगतं तरलं पाण्डरप्रभम् ॥२१॥ विपुलेनोरसा बिभ्रत् कौस्तुभस्य सहोदरम् । आघूर्णिततरङ्गौघः कालिका निलसङ्कुलः ॥ २२ ॥

प्रयोगरूपातिक्रमं न चकार ॥ १६ ॥ तत इति । समुद्रस्य मध्यात् उन्नतात् । स्वयं सागरः समुद्राभिमानिदेवता । दिवाकर इव, बभाविति शेषः ॥ १७ ॥ जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवं स्वर्णम् । रक्तमाल्यं रक्तवैकक्ष्यमाला । जातरूपमयैः आकरजसुवर्णप्रचुरैः । तपनीयविभूषितैः रत्नकीलनार्हद्रुतकनकविभूषितैः । रत्नानां संबन्धिभिर्भूषणोत्तमैः । एकावली मुक्तावली । तरलं नायकरत्नम् । आघूर्णितः चलितः । कालिका मेघपङ्क्तिः । "मेघजालेऽपि कालिका" इत्यमरः । तया अनिलेन च सङ्कुलः क्षुभितः। मेघानिलौ समुद्रस्य सहचराविति प्रसिद्धिः १८–२२

भवत्, नावधीदित्यर्थः । परमकारुणिकेन श्रीरामेण समुद्रभयोत्पादनार्थमेव ब्रह्मास्त्रं संहितम्, नतु तद्वधार्थमिति भावः ॥ १६–१९ ॥ जातरूपेति । तपनीयविभूषणैः रत्नकीलितस्वर्णभूषणैः । आत्मजानां स्वस्मिन्नुत्पन्नानाम् ॥२०॥२१॥ कालिकानिल सङ्कुलः मेघपटलसम्मिलितवायुना सङ्कुलः "मेघजालेऽपि कालिका" इत्यमरः ॥ २२ ॥

स०–सागरः वरुणः मेरोरिव विद्यमानात् उदयाद्रेर्महाशैलात् शृङ्गात् दिवाकर इव । मेरोर्धनुषो भया दुत्थित इति वा " मेरुर्भूधरधन्वनोः " इति विश्वः ॥ १७ ॥ **सर्वपुष्पमयीं** यावत्पुष्पयुक्ताम् । शिरसि धारयन्नित्यनेन रामसत्कारार्थ मिति ज्ञायते । एकैकस्य देवस्य एकैकं पुष्पं युक्तम् अयुक्तं चैकं श्रीनारायणरूपिणो रामस्य । समस्तकुसुमयुक्ता युक्ता माला । यथोक्तं भागवते नवमे । रुक्मिणीशविजये च प्रमाणान्तरोक्तार्थसंग्राहके–" सिन्धुः शिरस्यर्हणं प्रतिगृह्य रूपी " इति । "या वै चम्पकसम्पदाब्जवसतेर्दूर्वाश्रिया स्वात्मनः केतक्या विभवेन कृत्तिवसनस्याम्भोजकान्त्या विधोः । सन्नीलोत्पलशोभया दिनमणेः श्रीमत्तुलस्याऽमता हेरम्बस्य हरेः परं समुचिता सा मालिका शोभते ॥" इति । यद्वा [illegible] वा ॥ १९ ॥

[देवतानां सुरूपाणां नानारूपाभिरीश्वरः । गङ्गासिन्धु प्रधानाभिरापगाभिः समावृतः ॥] उद्वर्तितमहाग्राहः सम्भ्रान्तोरगराक्षसः । सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् ॥ २३ ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघव । स्वभावे सौम्य तिष्ठन्ति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः ॥ २४ ॥ तत्स्वभावो ममाप्येष यदगाधोऽहमप्लवः । विकारस्तु भवेद्गाध एतत्ते प्रवदाम्यहम् ॥ २५ ॥

उद्वर्तितेत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । उद्वर्तितः उद्भ्रामितः । समुपक्रम्य समुपागम्य । स्वसौजन्यं पुरस्कर्तुं पूर्वम् आमन्त्र्य आहूय । प्रकृष्टोमूर्ध्नि कृतोऽञ्जलिः यस्यासौ प्राञ्जलिः । शरपाणिनामिति नकारान्तत्वमार्षम् । स्वविरोधिनो ,मरुवासिनो रामेण घातयितुं स्वयं रावणभीतत्वेन तत्संहार क्षममस्य पराक्रमं परीक्षितुं च समुद्र एतावत्पर्यन्तं विलम्बितवानिति बोध्यम् ॥ २३ ॥ किं विभोस्तव मया कर्तव्यम्, किं गाधत्वम्, उत जलस्तम्भनम्, आहोस्वित्सेतुबन्धनानुकूल्यमित्याशङ्क्य न तावदाद्यः पक्ष इत्याह श्लोक द्वयेन-पृथिवीति । सौम्य प्रसन्न ! अनेनाञ्जलिकरणानन्तरमेव रामः प्रसन्न इति गम्यते। पृथिव्यादयः पञ्च पदार्थाः शाश्वतं नित्यं मार्ग मर्यादाम् आश्रिताः सन्तः स्वभावे काठिन्यातिर्यग्गमनावकाशप्रदानागाधत्वोर्ध्वज्वलनादिस्वस्व भावे तिष्ठन्ति, स्वस्वभावं नातिक्रामन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ एषु कस्ते स्वभाव

समुपक्रम्य समुपागम्य ॥ २३ ॥ स्वकीयापराधं परिहर्तुं पातनिकामाह-पृथिवी त्यादि । स्वभावे स्वस्याधिकारे ॥ २४ ॥ तव स्वभावः कीदृश इत्यत आह-

स०-समुपक्रम्य पादाभ्यामागत्य पूर्वमामन्त्र्य अहं भो रामाम्भोनिधिर्देवं वन्दे त्वामिति सम्बोध्य । शरपाणिनं बाणपाणिम् । पणो ग्लहः, स एव पाणः प्रज्ञादिः । शरैः पाणः रिपुप्राणरूपः सोऽस्यास्तीति स तथा वा तम् । न च भारते वनपर्वणि " सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् " इति स्वप्ने रामस्य सागर आत्मानं दर्शयामासेत्युक्त्या अत्र च समुत्थितः प्राञ्जलिरिति वचः पूर्वम् अत्र च " सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यम् " इति वाक्यं विरुद्धमिति वाच्यम्; भागवते नवमे " सिन्धुः शिरस्यर्हणं प्रतिगृह्य रूपी पादारविन्दमुपगम्य बभाष एतत् " इत्युक्तेः प्रत्यक्षत एव जाग्रद्दशायामेव दर्शनम् । भागवतस्योत्तरत्वेनैतदनुरोधेन प्रतिशिश्य इति पूर्वोदीरिते स्वप्ने स्वापे कृते सति नदनदीभर्त्ता राघवं स्वं दर्शयामासेति भारतश्लोकार्थोपपत्तेः । अत्रैव यादोगणैर्वृत इत्युक्तिस्वारस्याच्च । स्वप्ने चेदेकमात्रदर्शनेन भाविकार्य सिद्धेस्तत्संवृततयाऽऽगमनमनुपयुक्तम । प्रत्यक्षतस्तत्सहनयनं त्वद्रोषोष्मणा यादसां देशदशीति प्रदर्शनेन दैवदयोदयहेतुरिति सहनयनं युक्तम् ॥ २३ ॥

न कामान्न च लोभाद्वा न भयात् पार्थिवात्मज ।
ग्राहनक्राकुलजलं स्तम्भयेयं कथंचन ॥ २६ ॥
विधास्ये राम येनापि विषहिष्ये ह्यहं तथा ।
ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति यावत् सेना तरिष्यति ॥ २७ ॥
हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथा स्थलम् ॥ २८ ॥

इत्यत आह—तदिति । तत् तस्मात् सर्वेषां पृथिव्यादीनां स्वस्वभावानति लङ्घित्वात् । अहम् अगाधः अप्लवः अलङ्घ्यश्चेति यत् एषः ममापि स्वभावः । तस्मादेवमेव मया स्थातव्यम् । गाधः प्लवविषयोऽहमिति यत् एषः मम विकारः अन्यथाभावः । तथा मया न स्थातुं युक्तम् । एतत् उक्तस्वरूपं मे प्रवदामि प्रावदम् । प्रददामीति पाठेऽप्ययमेवार्थः । धातूनामनेकार्थत्वात्॥२५॥ द्वितीयपक्षोऽप्यनुपपन्न इत्याह—न कामादिति । कामात् अर्थेच्छया । लोभात् लब्धवस्तुत्यागासहिष्णुतया । भयात् दण्डभयात् । पार्थिवात्मजेत्यनेन सर्व मर्यादास्थापकोऽसीति द्योतयति । न स्तम्भयेयं पीडाकरत्वादिति भावः॥२६॥ तृतीयं तु पक्षं कक्षीकरोमीत्याह—विधास्य इत्यादिसार्धश्लोकेन । येन यथाऽहं विषहिष्ये शक्ष्यामि तथा विधास्ये । किं तच्छक्यमित्यपेक्षायामाह ग्राहे त्यादि । यावत्सेनातरिष्यति तावत् ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति । जलेऽपि हि केचिद्द गमिष्यन्ति । हरीणां तरणे विषये । यथा स्थलं भवति यथा सेतुमार्गो भवति तथा करिष्यामि सेतुबन्धद्रव्यापकर्षणादिविघ्नं न करिष्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

तत्स्वभाव इति । अहमप्लवः अगाध इति यत् एष ममापि स्वभावः, गाधस्तु विकारो भवेत्।एतत्ते प्रवदामि प्रावदम्।तत्तस्मात्कारणात् तव समक्षं नागममिति शेषः ॥२५॥ तर्हि मा भूत्स्वभावहानिः, वनीभवनेनास्माकं मार्गं प्रयच्छेत्याशङ्क्य तथात्वे जलचर जन्तुपीडा स्यात् । प्रकारान्तरेण मार्गं करिष्यामीत्याह—न कामादित्यादिश्लोकद्वयेन । कामात् अभिलाषात् । लोभात् स्वकीयवस्तुपरित्यागासहिष्णुत्वात् । रागादनुरागाच्च नक्राकुलजलं न स्तम्भयेयं भयाद्वा न स्तम्भयेयम्, कथञ्चन अन्येन हेतुना न स्तम्भयेयम्, किन्तु अहमपि येन विषहिष्ये यावत्सेना तरिष्यति तावद्ग्राहा अपि यथा सेनां न प्रहरिष्यन्ति तथा विधास्य इति योजना ॥२६॥२७॥ तमेव प्रकारमाह—हरिणामिति । हरीणां तरणे विषये स्थलं यथा करिष्यामि, सेतुबन्धनसमये सेतु बन्धनसाधनखातमृद्दारुपर्वतादीनां निमज्जनं यथा न भवति तथा करिष्यामीत्यर्थः । यद्वा सेनातरणमार्गप्रकाशनप्रकारमाह—न कामादित्यादिसार्धद्वाभ्याम् । कामात् यत्किञ्चिद्वस्त्वभिलाषात् नक्राकुलजलं न स्तम्भयेयम्, लोभात् स्वकीयवस्तुपरि

तमब्रवीत्तदा राम उद्यतो हि नदीपते । अमोघोऽयं महाबाणः कस्मिन् देशे निपात्यताम् ॥२९॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा महाशरम् । महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३० ॥ उत्तरेणावकाशोऽस्ति कश्चित् पुण्यतमो मम । द्रुमकुल्य इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ॥३१॥ उग्रदर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दस्यवः । आभीरप्रमुखाः पापाः पिबन्ति सलिलं मम ॥ ३२ ॥ तैस्तु संस्पर्शनं प्राप्तैर्न सहे पापकर्मभिः । अमोघः क्रियतां राम तत्र तेषु शरोत्तमः ॥ ३३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य स राघवः । मुमोच तं शरं दीप्तं वीरः सागरदर्शनात् ॥ ३४ ॥ तेन तं मरुकान्तारं पृथिव्यां खलु विश्रुतम् । निपातितः शरो यत्र दीप्ताशनिसमप्रभः ॥ ३५ ॥

उद्यतः कृतसन्धानः ॥२९॥ महातेजाः स्वाभिमतलाभेन जनितकान्तिः ॥३०॥ उत्तरेण समीपवर्तिन्युत्तरभागे । "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः" इत्येनप् । ममावकाशः मध्यप्रदेश इत्यर्थः । पुण्यतमः चारुतमः । "पुण्यं तु चार्वपि" इत्यमरः । द्रुमेषु कुल्या यस्यासौ द्रुमकुल्यः । "कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्" इत्यमरः ॥३१॥ उग्रे दर्शनकर्मणी येषां ते उग्रदर्शनकर्माणः । दस्यवः शत्रवः । "दस्युशात्रवशत्रवः" इत्यमरः । दस्यवः चोरा वा । आभीराः महाशूद्राः ॥ ३२ ॥ तत्र द्रुमकुल्ये । तेषु आभीरप्रमुखेषु ॥३३॥ सागरदर्शनात्सागरमतेन । यद्वा अङ्गुल्या निर्दिश्य सागरेण प्रदर्शनात् ॥३४॥ तेन शरमोक्षणेन ॥३५॥

त्यागासहिष्णुत्वात्र स्तम्भयेयम्, कथञ्चन प्रकारान्तरेणापि न स्तम्भयेयम्, किन्तु हे पार्थिवात्मजेत्यनेन दशरथेऽवतीर्णेश्वरेत्युक्तं भवति। ईश्वरत्वादेव भयात् त्वद्भयात् रागात् त्वयि भक्त्या च वानररूपान्तरङ्गभक्तसहितत्वत्पादारविन्दरजोवहनभाग्यं मया लब्धमिति भक्त्या जलं स्तम्भयेयमित्यर्थः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् इत्युक्त्या भयान्मार्गप्रदत्वोक्तिः ॥ २८ ॥ उद्यतः संयोजितः ॥ २९ ॥ ३० ॥ उत्तरेणेति । उत्तरतीरसमीपदेशवर्तिद्रुमकुल्याख्योऽवकाशो देशः अस्तीति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ उग्रदर्शनकर्माणः उग्रे दर्शनकर्मणी येषां ते तथा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सागरदर्शनात् सागरोपदेशात् ॥ ३४ ॥ तेन रामेण । दीप्ताशनिसमप्रभः शरो यत्र निपातितः तत्स्थलं पृथिव्यां मरुकान्तारमिति विश्रुतं खलु पूर्वमेव प्रसिद्धं हीत्यर्थः ॥३५॥३६॥

ननाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता । तस्माद् व्रण मुखात्तोयमुत्पपात रसातलात् ॥ ३६ ॥ स बभूव तदा कूपो व्रण इत्यभिविश्रुतः। सततं चोत्थितं तोयंसमुद्रस्येव दृश्यते॥३७॥ अवदारणशब्दश्च दारुणः समपद्यत॥३८॥ तस्मात्तद्बाणपातेन त्वपः कुक्षिष्वशोषयत् ॥ ३९ ॥ विख्यातं त्रिषु लोकेषु मरुकान्तारमेव तत् ॥ ४० ॥ शोषयित्वा ततः कुक्षिं रामो दशरथात्मजः । वरं तस्मै ददौ विद्वान् मरवेऽमरविक्रमः॥४१॥ पशव्यश्चाल्परोगश्च फलमूलरसायुतः। बहुस्नेहो बहुक्षीरस्सुगन्धिर्विविधौषधः४२

ननाद जलनिर्गमेनेति भावः । व्रणमुखात् व्रणमुखद्वारेण ॥ ३६ ॥ सः व्रणमुखं व्रणकूपः इत्यभिविश्रुतो बभूव। सततमिति। तस्येति शेषः ॥ ३७ ॥ अवदारणशब्दः, बाणस्येति शेषः ॥ ३८ ॥ तस्मादित्यर्धम् । तद्बाणपातेन तस्य बाणस्य पातेन । कुक्षिषु अवटेषु स्थिता अपः पूर्वं पापस्पृष्टानि जलानि । तस्मात् द्रुमकुल्यात्। अशोषयत् न्यवारयदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ पूर्वं रामबाणपातेन पृथिव्यां विश्रुतत्वमुक्तम्,सम्प्रति विरोधिनिरसनात् त्रिषु लोकेषु विख्यातत्वमाह–विख्यातमिति। मरुकान्तारमेव मरुकान्तारनामैव । विख्यातं प्रसिद्धमभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥ शोषयित्वेति । कुक्षिं समुद्रमध्यप्रदेशम् । मरु कान्तारं शोषयित्वा दग्ध्वा । कथं मनुष्यत्वं भावयतो वरदानमित्यत्राह अमर विक्रम इति। "सत्येन लोकान् जयति" इति न्यायेन वशीकृतसर्वलोक इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ वरं सिद्धिमुखेन दर्शयति श्लोकद्वयेन–पशव्य इत्यादि । पशव्यः पशुभ्यो हितः पशूपभोग्यबालतृणादिसमृद्ध इत्यर्थः । अल्परोगः आरम्भ एव

सततमिति । मरुभूमौ रामबाणव्रणादुत्थितं तोयं स्वादूदकं समुद्रस्येव समुद्रसलिल मिव दृश्यत इत्यर्थः॥३७–३८॥तस्मादिति तद्बाणपातेन। कुक्षिष्ववटेष्वपः आभीरा दीनां जीवनसाधनभूताः पुरातनीरपः तस्माद्देशादशोषयत निरासयत, राम इति शेषः । यद्वा पूर्वमपः पापिष्ठाभिस्पृष्टाः ताः तस्मात्पापिष्ठाभिस्पर्शनाद्धेतोः तद्बाण पातेनाशोषयत, राम इति शेषः। कुक्षिं समुद्रकुक्षिं ततो मोक्षयित्वा पुरातन पापि ष्ठानाभीरजनान्मोचयित्वा॥३९–४१॥पशव्य इति। पशव्यः पशुभ्यो हितः॥४२॥४३॥

एवमेतैर्गुणैर्युक्तो बहुभिः सततं मरुः । रामस्य वरदानाच्च शिवः पन्था बभूव ह ॥ ४३ ॥ तस्मिन् दग्धे तदा कुक्षौ समुद्रः सरितां पतिः । राघवं सर्वशास्त्रज्ञमिदं वचनमब्रवीत् ॥४४॥ अयं सौम्य नलो नाम तनुजो विश्वकर्मणः । पित्रा दत्तवरः श्रीमान् प्रतिमो विश्वकर्मणा ॥ ४५ ॥ एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः।तमहं धारयिष्यामि तथा ह्येष यथा पिता ॥४६॥ एवमुक्त्वोदधिर्नष्टः समुत्थाय नलस्तदा । अब्रवीद्वानरश्रेष्ठो वाक्यं रामं महाबलः ॥ ४७ ॥ अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णे वरुणालये । पितुः सामर्थ्यमास्थाय तत्त्वमाह महोदधिः ॥४८॥ दण्ड एव वरो लोके पुरुषस्येति मे मतिः । धिक् क्षमामकृतज्ञेषु सान्त्वं दानमथापि वा॥४९॥अयं हि सागरो भीमः सेतुकर्मदिदृक्षया । ददौ दण्डभयाद्गाधं राघवाय महोदधिः५०

विनष्टरोगः । रसः मधु । आयुतः समन्ताद्युक्तः । स्नेहः घृतम् । औषधमोषधिसमूहः । एवमेतैः एवम्प्रकारैः । गुणैः भोग्यैः । युक्तः संयुक्तः । शिवः पन्थाः शोभनप्रदेश इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तस्मिन्निति । स्पष्टम् ॥ ४४ ॥ एवं सेतुनिर्माणानुकूलं स्थास्यामीत्युक्तवान्, सम्प्रति वरदानसन्तुष्टो वाक्सहायमाचरति-अयमिति । दत्तवरः मत्तुल्यः पुत्रस्ते भविष्यतीति मात्रे दत्तवरः ॥ ४५ ॥ एष इति । तं सेतुम् । तथा ह्येष यथा पितेति । पिता यथा यादृशशक्तिमान् तादृशोऽयमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ एवमिति । उदधिः नष्टः अन्तर्हितः ॥ ४७ ॥ अहमिति । पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं सामर्थ्यम् ॥४८॥ अथ वानरान् प्रत्याह-दण्ड इत्यादिश्लोकद्वयेन । अतो राघवायेति परोक्षनिर्देशः । "हिमवान् मन्दरो मेरुः" इत्यादिवत् । मध्ये कविवाक्यं वा । दण्ड एव परः समीचीनोपायः । क्षमां सान्त्वं साम दानं वा धिक्, क्षमादयो नोपाया इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ उक्तेऽर्थे हेतुमाह-अयं हीति । हि यस्मात्सागरः सगरखानितः प्रत्युपकारानभिज्ञ

कुक्षौ दग्धे शोषितजले ॥ ४४ ॥ पित्रा विश्वकर्मणा दत्तवरः आकाश जलोपरिस्थायिगमनशीलविमानादिनिर्माणादिस्वकर्मकुशलेन सदृशसामर्थ्यः ॥ ४५ ॥ एष इति । नलः सेतुं बद्धुं कथं शक्नुयात्तत्राह-यथेति । यथा पिता विश्वकर्मा एष नलस्तथेति सम्बन्धः ॥४६॥ नष्टः अन्तर्हितः ॥४७-४९ ॥ अयमिति । अयं सागरः

मम मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा । औरसस्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा॥५१॥स्मारितोऽस्म्यहमेतेन तत्त्वमाह महोदधिः । न चाप्यहमनुक्तो वै प्रब्रूयामात्मनो गुणान् ॥ ५२ ॥ समर्थश्चाप्यहं सेतुं कर्तुं वै वरुणालये । काममद्यैव बध्नन्तु सेतुं वानरपुङ्गवाः ॥ ५३ ॥ ततोऽति सृष्टा रामेण सर्वतो हरियूथपाः । अभिपेतुर्महारण्यं हृष्टाः शतसहस्रशः ॥५४॥ ते नगान्नगसङ्काशाः शाखा मृगगणर्षभाः । बभञ्जुर्वानरास्तत्र प्रचकर्षुश्च सागरम् ५५

इत्यर्थः । दण्डभयात् सेतुकर्मदिदृक्षया गाधं ददावित्यन्वयः । सेतुकर्मदिदृक्ष च दण्डभयादेवास्य जातेत्यर्थः ॥ ५० ॥ पूर्वोक्तस्य पितृतुल्यसामर्थ्यलाभस्य हेतुं दर्शयति–ममेति । मया सदृशः पुत्रस्तव भविष्यतीत्येवंरूपो वरः । अयं चार्थः 'औरसस्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा' इत्यनुवादात्सिद्धः ॥५१॥ तर्ह्येतावत्पर्यन्तं किमर्थं नोक्तवानसीत्यत्राह–स्मारित इति । एतेन समुद्रेण । अनुक्तौ निमित्तान्तरमप्याह–नचेति। अनुक्तः अन्येनानुक्तः । स्वेनैवोक्तौ महा कर्मारम्भे विश्वासो न भवेदिति भावः ॥५२॥ न केवलमुक्तिमात्रं समर्थश्चापी त्याह–समर्थश्चेति । बध्नन्तु बन्धनाय शिलादिकमानयन्त्वित्यर्थः ॥ ५३ ॥ अतिसृष्टाः नियुक्ताः ॥५४॥ नगान् वृक्षान् । नगसङ्काशाः गिरिसङ्काशाः । वानराधिपतित्वेऽपि मनुष्यत्वं सम्भवति निषादस्थपत्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायात् अत आह वानरा इति । तत्र तदानीम् । प्रचकर्षुः आनयन्ति स्म ॥ ५५ ॥

दण्डभयात्सेतुकर्मदिदृक्षया गाधं ददावित्यन्वयः । ननु रामसम्बन्धित्वमात्रेण हनुमते मैनाकद्वारेण कृतोपकारः सागरस्साक्षाद्रामे समागत्य प्रसन्ने सति अमुमुपायं प्रथमत एवाविलम्बेन ।किमर्थं नोपदिष्टवानिति चेत् ? सत्यम; मया च विलम्बे क्रियमाणे विलम्बमसहमानो रामो मयि कोपादस्त्रं सन्धास्यति एतस्मिन्नन्तरे तं प्रसादयित्वा संहितेनास्त्रेण मम शत्रून्मारयित्वा पश्चादुपकरिष्यामीति धिया स्थित इति न दोषः ॥ ५० ॥ स्वस्य पितृसदृशत्वं दर्शयितुं वरागमनप्रकारमाह–मम मातुरिति । मम मातुर्वरो दत्तः मया सदृशस्तव पुत्रो भविष्यतीत्येवंरूपः ॥ ५१ ॥ नलस्समुद्रो पदेशात्मागेवैतत्सामर्थ्यं किं नावदत् ? तत्राह–न चेति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत इति ।

ते सालैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वंशैश्च वानराः । कुटजैरर्जुनै स्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि ॥ ५६ ॥ बिल्वैश्च सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः । चूतैश्चाशोकवृक्षैश्च सागरं सम पूरयन्॥५७॥समूलांश्च विमूलांश्च पादपान् हरिसत्तमाः । इन्द्रकेतूनिवोद्यम्य प्रजह्रुर्हरयस्तरून् ॥ ५८ ॥ तालान् दाडिमगुल्मांश्च नारिकेलान् विभीतकान् । वकुलान् खदिरान्निम्बान् समाजह्रुः समन्ततः॥५९॥हस्तिमात्रान् महाकायाः पाषाणांश्च महाबलाः । पर्वतांश्च समुत्पाट्य यन्त्रैः परिवहन्ति च ॥६०॥ प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जलमुद्धतम्।समुत्पतितमाकाशमुपासर्पत्ततस्ततः॥६१॥ समुद्रं क्षोभयामासुर्वानराश्च समन्ततः । सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णन्ति व्यायतं शतयोजनम् ॥६२॥ नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः।स तथा क्रियते सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ६३

सेतुबन्धनसाह्यकृतां वृक्षाणां कृतार्थतां व्यञ्जयितुं तान् परिगणयति श्लोकद्वयेन—ते सालैरित्यादिना ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अथैषामानयनशैघ्र्यमाह—समूलानिति । हरयस्तरूनित्युत्तरशेषः ॥ ५८ ॥ वृक्षेषून्मूलितेषु गुल्मादीनाजह्रुरित्याह—तालानिति । तालान् क्षुद्रतालान् । खदिरान् अरिमेदकान् ॥ ५९ ॥ भूरुहेषु लुतेषु पाषाणपर्वतादीनाजह्रुरित्याह—हस्तीति । हस्तिमात्रान् गजप्रमाणान् । " प्रमाणे द्वयसच्दघ्नञ्मात्रचः " इति मात्रच्प्रत्ययः । यन्त्रैः शकटादिभिः ॥ ६० ॥ प्रक्षिप्यमाणैरिति । उद्धतम् उत्पतितम् आसीत् । समुत्पतितं सत् आकाशं ततस्ततः तत्र तत्र उपासर्पत् प्रससार ॥६१॥ समुद्रमिति । सूत्राणि शतयोजनं व्यायतम् आकृष्टं यथा भवति तथा प्रगृह्णन्ति प्रागृह्णन्, आर्ष वार्थम् । व्यत्ययेन लकारः ॥६२॥ घोरकर्मभिः युगपदनेकपर्वतानयनकर्मभिः ।

सागरं, प्रतीति शेषः॥ ५४–५७ ॥ समूलानिति । हरयस्तरूनित्यस्योत्तरेण सम्बन्धः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ यन्त्रैः आनयनसाधनैः । समुद्रं क्षोभयामासुर्वानराश्च समन्ततः इति पाठः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ सूत्राणीति । शतयोजनं व्यायतं सूत्राणि प्रगृह्णन्ति । व्यायतं व्यायामः । शतयोजनदीर्घपर्यन्तस्य न्यूनातिरिक्तपरिहारार्थं सूत्राण्यगृह्णन

दण्डानन्ये प्रगृह्णन्ति विचिन्वन्ति तथा परे ॥ ६४ ॥ वानराः शतशस्तत्र रामस्याज्ञापुरस्सराः । मेघाभैः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैर्बबन्धिरे ॥ ६५ ॥ पुष्पिताग्रैश्च तरुभिः सेतुं बध्नन्ति वानराः ॥ ६६ ॥ पाषाणांश्च गिरिप्रख्यान् गिरीणां शिखराणि च । दृश्यन्ते परिधावन्तो गृह्य वारणसन्निभाः ॥ ६७ ॥ शिलानां क्षिप्यमाणानां शैलानां च निपात्यताम् । बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन् महोदधौ ॥६८॥ कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश । प्रहृष्टैर्गजसङ्काशैस्त्वरमाणैः प्लवङ्गमैः॥६९॥ द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानि तु विंशतिः । कृतानि प्लवगैस्तूर्णं भीमकायैर्महाबलैः ॥ ७०॥ अह्ना तृतीयेन तथा योजनानि कृतानि तु। त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेव च ॥ ७१ ॥ चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिरथापि च । योजनानि महावेगैः कृतानि त्वरितैस्तु तैः ॥७२॥

तथा नलक्रियानुसारेण॥६३॥दण्डान् सूत्रबद्धदण्डान्, वानरत्वराकरणदण्डान् वा । विचिन्वन्ति विशेषेण चयनं कुर्वन्ति । नलबद्धसेतोरुपरि शिलाश्चितवन्त इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ वानरा इति । बबन्धिरे, सेतुप्रदेशानिति शेषः ॥ ६५ ॥ पुष्पिताग्रैरिति । मार्दवार्थमुपरि बबन्धुरित्यर्थः ॥६६ ॥ अथ वानराणां पर्वतानयनं वर्णयति—पाषाणांश्चेति । गृह्य गृहीत्वा ॥ ६७ ॥ शिलानामिति । निपात्यताम् आर्षं परस्मैपदम् । तुमुलः सङ्कुलः ॥ ६८ ॥ चतुर्दशयोजनपरिमितसेतुर्बद्ध इत्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ॥ ६९ ॥ द्वितीयेनेति । प्रतिदिनं

इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ दण्डानिति । प्रत्येकं बन्धनीयसेतुविभागार्थं मानदण्डान् गृह्णन्ति । विचिन्वन्ति समविषमभागं परीक्षन्ते । यद्वा सेतुबन्धनार्थं पर्वताद्यानेतॄन् वानरान् त्वरयितुं दण्डान् यष्टीः गृह्णन्ति धारयन्ति । विचिन्वन्ति श्रमात्तत्र तत्र छायासु लीनान्वानरानन्वेषयन्ति ॥ ६४ ॥ बबन्धिरे, सेतुप्रदेशानिति शेषः । नलबद्धसेतोरुपरिप्रदेशा वानरैः सज्जीकृता इत्यर्थः ॥ ६५–६७ ॥ निपात्यतां पात्यमानानाम् ॥ ६८ ॥ योजनानि चतुर्दशेत्यत्र चतुर्दशयोजनप्रमाणस्सेतुर्विरचित इत्यर्थः ।

पञ्चमेन तथा चाह्ना प्लवगैः क्षिप्रकारिभिः ।
योजनानि त्रयोविंशत्सुवेलमधिकृत्य वै ॥ ७३ ॥
स वानरवरः श्रीमान् विश्वकर्मात्मजो बली ।
बबन्ध सागरे सेतुं यथा चास्य पिता तथा ॥ ७४ ॥
स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये ।
शुशुभे सुभगः श्रीमान् स्वातीपथ इवाम्बरे ॥ ७५ ॥

योजनाधिक्यमुत्साहातिरेकात् ॥ ७०–७२ ॥ पञ्चमेनेति । त्रयोविंशत् त्रयोविंशतिः । आर्षो व्यत्ययः । अधिकृत्य अवधिं कृत्वा ॥ ७३ ॥ अस्य पिता यथा यादृशशक्तिविशिष्टः तथा तादृशशक्तिविशिष्ट इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ स नलेनेति । सुभगः शोभनमाहात्म्यवान् । स्वातीपथः छायापथः । स्वातीवीथिर्वा । सा चाकाशे सूर्यादीनां मध्यमार्गे मध्यमा वीथिः । तदुक्तं वायुपुराणे–"सूर्यादीनां त्रयो मार्गा दक्षिणोत्तरमध्यमाः" इति प्रक्रम्य "तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता । हस्तश्चित्रा तथा स्वाती मध्यवीथ्यभिविश्रुता । ज्येष्ठा विशाखाऽनूराधा वीथिराजगवी मता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ६९–७२ ॥ पञ्चदिनैः शतयोजनं बबन्ध । सुवेलं वेलासमीपम् । सामीप्येऽव्ययीभावः । परपारसमीपमधिकृत्येत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ स नलेनेति । स्वातीपथः छायापथः, स्वातीवीथिर्वा । सा चाकाशे सूर्यादीनां मध्यमे मार्गे मध्यमा

स०–सुवेलं सुशोभना प्राप्यावान्तरवेला यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अधिकृत्येति केचित् । वस्तुतस्तु सुवेलं तन्नामकं पर्वतम् । यद्वक्ष्यति "ते सुवेलस्य शैलस्य" इति । ननु वनपर्वणि "दशयोजन विस्तर त्रिंशद्योजनमायतम् । बबन्धुर्वानरास्सेतुं प्रथमे दिवसे तदा । सन्ध्यामर्वाग् द्वितीये तु त्रिंशद्योजनविस्तरः । एवं त्रिभिर्दिनैर्वीरैः सेतुर्नवतियोजनम् । चतुर्थे तु दिने सार्धे यामे ते च वलीमुखाः । दृष्टा लङ्केति रामाय शशंसुः" इति चतुर्थे दिने दशयोजनानीत्याहृत्य शतयोजनो भवति सेतुर्दशयोजनविस्तारश्चेति दिनचतुष्टये सेतुसमाप्त्युक्तेः । तथा पद्मपुराणे पुष्करखण्डे त्रिंशेऽध्याये "एष सेतुर्मया बद्धस्समुद्रे वरुणालये । त्रिभिर्दिनैस्समाप्तिं मे नीतो वानरसत्तमैः ॥" इति त्रिभिर्दिनैस्सेतुसमाप्त्युक्तेश्च भारते चतुर्दिन्युक्तिश्च कथम्, कथञ्चात्र पञ्चदिन्युक्तिरिति चेन्न । हिरण्याक्षवधस्य भागवते तृतीयस्कन्धे कर्णमूलताडनेन तथा पुनस्तत्रैव दंष्ट्रयेति यथा कथनं कल्पभेदेनेति व्यवस्था श्रीतात्पर्येण कृता कृता च वामाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नेति भागवतस्य दक्षिणाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नेति पुराणान्तरस्य च वाराहादिकल्पभेदेनेति तथा भारतरामायणयोरपि विरोधसमाधिरवधेयः । अवधेयश्च पद्मपुराणादिना कदाचिच्च कल्पे कल्पे व्यवस्थितिः ॥ " इति । एवं दिनेष्वपि कल्पभेदेन समाधानं ज्ञेयम् । अथवा दावां पञ्चषासु पुस्तकसम्पुटीषु नैते श्लोकास्सन्ति सन्ति च क्वचिदेवेत्येते प्रक्षिप्ता इति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । आगम्य गगने तस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ ७६ ॥ दशयोजन विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् । ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥ ७७ ॥ आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ ७८ ॥ तदचिन्त्यमसह्यं च अद्भुतं रोमहर्षणम् । ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबन्धनम् ॥ ७९ ॥ तानि कोटिसहस्राणि वानराणां महौजसाम् । बध्नन्तः सागरे सेतुं जग्मुः पारं महोदधेः ॥८०॥ विशालः सुकृतः श्रीमान् सुभूमिः सुसमाहितः । अशोभत महासेतुः सीमन्त इव सागरे ॥ ८१ ॥

उच्यते ॥" इति ॥ ७५ ॥ तत इति । स्पष्टः ॥ ७६ ॥ नलसंबन्धी सेतुर्नलसेतुः तम् ॥ ७७ ॥ निर्विघ्नसेतुबन्धेन जातं वानरहर्षं दर्शयति—आप्लवन्त इति । अर्द्धमेकं वाक्यम् । आप्लवन्तः आभिमुख्येन प्लवन्तः दूरं प्लवन्तः, आसन्निति शेषः ॥ ७८ ॥ रामानु०—आप्लवन्त इति । प्लवङ्गमाश्च ददृशुरिति संबन्धः । यद्वा अभूवन्निति शेषः ॥ ७८ ॥ अचिन्त्यम् इतः पूर्वं मनसापि चिन्तयितुमनर्हम्। असह्यं कस्यापि यत्नाविषयम् । अद्भुतम् आश्चर्यकरम् । रोमहर्षणं पुलकावहम् ॥ ७९ ॥ तानीति । सेतुं बध्नन्तः सेतुबन्धनसहकारिणः ॥ ८० ॥ सुकृतः दृढतया कृतः

वीथिः । सूर्यादीनामारोहणावरोहणस्थानानि वायव्यपुराणे दर्शितानि—"सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः । स्थानं जारद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् । वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥ " इति । तदेवं मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथित्रयेण त्रिधा भिद्यते । "अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता । रोहिण्यार्द्रा मृगशिरा गजवीथ्यभिधीयते । पुष्या श्लेषेतथाऽऽदित्यो वीथी चैरावती स्मृता। एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते । तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता । हस्ताश्चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु शब्दिता । ज्येष्ठा विशाखानूराधा वीथिराजगवी मता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते । मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता । श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक् तथा । वैश्वानरी भाद्रपदी रेवती चैव कीर्तिता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥" इति ॥ ७५-७७ ॥ आप्लवन्तः प्लवन्त इत्यत्र, अभूवन्निति शेषः । गर्जन्तः प्लवङ्गमाश्च ददृशुः ॥ ७८ ॥ अचिन्त्यम् अचिन्त्यरचनम् । असह्यं भगवत्सम्बन्धं विना केनापि कर्तुमशक्यम् ॥ ७९ ॥ बध्नन्त इत्यत्र लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः । परेषामभिघातार्थमतिष्ठत् सचिवैः सह ॥ ८२ ॥ सुग्रीवस्तु ततः प्राह रामं सत्यपराक्रमम् । हनुमन्तं त्वमारोह अङ्गदं चापि लक्ष्मणः ॥ ८३ ॥ अयं हि विपुलो वीर सागरो मकरालयः । वैहायसौ युवामेतौ वानरौ तारयिष्यतः ॥ ८४ ॥ अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमान् रामः सलक्ष्मणः।जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः ॥ ८५ ॥ अन्ये मध्येन गच्छन्ति पार्श्वतोऽन्ये प्लवङ्गमाः । सलिले प्रपतन्त्यन्ये मार्गमन्ये न लेभिरे ॥८६ ॥ केचिद्वैहायसगताः सुपर्णा इव पुप्लुवुः ॥ ८७ ॥ घोषेण महता तस्य सिन्धोर्घोषं समुच्छ्रितम् । भीममन्तर्दधे भीमा तरन्ती हरिवाहिनी ॥ ८८ ॥ वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना । तीरे निविविशे राज्ञो बहुमूलफलोदके ॥ ८९ ॥

सुकृतकरो वा । श्रीमान् ऋजुत्वेन कान्तिमान् । सुभूमिः निम्नोन्नतत्वरहितः । सुसमाहितः निर्विवरः ॥ ८१ ॥ पारे दक्षिणतीरे ॥ ८२ ॥ लक्ष्मण इत्यत्र आरोहत्विति पुरुषविपरिणामः कर्तव्यः ॥८३॥ आरोहणहेतुमाह—अयमिति । विपुलः शतयोजनं पद्भ्यां गमने बहुकालविलम्बो भविष्यतीति भावः । वैहायसौ अपादचारिणौ । इति सुग्रीवः प्राहेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८४ ॥ अग्रत इति । स्पष्टः ॥ ८५ ॥ रामानु०—अग्रत इति । सुग्रीवेण समन्वितो जगामेत्यनेन सुग्रीवस्यापि विहायसा गमनं द्योत्यते ॥ ८५ ॥ अन्य इति । न लेभिरे मार्गालाभात्तीर एव कंचित् कालं स्थिता इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ केचिदित्यर्द्धमेकं वाक्यम् । वैहायसं विहायस्सम्बन्धि गतं गमनं येषां ते तथोक्ताः । सुपर्णाः गरुडाः ॥८७॥ अन्तर्दधे तिरश्चकार ॥८८॥ वानराणां राज्ञो वाहिनीत्यन्वयः । राज्ञेति पाठे राज्ञा सुग्रीवेण

परेषां राक्षसानाम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ वैहायसौ विहायसा गच्छन्तौ ॥ ८४--८६ ॥ वैहायसगताः विहायस्सम्बन्धि गतं गमनं येषां ते तथोक्ताः ॥ ८७ ॥ हरिवाहिनी सागरस्य घोषम् अन्तर्दधे अन्तरधापयदिति सम्बन्धः ॥८८॥ वाहिनी राज्ञा सुग्रीवेण

तदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्ध चारणैः । उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिः समभ्यषिञ्चन् सुशुभैर्जलैः पृथक् ॥९०॥ जय स्वशत्रून् नरदेव मेदिनीं ससागरां पालय शाश्वतीः समाः । इतीव रामं नरदेव सत्कृतं शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ ९१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ।
सौमित्रिं सम्परिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

सहेत्यर्थः । तीरे दक्षिणतीरे॥८९॥ इत्थमकुण्ठदशकण्ठकण्ठाटवीत्रुटन निदर्श नभूतं सेतुनिर्माणनैपुण्यमालोक्य समुपजातमानन्दसन्दोहमा रावणनिबर्हणा दनुद्घाटनीयमप्यन्तर्नियन्तुमशक्नुवन्तस्तादृशहर्षप्रकर्षबलात्कारेण देवाः यथो चितं राममपूजयन्नित्याह—तदित्यादिना श्लोकद्वयेन । दुष्करं रामादन्यै र्मनसापि कर्तुमशक्यम् । पृथक् प्रत्येकं समभ्यषिञ्चन् ॥९०॥ जयेति च्छेदः स्वशत्रून् आश्रितशत्रूणामेवास्य शत्रुत्वादिति भावः । नरदेवसत्कृतं नरैश्च देवैश्च सत्कृतम् । अपूजयन् अस्तुवन् । स्तुतिर्हि वाचिका पूजा ॥ ९१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज०श्रीरामायणभूषणे रत्न०युद्धकाण्ड०द्वाविंशः सर्गः॥२२॥

एवं रामो नलसेतुना तीर्णमहार्णवो महासमरसूचकान् महोत्पातान् दृष्ट्वा चिरप्रार्थिताभीष्टसिद्धिर्भविष्यतीति सन्तुष्टो दृष्टानि निमित्तानि निमित्तज्ञाय लक्ष्मणाय दर्शयति—निमित्तानीति । निमित्तज्ञत्वे लक्ष्मणादप्याधिक्यं दर्शयितुं लक्ष्मणपूर्वज इत्युक्तम् । सम्परिष्वङ्गश्चिरप्रार्थितसमरस्यासन्नत्वात् । निमित्तापेक्षणस्यावश्यकत्वमुक्तं कामन्दके—" निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभ

निविविशे निविष्टा ॥ ८९ ॥ अथ समुद्रे सेतुबन्धनहृष्टैर्देवैस्तदानीमेव रामस्य राज्याभिषेकः रामेण विभीषणस्येवेत्याह—तदद्भुतमिति । राघवकर्म राघवाज्ञाजन्य त्वात् । सुशुभैर्जलैः आकाशगङ्गादिजलैः ॥ ९० ॥ नरदेवसत्कृतं नरैर्देवैश्च सत्कृतम ॥ ९१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्ड व्याख्यायां द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ (कतकरीत्याऽयमेकविंशः सर्गः ॥) ॥ १ ॥

परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च । बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ २ ॥ लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् । निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ ३ ॥ वाताश्च कलुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा । पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति च महीरुहाः ॥ ४ ॥ मेघाः क्रव्यादसङ्काशाः परुषाः परुषस्वनाः । क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः ॥ ५ ॥

फलोदयम् । तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो राजा समुपलक्षयेत् ॥'' इति ॥ १ ॥ शीतमुदकं शीतोदकवत्प्रदेशम् । वनानि जलसमीपस्थानि । परिगृह्य वासार्थं स्वीकृत्य । व्यूह्य गरुडरूपेण सन्निवेश्य । तथा व्यक्तीभविष्यति ॥ २ ॥ लोकक्षयकरं क्षुद्रजनक्षयकरम् । विशिष्य प्रवीराणां निबर्हणं विनाशकम् । भयमिति युद्धमुच्यते ॥ ३ ॥ भयदर्शने लिङ्गान्याह—वाता इत्यादि । महीरुहाः पतन्ति अकस्मादिति भावः । अत्रात्यन्तानिष्टकरो भूकम्पः सन्ध्याकालिक इति ज्ञेयम् । तथोक्तं वसिष्ठेन—''यामत्रयाच्च भूकम्पो द्विजातीनामरिष्टदः । अरिष्टदः क्षितीशानां सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥'' इति ॥ ४ ॥ मेघा इति । क्रव्यादसङ्काशाः वृकवर्णाः, श्येनादिसंस्थाना इति वा । परुषाः दुर्दर्शाः, रूक्षा इति यावत् । परुषस्वनाः श्रुतिकटुस्वनाः । अत एव क्रूराः भयङ्कराः । मिश्रम्, उदकमिति शेषः । क्रूरमिति क्रियाविशेषणम् । अत्र मिहिरः—''दिव्युल्कापतनं चैव दिवा नक्षत्रदर्शनम् । दिवाऽशनिस्तथा काष्ठतृणरक्तप्रवर्षणम् ॥'' इति ॥ ५ ॥

परिगृह्येति । शीतोदकं फलवन्ति वनानि च परिगृह्य आश्रित्य च बलौघं संविभज्य व्यूह्य तिष्ठेमेति सम्बन्धः । सशीतोदकसफलवनप्रदेशे बलौघं गरुडादिव्यूहं कृत्वा तिष्ठेमेत्यर्थः ॥ २ ॥ भीमं महत् ॥ ३ ॥ कलुषाः रजोव्याप्ताः ॥ ४ ॥ क्रव्यादसङ्काशाः गृध्रश्येनादिसदृशाः । शोणितबिन्दुभिर्मिश्रं यथा तथा ॥ ५ ॥ ६ ॥

स०—भयं तत्साधनम् । निबर्हणं नाशश्च । योग्यतया भयम् ऋक्षवानराणाम् । राक्षसानां निबर्हणमित्यन्वेतव्यम् । अन्यथा सर्वज्ञस्य रामस्य निमित्तोपन्यासो निर्मरणवानरऋक्षविषये मोघः स्यात् । अथवा 'तारापिता तान्निरुजश्चकार'' इति तद्गन्धमादनानिलोज्जीविताः ऋक्षवराश्च जीविताश्चेत्येतत्पूर्ववर्तनीं मृतिं विवक्षित्वा प्रबर्हणवचनमर्हति ऋक्षवानरपक्षेऽपि ॥ ३ ॥ **परुषस्वराः** प्रखरस्वराः । अत एव परुषाः । श्रोत्रोल्बणाः । क्रूराः मनउद्वेजकाः ॥ ५ ॥

रक्तचन्दनसङ्काशा सन्ध्या परमदारुणा । ज्वलतः प्रपत त्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ ६ ॥ दीना दीनस्वराः क्रूराः सर्वतो मृगपक्षिणः । प्रत्यादित्यं विनर्दन्ति जन यन्तो महद्भयम् ॥ ७ ॥ रजन्यामप्रकाशस्तु सन्तापयति चन्द्रमाः ॥ ८ ॥ कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो लोकक्षय इवो दितः । ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः॥९॥ आदित्ये विमले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १० ॥ रजसा महता चापि नक्षत्राणि हतानि च । युगान्तमिव लोकानां पश्य शंसन्ति लक्ष्मण ॥ ११ ॥

रक्तचन्दनं कुङ्कुमम्, रक्तचन्दनतुल्यमेघवतीत्यर्थः । परमदारुणा, भवतीति शेषः । अग्निमण्डलम् अग्निपिण्डः ॥ ६ ॥ दीनाः दीनाकृतयः । जनयन्तः सूचयन्तः ॥ ७ ॥ रजन्यामिति । अर्धमेकं वाक्यम् । अप्रकाशः निष्प्रभः । सन्तापयति, शीतस्य सन्तापकरणं ह्युत्पात इति भावः ॥ ८ ॥ कृष्णा रक्ताश्चां शवः पर्यन्ते यस्य सः तथोक्तः । सर्वान्ते कृष्णमण्डलः तदनन्तरं रक्तमण्डल इत्यर्थः । सुलोहितः मध्ये अत्यन्तरक्तवर्णः । लोकक्षये प्रलये उदितः परिवेष इव स्थितः । रूक्षः क्रूरः । अप्रशस्तः अप्रसिद्धः, इतः पूर्वमदृष्ट इत्यर्थः । परिवेषः, दृश्यत इति शेषः । अत्र वर्णत्रयकथनेन मण्डलत्रयकथनात्साय ङ्कालिकत्वाच्च परिवेषस्य नृपक्षयकरत्वं सूच्यते । तथाह काश्यपः–"द्विमण्डल श्चमूपघ्नो नृपघ्नो यस्त्रिमण्डलः" इति । "दिनकरपरिवेषः पूर्वयामे तु पीडा दिनकरपरिवेषो वृष्टियुद्धं द्वितीये । दिनकरपरिवेषं क्षेममाहुस्तृतीये दिनकर परिवेषः सर्वनाशश्चतुर्थे ॥" इति ॥ ९ ॥ नीलं लक्ष्म छिद्ररूपम् । तदाह वराहः–"अपर्वणि तथा राहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । चन्द्रार्कमण्डलच्छिद्रं दृष्ट्वा जनपदक्षयः ॥" इति । यद्वा नीलं लक्ष्म चन्द्र इव कलङ्को दृश्यते । एत देवौत्पातिकं नैल्यमधिकृत्य 'यदादित्यस्य रोहितं रूपम्' इत्यारभ्य 'यत् कृष्णं तदन्नस्य' इत्युच्यते ॥ १० ॥ रजसा मालिन्येन । युगान्तं प्रलयम् ॥ ११ ॥

प्रत्यादित्यं सूर्यसम्मुखम् ॥ ७ ॥ रजन्यामित्यर्धं भिन्नं वाक्यम् ॥ ८ ॥ कृष्णरक्तांशुपर्यन्तः कृष्णाश्च रक्ताश्च अंशवो येषां ते कृष्णरक्तांशवः तादृशाः पर्यन्ताः यस्य स तथोक्तः । लोकक्षय इव लोकनाशसमय इव परिवेष उदित इति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥ रजसा

काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च । शिवा श्चाप्यशिवान्नादान्नदन्ति सुमहाभयान् ॥ १२ ॥ शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैः कपिराक्षसैः । भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १३ ॥ क्षिप्रमद्यैव दुर्धर्षां पुरीं रावणपालिताम् । अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धन्वी सङ्ग्रामहर्षणः । प्रतस्थे पुरतो रामो लङ्कामभिमुखो विभुः ॥ १५ ॥ सविभीषणसुग्रीवास्ततस्ते वानरर्षभाः । प्रतस्थिरे विनर्दन्तो निश्चिता द्विषतां वधे ॥ १६ ॥ राघवस्य प्रियार्थं तु धृतानां वीर्यशालिनाम् । हरीणां कर्मचेष्टाभिस्तुतोष रघुनन्दनः १७

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

नीचैः दुर्बलैः । अधिकबलानां दुर्बलैः परिभवोऽप्युत्पात इति । शिवाः गोमायवः । " स्त्रियां शिवा भूरिमायुगोमायुः " इत्यमरः । नादान् नदन्ति नादान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तोत्पातफलमाह—शैलैरिति । मांसशोणितकर्दमा मांसशोणितरूपकर्दमवती ॥ १३ ॥ क्षिप्रं सत्वरम् । जवेन वेगेन ॥ १४ ॥ इत्येवमिति । पुरतः प्रतस्थ इति उत्साहातिशयोक्तिः । विभुः समर्थः ॥ १५ ॥ निश्चिताः निश्चयवन्तः । अत्र प्रस्थानं शीतोदकफलवद्वनपरिग्रहार्थं परिगृह्योदकमित्यादिना प्रथमं तस्य कर्तव्यतया अभिहितत्वात् ॥ १६ ॥ धृतानां धैर्यवताम् । कर्मचेष्टाभिः युद्धकर्मादिविषयचेष्टाभिः लाङ्गूलोत्थापनादिभिः । मालिन्येन ॥ ११–१६ ॥ राघवस्येति । धृतानामवहितानाम् ॥ १७ ॥ इति श्रीमदेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदी० युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

स०—अरामः पुत्रत्वेन तत्सदृशः तद्भिन्नो लक्ष्मणः । पुरतो रामः । अपुरतः तत्पश्चाल्लक्ष्मणः । सरैः मुक्ताहारादिभिर्न विद्यते मा शोभा इदानीं यस्येति वा सरामः इदानीं दूरितभार्यात्वेनारामः सर्वाभिरामोपि रिपूणाममनोहर इति वा अरामः । धर्मात्मेति क्वचित्पाठो व्याख्यातृसाहसासहः । इत्येवमुक्त्वा धन्वी स रामः संग्रामधर्षणः । इति पाठः ॥ १५ ॥ राघवस्य स्वस्य प्रियार्थं भार्यार्थम् । यत्कर्म अन्वेषणरूपं तदनुरूपाभिश्चेष्टाभिः । रघुनन्दनो रामस्तुतोष राघवशब्देन मुख्यतो गृहीतस्य पुना रघुनन्दनपदेन ग्रहणम् "अनुग्रहार्थं स ऋषेरवाप सलक्ष्मणोऽस्त्रं मुनितो हि केवलम् ।" इत्यादिवत्सम्भवति । राघवस्य लक्ष्मणस्य । प्रियार्थं प्रियावहप्रयोजनमुद्दिश्य यत्कर्म तदनुरूपचेष्टाभिः रघुनन्दनो रामः । राघवस्य रामस्य । रघुनन्दनो लक्ष्मण इति वा ॥ १७ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

सा वीरसमिती राज्ञा विरराज व्यवस्थिता । शशिना शुभनक्षत्रा पौर्णमासीव शारदी ॥ १ ॥ प्रचचाल च वेगेन त्रस्ता चैव वसुन्धरा । पीड्यमाना बलौघेन तेन सागरवर्चसा ॥२॥ ततः शुश्रुवुराक्रुष्टं लङ्कायां काननौकसः । भेरीमृदङ्गसंघुष्टं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ३ ॥ बभूवुस्तेन घोषेण संहृष्टा हरियूथपाः । अमृष्यमाणास्तं घोषं विनेदुर्घोषवत्तरम् ॥ ४ ॥ राक्षसास्तु प्लवङ्गानां शुश्रुवुश्चापि गर्जितम् । नर्दतामिव दृप्तानां मेघानामम्बरे स्वनम्॥५॥ दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् । जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ६ ॥

तुतोषेत्यनेन इदं दुर्गप्रदेशं दृष्ट्वा वानरा निरुत्साहा भवेयुरिति पूर्वं राममनसि स्थितमित्यवगम्यते ॥ १७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

अथ रावणस्य वानरसेनागमनश्रवणम्--सेत्यादि । राज्ञा रामेण । व्यवस्थिता शीतोदकादिकं परिगृह्य स्थिता । वीरसमितिः वीरसङ्घः । "सङ्घे सभायां समितिः" इत्यमरः । शशिना व्यवस्थिता कृतमर्यादा ॥१॥ सागरवर्चसा सागरवदपरिच्छिन्नेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ततः सेनानिवेशानन्तरम्, निष्कोलाहले सतीत्यर्थः । आक्रुष्टं सेनाक्रोशम् । भावे क्तः । भेरीमृदङ्गसंघुष्टमिति समुच्चयः॥३॥ घोषवत्तरं राक्षसघोषादधिकघोषवत्, क्रियाविशेषणम् ॥ ४ ॥ दृप्तानां पूर्णानाम् । आकाशस्यैव शब्दाश्रयत्वादम्बर इत्युक्तम् । यद्वा "प्लवगसैन्यमुलूकजिताजितम्" इतिवदम्बरशब्दस्तत्पर्यायं नभश्शब्दं लक्षयित्वा श्रावणमासमाह ॥ ५॥ दृष्ट्वेति । चिह्नयुक्तो ध्वजः, केवलचेला पताकेति भिदा । चेतसा

सेति । समितिः सभा । "सभासमितिसंसदः" इत्यमरः । राज्ञा रामेण । व्यवस्थिता निर्व्यूढा ॥ १ ॥ सागरवर्चसा सागरनिभेन ॥ २ ॥ आक्रुष्टम् आक्रोशम्, कोलाहलमिति यावत् । सङ्घुष्टं सङ्घोषम् । दूयमानेन चेतसा उपलक्षितः सीतां

स०—सागरस्य वर्चो येन सः तेन । बलौघेन सेनासङ्घेन वसुन्धरा वेगेन पीड्यमाना त्रस्तेव प्रचचाल ॥ २ ॥ दूयमानेनेति मनःपदेन चेतःपदेनाप्यन्वेति । ततश्च दूयमानेन चेतसा सहितां सीतां दूयमानेन-

अत्र सा मृगशावाक्षी रावणेनोपरुद्ध्यते । अभिभूता ग्रहेणेव लोहिताङ्गेन रोहिणी ॥७॥ दीर्घमुष्णं च निश्वस्य समुद्वीक्ष्य च लक्ष्मणम् । उवाच वचनं वीरस्तत्काल हितमात्मनः ॥ ८ ॥ आलिखन्तीमिवाकाशमुत्थितां पश्य लक्ष्मण । मनसेव कृतां लङ्कां नगाग्रे विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥ विमानैर्बहुभिर्लङ्का सङ्कीर्णा भुवि राजते । विष्णोः पदमिवाकाशं छादितं पाण्डरैर्घनैः ॥ १० ॥

उपलक्षितः मनसा जगाम, सस्मारेत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्मरणप्रकारमाह–अत्रेति । एतच्छ्लोकान्ते प्रकारवचनमितिकरणं द्रष्टव्यम् । सा साकेते सकलभोगार्हा । मृगशावाक्षी मृगानुसरणसमये यद्धारिणदर्शनकुतूहलेन मृगशिशुवत्तरलतरं विलोचनयुगलं तदेवाद्यापि मनसि परिवर्तते तदाह । यद्वा मृगशावे मारीचमये अक्षिणी यस्या इति विग्रहः ॥ ७ ॥ दीर्घमिति । अद्य युद्धयात्रासमये कान्ता स्मरणव्यसनमनुचितमिति तन्नियमितवानिति सूचयति दीर्घमुष्णं च निश्वस्य इत्यनेन । तत्कालहितं युद्धयात्रासमये हितम् । शोकविस्मारकनगरशोभा वर्णनरूपं वचनम् । यद्वा अङ्गदः सह नीलेनेत्यादि वाक्यं तत्कालहितम् । तत्साहचर्यादाढ्यं नगरमितिवत् आलिखन्तीमित्यादिकं सर्वं वाक्यजातं तत्कालहितमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ आलिखन्तीं स्पृशन्तीम् । उत्थिताम् उन्नताम् । नगाग्रे त्रिकूटशिखरे ॥९॥ रामानु०-मनसेव कृतां लङ्कां नगाग्रे विश्वकर्मणेति पाठः ॥९॥ विष्णोः आदित्यस्य पदं स्थानम्, आकाशमध्यमिति भावः । विमानम् अनेक तलप्रासादः ॥ १० ॥ रामानु०–विष्णोः पदं विष्णुपादभूतम् ॥ १० ॥

मनसा जगाम, सस्मारेत्यर्थः ॥ ३–६ ॥ स्मरणप्रकारमाह–अत्र सेति । अस्यान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । लोहिताङ्गेन अङ्गारकेण ॥ ७ ॥ यद्यप्यालिखन्तीमिवेत्यादि लङ्कावर्णनावाक्यस्य तत्कालहितत्वं नास्ति, तथाप्येतद्वाक्यानन्तरमङ्गदस्सह नीलेनेत्यादिना तत्कालहितेन सेनारक्षणनियोगवाक्येन साहचर्यादालिखन्तीमिवेत्यादि सर्वं वाक्यं तत्कालहितमिति मन्तव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ विमानैः सप्तभूमिकप्रासादैः सङ्कीर्णा निबिडा । अत्रोपमा । पाण्डरैर्घनैस्सङ्कीर्णं विष्णोर्व्यापनशीलस्य वायुमयस्य

–मनसा जगामेत्यन्वयः कृतो ज्ञेयः । "वृद्धो यूना–" इत्यादिवत्सहेति लाभः । दूयमानेन मनसा विशिष्टम् । वैशिष्ट्यं तृतीयार्थ इति वा ॥ ६ ॥

पुष्पितैः शोभिता लङ्का वनैश्चैत्ररथोपमैः । नानापतङ्गसंघुष्टैः फलपुष्पोपगैः शुभैः ॥ ११ ॥ पश्य मत्तविहङ्गानि प्रलीनभ्रमराणि च । कोकिलाकुलषण्डानि दोधवीति शिवोऽनिलः ॥ १२ ॥ इति दाशरथी रामो लक्ष्मणं समभाषत ॥ १३ ॥ बलं च तद्वै विभजन् शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । शशास कपिसेनायाः बलमादाय वीर्यवान् ॥ १४ ॥ अङ्गदः सह नीलेन तिष्ठेदुरसि दुर्जयः ॥ १५ ॥ तिष्ठेद्वानरवाहिन्या वानरौघसमावृतः । आश्रित्य दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १६ ॥ गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः । तिष्ठेद्वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वं समाश्रितः ॥ १७ ॥

फलभूतानि पुष्पाणि यासां ताः फलपुष्पाः मल्लिकादयः ताभिरुपगम्यन्त इति तथा । अतो न पुष्पितैरित्यनेन पौनरुक्त्यम् । संघुष्टं सङ्घोषः । भावे क्तः । नानाविधानि पतङ्गसंघुष्टानि येषां तैः ॥ ११ ॥ मत्तविहङ्गानि । विहङ्गशब्दोऽत्र कोकिलपरः । अनेन सदा फलवत्त्वमुक्तम् । प्रलीनभ्रमराणि मधुपानपरवशतया निष्पन्दभ्रमराणि । अनेन सदा पुष्पवत्त्वमुक्तम् । कोकिलाकुलं षण्डं पुष्पसमूहो येषां तानि कोकिलाकुलषण्डानि । अनेन सदा पल्लवितत्वमुक्तम् । कोकिलानां पल्लवप्रियत्वात् । वनानीत्यनुषञ्जनीयम् । दोधवीति पुनः पुनः कम्पयति । "धूञ् कम्पने" इत्यस्माद्यङ्लुक् ॥ १२ ॥ इतीत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ १३ ॥ शास्त्रदृष्टेन नीतिशास्त्रज्ञानेन । कर्मणा प्रयोगेन । बलं सेनाम् । विभजन् व्यूहयन् व्यूहहेतोः । शशास कपिसेनाया इत्याद्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ शासनप्रकारमाह–कपिसेनाया इत्यादि । अङ्गदो नीलेन सह स्वबलमादाय कपिसेनायाः उरसि उरःस्थाने तिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ वानरौघसमावृतः कपिसमूहसहितः ॥ १६ ॥ गन्धहस्ती मत्तगजः ॥ १७ ॥

ब्रह्मणः पदं प्रचारस्थानमाकाशमिव ॥ १० ॥ ११ ॥ दोधवीति पुनः पुनः कम्पयते ॥ १२ ॥ १३ ॥ शास्त्रदृष्टेन कर्मणा सेनाविभजनशास्त्रोक्तप्रकारेण । बलं स्वबलमादाय कपिसेनाया उरसि तिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ वानरौघसमावृतः ऋषभः वानरवाहिन्या दक्षिणं पार्श्वमाश्रित्य तिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १६–१९ ॥

मूर्ध्नि स्थास्याम्यहं युक्तो लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ १८ ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः । ऋक्षमुख्या महात्मानः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥ १९ ॥ जघनं कपि सेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु। पश्चार्धमिव लोकस्य प्रचेता स्तेजसा वृतः ॥ २० ॥ सुविभक्तमहाव्यूहा महावानर रक्षिता। अनीकिनी सा विबभौ यथा द्यौः साभ्रसम्प्लवा ॥ २१ ॥ प्रगृह्य गिरिशृङ्गाणि महतश्च महीरुहान् । आसेदुर्वानरा लङ्कां विमर्दयिषवो रणे ॥ २२ ॥ शिखरै र्विकिरामैनां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा । इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरिसत्तमाः ॥ २३ ॥ ततो रामो महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् । सुविभक्तानि सैन्यानि शुक एष विमुच्यताम् ॥२४॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रो महा बलः । मोचयामास तं दूतं शुकं रामस्य शासनात् ॥२५॥

मूर्ध्नीत्यर्धमेकं वाक्यम् । युक्तः सावधानः ॥ १८ ॥ वानर इति वेगदर्शिविशे षणम् । ऋक्षमुख्यपदं वानराणामप्युपलक्षणम् । महात्मानः महाबुद्धयः । कुक्षिं कुक्षिस्थानम् ॥१९॥ जघनं चरमभागम्, पुच्छमिति यावत् । कपिराजः सुग्रीवः । पश्चार्धमिति । " अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः " इत्यपरशब्दस्य पश्चादेशः । अर्धशब्दोऽंशवाची । पश्चिमां दिशमित्यर्थ ॥ २० ॥ सुविभक्तमहा व्यूहा सुष्ठु कृतगरुडव्यूहा । उत्तरत्र शार्दूलवचने 'गारुडं व्यूहमाश्रित्य ' इति वक्ष्यमाणत्वात् । साभ्रसम्प्लवा समेघसञ्चारा॥२१॥आसेदुः आसादितुमुद्युक्ताः । विमर्दयिषवः मर्दयितुमिच्छवः । सनि द्वित्वाभाव आर्षः ॥ २२॥ शिखरैः साधनैः विकिराम चूर्णयाम। मनांसि दधिरे निश्चयं चक्रुरित्यर्थः ॥ २३–२६ ॥

पश्चार्द्धे पश्चिमां दिशम् । लोकस्य भूलोकस्य ॥ २० ॥ साभ्रसंप्लवा अभ्रसञ्चार सहिता ॥ २१ ॥ विमर्दयिषवः विमर्दयितुमिच्छवः ॥ २२॥२३॥ शुक एष विमुच्यता मिति । पूर्वं ' मुच्यतां दूत आगतः ' इत्यत्र ताडनादिदुःखान्मुच्यतामित्येवार्थः ।

स०-विमुच्यताम् बन्धनात् । पूर्वं विमुच्यतामित्युक्तिस्ताडनादिविमोचनविषयिणी । इयं तु लङ्कां प्रतिगन्तुं मुच्यतामित्येतत्परेति मुक्त्युक्तिविवेकः ॥ २४ ॥

मोचितो रामवाक्येन वानरैश्चाभिपीडितः । शुकः परम सन्त्रस्तो रक्षोधिपमुपागमत् ॥ २६ ॥ रावणः प्रहसन्नेव शुकं वाक्यमभाषत । किमिमौ ते सितौ पक्षौ लूनपक्षश्च दृश्यसे । कच्चिन्नानेकचित्तानां तेषां त्वं वशमागतः ॥ २७ ॥ ततः स भयसंविग्नस्तथा राज्ञाऽभिचोदितः । वचनं प्रत्युवाचेदं राक्षसाधिपमुत्तमम् ॥२८॥ सागरस्योत्तरे तीरे ब्रुवंस्ते वचनं तथा । यथासन्देशमक्लिष्टं सान्त्वयं श्लक्ष्णया गिरा ॥ २९ ॥ क्रुद्धैस्तैरहमुत्प्लुत्य दृष्टमात्रैः प्लवङ्गमैः । गृहीतोऽस्म्यपि चारब्धो हन्तुं लोप्तुं च मुष्टिभिः ॥ ३० ॥ नैव सम्भाषितुं शक्याः सम्प्रश्नोऽत्र न लभ्यते । प्रकृत्या कोपनास्तीक्ष्णा वानरा राक्षसाधिप॥ ३१॥

सितौ बद्धौ । "षिञ् बन्धने" इत्यस्माद्धातोर्निष्ठा । तत्र हेतुमाह लूनपक्षश्च दृश्यस इति । चो हेत्वर्थः । यस्माल्लूनपक्षो दृश्यसे तस्मात् सिताविति सम्बन्धः । अनेकचित्तानां चञ्चलचित्तानामित्यर्थः । अनेन पुनः पुनर्बन्धविसर्जने ध्वन्येते । तेषां वानराणां वशमागतो न कच्चिदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ संविग्नः सम्भ्रान्तः । तथापि चोदितः मत्सन्देशस्य किमुत्तरं सुग्रीवेण दत्तं वदेति चोदित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ सान्त्वयम् असान्त्वयम्, सुग्रीवमिति शेषः ॥ २९ ॥ लोप्तुं विनाशयितुम् ॥३०॥ अत्र वानरेषु । विषये सप्तमी । तीक्ष्णाः क्रूराः । उक्तेरेवावकाशो नास्ति, प्रत्युक्तेः का कथेति भावः । रावणप्रसादार्थं मध्ये राक्षसाधिपेति

तेन बद्ध्वा स्थापित इत्यवगम्यते ॥ २४-,२६ ॥ किमिति । पक्षौ सितौ बद्धौ किम्? अत एव लूनपक्षश्च दृश्यसे । अनेकचित्तानां चलचित्तानां वशं नागतः कच्चिदिति सम्बन्धः ॥२७॥२८॥ सागरस्योत्तरे तीरे, स्थित्वेति शेषः । श्लक्ष्णया गिरा सान्त्वयन्, वानरानिति शेषः । सन्देशवचनं यथा तथा अब्रुवमिति सम्बन्धः ॥ २९॥ अहं तथा ब्रुवन् लोप्तुं पक्षभागे छेत्तुं मुष्टिभिर्हन्तुं चारब्धः ॥ ३० ॥ संप्रश्नः सम्यक् प्रश्नः, मिथः

स०–वानरैश्च निपीडितः प्राक् । परमसन्त्रस्तः पुरस्सरकपयस्ताडयेयुरिति वा इयदालस्यं कुत इति रावणः क्रुद्धो हनिष्यतीति वा तथा । अत एव पुनर्मायया लूनपक्षत्वमुच्यमानं युज्यते । इतः परं रामाज्ञानन्तरम् असन्त्रस्तः कपिपीडनभयरहितः ॥ २६ ॥

स च हन्ता विराधस्य कबन्धस्य खरस्य च । सुग्रीव सहितो रामः सीतायाः पदमागतः ॥ ३२ ॥ स कृत्वा सागरे सेतुं तीर्त्वा च लवणोदधिम् । एष रक्षांसि निर्धूय धन्वी तिष्ठति राघवः ॥३३॥ ऋक्षवानरसङ्घानामनीकानि सहस्रशः । गिरिमेघनिकाशानां छादयन्ति वसुन्धराम् ॥ ३४ ॥ राक्षसानां बलौघस्य वानरेन्द्रबलस्य च । नैतयोर्विद्यते सन्धिर्देवदानवयोरिव ॥३५ ॥ पुरा प्राकार मायान्ति क्षिप्रमेकतरं कुरु । सीतां वाऽस्मै प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥ ३६ ॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् । रोषसंरक्तनयनो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३७ ॥ यदि मां प्रतियुद्धयेरन् देवगन्धर्व दानवाः । नैव सीतां प्रयच्छामि सर्वलोकभयादपि ॥३८॥

सम्बुद्धिः । त्वत्तोऽप्येतेऽतिशयिता इति ज्ञापनार्थं वा ॥ ३१ ॥ वक्ष्यमाणयोः सीताप्रदानयुद्धयोर्मध्ये सीताप्रदानस्य साधिष्ठत्वं दर्शयितुं रामपराक्रमं वर्णयति स चेति । तदव्याहतपराक्रमस्य भूयः सन्दर्शनादस्मानवश्यं हनिष्यत्येवेति भावः ॥ ३२ ॥ निर्धूय तृणीकृत्य । एष इत्यातिसन्निहितत्वमुच्यते ॥ ३३ ॥ सङ्घानामनीकानीत्यनेन सङ्घारब्धत्वोक्त्या महानीकत्वं सूचितम् ॥ ३४ ॥ इदानीं तव वचनावकाशाभावेऽपि पुनः प्रकारान्तरेण गच्छेत्याशङ्क्याह–राक्षसानामिति । सन्धिः योगमात्रम् ॥३५॥ सम्प्रति कर्तव्यमुपदिशति–पुरेति । पुरा आयान्ति आयास्यन्ति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् । एकतरमित्युक्तं विशदयति सीतामिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदीति ।

संवादः ॥३१॥३२॥ निर्धूय तृणीकृत्य ॥ ३३॥३४ ॥ सन्धिः सन्धानं नास्त्येव ॥ ३५ ॥ पुरा आयान्ति आयास्यन्ति । " यावत्पुरानिपातयोर्लट् " इति भविष्यदर्थे लट् । एकतरं वक्ष्यमाणयोरन्यतरत् । तदेवाह सीतामिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सर्वलोकभयात्

स०–सर्वलोकः सर्वज्ञः हरो वा हरिर्वा हिरण्यगर्भो वा, तस्माद्भयादपि नैव प्रदास्यामीत्यन्वयः । सर्वलोक भयात् पुत्रादिलोकनाशभयादपीति वा ॥ ३८ ॥

कदा नामाभिधावन्ति राघवं मामकाः शराः । वसन्ते पुष्पितं मत्ता भ्रमरा इव पादपम् ॥३९॥ कदा तूणीशयैर्दीप्तैर्गणशः कार्मुकच्युतैः । शरैरादीपयाम्येनमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ ४० ॥ तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः । ज्योतिषामिव सर्वेषां प्रभामुद्यन् दिवाकरः ॥ ४१ ॥ सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः । न हि दाशरथिर्वेद तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४२ ॥ न मे तूणीशयान् बाणान् सविषानिव पन्नगान् । रामः पश्यति सङ्ग्रामे तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४३॥ न जानाति पुरा वीर्यं मम युद्धे स राघवः ॥४४ ॥ मम चापमयीं वीणां शरकोणैः प्रवादिताम् । ज्याशब्दतुमुलां घोरामार्तभीत महास्वनाम् ॥ ४५ ॥

सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयात् ॥ ३८ ॥ स्वमनोरथं दर्शयति—कदेत्यादिना ॥ ३९ ॥ तूणीशयैः चिरात् समराभावेन केवलतूणीरस्थैः । गणशः सङ्घशः । उल्काभिः निर्गतज्वाला(ल)काष्ठैः । ताभिकुञ्जरमभिद्रावयन्तीति प्रसिद्धिः ॥४०॥ तच्चेति । तत् बलं 'स च हन्ता विराधस्य' इत्यादिना भवदुक्त बलम् । आदास्ये तिरस्करोमीत्यर्थः ॥ ४१–४३ ॥ रामानु०--सागरस्य जगदाप्लवनोद्यतस्य ॥ ४२ ॥ न जानातीत्यर्धम् । पुरा न जानाति इतः परं ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अथ रूपकव्याजेन युद्धस्यात्मनो विनोदनकरत्वमाह—ममेत्यादिना । ममाहितवाहिनीमेव महारङ्गं विपुलनृत्तशालाम् अवगाह्य प्रविश्य । शरैरेव कोणैः वीणावादनदण्डैः । प्रवादितां शब्दिताम् । ज्याशब्द एव तुमुलः तुमुल

सर्वलोकनिमित्तभयात् ॥ ३८ ॥ अभिधावन्ति धाविष्यन्ति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अस्य रामस्य बलमादास्ये तिरस्करिष्यामि॥४१–४३॥न जानातीत्यर्धं भिन्नं वाक्यम्॥४४॥ मम चापीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ममाहितवाहिनीं नाम महारङ्गमवगाह्य प्रविश्य शरकोणैः शरवादनदण्डैः प्रवादिताम् । ज्याशब्दतुमुलां ज्याशब्द एव तुमुलः शब्दो यस्यास्ताम् । आर्तभीतमहास्वनाम् आर्तभीतशब्दौ तदारवे उप

नाराचतलसन्नादां तां ममाहितवाहिनीम् । अवगाह्य महारङ्गं वादयिष्याम्यहं रणे ॥ ४६ ॥ न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा यथाऽस्मि शक्यो वरुणेन वा स्वयम् । यमेन वा धर्षयितुं शराग्निना महाहवे वैश्रवणेन वा पुनः ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

सबले सागरं तीर्णे रामे दशरथात्मजे ।
अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ ॥ १ ॥

स्वनो यस्यास्ताम् । आर्तभीतमहास्वनाम् आर्तभीतशब्देन तत्स्वनो लक्ष्यते । एवं नाराचतलशब्देनापि तत्स्वनः । आर्तभीतानां स्वन एव महास्वनो यस्यास्ताम् । नाराचतलस्वन एव सन्नादो यस्यास्ताम् । घोराम् अन्यैर्वादयितुमशक्याम् । मम चापमयीं वीणामिति व्यस्तरूपकम् । रणे रणस्थजने, शृण्वतीति शेषः । वीणाया मन्द्रमध्यतारभेदेन स्वरत्रयसम्भवादत्रापि स्वरत्रयमुक्तम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ न वासवेनेति । सहस्रचक्षुष्ट्वं गर्वहेतुत्वेनोक्तम् । दिग्विजये वरुणपुत्रैरेव युद्धकरणात् स्वयमित्युक्तम् । वासवादिभिः शराग्निना यथा धर्षयितुं न शक्योऽस्मीति योजना ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

अथ शुकसारणप्रेषणं पञ्चविंशे–सबल इत्यादि । दशरथात्मज इति मनुष्यचर्येते । आर्तानां रव एव महास्वनो यस्यास्ताम् । नाराचतलसन्नादां नाराचतलशब्दौ तदारवे उपचर्येते । नाराचतलरव एव सन्नादो यस्यास्ताम् । मम चापमयीं वीणां वादयिष्यामीत्यन्वयः । तुमुलमहास्वरसन्नादशब्दैर्वीणाया मन्द्रमध्यमतारा उच्यन्ते तेऽत्र सूचिताः ॥ ४५-४७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

सबल इति । पूर्वप्रेषितशुकोक्तवृत्तान्तज्ञापनपूर्वकं प्रेषणादमात्यत्वेन विशेषणा

स०–चारात्प्राचीनादयमन्योऽमात्यत्वेनोक्तेः, अथवाऽयं स एव । परिचितसैन्यकत्वात् । अमात्यस्यात्याप्तत्वेन प्रथमप्रतिपत्त्यर्थं प्रेषणस्यौचित्यात् । अत एव पक्षीभूय प्रतिपक्षिसेनाप्रवेशोऽपि सम्भवति । न च चारः इत्युक्त्याऽयमन्य इति वाच्यम्; चतुर्दशश्लोके–"राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणौ । लङ्कायास्समनुप्राप्तौ चारौ" इत्युक्तेर्मन्त्रिणोऽपि चारतासम्भवात् । छत्रिन्यायेन वा अमात्यत्वोक्तिरिति भवतु चार एवायम् "अवश्यं चापि सङ्ख्येयम्" इत्युत्तरत्र सेनासङ्ख्यारूपादिविशेषवित्सानुज्ञानात्सामान्यतस्तज्ज्ञानिना सहान्यप्रेषणस्य न्याय्यत्वात् ॥ १ ॥

समग्रं सागरं तीर्णं दुस्तरं वानरं बलम्। अभूतपूर्वं रामेण सागरे सेतुबन्धनम् ॥ २ ॥ सागरे सेतुबन्धं तु न श्रद्दध्यां कथंचन। अवश्यं चापि सङ्ख्येयं तन्मया वानरं बलम् ॥ ३ ॥ भवन्तो वानरं सैन्यं प्रविश्यानुपलक्षितौ। परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः प्लवङ्गमाः ॥ ४ ॥ मन्त्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च सम्मताः। ये पूर्वमभिवर्तन्ते ये च शूराः प्लवङ्गमाः ॥ ५ ॥ स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलार्णवे। निवेशं यद्यथा तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥६॥ रामस्य व्यवसायं च वीर्यं प्रहरणानि च। लक्ष्मणस्य च वीर्यं च तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथः ७

त्वोक्तिः। श्रीमानिति मदातिशयोक्तिः। शुकः पूर्वस्मादन्यः, सारणसाहित्यात् ॥ १ ॥ समग्रं विशालम्। दुस्तरं तरितुमशक्यम्। सागरं कर्म। वानरं वानरसम्बन्धि बलं कर्तृ। तीर्णम् अतरत्। कर्तरि क्तः। सेतुबन्धनम्, रामेण कृतमिति शेषः ॥ २ ॥ सेतुबन्धं रामेण कृतम्। कथंचन आप्तपुरुषोदितत्वेऽपि। अपि च तथापि। सङ्ख्येयं ज्ञातव्यम् ॥ ३ ॥ भवन्तावित्यादि चतुःश्लोक्येकान्वया। तस्माद्भवन्तौ अनुपलक्षितौ परैरविज्ञातौ सन्तौ। वानरं सैन्यं प्रविश्य। परिमाणं वानराणामियत्ताम्। तेषां वीर्यं बलपरिच्छेदम्। ये प्लवङ्गमाः मुख्याः प्रधानभूताः तान् ॥ ४ ॥ ये रामस्य सुग्रीवस्य च सम्मता मन्त्रिणः। ये नासीरभटाः पूर्वमभिवर्तन्ते। ये च प्लवङ्गमाः वस्तुतः शूराः तान् सर्वान् ॥५॥ सागरे सगरखानिते। सलिलार्णवे लवणजलसमुद्रे। स सेतुः वानरतरणार्थसेतुश्च। यथा येन प्रकारेण बद्धः तं प्रकारम्। तेषां निवेशं निवासम्। उत्पत्तिस्थानं वा। क्लीबत्वमार्षम्। यद्यथा यादृशप्रकारः ॥ ६ ॥ रामस्य व्यवसायं कर्तव्य

श्चात्र शुकोऽन्य इत्यवगम्यते ॥ १ ॥ वानरं बलं दुस्तरं सागरं तीर्णमिति, रामेण सागरे सेतुबन्धनं कृतमिति चैतदुभयमपि अभूतपूर्वमिति सम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ परिमाणं चेत्यादिना तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथ इत्यनेन सम्बन्धः। ये च मुख्याः प्लवङ्गमाः तांश्च ये पूर्वमभिवर्तन्ते, युद्धायेति शेषः। ये च शूरास्तांश्च सागरे सगरविरचिते

स०–सागरे सगरपुत्रखातत्वात्तत्सम्बन्धिनि। अर्णवशब्दो रूढः समुद्र इत्येतन्मात्रार्थकः। सलिलार्णवे जलसमुद्रे इत्यर्थः। "सल गतौ" इलजन्तः। तथा च सलिलानि गच्छन्ति अर्णांसि सन्त्यत्रेति स वा तस्मिन् ॥ ६

कश्च सेनापतिस्तेषां वानराणां महौजसाम् । एतज्ज्ञात्वा यथा तत्त्वं शीघ्रमागन्तुमर्हथः ॥ ८ ॥ इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ । हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलम् ॥ ९ ॥ ततस्तद्वानरं सैन्यमचिन्त्यं रोमहर्षणम् । सङ्ख्यातुं नाध्यगच्छेतां तदा तौ शुकसारणौ ॥१०॥ संस्थितं पर्वताग्रेषु निर्दरेषु गुहासु च । समुद्रस्य च तीरेषु वनेषूपवनेषु च ॥ ११ ॥ तरमाणं च तीर्णं च तर्तुकामं च सर्वशः । निविष्टं निविशच्चैव भीमनादं महाबलम् । तद्बलार्णवमक्षोभ्यं ददृशाते निशाचरौ ॥ १२ ॥ तौ ददर्श महातेजाः प्रच्छन्नौ च विभीषणः । आचचक्षेऽथ रामाय गृहीत्वा शुकसारणौ ॥ १३ ॥ तस्येमौ राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणौ शुकसारणौ । लङ्कायाः समनुप्राप्तौ चारौ परपुरञ्जय ॥१४॥ तौ दृष्ट्वा व्यथितौ रामं निराशौ जीविते तदा । कृताञ्जलिपुटौ भीतौ वचनं चेदमूचतुः ॥१५॥ आवामिहागतौ सौम्य रावणप्रहितावुभौ । परिज्ञातुं बलं कृत्स्नं तवेदं रघुनन्दन ॥ १६ ॥

विषयनिश्चयम् । वीर्यं बलम् । प्रहरणानि आयुधानि । लक्ष्मणस्य व्यवसायं बलं च तत्त्वतः पारमार्थ्येन ज्ञातुमर्हथ इत्यन्वयः ॥ ७-९॥ नाध्यगच्छेतां नाज्ञासिष्टाम्॥१०॥ अज्ञानहेतुमाह सार्द्धश्लोकद्वयेन—संस्थितमिति। निर्दरेषु दलितपर्वतप्रदेशेषु । उपवनेषु आरामेषु। "आरामः स्यादुपवनम्" इत्यमरः ॥११॥१२॥

रामानु०—तादिति । तद्बलार्णवमित्येकं पदम् । ददृशाते ददृशतुः ॥१२॥ ताविति । अथ विभीषणः ददर्श आचचक्षे चेत्यन्वयः ॥१३॥ लङ्काया इति पञ्चमी । परपुरं जयतीति परपुरंजयः । "संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः" इति खच् ॥१४-१६॥

सलिलार्णवे लवणजलसमुद्रे ॥ ४-९ ॥ तत इति । नाध्यगच्छेतां नाशक्नुताम्॥१०॥ तत्र हेतुमाह—संस्थितमित्यादिश्लोकद्वयेन । तत् महाबलम् । शुकसारणनिरीक्षणवेलायामुक्तप्रकारमभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तद्बलार्णवमित्यर्धं भिन्नं वाक्यम् । ददृशाते

तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः । अब्रवीत् प्रहसन् वाक्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १७॥ यदि दृष्टं बलं कृत्स्नं वयं वा सुपरीक्षिताः । यथोक्तं वा कृतं कार्यं छन्दतः प्रतिगम्यताम् ॥ १८ ॥ अथ किंचिददृष्टं वा भूयस्तद्द्रष्टु मर्हथः । विभीषणो वा कात्स्न्र्येन भूयः सन्दर्शयिष्यति ॥ १९॥ न चेदं ग्रहणं प्राप्य भेतव्यं जीवितं प्रति । न्यस्त शस्त्रौ गृहीतौ वा न दूतौ वधमर्हथः ॥ २० ॥ पृच्छमानौ विमुश्चैतौ चारौ रात्रिंचरावुभौ । शत्रुपक्षस्य सततं विभीषण विकर्षणौ ॥ २१ ॥ प्रविश्य नगरीं लङ्कां भवद्भ्यां धनदानुजः । वक्तव्यो रक्षसां राजा यथोक्तं वचनं मम ॥ २२ ॥ यद्बलं च समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि । तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यः सहबान्धवः ॥ २३ ॥ श्वः काल्ये नगरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् । राक्षसं च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया ॥ २४ ॥

दशरथात्मजः महापुरुषप्रसूतत्वेन सहजकारुण्यः । प्रहसन् रावणबुद्धिमान्द्य स्मरणात् प्रहासः । सर्वभूतहिते रतः रिपूणामपि वत्सलः ॥ १७ ॥ यथोक्तं राव णेन यथोक्तम् । छन्दतः यथेच्छातः ॥ १८ ॥ अथेति पक्षान्तरे । भूयः अति शयेन । दूतौ, युवामिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ विभीषणं प्रत्याह–पृच्छमाना विति । सततं पृच्छमानत्वदशायामपि शत्रुपक्षस्य विकर्षणौ बाधकाविति यावत् ॥ २१ ॥ पुनर्दूतौ प्रत्याह–प्रविश्येति ॥ २२ ॥ यदिति । यथाकामं यथेच्छम् । शरणं वा आगच्छेति भावः ॥ २३ ॥ श्वः काल्ये परेद्युः प्रातःकाले ॥ २४ ॥

ददृशतुः ॥ १२–२० ॥ विभीषणं प्रत्याह–पृच्छमानाविति । हे विभीषण ! शत्रुपक्षस्य विकर्षणौ विविधं कर्षणं सामादिना इतस्ततः कर्षणं ययोस्तौ । सततं पृच्छमानौ अभयं पृच्छन्तौ एतौ विमुश्चेत्यर्थः॥ २१॥ पुनश्चारौ प्रत्याह–प्रविश्येत्यादिना॥२२–२४॥

स०–वयं वा सुसमीक्षिताः इति पाठः । सुसमीक्षिताः अतिसम्यगवलोकिताः । वयं वा सुसमाहिता इति पाठे–सुसमाहिताः स्वस्थचित्ताः, प्रतिभटभीतिरहिता इति यावत् । दृष्टमिति विपरिणतं सत् दृष्टाः इत्यन्वेति । "अस्मदो द्वयोश्च" इति वयमिति सम्भवति । ननु न सम्भवति सविशेषणत्वादिति चेन्न; "नच विदितवेद्या अपि वयम् " " शैवा वयं न खलु तत्र विचारणीयं पञ्चाक्षरीजपपरा नितराम्" इत्यादिवद्विधेयविशेषणत्वाददोषः । असुसमाहिताः रावणं सगणं तृणीकृत्यावधानेनैव स्थिता इति वा । प्रति गम्यतां स्वस्वामिसन्निधिम्॥ १८॥

क्रोधं भीममहं मोक्ष्ये ससैन्ये त्वयि रावण । श्वः काल्ये वज्रवान् वज्रं दानवेष्विव वासवः ॥ २५ ॥ इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ । जयेति प्रतिनन्द्यैतौ राघवं धर्मवत्सलम् । आगम्य नगरीं लङ्कामब्रूतां राक्षसाधिपम् ॥ २६ ॥ विभीषणगृहीतौ तु वधार्हौ राक्षसेश्वर । दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामिततेजसा ॥ २७ ॥ एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः । लोकपालोपमाः शूराः कृतास्त्रा दृढविक्रमाः ॥ २८ ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान् लक्ष्मणश्च विभीषणः । सुग्रीवश्च महातेजा महेन्द्रसमविक्रमः ॥ २९ ॥ एते शक्ताः पुरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् । उत्पाट्य सङ्क्रामयितुं सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ ३० ॥

क्रोधं मोक्ष्ये क्रोधकार्यं करिष्य इत्यर्थः । वज्रवान् अभ्यस्तवज्र इत्यर्थः ॥ २५ ॥ रामानु०—श्वः काले वज्रवान् वज्रमिति पाठः ॥ २५ ॥ इतीत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः । प्रतिनन्द्य अभिष्टुत्य ॥ २६ ॥ मुक्तौ, आवामिति शेषः । धर्मात्मना दूतवधमनिच्छतेत्यर्थः । अमिततेजसेत्यनेन अस्मत्त्यागे भीतिहेतुता न शङ्क्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ एकस्थानेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । यत्र एकस्थानम् ऐकमत्यम्, एकप्रदेशं वा गताः । एते शक्ताः पुरीं लङ्कामित्याद्यन्वयः । कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः । छत्रिणो गच्छन्तीतिवदयं निर्देशः, सुग्रीवस्याकृतास्त्रत्वात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ उत्पाट्य उद्धृत्य । संक्रामयितुम् अन्यत्र श्वः काले इति पाठः । श्व इत्यर्थः ॥ २५--२७ ॥ एकस्थानगता इत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । यत्र लङ्कामर्दनरूपकार्ये । एकस्थानगताः ऐकमत्यं प्राप्ताः । तत्र कार्ये विषये । सर्वे वानरास्तिष्ठन्तु, उक्तविशेषणा रामादयश्चत्वार एव लङ्कामुत्पाट्य संक्रामयितुमन्यत्र क्षेप्तुं शक्ता इति सम्बन्धः ॥ २८--३० ॥

स०—ननु “ वधं न कुर्वन्ति परावरज्ञा दूतस्य ” इत्यारभ्य “ युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् । विभीषणवचः श्रुत्वा ” इत्यन्तेन ग्रन्थेन विभीषणकृतदूतघातप्रतिषेधबोधनावगतेः अत्र पुनः ‘ विभीषणगृहीतौ तु वधार्थम् ” इत्युक्तिः कथमिति चेत्, सत्यम्—शङ्केरंस्तत्त्यागे कपयो मयीति तथाऽऽत्मानं दर्शयामासेति युक्ततोक्तेर्ज्ञेया । मरिष्यन्नयनस्य परिभ्रमन्नर एव यमदूत इति नीतेरभावादारभ्याऽतथाकार्यपि तथेति वा ॥ २७ ॥

यादृशं तस्य रामस्य रूपं प्रहरणानि च । वधिष्यति पुरीं लङ्कामेकस्तिष्ठन्तु ते त्रयः ॥ ३१ ॥ रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी । बभूव दुर्धर्षतरा सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ३२ ॥ [व्यक्तः सेतुस्तथा बद्धो दशयोजनविस्तृतः । शतयोजनमायामस्तीर्णा सेना च सागरम् । निविष्टो दक्षिणे तीरे रामः स च नदीपतेः । तीर्णस्य तरमाणस्य बलस्यान्तो न विद्यते ॥] प्रहृष्टरूपा ध्वजिनी वनौकसां महात्मनां सम्प्रति योद्धुमिच्छताम् । अलं विरोधेन शमो विधीयतां प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥

क्षेप्तुम् । सर्वे एतच्चतुष्टयाभिन्नाः ॥ ३० ॥ प्रहरणादिकं यादृशं तदवलोकने राम एको वधिष्यतीति मन्यावहे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नन्वसहायशूरोऽपि रामः सेनाहननादनुत्साहः स्यात्, तत् क्रियतामित्यत्राह–रामलक्ष्मणेति । सुग्रीवेण च अङ्गदादिना च सहिता सा अपरिच्छिन्ना । हरिवाहिनी चपलकपिसेना । रामलक्ष्मणगुप्ता रामेण 'रामस्य दक्षिणो बाहुः' इति रामदक्षिणबाहुभूतेन लक्ष्मणेन च गुप्ता सती सुग्रीवस्य रक्ष्यकोटावेवान्वयः, न तु रक्षककोटौ । तन्मन्त्रिणा हनुमतैव "जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥" इत्युक्तेः । दुर्धर्षतरा बभूव तरसा मनसापि धर्षयितुमशक्येत्यवगम्यते । न केवलं मनुष्यादिभिः किन्तु सुरैरपि । न केवलं सुरैरेव किन्तु सुरासुरैः विरोधं विहाय कृतसौहार्दैरपि । न केवलमनायकैस्तैः, किन्तु सेन्द्रैरपि । स्वस्वातन्त्र्यं विहाय नायकाज्ञानुवर्तिभिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ महात्मनां दृढमनस्कानाम् । सम्प्रति सद्य एव । योद्धुमिच्छताम् । प्रहृष्टरूपा हर्षद्योतकाकारयुक्ता, भवतीति शेषः । अतस्तद्विरोधेनालम् । शमः क्रोधनिवृत्तिः । विधीयतां क्रियताम्, मैथिली प्रदीयतां च ॥३३॥ रामानु०–प्रहृष्टरूपा अत्यन्तं प्रहृष्टा । "प्रशंसायां रूपप्" ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

यादृशं रामस्य रूपं प्रमाणानि च यादृशानि तद्विमर्शे स एव वधिष्यतीति मन्यावहे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टरूपा अत्यन्तं प्रहृष्टा ॥३३॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

तद्वचः पथ्यमक्लीबं सारणेनाभिभाषितम् । निशम्य रावणो राजा प्रत्यभाषत सारणम् ॥ १ ॥ यदि मामभि युञ्जीरन् देवगन्धर्वदानवाः । नैव सीतां प्रदास्यामि सर्व लोकभयादपि ॥ २ ॥ त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हरिभि र्निर्जितो भृशम् ।प्रतिप्रदानमद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे। को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४ ॥ आरुरोह ततः श्रीमान् प्रासादं हिमपाण्डरम् । बहुताल समुत्सेधं रावणोऽथ दिदृक्षया ॥ ५ ॥ ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमूर्च्छितः । पश्यमानः समुद्रं च पर्वतांश्च वनानि च । ददर्श पृथिवीदेशं सुसम्पूर्णं प्लव ङ्गमैः ॥ ६ ॥ तदपारमसङ्ख्येयं वानराणां महद्बलम् । आलोक्य रावणो राजा परिपप्रच्छ सारणम् ॥ ७ ॥

अथ रावणाय सारणेन वानरयूथपतीनां वीर्यादिकथनपूर्वकं तत्प्रदर्शनं षड्विंशे--तदिति । अक्लीबम् अकातरम् । प्रत्यभाषत अनिन्ददित्यर्थः ॥ १ ॥ यदीति । अभियुञ्जीरन् युद्धयेरन् । सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयात् ॥२॥ त्वमित्यादिसार्द्धश्लोकः । सपत्नः शत्रुः ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वेत्यादिसार्धश्लोकः । ततः तस्मात्पूर्वस्थानात् । बहुतालसमुत्सेधम् अनेकतालवृक्षतुल्यौन्नत्यम् । यद्वा विततांगुष्ठमध्यमामितस्तालः । तदाह सज्जनः--"प्रादेशतालगोकर्ण वितस्त्यश्च यथाक्रमम् । भवन्ति विततांगुष्ठप्रदेशिन्यादिभिः सह ॥" इति । अत्र द्वितीयो रावणशब्दो रावयतीति व्युत्पत्त्या क्रियानिमित्तकः । दिदृक्षया वानरबल दिदृक्षया ॥ ४ ॥ ५ ॥ चराभ्यां चाराभ्याम् । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधेन व्याप्तः । पृथिवीदेशं त्रिकूटाधःप्रदेशम् ॥ ६ ॥ अपारम् उत्तरावधिरहितम् ॥ ७ ॥

॥ १-३ ॥ इत्युक्त्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । बहुतालसमुत्सेधं बहुतालौन्नत्य समानौन्नत्यम् । दिदृक्षया वानरबलदर्शनेच्छया ॥४॥५॥ पश्यमानः पश्यन् ॥ ६-८ ॥

एषां वानरमुख्यानां के शूराः के महाबलाः । के पूर्वमभि वर्तन्ते महोत्साहाः समन्ततः ॥८॥ केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः । सारणाचक्ष्व तत्त्वेन के प्रधानाः प्लवङ्गमाः ॥९॥ सारणो राक्षसेन्द्रस्य वचनं परिपृच्छतः । आचचक्षेऽथ मुख्यज्ञो मुख्यांस्तांस्तु वनौकसः ॥ १० ॥ एष योऽभिमुखो लङ्कां नर्दंस्तिष्ठति वानरः । यूथपानां सहस्राणां शतेन परिवारितः ॥ ११ ॥ यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा । लङ्का प्रवेपते सर्वा सशैल वनकानना ॥ १२ ॥ सर्वशाखामृगेन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष यूथपः ॥१३॥ बाहू प्रगृह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् । लङ्कामभिमुखः क्रोधादभीक्ष्णं च विजृम्भते ॥ १४ ॥ गिरिशृङ्गप्रतीकाशः पद्मकिञ्जल्कसन्निभः ॥ १५ ॥ स्फोटयत्यभिसंरब्धो लाङ्गूलं च पुनः पुनः । यस्य लाङ्गूलशब्देन स्वनन्ति प्रदिशो दश ॥१६॥ एष वानर राजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः । यौवराज्येऽङ्गदो नाम त्वामाह्वयति संयुगे ॥ १७ ॥

एषामिति । इयं निर्धारणे षष्ठी ॥८॥ केषामिति । वचनमिति शेषः । प्रधानाः सेना पतयः ॥९॥ वचनं, निशम्येति शेषः ॥१०॥ त्रिभिर्नीलं वर्णयति–एष इत्यादि । य एष इत्यन्वयः । तिष्ठते तिष्ठति ॥ ११–१३ ॥ अथाङ्गदं वर्णयति–बाहू इत्यादिना स्वेनानीकेन दुर्जयः इत्यन्तेन । बाहू प्रगृह्य उत्क्षिप्य । अभि उद्दिश्य मुखं यस्यासावभिमुखः । विजृम्भते जृम्भणं करोति ॥ १४ ॥ पद्मकिञ्जल्क सन्निभः पद्मकेसरवत् पीतवर्ण इत्यर्थः ॥ १५ ॥ स्फोटयति भूमौ ताडयति । अभिसंरब्धः कुपितः । प्रस्वनन्तीत्यन्वयः ॥ १६ ॥ अभिषेचितः अभिषिक्तः ।

केषां शृणोति, वाक्यमिति शेषः ॥ ९–१२ ॥ तिष्ठते तिष्ठति ॥ १३ ॥ बाहू प्रगृह्ये त्यादि स्वेनानीकेन दुर्जयः इत्यन्तेनदन्तम् अङ्गदवर्णनम् । बाहू प्रगृह्य उत्क्षिप्य ।

वालिनः सदृशः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः । राघवार्थे पराक्रान्तः शक्रार्थे वरुणो यथा ॥१८॥ एतस्य सा मतिः सर्वा यद् दृष्टा जनकात्मजा। हनूमता वेगवता राघवस्य हितैषिणा ॥ १९ ॥ बहूनि वानरेन्द्राणामेष यूथानि वीर्यवान्। परिगृह्याभियाति त्वां स्वेनानीकेन दुर्जयः ॥२०॥ अनु वालिसुतस्यापि बलेन महता वृतः । वीरस्तिष्ठति सङ्ग्रामे सेतुहेतुरयं नलः ॥२१॥ ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेलयन्ति नदन्ति च। उत्थाय च विजृम्भन्ते क्रोधेन हरिपुङ्गवाः ॥ २२ ॥ एते दुष्प्रसहा घोराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः । अष्टौ शतसहस्राणि दशकोटिशतानि च ॥ २३ ॥ य एनमनुगच्छन्ति वीराश्चन्दनवासिनः । एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४ ॥

आह्वयति आह्वयते। स्पर्धाविषयेऽप्यात्मनेपदाभाव आर्षः ॥१७॥ पराक्रान्तः पराक्रमितुमुद्यतः ॥१८॥ हनूमता सीता दृष्टेति यत् सा मतिः एतस्याङ्गदस्य एतद्बुद्धिमूलं हनुमतः सीतादर्शनमिति भावः । अङ्गदपुरस्कारेण हनुमतः समागमात् ॥ १९ ॥ बहूनीति । स्वेनानीकेनेति दुर्जयत्वकारणोक्तिः अतो न पुनरुक्तिः ॥ २० ॥ अनु वालीति । एतस्योत्तरार्धं वीरस्तिष्ठति सङ्ग्राम इति। वालिसुतस्य अनु पश्चात्। सेतुहेतुः सेतुकर्ता। सङ्ग्रामे सङ्ग्रामनिमित्तम्॥२१॥ नलपरिवारानाह—ये त्वित्यादिना मर्दितुमित्यन्तेन । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । विष्टभ्य उन्नम्य। क्ष्वेलयन्ति सिंहनादं कुर्वन्ति । नदन्ति गर्जन्ति । उत्थाय, आसनादिति शेषः। विजृम्भन्ते कोपेन गात्रविनामं कुर्वन्ति। य एवंविधा वानराः ये च चन्दनवासिनः चन्दनवनवासिनः। एते एनं नलमनुगच्छन्तीति

अभिषेचितः अभिषिक्तः। पराक्रान्तः पराक्रमितुमुद्यतः ॥१४-१८॥ एतस्य अङ्गदस्य। हनुमता जनकात्मजा दृष्टेति यत् सा सर्वा मतिरेतस्येति, अङ्गदोपदेशादेव हनुमता सीता दृष्टेति भावः ॥१९॥२०॥ अनु वालिसुतस्य वालिसुतस्यानु अनन्तरम् ॥२१॥ ये तु विष्टभ्येत्यादि अनीकानि प्रहर्षयन्नित्यन्तं श्वेताख्यवानरवर्णनम्। ये गात्राणि विष्टभ्य क्ष्वेलयन्ति य एनं श्वेताख्यमनुगच्छन्ति एते दुष्प्रसहाः चन्दनवासिनः

श्वेतो रजतसङ्काशश्चपलो भीमविक्रमः। बुद्धिमान् वानरो वीरस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥२५॥ तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति सत्वरः। विभजन् वानरीं सेनामनीकानि प्रहर्षयन् ॥ २६ ॥ यः पुरा गोमतीतीरे रम्यं पर्येति पर्वतम् । नाम्ना सङ्कोचनोनाम नानानगयुतो गिरिः। तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम यूथपः ॥ २७ ॥ योऽसौ शतसहस्राणां सहस्रं परिकर्षति ॥ २८ ॥ यस्य वाला बहुव्यामा दीर्घा लाङ्गूलमाश्रिताः ताम्राः पीताः सिताः। श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २९ ॥

सम्बन्धः । चन्दनवानरा इति पाठे मध्यमपदलोपिसमासः । चन्दनवासिनो वानरा इति। एषैवेति सन्धिरार्षः । आशंसते प्रार्थयते ॥ २२–२४ ॥ अथ द्वाभ्यां श्वेताख्यं वानरं वर्णयति–श्वेत इत्यादि। अन्वर्थनामेत्याह रजतेति । चपलः युद्धचपलः ॥ २५ ॥ रामानु०–श्वेतः श्वेताख्यः ॥ २५ ॥ अनीकानि पुनर्गच्छतीत्यन्वयः । विभजन् निबिडां सेनां भित्त्वा गच्छन्नित्यर्थः । अत्र चपल इत्यनेन अद्यैव लङ्कां ध्वंसयामीति निवेदनार्थं गत्वा तेन सान्त्वितः पुनर्गच्छतीत्यवगम्यते ॥ २६ ॥ चतुर्भिः कुमुदं वर्णयति--यः पुरेत्यादि । पुरेत्यनेनाद्य सुग्रीवसमीप एव वसतीति गम्यते। पर्येति परितः सञ्चरति। नाम्ना सङ्कोचनो नाम यः प्रसिद्ध तं पर्वतमित्यन्वयः। तत्र गोमतीतीरे ॥ २७॥ परिकर्षति आनयति ॥ २८॥ घोरकर्मणो यस्य लाङ्गूलमाश्रिताः वालाः रोमाणि। दैर्घ्यस्यावाधमाह बहुव्यामा इति। "व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयो

चन्दनवनवासिन इति सम्बन्धः॥ २२--२५ ॥ यः अनीकानि प्रहर्षयन् वानरसेनां विभजन् सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति एष श्वेत एव वानरः स्वेनानीकेन लङ्कां मर्दितुम् आशंसते प्रार्थयतीति सम्बन्धः ॥२६॥ यः पुरेत्यादिना सार्धेन कुमुदवर्णनम् ॥ २७ ॥ योऽसावित्यारभ्य स्वेनानीकेनेत्यन्तं चण्डाख्यवर्णनम् । यस्य वालाः रोमाणि बहुव्यामाः दीर्घबाहुद्वयप्रमाणाः। सिताश्वेताः अश्वेता नीलाश्च सिताश्वेताः पीताश्च२८॥२९

स०-चन्दनवासिनः तन्नामकगिरिविशेषवासिनः।अथवा चन्दनभूयिष्ठत्वान्मलयः तत्र वासिनो वा। एषैव एष एव। सन्धिरार्षः। एषा या प्रसिद्धा ... तां लङ्कां मर्दितुमिति वा ॥ २४ ॥

अदीनो रोषणश्चण्डः सङ्ग्राममभिकांक्षति । एषोऽप्याशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥३०॥ यस्त्वेष सिंहसङ्काशः कपिलो दीर्घलोचनः । निभृतः प्रेक्षते लङ्कां दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ ३१ ॥ विन्ध्यं कृष्णगिरिं सह्यं पर्वतं च सुदर्शनम् । राजन् सततमध्यास्ते रम्भो नामैष यूथपः ॥३२॥ शतं शतसहस्राणां त्रिंशच्च हरिपुङ्गवाः । यमेते वानराः शूराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः । परिवार्यानुगच्छन्ति लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३३ ॥ यस्तु कर्णौ विवृणुते जृम्भते च पुनः पुनः । न च संविजते मृत्योर्न च युद्धाद्विधावति ॥ ३४॥ प्रकम्पते च रोषेण तिर्यक् च पुनरीक्षते । पश्यन् लाङ्गूलमपि च क्ष्वेलते च महाबलः ॥३५॥ महाजवो वीतभयो रम्यं साल्वेयपर्वतम् । राजन् सततमध्यास्ते शरभो नाम यूथपः ॥ ३६ ॥ एतस्य बलिनः सर्वे विहारा नाम यूथपाः । राजन् शतसहस्राणि चत्वारिंशत्तथैव च ॥ ३७॥ यस्तु मेघ इवाकाशं महानावृत्य तिष्ठति । मध्ये वानरवीराणां सुराणामिव वासवः ॥३८॥ भेरीणामिव सन्नादो यस्यैष श्रूयते महान् । घोषः शाखामृगेन्द्राणां सङ्ग्राममभिकांक्षताम् ॥ ३९ ॥

स्तिर्यगन्तरम्" इत्यमरः । अदीन इत्यत्र य इत्युपस्कार्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ अथ सार्द्धैस्त्रिभी रम्भं वर्णयति--यस्त्वेष इत्यादि ॥ ३१--३३ ॥ अथ शरभं वर्णयति--यस्तु कर्णावित्यादि । संविजते बिभेति॥३४--३७॥रामानु०--एतस्येति । चत्वारिंशत्तथैव चेति पाठः । एतदुत्तरशेषः ॥ ३७ ॥ अथ पनसं वर्णयति--यस्तु मेघ इत्यादिना ॥ ३८--४०॥ रामानु०--भेरीणामिति । घोषः शाखामृगेन्द्राणामिति पाठः॥३९॥

चण्डः चण्डाख्यः ॥ ३० ॥ यस्त्वेष इत्यारभ्य लङ्कां मर्दितुमोजसा इत्यन्तं रम्भाख्यवर्णनम् । निभृतः एकाग्रः ॥ ३१--३३ ॥ यस्तु कर्णावित्यारभ्य चत्वारिंशत्तथैव चेत्यन्तं शरभाख्यवर्णनम् । न संविजते न बिभेति ॥ ३४--३७ ॥ यस्तु मेघ इत्यारभ्य येषां यूथानि भागशः इत्यन्तं पनसाख्यवानरवर्णनम् ॥ ३८ ॥ शाखामृगेन्द्राणां मध्ये यस्य घोषो भेरीणां सन्नाद इव श्रूयत इति सम्बन्धः॥३९॥४०॥

एष पर्वतमध्यास्ते पारियात्रमनुत्तमम् । युद्धे दुष्प्रसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः ॥ ४० ॥ एनं शतसहस्राणां शतार्धं पर्युपासते । यूथपा यूथपश्रेष्ठं येषां यूथानि भागशः ॥ ४१ ॥ यस्तु भीमां प्रवल्गन्तीं चमूं तिष्ठति शोभयन् । स्थितां तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥ ४२ ॥ एष दर्दरसङ्काशो विनतो नाम यूथपः । पिबं श्चरति पर्णासां नदीनामुत्तमां नदीम् ॥४३॥ षष्टिः शत सहस्राणि बलमस्य प्लवङ्गमाः ॥ ४४ ॥ त्वामाह्वयति युद्धाय क्रोधनो नाम यूथपः । विक्रान्ता बलवन्तश्च यथायूथानि भागशः ॥ ४५ ॥ यस्तु गैरिकवर्णाभं वपुः पुष्यति वानरः । अवमत्य सदा सर्वान् वानरान् बलदर्पितान् ॥ ४६ ॥

एनं पनसम् । येषां यूथपानां यूथानि च भागशः स्वस्वांशासङ्करेण एनं पर्यु पासत इति संबन्धः ॥ ४१ ॥ विनतं वर्णयति--यस्त्वित्यादि । प्रवल्गन्तीम् उत्साहेन प्लवमानाम् । समुद्रस्य पारे स्थिताम् । अत एव द्वितीयः सागर इव, स्थितामिति शेषः । विनतविशेषणं वा ॥ ४२ ॥ दर्दरो नाम गङ्गासमीपस्थः पर्वतः । पर्णासां पर्णासाख्यां नदीम् ॥ ४३ ॥ विनतसेनासङ्ख्यामाह--षष्टि रिति । षष्टिः शतसहस्राणि प्लवङ्गमा अस्य विनतस्य बलं सेनेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एकेन क्रोधनमाह--त्वामिति । उत्तरार्धे अस्येत्यध्याहार्यम् । यथायूथानि यथायूथम् । अमभावश्छान्दसः भागशः भागत्वेन स्थिताः वानराः विक्रान्ता बलवन्तश्चेति योजना ॥ ४५ ॥ शेषेण गवयं वर्णयति--यस्त्वित्यादिना । गैरिकं रक्तवर्णधातुविशेषः । "धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः" इत्यमरः । तद्वर्ण इवाभा यस्येति विग्रहः । गैरिकवर्ण इवाभातीति गैरिकवर्णाभमिति वा ।

एनमिति । येषां यूथपानां यूथानि भागशः प्रत्येकं वर्तन्ते तेऽर्धशतसहस्राणि शतार्धं सहस्राणि यूथपा एनं पनमं पर्युपासत इति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ यस्तु भीमामित्यादि सार्धश्लोक एकं वाक्यम् । पिबंश्चरतीत्यारभ्य यथायूथानि भागशः इत्यन्तं क्रोध नाख्यवानरवर्णनम् । वपुः पुष्यति पोषयति, युद्धहर्षादभिवर्धयतीति यावत॥४२-४६॥

गवयो नाम तेजस्वी त्वां क्रोधादभिवर्तते । एनं शत सहस्राणि सप्ततिः पर्युपासते । एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४७ ॥ एते दुष्प्रसहा घोरा बलिनः कामरूपिणः । यूथपा यूथपश्रेष्ठा एषां यूथानि भागशः ४८

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

तांस्तु तेऽहं प्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान् ।
राघवार्थे पराक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम् ॥ १ ॥
स्निग्धा यस्य बहुव्यामा वाला लांगूलमाश्रिताः ।
ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २ ॥
प्रगृहीताः प्रकाशन्ते सूर्यस्येव मरीचयः ।
पृथिव्यां चानुकृष्यन्ते हरो नामैष यूथपः ॥ ३ ॥

पुष्यति युद्धहर्षादभिवर्धयतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ उपसंहरति—एत इति । यूथपाः अङ्गदादयः । यूथपश्रेष्ठाः सुग्रीवादयः । एषां यूथपानां यूथानि भागशः पृथक्, विद्यन्त इति शेषः ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

पुनरुक्तेभ्योऽप्युत्कृष्टान् प्रधानयूथपतीन् वक्तुं प्रतिजानीते तांस्त्वित्यादि । ये राघवार्थे पराक्रान्ताः सन्तः जीवितं न रक्षन्ति तान् यूथपान् ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १ ॥ द्वाभ्यां हरं वर्णयति—वाला इति । वालाः रोमाणि बहुव्यामाः बहुव्यामप्रमाणाः । व्यामो नाम प्रसारितबाहुद्वयप्रमाणम् । प्रगृहीताः उत्क्षिप्ताः । प्रकीर्णाः विरलाः सूर्यस्य मरीचय इव मेघेषु शक्रचापादिरूपेण प्रसृता रश्मय इव प्रकाशन्ते । कदाचित् पृथिव्यामनुकृष्यन्ते । एष यूथपो हरो नाम ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ (अत्र सर्गच्छेदोऽपाङ्क्तो वृत्तभेदाभावादेकप्रकरणत्वाच्चेति कतकः ॥)

तांस्त्विति । तेषां प्रसिद्धानां वानराणां मध्ये ये राघवार्थे जीवितं न रक्षन्ति तान् यूथपान् प्रेक्षमाणस्य ते प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥ बहुव्यामाः अतिदीर्घाः वालाः । सिताः श्लिष्टाः । प्रकीर्णाः विश्लिष्टाः ॥ २ ॥ प्रगृहीता उत्क्षिप्ताः । एष हरो नामेत्यन्वयः ।

यं पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रशः । द्रुमानुद्यम्य सहसा लङ्कारोहणतत्पराः । यूथपा हरिराजस्य किङ्कराः समुपस्थिताः ॥ [एष कोटिसहस्रेण वानराणां महौजसाम् । आकांक्षते त्वां सङ्ग्रामे जेतुं परपुरंजय ।] ॥४॥ नीलानिव महामेघांस्तिष्ठतो यांस्तु पश्यसि॥५॥असिताञ्जनसङ्काशान् युद्धे सत्यपराक्रमान् । असङ्ख्येयाननिर्देश्यान् परं पारमिवोदधेः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च ये केचिद्विषमेषु नदीषु च । एते त्वामभिवर्तन्ते राजन्नृक्षाः सुदारुणाः ॥ ७ ॥ एषां मध्ये स्थितो राजन् भीमाक्षो भीमदर्शनः । पर्जन्य इव जीमूतैः समन्तात् परिवारितः ॥८॥ ऋक्षवन्तं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नर्मदां पिबन् । सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः ॥ ९ ॥ यवीयानस्य तु भ्राता पश्यैनं पर्वतोपमम् । भ्रात्रा समानो रूपेण विशिष्टस्तु पराक्रमैः ॥१०॥

यमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । यं हरम् । हरस्य हरिराजकिङ्करत्वेन तदीया अपि यूथपा हरिराजकिङ्करा एवेति न विरोधः ॥ ४ ॥ ऋक्षसेनां वर्णयति– नीलानित्यादि । अनिर्देश्यान् प्रत्येकं निर्देष्टुमशक्यान् । परं पारमिवोदधेः समुद्रस्यापरं तीरमिव स्थितमित्यर्थः । विषमेषु निम्नोन्नतप्रदेशेषु ॥ ५–७ ॥ पर्जन्यः वर्षदेवता ॥ ८ ॥ ९ ॥ यवीयान् कनिष्ठः, अयमिति शेषः । विशिष्टः

हरो लाङ्गूलजातिः ॥३॥४॥ नीलानित्यादि ऋक्षास्सुदारुणा इत्यन्तमेकं वाक्यम् । महोदधेः परं पारमिव अनिर्देश्यान् नीलान् महामेघानिव तिष्ठतः असिताञ्जनसङ्काशान् यान् पश्यसि ये केचित्पर्वतेषु नदीषु च वर्तन्ते एतेषु दारुणा ऋक्षास्त्वामभिवर्तन्ते त्वदभिमुखं वर्तन्त इति सम्बन्धः ॥ ५–७ ॥ एषामित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ यवीयानस्येत्यारभ्य लब्धाश्च बहवो वरा इत्यन्तमेकं वाक्यम् ।

स०–अस्य धूम्रस्य । यवीयान् कनिष्ठः । रूपेण ऋक्षाकारेण । विशिष्टः उत्तमः । एतेन जाम्बवत इव धूम्रस्यापि ब्रह्मजातत्वं ज्ञायते । बालकाण्डे अंशावतरणप्रस्तावे गुणज्येष्ठत्वाज्जाम्बवत एवोक्तिः । सौहार्दाद्भ्रातेव वा ॥ १० ॥

स एष जाम्बवान्नाम महायूथपयूथपः । प्रक्रान्तो गुरुवर्ती च संप्रहारेष्वमर्षणः ॥ ११ ॥ एतेन साह्यं सुमहत् कृतं शक्रस्य धीमता । दैवासुरे जाम्बवता लब्धाश्च बहवो वराः ॥१२॥ आरुह्य पर्वताग्रेभ्यो महाभ्रविपुलाः शिलाः । मुञ्चन्ति विपुलाकारा न मृत्योरुद्विजन्ति च ॥ १३ ॥ राक्षसानां च सदृशाः पिशाचानां च लोमशाः । एतस्य सैन्या बहवो विचरन्त्यग्नितेजसः ॥ १४ ॥ यं त्वेनमभिसंरब्धं प्लवमानमिव स्थितम् । प्रेक्षन्ते वानराः सर्वे स्थिता यूथपयूथपम् ॥ १५ ॥ एष राजन् सहस्राक्षं पर्युपास्ते हरीश्वरः । बलेन बलसम्पन्नो दम्भो नामैष यूथपः ॥ १६ ॥ यः स्थितं योजने शैलं गच्छन् पार्श्वेन सेवते । ऊर्ध्वं तथैव कायेन गतः प्राप्नोति योजनम् ॥ १७॥

अधिकः ॥ १० ॥ गुरुवर्ती गुरुशुश्रूषकः ॥ ११ ॥ रामानु०-संप्रहारेषु युद्धेषु । "संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः" इत्यमरः ॥ ११ ॥ दैवासुरे देवासुरयुद्धे ॥१२॥ जाम्बवतः सैनिकान् वर्णयति द्वाभ्याम्-आरुह्येत्यादि । पर्वताग्राणीत्यर्थात् सिद्धम् । मुञ्चन्ति च्यावयन्ति । नोद्विजन्ति न बिभ्यति । राक्षसानां पिशाचानां च सदृशा इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ द्वाभ्यां दम्भं वर्णयति-यं त्विति । अभिसंरब्धं कुपितम् । प्लवमानमिव सदा प्लवमानमिव स्थितं प्रेक्षन्ते, आश्चर्येणेति शेषः । बलेन पर्युपास्ते बलेन प्रीणयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ त्रिभिः सन्नादनं वर्णयति-यः स्थितमिति । यो गच्छन् योजने योजनदूरे स्थितं शैलं पार्श्वेन (सेवते) गच्छति, अस्य गमनकाले एकपदप्रक्षेपदशायाम् एकयोजनपरिमितः पर्वतः पार्श्वस्थो भवति, योजनायतशरीर इत्यर्थः । कायेनोर्ध्वं गतः

अस्य धूम्रस्य । यवीयान् कनिष्ठः । गुरुवर्ती गुरुशुश्रूषकः । सम्प्रहारेषु युद्धेषु । साह्यं साहाय्यम् ॥ १०-१२ ॥ अथ तत्सैन्यवर्णनम्-आरुह्येति । उद्विजन्ति बिभ्यति ॥ १३ ॥ लोमशाः अधिकरोमवन्तः ॥ १४ ॥ प्लवमानमिव स्थितं प्लवमानत्वेन वर्तमानम् । स्थिता यूथपयूथपा इति च पाठः ॥ १५॥१६ ॥ यः सन्नादनाख्यो गच्छन् योजने स्थितं शैलं पार्श्वेन सेवते स्पृशति । अनेन योजनपरिमितमस्य

यस्मान्न परमं रूपं चतुष्पादेषु विद्यते । श्रुतः सन्नादनो नाम वानराणां पितामहः ॥ १८ ॥ येन युद्धं पुरा दत्तं रणे शक्रस्य धीमता । पराजयश्च न प्राप्तः सोऽयं यूथप यूथपः ॥ १९ ॥ यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रमः । एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः ॥ २० ॥ तदा दैवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् ॥ २१ ॥ यस्य वैश्रवणो राजा जम्बूमुपनिषेवते । यो राजा पर्वतेन्द्राणां बहुकिन्नरसेविनाम् ॥ २२ ॥ विहारसुखदो नित्यं भ्रातुस्ते राक्षसाधिप । तत्रैष वसति श्रीमान् बलवान् वानरर्षभः ॥ २३ ॥ युद्धेष्वकत्थनो नित्यं क्रथनो नाम यूथपः । वृतः कोटिसहस्रेण हरीणां समुपस्थितः । एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४ ॥

सन् योजनं प्राप्नोति, योजनोन्नतकाय इत्यर्थः । अत एव चतुष्पादेषु यस्मात् परमं परं रूपं शरीरं न विद्यते । शक्रस्य रणे शक्रस्यासुरैः सह युद्धे । येन असुरेभ्यो युद्धं दत्तं तदा पराजयश्चासुरेभ्यो न प्राप्तः सोऽयं सन्नादन इति श्रुतो नाम ॥ १७-१९ ॥ कस्यायं पुत्र इत्यत्राह—यस्येति । विक्रममाणस्य पराक्रमं कुर्वतः । यस्य पराक्रमः शक्रस्येव, तत्पराक्रमसदृशपराक्रम इत्यर्थः ॥ २० ॥ रामानु०—यस्य विक्रममाणस्येत्यारभ्य स्वेनानीकेन मर्दितुमित्यन्तं क्रथनाख्यवानरविषयम् ॥ २० ॥ किमर्थमुत्पादित इत्यत्राह—तदेत्यर्धम् । तदा प्रसिद्धे ॥ २१ ॥ क्रथनं वर्णयति सार्धैस्त्रिभिः—यस्येत्यादिना । यस्य गिरेः वैश्रवणः कुबेरो राजा । यो गिरिः जम्बूं जम्बूवृक्षम् उपनिषेवते, जम्बूयुक्त इत्यर्थः । यः ते भ्रातुः कुबेरस्य विहार सुखदः । तत्र पर्वते युद्धेष्वकत्थनः क्रथनो नामैष यूथपो वसतीति संबन्धः २२-२४

स्थौल्यमित्युक्तं भवति । तथैव गतः गमनवेलायां कायेन ऊर्ध्वमुपरि योजनं प्राप्नोति स्पृशति, अनेन योजनोन्नतवानित्युक्तं भवति ॥ १७ ॥ १८ ॥ पुरा युद्धकाले ॥ १९ ॥ यस्य विक्रममाणस्य इत्यारभ्य स्वेनानीकेन मर्दितुमित्यन्तं क्रथनाख्य वानरवर्णनम् । कृष्णवर्त्मनः अग्नेः त्रिदिवौकसां साह्यार्थमुत्पन्न इत्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ यस्येति । यस्य गिरेः वैश्रवणः कुबेरो राजा । यो गिरिः जम्बूमुपनिषेवते, जम्बूवृक्ष युक्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥ यो गिरिः भ्रातुः कुबेरस्य विहारसुखदः । तत्र पर्वते एष

यो गङ्गामनु पर्यैति त्रासयन् हस्तियूथपान् । हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥२५॥ एष यूथपतिर्नेता गच्छन् गिरिगुहाशयः । गजान् योधयते वन्यान् गिरींश्चैव महीरुहान् ॥ २६ ॥ हरीणां वाहिनीमुख्यो नदीं हैमवतीमनु । उशीरबीजमाश्रित्य पर्वतं मन्दरोपमम् ॥ २७ ॥ रमते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम् । एनं शतसहस्राणां सहस्रमनुवर्तते ॥२८॥ वीर्यविक्रमदृप्तानां नर्दतां बलशालिनाम् । स एष नेता चैतेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २९ ॥

यो गङ्गामित्यादि सार्द्धश्लोकसप्तकं प्रमाथिविषयम् । हस्तिनां वानराणां च अन्योन्यं पूर्ववैरमनुस्मरन् यः गङ्गामनु गङ्गासमीपे । "कर्म प्रवचनीय युक्ते द्वितीया" इति द्वितीया । हस्तियूथपान् त्रासयन् पर्यैति परितश्चरति । अत्रेयं पौराणिकी कथा—पुरा किल शम्बसादनो नामासुरो गजरूपेण मुनीन् बाधमानस्तैर्मुनिभिश्चोदितेन केसरिणा हनुमत्पित्रा हतः । तत्सन्तुष्टैर्मुनिभिर्महापराक्रमो हनुमान् पुत्रस्ते भविष्यतीति केसरिणे वरो दत्तः । ततः प्रभृति हस्तिनां वानराणां च परस्परं वैरमभूदिति । गच्छन्नेव गमनकाल एव रिपूणां नाशयिता । गिरिगुहायां शेते वर्तत इति गिरिगुहाशयः । गजानिति । गजैर्वृक्षान् वृक्षैर्गजांश्च हन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ हैमवतीमनु गङ्गासमीपे स्थितम् उशीरबीजाख्यं पर्वतमाश्रित्य रमत इति योजना । हरिवाहिनीमुख्यत्वेऽपि भिन्नजातीयत्वभ्रमव्युदासार्थं वानरश्रेष्ठ इत्युक्तम् ॥२७॥ ॥२८॥ रामानु०—"कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति हैमवतीमिति द्वितीया ॥२७॥ वीरस्य भावो वीर्यम्, उत्साह इत्यर्थः । विक्रमः परान् प्रत्यभिभवः । बलशालिनां

क्रथनो नाम वानरः वसतीति सम्बन्धः ॥२३॥२४॥ यो गङ्गामित्यारभ्य यत्रैतद्बहुलं रजः इत्यन्तं प्रमाथिवानरवर्णनम् । हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैरमनुस्मरन्निति । पुरा किल सागरतीरे हस्त्याकारः शम्बसादनो नाम राक्षसः स मुनीनबाधत तैर्मुनिभिश्चोदितो हनुमत्पिता केसरी हस्तिरूपं तमसुरं हतवान् । तत आरभ्य करिणां वानराणां च विरोधस्समभूदिति पौराणिकी कथा ॥ २५ ॥ २६ ॥ नदीं हैमवतीमनु शीतलजलां गङ्गां प्राप्य स्थितमुशीरबीजाख्यं पर्वतमाश्रित्य रमत इति सम्बन्धः ॥ २७-२९॥

स एष दुर्धरो राजन् प्रमाथी नाम यूथपः । वातेनेवोद्धतं मघं यमेनमनुपश्यसि ॥ ३० ॥ अनीकमपि संरब्धं वानराणां तरस्विनाम् । उद्धूतमरुणाभासं पवनेन समन्ततः । विवर्तमानं बहुधा यत्रैतद्बहुलं रजः ॥ ३१ ॥ एतेऽसितमुखा घोरा गोलांगूला महाबलाः । शतं शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुबन्धनम् ॥ ३२ ॥ गोलांगूलं महावेगं गवाक्षं नाम यूथपम् । परिवार्याभिवर्तन्ते लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३३ ॥ भ्रमराचरिता यत्र सर्वकामफलद्रुमाः । यं सूर्यस्तुल्यवर्णाभमनु पर्येति पर्वतम् ॥ ३४ ॥

वानराणामित्यर्थसिद्धम् । शतसहस्राणां सहस्रम् सहस्रलक्षमित्यर्थः । नेता नायकः ॥ २९ ॥ प्रमाथिनं वर्णयति—स एष इति । दुर्धरः दुर्धर्षः । प्रमाथी नाम प्रमाथिनामकः । वातेनोद्धतं मेघमिव यमेनमनुपश्यसि एष प्रमाथीति सम्बन्धः ॥ ३० ॥ यत्र अनीके । समन्ततः पवनेनोद्धूतम् अरुणाभासम् अरुणकान्ति बहुलम् एतद्रजः बहुधा विवर्तमानं भवति,संरब्धं तत् तरस्विनां वानराणामनीकमपि पश्यसि । तदप्यस्य प्रमाथिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गवाक्षमाह श्लोकद्वयेन—एत इति । असितमुखाः गोलाङ्गूलाः सेतुबन्धनं दृष्ट्वा उत्साहेन शतं शतसहस्राणि च सन्तः गवाक्षं नाम स्वयूथपतिं परिवार्य लङ्काम् ओजसा स्वतेजसा मर्दितुमभिवर्तन्ते । अत्र यूथपत्यपेक्षया यूथानां बलोत्साहाधिक्यं व्यज्यते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अथ चतुर्भिः केसरिणं वर्णयति—भ्रमरेति । यत्र पर्वते । सर्वकामफलाः सर्वैः काम्यन्त इति सर्वकामाः सर्वाभीष्टार्थाः तान् फलन्तीति सर्वकामफलाः,ते च ते द्रुमाश्च सर्वकामफलद्रुमाः। भ्रमरैः आचरिताः

यत्रानीकेषु पवनेन उद्धूतं बहुलं रजो दृश्यते तदनीकं वातेनोद्धतं मेघमिव यमेनमनुपश्यसि स एष प्रमाथी नाम यूथप इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एत इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । शतसहस्राणि गोलाङ्गूलाः सेतुबन्धनं दृष्ट्वा गोलाङ्गूलं गवाक्षं नाम यूथपं परिवार्य लङ्कां मर्दितुमभिवर्तन्त इति सम्बन्धः । शतं शतसहस्राणि, शतलक्षमित्यर्थः । सेतुबन्धनं नलसमीपे तत्सहायतया स्थित्वा सेतुबन्धनकर्तारम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ भ्रमराचरिता इत्यारभ्य केसरी नाम यूथप इत्यन्तं

यस्य भासा सदा भान्ति तद्वर्णा मृगपक्षिणः । यस्य प्रस्थं महात्मानो न त्यजन्ति महर्षयः ॥ ३५॥ सर्वकाम फला वृक्षाः सदा फलसमन्विताः। मधूनि च महार्हाणि यस्मिन् पर्वतसत्तमे ॥ ३६ ॥ तत्रैष रमते राजन् रम्ये काञ्चनपर्वते । मुख्यो वानरमुख्यानां केसरी नाम यूथपः॥३७॥ षष्टिर्गिरिसहस्राणां रम्याः काञ्चनपर्वताः। तेषां मध्ये गिरिवरस्त्वामिवानघ रक्षसाम् ॥ ३८ ॥ तत्रैते कपिलाः श्वेतास्ताम्रास्या मधुपिङ्गलाः । निवसन्त्युत्तम गिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुधाः ॥ ३९ ॥ सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः । सर्वे वैश्वानरसमा ज्वलिताशी विषोपमाः ॥ ४० ॥

व्याप्ताः भवन्ति, अनेन वृक्षाणां सर्वापेक्षितप्रदत्वं सदा पुष्पितत्वं चोक्तम् । यं पर्वतं सूर्यः तुल्यवर्णाभं तुल्यप्रकारकान्तिकं यथा तथा अनुसमीप पर्यैति सञ्चरति । दृश्यते हि सूर्यस्तत्सन्निधाने काञ्चनवर्णः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ यस्मिन्पर्वतसत्तमे सर्वकामफलाः सर्वैः काम्यमानफलाः । अनेन स्वादुफलत्व मुक्तम् । सदा फलसमन्विताः सर्वकालं फलयुक्ता इत्यर्थः । काञ्चनपर्वते मेरौ ॥ ३६ ॥ ३७॥ अथ शतवलिवानरसेनाश्लाघनपूर्वकं वर्णयति–षष्टिरित्यारभ्य हरिरित्यन्तेन । गिरिसहस्राणां षष्टिरस्ति । ते रम्याः काञ्चनपर्वता भवन्ति । गिरिवरः मेरुः । अस्ति ह्यस्तगिरेः पूर्वतश्चापरो मेरुः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वैश्वा नरसमाः वैश्वानरः अग्निः तद्वदुग्रा इत्यर्थः । ज्वलिताशीविषाः कुपितसर्पाः आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां ते आशीविषाः । "आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्या भिलाषयोः" इत्यमरः । पृषोदरादित्वात् सलोपः । तद्वत्कोपना इत्यर्थः॥४०॥

केसर्याख्यवानरवर्णनम् । यत्र यस्मिन् काञ्चनपर्वते। सर्वकामफलद्रुमः सर्वैः काम्यन्त इति सर्वकामानि फलानि येषां ते तथोक्ताः ते च ते द्रुमाश्च सर्वकामफलद्रुमाः । यं काञ्चनपर्वतम् । यस्य काञ्चनपर्वतस्य । यस्मिन् काञ्चनपर्वते । अस्ताद्रिसमीपवर्तिनि सावर्णिनिवासमेरौ॥३४–३७॥ तमेव विशिनष्टि–षष्टिरिति । गिरिसहस्राणां षष्टिरस्ति ते काञ्चनपर्वताः तेषां मध्ये गिरिवरो मेरुरस्तीति सम्बन्धः ॥३८ ॥ मेरुस्थवानरान्

सुदीर्घाञ्चितलाङ्गूला मत्तमातङ्गसन्निभाः । महापर्वत सङ्काशा महाजीमूतनिस्वनाः ॥४१॥ वृत्तपिङ्गलरक्ताक्षा भीमभीमगतिस्वराः । मर्दयन्तीव ते सर्वे तस्थुर्लङ्कां समीक्ष्य ते ॥४२॥ एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्य वान् । जयार्थी नित्यमादित्यमुपतिष्ठति बुद्धिमान् ॥ ४३ ॥ नाम्ना पृथिव्यां विख्यातो राजन् शतवलीति यः । एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४४ ॥ विक्रान्तो बलवान् शूरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः । राम प्रियार्थं प्राणानां दयां न कुरुते हरिः ॥ ४५ ॥ गजो गवाक्षो गवयो नलो नीलश्च वानरः । एकैक एव यूथानां कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥४६॥ तथाऽन्ये वानरश्रेष्ठा विन्ध्य पर्वतवासिनः । न शक्यन्ते बहुत्वात्तु सङ्ख्यातुं लघु विक्रमाः ॥४७॥ सर्वे महाराज महाप्रभावाः सर्वे महाशैल निकाशकायाः । सर्वे समर्थाः पृथिवीं क्षणेन कर्तुं प्रवि ध्वस्तविकीर्णशैलाम् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तविंशः सर्गः॥२७॥

अञ्चितलाङ्गूलाः उदञ्चितलाङ्गूलाः । मत्तेत्यादिना महाकायत्वमुक्तम् । पर्वतसङ्काशा इत्यनेन दार्ढ्यमुक्तम् ॥ ४१॥ भीमभीमाः भीमप्रकाराः, प्रकारः सादृश्यम्, भीमसदृशाः ईषद्भीमा इत्यर्थः । "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः । तादृशगमनस्वराः ते वानराः । ते तव लङ्कां समीक्ष्य मर्दयन्तीव तस्थुः मर्दयन्त इव तिष्ठन्ति । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः ॥ ४२ ॥ उपतिष्ठति उपतिष्ठते । एषैवेति सन्धिरार्षः । पौरुषे पराक्रमे । प्राणानां प्राणेषु॥४३–४७॥ सर्व इति । प्रविध्वस्तविकीर्णशैलां प्रविध्वस्ताः चूर्णिताः विकीर्णा विक्षिप्ताः शैलाः यस्याः सा तां तथा ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा यणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

वर्णयति–तत्रैत इत्यादिना ॥ ३९–४१ ॥ ते वानराः । ते तव लङ्कां समीक्ष्य मर्दयन्तीव मर्दयन्त इव तस्थुरिति सम्बन्धः । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः ॥ ४२–४८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदी० युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

सारणस्य वचः श्रुत्वा रावणं राक्षसाधिपम् । बल मादिश्य तत्सर्वं शुको वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ स्थितान् पश्यसि यानेतान् मत्तानिव महाद्विपान् । न्यग्रोधानिव गाङ्गेयान् सालान् हैमवतानिव ॥ २ ॥ एते दुष्प्रसहा राजन् बलिनः कामरूपिणः । दैत्यदानवसङ्काशा युद्धे देवपराक्रमाः ॥ ३ ॥ एषां कोटिसहस्राणि नव पञ्च च सप्त च । तथा शङ्खसहस्राणि तथा वृन्दशतानि च ॥ ४ ॥ एते सुग्रीवसचिवाः किष्किन्धानिलयाः सदा । हरयो देवगन्धर्वैरुत्पन्नाः कामरूपिणः ॥ ५ ॥ यौ तौ पश्यसि तिष्ठन्तौ कुमारौ देव रूपिणौ । मैन्दश्च द्विविद श्चोभौ ताभ्यां नास्ति समो युधि ॥ ६ ॥

एवं सारणेनोक्तं श्रुत्वा शुकस्तेन कात्स्न्र्येनानुक्तः स्वयं तत् सर्वं दर्शयत्यष्टा विंशे सर्गे—सारणस्येति। शुकः सारणस्य वचः श्रुत्वा तेन कात्स्न्र्येनानुक्तः स्वयं तत्सर्वं बलम् आदिश्य अङ्गुल्या निर्दिश्य। रावणम्। अथ कात्स्न्र्येन अब्रवीत्। "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ" इत्यमरः। सविनयोक्तिद्योतनाय राक्षसाधिपमित्युक्तम् ॥ १ ॥ न्यग्रोधान् वटान्। गाङ्गेयान् गङ्गातटरुहान्। हैमवतान् हिमवत्पर्वतोद्भवान्। दैत्यदानवसङ्काशाः दैत्यदानवतुल्यबलाः ॥ २ ॥ ३ ॥ शङ्खवृन्दादिस्वरूपमुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति । वृन्दशतादिसङ्ख्याः, सन्तीति शेषः ॥ ४ ॥ सुग्रीवसचिवाः सुग्रीवसहायाः। "मन्त्री सहायः सचिवः" इत्यमरः। देवगन्धर्वैः देवेभ्यो गन्धर्वेभ्यश्चेत्यर्थः। उत्पन्नाः कामरूपिण इति। कामरूपित्वेन उत्पन्ना इत्यर्थः । पूर्वं कामरूपित्वमुक्तम्। तस्य इदानीमौत्पत्तिकत्वमुच्यते इति न पुनरुक्तिः ॥ ५ ॥ कुमारौ युवानौ। देवेति रावणं प्रति संबुद्धिः। रूपिणौ प्रशस्तरूपौ। प्रशंसायां मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः। यौ पश्यसि तौ मैन्दश्च द्विविदश्चेति

सारणस्येति। आदिश्य निर्दिश्य ॥ १ ॥ गाङ्गेयान् गङ्गातटरुहान् ॥ २ ॥ ३ ॥ एषां कोटीति सुग्रीवसचिवसङ्ख्या। सर्वबलसङ्ख्या तु सर्गान्ते वक्ष्यति ॥ ४ ॥ ५ ॥ याविति।

ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ । आशंसेते युधा लङ्कामेतौ मर्दितुमोजसा ॥ ७ ॥ [यावेतावेतयोः पार्श्वे स्थितौ पर्वतसन्निभौ । सुमुखोऽसुमुखश्चैव मृत्युपुत्रौ पितुः समौ । प्रेक्षन्तौ नगरीं लङ्कां कोटिभिर्दशभिर्वृतौ ॥] यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् । यो बलात् क्षोभयेत् क्रुद्धः समुद्रमपि वानरः ॥ ८ ॥ एषोऽभिगन्ता लङ्काया वैदेह्यास्तव च प्रभो । एनं पश्य पुरा दृष्टं वानरं पुनरागतम् ॥ ९ ॥ ज्येष्ठः केसरिणः पुत्रो वातात्मज इति श्रुतः । हनुमानिति विख्यातो लङ्घितो येन सागरः ॥ १० ॥ कामरूपी हरिश्रेष्ठो बलरूपसमन्वितः । अनिवार्यगतिश्चैव यथा सततगः प्रभुः ॥ ११ ॥ उद्यन्तं भास्करं दृष्ट्वा बालः किल पिपासितः । त्रियोजनसहस्रं तु अध्वानमवतीर्य हि ॥ १२ ॥

उच्येते इत्यर्थः । युधि ताभ्यां समो नास्तीत्यत्र हेतुं दर्शयति—ब्रह्मणेति । समनुज्ञातौ सन्तौ अमृतप्राशिनावित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ हनुमन्तं वर्णयति—यं त्वित्यादिना । प्रभिन्नं मत्तम् । "प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः" इत्यमरः ॥ ८ ॥ अभिगन्तेति । वैदेहीपक्षे अभिगमनम् अन्वेषणम् । रावणपक्षे दर्शनम् ॥ ९ ॥ ज्येष्ठ इति । अत्र एष इत्यध्याहार्यम् । केसरिणः पुत्रः तस्य क्षेत्रजः पुत्रः ॥ १० ॥ बलरूपसमन्वितः प्रशस्तबलसमन्वितः । प्रशंसायां रूपप् प्रत्ययः । यथा सततगः सततग इव । सततगः वायुः ॥ ११ ॥ उद्यन्तमित्यादि । बालः बाल्यवस्थः । किलेत्यैतिह्ये । पिपासितः स्तन्यापेक्षः, क्षुधित इति यावत् । त्रियोजनसहस्रं त्रियोजनसहस्रपरिमाणम् । " द्विगोर्नित्यम् " इति प्रमाणप्रत्ययस्य लुक् । हनुमत्पितुः केसरिणः कनकाचलवासित्वात्तस्य चात्युन्नतत्वादादित्यस्य

कुमारौ तरुणौ ॥ ६॥७॥ प्रभिन्नं मत्तम् ॥ ८ ॥ एष हनुमान् तव लङ्काया अभिगन्ता, वैदेह्या अभिगन्ता अन्वेषी ॥ ९ ॥ १० ॥ सततगः वायुः ॥ ११ ॥ पिपासितः स्तन्यपानापेक्षी, क्षुधित इति यावत् । त्रियोजनसहस्रमादित्यस्य भूमेरुपरि लक्षयोजनान्तरत्वात्त्रियोजनसहस्रमित्येतदनेकयोजनसहस्रोपलक्षणम् ॥ १२ ॥

आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत प्रतियास्यति । इति सञ्चिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पितः ॥ १३ ॥ अनाधृष्यतमं देवमपि देवर्षिदानवैः । अनासाद्यैव पतितो भास्करोदयने गिरौ ॥ १४ ॥ पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले । किंचिद्भिन्ना दृढहनोर्हनुमानेष तेन वै ॥ १५ ॥ सत्यमागमयोगेन ममैष विदितो हरिः । नास्य शक्यं बलं रूपं प्रभावो वाऽपि भाषितुम् ॥ १६ ॥ एष आशंसते लङ्कामेको मर्दितुमोजसा ॥ १७ ॥ यश्चैषोऽनन्तरः शूरः श्यामः पद्मनिभेक्षणः । इक्ष्वाकूणामतिरथो लोके विख्यातपौरुषः १८

तच्छिखरस्य च मध्यमाद्वा त्रिसहस्रयोजनपरिमित इत्युक्तम् । अत एव अवतीर्येत्युक्तम्, नतूत्पत्येति । यद्वा आदित्यस्य भूमेरुपरि लक्षयोजनान्तरत्वात् त्रियोजनसहस्रमित्येतदनेकसहस्रोपलक्षणम् ॥ १२ ॥ आहरिष्यामि भक्षयिष्यामि । इति संचिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पित इत्यनन्तरं त्रियोजनसहस्रमित्यर्धं योज्यम् ॥ १३ ॥ देवं सूर्यम् । भास्कर उदयतेऽस्मिन्निति भास्करोदयनः तस्मिन् गिरौ । हनुः तालुप्रदेशः । अनासाद्येत्यत्र तत्तेजसेत्युपस्कार्यम् । "तेजसा तस्य निर्धूतः" इति किष्किन्धाकाण्डोक्तेः । यद्यप्युत्तरकाण्डे इन्द्रवज्रेण पतनमुक्तम् तथापि तदपि हेत्वन्तरमिति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ कथमियं कथा त्वया विदितेत्यत्राह--सत्यमिति । आगमः आप्तवाक्यम्, तदेव योग उपायः तेन । यद्वा आप्तवाक्यश्रवणेन । मम मया । रूपं वपुः । भाषितुं न शक्यम्, कामरूपदर्शनादिति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अथ रामं वर्णयति--यश्चैष इत्यादिना । अनन्तरः अन्तरम् अवकाशः तद्रहितः । स्कन्धारूढत्वेन पूर्वोक्तहनुमतोऽत्यन्तसन्निहित इत्यर्थः । शूरः हनुमदारूढत्वेन प्रकटितशौर्यः । श्यामः कनकमयशिखरारूढकालाम्बुदकमनीय

प्रतियास्यति, भूलोकवर्तिफलैरिति शेषः ॥ १३ ॥ अनासाद्य, भास्करमिति शेषः । भास्करोदयने इति बहुव्रीहिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ सत्यमिति । आगमयोगेन आगमः आप्तोपदेशः स एव योग उपायः, आप्तवाक्यश्रवणेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ रामं वर्णयति--यस्यैष इति । यस्य दर्शितस्य हनुमतः । अनन्तरः समीपवर्ती ॥ १८ ॥ १९ ॥

यस्मिन्न चलते धर्मो यो धर्मं नातिवर्तते। यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ १९ ॥ यो भिन्द्याद्गगनं बाणैः पर्वतानपि दारयेत्। यस्य मृत्योरिव क्रोधः शक्रस्येव पराक्रमः ॥२० ॥ यस्य भार्या जनस्थानात् सीता चापहृता त्वया। स एष रामस्त्वां योद्धुं राजन् समभिवर्तते ॥२१॥ यस्यैष दक्षिणे पार्श्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभः। विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुञ्चितमूर्धजः ॥ २२ ॥ एषोऽस्य लक्ष्मणो नाम भ्राता प्राणसमः प्रियः। नये युद्धे च कुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २३ ॥

विग्रहः । पद्मनिभेक्षणः दिव्यविग्रहमहातटाकस्थविकासितकमललोभनीयविलोचनः। अनरण्यादिवदयं न मन्तव्यः। किंत्विक्ष्वाकूणां मध्ये अतिरथः अतिशयितरथः, अपराजितरथ इत्यर्थः । अत्र न वयमेव प्रमाणम् लोके विख्यातपौरुषः खरवधादिना ख्यातं भवद्वैरिवालिवधेन विशेषेण ख्यातं पौरुषं यस्य तथोक्तः ॥१८॥ न केवलं पौरुषम्, धर्मोऽप्यस्यैव स्वमित्याह–यस्मिन्निति। यस्मिन् धर्मो न चलति जाबालिप्रभृतिभिराकुलितोऽप्यप्रकम्पितः। यो धर्मं नातिवर्तते भरतसीतादिभिः कृतेऽपि प्रतिबन्धे पितृवचनमुनिप्रतिज्ञाधर्मं नातिवर्तते । खरयुद्धेऽपसर्पणं बाणपातावकाशलाभार्थम्। छद्मना वालिवधस्त्वन्यथानुपपत्त्या अवश्यमाश्रितविषयप्रतिज्ञाया निर्वोढव्यतया च । न केवलं पौरुषधर्मौ, अस्त्रबलं चास्यैवेत्याह–य इति। ब्राह्ममस्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रं वेदांश्च वेद जानाति। ब्रह्मास्त्रमन्त्रस्य वेदान्तर्गतत्वेऽपि प्राधान्यात् पृथगुक्तिः। वेदविदां वेदार्थविदां वरः उपदेष्टृभ्यो वसिष्ठादिभ्योऽप्युत्कृष्टः ॥ १९ ॥ उक्तं पौरुषमेव प्रपञ्चयति–यो भिन्द्यादित्यादि । गगनं गगनस्थविमानादि । आदिशब्देन पातालादिकमुच्यते ॥ २० ॥ संप्रति कोपोद्भवे मूलमाह–यस्य भार्येति ॥ २१ ॥ अथ लक्ष्मणं वर्णयति–यस्यैष इत्यादिना । दाक्षिणे, रामस्येति शेषः । शुद्धजाम्बूनदप्रभः स्वर्णवर्णः । ताम्राक्षः त्वद्विषयकोपेनेति भावः ॥ २२ ॥ सर्वेति । शास्त्रशब्दो नीतिशास्त्रव्यतिरिक्तपरः ॥ २३ ॥

गगनं बाणैर्भिन्द्यात, सर्वदुष्करमपि तस्य सुकरमिति तात्पर्यम् ॥ २०–२५ ॥

अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान् बली । रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ २४ ॥ न ह्येष राघवस्यार्थे जीवितं परिरक्षति । एषैवाशंसते युद्धे निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥ २५ ॥ यस्तु सव्यमसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति । रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः ॥२६॥ श्रीमता राजराजेन लङ्कायामभिषेचितः । त्वामेव प्रतिसंरब्धो युद्धायैषोऽभिवर्तते ॥ २७ ॥ यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं मध्ये गिरिमिवाचलम् । सर्वशाखामृगेन्द्राणां भर्तारमपराजितम् ॥ २८ ॥ तेजसा यशसा बुद्ध्या ज्ञानेनाभिजनेन च । यः कपीनतिबभ्राज हिमवानिव पर्वतान् ॥२९॥ किष्किन्धां यः समध्यास्ते गुहां सगहनद्रुमाम् । दुर्गां पर्वतदुर्गस्थां प्रधानैः सह यूथपैः ३०

प्राणो बहिश्चर इत्यनेन प्राणसंरक्षकत्वमुच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥ यस्त्विति । पक्षं पार्श्वम् । रक्षोगणेति । चतुर्णामेव रक्षसां गणतुल्यविक्रमत्वात्तथोक्तम् । राजा, त्वद्राज्यस्येति शेषः । अत्र हीति गायत्र्याः षोडशाक्षरम् ॥ २६ ॥ राजत्वं कुत इत्यत्राह–श्रीमतेति । श्रीमता अवाप्तसमस्तकामत्वेन लङ्काराज्यानभिलाषिणेत्यर्थः । राजराजेन विभीषणादिराजत्वानिर्वाहे स्वस्य राजराजत्वं न निर्वहेदिति मन्वानेन । लङ्कायां निमित्ते । लङ्कायां राजेति वाऽन्वयः ॥ २७ ॥ अथ सुग्रीवं वर्णयति–यं त्वित्यादि । मध्ये रामविभीषणयोर्मध्ये । अचलं निश्चलम् ॥२८॥ बुद्ध्या ऊहापोहरूपज्ञानेन । ज्ञानेन शास्त्रजन्यज्ञानेन । अभिजनेन कुलेन । अतिबभ्राज अतिशय्य बभ्राज ॥ २९ ॥ गहनं वनम् । दुर्गां प्राकारादिना दुर्गमाम् । पर्वतदुर्गस्थां पर्वतरूपदुर्गे स्थिताम् ३० ॥

हीति गायत्र्याः षोडशाक्षरं रक्षोगणपरिक्षिप्त इत्यस्य श्लोकस्य एकादशाक्षरेण 'हि' इत्यनेन संगृह्णाति । राक्षोगणपरिक्षिप्तः गणशब्देन चत्वार एवोच्यन्ते । परिक्षिप्तः व्याप्तः ॥२६॥ राजराजेन श्रीरामेण ॥२७॥ सुग्रीवं वर्णयति–यं त्विति ॥ २८ ॥ अति बभ्राज अतिक्रम्यातिशयेन बभ्राजेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

यस्यैषा काञ्चनी माला शोभते शतपुष्करा । कान्ता देव मनुष्याणां यस्यां लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ॥ ३१ ॥ एतां च मालां तारां च कपिराज्य च शाश्वतम् । सुग्रीवो वालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः ॥ ३२ ॥ शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः । शतं कोटिसहस्राणां शङ्ख इत्यभिधीयते ॥३३॥ शतं शङ्खसहस्राणां महाशङ्ख इति स्मृतः । महाशङ्खसहस्राणां शतं वृन्दमिति स्मृतम् ॥ ३४॥ शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् । महावृन्दसहस्राणां शतं पद्ममिति स्मृतम् ॥३५॥ शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममिति स्मृतम् । महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहोच्यते ॥ ३६ ॥ शतं खर्वसहस्राणां महाखर्वमिति स्मृतम् । महाखर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते ॥ ३७ ॥ शतं समुद्रसाहस्रमोघ इत्यभिधीयते । शतमोघसहस्राणां महौघ इति विश्रुतः ॥३८॥ एवं कोटिसहस्रेण शङ्खानां च शतेन च । महाशङ्खसहस्रेण तथा वृन्दशतेन च॥३९॥ महावृन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च । महापद्मसहस्रेण तथा खर्वशतेन च ॥ ४० ॥

शतपुष्करा शतपद्मा । कान्ता काम्यमाना । लक्ष्मीः वीरलक्ष्मीः । तद्धारणे कदाचिदपि पराजयो न भवतीति सदा वाली तां वहति स्मेति प्रसिद्धिः । तद्धारणादेव हि रामस्तदनभिमुख एव वालिनं हतवान् ॥ ३१ ॥ प्रतिपादितः प्रापितः ॥ ३२ ॥ उक्तानुक्तसकलवानरसङ्ख्यां वक्तुं प्रथमतः सङ्ख्यामेव दर्शयति–शतमित्यादिना । शतपर्यन्तसङ्ख्यायाः स्फुटत्वात्तदूर्ध्वसङ्ख्या अत्र सङ्कीर्त्यन्ते । शतसहस्राणां लक्षाणां शतं कोटिरित्याहुः ॥३३–३८॥ एवं कोटिसहस्रेणेत्याद्यवान्तरसङ्ख्याभेदकीर्तनमवान्तरसेनाप्रतिभेदात्॥३९॥४०॥

पुष्करं पद्मम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अथ सर्वबलसङ्ख्यां दर्शयितुं सङ्ख्यास्वरूपं दर्शयति–शतमिति ॥ ३३–३८ ॥ अथ बलसङ्ख्यामाह–एवं कोटीति ॥ ३९–४३ ॥

समुद्रेण शतेनैव महौघेन तथैव च । एष कोटिमहौघेन समुद्रसदृशेन च ॥४१॥ विभीषणेन सचिवै राक्षसैः परिवारितः । सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वां युद्धार्थमभि वर्तते ॥४२॥ महाबलवृतो नित्यं महाबलपराक्रमः ॥ ४३ ॥ इमां महाराज समीक्ष्य वाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितग्रहोपमाम् । ततः प्रयत्नः परमो विधीयतां यथा जयः स्यान्न परैः पराजयः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥२८॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

शुकेन तु समाख्यातांस्तान् दृष्ट्वा हरियूथपान् । समीपस्थं च रामस्य भ्रातरं स्वं विभीषणम् ॥ १ ॥ लक्ष्मणं च महावीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् । सर्ववानरराजं च सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥ २ ॥ [गजं गवाक्षं गवयं मैन्दं द्विविद मेव च । अङ्गदं चैव बलिनं वज्रहस्तात्मजात्मजम् । हनूमन्तं च विक्रान्तं जाम्बवन्तं च दुर्जयम् । सुषेणं कुमुदं नीलं नलं च प्लवगर्षभम् ॥]

समुद्रसदृशेन सागरसदृशेन । विभीषणेनेति । सचिवैः राक्षसैरुपलक्षितेन विभीषणेन परिवारितः सुग्रीवः त्वामभि त्वां प्रति युद्धार्थं वर्तते ॥ ४१-४२ ॥ रामानु०-एष इति । समुद्रसदृशेन सागरवदपरिच्छेद्येनेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इमामिति । प्रज्वलितग्रहोपमां क्रूरग्रहोपमाम् । यथेति । यथा ते जयो न स्यात् प्रत्युत परैः पराजय एव स्यात् तथा यत्नः क्रियतामिति ध्वन्यते ॥४४॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥२८॥

अथ रावणेन चारप्रेषणादि प्रतिपाद्यत एकोनत्रिंशे-शुकेनेत्यादिश्लोक

प्रज्वलितग्रहोपमां प्रज्वलितग्रहज्वालोपमाम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचिताय श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टाविंशः सर्गः॥२८॥ १॥२॥

किंचिदाविग्नहृदयो जातक्रोधश्च रावणः । भर्त्सयामास तौ वीरौ कथान्ते शुकसारणौ ॥ ३ ॥ अधोमुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ । रोषगद्गदया वाचा संरब्धः परुषं वचः ॥ ४ ॥ न तावत् सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः । विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहप्रग्रहे प्रभोः ॥ ५ ॥ रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिवर्तताम् । उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥ ६ ॥ आचार्या गुरवो वृद्धा वृथा वां पर्युपासिताः । सारं यद्राजशास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते । गृहीतो वा न विज्ञातो भारो ज्ञानस्य वोह्यते ॥७॥

त्रयम् । सर्ववानरराजं चेत्यत्र चकारो हनुमदादिसमुच्चयार्थः । आविग्नहृदयः भीतहृदयः । तथापि जातक्रोधः परस्तवाकर्णनेन कुपित इत्यर्थः । कथान्ते वचनान्ते ॥ १–३ ॥ रोषगद्गदया कोपस्खलितया । संरब्धः कुपितः ॥ ४ ॥ न तावदिति । तावत् प्रथमतः । निग्रहप्रग्रहे निग्रहानुग्रहयोः । प्रभोः शक्तस्य । नृपतेः विप्रियं वक्तुं न सदृशं नाम । नामेति नीतिशास्त्रप्रसिद्धिः ॥५॥ विप्रियपदोक्तं विशदयति–रिपूणामिति । अभिवर्तताम् अभिवर्तमानानाम् । अप्रस्तवे अनवसरे । स्तवं वक्तुं सदृशं नाम सदृशं किमु ? युद्धारम्भसमयो हि परस्तुत्यनर्ह इति भावः ॥ ६ ॥ आचार्या इति । यद्यस्मात् राजशास्त्राणां सारं प्रतिपाद्यसारभूतम् अनुजीव्यम् अनुजीविकृत्यम् । न गृह्यते न ज्ञायते । अतः वां युवाभ्याम् । गुरवः महान्तः । वृद्धाः ज्ञानवयःशीलसम्पन्नाः । आचार्याः नीति

कथान्ते वृत्तान्तश्रवणसमाप्तिसमये । भर्त्सयामास स्वकीयभीताकारगोपनार्थोऽयं व्यापारः ॥ ३ ॥ अधोमुखौ, भर्त्सनेनेति शेषः ॥ ४ ॥ प्रग्रहे अनुग्रहे ॥ ५ ॥ अप्रस्तवे स्तुत्यनर्हकाले । सदृशं नाम सदृशं किमु ? अभिवर्तताम् अभितो वर्तमानानाम् ॥ ६ ॥ यद्यस्मात राजशास्त्राणां सारं सारभूतम् अनुजीव्यम् अनुजीवि

स०–रिपूणां शत्रूणाम् । ननु " रिपोरपि गुणा वाच्याः " इत्याद्युक्तेस्तत्स्तुतिर्युक्तेत्यतो वक्ति–**प्रतिकूलाना**मिति । विरुद्धाचरणवतामित्यर्थः । स्तुतिस्तु अप्रतिकूलशत्रुजातीयविषयेति भावः । तत्प्राह–**युद्धार्थ**मिति । अप्रस्तवे तद्विषयकप्रश्नाभावे । स्तवं गुणकीर्तनम् । वक्तुं सदृशं नाम सदृशं किल काकुः । यद्वा उभाभ्यामेवाप्रस्तवे स्तवं वक्तुं सदृशं नाम नान्येषामिति वा । स्तवशब्दार्थीभूतगुणकीर्तनस्य नपुंसकविवक्षया "अजानता महिमानं तवेदं ' उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ' ' मातुरुत्सङ्ख्यासंभद्रपूर्वायाः " इत्यादिवच्च स्तवमित्युक्तिस्सम्भवतीति मन्तव्यमिति केचित् । वस्तुतस्तु " सम्बन्धमनुवर्तिष्यते " इति भाष्याल्लिङ्गानामतन्त्रत्वाद्वा ॥ ६ ॥

ईदृशैः सचिवैर्युक्तो मूर्खैर्दिष्ट्या धराम्यहम् ॥ ८ ॥ किन्नु मृत्योर्भयं नास्ति वक्तुं मां परुषं वचः । यस्य मे शासतो जिह्वा प्रयच्छति शुभाशुभम् ॥ ९ ॥ अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः । राजदोषपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिनः ॥ १० ॥ हन्यामहं त्विमौ पापौ शत्रुपक्ष प्रशंसकौ । यदि पूर्वोपकारैस्तु न क्रोधो मृदुतां व्रजेत् ॥ ११ ॥

शास्त्रोपदेष्टारः । वृथा पर्युपासिताः, तदुपासनफलादर्शनान्निरर्थकमाराधिता इत्यर्थः । ननु चिरोपासितगुरोरज्ञानं न साम्प्रतम्, तत्राह गृहीतो वेति । गृहीतो वाऽर्थः । न विज्ञातः न विशेषेण ज्ञातः, विस्मृत इत्यर्थः । तर्हि कथं ज्ञातृत्वप्रवाद इत्यत्राह भार इति । ज्ञानस्य भारः उह्यते वा । जातमपि ज्ञानं नानुष्ठानपर्यवसायीत्यर्थः । यद्वा ज्ञानस्य भार उह्यते । ज्ञानभारभरणाभिमान एव क्रियते न तु तत्कार्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ आवयोरज्ञत्वे कथमेतावत्पर्यन्त मस्मन्मत्यनुसारेण तव राज्यभरणम् ? तत्राह—ईदृशैरिति । ईदृशैः एवं नीति शास्त्रलेशानभिज्ञैरित्यर्थः । धरामि, राज्यमिति शेषः । "धृञ् धारणे" इति भौवादिको धातुः । धरामि जीवामीति वा ॥ ८ ॥ मां परुषं वचो वक्तुं युवयो मृत्योः सकाशात् भयं नास्ति किन्नु ? वक्तुम्, उद्यतयोर्युवयोरिति शेष इत्य प्याहुः । परुषोक्तिमात्रे कुतो मृत्युरित्यत्राह—यस्येति । शासतो मे जिह्वैव शुभाशुभं प्रयच्छति । शासने प्रवृत्तस्य मे जिह्वाचलनमेव मृत्युं श्रेयो वा प्रय च्छतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ राजदोषः राजकोपः । दहनस्पृष्टवनपादपस्थितिसम्भवादप्य सम्भाविता राजदोषस्पृष्टजनास्थितिरिति भावः । तिष्ठन्ते तिष्ठन्ति ॥ १० ॥ स्वमनः

कर्म । न गृह्यते न ज्ञायते, अत आचार्यादयो वां युवाभ्याम् वृथा पर्युपासिताः तदुपासनफलादर्शनान्निरर्थकमाराधिताः इत्यर्थः । आचार्या उपनयनपूर्वकं साङ्ग वेदाध्यापकाः । गुरवः पित्रादयः । वृद्धाः ज्ञानवयोवृद्धाः । एतच्छास्त्रधारणं भारायैव कल्पत इत्याह गृहीत इति । गृहीतो वा अभ्यस्तोऽपि न विज्ञातः औचित्यापर्या लोचनया सम्यङ्न चिन्तितः । ज्ञानस्य ज्ञानसाधनस्य शास्त्रस्य । भारो वा भार एव । उह्यत इति भारशब्दावृत्त्या योजनीयम् ॥ ७ ॥ धरामि, राज्यमिति शेषः दिष्ट्या जीवामीति वा ॥ ८ ॥ किन्विति । वक्तुम्, उद्यतयोः युवयोरिति शेषः ॥ ९ ॥ अपीति । राजदोषपरामृष्टाः राजक्रोधविषयीभूताः । तिष्ठन्ते तिष्ठन्ति ॥ १० ॥ पूर्वोपकारैः युद्धादौ कृतैः मे क्रोधो मृदुतां न व्रजेद्यदि तदा इमौ पापौ हन्यामिति

अपध्वंसत गच्छध्वं सन्निकर्षादितो मम । न हि वां हन्तु मिच्छामि स्मराम्युपकृतानि वाम् ॥ १२ ॥ हतावेव कृतघ्नौ तौ मयि स्नेहपराङ्मुखौ ॥ १३ ॥ एवमुक्तौ तु सव्रीडौ तावुभौ शुकसारणौ । रावणं जयशब्देन प्रति नन्द्याभिनिस्सृतौ ॥ १४ ॥ अब्रवीत्तु दशग्रीवः समीपस्थं महोदरम् । उपस्थापय मे शीघ्रं चारान्नीतिविशारदान् । महोदरस्तथोक्तस्तु शीघ्रमाज्ञापयच्चरान् ॥ १५ ॥ तत श्चाराः संत्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात् । उपस्थिताः प्राञ्जलयो वर्धयित्वा जयाशिषा ॥ १६ ॥ तानब्रवीत्ततो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । चारान् प्रत्यायितान् शूरान् भक्तान् विगतसाध्वसान् ॥ १७ ॥ इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्षथ । मन्त्रिष्वभ्यन्तरा येऽस्य प्रीत्या तेन समागताः ॥ १८ ॥

प्रत्याह–हन्यामिति ॥ ११ ॥ अपध्वंसत स्थानात् प्रच्यवध्वम् । परस्मैपदं बहुवचनं चार्षम् । गच्छध्वं गच्छत । सन्निकर्षात् दृष्टिविषयात् ॥ १२ ॥ हतावित्यर्धम् । कृतघ्नत्वस्नेहपराङ्मुखत्वे एव तयोर्वध इति भावः ॥ १३ ॥ प्रतिनन्द्य प्रशस्य । अभिनिस्सृतौ निर्गतौ ॥ १४ ॥ अब्रवीदिति । चारानुप स्थापयेत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ तानिति । प्रत्यय एव प्रत्यायः तं प्राप्ताः प्रत्यायिताः तान्, विश्वसनीयानित्यर्थः । विगतसाध्वसान् विगतशत्रु भयान् ॥ १७ ॥ इत इति । व्यवसायं कर्तव्यनिश्चयम् । परीक्षथ परीक्षध्वम् । शिथिलव्यवसायश्चेदमुं भीषयाम इति भावः । अस्य रामस्य मन्त्रिषु ये अभ्य न्तराः अन्तरङ्गभूता इत्यर्थः । तेन रामेण प्रीत्या सङ्गताः, मित्रभूता इत्यर्थः ।

सम्बन्धः ॥ ११ ॥ अपध्वंसत अधिकारात् भ्रश्यत । परस्मैपदबहुवचनप्रयोग श्छान्दसः ॥ १२ ॥ हतावेवेति । कृतघ्नत्वस्नेहपराङ्मुखत्वे एव युवयोर्वध इत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रतिनन्द्याभिनिस्सृतौ । अयमेव तयोः राक्षसत्वप्रापकशापस्यान्त इत्य न्यत्र स्पष्टम् ॥ १४–१६ ॥ प्रत्यायितान् प्रत्ययो विश्वासः प्राप्तप्रत्ययान्, विश्वसनीया नित्यर्थः ॥ १७ ॥ मन्त्रेषु विचारेषु अभ्यन्तराः परमान्तरङ्गाः मन्त्रिणः ॥ १८–२५ ॥

कथं स्वपिति जागर्ति किमन्यच्च करिष्यति । विज्ञाय निपुणं सर्वमागन्तव्यमशेषतः ॥ १९ ॥ चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः । युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ २० ॥ चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम् । शार्दूलमग्रतः कृत्वा ततश्चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ २१ ॥ ततस्ते तं महात्मानं चारा राक्षससत्तमम् । कृत्वा प्रदक्षिणं जग्मुर्यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २२ ॥ ते सुवेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ । प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवविभीषणौ ॥ २३ ॥ प्रेक्षमाणाश्चमूं तां च बभूवुर्भयविक्लवाः ॥ २४ ॥ ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः ॥ २५ ॥ विभीषणेन तत्रस्था निगृहीता यदृच्छया । शार्दूलो ग्राहितस्त्वेकः पापोऽयमिति राक्षसः ॥ २६ ॥

तानपि परीक्षध्वम् । तच्छैथिल्ये तान् भेत्स्याम इत्याशयः ॥ १८ ॥ कथं स्वपिति किमेकः स्वपिति उत जाग्रद्भिरनेकैरावृतः स्वपिति ? आद्ये सुप्ते युद्धं प्रवर्तयिष्याम इति हृदयम् । कथं जागर्ति किं चिन्ताकुलः उतानाकुल इत्यर्थः । आद्ये व्याक्षिप्तं प्रहरिष्यामीत्याकूतम् । किमन्यच्च करिष्यति किं कञ्चित्कालं विलम्ब्य नगरमुपरोत्स्यति उत सद्य इति । आद्ये क्रमेण वञ्चयिष्यामीति तात्पर्यम् । निपुणं प्रच्छन्नमिति यावत् । क्रियाविशेषणमिदम् । सर्वम् उक्तं स्वापादिकम् अशेषतः सर्वप्रकारेण विज्ञायागन्तव्यम् । अशेषतः अशेषैश्चारैरिति वाऽर्थः । अशेषत इत्युत्तरशेषो वा ॥ १९ ॥ उक्तमाशयं विवृणोति—चारेणेति । पण्डितैः निपुणैः वसुधाधिपैः । चारेण चारद्वारेण । अशेषतो विदितः शत्रुः युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ २० ॥ चाराः शार्दूलमग्रतः कृत्वा प्रधानीकृत्य । राक्षसेश्वरं रावणम् । प्रदक्षिणं चक्रुः ॥ २१ ॥ कृत्वा प्रदक्षिणमित्यनुवादो मध्ये विलम्बाभावद्योतनार्थम् ॥ २२ ॥ प्रच्छन्नाः वेषान्तरधारिणः ॥ २३ ॥ भयविक्लवाः भयेन दीनाः ॥ २४ ॥ धर्मात्मना राक्षसेन्द्रेण, विभीषणेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥ निगृहीताः तर्जिता इत्यर्थः । ग्राहितः शार्दूलः प्रधानचारो गृहीतः । एको ग्राहितः इत्यत्र हेतुः पापोऽयमिति । अतिदुष्ट

मोचितः सोऽपि रामेण वध्यमानः प्लवङ्गमैः । आनृशंस्येन रामस्य मोचिता राक्षसाः परे ॥२७॥ वानरैरर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमैः । पुनर्लङ्कामनुप्राप्ताः श्वसन्तो नष्टचेतसः ॥२८॥ ततो दशग्रीवमुपस्थितास्तु ते चारा बहिर्नित्यचरा निशाचराः । गिरेः सुवेलस्य समीपवासिनं न्यवेदयन् भीमबलं महाबलाः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः॥२९॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः । सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् । जातोद्वेगोऽभवत् किंचिच्छार्दूलं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर । नासि कच्चिदमित्राणां क्रुद्धानां वशमागतः॥३॥

ग्रहणं प्रापितः ॥ २६ ॥ मोचित इति । मोचितः, प्रहारादिति शेषः ॥ २७ ॥ वानरैरिति । अर्दिताः पीडिताः । विक्रान्तैरित्यत्र विक्रममात्रोक्तेः लघुविक्रमैरित्यत्र जवमात्रं विक्रमस्य विशेष्यते ॥ २८ ॥ तत इति । बहिर्नित्यचराः परराष्ट्रेषु वृत्तान्तज्ञानाय सदा सञ्चारशीलाः । समीपवासिनमिति पुंस्त्वमार्षम्२९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

अथ शार्दूलादिचारवचनं त्रिंशे—तत इति । सुवेले सुवेलसमीपे । सामीप्ये सप्तमी । सुवेलस्य समीप इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १ ॥ चाराणां चारेभ्यः ॥ २ ॥

रामानु०-प्राप्तं रामं महाबलमिति पाठः ॥ २ ॥ शत्रुगृहीतत्वेन तेषां स्वरूपं किं न

इत्यर्थः ॥२६॥ सोऽपि शार्दूलोऽपि । परे शार्दूलसहायभूतास्ते च मोचिताः ॥२७॥२८॥ बहिर्नित्यचराः परराष्ट्रेषु तत्रत्यवृत्तान्तजिज्ञासया सदा सञ्चरणशीलाः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥ ॥ १ ॥ चाराणां चारेभ्यः ॥ २ ॥ ३ ॥

इति तेनानुशिष्टस्तु वाचं मन्दमुदीरयत् । तदा राक्षसशार्दूलं शार्दूलो भयविह्वलः ॥ ४ ॥ न ते चारयितुं शक्या राजन् वानरपुङ्गवाः ॥ ५॥ विक्रान्ता बलवन्तश्च राघवेण च रक्षिताः। नापि सम्भाषितुं शक्याः सम्प्रश्नोऽत्र न लभ्यते ॥६॥ सर्वतो रक्ष्यते पन्था वानरैः पर्वतोपमैः । प्रविष्टमात्रे ज्ञातोऽहं बले तस्मिन्नचारिते ॥ ७ ॥ बलाद् गृहीतो रक्षोभिर्बहुधाऽस्मि विचालितः । जानुभिर्मुष्टिभिर्दन्तैस्तलैश्चाभिहतो भृशम् ॥ ८ ॥ परिणीतोऽस्मि हरिभिर्बलवद्भिरमर्षणैः । परिणीय च सर्वत्र नीतोऽहं रामसंसदम् ॥ ९ ॥ रुधिरादिग्धसर्वाङ्गो विह्वलश्चलितेन्द्रियः ।हरिभिर्वध्यमानश्च याचमानः कृताञ्जलिः ॥ १०॥ राघवेण परित्रातो जीवामीति यदृच्छया ॥ ११॥ एष शैलैः शिलाभिश्च पूरयित्वा महार्णवम् । द्वारमाश्रित्य लङ्काया रामस्तिष्ठति सायुधः ॥१२॥

ज्ञातमिति भावः ॥ ३ ॥ अनुशिष्टः पृष्टः । उदीरयत् । अडभाव आर्षः ॥ ४ ॥ चारयितुं चारविषयीकर्तुम् ।न शक्याः चारसञ्चारविषया न भवन्तीत्यर्थः॥५॥ सम्प्रश्नः परीक्षणम् । अत्र वानरेषु ॥ ६ ॥ प्रविष्टमात्रे प्रविष्ट एव । अचारिते चाराविषयीकृते ॥ ७ ॥ बलादित्यादि । रक्षोभिः विभीषणसाचिवैः । विचालितः भुवि परिवर्तितः ॥ ८ ॥ परिणीतः परितो नीतः । सर्वतः परिणीय सर्वेषां निकटे चारोऽयमिति घोषणपूर्वकं परिणीयेत्यर्थः । रामसंसदं रामसभाम् ॥ ९ ॥ विह्वलः मूर्च्छितः । मूर्च्छानिवृत्तावपि चलितेन्द्रियः । याचमानः, त्राणमिति शेषः । परित्रात इत्यनुवादात् ॥ १० ॥ राघवेणेत्यर्धम् । जीवामीति यदृच्छया, इदानीं जीवनं याहच्छिकमित्यर्थः । यद्वा इतीति स्वशरीरप्रदर्शनम् । ' अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर ' इति ह्युक्तम् ॥ ११ ॥ एष इति ।

उदीरयदिति अडभाव आर्षः ॥ ४ ॥ चारयितुम् चारविषयीकर्तुम् ॥ ५-९ ॥ हरिभिरिति । हरिभिर्वध्यमानो जीवामीति कृताञ्जलिस्सन् याचमानोऽहं यदृच्छया राघवेण

गरुडव्यूहमास्थाय सर्वतो हरिभिर्वृतः । मां विसृज्य महातेजा लङ्कामेवाभिवर्तते ॥ १३॥ पुरा प्राकारमायाति क्षिप्रमेकतरं कुरु। सीतां वाऽस्मै प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम्॥ १४॥ मनसा तं तदा प्रेक्ष्य तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिपः । शार्दूलं सुमहद्वाक्यमथोवाच स रावणः ॥ १५॥ यदि मां प्रति युद्ध्येरन् देवगन्धर्वदानवाः । नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा रावणः पुनरब्रवीत् । चारिता भवता सेना केऽत्र शूराः प्लवङ्गमाः ॥ १७ ॥ कीदृशाः किंप्रभाः सौम्य वानरा ये दुरासदाः । कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि राक्षस ॥ १८ ॥

द्वारमाश्रित्य तिष्ठतीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ १२ ॥ गरुडेति । स्पष्टः ॥१३ ॥ पुरा प्राकारम् आयाति, आयास्यतीत्यर्थः । " यावत्पुरानिपातयोर्लट्"। एकतरं द्वयोरेकम् । "एकाच्च प्राचाम्" इति तरप् । एकतरमित्युक्तं विवृणोति सीतामिति ॥ १४॥ मनसा प्रेक्ष्य आलोच्य तं शार्दूलमुवाचेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सीताऽस्मै प्रदीयतामित्यस्योत्तरमाह–यदीति । युद्ध्येरन् तथापि सीतां न प्रदास्यामि । सर्वलोकेभ्यो भयादपि न प्रदास्यामीति योजना ॥१६॥ एवं प्रथमपक्षस्यानुपपत्त्या द्वितीयपक्षं करिष्यमाणः तत्र ज्ञातव्यविशेषं पृच्छति–एवमित्यादि श्लोकत्रयम् । भवता सेना चारिता चारविषयीकृता, सम्यक् दृष्टेत्यर्थः । अत्र सेनायाम् । के शूराः ॥१७॥ ये दुरासदाः ते कीदृशाः कीदृशाकाराः । किंप्रभाः किंप्रभावाः । कस्य पुत्राः कस्य पौत्राश्च । तत्त्वं तेषां

परित्रात इति सम्बन्धः ॥ १०–१३ ॥ पुरेति । प्राकारं पुरा आयाति आयास्यति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् । एकतरम् अन्यतरत् । तदेवाह सीतामिति ॥ १४–१६ ॥ चारितेति । वानराणां सेनेति योजना ॥ १७ ॥ १८ ॥

स०–गरुडव्यूहमास्थाय प्रस्थानसमयत्वात् साक्षाद्गरुडारोहे ज्ञातभगवत्त्वो रावणः प्रपन्नश्चेदवतारव्यापारानिष्पादनं स्यादिति व्यूहमिषेण तं विरचय्य तत्र स्थित इति ध्वनिः ॥ १३ ॥ आख्याहि सुव्रतेति पाठः । अनेन अनृतभाषणे प्रत्यवेयामिति परिहासमस्तीति सूच्यते ॥ १८ ॥

तथाऽत्र प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां बलाबलम् । अवश्यं बलसङ्ख्यानं कर्तव्यं युद्धमिच्छताम् ॥ १९ ॥ तथैवमुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमश्वरः । इदं वचनमारेभे वक्तुं रावण सन्निधौ ॥ २० ॥ अथर्क्षरजसः पुत्रो युधि राजा सुदुर्जयः । गद्गदस्याथ पुत्रोऽत्र जाम्बवानिति विश्रुतः ॥ २१ ॥ गद्गदस्यैव पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्रः शतक्रतोः । कदनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २२ ॥ सुषेणश्चापि धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् । सौम्यः सोमात्मजश्चात्र राजन् दधिमुखः कपिः ॥ २३ ॥

वानराणां भावमाख्याहि ॥ १८ ॥ १९ ॥ कथने किं प्रयोजनमित्यत्राह— तथेति । तथा एवमाख्याते सति । तेषां बलाबलं ज्ञात्वा अत्र वानरेषु प्रतिपत्स्यामि प्रतिपत्स्ये, कर्तव्यं ज्ञास्यामीत्यर्थः ॥ २० ॥ अथेत्युत्तरवचनारम्भे । द्वितीयोऽथशब्दः पादपूरणे । राजा सुग्रीवः । पाञ्चालीन्यायेन गद्गदेन पोषितत्वात् तत्पुत्रो जाम्बवान् । तस्य ब्रह्मणो जृम्भारम्भसम्भूतत्वात् ॥ २१ ॥ गद्गदस्यैवेति । अन्यः पुत्रः धूम्रः । जाम्बवान् धूम्रश्चेति गद्गदस्य द्वौ पुत्रावित्यर्थः । यस्य पुत्रेणैकेन महता रक्षसाम् अक्षादीनां कदनं हननं कृतम्, स केसरी शतक्रतो गुरुः बृहस्पतिः तस्य पुत्रः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः ॥ २२ ॥ धर्मस्य देवतायाः । ननु "वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम्" इति बालकाण्डोक्तम् । सत्यमुक्तम् । स एवात्र धर्मशब्देनोच्यते । शार्दूलो वा भयाकुलोऽन्यथा

कथने किमित्यत आह--तथेति । तथा एवमाख्याते सति । तेषां बलाबलं ज्ञात्वा प्रतिपत्स्यामि प्रतिपत्स्ये, कर्तव्यं ज्ञास्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ राजा सुग्रीवः । गद्गदः क्षेत्रद्वारा जाम्बवतः पिता । यद्यपि जाम्बवतः 'जृम्भमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत' इति ब्रह्ममुखादुत्पत्तिरुक्ता, तथापि जृम्भणसमये उद्गताया ब्रह्मशक्तेर्गद्गदक्षेत्रमाविश्य तद्रूपेण परिणामाददोषः ॥ २१ ॥ गद्गदस्यैवेति । अन्यः पुत्रः धूम्राख्यः । यस्य केसरिणः पुत्रेण हनुमता रक्षसां कदनं कृतम् । केसरी शतक्रतो

स०–गद्गदस्य द्वितीयजन्मनि । नचैवं वचने किं कल्पकमिति वाच्यम् । देवानामुत्पत्तेर्नानाविधाया भारतभागवतादौ प्रोक्तिरेवेत्यवेहि । अत्रापि "जाम्बवान् जृम्भमाणस्य मम वक्त्रादजायत" इत्येकत्र निर्भ्रातृकस्यैकस्य ब्रह्मजत्वजल्पनं अन्यत्र धूम्रानुजत्वेन गद्गदपुत्रत्वजल्पनम् च कल्पयिष्यतोऽमुमर्थमिति ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

सुमुखो दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः। मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयंभुवा ॥ २४ ॥ पुत्रो हुतवहस्याथ नीलः सेनापतिः स्वयम्। अनिलस्य च पुत्रोऽत्र हनुमानिति विश्रुतः ॥२५॥ नप्ता शक्रस्य दुर्धर्षो बलवानङ्गदो युवा। मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ बलिनावश्विसम्भवौ ॥ २६॥ पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः। गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ २७ ॥ दश वानरकोटयश्च शूराणां युद्धकांक्षिणाम्। श्रीमतां देवपुत्राणां शेषं नाख्यातुमुत्सहे ॥ २८॥ पुत्रो दशरथस्यैष सिंहसंहननो युवा। दूषणो निहतो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥२९॥ नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन। विराधो निहतो येन कबन्धश्चान्तकोपमः ॥ ३० ॥ वक्तुं न शक्तो रामस्य नरः कश्चिद् गुणान् क्षितौ। जनस्थानगता येन यावन्तो राक्षसा हताः ॥ ३१ ॥

श्रुतवान्। अन्योऽयं सुषेण इत्यप्याहुः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ मृत्युरेव स्वयंभुवा सुमुखादिवानररूपेण सृष्टः, सुमुखादयो मृत्युतुल्या इत्यर्थः। यद्वा सुमुखादयो मृत्युपुत्रा इत्यर्थः ॥२४॥ रामानु०–मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयंभुवा। सुमुखादयो मृत्युपुत्रा इति यावत् ॥ २४ ॥ पुत्रो हुतवहस्येति। अनिलस्य पुत्रः औरसः। एवं तत्र तत्र पितृद्वयनिर्देशो बीजित्वक्षेत्रित्वाभ्यामिति मन्तव्यम् ॥ २५ ॥ अत्र नप्तृशब्दोऽर्थसामर्थ्यात् पौत्रे वर्तते ॥२६॥ पुत्रा इति। स्पष्टः ॥ २७ ॥ दशेति। वानर कोटय इत्यत्र वानरेत्यविभक्तिकनिर्देशः। "सुपां सुलुक्" इत्यादिना षष्ठ्या लुक्। वानराणामित्यर्थः। शेषं जन्मस्थानादि। नोत्सहे न शक्नोमि ॥२८॥ सिंहसंहननः रमणीयावयवसन्निवेशवान्। "वराङ्ग रूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः" इत्यमरः ॥ २९ ॥ ३० ॥ वक्तुमिति।

गुरुः बृहस्पतिः तस्य पुत्र इति ॥ २२ ॥ २३ ॥ मृत्युरेव स्वयम्भुवा सुमुखादिवानर रूपेण सृष्टः, सुमुखादयो मृत्युतुल्या इति भावः ॥२४–२७॥ दशवानरकोटय इत्यत्र वानरेति लुप्तविभक्तिकं षष्ठ्यन्तं पदम्। आख्यातुं नोत्सहे न शक्नोमि ॥ २८–३० ॥ वक्तुमिति। जनस्थानगता यावन्तो राक्षसाः ते सर्वे येन निहताः तस्य गुणान्

लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातङ्गानामिवर्षभः । यस्य बाण पथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ ३२ ॥ श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसम्भवौ । वरुणस्य च पुत्रो ऽन्यो हेमकूटः प्लवङ्गमः ॥ ३३ ॥ विश्वकर्मसुतो वीरो नलः प्लवगसत्तमः । विक्रान्तो बलवानत्र वसुपुत्रः सुदुर्धरः ॥ ३४ ॥ राक्षसानां वरिष्ठश्च तव भ्राता विभीषणः । परिगृह्य पुरीं लङ्कां राघवस्य हिते रतः ॥ ३५ ॥ इति सर्वं समाख्यातं तवेदं वानरं बलम् । सुवेलेऽधिष्ठितं शैले शेषकार्ये भवान् गतिः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

ये जनस्थानगताः ते यावन्तः ते सर्वेऽपि हता इत्यर्थः । "यावत्तावच्च साकल्ये" इत्यमरः ॥३१॥ लक्ष्मण इति । चशब्देन दशरथस्य पुत्र इत्याकृष्यते । मातङ्गानामिवर्षभः गजश्रेष्ठ इव स्थितः ॥३२॥३३॥ सुदुर्धरः सुदुर्धरनामा॥३४॥ राक्षसानामिति । लङ्कां रामाय परिगृह्य तस्य हिते रतो विभीषणस्तव भ्रातेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ गतिः प्रमाणम् । अत्र वानरजन्मोक्तेः प्रायशो बालकाण्डोक्तविरोधादेतत्सर्गं विनापि पूर्वोत्तरकथासङ्घट्टनाच्च सर्गोऽयं कल्पित इत्याहुः॥३६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

वक्तुं न शक्त इति सम्बन्धः ॥ ३१--३३ ॥ विश्वकर्मेति । दुर्धरः दुर्धराख्यः॥३४॥३५॥ गतिः प्रमाणम् । नन्वत्र सर्गे धर्मस्य पुत्रः सुषेणः । वैवस्वतपुत्रौ शरभगन्धमादनावित्युच्येते । बालकाण्डे तु " वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् । शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलम् । धनदस्य सुतः श्रीमान वानरो गन्धमादनः ॥ " इति त्रयाणामन्यत उत्पत्तिरुक्ता । सत्यम्; सुषेणादिसंज्ञावतामनेकेषामपि सत्त्वान्न विरोधः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः । सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् । जातोद्वेगोऽभवत् किञ्चित् सचिवानिदमब्रवीत् ॥२॥ मन्त्रिणः शीघ्रमायान्तु सर्वे वै सुसमाहिताः । अयं नो मन्त्रकालो हि संप्राप्त इति राक्षसाः ॥ ३ ॥ तस्य तच्छासनं श्रुत्वा मन्त्रिणोऽभ्यागमन् द्रुतम् । ततः स मन्त्रयामास सचिवै राक्षसैः सह ॥ ४ ॥ मन्त्रयित्वा स दुर्धर्षः क्षमं यत् समनन्तरम् । विसर्जयित्वा सचिवान् प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५ ॥ ततो राक्षसमाहूय विद्युज्जिह्वं महाबलम् । मायाविदं महामायः प्राविशद्यत्र मैथिली ॥ ६ ॥ विद्युज्जिह्वं च मायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिपः। मोहयिष्यावहे सीतां मायया जनकात्मजाम् ७

अथ सीतामोहनमेकत्रिंशे । कथासङ्घटनाय पूर्वसर्गोक्तमनुवदति—तत इति । स्पष्टः ॥ १ ॥ रामानु०—ततस्तमक्षोभ्यबलमित्यनुवादः पूर्वसर्गादौ च कृतः । पूर्वमेव मया सृष्टो जाम्बवानृक्षपुङ्गवः । जृम्भमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत ॥ इति जृम्भमाणपितामहवक्त्राद्रुत्पन्नत्वेन प्रसिद्धस्य जाम्बवतः पूर्वसर्गे गद्गदपुत्रत्वेनाभिधानाद्विरोधः स्फुरति। पूर्वसर्गमन्तरेणापि कथा सङ्गच्छते । तथापि स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेन पूर्वसर्गो व्याख्यातः ॥१॥

चाराणां चारेभ्यः । जातोद्वेगः जातसम्भ्रमः । सचिवान् मन्त्रिणः समीपस्थान् ॥ २ ॥ हे राक्षसाः ! अयं नो मन्त्रकालः संप्राप्तः इति हेतोः मन्त्रिणः समायान्त्विति इदं वाक्यमब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्धः । यद्वा इदमब्रवीदित्यस्य वाक्यान्तस्थेनेतिशब्देन संबन्धः । राक्षसा इत्युत्तरशेषः । अथवा हे मन्त्रिणः! भवन्तः आयान्तु समीपमिति सचिवानब्रवीत् । राक्षसा इति मन्त्रिविशेषणम् । सचिवै राक्षसैरित्यनुवादात् । सुसमाहिताः नीतिकुशला इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ मन्त्रयित्वेति । समनन्तरं रामस्य समीपागमनानन्तरम् । यत् क्षमं कर्तुमुचितं तन्मन्त्र

॥ १ ॥ चाराणामिति । चाराणां चारेभ्यः ॥ २ ॥ हे राक्षसाः ! अयं नो मन्त्रकालः सम्प्राप्त इति हेतोः मन्त्रिणः समायान्त्वितीदं वाक्यमब्रवीदिति पूर्वेण

शिरो मायामयं गृह्य राघवस्य निशाचर । त्वं मां समुप तिष्ठस्व महच्च सशरं धनुः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचरः । [दर्शयामास तां मायां सुप्रयुक्तां स रावणे ।] तस्य तुष्टोऽभवद्राजा प्रददौ च विभूषणम् ॥९॥ अशोकवनिकायां तु सीतादर्शनलालसः । नैर्ऋतानामधिपतिः संविवेश महाबलः ॥ १० ॥ ततो दीनामदैन्यार्हां ददर्श धनदानुजः । अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टां महीतले ॥ ११ ॥ भर्तारमेव ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् । उपास्यमानां घोराभी राक्षसीभिरितस्ततः * ॥१२॥ उपसृत्य ततः सीतां प्रहर्षं नाम कीर्तयन् । इदं च वचनं धृष्टमुवाच जनकात्मजाम् ॥१३॥ सान्त्व्यमाना मया भद्रे यमुपाश्रित्य वल्गसे । खरहन्ता स ते भर्ता राघवः समरे हतः ॥ १४ ॥ छिन्नं ते सर्वतो मूलं दर्पस्ते विहतो मया । व्यसनेनात्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि ॥ १५ ॥

यित्वेति योजना ॥५–७॥ शिर इति । गृह्य गृहीत्वा ॥८॥ तस्य तस्मिन् ॥९॥ लालसः साभिलाषः ॥ १० ॥ ११ ॥ उपास्यमानाम् अनुव्रताम् ॥ १२ ॥ उपसृत्येति । प्रहर्षं नाम कीर्तयन् प्रहर्षवार्तां कीर्तयन्निव । नामेत्यपरमार्थे ॥ १३ ॥ वल्गसे जल्पसि, मां निष्ठुरमवद इत्यर्थः ॥ १४ ॥ मूलम् आधारभूतम् । सर्वतः कात्स्न्येंन । व्यसनेन निमित्तेन, प्रार्थनां विनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सम्बन्धः ॥ ३–१२ ॥ उपसृत्येति । प्रहर्षं नाम कीर्तयन् प्रहर्षं कीर्तयन् हे सीते ! इति सम्बोधयन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ छिन्नमिति । सर्वतः कात्स्न्येंन, आत्मनः तव व्यसनेनैव हेतुना मम भार्या भविष्यसि, मत्प्रार्थनां विना त्वमेव मम भार्या भविष्यसीति भावः ॥

टीका—ते मूलम् अस्मदपरिग्रहनिदानं सर्वथा सर्वप्रकारेण छिन्नम् । ते दर्पश्च मया विहतः । एवं करणेन किं ते

* राक्षसीभिर्वृतां सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । उत्पातमेघजालाभिश्चन्द्ररेखामिवावृताम् ॥ भूषणैरुत्तमैः कैश्चिन्मङ्गलार्थमलंकृताम् । चरन्तीं मारुतोद्धूतां क्षिप्रां पुष्पलतामिव ॥ हर्षशोकान्तरे मग्नां विषादस्य विलक्षणाम् । स्तिमितामिव गाम्भीर्यान्नदीं भागीरथीमिव ॥ इत्यधिकः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते ॥

विसृजेमां मतिं मूढे किं मृतेन करिष्यसि । भवस्व भद्रे भार्याणां सर्वासामीश्वरी मम ॥१६॥ अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे मूढे पण्डितमानिनि । शृणु भर्तृवधं सीते घोरं वृत्रवधं यथा ॥ १७ ॥ समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः । वानरेन्द्रप्रणीतेन बलेन महता वृतः ॥१८॥ स निविष्टः समुद्रस्य पीड्य तीरमथोत्तरम् । बलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे ॥ १९ ॥ अथाध्वनि परिश्रान्तमर्धरात्रे स्थितं बलम् । सुखसंसुप्तमासाद्य चारितं प्रथमं चरैः ॥ २० ॥ तत्प्रहस्तप्रणीतेन बलेन महता मम । बलमस्य हतं रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २१ ॥ पट्टिशान् परिघांश्चक्रान् दण्डान् खड्गान् महायसान् । बाणजालानि शूलानि भास्वरान् कूटमुद्गरान् ॥ २२ ॥ यष्टीश्च तोमरान् शक्तीश्चक्राणि मुसलानि च । उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिताः ॥ २३ ॥

मृतेन रामेण । भवस्वेत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ १६ ॥ निवृत्तार्थे एतावत्पर्यन्तं निवृत्तपुरुषार्थे । पण्डितमानिनि । "क्यङ्मानिनोश्च" इति ह्रस्वत्वम् ॥१७॥ समुद्रान्तं समुद्रतीरम् । प्रणीतेन आनीतेन ॥१८॥ स रामः समुद्रस्योत्तरं तीरं महता बलेन पीड्य पीडयित्वा दिवाकरे अस्तं प्रयाति सति निविष्टः ॥ १९ ॥ अथेति । कात्स्न्र्ये अथशब्दः । अध्वनि परिश्रान्तमत एव स्थितम् । अर्द्धरात्रे सुखसंसुप्तं बलं प्रथममासाद्य चारैश्चारितमभूत् ॥ २० ॥ यत्र बले । रामः सलक्ष्मणोऽवस्थितः । तदस्य बलं प्रहस्तप्रणीतेन महता बलेन हतम् ॥ २१ ॥ पट्टिशानित्यादिश्लोकद्वयम् । पट्टिशान् असिविशेषान् । परिघान् अर्गलानि । चक्रान् क्षुद्रचक्राणि । महायसान् महायसनिर्मितान् । दण्डविशेषणमेतत् ।

जातं तत्राह--आत्मनस्तव व्यसनेन मम भार्या भविष्यसि, गत्यन्तराभावात्स्वयमेवेति शेषः ॥ १९ ॥ एनां मतिं रामविषयां मतिम् । भवस्व भवेत्यथः ॥ १६ ॥ निवृत्तार्थे निवृत्तपुरुषार्थे कथमिदं त्वया साधितमिति चेदुपायेनेत्याह शृण्विति ॥ १७ ॥ वानरेन्द्रेण प्रणीतेन आनीतेन ॥१८॥१९ ॥ अध्वनि परिश्रान्तं स्थितम् । अर्धरात्रे सुखसंसुप्तं बलं समासाद्य । चरैः चारितम्, अभूदिति शेषः । पट्टसादीनुद्यम्योद्यम्य पट्टसादयो वानरेषु निपातिताः

अथ सुप्तस्य रामस्य प्रहस्तेन प्रमाथिना । असक्तं कृत हस्तेन शिरश्छिन्नं महासिना ॥ २४ ॥ विभीषणः समु त्पत्य निगृहीतो यदृच्छया। दिशः प्रव्राजितः सर्वैर्लक्ष्मणः प्लवगैः सह ॥२५॥ सुग्रीवो ग्रीवया सीते भग्नया प्लवगा धिपः । निरस्तहनुकः शेते हनुमान् राक्षसैर्हतः ॥ २६ ॥ जाम्बवानथ जानुभ्यामुत्पतन्निहतो युधि । पट्टिशैर्बहुभि श्छिन्नो निकृत्तः पादपो यथा ॥ २७ ॥ मैन्दश्च द्विविद श्चोभौ निहतौ वानरर्षभौ।निश्वसन्तौ रुदन्तौ च रुधिरेण परिप्लुतौ । आसिना व्यायतौ छिन्नौ मध्ये ह्यरिनिषूदनौ ॥२८॥ अनुतिष्ठति मेदिन्यां पनसः पनसो यथा॥२९॥ नाराचैर्बहुभिश्छिन्नः शेते दर्यां दरीमुखः । कुमुदस्तु महातेजा निष्कूजः सायकैः कृतः॥३०॥अङ्गदो बहुभि श्छिन्नः शरैरासाद्य राक्षसैः । पतितो रुधिरोद्गारी क्षितौ निपतिताङ्गदः ॥ ३१ ॥

कूटमुद्गरान् अयःकीलकीलितगदाः । यष्टीः केवलदण्डान् । तोमरान् स्थूलाग्र गदाः । प्रासान् क्षेपणीः । चक्राणि महाचक्राणि । पट्टिशादीनुद्यम्योद्यम्य वान रेषु निपातिताः, त इति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रमथ्नाति प्रहरतीति प्रमाथिः तेन। कृतहस्तेन शिक्षितहस्तेन कर्त्रा । महासिना करणेन । असक्तम् अवि लम्बितं यथा भवति तथा छिन्नमित्यन्वयः ॥ २४॥ विभीषणः समुत्पत्य गतो ऽपि निगृहीत इत्यर्थः । प्रव्राजितः पलायितः ॥ २५ ॥ सुग्रीव इति । ग्रीवया, उपलक्षित इति शेषः॥ २६ ॥ जानुभ्यां जानुनोः निहतः । अथ पट्टिशैश्छिन्नः जाम्बवान् निकृत्तः पादप इवाभूत् ॥ २७ ॥ व्यायतौ दीर्घशरीरौ । मध्ये कटि स्थाने ॥ २८ ॥ अनुतिष्ठति शेते । पनसः पनसफलम् । तथा खण्डित इत्यर्थः ॥ २९॥ निष्कूजः निःशब्दः ॥३०॥ राक्षसैरासाद्य शरैश्छिन्नः निपतिताङ्गदः

इत्यर्थः ॥ २०–२३ ॥ अथेति । प्रमाथिना प्रमथनशीलेन । कृतहस्तेन सुशिक्षित हस्तेन । असक्तं यथा तथा शिरश्छिन्नमिति सम्बन्धः ॥ २४–२९ ॥ निष्कूजः

हरयो मथिता नागै रथजातैस्तथाऽपरे। शायिता मृदिता श्चाश्वैर्वायुवेगैरिवाम्बुदाः ॥ ३२ ॥ प्रहताश्चापरे त्रस्ता हन्यमाना जघन्यतः। अभिद्रुतास्तु रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्विपाः ॥ ३३ ॥ सागरे पतिताः केचित् केचिद्गगन माश्रिताः । ऋक्षा वृक्षानुपारूढा वानरीं वृत्तिमाश्रिताः ॥ ३४ ॥ सागरस्य च तीरेषु शैलेषु च वनेषु च। पिङ्गला स्ते विरूपाक्षैर्बहुभिर्बहवो हताः ॥ ३५ ॥ एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया। क्षतजार्द्रं रजोध्वस्त मिदं चास्याहृतं शिरः ॥ ३६ ॥ ततः परमदुर्धर्षो रावणो राक्षसाधिपः । सीतायामुपशृण्वन्त्यां राक्षसीमिदमब्र वीत्॥३७॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं विद्युज्जिह्वं त्वमानय । येन तद्राघवशिरः सङ्ग्रामात् स्वयमाहृतम् ॥३८॥ विद्युज्जिह्व स्ततो गृह्य शिरस्तत् सशरासनम् । प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३९ ॥ तमब्रवीत्ततो राजा रावणो राक्षसं स्थितम्। विद्युज्जिह्वं महाजिह्वं समीप परिवर्त्तिनम् ॥ ४० ॥ अग्रतः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाशरथेः शिरः। अवस्थां पश्चिमां भर्तुः कृपणा साधु पश्यतु ॥ ४१ ॥ एवमुक्तं तु तद्रक्षः शिरस्तत् प्रियदर्श नम् । उपनिक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ४२ ॥

अङ्गदः क्षितौ पतितः ॥३१॥ शायिताः शयानाः । अपरे हरयः वायुवेगैरम्बुदा इव नागै रथजातैश्च मृदिताः ॥ ३२ ॥ त्रस्ताः अत एवाभिद्रुताः । जघन्यतः पृष्ठतः । हन्यमानाः अपरे हरयः सिंहैः द्विपा इव प्रहृताः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पिङ्गलाः वानराः । विरूपाक्षैः वानरैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ राक्षसीं समीपवर्तिनीं कांचित् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विद्युज्जिह्व इति । ततः राक्षसीं प्रत्याज्ञापनवचन श्रवणानन्तरमेव ॥ ३९॥४० ॥ पश्चिमामवस्थाम्, मरणमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ उप निशब्दः ॥ ३०–३६ ॥ राक्षसीं सीतासमीपवर्तिनीम् ॥ ३७–४१ ॥ एवमुक्तमिति ।

रावणश्चापि चिक्षेप भास्वरं कार्मुकं महत् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं सीतामिदमुवाच च ॥४३॥ इदं तत्तव रामस्य कार्मुकं ज्यासमायुतम् । इह प्रहस्तेनानीतं हत्वा तं निशि मानुषम् ॥ ४४ ॥ स विद्युजिह्वेन सहैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ विनीकीर्य रावणः । विदेहराजस्य सुतां यशस्विनीं ततोऽब्रवीत्तां भव मे वशानुगा ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

समीपे। अन्तरधीयत अपागच्छत् ॥ ४२ ॥ चिक्षेप आचकर्ष । विद्युज्जिह्व हस्तादित्यर्थः । त्रिषु लोकेषु विख्यातम्, वैष्णवत्वादिति भावः ॥४३॥४४॥ स इति । विद्युजिह्वेत्यत्र तलोप आर्षः । सहैव युगपदेव । विनिकीर्य शिरो धनुश्च युगपत् सीतायाः पुरतः स्थापयित्वेत्यर्थः । विद्युज्जिह्वः शिरः प्रक्षिप्त वान्, स्वयं धनुरिति ज्ञेयम् । वशानुगेत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड व्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

अन्तरधीयत अपागच्छत ॥ ४२ ॥ चिक्षेप आचकर्ष ॥ ४३॥४४ ॥ सहैव युगपदेव । विनिकीर्य सीतायाः पुरतः स्थापयित्वा ॥ 'उपसृत्य ततस्सीतां प्रहर्षन्नाम कीर्तयन्' इत्यारभ्य सर्गसमाप्तिपर्यन्तस्य वास्तवार्थस्तु—रावणस्तु देवीं स्पष्टं देवतात्वेन ज्ञात्वा ऽपि रामहस्ताद्वधेच्छुरपि रावणो रामेण सह वैरं सम्पाद्य मृत इति इतरराक्षसवञ्च नाय देवीमोहनार्थमिव श्रीराममायाशिरआदिकं प्रदर्श्य रामवधशङ्कया मोहितां देवीं रहसि प्रियवचनैस्समाश्वासयति—उपसृत्येत्यारभ्य सर्गसमाप्तिपर्यन्तेन । उपसृत्य समीपं प्राप्य प्रहर्षन् प्रहर्षयन् दुष्टं वचनम् इतरराक्षसदृष्ट्या दुष्टमित्यर्थः । सान्त्व मानेति । रामस्य कापि हानिर्नास्तीति मया सान्त्व्यमानाऽपि यं राममुपाश्रित्य उद्दिश्य वल्गसे दुःखेन धावसीत्यर्थः । खरहन्ता स ते भर्ता समरे हतोऽथ किम्, न हत एवेत्यर्थः। अतो दुःखं मा प्राप्नुहीति शेषः । मम दुःखेन तव का हानिरित्याशङ्क्याह— छिन्नमिति । हे सीते ! आत्मनस्तव व्यसनेन हेतुना ते त्वया ते मम त्वदीयभृत्यस्य ममेत्यर्थः । दर्पः मया लक्ष्म्या सह सर्वतः सर्वप्रकारेण निहतः मूलं च लक्ष्म्यागमन निमित्तमपि छिन्नम्, अतो भार्या भर्तव्या भविष्यसि, रामेणैवेति शेषः । अतो दुःखं मा प्राप्नुहीत्यर्थः । विसृजेत्यादि सार्धश्लोक एकं वाक्यम् । हे भद्रे हे अमूढे हे सर्वज्ञे ! एतां मिथ्याकल्पित[illegible] मतिं विसृज । मम मद्भार्याणां च

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् ।
सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ॥ १ ॥
नयने मुखवर्णं च भर्तुस्तत्सदृशं मुखम् ।
केशान् केशान्तदेशं च तं च चूडामणिं शुभम् ॥ २ ॥
एतैः सर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञाय सुदुःखिता ।
विजगर्हेऽत्र कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथा ॥ ३ ॥

अथ सीताप्रलापो द्वात्रिंशे—सा सीतेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । हनुमता पूर्वं कथितम् । सुग्रीवप्रतिसंसर्गं रामस्य सुग्रीवप्रतिसम्बन्धम् । रावणमुखात् श्रुत्वेति शेषः । यद्वा दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं च सुग्रीवप्रतिसम्बन्धस्य स्मरणम् । अन्यत्र साक्षात्कारः ॥ १ ॥ नयने इति द्वितीया । भर्तुःसदृशम् भर्तुर्मुखसदृश मित्यर्थः । इदं नयनादावप्यन्वेति । केशान्तदेशं ललाटम् ॥ २ ॥ अभिज्ञानैः चिह्नैः । "प्रज्ञानं चाप्यभिज्ञानम्" इत्यमरः । अभिज्ञाय तदेव शिर इति प्रत्यभि

ईश्वरी भव । अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे नष्टपुरुषार्थे । पण्डितमानिनि मूढे मृते मृतकल्पे एतादृशविशेषणविशिष्टे मयि, कृपयेति शेषः । किं यद्यर्थे । एवं न करिष्यसि यदि दुःखं न त्यजसि यदीत्यर्थः । तर्ह्यहं सद्यो मरिष्यामीति शेषः । नन्वेता राक्षस्यः किमिति रामविपत्तिं कथयन्तीत्याशङ्क्य तदसहमानः कुपित आह—शृण्विति । भर्तृ वधं भर्तृवधविषयवचनमित्यर्थः । त्वं शृणु, अहं त्वेतादृशमिथ्यावचनं श्रोतुं न सह इति शेषः । रामवधविषयराक्षस्युक्तिरसङ्गतेति दर्शयितुं राक्षस्युक्तिं स्वयमनुवदति—'समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः' इत्यारभ्य 'क्षतजार्द्रं रजोध्वस्तमिदं चास्याहृतं शिरः' इत्यन्तेन । मां हन्तुं किल राघव इत्यत्र किलशब्दो 'वानरेन्द्रप्रणीतेन' इत्यारभ्य 'एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया' इत्यन्तं सर्वत्र योज्यः । तर्हि राक्षस्युक्तिः सर्वात्मना मिथ्या किमित्याशङ्क्य, नहि; त्वन्मोहनार्थं राक्षसै र्मायया रामशिरआदिकं कल्पितमित्याशयेनाह—क्षतजार्द्रमिति । देव्यास्तच्छिरो दिदृक्षायां तदानेतुं राक्षसस्याह्वाने राक्षसीं नियोजयति—ततः परमदुर्द्धर्ष इत्यादिना । अग्रतः कुर्विति अवस्थां पश्चिमां भर्तुः इत्याद्युक्तिरितरराक्षसवञ्चनाय ज्ञातव्या । स विद्युज्जिह्वेनेत्यस्य वास्तवार्थस्तु—मे वशानुगेत्यत्र अवशानुगेति छेदः । हे मे लक्ष्मीः! अवशानुगा अस्य विष्णो रामस्य वशमनुगच्छतीत्यवशानुगा भवेत्यर्थः ॥४५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

सेति । सुग्रीवप्रतिसंसर्गं हनुमता पूर्वं कथितसुग्रीवरामसम्बन्धं दृष्ट्वा ज्ञात्वा, रावणाच्छ्रुत्वेति वा शेषः ॥ १ ॥ केशान्तदेशं ललाटम् । अभिज्ञानैर्लक्षणैरभिज्ञाय ॥२-४॥

सकामा भव कैकेयि हतोऽयं कुलनन्दनः । कुलमुत्सादितं सर्वं त्वया कलहशीलया ॥ ४ ॥ आर्येण किं ते कैकेयि कृतं रामेण विप्रियम् । यन्मया चीरवसनस्त्वया प्रस्थापितो वनम् ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी । जगाम जगतीं बाला छिन्ना तु कदली यथा ॥ ६ ॥ सा मुहूर्तात् समाश्वस्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् । तच्छिरः समुपाघ्राय विललापायतेक्षणा ॥ ७ ॥ हा हताऽस्मि महाबाहो वीरव्रतमनुव्रत । इमां ते पश्चिमावस्थां गतास्मि विधवा कृता ॥ ८ ॥ प्रथमं मरणं नार्या भर्तुर्वैगुण्यमुच्यते । सुवृत्त साधुवृत्तायाः संवृत्तस्त्वं ममाग्रतः ९

ज्ञायेत्यर्थः । अत्र रामविषये ॥ ३ ॥ सकामेति । हे कैकेयि ! सकामा भव, सम्पूर्णकामा भवेत्यर्थः । कः काम इत्यत्राह हत इति । कलहशीलया कलहस्वभावया, कलहप्रयोजनयेति यावत् । त्वया सर्वं कुलं रघुवंशः उत्सादितं भवति । तथा कुलनन्दनोऽयं रामो हतः । प्रव्राजनव्याजेन रामहननमेव त्वया सङ्कल्पितं तदिदानीं विपरीतफलं ते जातम् । कुलतन्तुभूतरामहननेन तदेकपराः सर्वे भरतादयो हता एव । कलह एव ते प्रयोजनं फलितमिति भावः ॥४॥ हेत्वन्तराभावादिदमेव रामवनप्रव्राजने हेतुरित्याह—आर्येणेति । आर्येण सर्वप्रियकारिणेत्यर्थः । यत् येन कारणेन मया सह चीरवसनो रामः प्रस्थापितः तादृशं विप्रियं किं कृतम् ॥ ५ ॥ एवमिति । तपस्विनी शोचनीया । जगतीं भूमिं जगाम । मूर्च्छितेत्यर्थः । बाला मृदुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ समाश्वस्य उच्छ्वासं प्राप्य । चेतनां ज्ञानम् । आयतेक्षणा अश्रुमिश्रत्वेन शिरोवलोकनार्थं विस्तृतविलोचनेत्यर्थः ॥ ७॥ वीरव्रतं शत्रुमहत्वा न निवर्तिष्य इति सङ्कल्पम् । अनुव्रत अनुप्राप्त । गताऽस्मि दृष्टवत्यस्मि । गत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायात् । अतो विधवा कृता ॥८॥ प्रथमं भर्तुर्मरणं भार्यादोषनिमित्तकं भवति तत्त्वत्र न

आर्येण रामेणेत्यन्वयः । चीरवसनं दत्त्वा मया सह प्रव्राजित इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तच्छिरस्समुपास्थाय इति पाठः । समुपास्थाय स्वसमीपे स्थापयित्वा ॥ ७ ॥ वीरव्रतमनुव्रत वीरव्रतस्याचरणशील । गताऽस्मि दृष्टवत्यस्मि ॥८॥ प्रथमं भर्तृमरणं नार्या वैगुण्यं दुश्चारित्रहेतुकमुच्यते । तथा सति साधुवृत्ताया मम अग्रतः संवृत्तः,

दुःखाद्दुःखं प्रपन्नाया मग्नायाः शोकसागरे ।
यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽपि त्वं विनिपातितः ॥ १० ॥
सा श्वश्रूर्मम कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव ।
वत्सेनेव यथा धेनुर्विवत्सा वत्सला कृता ॥ ११ ॥
आदिष्टं दीर्घमायुस्ते यैरचिन्त्यपराक्रम ।
अनृतं वचनं तेषामल्पायुरसि राघव ॥ १२ ॥

पश्यामीत्याह–प्रथमामिति । प्रथमं भर्तुर्मरणं नार्या वैगुण्यं वैगुण्यहेतुकम् । सुवृत्तस्त्वं साधुवृत्ताया ममाग्रतः संवृत्तः मृतः, कथमिदं सङ्गच्छत इति भावः। अस्मिन् पक्षे न सुवृत्तपदस्वारस्यम् । यद्वा भवन्मरणस्य मद्दोष एव हेतु रित्याह–प्रथमामिति । विगुण एव वैगुण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । प्रथमं भर्तृमरणं भार्या दोषनिमित्तकमिति सुप्रसिद्धम् । अतो हे सुवृत्त साधुवृत्त ! साधुवृत्तायाः सम्यग् जीवनवत्याः । ममाग्रतस्त्वं मृतोऽसि । मद्वैगुण्यहेतुकं त्वन्मरणमिति भावः । सुवृत्तेत्यनेन त्वद्वैगुण्यहेतुकं न भवतीति ज्ञापितम् ॥९॥ स्वस्य वैगुण्यसद्भावे निदर्शनमाह–दुःखादिति । दुखाद्दुःखम् अत्यन्तदुःखम् । प्रपन्नायाः वन प्रस्थानं प्रथमं दुःखम्, तस्मादपिदुःखं रावणेनापहरणम्, तत् प्राप्ताया इत्यर्थः। सम्प्रति भर्तृमरणेन शोकसागरे निमग्नायाः । इयं च षष्ठी "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इत्यस्मिन्नर्थे । शोकसागरे मग्नायाः शोकसागरे मग्नायां मयि । दुःखाद्दुःखं प्रपन्नायाः प्रपन्नायां सत्याम् । यो मां त्रातुमुद्यतः स त्वमपि विनिपातित इति सम्बन्धः ॥ १० ॥ न केवलं ममैव दुःखम्, मातुश्चेत्याह– सेति । सा मम श्वश्रूः कौसल्या वत्सला धेनुर्यथा धेनुरिव त्वया हतेन पुत्रेण वत्सेनेव विवत्सा कृता ॥ ११ ॥ रामानु०–वत्सेनेव त्वया धेनुर्यथा धेनुरिव सेति यथेव शब्दयोर्निर्वाहः ॥ ११ ॥ यैः ब्राह्मणैः दीर्घमायुरित्यादिष्टम् उपदिष्टम् । तेषां वचन मनृतमासीत् । अनृतत्वे हेतुमाह अल्पायुरसीति । अचिन्त्यपराक्रमेत्यनेन

ममापचारं विनैव कथं मृतोऽसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ दुःखादित्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । यस्त्वं मां त्रातुमुद्यतः सोऽपि त्वं संहत्य राक्षसैर्विनिपातितस्सन् मम कारणा न्निहतः । अतो दुःखाद् दुःखं प्रपन्नायाः शोकसागरे मग्नायाः मम, इतः परं मरणमेव वरमिति शेषः ॥ १० ॥ वत्सला कौसल्या वत्सेन त्वया धेनुर्यथा धेनुरिव विवत्सा कृतेति योजना ॥ ११ ॥ आदिष्टमिति । अनृतत्वे हेतुमाह अल्पायुरसीति ॥ १२ ॥

अथवा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव ।
पचत्येनं यथा कालो भूतानां प्रभवो ह्ययम् ॥ १३ ॥
अदृष्टं मृत्युमापन्नः कस्मात्त्वं नयशास्त्रवित् ।
व्यसनानामुपायज्ञः कुशलो ह्यसि वर्जने ॥ १४ ॥
तथा त्वं सम्परिष्वज्य रौद्रयाऽतिनृशंसया ।
कालरात्र्या ममाच्छिद्य हृतः कमललोचन ॥ १५ ॥

ते पराक्रमं दृष्ट्वा तैरुक्तम्, न तु शास्त्रं दृष्ट्वेति गम्यते ॥१२॥ अथवा तेषामनृत वादित्वं नास्त्येव किन्तु तवैव भाग्यविपर्यासात्तेषामपि प्रज्ञा नष्टेति पक्षान्तरमव लम्बते—अथवेति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भूतानां कारणभूतः । अयं कालः परमात्मा । यथा येन प्रकारेण । एनं पचनविषयभूतम् । पचति पक्वकर्माणं करोति । तथा प्राज्ञस्य भविष्यदर्थवेदिनोऽपि सतः सत्पुरुषस्य प्रज्ञा । तव त्वयि विषये । नश्यति नष्टेत्यर्थः । यद्वा पूर्वमचिन्त्यपराक्रमोऽसि तव कथं विपत्ति रित्यभिप्रायेण सम्बोधितम् । तत्र पक्षान्तरमाह—अथवेति । एनं रामम् । येन प्रकारेण कालः पचति तथाऽस्य प्राज्ञस्यापि प्रज्ञा नश्यति । अतो विपत्तिरिय मिति भावः ॥१३॥ हि यस्माद् व्यसनानां वर्जने प्रतिरोधे कुशलोऽसि । अतः अदृष्टम् अचिन्तितं सौप्तिकत्वेनादृष्टं वा मृत्युम् । कस्मादापन्नः कथमापन्नो ऽसीत्यर्थः ॥१४॥ रौद्रया क्रूरया । कालरात्र्या यस्यां रात्रौ समुद्रतीरे निविष्टोऽसि

अथवा न तेषामनृतवादित्वम्, तव भाग्यविपर्ययात् तेषामपि प्रज्ञा नष्टेति पक्षान्तर मवलम्बते—अथवेति । भूतानां प्रभवः कालो यथा येन कारणेन एनं त्वां पचति मारयति तेन कारणेन प्राज्ञस्यापि सतः भविष्यदर्थज्ञानवतोऽपि सत्पुरुषस्य त्वद्विषये प्रज्ञा नश्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अदृष्टमिति । व्यसनानां वर्जने प्रतिरोधे कुशलोऽसि अथाप्येतादृशोपायज्ञः । अदृष्टमचिन्तितं मृत्युं कस्मादापन्नः कथं प्राप्नोषीति योजना ॥ १४ ॥ कमललोचन ! मया हेतुना, रौद्रया नृशंसया कालरात्र्या सम्परि

स०—प्राज्ञस्यापि सतस्तव बुद्धिमत्त्वेन सम्प्रतिपन्नस्यापि तव प्रज्ञा नश्यत्यथवा नष्टा किमित्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वादथवेति किमर्थः । एतादृशस्यापि बुद्धिभ्रंश ईशायत्त इत्याह—**पचती**ति । हि यतः भूतानां कालः प्रभवः उत्पादकः । भूतानां कालः संहारकश्च । तत एनं भूतसङ्घं पचति पाचयति । तत्तत्कर्मा नुरोधेन बुद्धिभ्रंशं वा सद्बुद्धिं वा दत्त्वा तत्तत्फलं भोजयति । अथवा अथवेति श्लोकः पूर्वोक्तपक्ष एव पक्षान्तर माश्रित्य प्रवृत्तः । प्राज्ञस्यापि सतः दैवज्ञसङ्घस्य तव विषये प्रज्ञा नश्यति नष्टा, अतस्तद्वचनानृतीभवनमुचितम् । तन्नाशे निमित्तमाह पचतीति । एनं दैवज्ञं भूतानां प्रभवः कालः प्रभवोऽस्यास्तीत्यच् प्रभवत्यस्मिन्निति वा उत्पत्ति कालः । तथा यथा वचनमनृतं भवेत्तथा पचति परिपाकं नयति, तस्यातिसूक्ष्मत्वादिति भावः । पूर्वं दैवज्ञैरिति बहु वचनम् अत्र प्राज्ञस्येत्येकवचनं च वक्तृभेदे [illegible] प्रज्ञा [illegible] विषयेति सम्भवतः ॥ १३ ॥

उपशेषे महाबाहो मां विहाय तपस्विनीम् । प्रियामिव समाश्लिष्य पृथिवीं पुरुषर्षभ ॥ १६ ॥ अर्चितं सततं यत्तत् गन्धमाल्यैर्मया तव । इदं ते मत्प्रियं वीर धनुः काञ्चनभूषणम् ॥ १७ ॥ पित्रा दशरथेन त्वं श्वशुरेण ममानघ । सर्वैश्च पितृभिः सार्धं नूनं स्वर्गे समागतः ॥ १८ ॥ दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं महत्कर्मकृतां प्रियम् । पुण्यं राजर्षिवंशं त्वमात्मनः समवेक्षसे ॥ १९ ॥

तया रात्र्या । सम्परिष्वज्य । मम मत्तः । आच्छिद्य अपहृत्य । तथा हृतोऽसीति सम्बन्धः । यद्वा मयेति पाठः । रौद्रया अतिनृशंसया । अत्यन्तनिर्दयया कालरात्र्या कर्त्र्या । मया करणभूतया । संपरिष्वज्य आच्छिद्य बलात्कृत्य तथा हृत इति । कालरात्रिर्नाम सर्वभूतापहारिणी काचन शक्तिः । यद्वा मया कालरात्र्येति व्यस्तरूपकम् । सम्परिष्वज्य त्वमाच्छिद्य बलाद्धृतोऽसीति, घोरवैधव्यलक्षणयुक्तत्वेन क्रूराया मे परिष्वङ्ग एव तेऽन्तहेतुरासीदित्यर्थः । शिरश्छेदादेरश्लीलत्वेन तथेत्युक्तम् । कमललोचनेति हेतुगर्भम् । कमललोचनत्वात् त्वं कालरात्र्या हृतोऽसि । परिकरानुप्राणितरूपकालङ्कारः ॥ १५ ॥ उपशेष इति । तपस्विनीं शोचनीयाम् । प्रियां मत्तः प्रियाम् । पुरुषर्षभेत्यनेन दक्षिणस्य शठत्वमनुचितमिति द्योत्यते ॥ १६ ॥ अर्चितमिति । मया सह । तव त्वया । यदर्चितं तत्ते धनुः इदम् एतादृशं जातमित्यर्थः ॥ १७ ॥ पित्रेति । सर्वैः पितृभिः सार्धं स्थितेन दशरथेन समागत इति संबन्धः ॥१८॥ दिवीति । महत्कर्मकृतां महाकर्मकृताम् । आत्वाभाव आर्षः । प्रियं कर्मफलत्वेन

ष्वज्य आच्छिद्यः बलात्कृत्य त्वं तथा हृत इति योजना । कालरात्रिः सर्वभूतापहारिणी काचन शक्तिः ॥ १५॥१६ ॥ मया सह तव त्वया अर्चितं धनुरिदमेतादृशं जातमित्यर्थः ॥ १७ ॥ सर्वैः पितृभिस्सार्धं स्थितेन दशरथेन समागत इति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ महत्कर्मकृतां महान्तश्च ते कर्मकृतश्च तेषां प्रियं कर्मफलत्वेन काङ्क्षणीयम्

स०–प्रियामिव मदपेक्षया पृथिवीं नारीं तद्रूपां रमणीम्, आलिङ्ग्येति शेषः । यद्वा प्रियां तपस्विनीं नारीं भार्यां मामिव पृथिवीं पितृपितामहादिपालितामपि विहाय इह रक्षोरक्षितक्षितौ शेष इत्यर्थः ॥ १६ ॥ सर्वैः पितृभिः पितामहादिभिस्सार्धं स्थितेन, त्वदपेक्षया पूर्वं गतत्वात् । पित्रा श्वशुरेण दशरथेन स्वर्गे समागतः मिलितः । " पितामहाद्याश्च पितरो नाम कीर्तिताः " इत्यैतरेयभाष्योक्तेः पितामहादीनां पितृशब्दवाच्यता सम्भवति । अनवेत्यनेन पुण्यलभ्यस्वर्गगतियोग्यतां सूचयति ॥ १८ ॥ दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं महत्कर्म कृतं महतां कर्म महत्कर्म तत्कृतं महात्मनां पुण्यकर्मफलत्वेन प्राप्यं राजर्षिवंशम् इक्ष्वाकुवंशम् किमुपेक्षसे ।

किं मां न प्रेक्षसे राजन् किं मां न प्रतिभाषसे । बालां बाल्येन सम्प्राप्तां भार्यां मां सहचारिणीम् ॥ २० ॥ संश्रुतं गृह्णता पाणिं चरिष्यामीति यत्त्वया । स्मर तन्मम काकुत्स्थ नय मामपि दुःखिताम् ॥ २१ ॥ कस्मान्मामपहाय त्वं गतो गतिमतां वर । अस्माल्लोकादमुं लोकं त्यक्त्वा मामपि दुःखिताम् ॥ २२ ॥ कल्याणैरुचितं यत्तत् परिष्वक्तं मयैव तु । क्रव्यादैस्तच्छरीरं ते नूनं विपरिकृष्यते ॥२३॥

काङ्क्षणीयं पुण्यम् । आत्मनो राजर्षिवंशम् इक्ष्वाकुप्रमुखम्, दिवि नक्षत्रभूतः विमानस्थः सन् समवेक्षसे पश्यसि ॥१९॥ किमिति । बालां बाल्येन संप्राप्ताम् बाल्य एव त्वयोढामित्यर्थः । भार्यां सदा भर्तुं योग्याम् । माम् एतादृशावस्थामापन्नां सहचारिणीं मां किं न प्रेक्षसे किं न प्रतिभाषस इति सम्बन्धः ॥२०॥ संश्रुतमिति । मम पाणिं गृह्णता त्वया चरिष्यामि सहचरिष्यामीति यत् संश्रुतं प्रतिज्ञातम् तत् स्मर । स्मृत्वा मामपि त्वत्समीपं नय ॥ २१ ॥ कस्मादिति । त्यक्त्वा त्वां विहाय दुःखितां मामपि प्रेयसीमपि माम् । अपहाय अस्माल्लोकात् अमुं लोकं परलोकम् । कस्माद्धेतोः गतोऽसि ॥२२॥ कल्याणैरिति । यदित्यर्थे यत्तदित्यपि प्रयुज्यते । कल्याणैः मङ्गलैः । शुभैश्चन्दनादिभिर्वा सुवर्णाभरणैर्वा । उचितम् अभ्यस्तं यत्तच्छरीरं मयैव परिष्वक्तं नान्यया । एतदद्य क्रव्यादैः श्येनादिभिः विपरिकृष्यते । अत्र मयैवेत्यनेन रामस्य दारान्तरं नास्तीति

आत्मनः पुण्यं राजर्षिवंशं दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं समुपेक्षस इति सम्बन्धः ॥१९॥२०॥ त्वया सह चरिष्यामीति मम पाणिं गृह्णता भवता यत्संश्रुतं तत् स्मर । हे काकुत्स्थ! दुःखितां मामपि नयेति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ २२॥ कल्याणैरिति । यत्त्वदीयं कल्याणैः

बहुकर्म कृत्वाऽस्माकमिक्ष्वाकुवंशसम्भवः स्यादिति कांक्षितं वंशं किमुपेक्षसे, उपेक्ष्य गत इति यावत् । दिवि नक्षत्रभूतं प्रकाशमानमिति यावत् । महत्कर्मकृतं पुण्यं राजर्षिवंशं पित्रादिकं यथा राम, ईक्षसे पश्यसि तत्र गतः । तथा पुण्यम् आत्मनो मम राजर्षिवंशं जनकवंशम् किमुपेक्षसे मदनयनेनेति वा ॥ १९ ॥

स०–त्वामपहाय अगतिमताम् अगतिरिति मतां गतिरहितेति सम्मतां मां रमारूपिणीं माम् । दुःखित तद्वद्दियमानां मां कस्मात्त्यक्त्वा गत इत्यन्वयः । दुःखातिशयाद्वा पुनरुक्तिः । “ परिहासे प्रलापे च वागनर्थापि दृश्यते ।” अनर्था निरर्था । चरितार्थत्वेनाभिप्रायो [illegible] व्याख्यानात् ॥ २२ ॥

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः । अग्निहोत्रेण संस्कारं केन त्वं तु न लप्स्यसे ॥२४॥ प्रव्रज्यामुपपन्नानां त्रयाणामेकमागतम् । परिप्रक्ष्यति कौसल्या लक्ष्मणं शोकलालसा ॥ २५ ॥ स तस्याः परिपृच्छन्त्या वधं मित्रबलस्य ते । तव चाख्यास्यते नूनं निशायां राक्षसैर्वधम् ॥ २६ ॥ सा त्वां सुप्तं हतं श्रुत्वा मां च रक्षोगृहं गताम् । हृदयेनावदीर्णेन न भविष्यति राघव ॥ २७ ॥ मम हेतोरनार्याया ह्यनर्हः पार्थिवात्मजः । रामः सागरमुत्तीर्य सत्त्ववान् गोष्पदे हतः ॥२८॥

गम्यते ॥२३॥ अग्निष्टोमेति । वनवासनिवृत्त्यनन्तरं त्वम् आप्तदक्षिणैः पर्याप्तदक्षिणैः अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैः । इष्टवान् कृतदेवपूजनो भूत्वा । अग्निहोत्रेण यज्ञीयवह्निना संस्कारं केन हेतुना न लप्स्यसे ? अत्र वनवासात्पूर्वमग्न्याधानाद्यभावात्तन्निवृत्त्यनन्तरमाधानाग्निष्टोमादिकमनुष्ठाय पश्चात् क्रमप्राप्तायुरवसाने यज्ञीयाग्निभिः संस्कारं प्राप्तुं योग्यस्त्वं कथमेवं मध्ये मरणं प्राप्तोऽसीति भावः । अनेन वनवासात्पूर्वं रामेण यज्ञादिकं नानुष्ठितमिति सूच्यते । अयमर्थोऽयोध्याकाण्डे सम्यक्प्रतिपादितः ॥ २४ ॥ प्रव्रज्यामिति । प्रव्रज्यां प्रवासम् । "व्रजयजोर्भावे क्यप्" इति क्यप् । उपपन्नानां प्राप्तानाम् । त्रयाणां रामादीनां मध्ये एकं लक्ष्मणमागतम् । शोकलालसा शोकमन्दा कौसल्या परिप्रक्ष्यति ॥ २५ ॥ स इति । सः लक्ष्मणः । परिपृच्छन्त्यास्तस्याः ते मित्रबलस्य वधं तव वधं चाख्यास्यते ॥२६॥ सेति । सुप्तं हतं सुप्तत्वदशायां हतमित्यर्थः । अवदीर्णेन भिन्नेन हृदयेनोपलक्षिता सा न भविष्यति न जीविष्यति ॥ २७ ॥ ममेति । अनार्यायाः दुःशीलायाः मम हेतोः मन्निमित्तम् । अनर्हः एतादृशसौप्तिकवधानर्हः । सागरमुत्तीर्य गोष्पदे हतः, खरतरखरादीन् हत्वा क्षुद्रेण प्रहस्तेन हत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ रामानु०—अनर्हः एतादृशवधानर्हः । गोष्पदे हतः । अति

मङ्गलैरुचितं यत् तच्छरीरं मयैव परिष्वक्तं तदेवाद्य क्रव्यादैर्विपरिकृष्यत इति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ अग्निहोत्रेण वैतानाग्निना ॥ २४ ॥ प्रव्रज्यां प्रवासम् ॥ २५ ॥ मित्रबलस्य वानरबलस्य ॥ २६ ॥ न भविष्यति न जीविष्यति ॥ २७ ॥ अनर्हः । एवंविधवधानर्हः । सागरमुत्तीर्य गोष्पदे हतः दुर्धरान् खरादीन् हत्वा दुर्बलेन प्रहस्तेन

अहं दाशरथेनोढा मोहात् स्वकुलपांसनी । आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या मृत्युरजायत॥२९॥ नूनमन्यां मया जातिं वारितं दानमुत्तमम्। याऽहमद्येह शोचामि भार्या सर्वातिथे रपि ॥३०॥ साधु पातय मां क्षिप्रं रामस्योपरि रावण । समानय पतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ शिरसा मे शिरश्चास्य कायं कायेन योजय । रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः * ॥ ३२ ॥ इति सा दुःखसन्तप्ता विललापायतेक्षणा । भर्तुः शिरो धनुस्तत्र समीक्ष्य च पुनः पुनः ॥ ३३ ॥ एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्षसः । अभिचक्राम भर्तारमनीकस्थः कृताञ्जलिः ॥ ३४ ॥

बलपराक्रमखरदूषणादिचतुर्दशसहस्रराक्षसापेक्षया हन्तुः प्रहस्तस्य गोष्पदत्वोक्तिः ॥ २८ ॥ स्वकुलपांसनी स्वकुलदूषणी । अहं मोहात् अज्ञानात् दाशरथेनोढाऽस्मि । अतो रामस्य भार्यैव मृत्युरजायत ॥ २९ ॥ नूनमिति । मया अन्यां जातिं प्राप्य । यद्वा अन्यां जातिम् अन्यस्मिन् जन्मनि । उत्तमं दानं वारितम्, कन्या दानं वारितमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह येति । सर्वे अतिथयो यस्य तस्य सर्वातिथेः । सर्वरक्षितुरित्यर्थः । सर्वातिथिपूजकस्येति वाऽर्थः । भार्यापि याऽहम् इह जन्मनि अद्य भोगकाल एव शोचामि ॥३०॥ साध्विति । समानय योजय । उत्तमं कल्याणं पतिसंयोगरूपम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ शिरः धनुश्च । तत्र पुरोदेशे ॥ ३३ ॥ एवमिति । लालप्यमानायां प्रलपन्त्याम् । भर्तारं रावणम् । अनीक हत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ स्वकुलपांसनी अहं दाशरथेन रामेण यस्मादूढा आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या भार्यैव मृत्युरजायतेति सम्बन्धः ॥२९॥ अन्यां जातिम् अन्यस्मिन्नपि जन्मनीत्यर्थः । उत्तमं दानमित्यनेन कन्यादानं विवक्षितम् ।सर्वातिथेः सर्वे अतिथयो यस्य तस्य सर्वातिथिपूजकस्य भार्याऽहं शोचामीति सम्बन्धः ॥ ३०॥ समानय योजय ॥ ३१–३३॥ एवमिति । भर्तारं रावणम् । अनीकस्थः द्वाररक्षी राक्षसः॥३४॥

* मुहूर्तमपि नेच्छामि जीवितुं पापजीविता । श्रुतं मया वेदविदां ब्राह्मणानां पितुर्गृहे ॥ यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः । क्षमा यस्मिन् दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अहिंसा चैव भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ इत्यधिकः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते ॥

विजयस्वार्यपुत्रेति सोऽभिवाद्य प्रसाद्य च । न्यवेदयदनुप्राप्तं प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ ३५ ॥ अमात्यैः सहितैः सर्वैः प्रहस्तः समुपस्थितः । तेन दर्शनकामेन वयं प्रस्थापिताः प्रभो ॥३६॥ नूनमस्ति महाराज राजभावात् क्षमान्वितम् । किंचिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो राक्षसप्रतिवेदितम् । अशोकवनिकां त्यक्त्वा मन्त्रिणां दर्शनं ययौ ॥ ३८ ॥ स तु सर्वं समर्थ्यैव मन्त्रिभिः कृत्यमात्मनः । सभां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमम् ॥३९॥ अन्तर्धानं तु तच्छीर्षं तच्च कार्मुकमुत्तमम् । जगाम रावणस्यैव निर्याणसमनन्तरम् ॥ ४० ॥

स्थः द्वाररक्षी । ननु लौकिकीषु काचिदिव सीता भर्तृशिरस्साक्षात्कारेऽपि चिरं रुदित्वा विलप्य कथं जीवितं धारयति स्म ? उच्यते—अनयोर्दिव्यदम्पत्योः परस्परसत्तैव जीवितधारणे निमित्तम्, न तु ज्ञानाज्ञाने । अतो भर्तुर्जीवितवैकल्याभावात्सा जीवति स्म ॥३४॥ विजयस्वेति । अनुप्राप्तम्, द्वारीति शेषः ॥३५॥ वयमिति । भयेन बहुवचनम्, बहूनामन्तःपुरे समागमासम्भवात्॥३६॥ प्रहस्तेन प्रेषितोऽपि कथमनवसरे समागतोऽसीत्याशङ्क्याह—नूनमिति । राजभावात् राजत्वाद्धेतोः । क्षमान्वितम्, तदानीमेव कर्तव्यत्वेऽपि तव राजभावात् क्षमया त्वदाज्ञाप्रतीक्षणेनान्वितम् । आत्ययिकम् आतिपातिकम् । किंचित् कार्यमस्ति नूनम् । तत्तस्मात्तेषां प्रहस्तादीनां दर्शनं कुर्वित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ स रावणः । रामविक्रमं विदित्वा सभां प्रविश्य आत्मनः सर्वं कृत्यं मन्त्रिभिः सह समर्थ्य निश्चित्य विदधे, प्रकृतकार्यमिति शेषः ॥३९॥ निर्याणं

आर्यपुत्रशब्दो यद्यपि स्त्रीभिर्भर्तरि प्रयोज्यते प्रायेण, तथापि पूज्यमात्रे सामान्यतः प्रयोगोऽपि बोध्यः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रहस्तेन प्रेषितोऽपि कथमनवसरे समागतोऽसीत्याशङ्क्याह—नूनमिति । हे महाराज ! राजभावात् क्षमान्वितं तदानीमेव कर्तव्यत्वेऽपि तव राज भावात् राजत्वाद्धेतोः क्षमया त्वदाज्ञाप्रतीक्षणेनान्वितम्, आत्ययिकं प्रयाससाध्यं किञ्चित्कार्यमस्ति नूनम्, तस्मात्तेषां प्रहस्तादीनां दर्शनं कुर्विति योजना॥३७॥ मन्त्रिणां दर्शनम्, उद्दिश्येति शेषः ॥ ३८ ॥ समर्थ्य निश्चित्य ॥ ३९ ॥ ४० ॥

राक्षसेन्द्रस्तु तैः सार्धं मन्त्रिभिर्भीमविक्रमैः । समर्थयामास तदा रामकार्यविनिश्चयम् ॥ ४१ ॥ अविदूरस्थितान् सर्वान् बलाध्यक्षान् हितैषिणः । अब्रवीत् कालसदृशो रावणो राक्षसाधिपः ॥४२॥ शीघ्रं भेरीनिनादेन स्फुटकोणाहतेन मे। समानयध्वं सैन्यानि वक्तव्यं च न कारणम् ॥ ४३॥ ततस्तथेति प्रतिगृह्य तद्वचो बलाधिपास्ते महदात्मनो बलम् । समानयंश्चैव समागमं च ते न्यवेदयन् भर्तरि युद्धकांक्षिणि ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

निर्गमनम् ॥ ४० ॥ समर्थ्यैत्युक्तं विवृणोति–राक्षसेन्द्र इति । रामकार्यविनिश्चयं रामविषये स्वकृत्यनिश्चयम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स्फुटकोणाहतेन उल्बणवादनदण्डाहतिजनितेन । कार्ये कारणोपचारः । वक्तव्यं च न कारणमिति । युद्धार्थं निर्यातेति पुरे प्रवदन्ति चेद्बलाध्यक्षाः तदानीं देव्याः सन्निधौ कथितं स्वकीयं रामसैन्यवधवृत्तान्तवाक्यमसत्यमिति तस्याः विदितं स्यादिति भावः ॥ ४३ ॥ आत्मनः आत्मनाम् । भर्तरि विषये ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

राक्षसेन्द्र इति । रामकार्यविनिश्चयं रामविषयस्वकर्तव्यनिश्चयमित्यर्थः ॥४१ ॥ ४२॥ शीघ्रमिति । स्फुटकोणाहतेन उल्बणवादनदण्डहतेन । न च वक्तव्यं कारणं देव्याः पुरतः स्वोक्तं रामहननविषयवाक्यमसत्यमिति सीता ज्ञास्यतीति शङ्कया वक्तव्यं च न कारणमित्युक्तम् । "सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम्" इत्यारभ्य "इति सा दुःखसन्तता विललापायतेक्षणा" इत्यन्तानां सीताप्रलापवाक्यानां वास्तवार्थोऽयमाशयः–सीताऽपि रामशिरआदिकं मायाकल्पितमिति ज्ञात्वाऽपि तत्सत्यमिति मत्वेव मिथ्याप्रलापादिना राक्षसान् वञ्चयितुं बहुविधं प्रलपति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

सीतां तु मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी । आससादाथ वैदेहीं प्रियां प्रणयिनीं सखीम् ॥ १ ॥ मोहितां राक्षसेन्द्रेण सीतां परमदुःखिताम् । आश्वासयामास तदा सरमा मृदुभाषिणी ॥२॥ सा हि तत्र कृता मित्रं सीतया रक्ष्यमाणया । रक्षन्ती रावणादिष्टा सानुक्रोशा दृढव्रता ॥३॥ सा ददर्श ततः सीतां सरमा नष्टचेतनाम् । उपावृत्योत्थितां ध्वस्तां वडवामिव पांसुलाम् ॥ ४ ॥

अथ सरमा सीतां समाश्वासयति त्रयस्त्रिंशे—सीतामिति। मोहितां रामविषयविपरीतज्ञानवतीम् । सरमा विभीषणभार्या । प्रणयिनीं स्नेहवतीम् । ॥ १ ॥ २ ॥ ननु राक्षस्यास्तस्याः कथं सख्यमाश्वासनं वेत्यत्राह—सा हीति । हि यस्माद्रावणादिष्टा रक्षन्ती सा आत्मना रक्ष्यमाणया मित्रं सखी कृता अत इत्यर्थः । रक्षन्ती तत्रतत्रावसरे सीताया योगक्षेमविधानं कुर्वतीत्यर्थः । रावणादिष्टा योगक्षेमे रावणेनादिष्टा । सानुक्रोशा सदया । अनेन सख्यकरणे हेतुरुक्तः । दृढव्रता दृढप्रतिज्ञा । अनेन सख्यस्याप्रच्युतिर्दर्शिता॥३॥ रामानु०–सा हीति । विभीषणभार्यायाः सरमायाः रक्षन्ती रावणादिष्टेति सीतारक्षणे रावणनियोगः प्रतीयते । उपरि "सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्वं प्रतिश्रुतम् । लीनया गहने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् ॥" इति रावणभयाद् गूढावस्थानेन रावणोक्तवाक्यश्रवणं च प्रतीयते । विभीषणभार्याया रावणेन नियोगोऽनुचित इव प्रतिभाति । रावणनियुक्तत्वे तद्भयाद्गूढावस्थानमनुपपन्नमिति प्रतीयते । अत्र परिहारो विद्वद्भिश्चिन्तनीयः ॥ ३ ॥ आसादनानन्तरं तदवस्थादर्शनमाह—सेति । नष्टचेतनां विपरीतज्ञानवतीम् । उपावृत्य लुठित्वा । ध्वस्तां धूल्युपहताम् ।

सीतामिति । सरमा विभीषणभार्या । विभीषणपत्नीयं सरमा सीतायां भक्तिमती । सा हि रावणेन ज्ञातसात्त्विकभावा अतिभर्त्सनेन नाशमाशङ्क्य सीताश्वासनार्थं सन्दिष्टेति बोध्यम् । प्रणयिनी स्नेहवती ॥ १॥२ ॥ ननु विभीषणभार्यायाः सरमायाः कथं सख्यम् आश्वासनं वा ? तत्राह—सा हीति । हि यस्माद्रावणादिष्टा सीतां रक्षन्ती सा आत्मना रक्ष्यमाणया सीतया मित्रं सखी कृता । "ज्येष्ठा कन्याऽनला नाम विभीषणसुता कपे । तया ममेदमाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् " इति सुन्दरकाण्डे सीतयोक्तत्वात् अत्रापि सानुक्रोशेत्युक्तत्वाच्च विभीषणभार्यायास्सरमायास्सीतायाः सखीत्वं तत्समाश्वासनञ्च युक्तमिति भावः । तत्र अशोकवनिकायाम् । सानुक्रोशा दुःखितेषु सदया । दृढव्रता प्राणैरपि मयेयं रक्षणीयेति दृढप्रतिज्ञा ॥ ३ ॥ उपावृत्य

तां समाश्वासयामास सखीस्नेहेन सुव्रता ॥ ५ ॥
समाश्वसिहि वैदेहि मा भूत्ते मनसो व्यथा ।
उक्ता यद्रावणेन त्वं प्रत्युक्तं च स्वयं त्वया ।
सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ॥ ६ ॥
लीनया गगने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् ।
तव हेतोर्विशालाक्षि न हि मे जीवितं प्रियम् ॥ ७ ॥
स सम्भ्रान्तश्च निष्क्रान्तो यत्कृते राक्षसाधिपः ।
तच्च मे विदितं सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ॥ ८ ॥

वडवाम् अश्वास्त्रियम् । पांसुलां पांसुमतीम् ॥ ४ ॥ तामिति । पूर्वं करस्पर्शा दिना समाश्वासनमुक्तम् । इदानीं रावणवृत्तान्तप्रदर्शनेनेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ समाश्वसिहीत्यादि । स्वयं साक्षात् प्रत्युक्तं प्रलापरूपम् । सखीस्नेहेन सखी विषयस्नेहेन प्रतिश्रुतम् । प्रतिरुपसर्गमात्रम् ॥ ६ ॥ तदानीमसान्निहितया त्वया कथं श्रुतमित्यत्राह—लीनयेति । लीनया छन्नया । गगने कुत्रचित्तरु रन्ध्रे । गहन इति पाठे आवृत इत्यर्थः । शून्ये निर्जने । कथं घोराद्रावणा द्भयं त्यक्तम् ? तत्राह—तवेति । तव हेतोः त्वन्निमित्तम् । मे जीवितमपि न प्रियम् । तत्र हेतुर्विशालाक्षीति । तव नयनसौन्दर्यं पश्यन्त्या मे कथं त्वत्पीडा सोढव्येति भावः । ननु विभीषणभार्या कथं सीतारक्षणे रावणेन नियोगार्हा, नियोगे वा कथं तस्याः रावणभयाद्गूढावस्थानम् ? उच्यते—विभीषणा वस्थानकाले सीतायोगक्षेमपरामर्शायान्तरङ्गभूता सरमा नियुक्ता । तन्नि र्गमनादिदानीमन्तरङ्गवार्ताश्रवणे भीताऽऽसीदिति न विरोधः । नियोगश्च दासीमुखेन । अदर्शनं च स्नुषात्वादिति च बोध्यम् । अन्येयं सरमेत्येके ॥ ७ ॥ मे मया । यत्कृते यन्निमित्तम् । अभिनिष्क्रम्य बहिर्निर्गम्य ॥ ८ ॥

लुठित्वा । ध्वस्तां पीडिताम् । अध्वश्रमेण शोकेन च ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वयं रावणः त्वया प्रत्युक्त इति सम्बन्धः । सखीस्नेहेन हेतौ तृतीया ॥ ६ ॥ लीनयेति रावणाद्भय मुत्सृज्य गहने आवृतप्रदेशे शून्ये निर्जने लीनया तत् रावणेनोक्तं श्रुतमिति । सम्बन्धः ॥ ७ ॥ सः रावणः यत्कृते निष्क्रान्तः तच्च तदपि विदितामिति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

न शक्यं सौप्तिकं कर्तुं रामस्य विदितात्मनः । वधश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नैवोपपद्यते ॥९॥ न त्वेव वानरा हन्तुं शक्याः पादपयोधिनः । सुरा देवर्षभेणेव रामेण हि सुरक्षिताः॥ १०॥ दीर्घवृत्तभुजः श्रीमान् महोरस्कः प्रतापवान् । धन्वी संहननोपेतो धर्मात्मा भुवि विश्रुतः॥ ११॥ विक्रान्तो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्य च । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुलीनो नयशास्त्रवित् ॥ १२॥ हन्ता परबलौघानामचिन्त्यबलपौरुषः । न हतो राघवः श्रीमान् सीते शत्रुनिबर्हणः ॥ १३ ॥ अयुक्तबुद्धिकृत्येन सर्वभूतविरोधिना । इयं प्रयुक्ता रौद्रेण माया मायाविदा त्वयि॥ १४॥

मा भूदस्मदवगमः उपपत्तिश्च तत्र नास्तीत्याह—न शक्यमिति । सौप्तिकं सुप्तौ मारणम् । न केवलमशक्यत्वम्, रामस्य पुरुषधौरेयतया वधयोग्यतापि नास्तीत्याह वधश्चेति ॥ ९ ॥ एवं वानरवधोऽप्यनुपपन्न इत्याह—न त्विति । स्वबलाद्रामबलाच्च न वानरा हन्तुं शक्या इत्यर्थः ॥ १० ॥ न केवलं बलादिना, सौभाग्यलक्षणादिभिरप्यतदर्हो राम इत्याह श्लोकत्रयेण—दीर्घेत्यादिना । श्रीमान् कान्तिमान् । प्रतापवान् तेजिष्ठः । संहननोपेतः शोभनावयवसंस्थानः । लक्ष्मणेन सह रक्षितेत्यन्वयः । श्रीमान् विजयश्रीमान् ॥ ११ ॥ ॥ १३ ॥ कथं तर्हि शिरःप्रभृतिप्रापणम् ? तत्राह—अयुक्तेति । अयुक्तबुद्धिकृत्येन अनर्हबुद्धिव्यापारेण । मायाशिरोदर्शनबुद्धेस्तत्कृत्यस्य चात्मलाघव

सौप्तिकं कर्म सुप्तमारणम् । वधः जाग्रदवस्थायां हननम् ॥ ९ ॥ सर्ववानरहननमप्यशक्यमित्याह—न त्वेवेति ॥१०॥ आजानुबाहुत्वादिभाग्यलक्षणे धार्मिकत्वे पौरुषे नयज्ञतायां चेत्येतेषु विचारितेषु तस्य वध्यत्वमिह नास्तीत्याह—दीर्घवृत्तभुज इत्यादि श्लोकत्रयेण ॥११–१३ ॥ कथं तर्हि तदीयधनुश्शिरसोरानयनम् ? तत्राह—अयुक्तेति ।

स०—अत्यनावश्यकत्वादनन्तरं वदिष्यामीत्यादौ धववार्ताजीवातुं सीताया वदिष्यन्ती ततोऽप्यादौ मोहमपहन्तीत्याह—**न शक्य**मिति । सौप्तिकं स्वापसमयव्यापारः । तत्र निमित्तमाह—विजितेति । विजितात्मनः जितमनस्कस्य । विदितात्मन इति पाठे—विदितः अयं फलिष्यतीति ज्ञातः आत्मा यत्नो येन स तथेत्यर्थः । पुरुषव्याघ्रे जाग्रति सति वधश्च स्वप्नो वा जाग्रत्कालिको वा नोपपद्यते ॥ ९ ॥ **देवर्षभेण** नारायणेन सुरा इव वानराः रामेण हि यतः सुरक्षिताः अतो न हन्तुं शक्या इत्यन्वयः ॥ १० ॥

तां समाश्वासयामास सखीस्नेहेन सुव्रता ॥ ५ ॥
समाश्वसिहि वैदेहि मा भूत्ते मनसो व्यथा ।
उक्ता यद्रावणेन त्वं प्रत्युक्तं च स्वयं त्वया ।
सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ॥ ६ ॥
लीनया गगने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् ।
तव हेतोर्विशालाक्षि न हि मे जीवितं प्रियम् ॥ ७ ॥
स सम्भ्रान्तश्च निष्क्रान्तो यत्कृते राक्षसाधिपः ।
तच्च मे विदितं सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ॥ ८ ॥

वडवाम् अश्वास्त्रियम् । पांसुलां पांसुमतीम् ॥ ४ ॥ तामिति । पूर्वं करस्पर्शादिना समाश्वासनमुक्तम् । इदानीं रावणवृत्तान्तप्रदर्शनेनेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ समाश्वसिहीत्यादि । स्वयं साक्षात् प्रत्युक्तं प्रलापरूपम् । सखीस्नेहेन सखीविषयस्नेहेन प्रतिश्रुतम् । प्रतिरुपसर्गमात्रम् ॥ ६ ॥ तदानीमसान्निहितया त्वया कथं श्रुतमित्यत्राह—लीनयेति । लीनया छन्नया । गगने कुत्रचित्तरुरन्ध्रे । गहन इति पाठे आवृत इत्यर्थः । शून्ये निर्जने । कथं घोराद्रावणाद्भयं त्यक्तम् ? तत्राह—तवेति । तव हेतोः त्वन्निमित्तम् । मे जीवितमपि न प्रियम् । तत्र हेतुर्विशालाक्षीति । तव नयनसौन्दर्यं पश्यन्त्या मे कथं त्वत्पीडा सोढव्येति भावः । ननु विभीषणभार्या कथं सीतारक्षणे रावणेन नियोगार्हा, नियोगे वा कथं तस्याः रावणभयाद्गूढावस्थानम् ? उच्यते—विभीषणावस्थानकाले सीतायोगक्षेमपरामर्शायान्तरङ्गभूता सरमा नियुक्ता । तन्निर्गमनादिदानीमन्तरङ्गवार्ताश्रवणे भीताऽऽसीदिति न विरोधः । नियोगश्च दासीमुखेन । अदर्शनं च स्नुषात्वादिति च बोध्यम् । अन्येयं सरमेत्येके ॥ ७ ॥ मे मया । यत्कृते यन्निमित्तम् । अभिनिष्क्रम्य बहिर्निर्गम्य ॥ ८ ॥

लुठित्वा । ध्वस्तां पीडिताम् । अध्वश्रमेण शोकेन च ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वयं रावणः त्वया प्रत्युक्त इति सम्बन्धः । सखीस्नेहेन हेतौ तृतीया ॥ ६ ॥ लीनयेति रावणाद्भयमुत्सृज्य गहने आवृतप्रदेशे शून्ये निर्जने लीनया तत् रावणेनोक्तं श्रुतमिति । सम्बन्धः ॥ ७ ॥ सः रावणः यत्कृते निष्क्रान्तः तच्च तदपि विदितमिति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

न शक्यं सौप्तिकं कर्तुं रामस्य विदितात्मनः । वधश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नैवोपपद्यते ॥९॥ न त्वेव वानरा हन्तुं शक्याः पादपयोधिनः । सुरा देवर्षभेणेव रामेण हि सुरक्षिताः॥१०॥ दीर्घवृत्तभुजः श्रीमान् महोरस्कः प्रताप वान्। धन्वी संहननोपेतो धर्मात्मा भुवि विश्रुतः॥११॥ विक्रान्तो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्य च। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुलीनो नयशास्त्रवित् ॥१२॥ हन्ता परबलौघानामचिन्त्यबलपौरुषः। न हतो राघवः श्रीमान् सीते शत्रुनिबर्हणः ॥ १३ ॥ अयुक्तबुद्धिकृत्येन सर्वभूतविरोधिना । इयं प्रयुक्ता रौद्रेण माया मायाविदा त्वयि॥१४॥

मा भूदस्मदवगमः उपपत्तिश्च तत्र नास्तीत्याह–न शक्यमिति । सौप्तिकं सुप्तौ मारणम्।न केवलमशक्यत्वम्, रामस्य पुरुषधौरेयतया वधयोग्यतापि नास्तीत्याह वधश्चेति ॥ ९ ॥ एवं वानरवधोऽप्यनुपपन्न इत्याह–न त्विति। स्वबलाद्रामबलाच्च न वानरा हन्तुं शक्या इत्यर्थः ॥ १० ॥ न केवलं बलादिना, सौभाग्यलक्षणादिभिरप्यतदर्हो राम इत्याह श्लोकत्रयेण–दीर्घेत्यादिना। श्रीमान् कान्तिमान् । प्रतापवान् तेजिष्ठः । संहननोपेतः शोभनावयवसंस्थानः। लक्ष्मणेन सह रक्षितेत्यन्वयः। श्रीमान् विजयश्रीमान् ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ कथं तर्हि शिरःप्रभृतिप्रापणम् ? तत्राह–अयुक्तेति । अयुक्तबुद्धिकृत्येन अनर्हबुद्धिव्यापारेण । मायाशिरोदर्शनबुद्धेस्तत्कृत्यस्य चात्मलाघव

सौप्तिकं कर्म सुप्तमारणम् । वधः जाग्रदवस्थायां हननम् ॥ ९ ॥ सर्ववानरहननमप्यशक्यमित्याह–न त्वेवेति ॥१०॥ आजानुबाहुत्वादिभाग्यलक्षणे धार्मिकत्वे पौरुषे नयज्ञतायां चेत्येतेषु विचारितेषु तस्य वध्यत्वमिह नास्तीत्याह–दीर्घवृत्तभुज इत्यादि श्लोकत्रयेण ॥११-१३॥ कथं तर्हि तदीयधनुश्शिरसोरानयनम् ? तत्राह–अयुक्तेति।

स०–अत्यनावश्यकत्वादनन्तरं वदिष्यामीत्यादौ धववार्ताजीवातुं सीताया वदिष्यन्ती ततोऽप्यादौ मोहमपहन्तीत्याह–**न शक्य**मिति । सौप्तिकं स्वापसमयव्यापारः । तत्र निमित्तमाह–विजितेति । विजितात्मनः जितमनस्कस्य । विदितात्मन इति पाठे–विदितः अयं फलिष्यतीति ज्ञातः आत्मा यत्नो येन स तथेत्यर्थः । पुरुषव्याघ्रे जाग्रति सति वधश्च स्वप्नो वा जाग्रत्कालिको वा नोपपद्यते ॥ ९ ॥ **देवर्षभेण** नारायणेन सुरा इव वानराः रामेण हि यतः सुरक्षिताः अतो न हन्तुं शक्या इत्यन्वयः ॥ १० ॥

शोकस्ते विगतः सर्वः कल्याणं त्वामुपस्थितम् । ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीः प्रियं प्रीतिकरं शृणु ॥ १५ ॥ उत्तीर्य सागरं रामः सह वानरसेनया । सन्निविष्टः समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणम् ॥ १६ ॥ दृष्टो मे परिपूर्णार्थः काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः । स हितैः सागरान्तस्थैर्बलैस्तिष्ठति रक्षितः ॥ १७ ॥ अनेन प्रेषिता ये च राक्षसा लघुविक्रमाः । राघवस्तीर्ण इत्येव प्रवृत्तिस्तैरिहाहृता ॥१८॥ स तां श्रुत्वा विशालाक्षि प्रवृत्तिं राक्षसाधिपः । एष मन्त्रयते सर्वैः सचिवैः सह रावणः ॥ १९ ॥ इति ब्रुवाणा सरमा राक्षसी सीतया सह । सर्वोद्योगेन सैन्यानां शब्दं शुश्राव भैरवम् ॥ २० ॥ दण्डनिर्घातवादिन्याः श्रुत्वा भेर्या महास्वनम् । उवाच सरमा सीतामिदं मधुरभाषिणी ॥२१॥

हेतुत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ भजते, भविष्यत्सामीप्ये लट्प्रयोगः । प्रियं प्रियवचनम् ॥ १५ ॥ सन्निविष्टः स्थितः ॥ १६ ॥ सागरान्तस्थैः सागरतीरस्थैः ॥१७॥ तीर्णः तीर्णवान् । प्रवृत्तिर्वार्ता ॥ १८ ॥ एष मन्त्रयत इति सान्निध्यद्योतनाय॥१९॥ सीतया सह शुश्रावेत्यन्वयः । सर्वोद्योगेन सर्वप्रयत्नेन, जनितमिति शेषः । शब्दं सिंहनादम् ॥२०॥ दण्डनिर्घातवादिन्याः दण्डाहत्या

अयुक्तबुद्धिकृत्येन अनर्हबुद्धिव्यापारेण ॥ १४ ॥ तव भाग्यलक्षणे विचार्यमाणे तव शोकोऽनर्ह इत्याशयेनाह–शोक इति। प्रियं प्रियवचनम् । भजते भजिष्यति॥१५॥१६॥ सागरान्तस्थैः सागरतीरस्थैः ॥१७॥१८॥ तां प्रवृत्तिं राघवस्य सबलोत्तरणवार्ताम् । इतो निर्गत्येति शेषः । मन्त्रयते विचारयति ॥ १९ ॥ शब्दं सिंहनादम् ॥ २०॥२१॥

स०–प्रियं प्रियवचनम् । ते त्वां भजते, सर्वेऽपि प्रियवक्तारो भविष्यन्तीति भावः । ते तव विषये । प्रियं मम वचनं शृणु । त्वां ध्रुवं भजते, धव इति शेषः । लक्ष्मीश्च भजते । हे भवति ! ते प्रियवचनमिति नागोजिभट्टव्याख्यानं मूलकोशेषु पञ्चषेषु भवतिपाठादर्शनात् । "श्रुवः शृ च" इति श्रादेशे शृणुशब्दो लघ्वादिरिति भवतीकारगौरवानापादक इति चासमञ्जसम् ॥ १९ ॥ परिपूर्णार्थः अलक्ष्यीकृतरक्षोध्यक्षत्वात् । सहितैः मिलितैः सक्षेमैर्वा तिष्ठति यः स दृष्टः ॥ १७ ॥ यदर्थं रावणः प्रहस्ताहूतो गतः तन्मे विदितमित्युक्तं, तदिदानीमावेदयति–अनेनेति । प्रवृत्तिः वार्ता ॥ १८ ॥

सन्नाहजननी ह्येषा भैरवा भीरु भेरिका । भेरीनादं च गम्भीरं शृणु तोयदनिस्वनम् ॥ २२ ॥ कल्प्यन्ते मत्त मातङ्गा युज्यन्ते रथवाजिनः । हृष्यन्ते तुरगारूढाः प्रास हस्ताः सहस्रशः ॥ २३ ॥ तत्र तत्र च सन्नद्धाः सम्प तन्ति पदातयः । आपूर्यन्ते राजमार्गाः सैन्यैरद्भुत दर्शनैः । वेगवद्भिर्नदद्भिश्च तोयौघैरिव सागरः ॥ २४ ॥ शस्त्राणां च प्रसन्नानां चर्मणां वर्मणां तथा । रथवाजि गजानां च भूषितानां च रक्षसाम् ॥ २५ ॥ प्रभां विसृ जतां पश्य नानावर्णां समुत्थिताम् । वनं निर्दहतो घर्मे यथा रूपं विभावसोः ॥ २६ ॥ घण्टानां शृणु निर्घोषं रथानां शृणु निस्वनम् । हयानां हेषमाणानां शृणु तूर्य ध्वनिं यथा ॥ २७ ॥

शब्दायमानायाः ॥ २१ ॥ भेरिका, ताडयत इति शेषः । तोयदनिस्वनं तोयद निस्वनतुल्यम् ॥ २२ ॥ कल्प्यन्ते आकल्प्यन्ते, अलंक्रियन्त इत्यर्थः । युज्यन्ते रथवाजिनः रथेषु वाजिनो युज्यन्त इत्यर्थः । रथेत्यविभक्तिकनिर्देशो वा । हृष्यन्ते हर्षव्यापारं कुर्वन्ति ॥ २३ ॥ तत्र तत्रेति सार्धश्लोकः । सम्प तन्ति सङ्गीभवन्ति । सैन्यैः सेनासमवेतरथगजतुरगपदातिभिः । अद्भुतदर्शनैः, अलङ्कारविशेषैरिति शेषः । वेगवद्भिर्नदद्भिश्चेति पाठः ॥२४॥ शस्त्राणामित्यादि श्लोकद्वयम् । प्रसन्नानां निर्मलानाम् । चर्मणां फलकानाम् । भूषितानाम् अत एव प्रभां विसृजताम् उत्पादयताम् । उत्थिताम् ऊर्ध्वं प्रसृताम् । रूपं तेजः । नानौषधीवनदाहेन नानावर्णत्वं सिद्धम् । पश्येत्यत्रापि प्रभैव कर्म । यद्वा विसृज तामिति च्छेदः । तां प्रसिद्धाम् प्रभां पश्य । विसृज, शोकमिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ घण्टानां गजघण्टानाम् । रथानां निस्वनं नेमिसङ्घट्टनजम् । हेषम् आणानामिति च्छेदः । आङ्पूर्वात् " अण शब्दे " इत्यस्माद्धातोः

सन्नाहो युद्धाय सन्नहनम् ॥ २२-२४ ॥ चर्मणां फलकानाम् । प्रसन्नानां शाणोल्ले खेन निर्मलानाम् । चर्म फलकम् । वर्म कवचम् ॥ २५ ॥ प्रभां विसृजताम्

उद्यतायुधहस्तानां राक्षसेन्द्रानुयायिनाम् । सम्भ्रमो रक्षसामेष तुमुलो रोमहर्षणः ॥ २८ ॥ श्रीस्त्वां भजति शोकघ्नी रक्षसां भयमागतम् ॥ २९ ॥ रामः कमलपत्राक्षोऽदैत्यानामिव वासवः । विनिर्जित्य जितक्रोधस्त्वामचिन्त्यपराक्रमः । रावणं समरे हत्वा भर्ता त्वाऽधिगमिष्यति ॥ ३० ॥ विक्रमिष्यति रक्षस्सु भर्ता ते सह लक्ष्मणः । यथा शत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासवः ॥ ३१ ॥ आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमङ्कगतां सतीम् । अहं द्रक्ष्यामि सिद्धार्थां त्वां शत्रौ विनिपातिते ॥ ३२ ॥

पचाद्यच् । आणानां शब्दायमानानाम् । हेषं शब्दम् । स्त्रीलिङ्गाभावः आर्षः । निस्वनमिति वा अनुवर्त्यते । तूर्यध्वानिं यथा तूर्यध्वनिमिव ॥ २७ ॥ सम्भ्रमः सन्नाहः तुमुलः सान्द्रः, दृश्यत इति शेषः ॥ २८ ॥ ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीरित्युपक्रान्तमुपसंहरति–श्रीरिति । शोकघ्नी श्रीः विजयलक्ष्मीः भजति । भविष्यत्सामीप्ये लट्प्रयोगः ॥ २९ ॥ राम इत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः कमलपत्राक्षः "श्रीर्न त्यजति रक्ताक्षम्" इति सामुद्रिकोक्तरीत्याऽवश्यं श्रीरुपतिष्ठति । तत्रापि " श्रेष्ठे तत्रापि चक्षुषी " इति नयनसौभाग्यलक्षणमव्यभिचारीति भावः । न केवलं सौभाग्यलक्षणेन श्रीः, प्रभावादपीत्याह अदैत्यानमिति । अदैत्यानां देवानां मध्ये वासव इव स्थितः । सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः । अचिन्त्यपराक्रमः एकेन शरेण मरुकान्तारवासिसकलदस्युवारणादप्रमेयपराक्रमः । तर्हि तादृशः किमिदानीं विलम्बत इत्यत्राह–जितक्रोध इति । रावणस्याभिमुखमनागमनात् क्रोधावकाशमलभमानस्तिष्ठतीति भावः । दैत्यानामिति द्वितीयार्थे षष्ठी वा । दैत्यान् वासव इव रावणं समरे हत्वा विनिर्जित्य शत्रुगृहादपनीय त्वामभिगमिष्यतीति योजना ॥ ३० ॥ रामानु०–दैत्यानामित्यत्रापि समरशब्दो योजनीयः ॥ ३० ॥ विष्णुना उपेन्द्रेण ॥ ३१ ॥ एवं शंसन्त्यास्ते किं

उत्पादयताम् । पश्येत्यत्रापि प्रभैव कर्म ॥ २६–२९ ॥ राम इत्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । वासवो यथा दैत्यानां निकटस्थां स्वीयलक्ष्मीमाहृतवान् एवं रामः रावणं समरे हत्वा विनिर्जित्य शत्रुगृहादपनीय त्वा त्वामधिगमिष्यतीति योजना ॥ ३० ॥ विष्णुना

अश्रूण्यानन्दजानि त्वं वर्तयिष्यसि शोभने । समागम्य परिष्वज्य तस्योरसि महोरसः ॥३३॥ अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनं गताम् । धृतामेतां बहून् मासान् वेणीं रामो महाबलः ॥ ३४ ॥ तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्णचन्द्रमिवोदितम् । मोक्ष्यसे शोकजं वारि निर्मोकमिव पन्नगी ॥ ३५ ॥ रावणं समरे हत्वा नचिरादेव मैथिलि । त्वया समग्रः प्रियया सुखार्हो लप्स्यते सुखम् ॥ ३६ ॥ समागता त्वं वीर्येण मोदिष्यसि महात्मना । सुवर्षेण समायुक्ता यथा सस्येन मेदिनी ॥ ३७ ॥ गिरिवरमभितोऽनुवर्तमानो हय इव मण्डलमाशु यः करोति । तमिह शरणमभ्युपेहि देवं दिवसकरं प्रभवो ह्ययं प्रजानाम् ॥३८॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

फलम्? तत्राह—आगतस्येति । चिरप्रवासादागतस्य दयितादर्शने कोऽपि विकासो भवेत्स मया द्रष्टव्य इति भावः ॥ ३२ ॥ महोरस इत्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावः। समागम्य परिष्वज्य स्थितस्य तस्योरसि अश्रूणि वर्तयिष्यसीति योजना ॥ ३३ ॥ जघनं गतां नितम्बावलम्बिनीम् । बहून् मासान् धृतां बहुमासैर्धृताम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । रामवियोगात्प्रभृति बद्धामेतां वेणीं मोक्ष्यते मोक्षयिष्यति । आर्षमात्मनेपदम् ॥ ३४ ॥ निर्मोकं त्वचम् । निर्मोकदृष्टान्तेन शोकाश्रुणो निःशेषनिवृत्तिरुच्यते । अश्रुमूलं शोकं त्यक्ष्यसीति भावः ॥ ३५ ॥ समग्रः संपूर्णमनोरथः ॥३६ ॥ सस्येन समायुक्ता मेदिनी सुवर्षेण यथा तथा महात्मना रामेण समायुक्ता त्वं वीर्येण तच्छौर्येण मोदिष्यसि ॥ ३७ ॥ अथानिष्टनिवारणाय इष्टप्राप्तये च सूर्यनमस्कारं विदधाति—गिरिवरमिति । यः देवः। गिरिवरं मेरुम् । अभितः परितः । "अभितः

उपेन्द्रेण ॥ ३१–३३ ॥ मोक्ष्यते मोक्ष्यति । जघनं गतां नितम्बपर्यन्तावलम्बिनीम् ॥ ३४॥ निर्मोकं त्वचम् ॥ ३५ ॥ समग्रः सम्पूर्णमनोरथः ॥ ३६ ॥ सस्येन समायुक्ता मेदिनी सुवर्षेण यथेति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ गिरिवरं मेरुम् । मण्डलं

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अथ तां जातसन्तापां तेन वाक्येन मोहिताम् ।
सरमा ह्लादयामास पृथिवीं द्यौरिवाम्भसा ॥ १ ॥
ततस्तस्या हितं सख्याश्चिकीर्षन्ती सखी वचः ।
उवाच काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ २ ॥
उत्सहेयमहं गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणे ।
निवेद्य कुशलं रामे प्रतिच्छन्ना निवर्तितुम् ॥ ३ ॥
न हि मे क्रममाणाया निरालम्बे विहायसि ।
समर्थो गतिमन्वेतुं पवनो गरुडोऽपि वा ॥ ४ ॥

परितः-" इत्यादिना द्वितीया । अनुवर्तमानः आनुकूल्येन चरन्, प्रादक्षिण्येन चरन्नित्यर्थः । हयोऽश्व इव मण्डलं मण्डलगतिम् आशु त्रिंशन्मुहूर्तैनैव करोति । देवं द्योतमानम् । दिवसकरं शरणं रक्षणम् । अभ्युपेहि गच्छ । वरणीयत्वे हेतुमाह प्रभव इति । अयं दिवसकरः प्रजानां देवतिर्यङ्मनुष्य स्थावराणां प्रभवः कारणम् । हिः प्रसिद्धौ । वर्षादिद्वारा जगदाप्यायक इत्यर्थः । " अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥" इत्युक्तेः । न पुनरत्र जगत्कारणत्वोक्तिः । अश्वोपमानेन स्वाति रिक्तपुरुषप्रेर्यत्वाभिधानात् । "भीषाऽस्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः" इति श्रुतेः ॥३८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

अथ सरमया रावणाशयपरिज्ञानं चतुस्त्रिंशे-अथ तामित्यादि । अथेति प्रथमश्लोकेन पूर्वसर्गोक्तानुवादः । तेन वाक्येन ह्लादयामासेत्यन्वयः । यद्वा तेन वाक्येन रावणवाक्येन ॥ १ ॥ सख्याः सीतायाः । सखी सरमा ॥ २ ॥ कुशलं कुशलप्रतिपादकं त्वद्वाक्यमित्यन्वयः । निवर्तितुमुत्सहेयं समर्थेत्यर्थः ॥ ३ ॥ बहुदूरं कथं गन्तुमर्हसीत्यत्राह-न हीति । क्रममाणायाः गच्छन्त्याः ॥ ४ ॥

प्रदक्षिणम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

अथेति । तेन वाक्येन ह्लादयामासेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ सख्यं सखीकृत्यम् ॥ २ ॥ कुशल

एवं ब्रुवाणां तां सीता सरमां पुनरब्रवीत् । मधुरं श्लक्ष्णया वाचा पूर्वं शोकाभिपन्नया ॥५॥ समर्था गगनं गन्तुमपि वा त्वं रसातलम् । अवगच्छाम्यकर्तव्यं कर्तव्यं ते मदन्तरे ॥ ६ ॥ मत्प्रियं यदि कर्तव्यं यदि बुद्धिः स्थिरा तव । ज्ञातुमिच्छामि तं गत्वा किं करोतीति रावणः ॥ ७ ॥ स हि मायाबलः क्रूरो रावणः शत्रुरावणः । मां मोहयति दुष्टात्मा पीतमात्रेव वारुणी ॥८ ॥ तर्जापयति मां नित्यं भर्त्सापयति चासकृत् । राक्षसीभिः सुघोराभिर्या मां रक्षन्ति नित्यशः ॥ ९ ॥

मधुरं मधुरार्थकम् । श्लक्ष्णयेति वाङ्माधुर्योक्तिः । पूर्वं शोकाभिपन्नया सम्प्रति हृष्टयेत्यर्थः ॥५॥ सन्देशमाहरिष्यामीति वदन्तीं सरमां प्रति न गन्तव्यमित्युक्ते सख्यहानिः,रामं प्रति प्रेषणं "तत्तस्य सदृशं भवेत्" इति स्थितायाः सीताया न युक्तम्, अतो व्याजेन निपुणं परिहरति–समर्थेति । मदन्तरे मद्विषये । अन्यैरकर्तव्यं कर्तुमशक्यं कार्यं त्वया कर्तव्यं कर्तुं शक्यमित्यवगच्छामि । यद्वा मद्विषये ते कर्तव्यम् अवश्यकरणीयं जानामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ रावणं गत्वा स किं करोतीति ज्ञातुमिच्छामि, त्वत्कर्तृकं रावणज्ञानमिच्छामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तस्य ज्ञानस्य किं प्रयोजनमित्यत्राह–स हीति । पीतमात्रा सद्यः पीता । वारुणी मद्यम् ॥ ८ ॥ तर्जापयति तर्जनं कारयति । भर्त्सापयति भर्त्सनं कारयति । आत्वपुगागमावार्षौ । या राक्षस्यो मां रक्षन्ति ताभिस्तर्जापयतीति सम्बन्धः । नासाग्रे अङ्गुलिन्यासनयनभ्रामणदन्तदर्शनप्रभृतिमुखचेष्टाभिर्भीजननं तर्जनम् । हनिष्यति दहिष्यतीत्यादिवाचा भीजननं भर्त्सनम् ॥ ९ ॥

कुशलप्रश्नरूपं त्वद्वाक्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एवमिति । पूर्वं समाश्वासनात् पूर्वम् । शोकाभिपन्नया वाचाऽब्रवीदिति ॥ ५ ॥ मदन्तरे मद्विषये । अकर्तव्यमपि कर्तुमशक्यमपि । ते त्वया कर्तव्यमित्यवगच्छामीति सम्बन्धः॥६॥ कर्तव्यमेवाह–मत्प्रियमिति । तं रावणं गत्वा रावणः किं करोतीति ज्ञातुमिच्छामि, त्वत्कर्तृकं रावणवृत्तान्तज्ञानमिच्छामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ पीतमात्रेव वारुणी सद्यः पीता वारुणी, वारुणी

३५६

उद्विग्ना शङ्किता चास्मि न स्वस्थं च मनो मम । तद्भया ञ्चाहमुद्विग्ना अशोकवनिकां गता ॥ १० ॥ यदि नाम कथा तस्य निश्चितं वापि यद्भवेत् । निवेदयेथाः सर्वं तत् परो मे स्यादनुग्रहः ॥ ११ ॥ सा त्वेवं ब्रुवतीं सीतां सरमा वल्गुभाषिणी । उवाच वदनं तस्याः स्पृशन्ती बाष्पविक्लवम् ॥ १२ ॥ एष ते यद्यभिप्रायस्तदा गच्छामि जानकि । गृह्य शत्रोरभिप्रायमुपावृत्तां च पश्य माम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा ततो गत्वा समीपं तस्य रक्षसः । शुश्राव कथितं तस्य रावणस्य समन्त्रिणः ॥ १४ ॥ सा श्रुत्वा निश्चयं तस्य निश्चयज्ञा दुरात्मनः । पुनरेवागमत् क्षिप्रमशोकवनिकां तदा ॥ १५ ॥ सा प्रविष्टा पुनस्तत्र ददर्श जनकात्मजाम् । प्रतीक्षमाणां स्वामेव भ्रष्टपद्मा मिव श्रियम् ॥ १६ ॥

कुत उद्विग्नेत्यत्राह तद्भयाच्चेति । कुतः शङ्कितेत्यत्राह अशोकवनिकां गतेति ॥ १० ॥ तस्य रावणस्य यदि नाम कथा यदि वार्ताऽस्ति । यच्च तस्य निश्चितम् अध्यवसाय इति यावत् । तत्सर्वं निवेदयेथाः । ततश्च मे परोऽनुग्रहः उपकारः कृतः स्यात् । या हि नामेति पाठः सम्यक् ॥ ११ ॥ सा त्विति । वल्गु सुन्दरं यथा तथा भाषितुं शीलमस्या अस्तीति वल्गुभाषिणी । बाष्पविक्लवं बाष्पव्याकुलम्, वदनं स्पृशन्ती परिमृजन्ती ॥ १२ ॥ रामानु०—उवाच वदनं तस्याः स्पृशन्ती बाष्पविक्लवमिति पाठः ॥ १२ ॥ एष त इति । तदा गच्छामीति पाठः । गृह्य ज्ञात्वा । उपावृत्तां च पुनरागतामेव पश्य तत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः १३—१५॥ स्वामेव आत्मानमेव, सरमामित्यर्थः । आत्मवाचिनः स्वशब्दस्य आबन्तत्व पानहेतुना रावणो मां मोहयतीत्यर्थः ॥ ८—११॥ सा त्विति । बाष्पविक्लवं स्पृशन्ती

स०—स्वामेव आत्मीयामागतिम् । "आत्मीयायामिति । आत्मज्ञातिधनेषु तु स्त्रीत्वमेव नास्तीति भावः" इति मनोरमोक्तेरात्मवाचकत्वे स्वशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वासम्भवात् । स्विकायामित्यादिश्रीहर्षादिप्रयोगाणामात्मीयत्व संज्ञात्वादिना निर्वाहस्य तत्रैवोक्तेश्च । "अर्थान्तरे तु न स्त्री" इति कौमुदीवाक्यं धृत्वा आत्मज्ञातिधनेष्विल्यर्थ इति तत्त्वसुबोधिन्यभिधानाच्च । भ्रष्टपद्मां कमलं कन्दुकीकृत्य खेलनसमये हस्तविच्युतलतादिलीननालिकां श्रियं लक्ष्मीमिव ॥ १६ ॥

तां तु सीता पुनः प्राप्तां सरमां वल्गुभाषिणीम् । परिष्वज्य च सुस्निग्धं ददौ च स्वयमासनम् ॥ १७ ॥ इहासीना सुखं सर्वमाख्याहि मम तत्त्वतः । क्रूरस्य निश्चयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तु सरमा सीतया वेपमानया । कथितं सर्वमाचष्ट रावणस्य समन्त्रिणः ॥ १९ ॥ जनन्या राक्षसेन्द्रो वै त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचः । अविद्धेन च वैदेहि मन्त्रिवृद्धेन बोधितः ॥ २० ॥ दीयतामभिसत्कृत्य मनुजेन्द्राय मैथिली । निदर्शनं ते पर्याप्तं जनस्थाने यदद्भुतम् ॥ २१ ॥ लङ्घनं च समुद्रस्य दर्शनं च हनूमतः । वधं च रक्षसां युद्धे कः कुर्यान्मानुषो भुवि ॥ २२ ॥ एवं स मन्त्रिवृद्धैश्चाविद्धेन बहु भाषितः । न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपरो यथा ॥ २३ ॥

मार्षम् । अष्टपद्मां पद्मासनहीनामित्यर्थः ॥ १६ ॥ सुस्निग्धं स्नेहयुक्तं यथ तथा ॥ १७ ॥ इहेति । सुखमासीनेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ वेपमानया किंवा भयं वक्ष्यतीति कम्पमानया ॥ १९ ॥ जनन्या कैकसीनाम्न्या अविद्धेन अविद्धाख्येन मन्त्रिवृद्धेन च राक्षसेन्द्रस्त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचनं बोधितः ॥ २० ॥ तदेव वचनं दर्शयति–दीयतामिति । जनस्थाने यदद्भुतं खरवधादिकं कृतं तदेव पर्याप्तं प्रमाणान्तरनिरपेक्षं निदर्शनं दृष्टान्तः, करिष्यमाणस्य रामपराक्रमस्येति शेषः ॥ २१ ॥ तिष्ठतु रामः तद्भृत्यो हनुमानेव सर्वान् राक्षसान् जेतुं समर्थ इत्याशयेन तत्पराक्रमं वर्णयति–लङ्घनमिति । दर्शनं सीतादर्शनम् । मानुषः मनुष्यसम्बन्धी पुरुषः । कः कुर्यात् । "तस्येदम्" इत्यण् । स्वदूतमुखेनानेककार्यकारी रामो देव एवेति भावः ॥ २२ ॥ अविद्धेन तन्नाम्ना ।

बाष्पमोचनमपमार्जयन्ती ॥ १२–१९ ॥ जनन्येति । जनन्या कैकस्या । अविद्धेन अविद्धाख्येन च मैथिली दीयतामिति बोधित इति सम्बन्धः ॥२०॥ जनस्थाने अद्भुतं खरादिवधं यत्कृतं तदेव पर्याप्तं प्रमाणान्तरानपेक्षम् । निदर्शनं करिष्यमाणस्य रघुनाथपराक्रमस्य दृष्टान्त इत्यर्थः ॥२१॥ तिष्ठतु रघुनाथः, तदनुचरो हनुमानेव सर्वान् राक्षसान् जेतुं समर्थ इत्याशयेन तत्पराक्रमं वर्णयति–लङ्घनमिति । दर्शनम्, सीतायाः

नोत्सहत्यमृतो मोक्तुं युद्धे त्वामिति मैथिलि । सामात्यस्य नृशंसस्य निश्चयो ह्येष वर्तते ॥ २४ ॥ तदेषा निश्चिता बुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता । भयान्न शक्तस्त्वां मोक्तुमनिरस्तस्तु संयुगे । राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च वधेन हि ॥२५॥ निहत्य रावणं सङ्ख्ये सर्वथा निशितैः शरैः । प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे॥२६॥ एतस्मिन्नन्तरे शब्दो भेरीशङ्खसमाकुलः । श्रुतो वानरसैन्यानां कम्पयन् धरणीतलम् ॥२७॥

मन्त्रिवृद्धैरिति पूजायां बहुवचनम् । बह्विति क्रियाविशेषणम् ॥२३॥ हि यस्मात् सामात्यस्य एष निश्चयो वर्तते इति तस्मात् युद्धे अमृतः सन् त्वां मोक्तुं नोत्सहतीति । इतिर्हेतौ । इति निश्चय इत्यन्वय इत्येके । इति मन्य इत्यपरे । इह मैथिलीति केषुचित्पाठः ॥ २४ ॥ रामानु०—नोत्सहतीति । इति मैथिलीत्यत्र इति शब्दस्य निश्चय इत्यनेन सम्बन्धः ॥ २४ ॥ एतादृशाध्यवसायस्य किं निमित्तमित्यपेक्षायां मरणलोभ एवेत्याह—तदेषेत्यादिसार्द्धश्लोकः । तत् तस्येत्यर्थः । राक्षसानामात्मनश्च वधेन अनिरस्तः अनिराकृतः केवलभयात्त्वां मोक्तुं न शक्तः, नोत्सहत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि मे निर्गमनमित्यत आह—निहत्येति । एतत्सर्वं तव नेत्रसौभाग्यलक्षणादित्यभिप्रायेणाह—असितेक्षण इति ॥ २६ ॥ सरमोक्तस्योपश्रुतिनिमित्तं दर्शयन्नेव कथाशेषं दर्शयति—एतस्मिन्निति । अत्र भेर्यादिशब्दो भेर्यादिशब्दपरः । वानरसैन्यानामपि भेर्यादिकमस्तीति

इति शेषः । मानुषः पुरुषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ नोत्सहतीति । हि यस्मात् तस्य सामात्यस्य एष निश्चयः न त्यक्ष्यामीति निश्चयो वर्तते तस्माद्युद्धे अमृतस्सन् त्वां त्यक्तुं नोत्सहतीति मन्य इत्यर्थः ॥२४॥ राक्षसानाम् आत्मनश्च वधेनानिरस्तः अनिराकृतः भयात्त्वां मोक्तुं न शक्तः नोत्सहत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ तर्हि मम निर्गमो न सम्भवेदित्यत आह—निहत्येति ॥ २६ ॥ २७ ॥

स०-नोत्सहति । चुरादिरयमाधृषीयः परस्मैपदे वर्तते "स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्" इत्यादिप्रयोगात् । सामात्यस्य अविन्ध्यादिव्यतिरिक्तमन्त्रिसहितस्य ॥ २४ ॥ मृत्युलोभात् मृत्युदे व्याप्तु विद्यमानाद्गार्ध्यात् ॥ २५ ॥

श्रुत्वा तु तद्वानरसैन्यशब्दं लङ्कागता राक्षसराज भृत्याः । नष्टौजसो दैन्यपरीतचेष्टाः श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषे ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥३४॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

तेन शङ्खविमिश्रेण भेरीशब्देन राघवः ।
उपयाति महाबाहू रामः परपुरञ्जयः ॥ १ ॥
तं निनादं निशम्याथ रावणो राक्षसेश्वरः ।
मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सचिवानभ्युदैक्षत ॥ २ ॥
अथ तान् सचिवांस्तत्र सर्वानाभाष्य रावणः ।
सभां सन्नादयन् सर्वामित्युवाच महाबलः ।
जगत्सन्तापनः क्रूरो गर्हयन् राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥

किष्किन्धाकाण्डे दर्शितम् ॥२७॥ श्रुत्वेति । श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोष इति । रावणस्य दोषे निमित्तभूते जीवनभूतमात्मनः श्रेयो न पश्यन्ति ॥ २८ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्नकिरीटा० युद्धकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अथ माल्यवदुपदेशः पञ्चत्रिंशे—तेनेति । शङ्खविमिश्रेण शङ्खशब्दविमिश्रेण । उपयाति उपाययौ ॥१॥ ध्यानमास्थाय किं मयेदानीं कर्तव्यमिति ध्यानं कृत्वे त्यर्थः ॥ २ ॥ अथेत्यादि । आभाष्य सम्बोध्य । सभाम् आस्थानमण्डपम् । उदीक्षणाशयमुद्घाटयति—गर्हयन्निति । गर्हयन्नुवाच गर्हात्मिकां वाचमुवाच

श्रेयो न पश्यन्ति । नृपस्य रावणस्य दोषैर्निमित्तभूतैः जीवनभूतमात्मनः श्रेयो नास्तीति मेनिर इत्यर्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण तत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

तेनेति । उपयाति उपयातः ॥१॥२॥ अथ तानित्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । आभाष्य सम्बोध्य । गर्हयन्नुवाच सचिवगर्हात्मिकां वाचमुवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स०—भेरीशब्देन नादिना इति पाठः । नादिना प्रतिध्वनिमता । नादिना न विद्यन्ते आदिनो राक्षसा येन तादृशेन “ आदिनो राक्षसाः प्रोक्ताः ” इति भागवतदशमस्कन्धतात्पर्यात् । परपुरं वैरिनगरम महाबाहू राम उपयाति । जयश्च तमुपयाति । पुरमिति शेषो वा । एतत्पक्षे परपुरञ्जयेति समस्तम् ॥ १ ॥

तरणं सागरस्यापि विक्रमं बलसञ्चयम् । यदुक्तवन्तो रामस्य भवन्तस्तन्मया श्रुतम् ॥ ४ ॥ भवतश्चाप्यहं वेद्मि युद्धे सत्यपराक्रमान् । तूष्णीकानीक्षतोऽन्योन्यं विदित्वा रामविक्रमम् ॥५॥ ततस्तु सुमहाप्राज्ञो माल्यवान् नाम राक्षसः। रावणस्य वचः श्रुत्वा मातुः पैतामहोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ विद्यास्वभिविनीतो यो राजा राजन्नयानुगः। स शास्ति चिरमैश्वर्यमरींश्च कुरुते वशे ॥ ७ ॥

इत्यर्थः ॥ ३ ॥ गर्हाप्रकारमाह श्लोकद्वयेन–तरणमिति। तूष्णीकान् तूष्णीं शीलान्। "शीले को मलोपश्च" इति कप्रत्ययो मलोपश्च । " तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः" इत्यमरः। निरुत्साहानित्यर्थः ॥४॥५॥ पितामहस्य पुत्रः पैतामहः। पितृव्य इत्यर्थः । कैकसी सुमालिपुत्रीत्युत्तररामायणेऽभिधानान्माल्यवतः तद्भ्रातृत्वाच्च पितामहशब्दस्य नियतसापेक्षत्वान्नासामर्थ्यदोषः । पितेत्यर्थ इत्येके। वृद्धो मातामहोऽब्रवीदिति क्वचित्पाठः ॥ ६ ॥ नीतिमार्गपर्यालोचनायां बलवता रामेण सन्धिः करणीय इत्याभिप्रायेण प्रथमं नयस्य श्रेयोहेतुत्वं दर्शयति–विद्येति। विद्यासु आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीत्याख्यासु चतसृषु विद्यासु। अभिविनीतः अभितः शिक्षितः। अत एव नयानुगः नीतिशास्त्रानुसारी यो राजा सः चिरम् ऐश्वर्यम् ईश्वरत्वं शास्ति अधितिष्ठति। तमिममर्थं विशदमुक्तवान् कामन्दकः–"आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः।

गर्हाप्रकारमेवाह–तरणमित्यादिश्लोकद्वयेन। तूष्णीकान् निरुत्साहान्। वेद्मीत्युवाचेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४॥५ ॥ मातुः पैतामहः पितामहस्य पुत्रः पैतामहः मातुः पितेति यावत्। रावणस्य वचः श्रुत्वा इति मातामहोऽब्रवीत्। इति क्वचित्पाठः। तत्र सन्ध्यभाव आर्षः ॥ ६ ॥ नीतिमार्गपर्यालोचनायां बलवता रामेण सन्धिः करणीय इत्यभिप्रायेण प्रथमं नयस्य श्रेयोहेतुत्वं दर्शयति–विद्यास्विति। विद्यासु आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीत्याख्यासु। नयानुगः नीतिमार्गानुसारी। शास्ति अधितिष्ठति॥७॥

स०–अस्य रामस्य। सागरस्य तरणविक्रमं बलेन सहितं पौरुषं चेति यदुक्तवन्तः तच्छ्रुतमिति गर्हयन्। गर्हणं चोक्तस्याप्यनुक्तप्रायीकरणम्। सागरस्यास्य इति पाठः ॥४॥ अद्य आरामविक्रमं रामविषये वने मया कृतं भार्याहरणविक्रमम्। विदित्वा ज्ञात्वापि तूष्णीकान् तूष्णीं स्थितान् निरुत्साहानिति यावत्। अन्योन्यम् ईक्षतः ईक्षमाणान् वेद्मि, इदं किमिति शेषः । रामविक्रमं रामस्य विक्रमं लङ्काभूमिकापादविक्षेपम्, तन्मात्रमिति यावत्। युद्धमुखमनवलोक्यैवंभावो न कार्यः अवलोकित इति भावः ॥ ५ ॥

सन्दधानो हि कालेन विगृह्णंश्चारिभिः सह ।
स्वपक्षवर्धनं कुर्वन् महदैश्वर्यमश्नुते ॥ ८ ॥
हीयमानेन कर्तव्यो राज्ञा सन्धिः समेन च ।
न शत्रुमवमन्येत ज्यायान् कुर्वीत विग्रहम् ॥ ९ ॥
तन्मह्यं रोचते सन्धिः सह रामेण रावण ।
यदर्थमभियुक्ताः स्म सीता तस्मै प्रदीयताम् ॥ १० ॥

तद्विद्भिस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः ॥ आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ॥ विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनाम् । विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥" इति॥७॥ नयानुग इत्युक्तं तत्र नयस्वरूपमाह—सन्दधान इति । कालेन स्वबलक्षय कालेन । सन्दधानः सन्धानं कुर्वन् । स्वबलवृद्धिकालेन विगृह्णन् विग्रहं कुर्वन् । ऐश्वर्येच्छुना कालानुरूपं सन्धिविग्रहौ कार्यावित्यर्थः । एवं कुर्वतः फलमाह स्वपक्षेति ॥ ८ ॥ सन्धेर्विग्रहस्य च कालं विविच्य दर्शयति—हीयमानेनेति । हीयमानेन हीयमानबलेन, समेन समबलेन च राज्ञा स्वशत्रुणा सह सन्धिः कर्तव्यः । न शत्रुमिति । ज्यायान् अधिकबलस्तु शत्रुं नावमन्येत नोपेक्षेत । किन्तु तेन सह विग्रहं कुर्वीत । हीयमानः समः सन्धिं कुर्यात् । अधिको विग्रहं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्त्वेवं प्रस्तुते किमुपन्यस्तं तत्राह—तदिति । तत् तस्मात् । एवं नीतिशास्त्रस्थितेः हीयमानस्य तव बलवता रामेण सन्धिर्मह्यं रोचत इत्यर्थः । बलवता सन्धिर्दानेन विना न फलति । तच्च सीताप्रत्यर्पणादेव

नयः कीदृश इत्यपेक्षायामाह—सन्दधान इति । कालेन सन्दधानः स्वबलक्षयकालेन सन्धानं कुर्वन् । कालेन विगृह्णन स्वबलवृद्धिकालेन विग्रहं कुर्वन् । एवं कुर्वतः फलमाह स्वपक्षवर्द्धनमिति ॥ ८ ॥ संक्षेपोक्तं नयं विवृणोति—हीयमानेनेति । हीयमानेन समेन च राज्ञा शत्रुणा सह सन्धिः कर्तव्यः । सः राजा ज्यायान् अधिकश्चेत् शत्रुमवमन्येत तिरस्कुर्यात्, तेन सह विग्रहं च कुर्यादित्यर्थः । न शत्रुमवमन्येतेति पाठे—दुर्बलमपि शत्रुं नावमन्येतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रकृते किं कृतमित्यत्राह—तन्मह्यमिति । तस्मादेवं नीतिशास्त्रे स्थिते हीयमानस्य तव बलवता रामेण सन्धिः मह्यं रोचत इत्यर्थः । बलवता सह सन्धानं कथं घटत इत्याशङ्क्य तच्च सीताप्रत्यर्पणात सेत्स्यतीत्याह यदर्थमिति । यदर्थं सीतार्थम् । अभियुक्ताः अभिनिवेशयुक्ताः । सा सीता तस्मै प्रदीयताम् । रामेण सन्धिर्मह्यं रोचत इत्यनेन रामस्य समुद्रबन्धनादिहेतुभूतपौरुष

यस्य देवर्षयः सर्वे गन्धर्वाश्च जयैषिणः ।
विरोधं मा गमस्तेन सन्धिस्ते तेन रोचताम् ॥ ११ ॥
असृजद्भगवान् पक्षौ द्वावेव हि पितामहः ।
सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥ १२ ॥
धर्मो हि श्रूयते पक्षो ह्यमराणां महात्मनाम् ।
अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च रावण ॥ १३ ॥
धर्मो वै ग्रसतेऽधर्मं ततः कृतमभूद्युगम् ।
अधर्मो ग्रसते धर्मं ततस्तिष्यः प्रवर्तते ॥ १४ ॥

सेत्स्यतीत्याह—यदर्थमिति । यदर्थम् अभियुक्ताः स्म विरुद्धाः स्म । सा सीता तस्मै रामाय प्रदीयताम् ॥ १० ॥ कथं रामस्य बलवत्त्वम् ? तत्राह—यस्येति । देवाश्च ऋषयश्च देवर्षयः । ते तुभ्यम् । रामस्य देवबलवत्त्वात् बलवत्त्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ देवादीनां रामजयकाङ्क्षित्वे को हेतुरित्याशङ्क्य देवादीनां धर्मपक्ष पातित्वाद्धर्मस्य रामाश्रयत्वादित्यभिप्रेत्याह—असृजदित्यादिना । भगवान् सर्वज्ञः पितामहः । हि यस्मात् । सुराणाम् असुराणां च पक्षौ अवलम्बभूतौ । द्वावेव धर्माधर्मौ असृजत् । अतः धर्माधर्मौ तदाश्रयौ सुरासुराश्रयौ । असुर शब्देनात्रासुरप्रकृतयो राक्षसादयश्च विवक्षिताः ॥ १२ ॥ अनयोः कतरः केषां पक्ष इत्यत्राह—धर्मो हीति । महात्मनामिति हेतुगर्भविशेषणम् । महास्वभावाना मित्यर्थः । समीचीनप्रकृतीनामिति यावत् । अमहात्मनामित्यसुरादिविशेषणं चार्थसिद्धम् । तथा च धर्मस्य देवपक्षत्वाद्रामस्य तदाश्रयत्वाद्देवादयो रामपक्ष पातिन इति भावः ॥ १३ ॥ एवं देवादिपक्षपाताद्रामस्य बलीयस्त्वमुपपाद्य

शक्तिवृद्धिः सूचिता ॥ १० ॥ न केवलं पौरुषबलम्, दैवबलमप्यस्तीत्याह—यस्येति । तेन दैवपौरुषबलयुक्तेन रामेण सन्धिस्तु रोचताम् । ते तुभ्यं दैवपुरुषबलहीनाय रोचताम् ॥११॥ अस्मान्विहाय देवानां तस्मिन्नेव पक्षपातः कथमित्याशङ्क्य स्वपक्ष भूतधर्माश्रयणादिति प्रतिपादयितुं धर्माधर्मयोस्सुरासुरपक्षत्वं दर्शयति—असृज दित्यादिना । भगवान् पितामहः धर्माधर्मौ सुराणामसुराणां च द्वौ पक्षावसृजत अतो धर्माधर्मौ तदाश्रयौ तेषां सुराणामसुराणां च आश्रयावित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्मा धर्मयोः को वा श्रेयानित्याकाङ्क्षायामाह—धर्म इति । अत्र यदाशब्दोध्याहर्तव्यः । धर्मो यदा अधर्मं ग्रसते नाशयति ततस्तदा कृतयुगमभूत, अनेन धर्मपक्षपातिनां

तत्त्वया चरता लोकान् धर्मो विनिहतो महान् ।
अधर्मः प्रगृहीतश्च तेनास्मद्बलिनः परे ॥ १५ ॥
स प्रमादाद्विवृद्धस्तेऽधर्मोऽभिग्रसते हि नः ।
विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥ १६ ॥

धर्मस्य प्राबल्यादपि तदाह—धर्म इति । अत्र यदेति शेषः । धर्मः अधर्मं यदा ग्रसते अभिभवति तदा कृतं युगम् अभूत् भवति पुरुषेषु प्रवर्तते । आर्षः कालव्यत्ययः । अधर्मो यदा धर्मं ग्रसते तदा तिष्यः कलिः प्रवर्तते । "तिष्यः कलौ च पुष्ये च" इत्यमरः ॥ १४ ॥ रामानु०—ततस्तिष्यः प्रवर्तत इति पाठः । अत्र यदेत्यध्याहार्यम् । यदा कृतं युगमभूत् । "तपः शौचं दया सत्यम्" इति श्रीभागवतोक्तप्रकारेण धर्मपाद चतुष्टयविशिष्टं कृतयुगं भवति । धर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । तदा धर्मः अधर्मं ग्रसते । अनेन धर्मपक्षपातिनां वृद्धिरधर्मपक्षपातिनां हानिश्च सूचिता । यदा तिष्यः प्रवर्तते । "अधर्मं गौः" इत्यादिना श्रीभागवतोक्तसङ्गमदानृताद्यधर्मपादचतुष्टयविशिष्टं कलियुगं प्रवर्तते । अधर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । ततः तदा । अधर्मः अभिवृद्धाधर्मः धर्मं ग्रसते । अनेनाधर्मपक्षपातिनां वृद्धिः धर्मपक्षपातिनां हानिश्च सूचिता ॥ १४ ॥ ततः किमित्यपेक्षायां त्वय्यधर्मेण कलेः प्रवेशात्कृतापेक्षया कलेर्दुर्बलत्वादस्मदपेक्षया रामो बलवानित्याह—तदिति । लोकान् चरता, दिग्विजयार्थमिति शेषः । विनिहतः, परदारपरिग्रहार्थमिति शेषः । अस्मदिति पञ्चमीबहुवचनम् । परे शत्रवो रामादयो धार्मिकाः । यद्वा कृतं युगमिति शब्दसमुदायेन शुभं लक्ष्यते । तिष्य इत्यनेनाशुभम् । यदा धर्मः अधर्मं ग्रसते तदा शुभं भवति । यदा अधर्मो धर्मं ग्रसते तदा अशुभं भवतीत्यर्थः । एवं भवतु मया किं कृतमित्यत्राह तदिति । तत् धर्माधर्मयोरेवंरूपत्वात् त्वयाशुभहेतुर्धर्मो विनिहतः अशुभहेतुरधर्मश्च परिगृहीतः । तेन पराजयरूपा शुभहेत्वधर्मकृद्भ्योऽस्मज्जयरूपशुभहेतुधर्मपराः परे बलिन इत्यर्थः ॥१५॥ अधर्मं स्वीकृत्य धर्मे निहते तेषां सुराणां बलवत्त्वं कथमित्याशङ्क्याधर्मस्याश्रय
वृद्धिः अधर्मपक्षपातिनां हानिश्च सूचिता । यदा अधर्मो धर्मं ग्रसते तदा तिष्यः
कलियुगं प्रवर्तते, अनेन अधर्मपक्षपातिनां वृद्धिः धर्मपक्षपातिनां हानिश्च सूचिता ।
अतो धर्म एव श्रेयानिति भावः ॥ १४ ॥ अधर्मवृद्ध्या राक्षसानां प्राबल्यम्, धर्म
वृद्ध्या सुराणां प्राबल्यं च क्रमेण प्रदर्शयति—तत्त्वयेत्यादिश्लोकद्वयेन । लोकान्
चरता दिग्विजयार्थं लोकान् सञ्चरता त्वया धर्मो विनिहतः धर्मवृद्धिहेतुभूतयज्ञ
दानतपःप्रभृतयो विनाशिता इत्यर्थः । अधर्मः स्वपक्षभूताधर्मः प्रगृहीतः परहिंसा
परदारपरद्रव्यापहरणादिना संवर्द्धितः इत्यर्थः । तत् तस्मात् परे त्वच्छत्रवः अस्म
द्बलिनः अस्मत्तो बलिनोऽभूवन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ सुरभावनः सुरान् भावयति वर्धयतीति

विषयेषु प्रसक्तेन यत्किञ्चित्कारिणा त्वया । ऋषीणा मग्निकल्पानामुद्वेगो जनितो महान् ॥ १७ ॥ तेषां प्रभावो दुर्धर्षः प्रदीप्त इव पावकः ॥ १८ ॥ तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रताः । मुख्यैर्यज्ञैर्यजन्त्येते नित्यं तैस्तै र्द्विजातयः ॥ १९ ॥ जुह्वत्यग्नींश्च विधिवद्वेदांश्चोच्चैरधीयते । अभिभूय च रक्षांसि ब्रह्मघोषानुदैरयन् ॥ २० ॥ दिशो ऽपि विद्रुताः सर्वाः स्तनयित्नुरिवोष्णगे । ऋषीणामग्नि कल्पानामग्निहोत्रसमुत्थितः ॥ २१ ॥

नाशकत्वादित्यभिप्रायेणाह—स इति । सः अधर्मः । ते प्रमादात् अविमृश्यकर णात् । विवृद्धः । नः अस्मान् । ग्रसते नाशयति । सुरभावनः सुरानुकूलः सन् सुराणां पक्षं विवर्धयति ॥ १६ ॥ स्वकृतस्याधर्मस्य सुरपक्षवृद्धिहेतुत्वं कथ मित्याशङ्क्य ऋषीणामुद्वेगजननद्वारा धर्मप्रवर्तकत्वादित्याह—विषयेष्विति । विषयेषु प्रसक्तेन अत एव यत्किञ्चित्कारिणा देवर्षिप्रमुखानां कन्यापत्नीहरणा दिकं कुर्वता । ऋषीणामुद्वेगः मनस्तापः । जनितः कृतः ॥ १७ ॥ अग्निकल्पत्व मुपपादयति—तेषामिति ॥ १८ ॥ उद्वेगात्किं कृतवन्तस्तत्राह—तपसेति । भावितात्मानः पूतात्मानः । धर्मस्यानुग्रहे संवर्धने रताः । मुख्यैः श्रेष्ठैः । तैस्तैः अग्निष्टोममारभ्य विश्वसृजामयनपर्यन्तैः । अग्नीनुद्दिश्य जुह्वति होमं कुर्वन्ति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । त्यक्तस्याग्नौ प्रक्षेपो होम इत्यनयोर्भेदः । आभि भूय अगणयित्वा । ब्रह्मघोषान् उदैरयन् उच्चारयन्ति स्म । वेदांश्चोच्चैरधीयत इत्यस्य विवरणमिदम् ॥ १९ ॥ २० ॥ तपः प्रभृतिकर्मणः फलमाह-दिश इत्यादिना ।

तथा । सः अधर्मः ते विषयासक्तस्य तव प्रमादात् यज्ञदानादीनां विघ्नकरणाद्धेतोः विवृद्धः स्यात् । इदानीं नः अधर्माश्रयानस्मान् ग्रसते हि ग्रसत एव सुराणां पक्षं विवर्द्धयति चेति योजना ॥ १६ ॥ रावणप्रमादजनिताधर्मवृद्धिप्रकारं विवृणोति-- विषयेष्वित्यादिना । यत्किञ्चित्कारणात् यस्मात्कस्माच्चित्कारणात् विषयेषु प्रसक्तेन देवर्षिप्रमुखानां कन्यापत्नी हरणादिकं कुर्वता त्वया तेषामृषीणां प्रदीप्तः पावक इव दुर्द्धर्षः दुस्सहः उद्वेगः क्रोधो जनित इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ उद्वेगात् किं कृतवन्तः ? स्तत्राह--तपसेत्यादिना । तपसा भावितात्मानः पूतात्मानः धर्मस्यानुग्रहे धर्मसंवर्धने रताः ॥ १९ ॥ उदीरयन्निति पाठे अडभाव आर्षः । ब्रह्मघोषान वेदघोषान् ॥ २० ॥ सर्वा दिशः विप्रद्रुताः, राक्षसा इति शेषः । विद्रवणे दृष्टान्तः स्तनयित्नुरिति ।

स०—उष्णगे ग्रीष्मर्तुगते सूर्ये स्तनयित्नुर्वलाहक इव विप्रद्रुताः विप्रद्रुतानि रक्षांसि । पलायन एव पुरुष कार इति पुंशक्तिप्रयुक्तः पुँल्लिङ्गनिर्देशः रक्षांसीति प्रकृतत्वात् । राक्षसा इति शेषो वा ॥ २१ ॥

आदत्ते रक्षसां तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश। तेषु तेषु च देशेषु पुण्येष्वेव दृढव्रतैः। चर्यमाणं तपस्तीव्रं सन्तापयति राक्षसान् ॥ २२ ॥ देवदानवयक्षेभ्यो गृहीतश्च वरस्त्वया ॥ २३ ॥ मानुषा वानरा ऋक्षा गोलाङ्गूला महाबलाः । बलवन्त इहागम्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ॥ २४ ॥ उत्पातान् विविधान् दृष्ट्वा घोरान् बहुविधांस्तथा। विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां रक्षसामहम् ॥२५॥ खराभिस्तनिता घोरा मेघाः प्रतिभयङ्कराः । शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णेन सर्वतः ॥२६॥ रुदतां वाहनानां च प्रपतन्त्यस्रबिन्दवः। ध्वजा ध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभान्ति यथा पुरा ॥ २७ ॥

सर्वा दिशः प्रति विद्रुताः, राक्षसा इति शेषः । उष्णगे ग्रीष्मे । स्तनयित्नुरिव मेघ इव । जातावेकवचनम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ बलिनोऽपि देवाः ब्रह्मदत्तवरमहिम्नापि न प्रहर्तुं शक्नुयुरिति चेत्तत्राह--देवदानवेत्यादिना । देवदानवयक्षेभ्य एवावध्यत्ववरो गृहीतः। न तु मानुषादिभ्य इति भावः ॥ २३ ॥ तर्हि किमायातमित्यत्राह–मानुषा इति । द्वयोरपि बहुवचनं पूजायाम् । महाबलाः महासैन्याः । इह लङ्कायाम् ॥ २४ ॥ न केवलं परागमनेन किंत्वशुभनिमित्तदर्शनेनापि भयमुत्प्रेक्ष्यमित्याह–उत्पातानिति । उत्पातान् विविधान् दिव्यान्तरिक्षभौमभेदाभिन्नान् । बहुविधान् भौमादिषु प्रत्येकं विविधान्। अनुपश्यामि तर्कयामि ॥२५॥ खराभिस्तनिताः परुषगर्जिताः । घोराः विरूपाः । प्रतिभयङ्कराः प्रतीत्युपसर्गमात्रम्, भयंकरा इत्यर्थः ॥२६॥ ध्वस्ताः धूसराः ।

मेघ इव, जातावेकवचनम् । उष्णगे उष्णकाले ॥ २१ ॥ २२ ॥ तपोयागादिकं कामं कुर्वन्तु, ब्रह्मदत्तं सुरासुरैरवध्यत्वमस्ति खल्वित्याशङ्क्य, सत्यम्, रामसुग्रीवादयो न सुरासुरा इत्यभिप्रेत्याह–देवदानवेत्यादिसार्धेन। देवदानवेभ्य एवावध्यत्वं गृहीतम्, न मानुषादिभ्य इत्यभिप्रायः॥ २३॥ २४॥ न केवलं परबलानुगमनेन भयम् किन्त्वशुभनिमित्तदर्शनेनापीत्याह–उत्पातानिति । विविधान् दिव्यान्तरिक्षभौमभेद

व्याला गोमायवो गृध्रा वाश्यन्ति च सुभैरवम् । प्रविश्य लङ्कामनिशं समवायांश्च कुर्वते ॥ २८ ॥ कालिकाः पाण्डरैर्दन्तैः प्रहसन्त्यग्रतः स्थिताः । स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्त्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च ॥ २९ ॥ गृहाणां बलिकर्माणि श्वानः पर्युपभुञ्जते । खरा गोषु प्रजायन्ते मूषिका नकुलैः सह ॥ ३० ॥ मार्जारा द्वीपिभिः सार्धं सूकराः शुनकैः सह । किन्नरा राक्षसैश्चापि समीयुर्मानुषैः सह ॥ ३१ ॥ पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहङ्गाः कालचोदिताः । राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरन्ति च ॥ ३२ ॥

अत एव विवर्णाः विगतवर्णाः ॥ २७ ॥ व्याला दुष्टाः । वाश्यन्ति वाशितं कुर्वन्ति, कुत्सितरुतं कुर्वन्तीत्यर्थः । समवायान् सङ्घान् ॥ २८ ॥ कालिकाः नीलवर्णाः स्त्रियः पूतनाप्रमुखा इति यावत् । शक्तय इत्येके । पाण्डरैर्दन्तैरुपलक्षिताः सत्यः । प्रतिभाष्य प्रतिकूलमाभाष्य । गृहाणि गृहस्थितवस्तूनि मुष्णन्त्यः हसन्ति । एवं दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥ रामानु०-कालिकाः शक्तयः स्त्रियः स्त्रीः । प्रतिभाष्य प्रतिकूलमाभाष्य । स्वप्नेषु गृहाणि मुष्णन्ति अग्रतः स्थिता हसन्ति चेति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ बलिकर्माणि बलिकर्मसाधनानि हवींषि । नकुलैः सह, वर्तन्त इति शेषः ॥ ३० ॥ समीयुः संयन्ति । द्वीपिभिः व्याघ्रैः । मानुषैः, राक्षसा इति शेषः । मानुषाश्चात्रोत्पातजनिता एव ॥ ३१ ॥ रामानु०-बलिकर्माणि बलिद्रव्याणि । किन्नरा राक्षसैश्चापि समीयुर्मानुषैः सहेत्यर्धं केषुचित्कोशेषु दृश्यते । तस्मिन्विरोधोस्ति लङ्कायां मानुषाभावात् ॥ ३१ ॥ कालचोदिताः दैवप्रेरिताः । विनाशाय विनाशसूचनाय

भिन्नान् बहुविधान् ॥ २५--२७ ॥ तेषामेव प्रत्येकं बहुविधत्वं दर्शयति-व्याला इति । समवायान् समूहान् ॥ २८ ॥ कालिकाः पूतनाप्रमुखशक्तयः । पाण्डरैः दन्तैः उपलक्षिताः स्त्रियः स्त्रीः प्रतिभाष्य प्रतिकूलमाभाष्य प्रत्याख्याय । स्वप्नेषु गृहाणि गृहवर्तीनि द्रव्याणि मुष्णन्त्योऽग्रतः स्थिता हसन्तीति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ बलिकर्माणि

स०-कालिकाः ग्रामस्थाः महाकालीभद्रकालीत्यादयः । प्रतिभाष्य श्रोतृभयदायिभाषां कृत्वा । पाण्डरैर्दन्तैः अग्रतः स्थिताः सत्यः प्रहसन्ति । दन्तानां पाण्डरत्वोक्त्या उक्त्या च विरुद्धभाषणमोषणहसनादीनां निश्चितं मरणम् । किञ्चिद्व्यवधानेन भविष्यतीति सूचयति ॥ २९ ॥ श्वानः सारमेयाः । पर्युपसेवत इति पाठः । उपसेवते उपसेवन्ते न वायसाः । "पुनः श्वानो भविष्यति" "श्वानसूकरमार्जार-" इत्यादिप्रयोगा दकारान्तो वा श्वानशब्दः । श्वा नः अस्मात्सिद्धमिति पर्युपसेवते न; बलिकर्माणि श्वा उपसेवते इति वा ३० ॥

वीचीकूचीति वाश्यन्त्यः शारिका वेश्मसु स्थिताः ॥ ३३ ॥ पतन्ति ग्रथिताश्चापि निर्जिताः कलहैषिणः । पक्षिणश्च मृगाः सर्वे प्रत्यादित्यं रुदन्ति च ॥ ३४ ॥ करालो विकटो मुण्डः परुषः कृष्णपिङ्गलः । कालो गृहाणि सर्वेषां काले कालेऽन्ववेक्षते ॥ ३५ ॥ एतान्यन्यानि दुष्टानि निमित्तान्युत्पतन्ति च । ज्ञात्वा प्रधार्य कार्याणि क्रियतामायतिक्षमम् ॥३६॥ * इदं वचस्तत्र निशम्य माल्यवान् परीक्ष्य रक्षोधिपतेर्मनः पुनः । अनुत्तमेषूत्तम पौरुषो बली बभूव तूष्णीं समवेक्ष्य रावणम् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥३५॥

इत्यर्थः । "वाताय कपिला विद्युत्" इत्यादिवत् । कपोताः कपोताख्याः विहङ्गा इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ वेश्मसु मधुरसँल्लापार्थं पोषिताः शारिकाः मधुर भाषणानि विहाय वीचीकूचीति क्रूरं वाश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पक्षिणः काकादयः मृगाश्च पूर्वं निर्जिता अपि पुनः कलहैषिणः सन्तः । ग्रथिताः पुञ्जी भूताः । पतन्ति धावन्ति । प्रत्यादित्यं रुदन्ति चेत्यन्वयः ॥३४॥ कराल इति । करालः भयङ्करः । विकटः विकटाङ्गः । विकल इति पाठे हीनाङ्ग इत्यर्थः । परुषः परुषवर्णः । कालः मृत्युः । काले काले सायं प्रातश्च । गृहाण्यन्ववेक्षते, अन्वीक्षमाण इव दृश्यत इत्यर्थः ॥३५॥ एतानि ज्ञात्वा कर्माणि कर्तव्यानि । प्रधार्य निर्धार्य । यत् आयतिक्षमम् उत्तरकालार्हम् तत्क्रियताम् । कर्माणि च सीताप्रदानादीनि ॥ ३६ ॥ इदमिति । अनुत्तमेषु मन्त्रिश्रेष्ठेषु । उत्तमपौरुषो

बलिकर्मसाधनद्रव्याणि ॥ ३०–३३ ॥ प्रत्यादित्यं रुदन्ति आदित्यमवलोक्य रुदन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ करालो भयङ्करः । विकलः विकलाङ्गः । कालो मृत्युः ॥ ३५ ॥ एतानि ज्ञात्वा कार्याणि कर्तव्यानि । प्रधार्य निर्धार्य । यदायतिक्षमम् उत्तरकालोचितम् तत् क्रियतामित्यर्थः ॥३६ ॥ इदमिति । अनुत्तमेषु निकृष्टेषु राक्षसेषु । उत्तममेषु असदृशेषु राक्षसेषु।यद्वा अनुत्तमेषु नीचेषु रक्षोधिपतेः मनः परीक्ष्य स्वयमुत्तमपौरुष इति तूष्णीं बभूव"३७॥

स०–इदं वचः रावणं प्रति निगद्य तस्य रक्षोधिपतेः मनः पुनः पुनः परीक्ष्य अनिवर्तनं ज्ञात्वा रावणं समवेक्ष्य तूष्णीं बभूवेत्यन्वयः । "अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा" इत्युक्तेः वचो रावणं निगद्येति द्विकर्मकता । अनुत्त

---

* विष्णुं मन्यामहे रामं मानुषं रूपमास्थितम् । न हि मानुषमात्रोऽसौ राघवो दृढविक्रमः ॥ येन बद्धः समुद्रस्य स सेतुः परमाद्भुतः । कुरुष्व नरराजेन सन्धिं रामेण रावण ॥ इति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति–

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

तत्तु माल्यवता वाक्यं हितमुक्तं दशाननः । न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वशमागतः ॥ १ ॥ स बद्ध्वा भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य वशमागतः । अमर्षात् परिवृत्ताक्षो माल्यवन्तमथाब्रवीत् ॥ २ ॥ हितबुद्ध्या यदहितं वचः परुषमुच्यते । परपक्षं प्रविश्यैव नैतच्छ्रोत्रं गतं मम ॥ ३ ॥ मानुषं कृपणं राममेकं शाखामृगाश्रयम् । समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनालयम् ॥ ४ ॥

माल्यवान् । इदं वचः तत्र सभायाम् । निशम्य श्रावयित्वा । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । रावणं रावणाकारम् । समवेक्ष्य इङ्गितादिदर्शनपुरःसरं दृष्ट्वा रक्षोधिपतेः मनः परीक्ष्य अनिवर्त्यं ज्ञात्वा तूष्णीं बभूव । उपदेशाद्विररामेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः॥३५॥

अथ लङ्कागुप्तिकरणं षट्त्रिंशे—तत्त्विति । हितमुक्तं हितं यथा भवति तथा उक्तम् । न मर्षयति नामर्षयत् ॥ १ ॥ परिवृत्ताक्षः घूर्णिताक्षः ॥ २ ॥ परपक्षं प्रविश्यैव शत्रुषु स्नेहमनुसृत्यैव । हितबुद्ध्या हितमित्ययं ज्ञास्यतीति बुद्ध्या । अहितं परुषं च यद्वच उक्तम् एतत् मम श्रोत्रं न गतमित्यन्वयः॥३॥ भवतः परपक्षानुसारश्च न युक्त इत्याह—मानुषमिति । मानुषं जात्या हीनबलम् । कृपणं प्रकृत्या हीनम् । एकम् असहायम् । शाखामृगाश्रयं क्षुद्रसहायम् । पित्रा त्यक्तं निर्धनम् । वनालयं राज्यहीनम् । रामं केन कथंप्रकारेण समर्थं

पौरुषो माल्यवान् । तत्र सभायाम् । निगद्येति पाठेऽपि श्रावयित्वा रावणं समवेक्ष्य रक्षोधिपतेर्मनः परीक्ष्य अनिवर्तनं ज्ञात्वा तूष्णीं बभूव, किमपि नोवाचेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चत्रिंशः सर्गः॥३५॥

॥ १ ॥ २ ॥ हितबुद्ध्येति । परपक्षं प्रविश्य अनुसृत्य ॥ ३ ॥ मानुषमित्यादि श्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु—वनालयं वनं जलमुदधिः आलयः शयनस्थानं यस्य तम्, वटपत्रशायिनं नारायणमित्यर्थः । अत एव पित्रा त्यक्तम्, जन्मादिरहितमित्यर्थः । ईश्वरस्य जन्माद्यभावादेव पित्राद्यभावः । अत एव एकम् अद्वितीयम् । अत एव शाखामृगाश्रयं शाखाभिः वेदशाखाभिर्मृग्यत इति शाखामृगः

—प्राचीनैर्न व्याख्यातमिति कतकः ॥ सत्यतीर्थैस्तु—सः चारः कथितः । येन सेतुर्बद्धः तेन रामेण सन्धिं कुरुष्व ॥ इति व्याख्यातम् ॥

रक्षसामीश्वरं मां च देवतानां भयङ्करम् । हीनं मां मन्यसे केन ह्यहीनं सर्वविक्रमैः ॥ ५ ॥ वीरद्वेषेण वा शङ्के पक्षपातेन वा रिपोः । त्वयाऽहं परुषाण्युक्तः परप्रोत्साहनेन वा ॥ ६ ॥ प्रभवन्तं पदस्थं हि परुषं कोऽभिधास्यति । पण्डितः शास्त्रतत्त्वज्ञो विना प्रोत्साहनाद्रिपोः ॥ ७ ॥ आनीय च वनात् सीतां पद्महीनामिव श्रियम् । किमर्थं प्रतिदास्यामि राघवस्य भयादहम् ॥ ८ ॥ वृतं वानरकोटीभिः ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् । पश्य कैश्चिदहोभिस्त्वं राघवं निहतं मया ॥ ९ ॥ द्वन्द्वे यस्य न तिष्ठन्ति दैवतान्यपि संयुगे । स कस्माद्रावणो युद्धे भयमाहारयिष्यति ॥ १० ॥ द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् । एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ११ ॥

प्रबलं मन्यसे ॥ ४ ॥ स्वस्मिन् तद्वैपरीत्यमाह–रक्षसामिति । हीनं दुर्बलम् ॥ ५ ॥ एवं परप्राबल्यस्वदौर्बल्ययोरभावेऽपि परुषोक्तौ हेतुमाशङ्कते–वीरद्वेषेणेति । वीरद्वेषेण सजातीयवीरद्वेषेण । रिपोः पक्षपातेन शत्रौ पक्षपातेन ॥ ६ ॥ परप्रोत्साहनेनेत्येतदुपपादयति–प्रभवन्तमिति । प्रभवन्तं प्रभावयुक्तम् । पदस्थं परिपक्वबुद्धिम् । परप्रोत्साहनाभावे पण्डितस्य पदस्थविषयकपरुषवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अस्तु त्वदुक्तं परमार्थः, तथापि दुर्लभवस्तुविशेषः कथं त्याज्य इत्याह–आनीयेति किमर्थं केन हेतुना । राघवस्य राघवात् ॥८॥ ॥ ९ ॥ द्वन्द्वे द्वन्द्वयुद्धे । युद्धे रामयुद्धे ॥ १० ॥ अत्यन्तहितपरं वृद्धं मातामहं

वेदवेद्यः सर्वेश्वरः स चासावाश्रयश्चेति तम् । तथापि केनापि हेतुना मानुषं मनुष्यरूपेणावतीर्णम् अत एव कृपणं कृपालुं रामं समर्थं मन्यसे किल, तद्युक्तमेव । केन हेतुना रक्षसामीश्वरं सर्वपराक्रमैर्हीनं मामहीनं मन्यस इत्यर्थः ॥ ४–७ ॥ आनीय च वनादित्यादिश्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । रामहस्ताद्वधेच्छयैव वनात्सीतामानीय राघवस्य भयात् किमर्थं प्रतिदास्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवं चेदत्र राम आयास्यति किम् ? तत्राह–वृतमिति । कैश्चिदहोभिः मया हेतुना निहतम् आगतमित्यर्थः । "हन हिंसागत्योः" इति धातोरेवमर्थः । वानरकोटीभिर्वृतं ससुग्रीवं सलक्ष्मणं राघवं पश्य, द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं चेत्तर्हि कथं न बिभेषीत्यत्राह–द्वन्द्व इति । यस्य मम ॥१०॥ मानहानिकरं त्वद्वाक्यं न ग्राह्यमित्याशयेनाह–

यदि तावत् समुद्रे तु सेतुर्बद्धो यदृच्छया । रामेण विस्मयः कोऽत्र येन ते भयमागतम् ॥१२॥ स तु तीर्त्वाऽर्णवं रामः सह वानरसेनया । प्रतिजानामि ते सत्यं न जीवन् प्रतियास्यति ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवाणं संरब्धं रुष्टं विज्ञाय रावणम् । व्रीडितो माल्यवान् वाक्यं नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ जयाशिषा च राजानं वर्धयित्वा यथोचितम् । माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १५ ॥ रावणस्तु सहामात्यो मन्त्रयित्वा विमृश्य च । लङ्कायामतुलां गुप्तिं कारयामास राक्षसः ॥१६॥ स व्यादिदेश पूर्वस्यां प्रहस्तं द्वारि राक्षसम् । दक्षिणस्यां महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥१७॥

कथमेवं परुषमुक्तवानस्मीत्यनुतापेनाह--द्विधेति । राम आगत्य भयं जनयिष्यतीति त्वयोक्तम् । न केवलं भयमात्रम् । द्विधा भज्येयं शिरश्छेदं प्राप्नुयाम् । एवमपि न नमेयम् । कस्यचित् न केवलं रामस्य ततोऽपि शतगुणबलवतोऽपि द्विधा भङ्गादपि कस्यचिन्नमनमत्यन्तदुस्सहमित्यर्थः । तर्हि हीयमानेन सन्धिः कार्यः इति नीतिशास्त्रविरोधः स्यात्तत्राह एष मे सहजो दोष इति । यदि दोषत्वमनुमतं तर्हि स त्याज्य एवेत्याशङ्क्याह स्वभाव इति । न हि तिक्तो निम्बो मधुरायत इति भावः ॥११॥ अथ सेतुबन्धेन विस्मयसे चेत् तदपि काकतालीयम् अतो मा भूत्ते भयमित्याह--यदीति । तावत् समुद्रे स्वल्पसमुद्रे इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अर्णवं तीर्त्वा स्थितो राम इत्यर्थः ॥ १३ ॥ संरब्धम् अहङ्कारयुक्तम् । व्रीडित इति । स्वोपदेशवैफल्यादिति भावः ॥१४॥ यथोचितमिति । प्रत्युत्थानादिनेति भावः ॥१५॥ मन्त्रयित्वा कर्तव्यं विचार्य । विमृश्य निश्चित्य ॥१६॥ स इति । व्यादिदेश, रक्षणायेति शेषः॥१७॥१८॥

द्विधेति । एवमनया रीत्या [द्विधा भज्येयमपि शत्रुणा भज्यमानोऽपि कस्यचिदपि न नमेयं तु न नमेयमेव । तदेतन्नयविरुद्धम्, तत्राह एष इति । दोषश्चेत् किमिति न त्यज्यते ? तत्राह स्वभाव इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ स त्वित्यस्य वास्तवार्थस्तु-रामः वानरसेनया सह अर्णवं तीर्त्वा जीवन् प्रतियास्यतीति ते सत्यं प्रतिजानामि न सन्देहः । अथापि मे स्वभावो दुरतिक्रमः इति पूर्वेण सम्बन्धः १३-१८॥

पश्चिमायामथो द्वारि पुत्रमिन्द्रजितं तथा । व्यादिदेश महामायं बहुभी राक्षसैर्वृतम् ॥ १८॥ उत्तरस्यां पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ । स्वयं चात्र भविष्यामि मन्त्रिण स्तानुवाच ह ॥ १९ ॥ राक्षसं तु विरूपाक्षं महावीर्य पराक्रमम् । मध्यमेऽस्थापयद् गुल्मे बहुभिः सह राक्षसैः ॥ २० ॥ एवं विधानं लङ्कायाः कृत्वा राक्षसपुङ्गवः । कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ २१ ॥ विसर्जयामास ततः स मन्त्रिणो विधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलम् । जयाशिषा मन्त्रिगणेन पूजितो विवेश चान्तःपुरमृद्धिमन्महत् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥३६॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

नरवानरराजौ तौ स च वायुसुतः कपिः । जाम्बवानृक्षराजश्च राक्षसश्च विभीषणः ॥ १ ॥ अङ्गदो वालिपुत्रश्च सौमित्रिः शलभः कपिः । सुषेणः सहदायादो मैन्दो द्विविद एव च ॥ २ ॥ गजो गवाक्षः कुमुदो नलोऽथ पनसस्तथा । अमित्रविषयं प्राप्ताः समवेताः समर्थयन् ॥३॥

उत्तरस्यामिति । भविष्यामीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ मध्यमे गुल्म इति । गुल्मो नाम नगरमध्यचैत्यस्थानम् ॥ २० ॥ विधानं रक्षण संविधानम् ॥ २१ ॥ पुष्कलं समग्रम् ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

अथ रामस्य सेनागुप्तिविधानं सप्तत्रिंशे—नरवानरेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । सहदायादः सबान्धवः । "दायादौ सुतबान्धवौ" इत्यमरः । इदं विशेषणं सर्वत्र यथार्हमन्वेति । अमित्रविषयं शत्रुदेशम् । समर्थयन् अमन्त्रयन् ॥१-३॥

उत्तरस्यामिति । स्वयं चात्र भविष्यामीत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १९-२२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायां षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

॥ १ ॥ सहदायादः सबन्धुवर्गः ॥ २॥ अमित्रविषयं शत्रुदेशम् । समर्थयन्

इयं सा लक्ष्यते लङ्का पुरी रावणपालिता । सासुरोरगगन्धर्वैरमरैरपि दुर्जया ॥ ४ ॥ कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य मन्त्रयध्वं विनिर्णये । नित्यं सन्निहितो ह्यत्र रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ तथा तेषु ब्रुवाणेषु रावणावरजोऽब्रवीत् । वाक्यमग्राम्यपदवत् पुष्कलार्थं विभीषणः ॥ ६ ॥ अनलः शरभश्चैव सम्पातिः प्रघसस्तथा । गत्वा लङ्कां ममामात्याः पुरीं पुनरिहागताः ॥ ७ ॥ भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम् । विधानं विहितं यच्च तद्दृष्ट्वा समुपस्थिताः ॥ ८ ॥ संविधानं यदाहुस्ते रावणस्य दुरात्मनः । राम तद्ब्रुवतः सर्वं यथातत्त्वेन मे शृणु ॥ ९ ॥ पूर्वं प्रहस्तः सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति । दक्षिणं च महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १० ॥ इन्द्रजित् पश्चिमद्वारं राक्षसैर्बहुभिर्वृतः । पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः । नानाप्रहरणैः शूरैरावृतो रावणात्मजः ११ ॥

रामानु०—समर्थयन् अमन्त्रयन् । अडभाव आर्षः ॥ ३ ॥ अथ विचारप्रकारमेवाह—इयमित्यादिना । सा हनुमता पूर्वमुक्ता । कार्यसिद्धिं विजयसिद्धिम् । पुरस्कृत्य प्रधानीकृत्य । विनिर्णये निमित्ते मन्त्रयध्वम् । विजयसाधककार्यनिर्णयाय मन्त्रः प्रवर्त्यतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अग्राम्यपदवत् संस्कृतपदवत् । सर्वेषां स्फुटप्रतिपत्तये स्वदेशभाषापदरहितमुक्तवानित्यर्थः ॥ ६ ॥ अनल इत्यादि श्लोकत्रयम् । विधानं नगररक्षणसंविधानम् । ते दुरात्मनो रावणस्य यत् संविधानमाहुः तद्यथातत्त्वेन याथार्थ्येन ब्रुवतः मे मत्तः शृणु ॥ ७–९ ॥ पूर्वमिति । स्पष्टः ॥ १० ॥ पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः । बहुभिः

अमन्त्रयन् ॥ ३ ॥ या दुरासदेति श्रूयते सेयं लङ्केत्यर्थः ॥ ४ ॥ कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य विनिर्णये निमित्ते मन्त्रयध्वं शत्रुहननकार्यनिश्चयाय मन्त्रः क्रियतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ अग्राम्यपदवत् अग्राम्यार्थपदवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ विधानं लङ्कारक्षणम् ॥ ८–१४ ॥

राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः । युक्तः परमसंविग्नो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १२ ॥ उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः ॥ १३ ॥ विरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मता । बलेन राक्षसैः सार्धं मध्यमं गुल्ममास्थितः ॥ १४ ॥ एतानेवंविधान् गुल्मान् लङ्कायां समुदीक्ष्य ते । मामकाः सचिवाः सर्वे पुनः शीघ्रमिहागताः ॥ १५ ॥ गजानां च सहस्रं च रथानामयुतं पुरे । हयानामयुते द्वे च साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ १६ ॥ विक्रान्ता बलवन्तश्च संयुगेष्वाततायिनः । इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः ॥ १७ ॥ एकैकस्यात्र युद्धार्थं राक्षसस्य विशांपते । परिवारः सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठते १८

राक्षसैः प्रधानराक्षसैर्वृतः । नानाप्रहरणैः शूरैरावृतः । रावणात्मजः इन्द्रजित् पश्चिमद्वारम्, आसाद्य तिष्ठतीत्यनुकृष्यते॥११॥ असंविग्नः अकम्पितहृदयः । राक्षसैः प्रधानभूतैः ॥ १२ ॥ १३ ॥ बलेन सेनया । राक्षसैः मुख्यैः ॥ १४ ॥ गुल्मान् सेनाः । " गुल्मो रुक्स्तम्बसेनासु " इत्यमरः ॥ १५ ॥ गजानां गजयोधिनाम् । रथानां हयानामित्यत्राप्येवं द्रष्टव्यम् । हयानां साग्रकोटिः द्वे अयुते चेत्यन्वयः। एते एतावन्तः । यद्वा गजानामित्यादिशब्दा गजादिपराः । एवमुत्तरोत्तराधिकसङ्ख्योच्यते । हयानां द्वे अयुते । रक्षसां साग्रकोटिः पूर्णा कोटिः । एते रावणस्येष्टा अन्तरङ्गाः, स्वसेविन इत्यर्थः ॥१६॥ आततायिनः क्रूरा इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अत्र राक्षसेषु । एकैकस्य राक्षसस्य । सहस्राणां

एतानिति । गुल्मान् गणान् ॥ १५ ॥ गजानां गजयोधिनाम् । सहस्रं, सन्नद्धमिति शेषः । रथानां रथिनाम् अयुतम्, अत्रापि सन्नद्धमिति शेषः । हयानामयुते द्वे सन्नद्धे । रक्षसां साग्रकोटिस्सन्नद्धेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७॥ एकैकस्येति । अत्र परिगणित

स०-परमसंविग्नः परं यथा भवति तथा असंविग्नः विभीः तिष्ठतीत्यन्वयः । शुकसारणावेदितमहाबलस्मरणादन्तःकरणे भीत इति व्याख्या स्तुतिप्रस्तावाननुगुणा । यदि वक्तव्या भीतिस्तर्हि हनुमतैकलेन कृतस्य कर्मणो दृष्टत्वेन वक्तव्या । श्रवणापेक्षया स्वसाक्षिणः प्राबल्यात् ॥ १२ ॥ आततायिनः स्वयमेव सीतो परोधापराधं कृत्वा शस्त्रपाणय इत्याततायिनः । यद्वा संयुगे युद्धे इषवः आस्यन्ते सदा सम्यक् क्षिप्यन्ते येन तदिष्वातं धनुः तेन तायन्ते पालयन्ति जनानिति संयुगेष्वाततायिनः । " तायृ सन्तानपालनयोः " इति धातोः । यद्वा परदारापहर्तृसम्बन्धित्वादाततायिनः । "क्षेत्रदारापहर्ता च" इत्युक्तेः । निशाचराः यूथपाः॥१७॥

एतां प्रवृत्तिं लङ्कायां मन्त्रिप्रोक्तां विभीषणः । एवमुक्त्वा महाबाहू राक्षसांस्तानदर्शयत् । लङ्कायां सचिवैः सर्वां रामाय प्रत्यवेदयत् ॥ १९ ॥ रामं कमलपत्राक्षमिद मुत्तरमब्रवीत्। रावणावरजः श्रीमान् रामप्रियचिकीर्षया ॥ २० ॥ कुबेरं तु यदा राम रावणः प्रत्ययुध्यत । षष्टिः शतसहस्राणि तदा निर्यान्ति राक्षसाः ॥ २१ ॥ पराक्रमेण वीर्येण तेजसा सत्त्वगौरवात्। सदृशा येऽत्र दर्पेण रावणस्य दुरात्मनः ॥२२॥ अत्र मन्युर्न कर्तव्यो रोषये त्वां न भीषये। समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे ॥ २३ ॥

सहस्रं दशलक्षसङ्ख्याविशिष्टः परिवारः । इदानीं युद्धार्थं युद्धनिमित्तम् उप तिष्ठत इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ एतामिति सार्धश्लोकः । तान् मन्त्रिभूतान् । दर्शना नन्तरं सचिवैः प्रयोज्यकर्तृभिः । लङ्कायां सर्वां प्रवृत्तिमित्यनुषज्यते । रामाय प्रत्यवेदयत्, सचिवैरपि तं वृत्तान्तमावेदयदित्यर्थः ॥ १९ ॥ राममित्यादि श्लोकत्रयम् । उत्तरम् अनन्तरवक्तव्यम् ॥२०॥ दिग्विजयकालिकबलादाधुनिक बलमधिकमिति कथयितुं पूर्वबलं परिगणयति—कुबेरमिति । निर्यान्ति निर्ययुः । पराक्रमेण पराभिभवसामर्थ्येन । वीर्येण युद्धे स्वयमविकृतत्वेन तेजसा प्रतापेन । सत्त्वगौरवात् धैर्यातिशयेनेत्यर्थः । दर्पेण च । रावणस्य अत्र ये सदृशा स्तादृशा राक्षसा इति पूर्वेणान्वयः ॥ २१॥२२॥ स्वामिसन्निधौ शत्रुबलवर्णन मयुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति—अत्रेति । अत्र बलवर्णने सति । मन्युः क्रोधः न कर्तव्यः । रोषये शत्रुनिरसनाय रोषमुत्पादये । न भीषये शत्रुबलवर्णनेन

गजयोधिप्रभृतिचतुर्विधराक्षसेषु एकैकस्य राक्षसस्य सहस्राणां सहस्रं परिवारो युद्धार्थमुपतिष्ठते उपतिष्ठतीति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ विभीषणः मन्त्रिप्रोक्तां लङ्कायां प्रवृत्तिम् एवमुक्त्वा तान् राक्षसान् मन्त्रीन् अदर्शयदित्यर्थः । लङ्कायां सर्वां, प्रवृत्ति मिति शेषः । सचिवैस्तैरेव मन्त्रिभिः रामाय प्रत्यवेदयत ॥ १९ ॥ राममिति । ततो राममिदमुत्तरमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ २० ॥ स्वोक्तमिदानीन्तनबलं प्रभूततर मिति ज्ञापयितुं तस्य पुरातनबलस्य इयत्तामाह—कुबेरमिति द्वाभ्याम्। सत्त्वगौरवात् धैर्यातिशयेन। अत्र लङ्कायाम् स्थिता इति शेषः ॥२१॥२२॥ अत्र रावणबलवर्णन

तद्भवांश्चतुरङ्गेण बलेन महता वृतः । व्यूह्येदं वानरानीकं निर्मथिष्यसि रावणम् ॥ २४ ॥ रावणावरजे वाक्यमेवं ब्रुवति राघवः । शत्रूणां प्रतिघातार्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २५॥ पूर्वद्वारे तु लङ्कायां नीलो वानरपुङ्गवः । प्रहस्त प्रतियोद्धा स्याद्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २६ ॥ अङ्गदो वालिपुत्रस्तु बलेन महता वृतः । दक्षिणे बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥ २७ ॥ हनुमान् पश्चिमद्वारं निपीड्य पवनात्मजः । प्रविशत्वप्रमेयात्मा बहुभिः कपिभिर्वृतः ॥२८॥ दैत्यदानवसङ्घानामृषीणां च महात्मनाम् । विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः ॥ २९ ॥ परिक्रामति यः सर्वान् लोकान् सन्तापयन् प्रजाः । तस्याहं राक्षसेन्द्रस्य स्वयमेव वधे धृतः ॥ ३० ॥ उत्तरं नगरद्वारमहं सौमित्रिणा सह । निपीड्याभिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः ॥ ३१ ॥

न भीतिमुत्पादये । रोषोत्पादनस्य फलमाह समर्थो हीति ॥ २३ ॥ तत् राक्षसबलस्य व्यूढत्वात् । महता बलेन वृतो भवानपि । चतुरङ्गेण रावणसेनावच्चतुरवयवेन । व्यूह्य विभज्य । निर्मथिष्यसि । मध्यमपुरुषत्वमार्षम् । चतुरङ्गकार्यकरत्वाच्चतुरङ्गत्वमित्यन्ये ॥ २४ ॥ प्रतिघातार्थं प्रतिक्रियार्थम् ॥ २५ ॥ पूर्वद्वारे, स्थित्वेति शेषः ॥ २६॥२७ ॥ अप्रमेयात्मेति । मायाविन इन्द्रजितोऽयमेवार्ह इति भावः ॥ २८ ॥ स्वस्य चोत्तरद्वारनिरोधे हेतुमाह—दैत्यदानवेत्यादि श्लोकत्रयम् । विप्रकारप्रियः प्रियविप्रकारः । "वा प्रियस्य" इति पूर्वनिपातः । विप्रकारः पीडा । क्षुद्रः क्षुद्रबुद्धिः । प्रजाः सन्तापयन् लोकान् परिक्रामतीत्यन्वयः । तस्याहमिति श्लोके यत्तच्छब्दाध्याहारेणाहंशब्दद्वयनिर्वाहः । योऽहं धृतः निश्चितः सोऽहं प्रवेक्ष्यामीत्यन्वयः । स्वयमेव अद्वारेण । यद्वा तस्याहमित्यर्धान्तमेकं वाक्यम् । उत्तरमित्यादि भिन्नं वाक्यम् ॥२९–३१॥

विषये मन्युर्न कर्तव्यः । रोषये रोषमुत्पादये रोषोत्पादनफलमाह—समर्थो हीति ॥२३॥ चतुरङ्गेण बलेन चतुरङ्गनिर्वाह्यकार्यकरणसद्भावाद्वानरबलस्य चतुरङ्गत्वोक्तिः ॥२४॥ ॥ २५ ॥ पूर्वद्वारे नीलः, तिष्ठत्विति शेषः ॥ २६–३१ ॥

वानरेन्द्रश्च बलवानृक्षराजश्च वीर्यवान् । राक्षसेन्द्रानुजश्चैव गुल्मो भवतु मध्यमः ॥ ३२ ॥ न चैव मानुषं रूपं कार्यं हरिभिराहवे । एषा भवतु संज्ञा नो युद्धेऽस्मिन् वानरे बले ॥ ३३ ॥ वानरा एव नश्चिह्नं स्वजनेऽस्मिन् भविष्यति ॥ ३४ ॥ वयं तु मानुषेणैव सप्त योत्स्यामहे परान् । अहमेष सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन महौजसा । आत्मना पञ्चमश्चायं सखा मम विभीषणः ॥ ३५ ॥ स रामः कृत्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वा विभीषणम् । सुवेलारोहणे बुद्धिश्चकार मतिमान् मतिम् । रमणीयतरं दृष्ट्वा सुवेलस्य गिरेस्तटम् ॥ ३६ ॥

गुल्मो भवतु मध्यमः, मध्यमसेना भवत्वित्यर्थः । बलवद्भ्यां रावणेन्द्रजिद्भ्यामधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमयोः मध्यमगुल्मो भवत्वित्यर्थः ॥ ३२ ॥ न चैवेति । संज्ञा सङ्केतः ॥ ३३ ॥ अस्य प्रयोजनमाह—वानरा इति । नः अस्माकम् । वानरा एवास्मिन् स्वजने चिह्नं भविष्यतीति, अस्माकं वानरत्वमेवात्मीयत्वज्ञापकं भविष्यतीत्यर्थः । यदि वानरा अपि कामरूपधारणेन युद्धयेयुः, राक्षसानामपि तादृशत्वादात्मपरविवेको न स्यात् । वानरत्वन्तु जघन्यतया न ते भजिष्यन्तीति भावः । इदानीं मानुषरूपपरिग्रहप्रतिषेधसामर्थ्यादितः पूर्वं मानुषरूपं परिगृह्य स्थिता इति गम्यते ॥३४॥ वयं त्विति । मानुषेण मनुष्यसंबन्धिना, रूपेणेति शेषः । विभीषणादीनामपि मानुषरूपसंस्थानसादृश्यादेवमुच्यते ॥ ३५ ॥ स राम इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः कृत्यसिद्ध्यर्थं कार्यसिद्ध्यर्थम् । सुवेलारोहणे विषये बुद्धिः बुद्धिमान् । मतुब्लोप आर्षः ।

वानरेन्द्र इति । गुल्मो भवतु मध्यमः बलवद्भ्यां रावणेन्द्रजिद्भ्यामधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमयोर्मध्ये भवत्वित्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥ संज्ञा सङ्केतः ॥ ३३ ॥ किमर्थमत आह—वानरा इति । नः अस्माकं वानरा एव अस्मिन् स्वजने चिह्नं भविष्यति अस्माकं वानरत्वमेवात्मीयत्वज्ञापकं भविष्यतीत्यर्थः । यदि वानरा अपि कामरूपधारणेन युद्धयेयुः राक्षसानामपि तादृक्त्वादात्मपरबलविवेको न स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥ वयमिति । मानुषेण, रूपेणेति शेषः । विभीषणादीनां मानुषरूपसंस्थानसादृश्यादेवमुच्यते ॥३५॥ कृत्यसिद्ध्यर्थं कृत्यं कर्तव्यमेव सिद्धिः प्रयोजनं यस्य तम् । विभीषण

ततस्तु रामो महता बलेन प्रच्छाद्य सर्वां पृथिवीं महात्मा । प्रहृष्टरूपोऽभिजगाम लङ्कां कृत्वा मतिं सोऽरिवधे महात्मा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥३७॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारोहणं प्रति । लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १॥ विभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरम् । मन्त्रज्ञं च विधिज्ञं च श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ २ ॥ सुवेलं साधुशैलेन्द्रमिमं धातुशतैश्चितम् । अध्यारोहामहे सर्वे वत्स्यामोऽत्र निशामिमाम् ॥ ३ ॥

मतिम् इच्छाम् । सुवेलारोहणे बुद्धिं चकार मतिमान् मतिमिति च पाठः । सुवेलारोहणबुद्धिमेव मतिं चकार, नान्यामित्यर्थः । आरोहणेच्छाहेतुमाह रमणीयतरमिति । सौन्दर्यावलोकनमेव तदारोहणहेतुः, नतु लङ्काप्राप्तिः । अत एव लङ्कोपरोधायावरोहणं वक्ष्यति ततस्त्विवति । पृथिवीं सुवेलकटकभूमिम् । महात्मा महाबुद्धिः । प्रहृष्टरूपः अतिशयेन प्रहृष्टः । "प्रशंसायां रूपप्" । लङ्कां लङ्कैकदेशसुवेलम् । महात्मा महाधृतिरिति द्वितीयमहात्मशब्दार्थः । अभिजगाम आरोहणायेति भावः ॥ ३६॥३७॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः॥३७॥

अथ लङ्कादर्शनार्थं सुवेलारोहणमष्टात्रिंशे–स त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । धर्मज्ञत्वादि सुग्रीवस्यापि विशेषणम् । सुवेलो नाम लङ्कासमतुङ्गताको गिरिविशेषः ॥ १ ॥ विधिज्ञं कार्यज्ञम् ॥ २ ॥ चितं व्याप्तम् । अध्यारोहामहे

विशेषणमिदम् । सुवेलारोहणेबुद्धिश्चकार मतिमान् मतिं सुवेलारोहणे प्रवृत्ता बुद्धिर्यस्य सः सुवलारोहणबुद्धिः । अलुक्त्वमार्षम् । मतिमान् आगामिगोचरबुद्धिमान् मतिं चकार सुवेलारोहणेच्छां चकारेत्यर्थः । बुद्धिमिति द्वितीयान्तपाठे तु सुवेलारोहणे मतिं मननात्मिकाम् । बुद्धिं निश्चयात्मिकां चकारेत्यर्थः । यद्वा बुद्धिं तात्कालिकरूपां मतिं चकार अर्थनिर्धारणरूपां चकारेत्यर्थः । 'अर्थनिर्धारणं मतिः' इति तज्ज्ञाः ॥३६॥३७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

॥ १ ॥ विधिज्ञं कार्यविदम् ॥ २ ॥ अध्यारोहामहे आरोक्ष्यामहे ॥ ३ ॥

लङ्कां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः । येन मे मरणान्ताय हृता भार्या दुरात्मना ॥ ४ ॥ येन धर्मो न विज्ञातो न तद्वृत्तं कुलं तथा । राक्षस्या नीचया बुद्ध्या येन तद् गर्हितं कृतम् ॥ ५ ॥ तस्मिन् मे वर्तते रोषः कीर्तिते राक्षसाधमे । यस्यापराधान्नीचस्य वधं द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥ ६ ॥ एको हि कुरुते पापं कालपाशवशं गतः । नीचेनात्मापचारेण कुलं तेन विनश्यति ॥ ७ ॥ एवं सम्मन्त्रयन्नेव सक्रोधो रावणं प्रति । रामः सुवेलं वासाय चित्रसानुमुपारुहत् ॥ ८ ॥ पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैनमन्वगच्छत् समाहितः । सशरं चापमुद्यम्य सुमहद्विक्रमे रतः । तमन्वरोहत् सुग्रीवः सामात्यः स विभीषणः ॥ ९ ॥ हनुमानङ्गदो नीलो मैन्दो द्विविद एव च ॥ १० ॥

आरोक्ष्यामः । अयं च समुद्रतरणदिवसवृत्तान्तः पूर्वं सङ्ग्रहेणोक्तः अद्य सविशेषमुच्यते ॥ ३ ॥ लङ्कामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । लङ्कालोकने निमित्तमाह–निलयमिति । मे भार्येति सम्बन्धः । मरणान्ताय मरणरूपफलाय । तत् प्रसिद्धम् । वृत्तं धर्मशास्त्रविहितस्वकुलाचारः । कुलं स्वकुलातिशयः । एतत्सर्वं भार्यापहरणनिवृत्तिहेतुः तन्नासीदित्यर्थः ॥४॥ तर्हि केन हेतुना कृतमित्यत्राह राक्षस्येति । तत् भार्यापहरणम् ॥ ५ ॥ एतादृशस्य निलयदर्शने किं फलम् ? तत्राह–तस्मिन्निति । वर्तते उत्पद्यते । तर्हि तन्मात्रवधे यत्नः क्रियतामित्यत्राह–यस्येति ॥ ६ ॥ अन्यस्य दोषेणान्यवधः किमर्थं क्रियत इत्यत्राह–एक इति । एकः पापं कुरुते नीचेन तेन कर्त्रा आत्मापचारेण तद्दोषेण कारणेन कुलं तत्संबन्धिनः सर्वे विनश्यन्ति ॥ ७ ॥ संमन्त्रयन् वदन् । उपारुहत् उपारुक्षत् ॥ ८ ॥ पृष्ठत इत्यादिसार्धश्लोकः । समाहितः सावधानः ॥ ९ ॥ सामात्य इत्युक्तं विवृणोति–हनुमानित्यादिचतुःश्लोकी । हनुमानिति पृथगुक्त्या

मरणान्ताय मरणरूपफला येत्यर्थः॥४॥नीचया क्रूरया। राक्षस्या राक्षससम्बन्धिन्या । बुद्ध्या हेतुना येन रावणेन धर्मादिकं न ज्ञातं तेन तत्कुलं गर्हितमिति सम्बन्धः:५–१२

स०–मरणान्ताय मरणेन रक्षःकुलस्य सहितोऽन्तो नाशः स्वस्य तस्मै ॥ ४ ॥ वृत्तं सदाचारःअस्मद्वुलिष्ठता वार्ता वा । राक्षस्या राक्षससम्बन्धिन्या । [illegible] विशेषणं सुमुखीकर्तुमियमुक्तिः ॥ ५ ॥

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । पनसः कुमुद श्चैव हरो रम्भश्च यूथपः ॥ ११ ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च ऋषभश्च महामतिः । दुर्मुखश्च महातेजास्तथा शतवलिः कपिः ॥ १२ ॥ एते चान्ये च बहवो वानराः शीघ्र गामिनः । ते वायुवेगप्रवणास्तं गिरिं गिरिचारिणः । अध्यारोहन्त शतशः सुवेलं यत्र राघवः ॥ १३ ॥ ते त्वदीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वतः । ददृशुः शिखरे तस्य विषक्तामिव खे पुरीम् ॥ १४ ॥ तां शुभां प्रवरद्वारां प्राकारपरिशोभिताम् । लङ्कां राक्षससम्पूर्णां ददृशुर्हरि यूथपाः ॥१५॥ प्राकारचयसंस्थैश्च तदा नीलैर्निशाचरैः । ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम् ॥ १६ ॥ ते दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान् युद्धकांक्षिणः । मुमुचुर्विविधान्नादां स्तत्र रामस्य पश्यतः ॥ १७ ॥ ततोऽस्तमगमत् सूर्यः सन्ध्यया प्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समभि वर्तते ॥ १८ ॥

रामलक्ष्मणौ पद्भ्यामेवारूढाविति गम्यते ॥१०-१२॥ ते प्रसिद्धाः । एते चान्ये च । वायुवेगप्रवणाः वायुवेगेन गच्छन्तः । "प्रुङ् गतौ" इति धातोर्बहुलग्रहणात् कर्तरि ल्युट् । अत एव शीघ्रगामिनः सन्तः अध्यारोहन्त ॥ १३ ॥ ते रामा दयः । तस्य प्रसिद्धस्य त्रिकूटस्य । खे विषक्ताम् आकाशे लम्बमानामिव स्थिताम् । पुरीं लङ्कां, सर्वतो ददृशुः ॥ १४ ॥ वानराश्च ददृशुरित्याह- तामिति । स्पष्टः ॥ १५ ॥ प्राकारस्य चयः वप्रम्, तत्र स्थितैः । "स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रतिरञ्जितः रक्तवर्णीकृतः । पूर्णचन्द्र

वायुवेगप्रवणाः वायुवेगगतयः "प्रुङ् गतौ" इति धातोः रूपम् ॥ १३ ॥ तस्य प्रसिद्धस्य त्रिकूटाद्रेः शिखरे विषक्तां खे चरन्तीमिव स्थितां पुरीं ददृशुरिति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्राकारचयसंस्थैः प्राकारस्य चयो वप्रं तत्र संस्थैः नीलैर्निशा चरैः कृतमपरं प्राकारमिव ददृशुः, प्राकारचयस्थान् निशाचरान् प्राकारबुद्ध्या ददृशु रित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ पूर्णचन्द्रप्रदीप्तेति विशेषणात्सुवेलारोहणं पौर्णमास्यामित्यव

ततः स रामो हरिवाहिनीपतिर्विभीषणेन प्रतिनन्द्य सत्कृतः। सलक्ष्मणो यूथपयूथसंवृतः सुवेलपृष्ठे न्यवसद्यथासुखम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुङ्गवाः। लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च ॥ १ ॥ समसौम्यानि रम्याणि विशालान्यायतानि च। दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जातविस्मयाः ॥२॥ चम्पकाशोकपुन्नागसालतालसमाकुला । तमालवनसञ्छन्ना नागमालासमावृता ॥ ३ ॥ हिन्तालैरर्जुनैर्नीपैः सप्तपर्णैश्च पुष्पितैः। तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समन्ततः ॥ ४ ॥

प्रदीप्तेति। अनेन पौर्णमास्यां सुवेलारोहणमित्युक्तम् । प्रथमायां युद्धारम्भ इत्याहुः। यद्वा पूर्णचन्द्रतुल्यप्रदीपवतीति वाऽर्थः। सम्भवन्ति हि वानरसेनायामपि प्रकाशार्थमारोपिता दीपाः ॥१८॥ हरिवाहिनीपतिः। वानरसेनानिर्वाहकः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ लङ्कादर्शनमेकोनचत्वारिंशे—तामिति । तां रात्रिमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया। ददृशुः प्रातरिति सिद्धम् । वनानि अकृत्रिमाणि। उपवनानि कृत्रिमाणि ॥ १ ॥ समानि च तानि सौम्यानि च समसौम्यानि निम्नोन्नतत्वरहितानि स्निग्धानि चेत्यर्थः। अत एव रम्याणि रमणीयानि । विशालानि विपुलानि। आयतानि दीर्घाणि । दृष्टिरम्याणि नयनाकर्षणानि वनान्युपवनानि चेत्याकृष्यान्वयः ॥२॥ चम्पकेत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । नागमाला नागकेसरमाला॥ ३ ॥ हिन्तालैरित्यादि। उपलक्षितेति शेषः ॥ ४ ॥

गम्यते, तेन प्रतिपदि युद्धारम्भः ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

॥ १ ॥ समसौम्यानि समानि सौम्यानीत्यर्थः। दैर्घ्यविशालैस्समानि दुष्टमृगाद्युपद्रवराहित्येन सौम्यानीति याव[त्] ॥ २ ॥

शुशुभे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिगतैर्द्रुमैः । लङ्का बहुविधै र्दिव्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ ५ ॥ विचित्रकुसुमोपेतै रक्त कोमलपल्लवैः । शाद्वलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वन राजिभिः ॥ ६ ॥ गन्धाढ्यान्यभिरम्याणि पुष्पाणि च फलानि च । धारयन्त्यगमास्तत्र भूषणानीव मानवाः ॥७॥ तच्चैत्ररथसङ्काशं मनोज्ञं नन्दनोपमम् । वनं सर्वर्तुकं रम्यं शुशुभे षट्पदायुतम् ॥ ८ ॥ नत्यूहकोयष्टिभकै नृत्यमानैश्च बर्हिभिः । रुतं परभृतानां च शुश्रुवुर्वन निर्झरे ॥ ९ ॥ नित्यमत्तविहङ्गानि भ्रमराचरितानि च । कोकिलाकुलषण्डानि विहगाभिरुतानि च ॥ १० ॥ भृङ्गराजाभिगीतानि भ्रमरैः सेवितानि च । कोणालक विघुष्टानि सारसाभिरुतानि च ॥११॥

दिव्यैः पारिजातादिभिः । अत्राप्युपलक्षितेति शेषः । विचित्रेत्यादि पदद्वयमपि दिव्यद्रुमविशेषणम् । शाद्वलैरित्यादावप्युपलक्षणे तृतीया । लङ्काशब्दश्चात्र सुवेलपरः । उत्तरत्र वानरप्रवेशोक्तेः । शुशुभे शोभमाना दृश्यत इत्यन्वयः ॥५ ॥ ६ ॥ गन्धेति । तत्र वनेषु धारयन्ति अधारयन् । अगमाः वृक्षाः ॥७॥ सर्वे ऋतवो यस्मिन् तत्सर्वर्तुकम्। "शेषाद्विभाषा" इति कप्प्रत्ययः। षट्पदायुतं षट् पदैः आ समन्ताद्युतम् ॥८॥ वननिर्झरे नत्यूहैः कोयष्टिभकैः जलकुक्कुटविशेषैः नृत्यमानैः नृत्यद्भिः बार्हिणैश्च सहितानां परभृतानां रुतं शुश्रुवुरिति योजना ॥९॥ वनरामणीयकाकृष्टास्तत्र विविशुरित्याह—नित्येत्यादिना कामरूपिण इत्यन्तेन श्लोकत्रयेण । विहङ्गाः वक्ष्यमाणकोकिलादिव्यतिरिक्ताः । षण्डाः वृक्षसमूहाः । विहङ्गभृङ्गसञ्चारस्य तन्नादस्य च वनशोभाहेतुत्वात्तत्सञ्चारमुक्त्वा तन्नाद माह—विहगेत्यादिना । विहगानामभिरुतं येषु तानि विहगाभिरुतानि । एवमुत्तर त्रापि विग्रहः ॥ १० ॥ कोणालकः खञ्जनः । सारसाभिरुतानीत्यनेन वनादीनां

सर्वर्तुकं सर्वे ऋतवो यस्मिन् तत् सर्वर्तुकम् ॥ ८ ॥ नृत्यमानैः नृत्यद्भिः बर्हिणैर्युक्तं वनं शुशुभ इति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ कोकिलाकुलषण्डानि कोकिलाकुलाः षण्डा वृक्ष

विविशुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च । हृष्टाः प्रमुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ १२ ॥ तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम् । पुष्पसंसर्गसुरभिर्ववौ घ्राणसुखोऽनिलः ॥ १३ ॥ अन्ये तु हरिवीराणां यूथान्निष्क्रम्य यूथपाः । सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लङ्कां जग्मुः पताकिनीम् ॥ १४ ॥ वित्रासयन्तो विहगांस्त्रासयन्तो मृगद्विपान् । कम्पयन्तश्च तां लङ्कां नादैस्ते नदतां वराः । कुर्वन्तस्ते महावेगा महीं चरणपीडिताम् ॥ १५ ॥ रजश्च सहसैवोर्ध्वं जगाम चरणोत्थितम् ॥ १६ ॥ ऋक्षाः सिंहा वराहाश्च महिषा वारणा मृगाः । तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश ॥ १७ ॥ शिखरं तत् त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशम् । समन्तात् पुष्पसञ्छन्नं महारजतसन्निभम् ॥ १८ ॥

सरस्समीपवर्तित्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ हृष्टाः पुलकिताः । प्रमुदिताः सन्तुष्टाः । वीराः शत्रुवनप्रवेशेऽपि निर्भयाः । कामरूपिणः सूक्ष्मविपुलप्रवेशानुगुणस्थूलसूक्ष्मशरीरवन्तः ॥ १२ ॥ तेषामिति । स्पष्टः ॥ १३ ॥ अन्ये त्वित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स्पष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ रजश्चेत्यर्धमेकं वाक्यम् । चरणोत्थितं वानरपादाहतिजनितम् । रजः ऊर्ध्वं जगाम उत्थितमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अत्र ऋक्षादयो लङ्कावनवासिनः । भीताः दर्शनादेव भीताः । तेन शब्देन वित्रस्ताः विशेषेण त्रस्ताः । दश दिशो जग्मुः, यथायथं जग्मुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ एवं त्रिकूटस्य प्रथमशिखरं सुवेलाख्यमुक्त्वा मध्यमशिखरं वर्णयति–शिखरं तदित्यादिना । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तत् प्रसिद्धम् । प्रांशु पार्श्ववर्तिशिखरद्वयापेक्षया उन्नतम् । एकम् अद्वितीयम्, मध्यममित्यर्थः । स्पृशतीति स्पृशम् । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । समन्तात् पुष्पसञ्छन्नम् अत एव महारजतसन्निभं पृथुरजतसन्निभम् । यद्वा सुवर्णसन्निभमिति स्वरूपोक्तिः ।

षण्डा येषु तानि ॥ १०-१७ ॥ दिवं स्पृशतीति दिविस्पृशम् । समन्तात्पुष्पसञ्छन्नम्

शतयोजनविस्तीर्णं विमलं चारुदर्शनम् । श्लक्ष्णं श्रीमन्महच्चैव दुष्प्रापं शकुनैरपि। मनसाऽपि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा जनैः ॥ १९ ॥ निविष्टा तत्र शिखरे लङ्का रावणपालिता। शतयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता॥२०॥ सा पुरी गोपुरैरुच्चैः पाण्डराम्बुदसन्निभैः । काञ्चनेन च सालेन राजतेन च शोभिता ॥२१॥ प्रासादैश्च विमानैश्च लङ्का परमभूषिता । घनैरिवातपापाये मध्यमं वैष्णवं पदम् ॥२२॥ यस्यां स्तम्भसहस्रेण प्रासादः समलंकृतः । कैलासशिखराकारो दृश्यते खमिवोल्लिखन् ॥ २३ ॥ चैत्यः स राक्षसेन्द्रस्य बभूव पुरभूषणम् । बलेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण रक्ष्यते ॥२४ ॥ मनोज्ञां काननवतीं पर्वतैरुपशोभिताम् । नानाधातुविचित्रैश्च उद्यानैरुपशोभिताम् ॥ २५ ॥

चारुदर्शनं सुन्दरदर्शनम् । एवंभूतं शिखरम् अदृश्यतेत्यध्याहारः ॥१८॥१९॥ निविष्टेत्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् । सालेन प्राकारेण । प्रासादैरिति । प्रासादादिलक्षणं प्रागेव लिखितम् । आतपापाये वर्षारम्भसमये। मध्यमं वैष्णवं पदमिति । त्रिविक्रमावतारे त्रिभिः पदैः सर्वलोकक्रमणे मध्यमपदेनान्तरिक्षं क्रान्तमिति आकाशं मध्यमं वैष्णवं पदमित्युच्यते ॥ २०-२२॥ यस्यामिति । उल्लिखन् व्याप्नुवन् ॥ २३ ॥ चैत्य इति । नगरमध्यचतुष्पथं चैत्यम्, तत्र भवश्चैत्यः । राक्षसेन्द्रस्य पुरभूषणमित्यन्वयः । यः समग्रेण रक्षसां शतेन नित्यं रक्ष्यते । यश्च राक्षसेन्द्रस्य पुरभूषणं बभूव । स्तम्भसहस्रेण समलंकृतः कैलासशिखराकारः खमुल्लिखन्निव स्थितः चैत्यः स प्रासादः यस्यां दृश्यते तादृशी रावणपालितत्वादिविशेषणविशिष्टा तत्र शिखरे निविष्टा लङ्का अदृश्यतेत्यध्याहारेणान्वयः ॥२४॥ एवं वानराणामग्रगतानां लङ्कादर्शनमुक्त्वा

अत एव महारजतसन्निभं, महारजतं काञ्चनम् ॥ १८-२० ॥ सा पुरीति । सालेन प्राकारेण ॥ २१ ॥ प्रासादैरिति । आतपापाये वर्षाकाले । मध्यमं वैष्णवं पदम्

नानाविहगसंघुष्टां नानामृगनिषेविताम् । नानाकानन सन्तानां नानाराक्षससेविताम् ॥ २६ ॥ तां समृद्धां समृद्धार्थां लक्ष्मीवान् लक्ष्मणाग्रजः । रावणस्य पुरीं रामो ददर्श सह वानरैः॥२७॥ तां महागृहसम्बाधां दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः । नगरीममरप्रख्यो विस्मयं प्राप वीर्य वान् ॥२८॥ तां रत्नपूर्णां बहुसंविधानां प्रासादमालाभि रलंकृतां च । पुरीं महायन्त्रकवाटमुख्यां ददर्श रामो महता बलेन ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम द्युद्धकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

ततो रामः सुवेलाग्रं योजनद्वयमण्डलम् । आरुरोह ससु ग्रीवो हरियूथपसंवृतः ॥ १ ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तत्रैव दिशो दश विलोकयन् । त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्व कर्मणा । ददर्श लङ्कां सुन्यस्तां रम्यकाननशोभिताम्॥२॥

रामस्यापि तद्दर्शनमाह—मनोज्ञामित्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । पर्वतैः क्रीडा शैलैः । नानाधातुविचित्रैः इति पर्वतविशे षणम् । उद्यानैः कृत्रिमवनैः ॥ २५॥ नानाकाननेति । पूर्वं काननवत्त्वमुक्तम्, अत्र तन्नानात्वमिति भिदा ॥ २६ ॥ समृद्धाम् उन्नताम् । समृद्धार्थां समृद्धद्रव्याम् । लक्ष्मीवान् नगरदर्शनजप्रीति विकसितकान्तिः ॥ २७ ॥ अमरप्रख्यः देवसदृशः ॥ २८ ॥ पुनः सङ्ग्रहेणाह— तामिति। रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । संविधानं रक्षणम्॥२९॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० रत्नकिरीटा० युद्धकाण्ड० एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अथ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धकथनं चत्वारिंशे । अत्र प्रथमश्लोकः पूर्वोक्ता नुवादः—तत इति । योजनद्वयमण्डलं योजनद्वयविस्तारमण्डलम् ॥१॥ स्थित्वे आकाशम् ॥ २२–२९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिका ख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायामे कोनचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ३९ ॥

तत इति । योजनद्वयमण्डलं योजनद्वयप्रमाणविस्तारम् ॥ १–४ ॥

तस्यां गोपुरशृङ्गस्थं राक्षसेन्द्रं दुरासदम् ॥ ३ ॥ श्वेतचामरपर्यन्तं विजयच्छत्रशोभितम् । रक्तचन्दन संलिप्तं रत्नाभरणभूषितम् ॥ ४ ॥ नीलजीमूतसङ्काशं हेम सञ्छादिताम्बरम् । ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ५ ॥ शशलोहितरागेण संवीतं रक्तवाससा । सन्ध्या तपेन संवीतं मेघराशिमिवाम्बरे ॥ ६ ॥ पश्यतां वानरेन्द्राणां राघवस्यापि पश्यतः । दर्शनाद्राक्षसेन्द्रस्य सुग्रीवः सहसो त्थितः ॥ ७ ॥ क्रोधवेगेन संयुक्तः सत्त्वेन च बलेन च । अचलाग्रादथोत्थाय पुप्लुवे गोपुरस्थले ॥ ८ ॥

त्यादि । सुन्यस्तां सुष्ठु निवेशिताम् ॥ २ ॥ तस्यामित्यादि सार्द्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । अत्र ददर्शेत्यनुषज्यते । श्वेते चामरे पर्यन्ते पार्श्वद्वये यस्य स श्वेतचामरपर्यन्तः, उभयतो वीज्यमानचामर इत्यर्थः । विजयच्छत्रं विजयसूचकच्छत्रम् । रत्नाभरणं पद्मरागाभरणम् । हेमसञ्छादिताम्बरं तत्र तत्र सुवर्णचित्राम्बरम् । सुवर्णसूत्रिताम्बरमिति वाऽर्थः । उत्कृष्टकिणवक्षसम् उपपादितकिणवक्षसम् । उत्कृष्टस्य उल्लिखितस्य किणः वक्षसि यस्य स तथेति वाऽर्थः । शशलोहितरागेण शशरुधिरसमानरागेण । रक्तशब्दविवरणमिदम् । रक्तवाससा उत्तरीयेण संवीतं परिवीतम् ॥ ३-६ ॥ " हतं च रावणं सङ्ख्ये दर्शनादवधारय " इति रामसन्निधौ पूर्वं प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुमुत्थितः सुग्रीव इत्याह–पश्यतामित्यादिना । पश्यतामित्यनादरे षष्ठी । अत्रानादरणमनुक्त्वा गमनम् । सप्तम्यर्थे षष्ठी वा । दर्शनात् दर्शनमात्रात् ॥ ७ ॥ क्रोधवेगेन, कथं मत्स्वामिनोऽग्रे स्वयं राजोपचारेण तिष्ठति दुरात्मेति कोपातिशयेनेत्यर्थः । सत्त्वेन मनोबलेन । बलेन कायबलेन । पुप्लुवे, गोपुरमुद्दिश्येति शेषः ॥ ८ ॥

हेमसञ्छादिताम्बरं तत्रतत्र हेमचित्रिताम्बरम् । उत्कृष्टकिणवक्षसम् उत्कृष्टा उत्पादिताः किणाः प्रहाराकिणाः वक्षसि यस्य तम् ॥ ५ ॥ शशलोहितं शशरुधिरम् । एतादृश विशेषणविशिष्टं राक्षसेन्द्रं, दृष्ट्वेति शेषः ॥ ६ ॥ पश्यतामिति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । पश्यतामित्यादावनादरे षष्ठी ॥ ७ ॥ पुप्लुवे, गोपुरमुद्दिश्येति शेषः । गोपुरस्थल

स्थित्वा मुहूर्तं सम्प्रेक्ष्य निर्भयेनान्तरात्मना। तृणीकृत्य च तद्रक्षः सोऽब्रवीत् परुषं वचः ॥ ९ ॥ लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोऽस्मि राक्षस। न मया मोक्ष्यसेऽद्य त्वं पार्थिवेन्द्रस्य तेजसा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा सहसोत्पत्य पुप्लुवे तस्य चोपरि। आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयित्वाऽपतद्भुवि ॥ ११ ॥ समीक्ष्य तूर्णमायान्तमाबभाषे निशाचरः। सुग्रीवस्त्वं परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२॥ इत्युक्त्वोत्थाय तं क्षिप्रं बाहुभ्यामाक्षिपत्तले। कन्तुवत्तं समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्धरिः ॥ १३ ॥ परस्परं स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्परं शोणितदिग्धदेहौ। परस्परं श्लिष्टनिरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिकिंशुकौ यथा ॥ १४ ॥ मुष्टिप्रहारैश्च तलप्रहारैररत्निघातैश्च कराग्रघातैः। तौ चक्रतुर्युद्धमसह्यरूपं महाबलौ वानरराक्षसेन्द्रौ ॥१५॥

गोपुरस्थले स्थित्वेत्यन्वयः। अन्तरात्मना मनसा ॥ ९ ॥ रामाभिप्रायेण सखा, वस्तुतो दासोऽस्मीति भावः। मया मत्तः। औद्धत्यं परिहरति पार्थिवेन्द्रस्य तेजसेति ॥ १० ॥ ११ ॥ आयान्तं, सुग्रीवमिति शेषः। परोक्षं ममासन्निधाने त्वं सुग्रीवः शोभनग्रीवः, प्रत्यक्षं तु हीनग्रीवो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तले गोपुरतले। आक्षिपत् अपातयत्। कन्तुवत्समुत्थाय कन्तुकवज्झटित्युत्पत्येत्यर्थः ॥१३॥ परस्परमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम्। आरम्भे दृढपरीरम्भेण स्वेदसिक्तगात्रौ। ततः खरतरनखक्षतेन शोणितलिप्तशरीरौ। ततो दृढाश्लिष्टतया निरुद्धचेष्टौ निष्पन्दौ। ततः परस्परत्यागे कुसुमितशाल्मलीकिंशुकाविव स्थितौ। तौ वानरराक्षसेन्द्रौ। मुष्टिप्रहारैः। मुष्टीनां व्यथायां

इत्यस्य स्थित्वेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ लोकनाथस्येति। रामाभिप्रायेण सखित्वम्, सुग्रीवाभिप्रायेण दासत्वमिति भावः ॥१०॥११॥ त्वं मे परोक्षे असन्निधाने सुग्रीवः शोभनग्रीवः। इदानीं सन्निधाने तु हीनग्रीवो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १२॥ कन्तुवत समुत्थायेति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ परस्परं शाल्मलिकिंशुकौ यथा। शाल्मलिकिंशुकाविव ॥ १४ ॥ अरत्निघातैः निष्कनिष्ठमुष्टियुक्तप्रकोष्ठप्रहारैः। असह्यरूपम्

कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रवेगौ कालं चिरं गोपुरवेदिमध्ये । उत्क्षिप्य चाक्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदिलग्नौ । अन्योन्यमाविध्य विलग्नदेहौ तौ पेततुः सालनिखातमध्ये ॥ १६ ॥ उत्पेततुर्भूतलमस्पृशन्तौ स्थित्वा मुहूर्तं त्वभिनिश्वसन्तौ । आलिङ्ग्य चावल्गय च बाहुयोक्त्रैः संयोजयामासतुराहवे तौ ॥ १७ ॥ संरम्भशिक्षाबलसम्प्रयुक्तौ सञ्चेरतुः सम्प्रतियुद्धमार्गैः । शार्दूलसिंहाविव जातदर्पौ गजेन्द्रपोताविव सम्प्रयुक्तौ ॥ १८ ॥

तलप्रहारैः । तत्पीडायाम् अरत्निघातैः निष्कनिष्ठमुष्टियुक्तप्रकोष्ठप्रहारैः । "अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना" इत्यमरः । तद्बाधायां कराग्रघातैः । असह्यरूपम् अत्यन्तासह्यम् । प्रशंसायां रूपप्प्रत्ययः । युद्धं चक्रतुः ॥१४ ॥ १५ ॥ कृत्वेत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । नियुद्धं मल्लयुद्धं बाहुयुद्धं वा । "नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यात्" इत्यमरः । गोपुरवेदिमध्ये चिरं कालं नियुद्धं कृत्वा । ततः उत्क्षिप्य परस्परमूर्ध्वं क्षिप्त्वा । आक्षिप्य आकृष्य । परस्परं देहौ विनम्य विनाम्य । पादक्रमात् पादविन्यासविशेषात् । गोपुरवेदिलग्नौ पदात्पदं पश्चात् चलित्वा पुनर्युद्धार्थमवसरप्रतीक्षतया गोपुरवेदिकायां निश्चलं स्थितावित्यर्थः । आविध्य बाहुभ्यां संवेष्ट्य विलग्नदेहौ श्लिष्टदेहौ सन्तौ । सालनिखातयोः प्राकारपरिखयोर्मध्ये पेततुः ॥ १६ ॥ लाघवातिशयेन भूतलमस्पृष्ट्वैव उत्पेततुः । ततो मुहूर्तं तूष्णीं स्थित्वा श्रमवशादभिनिश्वसन्तौ पुनरालिङ्ग्य स्वयमेव स्वशरीरमालिङ्ग्य आवल्गय आप्लुत्य बाहुयोक्त्रैः बाहुपाशैः संयोजयामासतुः, देहाविति शेषः । निबिडं बबन्धतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ संरम्भः अभिनिवेशः । शिक्षा अभ्यासः । बलं शक्तिः । एतैः संप्रयुक्तौ संयुक्तौ सन्तौ सम्प्रति युद्धमार्गैः चातुर्येण परस्परग्रहणानुकूलक्रमैरित्यर्थः । सम्प्रति तदानीमित्यर्थ

अत्यन्तासह्यम् । प्रशंसायां रूपप् ॥१५॥ नियुद्धं बाहुयुद्धम् । विनम्य विनाम्य । पदक्रमात् पादविन्यास विशेषात् ॥ १६ ॥ उत्पेततुरिति । निपातानन्तरं लाघवातिशयेन भूतलमस्पृशन्तावेवोत्प्लुत्य तदनन्तरं श्रमात् श्रमवशादभिनिश्वसन्तौ मुहूर्तं तूष्णीं स्थित्वा पुनरावल्गय आलिङ्ग्य च बाहुयोक्त्रैः बाहुपाशैः परस्परं संयोजयामासतुः निबिडं बबन्धतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ संरम्भोऽभिनिवेशः । शिक्षा अभ्यासः ।

स्थित्वा मुहूर्तं सम्प्रेक्ष्य निर्भयेनान्तरात्मना। तृणीकृत्य च तद्रक्षः सोऽब्रवीत् परुषं वचः ॥ ९ ॥ लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोऽस्मि राक्षस। न मया मोक्ष्यसेऽद्य त्वं पार्थिवेन्द्रस्य तेजसा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा सहसोत्पत्य पुप्लुवे तस्य चोपरि। आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयित्वा ऽपतद्भुवि ॥ ११ ॥ समीक्ष्य तूर्णमायान्तमाबभाषे निशाचरः। सुग्रीवस्त्वं परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२॥ इत्युक्त्वोत्थाय तं क्षिप्रं बाहुभ्यामाक्षिपत्तले। कन्तुवत्तं समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्धरिः ॥ १३ ॥ परस्परं स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्परं शोणितदिग्धदेहौ। परस्परं श्लिष्टनिरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिकिंशुकौ यथा ॥ १४ ॥ मुष्टिप्रहारैश्च तलप्रहारैररत्निघातैश्च कराग्रघातैः। तौ चक्रतुर्युद्धमसह्यरूपं महाबलौ वानरराक्षसेन्द्रौ ॥ १५॥

गोपुरस्थले स्थित्वेत्यन्वयः। अन्तरात्मना मनसा ॥ ९ ॥ रामाभिप्रायेण सखा, वस्तुतो दासोऽस्मीति भावः। मया मत्तः। औद्धत्यं परिहरति पार्थिवेन्द्रस्य तेजसेति ॥ १० ॥ ११ ॥ आयान्तं, सुग्रीवमिति शेषः। परोक्षं ममासन्निधाने त्वं सुग्रीवः शोभनग्रीवः, प्रत्यक्षं तु हीनग्रीवो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तले गोपुरतले। आक्षिपत् अपातयत्। कन्तुवत्समुत्थाय कन्तुकवज्झटित्युत्पत्येत्यर्थः ॥१३॥ परस्परमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम्। आरम्भे दृढपरीरम्भेण स्वेदसिक्तगात्रौ। ततः खरतरनखक्षतेन शोणितलिप्तशरीरौ। ततो दृढाश्लिष्टतया निरुद्धचेष्टौ निष्पन्दौ। ततः परस्परत्यागे कुसुमितशाल्मलीकिंशुकाविव स्थितौ। तौ वानरराक्षसेन्द्रौ। मुष्टिप्रहारैः। मुष्टीनां व्यथायां

इत्यस्य स्थित्वेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ लोकनाथस्येति। रामाभिप्रायेण सखित्वम्, सुग्रीवाभिप्रायेण दासत्वमिति भावः ॥१०॥ ११ ॥ त्वं मे परोक्षे असन्निधाने सुग्रीवः शोभनग्रीवः। इदानीं सन्निधाने तु हीनग्रीवो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १२॥ कन्तुवत् समुत्थायेति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ परस्परं शाल्मलिकिंशुकौ यथा। शाल्मलिकिंशुकाविव ॥ १४ ॥ अरत्निघातैः निष्कनिष्ठमुष्टियुक्तप्रकोष्ठप्रहारैः। असह्यरूपम्

कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रवेगौ कालं चिरं गोपुरवेदिमध्ये । उत्क्षिप्य चाक्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदि लग्नौ । अन्योन्यमाविध्य विलग्नदेहौ तौ पेततुः साल निखातमध्ये ॥ १६ ॥ उत्पेततुर्भूतलमस्पृशन्तौ स्थित्वा मुहूर्तं त्वभिनिश्वसन्तौ । आलिङ्ग्य चावल्गय च बाहु योक्त्रैः संयोजयामासतुराहवे तौ ॥ १७ ॥ संरम्भशिक्षा बलसम्प्रयुक्तौ सञ्चेरतुः सम्प्रतियुद्धमार्गैः । शार्दूलसिंहा विव जातदर्पौ गजेन्द्रपोताविव सम्प्रयुक्तौ ॥ १८ ॥

तलप्रहारैः । तत्पीडायाम् अरत्निघातैः निष्कानिष्ठमुष्टियुक्तप्रकोष्ठप्रहारैः । "अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना" इत्यमरः । तद्बाधायां कराग्रघातैः । असह्य रूपम् अत्यन्तासह्यम् । प्रशंसायां रूपप्प्रत्ययः । युद्धं चक्रतुः ॥१४ ॥ १५ ॥ कृत्वेत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । नियुद्धं मल्लयुद्धं बाहुयुद्धं वा । "नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यात्" इत्यमरः । गोपुरवेदिमध्ये चिरं कालं नियुद्धं कृत्वा । ततः उत्क्षिप्य परस्परमूर्ध्वं क्षिप्त्वा । आक्षिप्य आकृष्य । परस्परं देहौ विनम्य विनाम्य । पादक्रमात् पादविन्यासविशेषात् । गोपुरवेदिलग्नौ पदात्पदं पश्चात् चलित्वा पुनर्युद्धार्थमवसरप्रतीक्षतया गोपुरवेदिकायां निश्चलं स्थितावित्यर्थः । आविध्य बाहुभ्यां संवेष्ट्य विलग्नदेहौ श्लिष्टदेहौ सन्तौ । सालनिखातयोः प्राकारपरिखयोर्मध्ये पेततुः ॥ १६ ॥ लाघवातिशयेन भूतलमस्पृष्ट्वैव उत्पे ततुः । ततो मुहूर्तं तूष्णीं स्थित्वा श्रमवशादभिनिश्वसन्तौ पुनरालिङ्ग्य स्वय मेव स्वशरीरमालिङ्ग्य आवल्गय आप्लुत्य बाहुयोक्त्रैः बाहुपाशैः संयोजया मासतुः, देहाविति शेषः । निबिडं बबन्धतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ संरम्भः अभि निवेशः । शिक्षा अभ्यासः । बलं शक्तिः । एतैः संप्रयुक्तौ संयुक्तौ सन्तौ सम्प्रति युद्धमार्गैः चातुर्येण परस्परग्रहणानुकूलक्रमैरित्यर्थः । सम्प्रति तदानीमित्यर्थ

अत्यन्तासह्यम् । प्रशंसायां रूपप् ॥१५॥ नियुद्धं बाहुयुद्धम् । विनम्य विनाम्य । पद क्रमात् पादविन्यास विशेषात् ॥ १६ ॥ उत्पेततुरिति । निपातानन्तरं लाघवाति शयेन भूतलमस्पृशन्तावेवोत्प्लुत्य तदनन्तरं श्रमात् श्रमवशादभिनिश्वसन्तौ मुहूर्तं तूष्णीं स्थित्वा पुनरावल्गय आलिङ्ग्य च बाहुयोक्त्रैः बाहुपाशैः परस्परं संयोजया मासतुः निबिडं बबन्धतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ संरम्भोऽभिनिवेशः । शिक्षा अभ्यासः ।

संहत्य चापीड्य च तावुरोभ्यां निपेततुर्वै युगपद्धरण्याम् । उद्यम्य चान्योन्यमधिक्षिपन्तौ सञ्चक्रमाते बहुयुद्धमार्गैः ॥ १९ ॥ व्यायामशिक्षाबलसम्प्रयुक्तौ क्लमं न तौ जग्मतुराशु वीरौ । बाहूत्तमैर्वारणवारणाभैर्निवारयन्तौ वरवारणाभौ ॥ २० ॥ चिरेण कालेन तु सम्प्रयुक्तौ सञ्चेरतुर्मण्डलमार्गमाशु ॥ २१ ॥ तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यसूदने । मार्जाराविव भक्षार्थे वितस्थाते मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥

इत्येके । शार्दूलसिंहौ शार्दूलश्रेष्ठौ । संप्रयुक्तौ सन्तौ । गजेन्द्रपोतौ कलभौ ॥ १८ ॥ संहत्य संयोज्य । उरोभ्यामन्योन्यमापीड्य धरण्यां युगपन्निपेततुः । अथ उद्यम्य उद्धृत्य अधिक्षिपन्तौ पातयन्तौ । एवं बहुयुद्धमार्गैः बहुयुद्धप्रकारैः । संचक्रमाते सञ्चेरतुः ॥ १९ ॥ खुरल्यां श्रमजयाय कृतोऽभ्यासो व्यायामः, तद्रूपा या शिक्षा तद्बलेन तदतिशयेन संप्रयुक्तौ संयुक्तौ । वार्यन्ते एभिरिति वारणाः आलानस्तम्भाः । वारणवारणाभैः बाहूत्तमैः अन्योन्यमाशु निवारयन्तावपि क्लमं श्रमं न जग्मतुः ॥ २० ॥ चिरेणेत्यर्द्धम् । चिरेण कालेन बहु कालेन । संप्रयुक्तौ युद्धचमानौ तौ । मण्डलमार्गं चक्राकारमार्गम् । चेरतुः चक्रतुरित्यर्थः । अयं च वक्ष्यमाणमार्गान्तराणामप्युपलक्षणम् ॥ २१ ॥ तदेव प्रपञ्चयति–तावित्यादिना । परस्परमासाद्य अन्योन्यसूदने अन्योन्यहिंसने यत्तौ यत्नवन्तौ । भक्ष्यत इति भक्षः भक्ष्यद्रव्यम् । तदर्थे तन्निमित्तम् । मार्जाराविव वितस्थाते विशेषेण तस्थतुः । "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम् । भक्षग्रहणदत्तावधानौ मार्जाराविव निश्चलं तस्थतुरित्यर्थः । मुहुर्मुहुरित्यनेन

बलं शक्तिः । एतैस्संयुक्तौ ॥१८॥ व्यायामशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ युद्धसञ्चाराभ्यासबलयुक्तौ । वारणवारणाभैः वारणा गजाः तेषां वारणानि अर्गलानि तत्सदृशैः । मण्डलं मार्गं पादभ्रमणविशेषमार्गं सञ्चेरतुः । मण्डलस्य लक्षणं भरतेनोक्तम्–"एकपादप्रचारो यस्स चारीत्यभिधीयते । द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत् । करणानां समायोगात्खण्डमित्यभिधीयते । खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् । गदायुद्धे

मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च । गोमूत्रिकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥२३॥ तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च । परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ २४ ॥ अभिद्रवणमाप्लावमास्थानं च सविग्रहम् । परावृत्तमपावृत्तमवद्रुतमवप्लुतम् ॥२५॥

मध्ये मध्ये मण्डलादिसञ्चारो व्यज्यते ॥ २२ ॥ मण्डलानीत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । मण्डलानि परिभ्रमणविशेषान् । यथाह भरतः–"एकपादप्रचारो यः स चारीत्यभिधीयते । द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत् । करणानां समायोगात् खण्डमित्यभिधीयते । खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥" इति । विचित्राणि सव्यमपसव्यं सव्यापसव्यमर्द्धभ्रमणमित्यादिभेदाद्भिन्नानि । स्थानानि व्याघ्रसिंहादितुल्यावस्थानानि वैष्णवादिस्थानानि।पादयोः पूर्वापरतिर्यग्विक्षेपादिका विन्यासविशेषा इति यावत् । तदाह भरतः–"वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा।प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि षण्नृणाम्॥" इति । पञ्चेति धनुर्वेदे । एषां लक्षणादिकथने ग्रन्थगौरवं स्यादिति तन्नाद्रियते । गोमूत्रिकाणि गोमूत्रसरणिसदृशानि गमनानि । गोमूत्रशब्दात्तदाकारगमनवाचकान्मत्वर्थे ठन्प्रत्ययः । गोमूत्रिकाणां चित्रत्वं गमनागमनादिभेदात् । गतप्रत्यागतानि उपसर्पणापसर्पणानि । एते उभयगतिप्रचारभेदाः ॥ २३ ॥ तिरश्चीनगतानि तिर्यग्गमनानि । वक्रगतानि सव्यापसव्यसञ्चरणानि । परिमोक्षं स्थानचालनेन प्रहाराणां मोघकरणम् । वर्जनं प्रतिप्रयोगेन परिहरणम् परिधावनम् एकस्य तिष्ठतः समन्तादन्यस्य गमनागमनम् ॥ २४ ॥ अभिद्रवणम् आभिमुख्येन शीघ्रं गमनम् । आप्लावम् अल्पाङ्गत्वानल्पाङ्गत्वादिभि

र्नियुद्धे च चक्रशक्त्यादिमोचने ॥" इति ॥ १९–२२ ॥ स्थानानि विविधानि पादयोः पूर्वापरविक्षेपादिविन्यासविशेषाः । तदुक्तं भरतेन–"वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमनाविद्धं स्थानान्येतानि षण्नृणाम् ॥" इति । गोमूत्रिकाणि गोमूत्ररेखाकारकुटिलगमनविशेषान् । गतप्रत्यागतानि उपसर्पणापसर्पणानि ॥ २३ ॥ तिरश्चीनगतानि तिर्यग्गमनानि । वक्रगतानि सव्यापसव्यसंचरणानि । परिमोक्षं प्रहाराणां परप्रयुक्तप्रहाराणां स्थानचलनादिना वितथीकरणम् । वर्जनं स्वप्रहारवैफल्यापादकस्थाने स्वकर्तृकप्रहारवर्जनम् । परिधावनम् एकस्य तिष्ठतः समन्तादन्यस्य भ्रमणम् ॥२४॥ अभिद्रवणम् आभिमुख्येन शीघ्रगमनम् । आप्लावमीषद्गमनम्, अवस्थानं कृत्वा गमनमिति यावत् । आस्थानं च सविग्रहं विग्रहाभिमुख्येनाव

उपन्यस्तमपन्यस्तं युद्धमार्गविशारदौ । तौ सञ्चेरतु रन्योन्यं वानरेन्द्रश्च रावणः ॥२६॥ एतस्मिन्नन्तरे रक्षो मायाबलमथात्मनः । आरब्धुमुपसम्पेदे ज्ञात्वा तं वानराधिपः ॥ २७॥ उत्पपात तदाऽऽकाशं जितकाशी जितक्लमः । रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वञ्चितः ॥२८॥ अथ हरिवरनाथः प्राप्य सङ्ग्रामकीर्तिं निशिचर पतिमाजौ योजयित्वा श्रमेण । गगनमतिविशालं लङ्घ यित्वाऽर्कसूनुर्हरिवरगणमध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥२९॥

विनम्य गमनम्, ईषद्गमनं वा मण्डूकवद् गमनमित्यर्थः । आस्थानं च सविग्रहं विग्रहसहितमास्थानम् । विगृह्य केवलासनं प्रगृह्य निर्भयावस्थानमिति वाऽर्थः । परावृत्तं पराङ्मुखगमनम् । अपावृत्तं स्थित्वैव पश्चाच्चलनम् । अवद्रुतं जिघृ क्षया शरीरं सङ्कुच्यावनम्य गमनम् । अवप्लुतं प्रतियोधिनं पादेन प्रहर्तुमधो मुखेन प्लवनम् ॥ २५ ॥ उप न्यस्तं प्रतियोधिबाहुग्रहणार्थं स्वबाहुप्रसारणम् । अपन्यस्तं प्रतियोधिग्रहणवञ्चनार्थं स्वबाह्वोरपक्षेपणम् । एवं खड्गविद्या मल्लशास्त्रादिषूपदिश्यते तत्तन्निदर्शने नितान्तं ग्रन्थगौरवं स्यात् । अतस्तदुपे क्ष्यते ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अन्तरे अवकाशे । मायाबलं परितोऽनेकरावणप्रदर्शनम् । आरब्धुमुपसंपेदे कर्तुमुपचक्रमे । तं मायोपक्रमम् । जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी । रावणस्य मायाबलोपक्रम एव निर्मायं युद्ध्यमानस्य सुग्रीवस्य जय इति ज्ञेयम्।जितक्लमः जितश्रमः । बलिना चिरं मल्लयुद्धकरणादिति भावः । अत्र प्रासादे स्थित एव रावणो वञ्चितः पुनरागमने प्रतारितः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अथेति । हरिवरनाथः क्षणेन रावणहरणार्हपरिकरनियन्ता । रामभक्तिरेव स्वयंगमनहेतुरिति भावः । प्राप्य सङ्ग्रामकीर्तिम्, रामस्य युद्धादागतां कीर्तिं स्वयमाजहारेति भावः । निशिचरपतिम्, तत्सदृशेष्वनेकेषु विद्यमानेष्वपि तान् तृणीकृत्य तेनैव युद्धं

स्थानम् । परावृत्तं पराङ्मुखगमनम् । अपावृत्तं स्थित्वैव पार्श्वतोऽपसर्पणम् । अवद्रुतं जिघृक्षया झटिति नम्रीभूय गमनम् । अवप्लुतं प्रतियोधिनं पादे प्रहर्तुमधोमुखेन प्लव नम् ॥२५॥ उपन्यस्तं प्रतियोधिबाहुग्रहणार्थं स्वबाहुप्रसारणम् । अपन्यस्तं प्रतियोधि ग्रहणवञ्चनार्थं स्वबाह्वोरपक्षेपणम्॥२६॥आरब्धुमुपसम्पेदे कर्तुमुद्युक्तवान्॥२७–३०॥

इति स सवितृसूनुस्तत्र तत्कर्म कृत्वा पवनगतिरनीकं प्राविशत् सम्प्रहृष्टः । रघुवरनृपसूनोर्वर्धयन् युद्धहर्षं तरुमृगगणमुख्यैः पूज्यमानो हरीन्द्रः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

अथ तस्मिन्निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ।
सुग्रीवं सम्परिष्वज्य तदा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
असंमन्त्र्य मया सार्द्धं तदिदं साहसं कृतम् ।
एवं साहसकर्माणि न कुर्वन्ति जनेश्वराः ॥ २ ॥

कृतवानिति भावः । आजौ, रावणवन्न च्छद्मना युद्धकृत् किन्तु मर्यादयेति भावः । योजयित्वा श्रमेण इतः पूर्वं तदज्ञातेन श्रमेण योजयित्वा । योजनं हि पूर्वमसम्भावितस्यैव रावणस्य श्रमफलम् । आत्मनस्तु कीर्तिरिति भावः। गगन मतिविशालं लङ्घयित्वाऽर्कसूनुः स्वस्यादित्यपुत्रत्वज्ञापनायाकाशमयत्नेना लङ्घयत् । अर्कसूनुः अज्ञातगमनवेगः । हरिवरगणमध्ये विनयेन स्वातिशय मप्रकाशयन् वानरेष्वन्यतम इति स्थितः। रामपार्श्वे जगाम रावणशिरोऽनादाय आगतोऽहं कथमस्याग्रे तिष्ठेयमिति पार्श्वे स्थितः । निशिचरपतिं श्रमेण योज यित्वा जगामेत्यनेन रामस्य प्रतिज्ञाहानिर्मा प्रसाक्षीदिति रावणमहत्त्वैवागत इति सूचितम् । मायाप्रयोगारम्भे समागमनं स्वेनापि मायाप्रयोगे रामस्य कोपः स्यादित्याशयात् ॥२९॥ इतीति । रघुवरनृपसूनोः रामस्य । तरुमृगगणमुख्यैः वानरगणमुख्यैः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

अथ लङ्कावरोध एकचत्वारिंशे—अथेति । तस्मिन्सुग्रीवे । निमित्तानि युद्ध चिह्नानि । "निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः" इत्यमरः ॥ १ ॥ असंमन्त्र्येति । जनेश्वराः राजानः । न कुर्वन्ति अस्मादृशपरिजने विद्यमाने न कुर्वन्तीत्यादरोक्तिः ॥२॥

इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायांश्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

अथेति । तस्मिन् सुग्रीवे । निमित्तानि युद्धलक्षणानि दृष्ट्वा । "निमित्तं हेतु लक्ष्मणोः" इत्यमरः ॥ १ ॥ २ ॥

संशये स्थाप्य मां चेदं बलं च सविभीषणम् । कष्टं कृतमिदं वीर साहसं साहसप्रिय ॥ ३ ॥ इदानीं मा कृथा वीर एवंविधमचिन्तितम् । त्वयि किंचित् समापन्ने किं कार्यं सीतया मम ॥ ४ ॥ भरतेन महाबाहो लक्ष्मणेन यवीयसा । शत्रुघ्नेन च शत्रुघ्न स्वशरीरेण वा पुनः ॥ ५॥ त्वयि चानागते पूर्वमिति मे निश्चिता मतिः । जानत श्चापि ते वीर्यं महेन्द्रवरुणोपम ॥ ६ ॥ हत्वाऽहं रावणं युद्धे सपुत्रबलवाहनम् । अभिषिच्य च लङ्कायां विभी षणमथापि च । भरते राज्यमावेश्य त्यक्ष्ये देहं महाबल७॥

संशये संशयपदे । त्वत्साहसेऽस्मदादीनां जीवनं दुर्लभमिति भावः ॥ ३ ॥ इदानीमित्यादि श्लोकद्वयम् । इदानीम् अद्यप्रभृति । अचिन्तितम् अविचारितम् । एवंविधं साहसं मा कृथाः । कुत इत्यत्राह त्वयीति । त्वयि किञ्चित्समापन्ने, वानरेति संबोधनं प्राप्ते मम सीतया किं कार्यं किं प्रयोजनम् ? अभिनववत्सवात्सल्येन पूर्ववत्समनभिलषन्ती वत्सला गौरिव नित्यानपायिनीमपि सीतामनादृत्य तदानीमाश्रिते वानरमात्रेऽत्यभिनिवेशं कुर्वतो रामस्य वात्सल्यातिशय उच्यते । सीतया "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इत्यर्धशरीरभूतया न मे किञ्चित्कार्यम् ॥ ४ ॥ भरतेन यवीयसेति कनिष्ठत्वमुच्यते । "भ्राता स्वा मूर्तिरात्मनः" इत्युक्तभरतादिनाऽपि न मे किञ्चित्प्रयोजनम् । स्वशरीरेण वा, "आत्मानं सर्वथा रक्षेद्दारैरपि धनैरपि" इत्युक्तशरीरेण वा किं क्रियते ? ॥ ५ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति–त्वयीत्यादिना । पूर्वं त्वय्यनागते सति । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण मे मतिः निश्चिता आसीत् । जानतश्चापीति विशेषणेन अस्थाने भयशङ्कित्वोक्त्या वात्सल्यातिशय उक्तः ॥ ६ ॥ इतिशब्दार्थमाह– हत्वेति । प्रतिज्ञानिर्वाहार्थमिति भावः । अभिषिच्येति । अन्यथा शरणागति वैफल्यादिति भवः । भरत इति । अन्यथा कुलधर्मोच्छेदादिति भावः । महा

संशये सन्देहपदे ॥ ३ ॥ इदानीमद्यप्रभृति । त्वयि किञ्चित्समापन्ने हानिं गते सति इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्वयि अनागते रावणवधादिकं कृत्वा देहं त्यक्ष्य इति ते वीय जानतश्चापि मे मतिः पूर्वं निश्चितेत्यन्वयः ॥ ६–८ ॥

तमेवंवादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥ तव भार्यापहर्तारं दृष्ट्वा राघव रावणम् । मर्षयामि कथं वीर जानन् पौरुषमात्मनः ॥ ९ ॥ इत्येवंवादिनं वीरमभिनन्द्य स राघवः । लक्ष्मणं लक्ष्मिसम्पन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च । बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ ११ ॥ लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् । निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ १२ ॥ वाताश्च परुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा । पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति धरणीरुहाः ॥ १३ ॥ मेघाः क्रव्यादसङ्काशाः परुषाः परुषस्वनाः । क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः ॥ १४ ॥ रक्तचन्दनसङ्काशा सन्ध्या परमदारुणा । ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ १५ ॥

बलेत्यनन्तरामितिकरणस्यान्वयः ॥ ७ ॥ तमेवमित्यादिसार्धश्लोकः । पौरुषं त्वद्दास्यरूपं पुरुषधर्ममित्यर्थः । अत एव हि पूर्वं रावणान्तिके दासोऽस्मीत्युक्तवान् । जानन्नित्यनेन दासस्य कर्मैवेदं न तु साहसमित्युच्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ अथ रामस्योत्साहविशेषं दर्शयति–इत्येवमिति । लक्ष्मिसम्पन्नमित्यत्र "इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य" इति ह्रस्वः । लक्ष्मीरत्र निमित्तदर्शनजः सन्तोषः १० ॥ परिगृह्येति । संविभज्य तत्तद्यूथपाधीनं कृत्वा । व्यूह्य गरुडादिरूपेण स्थापयित्वा ॥ ११ ॥ लोकक्षयकरं लोकक्षयसूचकम् । भीमं भयंकरम् । भयं भयनिमित्तम् । न केवलं लोकस्य प्रवीराणां चेत्याह–निबर्हणमिति । विनाशसूचकमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तदेव भयनिमित्तं प्रपञ्चयति–वाता इति । पतन्ति, अनिमित्तामिति शेषः ॥ १३ ॥ क्रव्यादसङ्काशाः श्येनादिसदृशसंस्थानाः । परुषाः क्रूरवेषाः । क्रूराः लोकक्षयसूचकाः । मिश्रं, जलमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

जानन्विक्रममात्मनः स्वस्य परपराक्रमसंहारसामर्थ्यं जानन् स्वानुभवेनावगच्छन् कथं मर्षयामि ? ॥ ९ ॥ अभिनन्द्य सौहृदस्यातिबलसम्पत्तेरिदमेव युक्तमिति श्लाघां कृत्वेत्यर्थः ॥ १० ॥ शीतमुदकम्, तद्वतो जलाशयान ॥ ११–१८ ॥

आदित्यमभिवाश्यन्ति जनयन्तो महद्भयम् । दीना दीनस्वरा घोरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः ॥ १६ ॥ रजन्यामप्रकाशश्च सन्तापयति चन्द्रमाः । कृष्णरक्तान्तपर्यन्तो यथा लोकस्य संक्षये ॥ १७ ॥ ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ १८ ॥ आदित्यमण्डले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते । दृश्यन्ते न यथावच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते । युगान्तमिव लोकस्य पश्य लक्ष्मण शंसति ॥ १९ ॥ काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च । शिवाश्चाप्यशिवा वाचः प्रवदन्ति महास्वनाः॥२०॥ क्षिप्रमद्य दुराधर्षां लङ्कां रावणपालिताम् । अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥२१॥ इत्येवं संवदन् वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः । तस्मादवातरच्छीघ्रं पर्वताग्रान्महाबलः ॥२२॥ अवतीर्य च धर्मात्मा तस्माच्छैलात् स राघवः । परैः परमदुर्धर्षं ददर्श बलमात्मनः॥ २३ ॥

आदित्यमभि आदित्याभिमुखम् । दीनाः दीनवेषाः । दीनस्वराः दैन्यसूचकस्वरवन्तः । अत एव घोराः भयङ्कराः । अप्रशस्ताः हीनाः शिवादयः ॥१६॥ कृष्णरक्तान्तपर्यन्तः कृष्णान्तो रक्तपर्यन्तश्चेत्यर्थः ॥१७॥ ह्रस्वः व्याममात्रः । रूक्षः भयङ्करः । अप्रशस्तः अशुभकरः । सुलोहितः रक्तमध्यः । परिवेषः लोकस्य संक्षये यथा, तथा दृश्यत इति शेषः ॥ १८ ॥ आदित्येत्यादिसार्धश्लोकः । लक्ष्म चन्द्रकलङ्क इवेत्यर्थः । तथैव छान्दोग्ये–"यदादित्यस्य कृष्णं रूपम्" इत्यत्र उत्पातकाले तथा दृश्यत इति व्याख्यातम् । नक्षत्राणि यथावत् यथाप्रकारेण न दृश्यन्ते, मलिनानि दृश्यन्त इत्यर्थः । उक्तं निमित्तजातं लोकस्य युगान्तं शंसतीवाभिवर्तत इति योजना ॥ १९ ॥ नीचैः ह्रस्वं वेदिकास्थानं परिपतन्ति प्राप्नुवन्ति । शिवा इति अप्रशस्तमृगजात्युक्तावपि पुनरुक्तिरशुभाधिक्यात् ॥ २० ॥ क्षिप्रमिति । अभियामेति वर्तमानकाले लोट् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्मात्सुवेलात् । बलमित्यनेन सर्वं बलं न सुवेल

नक्षत्राणि यथावत् स्वरूपेण न दृश्यन्ते । उक्तं दुर्निमित्तजातं लोकस्य युगान्तं शंसतीव अभिवर्तत इति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ नीचैः क्षुद्रजन्तुभिस्सह ॥ २०--२३॥

सन्नह्य तु ससुग्रीवः कपिराजबलं महत् । कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत् ॥ २४ ॥ ततः काले महाबाहुर्बलेन महता वृतः । प्रस्थितः पुरतो धन्वी लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥२५॥ तं विभीषणसुग्रीवौ हनुमान् जाम्बवान्नलः । ऋक्षराजस्तथा नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा ॥ २६ ॥ ततः पश्चात् सुमहती पृतनर्क्षवनौकसाम् । प्रच्छाद्य महतीं भूमिमनुयाति स्म राघवम् ॥ २७ ॥ शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् । जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः परवारणाः ॥ २८ ॥ तौ तु दीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । रावणस्य पुरीं लङ्कामासेदतुररिन्दमौ ॥ २९ ॥ पताकमालिनीं रम्यामुद्यानवनशोभिताम् । चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चैः प्राकारतोरणाम् ॥ ३० ॥ तां सुरैरपि दुर्धर्षां रामवाक्यप्रचोदिताः । यथानिवेशं सम्पीड्य न्यविशन्त वनौकसः ॥ ३१ ॥ लङ्कायास्तूत्तरद्वारं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् । रामः सहानुजो धन्वी जुगोप च रुरोध च ॥ ३२ ॥

मारुहदिति गम्यते ॥ २३ ॥ राघवः ससुग्रीवः सन् । कपिराजबलं कपिश्रेष्ठानां बलम् । सन्नह्य प्रोत्साह्य । काले युद्धकाले । संयुगाय युद्धाय अभ्यचोदयत् ॥२४॥ काले प्रातःकाले ॥ २५ ॥ २६ ॥ पृतना सेना ॥ २७ ॥ कुञ्जरप्रख्याः गजतुल्याः । परवारणाः शत्रुवारकाः ॥ २८ ॥ २९ ॥ पताकेत्यादिश्लोकद्वयम् । पताकमालिनीमित्यत्र "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्" इति ह्रस्वः । उद्यानं कृत्रिमवनम् । चित्रवप्रां चित्रचयाम् । यथानिवेशं यथास्थानम्, रामवचोऽन्यूनं स्वं स्वं स्थानमनतिक्रम्येत्यर्थः । संपीड्य उपरुध्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ जुगोप परपरिभवादात्मीयं बलं ररक्षेत्यर्थः । रुरोधेत्यनेन 'शिखरं तत्त्रिकूटस्य

सन्नह्येति । सन्नह्य युद्धसन्नाहं कृत्वा । काले युद्धयोग्यसमये ॥ २४--२६ ॥ ऋक्षवनौकसां पृतना ॥ २७--३० ॥ यथानिवेशं रामनिदेशमनतिक्रम्य । सम्पीड्य लङ्कां रुद्ध्वा ॥ ३१ ॥ उत्तरद्वारं रुरोध । जुगोप, आत्मीयबलमिति शेषः ॥ ३२--३४ ॥

लङ्कामुपनिविष्टश्च रामो दशरथात्मजः । लक्ष्मणानुचरो वीरः पुरीं रावणपालिताम् । उत्तरद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावणः ॥ ३३ ॥ नान्यो रामाद्धि तद्द्वारं समर्थः परिरक्षितुम् । रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरम् ॥३४॥ सायुधै राक्षसैर्भीमैरभिगुप्तं समन्ततः । लघूनां त्रासजननं पातालमिव दानवैः ॥ ३५ ॥ विन्यस्तानि च योधानां बहूनि विविधानि च । ददर्शायुधजालानि तत्रैव कवचानि च ॥ ३६ ॥ पूर्वं तु द्वारमासाद्य नीलो हरिचमूपतिः । अतिष्ठत् सह मैन्देन द्विविदेन च वीर्यवान् ॥३७॥ अङ्गदो दक्षिणद्वारं जग्राह सुमहाबलः । ऋषभेण गवाक्षेण गजेन गवयेन च ॥ ३८ ॥ हनुमान् पश्चिमद्वारं ररक्ष बलवान् कपिः । प्रमाथिप्रघसाभ्यां च वीरैरन्यैश्च सङ्गतः ॥ ३९ ॥ मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत । सह सर्वैर्हरिश्रेष्ठैः सुपर्णश्वसनोपमैः ॥४०

प्रांशु चैकं दिविस्पृशम्' इत्युक्तत्रिकूटशिखरारोहणमर्थसिद्धम् ॥ ३२ ॥ लङ्कामित्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । लक्ष्मणानुचरो वीर इति पाठः । रावणो यत्र तिष्ठति तदुत्तरद्वारमासाद्य लङ्कामुपनिविष्ट इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ रामानु०–लक्ष्मणानुचरो राम इति पाठे रमयतीति व्युत्पत्त्या रामविशेषणम् ॥ ३३ ॥ रामेणैव निरोद्धव्यत्वे हेतुमाह–नान्य इत्यादिश्लोकद्वयेन । लघूनाम् अल्पसाराणाम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विन्यस्तानि, द्वारोपान्तवेदिकादिष्विति शेषः ॥ ३६ ॥ मैन्देन द्विविदेन चेत्यादिना प्रतिद्वारमधिकयूथपतिगमनस्यात्रोक्तत्वात् पूर्वं रामेण ते नियुक्ताः इति ज्ञेयम् ॥ ३७–३९ ॥ मध्यम इति । दुर्जयरावणेन्द्रजिदधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमद्वारयोर्मध्ये तदुभयद्वारनिरोधकानां काकाक्षिन्यायेन साहाय्यं कर्तुं सुग्रीवः स्वयमतिष्ठदिति ज्ञेयम् । "पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥" इति वक्ष्य तद्द्वारं तद्द्वाररोधिकां सेनाम् । लघूनाम् अधीराणाम् ॥ ३५ ॥ विन्यस्तानि, प्राकारो परिमदेशेष्विति शेषः ॥ ३६–३९ ॥ मध्यमे गुल्म इति । अतिदुर्जयरावणेन्द्रजिदधि

वानराणां तु षट्त्रिंशत् कोटयः प्रख्यातयूथपाः । निपीडयोपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ४१ ॥ शासनेन तु रामस्य लक्ष्मणः सविभीषणः । द्वारे द्वारे हरीणां तु कोटिं कोटिं न्यवेशयत् ॥ ४२ ॥ पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥ ४३ ॥ ते तु वानरशार्दूलाः शार्दूला इव दंष्ट्रिणः । गृहीत्वा द्रुमशैलाग्रान् हृष्टा युद्धाय तस्थिरे ॥ ४४ ॥ सर्वे विकृतलाङ्गूलाः सर्वे दंष्ट्रानखायुधाः । सर्वे विकृतचित्राङ्गाः सर्वे च विकृताननाः ॥ ४५ ॥ दशनागबलाः केचित् केचिद्दशगुणोत्तराः । केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥४६॥ सन्ति चौघबलाः केचित् केचिच्छतगुणोत्तराः । अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन् हरियूथपाः ॥ ४७ ॥ अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत् समागमः । तत्र वानरसैन्यानां शलभानामिवोद्यमः ४८

माणत्वात् । सुपर्णः गरुडः ॥४०–४३॥ वानरशार्दूलाः वानरश्रेष्ठाः । शैलाग्रानिति पुंस्त्वमार्षम् ॥ ४४ ॥ विकृतलाङ्गूलाः ऊर्ध्वं प्रसारितपुच्छाः । विकृतचित्राङ्गा इत्यत्र विकृतत्वं कोपरक्तमुखनेत्रत्वम् । अत एव चित्रं चित्रवर्णम् अङ्गं येषां ते तथोक्ता इति विग्रहः । विकृताननाः राक्षसविडम्बनाय कुटिलितमुखाः ॥ ४५ ॥ दशगुणोत्तराः शतनागबला इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ सन्तीति । ओघबलाः ओघसङ्ख्याकनागबलाः । शतगुणोत्तराः ओघसङ्ख्याकनागबलेभ्यः शतगुणेन उत्तराः श्रेष्ठा इत्यर्थः । अप्रमेयबलाः अपरिच्छेद्यबलाः ॥४७॥ अद्भुतः आश्चर्यभूतः । विचित्रः वानरगोपुच्छभल्लूकजुष्टतया

स्थितयोरुत्तरपश्चिमद्वारयोर्मध्ये वायुदिशि तदुभयद्वारनिरोधकानां काकाक्षिन्यायेन साहाय्यं कर्तुं सुग्रीवः स्वयं समतिष्ठतेत्यर्थः ॥४०॥ प्रख्यातयूथपाः षट्त्रिंशत्कोटयः । अप्रख्यातानां यूथपानां तत्सेनानां च गणनाभाव इति भावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अदूरात्पश्चिमेन आसन्नपृष्ठभागावष्टम्भेन ॥ ४३–४५ ॥ दशगुणोत्तराः दशगुणाधिकाः ॥ ४६ ॥ ओघबलाः ओघसङ्ख्याकनागबलाः ॥ ४७–४९

परिपूर्णमिवाकाशं सञ्छन्नेव च मेदिनी। लङ्कामुपनिविष्टै श्च सम्पतद्भिश्च वानरैः ॥ ४९ ॥ शतं शतसहस्राणां पृथगृक्षवनौकसाम् । लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुरन्ये योद्धुं समन्ततः ॥५०॥ आवृतः स गिरिः सर्वैस्तैः समन्तात् प्लवङ्गमैः ॥५१॥ अयुतानां सहस्रं च पुरीं तामभ्यवर्तत ॥ ५२ ॥ वानरैर्बलवद्भिश्च बभूव द्रुमपाणिभिः । संवृता सर्वतो लङ्का दुष्प्रवेशापि वायुना॥५३॥ राक्षसा विस्मयं जग्मुः सहसाऽभिनिपीडिताः । वानरैर्मेघसङ्काशैः शक्र तुल्यपराक्रमैः॥५४॥महान् शब्दोऽभवत्तत्र बलौघस्याभि वर्ततः। सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात् सलिलस्वनः॥५५॥

नानावर्णः। तत्र लङ्कायाम् । तेषां वानरसैन्यानां समागमः आगमनं शलभानां शरभाणाम् अष्टापदमृगाणाम् उद्यमः समागम इव आसीत्, तथा भयङ्करो ऽभूदित्यर्थः। यद्वा यथा शलभानां समागमो युगपत् भवति तथेति युगपत्पतने दृष्टान्तः॥४८॥परिपूर्णमिति। अत्र इवशब्दद्वयमपि वाक्यालङ्कारे। उपनिविष्टैः पृथिवी पूर्णा। सम्पतद्भिः आगच्छद्भिस्तु आकाशं पूर्णम् । भूमाववकाशा भावादिति भावः ॥ ४९ ॥ शतसहस्राणाम् ऋक्षवनौकसां शतं पूर्वनियुक्तेभ्यो ऽतिरिक्तं लङ्काद्वाराण्युपाजगाम । अन्ये वानराः समन्ततः युद्धार्थमुपाजग्मु रित्यन्वयः ॥५०॥ आवृत इत्यर्धमेकं वाक्यम् । स गिरिः त्रिकूटः ॥ ५१ ॥ अयुतानामित्यर्धम् । अयुतानां सहस्रं च तां पुरीमभ्यवर्ततेत्यनेन पूर्वोक्तस्य द्वारावरणस्यानन्तरम् अयुतानां सहस्रं च पुरीं तां पर्यवारयदित्युच्यते ॥५२॥ दुष्प्रवेशा बभूवेत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ अभिनिपीडिताः उपरुद्धाः राक्षसाः । विस्मयमाश्चर्यं जग्मुः ॥ ५४ ॥ तत्र त्रिकूटशिखरे। भिन्नस्य भिन्नमर्यादस्य सागरस्येव अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य बलौघस्य। सलिलस्वनो यथा स्यात्

शतसहस्राणां शतम् ऋक्षवनौकसः पूर्वनियुक्तव्यतिरिक्ताः । योद्धुं लङ्काद्वाराणि पृथक् पृथगुपाजग्मुः, अन्ये समन्तत उपाजग्मुरिति योजना ॥ ५० ॥ आवृत इति । स गिरिः त्रिकूटः ॥ ५१–५४ ॥ महानिति । तत्र त्रिकूटशिखरे । भिन्नस्य सागरस्ये वाभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य बलौघस्य सलिलस्वनो यथा स्यात् तथा महा न्निस्वनोऽभवदिति योजना ॥ ५५–५७ ॥

तेन शब्देन महता सप्राकारा सतोरणा। लङ्का प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५६ ॥ रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी । बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥५७॥ राघवः सन्निवेश्यैव सैन्यं स्वं रक्षसां वधे । सम्मन्त्र्य मन्त्रिभिः सार्धं निश्चित्य च पुनः पुनः । आनन्तर्यमभिप्रेप्सुः क्रमयोगार्थतत्त्ववित् ॥ ५८ ॥ विभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुस्मरन् । अङ्गदं वालितनयं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥ गत्वा सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्वचनात् कपे । लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां भयं त्यक्त्वा गतव्यथः ॥ ६० ॥

तथा महाञ्छब्दो बभूवेति योजना । अतो न यथाशब्दवैयर्थ्यम् ॥ ५५ ॥ तेनेति । सशैलवनकाननेत्यत्र वनम् उद्यानम् ॥ ५६ ॥ सुग्रीवेणेति रक्ष्य साहित्यमुच्यते॥५७॥ राघव इत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । वधे विषये । आनन्तर्यम् अनन्तरकर्तव्यम् । अभिप्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः । संमन्त्र्य दूतः प्रेषणीय इति विचार्य। निश्चित्य अङ्गद एव प्रेषणीय इति निर्धार्य । क्रमयोगार्थतत्त्ववित् क्रमयुक्ता योगाः सामाद्युपायाः तेषामर्थः फलं तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं वेत्तीति तथोक्तः। राजधर्ममनुस्मरन् युयुत्सया शत्रुपुरं प्रत्यागता राजानः युद्धार्थं दूतमुखेन प्रथममाह्वयन्तीत्येवंरूपं राजधर्ममनुस्मरन् । विभीषणस्यानुमते अनुमतौ सत्याम् अङ्गदं समाहूयेदमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ हे सौम्य ! गतव्यथः गतश्रमः सन् । लङ्कां पुरीं तत्प्राकारं लङ्घयित्वा भयं त्यक्त्वा दशग्रीवं मद्वचनात् ब्रूहि, मयोक्तमिति ब्रूहीत्यर्थः । कपे इत्यनेन

राघव इत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकम् । आनन्तर्यम् अनन्तरकर्तव्यम् । अभिप्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः । क्रमयोगार्थतत्त्ववित् क्रमो नीतिः, योगाः सामाद्युपायाः, तेषामर्थं फलम्, तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं च वेत्तीति तथा । राजधर्ममनुस्मरन् युयुत्सया शत्रुपुरं प्रत्यागता राजानो युद्धार्थं दूतमुखेन प्रथमं शत्रुमाह्वयन्तीत्येवंरूपं राजधर्ममनुस्मरन्नित्यर्थः । धर्मराजमनुस्मरन्निति पाठे-राजदन्तादित्वात् धर्मशब्दस्य पूर्वनिपातः । विभीषणस्य अनुमते अनुमतौ सत्याम् अङ्गदं समाहूयेदमब्रवीदिति सम्बन्धः । विभीषणमते स्थित्वेति पाठे-युद्धे रावणो भवन्तं शरणं प्राप्नुयाद्यदि तदा लङ्काराज्यं तस्यैव दातव्यमित्येवंरूपे विभीषणमते स्थित्वेत्यर्थः ॥ ५८-५९ ॥ गतव्यथः

भ्रष्टश्रीक गतैश्वर्य मुमूर्षो नष्टचेतन। ऋषीणां देवतानां च गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥६१॥ नागानामथ यक्षाणां राज्ञां च रजनीचर। यच्च पापं कृतं मोहादवलिप्तेन राक्षस ॥ [तस्य पापस्य सम्प्राप्ता व्युष्टिरद्य दुरासदा]॥ ६२ ॥ नूनमद्य गतो दर्पः स्वयम्भूवरदानजः । यस्य दण्डधरस्तेऽहं दाराहरणकर्शितः । दण्डं धारयमाणस्तु लङ्काद्वारे व्यवस्थितः ॥ ६३ ॥ पदवीं देवतानां च महर्षीणां च राक्षस । राजर्षीणां च सर्वेषां गमिष्यसि मया हतः ॥ ६४ ॥ बलेन येन वै सीतां मायया राक्षसाधम । मामतिक्रामयित्वा त्वं हृतवांस्तन्निदर्शय ॥ ६५ ॥

लङ्घनसामर्थ्यं द्योतयति ॥ ६० ॥ भ्रष्टश्रीक भ्रष्टप्रायद्रविण ! गतैश्वर्य गतप्रायनियन्तृत्व ! सम्पदि भ्रष्टायामपि लोके नियन्तृत्वं सम्भवति तदपि नास्तीत्यर्थः । तदुभयाभावेपि जीवनाशा सम्भवति सापि नास्तीत्याह मुमूर्षो इति। तदानीमपि ज्ञानं संभवति तदपि नास्तीत्याह नष्टचेतनेति ॥ ६१ ॥ नागानां सर्पाणाम् । अवलिप्तेन गर्वितेन त्वया ऋषिप्रमुखानां यत्पापं कृतं यो द्रोहः कृतः । तस्य कारणभूतः स्वयंभूवरदानजो दर्पो गतः गतप्राय इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह यस्येति । दण्डधरः नियन्ता अहं यस्य ते दण्डं धारयमाणः करिष्यमाण इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ एवंविधस्य नियमने तव किं भविष्यतीत्यत्राह–पदवीमिति। पदवीं तेषु कृतं परिभवं तमपि गमिष्यसीत्यर्थः। यद्वा पदवीं लोकम् । युद्धे स्थितः सन् तेषां लोकं गमिष्यसि । युद्धे स्थित्वा सर्वपापविशुद्धः सन् गतिं गमिष्यसि। ततस्तूर्णमागच्छेति भावः॥६४॥मायया

गतश्रमः ॥ ६० ॥ नागानामित्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । हे रजनीचर ! नागानां यक्षाणां च अवलिप्तेन त्वया यच्च पापं कृतं यो द्रोहः कृतः, तस्य । कारणभूतः स्वयम्भूवरदानजो यो दर्पः अद्य गत इति योजना । तत्र हेतुमाह यस्येति । यस्य ते तव दण्डं धारयमाणः करिष्यमाणः लङ्काद्वारे व्यवस्थित इति सम्बन्धः॥६१–६३॥ एवंविधस्य मम नियमने तव किं भविष्यतीत्यत्राह–पदवीमिति । युद्धे स्थितस्सन् देवतादीनां पदवीं पुण्यलोकं गमिष्यसीति सम्बन्धः।" राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा । राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥" इति वचनात् उभयोरपि रूपं फलं भविष्यतीति

अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः । न चे च्छरणमभ्येषि मामुपादाय मैथिलीम् ॥६६॥ धर्मात्मा रक्षसां श्रेष्ठः सम्प्राप्तोऽयं विभीषणः । लङ्कैश्वर्यं ध्रुवं श्रीमानयं प्राप्नोत्यकण्टकम् ॥६७॥ न हि राज्यमधर्मेण भोक्तुं क्षणमपि त्वया । शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना ॥ ६८ ॥ युद्धयस्व वा धृतिं कृत्वा शौर्यमालम्ब्य राक्षस । मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि ॥ ६९ ॥

मारीचमायया । माम् अतिक्रामयित्वा अपवाह्य । ल्यबभाव आर्षः । येन बलेन यद्बलमवलम्ब्य सीतां हृतवानासि तद्बलं निदर्शयेत्यन्वयः ॥ ६५ ॥ मैथिलीमुपादाय समर्प्य मां शरणं नाभ्येषि चेदिमं लोकमराक्षसं कर्तास्मि । शरणागतौ तु सर्वं क्षमिष्य इति भावः । मैथिलीमुपादायेत्यनेन स्वर्णस्तेये स्वर्णप्रत्यर्पणमन्तरेण प्रायश्चित्तानधिकारवत्सीताप्रत्यर्पणाभावे शरणागतौ तु नाधिकार इत्युक्तम् । रावणेन शरणागतौ कृतायां विभीषणाय कोसलराज्यं दास्यामीत्यभिप्रायः ॥ ६६ ॥ शरणागत्यकरणे स्वकर्तव्यमाह–धर्मात्मेति । यद्वा शरणागतौ प्राणत्राणं करिष्यामि न तु राज्यं दास्यामीत्यभिप्रायेणाह धर्मात्मेति । धर्मात्मा धर्मबुद्धिः । रक्षसां श्रेष्ठः राक्षसनायक इत्यर्थः । अयं विभीषणः । सम्प्राप्तः मां प्रपन्नः । तस्मात् लङ्कैश्वर्यमयं प्राप्नोति उत्तरक्षणे प्राप्स्यतीत्यर्थः । श्रीमान् तदनुगुणानुकूल्यवान् । एवं क्रियाभेदादयंशब्दद्वयोपपत्तिः ॥६७॥ एवं विभीषणस्य राज्ययोग्यतामुक्त्वा रावणस्य तदभावमाह–न हीति । अधर्मेण धर्मरहितेन । अत एव पापेन पापिष्ठेन । अत एवाविदितात्मना अस्वाधीनमनस्केन । मूर्खसहायेन त्वया न शक्यमित्यन्वयः ॥ ६८ ॥ सीतामादाय शरणमागतोऽसि चेद्विभीषणाय राज्यं दत्त्वा त्वत्प्राणान् रक्षामि,

भावः ॥६४॥६५॥ यदि मरणभीत्या युयुत्सा नास्ति तदापि ते हितं ब्रवीमीत्याह–अराक्षसमिति ॥ ६६ ॥ शरणागतिरपि राज्यकाङ्क्षया न कर्तव्येत्यभिप्रायेणाह–धर्मात्मेति । अयं विभीषणः सम्प्राप्तः, मामिति शेषः । लङ्कैश्वर्यं श्रीमानयम् अकण्टकं ध्रुवं प्राप्तो हि प्राप्त एवेति वाक्यभेदेन अयंशब्दद्वयनिर्वाहः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ यदि शरण

स०–मूर्खसहायेन अनेन महान्तो न सन्ति वक्तारस्तव समीप इति सूच्यते । एतावत्कालपर्यन्तं राज्यभोजकादृष्टेन भुक्तं नक्तञ्चरराज्यम् । इतः परमधर्मशासके मय्युपायाते तद्भोगयोगस्तव कथं स्यादिति भावः ॥ ६७ ॥

यद्वा विशसि लोकांस्त्रीन् पक्षिभूतो मनोजवः । मम चक्षुष्पथं प्राप्य न जीवन् प्रतियास्यसि ॥ ७० ॥ ब्रवीमि त्वां हितं वाक्यं क्रियतामौर्ध्वदैहिकम् । सुदृष्टा क्रियतां लङ्का जीवितं ते मयि स्थितम् ॥ ७१ ॥ इत्युक्तः स तु तारेयो रामेणाक्लिष्टकर्मणा । जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाट् ॥ ७२ ॥ सोऽतिपत्य मुहूर्तेन श्रीमान् रावणमन्दिरम् । ददर्शासीनमव्यग्रं रावणं सचिवैः सह ॥७३॥ ततस्तस्याविदूरे स निपत्य हरिपुङ्गवः । दीप्ताग्निसदृशस्तस्थावङ्गदः कनकाङ्गदः ॥ ७४ ॥ तद्रामवचनं सर्वमन्यूनाधिकमुत्तमम् । सामात्यं श्रावयामास निवेद्यात्मानमात्मना ॥ ७५ ॥ दूतोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । वालिपुत्रोऽङ्गदो नाम यदि ते श्रोत्रमागतः ७६

अन्यथा युद्धयस्वेत्याह—युद्धयस्वेति । शान्तः मृतः । पूत इति । युद्धे अपरावृत्त्या मृतेः सर्वपापप्रायश्चित्तत्वादिति भावः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ क्रियतामौर्ध्वदैहिकमिति अराक्षसकरणेन श्राद्धकर्त्रभावात्स्वयमेव जीवच्छ्राद्धं कुर्वित्यर्थः । सुदृष्टेति । म्रियमाणा हि चापलेन पुत्रकलत्रादिमुखदर्शनं कुर्वन्ति तद्वदिति भावः । मयि स्थितं मदायत्तम्, अवश्यं त्वां नाशयामीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ मूर्तिमान् करचरणादिसंस्थानवान् । हव्यवाट् अग्निः ॥ ७२ ॥ अतिपत्य प्राप्य । अव्यग्रं ददर्शेत्यन्वयः । श्रीमानित्यनेन हर्षवत्त्वमुच्यते ॥ ७३॥७४ ॥ तदिति । उत्तमं पथ्यम् । सामात्यं, रावणमिति शेषः । आत्मना स्वयम् । आत्मानं निवेद्य आत्मनो वालिपुत्रत्वादिनिवेदनपूर्वकं रामवचनं कथयामासेत्यर्थः॥७५॥दूत इति । यदि ते श्रोत्रमागतः, मां श्रुतवानसि किमित्यर्थः॥७६॥

व्रजनं तवानभिमतं तर्हि युद्धयस्वेत्याह—युद्धयस्वेति । शान्तः हतः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ सुदृष्टा क्रियताम्, दुर्गसंरक्षणादिभिरिति शेषः ॥ ७१ ॥ मूर्तिमान् हव्यवाट्, वानरवेषोऽग्निरित्यर्थः ॥ ७२ ॥ अतिपत्य, अतिक्रम्य, मार्गमिति शेषः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तद्रामवचनमिति संक्षेपकथनं वक्ष्यमाणस्य ॥ ७५ ॥ तस्यैव प्रपञ्चः—दूतोऽहमिति ।

स०—और्ध्वदैहिकं मृत्यनन्तरं लोकान्तरे सुखप्रापकं दानादिकं क्रियताम् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । अनेन पुत्रा अप्यसन्त इति सर्वनाशे कर्ता कोऽपि न जीविष्यतीति द्योत्यते । "प्रियैर्दत्तं प्रियं भवेत्" इति दशरथोक्तिर्विभीषणेन कृतं सदपि तव सम्मतं न भवेदित्येवमुक्तिः ॥ ७१ ॥

आह त्वां राघवो रामः कौसल्यानन्दवर्धनः । निष्पत्य प्रतियुद्धयस्व नृशंस पुरुषो भव ॥ ७७ ॥ हन्तास्मि त्वां सहामात्यं सपुत्रज्ञातिबान्धवम् । निरुद्विग्नास्त्रयो लोका भविष्यन्ति हते त्वयि ॥ ७८ ॥ देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । शत्रुमद्योद्धरिष्यामि त्वामृषीणां च कण्टकम् ॥७९ ॥ विभीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति हते त्वयि । न चेत् सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥ ८० ॥ इत्येवं परुषं वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुङ्गवे । अमर्ष वशमापन्नो निशाचरगणेश्वरः ॥ ८१ ॥ ततः स रोष ताम्राक्षः शशास सचिवांस्तदा। गृह्यतामेष दुर्मेधा वध्यता मिति चासकृत् ॥ ८२ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा दीप्ताग्नि समतेजसः । जगृहुस्तं ततो घोराश्चत्वारो रजनीचराः ॥ ८३ ॥ ग्राहयामास तारेयः स्वयमात्मानमात्मवान् । बलं दर्शयितुं वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ८४ ॥

आह त्वामिति । राघव इत्यादिना छद्मना न योत्स्यत इत्युक्तम् । कौसल्यानन्दवर्धन इत्यनेन बहुतपःप्रभावजनिततया धार्मिकत्वमुक्तम् । निष्पत्य पुरान्निर्गत्य। पुरुषो भव शूरो भवेत्यर्थः । पुरुषाधमेति पाठे–पुरोप रोधेऽप्यनिर्गमने नूनं पुरुषाधम एवासीति भावः ॥ ७७ ॥ हन्तेति, अहमिति शेषः । निरुद्विग्नाः निर्भयाः ॥ ७८ ॥ उद्धरिष्यामि उन्मूलयिष्यामि। कण्टकं बाधकमित्यर्थः ॥ ७९॥८० ॥ आपन्नः प्राप्तः बभूव ॥ ८१ ॥ दुर्मेधाः दुर्बुद्धिः, न दूतो वध्य इति शास्त्रानभिज्ञ इत्यर्थः । असकृच्छशासेत्यन्वयः । यद्वा दुर्मेधा इत्यङ्गदमेवाह ॥ ८२॥८३ ॥ यातुधानगणे विषये स्वबलं दर्शयितुम् ।

यदीत्यसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनं वेदाः प्रमाणं चेदितिवत् । श्रोत्रमागत एव, एतेन स्वस्य स्वीयानां च बलादि तुभ्यं न वाच्यमेव, त्वया ज्ञातत्वादिति भावः ॥ ७६ ॥ निष्पत्य पुराद्विनिष्क्रम्य ।पुरुषो भव शूरो भव ॥७७॥ निरुद्विग्नाः निर्भयाः ॥७८॥ ॥ ७९ ॥ सत्कृत्य प्रणिपत्य, मामिति शेषः । वैदेहीं न प्रदास्यसि चेत् त्वयि हते विभीषणस्यैश्वर्यं भविष्यतीति योजना।वैदेहीं न प्रदास्यसि चेत्त्वां हत्वा विभीषणाय

स तान् बाहुद्वये सक्तानादाय पतगानिव । प्रासादं शैलसङ्काशमुत्पपाताङ्गदस्तदा ॥ ८५ ॥ तेऽन्तरिक्षाद् विनिर्धूतास्तस्य वेगेन राक्षसाः । भूमौ निपतिताः सर्वे राक्षसेन्द्रस्य पश्यतः ॥ ८६ ॥ ततः प्रासादशिखरं शैल शृङ्गमिवोन्नतम् । ददर्श राक्षसेन्द्रस्य वालिपुत्रः प्रताप वान् ॥८७॥ तत्पफाल पदाक्रान्तं दशग्रीवस्य पश्यतः । पुरा हिमवतः शृङ्गं वज्रिणेव विदारितम् ॥ ८८ ॥ भङ्क्त्वा प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः । विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसम् ॥८९॥ व्यथयन् राक्षसान् सर्वान् हर्षयंश्चापि वानरान् । स वानराणां मध्ये तु रामपार्श्वमुपागतः ॥ ९० ॥ रावणस्तु परं चक्रे क्रोधं प्रासादधर्षणात् । विनाशं चात्मनः पश्यन्निश्वास परमोऽभवत् ॥ ९१ ॥ रामस्तु बहुभिर्हृष्टैर्निनदद्भिः प्लव ङ्गमैः । वृतो रिपुवधाकाङ्क्षी युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥९२॥ सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हरिः । बहुभिः संवृत स्तत्र वानरैः कामरूपिभिः ॥९३॥

आत्मवान् धृतिमान् । स्वयम् आत्मानं ग्राहयामास ग्रहीतुमनुमेने॥८४–८७॥ पफाल व्यशीर्यत ॥ ८८ ॥ विश्राव्य विशेषेण श्रावयित्वा ॥ ८९ ॥ ९० ॥ प्रासादधर्षणात् प्रासादभञ्जनात् । पश्यन् तर्कयन् । निश्वासपरमः अधिक निश्वासः॥९१॥ राम इति । अङ्गदागमनं, दृष्ट्वेति शेषः ॥९२॥ संवृतः,बभूवेति शेषः । उत्तरश्लोकेनैकवाक्यत्वे हरिकपिशब्दयोः पौनरुक्त्यं स्यात् ॥ ९३ ॥

राज्यं दास्यामीत्यर्थः ॥ ८०–८६ ॥ प्रासादशिखरं, ददर्शेति शेषः । दृष्ट्वा तच्चक्राम पदाक्रान्तवान् । चक्राम राक्षसेन्द्रस्य इति पाठः ॥८७॥ तदाक्रान्तं च प्रासादशिखरं पफाल शतधा विशीर्णमभूत् ॥ ८८–९० ॥ पश्यन् एकोऽपि समग्रं मम बलं पराभूय निर्भयं गच्छति । एवंविधेष्वनेकेषु मन्नाशोद्यतेषु कथं जीवनमिति पर्यालोचयन्नि

चतुर्द्वाराणि सर्वाणि सुग्रीववचनात् कपिः । पर्यक्रामत दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥९४॥ तेषामक्षौहिणिशतं समवेक्ष्य वनौकसाम् । लङ्कामुपनिविष्टानां सागरं चाभिवर्तताम् ॥९५॥ राक्षसा विस्मयं जग्मुस्त्रासं जग्मुस्तथाऽपरे । अपरे समरोद्धर्षाद्धर्षमेव प्रपेदिरे ॥९६॥ कृत्स्नं हि कपिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरम् । ददृशू राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरीकृतम् ॥ ९७॥ हाहाकारं प्रकुर्वन्ति राक्षसा भयमोहिताः ॥ ९८ ॥ तस्मिन् महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसराजधान्याम् । प्रगृह्य रक्षांसि महायुधानि युगान्तवाता इव संविचेरुः ॥९९॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकिये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

न्यूनताव्यावृत्त्यर्थं सर्वाणीत्युक्तम् । कपिः सुषेणः । पर्यक्रामत परितश्चचार । नक्षत्राणि नक्षत्रनिरूपितराशीनित्यर्थः ॥ ९४ ॥ तेषामित्यादि । अक्षौहिणिशतमित्यत्र "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्" इति ह्रस्वः । अनेकाक्षौहिणीमित्यर्थः । सागरं चाभिवर्ततां सागरसमीपे वर्तमानानामित्यर्थः ॥ ९५ ॥ राक्षसाः, धीरा इति शेषः । अपरे अधीरा इत्यर्थः । उद्धर्षात् गर्वात् ॥ ९६ ॥ कृत्स्नमिति । हरिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरं प्राकारपरिखयोरन्तरालम् । वानरीकृतं वानरप्रचुरतया कृतम्, अपरमिव प्राकारं ददृशुरित्यर्थः ॥ ९७ ॥ हाहेत्यर्धम् ॥ ९८ ॥ तस्मिन्निति । स्पष्टः ॥ ९९ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

त्यर्थः ॥ ९१-९३ ॥ पर्यक्रामत सर्वबलरक्षार्थं सर्वद्वारवृत्तान्तग्रहणार्थं च परितश्चचार ॥ ९४ ॥ अक्षौहिणिशतम् "अक्षादूहिन्याम्-" इति वृद्धिः । आर्षो ह्रस्वः । यावन्तोऽक्षौहिण्यां गजाश्वरथपदातयस्तत्सङ्ख्या वानरा इत्यर्थः । शतशब्दोऽनन्तवाची । सागरं चाभिवर्ततां सागरपर्यन्तमभिव्याप्य वर्तमानानामित्यर्थः ॥९५-९९॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण०युद्धकाण्ड०एकचत्वारिंशः सर्गः ॥४१॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम् । न्यवेदयन् पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः॥ १॥ रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जातक्रोधो निशाचरः। विधानं द्विगुणं कृत्वा प्रासादं सोऽध्यरोहत ॥ २ ॥ स ददर्शावृतां लङ्कां सशैलवनकाननाम् । असङ्ख्येयैर्हरिगणैः सर्वतो युद्धकाङ्क्षिभिः॥ ३॥ स दृष्ट्वा वानरैः सर्वां वसुधां कवलीकृताम् । कथं क्षपयितव्याः स्युरिति चिन्तापरोऽभवत् ॥४॥ स चिन्तयित्वा सुचिरं धैर्यमालम्ब्य रावणः । राघवं हरियूथांश्च ददर्शायतलोचनः ॥ ५ ॥ राघवः सह सैन्येन मुदितो नाम पुप्लुवे । लङ्कां ददर्श गुप्तां वै सर्वतो राक्षसैर्वृताम् ॥६॥ दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् । जगाम सहसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ७॥ अत्र सा मृगशावाक्षी मत्कृते जनकात्मजा । पीडयते शोकसन्तप्ता कृशा स्थण्डिलशायिनी ॥ ८ ॥

अथ युद्धारम्भो द्विचत्वारिंशे-तत इति । तत्र तस्मिन् काले ॥ १ ॥ विधानं रक्षणविधिम् । द्विगुणं पूर्वस्मादधिकम् ॥ २ ॥ स इति । सर्वत आवृतामित्यन्वयः ॥ ३ ॥ कवलीकृताम् आच्छादितम् । कपिलीकृतामिति पाठे-वानरवर्णेन कपिलीकृताम् । क्षपयितव्याः नाशयितव्याः, एत इति शेषः ॥४॥ आयतलोचन इत्यनेन विस्मयातिशय उच्यते ॥५॥ पुप्लुवे नाम पूर्वस्थानात् प्राकारसन्निकृष्टं प्रदेशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ दूयमानेनेति । सीतां स्मृत्वा दुःखितोऽभूदित्यर्थः ॥७॥ मृगशावाक्षीत्यनेन शोकानर्हत्वमुच्यते । स्थण्डिल

॥ १ ॥ रुद्धामिति । विधानं दुर्गसंरक्षणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ कपिलीकृताम् कपिलवर्णसदृशीकृताम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ पुप्लुवे वेगेन प्राकारसमीपं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ दूयमानेन सन्तप्यमानेन चेतसा उपलक्षितः । मनसा जगाम सस्मारेत्यर्थः ॥ ७ ॥ मत्कृते मन्निमित्तम् । शोकसन्तप्ताऽपि पीडयते मदर्थं रामस्य महान् क्लेशो जायते

पीडयमानां स धर्मात्मा वैदेहीमनुचिन्तयन् । क्षिप्र माज्ञापयामास वानरान् द्विषतां वधे ॥ ९ ॥ एवमुक्ते तु वचने रामेणाक्लिष्टकर्मणा । सङ्घर्षमाणाः प्लवगाः सिंह नादैरनादयन् ॥ १० ॥ शिखरैर्विकिरामैनां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा । इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरियूथपाः ॥ ११ ॥ उद्यम्य गिरिशृङ्गाणि शिखराणि महान्ति च । तरूंश्चोत्पाट्य विविधांस्तिष्ठन्ति हरियूथपाः ॥ १२ ॥ प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकानि भागशः । राघव प्रियकामार्थं लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १३ ॥ ते ताम्रवक्त्रा हेमाभा रामार्थे त्यक्तजीविताः । लङ्कामेवाभ्यवर्तन्त सालतालशिलायुधाः ॥ १४ ॥ ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभि श्च प्लवङ्गमाः । प्राकाराग्राण्यरण्यानि ममन्थुस्तोर णानि च ॥ १५ ॥ परिखाः पूरयन्ति स्म प्रसन्नसलिला युताः । पांसुभिः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैश्च वानराः ॥ १६ ॥

शायिनी भूतलशायिनी ॥ ८ ॥ पीडयमानां, राक्षसीभिरिति शेषः । धर्मात्मे त्यनेन दयालुत्वमुच्यते ॥९॥ वचने आज्ञापनरूपे । सङ्घर्षमाणाः स्पर्धमानाः । अनादयन्, लङ्कामिति शेषः॥१०॥ विकिराम चूर्णयाम। मनांसि दधिरे निश्चयं चक्रुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ शिखराणि पर्वतखण्डान् । 'शिखरं शैलखण्डकम्' इति सङ्ग्रहकारः । तिष्ठन्ति अतिष्ठन् ॥ १२ ॥ प्रेक्षतः प्रेक्षमाणमनादृत्य तान्य नीकानि वानरानीकानि । भागशः स्वस्वनियुक्तप्रदेशे । लङ्कां लङ्काप्राकारम् । राघवप्रियकामार्थं रामप्रीतिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥१३ ॥ त्यक्तजीविताः "आशं सायां भूतवच्च" इति क्तः ॥ १४ ॥ अरण्यानि उद्यानानि । तोरणानि

इति खिन्ना भवतीत्यर्थः ॥८॥९॥ सङ्घर्षमाणाः अग्रे भवितुं परस्परं स्पर्धमानाः॥१०॥ विकिराम विदारयाम ॥ ११ ॥ शिखराणि पर्वतखण्डान "शृङ्गं स्यात्पर्वतस्याग्रं शिखरं खण्डशैलकम्" इति यादवः ॥ १२ ॥ राघवप्रियकामार्थं प्रियविषयः कामो मनोरथः तत्सिद्ध्यर्थम्, राघवस्य प्रियविषयमनोरथसिद्धये इत्यर्थः ॥ १३–१८ ॥

ततः सहस्रयूथाश्च कोटीयूथाश्च वानराः । कोटीशत युताश्चान्ये लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १७ ॥ काञ्चनानि प्रमृद्नन्तस्तोरणानि प्लवङ्गमाः । कैलासशिखराभाणि गोपुराणि प्रमथ्य च ॥ १८ ॥ आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । लङ्कां तामभिधावन्ति महावारण सन्निभाः ॥ १९ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महा बलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥२०॥ इत्येवं घोषयन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । अभ्यधावन्त लङ्कायाः प्राकारं कामरूपिणः ॥ २१ ॥ वीरबाहुः सुबाहु श्च नलश्च वनगोचरः । निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकारं हरियूथपाः । एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥२२॥ पूर्वद्वारं तु कुमुदः कोटीभिर्दशभिर्वृतः । आवृत्य बलवांस्तस्थौ हरिभिर्जितकाशिभिः ॥२३॥ साहाय्यार्थं तु तस्यैव निविष्टः प्रघसो हरिः । पनसश्च महाबाहुर्वानरै र्बहुभिर्वृतः ॥ २४ ॥

बहिर्द्वाराणि । ममन्थुः बभञ्जुरित्यर्थः ॥१५॥१६॥ कोटीशतयुताः कोटीशत यूथयुताः ॥१७॥ काञ्चनानीत्यादिश्लोकद्वयम् । काञ्चनानि काञ्चनकृतानि । प्रमृद्नन्तः चूर्णयन्तः । आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गमनागमने कुर्वन्तः ॥ १८–२० ॥ इत्येवमिति । घोषयन्तः घुष्यन्तः । गर्जन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥ वीरबाहुरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । एतस्मिन्नन्तरे प्रसिद्धाः वीरबाह्वादयः प्राकारं निपीड्योपनिविष्टाः सन्तः । स्कन्धावारस्य शिबिरस्य, निवेशनं निर्माणं चक्रुः । युद्धेऽन्तरान्तरा विश्रमार्थं वासस्थानं स्कन्धावारः । यद्वा व्यूहीभावेन सेनास्थापनं स्कन्धावारः ॥ २२ ॥ निवेशनप्रकारमेवाह–पूर्वद्वारमित्यादिना । कुमुदः पूर्वद्वारमावृत्य तस्थौ । ईशानकोणे स्थित्वा पूर्वद्वारमाक्रम्य स्थितवा

आप्लवन्तः समन्तात्प्लवन्तः । प्लवन्तः प्राकाराभिमुखं प्लवन्तः ॥ १९–२१ ॥ स्कन्धा वारनिवेशनं स्कन्धावारस्य सेनानिवेशस्य निवेशनं व्यूहीभावेन स्थापनम् ॥ २२ ॥ स्कन्धावारनिवेशप्रकारमाह–पूर्वद्वारमित्यादिना । कुमुदः पूर्वद्वारमावृत्य तस्थौ

दक्षिणं द्वारमागम्य वीरः शतवलिः कपिः । आवृत्य बलवां स्तस्थौ विंशत्या कोटिभिर्वृतः ॥ २५ ॥ सुषेणः पश्चिम द्वारं गतस्तारापिता हरिः । आवृत्य बलवांस्तस्थौ षष्टिकोटिभिरावृतः ॥ २६ ॥ उत्तरं द्वारमासाद्य रामः सौमित्रिणा सह । आवृत्य बलवांस्तस्थौ सुग्रीवश्च हरी श्वरः ॥ २७ ॥ गोलाङ्गूलो महाकायो गवाक्षो भीम दर्शनः । वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥२८॥ ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः । वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २९ ॥ सन्नद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्विभीषणः । वृतो यत्तैस्तु सचिवैस्तस्थौ तत्र महाबलः ॥ ३० ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । समन्तात् परिधावन्तो ररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ ३१ ॥

नित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ शतवलिः दक्षिणद्वारमावृत्य तस्थौ । आग्नेयकोणे स्थित्वा दक्षिणद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ सुषेणः पश्चिमद्वारं गतः आवृत्य तस्थौ नैर्ऋतकोणे स्थित्वा पश्चिमद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ सुग्रीवश्चोत्तरं द्वारमावृत्य तस्थौ । "पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥ " इत्युक्तप्रकारेण वायव्यकोणे स्थितस्य सुग्रीवस्य उत्तरद्वारनिरोधकत्वाभिधानादेतदनुसारेण कुमुदादीनां तत्तत्कोणावस्थितत्वेन तत्तद्वारनिरोधकत्वमिति व्याख्यातम् ॥ २७-३० ॥ गजो गवाक्ष इति । रामपार्श्वस्थात् गवाक्षादन्यो ज्ञेयः ॥ ३१ ॥

ईशानकोणे स्थित्वा पूर्वद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २३॥२४ ॥ शतवलिर्दक्षिण द्वारमावृत्य तस्थौ आग्नेयकोणे स्थित्वा दक्षिणद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ सुषेणः पश्चिमद्वारं प्राप्तः आवृत्य तस्थौ नैर्ऋतकोणे स्थित्वा पश्चिमद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ सुग्रीवश्चोत्तरद्वारमागत्य आवृत्य 'पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवस्सहजाम्बवान्' इत्याद्युक्तप्रकारेण वायव्यकोणे स्थितः । सुग्रीवस्योत्तरद्वार निरोधकत्वाभिधानात्तदनुसारेण कुमुदादीनां तत्तत्कोणावस्थितत्वेन तत्तद्वारनिरोध कत्वमाख्यातम् ॥२७-२९॥ यत्र महाबलो रामस्तत्र तस्थावित्यन्वयः ॥ ३० ॥ गजो

ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः । निर्याणं सर्व सैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत्तदा ॥ ३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्यं रावणस्य मुखोद्गतम् । सहसा भीमनिर्घोषमुद्घुष्टं रजनीचरैः ॥ ३३ ॥ ततः प्रचोदिता भेर्यश्चन्द्रपाण्डर पुष्कराः । हेमकोणाहता भीमा राक्षसानां समन्ततः ॥ ३४ ॥ विनेदुश्च महाघोषाः शङ्खाः शतसहस्रशः । राक्षसानां सुघोराणां मुखमारुतपूरिताः ॥ ३५ ॥ ते बभुः शुभनीलाङ्गाः सशङ्खा रजनीचराः । विद्युन्मण्डल सन्नद्धाः सबलाका इवाम्बुदाः ॥ ३६ ॥ निष्पतन्ति ततः सैन्या हृष्टा रावणचोदिताः । समये पूर्यमाणस्य वेगा इव महोदधेः ॥ ३७ ॥ ततो वानरसैन्येन मुक्तो नादः समन्ततः । मलयः पूरितो येन स सानुप्रस्थकन्दरः॥ ३८॥

ततः वानरसेनासन्निवेशाद्धेतोः । तदा तस्मिन् सन्निवेशकाले ॥ ३२ ॥ एतदिति । भीमनिर्घोषं यथा भवति तथा उद्घुष्टम् उच्चैः सिंहनादः कृत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रचोदिताः सेनाग्रे प्रेरिताः । चन्द्रपाण्डरपुष्कराः चन्द्रशुभ्रमुखाः । संमार्जनसंस्कारविशेषेण तासां शुभ्रत्वम् । "पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्ड मुखे जले" इत्यमरः । कोणो वाद्यताडनदण्डः । विनेदुरित्यनुकर्षः । अथवा प्रचोदिताः सस्वनुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शुभनीलाङ्गाः आभरणप्रभाभिः शोभमानानि नीलानि चाङ्गानि येषां ते । अत एव विद्युन्मण्डलसन्नद्धा इति नाधिकोपमा । विद्युन्मण्डलसन्नद्धा इत्युपमानविशेषणेन उपमेयेषु राक्षसेषु सभूषणत्वं गम्यत इत्यप्याहुः ॥३६॥ सैन्याः सेनायां समवेता जनाः ।"सेनायां समवेताये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते " इत्यमरः । समये प्रलये, चन्द्रोदये वा । वेगाः पूराः॥३७॥मलयः त्रिकूटः । सः प्रसिद्धः । सानुप्रस्थकन्दरः अनुप्रस्थं

गवाक्ष इति । अयं गवाक्षो रामपार्श्वस्थगवाक्षादन्यः ॥ ३१--३३ ॥ चन्द्रपाण्डर पुष्कराः चन्द्रवत्पाण्डरमुखाः । "पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले"इत्यमरः । हेमकोणाहताः सुवर्णमयवादनदण्डाहताः ॥ ३४--३६ ॥ सैन्याः " सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते " इत्यमरः । समये प्रलयकाले ॥ ३७ ॥ ससानुप्रस्थकन्दरः सानुर्महाप्रस्थः, प्रस्थः क्षुद्रतटः । कन्दरः दरी ॥ ३८ ॥

शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् । पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरं चैव नादयन् ॥ ३९ ॥ गजानां बृंहितैः सार्धं हयानां हेषितैरपि । रथानां नेमिघोषैश्च रक्षसां वदनस्वनः ॥ ४० ॥ एतस्मिन्नन्तरे घोरः सङ्ग्रामः समवर्तत । रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥४१ ॥ ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शक्तिशूलपरश्वधैः । निजघ्नुर्वानरान् घोराः कथयन्तः स्वविक्रमान् ॥४२॥ [वानराश्च महावीर्या राक्षसान् जघ्नुराहवे । जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः] राजा जयति सुग्रीव इति शब्दो महानभूत् ॥ ४३ ॥ राजन् जय जयेत्युक्त्वा स्वस्वनामकथान्ततः । तथा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः । निजघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिताः ॥ ४४ ॥

प्रस्थे प्रस्थे स्थिताः याः कन्दराः ताभिः सह वर्तत इति विग्रहः । यद्वा सानुः वप्रः प्रस्थः तटः कन्दरा गुहेत्यर्थः । सानुः महाप्रस्थः प्रस्थः क्षुद्रतटः कन्दरः दरी तैः सह वर्तत इतिससानुप्रस्थकन्दर इत्यप्याहुः ॥ ३८ ॥ शङ्खदुन्दुभीत्यादिश्लोकद्वयम् । शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः शङ्खदुन्दुभिसङ्घोषयुक्तः । तरस्विनां बलवताम् । सिंहनादः गजबृंहितादिभिः सह पृथिव्यादिकं नादयन् अनादयत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ देवासुरे यथा देवासुरविरोधे देवानामसुराणामिवेत्यर्थः । यद्वा षष्ठीबहुवचनस्य "सुपां सुलुक्–" इत्यादिना शेआदेशः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ राजेत्यर्धम् । स्पष्टम् ॥४३॥ राजन्नित्यादिसार्धश्लोकः । स्वस्वनामकथां तत इति । नामकथां चोक्त्वा ततो निजघ्नुरित्युत्तरत्रान्वयः । नामकथानाम् अन्ततः अन्ते इति वा योजना । वेगिताः सञ्जातवेगाः । वेपिता इति पाठे-कोपेन कम्पमानाः

नादयन्, उदभूदिति शेषः ॥३९॥ गजानामित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । एतस्मिन् समये गजानां बृंहितादिभिस्सह रक्षसां वानराणां च पुरा देवासुराणां विरोधे सति यथा तथा घोरस्सङ्ग्रामः समपद्यतेति सम्बन्धः ॥ ४०–४३ ॥ स्वस्वनामकथान्ततः

राक्षसास्त्वपरे भीमाः प्राकारस्था महीगतान् ।
भिन्दिपालैश्च खड्गैश्च शूलैश्चैव व्यदारयन् ॥४५॥
वानराश्चापि संक्रुद्धाः प्राकारस्थान् महीगताः ।
राक्षसान् पातयामासुः समाप्लुत्य प्लवङ्गमाः॥ ४६ ॥
स सम्प्रहारस्तुमुलो मांसशोणितकर्दमः ।
रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः ॥ ४७ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

युद्ध्यतां तु ततस्तेषां वानराणां महात्मनाम् ।
रक्षसां सम्बभूवाथ बलकोपः सुदारुणः ॥१॥

इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ भिन्दिपालैः गदाभेदैः ॥ ४५ ॥ समाप्लुत्य प्राकाराग्रा पर्यन्तमुत्पत्य । प्लवनं प्लुतगतिं गच्छन्तीति प्लवङ्गमाः । असंज्ञायामपि खशार्षः । अनेन प्लुतगतिमत्त्वमुक्तम् । अतो न वानरशब्देन पुनरुक्तिः॥४६॥ सम्प्रहारः युद्धम् । तुमुलः परस्परसङ्कुलः । मांसशोणितान्येव कर्दमो यस्मिन् स मांसशोणितकर्दमः । अद्भुतोपमः दुर्लभोपम इति यावत् ॥४७॥ इति श्रीगो श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः॥४२॥

अथ द्वन्द्वयुद्धं वर्णयति त्रिचत्वारिंशे—युद्ध्यतां त्वित्यादि । वानराणां युद्ध्यतां वानरेषु युद्ध्यमानेषु । बलकोपः सेनायाः कोपः । बलेत्यविभक्तिक

स्वस्वनामकथान्ते निजघ्नुरिति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ (राक्षसास्त्वपरे इत्यर्धं प्रक्षिप्त मिति कतकः ॥ ४५ ॥) प्लवङ्गमाः प्लवैर्गमनशीलाः ॥ ४६ ॥ स सम्प्रहार इति । एतद्युद्धोत्तरं प्रत्यवहारस्सेनाया इति भारताल्लभ्यते । "ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया " इत्यादि तत्रोक्तम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

युद्ध्यतामिति । बलकोपः बलस्य कोपः ॥१॥

स०—सेनाप्रत्यवहारोऽत्रानुक्तोऽपि " ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ॥ ततो निविशमानांस्तान् सैनिकान्रावणानुगाः । अभिजग्मुर्गणा एके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् । अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ " इति भारतवनपर्वोक्तोऽनुसन्धेयः ॥ ४७ ॥

ते हयैः काञ्चनापीडैर्ध्वजैश्चाग्निशिखोपमैः। रथैश्चादित्य सङ्काशैः कवचैश्च मनोरमैः ॥ २ ॥ निर्ययू राक्षस व्याघ्रा नादयन्तो दिशो दश । राक्षसा भीमकर्माणो रावणस्य जयैषिणः ॥ ३ ॥ वानराणामपि चमूर्बृहती जयमिच्छताम् । अभ्यधावत तां सेनां रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तेषामन्योन्यमभिधावताम् । रक्षसां वानराणां च द्वन्द्वयुद्धमवर्तत ॥ ५ ॥ अङ्गदेनेन्द्रजित् सार्धं वालिपुत्रेण राक्षसः । अयुध्यत महातेजास्त्र्यम्बकेण यथाऽन्तकः ॥६॥ प्रजङ्घेन च सम्पातिर्नित्यं दुर्मर्षणो रणे । जम्बुमालिनमारब्धो हनुमानपि वानरः ॥ ७ ॥ सङ्गतः सुमहाक्रोधो राक्षसो रावणानुजः । समरे तीक्ष्णवेगेन मित्रघ्नेन विभीषणः ॥ ८ ॥ तपनेन गजः सार्धं राक्षसेन महाबलः । निकुम्भेन महातेजा नीलोऽपि समयुद्धयत ॥ ९ ॥ वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघसेन समागतः । सङ्गतः समरे श्रीमान् विरूपाक्षेण लक्ष्मणः ॥१०॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः । सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामेण सह सङ्गताः ॥ ११ ॥ वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन द्विविदेनाशनिप्रभः । राक्षसाभ्यां सुघोराभ्यां कपिमुख्यौ समागतौ ॥ १२ ॥

निर्देशः ॥ १ ॥ ते हयैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । काञ्चनापीडैः स्वर्णमयशेखरैः । हयैरित्याद्युपलक्षणे तृतीया । राक्षसव्याघ्राः राक्षसश्रेष्ठाः । राक्षसश्रेष्ठत्वेऽपि जात्यन्तरत्वं संभवतीति राक्षसा इत्युक्तम् ॥ २-६ ॥ दुर्मर्षणः दुःसहः । प्रजङ्घो राक्षसः । सम्पातिः विभीषणसाचिवः । आरब्धः, हन्तुमिति शेषः ॥७-१०॥ सुप्तघ्नयज्ञकोपौ चेति वा पाठः ॥११॥ राक्षसाभ्यां वज्रमुष्ट्यशनिप्रभाभ्याम् । कपिमुख्यौ मैन्दद्विविदौ । अनेन परस्परसङ्गतिरुक्ता ॥ १२ ॥

काञ्चनापीडैः काञ्चनभूषणवद्भिः । अग्निशिखोपमैः तद्वद्दुर्द्धर्षैः ॥ २-४ ॥ अन्योन्यमभिधावतां द्वन्द्वयुद्धार्थमिति भावः ॥५॥६॥ दुर्मर्षणः दुस्सहः । आरब्धः, महर्तुमिति

वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्धरः । समरे तीक्ष्ण वेगेन नलेन समयुद्ध्यत ॥ १३ ॥ धर्मस्य पुत्रो बलवान् सुषेण इति विश्रुतः । स विद्युन्मालिना सार्धमयुध्यत महाकपिः ॥ १४ ॥ वानराश्चापरे भीमा राक्षसैरपरैः सह । द्वन्द्वं समीयुर्बहुधा युद्धाय बहुभिः सह ॥ १५ ॥ तत्रासीत् सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । रक्षसां वानराणां च वीराणां जयमिच्छताम् ॥ १६ ॥ हरिराक्षस देहेभ्यः प्रभूताः केशशाद्वलाः । शरीरसङ्घाटवहाः प्रसस्रुः शोणितापगाः ॥ १७ ॥ आजघानेन्द्रजित् क्रुद्धो वज्रेणेव शतक्रतुः । अङ्गदं गदया वीरं शत्रुसैन्यविदारणम् ॥ १८ ॥ तस्य काञ्चनचित्राङ्गं रथं साश्वं ससारथिम् । जघान समरे श्रीमानङ्गदो वेगवान् कपिः ॥ १९ ॥ सम्पातिस्तु त्रिभिर्बाणैः प्रजङ्घेन समाहतः । निजघानाश्वकर्णेन प्रजङ्घं रणमूर्धनि ॥ २० ॥ जम्बुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः । बिभेद समरे क्रुद्धो हनूमन्तं स्तनान्तरे ॥ २१ ॥ तस्य तं रथमास्थाय हनूमान् मारुतात्मजः । प्रममाथ तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा ॥ २२ ॥ नदन् प्रतपनो घोरो नलं सोऽप्यन्वधावत ॥ २३ ॥

रणदुर्धरः रणे दुर्निग्रहः ॥ १३ ॥ १४ ॥ द्वन्द्वं द्वन्द्वत्वम् । बहुधा युद्धाय शस्त्रास्त्रबाहुचरणप्रभृतिभिर्युद्धाय । बहुभिरिति राक्षसविशेषणाद्वानराश्चेत्यत्रापि बहव इति विशेषणं विज्ञेयम् ॥ १५ ॥ तुमुलं व्याकुलम् ॥ १६ ॥ केशशाद्वलाः केशैः शाद्वलवत्यः । सङ्घाटः काष्ठसञ्चयः ॥ १७ ॥ आजघान ताडयामास ॥ १८–२० ॥ रथशक्त्या रथ एव सदा वर्तमानया शक्त्या ॥ २१ ॥ आस्थाय आरुह्य ॥ २२ ॥ नदन्नित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ २३ ॥

शेषः ॥ ७--१६ ॥ हरिराक्षसेति । केशैः शाद्वलाः शाद्वलवत्यः । शरीरसङ्घाटवहाः शरीराण्येव सङ्घाटाः काष्ठसञ्चयाः तान् वहन्तीति तथा ॥ १७--२० ॥ रथशक्त्या

नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुषी । भिन्नगात्रः शरैस्तीक्ष्णैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ २४ ॥ ग्रसन्तमिव सैन्यानि प्रघसं वानराधिपः । सुग्रीवः सप्तपर्णेन निर्बिभेद जघान च ॥ २५ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः । सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामं निर्बिभिदुः शरैः ॥ २६ ॥ तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि निशितैः शरैः । क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमैः ॥ २७ ॥ वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन मुष्टिना निहतो रणे । पपात सरथः साश्वः पुराट्ट इव भूतले ॥ २८ ॥ निकुम्भस्तु रणे नीलं नीलाञ्जनचयप्रभम् । निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मेघमिवांशुमान् ॥ २९ ॥ पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचरः । बिभेद समरे नीलं निकुम्भः प्रजहास च ॥३०॥ तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवाहवे । शिरश्चिच्छेद समरे निकुम्भस्य च सारथेः ॥३१॥ वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदोऽप्यशनिप्रभम् । जघान गिरिशृङ्गेण मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३२ ॥ द्विविदं वानरेन्द्रं तु नगयोधिनमाहवे । शरैरशनिसङ्काशैः स विव्याधाशनिप्रभः ॥३३॥ स शरैरतिविद्धाङ्गो द्विविदः क्रोधमूर्च्छितः । सालेन सरथं साश्वं निजघानाशनिप्रभम् ॥ ३४ ॥

रक्षसा प्रतपनेन। भिन्नगात्र इत्यस्य पूर्वेणान्वयः॥२४॥ सप्तपर्णेन सप्तपर्णवृक्षेण ॥ २५ ॥ २६ ॥ अग्निशिखोपमैः अग्निज्वालोपमैः ॥ २७ ॥ पुराट्टः पुरवलभिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ क्षिप्रहस्तः क्षिप्रकारिहस्तः । निकुम्भः प्रजहास चेति पाठः सम्यक् ॥ ३० ॥ शिरश्चिच्छेद सारथेरित्यनन्तरं वज्राशनिसमस्पर्श इति

रथस्थशक्त्या ॥२१-२३ ॥ रक्षसा भिन्नगात्रो नलः प्रतपनस्य चक्षुषी पातयामासेति

स०—आहवे चक्रेण विष्णुरिव समरे निकुम्भस्य सारथेः शिरश्चिच्छेदेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः काञ्चनभूषणैः । सुषेणं ताडयामास ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ ३५ ॥ तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तमः । गिरिशृङ्गेण महता रथमाशु न्यपातयत् ॥ ३६ ॥ लाघवेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः । अपक्रम्य रथात्तूर्णं गदापाणिः क्षितौ स्थितः ॥३७॥ ततः क्रोधसमाविष्टः सुषेणो हरिपुङ्गवः । शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचरमभिद्रवत् ॥ ३८ ॥ तमापतन्तं गदया विद्युन्माली निशाचरः । वक्षस्यभिजघानाशु सुषेणं हरिसत्तमम् ॥ ३९ ॥ गदाप्रहारं तं घोरमचिन्त्य प्लवगोत्तमः । तां शिलां पातयामास तस्योरसि महामृधे ॥ ४० ॥ शिलाप्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचरः । निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह ॥ ४१ ॥ एवं तैर्वानरैः शूरैः शूरास्ते रजनीचराः । द्वन्द्वे विमृदिता स्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः ॥४२॥ भग्नैः खड्गैर्गदाभिश्च शक्तितोमरपट्टिशैः । अपविद्धैश्च भिन्नैश्च रथैः साङ्ग्रामिकैं र्हयैः ॥ ४३ ॥ निहतैः कुञ्जरैर्मत्तैस्तथा वानरराक्षसैः । चक्राक्षयुगदण्डैश्च भग्नैर्धरणिसंश्रितैः । बभूवायोधनं घोरं गोमायुगणसङ्कुलम् ॥ ४४ ॥

श्लोकः । ततो द्विविदं वानरेन्द्रं त्विति श्लोकः ॥ ३१–३६ ॥ अपक्रम्य अव प्लुत्य ॥ ३७ ॥ अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अचिन्त्य अचिन्त यित्वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ दिवौकसैरित्यकारान्तत्वमार्षम् ॥४२ ॥ भग्नैरित्यादि सार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अपविद्धैरिति रथविशेषणम् । भिन्नैरिति हयविशेष णम् । साङ्ग्रामिकैः सङ्ग्रामे साधुभिः । अक्षं चक्ररन्ध्रम् । युगदण्डः अश्वबन्धन

सम्बन्धः ॥ २४--३७ ॥ ततः क्रोधेति । अभिद्रवत अभ्यद्रवत् ॥ ३८--४१ ॥ एवमिति । दिवौकसैरिति अकारान्तत्वमार्षम् ॥४२--४४॥

कबन्धानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानररक्षसाम् । विमर्दे तुमुले तस्मिन् देवासुररणोपमे ॥ ४५ ॥ विदार्यमाणा हरिपुङ्गवैस्तदा निशाचराः शोणितदिग्धगात्राः । पुनः सुयुद्धं तरसा समास्थिता दिवाकरस्यास्तमयाभिकाङ्क्षिणः ॥ ४६ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

युद्ध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम् । रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ १ ॥ अन्योन्यं बद्धवैराणां घोराणां जयमिच्छताम् । सम्प्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसाम् ॥ २ ॥ राक्षसोऽसीति हरयो हरिश्चासीति राक्षसाः । अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ ३ ॥ जहि दारय चैहीति कथं विद्रवसीति च । एवं सुतुमुलः शब्दस्तस्मिंस्तमसि शुश्रुवे ॥ ४ ॥

दण्डः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कबन्धानि शिरोहीनशरीराणि । विमर्दे युद्धे ॥ ४५ ॥ दिवाकरस्येति । रात्रौ राक्षसानां बलाधिक्यादिति भावः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३॥

अथ रात्रियुद्धप्रवृत्तिश्चतुश्चत्वारिंशे—युद्ध्यतामेवेत्यादि । युद्ध्यतां युद्ध्यमानेषु । प्राणहारिणी, वानराणामिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ हरिश्चासीति राक्षसा इति । दारुणतमस्कत्वेन रक्षसामपि मोहोऽभूदिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

स०–प्राणहारिणी " पौषपौर्णमास्यां सुवेलारोहः, समग्रपौषातिक्रमणं सेनाविभागकरणम् । प्रतिपदि मध्याह्ने युद्धप्रारम्भः । बहुदिनं युद्धकरणम् । तदुपरि निशायुद्धमिति सान्धकारतया परस्परादर्शनात् " ततो जज्ञे महायुद्धं सङ्कुलं कपिरक्षसाम् । मध्याह्ने प्रथमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्यभूत् ॥ " इति पाद्मोक्तेः । अत्र तत्त्वं वक्ष्यामः" इति नागोजिभट्टः । पद्मपुराणे पञ्चषेषु पुस्तकेषु एतत्पद्यादर्शनेन " अत्र युद्धं महद्वृत्तं चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् । अष्टचत्वारिंशद्दिनं यत्रासौ रावणो हतः " इत्यन्यथादर्शनेन च तच्चिन्त्यम् । चैत्रशुक्लचतुर्दशीतः प्राक् सप्तचत्वारिंशद्दिनी ग्राह्या । चतुर्दश्या सहाष्टचत्वारिंशद्दिनी भवति । भवति फाल्गुनकृष्णे रात्रियुद्धमित्यन्ये ॥ १ ॥

कालाः काञ्चनसन्नाहास्तस्मिंस्तमसि राक्षसाः । सम्प्रादृश्यन्त शैलेन्द्रा दीप्तौषधिवना इव ॥५॥ तस्मिंस्तमसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः । परिपेतुर्महावेगा भक्षयन्तः प्लवङ्गमान् ॥ ६ ॥ ते हयान् काञ्चनापीडान् ध्वजांश्चाग्निशिखोपमान् । आप्लुत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ॥७॥ वानरा बलिनो युद्धेऽक्षोभयन् राक्षसीं चमूम् । कुञ्जरान् कुञ्जरारोहान् पताकाध्वजिनो रथान् । चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनैः क्रोधमूर्च्छिताः ॥८॥ लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविषोपमैः । दृश्यादृश्यानि रक्षांसि प्रवराणि निजघ्नतुः ॥ ९ ॥ तुरङ्गखुरविध्वस्तं रथनेमिसमुत्थितम् । रुरोध कर्णनेत्राणि युद्ध्यतां धरणी रजः ॥ १० ॥ वर्तमाने महाघोरे सङ्ग्रामे रोमहर्षणे । रुधिरोदा महाघोरा नद्यस्तत्र प्रसुस्रुवुः ॥ ११ ॥ ततो भेरीमृदङ्गानां पणवानां च निस्वनः । शङ्खवेणुस्वनोन्मिश्रः सम्बभूवाद्भुतोपमः ॥ [विमर्दे तुमुले तस्मिन् देवासुररणोपमे ।] ॥ १२ ॥ हतानां स्तनमानानां राक्षसानां च निस्वनः । शस्तानां वानराणां च सम्बभूवातिदारुणः ॥ १३ ॥ हतैर्वानरवीरैश्च शक्तिशूलपरश्वधैः । निहतैः पर्वताग्रैश्च राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ १४ ॥

कालः नीलाः । काञ्चनसन्नाहाः काञ्चनकवचाः । दीप्तौषधिवनाः दीप्ततृणज्योतिर्वनाः ॥५॥ परिपेतुः सञ्चेरुः ॥६॥ ते वानराः काञ्चनापीडान् सुवर्णशेखरान् ॥७॥ वानरा इत्यादिसार्धश्लोकः । युद्धेक्षोभयन्नित्यत्र अक्षोभयन्निति पदच्छेदः ॥८॥ दृश्यादृश्यानि ईषद्दृश्यानीत्यर्थः ॥९॥ विध्वस्तं चूर्णितम् ॥१०॥ रुधिरोदाः । असंज्ञायामप्युदकशब्दस्योदादेशः आर्षः ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्तनमानानां स्तनताम् । शस्तानां हिंसितानाम् ॥ १३ ॥ हतैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।

कालाः नीलाः । काञ्चनसन्नाहाः सुवर्णकवचाः ॥ ५-७ ॥ वानरा इति । युद्धे अक्षोभयन्निति च्छेदः ॥ ८-१४ ॥

शस्त्रपुष्पोपहारा च तत्रासीद्युद्धमेदिनी । दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च शोणितास्रावकर्दमा ॥ १५ ॥ सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी । कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १६ ॥ ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे । राममेवाभ्यवर्तन्त संसृष्टाः शरवृष्टिभिः ॥ १७ ॥ तेषामापततां शब्दः क्रुद्धानामपि गर्जताम् । उद्वर्त इव सप्तानां समुद्राणां प्रशुश्रुवे ॥ १८ ॥ तेषां रामः शरैः षड्भिः षड् जघान निशाचरान् । निमेषान्तरमात्रेण शितैरग्निशिखोपमैः ॥ १९ ॥ यमशत्रुश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ । वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ ॥ २० ॥ ते तु रामेण बाणौघैः सर्वे मर्मसु ताडिताः । युद्धादपसृतास्तत्र सावशेषायुषोऽभवन् ॥ २१ ॥ तत्र काञ्चनचित्राङ्गैः शरैरग्निशिखोपमैः । दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महाबलः ॥ [रामनामाङ्कितैर्बाणैर्व्याप्तं तद्रणमण्डलम्] ॥ २२ ॥

निहतैरिति राक्षसविशेषणम् । पर्वताग्रैः वानरप्रेरितैः । उपलक्षणे तृतीया । शस्त्राण्येव पुष्पोपहाराः पुष्पबलयो यस्यां सा । तत्र तदा । दुर्ज्ञेया कृच्छ्रज्ञेया । प्रतियोधिनः दुर्निवेशा दुष्प्रवेशा ॥ १४ ॥ १५ ॥ कालरात्रिः भीमरथिरात्रिः, "रात्रिर्भीमरथिर्नाम सर्वप्राणिभयावहा" इत्युक्तेः । शक्तिर्वा, "सती च कालरात्रिश्च भैरवी गणनायिका" इत्युक्तेः ॥ १६ ॥ तत इति । संसृष्टाः संमिलिताः ॥ १७ ॥ तेषामिति । उद्वर्ते अभिवृद्धौ प्रलये वा ॥ १८ ॥ रामानु०–उद्वर्ते संवर्ते ॥ १८ ॥ तेषां राक्षसानां मध्ये षट् निशाचरान् अग्निशिखोपमैः शितैः शरैः जघान ॥ १९ ॥ रामानु०–शितैरग्निशिखोपमैरिति पाठः ॥ १९ ॥ के ते षडित्यपेक्षायामाह–यमेति । दुर्धर्षः धर्षितुमशक्यः यमशत्रुः । महोदरमहापार्श्वौ । महाकायः वज्रदंष्ट्रः । तौ उत्तरद्वाररक्षकत्वेन पूर्वोक्तौ उभौ शुकसारणौ चेति षट् । अत्र महाकाय इति वज्रदंष्ट्रविशेषणम् । अपसृताः पलायिताः । सावशेषायुषः आयुश्शेषयुक्ता इति जीवने हेतुः ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्रेति । महाबलः

शस्त्रपुष्पोपहारा शस्त्राण्येव पुष्पोपहारा यस्यास्सा ॥ १५-१७ ॥ उद्वर्ते प्रलयकाले १८-२५

ये त्वन्ये राक्षसा भीमा रामस्याभिमुखे स्थिताः । तेऽपि नष्टाः समासाद्य पतङ्गा इव पावकम् ॥ २३ ॥ सुवर्ण पुङ्खैर्विशिखैः सम्पतद्भिः सहस्रशः । बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी ॥ २४ ॥ राक्षसानां च निनदैर्हरीणां चापि निस्वनैः । सा बभूव निशा घोरा भूयो घोरतरा तदा ॥ २५ ॥ तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समन्ततः । त्रिकूटः कन्दराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः ॥ २६ ॥ गोलाङ्गूला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः । सम्परिष्वज्य बाहुभ्यां भक्षयन् रजनीचरान् ॥२७॥ अङ्गदस्तु रणे शत्रुं निहन्तुं समुपस्थितः । रावणिं निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ २८ ॥ वर्तमाने तदा घोरे सङ्ग्रामे भृशदारुणे । इन्द्रजित्तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः । अङ्गदेन महाकायस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥ तत्कर्म वालिपुत्रस्य सर्वे देवाः सहर्षिभिः । तुष्टुवुः पूजनार्हस्य तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३० ॥ प्रभावं सर्वभूतानि विदुरिन्द्रजितो युधि।[अदृश्यः सर्वभूतानां योऽभवद्युधि दुर्जयः।]तेन ते तं महात्मानं तुष्टा दृष्ट्वा प्रधर्षितम्॥३१॥ ततः प्रहृष्टाः कपयः ससुग्रीवविभीषणाः । साधु साध्विति नेदुश्च दृष्ट्वा शत्रुं प्रधर्षितम् ॥ ३२ ॥

रामः ॥ २२ ॥ ये त्विति । पावकं समासाद्येत्यन्वयः ॥ २३॥२४ ॥ राक्षसानामिति । पूर्वमेव घोरा सा भूयः विशिष्य घोरतरा बभूव ॥ २५ ॥ प्रव्याहरदिव प्रतिव्याहरदिवेत्यर्थः॥ २६ ॥ भक्षयन् अभक्षयन् ॥ २७ ॥ पूर्वप्रसक्तस्याङ्गदेन्द्रजितोर्द्वन्द्वयुद्धस्य शेषं वक्तुमुपक्रमते–अङ्गदस्त्वित्यादिना ॥ २८॥ तत्रैव तस्मिन् देश एव ॥ २९ ॥ पूजनार्हस्य स्तुत्यर्हस्य ॥ ३० ॥ ते तानि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः। महात्मानं महाधैर्यम्। तेन अङ्गदेन। प्रधर्षितं पराजितम्।
तेन शब्देनेति । प्रव्याहरत प्रतिव्याहरदिव ॥ २६–३५ ॥

इन्द्रजित्तु तदा तेन निर्जितो भीमकर्मणा । संयुगे वालिपुत्रेण क्रोधं चक्रे सुदारुणम् ॥ ३३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रामो वानरान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु कपिराजेन सङ्गताः ॥ ३५ ॥ स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् । भवतामर्थसिद्ध्यर्थं कालेन स समागतः । अद्यैव क्षमितव्यं मे भवन्तो विगतज्वराः ॥ ३६ ॥ सोऽन्तर्धानगतः पापो रावणी रणकर्कशः । अदृश्यो निशितान् बाणान् मुमोचाशनिवर्चसः ॥ ३७ ॥ स रामं लक्ष्मणं चैव घोरैर्नागमयैः शरैः । बिभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राक्षसः ॥ ३८ ॥ मायया संवृतस्तत्र मोहयन् राघवौ युधि । अदृश्यः सर्वभूतानां कूटयोधी निशाचरः । बबन्ध शरबन्धेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३९ ॥ तौ तेन पुरुषव्याघ्रौ क्रुद्धेनाशीविषैः शरैः । सहसा निहतौ वीरौ तदा प्रैक्षन्त वानराः ॥ ४० ॥ प्रकाशरूपस्तु यदा न शक्तस्तौ बाधितुं राक्षसराजपुत्रः । मायां प्रयोक्तुं समुपाजगाम बबन्ध तौ राजसुतौ महात्मा ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४

दृष्ट्वा तुष्टाः ॥ ३१-३३ ॥ एतस्मिन्नित्यर्धम् ॥ ३४ ॥ सर्वे इत्यर्धम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स इति । अन्तर्धानगतः अन्तर्धानविद्यां प्राप्तः ॥ ३७ ॥ सर्वगात्रेषु सर्वावयवेषु ॥ ३८ ॥ मायया संवृतः मायया युक्तः । अत एव अदृश्यः । कूटयोधी कपटयोधी । राघवौ रघुकुलोद्भवौ रामलक्ष्मणौ । शरबन्धेन शररूपबन्धकेन बबन्ध । वेष्टनदंशनादिना नागमयत्वम् । वेदनादिना शरमयत्वम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ मायाप्रयोगः किमर्थस्तत्राह—प्रकाशेति । समुपाजगाम उपचक्रमे । बबन्ध च ।

सः इन्द्रजित् ब्रह्मणा दत्तवरस्सन् त्रैलोक्यं बाधते । किञ्च कालेन कालबलेन भवतामर्थसिद्ध्यर्थं समागतः कालबलेन भवतो जेतुं समागत इत्यर्थः । अद्यैव मे मया क्षमितव्यं ब्रह्मणो मान्यत्वादिति भावः । भवन्तो विगतज्वरास्तिष्ठन्त्विति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३६--४० ॥ समुपाजगाम उपचक्रमे । रामकर्तृकेन्द्रजित्प्रयुक्तनागपाश

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

स तस्य गतिमन्विच्छन् राजपुत्रः प्रतापवान् । दिदेशातिबलो रामो दश वानरयूथपान् ॥ १ ॥ द्वौ सुषेणस्य दायादौ नीलं च प्लवगर्षभम् । अङ्गदं वालिपुत्रं च शरभं च तरस्विनम् ॥ २ ॥ विनतं जाम्बवन्तं च सानुप्रस्थं महाबलम् । ऋषभं चर्षभस्कन्धमादिदेश परन्तपः ॥ ३ ॥ ते सम्प्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य पादपान् । आकाशं विविशुः सर्वे मार्गमाणा दिशो दश ॥ ४ ॥ तेषां वेगवतां वेगमिषुभिर्वेगवत्तरैः । अस्त्रवित् परमास्त्रैस्तु वारयामास रावणिः ॥ ५ ॥ तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविग्रहाः । अन्धकारे न ददृशुर्मेघैः सूर्यमिवावृतम् ॥ ६ ॥ रामलक्ष्मणयोरेव सर्वदेहभिदः शरान् । भृशमावेशयामास रावणिः समितिञ्जयः ॥ ७ ॥

महात्मा महाबुद्धिः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

अथ नागपाशबन्धः पञ्चचत्वारिंशे—स तस्येत्यादि । गम्यत इति गतिः स्थानम् ॥ १ ॥ तानेव दश यूथपान् दर्शयति—द्वावित्यादिना । दायादौ पुत्रौ । "दायादौ सुतबान्धवौ" इत्यमरः ॥ २ ॥ ३ ॥ मार्गमाणाः मार्गितुमित्यर्थः ॥ ४ ॥ परमास्त्रैरिषुभिः परमास्त्ररूपैरिषुभिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ रामेति । भृशं सर्वदेहभिदः

बन्धनसहनस्यायमाशयः—ईषद्भ्रूभङ्गमात्रेण सर्वजगत्संहर्तुस्सर्वेश्वरस्य श्रीरामस्य इन्द्रजित्प्रयुक्तनागपाशबन्धनसहनं स्वकृतमर्यादारूपब्रह्मवरदानपालनार्थं ब्रह्मणो मान्यतार्थं चेति ज्ञातव्यम् । अस्मिन् काण्डेऽन्यत्राप्येतादृशस्थलेष्वेवमेवानुसन्धेयम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

स इति । तस्य इन्द्रजितः गतिम् अवस्थानप्रदेशम् अन्विच्छन् ज्ञातुमिच्छन् दिदेश आदिदेश ॥ १-४ ॥ तेषामिति । परमास्त्रेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रेण अभिमन्त्रितैरिषुभि

निरन्तरशरीरौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः ॥ ८ ॥ तयोः क्षतजमार्गेण सुस्राव रुधिरं बहु। तावुभौ च प्रकाशेते पुष्पिताविव किंशुकौ ॥९॥ ततः पर्यन्तरक्ताक्षो भिन्नाञ्जनचयोपमः। रावणिर्भ्रातरौ वाक्यमन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥१०॥ युद्ध्यमानमनालक्ष्यं शक्रोऽपि त्रिदशेश्वरः। द्रष्टुमासादितुं वापि न शक्तः किं पुनर्युवाम् ॥ ११ ॥ प्रावृताविषुजालेन राघवौ कङ्कपत्रिणा। एष रोषपरीतात्मा नयामि यमसादनम् ॥ १२ ॥

शरान् रामलक्ष्मणयोरेवाधिकरणयोरावेशयामास ॥ ७ ॥ निरन्तरशरीरौ, कृताविति शेषः। शरतां गतैः शरकार्यं भेदनादिकं कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

रामानु०—पन्नगैः शरतां गतैः। शरकार्यं भेदनं पन्नगकार्यं संवेष्टनं च कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

तयोरिति। क्षतेन जातो मार्गः क्षतजमार्गः। ननु "न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः। न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा ॥" इत्यादिभिः रामलक्ष्मणयोर्दिव्यविग्रहस्याप्राकृतत्वस्मरणात्कथं रुधिरोद्गम इति चेदत्राहुः। वस्तुतोऽनयो रुधिराभावेऽपि मनुष्यभावनानुरोधेन नट इव रुधिराणि दर्शयतः स्म। नन्वेवं निर्बन्धेन मनुष्यभावं भावयतः किं प्रयोजनम्? शृणु; सर्वात्मना मनुष्यभावनाननुरोधे जन एवं मन्येत—नायं मर्त्यः किं तु देवः तेन तद्वदस्माकं न शक्यमनुष्ठातुं धर्मानिति। सर्वथा मनुष्यभावनायां तु महाजनानुष्ठानदर्शनेन स्वयमनुष्ठास्यति लोक इति रहस्यम्। रावणस्य मनुष्यैकवध्यत्वेन तद्भावनेत्यप्याहुः। नागपाशबद्धतयाऽवस्थानं तु धर्मनिरतानामपि कदाचिदापदुपतिष्ठति निवर्तते च झटितीति लोकानां प्रदर्शनायेति। एवं मोहादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ पर्यन्तरक्ताक्ष इत्यनेन ईषत्कोपवत्त्वं लक्ष्यते ॥ १० ॥ अनालक्ष्यं यथा भवति तथा युद्ध्यमानं मां शक्रस्त्रिदशेश्वरोऽपि द्रष्टुं मायया बलान्तरेण आसादितुं वापि न शक्तः। किं पुनर्युवां मानुषावित्यर्थः ॥११ ॥ राघवाविति संबोधनम्। अत्रापि युवामिति

वारयामासेति सम्बन्धः ॥ ५-८ ॥ तयोरिति। क्षतजमार्गेण क्षतेन व्रणेन जातो मार्गः तेन ॥ ९ ॥ १० ॥ अनालक्ष्य अन्तर्धाय ॥ ११ ॥ प्रावृताविषुजालेनेत्यस्य

एवमुक्त्वा तु धर्मज्ञौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । निर्बिभेद शितैर्बाणैः प्रजहर्ष ननाद च ॥ १३ ॥ भिन्नाञ्जनचयश्यामो विस्फार्य विपुलं धनुः । भूयो भूयः शरान् घोरान् विससर्ज महामृधे ॥ १४ ॥ ततो मर्मसु मर्मज्ञो मज्जयन्निशितान् शरान् । रामलक्ष्मणयोर्वीरो ननाद च मुहुर्मुहुः॥ १५॥ बद्धौ तु शरबन्धेन तावुभौ रणमूर्धनि । निमेषान्तरमात्रेण न शेकतुरुदीक्षितुम् ॥ १६ ॥ ततो विभिन्नसर्वाङ्गौ शरशल्याचितावुभौ । ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकम्पितौ ॥ १७ ॥ तौ सम्प्रचलितौ वीरौ मर्मभेदेन कर्शितौ । निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती ॥ १८ ॥ तौ वीरशयने वीरौ शयानौ रुधिरोक्षितौ। शरवेष्टितसर्वाङ्गावार्तौ परमपीडितौ ॥ १९ ॥ न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरम् । नानिर्भिन्नं न चास्तब्धमाकराग्रादजिह्मगैः ॥ २० ॥

द्वितीयान्ततया विपरिणम्यानुषञ्जनीयम् । कङ्कपत्रिणा कङ्कपत्रवता । एष इत्यव्यवधानद्योतनाय ॥१२॥ एवमिति । धर्मज्ञाविति शब्दवेधप्रयोगासहिष्णू इत्यर्थः ॥१३॥ अञ्जनोपरिप्रदेशस्य धूसरत्वसंभवात् भिन्नेत्युक्तम्॥१४॥१५॥ निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण, क्षणमात्रेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ शरशल्याचितौ शराग्रप्रोतौ कृतौ । रज्जुमुक्तौ मुक्तरज्जू । अत एव प्रकम्पितौ महेन्द्रस्य ध्वजाविव कृतौ । जगत्यां भूमौ । जगतीपती भूपती ॥ १७॥ १८॥ तावीति । वीराः शेरतेऽस्मिन्निति वीरशयनं रणभूमिः, शरतल्पं वा। शरवेष्टितसर्वाङ्गौ शरभूतसर्पवेष्टितसर्वाङ्गौ । आर्तौ मनःपीडावन्तौ । परमपीडितौ शारीरकपीडावन्तौ, अभूतामिति शेषः ॥ १९ ॥ अङ्गुलम् अङ्गुलिप्रमाणम् । अथवा

प्रातीतिकार्थः स्पष्टः ॥ वस्तुतस्तु—राघवौ इषुजालेन प्रावृतौ केवलम्, यमसादनं नयामि, वानरानिति शेषः ॥ १२–१८ ॥ वीरशयने वीरा अस्मिन् शेरत इति वीरशयनम्, युद्धभूमावित्यर्थः । शरवेष्टितसर्वाङ्गौ शरभूतसर्पवेष्टितसर्वगात्रौ ॥ १९ ॥ अङ्गुलम् अङ्गुलप्रमाणम् । अस्तब्धं चेष्टावत् । जिह्मगैः बाणैः ॥ २० ॥

तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपिणा । असृक् सुस्रुवतुस्तीव्रं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २१ ॥ पपात प्रथमं रामो विद्धो मर्मसु मार्गणैः । क्रोधादिन्द्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥२२॥ रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैरधोगतिभिराशुगैः । नाराचैरर्धनाराचैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि । विव्याध वत्सदन्तैश्च सिंहदंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा ॥ २३ ॥ स वीरशयने शिश्ये विज्यमादाय कार्मुकम् । भिन्नमुष्टिपरीणाहं त्रिनतं रत्नभूषितम् ॥ २४ ॥

"अङ्गुलिरङ्गुलम्" इति त्रिकाण्डीस्मरणात् अङ्गुलिप्रमाणवाच्यङ्गुलशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । तयोर्गात्रमङ्गुलमात्रेऽप्यवकाशे अविद्धं नाभूदिति भावः । यद्वा तयोर्गात्रम् अङ्गुलम् अङ्गुलसम्बन्ध्यपि अन्तरमवकाशः । आकराग्रात्कराग्रपर्यन्तम् । अजिह्मगैः सर्परूपशरैः । अविद्धं न बभूव । अस्तब्धम् अनिश्चलं च न बभूव । अनिर्भिन्नं च न बभूव ॥ २० ॥ तीव्रम् अत्यन्तम् । प्रस्रवणौ गिरिविशेषौ ॥ २१ ॥ पपातेति । इन्द्रजित्त्वं निर्वक्ति येनेति ॥ २२ ॥ नागास्त्रप्रयोगानन्तरं केवलशरैरपि विव्याधेत्याह—रुक्मपुङ्खैरित्यादिना । प्रसन्नाग्रैः उन्मृष्टाग्रैरित्यर्थः । प्रहर्तुराकाशस्थत्वेनाधोगतिभिः । आशुगैः वक्ष्यमाणविशेषभिन्नैः । नाराचैः ऋजुवृत्ताग्रैः । अर्धनाराचैः मध्ये भिन्ननाराचतुल्यैः । भल्लैः परश्वधाग्रैः । अञ्जलिकैः अञ्जलिसदृशाग्रैः । वत्सदन्तैः वत्सदन्तसदृशाग्रैः । सिंहदंष्ट्रैः सिंहदंष्ट्रासदृशाग्रैः । क्षुरैः क्षुराग्रैः । अत्रेन्द्रजिदित्यध्याहार्यम् ॥ २३ ॥ रामानु०-क्षुरैः क्षुराकारमुखैः ॥ २३ ॥ भिन्नमुष्टिपरीणाहं शिथिलमुष्टिबन्धम् । त्रिनतं त्रिषु स्थानेषु पार्श्वयोर्मध्ये च नतम् । रुक्मभूषितं रुक्मपट्टबन्धम् । विज्यं शरसन्धानप्रसङ्गाभावाद्विगतज्यम् । कार्मुकं धनुः । आदाय अवलम्ब्य । वीरशयने रणभूमौ शिश्ये ॥ २४ ॥

प्रस्रवणौ प्रस्रवणाख्यपर्वतौ ॥ २१ ॥ २२ ॥ रजोगतिभिः वायुना विस्तार्यमाणरजोवन्नीरन्ध्रं सम्पतद्भिरित्यर्थः । प्रसन्नाग्रै रजोगतिभिः इति पाठः । अञ्जलिकैः अञ्जलिसदृशानि कानि शिरांस्यग्राणि येषां तैः । वत्सदन्तैः वत्सदन्ताकारैः ॥ २३ ॥ भिन्नमुष्टिपरीणाहं भिन्नः मुष्टिपरीणाहो मुष्टिग्रहणप्रदेशो यस्य तम् ॥ २४ ॥

बाणपातान्तरे रामं पतितं पुरुषर्षभम् । स तत्र लक्ष्मणो दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥ २५ ॥ रामं कमलपत्राक्षं शरबन्धपरिक्षतम् । शुशोच भ्रातरं दृष्ट्वा पतितं धरणीतले ॥ २६ ॥ हरयश्चापि तं दृष्ट्वा सन्तापं परमं गताः ॥२७॥ बद्धौ तु वीरौ पतितौ शयानौ तौ वानराः सम्परिवार्य तस्थुः । समागता वायुसुतप्रमुख्या विषादमार्ताः परमं च जग्मुः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥४५॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

ततो द्यां पृथिवीं चैव वीक्षमाणा वनौकसः । ददृशुः सन्ततौ बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १ ॥ वृष्ट्वेवोपरते देवे कृतकर्मणि राक्षसे । आजगामाथ तं देशं ससुग्रीवो विभीषणः ॥ २ ॥ नीलद्विविदमैन्दाश्च सुषेणकुमुदाङ्गदाः । तूर्णं हनुमता सार्धमन्वशोचन्त राघवौ ॥३॥

बाणेति । बाणपातान्तरे शरतल्पे ॥ २५ ॥ राममिति शरबन्धपरिक्षतम् । बन्धः क्षतश्चेति द्वयमत्र शरकार्यमुच्यते ॥ २६ ॥ हरयश्चेत्यर्धम् ॥ २७ ॥ बद्धाविति । आदौ नागपाशबद्धौ । अथ शयानौ तु तौ वीरौ सम्परिवार्य वायुसुतादयो वानरास्तस्थुः । विषादं दुःखं जग्मुश्चेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

अथ पूर्वसर्गोक्तमनुवदति—तत इत्यादि । द्याम् आकाशम् । सन्ततौ व्याप्तौ ॥१॥ वृष्ट्वा उपरते देव इव स्थिते राक्षसे । कृतकर्मणि कृतशरवर्षरूपकर्मणि सति । तं देशं रामस्थानम् ॥ २ ॥ नीलादयः सुग्रीवात्पूर्व

बाणपातान्तरे बाणतल्पमध्ये ॥२५–२८॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ १–९ ॥

अचेष्टौ मन्दनिश्वासौ शोणितौघपरिप्लुतौ । शरजालाचितौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्पयोः ॥ ४ ॥ निश्वसन्तौ यथा सर्पौ निश्चेष्टौ मन्दविक्रमौ । रुधिरस्रावदिग्धाङ्गौ तापनीयाविव ध्वजौ ॥ ५॥ तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मन्दचेष्टितौ । यूथपैस्तैः परिवृतौ बाष्पव्याकुललोचनैः ॥ ६ ॥ राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजालसमावृतौ । बभूवुर्व्यथिताः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ ७ ॥ अन्तरिक्षं निरीक्षन्तो दिशः सर्वाश्च वानराः । न चैनं मायया च्छन्नं ददृशू रावणिं रणे ॥ ८ ॥ तं तु मायाप्रतिच्छन्नं माययैव विभीषणः । वीक्षमाणो ददर्शाथ भ्रातुः पुत्रमवस्थितम् ॥ ९ ॥ तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे । ददर्शान्तर्हितं वीरं वरदानाद् विभीषणः ॥ १० ॥ तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च संयुतम् ॥ ११ ॥ इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च । उवाच परमप्रीतो हर्षयन् सर्वनैर्ऋतान् ॥ १२ ॥ दूषणस्य च हन्तारौ खरस्य च महाबलौ । सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥ १३॥

मेवागताः ॥ ३ ॥ अचेष्टावित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । अचेष्टौ अत एव स्तब्धौ निश्चलौ । मध्ये मध्ये मन्दनिश्वासौ मध्ये मध्ये निश्चेष्टौ । कदाचित्सर्पाविव निश्वसन्तौ कदाचिन्मन्दचेष्टितौ च । अत्र पुनरुक्तयो दुःखातिरेकात् । यद्वा अचेष्टाविति श्लोकः पूर्वश्लोकेनान्वितः ॥ ४-७ ॥ अन्तरिक्षमिति । स्पष्टः ॥ ८ ॥ तं त्विति । माययैवेति अन्तर्हितवस्तुदर्शनहेतुभूतया विद्ययेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तमिति । अप्रतिद्वन्द्वं निस्समम् । वरदानादन्तर्हितमित्यन्वयः । तेजसेत्यर्धं पूर्वेणान्वेति॥१०॥११॥आत्मनः कर्म नागास्त्रबन्धरूपम् । शयानौ तौ च वीक्ष्येत्यन्वयः ॥ १२ ॥ दूषणस्येति । सादितौ, पश्यतेति शेषः॥१३॥

तमप्रतिमकर्माणमिति । अदर्शनहेतुभूतया विद्यया वरदानादन्तर्हितमिति

स०-दूषणस्य च हन्तारावित्याद्युक्तिश्छन्निन्यायेन । रामस्यैतद्धन्तृत्वात् ॥ १३ ॥

नेमौ मोक्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबन्धनात् । सर्वैरपि समागम्य सर्षिसङ्घैः सुरासुरैः ॥ १४ ॥ यत्कृते चिन्तयानस्य शोकार्तस्य पितुर्मम । अस्पृष्ट्वा शयनं गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥ १५ ॥ कृत्स्नेयं यत्कृते लङ्का नदी वर्षास्विवाकुला । सोऽयं मूलहरोऽनर्थः सर्वेषां निहतो मया ॥ १६ ॥ रामस्य लक्ष्मणस्यापि सर्वेषां च वनौकसाम् । विक्रमा निष्फलाः सर्वे यथा शरदि तोयदाः ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा तु तान् सर्वान् राक्षसान् परिपार्श्वतः । यूथपानपि तान् सर्वांस्ताडयामास रावणिः ॥ १८ ॥ नीलं नवभिराहत्य मैन्दं च द्विविदं तथा । त्रिभिस्त्रिभिरमित्रघ्नस्ततताप प्रवरेषुभिः ॥ १९ ॥ जाम्बवन्तं महेष्वासो विद्ध्वा बाणेन वक्षसि । हनूमतो वेगवतो विससर्ज शरान् दश ॥ २० ॥ गवाक्षं शरभं चैव द्वावप्यमिततेजसौ । द्वाभ्यां द्वाभ्यां महावेगो विव्याध युधि रावणिः ॥ २१ ॥

नेमाविति । समागम्य सङ्घीभूय ॥ १४ ॥ यत्कृते यन्निमित्तम् । गात्रैः शयनमस्पृष्ट्वा चिन्तयानस्यैव मम पितुः त्रियामा याति । यत्पौरुषभयान्मम पिता शर्वर्यामेकस्मिन्नपि यामे न निद्रातीत्यर्थः ॥१५॥ लङ्का लङ्कास्थजनः । आकुला नदीपक्षे आविलेत्यर्थः । लङ्कापक्षे व्यग्रेत्यर्थः । सर्वेषामस्माकं मूलहरः अनर्थः अनर्थकरो रामः ॥ १६ ॥ विक्रमाः सेतुबन्धनादयः ॥ १७ ॥ परिपार्श्वतः समीपतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ हनूमतः हनूमदर्थमित्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये सम्बन्धः ॥ १०-१४ ॥

यत्कृते यस्य कृतं करणं पौरुषमिति यावत् । तस्मिन्निमित्ते सति गात्रैः शयनमस्पृष्ट्वा चिन्तयानस्य मत्पितुः त्रियामा रात्रिः याति यत्पौरुषभयाच्छर्वर्यां

स०-यत्कृते यस्य रामस्य निमित्तं शोकार्तस्य । त्रिया मन्दोदर्या अमा सह शयनं शय्यां गात्रैरस्पृष्ट्वेव चिन्तयानस्य मम पितुः शर्वरी याति । शार्वरीत्यपि क्वचित्पाठः । प्रज्ञाद्यणि शार्वर्यपि "शार्वरी शर्वरी शर्या" इति शब्दार्णवः इत्यमरव्याख्यायां भानुदीक्षितः । "अमा सहार्थान्तिकयोः" इति विश्वः ॥१९॥

गोलाङ्गूलेश्वरं चैव वालिपुत्रमथाङ्गदम्। विव्याध बहुभि र्बाणैस्त्वरमाणोऽथ रावणिः ॥ २२ ॥ तान् वानरवरान् भित्त्वा शरैरग्निशिखोपमैः । ननाद बलवांस्तत्र महा सत्त्वः स रावणिः ॥ २३ ॥ तानर्दयित्वा बाणौघैस्त्रास यित्वा च वानरान्। प्रजहास महाबाहुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥२४॥ शरबन्धेन घोरेण मया बद्धौ चमूमुखे। सहितौ भ्रातरावेतौ निशामयत राक्षसाः ॥ २५ ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसाः कूटयोधिनः । परं विस्मयमाजग्मुः कर्मणा तेन हर्षिताः ॥ २६ ॥ विनेदुश्च महानादान् सर्वतो जलदोपमाः। हतो राम इति ज्ञात्वा रावणिं सम पूजयन् ॥ २७ ॥ निष्पन्दौ तु तदा दृष्ट्वा तावुभौ राम लक्ष्मणौ । वसुधायां निरुच्छ्वासौ हतावित्यन्वमन्यत ॥ २८ ॥ हर्षेण तु समाविष्ट इन्द्रजित् समितिञ्जयः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां हर्षयन् सर्वराक्षसान् ॥ २९ ॥ राम लक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते । सर्वाणि चाङ्गोपा ङ्गानि सुग्रीवं भयमाविशत् ॥ ३० ॥ तमुवाच परित्रस्तं वानरेन्द्रं विभीषणः । सबाष्पवदनं दीनं शोकव्याकुल लोचनम् ॥ ३१ ॥ अलं त्रासेन सुग्रीव बाष्पवेगो निगृह्य ताम्। एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिकः॥ ३२॥

षष्ठी॥२०॥२१॥गोलाङ्गूलेश्वरं गवाक्षम्॥२२–२४॥निशामयत पश्यत॥२५॥ एवमिति । कूटयोधिनः कपटयोधिनः ॥२६–२९॥ शरीरे इति प्रत्येकापेक्षया द्विवचनम् । अङ्गानि करादीनि । उपाङ्गानि अङ्गुल्यादीनि । अत्रापि शरै श्चितानीति योज्यम् । दृष्ट्वा स्थित इति सुग्रीवो विशेषणीयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अलमिति । एवंप्रायाणि एवंविधानि । " प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययो

मेकस्मिन्नपि यामे न निद्रातीत्यर्थः ॥१५–२१॥ गोलाङ्गूलेश्वरं गवाक्षम् ॥२२–२४॥ निशामयत पश्यत ॥ २५–२९ ॥ रामलक्ष्मणयोरिति । सायकैः चिते शरीरे सायक चितान्यङ्गोपाङ्गानि च दृष्ट्वेति वचनव्यत्ययेन योजनीयम् ॥ ३०॥३१ ॥ एवंप्रायाणि

सशेषभाग्यताऽस्माकं यदि वीर भविष्यति । मोहमेतौ प्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ ॥ ३३ ॥ पर्यवस्थापयात्मानमनाथं मां च वानर । सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥३४॥ एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलक्लिन्नेन पाणिना । सुग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्रममार्ज विभीषणः ॥ ३५ ॥ ततः सलिलमादाय विद्यया परिजप्य च । सुग्रीवनेत्रे धर्मात्मा सममार्ज विभीषणः ॥ ३६ ॥ प्रमृज्य वदनं तस्य कपिराजस्य धीमतः । अब्रवीत् कालसम्प्राप्तमसम्भ्रममिदं वचः ॥३७॥ न कालः कपिराजेन्द्र वैक्लव्यमनुवार्तितुम् । अतिस्नेहोऽप्यकालेऽस्मिन् मरणायोपकल्पते ॥ ३८ ॥

रपि" इति विश्वः । नैष्ठिकः नियतः ॥ ३२ ॥ सशेषभाग्यतेति । अस्माकं भाग्यशेषं यद्यस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पर्यवस्थापयात्मानं मनो निश्चलं कुरु । स्वात्मपर्यवस्थापनेन मां च पर्यवस्थापय, धैर्यं कारयेत्यर्थः । पर्यवस्थापने हेतुमाह सत्येति । मृत्युकृतम् अपमृत्युकृतम् ॥ ३४॥ जलक्लिन्नेन जलसिक्तेन ॥ ३५ ॥ एवममाङ्गल्यनिवृत्त्यर्थं श्रान्तिनिवृत्त्यर्थं वा नेत्रे प्रमृज्य राक्षसमायापरिज्ञानेनाप्यस्य धैर्यसम्पादनाभिप्रायेण विद्याभिमन्त्रितजलेनापि ममार्जेत्याह–तत इति । विद्यया राक्षसमायादर्शनहेतुमन्त्रेण । परिजप्य अभिमन्त्र्य ॥ ३६ ॥ कालसम्प्राप्तं तत्कालोचितम् । असंभ्रमम् अव्याकुलमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३७ ॥ वैक्लव्यम् अधैर्यम् । किं करोमि अतिस्नेह एवं

एवंविधः प्रायो बाहुल्यं येष तानि, प्रायेणैवंविधानीत्यर्थः। नैष्ठिकः नियतः विजयो नास्तीति सम्बन्धः॥३२॥३३॥पर्यवस्थापय स्थैर्यवन्तं कुरु । रघुसिंहयोरेवं स्थितयोः पर्यवस्थापनं कथमित्यत्राह–सत्यधर्मेति॥३४॥३५॥ प्रथमममाङ्गल्यनिरासार्थम् अद्भिः प्रमृज्य पश्चाद्राक्षसमायापरिज्ञानेनास्य धैर्यसम्पादनाभिप्रायेणविद्याभिमन्त्रितजलेन ममार्जेत्याह–तत इति । विद्यया शोकनिवारकविद्यया ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अकाले

स०–अनाथमित्यनेन पलायितस्य तव राज्यमस्ति न तथा ममेति सूचयति ॥ ३४ ॥

तस्मादुत्सृज्य वैक्लव्यं सर्वकार्यविनाशनम् । हितं राम पुरोगाणां सैन्यानामनुचिन्त्यताम् ॥ ३९ ॥ अथवा रक्ष्यतां रामो यावत् संज्ञाविपर्ययः । लब्धसंज्ञौ हि काकुत्स्थौ भयं नो व्यपनेष्यतः ॥४०॥ नैतत् किंचन रामस्य न च रामो मुमूर्षति । न ह्येनं हास्यते लक्ष्मी दुर्लभा या गतायुषाम् ॥ ४१ ॥ तस्मादाश्वासयात्मानं बलं चाश्वासय स्वकम् । यावत् कार्याणि सर्वाणि पुनः संस्थापयाम्यहम् ॥४२॥ एते हि फुल्लनयनास्त्रासादागत साध्वसाः । कर्णे कर्णे प्रकथिता हरयो हरिसत्तम ॥४३॥

बाधत इत्यत्राह अतिस्नेहोऽपीति ॥ ३८ ॥ एवं त्यक्तव्यमुक्त्वा कर्तव्यमुप दिशति–तस्मादिति । वैक्लव्यमिति स्नेहस्याप्युपलक्षणम् । रामपुरोगाणां रामप्रभृतीनाम् । रामशरण्यानामित्यर्थः ॥३९॥ संज्ञाविपर्ययः मूर्च्छा याव दनुवर्तते तावद्रक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ४० ॥ एवंभूतयोः कथं संज्ञाप्राप्तिस्तत्राह– नैतदिति । एतत् शस्त्रबन्धनम् । रामस्य न किंचन । इदमसत्प्रायम्, बाधकं न भवतीत्यर्थः । अतो न मुमूर्षति, मरिष्यतीति शङ्का न कर्तव्येत्यर्थः । " आशङ्कायामुपसङ्ख्यानम् " इति म्रियतेः सन् । एतच्च जीवनलिङ्गशरीर सौभाग्येन निश्चीयत इत्याह–न हीति । गतायुषां मृतानां या लक्ष्मीः मुखकान्तिः दुर्लभा । सा च एनं न हास्यते, न जहातीत्यर्थः । जीवनानुकूला लक्ष्मीर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ यावत् यावत्पर्यन्तम् । सर्वाणि कार्याणि कर्त व्यानि पुनः संस्थापयामि तावत्पर्यन्तमाश्वासयेत्यन्वयः । केचित्तु याव त्कार्याणि यावन्ति कर्तव्यानि तानिसर्वाणीत्याहुः ॥४२॥ पर्यवस्थापनं किमर्थ मित्यत्राह–एते हीति । आगतसाध्वसाः प्राप्तभयविकाराः । ते च विकाराः

विषमकाले ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अथवेति । रामः यावत्कालं संज्ञा विपर्ययः संज्ञया विपरीतः तावत् रक्ष्यताम् । ततो लब्धसंज्ञौ नो भयं व्यपनेष्यत इति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ ननु मुमूर्षू रामः कथमस्मान् रक्षिष्यतीत्यत आह–नैतदिति । मुमूर्षाभावे लिङ्गमाह न ह्येनमिति ॥ ४१॥ यावत्कार्याणि यावन्ति कर्तव्यानि तानि सर्वाणि, पुनस्संस्थापयामीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अनीकं सम्प्रहर्षितुं धावन्तं मां दृष्ट्वा

मां तु दृष्ट्वा प्रधावन्तमनीकं सम्प्रहर्षितुम् । त्यजन्तु हरयस्त्रासं भुक्तपूर्वामिव स्रजम् ॥ ४४ ॥ समाश्वास्य तु सुग्रीवं राक्षसेन्द्रो विभीषणः । विद्रुतं वानरानीकं तत्समाश्वासयत् पुनः ॥ ४५ ॥ इन्द्रजित्तु महामायः सर्वसैन्य समावृतः । विवेश नगरीं लङ्कां पितरं चाभ्युपागमत् ॥ ४६ ॥ तत्र रावणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः । आचचक्षे प्रियं पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७ ॥ उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रं च परिषस्वजे । रावणो रक्षसां मध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ । उपाघ्राय स मूर्ध्न्येनं पप्रच्छ प्रीतमानसः ॥ ४८ ॥ पृच्छते च यथावृत्तं पित्रे सर्वं न्यवेदयत् । यथा तौ शरबन्धेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ ॥४९॥ स हर्षवेगानुगतान्तरात्मा श्रुत्वा वचस्तस्य महारथस्य । जहौ ज्वरं दाशरथेः समुत्थितं प्रहृष्य वाचाऽभिननन्द पुत्रम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६॥

पुलकादयः । प्रकथिताः पलायनार्थं प्रवृत्तकथा इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ संप्रहर्षितु मित्यनन्तरम् अर्हसीत्यध्याहार्यम् । प्रधावन्तम् इन्द्रजिद्भ्रमेणेति भावः । इदमनीकविशेषणम् । गच्छामीति वाऽध्याहार्यम् । संप्रहर्षितुं भयान्निवर्त्तयितु मिति यावत् । तदेवाह त्यजन्त्विवति ॥४४॥ समाश्वासयत् नाहमिन्द्रजित्,किन्तु विभीषण इति समाश्वासयदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथासङ्घट्टनाय पूर्वोक्तमनुवदाति- इन्द्रजित्त्विति ॥ ४६ ॥ रामलक्ष्मणावित्यनन्तरमितिकरणं ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥ उत्पपात, आसनादिति शेषः ॥ ४८ ॥ यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य । इदमेव विवृणोति यथा ताविति ॥ ४९ ॥ हर्षवेगः हर्षातिशयः तेनानुगतो व्याप्तः

आगतसाध्वसाः प्राप्तभयविकाराः हरयः कर्णे कर्णे प्रकथिताः पलायनार्थं प्रवृत्तकथा अभवन्नित्यर्थः॥४३–४९॥स हर्षवेगानुगतेत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

प्रतिप्रविष्टे लङ्कां तु कृतार्थे रावणात्मजे । राघवं परिवार्यार्ता ररक्षुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥ हनुमानङ्गदो नीलः सुषेणः कुमुदो नलः । गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । जाम्बवानृषभः स्कन्धो रम्भः शतवलिः पृथुः ॥ २ ॥ व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वतः । वीक्षमाणा दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च वानराः । तृणेष्वपि च चेष्टत्सु राक्षसा इति मेनिरे ॥३॥ रावणश्चापि संहृष्टो विसृज्येन्द्रजितं सुतम् । आजुहाव ततः सीतारक्षिणी राक्षसीस्तदा ॥ ४ ॥ राक्षस्यस्त्रिजटा चैव शासनात् समुपस्थिताः ॥ ५ ॥ ता उवाच ततो हृष्टो राक्षसी राक्षसाधिपः ॥६॥ हताविन्द्रजिताऽऽख्यात वैदेह्या रामलक्ष्मणौ । पुष्पकं च समारोप्य दर्शयध्वं हतौ रणे ॥ ७ ॥

अन्तरात्मा मनो यस्य सः तथोक्तः । दाशरथेः निमित्तात् । ज्वरं चिन्तासन्तापम् । अनया रात्र्या प्रतिपद्गतेत्यूचुः ॥५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा० युद्धकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः॥४६॥

अथ सीतायै वीरशयनस्थरामलक्ष्मणप्रदर्शनं सप्तचत्वारिंशे–प्रतिप्रविष्ट इत्यादि ॥१॥ ये ररक्षुस्तानाह–हनुमानित्यादिना ॥२॥ अन्यान् वानरानाह–व्यूढानीकाश्चेति । व्यूढानीकाः कृतव्यूहसेनावन्तः । चेष्टत्सु चेष्टमानेषु॥३॥४॥ राक्षस्य इत्यर्धम् ॥ ५ ॥ ता उवाचेत्यर्धम् ॥ ६ ॥ आख्यात कथयत ॥ ७ ॥

स रावणः यः हर्षवेगानुगतान्तरात्मा दाशरथेः समुत्थितं ज्वरं जहौ तस्य वचः श्रुत्वा तं पुत्रमिन्द्राजितं प्रहृष्य वाचाऽभिननन्द पुत्रप्रीत्यै केवलं तं वाङ्मात्रेण ननन्द नतु परमार्थतः । "कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत" इत्यारभ्य " इन्द्रजित्तु महामायस्सर्वसैन्यसमावृतः । विवेश नगरीं लङ्काम् " इत्यन्तेन वानरराक्षसां प्रतिपत्प्रवृत्तं युद्धमुक्तम् ॥ ५० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

॥ १॥२॥ व्यूढानीकाः व्यूढानि गरुडादिव्यूहाकाराणि अनीकानि येषां ते ॥३॥ रावणश्चापीत्यस्य वास्तवार्थे संहृष्टः इतरराक्षसदृष्ट्या ॥ ४–७ ॥

यदाश्रयादवष्टब्धा नेयं मामुपतिष्ठति । सोऽस्या भर्त्ता सह भ्रात्रा निरस्तो रणमूर्धनि ॥ ८ ॥ निर्विशङ्का निरुद्विग्ना निरपेक्षा च मैथिली । मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ॥ ९ ॥ अद्य कालवशं प्राप्तं रणे रामं स लक्ष्मणम् । अवेक्ष्य विनिवृत्ताशा चान्यां गतिमपश्यती । निरपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम् ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं च श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः । राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकम् ॥ ११ ॥ ततः पुष्पकमादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया । अशोकवनिकास्थां तां मैथिलीं समुपानयन् ॥ १२॥ तामादाय तु राक्षस्यो भर्तृशोकपराजिताम् । सीतामारोपयामासुर्विमानं पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥

अवष्टब्धा गर्विता ॥ ८ ॥ निर्विशङ्का निर्विचारा । निरुद्विग्ना निःशोका । भावे निष्ठा । निरपेक्षा रामः समेष्यतीत्याशारहिता ॥ ९ ॥ अद्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अन्यां गतिं चापश्यती । आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । अन्यां मत्तोऽन्याम् । गम्यत इति गतिः प्राप्यम् । विनिवृत्ताशा रामाद्विनिवृत्तभावा ॥ १० ॥ रामानु०-अद्येति । अन्यां गतिं चापश्यती । अन्यां मत्तोऽन्याम् । गम्यत इति गतिः प्राप्यम् । रामरूपं प्रियं प्राप्यमपश्यतीति यावत् । राममवेक्ष्य विनिवृत्ताशा सा स्वयं मामुपस्थास्यत इति संबन्धः ॥ १० ॥ तस्येत्यादिः स्पष्टः ॥ ११-१३ ॥

अवष्टब्धा गर्विता॥८॥निर्विशङ्का निर्विकारा । निरुद्विग्ना निश्शोका । निरपेक्षा रामस्समेष्यतीत्याशारहिता ॥९॥ अन्यां गतिं चापश्यती अन्यां मत्तोऽन्यां गम्यत इति गतिः प्राप्यम्, रामरूपं प्रियं न पश्यतीति यावत् । राममवेक्ष्य विनिवृत्ताशा सा स्वयं मामुपस्थास्यत इति सम्बन्धः ॥ " ता उवाच ततो हृष्टा राक्षसीः-" इत्यारभ्य " अनपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम् " इत्यन्तस्य वास्तवार्थस्तु-वैदेह्या रामलक्ष्मणवृत्तान्तजिज्ञासायां तद्वृत्तान्तं तस्यै कथयतेति रावणो राक्षसीर्नियोजयति-ता उवाचेत्यारभ्य अनपेक्षा विशालाक्षीत्यन्तेन । रणे रामलक्ष्मणौ इन्द्रजिता सह, युद्धायेति शेषः । हतौ आगतावित्यर्थः । " हन हिंसागत्योः " इति धातोरेवमर्थः । वैदेह्या आख्यात तस्यास्तद्दर्शनेच्छायां सत्यां पुष्पकं समारोप्य हतौ आगतौ तौ दर्शयध्वं चेत्यर्थः । तस्यै पतिदर्शनेन किं भविष्यतीति चेत्तत्राह-यदाश्रया

ततः पुष्पकमारोप्य सीतां त्रिजटया सह । जग्मुर्दर्शयितुं तस्यै राक्षस्यो रामलक्ष्मणौ ॥१४॥ रावणोऽकारयल्लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् । प्राघोषयत हृष्टश्च लङ्कायां राक्षसेश्वरः । राघवो लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजिता रणे ॥ १५ ॥ विमानेनापि सीता तु गत्वा त्रिजटया सह । ददर्श वानराणां तु सर्वं सैन्यं निपातितम् ॥१६॥ प्रहृष्टमनसश्चापि ददर्श पिशिताशनान् । वानरांश्चापि दुःखार्तान् रामलक्ष्मणपार्श्वतः ॥१७॥ ततः सीता ददर्शोभौ शयानौ शरतल्पयोः । लक्ष्मणं चापि रामं च विसंज्ञौ शरपीडितौ ॥ १८ ॥ विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरासनौ । सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ शरस्तम्बमयौ क्षितौ ॥१९॥

त्रिजटया सह सीतामारोप्य । उभयोरेव विमानारोहणमनुज्ञायेत्यर्थः । पुत्रीत्वान्निपुणतया च त्रिजटाया विमानारोहणानुज्ञा ॥ १४ ॥ इन्द्रजितारणे इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम्॥१५-१७॥ततः सीतेत्यादिश्लोकद्वयम् । विप्रविद्धशरासनौ भ्रष्टचापौ । सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ अत एव शरस्तम्बमयौ शरगुल्ममयौ । स्तम्बः समूह इत्येके । क्षितौ शरतल्पयोः शयानाविति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥

दित्यादिश्लोकद्वयेन । हे अवष्टब्धाः गर्विताः राक्षस्यः ! इयं यदाश्रयात् यस्य रामस्याश्रयाद्धेतोः । मां लक्ष्मीं, मदीयामिति शेषः । नोपतिष्ठति नानुभवतीत्यर्थः । अस्या भर्ता रणमूर्द्धनि भ्रात्रा सह निहतः आगतः खलु, तं दृष्ट्वा इतः परं निर्विशङ्का निरुद्विग्ना एतावत्पर्यन्तं निरपेक्षापि मैथिली सर्वाभरणभूषिता सती मां मदीयां लक्ष्मीं निवेदितां लक्ष्मीमित्यर्थः । उपस्थास्यते अनुभविष्यतीत्यर्थः । ननु कथं तत्समागमं विना तस्य दर्शनमात्रेण सीता त्वदर्पितैश्वर्यमनुभविष्यतीत्यत्राह-अद्येत्यादिसार्धश्लोकेन। कालवशं कालो वशो यस्य तम् । सलक्ष्मणं रणे प्राप्तं राममवेक्ष्य अन्यां गतिमपश्यती रामव्यतिरिक्तप्राप्यं न पश्यती सती, परमपतिव्रतेत्यर्थः । अत एवानपेक्षा अत एव विनिवृत्ताशा एतादृश्यपि । ‘सर्वं वाक्यं सावधारणम्’ इति न्यायात् अद्यैव स्वयमेव मां लक्ष्मीम्, मदर्पितां लक्ष्मीमुपस्थास्यतीत्यर्थः ॥१०-१८॥ विप्रविद्धशरासनौ भ्रष्टधनुष्कौ । शरस्तम्बमयौ शरस्तम्बः शरसमूहः

तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र वीरौ सा पुरुषर्षभौ । शयानौ पुण्डरीकाक्षौ कुमाराविव पावकी ॥ २० ॥ शरतल्पगतौ वीरौ तथाभूतौ नरर्षभौ । दुःखार्ता सुभृशं सीता सुचिरं विललाप ह ॥ २१ ॥ भर्तारमनवद्याङ्गी लक्ष्मणं चासितेक्षणा । प्रेक्ष्य पांसुषु वेष्टन्तौ रुरोद जनकात्मजा ॥ २२ ॥ सा बाष्पशोकाभिहता समीक्ष्य तौ भ्रातरौ देवसमप्रभावौ । वितर्कयन्ती निधनं तयोः सा दुःखान्विता वाक्यमिदं जगाद ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ।
विललाप भृशं सीता करुणं शोककर्शिता ॥ १ ॥
ऊचुर्लक्षणिनो ये मां पुत्रिण्यविधवेति च ।
तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २ ॥

तावित्यादिश्लोकद्वयम्। पावकी पावकपुत्रौ स्कन्दविशाखौ। अत्रोत्तरो वीरशब्दः कुमारावित्यस्य विशेषणम् ॥ २० ॥ २१ ॥ भर्तारमिति । स्पष्टः ॥ २२ ॥ सेति। अत्र वीक्षणगदनरूपक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् ॥ २३ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा०युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः॥४७॥

अथ सीताप्रलापोऽष्टचत्वारिंशे–भर्तारमिति । करुणं यथा तथा विललाप ॥ १ ॥ लक्षणिन इति । लक्षणशब्देनात्र लक्षणज्ञानं लक्ष्यते तदेषामस्तीति लक्षणिनः । षडुत्तरषष्टिलक्षणसामुद्रिकशास्त्रज्ञा इत्यर्थः । " षष्टिष्षडुत्तरा

तन्मयौ ॥१९–२३॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

भर्तारं निहतमित्यादिसीताप्रलापवाक्यानां वास्तवार्थेऽयमाशयः–सर्वेश्वरा सर्वज्ञा देवी रामलक्ष्मणयोः कापि हानिर्नास्तीति ज्ञात्वाऽपि राक्षसान् वञ्चयितुं बहुविधं प्रलपतीति । निहतं निहतमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १ ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे

यज्वनो महिषीं ये मामूचुः पत्नीं च सत्रिणः ।
तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ३ ॥
ऊचुः संश्रवणे ये मां द्विजाः कार्तान्तिकाः शुभाम् ।
तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ४ ॥
वीरपार्थिवपत्नी त्वं ये धन्येति च मां विदुः ।
तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ५ ॥

योषिदङ्गलक्षणमीरितम् " इत्युक्तेः । अत एवाविधवा विधवालक्षणरहिता । "निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् । ऐश्वर्यं चाप्यवैधव्यं प्रियप्रेम च सा लभेत् ॥" इत्युक्तलक्षणेत्यर्थः । पुत्रिणी पुत्रलाभलक्षणवती । "दीर्घाङ्गुलिश्च या नारी दीर्घकेशी च या भवेत् । दीर्घमायुरवाप्नोति पुत्रैश्च सह वर्त्तते ॥" इत्युक्तलक्षणवतीत्यर्थः । ज्ञानिनो लक्षणज्ञानवन्तः । अनृतवादिनः, आसन्निति शेषः ॥ २ ॥ यज्वन इति । यज्वनः कृताश्वमेधादिकस्य । "यज्वा तु विधिनेष्टवान्" इत्यमरः । बहुयजमानकानि गवामयनप्रभृतीनि सत्राणि तत्कर्ता सत्री तस्य महिषीं कृताभिषेकाम् । " कृताभिषेका महिषी " इत्यमरः । पत्नीं यज्ञसंयोगवतीम् । " पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति पतिशब्दस्य नकारान्तादेशः । ततो " ऋन्नेभ्यो ङीप् " इति ङीप् ॥ ३ ॥ ऊचुरिति । संश्रवणे मम सम्यक् श्रवणे, मयि शृण्वन्त्यामित्यर्थः । यद्वा सम्यक् श्रवणमस्मिन्निति संश्रवणः सन्निधिः, मत्सन्निधावित्यर्थः । मात्रादिसमीप इति शेषः । कृतान्तः कालः तद्विदः कार्तान्तिकाः । "स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि" इत्यमरः । शुभां नित्यमङ्गलाम् । "स्मितं प्रशस्तं सुदृशामनिमीलितलोचनम् । समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ॥" इत्याद्युक्तलक्षणैरिति शेषः ॥ ४ ॥ वीरेति । त्वं वीरपार्थिवपत्नी धन्या चेति ये विदुः, विदित्वा ऊचुरित्यर्थः । तेऽप्यनृत

इत्यादिसर्वस्थलेषु रामे हते, हत इव स्थित इत्यर्थः । लक्षणिनः सामुद्रिकाः ॥ २ ॥ यज्वनः पत्नीं कृताश्वमेधादिकस्य महिषीम् । सत्रिणः बहुवर्षसाध्यो बहुकर्तृक यागः सत्रम्, तत्कर्तुः ॥ ३ ॥ संश्रवणे सम्यक् श्रवणमस्मिन्निति संश्रवणं सन्निधिः तस्मिन्, मत्सन्निधावित्यर्थः । कार्तान्तिकाः कृतान्तः कालः तद्विदः कार्तान्तिकाः, मौहूर्तिका इति यावत् । शुभां मङ्गलात्मिकामाहुः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इमानि खलु पद्मानि पादयोर्यैः किल स्त्रियः । आधिराज्येऽभिषिच्यन्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह ॥ ६ ॥ वैधव्यं यान्ति यैर्नार्यो लक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः । नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥७॥ सत्यनामानि पद्मानि स्त्रीणामुक्तानि लक्षणैः । तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवन्ति मे ॥ ८ ॥ केशाः सूक्ष्माः समा नीला भ्रुवौ चासङ्गते मम । वृत्ते चारोमशे जङ्घे दन्ताश्चाविरला मम॥९॥

वादिन इति पूर्वेणान्वयः ॥५॥ इमानीति । यैः पद्मैरुपलक्षिताः स्त्रियः आधिराज्ये अभिषिच्यन्ते, किलेत्यैतिह्ये । तानीमानि पद्मानि रेखारूपाणि, दृश्यन्त इति शेषः । खल्विति प्रसिद्धौ । स्पष्टं दृश्यन्त इत्यर्थः । कथमेषां निष्फलत्वमिति भावः ॥ ६ ॥ वैधव्यमिति । भाग्यदुर्लभाः दुर्लभभाग्याः नार्यः यैर्लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानि लक्षणानि पश्यन्ती विमृशन्ती न पश्यामि, कुत्रापि वैधव्यहेतु दुर्लक्षणं न पश्यामीत्यर्थः । किंतु केवलं हतलक्षणा निष्फललक्षणाऽस्मीत्यर्थः । तादृशलक्षणानि च सामुद्रिकोक्तानि–"परस्परं समारूढाः पादाङ्गुल्यो भवन्ति चेत् । हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तथा भवेत् ॥ यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् ॥ एकरोमा राजपत्नी द्विरोमाऽतिसुखान्विता । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक्" इत्यादिना॥७॥ पदि पदे मा श्रीर्येषां तानि पद्मानीत्येवं सत्यनामानि, पदश्रीकराणीत्यर्थः । यद्वा पद्मावत्त्वात् पद्मशब्दवाच्यानि रेखारूपाणि यानि पद्मानि । सत्यनामानि अन्वर्थनामानि । पद्माशब्दादर्शआद्यचि कृते रूपम् । केचित्सत्यनामानि अमोघफलानीत्याहुः । लक्षणैः ध्वजादिलक्षणैः सह यानि सत्यनामानि पद्मान्युक्तानि तानि मे वितथानि निष्फलानि भवन्तीति योजना ॥ ८ ॥ केशा इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । अहं सूक्ष्मकेशत्वादिलक्षणलक्षिताऽस्मि, अतो मां शुभलक्षणामूचुरित्यन्वयः । समाः न्यूनाधिक्यरहिताः ।

यैर्लक्षणैः स्त्रियः नरेन्द्रैः पतिभिः सह आधिराज्ये अभिषिच्यन्ते किल तानीमानि पद्मानि खलु पादयोः, वर्तन्त इति शेषः ॥ ६ ॥ वैधव्यमिति । लक्षणैरिति छेदः । भाग्यदुर्लभाः दुर्लभभाग्याः नार्यः यैर्लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानि आत्मनो न पश्यामि सुलक्षणान्येव पश्यन्त्यहं हतलक्षणा निष्फललक्षणा, जाताऽस्मीति शेषः ॥ ७ ॥ सत्यनामानि अमोघफलानि पद्मानि पद्माकाररेखाः लक्षणैः लक्षणशास्त्रैरुक्तानि ॥८॥९॥

शङ्खे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरू च मे चितौ। अनुवृत्त नखाः स्निग्धाः समाश्चाङ्गुलयो मम ॥ १० ॥ स्तनौ चाविरलौ पीनौ ममेमौ मग्नचूचुकौ। मग्ना चोत्सङ्गिनी नाभिः पार्श्वोरस्काश्च मे चिताः ॥ ११ ॥ मम वर्णो मणिनिभो मृदून्यङ्गरुहाणि च। प्रतिष्ठितां द्वादशभि र्मामूचुः शुभलक्षणाम् ॥ १२ ॥ समग्रयवमच्छिद्रं पाणि पादं च वर्णवत्। मन्दस्मितेत्येव च मां कन्या लक्षणिनो द्विजाः ॥ १३ ॥

असङ्गते परस्परमसंयुक्ते । अरोमशे रोमरहिते । वृत्ते वर्तुले । अत्र स्कान्दम्— "रोमहीने शुभे स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्तुले । सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरा ॥" इति ॥ ९ ॥ शङ्खे नेत्रोपान्तभूतललाटपार्श्वे । चितौ उपचितौ । एतच्छङ्खे नेत्रे इत्यत्र लिङ्गव्यत्ययेन योजनीयम् । अनुवृत्तनखाः वृत्तनखाः । अङ्गुलयः पादहस्ताङ्गुलयः । तदुक्तं स्कान्दे—" स्निग्धाः समुन्नतास्तत्र वृत्ताः पादनखाः शुभाः" इति । समाः हस्तपरिमाणसदृशाः । नातिदीर्घा नातिह्रस्वा इत्यर्थः । यद्वा एकहस्तवद्धस्तान्तरेऽपि तुल्यपरिमाणा इत्यर्थः । अन्यूनाधिकसङ्ख्याका इति वाऽर्थः ॥ १० ॥ अविरलौ निरन्तरौ । मग्नचूचुकौ ईषन्मग्नाग्रौ । मग्ना गम्भीरा । उत्सङ्गिनी उन्नतपर्यन्तप्रदेशः । पार्श्वोरस्काः पार्श्वे च उरस्कं च । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः । चिताः उचिताः ॥ ११ ॥ मणिनिभः मणिवत्स्निग्धवर्णः । प्रतिष्ठितां द्वादशभिः, दशभिः पादाङ्गुलिभिः द्वाभ्यां पादतलाभ्यां च भूमौ सुप्रतिष्ठिताम् ॥ १२ ॥ समग्रयवं सम्पूर्णयवाकाररेखम् । अच्छिद्रं श्लिष्टाङ्गुल्यन्तरालम् । वर्णवत् अरुणवर्णम् । मामूचुरित्यनुषञ्जनीयम् । मन्दस्मितेत्येवेत्येवकारः अयोगव्यवच्छेदार्थः । नित्यमन्दस्मितेत्यर्थः ॥ १३ ॥

शङ्खे नयनोपान्तभागे । चितौ, चिताविन्त्येतत् नेत्रादिष्वपि लिङ्गव्यत्ययेन योजनीयम् । अनुवृत्तनखाः अनुवृत्ताः अनुपूर्वाः नखा येषां ते तथोक्ताः । समाः अन्यूनाधिकाः ॥ १० ॥ उत्सङ्गिनी उन्नतपर्यन्तप्रदेशः । पार्श्वे च उरश्च पार्श्वोरस्काः । प्राण्यङ्गत्वेऽप्यार्षो लिङ्गवचनव्यत्ययः । चिताः उचिताः ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठितां द्वादशभिः पादतलाभ्यां दशभिः पादाङ्गुलिभिश्च भूमौ प्रतिष्ठितां मामूचुः ॥ १२ ॥ समग्रयवं सम्पूर्णयवाकाररेखम् । अच्छिद्रं नीरन्ध्राङ्गुल्यन्तरालम् । वर्णवत् प्रशस्तवर्णम् ॥ १३ ॥

इमानि खलु पद्मानि पादयोर्यैः किल स्त्रियः । आधिराज्येऽभिषिच्यन्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह ॥ ६ ॥ वैधव्यं यान्ति यैर्नार्यो लक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः । नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥७॥ सत्यनामानि पद्मानि स्त्रीणामुक्तानि लक्षणैः । तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवन्ति मे ॥ ८ ॥ केशाः सूक्ष्माः समा नीला भ्रुवौ चासङ्गते मम । वृत्ते चारोमशे जङ्घे दन्ताश्चाविरला मम९॥

वादिन इति पूर्वेणान्वयः ॥५॥इमानीति । यैः पद्मैरुपलक्षिताः स्त्रियः आधिराज्ये अभिषिच्यन्ते, किलेत्यैतिह्ये । तानीमानि पद्मानि रेखारूपाणि, दृश्यन्त इति शेषः । खल्विति प्रसिद्धौ । स्पष्टं दृश्यन्त इत्यर्थः । कथमेषां निष्फलत्वमिति भावः ॥ ६ ॥ वैधव्यमिति । भाग्यदुर्लभाः दुर्लभभाग्याः नार्यः यैर्लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानि लक्षणानि पश्यन्ती विमृशन्ती न पश्यामि, कुत्रापि वैधव्यहेतु दुर्लक्षणं न पश्यामीत्यर्थः। किंतु केवलं हतलक्षणा निष्फललक्षणाऽस्मीत्यर्थः। तादृशलक्षणानि च सामुद्रिकोक्तानि–"परस्परं समारूढाः पादाङ्गुल्यो भवन्ति चेत् । हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तथा भवेत् ॥ यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् ॥ एकरोमा राजपत्नी द्विरोमाऽतिसुखान्विता । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक्" इत्यादिना॥७॥ पदि पदे मा श्रीर्येषां तानि पद्मानीत्येवं सत्यनामानि, पदश्रीकराणीत्यर्थः । यद्वा पद्मावत्त्वात् पद्मशब्दवाच्यानि रेखारूपाणि यानि पद्मानि । सत्यनामानि अन्वर्थनामानि । पद्मशब्दादर्शआद्यचि कृते रूपम् । केचित्सत्यनामानि अमोघफलानीत्याहुः । लक्षणैः ध्वजादिलक्षणैः सह यानि सत्यनामानि पद्मान्युक्तानि तानि मे वितथानि निष्फलानि भवन्तीति योजना ॥ ८ ॥ केशा इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । अहं सूक्ष्मकेशत्वादिलक्षणलक्षिताऽस्मि, अतो मां शुभलक्षणामूचुरित्यन्वयः। समाः न्यूनाधिक्यरहिताः ।

यैर्लक्षणैः स्त्रियः नरेन्द्रैः पतिभिः सह आधिराज्ये अभिषिच्यन्ते किल तानीमानि पद्मानि खलु पादयोः, वर्तन्त इति शेषः ॥ ६ ॥ वैधव्यमिति । लक्षणैरिति छेदः । भाग्यदुर्लभाः दुर्लभभाग्याः नार्यः यैर्लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानि आत्मनो न पश्यामि सुलक्षणान्येव पश्यन्त्यहं हतलक्षणा निष्फललक्षणा, जाताऽस्मीति शेषः ॥७॥ सत्यनामानि अमोघफलानि पद्मानि पद्माकाररेखाः लक्षणैः लक्षणशास्त्रैरुक्तानि ॥८॥९॥

शङ्खे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरू च मे चितौ। अनुवृत्तनखाः स्निग्धाः समाश्चाङ्गुलयो मम ॥ १० ॥ स्तनौ चाविरलौ पीनौ ममेमौ मग्नचूचुकौ। मग्ना चोत्सङ्गिनी नाभिः पार्श्वोरस्काश्च मे चिताः ॥ ११ ॥ मम वर्णो मणिनिभो मृदून्यङ्गरुहाणि च। प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः शुभलक्षणाम् ॥ १२ ॥ समग्रयवमच्छिद्रं पाणिपादं च वर्णवत्। मन्दस्मितेत्येव च मां कन्यालक्षणिनो द्विजाः ॥ १३ ॥

असङ्गते परस्परमसंयुक्ते। अरोमशे रोमरहिते। वृत्ते वर्तुले। अत्र स्कान्दम्—"रोमहीने शुभे स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्तुले। सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरा॥" इति॥ ९ ॥ शङ्खे नेत्रोपान्तभूतललाटपार्श्वे। चितौ उपचितौ। एतच्छङ्खे नेत्रे इत्यत्र लिङ्गव्यत्ययेन योजनीयम्। अनुवृत्तनखाः वृत्तनखाः। अङ्गुलयः पादहस्ताङ्गुलयः। तदुक्तं स्कान्दे—"स्निग्धाः समुन्नतास्तत्र वृत्ताः पादनखाः शुभाः" इति। समाः हस्तपरिमाणसदृशाः। नातिदीर्घा नातिह्रस्वा इत्यर्थः। यद्वा एकहस्तवद्धस्तान्तरेऽपि तुल्यपरिमाणा इत्यर्थः। अन्यूनाधिकसङ्ख्याका इति वाऽर्थः॥ १०॥ अविरलौ निरन्तरौ। मग्नचूचुकौ ईषन्मग्नाग्रौ। मग्ना गम्भीरा। उत्सङ्गिनी उन्नतपर्यन्तप्रदेशः। पार्श्वोरस्काः पार्श्वे च उरस्कं च। आर्षो लिङ्गव्यत्ययः। चिताः उचिताः॥ ११॥ मणिनिभः मणिवत्स्निग्धवर्णः। प्रतिष्ठितां द्वादशभिः, दशभिः पादाङ्गुलिभिः द्वाभ्यां पादतलाभ्यां च भूमौ सुप्रतिष्ठिताम्॥ १२ ॥ समग्रयवं सम्पूर्णयवाकाररेखम्। अच्छिद्रं श्लिष्टाङ्गुल्यन्तरालम्। वर्णवत् अरुणवर्णम्। मामूचुरित्यनुषञ्जनीयम्। मन्दस्मितेत्येवेत्येवकारः अयोगव्यवच्छेदार्थः। नित्यमन्दस्मितेत्यर्थः॥ १३॥

शङ्खे नयनोपान्तभागे। चितौ, चितावित्येतत नेत्रादिष्वपि लिङ्गव्यत्ययेन योजनीयम्। अनुवृत्तनखाः अनुवृत्ताः अनुपूर्वाः नखा येषां ते तथोक्ताः। समाः अन्यूनाधिकाः॥ १० ॥ उत्सङ्गिनी उन्नतपर्यन्तप्रदेशः। पार्श्वे च उरश्च पार्श्वोरस्काः। प्राण्यङ्गत्वेऽप्यार्षो लिङ्गवचनव्यत्ययः। चिताः उचिताः॥ ११॥ प्रतिष्ठितां द्वादशभिः पादतलाभ्यां दशभिः पादाङ्गुलिभिश्च भूमौ प्रतिष्ठितां मामूचुः॥ १२॥ समग्रयवं सम्पूर्णयवाकाररेखम्। अच्छिद्रं नीरन्ध्राङ्गुल्यन्तरालम्। वर्णवत् प्रशस्तवर्णम्॥ १३॥

आधिराज्येऽभिषेको मे ब्राह्मणैः पतिना सह । कृतान्तकुशलैरुक्तं तत्सर्वं वितथीकृतम् ॥ १४ ॥ शोधयित्वा जनस्थानं प्रवृत्तिमुपलभ्य च । तीर्त्वा सागरमक्षोभ्यं भ्रातरौ गोष्पदे हतौ ॥ १५ ॥ ननु वारुणमाग्नेयमैन्द्रं वायव्यमेव च । अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्यताम् ॥ १६ ॥ अदृश्यमानेन रणे मायया वासवोपमौ । मम नाथावनाथाया निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ न हि दृष्टिपथं प्राप्य राघवस्य रणे रिपुः । जीवन् प्रतिनिवर्तेत यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥१८॥ न कालस्यातिभारोऽस्ति कृतान्तश्च सुदुर्जयः । यत्र रामः सह भ्रात्रा शेते युधि निपातितः ॥ १९ ॥

कृतान्तकुशलैः ज्यौतिषिकसिद्धान्तनिपुणैः । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । अभिषेक इत्युक्तमित्यन्वयः । " चक्रवर्तिस्त्रियः पाणौ नन्द्यावर्तः प्रदक्षिणः " इत्याद्युक्तनन्द्यावर्तादिलक्षणैरिति भावः । सर्वं वितथीकृतमित्यतः परं " यज्वनो महिषीं ये माम् " इत्यधस्तनश्लोकः केषुचित्कोशेषु दृश्यते । स तु लेखकप्रमादकृतः ॥ १४ ॥ शोधयित्वा अन्विष्य । प्रवृत्तिं वृत्तान्तम् । गोष्पदे इन्द्रजिन्मायामात्र इति भावः ॥ १५ ॥ ब्रह्मशिरः अस्त्रविशेषः । प्रत्यपद्यतां नन्वित्यन्वयः । परस्मैपदमार्षम् । नन्विति प्रसिद्धौ आमन्त्रणे वा । "प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु " इत्यमरः । प्रलापे निर्निमित्तमामन्त्रणं सम्भवति ॥१६॥१७॥ दृश्यमानत्वे नैवं हन्तुं शक्नुयादित्याह—न हीति॥१८॥ नेति। शुभाशुभप्रापकस्य कालस्यातिभारो नास्ति, अशक्यार्थो नास्तीत्यर्थः।

कृतान्तकुशलैः ज्योतिश्शास्त्रसिद्धान्तनिपुणैः ॥ १४ ॥ जनस्थानं शोधयित्वा नाशं नीत्वा ॥१५॥ प्रत्यपद्यतां प्रत्यपद्येताम् ॥ १६–१८ ॥ न कालस्यातिभारोऽस्ति

स०—पतिना पत्या । पतिरित्याख्यातः पतिरिति लाक्षणिकः, न प्रतिपदोक्तोऽतः पतिसूत्रागृहीत इति पतिनेति ' पतिते पतौ ' ' कृष्णस्य सखिरर्जुनः ' इत्यादिवत्सम्भवतीति वा ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ राघवौ रामलक्ष्मणौ प्रत्यपद्यत प्रत्यपद्येताम् । विश्वामित्रादिति शेषः । राघवश्च राघवश्चेति एतद्विग्रहवाक्यैकवचनापेक्षया पृथक्पृथगन्वयो वा । विश्वामित्रो वसिष्ठो वा राघवौ प्रत्यपद्यत प्रत्यपादयत् ग्राहयामासेति वा । ननुना सर्वम् एतदादि विस्मृतं वा माया प्रबलेति वा कल्पनां सूचयति ॥ १६ ॥

न शोचामि तथा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् । नात्मानं जननीं वापि यथा श्वश्रूं तपस्विनीम् ॥ २० ॥ साऽनु चिन्तयते नित्यं समाप्तव्रतमागतम् । कदा द्रक्ष्यामि सीतां च लक्ष्मणं च सराघवम् ॥ २१ ॥ परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाऽब्रवीत् ॥ २२ ॥ मा विषादं कृथा देवि भर्ताऽयं तव जीवति ॥२३॥ कारणानि च वक्ष्यामि महान्ति सदृशानि च । यथेमौ जीवतो देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥२४॥ नहि कोपपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च । भवन्ति युधि योधानां मुखानि निहते पतौ ॥२५॥ इदं विमानं वैदेहि पुष्पकं नाम नामतः । दिव्यं त्वां धारयेन्नैवं यद्येतौ गतजीवितौ ॥ २६ ॥ हतवीरप्रधाना हि हतोत्साहा निरुद्यमा । सेना भ्रमति सङ्ख्येषु हत कर्णेव नौर्जले ॥२७॥ इयं पुनरसम्भ्रान्ता निरुद्विग्ना तर स्विनी । सेना रक्षति काकुत्स्थौ मया प्रीत्या निवेदितौ २८

कृतान्तः दैवम् । यत्र यतः । रामः अतिबलपराक्रमशाल्यपीति भावः ॥१९॥ जननीं मन्मातरम् ॥ २० ॥ उक्तार्थे हेतुमाह—सेति । समाप्तव्रतम् अथ आगतं सराघवं लक्ष्मणं सीतां च कदा द्रक्ष्यामीति अनुचिन्तयत इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ परिदेवयमानां विलपन्तीम् ॥ २२ ॥ मा विषादमित्यर्धम् ॥ २३ ॥ इमौ रामलक्ष्मणौ जीवत इति यथा ज्ञातुं शक्यते तथा । महान्ति स्फुटानि । सदृशानि पूर्वानुभूततुल्यानि । दृष्टसंवादानीति यावत् । कारणानि हेतून् वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ तान्येव कारणानि व्यतिरेकमुखेनाह—न हीति । हर्षेण पर्युत्सुकानि, प्रसन्नानीति यावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ हतकर्णा हतकर्ण धारा ॥ २७ ॥ निवेदितौ निवेदितजीवितौ ॥२८॥

शुभाशुभप्रापककालस्याशक्योऽर्थो,नास्तीत्यर्थः । कृतान्तो यमः । यत्र यस्मात् ॥१९-२३॥ रामलक्ष्मणौ जीवत इति यथा यैः ज्ञातुं शक्यते महान्ति स्फुटानि सदृशानि अनुभूततुल्यानि, दृष्टसंवादानीति यावत् । कारणानि हेतून् पश्यामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तान्येव कारणानि व्यतिरेकमुखेनाह—नहीति ॥ २५ ॥ २६ ॥ हतकर्णा हतकर्णधारा ॥ २७ ॥ निवेदितौ निवेदितजीवितावित्यर्थः ॥ २८ ॥

सा त्वं भव सुविस्रब्धा अनुमानैः सुखोदयैः । अहतौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहादेतद् ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । चारित्रसुखशीलत्वात् प्रविष्टाऽसि मनो मम ॥ ३० ॥ नेमौ शक्यौ रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः । तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चावेदितं तव । इदं च सुमहच्चिह्नं शनैः पश्यस्व मैथिलि ॥ ३१ ॥ निस्संज्ञावप्युभावेतौ नैव लक्ष्मीर्वियुज्यते । प्रायेण गत सत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् । दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥३२॥ त्यज शोकं च मोहं च दुःखं च जनकात्मजे । रामलक्ष्मणयोरर्थे नाद्य शक्यमजीवितुम् ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुरसुतोपमा । कृताञ्जलिरुवाचेदमेवमस्त्विति मैथिली ॥ ३४ ॥

सा त्वमित्यादि । अनुमानैः चिह्नैः । सुखोदयैः सुखज्ञैयैरित्यर्थः ॥२९॥ चारित्र सुखशीलत्वात् । चरित्रमेव चारित्रं पातिव्रत्यम्, तदेव सुखं प्रियं शीलं स्वभावः यस्याः सा तस्या भावश्चारित्रसुखशीलत्वं तस्मात् । यद्वा चारित्रेणाह्लादक स्वभावत्वादित्यर्थः । प्रविष्टासि मनो मम, त्वयि मम स्नेहो वर्तत इत्यर्थः॥३०॥ तादृशं तादृग्विधम्, जीवनव्यञ्जकमिति यावत् । दृश्यते ज्ञायतेऽनेनेति दर्शनं सन्यमुखप्रसादादिकम् । पूर्वदृष्टं स्वप्नमिति वाऽर्थः । शनैः पश्यस्व सावधानेन पश्येत्यर्थः ॥३१॥ न वियुज्यते न जहाति । गतायुषाम् अत एव गतसत्त्वानां गतप्राणानाम् । "द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु " इत्यमरः । वैकृतं विकृतिः ॥ ३२ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे शोकं शोककृतं मुखविकारम् । मोहं विपरीतबुद्धिम् । दुःखं मनोव्यथां च त्यज । अजीवितुं न शक्यं जीवितुं शक्य मेवेत्यर्थः ॥३३॥ कृताञ्जलिरित्यनेन भगवद्विषयोपदेष्टा योपि कोप्यादरणीयः

अनुमानैर्लक्षणैः । चारित्रसुखशीलत्वात् चरित्रमेव चारित्रं पातिव्रत्यं तदेव सुखं प्रियं शीलं स्वभावो यस्यास्सा तस्या भावश्चारित्रसुखशीलत्वं तस्मात्॥२९॥३०॥ तादृशं तथाविधम्, जीवनव्यञ्जकमिति यावत् । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनम्, सैन्यमुखप्रसादादि कम् । शनैः पश्यस्व सावधानेन पश्येत्यर्थः । एतौ लक्ष्मीर्न वियुज्यते न विमुञ्चति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे शोकादिकं त्यज, एतावजीवितुम्

विमानं पुष्पकं तत्तु सन्निवर्त्य मनोजवम् । दीना त्रिजटया सीता लङ्कामेव प्रवेशिता ॥३५॥ ततस्त्रिजटया सार्धं पुष्पकादवरुह्य सा । अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेशिता ॥३६॥ प्रविश्य सीता बहुवृक्षषण्डां तां राक्षसेन्द्रस्य विहारभूमिम् । सम्प्रेक्ष्य सञ्चिन्त्य च राजपुत्री परं विषादं समुपाजगाम ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः॥४८॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

घोरेण शरबन्धेन बद्धौ दशरथात्मजौ । निश्वसन्तौ यथा नागौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ १ ॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः ससुग्रीवा महाबलाः । परिवार्य महात्मानौ तस्थुः शोकपरिप्लुताः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् । स्थिरत्वात् सत्त्वयोगाच्च शरैः सन्दानितोऽपि सन् ३॥

इत्युक्तम् । इदंशब्दविवरणम् एवमस्त्विति ॥ ३४ ॥ विमानमिति । सन्निवर्तने प्रवेशने च त्रिजटैव कर्त्री ॥ ३५ ॥ राक्षसीभिरित्यनेन त्रिजटादर्शनायानीतेति गम्यते ॥ ३६ ॥ विहारभूमिं प्रमदावनम् । सम्प्रेक्ष्य संचिन्त्य । प्रेक्षितप्रकारेण संचिन्त्येत्यर्थः । यद्वा भावनाप्रकर्षात्पुरःस्थितौ सम्प्रेक्ष्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अथ रामप्रबोधनमेकोनपञ्चाशे—घोरेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । नागौ यथा नागाविव निश्वसन्तावित्यन्वयः । शोकपरिप्लुताः शोकपूर्णाः ॥१॥२॥ स्थिरत्वात् धीरत्वात् । सत्त्वयोगाद्बलयोगात् । सन्दानितोऽपि बद्धोऽपि ।

अजीवयितुं न शक्यमिति सम्बन्धः ॥ ३३–३७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥
॥ १ ॥ २ ॥ एतस्मिन्निति । सन्दानितो बद्धोऽपि । " बद्धे सन्दानितं मूतम् "

स०–प्रत्यबुध्यत । तत्र निमित्तमाह—स्थिरत्वात् प्रलयादावप्येकस्यैव स्थैर्यात् नित्यनित्यत्वादिति यावत् । सत्त्वयोगात् बलोपायात् सन्दानितो बद्धस्सन् । एतेन असुरमोहनाय रामः स्वेच्छयैव सन्दानित इति ज्ञायते ॥ ३ ॥

ततो दृष्ट्वा सरुधिरं विषण्णं गाढमर्पितम् । भ्रातरं दीन वदनं पर्यदेवयदातुरः ॥४॥ किं नु मे सीतया कार्यं किं कार्यं जीवितेन वा । शयानं योऽद्य पश्यामि भ्रातरं युधि निर्जितम् ॥५॥ शक्या सीतासमा नारी मर्त्यलोके विचिन्वता । न लक्ष्मणसमो भ्राता सचिवः साम्परायिकः ॥ ६ ॥ परित्यक्ष्याम्यहं प्राणं वानराणां तु पश्यताम् । यदि पञ्चत्वमापन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ७ ॥ किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किं नु कैकयीम् । कथमम्बां सुमित्रां च पुत्रदर्शनलालसाम् ॥८॥ विवत्सां वेपमानां च क्रोशन्तीं कुररीमिव । कथमाश्वासयिष्यामि यदा यास्यामि तं विना ॥९॥ कथं वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ १० ॥ मया सह वनं यातो विना तेन गतः पुनः । उपालम्भं न शक्ष्यामि सोढुं बत सुमित्रया ॥११॥ इहैव देहं त्यक्ष्यामि न हि जीवितुमुत्सहे॥ १२॥ धिङ्मां दुष्कृतकर्माणमनार्यं यत्कृते ह्यसौ । लक्ष्मणः पतितः शेते शरतल्पे गतासुवत् ॥ १३ ॥

" बद्धे सन्दानितं मूतम् " इत्यमरः ॥ ३ ॥ अर्पितं, शरैरिति शेषः ॥ ४ ॥ किं न्वित्यादिश्लोकद्वयम् । विचिन्वता, मयेति शेषः । सचिवः सहायः । साम्परायिकः युद्धे साधुः । "युद्धायत्योः सम्परायः" इत्यमरः ॥५॥६॥ पञ्चत्वं मृतिम् ॥ ७ ॥ किं न्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अहं तं लक्ष्मणं विना अयोध्यां यदा यास्यामि तदा कौसल्यां कैकयीं च किं वक्ष्यामि । सुमित्रां कथमाश्वासयिष्यामि ॥ ८ ॥ ९ ॥ कथमित्यर्धम् । यशस्विनमित्यनेन तद्यशो मया न लब्धमिति खिद्यति ॥ १० ॥ यो मया सह वनं यातः तेन विना अयोध्यां गतोऽहं सुमित्रया कृतमुपालम्भम् उक्तप्रकारं सोढुं कथं शक्ष्यामि ॥ ११ ॥ इहैवेत्यर्धम् ॥ १२ ॥ धिगिति । दुष्कृतकर्माणं लक्ष्मणवनानयन

इत्यमरः । स्थिरत्वात् धीरत्वात्॥३–५॥ साम्परायिकः सम्पराये युद्धे साधुः । "युद्धा

त्वं नित्यं स विषण्णं मामाश्वासयसि लक्ष्मण । गतासुर्नाद्य शक्नोषि मामार्तमभिभाषितुम् ॥ १४ ॥ येनाद्य निहता युद्धे राक्षसा विनिपातिताः । तस्यामेव क्षितौ वीरः स शेते निहतः परैः ॥ १५ ॥ शयानः शरतल्पेऽस्मिन् स्वशोणितपरिप्लुतः । शरजालैश्चितो भाति भास्करोऽस्तमिव व्रजन् ॥ १६ ॥ बाणाभिहतमर्मत्वान्न शक्नोत्यभिभाषितुम् । रुजा चाब्रुवतोऽप्यस्य दृष्टिरागेण सूच्यते ॥ १७ ॥ यथैव मां वनं यान्तमनुयातो महाद्युतिः । अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यमक्षयम् ॥ १८ ॥ इष्टबन्धुजनो नित्यं मां च नित्यमनुव्रतः । इमामद्य गतोऽवस्थां ममानार्यस्य दुर्नयैः ॥ १९ ॥ सुरुष्टेनापि वीरेण लक्ष्मणेन न संस्मरे । परुषं विप्रियं वापि श्रावितं तु कदाचन ॥ २० ॥ विससर्जैकवेगेन पञ्चबाणशतानि यः । इष्वस्त्रेष्वधिकस्तस्मात् कार्तवीर्याच्च लक्ष्मणः ॥ २१ ॥

मेव दुष्कृतं कर्म ॥ १३ ॥ त्वामिति । स त्वामित्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शयान इति । अयमिति शेषः । अत्र शरतल्पस्थानीयोऽस्तगिरिः । शरस्थाने किरणाः । शोणितस्थाने रक्तवर्णत्वम् ॥ १६ ॥ रुजा व्यथा । दृष्टिरागेण वीक्षणप्रेम्णा ॥ १७ ॥ तथैव तेन प्रकारेण, मात्रादिस्नेहमविचार्येत्यर्थः । यमक्षयमित्यत्रापि यान्तमित्यनुषज्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ सुरुष्टेनेति । विप्रियम् अहितम् । सुरुष्टेनापि लक्ष्मणेन श्रावितं विप्रियं परुषं वाक्यं न स्मरामीत्यर्थः ॥ २० ॥ यः कार्तवीर्यः । एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन । सहस्रबाहुः कार्तवीर्यः । यावता

त्ययोस्सम्परायः " इत्यमरः ॥ ६-१६ ॥ बाणाभिहतेति । रुजा व्यथा ॥ १७ ॥ वनं यान्तं मां यथैव मात्रादिषु स्नेहमकृत्वैव अनुयातः अहमपि एनमनु तथैव मात्रादिस्नेहमकृत्वैव यास्यामीति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥ विप्रियम् अहितम् ॥ २० ॥ यः कार्तवीर्यः एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन इष्वस्त्रेषु विषये सहस्रबाहुर्यावता कालेन

स०-सुरुष्टेनापि येनकेनचित् । परुषं निष्ठुरम् अप्रियं कदाचन, उक्तमिति शेषः । न संस्मरे न संस्मरामीत्येव श्रावितम् । अन्यथा परुषाप्रियश्रावणापेक्षयाऽन्तर्निगूढस्य रोषस्याल्पता प्रतीयेत । तच्च वैदिकलौकिकाननुकूलमित्येवमेवान्वयः समञ्जसः ॥ २० ॥

अस्त्रैरस्त्राणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मनः । सोऽय मुर्व्यां हतः शेते महार्हशयनोचितः ॥ २२ ॥ यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां विभीषणः । तच्च मिथ्याप्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ २३ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रतियातुमितोऽर्हसि । मत्वा हीनं मया राजन् रावणोऽभिद्रवेद्बली ॥ २४ ॥ अङ्गदं तु पुरस्कृत्य ससैन्यः ससुहृज्जनः । सागरं तर सुग्रीव नीलेन च नलेन च ॥ २५ ॥ कृतं हनुमता कार्यं यदन्यैर्दुष्करं रणे । ऋक्षराजेन तुष्यामि गोलाङ्गूलाधिपेन च ॥ २६ ॥ अङ्गदेन कृतं कर्म मैन्देन द्विविदेन च । युद्धं केसरिणा सङ्ख्ये घोरं सम्पातिना कृतम् ॥ २७ ॥ गवयेन गवाक्षेण शरभेण गजेन च । अन्यैश्च हरिभिर्युद्धं मदर्थे त्यक्तजीवितैः । न चातिक्रमितुं शक्यं दैवं सुग्रीव मानुषैः ॥ २८ ॥ यत्तु शक्यं वयस्येन सुहृदा च परन्तप । कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥ २९ ॥

कालेन पञ्चबाणशतानि विससर्ज प्रायुङ्क्त । द्विभुजोऽप्ययं लक्ष्मणः तावतैव कालेन तावतो बाणान् विसृजन्, इष्वस्त्रेषु विषये तस्मात्कार्तवीर्यादधिक इत्यर्थः ॥२१॥ हन्यात् हन्तुं शक्तः । शकि लिङ् ॥ २२ ॥ यत् यस्मात् । विभीषणो राक्षसानां राजा न कृतः । तस्मात् मिथ्याप्रलप्तम् " राजानं त्वां करिष्यामि " इति मिथ्याप्रलपितं मां प्रधक्ष्यति दहतीत्यर्थः । आश्रुतकार्य निर्वाहाभावेन मिथ्येत्युच्यते । आश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥२३॥ अस्मिन्निति । प्रतियातुं, किष्किन्धामिति शेषः । हीनं, त्वामिति शेषः ॥२४॥२५॥ कृतमित्यादि सार्धश्लोकत्रयम् । सम्पातिना वानरेण ॥ २६–२८ ॥ वयस्येन मित्रेण । सुहृदा च शोभनहृदयेन वा । चशब्दो वाशब्दार्थकः । धर्मभीरुणा धर्मो

पञ्चबाणशतानि प्रायुङ्क्त अयं द्विबाहुस्तावता कालेन तावतो बाणान् विसृजन् तस्मादधिक इत्यर्थः ॥२१॥२२॥ तन्मिथ्या प्रलप्तं विभीषणमभिषेक्ष्यामीत्येवंरूपो मिथ्याप्रलापः कर्ता॥२३॥२४॥अङ्गदमिति।नीलेन नलेन च सहेत्यर्थः॥२५–२७॥हरिभि र्युद्धं कृतमिति पूर्वेण सम्बन्धः॥२८॥यत्त्विति । अधर्मभीरुणेति छेदः ॥ २९ ॥ ३० ॥

मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरर्षभाः । अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ ३० ॥ शुश्रुवुस्तस्य ते सर्वे वानराः परिदेवनम् । वर्तयाञ्चक्रुरश्रूणि नेत्रैः कृष्णेतरेक्षणाः ॥ ३१ ॥ ततः सर्वाण्यनीकानि स्थापयित्वा विभीषणः । आजगाम गदापाणिस्त्वरितो यत्र राघवः ॥ ३२ ॥ तं दृष्ट्वा त्वरितं यान्तं नीलाञ्जनचयोपमम् । वानरा दुद्रुवुः सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम् * ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अथोवाच महातेजा हरिराजो महाबलः । किमियं व्यथिता सेना मूढवातेव नौर्जले ॥ १ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् ॥२॥ न त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् । शरजालाचितौ वीरावुभौ दशरथात्मजौ । शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥३॥

नश्यतीति भीरुणेत्यर्थः । अधर्मभीरुणेति वा पदच्छेदः ॥ २९॥३० ॥ शुश्रुवुरिति । वर्तयांचक्रुः प्रवर्तयांचक्रुः । कृष्णेतरेक्षणाः रक्तेक्षणा इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अथ रामस्य नागपाशविमोचनं पञ्चाशे–अथोवाचेत्यादि । तादात्विकसेनापलायननिमित्तमजानानः पृच्छति–किमिति । किं किमर्थम् । उवाच, वानरानिति शेषः । मूढः मूर्च्छितः । विरुद्धदिग्वाय्वन्तराभिहत इत्यर्थः । वात्याहतेति यावत् ॥ १ ॥ सुग्रीवस्येत्यर्धम् ॥ २ ॥ रामव्यथां विना किमन्यन्निमित्त

तस्य रामस्य । कृष्णेतरेक्षणा रक्तेक्षणा इत्यर्थः । नेत्रैरश्रूणि वर्तयाञ्चक्रुः नेत्रैरश्रूणि मुमुचुरित्यर्थः ॥ ३१–३३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायामेकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अथेति । मूढवातेव मूढो मूर्च्छितो विरुद्धदिग्वायुः तादृशो यस्यास्सा, वात्याभिहतेति यावत ॥ १ ॥ २ ॥ त्वं न पश्यसि किं ? पश्यता त्वयैवं वक्तुमयुक्तमिति

* निश्चेष्टौ विगतज्ञानौ रणरेणुसमुक्षितौ । शयानौ शरतल्पस्थौ द्रष्टुमायाद्विभीषणः ॥ तं राक्षसेन्द्रात्मजशङ्कया ते निपातितौ राजसुतौ च दृष्ट्वा । विभीषणं विव्यथिरे च दृष्ट्वा मेघा यथा वायुहताः प्लवङ्गमाः ॥ इ०अ० पाठः ।

अथाब्रवीद्वानरेन्द्रः सुग्रीवः पुत्रमङ्गदम् । नानिमित्तमिदं मन्ये भवितव्यं भयेन तु ॥ ४ ॥ विषण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः । प्रपलायन्ति हरयस्त्रासादुत्फुल्ल लोचनाः ॥ ५॥ अन्योन्यस्य न लज्जन्ते न निरीक्षन्ति पृष्ठतः । विप्रकर्षन्ति चान्योन्यं पतितं लङ्घयन्ति च ॥६॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः । सुग्रीवं वर्धयामास राघवं च निरैक्षत ॥ ७ ॥ विभीषणं तं सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणम् । ऋक्षराजं समीपस्थं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ ८ ॥ विभीषणोऽयं सम्प्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः । विद्रवन्ति परित्रस्ता रावणात्मजशङ्कया ॥ ९ ॥ शीघ्रमेतान् सुसन्त्रस्तान् बहुधा विप्रधावितान् । पर्यवस्थापयाख्याहि विभीषणमुपस्थितम् ॥ १० ॥ सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु जाम्बवानृक्षपार्थिवः । वानरान् सान्त्वयामास सन्निरुध्य प्रधावतः ॥ ११ ॥

मित्युत्तरयति—न त्वामिति । अत्र काकुः । त्वं न पश्यसि किमित्यर्थः । रामं लक्ष्मणं चेत्युभावित्यन्वयः ॥ ३ ॥ स्वयमुद्घाटयति—अथेत्यादिना । इदं रघुसिंहयोः शरतल्पशयनम् अनिमित्तं न भवतीति मन्ये । अन्येन भयनिमित्तेन भवितव्यमित्यर्थः ॥४॥ तत्र हेतुमाह—विषण्णेत्यादिना । त्यक्तप्रहरणाः त्यक्तशिलाद्यायुधाः । अन्योन्यस्य अन्योन्यम् । विप्रकर्षन्ति द्रुतगमनार्थमाकर्षन्ति ॥५-९॥ विप्रधावितान् पलायमानान् ॥ १०-१५ ॥

भावः ॥३॥ तदानीन्तनकपिपलायनहेतुप्रश्नरूपवाक्याभिप्रायमजानताऽङ्गदेन विपरीतोत्तरे दत्ते सुग्रीवः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति—अथेत्यादि । इदं रघुसिंहयोश्शरतल्पशयनमनिमित्तं न भवतीति मन्ये किन्तु भयेनान्यभयहेतुनाऽत्र भवितव्यमित्यर्थः । यद्वा इदं पलायनमनिमित्तं न मन्ये निमित्तशून्यं न मन्ये, किन्तु भयेन अपूर्वभयनिमित्तेनात्र भवितव्यमित्यर्थः ॥ ४-२१ ॥

स०—इदं कपिपलायनम् अनिमित्तम् अकारणकं न मन्ये । पलायनप्रयोजकेन भयेन त्वदुक्तेतरेण भवितव्यमित्यङ्गदमब्रवीत् ॥ ४ ॥त्रासात् नूतनभीतेः ॥ ५ ॥ वानरभीषणम् इन्द्रजिद्भ्रमजनकतया ॥ ८ ॥

ते निवृत्ताः पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसम्भ्रमाः । ऋक्षराज वचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १२ ॥ विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितम् । लक्ष्मणस्य च धर्मात्मा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १३ ॥ जलक्लिन्नेन हस्तेन तयो नेत्रे प्रमृज्य च । शोकसम्पीडितमना रुरोद विललाप च ॥१४॥ इमौ तौ सत्त्वसम्पन्नौ विक्रान्तौ प्रियसंयुगौ । इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥१५॥ भ्रातुः पुत्रेण मे तेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना । राक्षस्या जिह्मया बुद्ध्या चालितावृजुविक्रमौ ॥ १६ ॥ शरैरिमावलं विद्धौ रुधिरेण समुक्षितौ । वसुधायामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्य काविव ॥ १७॥ ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया । तावुभौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ १८ ॥ जीवन्नद्य विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः । प्राप्तप्रतिज्ञ श्च रिपुः सकामो रावणः कृतः ॥ १९ ॥ एवं विलपमानं तं परिष्वज्य विभीषणम् । सुग्रीवः सत्त्वसम्पन्नो हरि राजोऽब्रवीदिदम् ॥ २० ॥

दुष्पुत्रेण कपटयुद्धेन पितुरवद्यावहेन । चालितौ वञ्चितौ । ऋजुविक्रमौ अकपटविक्रमौ ॥ १६ ॥ सुप्तौ सुप्तसदृशौ । शल्यकौ कण्टकिवराहौ ॥ १७ ॥ ययोरित्यादिचतुःश्लोकी । अत्र वक्तव्यं सर्वमभयप्रदाने दर्शितम् ॥ १८–२१ ॥

स०-भ्रातुः रावणस्य पुत्रेण । नोभयोः पितापुत्रयोरेवैतादृक्कूटयोधित्वं किन्तु परम्परैवेदृशीत्याह- **दुष्पुत्रेणे**ति । दुर्दुष्टः पुत्रो यस्यासौ तथा ॥ १६ ॥ इमौ अलं विद्धौ इमौ सुप्तावित्यन्वयः पृथक्पृथगिति नान्यतरवैयर्थ्यम् । यद्वा इः कामः तस्यापि मा शोभा याभ्यां तौ । एवमपि शोभा गता नेति भावः । छत्रि न्यायेनेमाविति वा । कामात्कामपालस्योत्तमत्वात्तत्त्वाल्लक्ष्मणस्य वा इमाविति सम्भवति । " इः कामदेवे त्वनव्ययम् " इति विश्वः ॥ १७ ॥ **देहनाशाय** स्वदेहनाशाय । यद्वा मद्देहनाशाय । एतयोरियाननर्थो यदि तर्हि मम राज्याशैकत्र तिष्ठतु रावणोऽपितु प्राक्तनकोपेन मारयेदिति द्योतयत्यनेनेति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा प्रतिज्ञातोऽर्थः सीतापरित्यागाभावरूपः प्राप्तो येन स तथा । सकामः मन्नाशेन निष्कण्टकराज्यप्राप्त्या कृतः अनयोरेवं स्वापेनेति शेषः ॥ १९ ॥ **विलपमानं** विलपन्तम् । पदव्यत्यासेन विलापफलकस्य विभीषणोत्प्रेक्षितस्य व्यत्यासं कविरवगमयामासेति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र संशयः । रावणः सह पुत्रेण सकामं नेह लप्स्यते ॥२१॥ न रुजापीडिता वेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ । त्यक्त्वा मोहं वधिष्येते सगणं रावणं रणे ॥ २२ ॥ तमेनं सान्त्वयित्वा तु समाश्वास्य च राक्षसम् । सुषेणं श्वशुरं पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच ह ॥ २३ ॥ सह शूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञावरिन्दमौ । गच्छ त्वं भ्रातरौ गृह्य किष्किन्धां रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥ अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सहबान्धवम् । मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टामिव श्रियम् । श्रुत्वैतद्वानरेन्द्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ दैवासुरं महद्युद्धमनुभूतं सुदारुणम् । तदा स्म दानवा देवान् शरसंस्पर्शकोविदाः ॥२६॥ निजघ्नुः शस्त्रविदुषश्छादयन्तो मुहुर्मुहुः ॥२७॥

न रुजापीडितौ इयं रुजा अनयोरात्यन्तिकहानिकरी न भवति । किंतु मोहमात्रकारिणीत्यर्थः॥२२-२५॥ अनुभूतं मया ज्ञातम् । शरसंस्पर्शकोविदाः शरप्रयोगसमर्थाः । स्पर्शौ दानमिति पर्यायः ॥ २६ ॥ २७ ॥

न रुजा पीडितौ मरणपर्यवसायिरुजा पीडितौ न भवतः, किन्तु मोहमात्रं प्राप्तावित्यर्थः ॥ २२॥२३ ॥ हरिगणैस्सह लब्धसंज्ञौ भ्रातरौ गृह्य गच्छेति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ ॥ २५॥ शरसंस्पर्शकोविदाः शरैः संस्पर्शो लक्ष्यवेधनं तत्र कोविदाः ॥ २६॥२७ ॥

स० -गरुडाधिष्ठितावेतौ इति पाठः । **गरुडाधिष्ठितौ** गरुडे अधिष्ठितो गरुडवाहनो रामश्च । अधिष्ठानमधिष्ठितं गरुडस्यैवाधिष्ठानं यस्येति चान्यश्चेति गरुडाधिष्ठितौ रामलक्ष्मणौ । मोहं नागपाशासादनजम् । अयमेव पाठो न्याय्यः । गरुडागमनेन नागपाशवियोगस्यात्रोत्तरत्रैव बहुपुराणेषु श्रवणात् । तानि च स्वावसरे वक्ष्यामः । 'न रुजा पीडिताविति पठित्वा' इति तीर्थपाठस्य तदुत्प्रेक्षितत्वं सूचयन्नागोजिभट्टः स्वयं पाङ्क्तं गरुडाधिष्ठितौ इति पठित्वा 'गरुडोपासकतया विदितौ' इति निर्मूलमर्थं वदंस्तादृश एवेति सन्तोष्टव्यम्॥ २२॥ उत्तरश्लोकद्वयमेकान्वयि । राक्षसं विभीषणम । सान्त्वयित्वा सुषेणं च समाश्वास्य च गच्छेत्यब्रवीदिति च सम्बन्धः । एतेनान्यतरातिरेकशङ्कया ' सान्त्वयित्वेत्यस्यैवार्थकथनं समाश्वास्य त्विति ' इति वदतो नागोजिभट्टस्य बहुस्थलेषु द्वित्रादीनां श्लोकानामेकान्वयं ब्रुवतोऽन्वयज्ञानदारिद्र्यं द्योत्यते । ' सान्त्वयित्वा गरुडानुग्रहसम्भावनयेत्यर्थः । अनेन सुग्रीववाक्येन रामविषये स्वस्य भगवदवतारत्वज्ञानं सूचितम ' इति तद्वचनं ' गरुडोपासकतया विदितौ ' इति ' गरुडानुग्रहसम्भावनया ' इति स्ववचनव्याहतमित्युपेक्ष्यम् । तेन भगवदवतारत्वहेतोरुपासकत्वस्य तदनुग्रहपात्रत्वस्यैव च प्रतीतिः ॥ २३ ॥ २४ ॥

तानार्तान्नष्टसंज्ञांश्च परासूंश्च बृहस्पतिः । विद्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति ॥ २८ ॥ तान्यौषधान्यानयितुं क्षीरोदं यान्तु सागरम् । जवेन वानराः शीघ्रं सम्पातिपनसादयः। हरयस्तु विजानन्ति पार्वतीस्ता महौषधीः ॥ २९ ॥ सञ्जीवकरणीं दिव्यां विशल्यां देवनिर्मिताम् ॥ ३० ॥ चन्द्रश्च नाम द्रोणश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे । अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ॥ ३१ ॥ अयं वायुसुतो राजन् हनुमांस्तत्र गच्छतु ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुर्मेघांश्चापि सविद्युतः । पर्यस्यन् सागरे तोयं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ३३ ॥

तानिति । मन्त्रयुक्ताभिः मन्त्रप्रचुराभिः । विद्याभिर्मृतसञ्जीविनीप्रभृतिभिः । चिकित्सति अचिकित्सत् ॥ २८ ॥ तान्यौषधानीत्यादिसार्धश्लोकः । स्पष्टः ॥ २९ ॥ संजीवकरणी मित्यर्धमेकं वाक्यम् । अत्रानयितुं यान्त्वित्यनुषज्यते । पूर्वोक्तक्षीरोदमध्ये संजीवकरणीं विशल्यां चानयितुं यान्त्वित्यर्थः। तयोरेवात्रोपयोगादिति भावः ॥ ३० ॥ ते कुत्र विद्येते इत्यत्राह–चन्द्रश्चेत्यादिना । सागरोत्तमे क्षीरोदे यत्र प्रदेशे अमृतं मथितं तत्र चन्द्रद्रोणाख्यौ पर्वतौ स्तः तयोस्ते महौषधी स्त इत्यर्थः । तत्रावस्थाने हेतुमाह ते तत्रेति । पर्वते पर्वतयोः जात्येकवचनम् ॥ ३१ ॥ अयमित्यर्धम् । औषध्यन्तरानयने पनसादयो गच्छन्तु । संजीवविशल्यानयने तु हनुमान् गच्छत्विति विज्ञेयम् ॥३२॥ मेघान् सागरतोयं च पर्यस्यन् पर्वतान्

मन्त्रयुक्ताभिः मन्त्रप्रचुराभिरित्यर्थः । विद्याभिः मृतसञ्जीविनीप्रभृतिभिर्विद्याभिः। परासून्नष्टप्राणान् चिकित्सति अचिकित्सत ॥ २८ ॥ २९ ॥ सञ्जीवकरणीमित्यर्धमेकं वाक्यम् । अत्रानयितुं यान्त्वित्यनुषज्यते । तत्र तयोरेवोपयोगादिति भावः ॥३०॥ ते कुत्र विद्येते इत्यत्राह–चन्द्रश्चेत्यादि । सागरोत्तमे क्षीरोदे । यत्र प्रदेशे अमृतं मथितं तत्र चन्द्रद्रोणपर्वतौ स्तः तयोस्ते ओषधी स्त इत्यर्थः । तत्रावस्थाने हेतुमाह ते तत्रेति । पर्वते पर्वतप्रदेशे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्निति । सविद्युतो मेघान सागरे तोयं च पर्यस्य परित उत्क्षिप्य पर्वतान् कम्पयन्निव, पक्षवायुरुद्भूदिति

महता पक्षवातेन सर्वद्वीपमहाद्रुमाः । निपेतुर्भिन्नविटपाः समूला लवणाम्भसि॥ ३४॥ अभवन् पन्नगास्त्रस्ता भोगिन स्तत्रवासिनः । शीघ्रं सर्वाणि यादांसि जग्मुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५ ॥ ततो मुहूर्ताद्गरुडं वैनतेयं महाबलम् । वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ३६ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवुः । यैस्तौ सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलौ ॥३७॥ ततः सुपर्णः काकुत्स्थौ दृष्ट्वा प्रत्यभिनन्दितः । विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चन्द्रसमप्रभे ॥३८॥ वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संरुरुहुर्व्रणाः । सुवर्णे च तनू स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९ ॥ तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणः । प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः ॥ ४० ॥

कम्पयन्निव, गरुडपक्षवायुरुदभूदिति शेषः ॥ ३३ ॥ सर्वद्वीपमहाद्रुमाः सर्वपदं द्रुमविशेषणम् । द्वीपं च लङ्का । लवणाम्भसि लवणसमुद्रे ॥ ३४ ॥ भोगिनः प्रशस्तकायाः। तत्रवासिनः लङ्काद्वीपवासिनः। यादांसि जलजन्तवश्च । लवणार्णवं लवणार्णवमध्यम् । भयादन्तर्मग्नाः इत्यर्थः ॥ ३५–३८ ॥ व्रणाः क्षतानि । संरुरुहुः संरूढाः, अज्ञातस्वरूपा बभूवुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् पराधिक्षेपासहनं वा । वीर्यं पराक्रमः । बलं शारीरम् । ओजः कान्तिः । उत्साहः लोकोत्तरकार्येषु स्थिरतरप्रयत्नः । प्रदर्शनं सूक्ष्मार्थपरिज्ञानम् । बुद्धिः विवेकः । स्मृतिः अनुभूतार्थाविस्मरणम् । एतत् सर्वं द्विगुणं वैनतेयसंस्पर्शवशात् पूर्वतोऽप्यधिकं जातमित्यर्थः । अत्र धिरिति शेषः ॥ ३३ ॥ पक्षवातेन निमित्तेन द्रुमाः निपेतुरिति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ भोगिनो महाकायाः । तत्रवासिनः समुद्रवासिनः । लवणार्णवमाजग्मुः, भयादन्तर्मग्ना इत्यर्थः ॥ ३५–३८ ॥ व्रणाः क्षतानि । संरुरुहुः संरूढाः तयोस्तनू सुवर्णे स्निग्धे च बभूवतुः । तयोस्तच्छरीरे व्रणात्यन्ताभावाधिकरणे इवाभूतामित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् । वीर्यं पराक्रमः । बलं शारीरबलम् । ओजः कान्तिः । उत्साहः उत्तरोत्तरकार्येषु स्थिरतरप्रयत्नः । अत्र धिरिति गायत्र्यास्सप्तदशाक्षरं प्रदर्शनं चेतयस्य श्लोकस्य सप्तमाक्षरेण धीत्यनेन सङ्गृह्णाति । प्रदर्शनं सूक्ष्मार्थविषयज्ञानम् ।

तावुत्थाप्य महावीर्यौ गरुडो वासवोपमौ । उभौ तौ सस्वजे हृष्टो रामश्चैनमुवाच ह ॥४१॥ भवत्प्रसादाद्व्यसनं रावणिप्रभवं महत् । आवामिह व्यतिक्रान्तौ पूर्ववद् बलिनौ कृतौ ॥ ४२ ॥ यथा तातं दशरथं यथाऽजं च पितामहम् । तथा भवन्तमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३ ॥ को भवान् रूपसम्पन्नो दिव्यस्रगनुलेपनः । वसानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषितः ॥४४॥ तमुवाच महातेजा वैनतेयो महाबलः । पतत्रिराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ४५ ॥ अहं सखा ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिश्चरः । गरुत्मानिह सम्प्राप्तो युवाभ्यां साह्यकारणात् ॥ ४६॥ असुरा वा महावीर्या दानवा वा महाबलाः । सुराश्चापि सगन्धर्वाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ४७ ॥ नेमं मोक्षयितुं शक्ताः शरबन्धं सुदारुणम् । मायाबलादिन्द्रजिता निर्मितं क्रूरकर्मणा ॥ ४८ ॥

गायत्र्याः सप्तदशाक्षरम् । षोडशसहस्रश्लोका गताः ॥४०॥ ताविति । क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् ॥४१॥ व्यतिक्रान्तौ लङ्घितवन्तौ । गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः ॥४२॥४३॥ विरजे निर्मले॥४४॥४५॥सखा वाहनत्वेन सहाय इति गूढोक्तिः । युवाभ्यां युवयोः । षष्ठ्यर्थे तृतीया । साह्यकारणात् साहाय्यार्थम्॥४६–४८॥

बुद्धिः अध्यवसायः, स्मृतिरनुभूतार्थाविस्मरणम् । एतदादिकं सर्वं द्विगुणं वैनतेयस्पर्शात्पूर्वतोप्यधिकं जातमित्यर्थः ॥४०॥४१॥व्यतिक्रान्तौ लङ्घितवन्तौ ॥४२॥४३॥ विरजे निर्मले वस्त्रे वसानः॥ ४४॥४५॥ युवाभ्यामिति षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥४६–४८॥

स०–तं ते इति पूर्वमुक्तवतो गरुडस्य सेवकस्य त इत्युक्तौ जिह्वा जिह्वेतीति सूचयति युवयोरित्युक्त्या । एवं सति सति च च्छत्रिन्यायावकाशे न प्रत्यवेयाद्वैनतेय इति भावोऽपि कवेर्ज्ञातव्यः । सखित्वं त्वत्रोत्तरत्रैव–" विष्णुना च तदाकाशे वैनतेयस्समेयिवान् । तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा । तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् । स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः । उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः । अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् । एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् । प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुडो विष्णुमब्रवीत् । भवतेऽपि वरं दद्मि वृणोतु भगवानपि । तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् । ध्वजं च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यसीति तम् । एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः । वव्राज " इति भारतादिपर्वसौपर्णाख्याने चोक्तमनुसन्धेयम् । इदं सर्वं भक्तभक्तिपारवश्येनेति मन्तव्यम् ॥ ४६ ॥

एते नागाः काद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्रा विषोल्बणाः । रक्षो मायाप्रभावेन शरा भूत्वा त्वदाश्रिताः ॥ ४९॥ सभाग्य श्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा समरे रिपुघातिना ॥ ५० ॥ इमं श्रुत्वा तु वृत्तान्तं त्वर माणोऽहमागतः । सहसा युवयोः स्नेहात् सखित्वमनुपाल यन् ॥ ५१ ॥ मोक्षितौ च महाघोरादस्मात् सायकबन्ध नात् । अप्रमादश्च कर्तव्यो युवाभ्यां नित्यमेव हि॥५२॥ प्रकृत्या राक्षसाः सर्वे सङ्ग्रामे कूटयोधिनः । शूराणां शुद्धभावानां भवतामार्जवं बलम् ॥ ५३ ॥ तन्न विश्व सितव्यं वो राक्षसानां रणाजिरे । एतेनैवोपमानेन नित्यं जिह्मा हि राक्षसाः ॥ ५४ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामं सुपर्णः सुमहाबलः । परिष्वज्य सुहृत् स्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥५५॥ सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल । अभ्यनु ज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ ५६ ॥ न च कौतूहलं कार्यं सखित्वं प्रति राघव । कृतकर्मा रणे वीरः सखित्वमनुवेत्स्यसि ॥ ५७ ॥

काद्रवेयाः कद्रूपुत्राः । मायाबलात् आश्चर्यशक्तिरूप बलात् ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ सहसा जवेन ॥ ५१ ॥ अप्रमादश्च कर्तव्य इति । तत्तदस्त्रानु गुणप्रत्यस्त्रप्रयोगेषु सावधानाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ प्रकृत्ये त्यादिश्लोकद्वयम् । एतेनैवोपमानेनेति । अनेन दृष्टान्तेन राक्षसा जिह्मा ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ५३–५५ ॥ सख इति । रिपूणामपि वत्सलेत्यनेन इन्द्रजिद्वधो पायो न ज्ञात इति द्योत्यते ॥ ५६ ॥ "अहं सखा ते काकुत्स्थ" इत्या दिनोक्तं सखित्वं कथमिति रामाशयमाशङ्क्य रहस्यत्वादिदानीं तद्विषयप्रश्नो

काद्रवेयाः कद्रूपुत्राः ॥ ४९–५१ ॥ अप्रमादश्च कर्तव्यः तत्रतत्रानुगुणप्रत्यस्त्रप्रयोगेषु सावधानाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः । एतेनैवोपमानेन दृष्टान्तेन राक्षसा जिह्मा इति ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ५२–५६ ॥ 'अहं सखा ते काकुत्स्थ' इत्यादिनोक्तं सखित्वं कथ

बालवृद्धावशेषां तु लङ्कां कृत्वा शरोर्मिभिः । रावणं च रिपुं हत्वा सीतां समुपलप्स्यसे ॥ ५८ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुपर्णः शीघ्रविक्रमः । रामं च विरुजं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसाम् ॥५९॥ प्रदक्षिणं ततः कृत्वा परिष्वज्य च वीर्यवान् । जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥६०॥ विरुजौ राघवौ दृष्ट्वा ततो वानरयूथपाः । सिंहनादांस्तदा नेदुर्लाङ्गूलान् दुधुवुस्तदा ॥ ६१ ॥ ततो भेरीः समाजघ्नुर्मृदङ्गांश्चाप्यनादयन् । दध्मुः शङ्खान् सम्प्रहृष्टाः क्ष्वेलन्त्यपि यथापुरम् ॥ ६२ ॥

न कर्तव्यः, रावणवधानन्तरं स्वयमेव ज्ञास्यसीत्याह—न चेति । सखित्वं प्रति सखित्वप्रश्नं प्रतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ रामस्योत्साहवर्धनाय भाविनमर्थं कथयति—बालेत्यादिना । शरोर्मिभिः शरपरम्पराभिः ॥५८ ॥ शीघ्रविक्रमः शीघ्रगतिः । क्रियाभेदेन सुपर्णपदद्वयान्वयः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ विरुजाविति । सिंहनादं नेदुः सिंहनादं चक्रुरित्यर्थः । दुधुवुः अकम्पयन् ॥ ६१ ॥ तत इति । यथापुरं यथापूर्वम् । ननु "पिशाचान् दानवान् यक्षान् पृथिव्यां चैव राक्षसान् । अङ्गुल्यग्रेण तान् हन्याम्" इत्युक्तनिरवधिकशक्तिसम्पन्नः सर्वज्ञो रामः कथमज्ञ इवाशक्त इवेन्द्रजिता हतो लोहिताक्तो भूमौ स्थित इवाभाव यत् ? उच्यते; लोके समाचारप्रवर्तनायैवं स्थितः । इन्द्रजित्पराजयेन ह्ययमर्थोऽवगम्यते—शुचीनां शुद्धभावानामृजूनां प्राणसन्देहदायिविपद्यपि न विनाशः । विपरीतानां पापिष्ठानां तु करतलगताऽपि कार्यसिद्धिर्विगलति । अतः शुचित्वार्जवादिगुणयुक्तैः पुम्भिर्भवितव्यमिति सतां धर्मनिश्चयप्रतिपत्तिर्जायते । ननु रावणवधार्थं दैवतैरर्थितो हि विष्णू रामत्वेनावतीर्णः । सत्यम्, दुष्कृद्विनाशवद्धर्मसंस्थापनमपि ह्यवतारप्रयोजनम् । रावणवधमात्रस्य प्रयोजनत्वे ह्येतावान् प्रयासो व्यर्थः स्यात् । अत एवोक्तम्—" चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति " इति । नच धर्मोपदेशमात्रेण तत्सिद्धिः । तादृशोप

मिति रामाभिप्रायमाशङ्क्य रहस्यत्वादिदानीं तद्विषयप्रश्नो न कर्तव्यः । रावणवधानन्तरं स्वयमेव ज्ञास्यसीत्याह—नचेति ॥५७–६१ ॥ यथापुरं यथापूर्वम् ॥ ६२–६४ ॥

आस्फोट्यास्फोट्य विक्रान्ता वानरा नगयोधिनः ।
द्रुमानुत्पाट्य विविधांस्तस्थुः शतसहस्रशः ॥६३॥ विसृ
जन्तो महानादांस्त्रासयन्तो निशाचरान् । लङ्काद्वाराण्यु
पाजग्मुर्योद्धुकामाः प्लवङ्गमाः ॥ ६४ ॥ ततस्तु भीम
स्तुमुलो निनादो बभूव शाखामृगयूथपानाम् । क्षये निदा
घस्य यथा घनानां नादः सुभीमो नदतां निशीथे ॥ ६५ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

तेषां सुतुमुलं शब्दं वानराणां तरस्विनाम् ।
नदतां राक्षसैः सार्धं तदा शुश्राव रावणः ॥ १ ॥
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं श्रुत्वा स निनदं भृशम् ।
सचिवानां ततस्तेषां मध्ये वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
यथाऽसौ सम्प्रहृष्टानां वानराणां समुत्थितः ।
बहूनां सुमहानादो मेघानामिव गर्जताम् ।
व्यक्तं सुमहती प्रीतिरेतेषां नात्र संशयः ॥ ३ ॥

देशस्य श्रुतिस्मृतिभिरेव कृतत्वात् । स्वाचारमुखेन धर्मप्रवचनाय हि मानुष भावना च कृता । अतः स्वाचारमुखेन धर्मप्रवर्तनमित्यादि प्रबन्धादावेवोक्तम् ॥ ६२–६५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अथ धूम्राक्षनिर्गम एकपञ्चाशे–तेषामित्यादि । राक्षसैः सह शुश्रावेत्यन्वयः ॥१॥ निर्घोषः ध्वनिः ॥२॥ यथाऽसावित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । यथा येन

निशीथे अर्धरात्रे ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तेषामिति । राक्षसैः विभीषणादिभिः ॥१॥ स्निग्धगम्भीरनिर्घोषम् एतेन सीतापति पतनकालिकदुःखशब्दो व्यावर्त्यते । निनदं निरस्तो नदोऽर्णवो येन तम् । तद पेक्षया गम्भीरमिति यावत् ॥ २ ॥ यथा यतः कारणादित्यर्थः । संप्रहृष्टानां बहूनां

तथा हि विपुलैर्नादैश्चुक्षुभे वरुणालयः ॥४॥ तौ तु बद्धौ शरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । अयं च सुमहान्नादः शङ्कां जनयतीव मे ॥५॥ एतत्तु वचनं चोक्त्वा मन्त्रिणो राक्षसेश्वरः । उवाच नैर्ऋतांस्तत्र समीपपरिवर्तिनः ॥६॥ ज्ञायतां तूर्णमेतषां सर्वेषां वनचारिणाम् । शोक काले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थितम् ॥ ७ ॥ तथोक्तास्तेन सम्भ्रान्ताः प्राकारमधिरुह्य ते । ददृशुः पालितां सेनां सुग्रीवेण महात्मना ॥ ८ ॥ तौ च मुक्तौ सुघोरेण शर बन्धेन राघवौ । समुत्थितौ महावेगौ विषेदुः प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥९॥ सन्त्रस्तहृदयाः सर्वे प्राकारादवरुह्य ते । विषण्णवदना घोरा राक्षसेन्द्रमुपस्थिताः ॥ १० ॥ तद प्रियं दीनमुखा रावणस्य निशाचराः । कृत्स्नं निवेदया मासुर्यथावद्वाक्यकोविदाः ॥ ११ ॥ यौ ताविन्द्रजिता युद्धे भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । निबद्धौ शरबन्धेन निष्प्र कम्पभुजौ कृतौ ॥१२॥ विमुक्तौ शरबन्धेन तौ दृश्येते रणाजिरे । पाशानिव गजौ छित्त्वा गजेन्द्रसमविक्रमौ१३

प्रकारेण । सुमहानादः समुत्थितः ततः एतेषां सुमहती प्रीतिः, अस्तीति शेषः ॥३॥तथा हीत्यर्थम् । तथा प्रसिद्धप्रकारः॥४॥तौ त्विति । तुशब्दश्चार्थः । तौ च बद्धौ नादश्च श्रूयते । स च प्रकृतविरुद्धो नादः । शङ्कां राजपुत्रयोः शरबन्धा पगमशङ्कां जनयतीव । इवशब्दः सम्भावनायाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ज्ञायतामिति । उत्थितं हर्षकारणं ज्ञायतामित्यन्वयः ॥७-९॥ उपस्थिताः प्राप्ताः॥१०॥११॥ यौ तौ, यावित्यर्थः । पाशानिति । पाशान् छित्त्वा स्थितौ गजाविव भासमाना

वानराणां महान् असौ नादः समुत्थितः अतः कारणादेतेषां व्यक्तं सुमहती प्रीतिः, जातेति शेषः । नात्र संशयः ॥ ३ ॥ नादश्रवणमात्रेण कथं तेषां प्रीतिरनुमीयत इत्यत आह-तथा हीत्यादिसार्धश्लोकेन । यतः रामलक्ष्मणौ शरैर्बद्धौ विपुलैर्नादैः वरुणालयश्च चुक्षुभे अतोऽयं नादः शङ्कां रामलक्ष्मणयोर्बन्धविमोचनशङ्काम् ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां राक्षसेन्द्रो महाबलः। चिन्ताशोकसमाक्रान्तो विषण्णवदनोऽब्रवीत् ॥ १४॥ घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौ शरैराशीविषोपमैः । अमोघैः सूर्यसङ्काशैः प्रमथ्येन्द्रजिता युधि ॥ १५ ॥ तदस्त्रबन्धमासाद्य यदि मुक्तौ रिपू मम । संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यहं बलम् ॥ १६ ॥ निष्फलाः खलु संवृत्ताः शरा वासुकितेजसः । आदत्तं यैः सुसङ्ग्रामे रिपूणां मम जीवितम् ॥ १७॥ एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो निःश्वसन्नुरगो यथा । अब्रवीद्रक्षसां मध्ये धूम्राक्षं नाम राक्षसम् ॥ १८ ॥ बलेन महता युक्तो रक्षसां भीमविक्रम । त्वं वधायाभिनिर्याहि रामस्य सह वानरैः ॥ १९॥ एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता । कृत्वा प्रणामं संहृष्टो निर्जगाम नृपालयात् ॥ २० ॥ अभिनिष्क्रम्य तद्द्वारं बलाध्यक्षमुवाच ह । त्वरयस्व बलं तूर्णं किं चिरेण युयुत्सतः ॥ २१ ॥ धूम्राक्षवचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुगः । बलमुद्योजयामास रावणस्याज्ञया द्रुतम् ॥ २२ ॥

वित्यर्थः ॥ १२–१४ ॥ घोरैरित्यादि । दत्तवरैः वरदत्तैः । प्रमथ्य बलात्कृत्य । बद्धौ, अभूतामिति शेषः । संशयस्थं प्राणसंशयस्थम् । आदत्तम् आत्तम् ॥१५–१८॥ बलेनेति । त्वं वधायाभिनिर्याहीत्यमङ्गलसूचकं वचः॥१९॥२०॥ द्वारमभिनिष्क्रम्य द्वारान्निष्क्रम्य । युयुत्सतः, ममेति शेषः । किं चिरेण किं विलम्बेन ॥ २१ ॥ रावणस्याज्ञया रावणाज्ञाकृतं धूम्राक्षवचनं श्रुत्वेत्यर्थः॥२२॥

जनयतीव जनयत्येवेत्यर्थः ॥ ४–१५ ॥ संशयस्थं प्राणसंशयस्थम् ॥ १६ ॥ यैः शरैर्मम रिपूणां जीवितमादत्तं ते निष्फलाः संवृत्ता इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥ बलेनेत्यस्य प्राकृतार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–बलेन युक्तस्सन् रक्षसां च तव चेत्यध्याहार्यम् । एकदैव रामस्य वानरैः रामसम्बन्धिवानरैरित्यर्थः । वधाय त्वमभिनिर्याहीति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥ अभिनिष्क्रम्य तद्द्वारं गृहद्वारमतिक्रम्येत्यर्थः । किं चिरेण किं विलम्बेन ॥ २१–२३ ॥

ते बद्धघण्टा बलिनो घोररूपा निशाचराः । विगर्जमानाः संहृष्टा धूम्राक्षं पर्यवारयन् । विविधायुधहस्ताश्च शूल मुद्गरपाणयः ॥ २३ ॥ गदाभिः पट्टिशैर्दण्डैरायसैर्मुसलै भृशम् ॥२४॥ परिघैर्भिन्दिपालैश्च भल्लैः प्रासैः परश्वधैः । निर्ययू राक्षसा दिग्भ्यो नर्दन्तो जलदा यथा ॥ २५ ॥ रथैः कवचिनस्त्वन्ये ध्वजैश्च समलंकृतैः । सुवर्णजाल विहितैः खरैश्च विविधाननैः ॥ २६॥ हयैः परमशीघ्रैश्च गजेन्द्रैश्च मदोत्कटैः । निर्ययू राक्षसव्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥२७॥ वृकसिंहमुखैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः । आरुरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खरनिस्वनः ॥ २८ ॥ स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः । प्रहसन् पश्चिम द्वारं हनूमान् यत्र यूथपः । रथप्रवरमास्थाय खरयुक्तं खर स्वनम् ॥२९॥ प्रयान्तं तु महाघोरं राक्षसं भीमविक्र मम् । अन्तरिक्षगता घोराः शकुनाः प्रत्यवारयन् ॥३०॥ रथशीर्षे महान् भीमो गृध्रश्च निपपात ह । ध्वजाग्रे ग्रथिताश्चैव निपेतुः कुणपाशनाः ॥ ३१ ॥ रुधिरार्द्रो महान् श्वेतः कबन्धः पतितो भुवि । विस्वरं चोत्सृजन्नादं धूम्राक्षस्य समीपतः ॥ ३२ ॥

बद्धघण्टाः शूरत्वज्ञापनाय कटिबद्धघण्टा इत्यर्थः । ते पूर्वोक्तसेनास्थाः । विविधेति । आयुधानि शूलादिभिन्नानि । अस्यार्धस्य पूर्वेणान्वयः ॥ २३ ॥ गदा प्रसिद्धा । पट्टिशः दण्डविशेषः । परिघः भिन्दिपालः । भल्लः अयोमयः शरः । प्रासैः परश्वधैः । दिग्भ्यो जलदा इवेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अन्ये कवचिनः । ध्वजैः विविधाननैः खरैश्च समलङ्कृतैः रथैर्निर्ययुः । अन्ये हयैः अन्ये गजैश्च निर्ययुरित्यन्वयः ॥ २६–२९ ॥ शकुनाः निमित्तसूचकाः पक्षिण ॥३०॥ कुणपाशनाः गृध्राः । ग्रथिताः मिलिताः ॥३१॥ रुधिरेति । विस्वरमिति

गदाभिरित्याद्युपलक्षणे तृतीया ॥ २४-२९ ॥ प्रयान्तमिति । शकुनाः दुश्शकुनाः ॥ ३० ॥ ग्रथिताः मिलिताः । कुणपाशनाः गृध्राः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

ववर्ष रुधिरं देवः सञ्चचाल च मेदिनी । प्रतिलोमं ववौ वायुर्निर्घातसमनिस्वनः ॥ ३३ ॥ तिमिरौघावृतास्तत्र दिशश्च न चकाशिरे ॥ ३४ ॥ स तूत्पातांस्तदा दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान् । प्रादुर्भूतान् सुघोरांश्च धूम्राक्षो व्यथितोऽभवत् ॥ ३५॥ मुमुहू राक्षसाः सर्वे धूम्राक्षस्य पुरस्सराः ॥ ३६ ॥ ततः सुभीमो बहुभिर्निशाचरैर्वृतोऽभिनिष्क्रम्य रणोत्सुको बली । ददर्श तां राघवबाहुपालितां महौघकल्पां बहुवानरीं चमूम् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

धूम्राक्षं प्रेक्ष्य निर्यान्तं राक्षसं भीमविक्रमम् । विनेदुर्वानराः सर्वे प्रहृष्टा युद्धकाङ्क्षिणः ॥१॥ तेषां सुतुमुलं युद्धं सञ्जज्ञे हरिरक्षसाम् । अन्योन्यं पादपैर्घोरं निघ्नतां शूलमुद्गरैः॥२॥ घोरैश्च परिघैश्चित्रैस्त्रिशूलैश्चापि संहतैः । राक्षसैर्वानरा घोरैर्विनिकृत्ताः समन्ततः ॥ ३ ॥

क्रियाविशेषणम् ॥ ३२ ॥ देवः पर्जन्यः । प्रतिलोमं प्रतिकूलम् ॥ ३३–३५॥ मुमुहुरित्यर्धम् । पुरस्सराः अग्रगाः ॥ ३६ ॥ अभिनिष्क्रम्य, पुरादिति शेषः । महौघकल्पां महानोघोऽस्मिन्निति महौघः सागरः तत्कल्पाम् । बहुवानरीम्, ङीबत्रार्षः । द्वितीयायां प्रातर्धूम्राक्षनिर्गमः ॥ ३७ ॥ इति श्री गोविन्द० श्रीरामा० रत्नकिरी० युद्धकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥५१॥

अथ धूम्राक्षवधो द्विपञ्चाशे–धूम्राक्षमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ संहतैः सङ्गतैः ।

प्रतिलोमं प्रतिकूलम् ॥३३–३६॥ अभिनिष्क्रम्य, पुरादिति शेषः । महौघकल्पां महान् ओघो जलवेगो यस्मिन् सः महौघः सागरः तत्कल्पाम्॥३७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ संहतैरित्येतत् राक्षसविशेषणम् ॥ ३ ॥

वानरै राक्षसाश्चापि द्रुमैर्भूमौ समीकृताः । राक्षसाश्चापि संक्रुद्धा वानरान्निशितैः शरैः । विव्यधुर्घोरसङ्काशैः कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ ४ ॥ ते गदाभिश्च भीमाभिः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः ॥ ५ ॥ विदार्यमाणा रक्षोभिर्वानरास्ते महाबलाः । अमर्षाज्जनितोद्धर्षाश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ६ ॥ शरनिर्भिन्नगात्रास्ते शूलनिर्भिन्नदेहिनः । जगृहुस्ते द्रुमांस्तत्र शिलाश्च हरियूथपाः ॥ ७ ॥ ते भीमवेगा हरयो नर्दमानास्ततस्ततः । ममन्थू राक्षसान् भीमान्नामानि च बभाषिरे ॥ ८ ॥ तद्बभूवाद्भुतं घोरं युद्धं वानररक्षसाम् । शिलाभिर्विविधाभिश्च बहुभिश्चैव पादपैः ॥ ९ ॥ राक्षसा मथिताः केचिद्वानरैर्जितकाशिभिः । ववमू रुधिरं केचिन्मुखै रुधिरभोजनाः ॥ १० ॥ पार्श्वेषु दारिताः केचित् केचिद्राशीकृता द्रुमैः । शिलाभिश्चूर्णिताः केचित् केचिद्दन्तैर्विदारिताः ॥ ११ ॥ ध्वजैर्विमथितैर्भग्नैः खरैश्च विनिपातितैः । रथैर्विध्वंसितैश्चापि पतितै रजनीचरैः ॥ १२ ॥ गजेन्द्रैः पर्वताकारैः पर्वताग्रैर्वनौकसाम् । मथितैर्वाजिभिः कीर्णं सारोहैर्वसुधातलम् ॥ १३ ॥

राक्षसविशेषणमेतत् ॥ ३ ॥ वानरैरित्यादि । समीकृताः पातिताः । घोरसङ्काशैः घोरकालाग्न्यादितुल्यैः । अजिह्मगैः अवक्रगैः । कङ्कपत्रैः कङ्कपत्राण्येव पत्राणि येषां ते कङ्कपत्राः तैः ॥ ४ ॥ जनितोद्धर्षा जनितोत्साहाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ शूलनिर्भिन्नदेहिनः । कर्मधारयादिनिरार्षः ॥ ७ ॥ नामानि स्वनामानि ॥ ८–११ ॥ वनौकसां पर्वताग्रैः वानरप्रेरितपर्वताग्रैः । तैर्मथितैः गजेन्द्रैः । सारोहैः साधि

समीकृताः पातिता इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ जनितोद्धर्षाः जनितोत्साहाः ॥ ६ ॥ शूलनिर्भिन्नदेहिनः शूलनिर्भिन्नदेहाः इन्नन्तत्वमार्षम् ॥ ७–९ ॥ जितकाशिभिः जितभयैर्जितश्वासैर्वा ॥ १० ॥ द्रुमैः राशीकृताः द्रुमप्रहारैर्हत्वा राशीकृता इत्यर्थः ॥ ११–१३ ॥

वानरैर्भीमविक्रान्तैराप्लुत्याप्लुत्य वेगितैः । राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिकर्तिताः ॥ १४ ॥ विवर्णवदना भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहाः । मूढाः शोणितगन्धेन निपेतु धरणीतले ॥ १५ ॥ अन्ये परमसंक्रुद्धा राक्षसा भीम निस्वनाः । तलैरेवाभिधावन्ति वज्रस्पर्शसमैर्हरीन् ॥ १६ ॥ वानरैरापतन्तस्ते वेगिता वेगवत्तरैः । मुष्टिभिश्चरणै र्दन्तैः पादपैश्चावपोथिताः । वानरैर्हन्यमानास्ते राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १७ ॥ सैन्यं तु विद्रुतं दृष्ट्वा धूम्राक्षो राक्षस र्षभः । क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम् ॥ १८ ॥ प्रासैः प्रमथिताः केचिद्वानराः शोणितस्रवाः । मुद्गरै राहताः केचित् पतिता धरणीतले ॥ १९ ॥ परिघै र्मथिताः केचिद्भिन्दिपालैर्विदारिताः । पट्टिशैराहताः केचिद्विह्वलन्तो गतासवः ॥ २० ॥ केचिद्विनिहताः शूलै रुधिरार्द्रा वनौकसः । केचिद्विद्राविता नष्टाः सबलै राक्षसै युधि ॥ २१ ॥ विभिन्नहृदयाः केचिदेकपार्श्वेन दारिताः । विदारितास्त्रिशूलैश्च केचिदान्त्रैर्विनिःसृताः ॥ २२ ॥ तत्सुभीमं महायुद्धं हरिराक्षससङ्कुलम् । प्रबभौ शब्द बहुलं शिलापादपसङ्कुलम् ॥ २३ ॥

भ्रातृभिः । वसुधातलं कीर्णमभूत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ भीमविक्रान्तैः भीमविक्रमैः । वेगितैः सञ्जातवेगैः । वानरैः कर्तृभिः । करजैः नखैः करणैः । आक्रम्याक्रम्य मुखेषु विनिकर्तिताः खण्डिताः । मूढाः मूर्च्छिताः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अन्य इति । तलैरेवाभिधावन्ति, हस्ततलान्येवायुधस्थाने कृत्वा अभ्यधावन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ वानरैरिति । अवपोथिताः हिंसिताः । " पुथ हिंसायाम् " इति धातुः ॥ १७ ॥ सैन्यं त्विति । कदनं हिंसनम् ॥ १८ ॥ प्रासैरित्यादिचतुःश्लोकी । विह्वलन्तः विवशाः । गतासवः, अभवन्निति शेषः । आन्त्रैर्विनिःसृताः विनिःसृतान्त्राः

करजैः नखैः ॥ १४ ॥ मूढाः मूर्च्छिताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अवपोथिताः हिंसिताः ॥ १७-१९ ॥ विह्वलन्तः विवशाः ॥ २० ॥ २१ ॥ आन्त्रैर्विनिस्सृताः विनिस्सृतान्त्रा इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

धनुर्ज्यातन्त्रिमधुरं हिक्कातालसमन्वितम् । मन्दस्तनित सङ्गीतं युद्धगान्धर्वमाबभौ ॥ २४ ॥ धूम्राक्षस्तु धनुष्पाणिर्वानरान् रणमूर्धनि । हसन् विद्रावयामास दिशस्तु शरवृष्टिभिः ॥ २५ ॥ धूम्राक्षेणार्दितं सैन्यं व्यथितं दृश्य मारुतिः । अभ्यवर्तत संक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ २६ ॥ क्रोधाद् द्विगुणताम्राक्षः पितृतुल्यपराक्रमः । शिलां तां पातयामास धूम्राक्षस्य रथं प्रति ॥२७॥ आपतन्तीं शिलां दृष्ट्वा गदामुद्यम्य सम्भ्रमात् । रथादाप्लुत्य वेगेन वसुधायां व्यतिष्ठत ॥ २८॥ सा प्रमथ्य रथं तस्य निपपात शिला भुवि । सचक्रकूबरं साश्वं सध्वजं सशरासनम् ॥ २९ ॥ स भङ्क्त्वा तु रथं तस्य हनुमान् मारुतात्मजः । रक्षसां कदनं चक्रे सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥३०॥ विभिन्नशिरसो भूत्वा राक्षसाः शोणितोक्षिताः । द्रुमैः प्रव्यथिताश्चान्ये निपेतुर्धरणीतले ॥३१॥

इत्यर्थः ॥ १९-२३ ॥ धनुरिति । तन्त्री वीणा । आर्षो ह्रस्वः । तया मधुरं रम्यम् । हिक्का विरम्य विरम्य कण्ठात् पवनोद्गमः । मन्दस्तनितम् अशक्त्या मन्दभाषणं तदेव सङ्गीतं सम्यग्गानं यस्मिन् तत् तथोक्तम् । युद्धगान्धर्वं युद्धसङ्गीतम् । सङ्गीतं नृत्तगीतवाद्यम् ॥ २४ ॥ धूम्राक्ष इति । दिशः दिशः प्रति ॥ २५ ॥ धूम्राक्षेणेति । व्यथितं दुःखितम् । दृश्य दृष्ट्वा । मारुतिः हनुमान् ॥ २६ ॥ क्रोधादिति । पिता वायुः ॥ २७ ॥ २८ ॥ सेति । कूबरः

युद्धगान्धर्वं युद्धसङ्गीतम् ॥ २४-२८ ॥ सा शिला तस्य चक्रादिसहितं रथं प्रमथ्य
भुवि निपपात । कूबरः युगन्धरः । अवप्लुतिकाले रथे त्यक्तशरासनसहितम्॥२९॥
रक्षसां कदनं चक्रे स्वसेनारक्षणार्थमिति भावः । स्कन्धः स्थूलशाखा । विटपः

स०—धनुर्ज्या धनुर्गुणः सैव तन्त्रिः तन्त्री वीणा । संज्ञात्वात् "ङ्यापोः संज्ञा—" इति ह्रस्वः । हिक्का हेषा तद्रूपतालयुक्तमिति नागोजिभट्टः । हिक्का ऊर्ध्ववातप्रवर्तितशब्दविशेषः । " सारिका हिक्का" इति अमरव्याख्यायां "हिक्क अव्यक्ते शब्दे" "गुरोश्च" इत्यकारप्रत्ययः । ऊर्ध्ववातप्रयुक्तशब्दविशेष इत्युक्तेः । मन्दस्तनितसंगीतं मन्दाः गजविशेषाः । तत्स्तनितरूपसंगीतम् "मन्दः खरगंजजातिप्रभेदयोः " इति विश्वः ॥ २४ ॥

विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनुमान् मारुतात्मजः । गिरेः शिखरमादाय धूम्राक्षमभिदुद्रुवे ॥ ३२ ॥ तमापतन्तं धूम्राक्षो गदामुद्यम्य वीर्यवान् । विनर्दमानः सहसा हनुमन्तमभिद्रवत् ॥ ३३ ॥ ततः क्रुद्धस्तु वेगेन गदां तां बहुकण्टकाम् । पातयामास धूम्राक्षो मस्तके तु हनूमतः ॥३४॥ ताडितः स तया तत्र गदया भीमरूपया ॥३५॥ स कपिर्मारुतबलस्तं प्रहारमचिन्तयन् । धूम्राक्षस्य शिरो मध्ये गिरिशृङ्गमपातयत् ॥ ३६ ॥ स विह्वलितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडितः । पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वतः॥३७॥ धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः । त्रस्ताः प्रविविशुर्लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः ॥ ३८ ॥ स तु पवनसुतो निहत्य शत्रुं क्षतजवहाः सरितश्च सन्निकीर्य । रिपुवधजनितश्रमो महात्मा मुदमगमत् कपिभिश्च पूज्यमानः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

युगन्धरः । " कूबरस्तु युगन्धरः " इत्यमरः ॥ २९-३२ ॥ अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः ॥ ३३ ॥ बहुकण्टकां बहुकीलाम् ॥ ३४ ॥ ताडितः, आसीदिति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विह्वलितानि विवशीकृतानि॥३७॥३८॥वहन्तीति वहाः क्षतजस्य वहाः क्षतजवहाः सन्निकीर्य उत्सार्येत्यर्थः। द्वितीयायां धूम्राक्षवधः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः॥ ५२ ॥

सूक्ष्मशाखा ॥ ३०-३२ ॥ तमिति । अभिद्रवत अभ्यद्रवत॥३३-३८॥क्षतजस्य वहाः क्षतजवहाः। द्वितीयायां धूम्राक्षवधः । धूम्राक्षवधो भाद्रशुक्लद्वितीयायामित्याहुः ॥३९॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व०युद्धकाण्डव्याख्यायां द्विपञ्चाशः सर्गः ॥५२॥

स०-रिपुवधजनितश्रमः वधश्च जनितश्रमश्च तौ, रिपूणां वधजनितश्रमौ येन स तथा । स्थितानां वधः । विद्रुतानां च श्रम इति विवेकः ॥ ३९ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । क्रोधेन महता ऽऽविष्टो निश्वसन्नुरगो यथा ॥१॥ दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य क्रोधेन कलुषीकृतः । अब्रवीद्राक्षसं शूरं वज्रदंष्ट्रं महा बलम् ॥ २ ॥ गच्छ त्वं वीर निर्याहि राक्षसैः परि वारितः । जहि दाशरथिं रामं सुग्रीवं वानरैः सह ॥ ३ ॥ तथेत्युक्त्वा द्रुततरं मायावी राक्षसेश्वरः । निर्जगाम बलैः सार्धं बहुभिः परिवारितः ॥ ४ ॥ नागैरश्वैः खरैरुष्ट्रैः संयुक्तः सुसमाहितः । पताकाध्वजचित्रैश्च रथैश्च समलं कृतः ॥ ५ ॥ ततो विचित्रकेयूरमुकुटैश्च विभूषितः । तनुत्राणि च संरुद्ध्य सधनुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥६॥ पताका लंकृतं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् । रथं प्रदक्षिणं कृत्वा समारोहच्चमूपतिः ॥ ७ ॥ यष्टिभिस्तोमरैश्चित्रैः शूलैश्च मुसलैरपि । भिन्दिपालैश्च पाशैश्च शक्तिभिः पट्टिशै रपि ॥ ८ ॥ खड्गैश्चक्रैर्गदाभिश्च निशितैश्च परश्वधैः । पदातयश्च निर्यान्ति विविधाः शस्त्रपाणयः । विचित्र वाससः सर्वे दीप्ता राक्षसपुङ्गवाः ॥ ९ ॥ गजा मदो त्कटाः शूराश्चलन्त इव पर्वताः । ते युद्धकुशलै रूढा स्तोमराङ्कुशपाणिभिः ॥ १० ॥

अथ वज्रदंष्ट्रयुद्धं त्रिपञ्चाशे—धूम्राक्षमित्यादि । आविष्टः, अभूदिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ गच्छ त्वं वीर निर्याहीति इतो गच्छ पुरान्निर्याहीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तथेत्युक्त्वेति । बहुभिः, बलाध्यक्षैरिति शेषः ॥ ४ ॥ रथैरित्यस्य संयुक्त इत्यनेनान्वयः । समलंकृतः चन्दनकुसुमादिभिरलङ्कृतः । तनुत्राणि कवच तलत्रकण्ठत्राशिरस्त्राणानि। संरुद्ध्य संबध्य, धृत्वेत्यर्थः॥५—७॥यष्टिभिरित्यादि सार्धश्लोकद्वयम् ॥ ८॥ ९ ॥ गजा इति । अत्र निर्यान्तीत्यनुषज्यते । गजानेव

॥ १ ॥२ ॥ गच्छ निर्याहि इत्याभ्यां सर्वथा गन्तव्यमिति बोध्यते ॥३॥ बहुभिः, बलाध्यक्षैरिति शेषः ॥ ४॥५॥ तनुत्राणि संवृत्य आमुच्य ॥ ६—९ ॥ गजा इत्यादि

अन्ये लक्षणसंयुक्ताः शूरा रूढा महाबलाः ॥ ११ ॥ तद्राक्षसबलं घोरं विप्रस्थितमशोभत । प्रावृट्काले यथा मेघा नर्दमानाः सविद्युतः ॥१२॥ निस्सृता दक्षिणद्वारा दङ्गदो यत्र यूथपः । तेषां निष्क्रममाणानामशुभं सम जायत ॥ १३ ॥ आकाशाद्विघनात्तीव्रा उल्काश्चाभ्यपतं स्तदा । वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं ववाशिरे ॥ १४ ॥ व्याहरन्ति मृगा घोरा रक्षसां निधनं तदा । समापतन्तो योधास्तु प्रास्खलन् भयमोहिताः ॥ १५ ॥ एतानौत्पातिकान् दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रो महाबलः । धैर्य मालम्ब्य तेजस्वी निर्जगाम रणोत्सुकः ॥१६ ॥ तांस्तु निष्क्रमतो दृष्ट्वा वानरा जितकाशिनः । प्रणेदुः सुमहा नादान् पूरयंश्च दिशो दश ॥ १७ ॥ ततः प्रवृत्तं तुमुलं हरीणां राक्षसैः सह । घोराणां भीमरूपाणामन्योन्यवध कांक्षिणाम् ॥१८॥ निष्पतन्तो महोत्साहा भिन्नदेहशिरो धराः । रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा न्यपतन् जगतीतले ॥ १९॥

विशिनष्टि—ते युद्धेत्यादिना । तोमराङ्कुशपाणिभिः यन्तृभिः । रूढाः आरूढा इत्यर्थः ॥१० ॥ अन्ये लक्षणसंयुक्ता इति । अत्रापि गजाः निर्यान्तीत्यनुषङ्गः ॥ ११-१३ ॥ विघनात् घनशून्यात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ औत्पातिकान् अशुभ सूचकान् ॥ १६ ॥ पूरयन् अपूरयंश्चेत्यर्थः । केचित्तु पूरयन् पूरयन्त इत्यर्थः, वचनव्यत्यय आर्ष इत्याहुः ॥ १७ ॥ तत इति । तुमुलं रणसङ्कुलम् ।

सार्धश्लोक एकं वाक्यम् । तोमराङ्कुशपाणिभिः रूढाः आरूढाः ये युद्ध कुशलाः लक्षणसंयुक्ताः अन्ये ये गजाः ते गजाः, निर्यान्तीति शेषः ॥ १० ॥११ ॥ विप्रस्थितं विशेषेण कृतप्रस्थानम् । सविद्युतः नीलस्य रक्षोबलस्य स्वर्णभूषणबहुल त्वात्सविद्युन्मेघोपमेयत्वम् ॥ १२ ॥ निस्सृताः, राक्षसा इति शेषः ॥ १३ ॥ आकाशादिति । विघनात् निर्मेघात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ औत्पातिकान् अशुभसूचकान् ॥ १६ ॥ जितकाशिनः जितेन जयेन काशन्ते प्रकाशन्ते इति तथा । नादयन् नादयन्तः । वचनव्यत्यय आर्षः ॥ १७ ॥ तुमुलं रणसङ्कटम् । “ तुमुलं रणसङ्कटे ”

केचिदन्योन्यमासाद्य शूराः परिघपाणयः । चिक्षिपु र्विविधं शस्त्रं समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २० ॥ द्रुमाणां च शिलानां च शस्त्राणां चापि निस्वनः । श्रूयते सुमहांस्तत्र घोरो हृदयभेदनः ॥२१॥ रथनेमिस्वनस्तत्र धनुषश्चापि निस्वनः । शङ्खभेरीमृदङ्गानां बभूव तुमुलः स्वनः ॥२२॥ केचिदस्त्राणि संसृज्य बाहुयुद्धमकुर्वत ॥ २३ ॥ तलैश्च चरणैश्चापि मुष्टिभिश्च द्रुमैरपि। जानुभिश्च हताः केचिद भिन्नदेहाश्च राक्षसाः । शिलाभिश्चूर्णिताः केचिद्वानरैर्युद्ध दुर्मदैः ॥२४॥ वज्रदंष्ट्रो भृशं बाणै रणे वित्रासयन् हरीन् । चचार लोकसंहारे पाशहस्त इवान्तकः ॥ २५ ॥ बल वन्तोऽस्त्रविदुषो नानाप्रहरणा रणे । जघ्नुर्वानरसैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २६ ॥ निघ्नतो राक्षसान् दृष्ट्वा सर्वान् वालिसुतो रणे । क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्तक इवा नलः ॥२७॥ तान् राक्षसगणान् सर्वान् वृक्षमुद्यम्य वीर्य वान् । अङ्गदः क्रोधताम्राक्षः सिंहः क्षुद्रमृगानिव । चकार कदनं घोरं शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ २८ ॥ अङ्गदा भिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमाः । विभिन्नशिरसः पेतु र्विकृत्ता इव पादपाः ॥ २९ ॥

" तुमुलं रणसङ्कुले " इत्यमरः ॥ १८-२२ ॥ केचिदिति । अस्त्राणि संसृज्य सर्वाण्यस्त्राणि प्रयुज्य। तदनन्तरमस्त्राभावात् बाहुयुद्धमकुर्वतेत्यर्थः॥२३-२५॥ बलवन्त इति । अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांसः । प्रथमार्थे द्वितीया ॥ २६ ॥ निघ्नत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । संवर्तके प्रलयकाले । तान् राक्षसगणा

इति विश्वः ॥ १८-२०॥ हृदयभेदनः भयङ्कर इत्यर्थः ॥ २१॥२२ ॥ अस्त्राणि संसृज्य सर्वाण्यप्यस्त्राणि प्रयुज्य तदनन्तरमस्त्राभावाद्बाहुयुद्धमकुर्वतेत्यर्थः ॥ २३-२५ ॥ अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांसः॥ २६ ॥ संवर्तके प्रलयकाले ॥ २७ ॥ तान् राक्षसगणान्,

रथैरश्वैर्ध्वजैश्चित्रैः शरीरैर्हरिरक्षसाम् । रुधिरेण च सञ्छन्ना भूमिर्भयकरी तदा ॥ ३० ॥ हारकेयूरवस्त्रैश्च शस्त्रैश्च समलंकृता । भूमिर्भाति रणे तत्र शारदीव यथा निशा ॥३१॥ अङ्गदस्य च वेगेन तद्राक्षसबलं महत् । प्राकम्पत तदा तत्र पवनेनाम्बुदो यथा ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

बलस्यच निघातेन अङ्गदस्य जयेन च । राक्षसः क्रोधमाविष्टो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ १ ॥ स विस्फार्य धनुर्घोरं शक्राशनिसमस्वनम् । वानराणामनीकानि प्राकिरच्छरवृष्टिभिः ॥ २ ॥ राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथेषु समवस्थिताः । नानाप्रहरणाः शूराः प्रायुद्ध्यन्त तदा रणे॥३॥ वानराणां तु शूरा ये सर्वे ते प्लवगर्षभाः । आयुद्ध्यन्त शिलाहस्ताः समवेताः समन्ततः ॥४॥ तत्रायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् । राक्षसाः कपिमुख्येषु पातयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ५ ॥

नित्यत्र निजघानेति विपरिणामः ॥ २७-३० ॥ हारेति । शारदीव यथा निशेत्यत्र इवशब्दयथाशब्दावेकार्थकौ, अपिचेतिवत् । इवशब्दः पादपूरण इत्येके ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अथ वज्रदंष्ट्रवधश्चतुष्पञ्चाशे–बलस्य चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्॥१–३॥ वानराणामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ ४ ॥ तत्र कपिमुख्येष्वित्यन्वयः । आयोधन

निजघानेति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ भयकरी भयङ्करी, अभूदिति शेषः । सुमभाव आर्षः ॥ ३०-३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ (पवनेनाम्बुदो यथेत्युत्तरं सर्गच्छेदः क्वचित, सोऽयुक्तः । वृत्तभेदप्रकरणभेदाद्यभावादिति कतकः ।)

॥ १-३ ॥ वानराणामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ ४ ॥ तत्र कपिमुख्येषु । तस्मिन्नायो

वानराश्चापि रक्षस्सु गिरीन् वृक्षान् महाशिलाः । प्रवीराः पातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः ॥ ६ ॥ शूराणां युद्ध्यमानानां समरेष्वनिवर्तिनाम् । तद्राक्षसगणानां च सुयुद्धं समवर्तत ॥ ७ ॥ प्रभिन्नशिरसः केचिच्छिन्नैः पादैश्च बाहुभिः । शस्त्रैरर्पितदेहास्तु रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ८ ॥ हरयो राक्षसाश्चैव शेरते गां समाश्रिताः । कङ्कगृध्रबलैराढ्या गोमायुगणसङ्कुलाः ॥ ९ ॥ कबन्धानि समुत्पेतु र्भीरूणां भीषणानि वै ॥ १० ॥ भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्च भूतले । वानरा राक्षसाश्चापि निपेतुस्तत्र वै रणे ॥ ११ ॥ ततो वानरसैन्येन हन्यमानं निशाचरम् । प्राभज्यत बलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १२ ॥ राक्षसान् भयवित्रस्तान् हन्यमानान् प्लवङ्गमैः । दृष्ट्वा स रोषताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १३ ॥ प्रविवेश धनुष्पाणिस्त्रासयन् हरिवाहिनीम् । शरैर्विदारयामास कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ १४ ॥

युद्धे ॥ ५ ॥ ६ ॥ तद्राक्षसगणानां चेति । ते च राक्षसगणाश्च तद्राक्षसगणाः तेषाम् । तच्छब्देन वानरा उच्यन्ते । युद्ध्यमानानां सुयुद्धं समवर्ततेत्यनेन उत्तरोत्तरयुद्धाधिक्यमुच्यते ॥ ७ ॥ पादैश्च बाहुभिरित्युपलक्षणे तृतीया । अर्पितदेहाः आरोपितदेहाः । गां भूमिम् । कङ्कः अवटः स च श्येनविशेषः । गृध्रः दूरदर्शी । बलः श्येनविशेषः काकश्च, तैराढ्याः व्याप्ताः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कबन्धानीत्यर्धम् ॥ १० ॥ पुनः केषांचित्पतनमाह-भुजेति । भुजपाणिशिरस्सु छिन्नाः । छिन्नकायाः छिन्नमध्यकायाः ॥ ११ ॥ तत इति । निशाचरं निशाचरसंम्बन्धि । अण् वृद्ध्यभाव आर्षः । यद्वा निशायां चरतीति योगमात्रविवक्षा ॥ १२ ॥ भयवित्रस्तान् भयहेतुभ्यो वित्रस्तान् ॥ १३ ॥ १४ ॥

घने युद्धे ॥ ५-७ ॥ तदिति । पादैश्च बाहुभिरित्येतदुपलक्षणे तृतीया ॥ ८ ॥ हरय इति । बलः काकः श्येनविशेषो वा, कङ्कगृध्रबलैराढ्याव्याप्ता इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ निशाचरं वृद्ध्यभाव आर्षः । यद्वा निशि चरतीति निशाचरम् ।

बिभेद वानरांस्तत्र सप्ताष्टौ नव पञ्च च । विव्याध परम क्रुद्धो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १५॥ त्रस्ताः सर्वे हरिगणाः शरैः संकृत्तकन्धराः । अङ्गदं सम्प्रधावन्ति प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥ ततो हरिगणान् भग्नान् दृष्ट्वा वालिसुत स्तदा । क्रोधेन वज्रदंष्ट्रं तमुदीक्षन्तमुदैक्षत ॥ १७ ॥ वज्रदंष्ट्रोऽङ्गदश्चोभौ सङ्गतौ हरिराक्षसौ । चेरतुः परमक्रुद्धौ हरिमत्तगजाविव ॥ १८ ॥ ततः शरसहस्रेण वालिपुत्रं महाबलः । जघान मर्मदेशेषु मातङ्गमिव तोमरैः ॥ १९॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो वालिसूनुर्महाबलः । चिक्षेप वज्र दंष्ट्राय वृक्षं भीमपराक्रमः ॥ २० ॥ दृष्ट्वाऽऽपतन्तं तं वृक्ष मसम्भ्रान्तश्च राक्षसः । चिच्छेद बहुधा सोऽपि निकृत्तः पतितो भुवि ॥२१॥ तं दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं प्लवग र्षभः । प्रगृह्य विपुलं शैलं चिक्षेप च ननाद च ॥ २२ ॥ समापतन्तं तं दृष्ट्वा रथादाप्लुत्य वीर्यवान् । गदापाणि रसम्भ्रान्तः पृथिव्यां समतिष्ठत ॥ २३॥ साऽङ्गदेन गदा ऽऽक्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्धनि ॥ २४ ॥ सचक्रकूबरं साश्वं प्रममाथ रथं तदा ॥ २५ ॥ ततोऽन्यं गिरिमाक्षिप्य विपुलं द्रुमभूषितम् । वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि पातयामास सो ऽङ्गदः ॥ २६ ॥ अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदंष्ट्रः स मूर्च्छितः । मुहूर्तमभवन्मूढो गदामालिङ्ग्य निःश्वसन्॥२७॥

बिभेदेति । सप्ताष्टै नव पञ्च चेति, एकैकप्रयोगेणेति शेषः॥१५–१७॥रामानु०– ततइति । उदीक्षन्तम् उदीक्षमाणम् ॥ १७ ॥ वज्रदंष्ट्र इति । हरिमत्तगजौ सिंहमत्तगजौ ॥१८–२३॥सा वज्रदंष्ट्रधृता गदा आक्षिप्ता अपहृता॥२४॥सः अङ्गदक्षिप्तशैलः ॥२५।२६।शोणितोद्गारी रक्तोद्गारी।गदाम् अन्याम्।यद्वा "जघान परमक्रुद्धो वक्षो

प्राभज्यत भग्नमभूत् ॥ ११–१४ ॥ सप्ताष्ट नव पञ्च बिभेद, एकैकेन शरेणेति शेषः ॥ १५ ॥ संप्रधावन्ति धावन्ति स्म ॥ १६ ॥ १७ ॥ हरिमत्तगजाविवा हरिरिह शार्दूलः सिंहेन गजस्य युद्धासंभवात् । (स्वप्नेऽपि सिंहदर्शनेन गजान

स लब्धसंज्ञो गदया वालिपुत्रमवस्थितम् । जघान परम क्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचरः । गदां त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टि युद्धमवर्तत ॥ २८ ॥ अन्योन्यं जघ्नतुस्तत्र तावुभौ हरि राक्षसौ । रुधिरोद्गारिणौ तौ तु प्रहारैर्जनितश्रमौ । बभू वतुः सुविक्रान्तावङ्गारकबुधाविव ॥ २९ ॥ ततः परम तेजस्वी अङ्गदः कपिकुञ्जरः । उत्पाट्य वृक्षं स्थितवान् बहुपुष्पफलाञ्चितम् ॥ ३० ॥ जग्राह चार्षभं चर्म खड्गं च विपुलं शुभम् । किङ्किणीजालसञ्छन्नं चर्मणा च परि ष्कृतम् ॥ ३१॥ [वज्रदंष्ट्रोऽथ जग्राह सोऽङ्गदोऽप्यसि चर्मणी ।] विचित्रांश्चेरतुर्मार्गान् रुषितौ कपिराक्षसौ । जघ्नतुश्च तदाऽन्योन्यं निर्दयं जयकाङ्क्षिणौ ॥ ३२ ॥ व्रणैः सास्त्रैरशोभेतां पुष्पिताविव किंशुकौ । युद्धयमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनीं गतौ ॥ ३३ ॥ निमेषान्तर मात्रेण अङ्गदः कपिकुञ्जरः । उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दण्डा हत इवोरगः ॥ ३४ ॥

देशे निशाचरः" इत्यस्यानन्तरं "साऽङ्गदेन गदाऽऽक्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्धनि" इत्यर्धं योज्यम् ॥२७ ॥ अवर्तत अवर्त्तयत ॥ २८॥२९ ॥ ततः परमतेजस्वी त्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । वृक्षोत्पाटनार्षभचर्मखड्गग्रहणादिकमङ्गदस्यो च्यमानमितरस्याप्युपलक्षणम् । विचित्रांश्चेरतुर्मार्गानिति वक्ष्यमाणयुद्धस्य उभयोरविशेषेण वर्णनात् । अङ्गदेन वृक्षे गृहीते राक्षसोऽपि वृक्षं जग्राह ।अङ्ग देन खड्गादौ गृहीते राक्षसोऽपि खड्गादिकं जग्राहेति भावः । आर्षभं चर्म ऋषभचर्मपिनद्धं फलकम् । चर्मणा खड्गकोशेन ॥ ३० ॥ ३१ ॥ रामानु०-स जग्राहार्षभं चर्मेति पाठः। सः वज्रदंष्ट्रः॥३१॥ विचित्रानिति । मार्गान् पूर्वोक्तमण्डलादि मार्गान् । निर्दयंजघ्नतुरित्यन्वयः ॥३२॥ व्रणैरिति । सास्त्रैः सरुधिरैः । "अस्त्र मश्रुणि शोणिते" इत्यमरः। अवनीं गतौ, अभूतामिति शेषः ॥३३॥ निमेषेति।

मरणमिति कतकः)॥१८-३०॥ स जग्राहार्षभं चर्म एतदङ्गदस्य कथनमितरस्याप्युप लक्षणम् । विचित्रांश्चेरतुर्मार्गानिति वक्ष्यमाणयुद्धे ह्युभयोरविशेषवर्णनात्॥३१-३७॥

निर्मलेन सुधौतेन खड्गेनास्य महच्छिरः । जघान वज्रदंष्ट्रस्य वालिसूनुर्महाबलः ॥ ३५ ॥ रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव पतितं द्विधा । सरोषपरिवृत्ताक्षं शुभं खड्गहतं शिरः ॥ ३६ ॥ वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमोहिताः । त्रस्ताः प्रत्यपतन् लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः । विषण्णवदना दीना ह्रिया किंचिदवाङ्मुखाः ॥ ३७ ॥ निहत्य तं वज्रधरप्रभावः स वालिसूनुः कपिसैन्यमध्ये । जगाम हर्षं महितो महाबलः सहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा वालिपुत्रेण रावणः । बलाध्यक्षमुवाचेदं कृताञ्जलिमवस्थितम् ॥ १ ॥ शीघ्रं निर्यान्तु दुर्धर्षा राक्षसा भीमविक्रमाः । अकम्पनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रप्रकोविदम् ॥ २ ॥

निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण ॥ ३४ ॥ निर्मलेनेति । सुधौतेन शाणोल्लिखितेन अत एव निर्मलेन । अस्य वज्रदंष्ट्रस्येत्यन्वयः । केचित्तु—स जग्राहार्षभं चर्मेति पठित्वा सः वज्रदंष्ट्रः खड्गं जग्राह अङ्गदो वृक्षं जग्राहेति व्याख्याय, खड्गेनास्य महच्छिर इत्यत्र वृक्षे प्रतिहतेऽङ्गदोऽपि चर्मासी जग्राहेति अनेनावगम्यत इत्यपि वर्णयन्ति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ रामानु०—खड्गेनास्य वज्रदंष्ट्रस्य शिरो जघानेत्यनेन वृक्षे प्रतिहतेऽङ्गदोऽपि चर्मासी जग्राहेत्यवगम्यते ॥ ३५ ॥ विषण्णवदनाः शुष्कवदनाः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रवधः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ अथाकम्पनयुद्धं पञ्चपञ्चाशे—वज्रदंष्ट्रमित्यादि । बलाध्यक्षं प्रहस्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

महितः पूजितः ॥ तृतीयायां वज्रदंष्ट्रवधः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥
वज्रदंष्ट्रमिति । बलाध्यक्षं प्रहस्तम् ॥ १--६ ॥

एष शास्ता च गोप्ता च नेता च युधि संमतः । भूतिकामश्च मे नित्यं नित्यं च समरप्रियः ॥ ३ ॥ एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुग्रीवं च महाबलम् । वानरांश्चापरान् घोरान् हनिष्यति परन्तपः ॥ ४ ॥ परिगृह्य स तामाज्ञां रावणस्य महाबलः । बलं सन्त्वरयामास तदा लघुपराक्रमः ॥ ५ ॥ ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः । निष्पेतू रक्षसां मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः ॥६॥ रथमास्थाय विपुलं तप्तकाञ्चनकुण्डलः । मेघाभो मेघवर्णश्च मेघस्वनमहास्वनः । राक्षसैः संवृतो भीमैस्तदा निर्यात्यकम्पनः ॥ ७ ॥ न हि कम्पयितुं शक्यः सुरैरपि महामृधे । अकम्पनस्ततस्तेषामादित्य इव तेजसा॥८॥ तस्य निर्धावमानस्य संरब्धस्य युयुत्सया । अकस्माद्दैन्यमागच्छद्धयानां रथवाहिनाम् ॥ ९ ॥ व्यस्फुरन्नयनं चास्य सव्यं युद्धाभिनन्दिनः । विवर्णो मुखवर्णश्च गद्गदश्चाभवत् स्वनः ॥ १० ॥

एष इति । शास्ता परसैन्यनिग्राहकः । गोप्ता स्वबलरक्षकः । नेता नायकः, सेनापतिरित्यर्थः । संमतः प्रसिद्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ परिगृह्येति । बलचोदनेन स्वचोदनमर्थसिद्धं मत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ तत इति । निष्पेतुः पुरात् निर्ययुः ॥६॥ मेघाभः मेघवत् स्थूलः । मेघस्वनमहास्वनः । "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य" इत्यादिना उत्तरपदलोपस्य वैकल्पिकत्वे प्रथमस्वनपदश्रवणम् ॥ ७ ॥ प्रसङ्गादाह—न हीति। हि यस्मात् महामृधे महायुद्धेऽपि कम्पयितुं न शक्यते अतो हेतोरकम्पनः अकम्पनशब्दवाच्यः । तेषां रक्षसाम् मध्ये तेजसा आदित्य इव स्थित इत्यर्थः ॥ ८॥९ ॥ रामानु०—हयानां रथवाहिनामिति पाठः ॥ ९ ॥ व्यस्फुर

रथमिति । परिमाणतो मेघतुल्यः । मेघवर्णः मेघवन्नीलवर्णः । मेघाभः मेघसमानदेहप्रमाणः । मेघस्य स्वन इव महान् स्वनो यस्य सः तथा । निर्याति याति स्म ॥ ७ ॥ ८ ॥ रथवहनकर्तॄणां हयानाम् अकस्मान्निर्हेतुकमेव दैन्यमागच्छत्, मन

अभवत् सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतम् । ऊचुः खगा मृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः ॥ ११ ॥ स सिंहोपचितस्कन्धः शार्दूलसमविक्रमः । तानुत्पातानचिन्त्यैव निर्जगाम रणाजिरम् ॥ १२ ॥ तदा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह राक्षसैः । बभूव सुमहान्नादः क्षोभयन्निव सागरम् ॥ १३ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता वानराणां महाचमूः । द्रुमशैलप्रहरणा योद्धुं समवतिष्ठत ॥ १४ ॥ तेषां युद्धं महारौद्रं सञ्जज्ञे हरिरक्षसाम् । रामरावणयोरर्थे समभित्यक्तजीविनाम् ॥ १५ ॥ सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसन्निभाः । हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसवः॥ १६॥ तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितरस्विनाम् । शुश्रुवे सुमहान् क्रोधादन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ १७ ॥ रजश्चारुणवर्णाभं सुभीममभवद्भृशम्। उद्धूतं हरिरक्षोभिः संरुरोध दिशो दश ॥ १८ ॥ अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धूतपाण्डुना। संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे १९

दित्यादि । विवर्णः विपरीतवर्णः । दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनम् । "मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्" इत्यमरः ॥ १०॥ ११ ॥ सिंहोपचितस्कन्धः सिंहस्येवोन्नतस्कन्धवान् ॥१२–१४॥ तेषामिति । समभित्यक्तजीविनां तृणीकृतशरीराणामित्यर्थः ॥ १५ ॥ सर्वे इति । परस्पराजिघांसवः, आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥ तेषामिति । विनर्दतां सिंहनादं कुर्वताम् । अभिगर्जताम् आभिमुख्येन गर्जनं कुर्वताम्॥१७॥रजश्चेति । अरुणवर्णेन रक्तिम्ना आभातीत्यरुणवर्णाभम्॥१८॥ अन्योन्यमिति । कौशेयोद्धूतपाण्डुना, उद्धूतकौशेयपाण्डुना । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । रजसो रक्तत्वपाण्डुत्वे भूभेदादिति ज्ञेयम् । संवृतानि

इति शेषः ॥ ९॥१० ॥ अभवदिति । सुदिने चापि मेघावरणायोग्यदिवसेऽपि दुर्दिनं मेघावरणमभवत् ॥ ११–१४ ॥ समभित्यक्तदेहिनाम् इति पाठः । समभित्यक्ता देहिनः आत्मानो यैस्ते तेषाम्, आत्मरक्षानिरपेक्षाणाम् इति यावत् ॥ १५–१७ ॥ अरुणवर्णाभं धूम्रवर्णस्य वस्तुन आभा यस्मिन् तत् । अरुणशब्दो धूम्रपर्यायोऽपि ॥ १८ ॥ कौशेयोद्धूतपाण्डुना धौतकौशेयपाण्डुनेत्यर्थः । भूतानि कपिरक्षो

न ध्वजा न पताका वा वर्म वा तुरगोऽपि वा । आयुधं स्यन्दनं वाऽपि ददृशे तेन रेणुना ॥२०॥ शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावताम् । श्रूयते तुमुले युद्धे न रूपाणि चकाशिरे ॥ २१ ॥ हरीनेव सुसंक्रुद्धा हरयो जघ्नुराहवे । राक्षसाश्चापि रक्षांसि निजघ्नुस्तिमिरे तदा ॥२२॥ परांश्चैव विनिघ्नन्तः स्वांश्च वानरराक्षसाः । रुधिरार्द्रां तदा चक्रुर्महीं पङ्कानुलेपनाम् ॥२३॥ ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं व्यपगतं रजः । शरीरशवसङ्कीर्णा बभूव च वसुन्धरा ॥२४॥ द्रुमशक्तिशिलाप्रासैर्गदापरिघतोमरैः । हरयो राक्षसाश्चैव जघ्नुरन्योन्यमोजसा ॥२५॥ बाहुभिः परिघाकारैर्युद्धयन्तः पर्वतोपमाः । हरयो भीमकर्माणो राक्षसान् जघ्नुराहवे ॥ २६ ॥ राक्षसास्त्वपि संक्रुद्धाः प्रासतोमरपाणयः । कपीन्निजघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारुणैः ॥ २७ ॥ अकम्पनः सुसंक्रुद्धो राक्षसानां चमूपतिः । संहर्षयति तान् सर्वान् राक्षसान् भीमविक्रमान् ॥२८॥

छन्नानि । भूतानि वस्तूनि न ददृशुः, वानरा राक्षसाश्चेति शेषः ॥ १९ ॥ उक्तं विवृणोति—न ध्वजा इति । वर्मादिष्वपि नञनुवर्तनीयः ॥ २० ॥ परस्परादर्शनादिजन्यं शब्दान्तरमाह—शब्दश्चेति । रूपाणि पदार्थान्तराणि ॥ २१ ॥ अदर्शनफलमाह—हरीनिति ॥ २२ ॥ परानिति । प्रथमं रक्तार्द्राम् अथ चरणक्षोदेन पाङ्किलामित्यर्थः । पङ्कानुलेपनां पङ्कानुलिप्ताम् । कर्मणि ल्युट् ॥ २३॥ तत इति । शरीरशवसङ्कीर्णा शवभूतशरीरसङ्कीर्णा ॥२४॥ द्रुमेति । द्रुमशैला वानरीयाः । शक्त्यादयो राक्षसीयाः ॥२५॥ बाहुभिरिति । बाहुभिः परिघाकारैरित्यस्योत्तरार्धः—हरयो भीमकर्माणो राक्षसान् जघ्नुराहवे इति ॥२६ ॥ राक्षसास्त्वपीति । शस्त्रैः उक्तप्रासादिभिः ॥२७॥ अकम्पन इति । संहर्षयति उत्साहयति॥२८॥रामानु०—संहर्षयाति समहर्षयत, संभावयामासेत्यर्थः । तान् कपीन्निघ्नतः ॥ २८ ॥

लक्षणप्राणिनः ॥ १९-२७ ॥ अकम्पन इति । संहर्षयति संभावयामासेत्यर्थः ॥२८॥

हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः । विदारयन्त्यभिक्रम्य शस्त्राण्याच्छिद्य वीर्यतः ॥२९॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरा हरयः कुमुदो नलः । मैन्दश्च द्विविदः क्रुद्धाश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम् ॥ ३० ॥ ते तु वृक्षैर्महावेगा राक्षसानां चमूमुखे । कदनं सुमहच्चक्रुर्लीलया हरियूथपाः । ममन्थू राक्षसान् सर्वे वानरा गणशो भृशम् ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

तद्दृष्ट्वा सुमहत् कर्म कृतं वानरसत्तमैः । क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकम्पनः ॥ १ ॥ क्रोधमूर्च्छितरूपस्तु धून्वन् परमकार्मुकम् । दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ तत्रैव तावत्त्वरितं रथं प्रापय सारथे । यत्रैते बहवो घ्नन्ति सुबहून् राक्षसान् रणे ॥३॥ एतेऽत्र बलवन्तो हि भीमकायाश्च वानराः । द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठन्ति प्रमुखे मम ॥ ४ ॥ एतान्निहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनो ह्यहम् । एतैः प्रमथितं सर्वं दृश्यते राक्षसं बलम् ॥ ५ ॥

अभिक्रम्य अभिमुखीभूय । आच्छिद्य अपहृत्य ॥ २९ ॥ एतस्मान्निति । स्पष्टः ॥ ३० ॥ ते त्वित्यादिसार्धश्लोकः । लीलया अनायासेन ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज०श्रीरामायणभूषणे रत्न०युद्धकाण्ड०पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥
अथाकम्पनवधः षट्पञ्चाशे—तद्दृष्ट्वेत्यादि ॥ १–३ ॥ एत इति । प्रमुखे

शस्त्राण्याच्छिद्य वानराः, परहस्तादिति शेषः॥२९–३१॥इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चपञ्चाशः सर्गः॥५५॥
(अत्र सर्गावच्छेदः प्रमादादिति कतकः ॥)॥ १–१४ ॥

ततः प्रजवनाश्वेन रथेन रथिनां वरः । हरीनभ्यहनत् क्रोधाच्छरजालैरकम्पनः ॥६॥ न स्थातुं वानराः शेकुः किं पुनर्योद्धुमाहवे । अकम्पनशरैर्भग्नाः सर्व एव विदुद्रुवुः ॥ ७॥ तान् मृत्युवशमापन्नानकम्पनवशं गतान् । समीक्ष्य हनुमान् ज्ञातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ८ ॥ तं महाप्लवगं दृष्ट्वा सर्वे प्लवगयूथपाः । समेत्य समरे वीराः संहृष्टाः पर्यवारयन् ॥९॥ अवस्थितं हनूमन्तं ते दृष्ट्वा हरियूथपाः । बभूवुर्बलवन्तो हि बलवन्तं समाश्रिताः ॥ १० ॥ अकम्पनस्तु शैलाभं हनूमन्तमवस्थितम् । महेन्द्र इव धाराभिः शरैरभिववर्ष ह ॥ ११ ॥ अचिन्तयित्वा बाणौघान् शरीरे पतितान् शितान् । अकम्पनवधार्थाय मनो दध्रे महाबलः ॥ १२ ॥ स प्रसह्य महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः । अभिदुद्राव तद्रक्षः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥ तस्याभिनर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा । बभूव रूपं दुर्धर्षं दीप्तस्येव विभावसोः ॥१४॥ आत्मानमप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः । शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुङ्गवः ॥ १५॥ तं गृहीत्वा महाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः । स विनद्य महानादं भ्रामयामास वीर्यवान् ॥१६॥ ततस्तमभिदुद्राव राक्षसेन्द्रमकम्पनम् । पुरा हि नमुचिं सङ्ख्ये वज्रेणेव पुरन्दरः ॥ १७ ॥

अग्रे ॥४॥५॥ तत इति । प्रजवनाश्वेन वेगवदश्वेन ॥६॥७॥ तानिति । उपतस्थे अकम्पनसमीपमाजगाम ॥ ८–११ ॥ अकम्पनवधार्थाय अकम्पनवधरूपप्रयोजनाय ॥१२॥१३॥ तस्य हनुमतः ॥ १४ ॥ अप्रहरणम् अनायुधम् ॥१५॥ महानादं विनद्य महानादं कृत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत इति । तत्र सः शैलेनेत्यध्या

आत्मानमिति । अप्रहरणम् अनायुधम्॥१५–१८॥

अकम्पनस्तु तद्दृष्ट्वा गिरिशृङ्गं समुद्यतम् । दूरादेव महाबाणैरर्धचन्द्रैर्व्यदारयत् ॥१८॥ तत्पर्वताग्रमाकाशे रक्षोबाणविदारितम् । विशीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनुमान् क्रोधमूर्च्छितः ॥१९॥ सोऽश्वकर्णं समासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः । तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥२०॥ तं गृहीत्वा महास्कन्धं सोऽश्वकर्णं महाद्युतिः । प्रहस्य परया प्रीत्या भ्रामयामास संयुगे ॥ २१ ॥ प्रधावन्नूरुवेगेन प्रभञ्जंस्तरसा द्रुमान् । हनुमान् परमक्रुद्धश्चरणैर्दारयत् क्षितिम् ॥२२॥ गजांश्च सगजारोहान् सरथान् रथिनस्तथा । जघान हनुमान् धीमान् राक्षसांश्च पदातिगान् ॥२३॥ तमन्तकमिव क्रुद्धं समरे प्राणहारिणम् । हनुमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥२४॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं राक्षसानां भयावहम् । ददर्शाकम्पनो वीरश्चुक्रोध च ननाद च ॥ २५ ॥ स चतुर्दशभिर्बाणैः शितैर्देहविदारणैः । निर्बिभेद हनूमन्तं महावीर्यमकम्पनः ॥ २६ ॥ स तदा प्रतिविद्धस्तु बह्वीभिः शरवृष्टिभिः । हनुमान् ददृशे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २७ ॥ विरराज महाकायो महावीर्यो महामनाः । पुष्पिताशोकसङ्काशो विधूम इव पावकः ॥ २८ ॥

हार्यम् । स हनुमान् अकम्पनं पुरन्दरो नमुचिं यथा तथा शैलेन वज्रेणेवाभिदुद्राव ॥ १७ ॥ १८ ॥ क्रोधमूर्च्छितः, अभूदिति शेषः ॥ १९–२१ ॥ चरणैः चरणन्यासैः । दारयत् अदारयत् ॥ २२ ॥ पदातितया गच्छन्तीति पदातिगाः तान् ॥ २३–२६ ॥ प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥ २७–२९ ॥

तत्पर्वताग्रमिति । क्रोधमूर्च्छितः, अभूदिति शेषः ॥ १९–२१ ॥ चरणैः चरणन्यासैः ॥ २२–२६ ॥ स इति । प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥ २७–२९ ॥

ततोऽन्यं वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा वेगमनुत्तमम् । शिरस्यभि जघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥२९॥ स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना । राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार च ॥ ३० ॥ तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम् । व्यथिता राक्षसाः सर्वे क्षितिकम्प इव द्रुमाः ॥ ३१ ॥ त्यक्तप्रहरणाः सर्वे राक्षसास्ते पराजिताः । लङ्कामभि ययुस्त्रस्ता वानरैस्तैरभिद्रुताः ॥ ३२ ॥ ते मुक्तकेशाः सम्भ्रान्ता भग्नमानाः पराजिताः । स्रवच्छ्रमजलैरङ्गैः श्वसन्तो विप्रदुद्रुवुः ॥ ३३ ॥ अन्योन्यं प्रममन्थुस्ते विविशु र्नगरं भयात् । पृष्ठतस्ते सुसंमूढाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः ॥३४॥ तेषु लङ्कां प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः । समेत्य हरयः सर्वे हनुमन्तमपूजयन् ॥३५॥ सोऽपि प्रहृष्टस्तान् सर्वान् हरीन् प्रत्यभ्यपूजयत् । हनुमान् सत्त्वसम्पन्नो यथार्हमनुकूलतः ॥ ३६ ॥ विनेदुश्च यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः । चकर्षुश्च पुनस्तत्र सप्राणानपि राक्षसान् ॥ ३७ ॥ स वीरशोभामभजन्महाकपिः समेत्य रक्षांसि निहत्य मारुतिः । महासुरं भीमममित्रनाशनं यथैव विष्णुर्बलिनं चमूमुखे ॥ ३८ ॥ अपूजयन् देवगणास्तदा कपिं स्वयं च रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः । तथैव सुग्रीव मुखाः प्लवङ्गमा विभीषणश्चैव महाबलस्तथा ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥५६॥

वानरेन्द्रेण कर्त्रा। तेन वृक्षेण हत इत्यन्वयः॥३०॥क्षितिकम्पे भूकम्पे॥३१-३५॥ सोऽपीति प्रत्यभ्यपूजयत् भवत्साहाय्येनैव मया जितमित्येवमिति भावः ॥ ३६-३९ ॥चतुर्थ्यामकम्पनवधः ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

स वृक्षेणेति । चतुर्थ्यामकम्पनवधः ॥ ३०-३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अकम्पनवधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वरः । किंचिद्दीन मुखश्चापि सचिवांस्तानुदैक्षत ॥१॥ स तु ध्यात्वा मुहूर्तं तु मन्त्रिभिः संविचार्य च । ततस्तु रावणः पूर्वदिवसे राक्षसाधिपः । पुरीं परिययौ लङ्कां सर्वान् गुल्मानवे क्षितुम् ॥२ ॥ तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्बहुभिरावृताम् । ददर्श नगरीं लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥ रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः । उवाचामर्षतः काले प्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ ४ ॥ पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीडितस्य वा । नान्यं युद्धात् प्रपश्यामि मोक्षं युद्ध विशारद ॥ ५ ॥ अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा सेनापति र्मम । इन्द्रजिद्वा निकुम्भो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६ ॥ स त्वं बलमतः शीघ्रमादाय परिगृह्य च । विजयायाभि निर्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७ ॥ निर्याणादेव ते नूनं चपला हरिवाहिनी । नर्दतां राक्षसेन्द्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८ ॥ चपला ह्यविनीताश्च चलचित्ताश्च वानराः । न सहिष्यन्ति ते नादं सिंहनादमिव द्विपाः ॥९॥

अथ युद्धाय प्रहस्तनिर्याणं सप्तपञ्चाशे—अकम्पनवधमित्यादि ॥ १ ॥ स त्वित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ततः स रावणः पुरीं परिययौ । पूर्वदिवसे दिवसस्य पूर्वभागे, पूर्वाह्ण इत्यर्थः । गुल्मान् सेनाव्यूहान् ॥ २ ॥ ३ ॥ काले निदेशार्हसमये ॥ ४ ॥ उप समीपे निविष्टं परसेनानिवेशो यस्य तस्य, उप रुद्धस्येत्यर्थः । अत एव वाशब्दश्चार्थे । पीडितस्य च मोक्षं मोक्षोपायम्॥५॥ वहेयुरिति शकि लिङ् ॥ ६ ॥ स इति । शीघ्रमादाय । परिगृह्य स्वाधीनं कृत्वा । यत्रवनौकसो वर्तन्ते तत्र इतो निर्याहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ चपला धैर्य

॥ १ ॥ पूर्वदिवसे पूर्वाह्णे ॥ २–४ ॥ उपनिविष्टस्य उप समीपे निविष्टं परसेना निवेशो यस्य तत्तथोक्तं तस्य, उपरुद्धस्येति यावत् । अत एव वाशब्दश्चार्थे ।

विद्रुते च बले तस्मिन् रामः सौमित्रिणा सह । अवशस्ते निरालम्बः प्रहस्त वशमेष्यति ॥ १० ॥ आपत् संशयिता श्रेयो न तु निस्संशयीकृता । प्रतिलोमानुलोमं वा यद्वा नो मन्यसे हितम् ॥ ११ ॥ रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपतिः । राक्षसेन्द्रमुवाचेदमसुरेन्द्रमिवोशना ॥ १२ ॥ राजन् मन्त्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मन्त्रिभिः । विवाद श्चापि नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १३ ॥

रहिता ॥ ८ ॥ ९ ॥ अवशः प्रभुत्वरहितः । "वशमिच्छाप्रभुत्वयोः" इति विश्वः । हे प्रहस्त । ते तव वशमेष्यतीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ननु युद्धे सत्यात्महानेरपि सम्भवात्तदकरणमेव श्रेय इत्याशङ्क्य तथात्वे शत्रुकृताया हानेर्निश्चितत्वात् युद्धकरणे तस्याः सन्देहात् "यत्रायुद्धे ध्रुवो मृत्युर्युद्धे जीवित संशयः । तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥" इत्युक्तरीत्या इदानीं युद्धमेव श्रेय इत्याह—आपदिति । संशयिता वितर्किता । आपत् मृतिः । श्रेयः युद्धे मृतिः श्रेयस्करीत्यर्थः । जयापजययोर्व्यवस्थितत्वेन पाक्षिकजयस्यापिसम्भवादिति भावः । पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति—न त्विति । निस्संशयीकृता निश्चिता मृतिस्तु युद्धं विना शत्रुभिर्मरणं तु न श्रेयः एतन्मम मतम् । त्वन्मतं तु किमित्याह—प्रतिलोमेति । प्रतिलोमं मदुक्तप्रकारविपरीतप्रकारम् । अनुलोमं वा नोऽस्माकं यद्धितं मन्यसे, तद्वदेति शेषः । वेति पक्षान्तरे । अहं तदेव श्रेयो मन्ये त्वमन्यच्च यदि मन्यसे तद्वद । तदेवास्माकं हितमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ मन्त्रसमये मया यथा निर्धारितं तत्तथा प्रवृत्तमित्याह—राजन्नित्यादिना ।

पीडितस्य च । मोक्षं मोक्षोपायम् ॥ ८-९ ॥ विद्रुत इति । अवशः वशं प्रभुत्वम् तद्रहितः । "वशमिच्छाप्रभुत्वयोः" इति विश्वः ॥ १० ॥ "अवशस्तु निरालम्बः प्रहस्त वशमेष्यति" इत्युक्त्यनन्तरं प्रत्युत्तराप्रदानेन युद्धाननुरुक्तं मत्वा "यत्रायुद्धे ध्रुवो मृत्युर्युद्धे जीवितसंशयः । तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥" इति नीतिशास्त्रमवलम्ब्याह—आपदिति । निस्संशयीकृता युद्धाकरणेऽपि निश्चिता आपत् येन श्रेयः श्रेयस्करी न भवति किन्तु निस्संशयीकृता आपत् मृतिः श्रेयः श्रेयस्करी युद्धे असन्दिग्धा मृतिः श्रेयः, युद्धे सति जयपराजययोरव्यवस्थितत्वेन पाक्षिकजय सद्भावाद्युद्धमेव श्रेय इत्यर्थः । अत्र मदुक्तार्थविषये प्रतिलोमानुलोमं वा प्रतिलोमं वा अनुलोमं वा अनयोर्यद्धितं मन्यसे, तद्वदेति शेषः । यद्वा प्रतिलोमं प्रतिकूल

प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया । अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेतत्तथैव नः ॥ १४ ॥ सोऽहं दानैश्च मानैश्च सततं पूजितस्त्वया । सान्त्वैश्च विविधैः काले किं न कुर्यां प्रियं तव ॥ १५ ॥ न हि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि वा । त्वं पश्य मां जुहूषन्तं त्वदर्थं जीवितं युधि ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु भर्तारं रावणं वाहिनीपतिः । उवाचेदं बलाध्यक्षान् प्रहस्तः पुरतः स्थितान् ॥ १७ ॥ समानयत मे शीघ्रं राक्षसानां महद्बलम् ॥ १८ ॥ मद्बाणशतवेगेन हतानां च रणाजिरे । अद्य तृप्यन्तु मांसादाः पक्षिणः काननौकसाम् ॥ १९ ॥

कुशलैर्मन्त्रिभिः विभीषणादिभिः सह नः अस्माभिः इदं वक्ष्यमाणं मन्त्रितपूर्वम् । तर्हि मन्त्रितत्वे तथा किमिति नानुष्ठितम् ? तत्राह विवाद इति । परस्परं समवेक्ष्य बहुमातितया आलोच्य । नः अस्माकं विवादश्चापि वृत्तः । येन विभीषणो निरगच्छदिति भावः ॥ १३ ॥ मन्त्रितमर्थमाह–प्रदानेन त्विति । सीतायाः प्रदानेन तु श्रेयः, अप्रदाने तु युद्धमिति च मम व्यवसितमित्यर्थः । सर्वमरणं युद्धशब्देनोपचर्यते । यथैव व्यवसितं तथैव नः अस्माभिः दृष्टं च ॥ १४ ॥ एवं स्वमतमुक्त्वा सम्प्रति त्वन्मतानुसारेण युद्धमेव करिष्यामीत्याह–सोऽहमित्यादिना । दानैः भूषणादिप्रदानैः । मानैः त्वदधीनं जीवितमित्यादिप्रियभाषणैः। पूजितः उत्कर्षमापादितः । काले आपत्काले । किं न कुर्याम्, जीवितत्यागमपि कुर्यामित्यर्थः॥१५॥ उक्तमेव विशदयति–न हीति । जुहूषन्तं होतुमिच्छन्तम् । जुहोतेः सन् प्रत्ययः । अनेन जीवितस्य हविष्ट्वं युद्धस्याग्निरूपत्वं च गम्यते । तेन चात्महविःप्रदानस्य महाफलत्वं युद्धसङ्गतिमात्रेण स्वविनाशश्च द्योत्यते । गतानुगतिकास्तु जुहूषन्तं त्यक्तुमिच्छन्तमित्यर्थः, जुहोतेर्दानार्थत्वादित्याहुः॥१६–१८॥मद्बाणेति।हतानां काननौकसां

मिति यन्मन्यसे । अनुलोममनुकूलमिति यन्मन्यसे अन्यद्वा एतद्व्यतिरिक्तम् यद्वेतरन्मन्यसे, तद्वदेति शेषः । प्रतिलोमेत्यविभक्तिको निर्देशः ॥११–१३॥ मन्त्रसमये यथा निर्धारितं तत्तथैव दृश्यत इत्याह–प्रदानेन त्विति॥१४॥त्वन्मतानुसारेण युद्धमेव करिष्यामीत्याशयेनाह--सोऽहमिति ॥१५॥ जुहूषन्तं त्यक्तुमिच्छन्तम् ॥ १६–२२ ॥

इत्युक्तास्ते प्रहस्तेन बलाध्यक्षाः कृतत्वराः । बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन् राक्षसमन्दिरे ॥२०॥ सा बभूव मुहूर्तेन तिग्मनानाविधायुधैः । लङ्का राक्षसवीरैस्तैर्गजैरिव समाकुला ॥२१॥ हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश्च नमस्यताम् । आज्यगन्धप्रतिवहः सुरभिर्मारुतो ववौ ॥२२॥ स्रजश्च विविधाकारा जगृहुस्त्वभिमन्त्रिताः । सङ्ग्रामसज्जाः संहृष्टा धारयन् राक्षसास्तदा ॥ २३ ॥ सधनुष्काः कवचिनो वेगादाप्लुत्य राक्षसाः । रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं पर्यवारयन् ॥ २४ ॥ अथामन्त्र्य च राजानं भेरीमाहत्य भैरवाम् । आरुरोह रथं दिव्यं प्रहस्तः सज्जकल्पितम् ॥२५॥ हयैर्महाजवैर्युक्तं सम्यक् सूतसुसंयतम् । महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरम् ॥ २६ ॥ उरगध्वजदुर्द्धर्षं सुवरूथं स्वपस्करम् । सुवर्णजालसंयुक्तं प्रहसन्तमिव श्रिया ॥ २७ ॥

तृप्यन्त्वित्यन्वयः । "पूरणगुण–" इत्यादिना समासप्रतिषेधेन सुहितार्थयोगे ज्ञापिता षष्ठी ॥ १९–२१ ॥ हुताशनमिति । हुताशनं तर्पयताम् अग्नौ बहुधा शान्तिहोमानाचरताम् । ब्राह्मणांश्च नमस्यतां गन्धपुष्पादिभिरर्चयतां सम्बन्धी आज्यगन्धप्रतिवहः ब्राह्मणार्चनकुसुमादिना सुरभिर्मारुतो ववौ॥२२॥ सङ्ग्रामसज्जाः सङ्ग्रामायोद्युक्ता राक्षसाः अभिमन्त्रिताः विजयमन्त्रेणाभिमन्त्रिताः स्रजः जगृहुः । धारयन् अधारयंश्च ॥ २३ ॥ रावणं प्रेक्ष्य स्वामितया प्रधानं रावणमभिवन्द्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ अथेत्यादिश्लोकत्रयम् । सज्जकल्पितं सज्जमुद्युक्तम्, सर्वायुधादिसमवेतत्वेन कल्पितमित्यर्थः। सुसंयतं नियमितम् । साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरं चन्द्रार्कतुल्यं भास्वरं च । "साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः" इत्यमरः। आह्लादकत्वेन चन्द्रसाम्यम् । तेजसाऽर्कसाम्यम् । सुवरूथं शोभनरथगुप्तिकम् । "रथगुप्तिर्वरूथो ना" इत्यमरः । स्वपस्करं शोभनरथाङ्गम् ।

स्रजश्चेति । सङ्ग्रामसज्जाः सङ्ग्रामार्थं सन्नद्धा इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सज्जकल्पितं सन्नद्धत्वेन कल्पितम्, सर्वायुधादिसमेतं कल्पितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ सुवरूथं

ततस्तं रथमास्थाय रावणार्पितशासनः । लङ्कायां निर्ययौ तूर्णं बलेन महता वृतः ॥ २८ ॥ ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः । वादित्राणां च निनदः पूरयन्निव सागरम् । शुश्रुवे शङ्खशब्दश्च प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ २९ ॥ निनदन्तः स्वरान् घोरान् राक्षसा जग्मुरग्रतः । भीम रूपा महाकायाः प्रहस्तस्य पुरस्सराः ॥ ३० ॥ नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः । प्रहस्तसचिवा ह्येते निर्ययुः परिवार्य तम् ॥ ३१ ॥ व्यूढेनैव सुघोरेण पूर्वद्वारात् स निर्ययौ । गजयूथनिकाशेन बलेन महता वृतः ॥ ३२ ॥ सागरप्रतिमौघेन वृतस्तेन बलेन सः । प्रहस्तो निर्ययौ तूर्णं कालान्तकयमोपमः ॥ ३३ ॥ तस्य निर्याणघोषेण राक्षसानां च नर्दताम् । लङ्कायां सर्वभूतानि विनेदु र्विकृतैः स्वरैः ॥ ३४ ॥ व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणित भोजनाः । मण्डलान्यपसव्यानि खगाश्चक्रू रथं प्रति ॥ ३५ ॥

"अपस्करो रथाङ्गम्" इति निपातनात् सुडागमः । जालं गवाक्षम् । प्रहसन्तमिव श्रिया स्वकान्त्या सर्वकान्तिमद्वस्तु परिहसन्तमिव स्थितम् ॥ २५-२७ ॥ ततस्तमिति । ततः आरोहणानन्तरम् ॥ २८ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । पर्जन्यः मेघविशेषः ॥ २९ ॥ पुरस्सराः अग्रगाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ व्यूढेन सन्नद्धकङ्कटेन । "व्यूढः सन्नद्धकङ्कटः" इत्यमरशेषे ॥ ३२ ॥ कालान्तकयमोपमः काले प्रलयकाले अन्तको विनाशको यो यमस्तदुपमः ॥ ३३ ॥ तस्य प्रहस्तस्य निर्याणघोषेण निर्गमकालिकसिंहनादेन राक्षसानां निर्याणघोषेण च प्रयोजनेन सर्वभूतानि विकृतैः स्वरैरुपलक्षितानि सन्ति विनेदुरिति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ अपसव्यानि अप्रदक्षिणानि । व्यभ्रमित्यनेन मण्डलकरणस्याकालिकत्वमुक्तम् । साभ्रकाले हि पक्षिणो मण्डलान्याचरन्ति । यद्वाऽत्र खगाः गरुडाः । अपसव्यं प्रदक्षिणम् । "अपसव्यन्तु दक्षिणम्" इत्यमरः । गरुडानां ह्यप्रदक्षिणं शोभनम् ॥ ३५ ॥

शोभनरथगुप्तिकम् । " रथगुप्तिर्वरूथो ना " इत्यमरः । स्वपस्करं शोभनरथाङ्गम् ।

वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं ववाशिरे । अन्त रिक्षात् पपातोल्का वायुश्च परुषो ववौ ॥३६॥ अन्योन्य मभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ॥ ३७ ॥ मेघाश्च खर निर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः । ववृषू रुधिरं चास्य सिषिचु श्च पुरस्सरान् ॥ ३८ ॥ केतुमूर्धनि गृध्रोऽस्य निलीनो दक्षिणामुखः । तुदन्नुभयतःपार्श्वं समग्रामहरत् प्रभाम् ॥ ३९ ॥ सारथेर्बहुशश्चास्य सङ्ग्राममवगाहतः । प्रतोदो न्यपतद्धस्तात् सूतस्य हयसादिनः॥४०॥ निर्याणश्रीश्च याऽस्यासीद्भास्वरा वसुदुर्लभा। सा ननाश मुहूर्तेन समे च स्खलिता हयाः॥४१॥ प्रहस्तं त्वभिनिर्यान्तं प्रख्यात बलपौरुषम् । युधि नानाप्रहरणा कपिसेनाऽभ्यवर्तत ४२॥

वमन्त्य इत्यादि । ग्रहाः चन्द्रसूर्यादयः । तत्काले ग्रहयुद्धमासी दित्यर्थः ॥ ३६–३८ ॥ केत्विति । तुदन्नुभयतःपार्श्वम् उभौ पक्षौ मुखेन कण्डूय मानः ।समग्रामहरत् प्रभाम्, प्रहस्तस्येति शेषः । ध्वजाग्रारूढगृध्रदर्शनेन प्रहस्तमुखं विवर्णमासीदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ सूतस्य सूतजातस्य । हयसादिनः हयप्रस्थापकस्य । प्रतोदः तोत्रम् । यद्वा सूतस्य सूतकुलोत्पन्नस्य, अभ्यस्त प्रतोदधारणस्यापीत्यर्थः । हयसादिनः अश्वगतिशिक्षकस्य ॥ ४० ॥ वसुदुर्लभा अष्टवसुदुर्लभा। भास्वरा वसुदुर्लभेति पाठः । निर्याणश्रीः । निर्गम कालिकश्रीः। निरुत्साहः प्रहस्तोऽभूदित्यर्थः । स्खलिताः चस्खलुः । कर्तरि क्तः ॥ ४१ ॥ नानाप्रहरणा शिलावृक्षादिनानाप्रहरणा ॥ ४२ ॥

" अपस्करो रथाङ्गं स्यात " इति निघण्टुः ॥ २७–३८ ॥ केत्विति । तुदन् उभयतः पार्श्वम् उभावपि पार्श्वौ चक्षुना व्यथयन् प्रभामहरत, प्रहस्तस्येति शेषः ॥ ३९ ॥ सारथेरिति । प्रतोदः तोत्रम् । सूतस्य सूतवंशोत्पन्नस्य । हयसादिनः अश्वगति

स०–सूतस्य तद्वंश्यस्य । हयसादिनः हयानश्वान् सादयति गमयति यथेष्टमिति स तथा । तादृशस्यापि सारथेः हस्तात् प्रतोदः तोत्रम् । न्यपतत् पपात। थम् अन्नमस्यास्तीति मत्वर्थे इकारः । " अन्नं थम् " इति हि श्रुतिः । सारेण अरसहितेन चक्रेण थिः सारथिः तस्येति वा । हयैरेवानुबन्धनिमित्तैः आदिभिः राक्षसैः सहितः स तथा तस्य सूतस्य सारथेः । " आदिनो राक्षसाः प्रोक्ताः " इति भागवततात्पर्यात् । सूतः सुष्ठु ऊतः प्रतोदो यस्येति वा । सुदुर्लभा उत्तरत्रानेवमागमनात् ॥ ४० ॥

अथ घोषः सुतुमुलो हरीणां समजायत । वृक्षानारुजतां चैव गुर्वीरागृह्णतां शिलाः ॥ ४३ ॥ नदतां राक्षसानां च वानराणां च गर्जताम् । उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगण वनौकसाम् ॥ ४४ ॥ वेगितानां समर्थानामन्योन्यवध कांक्षिणाम् । परस्परं चाह्वयतां निनादः श्रूयते महान् ॥ ४५॥ ततः प्रहस्तः कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विज याय दुर्मतिः । विवृद्धवेगां च विवेश तां चमूं यथा मुमूर्षुः शलभो विभावसुम् ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥५७॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् । उवाच सस्मितं रामो विभीषणमरिन्दमः ॥ १ ॥ क एष सुमहा कायो बलेन महता वृतः । [आगच्छति महावेगः किंरूप बलपौरुषः ।] आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवन्तं निशाचरम् २

अथेति । आरुजताम् उन्मूलयताम् । आगृह्णताम् आ समन्तात् गृह्णताम् ॥४३॥ नदतामिति त्रिपादश्लोकः । रक्षोगणवनौकसामित्युत्तरशेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे तां चमूं विवेश च ॥४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥५७॥

अथ प्रहस्तवधोऽष्टपञ्चाशे–ततः प्रहस्तमित्यादि । सस्मितमिति । बलव च्छत्रुदर्शनहर्षेणेति भावः । तदेव व्यञ्जयति अरिन्दम इति ॥१॥ क एष इति । ननु प्रहस्तः पूर्वद्वारान्निर्गतः, रामस्तु उत्तरद्वारि तिष्ठति स्म, कथमस्यानेक

शिक्षाविचक्षणस्य ॥ ४०–४३ ॥ नदतामिति । रक्षोगणवनौकसामित्यस्य निनादः श्रूयते इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ४४–४६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामा यणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ १–३॥

स०–विजयाय दुर्मतिः अपशकुनैरिव गतमृतैः स्त्रीयैर्दृष्टैः श्रुतैरपि विजयभ्रमोऽस्यास्तीति दुर्मति रिति मन्तव्यम् ॥ ४६ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥ एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो नाम राक्षसः । लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृतः । वीर्यवानस्त्रविच्छूरः प्रख्यातश्च पराक्रमे ॥ ४ ॥ ततः प्रहस्तं निर्यान्तं भीमं भीमपराक्रमम् । गर्जन्तं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥ ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसाम् । अतिसञ्जातरोषाणां प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६ ॥ खड्गशक्त्यृष्टिबाणाश्च शूलानि मुसलानि च । गदाश्च परिघाः प्रासा विविधाश्च परश्वधाः ॥ ७ ॥ धनूंषि च विचित्राणि राक्षसानां जयैषिणाम् । प्रगृहीतान्यशोभन्त वानरानभिधावताम् ॥८॥ जगृहुः पादपांश्चापि पुष्पितान् वानरर्षभाः । शिलाश्च विपुला दीर्घा योद्धुकामाः प्लवङ्गमाः ॥ ९ ॥

योजनस्थसाक्षात्कारः ? उच्यते; आप्तवचनेन प्रत्यक्षतुल्येन महाकायः कश्चन गच्छतीति विदित्वा एष इत्याह । आचक्ष्व, तमिति शेषः ॥२॥३॥ एष इत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः । तस्य रावणस्य असह्यतया नामाग्रहणम् । संवृत शब्दोऽन्तर्भावितण्यर्थः । रावणेन लङ्कायां स्वबलस्य तृतीयभागेन संवारित इत्यर्थः । लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृत इति पाठः । रावणस्य सैन्येषु भागत्रयमस्याधीनमिति भावः । वीर्यवान् बलवान् । "वीर्यं बले प्रभावे च" इत्यमरः । शूरः रणेष्वपरावृत्तः । पराक्रमे परपरिभवने । अत्रेतिकरणं बोध्यम् ॥४॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयम् । भीमं भयङ्करवेषम् ॥५॥६॥ खड्गेत्यादिश्लोकद्वयम् । राक्षसानामिति तृतीयार्थे षष्ठी । राक्षसैरित्यर्थः ॥ ७ ॥८ ॥ जगृहुरिति । वानरश्रेष्ठत्वेऽप्यवानरत्ववारणाय प्लवङ्गमा इत्युक्तम् । यद्वा प्लवङ्गमाः युद्धोत्साहेन

लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृतः लङ्कास्थराक्षसेन्द्रसंबन्धिबलतृतीयभागेन संवृत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ततः प्रहस्तमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । प्रहस्तमभिगर्जतां बलीयसां वानराणां महती सेना निर्यान्तं प्रहस्तं ददर्शेति सम्बन्धः ॥५॥ ॥ ६ ॥ खड्गशक्त्यृष्टीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वानरानभिधावतां जयैषिणां

तेषामन्योन्यमासाद्य सङ्ग्रामः सुमहानभूत् । बहूनामश्म वृष्टिं च शरवृष्टिं च वर्षताम् ॥ १० ॥ बहवो राक्षसा युद्धे बहून् वानरयूथपान् । वानरा राक्षसांश्चापि निजघ्नु र्बहवो बहून् ॥ ११ ॥ शूलैः प्रमथिताः केचित् केचिच्च परमायुधैः । परिघैराहताः केचित् केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ १२ ॥ निरुच्छ्वासाः कृताः केचित् पतिता धरणीतले । विभिन्नहृदयाः केचिदिषुसन्धानसन्दिताः ॥ १३ ॥ केचिद् द्विधा कृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि । वानरा राक्षसैः शूलैः पार्श्वतश्चावदारिताः ॥ १४ ॥ वानरैश्चापि संक्रुद्धै राक्षसौघाः समन्ततः । पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च सम्पिष्टा वसुधातले ॥ १५ ॥ वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च हता भृशम् । वेमुः शोणितमास्येभ्यो विशीर्णदशनेक्षणाः ॥ १६ ॥ आर्तस्वनं च स्वनतां सिंहनादं च नर्दताम् । बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसां युधि ॥ १७ ॥ वानरा राक्षसाः क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रताः । विवृत्तनयनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ १८ ॥

प्लवगत्या गच्छन्तः । असंज्ञायां खशार्षः ॥ ९-११ ॥ शूलैरित्यादि । परमायुधैः चक्रैः । "चक्रं तु परमायुधम्" इति निघण्टुः ॥ १२ ॥ शूलपातादिकार्यं दर्शयति—निरुच्छ्वासा इत्यादि । निरुच्छ्वासाः कृताः । इषुसन्धानसन्दिताः इषव एव सन्धानानि बन्धनरज्जवः तैः सन्दिताः संस्यूताः । स्फुरन्तः लुठन्तः । अवदारिताः भिन्नाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ वानरैरित्यादि । सम्पिष्टाः चूर्णिताः । वेमुः वमनं चक्रुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्वनतां नर्दतामित्यत्र कुर्वतामित्यर्थः । तुमुलः निबिडितः । रक्षसां वानराणां च ॥ १७ ॥ वानरा इति । वीरमार्गं युद्धकौशलम् ।

राक्षसानां खड्गादीनि अशोभन्तेति सम्बन्धः ॥ ७-११ ॥ शूलैरिति । परमायुधैः चक्रैः । " चक्रं तु परमायुधम् " इति निघण्टुः ॥ १२ ॥ इषुसन्धानसन्दिताः इषव एव सन्धानानि बन्धनरज्जवस्तैः सन्दिताः संस्यूताः ॥ १३-१५ ॥ वज्रेति । वेमुः

नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः । एते प्रहस्त सचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः ॥१९॥ तेषामापततां शीघ्रं निघ्नतां चापि वानरान् । द्विविदो गिरिशृङ्गेण जघानैकं नरान्तकम् ॥ २०॥ दुर्मुखः पुनरुत्थाय कपिः स विपुल द्रुमम् । राक्षसं क्षिप्रहस्तस्तु समुन्नतमपोथयत् ॥ २१ ॥ जाम्बवांस्तु सुसंक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलाम् । पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि ॥ २२ ॥ अथ कुम्भहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् । वृक्षेणाभिहतो मूर्ध्नि प्राणान् सन्त्याजयद्रणे ॥ २३ ॥ अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमास्थितः । चकार कदनं घोरं धनुष्पाणिर्वनौकसाम् ॥२४॥ आवर्त इव सञ्जज्ञे उभयोः सेनयोस्तदा । क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव निस्वनः ॥२५॥ महता हि शरौघेण प्रहस्तो युद्धकोविदः । अर्दयामास संक्रुद्धो वानरान् परमाहवे ॥२६॥ वानराणां शरीरैश्च राक्षसानां च मेदिनी । बभूव निचिता घोरा पतितैरिव पर्वतैः ॥२७॥

विवृत्तनयनाः भ्रान्तनेत्राः । कर्माणि युद्धकर्माणि । अभीतवत् भयरहितं यथा भवति तथा ॥१८॥१९॥ तेषामिति । इयं निर्धारणे षष्ठी । एकं मुख्यम् ॥२०॥ दुर्मुख इति । उत्थाय उद्धृत्य । समुन्नताख्यं राक्षसम् अपोथयत् अमारयत् । "पुथ हिंसायाम्" इति धातुः ॥ २१॥ २२ ॥ अथेति । तत्र प्रहस्तसचिवेषु । सन्त्याजयत् सन्तत्याज । स्वार्थिको णिच्प्रत्ययः ॥२३॥२४॥ आवर्तै संवर्तै । प्रलय इव स्थिते तस्मिन् युद्धे क्षुभितस्य सागरस्य निस्वन इव सेनाया निस्वनः संजज्ञे॥२५॥तेषु प्रहस्तप्रकर्षं प्रतिपादयितुं पुनराह—महतेत्यादि॥२६॥निचिता

वमनं चक्रुः ॥ १६--१९ ॥ तेषामिति निर्धारणे षष्ठी॥२०--२२॥ कुम्भहनुः तारेणासाद्य तस्य तारस्य वृक्षेण स्वप्राणान सन्त्याजयदिति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥ आवर्त इति । उभयोस्सेनयोरितस्ततो भ्रमणेन आवर्त इव सञ्जज्ञे निस्वनश्च क्षुभितस्य

सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना सम्प्रकाशते । सञ्छन्ना माधवे मासि पलाशैरिव पुष्पितैः ॥ २८॥ हतवीरौघवप्रां तु भग्नायुधमहाद्रुमाम् । शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम् ॥ २९ ॥ यकृत्प्लीहमहापङ्कां विनिकीर्णान्त्रशैवलाम् । भिन्नकायशिरोमीनामङ्गावयवशाद्वलाम् ॥३०॥ गृध्रहंसगणाकीर्णां कङ्कसारससेविताम् । मेदःफेनसमाकीर्णामार्तस्तनितनिस्वनाम् । तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयीं नदीम् ॥ ३१ ॥

व्याप्ता ॥ २७ ॥ २८ ॥ अपरिच्छिन्नवानरवधो वृत्त इति द्योतयितुं युद्धभूमिं नदीत्वेन वर्णयति—हतेत्यादिना । उभयसेनाग्रयोर्हतवीराणामोघः समूह एव वप्रं तटं यस्यास्ताम् । भग्नायुधान्येव महाद्रुमाः भग्नाः तीरमहाद्रुमा यस्यास्ताम् । शोणितौघा एव महातोयानि कलुषजलानि यस्यास्ताम् । यमसागरगामिनीं युद्धभूमौ यमो जीवग्रहणाय सन्निधत्त इति प्रसिद्धिः । तद्रूपसागरगामिनीम् ॥ २९ ॥ यकृत्प्लीहशब्दौ हृदयस्य दक्षिणवामभागस्थमांसविशेषपरौ । अन्त्राणां शैवलत्वनिरूपणं स्तम्बमयत्वात् । भिन्नकायाशिरसो मीनत्वनिरूपणं स्फुरितवत्त्वात् । अङ्गावयवाः करचरणाद्यङ्गानामवयवाः अङ्गुल्य इत्यर्थः । त एव शाद्वलानि शाद्वलभूजन्यतृणानि यस्यास्ताम् ॥ ३० ॥ कङ्कः धवलवर्णः श्येनः । सारसो हंसविशेषः । मेदः रुधिरमण्डलम् । आर्तानां स्तनितः शब्द इति यावत् । तदेव निम्नोन्नतपतनजनितस्वनो यस्यास्ताम् । यद्यपि रुधिरप्रवाहस्यापि स्वत एव घोषोऽस्ति तथापि रूपकत्वायैवमुक्तम् । कापुरुषाः भीरवः तैः दुस्ताराम् । वृद्धिरार्षी । युद्धभूमिमयीमिति स्वार्थे मयट् । व्यस्तरूपकम् । प्रावर्तयन्नित्यध्याहार्यम् । यद्वा तेरुरिति वक्ष्यमाण

सागरस्य निस्वन इव संजज्ञ इत्यर्थः ॥ २५–२८ ॥ तामेव युद्धभूमिं सावयवरूपकेण वर्णयति--हतवीरौघेत्यादिना । हतवीरौघवप्रां हतवीरसमूहतटाम् । यकृत्प्लीहमहापङ्कां यकृत्प्लीहशब्दाभ्यां हृदयदक्षिणवामभागस्थमांसविशेषावुच्येते ॥ २९ ॥ ३० ॥ तामिति । राक्षसाः कपिमुख्याश्च कापुरुषदुस्तारां कापुरुषाः भीरवः तैः दुस्ताराम् । वृद्धिरार्षः । युद्धभूमिमयीं युद्धभूमिप्रचुराम् । तां नदीं तादृशीं नदीम्, प्रवर्तयित्वेति

नदीमिव घनापाये हंससारससेविताम् । राक्षसाः कपि मुख्याश्च तेरुस्तां दुस्तरां नदीम् ॥३२॥ यथा पद्मरजो ध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः ॥३३॥ ततः सृजन्तं बाणौघान् प्रहस्तं स्यन्दने स्थितम् । ददर्श तरसा नीलो विनिघ्नन्तं प्लवङ्गमान् ॥३४॥ उद्धूत इव वायुः खे महदभ्रबलं बलात् । समीक्ष्याभिद्रुतं युद्धे प्रहस्तो वाहिनीपतिः । रथेनादित्यवर्णेन नीलमेवाभिदुद्रुवे॥३५॥स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे । नीलाय व्यसृजद्बाणान् प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ ३६ ॥ ते प्राप्य विशिखा नीलं विनिर्भिद्य समाहिताः । महीं जग्मुर्महावेगा रुषिता इव पन्नगाः ॥३७॥ नीलः शरैरभिहतो निशितैर्ज्वलनोपमैः । स तं परमदुर्धर्षमापतन्तं महाकपिः ॥ ३८ ॥

मत्राप्यनुषज्यते । अत्र सावयवरूपकालङ्कारः ॥३१॥ उपमानमुखेनापि तत्तरणं दर्शयति–नदीमिति । घनापाये वर्षान्ते । तां पूर्वत्र रूपकेण दर्शिताम् । केचित्तु अत्रोत्तरश्लोकस्थनदीपदवैयर्थ्यभयेन युद्धभूमिमयीं नदीं प्रवर्तयित्वेत्यध्याहरन्ति ॥३२॥ उक्तानां रक्षोवानराणामुपमामाह–यथेति । पद्मरजोभिः ध्वस्तां वर्णान्तरं प्राप्तां नलिनीं सरसीं यथा गजयूथपास्तरन्ति । तीर्त्वा रक्ततनवो भवन्तीति यावत् । तथा अरुणशरीरा उत्तेरुरित्यर्थः ॥३३॥ तत इति । स्यन्दने रथे स्थितम् । बाणौघान् सृजन्तं मुञ्चन्तम् । तरसा वेगेन । प्लवङ्गमान् विनिघ्नन्तं प्रहस्तं ददर्श ॥३४॥ उद्धूत इत्यादिसार्द्धश्लोकमेकं वाक्यम् । खे स्वदेशभूते । उद्धूतः उल्बणः वायुः अभ्रबलम् अभ्रजालमिव । युद्धे बलादभिद्रुतम् आभिमुख्येनायान्तं नीलं समीक्ष्य रथेन नीलमेवाभिदुद्रुवे इति योजना ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ त इति । रुषिताः पन्नगा इव स्थिताः समाहिताः ऋजवः नीलं विनिर्भिद्य महीं जग्मुः विविशुरित्यर्थः ॥३७॥ नील इत्यादिसार्द्धश्लोकः॥३८–४०॥

शेषः ॥ ३१ ॥ घनापाये हंससारससेवितां नदीमेतामुक्तविशेषणविशिष्टां नदीं तेरुरिति योजना ॥ ३२–३४ ॥ उद्धूत इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । उद्धूतो वायुः खे महत् अभ्रबलमिव युद्धे बलादभिद्रुतम् आभिमुख्येनायान्तं नीलं समीक्ष्य नील

प्रहस्तं ताडयामास वृक्षमुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ ३९ ॥ स तेनाभिहतः क्रुद्धो नदन् राक्षसपुङ्गवः । ववर्ष शरवर्षाणि प्लवङ्गानां चमूपतौ ॥ ४० ॥ तस्य बाणगणान् घोरान् राक्षसस्य महाबलः । अपारयन् वारयितुं प्रत्यगृह्णा न्निमीलितः ॥ ४१ ॥ यथैव गोवृषो वर्षं शारदं शीघ्र मागतम् । एवमेव प्रहस्तस्य शरवर्षं दुरासदम् । निमीलि ताक्षः सहसा नीलः सेहे सुदारुणम् ॥ ४२ ॥ रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान् । प्रजघान हयान्नीलः प्रहस्तस्य मनोजवान् ॥ ४३ ॥ ततः स चापमुद्गृह्य प्रहस्तस्य महाबलः । बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुनः पुनः ॥४४॥ विधनुस्तु कृतस्तेन प्रहस्तो वाहिनीपतिः । प्रगृह्य मुसलं घोरं स्यन्दनादवपुप्लुवे ॥ ४५ ॥ तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तरस्विनौ । स्थितौ क्षतज दिग्धाङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ ॥ ४६ ॥ उल्लिखन्तौ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् । सिंहशार्दूलसदृशौ सिंह शार्दूलचेष्टितौ ॥ ४७ ॥ विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्व निवर्तिनौ । काङ्क्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोः समौ ॥४८॥ आजघान तदा नीलं ललाटे मुसलेन सः । प्रहस्तः परमायत्तस्तस्य सुस्राव शोणितम् ॥ ४९ ॥

तस्येति । अपारयन् अशक्नुवन् ॥ ४१ ॥ यथैवेत्यादिसार्द्धश्लोकः । यथैवेत्यत्र एवकारोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकः । शारदमित्यनेन शरपातस्य क्षयित्वं व्यनक्ति ॥ ४२–४५ ॥ तावुभावित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । प्रभिन्नौ मत्तौ । सिंहशार्दूलसदृशाविति बले साम्यम् । विक्रान्तविजयौ सर्वत्र प्राप्तविजयौ । काङ्क्षमाणौ, अभूतामिति शेषः ॥ ४६–४८ ॥ आजघानेति । परमायत्तः

मेघाभिदुद्रुव इति सम्बन्धः॥३९–४०॥ तस्येति । अपारयन् अशक्नुवन् ॥४१–४८॥ आजघानेति । परमायत्तः परमोद्युक्तः ॥ ४९–५५ ॥

ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रगृह्य सुमहातरुम् । प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो विससर्ज महाकपिः ॥ ५० ॥ तमचिन्त्य प्रहारं स प्रगृह्य मुसलं महत् । अभिदुद्राव बलिनं बलान्नीलं प्लवङ्गमम् ॥ ५१ ॥ तमुग्रवेगं संरब्धमापतन्तं महाकपिः । ततः सम्प्रेक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ॥ ५२ ॥ तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुसलयोधिनः । प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत् ॥ ५३ ॥ सा तेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला । बिभेद बहुधा घोरा प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ५४ ॥ स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः । पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ५५ ॥ प्रभिन्नशिरसस्तस्य बहु सुस्राव शोणितम् । शरीरादपि सुस्राव गिरेः प्रस्रवणं यथा॥५६॥ हते प्रहस्ते नीलेन तदकम्प्यं महद्बलम् । रक्षसामप्रहृष्टानां लङ्कामभिजगाम ह ॥५७॥ न शेकुः समरे स्थातुं निहते वाहिनीपतौ । सेतुबन्धं समासाद्य विकीर्णं सलिलं यथा॥५८॥ हते तस्मिंश्चमूमुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमाः । रक्षःपतिगृहं गत्वा ध्यानमूकत्वमास्थिताः । प्राप्ताः शोकार्णवं तीव्रं निस्संज्ञा इव तेऽभवन् ॥ ५९ ॥ ततस्तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा । समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन च प्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथपः६०

इत्यार्षे श्रीरामायणे०श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः॥५८॥

परमोद्युक्तः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तमिति । अचिन्त्य अचिन्तयित्वा॥ ५१–५५ ॥ प्रभिन्नशिरसः प्रभिन्नाच्छिरसः । शरीरादपीति समुच्चयः । प्रस्रवणं निर्झरः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ विकीर्णं भग्नम् ॥ ५८ ॥ हत इत्यादिसार्धश्लोकः । ध्यानमूकत्वं ध्यानेन वाग्व्यापारशून्यत्वम् । तीव्रं घोरम् । शोकार्णवं प्राप्ताः, शोकार्णवे मग्ना इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ स्वकृतेन कर्मणा रिपुवधेन प्रहृष्टरूपः विभिन्नशिरस इति । विभिन्नाच्छिरस इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ विकीर्णं भग्नम् ।

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

तस्मिन् हते राक्षससैन्यपाले प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे। भीमायुधं सागरतुल्यवेगं विदुद्रुवे राक्षसराजसैन्यम् ॥ १ ॥ गत्वाऽथ रक्षोधिपतेः शशंसुः सेनापतिं पावकसूनुशस्तम् । तच्चापि तेषां वचनं निशम्य रक्षोधिपः क्रोधवशं जगाम ॥ २ ॥ सङ्ख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य शोकार्दितः क्रोधपरीतचेताः । उवाच तान्नैर्ऋतयोधमुख्यानिन्द्रो यथा चामरयोधमुख्यान् ॥ ३ ॥ नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलसूदनः । सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥४॥ सोऽहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् । स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ५

अतिशयेन प्रहृष्टः । प्रशंसायां रूपप् । पञ्चम्यां प्रहस्तवधः ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभू०रत्न०युद्धकाण्ड० अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥

अथ रावणमुकुटभङ्ग एकोनषष्टितमे–तस्मिन् हत इत्यादि॥१॥ गत्वेति । पावकसूनुशस्तं पावकसूनुना नीलेन शस्तं हतम् । तच्चापीत्यनेन रावणेन स्वप्नेऽपि न तच्चिन्तितमिति सूच्यते । यद्वा 'शत्रोरुपचये स्वस्यापचये समाश्रयः कार्यः' इति नीतिः, तथापि रावणः कालचोदिततया समाश्रयणं विहाय अस्थाने क्रोधवशं गत इत्यपिशब्देन सूच्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ नावज्ञेति । रिपवे रामाय । नावज्ञा कार्या उपेक्षा न कर्तव्या । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति चतुर्थी । यैश्च वानरैर्हेतुभिः मम सैन्यपालः प्रहस्तः सानुयात्रः सानुचरः सकुञ्जरश्च सूदितः, तेभ्योऽपि नावज्ञा कार्येत्यर्थः । केचित्तु रिपवे रिपुभ्यः, अवज्ञा एते कपयः किं करिष्यन्तीत्येवंरूपा न कार्या । कुत इत्यत्राह यैरित्यादीत्याहुः ॥ ४ ॥ अद्भुतं दुर्बलैः प्रबलविनाशनादाश्चर्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

पञ्चम्यां प्रहस्तवधः ॥ ५८ ॥ ६० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाव्याख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

॥१॥ गत्वेति । पावकसूनुशस्तं नीलेन हतम् ॥२॥३॥ रिपवे रिपुभ्यः अवज्ञा एते कपयः किं करिष्यन्तीत्येवंरूपा न कार्या । कुतः ? यैः वानरैः इन्द्रबलसूदनो मे सैन्यपालः सूदितः तैर्वानरैर्हेतुभिः अवज्ञा न कार्येति योजना ॥ ४ ॥ अविचारयन्

अद्य तद्वानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम्। निर्दहिष्यामि बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः॥६॥ [अद्य सन्तर्पयिष्यामि पृथिवीं कपिशोणितैः। रामं च लक्ष्मणं चैव प्रेषयिष्ये यमक्षयम्॥] स एवमुक्त्वा ज्वलनप्रकाशं रथं तुरङ्गोत्तम राजयुक्तम्। प्रकाशमानं वपुषा ज्वलन्तं समारुरोहामर राजशत्रुः॥ ७ ॥ स शङ्खभेरीपणवप्रणादैरास्फोटित क्ष्वेलितसिंहनादैः। पुण्यैः स्तवैश्चाप्यभिपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः॥८॥ स शैलजीमूतनिकाशरूपै र्मांसादनैः पावकदीप्तनेत्रैः। बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्वृतो रुद्र इवासुरेशः॥ ९ ॥ ततो नगर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम्। महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम्॥ १० ॥ तद्राक्षसा नीकमतिप्रचण्डमालोक्य रामो भुजगेन्द्रबाहुः। विभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः॥ ११ ॥

स एवमिति। तुरङ्गोत्तमराजैः तुरङ्गश्रेष्ठतमैः युक्तम्। प्रकाशमानम् अल ङ्कारैर्भासमानम्। वपुषा ज्वलन्तं स्वरूपत एव प्रकाशमानम्॥ ७॥ स शङ्खेति। आस्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः आस्फोटितं भुजास्फालनम्। क्ष्वेलित शब्दः शब्दमात्रपरः। आस्फोटितजनितशब्दैः सिंहनादैश्चेत्यर्थः। पुण्यैः चारुभिः॥८॥ स इति। काठिन्यसिद्धये शैलौपम्यम्। सङ्कोचविकासार्हत्व सिद्ध्यै मेघौपम्यम्। रूपं शरीरम्। रुद्रस्यासुरेश्वरत्वं तामसप्रकृतित्वात्। तदुक्तं मैत्रायणीयानामुपनिषदि—"यो ह वा अस्य तामसोऽंशः सोऽसौ रुद्रः" इति॥९॥ महार्णवाभ्रस्तनितं महार्णवाभ्रयोरिव स्तनितं घोषो यस्येति तथा॥१०॥ अति

॥ ५ ॥ अद्येत्यस्य
रिपुबलं तृणीकुर्वन्। रणशीर्षं रणमूर्द्धानम्, युद्धभूमिमित्यर्थः। बाणौघैः
प्रातीतिकार्थः स्पष्टः। वस्तुतस्तु—सहलक्ष्मणं रामं, विनेति शेषः। बाणौघैः
वानरानीकं निर्दहिष्यामीति सम्बन्धः॥ ६ ॥ तुरङ्गोत्तमराजयुक्तं तुरङ्गोत्तमराजाः
श्रेष्ठतमतुरङ्गाः तैर्युक्तम् अतः प्रकाशमानं वपुषा च ज्वलन्तम्, तुरङ्गोत्तमभासा
स्वभासा च प्रकाशमानमित्यर्थः॥ ७ ॥ आस्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः आस्फोटितैः
भुजास्फालनैः क्ष्वेलितसिंहनादैः मृगेन्द्रध्वनिसदृशैः क्ष्वेलितैः। उपमितसमासो
ऽयम्। सहार्थे तृतीया॥ ८-१०॥ सेनया अनुगतः सेनानुगतः॥ ११॥

नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम् । सैन्यं गजेन्द्रोपमनागजुष्टं कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टम् ॥ १२ ॥ ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं विभीषणः शक्रसमानवीर्यः । शशंस रामस्य बलप्रवेकं महात्मनां राक्षसपुङ्गवानाम् ॥ १३ ॥ योऽसौ गजस्कन्धगतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः । प्रकम्पयन्नागशिरोऽभ्युपैति ह्यकम्पनं त्वेनमवेहि राजन् ॥ १४ ॥ योऽसौ रथस्थो मृगराजकेतुर्धून्वन् धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् । करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः स इन्द्रजिन्नाम वरप्रधानः १५॥

प्रचण्डम् अत्यन्तकोपनम् । भुजगेन्द्रबाहुः युद्धौत्सुक्येन प्रवर्धमानबाहुरित्यर्थः । पृथुश्रीः युद्धहर्षेण सञ्जातलक्ष्मीकः । सेनानुगतः स्वामिसंरक्षणाय सर्वतः समवेतसेनापरिवृतः । शस्त्रभृतां वरिष्ठं वीरभटतारतम्यज्ञमिति भावः ॥११॥ नानेति । पताकाध्वजयोर्मात्रया भेदः । प्रथमं शस्त्रशब्द उपात्तः प्रासादिभिन्नपरः । आयुधं धनुः, इन्द्रायुधमित्यादौ तथा प्रयोगात् । प्रासासिशूलयुधरूपैः शस्त्रैर्जुष्टमित्यर्थः । वज्रजुष्टमिति पाठान्तरम् ॥ १२ ॥ रामानु०-नाना पताकाध्वजशस्त्रजुष्टमिति पाठः । शस्त्रशब्देन पठितव्यतिरिक्तान्यायुधान्युच्यन्ते ॥ १२ ॥ शक्रसमानवीर्य इत्यनेन वक्ष्यमाणं न भीतिमूलमिति द्योत्यते । बलप्रवेकं बलप्रवरम् । "प्रवेकानुत्तमोत्तमाः" इत्यमरः । महात्मनां महाधैर्याणाम् ॥ १३ ॥ योऽसाविति । महात्मा महाकायः । नवोदितार्कोपमं ताम्रवक्त्रं यस्य स तथा । बालसूर्यमुखरागतुल्योऽस्य मुखराग इत्यर्थः । योऽसौ गजस्कन्धगतो दृश्यते स गजस्कन्धगतः स्वशरीरभारान्नागशिरः कम्पयन्नुपैति, एनमकम्पनं रावणपुत्रमवेहि ॥ १४ ॥ मृगराजकेतुः सिंहध्वजः । धनुः धून्वन्नित्यनेन भुजबलाधिक्यमुच्यते । करीवेत्यनेन कायबलम् । करितुल्यत्वे हेतुरुग्रविवृत्तदंष्ट्र इति ।

प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम् आयुधानि धनूंषि प्रासासिशूलायुधान्येव शस्त्राणि तैर्जुष्टम् । महेन्द्रोपमनागजुष्टमिति पाठे-महेन्द्रपर्वतसदृशगजयुक्तम् । अभीरुभिः रक्षोभिः ॥१२॥ बलप्रवेकं बलश्रेष्ठम् ॥१३॥ प्रकम्पयन्नागशिरः स्वशरीरभारादात्मारूढगजशिरः प्रकम्पयन्नित्यर्थः । अकम्पनम्-अयमकम्पनः पूर्वहतादन्य इति बोध्यम् ॥ १४ ॥ वरप्रधानः वरो ब्रह्मदत्तः प्रधानं यस्य स तथोक्तः ॥ १५ ॥

यश्चैष विन्ध्यास्तमहेन्द्रकल्पो धन्वी रथस्थोऽतिरथो ऽतिवीरः । विस्फारयंश्चापमतुल्यमानं नाम्नाऽतिकायो ऽतिविवृद्धकायः ॥ १६ ॥ योऽसौ नवार्कोदिततास्रचक्षु रारुह्य घण्टानिनदप्रणादम् । गजं खरं गर्जति वै महात्मा महोदरो नाम स एष वीरः ॥ १७॥ योऽसौ हयं काञ्चन चित्रभाण्डमारुह्य सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशम् । प्रासं समु द्यम्य मरीचिनद्धं पिशाच एषोऽशनितुल्यवेगः ॥ १८ ॥ यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य विद्युत्प्रभं किङ्करवज्रवेगम् । वृषेन्द्रमास्थाय गिरिप्रकाशमायाति योऽसौ त्रिशिरा यशस्वी ॥ १९ ॥

वरप्रधानः ब्रह्मदत्तान्तर्धानवरप्रधानः । अनेन वरबलमुक्तम् ॥१५॥ यश्चेति । विन्ध्यादित्रयौपम्येन उन्नतत्वपरतेजोभिभावकत्वानिश्चलत्वान्युच्यन्ते । अति रथः सहस्राश्वयुक्तत्वेनातिशयितरथः । अतिवीरः मायाबलाभावेऽपीन्द्रजितो ऽप्यतिशयितवीर्यः । अतुल्यमानम् अतिशयितपरिमाणं चापम् । विस्फारयन् आकर्षन्नित्यर्थः । अत्रासावित्यध्याहार्यम् ॥१६॥ योऽसौ नवेति । नवार्कोदित ताम्रचक्षुः नवोदितार्कताम्रचक्षुः । घण्टानिनदप्रणादं घण्टानिनदेन प्रकृष्टो नादः स्वनो यस्य तम् । खरमिति क्रियाविशेषणम् ॥१७॥ रामानु०—योऽसाविति । योऽसौ नवार्कोपमताम्रचक्षुरिति पाठः । घण्टानिनदप्रणादं घण्टानिनदेन प्रभूतो नादो यस्य तम ॥ १७ ॥ योऽसौ हयमिति । काञ्चनचित्रभाण्डं काञ्चनमयनानाविधाश्वाभरणम् । "स्याद्भाण्डमश्वाभरणे" इत्यमरः । अत एव सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशं सन्ध्याभ्रयुक्त गिरिप्रकाशं हयमारुह्य । मरीचिनद्धं किरणैर्बद्धं प्रासमुद्यम्य गर्जतीति पूर्व श्लोकादनुषज्यते । एष पिशाचः पिशाचनामकः ॥ १८ ॥ यश्चेति । किङ्करो वज्रवेगो यस्य तत् किङ्करवज्रवेगम्, वज्रवेगादप्याधिकवेगमित्यर्थः । वृषेन्द्रं वृषभेन्द्रम् । योऽसौ प्रसिद्धोऽसावित्यर्थः । आयाति सोऽसौ त्रिशिरा इत्यपि

अतुल्यमानम् असदृशपरिमाणम् ॥१६॥ घण्टानिनदप्रणादं, घण्टानिनदेन प्रभूतनादम् । गजमारुह्य खरं यथा तथा गर्जतीति सम्बन्धः ॥१७॥ काञ्चनचित्रभाण्डं काञ्चनरूपाणि चित्रभाण्डानि अश्वाभरणानि यस्य तम् । "स्याद्भाण्डमश्वाभरणे" इत्यमरः । सन्ध्याभ्र गिरिप्रकाशं सन्ध्याभ्रयुक्तगिरिप्रकाशं प्रासमुद्यम्य, आयातीति शेषः ॥१८॥ किङ्करवज्र वेगं किङ्करवद्यथोक्तकारिवज्रम् तत्समानवेगम् ॥ त्रिशिराः अत्रापि कश्चित्त्रिशिराः ॥१९॥

असौ च जीमूतनिकाशरूपः कुम्भः पृथुव्यूढसुजातवक्षाः । समाहितः पन्नगराजकेतुर्विस्फारयन् भाति धनुर्विधून्वन् ॥ २० ॥ यश्चैष जाम्बूनदवज्रजुष्टं दीप्तं सधूमं परिघं प्रगृह्य । आयाति रक्षोबलकेतुभूतस्त्वसौ निकुम्भोऽद्भुतघोरकर्मा ॥ २१ ॥ यश्चैष चापासिशरौघजुष्टं पताकिनं पावकदीप्तरूपम् । रथं समास्थाय विभात्युदग्रो नरान्तकोऽसौ नगशृङ्गयोधी ॥ २२ ॥ यश्चैष नानाविधघोररूपैर्व्याघ्रोष्ट्रनागेन्द्रमृगाश्ववक्त्रैः । भूतैर्वृतो भाति विवृत्तनेत्रैः सोऽसौ सुराणामपि दर्पहन्ता ॥२३॥ यत्रैतदिन्दुप्रतिमं विभाति च्छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमग्र्यम् । अत्रैष रक्षोधिपतिर्महात्मा भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति ॥ २४ ॥ असौ किरीटी चलकुण्डलास्यो नगेन्द्रविन्ध्योपमभीमकायः । महेन्द्रवैवस्वतदर्पहन्ता रक्षोधिपः सूर्य इवावभाति ॥ २५ ॥

पठन्ति ॥ १९ ॥ रामानु०—आयाति सोऽसौ त्रिशिरा यशस्वीति पाठः ॥ १९ ॥ असाविति । पृथुव्यूढसुजातवक्षाः पृथु पीनं व्यूढं विशालं सुजातं सुन्दरं च वक्षो यस्य स तथोक्तः समाहितः सन्नद्धः । धनुर्विस्फारयन् ज्यामवलम्ब्य कर्षन् । पुनर्लीलया विधून्वन् असौ कुम्भो भाति । अत्र यच्छब्दाप्रयोगः सन्निहितत्वादिति भाव्यम् ॥ २० ॥ जाम्बूनदवज्राभ्यामन्योन्यमिलिताभ्यां जुष्टम् अत एव दीप्तं ज्वालायुक्तम् । सधूमं सधूममिव स्थितम् । अभेदनिर्देशः सर्वथा सादृश्यप्रतिपत्तये । रक्षोबलकेतुभूतः रक्षोबलप्रधानभूत इत्यर्थः॥२१॥ उदग्रः उन्नतः । नगशृङ्गैः साधनैः युद्ध्यत इति नगशृङ्गयोधी । प्रतियोद्ध्रभावात् भुजकण्डूनिवृत्त्यर्थं नगैः सह युध्यत इति वाऽर्थः ॥ २२ ॥ अथ त्रिभी रावणं दर्शयति—यश्चेति । विवृत्तनेत्रैः घूर्णितनेत्रैः॥२३॥२४॥नगेन्द्रः हिमवान्॥२५॥

कुम्भः तन्नामा ॥ २० ॥ सधूमं नीलमणिकान्त्या सधूममिव स्थितम् ॥ २१ ॥ नगैश्च शृङ्गैश्च युध्यत इति नगशृङ्गयोधी ॥ २२ ॥ २३ ॥ क्वासौ ? तत्राह—यत्रेति । यत्र देशे इन्दुप्रतिमत्वादिगुणकं छत्रं भाति तत्रैव रक्षोधिपतिः । भूतैः भूतगणैः ॥ २४ ॥ नगेन्द्रो यो विन्ध्यः तद्वद्भीमः कायो यस्य सः ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमरिन्दमम् । अहो दीप्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २६ ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिभिर्भाति रावणः । सुव्यक्तं लक्षये ह्यस्य रूपं तेजस्समावृतम् ॥ २७ ॥ देवदानववीराणां वपुर्नैवंविधं भवेत् । यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरेतत् प्रकाशते ॥ २८ ॥ सर्वे पर्वतसङ्काशाः सर्वे पर्वतयोधिनः । सर्वे दीप्तायुधधरा योधाश्चास्य महौजसः ॥ २९ ॥ भाति राक्षसराजोऽसौ प्रदीप्तैर्भीमविक्रमैः । भूतैः परिवृतस्तीक्ष्णैर्देहवद्भि रिवान्तकः ॥ ३० ॥ दिष्ट्याऽयमद्य पापात्मा मम दृष्टिपथं गतः । अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि सीताहरणसम्भवम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वीर्यवान् । लक्ष्मणानुचरस्तस्थौ समुद्धृत्य शरोत्तमम् ॥ ३२ ॥ ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा रक्षांसि तान्याह महाबलानि । द्वारेषु चर्यागृहगोपुरेषु सुनिर्वृतास्तिष्ठत निर्विशङ्काः ॥ ३३ ॥ इहागतं मां सहितं भवद्भिर्वनौकसश्छिद्रमिदं विदित्वा । शून्यां पुरीं दुष्प्रसहां प्रमथ्य प्रधर्षयेयुः सहसा समेताः ॥ ३४ ॥

दीप्तः कान्तिमान् । महातेजाः महाप्रतापः ॥ २६ ॥ आदित्य इव रश्मिभिः दुष्प्रेक्षः प्रेक्षितुमशक्यः । अनयोरर्थयोर्भिन्नवाक्यत्वान्न पुनरुक्तिशङ्का ॥ २७ ॥ देवेत्यर्धद्वयमेकं वाक्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ देहवद्भिः प्रशस्तदेहैः ॥ ३० ॥ क्रोधं विमोक्ष्यामि क्रोधं कार्यकरं करिष्यामीत्यर्थः । मम दृष्टिपथं गत इति पाठः ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ द्वारेषु अन्तर्द्वारेषु । चर्यायुक्ताः पुरद्वारेषु गोपुरपार्श्वयोः भटनिवासार्थं निर्मिता विशङ्कटा गृहाः चर्यागृहाः । सुनिर्वृताः अतिसुखिताः ॥ ३३ ॥ इहागतं मां विदित्वा इदं छिद्रं विदित्वेत्यन्वयः । प्रमथ्य ध्वंसित्वा । प्रधर्षयेयुः

सुव्यक्तं लक्षये इत्यत्र हेतुः तेजस्समावृतमिति । रूपं सूक्ष्मावयवसंस्थानम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रतियोद्धभावात् पर्वतयोधिनः पर्वतैः सह योद्धुं शीलमेषामस्तीति पर्वतयोधिनः । भुजकण्डूतिनिवृत्त्यर्थं पर्वतैस्सह युध्यन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ देहवद्भिः प्रशस्तदेहैः ॥ ३०–३२ ॥ द्वारेषु आन्तरप्राकारद्वारेषु । चर्यागृहगोपुरेषु चर्यागृहेषु गोपुरेषु च । चर्यागृहाः चतुष्पथनिर्मितगृहाः । गोपुराणि पुरद्वाराणि ॥ ३३ ॥ इदं छिद्रं रणभूमौ सपरि

विसर्जयित्वा सहितांस्ततस्तान् गतेषु रक्षस्सु यथानियोगम् । व्यदारयद्वानरसागरौघं महाझषः पूर्णमिवार्णवौघम् ॥ ३५ ॥ तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य दीप्तेषुचापं युधि राक्षसेन्द्रम् । महत् समुत्पाट्य महीधराग्रं दुद्राव रक्षोधिपतिं हरीशः ॥ ३६ ॥ तच्छैलशृङ्गं बहुवृक्षसानुं प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय । तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य बिभेद बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शृङ्गे विकीर्णे पतिते पृथिव्याम् । महाहिकल्पं शरमन्तकाभं समाददे राक्षसलोकनाथः ॥ ३८ ॥ स तं गृहीत्वाऽनिलतुल्यवेगं सविस्फुलिङ्गज्वलनप्रकाशम् । बाणं महेन्द्राशनितुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः ॥ ३९ ॥ स सायको रावणबाहुमुक्तः शक्राशनिप्रख्यवपुः शिताग्रः । सुग्रीवमासाद्य बिभेद वेगाद् गुहेरिता क्रौञ्चमिवोग्रशक्तिः ॥ ४० ॥

अभिभवेयुः ॥ ३४ ॥ सहितान् संमिलितान् । महाझषः महामत्स्यः ॥ ३५ ॥ दीप्ते इषुचापे यस्य स तथोक्तः । युधि संयुगनिमित्तं सहसा आपतन्तं राक्षसेन्द्रं समीक्ष्य महीधराग्रं पर्वतशृङ्गं समुत्पाट्य हरीशः सुग्रीवः रक्षोधिपतिं दुद्राव ॥ ३६ ॥ बहुवृक्षसानुं बहुतरुयुततटम् । तपनीयं स्वर्णम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ महेन्द्राशनिः वज्रम् । औत्पातिकाशनिव्यावृत्तये महेन्द्रपदम् । यद्वा महेन्द्रसम्बन्धोक्तिः अभ्यासवता मुक्तत्वेनातिवेगद्योतनाय ॥ ३९ ॥ शक्राशनिप्रख्यं

वारस्य गमनरूपम् ॥ ३४ ॥ अर्णवौघं समुद्रजलसमूहम् ॥ ३५ ॥ दीप्तेषुचापं दीप्ताः

स०—तच्छैलशृङ्गं स चासौ शैलश्च तस्य शृङ्गं यस्मिन् स तथा । बहुवृक्षैरुपेतश्चासौ सानुः स्नुः । "स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् " इत्यमरः । " शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः " इति पुंनपुंसकाधिकारलिङ्गानुशासनाच्च प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शृङ्गे इति द्वितीयव्याख्याने सुलग्नम् । प्रथमव्याख्याने सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात्सानोः शृङ्गसाहित्यवच्छृङ्गस्य तत्साहित्यमपि सम्भवतीति पदं लग्नम् । " शृङ्गशब्दोऽर्धर्चादिरिति पुँल्लिङ्गतोपपत्तिः " इति नागोजिभट्टोक्तिस्तु एतदनिभालनमूलेति प्रपञ्चार्थतैतस्येति वा ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

स सायकार्तो विपरीतचेताः कूजन् पृथिव्यां निपपात वीरः । तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥४१॥ ततो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रस्तथर्षभो ज्योतिमुखो नभश्च । शैलान् समुद्यम्य विवृद्धकायाः प्रदुद्रुवुस्तं प्रति राक्षसेन्द्रम् ॥ ४२ ॥ तेषां प्रहारान् स चकार मोघान् रक्षोधिपो बाणगणैः शिताग्रैः । तान् वानरेन्द्रानपि बाणजालैर्बिभेद जाम्बूनदचित्रपुङ्खैः॥४३॥ ते वानरेन्द्रास्त्रिदशारिबाणैर्भिन्ना निपेतुर्भुवि भीमकायाः । ततस्तु तद्वानरसैन्यमुग्रं प्रच्छादयामास स बाणजालैः ॥ ४४ ॥ ते वध्यमानाः पतिताः प्रवीरा नानद्यमाना भयशल्यविद्धाः । शाखामृगा रावणसायकार्ता जग्मुः शरण्यं शरणं स्म रामम् ॥ ४५ ॥ ततो महात्मा स धनुर्धनुष्मानादाय रामः सहसा जगाम । तं लक्ष्मणः प्राञ्जलिरभ्युपेत्य उवाच वाक्यं परमार्थयुक्तम् ॥ ४६ ॥

शक्राशनितुल्यं वपुः यस्य । गुहः स्कन्दः ॥ ४० ॥ स सायकेति । विपरीत चेताः भ्रान्तचित्तः ॥ ४१ ॥ तत इति । ज्योतिमुखः ज्योतिर्मुखः ॥४२-४४॥ ते वध्यमाना इति । ते प्रसिद्धाः वानरेन्द्राः न तु क्षुद्राः । वध्यमानाः प्रथमं हिंस्यमानाः । ततः पातिताः रावणवेगेन भूमौ पातिताः । तदानीं रक्षकान्तरा दर्शनान्नानद्यमानाः अतिशयेन नदन्तः । नदतेर्यङि " सन्यङोः " इत्यभ्यास दीर्घादिः । भयशल्यविद्धाः तादृशहेतुना भयरूपशल्येन विद्धाः । शाखामृगाः वनचारित्वेनैतादृशभयानभिज्ञाः । उक्तप्रकारेण सायकार्ताः सन्तः शरण्यं सर्व लोकशरणार्हं रामं शरणं जग्मुः । एतेनार्तिरेव शरणागतिप्रयोजिका, नतु देशकालाधिकारिफलनियमा इत्युक्तम् ॥४५॥ शरणागतकृत्यमुक्त्वा शरण्य कृत्यमाह-तत इति। अत्र प्रपत्तेरार्तप्रपत्तिरूपतया तस्याः सद्यः फलद्योतनाय तत इत्युक्तम् । प्रपत्त्युत्तरक्षण इत्यर्थः । महात्मा शरणागतितारतम्यज्ञः । धनुष्मान् प्रशस्तधनुष्कः, धनुर्युद्धसमर्थ इत्यर्थः । सहसेत्यनेन लक्ष्मणः स्वयं इषवश्चापाश्च यस्य तम् ॥ ३६-४० ॥ विपरीतचेताः अचेता इति यावत् ॥४१-४४॥ ते वध्यमाना इति । भयशल्यविद्धाः भयमेव शल्यं तेन विद्धाः ॥ ४५ ॥ धनुष्मान्

काममार्य सुपर्याप्तो वधायास्य दुरात्मनः । विधमिष्याम्यहं नीचमनुजानीहि मां प्रभो ॥ ४७ ॥ तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ ४८॥ गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे । रावणो हि महावीर्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः । त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसह्यो न संशयः ॥४९॥ तस्य च्छिद्राणि मार्गस्व स्वच्छिद्राणि च लक्षय। चक्षुषा धनुषा यत्नाद्रक्षात्मानं समाहितः॥५०॥

गमिष्यामीति, तत्पूर्वमेवाश्रितत्राणत्वरया सधनुः सन् जगामेत्युक्तम् । तथैव घट्टकुट्यां प्रभातमित्याह तमिति । तम् आर्तत्राणत्वरया व्रजन्तम् । लक्ष्मणः रामकैङ्कर्यलक्ष्मीसम्पन्नः । अनतिक्रमणाय नाथं निगलयति प्राञ्जलिरिति । अभ्युपेत्य अभितः उपेत्य । अनेन लक्ष्मणागमनमजानन्निव नानापार्श्वेषु रामोऽनेकधा जगामेत्यवगम्यते । परमार्थयुक्तं न तूपचारयुक्तम् । यद्वा परमार्थयुक्तं परमप्रयोजनयुक्तम् । शेषिविषये कैङ्कर्यस्य शेषभूतं प्रति परमप्रयोजनत्वात् ॥ ४६ ॥ काममिति । हे आर्य ! अस्य दुरात्मनः परदारापहरणविषयदुर्बुद्धेः कामं प्रकामं वधाय सुपर्याप्तः सुशक्तोऽसि । तथापि नीचं भवता योद्धुमनर्हम् अहं वधिष्यामि । महाबलेन भवता नीचोऽयं न योद्धुमर्ह इति भावः । यद्वा अस्य वधायाहं पर्याप्तोऽस्मीत्यर्थः । तर्हि स्वयमेव गम्यतामित्यत्राह अनुजानीहीति । प्रभो शेषिन् ! त्वं मां शेषभूतमनुजानीहि । भवदनुज्ञामन्तरेण मे कार्यकरणं स्वरूपहानिकरमिति भावः ॥ ४७ ॥ तं विनयेनोक्तवन्तम् महातेजाः तादात्विकहर्षप्रकर्षावेदकसुषमाविशेषशाली । सति कस्मिंश्चिद्विधेये सति । अपराक्रमः निवृत्तपराक्रमः, अब्रवीत् ॥ ४८ ॥ नीचपदसूचितमनादरं वारयति-यत्नपर इति । युद्धे यत्नपरश्चापि भव, यथा युद्धपरोऽसि एवं यत्नपरो भव । यत्नस्यावश्यकर्तव्यत्वे हेतुमाह रावण इति । अद्भुतपराक्रमः एकमस्त्रमाददान इवापरं सन्धत्ते, तत्सन्दधान इवापरं मोक्षयतीत्यर्थः । त्रिलोक्येव त्रैलोक्यं तेन, युगपद्युद्धप्रवृत्तेनेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ यत्नपरत्वं दर्शयति-तस्येति ।

प्रशस्तधनुः । सधनुरित्यत्र स इति छेदः ॥ ४६-४८ ॥ त्रैलोक्येनापि तद्वर्तिदेवादिसमूहैरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ छिद्राणि प्रहारावसरान् । स्वच्छिद्राणि चेतयस्य गोपयेति

स०-छिद्राणि मर्माणि मार्गस्व परीक्षस्व । स्वच्छिद्राणि गोपय रक्ष । चक्षुषा तं लक्षय । स्वसमाहितः

राघवस्य वचः श्रुत्वा परिष्वज्याभिपूज्य च । अभिवाद्य ततो रामं ययौ सौमित्रिराहवम् ॥९१॥ स रावणं वारण हस्तबाहुर्ददर्श दीप्तोद्यतभीमचापम् । प्रच्छादयन्तं शर वृष्टिजालैस्तान् वानरान् भिन्नविकीर्णदेहान् ॥ ९२ ॥ तमालोक्य महातेजा हनुमान् मारुतात्मजः । निवार्य शरजालानि प्रदुद्राव स रावणम् ॥९३॥ रथं तस्य समासाद्य भुजमुद्यम्य दक्षिणम् । त्रासयन् रावणं धीमान् हनुमान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ९४ ॥ देवदानवगन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः । अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ९५ ॥ एष मे दक्षिणो बाहुः पञ्चशाखः समुद्यतः । विधमिष्यति ते देहाद्भूतात्मानं चिरोषितम् ॥९६॥

चक्षुषा तस्य रावणस्य । छिद्राणि अनवधानादीनि । यत्नान्मार्गस्व अन्वेषयस्व । स्वच्छिद्राणि लक्षय काकान् पश्येतिवत् स्वस्य छिद्राणि यथा न भवन्ति तथा पश्येत्यर्थः । यद्वा लक्षय लक्षित्वा प्रच्छादयेत्यर्थः । एवं समाहितः सावधानः सन् धनुषा आत्मानं रक्ष ॥९०॥ अभिपूज्य प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ॥९१॥९२॥ तमालोक्येति । भृत्ये मयि विद्यमाने कथमसौ समासीदतीति जगामेत्यर्थः ॥९३॥ ॥ ९४ ॥ भयं, प्राप्तमिति शेषः ॥ ९५ ॥ एष इति । पञ्चशाखः पञ्चाङ्गुलिकः भूतात्मानं विधमिष्यति निष्क्रामयिष्यति । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥९६॥९७॥

शेषः । ततो धनुषा धनुर्व्यापारेणात्मानं रक्ष ॥ ९०--९९ ॥ एष म इति । पञ्चशाखः पञ्च शाखाः अङ्गुलयो यस्मिन सः । भूतात्मानं जीवात्मानम् । विधमिष्यति

—स्वेनैव समाहितः । समसमरे वक्ता नान्योऽस्तीति भावः । एतावत्युक्तिः कुत इत्यतो वाऽह—स्वसमाहितः सु

अत्यन्तम् असमो विषमः अहितो वैरी यस्य स तथा त्वमित्यर्थः ॥ ९० ॥

नरेभ्य इत्यपि कपिसाम्याद्वक्तव्यम् ।

स०—वानरेभ्यः कपिभ्यः । तेभ्योऽवृतत्वाद्दूरस्येति भावः । वानरेभ्य इत्यत्रावृत्त्या तत्रापि पदच्छेदेन वानरेभ्यो तथापि स्वस्यैव पुरःस्थितेः स्वजातेर्ग्रहणमित्यवगन्तव्यम् । वानरेभ्य इत्यनुक्त्वा उक्त्वा च वानरेभ्य वा तेभ्य इव नरेभ्योपि भयमित्यन्वयकरणेन तदुक्तिर्ज्ञेयेति अस्मत्तः कपिभ्य इत्यनुक्त्वा उक्त्वा च वानरेभ्य इति कविर्ध्वनयाञ्चक्रे ॥ ९९ ॥ **यतो** येन । मुत् सन्तोषः । स ते बाहुः अदक्षिणः ताडनाकुशलः । असमर्थ इति यावत् । एष मे पञ्चशाखो हस्तः ते देहे चिरोषितं भूतात्मानं प्राणं विधमिष्यति बहिर्निस्सरा यति । अभूतात्मानं मुख्यप्राणमिति वा । विधमिष्यति ते देहे भूतात्मानमिति पाठः ॥ ९६ ॥

कामममार्य सुपर्याप्तो वधायास्य दुरात्मनः । विधमिष्याम्यहं नीचमनुजानीहि मां प्रभो ॥ ४७ ॥ तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ ४८ ॥ गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे । रावणो हि महावीर्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः । त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसह्यो न संशयः ॥४९॥ तस्य च्छिद्राणि मार्गस्व स्वच्छिद्राणि च लक्षय । चक्षुषा धनुषा यत्नाद्रक्षात्मानं समाहितः॥५०॥

गमिष्यामीति, तत्पूर्वमेवाश्रितत्राणत्वरया सधनुः सन् जगामेत्युक्तम् । तथैव घट्टकुट्यां प्रभातमित्याह तमिति । तम् आर्तत्राणत्वरया व्रजन्तम् । लक्ष्मणः रामकैङ्कर्यलक्ष्मीसम्पन्नः । अनतिक्रमणाय नाथं निगलयति प्राञ्जलिरिति । अभ्युपेत्य अभितः उपेत्य । अनेन लक्ष्मणागमनमजानन्निव नानापार्श्वेषु रामोऽनेकधा जगामेत्यवगम्यते । परमार्थयुक्तं न तूपचारयुक्तम् । यद्वा परमार्थयुक्तं परमप्रयोजनयुक्तम् । शेषिविषये कैङ्कर्यस्य शेषभूतं प्रति परमप्रयोजनत्वात् ॥ ४६ ॥ काममिति । हे आर्य ! अस्य दुरात्मनः परदारापहरणविषयदुर्बुद्धेः कामं प्रकामं वधाय सुपर्याप्तः सुशक्तोऽसि । तथापि नीचं भवता योद्धुमनर्हम् अहं वधिष्यामि । महाबलेन भवता नीचोऽयं न योद्धुमर्ह इति भावः । यद्वा अस्य वधायाहं पर्याप्तोऽस्मीत्यर्थः । तर्हि स्वयमेव गम्यतामित्यत्राह अनुजानीहीति । प्रभो शेषिन् ! त्वं मां शेषभूतमनुजानीहि । भवदनुज्ञामन्तरेण मे कार्यकरणं स्वरूपहानिकरमिति भावः ॥ ४७ ॥ तं विनयेनोक्तवन्तम् महातेजाः तादात्विकहर्षप्रकर्षावेदकसुषमाविशेषशाली । सति कस्मिंश्चिद्विधेये सति । अपराक्रमः निवृत्तपराक्रमः, अब्रवीत् ॥ ४८ ॥ नीचपदसूचितमनादरं वारयति-यत्नपर इति । युद्धे यत्नपरश्चापि भव, यथा युद्धपरोऽसि एवं यत्नपरो भव । यत्नस्यावश्यकर्तव्यत्वे हेतुमाह रावण इति । अद्भुतपराक्रमः एकमस्त्रमाददान इवापरं सन्धत्ते, तत्सन्दधान इवापरं मोक्षयतीत्यर्थः । त्रिलोक्येव त्रैलोक्यं तेन, युगपद्युद्धप्रवृत्तेनेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ यत्नपरत्वं दर्शयति-तस्येति ।

प्रशस्तधनुः । सधनुरित्यत्र स इति छेदः ॥ ४६-४८ ॥ त्रैलोक्येनापि तद्वर्तिदेवादिसमूहैरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ छिद्राणि प्रहारावसरान् । स्वच्छिद्राणि चेत्यस्य गोपयेति

स०-छिद्राणि मर्माणि मार्गस्व परीक्षस्व । स्वच्छिद्राणि गोपय रक्ष । चक्षुषा तं लक्षय । स्वसमाहितः

राघवस्य वचः श्रुत्वा परिष्वज्याभिपूज्य च । अभिवाद्य ततो रामं ययौ सौमित्रिराहवम् ॥९१॥ स रावणं वारण हस्तबाहुर्ददर्श दीप्तोद्यतभीमचापम् । प्रच्छादयन्तं शर वृष्टिजालैस्तान् वानरान् भिन्नविकीर्णदेहान् ॥ ९२ ॥ तमालोक्य महातेजा हनुमान् मारुतात्मजः । निवार्य शरजालानि प्रदुद्राव स रावणम् ॥९३॥ रथं तस्य समा साद्य भुजमुद्यम्य दक्षिणम् । त्रासयन् रावणं धीमान् हनुमान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ९४ ॥ देवदानवगन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः । अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ९५ ॥ एष मे दक्षिणो बाहुः पञ्चशाखः समु द्यतः । विधमिष्यति ते देहाद्भूतात्मानं चिरोषितम् ॥९६॥

चक्षुषा तस्य रावणस्य । छिद्राणि अनवधानादीनि । यत्नान्मार्गस्व अन्वेषयस्व । स्वच्छिद्राणि लक्षय काकान् पश्येतिवत् स्वस्य छिद्राणि यथा न भवन्ति तथा पश्येत्यर्थः । यद्वा लक्षय लक्षित्वा प्रच्छादयेत्यर्थः । एवं समाहितः सावधानः सन् धनुषा आत्मानं रक्ष ॥९०॥ अभिपूज्य प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ॥९१॥९२॥ तमालोक्येति । भृत्ये मयि विद्यमाने कथमसौ समासीदतीति जगामेत्यर्थः ॥९३॥ ॥ ९४ ॥ भयं, प्राप्तमिति शेषः ॥ ९५ ॥ एष इति । पञ्चशाखः पञ्चाङ्गुलिकः भूतात्मानं विधमिष्यति निष्क्रामयिष्यति । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥९६॥९७॥

शेषः । ततो धनुषा धनुर्व्यापारेणात्मानं रक्ष ॥ ५०–९५ ॥ एष म इति । पञ्चशाखः पञ्च शाखाः अङ्गुलयो यस्मिन सः । भूतात्मानं जीवात्मानम् । विधमिष्यति

–स्वेनैव समाहितः । समसमरे वक्ता नान्योऽस्तीति भावः । एतावत्युक्तिः कुत इत्यतो वाऽह–स्वसमाहितः सु अत्यन्तम् असमो विषमः अहितो वैरी यस्य स तथा त्वमित्यर्थः ॥ ९० ॥

स०–वानरेभ्यः कपिभ्यः । तेभ्योऽवृतत्वाद्भरस्येति भावः । नरेभ्य इत्यपि कपिसाम्याद्वक्तव्यम् । तथापि स्वस्यैव पुरःस्थितेः स्वजातेर्ग्रहणमित्यवगन्तव्यम् । वानरेभ्य इत्यत्रावृत्त्या तत्रापि पदच्छेदेन वानरेभ्यो वा तेभ्य इव नरेभ्योपि भयमित्यन्वयकरणेन तदुक्तिर्ज्ञेयेति असमत्तः कपिभ्य इत्यनुक्त्वा उक्त्वा च वानरेभ्य इति कविर्ध्वनयाञ्चक्रे ॥ ९९ ॥ **यतो** येन । मुत् सन्तोषः । स ते बाहुः अदक्षिणः ताडनाकुशलः । असमर्थ इति यावत् । एष मे पञ्चशाखो हस्तः ते देहे चिरोषितं भूतात्मानं प्राणं विधमिष्यति बहिर्निस्सरा यति । अभूतात्मानं मुख्यप्राणमिति वा । विधमिष्यति ते देहे भूतात्मानमिति पाठः ॥ ९६ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रावणो भीमविक्रमः । संरक्त नयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५७ ॥ क्षिप्रं प्रहर निश्शङ्कं स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहि । ततस्त्वां ज्ञातविक्रान्तं नाशयिष्यामि वानर ॥ ५८ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा वायुसूनुर्वचोऽब्रवीत् । प्रहृतं हि मया पूर्वमक्षं स्मर सुतं तव ॥ ५९ ॥ एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः । आजघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ६० ॥ स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः । स्थित्वा मुहूर्तं तेजस्वी स्थैर्यं कृत्वा महामतिः । आजघानाभिसंक्रुद्ध स्तलेनैवामरद्विषम् ॥ ६१ ॥ ततस्तलेनाभिहतो वानरेण महात्मना । दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ ६२ ॥ सङ्ग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितम् । ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सहासुरैः ॥ ६३ ॥ अथाश्वास्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६४ ॥ साधु वानर वीर्येण श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः । रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६५ ॥

क्षिप्रमिति । स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहीति सोपालम्भोक्तिः । हनुमान् रावण मुपसृत्य प्रहृतवानित्येतादृशीं कीर्तिमवाप्स्यसीत्यर्थः । ज्ञातविक्रान्तं ज्ञात विक्रमम् । भावे क्तः ॥५८ ॥ रावणस्येति । रावणवचनं ज्ञात्वा तदुचितमुत्तर माह प्रहृतं हीति ॥ ५९ ॥ रामानु०-ज्ञातविक्रान्तमिति वचनं सोल्लुण्ठनं ज्ञात्वा तदु चितमुत्तरमाह-प्रहृतमिति ॥ ५९ ॥ एवमुक्त इति । मर्मोद्घाटनेन सञ्जातरोष इत्यर्थः ॥ ६० ॥ स इत्यादि । तलेनेति । रावणेन तलेन प्रहरणात् स्वयमपि तलेनैव प्राहरदिति भावः ॥ ६१ ॥ तत इति । समाधूतः कम्पितः अभूत् । भूमिचले

निष्कासयिष्यति॥५६॥५७॥ स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहीति । इयमुपालम्भोक्तिः । हनुमा न्रावणमुपसृत्य प्रहृतवानित्येतादृशीं कीर्तिमाप्नुहीत्यर्थः । ज्ञातविक्रान्तं विज्ञात पराक्रमम् ॥ ५८ ॥ अक्षं तन्नामानं सुतं स्मर, मत्पराक्रमज्ञानायेति शेषः॥५९-६५॥

धिगस्तु मम वीर्येण यस्त्वं जीवसि रावण । सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकत्थसे । ततस्त्वां मामिका मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ६६ ॥ ततो मारुतिवाक्येन क्रोधस्तस्य तदाऽज्वलत् ॥ ६७ ॥ संरक्तनयनो यत्नान्मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् । पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् ॥६८ ॥ हनुमान् वक्षसि व्यूढे सञ्चचाल हतः पुनः ॥६९॥ विह्वलं तु तदा दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् । रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समभ्यगात् ॥७० ॥ राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान् । पन्नगप्रतिमैर्भीमैः परमर्मातिभेदिभिः । शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम् ॥७१॥ स शरौघसमायस्तो नीलः कपिचमूपतिः । करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोधिपतयेऽसृजत् ॥७२॥ हनुमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः । विप्रेक्षमाणो युद्धेप्सुः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ ७३ ॥

भूकम्पे सति अचलः गिरिर्यथा ॥६२--६५॥ धिगस्त्विति । वीर्येणेति द्वितीयाभाव आर्षः । यस्त्वं जीवसि, मया प्रहृतोऽपीति शेषः । सकृत्तु प्रहर । शत्रुणा प्रहृते पुनरात्मनः प्रहारो विक्रमपरिपाटीमाटीकत इति हनुमतो हृदयम् । इदानीमिति, पूर्वं मदनवधानाज्जीवसीति भावः। दुर्बुद्धे प्रहारतारतम्यानभिज्ञ ! किं किमर्थं विकत्थसे श्लाघसे ? "कत्थ श्लाघायाम्" इति धातुः । यमक्षयं यमनिलयम् । "निलयापचयौ क्षयौ "इत्यमरः ॥ ६६ ॥ तत इति । ततः तेनेत्यर्थः । अन्यथा तदाशब्दोऽतिरिच्येत । अज्वलत् ववृध इत्यर्थः॥६७॥ संरक्तेति। वीर्यवान् बलवान् । " वीर्यं बले च "इत्यमरः ॥ ६८ ॥ हनुमानित्यर्धम् । व्यूढे विशाले ॥६९॥ विह्वलमिति । विह्वलं मूर्च्छितम् । महाबलं तदानीमपि परैरनभिभवनीयम् ॥ ७० ॥ राक्षसानामिति । आदीपयामास आ समन्ताज्ज्वालयामास ॥ ७१ ॥ समायस्तः आयासवान् । एकेनेत्यनेन इतरेण शरवारणं गम्यते ॥ ७२ ॥ हनुमानपीत्यादि । रावणम् अब्रवीदिति

धिगिति। धिक् वीर्येण, वीर्यमित्यर्थः । यस्त्वं जीवसि,मया हतोऽपीत्यर्थः॥६६--७१॥ स इति । शरौघसमायस्तः शरौघपीडितः ॥ ७२ ॥ हनुमानपीत्यादि श्लोकद्वयमेकं

नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम् । अन्येन युद्ध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ॥ ७४ ॥ रावणोऽपि महातेजास्तच्छृङ्गं सप्तभिः शरैः । आजघान सुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विकीर्णं पपात ह ॥ ७५ ॥ तद्विकीर्णं गिरेः शृङ्गं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः । कालाग्निरिव जज्वाल क्रोधेन परवीरहा ॥७६॥ सोऽश्वकर्णान् धवान् सालांश्चूतांश्चापि सुपुष्पितान् । अन्यांश्च विविधान् वृक्षान्नीलश्चिक्षेप संयुगे ॥७७॥ स तान् वृक्षान् समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः । अभ्यवर्षत् सुघोरेण शरवर्षेण पावकिम्॥७८॥अभिवृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाचलः । ह्रस्वं कृत्वा तदा रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ॥ ७९ ॥ पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समुपस्थितम् । जज्वाल रावणः क्रोधात्ततो नीलो ननाद च ॥ ८० ॥ ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम् । लक्ष्मणोऽथ हनूमांश्च दृष्ट्वा रामश्च विस्मिताः ॥ ८१ ॥ रावणोऽपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः । अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतम् ॥ ८२ ॥ ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः । नीललाघवसम्भ्रान्तं दृष्ट्वा रावणमाहवे ॥ ८३ ॥

सम्बन्धः । अभिधावनम् अन्येन युद्ध्यमानं प्रत्यभिधावनमित्यर्थः । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ७३--७७ ॥ स तानिति । समासाद्य समीपं प्राप्य । पावकिं पावकपुत्रम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ जज्वाल चुक्रोधेत्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

रामानु०-ध्वजाग्र इति । हनुमांश्च विस्मितः ।" न मारुतेरस्ति गतिप्रमाणम् " इति प्रसिद्धगतिलाघवो हनुमानपि संजातविस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥ ८१ ॥ रावणोऽपीति । आहारयामास आददे॥८२॥लब्धलक्षाः लब्धहर्षविषयाः । नीलमेव पश्यन्त इति वाऽर्थः॥८३॥

वाक्यम् । युद्धेप्सुः हनुमान् नीलेन संयुक्तं रावणं विप्रेक्षमाणः अन्येन युध्यमानस्य युध्यमाने सति अभिधावनं न युक्तमित्यब्रवीदिति योजना॥७३--८०॥ ध्वजाग्र इति । रावणकिरीटे स्थितेः केनापि दुष्करत्वाल्लक्ष्मणादयस्त्रयोऽपि विस्मिताः॥८१॥न केवलं स्वपक्षा एव, अपितु शत्रू रावणोऽपि विस्मित इत्याह-रावणोऽपीति॥८२॥ लब्धलक्षाः

वानराणां च नादेन संरब्धो रावणस्तदा । सम्भ्रमाविष्ट हृदयो न किञ्चित् प्रत्यपद्यत ॥ ८४ ॥ आग्नेयेनाथ संयुक्तं गृहीत्वा रावणः शरम् । ध्वजशीर्षस्थितं नीलमु दैक्षत निशाचरः । ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ८५ ॥ कपे लाघवयुक्तोऽसि मायया परयाऽनया । जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्तोऽसि वानर ॥८६॥ तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकशः ॥ ८७ ॥ तथापि त्वां मया युक्तः सायकोऽस्त्रप्रयोजितः । जीवितं परि रक्षन्तं जीविताद् भ्रंशयिष्यति ॥८८॥ एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वरः । सन्धाय बाणमस्त्रेण चमूपतिमताड यत् ॥८९॥ सोऽस्त्रयुक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताडितः । निर्दह्यमानः सहसा निपपात महीतले ॥ ९० ॥ पितृ माहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि तेजसा । जानुभ्यामपत द्भूमौ न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥९१॥

वानराणां चेति । चशब्देन नीललाघवं समुच्चीयते । सम्भ्रमः व्यग्रता ।
प्रत्यपद्यत अजानात् । आग्नेयेन आग्नेयमन्त्रेण । संयुक्तम् अभि
मन्त्रितम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ कप इत्यादि । कपे चञ्चलप्रकृते इत्यर्थः । अतो
न वानरपदेन पौनरुक्त्यम् । तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकश इति ।
लाघवातिशयेन सृजसीव दृश्यस इत्यर्थः । ननु तानि तानीत्यनेन रावणो
नीलं नानातनुपरिग्रहयुक्तं मन्यत इत्यवगम्यत इति चेन्न; कपे लाघवयुक्तो
ऽसीति पूर्वोक्तिविरोधात् । युक्तः प्रयुक्तः । अस्त्रप्रयोजितः अस्त्रमन्त्रेणाभि
मन्त्रितः । जीवितं परिरक्षन्तं त्वां जीवितात् भ्रंशयिष्यतीत्यन्वयः॥८६–९०॥
रामानु०–तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकश इत्यभिधानात् ध्वजाकिरीटादिषु नीलस्य
वेगातिशयकृतमवस्थानं युगपदनेकशरीरपरिग्रहकृतमिति रावणो भ्रान्तवानित्यवगम्यते ॥ ८७ ॥
पितृमाहात्म्यम् अग्नेः पुत्रतया दयालुत्ववैभवम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥
लब्धहर्षविषयाः । नीलमेव पश्यन्त इति वाऽर्थः ॥ ८३ ॥ संरब्धः क्रुद्धः ॥ ८४ ॥
॥ ८५ ॥ मायया वञ्चनया ॥ ८६ ॥ आत्मरूपाणि आत्मयोग्यानि स्वपराक्रमो
चितानि कर्माणि यद्यपि सृजसि तथापि मया मुक्तोऽस्त्रप्रयोजितोऽयं सायकः त्वां

विसंज्ञं वानरं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुकः । रथेनाम्बुदनादेन सौमित्रिमभिदुद्रुवे ॥ ९२ ॥ आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन् । धनुर्विस्फारयामास कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ९३ ॥ तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयन्तं धनुरप्रमेयम् । अभ्येहि मामेव निशाचरेन्द्र न वानरांस्त्वं प्रतियोद्धुमर्हः ॥ ९४ ॥ स तस्य वाक्यं प्रतिपूर्णघोषं ज्याशब्दमुग्रं च निशम्य राजा । आसाद्य सौमित्रिमवस्थितं तं कोपान्वितो वाक्यमुवाच रक्षः ॥ ९५ ॥ दिष्ट्याऽसि मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽन्तगामी विपरीतबुद्धिः । अस्मिन् क्षणे यास्यसि मृत्युदेशं संसाद्यमानो मम बाणजालैः ॥ ९६ ॥ तमाह सौमित्रिरविस्मयानो गर्जन्तमुद्वृत्तसिताग्रदंष्ट्रम् । राजन्न गर्जन्ति महाप्रभावा विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ ॥ ९७ ॥

सौमित्रिमासाद्य । वारयित्वा सुग्रीवादीन् वारयित्वा । रणमध्ये ज्वलन् स्थितः धनुर्विस्फारयामासेत्यन्वयः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ रक्षः रक्षोरूपः राजेत्यन्वयः ॥ ९५ ॥ दिष्ट्येति । अन्तगामी विनाशेच्छुः अत एव विपरीतबुद्धिः त्वं दिष्ट्या यदृच्छया दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽसि । संसाद्यमानः पीड्यमानः ॥ ९६ ॥ तमिति । अविस्मयानः तृणीकुर्वन्नित्यर्थः । उद्वृत्तसिताग्रदंष्ट्रम् उन्नतधवलाग्रदंष्ट्रम् । न गर्जन्ति नात्मश्लाघां कुर्वन्तीत्यर्थः । पापकृतां वरिष्ठेति हेतुगर्भितविशेषणम् ।

जीवितात् भ्रंशयिष्यति ॥ ८७–९२ ॥ आसाद्य, सौमित्रिमिति शेषः । सुग्रीवादीन् वारयित्वा रणमध्ये ज्वलन् स्थित इत्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ स तस्य वाक्यमित्यारभ्य किं मोघविकत्थनेनेत्येतदन्तस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–लक्ष्मणस्य रावणेन किमुत्तरं दत्तमत आह स तस्येत्यादिश्लोकद्वयेन । रक्षः राजा स तु लक्ष्मणस्य वाक्यम् उग्रं ज्याशब्दं च निशम्य कोपान्वितोऽपि विपरीतबुद्धिरपि अन्तगाम्यपि अवस्थितं तं सौमित्रिमासाद्य हे राघव ! मे पापिष्ठस्यापि मम दिष्ट्या भाग्यवशेन दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽसीति वाक्यमुवाचेति सम्बन्धः । स लक्ष्मणः किमुवाचेत्यत आह– अस्मिन् क्षण इत्यादिसार्धश्लोकेन । हे राजन् रावण ! महाप्रभावाः न गर्जन्ति । हे पापकृतां वरिष्ठ ! त्वं विकत्थसे, अत एव मम बाणजालैः सम्पात्यमानस्सन् अस्मिन्

जानामि वीर्यं तव राक्षसेन्द्र बलं प्रतापं च पराक्रमं च । अवस्थितोऽहं शरचापपाणिरागच्छ किं मोघविकत्थनेन ॥ ९८ ॥ स एवमुक्तः कुपितः ससर्ज रक्षोधिपः सप्त शरान् सुपुङ्खान् । तान् लक्ष्मणः काञ्चनचित्रपुङ्खैश्चिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९९ ॥ तान् प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्तान्निकृत्तभोगानिव पन्नगेन्द्रान् । लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम ससर्ज चान्यान्निशितान् पृषत्कान् ॥ १०० ॥ स बाणवर्षं तु ववर्ष तीव्रं रामानुजः कार्मुकसम्प्रयुक्तम् । क्षुरार्धचन्द्रोत्तमकर्णिभल्लैः शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च ॥ १०१ ॥ स बाणजालान्यथ तानि तानि मोघानि पश्यं स्त्रिदशारिराजः । विसिष्मिये लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणान्निशितान् मुमोच ॥ १०२ ॥ स लक्ष्मणश्चाशु शरान् शिताग्रान् महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् । सन्धाय चापे ज्वलनप्रकाशान् ससर्ज रक्षोधिपतेर्वधाय ॥ १०३ ॥

पापकृद्दुरिष्टत्वाद्विकत्थस इत्यर्थः ॥ ९७ ॥ जानामीति सोपहासोक्तिः । तव विजने यतिवेषेण सीतामपहृतवतः । प्रतापं शत्रुभीषणत्वम् । पराक्रमं शौर्यम् । "शौर्योद्योगौ पराक्रमौ" इत्यमरः । मोघविकत्थनेन निष्फलश्लाघनेन ॥ ९८ ॥ स इति । निशिते अग्रधारे अग्रपार्श्वे येषां तैः ॥ ९९ ॥ तानिति । पृषत्कान् बाणान् ॥ १०० ॥ कार्मुकसंप्रयुक्तं चापसंहितम् । क्षुरेति । क्षुरैः नापितशस्त्राकारैः । अर्धचन्द्रैः अर्धचन्द्राकारमुखैः । उत्तमैः कर्णिभिः कर्णिशरैः । भल्लैः उभयपार्श्वधारैः । शरान् रावणशरान् चिच्छेद । तथापि न चुक्षुभे न कलुषितहृदयोऽभूत् ॥ १०१ ॥ स इति । त्रिदशारिराजः राक्षसराजः ॥ १०२ ॥ स लक्ष्मण इति । महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् महेन्द्रवज्रस्याशनेश्च तुल्यवेगान् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

अविस्मयानः सौमित्रिः उद्वृत्तासितोग्रदंष्ट्रं गर्जन्तं तमाहेति क्षणे मृत्युदेशं यास्यसि । तर्हि रणगम्भीरोऽहं त्वां क्षत्रधर्मेणाराधयिष्यामीत्यत आह— सम्बन्धः ॥ ९५–९७ ॥ कुपितः वस्तुतस्तु कुपित इव ॥ ९९ ॥ जानामीत्यादिना ॥ ९८ ॥ स इति । रावणविषये एतादृशस्थलेषु सर्वत्रैवमेव इवशब्दादि तानिति । क्रोधवशं जगामेव ।

स तान् प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रश्छित्त्वा च ताँल्लक्ष्मण माजघान । शरेण कालाग्निसमप्रभेण स्वयम्भुदत्तेन ललाटदेशे ॥१०४॥ स लक्ष्मणो रावणसायकार्तश्चचाल चापं शिथिलं प्रगृह्य । पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्रा च्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः ॥ १०५ ॥ निकृत्तचापं त्रिभिराजघान बाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः । स साय कार्तो विचचाल राजा कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनराससाद ॥१०६॥ स कृत्तचापः शरताडितश्च मेदार्द्रगात्रो रुधिरा वसिक्तः । जग्राह शक्तिं समुदग्रशक्तिः स्वयम्भुदत्तां युधि देवशत्रुः ॥ १०७ ॥ स तां विधूमानलसन्निकाशां वित्रासिनीं वानरवाहिनीनाम् । चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ॥ १०८ ॥ तामा पतन्तीं भरतानुजोऽग्रैर्जघान बाणैश्च हुताग्निकल्पैः । तथापि सा तस्य विवेश शक्तिर्बाह्वन्तरं दाशरथेर्विशालम् ॥ १०९ ॥ स शक्तिमान् शक्तिसमाहतः सन् मुहुः प्रज ज्वाल रघुप्रवीरः । तं विह्वलन्तं सहसाऽभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम् ॥ ११० ॥ हिमवान् मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः । शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न सङ्ख्ये भरतानुजः ॥ १११ ॥

स लक्ष्मण इति । शिथिलं यथा भवति तथा प्रगृह्य ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ मेदेत्यकारान्तत्वमार्षम् । समुदग्रशक्तिः समधिकसामर्थ्यः ॥ १०७ ॥ राक्षस राष्ट्रनाथः राक्षससमूहनाथः ॥ १०८ ॥ बाह्वन्तरं वक्षः ॥ १०९ ॥ विह्वलन्तं मुह्यन्तम् ॥ ११० ॥ लक्ष्मणं भुजाभ्यामुद्धर्तुमुद्युक्तं रावणमृषिः परिहसति— योजनीयः ॥ १००-१०६ ॥ स कृत्तचाप इति । मेदार्द्रगात्र इत्यत्र सन्धिरार्षः ॥ १०७-१०९ ॥ शक्तिमान् बलवानपि शक्तिसमाहतस्सन् । जज्वाल पपातेति पाठान्तरम् । विह्वलन्तं विकलं भवन्तम् । राजा रावणः तरसा बलेन लक्ष्मणं जग्राह इन्द्रजिद्युद्धयोरपि पुनरुत्थानदर्शनादिदानीमपि पुनरुज्जीवनभयेन गृहीत्वा समुद्रे प्रक्षेपणीयस्ततो रामोऽसहायो न्न भविष्यतीत्येवाशयेनायमारम्भः ॥११०॥ हिमवानिति ।

शक्त्या ब्राह्म्याऽपि सौमित्रिस्ताडितस्तु स्तनान्तरे ।
विष्णोरचिन्त्यं स्वं भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् ॥११२॥

हिमवानिति । शक्यमित्यव्ययम् । हिमवान् " धैर्येण हिमवानिव " इति समस्तधीरोपमानभूतो हिमवानपि रावणस्य भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यम् । तदेक देशस्य कैलासस्य पुरा चालितत्वात् । मन्दरः सकलसागरप्रधानगभीरतर क्षीरोदक्षोभणक्षमोऽपि मन्दरो वा भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यम् । स्वनिर्जितैरेव निर्जरै रमृतमथने जर्झरितत्वात् । मेरुः सकलकुलाचलवलयललामभूतोऽपि मेरुस्तथा कर्तुं शक्यम् । वायुनैव तच्छिखरस्य लङ्काया अकूपारकुक्षौ निक्षिप्तत्वात् । त्रैलोक्यं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णमुत्तीर्णपरिमाणान्तरं त्रैलोक्यमपि तथा कर्तुं शक्यम् । तदेकदेशधरण्या हिरण्याक्षेण कक्षीकृतत्वात् । सहामरैः त्रैलोक्य निर्वाहकगीर्वाणैः सहितमपि तथा कर्तुं शक्यम् । तदधिपतेर्निजतनुजेनैव निगृहीतत्वात् । भरतानुजः रामानुजानुजः रामचतुर्थभाग इत्यर्थः । राम चतुर्थभागोद्धरणेऽप्यशक्तः कथं रामेण योद्धुं शक्नोतीति भावः । अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशे-" सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रज " इति वचनं बहुव्री ह्युक्तम् । भुजाभ्यामित्यनेन हिमवदादयो द्वाभ्यामेवोद्धर्तुं शक्यम् । अयं तु विंशतिभुजैरपि न शक्यत इति सूच्यते । रिपूणामप्रकम्प्योऽपीत्यनुवादात् सपरिकरेणापि रावणेन न शक्यमित्यपि सिद्धम् । कथं तर्हि हनुमतोद्धृत इत्यत्राह-सङ्ख्ये इति । दुर्हृदयैर्नोद्धर्तुं शक्य इत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति वायुसूनोः सुहृत्त्वेनेति । अनेन हिमवदादिभ्योऽपि सङ्ख्ये पतितस्य लक्ष्मण शरीरस्य गरीयस्तोक्ता ॥ १११ ॥ कुतोऽस्यैतादृशी गरीयस्तेत्यत्राह-शक्त्येति । ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या शक्त्या । स्तनान्तरे वक्षसि सौमित्रि स्ताडितः सन् विष्णोर्भागम् अंशभूतम् अचिन्त्यम् ईदृक्तया इयत्तया च चिन्त यितुमशक्यम् । स्वमात्मानं स्वस्वरूपम्, " स्वात्माप्येनं विगर्हते " इति तथा

हिमवदादिकं भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यम्, रावणस्येति शेषः । सङ्ख्ये भरतानुजः उद्धर्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ १११ ॥ इतरशरीरसाधारणस्य लक्ष्मणशरीरस्योद्धरणा शक्तित्वे हेतुमाह-शक्त्येति । ब्राह्म्या ब्रह्मदत्तया । ताडनानन्तरं स्वमात्मानं विष्णो स्सर्वव्यापकस्याचिन्त्यम् इयत्तया चिन्तितुमशक्यम् । भागमंशं प्रत्यनुस्मरत तद्विपत्परिहारार्थं भगवन्तं स्वमूलकारणं विष्णुमस्मरदित्यर्थः । अन्यथा सर्वथैतादृश स्मरणे विद्यमाने सति सर्वथाऽनुवर्तमाना मनुष्यबुद्धिर्बाध्येत । तस्यां च बाधितायां

ततो दानवदर्पघ्नं सौमित्रिं देवकण्टकः । तं पीडयित्वा बाहुभ्यामप्रभुर्लङ्घनेऽभवत् । अथैवं वैष्णवं भागं मानुषं देहमास्थितम् ॥११३॥ अथ वायुसुतः क्रुद्धो रावणं समभिद्रवत् । आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना॥ ११४॥

प्रयोगात्। स्वात्मांश इति गुरुव्यवहाराच्च। प्रत्यनुस्मरत् स्मृतवान् । स्वस्वरूपस्मरणातिरिक्तव्यापाराकरणोक्त्या स्वाभाविकमेवास्येदं गुरुत्वमित्युक्तम् । यत्तु-स्वकीयांशस्मरणेन हेतुना लक्ष्मणेन स्वशरीरस्य गरीयस्त्वं सम्पादितमित्यनेनोक्तमिति तन्न, अपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च । स्वरूपस्मरणस्य गरीयस्त्वं प्रति कारणताग्राहकप्रमाणाभावाच्च । यदपि-विपत्परिहारार्थं भगवन्तं स्वमूलकारणं विष्णुमस्मरदित्यर्थः इति । तदपि न; स्वस्यैव विष्णुरूपत्वेन विपत्परिहारान्तराभावात् । ननु मनुष्यभावना क्रियमाणा विरुध्येत, यदि स्वतो गौरवं भजेत । अतो विष्णुस्मरणमिति चेन्न । मानसभावनाया अपि लौकिकैरज्ञातत्वेन एवमपि मनुष्यभावनाया अन(नु)पायात् । अतः अपर्यनुयोज्यवस्तुस्वभावेनैव भक्ताभक्तेषु गरीयस्तागरीयस्ते । अत एवाचिन्त्यमित्युक्तम् ॥ ११२ ॥ वस्तुस्वरूपस्यैवंविधत्वात्तोलयितुमशक्तोऽभवदित्युपसंहरति-तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । यतः स्वाभाविकमेव गरीयस्त्वं ततो हेतोः लङ्घने उद्धरणे अप्रभुः असमर्थः । अथ रणे पतनानन्तरं देवकण्टकः रावणः मानुषं देहमास्थितं दानवदर्पघ्नं वैष्णवं भागं सौमित्रिं भुजाभ्यां पीडयित्वा ततः वैष्णवभागरूपत्वाद्धेतोः लङ्घने अप्रभुरभवदित्यन्वयः । अत्रापि विशेषणसामर्थ्याद्वस्तुस्वरूपकृतमेवाकम्प्यत्वमित्युक्तम् । ननु च कथमंशसम्भवः ? विष्णुस्वरूपस्य निरवयवत्वात् । सत्यम्, स्वरूपेण नांशत्वमुच्यते, किन्तु गुणाविर्भावतारतम्यात् । "गुणैः षड्भिस्त्वेतैः प्रथमतरमूर्तिस्तव बभौ ततस्तिस्रस्तेषां त्रियुगयुगलैर्हि त्रिभिरभूत् । व्यवस्थायां चैषां

तया साध्यं रावणसंहारादिरूपं कार्यं न शक्यतेत्यभिप्रायः । एतेन स्वकीयांशस्मरणेन हेतुना लक्ष्मणेन स्वशरीरस्य गरीयस्त्वमुपात्तमित्युक्तं भवति ॥ ११२ ॥ ततो दानवेत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । मानुषं देहमास्थितं वैष्णवं भागं तं सौमित्रिम् । अथ वैष्णवभागस्मरणानन्तरम् । बाहुभ्यां पीडयित्वा ततः विष्णवंशस्मरणहेतुनैव लङ्घने उद्धरणे तोलने वा अप्रभुः असमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥११३-११५॥

तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः। जानुभ्यामपतद्भूमौ चचाल च पपात च ॥ ११५ ॥ आस्यैः सनेत्रश्रवणैर्ववाम रुधिरं बहु ॥ ११६ ॥ विघूर्णमानो निश्चेष्टो रथोपस्थ उपाविशत्। विसंज्ञो मूर्च्छितश्चासीन्न च स्थानं समालभत् ॥ ११७ ॥ विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम्। ऋषयो वानराः सर्वे नेदुर्देवाः सवासवाः ॥ ११८ ॥ हनुमानपि तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम्। अनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम् ॥ ११९ ॥ वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः। शत्रूणामप्रकम्प्योऽपि लघुत्वमगमत् कपेः ॥ १२० ॥

ननु वरद साविष्कृतिवशात् भवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः ॥" इत्यभियुक्तैरुक्तत्वात्। मानुषरूपत्वं चास्य मानुषसमानाकृतिकत्वम् ॥ ११३ ॥ ॥११४॥ तेनेत्यादि। जानुभ्यां रथभूमावपतत्। अथ चचाल। ततः पपात अशयिष्ट। दशभिरास्यैः रुधिरं ववाम। सनेत्रश्रवणैरित्यनेन नेत्रेभ्यः श्रवणेभ्यश्च रुधिरं ववामेत्युच्यते ॥ ११५॥ ११६ ॥ विघूर्णमान इति। किञ्चित्कालं विघूर्णमानः भ्रमन्। पुनर्निश्चेष्टः सन् रथोपस्थे रथमध्ये। उपाविशत् स्थितः। ततो मूर्च्छितः अत एव विसंज्ञः संज्ञाशून्यश्चासीत्। पुनः संज्ञां लब्ध्वाऽपि स्थानं स्थितिम्। नालभत् नालभत, चचालेत्यर्थः॥ ११७ ॥ रामानु०—रथोपस्थ उपाविशदिति। रथोपर्यवस्थानाभिधानात्पुना रथारोहणमवगम्यते ॥ ११७ ॥ नेदुः, हर्षेणेति शेषः ॥ ११८ ॥ अभ्याशं समीपम् ॥ ११९ ॥ ननु पूर्वं हिमवानित्यादिना लक्ष्मणस्याकम्प्यत्वमुक्तम्, तादृशस्य कपिना रामसमीपप्रापणं कथमित्याशङ्क्य विरोधं परिहरति—वायुसूनोरिति। सुहृत्त्वेन शोभनहृदयत्वेन,

आस्यैरिति बहुत्वं दशाननत्वात्। अस्येति शेषः ॥ ११६ ॥ रथोपस्थे रथोपरिभागे ॥११७॥ नेदुः, सन्तोषादिति भावः। सहासुराः इति पाठः। रावणस्य देववदसुरेष्वपि क्लेशकरत्वेन तेषामपि वैरित्वात् ॥ ११८॥११९ ॥ पूर्वं हिमवानित्यादिना लक्ष्मणस्याप्रकम्प्यत्वमुक्तम्, तादृशस्य कपिना तोलनं राघवसमीपप्रापणं च कथमित्याशङ्क्य विरोधं परिहरति—वायुसूनोरिति। शत्रूणामिति बहुवचनेन लक्ष्मणोद्धरणसमये रावणस्यानुचरैस्साहाय्यं कृतमिति गम्यते। मूर्च्छितस्यापि सौमित्रेर्ज्ञानशक्तिमति

तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि दुर्जयम् ।
रावणस्य रथे तस्मिन् स्थानं पुनरुपागता ॥ १२१ ॥
आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः ।
विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् ॥ १२२ ॥
रावणोऽपि महातेजाः प्राप्य संज्ञां महाहवे ।
आददे निशितान् बाणान् जग्राह च महद्धनुः ॥ १२३ ॥

अनुकूलहृदयत्वेनेत्यर्थः । हृदयानुकूल्यमेवालम्, भक्तिस्त्वधिकेत्याह भक्त्या परमया चेति । चशब्दोऽन्वाचये । सः लक्ष्मणः । शत्रूणां रावणस्य तत्परिकराणां चेत्यर्थः । अप्रकम्प्योऽपि कम्पितुमशक्योऽपि । कपेः कपेरपि । हनुमत एकस्य लघुत्वमगमत् लघुत्वमकरोत् । अनेन लघुत्वस्य बुद्धिपूर्वकत्वमुक्तम् । शत्रुमित्रयोर्दुष्प्रापत्वसुप्रापत्वे स्वरूपप्रयुक्ते अस्येति भावः । मूर्च्छितस्यापि लक्ष्मणस्य ज्ञानशक्तिप्रतिपादनेन तत्र तत्र राघवयोरज्ञानाशक्तिप्रत्यायकानि वचनानि मानुषवेषनिर्वहणपराणीति मन्तव्यानि ॥ १२० ॥ तमिति । दुर्जयमिति हेतुगर्भम् । तस्य दुर्जयस्वरूपत्वाच्छक्तिस्तं त्यक्त्वा गतेति भावः । एतच्छ्लोकानन्तरमाश्वस्त इति श्लोकः । ततो रावणोऽपीति श्लोकः पठनीयः ॥ १२१ ॥ आश्वस्त इति । आश्वस्तः लब्धसंज्ञः । विशल्यः प्ररूढव्रणमुखः, अभवदिति शेषः । अकाण्डे शक्तिनिर्गमाश्वासनविशल्यत्वेषु को हेतुरत आह-विष्णोरिति । विरोधिप्रत्यनीकस्वभावत्वादिति भावः । अमीमांस्यम् अचिन्त्यम् । अनुस्मरन्नित्यनेन साधनानुष्ठानं किमपि न

पादनेन तत्र तत्र रामलक्ष्मणयोरज्ञानाशक्तिप्रत्यायकानि वचनानि मानुषवेषनिर्वहणपराणीति मन्तव्यानि । तत्र श्रीशुकः–" मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः । कुतोऽन्यथा स्यू रमतः स्व आत्मन् सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ " इत्यनेनाप्रकम्प्यस्यापि हनुमद्भक्तिसौहार्दाभ्यां तं प्रति लघुत्वप्राप्तिर्न विरुद्ध्यत इत्युक्तं भवति लघुत्वमिति ॥ १२० ॥ तं समुत्सृज्य ब्रह्मत्वेन ध्यानात्तत्समुत्सर्गः । स्थानं स्थितिम् ॥ १२१ ॥ यत्नं विनैव लक्ष्मणमपहाय कथं शक्तिर्गतवतीत्याशङ्क्य तत्रापि स्वांशस्मरणमेव कारणमित्याह–आश्वस्त इति । यतो लक्ष्मणोऽमीमांस्यं मीमांसाया अविषयं विष्णोर्भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् तत आश्वस्तो विशल्यश्चेत्यर्थः ॥ १२२–१२३ ॥

निपातितमहावीरां द्रवन्तीं वानरीं चमूम् । राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् ॥ १२४ ॥ अथैनमुपसङ्गम्य हनुमान् वाक्यमब्रवीत् । मम पृष्ठं समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ॥ १२५ ॥ विष्णुर्यथा गरुत्मन्तं बलवन्तं समाहितः । तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् । आरुरोह महाशूरो बलवन्तं महाकपिम् ॥ १२६ ॥ रथस्थं रावणं सङ्ख्ये ददर्श मनुजाधिपः ॥ १२७ ॥ तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स राघवः । वैरोचनमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः ॥ १२८ ॥ ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिस्वनम् ॥ १२९ ॥ गिरा गम्भीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच ह ॥ १३० ॥ तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम् । क्व नु राक्षसशार्दूल गतो मोक्षमवाप्स्यसि ॥ १३१ ॥ यदीन्द्रवैवस्वतभास्करान् वा स्वयम्भुवैश्वानरशङ्करान् वा । गमिष्यसि त्वं दश वा दिशोऽथवा तथापि मे नाद्य गतो विमोक्ष्यसे ॥ १३२ ॥

कृतवानित्युक्तम् ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ निपातितेति । द्रवन्तीमिति रावणस्य बाणसन्धानदर्शनादिति भावः ॥ १२४ ॥ अथेति । अर्हसीत्यनन्तरमिति करणं द्रष्टव्यम् ॥ १२५ ॥ विष्णुर्यथेति सार्धश्लोक एकान्वयः । वायुपुत्रेण भाषितं तद्वाक्यं श्रुत्वा समाहितः सन् विष्णुर्गरुत्मन्तं यथा तथा महाकपिं हनुमन्तमारुरोहेति योजना ॥ १२६ ॥ रथस्थमित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ १२७ ॥ तमालोक्येत्यनुवादः अव्यवहितपूर्वकालद्योतनार्थः । अभ्युद्यतायुधः क्रुद्धो राघवः विष्णुर्वैरोचनं बलिमिव प्रदुद्राव । साग्रहगमनमात्रे दृष्टान्तः ॥ १२८ ॥ ज्याशब्दमित्यर्धम् । वज्रनिष्पेषः स्फूर्जथुः । "स्फूर्जथुर्वज्रनिष्पेषः" इत्यमरः ॥ १२९ ॥ गिरेत्यर्धम् ॥ १३० ॥ तिष्ठ तिष्ठेति । ईदृशं लक्ष्मणप्रहाररूपं सीताहरणरूपं वा । मोक्षं, मत्त इति शेषः ॥ १३१ ॥ यदीति । इन्द्रादीन् वा स्वयम्भ्वादीन् वा यदि गमिष्यसि यद्यपि गमिष्यसि तथापि अद्य मत्समीपं

यश्चैव शक्त्याऽभिहतस्त्वयाऽद्य इच्छन् विषादं सहसाऽभ्युपेतः । स एव रक्षोगणराज मृत्युः सपुत्रदारस्य तवाद्य युद्धे ॥ १३३ ॥ एतेन चात्यद्भुतदर्शनानि शरैर्जनस्थानकृतालयानि । चतुर्दशान्यात्तवरायुधानि रक्षस्सहस्राणि निषूदितानि ॥ १३४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाकपिम् । वायुपुत्रं महावीर्यं वहन्तं राघवं रणे । [रोषेण महताऽऽविष्टः पूर्ववैरमनुस्मरन् ।] आजघान शरैस्तीक्ष्णैः कालानलशिखोपमैः ॥ १३५ ॥ राक्षसेनाहवे तस्य ताडितस्यापि सायकैः । स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्धत ॥ १३६ ॥ ततो रामो महातेजा रावणेन कृतव्रणम् । दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं कोपस्य वशमेयिवान् ॥ १३७ ॥

गतस्त्वं मे मत्तः न विमोक्ष्यसे । दश वा दिशो वेत्यत्र एको वाकारश्चार्थः ॥ १३२ ॥ यश्चैवेति । अद्य य एष त्वया शक्त्याऽभिहतः स एषः तव विषादमिच्छन् सन् सपुत्रदारस्य तव मृत्युः सन् सहसा अभ्युपेतः अभ्युपागत प्रायः, अचिरादागमिष्यतीत्यर्थः । यद्वा अभेदेनोच्यते । यः शक्त्याऽभिहतः स एवाहमागतवानस्मि । लक्ष्मणं प्राहरमिति मा गा गर्वमिति भावः ॥१३३॥ लक्ष्मणेनाप्रहृतः कथं त्वया प्रहृतः स्यामित्याशङ्क्य स्वपराक्रमविशेषं दर्शयति-एतेनेति । एतच्छब्दः सन्निहितपरः । एषोऽस्मीत्यादिप्रयोगात् अयं जन इति प्रयोगाच्च । मयेत्यर्थः । मृत्युशब्दापेक्षया वा एतेनेत्युक्तिः । चतुर्दशानि चतुर्दशशब्दादर्शआद्यचि टिलोपे कृते जसि रूपम् । यद्वा एतेनेति स्वाभेदेन लक्ष्मणो निर्दिश्यते ॥ १३४ ॥ राघवस्येत्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । वहन्तमिति । आत्मानं प्रहृत्य पुनरपि रामं वहतीति क्रोधादिति भावः॥१३५॥ राक्षसेनेति । स्वभावतेजः स्वाभाविकतेजः ॥ १३६ ॥ तत इति । एयिवान्

इच्छन योद्धमिच्छन ॥१३३॥ एतेन लक्ष्मणेन शरैः चतुर्दशानि चतुर्दशसङ्ख्यावन्ति रक्षसां सहस्राणि निषूदितानीति सम्बन्धः । उभयोरैक्यविवक्षया लक्ष्मणेन

तस्याभिचङ्क्रम्य रथं सचक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम्। ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः प्रचिच्छेद शरैः सुपुङ्खैः ॥ १३८ ॥ अथेन्द्रशत्रुं तरसा जघान बाणेन वज्राशनिसन्निभेन। भुजान्तरे व्यूढसुजातरूपे वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्रः ॥ १३९ ॥ यो वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे नापि चचाल राजा। स रामबाणाभिहतो भृशार्तश्चचाल चापं च मुमोच वीरः ॥ १४० ॥ तं विह्वलन्तं प्रसमीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथार्धचन्द्रम्। तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महात्मा ॥ १४१ ॥ तं निर्विषाशीविषसन्निकाशं शान्तार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम् । गतश्रियं कृत्तकिरीटकूटमुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ १४२ ॥

प्राप्तः ॥ १३७ ॥ अभिचङ्क्रम्य पौनःपुन्येन समीपं गत्वा ॥ १३८ ॥ वज्राशनिसन्निभेनेति बाणस्य वज्रसाम्यमुच्यते । वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्र इति प्रहर्तू रामस्येन्द्रसाम्यमित्यपुनरुक्तिः। भगवान् वीर्यवान् । " भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु " इत्यमरः ॥ १३९ ॥ य इति। यः पुरा। वज्रपातयुक्ताशनिसन्निपातादिति मध्यमपदलोपिसमासः । वज्रम् इन्द्रायुधम् । अशनिः औत्पातिकः। न चुक्षुभे नार्तिं प्राप्तः । नापि चचाल नार्तिनिमित्तं चलनं प्राप्तः। राजा अन्यूनराजभावश्च स्थितः।सः रामबाणाभिहतः। भृशार्तः भृशमार्तः क्षुब्धः चचाल। वीरोऽपि चापं मुमोच । स्वस्य स्वरक्ष्यत्वात्स्वयं त्यक्तवान् रामैकरक्ष्यत्वद्योतनाय ॥ १४० ॥ तमिति। विह्वलन्तं मूर्च्छितम्। प्रसमीक्ष्य तस्यानन्यशरणत्वमवलोक्य। अर्धचन्द्रम् अर्धचन्द्राकाराग्रंबाणम् आददे। तेन मुकुटं चिच्छेद मानभङ्गमकरोदित्यर्थः । महात्मा महामनाः, दयालुरित्यर्थः। आभ्यां श्लोकाभ्यां भगवद्रक्षणे निमित्तं स्वयत्ननिवृत्तिरेवेत्युक्तम् ॥१४१॥ तमिति । तं त्यक्तचापम् अत एव निर्विषाशीविषसन्निकाशं

निषूदितानीत्युक्तम् ॥१३४–१३७॥ अभिसंक्रम्य संयुक्तो भूत्वा॥१३८॥ व्यूढं विशालम् सुजातरूपं राजार्हमहाभरणचन्दनादिभिः प्रशस्तरूपं तस्मिन् ॥ १३९ ॥ वज्रपातश्च

कृतं त्वया कर्म महत् सुभीमं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाऽहम् । तस्मात् परिश्रान्त इव व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि ॥ १४३ ॥ गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वं प्रविश्य रात्रिंचरराज लङ्काम् । आश्वास्य निर्याहि रथी च धन्वी तदा बलं द्रक्ष्यसि मे रथस्थः ॥ १४४ ॥ स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृत्तचापः स हताश्वसूतः । शरार्दितः कृत्तमहाकिरीटो विवेश लङ्कां सहसा स राजा १४५॥

निर्विषसर्पतुल्यम् । अप्रकाशं निस्तेजस्कम् अत एव शान्तार्चिषं शान्तकिरणं सूर्यमिव स्थितम् । कृत्तकिरीटकूटं छिन्नकिरीटसमूहम् । " माया निश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु । अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् " इत्यमरः । अत एव गतश्रियं निष्प्रभम् उवाच ॥ १४२ ॥ कृतमिति । महत् अनितरदुष्करम् । सुभीमं कर्म युद्धं कृतम् । किञ्च अहं हतलक्ष्मणादिप्रवीरश्च कृतोऽस्मि । तस्मात् अनेकवीरपतनावधिकरणकरणात् । त्वं परिश्रान्तः आयुधधारणेऽपि श्रान्त इति व्यवस्य निश्चित्य त्वां मृत्युवशं मृत्योरधीनतां न नयामि, चिररणपरिश्रान्तकृन्तनकृतापवादापनोदाय सम्प्रति भवतः प्राणापहरणकर्मणो विरमामीत्यर्थः ॥ १४३ ॥ गच्छेति । रिपौ पुरो विलसति कथं गच्छेयमित्यत्राह अनुजानामीति । रणार्दितः युद्धे श्रान्तः । रात्रिंचरराज कूटयोधिन् ! इति सापहासोक्तिः । आश्वास्य विश्रम्य । रथी धन्वी च सन्निर्याहि । स त्वं तदा तादृशं मे बलं रथस्थ इत्युपलक्षणम् धानुष्कश्च सन् द्रक्ष्यसीत्यन्वयः॥ १४४॥स इति।अत्र क्रियाभेदात्तच्छब्दत्रयमिति न तद्वैयर्थ्यम्।

अशनिसन्निपातश्चेति समाहारैकवत् ॥ १४०–१४२ ॥ हताः प्रवीरा यस्य तथा । तस्मात् युद्धधर्मज्ञानात् । व्यवस्य ज्ञात्वा॥१४३॥गच्छानुजानामीत्याश्वास्य विश्रम्य॥

स०–सुभीमं कर्म समरे त्वया कृतम् । **अहं हतप्रवीरः** हताः हतप्रायाः प्रवीराः नीलाद्या यस्य स तथा कृतः । यद्वा त्वया निमित्तभूतेन अहं हताः प्रवीरास्तावकाः येन स तथा कृत इति वा । एतेनैकलपराधेन बहूनां घातो जात इति सूच्यते । सुभीमकर्मकर्तृत्वात्प्रहस्तादीनां सहायभूतानामभावाच्च ।परिश्रान्त इति व्यवस्य निश्चित्य त्वां न मृत्युवशं नयामि । किरीटत्रोटनेन त्वयाऽपि शिरःकर्तनसामर्थ्यं ममास्तीति ज्ञातमेवेति भावः ॥ १४३ ॥ **स०–**हतो रणात् रणमण्डलात् प्रयाहि । जानामि अनुजानामि । प्रयाहि जानामि इति पाठः । उपसर्गाश्च धातुलीनार्थद्योतका इत्युपपद्यते अनुजानामीति । रथी सहायातानेकरथवान् । सधन्वीत्यप्येवमेव स त्वं धन्वीति वा । प्रेक्ष्यसि प्रेक्षिष्यसि ॥ १४४ ॥

तस्मिन् प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे महाबले दानवदेवशत्रौ । हरीन् विशल्यान् सह लक्ष्मणेन चकार रामः परमाहवाग्रे ॥ १४६॥ तस्मिन् प्रभिन्ने त्रिदशेन्द्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च । ससागराः सर्षिमहोरगाश्च तथैव भूम्यम्बुचराश्च हृष्टाः ॥ १४७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

स प्रविश्य पुरीं लङ्कां रामबाणभयार्दितः ।
भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥
मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः ।
अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना ॥ २ ॥

सहसा मुकुटभङ्गकृतलज्जयेति भावः ॥ १४५ ॥ तस्मिन्निति । प्रविष्टे, लङ्कामिति शेषः । दानवदेवशत्राविस्यनेन रावणनिर्गमो देवदानवहर्ष हेतुरिति सूच्यते । सह लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणस्य पूर्वमेव विशल्यत्वेप्यादरात् पुनः करणम् । परमाहवाग्र इत्यनेन विशल्यकरणं विना सुग्रीवादीनां हरीणामन्यत्रानयनासंभवः सूच्यते ॥ १४६ ॥ पूर्वसूचितं देवादिहर्षं प्रपञ्चयति- तस्मिन्निति । प्रभिन्ने पराजिते । दिशः दिक्पालाः । सागराः सागरवासिनः । अम्बुचराः सागरभिन्नाम्बुचराः । हृष्टाः, बभूवुरिति शेषः । षष्ठ्यां रावण मुकुटभङ्गः ॥ १४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

अथ कुम्भकर्णप्रबोधनं षष्ठ्यौ-स प्रविश्येत्यादि । रामबाणभयार्दितः किमिदानीमपि रामबाणाः पतेयुरिति भयपीडितः । व्यथितेन्द्रियः दुःखितमनस्कः ॥ १ ॥ मनोव्यथामुपपादयितुं तद्धेतुं सदृष्टान्तमनुवदति-मातङ्ग

षष्ठ्यां रावणस्य प्रथमपराजयः ॥ १४४-१४७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ १ ॥ २ ॥

स०-भूम्यम्बुचराः भूमिचराः अम्बुचराः मनुष्यादयो यादांसि च । प्रहृष्टाः सर्वोपद्रवकर्तृपराभवस्य सर्वापेक्षितत्वादिति भावः ॥ १४७ ॥

यश्चैव शक्त्याऽभिहतस्त्वयाऽद्य इच्छन् विषादं सहसा ऽभ्युपेतः । स एव रक्षोगणराज मृत्युः सपुत्रदारस्य तवाद्य युद्धे ॥ १३३ ॥ एतेन चात्यद्भुतदर्शनानि शरै र्जनस्थानकृतालयानि । चतुर्दशान्यात्तवरायुधानि रक्ष स्सहस्राणि निषूदितानि ॥ १३४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाकपिम् । वायुपुत्रं महावीर्यं वहन्तं राघवं रणे । [रोषेण महताऽऽविष्टः पूर्ववैरमनुस्मरन् ।] आजघान शरैस्तीक्ष्णैः कालानलशिखोपमैः ॥ १३५ ॥ राक्षसेनाहवे तस्य ताडितस्यापि सायकैः । स्वभावतेजो युक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्धत ॥ १३६ ॥ ततो रामो महा तेजा रावणेन कृतव्रणम् । दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं कोपस्य वशमेयिवान् ॥ १३७ ॥

गतस्त्वं मे मत्तः न विमोक्ष्यसे । दश वा दिशो वेत्यत्र एको वाकारश्चार्थः ॥ १३२ ॥ यश्चैवेति । अद्य य एष त्वया शक्त्याऽभिहतः स एषः तव विषादमिच्छन् सन् सपुत्रदारस्य तव मृत्युः सन् सहसा अभ्युपेतः अभ्युपागत प्रायः, अचिरादागमिष्यतीत्यर्थः । यद्वा अभेदेनोच्यते । यः शक्त्याऽभिहतः स एवाहमागतवानस्मि । लक्ष्मणं प्राहरमिति मा गा गर्वमिति भावः ॥ १३३ ॥ लक्ष्मणेनाप्रहृतः कथं त्वया प्रहृतः स्यामित्याशङ्क्य स्वपराक्रमविशेषं दर्शयति–एतेनेति । एतच्छब्दः सन्निहितपरः । एषोऽस्मीत्यादिप्रयोगात् अयं जन इति प्रयोगाच्च । मयेत्यर्थः । मृत्युशब्दापेक्षया वा एतेनेत्युक्तिः । चतुर्दशानि चतुर्दशशब्दादर्शआद्यचि टिलोपे कृते जसि रूपम् । यद्वा एतेनेति स्वाभेदेन लक्ष्मणो निर्दिश्यते ॥ १३४ ॥ राघवस्येत्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । वहन्तमिति । आत्मानं प्रहृत्य पुनरपि रामं वहतीति क्रोधादिति भावः ॥ १३५ ॥ राक्षसेनेति । स्वभावतेजः स्वाभाविकतेजः ॥ १३६ ॥ तत इति । एयिवान्

इच्छन् योद्धुमिच्छन् ॥ १३३ ॥ एतेन लक्ष्मणेन शरैः चतुर्दशानि चतुर्दशसङ्ख्यावन्ति रक्षसां सहस्राणि निषूदितानीति सम्बन्धः । उभयोरैक्यविवक्षया लक्ष्मणेन

तस्याभिचङ्क्रम्य रथं सचक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम्। ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः प्रचिच्छेद शरैः सुपुङ्खैः ॥ १३८ ॥ अथेन्द्रशत्रुं तरसा जघान बाणेन वज्राशनिसन्निभेन। भुजान्तरे व्यूढसुजातरूपे वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्रः ॥ १३९ ॥ यो वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे नापि चचाल राजा। स रामबाणाभिहतो भृशार्त श्चचाल चापं च मुमोच वीरः ॥ १४० ॥ तं विह्वलन्तं प्रसमीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथार्धचन्द्रम्। तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महात्मा ॥ १४१ ॥ तं निर्विषाशीविषसन्निकाशं शान्तार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम् । गतश्रियं कृत्तकिरीटकूटमुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ १४२ ॥

प्राप्तः ॥ १३७ ॥ अभिचङ्क्रम्य पौनःपुन्येन समीपं गत्वा ॥ १३८ ॥ वज्राशनिसन्निभेनेति बाणस्य वज्रसाम्यमुच्यते । वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्र इति प्रहर्तुं रामस्येन्द्रसाम्यमित्यपुनरुक्तिः। भगवान् वीर्यवान् । " भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु " इत्यमरः ॥ १३९ ॥ य इति। यः पुरा। वज्रपातयुक्ताशनिसन्निपातादिति मध्यमपदलोपिसमासः । वज्रम् इन्द्रायुधम् । अशनिः औत्पातिकः। न चुक्षुभे नार्तिं प्राप्तः । नापि चचाल नार्तिनिमित्तं चलनं प्राप्तः। राजा अन्यूनराजभावश्च स्थितः।सः रामबाणाभिहतः। भृशार्तः भृशमार्तः क्षुब्धः चचाल। वीरोऽपि चापं मुमोच । स्वस्य स्वरक्ष्यत्वात्स्वयं त्यक्तवान् रामैकरक्ष्यत्वद्योतनाय ॥ १४० ॥ तमिति। विह्वलन्तं मूर्च्छितम्। प्रसमीक्ष्य तस्यानन्यशरणत्वमवलोक्य। अर्धचन्द्रम् अर्धचन्द्राकाराग्रंबाणम् आददे। तेन मुकुटं चिच्छेद मानभङ्गमकरोदित्यर्थः । महात्मा महामनाः, दयालुरित्यर्थः। आभ्यां श्लोकाभ्यां भगवद्रक्षणे निमित्तं स्वयत्ननिवृत्तिरेवेत्युक्तम् ॥१४१॥ तमिति । तं त्यक्तचापम् अत एव निर्विषाशीविषसन्निकाशं

निषूदितानीत्युक्तम् ॥१३४-१३७॥ अभिसंक्रम्य संयुक्तो भूत्वा॥१३८॥ व्यूढं विशालम् सुजातरूपं राजार्हमहाभरणचन्दनादिभिः प्रशस्तरूपं तस्मिन् ॥ १३९ ॥ वज्रपातश्च

कृतं त्वया कर्म महत् सुभीमं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वया ऽहम् । तस्मात् परिश्रान्त इव व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्यु वशं नयामि ॥ १४३ ॥ गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वं प्रविश्य रात्रिंचरराज लङ्काम् । आश्वास्य निर्याहि रथी च धन्वी तदा बलं द्रक्ष्यसि मे रथस्थः ॥ १४४ ॥ स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृत्तचापः स हताश्वसूतः । शरा र्दितः कृत्तमहाकिरीटो विवेश लङ्कां सहसा स राजा १४५॥

निर्विषसर्पतुल्यम् । अप्रकाशं निस्तेजस्कम् अत एव शान्तार्चिषं शान्त किरणं सूर्यमिव स्थितम् । कृत्तकिरीटकूटं छिन्नकिरीटसमूहम् । " माया निश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु । अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् " इत्यमरः । अत एव गतश्रियं निष्प्रभम् उवाच ॥ १४२ ॥ कृतमिति । महत् अनितरदुष्करम् । सुभीमं कर्म युद्धं कृतम् । किञ्च अहं हतलक्ष्मणादिप्रवीर श्च कृतोऽस्मि । तस्मात् अनेकवीरपतनावधिकरणकरणात् । त्वं परिश्रान्तः आयुधधारणेऽपि श्रान्त इति व्यवस्य निश्चित्य त्वां मृत्युवशं मृत्योरधीनतां न नयामि, चिररणपरिश्रान्तकृन्तनकृतापवादापनोदाय सम्प्रति भवतः प्राणा पहरणकर्मणो विरमामीत्यर्थः ॥ १४३ ॥ गच्छेति । रिपौ पुरो विलसति कथं गच्छेयमित्यत्राह अनुजानामीति । रणार्दितः युद्धे श्रान्तः । रात्रिंचरराज कूटयोधिन् ! इति सापहासोक्तिः । आश्वास्य विश्रम्य । रथी धन्वी च सन्नि र्याहि । स त्वं तदा तादृशं मे बलं रथस्थ इत्युपलक्षणम् धानुष्कश्च सन् द्रक्ष्यसीत्यन्वयः॥ १४४॥ स इति। अत्र क्रियाभेदात्तच्छब्दत्रयमिति न तद्वैयर्थ्यम्।

अशनिसन्निपातश्चेति समाहारैकवत् ॥ १४०–१४२ ॥ हताः प्रवीरा यस्य तथा । तस्मात् युद्धधर्मज्ञानात् । व्यवस्य ज्ञात्वा॥ १४३॥ गच्छानुजानामीत्याश्वास्य विश्रम्य॥

स०–सुभीमं कर्म समरे त्वया कृतम् । **अहं हतप्रवीरः** हताः हतप्रायाः प्रवीराः नीलाद्या यस्य स तथा कृतः । यद्वा त्वया निमित्तभूतेन अहं हताः प्रवीरास्तावकाः येन स तथा कृत इति वा । एतेनैकला पराधेन बहूनां घातो जात इति सूच्यते । सुभीमकर्मकर्तृत्वात्प्रहस्तादीनां सहायभूतानामभावाच्च ,परिश्रान्त इति व्यवस्य निश्चित्य त्वां न मृत्युवशं नयामि । किरीटत्रोटनेन त्वयाऽपि शिरःकर्तनसामर्थ्यं ममास्तीति ज्ञात मेवेति भावः ॥ १४३ ॥ **स०–**इतो रणात् रणमण्डलात् प्रयाहि । जानामि अनुजानामि । प्रयाहि जानामि इति पाठः । उपसर्गाश्च धातुलीनार्थद्योतका इत्युपपद्यते अनुजानामीति । रथी सहायातानेकरथवान् । सधन्वीत्यप्येवमेव स त्वं धन्वीति वा । [illegible] ॥

तस्मिन् प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे महाबले दानवदेवशत्रौ । हरीन् विशल्यान् सह लक्ष्मणेन चकार रामः परमाहवाग्रे ॥ १४६॥ तस्मिन् प्रभिन्ने त्रिदशेन्द्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च । ससागराः सर्षिमहोरगाश्च तथैव भूम्यम्बुचराश्च हृष्टाः ॥ १४७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

स प्रविश्य पुरीं लङ्कां रामबाणभयार्दितः ।
भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥
मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः ।
अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना ॥ २ ॥

सहसा मुकुटभङ्गकृतलज्जयेति भावः ॥ १४५ ॥ तस्मिन्निति । प्रविष्टे, लङ्कामिति शेषः । दानवदेवशत्रावित्यनेन रावणनिर्गमो देवदानवहर्ष हेतुरिति सूच्यते । सह लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणस्य पूर्वमेव विशल्यत्वेप्यादरात् पुनः करणम् । परमाहवाग्र इत्यनेन विशल्यकरणं विना सुग्रीवादीनां हरिणामन्यत्रानयनासंभवः सूच्यते ॥ १४६ ॥ पूर्वसूचितं देवादिहर्ष प्रपञ्चयति–तस्मिन्निति । प्रभिन्ने पराजिते । दिशः दिक्पालाः । सागराः सागरवासिनः । अम्बुचराः सागरभिन्नाम्बुचराः । हृष्टाः, बभूवुरिति शेषः । षष्ठ्यां रावणमुकुटभङ्गः ॥ १४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

अथ कुम्भकर्णप्रबोधनं षष्टौ–स प्रविश्येत्यादि । रामबाणभयार्दितः किमिदानीमपि रामबाणाः पतेयुरिति भयपीडितः । व्यथितेन्द्रियः दुःखितमनस्कः ॥ १ ॥ मनोव्यथामुपपादयितुं तद्धेतुं सदृष्टान्तमनुवदति–मातङ्ग

षष्ठ्यां रावणस्य प्रथमपराजयः ॥ १४४–१४७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनषष्टितमः सर्गः॥५९॥१॥२॥

स०–भूम्यम्बुचराः भूमिचराः अम्बुचराः मनुष्यादयो यादांसि च । प्रहृष्टाः सर्वोपद्रवकर्तृपराभवस्य सर्वापेक्षितत्वादिति भावः ॥ १४७ ॥

ब्रह्मदण्डप्रकाशानां विद्युत्सदृशवर्चसाम् । स्मरन् राघव बाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः ॥३॥ स काञ्चनमयं दिव्य माश्रित्य परमासनम् । विप्रेक्षमाणो रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥४॥ सर्वं तत् खलु मे मोघं यत्तप्तं परमं तपः । यत् समानो महेन्द्रेण मानुषेणास्मि निर्जितः ॥५॥ इदं तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितम् । मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा ॥६॥ देवदानव गन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः । अवध्यत्वं मया प्राप्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७ ॥ विदितं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् । इक्ष्वाकुकुलनाथेन अनरण्येन यत्पुरा ॥८॥ उत्पत्स्यते हि मद्वंशे पुरुषो राक्षसाधम । यस्त्वां सपुत्रं सामात्यं सबलं साश्वसारथिम् । निहनिष्यति सङ्ग्रामे त्वां कुलाधम दुर्मते ॥ ९ ॥

इवेति । महात्मना महास्वभावेन, बलवतेत्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मदण्डेति । ब्रह्मदण्डः ब्रह्मशापः, सर्वास्त्रनिगरणक्षमो वसिष्ठदण्डो वा ब्रह्मास्त्रं वा । युगान्तकालसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुरित्येके । तत्प्रकाशानां बाणानामिति " अधीगर्थदयेशां कर्मणि " इति षष्ठी ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वमिति । मे मया यत्तपस्तप्तं तत् सर्वं मोघम्, जातमिति शेषः ॥ ५ ॥ ब्रह्मवाक्यं तु फलितमित्याह—इदमिति । त्वं मानुषेभ्यो भयं विजानीहीति यत् ब्रह्मणो घोरं वाक्यं तदिदं मामभि मां प्रति उपस्थितं मयि फलितमित्यर्थः । यतस्तत् ब्रह्मवाक्यं तथा । न तु मोघं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ देवेति । प्राप्तं याचित्वा प्राप्तम्, मानुषेभ्योऽवध्यत्वं नैव याचितमित्यर्थः ॥७॥ विदितमित्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । यस्त्वामित्यत्र तु आमिति छेदः । आमित्यङ्गीकारे । यस्तु पुरुषस्त्वां सङ्ग्रामे

ब्रह्मेति । ब्रह्मदण्डप्रकाशानां ब्रह्मदण्डो नाम युगान्तकालसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुः । यद्वा ब्रह्मदण्डो ब्रह्मास्त्रम् । राघवबाणानामिति कर्मणि षष्ठी ॥ ३–५ ॥ इदमिति । त्वं मानुषेभ्यो भयं विजानीहीति ब्रह्मणो घोरं यद्वाक्यं तदिदं मामभ्युपस्थितम्, तद्वाक्यं तथा अमोघमित्यर्थः ॥६॥७॥ विदितमित्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकम् । शप्तोऽहमित्येतदुपरितनं काकाक्षिन्यायेनात्रापि सम्बध्यते । हे राक्षसाधम !

शप्तोऽहं वेदवत्या च यदा सा धर्षिता पुरा ।
सेयं सीता महाभागा जाता जनकनन्दिनी ॥ १० ॥
उमा नन्दीश्वरश्चापि रम्भा वरुणकन्यका ।
यथोक्तास्तपसा प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितम् ॥ ११ ॥

निहनिष्यति सः मद्वंशे उत्पत्स्यते । आं निश्चितम् । इति एवंप्रकारेण । इक्ष्वाकुकुलनाथेन अनरण्येन यत् यस्मात् पुरा विदितं प्रतिज्ञातम् । "विदितौ ज्ञातविश्रुतौ" इति नानार्थरत्नमाला । तस्मात् मानुषं रामं दशरथात्मजं दशरथपुत्रत्वेन जातं मन्ये । राक्षसाधम कुलाधमेति जातितः कुलतश्च नीचत्वमुच्यते । दुःखातिरेकादनरण्योक्तपरुषानुवादः । अन्ये तु त्वामिति द्विरुक्तिरनुस्मरणार्थेत्याहुः । अपरे त्वाग्रहातिशयेन द्विरुक्तिरिति । त्वां प्रत्युत्पत्स्यत इति द्वितीयत्वांशब्दान्वय इत्येके ॥८॥९ ॥ किंचाहं पुरा वेदवत्या शप्तोऽस्मि । मत्कृते तव विनाशो भविष्यतीति । कदेत्यत्राह यदेति । सा वेदवती यदा धर्षिता बलात्कृता तदा । अद्य तया किं क्रियते ? सीता ह्येतदुपद्रवमूलमित्यत्राह सेयमिति। सा वेदवती स्वशापनिर्वाहार्थं सीता जाता॥१०॥ उमादयश्चत्वारः तपसा तपःप्रभावेन यथोक्ताः यथोक्तवन्तः तथा प्राप्तं सिद्धम् । ऋषिभाषितं न मिथ्या भवति हि । नन्दीश्वररम्भाशापावुत्तररामायणे प्रोक्तौ ।

यः सपुत्रं सामात्यं त्वां सङ्ग्रामे निहनिष्यति स पुरुषो मद्वंशे त्वां प्रत्युत्पत्स्यते हि इति । यद्यस्मात्कारणादिक्ष्वाकुकुलजातेन अनरण्येन पुरा शप्तोऽहं तस्मान्मया पूर्वमेव विदितं दशरथात्मजं रामं मानुषं मन्य इति सम्बन्धः । त्वामिति द्विरुक्तिराग्रहातिशयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥ शप्तोऽहमिति । वेदवत्या चाहं शप्तः । कुतः ? पुरा यदा यस्मात्कारणात सा वेदवती धर्षिता । अस्तु, प्रकृते किमायातमत आह सेयमिति । महाभागा सैव वेदवत्येव जनकनन्दिनी सीता जातेत्यर्थः ॥ १० ॥ उमेति । तपसा तपोबलेन यथोक्तं तत्तथैव मया प्राप्तम् अतस्तदृषिभाषितं न मिथ्येति सम्बन्धः । यथोक्तं तन्मया प्राप्तमिति वा पाठः । एतैर्यथा उक्तं तन्मया प्राप्तमित्यर्थः।उमाशापस्तु कैलासगिरिचालनवेलायां रावण! ते स्त्रीनिमित्तं वध इत्येवंरूप इति ज्ञेयम् । नन्दीश्वरशापस्तु उत्तररामायणे 'यस्माद्वानरमूर्तिं मां दृष्ट्वा राक्षस दुर्मते । मौर्ख्यान्मामवजानीषे परिहासं च मुञ्चसि । तस्मान्मद्रूपसंयुक्ता मद्वीर्यसमतेजसः । उत्पत्स्यन्ते वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ " इति । रम्भाशब्देन रम्भानिर्बन्धकृतनलकूबरशाप उच्यते । तदुक्तमुत्तरकाण्डे-"यदा त्वकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् । मूर्द्धा तु शतधा तस्य शकलीभविता तदा ॥ " इति । वरुणकन्यका पुञ्जिकस्थला । तेन च तन्निबन्धनब्रह्मशापो विवक्षितः । सोऽपि स्त्रीधर्षणनिमित्तवधरूपः ॥ ११ ॥

एतदेवाभ्युपागम्य यत्नं कर्तुमिहार्हथ । राक्षसाश्चापि तिष्ठन्तु चर्यागोपुरमूर्द्धसु ॥ १२ ॥ स चाप्रतिमगम्भीरो देवदानवदर्पहा । ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १३ ॥ स पराजितमात्मानं प्रहस्तं च निषूदितम् । ज्ञात्वा रक्षोबलं भीममादिदेश महाबलः ॥ १४॥ द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुह्यताम् । निद्रावश समाविष्टः कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १५ ॥ सुखं स्वपिति निश्चिन्तः कालोपहतचेतनः । नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः ॥ १६ ॥

उमावरुणकन्यकाशापौ चानेनैव सिद्धौ ॥ ११ ॥ एतत् शापस्वरूपम् । अभ्युपागम्य ज्ञात्वा । इह प्रकृते शत्रुविजये कार्ये । यत्नम् अवधानं कर्तुमर्हथ । चर्याः गोपुरपार्श्वस्थभटसञ्चारप्रदेशाः ॥१२॥ ब्रह्मशापाभिभूतः ब्रह्मशापकृत निद्रापरवश इत्यर्थः ॥ १३ ॥ किमर्थं कुम्भकर्णो विबोध्यत इत्याशङ्क्य कविराह–स पराजितमिति । आदिदेश, कुम्भकर्णविबोधनार्थमिति शेषः ॥ १४ ॥ द्वारेषु अवान्तरद्वारेषु । यत्नः क्रियताम्, प्राकारश्चाधिरुह्यताम्, वानरनाशार्थमिति भावः । निद्रावशसमाविष्टः निद्रावशेन शयानः । सद्यः कर्तव्यत्वाय पुनरुक्तिः ॥ १५ ॥ सुखमिति । दुःखिते चिन्ताकुले अनवाप्तकामे मयि जाग्रति सतीति शेषः । न केवलमिदानीमेव, सर्वदाप्येवमेवेत्याह नवेति । कदाचिन्नव मासान् कदाचित् षण्मासान् कदाचित्सप्तमासान् कदाचिदष्टमासांश्चानियमेन

एतदेव एतच्छापनिमित्तमेव अभ्युपागम्य ज्ञात्वा । यत्नं कर्तुमर्हथ, लङ्कारक्षण इति शेषः । तत्प्रकारमेवाह राक्षसाश्चेति ॥ १२॥१३ ॥ अकाले रावणः किमिति कुम्भकर्णं बोधितवानित्यपेक्षायां कविराह–स पराजितमिति । सः महाबलो रावणः प्रहस्तं निषूदितम् आत्मानं च पराजितम्, विचार्येति शेषः । रक्षः कुम्भकर्णं भीमबलं

स०–**ब्रह्मशापाभिभूतः** ब्रह्मणा इन्द्रवाक्यश्रवणानन्तरं कुम्भकर्णाय शापो दत्त इति तेनाभिभूतः । "तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ।" इत्यत्रैवाग्रे व्यक्तम् । न च तस्य वरादेव स्वापसिद्धेः शापो व्यर्थ इति वाच्यम्; सरस्वत्या स्वानुकूलं वाचयित्वा ब्रह्मणि गते सति देवैरहं वञ्चित इति ज्ञात्वा स्वच्छन्दत्वात् स्वापस्य नाहं तथा करोमीति निश्चित्य पुनश्च कुम्भकर्णेन प्रजाबाधे सति कथितशापसार्थक्यसम्भवात् । अभिभूतः तिरस्कृतः । यथोक्तमुत्तरकाण्डे "वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ" इति ॥ १३ ॥

स्वपितीत्यर्थः । अत एवोत्तरकाण्डे अविशेषेण वरप्रार्थना कुम्भकर्णेन क्रियते—"स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम्" इति । उत्तरत्र रामं प्रति विभीषणवचने—"शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति" इति वचनं तु पक्षान्तराणामप्युपलक्षकम्, अन्यूनाभिप्रायं वा । सप्तमासादिस्वापसंभवेऽपि षण्मासस्वापः संभवत्येव । यद्वा नवसप्तदशाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षस इति पाठः । दशाष्टौ दशमासहानौ सत्यां नवसप्तमासान् षण्मासानित्यर्थः । अष्टि रशनम्, नाश इति यावत् । नवसप्तमासाः षोडशमासाः तेषु दशमासलोपे हि षण्मासा एवावशिष्यन्ते । अथवा "षडहैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति षडहैर्हि मासान्त्संपश्यन्त्यर्धमासैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमासैर्हि मासान्त्संपश्य न्त्यमावास्यया मासान् संपाद्याहरुत्सृजन्त्यमावास्यया हि मासान् संपश्यन्ति पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्त्संपश्यन्ति" इत्युक्तमासविकल्पेषु षडहानामपि मासत्वश्रवणात्तत्प्रकारेण नवषडित्युक्त त्रिंशन्मासा अपि अशीत्युत्तरशतदिनतया अमावास्यया पौर्णमास्या वा परि गणनेन षण्मासा एव संपद्यन्त इति न कश्चिद्विरोधः । तथा हि—अस्ति किंचित् उत्सर्गिणामयनं नाम सत्रं गवामयनस्य विकृतिः । तत्र प्रकृतौ द्वादश मासेष्वनुष्ठेयानां सोमयागविशेषाणां त्रिंशतोऽनुष्ठेयत्वान्न किंचिदहरुत्स्रष्टुं शक्यते । तद्विकृतावत्र प्रतिमासमेकस्मिन्नहनि सोमयागपरित्यागो विधीयते । तत्र कतममहस्त्यज्यतामित्यपेक्षायामुच्यते—'अमावास्यया मासान्त्सं पाद्याह रुत्सृजन्त्यमावास्यया हि मासान्त्संपश्यन्ति पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याह रुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्त्संपश्यन्ति' इति । अस्यार्थः—अमावास्याया मनुष्ठेयेन यागेन पूर्वमासं परिसमाप्य उत्तरस्यादिभूतमहस्त्यज्यतामिति । पौर्णमास्यामनुष्ठेयेन यागेन पूर्वमासं परिसमाप्य उत्तरस्यादिभूतमहस्त्यज्यता मिति च । अस्मिन् विधाने अर्थवादे प्रसिद्धिवाचिना हिशब्देन अमावास्याया मासान्तत्वम् । उत्तरवाक्ये पौर्णमास्या मासान्तत्वं च श्रुतम् । एवम् 'अर्धमासै र्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमासैर्हि मासान् संपश्यन्ति षडहैर्मासान् संपाद्याह रुत्सृजन्ति षडहैर्हि मासान्त्संपश्यन्ति' इत्यत्रापि पक्षात्मकः षडहात्मको ऽपि मासोऽस्तीति हिशब्देन दर्शितम् । ननु च षडहैरिति बहुवचननिर्देशात्

ज्ञात्वा आदिदेश, बोधनं प्रतीति शेषः ॥१४-१६॥

मन्त्रयित्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि ।
तं तु बोधयत क्षिप्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १७ ॥

पञ्चभिः षडहैरिति व्याख्यानेन त्रिंशद्दिनात्मको मास एवात्र कथ्यत इति चेन्न; अर्धमासैरित्यत्रापि तथात्वापत्तेः । तदानीं बह्वर्धमासानां मासत्वस्वीकारे पक्षत्रयस्यापि मासत्वप्रसङ्गः । तत्र "पक्षा वै मासाः" इत्युक्तरीत्या एकैकस्य पक्षस्य मासत्वस्वीकारे अत्राप्येकैकस्यैव षडहस्य मासत्वस्वीकारो युक्तः । पूर्वकल्पेष्विव अत्रापि प्रसिद्धिवाचकाहिशब्दप्रयोगात् । अन्यथा उत्तरानुवाके "षडहैर्मासान्त्संपाद्य यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुः" इति वाक्यविरोधः स्यात् । सप्तमत्वं ह्यत्र विशिष्यते । षडहैर्मासानित्यत्र मासशब्दस्य मासैक देशलक्षणाङ्गीकारे स एव दोषः । तस्मात् षडहात्मकोऽपि मासोऽस्तीति सिद्धम् । तमिमं श्रौतं षडहमासत्वपक्षमनुस्मरन्तः षण्मासानेव वदन्ति— नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः इति ॥ १६ ॥ ननु सुप्तः कथं बोधयितुं शक्य इत्याशङ्क्य इदानीमेव स्वापारम्भात् सुप्रबोधोऽयमित्याशयेनाह—मन्त्रयित्वेति । अत्र केचित्—' एकाहं जागरिष्यति ' इति कुम्भकर्णस्य स्वापोत्सर्जनानन्तरमेकस्मिन् दिन एव प्रबोधनियमस्योक्तत्वान्मन्त्रकरणदिन समनन्तरदिन एव कुम्भकर्णस्य स्वापारम्भः । ' आजगाम मुहूर्तेन ' इत्यनेन विभीषणागमनमपि मन्त्रदिन एव । " विभीषणेनाशु जगाम सङ्गमम् " इत्यनेन तदागमनानन्तरमेव तस्य स्वीकारः । तद्दिवसप्रभृति दिवसत्रये समुद्रप्रार्थनार्थं रामस्य दर्भशयनम् । तदनन्तरं पञ्चदिनेषु सेतुबन्धः । सेतुबन्धपूर्तिदिवसे एव सायंकाले सुवेलारोहणम् । तस्यामेव रात्रौ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धम् । समनन्तर दिने तुमुलयुद्धम् । तत्रैव रात्रौ नागपाशबन्धमोक्षौ । धूम्राक्षवज्रदंष्ट्राकम्पनवध श्च । अनन्तरदिने प्रहस्तवधः रावणमुकुटभङ्गश्च । एवं दिवसगणनोपपत्तिरिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । सुवेलारोहणरात्रौ पूर्णचन्द्रोदयवर्णनेन सुवेलारोहणदिनं पौर्णमासीति सिद्धम् । रावणमरणादिनं चामावास्येति स्फुटम् । एवं च त्वदुक्त रीत्या द्वितीयायामेव मुकुटभङ्गे रावणस्य दर्शपर्यन्तं विलम्ब्य युद्धकरणं चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु इतः प्रसक्ताद्युद्धारम्भदिनादित्यर्थः । तद्दिनमपहाय

मन्त्रं कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनीत्यनेनायमर्थो दर्शितः—इतः लङ्कावरोध दिवसात् नवमेऽहनि प्रसुप्त इत्यर्थः । तथाहि—" एकाहं जागरिष्यति " इति

तत्पूर्वदिनापेक्षया नवमेऽहनि तत्पूर्वदिनकृतमन्त्रः प्रसुप्तः । तथा च पौर्णमास्यां सुवेलारोहणं प्रथमायां युद्धारम्भः । तत्पूर्वं नवमादिनं सप्तमी । तस्यां कुम्भकर्णः सुप्तः, रामस्य दर्भशयनारम्भश्च । षष्ठयां कुम्भकर्णादिभिर्मन्त्रविचारः । तस्यामेव विभीषणनिर्गम इति । इत्थं चाहुः—सीताहरणात् पूर्वं त्रयोदशसंवत्सरा गताः । चतुर्दशवर्षारम्भे सीता हृता, पम्पातीरे वसन्तवर्णनात् । आषाढे वालिवधः । तदनन्तरं वर्षर्तुवर्णनात् । आश्वयुजे सीतान्वेषणसमुत्साहनमिति स्फुटम् । स्वयंप्रभाबिले बहुकालो गतः । फाल्गुनशुद्धत्रयोदश्यां हनुमतो लङ्काप्रवेशः । "पुष्पिताग्रान् वसन्तादौ ददर्श विविधान् द्रुमान्" इति वसन्तादिभूतफाल्गुनमासतासूचकवृक्षाग्रपुष्पितत्वोक्त्या तथा प्रतीतेः । "स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गः" इति श्लोके प्रतिपूर्णशृङ्ग इति पदेन प्रतिपूर्णशृङ्गत्वचन्द्रवर्णनस्य तस्यामेव संभवात् । यस्मिन्दिने रात्रौ लङ्कायां सीतान्वेषणं तदनन्तरदिन एव प्रातर्लङ्कादाहः । "अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये" इत्युक्तत्वात् । अनन्तरं तस्मिन्नेव दिने अविलम्बेन प्रत्यागमनम् । "यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम" इति सीतया पृष्टे "एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान् मारुतात्मजः । गमनाय मतिं चक्रे" इत्युक्तेः । उषसि लङ्कादाहानन्तरं तस्मिन्नेव दिने मध्याह्नात् पूर्वमेवाङ्गदादिभिर्मधुवनविधमनपूर्वकं रामप्राप्तिः; अरिष्टपर्वतारोहणे तद्वर्णनव्याजेन "बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः सुखैः" इति सूर्योदयसमयमुक्त्वा अनन्तरमस्तमयानुक्तेः । तस्मिन्नेव दिवसे चतुर्दशीशेषयुक्तपौर्णमासीयुते मध्याह्ने युद्धयात्रा । "अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचये । युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः" इत्युक्तेः । यस्मिन्दिनेऽभिजिति प्रस्थानं तत्परेद्युरेव समुद्रतीरे सेनानिवेशः । "सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी" इत्यारभ्य "मुहूर्तं क्वापि नासत" इत्युक्तेः । यत्र दिने लङ्कादाहस्तत्रैव दिवसे सभायां मन्त्रिभिः सह किंचिद्विचारमुक्त्वा "विसर्जयित्वा तान् सर्वान् प्रविवेश स्वकं गृहम्" इत्यन्तेन लङ्कादाहदिनवृत्तान्तं परिसमाप्य 'ततः प्रत्युषसि प्राप्ते' इत्यादिना अनन्तरदिने उषःकाले विभीषणोपदेशं द्वितीयमुक्त्वा ततो मन्त्रविचाराय रावणे कुम्भकर्णविभीषणादिभिः सभां प्रविष्टे

ब्रह्मवाक्येन एकस्मिन्नेव दिवसे प्रबोधनियमस्योक्तत्वात् "नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः" इत्यनेन निद्रानियमस्यानुक्तत्वात् मन्त्रकरणादिनसमनन्तरदिन एव कुम्भकर्णस्य [illegible] । 'जगाम स मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः'

विभीषणस्य तृतीयमुपदेशमुक्त्वा "इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः । आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ " इत्यविच्छेदेन लङ्कादाहदिनानन्तर दिन एव समुद्रतीरे रामसकाशागमवर्णनेन च द्वितीयादिने रामेण समुद्रतीरं प्राप्तमित्यवगम्यते । समुद्रतीरप्राप्तिदिनं च शिष्टफाल्गुनपौर्णमासी । अत एव 'उत्तराफल्गुनी ह्यद्य ' इति चतुर्थसर्गश्लोके प्रस्थानदिनस्य पौर्णमासीयुक्तत्व वचनमप्यविरुद्धम् । समुद्रतीरप्राप्तिदिनस्य पौर्णमासीयुक्तत्वं च "चण्डनक्रग्रहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये । चन्द्रोदयसमुद्भूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम् " इति सन्ध्या समय एव चन्द्रोदयप्रतिपादनात् सिद्धम् । सेनानिवेशवृत्तान्तो विभीषणागमन वृत्तान्तश्च एकदिनभाव्यपि वाचः क्रमवर्त्तित्वात् क्रमेणोक्तः । प्रथमायां रामस्य दर्भशयनारम्भः कुम्भकर्णस्वापारम्भश्च । चतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तम्यष्टमीषु सेतुबन्धः । अष्टम्यां रात्रौ सुवेलारोहणम् । यत्तु सुवेले " पूर्णचन्द्रप्रदीपा च निशा समभिवर्तत" इति वचनम्, तत्पूर्णचन्द्र इव प्रदीपा यस्यां निशायाम् इत्येवमर्थकं व्याख्येयम् । सुग्रीवसेनायां भेर्यादीनामिव प्रदीपादीनामपि संभवात् । सुवेलारोहणानन्तरदिने दिवा लङ्कानिरोधः । "तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुङ्गवाः । लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च " इत्युपक्रम्य युद्धवर्णनात् । तत्रैव प्रथमदिनयुद्धे रात्रौ नागास्त्रबन्धतद्विमोक्षादि । "युद्ध्यतामेव तेषां तु तथा वानररक्षसाम् । रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राण हारिणी " इत्यारभ्य " सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी । ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे । राममेवाभ्यवर्तन्त–" " तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविग्रहाः । अन्धकारे न ददृशुः " इत्यादिभिस्तामेव रात्रिं प्रत्यभि ज्ञाप्य " निरन्तरशरीरौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः " इत्यादिप्रतिपादनात् । तत्रैव निशीथे वानरहर्षनाद कुपितेन रावणेन प्रेषितयोर्धूम्राक्षवज्रदंष्ट्रयोर्युद्धं तद्वधश्च । तयोर्युद्धे दिवा ज्ञापका भावात् वानरहर्षानन्तर्यश्रवणाच्च । रात्रिशेषेण तयोर्वधानन्तरं द्वितीयदिने अकम्पनयुद्धम् । तन्निर्गमनवेलायाम्–" अभवत् सुदिने चापि दुर्दिनं

इत्यनेन विभीषणानुगमनमपिमन्त्र दिन एव । ' विभीषणेनाशु जगाम सङ्गमम ' इति तदागमनानन्तरमेव विभीषणस्य स्वीकारः, तद्दिनमारभ्य दिनत्रयं समुद्रप्रार्थनार्थं राघवस्य दर्भशयनम् । ' निशास्तिस्रोऽतिचक्रमुः ' इत्युक्तत्वात् । तदनन्तरं पञ्चसु दिनेषु सेतुबन्धः । सेतुबन्धपरिपूर्तिदिवसे एव सायंकाले समुद्रतरणम्

रूक्षमारुतम् " इति दिवाज्ञापकसत्त्वात् । अकम्पनवधानन्तरमेव रावणस्य पूर्वाह्ण एव पुरीपर्यटनम् । अकम्पनवधानन्तरं प्रहस्तयुद्धमविलम्बेन तस्मिन्नेव दिने मध्याह्ने । ननु, 'अन्योन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ' इति ग्रहाणां प्रकाशप्रतिषेधेन प्रहस्तयुद्धं रात्राविति चेन्न; उत्तरत्र दिवायुद्धेषु दिवादर्शनायोग्यानामप्यर्थानां प्रतिपादनात् । यथा रावणयुद्धे–" प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् । समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः" इत्यादि । न च ' सर्वरात्रमवर्तत ' इति पाठानुरोधाद्रात्रावेव तत्प्रतिपादनमिति वक्तुं शक्यम्; तदपपाठत्वस्यान्ते वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मिन्नेव द्वितीयदिने रावणपराजयकुम्भकर्णप्रबोधनकुम्भकर्णयुद्धानि । कालविशेषमसङ्कीर्त्य अनन्तरमाविच्छेदेन तदुक्तिपूर्वकमग्रिमकृत्ये ब्रह्मास्त्रबन्धनतद्विमोक्षरूपे कालविशेषकीर्तनात् । दृश्यते हि–"सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् । अह्नः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयम्भुवः " इति । अत्र अह्नः पञ्चमशेषो नाम सायंकाल एव । " प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णाः सायमित्यमी । एकस्याह्नः पञ्च भागा विहिताः कालचिन्तकैः ॥ " इति वचनात् । तस्यामेव द्वितीयायां रात्रौ ब्रह्मास्त्रविमोक्षानन्तरं पुनर्लङ्कानिरोधतद्दाहकुम्भनिकुम्भयूपाक्षशोणिताक्षप्रजङ्घकम्पनमकराक्षवधाः । " ततोऽस्तङ्गत आदित्ये रात्रौ तस्मिन्निशामुखे । लङ्कामभिमुखास्सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः ॥ " इत्युक्तेः । एवं परिपूर्णदिनद्वयेन मूलबलेन्द्रजिद्रावणव्यतिरिक्तेषु व्यपदिष्टराक्षसेषु हतेषु तृतीयदिनमारभ्य दिनत्रयेणेन्द्रजिद्युद्धम्, " अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद् विनिपातितः " इत्युक्तत्वात् । अथ षष्ठदिने मूलबलवधः । तस्मिन् दिने सायं कालमारभ्य दिवारात्रं रावणयुद्धम् । सप्तमदिने रावणवधः । अथवा सप्तमदिने रावणयुद्धम् । अष्टमदिने प्रातःकाले रावणवधः । " अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् । कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः ॥ " इत्यादि सन्दर्भस्योभयथापि योजयितुं शक्यत्वात् । पुच्छामावास्यायां रावणवध इति कृत्वा अमावास्यायां रावणवध इति प्रवादः । एवं सति " रामरावणयोर्युद्धं सप्तरात्रमवर्तत "इत्यादिपाठोऽपि सेनासहितरावणयुद्धापेक्षया सङ्गच्छते ।"मन्त्र

' गरुडव्यूहमास्थाय । तीरे निविविशे राज्ञा ' इत्याद्युक्तत्वात् । तदनन्तरदिने सुवेलारोहणम्, रात्रौ तत्रावस्थानं च " तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुङ्गवाः "

स तु सङ्ख्ये महाबाहुः ककुदः सर्वरक्षसाम् । वानरान् राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव वधिष्यति ॥ १८ ॥ एष केतुः परः सङ्ख्ये मुख्यो वै सर्वरक्षसाम् । कुम्भकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रतः ॥ १९ ॥ रामेण हि निरस्तस्य सङ्ग्रामेऽस्मिन् सुदारुणे । भविष्यति न मे शोकः कुम्भकर्णे विबोधिते ॥२०॥ किं करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि । ईदृशे व्यसने प्राप्ते यो न साह्याय कल्पते२१

यित्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि" इति सकलकोशस्थितवचनं च सङ्गच्छते इत अस्मादिनात् मम मुकुटभङ्गदिनादित्यर्थः । नवमेऽहनि एतद्दिनमपहाय एतत्पूर्वदिनापेक्षया नवमेऽहनि । मन्त्रयित्वा प्रसुप्तः । तत्पूर्वदिने मन्त्रं कृत्वा तस्मिन् दिने प्रसुप्त इत्यर्थः । ननु हनुमतो लङ्काप्रवेशकालो दशममास इत्यव गम्यते । तथाहि सीतां प्रति रावणवचनम्—" द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः" इति । हनुमन्तं प्रति सीतावचनं च—" द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः । वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गम " इत्यादि । अतः कथमुक्तप्रक्रियासङ्गतिरिति चेत्, मैवम्; "ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयम्" ' मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज " इत्यादिवचनविरोधेन तादृशवचनस्य रावणाभिप्रायविषयत्वात् । रावणो हि सीतासान्त्वनाय तथोक्तवान् । सीता तु वर्तमानमासमात्रेण चतुर्दशवर्षपूर्तिं जानन्ती " मासादूर्ध्वं न जीविष्ये " इति सन्दिदेशेति सर्वं सुस्थम् ॥१७॥ स तु अहमिव न शापग्रस्त इत्यर्थः । ककुदः प्रधानम् । " प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् " इत्यमरः ॥ १८-२० ॥ अकाले तत्प्रबोधनमनुचितमित्यत्राह—किं करिष्यामीति ।

इत्युक्तत्वात् । तदनन्तरदिने सुग्रीवेण रावणमुकुटभङ्गः सुवेलादवरुह्य लङ्कावरोधोऽङ्गदप्रेषणं च । तदनेन प्रकारेण दिवसगणनोपपत्तिरिति ॥ १७ ॥ स त्विति । ककुदः प्रधानम् । वानरान् राजपुत्रौ वधिष्यति । वस्तुतस्तु राजपुत्रौ, विनेति शेषः । वानरान् वधिष्यतीत्यर्थः ॥१८-२० ॥ एवमुक्ते सत्यपि तूष्णीं तिष्ठतो राक्षसान् प्रति बिभ्य(दा)त्राह—किं करिष्यामीति । शक्रतुल्यबलेन तेन रामेण व्यसने प्राप्ते यः क इत्यर्थः । कोऽपि न साह्याय कल्पते अतः किं करिष्यामीति सम्बन्धः । यद्वा नायं प्रबोधस्य समय इत्याशङ्क्य इदानीमिदृशसमये नोपकरिष्यति चेत्तेन किं प्रयोजन

ते तु तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः । जग्मुः परम सम्भ्रान्ताः कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ २२ ॥ ते रावणसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः । गन्धमाल्यांस्तथा भक्ष्यानादाय सहसा ययुः ॥२३॥ तां प्रविश्य महाद्वारां सर्वतो योजनायताम् । कुम्भकर्णगुहां रम्यां सर्वगन्धप्रवाहिनीम् ॥२४॥ कुम्भकर्णस्य निश्वासादवधूता महाबलाः । प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात् प्रविविशुर्गुहाम् ॥ २५ ॥ तां प्रविश्य गुहां रम्यां शुभां काञ्चनकुट्टिमाम् । ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं शयानं भीमदर्शनम् ॥२६॥ ते तु तं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतम् । कुम्भकर्णं महानिद्रं सहिताः प्रत्यबोधयन् ॥ २७ ॥ ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुं श्वसन्तमिव पन्नगम् । त्रासयन्तं महाश्वासैः शयानं भीमदर्शनम् ॥ २८ ॥ भीमनासापुटं तं तु पातालविपुलाननम् । शय्यायां न्यस्तसर्वाङ्गं मेदोरुधिरगन्धिनम् ॥ २९ ॥

साह्याय साहाय्याय ॥ २१ ॥ ते त्विति । परमसम्भ्रान्ताः कथमेनमकाले प्रबोधयिष्याम इति व्याकुलाः ॥ २२ ॥ त इति । प्रबोधशक्तिविवृद्ध्यर्थं मांसादिकं भुक्त्वा कुम्भकर्णस्य प्रबोधकालिकक्षुत्तापादिशान्तये गन्धमाल्यादिकं गृहीत्वा ययुरित्यर्थः ॥२३॥ तामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सर्वतः चतसृषु दिक्षु । सर्वगन्धप्रवाहिनीं कुम्भकर्णानुलिप्तचन्दनादिगन्धप्रवाहवतीम् । कुम्भकर्णगुहां प्रविश्य निश्वासादवधूताः सन्तः कृच्छ्रेण प्रतिष्ठमानाः अभिमुखं गच्छन्तः यत्नात्तां गुहां विविशुरिति योजना ॥ २४ ॥ २५ ॥ काञ्चनकुट्टिमां स्वर्णमयनिबद्धभूमिम् ॥ २६ ॥ विकृतं निद्राकालिकविकारयुक्तम् । विकीर्णं शिथिलम् ॥ २७ ॥ ऊर्ध्वेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुम् ऊर्ध्वभूतरोमव्याप्ततनुम् । भीमनासापुटं भयङ्करनासारन्ध्रम् । मेदोरुधिरेति,

मित्याह–किमिति । ईदृशे व्यसने प्राप्ते सति यः कुम्भकर्णः न साह्याय कल्पते तेन किं करिष्यामीति सम्बन्धः॥२१–२५॥काञ्चनकुट्टिमां काञ्चनानिबद्धभुवम् ॥२६–२३॥

काञ्चनाङ्गदनद्धाङ्गं किरीटिनमरिन्दमम् । ददृशुर्नैर्ऋत व्याघ्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥३०॥ ततश्चक्रुर्महात्मानः कुम्भकर्णाग्रतस्तदा । मांसानां मेरुसङ्काशं राशिं परम तर्पणम् ॥३१॥ मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च सञ्च यान् । चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतम् ॥३२॥ ततः शोणितकुम्भांश्च मद्यानि विविधानि च ॥ ३३ ॥ पुरस्तात् कुम्भकर्णस्य चक्रुस्त्रिदशशत्रवः । लिलिपुश्च परार्ध्यैन चन्दनेन परन्तपम् ॥३४ ॥ दिव्यैराच्छादया मासुर्माल्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः । धूपं सुगन्धं ससृजुस्तुष्टुवु श्च परन्तपम् ॥३५॥ जलदा इव चोन्नेदुर्यातुधानास्तत स्ततः । शङ्खानापूरयामासुः शशाङ्कसदृशप्रभान् । तुमुलं युगपच्चापि विनेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥ ३६ ॥ नेदु रास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचराः । कुम्भकर्णविबो धार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वनम् ॥ ३७ ॥ सशङ्खभेरीपणव प्रणादमास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादम् । दिशो द्रवन्त स्त्रिदिवं किरन्तः श्रुत्वा विहङ्गाः सहसा निपेतुः ॥ ३८ ॥

पीतावशिष्टेति शेषः ॥ २८-३० ॥ अग्रतश्चक्रुः पुरतश्चिक्षिपुरित्यर्थः । परमतर्पणम् अत्यन्ततृप्तिकरम् ॥३१॥ राशिं चक्रुः अग्रतो राशिं चक्रुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ मद्यानि मद्यकुम्भानीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ लिलिपुः लेपनं चक्रुः । परार्ध्यैन श्लाघ्यगन्धेन ॥ ३४ ॥ माल्यगन्धैः माल्यचन्दनैः ॥ ३५ ॥ ततस्ततः पुनः पुनरित्यर्थः । तुमुलं निरन्तरं यथा तथा । युगपद्विनेदुः अमर्षिताः महता प्रयत्ने नाप्यनुत्थानाज्जातक्रोधाः सन्तः नेदुः ॥३६॥ आस्फोटयामासुः ताडयामासुः । चिक्षिपुः शरीरं कम्पयामासुः । कुम्भेति । इत्थं कुम्भकर्णविबोधार्थं विपुलं स्वनं चक्रुरिति सङ्ग्रहः ॥ ३७ ॥ आस्फोटितं बाहुताडनजन्यशब्दः । क्ष्वेलित शब्देन गर्जितमात्रमुच्यते । सिंहनादमित्येकवद्भावः । तत् विहङ्गाः श्रुत्वा लिलिपुः लेपनं चक्रुः, कुम्भकर्णशरीरं लेपयामासुरित्यर्थः ॥ ३४-३७ ॥ सशङ्खेति ।

यदा भृशार्तैर्निनदैर्महात्मा न कुम्भकर्णो बुबुधे प्रसुप्तः । ततो मुसुण्ठीमुसलानि सर्वे रक्षोगणास्ते जगृहुर्गदाश्च ॥ ३९ ॥ तं शैलशृङ्गैर्मुसलैर्गदाभिर्वृक्षैस्तलैर्मुद्गरमुष्टिभिश्च । सुखप्रसुप्तं भुवि कुम्भकर्णं रक्षांस्युदग्राणि तदा निजघ्नुः ॥ ४० ॥ तस्य निःश्वासवातेन कुम्भकर्णस्य रक्षसः । राक्षसा बलवन्तोऽपि स्थातुं नाशक्नुवन् पुरः ॥४१॥ ततः परिहिता गाढं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥४२॥ मृदङ्गपणवान् भेरीः शङ्खकुम्भगणांस्तदा । दशराक्षससाहस्रा युगपत् पर्यवादयन् ॥४३॥ नीलाञ्जनचयाकारास्ते तु तं प्रत्यबोधयन् । अभिघ्नन्तो नदन्तश्च नैव संविविदे तु सः ॥ ४४ ॥ यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा । ततो गुरुतरं यत्नं दारुणं समुपाक्रमन् ॥४५॥

भयेन सर्वा दिशो द्रवन्तः गच्छन्तः । तत्रापि भयनिवृत्त्यदर्शनात् त्रिदिवम् आकाशम् किरन्तः विशन्तः । तत्रापि भयशान्तिमलभमानाः सहसा निपेतुः भूमौ निपतन्ति स्म ॥ ३८ ॥ यदेति । भृशार्तैः अत्यन्तार्तिपूर्वकैः, उच्चावचैरित्यर्थः । भृशं तैरिति पाठान्तरम् । महात्मा महाशरीरः । ततः तदा । मुसुण्ठी मुद्गरविशेषः ॥ ३९ ॥ गृहीत्वा प्रजघ्नुश्चेत्याह—तमिति ॥४०॥ रक्षस इति विशेषणं निश्वासातिशयद्योतनाय ॥ ४१ ॥ तत इत्यर्धमेकं वाक्यम् । परिहिताः दृढीकृतपरिधानाः आसन्, वक्ष्यमाणकार्ये सावधाना आसन्नित्यर्थः ॥ ४२ ॥ शङ्खकुम्भगणान् शङ्खकुम्भवाद्यगणान् । दशराक्षससाहस्राः दश राक्षससहस्राणि परिवारभूता येषां ते तथोक्ताः ॥ ४३॥ ते राक्षसाः अभिघ्नन्तो नदन्तश्च सन्तः तं प्रत्यबोधयन्नित्यनुवादः । प्रतिबोधनेऽपि स न संविविदे न बुबुधे । नीलाञ्जनचयाकारा इति परितः सञ्चारित्वद्योतनायोक्तम् ॥ ४४ ॥ गुरुतरं यत्नमुपाक्रमन् प्रबलं बोधनोपायमारेभिर इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

त्रिदिवमाकाशम् । किरन्तः व्याप्नुवन्तः ॥ ३८ ॥ मुसुण्ठीः मुद्गरविशेषान् ॥ ३९–४१ ॥ ततः परिहिताः गाढं, बभूवुरिति शेषः । अन्यथा राक्षस शब्दोऽतिरिच्येत ॥ ४२ ॥ दशराक्षससाहस्राः दशराक्षससहस्राणि ॥ ४३–४५ ॥

अश्वानुष्ट्रान् खरान्नागान् जघ्नुर्दण्डकशाङ्कुशैः । भेरी शङ्खमृदङ्गांश्च सर्वप्राणैरवादयन् ॥४६॥ निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटङ्करैः । मुद्गरैर्मुसलैश्चैव सर्वप्राण समुद्यतैः ॥४७॥ तेन शब्देन महता लङ्का समभिपूरिता । सपर्वतवना सर्वा सोऽपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४८ ॥ ततः सहस्रं भेरीणां युगपत् समहन्यत । मृष्टकाञ्चनकोणाना मासक्तानां समन्ततः ॥४९॥ एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यते । शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः । महाक्रोधसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः ॥५०॥ तद्रक्षो बोधयिष्यन्तश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ५१ ॥ अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चक्रुर्महास्वनम् । केशानन्ये प्रलुलुपुः कर्णावन्ये दशन्ति च ॥५२॥ उदकुम्भशतान्यन्ये सम सिञ्चन्त कर्णयोः । न कुम्भकर्णः पस्पन्दे महानिद्रावशं गतः ॥ ५३॥ अन्ये च बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः । मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन् कूटमुद्गरान् ॥ ५४ ॥

तमेव यत्नं दर्शयति—अश्वानिति । तस्योपरि धावनायेति भावः सर्वप्राणैः सर्व बलैः॥४६॥ महाकाष्ठकटङ्करैः महाकाष्ठाग्रस्तम्भैः, काष्ठाग्रस्थकशाभिरित्यर्थः । कटङ्करः स्तम्भभेद इति केचित् । सर्वप्राणसमुद्यतैः सर्वबलेन समुद्यतैः ॥४७॥ प्रबुद्ध्यते प्राबुध्यत ॥ ४८ ॥ मृष्टकाञ्चनकोणानां मृष्टकाञ्चनं शोधितकाञ्चनं तन्निर्मिताः कोणाः वादनदण्डाः यासां ताः तथोक्ताः । आसक्तानां संह तानाम् ॥ ४९ ॥ एवमपीत्यादि । शापस्य ब्रह्मशापस्य । क्रुद्धाः पूर्वमेव कुपिताः ! पुनरपि महाक्रोधसमाविष्टाः अभवन् ॥ ५० ॥ तद्रक्ष इत्यादि । पराक्रमं मुष्टिप्रहारादिकम् । महास्वनं महागर्जितम् । प्रलुलुपुः लुप्तवन्तः । दशन्ति अदशन् । उदकुम्भशतानि, आदायेति शेषः ॥५१–५२॥ अन्य इति । कूटमुद्गरपाणय इत्यनेन तत्प्रहारपरिचयो लक्ष्यते । पातयन् अपातयन् ॥५४॥

सर्वप्राणैः सर्वबलैः ॥ ४६ ॥ महाकाष्ठकटङ्करैश्च । कटङ्करः स्तम्भभेदः ॥४७॥ ४८ ॥ मृष्टकाञ्चनकोणानां मृष्टकाञ्चननिर्मिताः कोणाः वादनदण्डाः यासां ताः ।

रज्जुबन्धनबद्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वतः । वध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षसः ॥५५॥ वारणानां सहस्रं तु शरीरेऽस्य प्रधावितम् । कुम्भकर्णस्ततो बुद्धः स्पर्शं परमबुध्यत ॥ ५६ ॥ स पात्यमानैर्गिरिशृङ्गवृक्षैरचिन्तयंस्तान् विपुलान् प्रहारान् । निद्राक्षयात् क्षुद्भयपीडितश्च विजृम्भमाणः सहसोत्पपात ॥ ५७ ॥ स नागभोगाचलशृङ्गकल्पौ विक्षिप्य बाहू गिरिशृङ्गसारौ । विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभं निशाचरोऽसौ विकृतं जजृम्भे ॥५८॥ तस्य जाजृम्भमाणस्य वक्त्रं पातालसन्निभम् । ददृशे मेरुशृङ्गाग्रे दिवाकर इवोदितः ॥ ५९ ॥ स जृम्भमाणोऽतिबलः प्रतिबुद्धो निशाचरः । निःश्वासश्चास्य सञ्जज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥ ६० ॥

बध्यन्ते एभिरिति बन्धनानि चर्मादीनि रज्जवश्च बन्धनानि च तैर्बद्धाभिः, रज्जुबन्धनादिना दृढीकृताभिरित्यर्थः । शतघ्नीभिः गदाविशेषैः । वध्यमानः पीड्यमानः ॥ ५५ ॥ वारणानामिति । स्पर्शं परमबुध्यत वारणप्रधावनं केवलस्पर्शमबुध्यत, कीटादिस्पर्शोऽयमिति मन्यते स्म । बुद्धः विरतनिद्रः ॥५६ ॥ स पात्यमानैरिति । पात्यमानैः प्रबोधेप्युत्थानाय पुनः क्षिप्यमाणैः । क्षुद्भयपीडितः क्षुद्भयाभ्यां पीडितः । भयमत्राकालबोधनकृतम् । क्षुद्रूपभयपीडित इति वा । विजृम्भमाणः गात्रभङ्गं कुर्वाणः । उत्पपात उदतिष्ठत ॥ ५७ ॥ विजृम्भमाण इत्युक्तं विवृणोति—स इति । दैर्घ्ये नागभोगदृष्टान्तः, काठिन्ये अचलशृङ्गदृष्टान्तः । यद्वा पीनत्वे दृष्टान्तः । गिरिशृङ्गसारौ गिरिशृङ्गबलौ । "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः । विवृत्य व्यादाय । वडवा समुद्रमध्यवर्तिन्यश्वस्त्री । विकृतं भयङ्करं यथा भवति तथा ॥ ५८ ॥ जाजृम्भमाणस्य । यङ्लुक्यात्मनेपदरुगागमाभावावार्षौ । मेरुशृङ्गाग्रे । मेरुरत्र सावर्णिमेरुः तदग्रस्यैव सूर्यसम्बन्धसम्भवात् । अत्र दिवाकरस्योदितत्वं महामेरोरुत्तरभागस्थपुर्यपेक्षया । यद्वा उदितः दृष्ट इत्यर्थः । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वात्॥५९॥ प्रतिबुद्धः, अभूदिति शेषः । सम्यक् प्रबोधोऽत्र विवक्षितः॥६०॥

आसक्तानां राक्षसगृहीतानाम् ॥४९-५८॥ तस्येति । जाजृम्भमाणस्य पुनः पुनर्जृम्भ

रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुम्भकर्णस्य तद्बभौ । तपान्ते सबलाकस्य मेघस्येव विवर्षतः ॥ ६१ ॥ तस्य दीप्ताग्निसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी । ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥६२॥ ततस्त्वदर्शयन् सर्वान् भक्ष्यांश्च विविधान् बहून् । वराहान् महिषांश्चैव स बभक्ष महाबलः ॥६३॥ अदन् बुभुक्षितो मांसं शोणितं तृषितः पिबन् । मेदःकुम्भांश्च मद्यं च पपौ शक्ररिपुस्तदा ॥ ६४ ॥ ततस्तृप्त इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः । शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६५ ॥ निद्राविशदनेत्रस्तु कलुषीकृतलोचनः । चारयन् सर्वतो दृष्टिं तान् ददर्श निशाचरान् ॥ ६६ ॥ स सर्वान् सान्त्वयामास नैर्ऋतान्नैर्ऋतर्षभः । बोधनाद् विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६७ ॥ किमर्थमहमादृत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः । कच्चित् सुकुशलं राज्ञो भयवानेष वा न किम् ६८

तस्य साभरणस्येत्यर्थः । अतः सबलाकस्येति नाधिकोपमा । विवर्षत इति नीलरूपातिशयोक्तिः ॥ ६१ ॥ विद्युत्सदृशवर्चसी इति निद्राविरामकालिकचाञ्चल्योक्तिः । महाग्रहौ शन्यङ्गारकाविति परपीडकत्वोक्तिः । दीप्ताग्निसदृशे इति क्रौर्यातिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥ ततास्त्वित्यादि । अदर्शयन्, राक्षसा इति शेषः । सर्वान् सर्वविधान् । तदवान्तरभेदतो विविधान् बहून् विपुलान् । वराहान् वराहविकारान् । बभक्ष भक्षयामास । बुभुक्षितो मांसमदन् बुभुक्षाशान्त्यर्थं मांसमदन्नित्यर्थः । तृषितः शोणितं पिबन् तृष्णाशान्त्यर्थं शोणितं पिबन्नित्यर्थः । पुनराप्यायनार्थं मेदःकुम्भान् मद्यं च पपौ । कुम्भपरिमितमेदांसीत्यर्थः ॥ ६३॥६४ ॥ समुत्पेतुरिति । पूर्वं कुम्भकर्णभयादन्तर्धाय स्थिताः, इदानीं तृप्तत्वेन शान्तक्रोधत्वात् प्रकाशमाजग्मुरित्यर्थः ॥ ६५ ॥ निद्रया अविशदे अप्रसन्ने ईषदुन्मीलिते नेत्रे यस्य स तथोक्तः ॥ ६६ ॥ स इति । बोधनात् अप्रबोध्यबोधनात् ॥ ६७ ॥ राज्ञः रावणस्य सुकुशलं कच्चित्, एष

माणस्य ॥ ५९-६५ ॥ निद्रेति । निद्राविशदेति । निद्रया अविशदे ईषदुन्मीलित

अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम् । यदर्थमेवं त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥६९॥ अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम् । पातयिष्ये महेन्द्रं वा शातयिष्ये तथाऽनलम् ॥ ७० ॥ न ह्यल्पकारणे सुप्तं बोधयिष्यति मां गुरुः । तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥७१॥ एवं ब्रुवाणं संरब्धं कुम्भकर्णं महाबलम् । यूपाक्षः सचिवो राज्ञः कृताञ्जलिरुवाच ह ॥७२॥ न नो दैवकृतं किंचिद्भयमस्ति कदाचन । मानुषान्नो भयं राजंस्तुमुलं सम्प्रबाधते ॥ ७३ ॥ न दैत्यदानवेभ्यो वा भयमस्ति हि तादृशम् । यादृशं मानुषं राजन् भयमस्मानुप स्थितम् ॥ ७४॥ वानरैः पर्वताकारैर्लङ्केयं परिवारिता । सीताहरणसन्तप्ताद्रामान्नस्तुमुलं भयम् ॥ ७५ ॥ एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महापुरी । कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ७६ ॥

राजा च भयवान्न किम् भययुक्तो न भवति हि ? ॥ ६८ ॥ एवं संशय्य पुन र्निश्चिनोति—अथवेति । तत्र हेतुमाह यदर्थमिति। यदर्थं,यद्भयनिवृत्त्यर्थम् ॥६९॥ शातयिष्ये शातयिष्यामि, छेत्स्यामीत्यर्थः । "शद्लृ शातने" इति धातोर्णिचि "शदेरगतौ तः" इति तादेशः ॥७०॥ अल्पकारणे अल्पकार्यनिमित्तम् । गुरुः अग्रजः । आख्यात कथयत । अर्थतत्त्वेन तत्त्वार्थेन, याथार्थ्येनेति यावत्॥७१॥ ॥ ७२ ॥ दैवकृतम् इन्द्रादिकृतम् । मानुषादिति । नः अस्मान् मानुषाज्जातं तुमुलं भयं संप्रबाधत इत्यन्वयः ॥ ७३ ॥ न दैत्येति । वाशब्दार्थोऽनुक्त समुच्चयार्थः । देवेभ्यश्चेत्यर्थः । मानुषं मनुष्यादागतम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ इन्द्रा दिभिरपि दुष्पीडमिदं नगरं कथं वानरैः पीड्यत इत्यत्राह—एकेनेत्यादि । सानुयात्रः सानुगः । एकेनैव महती पीडा कृता किं पुनरनेकैरिहागतैरिति

नेत्रे यस्य सः ॥६६–६८॥ अन्येभ्यः शत्रुभ्यः । यदर्थं यद्व्यसनानिवृत्तये ॥६९॥७०॥ अर्थतत्त्वेन याथार्थ्येनेत्यर्थः ॥ ७१–७५ ॥ इन्द्रादिभिरपि दुष्करपीडनमेतन्नगरं

स्वयं रक्षोधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकण्टकः । मृतेति संयुगे मुक्तो रामेणादित्यतेजसा ॥७७॥ यन्न देवैः कृतो राजा नापि दैत्यैर्न दानवैः । कृतः स इह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥ ७८ ॥ स यूपाक्षवचः श्रुत्वा भ्रातुर्युधि पराजयम् । कुम्भकर्णो विवृत्ताक्षो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ॥७९॥ सर्वमद्यैव यूपाक्ष हरिसैन्यं सलक्ष्मणम् । राघवं च रणे हत्वा पश्चाद्द्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ८० ॥ राक्षसां स्तर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः। रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥८१॥ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य सगर्वितं रोषविवृद्धदोषम्। महोदरो नैर्ऋतयोध मुख्यः कृताञ्जलिर्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ८२ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च । पश्चादपि महाबाहो शत्रून् युधि विजेष्यसि ॥ ८३ ॥

भावः ॥७६ ॥ मृतेति । हे मृतेत्युक्त्वा । वस्तुतस्तु मृतेत्यविभक्तिकनिर्देशः, मृत इति कृत्वेत्यर्थः । मृतप्राय इति मत्वेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ ७७ ॥ यत् य इत्यर्थः । प्राणसंशयादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । यो राजा देवादिभिरपि प्राण संशयं नीत्वा मुक्तो न कृतः स रावणो रामेण प्राणसंशयं नीत्वा अद्य विमुक्तः कृत इत्यर्थः । यद्वा राजा देवादिभिरपि यत् न कृतः न प्रापितः तत् रामेण कृतः प्राणसंशयाद्विमुक्तश्चेत्यर्थः॥७८॥पराजयं पराजयबोधकम्॥७९-८१॥सगर्वितं सगर्वम्। रोषविवृद्धदोषं क्रोधविवृद्धदुर्नयम्, कुम्भकर्णमिति शेषः ॥८२॥८३॥

वानरैः कथं वा पीडितमित्यत्राह—एकेनेत्यादि ॥ ७६ ॥ मृतेति मृतप्राय इति मत्वे त्यर्थः ॥ ७७ ॥ यत् य इत्यर्थः । प्राणसंशयादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । यो राजा देवा दिभिरपि प्राणसंशयं प्राप्य विमुक्तो न कृतः स रावणो रामेण प्राणसंशयं नीत्वा विमुक्तः कृत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥ पराजयं पराजयप्रतिपादकं वचः ॥ ७९ ॥ सलक्ष्मणं राघवं हरिसैन्यं च हत्वा । वस्तुतस्तु—सलक्ष्मणं राघवम्, विनेति शेषः । हरिसैन्यं हत्वा रावणं द्रक्ष्यामीति सम्बन्धः ॥ ८० ॥ राक्षसानित्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु—रामलक्ष्मणयोरिति सम्बन्धार्थे षष्ठी । रामलक्ष्मणसम्बन्धि हरीणां मांसशोणितैः राक्षसान् तर्पयिष्यामि, स्वयमपि हरीणां शोणितं पास्यामीति सम्बन्धः ॥ ८१ ॥ सगर्वितं सगर्वम् । रोषविवृद्धदोषं रोषेण विवृद्धो दोषः अनयः

महोदरवचः श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः। कुम्भकर्णो महातेजाः सम्प्रतस्थे महाबलः॥८४॥ तं समुत्थाप्य भीमाक्षं भीमरूपपराक्रमम्। राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ८५ ॥ ततो गत्वा दशग्रीवमासीनं परमासने। ऊचुर्बद्धाञ्जलिपुटाः सर्व एव निशाचराः ॥८६ ॥ प्रबुद्धः कुम्भकर्णोऽयं भ्राता ते राक्षसर्षभ। कथं तत्रैव निर्यातु द्रक्ष्यस्येनमिहागतम् ॥८७॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टो राक्षसांस्तानुपस्थितान् । द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं च पूज्यताम् ॥ ८८ ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसाः । कुम्भकर्णमिदं वाक्यमूचू रावणचोदिताः ॥८९॥ द्रष्टुं त्वां काङ्क्षते राजा सर्वराक्षसपुङ्गवः। गमने क्रियतां बुद्धिर्भ्रातरं सम्प्रहर्षय ॥ ९० ॥ कुम्भकर्णस्तु दुर्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनम् । तथेत्युक्त्वा महाबाहुः शयनादुत्पपात ह ॥ ९१ ॥ प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमभूषितः । पिपासुस्त्वरयामास पानं बलसमीरणम् ॥९२॥ ततस्ते त्वरितास्तस्य राक्षसा रावणाज्ञया। मद्यकुम्भांश्च विविधान् क्षिप्रमेवोपहारयन् ॥ ९३ ॥

महोदरेति। सम्प्रतस्थे प्रस्थातुमुपचक्रमे । शयनादुत्पपात ह इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ गत्वा रावणनिवेशनं गत्वा । तत ऊचुरित्यन्वयः ॥ ८६ ॥ तत्रैव निर्यातु वा इहागतमेनं द्रक्ष्यसि वा ? कथं कथं करोत्विति सम्बन्धः ॥ ८७ ॥ पूज्यताम्, एष इति शेषः ॥ ८८-९१॥ बलसमीरणं बलवर्धनम् ॥ ९२ ॥ रावणाज्ञया त्वरितास्ते क्षिप्रम् उपहारयन्

दुर्नयरूपो यस्य तम्, कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ८२॥८३॥ संप्रतस्थे प्रस्थातुमुपक्रान्तः ॥८४-८६॥ तत्रैव निर्यातु वा इहागतं द्रक्ष्यसि वा ? कथं कथं करोत्वित्यर्थः ॥ ८७॥ पूज्यताम्,एष इति शेषः॥८८-९१॥प्रक्षाल्येति।बलसमीरणं बलमवृद्धिकरम्॥९२॥९३॥

पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे । ईषत्समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वितः । कुम्भकर्णो बभौ हृष्टः कालान्तकयमोपमः ॥ ९४ ॥ भ्रातुः स भवनं गच्छन् रक्षोगणसमन्वितः । कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ९५ ॥ स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन् सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः । जगाम तत्राञ्जलिमालया वृतः शतक्रतुर्गेहमिव स्वयम्भुवः ॥ ९६ ॥ तं राजमार्गस्थममित्रघातिनं वनौकसस्ते सहसा बहिः स्थिताः । दृष्ट्वाऽप्रमेयं गिरिशृङ्गकल्पं वितत्रसुस्ते हरियूथपालाः ॥ ९७ ॥ केचिच्छरण्यं शरणं स्म रामं व्रजन्ति केचिद्व्यथिताः पतन्ति । केचिद्दिशः स्म व्यथिताः प्रयान्ति केचिद्भयार्ता भुवि शेरते स्म ॥ ९८ ॥ तमद्रिशृङ्गप्रतिमं किरीटिनं स्पृशन्तमादित्यमिवात्मतेजसा । वनौकसः प्रेक्ष्य विवृद्धमद्भुतं भयार्दिता दुद्रुविरे ततस्ततः ॥९९॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

उपाहारयन्निति संबन्धः ॥ ९३ ॥ ईषत्समुत्कटः पानेन ईषन्मदोत्कटः । मत्तः स्वभावेनोन्मत्तश्चेत्यर्थः । कालान्तकयमोपमः काले प्रलयकाले योऽन्तकः संहारको यमस्तत्सदृश इत्यर्थः ॥ ९४ ॥ रक्षोबलं राक्षससेना ॥ ९५ ॥ तत्र राजमार्गे । अञ्जलिमालया, पौरजनकृतयेति शेषः ॥ ९६ ॥ यूथपाला इत्यत्र चकारो द्रष्टव्यः । अन्यथा तच्छब्दोऽतिरिच्येत ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ आत्मतेजसा शरीरकान्त्या ॥ ९९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ईषत्समुत्कटो मत्तः मधुपानेन ईषदेव समुत्कटो मत्तश्चेत्यर्थः ॥ ९४–९६ ॥ तं राजमार्गस्थमिति । अत्र चशब्दोऽध्याहर्तव्यः, अन्यथा तच्छब्दोऽतिरिच्येत । ते वनौकसः ते हरियूथपाश्च तं दृष्ट्वा वितत्रसुरिति सम्बन्धः ॥ ९७–९९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ०श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षष्टितमः सर्गः ॥६०॥

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् । किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनम् । क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं प्रभुम् । सतोयाम्बुदसङ्काशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः ॥ ३ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसम् । सविस्मयमिदं रामो विभीषणमुवाच ह ॥४॥ कोऽसौ पर्वतसङ्काशः किरीटी हरिलोचनः । लङ्कायां दृश्यते वीर सविद्युदिव तोयदः ॥ ५ ॥ पृथिव्याः केतुभूतोऽसौ महानेकोऽत्र दृश्यते । यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ६ ॥ आचक्ष्व मे महान् कोऽसौ रक्षो वा यदि वाऽसुरः । न मयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७ ॥ स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणाक्लिष्ट कर्मणा । विभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ८॥

अथ रामेण कुम्भकर्णस्वरूपप्रश्नः विभीषणेन तदुत्तरं च क्रियत एकषष्टि तमे–तत इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तं दृष्ट्वा धनुरादाय पुनर्विशेषेण ददर्शेति योजना। महाकायम् उन्नतकायम् । पर्वताकारदर्शनम् दृश्यत इति दर्शनं शरीरम्, पर्वतवत् स्थूलशरीरमित्यर्थः । काञ्चनाङ्गदभूषणं काञ्चन मयाङ्गदभूषणम् । अत एव सतोयाम्बुदः वर्षुकमेघः तत्सदृशम् ॥ १ ॥ २ ॥ दृष्ट्वेत्यर्धम् । कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ३ ॥ सविस्मयमिति क्रियाविशेषणम् । वर्धमानमिति । कामरूपत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ हरिलोचनः कपिलेक्षणः ।

ततो राम इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । रामः पुरा आकाशं क्रममाणं नारायण मिव पर्वताकारदर्शनं तं राक्षसश्रेष्ठं दृष्ट्वा धनुरादाय किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्शेति योजना । यद्वा तं दृष्ट्वेति श्लोको भिन्नं वाक्यम् । आकाशं क्रममाणं प्रभुं नारायणमिव पर्वताकारदर्शनं तं राक्षसश्रेष्ठं दृष्ट्वा रामः,यत्तो बभूवेति शेषः ॥१–४॥ कोऽसाविति । हरिलोचनः कपिलेक्षणः ॥५–११॥

येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च पराजितः । सैष विश्रवसः पुत्रः कुम्भकर्णः प्रतापवान् । अस्य प्रमाणात् सदृशो राक्षसोऽन्यो न विद्यते ॥ ९ ॥ एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजङ्गाः पिशिताशनाश्च । गन्धर्वविद्याधरकिन्नराश्च सहस्रशो राघव सम्प्रभग्नाः ॥ १० ॥ शूलपाणिं विरूपाक्षं कुम्भकर्णं महाबलम् । हन्तुं न शेकुस्त्रिदशाः कालोऽयमिति मोहिताः ॥ ११ ॥ प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुम्भकर्णो महाबलः । अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदानकृतं बलम् ॥ १२ ॥ एतेन जातमात्रेण क्षुधार्तेन महात्मना । भक्षितानि सहस्राणि सत्त्वानां सुबहून्यपि ॥ १३ ॥ तेषु सम्भक्ष्यमाणेषु प्रजा भयनिपीडिताः । यान्ति स्म शरणं शक्रं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥ १४ ॥ स कुम्भकर्णं कुपितो महेन्द्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री । स शक्रवज्राभिहतो महात्मा चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥ १५ ॥ तस्य नानद्यमानस्य कुम्भकर्णस्य धीमतः । श्रुत्वाऽतिनादं वित्रस्ता भूयो भूमिर्वितत्रसे ॥ १६ ॥

" हरिर्ना कपिले त्रिषु " इत्यमरः ॥५–८॥ येनेत्यादि । सैष इत्यत्र " सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् " इति सुलोपः । प्रमाणं स्थौल्यौन्नत्ये ॥ ९ ॥ सम्प्रभग्नाः अभज्यन्त॥१०॥विरूपाक्षं विकटाक्षम्।मोहिताः भ्रान्ताः॥११॥प्रकृत्या तेजस्वी स्वप्रभावेन बलवान्, न तु वरप्रदानेनेत्यर्थः । अन्येषां रावणादीनाम्,भवतीति शेषः ॥ १२ ॥ प्रकृत्या तेजस्वित्वमुपपादयति–एतेनेत्यादिना ॥ १३–१५ ॥ तस्येति । नानद्यमानस्य अतिशयेन नदतः । वित्रस्ता भूमिः भूयो वितत्रसे

प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी स्वभावतः पराभिभवनसामर्थ्यवान ॥ १२--२३ ॥

स०–शूलपाणिं विरूपाक्षं विरूपे विकृते अक्षिणी यस्य स तथा तम् । विरूपाक्षं शूलपाणिं रुद्रमिवेति वा ॥ ११ ॥

तत्र कोपान्महेन्द्रस्य कुम्भकर्णो महाबलः । विकृष्यै रावताद्दन्तं जघानोरसि वासवम् ॥ १७ ॥ कुम्भकर्ण प्रहारार्तो विजज्वाल स वासवः । ततो विषेदुः सहसा देवब्रह्मर्षिदानवाः ॥ १८ ॥ प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयम्भुवः । कुम्भकर्णस्य दौरात्म्यं शशंसुस्ते प्रजापतेः ॥ १९ ॥ प्रजानां भक्षणं चापि देवानां चापि धर्षणम् । आश्रमध्वंसनं चापि परस्त्रीहरणं भृशम् ॥ २० ॥ एवं प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः । अचिरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति ॥ २१ ॥ वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः । रक्षांस्यावाहयामास कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥२२॥ कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापतिः । दृष्ट्वा विश्वास्य चैवेदं स्वयम्भूरिदमब्रवीत् ॥२३॥ ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि निर्मितः । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे॥२४॥

उत्तरोत्तरं भीताऽभूत् ॥ १६ ॥ तत्र तदानीम् । विकृष्य उत्पाटय ॥ १७ ॥ विजज्वाल, चुकोपेति यावत् ॥ १८ ॥ ते शक्रादयः । प्रजापतेः प्रजापतये ॥ १९ ॥ दौरात्म्यं प्रपञ्चयति–प्रजानामित्यादि ॥ २० ॥ एवम् इदानीं क्रियमाणप्रकारेण यदि भक्षयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २१ ॥ वासवस्येति । प्राधान्याद्वासवग्रहणम् । कुम्भकर्णम्, तेष्विति शेषः ॥ २२ ॥ इदं रक्षः इदं वक्ष्यमाणमिति इदंशब्दद्वयनिर्वाहः । विश्वास्य प्रलोभ्य, सान्त्वपूर्वकं समीपमानीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ पौलस्त्येन विश्रवसा । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे इत्ययं शापः "स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तच्चोक्त्वा प्रहृष्टास्ते दिवौकसः ॥" इति तपश्चर्यानन्तरप्रार्थनालब्धबहुवार्षिक निद्रासमनन्तरकालभावीत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा मृतकल्पः शयिष्यसे

ध्रुवमिति । पौलस्त्येन विश्रवसा त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यस इत्युक्तोऽयं शापः " स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तच्चोक्त्वा प्रहृष्टास्ते दिवौकसः " इति तपश्चर्यानन्तरप्रार्थनालब्धबहुवार्षिकनिद्रासमनन्तरकालभावी

ब्रह्मशापाभिभूतोऽथ निपपाताग्रतः प्रभोः । ततः परम सम्भ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ विवृद्धः काञ्चनो वृक्षः फलकाले निकृत्यते । न नप्तारं स्वकं न्याय्यं शप्तुमेवं प्रजापते ॥ २६ ॥ न मिथ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येष न संशयः । कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरे तथा ॥ २७ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयम्भूरिदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति । एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन् भूमिं बुभुक्षितः । व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान् संक्रुद्ध इव पावकः ॥ २९ ॥ सोऽसौ व्यसनमापन्नः कुम्भकर्णमबोधयत् । त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा सम्प्रति रावणः ॥ ३० ॥ स एष निर्गतो वीरः शिबिराद्भीमविक्रमः । वानरान् भृशसंक्रुद्धो भक्षयन् परिधावति ३१

इति शप्तस्य तपश्चर्याद्यसम्भवात् ॥ २४ ॥ प्रभोः रावणस्य ॥ २५ ॥ काञ्चनः काञ्चनवत् स्पृहणीयः । चम्पकवृक्षो वा । विवृद्धः वर्धितः । फलकाले पुष्पकाले । निकृत्यते छिद्यते । नप्तारं पौत्रम् ॥ २६ ॥ कालः कालनियमः ॥ २७ ॥ २८ ॥ षण्मासानित्येतदर्वाङ्निषेधपरम् । अन्यथा 'नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान्' इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ २९ ॥ सोऽसौ रावणः ॥ ३० ॥ शिबिरात् स्वनिलयात् ।

इत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा मृतकल्पः शयिष्यसे इति शप्तस्य तपश्चर्याद्यसम्भवात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ विवृद्ध इति । काञ्चनः काञ्चनवत्स्पृहणीयः ॥ २६-२८ ॥ शयितेति । षण्मासान् शयिता, एकाहं जागरिष्यति इत्यनेन 'नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः' इत्युक्तप्रकारेण निद्रायाः कालनियमस्यानुक्तत्वात् निद्रायाः मासषट्कान्न्यूनता नास्तीत्युक्तम् । 'एकाहं जागरिष्यति' "एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन् भूमिं बुभुक्षितः । व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान्" इत्यनेन जागरणकालनियमस्योक्तत्वादेकाहजागरणमित्युक्तं भवति ॥ २९ ॥ ३० ॥ स एष इति । भक्षयन् "लक्षणहेत्वोः

स०—**काञ्चनो वृक्षः** उदुम्बरादिः फलकाले यद्यपि नीरसं जन्त्वादिदूषितं च फलम्। तथापि वृद्धः वर्धितः न निकृत्यते यथा तन्निकर्तनमन्याय्यं तथा स्वकं नप्तारं पौत्रम् एवं शप्तुमन्याय्यं न्यायादनपेतम् । "काञ्चनः काञ्चनारे स्याच्चम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च पुन्नागे" इति विश्वः । "विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्" इत्यादेस्तादृशोऽपि न च्छेद्यः । अयं तु काञ्चनमयो वृक्षः फलकाले फलद्वाराकाञ्चनदानकाल इति वा ॥ २१ ॥

कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव हरयोऽद्य प्रविद्रुताः । कथमेनं रणे क्रुद्धं वारयिष्यन्ति वानराः ॥ ३२ ॥ उच्यन्तां वानराः सर्वे यन्त्रमेतत् समुच्छ्रितम् । इति विज्ञाय हरयो भवि ष्यन्तीह निर्भयाः ॥३३॥ विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत् सुमुखेरितम् । उवाच राघवो वाक्यं नीलं सेनापतिं तदा ॥ ३४ ॥ गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूह्य तिष्ठस्व पावके । द्वाराण्यादाय लङ्कायाश्चर्याश्चाप्यथ सङ्क्रमान् ॥ ३५ ॥ शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च शिलाश्चाप्युपसंहर । तिष्ठन्तु वानराः सर्वे सायुधाः शैलपाणयः ॥ ३६ ॥ राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः । शशास वानरानीकं यथा वत् कपिकुञ्जरः ॥ ३७ ॥ ततो गवाक्षः शरभो हनुमा नङ्गदस्तथा । शैलशृङ्गाणि शैलाभा गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः ॥३८॥ रामवाक्यमुपश्रुत्य हरयो जितकाशिनः । पादपै रर्दयन् वीरा वानराः परवाहिनीम् ॥ ३९ ॥

भक्षयन् परिधावति भक्षणहेतोः परिधाविष्यति । " लक्षणहेत्वोः क्रियायाः " इति शतृप्रत्ययः । वर्तमानसामीप्यादिना भविष्यदर्थे लट् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उच्यन्तामिति । यन्त्रं बिभीषिका । समुच्छ्रितमुन्नतम् ॥ ३३ ॥ सुमुखेरितं सुमुखं यथा भवति तथा ईरितम् उक्तम् ॥ ३४ ॥ गच्छेत्यादिश्लोकद्वयम् । आदाय स्वीकृत्य, आवृत्येति यावत्॥३५॥उपसंहर राशीकुरु । युद्धसाधनशिला दिकमिदानीमेव सम्पादयेत्यर्थः । तिष्ठन्तु वानराः सर्वे सायुधाः शैलपाणयः इति पाठः । सायुधाः खड्गाद्यायुधवन्तः ॥ ३६–३८ ॥ रामेति । परवाहिनीं नगर रक्षार्थं बहिश्चरन्तीम् । यद्वा कुम्भकर्णं दृष्ट्वा पलायमानान् वानरान् प्रत्यनुद्रुतां

क्रियायाः " इति हेतौ शतृप्रत्ययः । शिबिरात् स्वगृहात् परिधावति परिधा विष्यति । " वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा " इति भविष्यदर्थे लट् ॥ ३१॥३२ ॥ यन्त्रं बिभीषिका ॥ ३३–३५ ॥ उपसंहर सञ्चिनु ॥ ३६–३८ ॥ परवाहिनीं पुराद्बहि र्निर्गत्य पुरीपरिसररक्षिणीं राक्षससेनामित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ततो हरीणां तदनीकमुग्रं रराज शैलोद्यतदीप्तहस्तम् । गिरेः समीपानुगतं यथैव महन्महाम्भोधरजालमुग्रम् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

स तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुलः। राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः ॥ १ ॥ राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः । गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदा ययौ ॥ २ ॥ स हेमजालविततं भानुभास्वरदर्शनम् । ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ३ ॥ स तत्तदा सूर्य इवाभ्रजालं प्रविश्य रक्षोधिपतेर्निवेशम् । ददर्श दूरेऽग्रज मासनस्थं स्वयम्भुवं शक्र इवासनस्थम् ॥ ४ ॥

परवाहिनीमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ शैलोद्यतदीप्तहस्तं शैलोद्यताः उद्यतशैलाः । महन्महाम्भोधरजालम्, महत् गुरु महाम्भोधरजालं मेघजालमित्यर्थः ॥४०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नाकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड व्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अथ कुम्भकर्णं प्रति रावणस्य सान्त्ववचनं द्विषष्टितमे–स त्वित्यादि । निद्रामदसमाकुलः निद्रया अकालोत्थितत्वेनानुवर्तमानया,मदेन मद्यपानकृतेन च समाकुलः । गृहेभ्यः, निर्गतेनेति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ हेमजालविततं स्वर्ण मयगवाक्षविततम् । भानुभास्वरदर्शनम्, दृश्यत इति दर्शनं रूपम् । भानुवत् प्रकाशमानमित्यर्थः ॥ ३ ॥ स इति । दूरे कक्ष्यान्तरप्रदेशे ददर्श । उन्नतपुष्पक

शैलोद्यतदीप्तहस्तम् उद्यतशैलदीप्तहस्तम् ॥ ४० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥
॥ १ ॥ राक्षसानामिति । गृहेभ्यः, निर्गतेनेति शेषः ॥२–५॥

स०-गृहेभ्यः तत्स्थितस्त्रीकरेभ्यः । यद्वा गृहेभ्यः परभार्याभ्यः "गृहिणी गृहमुच्यते" इति वचनात् । राक्षसानां गृहेभ्यः इत्यप्यन्वयो वा ॥ २ ॥ **अभ्रजालं** जलसत्त्वादशायामिन्द्रनीलखचनात् तदभावदशायां वज्रैश्च तन्निदर्शनतोचितेति न भानुभास्वरेति विरोधः।अथवा अग्र रावणम् अभ्रजालमिव ददर्शेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

भ्रातुः स भवनं गच्छन् रक्षोगणसमन्वितम् । कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ५ ॥ सोऽभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्यामभिविगाह्य च । ददर्शोद्विग्नमासीनं विमाने पुष्पके गुरुम् ॥ ६ ॥ अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम् । तूर्णमुत्थाय संहृष्टः सन्निकर्षमुपानयत् ॥७॥ अथासीनस्य पर्यङ्के कुम्भकर्णो महाबलः । भ्रातुर्ववन्दे चरणौ किं कृत्यमिति चाब्रवीत् ॥ ८ ॥ उत्पत्य चैनं मुदितो रावणः परिषस्वजे । स भ्रात्रा सम्परिष्वक्तो यथावच्चाभिनन्दितः ॥९॥ कुम्भकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम् । स तदासनमाश्रित्य कुम्भकर्णो महाबलः । संरक्तनयनः कोपाद्रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥१०॥ किमर्थमहमादृत्य त्वया राजन् विबोधितः । शंस कस्माद्भयं तेऽस्ति कोऽद्य प्रेतो भविष्यति ॥ ११ ॥ भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुम्भकर्णमवस्थितम् । ईषत्तु परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत् ॥१२॥ अद्य ते सुमहान् कालः शयानस्य महाबल । सुखितस्त्वं न जानीषे मम रामकृतं भयम् १३॥

वत्त्वादिति भावः ॥ ४-६ ॥ अथेति । सन्निकर्षं समीपम् ॥ ७ ॥ कृत्यं मया कर्तव्यम् ॥८-१०॥ किमर्थमिति । आदृत्य, स्थितेनेति शेषः । शंसेति । तमिति शेषः । प्रेतो भविष्यति मृतो भविष्यति ॥ ११ ॥ भ्रातरमिति । ईषत् परिवृत्ताभ्यामित्यनेन ईषत् कोपो लक्ष्यते ॥ १२ ॥ ईषत्त्वमेव विवृणोति–

कक्ष्यामभिविगाह्य द्वारं तीर्त्वा ॥ ६ ॥ उपास्थितम् अवस्थितम्, प्राप्तमिति यावत ॥ ७-१२ ॥ सुमहान् कालः, अतीत इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

स०–पुनस्समुदितोत्पत्य रावणः इति पाठः । **समुदितो रावणः** । उत्पत्य आसनादुत्थायेत्यर्थः । सन्धिरार्ष इति नागोजिभट्टः । समुदितं यथा भवति तथा उत्पत्य " सुप् सुपा " इति समासे ऐकपद्यं ज्ञेयम् । मुदितः अत् पत्येति छेदः । अत् आश्चर्यं यथा भवति तथा पतित्वाऽत्पत्य । व्याख्यातं चाद्भुतपदव्याख्यानावसरे अदित्याश्चर्यार्थकमव्ययमिति वा ॥ ९ ॥ रोषेण परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यामुपलक्षितं क्रुद्धं भ्रातरं कुम्भकर्णं रावणोऽब्रवीदिति नागोजिभट्टः । रोषेण परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां पार्श्वद्वयवर्तिनेत्रत्वेन द्विवचनं पूर्वं भुजाभ्यामितिवत् । तदुपलक्षितो रावणो वाक्यमुवाचेत्यन्वयो वा । अस्मिन् पक्षे क्रुद्धपदं नाधिकम् ॥ १२ ॥

एष दाशरथी रामः सुग्रीवसहितो बली । समुद्रं सबल स्तीर्त्वा मूलं नः परिकृन्तति ॥ १४ ॥ हन्त पश्यस्व लङ्कायां वनान्युपवनानि च । सेतुना सुखमागम्य वानरै कार्णवीकृतम् ॥ १५ ॥ ये रक्षसां मुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि । वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कदाचन ॥१६॥ न चापि वानरा युद्धे जितपूर्वाः कदाचन॥१७॥ तदेतद्भयमुत्पन्नं त्रायस्वेमां महाबल । नाशय त्वमिमा नद्य तदर्थं बोधितो भवान् ॥ १८ ॥ सर्वक्षपितकोशं च स त्वमभ्यवपद्य माम् । त्रायस्वेमां पुरीं लङ्कां बाल वृद्धावशेषिताम् ॥ १९ ॥ भ्रातुरर्थे महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम् । मयैवं नोक्तपूर्वो हि कश्चिद् भ्रातः परन्तप ॥२०॥ त्वय्यस्ति तु मम स्नेहः परा सम्भावना च मे । दैवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ । त्वया देवाः प्रति व्यूह्य निर्जिताश्चासुरा युधि ॥ २१ ॥

अद्येत्यादिना । सुमहान् कालः नवदिनपरिमितः, गतः इति शेषः ॥ १३ ॥ मूलं मूलबलम् । परिकृन्तति बाधत इत्यर्थः ॥१४॥ मूलकृन्तनमुपपादयति—हन्तेति । लङ्कायां वनान्युपवनानि च सर्वम् । सेतुना सुखमागम्य स्वनिर्मित सेतुमात्रेण सुखमागम्य । रामेण वानरैकार्णवीकृतं वानररूपैकार्णवीकृतम् । पश्यस्व । आत्मनेपदमार्षम् । यद्वा स्वलङ्कायामिति छेदः । आत्मीयलङ्काद्वीप इत्यर्थः ॥ १५–१७ ॥ तदेतत् एतादृशम् । भयमुत्पन्नम् । अस्माद्भयादिमां पुरीं त्रायस्व । इमान् वानरान् नाशय । तदर्थं नाशनार्थम्॥१८॥सर्वक्षपितेति। सर्वक्षपितकोशं क्षपितसर्वैश्वर्यम् । "कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघ दिव्ययोः" इत्यमरः । अभ्यवपद्य जानीहीत्यर्थः । बालवृद्धावशेषितामित्यति शयोक्तिः । मूलबलाद्युत्सादनस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १९ ॥ कच्चिदिति प्रश्ने । कदाचिदपि नोक्तपूर्वोऽसीत्यर्थः । कश्चिदिति पाठे त्वदन्यः कश्चिदपि नैवमुक्त पूर्व इत्यर्थः ॥२०॥ सम्भावना आदरः । दैवासुरेषु देवासुरसम्बन्धिषु । प्राति

स्वलङ्कायाम् आत्मीयलङ्काद्वीपे । वानरैकार्णवीकृतम्, एतत्सर्वमिति शेषः ॥१५–१८॥सर्वक्षपितकोशं क्षपितसर्वैश्वर्यम्॥१९॥२०॥परासम्भावना अत्यादरः॥२१॥

तदेतत् सर्वमातिष्ठ वीर्यं भीमपराक्रम । न हि ते सर्व भूतेषु दृश्यते सदृशो बली ॥ २२ ॥ कुरुष्व मे प्रियहित मेतदुत्तमं यथाप्रियं प्रियरण बान्धवप्रिय । स्वतेजसा विधम सपत्नवाहिनीं शरद्घनं पवन इवोद्यतो महान् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम् । कुम्भकर्णो बभाषेदं वचनं प्रजहास च ॥ १ ॥ दृष्टो दोषो हि यो ऽस्माभिः पुरा मन्त्रविनिर्णये । हितेष्वनभिरक्तेन सो ऽय मासादितस्त्वया ॥ २ ॥ शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः । निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः ॥ ३ ॥

व्यूह्य विभज्य । असुराः असुरा अपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ आतिष्ठ अवलम्बस्व ॥ २२ ॥ यथाप्रियं यथास्नेहम् । आवयोः प्रीत्यनुरूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अथ कुम्भकर्णबुद्धिस्त्रिषष्टितमे—तस्येत्यादि । परिदेवितं पूर्वोक्तवचनानां परिदेवनतुल्यत्वात् परिदेवितत्वम् । कुम्भकर्णो वचनं बभाषे जहास चेत्यत्र व्यत्ययः कार्यः । उक्त्वा जहासेति वा ऽर्थः ॥ १ ॥ पुरा मन्त्रनिर्णये क्रियमाणे । अस्माभिः यो दोषो दृष्टः शत्रुभिस्तवापत् भविष्यतीति निश्चितः । हितेषु हितपरेषु । अनभिरक्तेन असक्तेन, हितपरवचनमशृण्वतेत्यर्थः । त्वया सो ऽयं दोष आसादितः, पूर्वमेव चिन्तिता विपत् प्राप्तेत्यर्थः ॥ २ ॥ पापस्य

वीर्यमातिष्ठ वीर्यमवलम्बस्व ॥ २२ ॥ कुरुष्वेति । हे प्रियरण ! एतदुत्तमं यथा प्रियं यथास्नेहम्, आवयोः स्नेहानुरूपमिति यावत् हितं । कुरुष्वेति योजना ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीं० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायां द्विषष्टितमः गर्सः ॥ ६२ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ शीघ्रमिति । दुष्कृतकर्मणः पुरुषस्य निरयेष्वेव पतनं यथा तथा

स०—दं दातारं रावणं प्रति बभाषे जहास च । विभीषणमाल्यवदायुक्तं न श्रुतमत इयं दशेति दशाननं निरीक्ष्य हास इति भावः । " दं दाने छेदे च दातरि " इति विश्वः । बभाषेऽथेत्यपि क्वचित्पाठः ॥ १ ॥

प्रथमं वै महाराज कृत्यमेतदचिन्तितम् ।
केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः ॥ ४ ॥
यः पश्चात् पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थितः ।
पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ५ ॥
देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् ।
क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ६ ॥

सीताहरणरूपस्य कर्मणः फलं त्वां शीघ्रम् अभ्युपेतं प्राप्तम् । "अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते" इति न्यायात् । अत्रोदाहरणमाह निरयेष्विति । दुष्कृतकर्मणः महापातकिनः पुरुषान् । निरयेष्वेव पतनं यथा प्राप्नोति तद्वत् । एवकारेणापरिहार्यत्वमुच्यते ॥ ३ ॥ प्रथममिति हे महाराज ! केवलं वीर्यदर्पेण एतत्कृत्यं सीताहरणरूपं कार्यं वै । प्रथमं सीताहरणात् पूर्वम् । न चिन्तितम् साध्वसाधु वेति त्वया न विचारितम् । अनुबध्नातीत्यनुबन्धः दोषोत्पादः । "दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्" इत्यमरः ॥४॥ प्रथमं विचार्य पश्चात् कर्म कर्तव्यमिति प्रेक्षावतां कृत्यम्, त्वया तु तद्विपरीतं कृतमित्याह— य इति । ऐश्वर्यम् आस्थितः प्राप्तः यः पुमान् पूर्वकार्याणि कार्यारम्भात् पूर्वं कर्तव्यानि मन्त्रणादीनि कुर्यात् । अपरकार्याणि उत्तरकाले विचार्याणि च पूर्वं कुर्यात् । सः नयानयौ नीत्यनीती न वेद ॥ ५ ॥ एवं देशकालानुरोधेन कर्म कर्तव्यमित्युक्तम् । तदननुरोधे दोषमाह—देशेति । देशकालविहीनानि क्रियमाणानि । अदेशे अकाले च कृतानि कर्माणि । विपरीतवत् देशकालवैकल्याद्विपरीतकर्माणीव । अप्रयतेषु मन्त्रानध्ययनादिना अपूतेषु

पापस्य कर्मणः सीताहरणरूपस्य फलं शीघ्रं त्वामभ्युपेतं प्राप्तम् ॥ ३ ॥ प्रथमं पापस्य कर्मणो विधानात्प्रागेवैतत्कृत्यफलभूतमेतद्रामागमनलङ्कादाहादिकं न चिन्तितम्, फलत्वेन न विचारितमित्यर्थः । अनुबन्धोऽपि न विचारितः, अनुबध्नातीत्यनुबन्धो दोषोत्पादः ।"दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्" इत्यमरः । तत्कृतदोषो न विचारित इत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रेक्षावता पुरुषेण प्रथमं विचार्य पश्चात्कर्तव्यम् त्वया तु तद्विपरीतमेव कृतमित्यभिप्रेत्याह—यः पश्चादिति । पूर्वकार्याणि पूर्वस्मिन् काले कर्तव्यानि पश्चात्कुर्यात् । उत्तरकार्याणि उत्तरस्मिन् काले कर्तव्यानि पूर्व कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ देशकालवैपरीत्येन कृतस्य कर्मणो दोषं प्रदर्शयति— देशकालेति । अनुकूलान्यपि कर्माणि दवोचितदेशकालवियुक्तानि क्रियमाणानि

त्रयाणां पञ्चधा योगं कर्मणां यः प्रपश्यति ।
सचिवैः समयं कृत्वा स सभ्ये वर्तते पथि ॥ ७ ॥
यथागमं च यो राजा समयं विचिकीर्षति ।
बुध्यते सचिवान् बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥ ८ ॥

अपात्रेषु हवींषीव दुष्यन्ति विफलानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ देशकालानु रोधस्य फलमाह–त्रयाणामिति । सचिवैः मन्त्रिभिः सह । समयं निश्चयरूपं सिद्धान्तं कृत्वा । "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः । त्रयाणाम् उत्तममध्यमाधमकर्मणाम् । तत्र आत्मोदयपरज्यानिसम्भवसमये क्रियमाणं दण्डोपयोगि यानमुत्तमं कर्म । आत्मपरयोः बलसाम्ये क्रियमाणं सन्धानं मध्यमं कर्म । परोदयात्मज्यानिसमये क्रियमाणं दानपूर्वसमाश्रयण मधमं कर्म । तेषां पञ्चधा योगम्–कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेत्युक्तैः पञ्चभिर्योगम् । यद्वा त्रयाणाम् उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधानां कर्मणाम् । पञ्चधा योगं देशकालात्मद्रव्यप्रयोजनसम्बन्धवशात् पञ्चविधं संबन्धम् । यः पश्यति सः सभ्ये साधौ । "सभ्यः सामाजिके साधौ" इति रत्नमाला । पथि नीतिमार्गे वर्तते सम्यङ्नीतिफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यथागमं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य । यो राजा समयं कार्यनिर्णयं चिकीर्षति सचिवांश्च बुध्यते सचिवैः सहालोच यतीति यावत् । सुहृदश्चानुपश्यति सुहृद्भिः सह विचारयतीति यावत् ।

चेत् विपरीतवद्दुष्यन्ति प्रतिकूलकर्मभिस्तुल्यं विरुद्धफलानि भवन्तीत्यर्थः । हवींषि च पुरोडाशादीनि । अप्रयतेष्विव असावधानजनेष्विव, अरुचिजनेष्विति यावत्॥६॥ देशकालविरोधे फलवैपरीत्यमुक्त्वा इदानीं तदविरोधे फलमाह–त्रयाणामिति । सचिवैः समयं निश्चयम् । त्रयाणाम् उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधानां कर्मणाम् । एषूत्तमं कर्म नीतिशास्त्रोक्तम् आत्मोपचयपरज्यानिसम्भवसमये क्रियमाणं दण्डो पयोगि यानमुत्तमं कर्म । आत्मपरयोः बलसाम्ये क्रियमाणं सामसाध्यं सन्धानं मध्यमं कर्म । परोपचयात्मग्लानिसमये क्रियमाणं दानपूर्वकसमाश्रयणमधमं कर्म । एतादृशत्रिविधकर्मणां पञ्चधा योगं देशकालात्मद्रव्यप्रयोजनसम्बन्धवशात् पञ्चविधं सम्बन्धम् यः पश्यति स सभ्ये पथि वर्तते, साधीयान् भवतीत्यर्थः । यद्वा एवं पञ्चधा योगः–कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागः, विपत्तेश्च प्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति ॥ ७ ॥ यो राजा यथागमं यथानीतिशास्त्रम् । समयं कार्यनिर्णयं विचिकीर्षति सचिवांश्च बुद्ध्यते, सचिवैस्सहालोचयतीत्यर्थः । सुहृद

धर्ममर्थं च कामं च सर्वान् वा रक्षसां पते । भजेत पुरुषः काले त्रीणि द्वन्द्वानि वा पुनः ॥ ९ ॥ त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नावबुध्यते । राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् ॥ १० ॥ उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं काले च विक्रमम् । योगं च रक्षसां श्रेष्ठ तावुभौ च नयानयौ ॥ ११ ॥

स सभ्ये पथि वर्तत इति पूर्वेणान्वयः॥८॥धर्ममर्थं कामं च प्रत्येकं वा । त्रीणि द्वन्द्वानि वा धर्मार्थौ अर्थधर्मौ कामार्थौ वा, सर्वान् वा । कालेषु विहितेषु प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु भजेत अकाले न सेवेतेति भावः । एतदुक्तं भवति । प्रातःकाले धर्मो विहितः, तं तदा सेवेत । मध्याह्ने अर्थो विहितः, तं तदा सेवेत । सायंकाले कामो विहितः, तं तदा सेवेतेति । यद्वा प्रातःकाले स्वकालविहितं धर्मं मध्याह्ने विहितमर्थं च सेवेत । मध्याह्ने स्वकालविहितमर्थं प्रातर्विहितं धर्मं च सेवेत । सायंकाले स्वकालविहितं कामं मध्याह्नविहितमर्थं च सेवेत । अथवा सायंकाले स्वविहितं कामं प्रातर्मध्याह्नयोर्विहितौ धर्मार्थौ च सेवेतेति । केवलं कामं सर्वकालेष्वपि सेवमानः पुरुषाधम एवेत्यभिसन्धिः ॥ ९ ॥ एवं कर्तव्यमुक्त्वा तदकर्तारं निन्दति–त्रिष्विति । एतेषु पूर्वोक्तेषु त्रिषु भजनेषु धर्मार्थकामेषु वा । यच्छ्रेष्ठं प्रत्येकभजनम्, धर्मो वा । तच्छ्रुत्वा यो राजा वा राजमात्रो वा राजसदृशो वा न बुध्यते आचरितुं न जानाति । तस्य बहुश्रुतं शास्त्रश्रवणं व्यर्थम्, अनुष्ठानपर्यवसानाभावादिति भावः । एवं सामान्यरूपया अप्रस्तुतप्रशंसया त्रिवर्गेषु श्रेष्ठं धर्मं परित्यज्य जघन्यं काममेवाश्रितस्य ते शास्त्रश्रवणं समुद्रघोषमात्रमासीदिति प्रस्तुतोऽर्थोऽवगम्यते ॥ १० ॥ अकाले काम इवाकाले

श्चानुपश्यति सुहृदश्चावेक्षते । यद्वा सुहृद्भिः सह विचारयति स सभ्ये पथि वर्तत इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ८ ॥ धर्ममिति । काले विहितपूर्वाह्नमध्याह्नसायाह्नकाले धर्मम् अर्थं च कामं च प्रत्येकं पुरुषो भजेत । त्रीणि द्वन्द्वानि वा प्रातःकालविहितं धर्मं मध्याह्नविहितमर्थं च प्रातःकाले भजेत, मध्याह्नविहितमर्थं प्रातःकालविहितं धर्मं च मध्याह्ने भजेत, सायंकालविहितं कामं मध्याह्नविहितमर्थं च सायङ्काले भजेत, सर्वान्वा सायङ्कालविहितं कामं प्रातर्मध्याह्नविहितौ धर्मार्थौ च सायङ्काले अवैषम्येण भजेत, कालव्यत्ययेन भजेतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ त्रिषु चैतेषु धर्मार्थकामेषु यच्छ्रेष्ठं धर्मरूपं वस्तु । यद्वा त्रिषु त्रिविधेष्वेतेषु पूर्वोक्तपक्षेषु यच्छ्रेष्ठं प्रशस्ततरं तच्छ्रुत्वा राजा वा राजमात्रो वा राजसदृशो वा नावबुध्यते आचरितुं न जानाति तस्य बहुश्रुतं व्यर्थमित्यर्थः ॥ १० ॥ उपप्रदानमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । उपप्र

काले धर्मार्थकामान् यः संमन्त्र्य सचिवैः सह ।
निषेवेतात्मवान् लोके न स व्यसनमाप्नुयात् ॥ १२ ॥
हितानुबन्धमालोच्य कार्याकार्यमिहात्मनः ।
राजा सहार्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः स हि जीवति ॥ १३ ॥
अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान् पुरुषाः पशुबुद्धयः ।
प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रेष्वभ्यन्तरीकृताः ॥ १४ ॥

विक्रमोऽपि त्याज्य इत्याह—उपप्रदानमित्यादिश्लोकद्वयेन । काले तत्तदुचित काले। उपप्रदानं प्रतिपक्षिणः समीपं गत्वा द्रविणादिप्रदानम् । सान्त्वं समीचीनभाषणम् । भेदं मित्रादिवर्गस्य द्वैधीकरणम् । विक्रमं दण्डं च । प्रत्येकं तेषां योगं समवायं च । तौ पूर्वोक्तौ नयानयौ । तेषां निर्वाहप्रकारान् धर्मार्थकामांश्च सचिवैः संमन्त्र्य । काले पूर्वोक्तकाले । आत्मवान् वशीकृतमनस्कः । यो निषेवेत स लोके व्यसनं नाप्नुयात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ हितेति । अत्र कार्यमित्यध्याहारः । निषेवेतेत्यनुषङ्गः । यो राजा अर्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः सह । हितानुबन्धं हितोदर्कम् । आत्मनः कार्याकार्यं कर्तव्याकर्तव्यम् । आलोच्य निश्चित्य । कार्यमेव निषेवेत सः इह लोके जीवतीत्यर्थः । हीत्यनेनायमर्थो लोकप्रसिद्ध इत्यवगम्यते। हितानुबन्धकार्याकार्यानालोचनात्त्वेदं व्यसनमापन्नमिति भावः ॥ १३ ॥ एवं सामान्येन राजानमधिक्षिप्य मन्त्रिणोऽप्यधिक्षिपति—अनभिज्ञायेति । शास्त्रार्थान् नीतिशास्त्रार्थान्। अनभिज्ञाय गुरुमुखादश्रुत्वा। वेषेण पुरुषाः पशुबुद्धयः आहारनिद्रादिमात्राभिज्ञाः। भ्रान्तेन राज्ञा। मन्त्रेषु राजकार्यविचारेषु । अभ्यन्तरीकृता मन्त्रयितृत्वेन वृताः सन्तः । प्रागल्भ्यात् ऊहापोहौ विना केवलधाष्टर्यात् वक्तुमिच्छन्ति, नतु सम्यक्

दानं सान्त्वं भेदं च काले तदुचितकाले विक्रमं दण्डं च सामादीनुपायानेकैकं योगं तेषां समुदायं च नयानयौ तेषां निर्वाह्यनिर्वाहप्रकारौ । धर्मार्थकामांश्च-धर्मः तपश्चर्यादिः, अर्थः लब्धव्यं धनम्, कामः प्राप्तव्यवस्त्रादि एतान् सचिवैः सह सम्मन्त्र्य काले तत्तदुचितकाले आत्मवान्, वशीकृतमनस्कः यो निषेवेत सः लोके व्यसनं नाप्नुयादिति योजना ॥ ११ ॥ १२ ॥ हितानुबन्धमिति । अत्र निषेवेतेत्यनुषङ्गः । यो राजा सचिवैस्सह कार्याकार्यमालोच्य कर्तव्याकर्तव्यं विचार्य हितानुबन्धं शुभोदर्कफलं निषेवेत स जीवतीति सम्बन्धः। हितानुबन्धमालोक्य कुर्यात्कार्यमिहात्मनः इति वा पाठः ॥ १३ ॥ व्युत्क्रमो न कर्तव्य इत्यभिधाय नीतिबाह्यं मन्त्रि

अशास्त्रविदुषां तेषां न कार्यमहितं वचः। अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छताम् ॥ १५ ॥ अहितं च हिताकारं धाष्टर्याज्जल्पन्ति ये नराः। अवेक्ष्य मन्त्रबाह्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषणाः ॥ १६ ॥ विनाशयन्तो भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः। विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः॥ १७ ॥ तान् भर्ता मित्रसङ्काशानमित्रान् मन्त्रनिर्णये। व्यवहारेण जानीयात् सचिवानुपसंहितान् ॥ १८॥

सङ्गतं निश्चित्य वदन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अशास्त्रेति । शास्त्रानभिज्ञानां तेषां मन्त्रिणाम् । अहितं वचः अर्थशास्त्रानभिज्ञानाम् अथापि विपुलां श्रियमिच्छतां राज्ञां न कार्यम्, राजभिस्तदुक्तप्रकारो नानुष्ठेय इत्यर्थः ॥ १५ ॥ न केवलं तद्वचनाश्रवणम्, मन्त्रेषु बहिष्कार्याश्च त इत्याह–अहितमिति । वस्तुतः अहितं हिताकारं हितमिवापाततः प्रतीयमानमर्थम् । धाष्टर्यात् शास्त्रज्ञानं विना केवलप्रागल्भ्यात् । ये जल्पन्ति अक्रमेण वदन्ति । कृत्यदूषणाः कार्यदूषकास्ते । अवेक्ष्य पूर्वमेव परीक्ष्य । मन्त्रबाह्याः मन्त्रबहिर्भूताः कर्तव्याः ॥१६॥ न केवलमहितवचनम्, विपरीतं च कुर्वन्तीत्याह–विनाशयन्त इत्यादि। मन्त्रिणः दुर्मन्त्रिणः। बुधैः उपायज्ञैः। शत्रुभिः सहिताः प्रेरिताः। विनाशयन्तः विनाशार्थम् । इह प्रयोजनविषये । विपरीतानि विपरीतफलकानि कृत्यानि । भर्तारं कारयन्ति ॥१७॥ दुर्मन्त्रित्वनिर्णयोपायमाह–तानिति । उपसंहितानुपजापितान् उत्कोचप्रदानादिना शत्रुभिर्भेदं प्रापितान् । मित्रसङ्काशान् मित्रवद्भासमानान् । मित्रवद्दृश्यतः कार्यतोऽमित्रान् सचिवान्। व्यवहारेण व्यामिश्रभाषणेन जानीयात् १८

वाक्यमपि न परिग्राह्यमित्याह–अनभिज्ञायेत्यादिना ॥ १४ ॥ १५ ॥ अहितमिति । कृत्यदूषणाः सिद्धार्थदूषकाः ॥ १६ ॥ विनाशयन्त इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । बुधैः उपायज्ञैः । उपसंहितान् उत्कोचादिना शत्रुभिर्वशीकृतान् ॥ १७ ॥ १८ ॥

स०–अधुनापि वर्जनीयानेवाह–**विनाशयन्त** इति । शता हेतौ । भर्तारं स्वस्वामिनम् । बुधैः अविज्ञमन्त्रिकत्वज्ञानैः शत्रुभिः स्वराजविद्वेषिभिः । विपरीतानि राजमरणराज्यहरणादिकारणानि कृत्यानि कारयन्ति । ते मन्त्रिणो निन्दितमन्त्रिणः, मन्त्रबाह्याः कर्तव्या इत्यर्थः । "भूमनिन्दाप्रशंसासु" इत्युक्तेर्निन्दायामयमिनिः । "केचित्सुमन्त्रिणः" इत्यादि नागोजिभट्टव्याख्यानं बुधमन्त्रिमुखशब्दयोजनाज्ञानदारिद्र्येणेति ज्ञेयम् । तथा स्वरक्षणं कुर्वन्तीति शेष इति विशेषोऽपि तन्मूलक एव । प्रकरणाननुकूलता च बालानामपि भासत इत्यनादरणीयं तदिति दिक् ॥ १७ ॥

चपलस्येह कृत्यानि सहसाऽनुप्रधावतः । छिद्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः ॥ १९ ॥ यो हि शत्रुमविज्ञाय नात्मानमभिरक्षति । अवाप्नोति हि सोऽनर्थान् स्थानाच्च व्यवरोप्यते ॥२०॥ यदुक्तमिह ते पूर्वं क्रियतामनुजेन च । तदेव नो हितं कार्यं यदिच्छसि च तत् कुरु ॥ २१ ॥ तत्तु श्रुत्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णस्य भाषितम् । भ्रुकुटिं चैव संचक्रे क्रुद्धश्चैनमभाषत ॥ २२ ॥ मान्यो गुरुरिवाचार्यः किं मां त्वमनुशाससि । किमेवं वाक्छ्रमं कृत्वा काले युक्तं विधीयताम् ॥ २३ ॥

स्वयमसमर्था विपरीतबुद्धयो मन्त्रिणः किं करिष्यन्तीत्यत्राह—चपलस्येति । इह प्रस्तुते कार्ये विषये । कृत्यानि उपसंहितमन्त्रिप्रेरितानि कार्याणि । सहसा अचिरेण । अनुप्रधावतः दुर्मन्त्रिषु मन्त्रित्वमनुसरतः । चपलस्य झटिति कार्ये प्रवर्तमानस्य राज्ञः । छिद्रं रन्ध्रम् । अन्ये शत्रवः । क्षिप्रं प्रपद्यन्ते स्वीकुर्वन्ति । कथमिव ? द्विजाः पक्षिणः । " दन्तविप्राण्डजा द्विजाः " इत्यमरः । क्रौञ्चस्य स्कन्दशक्तिविदारितस्य क्रौञ्चाख्यपर्वतस्य । खमिव रन्ध्रमिव । पण्डिताः शत्रवः उत्कोचप्रदानादिना वशीकृतैर्मन्त्रिभिः कुत्रचिच्चापलकार्ये राजानं प्रापय्य तदेव रन्ध्रमासाद्य अन्तः प्रविशन्तीति भावः ॥ १९ ॥ एवं कपटवृत्तेः शत्रोः स्वरूपापरिज्ञाने राजा विपद्यत इत्याह—यो हीति । यो हि राजा । शत्रुं वञ्चनपरम् । अविज्ञाय मन्त्रव्यवहारादिना अविज्ञाय । आत्मानं च नाभिरक्षति दुर्मन्त्रिनिरासादिना नात्मानं प्रकृतौ स्थापयति । सोऽनर्थानवाप्नोति । स्थानात् राजासनात् । व्यवरोप्यते प्रच्याव्यते । इयता ग्रन्थेन तव कामव्यसनात् कुमन्त्रिवचनाच्चेयमापदिति दर्शितम् ॥ २० ॥ २१ ॥ क्रुद्धः सन् भ्रुकुटिम् ऊर्ध्वीकृतभ्रुवं चक्रे । एनमभाषत चेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ मान्य इति । हे कुम्भकर्ण ! त्वं मान्यः बहुमानार्हः । आचार्यः आचारप्रवर्तकः गुरुरिव मां

चपलस्येति । इह प्रस्तुतकार्यविषये कृत्यानि उपसंहितमन्त्रिप्रेरितानि कार्याणि सहसा अनुप्रधावतः कुर्वतः । चपलस्य राज्ञः छिद्रं रन्ध्रम् अन्ये शत्रवः प्रपद्यन्ते । कथमिव ? द्विजाः क्रौञ्चस्य स्कन्दशक्तिविदारितक्रौञ्चाख्यस्य पर्वतस्य । खमिव

विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वा बलवीर्याश्रयेण वा । नाभिपन्न मिदानीं यद्व्यर्थास्तस्य पुनः कथाः॥२४॥अस्मिन् काले तु यद्युक्तं तदिदानीं विधीयताम् । गतं तु नानुशोचन्ति गतं तु गतमेव हि ॥ २५ ॥ ममापनयजं दोषं विक्रमेण समीकुरु। यदि खल्वस्ति मे स्नेहो विक्रमं वाऽवगच्छसि। यदि वा कार्यमेतत्ते हृदि कार्यतमं मतम् ॥ २६ ॥ स सुहृद् यो विपन्नार्थं दीनमभ्यवपद्यते । स बन्धुर्योऽप नीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥२७॥

मान्यमाचार्यं गुरुम् । अनुशाससि शिक्षसे । आर्षः शप् । वैपरीत्यमेवाचरसी त्यर्थः । एवं वचनं तवायुक्तमिति भावः। अफलं चेदं वचनमित्याह किमेव मिति । एवम् उक्तप्रकारेण । वाक्क्रमं कृत्वा, प्रयासैकफलां वाचमुक्त्वेत्यर्थः । किं फलम् ? किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । नीतिकालस्यातीतत्वादिति भावः । काले नयमार्गातीतकाले । यद्युक्तं पराक्रमरूपम्, तत् विधीयतां क्रियताम् ॥२३॥ पूर्वमनालोच्य कृतस्य निमित्तमाह–विभ्रमादिति । विभ्रमात् अनीतौ नीतिबुद्ध्या । चित्तमोहात् ज्ञानानुदयात् । बलवीर्याश्रयेण बलवीर्ययो राश्रयणेन, गर्वेणेति यावत् । यत्कार्यं नाभिपन्नं न कृतम् । तस्य पुनः कथाः पुनः पुनः कथनानि । इदानीमतीतकाले व्यर्थाः ॥ २४ ॥ इदानीं सद्यः । गतं तु गतमेव, न तत्पुनरायास्यतीति भावः ॥ २५ ॥ ममेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । दोषं वैषम्यम्, शत्रुभिराक्रमणमिति यावत् । समीकुरु समतया कुरु। वैषम्यसमता नाम वैषम्यनाश एव । खलु वाक्यालङ्कारे । मे मयि यदि स्नेहोऽस्ति स्वकीयं विक्रमं यदि वा अवगच्छसि । स्वपराक्रममज्ञात्वैव नीत्युपन्यासस्त्वया कृत इति भावः । एतत् युद्धरूपं कार्यं ते हृदि कार्यं तमम् अवश्यकर्तव्यम् । मतम् इष्टम्, अवश्यकर्तव्यत्वेन मन्यसे चेदित्यर्थः। तदा समीकुर्वित्यन्वयः॥२६॥ इदानीं साहाय्याकरणे तव बन्धुत्वमेव भज्येतेति

रन्ध्रमिव ॥१९–२३॥ कुम्भकर्णोक्तं दोषमङ्गीकृत्योत्तरमाह–विभ्रमादिति । विभ्रमात विपरीतज्ञानात । चित्तमोहादज्ञानात । नाभिपन्नं न कृतम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ ममा पनयजं दोषमित्यादि सार्धश्लोक एकं वाक्यम् । मे मयि । विक्रमं पराक्रमम् । कार्यतमम् अवश्यकर्तव्यं यदि तर्हि मम दोषं विक्रमेण समीकुर्वित्यर्थः ॥ २६ ॥ स सुहृदिति । विपन्नार्थं नष्टसर्वप्रयोजनं दीनम्, सखायमिति शेषः। यः अभ्यवपद्यते

तमथैवं ब्रुवाणं तु वचनं धीरदारुणम् । रुष्टोऽयमिति विज्ञाय शनैः श्लक्ष्णमुवाच ह ॥ २८ ॥ अतीव हि समालक्ष्य भ्रातरं क्षुभितेन्द्रियम् । कुम्भकर्णः शनैर्वाक्यं बभाषे परिसान्त्वयन् ॥ २९ ॥ अलं राक्षसराजेन्द्र सन्तापमुपपद्य ते । रोषं च सम्परित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ ३० ॥ नैतन्मनसि कर्तव्यं मयि जीवति पार्थिव । तमहं नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यसे ॥ ३१ ॥

सदृष्टान्तमाह—स इति । विपन्नार्थं विपन्नः शङ्कितापायः अर्थः प्रयोजनं यस्य तम् । दीनं मलिनमनस्कं पुरुषम् । यः सुहृत् अभ्यवपद्यते अभितः प्राप्नोति, सदा सन्निधत्त इत्यर्थः । स एव सुहृत् । यो बन्धुः अपनीतेषु विषमितनीतिषु पुरुषेषु साहाय्यायोपकल्पते साहाय्याय प्रभवति स एव बन्धुः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् ॥ २७ ॥ तमिति । धीरदारुणम् । यदि वा कार्यमित्युक्त्या धीरम्, सुहृदित्याद्युक्त्या दारुणं निष्ठुरम् । रुष्टोऽयमिति विज्ञाय, भ्रुकुटिबन्धनेनानुमायेत्यर्थः ॥ २८ ॥ उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयन्नाह—अतीवेति । अतीव क्षुभितेन्द्रियमित्यनेन रुष्टपदं व्याख्यातम् । परिसान्त्वयन्नित्यनेन श्लक्ष्णपदम् ॥ २९ ॥ अलमिति । ते त्वया सन्तापम् उपपद्य प्राप्य अलम्, सन्तापो न कर्तव्य इत्यर्थः । “ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ” इति क्त्वाप्रत्ययः । स्वस्थो भव, स्वर्गस्थो भवेत्यर्थान्तरम् ॥ ३० ॥ नैतदिति । नैतन्मनसि कर्तव्यम्, विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वेत्युक्तं मनसि न कर्तव्यमित्यर्थः । यत्कृते यस्य रामस्य कृते । अर्थान्तरं तु मयि जीवति सति एतन्मनसि न कर्तव्यम् । यद्यहं जीविष्यामि तदा एवं न कर्तव्यम् । अहमेव न जीविष्यामीत्यर्थः । यत्कृते यस्य मम कृते । परितप्यसे अयं सुखेन जीवन् मत्कार्यं न करोतीति परितप्तोऽसि । तं मां रामेण नाशयिष्यामीति॥ ३१॥

स सुहृत।अपनीतेषु अपनीतिमत्सु॥२७॥धीरदारुणं, यदि ते कर्तव्यं तर्हिकुर्वित्युक्तेः धैर्ययुक्तत्वम्, स सुहृत् यो विपन्नार्थं मित्युक्तेर्दारुणत्वम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ अलमिति । ते त्वया सन्तापमुपपद्य प्राप्य अलम्, सन्तापो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अवश्यं तु हितं वाच्यं सर्वावस्थं मया तव । बन्धुभावा दभिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३२ ॥ सदृशं यत्तु काले ऽस्मिन् कर्तुं स्निग्धेन बन्धुना । शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे ॥ ३३॥ अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्धनि । हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्तीं परवाहिनीम् ॥३४ ॥ अद्य रामस्य तद् दृष्ट्वा मयाऽऽनीतं रणाच्छिरः । सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता ॥ ३५ ॥ अद्य रामस्य पश्यन्तु निधनं सुमहत् प्रियम् । लङ्कायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतबान्धवाः ॥ ३६ ॥ अद्य शोक परीतानां स्वबन्धुवधकारणात् । शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यास्रप्रमार्जनम् ॥ ३७ ॥ अद्य पर्वतसङ्काशं ससूर्यमिव तोयदम् । विकीर्णं पश्य समरे सुग्रीवं प्लवगोत्तमम् ॥ ३८ ॥

तर्हि किमर्थमेवमुक्तमित्यत्राह—अवश्यमित्यादि । बन्धुभावात् सामान्य स्नेहात् विशेषतो भ्रातृस्नेहाच्च । सर्वावस्थं रोषहर्षादिसर्वावस्थावास्थित मित्यर्थः । अवश्यं वाच्यं ते हितं मयाऽभिहितम् ॥ ३२ ॥ अस्मिन् काले आपत्काले । स्निग्धेन बन्धुना यत्कर्तुं सदृशं युक्तम् तादृशं कदनं मया क्रियमाणं पश्य । अत्र शत्रुकर्तृकं कदनमित्यर्थान्तरम् ॥ ३३ ॥ अद्येति । अर्थान्तरम्—हे पर ज्येष्ठ ! मया सह समरमूर्धनि हते भग्ने सति रामे राम निमित्तम्, द्रवन्तीम् आगच्छन्तीम् वाहिनीं पश्येति ॥३४॥ अद्य रामस्येति । अर्थान्तरम्—मया सह रामस्य रणाद्धेतोः आनीतं दूरे क्षितम् । शिरः मच्छिरः । दृष्ट्वा सुखी भव, तदानीं मयि रोषत्यागादिति भावः । सीता दुःखिता भवतु, सर्वलोकमातृत्वादिति भावः ॥३५॥ अद्य रामस्य पश्यन्त्विति । अर्थान्तरम्— रामस्येति कर्तरि षष्ठी । रामकर्तृकं मन्निधनं ये निहतबान्धवाः ते राक्षसाः पश्यन्तु । "न दुःखं पञ्चभिः सह" इति न्यायादिति भावः । उत्तरश्लोकेऽप्येव मेव योजना ॥ ३६॥३७ ॥ अद्येति । ससूर्यमिव तोयदमिति । रुधिराक्ततया

तर्हि किमेवमुक्तमित्यत्राह—अवश्यमिति । सर्वावस्थं रोषहर्षादिसर्वावस्था

कथं त्वं राक्षसैरेभिर्मया च परिरक्षितः । जिघांसुभिर्दाशरथिं वध्यसे त्वमिहानघ ॥३९॥ अथ पूर्वं हते तेन मयि त्वां हन्ति राघवः । नाहमात्मनि सन्तापं गच्छेयं राक्षसाधिप ॥ ४० ॥ कामं त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं परन्तप । न परः प्रेषणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ॥ ४१ ॥ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव महाबल ॥ ४२ ॥ यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ । तानहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥४३॥ गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे । नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभीयाच्च पुरन्दरः ॥ ४४॥ अथवा त्यक्तशस्त्रस्य मृद्गतस्तरसा रिपून् । न मे प्रतिमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो जिजीविषुः ॥ ४५ ॥

ससूर्यप्रकाशं मेघमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ कथमिति । ससैन्यं दाशरथिं जिघांसुभिः एभिः राक्षसैः मया च परिरक्षितस्त्वं कथं वध्यस इति योजना । अर्थान्तरम्–जिघांसुभिः हननेच्छामात्रवद्भिः, पराक्रमासमर्थैरित्यर्थः । कथं परिरक्षितः ? प्रत्युत वध्यस इति । अत्र विभीषणः क्व गत इति कुम्भकर्णस्य प्रश्नः, मया धिक्कृतो गत इति रावणस्योत्तरं च क्वचित् कोशे दृश्यते तत्पूर्वापरविरुद्धम् ॥ ३९ ॥ अथेति । अत्र अथशब्दः प्रक्रमान्तरे । मयि हते सति हि पश्चात्त्वां रामो हन्ति हनिष्यति । अहं च आत्मनि स्वस्मिन् सन्तापं शत्रुपरिभवजं न कदाचिदपि गच्छेयम्, न केनचिद्धन्तुं शक्य इत्यर्थः । अतः कुतस्ते भयमिति भावः । अर्थान्तरम्–अहमात्मनि विषये सन्तापं न गच्छेयं न गच्छामि । " व्यत्ययो बहुलम् " इति लकारव्यत्ययः । मन्निधनं नानुशोचामीत्यर्थः । किन्तु मयि हते सति । अथ राघवस्त्वां हन्ति हनिष्यतीति सन्तापं गच्छामीति ॥ ४० ॥ काममिति । इदानीमपि इदानीमेव युद्धाय व्यादिश । ते त्वया परः अन्यः न प्रेषणीयः॥४१॥अहमित्यर्धमेकं वाक्यम्॥४२॥ उक्तं विवृणोति–यदीति ॥ ४३॥४४ ॥ अथवेति । मृद्गतः प्रहरतः । प्रतिमुखे

स्थित्यर्थः ॥ ३२–३८ ॥ दाशरथिं जिघांसुभिः राक्षसैः परिरक्षितः कथं वध्यस इति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ अद्य पूर्वमिति । अहमात्मनि विषये सन्तापं न गच्छामि किन्तु तेन मयि पूर्वं हते सति अद्यैव राघवस्त्वां हन्ति हनिष्यतीति सन्तापं

अवश्यं तु हितं वाच्यं सर्वावस्थं मया तव । बन्धुभावादभिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३२ ॥ सदृशं यत्तु कालेऽस्मिन् कर्तुं स्निग्धेन बन्धुना । शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे ॥ ३३॥ अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्धनि । हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्तीं परवाहिनीम् ॥३४ ॥ अद्य रामस्य तद् दृष्ट्वा मयाऽऽनीतं रणाच्छिरः । सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता ॥ ३५ ॥ अद्य रामस्य पश्यन्तु निधनं सुमहत् प्रियम् । लङ्कायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतबान्धवाः ॥ ३६ ॥ अद्य शोकपरीतानां स्वबन्धुवधकारणात् । शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यास्रप्रमार्जनम् ॥ ३७ ॥ अद्य पर्वतसङ्काशं ससूर्यमिव तोयदम् । विकीर्णं पश्य समरे सुग्रीवं प्लवगोत्तमम् ॥ ३८ ॥

तर्हि किमर्थमेवमुक्तमित्यत्राह–अवश्यमित्यादि । बन्धुभावात् सामान्यस्नेहात् विशेषतो भ्रातृस्नेहाच्च । सर्वावस्थं रोपहर्षादिसर्वावस्थावास्थितमित्यर्थः । अवश्यं वाच्यं ते हितं मयाऽभिहितम् ॥ ३२ ॥ अस्मिन् काले आपत्काले । स्निग्धेन बन्धुना यत्कर्तुं सदृशं युक्तम् तादृशं कदनं मया क्रियमाणं पश्य । अत्र शत्रुकर्तृकं कदनमित्यर्थान्तरम् ॥ ३३ ॥ अद्येति । अर्थान्तरम्–हे पर ज्येष्ठ ! मया सह समरमूर्धनि हते भग्ने सति रामे रामनिमित्तम्, द्रवन्तीम् आगच्छन्तीम् वाहिनीं पश्येति ॥३४॥ अद्य रामस्येति । अर्थान्तरम्–मया सह रामस्य रणाद्धेतोः आनीतं दूरे क्षितम् । शिरः मच्छिरः । दृष्ट्वा सुखी भव, तदानीं मयि रोपत्यागादिति भावः । सीता दुःखिता भवतु, सर्वलोकमातृत्वादिति भावः ॥३५॥ अद्य रामस्य पश्यन्त्विति । अर्थान्तरम्–रामस्येति कर्तरि षष्ठी । रामकर्तृकं मन्निधनं ये निहतबान्धवाः ते राक्षसाः पश्यन्तु । "न दुःखं पञ्चभिः सह" इति न्यायादिति भावः । उत्तरश्लोकेऽप्येवमेव योजना ॥ ३६॥३७ ॥ अद्येति । ससूर्यमिव तोयदमिति । रुधिराक्ततया

तर्हि किमेवमुक्तमित्यत्राह–अवश्यमिति । सर्वावस्थं रोपहर्षादिसर्वावस्था

कथं त्वं राक्षसैरेभिर्मया च परिरक्षितः। जिघांसुभिर्दाश रथिं वध्यसे त्वमिहानघ ॥३९॥ अथ पूर्वं हते तेन मयि त्वां हन्ति राघवः। नाहमात्मनि सन्तापं गच्छेयं राक्षसा धिप ॥ ४० ॥ कामं त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं पर न्तप। न परः प्रेषणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ॥ ४१ ॥ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव महाबल ॥ ४२ ॥ यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ। तानहं योधयि ष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥४३॥ गिरिमात्रशरीरस्य शित शूलधरस्य मे। नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभीयाच्च पुरन्दरः ॥ ४४॥ अथवा त्यक्तशस्त्रस्य मृद्नतस्तरसा रिपून्। न मे प्रतिमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो जिजीविषुः ॥ ४५ ॥

ससूर्यप्रकाशं मेघमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ कथमिति । ससैन्यं दाशरथिं जिघांसुभिः एभिः राक्षसैः मया च परिरक्षितस्त्वं कथं वध्यस इति योजना। अर्थान्तरम्-जिघांसुभिः हननेच्छामात्रवद्भिः, पराक्रमासमर्थैरित्यर्थः । कथं परिरक्षितः ? प्रत्युत वध्यस इति । अत्र विभीषणः क्व गत इति कुम्भकर्णस्य प्रश्नः, मया धिक्कृतो गत इति रावणस्योत्तरं च क्वचित् कोशे दृश्यते तत्पूर्वा परविरुद्धम् ॥ ३९ ॥ अथेति । अत्र अथशब्दः प्रक्रमान्तरे । मयि हते सति हि पश्चात्त्वां रामो हन्ति हनिष्यति । अहं च आत्मनि स्वस्मिन् सन्तापं शत्रुपरिभवजं न कदाचिदपि गच्छेयम्, न केनचिद्धन्तुं शक्य इत्यर्थः । अतः कुतस्ते भयमिति भावः । अर्थान्तरम्-अहमात्मनि विषये सन्तापं न गच्छेयं न गच्छामि। "व्यत्ययो बहुलम्" इति लकारव्यत्ययः । मन्निधनं नानुशोचामीत्यर्थः। किन्तु मयि हते सति। अथ राघवस्त्वां हन्ति हनिष्यतीति सन्तापं गच्छामीति ॥ ४० ॥ काममिति । इदानीमपि इदानीमेव युद्धाय व्यादिश। ते त्वया परः अन्यः न प्रेषणीयः॥४१॥अहमित्यर्धमेकं वाक्यम्॥४२॥ उक्तं विवृणोति-यदीति ॥ ४३॥४४ ॥ अथवेति । मृद्नतः प्रहरतः । प्रतिमुखे

स्वित्यर्थः ॥ ३२-३८ ॥ दाशरथिं जिघांसुभिः राक्षसैः परिरक्षितः कथं वध्यस इति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ अद्य पूर्वमिति । अहमात्मनि विषये सन्तापं न गच्छामि किन्तु तेन मयि पूर्वं हते सति अद्यैव राघवस्त्वां हन्ति हनिष्यतीति सन्तापं

नैव शक्त्या न गदया नासिना निशितैः शरैः । हस्ताभ्या मेव संरब्धो हनिष्याम्यपि वज्रिणम् ॥ ४६ ॥ यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोऽद्य सहिष्यते । ततः पास्यन्ति बाणौघा रुधिरं राघवस्य तु ॥ ४७ ॥ चिन्तया बाध्यसे राजन् किमर्थं मयि तिष्ठति । सोऽहं शत्रुविनाशाय तव निर्यातुमुद्यतः ॥ ४८ ॥ मुञ्च रामाद्भयं राजन् हनि ष्यामीह संयुगे । राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महा बलम् । हनुमन्तं च रक्षोघ्नं लङ्का येन प्रदीपिता ॥४९॥ हरींश्चापि हनिष्यामि संयुगे समवस्थितान् । असाधा रणमिच्छामि तव दातुं महद्यशः ॥ ५० ॥ यदि चेन्द्रा द्भयं राजन् यदि वापि स्वयम्भुवः ॥ ५१ ॥ अपि देवाः शयिष्यन्ते क्रुद्धे मयि महीतले । यमं च शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकम् । आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं महीतले ॥ ५२ ॥ शतक्रतुं वधिष्यामि पास्यामि वरुणा लयम् । पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ ५३ ॥ दीर्घकालं प्रसुप्तस्य कुम्भकर्णस्य विक्रमम् । अद्य पश्यन्तु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वशः ॥ ५४ ॥

अग्रे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यदीति । रामः प्रथमं मे मुष्टिप्रहारमेव न सहिष्यते, कुतो मां प्रहरिष्यतीति भावः ॥ ४७ ॥ रामानु०—यदीति । राघवो मुष्टिवेगं यदि सहि ष्याति ततः राघवस्य बाणौघाः मे रुधिरं पास्यन्ति । राघवो मुष्टिवेगं न सहिष्यत इति भावः॥४७॥ चिन्तयेति । उद्यतः, अस्मीति शेषः ॥ ४८ ॥ मुञ्चेत्यादिसार्धश्लोकद्वय मेकान्वयम् । अर्थान्तरम्—रामात् भयम्, अस्तीति शेषः । हनिष्यामीत्येत न्मुञ्चेति । दातुं खण्डितुमित्यर्थान्तरम् ॥४९॥५०॥ यदि चेत्यर्धम् । इन्द्रात् स्वयम्भुवश्च भयं यद्यस्ति तदपि मोचयिष्यामीत्युपस्कार्यम् ॥ ५१–५४ ॥

गच्छामीत्यर्थः ॥ ४०–४६ ॥ यदीति । स राघवो यदि मे मुष्टिवेगं सहिष्यति ततः राघवस्य बाणौघाः मे रुधिरं पास्यन्तीति । राघवो मे मुष्टिवेगं न सहिष्यत इति भावः ॥ ४७–५० ॥ यदि चेन्द्रादिति । इन्द्रात्स्वयम्भुवश्च भयं यद्यस्ति, तदपि

नन्विदं त्रिदिवं सर्वमाहारस्य न पूर्यते ॥ ५५ ॥ वधेन ते दाशरथेः सुखार्हं सुखं समाहर्तुमहं व्रजामि । निहत्य रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान् हरियूथ मुख्यान् ॥ ५६ ॥

नन्विति । त्रिदिवं त्रिलोकी । आहारस्य न पूर्यते आहाराय न पूर्यते, न पर्याप्त मित्यर्थः ॥ ५५ ॥ वधेनेति । सुखार्हम् उत्तरोत्तरसुखावहम् । ते वधेन

मोचयिष्यामीति शेषः ॥ ५१–५५ ॥ अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्द्धनि–इत्या रभ्य श्रीराममुद्दिश्य कुम्भकर्णोक्तपरुषवाक्यानां प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–यद्यपि कुम्भकर्णो रावणप्रीतयेऽपिवा श्रीरामनिष्ठुरभाषणे प्रीतयेऽपिवा प्रवृत्तः, तथापि कुम्भकर्णवाणी प्रकारान्तरेण निस्सरति–अद्य पश्य महाबाहो मया इत्यादिना । 'शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया' इत्युक्तं त्वया । तदयुक्तं किन्तु सीतादुःख संपादकरामहननेनास्मदादीन् विशोकान् कुर्विति रावणशङ्कायां तन्न शक्यमिति व्यङ्ग्योक्त्या परिहरति–अद्य पश्येति सार्धश्लोकचतुष्टयेन । व्यङ्ग्योक्त्यर्थमेषु श्लोकेषु विद्यमानक्रियापदानां वीप्साऽनुसन्धेया । तदित्थं योजना–रामे हते सति द्रवन्तीं हरिवाहिनीम् अद्य पश्य पश्य । रणादानीतं रामस्य शिरो दृष्ट्वा त्वं सुखी भव सुखी भव । सीता दुःखिता भवतु भवतु । शत्रुपक्षे हते सति ते शोको न भविष्यति न भविष्यति । लङ्कायां ये हतबान्धवा राक्षसाः ते रामनिधनं पश्यन्तु पश्यन्तु। शोकपरी तानाम् आस्रप्रमार्जनं करोमि करोमि । अतः हे भ्रातः रावण ! एतत्सर्वं न सङ्गत मिति भावः । किञ्चायं दुष्टराक्षससमागमः त्वद्वधाय भविष्यतीत्याशयेनाह–कथ मिति । कथं कथञ्चिदित्यर्थः । मया रक्षितोऽपि त्वं दाशरथिं जिघांसुभिः राक्षसैः वध्यस एवेति सम्बन्धः ॥ मम रामेण सह योद्धुं सामर्थ्यं नास्तीत्याशयेनाह–यदि मे मुष्टिवेगमिति । यदिशब्दो नूनमित्यर्थे । राघवो मे मुष्टिवेगं नूनं सहिष्यति ततो राघवस्य बाणौघाः मम रुधिरं पास्यन्तीत्यन्वयः । चिन्तयेति । उपरितनश्लोकस्था मुञ्चेति क्रिया आकृष्यात्र श्लोके योजनीया । हे राजन् ! किमर्थं चिन्तया बाध्यसे ? तव शत्रुविनाशायाहमुद्यतोऽतो मुञ्च, चिन्तामिति शेषः ॥ तर्हि रामं संहरेत्याशङ्क्य तदशक्यमिति परिहरति–मुञ्च रामादिति । रामाद्भयम्, अस्तीति शेषः । अतो रामं लक्ष्मणं च, विनेति शेषः । सुग्रीवं हनुमन्तं हनिष्यामीति सम्बन्धः ॥ पूर्वोक्तमेत त्सर्वं करिष्यामि किन्तु तव तत्त्वं वदामीत्याह–वधेनेति । अत्र वधे इति सप्तमी । दाशरथेः रामस्य वधे सति तव सुखं न, किन्तु अहं सुखार्हं समाहर्तुं व्रजामि । तत्किमत आह–निहत्येति । लक्ष्मणेन सह वर्तमानं रामं, विनेति शेषः । हरि यूथमुख्यान्निहत्य सर्वान् खादामीति सम्बन्धः । रामहननस्याशक्यत्वात् हरियूथमुख्य

रमस्व कामं पिब चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कृत्यानि विनीयतां ज्वरः। मयाऽद्य रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ५७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः ।
कुम्भकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः ॥ १ ॥
कुम्भकर्ण कुले जातो धृष्टः प्राकृतदर्शनः ।
अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम् ॥ २ ॥

दाशरथेः सुखावहमित्यर्थान्तरम् ॥ ५६ ॥ रमस्वेति । मया निमित्तेन रमस्वेत्यादौ काकुः । इयम् अक्षयमिति च्छेदः। रामे विषये गमिता इयं सीता चिराय वशगा भविष्यतीत्यर्थान्तरम् ॥५७॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथ मन्त्रिकृतानयमसहमानो महोदरः कुम्भकर्णं निर्भर्त्सयति–तदुक्तमित्यादिना। उक्तं सूचनं विना कण्ठरवेण दर्शितम्। अतिकायस्य महाशरीरस्य। प्रतिवचनानर्हत्वद्योतनाय विशेषणानि ॥१॥ मन्त्रिभिः सहाविचार्यैव रावणेनाकार्यं कृतमिति, अहमसहाय एव रामादिभिर्योत्स्यामीति च यदुक्तं कुम्भकर्णेन तदुभयं दूषयितुमाह–कुम्भकर्णेत्यादिना। कुले जातोऽपि प्राकृतदर्शनः

संहारजनितसुखं तव सम्पादयिष्यामीति भावः ॥ ५६ ॥ ततः किमत आह–रमस्वेति। रामे गमितेयमक्षयमित्यत्र गमिते अयम् अक्षयम् इति छेदः। मया रामे अक्षयं यथा तथा चिराय सीतावशं गमिते सति अयं रामः अद्य आगमिष्यति, बन्धुभूतस्सन अस्मद्गृहं प्रतीति शेषः । अतः ज्वरो विनीयताम् । त्वं कामं रमस्व । वारुणीं पिबेति सम्बन्धः ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

तदिति। अतिकायस्येति कुम्भकर्णविशेषणम् ॥ १ ॥ मन्त्रिभिस्सहाविचार्यैव रावणेनाकार्यं कृतमिति, असहाय एव रामादिभिर्योत्स्यामीति च कुम्भकर्णेन यदुक्तं तदुभयं दूषयितुमाह–कुम्भकर्णेति। हे कुम्भकर्ण! कुले जातः राजकुले

न हि राजा न जानीते कुम्भकर्ण नयानयौ ।
त्वं तु कैशोरकाद्धृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥ ३ ॥
स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविभागवित् ।
आत्मनश्च परेषां च बुध्यते राक्षसर्षभः ॥ ४ ॥
यत्तु शक्यं बलवता कर्तुं प्राकृतबुद्धिना ।
अनुपासितवृद्धेन कः कुर्यात्तादृशं बुधः ॥ ५ ॥

क्षुद्रबुद्धिः । केवलं धृष्टः, न तु शास्त्रज्ञ इत्यर्थः । अवलिप्तः गर्वितः त्वं सर्वत्र कार्ये । कृत्यं मन्त्ररूपम् । तद्वेदितुं न शक्नोपि ॥ २ ॥ 'केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः' 'न स वेद नयानयौ' इत्यादिना रावणोद्देशेन कुम्भ कर्णोक्तं दूषयति—न हीत्यादिना । राजा नयानयौ न जानीत इति न,जानीत एवेत्यर्थः । किशोरः बालः तस्य भावः कैशोरकं तस्मात् बाल्यात् । केवलं धृष्टः, न तु शास्त्रज्ञानेनेति भावः ॥ ३ ॥ स्थानमिति । देशकालविभागवित् विविक्तादिमन्त्रोचिततद्भिन्नयोः देशयोः तथा मन्त्रोचितानुचितयोश्च कालयो र्विभागं वेत्तीति तथोक्तः । राक्षसर्षभः रावणः । आत्मनः शत्रूणां च वृद्धिं हानिं स्थानं समतां च बुध्यते । रावणो देशकालविभागाद्यनभिज्ञ इति त्वयोक्तं न युक्तमिति भावः ॥ ४ ॥ लोके कापुरुषेणापि यत् कर्तुमनर्हं तादृशं कर्म विवेकी रावणः कथं कुर्यादित्यभिप्रेत्याह—यत्त्विति । बलवता केवलशौर्यावल म्बिना प्राकृतबुद्धिना यत् कर्तुं शक्यं तादृशं कर्म बुधः कः कुर्यात् ? न कोऽपि

जातोऽपि प्राकृतदर्शनो दृष्टः । कुतः ? सर्वत्र सर्वदा अवलिप्तः सन् कृत्यं कर्तव्यं वेदितुं न शक्नोषीति सम्बन्धः ॥ २ ॥ 'न स वेद नयानयौ' इत्यादिना रावणो द्देशेन कुम्भकर्णोक्तं दूषयति—नहीत्यादिश्लोकद्वयेन । हिशब्दः काक्वर्थः । राजा नयानयौ न जानीते हि न विजानीते किम् ? विजानीत एवेत्यर्थः । कैशोरकात बालभावात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ लोके कापुरुषेणापि यत्कर्तुमनर्हं तादृशं कर्म विवेकी रावणः कथं कुर्यादित्यभिप्रेत्याह—यत्त्वशक्यमिति । बलवता केवलशौर्यावलम्बिना अनुपासितवृद्धेनप्राकृतबुद्धिनाऽपि यत्कर्तुमशक्यम्, अनर्हमित्यर्थः । तादृशं कर्म को

स०—बलवता बलवानहमित्यभिमानवता । प्राकृतबुद्धिनाऽपि यत्कर्तुमशक्यम् अयोग्यम् । हे अनु पासितवृद्ध कुम्भकर्ण ! इनकः इन एवेनकः अस्मत्स्वामी । बुधः ज्ञानी तादृशं प्राकृतबुद्धिभिरनुष्ठीयमानं स्वयोग्यं कुर्यात् । शक्यमिति पाठे—तादृशेनापि कर्तुं शक्यं बुधः कस्तादृशं कुर्यादित्यर्थः । अनुपासितवृद्ध श्वासाविनश्च तत्सम्बुद्धिः । स्वाम्यनुजत्वान्मध्ये कोपेन स्वध्वंससाध्वसाद्वा तमभिमुखीकर्तुमेवमुक्तिः । अनुपासितवृद्धेन अत एव प्राकृतबुद्धिनेति तीर्थो नागोजिभट्टश्च ॥ ५ ॥

यांस्तु धर्मार्थकामांस्त्वं ब्रवीषि पृथगाश्रयान् ।
अनुबोद्धुं स्वभावे तान्नहि लक्षणमस्ति ते ॥ ६ ॥
कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजकम् ।
श्रेयः पापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणाम् ॥ ७ ॥

कुर्यात्, किमुत रावण इति भावः॥५॥ धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वं निश्चित्य "शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः" इत्यादिना सीताहरणरूपात् पापात्तवायमनर्थः प्राप्त इति यदुक्तं कुम्भकर्णेन तदपि धर्माधर्मयोर्हिताहितफल नियमाभावान्न सङ्गच्छत इति प्रतिपादयितुमाह—यांस्त्वित्यादिना । पृथ गाश्रयान् पृथक्कारणान् भिन्नफलान् । धर्मार्थकामान् ब्रवीषि । तान् स्वभावे अनुबोद्धुं स्वरूपतो ज्ञातुम् । लक्षणं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं प्रमाणम् । तव नास्तीत्यर्थः । सुखफलदयागादिधर्मानुष्ठानदशायां तात्कालिकशरीरायास जनितदुःखदर्शनात् दुःखजनकपरद्रव्यापहरणाद्यधर्माचरणसमये तात्कालिक सुखदर्शनाच्च अर्थकामयोरप्येवं दर्शनाच्च कर्मणामनियतफलकत्वान्नियतफल कत्वे न किंचित् प्रमाणमुपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेव प्रदर्शयति—कर्म चेत्यादिना । सर्वेषां कारणानां स्वर्गनरकरूपाणां फलानां कर्मैव प्रयोजकं साधकम् । जात्येकवचनम् । किन्तु अत्र कर्मजाते पापीयसामपि कर्मणां श्रेयः

वा बुधः बुद्धिमान् कुर्यात, न कोऽपीत्यर्थः । किमुत रावण इति भावः । यत्तु शक्यमिति पाठे—बलवता बलमात्रमवलम्ब्य स्थितेन पुरुषेण यत्कर्तुं शक्यं योग्यं तादृशं को वा बुधः कुर्यात ॥ ५ ॥ धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वं निश्चित्य "शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः" इत्यादिना सीताहरणरूपातपापात्तवायमनर्थः प्राप्त इति यदुक्तं कुम्भकर्णेन तद्धर्माधर्मयोर्हिताहितरूपफलनियमाभावान्न सङ्गच्छत इति प्रतिपादयितुमाह—यांस्त्वित्यादिना । यान धर्मार्थकामान । पृथगाश्रयान् पृथग्भूतफलाश्रयान, व्यवस्थितफलानिति यावत । ब्रवीषि तान् स्वभावेन अनुबोद्धुं स्वरूपतो ज्ञातुम् । लक्षणं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं कारणं प्रमाणं वा नास्तीति योजना । स्वभावेन नहि लक्षणमिति पाठः ॥ ६ ॥ सुखफलकयागानुष्ठानादिधर्मा नुष्ठानदशायां तात्कालिकशरीरायासदर्शनात दुःखजनकपरद्रव्यापहरणाद्यधर्मा चरणसमये तात्कालिकसुखदर्शनाच्च अर्थकामयोरप्येवं दर्शनाच्च कर्मणामनियत फलत्वं मन्वानस्तदेव प्रदर्शयति—कर्म चैव हीति । सर्वेषां कारणानामुद्देश्यत्वेन कारणानां सुखानामित्यर्थः । कर्म पुण्यकर्म प्रयोजकम् साधकमिति यावत । कर्मेति जातावेकवचनम् । अत्रास्मिन् पुण्यकर्मणि फलं भवति, अश्रेयोऽपीति शेषः ।

निश्श्रेयसफलावेव धर्मार्थावितरावपि ।
अधर्मानर्थयोः प्राप्तिः फलं च प्रत्यवायिकम् ॥ ८ ॥
ऐहलौकिकपारत्रं कर्म पुम्भिर्निषेव्यते ।
कर्माण्यपि तु कल्याणि लभते काममास्थितः ॥ ९ ॥
तत्र क्लृप्तमिदं राज्ञा हृदि कार्यं मतं च नः ।
शत्रौ हि साहसं यत् स्यात् किमिवात्रापनीयताम् ॥ १० ॥

फलं भवति ॥ ७ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति–निश्श्रेयसेति । धर्मार्थौ धर्मार्थ साधनभूते कर्मणी । इतरौ अधर्मानर्थसाधनभूते कर्मणी च । निश्श्रेयसफलौ एतानि चतुर्विधानि निश्श्रेयसकराण्येव । किन्तु कदाचिदधर्मानर्थयोः प्रत्यवा यिकम्, अश्रेय इति यावत् । प्रत्यवायोऽस्मिन् कारणतयाऽस्तीति प्रत्यवा यिकम् । "अत इनिठनौ" इति ठन् । प्राप्यत इति प्राप्तिः फलम् । कर्मणि क्तिन् प्रत्ययः । एतेनाधर्मानर्थयोः श्रेयस्तदितरच्चोभयं फलं भवतीत्युक्तम् ॥८॥ एवं धर्माधर्मयोरव्यवस्थितफलत्वमुक्त्वा कामस्यापि तदाह–ऐहलौकिकेति । ऐहलौकिकम् इहलोकोपयोगि । पारत्रं परलोकोपयोगि च कर्म पुम्भिर्निषे व्यते । तत्फलं चानुभूयते । तथैव काममास्थितः यथेच्छाचारोऽपि कल्याणि कर्माणि कल्याणानिकर्मफलानि लभते । अतो विहितमेव शुभप्रदम्, निषिद्धं तु तथा न भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥९॥ धर्मादीनां फलनियमो नास्ति, सर्वं सर्वस्य फलमित्यस्मिन् पक्षे स्थित्वा रावणेन सीताहरणं कृतमस्माभि

पापीयसां कर्मणां श्रेयश्च सुखं फलं भवतीति योजना ॥७॥ अमुमेवार्थं विशदयति– निश्श्रेयसफलाविति । धर्मार्थौ धर्मार्थसाधनभूते कर्मणी इतरावपि अधर्मानर्थभूते ते कर्मणी च निश्श्रेयसफलावेव एतानि चतुर्विधान्यपि कर्माणि निश्श्रेयसकराण्ये वेत्यर्थः । किन्तु कदाचिदधर्मानर्थयोः प्रत्यवायिकं प्रत्यवायोऽस्य कारणतया विद्यत इति प्रत्यवायिकं दुःखफलं च सुखं च प्राप्तिः प्राप्यत इति प्राप्तिः । कर्मणि क्तिन् । प्राप्यं भवतीत्यर्थः । एतेनाधर्मानर्थयोः श्रेयः तदितरच्च उभयमपि फलं भवतीत्युक्तं भवति ॥ ८ ॥ धर्मार्थयोरव्यवस्थितफलत्वमुक्त्वा कामस्याप्याह–ऐहलौकिकेति । ऐहलौकिकपारत्रं कर्म ऐहलौकिकम् इहलोकोपयोगि कर्म, पारत्रं परलोकोपयोगि कर्म । धर्मार्थकामरूपं पुम्भिर्निषेव्यते तत्फलं चानुभूयते, किन्तु तथैव कामम स्थितोऽपि यथेच्छाचारोऽपि कल्याणि कल्याणानि कर्माणि कर्मफलानि लभते अतो विहितमेव शुभप्रदम्, निषिद्धं तु न भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥९॥ धर्मादीनां फलनियमो नास्तीति सर्वं सर्वस्य फलमित्यस्मिन् पक्षे स्थित्वा रावणेन कृतं

एकस्यैवाभियाने तु हेतुर्यः प्रकृतस्त्वया । तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि यदसाधु च ॥११॥ येन पूर्वं जनस्थाने बहवोऽतिबला हताः । राक्षसा राघवं तं त्वं कथमेको जयिष्यसि ॥१२॥ ये पुरा निर्जितास्तेन जनस्थाने महौजसः । राक्षसांस्तान् पुरे सर्वान् भीतानद्यापि पश्यसि ॥ १३ ॥ तं सिंहमिव संक्रुद्धं रामं दशरथात्मजम् । सर्पं सुप्तमिवाबुध्य प्रबोधयितुमिच्छसि ॥ १४ ॥ ज्वलन्तं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम् । कस्तं मृत्युमिवासह्यमासादयितुमर्हति ॥ १५ ॥

श्चानुमतमित्याह-तत्र क्लृप्तमिति । तत्र राज्ञा कामसेव्यापि सुखानि लभत इति मते स्थितेन राज्ञा । इदं कार्यं सीताहरणरूपं कार्यम् । हृदि कृतं हृदि चिन्तितम् । नः अस्माकमपि । मतं संमतम् । शत्रौ शत्रुविषये यत् साहसं स्यात् । अत्र अस्मिन् साहसकर्मणि किमिवापनीयते, न किञ्चित् क्रियते इत्यर्थः ॥ १० ॥ एवं रावणस्याविमृश्यकारित्वपक्षं प्रतिक्षिप्य कुम्भकर्णस्यैकस्यैव अभियानपक्षं निरस्यति-एकस्येत्यादिना । एकस्यासहायस्य । अभियाने युद्धाय निर्गमे । यो हेतुः बलपराक्रमरूपः । त्वया प्रकृतः प्रस्तावितः । तत्रापीत्यपिशब्देन पूर्वं निराकृतः पक्षः समुच्चीयते । यदनुपपन्नम् अयुक्तम् । असाधु अहितं च । तद्वक्ष्यामि ॥११॥ अनुपपत्तिमुपपादयति-येनेति ॥१२॥ असाधुत्वं दर्शयति-ये पुरेति । तान् तज्जातीयानित्यर्थः ॥ १३ ॥ तमिति । संक्रुद्धं सिंहमिव संक्रुद्धसिंहसदृशम् । तमबुध्य अबुद्ध्वा । सुप्तं सर्पमिव प्रबोधयितुमिच्छसीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ज्वलन्तमिति । असह्यं सोढुमशक्यम् ।

सीतापहरणं राज्ञा हृदि क्लृप्तं कर्तव्यतया निश्चितम् । नः अस्माकमपि मतम् अनुमतम् । शत्रौ शत्रुविषये यत्साहसं कृतं स्यात् तत् किमिव किमिति । अत्र साहसे । अपनीयतां पृथक्कृत्य प्रदर्श्यताम् । अस्मिन् पक्षे रावणेन अविचार्यकृतं किमपि दर्शयितुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ एवं रावणस्याविमृश्यकारितापक्षं प्रतिक्षिप्य कुम्भकर्णस्यैकस्याभियानपक्षं निरस्यति-एकस्येति । एकस्यैवाभियाने यो हेतुः पराक्रमरूपः कथितः उक्तः तत्र यदनुपपन्नम् अयुक्तं यच्चासाधु अहितं तदुभयमपि ते वक्ष्यामीत्यर्थः ॥११-१३॥ तामिति । तं रामं सिंहमिव सिंहसदृशम् ।

संशयस्थमिदं सर्वं शत्रोः प्रतिसमासने । एकस्य गमनं तत्र नहि मे रोचते भृशम् ॥ १६ ॥ हीनार्थः सुसमृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं यथा । निश्चित्य जीवितत्यागे वशमानेतुमिच्छति ॥१७॥ यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम । कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनेन्द्रविवस्वतोः ॥ १८॥ एवमुक्त्वा तु संरब्धः कुम्भकर्णं महोदरः । उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥ लब्ध्वा पुनस्त्वं वैदेहीं किमर्थं सम्प्रजल्पसि । यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति ॥ २० ॥ दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः । रुचिरश्चेत् स्वया बुद्ध्या राक्षसेश्वर तं शृणु ॥२१॥ अहं द्विजिह्वः संह्रादी कुम्भकर्णो वितर्दनः । पञ्च रामवधायैते निर्यान्तीत्यवघोषय ॥ २२॥

अपरिहार्यपराक्रममित्यर्थः । आसादयितुमासादितुम् ॥ १५ ॥ संशयस्थमिति । यत्र शत्रोः प्रतिसमासने प्रतिमुखस्थितौ इदं सर्वं बलं संशयस्थं भवति । तत्र एकस्य तव गमनं न रोचते ॥ १६ ॥ हीनार्थ इति । हीनार्थः हीयमानबलः । कः पुमान् जीवितत्यागे विषये । निश्चित्य निश्चयं कृत्वा । सुसमृद्धार्थं वर्धमानबलं रिपुम्, प्राकृतं यथा क्षुद्रपुरुषमिव । वशमानेतुमिच्छतीत्यन्वयः । जीवितत्यागे निश्चयोऽस्ति चेत्तं प्रति युद्धाय याहीत्यर्थः ॥ १७ ॥ यस्येति । यस्य मनुष्येषु सदृशो नास्ति । किन्तु देवयोः इन्द्रविवस्वतोः इन्द्रसूर्ययोस्तुल्येन, तेन रामेणेति शेषः । योद्धुं कथमाशंससे ? वक्तुमेव न शक्यम्, किमुत कर्तुमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ लब्ध्वेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । सम्प्रजल्पसि बहुविधं भाषसे, अद्येति शेषः । यदीच्छसि, वक्ष्यमाणोपायमिति शेषः । तदा तदैव । मे मया । उपस्थानं स्वयमेव समीपागमनम् । रुचिरः प्रियः । स्वया बुद्ध्या शृणु, न तु परबुद्धि

अबुध्य अबुद्ध्वा । सुप्तं सर्पमिव प्रबोधयितुमिच्छसीत्यन्वयः ॥१४॥१५ ॥ संशयस्थमिति । शत्रोः प्रतिसमासने शत्रोः प्रतिमुखस्थितौ सत्याम् इदं सर्वं संशयस्थम् अतः तत्र शत्रुसमीपे एकस्य गमनं मे न रोचत इति सम्बन्धः ॥१६-२२

ततो गत्वा वयं युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नतः । जेष्यामो यदि ते शत्रून्नोपायैः कृत्यमस्ति नः ॥ २३ ॥ अथ जीवति नः शत्रुर्वयं च कृतसंयुगाः । ततस्तदभिपत्स्यामो मनसा यत् समीक्षितम् ॥ २४ ॥ वयं युद्धादिहैष्यामो रुधिरेण समुक्षिताः । विदार्य स्वतनुं बाणै रामनामाङ्कितैः शितैः ॥ २५ ॥ भक्षितो राघवोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः । तव पादौ ग्रहीष्यामस्त्वं नः कामं प्रपूरय ॥ २६ ॥ ततोऽवघोषय पुरे गजस्कन्धेन पार्थिव । हतो रामः सह भ्रात्रा ससैन्य इति सर्वतः ॥२७॥ प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्यानां त्वमरिन्दम । भोगांश्च परिवारांश्च कामांश्च वसु दापय ॥२८ ॥

मनुसरेत्यर्थः ॥२०–२२ ॥ तत इति । उपायैः सीताहरणोपायैः । कृत्यं साध्यं नास्ति, सिद्धे साधनायोगादिति भावः ॥ २३ ॥ अथेति । अथ जीवति यदि जीवतीत्यर्थः । ततः तदा समीक्षितमालोचितं यत् तत् अभिपत्स्यामः, करिष्याम इति यावत् ॥ २४ ॥ तत् किमित्यत्राह–वयमित्यादि । वयं बाणैः स्वतनुं विदार्य रामेण विदारितां कारयित्वा । रुधिरेण समुक्षिताः रामनामाङ्कितैः शरैः सह युद्धादिहैष्याम इति योजना । इदं च रामयुद्धं कृतमिति सीतासमाश्वासाय ॥ २५ ॥ भक्षित इति । ततः आगमनानन्तरम् । रामो लक्ष्मणश्च रिपुः निश्शेषं भक्षित इति तव पादौ ग्रहीष्यामः । त्वं सन्तोपातिशयव्यञ्जनार्थं नः कामं प्रपूरय अभीष्टं पारितोषिकं देहीत्यर्थः ॥ २६ ॥ तत इति । गजस्कन्धेन गजस्कन्धगतपुरुषेण ॥ २७ ॥ प्रीत इति । नामेत्यलीके । परिवारान् दासदासीः गजाश्वादीन् परिच्छदान् वा । " स्याज्जङ्गमे

तत इति । उपायैः सीतावशीकरणोपायैः । कृत्यं साध्यं नास्ति ॥२३॥ मनसा समीक्षितम्, उपायजातमिति शेषः । अभिपत्स्यामः प्राप्स्याम इति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ तत्किमित्यपेक्षायामाह–वयमिति । वयं बाणैः स्वतनुं विदार्यरामेण विदारितां कारयित्वा रुधिरेण समुक्षिताः रामनामाङ्कितैः शरैस्सह युद्धादिहैष्याम इति योजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ गजस्कन्धेन गजस्कन्धस्थितेन पुरुषेणेत्यर्थः ॥ २७ ॥ प्रीतो नाम नामेत्यपरमार्थे । परिवारान् दासदासीः गजाश्वादीन् परिच्छदान् वा ॥ २८ ॥ २९ ॥

ततो माल्यानि वासांसि वीराणामनुलेपनम् । पेयं च बहु योधेभ्यः स्वयं च मुदितः पिब ॥ २९॥ ततोऽस्मिन् बहुलीभूते कौलीने सर्वतो गते । भक्षितः ससुहृद्रामो राक्षसैरिति विश्रुते ॥ ३० ॥ प्रविश्याश्वास्य चापि त्वं सीतां रहसि सान्त्वय । धनधान्यैश्च कामैश्च रत्नैश्चैनां प्रलोभय ॥ ३१ ॥ अनयोपधया राजन् भयशोकानुबन्धया । अकामा त्वद्वशं सीता नष्टनाथा गमिष्यति ॥ ३२ ॥ रञ्जनीयं हि भर्तारं विनष्टमवगम्य सा । नैराश्यात् स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वशं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३ ॥ सा पुरा सुखसंवृद्धा सुखार्हा दुःखकर्शिता । त्वय्यधीनं सुखं ज्ञात्वा सर्वथोपगमिष्यति ॥ ३४ ॥

परीवारः" इत्यमरः । कामान् काम्यमानानभीष्टान् वसु सुवर्णम् ॥ २८॥२९ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयम् । कौलीने लोकवादे । "स्यात्कौलीनं लोकवादे" इत्यमरः । कौलीनमेव विशदयति—भक्षित इति । प्रविश्य समीपं गत्वेत्यर्थः । आश्वास्य रामात्ययजं शोकं निवार्य । सान्त्वय मयि प्रीतिं कुर्वित्येवं सान्त्ववाद कथयेत्यर्थः । धनैः सुवर्णैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनयेति । उपधया कपटोपायेन । भयशोकानुबन्धया सम्पादितसीताभयशोकेनेत्यर्थः । अकामा पूर्वं त्वदनभिलाषिणी ॥ ३२ ॥ रञ्जनीयमिति । स्त्रीलघुत्वात् स्त्रीचापलात् ॥ ३३ ॥ सेति । त्वय्यधीनं त्वयि विषये अधीनं परतन्त्रम् । उपगमिष्यति, त्वामिति शेषः॥३४॥

कौलीने लोकवादे । "स्यात्कौलीनं लोकवादे" इत्यमरः । सर्वतो गते सर्वव्याप्ते ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनयोपधया अनेन कपटोपायेन । भयशोकानुबन्धया सम्पादितभयशोकयेत्यर्थः । अनयोपधयेत्यादिश्लोकत्रयस्य वास्तवार्थे महोदरवाणं प्रकारान्तरेण निस्सरति—अनयेति । नष्टनाथागमिष्यतीत्यत्र नष्ट न अथ आगमिष्यति इति छेदः । अथेत्यप्यर्थे । हे नष्ट रावण ! अकामा विष्णुकामा सीता । अनयोपधयाऽपि त्वद्वशं नागमिष्यतीत्यर्थः ॥३२॥ रञ्जनीयमिति । हीति किमित्यर्थे चाप्यर्थे । सा प्रसिद्धा परमपतिव्रता सीता भर्तारं विनष्टमवगम्यापि नैराश्यादपि स्त्रीलघुत्वात् स्त्रीचापल्यादपि त्वद्वशं प्रतिपत्स्यते हि ? न प्रतिपत्स्यत एवेति योजना ॥३३॥ सेति । पुरा सुखसंवृद्धाऽपि इदानीं दुःखकर्शिताऽपि सा परमपतिव्रता सीता त्वदधीनं सुखं ज्ञात्वा, दुरितावहमिति शेषः । सर्वथोपगमिष्यति,

एतत् सुनीतं मम दर्शनेन रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः ।
इहैव ते सेत्स्यति मोत्सुको भूर्महानयुद्धेन सुखस्य लाभः
॥३५॥ अदृष्टसैन्यो ह्यनवाप्तसंशयो रिपूनयुद्धेन जयन्
नराधिपः । यशश्च पुण्यं च महन्महीपते श्रियं च कीर्तिं
च चिरं समश्नुते ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥६४॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

स तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुम्भकर्णो महोदरम् ।
अब्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं भ्रातरं रावणं ततः ॥ १ ॥

उक्तमर्थं निगमयति–एतदिति । एतत् मम दर्शनेन बुद्ध्या । सुनीतं निर्णीतम् । रामं दृष्ट्वा स्थितस्य तव अनर्थो भवेत् । मोत्सुको भूः मा रणोत्सुको भूः । अयुद्धेन युद्धव्यतिरिक्तासनबलेन । प्रसज्य प्रतिषेधेऽपि समासस्येष्टत्वात् साधुः ॥ ३५ ॥ तदेवायुद्धं स्तौति–अदृष्टेति । अदृष्टसैन्यः अदृष्टशत्रुसैन्यः । अत एवानवाप्तसंशयः अप्राप्तप्राणसन्देहः । अयुद्धेन जयन् युद्धव्यति रिक्तोपायेन जयन्नित्यर्थः । महत् पुण्यं पुण्यफलं सुखम् । श्रियं श्रीमत्प्रियालाभेन जनितां सम्पदम् । कीर्तिं प्रसादम् विस्तारं वा । "कीर्तिः प्रसादे यशसि कर्दमे विस्तृतावपि" इति रत्नमाला । महीपते इति संबोधनम् । सीतानुरागाभावेन नैराश्याद्रामः स्वयं विनश्यतीति महोदरहृदयम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथ युद्धाय कुम्भकर्णनिर्याणं पञ्चषष्टितमे–स तथोक्तस्त्वित्यादि।निर्भर्त्स्य, राममेवेति शेषः ॥ ३४ ॥ उक्तमर्थं निगमयति–एतदिति । मम दर्शनेन मम बुद्ध्या सुनीतं सुनिर्णीतम् । मोत्सुकः रणार्थमुत्सुको मा भूत, भवानिति शेषः ॥ ३५ ॥ तदेवायुद्धं स्तौति–अदृष्टसैन्य इति । अनवाप्तसंशयः अप्राप्तप्राणसन्देहः । अयुद्धेन रिपून् जयन् युद्धव्यतिरिक्तोपायेन रिपून् जयन्नित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥६४॥१॥

सोऽहं तव भयं घोरं वधात्तस्य दुरात्मनः । रामस्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरो हि सुखी भव ॥ २ ॥ गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः । पश्य सम्पाद्यमानं तु गर्जितं युधि कर्मणा ॥ ३ ॥ न मर्षयति चात्मानं सम्भावयति नात्मना । अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करम् ॥ ४ ॥ विक्लवानामबुद्धीनां राज्ञा पण्डितमानिनाम् । शृण्वता सादितमिदं त्वद्विधानां महोदर ॥ ५ ॥ युद्धे कापुरुषैर्नित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः । राजानमनु गच्छद्भिः कृत्यमेतद्धि सादितम् ॥ ६ ॥

गर्जन्तीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः ॥ १ ॥ सोऽहमिति । प्रमार्जामि निवर्तयिष्यामीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् प्रयोगः ॥२॥ गर्जन्तीति । वृथा कर्मणा विना। मया तु कर्मणा सम्पाद्यमानं गर्जितं पश्य, गर्जितानुसारेण कर्म करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥ न मर्षयतीति । शूराः परकृतामवमानोक्तिं न मर्षयति न मर्षयन्ति, न सहन्ते। आत्मना स्वयम् आत्मानं न सम्भावयति न सम्भावयन्ति, न बहुमन्यन्ते । उभयत्रापि व्यत्ययेनैकवचनम् । किंतु अदर्शयित्वा अप्रकाश्य, आत्मपौरुषमनुक्त्वेत्यर्थः । दुष्करमपि कर्म कुर्वन्ति ॥४॥ विक्लवानामिति । अत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी । सादितमिति भावे निष्ठा । विक्लवेभ्यः कातरेभ्यः। अबुद्धिभ्यः पण्डितमानिभ्यः त्वद्विधेभ्यः शृण्वता राज्ञा । इदमीदृशम् । सादितं प्राप्तं भवति ॥५॥ इदंशब्दनिर्दिष्टं दर्शयति—युद्ध इति । युद्धे

सोऽहमिति । प्रमार्जामि प्रमार्जयामि । सोऽहमित्यस्य वास्तवार्थस्तु—दुरात्मनः दुःखेष्वप्यात्माबुद्धिरनुग्रहरूपा यस्य रामस्य अहं रामदासोऽहं यद्यपि तथापि तस्य प्रसिद्धस्य, प्रहस्तमुखराक्षससमूहस्येत्यर्थः । वधात्तव घोरं भयम्, उपस्थितमिति शेषः । तत् प्रमार्जामि अपनयामि स त्वं निर्वैरस्सन् सुखी भवेति सम्बन्धः ॥ न मर्षयतीति । शूरा आत्मानं न मर्षयति, क्रुद्धमात्मानं पौरुषमकृत्वा न शमयन्तीत्यर्थः।आत्मना आत्मानं न सम्भावयति न श्लाघन्ते। उभयत्रैकवचनमार्षम्। किन्तु अदर्शयित्वा अप्रकाश्य प्रथममात्मपौरुषमनुक्त्वेत्यर्थः । कर्म कुर्वन्तीति सम्बन्धः॥२–४॥विक्लवानामिति । अत्र वच इत्यध्याहर्तव्यम् । 'विक्लवानामबुद्धीनां पण्डितमानिनां च त्वद्विधानां वचः शृण्वता राज्ञा यत्सादितमवसादनमस्ति तदिदमिति योजना ॥ ५ ॥ इदंशब्दानिर्दिष्टं किमित्याकाङ्क्षायामाह—युद्धे कापुरुषैरित्यादि

राजशेषा कृता लङ्का क्षीणः कोशो बलं हतम् । राजान मिममासाद्य सुहृच्चिह्नममित्रकम् ॥ ७ ॥ एष निर्याम्यहं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जये । दुर्नयं भवतामद्य समीकर्तु मिहाहवे ॥ ८ ॥ एवमुक्तवतो वाक्यं कुम्भकर्णस्य धीमतः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं प्रहसन् राक्षसाधिपः ॥९॥ महोदरोऽयं रामात्तु परित्रस्तो न संशयः । न हि रोचयते तात युद्धं युद्धविशारद ॥ १० ॥ कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च । गच्छ शत्रुवधाय त्वं कुम्भकर्ण जयाय च ॥ ११ ॥ तस्मात्तु भयनाशार्थं भवान् संबोधितो मया । अयं हि कालः सुहृदां राक्षसाना मरिन्दम ॥ १२ ॥ तद्गच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवा न्तकः । वानरान् राजपुत्रौ च भक्षयादित्यतेजसौ ॥ १३ ॥

कापुरुषैः युद्धभीरुभिरित्यर्थः। राजानमनुगच्छद्भिः राजेच्छानुसारिभिरित्यर्थः । एतत् प्रकृतयुद्धपर्यवसायि सीताहरणकृत्यं सादितं संपादितम् ॥ ६ ॥ राज शेषेति । अत्राप्यनुगच्छद्भिः भवद्भिरित्यनु षञ्जनीयम् । सुहृच्चिह्नं सुहृद्व्यप देश्यम्। अमित्रकं भवतामामित्रभूतम् । इमं राजानमासाद्य अनुगच्छद्भिः भवद्भिः लङ्का राजशेषा कृता । अकार्यप्रवृत्तोराजा यैर्न निवार्यते स तेषामामित्र इत्यभि प्रायेण अमित्रकमित्युक्तम् ॥ ७ ॥ एष इति । दुर्नयं समीकर्तुम् । शत्रुनिर्जये, तद्विनाश इत्यर्थः । उद्यतः उद्युक्तः सन् । युद्धं युद्धभूमिं प्रति । एष निर्यामि अद्यैव निर्यास्यामीत्यर्थः ॥ ८-११ ॥ तस्मात् भवतो निस्समत्वात् । सम्बो धितः प्रबोधितः । अयं हि कालः, युद्धायेति शेषः ॥ १२-१४ ॥

श्लोक द्वयेन । कापुरुषैः युद्धभीरुभिरित्यर्थः । राजानमनुगच्छद्भिः राजेच्छानुसारिभिः । एतत्कृत्यं राजकार्यम् । सादितं विनाशितम् ॥ ६ ॥ सुहृच्चिह्नं सुहृद्व्यपदेशम् अमित्रकं भवतामभित्रभूतम् । इमं राजानमासाद्यानुगच्छद्भिर्भवद्भिः लङ्का राजशेषा कृता, कोशश्च क्षीणः, बलं च हतमिति सम्बन्धः ॥ ७-११ ॥ अयं हीति । सुहृदां राक्षसानाम । अयं हि कालः, युद्धगमनायेति शेषः ॥ १२ ॥ वानरान् राजपुत्रौ च

समालोक्य तु ते रूपं विद्रविष्यन्ति वानराः । राम लक्ष्मणयोश्चापि हृदये प्रस्फुटिष्यतः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा महाराजः कुम्भकर्णं महाबलम् । पुनर्जातमिवात्मानं मेने राक्षसपुङ्गवः ॥ १५ ॥ कुम्भकर्णबलाभिज्ञो जानं स्तस्य पराक्रमम् । बभूव मुदितो राजा शशाङ्क इव निर्मलः ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्तः संहृष्टो निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कुम्भकर्णः समुद्यतः । आददे निशितं शूलं वेगाच्छत्रुनिबर्हणम् ॥ १८ ॥ सर्वं कालायसं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् । इन्द्राशनिसमं भीमं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ १९ ॥ देवदानवगन्धर्वयक्ष किन्नरसूदनम् । रक्तमाल्यं महाधाम स्वतश्चोद्गतपावकम् ॥ २० ॥ आदाय निशितं शूलं शत्रुशोणितरञ्जितम् । कुम्भकर्णो महातेजा रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठत्विह बलं मम । अद्य तान् क्षुभितान् क्रुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् । कुम्भकर्णवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूलमुद्गरपाणिभिः । वानरा हि महात्मानः शीघ्राः सुव्यवसायिनः ॥ २३ ॥

एवमिति । पुनर्जातमिव मेने । जेष्यत्ययमिति विश्वासादिति भावः ॥१५॥१६॥ इत्येवमित्यर्धम् । निर्जगाम निर्गन्तुमुद्युक्तः ॥१७॥ राज्ञस्त्वित्यादि । सर्वकाला यसम् बहुकार्ष्णायसमयमित्यर्थः । महाधाम महातेजः । स्वतश्चोद्गतपावकं क्रौर्यात् स्वत एवोत्पन्नाग्निकणम् ॥१८–२२॥ सैन्यैरित्यादि । महात्मानः महाबुद्धयः ।

भक्षय । वस्तुतस्तु राजपुत्रौ, विनेति शेषः ॥ १३ ॥ समालोक्येत्यस्य वास्त वार्थस्तु–ते रूपं समालोक्य रामलक्ष्मणयोस्सम्बन्धिनो वानरा विद्रविष्यन्ति । प्रस्फुटिष्यतः, द्यावापृथिवी इति शेषः । अतो हृदये युद्धगमनाय मतिं कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ पुनर्जातामिव मेने, जेष्यत्ययमिति विश्वासादिति भावः ॥ १५-१८ ॥ सर्वेति । सर्वकालायसं सर्वकालायसनिर्मितस्वरूपम् ॥ १९ ॥ रक्तमाल्यमहाधाम

एकाकिनं प्रमत्तं वा नयेयुर्दशनैः क्षयम् । तस्मात् परम दुर्धर्षैः सैन्यैः परिवृतो व्रज । रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निषूदय ॥ २४ ॥ अथासनात् समुत्पत्य स्रजं मणि कृतान्तराम् । आबबन्ध महातेजाः कुम्भकर्णस्य रावणः ॥ २५ ॥ अङ्गदान्यङ्गुलीवेष्टान् वराण्याभरणानि च । हारं च शशिसङ्काशमाबबन्ध महात्मनः ॥ २६ ॥ दिव्यानि च सुगन्धीनि माल्यदामानि रावणः । श्रोत्रे चासञ्जयामास श्रीमती चास्य कुण्डले ॥२७॥ काञ्चनाङ्गदकेयूरनिष्काभरणभूषितः । कुम्भकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोऽग्निरिवाबभौ ॥ २८ ॥ श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन व्यराजत । अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः ॥ २९ ॥ स काञ्चनं भारसहं निवातं विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्मभासा । आबध्यमानः कवचं रराज सन्ध्याभ्रसंवीत इवाद्रिराजः ॥ ३० ॥

शीघ्राः वेगवन्तः । सुव्यवसायिनः दृढनिश्चयाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्रजं काञ्चन मालाम् । कुम्भकर्णस्य आबबन्ध कुम्भकर्णे आबबन्धेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अङ्गुलीवेष्टान् अङ्गुलीयकानि ॥ २६ ॥ आसञ्जयामास बबन्धेत्यर्थः । अत्र केयूरादीनामप्युपलक्षणम् । काञ्चनाङ्गदकेयूरेत्यनुवादात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ श्रोणीसूत्रेणेति । अमृतोत्पादने नद्ध इति निमित्तसप्तमी । भुजङ्गेन वासुकिना ॥ २९ ॥ भारसहम् आयुधादिभिः प्रहारेप्यशिथिलमित्यर्थः । दृढमिति वाऽर्थः । यद्वा उपनीतायां तुलायां स्थाप्यमानान् बहून् भारान् सहत इति भारसहः, अनेकभारपरिमाण इत्यर्थः । निवातं वातप्रवेशनिवारकम्, निरन्तर मिति यावत् । आत्मभासा कवचकान्त्या । यद्वा निवातं शस्त्राभेद्यम् । " निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् " इत्यमरः । आबध्यमानः

रक्तमाल्यं च तत् महाधामेति विग्रहः ॥२०–२५॥ स्रजं काञ्चनस्रजम् । मणिकृतान्तरां मणिखचितमध्यप्रदेशाम् ॥ २६ ॥ माल्यदामानि माल्यरूपाणि दामानि । श्रोत्रे श्रोत्रयोः ॥ २७–२९ ॥ भारसहं पर्वतायुधादिमहाभारक्षमम् । यद्वा तुलायां स्थाप्य

सर्वाभरणसर्वाङ्गः शूलपाणिः स राक्षसः । त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवाबभौ ॥ ३१ ॥ भ्रातरं सम्परिष्वज्य कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा तस्मै सम्प्रतस्थे महाबलः ॥ ३२ ॥ निष्पतन्तं महाकायं महानादं महाबलम् । तमाशीर्भिः प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः ॥ ३३ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सैन्यैश्चापि वरायुधैः । तं गजैश्च तुरङ्गैश्च स्यन्दनैश्चाम्बुदस्वनैः ॥ ३४ ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं रथिनो रथिनां वरम् ॥ ३५ ॥ सर्पैरुष्ट्रैः खरैरश्वैः सिंहद्विपमृगद्विजैः । अनुजग्मुश्च तं घोरं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ३६ ॥ स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो धृतातपत्रः शितशूलपाणिः । मदोत्कटः शोणितगन्धमत्तो विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ ३७ ॥ पदातयश्च बहवो महानादा महाबलाः । अन्वयू राक्षसा भीमा भीमाक्षाः शस्त्रपाणयः ॥ ३८ ॥ रक्ताक्षाः सुमहाकाया नीलाञ्जनचयोपमाः । शूलानुद्यम्य खड्गांश्च निशितांश्च परश्वधान् ॥ ३९ ॥ बहुव्यामांश्च परिघान् गदाश्च मुसलानि च । तालस्कन्धांश्च विपुलान् क्षेपणीयान् दुरासदान् ॥ ४० ॥

आबध्नन् । आर्षविकरणव्यत्ययेन इयन्प्रत्ययः ॥ ३० ॥ सर्वाभरणसर्वाङ्गः सर्वाभरणयुक्तसर्वाङ्गः । त्रिविक्रमकृतोत्साहः त्रिषु विक्रमेषु पदन्यासेषु कृतोत्साहः ॥ ३१-३५ ॥ सर्पैरिति । सर्पादीनां महाशरीराणां वाहनत्वं सम्भवतीति बोध्यम् । द्विपाः गजाः । द्विजाः हंसादयः ॥ ३६ ॥ मदोत्कटः स्वाभाविकमदेन मत्तः । " मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः " इत्यमरः ॥ ३७ ॥ पदातयश्चेत्यादि । बहुव्यामान् अनेकव्यामप्रमाणान् । " व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्य

मानान् बहून् भारान् सहत इति तथा । अनेकपलभारनिर्मितमित्यर्थः । निवातम् अच्छिद्रम् । आबध्यमानः आबध्नन् । आर्षो विकरणव्यत्ययः ॥ ३० ॥ सर्वाभरणसर्वाङ्गः सर्वाभरणयुक्तसर्वाङ्गः । त्रिविक्रमकृतोत्साहः त्रिषु विक्रमेषु पादन्यासेषु कृतोत्साहः ॥ ३१-३९ ॥ बहुव्यामान् बहुव्यामप्रमाणान् " व्यामो बाह्वोस्सकरयो

अथान्यद्वपुरादाय दारुणं रोमहर्षणम् । निष्पपात महा तेजाः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ४१ ॥ धनुश्शतपरीणाहः स षट्छतसमुच्छ्रितः । रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वत सन्निभः ॥ ४२ ॥ सन्निपत्य च रक्षांसि दग्धशैलोपमो महान् । कुम्भकर्णो महावक्त्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥४३॥ अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः । निर्दहि ष्यामि संक्रुद्धः शलभानिव पावकः ॥ ४४ ॥ नापरा ध्यन्ति मे कामं वानरा वनचारिणः । जातिरस्मद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ४५ ॥ पुररोधस्य मूलं तु राघवः सहलक्ष्मणः । हते तस्मिन् हतं सर्वं तं वधिष्यामि संयुगे ॥ ४६ ॥ एवं तस्य ब्रुवाणस्य कुम्भकर्णस्य राक्षसाः । नादं चक्रुर्महाघोरं कम्पयन्त इवार्णवम् ॥४७॥ तस्य निष्पततस्तूर्णं कुम्भकर्णस्य धीमतः । बभूवु र्घोररूपाणि निमित्तानि समन्ततः ॥ ४८ ॥ उल्काशनि युता मेघा बभूवुर्गर्दभारुणाः । ससागरवना चैव वसुधा समकम्पत ॥ ४९ ॥

गन्तरम्" इत्यमरः । तालस्कन्धान् तालकाण्डान् ॥ ३८–४१ ॥ धनुःशते त्यादि । धनुःशतपरीणाहः धनुःशतविशालः । षट्छतसमुच्छ्रितः षट्छतधनु रुच्छ्रायः।सन्निपत्य स्वानुगमनायोद्युक्तानां राक्षसानां समीपं गत्वेत्यर्थः ॥४२॥ ॥ ४३ ॥ अद्येत्यादि । सा जातिः वानरजातिः । अस्मद्विधानां क्रीडापराणाम् ॥ ४४–४७ ॥ घोररूपाणि अत्यन्तघोराणि ॥ ४८ ॥ गर्दभारुणाः गर्दभव द्व्यक्तरागाः । "अव्यक्तरागस्त्वरुणः"इत्यमरः । निष्पपातेति । गच्छतोऽस्य उपरिप्रदेशे गृध्रो मालेव निष्पपातेत्यन्वयः । गृध्र इति जात्येकवचनम् । सव्य

स्ततयोस्तिर्यगन्तरम् " इत्यमरः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ धनुश्शतपरीणाहः धनुश्शत विशालवान् । षट्छतसमुच्छ्रितः षट्छतधनुरुन्नतः ॥ ४२–४५ ॥ पुररोधस्येत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–पुररोधस्य मूलं सलक्ष्मणो राघवः खलु स तु तिष्ठतु । येन सर्वम्, अस्मदीयमिति शेषः । हतं संयुगे वधिष्यामि । कुतः ? तस्मिन्

घोररूपाः शिवा नेदुः सज्वालकवलैर्मुखैः । मण्डलान्यप सव्यानि बबन्धुश्च विहङ्गमाः ॥ ५० ॥ निष्पपात च मालेव गृध्रोऽस्य पथि गच्छतः । प्रास्फुरन्नयनं चास्य सव्यो बाहुश्च कम्पते ॥ ५१ ॥ निपपात तदा चोल्का ज्वलन्ती भीमनिस्वना । आदित्यो निष्प्रभश्चासीन्न प्रवाति सुखोऽनिलः ॥ ५२ ॥ अचिन्तयन् महोत्पाता नुत्थितान् रोमहर्षणान् । निर्ययौ कुम्भकर्णस्तु कृतान्त बलचोदितः ॥५३॥ स लङ्घयित्वा प्राकारं पद्भ्यां पर्वत सन्निभः । ददर्शाभ्रघनप्रख्यं वानरानीकमद्भुतम् ॥५४॥ ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम् । वायुनुन्ना इव घना ययुः सर्वा दिशस्तदा ॥ ५५ ॥ तद्वानरानीकमति प्रचण्डं दिशो द्रवद्भिन्नमिवाभ्रजालम् । स कुम्भकर्णः सम वेक्ष्य हर्षान्ननाद भूयो घनवद् घनाभः ॥ ५६ ॥ ते तस्य घोरं निनदं निशम्य यथा निनादं दिवि वारिदस्य । पेतुर्धरण्यां बहवः प्लवङ्गा निकृत्तमूला इव सालवृक्षाः ॥ ५७ ॥ विपुलपरिघवान् स कुम्भकर्णो रिपुनिधनाय विनिस्सृतो महात्मा । कपिगणभयमाददत् सुभीमं प्रभु रिव किङ्करदण्डवान् युगान्ते ॥५८॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥६५॥

शब्दो लिङ्गव्यत्ययेन नयनशब्देनापि संबध्यते । कम्पते अकम्पत । उल्का मेघनिर्गतज्वालाविशेषः ॥४९–५३॥ स इति। अभ्रघनः अभ्रसङ्घातः ॥५४–५७॥ विपुलेति । प्रभुः अन्तकः । किंकरदण्डवान् किं करोमीत्यवस्थायी सचेतनो

हते तदीयं सर्वं हतं स्यादित्यावृत्त्या पुनर्योजनीयम् ॥ ४६--५० ॥ प्रास्फुरत् नयनं सव्यम् ॥५१–५३॥ अभ्रघनप्रख्यम् अभ्रसङ्घाततुल्यम् ॥ ५४–५७ ॥ प्रभुः अन्तकः ।

स०–विपुलपरिघवान् विपुलं परिघादपीति विपुलपरिघं शूलम्, तद्वान् । परिघो रोषः । " रोषे च परिघो मतः " इति विश्वः । तद्वानिति वा । इदमप्यस्यायुधमिति नागोजिभट्टव्याकरणं तथा प्रभु विशेषणमिति तीर्थव्याख्यानं चानुक्तानुवादत्वेन दण्डस्य नियतायुधस्य पृथग्ग्रहणान्नैरर्थक्याच्च क्रमादुपेक्ष्ये ।

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

स लङ्घयित्वा प्राकारं गिरिकूटोपमो महान् । निर्ययौ नगरात्तूर्णं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १ ॥ स ननाद महानादं समुद्रमभिनादयन् । जनयन्निव निर्घातान् विधमन्निव पर्वतान् ॥ २ ॥ तमवध्यं मघवता यमेन वरुणेन वा । प्रेक्ष्य भीमाक्षमायान्तं वानरा विप्रदुद्रुवुः ॥ ३ ॥ तांस्तु विप्रद्रुतान् दृष्ट्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् । नलं नीलं गवाक्षं च कुमुदं च महाबलम् ॥४॥ आत्मानमत्र विस्मृत्य वीर्याण्यभिजनानि च । क्व गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥ ५ ॥ साधु सौम्या निवर्तध्वं किं प्राणान् परिरक्षथ । नालं युद्धाय वै रक्षो महतीयं बिभीषिका ॥ ६ ॥ महतीमुत्थितामेनां राक्षसानां बिभीषिकाम् । विक्रमाद्विधमिष्यामो निवर्तध्वं प्लवङ्गमाः ॥ ७ ॥

दण्डः तद्वान् ॥ ५८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

अथ कुम्भकर्णयुद्धप्रवृत्तिः—स इत्यादि ॥ १ ॥ विधमन् दहन् ॥ २–४ ॥ अभिजनानि प्रशस्तकुलानि ॥ ५ ॥ बिभीषिका भयजनकः कृत्रिमपुरुष

किङ्करदण्डवान किं करोमीत्यवस्थितो दण्डोऽस्यास्तीति तथोक्तः ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्वदी० युद्धकाण्ड० पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ १–१५ ॥

—दण्डोऽस्यास्तीति दण्डवान् । करो दण्डवान् यस्येति बहुव्रीहिः । प्रभुः संहारसमर्थो यमः । किम् ? इति कपिगणभयम् आददिव सुभीमं द्रष्टॄणामपि यथा भवति तथा निस्सृत इति सम्बन्धः । " किङ्कराः संहारपरिकराः कलदण्डा अस्य सन्तीति किङ्करदण्डवान् " । "किङ्करोमीत्युपस्थितदण्डोऽस्यास्तीति " इति क्रमान्नागोजिभट्टतीर्थौ बिन्दुसन्दोहविचार्यव्याख्यावक्ताराावित्यलम् ॥ ५८ ॥

स०—विजयन्निवेति पाठः । विजयमानः । जयतीति जयन् । विशिष्टश्चासौ जयंश्चेति स तथेति वा ॥ २ ॥ हे सौम्याः ! क्रौर्यप्रदर्शनकालेपि तदप्रका शका इतीर्ष्यया सम्बोधनम् । प्राणान् किं परिरक्षथ स्वामिकामिताकरणेन जीवनं धिगिति भावः । इदं रक्षः । अस्माभिस्सह युद्धं कर्तुं नालं न समर्थम् । महती बिभीषिका महद्विभीषणम् । भावे ण्वुल् ॥ ६ ॥

कृच्छ्रेण तु समाश्वस्य सङ्गम्य च ततस्ततः । वृक्षाद्रि हस्ता हरयः सम्प्रतस्थू रणाजिरम् ॥ ८ ॥ ते निवृत्य तु संक्रुद्धाः कुम्भकर्णं वनौकसः । निजघ्नुः परमक्रुद्धाः समदा इव कुञ्जराः ॥९॥ प्रांशुभिर्गिरिशृङ्गैश्च शिलाभिश्च महाबलः । पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कम्पते ॥ १० ॥ तस्य गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते शतशः शिलाः । पादपाः पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्महीतले॥ ११॥ सोऽपि सैन्यानि संक्रुद्धो वानराणां महौजसाम् । ममन्थ परमायत्तो वनान्यग्निरिवोत्थितः ॥ १२॥ लोहितार्द्रास्तु बहवः शेरते वानरर्षभाः । निरस्ताः पतिता भूमौ ताम्र पुष्पा इव द्रुमाः ॥ १३ ॥ लङ्घयन्तः प्रधावन्तो वानरा नावलोकयन् ॥ १४ ॥ केचित्समुद्रे पतिताः केचिद्गगन माश्रिताः।वध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेन बलीयसा॥ १५॥ सागरं येन ते तीर्णाः पथा तेन प्रदुद्रुवुः॥ १६॥ते स्थलानि तथा निम्नं विषण्णवदना भयात् । ऋक्षा वृक्षान् समारूढाः केचित् पर्वतमाश्रिताः॥ १७॥ ममज्जुरर्णवे केचिद् गुहाः केचित् समाश्रिताः । निषेदुः प्लवगाः केचित् केचिन्नैवा वतस्थिरे । [केचिद्भूमौ निपतिताः केचित् सुप्ता मृता इव।] तान् समीक्ष्याङ्गदो भग्नान् वानरानिदमब्रवीत् १८

वेषः ॥ ६–८ ॥ त इति । परमक्रुद्धा इति कुञ्जरविशेषणम् ॥ ९ ॥ प्रांशुभिः उन्नतैः । महाबलः कुम्भकर्णः ॥ १० ॥ ११ ॥ ममन्थ ददाहेत्यर्थः ॥ १२ ॥ निरस्ताः उत्क्षिप्ताः ॥१३॥ लङ्घयन्त इत्यर्धम् । नावलोकयन् नावालोकयन् । पृष्ठदेशमित्यर्थः ॥ १४ ॥ केचित्ते वानरा इति योजना ॥ १५ ॥ सागर मित्यर्धम् । ते वानराः ॥ १६ ॥ स्थलानि आतिधावनयोग्यान् देशान् उन्नत प्रदेशान् वा आश्रिता इत्यन्वयः ॥ १७॥ ममज्जुरित्यादि । निषेदुः भूमौ

सागरमिति । स्थलानीत्यत्रापि प्रदुद्रुवुरिति सम्बध्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ ममज्जुः

स०–भिद्यन्ते बहवः शिलाः इति पाठः । "वोतो गुणवचनात्" इत्युकारान्तस्त्रीलिङ्गो बहुशब्दः ॥ ११॥

अवतिष्ठत युध्यामो निवर्तध्वं प्लवङ्गमाः । भग्नानां वो न पश्यामि परिगम्य महीमिमाम् । स्थानं सर्वे निवर्तध्वं किं प्राणान् परिरक्षथ ॥ १९ ॥ निरायुधानां द्रवतामसङ्ग गतिपौरुषाः । दारा ह्यपहसिष्यन्ति स वै घातस्तु जीविनाम् ॥ २० ॥ कुलेषु जाताः सर्वे स्म विस्तीर्णेषु महत्सु च । क्व गच्छथ भयत्रस्ता हरयः प्राकृता यथा ॥ २१ ॥ अनार्याः खलु यद्भीतास्त्यक्त्वा वीर्यं प्रधावत ॥ २२ ॥ विकत्थनानि वो यानि तदा वै जनसंसदि । तानि वः क्व नु यातानि सोदग्राणि महान्ति च ॥ २३ ॥ भीरुप्रवादाः श्रूयन्ते यस्तु जीवति धिक्कृतः । मार्गः सत्पुरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां भयम् ॥ २४ ॥

पतिता इव तस्थुः ॥ १८ ॥ अवतिष्ठतेत्यादि । परिगम्य प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः । स्थानं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ असङ्गगतिपौरुषा अप्रतिबद्धपराक्रमा इति वानरसंबोधनम् । निरायुधानां द्रवतां निरायुधेषु द्रवत्सु । यद्वा निरायुधानां द्रवतां दारास्तान् अपहसिष्यन्तीति । सः अपहासः । घातः मृतिः ॥ २० ॥ सर्वे, वयमिति शेषः । विस्तीर्णेषु ज्ञातिपरम्परया विततेषु । महत्सु प्रशस्तेषु ॥ २१ ॥ अनार्या इत्यर्धम् । यद्यस्मात् भीताः प्रधावत पलायथ । तस्मादनार्याः खलु ॥ २२ ॥ सोदग्राणि उदग्रतायुक्तानि । महान्ति भूयांसीत्यर्थः ॥ २३ ॥ भीरुप्रवादा इति । यस्तु धिक्कृतो जीवति तद्विषये भीरुप्रवादाः

निपेतुः ॥ १८ ॥ १९ ॥ निरायुधानामिति । स वै घातस्तु जीविनां सः दारकृतापहासः घातः मरणम् । जीविनां जीवताम् ॥ २० ॥ २१ ॥ यद्यस्माद्भीताः पलायत तस्मादनार्याः खलु ॥ २२ ॥ सोदग्राणि औद्धत्यप्रयुक्तानि । महान्ति भूयांसि ॥ २३ ॥ यस्तु धिक्कृतो जीवति तद्विषयभीरुप्रवादाः श्रूयन्ते, तं सर्वे भीरुरिति वदन्तीत्यर्थः ।

स०–इमां महीं परिक्रम्यापि स्थितानां स्थानं निर्भयस्थलं न पश्यामि । राज्ञ आज्ञा तादृशीत्यत्रावस्थाने कुम्भकर्णतो मरणम् । गतवतां सुग्रीवात् इति नानिवर्तने निर्वृतिर्भवतामिति भावः ॥ १९ ॥ निरायुधानां रिपुमुक्तायुधानङ्कितानाम् । क्रमतां गृहं प्रति द्रवताम् । सुजीवतां सज्जीवनवताम् ॥ २० ॥

शयामहेऽथ निहताः पृथिव्यामल्पजीविताः । दुष्प्रापं ब्रह्मलोकं वा प्राप्नुमो युधि सूदिताः॥२५॥सम्प्राप्नुयामः कीर्तिं वा निहत्वा शत्रुमाहवे । जीवितं वीरलोकस्य मोक्ष्यामो वसु वानराः ॥ २६॥ न कुम्भकर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन् गमिष्यति । दीप्यमानमिवासाद्य पतङ्गो ज्वलनं यथा ॥ २७ ॥ पलायनेन चोद्दिष्टाः प्राणान् रक्षा महे वयम् । एकेन बहवो भग्ना यशो नाशं गमिष्यति२८॥

भीरुत्वापवादाः श्रूयन्ते । सत्पुरुषैः शूरैः । जुष्टः सेवितः ॥२४॥ सत्पुरुषजुष्टो मार्गः कः ? इत्यपेक्षायामाह–शयामह इत्यादि । युद्धमरणं हि सत्पुरुषजुष्टो मार्ग इत्यर्थः । समरान्निवृत्य पलायितानामपि मरणस्यावश्यंभावित्वप्रदर्शनार्थमल्पजीविता इत्युक्तम् । समरानिवर्तिनां वीराणां तु मरणजीवनयोरुभयोरपि श्रेयस्करत्वं प्रतिपादयति दुष्प्रापमिति । निहत्वा निहत्य । जीवितमिति । वीरलोकस्य वीराणां लोको ब्रह्मलोकः तस्य वसु मूल्यभूतं जीवितं मोक्ष्यामः ॥ २५ ॥ २६ ॥ दीप्यमानं ज्वलनमिव राममासाद्य कुम्भकर्णः पतङ्गो यथेति यथेवशब्दयोर्निर्वाहः ॥ २७ ॥ उद्दिष्टाः व्यपदिष्टाः । बहवो वयमनेन कुम्भकर्णेन भग्नाः पलायनेन प्राणान् रक्षामहे यदि ततो यशो नाशं गमिष्यतीति

सत्पुरुषैः शूरैः ॥२४॥ कस्तर्हि सत्पुरुषजुष्टो मार्ग इत्यपेक्षायामाह–शयामह इति । युद्धमरणं सत्पुरुषजुष्टो मार्गः, मरणस्यावश्यम्भावित्वप्रदर्शनार्थमल्पजीविता इत्युक्तम् । समरानिवर्तिनां वीराणां मरणजीवितयोरुभयोरपि श्रेयस्करत्वं प्रतिपादयति दुष्प्रापमिति ॥२५॥ जीवितमिति । वीरलोकस्य वीराणां लोको ब्रह्मलोकः तस्य वसु मूल्यभूतं जीवितं मोक्ष्यामः ॥ २६ ॥ नेति । पतङ्ग इव कुम्भकर्णः दीप्यमानं पावकमिव काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन् न गमिष्यतीति सम्बन्धः ॥ २७ ॥ बहवो वयमेकेन कुम्भकर्णेन भग्नाः, पलायनेन अनेन भङ्गेनोद्दिष्टाः एते पलायिता इति जनैर्निर्दिष्टाः शापिताश्च प्राणान् रक्ष्यामहे यदि तदा अस्माकं यशः नाशं

स०–ब्रह्मलोकं वीरस्वर्गसंज्ञम् । एतेन " हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्" इति गीता चैतदुक्तमेवार्थं वदतीति सूचितम् । शत्रुमिति जातावेकवचनम् । मुख्यदशमुखविवक्षयैकवचनं वा । आहव इत्युभयत्रान्वयि । तैर्निहताः वीरलोकस्य वीरप्राप्यस्वर्गस्य । वसु तत्र भोग्यं धनादि तेनाधिकमानन्दं भोक्ष्यामः । पूर्वमव्यवहितकपिवरान् प्रति वचनम । इदं तदपेक्षया दूरवर्तिन उपागतान् प्रति वचनमित्यधिकारिभेदान्न पुनर्वचनदोषः । यत्परिहारार्थं दार्ढ्यार्थमित्युक्तिरप्यपेक्षिता स्यादिति मन्तव्यम् ॥ २९ ॥

एवं ब्रुवाणं तं शूरमङ्गदं कनकाङ्गदम् । द्रवमाणास्ततो वाक्यमूचुः शूरविगर्हितम् ॥ २९ ॥ कृतं नः कदनं घोरं कुम्भकर्णेन रक्षसा । न स्थानकालो गच्छामो दयितं जीवितं हि नः ॥ ३० ॥ एतावदुक्त्वा वचनं सर्वे ते भेजिरे दिशः । भीमं भीमाक्षमायान्तं दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ३१ ॥ द्रवमाणास्तु ते वीरा अङ्गदेन वलीमुखाः । सान्त्वैश्चैवानुमानैश्च ततः सर्वे निवर्तिताः ॥ ३२ ॥ प्रहर्षमुपनीताश्च वालिपुत्रेण धीमता । आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपाः ॥ ३३ ॥ ऋषभशरभमैन्दधूम्रनीलाः कुमुदसुषेणगवाक्षरम्भताराः। द्विविदपनसवायुपुत्रमुख्यास्त्वरिततराभिमुखं रणं प्रयाताः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

योजना ॥ २८ ॥ शूरं पराक्रमवन्तम् । कनकाङ्गदम् उत्साहातिशयेन प्रकाशितस्वर्णाङ्गदम् ॥ २९ ॥ कदनं मर्दनम् । दयितम् इष्टम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनुमानैः सालगिरिभेदनादिदृष्टान्तपुरस्कृतैर्युक्तिविशेषैः ॥ ३२ ॥ प्रहर्षमिति । आज्ञाप्रतीक्षाः सुग्रीवाद्याज्ञाप्रतीक्षाः ॥ ३३ ॥ ऋषभशरभेति । त्वरिततराभिमुखं त्वरिततरम् अभिमुखं चेति क्रियाविशेषणम् । अत्र वायुपुत्रस्तु न पलाय्य निवृत्तः । किंतु ऋषभादिभिर्मिलित्वा कुम्भकर्णेन सह युद्धार्थं निवृत्त इति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

गमिष्यतीति सम्बन्धः ॥ २८–३१ ॥ द्रवमाणा इति । अनुमानैः सालगिरिभेदनादिदृष्टान्तैः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ऋषभशरभेति । वायुपुत्रस्तु न पलाय्य निवृत्तः, किन्तु ऋषभशरभादिभिर्मिलित्वा कुम्भकर्णेन सह युद्धार्थं निवृत्त इति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० युद्धकाण्डव्याख्यायां षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

(अत्र सर्गविच्छेदोऽसाम्प्रदायिकः। एकप्रकरणत्वाद् वृत्तभेदाभावाच्च इति कतकः ॥)

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

ते निवृत्ता महाकायाः श्रुत्वाऽङ्गदवचस्तदा । नैष्ठिकीं बुद्धिमासाद्य सर्वे सङ्ग्रामकाङ्क्षिणः॥ १॥समुदीरितवीर्याश्च समारोपितविक्रमाः । पर्यवस्थापिता वाक्यैरङ्गदेन वलीमुखाः ॥ २ ॥ प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे कृत निश्चयाः । चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ ३॥ अथ वृक्षान् महाकायाः सानूनि सुमहान्ति च । वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिद्रुताः ॥ ४ ॥ स कुम्भकर्णः संक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् । अर्दयन् सुमहाकायः समन्ताद्व्याक्षिपद्रिपून् ॥ ५ ॥ शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः । प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन पोथिताः ॥ ६ ॥ षोडशाष्टौ च दश च विंश त्रिंशत्तथैव च । परिक्षिप्य च बाहुभ्यां खादन् विपरि धावति । भक्षयन् भृशसंक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ७॥ कृच्छ्रेण च समाश्वस्ताः सङ्गम्य च ततस्ततः । वृक्षाद्रि हस्ता हरयस्तस्थुः सङ्ग्राममूर्धनि ॥ ८ ॥

ते निवृत्ता इत्यादि चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविता इत्यन्तमेकं वाक्यम् । नैष्ठिकीं निष्ठा नाशः तत्संबन्धिनीम्, मरणव्यवसायिनीमित्यर्थः । समुदीरितवीर्याः कथितात्मपराक्रमाः । समारोपितविक्रमाः समवलम्बितपरा क्रमाः । मरणनिश्चयहेतुमाह—त्यक्तजीविता इति । जीवनाशारहिता इत्यर्थः ॥ १-४ ॥ व्याक्षिपत् अपातयत् ॥ ५ ॥ प्रकीर्णाः शिथिलावयवाः । पोथिताः हिंसिताः । कुम्भकर्णस्यैकेन व्यापारेण शतादिसङ्ख्यरूपेण पतिता इत्यर्थः॥ ६ ॥ परिक्षिप्य परिगृह्य । खादन् भक्षयन् । पन्नगान् भक्षयन्निवेति गरुडविशेषणम् ॥ ७ ॥ हरयः, बलवन्तः इति शेषः । सङ्गम्य सम्भूय ॥ ८ ॥

त इति श्लोकत्रयम् । नैष्ठिकीं निष्ठा नाशः तत्सम्बन्धिनीम्, मरणपर्यवसायिनी मिति यावत् ॥ १ ॥ समुदीरितवीर्याः कथितात्मीयप्राक्पराक्रमा इत्यर्थः ॥ २-८ ॥

ततः पर्वतमुत्पाट्य द्विविदः प्लवगर्षभः । दुद्राव गिरिशृङ्गाभं विलम्ब इव तोयदः ॥ ९॥ तं समुत्पत्य चिक्षेप कुम्भकर्णस्य वानरः । तमप्राप्तो महाकायं तस्य सैन्येऽपतत्तदा ॥ १० ॥ ममर्दाश्वान् गजांश्चापि रथांश्चैव नगोत्तमः । तानि चान्यानि रक्षांसि पुनश्चान्यद्गिरेः शिरः ॥ ११ ॥ तच्छैलशृङ्गाभिहतं हताश्वं हतसारथि । रक्षसां रुधिरक्लिन्नं बभूवायोधनं महत् ॥ १२ ॥ रथिनो वानरेन्द्राणां शरैः कालान्तकोपमैः । शिरांसि नदतां जह्रुः सहसा भीमनिस्वनाः ॥ १३ ॥ वानराश्च महात्मानः समुत्पाट्य महाद्रुमान् । रथानश्वान् गजानुष्ट्रान् राक्षसानभ्यसूदयन् ॥ १४॥ हनुमान् शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च विविधान् बहून् । ववर्ष कुम्भकर्णस्य शिरस्यम्बरमास्थितः ॥ १५॥ तानि पर्वतशृङ्गाणि शूलेन स बिभेद ह । बभञ्ज वृक्षवर्षं च कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १६ ॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं दुद्राव शूलं निशितं प्रगृह्य । तस्थौ ततोऽस्यापततः पुरस्तान्महीधराग्रं हनुमान् प्रगृह्य ॥ १७॥
स कुम्भकर्णं कुपितो जघान वेगेन शैलोत्तमभीमकायम् ।
स चुक्षुभे तेन तदाऽभिभूतो मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः १८

विशेषेण लम्बत इति विलम्बः। पचाद्यच्। गिरिशृङ्गाभं गिरिशृङ्गवदुन्नतम् ॥ ९॥ तं कुम्भकर्णं समुत्पत्य समीपमागत्य । कुम्भकर्णस्य कुम्भकर्णाय ॥ १० ॥ ममर्देत्यादित्रिपादश्लोकः । तानि प्रसिद्धानि । रक्षांसि ममर्देति पूर्वेणान्वयः । पुनश्चेति पादश्लोकः । अन्यत् गिरेः शृङ्गं चिक्षेपेति योज्यम् ॥ ११ ॥ तच्छैलशृङ्गाभिहतम् अनन्तरप्रयुक्तशैलशृङ्गाभिहतसैन्यम् । आयोधनं युद्धम् ॥ १२ ॥ कालान्तकः प्रलयकालरुद्रः ॥ १३ ॥ अभ्यसूदयन् अघ्नन् ॥ १४–१६ ॥ दुद्राव द्रावयामास ॥ १७ ॥ मेदार्द्रेत्यत्र सन्धिरार्षः ॥ १८ ॥

विलम्बः विशेषेण लम्बत इति विलम्बः । पचाद्यच् ॥ ९॥ १० ॥ तानि प्रसिद्धानि ।

स शूलमाविध्य तडित्प्रकाशं गिरिं यथा प्रज्वलिताग्र शृङ्गम्। बाह्वन्तरे मारुतिमाजघान गुहोऽचलं क्रौञ्चमिवोग्र शक्त्या ॥ १९॥ स शूलनिर्भिन्नमहाभुजान्तरः प्रविह्वलः शोणितमुद्वमन् मुखात् । ननाद भीमं हनुमान् महाहवे युगान्तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥२०॥ ततो विनेदुः सहसा प्रहृष्टा रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य । प्लवङ्गमास्तु व्यथिता भयार्ताः प्रदुद्रुवुः संयति कुम्भकर्णात् ॥२१॥ ततस्तु नीलो बलवान् पर्यवस्थापयन् बलम्। प्रविचिक्षेप शैलाग्रं कुम्भकर्णाय धीमते ॥२२॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य मुष्टिनाऽभिजघान ह । मुष्टिप्रहाराभिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्यत ॥ २३॥ सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात मही तले । ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः ॥२४॥ पञ्च वानरशार्दूलाः कुम्भकर्णमुपाद्रवन् ॥ २५ ॥ शैलै र्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च महाबलाः । कुम्भकर्णं महा कायं सर्वतोऽभिप्रदुद्रुवुः ॥ २६ ॥ स्पर्शानिव प्रहारां स्तान् वेदयानो न विव्यथे । ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥ २७ ॥ कुम्भकर्णभुजाभ्यां तु पीडितो वानरर्षभः । निपपातर्षभो भीमः प्र मुखाद्वान्तशोणितः॥२८

आविध्य भ्रामयित्वा । गुहः स्कन्दः ॥ १९॥ प्रविह्वलः प्रमुह्यन् । युगान्तेति । युगान्तमेघस्यस्तनितरूपो यः स्वनः तत्तुल्यमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २० ॥ कुम्भकर्णात् भयार्ता इत्यन्वयः । संयति युद्धे॥२१॥पर्यवस्थापयन् बलमिति। पलायमानान् सन्निवर्तयन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥ व्यशीर्यत शीर्णमभूत् ॥२३-२५॥ पादैः प्रहारोद्यतैः । सर्वत्रोपलक्षणे तृतीया ॥ २६ ॥ स्पर्शानिव सुखस्पर्शानिव, सुखमर्दनमिव जानन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥ प्र इति छेदः । मुखात् वान्तशोणितः प्रणिपपातेत्यन्वयः । "व्यवहिताश्च" इत्युपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । वान्त

अन्यद्गिरेः शिरः । अत्रापि चिक्षेपेति योजनीयम् ॥ ११-३३ ॥

मुष्टिना शरभं हत्वा जानुना नीलमाहवे । आजघान गवाक्षं तु तलेनेन्द्ररिपुस्तदा ॥ २९ ॥ पादेनाभ्यहनत् क्रुद्धस्तरसा गन्धमादनम् । दत्तप्रहारव्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः ॥ ३० ॥ निपेतुस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः । तेषु वानरमुख्येषु पतितेषु महात्मसु । वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं प्रदुद्रुवुः ॥ ३१ ॥ तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे ते प्लवगर्षभाः । समारुह्य समुत्पत्य ददंशुश्च महाबलाः ॥ ३२ ॥ तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा । कुम्भकर्णं महाकायं ते जघ्नुः प्लवगर्षभाः ॥ ३३ ॥ स वानरसहस्रैस्तैराचितः पर्वतोपमः । रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव ॥ ३४ ॥ बाहुभ्यां वानरान् सर्वान् प्रगृह्य सुमहाबलः । भक्षयामास संक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ३५ ॥ प्रक्षिप्ताः कुम्भकर्णेन वक्त्रे पातालसन्निभे । नासापुटाभ्यां निर्जग्मुः कर्णाभ्यां चैव वानराः ॥ ३६ ॥ भक्षयन् भृशसंक्रुद्धो हरीन् पर्वतसन्निभः । बभञ्ज वानरान् सर्वान् संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ॥ ३७ ॥ मांसशोणितसंक्लेदां भूमिं कुर्वन् स राक्षसः । चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३८ ॥ वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवान्तकः । शूलहस्तो बभौ सङ्ख्ये कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३९ ॥ यथा शुष्काण्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः । तथा वानरसैन्यानि कुम्भकर्णो विनिर्दहत् ॥ ४० ॥

शोणितः उद्गीर्णरक्तः ॥ २८–३१ ॥ समारुह्य समुत्पत्य, समुत्पत्य समारुह्येति क्रमः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आचितः व्याप्तः । आत्मरुहैः वृक्षैः ॥ ३४–३६ ॥ भक्षयन् बभञ्ज, भक्षणार्थं बभञ्जेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मांसशोणितसंक्लेदां मांसशोणितसंसिक्तामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विनिर्दहत् विनिरदहत् ॥ ४० ॥

स इति । आचितः व्याप्तः । आत्मरुहैः वृक्षैः ॥ ३४–४२ ॥

ततस्ते वध्यमानास्तु हतयूथा विनायकाः । वानरा भय संविग्ना विनेदुर्विस्वरं भृशम् ॥ ४१ ॥ अनेकशो वध्य मानाः कुम्भकर्णेन वानराः । राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिताः खिन्नचेतसः ॥ ४२ ॥ प्रभग्नान् वानरान् दृष्ट्वा वज्रहस्त सुतात्मजः । अभ्यधावत वेगेन कुम्भकर्णं महाहवे ॥ ४३ ॥ शैलशृङ्गं महद् गृह्य विनदंश्च मुहुर्मुहुः । त्रास यन् राक्षसान् सर्वान् कुम्भकर्णपदानुगान् ॥ ४४ ॥ चिक्षेप शैलशिखरं कुम्भकर्णस्य मूर्धनि । स तेनाभि हतोऽत्यर्थं गिरिशृङ्गेण मूर्धनि ॥ ४५ ॥ कुम्भकर्णः प्रजज्वाल कोपेन महता तदा । सोऽभ्यधावत वेगेन वालिपुत्रममर्षणः ॥४६॥ कुम्भकर्णो महानादस्त्रासयन् सर्ववानरान् । शूलं ससर्ज वै रोषादङ्गदे स महाबलः ॥४७ ॥ तमापतन्तं बुद्ध्वा तु युद्धमार्गविशारदः । लाघवा न्मोचयामास बलवान् वानरर्षभः ॥ ४८ ॥ उत्पत्य चैनं सहसा तलेनोरस्यताडयत् । स तेनाभिहतः कोपात् प्रमु मोहाचलोपमः॥४९॥स लब्धसंज्ञो बलवान् मुष्टिमावर्त्य राक्षसः । अपहासेन चिक्षेप विसंज्ञः स पपात ह ॥५०॥ तस्मिन् प्लवगशार्दूले विसंज्ञे पतिते भुवि । तच्छूलं समुपादाय सुग्रीवमभिदुद्रुवे ॥५१॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य कुम्भकर्णं महाबलम् । उत्पपात तदा वीरः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ ५२ ॥ पर्वताग्रं समुत्क्षिप्य समाविध्य महाकपिः । अभिदुद्राव वेगेन कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ५३ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य कुम्भकर्णः प्लवङ्गमम् । तस्थौ विकृतसर्वाङ्गो वानरेन्द्रसमुन्मुखः ॥ ५४ ॥

विनायकाः विगतनायकाः॥४१–५३॥तमिति। समुन्मुखः अभिमुखः।५४–५८।

वज्रहस्तसुतात्मजः अङ्गद इत्यर्थः ॥ ४३–५८ ॥

कपिशोणितदिग्धाङ्गं भक्षयन्तं प्लवङ्गमान् । कुम्भकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ पातिताश्च त्वया वीराः कृतं कर्म सुदुष्करम् । भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥५६॥ त्यज तद्वानरानीकं प्राकृतैः किं करिष्यसि । सहस्वैकनिपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥ ५७ ॥ तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्त्वधैर्यसमन्वितम् । श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥ ५८ ॥ प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्षरजस्सुतः । श्रुतपौरुषसम्पन्नः कस्माद्गर्जसि वानर ॥ ५९ ॥ स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य व्याविध्य शैलं सहसा मुमोच । तेनाजघानोरसि कुम्भकर्णं शैलेन वज्राशनिसन्निभेन ॥ ६० ॥ तच्छैलशृङ्गं सहसा विशीर्णं भुजान्तरे तस्य तदा विशाले । ततो विषेदुः सहसा प्लवङ्गा रक्षोगणाश्चापि मुदा विनेदुः ॥ ६१ ॥ स शैलशृङ्गाभिहतश्चुकोप ननाद कोपाच्च विवृत्य वक्त्रम् । व्याविध्य शूलं च तडित्प्रकाशं चिक्षेप हर्यृक्षपतेर्वधाय ॥ ६२ ॥

प्रजापतेरिति । इदमत्रैतिह्यमनुसन्धेयम्—पुरा किल ब्रह्मणो जृम्भमाणस्य वदनादृक्षरजा नाम वानरो जातः । स कदाचित् पर्यटन् ब्रह्मलोकेऽप्सरोरूपकारिणि कस्मिंश्चित् सरसि निमज्ज्याप्सरोरूपमभजत् । तां दृष्ट्वा काममोहिताविन्द्रादित्यौ हस्तेन युगपदगृह्णीताम् । तत्रान्तरे तयोः क्षुभितं रेतोऽपतत् । तत्र द्वौ कुमारावभवताम् । वाले पतनाद्वाली । ग्रीवायां पतनात् सुग्रीवः । तं दृष्ट्वा प्रहस्य ब्रह्मा अप्सरोरूपधारिणम् ऋक्षरजसं यथापूर्वरूपप्राप्तये कुमारौ गृहीत्वा अन्यस्मिन् वानररूपकारिणि सरसि निमज्जेत्यभ्यधात् । सोऽपि तथा कृत्वा कुमाराभ्यां सह वानररूपमभजदृक्षरजाः । तत्पुत्रौ वालिसुग्रीवाविति । तदनेन प्रकारेण सुग्रीवः प्रजापतेः पौत्रः ऋक्षरजसः पुत्रश्च । काश्यपात् प्रजापतेर्विवस्वान् विवस्वतः सुग्रीव इत्यन्ये ॥ ५९ ॥ स इति । व्याविध्य

प्रजापतेस्तु पौत्र इति चतुर्मुखब्रह्मजृम्भणजनितऋक्षरजःपुत्रत्वात्सुग्रीवस्य ब्रह्मपौत्रत्वम् ॥ ५९-६१ ॥ स इति । व्याविध्य तोलयित्वा ॥ ६२-६९ ॥

तत् कुम्भकर्णस्य भुजप्रविद्धं शूलं शितं काञ्चनधाम जुष्टम् । क्षिप्रं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां बभञ्ज वेगेन सुतोऽनिलस्य॥६३॥ कृतं भारसहस्रस्य शूलं कालायसं महत् । बभञ्ज जानुन्यारोप्य प्रहृष्टः प्लवगर्षभः॥६४॥ शूलं भग्नं हनुमता दृष्ट्वा वानरवाहिनी । हृष्टा ननाद बहुशः सर्वतश्चापि दुद्रुवे ॥ ६५॥ सिंहनादं च ते चक्रुः प्रहृष्टा वनगोचराः । मारुतिं पूजयाञ्चक्रुर्दृष्ट्वा शूलं तथा गतम् ॥ ६६ ॥ स तत्तदा भग्नमवेक्ष्य शूलं चुकोप रक्षोधिपतिर्महात्मा । उत्पाट्य लङ्कामलयात् स शृङ्गं जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ ६७ ॥ स शैलशृङ्गाभिहतो विसंज्ञः पपात भूमौ युधि वानरेन्द्रः । तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टास्त्वथ यातुधानाः ॥ ६८ ॥ तमभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यं स कुम्भकर्णो युधि वानरेन्द्रम् । जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य यथाऽनिलो मेघमतिप्रचण्डः॥६९॥

तोलयित्वा ॥६०–६३॥ भारसहस्रस्य भारसहस्रेण कृतं जानुन्यारोप्य बभञ्जेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ सर्वतः सर्वस्मात् प्रदेशात् दुद्रुवे आजगाम ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ सुग्रीवमुपेत्य तेन शृङ्गेण जघान । त्रिकूटशिखरस्थलङ्काद्वारे स्थित्वा युध्यतः कुम्भकर्णस्य प्रदेशान्तरस्थलङ्कामलयशृङ्गोत्पाटनं कथमुपपद्यते ? इति चेत्; तदनुगुणप्रमाणशरीरत्वान्न दोषः।लङ्कामलयशब्देन त्रिकूटं वोपचर्यते६७--६९॥

स०—जानु मा आरोप्य तत् आहृष्टः इति छेदः । तत् शूलं जानु आरोप्य जानुनि निधाय । तत् सुग्रीवोपरिपतनं मा इति बभञ्ज । प्लवङ्गमो हनुमान् आहृष्टः अतिहृष्टः ॥ बहुपुराणादिष्वियं कथा सुग्रीवतो ग्रहणानन्तरं कक्ष्यानिक्षिप्तकपिपतिर्यदा लङ्कानिलयाप्तस्त्रीपुंसजनैस्तुहिनसलिलमाल्यैः सेचितः तस्मान्मोचितः सुग्रीवः करोत्कृत्तगृहीतघोणाकर्ण उत्पपात तदा मक्षिकोपमः पाक्षिकनीतिं लौकिकीमनुसृत्यानुसृत्य च तं गतो हनुमांस्तदा तन्मुक्तं सुग्रीवाशक्यपरिहारं शूलं बभञ्जेति श्रूयते । अत्र व्यत्यस्य कथनं लेखकप्रमादतः । श्लोका श्चैतेऽनन्तरं पठनीया इति वा "कुर्युः क्वचिच्च व्यत्यासम्" इति कविकृत एवायं हनुमत्पराक्रमक्रमवर्णनपरायत्त चित्ततया व्यत्यास इति वा ज्ञेयम् । ननु भारते वनपर्वणि " हृत्वा कर्णौष्ठनासिकम् " इत्युक्तेरत्र कर्ण नासिकोक्तिः कथमिति चेन्न; नासिकोत्कर्तनकाल एवौष्ठद्वयस्य तया सहागमनं ज्ञातुं सुशकमित्यत्रानुक्तिः, स्पष्ट प्रतिपत्त्यर्थं तत्रोक्तिरिति सम्भवात् ॥ ६४ ॥

स तं महामेघनिकाशरूपमुत्पाट्य गच्छन् युधि कुम्भकर्णः । रराज मेरुप्रतिमानरूपो मेरुर्यथाऽभ्युच्छ्रितघोरशृङ्गः॥७०॥ततस्तमुत्पाट्य जगाम वीरः संस्तूयमानो युधि राक्षसेन्द्रैः । शृण्वन्निनादं त्रिदशालयानां प्लवङ्गराजग्रहविस्मितानाम् ॥ ७१ ॥ ततस्तमादाय तदा स मेने हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्यः । अस्मिन् हते सर्वमिदं हतं स्यात् सराघवं सैन्यमितीन्द्रशत्रुः ॥ ७२ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणां ततस्ततः। कुम्भकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं चापि वानरम् ॥७३॥ हनुमांश्चिन्तयामास मतिमान् मारुतात्मजः । एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्तव्यं मया भवेत् ॥ ७४ ॥ यद्वै न्याय्यं मया कर्तुं तत् करिष्यामि सर्वथा । भूत्वा पर्वतसङ्काशो नाशयिष्यामि राक्षसम् ॥ ७५ ॥ मया हते संयति कुम्भकर्णे महाबले मुष्टिविकीर्णदेहे। विमोचिते वानरपार्थिवे च भवन्तु हृष्टाः प्लवगाः समस्ताः ॥ ७६ ॥ अथवा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति पार्थिवः । गृहीतोऽयं यदि भवेत्त्रिदशैः सासुरोरगैः ॥ ७७ ॥

अभ्युच्छ्रितम् उन्नतम् । स्वाकारसादृश्याय प्रथमं मेरूपादानम् । द्वितीयं तु सुग्रीवधारणकालिकसादृश्याय ॥ ७० ॥ उत्पाट्य उद्धृत्य । त्रिदशालयानां स्वर्गिणाम् ॥ ७१ ॥ बलवान् कुम्भकर्णो युद्धे पतितं सुग्रीवं किमर्थं हतवानित्यत्राह--ततस्तमादायेति ॥ ७२--७६ ॥ अथवेति । सासुरोरगैः सुरैः गृहीतोऽप्ययं मोक्षं प्राप्तुं शक्नोति । किं पुनरनेन राक्षसापसदेनेति भावः ॥ ७७ ॥

उच्छ्रितघोरशृङ्गः उच्छ्रितानि उन्नतानि घोराणि शृङ्गाणि यस्य सः ॥ ७० ॥ त्रिदशालयानां त्रिदशालयस्थानाम् ॥ ७१–७६ ॥ अथवेति । सासुरोरगैः त्रिदशैर्गृहीतोऽपि अयं मोक्षं प्राप्तुं शक्नोति किं पुनरनेन राक्षसापसदेनेति भावः ॥ ७७ ॥

मन्ये न तावदात्मानं बुद्धचते वानराधिपः । शैलप्रहारा भिहतः कुम्भकर्णेन संयुगे ॥७८॥ अयं मुहूर्तात् सुग्रीवो लब्धसंज्ञो महाहवे । आत्मनो वानराणां च यत् पथ्यं तत् करिष्यति ॥७९॥ मया तु मोक्षितस्यास्य सुग्रीवस्य महात्मनः । अप्रीतिश्च भवेत् कष्टा कीर्तिनाशश्च शाश्वतः ॥ ८० ॥ तस्मान्मुहूर्तं कांक्षिष्ये विक्रमं पार्थिवस्य तु । भिन्नं च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहम् ॥८१॥ इत्येवं चिन्तयित्वा तु हनुमान् मारुतात्मजः । भूयः संस्तम्भयामास वानराणां महाचमूम् ॥ ८२ ॥ स कुम्भकर्णोऽथ विवेश लङ्कां स्फुरन्तमादाय महाकपिं तम् । विमानचर्या गृहगोपुरस्थैः पुष्पाग्र्यवर्षैरवकीर्यमाणः ॥ ८३ ॥ लाज गन्धोदवर्षैस्तु सिच्यमानः शनैः शनैः । राजमार्गस्य शीतत्वात् संज्ञामाप महाबलः ॥८४॥ ततः स संज्ञामुप लभ्य कृच्छ्राद्बलीयसस्तस्य भुजान्तरस्थः । अवेक्षमाणः पुरराजमार्गं विचिन्तयामास मुहुर्महात्मा ॥ ८५ ॥ एवं गृहीतेन कथं नु नाम शक्यं मया सम्प्रतिकर्तुमद्य । तथा करिष्यामि यथा हरीणां भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यम् ८६

तर्हि मोचयित्वाऽऽत्मानं किमिति न निवर्तत इत्यत्राह—मन्य इत्यादिना । तावदित्यवधारणे । आत्मानमेव न बुध्यत इत्यर्थः । पथ्यं हितम् ॥७८॥७९॥ कृच्छ्रगतः स्वामी भृत्येनावश्यं मोचनीय एवेत्याशङ्क्याह—मया त्विति॥८०॥ तावत् सुग्रीवागमनपर्यन्तम् ॥ ८१ ॥ संस्तम्भयामास गमनान्निवर्तयामास ॥ ८२ ॥ पुष्पाग्र्यवर्षैः श्लाघ्यपुष्पवृष्टिभिः ॥८३–८५॥ एवमिति । सम्प्रति-कर्तुं सम्यक् प्रतिकर्तुम्, अन्यथा अद्येति पुनरुक्तिः स्यात् ॥ ८६ ॥

तर्ह्यात्मानं मोचयित्वा किमिति न निवर्तते ? इत्यत्राह—मन्य इति ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ तथापि कृच्छ्रगतः स्वामी भृत्येनावश्यं मोचयितव्य इत्याशङ्क्याह—मया त्विति ॥ ८०–८२ ॥ पुष्पाग्र्यवर्षैः उत्तमकुसुमवृष्टिभिः ॥ ८३––८५ ॥ सम्प्रतिकर्तुं सम्यक्

ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरीणाममरेन्द्रशत्रुम् । खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां ददंश पार्श्वेषु च कुम्भकर्णम् ॥८७॥ स कुम्भकर्णो हृतकर्णनासो विदारितस्तेन विमर्दितश्च । रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः सुग्रीवमाविध्य पिपेष भूमौ ॥ ८८ ॥ स भूतले भीमबलाभिपिष्टः सुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः । जगाम खं वेगवदभ्युपेत्य पुनश्च रामेण समाजगाम ॥८९॥ कर्णनासाविहीनस्तु कुम्भकर्णो महाबलः । रराज शोणितैः सिक्तो गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥९०॥ शोणितार्द्रो महाकायो राक्षसो भीमविक्रमः । युद्धायाभिमुखो भूयो मनश्चक्रे महाबलः ॥ ९१ ॥ अमर्षाच्छोणितोद्गारी शुशुभे रावणानुजः । नीलाञ्जनचयप्रख्यः ससन्ध्य इव तोयदः ॥ ९२ ॥ गते तु तस्मिन् सुरराजशत्रुः क्रोधात् प्रदुद्राव रणाय भूयः । अनायुधोऽस्मीति विचिन्त्य रौद्रो घोरं तदा मुद्गरमाससाद ॥ ९३ ॥ ततः स पुर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् । बभक्ष रक्षो युधि कुम्भकर्णः प्रजा युगान्ताग्निरिव प्रदीप्तः ॥ ९४ ॥ बुभुक्षितः शोणितमांसगृध्नुः प्रविश्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् । चखाद रक्षांसि हरीन् पिशाचानृक्षांश्च मोहाद्युधि कुम्भकर्णः ॥ ९५ ॥

तत इति। खरैः तीक्ष्णैः कराग्रैः कर्णौ समेत्य संहृत्य । दशनैः नासां च ददंश । पार्श्वेषु कपोलयोरंसयोरुदरान्तरयोश्च, पादाभ्यां विददारेति शेषः ॥ ८७ ॥ स इति । विमर्दितः सम्पीडितः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ प्रस्रवणैः निर्दरैः ॥ ९० ॥ अभिमुखः सन् युद्धाय मनश्चक्र इति सम्बन्धः ॥ ९१–९४ ॥ बुभुक्षित इति ।

प्रतिकर्तुम् ॥ ८६ ॥ खरैः तीक्ष्णैः । कराग्रैः करनखैः कर्णौ समेत्य संहृत्येत्यर्थः । पादैः पादनखैः । ददंश पार्श्वेषु च कुम्भकर्णमिति पाठे–पार्श्वेषु कपोलयोरंसयो

यथैव मृत्युर्हरते युगान्ते स भक्षयामास हरींश्च मुख्यान् ॥९६॥ एकं द्वे त्रीन् बहून् क्रुद्धो वानरान् सह राक्षसैः। समादायैकहस्तेन प्रचिक्षेप त्वरन् मुखे ॥ ९७ ॥ सम्प्रस्रवंस्तदा मेदः शोणितं च महाबलः । वध्यमानो नगेन्द्राग्रैर्भक्षयामास वानरान् ॥९८॥ ते भक्ष्यमाणा हरयो रामं जग्मुस्तदा गतिम् ॥९९॥ कुम्भकर्णो भृशं क्रुद्धः कपीन् खादन् प्रधावति ॥१००॥ शतानि सप्त चाष्टौ च विंशत्त्रिंशत्तथैव च । सम्परिष्वज्य बाहुभ्यां खादन् विपरिधावति ॥१०१॥ तस्मिन् काले सुमित्रायाः पुत्रः परबलार्दनः । चकार लक्ष्मणः क्रुद्धो युद्धं परपुरञ्जयः ॥१०२॥ स कुम्भकर्णस्य शरान् शरीरे सप्त वीर्यवान् । निचखानाददे बाणान् विससर्ज च लक्ष्मणः ॥ १०३ ॥ अतिक्रम्य च सौमित्रिं कुम्भकर्णो महाबलः। राममेवाभिदुद्राव दारयन्निव मेदिनीम् ॥ १०४ ॥ अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्रं प्रयोजयन् । कुम्भकर्णस्य हृदये ससर्ज निशितान् शरान् ॥१०५॥ तस्य रामेण विद्धस्य सहसाऽभिप्रधावतः। अङ्गारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखान्निश्चेरुरर्चिषः ॥ १०६ ॥ रामास्त्रविद्धो घोरं वै नदन् राक्षसपुङ्गवः । अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन् विद्रावयन् रणे ॥ १०७ ॥

शोणितमांसगृध्नुः शोणितमांसलोलुपः॥९६-९७॥ सम्प्रस्रवन्निति । सम्प्रस्रवन् तालुभ्यामुद्वमन् । शोणितं मेदश्च भक्षितवानरसंबन्धि ॥ ९८ ॥ त इत्यर्धम् । गतिं शरणम् ॥ ९९ ॥ कुम्भकर्ण इत्यर्धम् । प्रधावति प्राधावत् । उत्तरश्लोकेऽप्येवमेव ॥१००॥१०१॥ तस्मिन् काल इत्यादि । स्पष्टम् ॥१०२-१०५॥ अर्चिषः ज्वालाः ॥ १०६ ॥१०७॥

रुदरपार्श्वयोश्च, पादाभ्यां विददारेति शेषः ॥ ८७-९७ ॥ शोणितं भक्षितानां वानरादीनां सम्बन्धि । संप्रस्रवन् ओष्ठाभ्यामुद्वमन् ॥ ९८ ॥ गतिं शरणम् ॥ ९९-११७॥

तस्योरसि निमग्नाश्च शरा बर्हिणवाससः । हस्ताच्चापि परिभ्रष्टा पपातोर्व्यां महागदा । आयुधानि च सर्वाणि विप्राकीर्यन्त भूतले ॥ १०८ ॥ स निरायुधमात्मानं यदा मेने महाबलः । मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च चकार कदनं महत् ॥ १०९॥ स बाणैरतिविद्धाङ्गः क्षतजेन समुक्षितः । रुधिरं प्रतिसुस्राव गिरिः प्रस्रवणं यथा ॥ ११०॥ स तीव्रेण च कोपेन रुधिरेण च मूर्च्छितः । वानरान् राक्षसानृक्षान् खादन् विपरिधावति ॥ १११॥ अथ शृङ्गं समाविध्य भीमं भीमपराक्रमः । चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानन्तकोपमः ॥ ११२॥ अप्राप्तमन्तरा रामः सप्तभिस्तैरजिह्मगैः । शरैः काञ्चनचित्राङ्गैश्चिच्छेद पुरुषर्षभः ॥ ११३ ॥ तन्मेरुशिखराकारं द्योतमानमिव श्रिया । द्वे शते वानरेन्द्राणां पतमानमपातयत् ॥ ११४ ॥ तस्मिन् काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् । कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान् परिमृशन् बहून् ॥ ११५॥ नैवायं वानरान् राजन्नापि जानाति राक्षसान् । मत्तः शोणितगन्धेन स्वान् परांश्चैव खादति ॥ ११६॥ साध्वेनमधिरोहन्तु सर्वे ते वानरर्षभाः । यूथपाश्च यथा मुख्यास्तिष्ठन्त्वस्य समन्ततः ॥ ११७॥ अप्ययं दुर्मतिः काले गुरुभारप्रपीडितः । प्रपतन् राक्षसो भूमौ नान्यान् हन्यात् प्लवङ्गमान् ॥ ११८॥

तस्येति सार्धः । बर्हिणवाससः बर्हिणं बर्हिपत्रं वासो वासःस्थानं येषां ते तथोक्ताः । आयुधानि खड्गादीनि ॥ १०८ ॥ कदनम्, वानराणामिति शेषः ॥ १०९ ॥ ११० ॥ स तीव्रेणेति । मूर्च्छितः व्याप्तः ॥ १११–११२ ॥ द्वे शते उद्दिश्य पतमानं गच्छन्तम् अपातयत्, शरै रिति शेषः ॥ ११४॥ योगान् परिमृशन् उपायान् विचारयन् ॥ ११५॥ ११६ ॥ साध्विति । यथा यथायोग्यम् ॥ ११७॥ अप्ययमिति । भारः वानरारोहणरूपः ॥ ११८॥ ११९ ॥

भारप्रपीडितः भारः वानरारोहणभारः ॥ ११८–१२७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः । ते समारुरुहु र्हृष्टाः कुम्भकर्णं प्लवङ्गमाः ॥ ११९ ॥ कुम्भकर्णस्तु संक्रुद्धः समारूढः प्लवङ्गमैः । व्यधूनयत्तान् वेगेन दुष्ट हस्तीव हस्तिपान् ॥ १२० ॥ तान् दृष्ट्वा निर्धुतान् रामो दुष्टोऽयमिति राक्षसः । समुत्पपात वेगेन धनुरुत्तममाददे ॥ १२१ ॥ क्रोधताम्रेक्षणो वीरो निर्दहन्निव चक्षुषा । राघवो राक्षसं रोषादभिदुद्राव वेगितः । यूथपान् हर्षयन् सर्वान् कुम्भकर्णभयार्दितान् ॥ १२२ ॥ स चापमादाय भुजङ्गकल्पं दृढज्यमुग्रं तपनीयचित्रम् । हरीन् समाश्वास्य समुत्पपात रामो निबद्धोत्तमतूणबाणः ॥ १२३ ॥ स वानरगणैस्तैस्तु वृतः परमदुर्जयः । लक्ष्मणानुचरो रामः सम्प्रतस्थे महाबलः ॥ १२४ ॥ स ददर्श महात्मानं किरीटिनमरिन्दमम् । शोणिताप्लुतसर्वाङ्गं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १२५ ॥ सर्वान् समभिधावन्तं यथा रुष्टं दिशागजम् । मार्गमाणं हरीन् क्रुद्धं राक्षसैः परिवारितम् ॥ १२६ ॥ विन्ध्यमन्दरसङ्काशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् । स्रवन्तं रुधिरं वक्त्राद्वर्षमेघमिवोत्थितम् ॥ १२७ ॥ जिह्वया परिलिह्यन्तं शोणितं शोणितेक्षणम् । मृद्नन्तं वानरानीकं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२८ ॥

कुम्भकर्णस्त्विति । स्पष्टः ॥ १२० ॥ तानिति । निर्धुतानिति ह्रस्व आर्षः ॥ १२१ ॥ क्रोधताम्रेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ १२२ ॥ स चापमिति । निबद्धोत्तमतूणबाणः निबद्धोत्तमबाणतूण इत्यर्थः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ स ददर्शेत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । कालान्तकयमोपमम्, रुद्रस्त्रिनेत्र स्त्रिपुरान्तको वेतिवत् एकस्यैवावस्थाभेदात् कालादिनामभेदः । यद्वा काले युगान्तकाले अन्तको नाशको यमः उपमा यस्य स तथोक्तः॥१२५--१३१॥

कालान्तकयमोपमं ‘ रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तकः ’ इतिवदेकस्यैवावस्थाभेदात्कालादि

तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसम् । विस्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ॥ १२९ ॥ स तस्य चापनिर्घोषात् कुपितो राक्षसर्षभः । अमृष्यमाणस्तं घोषमभिदुद्राव राघवम् ॥ १३० ॥ ततस्तु वातोद्धतमेघकल्पं भुजङ्गराजोत्तमभोगबाहुम् । तमापतन्तं धरणीधराभमुवाच रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १३१ ॥ आगच्छ रक्षोधिप मा विषादमवस्थितोऽहं प्रगृहीतचापः । अवेहि मां शक्रसपत्न रामं मया मुहूर्ताद्भविता विचेताः ॥ १३२ ॥ रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनम् । अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन् विद्रावयन् रणे ॥ १३३ ॥ पातयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम् ॥ १३४ ॥ प्रहस्य विकृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम् । कुम्भकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३५ ॥ नाहं विराधो विज्ञेयो न कबन्धः खरो न च । न वाली न च मारीचः कुम्भकर्णोऽहमागतः ॥ १३६ ॥ पश्य मे मुद्गरं घोरं सर्वकालायसं महत् । अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च पुरा मया ॥ १३७ ॥ विकर्णनास इति मां नावज्ञातुं त्वमर्हसि । स्वल्पाऽपि हि न मे पीडा कर्णनासाविनाशनात् ॥ १३८ ॥

आगच्छेति । मा माम् अविषादम् आगच्छेत्यन्वयः । यद्वा विषादं मा गच्छ । मरणेन शरीरभरणक्लेशं त्यजेत्यर्थः । आङ् उपसर्गमात्रम् ॥ १३२--१३४ ॥ प्रहस्येति । विकृतमित्यादिविशेषणत्रयं क्रियाविशेषणम् ॥ १३५ ॥ ॥ १३६ ॥ पश्य मे मुद्गरमिति । यद्यपि निरायुधत्वं पूर्वमुक्तं तथाप्यद्य मुद्गरं गृहीतवानिति ज्ञेयम् । सर्वकालायसं बहुलायसमयमित्यर्थः ॥ १३७ ॥ विकर्णनास इति ॥ १३८ ॥

नामभेदः॥१२८--१३१॥आगच्छेति। मा माम्। अविषादं विषादरहितम्॥१३२--१३८॥

दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूल वीर्यं गात्रेषु मे लघु । ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम् ॥ १३९॥ स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य रामः सुपुङ्खान् विससर्ज बाणान् । तैराहतो वज्रसमग्रवेगैर्न चुक्षुभे न व्यथते सुरारिः ॥ १४० ॥ यैः सायकैः सालवरा निकृत्ता वाली हतो वानरपुङ्गवश्च । ते कुम्भकर्णस्य तदा शरीरे वज्रोपमा न व्यथयांप्रचक्रुः ॥ १४१ ॥ स वारिधारा इव सायकांस्तान् पिबन् शरीरेण महेन्द्रशत्रुः । जघान रामस्य शरप्रवेगं व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगम् ॥ १४२ ॥ ततस्तु रक्षः क्षतजानुलिप्तं वित्रासनं देवमहाचमूनाम् । विव्याध तं मुद्गरमुग्रवेगं विद्रावयामास चमूं हरीणाम् ॥ १४३ ॥ वायव्यमादाय ततो वरास्त्रं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय । समुद्गरं तेन जघान बाहुं स कृत्तबाहुस्तुमुलं ननाद ॥१४४॥ स तस्य बाहुर्गिरिशृङ्गकल्पः समुद्गरो राघवबाणकृत्तः । पपात तस्मिन् हरिराजसैन्ये जघान तां वानरवाहिनीं च ॥ १४५ ॥ ते वानरा भग्नहतावशेषाः पर्यन्तमाश्रित्य तदा विषण्णाः । प्रवेपिताङ्गं ददृशुः सुघोरं नरेन्द्ररक्षोधिपसन्निपातम् ॥ १४६ ॥

दर्शयेति । लघु क्षिप्रम् । दृष्टपौरुषविक्रमं दृष्टबलपराक्रमम् ॥ १३९ ॥ चुक्षुभ इति । क्षोभोऽत्र मानसः ॥ १४० ॥ यैः सायकैरिति । सालभेदकस्य वालिविनाशकस्य च बाणस्यैकत्वेऽपि बहुवचनं तद्वर्ग्याणामनेकत्वादुपपद्यते ॥ १४१ ॥ स इति । शरीरेण पिबन्, शरीरनिमग्नबाण इत्यर्थः । जघान मोघीचकार॥१४२॥ततस्त्विति । विव्याध अचालयत् ॥ १४३–१४५ ॥ सन्निपातं

दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूलेत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु-हे इक्ष्वाकुशार्दूल ! मे गात्रेषु वीर्यं दर्शय । ततः दृष्टपौरुषविक्रमं त्वाम्, असाध्यं मन्वान इति शेषः । भक्ष

स कुम्भकर्णोऽस्त्रनिकृत्तबाहुर्महान्निकृत्ताग्र इवाचलेन्द्रः । उत्पाटयामास करेण वृक्षं ततोऽभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥१४७॥ स तस्य बाहुं सहसालवृक्षं समुद्यतं पन्नगभोग कल्पम् । ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो बाणेन जाम्बूनद चित्रितेन ॥१४८॥ स कुम्भकर्णस्य भुजो निकृत्तः पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः । विवेष्टमानोऽभिजघान वृक्षान् शैलान् शिला वानरराक्षसांश्च ॥ १४९ ॥ तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः समापतन्तं सहसा नदन्तम् । द्वावर्धचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥१५०॥ तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरीन् गुहाश्चैव महा र्णवं च । लङ्कां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयन्तौ विनिपेततुश्च ॥१५१॥ निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो विदार्य वक्त्रं वडवामुखाभम् । दुद्राव रामं सहसाऽभिगर्जन् राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ॥१५२ ॥ अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रै रामः शरैर्हेमपिनद्धपुङ्खैः । स पूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं चुकूज कृच्छ्रेण मुमोह चापि ॥ १५३ ॥ अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मदण्डान्तककाल कल्पम् । अरिष्टमैन्द्रं निशितं सुपुङ्खं रामः शरं मारुत तुल्यवेगम् ॥ १५४ ॥

द्वन्द्वयुद्धम् ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन ऐन्द्रास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितेन ॥ १४८ ॥ विवेष्टमानः विवर्तमानः ॥ १४९ ॥ प्रगृह्य युगपत् सन्धाय ॥ १५० ॥ विनाशयन्तौ दिगादीन् प्रतिध्वनयन्तौ ॥१५१॥ दुद्राव राममिति । ऊरुशेषाभ्यामिदम् । अन्यथेदं गमनं वक्ष्यमाणं पतनं च न सम्भवतः । राहु र्यथेति । चन्द्रमिव स्थितं रामं राहुर्यथा तथा कुम्भकर्ण इत्यर्थः ॥१५२॥१५३॥ अरिष्टं रिपूणामशुभप्रदम् । "अरिष्टे तु शुभाशुभे" इत्यमरः ॥१५४॥१५५॥

यिष्यामि, यथापूर्वं वानरानिति शेषः ॥ १३९--१५० ॥ ताविति । विनादयन्तौ दिगादीन् प्रतिध्वनयन्तावित्यर्थः ॥१५१--१५३॥ अरिष्टं रिपूणामशुभप्रदम् । "अरिष्टे

तं वज्रजाम्बूनदचारुपुङ्खं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम् । महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ १५५ ॥ स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश सम्प्रकाशयन् । सधूमवैश्वानरदीप्तदर्शनो जगाम शक्राशनिवीर्यविक्रमः ॥ १५६ ॥ स तन्महापर्वतकूटसन्निभं विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् । चकर्त रक्षोधिपतेः शिर स्तथा यथैव वृत्रस्य पुरा पुरन्दरः ॥ १५७ ॥ कुम्भकर्ण शिरो भाति कुण्डलालङ्कृतं महत् । आदित्येऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चन्द्रमाः ॥ १५८ ॥ तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षश्शिरः पर्वतसन्निकाशम् । बभञ्ज चर्यागृह गोपुराणि प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥ १५९ ॥

वैश्वानरः अग्निः ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ कुम्भकर्णेति । कर्तनवेगादुद्गतं गगने स्थितम् । रात्रौ आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे तारकाद्वयात्मके अभ्युदिते तन्मध्यगतश्चन्द्रमा इव बभावित्यर्थः ॥१५८॥ चर्याः प्राकारोपान्त

तु शुभाशुभे " इत्यमरः ॥ १५४--१५७ ॥ कुम्भकर्णशिर इति । कर्तनवेगाद्गगने स्थितं सत् कुम्भकर्णशिरः आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे रात्रावभ्युदिते तन्मध्यगश्चन्द्रमा इवाभातीत्यर्थः । कुण्डलस्थानव्यतिरिक्तकर्णप्रदेशयोः सुग्रीवेण गृहीतत्वात्कुम्भकर्णशिरः कुण्डलालंकृतं भातीति भावः । यद्वा महत्कुम्भकर्णशिरः कुण्डलालंकृतं कुण्डलाभ्याम् अलं निवारणं कृतम् कुण्डलरहितं सत् भाति । अत्र दृष्टान्तः-आदित्य इति । आदित्ये सूर्ये अभ्युदिते सति । अभ्युदितेरात्रावित्यत्र

स०—भातिकुण्डलालङ्कृतं भया कान्त्या कुण्डलालङ्कृतं यदन्यच्छिरः तदतिक्रम्य वर्तते तत्तथा । सद्यः पातात्कान्तिर्न गतेति भावः । " अति लङ्घनेऽपि च " इति विश्वः । यद्वा कुण्डलालं कुण्ड इति कुण्डे आस्य पिठरे लाला यस्य तत् । पातालसंनिभमिति पूर्वमुक्तेः । " कुण्डं पिठरे " इति विश्वः । कृतं कालविशेषेण, अत एवाप्रकाशो युज्यते । कुण्डलाभ्यां विना कृतमिति द्वावपि । यत् रात्रौ मध्यस्थः योग्यतया गगन मध्यस्थः चन्द्रमा इवाभात् । तदिदानीम् आदित्ये सूर्येऽभ्युदिते मध्यस्थोऽधमः कान्त्या चन्द्रमा इव भाति । मध्यस्थे न्यायमार्गस्थे । आदित्य इवादित्ये रामरूपे वा । तद्वंशसम्भूतत्वात्तस्मिन् रामेऽभ्युदिते सति चन्द्रमा इव, भातीति शेषः । कुण्डलवत् सर्पवदलङ्कृतं भाति । यथाऽहिः कुण्डली कुण्डलं चेति वचनात् कर्णशून्यत्वेन उचितं तदौपम्यम् । आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे रात्रावभ्युदिते सति तन्मध्यस्थश्चन्द्रमा इव भातीति, तथा अरात्रौ दिवेति तीर्थनागोजिव्याख्याने प्रक्रमानानुगुण्यात्, एवं द्वितीयमपि आदित्योदयानन्तरम् अरात्रा वहनीत्यवक्तव्यत्वादुपेक्षणीये ॥ १५८ ॥ " ब्राह्मेणास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिवरोपमम् " इति भारते वनपर्वणि मार्कण्डेयोपाख्याने लक्ष्मणात्कुम्भकर्णवध उक्तोऽत्र तु रामादतो विरोध इति चेत् सत्यम्; सुमित्राया अपत्यं–

स कुम्भकर्णोऽस्त्रनिकृत्तबाहुर्महान्निकृत्ताग्र इवाचलेन्द्रः । उत्पाटयामास करेण वृक्षं ततोऽभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥१४७॥ स तस्य बाहुं सहसालवृक्षं समुद्यतं पन्नगभोग कल्पम् । ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो बाणेन जाम्बूनद चित्रितेन ॥१४८॥ स कुम्भकर्णस्य भुजो निकृत्तः पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः । विवेष्टमानोऽभिजघान वृक्षान् शैलान् शिला वानरराक्षसांश्च ॥ १४९ ॥ तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः समापतन्तं सहसा नदन्तम् । द्वावर्धचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥१५०॥ तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरीन् गुहाश्चैव महा र्णवं च । लङ्कां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयन्तौ विनिपेततुश्च ॥१५१॥ निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो विदार्य वक्त्रं वडवामुखाभम् । दुद्राव रामं सहसाऽभिगर्जन् राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ॥१५२ ॥ अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रै रामः शरैर्हेमपिनद्धपुङ्खैः । स पूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं चुकूज कृच्छ्रेण मुमोह चापि ॥ १५३ ॥ अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मदण्डान्तककाल कल्पम् । अरिष्टमैन्द्रं निशितं सुपुङ्खं रामः शरं मारुत तुल्यवेगम् ॥ १५४ ॥

द्वन्द्वयुद्धम् ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन ऐन्द्रास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितेन ॥ १४८ ॥ विवेष्टमानः विवर्तमानः ॥ १४९ ॥ प्रगृह्य युगपत् सन्धाय ॥ १५० ॥ विनाशयन्तौ दिगादीन् प्रतिध्वनयन्तौ ॥१५१॥ दुद्राव राममिति । ऊरुशेषाभ्यामिदम् । अन्यथेदं गमनं वक्ष्यमाणं पतनं च न सम्भवतः । राहु र्यथेति । चन्द्रमिव स्थितं रामं राहुर्यथा तथा कुम्भकर्ण इत्यर्थः ॥१५२॥१५३॥ अरिष्टं रिपूणामशुभप्रदम् । "अरिष्टे तु शुभाशुभे" इत्यमरः ॥१५४॥१५५॥

यिष्यामि, यथापूर्वं वानरानिति शेषः ॥ १३९-१५० ॥ ताविति । विनादयन्तौ दिगादीन् प्रतिध्वनयन्तावित्यर्थः ॥१५१-१५३॥ अरिष्टं रिपूणामशुभप्रदम् । "अरिष्टे

तं वज्रजाम्बूनदचारुपुङ्खं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम् । महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ १५५ ॥ स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश सम्प्रकाशयन् । सधूमवैश्वानरदीप्तदर्शनो जगाम शक्राशनिवीर्यविक्रमः ॥ १५६ ॥ स तन्महापर्वतकूटसन्निभं विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् । चकर्त रक्षोधिपतेः शिर स्तथा यथैव वृत्रस्य पुरा पुरन्दरः ॥ १५७ ॥ कुम्भकर्ण शिरो भाति कुण्डलालङ्कृतं महत् । आदित्येऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चन्द्रमाः ॥ १५८ ॥ तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षश्शिरः पर्वतसन्निकाशम् । बभञ्ज चर्यागृह गोपुराणि प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥ १५९ ॥

वैश्वानरः अग्निः ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ कुम्भकर्णेति । कर्तनवेगादुद्गतं गगने स्थितम् । रात्रौ आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे तारकाद्वयात्मके अभ्युदिते तन्मध्यगतश्चन्द्रमा इव बभावित्यर्थः ॥ १५८ ॥ चर्याः प्राकारोपान्त

तु शुभाशुभे " इत्यमरः ॥ १५४--१५७ ॥ कुम्भकर्णशिर इति । कर्तनवेगाद्गगने स्थितं सत् कुम्भकर्णशिरः आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे रात्रावभ्युदिते तन्मध्यगश्चन्द्रमा इवाभातीत्यर्थः । कुण्डलस्थानव्यतिरिक्तकर्णप्रदेशयोः सुग्रीवेण गृहीतत्वात्कुम्भकर्णशिरः कुण्डलालंकृतं भातीति भावः । यद्वा महत्कुम्भकर्णशिरः कुण्डलालंकृतं कुण्डलाभ्याम् अलं निवारणं कृतम् कुण्डलरहितं सत् भाति । अत्र दृष्टान्तः-आदित्य इति । आदित्ये सूर्ये अभ्युदिते सति । अभ्युदितेरात्रावित्यत्र

स०—भातिकुण्डलालङ्कृतं भया कान्त्या कुण्डलालङ्कृतं यदन्यच्छिरः तदतिक्रम्य वर्तते तत्तथा । सद्यः पातात्कान्तिर्न गतेति भावः । " अति लङ्घनेऽपिच " इति विश्वः । यद्वा कुण्डलालं कुण्ड इति कुण्डे आस्य पिठरे लाला यस्य तत् । पातालसंनिभमिति पूर्वमुक्तेः । " कुण्डं पिठरे " इति विश्वः । कृतं कालविशेषेण, अत एवाप्रकाशो युज्यते । कुण्डलाभ्यां विना कृतमिति द्वावपि । यत् रात्रौ मध्यस्थः योग्यतया गगन मध्यस्थः चन्द्रमा इवाभात् । तदिदानीम् आदित्ये सूर्येऽभ्युदिते मध्यस्थोऽधमः कान्त्या चन्द्रमा इव भाति । मध्यस्थे न्यायमार्गस्थे । आदित्य इवादित्ये रामरूपे वा । तद्वंशसम्भूतत्वात्तस्मिन् रामेऽभ्युदिते सति चन्द्रम इव, भातीति शेषः । कुण्डलवत् सर्पवदलङ्कृतं भाति । यथाऽहिः कुण्डली कुण्डलं चेति:वचनात् कर्णशून्यत्वेन उचितं तदौपम्यम् । आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे रात्रावभ्युदिते सति तन्मध्यस्थश्चन्द्रमा इव भातीति, तथा अरात्रौ दिवेति तीर्थनागोजिव्याख्याने प्रक्रमानानुगुण्यात्, एवं द्वितीयमपि आदित्योदयानन्तरम् अरात्रा वहनीत्यवक्तव्यत्वादुपेक्षणीये ॥ १५८ ॥ " ब्राह्मेणास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिवरोपमम् " इति भारते वनपर्वणि मार्कण्डेयोपाख्याने लक्ष्मणात्कुम्भकर्णवध उक्तोऽत्र तु रामादतो विरोध इति चेत् सत्यम्; सुमित्राया अपत्यं-

न्यपतत् कुम्भकर्णोऽथ स्वकायेन निपातयन् । प्लवङ्गमानां कोटयश्च परितः सम्प्रधावताम् ॥ १६० ॥ तच्चातिकायं हिमवत्प्रकाशं रक्षस्ततस्तोयनिधौ पपात। ग्राहान् वरान् मीनवरान् भुजङ्गान् ममर्द भूमिं च तदा विवेश ॥ १६१ ॥ तस्मिन् हते ब्राह्मणदेवशत्रौ महाबले संयति कुम्भकर्णे। चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः ॥ १६२ ॥ ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः । सयक्षगन्धर्वगणा नभोगताः प्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥ १६३ ॥ ततस्तु ते तस्य वधेन भूरिणा मनस्विनो नैर्ऋतराजबान्धवाः । विनेदुरुच्चै र्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्यैव यथा सुरार्दिताः ॥ १६४॥ स देवलोकस्य तमो निहत्य सूर्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः। तथा व्यभासीद्भुवि वानरौघे निहत्य रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १६५ ॥ प्रहर्षमीयुर्बहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः। अपूजयन् राघवमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १६६ ॥

क्लृप्तभटसञ्चारार्हप्रदेशाः ॥ १५९ ॥ कोट्यः कोटीः ॥ १६० ॥ रक्षः कबन्धरूपं भूमिं तदा विवेश भूमिमस्पृशदित्यर्थः ॥ १६१–१६४ ॥ स इति । वानरौघे वानरौघमध्ये ॥ १६५ ॥ प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिति । प्रतिमाशब्दोऽत्र

अरात्राविति छेदः। अरात्रावहनि मध्यस्थः गगनमध्यस्थचन्द्रमा इवेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे पूर्वश्लोके चलचारुकुण्डलमित्यस्य चले चलिते गते चारुकुण्डले यस्य तदित्यर्थः ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ प्लवङ्गमानां कोटयः कोटीः कायेन निपातयन् कुम्भकर्णो न्यपतदिति सम्बन्धः ॥ १६०–१६३ ॥ सुरार्दिताः राक्षसाः हरिं समीक्ष्यैव नैर्ऋतबान्धवाः रघूत्तमं समीक्ष्य व्यथिता विनेदुरिति सम्बन्धः॥ १६४॥ १६५॥ प्रबुद्धपद्मप्रतिमै

–हि सौमित्रिः। तस्याश्च लक्ष्मणादपि प्रेमपदं राम इति तदपत्यत्वेनोक्तो व्यासेन दाशरथिरिति वा भाषात्रये णोक्तेर्भारत इवान्यत्राभावाद्बुद्ध्यभाषया राममबोधयदिति वा पुंव्यत्यासोपि "शतं दुर्योधनादींस्ते धनञ्जय शरैर्हतान् । दर्शयिष्यामि" इति कृष्णेन कृष्णां प्रत्युदीरिते वचसि भीमसेनशरैर्हतानिति वक्तव्ये धनञ्जये त्युक्तिवद्वा ज्ञेयः। "मयैव वध्यौ भवतं त्रिजन्मसु" इति भगवतोक्तत्वात् हिरण्याक्षहिरण्यकशिप्वोः शिशुपालदन्तवक्त्रयोश्च नृसिंहयदुसिंहाभ्यां हतत्वदर्शनाच्च "रामलक्ष्मणाभ्यां मिलित्वा तद्वधकरणात्" इत्यादिनागोजिभट्टविरोधसमाधिकथनं कथमिति चिन्त्यम् ॥ १५९ ॥

स कुम्भकर्णं सुरसङ्घमर्दनं महत्सु युद्धेषु पराजित श्रमम् । ननन्द हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रमिवा मराधिपः ॥ १६७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥६७॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना । राक्षसा राक्षसे न्द्राय रावणाय न्यवेदयन्॥ १॥ राजन् स कालसङ्काशः संयुक्तः कालकर्मणा । विद्राव्य वानरीं सेनां भक्षयित्वा च वानरान् ॥ २ ॥ प्रतपित्वा मुहूर्तं च प्रशान्तो राम तेजसा । कायेनार्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३ ॥

रूपवचनः, नतु सदृशवचनः इवशब्दप्रयोगात् । इष्टभागिनं जयरूपेष्टभाजम् ॥१६६॥ पराजितश्रमं त्यक्तश्रमम् । अत्र सर्गे अधिकाः केचन श्लोकाः क्वापि क्वापि दृश्यन्ते ते न व्याख्याताः । अस्मिन्सर्गे सार्धषट्षष्ट्युत्तरशतश्लोकाः ॥ १६७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

कुम्भकर्णवधश्रवणेन रावणस्य प्रलापः–कुम्भकर्णमित्यादि । अत्र रावणायेत्यत्र यकारो गायत्र्या अष्टादशाक्षरम् । सप्तदशसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥ कालकर्मणा कालस्य मृत्योः कर्मणा, मरणरूपक्रिययेति यावत् । यद्वा काले कर्मणा कालकर्मणा, परिपक्वकर्मणेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रतपित्वा पराक्रम्य, एतदारभ्य श्लोकत्रयमेकान्वयम् । अर्धप्रविष्टेन अर्धेन कबन्धमात्रेण

मैरित्यत्र प्रतिमाशब्दो रूपवाचकः, अन्यथा इवशब्दोऽतिरिच्येत ॥ सप्तम्यां कुम्भ कर्णवधः ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

कुम्भकर्णमिति। य इति गायत्र्या अष्टादशाक्षरं कुम्भकर्णं हतमिति श्लोकस्यास्य चतुर्विंशतितमाक्षरेण य इत्यनेन संगृहाति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रतपित्वेत्यादि श्लोकत्रयमेकं

निकृत्तकण्ठोरुभुजो विक्षरन् रुधिरं बहु। रुद्ध्वा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः ॥ ४ ॥ कुम्भकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीडितः। लगण्डभूतो विकृतो दावदग्ध इव द्रुमः ॥ ५ ॥ तं श्रुत्वा निहतं सङ्ख्ये कुम्भकर्णं महाबलम्। रावणः शोकसन्तप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६ ॥ पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा देवान्तकनरान्तकौ। त्रिशिराश्चातिकायश्च रुरुदुः शोकपीडिताः ॥ ७ ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा। महोदरमहापार्श्वौ शोकाक्रान्तौ बभूवतुः ॥ ८ ॥ ततः कृच्छ्रात् समासाद्य संज्ञां राक्षसपुङ्गवः। कुम्भकर्णवधाद्दीनो विललाप स रावणः ॥ ९ ॥ हा वीर रिपुदर्पघ्न कुम्भकर्ण महाबल। त्वं मां विहाय वै दैवाद्यातोऽसि यमसादनम् ॥ १० ॥ मम शल्यमनुद्धृत्य बान्धवानां महाबल। शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकस्त्वं मां सन्त्यज्य गच्छसि ॥ ११ ॥ इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे दक्षिणो भुजः। पतितो यं समाश्रित्य न बिभेमि सुरासुरात् ॥ १२ ॥

प्रविष्टेन कायेन समुद्रं रुद्ध्वा। शरीरेण उत्तमाङ्गेन द्वारं रुद्ध्वा। लगण्डभूतः पिण्डीभूतः। लगण्डोऽजगर इत्येके। विकृतः विकृतशरीरः। रामतेजसा प्रशान्त इत्यन्वयः॥३-१०॥मम बान्धवानां च शल्यं शोकमित्यर्थः॥११॥इदानीमिति।

वाक्यम्। पर्वतोपमः कुम्भकर्णः मुहूर्तं प्रतपित्वा विक्रम्य निकृत्तकण्ठोरुभुजः विक्षरद्रुधिरं यथा भवति तथा काकुत्स्थशरपीडितः दावदग्धो वृक्ष इव लगण्डभूतः पिण्डीभूतः अजगरसदृशो वा। " लगण्डोऽजगरो ज्ञेयः " इति जयदेवः। विकृतः विकृतशरीरः। अर्धप्रविष्टेन कायेन समुद्रं रुद्ध्वा शरीरेण शरीरोपरिभागेन लङ्काया द्वारं रुद्ध्वा रामतेजसा प्रशान्त इत्यन्वयः॥३-११॥सुरासुरात् सुरासुरेभ्यः।१२-१५।

स०-मम शल्यं रामरूपम्। बान्धवानां मध्ये महाबल ! 'बान्धवानां च शल्यमनुद्धृत्येत्यन्वयः' इति नागोजिभट्टव्याख्यायामश्रुतचशब्दाध्याहार इव मम शल्यमित्यनेन मुख्यरावणशल्येन सशल्यानाममुख्याना पृथग्ग्रहणायोगश्चेति दोषौ प्रादुःष्यातामिति ज्ञेयम् ॥११॥ अहं ना पुमान् नास्मि, नपुंसकप्राय इत्यर्थः। सुरासुरात् सुराश्चासुराश्च सुरासुरम् तस्मात्। "येषां च विरोधः शाश्वतिकः " इत्येकवद्भावः। समाहारो वा। नैत्यावर्तते न बिभेमि। नास्मि मृतप्राय इति वा ॥१२॥

कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा । कालाग्निरुद्रप्रतिमो रणे रामेण वै हतः ॥ १३ ॥ यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्याद्व्यसनं सदा । स कथं रामबाणार्तः प्रसुप्तोऽसि मही तले ॥१४॥ एते देवगणाः सार्धमृषिभिर्गगने स्थिताः । निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदन्ति प्रहर्षिताः ॥ १५ ॥ ध्रुवमद्यैव संहृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः । आरोक्ष्यन्ति हि दुर्गाणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥ १६ ॥ राज्येन नास्ति मे कार्यं किं करिष्यामि सीतया । कुम्भकर्ण विहीनस्य जीविते नास्ति मे रतिः ॥१७॥ यद्यहं भ्रातृ हन्तारं न हन्मि युधि राघवम् । ननु मे मरणं श्रेयो न चेदं व्यर्थजीवितम् ॥ १८ ॥ अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रा नुजो मम । नहि भ्रातॄन् समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे १९

सुरासुरात् सुरासुरेभ्यः ॥ १२–१५ ॥ लब्धलक्षाः लब्धावसराः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ भ्रातृहन्तारं न हन्मि यदि तदा इदं व्यर्थजीवितं श्रेयः न च, नैवेत्यर्थः । किन्तु मरणमेव श्रेयो नन्विति सम्बन्धः॥१८॥ भ्रातॄनिति बहुवचनं

ध्रुवमिति । लब्धलक्षाः लब्धावसरा इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७॥ यद्यहमिति । भ्रातृहन्तारं न हन्मि यदि तदा इदं व्यर्थजीवितं श्रेयो न च, नैवेत्यर्थः । किन्तु मरणमेव श्रेयो नन्विति सम्बन्धः । यद्यहमित्यस्य वास्तवार्थस्तु–भ्रातृहन्तारं हत्वा सुखेन जीवेय मित्यत आह–यदीति । भ्रातृहन्तारं राघवं हन्मि यदि तदा मे मम मरणं नास्ति, अत एव श्रेयः मरणानन्तरभाविभगवत्पार्षदताप्राप्तिरूपश्रेयश्च नास्ति, अत एवेदं जीवितं व्यर्थमिति सम्बन्धः॥१८॥अद्यैवेति। भ्रातॄनिति बहुवचनं पूजायाम्॥१९–२१॥

स०– दर्पहा दर्पं हन्ति हनिष्यति वा दर्पहा । “ नियमे भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमाने भविष्यति वा काले चोपपदान्तरेऽपि भवत्येव पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा ” इति तत्त्वबोधिन्युक्तेः । प्रकृतिनियमपक्षे अदेवदानव दर्प ! न विद्यते देवदानवानां दर्पो येन तत्सम्बुद्धिः अदेवदानवदर्प ! हा शोकप्रकाशकः शब्दः ॥ १३ ॥ **भ्रातॄन्** इति । एकस्य मुख्यस्य भ्रातुर्गमनेनानेकप्रकारेण स्वदौर्बल्यमायातमिति द्योतयति बहुवचनेन । खरादीन् मृतान् स्मृत्वा वा विभीषणकुबेराभ्यां बहिष्कृताभ्यां सह मृतमेकं संस्मृत्य वा बहुवचनम् । उत्सृज्य पदस्वारस्यादिवोत्तरत्र ‘ स निरस्तो विभीषणः ’ इति तदमुतार्थस्वारस्याच्च ॥ १९ ॥

देवा हि मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् । कथमिन्द्रं जयिष्यामि कुम्भकर्ण हते त्वयि ॥ २० ॥ तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् । यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥२१॥ विभीषणवचो यावत् कुम्भकर्णप्रहस्तयोः । विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दारुणः ॥ २२ ॥ तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः । यन्मया धार्मिकः श्रीमान् स निरस्तो विभीषणः ॥२३॥ इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम् । न्यपतदथ दशाननो भृशार्तस्तमनुजमिन्द्ररिपुं हतं विदित्वा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥६८॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
श्रुत्वा शोकाभितप्तस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
एवमेव महावीर्यो हतो नस्तातमध्यमः ।
न तु सत्पुरुषा राजन् विलपन्ति यथा भवान् ॥ २ ॥

पूजार्थम् ॥ १९-२१ ॥ विभीषणेति । कुम्भकर्णप्रहस्तयोरयंदारुणो विनाशः यावत् यदा समुत्पन्नः तत आरभ्य विभीषणवचो मां व्रीडयति पीडयतीत्यर्थः ॥ २२-२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अथातिकायनिर्गमः-एवमित्यादि ॥ १ ॥ एवमिति । तातमध्यमः तातेषु

विभीषणवच इति । प्रहस्तकुम्भकर्णयोर्दारुणोऽयं विनाशो यावत् यदा समुत्पन्नस्ततत आरभ्य विभीषणवचो व्रीडयतीति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतीति । कुम्भकर्णं हतं 'निकृत्तकण्ठोरुभुजः' इत्याद्युक्तप्रकारेण विचित्रवधं प्राप्तं विदित्वा बहु विलप्य न्यपतदिति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

॥ १ ॥ एवमेव महावीर्यः 'देवदानवदर्पहा । कालाग्निरुद्रप्रतिमः' इत्याद्युक्त

नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो । स कस्मात् प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥३॥ ब्रह्मदत्ताऽस्ति ते शक्तिः कवचः सायको धनुः । सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघस्वनो महान् ॥ ४ ॥ त्वयाऽसकृद्विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः । स सर्वायुधसम्पन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणम् । उद्धरिष्यामि ते शत्रून् गरुडः पन्नगानिव ॥६॥ शम्बरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा । तथाऽद्य शयिता रामो मया युधि निपातितः ॥ ७ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ ८ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरान्तकौ । अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिताः ॥ ९ ॥ ततोऽहमहमित्येव गर्जन्तो नैर्ऋतर्षभाः । रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १० ॥

मध्यमः, मध्यमपितेत्यर्थः । एवमेव महावीर्यः त्वदुक्तप्रकारेणैव महावीर्यः । हतः, दैवादिति शेषः ॥२॥ ईदृशमिति शोकक्रियाविशेषणम् । आत्मानम्, उद्दिश्येति शेषः ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विशस्त्रेण निरायुधेन॥४–६॥ शम्बर इति । नरकोऽत्र सिंहिकायां विप्रचित्तेर्जातेषु वातापिप्रमुखेष्वन्यतमः । "वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः सृमरस्तथा । अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ " इत्युक्तेः । न तु कृष्णहतो भूसुतो नरकासुरः । तस्य वाल्मीकिप्रबन्धनिर्माणकाले असञ्जातत्वात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ श्रुत्वेति । त्रिशिरसो वचनं स्वेषामपि तुल्यत्वादेवान्तकादयोऽपि युद्धोद्युक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रकारेण महावीर्यः हतः, दैवादिति शेषः । सत्पुरुषाः शूराः ॥२–६॥ शम्बर इति । नरको विष्णुना यथा, अयं नरकः सिंहिकायां विप्रचित्तेर्जातेषु पुत्रेष्वन्यतमः । तदुक्तं विष्णुपुराणे–" वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः सृमरस्तथा । अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ " इति स उच्यते । नतु यदुनायकेन हतो भौमः । शम्बर इत्यस्य वास्तवार्थस्तु–अरामः इति छेदः । अरामो रामव्यतिरिक्तः कश्चनाद्य मया

देवा हि मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् । कथमिन्द्रं जयिष्यामि कुम्भकर्ण हते त्वयि ॥ २० ॥ तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् । यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥२१॥ विभीषणवचो यावत् कुम्भकर्णप्रहस्तयोः । विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दारुणः ॥ २२ ॥ तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः । यन्मया धार्मिकः श्रीमान् स निरस्तो विभीषणः ॥२३॥ इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम् । न्यपतदथ दशाननो भृशार्तस्तमनुजमिन्द्ररिपुं हतं विदित्वा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥६८॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
श्रुत्वा शोकाभितप्तस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
एवमेव महावीर्यो हतो नस्तातमध्यमः ।
न तु सत्पुरुषा राजन् विलपन्ति यथा भवान् ॥ २ ॥

पूजार्थम् ॥ १९–२१ ॥ विभीषणेति । कुम्भकर्णप्रहस्तयोरयंदारुणो विनाशः यावत् यदा समुत्पन्नः तत आरभ्य विभीषणवचो मां व्रीडयति पीडयतीत्यर्थः ॥ २२–२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अथातिकायनिर्गमः–एवमित्यादि ॥ १ ॥ एवमिति । तातमध्यमः तातेषु

विभीषणवच इति । प्रहस्तकुम्भकर्णयोर्दारुणोऽयं विनाशो यावत् यदा समुत्पन्नस्ततत आरभ्य विभीषणवचो व्रीडयतीति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतीति । कुम्भकर्णं हतं 'निकृत्तकण्ठोरुभुजः' इत्याद्युक्तप्रकारेण विचित्रवधं प्राप्तं विदित्वा बहु विलप्य न्यपतदिति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

॥ १ ॥ एवमेव महावीर्यः 'देवदानवदर्पहा । कालाग्निरुद्रप्रतिमः' इत्याद्युक्त

नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो । स कस्मात् प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्ताऽस्ति ते शक्तिः कवचः सायको धनुः । सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघस्वनो महान् ॥ ४ ॥ त्वयाऽसकृद्विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः । स सर्वायुधसम्पन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणम् । उद्धरिष्यामि ते शत्रून् गरुडः पन्नगानिव ॥ ६ ॥ शम्बरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा । तथाऽद्य शयिता रामो मया युधि निपातितः ॥ ७ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते काल चोदितः ॥ ८ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरा न्तकौ । अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिताः ॥ ९ ॥ ततोऽहमहमित्येव गर्जन्तो नैर्ऋतर्षभाः । रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १० ॥

मध्यमः, मध्यमपितेत्यर्थः । एवमेव महावीर्यः त्वदुक्तप्रकारेणैव महावीर्यः । हतः, दैवादिति शेषः ॥ २ ॥ ईदृशमिति शोकक्रियाविशेषणम् । आत्मानम्, उद्दिश्येति शेषः ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विशस्त्रेण निरायुधेन ॥ ४-६ ॥ शम्बर इति । नरकोऽत्र सिंहिकायां विप्रचित्तेर्जातेषु वातापिप्रमुखेष्वन्यतमः । "वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः सृमरस्तथा । अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ " इत्युक्तेः । न तु कृष्णहतो भूसुतो नरकासुरः । तस्य वाल्मीकिप्रबन्ध निर्माणकाले असञ्जातत्वात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ श्रुत्वेति । त्रिशिरसो वचनं स्वेषामपि तुल्यत्वाद्देवान्तकादयोऽपि युद्धोद्युक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रकारेण महावीर्यः हतः, दैवादिति शेषः । सत्पुरुषाः शूराः ॥ २-६ ॥ शम्बर इति । नरको विष्णुना यथा, अयं नरकः सिंहिकायां विप्रचित्तेर्जातेषु पुत्रेष्वन्यतमः । तदुक्तं विष्णुपुराणे-" वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः सृमरस्तथा । अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ " इति स उच्यते । नतु यदुनायकेन हतो भौमः । शम्बर इत्यस्य वास्तवार्थस्तु-अराम इति छेदः । अरामो रामव्यतिरिक्तः कश्चनाद्य मया

अन्तरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः । सर्वे त्रिदश दर्पघ्नाः सर्वे च रणदुर्जयाः ॥ ११॥ सर्वे सुबलसम्पन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्तयः । सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः। देवैरपि सगन्धर्वैः सकिन्नरमहोरगैः ॥१२॥ सर्वे च विदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः । सर्वे प्रवर विज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा ॥१३॥ स तैस्तदा भास्कर तुल्यवर्चसैः सुतैर्वृतः शत्रुबलप्रमर्दनैः । रराज राजा मघवान् यथाऽमरैर्वृतो महादानवदर्पनाशनैः ॥ १४ ॥ स पुत्रान् सम्परिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः । आशीर्भि श्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास संयुगे ॥ १५ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावणः । रक्षणार्थं कुमाराणां प्रेषयामास संयुगे ॥ १६ ॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं रावणं रिपुरावणम् । कृत्वा प्रदक्षिणं चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥ १७ ॥ सर्वौषधीभिर्गन्धैश्च समालभ्य महाबलाः । निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठाः षडेते युद्धकांक्षिणः ॥ १८॥

अन्तरिक्षे गतं गमनं येषां तेऽन्तरिक्षगताः ॥११॥ देवादिभिः सह समरमासाद्य पराजिता न श्रूयन्त इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ विदुषः विद्यावन्तः । प्रवरविज्ञानाः उत्कृष्टशास्त्रज्ञानाः ॥ १३ ॥ तुल्यवर्चसैरित्यत्र समासान्त आर्षः ॥ १४ ॥ स इति । आशीर्भिः, सहेति शेषः॥१५॥ युद्धोन्मत्तमिति। अत्र युद्धोन्मत्तमत्तौ महोदरमहापार्श्वपर्यायनामानौ रावणभ्रातरौ । एतौ परत्र प्रकाशयिष्येते॥१६॥ रिपून् रावयतीति रिपुरावणः ॥ १७ ॥ सर्वौषधीभिः " कोष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दने । त्वचाचम्पकमुस्ताश्च सर्वौषध्यो दश स्मृताः ॥ "

युद्धे निपातितः शयिता । रामस्यासाद्धयत्वादिति भावः ॥७–१०॥ अन्तरिक्षगताः अन्तरिक्षे गतं गमनं येषां ते ॥ ११–१५ ॥ युद्धोन्मत्तमत्तशब्दौ महोदरमहापार्श्वयोः पर्यायनामनी ॥ १६–१७ ॥ सर्वौषधीभिरिति । ओषधीभिः आयुधप्रहारनिवारकौ षधविशेषैः । ओषधयस्तु–" कोष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दने । त्वचाचम्पक

त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मुः कालचोदिताः ॥ १९ ॥ ततः सुदर्शनं नाम नीलजीमूतसन्निभम् । ऐरावतकुले जातमारुरोह महोदरः ॥ २० ॥ सर्वायुधसमायुक्तं तूणीभिश्च स्वलंकृतम् । रराज गजमास्थाय सवितेवास्तमूर्धनि ॥२१॥ हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् । आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ २२ ॥ त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धरः । सविद्युदुल्कः शैलाग्रे सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥ २३ ॥ त्रिभिः किरीटैः शुशुभे त्रिशिराः स रथोत्तमे। हिमवानिव शैलेन्द्रस्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः॥२४॥ अतिकायोऽपि तेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्तदा । आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥२५॥ सुचक्राक्षं सुसंयुक्तं स्वनुकर्षं सुकूबरम् । तूणीबाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिघाकुलम् ॥ २६ ॥ स काञ्चनविचित्रेण मुकुटेन विराजता । भूषणैश्च बभौ मेरुः किरणैरिव भासयन् ॥ २७ ॥ स रराज रथे तस्मिन् राजसूनुर्महाबलः । वृतो नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिरिवामरैः ॥ २८ ॥

इत्युक्ताभिः आयुधप्रहारानिवर्तिकाभिः ओषधीभिरित्याहुः । समालभ्य समालिप्य ॥ १८-२० ॥ अस्तमूर्धनीत्येतदुत्तरक्षणे विनाशसूचनाय ॥ २१-२३ ॥ त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः शिखरभूतैर्हिमवानिवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ अतिकाय इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सुसंयुक्तं सुदृढम् । स्वनुकर्षम् " अनुकर्षो दार्वधःस्थम् " इत्यमरः । सुकूबरं शोभनयुगंधरम् । " कूबरस्तु युगन्धरः " इत्यमरः ॥ २५ ॥ २६ ॥ किरणैः भासयन् भासमानः मेरुरिव

मुस्ताश्च सर्वौषध्यो दश स्मृताः ॥ " इति ॥ १८-२३ ॥ त्रिभिरिति । त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः शिखरभूतैः हिमवानिवेत्यर्थः ॥२४॥२५॥ सुचक्राक्षमिति । स्वनुकर्षम्

हयमुच्चैःश्रवःप्रख्यं श्वेतं कनकभूषणम् । मनोजवं महाकायमारुरोह नरान्तकः ॥ २९ ॥ गृहीत्वा प्रासमुल्काभं विरराज नरान्तकः। शक्तिमादाय तेजस्वी गुहः शिखिगतो यथा ॥ ३० ॥ देवान्तकः समादाय परिघं वज्रभूषणम् । परिगृह्य गिरिं दोर्भ्यां वपुर्विष्णोर्विडम्बयन् ॥ ३१ ॥ महापार्श्वो महाकायो गदामादाय वीर्यवान् । विरराज गदापाणिः कुबेर इव संयुगे ॥ ३२ ॥ प्रतस्थिरे महात्मानो बलैरप्रतिमैर्वृताः । सुरा इवामरावत्या बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ ३३ ॥ तान् गजैश्च तुरङ्गैश्च रथैश्चाम्बुदनिस्वनैः। अनुजग्मुर्महात्मानो राक्षसाः प्रवरायुधाः॥ ३४॥ ते विरेजुर्महात्मानः कुमाराः सूर्यवर्चसः । किरीटिनः श्रिया जुष्टा ग्रहा दीप्ता इवाम्बरे ॥ ३५ ॥ प्रगृहीता बभौ तेषां शस्त्राणामावलिः सिता । शारदाभ्रप्रतीकाशा हंसावलिरिवाम्बरे ॥३६॥ मरणं वापि निश्चित्य शत्रूणां वा पराजयम् ॥ ३७ ॥ इति कृत्वा मतिं वीरा निर्जग्मुः संयुगार्थिनः ॥ ३८ ॥ जगर्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् । जगृहुश्चापि ते वीरा निर्यान्तो युद्धदुर्मदाः॥३९॥

बभावित्यन्वयः ॥ २७--३० ॥ देवान्तक इति । अत्रापि विरराजेति संबध्यते । देवान्तकः परिघमादाय समुद्रमथने गिरिं मन्दरगिरिम् परिगृह्य तिष्ठतो विष्णोर्वपुर्विडम्बयन् विरराज ॥ ३१–३६॥ मरणं वेत्यर्धे निर्जग्मुरित्युपस्कार्यम् ॥३७॥ इति कृत्वेत्यर्धम् । इत्थं कर्तव्यमित्येवंरूपां मतिं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ जगर्जुः मेघध्वनिं चक्रुः । प्रणेदुः सिंहनादं चक्रुः । चिक्षिपुः क्षेपवचनान्यूचुः । सायकान्

"अनुकर्षो दार्वधःस्थम्" इत्यमरः । सुकूबरं शोभनयुगन्धरम् ॥२९–३०॥ देवान्तक इत्यत्रापि विरराजेति सम्बध्यते । परिघं परिगृह्य समुद्रमथने मन्दरागिरिं परिगृह्य स्थितस्य विष्णोर्वपुर्विडम्बयन् रराजेत्यर्थः ॥ ३१--३६ ॥ मरणं स्वमरणं वा शत्रूणां पराजयं वा भवत्विति मतिं कृत्वा तां निश्चित्य निर्जग्मुरिति सम्बन्धः ॥३७॥३८॥ चिक्षिपुः शत्रुविषये आक्षेपवचनान्यूचुः ॥ ३९--४६ ॥

क्ष्वेलितास्फोटनिनदैश्चचाल च वसुन्धरा। रक्षसां सिंह नादैश्च पुस्फोटेव तदाऽम्बरम् ॥ ४० ॥ तेऽभिनिष्क्रम्य मुदिता राक्षसेन्द्रा महाबलाः । ददृशुर्वानरानीकं समुद्यत शिलानगम् ॥ ४१ ॥ हरयोऽपि महात्मानो ददृशुर्नैर्ऋतं बलम् । हस्त्यश्वरथसम्बाधं किङ्किणीशतनादितम् ॥ ४२ ॥ नीलजीमूतसङ्काशं समुद्यतमहायुधम् । दीप्ता नलरविप्रख्यैः सर्वतो नैर्ऋतैर्वृतम् ॥ ४३ ॥ तद् दृष्ट्वा बलमायान्तं लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः । समुद्यतमहाशैलाः सम्प्रणेदुर्महाबलाः । अमृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनर्दन्ति वानराः ॥ ४४ ॥ ततः समुद्घुष्टरवं निशम्य रक्षोगणा वानरयूथपानाम् । अमृष्यमाणाः परहर्षमुग्रं महाबला भीमतरं विनेदुः ॥ ४५ ॥ ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियूथपाः । विचेरुरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ॥ ४६ ॥ केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्यां प्लवङ्गमाः । रक्षस्सैन्येषु संक्रुद्धाश्चेरुर्द्रुमाशिलायुधाः ॥४७ ॥ द्रुमांश्च विपुलस्कन्धान् गृह्य वानरपुङ्गवाः । तद्युद्धमभवद् घोरं रक्षोवानरसङ्कुलम् ॥ ४८॥ ते पादपशिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टि मनूपमाम् । बाणौघैर्वार्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥ सिंहनादान् विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः । शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानान् प्लवङ्गमाः ॥ ५० ॥

जगृहुरित्यन्वयः ॥ ३९–४३ ॥ लब्धलक्षाः लब्धपराक्रमविषयाः ॥४४–४६॥ सञ्चारप्रकारमेवाह–केचिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । द्रुमाशिलायुधाः इति स्वभावोक्तिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अनूपमाम् अनुपमाम् ॥ ४९–५६ ॥

केचिदित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । द्रुमाशिलायुधा इति स्वभावोक्तिः । रक्षस्सैन्येषु विषये । संक्रुद्धाः केचित्प्लवङ्गमाः द्रुमशिलायुधास्सन्तः आकाशमाविश्य चेरुः

निजघ्नुः संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान् । केचिद्रथ गतान् वीरान् गजवाजिगतानपि ॥ ५१ ॥ निजघ्नुः सहसाऽऽप्लुत्य यातुधानान् प्लवङ्गमाः । शैलशृङ्गाचिताङ्गाश्च मुष्टिभिर्वान्तलोचनाः ॥ ५२ ॥ चेरुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुङ्गवाः । राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णै र्बिभिदुः कपिकुञ्जरान् ॥ ५३ ॥ शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः । अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयै षिणः ॥५४॥ रिपुशोणितदिग्धाङ्गास्तत्र वानरराक्षसाः । ततः शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः ॥ ५५ ॥ मुहूर्तेना वृता भूमिरभवच्छोणिताप्लुता । विकीर्णपर्वताकारै रक्षोभिरारिमर्दनैः । आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदा न्वितैः ॥ ५६ ॥ आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भग्नशूलाश्च वानरैः । पुनरङ्गैस्तथा चक्रुरासन्ना युद्धमद्भुतम् ॥ ५७ ॥ वानरान् वानरैरेव जघ्नुस्ते रजनीचराः । राक्षसान् राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि ॥ ५८ ॥ आक्षिप्य च शिलास्तेषां निजघ्नू राक्षसा हरीन् । तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नू रक्षांसि वानराः ॥ ५९ ॥ निजघ्नुः शैल शूलास्त्रैर्बिभिदुश्च परस्परम् । सिंहनादान् विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः ॥ ६० ॥ छिन्नवर्मतनुत्राणा राक्षसा वानरै र्हताः । रुधिरं प्रस्रुतास्तत्र रससारमिव द्रुमाः ॥ ६१ ॥

आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्चेति नियुद्धप्रकारकथनम् । अङ्गैः हस्तपादादिभिः ॥५७-६०॥ छिन्नेति। छिन्नवर्मतनुत्राणाः छिन्नवर्मरूपतनुत्राणाः। रुधिरं प्रस्रुताः

केचिद्वानरपुङ्गवाः विपुल स्कन्धान् द्रुमान् गृह्य गृहीत्वा उर्व्यां चेरुरिति योजना ॥ ४७-५१ ॥ शैलशृङ्गाचिताङ्गाः गिरिशिखरैर्व्याप्तदेहाः । मुष्टिभिः मुष्टिप्रहारैः वान्तलोचनाः बहिर्निर्गतलोचनाः ॥ ५२-५६ ॥ आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणा इति नियुद्ध प्रकारकथनम् । अङ्गैः हस्तपादादिभिः ॥५७-६०॥ रससारं निर्यासम् ॥ ६१-७१॥

रथेन च रथं चापि वारणेनैव वारणम् ॥ ६२ ॥ हयेन च हयं केचिन्निजघ्नुर्वानरा रणे । प्रहृष्टमनसः सर्वे प्रगृहीत मनःशिलाः ॥ ६३ ॥ हरयो राक्षसान् जघ्नुर्द्रुमैश्च बहु शाखिभिः । तद्युद्धमभवद् घोरं रक्षोवानरसङ्कुलम् ॥ ६४ ॥ क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च भल्लैश्च निशितैः शरैः । राक्षसा वानरेन्द्राणां चिच्छिदुः पादपान् शिलाः ॥ ६५ ॥ विकीर्णैः पर्वताग्रैश्च द्रुमैश्छिन्नैश्च संयुगे । हतैश्च कपिरक्षोभि र्दुर्गमा वसुधाऽभवत् ॥ ६६ ॥ ते वानरा गर्वितहृष्टचेष्टाः सङ्ग्राममासाद्य भयं विमुच्य । युद्धं तु सर्वे सह राक्षसैस्ते नानायुधाश्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ६७ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे प्रहृष्यमाणेषु वलीमुखेषु । निपात्यमानेषु च राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६८ ॥ ततो हयं मारुत तुल्यवेगमारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य । नरान्तको वानर राजसैन्यं महार्णवं मीन इवाविवेश ॥ ६९ ॥ स वानरान् सप्त शतानि वीरः प्रासेन दीप्तेन विनिर्बिभेद । एकक्षणेनेन्द्ररिपुर्महात्मा जघान सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥ ७० ॥ ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् । चरन्तं हरि सैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ७१ ॥ स तस्य ददृशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः । पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृतः ॥ ७२ ॥ यावद्विक्रमितुं बुद्धिं चक्रुः प्लवगपुङ्गवाः । तावदेतानतिक्रम्य निर्बिभेद नरान्तकः ॥ ७३ ॥

स्रुतवन्तः । मुमुचुरिति यावत् । रससारं निर्यासम् ॥ ६१–६४ ॥ क्षुरप्रैरिति । शिलाः शिलाश्चेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ गर्वितं हृष्टं च यथा भवति तथा चेष्टन्त इति गर्वितहृष्ट चेष्टाः । नानायुधाः गृहीतराक्षसायुधा इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ विमर्दे युद्धे ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ जघानेति । इत्थमिति शेषः ॥ ७०–७३ ॥

स इति । तस्य मार्गः तेन युद्धार्थं गतो मार्ग इत्यर्थः । पतितैर्वानरैरभिसंवृतस्सन् मांसशोणित कर्दमस्सन् ददृश इति सम्बन्धः ॥ ७२–८६ ॥

ज्वलन्तं प्रासमुद्यम्य सङ्ग्रामाग्रे नरान्तकः । ददाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः ॥७४॥ यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षान् शैलान् वनौकसः । तावत् प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचलाः ॥ ७५ ॥ दिक्षु सर्वासु बलवान् विचचार नरान्तकः । प्रमृद्नन् सर्वतो युद्धे प्रावृट्काले यथाऽनिलः ॥७६ ॥ न शेकुर्धावितुं वीरा न स्थातुं स्पन्दितुं भयात् । उत्पतन्तं स्थितं यान्तं सर्वान् विव्याध वीर्यवान् ॥७७॥ एकेनान्तककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा । भिन्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ७८ ॥ वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्याभिनिपातनम् । न शेकुर्वानराः सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७९ ॥ पततां हरिवीराणां रूपाणि प्रचकाशिरे । वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पततामिव ॥ ८० ॥ ये तु पूर्वं महात्मानः कुम्भकर्णेन पातिताः । ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ८१ ॥ विप्रेक्षमाणः सुग्रीवो ददर्श हरिवाहिनीम् । नरान्तकभयत्रस्तां विद्रवन्तीमितस्ततः ॥ ८२ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरान्तकम् । गृहीतप्रासमायान्तं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ॥ ८३ ॥ अथोवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः । कुमारमङ्गदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ८४ ॥ गच्छ त्वं राक्षसं वीरो योऽसौ तुरगमास्थितः । क्षोभयन्तं हरिबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय ॥८५॥

ज्वलन्तं ज्वलन्तमिव स्थितम् । विभावसुः वह्निः ॥७४॥७५॥ प्रमृद्नन् मर्दयन् ॥ ७६ ॥ न शेकुरिति । यतो हेतोरुत्पतन्तं स्थितं यान्तं च विव्याध अतः स्पन्दनादौ न शेकुरित्यर्थः ॥ ७७–८० ॥ कुम्भकर्णेन पातितानां नीलादीनामुत्तरत्र पौरुषकथनसाङ्गत्यायैषां लब्धसंज्ञत्वमाह—ये त्विति ॥ ८१–८५ ॥

स भर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपाताङ्गदस्ततः । अनीकान्मेघसङ्काशान्मेघानीकादिवांशुमान् ॥ ८६ ॥ शैलसङ्घातसङ्काशो हरीणामुत्तमोऽङ्गदः । रराजाङ्गदसन्नद्धः सधातुरिव पर्वतः ॥८७॥ निरायुधो महातेजाः केवलं नखदंष्ट्रवान् । नरान्तकमभिक्रम्य वालिपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥८८॥ तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वं करिष्यसि । अस्मिन् वज्रसमस्पर्शं प्रासं क्षिप ममोरसि ॥ ८९ ॥ अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरान्तकः । सन्दश्य दशनैरोष्ठं विनिश्वस्य भुजङ्गवत् ॥ ९० ॥ अभिगम्याङ्गदं क्रुद्धो वालिपुत्रं नरान्तकः ॥९१॥ प्रासं समाविध्य तदाऽङ्गदाय समुज्ज्वलन्तं सहसोत्ससर्ज । स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे बभूव भग्नो न्यपतच्च भूमौ ॥९२॥ तं प्रासमालोक्य तदा विभग्नं सुपर्णकृत्तोरगभोगकल्पम् । तलं समुद्यम्य स वालिपुत्रस्तुरङ्गमं तस्य जघान मूर्ध्नि ॥९३ ॥ निमग्नतालुः स्फुटिताक्षितारो निष्क्रान्तजिह्वोऽचलसन्निकाशः । स तस्य वाजी निपपात भूमौ तलप्रहारेण विशीर्णमूर्धा ॥ ९४ ॥ नरान्तकः क्रोधवशं जगाम हतं तुरङ्गं पतितं निरीक्ष्य । स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रम् ॥ ९५ ॥

स इति । मेघसङ्काशादिति निबिडत्वलक्षणसमानधर्मप्रयुक्तेयमुपमा । मेघानीकादित्यत्र तु निष्क्रमणापादानत्वधर्मप्रयुक्तेत्युपमाद्वयस्य निर्वाहः ॥ ८६ ॥ शैलेति । सङ्घातः निबिडसंवेशः । अङ्गदसन्नद्धः सन्नद्धाङ्गदः ॥ ८७-९० ॥ अभिगम्येति । अयमुत्तरशेषः ॥ ९१-९७ ॥

अङ्गदसन्नद्धः सन्नद्धाङ्गदः ॥८७-९०॥ अभिगम्याङ्गदमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । वालिपुत्रमभिगम्य प्रासमुत्ससर्ज, स भूमौ न्यपतदिति सम्बन्धः ॥ ९१-९५ ॥

अथाङ्गदो मुष्टिविभिन्नमूर्धा सुस्राव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् । मुहुर्विजज्वाल मुमोह चापि संज्ञां समासाद्य विसिष्मिये च ॥९६॥ अथाङ्गदो वज्रसमानवेगं संवर्त्य मुष्टिं गिरिशृङ्गकल्पम् । निपातयामास तदा महात्मा नरान्तकस्योरसि वालिपुत्रः ॥ ९७ ॥ स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नवक्षा ज्वालावमच्छोणितदिग्धगात्रः । नरान्तको भूमितले पपात यथाऽचलो वज्रनिपातभग्नः ॥ ९८ ॥ अथान्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां वनौकसां चैव महाप्रणादः । बभूव तस्मिन्निहतेऽग्र्यवीरे नरान्तके वालिसुतेन सङ्ख्ये ॥ ९९ ॥ अथाङ्गदो राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं तत् कृतवान् हि विक्रमम् । विसिष्मिये सोऽप्यतिवीर्यविक्रमः पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः ॥ १०० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥६९॥

स मुष्टीति । ज्वालारूपेण वमता उद्गच्छता शोणितेन दिग्धगात्रः ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ अथेति । तत् कृतवानित्यत्र तदित्यव्ययंपदम् । तस्मादित्यर्थः । अङ्गदः हि यस्मात् सुदुष्करम् अत एव राममनःप्रहर्षणं विक्रमं कृतवान् । तस्मादित्यर्थः । विसिष्मिये सोऽपीत्यत्र तच्छब्देन राममनःप्रहर्षणमित्यत्र गुणीभूतो रामशब्दः परामृश्यते । हर्षितः विस्मितेन रामेण श्लाघया तोषितः । स च अङ्गदश्च पुनः युद्धे बभूव, युद्धविषये सन्नद्धो बभूवेत्यर्थः ॥ १०० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

॥ ९६–१०० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ (अत्र सर्गविच्छेदो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते इत्यस्माभिरपि न कृतः । पूर्वोत्तरवाक्ययोरेककर्तृकयुद्धवर्णनात । इति कतकः)

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

नरान्तकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षभाः । देवान्तकस्त्रिमूर्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ १ ॥ आरूढो मेघसङ्काशं वारणेन्द्रं महोदरः । वालिपुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वीर्यवान् ॥ २ ॥ भ्रातृव्यसनसन्तप्तस्तथा देवान्तको बली । आदाय परिघं दीप्तमङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३ ॥ रथमादित्यसङ्काशं युक्तं परमवाजिभिः । आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्ययात् ॥ ४ ॥ स त्रिभिर्देवदर्पघ्नैर्नैर्ऋतेन्द्रैरभिद्रुतः । वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमङ्गदः ॥ ५ ॥ देवान्तकाय तं वीरश्चिक्षेप सहसाऽङ्गदः । महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तमिवाशनिम् ॥६॥ त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद शरैराशीविषोपमैः । स वृक्षं कृत्तमालोक्य उत्पपात तदाऽङ्गदः ॥७॥ स ववर्ष ततो वृक्षान् शैलांश्च कपिकुञ्जरः । तान् प्रचिच्छेद संक्रुद्धस्त्रिशिरा निशितैः शरैः॥८॥ परिघाग्रेण तान् वृक्षान् बभञ्ज च सुरान्तकः । त्रिशिराश्चाङ्गदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ९ ॥ गजेन समभिद्रुत्य वालिपुत्रं महोदरः । जघानोरसि संक्रुद्धस्तोमरैर्वज्रसन्निभैः ॥ १० ॥ देवान्तकश्च संक्रुद्धः परिघेण तदाऽङ्गदम् । उपगम्याभिहत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥११॥ स त्रिभिर्नैर्ऋतश्रेष्ठैर्युगपत् समभिद्रुतः । न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥

नरान्तकमित्यादि । पौलस्त्य इति त्रिमूर्धविशेषणम्, न तु महोदरस्य । देवान्तकादयस्त्रयश्चुक्रुशुरिति संबन्धः ॥ १॥२ ॥ भ्रातृव्यसनेति । समभिद्रवत् समभ्यद्रवत्॥३–१०॥देवान्तकश्चेति । व्यपचक्राम पश्चादाजगाम ॥११॥१२॥

स वेगवान् महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः । तलेन भृश मुत्पत्य जघानास्य महागजम् ॥ १३॥ तस्य तेन प्रहा रेण नागराजस्य संयुगे । पेततुर्लोचने तस्य विननाद स वारणः ॥ १४ ॥ विषाणं चास्य निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः । देवान्तकमभिप्लुत्य ताडयामास संयुगे ॥ १५ ॥ स विह्वलितसर्वाङ्गो वातोद्धूत इव द्रुमः । लाक्षा रससवर्णं च सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ १६॥ अथाश्वास्य महातेजाः कृच्छ्राद्देवान्तको बली । आविध्य परिघं घोर माजघान तदाऽङ्गदम् ॥ १७ ॥ परिघाभिहतश्चापि वान रेन्द्रात्मजस्तदा । जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ १८ ॥ तमुत्पतन्तं त्रिशिरास्त्रिभिर्बाणैरजिह्मगैः । घोरैर्हरिपतेः पुत्रं ललाटेऽभिजघान ह ॥ १९॥ ततोऽङ्गदं परिक्षिप्तं त्रिभिर्नैर्ऋतपुङ्गवैः । हनुमानपि विज्ञाय नील श्चापि प्रतस्थतुः ॥ २० ॥ ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नील स्त्रिशिरसे तदा । तद्रावणसुतो धीमान् बिभेद निशितैः शरैः ॥ २१ ॥ तद्बाणशतनिर्भिन्नं विदारितशिलातलम् । सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात गिरेः शिरः ॥ २२ ॥ ततो जृम्भितमालोक्य हर्षाद्देवान्तकस्तदा । परिघेणाभि दुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥ २३ ॥ तमापतन्तमुत्प्लुत्य हनुमान् मारुतात्मजः । आजघान तदा मूर्ध्नि वज्र कल्पेन मुष्टिना ॥ २४ ॥

अस्य महोदरस्य ॥ १३ ॥ तस्य अङ्गदस्य । तस्य नागराजस्येति द्वितीयतच्छब्दान्वयः ॥ १४ ॥ विषाणमिति । महाबलः वालिपुत्रः अस्य महोदरवाहनस्य गजस्य विषाणं निष्कृष्य अभिप्लुत्य वेगेन सन्निपत्य देवान्तकं ताडयामासेति संबन्धः ॥ १५–२२ ॥ जृम्भितं भग्नमिति यावत्,

॥ १–१८ ॥ तमुत्पतन्तमिति । अजिह्मगैः ऋजुगामिभिः ॥ १९–२२ ॥ तत इति ।

शिरसि प्रहरन् वीरस्तदा वायुसुतो बली । नादेनाकम्पय च्चैव राक्षसान् स महाकपिः ॥ २५ ॥ स मुष्टिनिष्पिष्ट विकीर्णमूर्धा निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्वः । देवान्तको राक्षसराजसूनुर्गतासुरुर्व्यां सहसा पपात ॥ २६ ॥ तस्मिन् हते राक्षसयोधमुख्ये महाबले संयति देवशत्रौ । क्रुद्ध स्त्रिमूर्धा निशिताग्रमुग्रं ववर्ष नीलोरसि बाणवर्षम् ॥ २७ ॥ महोदरस्तु संक्रुद्धः कुञ्जरं पर्वतोपमम् । भूयः समधि रुह्याशु मन्दरं रश्मिमानिव ॥ २८ ॥ ततो बाणमयं वर्षं नीलस्योरस्यपातयत् । गिरौ वर्षं तडिच्चक्रचापवा निव तोयदः ॥ २९ ॥ ततः शरौघैरभिवर्ष्यमाणो विभिन्न गात्रः कपिसैन्यपालः । नीलो बभूवाथ निसृष्टगात्रो विष्टम्भितस्तेन महाबलेन ॥ ३० ॥ ततस्तु नीलः प्रति लभ्य संज्ञां शैलं समुत्पाट्य सवृक्षषण्डम् । ततः समु त्पत्य भृशोग्रवेगो महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥ ३१ ॥ ततः स शैलेन्द्रनिपातभग्नो महोदरस्तेन महाद्रिपेन । विपोथितो भूमितले गतासुः पपात वज्राभिहतो यथाऽद्रिः ॥ ३२ ॥ पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे । हनुमन्तं च संक्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥ स वायुसूनुः कुपितश्चिक्षेप शिखरं गिरेः । त्रिशिरास्त च्छरैस्तीक्ष्णैर्बिभेद बहुधा बली ॥ ३४ ॥

जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वेत्यादिवत् ॥ २३–२९ ॥ तत इति । निसृष्टगात्रः शिथिल गात्रः । विष्टम्भितः स्तब्धीकृतः, एतन्निसृष्टत्वे हेतुः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विपोथितः

जृम्भितं भग्नम् ॥ २३–२५ ॥ निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्वः दन्ताश्च अक्षिणी च विलम्बिजिह्वा च तथा निर्वान्ताः बहिर्निर्गता दन्तादयो यस्येति तथा ॥ २६–२९ ॥ विभिन्नगात्रः श्लथावयवः परवशगात्रो वा । विष्टम्भितः स्तम्भीकृतः ॥ ३०–३८ ॥

तद्व्यर्थं शिखरं दृष्ट्वा द्रुमवर्षं महाकपिः । विससर्ज रणे तस्मिन् रावणस्य सुतं प्रति ॥३५॥ तमापतन्तमाकाशे द्रुमवर्षं प्रतापवान् । त्रिशिरा निशितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥ ३६ ॥ ततो हनूमानुत्प्लुत्य हयांस्त्रिशिरस स्तदा। विददार नखैः क्रुद्धो गजेन्द्रं मृगराडिव ॥ ३७॥ अथ शक्तिं समादाय कालरात्रिमिवान्तकः । चिक्षेपा निलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ ३८ ॥ दिवः क्षिप्ता मिवोल्कां तां शक्तिं क्षिप्तामसङ्गताम् । गृहीत्वा हरि शार्दूलो बभञ्ज च ननाद च॥३९॥ तां दृष्ट्वा घोरसङ्काशां शक्तिं भग्नां हनूमता। प्रहृष्टा वानरगणा विनेदुर्जलदा इव ॥४०॥ ततः खड्गं समुद्यम्य त्रिशिरा राक्षसोत्तमः। निजघान तदा व्यूढे वायुपुत्रस्य वक्षसि ॥ ४१ ॥ खड्ग प्रहाराभिहतो हनूमान् मारुतात्मजः । आजघान त्रिशिरसं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥४२॥ स तलाभिहतस्तेन स्रस्तहस्तायुधो भुवि। निपपात महातेजास्त्रिशिरास्त्यक्त चेतनः ॥४३॥ स तस्य पततः खड्गं समाच्छिद्य महा कपिः । ननाद गिरिसङ्काशस्त्रासयन् सर्वनैर्ऋतान्॥४४॥ अमृष्यमाणस्तं घोषमुत्पपात निशाचरः । उत्पत्य च हनूमन्तं ताडयामास मुष्टिना॥ ४५ ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण संचुकोप महाकपिः । कुपितश्च निजग्राह किरीटे राक्षसर्षभम्॥ ४६ ॥

हिंसितः ॥३२-३९॥ तामिति । घोरसङ्काशां भयङ्करप्रकाशाम् ॥४०॥ व्यूढे विशाले॥४१॥४२ ॥ स इति । त्यक्तचेतनः मूर्च्छित इत्यर्थः ॥ ४३-४६ ॥

दिव इति। असङ्गताम् अनिवारिताम्॥३९॥घोरसङ्काशां भयङ्करप्रकाशाम् ॥४०-४२॥ त्यक्तचेतनः विसंज्ञः,मूर्च्छित इत्यर्थः ॥४३-४६॥

स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन किरीटजुष्टानि सकुण्डलानि । क्रुद्धः प्रचिच्छेद सुतोऽनिलस्य त्वष्टुः सुतस्येव शिरांसि शक्रः ॥ ४७ ॥ तान्यायताक्षाण्यगसन्निभानि प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि । पेतुः शिरांसीन्द्ररिपोर्धरण्यां ज्योतींषि मुक्तानि यथाऽर्कमार्गात् ॥ ४८ ॥ तस्मिन् हते देवरिपौ त्रिशीर्षे हनूमता शक्रपराक्रमेण । नेदुः प्लवङ्गाः प्रचचाल भूमी रक्षांस्यथो दुद्रुविरे समन्तात् ॥ ४९ ॥ हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा तथैव च महोदरम् । हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ ५० ॥ चुकोप परमामर्षी मत्तो राक्षसपुङ्गवः । जग्राहार्चिष्मतीं घोरां गदां सर्वायसीं शुभाम् ॥ ५१ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तां मांसशोणितफेनिलाम् । विराजमानां वपुषा शत्रुशोणितरञ्जिताम् ॥ ५२ ॥ तेजसा सम्प्रदीप्ताग्रां रक्तमाल्यविभूषिताम् । ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥५३॥ गदामादाय संक्रुद्धो मत्तो राक्षसपुङ्गवः । हरीन् समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ५४ ॥ अथर्षभः समुत्पत्य वानरो रावणानुजम् । मत्तानीकमुपागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ५५ ॥ तं पुरस्तात् स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमम् । आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥५६॥

स तस्येति । त्वष्टुः सुतः विश्वरूपः । " विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितः " इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः ॥ ४७ ॥ तानीति । मुक्तानि अनुभूतपुण्यफलानि । अर्कमार्गात् आकाशात् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ हतं त्रिशिरसमित्यादि चतुःश्लोकी एकान्वया। मत्तः महापार्श्वः । मत्त इति महापार्श्वस्य नामान्तरम् । मांसशोणितफेनिलामिति युद्धकालिकरूपम् । शत्रुशोणितरञ्जितामिति पूर्वकालिकरूपम् । महापद्मः पुण्डरीकाह्वयदिग्गजः ॥ ५०–५४ ॥ अथेति । मत्तानीकम्,

त्वष्टुः सुतस्य विश्वरूपस्य ॥४७--५२॥ महापद्मः पुण्डरीकाख्यो दिग्गजः ॥५३--६१॥

स तयाऽभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः । भिन्नवक्षाः समाधूतः सुस्राव रुधिरं बहु ॥५७॥ स सम्प्राप्य चिरात् संज्ञामृषभो वानरर्षभः । अभिदुद्राव वेगेन गदां तस्य महात्मनः ॥ ५८ ॥ गृहीत्वा तां गदां भीमामाविध्य च पुनः पुनः । मत्तानीकं महात्मानं जघान रणमूर्धनि ॥ ५९ ॥ स स्वया गदया भग्नो विशीर्णदशनेक्षणः । निपपात ततो मत्तो वज्राहत इवाचलः ॥ ६० ॥ विशीर्णनयने भूमौ गतसत्त्वे गतायुषि । पतिते राक्षसे तस्मिन् विद्रुतं राक्षसं बलम् ॥६१॥ * तस्मिन् हते भ्रातरि रावणस्य तन्नैर्ऋतानां बलमर्णवाभम् । त्यक्तायुधं केवलजीवितार्थं दुद्राव भिन्नार्णवसन्निकाशम् ॥ ६२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

मत्तानीक इति च महापार्श्वस्य नामान्तरम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ स तयेति । समाधूतः कम्पितः ॥५७॥ स इति । गदामभिदुद्राव गदां ग्रहीतुं दुद्रावेत्यर्थः ॥५८–६१॥ तस्मिन्निति । केवलजीवितार्थं यशोरहितजीवनार्थम् । भिन्नार्णवसन्निकाशमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥७०॥

भिन्नार्णवसन्निकाशम् इत्येतत् क्रियाविशेषणम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्ततितमः सर्गः ॥७०॥

* उन्मत्तस्तु तदा दृष्ट्वा गतासुं भ्रातरं रणे । चुकोप परमक्रुद्धः प्रलयाग्निसमद्युतिः ॥ ततः समादाय गदां स वीरो वित्रासयन् वानरसैन्यमुग्रम् । दुद्राव वेगेन तु सैन्यमध्ये दहन् यथा वह्निरतिप्रचण्डः ॥ आपतन्सं तदा दृष्ट्वा राक्षसं भीमविक्रमम् । शैलमादाय दुद्राव गवाक्षः पर्वतोपमः ॥ जिघांसू राक्षसं भीमं तं शैलेन महाबलः । आपतन्तं तदा दृष्ट्वा उन्मत्तोऽपि महागिरिम् ॥ चिच्छेद गदया वीरः शतधा तत्र संयुगे । चूर्णीकृतं गिरिं दृष्ट्वा रक्षसा कपिकुञ्जरः ॥ विस्मितोऽभून्महाबाहुर्जगर्ज च मुहुर्मुहुः । उन्मत्तस्तु सुसंक्रुद्धो ज्वलन्तीं राक्षसोत्तमः ॥ गदामादाय वेगेन कपेर्वक्षस्यताडयत् । स तया गदया वीरस्ताडितः कपिकुञ्जरः ॥ पपात भूमौ निःसंज्ञः सुस्राव रुधिरं बहु । पुनः संज्ञामथास्थाय वानरः स समुत्थितः ॥ तलेन ताडयामास ततस्तस्य शिरः कपिः । तेन प्रताडितो वीरो राक्षसः पर्वतोपमः ॥ विस्रस्तदन्तनयनो निपपात महीतले । सुस्राव रुधिरं सोष्णं गतासुश्च ततोऽभवत् ॥ एते श्लोकाः औत्तराहपाठ एवोपलभ्यन्ते ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं रोमहर्षणम् । भ्रातॄंश्च निहतान् दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १ ॥ पितृव्यौ चापि सन्दृश्य समरे सन्निषूदितौ । युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ राक्षसर्षभौ ॥ २ ॥ चुकोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि । अतिकायोऽद्रिसङ्काशो देवदानवदर्पहा ॥ ३ ॥ स भास्करसहस्रस्य सङ्घातमिव भास्वरम् । रथमास्थाय शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४ ॥ स विस्फार्य महच्चापं किरीटी मृष्टकुण्डलः । नाम विश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५ ॥ तेन सिंहप्रणादेन नामविश्रावणेन च । ज्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६ ॥ ते दृष्ट्वा देहमाहात्म्यं कुम्भकर्णोऽयमुत्थितः । भयार्ता वानराः सर्वे संश्रयन्ते परस्परम् ॥७॥ ते तस्य रूपमालोक्य यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे । भयाद्वानरयूथास्ते विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ८ ॥ तेऽतिकायं समासाद्य वानरा मूढचेतसः । शरण्यं शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ॥९॥ ततोऽतिकायं काकुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमम् । ददर्श धन्विनं दूराद्गर्जन्तं कालमेघवत् ॥ १० ॥

स्वबलमित्यादि । भ्रातरौ अन्योन्यं भ्रातरौ ॥१-४॥ स इति । मृष्टकुण्डलः शुद्धकुण्डलः ॥ ५ ॥ ६ ॥ त इति । माहात्म्यं महत्त्वम् । उत्थित इत्यनन्तर ॥१-७॥ ते तस्य रूपमिति । ते तस्य रूपमालोक्य ते विद्रवन्तीति तच्छब्दद्वयस्य

स०-ते वानराः विद्रवन्ति व्यद्रवन् । वानरयोधास्ते वानरयोधा अस्ता यस्मिंस्तस्मिन्रणमण्डले । अस्तं भावे क्तः । वानरयोधानामसने सति त्रायकाभावात्ततस्ततो व्यद्रवन्निति भावः । ये ये तस्य रूपमालोक्य स्थितास्ते ते सर्वे ततस्ततो विद्रवन्तीत्यन्वयेन तेद्वयं सार्थकमिति वा । न च भिन्नार्धगतयोस्तेशब्दयोः कथमैकस्थल्यसम्पादनेन वीप्सात्वमिति वाच्यम्, "ये यजत्रा य ईड्याः" इत्यादिवदन्वयमुखेनैकस्थल्योपपत्तेः । 'ते रूपमालोक्य त इव वानरा इव विद्रवन्तीति तच्छब्दद्वयनिर्वाहः । इवेति शेषः ।' इति नागोजिभट्टः । 'ते तस्य रूपमालोक्य ते विद्रवन्तीति तच्छब्दद्वयनिवाहः' इति तीर्थश्च । द्वयोर्भावो बिन्दुविभावनीयः ॥ ८ ॥

स तं दृष्ट्वा महात्मानं राघवस्तु विसिष्मिये । वानरान् सान्त्वयित्वाऽथ विभीषणमुवाच ह ॥ ११॥ कोऽसौ पर्वत सङ्काशो धनुष्मान् हरिलोचनः। युक्ते हयसहस्रेण विशाले स्यन्दने स्थितः ॥ १२॥ य एष निशितैः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासतोमरैः । अर्चिष्मद्भिर्वृतो भाति भूतैरिव महेश्वरः ॥ १३ ॥ कालजिह्वाप्रकाशाभिर्य एषोऽतिविराजते । आवृतो रथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ १४ ॥ धनूंषि चास्य सज्यानि हेमपृष्ठानि सर्वशः । शोभयन्ति रथश्रेष्ठं शक्रचाप इवाम्बरम्॥ १५॥ क एष रक्षश्शार्दूलो रणभूमिं विराजयन् । अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेनादित्यतेजसा ॥ १६ ॥ ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेन राहुणाऽभिविराजते । सूर्य रश्मिनिभैर्बाणैर्दिशो दश विराजयन् ॥ १७॥ त्रिणतं मेघ निर्ह्रादं हेमपृष्ठमलङ्कृतम् । शतक्रतुधनुःप्रख्यं धनु श्चास्य विराजते ॥ १८॥ सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षो महारथः। चतुस्सादिसमायुक्तो मेघस्तनितनिस्वनः ॥ १९॥

मितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ७–११ ॥ कोऽसावित्यादि । हरिलोचनः सिंहदृष्टिः ॥१२॥१३॥ रथशक्तीभिः रथस्थिताभिः शक्तिभिः ॥ १४–१६ ॥ ध्वजशृङ्ग प्रतिष्ठेनेति । अनेन राहुध्वजोऽयमित्युक्तम् ॥ १७॥ त्रिणतमिति । त्रिणतं त्रिषु आद्यन्तयोर्मध्ये च नतम् । मेघनिर्ह्रादं मेघतुल्यज्यास्वनम् । हेमपृष्ठं हेम लिप्तपार्श्वमित्यर्थः । धनुः रथस्थेभ्यः अन्यत् करधृतामिदम् ॥ १८॥ सध्वज इति । ध्वजः असाधारणकेतनम् । पताका साधारणी । अनुकर्षः रथाधःस्थ

निर्वाहः ॥ ८--११ ॥ कोऽसाविति । हरिलोचनः सिंहदृष्टिः ॥ १२॥१३ ॥ रथशक्तीभिः रथस्थिताभिः॥१४–१६॥ ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेनेत्यनेन राहुध्वज इत्युक्तं भवति ॥ १७ ॥ हेमपृष्ठं हेमसदृशपृष्ठभागम् ॥ १८ ॥ चतुस्सादिसमायुक्तः चतुर्भिः सादिभिः सह

स०–हरिलोचनः सिंहदृष्टिः मर्कटदृष्टिर्वा । हरिष्वेव लोचनं यस्येति वा ॥ १२ ॥ यः क इत्यर्थः । " यतश्चोदेति सूर्यः " इत्यादिवद्यच्छब्दः किमर्थे ॥ १३ ॥

विंशतिर्दश चाष्टौ च तूण्योऽस्य रथमास्थिताः । कार्मुकानि च भीमानि ज्याश्च काञ्चनपिङ्गलाः ॥२०॥ द्वौ च खड्गौ रथगतौ पार्श्वस्थौ पार्श्वशोभितौ । चतुर्हस्तत्सरुयुतौ व्यक्तहस्तदशायतौ ॥ २१ ॥ रक्तकण्ठगुणो धीरो महापर्वतसन्निभः । कालः कालमहावक्त्रो मेघस्थ इव भास्करः ॥ २२ ॥ काञ्चनाङ्गदनद्धाभ्यां भुजाभ्यामेष शोभते । शृङ्गाभ्यामिव तुङ्गाभ्यां हिमवान् पर्वतोत्तमः ॥ २३ ॥ कुण्डलाभ्यां तु यस्यैतद्भाति वक्त्रं शुभेक्षणम् । पुनर्वस्वन्तरगतं पूर्णं बिम्बमिवैन्दवम् ॥२४॥ आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमम् । यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्ता विद्रुता दिशः ॥ २५ ॥ स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा । आचचक्षे महातेजा राघवाय विभीषणः ॥ २६ ॥ दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः । भीमकर्मा महोत्साहो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २७ ॥ तस्यासीद्वीर्यवान् पुत्रो रावणप्रतिमो रणे । वृद्धसेवी श्रुतिधरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ॥ २८ ॥

दारु । चतुस्सादिसमायुक्तः चतुस्सारथियुक्तः॥१९॥विंशतिरिति । कार्मुकाणि धनुर्भेदा इति न पौनरुक्त्यम् ॥ २० ॥ द्वौ चेति । पार्श्वशोभितौ पार्श्वाभ्यां शोभितौ । चतुर्हस्तत्सरुयुतौ चतुर्हस्तप्रमाणत्सरुयुक्तौ । "त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्" इत्यमरः । व्यक्तहस्तदशायतौ व्यक्तौ च तौ हस्तदशायतौ चेति तथा॥२१॥रक्तेति । रक्तकण्ठगुणः रक्तकण्ठमाल्यः । कालमहावक्त्रः कालस्येव महावक्त्रं यस्य स तथोक्तः । काल इव महावक्त्र इति वा॥२२-२७॥तस्येत्यादि

युक्तः ॥ १९-२० ॥ द्वाविति । पार्श्वशोभितौ पार्श्वाभ्यां शोभितौ । चतुर्हस्तत्सरुयुतौ चतुर्हस्तप्रमाणाभ्यां त्सरुभ्यां खड्गमुष्टिभ्यां चितौ । व्यक्तहस्तदशायतौ व्यक्तौ च तौ हस्तदशायतौ चेति तथा ॥२१॥ रक्तकण्ठगुणः रक्तकण्ठमाल्यः । कालमहावक्त्रः

स०—उभाभ्यां कुण्डलाभ्याम् एकैकस्मिन् कर्णे उभाभ्याम् । अतो नोभाभ्यामधिकम् । कुण्डलाभ्यामुभाभ्यां च भाति वक्त्रं सुभीषणम् । इति पाठः ॥ २४ ॥

अश्वपृष्ठे रथे नागे खड्गे धनुषि कर्षणे । भेदे सान्त्वे च दाने च नये मन्त्रे च सम्मतः ॥ २९ ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य लङ्का वसति निर्भया । तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ॥३०॥ एतेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना । अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः ॥ ३१ ॥ सुरासुरैरवध्यत्वं दत्तमस्मै स्वयम्भुवा । एतच्च कवचं दिव्यं रथश्चैषोऽर्कभास्वरः ॥ ३२ ॥ एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः। रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश्चापि निषूदिताः ॥३३॥ वज्रं विष्टम्भितं येन बाणैरिन्द्रस्य धीमतः । पाशः सलिलराजस्य रणे प्रतिहतस्तथा ॥ ३४ ॥ एषोऽतिकायो बलवान् राक्षसानामथर्षभः । रावणस्य सुतो धीमान् देवदानवदर्पहा ॥ ३५ ॥ तदस्मिन् क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुङ्गव । पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥ ३६ ॥ ततोऽतिकायो बलवान् प्रविश्य हरिवाहिनीम् । विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरम् । अभिपेतुर्महात्मानो ये प्रधाना वनौकसः ॥ ३८॥ कुमुदो द्विविदो मैन्दो नीलः शरभ एव च । पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च युगपत् समभिद्रवन् ॥ ३९ ॥

श्लोकद्वयम् । नये युक्तौ । मन्त्रे विचारे ॥ २८–३३ ॥ वज्रमित्यादि श्लोकद्वयम् । विष्टम्भितं निश्चलीकृतम् । राक्षसानामथर्षभ इत्यत्राथशब्दः कार्त्स्न्यें ॥३४॥३५॥ तदस्मिन्निति । पुरा नयति, नेष्यतीत्यर्थः ॥ ३६–३८॥ कुमुद इति । समभिद्रवन् आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कालस्येव महावक्त्रं यस्य स तथोक्तः ॥ २२--२८ ॥ अश्वेति । अश्वरथगजस्थानानां क्रमेण प्रतिनियतायुधान्याह खड्गे धनुषि कर्षण इति । कृष्यतेऽनेनेति कर्षणः पाशादिः, तोमरभेदो वा॥२९--३८॥कुमुद इति । अभिद्रवन् अडभाव आर्षः॥३९--४३

तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः काञ्चनभूषणैः । अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ ४० ॥ तांश्चैव सर्वान् स हरीन् शरैः सर्वायसैर्बली । विव्याधाभिमुखः सङ्ख्ये भीमकायो निशाचरः ॥ ४१॥ तेऽर्दिता बाणवर्षेण भग्न गात्राः प्लवङ्गमाः । न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्तुं महारणे ॥ ४२ ॥ तत्सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः । मृगयूथमिव क्रुद्धो हरिर्यौवनदर्पितः ॥ ४३ ॥ स राक्षसेन्द्रो हरिसैन्यमध्ये नायुध्यमानं निजघान कञ्चित् । उपेत्य रामं सधनुः कलापी सगर्वितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४४ ॥ रथे स्थितोऽहं शरचापपाणिर्न प्राकृतं कञ्चन योधयामि । यश्चास्ति कश्चिद्व्यवसाययुक्तो ददातु मे क्षिप्रमिहाद्य युद्धम् ॥४५॥ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य चुकोप सौमित्रिरमित्रहन्ता । अमृष्यमाणश्च समुत्पपात जग्राह चापं च ततः स्मयित्वा ॥४६ ॥ क्रुद्धः सौमित्रिरुत्पत्य तूणादाक्षिप्य सायकम् । पुरस्तादतिकायस्य विचकर्ष महद्धनुः ॥४७॥ पूरयन् स महीं शैलानाकाशं सागरं दिशः । ज्याशब्दो लक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयन् रजनीचरान् ॥ ४८ ॥

तांश्चेति । अभिमुखः, स्थित इति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२॥ तदिति । हरिः सिंहः ॥४३॥स इति । कलापी तूणीरवान् । "कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि" इत्यमरः । सगर्वितं सगर्वम् ॥ ४४ ॥ रथ इति । व्यवसायः उत्साहः ॥ ४५ ॥ तत्तस्येति । स्मयित्वा अनादृत्य । "ष्मिङ् अनादरे" इति धातुः ॥४६॥४७॥ पूरयन्निति । त्रासयन्, अभूदिति शेषः ॥ ४८ ॥

स इति । कलापी तूणीरवान् । " कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि " इत्यमरः । सगर्वितं सगर्वम् ॥ ४४ ॥ व्यवसायः उत्साहः ॥४५॥ स्मयित्वा अनादृत्य स्मितं कृत्वा " ष्मिङ् अनादरे " इति धातुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ त्रासयन्, अभूदिति

सौमित्रेश्चापनिर्घोषं श्रुत्वा प्रतिभयं तदा । विसिष्मिये महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४९ ॥ अथातिकायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम् । आदाय निशितं बाण मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥ बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वविचक्षणः । गच्छ किं कालसदृशं मां योध यितुमिच्छसि ॥ ५१ ॥ नहि मद्बाहुसृष्टानामस्त्राणां हिमवानपि । सोढुमुत्सहते वेगमन्तरिक्षमथो मही ॥ ५२ ॥ सुखप्रसुप्तं कालाग्निं निबोधयितुमिच्छसि । न्यस्य चापं निवर्तस्व मा प्राणान् जहि मद्गतः ॥५३॥ अथवा त्वं प्रतिष्टब्धो न निवर्तितुमिच्छसि । तिष्ठ प्राणान् परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ॥ ५४ ॥ पश्य मे निशितान् बाणानरिदर्पनिषूदनान् । ईश्वरायुध सङ्काशांस्तप्तकाञ्चनभूषणान् ॥५५॥ एष ते सर्पसङ्काशो बाणः पास्यति शोणितम् । मृगराज इव क्रुद्धो नाग राजस्य शोणितम् । इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धः शरं धनुषि सन्दधे ॥ ५६॥ श्रुत्वाऽतिकायस्य वचः सरोषं सगर्वितं संयति राजपुत्रः । स सञ्चुकोपातिबलो बृहच्छ्रीरुवाच वाक्यं च ततो महार्थम् ॥ ५७ ॥

सौमित्रेरिति । प्रतिभयम् । "भयङ्करं प्रतिभयम्" इत्यमरः ॥ ४९-५२ ॥ सुखप्रसुप्तमिति । निबोधयितुं ज्वलयितुम् । मा जहि मा हिंसीः । "हन्तेर्जः" इति जादेशः । मद्गतः मां प्राप्तः ॥ ५३ ॥ अथवेति । प्रतिष्टब्धः प्रतिमुखं स्थितः ॥ ५४ ॥ पश्येति । ईश्वरायुधं त्रिशूलम् ॥ ५५-५७ ॥

शेषः ॥ ४८ ॥ प्रतिभयं भयङ्करम् ॥४९-५३ ॥ प्रतिष्टब्धः अभिमुखं स्थितः यमक्षय गमिष्यसि । वस्तुतस्तु--निवर्तितुं नेच्छसि यदि त्वं तिष्ठ । गमिष्यासि, जयं प्राप्स्योति शेषः । प्राणान् परित्यज्याहं गमिष्यामीति क्रियाविपरिणामः ॥ ५४ ॥ ईश्वरायुधं त्रिशूलम् ॥ ५५ ॥ एष इति । ते तव शोणितं पास्यति । वस्तुतस्तु-ते तव बाणः

न वाक्यमात्रेण भवान् प्रधानो न कत्थनात् सत्पुरुषा भवन्ति । मयि स्थिते धन्विनि बाणपाणौ निदर्शय स्वात्म बलं दुरात्मन् ॥५८॥ कर्मणा सूचयात्मानं न विकत्थितु मर्हसि । पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५९ ॥ सर्वायुधसमायुक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः । शरैर्वा यदि वाप्यस्त्रैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६० ॥ ततः शिरस्ते निशितैः पातयिष्याम्यहं शरैः । मारुतः काल सम्पक्वं वृन्तात्तालफलं यथा ॥ ६१ ॥ अद्य ते मामका बाणास्तप्तकाञ्चनभूषणाः । पास्यन्ति रुधिरं गात्राद्बाण शल्यान्तरोत्थितम् ॥ ६२ ॥ बालोऽयमिति विज्ञाय न माऽवज्ञातुमर्हसि ॥ ६३ ॥ बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगे । बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रान्ता स्त्रिभिः क्रमैः ॥६४॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत् पर मार्थवत् । अतिकायः प्रचुक्रोध बाणं चोत्तममाददे ॥६५॥ ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः । गुह्यका श्च महात्मानस्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ ६६ ॥ ततोऽति कायः कुपितश्चापमारोप्य सायकम् । लक्ष्मणाय प्रचि क्षेप संक्षिपन्निव चाम्बरम् ॥६७॥

न वाक्यमात्रेणेति । कत्थनात् आत्मश्लाघनात् । सत्पुरुषाः शूरपुरुषाः ॥ ५८-६० ॥ तत इति । वृन्तात् प्रसवबन्धनात् । "वृन्तं प्रसवबन्धनम्" इत्यमरः ॥ ६१ ॥ अद्य त इति । बाणशल्यान्तरोत्थितमिति । बाणशल्या न्तराणि बाणशल्यकृतान्यन्तराणि ॥ ६२ ॥ बाल इति । मृत्युं जानीहि, मामिति शेषः ॥ ६३-६६ ॥ तत इति । सायकं चापमारोप्य बाणं धनुषि

शोणितं पास्यति, ममेति शेषः ॥ ५६-६१ ॥ अद्य त इति । बाणशल्यान्तरोत्थितं बाणशल्यकृतप्रदेशादुत्थितम् ॥ ६२-६६ ॥ तत इति । सायकं चापमरोप्य बाणं धनुषि सन्धाय संक्षिपन्निव चाम्बरं बाणवेगेन अन्तरालस्थितमाकाशं ग्रसन्निवे

तमापतन्तं निशितं शरमाशीविषोपमम् । अर्धचन्द्रेण चिच्छेद लक्ष्मणः परवीरहा ॥६८॥ तं निकृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्तभोगमिवोरगम् । अतिकायो भृशं क्रुद्धः पञ्च बाणान् समाददे ॥ ६९ ॥ तान् शरान् सम्प्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः । तानप्राप्तान् शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भरतानुजः ॥[पञ्चभिः पञ्च चिच्छेद पावकार्कसमप्रभैः ॥] ॥ ७० ॥ स तांश्छित्त्वा शरैस्तीक्ष्णैर्लक्ष्मणः परवीरहा । आददे निशितं बाणं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ७१ ॥ तमादाय धनुश्श्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः । विचकर्ष च वेगेन विससर्ज च वीर्यवान् ॥ ७२ ॥ पूर्णायतविसृष्टेन शरेण नतपर्वणा । ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७३ ॥ स ललाटे शरो मग्नस्तस्य भीमस्य रक्षसः । ददृशे शोणितेनाक्तः पन्नगेन्द्र इवाचले ॥ ७४ ॥ राक्षसः प्रचकम्पे च लक्ष्मणेषुप्रपीडितः । रुद्रबाणहतं घोरं यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥७५॥ चिन्तयामास चाश्वास्य विमृश्य च महाबलः । साधु बाणनिपातेन श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः ॥ ७६ ॥ विधायैवं विनम्यास्यं नियम्य च भुजावुभौ । स रथोपस्थमास्थाय रथे च प्रचचार ह ॥ ७७ ॥

संधायेत्यर्थः । संक्षिपन्निव बाणवेगेनान्तरावस्थितमाकाशं ग्रसन्निवेत्यर्थः ॥ ६७–७२ ॥ पूर्णायतेति । पूर्णायतेन पूर्णाकृष्टेन । विसृष्टेन क्षिप्तेन । नतपर्वणा निलीनपर्वणा, ऋजुनेति यावत् ॥ ७३ ॥ अक्तः लिप्तः ॥ ७४ ॥ राक्षस इति । त्रिपुरगोपुरं त्रिपुरद्वारम् ॥ ७५ ॥ चिन्तयामासेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विमृश्य करणीयं निर्धार्य । बाणनिपातेन मे साधु श्लाघनीयो

त्यर्थः ॥ ६७–७२ ॥ पूर्णायतेति । पूर्णायतेन पूर्णाकृष्टेन । नतपर्वणा, विलीनपर्वणा ऋजुनेति यावत ॥ ७३–७५ ॥ चिन्तयामास चिन्तित्वा आश्वास्य विमृश्य करणीयं कार्यं निर्द्धार्य बाणनिपातेन मे साधु श्लाघनीयो रिपुरसीत्येवं विधाय अभिधाय

एकं त्रीन् पञ्च सप्तेति सायकान् राक्षसर्षभः । आददे सन्दधे चापि विचकर्षोत्ससर्ज च ॥ ७८ ॥ ते बाणाः कालसङ्काशा राक्षसेन्द्रधनुश्च्युताः । हेमपुङ्खा रविप्रख्या श्चक्रुर्दीप्तमिवाम्बरम् ॥ ७९ ॥ ततस्तान् राक्षसोत्सृष्टान् शरौघान् राघवानुजः । असम्भ्रान्तः प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभिः शरैः ॥ ८० ॥ तान् शरान् युधि सम्प्रेक्ष्य निकृत्तान् रावणात्मजः । चुकोप त्रिदशेन्द्रारिर्जग्राह निशितं शरम् ॥ ८१ ॥ स सन्धाय महातेजास्तं बाणं सहसोत्सृजत् । ततः सौमित्रिमायान्तमाजघान स्तनान्तरे ॥ ८२ ॥ अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो युधि वक्षसि । सुस्राव रुधिरं तीव्रं मदं मत्त इव द्विपः ॥ ८३ ॥ स चकार तदाऽऽत्मानं विशल्यं सहसा विभुः । जग्राह च शरं तीक्ष्णमस्त्रेणापि च सन्दधे ॥ ८४ ॥ आग्नेयेन तदाऽस्त्रेण योजयामास सायकम् । स जज्वाल तदा बाणो धनुष्यस्य महात्मनः ॥ ८५ ॥ अतिकायोऽपि तेजस्वी सौरमस्त्रं समादधे । तेन बाणं भुजङ्गाभं हेमपुङ्खमयोजयत् ॥ ८६ ॥ तदस्त्रं ज्वलितं घोरं लक्ष्मणः शरमाहितम् । अतिकायाय चिक्षेप कालदण्डमिवान्तकः ॥ ८७ ॥ आग्नेयेनाभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः । उत्ससर्ज तदा बाणं दीप्तं सूर्यास्त्रयोजितम् ॥ ८८

रिपुरसीति । एवं लक्ष्मणं विधाय अभिधाय । आस्यं विनम्य भुजौ नियम्य वशे स्थापयित्वा । रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार हेति संबन्धः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ एकमिति । इति उक्तप्रकारेण ॥ ७८–८३ ॥ स चकारेति । अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । सन्दधे योजयामास ॥ ८४ ॥ आग्नेयेनेत्यादि । पूर्वोक्तस्यैव विवरणम् ॥ ८५ ॥ अतिकायोऽपीति । समादधे अनुसन्दधे ॥ ८६ ॥ तदस्त्रमिति ।

आस्यं विनम्य भुजौ नियम्य वशे स्थापयित्वा रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार हेत्यन्वयः ॥ ७६–८३ ॥ स इति । अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण ॥ ८४ ॥ आग्नेयेनेत्यादि पूर्वोक्तस्यैव विवरणम् ॥ ८५–११० ॥

तावुभावम्बरे बाणावन्योन्यमभिजघ्नतुः । तेजसा सम्प्रदीप्ताग्रौ क्रुद्धाविव भुजङ्गमौ ॥८९॥ तावन्योन्यं विनिर्दह्य पेततुः पृथिवीतले । निरर्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजेते शरोत्तमौ ॥ ९० ॥ ततोऽतिकायः संक्रुद्धस्त्वस्त्रमैषीकमुत्सृजत् । तत् प्रचिच्छेद सौमित्रिरस्त्रेणैन्द्रेण वीर्यवान् ॥९१॥ ऐषीकं निहतं दृष्ट्वा रुषितो रावणात्मजः । याम्येनास्त्रेण संक्रुद्धो योजयामास सायकम् ॥ ९२ ॥ ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः । वायव्येन तदस्त्रेण निजघान स लक्ष्मणः ॥ ९३ ॥ अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदः । अभ्यवर्षत् सुसंक्रुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम् ॥९४॥ तेऽतिकायं समासाद्य कवचे वज्रभूषिते । भग्नाग्रशल्याः सहसा पेतुर्बाणा महीतले ॥ ९५ ॥ तान् मोघानभिसम्प्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा । अभ्यवर्षन्महेषूणां सहस्रेण महायशाः ॥ ९६ ॥ स वृष्यमाणो बाणौघैरतिकायो महाबलः । अवध्यकवचः सङ्ख्ये राक्षसो नैव विव्यथे । * न शशाक रुजं कर्तुं युधि तस्य शरोत्तमः ॥ ९७ ॥ अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वाक्यमुवाच ह । ब्रह्मदत्तवरो ह्येष अवध्यकवचावृतः ॥ ९८ ॥

आहितं संहितम् ॥ ८७-८९ ॥ तावन्योन्यमिति । भस्मकृतौ भस्मतया

स०–**निरर्चिषौ** निष्प्रभौ । **भस्मकृतौ** भस्म कुर्वाते इति तथा । पृथिवीतले पतितौ न भ्राजेते, महीतले विद्यमानौ तौ मोक्तारौ लक्ष्मणातिकायावपि दीप्यमानौ प्राक् हतोऽयमिति परस्परं जयप्रकाशौ न भ्राजेते स्म मोघीभूतबाणावित्यभ्राजनं युक्तमिति भावः । अतो न पुनरुक्तिः । महाहवे इत्यपि क्वचित्पाठः ९०

---

* शरं चाशीविषाकारं लक्ष्मणाय व्यपासृजत् । स तेन विद्धः सौमित्रिर्मर्मदेशे शरेण ह । मुहूर्तमात्रं निःसंज्ञो ह्यभवच्छत्रुतापनः । ततः संज्ञामुपालभ्य चतुर्भिः सायकोत्तमैः । निजघान हयान् सङ्ख्ये सारथिं च महाबलः । ध्वजस्योन्मथनं कृत्वा शरवर्षैररिन्दमः । असंभ्रान्तः स सौमित्रिस्तान् शरानभिलक्षितान् । मुमोच लक्ष्मणो बाणान् वधार्थं तस्य रक्षसः ॥ इत्यधिकः पाठः ।

ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्द्ध्येनमेष वध्यो हि नान्यथा । अवध्य एष ह्यन्येषामस्त्राणां कवची बली ॥ ९९ ॥ ततस्तु वायो र्वचनं निशम्य सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्यः । समाददे बाणममोघवेगं तद् ब्राह्ममस्त्रं सहसा नियोज्य ॥ १०० ॥ तस्मिन् महास्त्रे तु नियुज्यमाने सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे । दिशश्च चन्द्रार्कमहाग्रहाश्च नभश्च तत्रास चचाल चोर्वी ॥ १०१ ॥ तं ब्रह्मणोऽस्त्रेण नियोज्य चापे शरं सुपुङ्खं यमदूतकल्पम् । सौमित्रिरिन्द्रारिसुतस्य तस्य ससर्ज बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १०२ ॥ तं लक्ष्मणोत्सृष्टममोघवेगं समापतन्तं ज्वलनप्रकाशम् । सुवर्णवज्रोत्तमचित्रपुङ्खं तदाऽतिकायः समरे ददर्श ॥ १०३ ॥ तं प्रेक्षमाणः सहसाऽतिकायो जघान बाणैर्निशितैरनेकैः । स सायकस्तस्य सुपर्णवेगस्तदाऽतिकायस्य जगाम पार्श्वम् ॥ १०४ ॥ तमागतं प्रेक्ष्य तदाऽतिकायो बाणं प्रदीप्तान्तककालकल्पम् । जघान शक्त्यृष्टिगदाकुठारैः शूलैर्हुलैश्चात्यविपन्नचेताः ॥ १०५ ॥ तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि मोघानि कृत्वा स शरोऽग्निदीप्तः । प्रगृह्य तस्यैव किरीटजुष्टं ततोऽतिकायस्य शिरो जहार ॥ १०६ ॥ तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेषुप्रपीडितम् । पपात सहसा भूमौ शृङ्गं हिमवतो यथा ॥ १०७ ॥

कृतौ ॥ ९०–९९ ॥ ततस्त्वति । ब्राह्ममस्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रम् । नियोज्य जपि त्वेति यावत् ॥ १०० ॥ तस्मिन्निति । दिशश्चेत्यादौ तत्रसुरिति विपरिणम्यानु षज्यते ॥ १०१ ॥ तमिति । नियोज्य जपित्वा । तस्य यमदूतकल्पमित्यन्वयः ॥ १०२–१०४ ॥ तमागतमिति । हुलैः द्विफलपत्त्राग्रायुधविशेषैः । "हुलं द्विफल

स०–सशिरस्त्राणं समुकुटम् । अयमेव भारतोक्तकुम्भकर्णाभिधो लक्ष्मणहतः । " बृहत्तनुः कुम्भवदेव कर्णावस्येत्यतो नाम च कुम्भकर्णः " इत्यारम्य–" तेनातिकायः प्रवरोऽस्त्रवित्सु " इत्यन्तेन तात्पर्यमाचार्य वर्याः प्रत्यपीपदन्निति तथैव भारतार्थोऽनुसन्धेयः । प्रपञ्चितश्चायमर्थोऽस्माभिः प्रक्रमतोऽनुसन्धेयः ॥ १०७ ॥

तं तु भूमौ निपतितं दृष्ट्वा विक्षिप्तभूषणम्। बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशेषा निशाचराः ॥ १०८ ॥ ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारजनितश्रमाः । विनेदुरुच्चैर्बहवः सहसा विस्वरैः स्वरैः ॥ १०९ ॥ ततस्ते त्वरितं याता निरपेक्षा निशाचराः । पुरीमभिमुखा भीता द्रवन्तो नायके हते ॥ ११० ॥ प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमाननास्तदा । अपूजयन् लक्ष्मणमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ [अतिबलमतिकायमभ्रकल्पं युधि विनिपात्य स लक्ष्मणः प्रहृष्टः । त्वरितमथ तदा स रामपार्श्वं कपिनिवहैश्च सुपूजितो जगाम] ॥ १११ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अतिकायं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महौजसा ।
उद्वेगमगमद्राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
धूम्राक्षः परमामर्षी धन्वी शस्त्रभृतां वरः ।
अकम्पनः प्रहस्तश्च कुम्भकर्णस्तथैव च ॥ २ ॥

पत्राग्रम्'' इति वैजयन्ती ॥ १०५–१०८ ॥ त इति । विस्वरैः विस्वररूपैः ॥ १०९ ॥ तत इति । निरपेक्षाः युद्धानपेक्षाः ॥ ११० ॥ प्रहर्षेति । प्रबुद्धेत्यत्र प्रसन्नत्वे तात्पर्यम् । इष्टस्य जयस्य भागः प्राप्तिः सोऽस्यास्तीतीष्टभागी तम् ॥ १११ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

अथ रावणचिन्ता—अतिकायमित्यादि ॥ १–४ ॥

प्रहर्षयुक्ता इति । इष्टभागिनम् इष्टस्य भागः प्राप्तिः तद्वन्तम् । इष्टमतिकायवधं प्राप्तवन्तमित्यर्थः ॥ १११ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ १–४ ॥

[त्रिशिरोऽतिकायदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापार्श्वानां षड्भिर्दिनैर्भाद्राश्विनकृष्णषष्ठ्यन्तेन वध इति अग्रे स्पष्टम् ॥]

एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकांक्षिणः । जेतारः पर सैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः ॥ ३ ॥ निहतास्ते महा वीर्या रामेणाक्लिष्टकर्मणा । राक्षसाः सुमहाकाया नाना शस्त्रविशारदाः । अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपा तिताः ॥४ ॥ प्रख्यातबलवीर्येण पुत्रेणेन्द्रजिता मम । यौ हि तौ भ्रातरौ वीरौ बद्धौ दत्तवरैः शरैः ॥ ५ ॥ यन्न शक्यं सुरैः सर्वैरसुरैर्वा महाबलैः । मोक्तुं तद्बन्धनं घोरं यक्षगन्धर्वकिन्नरैः ॥ ६ ॥ तन्न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा । शरबन्धाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम शासनात् । ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः ॥८॥ तं न पश्या म्यहं युद्धे योऽद्य रामं सलक्ष्मणम् । शासयेत् सबलं वीरं ससुग्रीवविभीषणम्॥९॥ अहो नु बलवान् रामो महदस्त्र बलं च वै । यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ॥ १० ॥ तं मन्ये राघवं वीरं नारायणमनामयम् । तद्भयाद्धि पुरी लङ्का पिहितद्वारतोरणा ॥ ११ ॥

प्रख्यातेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम्। वीरौ यौ भ्रातरौ खरदूषणादिवधेन प्रसिद्धौ तावपि बद्धौ । तदेव बन्धनं वर्णयाति यदिति । यद्बन्धनं सुरादिभिः मोक्तुं मोच यितुम् अशक्यं तद्बन्धनं घोरम् । भ्रातरौ तौ शरबन्धाद्विमुक्ताविति यत् तत् प्रभावादिषु केन वा जातं न जान इत्यन्वयः। प्रभावः सामर्थ्यम् । माया व्यामो हकारिणी विद्या । मोहनम् औषधादिकम् ॥ ५–९ ॥ अहो न्वित्यादिश्लोकद्वय

प्रख्यातबलवीर्येणेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । यौ खरदूषणादि निरासकौ वीरौ तौ भ्रातरौ इन्द्रजिता दत्तवरैः शरैर्बद्धौ, यद्बन्धनं सुरासुरादिभिः प्रत्येकं मोक्तुं मोचयितुं न शक्यं तद्बन्धनं घोरं प्रचण्डं सर्वैस्समेतैरपि मोक्तुं न शक्यं तौ रामलक्ष्मणौ प्रभावैः सहजमाहात्म्यैः । मायया विचित्रशक्त्या । मोहनेन वा बन्धकनागपाशमोहनेन वा । शरबन्धाद्विमुक्तौ तन्न जान इति योजना॥५–१२॥

स०–अनामयं कार्यवाचकपदेन कारणं दोषो गृह्यते । निर्दोषं नारायणम् ॥ ११ ॥

अप्रमत्तैश्च सर्वत्र गुप्तै रक्ष्या पुरी त्वियम् ॥ १२ ॥ अशोकवनिकायां च यत्र सीताऽभिरक्ष्यते । निष्क्रामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वथैव नः ॥ १३ ॥ यत्र यत्र भवेद् गुल्मस्तत्र तत्र पुनः पुनः । सर्वतश्चापि तिष्ठध्वं स्वैः स्वैः परिवृता बलैः ॥ १४ ॥ द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः । प्रदोषे वाऽर्धरात्रे वा प्रत्यूषे वापि सर्वतः ॥१५॥ नावज्ञा तत्र कर्तव्या वानरेषु कदा चन । द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत् किं स्थितं सदा॥ १६॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लङ्काधिपस्य तत् । वचनं सर्वमातिष्ठन् यथावत्तु महाबलाः ॥१७॥ स तान् सर्वान् समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः । मन्युशल्यं वहन् दीनः प्रविवेश स्वमालयम् ॥१८॥ ततः स सन्दीपितकोपवह्नि र्निशाचराणामधिपो महाबलः । तदेव पुत्रव्यसनं विचिन्तयन् मुहुर्मुहुश्चैव तदा व्यनिश्वसत् ॥१९॥

इत्यार्षे श्रीरामा० श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥

मेकान्वयम्। पिहितद्वारतोरणा द्वारम् अन्तर्द्वारम्, तोरणं बहिर्द्वारम्॥१०॥११॥ एवं रामप्रभावं सप्रपञ्चमुक्त्वा सैन्यं प्रति पुरीरक्षणं नियमयति—अप्रमत्तैरित्यादिना । गुप्तैः स्वयं कृतरक्षणैः । गुल्मैरिति वा पाठः ॥ १२ ॥ अशोकेति । यत्र सीता अभिरक्ष्यते तत्र अशोकवनिकायाम् । निष्क्रामः निर्गमः प्रवेशो वा । नः अस्माभिः ज्ञातव्यः । मदनुज्ञां विना न कोऽपि जनो निर्गमयितव्यो नापि प्रवेष्टव्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ यत्र यत्रेति । गुल्मः सेनासन्निवेशः ॥ १४ ॥ द्रष्टव्यमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । पदं व्यवसितम् । दर्शनप्रकारमाह—द्विषतामिति । द्विषतां बलं स्थितं किम् ? उद्युक्तम् उद्यतं किम् ? आपतन्तम् । लिङ्गादिव्यत्यय आर्षः । आपतत् किमिति सदा द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

अशोकवनिकायां यत्र प्रदेशे सीताऽभिरक्ष्यते तत्र निष्क्रामः प्रवेशो वा नः अस्माभिर्ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ द्रष्टव्यमिति । दर्शनप्रकारमेवाह द्विषतामिति । द्विषतां बलं किमुद्युक्तं किमापतत् । किं स्थितं किं तिष्ठतीति सदा द्रष्टव्य

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

ततो हतान् राक्षसपुङ्गवांस्तान् देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् । रक्षोगणास्तत्र हतावशिष्टास्ते रावणाय त्वरितं शशंसुः ॥ १ ॥ ततो हतांस्तान् सहसा निशम्य राजा मुमोहाश्रुपरिप्लुताक्षः । पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च घोरं विचिन्त्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २ ॥ ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकार्णवे सम्परिपुप्लुवानम् । रथर्षभो राक्षसराजसूनुस्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३ ॥ न तात मोहं प्रतिगन्तुमर्हसि यत्रेन्द्रजिज्जीवति राक्षसेन्द्र । नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित् प्राणान् समर्थः समरेऽभिपातुम् ॥ ४ ॥ पश्याद्य रामं सह लक्ष्मणेन मद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम् । गतायुषं भूमितले शयानं शितैः शरैराचितसर्वगात्रम् ॥५॥ इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम् । अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन सन्तर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६ ॥

आपतत् किमिति पाठः सुशोभनः ॥ १५–१९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा०युद्धकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः॥७२॥

अथ ब्रह्मास्त्रबन्धस्त्रिसप्ततितमे—ततो हतानित्यादि ॥१॥ पूर्वं कुम्भकर्णादिवधः सामान्येन श्रुतः सम्प्रत्याप्तैः सविशेषं श्रुत इत्याह तत इति । पूर्वोक्तसर्वानुवादो वा ॥ २ ॥ रामानु०—अत्र देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् हतान् त्वरितं शशंसुः, घोरं पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च विचिन्त्य विपुलं प्रदध्याविति चाभिधानात् पूर्वं रावणेन अतिकायवध एव श्रुत इत्यवगम्यते :यद्वा पूर्वोक्तानुवादः ॥ १ ॥ तत इति । संपरिपुप्लुवानम् । लटः शानजादेशः ॥ ३ ॥ यत्र यदा । इन्द्रारिः इन्द्रजित् ॥ ४ ॥ ५ ॥ पौरुषदैवयुक्तामित्यर्थः॥१५–१९॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

॥ १ ॥ उक्तमेवार्थमनुवदति । ततो हतानिति ॥२॥ संपरिपुप्लुवानं शोकार्णवमग्नमित्यर्थः । रथर्षभः रथस्थानां श्रेष्ठः, महारथ इत्यर्थः । तं रावणम् ॥३॥ यत्र यतः । इन्द्रारिः इन्द्रजित् ॥ ४ ॥ पश्याद्य राममित्यादिश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु–अति

अप्रमत्तैश्च सर्वत्र गुप्तै रक्ष्या पुरी त्वियम् ॥ १२ ॥ अशोकवनिकायां च यत्र सीताऽभिरक्ष्यते । निष्क्रामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वथैव नः ॥ १३ ॥ यत्र यत्र भवेद् गुल्मस्तत्र तत्र पुनः पुनः । सर्वतश्चापि तिष्ठध्वं स्वैः स्वैः परिवृता बलैः ॥ १४ ॥ द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः । प्रदोषे वाऽर्धरात्रे वा प्रत्यूषे वापि सर्वतः ॥१५॥ नावज्ञा तत्र कर्तव्या वानरेषु कदाचन । द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत् किं स्थितं सदा॥ १६॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लङ्काधिपस्य तत् । वचनं सर्वमातिष्ठन् यथावत्तु महाबलाः ॥१७॥ स तान् सर्वान् समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः । मन्युशल्यं वहन् दीनः प्रविवेश स्वमालयम् ॥ १८॥ ततः स सन्दीपितकोपवह्नि र्निशाचराणामधिपो महाबलः । तदेव पुत्रव्यसनं विचिन्तयन् मुहुर्मुहुश्चैव तदा व्यनिश्वसत् ॥१९॥

इत्यार्षे श्रीरामा० श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥

मेकान्वयम्। पिहितद्वारतोरणा द्वारम् अन्तर्द्वारम्, तोरणं बहिर्द्वारम्॥१०॥११॥ एवं रामप्रभावं सप्रपञ्चमुक्त्वा सैन्यं प्रति पुरीरक्षणं नियमयति–अप्रमत्तैरित्यादिना। गुप्तैः स्वयं कृतरक्षणैः । गुल्मैरिति वा पाठः ॥ १२ ॥ अशोकेति । यत्र सीता अभिरक्ष्यते तत्र अशोकवनिकायाम् । निष्क्रामः निर्गमः प्रवेशो वा । नः अस्माभिः ज्ञातव्यः । मदनुज्ञां विना न कोऽपि जनो निर्गमयितव्यो नापि प्रवेष्टव्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ यत्र यत्रेति । गुल्मः सेनासन्निवेशः ॥ १४ ॥ द्रष्टव्यमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । पदं व्यवसितम् । दर्शनप्रकारमाह–द्विषतामिति । द्विषतां बलं स्थितं किम् ? उद्युक्तम् उद्यतं किम् ? आपतन्तम् । लिङ्गादिव्यत्यय आर्षः । आपतत् किमिति सदा द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

अशोकवनिकायां यत्र प्रदेशे सीताऽभिरक्ष्यते तत्र निष्क्रामः प्रवेशो वा नः अस्माभिर्ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ द्रष्टव्यमिति । दर्शनप्रकारमेवाह द्विषतामिति । द्विषतां बलं किमुद्युक्तं किमापतत् । किं स्थितं किं तिष्ठतीति सदा द्रष्टव्य

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

ततो हतान् राक्षसपुङ्गवांस्तान् देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् । रक्षोगणास्तत्र हतावशिष्टास्ते रावणाय त्वरितं शशंसुः ॥ १ ॥ ततो हतांस्तान् सहसा निशम्य राजा मुमोहाश्रुपरिप्लुताक्षः । पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च घोरं विचिन्त्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २ ॥ ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकार्णवे सम्परिपुप्लुवानम् । रथर्षभो राक्षसराजसूनुस्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३ ॥ न तात मोहं प्रतिगन्तुमर्हसि यत्रेन्द्रजिज्जीवति राक्षसेन्द्र । नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित् प्राणान् समर्थः समरेऽभिपातुम् ॥ ४ ॥ पश्याद्य रामं सह लक्ष्मणेन मद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम् । गतायुषं भूमितले शयानं शितैः शरैराचितसर्वगात्रम् ॥५॥ इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम् । अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन सन्तर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६ ॥

आपतत् किमिति पाठः सुशोभनः ॥ १८-१९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नाकिरीटा०युद्धकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः॥७२॥

अथ ब्रह्मास्त्रबन्धस्त्रिसप्ततितमे—ततो हतानित्यादि ॥१॥ पूर्वं कुम्भकर्णादिवधः सामान्येन श्रुतः सम्प्रत्याप्तैः सविशेषं श्रुत इत्याह तत इति । पूर्वोक्तसर्वानुवादो वा ॥ २ ॥ रामानु०—अत्र देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् हतान् त्वरितं शशंसुः, घोरं पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च विचिन्त्य विपुलं प्रदध्याविति चाभिधानात् पूर्वं रावणेन अतिकायवध एव श्रुत इत्यवगम्यते ।यद्वा पूर्वोक्तानुवादः ॥ १ ॥ तत इति । संपरिपुप्लुवानम् । लटः शानजादेशः ॥ ३ ॥ यत्र यदा । इन्द्रारिः इन्द्रजित् ॥ ४ ॥ ५ ॥ पौरुषदैवयुक्तामित्यर्थः ॥१८-१९॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

॥ १ ॥ उक्तमेवार्थमनुवदति । ततो हतानिति ॥२॥ संपरिपुप्लुवानं शोकार्णवमग्नमित्यर्थः । रथर्षभः रथस्थानां श्रेष्ठः, महारथ इत्यर्थः । तं रावणम् ॥३॥ यत्र यतः । इन्द्रारिः इन्द्रजित ॥ ४ ॥ पश्याद्य राममित्यादिश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु—अति

अद्येन्द्रवैवस्वतविष्णुमित्रसाध्याश्विवैश्वानरचन्द्रसूर्याः । द्रक्ष्यन्तु मे विक्रममप्रमेयं विष्णोरिवोग्रं बलियज्ञवाटे ॥७॥ स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्रशत्रुराप्टच्छ्य राजानमदीनसत्त्वः । समारुरोहानिलतुल्यवेगं रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥८॥ तमास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम् । जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिन्दमः ॥९॥ तं प्रस्थितं महात्मानमनुजग्मुर्महाबलाः । संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः ॥ १० ॥ गजस्कन्धगताः केचित् केचित् प्रवरवाजिभिः । * प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधराः ॥ ११ ॥ स शङ्खनिनदैः पूर्णैर्भेरीणां चापि निस्वनैः । जगाम त्रिदशेन्द्रारिः स्तूयमानो निशाचरैः ॥ १२ ॥ स शङ्खशशिवर्णेन छत्रेण रिपुसूदनः । रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चन्द्रमसा यथा ॥ १३ ॥ अवीज्यत ततो वीरो हैमैर्हेमविभूषितैः । चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यः सर्वधनुष्मताम् ÷ १४

पुरुषबलदैवबलयुक्ताम् । सन्तर्पयिष्यामि पूरयिष्यामि ॥ ६ ॥ ७ ॥ स इति । खरश्रेष्ठसमाधियुक्तं खरश्रेष्ठसम्बन्धयुक्तम् । खरश्रेष्ठैः समाधिना समाधानेन च युक्तमिति वा ॥८॥ तमिति । हरिरथः सूर्यरथः । "यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥" इत्यमरः । युद्धमिति, कर्तव्यमिति शेषः ॥९॥ तं प्रस्थितमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥१०-१३॥ अवीज्यतेति । हैमैः हेमदण्डैः । हेमविभूषितैः हेमशलाकायुक्तैः ॥ १४॥१५॥

बलपराक्रमशालिनो रामस्य हनने तु नाहं समर्थः । अथाप्येतावत् करिष्यामि पश्येत्याह-पश्येति । मद्बाणविकीर्णदेहमपि गतायुषं प्राप्तायुषं शरैराचितसर्वगात्रं रामं पश्येति सम्बन्धः । उक्तमेव प्रतिज्ञापूर्वकमाह-इमामिति । पौरुषदैवयुक्तां पुरुषदैवबलोपेताम् । सन्तर्पयिष्यामि पूरयिष्यामि ॥ ५-७ ॥ स एवमिति । खरश्रेष्ठसमाधियुक्तं समाधिः सम्बन्धः, खरश्रेष्ठसम्बन्धवन्तम् ॥ ८-१३ ॥ अवीज्यतेति । हैमैः

---

* व्याघ्रवृश्चिकमार्जारैः खरोष्ट्रैश्च भुजङ्गमैः । वराहश्वापदैः सिंहैर्जम्बुकैः पर्वतोपमैः । शशहंसमयूरैश्च राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ इत्यधिकः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते ।

÷ स तु दृष्ट्वा विनिर्यान्तं बलेन महता वृतम् । राक्षसाधिपतिः श्रीमान् रावणः पुत्रमब्रवीत् ॥ त्वमप्रतिरथः पुत्र त्वया वै वासवो जितः । किं पुनर्मानुषं धृष्यं निहनिष्यसि राघवम् । तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रत्यगृह्णान्महाशिषः ॥ इदं श्लोकद्वयम् औत्तराहपाठ एव दृश्यते, न तु दाक्षिणात्यप्राचीनकोशेषु ॥

ततस्त्विन्द्रजिता लङ्का सूर्यप्रतिमतेजसा । रराजाप्रतिवीरेण द्यौरिवार्केण भास्वता ॥ १५ ॥ स सम्प्राप्य महातेजा युद्धभूमिमरिन्दमः । स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रतिसमन्ततः ॥ १६ ॥ ततस्तु हुतभोक्तारं हुतभुक्सदृशप्रभः । जुहाव राक्षसश्रेष्ठो मन्त्रवद्विधिवत्तदा ॥ १७ ॥ स हविर्लाजसंस्कारैर्माल्यगन्धपुरस्कृतैः । जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १८ ॥ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः । लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥ १९ ॥ स तत्राग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः । छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ २० ॥ सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः । बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ॥ २१ ॥ प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तकाञ्चनभूषणः । हविस्तत् प्रतिजग्राह पावकः स्वयमास्थितः ॥ २२ ॥

रथं प्रति रथसिद्धिमुद्दिश्य ॥ १६ ॥ विधिवत् क्रमवत् ॥ १७ ॥ हविर्लाजसंस्कारैः संस्कृतहविर्लाजैः ॥ १८ ॥ शस्त्राणि आयुधानि । शरपत्राणि काशपत्रस्थानीयानि । तानि परिस्तरणान्यासन्नित्यर्थः । "शरमयं बर्हिः स्तृणाति" इत्यभिचारे काशश्चोदितः । अत्र त्वभिचारविशेषे तत्स्थाने शस्त्राणि कृतानीति बोध्यम् । विभीतकाः कलिद्रुमविकाराः । "वैभीतक इध्मः" इति श्रुतेः । वासांसि स्वधार्याणि । यद्वा शस्त्राणि तोमरादीनि शरपत्राणि च, बर्हींष्यासन्निति शेषः । शरपत्रैः सतोमरैरित्यनुवादात् । कार्ष्णायसं स्रुवम् । कृतमिति शेषः ॥ १९ ॥ तत्र युद्धभूमौ । आस्तीर्य परिस्तीर्य ॥ २० ॥ सकृत् समिद्धस्य एकदा समिद्भिर्ज्वलितस्य । लिङ्गानि उक्तसकृत्समिद्धत्वविधूमत्वमहार्चिष्ट्वानि । विजयं यान्यदर्शयन्, पूर्वमिति शेषः ॥ २१ ॥ प्रदक्षिणेति ।

लाजसंस्कारैः संस्कृतहविर्लाजैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ शस्त्राण्येव शरपत्राणि समास्तरणानि । शराः काशविशेषाः, रौद्रकर्मणि तेषां विनियुक्त

हिरण्मयदण्डैः ॥ १४-१७ ॥

सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममिन्द्रारिपुस्तदा । धनुश्चात्मरथं चैव सर्वं तत्राभ्यमन्त्रयत् ॥ २३ ॥ तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे हूयमाने च पावके। सार्धं ग्रहेन्दुनक्षत्रैर्वितत्रास नभःस्थलम् ॥ २४ ॥ स पावकं पावकदीप्ततेजा हुत्वा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः । सचापबाणासिरथाश्वसूतः खेऽन्तर्दधेत्मानमचिन्त्यरूपः ॥ २५ ॥ ततो हयरथाकीर्णं पताकाध्वजशोभितम् । निर्ययौ राक्षसबलं नर्दमानं युयुत्सया ॥ २६ ॥ ते शरैर्बहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवेगैरलंकृतैः । तोमरैरङ्कुशैश्चापि वानरान् जघ्नुराहवे ॥ २७ ॥ रावणिस्तु ततः क्रुद्धस्तान्निरीक्ष्य निशाचरान् । हृष्टा भवन्तो युद्ध्यन्तु वानराणां जिघांसया ॥ २८ ॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे नर्दन्तो जयकांक्षिणः । अभ्यवर्षंस्ततो घोरान् वानरान् शरवृष्टिभिः ॥ २९ ॥ स तु नालीकनाराचैर्गदाभिर्मुसलैरपि । रक्षोभिः संवृतः सङ्ख्ये वानरान् विचकर्त ह ॥ ३० ॥

प्रदक्षिणः आवर्तौ भ्रमिर्यासां ताः शिखा यस्येति विग्रहः । स्वयमास्थितः स्वयमास्थावान् । स्वयमुत्थित इति पाठे पुरुषरूपेणोत्थितः इत्यर्थः ॥ २२ ॥ आहारयामास आजुहाव । अभ्यमन्त्रयत् अभिमन्त्रितवान् ॥२३॥ वितत्रास चचाल ॥ २४ ॥ आत्मानम् अन्तर्दधे अन्तर्धापयामास । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । खेऽन्तर्दधेत्मानमित्यत्र आर्षं पूर्वरूपत्वम् । अचिन्त्यरूपः अचिन्त्यमन्त्रशक्तिः ॥ २५-२७ ॥ रावणिस्त्विति । उवाचेति शेषः ॥ २८ ॥ ततः तस्मात् रावणिवचनात् । द्वितीयस्ततःशब्दः पश्चाच्छब्दार्थः ॥ २९ ॥ नालीकः विशालाग्रशरः । रक्षोभिः संवृतः रक्षोगणमध्यत उपरिस्थितः

त्वात् ॥ १९-२२ ॥ सोऽस्त्रमिति । आहारयामास आजुहाव ॥ २३॥ २४ ॥ खेऽन्तर्दधेत्मानमित्यत्राकारलोपश्छान्दसः। आत्मानमन्तर्दधे, अन्तर्धापयामासेत्यर्थः॥२५-२७॥ युद्ध्यन्तु, इत्यादिदेशेति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ रक्षोभिः संवृतः राक्षससैन्योपरि

ते वध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः । अभ्यद्रवन्त सहिता रावणिं रणकर्कशम् ॥ ३१ ॥ इन्द्रजित्तु ततः क्रुद्धो महातेजा महाबलः । वानराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्मजः ॥ ३२ ॥ शरेणैकेन च हरीन् नव पञ्च च सप्त च । चिच्छेद समरे क्रुद्धो राक्षसान् सम्प्रहर्षयन् ॥३३॥ स शरैः सूर्यसङ्काशैः शातकुम्भविभूषितैः । वानरान् समरे वीरः प्रममाथ सुदुर्जयः ॥३४॥ ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीडिताः । पेतुर्मथितसङ्कल्पाः सुरैरिव महासुराः ॥ ३५ ॥ तं तपन्तमिवादित्यं घोरैर्बाणगभस्तिभिः । अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः संयुगे वानरर्षभाः ॥३६॥ ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा विचेतसः । व्यथिता विद्रवन्ति स्म रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ३७ ॥ रामस्यार्थे पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः । नर्दन्तस्तेऽभिवृत्तास्तु समरे सशिलायुधाः॥३८॥ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च शिलाभिश्च प्लवङ्गमाः । अभ्यवर्षन्त समरे रावणिं पर्यवस्थिताः ॥३९॥ तद् द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् । व्यपोहत महातेजा रावणिः समितिञ्जयः॥४०॥

इत्यर्थः । अन्यथा खेऽन्तर्दधे इति पूर्वोक्तं विरुध्येत । विचकर्त हिंसितवान् ॥ ३० ॥ रामानु०–रक्षोभिः सहितः । इति वा पाठः ॥ ३० ॥ त इति । रावणिं रावणिमुक्तायुधागमनप्रदेशम् ॥ ३१–३४ ॥ रामानु०–रावणिं रावणिमुक्तायुधागमनप्रदेशम् । खेऽन्तर्दधे इत्यभिधानात् ॥ ३१ ॥ मथितसङ्कल्पा नाशितमनोरथाः ॥ ३५–३७ ॥ रामस्येति । त्यक्तजीविताः त्यक्तजीवितेच्छाः । अभिवृत्ताः अभिमुखं प्रवृत्ताः । तुरवधारणे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ व्यपोहत वारयामास ॥ ४० ॥ ४१ ॥

प्रत्यासन्नाकाशप्रदेशे स्थित इत्यर्थः । अन्यथा खेऽन्तर्दधे इत्येतद्विरुध्येत । रक्षोभिस्सहित इति वा पाठः ॥ ३०–३४ ॥ मथितसङ्कल्पाः नाशितमनोरथाः ॥ ३५–३७ ॥ त्यक्तजीविताः त्यक्तजीवितेच्छाः । अभिवृत्ताः अभिमुखं प्रवृत्ताः ॥ ३८ ॥ रावणिं तत्सञ्चारप्रदेशमित्यर्थः । तस्यादुर्दर्शनात् ॥ ३९ ॥ व्यपोहत अपासारयत ॥४०–४१॥

ततः पावकसङ्काशैः शरैराशीविषोपमैः । वानराणा
मनीकानि बिभेद समरे प्रभुः ॥ ४१ ॥ अष्टादशशरै
स्तीक्ष्णैः स विद्ध्वा गन्धमादनम् । विव्याध नवभिश्चैव
नलं दूरादवस्थितम् ॥ ४२ ॥ सप्तभिस्तु महावीर्यो
मैन्दं मर्मविदारणैः । पञ्चभिर्विशिखैश्चैव गजं विव्याध
संयुगे ॥ ४३ ॥ जाम्बवन्तं तु दशभिर्नीलं त्रिंशद्भिरेव
च । सुग्रीवमृषभं चैव सोऽङ्गदं द्विविदं तथा । घोरैर्दत्त
वरैस्तीक्ष्णैर्निष्प्राणानकरोत्तदा ॥ ४४ ॥ अन्यानपि तदा
मुख्यान् वानरान् बहुभिः शरैः । अर्दयामास संक्रुद्धः
कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ४५ ॥ स शरैः सूर्यसङ्काशैः
सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः । वानराणामनीकानि निर्ममन्थ
महारणे ॥ ४६ ॥ आकुलां वानरीं सेनां शरजालेन मोहि
ताम् । हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम् ॥ ४७ ॥
पुनरेव महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली । संसृज्य बाण
वर्षं च शस्त्रवर्षं च दारुणम् । ममर्द वानरानीकमिन्द्रजित्
त्वरितो बली ॥ ४८ ॥ स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं महा
रणे वानरवाहिनीषु । अदृश्यमानः शरजालमुग्रं ववर्ष
नीलाम्बुधरो यथाऽम्बु ॥ ४९ ॥ ते शक्रजिद्बाणविशीर्ण
देहा मायाहता विस्वरमुन्नदन्तः । रणे निपेतुर्हरयोऽद्रि
कल्पा यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्राः ॥ ५० ॥

अष्टादशेत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । दत्तवरैः वरदत्तैः ॥ ४२–४४ ॥
मूर्च्छितः प्रवृद्धः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ परया प्रीत्या हृष्टः उद्धतः ॥ ४७ ॥ पुन
रेवेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । खड्गादीनि शस्त्राणि । अत्र द्वितीयबलिशब्दो
वरदानबलवत्तावाचकः । प्रथमो वीर्यवत्तावाचकः ॥ ४८ ॥ स्वसैन्यं स्वसैन्योपरि
दत्तवरैः वरलब्धैरित्यर्थः ॥ ४४-४८ ॥ [illegible] स्वसैन्यस्योपरिभागमुत्सृज्य ४९।५०

ते केवलं सन्ददृशुः शिताग्रान् बाणान् रणे वानरवाहिनीषु । मायानिगूढं तु सुरेन्द्रशत्रुं न चावृतं राक्षसमभ्यपश्यन् ॥ ५१ ॥ ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा सर्वा दिशो बाणगणैः शिताग्रैः । प्रच्छादयामास रविप्रकाशैर्विषादयामास च वानरेन्द्रान् ॥ ५२ ॥ स शूलनिस्त्रिंशपरश्वधानि व्याविध्य दीप्तानलसन्निभानि । सविस्फुलिङ्गोज्ज्वलपावकानि ववर्ष तीव्रं प्लवगेन्द्रसैन्ये ॥५३॥ततो ज्वलनसङ्काशैः शरैर्वानरयूथपाः । ताडिताः शक्रजिद्बाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ॥ ५४ ॥ तेऽन्योन्यमभिसर्पन्तो निनदन्तश्च विस्वरम् । राक्षसेन्द्रास्त्रनिर्भिन्ना निपेतुर्वानरर्षभाः ॥ ५५ ॥ उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः । शरैर्विविशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले ॥ ५६ ॥ हनुमन्तं च सुग्रीवमङ्गदं गन्धमादनम् । जाम्बवन्तं सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च ॥ ५७ ॥ मैन्दं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गजगोमुखौ । केसरिं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्रं च वानरम् ॥ ५८ ॥ सूर्याननं ज्योतिमुखं तथा दधिमुखं हरिम् । पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरम् ॥ ५९ ॥ प्रासैः शूलैः शितैर्बाणैरिन्द्रजिन्मन्त्रसंहितैः । विव्याध हरिशार्दूलान् सर्वांस्तान् राक्षसोत्तमः ॥ ६० ॥ स वै गदाभिर्हरियूथमुख्यान् निर्भिद्य बाणैस्तपनीयपुङ्खैः । ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः सलक्ष्मणं भास्कररश्मिकल्पैः ॥ ६१ ॥

भागम् ॥४९॥५०॥मायानिगूढम् अत एव आवृतम् अप्रकाशम् ॥५१-५३॥ ततो ज्वलनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शरैः तीक्ष्णैरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ विविशुरन्योन्यम् अन्योन्योपर्यालम्बनार्थं पेतुरित्यर्थः ॥५६॥ हनुमन्तमित्यादि चतुःश्लोक्येकान्वया । केसरिमित्यार्षम् ॥ ५७-६० ॥ स वा इति । गदाभि

ते केवलमिति । मायानिगूढम् अत एव आवृतम् अप्रकाशम् ॥ ५१-६६ ॥

स बाणवर्षैरभिवर्ष्यमाणो धारानिपातानिव तानचिन्त्य । समीक्षमाणः परमाद्भुतश्री रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच ॥ ६२ ॥ असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः । निपातयित्वा हरिसैन्यमुग्रमस्मान् शरैरर्दयति प्रसक्तः ॥ ६३ ॥ स्वयम्भुवा दत्तवरो महात्मा खमास्थितोऽन्तर्हितभीमकायः । कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहन्तुमद्येन्द्रजिदुद्यतास्त्रः ॥ ६४ ॥ मन्ये स्वयम्भूर्भगवानचिन्त्यो यस्यैतदस्त्रं प्रभवश्च योऽस्य । बाणावपातांस्त्वमिहाद्य धीमन् मया सहाव्यग्रमनाः सहस्व ॥ ६५ ॥ प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेन्द्रः सर्वा दिशः सायकवृष्टिजालैः । एतच्च सर्वं पतिताग्र्यशूरं न भ्राजते वानरराजसैन्यम् ॥६६॥ आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ निवृत्तयुद्धौ गतरोषहर्षौ । ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमसौ समादाय रणाग्रलक्ष्मीम् ॥ ६७ ॥

रित्येतत् पूर्वोक्तप्रासादीनामुपलक्षणम् ॥ ६१ ॥ बाणवर्षैः बाणनिरन्तरपातैः । अभिवर्ष्यमाणः अभितः पात्यमानः स रामः । तान् बाणवर्षान् । धारानिपातानिव लघूनचिन्त्य, बाणवर्षं तृणीकृत्येत्यर्थः । अत्र हेतुमाह परमेति । अत्यन्ताश्चर्यकरधैर्यसमृद्धिः सन् लक्ष्मणं समीक्षमाणः स्वस्वभावावलम्बनेन ब्रह्मास्त्रप्रतिक्रियां कर्तुमुद्युक्तमिङ्गितैरभिवीक्षमाणः सन्नित्युवाच ॥ ६२ ॥ असाविति । असौ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रम् आश्रित्य, प्रहरन्निति शेषः ॥ ६३ ॥ स्वयम्भुवेति । नष्टदेहः अदृष्टदेहः । तत्र हेतुः अन्तर्हितभीमकाय इति ॥६४॥ तर्हि तत्र प्रतिक्रिया कर्तव्येत्यत्राह—मन्य इति । स्वयम्भूः आचिन्त्यः अचिन्त्यप्रभाव इति मन्ये । तत्र हेतुमाह यस्येति । एतदस्त्रं यस्य यद्देवताकं यः अस्य अस्त्रस्य प्रभवः उत्पत्तिकारणम्, सोऽचिन्त्यः । तर्ह्यावाभ्यां किं कर्तव्यमित्यत्राह बाणेति । धीमन् आपत्सु न चलितव्यमिति ज्ञानिन् ! ॥६५॥६६॥ आवामिति । गतरोषहर्षौ मूर्च्छिताविति यावत् । अमरारिवासं लङ्काम् । आवामिति । अमरारिवासं लङ्काम्, रणाग्रलक्ष्मीम्, —सु समूलाम् । एतेन समूलं

ततस्तु ताविन्द्रजिदस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तथा विशस्तौ। स चापि तौ तत्र विदर्शयित्वा ननाद हर्षाद्युधि राक्षसेन्द्रः ॥ ६८ ॥ स तत्तदा वानरसैन्यमेवं रामं च सङ्ख्ये सह लक्ष्मणेन । विषादयित्वा सहसा विवेश पुरीं दशग्रीव भुजाभिगुप्ताम् ॥ [संस्तूयमानः स तु यातुधानैः पित्रे च सर्वं हृषितोऽभ्युवाच ॥] ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

तयोस्तदा सादितयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् । सुग्रीवनीलाङ्गदजाम्बवन्तो न चापि किञ्चित् प्रतिपेदिरे ते ॥ १॥ ततो विषण्णं समवेक्ष्य सैन्यं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः । उवाच शाखामृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥ २ ॥ मा भैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो यदार्यपुत्रौ ह्यवशौ विषण्णौ । स्वयम्भुवो वाक्यमथोद्वहन्तौ यत् सादिताविन्द्रजिदस्त्रजालैः ॥३॥

रणाग्रलक्ष्मीं विजयलक्ष्मीम् । अग्रपदेन रणमूललक्ष्मीर्न ग्रहीतुं शक्येत्युच्यते । एतेन मूलघातः कर्तुं न शक्यत इत्युच्यते ॥ ६७ ॥ ततस्त्विति । विशस्तौ पीडितौ तौ पातितौ विदर्शयित्वा दृष्ट्वा ननाद॥६८॥६९॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामा० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः॥ ७३ ॥

अथ ब्रह्मास्त्रबन्धविमुक्तिश्चतुस्सप्ततौ–तयोरित्यादि । सादितयोः अवसादितयोः । किंचिन्न प्रतिपेदिरे, मूढा बभूवुरित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ मा भैष्टेति ।

हन्तुं न शक्यत इति सूचितम् ॥ ६७–६९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३॥

तयोरिति । सादितयोः प्रहतयोः ॥१॥ बुद्धिमतां ज्ञानवताम् ॥२॥ मा भैष्टेत्यादि

स०–शाखामृगराजाश्च ते वीराश्च तान् । शाखामृगराजेषु वीराश्चेति वा "सप्तमी शौण्डैः" इति योगविभागात्समासः । तेन न "पूर्वापर–" इति वीरशब्दस्य पूर्वनिपातः । आद्यपक्षे तु एकवीर इतिवद्वाहुलकात् परनिपातः ॥ २ ॥

स बाणवर्षैरभिवर्ष्यमाणो धारानिपातानिव तानचिन्त्य। समीक्षमाणः परमाद्भुतश्री रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच ॥ ६२ ॥ असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः । निपातयित्वा हरिसैन्यमुग्रमस्मान् शरैरर्दयति प्रसक्तः ॥ ६३ ॥ स्वयम्भुवा दत्तवरो महात्मा खमास्थितोऽन्तर्हितभीमकायः । कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहन्तुमद्येन्द्रजिदुद्यतास्त्रः ॥ ६४ ॥ मन्ये स्वयम्भूर्भगवानचिन्त्यो यस्यैतदस्त्रं प्रभवश्च योऽस्य । बाणावपातांस्त्वमिहाद्य धीमन् मया सहाव्यग्रमनाः सहस्व ॥ ६५ ॥ प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेन्द्रः सर्वा दिशः सायकवृष्टिजालैः । एतच्च सर्वं पतिताग्र्यशूरं न भ्राजते वानरराजसैन्यम् ॥६६॥ आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ निवृत्तयुद्धौ गतरोषहर्षौ । ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमसौ समादाय रणाग्रलक्ष्मीम् ॥ ६७ ॥

रित्येतत् पूर्वोक्तप्रासादीनामुपलक्षणम् ॥ ६१ ॥ बाणवर्षैः बाणनिरन्तरपातैः । अभिवर्ष्यमाणः अभितः पात्यमानः स रामः । तान् बाणवर्षान् । धारानिपातानिव लघूनचिन्त्य, बाणवर्षं तृणीकृत्येत्यर्थः । अत्र हेतुमाह परमेति । अत्यन्ताश्चर्यंकरधैर्यसमृद्धिः सन् लक्ष्मणं समीक्षमाणः स्वस्वभावावलम्बनेन ब्रह्मास्त्रप्रतिक्रियां कर्तुमुद्युक्तमिङ्गितैरभिवीक्षमाणः सन्नित्युवाच ॥ ६२ ॥ असाविति । असौ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रम् आश्रित्य, प्रहरन्निति शेषः ॥ ६३ ॥ स्वयम्भुवेति । नष्टदेहः अदृष्टदेहः । तत्र हेतुः अन्तर्हितभीमकाय इति ॥६४॥ तर्हि तत्र प्रतिक्रिया कर्तव्येत्यत्राह—मन्य इति । स्वयम्भूः आचिन्त्यः अचिन्त्य प्रभाव इति मन्ये । तत्र हेतुमाह यस्येति । एतदस्त्रं यस्य यद्देवताकं यः अस्य अस्त्रस्य प्रभवः उत्पत्तिकारणम्, सोऽचिन्त्यः । तर्ह्यावाभ्यां किं कर्तव्यमित्यत्राह बाणेति । धीमन् आपत्सु न चलितव्यमिति ज्ञानिन् ! ॥६५॥६६॥ आवामिति । गतरोषहर्षौ मूर्च्छिताविति यावत् । अमरारिवासं लङ्काम् । आवामिति । अमरारिवासं लङ्काम्, [illegible] सह समूलाम् । एतेन समूलं

ततस्तु ताविन्द्रजिदस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तथा विशस्तौ। स चापि तौ तत्र विदर्शयित्वा ननाद हर्षाद्युधि राक्षसेन्द्रः ॥ ६८ ॥ स तत्तदा वानरसैन्यमेवं रामं च सङ्ख्ये सह लक्ष्मणेन । विषादयित्वा सहसा विवेश पुरीं दशग्रीव भुजाभिगुप्ताम् ॥ [संस्तूयमानः स तु यातुधानैः पित्रे च सर्वं हृषितोऽभ्युवाच ॥] ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

तयोस्तदा सादितयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् । सुग्रीवनीलाङ्गदजाम्बवन्तो न चापि किञ्चित् प्रतिपेदिरे ते ॥ १॥ ततो विषण्णं समवेक्ष्य सैन्यं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः । उवाच शाखामृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥ २ ॥ मा भैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो यदार्यपुत्रौ ह्यवशौ विषण्णौ । स्वयम्भुवो वाक्यमथोद्वहन्तौ यत् सादिताविन्द्रजिदस्त्रजालैः ॥ ३॥

रणाग्रलक्ष्मीं विजयलक्ष्मीम् । अग्रपदेन रणमूललक्ष्मीर्न ग्रहीतुं शक्येत्युच्यते । एतेन मूलघातः कर्तुं न शक्यत इत्युच्यते ॥ ६७ ॥ ततस्त्विति । विशस्तौ पीडितौ तौ पातितौ विदर्शयित्वा दृष्ट्वा ननाद॥६८॥६९॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामा० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः॥ ७३ ॥

अथ ब्रह्मास्त्रबन्धविमुक्तिश्चतुस्सप्ततौ–तयोरित्यादि । सादितयोः अवसादितयोः । किंचिन्न प्रतिपेदिरे, मूढा बभूवुरित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ मा भैष्टेति ।

हन्तुं न शक्यत इति सूचितम् ॥ ६७–६९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३॥

तयोरिति । सादितयोः प्रहतयोः ॥१॥ बुद्धिमतां ज्ञानवताम् ॥२॥ मा भैष्टेत्यादि

स०–शाखामृगराजाश्च ते वीराश्च तान् । शाखामृगराजेषु वीराश्चेति वा "सप्तमी शौण्डैः" इति योगविभागात्समासः । तेन न "पूर्वापर–" इति वीरशब्दस्य पूर्वनिपातः । आद्यपक्षे तु एकवीर इतिवद्बाहुलकात् परनिपातः ॥ २ ॥

तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत् स्वयम्भुवा ब्राह्ममोघवेगम् । तन्मानयन्तौ युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोऽत्र विषाद कालः ॥ ४ ॥ ब्राह्ममस्त्रं ततो धीमान् मानयित्वा तु मारुतिः । विभीषणवचः श्रुत्वा हनुमांस्तमथाब्रवीत् ॥५॥ एतस्मिन्निहते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् । यो यो धारयते प्राणांस्तं तमाश्वासयावहै ॥ ६ ॥ तावुभौ युगपद्वीरौ हनुमद्राक्षसोत्तमौ । उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥ ७ ॥ भिन्नलाङ्गूलहस्तोरुपादाङ्गुलि शिरोधरैः । स्रवद्भिः क्षतजं गात्रैः प्रस्रवद्भिस्ततस्ततः ॥ ८ ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसङ्कुलाम् । शस्त्रैश्च पतितैर्दीप्तैर्ददृशाते वसुन्धराम् ॥ ९ ॥ सुग्रीवमङ्गदं नीलं शरभं गन्धमादनम् । गवाक्षं च सुषेणं च वेगदर्शिन माहुकम् ॥ १० ॥ मैन्दं नलं ज्योतिमुखं द्विविदं पनसं तथा । एतांश्चान्यांस्ततो वीरौ ददृशाते हतान् रणे ॥ ११ ॥

आर्यपुत्रौ अवशौ विषण्णाविति यत् अत्र विषादकालो नास्ति विषादहेतुकालो नास्ति । कुतः ? स्वयम्भुवो वाक्यम् उद्वहन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैः सादितौ सादिताविव वर्तमानाविति यत् । तत् ततः मा भैष्टेत्यर्थः ॥ २ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति-तस्मा इति ॥ ४ ॥ मानयित्वा मुहूर्तमात्रं ब्रह्मास्त्रपर वशः स्थित्वा ॥ ५-७ ॥ भिन्नलाङ्गूलेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स्रवद्भिः मूत्रयद्भिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सुग्रीवमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । आहुक इति कश्चिद्यूथपः । गवाक्षं च सुषेणं च वेगदर्शिनमाहुकमिति पाठः । हतान् हत

श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । आर्यपुत्रौ विवशौ, विषण्णाविति यत् । अत्र विषये मा भैष्ट, एतयोर्विषण्णयोरस्मान् को वा रक्षिष्यतीति शत्रुभ्यो भयं मा भूदित्यर्थः । नास्त्यत्र विषादकालः विषादजनककालो नास्ति, एतयोर्विषादेन भवतां विषादो माऽस्त्वित्यर्थः । कुत इत्यत्राह स्वयम्भुव इति । वाक्यं मन्त्ररूपवाक्यमुद्वहन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैः सादितौ सादिताविव वर्तमानावित्यर्थः । यत् यस्मात् ब्रह्मसम्माननार्थं स्वयमेव पतितौ, तस्मात् मा भैष्टेत्यर्थः ॥३-७॥ भिन्नेति । स्रवद्भिः मूत्रयद्भिः । ददृशाते, तावित्यध्याहार्यः ॥ ८--१० ॥ हतान् हतप्रायान् ॥ ११ ॥

सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् । अह्नः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयम्भुवः ॥ १२ ॥ सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम् । मार्गते जाम्बवन्तं स हनुमान् सविभीषणः ॥ १३ ॥ स्वभावजरया युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम् । प्रजापतिसुतं वीरं शाम्यन्तमिव पावकम् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तमुपसङ्गम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् । कच्चिदार्य शरैस्तीक्ष्णैः प्राणा न ध्वंसितास्तव ॥ १५ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवानृक्षपुङ्गवः । कृच्छ्रादभ्युद्गिरन् वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ नैर्ऋतेन्द्र महावीर्य स्वरेण त्वाऽभिलक्षये । पीड्यमानः शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥ १७ ॥ अञ्जना सुप्रजा येन मातरिश्वा च नैर्ऋत । हनुमान् वानरश्रेष्ठः प्राणान् धारयते क्वचित् ॥ १८ ॥ श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः । आर्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मात् पृच्छसि मारुतिम् ॥ १९ ॥ नैव राजनि सुग्रीवे नाङ्गदे नापि राघवे । आर्य सन्दर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ २० ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवान् वाक्यमब्रवीत् । शृणु नैर्ऋत शार्दूल यस्मात् पृच्छामि मारुतिम् ॥ २१ ॥

प्रायान् । प्रहृतानिति वा ॥ १० ॥ ११ ॥ सप्तषष्टिरिति । वानराणां यूथपवानराणामित्यर्थः । सुग्रीवाङ्गदादिभिः सह पाठात् । अह्नः पञ्चमशेषेण पञ्चमभागेन, प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नसंज्ञाः षण्नाडिकात्मकाः अह्नः पञ्च भागाः सन्ति । तेषु पञ्चमेन सायाह्नसंज्ञेन नाडीषट्केनेत्यर्थः । स्वयम्भुवो वल्लभेन इन्द्रजिता, ब्रह्मास्त्रेण वा ॥ १२–१५ ॥ विभीषणेति । वाक्यं वाक्योपयोगिस्वरम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अञ्जनेति । धारयत इत्यत्र काकुः, किं धारयत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ श्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ १९–२३ ॥

वानराणां यूथपवानराणामित्यर्थः । अह्नः पञ्चमशेषेण पञ्चमभागेन प्रातस्सङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नसंज्ञितेषु षण्नाडिकात्मसु पञ्चभागेषु सायाह्नसंज्ञितेन भागेनेत्यर्थः ।

तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत् स्वयम्भुवा ब्राह्ममोघवेगम् । तन्मानयन्तौ युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोऽत्र विषाद कालः ॥ ४ ॥ ब्राह्ममस्त्रं ततो धीमान् मानयित्वा तु मारुतिः । विभीषणवचः श्रुत्वा हनुमांस्तमथाब्रवीत् ॥५॥ एतस्मिन्निहते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् । यो यो धारयते प्राणांस्तं तमाश्वासयावहै ॥ ६ ॥ तावुभौ युगपद्वीरौ हनुमद्राक्षसोत्तमौ । उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥ ७ ॥ भिन्नलाङ्गूलहस्तोरुपादाङ्गुलि शिरोधरैः । स्रवद्भिः क्षतजं गात्रैः प्रस्रवद्भिस्ततस्ततः ॥ ८ ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसङ्कुलाम् । शस्त्रैश्च पतितैर्दीप्तैर्ददृशाते वसुन्धराम् ॥ ९ ॥ सुग्रीवमङ्गदं नीलं शरभं गन्धमादनम् । गवाक्षं च सुषेणं च वेगदर्शिन माहुकम् ॥ १० ॥ मैन्दं नलं ज्योतिमुखं द्विविदं पनसं तथा । एतांश्चान्यांस्ततो वीरौ ददृशाते हतान् रणे ॥ ११ ॥

आर्यपुत्रौ अवशौ विषण्णाविति यत् अत्र विषादकालो नास्ति विषादहेतुकालो नास्ति । कुतः ? स्वयम्भुवो वाक्यम् उद्वहन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैः सादितौ सादिताविव वर्तमानाविति यत् । तत् ततः मा भैष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति—तस्मा इति ॥ ४ ॥ मानयित्वा मुहूर्तमात्रं ब्रह्मास्त्रपर वशः स्थित्वा ॥ ५–७ ॥ भिन्नलाङ्गूलेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स्रवद्भिः मूत्रयद्भिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सुग्रीवमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । आहुक इति कश्चिद्यूथपः । गवाक्षं च सुषेणं च वेगदर्शिनमाहुकमिति पाठः । हतान् हत

श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । आर्यपुत्रौ विवशौ, विषण्णाविति यत् । अत्र विषये मा भैष्ट, एतयोर्विषण्णयोरस्मान् को वा रक्षिष्यतीति शत्रुभ्यो भयं मा भूदित्यर्थः । नास्त्यत्र विषादकालः विषादजनककालो नास्ति, एतयोर्विषादेन भवतां विषादो माऽस्त्वित्यर्थः । कुत इत्यत्राह स्वयम्भुव इति । वाक्यं मन्त्ररूपवाक्यमुद्वहन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैः सादितौ सादिताविव वर्तमानावित्यर्थः । यत् यस्मात् ब्रह्मसम्माननार्थं स्वयमेव पतितौ, तस्मात् मा भैष्टेत्यर्थः ॥ ३–७ ॥ भिन्नेति । स्रवद्भिः मूत्रयद्भिः । ददृशाते, तावित्यध्याहार्यम् ॥ ८–१० ॥ हतान् हतप्रायान् ॥ ११ ॥

सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् । अह्नः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयम्भुवः ॥ १२ ॥ सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम् । मार्गते जाम्बवन्तं स हनुमान् सविभीषणः ॥ १३ ॥ स्वभावजरया युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम् । प्रजापतिसुतं वीरं शाम्यन्तमिव पावकम् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तमुपसङ्गम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् । कच्चिदार्य शरैस्तीक्ष्णैः प्राणा न ध्वंसितास्तव ॥ १५ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवानृक्षपुङ्गवः । कृच्छ्रादभ्युद्गिरन् वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ नैर्ऋतेन्द्र महावीर्य स्वरेण त्वाऽभिलक्षये । पीड्यमानः शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥ १७ ॥ अञ्जना सुप्रजा येन मातरिश्वा च नैर्ऋत । हनुमान् वानरश्रेष्ठः प्राणान् धारयते क्वचित् ॥ १८ ॥ श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः । आर्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मात् पृच्छसि मारुतिम् ॥ १९ ॥ नैव राजनि सुग्रीवे नाङ्गदे नापि राघवे । आर्य सन्दर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ २० ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवान् वाक्यमब्रवीत् । शृणु नैर्ऋतशार्दूल यस्मात् पृच्छामि मारुतिम् ॥ २१ ॥

प्रायान् । प्रहतानिति वा ॥ १० ॥ ११ ॥ सप्तषष्टिरिति । वानराणां यूथपवानराणामित्यर्थः । सुग्रीवाङ्गदादिभिः सह पाठात् । अह्नः पञ्चमशेषेण पञ्चमभागेन, प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नसंज्ञाः षण्नाडिकात्मकाः अह्नः पञ्च भागाः सन्ति । तेषु पञ्चमेन सायाह्नसंज्ञेन नाडीषट्केनेत्यर्थः । स्वयम्भुवो वल्लभेन इन्द्रजिता, ब्रह्मास्त्रेण वा ॥ १२–१५ ॥ विभीषणेति । वाक्यं वाक्योपयोगि स्वरम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अञ्जनेति । धारयत इत्यत्र काकुः, किं धारयत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ श्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ १९–२३ ॥

वानराणां यूथपवानराणामित्यर्थः । अह्नः पञ्चमशेषेण पञ्चमभागेन प्रातस्सङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नसंज्ञितेषु षण्नाडिकात्मसु पञ्चभागेषु सायाह्नसंज्ञितेन भागेनेत्यर्थः ।

तस्मिन् जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् । हनुमत्यु ज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि वयं हताः ॥ २२॥ धरते मारुति स्तात मारुतप्रतिमो यदि । वैश्वानरसमो वीर्ये जीविताशा ततो भवेत् ॥ २३ ॥ ततो वृद्धमुपागम्य नियमेनाभ्य वादयत् । गृह्य जाम्बवतः पादौ हनुमान् मारुतात्मजः ॥ २४ ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं तथापि व्यथितेन्द्रियः । पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते स्मर्क्षपुङ्गवः ॥ २५ ॥ ततो ऽब्रवीन्महातेजा हनुमन्तं स जाम्बवान् ॥२६॥ आगच्छ हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि । नान्यो विक्रमपर्याप्तस्त्व मेषां परमः सखा ॥ २७॥ त्वत्पराक्रमकालोऽयं नान्यं पश्यामि कञ्चन । ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय । विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥ गत्वा परममध्वानमुपर्युपरि सागरम् । हिमवन्तं नगश्रेष्ठं हनुमन् गन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ ततः काञ्चनमत्युच्चमृषभं पर्वतोत्तमम् । कैलासशिखरं चापि द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन ३०॥

तत इति। मारुतात्मजः हनुमान्। वृद्धं जाम्बवन्तम् उपागम्य। नियमेन श्रोत्रहस्तसं स्पर्शव्यत्यस्तहस्तत्वादिरूपेण सह। जाम्बवतःपादौ गृह्य गृहीत्वा अभ्यवादयत्, स्वनामोच्चारणपूर्वकं युगपत् पादावगृह्णादित्यर्थः॥२४॥ वाक्यं हनुमानहमस्मी त्यभिवादनवाक्यम् । तथा व्यथितेन्द्रियोऽपि हनुमतो वाक्यं श्रुत्वा ऋक्षपुङ्गवः जाम्बवान् आत्मानं पुनर्जातं मन्यते स्मेति संबन्धः ॥ २५ ॥ २६ ॥ आग च्छेति । विक्रमपर्याप्तः पर्याप्तविक्रमः । विक्रमपूर्ण इति यावत् ॥ २७ ॥ अन्यं पराक्रमितारम् ॥२८॥ परमं दीर्घम् । उपर्युपरि सागरं सागरस्य समीपोपरि प्रदेशे । "उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इति सामीप्ये द्विर्वचनम् । " धिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीया " इति द्वितीया ॥ २९ ॥ ऋषभम् ऋषभाख्यम् । पर्वतोत्तमं

स्वयम्भुवः वल्लभेन ब्रह्मास्त्रेणेत्यर्थः ॥ २२-२६ ॥ आगच्छेति । विक्रमपर्याप्तः पर्याप्त

तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम् । सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम् ॥ ३१ ॥ तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि सम्भवाः । द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयन्त्यो दिशो दश ॥ ३२ ॥ मृतसञ्जीवनीं चैव विशल्यकरणीमपि । सावर्ण्यकरणीं चैव सन्धानकरणीं तथा ॥ ३३ ॥ ताः सर्वा हनुमन् गृह्य क्षिप्रमागन्तुमर्हसि । आश्वासय हरीन् प्राणैर्योज्य गन्धवहात्मज ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनुमान् हरिपुङ्गवः । आपूर्यत बलोद्धर्षैस्तोयवेगैरिवार्णवः ॥ ३५ ॥ स पर्वततटाग्रस्थः पीडयन् पर्वतोत्तमम् । हनुमान् दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ३६ ॥ हरिपादविनिर्भग्नो निषसाद स पर्वतः । न शशाक तदाऽऽत्मानं सोढुं भृशनिपीडितः ॥ ३७ ॥ तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलुः । शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त पीडितस्य हनूमता ॥ ३८ ॥

शिखरमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । ओषधयः ओषधीः । दीपयन्त्यः दीपयन्तीः । व्यत्ययेन द्वितीयार्थे प्रथमा । मृतं सञ्जीवयतीति मृतसञ्जीवनी । जीवनानन्तरं सञ्चारक्षमतायै विशल्यं करोतीति विशल्यकरणी । विशल्ये कृते त्वचः सन्धानं करोतीति सन्धानकरणी । ततो व्रणकृतवैवर्ण्यं विहाय प्रदेशान्तरसावर्ण्यं करोतीति सावर्ण्यकरणी ॥३२-३४॥ बलोद्धर्षैः बलोत्कर्षैः । आपूर्यत पूर्णोऽभूत् ॥ ३५ ॥ पर्वततटाग्रस्थः त्रिकूटशिखरस्थः । पर्वतोत्तमं त्रिकूटम् ॥ ३६ ॥ हरीति । हरिः हनुमान् ॥ ३७ ॥ तस्य त्रिकूटस्य । नगाः वृक्षाः । हरिवेगात् हनुमतो हिमवदुत्तरप्रदेशस्थौषधिपर्वतपर्यन्तगमनोचितशक्त्यास्थानवेगात् । जज्वलुश्च, वेगोद्धर्षजवह्निनेत्यर्थः ।

विक्रमः॥२७-३१॥ तस्येति । ओषधयः ओषधीः । दीपयन्त्यः दीपयन्तीः ॥३२-३४॥ श्रुत्वेति । बलोद्धर्षैः बलोत्कर्षैः । आपूर्यत पूर्णोऽभूत ॥ ३५ ॥ पर्वततटाग्रस्थः त्रिकूटशिखरस्थः ॥ ३६॥३७॥ तस्य त्रिकूटपर्वतस्य । नगाः वृक्षाः । जज्वलुः परस्परसङ्घर्षा

तस्मिन् सम्पीड्यमाने तु भग्नद्रुमाशिलातले । न शेकु र्वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ३९ ॥ सा घूर्णित महाद्वारा प्रभग्नगृहगोपुरा । लङ्का त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्ते वाभवत्तदा ॥ ४० ॥ पृथिवीधरसङ्काशो निपीड्य धरणी धरम् । पृथिवीं क्षोभयामास सार्णवां मारुतात्मजः ॥ ४१ ॥ आरुरोह तदा तस्माद्धरिर्मलयपर्वतम् । मेरुमन्दरसङ्काशं नानाप्रस्रवणाकुलम् ॥ ४२ ॥ नानाद्रुमलताकीर्णं विकासि कमलोत्पलम् । सेवितं देवगन्धर्वैः षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ॥ ४३ ॥ विद्याधरैर्मुनिगणैरप्सरोभिर्निषेवितम् । नानामृगगणाकीर्णं बहुकन्दरशोभितम् ॥ ४४ ॥ सर्वानाकुलयंस्तत्र यक्षगन्धर्वकिन्नरान् । हनुमान् मेघसङ्काशो ववृधे मारुतात्मजः ॥ ४५ ॥ पद्भ्यां तु शैलमापीड्य वडवामुखवन्मुखम् । विवृत्योग्रं ननादोच्चैस्त्रासयन्निव राक्षसान् ॥ ४६ ॥ तस्य नानद्यमानस्य श्रुत्वा निनदमद्भुतम् । लङ्कास्था राक्षसाः सर्वे न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ॥ ४७ ॥ नमस्कृत्वाऽथ रामाय मारुतिर्भीमविक्रमः । राघवार्थे परं कर्म समीहत परन्तपः ॥ ४८ ॥

पीडितस्य, पर्वतस्येति शेषः ॥ ३८ ॥ तस्मिन्निति । न शेकुरिति । त्रिकूटतटस्य युद्धरङ्गत्वात् । घूर्णमाने कम्पमाने ॥ ३९ ॥ प्रनृत्तेवाभवत् त्रिकूटाग्रनिर्मितत्वात्तस्याः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आरुरोहेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । मलयपर्वतमित्यत्र लङ्कामलय उच्यते ॥ ४२-४५ ॥ त्रासयन् त्रासनार्थं ननाद । "लक्षणहेत्वोः" इति शतृप्रत्ययः । स्वागमनपर्यन्तं राक्षसानिर्गमनं मा भूदिति तेषां त्रासनार्थं ननादेति भावः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ नमस्कृत्वाऽथ रामायेति । अयं प्रारिप्सितकर्मसमाप्तये सम्यगिष्टदेवता

दिति भावः ॥ ३८--४५ ॥ पद्भ्यामिति । त्रासयन् ननाद "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेतौ शतृप्रत्ययः । यावदेवागमनं तावद्राक्षसनिर्गमनं मा भूदिति तेष

स पुच्छमुद्यम्य भुजङ्गकल्पं विनम्य पृष्ठं श्रवणे निकुञ्च्य। विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभमापुप्लुवे व्योमनि चण्डवेगः ॥ ४९ ॥ स वृक्षषण्डांस्तरसा जहार शैलान् शिलाः प्राकृतवानरांश्च । बाहूरुवेगोद्धतसम्प्रणुन्नास्ते क्षीणवेगाः सलिले निपेतुः ॥ ५० ॥ स तौ प्रसार्योरगभोगकल्पौ भुजौ भुजङ्गारिनिकाशवीर्यः। जगाम मेरुं नगराजमग्र्यं दिशः प्रकर्षन्निव वायुसूनुः ॥ ५१ ॥ स सागरं घूर्णित वीचिमालं तदा भृशं भ्रामितसर्वसत्त्वम् । समीक्षमाणः सहसा जगाम चक्रं यथा विष्णुकराग्रमुक्तम् ॥५२॥ स पर्वतान् वृक्षगणान् सरांसि नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि। स्फीतान् जनान्तानपि सम्प्रवीक्ष्य जगाम वेगात् पितृ तुल्यवेगः ॥ ५३ ॥ आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतक्लमः । हनुमांस्त्वरितो वीरः पितृतुल्यपराक्रमः ॥५४॥

नमस्कारः ॥ ४८ ॥ स पुच्छमिति । पुच्छोद्यमनेनोत्साहातिरेक उक्तः । पृष्ठ विनमनेनाकाशगमनानुकूलप्राणवायुनिरोध उक्तः । श्रवणनिकुञ्चनेन बलो द्दीपनम् । मुखव्यादानेनाभिनिवेशः ॥ ४९ ॥ स इति । प्राकृतवानरान् त्रिकूटवननित्यवासिनः । आजहार उज्जहार। अस्यैवानुवादो बाह्विति । बाहूरु वेगोद्धतसंप्रणुन्नाः बाहूर्वोर्वेगेन उद्धताः उन्मूलिताः सम्प्रणुन्नाः दूरं प्रेरिताः। क्षीणवेगाः क्रमेण क्षीणवेगाः सन्तः ॥ ५०॥ मेरुं कैलासपार्श्ववर्तिनम् । अस्ति ह्यन्यो हिमवदन्तर्वर्ती मेरुः । यद्वा मेरुं मेरूपलक्षितदिशि स्थितं नगराजं हिमवन्तम् । यद्वा मेरुमुद्दिश्य जगाम, उत्तरां दिशमुद्दिश्य जगामेत्यर्थः। यद्वा मेरुं मेरुसदृशम् । प्रकर्षन् कम्पयन् ॥ ५१॥५२ ॥ जनान्तान् जनपदान् ॥ ५३ ॥ पूर्वमुपर्युपरि सागरमित्युक्त्या आदित्यपथमाकाशम् ॥५४॥५५॥

त्रासनार्थं ननादेति भावः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ४६–४९ ॥ प्राकृतवानरान् त्रिकूटशिखरवने नित्यवास्तव्यप्राकृतवानरानित्यर्थः ॥ ५० ॥ जगाम मेरुं कैलास पार्श्ववर्तिनम् । अस्ति ह्यन्यो हिमवदनन्तरपर्वतो मेरुः । यद्वा मेरूपलक्षितदिशि स्थितं नगराजं हिमवन्तम् । यद्वा मेरुतुल्यं हिमवन्तम् । सिंहो माणवक इतिवद्गौण प्रयोगः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ जनान्तान् जनपदान् ॥ ५३–५५ ॥

जवेन महता युक्तो मारुतिर्मारुतो यथा । जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन पूरयन् ॥५५॥ स्मरन् जाम्बवतो वाक्यं मारुतिर्वातरंहसा । ददर्श सहसा चापि हिमवन्तं महाकपिः ॥ ५६ ॥ नानाप्रस्रवणोपेतं बहुकन्दरनिर्झरम् । श्वेताभ्रचयसङ्काशैः शिखरैश्चारुदर्शनैः । शोभितं विविधैर्वृक्षैरगमत् पर्वतोत्तमम् ॥ ५७॥ स तं समासाद्य महानगेन्द्रमतिप्रवृद्धोत्तमघोरशृङ्गम् । ददर्श पुण्यानि महाश्रमाणि सुरर्षिसङ्घोत्तमसेवितानि ॥ ५८ ॥ स ब्रह्मकोशं रजतालयं च शक्रालयं रुद्रशरप्रमोक्षम् । हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं ददर्श वैवस्वतकिङ्करांश्च ॥ ५९ ॥ वज्रालयं वैश्रवणालयं च सूर्यप्रभं सूर्यनिबन्धनं च । ब्रह्मासनं शङ्करकार्मुकं च ददर्श नाभिं च वसुन्धरायाः ॥६०॥

स्मरन् जाम्बवत इति । जाम्बवद्वाक्यस्मरणम् औषधिपर्वतमतीत्य वेगातिशयेनान्यत्र गमननिवृत्त्यर्थम् । वातरंहसा, उपलक्षित इति शेषः ॥५६–५८॥ दृष्टानामाश्रमाणां नामान्यनुक्रामति–स ब्रह्मकोशमित्यादिना । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य कोशो गृहम् । "कोशोऽस्त्री कुड्मलेऽर्थौघे गुह्यदेशेऽण्डशीर्षयोः । गृहे देहे पुस्तकौघे पेत्यामसिपिधानके ॥" इति रत्नमाला । रजतालयं कैलासम् । शक्रस्य इन्द्रस्य । स्थानम् आश्रमस्थानम् । रुद्रशराः प्रमोक्ष्यन्ते लीलार्थं यस्मिन् तद्रुद्रशरप्रमोक्षं स्थानम् । हयाननं हयग्रीवाराधनस्थानम् । ब्रह्मशिरः रुद्रनिकृत्तब्रह्मशिरःप्रक्षेपस्थानम् । वैवस्वतकिङ्करान् विवस्वत्सम्बन्धिकिङ्करान्, ग्रामण्यादीन् मासान्तपरिचारकान् विश्रमार्थमत्र स्थितान् ॥५९॥ वज्रालयमिति । इन्द्राय ब्रह्मणा वज्रप्रदानस्थानम् । सूर्यप्रभमिति वैश्रवणालयविशेषणम् । सूर्यनिबन्धनं छायादेवीप्रीतये विश्वकर्मणा शाणारोपणाय सूर्यनिबन्धनस्थानम् । ब्रह्मासनं देवगणसन्दर्शनाय कृतं ब्रह्मणः सिंहासनम् । ब्रह्मणामृषीणामासनं स्थानं वा । शङ्करकार्मुकं तत्स्थानमित्यर्थः । नाभिं

स्मरन् जाम्बवतो वाक्यं जाम्बवद्वाक्यस्मरणमोषधिपर्वतमतीत्य वेगातिशयेनान्यत्र गमननिवृत्त्यर्थम् ॥ ५६–५८ ॥ दृष्टानामाश्रमाणां नामान्यनुक्रामति–स ब्रह्मकोशमित्यादिना । ब्रह्मकोशादीन्याश्रमाणि ॥ ५९ ॥ ६० ॥

कैलासमग्र्यं हिमवच्छिलां च तथर्षभं काञ्चनशैलमग्र्यम् । सन्दीप्तसर्वौषधिसम्प्रदीप्तं ददर्श सर्वौषधिपर्वतेन्द्रम् ॥ ६१ ॥ स तं समीक्ष्यानलरश्मिदीप्तं विसिष्मिये वासवदूतसूनुः । आवृत्य तं चौषधिपर्वतेन्द्रं तत्रौषधीनां विचयं चकार ॥ ६२ ॥ स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः । दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतात्मजः ॥ ६३ ॥ महौषध्यस्ततः सर्वास्तस्मिन् पर्वतसत्तमे । विज्ञायार्थिनमायान्तं ततो जग्मुरदर्शनम् ॥ ६४ ॥ स ता महात्मा हनुमानपश्यन् चुकोप कोपाच्च भृशं ननाद । अमृष्यमाणोऽग्निनिकाशचक्षुर्महीधरेन्द्रं तमुवाच वाक्यम् ॥ ६५ ॥ किमेतदेवं सुविनिश्चितं ते यद्राघवे नासि कृतानुकम्पः । पश्याद्य मद्बाहुबलाभिभूतो विकीर्णमात्मानमथो नगेन्द्र ॥ ६६ ॥

पातालप्रवेशरन्ध्रम् ॥ ६० ॥ ब्रह्मादिस्थानेषु रजतालयमिति परिगणितमपि जाम्बवदुपदिष्टप्रकारेण दर्शनाय पुनराह–कैलासमिति । हिमवच्छिला नाम कैलासपार्श्वे काश्चिच्छिलाविशेषः । ऋषभम् ऋषभाख्यमौषधिपर्वतम् । काञ्चनशैलं पूर्वं मेरुमित्युक्तम् । सन्दीप्तसर्वौषधिसम्प्रदीप्तम् सन्दीप्ताभिः रात्रौ ज्वलन्तीभिः सर्वाभिः ओषधीभिः तृणज्योतिर्भिः सम्प्रदीप्तं सम्यक्प्रकाशमानम् । सर्वौषधिपर्वतेन्द्रं मृतसञ्जीवन्यादिसर्वौषधियुक्तपर्वतेन्द्रं ददर्श ॥ ६१ ॥ वासवदूतः वायुः वासवादेशेन मेघप्रेरकत्वात् । अत एवाभिषेकसमये इन्द्रेण प्रेरितो हारं रामायोपाहरत् । विचयम् अन्वेषणम् ॥ ६२ ॥ अतीत्य अतीत्यापीत्यर्थः । अनेन श्रमरहितत्वमुक्तम् ॥ ६३ ॥ महौषध्य इति । ततः तस्य हनुमतः अदर्शनम् ॥ ६४ ॥ ताः ओषधीः ॥ ६५ ॥ राघवे कृतानुकम्पो नासीति यत् एतत् एवं सुविनिश्चितं यदि तर्हि आत्मानमथो विकीर्णं पश्येति

हिमवच्छिलां, कैलासपार्श्वे कश्चिच्छिलाविशेषः । यस्याश्चित्रशिलेति इतिहासप्रसिद्धिः ॥ ६१ ॥ वासवदूतसूनुः वायुसुतः । वायोर्वासवदूतत्वं वासवादेशेन मेघादिप्रेरकत्वात् ॥ ६२–६५ ॥ किमिति । यस्मात् राघवे कृतानुकम्पो

स तस्य शृङ्गं सनगं सनागं सकाञ्चनं धातुसहस्रजुष्टम् । विकीर्णकूटज्वलिताग्रसानुं प्रगृह्य वेगात् सहसोन्ममाथ ॥ ६७॥ स तं समुत्पाट्य खमुत्पपात वित्रास्य लोकान् ससुरासुरेन्द्रान् । संस्तूयमानः खचरैरनेकैर्जगाम वेगाद् गरुडोग्रवेगः ॥ ६८ ॥ स भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्तं भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य । बभौ तदा भास्करसन्निकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥ ६९ ॥ स तेन शैलेन भृशं रराज शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु । सहस्रधारेण सपावकेन चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन ॥७०॥ तं वानराः प्रेक्ष्य विनेदुरुच्चैः स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद । तेषां समुद्घुष्टरवं निशम्य लङ्कालया भीमतरं विनेदुः ॥७१॥ ततो महात्मा निपपात तस्मिन् शैलोत्तमे वानरसैन्य मध्ये । हर्युत्तमेभ्यः शिरसाऽभिवाद्य विभीषणं तत्र स सस्वजे च ॥ ७२ ॥ तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ तं गन्ध माघ्राय महौषधीनाम् । बभूवतुस्तत्र तदा विशल्या वुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ ७३ ॥

सम्बन्धः ॥ ६६ ॥ एतच्छ्लोकानन्तरामित्युक्त्वेत्यध्याहार्यम् । स इति । सनागं सगजम् । उन्ममाथ उत्पाटयामास ॥६७॥६८॥ भास्कराध्वानम् अन्तारिक्षम्, भास्कराभशिखरग्रहणात् स्वयं भास्करसन्निकाशत्वाच्च । सूर्यसमीपस्थः प्रति सूर्य इव बभावित्यर्थः ॥ ६९ ॥ सहस्रधारेण अर्पितेन हस्तेऽर्पितेन । सपावकेन अग्निज्वालावता । चक्रेण विष्णुरिव रराज ॥ ७०॥ तं वानरा इत्यनेन दूरादेव गन्धाघ्राणेन सर्वे जीविता इति गम्यते॥७१॥शैलोत्तमे त्रिकूटशिखरे॥७२॥७३॥

नासि तस्मादेतदोषध्यदर्शनम्, ते त्वया सुनिश्चितं किम् ? तर्हि विकीर्णमात्मानं पश्येति सम्बन्धः॥६६॥ सनागं सगजम् । उन्ममाथ उत्पाटयामास॥६७–६९॥ सहस्र

स०–विनेदुः अनेन वातमात्रस्पर्शेन गात्रस्मृतिररोगता च कपीनां जाते इति ध्वन्यते । तेषां स च ते च ते । तेषां हनुमद्वानराणाम् ॥ ७१ ॥

सर्वे विशल्या विरुजः क्षणेन हरिप्रवीरा निहताश्च ये स्युः । गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव सम्प्रबुद्धाः ॥ ७४ ॥ यदाप्रभृति लङ्कायां युद्धचन्ते कपिराक्षसाः । तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च ॥ ७५ ॥ ये हन्यन्ते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुञ्जरैः । हताहतास्तु क्षिप्यन्ते सर्व एव तु सागरे ॥ ७६ ॥ ततो हरिर्गन्धवहात्मजस्तु तमोषधीशैलमुदग्रवीर्यः । निनाय वेगाद्धिमवन्तमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥७४॥

विशल्यकरण्या विशल्याः, सन्धानकरण्या विरुजः, ये पूर्वं निहतास्तेऽपि सुप्ता निशान्तेष्विव सम्प्रबुद्धाः । अनेन सावर्ण्यसिद्धिरप्युक्ता ॥ ७४ ॥ तर्हि निहता राक्षसाः किं न प्रबुद्धाः ? इत्यत्राह–यदाप्रभृतीति । मानार्थं हतानां राक्षसानाम् इयत्तया अपरिज्ञानार्थम्, मृतशरीरसङ्ख्याप्रतिपत्त्यर्थं वा । पूर्वयोजनायामर्थशब्दो निवृत्तिपरः । "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु"

धारेण सहस्रारेण अर्पितेन ॥ ७०-७४ ॥ यथा हताः वानराः प्रतिबुद्धाः, एवं राक्षसाः किमिति न प्रतिबुद्धास्तत्राह–यदाप्रभृतीत्यादिश्लोकद्वयेन । मानार्थं मानं हतानां राक्षसानामियत्ता तदर्थं तत्परिज्ञानार्थम् । यद्वा मानः अभिमानः तदर्थं राक्षसा बहवो हता इति सर्वे ज्ञास्यन्ति तदभिमानादप्रकटनायेत्यर्थः । हताहतास्तु

स० –सागरोपरि गिरिशिखरं परिगृह्योत्प्लवने तदन्तःस्थानां रक्षसामनुज्जीवनं च न गन्धस्यान्तःप्रवेशासामर्थ्यात् । किं नाम यादोभी रक्षसां भक्षितत्वात् । निलयनमात्रेण हनुमत्कृतपर्वतोत्पाटनतः एतदनिष्टकार्यसाधनेऽयमुत्तरत्र किं कुर्यादिति भीतेर्वा । " भीषास्माद्वातः पवते " इत्यादेः रामविरुद्धकार्यकरणभीतेरिवात्मजप्रीतेर्वा वायुर्न निनाय नीरनायकमध्ये गन्धमिति वेति ज्ञेयम् । ओषधीनामर्थिनं ज्ञात्वाऽदर्शनं गता इत्यनेन ज्ञानित्वोक्तेरनुसन्धानादिकं सम्भवतीति सुघटोऽयमर्थः ॥ ७६ ॥ ओषधीशैलः तद्वत्पर्वतः, तम् । तत्रत्य एव वेगात् हिमवन्तं स्वस्थानं तम् उत्कृत्तशैलभागं निनाय प्रापयामास । ' संस्थित एव तत्र ' इत्यन्यत्रोक्तेः । पुनः प्रक्षेपानन्तरं रामेण समाजगाम सङ्गतोऽभूत् । प्रथमेन्द्रजिद्युद्ध एवादृष्टतद्दृष्ट्यै ' इदमम्भो गृहीत्वा तु ' इत्यारभ्य ' चकार नेत्रयोः शौचम् ' इति गर्भीकृत्य ' क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूंषि ' इत्यनेन वनपर्वोक्ता ' अनेन दृष्टोऽहमिति स्म दुष्टः ' इत्यन्यत्र रीत्यन्तरेणोक्ता च कथानुक्तिर्न दोषायेति नीतेरविरुद्धेति च संग्राह्येति ज्ञेयम् । ओषधीति दीर्घार्षतालेखनं निर्बीजम् । अत्रैव बहुस्थलेषु ओषध्य इति पूर्वमुक्तेः । लेखनं यदि कर्तव्यं तर्हि तत्रैव कर्तव्यम् । ईकारान्तत्वेन समपाठं ~~~~ समिति न स्वरसम् ॥ ७७ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः । अर्थ्यं विज्ञापयंश्चापि हनुमन्तमिदं वचः ॥ १ ॥ यतो हतः कुम्भकर्णः कुमाराश्च निषूदिताः । नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमर्हति ॥ २ ॥ ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च प्लवङ्गमाः । लङ्कामभ्युत्पतन्त्वाशु गृह्योल्काः प्लवगर्षभाः ॥ [हरयो हरिसङ्काशाः प्रदग्धुं रावणालयम् ।] ॥ ३ ॥ ततोऽस्तं गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे । लङ्कामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः ॥ ४ ॥

इत्यमरः । परैः परिच्छिद्य ज्ञानं मा भूदित्येवमर्थमिति भावः । हताहताः मुमूर्षावस्थाः । किं पुनर्मृता इति भावः । "क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्" इति कर्मधारयः । यद्वा यदा यदा ये ये हताः तदा तदा ते ते क्षिप्ता इत्यर्थः ॥ ७५-७७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज०श्रीरामायण०रत्न०युद्धकाण्ड०चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

एवं हनुमदानीतौषधिपर्वतगन्धमात्रेण समागतप्राणेषु सर्वेषु विशल्येषु समुत्थितेषु सुग्रीवः स्वातिसन्धानजनितकोपातिरेकेण सद्यो निश्शेषं लङ्कां निर्दहनं हनुमते नियमयति—तत इत्यादि । अर्थ्यम् अर्थादनपेतम् । प्रयोजननियतं वाक्यं विज्ञापयन्, रामायेति शेषः । ततो हनुमन्तमब्रवीदिति योजना । यद्वा अर्थ्यं विज्ञापयन् विशेषेण ज्ञापयन् ॥ १ ॥ इदानीं लङ्कादाहोपदेशे निमित्तमाह—यत इति । उपनिर्हारम् उपनिष्क्रमणम् । युद्धाय निर्गमनमिति यावत् । हतपुत्रादित्वेनानुत्साहाद्रावणो न निर्गमिष्यतीति भावः । अत्र आग्रहेण प्रेतनिर्यापनरूढनिर्हारपदप्रयोगः । दातुं कर्तुमिति यावत् । धातूनामनेकार्थत्वात् । उपनिर्हारशब्दः उपनिष्क्रम्य युद्धपरो वा ॥२॥ लघवः वेगवन्तः । उत्पतन्तु प्राकारमुत्प्लुत्य गच्छन्तु ॥३॥ तत इति । ननु पूर्वम् 'उल्काहस्तौ

मुमूर्षावस्थापन्ना अपीत्यर्थः ॥ ७५-७७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

तत इति । अर्थ्यम् अर्थादनपेतम्, कर्तव्यमित्यर्थः । विज्ञापयन् कर्तव्यं बोधयन्नित्यर्थः ॥१॥ उपनिर्हारम् उपनिष्क्रम्य युद्धप्रदानम् ॥२॥३॥ निशामुखे निशायाः

कतक०—तस्मादिदानीम् उपनिर्हारं युद्धार्थम् [illegible] निर्गमनम्, दातुं [illegible] नार्हति ॥ २ ॥

उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समभिद्रुताः । आरक्षस्था विरूपाक्षाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥ गोपुराट्टप्रतोलीषु चर्यासु विविधासु च । प्रासादेषु च संहृष्टाः ससृजुस्ते हुताशनम् । तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक् तदा ॥ ६ ॥ प्रासादाः पर्वताकाराः पतन्ति धरणीतले । अगरुर्दह्यते तत्र वरं च हरिचन्दनम् ॥ ७ ॥ मौक्तिका मणयः स्निग्धा वज्रं चापि प्रवालकम् । क्षौमं च दह्यते तत्र कौशेयं चापि शोभनम् ॥ ८ ॥

तदा रात्रौ ' इत्युक्तम्, अत्र आदित्यास्तमयसमय इति गम्यते, अतो विरुद्ध मिति चेन्न विरोधः । आदित्येऽस्तं गत इति प्रकाशाभावोक्तिः । निशामुख इति रात्रेः प्रथमयाम उच्यते । रौद्र इति विशेषणात् यामान्तत्वेन गाढान्धकारत्व मुच्यते । हनुमांश्च महाद्भुतवेगशालितया मुहूर्तमात्रेण प्रस्थायौषधिपर्वत मानीय तं पुनस्तत्र निक्षिप्यागतवानिति तस्य वेगातिशयश्च प्रतिपादितो भवति ॥ ४ ॥ आरक्षस्थाः गुल्मस्थाः नगररक्षिणो वा । आरक्षो दुर्गरक्षिणां स्थानम्, तत्रस्था वा । "त्रिष्वारक्षस्तु रक्षणे" इति रत्नमाला । विरूपाक्षाः राक्षसाः ॥ ५ ॥ गोपुरं पुरद्वारम् । अट्टन्ति हिंसन्ति योधा एषु स्थित्वेत्यट्टाः प्राकाराग्रस्थितगृहाणि । " स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम् " इत्यमरः । प्रतोल्यः वीथ्यः । चर्या अवान्तरवीथ्यः । ते वानराः । ससृजुः क्षिप्तवन्तः । तेषां वानराणां सम्बन्धी हुतभुगित्यन्वयः ॥ ६ ॥ दहनकार्यं प्रपञ्चयति–प्रासादा इत्यादि । तत्र प्रासादेषु । दह्यते अदह्यत । व्यत्ययेन भूतार्थे लट् । वरं सुगन्धम् ॥ ७ ॥ मौक्तिका इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । सर्वत्र अदह्यतेत्यस्य

पूर्वयामे । "उल्काहस्तौ तदा तौ तु रणशीर्षे विचेरतुः" इति पूर्वसर्गोक्तेः सन्ध्या कालानन्तरं प्रस्थायौषधिपर्वतमानीय पुनस्तत्र निक्षिप्य आगतं हनुमन्तमुद्दिश्य "ये ये महाबलास्सन्ति लघवश्च प्लवङ्गमाः । लङ्कामभ्युत्पतन्तु' इति सुग्रीवादेशानन्तरं प्लवगर्षभाः निशायां लङ्कां जग्मुरित्यभिधानात हनुमतः अचिन्त्यवेगातिशय स्सूच्यते । ततोऽस्तङ्गत आदित्य इति पूर्वसिद्धस्यैव अस्तमयस्यानुवादः, न त्विदानीमस्तमयः । यद्वा ' ततोऽस्तं गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे ' इति पर दिनवृत्तान्तः ॥४॥ आरक्षस्थाः गुल्मस्थाः । विरूपाक्षा राक्षसाः ॥५॥ तेषां वानराणां सम्बन्धी हुतभुक् ॥ ६ ॥ पतन्ति अपतन् । दह्यते अदह्यत । भूतार्थे लट् ॥ ७ ॥ ८ ॥

स०–आरक्षं रक्षणीयं द्वारादि । तत्र तिष्ठन्तीत्यारक्षस्थाः । "आरक्षं रक्षणीये स्यात्" इति विश्वः ॥ ५ ॥

आविकं विविधं चौर्णं काञ्चनं भाण्डमायुधम् ।
नानाविकृतसंस्थानं वाजिभाण्डपरिच्छदौ ॥ ९ ॥
गजग्रैवेयकक्ष्याश्च रथभाण्डाश्च संस्कृताः ।
तनुत्राणि च योधानां हस्त्यश्वानां च वर्म च ॥ १० ॥
खड्गा धनूंषि ज्या बाणास्तोमराङ्कुशशक्तयः ।
रोमजं वालजं चर्म व्याघ्रजं चाण्डजं बहु ॥ ११ ॥

यथायथं विपरिणामेनान्वयः । मणयः उपात्तमौक्तिकादिव्यतिरिक्ताः । क्षौम कौशेययोरुपादानभेदात् भेदः । "वाल्कं क्षौमादि" "कौशेयं कृमिकोशोत्थम्" इत्युभयत्राप्यमरः । शोभनं शोभमानम् । आविकम् अविरोमनिर्मितं कम्बलम् । और्णं मेषादिरोमनिर्मितं कम्बलम् । "ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात्" इत्यमरः । भाण्डम् उपकरणम् । आभरणादि वा । "भाण्डं तु भूषायां नादे पात्राश्वभूषयोः । मार्जने कलशादौ च वणिङ्मूलधनेऽपि च ॥" इति रत्नमाला । नानाविकृतसंस्थानं नानाविधविकारवद्विचित्रसन्निवेशमिति भूषणादि सर्वविशेषणम् । वाजिभाण्डपरिच्छदौ अश्वालङ्कारपल्ययनादिपरिबर्हौ । भाण्डशब्देनैवाश्वाभरणसिद्धावपि कर्णावतंसादिवत् साहित्यबोधनार्थं वाजिपदम् । गजानां ग्रैवेयकानि कण्ठभूषणानि । कक्ष्याः इभबन्धिन्यः । "ग्रैवेयकं कण्ठभूषा" "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने ।" इत्युभयत्राप्यमरः । संस्कृताः उत्तेजिताः । योधानां तनुत्राणि वर्माणि । हस्त्यश्वानां वर्म अयः कांस्यादिनिर्मितम् । रोमजम् अविमेषादिरोमभिन्नरोमनिर्मितं कम्बलादि । वालजं चामरादि । चर्म संस्तरणं खेटकं वा । व्याघ्रजं वैयाघ्रं नखवालादि ।

आविकम् अविरोमनिर्मितम् । और्णम् ऊर्णा मेषादिलोम, तज्जन्यकम्बलादि । काञ्चनं भाण्डं सौवर्णमुपकरणम् । नानाविकृतसंस्थानं नाना अनेकं विकृतसंस्थानं विचित्रविन्यासम् । वाजिभाण्डपरिच्छदौ वाजिभाण्डमश्वालङ्कारः, परिच्छदः पल्ययनादि परिकरः। भाण्डशब्देनैव अश्वाभरणप्रतीतेः पुनर्वाजिग्रहणं कर्णावतंसवत्साहित्याव

स०—"भाण्डशब्दोऽलङ्कारमात्रवाची रथभाण्डेत्युक्तेः । अत एव वाजिभाण्डेत्यत्र वाजिग्रहणं चरितार्थम् । अश्वालङ्कारवाचित्वे तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तत्त्वेऽपि कर्णावतंसादिवत्साहित्यबोधनार्थं तत्र सः । रथभाण्डेत्यत्र तु लाक्षणिक इत्यन्ये" इति नागोजिभट्टव्याख्याया भिन्नानुपूर्वीमत्या अपि वस्तुतोऽर्थैकताबल्यास्तीर्थव्याख्याया अपि "भाण्ड भूषणमात्रेऽपि—नादे पात्रे तुरङ्गाणां भूषणे" इति विश्वः स्वानवलोकननिमित्ततां स्पष्टमाचष्ट इति न न आयासोऽपेक्षितः ॥ १० ॥

मुक्तामणिविचित्रांश्च प्रासादांश्च समन्ततः। विविधानस्त्र संयोगानग्निर्दहति तत्र वै ॥ १२ ॥ नानाविधान् गृह च्छन्दान् ददाह हुतभुक् तदा। आवासान् राक्षसानां च सर्वेषां गृहगर्धिनाम् ॥ १३ ॥ हेमचित्रतनुत्राणां स्रग्दामा म्बरधारिणाम्। शीधुपानचलाक्षाणां मदविह्वलगामिनाम् ॥ १४ ॥ कान्तालम्बितवस्त्राणां शत्रुसञ्जातमन्युनाम्। गदाशूलासिहस्तानां खादतां पिबतामपि ॥ १५ ॥ शयनेषु महार्हेषु प्रसुप्तानां प्रियैः सह। त्रस्तानां गच्छतां तूर्णं पुत्रानादाय सर्वतः ॥ १६ ॥

अण्डजं कस्तूरिकादि द्रव्यम् ॥ ८-११ ॥ मुक्तेति । प्रासादाः पर्वताकारा इत्यत्र केवलप्रासादाः, अत्र मुक्तादिखचिताः। अस्त्रसंयोगान् संयुज्यन्त इति संयोगाः सङ्घाताः तान् । तत्र लङ्कायाम् ॥ १२ ॥ गृहच्छन्दान् स्वस्तिकादि गृहविन्यासान् । गृहगर्धिनां गृहस्थानाम् ॥ १३ ॥ हठोपनतत्वेन खेदातिशयं व्यञ्जयितुं तेषां व्यासङ्गं दर्शयति-हेमेत्यादिना । हेमचित्रतनुत्राणां हेममया द्भुतवर्मणाम् । "आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्" इत्यमरः । वर्मग्रहणव्यासक्ताना मित्यर्थः । स्रग्दामानि पुष्पमालाः । दामशब्दो हारपरः । स्रग्दामशब्देनानेक सरनिर्मितपुष्पमालोच्यत इत्याचार्याः। अत्र सर्वत्रापि व्यासङ्ग एव तात्पर्यम् । शीधुपानचलाक्षाणां मद्यपानलोलदृष्टीनाम् । अत एव मदविह्वलगामिनां मदेन मन्दगामिनाम् ॥ १४ ॥ कान्तालम्बितवस्त्राणाम् आलम्बितवस्त्रकान्तानाम्, रतिपराणामिति यावत् । शत्रुषु सञ्जातमन्युनां सञ्जातक्रोधानाम् । दीर्घाभाव आर्षः । खादतां मांसादिकं भक्षयताम् । पिबतां मद्यपानं कुर्वताम् । शीधु पानेत्यत्र मद्यपानकार्यमुक्तम् । क्षीरादिकं पिबतामिति वा॥१५॥ महार्हेष्विति

बोधनार्थम् । रथभाण्डाः रथोपकरणानि । संस्कृताः सम्यग्ग्रथिताः । रोमजं कम्ब लादि । वालजं चामरादि । व्याघ्रजं व्याघ्रचर्म । अण्डजं कस्तूरिकादि ॥ ९-११ ॥ अस्त्रसंयोगान् अस्त्रसङ्घातान्॥१२॥ गृहच्छन्दान् स्वस्तिकादिगृहसन्निवेशविशेषान्। गृहगर्धिनां गृहस्थानाम् ॥ १३ ॥ दामानि हाराः ॥ १४ ॥ शत्रुसञ्जातमन्युनामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ १५ ॥ प्रियैः प्रियाभिस्सहेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

स०-प्रियैः प्रियाश्च प्रियाणि च प्रियाणि कान्तापत्यानि तैः । "नपुंसकमनपुंसकेन" इत्येकशेषः । **पुत्रानादाय गच्छतां** निरग्निकस्थलं प्रति ॥१६॥

तेषां शतसहस्राणि तदा लङ्कानिवासिनाम् । अदहत् पावकस्तत्र जज्वाल च पुनः पुनः॥ १७॥ सारवन्ति महार्हाणि गम्भीरगुणवन्ति च । हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि चन्द्रशालोन्नतानि च॥ १८॥ रत्नचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वशः । मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशन्तीव दिवाकरम् ॥ १९ ॥ क्रौञ्चबर्हिणवीणानां भूषणानां च निस्वनैः । नादितान्यचलाभानि वेश्मान्यग्निर्ददाह सः ॥ २० ॥ ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे । विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घर्मगे ॥ २१॥ ज्वलनेन परीतानि निपेतुर्भवनान्यथ। वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महागिरेः२२

विशेषणेन सुरत्यतिशयहेतुरुक्तः । प्रियैः दारैरिति विशेष्यम् ॥ १६ ॥ तेषाम् एवं व्यासक्तानां शतसहस्राणीति सङ्ख्यासङ्ख्येययोरभेदेन निर्देशः, अनेकशतसहस्रराक्षसानित्यर्थः। पुनः पुनरित्यनेन तद्रुधिरवसास्नेहेनाधिकज्वालोच्यते ॥ १७ ॥ रावणस्य पुनर्धननाशं व्यञ्जयितुमुत्तमगृहदहनं दर्शयति–सारवन्तीत्यादिना। सारवन्ति श्रेष्ठधनवन्ति। "सारो बले स्थिरांशेऽर्थे पुमान् न्याय्ये वरे त्रिषु" इति रत्नमाला । गम्भीराणि महातलपवन्ति । गुणवन्ति सौन्दर्यवन्ति । हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि हेमकृतानि चन्द्राकाराण्यर्धचन्द्राकाराणि चेत्यर्थः । चन्द्रशालाभिः शिरोगृहैः उन्नतानि । "चन्द्रशाला शिरोगृहम्" इत्यमरः ॥१८॥ साधिष्ठानानि शय्यासनादिसहितानि । स्पृशन्तीव दिवाकरम् सूर्यपथपर्यन्तोन्नतानीत्यर्थः ॥ १९ ॥ क्रौञ्चादयो लीलार्थं गृहेषु संवर्धिताः ॥ २० ॥ ज्वलनेनेति । घर्मोऽस्माद्गच्छतीति घर्मगः वर्षाकाल इत्यर्थः । घर्मगे निदाघे गच्छतीति शेष इत्यप्याहुः । घर्मशब्देन घर्मान्तो लक्ष्यते । तं गच्छति प्राप्नोतीति घर्मगः वर्षादिरित्यपरे । वस्तुतो घर्मगे ग्रीष्म इत्येवार्थः । लङ्कायां दह्यमानायां सन्तापे च समन्ततः प्रसरति दह्यमानतोरणादीनि निदाघप्ररूढसविद्युन्मेघतुल्यानीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ज्वलनेन परीतानि निपेतुरित्यस्य वज्रिवज्रहतानीव

हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि हेमनिर्मितानि चन्द्राकाराणि अर्धचन्द्राकाराणि च । चन्द्रशालोन्नतानि शिरोगृहैः उन्नतानि वेश्मान्यग्निर्ददाहेति सम्बन्धः ॥ १८-२० ॥ घर्मगे घर्मः

स०- लङ्कानिवासिनां शतसहस्राणि गृहाण्यदहत् ॥ १७ ॥

विमानेषु प्रसुप्ताश्च दह्यमाना वराङ्गनाः । त्यक्ताभरण सर्वाङ्गा हा हेत्युच्चैर्विचुक्रुशुः ॥ २३ ॥ तानि निर्दह्यमानानि दूरतः प्रचकाशिरे । हिमवच्छिखराणीव दीप्तौषधिवनानि च ॥ २४ ॥ हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वलितैरपि । रात्रौ सा दृश्यते लङ्का पुष्पितैरिव किंशुकैः ॥२५॥ हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि । बभूव लङ्का लोकान्ते भ्रान्तग्राह इवार्णवः ॥ २६॥ अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा क्वचिद्भीतोऽपसर्पति । भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा क्वचिदश्वो निवर्तते ॥२७॥ लङ्कायां दह्यमानायां शुशुभे स महार्णवः । छायासंसक्तसलिलो लोहितोद इवार्णवः ॥ २८ ॥ सा बभूव मुहूर्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी । लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव वसुन्धरा ॥२९॥ नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः । स्वनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे दशयोजनम् ॥३०॥ प्रदग्धकायानपरान् राक्षसा न्निर्गतान् बहिः । सहसाऽभ्युत्पतन्ति स्म हरयोऽथ युयुत्सवः ॥ ३१ ॥

त्युत्तरार्धम् ॥ २२॥ विमानेष्विति । त्यक्ताभरणसर्वाङ्गाः सर्वाङ्गाभरणान्यपि त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तानि पूर्वश्लोके प्रस्वापाधिकरणतयोपात्तानि विमानानि । दीप्तौषधिवनानि प्रकाशिततृणज्योतिर्वनानि ॥ २४ ॥ हर्म्याग्रैरिति । ज्वालाप्रज्वलितैः ज्वालाविशिष्टैरित्यर्थः ॥ २५ ॥ हस्त्यध्यक्षैः हस्तिपकैः । मुक्तैः निगलान्मोचितैः । मुक्तैश्च तुरगैरपीत्यत्राप्यश्वाध्यक्षैरित्यध्याहार्यम् । लोकान्ते प्रलये ॥ २६ ॥ २७ ॥ छायासंसक्तसलिलः प्रतिबिम्बसंक्रान्तजलः । लोहितोदः लोहितोदकः । उदादेश आर्षः ॥ २८ ॥२९ ॥ नारीति । नारीजन

अस्माद्गच्छतीति घर्मगः वर्षाकालः ॥२१॥२२॥ विमानेषु सप्तभूमप्रासादेषु ॥२३-२५॥ लोकान्ते प्रलये । भ्रान्ता घूर्णमानाः ग्राहा यस्य सः ॥२६॥ २७ ॥ छाया वह्निज्वाला

स०-लोहितोदः लोहितं रक्तवर्णम् उदं यस्य सः । उदकशब्दपर्यायोऽयमुदशब्दः । तेनासंज्ञात्वात्कथमुदादेश इति शङ्कानवकाशः ॥ २८ ॥

उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनः । दिशो दश समुद्रं च पृथिवीं चान्वनादयत् ॥ ३२ ॥ विशल्यौ तु महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ । असम्भ्रान्तौ जगृहतुस्तदोभे धनुषी वरे ॥ ३३ ॥ ततो विष्फारयानस्य रामस्य धनुरुत्तमम् । बभूव तुमुलः शब्दो राक्षसानां भयावहः ॥ ३४ ॥ अशोभत तदा रामो धनुर्विष्फारयन् महत् । भगवानिव संक्रुद्धो भवो वेदमयं धनुः ॥ ३५ ॥ उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनम् । ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दावति रामस्य शुश्रुवे ॥ ३६ ॥ वानरोद्घुष्टघोषश्च राक्षसानां च निस्वनः । ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं व्याप दिशो दश ॥ ३७ ॥ तस्य कार्मुकमुक्तैश्च शरैस्तत्पुरगोपुरम् । कैलासशृङ्गप्रतिमं विकीर्णमपतद्भुवि ॥ ३८ ॥

स्यातिसाहसिकत्वाद्दशयोजनस्वनश्रवणम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उद्घुष्टम् उद्घोषः । भावे क्तः ॥ ३२ ॥ विशल्यौ निर्गलितशरीरनिमग्नशरफलकौ । तदोभे धनुषी वरे इति पाठः ॥ ३३ ॥ तत इति । विष्फारयानस्य ध्वनयतः । "विस्फारो धनुषः स्वानः" इत्यमरः । "स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः" इति षत्वम् । मुगभाव आर्षः ॥ ३४ ॥ अशोभतेति । वेदमयं धनुः वेदोक्तलक्षणं धनुः । "कृत्तिवासाः पिनाकी" इति श्रुत्या प्रतिपादितमहिमेति वाऽर्थः ॥ ३५ ॥ उद्घुष्टमिति । रामस्य ज्याशब्दः वानराणामुद्घुष्टं राक्षसानां निस्वनं च तावुभावतीत्य शुश्रुवे ॥ ३६ ॥ वानरेति । वानरोद्घुष्टघोषः वानरोत्पादितघोषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्रतिबिम्बम् ॥ २८–३४ ॥ संहारकाले संक्रुद्धो भवः । वेदमयं शब्दब्रह्मात्मकम् ३५--३८ ॥

स०–वेदमयं वेदात्मकं तदभिमान्यभिमानिकम् । भारते कर्णपर्वान्तर्गतशल्यदुर्योधनसंवादे "संवत्सरो धनुस्तद्वै" "तस्य संवत्सरो धनुः" इत्युक्तिस्त्वेकस्यानेकेऽभिमानिनो भवन्तीति न विरुणद्धि ॥ ३५ ॥ वानरोद्घुष्टशब्दो वानरकृतशब्दजशब्दः । राक्षसानां च निस्वनः रामस्य ज्याशब्दश्चेत्येतन्मितयं दश दिशो व्याप व्यापत् । एतच्छब्दद्वयाधरीकरणं च द्वयोस्तस्य च समव्यापनाभावेऽसम्भावितम् । सति तस्मिन्नैःकटयानैःकटये विदिते भवत इति अतिक्रमणव्यापने सम्भवत इति न पूर्वोत्तरविरोधः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ततो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च । सन्नाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः समपद्यत ॥ ३९ ॥ तेषां सन्नह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वताम् । शर्वरी राक्षसेन्द्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥४०॥ आदिष्टा वानरेन्द्रास्तु सुग्रीवेण महात्मना । आसन्नद्वारमासाद्य युध्यध्वं प्लवगर्षभाः ॥ ४१ ॥ यश्च वो वितथं कुर्यात्तत्र तत्र ह्युपस्थितः । स हन्तव्यो हि सम्प्लुत्य राजशासनदूषकः ॥ ४२ ॥ तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु । स्थितेषु द्वारमासाद्य रावणं मन्युराविशत् ॥ ४३ ॥ तस्य जृम्भितविक्षेपाद्व्यामिश्रा वै दिशो दश । रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ४४ ॥ स निकुम्भं च कुम्भं च कुम्भकर्णात्मजावुभौ । प्रेषयामास संक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥ ४५ ॥ यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजङ्घः कम्पनस्तथा । निर्ययुः कौम्भकर्णिभ्यां सह रावणशासनात् ॥ ४६ ॥

तुमुलः अधिकः ॥ ३९ ॥ तेषामिति । सन्नह्यमानानां कक्ष्याबन्धनादियुद्धसन्नाहं कुर्वताम् । रौद्री प्रलयरात्रिः ॥ ४० ॥ आदिष्टा इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अन्ते इतिकरणं बोध्यम् । व इति निर्धारणे षष्ठी । वितथं कुर्यात्, मच्छासनमिति शेषः । आसन्नद्वारं रावणान्तःपुरासन्नमध्यकक्ष्याद्वारम् । तत्र तत्र युद्धभूमौ उपस्थितः ॥ ४१-४३ ॥ तस्येति । जृम्भितविक्षेपात् गात्रविनामविस्तारात् । व्यामिश्राः व्याकुलाः, अभवन्निति शेषः । दिशः दिक्स्थिताः । रुद्रस्य कालाग्निरुद्रस्य गात्रे यो रूपवान् मन्युः स इव रावणो

सन्नाहः उद्योगः ॥ ३९ ॥ रौद्रीव कालरात्रिरिव ॥ ४० ॥ आदिष्टा इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वः युष्माकं मध्ये यः तत्र तत्र व्यवस्थितस्सन् वितथं कुर्यात, मच्छासनमिति शेषः । राजशासनदूषकः सः हन्तव्यः, अतो युद्ध्यध्वमिति सुग्रीवेण आदिष्टा इति सम्बन्धः ॥ ४१-४३ ॥ तस्येति । जृम्भितविक्षोभाद्धेतोः दश दिशो व्यामिश्राः व्याकुलाः । रुद्रस्य मन्युः रूपवानिव गात्रेष्वदृश्यतेति

शशास चैव तान् सर्वान् राक्षसान् सुमहाबलान् । नाद
यन् गच्छतात्रैव जयध्वं शीघ्रमेव च ॥ ४७ ॥ ततस्तु
चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः । लङ्काया निर्ययु
र्वीराः प्रणदन्तः पुनः पुनः ॥४८॥ रक्षसां भूषणस्थाभि
र्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः । चक्रुस्ते सप्रभं व्योम
हरयश्चाग्निभिः सह ॥ ४९ ॥ तत्र ताराधिपस्याभा
ताराणां च तथैव च । तयोराभरणस्था च बलयोर्द्या
मभासयन् ॥ ५० ॥ चन्द्राभा भूषणाभा च गृहाणां
ज्वलतां च भा । हरिराक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वतः
॥ ५१ ॥ तत्र चोर्ध्वं प्रदीप्तानां गृहाणां सागरः पुनः ।
भाभिः संसक्तपातालश्चलोर्मिः शुशुभेऽधिकम् ॥ ५२ ॥

ऽलक्ष्यत ॥ ४४–४६ ॥ शशासेति । अत्रैव अस्मिन् गृह एवारभ्य । सिंहनादं
नादयन् नादयन्तः कुर्वन्तः गच्छत । नादयन्नित्यत्र "व्यत्ययो बहुलम्" इति
बहुवचनविषये एकवचनम् ॥ ४७ ॥ ज्वलितेति । आयुधानां ज्वलितत्वं युद्ध
यात्रासु शिक्षाविशेषप्रदर्शनात् । लङ्काया इति पञ्चमी ॥ ४८ ॥ स्वाभिः
स्वासाधारणीभिः । रक्षसां भूषणस्थाभिः भाभिश्च । व्योम सेनामध्याकाशम्
॥४९॥ तदानीं चन्द्रोदयात् पुनः प्रकाशातिशयमाह—तत्रेति । तत्र तदानीम् ।
ताराधिपस्याभा ताराणां चाभा तयोर्बलयोराभरणस्था भा च द्याम् आकाशम्
अभासयन् ॥५०॥ दह्यमानलङ्कागृहप्रकाशैः पुनरपि स प्रकाशोऽवर्धतेत्याह—
चन्द्रेति ॥५१॥ तत्र चेति । संसक्तपातालः पातालपर्यन्तं संसक्तः ॥ ५२ ॥

सम्बन्धः ॥ ४४–४६ ॥ हे राक्षसाः ! अत्रास्मिन् स्थल एवागच्छतेति सिंहनादं
नादयन् नादयतः राक्षसान् शशासेति सम्बन्धः । नादयन्निति विभक्तिव्यत्ययेन
बहुवचने एकवचनप्रयोगः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सप्रभं सविस्तरम् ॥ ४९ ॥ तयोर्बलयोः
द्याम् अत्र प्रभा कर्त्री बलयोर्द्याम् उभयसेनामध्यगताकाशप्रदेशम् अभासयदिति
सम्बन्धः ॥५०॥ (ति०–उक्तश्लोकस्यैव व्याख्यानं–चन्द्राभेति । ग्रहाणां नक्षत्राणाम्
॥५१॥)संसक्तः पातालो येन सः सागरः भाभिः अधिकं शुशुभे इति सम्बन्धः॥५२॥

स०–ग्रहाणां नवानाम् । " उक्तश्लोकस्यैव व्याख्यानं चन्द्राभेत्यादि " इति नागोजिभट्टव्याख्यानं पूर्वश्लोके
ताराधिपताराद्वलद्वयभाकर्तृकाकाशकर्मकभासनोक्तेः, अत्र च चन्द्रभूषणग्रहभाकर्तृकहरिराक्षससैन्यकर्मक
भासनोक्तेरसङ्गतम् ॥ ५१ ॥

पताकाध्वजसंसक्तमुत्तमासिपरश्वधम् । भीमाश्वरथ मातङ्गं नानापत्तिसमाकुलम् ॥ ५३ ॥ दीप्तशूलगदाखड्ग प्रासतोमरकार्मुकम् । तद्राक्षसबलं घोरं भीमविक्रम पौरुषम् ॥ ५४ ॥ ददृशे ज्वलितप्रासं किङ्किणीशतनादितम् । हेमजालाचितभुजं व्यामिश्रितपरश्वधम् ॥५५॥ व्याघूर्णितमहाशस्त्रं बाणसंसक्तकार्मुकम् । गन्धमाल्य मधूत्सेकसंमोदितमहानिलम् ॥ ५६ ॥ घोरं शूरजनाकीर्णं महाम्बुधरनिस्वनम् ॥५७॥ तद्दृष्ट्वा बलमायान्तं राक्षसानां सुदारुणम् । सञ्चचाल प्लवङ्गानां बलमुच्चैर्ननाद च ॥ ५८ ॥ जवेनाप्लुत्य च पुनस्तद्बलं रक्षसां महत् । अभ्ययात् प्रत्यरिबलं पतङ्गा इव पावकम् ॥५९॥

पताकेत्यादिसार्धचतुःश्लोक्येकान्वया । चलत्पटा पताका । मत्स्यादिचिह्नितं ध्वजम् । उत्तमासिपरश्वधम् परश्वधोऽसिरूपः कुठाररूपश्चास्ति, तत्रासिरूप परश्वधोऽसिपरश्वधः । तेन वक्ष्यमाणयोः खड्गपरश्वधयोर्न पौनरुक्त्यम् । ज्वलितप्रासमित्यत्र प्रासशब्दः क्षेतव्ये ह्रस्वकुन्ते वर्तते, तेन तस्यापिन पौनरुक्त्यम् । पत्तयः पदातयः । तेषां नानात्वं वेषायुधादिभेदात् । प्रासस्य ज्वलितत्वं युद्धागमनसमये शिक्षाविशेषप्रदर्शकक्रियासंबन्धात् । किङ्किणीशत नादितं रथगजादिकिङ्किणीशतनादितम् । हेमजालाचितभुजं हेमाभरणजालाबद्धभुजम् । व्यावेष्टितपरश्वधं मदेन चालितपरश्वधम् । शस्त्रम् उक्तव्यतिरिक्तायुधम् । बाणसंसक्तकार्मुकमिति । दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुक मित्यत्र यत् पूर्वोक्तं कार्मुकं तद्बद्धे पुनरादातुं पृष्ठे बद्धमपरमिदं कार्मुकमिति ज्ञेयम् । गन्धेति । गन्धः चन्दनादिः गन्धमाल्याभ्यां मधूत्सेकेन वीरपाणरूपमधुसेवनेन च संमोदितमहानिलं वासितमहावातम् ॥ ५३–५७ ॥ आयान्तमिति पुँल्लिङ्गमार्षम् । सञ्चचाल अभिमुखं जगाम ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

पताकेत्यादि सार्धपञ्चकमेकान्वयम् । उत्तमासिपरश्वधम्-परश्वधो द्विविधः असि रूपः कुठाररूपश्च, तत्रासिरूपः परश्वधोऽसिपरश्वधः । अनेनोत्तरत्र खड्गपरश्वधाभ्यां न पौनरुक्त्यम् । व्यामिश्रिताः उत्तेजिताः परश्वधाः यस्य तत् ॥ ५३–६४ ॥

तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि । राक्षसानां बलं श्रेष्ठं भूयस्तरमशोभत ॥६०॥ तत्रोन्मत्ता इवोत्पेतुर्हरयोऽथ युयुत्सवः । तरुशैलैरभिघ्नन्तो मुष्टिभिश्च निशाचरान् ॥ ६१ ॥ तथैवापततां तेषां कपीनामसिभिः शितैः । शिरांसि सहसा जह्रू राक्षसा भीमदर्शनाः ॥ ६२ ॥ दशनैर्हतकर्णाश्च मुष्टिनिष्कीर्णमस्तकाः । शिलाप्रहारभग्नाङ्गा विचेरुस्तत्र राक्षसाः ॥ ६३ ॥ तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामभिलक्षिताः । प्रवीरानभितो जघ्नू राक्षसानां तरस्विनाम् ॥६४॥ तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामसिभिः शितैः । हरिवीरान्निजघ्नुश्च घोररूपा निशाचराः ॥ ६५ ॥ घ्नन्तमन्यं जघानान्यः पातयन्तमपातयत् । गर्हमाणं जगर्हेऽन्यो दशन्तमपरोऽदशत् ॥ ६६ ॥ देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपरः पुनः । किं क्लेशयसि तिष्ठेति तत्रान्योन्यं बभाषिरे ॥ ६७ ॥ विप्रलम्बितवस्त्रं च विमुक्तकवचायुधम् । समुद्यतमहाप्रासं यष्टिशूलासिसङ्कुलम् । प्रावर्तत महारौद्रं युद्धं वानररक्षसाम् ॥६८॥ वानरान् दश सप्तेति राक्षसा जघ्नुराहवे । राक्षसान् दश सप्तेति वानराश्चाभ्यपातयन् ॥ ६९ ॥

भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि सन्ततभुजस्पर्शेन उत्तेजितपरिघवज्रम् ॥ ६०-६३ ॥ कपीनाम् अभिलक्षिताः प्रसिद्धाः । कपिप्रवरा इत्यर्थः ॥६४॥ तथैवेति । कपीनां मध्ये हरिवीरान् वीरहरीन् निजघ्नुः ॥ ६५॥६६ ॥ देहीति । अन्यो वीरः प्रहरणमत्र देहीति बभाषे । अन्यो ददातीति बभाषे । अपरः पुनः ददामीति बभाषे । आत्मानम् आयासेन किं क्लेशयासि ? तिष्ठेत्यन्यो बभाषे । तत्रैवमन्योन्यं बभाषिरे ॥ ६७ ॥ विप्रलम्बितवस्त्रमित्यादि सर्वं क्रियाविशेषणम् ॥ ६८ ॥ वानरान् दश सप्तेति । राक्षसाः दश सप्तेत्यनेन

तथैवेति । अपरे निशाचराः तेषां कपीनां मध्ये हरिवीरान् वीरहरीन् निजघ्नुरिति सम्बन्धः॥६५॥६६॥देहीत्यादौ युद्धमित्यध्याहार्यम्॥६७॥६८॥वानरानित्यनेन प्रकारेण

विस्रस्तकेशवसनं विध्वस्तकवचध्वजम् ।
बलं राक्षसमालम्ब्य वानराः पर्यवारयन् ॥ ७० ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

प्रवृत्ते सङ्कुले तस्मिन् घोरे वीरजनक्षये। अङ्गदः कम्पनं वीरमाससाद रणोत्सुकः ॥१॥ आहूय सोऽङ्गदं कोपात् ताडयामास वेगितः । गदया कम्पनः पूर्वं स चचाल भृशाहतः ॥ २ ॥ स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः । अर्दितश्च प्रहारेण कम्पनः पतितो भुवि ॥३॥ ततस्तु कम्पनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे । रथेनाभ्यपतत् क्षिप्रं तत्राङ्गदमभीतवत् ॥ ४ ॥ सोऽङ्गदं निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगितः । शरीरदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्निसमविग्रहैः ॥ ५ ॥

प्रकारेण वानरान् जघ्नुः । वानराश्च दश सप्तेत्यनेन प्रकारेण राक्षसानभ्यपातयन्निति सम्बन्धः ॥६९॥ विस्रस्तेति । आलम्ब्य वेगेन धावमानं प्रतिष्टभ्य ततः परितोऽवारयन् ॥ ७० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

अथ कुम्भवधः षट्सप्ततितमे–प्रवृत्त इत्यादि । सङ्कुले निरन्तरे ॥ १ ॥ आहूयेति । आहूय स्पर्धयित्वा । "ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च" इति धातोर्ल्यप् । वेगितः सञ्जातवेगः । तारकादित्वादितच् । सः अङ्गदः ॥ २ ॥ स इति । चिक्षेप, कम्पनोरसीति शेषः ॥ ३ ॥ ततस्त्विति । कम्पनं हतमित्यन्वयः । तत्र कम्पनयुद्धस्थाने । अभीतवत् अभीतमिति क्रियाविशेषणम् ॥४॥ स इत्यादि । कालाग्निसमविग्रहैः कालाग्नितुल्याकारैरित्यर्थः ॥ ५ ॥

वानरा राक्षसाश्चान्योन्यं जघ्नुरिति सम्बन्धः॥६९।७०॥इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥ ॥१–२॥

क्षुरक्षुरप्रैर्नाराचैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः। कर्णिशल्यविपाठै श्च बहुभिर्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रः प्रतापवान्। धनुरश्र्यं रथं बाणान् ममर्द तरसा बली ॥ ७ ॥ शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमासिचर्म समाददे । उत्पपात दिवं क्रुद्धो वेगवानविचारयन् ॥८॥ तं क्षिप्र तरमाप्लुत्य परामृश्याङ्गदो बली । करेण तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च ॥ ९ ॥ तस्यांसफलके खड्गं निज घान ततोऽङ्गदः । यज्ञोपवीतवच्चैनं चिच्छेद कपिकुञ्जरः ॥१०॥ तं प्रगृह्य महाखड्गं विनद्य च पुनः पुनः । वालि पुत्रोऽभिदुद्राव रणशीर्षे परानरीन् ॥ ११ ॥ आयसीं तु गदां वीरः प्रगृह्य कनकाङ्गदः । शोणिताक्षः समाविध्य तमेवानु पपात ह ॥१२॥ प्रजङ्घसहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली । रथेनाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १३ ॥ तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजङ्घयोः । विशाखयोर्मध्यगतः पूर्णचन्द्र इवाभवत् ॥ १४ ॥

क्षुरः नापितशस्त्राकारमुखः। क्षुरप्रः अर्धचन्द्राकृतिः। नाराचः शल्यकः । वत्स दन्तैः वत्सदन्ताकारमुखैः। शिलीमुखैः कङ्कपत्राकारमुखैः। उभयपार्श्वकृतकर्णः कर्णी। अर्धनाराचः शल्यः। विपाठः करवीरपत्राग्रसदृशः॥६॥७॥ शोणिताक्ष इति। असिश्चर्म चेत्यसिचर्म । एकवद्भावः । उत्पपात, रथादिति शेषः ॥८॥ तमिति । परामृश्य प्रगृह्य ॥ ९ ॥ तस्येति । चिच्छेद, छिन्नस्तु न मृतः॥१०॥ अपरान् प्रजङ्घादीन् ॥ ११ ॥ तमेव अङ्गदमेव ॥ १२ ॥ १३ ॥तयोरिति।

क्षुरक्षुरप्रैरिति। क्षुरः नापितशस्त्राकारमुखः, क्षुरप्रस्तु अर्धचन्द्राकृतिः, नाराचस्तु आयसशरः वत्सदन्ताकारः, शिलीमुखस्तु कङ्कपत्रसदृशः, कर्णिशरस्तु उभय पार्श्वकृतकर्णालङ्कारावयवः, शल्यस्तु अर्धनाराचाकृतिः, शल्यभूयस्त्वाद्दीर्घफलको बाणः शल्य इत्युच्यते । विपाठस्तु करवीरपत्राग्रसदृशमुखः ॥ ६-८ ॥ तमिति ।

अङ्गदं परिरक्षन्तौ मैन्दो द्विविद एव च । तस्य तस्थतु रभ्याशे परस्परदिदृक्षया ॥ १५ ॥ अभिपेतुर्महाकायाः प्रतियत्ता महाबलाः । राक्षसा वानरान् रोषादसिचर्म गदाधराः ॥ १६ ॥ त्रयाणां वानरेन्द्राणां त्रिभी राक्षस पुङ्गवैः । संसक्तानां महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १७ ॥ ते तु वृक्षान् समादाय सम्प्रचिक्षिपुराहवे । खड्गेन प्रति चिच्छेद तान् प्रजङ्घो महाबलः ॥ १८ ॥ रथानश्वान् द्रुमैः शैलैस्ते प्रचिक्षिपुराहवे । शरौघैः प्रतिचिच्छेद तान् यूपाक्षो निशाचरः ॥ १९ ॥ सृष्टान् द्विविदमैन्दाभ्यां द्रुमानुत्पाट्य वीर्यवान् । बभञ्ज गदया मध्ये शोणि ताक्षः प्रतापवान् ॥ २० ॥ उद्यम्य विपुलं खड्गं परमर्म निकृन्तनम् । प्रजङ्घो वालिपुत्राय अभिदुद्राव वेगितः ॥ २१ ॥ तमभ्याशगतं दृष्ट्वा वानरेन्द्रो महाबलः । आज घानाश्वकर्णेन द्रुमेणातिबलस्तदा ॥ २२ ॥ बाहुं चास्य सनिस्त्रिंशमाजघान स मुष्टिना । वालिपुत्रस्य घातेन स पपात क्षितावसिः ॥ २३ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ खड्ग मुत्पलसन्निभम् । मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः २४

यूपाक्षस्य दूरस्थत्वादनुक्तिः ॥ १४ ॥ अङ्गदमिति । परिरक्षन्तौ मातुलत्वादिति भावः । परस्परदिदृक्षया स्वानुरूपप्रतिभटराक्षसजिज्ञासये त्यर्थः ॥ १५ ॥ अभिपेतुरिति । प्रतियत्ताः प्रतियत्नवन्तः । गुणाधानं प्रतियत्नः । आरोपितवीर्या इत्यर्थः ॥ १६–१८ ॥ रथानश्वान्, प्रतीति शेषः ॥ १९ ॥ सृष्टानिति । उत्पाट्य सृष्टानित्यन्वयः ॥ २० ॥ वालिपुत्राय वालि पुत्रं हन्तुम् । " क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः " इति चतुर्थी ॥ २१ ॥ वानरेन्द्रः अङ्गदः ॥ २२ ॥ सनिस्त्रिंशं सखड्गम् ॥ २३ ॥ उत्पलसन्निभम्, परामृश्य प्रगृह्य ॥ ९–१४ ॥ अङ्गदमिति । परस्परदिदृक्षया युद्धार्थं स्वानुरूपप्रति भटराक्षसजिज्ञासयेत्यर्थः ॥ १५–२० ॥ उद्यम्येति । वालिपुत्राय वालिपुत्रं हन्तुम् २१–३१

ललाटे स महावीर्यमङ्गदं वानरर्षभम् । आजघान महा तेजाः स मुहूर्तं चचाल ह ॥२५॥ स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी वालिपुत्रः प्रतापवान् । प्रजङ्घस्य शिरः कायात् खड्गेना पातयत् क्षितौ ॥ २६ ॥ स यूपाक्षोऽश्रुपूर्णाक्षः पितृव्ये निहते रणे । अवरुह्य रथात् क्षिप्रं क्षीणेषुः खड्गमाददे ॥ २७ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य यूपाक्षं द्विविदस्त्वरन् । आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्वली ॥ २८ ॥ गृहीतं भ्रातरं दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलः । आजघान गदाग्रेण वक्षसि द्विविदं ततः ॥२९॥ स गदाभिहतस्तेन चचाल च महाबलः । उद्यतां च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदाम् ॥ ३० ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो मैन्दो वानरयूथपः । यूपाक्षं ताडयामास तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ३१ ॥ तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ प्लवङ्गाभ्यां तरस्विनौ । चक्रतुः समरे तीव्रमाकर्षोत्पाटनं भृशम् ॥ ३२ ॥ द्विविदः शोणिताक्षं तु विददार नखैर्मुखे । निष्पिपेष च वेगेन क्षितावाविध्य वीर्यवान् ॥ ३३ ॥ यूपाक्षमपि संक्रुद्धो मैन्दो वानरयूथपः । पीडयामास बाहुभ्यां स पपात हतः क्षितौ ॥ ३४ ॥ हतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेन्द्र चमूस्तदा । जगामाभिमुखी सा तु कुम्भकर्णसुतो यतः ॥३५॥ आपतन्तीं च वेगेन कुम्भस्तां सान्त्वयच्चमूम् ॥३६॥

नीलोत्पलसमानकान्तिमित्यर्थः । महाबलः प्रजङ्घः ॥ २४-३१ ॥ प्लवङ्गाभ्यां मैन्दद्विविदाभ्याम् । आकर्षोत्पाटनम् आकर्षणताडने, अन्योन्यमिति शेषः ॥ ३२-३५ ॥ आपतन्तीमित्यर्धम् । सान्त्वयत् असान्त्वयत् ॥ ३६ ॥

ताविति । प्लवङ्गाभ्यां मैन्दद्विविदाभ्याम ॥ ३२-३५ ॥ आपतन्तीमित्यर्धं भिन्नं वाक्यम् । कुम्भः आपतन्तीं चमूं सान्त्वयत । अडभाव आर्षः ॥ ३६ ॥

अथोत्कृष्टं महावीर्यैर्लब्धलक्षैः प्लवङ्गमैः। निपातितमहावीरां दृष्ट्वा रक्षश्चमूं ततः। कुम्भः प्रचक्रे तेजस्वी रणे कर्म सुदुष्करम् ॥ ३७ ॥ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुसमाहितः। मुमोचाशीविषप्रख्यान् शरान् देहविदारणान् ॥३८॥ तस्य तच्छुशुभे भूयः सशरं धनुरुत्तमम्। विद्युदैरावतार्चिष्मद्द्वितीयेन्द्रधनुर्यथा ॥ ३९ ॥ आकर्णाकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा । तेन हाटकपुङ्खेन पत्त्रिणा पत्त्रवाससा ॥ ४० ॥ सहसाऽभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् । निपपाताद्रिकूटाभो विह्वलः प्लवगोत्तमः ॥ ४१ ॥ मैन्दस्तु भ्रातरं दृष्ट्वा भग्नं तत्र महाहवे। अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ ४२ ॥ तां शिलां तु प्रचिक्षेप राक्षसाय महाबलः। बिभेद तां शिलां कुम्भः प्रसन्नैः पञ्चभिः शरैः ॥ ४३ ॥

अथेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। लब्धलक्षैः अप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ३७॥ ३८॥ तस्येति। विद्युदैरावताभ्याम् अर्चिष्मत्। ज्यास्थानीया विद्युत्। बाणस्थानीयमैरावतम्। ऐरावतं नाम दीर्घेन्द्रधनुः। "इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तद्दीर्घमृजुरोहितम्। ऐरावतं च" इति वैजयन्ती। एवंभूतं द्वितीयमिन्द्रधनुरिव स्थितम्। ऐरावतादिसंयोग उत्पातकाले भवति। अभूतोपमा वा॥३९॥आकर्णेति। हाटकं स्वर्णम्। पत्त्रिणा बाणेन। पत्त्रवाससा वासःस्थानीयकङ्कपत्त्रेण॥४०॥विप्रमुक्तपदः शिथिलपदविन्यासः। स्फुरन् चलन्। विह्वलः विवशः सन्॥४१–४६॥

अथेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम्। उत्कृष्टं रक्षः कुम्भः। महावीर्यैः तेजस्विभिः। लब्धलक्षैः अप्रतिद्वन्द्वैः प्लवङ्गमैः। निपातितमहावीरां चमूं दृष्ट्वा रणे सुदुष्करं कर्म प्रचक्र इति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तस्येति। तस्य कुम्भस्य सशरं धनुः विद्युदैरावतार्चिष्मत्सत् अत एव तद्युक्तेन्द्रधनुरिव शुशुभ इति सम्बन्धः। ऐरावतं नाम ऋजुदीर्घमिन्द्रधनुः। "इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तद्दीर्घमृज्जुरोहितम्। ऐरावतं च विद्युत्तु चञ्चला चपला चला॥" इति वैजयन्ती। ज्यास्थानीया विद्युत्, बाणस्थानीयमैरावतम्।अयं भावः–विद्युत्सहितैरावतसदृशद्युतिमत्कुम्भधनुः विद्युत्स

सन्धाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमम् । आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥ ४४ ॥ स तु तेन प्रहारेण मैन्दो वानरयूथपः । मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ ४५ ॥ अङ्गदो मातुलौ दृष्ट्वा पतितौ तु महाबलौ । अभिदुद्राव वेगेन कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ४६ ॥ तमापतन्तं विव्याध कुम्भः पञ्चभिरायसैः । त्रिभिश्चान्यैः शितैर्बाणैर्मातङ्गमिव तोमरैः ॥ ४७ ॥ सोऽङ्गदं विविधैर्बाणैः कुम्भो विव्याध वीर्यवान् । अकुण्ठधारैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कनकभूषणैः ॥ ४८ ॥ अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रो न कम्पते । शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह ॥ ४९ ॥ स प्रचिच्छेद तान् सर्वान् बिभेद च पुनः शिलाः । कुम्भकर्णात्मजः श्रीमान् वालिपुत्रसमीरितान् ॥ ५० ॥ आपतन्तं च सम्प्रेक्ष्य कुम्भो वानरयूथपम् । भ्रुवोर्विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुञ्जरम् । तस्य सुस्राव रुधिरं पिहिते चास्य लोचने ॥५१॥ अङ्गदः पाणिना नेत्रे पिधाय रुधिरोक्षिते । सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ ५२ ॥ सम्पीड्य चोरसि स्कन्धं करेणाभिनिवेश्य च । किञ्चिदभ्यवनम्यैनमुन्ममाथ यथा गजः ॥ ५३ ॥ तमिन्द्रकेतुप्रतिमं वृक्षं मन्दरसन्निभम् । समुत्सृजन्तं वेगेन पश्यतां सर्वरक्षसाम् ॥ ५४ ॥

तमिति । तोमरैः अङ्कुशैः ॥४७॥ अकुण्ठधारैः अभग्नाग्रैः । निशितैः उत्कृष्टैः । तीक्ष्णैः अयोमयैः । " तीक्ष्णं गरे मृधे लोहे " इति रत्नमाला ॥४८॥ न कम्पते नाकम्पत ॥ ४९ ॥ तान् वृक्षान् प्रचिच्छेद शिलाः बिभेदेत्यन्वयः ॥५०–५२॥ सम्पीड्येति। एकहस्तस्य नेत्रपिधानव्यापृतत्वादेकहस्तेनोत्पाटनासम्भवादुरसि हितैरावतसहितद्वितीयेन्द्रधनुरिव चकाश इति । विद्युत्सहितैरावतेन्द्रचापयो

स बिभेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः ॥ ५५ ॥
अङ्गदो विव्यथेऽभीक्ष्णं ससाद च मुमोह च ॥ ५६ ॥
अङ्गदं व्यथितं दृष्ट्वा सीदन्तमिव सागरे । दुरासदं हरि श्रेष्ठं रामायान्ये न्यवेदयन् ॥ ५७ ॥ रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा वालिपुत्रं रणाजिरे । व्यादिदेश हरिश्रेष्ठान् जाम्बवत्प्रमुखांस्ततः ॥ ५८ ॥ ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा रामस्य शासनम् । अभिपेतुः सुसंक्रुद्धाः कुम्भ मुद्यतकार्मुकम् ॥ ५९ ॥ ततो द्रुमाशिलाहस्ताः कोप संरक्तलोचनाः । रिरक्षिषन्तोऽभ्यपतन्नङ्गदं वानरर्षभाः ॥ ६० ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः । कुम्भ कर्णात्मजं वीरं क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः ॥ ६१ ॥ समीक्ष्या पततस्तांस्तु वानरेन्द्रान् महाबलान् । आववार शरौ घेण नगेनेव जलाशयम् ॥ ६२॥ तस्य बाणपथं प्राप्य न शेकुरतिवर्तितुम् । वानरेन्द्रा महात्मानो वेलामिव महोदधिः ॥ ६३ ॥ तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणान् शरवृष्टिभि रर्दितान् । अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं प्लवगेश्वरः ॥ ६४ ॥ अभिदुद्राव वेगेन सुग्रीवः कुम्भमाहवे । शैल सानुचरं नागं वेगवानिव केसरी ॥ ६५ ॥ उत्पाट्य च महाशैलानश्वकर्णान् धवान् बहून् । अन्यांश्च विविधान् वृक्षांश्चिक्षेप च महाबलः ॥ ६६ ॥

सम्पीड्येत्युक्तम् । अभिनिवेश्य अभिगृह्येत्यर्थः ॥५३–५८ ॥ तत इति । रिर क्षिषन्तः रक्षितुमिच्छन्तः॥५९–६१॥ जलाशयं जलप्रवाहम्। नगेनेव वृक्षेणेव । वृक्षौघपरोऽयं शब्दः ॥६२॥ अतिवर्तितुम् अतिक्रम्याभिमुख्येन गन्तुम्॥६३॥ तांस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा, अन्यथा हन्यादिति भावः । शैलसानुचरं शैलसानुचरत्वेनातिबलम् । "गिरिचर इव नागः प्राण स्संयोगः उत्पातकाले सम्भवति, अभूतोपमा वा ॥३९–६१॥ समीक्ष्येति । जलाशयं

तां छादयन्तीमाकाशं वृक्षवृष्टिं दुरासदाम् । कुम्भकर्णात्मजः शीघ्रं चिच्छेद निशितैः शरैः ॥६७॥ अभिलक्षेण तीव्रेण कुम्भेन निशितैः शरैः । आचितास्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतघ्नयः ॥ ६८ ॥ द्रुमवर्षं तु तच्छिन्नं दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्यवान् । वानराधिपतिः श्रीमान् महासत्त्वो न विव्यथे ॥ ६९ ॥ निर्भिद्यमानः सहसा सहमानश्च तान् शरान् । कुम्भस्य धनुराक्षिप्य बभञ्जेन्द्रधनुष्प्रभम् ॥ ७० ॥ अवप्लुत्य ततः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । अब्रवीत् कुपितः कुम्भं भग्नशृङ्गमिव द्विपम् ॥ ७१ ॥ निकुम्भाग्रज वीर्यं ते बाणवेगवदद्भुतम् । सन्नतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा ॥ ७२ ॥ प्रह्लादबलिवृत्रघ्नकुबेरवरुणोपम । एकस्त्वमनुजातोऽसि पितरं बलवृत्ततः ॥ ७३ ॥ त्वामेवैकं महाबाहुं चापहस्तमरिन्दमम् । त्रिदशा नातिवर्तन्ते जितेन्द्रियमिवाधयः ॥७४ ॥ विक्रमस्व महाबुद्धे कर्माणि मम पश्यतः ॥ ७५ ॥

सारं बिभर्ति "इति कालिदासोक्तेः ॥ ६४-६७ ॥ अभिलक्षेणेति । अभिलक्षेण अभिगतलक्ष्येण । आचिताः सर्वतो नीरन्ध्रतया व्याप्ताः । शतघ्नयः शतघ्न्यः । शङ्कुचिता आयुधविशेषाः ॥ ६८-७१ ॥ वीर्यस्य बाणवेगवत्त्वं तद्धेतुत्वात् । सन्नतिः राक्षसेषु विनयः राक्षसप्रावण्यं वा । कम्पनप्रजङ्घयूपाक्षशोणिताक्षमारकाणामङ्गदमैन्दद्विविदानां निराकरणाद्राक्षसप्रावण्योक्तिः । तव वा रावणस्य वा, रावणतुल्या तव सन्नतिरित्यर्थः॥७२॥ पितरमनुजातोऽसि पित्रा सदृशोऽसीत्यर्थः । बलवृत्ततः बलव्यापारेण ॥७३॥ नातिवर्तन्ते न धर्षयन्तीत्यर्थः॥७४॥ विक्रमस्वेत्यर्धम् । कर्माणि युद्धकर्माणि प्रति । विक्रमस्व पराक्रमं कुरु, युद्धमवाहम् ॥ ६२-७१ ॥ निकुम्भाग्रजेति । सन्नतिः राक्षसेषु विनयः ॥ ७२ ॥ पितरम्

स०—पित्रपेक्षया कीर्तिरधिकेति वक्तुं पितामहपौत्रयोः प्रह्लादबल्योर्ग्रहणम् । वैरिसंहारे वृत्रघ्नोपमा । धनिकत्वाप्रधृष्यत्वयोः कुबेरवरुणोपमतेति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥

वरदानात् पितृव्यस्ते सहते देवदानवान् । कुम्भकर्णस्तु वीर्येण सहते च सुरासुरान् ॥७६॥ धनुषीन्द्रजितस्तुल्यः प्रतापे रावणस्य च । त्वमद्य रक्षसां लोके श्रेष्ठोऽसि बलवीर्यतः ॥ ७७ ॥ महाविमर्दं समरे मया सह तवाद्भुतम् । अद्य भूतानि पश्यन्तु शक्रशम्बरयोरिव ॥७८॥ कृतमप्रतिमं कर्म दर्शितं चास्त्रकौशलम् । पातिता हरिवीराश्च त्वया वै भीमविक्रमाः ॥ ७९ ॥ उपालम्भभयाच्चापि नासि वीर मया हतः । कृतकर्मा परिश्रान्तो विश्रान्तः पश्य मे बलम् ॥ ८० ॥ तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः । अग्नेराज्याहुतस्येव तेजस्तस्याभ्यवर्धत । ततः कुम्भस्तु सुग्रीवं बाहुभ्यां जगृहे तदा ॥ ८१ ॥ गजाविवाहितमदौ निश्वसन्तौ मुहुर्मुहुः । अन्योन्यगात्रग्रथितौ कर्षन्तावितरेतरम् । सधूमां मुखतो ज्वालां विसृजन्तौ परिश्रमात् ॥ ८२ ॥

कर्मसिद्ध्यर्थं पराक्रमं कुर्वित्यर्थः॥७५॥पितृव्यः रावणः वरदानात् देवदानवान् सहते । कुम्भकर्णस्तु वीर्येण शारीरबलेन सुरासुरान् सहते, रोद्धुं शक्नोतीत्यर्थः । त्वं तु ताभ्यामुभाभ्यां तान् सहस इति भावः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ महाविमर्दं महाप्रहारम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ उपालम्भभयात् बहुभिः सह युद्धेन श्रान्तो हत इत्यपवादभयात् ॥ ८० ॥ तेनेत्यादि । सावमानेन मानितः बहुमानेन व्याजेनावमानित इत्यर्थः । तस्य तथाऽवमानितस्य कुम्भस्य ॥ ८१ ॥ गजावित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः । आहितमदौ आहितमदचेष्टौ । अन्योन्यगात्रग्रथितौ अन्योन्यसंश्लिष्टगात्रौ । परिश्रमात् युद्धजनितश्रमात् मुखतः सधूमां ज्वालां

अनुजातोऽसि पित्रा सदृशोऽसीत्यर्थः ॥ ७३–७५ ॥ वरदानादिति । पितृव्यो रावणः वरदानात् देवदानवान् सहते, कुम्भकर्णस्तु वीर्येण शरीरबलेन सुरासुरान् सहते, त्वं तु उभाभ्यां तान् सहस इत्यर्थः । महाविमर्दं महायुद्धम् ॥ ७६–७९॥ उपालम्भभयात् बहुभिस्सह युद्धश्रान्तो हत इति परीवादभयात् ॥ ८०॥८१ ॥ अन्योन्यगात्रग्रथितौ,

तयोः पादाभिघाताच्च निमग्ना चाभवन्मही । व्याघूर्णित तरङ्गश्च चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ८३ ॥ ततः कुम्भं समुत्क्षिप्य सुग्रीवो लवणाम्भसि । पातयामास वेगेन दर्शयन्नुदधेस्तलम् ॥ ८४ ॥ ततः कुम्भनिपातेन जलराशिः समुत्थितः । विन्ध्यमन्दरसङ्काशो विससर्प समन्ततः ॥ ८५ ॥ ततः कुम्भः समुत्पत्य सुग्रीवमभिपत्य च । आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥ तस्य चर्म च पुस्फोट बहु सुस्राव शोणितम् । स च मुष्टिर्महावेगः प्रतिजघ्नेऽस्थिमण्डले ॥ ८७ ॥ तदा वेगेन तत्रासीत्तेजः प्रज्वलितं मुहुः । वज्रनिष्पेषसञ्जाता ज्वाला मेरौ यथा गिरौ ॥ ८८ ॥ स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः । मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥८९॥ अर्चिस्सहस्रविकचं रविमण्डलसप्रभम् । स मुष्टिं पातयामास कुम्भस्योरसि वीर्यवान् ॥ ९० ॥

विसृजन्तौ, बभूवतुरिति शेषः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ दर्शयन्नुदधेस्तलम्, निकुम्भो यथा उदधितलं पश्येत्तथा वेगेन पातयामासेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ रामानु०–तत इति । शतयोजनविस्तीर्णत्रिकूटशिखरमध्ये युद्ध्यन् सुग्रीवः कुम्भं लङ्काद्वीपतले लवणाम्भसि पातयामासेत्यभिधानात् सुग्रीवस्य अपरिमेयबलवत्ता द्योत्यते ॥ ८४ ॥ तत इति । विससर्प अभ्यवर्धत ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ पुस्फोट विभिन्नम् । स चेति । सः मुष्टिः सुग्रीवस्य अस्थिमण्डले प्रतिजघ्ने प्रतिहतः, मोघो बभूवेत्यर्थः । स च मुष्टिर्महावेग इति पाठः ॥ ८७ ॥ वेगेन कुम्भवेगेन । तत्र सुग्रीववक्षसि । तेजः सङ्घट्टजं प्रज्वलितमासीत् । वज्रनिष्पेषसञ्जाता इन्द्रेण पक्षच्छेदकाले वज्रसङ्घट्टजन्येत्यर्थः ॥८८॥ संवर्तयामास चकारेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अर्चिःसहस्रविकचम् अर्चिःसहस्रावृत बभूवतुरिति शेषः॥८२–८६॥तस्येति । पुस्फोट भिन्नम् । स त्विति । सः सुग्रीवो मुष्टिमुद्यम्य अस्थिमण्डले प्रतिजघ्ने पुनर्हत इत्यर्थः । स तु मुष्टिम् इति पाठः ॥८७–९२॥

स०–समुत्थितः ऊर्ध्वमुत्थितः । विन्ध्यमन्दरसङ्काशः तत्सदृशतरङ्गवान् । समन्ततो विससर्प । विन्ध्यमन्दरसङ्काशः कुम्भः ततो जल[illegible] इति [illegible]व्याख्या त्वर्थाप्रतिपत्त्या ॥ ८९ ॥

स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशताडितः । निपपात तदा कुम्भो गतार्चिरिव पावकः ॥९१॥ मुष्टिनाऽभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः । लोहिताङ्ग इवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ ९२ ॥ कुम्भस्य पततो रूपं भग्नस्योरसि मुष्टिना । बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गवां पतेः ॥ ९३ ॥ तस्मिन् हते भीमपराक्रमेण प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे । मही सशैला सवना चचाल भयं च रक्षांस्यधिकं विवेश ॥ ९४ ॥

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

निकुम्भो भ्रातरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम् ।
प्रदहन्निव कोपेन वानरेन्द्रमवैक्षत ॥ १ ॥
ततः स्रग्दामसन्नद्धं दत्तपञ्चाङ्गुलं शुभम् ।
आददे परिघं वीरो नगेन्द्रशिखरोपमम् ॥ २ ॥

मित्यर्थः । अत एव रविमण्डलसप्रभम् ॥९०-९२॥ गवां पतेः सूर्यस्य॥९३॥ तस्मिन्निति । स्पष्टः ॥ ९४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

अथ निकुम्भवधः सप्तसप्ततितमे-निकुम्भ इत्यादि ॥ १ ॥ तत इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । स्रग्दामसन्नद्धं स्रक्समूहनिबद्धम् । दत्तपञ्चाङ्गुलं चन्दनकुङ्कुमादिनाऽर्पितपञ्चाङ्गुलमुद्रामुद्रितम् । अथवा क्रियाविशेषणमेतत् । दत्त

मुष्टिनोरसि भग्नस्य पततः कुम्भस्य रूपं रुद्राभिपन्नस्य रुद्रेणाभिभूतस्य गवां पतेः सूर्यस्य ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

॥१॥ तत इति । स्रग्दामसन्नद्धं स्रक्समूहनिबद्धम् । दत्तपञ्चाङ्गुलं चन्दनकुङ्कुमा

स०-रुद्राभिपन्नस्य स्ववरतः सूर्यमनु विमानेन गच्छतोऽसुरस्य याने तेनासहमानेन पातिते सति सतीपतिस्तं पातयामासेति पौराणिक्या कथया रुद्राभिपन्नता ज्ञेया ॥ ९३ ॥

हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम् । यमदण्डोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनम् ॥ ३ ॥ तमाविध्य महातेजाः शक्रध्वजसमं तदा । विननाद विवृत्तास्यो निकुम्भो भीमविक्रमः ॥ ४ ॥ उरोगतेन निष्केण भुजस्थैरङ्गदैरपि । कुण्डलाभ्यां च चित्राभ्यां मालया च विचित्रया ॥ ५ ॥ निकुम्भो भूषणैर्भाति तेन स्म परिघेण च । यथेन्द्रधनुषा मेघः सविद्युत् स्तनयित्नुमान् ॥६॥ परिघाग्रेण पुस्फोट वातग्रन्थिर्महात्मनः । प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥ नगर्या विटपावत्या गन्धर्वभवनोत्तमैः । सह चैवामरावत्या सर्वैश्च भवनैः सह ॥ ८ ॥ सतारग्रहनक्षत्रं सचन्द्रं समहाग्रहम् । निकुम्भपरिघाघूर्णं भ्रमतीव नभस्स्थलम् ॥ ९ ॥ दुरासदश्च संजज्ञे परिघाभरणप्रभः । कपीनां स निकुम्भाग्निर्युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १० ॥

पश्चाङ्गुलं यथा तथा आददे । परिक्षिप्तं परिणद्धम् ॥ २–४ ॥ उरोगतेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । निष्कः पदकम् । भूषणैः हारादिभिः भाति स्म । "लट् स्मे" इति भूते लट् । स्तनयित्नुमान् गर्जितवान् । "स्तनयित्नुस्तु गर्जिते मेघे" इति रत्नमाला । इन्द्रधनुःस्थाने परिघः । विद्युत्स्थाने भूषणानि । विननादेति पूर्वश्लोकोक्तो विनादः स्तनयित्नुस्थान इति नोपमेयन्यूनता ॥ ५॥६ ॥ परिघाग्रेणेति । वातग्रन्थिः आवहादिसप्तवातस्कन्धः । सघोषः ससिंहनाद इति निकुम्भविशेषणम् । परिघविशेषणं वा ॥ ७ ॥ नगर्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विटपावत्या अलकया । अत्रापि सहेति शेषः । भवनैः अमरभवनैः । ताराः अश्विन्यादयः । ग्रहाः बुधादयः । नक्षत्राणि अश्विन्यादिभिन्नानि । महाग्रहाः शुक्रादयः । अत्र रात्रित्वात् सूर्यो नोक्तः । निकुम्भपरिघाघूर्णम्, अत्र परिघशब्देन तद्वात उपलक्ष्यते । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥८॥९॥ दुरासदश्चेति । परिघेणाभरणैश्च प्रभातीति परिघाभरणप्रभः ।

दिना अर्पितपश्चाङ्गुलमुद्रामुद्रितम् ॥ २ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तमिति । परिक्षिप्तं परिवेष्टितम् ॥ ३–६ ॥ वातग्रन्थिः आवहप्रवहादिसप्तवायुसन्धिः ॥ ७॥ विटपावत्या अलकया ॥ ८॥९ ॥ परिघान्तरणप्रभः परिघान्तकृतरणरक्तप्रभ इत्यर्थः । परिघान्तरणप्रभ इति पाठः ॥१०–२३॥

राक्षसा वानराश्चापि न शेकुः स्पन्दितुं भयात् । हनुमां स्तु विवृत्योरस्तस्थौ प्रमुखतो बली ॥ ११ ॥ परिघोपमबाहुस्तु परिघं भास्करप्रभम् । बली बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ १२ ॥ स्थिरे तस्योरसि व्यूढे परिघः शतधा कृतः । विशीर्यमाणः सहसा उल्काशतमिवाम्बरे ॥ १३ ॥ स तु तेन प्रहारेण विचचाल महाकपिः । परिघेण समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ १४ ॥ स तदाऽभिहत स्तेन हनुमान् प्लवगोत्तमः । मुष्टिं संवर्तयामास बलेनातिमहाबलः ॥ १५ ॥ तमुद्यम्य महातेजा निकुम्भोरसि वीर्यवान् । अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान् वायुविक्रमः ॥ १६ ॥ ततः पुस्फोट चर्मास्य प्रसुस्राव च शोणितम् । मुष्टिना तेन संजज्ञे ज्वाला विद्युदिवोत्थिता ॥ १७ ॥ स तु तेन प्रहारेण निकुम्भो विचचाल ह । स्वस्थश्चापि निजग्राह हनुमन्तं महाबलम् ॥ १८ ॥ विचुक्रुशुस्तदा सङ्ख्ये भीमं लङ्कानिवासिनः । निकुम्भेनोद्यतं दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् ॥ १९ ॥ स तदा ह्रियमाणोऽपि कुम्भकर्णात्मजेन ह । आजघानानिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २० ॥ आत्मानं मोचयित्वाऽथ क्षितावभ्यवपद्यत । हनुमानुन्ममाथाशु निकुम्भं मारुतात्मजः ॥ २१ ॥

यद्वा परिघाभरणान्येव प्रभा यस्य स तथा । कपीनां दुरासदो जज्ञ इति सम्बन्धः ॥ १० ॥ राक्षसा इति । प्रबलेषु प्रजङ्घादिषु हतेषु दुर्बलैर्भवद्भिः किमर्थं युद्धाय प्रयत्नः कृत इति निकुम्भः कुप्येदिति राक्षसानां भयं वेदितव्यम् । विवृत्य विस्तार्य । प्रमुखतः अग्रे ॥ ११ ॥ परिघोपमबाहुः निकुम्भः ॥ १२ ॥ व्यूढे विशाले । उल्काशतमिव बभाविति ॥ १३ ॥ स त्विति । भूमिचले भूकम्पे ॥ १४ ॥ संवर्तयामास चकारेत्यर्थः ॥ १५–१८ ॥ भीमं विचुक्रुशुः । हनुमद्ग्रहणहर्षादिति भावः । उद्यतं गृहीतम् ॥ १९ ॥ २० ॥ आत्मानमिति ।

निक्षिप्य परमायत्तो निकुम्भं निष्पिपेष ह । उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वीर्यवान् ॥ २२ ॥ परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्य शिरोधराम् । उत्पाटयामास शिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २३ ॥ अथ विनदति सादिते निकुम्भे पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम् । दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वो भृशतरमागतरोषयोः सुभीमम् ॥ २४ ॥ व्यपेते तु जीवे निकुम्भस्य हृष्टा विनेदुः प्लवङ्गा दिशः सस्वनुश्च । चचालेव चोर्वी पफालेव च द्यौर्भयं राक्षसानां बलं चाविवेश ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

क्षितावभ्यवपद्यत स्थितः ॥ २१ ॥ निक्षिप्य भूमौ पातयित्वा । परमायत्तः अतिप्रयासयुक्तः । उत्पत्य ऊर्ध्वमुद्गत्य । उरसि वेगेन पपात ॥ २२ ॥ बाहुभ्यां शिरोधरां परिगृह्य परिवर्त्य शिर उत्पाटयामास ॥ २३ ॥ उत्तरसर्गद्वयार्थं संग्रहेण दर्शयति—अथेति । विनदति निकुम्भे पवनसुतेन सादिते सति । दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोः राममकराक्षयोः युद्धं बभूव । पुष्पिताग्रावृत्तम् । उत्तरत्र भुजङ्गप्रयातम् ॥ २४ ॥ व्यपेते त्विति । दिशः सस्वनुः प्रतिध्वनिं चक्रुः । पफालेव पुस्फोटेव । बलं कर्म भयं कर्तृ ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्न० युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अथेति । विनदति निकुम्भे सादित इति सम्बन्धः । राक्षसेन्द्रसूनुर्मकराक्षः । अनेन वक्ष्यमाणस्य रघुनाथमकराक्षयोर्युद्धस्य संक्षेपः कृतः । नवम्यां रात्रियुद्धे कुम्भादीनां वधः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

स०—विनदति नानाप्रकारेण कथयति निकुम्भे दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोः दशसु दिक्षु रथो गमनम् अप्रतिहतं यस्य तस्य वायोः । "रथः स्यात्स्यन्दने काये चरणे च" इति विश्वः । सुतो हनुमान् । राक्षसेन्द्रसूनुः निकुम्भः तयोः भृशतरमागतरोषयोः यद्युद्धं बभूव तस्मिन्रणे पवनसुतेन सादिते सति राक्षसानां बलं भयमाविवेशेत्याकर्षः । 'अनेन वक्ष्यमाणकथोपक्षेपः' इत्युभौ । तत्र 'व्यपेते तु जीवे' इत्यादिकमसङ्गतमिव दृश्यते । अस्मत्पक्षे दशरथशब्द एक एव गौणार्थ इति मन्तव्यम् । दशरथसुतोऽस्यास्तीति दशरथसुत इति वा । पवनसुतेन रणे निकुम्भे सादिते सति युद्धं नञ्मात्राध्याहारः । न बभूव । परपक्षे रणकर्तुरभावादिति वा ॥ २४ ॥ सामान्यतो भयमित्युक्तम् [illegible] इति । जीवे व्यपेते शरीरादपगते ॥ २५ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

निकुम्भं च हतं श्रुत्वा कुम्भं च विनिपातितम् । रावणः परमामर्षी प्रजज्वालानलो यथा ॥ १ ॥ नैर्ऋतः क्रोधशोकाभ्यां द्वाभ्यां तु परिमूर्च्छितः । खरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्षमचोदयत् ॥२ ॥ गच्छ पुत्र मयाऽऽज्ञप्तो बलेनाभिसमन्वितः । राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तांश्च वनौकसः ॥३॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी खरात्मजः । बाढमित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशाचरः ॥ ४ ॥ सोऽभिवाद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञया बली ॥५॥ समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोऽब्रवीदिदम् । रथश्चानीयतां शीघ्रं सैन्यं चाहूयतां त्वरात् ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः । स्यन्दनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥ प्रदक्षिणं रथं कृत्वा आरुरोह निशाचरः । सूतं संचोदयामास शीघ्रं मे रथमावह ॥८॥ अथ तान् राक्षसान् सर्वान् मकराक्षोऽब्रवीदिदम् । यूयं सर्वे प्रयुद्ध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९ ॥

अथ मकराक्षनिर्गमोऽष्टसप्ततितमे । प्रथमपक्षे अयं दशम्यां प्रातः, द्वितीयपक्षे तु दशम्यां प्रातरारभ्य कम्पनवधप्रहस्तवधरावणमुकुटभङ्गकुम्भकर्णप्रबोधतद्वधाः, अथापराह्णे ब्रह्मास्त्रबन्धः, रात्रौ तन्मोक्षलङ्कादहनकुम्भनिकुम्भयूपाक्षशोणिताक्षप्रजङ्घकम्पनमकराक्षवधाः । निकुम्भं चेत्यादि ॥ १ ॥ परिमूर्च्छितः व्याप्तः ॥ २–५ ॥ त्वरात् त्वरया ॥६॥ प्रत्यपादयत् प्रापयत् ॥७॥ आवह चोदय । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ अथ तानित्यादिचतुःश्लोक्ये

॥ १ ॥ परिमूर्च्छितः व्याप्तः ॥ २ ॥ गच्छेति । राघवं लक्ष्मणं च जहि । वस्तुतस्तु–राघवं लक्ष्मणं च, विनेति शेषः । वनौकसः जहीति सम्बन्धः ॥३–५॥ त्वरात्

स०–यद्यपि कुम्भवधः प्रागिति कुम्भं निकुम्भं चेति वक्तव्यम् । तथापि निकुम्भोऽतिबलवानिति वाऽन्यवहितो निकुम्भवध इति वा निकुम्भग्रहणं प्रागिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥ **त्वरात्** त्वरया, त्वरया अततीति त्वरात् तस्य सम्बुद्धिरिति वा ॥ ६ ॥

अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना । आज्ञप्तः समरे हन्तुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥ अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणं च निशाचराः । शाखामृगं च सुग्रीवं वानरांश्च शरोत्तमैः ॥ ११ ॥ अद्य शूलनिपातैश्च वानराणां महा चमूम् । प्रदहिष्यामि संप्राप्तः शुष्केन्धनमिवानलः ॥ १२ ॥ मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचनं ते निशाचराः । सर्वे नानायुधोपेता बलवन्तः समागताः ॥ १३ ॥ ते काम रूपिणः सर्वे दंष्ट्रिणः पिङ्गलेक्षणाः । मातङ्गा इव नर्दन्तो ध्वस्तकेशा भयानकाः ॥ १४ ॥ परिवार्य महाकाया महाकायं खरात्मजम् । अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चाल यन्तो वसुन्धराम् ॥ १५ ॥ शङ्खभेरीसहस्राणामाहतानां समन्ततः । क्ष्वेलितास्फोटितानां च ततः शब्दो महा नभूत् ॥ १६ ॥ प्रभ्रष्टोऽथ करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा । पपात सहसा चैव ध्वजस्तस्य च रक्षसः ॥ १७ ॥ तस्य ते रथयुक्ताश्च हया विक्रमवर्जिताः । चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः सास्रमुखा ययुः ॥ १८ ॥ प्रवाति पवनस्तस्मिन् सपांसुः खरदारुणः । निर्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः ॥ १९

कान्वया ॥ ९–१२ ॥ मकराक्षस्येति । समागताः समाजग्मुः ॥ १३ ॥ ते काम रूपिण इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स्पष्टम् ॥ १४–१६ ॥ प्रभ्रष्ट इति । करात्तस्य आत्तकरस्य वशीकृतकरस्य, लघुहस्तस्येति यावत् ॥ १७ ॥ विक्रमवर्जिताः विविधपदन्यासविरहिताः । प्रथममाकुलैश्चरणैर्गत्वा पश्चाद्ययु रित्यर्थः ॥ १८ ॥ सपांसुः अत एव खरदारुणः खरः परुषः दारुणो भय

त्वरया ॥ ६–९ ॥ अहं राक्षसराजेनेत्यादिश्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तु तस्तु–अहं रावणेन रामलक्ष्मणौ हन्तुमद्याज्ञप्तो यद्यपि तथापि लक्ष्मणं रामं, विनेति शेषः । वानरान् वधिष्यामीति सम्बन्धः ॥ १०–१३ ॥ ध्वस्तकेशाः विप्रकीर्णकेशा अत एव भयावहाः ॥ १४–१७ ॥ तस्येति । विक्रमवर्जिताः विविधपादविन्यास रहिताः । प्रथममाकुलैश्चरणैर्गत्वा पश्चाद्ययुरित्यर्थः ॥ १८ ॥ सपांसुः अत एव खरः

तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमाः । अचिन्त्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ घनगजमहिषाङ्गतुल्यवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः । अहमहमिति युद्धकौशलास्ते रजनिचराः परितः समुन्नदन्तः॥२१॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥७८॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

निर्गतं मकराक्षं ते दृष्ट्वा वानरयूथपाः । आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः ॥ १ ॥ ततः प्रवृत्तं सुमहत् तद्युद्धं रोमहर्षणम् । निशाचरैः प्लवङ्गानां देवानां दानवैरिव ॥२॥ वृक्षशूलनिपातैश्च शिलापरिघपातनैः । अन्योन्यं मर्दयन्ति स्म तदा कपिनिशाचराः ॥ ३ ॥ शक्तिखड्गगदाकुन्तैस्तोमरैश्च निशाचराः । पट्टिशैर्भिन्दिपालैश्च निर्घातैश्च समन्ततः ॥ ४ ॥ पाशमुद्गरदण्डैश्च निखातैश्चापरे तदा । कदनं कपिवीराणां चक्रुस्ते रजनीचराः ॥ ५ ॥ बाणौघैरर्दिताश्चापि खरपुत्रेण वानराः । सम्भ्रान्तमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः ॥ ६ ॥

क्रूरश्च ॥ १९ ॥ तानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । असकृद्गदासिभिन्ना इत्यनेन शौर्यातिशयः सूचितः । युद्धकौशलाः युद्धकुशलाः । स्वार्थेऽण् । अहमहमिति वदन्तः अचिन्त्य निर्गता इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥२०॥२१॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड० अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥७८॥

अथ मकराक्षवध एकोनाशीतौ–निर्गतमिति ॥ १–३ ॥ शक्तीत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । निखातैः आयुधविशेषैः । निर्घातैरिति पाठे अशनिभिरित्यर्थः । केचिन्निशाचराः शक्तिखड्गादिभिः अपरे रजनीचराः पाशमुद्गरा

परुषः ॥ १९ ॥ २० ॥ घनेति । अहमहमिति वदन्त इति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायण० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ १–३ ॥ निर्घातैः निर्घातसंज्ञकायुधविशेषैः ॥ ४–६ ॥

तान् दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान् वलीमुखान् । नेदुस्ते सिंहवद्धृष्टा राक्षसा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समन्ततः । रामस्तान् वारयामास शर वर्षेण राक्षसान् ॥ ८ ॥ वारितान् राक्षसान् दृष्ट्वा मक राक्षो निशाचरः । क्रोधानलसमाविष्टो वचनं चेद मब्रवीत् ॥ ९ ॥ तिष्ठ राम मया सार्धं द्वन्द्वयुद्धं ददामि ते । त्याजयिष्यामि ते प्राणान् धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ १० ॥ यत्तदा दण्डकारण्ये पितरं हतवान् मम । मद् ग्रतः स्वकर्मस्थं दृष्ट्वा रोषोऽभिवर्धते ॥ ११ ॥ दह्यन्ते भृशमङ्गानि दुरात्मन् मम राघव । यन्मयाऽसि न दृष्टस्त्वं तस्मिन् काले महावने ॥ १२ ॥

दिभिश्च कदनं चक्रुरिति योजना ॥ ४-६ ॥ तान् दृष्ट्वेति । राक्षसाः जित काशिन इति भिन्नं वाक्यम् । जितं जयः तेन काशन्त इति तथोक्ता जित काशिनः, बभूवुरिति शेषः । अन्यथा द्वितीयराक्षसपदवैयर्थ्यं स्यात् ॥७-१०॥ रामानु०-तिष्ठेति । द्वन्द्वयुद्धं ददामि त इति पाठः ॥ १० ॥ यत्तदेति । स्वकर्मस्थं वधकर्म स्थम् । यथा पिता हतस्तथा वध्यमित्यर्थः । यद्वा क्षात्रधर्मकर्मानुतिष्ठन्त मित्यर्थः । स्वकर्मस्थमिति सुतरामकृत्यनिरतमिति वाऽर्थः ॥ ११ ॥ दह्यन्त इति । तस्मिन् काले महावने यद्यस्मान्न दृष्टोऽसि तस्मान्ममाङ्गानि दह्यन्ते ।

तानिति । जितेन जयेन काशन्त इति जितकाशिनः । राक्षसाः जितकाशिनः, अभूवन्निति शेषः ॥७--१० ॥ यत्तदेति । यस्मान्मम पितरं हतवान् तस्मान्मदग्रतः तिष्ठन्तम्।स्वकर्मस्थमित्यत्र सु अकर्मस्थमिति छेदः।सुतरामकृत्यनिरतं दृष्ट्वा, त्वामिति शेषः॥११॥दह्यन्त इति। तस्मिन् काले पितृवधसमये यस्मान्न दृष्टोऽसि अतो ममाङ्गानि दह्यन्ते, तदानीमेव दृष्टश्चेत्प्रतीकारेण तापश्शाम्येदित्यर्थः ॥ "वारितान् राक्षसान् दृष्ट्वा" इत्यारभ्य-"ये त्वया निहता वीराः" इत्यन्तस्य वास्तवार्थस्तु-मकराक्षो राम निष्ठुरभाषणप्रवृत्तोऽपि मकराक्षवाणी रामं प्रकारान्तरेणाह-वारितानित्यारभ्य श्लोकषट्केन । क्रोधानलसमाविष्ट इत्येतत्तस्य स्वरूपकथनम् ॥ तिष्ठेति । हे राम ! ते तव धनुर्मुक्तैः शरैः मे मम प्राणान् त्याजयिष्यामि । मया सार्धं तिष्ठ द्वन्द्वयुद्धे जहीति सम्बन्धः ॥ यत्तदेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । हे दुरात्मन् ! दुष्टेष्वप्यात्मा

दिष्ट्याऽसि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह । कांक्षितोऽसि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः ॥ १३ ॥ अद्य मद्बाणवेगेन प्रेतराड्विषयं गतः । ये त्वया निहता वीराः सह तैश्च समेष्यसि ॥ १४ ॥ बहुनाऽत्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम । पश्यन्तु सकला लोकास्त्वां मां चैव रणाजिरे ॥ १५ ॥ अस्त्रैर्वा गदया वापि बाहुभ्यां वा महाहवे । अभ्यस्तं येन वा राम तेनैव युधि वर्तताम् ॥ १६ ॥ मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः । अब्रवीत् प्रहसन् वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७ ॥ कत्थसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि तु । न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्बलात् ॥ १८ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः । त्रिशिरा दूषणश्चैव दण्डके निहता मया ॥ १९ ॥

तदानीमेव दृष्टश्चेत्प्रतिकारेण तापः शाम्येदित्यर्थः ॥ १२–१५ ॥ अस्त्रैरिति । महाहवे निमित्ते । येन वा अन्येनायुधेनाभ्यस्तं तेनैव युधि वर्तताम्, भवानिति शेषः॥१६॥उत्तरोत्तरवादिनम्, बहुप्रलापिनमित्यर्थः॥१७॥युद्धेन विना प्रहारेण

अन्तःकरणं दयासारं यस्य हे राघव ! यत् यस्मात् मदग्रतः मत् मत्तः अग्रतः पूर्वमेव, मद्वधात्पूर्वमेवेत्यर्थः । दण्डकारण्ये मम पितरं स्वकर्मस्थं सुतरामकृत्यनिरतं दृष्ट्वा हतवान् तस्मात्तस्मिन् काले महावने मया त्वं न दृष्टः, तस्मात्त्वद्वधस्तवधाभावादिति शेषः । अङ्गानि दह्यन्ते रोषश्चाभिवर्द्धत इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ दिष्टचेत्यस्य इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । सिंहस्य सिंहसदृशस्य क्षुधार्तस्य त्वद्दर्शनं कदा भविष्यतीति क्षुधया आर्तस्य मृग इव मृग्यते ब्रह्मादिभिरिति मृगः सर्वेश्वरः अत एव इतरः प्रपञ्चातीतः अत एव कांक्षितः, ब्रह्मादिभिरिति शेषः । एतादृशस्त्वं दिष्ट्या मद्भाग्येन दर्शनं प्राप्तोऽसि, अतो मद्भाग्यं किं वर्ण्यत इति भावः ॥ १३ ॥ अद्येति । त्वया बाणवेगेन अद्य प्रेतराड्विषयं गतो भवेयमिति शेषः । अतो मत् मत्सकाशात् ये शूराः सुग्रीवादयः अनिहताः तैस्सह समेष्यसीति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अस्त्रैरिति । महाहवे निमित्ते येन वा येन केन वा अभ्यस्तं तेनैव युधि वर्तताम्, भवानिति शेषः ॥ १६ ॥ उत्तरोत्तरवादिनं बहुप्रलापिनमित्यर्थः ॥ १७–१९ ॥

स्वाशितास्तव मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः । भविष्यन्त्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुण्डनखाङ्कुराः ॥ २० ॥ राघवेणैव मुक्तस्तु खरपुत्रो निशाचरः । बाणौघानमुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २१ ॥ तान् शरान् शरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा । निपेतुर्भुवि ते च्छिन्ना रुक्मपुङ्खाः सहस्रशः ॥२२॥ तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योन्यमोजसा । रक्षसः खरपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥२३॥ जीमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोस्तदा । धनुर्मुक्तः स्वनोत्कृष्टः श्रूयते च रणाजिरे ॥ २४ ॥ देवदानवगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः । अन्तरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २५ ॥ विद्धमन्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते परम् । कृतप्रतिकृतान्योन्यं कुरुतां तौ रणाजिरे ॥२६॥ राममुक्तांस्तु बाणौघान् राक्षसस्त्वच्छिनद्रणे । रक्षोमुक्तांस्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरैः ॥२७॥ बाणौघैर्विततः सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा । सञ्छन्ना वसुधा चैव समन्तान्न प्रकाशते ॥ २८ ॥ ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद रक्षसः । अष्टाभिरथ नाराचैः सूतं विव्याध राघवः ॥ २९ ॥

विना ॥१८॥१९॥ स्वाशिताः सुष्ठु आशितवन्तः ॥ २०–२३ ॥ ज्यातलयोः शब्दः ज्यातलयोः संघर्षजः शब्दः । स्वनोत्कृष्टः स्वनेषूत्कृष्टः ॥ २४ ॥ २५॥ विद्धं वेधनम् । वर्धते अवर्धत । कृतप्रतिकृतान्योन्यं कृतस्य प्रतिकृतं ययोस्तौ तादृशावन्योन्यं यस्मिन् युद्धकर्मणि तत्तथोक्तम् । कुरुताम् अकुरुताम्, युद्ध

स्वाशिता इति । सुष्ट्वाशितवन्तः ॥ २०–२२ ॥ राक्षस इत्यादिसार्धमेकं वाक्यम् । धनुर्मुक्तस्वनः धनुर्गुणस्वनः ॥ २३–२५ ॥ विद्धं वेधनं वर्धते अवर्धत । कृतप्रतिकृतान्योन्यं कृतस्य प्रतिकृतं ययोस्तादृशमन्योन्यं यस्मिन् युद्धकर्मणि तत्तथोक्तम् ।

भित्त्वा शरै रथं रामो रथाश्वान् समपातयत् । विरथो वसुधां तिष्ठन्मकराक्षो निशाचरः ॥३०॥ तत्तिष्ठद्वसुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना । त्रासनं सर्वभूतानां युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥ ३१ ॥ विभ्राम्य तु महच्छूलं प्रज्वलत्तन्निशाचरः। स क्रोधात् प्राहिणोत्तस्मै राघवाय महाहवे ॥३२॥ तमापतन्तं ज्वलितं खरपुत्रकराच्च्युतम्। बाणैस्तु त्रिभिराकाशे शूलं चिच्छेद राघवः ॥ ३३ ॥ स च्छिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमण्डितः। व्यशीर्यत महोल्केव रामबाणार्दितो भुवि ॥ ३४ ॥ तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा । साधु साध्विति भूतानि व्याहरन्ति नभोगता ॥ ३५ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः । मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३६ ॥ स तं दृष्ट्वा पतन्तं वै प्रहस्य रघुनन्दनः । पावकास्त्रं ततो रामः सन्दधे तु शरासने ॥ ३७ ॥ तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे । सञ्छिन्नहृदयं तत्र पपात च ममार च ॥ ३८॥ दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पातनम् । लङ्कामेवाभ्यधावन्त रामबाणार्दितास्तदा ॥ ३९॥ दशरथनृपपुत्रबाणवेगै रजनिचरं निहतं खरात्मजं तम् । ददृशुरथ सुरा भृशं प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहतं यथा विकीर्णम् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥७९॥

मिति शेषः ॥ २६–२९ ॥ वसुधां तिष्ठत् वसुधायामातिष्ठत् ॥ ३० ॥ वसुधां वसुधायाम् ॥ ३१–३४ ॥ तच्छूलमिति । नभोगता नभोगतानि । "सुपां सुलुक्–" इत्यादिना आकारादेशः ॥ ३५–३९ ॥ दशरथेति । गिरिमिव

कुरुताम् अकुरुताम् ॥ २६–२९ ॥ विरथ इति । वसुधास्थः, अभूदिति शेषः॥३०॥ तत रक्षः वसुधां वसुधायाम् तिष्ठत्सत् शूलं जग्राहेति सम्बन्धः॥ दशम्यां मकराक्ष

अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समितिञ्जयः । क्रोधेन महता ऽऽविष्टो दन्तान् कटकटापयन् ॥ १॥ कुपितश्च तदा तत्र किं कार्यमिति चिन्तयन् । आदिदेशाथ संक्रुद्धो रणाये न्द्रजितं सुतम् ॥ २ ॥ जहि वीर महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा त्वं बला धिकः ॥ ३ ॥ त्वमप्रतिमकर्माणमिन्द्रं जयसि संयुगे । किं पुनर्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि संयुगे ॥४॥ तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः । यज्ञभूमौ स विधिवत् पावकं जुहवेन्द्रजित् ॥ ५ ॥ जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तो ष्णीषधराः स्त्रियः । आजग्मुस्तत्र सम्भ्रान्ता राक्षस्यो यत्र रावणिः ॥ ६॥

वज्रहतं यथेति । द्वे अप्यव्ययपदे संभूयैकार्थमेवाचक्षाते । पक्षद्वयेऽपि मक राक्षवधेन दशममहः समाप्तम् ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा यणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनाशीतितमः सर्गः॥७९॥

अथेन्द्रजिन्निर्गमोऽशीतितमे–मकराक्षमित्यादि । आविष्टः, अभूदिति शेषः ॥ १–३ ॥ त्वमिति । जयसि अजैषीः । पुनःशब्दस्त्वर्थे । मानुषौ पुनः मानुषौ तु । संयुगे दृष्ट्वाऽपि न वधिष्यसि किम् ? दर्शनमात्रेण वधिष्यस्येवे त्यर्थः ॥४॥ तथोक्त इति । जुहव जुहाव । वृद्ध्यभाव आर्षः ॥५ ॥ जुह्वत इति भावलक्षणे षष्ठी । रक्तोष्णीषधराः ऋत्विग्धारणार्थं रक्तोष्णीषाण्यानयन्त्यः

वधः ॥ ३१–४० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

॥१ ॥ २ ॥ जहि वीरेत्यादिश्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–इन्द्रं जितवतो मम मानुषजयः को वा गरीयानिति गर्विष्ठमिन्द्रजितं प्रत्याह–जहि वीरे त्यादिश्लोकद्वयेन । बलाधिकस्त्वं संयुगे अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा इन्द्रं दृष्ट्वा जयसि तथापि मानुषावपि रामलक्ष्मणौ संयुगे वधिष्यसि किम् ? न वधिष्यसि अतः तौ जहि त्यज । "ओहाक् त्यागे" इति धातोः । तयोरसाध्यत्वात्तज्जय विषयाशां त्यजेति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथोक्त इति । जुहव जुहाव, वृद्ध्यभाव

शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः । लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥ ७ ॥ सर्वतोऽग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः । छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ ८ ॥ सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः । बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं दर्शयन्ति च ॥ ९ ॥ प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसन्निभः । हविस्तत् प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ १० ॥ हुत्वाऽग्निं तर्पयित्वा च देवदानवराक्षसान् । आरुरोह रथश्रेष्ठमन्तर्धानगतं शुभम् ॥ ११ ॥ स वाजिभिश्चतुर्भिश्च बाणैश्च निशितैर्युतः । आरोपितमहाचापः शुशुभे स्यन्दनोत्तमः ॥ १२ ॥ जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छदः । मृगैश्चन्द्रार्धचन्द्रैश्च स रथः समलंकृतः ॥ १३ ॥ जाम्बूनदमहाकम्बुर्दीप्तपावकसन्निभः । बभूवेन्द्रजितः केतुर्वैडूर्यसमलंकृतः ॥ १४ ॥

इत्यर्थः । "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति" इति श्रुतेः । सम्भ्रान्ताः त्वरावत्यः । समयातिक्रमो मा भूदिति त्वरया उष्णीषाण्यानिन्युरित्यर्थः ॥६॥ शस्त्राणि, अभवन्निति शेषः । शरपत्राणि गुन्द्रपत्राणि । गुन्द्रश्च काशजातीयः । 'गुन्द्रस्तेजनकः शरः" इत्यमरः । शस्त्राणि तोमराणि । सतोमरैरित्यनुवादात् । शस्त्राणि शरपत्राणि च परिस्तरणान्यभवन् । विभीतकाः समिधः इध्मानि अभवन् । वासांसि ऋत्विगुष्णीषवासांसि लोहितान्यभवन् । कार्ष्णायसं स्रुवमासीत् ॥ ७ ॥ ८॥ सकृदेवेति । विजयं दर्शयन्ति विजयसूचकानि ॥९॥१०॥ हुत्वेति । अन्तर्धानगतम् अन्तर्धानशक्तियुक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ जाज्वल्यमान इति । मृगैः मृगाकारप्रतिमाभिः । चन्द्रैः चन्द्राकारैः । अर्धचन्द्रैः रचनाविशेषैः ॥ १३ ॥ जाम्बूनदमहाकम्बुः सौवर्णमहावलययुक्तः । "कम्बुर्ना वलये

आर्षः ॥ ५ ॥ ६ ॥ शस्त्राणीति । शस्त्रादीन्यभवन्निति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ शरहोमे विजयं दर्शयन्ति, अन्यत्र युद्धे विजयो नास्ति तथापि जीवतः पुनर्लङ्काप्रवेश एव जय इत्यवगन्तव्यम् ॥९॥१०॥ अन्तर्धानगतम् अन्तर्धानशक्तियुक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ मृगैः प्रतिमारूपैः चन्द्रार्धचन्द्रैश्च चन्द्रार्धचन्द्राकाररचनाविशेषैः ॥१३॥ जाम्बूनदमहा

तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण च पालितः । स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः ॥ १५ ॥ सोऽभिनिर्याय नगरादिन्द्रजित् समितिञ्जयः । हुत्वाऽग्निं राक्षसैर्मन्त्रै रन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १६ ॥ अद्य हत्वा रणे यौ तौ मिथ्या प्रव्राजितौ वने । जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रणार्जितम् ॥ १७ ॥ अद्य निर्वानरामुर्वीं हत्वा रामं सलक्ष्मणम् । करिष्ये परमप्रीतिमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ॥ १८ ॥ आपपाताथ संक्रुद्धो दशग्रीवेण चोदितः । तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विन्द्ररिपू रणे ॥ १९ ॥ स ददर्श महावीर्यौ नागौ त्रिशिरसाविव । सृजन्ताविषुजालानि वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २० ॥ इमौ ताविति सञ्चिन्त्य सज्यं कृत्वा च कार्मुकम् । सन्ततानेषुधाराभिः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २१ ॥

शङ्खे" इत्यमरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ राक्षसैः निर्ऋतिदेवताकैः । अन्तर्धानगतः अन्तर्धानशक्तिं प्राप्तः अतः इत्युक्त्वाऽन्तरधीयतेत्यनेन न विरोधः ॥ १६ ॥ अद्य हत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अद्य निर्वानरामिति । पितुरित्यध्याहारः। पितुः परमप्रीतिं परमप्रीतिं प्रति, पितुः प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः । अद्य सलक्ष्मणं रामं हत्वा उर्वीं निर्वानरां करिष्य इति संबन्धः॥१७-१९॥स ददर्शेति । नागौ त्रिशिरसाविवेति दृष्टान्तेन रामलक्ष्मणयोर्महापुरुषलक्षणपृथुलोन्नतभुजशिरस्कत्वं द्योत्यते। सृजन्तौ स्रक्ष्यन्तौ । सकलराक्षसक्षयकारिणावित्यर्थः॥२०॥इमौ

कम्बुः सौवर्णवलयसंयुक्तः।"कम्बुर्ना वलये शङ्खे"इत्यमरः ॥१४॥१५॥ सोऽभिनिर्याय राक्षसैः मन्त्रैः निर्ऋतिदेवताकैः मन्त्रैः । अन्तर्धानगतः अन्तर्धानशक्तिं प्राप्तः अतः इत्युक्त्वाऽन्तरधीयतेत्युपरितनेन न विरोधः ॥ १६ ॥ अद्य हत्वेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। तस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः। रणे सलक्ष्मणं रामं हत्वा गत्वा वने यौ मिथ्या प्रव्राजितौ रामलक्ष्मणौ, विनेति शेषः। आहवे हत्वा, वानरानिति शेषः । उर्वीं निर्वानरां कृत्वा रावणाय जयं प्रदास्यामीति एवं पित्रे प्रीतिं करिष्यामि चेत्युक्त्वा अन्तरधीयतेति सम्बन्धः ॥१७-१९॥ सृजन्तौ स्रक्ष्यन्तौ ॥२०॥ सन्ततानेषुधाराभिः

स तु वैहायसं प्राप्य सरथो रामलक्ष्मणौ । अचक्षुर्विषये तिष्ठन् विव्याध निशितैः शरैः ॥२२॥ तौ तस्य शरवेगेन परीतौ रामलक्ष्मणौ । धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतुः॥२३॥ प्रच्छादयन्तौ गगनं शरजालैर्महाबलौ । तमस्त्रैः सूर्यसङ्काशैर्नैव पस्पृशतुः शरैः ॥ २४ ॥ स हि धूमान्धकारं च चक्रे प्रच्छादयन्नभः । दिशश्चान्तर्दधे श्रीमान्नीहारतमसावृताः ॥ २५ ॥ नैव ज्यातलनिर्घोषो न च नेमिखुरस्वनः । शुश्रुवे चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते ॥२६॥ घनान्धकारे तिमिरे शरवर्षमिवाद्भुतम्। स ववर्ष महाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥ स रामं सूर्यसङ्काशैः शरैर्दत्तवरो भृशम् । विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः ॥ २८ ॥ तौ हन्यमानौ नाराचै र्धाराभिरिव पर्वतौ । हेमपुङ्खान्नरव्याघ्रौ तिग्मान् मुमुचतुः शरान् ॥ २९ ॥ अन्तरिक्षे समासाद्य रावणिं कङ्कपत्रिणः । निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणितोक्षिताः ॥ ३० ॥ अतिमात्रं शरौघेण पीड्यमानौ नरोत्तमौ । तानिषून् पततो भल्लैरनेकैर्निचकृन्ततुः ॥ ३१ ॥

ताविति । सन्ततान ववर्ष ॥२१॥ वैहायसं विहायसा गमनम् ॥ २२–२४ ॥ स हीति । नभः प्रच्छादयन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । अन्तर्धापयामासेत्यर्थः । धूमान्धकारमिति नीहारतमसावृता इति च पूर्वमेवोत्पातकलुषत्वमुच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ घनान्धकार इति । घनान्धकारे घनकालिमवति ॥२७–२९॥ रामानु०–घनान्धकारे घनयुक्तान्धकारवन्निविडे ॥ २७ ॥ पतगाः पक्षिणो भूत्वा । तथा

निरन्तरबाणधाराभिः ॥२१॥ वैहायसं विहायस्सम्बन्धिमार्गम् ॥२२-२४॥ स हीति । नभः प्रच्छादयन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः । दिशम् अन्तर्दधे अन्तर्धापयामास॥२५॥२६॥ घनान्धकारे सान्द्रतिमिरे । शरवर्षमिव उदकवर्षमिव ॥ २७–२९ ॥ अन्तरिक्ष इति ।

यतो हि ददृशाते तौ शरान्निपततः शितान् । ततस्तु तौ दाशरथी ससृजातेऽस्त्रमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथः पतन् । विव्याध तौ दाशरथी लघ्वस्त्रो निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥ तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुङ्खैः सुसंहितैः । बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३४ ॥ नास्य वेद गतिं कश्चिन्न च रूपं धनुः शरान् । न चान्यद्विदितं किंचित् सूर्यस्येवाभ्रसम्प्लवे ॥ ३५ ॥ तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतासवः । बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले ॥ ३६ ॥ लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥ तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ३८ ॥ नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि । अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम् । पलायन्तं प्रमत्तं वा न त्वं हन्तुमिहार्हसि ॥ ३९ ॥ अस्यैव तु वधे यत्नं करिष्यावो महाबल । आदेक्ष्यावो महावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ॥ ४० ॥ तमेनं मायिनं क्षुद्रमन्तर्हितरथं बलात् । राक्षसं निहनिष्यन्ति दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ४१ ॥ यद्येष भूमिं विशते दिवं वा रसातलं वापि नभस्स्थलं वा । एवं निगूढोऽपि ममास्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतासुः ॥ ४२ ॥

वेगवन्तः इत्यर्थः ॥ ३०–३३ ॥ तेनेति । सुसंहितैः सुष्ठु निर्मितैः ॥ ३४ ॥ नास्येति । अभ्रसम्प्लवे मेघावरणे ॥ ३५–३८ ॥ नैकस्येत्यादि । प्रच्छन्नं युद्धभीत्या प्रच्छन्नम् । पलायन्तं पलायमानम् ॥ ३९ ॥ अस्यैव त्विति । आदेक्ष्यावः प्रयोक्ष्यावः । अस्त्रान् अस्त्राणि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ यद्येष इति । भूमिं भूविवरम् विशते । आत्मनेपदमार्षम् । दिवं स्वर्गम् ॥ ४२ ॥

पतगाः शराः ॥ ३०–३९ ॥ अस्त्रान् अस्त्राणि । आदेक्ष्यावः प्रयोक्ष्यावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ भूमिं भूविवरम् । दिवं स्वर्गम् । एतदुपरितनलोकानामुपलक्षणम् । रसातलम् एत

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा रघुप्रवीरः प्लवगर्षभैर्वृतः । वधाय रौद्रस्य नृशंसकर्मणस्तदा महात्मा त्वरितं निरीक्षते ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥८०॥

एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः ।सन्निवृत्याहवा त्तस्मात् संविवेश पुरं ततः ॥ १ ॥ सोऽनुस्मृत्य वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम् । क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्ज गाम महाद्युतिः ॥ २ ॥ स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः । इन्द्रजित्तु महावीर्यः पौलस्त्यो देव कण्टकः ॥ ३ ॥

रामानु०—यदीति । भूमिं भूविवरम् विशते । आत्मनेपदमार्षम् । दिवं स्वर्गम् । एत दुपरितन लोकानामुपलक्षणम् । रसातलम् एतदधस्तनलोकानामुपलक्षणम् ॥ ४२ ॥इत्येवमिति । प्लवग र्षभैः वृतः निरीक्षते । उपायं चिन्तयति स्मेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे रत्न०युद्धकाण्डव्याख्याने अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

अथ मायासीतावधः एकाशीतितमे–विज्ञाय त्वित्यादि । अत्र तृतीयाक्षर भूतो यकारो गायत्र्या एकोनविंशतितमाक्षरम् । अष्टादशसहस्रश्लोकाः गताः ॥१॥ तेषां कुम्भकर्णादीनाम् ॥२॥ निकुम्भिलायां दुर्जयास्त्रबललाभाय होतुकामस्तावत्पर्यन्तं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं मन्दीकर्तुं मायामारिप्समाणो(नो) रामलक्ष्मणयोः कुपितत्वेन दुरासदत्वात् सीतास्वरूपाभिज्ञस्यान्यस्या भावाद्धनुमते मायां दर्शयितुं पश्चिमद्वारेण निर्गत इत्याह–स पश्चिमेने

दधस्तनलोकानामुपलक्षणम् ॥ ४२॥४३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामा यणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

गायत्र्या य इत्येकोनविंशतितमाक्षरं विज्ञाय तु मनस्तस्य इति श्लोकस्य तृती याक्षरेण य इत्यनेन संगृह्णाति ॥ १॥ सोऽनुस्मृत्येति । तेषां कुम्भकर्णादीनाम्॥२॥३॥

इन्द्रजित्तु ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । रणायाभ्युद्यतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा ॥ ४ ॥ इन्द्रजित्तु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं ततः । बलेन महताऽऽवृत्य तस्या वधमरोचयत् ॥ ५ ॥ मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा सुदुर्मतिः । हन्तुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यान्तं नगर्याः काननौकसः । उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः ॥७॥ हनुमान् पुरतस्तेषां जगाम कपिकुञ्जरः । प्रगृह्य सुमहच्छृङ्गं पर्वतस्य दुरासदम् ॥ ८ ॥ स ददर्श हतानन्दां सीतामिन्द्रजितो रथे । एकवेणीधरां दीनामुपवासकृशाननाम् ॥ ९ ॥ परिक्लिष्टैकवसनाममृजां राघवप्रियाम् । रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियम् ॥ १० ॥ तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीत्यध्यवस्य तु । बभूवाचिरदृष्टा हि तेन सा जनकात्मजा ॥ ११ ॥

त्यादिना ॥३॥ दृष्ट्वा विचिन्त्य । पश्चिमद्वारानिष्क्रान्तस्य रामलक्ष्मणदर्शनासम्भवात् । मायां परव्यामोहकरीं शक्तिम् । प्रादुष्करोत् प्रादुर्भावयामास ॥ ४ ॥ आवृत्य स्थितेन बलेन, युक्त इति शेषः । युक्ते रथे सीतां स्थाप्य ततस्तस्या वधमरोचयदिति सम्बन्धः ॥ ५-८ ॥ स ददर्शेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अमृजाम् अनुद्वर्तनाम् । अनलङ्कारामिति वा । " मृजू शौचालङ्कारयोः " इति धातोर्भिदादित्वादङ् । सर्वगात्रैः उपलक्षिताम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अध्यवस्य

मायां परव्यामोहकरीं शक्तिम् । प्रादुष्करोत प्रादुर्भावयामासेत्यर्थः ॥ ४ ॥ निकुम्भिलायां होतुकामः पश्चिमद्वारे निर्गच्छन इन्द्रजित स्वगमनविघातुकं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं दृष्ट्वा तन्निवारणार्थं मायासीतां प्रकटितवानिति मन्तव्यम् ॥ ५-९ ॥ परिक्लिष्टां मलिनाम् । अमृजाम् उद्वर्तनरहिताम् । सर्वगात्रैरुपलक्षिताम् ॥ १० ॥ तां मुहूर्तमात्रं

स०-या पूर्वम् आचिरदृष्टा बहुतिथमवलोकिता । सा जनकात्मजा वा नेति मुहूर्तं निरीक्ष्य आलोच्य तामध्यवस्य सैवेति निश्चित्य अहिते दुःखे बभूव, दुःखितोऽभूदिति यावत् । अचिरदृष्टा अल्पकालव्यवधानेन दृष्टेति वा ॥ ११ ॥

तां दीनां मलदिग्धाङ्गीं रथस्थां दृश्य मैथिलीम् । बाष्प पर्याकुलमुखो हनुमान् व्यथितोऽभवत् ॥१२॥ अब्रवीत्तां तु शोकार्तां निरानन्दां तपस्विनीम् । सीतां रथस्थितां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रसुताश्रिताम् । किं समर्थितमस्येति चिन्तयन् स महाकपिः ॥ १३ ॥ सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्य धावत रावणिम् ॥ १४ ॥ तद्वानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोध मूर्च्छितः। कृत्वा विकोशं निस्त्रिंशं मूर्ध्नि सीतां परामृशत् ॥१५॥ तां स्त्रियं पश्यतां तेषां ताडयामास रावणिः । क्रोशन्तीं राम रामेति मायया योजितां रथे ॥ १६ ॥ गृहीतमूर्धजां दृष्ट्वा हनुमान् दैन्यमागतः । शोकजं वारि नेत्राभ्यामसृजन्मारुतात्मजः ॥ १७ ॥ तां दृष्ट्वा चारु सर्वाङ्गीं रामस्य महिषीं प्रियाम् । अब्रवीत् परुषं वाक्यं क्रोधाद्रक्षोधिपात्मजम् ॥ १८ ॥ दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः । ब्रह्मर्षीणां कुले जातो राक्षसीं योनि माश्रितः ॥ १९ ॥ धिक् त्वां पापसमाचारं यस्य ते मतिरीदृशी ॥ २० ॥

निश्चित्य, विषण्ण इति शेषः । निश्चये हेतुमाह बभूवेति ॥ ११ ॥ दृश्य दृष्ट्वा ॥ १२ ॥ अब्रवीदित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम् । सीतां रथे स्थापितवतोऽस्य किं समर्थितं को वाऽभिप्राय इति चिन्तयन्नब्रवीत् । इतिर्वचनचिन्तनयोः साधारणः ॥ १३ ॥ सह तैरित्यर्धम् । हनुमानिति शेषः ॥१४॥ मूर्च्छितः व्याप्तः ॥१५॥ पश्यतां तेषाम् । अनादरे षष्ठी । मायया परमोहनशक्त्या ॥ १६–१८ ॥ केशपक्षे केशसमूहे । "पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे" इत्यमरः । परामृशः अस्पृशः ॥ १९ ॥ धिगित्यादिसार्धश्लोकः एकान्वयः । ईदृशी

निरीक्ष्य । अचिरदृष्टत्वात् मैथिलीति अध्यवस्य निश्चित्य बभूव, विषण्ण इति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अब्रवीदित्यादिसार्धश्लोकः एकान्वयः । सीतां रथे स्थापित वतोऽस्य किं समर्थितम् को वा अभिप्राय इति चिन्तयन्नब्रवीदिति योजना ॥ १३–१८ ॥ दुरात्मन्निति । केशपक्षे केशसमूहे ॥ १९ ॥ २० ॥

नृशंसानार्य दुर्वृत्त क्षुद्र पापपराक्रम । अनार्यस्येदृशं कर्म घृणा ते नास्ति निर्घृण ॥ २१ ॥ च्युता गृहाच्च राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली । किं तवैषाऽपराद्धा हि यदेनां हन्तुमिच्छसि ॥ २२ ॥ सीतां च हत्वा न चिरं जीविष्यसि कथंचन । वधार्ह कर्मणाऽनेन मम हस्तगतो ह्यसि ॥ २३ ॥ ये च स्त्रीघातिनां लोका लोकवध्यैषु कुत्सिताः । इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान् प्रतिपत्स्यसे ॥ २४ ॥ इति ब्रुवाणो हनुमान् सायुधैर्हरिभिर्वृतः । अभ्यधावत संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ २५ ॥

जुगुप्सितेत्यर्थः ! नृशंस निर्दय । अनार्य असज्जन ! दुर्वृत्त दुराचार ! क्षुद्र अल्पबुद्धे ! पापः अधर्म्यः पराक्रमो यस्य स पापपराक्रमः । उक्तमनार्यत्वं कार्यतो दर्शयति–अनार्यस्येति । ईदृशं जुगुप्सितं कर्म अनार्यस्यैव भवति । हे निर्घृण निर्दय ! ते घृणा जुगुप्सा नास्ति । "जुगुप्सा करुणा घृणा" इत्यमरः ॥ २० ॥ २१ ॥ अपराधिषु घृणा न कर्तव्या अत एव एनां हन्मीत्याशङ्क्या पराधलेशोऽप्यस्यां नास्तीत्याह–च्युतेति । गृहात् स्वसदनात् । चकारात् परिचारकेभ्यश्च । अनेन बन्धुमुखादपराधकरणं नास्तीत्युक्तम् । राज्यात् राज्योपकरणाच्च। अनेन सेनामुखेन नापराध इत्युक्तम् । रामहस्तात् रक्षक हस्ताच्च । तन्मुखादप्यपराधप्रसक्तिर्नास्तीत्युक्तम् । मैथिली आचारप्रधानकुले जाता । अनेनापराधस्वरूपमेव न जानातीत्युक्तम् । यत् येनापराधकार्येण एनां हन्तुमिच्छसि तादृशं किं प्रयोजनमुद्दिश्य । अपराद्धा अपराधं कृतवती । कर्तरि क्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ये चेति । हे लोकवध्य ! एषु चतुर्दशलोकेषु स्त्रीघातिनां ये कुत्सिताः लोकाः तान् इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य यातनाशरीरं प्राप्य प्रतिपत्स्यसे प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २४ ॥ सायुधैः सहननसाधनैः ॥ २५ ॥

ईदृशं जुगुप्सितम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ हे वधार्ह ! अनेन कर्मणा न चिरं जीविष्यसि । हि यतो मम हस्तगतोऽसि ॥ २३ ॥ ये चेति । हे लोकवध्य ! एषु लोकेषु चतुर्दशभुवनेषु । स्त्रीघातिनां ये कुत्सिता लोकाः तान् इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य यातनाशरीरमेत्य प्रति

आपतन्तं महावीर्यं तदनीकं वनौकसाम् । रक्षसां भीमवेगानामनीकं तु न्यवारयत् ॥२६॥ स तां बाणसहस्रेण विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् । हरिश्रेष्ठं हनूमन्तमिन्द्रजित् प्रत्युवाच ह ॥ २७ ॥ सुग्रीवस्त्वं च रामश्च यन्निमित्तमिहागताः । तां हनिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः ॥ २८ ॥ इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर । सुग्रीवं च वधिष्यामि तं चानार्यं विभीषणम् ॥ २९ ॥ न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यदब्रवीषि प्लवङ्गम । पीडाकरममित्राणां यत् स्यात् कर्तव्यमेव तत् ॥३०॥ तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीं तदा । शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित् स्वयम् ॥ ३१ ॥ यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना तेन तपस्विनी । सा पृथिव्यां पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना । तामिन्द्रजित्स्वयं हत्वा हनुमन्तमुवाच ह॥३२॥ मया रामस्य पश्येमां कोपेन च निषूदिताम् । एषा विशस्ता वैदेही विफलो वः परिश्रमः ॥ ३३ ॥

आपतन्तमिति । अनीकम् अनीकं च ॥ २६-२९ ॥ न हन्तव्या इति यत् ब्रवीषि तत्रोत्तरं शृण्विति वाक्यशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना । मार्गशब्दः प्रकारवचनः, यज्ञोपवीतधारणप्रकारेण भिन्नेत्यर्थः । यज्ञोपवीतमादाय भिन्नेति पाठान्तरम् । पूर्वं मूर्धजेषु गृहीतामादाय । यज्ञोपवीतं भिन्ना यज्ञोपवीतं यथा भवति तथा भिन्ना, यज्ञोपवीतप्रकारेण भिन्नेत्यर्थः ॥ ३२-३४ ॥ रामानु०-यज्ञोपवीतेति । तेन इन्द्रजिता । आधूय मूर्धजेषु गृहीत्वा आधूय यज्ञोपवीतं यथा भवति तथा भिन्ना यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्नेत्यर्थः ॥३२॥ मयेति । रामस्येमां पत्स्यस प्रतिपद्यसे इति योजना ॥ २४ ॥ २५ ॥ आपतन्तमित्यत्रार्षो लिङ्गव्यत्ययः । रक्षसामनीकं कर्तृ ॥ २६-२८ ॥ इमामित्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु-लक्ष्मणं रामं च आश्रितामिति शेषः । इमां हत्वा त्वां चानार्थं विभीषणं च हनिष्यामीति सम्बन्धः ॥२९॥ अमित्राणां शत्रूणां यत्पीडाकरं तत्पापमपि कर्तव्यमेव ॥३०॥ ॥३१॥ यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना । मार्गशब्दः प्रकारवचनः । यज्ञोपवीतधारणप्रकारेण भिन्नेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एषा वैदेही विशस्ता अतो वः परिश्रमो निष्फलः ॥ ३३॥३४ ॥

ततः खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजित् स्वयम् । हृष्टः स रथमास्थाय विननाद महास्वनम् ॥ ३४ ॥ वानराः शुश्रुवुः शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिताः । व्यादितास्यस्य नदतस्तद्दुर्गं संश्रितस्य च ॥३५॥ तथा तु सीतां विनिहत्य दुर्मतिः प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः । तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा विषण्णरूपाः सहसा प्रदुद्रुवुः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम
युद्धकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

श्रुत्वा तु भीमनिर्ह्रादं शक्राशनिसमस्वनम् ।
वीक्षमाणा दिशः सर्वा दुद्रुवुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥
तानुवाच ततः सर्वान् हनुमान् मारुतात्मजः ।
विषण्णवदनान् दीनांस्त्रस्तान् विद्रवतः पृथक् ॥ २ ॥
कस्माद्विषण्णवदना विद्रवध्वे प्लवङ्गमाः ।
त्यक्तयुद्धसमुत्साहाः शूरत्वं क्व नु वो गतम् ॥ ३ ॥

रामसम्बन्धिनीम् । राममहिषीमिति यावत् ॥ ३३ ॥ वानरा इति । व्यादितास्यस्य व्यात्तास्यस्य । तद्दुर्गं व्यूहीकृतराक्षसपरिवेष्टनरूपम् ॥३५॥ हृष्टरूपम् अत्यन्तहृष्टम् । विषण्णरूपाः अत्यन्तं विषण्णाः ॥३६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ८१॥

अथेन्द्रजितो निकुम्भिलायां होमारम्भः—श्रुत्वेत्यादि । शक्राशनिसमस्वनम् शक्राशनिस्वनसममित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ कस्मादिति । विद्रवध्वे विद्रवथ ।

वानरा इति । तद्दुर्गं व्यूहीकृतराक्षसपरिवेष्टनरूपं दुर्गं सीतामुद्दिश्योक्तेन्द्राजित्परुषवाक्यानां वानरव्यामोहनाय सम्पादितमायासीताविषयत्वात्तेषामर्थान्तरं नोक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥३५॥ हृष्टरूपम् अतिशयेन हृष्टम् । प्रशंसायां रूपप् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

श्रुत्वेति । भीमो यो निर्ह्रादः शब्दः तं श्रुत्वा, इन्द्रजित इति शेषः । शक्राशनि

पृष्ठतोऽनुव्रजध्वं मामग्रतो यान्तमाहवे । शूरैरभिजनोपेतैरयुक्तं हि निवर्तितुम् ॥ ४ ॥ एवमुक्ताः सुसंहृष्टा वायुपुत्रेण वानराः । शैलशृङ्गाण्यगांश्चैव जगृहुर्हृष्टमानसाः ॥ ५ ॥ अभिपेतुश्च गर्जन्तो राक्षसान् वानरर्षभाः । परिवार्य हनूमन्तमन्वयुश्च महाहवे ॥ ६ ॥ स तैर्वानरमुख्यैश्च हनुमान् सर्वतो वृतः । हुताशन इवार्चिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ७ ॥ स राक्षसानां कदनं चकार सुमहाकपिः । वृतो वानरसैन्येन कालान्तकयमोपमः ॥ ८ ॥ स तु कोपेन चाविष्टः शोकेन च महाकपिः । हनुमान् रावणिरथेऽपातयन्महतीं शिलाम् ॥ ९ ॥ तामापतन्तीं दृष्ट्वैव रथः सारथिना तदा । विधेयाश्वसमायुक्तः सुदूरमपवाहितः ॥ १० ॥ तमिन्द्रजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिम् । विवेशधरणीं भित्त्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता ॥ ११ ॥ पातितायां शिलायां तु रक्षसां व्यथिता चमूः । निपतन्त्या च शिलया राक्षसा मथिता भृशम् ॥ १२ ॥ तमभ्यधावञ्छतशो नदन्तः काननौकसः ॥ १३ ॥

आत्मनेपदमार्षम् ॥ ३ ॥ पृष्ठत इति । अनुव्रजध्वम् अनुव्रजत । पदव्यत्यय आर्षः ॥ ४–१० ॥ तमिति । व्यर्थमुद्यता व्यर्थं प्रयुक्ता ॥ ११–१३ ॥

समस्वनं तमिन्द्रजितं वीक्षमाणा दिशो दुद्रुवुः ॥ १–९ ॥ विधेयाश्वैः सारथ्यधीनाश्वैः समायुक्तः ॥ १० ॥ तमप्राप्य धरणिं विवेश अत एव सा शिला व्यर्थमुद्यता

स०–धरणीं भित्त्वा व्यर्थम् इन्द्रजिद्धननरूपार्थरहितं यथा भवति तथा । तामेव या विवेश सा शिला पुनरुद्यता उपर्यायाता । एवं शिलायां पातितायां सत्यां रक्षसां चमूः सेना व्यथिता अन्तर्गता चोत्थिताऽपुनः किं करोतीति व्यथां प्राप्ता भृशं निपतन्त्या तया शिलया च राक्षसा भृशं मथिता इत्यन्वयः । एके तु व्यर्थमुद्यता सा शिलाऽभूत् धरणीं चाविवेश। हनुमता शिलायां पातितायां रक्षसां चमूर्व्यथिता । तया च निपतन्त्या शिलया राक्षसा मथिता इत्यन्वयं मन्वते ॥ ११ ॥

ते द्रुमांश्च महावीर्या गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः । क्षिपन्तीन्द्रजितः सङ्ख्ये वानरा भीमविक्रमाः ॥ १४ ॥ वृक्षशैलमहावर्षं विसृजन्तः प्लवङ्गमाः । शत्रूणां कदनं चक्रुर्नेदुश्च विविधैः स्वरैः ॥ १५ ॥ वानरैस्तैर्महावीर्यैर्घोररूपा निशाचराः । वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यवेष्टन्त रणाजिरे ॥ १६ ॥ स्वसैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरार्दितमिन्द्रजित् । प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ ॥ १७ ॥ स शरौघानवसृजन् स्वसैन्येनाभिसंवृतः । जघान कपिशार्दूलान् स बहून् दृष्टविक्रमः ॥ १८ ॥ शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः । ते चाप्यनुचरास्तस्य वानरान् जघ्नुरोजसा ॥ १९ ॥ सस्कन्धविटपैः सालैः शिलाभिश्च महाबलः । हनुमान् कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ २० ॥ स निवार्य परानीकमब्रवीत्तान् वनौकसः । हनुमान् सन्निवर्तध्वं न नः साध्यमिदं बलम् ॥ २१ ॥ त्यक्त्वा प्राणान् विवेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षवः । यन्निमित्तं हि युद्ध्यामो हता सा जनकात्मजा ॥ २२ ॥ इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च । तौ यत् प्रतिविधास्येते तत् करिष्यामहे वयम् ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन् सर्ववानरान् । शनैः शनैरसंत्रस्तः सबलः सन्न्यवर्तत ॥ २४ ॥

ते द्रुमानिति । इन्द्रजितः इन्द्रजितं प्रति ॥ १४-१८ ॥ शूलैरशनिभिरिति । अशनेरायुधत्वं शक्तिविशेषात् ॥ १९ ॥ २० ॥ स निवार्येत्यादि । न साध्यं साधयितुमयोग्यम्, प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ २१ ॥ तदेवाह—त्यक्त्वेति ॥ २२-२४ ॥

उद्युक्ता, अभवदिति शेषः ॥ ११-१३ ॥ गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः, गृहीत्वेति शेषः । गृहीत्वा युद्धार्थमुद्यता बभूवुरित्यर्थः । इन्द्रजितं क्षिपन्ति आक्षिपन्ति स्म । तिरस्कृतं चक्रुरिति यावत् ॥ १४-२० ॥ परानीकं राक्षससेनाम् प्राणांस्त्यक्त्वा प्राणस्नेहमपि त्यक्त्वा विचेष्टन्तस्सन्तो यन्निमित्तं युद्ध्यामः सा हतेति व्यर्थोऽयं श्रम इति भावः । तौ रामसुग्रीवौ । प्रतिविधास्येते प्रतिक्रियालक्षणे नियोक्ष्यते तत्करिष्यामहे ॥ २१-२५ ॥

ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवः । स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यनिकुम्भिलाम् ॥ २५ ॥ निकुम्भिला मधिष्ठाय पावकं जुहवेन्द्रजित् ॥ २६ ॥ यज्ञभूम्यां तु विधिवत् पावकस्तेन रक्षसा । हूयमानः प्रजज्वाल मांस शोणितभुक् तदा ॥ २७ ॥ सोऽर्चिःपिनद्धो ददृशे होम शोणिततर्पितः । सन्ध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोऽग्निः समुत्थितः ॥ २८ ॥ अथेन्द्रजिद्राक्षसभूतये तु जुहाव हव्यं विधिना विधानवित् । दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम द्युद्धकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

राघवश्चापि विपुलं तं राक्षसवनौकसाम् ।
श्रुत्वा सङ्ग्रामनिर्घोषं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ १ ॥
सौम्य नूनं हनुमता क्रियते कर्म दुष्करम् ।
श्रूयते हि यथा भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २ ॥

चैत्यनिकुम्भिलां चैत्ये विद्यमानं निकुम्भिलाख्यदेवतायतनमित्यर्थः ॥ २५ ॥ निकुम्भिलामित्यर्धम् । जुहव जुहाव ॥ २६ ॥ २७ ॥ स इति । होमशोणितं शोणितहोमः ॥ २८ ॥ नयानयज्ञाः शास्त्रीयाशास्त्रीयविदः ॥ २९ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड० द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

अथ मायासीतावधमूर्च्छितरामसान्त्वनं त्र्यशीतितमे–राघवश्चापीत्यादि । जाम्बवन्तं यदृच्छया सन्निहितम् ॥ १ ॥ सौम्येति । यथा यतः ॥ २–६ ॥

निकुम्भिलामिति । जुहव जुहाव ॥ दशम्यां पूर्वाह्णे निकुम्भिलागमनम् ॥ २६ ॥ होमशोणितभुक् होमार्थमाहुतित्वेन प्रक्षिप्तशोणितभुक् ॥ २७ ॥ होमशोणिततर्पितः शोणितहोमेन तर्पित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० युद्धकाण्डव्याख्यायां द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ ॥ १–४ ॥

तद्गच्छ कुरु साहाय्यं स्वबलेनाभिसंवृतः । क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यतः ॥ ३ ॥ ऋक्षराजस्तथोक्तस्तु स्वेनानीकेन संवृतः । आगच्छत पश्चिमं द्वारं हनुमान् यत्र वानरः ॥ ४ ॥ अथायान्तं हनूमन्तं ददर्शर्क्षपतिः पथि । वानरैः कृतसङ्ग्रामैः श्वसद्भिरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा पथि हनूमांश्च तदृक्षबलमुद्यतम् । नीलमेघनिभं भीमं सन्निवार्य न्यवर्तत ॥ ६ ॥ स तेन हरिसैन्येन सन्निकर्षं महायशाः । शीघ्रमागम्य रामाय दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ समरे युद्ध्यमानानामस्माकं प्रेक्षतां पुरः । जघान रुदतीं सीतामिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८ ॥ उद्भ्रान्तचित्तस्तां दृष्ट्वा विषण्णोऽहमरिन्दम । तदहं भवतो वृत्तं विज्ञापयितुमागतः ॥ ९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्च्छितः । निपपात तदा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १० ॥ तं भूमौ देवसङ्काशं पतितं प्रेक्ष्य राघवम् । अभिपेतुः समुत्पत्य सर्वतः कपिसत्तमाः ॥ ११ ॥ असिञ्चन् सलिलैश्चैनं पद्मोत्पलसुगन्धिभिः । प्रदहन्तमनासाद्यं सहसाऽग्निमिवोच्छिखम् ॥ १२ ॥ तं लक्ष्मणोऽथ बाहुभ्यां परिष्वज्य सुदुःखितः । उवाच राममस्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंयुतम् ॥ १३ ॥

रामानु०—अथेति । वानरैः कृतसङ्ग्रामैरिति पाठः ॥ ५ ॥ स तेनेति । हरिसैन्येन सह । सन्निकर्षम्, रामस्येति शेषः ॥ ७–११ ॥ असिञ्चन्निति । उच्छिखम् उद्गत ज्वालम् । "अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ १२ ॥ हेत्वर्थसंयुतं हेतुरुप पत्तिः अर्थः प्रयोजनम् । हेतुरूपोऽर्थोऽभि धेयो हेत्वर्थ इति वा ॥ १३ ॥

अथेति । श्वसद्भिः सीताविपत्तिस्मृतिजदुःखान्निश्वसद्भिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ उद्यतं युद्धा योद्युक्तम ॥ ६ ॥ स इति । हरिसैन्येन सह सन्निकर्षम्, रामस्येति शेषः ॥ ७–१२ ॥ तमिति । हेत्वर्थसंयुतं हेतुरूपार्थयुक्तम्, युक्तियुक्तमिति यावत ॥ १३ ॥

शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्य विजितेन्द्रियम् ।
अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥ १४ ॥

एवं सीताहननश्रवणजनितमनवधिकमधैर्यमाश्रयन्तं राममाश्वासयितुं लक्ष्मणोऽन्वारुह्यवादेन धर्माधर्मयोः स्वरूपं खण्डयन् नीतिशास्त्रानुसारेण बलमेव प्रधानतयाऽऽलम्ब्यतामित्याह—शुभ इत्यादिना सर्गशेषेण । पितृवाक्यपरिपालनादिरूपे शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तम्, स्थिरतया तदनुतिष्ठन्तमित्यर्थः । विजितेन्द्रियं हस्तप्राप्तराज्यपरित्याजकयोः कैकेयीदशरथयोरुपर्यपि मनःकालुष्याभावेन विजितेन्द्रियं त्वाम् । निरर्थकः अवस्तुभूतः, अप्रामाणिक इति यावत्। शशविषाणवत् केवलव्यवहारमात्रावलम्बनो धर्मः अनर्थेभ्यः व्यसनेभ्यः त्रातुं व्यसनानि निवारयितुम् न शक्नोति । 'सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते' इति न्यायादिति भावः । निरर्थकमेव त्वया पितृवचनपरिपालनमारब्धम् । आदावेव मयोक्तमिति भावः । धर्म इत्युपलक्षणम् । अधर्मोऽपि निरर्थकः सन्

अथ लक्ष्मणो रावणस्याधर्मिष्ठस्य विनाशादर्शनात प्राप्तराज्यपरित्यागपूर्वकपितृवचनपरिपालनरूपधर्मविशिष्टस्य श्रीरामस्य तत्फलभूतसौख्यादर्शनात सीतावधरूपदुःखप्रदर्शनाच्च स्वयं व्यसनातिशयेन कलुषितान्तःकरणस्सन् धर्म एव नास्तीत्याह—शुभे वर्त्मनत्यादिना । यद्वा लक्ष्मणो धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वं जानन्नपि सीताहननश्रवणजशोकाक्रान्तचित्तस्सन अनवरतधर्मसेविना रघुनाथेन'अयुद्धयमानं समरे न हन्तुं त्वमिहार्हसि' इत्यादिना ब्रह्मास्त्रप्रयोगनिवारणेन क्रोधाविष्टस्सन् धर्माधर्मयोरर्थानर्थहेतुत्वनियमं निराकरोति—शुभे वर्त्मनीत्यादिना । पितृवाक्यपरिपालनरूपे शुभे वर्त्मनि धर्ममार्गे तिष्ठन्तं तत्रापि विजितेन्द्रियं हस्तप्राप्तराज्यपरित्याजकयोः कैकेयीदशरथयोरुपरि मनःकालुष्याभावेन जितेन्द्रियम् । 'नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे । विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ॥" इत्युक्तप्रकारेण केवलधर्मैकप्रवणं त्वां धर्मः अनर्थेभ्यस्त्रातुं न शक्नोतीति यत ततोऽभ्युदयफलत्वेनानुमातुमशक्यत्वान्निरर्थकोऽनुपादेय इत्यर्थः । निष्प्रमाणको वा ॥ १४ ॥

स०—शुभे वेदविहिते वर्त्मनि मार्गे तिष्ठन्तं त्वाम् अनर्थेभ्यः दुःखेभ्यः । त्रातुं धर्मो यस्मान्न शक्नोति तस्मान्निरर्थक इति योजना । आर्यविजितेन्द्रियमिति पदमेकं वा । आर्यार्थं पित्रर्थं विजितेन्द्रियं राज्यादिविषयस्पृहारहितत्वाद्विजितमनस्कं "नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे । विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् " इत्युक्तेः केवलं धर्मावलम्बिनं त्वां स धर्मः । उर्वरितं पूर्ववत् । इदानीं धर्म एवंविधोऽपि स्वसमये रक्षतीति स कर्तव्य एवेत्यान्तरङ्गिकमावपक्षेऽप्यन्वेतुं शक्यते श्लोकः । तथाहि—अनर्थेभ्यः एवंविधेभ्यः धर्मस्त्वां त्रातुं शक्नोति यतः स न निरर्थक इति ॥ १४ ॥

भूतानां स्थावराणां च जङ्गमानां च दर्शनम् ।
यथाऽस्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः ॥ १५ ॥
यथैव स्थावरं व्यक्तं जङ्गमं च तथाविधम् ।
नायमर्थस्तथा युक्तस्त्वद्विधो न विपद्यते ॥ १६ ॥

रावणमर्थेभ्यो न निवारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु कथमनयोरप्रामाणिकत्वमित्यपेक्षायां तत्र किं प्रत्यक्षं प्रमाणम्, उतानुमानम्, अथ शब्दो वा ? नाद्य इत्याह–भूतानामिति । स्थावराणां जङ्गमानां च भूतानां पदार्थानाम् यथा दर्शनं प्रत्यक्षत उपलम्भनम् अस्ति । तथा धर्माधर्मयोः दर्शनं न अस्तीत्यनुषङ्गः । तेन अदर्शनेन धर्मोऽधर्मश्च नास्तीति मे मतिः निर्णयः ॥ १५ ॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षानुग्राहकेण तर्केण द्रढयति–यथेति । यथैव स्थावरं व्यक्तं प्रत्यक्षत उपलब्धम् । जङ्गमं च तथाविधं व्यक्तं भवति । अयं धर्माधर्मरूपोऽर्थः तथा युक्तो न भवति, तथा प्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । यदि कश्चिद्धर्मोऽधर्मो वाऽर्थः प्रत्यक्षसिद्धः स्यात् तर्हि स जङ्गमतया वा स्थावरतया दृश्येत । न च

ननु प्रामाणिकस्य धर्मस्य कथमनुपादेयत्वमित्याशङ्क्य तत्सद्भावे किमनुमानं प्रमाणम्, उत प्रत्यक्षम् ? इति द्वेधा विकल्प्य धर्मोऽस्ति फलदर्शनादित्यनुमानपक्षं फलादर्शनान्नास्तीति पूर्वं श्लोके निराकृत्येदानीं प्रत्यक्षं निराकर्तुमाह–भूतानामिति । भूतत्वं सत्यत्वम् । भूतानां सत्यानामित्यर्थः । स्थावराणां जङ्गमानां च दर्शनं प्रत्यक्षत उपलम्भनं यथाऽस्ति तथा धर्मस्य दर्शनं नास्ति यतः तेन कारणेन धर्मो नास्तीति मे मतिरिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ उक्तमेवार्थं सतर्कं विशदयति–यथैवेति । स्थावरं यथैव व्यक्तं प्रत्यक्षत उपलब्धं जङ्गमं च तथाविधं व्यक्तं भवति, अयं धर्मरूपोऽर्थः तथा युक्तो न भवति प्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । तेन नास्तीति मे मति

स०–धर्मो वर्तत इति प्रवादमात्रतस्तं सिद्धवत्कृत्य वैफल्यमात्रं तस्योक्त्वा वस्तुतस्तु यतस्स फलानुमेयस्तदेव नास्तीति स एव नास्तीत्याह–**भूताना**मिति । स्थावराणां महीरुहादीनाम् । जङ्गमानां प्राणिनाम् एतदादीनां भूतानाम् । यथा प्रत्यक्षतो दर्शनं यथाऽस्तीति सन्तः । एतेन तथा धर्मः प्रात्यक्षिक इति स नास्त्येवेति चार्वाकमतं प्रसञ्जयतो मे मतिः । यत्तु स्वयं सुखापरोक्षदर्शनं यथाऽस्तीति व्याख्याय " यत्तु यथा स्थावरादीनां दर्शना तथा धर्मस्य दर्शनाभावाद्धर्मो नास्तीति " व्याचक्षते तन्न; योग्यानुपलम्भस्यैवाभावसाधकत्वाद्धर्मस्य पिशाचादिवदयोग्यत्वादिति नागोजिभट्टेन व्याख्यातं तत्तु चार्वाकमतावलम्बनेन पूर्वपक्षप्रसञ्जनमेव तीर्थाभिप्रेतमिति न समञ्जसमिवाश्रुतसुखशब्दाध्याहारेणाध्याहृतस्यापि स्थावरपदार्थान्वयायोग्यत्वेन मौलदर्शनपदास्वारस्याच्चाप्ययुक्तम् । न तथा दर्शनमित्येतावता धर्मस्ते त्वद्विषये न नास्तीति मे मतिः । तेन पिशितलोचनानवगमेन धर्मो नास्तीति मे मतिः । पूर्वपक्षमात्रं प्रसञ्जितम् । वस्तुतस्तु कालसहाये व्यक्तो भवति धर्म इति भावः ॥ १५ ॥

यद्यधर्मो भवेद्भूतो रावणो नरकं व्रजेत् ।
भवांश्च धर्मयुक्तो वै नैवं व्यसनमाप्नुयात् ॥ १७ ॥
तस्य च व्यसनाभावाद् व्यसनं च गते त्वयि ।
धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ ॥ १८ ॥

दृश्यते । तस्मान्नासौ प्रत्यक्ष इति भावः । किंच त्वद्विधो न विपद्यते । धर्मस्य प्रत्यक्षसिद्धतया सद्भावे त्वद्विधः धार्मिकः विपत्तिं नाप्नुयात् । रावणश्चार्थं न प्राप्नुयादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥ नाप्यनुमानं धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह–यदीति । यद्यधर्मो भूतो भवेत् तदा अधर्मयुक्तो रावणः नरकं व्रजेत् व्यसनं गच्छेत् । यदि धर्मो भूतो भवेत्त तदा धर्मयुक्तो भवांश्च एवं व्यसनं नाप्नुयात् । व्यसनाव्यसनरूपकार्याभ्यां हि धर्माधर्मावनुमेयौ । न तथा संभवति । धार्मिकतयाऽभिमते त्वयि व्यसनदर्शनात् । अधार्मिकतयाऽभिमते रावणे व्यसनादर्शनाच्च । साध्यवति पक्षे हेत्वभावात् स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ विरुद्धत्वाच्च सुखदुःखयोः कार्ययोर्न धर्माधर्मानुमापकत्वमित्याह–तस्य चेति । तस्य चाधर्मिष्ठस्य रावणस्य व्यसनाभावात् । व्यसनाभावशब्देन सुखं लक्ष्यते, सुखसद्भावादित्यर्थः । त्वयि च परमधार्मिके व्यसनं दुःखं गते सति धर्मः अधर्मो भवति अधर्मफलप्रदो भवति । चकारादधर्मोऽपि धर्मफलाभ्युदयप्रदो भवतीति लभ्यते । अत एव परस्परविरोधिनौ स्वाभावव्याप्तहेतुकावित्यर्थः ॥ १८ ॥

रित्यनुषङ्गः । नन्वप्रत्यक्षमात्रेण धर्मनिरासो नोपपद्यते, अतीन्द्रियस्यापि वस्तुनः सद्भावादित्याशङ्क्य बाधकतर्केण निराकरोति त्वद्विध इति । अतीन्द्रियोऽपि धर्मो यदि स्यात तर्हि त्वद्विधो न विपद्यते । न चैवम्, तस्मान्नास्ति धर्म इत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं धर्ममात्रसद्भावे बाधकमभिधायेदानीं धर्माधर्मयोरुभयोरपि सद्भावे बाधकमाह–यद्यधर्म इति । यद्यधर्मो भूतो भवेत सत्यो भवेत् तदा अधर्मयुक्तो रावणो नरकं व्रजेत् व्यसनं प्राप्नुयात । न चैवं दृश्यते । धर्मयुक्तो धर्मेणैव युक्तो भवांश्च एवं व्यसनं नाप्नुयात । न चैवं दृश्यते । तस्मात्फलान्वयव्यतिरेकाभावाद्धर्माधर्मौ न स्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रतिनियतफलप्रदत्वाभावाद्धर्माधर्मौ न स्त इत्युक्त्वा फलविपर्यासेनापि तौ न स्त इत्याह–तस्य चेति । तस्याधर्मिष्ठस्य रावणस्य व्यसनाभावाद् व्यसनाभावशब्देन सुखं लक्ष्यते, सुखसद्भावादित्यर्थः । त्वयि च परमधार्मिके व्यसनं गते सति धर्मः अधर्मो भवति, अधर्मफलप्रदो भवति । चकारादधर्मोऽपि धर्मफलप्रदो भवतीति लभ्यते, अत एव परस्परविरोधिनौ प्रत्येकं शास्त्रप्रतिपन्नस्वभावा

भूतानां स्थावराणां च जङ्गमानां च दर्शनम् ।
यथाऽस्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः ॥ १५॥
यथैव स्थावरं व्यक्तं जङ्गमं च तथाविधम् ।
नायमर्थस्तथा युक्तस्त्वद्विधो न विपद्यते ॥ १६ ॥

रावणमर्थेभ्यो न निवारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु कथमनयोरप्रामाणिकत्वमित्यपेक्षायां तत्र किं प्रत्यक्षं प्रमाणम्, उतानुमानम्, अथ शब्दो वा ? नाद्य इत्याह–भूतानामिति । स्थावराणां जङ्गमानां च भूतानां पदार्थानाम् यथा दर्शनं प्रत्यक्षत उपलम्भनम् अस्ति । तथा धर्माधर्मयोः दर्शनं न अस्तीत्यनुषङ्गः । तेन अदर्शनेन धर्मोऽधर्मश्च नास्तीति मे मतिः निर्णयः ॥ १५ ॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षानुग्राहकेण तर्केण द्रढयति–यथेति । यथैव स्थावरं व्यक्तं प्रत्यक्षत उपलब्धम् । जङ्गमं च तथाविधं व्यक्तं भवति । अयं धर्माधर्मरूपोऽर्थः तथा युक्तो न भवति, तथा प्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । यदि कश्चिद्धर्मोऽधर्मो वाऽर्थः प्रत्यक्षसिद्धः स्यात् तर्हि स जङ्गमतया वा स्थावरतया दृश्येत । न च

ननु प्रामाणिकस्य धर्मस्य कथमनुपादेयत्वमित्याशङ्क्य तत्सद्भावे किमनुमानं प्रमाणम्, उत प्रत्यक्षम् ? इति द्वेधा विकल्प्य धर्मोऽस्ति फलदर्शनादित्यनुमानपक्षं फलादर्शनान्नास्तीति पूर्वं श्लोके निराकृत्येदानीं प्रत्यक्षं निराकर्तुमाह–भूतानामिति । भूतत्वं सत्यत्वम् । भूतानां सत्यानामित्यर्थः । स्थावराणां जङ्गमानां च दर्शनं प्रत्यक्षत उपलम्भनं यथाऽस्ति तथा धर्मस्य दर्शनं नास्ति यतः तेन कारणेन धर्मो नास्तीति मे मतिरिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ उक्तमेवार्थं सतर्कं विशदयति–यथैवेति । स्थावरं यथैव व्यक्तं प्रत्यक्षत उपलब्धं जङ्गमं च तथाविधं व्यक्तं भवति, अयं धर्मरूपोऽर्थः तथा युक्तो न भवति प्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । तेन नास्तीति मे मति

स०–धर्मो वर्तत इति प्रवादमात्रतस्तं सिद्धवत्कृत्य वैफल्यमात्रं तस्योक्त्वा वस्तुतस्तु यतस्स फलानुमेयस्तदेव नास्तीति स एव नास्तीत्याह–**भूताना**मिति । स्थावराणां महीरुहादीनाम् । जङ्गमानां प्राणिनाम् एतदादीनां भूतानाम् । यथा प्रत्यक्षतो दर्शनं यथाऽस्तीति सन्तः । एतेन तथा धर्मः प्रात्यक्षिक इति स नास्त्येवेति चार्वाकमतं प्रसञ्जयतो मे मतिः । यत्तु स्वयं सुखापरोक्षदर्शनं यथाऽस्तीति व्याख्याय " यत्तु यथा स्थावरादीनां दर्शनात्तथा धर्मस्य दर्शनाभावाद्धर्मो नास्तीति " व्याचक्षते तन्न; योग्यानुपलम्भस्यैवाभावसाधकत्वाद्धर्मस्य पिशाचादिवदयोग्यत्वादिति नागोजिभट्टेन व्याख्यातं तत्तु चार्वाकमतावलम्बनेन पूर्वपक्षप्रसञ्जनमेव तीर्थाभिप्रेतमिति न समञ्जसमिवाश्रुतसुखशब्दाध्याहारेणाध्याहृतस्यापि स्थावरपदार्थान्वयायोग्यत्वेन मौलदर्शनपदास्वारस्याच्चाप्युक्तम् । न तथा दर्शनमित्येतावता धर्मस्ते त्वद्विषये न नास्तीति मे मतिः । तेन पिशितलोचनानवगमेन धर्मो नास्तीति मे मतिः । पूर्वपक्षमात्रं प्रसञ्जितम् । वस्तुतस्तु कालसहाये व्यक्तो भवति धर्म इति भावः ॥ १५ ॥

यद्यधर्मो भवेद्भूतो रावणो नरकं व्रजेत् ।
भवांश्च धर्मयुक्तो वै नैवं व्यसनमाप्नुयात् ॥ १७ ॥
तस्य च व्यसनाभावाद् व्यसनं च गते त्वयि ।
धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ ॥ १८ ॥

दृश्यते । तस्मान्नासौ प्रत्यक्ष इति भावः । किंच त्वद्विधो न विपद्यते । धर्मस्य प्रत्यक्षसिद्धतया सद्भावे त्वद्विधः धार्मिकः विपत्तिं नाप्नुयात् । रावणश्चार्थं न प्राप्नुयादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥ नाप्यनुमानं धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह— यदीति । यद्यधर्मो भूतो भवेत् तदा अधर्मयुक्तो रावणः नरकं व्रजेत् व्यसनं गच्छेत् । यदि धर्मो भूतो भवेत् तदा धर्मयुक्तो भवांश्च एवं व्यसनं नाप्नुयात् । व्यसनाव्यसनरूपकार्याभ्यां हि धर्माधर्मावनुमेयौ । न तथा संभवति । धार्मिकतयाऽभिमते त्वयि व्यसनदर्शनात् । अधार्मिकतयाऽभिमते रावणे व्यसनादर्शनाच्च । साध्यवति पक्षे हेत्वभावात् स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ विरुद्धत्वाच्च सुखदुःखयोः कार्ययोर्न धर्माधर्मानुमापकत्वमित्याह—तस्य चेति । तस्य चाधर्मिष्ठस्य रावणस्य व्यसनाभावात् । व्यसनाभावशब्देन सुखं लक्ष्यते, सुखसद्भावादित्यर्थः । त्वयि च परमधार्मिके व्यसनं दुःखं गते सति धर्मः अधर्मो भवति अधर्मफलप्रदो भवति । चकारादधर्मोऽपि धर्मफलाभ्युदयप्रदो भवतीति लभ्यते । अत एव परस्परविरोधिनौ स्वाभावव्याप्तहेतुकावित्यर्थः ॥ १८ ॥

रित्यनुषङ्गः । नन्वप्रत्यक्षमात्रेण धर्मनिरासो नोपपद्यते, अतीन्द्रियस्यापि वस्तुनः सद्भावादित्याशङ्क्य बाधकतर्केण निराकरोति त्वद्विध इति । अतीन्द्रियोऽपि धर्मो यदि स्यात् तर्हि त्वद्विधो न विपद्यते । न चैवम्, तस्मान्नास्ति धर्म इत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं धर्ममात्रसद्भावे बाधकमभिधायेदानीं धर्माधर्मयोरुभयोरपि सद्भावे बाधकमाह— यद्यधर्म इति । यद्यधर्मो भूतो भवेत् सत्यो भवेत् तदा अधर्मयुक्तो रावणो नरकं व्रजेत् व्यसनं प्राप्नुयात् । न चैवं दृश्यते । धर्मयुक्तो धर्मेणैव युक्तो भवांश्च एवं व्यसनं नाप्नुयात् । न चैवं दृश्यते । तस्मात्फलान्वयव्यतिरेकाभावाद्धर्माधर्मौ न स्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रतिनियतफलप्रदत्वाभावाद्धर्माधर्मौ न स्त इत्युक्त्वा फलविपर्यासेनापि तौ न स्त इत्याह—तस्य चेति । तस्याधर्मिष्ठस्य रावणस्य व्यसनाभावाद् व्यसनाभावशब्देन सुखं लक्ष्यते, सुखसद्भावादित्यर्थः । त्वयि च परमधार्मिके व्यसनं गते सति धर्मः अधर्मो भवति, अधर्मफलप्रदो भवति । चकारादधर्मोऽपि धर्मफलप्रदो भवतीति लभ्यते, अत एव परस्परविरोधिनौ प्रत्येकं शास्त्रप्रतिपन्नस्वभावा

धर्मेणोपलभेद्धर्ममधर्मं चाप्यधर्मतः ।
यद्यधर्मेण युज्येयुर्येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥
यदि धर्मेण युज्येरन्नाधर्मरुचयो जनाः ।
धर्मेण चरतां धर्मस्तथा चैषां फलं भवेत् ॥ २० ॥
यस्मादर्था विवर्धन्ते येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ।
क्लिश्यन्ते धर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २१ ॥

व्यभिचाराद्व्याप्यत्वासिद्धत्वाद्वा न ताभ्यां तदनुमानमित्याह–धर्मेणेत्यादिना निरर्थकावित्यन्तेन । उपलभेदित्यत्र काकुः । धर्मेण धर्मानुष्ठानेन धर्मं धर्म फलं सुखम् उपलभेत् । अधर्मतः अधर्मानुष्ठानेन अधर्मफलं दुःखम् उपलभेत्, उपलभेतेति मन्यसे किमित्यर्थः । एवमनूद्य तत्र दूषणमाह–यदीति । येष्व धर्मः प्रतिष्ठितः, ये अधार्मिका इति यावत् । ते अधर्मेण अधर्मफलेन यदि युज्येयुः युज्येरन् । नाधर्मरुचयो जनाः, धर्मरुचय इति यावत् । "द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः" इति न्यायात् । ते धर्मेण धर्मफलेन यदि युज्येरन्, तदा धर्मेण चरतामेषां जनानां धर्मः धर्मफलं सुखं भवेत् । चकारात् अधर्मेण चरतां दुःखं भवेदिति सिद्धम् । न चैवमित्याह–यस्मादिति । अनेन च हिताहित प्राप्तिलक्षणकार्ययोरनियतत्वेन व्याप्त्यभावान्न ताभ्यां धर्माधर्मावनुमातुं शक्या

विरुद्धस्वभावावित्यर्थः । भवतीति वचनव्यत्ययः । धर्मोऽधर्मश्च परस्परविरोधिनौ भवत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ अस्तु वा अनियमः, एतावता कथं नानुमातुं शक्यते ? इत्याशङ्क्य व्याप्तिभङ्गादित्याह–धर्मेणोपलभेदित्यादिना । उपलभेदित्यत्र काकुरनु सन्धेया । धर्मेण धर्मानुष्ठानेन । धर्मं धर्मफलं सुखमुपलभेत अधर्मतः अधर्मानुष्ठानतः अधर्ममधर्मफलं दुःखमुपलभेदिति मन्यसे किमित्यर्थः । एवमस्तु किमित्याशङ्क्य एतन्न सम्भवतीति दूषयितुं सार्धश्लोकेनोक्तमेवानूद्यैकेन श्लोकेन दूषयति–यद्यधर्मेणे त्यादिना । येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ते अधर्मेण अधर्मफलेन युज्येयुर्यदि, नाधर्मरुचयो जनाः अधर्मरुचयो न भवन्तीति नाधर्मरुचयः, धर्मिष्ठजना इति यावत् । ते धर्मेण धर्मफलेन युज्येरन् यदि तथा धर्मेण चरतामेषां जनानां धर्मः धर्मफलं भवेत सुखं भवेत् । चकारादधर्मेण चरतां दुःखफलं भवेत ॥ १९॥२० ॥ न चैवं दृश्यत इत्याह– यस्मादिति । येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः, तेषामित्यध्याहार्यम् । अर्था विवर्द्धन्ते धर्मशीलाश्च क्लिश्यन्ते यस्मात्तस्मादेतौ निरर्थकौ, अव्यवस्थितफलावित्यर्थः । अनेन हिताहित प्राप्तिलक्षणकार्ययोरनियतत्वेन व्याप्त्यभावान्न ताभ्यां धर्माधर्मावनुमातुं शक्याविति

वध्यन्ते पापकर्माणो यद्यधर्मेण राघव ।
वधकर्म हतोऽधर्मः स हतः कं वधिष्यति ॥ २२ ॥
अथवा विहितेनायं हन्यते हन्ति वा परम् ।
विधिरालिप्यते तेन न स पापेन कर्मणा ॥ २३ ॥
अदृष्टप्रतिकारेण त्वव्यक्तेनासता सता ।
कथं शक्यं परं प्राप्तुं धर्मेणारिविकर्शन ॥ २४ ॥

वेति व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यभिचारो वा दर्शितः ॥ १९-२१ ॥ शब्दोऽपि न धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह—वध्यन्त इति । हे राघव ! पापकर्माणः पापिनः । अधर्मेण कर्मरूपेण । वध्यन्ते यदि बाध्यन्ते चेत् ! वधकर्म वधकर्मरूपोऽधर्मः । धर्मस्याप्युपलक्षणम् । हतः त्रिक्षणावस्थायित्वेन ध्वस्तो भवति । शब्दबुद्धि कर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वात् । हतः सः कं वधिष्यति कं श्रेयसि नियोक्ष्यतीत्यपि द्रष्टव्यम् । धर्माधर्मयोः क्रियारूपयोः क्षणिकत्वेन कालान्तरभाविफल जनकत्वासम्भवात् बाधितविषयो वेदो ग्रावप्लवनादिवाक्यवदुपचरितार्थक इति भावः ॥ २२ ॥ कर्मणः क्षणध्वंसित्वेऽपि तदाराधिता देवतैव फलप्रदेत्यत्राह—अथवेति । विहितेन विधिना, देवतयेत्यर्थः । अयं जनः । हन्यते बाध्यते । परम् अन्यम् । हन्ति वा बाधते वा । एवं यदि तेन पापेन कर्मणा पापफलभूतदुःखेन विधिरेव आलिप्यते सम्बध्यते । सः प्रयोज्यकर्ता नालिप्यते । अस्य न्यायस्य पुण्यकर्मण्यपि तुल्यत्वात् सुखेनापि प्रयोज्यो न सम्बध्यते । यदि हि सत्कर्माराधितः असत्कर्माप्रीतो वा ईश्वरः धर्माधर्मशब्दवाच्यः स्यात्, तर्हि स एव सुखदुःखभागी कारयिता स्यात् । न तु प्रयोज्य इति भावः ॥ २३ ॥ ननु यथा

भावः ॥ २१ ॥ किञ्च कर्मस्वरूपावेव धर्माधर्मौ कर्मजन्यातिशयौ वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—वध्यन्त इत्यादिश्लोकद्वयेन । हे राघव ! पापकर्माणः पापिष्ठाः अधर्मेण कर्म स्वरूपेण वध्यन्ते यदि बाध्यन्ते चेत वधकर्मस्वरूपाधर्मः हतः त्रिक्षणावस्थायित्वाद्धतस्सन् । सः कर्मस्वरूपाधर्मः कं वधिष्यति स्वयं हतः सन् कमपि न वधिष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ कर्मणः पाक्षिकतया फलप्रदत्वं मा भूत् सदसत्कर्मकारयितृसाक्षिभूतं दैवं दास्यतीत्याशङ्कामनूद्य परिहरति—अथवेति । विहितेन विधिना कारयित्रा दैवेनेत्यर्थः । अयं जनः हन्यते बाधयते । अपरं हन्ति वा बाधते वा तेन पापेन कर्मणा पापफलदुःखेन विधिरेवालिप्यते सम्बध्यते न स प्रयोज्यकर्ता आलिप्यते अस्य न्यायस्य पुण्यकर्मण्यपि तुल्यत्वात्सुखेनापि प्रयोज्यकर्ता न सम्बध्यते, अतः कर्म स्वरूपस्याधर्मत्वं च न सम्भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ कर्मजन्यातिशयरूपो धर्मः श्रेयस्साधनः

यदि सत् स्यात् सतां मुख्य नासत् स्यात्तव किंचन ।
त्वया यदीदृशं प्राप्तं तस्मात् सन्नोपपद्यते ॥ २५ ॥
अथवा दुर्बलः क्लीबो बलं धर्मोऽनुवर्तते ।
दुर्बलो हतमर्यादो न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥

स्वतन्त्रो राजा लीलार्थं कामपि मर्यादां प्रवर्त्य तदनुवर्तिनमनुगृह्णाति तदति लङ्घिनं निगृह्णाति च, तथेश्वरोऽपि स्वाज्ञारूपकर्मानुष्ठायिनमनुगृह्णाति । तदननुष्ठायिनं विपरीतानुष्ठायिनं च निगृह्णातीति चेन्न । स हि किं स्वार्थमनु गृह्णाति उत परार्थम् ? नाद्यः—अवाप्तसमस्तकामस्यावाप्तव्याभावात् । न द्वितीयः—कञ्चन विरिञ्चनं कञ्चनाकिञ्चनं च वितन्वतस्तस्य पक्षपातनैर्घृण्या पत्तेः । तत्तत्कर्मानुगुणतया सृष्टेर्न पक्षपातादिप्रसक्तिरिति चेन्न । समीचीने कर्मण्यप्रवर्तयतस्तस्य सर्वज्ञस्य निर्दयत्वापत्तेः । अनादिकर्मप्रवाहकृतपूर्वपूर्व कर्मानुगुण्येन पुनः पुनः सदसतोः कर्मणोः पुरुषं प्रवर्तयतीति चेत्, तर्हि कस्यचि न्नियमेन दुःखं कस्यचिन्नियमेन सुखं च स्यात् । नच तथा दृश्यते, अनियम दर्शनात् । तर्हि कर्मजन्योऽपूर्वरूपोऽतिशयः फलप्रदो धर्म इत्याशङ्क्याह— अदृष्टेति । हे अरिविकर्शन ! प्रतिक्रियते परप्रतिपत्तिर्जन्यत इति प्रतिकारो लिङ्गम् । अदृष्टप्रतिकारेण अदृष्टालिङ्गेन, अनुमानागम्येनेत्यर्थः । अव्यक्तेन अप्रत्यक्षेण । असता सता असद्भूतेन अग्नीन्द्रादिवदर्थवादवाक्येनागम्येन । धर्मेण अपूर्वाख्येन परं श्रेयः कथं प्राप्तुं शक्यम् ? न शक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ उक्तमेवार्थं पुनस्तर्केण दृढीकरोति—यदीति । हे सतां मुख्य! यदि सत् स्यात्, धर्माख्यं वस्त्विति शेषः । धार्मिकस्य तव असत् अनिष्टम् किंचन न स्यात् । तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह त्वयेति । यत् यस्मात्कारणात्, त्वया ईदृशं दुःसहं व्यसनं प्राप्तम्, तस्मात्सन्नोपपद्यते । असदेव भवतीत्यर्थः । कार्या नुपलम्भादपूर्वाख्यधर्मो न कल्प्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननु न कार्यानुपलम्भ

इति द्वितीयपक्षे स्वतन्त्र एव श्रेयो जनयति, उत परापेक्षयेति द्वेधा विकल्प्य आद्यं दूषयति—अदृष्टेति । प्रतिक्रियते प्रतिपाद्यते इति प्रतिकारं फलम् अदृष्टप्रतिकारेण अप्रत्यक्षफलेन अव्यक्तेन स्वयमप्रत्यक्षेण असता सता असद्भूतेन धर्मेण परं श्रेयः कथं प्राप्तुं शक्यम्, न शक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ तदेवासत्त्वं विपक्षे बाधकतर्कप्रदर्शन मुखेनापि दृढीकरोति—यदीत्यादिना । भो सतां मुख्य ! यदि सत्स्यात् धर्माख्य वस्त्विति शेषः । तर्हि धर्मिष्ठस्य तव असत् अनिष्टम् किञ्चन न स्यात् । तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह त्वयेति । यत् यस्मात्त्वया ईदृशं दुस्सहं व्यसनं प्राप्तम् तस्मा न्नोपपद्यते, असदेव सादित्यर्थः ॥२५॥ धर्मः पौरुषमाश्रित्यैव फलं प्रयच्छतीत्याशङ्का

बलस्य यदि चेद्धर्मो गुणभूतः पराक्रमे ।
धर्ममुत्सृज्य वर्तस्व यथा धर्मे तथा बले ॥ २७ ॥
अथ चेत् सत्यवचनं धर्मः किल परन्तप ।
अनृतस्त्वय्यकरुणः किं न बद्धस्त्वया पिता ॥ २८ ॥

मात्रादर्थस्याभावो निश्चेतुं शक्यः, अतीन्द्रियोच्छेदापत्तेः । किन्तु सहकारि सम्पत्तौ सत्यां कार्यानुपलम्भः कारणत्वाभावं साधयति।सहकारि च पौरुषम् । अतस्तदभावात्फलानुदय इत्यत आह–अथवेति । दुर्बलः बलरहितः निरपेक्ष तया कार्याक्षमः । अत एव क्लीबः कातरः स्वतः कार्यकरणासमर्थः । धर्मः बलमनुवर्तते, कार्योत्पादने पौरुषमपेक्षत इत्यर्थः । एवं चेदुर्बलो हतमर्यादः स्वातन्त्र्येण फलप्रदत्वमर्यादाहीनो धर्मः प्राधान्येन न सेव्य इति मे मतिः॥२६॥ प्रधानभूतं बलमेवाश्रयणीयमित्याह–बलस्येति । पराक्रमे कार्यसाधने विषये, बलस्य धर्मः गुणभूतो यदि चेत् उपसर्जनभूतो यदि स्यात्, तदा यथेदानीं धर्मे वर्तसे, तथा धर्ममुत्सृज्य धर्मप्राधान्यमुत्सृज्य, धर्म इव बलेऽपि वर्तस्व ॥ २७ ॥ एवं सामान्येन धर्मे दूषितेऽपि सत्यवचनरूपधर्मविशेषस्य रामेण प्राधान्येना नुरोधात्तत्पृथक् दूषयति–अथेति । हे परंतप ! सत्यवचनं धर्मः किल । अथ चेदेवं चेत्, अनृतः त्वामभिषेक्ष्यामीत्युक्त्वा तदकरणेन सत्यत्वराहितः । अनृतमिति पाठे वदन्निति शेषः । त्वयि सकलकल्याणगुणाश्रये ज्येष्ठपुत्रे अकरुणः राज्याद्वनं प्रति निष्कासनान्निर्दयः अतो बन्धयोग्यः पिता त्वया

मनूद्य परिहरति–अथवेति । दुर्बलः बलरहितः अत एव क्लीबः कातरः स्वतः कार्य करणासमर्थ इति यावत । धर्मः बलमनुवर्तते, कार्योत्पादने पौरुषं प्रतीक्षत इत्यर्थः । एवं चेद् दुर्बलो हतमर्यादः धर्मः हितमेव साधयतीत्येतादृशमर्यादारहितः न सेव्य इति मे मतिरिति योजना ॥ २६ ॥ उपसर्जनभूतं धर्ममुत्सृज्य प्रधानभूतं बल मेवाश्रयणीयमित्याह–बलस्येति । बलस्य धर्मो गुणभूतः उपसर्जनभूतो यदि स्यात्तदा यथेदानीं धर्मे वर्तसे तथा धर्ममुत्सृज्य बले बलसाध्ये पराक्रमे वर्तस्वेत्यन्वयः॥२७॥ ननु सर्वोऽपि न धर्मो भवति, किन्तु तत्रैकदेशस्सत्यं धर्मः तस्मान्मया वने वत्स्यामीति पितरि प्रतिज्ञातं सत्यवचनमनुष्ठेयं तदर्थमेवमनुभूतमिति सत्याभिनिवेशिनं रामं प्रति धर्ममात्रसाधर्म्ये दूषितेऽपि सत्यवचनस्यापि धर्मतां सार्थक्येन निराकरोति–अथ चेदिति । हे परंतप ! सत्यवचनं धर्मः किल । अथचेदेवं चेत अनृतः त्वामभि षेक्ष्यामीत्युक्त्वा तदकरणेन सत्यरहितः त्वयि सद्गुणाश्रये ज्येष्ठपुत्रे त्वयि अकरुणः

यदि धर्मो भवेद्भूतो अधर्मो वा परन्तप ।
न स्म हत्वा मुनिं वज्री कुर्यादिज्यां शतक्रतुः ॥ २९ ॥
अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव ।
सर्वमेतद्यथाकामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ॥ ३० ॥

पितृवचनं कारिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन त्वया किन्न बद्धः किं न नियमितः ? सर्व प्रजासन्निधौ राममभिषेक्ष्यामीत्युक्तं प्राथमिकं पितृवचनं परित्यज्य पाश्चात्त्यं वनगमनविषयं पितृवचनं कारिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन त्वया पालयता सत्य वचनमपि सम्यक् न पालितमिति भावः ॥ २८ ॥ धर्माधर्मयोः सद्भावेऽपि राज्ञा धर्मोऽधर्मो वा नियमेन नानुष्ठातव्यः, किन्तु तत्तत्कालप्रयोजनानुगुण्येनोभावपि कर्तव्यावित्यत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति–यदीति । भूतो अधर्मो वेत्यत्र वृत्तानु रोधाय सन्ध्यभावः । यदि धर्मो भवेद्भूतः । यदि केवलं धर्म एवानुष्ठेयत्वेन प्राप्तो भवेत्, तदा वज्री शतक्रतुः मुनिं विश्वरूपं हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किन्त्विज्या मेव कुर्यात् । अधर्मो वा केवलमधर्मो वा यद्यनुष्ठेयः स्यात्, तदा शतक्रतुः वज्री मुनिं हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किंतु हननमेव कुर्यात् । क्षत्रधर्मनिष्ठेनेन्द्रेण धर्माधर्मयोरनुष्ठितत्वाद्राज्ञा यथाकालमुभयमपि कर्तव्यमिति भावः । "यान्ये तानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः पर्जन्यो यम ईशानः" इतीन्द्रस्य क्षत्रियत्वं श्रूयते ॥ २९ ॥ इदानीमभ्युपगमवादेनैकान्ततो धर्माधर्मयोरेकस्याश्रयणमनर्थपर्यव

राज्याद्वनं प्रति निष्कासनमकारुण्यम् अतो बन्धयोग्यः पिता त्वया पितृवचनं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन किं न बद्धः किमर्थं न नियमितः, सर्वप्रजासान्निधौ राम मभिषेक्ष्यामीत्युक्तं प्राथमिकं पितृवचनं परित्यज्य पश्चाद्वनगमनविषयं पितृवचनं करिष्यामीति पालयता त्वया न सत्यवचनमपि सम्यक्परिपालितमिति भावः । अनृतमिति पाठे–अनृतं त्वयि वदन्निति शेषः ॥ २८ ॥ धर्माधर्मयोस्सद्भावेऽपि राज्ञा धर्मो वा अधर्मो वा न नियमेनानुष्ठातव्यः, किन्तु तत्तत्कालप्रयोजनानुगुण्येनोभा वपि कर्तव्या वित्यत्र शिष्टाचरणं प्रमाणयति–यदीति । यदि धर्मो भवेद् भूतः केवलं धर्म एव अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तो भवेत्तर्हि वज्री शतक्रतुः मुनिं विश्वरूपं हत्वा इज्यां न कुर्यात् किन्तु हननमकृत्वा इज्यामेव कुर्यात् । अधर्मो वा केवलमधर्मो वा यद्यनुष्ठेयः स्यात् तर्हि शतक्रतुर्वज्री मुनिं हत्वा इज्यां न कुर्यात् किन्तु हननमेव कुर्यात्, क्षत्रधर्मनिष्ठेनेन्द्रेण धर्माधर्मयोरुभयोरप्यनुष्ठितत्वाद्राज्ञा यथाकालमुभयमपि कर्तव्यमिति भावः ॥२९॥ इदानीं धर्माधर्मयोरेकतरस्याश्रयणमनर्थपर्यवसायीत्याह– अधर्मसंश्रित इति । अधर्मसंश्रितो धर्मः अधर्मसहितो धर्मः, धर्मश्चाधर्मश्चेत्यर्थः ।

मम चेदं मतं तात धर्मोऽयमिति राघव।
धर्ममूलं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता तदा ॥ ३१ ॥
अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ३२ ॥
अर्थेन हि वियुक्तस्य पुरुषस्याल्पतेजसः।
व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥३३॥

सायीत्याह–अधर्मेति। अधर्मसंश्रितो धर्मः अधर्मसहितो धर्मः, धर्मश्चाधर्मश्चेत्यर्थः। विनाशयति, कर्तारमिति शेषः। नियमेन पृथक् पृथगनुष्ठीयमानौ धर्माधर्मौ कर्तारं विनाशयतः। अत एवैतत्सर्वं धर्माधर्मात्मकं सर्वं कर्मजातम् यथाकामं तत्तत्कालोचितम् अनियमेन नरः कुरुते, कुर्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ अस्मिन्नर्थे न मे सन्देह इत्याह–ममेति । हे तात अनुकम्प्य! "तातोऽनुकम्प्ये पितरि" इति रत्नमाला। इदं याथाकाम्येनाचरणं यदस्ति अयं धर्म इति मम मतं सिद्धान्त इत्यर्थः। एवं प्रथमं धर्म एवाप्रामाणिक इत्युक्तम्। पश्चात् कथञ्चित् प्रामाणिकत्वसम्भवेऽपि न तस्य प्राधान्यमित्युक्तम्। इदानीमप्राधान्येनापि धर्मस्तव न सम्भवति, मूलाभावादित्याह धर्ममूलमित्यादिना। धर्मस्य मूलं कारणम् अर्थरूपम्, तदा प्रातकाले, राज्यमुत्सृजता त्वया छिन्नम्। मूलच्छेदात्तव कथं धर्म इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तदेव धर्ममूलत्वमर्थस्य प्रतिपादयति–अर्थेभ्य इति। ततस्ततः प्रजापालनाय प्रदेयषड्भागकरप्रदानादि कारणात् संवृत्तेभ्यः प्रातेभ्यः क्रमाद्विवृद्धेभ्यः अर्थेभ्यः सर्वाः क्रियाः यज्ञदानादिक्रियाः प्रवर्तन्ते। पर्वतेभ्य इत्युपमानेन मूलधनव्ययमकृत्वैवार्थमूलतया दानादिक्रियाःकार्या इत्युक्तम् ॥३२॥ व्यतिरेकमुखेनापि तदेव प्रतिपादयति–

विनाशयति, कर्तारमिति शेषः। नियमेन पृथक्पृथगनुष्ठीयमानौ धर्माधर्मौ विनाशयतः, कर्तारमित्यर्थः। अत एवैतत्सर्वं धर्माधर्मात्मकं कर्मजातं यथाकामं तत्तत्कालोचितम् अनियमेन नरः कुरुते, कुर्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ एतदेव मम धर्मत्वेन मतमित्याह–ममेति। इदं याथाकाम्येनोभयाचरणं यत अयमेव धर्म इति मम मतमित्यर्थः। इदानीमर्थस्य श्रेयोहेतुत्वं केवलं प्रतिपादयन् केवलं धर्म एवाचरणीय इति मन्वानेन त्वया तन्मूलमेव छिन्नमित्याह धर्ममूलमिति। तदा तस्मिन्नेव वनवासारम्भकाल एव धर्मस्य मूलं कारणम्, अर्थात्मकमिति शेषः ॥ ३१ ॥ तदेव धर्ममूलत्वमर्थस्य प्रतिपादयति–अर्थेभ्य इति। संवृत्तेभ्यः संप्राप्तेभ्यः। क्रियाः धर्ममूल

सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैधितः । पापमारभते कर्तुं ततो दोषः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः । यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३५ ॥ यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् । यस्यार्थाः स महाभागो यस्यार्थाः स महागुणः ॥ ३६ ॥ अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया । राज्यमुत्सृजता वीर येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥ ३७ ॥ यस्यार्था धर्मकामार्था स्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् । अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता ॥ ३८ ॥

अर्थेनेत्यादिना । कुसरितः अल्पसरितः ॥ ३३ ॥ न केवलमर्थपरित्यागेन धर्मासम्भवः, किंतु दोषप्राप्तिरपीत्याह-सोऽयमिति । सुखैधितः पूर्वं सुखेन संव र्धितः, सोऽयम् अर्थपरित्यागी अर्थं प्राप्तं परित्यज्य सुखकामः सन्, पापम् अन्यायेनार्थार्जनम् सुखसाधनभूतधनसम्पादनार्थं स्तेयादिपापम् आरभते । ततः तेन कर्मणा दोषः प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणी त्यादिश्लोकद्वयं क्वचित्पठ्यते । पुमान् पुंस्त्ववान् । अन्यः स्त्रीप्राय इत्यर्थः । महाभागः महाभाग्यः । महागुणः शीलादिगुणवान् ॥३५॥३६॥ अर्थस्येति । अर्थस्य परित्यागे एते पूर्वोक्तगुणप्रतियोगिनो निर्मित्रत्वादयो दोषाः, प्रव्या हृताः स्पष्टमुक्ताः । राज्यमुत्सृजता त्वया येन गुणेन बुद्धिः अर्थपरित्याग विषया कृता तं गुणं न जान इत्यर्थः। यद्वा राज्यमुत्सृजता त्वया येन कारणे-नार्थपरित्यागे बुद्धिः कृता तेन कारणेन एते दोषाः मया प्रव्याहृता इत्यर्थः ॥३७॥यस्येति । धर्मकामार्थाः धर्मकामप्रयोजनानि । प्रदक्षिणम् अनुकूलम् ।

भूतक्रियाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ न केवलमर्थपरित्यागे धर्माभावः, किन्तु दोषप्राप्तिरपी त्याह-सोऽयमिति । सोऽयमर्थपरित्यागी अर्थं परित्यज्य प्राप्तमैश्वर्यं त्यक्त्वा सुखै धितः । पापमनार्जवम् । ततः तेन पापेन दोषः प्रवर्तते ॥ ३४-३६ ॥ अर्थस्य परि त्यागे एते दोषाः प्रव्याहृताः स्पष्टमुक्ताः, राज्यमुत्सृजता त्वया येन गुणेन बुद्धिः अर्थपरित्यागविषया कृता, तन्न जान इति शेषः ॥ ३७ ॥ प्रदक्षिणम् अनुकूलम् । अर्थ

हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः ।
अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ ३९ ॥
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मचारिणाम् ।
तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥ ४० ॥
त्वयि प्रव्राजिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते ।
रक्षसाऽपहृता भार्या प्राणैः प्रियतरा तव ॥ ४१ ॥

प्रतिष्ठितमिति वा पाठः। व्यतिरेकमुखेनाप्याह–अधनेनेति । अधनेन धनं विना अर्थकामेनापि । विचिन्वता अर्थार्जनव्यापारं कुर्वता पुरुषेण । अर्थः श्रेयः । न शक्यं न साधयितुं शक्यम् । अव्ययमेतत् । "शक्यमरविन्दसुरभि" इति प्रयोगात् ॥ ३८ ॥ न केवलमर्थकामावेव धनमूलौ, अन्येऽपि तथेत्याह–हर्ष इति । प्रवर्तन्ते प्रकृष्टानि वर्तन्ते, शोभन्त इत्यर्थः । असतो निर्धनस्य शमदमौ हि धनलाभे निवर्तेते ॥ ३९ ॥ न केवलमामुष्मिकश्रेयःसाधनभूतोऽर्थः, किन्तु ऐहिकश्रेयःसाधनं चेति व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयन् तादृशोऽर्थस्त्वयि नास्तीत्याह–येषामिति । येषां चरतामित्यनादरे षष्ठी । येषां चरतां यान् चरतो विद्यमानानर्थाननादृत्य धर्मचारिणां केवलं धर्ममाचरताम् अयं लोको नश्यति, ऐहिकसुखं नास्तीत्यर्थः । ते तादृशाः सुखसाधनभूताः अर्थाः दुर्दिनेषु मेघच्छन्नदिनेषु । "मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्" इत्यमरः । सूर्यादयो ग्रहाः यथा न दृश्यन्ते, तथा त्वयि न दृश्यन्ते । सकलश्रेयःसाधनभूता अर्था स्त्वया नादृता इत्यर्थः ॥ ४० ॥ अर्थहेतुभूतराज्यपरित्यागेन पितृवचनपरि

कामेन श्रेयोर्थिना, अर्थः श्रेयः ॥ ३८ ॥ प्रवर्तन्ते शोभन्ते इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ न केवलमामुष्मिकश्रेयस्साधनभूतोऽर्थः, किन्तु ऐहिकश्रेयस्साधनभूतोऽपीति व्यतिरेकं प्रतिपादयन् तादृशोऽर्थस्त्वयि नास्तीत्याह–येषामिति । चरतामित्यनादरे षष्ठी । येषां चरताम् यान् चरतः पुरतो विद्यमानानर्थान् अनादृत्य धर्मचारिणां धर्ममाचरतां पुरुषाणाम् अयं लोको नश्यति ऐहिकसुखं नास्तीत्यर्थः । एतादृशैर्हिकसुखसाधन भूतार्थाः दुर्दिनेषु ग्रहा यथा तथा त्वयि न दृश्यन्ते सकलश्रेयस्साधनभूतार्थास्त्वया नादृता इत्यर्थः ॥ ४० ॥ अर्थपरित्यागेन धर्मं चरतामनर्थो भवतीत्यस्मिन पक्षे रघु

स०–चरतां " चर गतिभक्षणयोः " गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानिनाम् । धर्मचारिणामपि तेषामृष्यादि जनानां येषामर्थानामभावादयं लोकः ऐहिकसुखं नश्यति, तेऽर्थास्त्वय्यपि न दृश्यन्ते । चरतां भक्षयतां राक्षसानाम् अयं लोको जनः धर्मचारिणां तेषां येभ्यो नश्यति तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्त इति वा । दुर्दिनं मेघच्छन्न दिनम् ॥ ४० ॥ राज्यत्यागाचातुर्यमूलमेतदित्याह–**त्वयी**ति ॥ ४१ ॥

तदद्य विपुलं वीर दुःखमिन्द्रजिता कृतम् । कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२ ॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो दृढव्रत। किमात्मानं महात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ४३ ॥ अयमनघ तवोदितः प्रियार्थं जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टः । सहयगजरथां सराक्षसेन्द्रां भृशमिषुभिर्विनिपातयामि लङ्काम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

पालनरूपकेवलधर्मावलम्बनेन च प्राप्तं दोषमाह–त्वयीति । प्राणैः प्राणेभ्यः । प्राणैस्तुल्यं प्रियतरेति वाऽर्थः ॥ ४१ ॥ एवं गते किं करणीयमित्यत्राह–तदद्येति । भवत्कर्मणा प्राप्तं दुःखं मत्कर्मणा व्यपनेष्यामीत्यर्थः । कृतप्रतिक्रियया तद्दुःखं निवारयिष्यामीति भावः ॥ ४२ ॥ एवं भक्तिवादानुक्त्वा क्षमापणं विदधाति–उत्तिष्ठेति । आत्मानं स्वम् । महात्मानम् महाबुद्धिम् । आत्मानं परमात्मानम् । किं नावबुध्यसे ? तस्मात् भवतः शोककारणं नास्तीति हृदयम् ॥४३॥ अयमिति । अयम् अहं तव विधेयत्वेन सन्निहितः, तव प्रियार्थम् उदितः उद्युक्तः उत्पन्नो वा । अनेन दुःखं व्यपनेष्यामीत्येतद्विवृतम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

नायमेव दृष्टान्तयाति–त्वयीति । प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ ४१॥ तद्विपुलं दुःखं कर्मणा व्यपनेष्यामि भवत्कर्मणा प्राप्तं दुःखं मच्छौर्यकर्मणा व्यपनेष्यामीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ आत्मानं परमात्मानम् ॥ ४३ ॥ सीतानिधनश्रवणजनितदुःखार्दितोऽहम् इतःपरं किमपि कर्तुं न शक्नोमीत्याशङ्क्य तर्ह्यहमेव करिष्यामि मां नियोजयेत्याशयेनाह–अयमिति । अयमहं तव प्रियार्थमुदितः उत्पन्नः, त्वन्नियोजितकार्यं कर्तुमेवाहमुत्पन्न इत्यर्थः । अतः जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टस्सन् लङ्कां विनिपातयामीत्यर्थः । यद्वा सकलशास्त्रतत्त्वज्ञस्त्वं किमर्थमेवं धर्माधर्मखण्डनं करोषि, शक्तश्चेच्छौर्यं प्रदर्शयेत्यत आह–अयमिति । जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टस्सन् अयमहं धर्माधर्मखण्डनरूपमर्थम् उदितः उक्तवानस्मि, इतःपरं तव प्रियार्थं तव प्रिया या सीता तदर्थं सीतानिधनप्रतिकारार्थं लङ्कां विनिपातयामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

रामममाश्वासयाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले । निक्षिप्य गुल्मान् स्वस्थाने तत्रागच्छद्विभीषणः ॥ १ ॥ नाना प्रहरणैर्वीरैश्चतुर्भिः सचिवैर्वृतः । नीलाञ्जनचयाकारैर्मातङ्गैरिव यूथपः ॥ २ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसम् । वानरांश्चैव ददृशे बाष्पपर्याकुलेक्षणान् ॥ ३ ॥ राघवं च महात्मानमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् । ददर्श मोहमापन्नं लक्ष्मणस्याङ्कमाश्रितम् ॥ ४ ॥ व्रीडितं शोकसन्तप्तं दृष्ट्वा रामं विभीषणः । अन्तर्दुःखेन दीनात्मा किमेतदिति सोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ विभीषणमुखं दृष्ट्वा सुग्रीवं तांश्च वानरान् । लक्ष्मणोवाच मन्दार्थमिदं बाष्पपरिप्लुतः ॥६॥ हतामिन्द्रजिता सीतामिह श्रुत्वैव राघवः । हनुमद्वचनात् सौम्य ततो मोहमुपागतः ॥७॥ कथयन्तं तु सौमित्रिं सन्निवार्य विभीषणः+ ॥ ८ ॥

अथेन्द्रजिद्वधोपायदर्शनम्—रामममाश्वासयान इत्यादि । आश्वासयाने आश्वासयमाने । आगमशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः । अनेन पूर्वोक्तवादा भ्रातृवात्सल्यात्तदाश्वासनार्थाः, न तु परमार्था इत्युक्तम् । पूर्वोक्तयुक्तिपरिहारस्तु "हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्" इति मनूक्तरीत्या प्रेक्षणीयः । गुल्मान् सेनासन्निवेशान् । स्वस्थाने स्वकार्यकरणार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥ सोऽभिगम्येति । अत्र राघवपदं लक्ष्मणपरम् । उत्तरश्लोके रामदर्शनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ददृशे ददर्श ॥ ३ ॥ ४ ॥ सः विभीषणः रामं दृष्ट्वा दीनात्मा दीनमनस्कः सन्, अन्तर्दुःखेन अबहिःप्रकटितदुःखविकारेण उपलक्षितः सन् अब्रवीत ॥ ५ ॥ लक्ष्मणोवाचेत्यत्र छान्दसः सुलोपः । मन्दार्थम् अल्पार्थम्, संगृहीतार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ कथयन्तमित्यर्धम् । मध्ये निवारणोक्तिः सर्वस्य वृत्तान्तस्य स्वेना

राममिति । आश्वासयाने आश्वासयमाने ॥ १-११ ॥

+ पुष्कलार्थमिदं वाक्यं विसंज्ञं राममब्रवीत् ॥ इत्यधिकः पाठः ।

मनुजेन्द्रार्तरूपेण यदुक्तं च हनूमता । तदयुक्तमहं मन्ये सागरस्येव शोषणम् ॥ ९ ॥ अभिप्रायं तु जानामि रावणस्य दुरात्मनः । सीतां प्रति महाबाहो न च घातं करिष्यति ॥१०॥ याच्यमानस्तु बहुशो मया हितचिकीर्षुणा । वैदेहीमुत्सृजस्वेति न च तत् कृतवान् वचः ॥११॥ नैव साम्ना न दानेन न भेदेन कुतो युधा । सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचित् * ॥ १२ ॥ वानरान् मोहयित्वा तु प्रतियातः स राक्षसः । चैत्यं निकुम्भिलां नाम यत्र होमं करिष्यति ॥ १३ ॥

वगतत्वात् । विभीषणः, उवाचेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अभिप्रायं त्विति । करिष्यति, रावण इति शेषः ॥ १० ॥ तत्र हेतुमाह–याच्यमान इत्यादिना ॥११॥ सा साम्ना द्रष्टुमपि नैव शक्येत । दानेनापि द्रष्टुं न शक्येत । भेदेनापि द्रष्टुं न शक्येत । युधा दण्डेन कुतो द्रष्टुमपि शक्येत । अन्येन मायोपायेन केनाचि द्रष्टुमपि नैव शक्येत ॥१२॥ कथं तर्हीन्द्रजिता हतेत्याशङ्क्य माययमित्याह– वानरानित्यादिना । मोहयित्वा, लङ्कायां स्वव्यतिरिक्तस्य योद्धुरभावात् स्वस्मिन् कर्मव्याकुले वानराः प्रहरेयुः यज्ञश्च विच्छिद्येत विच्छिन्ने च तस्मिन् ब्रह्मवरानुसारेण स्वस्य विनाशो भविष्यतीति मत्वा वञ्चनामिति भावः॥१३॥१४

नैवेति । अन्येन मायोपायेन, केनचिदपि पुरुषेणेत्यर्थः ॥१२॥ तर्हि कथं हननमित्या

स०–आर्तरूपेण दीनसदृशेन । सागरस्य शोषणम् अगस्त्यादिसमावेशाभावदशायां यथाऽयुक्तं तथेद मयुक्तं मन्ये ॥९॥ हता सीतेत्यभिहितं श्रुतवतो दुःखं कथय कथमयुक्तमित्यतो वक्ति–अभिप्रायमिति । सीतां प्रति तामुद्दिश्य दुरात्मनोऽपि रावणस्याभिप्रायं जानामि । कोऽसावभिप्राय इत्यत आह–न चेति । सीताया इति शेषः । सीतां प्रति सीताया वातं न च करिष्यतीति दुरात्मनो रावणस्याभिप्रायं जानामि, अद्य वा श्वो वा ऽहमपि हतः स्यां न त्यजेयं जानकीं पाक्षिक्या दुराशयाऽपि दुराशयो न नाशयतीति तदभिप्रायं जानामीति भावः ॥ १० ॥ हे स्व स्वकीय ! भ्रातरिति यावत् । सीतामुत्सृजेति याच्यमानः नच तत् मद्याचितप्रमेयकं वचः कृतवान् ॥ ११ ॥ सा तु स्वनिमित्तमशेषनक्तञ्चरनाशो भावीत्येव रावणकरग्रहं प्राप्ता कुपिता चेत्सद्यो नाशयेदिति वक्तुं तद्गुणानाह–नैवेति । युधा युद्धेन । किवन्तः । अन्येन केनापि वञ्चनाद्युपायेन । किञ्च सीता ऽन्येन केनापि केनाप्युपायेन द्रष्टुमेवाशक्या कुतस्तस्या हरणपूर्वकं वध इत्याहेति पद्यमवतारयता नागोजिभट्टेन समग्रं रामायणं द्वादशवारं श्रुतवतः सीताया रामस्य च कोऽनुबन्ध इति प्रश्ननीतिरुपार्जितेति सन्तोष्टव्यम् १२

---

* मायामयीं महाबाहो तां विद्धि जनकात्मजाम् ॥ इत्यधिकः पाठः ।

हुतवानुपस्यातो हि देवैरपि सवासवैः । दुराधर्षो भवत्येन सङ्ग्रामे रावणात्मजः ॥ १४ ॥ तेन मोहयता नूनमेषा माया प्रयोजिता । विघ्नमन्विच्छता तत्र वानराणां परा क्रमे ॥१५॥ ससैन्यास्तत्र गच्छामो यावत्तन्न समाप्यते । त्यजेमं नरशार्दूल मिथ्या सन्तापमागतम् । सीदते हि बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोककर्शितम् ॥१६॥ इह त्वं स्वस्थ हृदयस्तिष्ठ सत्त्वसमुच्छ्रितः । लक्ष्मणं प्रेषयास्माभिः सह सैन्यानुकर्षिभिः ॥ १७॥ एष तं नरशार्दूलो रावणिं निशितैः शरैः । त्याजयिष्यति तत् कर्म ततो वध्यो भविष्यति ॥ १८ ॥ तस्यैते निशितास्तीक्ष्णाः पत्रि पत्राङ्गवाजिनः । पतत्रिण इवासौम्याः शराः पास्यन्ति शोणितम् ॥ १९ ॥ तं सन्दिश महाबाहो लक्ष्मणं शुभ लक्षणम् । राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा॥२०॥ मनुजवर न कालविप्रकर्षो रिपुनिधनं प्रति यत् क्षमोऽद्य कर्तुम् । त्वमति सृजरिपोर्वधाय वाणीममररिपोर्मथने यथा महेन्द्रः ॥ २१ ॥

अन्विच्छता चिन्तयता ॥ १५ ॥ ससैन्या इत्यादि । तत् होमरूपं कर्म ॥१६॥ इहेति । सैन्यानुकार्षिभिः सैन्यपालैः ॥ १७ ॥ तत् कर्म होमकर्म । णिजन्तत्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ १८ ॥ एते लक्ष्मणीयाः । पत्रिपत्राणि पक्षिपक्षाः तेषामङ्गानि बर्हाणि तैः वाजिनः वेगवन्तः ॥ १९ ॥ २० ॥ यद्यस्मात् कारणात् रिपुनिधनं प्रति कालविप्रकर्षः कालविलम्बः अद्य कर्तुं न क्षमः । तत्तस्मात् त्वं रिपुवधाय वाणीमतिसृज, आज्ञापयेत्यर्थः । यथा महेन्द्र

शङ्कच तादिन्द्रजितो मायेत्याह—वानरानिति ॥१३–१५॥ ससैन्या इति । तत् होमकर्म ॥१६॥ सैन्यानु कर्षिभिः सैन्यपालैः ॥१७॥ तत्कर्म होमकर्म ॥१८॥ पत्रिपत्राङ्गवाजिनः पत्रिपत्राणि पक्षिपक्षाः तेषामङ्गानि बर्हाणि तैर्वाजिनः पक्षवन्तः । पत्रिपत्राङ्गवाजिता इति पाठे- पत्रिणां पत्ररूपाङ्गैः सञ्जातवेगाः॥१९॥२०॥मनुजवरेति । यद्यस्मात्कारणात

समाप्तकर्मा हि स राक्षसाधिपो भवत्यदृश्यः समरे सुरासुरैः । युयुत्सता तेन समाप्तकर्मणा भवेत् सुराणामपि संशयो महान् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोककर्शितः । नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन रक्षसा ॥ १ ॥ ततो धैर्यमवष्टभ्य रामः परपुरञ्जयः । विभीषणमुपासीनमुवाच कपिसन्निधौ ॥ २ ॥ नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं ते विभीषण । भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः । यत्तत्पुनरिदं वाक्यं बभाषे स विभीषणः ॥ ४ ॥

इत्यापन्मात्रे दृष्टान्तः ॥ २१॥२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

अथेन्द्रजिद्वधाय लक्ष्मणनिर्गमनम्—तस्य तद्वचनमित्यादि । व्यक्तं नोपधारयते हृदि सम्यङ्गनिधातुं नाशकदित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ते त्वया ॥ ३ ॥ यत्तत् पुनरिति । यद्वाक्यं पूर्वमुक्तवान् तदिदं पुनर्बभाष इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

रिपुनिधनं प्रति कालविप्रकर्षोऽद्य कर्तुं न क्षमः तस्मात्त्वं रिपोर्बधाय वाणीमतिसृजेत्यन्वयः ॥२१॥२२॥इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

॥ १ ॥ तत इति । उपासीनं उप समीपे ॥ २ ॥ ३ ॥ राघवस्येति । यद्वाक्यं

स०—प्रेष्यप्रेषणावश्यम्भावितासूचनाय पुनरुक्तीकरोति—समाप्तकर्मेति । सुराणामपि संशयः प्राणसंशयः । पूर्वं सुरासुरैरिति प्रकृतत्वात्सुरासुराणां संशय इति वाच्यम्; तथापि केचिदेव देवपक्षिणोऽसुरा एतद्द्वेष्याः । इतरे स्वेतत्कूटघटिता एवेति सुराणामित्येवोक्तमिति मन्तव्यम् ॥ २२ ॥

यथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् । तत्तथाऽनुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ ५ ॥ तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि समन्ततः । विन्यस्ता यूथपाश्चैव यथान्यायं विभागशः ॥ ६ ॥ भूयस्तु मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व महायशः ॥ ७ ॥ त्वय्यकारणसन्तप्ते सन्तप्तहृदया वयम् । त्यज राजन्निमं शोकं मिथ्या सन्तापमागतम् ॥८॥ तदियं त्यज्यतां चिन्ता शत्रुहर्षविवर्धनी। उद्यमः क्रियतां वीर हर्षः समुपसेव्यताम् ॥९॥ प्राप्तव्या यदि ते सीता हन्तव्याश्च निशाचराः। रघुनन्दन वक्ष्यामि श्रूयतां मे हितं वचः ॥ १० ॥ साध्वयं यातु सौमित्रिर्बलेन महता वृतः। निकुम्भिलायां सम्प्राप्य हन्तुं रावणिमाहवे ॥ ११ ॥ धनुर्मण्डलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः । शरैर्हन्तुं महेष्वासो रावणिं समितिञ्जयः ॥ १२ ॥ तेन वीर्येण तपसा वरदानात् स्वयम्भुवः । अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरङ्गमाः ॥ १३ ॥

यथाज्ञप्तमित्याद्युक्तिः रामस्य व्याकुलत्वनिवारणाय ॥५-७॥ सन्तापं सन्तापं च। मिथ्येति शोकसन्तापयोर्विशेषणम् । सन्तापः शोककार्यमिति तयोर्भिदा ॥८॥ उद्यमः उत्साहः ॥ ९-१२ ॥ ब्रह्मशिरः ब्रह्मशिरःसंज्ञकमस्त्रम् । तुरङ्गमशब्दो रथस्याप्युपलक्षणम् । प्राप्तम्, होमद्वारेति शेषः ॥ १३ ॥

पूर्वमुक्तवान् तदिदं पुनर्बभाष इति सम्बन्धः ॥ ४-१२ ॥ तेनेत्यादि । तपसा ब्रह्मशिरः ब्रह्मशिरस्संज्ञकमस्त्रम् । तेन वीरेण प्राप्तं निकुम्भिलायां होमकर्मणि परिसमाप्ते कामगतुरगयुक्तो रथः अग्नेस्सकाशादुत्पत्स्यते तद्रथस्थस्य तवावध्यत्वं भविष्यतीति वरदानात्कामगास्तुरङ्गमाः प्राप्ताः । तुरङ्गमशब्दो रथस्याप्युपलक्षणम् ॥ १३ ॥

स०–अकारणसन्तप्ते मिथ्या वार्तोत्थितेति अकारणं सन्तप्ते सति । वयं सन्तप्तहृदयाः "अस्मदो द्वयोश्च" इति वयमिति बहुवचनम् । अस्मदादय इत्याद्यर्थो वा । मिथ्येति भिन्नं पदम् । सन्तापं सम् अत्यन्तं तापयति पार्श्वस्थानस्मानिति स तथा तम् । मिथ्या मिथ्याभूतसीतावधश्रवणजत्वान्मिथ्याभूतम् आगतं शोकं त्यज॥८॥ यदि सीता प्राप्तव्या निशाचराश्च यदि हन्तव्यास्तर्हि हे वीर ! उद्यमः क्रियताम् । त्वया हर्षस्समुपसेव्यताम्१०॥

स एष सह सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम् । यद्युत्तिष्ठेत् कृतं कर्म हतान् सर्वांश्च विद्धि नः ॥ १४॥ निकुम्भिलामसम्प्राप्तमहुताग्निं च यो रिपुः । त्वामाततायिनं हन्यादिन्द्रशत्रोः स ते वधः । वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै ॥ १५ ॥ इत्येवं विहितो राजन् वधस्तस्यैष धीमतः । वधायेन्द्रजितो राम सन्दिशस्व महाबल । हते तस्मिन् हतं विद्धि रावणं ससुहृज्जनम् ॥ १६ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

यदीति । यदि च निकुम्भिलाया उत्तिष्ठेत्, यदि कर्म कृतं स्यात् तदा हतान् विद्धीत्यन्वयः ॥ १४॥ तर्हि कथं स वध्य इत्यत्राह—निकुम्भिलामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । यो रिपुः । अहुताग्निम् असमाप्तहोमम् निकुम्भिलामसम्प्राप्तं निकुम्भिलाख्यन्यग्रोधमूलस्थानमसम्प्राप्तं च । "तमप्रविष्टन्यग्रोधम्" इत्युत्तरसर्गे वक्ष्यति । आततायिनं शस्त्रपाणिम्, रिपुवधोद्यतं च त्वां यो हन्यात् हिंस्यात्, सः इन्द्रशत्रोस्ते वधो मारक इति सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणा वरो दत्त इति योजना । "वध हतौ" इति धातोः पचाद्यचि वध इति रूपम् । यद्यप्येतच्छापवचनमिव प्रतिभाति, तथापि निकुम्भिलाप्राप्तिहोमयोर्विघ्नाभावे अवध्य इति पर्यवसानाद्वररूपत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ इत्येवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । इत्येवंप्रकारेण । एषः होमविघ्नकारी तस्य इन्द्रजितः वधः मारकः विहितः ब्रह्मणा कृतः । तस्मात् तस्य इन्द्रजितो वधाय सन्दिशस्व, अस्मासु

सःएषः एवंप्रकारेण किल लब्धवरः स इन्द्रजित्सैन्येन सह निकुम्भिलां प्राप्तः होमकर्मणा रथादिकं प्राप्नुवन् निकुम्भिलां गत इत्यर्थः । कृतार्थः कृतकर्मा समाप्तहोमो यद्युत्तिष्ठेत्सर्वान्नः हतान्विद्धीत्यर्थः ॥ १४ ॥ निकुम्भिलामित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अहुताग्निमसमाप्तहोमम् । निकुम्भिलां निकुम्भिलाख्यं न्यग्रोधमूलस्थानमसंप्राप्तम् आततायिनं शस्त्रपाणिं च हन्यात् हिंस्यात इन्द्रशत्रोस्ते स एव वधः मारक इति वरः सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणा दत्तः । राजन् ! धीमतस्तस्यैवं वधो विहित इति योजना । एवमुत्तरश्रीरामायणे इन्द्रजिद्वरप्रकारस्योक्तत्वात्तदानुगुण्येन व्याख्यातम् ॥१५–१८॥

स०–यदि कृतं कर्म निमित्तीकृत्योत्तिष्ठेत् तदा नः सर्वान् हतान् विद्धि ॥ १४ ॥

जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम । स हि ब्रह्मास्त्रवित् प्राज्ञो महामायो महाबलः । करोत्यसंज्ञान् सङ्ग्रामे देवान् सवरुणानपि ॥ १८ ॥ तस्यान्तरिक्षे चरतो रथस्थस्य महायशः । न गतिर्ज्ञायते तस्य सूर्यस्येवाभ्र सम्प्लवे ॥ १९ ॥ राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः । लक्ष्मणं कीर्तिसम्पन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ यद्वानरेन्द्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः । हनुमत्प्रमुखैश्चैव यूथपैः सह लक्ष्मण ॥ २१ ॥ जाम्बवेनर्क्ष पतिना सहसैन्येन संवृतः । जहि तं राक्षससुतं मायाबल विशारदम् ॥ २२ ॥ अयं त्वां सचिवैः सार्द्धं महात्मा रजनीचरः । अभिज्ञस्तस्य देशस्य पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ॥ २३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः । जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमत्यद्भुतपराक्रमः ॥ २४ ॥ सन्नद्धः कवची खड्गी सशरो हेमचापधृत् । रामपादावुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥ अद्य मत्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम् । लङ्कामभिपतिष्यन्ति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥ २६ ॥ अद्यैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः । विधमिष्यन्ति भित्त्वा तं महाचापगुण च्युताः ॥ २७ ॥ स एवमुक्त्वा द्युतिमान् वचनं भ्रातुरग्रतः । स रावणिवधाकांक्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ २८ ॥

कश्चिदिति शेषः ॥ १६-१८ ॥ तस्य प्रसिद्धस्येति सूर्यविशेषणं द्वितीयं तस्येति पदम् । अभ्रसंप्लवे मेघावरणे ॥ १९ ॥ २० ॥ यद्वानरेन्द्रस्येत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । जाम्बवेन जाम्बवता । सहसैन्येन सैन्यसहितेन । "वोपसर्जनस्य" इति विकल्पेन सभावाभावः । संवृतः, त्वमिति शेषः ॥ २१-२७ ॥ स एवमिति । असत्यपि

तस्यान्तरिक्ष इति । अभ्रसंप्लवे मेघसमूहे ॥ १९-२७ ॥ स एवमुक्त्वेति । स लक्ष्मणः

स एष सह सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम् । यद्युत्तिष्ठेत् कृतं कर्म हतान् सर्वांश्च विद्धि नः ॥ १४ ॥ निकुम्भिलामसम्प्राप्तमहुताग्निं च यो रिपुः । त्वामाततायिनं हन्यादिन्द्रशत्रोः स ते वधः । वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै ॥ १५ ॥ इत्येवं विहितो राजन् वधस्तस्यैष धीमतः । वधायेन्द्रजितो राम सन्दिशस्व महाबल । हते तस्मिन् हतं विद्धि रावणं ससुहृज्जनम् ॥ १६ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

यदीति । यदि च निकुम्भिलाया उत्तिष्ठेत्, यदि कर्म कृतं स्यात् तदा हतान् विद्धीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तर्हि कथं स वध्य इत्यत्राह—निकुम्भिलामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । यो रिपुः । अहुताग्निम् असमाप्तहोमम् निकुम्भिलामसम्प्राप्तं निकुम्भिलाख्यन्यग्रोधमूलस्थानमसम्प्राप्तं च । "तमप्रविष्टन्यग्रोधम्" इत्युत्तरसर्गे वक्ष्यति । आततायिनं शस्त्रपाणिम्, रिपुवधोद्यतं च त्वां यो हन्यात् हिंस्यात्, सः इन्द्रशत्रोस्ते वधो मारक इति सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणा वरो दत्त इति योजना । "वध हतौ" इति धातोः पचाद्यचि वध इति रूपम् । यद्यप्येतच्छापवचनमिव प्रतिभाति, तथापि निकुम्भिलाप्राप्तिहोमयोर्विघ्नाभावे अवध्य इति पर्यवसानाद्वररूपत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ इत्येवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । इत्येवंप्रकारेण । एषः होमविघ्नकारी तस्य इन्द्रजितः वधः मारकः विहितः ब्रह्मणा कृतः । तस्मात् तस्य इन्द्राजितो वधाय सन्दिशस्व, अस्मासु

सः एषः एवंप्रकारेण किल लब्धवरः स इन्द्रजित्सैन्येन सह निकुम्भिलां प्राप्तः होमकर्मणा रथादिकं प्राप्नुवन् निकुम्भिलां गत इत्यर्थः । कृतार्थः कृतकर्मा समाप्तहोमो यद्युत्तिष्ठेत्सर्वान्नः हतान्विद्धीत्यर्थः ॥ १४ ॥ निकुम्भिलामित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अहुताग्निमसमाप्तहोमम् । निकुम्भिलां निकुम्भिलाख्यं न्यग्रोधमूलस्थानमसंप्राप्तम् आततायिनं शस्त्रपाणिं च हन्यात् हिंस्यात् इन्द्रशत्रोस्ते स एव वधः मारक इति वरः सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणा दत्तः । राजन् ! धीमतस्तस्यैवं वधो विहित इति योजना । एवमुत्तरश्रीरामायणे इन्द्रजिद्वधप्रकारस्योक्तत्वात्तदानुगुण्येन व्याख्यातम् ॥ १५–१८ ॥

स०–यदि कृतं कर्म निमित्तीकृत्योत्तिष्ठेत् तदा नः सर्वान् हतान् विद्धि ॥ १४ ॥

जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम । स हि ब्रह्मास्त्रवित् प्राज्ञो महामायो महाबलः । करोत्यसंज्ञान् सङ्ग्रामे देवान् सवरुणानपि ॥ १८॥ तस्यान्तरिक्षे चरतो रथस्थस्य महायशः । न गतिर्ज्ञायते तस्य सूर्यस्येवाभ्र सम्प्लवे ॥ १९ ॥ राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः । लक्ष्मणं कीर्तिसम्पन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ यद्वानरेन्द्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः । हनुमत्प्रमुखैश्चैव यूथपैः सह लक्ष्मण ॥ २१ ॥ जाम्बवेनर्क्ष पतिना सहसैन्येन संवृतः । जहि तं राक्षससुतं मायाबल विशारदम् ॥ २२॥ अयं त्वां सचिवैः सार्द्धं महात्मा रजनीचरः । अभिज्ञस्तस्य देशस्य पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ॥ २३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः । जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमत्यद्भुतपराक्रमः ॥ २४ ॥ सन्नद्धः कवची खड्गी सशरो हेमचापधृत् । रामपादावुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥ अद्य मत्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम् । लङ्कामभिपतिष्यन्ति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥ २६ ॥ अद्यैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः । विधमिष्यन्ति भित्त्वा तं महाचापगुण च्युताः॥ २७॥ स एवमुक्त्वा द्युतिमान् वचनं भ्रातुरग्रतः । स रावणिवधाकांक्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ २८ ॥

कश्चिदिति शेषः ॥ १६–१८॥ तस्य प्रसिद्धस्येति सूर्यविशेषणं द्वितीयं तस्येति पदम्। अभ्रसंप्लवे मेघावरणे॥ १९॥ २०॥ यद्वानरेन्द्रस्येत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम्। जाम्बवेन जाम्बवता। सहसैन्येन सैन्यसहितेन । "वोपसर्जनस्य" इति विकल्पेन सभावाभावः। संवृतः, त्वमिति शेषः ॥ २१–२७॥ स एवमिति । असत्यपि

तस्यान्तरिक्ष इति । अभ्रसंप्लवे मेघसमूहे ॥ १९–२७॥ स एवमुक्त्वेति । स लक्ष्मणः

सोऽभिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । निकुम्भिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम् ॥ २९ ॥ विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् । कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ ३० ॥ वानराणां सहस्रैस्तु हनुमान् बहुभिर्वृतः । विभीषणश्च सामात्यस्तदा लक्ष्मणमन्वगात् ॥ ३१ ॥ महता हरिसैन्येन सवेगमभिसंवृतः । ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विष्ठितम् ॥ ३२ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । राक्षसेन्द्रबलं दूरादपश्यद् व्यूहमास्थितम् ॥ ३३ ॥ स तं प्राप्य धनुष्पाणिर्मायायोगमरिन्दमः । तस्थौ ब्रह्मविधानेन विजेतुं रघुनन्दनः ॥ ३४ ॥ विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् । अङ्गदेन च वीरेण तथाऽनिलसुतेन च ॥ ३५ ॥

कर्तृभेदे क्रियाभेदमाश्रित्य स इति द्विरुक्तिः । स एवमुक्त्वा स ययाविति निर्वाहः । वस्तुतस्तु स लक्ष्मणः । सः तादृशवीरवेषविशिष्ट एवेत्यर्थः । यद्वा सरावणिवधाकाङ्क्षीत्येकं पदम् । रावणिना सह वर्तन्त इति सरावणयः निकुम्भिलास्था राक्षसाः तेषां वधाकांक्षीत्यर्थः ॥ २८-३३ ॥ स तं प्राप्येत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । ब्रह्मविधानेन 'निकुम्भिलामसंप्राप्तम्' इत्यादिनोक्तब्रह्मवरदानप्रकारेण, मायायोगं मायारूपोपायम्, तम् इन्द्रजितम्, विजेतुं प्राप्य तस्थौ । मायायागमिति पाठे मायायागं जेतुं नाशयितुं तं देशं प्राप्य तस्थावित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एवमुक्त्वा स एव लक्ष्मणः ययाविति तच्छब्दद्वयस्य निर्वाहः । एवमुक्त्वा तु वचनमिति पाठः सम्यक् ॥ २८-३३ ॥ स तमिति । सः रघुनन्दनः मायायोगं मायैव योग उपायो यस्य तमिन्द्रजितं प्राप्य ब्रह्मविधानेन 'निकुम्भिलामसंप्राप्तम्' इत्यादिनोक्तब्रह्मवरदानप्रकारेण विजेतुं तस्थाविति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

कतक०—तस्थौ ब्रह्मविमानेनेति पाठान्तरम् । ब्रह्मविमानेन ब्रह्मणो भगवतस्तेजोंऽशोऽहमस्मीति विशिष्य जायमानेन ध्यानेन शत्रुं जेतुं तस्थौ । सङ्कटकाले तादृशध्यानस्य निसर्गसिद्धत्वात् ॥ ३४ ॥

विविधममलशस्त्रभास्वरं तद् ध्वजगहनं विपुलं महारथैश्च ।
प्रतिभयतममप्रमेयवेगं तिमिरमिव द्विषतां बलं विवेश ॥ ३६॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम
द्युद्धकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः । परेषा
महितं वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत्॥ १ ॥ यदेतद्राक्षसानीकं
मेघश्यामं विलोक्यते । एतदायोध्यतां शीघ्रं कपिभिः
पादपायुधैः ॥ २ ॥ अस्यानीकस्य महतो भेदने यत
लक्ष्मण । राक्षसेन्द्रसुतोऽप्यत्र भिन्ने दृश्यो भविष्यति
॥ ३ ॥ स त्वमिन्द्राशनिप्रख्यैः शरैरवकिरन् परान् ।
अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत् कर्म समाप्यते ॥ ४ ॥ जहि
वीर दुरात्मानं मायापरमधार्मिकम् । रावणिं क्रूरकर्माणं
सर्वलोकभयावहम् ॥ ५॥ विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः
शुभलक्षणः । ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ ६ ॥

विविधमिति । प्रतिभयतमम् अतिशयेन भयङ्करम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगो०
श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड० पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥८५॥

अथेन्द्रजिद्युद्धारम्भः—अथ तस्यामित्यादि । तस्यामवस्थायां निकुम्भिला
समीपगमनावसरे । अर्थसाधकम्, स्वानामिति शेषः ॥ १ ॥ यदेतदिति ।
आयोध्यतां हन्यताम् । शीघ्रमिति । विलम्बे यागः समाप्येतेति भावः ॥ २ ॥
अस्येति । यत यतस्व । अत्र राक्षसानीके ॥३–५॥ विभीषणेति । शुभलक्षणः

प्रतिभयतमम् अतिशयेन भयङ्करम् ॥ ३६॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामा
यणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

॥ १ ॥ यदेतदिति । आयोध्यतां प्रहार्यताम् ॥ २ ॥ यत यतस्व ॥ ३ ॥ ४ ॥
मायापरमधार्मिकं परमधार्मिकवत्प्रतीयमानम्॥५॥राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ववर्ष तमुद्दिश्य

स०–मायापरमधार्मिकं मायया परमधनुर्धारिणं वा । मायापरम् अधार्मिकमिति वा ॥ ६ ॥

ऋक्षाः शाखामृगाश्चापि द्रुमाद्रिनखयोधिनः । अभ्यधावन्त सहितास्तदनीकमवस्थितम् ॥ ७ ॥ राक्षसाश्च शितैर्बाणैरसिभिः शक्तितोमरैः । उद्यतैः समवर्तन्त कपिसैन्यजिघांसवः ॥८॥ स सम्प्रहारस्तुमुलः सञ्जज्ञे कपिरक्षसाम् । शब्देन महता लङ्कां नादयन् वै समन्ततः॥९॥ शस्त्रैश्च बहुधाकारैः शितैर्बाणैश्च पादपैः । उद्यतैर्गिरिशृङ्गैश्च घोरैराकाशमावृतम् ॥ १० ॥ ते राक्षसा वानरेषु विकृताननबाहवः । निवेशयन्तः शस्त्राणि चक्रुस्ते सुमहद्भयम् ॥ ११ ॥ तथैव सकलैर्वृक्षैर्गिरिशृङ्गैश्च वानराः । अभिजघ्नुर्निजघ्नुश्च समरे राक्षसर्षभान् ॥ १२ ॥ ऋक्षवानरमुख्यैश्च महाकायैर्महाबलैः । रक्षसां वध्यमानानां महद्भयमजायत ॥ १३ ॥ स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितम् । उदतिष्ठत दुर्धर्षस्तत्कर्मण्यननुष्ठिते ॥ १४ ॥ वृक्षान्धकारान्निर्गत्य जातक्रोधः स रावणिः । आरुरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं सराक्षसः ॥ १५ ॥ स भीमकार्मुकधरः कालमेघसमप्रभः । रक्तास्यनयनः क्रुद्धो बभौ मृत्युरिवान्तकः ॥ १६ ॥

सुहृद्वचनसारग्राहित्वलक्षणयुक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ राक्षसा इति । कपिसैन्यजिघांसवः कपिसैन्यं हन्तुमिच्छवः ॥ ८ ॥ स इति । संप्रहारः युद्धम् ॥ ९॥१० ॥ ते राक्षसा इति । शस्त्रनिवेशनविकृताननबाहुत्वरूपक्रियाभेदात् तच्छब्दद्वयनिर्वाहः ॥११-१३॥ स्वमनीकमिति । तत्कर्मणि तस्मिन् होमकर्मणि ॥१४॥ वृक्षान्धकारात् नीरन्ध्रवृक्षषण्डादित्यर्थः । सज्जम् आयुधादिभिः, पूर्वयुक्तं पूर्वमेव युक्ताश्वम् । सराक्षसः राक्षससहितः ॥ १५ ॥ अन्तकः अन्तकरः ॥१६ ॥

तत्सेनायां ववर्षेत्यर्थः ॥ ६-९ ॥ शस्त्रैरिति । बहुधाकारैः बहुप्रकारैः ॥ १० ॥ राक्षसाः वानरेषु शस्त्राणि निवेशयन्तः विकृताननबाहवस्सन्तः ते सुमहद्भयं चक्रुरिति सम्बन्धः । अतस्तच्छब्दद्वयस्य न पौनरुक्त्यम् ॥११-१३ ॥ स्वमनीकमिति । अननुष्ठिते असमाप्ते सति ॥ १४ ॥ वृक्षान्धकारान्नीरन्ध्रवृक्षसम्बाधात् ॥ १५-२७ ॥

दृष्ट्वैव तु रथस्थं तं पर्यवर्तत तद्बलम् । रक्षसां भीमवेगानां लक्ष्मणेन युयुत्सताम् ॥ १७ ॥ तस्मिन् काले तु हनुमानुद्यम्य सुदुरासदम् । धरणीधरसङ्काशो महावृक्षमरिन्दमः ॥ १८ ॥ स राक्षसानां तत्सैन्यं कालाग्निरिव निर्दहन् । चकार बहुभिर्वृक्षैर्निस्संज्ञं युधि वानरः ॥ १९ ॥ विध्वंसयन्तं तरसा दृष्ट्वैव पवनात्मजम् । राक्षसानां सहस्राणि हनुमन्तमवाकिरन् ॥ २० ॥ शितशूलधराः शूलैरसिभिश्चासिपाणयः । शक्तिभिः शक्तिहस्ताश्च पट्टिशैः पट्टिशायुधाः ॥२१॥ परिघैश्च गदाभिश्च चक्रैश्च शुभदर्शनैः । शतशश्च शतघ्नीभिरायसैरपि मुद्गरैः ॥ २२ ॥ घोरैः परश्वधैश्चैव भिन्दिपालैश्च राक्षसाः । मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्च तलैरशनिसन्निभैः । अभिजघ्नुः समासाद्य समन्तात् पर्वतोपमम् ॥ २३ ॥ तेषामपि च संक्रुद्धश्चकार कदनं महत् ॥२४॥ स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिन्द्रजित् । सूदयन्तममित्रघ्नममित्रान् पवनात्मजम् ॥ २५ ॥ स सारथिमुवाचेदं याहि यत्रैष वानरः । क्षयमेष हि नः कुर्याद्राक्षसानामुपेक्षितः ॥ २६ ॥

पर्यवर्तत परितोऽतिष्ठत् ॥१७॥ तस्मिन्नित्यादि । आदावेकं वृक्षमुद्यम्य निर्दहन् सन् पश्चात् बहुभिर्वृक्षैस्तद्रक्षोबलं निःसंज्ञं चकारेत्यन्वयः ॥ १८-२० ॥ अवाकिरन्नित्युक्तं प्रपञ्चयति-शितेत्यादि । शितशूलधरा इत्यादिविशेषणेन येषां येष्वस्त्रेष्वत्यन्तपाटवमस्ति तैस्ते अवाकिरन्निति गम्यते ॥ २१ ॥ परिघैरित्यादौ परिघपाणय इत्याद्यूह्यम् । शुभदर्शनैरित्यनेन तैक्ष्ण्यमुपलक्ष्यते२२॥ पर्वतोपमम्, हनुमन्तमिति शेषः ॥ २३ ॥ तेषामित्यर्धम् । संक्रुद्धः, हनुमानिति शेषः ॥ २४॥२५ ॥ हि यस्मात् कारणात् उपेक्षितः एषः नः अस्माकं सम्बन्धिनां राक्षसानां क्षयं कुर्यात् । अतः एष वानरो यत्र, वर्तत इति शेषः।

इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र स मारुतिः । वहन् परम दुर्धर्षं स्थितमिन्द्रजितं रथे ॥ २७ ॥ सोऽभ्युपेत्य शरान् खड्गान् पट्टिशांश्च परश्वधान् । अभ्यवर्षत दुर्द्धर्षः कपि मूर्ध्नि स राक्षसः ॥ २८ ॥ तानि शस्त्राणि घोराणि प्रति गृह्य स मारुतिः । रोषेण महताऽऽविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २९ ॥ युद्धयस्व यदि शूरोऽसि रावणात्मज दुर्मते । वायुपुत्रं समासाद्य जीवन्न प्रतियास्यसि ॥ ३० ॥ बाहुभ्यां प्रतियुध्यस्व यदि मे द्वन्द्वमाहवे । वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं रक्षसां वरः ॥ ३१ ॥ हनुमन्तं जिघांसन्तं समु द्यतशरासनम् । रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभी षणः ॥ ३२ ॥ यः स वासवनिर्जेता रावणस्यात्मसम्भवः । स एष रथमास्थाय हनुमन्तं जिघांसति ॥ ३३ ॥ तमप्रतिम संस्थानैः शरैः शत्रुविदारणैः । जीवितान्तकरैर्घोरैः सौमित्रे रावणिं जहि ॥ ३४ ॥ इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा विभीषणेनारिविभीषणेन । ददर्श तं पर्वतसन्निकाशं रणे स्थितं भीमबलं नदन्तम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

तत्र याहीतीदं वचः सारथिमुवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ इत्युक्त इति । वहन् प्रापयन् ॥ २७ ॥ सोऽभ्युपेत्येति । अत्रापि क्रियाभेदात् तच्छब्दस्य द्विः प्रयोगः ॥ २८-३० ॥ द्वन्द्वं द्वन्द्वयुद्धम्, ददासीति शेषः । यदि ददासि तर्हि शस्त्राणि त्यक्त्वा बाहुभ्यां प्रतियुध्यस्वेत्यन्वयः । ततः तदानीं द्वन्द्वयुद्धकाले ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यः सः प्रसिद्धो य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तमिति । अप्रतिम संस्थानैः अनुपमसन्निवेशैः, करवीरपत्राद्याकारैरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ इत्येवमिति । अरिविभीषणेन शत्रुभयङ्करेण ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा यणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सोऽभ्युपेत्येत्यत्रापि क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयस्य प्रयोगः ॥ २८-३० ॥ बाहुभ्यामिति । द्वन्द्वं, ददासीति शेषः । तर्हि बाहुभ्यां युध्यस्व ॥ ३१-३३ ॥ अप्रतिमसंस्थानैः अनुपमै रित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्दे० श्रीरामायण० युद्धकाण्ड० षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं जातहर्षो विभीषणः । धनुष्पाणिन मादाय त्वरमाणो जगाम ह ॥ १ ॥ अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य च महद्वनम् । दर्शयामास तत्कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ २ ॥ नीलजीमूतसङ्काशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् । तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३ ॥ इहोपहारं भूतानां बलवान् रावणात्मजः । उपहृत्य ततः पश्चात् सङ्ग्राममभिवर्तते ॥ ४ ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः । निहन्ति समरे शत्रून् बध्नाति च शरोत्तमैः ॥ ५ ॥ तमप्रविष्टन्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् । विध्वंसय शरैस्तीक्ष्णैः सरथं साश्वसारथिम् ॥ ६ ॥ तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । बभूवावस्थित स्तत्र चित्रं विस्फारयन् धनुः ॥ ७ ॥ स रथेनाग्निवर्णेन बलवान् रावणात्मजः । इन्द्रजित् कवची धन्वी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ तमुवाच महातेजाः पौलस्त्यमपराजितम् । समाह्वये त्वां समरे सम्यग्युद्धं प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥ एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मजः । अब्रवीत् परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १० ॥

अथेन्द्रजिद्विभीषणसंवादः—एवमुक्त्वेत्यादि। धनुष्पाणिनमिति नकारान्तत्वमार्षम् ॥ १ ॥ तत्कर्म होमकर्मस्थानम् ॥ २ ॥ ३ ॥ इहेति । उपहारं बलिम् । उपहृत्य कृत्वा । ओदनपाकं पचतीतिवत् । ततः तस्माद्देशात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अप्रविष्टन्यग्रोधं रावणात्मजं विध्वंसय । पुनः प्रवेशात्पूर्वमेव विध्वंसयेत्यर्थः ॥ ६–८ ॥ तमिति । महातेजा इति लक्ष्मणो विशेष्यः । सम्यग्युद्धम् अमाया युद्धम् ॥ ९ ॥ एवमिति । मनस्वी दृढमनस्कः ॥ १० ॥

॥ १ ॥ अविदूरमिति । तत्कर्म होमस्थानम् ॥ २–५ ॥ तमिति । अप्रविष्टन्यग्रोधं रावणात्मजं विध्वंसय, न्यग्रोधमूलप्रवेशे दुस्साध्यो भवतीति भावः ॥ ६ ॥ तत्र न्यग्रोधमूले ॥ ७ ॥ ८ ॥ महातेजाः लक्ष्मणः ॥ ९–१० ॥

इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र स मारुतिः । वहन् परम दुर्धर्षं स्थितमिन्द्रजितं रथे ॥ २७ ॥ सोऽभ्युपेत्य शरान् खड्गान् पट्टिशांश्च परश्वधान् । अभ्यवर्षत दुर्द्धर्षः कपिमूर्ध्नि स राक्षसः ॥ २८ ॥ तानि शस्त्राणि घोराणि प्रतिगृह्य स मारुतिः । रोषेण महताऽऽविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २९ ॥ युद्ध्यस्व यदि शूरोऽसि रावणात्मज दुर्मते । वायुपुत्रं समासाद्य जीवन्न प्रतियास्यसि ॥ ३० ॥ बाहुभ्यां प्रतियुध्यस्व यदि मे द्वन्द्वमाहवे । वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं रक्षसां वरः ॥ ३१ ॥ हनुमन्तं जिघांसन्तं समुद्यतशरासनम् । रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ ३२ ॥ यः स वासवनिर्जेता रावणस्यात्मसम्भवः । स एष रथमास्थाय हनुमन्तं जिघांसति ॥ ३३ ॥ तमप्रतिमसंस्थानैः शरैः शत्रुविदारणैः । जीवितान्तकरैर्घोरैः सौमित्रे रावणिं जहि ॥ ३४ ॥ इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा विभीषणेनारिविभीषणेन । ददर्श तं पर्वतसन्निकाशं रणे स्थितं भीमबलं नदन्तम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

तत्र याहीतीदं वचः सारथिमुवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ इत्युक्त इति । वहन् प्रापयन् ॥ २७ ॥ सोऽभ्युपेत्येति । अत्रापि क्रियाभेदात् तच्छब्दस्य द्विः प्रयोगः ॥ २८-३० ॥ द्वन्द्वं द्वन्द्वयुद्धम्, ददासीति शेषः । यदि ददासि तर्हि शस्त्राणि त्यक्त्वा बाहुभ्यां प्रतियुध्यस्वेत्यन्वयः । ततः तदानीं द्वन्द्वयुद्धकाले ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यः सः प्रसिद्धो य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तमिति । अप्रतिमसंस्थानैः अनुपमसन्निवेशैः, करवीरपत्राद्याकारैरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ इत्येवमिति । अरिविभीषणेन शत्रुभयङ्करेण ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सोऽभ्युपेत्येत्यत्रापि क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयस्य प्रयोगः ॥ २८-३० ॥ बाहुभ्यामिति । द्वन्द्वं, ददासीति शेषः । तर्हि बाहुभ्यां युध्यस्व ॥ ३१-३३ ॥ अप्रतिमसंस्थानैः अनुपमै रित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० युद्धकाण्ड० षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

एवमुक्ता तु सौमित्रिं जातहर्षो विभीषणः । धनुष्पाणिन मादाय त्वरमाणो जगाम ह ॥ १ ॥ अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य च महद्वनम् । दर्शयामास तत्कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ २ ॥ नीलजीमूतसङ्काशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् । तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३ ॥ इहोपहारं भूतानां बलवान् रावणात्मजः । उपहृत्य ततः पश्चात् सङ्ग्राममभिवर्तते ॥ ४ ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः । निहन्ति समरे शत्रून् बध्नाति च शरोत्तमैः ॥ ५ ॥ तमप्रविष्टन्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् । विध्वंसय शरैस्तीक्ष्णैः सरथं साश्वसारथिम् ॥ ६ ॥ तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । बभूवावस्थित स्तत्र चित्रं विस्फारयन् धनुः ॥ ७ ॥ स रथेनाग्निवर्णेन बलवान् रावणात्मजः । इन्द्रजित् कवची धन्वी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ तमुवाच महातेजाः पौलस्त्यमपराजितम् । समाह्वये त्वां समरे सम्यग्युद्धं प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥ एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मजः । अब्रवीत् परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १० ॥

अथेन्द्रजिद्विभीषणसंवादः—एवमुक्त्वेत्यादि । धनुष्पाणिनमिति नकारान्तत्वमार्षम् ॥ १ ॥ तत्कर्म होमकर्मस्थानम् ॥ २ ॥ ३ ॥ इहेति । उपहारं बलिम् । उपहृत्य कृत्वा । ओदनपाकं पचतीतिवत् । ततः तस्माद्देशात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अप्रविष्टन्यग्रोधं रावणात्मजं विध्वंसय । पुनः प्रवेशात्पूर्वमेव विध्वंसयेत्यर्थः ॥ ६–८ ॥ तमिति । महातेजा इति लक्ष्मणो विशेष्यः । सम्यग्युद्धम् अमायायुद्धम् ॥ ९ ॥ एवमिति । मनस्वी दृढमनस्कः ॥ १० ॥

॥ १ ॥ अविदूरमिति । तत्कर्म होमस्थानम् ॥ २–५ ॥ तमिति । अप्रविष्टन्यग्रोधं रावणात्मजं विध्वंसय, न्यग्रोधमूलप्रवेशो दुस्साध्यो भवतीति भावः ॥ ६ ॥ तत्र न्यग्रोधमूले ॥ ७ ॥ ८ ॥ महातेजाः लक्ष्मणः ॥ ९–१० ॥

इह त्वं जातसंवृद्धः साक्षाद् भ्राता पितुर्मम । कथं द्रुह्यसि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ॥ ११ ॥ न ज्ञातित्वं न सौहार्दं न जातिस्तव दुर्मते । प्रमाणं न च सौदर्यं न धर्मो धर्मदूषण ॥ १२ ॥ शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभिः । यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥ १३ ॥ नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदन्तरम्। क्व च स्वजनसंवासः क्व च नीचपराश्रयः ॥ १४॥ गुणवान् वा परजनः स्वजनो निर्गुणोऽपि वा । निर्गुणः स्वजनः श्रेयान् यः परः पर एव सः ॥ १५॥ यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते। स स्वपक्षे क्षयं प्राप्ते पश्चात्तैरेव हन्यते १६

इहेति । इह लङ्कायां जातसंवृद्धः । "पूर्वकाल-" इत्यादिना पूर्वकालार्थवाचिनो जातशब्दस्य उत्तरकालार्थवाचिना संवृद्धशब्देन सह समासः । पुत्रस्य पुत्राय । "क्रुधद्रुह-"इत्यादिना चतुर्थीनियमात् । राक्षसेत्यनेन साजात्यमपि न दृष्टवानसीति व्यज्यते ॥११॥ न ज्ञातित्वमिति । प्रमाणं मर्यादा नियामकम् ॥१२॥शोच्यत्वादौ हेतुमाह-यस्त्वमिति॥१३॥नैतदिति। शिथिलया कोमलया, तुच्छया वा। अन्तरं तारतम्यम्॥१४॥ननु परस्य नीचत्वाभावान्न भवदुक्तदोष इत्यत्राह-गुणवानिति॥१५॥तदेव वैषम्यं स्वरूपतो दर्शयति-य इति॥ १६ ॥

इह अस्मिन् राक्षसकुले जातः संवृद्धः तत्रैवोत्पन्नस्तत्रैव वृद्धिं प्राप्त इत्यर्थः। पुत्रस्य पुत्राय ॥११॥ प्रमाणं मर्यादा ॥ १२ ॥ १३ ॥ शिथिलया तुच्छया । महदन्तरं महद्वैषम्यम् । स्वजनपरित्यागपरभृत्यत्वयोः महद्वैषम्यमस्तीत्यर्थः ॥ १४॥ परस्य नीचत्वे भवदुक्तं वैषम्यम्, गुणवत्त्वे तु तन्नास्तीत्यत्राह-गुणवान्वेति ॥ १५ ॥ तदेव वैषम्यं स्वरूपतो दर्शयति-यस्स्वपक्षमिति । अतः स्वपक्षाश्रयणमेव श्रेयस्करमिति भावः ॥ १६ ॥

स०-एकैक एव प्रयोजकः प्रीतावेतन्मध्येऽन्यत्र । ते सर्वेऽपि त्वय्यन्यथा जाता इत्याह-न ज्ञातित्वमित्यादिना । जातिः राक्षसजातिः । प्रमाणं ज्येष्ठविरोधेन विरोध्याश्रयो न सम्पाद्य इति प्रवेदयत्प्रमाणम् । सौदर्यं सोदरत्वम् । त्रयाणामपि कैकसीपुत्रत्वात् । न च पद्मपुराणे "निकषापुत्रमाहूय । निकषा चाब्रवीद्रामम् " इत्युक्तेः भागवतोत्तरकाण्डादौ कैकसीपुत्रत्वं कथितम्, तदसङ्गतमिति वाच्यम; तस्या एव नामान्तरं तदित्यविरोधः॥ १२॥

टीका-निर्गुणोऽपि स्वजनः श्रेयान् भवति । परो यः सगुणोऽपि स पर एव । स्वकुलेन सह विरोधे भिन्न एव भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

निरनुक्रोशता चेयं यादृशी ते निशाचर। स्वजनेन त्वया शक्यं परुषं रावणानुज ॥ १७ ॥ इत्युक्तो भ्रातृपुत्रेण प्रत्युवाच विभीषणः ॥ १८ ॥ अजानन्निव मच्छीलं किं राक्षस विकत्थसे । राक्षसेन्द्रसुतासाधो पारुष्यं त्यज गौरवात् ॥ १९ ॥ कुले यद्यप्यहं जातो रक्षसां क्रूरकर्मणाम् । गुणोऽयं प्रथमो नृणां तन्मे शीलमराक्षसम् ॥ २० ॥ न रमे दारुणेनाहं न चाधर्मेण वै रमे । भ्रात्रा विषमशीलेन कथं भ्राता निरस्यते ॥ २१ ॥ धर्मात् प्रच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् । त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा ॥ २२ ॥

निरनुक्रोशतेति । इयं होमविघातपूर्वकं लक्ष्मणस्य न्यग्रोधप्रवेशकरणरूपा निरनुक्रोशता निर्दयता, यादृशी यथा घोरा, तादृशं परुषं निर्दयत्वं स्वजनेन बन्धुभूतेन त्वयैव कर्तुं शक्यम्, नान्येनेत्यर्थः । यद्वा स्वजने विषये त्वया न शक्यं न कर्तव्यम्, अनुचितं कृतमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ गौरवात् गुरोर्भावो गौरवम्, पितृव्यत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥ रक्षसां कुले यद्यप्यहं जातः, तत् तथापि मे शीलम् अराक्षसम् अक्रूरम् । अयं मे शीलाख्यो गुणः नृणां सत्पुरुषाणां प्रथमः मुख्यः ॥ २० ॥ तन्मे शीलमराक्षसमित्युक्तमेव दर्शयति–न रम इति । दारुणेन कर्मणा न रमे । अधर्मेण परपीडाकरेण च कर्मणा न रमे । न केवलं मय्येव दोषः रावणेऽपीत्याह–भ्रात्रेति । निरस्यते 'त्वां तु धिक्कुलपांसनम्' इति वचनेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इन्द्रजिदुक्तस्वदोषपरिहाराय

निरनुक्रोशतेति । सेयं होमविघातपूर्वकं लक्ष्मणस्य न्यग्रोधप्रवेशकरणरूपा निरनुक्रोशता निर्दयता यादृशी यथा घोरा ईदृशं परुषम्, निदर्शयेति शेषः। स्वजनेन बन्धुभूतेन त्वयैव कर्तुं शक्यम्, नान्येनेत्यर्थः।यद्वा स्वजने विषये त्वया न शक्यं न कर्तव्यम्, अनुचितं कृतमिति भावः ॥ १७ ॥ १८॥ गौरवात् पितृव्यत्वात् । यद्वा शूरोऽहमिति गौरवाद्धेतोर्यत्पारुष्यं तत्त्यजेत्यर्थः ॥ १९ ॥ नृणां सज्जनानां यः प्रथमः मुख्यो गुणः सात्त्विकं तत् मे अराक्षसम् अक्रूरम् । शीलं गुण इत्यर्थः ॥ २० ॥ न रम इति । दारुणेन कर्मणा न रमे अधर्मेण च न रमे अन्यथा विषमशीलेन रावणशीलाद्विलक्षणशीलेन भ्रात्रा कथमयं भ्राता रावणो निरस्यते हिंस्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥

हिंसापरस्वहरणे परदाराभिमर्शनम् । त्याज्यमाहुर्दुराचारं वेश्म प्रज्वलितं यथा ॥ २३ ॥ परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् । सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषाः क्षयावहाः॥२४॥महर्षीणां वधो घोरः सर्वदेवैश्च विग्रहः। अभिमानश्च कोपश्च वैरित्वं प्रतिकूलता ॥ २५ ॥ एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशनाः । गुणान् प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः । दोषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव ॥ २६ ॥ नेयमस्ति पुरी लङ्का न च त्वं न च ते पिता ॥ २७॥ अतिमानी च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस । बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ २८ ॥ अद्य ते व्यसनं प्राप्तं किं मां त्वमिह वक्ष्यसि । प्रवेष्टुं न त्वया शक्यो न्यग्रोधो राक्षसाधम ॥ २९ ॥

परित्यागहेतून् रावणदोषानाह—धर्मादित्यादिना ॥ २२ ॥ हिंसा च परस्वहरणं च ते हिंसापरस्वहरणे । हिंसादिरूपं दुराचाररूपं कर्म त्याज्यमाहुः तद्युक्त स्त्याज्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ परस्वानामिति । सुहृदामतिशङ्का सुहृत्स्वविश्वासः ॥ २४ ॥ दोषवत्तया यदि त्याज्यत्वम्, तर्ह्यभिजनविद्यादिगुणवत्तया किमिति न ग्राह्यत्वमित्यत आह—महर्षीणामिति सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अभिमानः गर्वः। वैरित्वं बद्धवैरत्वम् । प्रतिकूलता परश्रेयोद्वेषित्वम् । तथा च अभिजन विद्यादिगुणवत्त्वेऽपि परस्त्रीहरणादिदोषदूषिततया विषसंपृक्तमधुवन्न ग्राह्यो ऽयमिति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ नेयमित्यादि । उत्तरक्षणे अवश्यं नशिष्यती

हिंसा च परस्वहरणं च हिंसापरस्वहरणे । दुराचारं हिंसादिरूपदुराचारम् ॥२३॥ इन्द्रजिदुक्त दोषपरिजिहीर्षया परित्यागहेतून रावणदोषानाह—परस्वानामित्यादिना । सुहृदामतिशङ्का सुहृत्स्वविश्वास इत्यर्थः॥२४॥दोषवत्तया यद्यपि त्याज्यत्वं तर्ह्यभिजन विद्यादिगुणवत्तया किमिति न ग्राह्यत्वमित्यत आह—महर्षीणामिति। अभिमानो गर्वः। वैरित्वं बद्धवैरत्वम् । प्रतिकूलता परश्रेयोद्वेषित्वम् । अभिजनविद्यादिगुणवत्त्वेऽपि परस्त्रीहरणादिदोषदूषिततया [illegible] न ग्राह्यत्वमिति भावः॥२५-२९॥

धर्षयित्वा च काकुत्स्थौ न शक्यं जीवितुं त्वया । युद्धचस्व नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह । हतस्त्वं देवताकार्यं करिष्यसि यमक्षये ॥ ३० ॥ निदर्शयस्वात्मबलं समुद्यतं कुरुष्व सर्वायुधसायकव्ययम् । न लक्ष्मणस्यैत्य हि बाणगोचरं त्वमद्य जीवन् सबलो गमिष्यसि ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥८७॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । अब्रवीत् परुषं वाक्यं वेगेनाभ्युत्पपात ह ॥ १ ॥ उद्यता युधनिस्त्रिंशो रथे सुसमलङ्कृते । कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः ॥ २ ॥ महाप्रमाणमुद्यम्य विपुलं वेगवद्दृढम् । धनुर्भीमं परामृश्य शरांश्चामित्रशातनान् ॥३॥ तं ददर्श महेष्वासो रथे सुसमलंकृतः । अलंकृत ममित्रघ्नं राघवस्यानुजं बली । हनुमत्पृष्ठमासीनमुदय स्थरविप्रभम् ॥ ४ ॥

त्यर्थः ॥ २७-२९ ॥ देवताकार्यं यमदूतरूपदेवताकार्यम् । नरकयातनानुभवं वा ॥३०॥३१॥ इति श्रीगो० श्रीरामा०रत्न०युद्ध०सप्ताशीतितमः सर्गः ॥८७॥

अथेन्द्रजिल्लक्ष्मणयुद्धम्—विभीषणवच इत्यादि । अभ्युत्पपात अभिमुख मुज्जगाम ॥ १ ॥ कीदृग्भूतोऽभ्युज्जगामेत्यत्राह—उद्यतेत्यादिश्लोकद्वयेन । सुस मलंकृते सुष्ठु समन्तात् अलंकृते । महाप्रमाणं महादीर्घम्, धनुरुद्यम्य शरान् परामृश्य गृहीत्वा अभ्युज्जगाम अब्रवीच्चेत्यन्वयः । अमित्रान् शत्रून् शातयन्ति खण्डयन्तीत्यमित्रशातनान् ॥ २ ॥ ३ ॥ रथे, स्थित इति शेषः । अलंकृतं

युद्धचस्वेति । देवताकार्यं करिष्यसि यमदूतरूपदेवतादीष्टकार्यं करिष्यसीत्यर्थः । यमक्षये यमनिलये । यमदूतकिङ्करो भविष्यसीति यावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

विभीषणवच इत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । परुषं वाक्यमित्येतद्वक्ष्यमाणमिति ज्ञेयम् । कालाश्वाः नीलाश्वाः । रथे स्थितस्सन् महाप्रमाणं धनुरुद्यम्य शरान् परा मृश्य अभ्युत्पपात अभ्युज्जगाम, अब्रवीच्चेति सम्बन्धः ॥ १-३ ॥ अलंकृतं स्वतेजो

उवाचैनं समारब्धः सौमित्रिं सविभीषणम् । तांश्च वानरशार्दूलान् पश्यध्वं मे पराक्रमम् ॥ ५ ॥ अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टं शरवर्षं दुरासदम् । मुक्तं वर्षमिवाकाशे वारयिष्यथ संयुगे ॥६॥ अद्य वो मामका बाणा महाकार्मुकनिस्सृताः । विधमिष्यन्ति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ ७ ॥ तीक्ष्णसायकनिर्भिन्नान् शूलशक्त्यष्टितोमरैः । अद्य वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्षयम् ॥८॥ क्षिपतः शरवर्षाणि क्षिप्रहस्तस्य मे युधि । जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाग्रतः ॥९॥ रात्रियुद्धे मया पूर्वं वज्राशनिसमैः शरैः । शायितौ स्थो मया भूमौ विसंज्ञौ सपुरस्सरौ ॥ १० ॥ स्मृतिर्न तेऽस्ति वा मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् । आशीविषमिव क्रुद्धं यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः ॥ ११ ॥

स्वतेजसा भूषितम् । हनुमत्पृष्ठमासीनमित्यनुवादेन हनुमान् पूर्वं राक्षसैर्युद्धा इन्द्रजित्यागते लक्ष्मणं स्वपृष्ठभागमारोप्य स्थितवानिति गम्यते । उदयस्थरविप्रभमित्यनेन हनुमतः काञ्चनाकृतित्वं लक्ष्मणस्य रविवर्णत्वं चोक्तम् ॥४॥ उवाचैनमिति त्रिपादश्लोक एकान्वयः । एतदब्रवीत् परुषमिति पूर्वोक्तस्य विवरणं न भवति । तद्विभीषणमात्रं प्रति । इदं तु सर्वान् प्रति । तच्च परुषम् । इदं तु पराक्रमविषयम् । समारब्धः संरब्धः । पश्यध्वमिति । मुक्तं मेघमुक्तम् । वारयिष्यथेत्येतत् सापहासोक्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अद्येति । वः युष्माकम् । विधमिष्यन्ति धक्ष्यन्ति ॥ ७ ॥ तीक्ष्णेति । तीक्ष्णसायकेति लुप्तविभक्तिकं पदम् । तीक्ष्णसायकैरित्यर्थः । शूलशक्त्यष्टितोमरैः इत्यत्र शक्तियष्टितोमरैरित्यर्थः । सन्धिरार्षः।तीक्ष्णसायकैः शूलशक्त्यष्टितोमरैश्च निर्भिन्नान् वः युष्मान्,यमक्षयं यमनिलयम्, गमयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ८॥ क्षिपत इति । जीमूतस्येति नादमात्रे दृष्टान्तः॥९॥रात्रीति । आग्रहातिशयेन मयेति द्विरुक्तिः॥१०॥ रामानु०-रात्रीति । शायितौ, युवामिति शेषः ॥ १० ॥ स्मृतिरिति । यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः, अतः स्मृति

भूषितम् ॥ ४ ॥ उवाचैनमित्यादिना पूर्वोक्तमब्रवीत् परुषं वाक्यमित्येतदेव विवृणोति ॥ ५ ॥ मुक्तं वर्षं मेघोत्सृष्टं वर्षम् ॥ ६–८ ॥ क्षिपत इति । मे युधि ममाग्रत इति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ शायितौ, युवामिति शेषः ॥ १० ॥ यन्मां योद्धुं व्यव

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं लक्ष्मणस्तदा । अभीत वदनः क्रुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ उक्तश्च दुर्गमः पारः कार्याणां राक्षस त्वया । कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १३ ॥ स त्वमर्थस्य हीनार्थो दुरवापस्य केनचित् । वचो व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोऽस्मीति दुर्मते ॥ १४ ॥ अन्तर्धानगतेनाजौ यस्त्वयाऽऽचरितस्तदा । तस्कराचरितो मार्गो नैष वीर निषेवितः ॥ १५ ॥ यथा बाणपथं प्राप्य स्थितोऽहं तव राक्षस। दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा त्वं किं विकत्थसे ॥ १६॥

नास्तीति वा मन्ये । अथवा यमसादनं यमप्रापणम् । व्यक्तं प्रत्यक्षम् प्रत्यासन्न मिति यावत् । यद्वा सादनं सदनम् । स्वार्थेऽण् प्रत्ययः ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वेति । अभीतवदनः भयविकृतिशून्यवदनः ॥ १२ ॥ दुर्गमः दुर्लभः । कार्याणां यम प्रापणादीनाम् । पारः निर्वाहः । उक्तश्च उक्त एव, न कृतः । अतो दुर्बुद्धिरसी त्यर्थः । कस्तर्हि बुद्धिमानित्यत आह–कार्याणामिति । कार्याणां कर्मणा, आचरणेनेत्यर्थः ॥१३॥ स त्वमिति । अर्थस्येति तादर्थ्यसंबन्धे षष्ठी । अर्थस्य वचः प्रयोजनार्थं वचः ॥ १४ ॥ दृष्टेऽप्यस्मत्पराक्रमे कथमित्थं कथ्यत इत्या शङ्क्य मायामयत्वान्न स वीरसंमत इत्याह–अन्तर्धानेति । आजौ युद्धे ॥१५॥ प्रत्यक्षेणापि योद्धुं शक्तोऽस्मीत्यत आह–यथेति । यथा स्थितोऽस्मि तथैव,

स्थितः अतस्ते स्मृतिर्नास्ति वा यमसादनं यमलोकप्रापणं व्यक्तं प्रकाशं सन्निहितं त इति सम्बन्धः॥ रात्रियुद्ध इत्यादिश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु–रात्रियुद्धे मया शरै र्विसंज्ञौ भूमौ शायितौ अथापि ते तव यमसादनं वा यमलोकप्रापणं च अत एव स्मृतिर्वा, भयरूपेति शेषः । भयरूपा स्मृतिश्च नास्तीति व्यक्तं मन्ये । कुतः ? आशीविषमिव क्रुद्धं मां योद्धुं व्यवस्थित इति सम्बन्धः ॥ ११–१२ ॥ उक्तश्चेति । कार्याणां शत्रुविजयरूपकर्तव्यानां दुर्गमः अपारः दुष्प्रापान्तः त्वया उक्तश्च उक्तः । एतदुक्तिमात्रेण किमायातामिति भावः । यस्तु कार्याणां पारं कर्मणा आचरणेन गच्छति प्राप्नोति स बुद्धिमान् स एव समर्थ इत्यर्थः॥ १३ ॥ स त्वमिति । दुर्मते ! हीनार्थः शत्रुविजयरूपप्रयोजनहीनः स त्वं केनचित् केनापि दुरवाप्यस्यार्थस्य विजय प्रयोजनस्य सम्बन्धि वचो व्याहृत्य कृतार्थोऽस्मि कृतकृत्योऽस्मीति जानीष इति योजना ॥ १४ ॥ मत्कृतं पराक्रमं सम्यगनुभूयापि किमर्थमेवमुच्यत इत्यत्राह–अन्त र्धानगतेनेति ॥ १५ ॥ विनाप्यन्तर्धानेन पराक्रमितुं शक्यमित्यत्राह–यथेति । यथा

एवमुक्तो धनुर्भीमं परामृश्य महाबलः । ससर्ज निशितान् बाणानिन्द्रजित् समितिञ्जयः ॥ १७ ॥ ते निसृष्टा महा वेगाः शराः सर्पविषोपमाः । संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसन्त इव पन्नगाः ॥ १८ ॥ शरैरति महावेगैर्वेगवान् रावणात्मजः । सौमित्रिमिन्द्रजिद्युद्धे विव्याध शुभलक्षणम् ॥ १९ ॥ स शरैरतिविद्धाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः । शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान् विधूम इव पावकः ॥ २० ॥ इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म प्रसमीक्ष्याधिगम्य च । विनद्य सुमहानादमिदं वचन मब्रवीत् ॥ २१ ॥ पत्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कार्मुक च्युताः । आदास्यन्तेऽद्य सौमित्रे जीवितं जीवि तान्तगाः ॥ २२ ॥ अद्य गोमायुसङ्घाश्च श्येनसङ्घाश्च लक्ष्मण । गृध्राश्च निपतन्तु त्वां गतासुं निहतं मया ॥ २३ ॥ क्षत्रबन्धुं सदानार्यं रामः परमदुर्मतिः । भक्तं भ्रातरमद्यैव त्वां द्रक्ष्यति मया हतम् ॥ २४ ॥ विशस्तकवचं भूमौ व्यप विद्धशरासनम् । हृतोत्तमाङ्गं सौमित्रे त्वामद्य निहतं मया २५

तत्तेजः पूर्वकृतं तेजः दर्शयस्वेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्पविषोपमाः सर्प विषवत् घोराः । पेतुः, भूमाविति शेषः ॥ १८ ॥ शरैरिति । अतिविव्याधे त्यन्वयः । "व्यवहिताश्च" इति व्यवहितप्रयोगः ॥ १९ ॥ २० ॥ अधिगम्य फलवत्त्वेन दृष्ट्वा ॥ २१–२४ ॥ विशस्तेति । विशस्तं भिन्नं कवचं यस्य तं

यत्तेजः पूर्वं कृतं तत्तेजः ॥ १६–२१ ॥ पत्रिणश्शितधारा इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य प्रकृतार्थः स्पष्टः । वास्तवार्थस्तु–हे सौमित्रे ! मत्कार्मुकच्युताः अशराः, अप्रयो जकशरा इत्यर्थः । ते तव शितधाराः जीवितान्तगाः पत्रिणः मत्तः जीवितमादा स्यन्त इति सम्बन्धः ॥२२॥ हे लक्ष्मण ! त्वां त्वामुद्दिश्य । मया लक्ष्म्या लङ्कैश्वर्येण सह गतासुम्, मामिति शेषः । गोमाय्वादयः निपतन्त्विति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ सदानार्यमित्यत्र सदान आर्यमिति छेदः । हे सदान दानसहित ! दानशीलेत्यर्थः । क्षत्रबन्धुं क्षत्रस्य राघवस्य बन्धुम् । कुतः ? भ्रातरम् अत एव आर्यं मया अहतं त्वां परमदुर्मतिः परमदुष्टेष्वपि मतिः अनुग्रहरूपा यस्य सः रामः, अद्य द्रक्ष्यतीति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ विशस्तेति । हे सौमित्रे ! त्वां विनेति शेषः । विशस्तकवच

इति ब्रुवाणं संरब्धं परुषं रावणात्मजम् । हेतुमद्वाक्य मत्यर्थं लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह ॥२६॥ वाग्बलं त्यज दुर्बुद्धे क्रूरकर्माऽसि राक्षस । अथ कस्माद्वदस्येतत् सम्पादय सुकर्मणा ॥ २७ ॥ अकृत्वा कत्थसे कर्म किमर्थमिह राक्षस । कुरु तत्कर्म येनाहं श्रद्दध्यां तव कत्थनम् ॥२८॥ अनुक्त्वा परुषं वाक्यं किंचिदप्यनवक्षिपन् । अविकत्थन् वधिष्यामि त्वां पश्य पुरुषाधम ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा पञ्च नाराचानाकर्णापूरितान् शितान् । निजघान महावेगान् लक्ष्मणो राक्षसोरसि ॥ ३० ॥ सुपत्रवाजिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः । नैर्ऋतोरस्यभासन्त सवितू रश्मयो यथा ॥ ३१ ॥ स शरैराहतस्तेन सरोषो रावणात्मजः । सुप्रयुक्तै स्त्रिभिर्बाणैः प्रतिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥ स बभूव तदा भीमो नरराक्षससिंहयोः । विमर्दस्तुमुलो युद्धे पर स्परजयैषिणोः ॥ ३३ ॥ उभौ हि बलसम्पन्नावुभौ विक्रम शालिनौ ॥ ३४ ॥ उभावपि सुविक्रान्तौ सर्वशस्त्रास्त्र कोविदौ । उभौ परमदुर्जेयावतुल्यबलतेजसौ ॥ ३५ ॥ युयुधाते तदा वीरौ ग्रहाविव नभोगतौ ॥ ३६ ॥ बलवृत्रा विवाभीतौ युधि तौ दुष्प्रधर्षणौ । युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविव ॥ ३७ ॥

त्वां रामो द्रक्ष्यतीत्यनुषङ्गेण योजना ॥२५॥२६॥ अथ इदानीम् ॥२७-३०॥ सुपत्रवाजिताः सुपत्रैः सञ्जातवेगाः ॥ ३१॥३२ ॥ स बभूवेति । विमर्दः सङ्घर्षः ॥ ३३ ॥ उभौ हीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । सुविक्रान्तौ सुष्ठुपराक्रमौ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ युयुधाते इत्याद्यर्धम् ॥३६॥ बलेति । बलशब्दो बलशत्रिवन्द्र

हतोत्तमाङ्गं मया निहतं, सैन्यं त्विति शेषः रामो द्रक्ष्यतीति पूर्वेण सम्बन्धः॥२५-३०॥ सुपत्रेति । सुपत्रवाजिताः सुपत्रैस्सञ्जातवेगाः॥३१॥३२॥विमर्दः सङ्घर्षः॥३३॥३४॥अति विक्रान्तौ कृतपराक्रमौ ॥३५॥३६॥ बलवृत्राविवेत्यत्र बलशब्दः पुरन्दरवाची ॥३७॥

बहूनवसृजन्तौ हि मार्गणौघानवस्थितौ । नरराक्षससिंहौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥ ३८ ॥ सुसंप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ जयैषिणौ मार्गणचापधारिणौ । परस्परं तौ प्रववर्षतुर्भृशं शरौघवर्षेण बलाहकाविव ॥ ३९ ॥ अभिप्रवृद्धौ युधि युद्धकोविदौ शरासिचण्डौ शितशस्त्रधारिणौ । अभीक्ष्णमाविव्यधतुर्महाबलौ महाहवे शम्बरवासवाविव ॥ ४० ॥
इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥८८॥

एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

ततः शरं दाशरथिः सन्धायामित्रकर्शनः । ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ १ ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा रावणात्मजः । विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ २ ॥ तं विवर्णमुखं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम् । सौमित्रिं युद्धसंयुक्तं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥ निमित्तान्यनुपश्यामि यान्यस्मिन् रावणात्मजे । त्वर तेन महाबाहो भग्न एष न संशयः ॥ ४ ॥

परः । नामैकदेशे नामग्रहणात् ॥३७॥३८॥ सुसंप्रहृष्टाविति । शरौघः, मेघपक्षे जलौघः । शरशब्दो हि जलवाची, शरधिरिति समुद्रपर्यायात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः सुमहान् संप्रहारः—ततः शरमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ तमिति । सौमित्रिं प्रति उद्दिश्य ॥ ३ ॥ निमित्तानीति । अस्मिन् यानि मुखवैवर्ण्यस्तब्धत्वादीनि निमित्तानि अनुपश्यामि, तैरयं भग्न इति जाने । तेन

॥ ३८-४० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टाशीतितमः सर्गः ॥८८॥ [सुसंप्रहृष्टावित्यादिश्लोकद्वयं सर्गव्यवच्छेदकत्वेन प्रक्षिप्तमिति सम्प्रदायः]

॥ १॥२ ॥ युद्धसंयुक्तं युद्धजयकर्मसंयुक्तम् ॥ ३ ॥ निमित्तानीति । अस्मिन् यानि

ततः सन्धाय सौमित्रिर्बाणानग्निशिखोपमान् । मुमोच निशितांस्तस्मिन् सर्पानिव महाविषान् ॥५॥ शक्राशनि समस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः । मुहूर्तमभवन्मूढः सर्व संक्षुभितेन्द्रियः ॥६॥ उपलभ्य मुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागते न्द्रियः । ददर्शावस्थितं वीरं वीरो दशरथात्मजम् ॥७॥ सोऽभिचक्राम सौमित्रिं रोषात् संरक्तलोचनः । अब्रवी च्चैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः ॥ ८ ॥ किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे मत्पराक्रमम् । निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा भुवि विवेष्टसे ॥ ९ ॥ युवां खलु महायुद्धे शक्राशनिसमैः शरैः । शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपुरस्सरौ ॥ १० ॥ स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् । गन्तु मिच्छसि यस्मात्त्वं मां धर्षयितुमिच्छसि ॥ ११ ॥ यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्रमः।अद्य ते दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभि विव्याध लक्ष्मणम् । दशभिस्तु हनूमन्तं तीक्ष्णधारैः शरो त्तमैः ॥ १३ ॥ ततः शरशतेनैव सुप्रयुक्तेन वीर्यवान् । क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धो निर्बिभेद विभीषणम् ॥ १४ ॥

कारणेन त्वर त्वरस्व ॥ ४ ॥ ५ ॥ शक्राशनीति । सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः संक्षु भितसर्वेन्द्रियः॥६–८॥किमिति । त्वं भ्रात्रा सह निबद्ध इति यत्, प्रथमे तद्युद्धे तस्मिन् युद्धे मत्पराक्रमं त्वन्निबन्धनरूपं न स्मरसि किम्?यदा यत्र युद्धकाले, विवेष्टसे विवेष्टितवानासि ॥ ९॥ तमेव पराक्रमं विशिनष्टि–युवामिति ॥ १० ॥ स्मृतिरिति । व्यक्तं नूनमित्यर्थः ॥ ११–१३ ॥ तत इति । क्रोधाद्द्विगुणसंरब्ध-

मुखवैवर्ण्यादीनि निमित्तान्यनुपश्यामि तैरयं भग्न इति जाने, तेन कारणेन त्वर त्वर स्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः संक्षुभितसर्वेन्द्रियः ॥ ६–८ ॥ किमिति । प्रथमे तद्युद्धे भ्रात्रा सह बद्ध इति यत् तत्पराक्रमं न स्मरसि किम् ? ॥ ९ ॥ तमेव पराक्रमं विशिनष्टि–युवामिति । युवामिति श्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः ॥ वस्तुतस्तु–शरैर्युवां विसंज्ञौ भूमौ शायितौ तथापि ते तव यमसादनं वा यमलोक गमनं च स्मृतिर्वा भयरूपा स्मृतिश्च नास्तीति व्यक्तं मन्ये कुतः ? यस्मान्मां धर्ष

तद्दृष्ट्वेन्द्रजिता कर्म कृतं रामानुजस्तदा । अचिन्तयित्वा प्रहसन् नैतत् किञ्चिदिति ब्रुवन् ॥ मुमोच स शरान् घोरान् संगृह्य नरपुङ्गवः ॥ १५ ॥ अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि । नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ते निशाचर ॥ १६ ॥ लघवश्चाल्पवीर्याश्च सुखा हीमे शरास्तव । नैवं शूरास्तु युध्यन्ते समरे जयकांक्षिणः ॥ १७ ॥ इत्येवं तं ब्रुवाणस्तु शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १८ ॥ तस्य बाणैः सुविध्वस्तं कवचं हेमभूषितम् । व्यशीर्यत रथोपस्थे ताराजालमिवाम्बरात् ॥ १९ ॥ विधूतवर्मा नाराचैर्बभूव स कृतव्रणः । इन्द्रजित् समरे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २० ॥ ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो रावणात्मजः । बिभेद समरे वीरं लक्ष्मणं भीमविक्रमः ॥ २१ ॥ व्यशीर्यत महादिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य च । कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ ॥ २२ ॥ अभीक्ष्णं निश्वसन्तौ तौ युद्ध्येतां तुमुलं युधि । शरसंकृत्तसर्वाङ्गौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥ २३ ॥ सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः । ततक्षतुर्महात्मानौ रणकर्मविशारदौ ॥ २४ ॥

इति । लक्ष्मणादिविषयरोषापेक्षया विभीषणविषये द्विगुणं कुपित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तद्दृष्ट्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । नैतत्किञ्चिदिति ब्रुवन् एतदकिञ्चित्करमिति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ अभीतवदन इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अकिञ्चित्करत्वमेवाह—नैवमिति ॥ १६–१९ ॥ विधूतेति । प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥ २० ॥ २१ ॥ व्यशीर्यतेति । कृते प्रतिकृतम् अन्योन्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् ॥ २२ ॥ युद्ध्येताम् अयुद्ध्येताम् ॥ २३ ॥ सुदीर्घकालमिति ।

यितुमिच्छसीति सम्बन्धः ॥ १०–१४ ॥ नैतत्किञ्चित्तदाऽब्रवीत् एतन्न किञ्चिदकिञ्चित्करमित्यब्रवीदित्यर्थः ॥ १५ ॥ अकिञ्चित्करत्वमेवाह—नैवमिति ॥ १६ ॥ एवंशब्दार्थो लघव इति । पुष्पमालावल्लघव इमे तव शरा मे सुखाः, न तु क्लेशदा इत्यर्थः ॥ १७–१९ ॥ प्ररूढ इव सानुमान् सानुमानिव प्ररूढः निश्चलः बभूव ॥ २० ॥ २१ ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं कृते प्रतिकृतम् अन्योन्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथा ॥ २२–२६ ॥

बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ भीमपराक्रमौ । तौ शरौघैस्तदा कीर्णौ निकृत्तकवचध्वजौ । स्रवन्तौ रुधिरं चोष्णं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २५ ॥ शरवर्षं ततो घोरं मुञ्चतोर्भीमनिस्वनम् । सासारयोरिवाकाशे नीलयोः कालमेघयोः २६ तयोरथ महान् कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः । न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥२७॥ अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनः पुनः । शरानुच्चावचाकारानन्तरिक्षे बबन्धतुः ॥ २८ ॥ व्यपेतदोषमस्यन्तौ लघु चित्रं च सुष्ठु च । उभौ तौ तुमुलं घोरं चक्रतुर्नरराक्षसौ ॥२९॥ तयोः पृथक्पृथग् भीमः शुश्रुवे तलनिस्वनः । प्रकम्पयन् जनं घोरो निर्घात इव दारुणः ॥ ३० ॥ स तयोर्भ्राजते शब्दस्तदा समरसक्तयोः । सुघोरयोर्निष्टनतोर्गगने मेघयोर्यथा ॥ ३१ ॥ सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैर्बलवन्तौ कृतव्रणौ । प्रसुस्रुवाते रुधिरं कीर्तिमन्तौ जये धृतौ ॥३२॥ ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुङ्खाः शरा युधि । असृग्दिग्धा विनिष्पत्य विविशुर्धरणीतलम् ॥३३॥ अन्ये सुनिशितैः शस्त्रैराकाशे सञ्जघट्टिरे । बभञ्जुश्चिच्छिदुश्चान्ये तयोर्बाणाः सहस्रशः ॥३४॥ स बभूव रणो घोरस्तयोर्बाणमयश्चयः । अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्चयः ॥ ३५ ॥

ततक्षतुः अन्योन्यं बभञ्जतुः ॥२४॥ बभूवतुरित्यादि । यत्तौ यत्नवन्तौ ॥२५॥ शरवर्षमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सासारयोः सधारापातयोः । "धारासंपात आसारः" इत्यमरः ॥२६-२८॥ व्यपेतदोषं व्यपगतमोहत्वदोषम् । अस्यन्तौ बाणान् क्षिपन्तौ ॥ २९-३१ ॥ धृतौ अवहितौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अन्य इति । तयोः अन्ये केचन बाणाः आकाशे सुनिशितैः शस्त्रैः सञ्जघट्टिरे सङ्घट्टिताः । अन्ये बाणाः बाणान् सहस्रशः बभञ्जुः चिच्छिदुश्चेति सम्बन्धः ॥३४॥ सः रणः महान् कालः अनेकदिनरूपः ॥ २७-३१ ॥ जये धृतौ दृढोत्साहौ ॥३२-३४॥ स रणः

तद्दृष्ट्वेन्द्रजिता कर्म कृतं रामानुजस्तदा । अचिन्तयित्वा प्रहसन् नैतत् किञ्चिदिति ब्रुवन् ।मुमोच स शरान् घोरान् संगृह्य नरपुङ्गवः ॥ १५ ॥ अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि । नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ते निशाचर ॥१६॥ लघवश्चाल्पवीर्याश्च सुखा हीमे शरास्तव । नैवं शूरास्तु युध्यन्ते समरे जयकांक्षिणः ॥ १७ ॥ इत्येवं तं ब्रुवाणस्तु शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १८ ॥ तस्य बाणैः सुविध्वस्तं कवचं हेमभूषितम् । व्यशीर्यत रथोपस्थे तारा जालमिवाम्बरात् ॥ १९ ॥ विधूतवर्मा नाराचैर्बभूव स कृतव्रणः । इन्द्रजित् समरे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २० ॥ ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो रावणात्मजः । बिभेद समरे वीरं लक्ष्मणं भीमविक्रमः ॥२१॥ व्यशीर्यत महा दिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य च ।कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतु रभिद्रुतौ ॥ २२ ॥ अभीक्ष्णं निश्वसन्तौ तौ युद्ध्येतां तुमुलं युधि । शरसंकृत्तसर्वाङ्गौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥ २३ ॥ सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः । ततक्षतुर्महात्मानौ रणकर्मविशारदौ ॥ २४ ॥

इति । लक्ष्मणादिविषयरोषापेक्षया विभीषणविषये द्विगुणं कुपित इत्यर्थः॥१४॥ तद्दृष्ट्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । नैतत्किञ्चिदिति ब्रुवन् एतदकिञ्चित्करमिति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ अभीतवदन इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अकिञ्चित्करत्वमेवाह–नैवमिति ॥ १६–१९ ॥ विधूतेति । प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥ २० ॥ २१ ॥ व्यशीर्यतेति । कृते प्रतिकृतम् अन्योन्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् ॥ २२ ॥ युद्ध्येताम् अयुद्ध्येताम् ॥ २३ ॥ सुदीर्घकालमिति ।

यितुमिच्छसीति सम्बन्धः ॥ १०–१४ ॥ नैतत्किञ्चित्तदाऽब्रवीत् एतन्न किञ्चिदकिञ्चित्करमित्यब्रवीदित्यर्थः ॥ १५ ॥ अकिञ्चित्करत्वमेवाह–नैवमिति ॥१६॥ एवंशब्दार्थो लघव इति।पुष्पमालावल्लघव इमे तव शरा मे सुखाः, न तु क्लेशदा इत्यर्थः॥१७–१९॥ प्ररूढ इव सानुमान् सानुमानिव प्ररूढः निश्चलः बभूव ॥ २० ॥ २१ ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं कृते प्रतिकृतम् अन्योन्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथा ॥ २२–२६ ॥

बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ भीमपराक्रमौ । तौ शरौघैस्तदा कीर्णौ निकृत्तकवचध्वजौ । स्रवन्तौ रुधिरं चोष्णं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २५ ॥ शरवर्षं ततो घोरं मुञ्चतोर्भीमनिस्वनम् । सासारयोरिवाकाशे नीलयोः कालमेघयोः २६ तयोरथ महान् कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः । न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥२७॥ अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनः पुनः । शरानुच्चावचाकारानन्तरिक्षे बबन्धतुः ॥ २८ ॥ व्यपेतदोषमस्यन्तौ लघु चित्रं च सुष्ठु च । उभौ तौ तुमुलं घोरं चक्रतुर्नरराक्षसौ ॥२९॥ तयोः पृथक्पृथग् भीमः शुश्रुवे तलनिस्वनः । प्रकम्पयन् जनं घोरो निर्घात इव दारुणः ॥ ३० ॥ स तयोर्भ्राजते शब्दस्तदा समरसक्तयोः । सुघोरयोर्निष्टनतोर्गगने मेघयोर्यथा ॥ ३१ ॥ सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैर्बलवन्तौ कृतव्रणौ । प्रसुस्रुवाते रुधिरं कीर्तिमन्तौ जये धृतौ ॥३२॥ ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुङ्खाः शरा युधि । असृग्दिग्धा विनिष्पत्य विविशुर्धरणीतलम् ॥३३॥ अन्ये सुनिशितैः शस्त्रैराकाशे सञ्जघट्टिरे । बभञ्जुश्चिच्छिदुश्चान्ये तयोर्बाणाः सहस्रशः ॥३४॥ स बभूव रणो घोरस्तयोर्बाणमयश्चयः । अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्चयः ॥ ३५ ॥

ततक्षतुः अन्योन्यं बभञ्जतुः ॥२४॥ बभूवतुरित्यादि । यत्तौ यत्नवन्तौ ॥२५॥ शरवर्षमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सासारयोः सधारापातयोः । "धारासंपात आसारः" इत्यमरः ॥२६-२८॥ व्यपेतदोषं व्यपगतमोहत्वदोषम् । अस्यन्तौ बाणान् क्षिपन्तौ ॥ २९-३१ ॥ धृतौ अवहितौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अन्य इति । तयोः अन्ये केचन बाणाः आकाशे सुनिशितैः शस्त्रैः सञ्जघट्टिरे सङ्घट्टिताः । अन्ये बाणाः बाणान् सहस्रशः बभञ्जुः चिच्छिदुश्चेति सम्बन्धः ॥३४॥ सः रणः महान् कालः अनेकदिनरूपः ॥ २७-३१ ॥ जये धृतौ दृढोत्साहौ ॥३२-३४॥ स रणः

तयोः कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः । सपुष्पाविव निष्पत्रौ वने शाल्मलिकिंशुकौ ॥ ३६ ॥ चक्रतुस्तुमुलं घोरं सन्निपातं मुहुर्मुहुः । इन्द्रजिल्लक्ष्मणश्चैव परस्परवधैषिणौ ॥ ३७ ॥ लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् । अन्योन्यं तावभिघ्नन्तौ न श्रमं प्रत्यपद्यताम् ॥३८॥ बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ । शुशुभाते महावीर्यौ प्ररूढाविव पर्वतौ ॥३९॥ तयो रुधिरसिक्तानि संवृतानि शरैर्भृशम् । बभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलन्त इव पावकाः ॥ ४० ॥ तयोरथ महान् कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः । न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥४१॥ अथ समरपरिश्रमं निहन्तुं समरमुखेष्वजितस्य लक्ष्मणस्य । प्रियहितमुपपादयन् महौजाः समरमुपेत्य विभीषणोऽवतस्थे ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे०श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

युध्यमानौ तु तौ दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ ।
प्रभिन्नाविव मातङ्गौ परस्परवधैषिणौ ॥ १ ॥

घोरो बभूव । यस्मिन् तयोर्बाणमयश्चयः सत्रे दीप्ताभ्यामग्निभ्यां सहितः कुशमयश्चय इवासीत् । अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सन्निपातं युद्धम् ॥ ३७ ॥ प्रत्यपद्यतां प्रत्यपद्येताम् ॥३८॥३९॥ तयोरिति । बभ्राजुः । आर्षं परस्मैपदम् ॥ ४०–४२ ॥ इति श्रीगोविन्द०श्रीरामायणभू०रत्नाकिरी० युद्धकाण्डव्याख्याने एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

अथेन्द्रजितो रथभङ्गः–युध्यमानौ त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रभिन्नौ

घोरो बभूव । तस्मिन् रणे तयोर्बाणमयः चयः सत्रे दीप्ताभ्यामग्निभ्यां सहितः कुशमयश्चय इव आस्ते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सन्निपातं युद्धम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्ररूढौ रूढवृक्षौ ॥ ३९–४१ ॥ समरपरिश्रमम्, इन्द्रजितमिति शेषः ॥४२॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोननवतितमः सर्गः ॥८९॥

इन्द्रजिद्रथभङ्गो नवतितमे–युध्यमानावित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । प्रभिन्नौ मत्तौ ।

तौ द्रष्टुकामः सङ्ग्रामे परस्परगतौ बली । शूरः स रावण भ्राता तस्थौ सङ्ग्राममूर्धनि ॥ २ ॥ ततो विस्फारयामास महद्धनुरवस्थितः । उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रान् राक्षसेषु महाशरान् ॥ ३ ॥ ते शराः शिखिसङ्काशा निपतन्तः समाहिताः । राक्षसान् दारयामासुर्वज्राणीव महागिरीन् ॥ ४ ॥ विभीषणस्यानुचरास्तेऽपि शूलासिपट्टिशैः । चिच्छिदुः समरे वीरान् राक्षसान् राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥ राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु विभीषणः । बभौ मध्ये प्रहृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥६॥ ततः सञ्चोदयानो वै हरीन् रक्षो रणप्रियान् । उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षसां वरः ॥ ७ ॥ एकोऽयं राक्षसेन्द्रस्य परायणमिव स्थितः । एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः॥८॥ अस्मिन् विनिहते पापे राक्षसे रणमूर्धनि । रावणं वर्ज यित्वा तु शेषमस्य हतं बलम् ॥९॥ प्रहस्तो निहतो वीरो निकुम्भश्च महाबलः । कुम्भकर्णश्च कुम्भश्च धूम्राक्षश्च निशाचरः ॥ १० ॥ जम्बुमाली महामाली तीक्ष्णवेगो ऽशनिप्रभः । सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः॥ ११॥

मत्तमातङ्गाविव परस्परगतौ परस्परं युद्धार्थं सङ्गतौ तौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ प्रथमं द्रष्टुकामः स विभीषणस्तौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि योद्धुं तस्थावित्यन्वयः । स्वयं प्रथमं युद्धं कर्तुमुद्युक्तोऽपि तयोर्बलाधिक्यं द्रष्टुं तूष्णीं स्थितः। तयोर्बलतौल्ये दृष्टे स्वस्य रामविषयकिञ्चित्कारार्थमिदानीं युद्धाय तस्थावित्यर्थः ॥ १॥ २ ॥ तत इति । धनुः तादात्विकं किंचित् । विभीषणस्य केवलगदापाणित्वात्॥३॥ ते शरा इति । वज्राणि अशनयः ॥ ४–७ ॥ परायणं गतिः ॥ ८॥ ९ ॥ उक्ता ननुक्तांश्च राक्षसान् युद्धे हतान् कांश्चित्परिगणयत्युत्साहनाय–प्रहस्त इत्या

परस्परमतौ परस्परं युद्धार्थं सङ्गतौ । लक्ष्मणेन्द्रजितौ प्रथमं द्रष्टुकामः स विभीषणः तौ दृष्ट्वा सङ्ग्राममूर्धनि योद्धुं तस्थावित्यर्थः ॥ १–३ ॥ वज्राणि अशनयः ॥ ४–१९ ॥

संह्रादी विकटो निघ्नस्तपनो दम एव च । प्रघासः प्रघसश्चैव प्रजङ्घो जङ्घ एव च ॥ १२ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् । विद्युज्जिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ १३ ॥ अकम्पनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च राक्षसः । कम्पनः सत्त्ववन्तौ तौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ १४ ॥ एतान्निहत्यातिबलान् बहून् राक्षससत्तमान् । बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घ्यतां गोष्पदं लघु ॥ १५ ॥ एतावदेव शेषं वो जेतव्यमिह वानराः । हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १६ ॥ अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनितुर्मम । घृणामपास्य रामार्थे निहन्यां भ्रातुरात्मजम् ॥ १७ ॥ हन्तुकामस्य मे बाष्पं चक्षुश्चैव निरुद्धयति । तमेवैष महाबाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति । वानरा घ्नत सम्भूय भृत्यानस्य समीपगान् ॥ १८ ॥ इति तेनातियशसा राक्षसेनाभिचोदिताः । वानरेन्द्रा जहर्षिरे लाङ्गूलानि च विव्यधुः ॥१९॥ ततस्ते कपिशार्दूलाः क्ष्वेलन्तश्च मुहुर्मुहुः । मुमुचुर्विविधान्नादान् मेघान् दृष्ट्वेव बर्हिणः ॥ २० ॥

श्लोकपञ्चकेन । अकम्पनः कम्पनश्च राक्षसौ सर्वत्र निहत इत्यनेनान्वयः। देवान्तकनरान्तकावित्यत्र निहताविति विपरिणामः कार्यः ॥ १०-१४ ॥ एतान् राक्षससत्तमान् निहत्य स्थितानां भवताम् इन्द्रजितो हननम्, बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा स्थितस्य पुंसो गोष्पदतरणमिव सुकरमिति निदर्शना । बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वैव एतानतिबलान् बहून् राक्षससत्तमान् निहत्य स्थितैः भवद्भिः गोष्पदमिव लघु इन्द्रजिद्धननरूपं स्वल्पं कार्यं लङ्घ्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ एतावदेव इन्द्रजिन्मात्रमेव ॥१६॥ जनितुः जनयितुः, पितृव्यस्येत्यर्थः ॥१७॥ हन्तुकामस्येति । बाष्पं कर्तृ, चक्षुः निरुद्धयति निरुणद्धि ॥ १८–२३ ॥

एतावदेवेति । एतावदेव इन्द्रजिन्मात्रमेव शेषम् ॥ १६॥ जनितुः पितृव्यस्य ॥ १७॥ हन्तुकामस्येति । बाष्पं कर्तृ । निरुद्धयति निरुणद्धि ॥ १८–२४ ॥

जाम्बवानपि तैः सर्वैः स्वयूथैरपि संवृतः । अश्मभि स्ताडयामास नखैर्दन्तैश्च राक्षसान् ॥ २१ ॥ निघ्नन्त मृक्षाधिपतिं राक्षसास्ते महाबलाः । परिवव्रुर्भयं त्यक्त्वा तमनेकविधायुधाः ॥२२॥ शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टिशै र्यष्टितोमरैः । जाम्बवन्तं मृधे जघ्नुर्निघ्नन्तं राक्षसीं चमूम्॥२३॥स सम्प्रहारस्तुमुलः सञ्जज्ञे कपिरक्षसाम् । देवासुराणां क्रुद्धानां यथा भीमो महास्वनः ॥ २४ ॥ हनुमानपि संक्रुद्धः सालमुत्पाट्य वीर्यवान् । [स लक्ष्मणं स्वयं पृष्ठादवरोप्य महामनाः ॥] रक्षसां कदनं चक्रे समासाद्य सहस्रशः ॥२५॥ स दत्त्वा तुमुलं युद्धं पितृव्यस्येन्द्रजिद्युधि । लक्ष्मणं परवीरघ्नं पुन रेवाभ्यधावत ॥२६॥ तौ प्रयुद्धौ तदा वीरौ मृधे लक्ष्मण राक्षसौ । शरौघानभिवर्षन्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम्॥२७॥ अभीक्ष्णमन्तर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ । चन्द्रादित्या विवोष्णान्ते यथा मेघैस्तरस्विनौ ॥ २८ ॥ न ह्यादानं न सन्धानं धनुषो वा परिग्रहः । न विप्रमोक्षो बाणानां न विकर्षो न विग्रहः ॥ २९ ॥

यथा भीम इति । महास्वनो देवानां संप्रहारो यथा तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ हनुमा निति । अत्र हनुमतो युद्धकथनात् किंचिद्विश्रमार्थं तस्य पृष्ठादवरूढो लक्ष्मण इत्यवगम्यते । सहस्रशः कदनमित्यन्वयः ॥ २५–२८ ॥ न ह्यादानमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । आदानं बाणस्य तूणादुद्धरणम् । सन्धानम् उद्धृतस्य बाणस्य धनुष्यवस्थापनम्। धनुषो वा परिग्रहः सव्यापसव्यत्वेन कार्मुकग्रहणम्। बाणानां विप्रमोक्षः विसर्जनम् । विकर्षः आकर्णग्रहणम् । विग्रहः आलीढाद्य

हनुमानपीति । अत्र हनुमतो युद्धकथनात् विश्रमार्थं स्वस्मिन् स्थितो लक्ष्मणो ऽवरोपित इत्यवगम्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रयुद्धौ योद्धुमुपक्रान्तौ ॥ २७ ॥ उष्णान्ते वर्षादौ । चन्द्रादित्याविव स्थितौ महाबलौ मेघैर्यथा मेघैरिव शरजालैः अभीक्ष्णम् अन्तर्दधतुः अदृश्यौ बभूवतुः ॥ २८ ॥ न ह्यादानमिति । धनुषो वा परिग्रहः सव्याप

न मुष्टिप्रतिसन्धानं न लक्ष्यप्रतिपादनम् । अदृश्यत तयोस्तत्र युध्यतोः पाणिलाघवात् ॥ ३० ॥ चापवेग विनिर्मुक्तबाणजालैः समन्ततः । अन्तरिक्षे हि सञ्छन्ने न रूपाणि चकाशिरे॥३१॥ लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणि श्चापि लक्ष्मणम् । अव्यवस्था भवत्युग्रा ताभ्यामन्योन्य विग्रहे ॥ ३२ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां तरसा विसृष्टैर्विशिखैः शितैः । निरन्तरमिवाकाशं बभूव तमसावृतम् ॥ ३३ ॥

वस्थानविशेषः, सावष्टम्भावस्थानं वा, धनुर्ज्यादीनां प्रविभागो वा । "विग्रहः समरे काये विरोधप्रविभागयोः" इति विश्वः । मुष्टिप्रतिसन्धानं ज्याकार्मुकयो र्मुष्टिबन्धनम् । लक्ष्यप्रतिपादनं लक्ष्यप्रापणम्, लक्ष्यवेध इति यावत्॥२९॥३०॥ चापवेगेति । रूप्यन्त इति रूपाणि वस्तूनि । बाणव्यतिरेकेण न किंचित्तदानीं दृश्यत इति भावः ॥ ३१ ॥ लक्ष्मण इति । लोकव्यवहारानुसारेणात्र क्रिया कारकसम्बन्धः । लक्ष्मणो रावणिं रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य ताभ्यामन्योन्य विग्रहे अन्योन्याभिभवे उग्रा अव्यवस्था भवति । अन्योन्यप्राप्तावयमेनं निगृह्णाति अयं वा एनमिति निश्चयो नाभवदित्यर्थः । यद्वा रावणिं लक्ष्मणो रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य, अयुध्येतामिति शेषः । ताभ्यां तथा युद्धं कुर्व द्भ्याम्, अन्योन्यविग्रहे परस्परप्रहारे क्रियमाणे उग्रा अव्यवस्था भवति,

सव्येन कार्मुकग्रहणम् । विग्रहः आलीढाद्यवस्थानविशेषः । मुष्टेः प्रतिसन्धानं ज्याकार्मुकयोर्मुष्टिबन्धनम् । लक्ष्यप्रतिपादनं लक्ष्यवेधः ॥ २९ ॥ ३० ॥ चाप वेगेति । रूप्यन्त इति रूपाणि । बाणव्यतिरेकेण न किञ्चित्तदानीमदृश्यतेति भावः ॥ ३१ ॥ लक्ष्मण इति । लक्ष्मणश्च रावणिं रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य, अयुद्ध्येतामिति शेषः । तथा युद्धं कुर्वद्भ्याम् अन्योन्यविग्रहे अन्यो न्याभिभवे उग्रा अव्यवस्था भवति अभूत्, अन्योन्यप्राप्तौ अयमेनं निगृह्णाति

स०—लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिरपि लक्ष्मणं प्राप्येत्येवं स्थिताभ्यां ताभ्याम् अन्योन्यविग्रहे युद्धे उग्रा दुःखकारणत्वात्क्रूरा अव्यवस्था इममिदानीं जेष्यामीति सङ्कल्पासिद्धिरूपा भवति अभूत् । एवं चोक्तरीत्या ऽव्यवस्थाया उग्रत्वे सम्भवति सति 'उग्रत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्' इति यन्नागोजिभट्टेनोक्तं तदसङ्गतम् । उग्रत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वादित्यनेनैव वैयर्थ्यलाभे उग्रेति विशेषणवैयर्थ्याचेति दूषणान्तरतया कथनं त्वसङ्गततरमिति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

तैः पतद्भिश्च बहुभिस्तयोः शरशतैः शितैः । दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसङ्कुलाः ॥ ३४ ॥ तमसा संवृतं सर्वमासीद्भीमतरं महत् । अस्तं गते सहस्रांशौ संवृतं तमसेव हि ॥ ३५ ॥ रुधिरौघमहानद्यः प्रावर्तन्त सहस्रशः । क्रव्यादा दारुणा वाग्भिश्चिक्षिपुर्भीमनिस्वनम् ॥ ३६ ॥ न तदानीं ववौ वायुर्न च जज्वाल पावकः । स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति जजल्पुश्च महर्षयः ॥ ३७ ॥ सम्पेतुश्चात्र सम्प्राप्ता गन्धर्वाः सह चारणैः ॥ ३८ ॥ अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान् कनकभूषणान् । शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिर्विव्याध चतुरो हयान् ॥ ३९ ॥ ततोऽपरेण भल्लेन शितेन निशितेन च । सम्पूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुवर्चसा ॥ ४० ॥ महेन्द्राशनिकल्पेन सूतस्य विचरिष्यतः । स तेन बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना ॥ ४१ ॥ लाघवाद्राघवः श्रीमान् शिरः कायादपाहरत् ॥ ४२ ॥ स यन्तरि महातेजा हते मन्दोदरीसुतः ॥४३॥ स्वयं सारथ्यमकरोत् पुनश्च धनुरस्पृशत् । तदद्भुतमभूत्तत्र सामर्थ्यं पश्यतां युधि ॥ ४४ ॥

क्षणेक्षणे जयपराजयनियमो नाभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तैः पतद्भिरित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । शरशतैः निमित्तभूतैः । महत् अत्यन्तम् ॥३४ ॥३५॥ रुधिरौघेति । चिक्षिपुः चक्रुः ॥३६ ॥ न तदानीमित्यादि । अत्र युद्धस्थले पूर्वं संप्राप्ताः गन्धर्वाः चारणैः सह संपेतुः, अन्यत्र गता इत्यर्थः । अतिघोरयुद्धदर्शनभयादिति भावः ॥ ३७–३९ ॥ ततोऽपरेणेत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।

अयं वा एनं निगृह्णातीति निश्चयो नाभवदित्यर्थः ॥ ३२–३९ ॥ तत इति । सम्पूर्णायतमुक्तेन संपूर्णाकृष्टमुक्तेन ॥४०॥ विचरिष्यतः रथसञ्चारं करिष्यतः । तलशब्दानुनादिना तलं ज्याघातवारणं तस्य ज्याघट्टनजो यः शब्दः तस्यानुनादी

हयेषु व्यग्रहस्तं तं विव्याध निशितैः शरैः । धनुष्यथ पुनर्व्यग्रे हयेषु मुमुचे शरान् ॥४५॥ छिद्रेषु तेषु बाणेषु सौमित्रिः शीघ्रविक्रमः । अर्दयामास बाणौघैर्विचरन्तमभीतवत् ॥ ४६ ॥ निहतं सारथिं दृष्ट्वा समरे रावणात्मजः । प्रजहौ समरोद्धर्षं विषण्णः स बभूव ह ॥ ४७ ॥ विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं हरियूथपाः । ततः परमसंहृष्टा लक्ष्मणं चाभ्यपूजयन् ॥ ४८ ॥ ततः प्रमाथी शरभो रभसो गन्धमादनः । अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगं हरीश्वराः ॥ ४९ ॥ ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुत्प्लुत्य वानराः । चतुर्षु समहावीर्या निपेतुर्भीमविक्रमाः ॥५०॥ तेषामधिष्ठितानां तैर्वानरैः पर्वतोपमैः । मुखेभ्यो रुधिरं रक्तं हयानां समवर्तत ॥ ५१ ॥ ते हया मथिता भग्ना व्यसवो धरणीं गताः । ते निहत्य हयांस्तस्य प्रमथ्य च महारथम् ॥५२॥ पुनरुत्पत्य वेगेन तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः । स हताश्वादवप्लुत्य रथान्मथितसारथेः । शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावत रावणिः ॥५३॥ ततो महेन्द्रप्रतिमः स लक्ष्मणः पदातिनं तं निशितैः शरोत्तमैः । सृजन्तमाजौ निशितान् शरोत्तमान् भृशं तदा बाणगणैर्न्यवारयत् ॥५४॥

इत्यार्षे॰ श्रीमद्युद्धकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

संपूर्णायतमुक्तेन संपूर्णाकृष्टमुक्तेन ॥४०–४५॥ छिद्रेषु रन्ध्रेषु बाणेषु बाणप्रयोगेषु शीघ्रविक्रम इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ समरोद्धर्षं युद्धगर्वम् ॥ ४७–४९ ॥ समहावीर्याः महावीर्यसहिताः ॥ ५० ॥ रक्तं शोणितम् ॥ ५१–५३ ॥ तत इति । पदातिनं पदाभ्यामापतन्तं गच्छन्तम् । "अत सातत्यगमने" इत्यस्माण्णिनिः॥५४॥इति श्रीगो॰श्रीरामा॰रत्न॰युद्धकाण्ड॰नवतितमः सर्गः॥९०॥

यस्यास्ति तेन ॥ ४१–४४ ॥ हयेषु हयप्रेरणविषये । व्यग्रहस्तं, दृष्ट्वा तत्समय इति शेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ समरोद्धर्षं समरोत्साहम् । प्रजहौ त्यक्तवान् ॥ ४७–५४ ॥ इति श्रीमहे॰श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां नवतितमः सर्गः॥९०॥

एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

स हताश्वो महातेजा भूमौ तिष्ठन्निशाचरः । इन्द्रजित् परमक्रुद्धः सम्प्रजज्वाल तेजसा ॥ १ ॥ तौ धन्विनौ जिघांसन्तावन्योन्यमिषुभिर्भृशम् । विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ वने गजवृषाविव ॥ २ ॥ निबर्हयन्तश्चान्योन्यं ते राक्षसवनौकसः । भर्तारं न जहुर्युद्धे सम्पतन्तस्ततस्ततः ॥ ३ ॥ ततस्तान् राक्षसान् सर्वान् हर्षयन् रावणात्मजः । स्तुवानो हर्षमाणश्च इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ तमसा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः । नेह विज्ञायते स्वो वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥ धृष्टं भवन्तो युध्यन्तु हरीणां मोहनाय वै । अहं तु रथमास्थाय आगमिष्यामि संयुगम् ॥ ६ ॥ तथा भवन्तः कुर्वन्तु यथेमे काननौकसः । न युद्ध्येयुर्दुरात्मानः प्रविष्टे नगरं मयि ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा रावणसुतो वञ्चयित्वा वनौकसः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां रथहेतोरमित्रहा ॥ ८ ॥ स रथं भूषयित्वा तु रुचिरं हेमभूषितम् । प्रासासिशतसम्पूर्णं युक्तं परमवाजिभिः ॥ ९ ॥

अथेन्द्रजिद्वधः—स हताश्व इत्यादि ॥ १ ॥ विजयेनेति प्रयोजने तृतीया । विजयायेत्यर्थः । अभिनिष्क्रान्तौ, बभूवतुरिति शेषः । गजवृषाविव गजश्रेष्ठाविव । यद्वा किंचिद्धीनबलत्वादिन्द्रजितो वृषभतुल्यत्वम् ॥ २ ॥ सम्पतन्तः परितः सञ्चरन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्तुवानः स्तुवन् । हर्षमाणः, आर्षः शानच् ॥ ४ ॥ ५ ॥ धृष्टमिति । मोहनाय मन्निर्गमनापरिज्ञानाय ॥ ६–८ ॥ स रथमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । भूषयित्वा स्वतेजसा भूषयित्वा ।

॥ १ ॥ ताविति । विजयेन विजयहेतुना । अभिनिष्क्रान्तौ अभिमुखमधावताम् ॥ २ ॥ निबर्हयन्तः मारयन्तः ॥ ३ ॥ स्तुवानः स्तुवन् ॥ ४ ॥ बहुलेन तमसा दिशः संसक्ताः संवृताः । एवं चास्माकं बलकरी रात्रिरागतेति भावः ॥ ५ ॥ धृष्टमिति । मोहनाय गमनापरिज्ञानाय ॥ ६ ॥ प्रविष्टे प्रवेष्टुमुपक्रान्ते, न युध्येयुः मम नगरप्रवेशविघातार्थं मया सह वानरा यथा युद्धं न कुर्युः तथा भवन्तः कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ७-९ ॥

अधिष्ठितं हयज्ञेन सूतेनाप्तोपदेशिना । आरुरोह महातेजा रावणिः समितिञ्जयः ॥ १० ॥ स राक्षसगणैर्मुख्यैर्वृतो मन्दोदरीसुतः । निर्ययौ नगरात्तूर्णं कृतान्तबलचोदितः ॥ ११ ॥ सोऽभिनिष्क्रम्य नगरादिन्द्रजित् परवीरहा । अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्लक्ष्मणं सविभीषणम् ॥ १२ ॥ ततो रथस्थमालोक्य सौमित्री रावणात्मजम् । वानराश्च महावीर्या राक्षसश्च विभीषणः । विस्मयं परमं जग्मुर्लाघवात्तस्य धीमतः ॥ १३ ॥ रावणिश्चापि संक्रुद्धो रणे वानरयूथपान् । पातयामास बाणौघैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४ ॥ स मण्डलीकृतधनू रावणिः समितिञ्जयः । हरीनभ्यहनत् क्रुद्धः परं लाघवमास्थितः ॥ १५ ॥ ते वध्यमाना हरयो नाराचैर्भीमविक्रमाः । सौमित्रिं शरणं प्राप्ताः प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥ ततः समरकोपेन ज्वलितो रघुनन्दनः । चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ १७ ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय सज्यं चक्रे त्वरन्निव । तदप्यस्य त्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणो निरकृन्तत ॥ १८ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानमाशीविषविषोपमैः । विव्याधोरसि सौमित्री रावणिं पञ्चभिः शरैः ॥ १९ ॥ ते तस्य कायं निर्भिद्य महाकार्मुकनिस्सृताः । निपेतुर्धरणीं बाणा रक्ता इव महोरगाः ॥ २० ॥

आप्तोपदेशिना हितोपदेशिना ॥ ९–१२ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ततः तस्माद्युद्धप्रदेशात् ॥ १३–१७ ॥ त्वरन्निवेति । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । निरकृन्तत

हयज्ञेन अश्वहृदयज्ञेन । आप्तं हितमुपदेष्टुं शीलमस्यस्य, तेन ॥ १०–१६ ॥ समरकोपेन रावणिसमरजन्यकोपेन ॥ १७ ॥ त्वरन्निव शीघ्रमेव ॥ १८ ॥ १९ ॥ रक्ताः, बाणानामपि रुधिरसम्बन्धाद्रक्तत्वम् ॥ २०–२३ ॥

स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन् वक्रेण रावणिः । जग्राह कार्मुक श्रेष्ठं दृढज्यं बलवत्तरम् ॥ २१ ॥ स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमास्थितः । ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २२ ॥ मुक्तमिन्द्रजिता तत्तु शरवर्षमरिन्दमः । अवारयदसम्भ्रान्तो लक्ष्मणः सुदुरासदम् ॥२३॥ दर्शयामास च तदा रावणिं रघुनन्दनः । असम्भ्रान्तो महातेजास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥२४॥ ततस्तान् राक्षसान् सर्वांस्त्रिभिरेकैकमाहवे ॥ २५ ॥ अविध्यत् परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं सम्प्रदर्शयन् । राक्षसेन्द्रसुतं चापि बाणौघैः समताडयत् ॥ २६ ॥ सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना । असक्तं प्रेषयामास लक्ष्मणाय बहून् शरान् ॥ २७ ॥ तानप्राप्तान् शितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दनः । सारथेरस्य च रणे रथिनो रथसत्तमः । शिरो जहार धर्मात्मा भल्लेनानतपर्वणा ॥ २८ ॥ असूतास्ते हयास्तत्र रथमूहुरविक्लवाः । मण्डलान्यभिधावन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥२९॥ अमर्षवशमापन्नः सौमित्रिर्दृढविक्रमः । प्रत्यविद्धयद्धयांस्तस्य शरैर्वित्रासयन् रणे ॥३०॥ अमृष्यमाणस्तत्कर्म रावणस्य सुतो बली । विव्याध दशभिर्बाणैः सौमित्रिं तममर्षणम् ॥ ३१ ॥

अच्छिनत् ॥१८-२३॥ रामानु०-स भिन्नवर्मेति । अनेन पुनश्च कवचान्तरमपि स्वीकृतवानित्यवगम्यते ॥ २१ ॥ दर्शयामास, पराक्रममिति शेषः ॥ २४ ॥ रामानु०-स दर्शयामासेति । हस्तलाघवमिति शेषः । रावणिं हस्तलाघवं दर्शयामासेति सम्बन्धः ॥२४॥ ततस्तानित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । शीघ्रास्त्रं शीघ्रमन्त्रम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ असक्तम् अव्यासङ्गम्, अविलम्बितं वा ॥ २७ ॥ तानप्राप्तानित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । रथिनोऽस्य रावणेः सारथेरित्यन्वयः॥२८॥ अविक्लवाः अनाकुलाः। दर्शयामास, आत्मपौरुषमिति शेषः॥२४-२६॥ असक्तं सन्ततम् ॥२७॥२८॥ असूताः

ते तस्य वज्रप्रतिमाः शराः सर्पविषोपमाः । विलयं जग्मुराहत्य कवचं काञ्चनप्रभम् ॥ ३२ ॥ अभेद्यकवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणात्मजः । ललाटे लक्ष्मणं बाणैः सुपुङ्खैस्त्रिभिरिन्द्रजित् । अविध्यत् परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् ॥ ३३ ॥ तैः पृषत्कैर्ललाटस्थैः शुशुभे रघुनन्दनः । रणाग्रे समरश्लाघी त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ३४ ॥ स तथा ह्यर्दितो बाणै राक्षसेन महामृधे । तमाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मणः पञ्चभिः शरैः । विकृष्ये न्द्रजितो युद्धे वदने शुभकुण्डले ॥ ३५ ॥ लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ महाबलशरासनौ । अन्योन्यं जघ्नतुर्बाणैर्विशिखै र्भीमविक्रमौ ॥ ३६ ॥ ततः शोणितदिग्धाङ्गौ लक्ष्मणे न्द्रजितावुभौ । रणे तौ रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३७ ॥ तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ । घोरै र्विव्यधतुर्बाणैः कृतभावावुभौ जये ॥ ३८ ॥

शिक्षापाटवातिशयादिति मन्तव्यम् ॥ २९-३१ ॥ विलयं नाशम् ॥ ३२ ॥ अभेद्येत्यादिसार्धश्लोकः । अभेद्यकवचमित्यनेन पूर्वकवचस्य भग्नत्वात् कवचा न्तरं धृतमिति गम्यते । शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् आत्मनः शीघ्रास्त्रत्वं प्रदर्शय न्नित्यर्थः ॥३३॥ समरं श्लाघत इति समरश्लाघी, समरप्रिय इत्यर्थः । पृषत्कैः बाणैः ॥३४॥ स तथेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । विकृष्य धनुराकृष्य ॥३५॥ लक्ष्मणेन्द्रजिताविति । विशिखैः विविधशिखैः, करवीरपत्राद्याकाराग्रैरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ताविति । जये कृतभावावित्यन्वयः ॥ ३८-४१ ॥

असारथयः । अविक्लवाः अनाकुलाः ॥ २९-३२ ॥ अभेद्यकवचमित्यनेन पूर्वं धृत कवचस्य विशीर्णत्वात्कवचान्तरं धृतवानित्यवगम्यते ॥ ३३ ॥ समरश्लाघी समरं श्लाघत इति, समरप्रिय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ स इति । युद्धे धनुर्विकृष्य शरैरिन्द्र जितो वदने विव्याधेति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥ विशिखैः विशिष्टशिखैः, निशितैरिति यावत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ जये कृतभावौ कृताभिप्रायौ ॥ ३८-४४ ॥

ततः समरकोपेन संयुक्तो रावणात्मजः । विभीषणं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध वदने शुभे ॥ ३९ ॥ अयोमुखैस्त्रिभि विंद्ध्वा राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । एकैकेनाभिविव्याध तान् सर्वान् हरियूथपान् ॥ ४० ॥ तस्मै दृढतरं क्रुद्धो जघान गदया हयान् । विभीषणो महातेजा रावणेः स दुरात्मनः ॥४१॥ स हताश्वादवप्लुत्य रथान्निहतसारथेः । रथशक्तिं महातेजाः पितृव्याय मुमोच ह ॥ ४२ ॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य सुमित्रानन्दवर्धनः । चिच्छेद निशितै र्बाणैर्दशधा साऽपतद्भुवि ॥ ४३ ॥ तस्मै दृढधनुः क्रुद्धो हताश्वाय विभीषणः । वज्रस्पर्शसमान् पञ्च ससर्जोरसि मार्गणान् ॥ ४४ ॥ ते तस्य कायं निर्भिद्य रुक्मपुङ्खा निमित्तगाः । बभूवुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥ ४५ ॥ स पितृव्याय संक्रुद्ध इन्द्रजिच्छरमाददे । उत्तमं रक्षसां मध्ये यमदत्तं महाबलः ॥४६॥ तं समीक्ष्य महातेजा महेषुं तेन संहितम् । लक्ष्मणोऽप्याददे बाण मन्यं भीमपराक्रमः ॥ ४७ ॥ कुबेरेण स्वयं स्वप्ने स्वस्मै दत्तं महात्मना । दुर्जयं दुर्विषह्यं च सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४८ ॥ तयोस्ते धनुषी श्रेष्ठे बाहुभिः परिघोपमैः । विकृष्यमाणे बलवत् क्रौञ्चाविव चुकूजतुः ॥ ४९ ॥

रथशक्तिं रथेऽवस्थितां शक्तिम् ॥४२॥४३॥ दृढधनुः दृढधन्वा । समासान्तविधे रनित्यत्वात् साधुः ॥ ४४ ॥ निमित्तगाः लक्ष्यगाः । "वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च निमित्तं च समं विदुः" इति निघण्टुः ॥ ४५ ॥ रक्षसां मध्ये आदद इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ तं समीक्ष्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । महात्मना अप्रमेयबुद्धिना ।

ते तस्येति । निमित्तगाः निमित्तं लक्ष्यं गच्छन्तीति निमित्तगाः । "वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च निमित्तं च समं विदुः" इति शासनात् ॥४५॥ स पितृव्यायेति । रक्षसां मध्ये आदद

ताभ्यां तौ धनुषि श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ । विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जज्वलतुः श्रिया ॥ ५० ॥ तौ भासयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ । मुखेन मुखमाहत्य संनिपेततुरोजसा ॥ ५१ ॥ सन्निपातस्तयोरासीच्छरयोर्घोररूपयोः । सधूमविस्फुलिङ्गश्च तज्जोऽग्निर्दारुणोऽभवत् ॥५२ ॥ तौ महाग्रहसङ्काशावन्योन्यं सन्निपत्य च। सङ्ग्रामे शतधा यान्तौ मेदिन्यां विनिपेततुः ॥ ५३ ॥ शरौ प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि । व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेन्द्राजितौ तदा ॥ ५४ ॥ सुसंरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्रं वारुणमाददे ॥ ५५ ॥ रौद्रं महेन्द्रजिद्युद्धे व्यसृजद्युधि निष्ठितः। तेन तद्विहतं त्वस्त्रं वारुणं परमाद्भुतम् ॥ ५६ ॥ ततः क्रुद्धो महातेजा इन्द्रजित् समितिञ्जयः। आग्नेयं सन्दधे दीप्तं स लोकं संक्षिपन्निव ॥५७ ॥ सौरेणास्त्रेण तद्वीरो लक्ष्मणः प्रत्यवारयत् ॥५८॥ अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । आसुरं शत्रुनाशाय घोरमस्त्रं समाददे ॥ ५९ ॥

भाविवृत्तान्तज्ञेनेति यावत् ॥ ४७–५० ॥ ताविति । सन्निपेततुः सङ्घर्षं प्राप्तौ ॥ ५१ ॥ तज्जः सन्निपातजः ॥ ५२–५६ ॥ संक्षिपन् संहरन् ॥ ५७॥ सौरेण सूर्यदेवताकेन । "सूर्यतिष्यागस्त्य-" इत्यादिना यलोपः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इति सम्बन्धः ॥ ४६–४९ ॥ संहितौ योजितौ ॥ ५० ॥ संनिपेततुः सङ्घर्षं प्राप्तौ ॥५१॥५२॥ महाग्रहः अङ्गारकशन्यादिः ॥५३॥ व्रीडितौ स्वस्वप्रयुक्तशरस्य मोघत्वदर्शनेन सञ्जातलज्जौ । यद्यपि रावणेरपि व्रीडा युक्ता, लक्ष्मणस्य तु तद्बाणनिवारणाय प्रयोक्तुस्सार्थक्यसत्त्वेन व्रीडाभावस्तथापि तन्निराकरणपूर्वकं रिपुवधपर्यन्तव्यापारेणोपादानात् तदभावेन तस्यापि लज्जेति बोध्यम् । [छत्रिन्यायेन द्विवचनप्रयोग इति कतकः ।] जातरोषौ रामाविशेषे विभीषणे बाधः प्रमुक्त इति लक्ष्मणस्य रोषः, लक्ष्मणस्तं परिहृतवानिति रावणेः रोषः ॥ ५४–६२ ॥

तस्माच्चापाद्विनिष्पेतुर्भास्वराः कूटमुद्गराः । शूलानि च भुशुण्डयश्च गदाः खड्गाः परश्वधाः ॥ ६० ॥ तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणः सङ्ख्ये घोरमस्त्रमथासुरम् । अवार्यं सर्वभूतानां सर्वशत्रुविनाशनम् । माहेश्वरेण द्युतिमांस्तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥६१॥ तयोः सुतुमुलं युद्धं संबभूवाद्भुतोपमम् । गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् ॥६२॥ भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् । भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ॥६३॥ ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वा गरुडोरगाः । शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे॥६४॥ अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं सन्दधे राघवानुजः । हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजदारणम् ॥ ६५ ॥ सुपत्रमनुवृत्ताङ्गं सुपर्वाणं सुसंस्थितम् । सुवर्णविकृतं वीरः शरीरान्तकरं शरम् ॥ ६६ ॥ दुरावारं दुर्विषह्यं राक्षसानां भयावहम् । आशीविषविषप्रख्यं देवसङ्घैः समर्चितम् ॥ ६७ ॥ येन शक्रो महातेजा दानवानजयत् प्रभुः । पुरा दैवासुरे युद्धे वीर्यवान् हरिवाहनः ॥ ६८ ॥

तस्मादिति । असुरास्त्रप्रयोगाद्धेतोः चापात् इन्द्रजिद्धनुषोऽपादानात् कूटमुद्गरादयो विनिष्पेतुरित्यन्वयः । भुशुण्ड्यः मुसलविशेषाः ॥ ६० ॥ तद्दृष्ट्वेत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः । क्रियाद्वयार्थं तदस्त्रमिति द्विरुक्तिः ॥६१॥ तयोरिति । स्पष्टः ॥ ६२ ॥ भैरवाभिरुते भयंकरशब्दे ॥ ६३ ॥ ऋषय इति । ररक्षुः जयजयेत्याद्युक्तिभिरित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सुपत्रमित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । अनुवृत्ताङ्गं वर्तुलस्वरूपम् । सुसंस्थितं सुसंस्थानम् । सुवर्णविकृतं सुवर्णविचि

भैरवाभिरुते भैरवमाभिरुतं यस्मिंस्तादृशे । भूतैः प्राणिभिः॥६३–६४॥सन्निहितैतदस्त्रेणैवायं वध्य इति निश्चित्यैन्द्रास्त्रं सन्दध इत्याह–अथेति । अत्र प्रत्यस्त्रं रावणेर्ब्रह्मशापवशान्न बुद्ध्यारूढम् ६५ सुसंस्थितं संस्थिताङ्गम् । सुवर्णविकृतं सुवर्णालंकृतम् ६६–७२

ताभ्यां तौ धनुषि श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ । विकृष्य माणौ वीराभ्यां भृशं जज्वलतुः श्रिया ॥ ५० ॥ तौ भासयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ । मुखेन मुखमाहत्य संनिपेततुरोजसा ॥ ५१ ॥ सन्निपातस्तयो रासीच्छरयोर्घोररूपयोः । सधूमविस्फुलिङ्गश्च तज्जो ऽग्निर्दारुणोऽभवत् ॥५२ ॥ तौ महाग्रहसङ्काशावन्योन्यं सन्निपत्य च । सङ्ग्रामे शतधा यान्तौ मेदिन्यां विनिपेततुः ॥ ५३ ॥ शरौ प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि । व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेन्द्राजितौ तदा ॥ ५४ ॥ सुसंरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्रं वारुणमाददे ॥ ५५ ॥ रौद्रं महेन्द्रजिद्युद्धे व्यसृजद्युधि निष्ठितः । तेन तद्विहतं त्वस्त्रं वारुणं परमाद्भुतम् ॥ ५६ ॥ ततः क्रुद्धो महातेजा इन्द्रजित् समितिञ्जयः । आग्नेयं सन्दधे दीप्तं स लोकं संक्षिपन्निव ॥५७ ॥ सौरेणास्त्रेण तद्वीरो लक्ष्मणः प्रत्यवारयत् ॥५८॥ अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । आसुरं शत्रुनाशाय घोरमस्त्रं समाददे ॥ ५९ ॥

भाविवृत्तान्तज्ञेनेति यावत् ॥ ४७–५० ॥ ताविति । सन्निपेततुः सङ्घर्षं प्राप्तौ ॥ ५१ ॥ तज्जः सन्निपातजः ॥ ५२–५६ ॥ संक्षिपन् संहरन् ॥ ५७॥ सौरेण सूर्यदेवताकेन । "सूर्यतिष्यागस्त्य–" इत्यादिना यलोपः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इति सम्बन्धः ॥ ४६–४९ ॥ संहितौ योजितौ ॥ ५० ॥ संनिपेततुः सङ्घर्षं प्राप्तौ ॥५१॥५२॥ महाग्रहः अङ्गारकशन्यादिः ॥५३॥ व्रीडितौ स्वस्वप्रयुक्तशरस्य मोघत्व दर्शनेन सञ्जातलज्जौ । यद्यपि रावणेरपि व्रीडा युक्ता, लक्ष्मणस्य तु तद्बाणनिवारणाय प्रयोक्तुस्सार्थक्यसत्त्वेन व्रीडाभावस्तथापि तन्निराकरणपूर्वकं रिपुवधपर्यन्त व्यापारेणोपादानात् तदभावेन तस्यापि लज्जेति बोध्यम् । [छत्रिन्यायेन द्विवचन प्रयोग इति कतकः ।] जातरोषौ रामाविशेषे विभीषणे बाधः प्रमुक्त इति लक्ष्मणस्य रोषः, लक्ष्मणस्तं परिहृतवानिति रावणेः रोषः ॥ ५४–६२ ॥

तस्माच्चापाद्विनिष्पेतुर्भास्वराः कूटमुद्गराः । शूलानि च भुशुण्ड्यश्च गदाः खड्गाः परश्वधाः ॥ ६० ॥ तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणः सङ्ख्ये घोरमस्त्रमथासुरम् । अवार्यं सर्वभूतानां सर्वशत्रुविनाशनम् । माहेश्वरेण द्युतिमांस्तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥६१॥ तयोः सुतुमुलं युद्धं संबभूवाद्भुतोपमम् । गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् ॥६२॥ भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् । भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ॥६३॥ ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वा गरुडोरगाः । शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे॥६४॥ अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं सन्दधे राघवानुजः । हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजदारणम् ॥ ६५ ॥ सुपत्रमनुवृत्ताङ्गं सुपर्वाणं सुसंस्थितम् । सुवर्णविकृतं वीरः शरीरान्तकरं शरम् ॥ ६६ ॥ दुरावारं दुर्विषह्यं राक्षसानां भयावहम् । आशीविषविषप्रख्यं देवसङ्घैः समर्चितम् ॥ ६७ ॥ येन शक्रो महातेजा दानवानजयत् प्रभुः । पुरा देवासुरे युद्धे वीर्यवान् हरिवाहनः ॥ ६८ ॥

तस्मादिति । असुरास्त्रप्रयोगाद्धेतोः चापात् इन्द्रजिद्धनुषोऽपादानात् कूटमुद्गरादयो विनिष्पेतुरित्यन्वयः । भुशुण्ड्यः मुसलविशेषाः ॥ ६० ॥ तद्दृष्ट्वेत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः । क्रियाद्वयार्थं तदस्त्रमिति द्विरुक्तिः ॥६१॥ तयोरिति । स्पष्टः ॥ ६२ ॥ भैरवाभिरुते भयंकरशब्दे ॥ ६३ ॥ ऋषय इति । ररक्षुः जय जयेत्याद्युक्तिभिरित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सुपत्रमित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । अनुवृत्ताङ्गं वर्तुलस्वरूपम् । सुसंस्थितं सुसंस्थानम् । सुवर्णविकृतं सुवर्णविचि

भैरवाभिरुते भैरवमभिरुतं यस्मिंस्तादृशे । भूतैः प्राणिभिः ॥६३-६४॥ सन्निहितैतदस्त्रेणैवायं वध्य इति निश्चित्यैन्द्रास्त्रं सन्दध इत्याह-अथेति । अत्र प्रत्यस्त्रं रावणेर्ब्रह्मशापवशान्न बुद्धचारूढम् ६५ सुसंस्थितं संस्थिताङ्गम् । सुवर्णविकृतं सुवर्णालंकृतम् ६६-७२

तदैन्द्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम् । शरश्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे नरश्रेष्ठोऽभिसन्दधे ॥ ६९ ॥ सन्धायामित्रदलनं विचकर्ष शरासनम् । सज्यमायम्य दुर्धर्षं कालो लोकक्षये यथा ॥७०॥ सन्धाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् । लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः ॥ ७१ ॥ धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि । पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शरैनं जहि रावणिम् ॥ ७२ ॥ इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगम् । लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति । ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ७३ ॥ स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् । प्रमथ्येन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले ॥ ७४ ॥ तद्राक्षस तनूजस्य छिन्नस्कन्धं शिरो महत् । तपनीयनिभं भूमौ ददृशे रुधिरोक्षितम् ॥ ७५ ॥ हतस्तु निपपाताशु धरण्यां रावणात्मजः । कवची सशिरस्त्राणो विध्वस्तः सशरासनः ॥७६॥ चुक्रुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः । हृष्यन्तो निहते तस्मिन् देवा वृत्रवधे यथा७७

त्रितम् । हरिवाहनः हरितवर्णाश्वः ऐन्द्रमस्त्रम् ऐन्द्रास्त्रमन्त्रयोजितम् ॥६६-६९॥ अमित्रदलनं शत्रुनाशनम् । कालः यमः ॥ ७०-७२ ॥ इत्युक्त्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । बाणमैन्द्रास्त्रमन्त्रेण समायोज्य ससर्जेत्यन्वयः । एको लक्ष्मणशब्दो लक्ष्मीयुक्तवचनः । "लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्" इत्यमरः ॥ ७३ ॥ स शिरः सशिरस्त्राणमिति । स बाणः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ कवचीति । कवचादिभिः सह विध्वस्तः हतः धरण्यां निपपातेत्यन्वयः ७६-८४॥

इत्युक्त्वेत्यादि सपादमेकं वाक्यम् । लक्ष्मणः परवीरहेत्येतदुत्तरशेषः । एकवाक्यत्वे एको लक्ष्मणशब्दः लक्ष्मीवद्वचनः । "लक्ष्मीवान लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान" इत्यमरः । बाणमैन्द्रास्त्रेण समायोज्य ससर्जेति सम्बन्धः ॥ ७३-८४ ॥

स०-पौरुषे पराक्रमे । अप्रतिद्वन्द्वः असदृशो यदि तर्हि तेन सत्येन तमेनं जहि । अनेन रामगुणशपथपुरस्सरमस्त्रमोचनादस्यास्त्रस्याप्रतिहतता ज्ञेया ॥ ७२ ॥

अथान्तरिक्षे देवानामृषीणां च महात्मनाम् । अभिजज्ञे च सन्नादो गन्धर्वाप्सरसामपि ॥७८॥ पतितं तमभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमूः । वध्यमाना दिशो भेजे हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ ७९ ॥ वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः । लङ्कामभिमुखाः सस्रुर्नष्टसंज्ञाः प्रधाविताः ॥८०॥ दुद्रुवुर्बहुधा भीता राक्षसाः शतशो दिशः । त्यक्त्वा प्रहरणान् सर्वे पट्टिशासिपरश्वधान् ॥ ८१ ॥ केचिल्लङ्कां परित्रस्ताः प्रविष्टा वानरार्दिताः । समुद्रे पतिताः केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः ॥ ८२ ॥ हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा शयानं समरक्षितौ । राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित् प्रत्यदृश्यत ॥ ८३ ॥ यथाऽस्तं गत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः । तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ॥ ८४ ॥ शान्तरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः । स बभूव महातेजा व्यपास्तगतजीवितः ॥८५॥ प्रशान्तपीडाबहुलो नष्टारिष्टः प्रतापवान् । बभूव लोकः पतिते राक्षसेन्द्रसुते तदा ॥ ८६ ॥ हर्षं च शक्रो भगवान् सह सर्वैः सुरर्षभैः । जगाम निहते तस्मिन् राक्षसे पापकर्मणि॥८७॥आकाशे चापि देवानां शुश्रुवे दुन्दुभिस्वनः॥८८

व्यपास्तगतजीवितः व्यपास्तो विक्षिप्ताङ्गो गतजीवितश्च, सः शान्तरश्मिरादित्य इव, निर्वाणः शान्तः पावक इव च बभूव, निस्तेजस्कोऽभूदित्यर्थः ॥ ८५ ॥ रामानु०-शान्तरश्मिरिति । गतजीवितः सः शान्तरश्मिरादित्य इव बभूव । निर्वाणः पावक इव व्यपास्तः अतिष्ठदिति संबन्धः ॥ ८५ ॥ प्रशान्तेति । इदमारभ्य लोकविशेषणम् । प्रशान्तपीडाबहुलः प्रशान्तबहुलपीडः । प्रतापवान् सूर्यप्रकाशवान्, पूर्वं भयेन मन्दसूर्यत्वात् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ आकाश इत्यर्धम् ॥ ८८ ॥

व्यपास्तगतजीवितः व्यपास्तो विक्षिप्ताङ्गो गतजीवितश्च स शान्तरश्मिरिति । व्यपास्तगतजीवितः व्यपास्तो विक्षिप्ताङ्गो गतजीवितश्च स रावणिः शान्तरश्मिरादित्य इव निर्वाणः पावक इव च बभूवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ प्रशान्तपीडाबहुलः प्रशान्तबहुलपीडः । एकादश्यां द्वादश्यां त्रयोदश्यां चेन्द्रजि

नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥८९॥ ववृषुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमभूत्तदा । प्रशशंसुर्हते तस्मिन् राक्षसे क्रूरकर्मणि ॥९०॥ शुद्धा आपो दिशश्चैव जहृषु र्दैत्यदानवाः ॥ ९१ ॥ आजग्मुः पतिते तस्मिन् सर्व लोकभयावहे। ऊचुश्च सहिताः सर्वे देवगन्धर्वदानवाः । विज्वराः शान्तकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥ ९२ ॥ ततोऽभ्यनन्दन् संहृष्टाः समरे हरियूथपाः । तमप्रतिबलं दृष्ट्वा हतं नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ ९३ ॥ विभीषणो हनूमांश्च जाम्बवांश्चर्क्षयूथपः । विजयेनाभिनन्दन्तस्तुष्टुवुश्चापि लक्ष्मणम् ॥ ९४ ॥ क्ष्वेलन्तश्च नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लव ङ्गमाः । लब्धलक्षा रघुसुतं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९५ ॥ लाङ्गूलानि प्रविध्यन्तः स्फोटयन्तश्च वानराः।लक्ष्मणो जयतीत्येवं वाक्यं विश्रावयंस्तदा ॥ ९६ ॥ अन्योन्यं च समाश्लिष्य कपयो हृष्टमानसाः । चक्रुरुच्चावचगुणा राघवाश्रयजाः कथाः ॥ ९७ ॥ तदसुकरमथाभिवीक्ष्य हृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म । परममुपलभन् मनःप्रहर्षं विनिहतमिन्द्ररिपुं निशम्य देवाः ॥ ९८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम
द्युद्धकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

नृत्यद्भिरिति । अप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च कृतनर्तनगानजन्यस्वनः शुश्रुव इत्यर्थः । नृत्यद्भिरित्यत्र क्लीबभाव आर्षः॥८९॥ववृषुरिति । अत्रापि देवाः कर्तारः ववृषुः प्रशशंसुश्च॥९०॥९१॥आजग्मुरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । देवगन्धर्वदानवाः आजग्मुः विचरन्त्वित्यूचुश्चेति संबन्धः ॥ ९२–९५ ॥ विश्रावयन् व्यश्रावयन् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ असुकरं दुष्करम्, सर्वेषां प्राणप्रतिष्ठापकमिति वा । प्रिय युद्धम् । "अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथञ्चिद्विनिपातितः" इत्युत्तरत्राभिधानात्॥८६–९८॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१॥

द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

रुधिरक्लिन्नगात्रस्तु लक्ष्मणः शुभलक्षणः । बभूव हृष्टस्तं हत्वा शक्रजेतारमाहवे ॥ १ ॥ ततः स जाम्बवन्तं च हनुमन्तं च वीर्यवान् । सन्निहत्य महातेजास्तांश्च सर्वान् वनौकसः ॥२॥ आजगाम ततस्तीव्रं यत्र सुग्रीवराघवौ। विभीषणमवष्टभ्य हनूमन्तं च लक्ष्मणः ॥ ३ ॥ ततो राममभिक्रम्य सौमित्रिरभिवाद्य च । तस्थौ भ्रातृसमीपस्थ इन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ४ ॥ निष्टनन्निव चागम्य राघवाय महात्मने । आचचक्षे तदा वीरो घोरमिन्द्रजितो वधम् ॥५॥ रावणेस्तु शिरश्छिन्नं लक्ष्मणेन महात्मना । न्यवेदयत रामाय तदा हृष्टो विभीषणः ॥ ६ ॥

सुहृदः सर्वप्रियसुहृदः । उपलभन्नित्यत्र अडात्मनेपदाभावावार्षौ । देवाः इन्द्ररिपुं विनिहतं निशम्य परमं मनःप्रहर्षम् उपलभन् उपालभन्त । अथ असुकरं तत् इन्द्रजिद्धननं प्रियसुहृदः लक्ष्मणस्य, कर्म कृतिविषयभूतम् अभिवीक्ष्य हृष्टाः विस्मिताः, आसन्निति शेषः।"विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम्" इति हृषेः पाक्षिक इडभावः । देवाश्चारणादिमुखेन प्रथममिन्द्रजिद्धननं श्रुत्वा सन्तुष्टाः सन्तः पश्चात्तस्यात्यन्ताशक्यत्वादतथ्यं मन्वाना युद्धभूमिमागत्य तत्प्रत्यक्षीकृत्य विस्मिता आसन्निति भावः ॥९८॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः९१॥

अथ लक्ष्मणश्लाघनं–रुधिरक्लिन्नगात्रेत्यादि ॥ १ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सन्निहत्य सङ्घीभूय। अवष्टभ्य युद्धपारवश्यादवलम्ब्य ॥२ ॥ ३॥ तत इति । इन्द्रस्येव बृहस्पतिरिति पारतन्त्र्यमात्रे साम्यम् ॥ ४ ॥ निष्टनन् अव्यक्ताक्षरं वदन्नित्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । आयासस्याभिनयनमात्रेणालीकत्वद्योतनाय वा ॥५॥ रामसन्निधौ सङ्कोचवता लक्ष्मणेनाविशेषेणेन्द्राजि

॥ १ ॥ २ ॥ आजगामेति । अवष्टभ्य अवलम्ब्य, युद्धपारवश्यादिति भावः ॥३॥ इन्द्रस्येव बृहस्पतिः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थानमात्रे दृष्टान्तः ॥ ४ ॥ निश्वसन्निवेत्यत्र इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ५ ॥ स्वपौरुषकथनव्रीडितेन लक्ष्मणेन

श्रुत्वैतत्तु महावीर्यो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वधम् । प्रहर्षमतुलं लेभे रामो वाक्यमुवाच ह ॥७॥ साधु लक्ष्मण तुष्टोऽस्मि कर्मणा सुकृतं कृतम् । रावणेर्हि विनाशेन जितमित्युपधारय ॥ ८ ॥ स तं शिरस्युपाघ्राय लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् । लज्जमानं बलात् स्नेहादङ्कमारोप्य वीर्यवान् ॥९॥ उपवेश्य तमुत्सङ्गे परिष्वज्यावपीडितम् ।भ्रातरं लक्ष्मणं स्निग्धं पुनः पुनरुदैक्षत ॥ १० ॥ शल्यसंपीडितं शस्तं निश्वसन्तं तु लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखसन्तप्तस्तदा निश्वसितो भृशम् ॥ ११ ॥मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय भूयः संस्पृश्य च त्वरन् । उवाच लक्ष्मणं वाक्यमाश्वास्य पुरुषर्षभः॥ १२॥ कृतं परमकल्याणं कर्म दुष्करकर्मणा।अद्य मन्ये हते पुत्रे रावणं निहतं युधि । अद्याहं विजयी शत्रौ हते तस्मिन् दुरात्मनि॥ १३ ॥रावणस्य नृशंसस्य दिष्ट्या वीर त्वया रणे ।छिन्नो हि दक्षिणो बाहुः स हि तस्य व्यपाश्रयः॥ १४॥

द्वधकथनाद्विभीषणः स्पष्टतयाऽऽह--रावणेरिति । यद्वा लक्ष्मणेन सूचनयोक्तावपि हर्षप्रकर्षेण विभीषणः पुनराह-रावणेरिति ॥ ६ ॥ महावीर्यो राम इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ सुकृतं कृतं सुकर्तव्यं कृतम् । कर्मणा युद्धकर्मणा ॥ ८॥ स तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । आरोप्य आरोपणायाकृष्य । अवपीडितं शल्यपीडितम्, गाढं यथा भवति तथेति वा । क्रियाभेदात्तमिति द्विरुक्तिः ॥ ९ ॥ १० ॥ शल्यसंपीडितमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शस्तं प्रहृतम्, निश्वसितः स्वयंकृतनिश्वासः, त्वरन् संस्पृश्य, त्वरा च प्रहारव्यथापनयनायेति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ कृतमित्यादिसार्धश्लोकः । दुष्करकर्मणा, त्वयेति शेषः ॥ १३ ॥ रावणस्येति । व्यपाश्रयः आलम्बनम् ॥ १४ ॥

सर्वकर्तृकत्वाभिधानेन कथितमिन्द्रजिद्वधं लक्ष्मणकर्तृकनिर्देशपूर्वकं विभीषणोऽनुवदति-रावणेस्त्विति ॥६-८॥ स तमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । क्रियाबाहुल्यात्तमिति द्विरुक्तिः । अङ्कमारोप्य अङ्कं प्रत्यारोपणायाकृष्य उत्सङ्गे उपवेश्य अवपीडितं गाढं यथा तथा परिष्वज्य तं पुनः पुनरुदैक्षतेत्यन्वयः ॥ ९-१२ ॥ दुष्करकर्मणा दुष्करपौरुषेण, त्वयेति शेषः ॥ १३ ॥ व्यपाश्रयः अवलम्बभूतः ॥ १४-१८ ॥

विभीषणहनूमद्भ्यां कृतं कर्म महद्रणे । अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथञ्चिद्विनिपातितः ॥ १५ ॥ निरामित्रः कृतोऽस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावणः । बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ १६ ॥ तं पुत्रवधसन्तप्तं निर्यान्तं राक्षसाधिपम् । बलेनावृत्य महता निहनिष्यामि दुर्जयम् ॥ १७ ॥ त्वया लक्ष्मण नाथेन सीता च पृथिवी च मे । न दुष्प्रापा हते त्वद्य शक्रजेतरि चाहवे ॥ १८ ॥ स तं भ्रातरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघवः । रामः सुषेणं मुदितः समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ सशल्योऽयं महाप्राज्ञ सौमित्रिर्मित्रवत्सलः । यथा भवति सुस्वस्थस्तथा त्वं समुपाचर ॥ २० ॥ विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिः सविभीषणः । ऋक्षवानरसैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनाम् ॥ २१ ॥ ये चाप्यन्येऽत्र युध्यन्ति सशल्या व्रणिनस्तथा । तेऽपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियन्तां सुखिनस्त्वया ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण महात्मा हरियूथपः । लक्ष्मणाय ददौ नस्तः सुषेणः परमौषधिम् ॥ २३ ॥ स तस्या गन्धमाघ्राय विशल्यः समपद्यत । तथा निर्वेदनश्चैव संरूढव्रण एव च ॥ २४ ॥ विभीषणमुखानां च सुहृदां राघवाज्ञया । सर्ववानरमुख्यानां चिकित्सां स तदाऽकरोत् ॥ २५ ॥

विभीषणेति । अहोरात्रैस्त्रिभिरिति एकादशीद्वादशीत्रयोदशीभिरित्यर्थः ॥ १५ ॥ निरमित्र इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ त्वयेति । नाथेन याचमानेन । " नाथृ याच्ञायाम् " इत्यस्मात्पचाद्यच् ॥ १८ ॥ स तमिति । समाभाष्य आमन्त्र्य ॥ १९ ॥ सशल्योऽयमिति । समुपाचर चिकित्सां कुरु ॥ २० ॥ विशल्य इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । ऋक्षवानरसैन्यानामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवमिति । नस्तः नासिकायाम् ॥ २३ ॥ निर्वेदनः वेदनारहितः ॥ २४-२६ ॥

समाभाष्य सम्बोध्य ॥ १९ ॥ २० ॥ ऋक्षवानरसैन्यानामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २१ ॥ २२ ॥ नस्तः

ततः प्रकृतिमापन्नो हतशल्यो गतव्यथः । सौमित्रिर्मुदितस्तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥ २६ ॥ तथैव रामः प्लवगाधिपस्तदा विभीषणश्चर्क्षपतिश्च जाम्बवान् । अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं मुदा ससैन्याः सुचिरं जहर्षिरे ॥२७॥ अपूजयत् कर्म स लक्ष्मणस्य सुदुष्करं दाशरथिर्महात्मा । हृष्टा बभूवुर्युधि यूथपेन्द्रा निपातितं शक्रजितं निशम्य ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

ततः पौलस्त्यसचिवाः श्रुत्वा चेन्द्रजितं हतम् ।
आचचक्षुरभिज्ञाय दशग्रीवाय सव्यथाः ॥ १ ॥
युद्धे हतो महाराज लक्ष्मणेन तवात्मजः ।
विभीषणसहायेन मिषतां नो महाद्युतिः ॥ २ ॥

तथैवेति । मुदा, युक्तमिति शेषः । मुदा युक्तं सौमित्रिमवेक्ष्य जहर्षिर इति सम्बन्धः । जहर्षिर इत्यत्र गुण आर्षः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामा० रत्नकिरी० युद्धकाण्डव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

अथ सीतावधोद्योगपर्यन्तो रावणस्य पुत्रशोकातिशय उच्यते-ततः पौलस्त्यसचिवा इत्यादि । पौलस्त्यसचिवाः रावणागारवर्तिनः सहायभूताः, इन्द्रजितं हतं श्रुत्वा स्वयमभिज्ञाय साभिज्ञानं दृष्ट्वा, सव्यथाः सन्तो रावणाय आचचक्षुः आचचक्षिरे । अथवा अभिज्ञायेति चतुर्थी । पूर्वमेव यज्ञविघ्नेन निश्चिततद्वधायेत्यर्थः । अवज्ञायेति पाठेऽपि चतुर्थीपक्षे अयमेवार्थः । पक्षान्तरे साक्षात्कारपर्यन्तदर्शनं प्राप्येत्यर्थः ॥१॥ मिषतां नः अस्मासु पश्यत्सु सत्स्वि

नासिकायाम् ॥ २३-२८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

तत इति । स्वेनस्वेन सैन्येन परिवृताः ततस्ततो वानरैस्सह युद्ध्यन्तः पौलस्त्यसचिवास्तत्रेन्द्रजितं हतं श्रुत्वा अभिज्ञाय दृष्ट्वा सव्यथा रावणायाचचक्षुः आचचक्षिरे

शूरः शूरेण सङ्गम्य संयुगेष्वपराजितः । लक्ष्मणेन हतः शूरः पुत्रस्तु विबुधेन्द्रजित् । गतः स परमान् लोकान् शरैः सन्ताप्य लक्ष्मणम् ॥ ३ ॥ स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम् । घोरमिन्द्रजितः सङ्ख्ये कश्मलं चाविशन्महत् ॥ ४ ॥ उपलभ्य चिरात् संज्ञां राजा राक्षसपुङ्गवः । पुत्रशोकार्दितो दीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५ ॥ हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महारथ । जित्वेन्द्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥ ६ ॥ ननु त्वामिषुभिः क्रुद्धो भिन्द्याः कालान्तकावपि । मन्दरस्यापि शृङ्गाणि किं पुनर्लक्ष्मणं युधि ॥ ७ ॥ अद्य वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम । येनाद्य त्वं महाबाहो संयुक्तः कालधर्मणा ॥ ८ ॥ एष पन्थाः सुयोधानां सर्वामरगणेष्वपि ॥ ९ ॥

त्यर्थः । अनन्तरयोजनायामस्मासु जीवत्स्वित्यर्थः । अनादरे षष्ठी ॥ २ ॥ शूर इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । क्रियाभेदाच्छूरपदद्वयम् । विबुधेन्द्रजित् देवेन्द्रजित् ॥३॥ दारुणं करुणम् । घोरं तीक्ष्णम् । कश्मलं मूर्च्छाम् । "मूर्च्छा तु कश्मलं मोहः" इत्यमरः ॥ ४-६ ॥ ननु त्वामिति । नन्वित्यामन्त्रणे । कालान्तकौ यमस्य मूर्तिभेदौ ॥७॥ भूयः अतिशयेन । कालधर्मणा मरणेन । आर्षोऽनिच् समासान्तः । संयुक्तः संयोजितः ॥ ८ ॥ युद्धमरणस्य सर्वाकाङ्क्षितत्वाद्युद्धहतं त्वां न शोचामीत्याह-एष इति । एषः युद्धमरणरूपः

इत्यवगन्तव्यम् । मिषतां नो महाद्युतिरित्यनुपदमेवाभिधानात् ॥ १-२ ॥ दारुणं करुणम् । घोरं तीक्ष्णम् । प्रतिभयं भयङ्करम् । कश्मलं मूर्च्छाम् ॥ ४-६ ॥ कालान्तकावपि कालः सर्वसंहारकः, अन्तकः कालाभिमानी पुरुषः ॥ ७ ॥ अद्येति । भूयो बहुमतः, अतिशयेन सम्मत इति दुःखातिशयोक्तिः । येन वैवस्वतेन कालधर्मणा संयोजितः ॥ ८ ॥ युद्धमरणस्य सकलशूरजनकाङ्क्षिततया युद्धहतं त्वां न शोचामीत्याह-एष इति । सुयोधानां मरणाय एष पन्थाः । सर्वामरगणेष्वपीति ।

यः कृते हन्यते भर्तुः स पुमान् स्वर्गमृच्छति । अद्य देवगणाः सर्वे लोकपालास्तथर्षयः । हतमिन्द्रजितं श्रुत्वा सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः ॥ १० ॥ अद्य लोकास्त्रयः कृत्स्ना पृथिवी च सकानना । एकेनेन्द्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥ अद्य नैर्ऋतकन्यानां श्रोष्याम्यन्तःपुरे रवम् । करेणुसङ्घस्य यथा निनादं गिरिगह्वरे ॥ १२ ॥ यौवराज्यं च लङ्कां च रक्षांसि च परन्तप । मातरं मां च भार्यां च क्व गतोऽसि विहाय नः ॥ १३ ॥ मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् । प्रेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तसे ॥ १४ ॥ स त्वं जीवति सुग्रीवे लक्ष्मणे च सराघवे । मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोऽसि विहाय नः ॥ १५ ॥ एवमादिविलापार्तं रावणं राक्षसाधिपम् । आविवेश महान् कोपः पुत्रव्यसनसम्भवः ॥ १६ ॥ प्रकृत्या कोपनं ह्येनं पुत्रस्य पुनराधयः । दीप्तं सन्दीपयामासुर्घर्मेऽर्कमिव रश्मयः १७॥

पन्थाः ॥ ९ ॥ एवं यशस्यत्वादशोच्यत्वमुक्त्वा स्वर्ग्यत्वादशोच्यत्वमाह—य इति ॥१०॥११॥ लोकास्त्रय इत्युक्तावपि पृथिव्याः पृथगुपादानं प्राधान्यात् । यथा ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोऽप्यागत इत्यादौ ॥ १२ ॥ नः सर्वानिति योजनीयम् ॥१३--१६॥ प्रकृत्या कोपनमित्यस्य विवरणं दीप्तमिति । पुत्रस्य पुत्रसंबन्धिन्यः, पुत्रविषया इत्यर्थः । आधयः शोकाः । पुनः भूयः । सन्दीपयामासुः

न केवलं मनुष्येषु सर्वामरगणेष्वपि स श्लाघ्य इति भावः ॥ ९ ॥ एतेन यशस्करत्वादशोच्यत्वमुक्तम् । इदानीं स्वर्गहेतुत्वादप्यशोच्यत्वमाह—यः कृत इति । भर्तुः कृते यः हन्यते सः स्वर्गमृच्छतीति सम्बन्धः ॥ १० ॥ त्रयो लोकाः पातालान्तरिक्षस्वर्गाः, पृथिव्याः पृथगभिधानात् ॥ ११-१३ ॥ मम त्वया प्रेतकार्याणि कर्तव्यानि, विपरीते व्युत्क्रमे वर्तस इति सम्बन्धः ॥१४॥ स त्वमित्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु—सलक्ष्मणे रामे जीवति सति यस्त्वं जीवितं कस्माद्व्रजसि, तयोरसाध्यत्वादिति भावः ॥ १५॥१६ ॥ प्रकृत्येति । पुत्रस्याधयः पुत्रसम्बन्ध्याधयः, पुत्रमरणजनितमनः

ललाटे भ्रुकुटीभिश्च सङ्गताभिर्व्यरोचत । युगान्ते सह नक्रैस्तु महोर्मिभिरिवोदधिः ॥ १८ ॥ कोपाद्विजृम्भमाणस्य वक्त्राद् व्यक्तमभिज्वलन् । उत्पपात स भूयोऽग्निर्वृत्रस्य वदनादिव ॥ १९ ॥ स पुत्रवधसन्तप्तः शूरः क्रोधवशं गतः । समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्या रोचयद्वधम् ॥ २० ॥ तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनाऽपि च । रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ २१ ॥ घोरं प्रकृत्या रूपं तत्तस्य क्रोधाग्निमूर्च्छितम् । बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव दुरासदम् ॥ २२ ॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नस्रबिन्दवः । दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २३ ॥ दन्तान् विदशतस्तस्य श्रूयते दशनस्वनः । यन्त्रस्यावेष्ट्यमानस्य महतो दानवैरिव ॥ २४ ॥ कालाग्निरिव संक्रुद्धो यां यां दिशमवैक्षत । तस्यां तस्यां भयत्रस्ता राक्षसाः संविलिलियरे ॥ २५ ॥ तमन्तकमिव क्रुद्धं चराचरचिखादिषुम् । वीक्षमाणं दिशः सर्वा राक्षसा नोपचक्रमुः ॥ २६ ॥

कोपयामासुः । अकर्मपक्षे क्रूरयामासुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ललाट इति । भ्रुकुटीभिरिति बहुवचनं दशशिरस्कत्वात् ॥ १८–२३ ॥ आवेष्ट्यमानस्य भ्राम्यमाणस्य, यन्त्रस्य तिलपीडनयन्त्रस्य । दानवैर्बलवद्भिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ संविलिलियरे स्तम्भादिव्यवहिता बभूवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ तमिति । चिखादिषुं

पीडेति यावत् ॥ १७–१९ ॥ स पुत्रवधेत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–रावणो वैदेह्या हेतुभूतया वधं स्ववधं बुद्ध्या समीक्ष्य इतः परं रामो मामवश्यं वधिष्यतीति निश्चित्येत्यर्थः । अरोचयत स्ववधमित्यनुषङ्गः । रावणक्रोधावेशस्य सीताहननोद्योगस्य चायमाशयः–स्वस्य रामहस्तवधेच्छया सकलराक्षसकुलनाशं मतमितीतरराक्षसानामप्रकटनाय क्रोधावेशादिकमित्यर्थः ॥ २०–२३ ॥ दन्तानिति । यन्त्रस्य घटयन्त्रस्य दानवैरावेष्ट्यमानस्य भ्राम्यमाणस्य ॥ २४ ॥ २५ ॥ नोपचक्रमुः

ततः परमसंक्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः । अब्रवीद्रक्षसां मध्ये संस्तम्भयिषुराहवे ॥ २७ ॥ मया वर्षसहस्राणि चरित्वा दुश्चरं तपः । तेषु तेष्ववकाशेषु स्वयम्भूः परितोषितः ॥२८॥ तस्यैव तपसो व्युष्ट्या प्रसादाच्च स्वयम्भुवः । नासुरेभ्यो न देवेभ्यो भयं मम कदाचन ॥२९॥ कवचं ब्रह्मदत्तं मे यदादित्यसमप्रभम् । देवासुरविमर्देषु न भिन्नं वज्रशक्तिभिः ॥३०॥ तेन मामद्य संयुक्तं रथस्थमिह संयुगे । प्रतीयात् कोऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुरन्दरः ॥ ३१ ॥ यत्तदाऽभिप्रसन्नेन सशरं कार्मुकं महत् । देवासुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयम्भुवा ॥ ३२ ॥ अद्य तूर्यशतैर्भीमं धनुरुत्थाप्यतां मम । रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमाहवे ॥ ३३ ॥

संहर्तुमिच्छुमित्यर्थः । नोपचक्रमुः नोपसेदुः ॥ २६ ॥ संस्तम्भयिषुराहवे युद्धभीतान् राक्षसान् युद्धे स्थापयितुकामः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्षः ॥ २७ ॥ अवकाशेषु तपःसमाप्तिषु ॥२८॥ तस्यैवेत्यादि । व्युष्ट्या समृद्ध्या । "व्युष्टिः फले समृद्धौ च" इत्यमरः । भयाभावे हेतुमाह–कवचमिति । यत् यस्मात् कवचमस्ति तस्मादिति पूर्वेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तेन कवचेन संयुक्तं रथस्थं माम् इह संयुगे कः प्रतीयात् आभिमुख्येनागच्छेत् ? अद्य मामाजौ साक्षात्पुरन्दरोऽपि न प्रतीयादिति च योज्यम् । अर्थसिद्धौ नञ् । क्रियापदमस्त्येव । अनेवंव्याख्याने अद्य मामाजाविति पुनरुक्तं स्यात् ॥ ३१ ॥ यत्तदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । देवासुरविमर्देषु विमर्दकाल इत्यर्थः । अद्य तूर्य

नोपसेदुः ॥२६॥ तत इति । संस्तम्भयितुमाहवे इति पाठः । युद्धभीतान् राक्षसान् युद्धे पातयितुमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अवकाशेषु तपस्समाप्तिसमयेषु ॥ २८ ॥ व्युष्ट्या वृद्ध्या ॥ २९ ॥ भयाभावे हेतुमाह–कवचमित्यर्धेन । आदित्यसदृशप्रभं यत्कवचं ब्रह्मदत्तं तस्मिन् सति मम सुरेभ्यो भयं नास्तीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३० ॥ तेन कवचेन संयुक्तं मां कः प्रतीयात् को वा आभिमुख्येनागच्छेत् ? साक्षात्पुरन्दरोऽप्याजौ मां, न प्रतीयादिति शेषः ॥३१॥ देवासुरविमर्देषु विषये स्वयम्भुवा मम दत्तम् ॥३२॥ अद्य तूर्येत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–रामलक्ष्मणयोस्सम्बन्धयाहवे

स पुत्रवधसन्तप्तः शूरः क्रोधवशं गतः । समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या सीतां हन्तुं व्यवस्यत ॥ ३४ ॥ प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्षः सुघोरो घोरदर्शनः । दीनो दीनस्वरान् सर्वां स्तानुवाच निशाचरान् ॥ ३५ ॥ मायया मम वत्सेन वञ्चनार्थं वनौकसाम् । किञ्चिदेव हतं तत्र सीतेयमिति दर्शितम् ॥ ३६ ॥ तदिदं तथ्यमेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः । वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रबन्धुमनुव्रताम् ॥ ३७ ॥ इत्येव मुक्त्वा सचिवान् खड्गमाशु परामृशत् ॥ ३८ ॥ उद्धृत्य गुणसम्पन्नं विमलाम्बरवर्चसम् । निष्पपात स वेगेन सभार्यः सचिवैर्वृतः ॥ ३९ ॥ रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतनः । संक्रुद्धः खड्गमादाय सहसा यत्र मैथिली ॥ ४० ॥

शतैरित्यनेन इतःपूर्वमिदं धनुर्न नीतमिति गम्यते ॥३२-३४॥ प्रत्यवेक्ष्येति । सुघोरः सुघोरप्रकृतिः ॥ ३५ ॥ माययेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सीतेयमिति दर्शितं किञ्चित् अलीकमेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इत्येवमित्यर्धम् । परामृशत् आददे ॥ ३८ ॥ उद्धृत्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । गुणसम्पन्नं माल्यालंकृतम्, विमलाम्बरवर्चसं विमलाकाशसदृशम्, खड्गमादाय कोशादुद्धृत्य यत्र

वधाय, वानराणामिति शेषः । मम भीमं धनुः तूर्यशतैस्सहोत्थाप्यतामिति सम्बन्धः ॥३३॥ सीतां हन्तुं व्यवस्यत निश्चितवान् । वस्तुतस्तु–सीतां हन्तुं गन्तुम्, सीतादर्शनार्थं गन्तुं व्यवस्यतेत्यर्थः । "हन हिंसागत्योः" इति धातुः ॥३४-३५॥ वनौकसां वञ्चनाय इयं सीतेति किञ्चिदेव व्यलीकमेव वस्तु हतमिति दर्शितम् ॥ ३६ ॥ तत् हननं तथ्यमेव करिष्ये । तदेवाह वैदेहीमिति । माययेत्यादिश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु–मम वत्सेन बालेनापि सतेन्द्रजिता वनौकसां वञ्चनार्थम् इयं सीतेति किञ्चिदेव अलीकमेव हतं दर्शितम् । अहं क्षत्रबन्धुं क्षत्राणां बन्धुं परमाप्तं राममनुव्रतां वैदेहीं तथ्यं यथा तथा नाशयिष्यामि यदि तदिदम् आत्मनः अप्रियम् एव स्यात् अतः करिष्ये, इतरराक्षससन्तोषार्थं तस्याः किञ्चिद्दुःखमिति शेषः ॥३७॥३८॥ उद्धृत्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । विमलाम्बरवर्चसं निर्मलाकाशसदृशं खड्गमादाय उद्धृत्य कोशादुद्धृत्य यत्र मैथिली तं देशं प्रति सचिवैर्वृतस्सन् निष्पपातेति सम्बन्धः ३९-४२

व्रजन्तं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं प्रचुक्रुशुः । ऊचुश्चान्योन्य माश्लिष्य संक्रुद्धं प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ४१ ॥ अद्यैनं तावुभौ दृष्ट्वा भ्रातरौ प्रव्यथिष्यतः । लोकपाला हि चत्वारः क्रुद्धे नानेन निर्जिताः॥४२॥ बहवः शत्रवश्चापि संयुगेषु निपा तिताः। त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुङ्क्ते चाहृत्य रावणः ॥४३॥ विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि ॥ ४४॥ तेषां सञ्जल्पमानानामशोकवनिकां गताम् । अभिदुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्च्छितः॥४५॥वार्यमाणः सुसंक्रुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः । अभ्यधावत संक्रुद्धः खे ग्रहो रोहिणीमिव ॥ ४६ ॥ मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभि रनिन्दिता । ददर्श राक्षसं क्रुद्धं निस्त्रिंशवरधारिणम् ॥४७ ॥ तं निशाम्य सनिस्त्रिंशं व्यथिता जनकात्मजा । निवार्यमाणं बहुशः सुहृद्भिरनुवर्तिनम् । सीता दुःखसमा विष्टा विलपन्तीदमब्रवीत् ॥४८॥ यथाऽयं मामभिक्रुद्धः समभिद्रवति स्वयम्। वधिष्यति सनाथां मामनाथामिव दुर्मतिः ॥ ४९॥ बहुशश्चोदयामास भर्तारं मामनुव्रताम् । भार्या भव रमस्वेति प्रत्याख्यातो ध्रुवं मया ॥ ५० ॥ सोऽयं ममानुपस्थाने व्यक्तं नैराश्यमागतः । क्रोधमोह समाविष्टो निहन्तुं मां समुद्यतः ॥ ५१ ॥

मैथिली तं देशं प्रति निष्पपातेत्यन्वयः ॥३९॥४०॥ व्रजन्तमित्यादिसार्धश्लोक त्रयमेकान्वयम् । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । " रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि " इत्यमरः ॥४१--४५॥ ग्रहः अङ्गारकः ॥४६–४८॥ रामानु०–तमिति । निशाम्य दृष्ट्वा ॥४८॥ यथेति। यथा यस्मादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सोऽयमिति । अनुपस्थाने

त्रिषु लोकेषु रत्नानि आहृत्य रावणः भुङ्क्ते। विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि इति पाठः। आवृत्येति पाठे–आवृत्य आक्रम्य ॥ ४३–४७ ॥ अनुवर्तिनम् अभिमुख मागच्छन्तम् ॥ ४८ ॥ यथा यस्मात्कारणात ॥ ४९ ॥ वधिष्यतीत्यत्र कारणमाह– बहुश इति ॥ ५० ॥ अनुपस्थाने सति अनङ्गीकारे सति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अथवा तौ नरव्याघ्रौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । मन्निमित्त मनार्येण समरेऽद्य निपातितौ । अहो धिङ्मन्निमित्तोऽयं विनाशो राजपुत्रयोः ॥५२॥ अथवा पुत्रशोकेन अहत्वा रामलक्ष्मणौ । विधमिष्यति मां रौद्रो राक्षसः पाप निश्चयः ॥ ५३ ॥ हनूमतोऽपि यद्वाक्यं न कृतं क्षुद्रया मया ॥ ५४ ॥ यद्यहं तस्य पृष्ठेन तदा यायामनिन्दिता। नाद्यैवमनुशोचेयं भर्तुरङ्कगता सती ॥ ५५ ॥ मन्ये तु हृदयं तस्या कौसल्यायाः फलिष्यति । एकपुत्रा यदा पुत्रं विनष्टं श्रोष्यते युधि ॥५६॥ सा हि जन्म च बाल्यं च यौवनं च महात्मनः । धर्मकार्यानुरूपं च रुदन्ती संस्मरिष्यति ॥ ५७ ॥ निराशा निहते पुत्रे दत्त्वा श्राद्ध मचेतना । अग्निमारोक्ष्यते नूनमपो वाऽपि प्रवेक्ष्यति ॥ ५८ ॥ धिगस्तु कुब्जामसतीं मन्थरां पापनिश्चयाम् । यन्निमित्तमिदं दुःखं कौसल्या प्रतिपत्स्यते ॥ ५९ ॥ इत्येवं मैथिलीं दृष्ट्वा विलपन्तीं तपस्विनीम्। रोहिणीमिव चन्द्रेण विना ग्रहवशं गताम् ॥६०॥ एतस्मिन्नन्तरे तस्य अमात्यो बुद्धिमान् शुचिः।सुपार्श्वो नाम मेधावी राक्षसो राक्षसेश्वरम्।निवार्यमाणं सचिवैरिदं वचनमब्रवीत्॥६१॥

अनुपस्थानात्॥५१॥ रामानु०–सोऽयं ममानुपस्थाने व्यक्तं नैराश्यमागत इति पाठः। अनुप स्थाने अनुपस्थाने सति ॥ ५१ ॥ तौ निहत्य तेन निस्त्रिंशेन सह प्रवेशनमपि संभवती त्यभिप्रायेणाह--अथवेत्यादि ॥ ५२ ॥ अत्र निमित्तान्तरमाशङ्कते--अथवा पुत्र शोकेनेति । अहत्वा हन्तुमशक्त्वो भूत्वा ॥ ५३ ॥ हनूमत इत्यर्धम् । क्षुद्रया विचारमूढया ॥ ५४ ॥ यदीति । यायामनुशोचेयमिति "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" इति लिङ् ॥ ५५ ॥ प्रथमपक्षानुसारेण शोचति--मन्य इति ॥५६॥ सा हीति । धर्मकार्यानुरूपं धर्मकार्यानुरूपत्वम् ॥५७॥ अचेतना मूर्च्छिता ॥ ५८॥५९॥ इत्येवमित्यादि । मैथिलीं दृष्ट्वा रावणमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ६०--६४ ॥

पुत्रशोकेन रामलक्ष्मणवधोद्युक्तस्सन् तौ अहत्वा हन्तुमशक्तुवन् ॥ ५३–५५ ॥ मन्य

कथं नाम दशग्रीव साक्षाद्वैश्रवणानुज । हन्तुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधाद्धर्ममपास्य हि ॥ ६२ ॥ वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्मनिरतः सदा । स्त्रियाः कस्माद्वधं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥ ६३ ॥ मैथिलीं रूपसम्पन्नां प्रत्यवेक्षस्व पार्थिव । त्वमेव तु सहास्माभी राघवे क्रोधमुत्सृज ॥६४॥ अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् । कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः ॥ ६५ ॥ शूरो धीमान् रथी खड्गी रथप्रवरमास्थितः । हत्वा दाशरथिं रामं भवान् प्राप्स्यति मैथिलीम् ॥६६॥ स तद्दुरात्मा सुहृदा निवेदितं वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः । गृहं जगामाथ ततश्च वीर्यवान् पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्वृतः ॥६७॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम द्युद्धकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

अभ्युत्थानं युद्धनिर्याणप्रारम्भम् । चतुर्दशीं चतुर्दश्याम् । अमावास्याम् अमावास्यायाम्। अनेन त्रयोदश युद्धदिनान्यतीतानीत्यवगम्यते । तथा हि--" ततोऽस्तमगमत्सूर्यः सन्ध्यया प्रतिरञ्जितः।पूर्णचन्द्रप्रदीपा च क्षपा समभिवर्तत॥" इति वचनात् पौर्णमास्यां सुवेलाप्रवेशः,ततः कृष्णपक्षप्रथमायां युद्धस्यारम्भः, तस्यामेव रात्रौ नागपाशबन्धतद्विमोक्षौ, द्वितीयायां धूम्राक्षस्य वधः,तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य, चतुर्थ्यामकम्पनस्य, प्रहस्तस्य पञ्चम्याम्, षष्ठ्यां रावणमुकुटभङ्गः,सप्तम्यां कुम्भकर्णस्य वधः, अष्टम्यामतिकायादीनाम्, नवम्यां पुनरिन्द्रजिद्युद्धम्,तस्यामेव रात्रौ कुम्भनिकुम्भादीनां वधः, दशम्यां मकराक्षस्य, एकादश्यां द्वादश्यां त्रयोदश्यां चेन्द्रजिद्वधः । वस्तुतस्तु नवम्यां युद्धारम्भात्तदारभ्य दिनद्वयेन रावणेन्द्रजिन्मूलबलव्यतिरिक्तराक्षसनिबर्हणात् एकादशीत्विति। यदा श्रोष्यते तदैव फालिष्यति स्फुटिष्यति ॥५६-६३॥मैथिलीमिति । प्रत्यवेक्षस्व कालान्तरे मैथिली वशगा भविष्यतीति प्रत्यवेक्षस्वेत्यर्थः॥६४॥अद्य चतुर्दशीं चतुर्दश्याम् अभ्युत्थानं समरोद्योगं युद्धाय प्रस्थानं कृत्वा अमावास्यायां विजयाय निर्याहि ॥६५॥ शूर इत्यस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः। वस्तुतस्तु-दाशरथिं प्रति गत्वा,

चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

स प्रविश्य सभां राजा दीनः परमदुःखितः । निषसादासने मुख्ये सिंहः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ १ ॥ अब्रवीच्च स तान् सर्वान् बलमुख्यान् महाबलः । रावणः प्राञ्जलिर्वाक्यं पुत्रव्यसनकर्शितः ॥ २ ॥ सर्वे भवन्तः सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृताः । निर्यान्तु रथसङ्घैश्च पादातैश्चोपशोभिताः ॥ ३ ॥ एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ । वर्षन्तः शरवर्षेण प्रावृट्काल इवाम्बुदाः ॥४॥ अथवाऽहं शरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रं महारणे । भवद्भिः श्वो निहन्तास्मि रामं लोकस्य पश्यतः ॥ ५ ॥ इत्येतद्राक्षसेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसाः । निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रैर्नानानीकैः सुसंवृताः ॥६॥ परिघान् पट्टिशांश्चैव शरखड्गपरश्वधान् । शरीरान्तकरान् सर्वे चिक्षिपुर्वानरान् प्रति ॥ ७ ॥

द्वादशीत्रयोदशीभिरिन्द्रजिद्वध इति चतुर्दश्यामभ्युत्थानवचनं युज्यत एव ॥६५–६७॥ रामानु०–शूर इति । रथी महारथ इत्यर्थः ॥६६॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिनवतितमःसर्गः॥९३॥

अथ मूलबलयुद्धम्–स प्रविश्येत्यादि ॥१॥ अब्रवीदिति । रावणः प्राञ्जलिरिति । अनुनयार्थमञ्जलिकरणम् ॥ २॥३॥ रामानु०–अब्रवीदिति । रावणः प्राञ्जलवाक्यमिति पाठः ॥ २ ॥ एकमिति । परिक्षिप्य आवार्य, शरवर्षेण वृष्ट्वा हन्तुमर्हथेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ स रामो यदि हन्तुं न शक्येत तथापि भवतां शरैः भिन्नगात्रः स्यात्, तेन तस्य वधः सुकरो मे भवेदित्यभिप्रायेणाह–अथवेति । इदानीं यूयं

दाशरथिं मैथिलीं भवान् प्राप्स्यति, रणे हतस्सन् तयोः पार्षदतां प्राप्स्यतीत्यर्थः॥६६-६७ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ०श्रीरामायणतत्त्वदीपिका०युद्धकाण्ड० त्रिनवतितमः सर्गः ॥९३॥

॥ १–३ ॥ एकमिति । परिक्षिप्य परितो निरुध्य ॥ ४ ॥ अथवा अद्य रामहननासम्भवपक्षे भवद्भिर्भिन्नगात्रं श्वो निहन्तास्मीति सम्बन्धः । एकं राममित्यादि श्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु–शरान् वर्षन्तो यूयं परिक्षिप्य मिलित्वा एकं मुख्यं रामं समरे हन्तुं गन्तुमर्हथेति सम्बन्धः । अथ भवद्भिर्वा शरैर्महारणे भिन्नगात्रं रामं

स०–आहवे सर्वान् हतान् श्रुत्वा अनुत्साहान् युद्धाय प्रोत्साहयितुं प्राञ्जलिर्भूत्वाऽब्रवीदित्यर्थः ॥ २ ॥ शरवर्षाणि जलवर्षाणि बाणवर्षाणीति [illegible] बोध्यः । प्रहृष्टाः शरवर्षाणीति पाठः ॥ ४ ॥

वानराश्च द्रुमान् शैलान् राक्षसान् प्रति चिक्षिपुः ॥ ८ ॥ स सङ्ग्रामो महान् भीमः सूर्यस्योदयनं प्रति । रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ॥ ९ ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः । अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसाः ॥ १० ॥ एवं प्रवृत्ते सङ्ग्रामे ह्युद्धूतं सुमहद्रजः । रक्षसां वानराणां च शान्तं शोणितविस्रवैः ॥ ११ ॥ मातङ्गरथकूलाश्च वाजिमत्स्या ध्वजद्रुमाः । शरीरसङ्घाटवहाः प्रसस्रुः शोणितापगाः ॥ १२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुताः । ध्वजवर्मरथानश्वान्नानाप्रहरणानि च । आप्लुत्याप्लुत्य समरे राक्षसानां बभञ्जिरे ॥ १३ ॥ केशान् कर्णललाटांश्च नासिकाश्च प्लवङ्गमाः । रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि न्यकर्तयन् ॥ १४ ॥ एकैकं राक्षसं सङ्ख्ये शतं वानरपुङ्गवाः । अभ्यधावन्त फलिनं वृक्षं शकुनयो यथा ॥ १५ ॥ तथा गदाभिर्गुर्वीभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः । निजघ्नुर्वानरान् घोरान् राक्षसाः पर्वतोपमाः ॥ १६ ॥

तं हन्तुं न शक्ताश्चेदिदानीं तीक्ष्णैः शरैर्भवद्भिर्भिन्नगात्रं श्वो निहन्तास्मि ॥५-८॥ सूर्यस्योदयनं प्रति सूर्योदयमारभ्य ॥ ९ ॥ ते गदाभिरिति । अन्योन्यं जघ्नुरित्यत्र शिलावृक्षाणामप्युपलक्षणम् । राक्षसेभ्योऽपहृतानि गदाखड्गादीनि राक्षसानामिव वानराणामपि संभवन्तीति वा तथोक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मातङ्गेति । शरीराण्येव सङ्घाटाः प्लवाः तान् वहन्तीति शरीरसङ्घाटवहाः ॥ १२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुता इत्यारभ्य-राक्षसानां बभञ्जिर इत्यन्तं सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ १३ ॥ केशानिति । रक्षसां केशानिति क्रमेणान्वयः ।

लोकस्य पश्यतः अहं श्वो निहन्ता गन्ता गमिष्यामीत्यर्थः ॥५-८॥ स सङ्ग्राम इति । सूर्यस्योदयनं प्रति सूर्योदयमारभ्य ॥ ९ ॥ अन्योन्यं जघ्नुरित्यत्र वानराणां गदाद्यायुधाभावाद्राक्षसहस्ताद्गृहीतैस्तैरेव राक्षसहननं भविष्यतीति

राक्षसैर्युद्ध्यमानानां वानराणां महाचमूः । शरण्यं शरणं याता रामं दशरथात्मजम् ॥ १७ ॥ ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् । प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं ववर्ष ह ॥ १८ ॥ प्रविष्टं तु तदा रामं मेघाः सूर्यमिवाम्बरे । नाभिजग्मुर्महाघोरं निर्दहन्तं शराग्निना ॥ १९ ॥ कृतान्येव सुघोराणि रामेण रजनीचराः । रणे रामस्य ददृशुः कर्माण्यसुकराणि च ॥ २० ॥ चालयन्तं महानीकं विधमन्तं महारथान् । ददृशुस्ते न वै रामं वातं वनगतं यथा ॥ २१ ॥ छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धं प्रभग्नं शस्त्रपीडितम् । बलं रामेण ददृशुर्न रामं शीघ्रकारिणम् ॥ २२ ॥ प्रहरन्तं शरीरेषु न ते पश्यन्ति राघवम् । इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानमिव प्रजाः ॥ २३ ॥

न्यकर्तयन् चिच्छिदुः ॥ १४–१६ ॥ राक्षसैरिति । वानरसेनाशरणागतिरियम् । राक्षसैर्वध्यमानानामित्याकिञ्चन्यानन्यगतिकत्वोक्तिः । शरण्यमिति दयाद्युक्तिः । राममिति परत्वोक्तिः । दशरथात्मजमिति सौलभ्योक्तिः ॥ १७–१९ ॥ कृतान्येवेति । कृतान्येव ददृशुः, नतु क्रियमाणानीत्यर्थः ॥ २० ॥ न केवलं हस्तलाघवातिशयेन कर्मणामदर्शनं रणसञ्चारलाघवातिशयेन कर्तारमपि न ददृशुरित्याह–चालयन्तमिति । यथा चालनविधमनादिकार्यलिङ्गात् वायुरनुमितो भवति तद्वद्रामोऽप्यनुमितः, न तु प्रत्यक्षित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ उक्तमर्थं विशदयति–छिन्नमिति । छिन्नं खण्डितम् । भिन्नं विदारितम् । प्रभग्नं शकलीकृतम्. शस्त्रपीडितं हृदयार्पितशल्यम् ॥ २२ ॥ इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तम् इन्द्रियार्था

वेदितव्यम् ॥ १०–१९ ॥ कृतान्येवेति । रजनीचरा रामस्य रणे असुकराणि कर्माणि रामेण कृतान्येव ददृशुः, न क्रियमाणानीत्यर्थः ॥ २० ॥ न केवलं हस्तलाघवातिशयेन तस्य कर्माणि न ददृशुः किन्तु तत्कर्तारमपि न ददृशुरित्याह–चालयन्तमिति । चालनादिकार्यलिङ्गाद्यथा वायुरनुमितो भवति तद्वद्रामोऽपि विधमनादिकार्यलिङ्गादनुमितः, न तु प्रत्यक्षेण दृष्टः ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रहरन्तमिति । इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तम् इन्द्रियविषयेषु प्रेरकत्वेन शरीरेष्ववतिष्ठन्तम् । भूतात्मानं परमात्मानम्,

एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान् ।
एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन् वाजिभिः सह ॥ २४ ॥
इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशान् रणे ।
अन्योन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद्राघवस्य ते ॥ २५ ॥
न ते ददृशिरे रामं दहन्तमरिवाहिनीम् ।
मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना ॥ २६ ॥

ननुतिष्ठन्तम् अनुभवन्तम्, तेनानुभवेनानुमीयमानमपि भूतात्मानं भूतस्य पञ्चभूतात्मकशरीरस्य आत्मानं जीवात्मानं प्रजाः यथा न पश्यन्ति, तथैव शरीरेषु प्रहरन्तं तेन प्रहारेणानुमीयमानमपि राघवं पुरतश्चक्षुषा नाद्राक्षुरित्यर्थः । यद्वा इन्द्रियार्थेषु प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानेषु गन्धादिगुणेषु, निराश्रय गुणावस्थानासम्भवात् सौक्ष्म्येणानुवृत्तं भूतात्मानमिव पुष्पाद्यवयवभूत पृथिव्यादिस्वरूपमिवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ एष हन्तीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सदृशान् सादृश्येन प्रतीयमानान् । अन्योन्यं सादृश्यादेव हेतोर्जघ्नुश्चेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ राक्षसानां रामादर्शनकारणमाह--न त इति । इदमुपलक्षणम् । सादृश्यदर्शनमपि मोहनास्त्रेणेति द्रष्टव्यम् । महात्मना महास्वभावेन ॥२६॥

प्रजा इव ते शरीरेषु प्रहरन्तं वेगातिशयेन स्वशरीरेषु यौगपद्येन शरैः प्रहरन्तं राघवं न पश्यन्ति नाद्राक्षुरिति सम्बन्धः। यद्वा इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तम् इन्द्रियार्थानतु भवन्तम् । तेनानुभवेनानुमीयमानमपि भूतात्मानं जीवात्मानं प्रजा यथा न पश्यन्ति तद्वदिति । यद्वा इन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु तिष्ठन्तं भूतात्मामं परमात्मानं प्रजा इव परमात्मनस्सर्वव्यापितया शब्दादिविषयेषु उपादानचैतन्यरूपतया सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्तं तेभ्योऽन्यत्वेन ते यथा नोपलभन्ते ॥२३॥ एष हन्तीति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ते राक्षसाः रामस्य सदृशान् सदृशत्वेन प्रतीयमानान् । 'एष हन्ति गजानीकम्' इति कुपितास्सर्वे ते राक्षसा रामस्य सादृश्यादेव अन्योन्यं जघ्नुरिति सम्बन्धः॥२४॥ ॥२५॥राक्षसानां राघव सादृश्यप्रतीतौ कारणमाह-न ते ददृशिर इत्यादिना ॥२६॥२७॥

स०–इति इत्याकारकज्ञानेन । ते सर्वे राक्षसाः एकसैन्यस्था रणे राघवास्त्रेण मोहिताः सन्तः रामस्य सदृशा बभूवुः । ततश्च राघवस्य सादृश्यात्कुपितास्सन्तः अन्योन्यम् अयं राम इति स राम इति परस्परं जघ्नुः ॥ २९ ॥ एतदेव विशदयति–न ते इति । सैन्यैकदेशस्थाः रामम् अरिवाहिनीं गान्धर्वास्त्रेण दहन्तं स्वस्थाने स्थितं तेनास्त्रेण महात्मना कर्त्रा मोहिताः सन्तः न ददृशिरे इति योजना ॥ २६ ॥

ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसाः ।
पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे ॥ २७ ॥
भ्रमन्तीं काञ्चनीं कोटिं कार्मुकस्य महात्मनः ।
अलातचक्रप्रतिमां ददृशुस्ते न राघवम् ॥ २८ ॥
शरीरनाभि सत्त्वार्चिः शरारं नेमिकार्मुकम् ।
ज्याघोषतलनिर्घोषं तेजोबुद्धि गुणप्रभम् ॥ २९ ॥

अदर्शनवत्सदृशदर्शनवच्चानेकत्वदर्शनं नास्त्रकृतम्, किंतु भीतिकृतमित्याह--ते त्विति । तुशब्दः पूर्वस्माद्विशेषपरः । मारीचेनाप्युक्तम्--"अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण" इति ॥ २७ ॥ भ्रमन्तीं रामस्य मण्डलाकारगतिविशेषेष्विति केचित् । निरन्तरज्याकर्षणादिति वयम् । अलातचक्रप्रतिमां निर्ज्वालं काष्ठं निरन्तरभ्रमणेनान्तरालाग्रहणाच्चक्रत्वेन प्रतीयमानामिवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अथ तत्र समरसमये मण्डलीकृतकार्मुकं रामं सकलरिपुनिघातिसुदर्शनत्वेन रूपयति–शरीरेत्यादिना । "ज्वालानेम्यरनाभ्यक्षपुरुषाङ्गं सुदर्शनम्" इत्युक्तरीत्या चक्रं षडङ्गं भवति । तत्र कोदण्डचक्रमध्यस्थत्वाद्दृढत्वाच्च शरीरं नाभित्वेन दर्शयति–शरीरेति । नाभिः चक्रमध्योन्नतप्रदेशः, शरीरमेव नाभिर्यस्य तत्तथोक्तम् सत्त्वं । बलमेवार्चिः ज्वाला यस्य तत् सत्त्वार्चिः । "वह्नेर्द्वयोर्ज्वाल

भ्रमन्तीं रामस्य मण्डलाकारगतिविशेषेषु भ्रमन्तीम् अत एव अलात चक्रप्रतिमां कार्मुककोटिं ददृशुः, न राघवमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ धनुश्शिक्षाकृत लाघवातिशयान्मण्डलीकृतकार्मुकत्वेन राक्षसान्निघ्नन्तं रामं चक्रत्वेन निरूपयति–शरीरेत्यादिना । शरीरनाभि शरीरमेव नाभिः मध्यप्रदेशो यस्य तत् । सत्त्वार्चिः सत्त्वं बलं तदेवार्चिर्यस्य तत् । शरारं शरा एव अराणि यस्य तत् । अराणि नाभेः परितोवर्तिशलाकाकृत्यवयवविशेषाः । नेमिकार्मुकं नेमयः पृथिवीं भ्रमन्त्यो

स०–तत्रैव सैन्यान्तरे वृत्तं रामचरितमाह–त इति । ते रावणप्रेरिता राक्षसाः । रामसहस्राणि विश्वरूपत्वाद्रामस्य तद्गृहीतान्यनन्तरामरूपाणीत्यर्थः । रणे पश्यन्ति । उक्तं च भगवत्पादैः–" स एव सर्वत्र च दृश्यमानो विदिक्षु दिक्षु प्रजघान सर्वशः " इति । पुनः क्षणान्तरे एकमेव पश्यन्ति । उक्तं च संग्रहरामायणे " अपाङ्गमात्रेण जगन्नियन्ता नन्वेकरूपोऽपि रिपून्निहन्यात् । स्वैश्वर्यमेवं च निदर्शयन् हि स विश्वरूपोऽकृत विश्वरूपम् ॥" इत्याद्यारभ्य–" एकीचकाराथ स रामदेवो दीपाभिमानी हि यथाऽग्निदेवः " इत्यन्तेन । यत्तु भारते–" मायावी चासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः । " " अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः इत्यादिना रावणमाययाऽनेकराक्षसरामलक्ष्मणरूपनिर्माणकथनं तदविरुद्धमित्यत्रापि ग्राह्यम् ॥ २७ ॥

दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं निघ्नन्तं युधि राक्षसान् ।
ददृशू रामचक्रं तत् कालचक्रमिव प्रजाः ॥ ३० ॥

कीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्" इत्यमरः । सत्त्वस्य परसन्तापहेतुत्वादर्चिष्ट्वेन निरूपणम् । शरा एवाराणि चक्रमध्यशलाकाः यस्य तच्छरारम् । सुदर्शनस्य सहस्रारत्वाच्छराणामरत्वरूपणेन युगपत्सहस्रशरसन्धानं व्यज्यते । नेमिः आधारश्चक्रप्रान्तः, नेमिभूतं मण्डलीकृतकार्मुकं यस्य तत्कार्मुकनेमी त्यर्थः । एतेन मण्डलीकृतदशायामपि नाभिभूतरामशरीरपरिवेषेण धनुषो महोन्नतत्वमुच्यते । सुदर्शनस्य ज्वालामालया निरन्तरघोषवत्त्वाज्ज्यातलघोषं तद्घोषत्वेन रूपयति ज्याघोषतलनिर्घोषमिति । तलं ज्याघातवारणम्, तेन तद्घोषो लक्ष्यते । ज्याघोषतलघोषावेव निर्घोषो यस्य तत्तथोक्तम् । तेजः पराक्रम एव बुद्धिः अक्षं यस्य तत्तेजोबुद्धि । यथा "प्लवगसैन्यमुलूकजिता जितम्" इत्यत्र उलूकशब्दो लक्षणया कौशिकशब्दं लक्षयित्वा इन्द्रजितमाह तथा बुद्धिशब्दो बुद्धिजनकाक्षलक्षणया अक्षप्रदेशमाह । गुणः शरीरकान्तिः, स एव प्रभा यस्य तत्तथोक्तम् । दिव्यास्त्राणां गुणः शक्तिः माहात्म्यं वा तदेव पर्यन्तो धारा यस्य तद्दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तम् । निघ्नन्तं निघ्नत् । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । किञ्च कालचक्रं ज्योतिश्चक्रमिव स्थितम् । विष्णुपुराणे—'यत्र कालचक्रं प्रतिष्ठितम्' इति प्रयोगात् । रामचक्रम् उक्तरीत्या चक्रमिव स्थितं रामं ददृशुः । ननु यदि रामो मोहनास्त्रेण राक्षसान् संहरेत्तदेन्द्रजितोऽस्य को विशेषः? उच्यते । नात्र गान्धर्वास्त्रेण मोहनं कृतम् । अपितु गान्धर्वप्रयोगे सति वेगातिशयेनाज्ञात स्वपरविभेदतया मोहिताः परस्परं जघ्नुः । यत्र रामो दृष्टः तत्क्षणे तत्र तस्या दर्शनाद्राममुद्दिश्य क्षिप्ताः शराः स्वकीयानेव घ्नन्ति । वेगातिशयादेव नानादिक्षु चक्षुःप्रसरे नानात्वेन दर्शनम् । अत एव 'न रामं शीघ्रकारिणम्' इत्युक्तिः । कार्मुककोटेरलातचक्रप्रतिमत्वं रामस्य चक्रत्वरूपणं च प्रयोगशैघ्र्यादेव सङ्गच्छते ।

वलयाकारेण स्थिताः, नेमिभूतं कार्मुकं यस्य तत् । ज्याघोषतलनिर्घोषं तलं ज्याघातस्थलम्, तलशब्देन तलघोषो लक्ष्यते, ज्याघोषतलघोषौ निर्घोषो यस्य तत् । तेजोबुद्धिगुणप्रभं तेजः शरीरकान्तिः, बुद्धिः ज्ञानम्, तेजोबुद्धिगुणावेव प्रभा यस्य तत् । दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं दिव्यास्त्राणां गुणः माहात्म्यं शक्तिर्वा, तदेव पर्यन्तः धारा यस्य तत्तथोक्तम् । निघ्नन्तं निघ्नत् । पूर्वं रूपकेण निरूप्य पुनरुपमया

अनीकं दशसाहस्रं रथानां वातरंहसाम् ।
अष्टादशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३१ ॥
चतुर्दश सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ।
पूर्णे शतसहस्रे द्वे राक्षसानां पदातिनाम् ॥ ३२ ॥

अत एव सुग्रीवादयो मायाबलत्वं शङ्केरन्निति परिहरिष्यति 'एतदस्त्रबलम्' इति । न ते ददृशिर इत्यस्य श्लोकस्यैवं योजना—गान्धर्वास्त्रेण दहन्तं रामं मोहिताः सन्तो न ददृशिरे । मोहोऽत्र वेगादग्रहणम् । गान्धर्वास्त्रं दाहमात्रे हेतुरिति बोध्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ अनीकमित्यादि । "एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका । पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् । सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ॥" इत्युक्तरीत्या दशसङ्ख्यासङ्ख्याता पत्तिः । पत्तितस्त्रिगुणं सेनामुखम् । सेनामुखतस्त्रिगुणो गुल्मः । गुल्मतस्त्रिगुणो गणः । गणतस्त्रिगुणा वाहिनी । तत्त्रिगुणा पृतना । पृतनातस्त्रिगुणा चमूः । एवञ्च दशोन त्रिशताधिकसप्तसहस्रसङ्ख्यालक्षणा चमूरनीकशब्देनोच्यते । सहस्राण्येव साहस्राणि दश साहस्राण्यस्मिन्सन्तीति दशसाहस्रम्, रथानां दशसहस्राण्यनीकानीत्यर्थः। एकोनत्रिंशल्लक्षाधिकसप्तकोटिसंख्यासंख्याता रथा इत्युक्तं भवति। रथाः—७, २९००००० । अष्टादश सहस्राणीत्यनेन अनीकमित्येत द्विभक्ति विपरिणामेनानुषज्यते । अष्टादश सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः । विंशति सहस्रा धिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयोदशकोटिसंख्यासंख्यातास्तरस्विनः कुञ्जराः इत्यर्थः । गजाः—१३, १२, २०००० । चतुर्दशसहस्राणीत्यत्रापि अनीकमित्येत

निरूपयति कालचक्रमिव प्रजा इति ॥ २९ ॥ ३० ॥ अनीकमित्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । "एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका । पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैस्सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् । सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः । अनीकिनी दशानीकिन्यो ऽक्षौहिणी" इत्यमरोक्तप्रकारेण सङ्ख्याता पत्तिः, तत्त्रिगुणं सेनामुखम्, सेनामुख त्रिगुणो गुल्मः, गुल्मत्रिगुणो गणः, गणत्रिगुणा वाहिनी, वाहिनीत्रिगुणा पृतना, पृतनात्रिगुणा चमूः, चमूत्रिगुणा अनीकिनी, दशोनत्रिशताधिकसप्तसहस्रसङ्ख्या लक्षणा चमूः अनीकशब्देनोच्यते । सहस्राण्येव साहस्राणि । स्वार्थेऽण् । दशसाहस्रा ण्यस्मिन् सन्तीति दशसाहस्रम् । वातरंहसां रथानां दशसहस्राण्यनीकानीत्यर्थः । एकोनत्रिंशल्लक्षाधिकसप्तकोटिसंख्यासंख्याता रथा इत्युक्तं भवति । अष्टादश सहस्राणीत्यनेन अनीकमित्येतद्विभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते । अष्टादश सहस्राण्य नीकानीत्यर्थः । विंशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयोदशकोटिसंख्यासंख्यातास्तर स्विनः कुञ्जरा इत्युक्तं भवति । चतुर्दश सहस्राणीत्यत्रापि अनीकमित्येतद्विपरि

दिवसस्याष्टमे भागे शरैरग्निशिखोपमैः । हतान्येकेन रामेण रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ३३ ॥ ते हताश्वा हत रथाः शान्ता विमथितध्वजाः । अभिपेतुः पुरीं लङ्कां हतशेषा निशाचराः ॥ ३४ ॥ हतैर्गजपदात्यश्वैस्तद्बभूव रणाजिरम् । आक्रीडमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्य सुमहात्मनः ॥ ३५ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । साधु साध्विति रामस्य तत् कर्म समपूजयन् ॥ ३६ ॥ अब्रवीच्च तदा रामः सुग्रीवं प्रत्यनन्तरम् । विभीषणं च धर्मात्मा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३७ ॥

द्विपरिणाम्यानुषञ्जनीयम् । चतुर्दश सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः । षष्टिसहस्राधिक विंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसंख्यासंख्याताः सारोहा वाजिन इत्यर्थः । तुरगाः— १०, २०, ६०००० । पूर्णे शतसहस्रे द्वे अनीकानीत्यर्थः । अशीतिलक्षोत्तर पञ्चचत्वारिंशत्कोटयधिकशतकोटिसङ्ख्यासङ्ख्याताः पदातयोराक्षसा इत्यर्थः। पदातयः—१४५, ८००००००। वातरंहसामित्यादिविशेषणमहिम्ना तद्भिन्ना रथगजतुरग पदातयोऽसङ्ख्येया इति भावः । अत एवैव मनुसन्दधते— " नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्धं रथानां शतं पादातं शतकोटिकर्तन विधावेकः कबन्धो रणे । एवं कोटिकबन्धनर्तनविधौ किञ्चिद्ध्वनिः किङ्किणी यामार्धं परमात्मनो रघुपतेः कोदण्डघण्टारवः ॥" इति । कामरूपिणां रक्षसां सम्बन्धीनि । रथादिचतुरङ्गबलानि एकेन रामेण दिवसस्याष्टमे भागे पादोन घटिकाचतुष्टये निहतानीत्यन्वयः ॥ ३१-३४ ॥ हतैरिति । हतगजाद्युपलक्षितं सुमहात्मनो रामस्य तद्रणाजिरं रुद्रस्य आक्रीडं क्रीडास्थानं श्मशानमिव बभूव । आर्षं नपुंसकत्वम् । "अचिरेण पुरी लङ्का श्मशानसदृशी भवेत्" इति पूर्वोक्तेः ॥ ३५॥ ३६ ॥ अब्रवीच्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रत्यनन्तरं समीपस्थम् ।

णाम्यानुषञ्जनीयम्।चतुर्दश सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः । षष्टिसहस्राधिकाविंशतिलक्षो त्तरदशकोटिसङ्ख्यासङ्ख्यातास्सारोहा वाजिन इत्युक्तं भवति । पूर्णे शतसहस्रे द्वे अनीकानीत्यर्थः । अशीतिलक्षोत्तरपञ्चचत्वारिंशत्कोटयधिकशतसंख्यासंख्याताः राक्षसा इत्युक्तं भवति । कामरूपिणां रक्षसां सम्बन्धीनि रथादिचतुरङ्गबलानि एकेन

जाम्बवन्तं हरिश्रेष्ठं मैन्दं द्विविदमेव च । एतदस्त्रबलं दिव्यं मम वा त्र्यम्बकस्य वा ॥३८॥ निहत्य तां राक्षस वाहिनीं तु रामस्तदा शक्रसमो महात्मा । अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितक्लमश्च संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टैः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

तानि तानि सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् । रथानां त्वग्निवर्णानां सध्वजानां सहस्रशः ॥ १ ॥ राक्षसानां सहस्राणि गदापरिघयोधिनाम् । काञ्चनध्वजचित्राणां शूराणां कामरूपिणाम् ॥ २ ॥ निहतानि शरैस्तीक्ष्णै स्तप्तकाञ्चनभूषणैः । रावणेन प्रयुक्तानि रामेणाक्लिष्ट कर्मणा ॥३ ॥ दृष्ट्वा श्रुत्वा च सम्भ्रान्ता हतशेषा निशाचराः । राक्षसीश्च समागम्य दीनाश्चिन्तापरिप्लुताः ॥४॥

क्षणेनानेन रक्षःप्रतिक्षेपजनितां मायावित्त्वशङ्कां वारयति—एतदस्त्रबलमिति । अत्रान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । अस्त्रबलम् अस्त्रप्रयोगशक्तिः । नत्वस्त्रमपि, गान्धर्वेण च गान्धर्वमिति रावणादेरपि तत्संभवकथनात् । त्र्यम्बकस्य वा संहारकाले, अस्तीति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निहत्येति । संस्तूयत इति वर्तमाननिर्देशेन स्तुतेरद्याप्यविच्छिन्नत्वमुच्यते ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

अथ राक्षसीनां प्रलापः—तानि तानीत्यादिचतुःश्लोकी । वाजिनामित्येतद् गजानामप्युपलक्षणम् । सहस्रशः सहस्राणि । राक्षसीः राक्षसस्त्रियः, समागम्य

रामेण दिवसस्याष्टमे भागे पादघटिकोनमुहूर्तद्वयेन हतानीत्यर्थः । चतुर्दश्यां मूल बलवधः ॥३१–३९॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

॥१–३॥ दृष्ट्वेति । हतशेषा निशाचराः रणादन्यत्र निवृत्ता लङ्कास्थाश्च दृष्ट्वा श्रुत्वा च

विधवा हतपुत्राश्च क्रोशन्त्यो हतबान्धवाः । राक्षस्यः सह सङ्गम्य दुःखार्ताः पर्यदेवयन् ॥५॥ कथं शूर्पणखा वृद्धा/कराला निर्णतोदरी । आससाद वने रामं कन्दर्प मिव रूपिणम् । सुकुमारं महासत्त्वं सर्वभूतहिते रतम् ॥६॥ तं दृष्ट्वा लोकनिन्द्या सा हीनरूपा प्रकामिता॥७॥ कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवन्तं महौजसम् । सुमुखं दुर्मुखी रामं कामयामास राक्षसी ॥ ८ ॥ जनस्यास्याल्प भाग्यत्वाद्वलिनी श्वेतमूर्धजा । अकार्यमपहास्यं च सर्व लोकविगर्हितम् ॥ ९ ॥ राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च । चकाराप्रतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥१०॥ तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् । वधाय सीता साऽऽनीता दशग्रीवेण रक्षसा ॥११॥ न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम् । बद्धं बलवता वैर मक्षयं राघवेण च॥१२॥वैदेहीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् । हतमेकेन रामेण पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३ ॥

चिन्तापरिप्लुताः, आसन्निति शेषः ॥ १–४ ॥ विधवा इति । सङ्गम्य सङ्गीभूय, परस्परमालिङ्गिता इत्यर्थः ॥५ ॥ कथमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम्।कराला विकटा ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वेत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । प्रकामिता सा कथं कामयामास ॥ ७ ॥ ८ ॥ जनस्येत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वलयो ऽस्याः सन्तीति वलिनी। पामादित्वान्नः । आर्षो ङीप् । अप्रतिरूपा अननुरूपा । तन्निमित्तं प्रधर्षणनिमित्तात् । शूर्पणखयाऽन्यथोक्तावपि तत्कामनादिकमकम्प नादिमुखात् सर्वैर्ज्ञातमिति ज्ञेयम् ॥ ९–१२ ॥ वैदेहीमिति । विराधं प्रेक्ष्य

सम्भ्रान्ताः, अभवन्निति शेषः। राक्षस्यश्च समागम्य सङ्गीभूय दीनाश्चिन्तापरिप्लुताः, अभूवन्निति शेषः। राक्षस्यश्चेति पाठः ॥ ४ ॥ ५ ॥ निर्णतोदरी करभोदरी ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वेत्यर्धमेकं वाक्यम् । प्रकामिता प्रकृष्टः कामः प्रकामः सोऽस्यास्सञ्जातः प्रका मिता ॥ ७ ॥ कामयामास छन्दयामास ॥ ८ ॥ वलिनी वलयः अस्यास्सन्तीति वलिनी, व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ९ ॥ अप्रतिरूपा विकृतरूपा ॥ १० ॥ तन्निमित्तं प्रधर्षणनिमित्तम् । वधाय [illegible] ॥ ११ ॥ १२ ॥ वैदेहीं प्रार्थयानम् एकेन

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १४ ॥ खरश्च निहतः सङ्ख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा । शरैरादित्यसङ्काशैः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५ ॥ हतो योजनबाहुश्च कबन्धो रुधिराशनः । क्रोधान्नादं नदन् सोऽथ पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६ ॥ जघान वालिनं रामः सहस्रनयनात्मजम् । वालिनं मेरुसङ्काशं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १७ ॥ ऋष्यमूके वसन् शैले दीनो भग्नमनोरथः । सुग्रीवः स्थापितो राज्ये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८ ॥ धर्मार्थसहितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् । युक्तं विभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥ १९ ॥ विभीषणवचः कुर्याद्यदि स्म धनदानुजः । श्मशानभूता दुःखार्ता नेयं लङ्का पुरी भवेत् ॥ २० ॥ कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाबलम् । अतिकायं च दुर्धर्षं लक्ष्मणेन हतं पुनः । प्रियं चेन्द्रजितं पुत्रं रावणो नावबुध्यते ॥ २१ ॥ मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हतः । इत्येवं श्रूयते शब्दो राक्षसानां कुलेकुले ॥ २२ ॥ रथाश्वाश्वाश्च नागाश्च हताः शतसहस्रशः । रणे रामेण शूरेण राक्षसाश्च पदातयः ॥ २३ ॥

ज्ञात्वा, स्थितानामस्माकं तत् विराधहननं विरोधिनिरसनाय पर्याप्तं पूर्णं निदर्शनम् ॥ १३ ॥ चतुर्दशेति श्लोके पर्याप्तं तन्निदर्शनमित्यनुषज्यते । उत्तर श्लोकेनैकवाक्यत्वे शरपदद्वयवैयर्थ्यम् ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ हत इति । अथ खरवधानन्तरम् । नादं शब्दम् । नदन् कुर्वन् । सः प्रसिद्धः कबन्धः १६–२० ॥ कुम्भकर्णमित्यादि । नावबुध्यते, रामप्रभावमिति शेषः ॥ २१ ॥ ममेति । कुलेकुले

रामेण हतं विराधं प्रेक्ष्य स्थितानामस्माकं तत् विराधहननं पर्याप्तं निदर्शनम् रामस्य सर्वातिशायित्वपरिज्ञानाय निरपेक्षं निदर्शनमित्यर्थः ॥ १३–२० ॥ कुम्भकर्णमित्यादि सार्धम् । रावणो नावबुध्यते, रामपराक्रममिति शेषः ॥ २१ ॥ कुलेकुले गृहेगृहे ॥ २२–२४ ॥

विधवा हतपुत्राश्च क्रोशन्त्यो हतबान्धवाः । राक्षस्यः सह सङ्गम्य दुःखार्ताः पर्यदेवयन् ॥५॥ कथं शूर्पणखा वृद्धा कराला निर्णतोदरी । आससाद वने रामं कन्दर्पमिव रूपिणम् । सुकुमारं महासत्त्वं सर्वभूतहिते रतम् ॥६॥ तं दृष्ट्वा लोकनिन्द्या सा हीनरूपा प्रकामिता ॥७॥ कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवन्तं महौजसम् । सुमुखं दुर्मुखी रामं कामयामास राक्षसी ॥ ८ ॥ जनस्यास्याल्पभाग्यत्वाद्वलिनी श्वेतमूर्धजा । अकार्यमपहास्यं च सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ९ ॥ राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च । चकाराप्रतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥१०॥ तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् । वधाय सीता साऽऽनीता दशग्रीवेण रक्षसा ॥११॥ न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम् । बद्धं बलवता वैरमक्षयं राघवेण च ॥१२॥ वैदेहीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् । हतमेकेन रामेण पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३ ॥

चिन्तापरिप्लुताः, आसन्निति शेषः ॥ १–४ ॥ विधवा इति । सङ्गम्य सङ्गीभूय, परस्परमालिङ्गिता इत्यर्थः ॥५ ॥ कथमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । कराला विकटा ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वेत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । प्रकामिता सा कथं कामयामास ॥ ७ ॥ ८ ॥ जनस्येत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वलयोऽस्याः सन्तीति वलिनी । पामादित्वान्नः । आर्षो ङीप् । अप्रतिरूपा अननुरूपा । तन्निमित्तं प्रधर्षणनिमित्तात् । शूर्पणखयाऽन्यथोक्तावपि तत्कामनादिकमकम्पनादिमुखात् सर्वैर्ज्ञातमिति ज्ञेयम् ॥ ९–१२ ॥ वैदेहीमिति । विराधं प्रेक्ष्य

सम्भ्रान्ताः, अभवन्निति शेषः । राक्षस्यश्च समागम्य सङ्गीभूय दीनाश्चिन्तापरिप्लुताः, अभूवन्निति शेषः । राक्षस्यश्चेति पाठः ॥ ४ ॥ ५ ॥ निर्णतोदरी करभोदरी ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वेत्यर्धमेकं वाक्यम् । प्रकामिता प्रकृष्टः कामः प्रकामः सोऽस्यास्सञ्जातः प्रकामिता ॥ ७ ॥ कामयामास छन्दयामास ॥ ८ ॥ वलिनी वलयः अस्यास्सन्तीति वलिनी, व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ९ ॥ अप्रतिरूपा विकृतरूपा ॥ १० ॥ तन्निमित्तं प्रधर्षणनिमित्तम् । वधाय राक्षसनाशाय ॥ ११ ॥ १२ ॥ वैदेहीं प्रार्थयानम् एकेन

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १४ ॥ खरश्च निहतः सङ्ख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा । शरैरादित्यसङ्काशैः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५ ॥ हतो योजनबाहुश्च कबन्धो रुधिराशनः । क्रोधान्नादं नदन् सोऽथ पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६ ॥ जघान बलिनं रामः सहस्रनयनात्मजम् । वालिनं मेरुसङ्काशं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १७ ॥ ऋष्यमूके वसन् शैले दीनो भग्नमनोरथः । सुग्रीवः स्थापितो राज्ये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८ ॥ धर्मार्थसहितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् । युक्तं विभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥ १९ ॥ विभीषणवचः कुर्याद्यदि स्म धनदानुजः । श्मशानभूता दुःखार्ता नेयं लङ्का पुरी भवेत् ॥ २० ॥ कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाबलम् । अतिकायं च दुर्धर्षं लक्ष्मणेन हतं पुनः । प्रियं चेन्द्रजितं पुत्रं रावणो नावबुध्यते ॥ २१ ॥ मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हतः । इत्येवं श्रूयते शब्दो राक्षसानां कुलेकुले ॥ २२ ॥ रथाश्चाश्वाश्च नागाश्च हताः शतसहस्रशः । रणे रामेण शूरेण राक्षसाश्च पदातयः ॥ २३ ॥

ज्ञात्वा, स्थितानामस्माकं तत् विराधहननं विरोधिनिरसनाय पर्याप्तं पूर्णं निदर्शनम् ॥ १३ ॥ चतुर्दशेति श्लोके पर्याप्तं तन्निदर्शनमित्यनुषज्यते । उत्तर श्लोकेनैकवाक्यत्वे शरपदद्वयवैयर्थ्यम् ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ हत इति । अथ खरवधानन्तरम् । नादं शब्दम् । नदन् कुर्वन् । सः प्रसिद्धः कबन्धः १६–२० ॥ कुम्भकर्णमित्यादि । नावबुध्यते, रामप्रभावमिति शेषः ॥ २१ ॥ ममेति । कुलेकुले

रामेण हतं विराधं प्रेक्ष्य स्थितानामस्माकं तत् विराधहननं पर्याप्तं निदर्शनम् रामस्य सर्वातिशायित्वपरिज्ञानाय निरपेक्षं निदर्शनमित्यर्थः ॥ १३–२० ॥ कुम्भकर्णमित्यादि सार्धम् । रावणो नावबुध्यते, रामपराक्रममिति शेषः ॥ २१ ॥ कुलेकुले गृहेगृहे ॥ २२–२४ ॥

रुद्रो वा यदि वा विष्णुर्महेन्द्रो वा शतक्रतुः । हन्ति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमन्तकः ॥२४॥ हतप्रवीरा रामेण निराशा जीविते वयम् । अपश्यन्तो भयस्यान्त मनाथा विलपामहे ॥ २५ ॥ रामहस्ताद्दशग्रीवः शूरो दत्तमहावरः । इदं भयं महाघोरमुत्पन्नं नावबुध्यते ॥ २६ ॥ न देवा न च गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः । उपसृष्टं परित्रातुं शक्ता रामेण संयुगे ॥ २७॥ उत्पाता श्चापि दृश्यन्ते रावणस्य रणे रणे । कथयिष्यन्ति रामेण रावणस्य निबर्हणम् ॥२८॥ पितामहेन प्रीतेन देवदानव राक्षसैः । रावणस्याभयं दत्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ २९ ॥ तदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निस्संशयं भयम् । जीवितान्तकरं घोरं रक्षसां रावणस्य च ॥३०॥ पीड्य मानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसा । दीप्तैस्तपोभिर्विबुधाः पितामहमपूजयन् ॥ ३१ ॥ देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः । उवाच देवताः सर्वा इदं तुष्टो महद्वचः ॥ ३२ ॥ अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन् सर्वे दानवराक्षसाः । भयेन प्रावृता नित्यं विचरिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ३३ ॥

गृहेगृहे । इदमपि राक्षसीवाक्यमेव ॥ २२–२४ ॥ हतप्रवीरा इति । वय मित्येतदपेक्षया अपश्यन्त इति पुँल्लिङ्गम् । विलपामहे इत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ न देवा इति । उपसृष्टम् उपद्रुतम् ॥ २७ ॥ उत्पाताश्चा पीति । कथयिष्यन्ति, इतःपरमपि कानिचिन्निमित्तानि प्रादुर्भूय कथयिष्यन्ती त्यर्थः।वर्तमाने तात्पर्यमित्यप्याहुः॥२८॥रामानु०–कथयिष्यन्ति कथयन्तीत्यर्थः॥२८॥ पितमहेनेति । देवदानवराक्षसैः देवदानवराक्षसेभ्यः ॥ २९ ॥ मानुषं मानुषा दागतम् । मन्ये मन्यामहे ॥ ३० ॥ रक्षसा रावणेन । वरदानेन करणेन ॥३१॥ ॥ ३२ ॥ दानवराक्षसा इत्युक्तेर्मन्दोदरीसम्बन्धेन दानवाश्च केचिद्राक्षसैः सह

अपश्यन्तः अपश्यन्त्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥ उपसृष्टं हन्तुमारब्धम् ॥ २७ ॥ कथयिष्यन्ति सूचयिष्यन्ति ॥ २८ ॥ देवदानवराक्षसैः देवदानवराक्षसेभ्यः ॥ २९ ॥ ३० ॥ इदानीं ब्रह्मवाक्यादपि राक्षसानां क्षयो [illegible] पीड्यमाना इति ॥ ३१–३४ ॥

दैवतैस्तु समागम्य सर्वैश्चेन्द्रपुरोगमैः । वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेवः प्रसादितः ॥ ३४ ॥ प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद्वचोऽब्रवीत् । उत्पत्स्यति हितार्थं वो नारी रक्षःक्षयावहा ॥ ३५ ॥ एषा देवैः प्रयुक्ता तु क्षुद्यथा दानवान् पुरा । भक्षयिष्यति नः सीता राक्षसघ्नी सरावणान् ॥ ३६ ॥ रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दुर्मतेः । अयं निष्ठानको घोरः शोकेन समभिप्लुतः ॥ ३७ ॥ तं न पश्यामहे लोके यो नः शरणदो भवेत् । राघवेणोपसृष्टानां कालेनेव युगक्षये ॥ ३८ ॥ नास्ति नः शरणं कश्चिद्भये महति तिष्ठताम् । दवाग्निवेष्टितानां हि करेणूनां यथा वने ॥ ३९ ॥ प्राप्तकालं कृतं तेन पौलस्त्येन महात्मना । यत एव भयं दृष्टं तमेव शरणं गतः ॥ ४० ॥ इतीव सर्वा रजनीचरस्त्रियः परस्परं संपरिरभ्य बाहुभिः । विषेदुरार्ता भयभारपीडिता विनेदुरुच्चैश्च तदा सुदारुणम् ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

तिष्ठन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३३–३५ ॥ क्षुद्यथा दानवान् पुरेति । देवेभ्योऽमृतप्रदानानन्तरमिति बोध्यम् । अस्मच्छब्दापेक्षया सरावणानित्युक्तिः ॥ ३६ ॥ निष्ठानकः नाश इत्याहुः ॥ ३७ ॥ रामानु०–रावणस्येति । अपनीतेन अपनयेन । निष्ठानको विनाशः ॥ ३७ ॥ तमिति । पश्यामह इत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्राप्तकालम् उचितम् । पौलस्त्येन विभीषणेन । इतः परं तस्यैव पौलस्त्यकुलप्रतिष्ठापकत्वात्तच्छब्दप्रयोगः । अत्र पितामहादिवरप्रदानवृत्तान्तो राक्षसीभिर्मन्दोदरीसकाशाच्छ्रुत इति ज्ञेयम् । सा च ज्ञानवृद्धेति वक्ष्यते ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामा० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

साम्प्रतं महादेववाक्यादवस्थितसामर्थ्यादपि रक्षसां क्षयं निश्चिन्वन्ति–उत्पत्स्यतीति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ रावणस्येति । अपनीतेन अपनयेन । निष्ठानकः नाशः ॥ ३७–३९ ॥ प्राप्तकालम् उचितम् । पौलस्त्येन विभीषणेन कृतमिति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

आर्तानां राक्षसीनां तु लङ्कायां वै कुले कुले । रावणः करुणं शब्दं शुश्राव परिदेवितम् ॥१॥ स तु दीर्घं विनिश्वस्य मुहूर्तं ध्यानमास्थितः । बभूव परमक्रुद्धो रावणो भीमदर्शनः ॥ २ ॥ सन्दश्य दशनैरोष्ठं क्रोधसंरक्तलोचनः । राक्षसैरपि दुर्दर्शः कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥३॥ उवाच च समीपस्थान् राक्षसान् राक्षसेश्वरः । भयाव्यक्तकथस्तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ४ ॥ महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम् । शीघ्रं वदत सैन्यानि निर्यातेति ममाज्ञया ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते भयार्दिताः । चोदयामासुरव्यग्रान् राक्षसांस्तान् नृपाज्ञया ॥ ६॥ ते तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा घोरदर्शनाः । कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे रणायाभिमुखा ययुः ॥ ७ ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायं रावणं ते निशाचराः । तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे भर्तुर्विजयकांक्षिणः ॥ ८ ॥

अथ रावणनिर्याणम्—आर्तानामित्यादि । परिदेवितं परिदेवितरूपं शब्दम् ॥१॥२॥ सन्दश्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । मूर्च्छितः अभिवृद्धः कालाग्निरिव स्थितः । भयाव्यक्तकथः भयादव्यक्तवचनः । ममाज्ञया वदतेत्युवाचेत्यन्वयः। इमौ महोदरमहापार्श्वौ सचिवौ । पूर्वहतौ तु मत्तप्रमत्तापरपर्यायौ रावणभ्रातरौ॥३-८॥ रामानु०—भयाव्यक्तकथः स्वानिष्टभयेनास्पष्टराक्षसकथ इत्यर्थः । भयाव्यक्त

॥ १ ॥ २ ॥ सन्दश्येति । मूर्च्छितः प्रज्वलितः । भयाव्यक्तकथान् स्वानिष्टकथनभयादस्पष्टवचनानित्यर्थः । भयाव्यक्तकथ इति वा पाठः ॥ ३-५ ॥ अव्यग्रान्

स०—**करुणम्** करुणयतीति करुणस्तम् । **परिदेवितं** प्रलापात्मकम् ॥ १ ॥ **भयाव्यक्तकथः** भयेन रामभीत्या अव्यक्ता मन्दा कथा कथनं यस्य सः । भयाद्व्यक्तकथ इति पाठे व्यक्ता अबहिःप्रकाश्यार्थस्यापि प्रकाशिका कथा यस्य । आच्छाद्यानाच्छादनहेतुर्भीतिरिति भावः ॥ ४ ॥ **भयार्दिताः** गमने रामतो भीतिः भीतिश्चागमने रावणादिति भयार्दिताः । अव्यग्रान् सहगामिभामिनीवन्निर्णीतमरणत्वेनाव्यक्तान् ॥ ६ ॥ सर्वे हिंसके रामे तद्विषये रणाभिमुखाः सर्वे कृतस्वस्त्ययना ययुः ॥ ७ ॥

अथोवाच प्रहस्यैतान् रावणः क्रोधमूर्च्छितः । महोदर महापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ ९ ॥ अद्य बाणै धनुर्मुक्तैर्युगान्तादित्यसन्निभैः । राघवं लक्ष्मणं चैव नेष्यामि यमसादनम् ॥ १० ॥ खरस्य कुम्भकर्णस्य प्रहस्तेन्द्रजितोस्तथा । करिष्यामि प्रतीकारमद्य शत्रु वधादहम् ॥ ११ ॥ नैवान्तरिक्षं न दिशो न नद्यो नापि सागराः । प्रकाशत्वं गमिष्यन्ति मद्बाणजलदावृताः ॥ १२ ॥ अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः । धनुषा शरजालेन विधमिष्यामि पत्रिणा ॥ १३ ॥ अद्य वानरसैन्यानि रथेन पवनौजसा । धनुःसमुद्रादुद्भूतै र्मथिष्यामि शरोर्मिभिः ॥ १४ ॥ आकोशपद्मवक्त्राणि पद्मकेसरवर्चसाम् । अद्य यूथतटाकानि गजवत् प्रमथा म्यहम् ॥ १५ ॥ सशरैरद्य वदनैः सङ्ख्ये वानरयूथपाः । मण्डयिष्यन्ति वसुधां सनालैरिव पङ्कजैः ॥ १६ ॥ अद्य युद्धप्रचण्डानां हरीणां द्रुमयोधिनाम् । मुक्तेनैकेषुणा युद्धे भेत्स्यामि च शतं शतम् ॥ १७ ॥ हतो भर्ता हतो भ्राता यासां च तनया हताः । वधेनाद्य रिपोस्तासां करोम्यस्रप्रमार्जनम् ॥ १८ ॥

कथानिति च पाठः ॥ ४ ॥ अथेति । प्रहस्येति, शत्रुषु तृणीकारात् ॥ ९ ॥ १० ॥ खरस्येत्यादिषु वधस्येति शेषः ॥ ११–१४ ॥ आकोशेति । आकोशपद्म वक्त्राणि ईषद्विकसितपद्मभूतवक्त्राणि । पद्मकेसरवर्चसाम्, वानराणामिति शेषः ।

रणोत्साहरहितान् ॥ ६-९ ॥ अद्य बाणैरिति । राघवं लक्ष्मणं यमसादनं नेष्यामि । वस्तुतस्तु–राघवं लक्ष्मणं विना अन्यानिति शेषः ॥ १० ॥ खरस्येत्यादिषु हननस्येति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ पत्रिणा शोभनपक्षवता ॥ १३ ॥ १४ ॥ पद्मकेसरवर्चसाम्, वानराणामिति शेषः । यूथतटाकानि प्रमथामीति सम्बन्धः ॥ १५–२३ ॥

स०–यं रामम् असादनम् असंहार्यम् मन्युधे तं राघवं लक्ष्मणं च । यमसादनं यमलोकम् ॥ १० ॥

अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैः प्रकीर्णैर्गतचेतनैः । करोमि वानरैर्युद्धे यत्नावेक्ष्यतलां महीम् ॥ १९ ॥ अद्य गोमायवो गृध्रा ये च मांसाशिनोऽपरे । सर्वांस्तांस्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शरार्पितैः ॥ २० ॥ कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः । अनुप्रयान्तु मां सर्वे येऽवशिष्टा निशाचराः ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा महापार्श्वोऽब्रवीद्वचः । बलाध्यक्षान् स्थितांस्तत्र बलं सन्त्वर्यतामिति ॥ २२ ॥ बलाध्यक्षास्तु संरब्धा राक्षसांस्तान् गृहाद्गृहात् । चोदयन्तः परिययुर्लङ्कायां तु महाबलाः ॥ २३ ॥ ततो मुहूर्तान्निष्पेतू राक्षसा भीमदर्शनाः । नर्दन्तो भीमवदना नानाप्रहरणैर्भुजैः ॥२४॥ असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हलैः । शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः ॥ २५ ॥ यष्टिभिर्विमलैश्चक्रैर्निशितैश्च परश्वधैः । भिण्डिपालैः शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ २६ ॥ अथानयद्बलाध्यक्षः सत्वरो रावणाज्ञया । द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथम् ॥ २७ ॥ आरुरोह रथं भीमो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ २८ ॥

प्रमथामि प्रमथ्नामि । श्नाभाव आर्षः ॥ १५–१८ ॥ अद्येति । गतचेतनैः गतप्राणैः । यत्नावेक्ष्यतलामिति । नैरन्ध्र्येण भूमौ वानरान् पातयिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ कल्प्यतामिति । कल्प्यताम् आकल्प्यताम्, अलंक्रियतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ बलाध्यक्षास्त्विति । संरब्धा इति । पुनः पुनराह्वानेऽप्यनागमनात् कुपिता इत्यर्थः । परिययुः प्रतिरथ्यं ययुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । हुलैः द्विफलपत्राग्रायुधविशेषैः । "हुलं द्विफलपत्राग्रम्" इति वैजयन्ती । भुजैरित्याद्युपलक्षणे तृतीया ॥ २४--२६ ॥ अथेति । अथानयद्बलाध्यक्षः सत्वरो रावणाज्ञया । द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथमिति पाठः ॥२७॥ आरुरोहेत्यर्धमेकं वाक्यम् । भीमः रावणः॥२८॥ ततो मुहूर्तादिति । भुजैरित्याद्युपलक्षणे तृतीया ॥ २४–२८ ॥

ततः प्रयातः सहसा राक्षसैर्बहुभिर्वृतः । रावणः सत्त्व गाम्भीर्याद्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ २९ ॥ रावणेनाभ्यनु ज्ञातौ महापार्श्वमहोदरौ । विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो रथानारुरुहु स्तदा ॥ ३० ॥ ते तु हृष्टा विनर्दन्तो भिन्दन्त इव मेदिनीम् । नादं घोरं विमुञ्चन्तो निर्ययुर्जयकांक्षिणः ॥३१॥ ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगणबलैर्वृतः । निर्यया वुद्यतधनुः कालान्तकयमोपमः ॥ ३२ ॥ ततः प्रजव नाश्वेन रथेन स महारथः । द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥३३॥ ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च तिमिरा वृताः ॥३४॥ द्विजाश्च नेदुर्घोराश्च सञ्चचालेव मेदिनी । ववर्ष रुधिरं देवश्चस्खलुस्तुरगाः पथि ॥ ३५ ॥ ध्वजाग्रे न्यपतद्गृध्रो विनेदुश्चाशिवं शिवाः । नयनं चास्फुरद्वामं सव्यो बाहुरकम्पत ॥ ३६ ॥ विवर्णं वदनं चासीत् किंचि दभ्रश्यत स्वरः ॥३७॥ ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः । रणे निधनशंसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे ॥ ३८ ॥ अन्तरिक्षात् पपातोल्का निर्घातसमनिस्वना । विनेदु रशिवा गृध्रा वायसैरनुनादिताः ॥३९॥ एतानचिन्तयन् घोरानुत्पातान् समुपस्थितान् । निर्ययौ रावणो मोहा द्वधार्थी कालचोदितः ॥ ४० ॥

ततः प्रयात इति । सत्त्वगाम्भीर्यात् बलातिशयात् ॥ २९–३२ ॥ द्वारेणेति । उत्तरद्वारेणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ततो नष्टप्रभ इत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । रूपाणि दुर्निमित्तरूपाणि । ततः अनन्तरं, ततः उत्तरद्वारात् । निष्पततः निष्क्रमतः सूर्यनष्टप्रभत्वादीनि रूपाणि जज्ञिर इति सम्बन्धः ॥ ३४–४१ ॥

ततः प्रयात इति । सत्त्वगाम्भीर्यात् बलातिशयात् ॥ २९–३७ ॥ रूपाणि दुर्निमित्त स्वरूपाणि ॥ ३८–४० ॥

तेषां तु रथघोषेण राक्षसानां महात्मनाम् । वानराणामपि चमूर्युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ४१ ॥ तेषां तु तुमुलं युद्धं बभूव कपिरक्षसाम् । अन्योन्यमाह्वयानानां क्रुद्धानां जय मिच्छताम् ॥ ४२ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः शरैः काञ्चन भूषणैः । वानराणामनीकेषु चकार कदनं महत् ॥४३॥ निकृत्तशिरसः केचिद्रावणेन वलीमुखाः । केचिद्विच्छिन्न हृदयाः केचिच्छ्रोत्रविवर्जिताः । निरुच्छ्वासा हताः केचित् केचित् पार्श्वेषु दारिताः ॥ ४४ ॥ केचिद्विभिन्न शिरसः केचिच्चक्षुर्विवर्जिताः ॥ ४५ ॥ दशाननः क्रोध विवृत्तनेत्रो यतो यतोऽभ्येति रथेन सङ्ख्ये । ततस्तत स्तस्य शरप्रवेगं सोढुं न शेकुर्हरिपुङ्गवास्ते ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम द्युद्धकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥९६॥

सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

तथा तैः कृत्तगात्रैस्तु दशग्रीवेण मार्गणैः । बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिस्तदा ॥ १ ॥ रावणस्याप्रसह्यं तं शरसम्पातमेकतः । न शेकुः सहितुं दीप्तं पतङ्गा ज्वलनं यथा ॥२॥ तेऽर्दिता निशितैर्बाणैः क्रोशन्तो विप्रदुद्रुवुः । पावकार्चिस्समाविष्टा दह्यमाना यथा गजाः ॥ ३ ॥

तेषां त्विति । आह्वयानानाम् आह्वयमानानाम्, स्पर्धया आह्वयताम् । आगम शासनस्यानित्यत्वान्मुगागमाभावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ निकृत्तशिरस इत्यादि श्लोकद्वयम् । स्पष्टम् ॥ ४४–४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

अथ विरूपाक्षवधः—तथा तैरित्यादि॥१॥एकतः एकस्य अद्वितीयस्य२–५ ॥ ४१–४६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

॥१॥ रावणस्येति । एकतः एकस्य रावणस्य शरसम्पातमिति सम्बन्धः ॥२–९॥

प्लवङ्गानामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः । स ययौ समरे तस्मिन् विधमन् रावणः शरैः ॥४॥ कदनं तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकसाम् । आससाद ततो युद्धे राघवं त्वरितस्तदा॥५॥सुग्रीवस्तान् कपीन् दृष्ट्वा भग्नान् विद्रवतो रणे । गुल्मे सुषेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धेऽद्भुतं मनः ॥६॥ आत्मनः सदृशं वीरः स तं निक्षिप्य वानरम् । सुग्रीवोऽभिमुखः शत्रुं प्रतस्थे पादपायुधः ॥ ७ ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे यूथाधिपाः स्वयम् । अनुजह्रु महाशैलान् विविधांश्च महाद्रुमान् ॥ ८ ॥ स नर्दन् युधि सुग्रीवः स्वरेण महता महान् । पातयन् विविधांश्चान्यान् जगामोत्तमराक्षसान् ॥ ९ ॥ ममन्थ च महाकायो राक्षसान् वानरेश्वरः । युगान्तसमये वायुः प्रवृद्धान् नगमानिव ॥ १० ॥ राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षं ववर्ष ह । अश्मवर्षं यथा मेघः पक्षिसङ्घेषु कानने ॥ ११ ॥ कपिराजविमुक्तैस्तैः शैलवर्षैस्तु राक्षसाः । विकीर्णशिरसः पेतुर्निकृत्ता इव पर्वताः ॥ १२ ॥ अथ संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समन्ततः । सुग्रीवेण प्रभग्नेषु पतत्सु निनदत्सु च॥ १३॥विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी विश्राव्य राक्षसः । रथादाप्लुत्य दुर्धर्षो गजस्कन्धमुपारुहत् ॥१४॥

अद्भुतमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ महाद्रुमान्, उत्पाट्येति शेषः । उत्पाट्य अस्य पार्श्वतः पृष्ठतश्चानुजह्रुरिति सम्बन्धः । यथा महाराजे युद्धाय गच्छति तदायुधानि भृत्या आहरन्ति तथा वानरराजे युद्धाय निष्क्रामति तदायुधभूतान् शैलवृक्षादीन् समये दातुं वानरा आजह्रुरिति भावः ॥ ८॥९॥ ममन्थ चेति । अगमान् वृक्षान् । "पलाशी द्रुद्रुमागमाः" इत्यमरः॥१०–१२॥ संक्षीयमाणेषु हिंस्यमानेषु । "क्षि हिंसायाम्" इति धातुः ॥ १३–१७ ॥

ममन्थेति । अगमान् वृक्षान् ॥ १०-१२ ॥ संक्षीयमाणेषु हिंस्यमानेषु ।

स तं द्विरदमारुह्य विरूपाक्षो महारथः । विनदन् भीम निर्ह्लादं वानरानभ्यधावत ॥ १५ ॥ सुग्रीवे स शरान् घोरान् विससर्ज चमूमुखे । स्थापयामास चोद्विग्नान् राक्षसान् सम्प्रहर्षयन् ॥ १६ ॥ स तु विद्धः शितैर्बाणैः कपीन्द्रस्तेन रक्षसा । चुक्रोध स महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे ॥ १७ ॥ ततः पादपमुद्धृत्य शूरः सम्प्रधनो हरिः । अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तु महागजम् ॥ १८ ॥ स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः । अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद ननाद च ॥ १९ ॥ गजात्तु मथितात्तूर्ण मपक्रम्य स वीर्यवान् । राक्षसोऽभिमुखः शत्रुं प्रत्युद्गम्य ततः कपिम् ॥ २० ॥ आर्षभं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः । भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥ स हि तस्याभिसंक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् । विरूपाक्षाय चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम् ॥ २२ ॥ स तां शिलामापतन्तीं दृष्ट्वा राक्षसपुङ्गवः । अपक्रम्य सुविक्रान्तः खड्गेन प्राहरत्तदा ॥ २३ ॥ तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिना हतः । मुहूर्तमभवद्वीरो विसंज्ञ इव वानरः ॥ २४ ॥ स तदा सहसोत्पत्य राक्षसस्य महाहवे । मुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥ २५ ॥

तत इति । सम्प्रधनः । बहुलग्रहणात् कर्तरि ल्युट् । प्रहर्तेत्यर्थः । प्रमुखे मुखे ॥ १८ ॥ रामानु०–सम्प्रधने युद्धे ॥ १८ ॥ धनुर्मात्रं धनुःप्रमाणम् । "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" इति मात्रच् प्रत्ययः ॥ १९ ॥ गजात्त्विति श्लोक द्वयमेकं वाक्यम् । व्यवस्थितं निश्चलतया स्थितम् ॥ २०–२२ ॥ स तामिति । अपक्रम्य शिलापातपरिहारार्थमन्यतोऽपसृत्य । प्राहरत्, सुग्रीव "क्षि हिंसायाम्" इति धातुः ॥ २३–२४ ॥ स तामिति । अपक्रम्य शिलाप्रहारमोघ

मुष्टिप्रहाराभिहतो विरूपाक्षो निशाचरः । तेन खड्गेन संक्रुद्धः सुग्रीवस्य चमूमुखे । कवचं पातयामास पद्भ्या मभिहतोऽपतत् ॥ २६ ॥ स समुत्थाय पतितः कपि स्तस्य व्यसर्जयत् । तलप्रहारमशनेः समानं भीम निस्वनम् ॥२७॥ तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यतम् । नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरस्यताडयत् ॥ २८ ॥ ततस्तु संक्रुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः । मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा । स ददर्शान्तरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ॥ २९ ॥ ततो न्यपातयत् क्रोधाच्छङ्खदेशे मह त्तलम् ॥ ३० ॥ महेन्द्राशनिकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ॥ ३१ ॥ पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं च समुद्वमन् । स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो जलं प्रस्रवणादिव ॥ ३२ ॥ विवृत्तनयनं क्रोधात् सफेनं रुधिराप्लुतम् । ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं कृतम् ॥ ३३ ॥

मिति शेषः ॥ २३–२५ ॥ मुष्टिप्रहारेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । कवच मिति । अनेन सुग्रीवस्यापि कवचधारणमस्तीति गम्यते । पद्भ्यामिति । अभिहतः सन् पद्भ्यामपतदित्यन्वयः ॥२६ ॥ २७॥ रामानु०–तेनेति । सखड्गा भिहतोऽपतत् सखड्गश्चासावभिहतश्च सखड्गाभिहतः । विरूपाक्षप्रेरितखड्गसहितोऽपतदित्यर्थः । उत्तरत्र विरूपाक्षस्य मुष्टिनैव युद्धाभिधानात् ॥ २६ ॥ नैपुण्यात् शिक्षापाटवात् ॥ २८ ॥ ततास्त्विवति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अन्तरम् अवकाशम् ॥२९॥ तत इत्यर्धम् । शङ्खदेशे ललाटास्थिप्रदेशे । " शङ्खो निधौ ललाटास्थि " इत्यमरः ॥ ३० ॥ महेन्द्राशनीत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । स्रोतोभ्यः नासादिनवद्वारेभ्यः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विरूपाक्षतरं नेत्रोद्गमनेनात्यन्तविकटाक्षम् ॥ ३३ ॥

करणार्थं पार्श्वतोऽपसृत्य सुग्रीवं प्राहरदिति भावः ॥२३–२७॥ तलेति । नैपुण्यात् युद्ध गतिविशेषलाघवात् मोचयित्वा मोघीकृत्य स ददर्शान्तरमिति सम्बन्धः॥२८॥२९॥ शङ्खदेशे ललाटास्थिदेशे । " शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि " इत्यमरः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स्रोतोभ्यः नासादिनवरन्ध्रेभ्यः ॥ ३२ ॥ विरूपाक्षतरम् अतिविरूपाक्षम् ॥ ३३ ॥

स्फुरन्तं परिवर्तन्तं पार्श्वेन रुधिरोक्षितम् । करुणं च विनर्दन्तं ददृशुः कपयो रिपुम् ॥ ३४ ॥ तथा तु तौ संयति सम्प्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरराक्षसानाम् । बलार्णवौ सस्वनतुः सुभीमं महार्णवौ द्वाविव भिन्नवेलौ ॥ ३५ ॥ विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपनेत्रं महाबलं तं हरिपार्थिवेन । बलं समस्तं कपिराक्षसानामुन्मत्तगङ्गाप्रतिमं बभूव ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

हन्यमाने बले तूर्णमन्योन्यं ते महामृधे । सरसीव महाघर्मे सोपक्षीणे बभूवतुः ॥ १ ॥ स्वबलस्य विघातेन विरूपाक्षवधेन च । बभूव द्विगुणं क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २ ॥ प्रक्षीणं तु बलं दृष्ट्वा वध्यमानं वलीमुखैः । बभूवास्य व्यथा युद्धे प्रेक्ष्य दैवविपर्ययम् । उवाच च समीपस्थं महोदरमरिन्दमम् ॥ ३ ॥ अस्मिन् काले महाबाहो जयाशा त्वयि मे स्थिता । जहि शत्रुचमूं वीर दर्शयाद्य पराक्रमम् ॥ ४ ॥ भर्तृपिण्डस्य कालोऽयं निर्देष्टुं साधु युध्यताम् ॥ ५ ॥

स्फुरन्तमूर्ध्वमुत्पतन्तम् । परिवर्तन्तं परिवर्तमानम् ॥ ३४ ॥ तथा त्विति । भिन्नवेलौ विदीर्णवेलौ ॥ ३५ ॥ विनाशितमिति । उन्मत्तगङ्गा उद्वेलगङ्गा ॥ ३६ ॥

इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्ड० सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अथ महोदरवधः—हन्यमान इत्यादि । सरसी इवेति वक्तव्ये सरसीवेति सन्धिरार्षः ॥ १-३ ॥ अस्मिन् काल इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । भर्तृपिण्डस्येति

पार्श्वेन परिवर्तन्तं रिपुं विरूपाक्षं ददृशुरिति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ भिन्नवेलौ विदीर्णवेलौ ॥ ३५ ॥ उन्मत्तगङ्गाप्रतिमम् उद्वेलगङ्गासदृशम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तनवतितमस्सर्गः ॥ ९७ ॥

हन्यमान इति । सरसीव सरसी इव । सन्धिरार्षः । सोपक्षीणे उपक्षीणमुपक्षयः तत्सहिते ॥ १-४ ॥ भर्तृपिण्डस्येति । निर्देष्टुं स्वामिदत्तवेतनसममुपकर्तुं

एव मुक्तस्तथेत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रो महोदरः । प्रविवेशारिसेनां तां पतङ्ग इव पावकम् ॥६॥ ततः स कदनं चक्रे वानराणां महाबलः । भर्तृवाक्येन तेजस्वी स्वेन वीर्येण चोदितः ॥ ७ ॥ वानराश्च महासत्त्वाः प्रगृह्य विपुलाः शिलाः । प्रविश्यारिबलं भीमं जघ्नुस्ते रजनीचरान् ॥८॥ महोदरस्तु संक्रुद्धः शरैः काञ्चनभूषणैः । चिच्छेद पाणिपादोरून् वानराणां महाहवे ॥९॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसैरर्दिता भृशम् । दिशो दश द्रुताः केचित् केचित् सुग्रीवमाश्रिताः ॥ १० ॥ प्रभग्नां समरे दृष्ट्वा वानराणां महाचमूम् । अभिदुद्राव सुग्रीवो महोदरमनन्तरम् ॥ ११ ॥ प्रगृह्य विपुलां घोरां महीधरसमां शिलाम् । चिक्षेप च महातेजास्तद्वधाय हरीश्वरः ॥१२॥ तामापतन्तीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः । असम्भ्रान्तस्ततो बाणैर्निर्बिभेद दुरासदाम् ॥ १३ ॥ रक्षसा तेन बाणौघैर्निकृत्ता सा सहस्रधा । निपपात शिला भूमौ गृध्रचक्रमिवाकुलम् ॥ १४ ॥ तां तु भिन्नां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रोधमूर्च्छितः । सालमुत्पाट्य चिक्षेप राक्षसे रणमूर्धनि ॥ १५ ॥ शरैश्च विददारैनं शूरः परपुरञ्जयः ॥ १६ ॥

संबन्धमात्रे षष्ठी । भर्तृपिण्डस्य निर्देष्टुं स्वामिदत्तवेतनमपाकर्तुमित्यर्थः॥४-६॥ भर्तृवाक्येन चोदितः सन् स्वेन वीर्येण कदनं चक्र इत्यन्वयः ॥ ७॥८ ॥ पाणिपादोरूनिति । एकवद्भावाभाव आर्षः ॥ ९ ॥ १० ॥ अनन्तरं समीपस्थम् ॥ ११--१२ ॥ गृध्रचक्रं गृध्रसमूहः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शरैरित्यर्धम् । शूरः

मित्यर्थः ॥५-१० ॥ प्रभग्नमिति । अनन्तरं सन्निहितम् ॥ ११-२० ॥

स ददर्श ततः क्रुद्धः परिघं पतितं भुवि ॥ १७॥ आविध्य तु स तं दीप्तं परिघं तस्य दर्शयन् । परिघाग्रेण वेगेन जघानास्य हयोत्तमान् ॥ १८ ॥ तस्माद्धतहयाद्वीरः सोऽवप्लुत्य महारथात् । गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोऽथ महोदरः ॥ १९ ॥ गदापरिघहस्तौ तौ युधि वीरौ समीयतुः । नर्दन्तौ गोवृषप्रख्यौ घनाविव सविद्युतौ ॥ २० ॥ ततः क्रुद्धो गदां तस्मै चिक्षेप रजनीचरः । ज्वलन्तीं भास्कराभासां सुग्रीवाय महोदरः ॥ २१ ॥ गदां तां सुमहाघोरामापतन्तीं महाबलः । सुग्रीवो रोषताम्राक्षः समुद्यम्य महाहवे । आजघान गदां तस्य परिघेण हरीश्वरः ॥ २२ ॥ पपात स गदोद्भिन्नः परिघस्तस्य भूतले॥२३॥ततो जग्राह तेजस्वी सुग्रीवो वसुधातलात् । आयसं मुसलं घोरं सर्वतो हेमभूषितम् ॥ २४ ॥ स तमुद्यम्य चिक्षेप सोऽप्यन्यां व्याक्षिपद्गदाम्।भिन्नावन्योन्यमासाद्य पेततुर्धरणीतले ॥ २५ ॥ ततो भग्नप्रहरणौ मुष्टिभ्यां तौ समीयतुः । तेजोबलसमाविष्टौ दीप्ताविव हुताशनौ ॥२६॥ जघ्नतुस्तौ तदाऽन्योन्यं नेदतुश्च पुनः पुनः । तलैश्चान्योन्यमाहत्य पेततुर्धरणीतले ॥ २७ ॥

महोदरः एनं च सालं च शरैः विददारेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ सः सुग्रीवः ॥१७॥ आविध्येति, आदायेति शेषः ।तस्य महोदरस्य । दर्शयन्, पाणिलाघवमिति शेषः ॥१८–२०॥ तत इति । भास्कराभासां भास्करवद्भासमानाम् ॥२१॥ गदां तामित्यादि । गदां, दृष्ट्वेति शेषः। समुद्यम्य परिघामिति सिद्धम् ॥ २२ ॥ पपात स गदोद्भिन्न इत्यर्धम् । उभावपि परस्पराभिहतौ विशीर्णौ पेततुरिति

ततः क्रुद्ध इति । भास्कराभासां भास्करवद्भासमानाम् ॥ २१ ॥ सुमहाघोरां तां गदाम्, दृष्ट्वेति शेषः । समुद्यम्य, परिघमिति शेषः । सुग्रीवः परिघेण जघानेति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ गदा पपात स परिघश्च उद्भिन्न इत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । स सुग्रीवः तं मुसलम् । सोऽपि महोदरोऽपि । अन्यां गदां

उत्पेततुस्ततस्तूर्णं जघ्नतुश्च परस्परम् । भुजैश्चिक्षिपतु वीरावन्योन्यमपराजितौ । जग्मतुस्तौ श्रमं वीरौ बाहुयुद्धे परन्तपौ ॥ २८ ॥ आजहार ततः खड्गमदूरपरिवर्तिनम् । राक्षसश्चर्मणा सार्धं महावेगो महोदरः ॥ २९ ॥ तथैव च महाखड्गं चर्मणा पतितं सह । जग्राह वानर श्रेष्ठः सुग्रीवो वेगवत्तरः ॥ ३० ॥ तौ तु रोषपरीताङ्गौ नर्दन्तावभ्यधावताम् । उद्यतासी रणे हृष्टौ युधि शस्त्र विशारदौ ॥ ३१ ॥ दक्षिणं मण्डलं चोभौ सुतूर्णं सम्परी यतुः । अन्योन्यमभिसंक्रुद्धौ जये प्रणिहिताबुभौ ॥ ३२ ॥ स तु शूरो महावेगो वीर्यश्लाघी महोदरः । महाचर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्मतिः ॥ ३३ ॥ लग्नमुत्कर्षतः खड्गं खड्गेन कपिकुञ्जरः । जहार सशिरस्त्राणं कुण्डलोपहितं शिरः ॥ ३४ ॥ निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले । तद्बलं राक्षसेन्द्रस्य दृष्ट्वा तत्र न तिष्ठते ॥ ३५ ॥ हत्वा तं वानरैः सार्धं ननाद मुदितो हरिः । चुक्रोध च दश ग्रीवो बभौ हृष्टश्च राघवः ॥ ३६ ॥ विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसा दीनचेतसः । विद्रवन्ति ततः सर्वे भय वित्रस्तचेतसः ॥ ३७ ॥

भावः ॥२३-३१॥ दक्षिणं प्रदक्षिणम् चकारात् सव्यं च । सुतूर्णं सम्परीयतुः अकुर्वाताम् ॥ ३२ ॥ वीर्येण श्लाघत इति वीर्यश्लाघी ॥३३॥ लग्नं चर्मलग्नम् । उत्कर्षतः, महोदरस्येति शेषः ॥३४॥ तत् शिरः । न तिष्ठते नातिष्ठत ॥३५॥ ॥३६॥ विषण्णवदनाः, अभवन्निति शेषः । अतः सर्वशब्दापौनरुक्त्यम् ॥३७॥

व्याक्षिपत् चिक्षेप ॥२४-३१॥ दक्षिणं प्रदक्षिणं चकारात्सव्यं च सुतूर्णं सम्परीयतुः अकुर्वाताम् ॥ ३२ ॥ वीर्येण श्लाघत इति वीर्यश्लाघी ॥ ३३-३६ ॥ विषण्णवदना इति । सर्वे दीनचेतसः, बभूवुरिति शेषः । भयवित्रस्तचेतसः भयङ्करावित्रस्तचित्ताः

महोदरं तं विनिपात्य भूमौ महागिरेः कीर्णमिवैक देशम् । सूर्यात्मजस्तत्र रराज लक्ष्म्या सूर्यः स्वतेजोभि रिवाप्रधृष्यः ॥ ३८ ॥ अथ विजयमवाप्य वानरेन्द्रः समरमुखे सुरयक्षसिद्धसङ्घैः । अवनितलगतैश्च भूतसङ्घै र्हरुषसमाकुलितैः स्तुतो महात्मा ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

महोदरे तु निहते महापार्श्वो महाबलः । सुग्रीवेण समी क्ष्याथ क्रोधात् संरक्तलोचनः । अङ्गदस्य चमूं भीमां क्षोभयामास सायकैः ॥ १ ॥ स वानराणां मुख्याना मुत्तमाङ्गानि सर्वशः । पातयामास कायेभ्यः फलं वृन्ता दिवानिलः ॥२॥ केषांचिदिषुभिर्बाहून् स्कन्धांश्चिच्छेद राक्षसः । वानराणां सुसंक्रुद्धः पार्श्वं केषां व्यदारयत् ॥ ३ ॥ तेऽर्दिता बाणवर्षेण महापार्श्वेन वानराः । विषाद विमुखाः सर्वे बभूवुर्गतचेतसः ॥ ४ ॥ निरीक्ष्य बल मुद्विग्नमङ्गदो राक्षसार्दितम् । वेगं चक्रे महाबाहुः समुद्र इव पर्वणि ॥५॥ आयसं परिघं गृह्य सूर्यरश्मिसमप्रभम् । समरे वानरश्रेष्ठो महापार्श्वे न्यपातयत् ॥ ६ ॥ स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतनः । ससूतः स्यन्दना त्तस्माद्विसंज्ञः प्रापतद्भुवि ॥ ७ ॥

लक्ष्म्या जयलक्ष्म्या ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

अथ महापार्श्ववधः—महोदरे त्वित्यादि। महोदरे सुग्रीवेण निहत इत्यन्वयः १–७

सर्वे विद्रवन्ति व्यद्रवन् अतः सर्वशब्दापुनरुक्तिः ॥ ३७–३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टनवतितमस्सर्गः ॥ ९८ ॥

महोदर इति । महोदर इत्येतन्महापार्श्वविशेषणम् । महोदरस्तु इति पाठः ॥१–७॥

सर्क्षराजस्तु तेजस्वी नीलाञ्जनचयोपमः। निष्पत्य सुमहावीर्यः स्वाद्व्यूहान्मेघसंनिभात् ॥ ८ ॥ प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभां क्रुद्धः सुविपुलां शिलाम्। अश्वान् जघान तरसा स्यन्दनं च बभञ्ज तम् ॥ ९ ॥ मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु महापार्श्वो महाबलः । अङ्गदं बहुभिर्बाणैर्भूयस्तं प्रत्यविध्यत ॥ १० ॥ जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे । ऋक्षराजं गवाक्षं च जघान बहुभिः शरैः ॥ ११ ॥ जाम्बवन्तं गवाक्षं च स दृष्ट्वा शरपीडितौ । जग्राह परिघं घोरमङ्गदः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १२ ॥ तस्याङ्गदः प्रकुपितो राक्षसस्य तमायसम्। दूरस्थितस्य परिघं रविरश्मिसमप्रभम् ॥ १३ ॥ द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वेगवान् । महापार्श्वस्य चिक्षेप वधार्थं वालिनः सुतः ॥ १४ ॥ स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य रक्षसः । धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्रं चाप्यपातयत् ॥ १५ ॥ तं समासाद्य वेगेन वालिपुत्रः प्रतापवान्। तलेनाभ्यहनत् क्रुद्धः कर्णमूले सकुण्डले ॥ १६ ॥ स तु क्रुद्धो महावेगो महापार्श्वो महाद्युतिः। करेणैकेन जग्राह सुमहान्तं परश्वधम् ॥ १७ ॥ तं तैलधौतं विमलं शैलसारमयं दृढम् । राक्षसः परमक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयत् ॥ १८ ॥

सर्क्षराजस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ऋक्षराजः जाम्बवान् तेन सहितः सर्क्षराजः गवाक्षः । 'जाम्बवन्तं गवाक्षं च' इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८-१० ॥ ऋक्षराजं जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजघान । गवाक्षं च बहुभिः शरैर्जघानेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्याङ्गद इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । दूरस्थितस्य तस्य वधार्थमित्यन्वयः ॥ १३-१७ ॥ तमिति । तैलधौतं प्रतिदिनं

सर्क्षराज इति । ऋक्षराजेन जाम्बवता सहितः, जाम्बवन्तं गवाक्षं चेत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८-१२ ॥ तस्याङ्गद इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । दूरस्थितस्य

तेन वामांसफलके भृशं प्रत्यवपादितम् । अङ्गदो मोक्षयामास सरोषः स परश्वधम् ॥ १९ ॥ स वीरो वज्रसङ्काशमङ्गदो मुष्टिमात्मनः । संवर्तयत् सुसंक्रुद्धः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ २० ॥ राक्षसस्य स्तनाभ्याशे मर्मज्ञो हृदयं प्रति । इन्द्राशनिसमस्पर्शं स मुष्टिं विन्यपातयत् ॥२१॥ तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महामृधे । पफाल हृदयं चाशु स पपात हतो भुवि ॥२२॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ तत् सैन्यं संप्रचुक्षुभे । अभवच्च महान् क्रोधः समरे रावणस्य तु ॥ २३ ॥ वानराणां च हृष्टानां सिंहनादश्च पुष्कलः । स्फोटयन्निव शब्देन लङ्कां साट्टालगोपुराम् ॥ २४ ॥ महेन्द्रेणेव देवानां नादः समभवन्महान् ॥ २५ ॥ अथेन्द्रशत्रुस्त्रिदिवालयानां वनौकसां चैव महाप्रणादम् । श्रुत्वा सरोषं युधि राक्षसेन्द्रः पुनश्च युद्धाभिमुखोऽवतस्थे ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्येश्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

तैलसेचनान्निष्कल्मषम्, शैलसारमयं तद्वत्कठिनमित्यर्थः । दृढम् अशिथिलम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ स वीर इति । आत्मन इत्यस्य पितुस्तुल्यपराक्रम इत्यनेन संवन्धः । संवर्तयत् समवर्तयत, भ्रामयामासेत्यर्थः ॥ २०–२३ ॥ वानराणामित्यादि । स्फोटयन् दलयन् । वानराणां च सिंहनादः समभवत्, महेन्द्रेण सह देवानां नाद इव वानराणां च देवानां च नादः समभवादित्यर्थः । एतच्चानन्तरश्लोके स्फुटीभविष्यति ॥ २४–२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा०रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥९९॥

वधार्थं परिघं चिक्षेपेति सम्बन्धः ॥ १३–१९ ॥ स वीर इति । संवर्तयत् समवर्तयत ॥ २०–२३ ॥ वानराणामित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । इन्द्रेण सह देवानां नाद इव अङ्गदेन सहितानां वानराणां सिंहनादस्समभवत् ॥ २४–२६ ॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनशततमस्सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा तु राक्षसौ । तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले । आविवेश महान् क्रोधो रावणं तं महामृधे ॥ १ ॥ सूतं सञ्चोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २ ॥ निहतानाममात्यानां रुद्धस्य नगरस्य च । दुःखमेषोऽपनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३ ॥ रामवृक्षं रणे हन्मि सीतापुष्पफलप्रदम् । प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जाम्बवान् कुमुदो नलः ॥ ४ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव ह्यङ्गदो गन्धमादनः । हनूमांश्च सुषेणश्च सर्वे च हरियूथपाः ॥ ५ ॥ स दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान् । नादयन् प्रययौ तूर्णं राघवं चाभ्यवर्तत ॥ ६ ॥ पूरिता तेन शब्देन सनदीगिरिकानना । संचचाल मही सर्वा सवराहमृगद्विपा ॥ ७ ॥ तामसं स महाघोरं चकारास्त्रं सुदारुणम् । निर्ददाह कपीन् सर्वांस्ते प्रपेतुः समन्ततः ॥ ८ ॥ उत्पपात रजो घोरं तैर्भग्नैः सम्प्रधावितैः । न हि तत्सहितुं शेकुर्ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ॥ ९ ॥ तान्यनीकान्यनेकानि रावणस्य शरोत्तमैः । दृष्ट्वा भग्नानि शतशो राघवः पर्यवस्थितः ॥ १० ॥

अथ रामरावणयुद्धारम्भः शततमे—महोदरेत्यादि । तस्मिन् विरूपाक्षे निहते सति पश्चान्महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा, स्थितमिति शेषः ॥ १-८ ॥ रामानु०—रामवृक्षमिति । सीतापुष्पफलप्रदं सीता पुष्पं यस्य सः सीतापुष्पः सीतापुष्पश्चासौ फलप्रदश्च तम् ॥ ४ ॥ उत्पपातेति । सहितुं सोढुम् । आर्ष इडागमः ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ १ ॥ २ ॥ निहतानामित्यादिश्लोकत्रयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु—रामलक्ष्मणौ हत्वा गत्वा निहतानाममात्यानां दुःखमपनेष्यामि । ननु तौ गत्वा केन प्रकारेण दुःखमपनेष्यसीत्यत आह—रामवृक्षमिति । वृश्च्यतीति वृक्षः तम्, शत्रुसंहारकं राममित्यर्थः । सीतापुष्पफलप्रदं सीता पुष्पं यस्य सः स चासौ फलप्रदश्चेति सीतापुष्पफलप्रदः तम्, गत्वेत्यनुषज्यते । यस्य वृक्षस्य ये सुग्रीवादयः शाखाः

ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् । स ददर्श ततो रामं तिष्ठन्तमपराजितम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विष्णुना वासवं यथा । आलिखन्तमिवाकाशमव ष्टभ्य महद्धनुः । पद्मपत्रविशालाक्षं दीर्घबाहुमरिन्दमम् ॥ १२ ॥ ततो रामो महातेजाः सौमित्रिसहितो बली । वानरांश्च रणे भग्नानापतन्तं च रावणम् ॥ १३ ॥ समीक्ष्य राघवो हृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकम् ॥ १४ ॥ विस्फार यितुमारेभे ततः स धनुरुत्तमम् । महावेगं महानादं निर्भिन्दन्निव मेदिनीम् ॥ १५ ॥ रावणस्य च बाणौघै रामविस्फारितेन च । शब्देन राक्षसास्ते च पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १६ ॥ तयोः शरपथं प्राप्तो रावणो राज पुत्रयोः । स बभौ च यथा राहुः समीपे शशिसूर्ययोः ॥ १७ ॥

तत इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन रामस्यापराजितत्वं निरवधिकसौन्दर्यनिधित्वेन वैरं विहाय निरन्तरानुभाव्यत्वं रावणस्य दुर्बुद्धित्वम् अमृतप्रवाहमावर्तेनेव महता धनुर्वरेणावर्तितं श्रीरामदेहलावण्यामृतपूरमनवगाहमानस्य तस्य दौर्भाग्यं चोच्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥ ततो राम इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । हृष्टः चिराद्वैरी समागत इति सन्तुष्टः कार्मुकं जग्राह । विस्फारयितुमारेभे इत्यादि विलम्बोक्त्या किमिदानीमपि वा नतो भविष्यति रावण इति रामस्य दयालुतोच्यते ॥ १३–१५ ॥ रावणस्येति । रावणस्य बाणौघैः रामविस्फारितेन च जातेन शब्देनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ रामानु०–रावणस्येति । शब्देन राक्षसास्ते चेति पाठः । ते च वानराश्च ॥ १६ ॥ तयोरिति । शशिसूर्ययोरिति, अमायामिति शेषः ॥ १७–२० ॥ रामानु०–तयोः शरपथं प्राप्तो रावणो राजपुत्रयोः । स बभौ च यथा राहुः समीपे शशिसूर्ययोरिति । अतिक्रूरस्वभावस्य रावणस्य रामलक्ष्मणयोः समीपागमनममावास्यायां राहोश्चन्द्रसूर्यसमीपागमनमिवेतिकृत्वा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरैकरूप्यम् ॥ १७ ॥

तान् हन्मीति सम्बन्धः । शाखारूपसुग्रीवादीन् हत्वा दुःखमपनेष्यामीत्यर्थः ३–१५॥ रावणस्येति । रावणस्य बाणौघैः रामविस्फारितेन च यश्शब्दो जनितः तेन पेतुरिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ तयोश्शरपथमिति । सः रावणः । राजपुत्रयोस्समीपे शशिसूर्ययोः

तमिच्छन् प्रथमं योद्धुं लक्ष्मणो निशितैः शरैः । मुमोच धनुरायम्य शरानग्निशिखोपमान् ॥ १८ ॥ तान्मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धनुष्मता । बाणान् बाणैर्महातेजा रावणः प्रत्यवारयत् ॥ १९ ॥ एकमेकेन बाणेन त्रिभिस्त्रीन् दशभिर्दश । लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ २० ॥ अभ्यतिक्रम्य सौमित्रिं रावणः समितिञ्जयः । आससाद ततो रामं स्थितं शैलमिवाचलम् ॥ २१ ॥ स सङ्ख्ये राममासाद्य क्रोधसंरक्तलोचनः । व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राघवोपरि ॥ २२ ॥ शरधारास्ततो रामो रावणस्य धनुश्च्युताः । दृष्ट्वैवापततः शीघ्रं भल्लान् जग्राह सत्वरम् ॥ २३ ॥ तान् शरौघांस्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघवः । दीप्यमानान् महाघोरान् क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ २४ ॥ राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तदा । अन्योन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरैरभिववर्षतुः ॥ २५ ॥ चेरतुश्च चिरं चित्रं मण्डलं सव्यदक्षिणम् । बाणवेगान् समुत्क्षिप्तावन्योन्यमपराजितौ ॥ २६ ॥ तयोर्भूतानि वित्रेसुर्युगपत् संप्रयुध्यतोः । रौद्रयोः सायकमुचोर्यमान्तकनिकाशयोः ॥ २७ ॥ सन्ततं विविधैर्बाणैर्बभूव गगनं तदा । घनैरिवातपापाये विद्युन्मालासमाकुलैः ॥ २८ ॥ गवाक्षितमिवाकाशं बभूव शरवृष्टिभिः ॥ २९ ॥

अभ्यतिक्रम्य एकस्यापि बाणस्य स्वस्मिन्नपतनादनादरेणातिक्रम्य ॥ २१–२६ ॥ तयोरिति । यमान्तकनिकाशयोः यमतदन्तकौ यमरुद्रौ तत्तुल्ययोः ॥ २७ ॥ गगनं सन्ततं निबिडं बभूवेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ गवाक्षितमित्यर्धम् । गवाक्षितं सञ्जात

समीपे राहुर्यथा तथा बभाविति सम्बन्धः ॥ १७–२० ॥ अभ्यतिक्रम्येति । शैलमिवाचलम् अचलं स्थितं राममाससादेति सम्बन्धः ॥ २१–२५ ॥ अन्योन्यं बाणवेगान् समुत्क्षिप्तौ समुत्क्षिप्तवन्तौ, निवारयन्ताविति यावत् । अपराजितौ अप्रतिहतौ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सन्ततमाक्रान्तम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

महावेगैः सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रपत्रैः सुवाजितैः । शरान्धकारं तौ भीमं चक्रतुः समरं तदा । गतेऽस्तं तपने चापि महामेघाविवोत्थितौ ॥ ३० ॥ बभूव तुमुलं युद्धमन्योन्य वधकांक्षिणोः । अनासाद्यमचिन्त्यं च वृत्रवासवयो रिव ॥ ३१ ॥ उभौ हि परमेष्वासावुभौ शस्त्रविशारदौ । उभावस्त्रविदां मुख्यावुभौ युद्धे विचेरतुः ॥ ३२ ॥ उभौ हि येन व्रजतस्तेन तेन शरोर्मयः । ऊर्मयो वायुना विद्धा जग्मुः सागरयोरिव ॥ ३३ ॥ ततः संसक्तहस्तस्तु रावणो लोकरावणः । नाराचमालां रामस्य ललाटे प्रत्यमुञ्चत ॥ ३४ ॥ रौद्रचापप्रयुक्तां तां नीलोत्पलदलप्रभाम् । शिरसा धारयन् रामो न व्यथां प्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥ अथ मन्त्रा नभिजपन् रौद्रमस्त्रमुदीरयन् । शरान् भूयः समादाय रामः क्रोधसमन्वितः । मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ ३६ ॥

गवाक्षम् ॥२९॥ महावेगैरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। गृध्रपत्रैः हेतुभिः, सुवाजितैः सञ्जातशोभनपक्षैः, बाणैरिति शेषः ॥३०॥ बभूवेति । अनासाद्यम् इतः पूर्वं केनापि दुर्लभम्। अचिन्त्यं रावणस्यैवं भविष्यतीति चिन्तानर्हम्॥३१॥३२॥ उभाविति। येन येन मण्डलचारेण ॥३३॥ तत इति । संसक्तहस्तः बाणप्रयोगासक्तहस्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथेत्यादि । शरान् रौद्रास्त्रप्रपञ्चरूपान् बाणान् मुमोचेत्यन्वयः। मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवानिति पाठः। तदनन्तरं—

गृध्रपत्रैः सुवाजितैः गृध्रपत्रैर्हेतुभिः सुवाजितैः सञ्जातशोभनपक्षैः ॥ ३०–३२ ॥ रयेण मण्डलचारेण । उभौ रयेण व्रजतः इति पाठः ॥ ३३ ॥ संसक्तहस्तः बाणप्रयोगासक्तहस्तः ॥ ३४–३६ ॥

स०—तपने सूर्ये च अस्तं तन्नामकं पर्वतं गते सति, प्रदोषसमय इति यावत् । उत्थितौ महामेघाविव । चन्द्रादिकमाच्छाद्य सतिमिरीकरणं चमत्कार इति 'न कश्चिच्चमत्कारः' इति नागोजिभट्टोक्तिरेव निश्चमत्कारा । यद्वा तपने सूर्ये सति अस्तंगत इव यथा तथा महामेघाविव चक्रतुः । चापिशब्दादित्यादिचमत्कृत्यपेक्षया चमत्कृतिरतिचमत्कृतिर्वा नवेति कृतिनो विदांकुर्वन्तु ॥ सूर्येऽस्तं गते चाप्युदिते इत्येतन्मध्येऽस्तं गत इत्यस्याधिक्ये नावक्तव्यत्वाच्च ॥ ३० ॥

ते महामेघसङ्काशे कवचे पतिताः शराः । अवध्ये राक्षसेन्द्रस्य न व्यथां जनयंस्तदा ॥३७॥ पुनरेवाथ तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् । ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलो रणे ॥३८॥ ते भित्त्वा बाणरूपाणि पञ्चशीर्षा इवोरगाः । श्वसन्तो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥३९॥ निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्च्छितः । आसुरं सुमहाघोरमस्त्रं प्रादुश्चकार ह ॥ ४० ॥ सिंहव्याघ्रमुखांश्चान्यान् कङ्ककाकमुखानपि । गृध्रश्येनमुखांश्चापि शृगालवदनांस्तथा ॥ ४१ ॥ ईहामृगमुखांश्चान्यान् व्यादितास्यान् भयानकान् । पञ्चास्यान् लेलिहानांश्च ससर्ज निशितान् शरान् ॥ ४२ ॥

ते महामेघसङ्काशे इति श्लोकः । तदनन्तरं—पुनरेवेति श्लोकः । तदनन्तरं—ते भित्त्वेति श्लोकात्पूर्वं ग्रन्थपतनमस्ति, तदन्वेष्टव्यम् ॥३६॥ अवध्ये अभेद्ये । व्यथां न जनयन् नाजनयन् ॥ ३७ ॥ ललाटे विषये ललाटमुद्दिश्येत्यर्थः । यद्वा परमास्त्राणि, विव्याधेति शेषः ॥ ३८ ॥ त इति । ते अस्त्रविकृतिरूपाः शराः, बाणरूपाणि रावणास्त्राणि भित्त्वा, रावणप्रतिकूलिताः रावणेन निवारिताः सन्तः, भूमिं विविशुः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ रामानु०—अवध्ये अभेद्ये । पुनरिति । ललाटे ललाटविषये, ललाटमुद्दिश्येति यावत् । परमास्त्रेण श्रेष्ठास्त्रमन्त्रेण, योजितान् बाणान् मुमोचेत्यध्याहर्तव्यम् । समनन्तरश्लोके बाणबहुत्वाभिधानात् । ते भित्त्वेति । श्वसन्तः पञ्चशीर्षा उरगा इव स्थिताः ते बाणाः रावणप्रतिकूलिताः रावणेन प्रत्यस्त्रेण खण्डिताः, अत एव बाणरूपाणि भित्त्वा भूमिं विविशुरिति योजना ॥ ३७–४० ॥ आसुरास्त्रं प्रपञ्चयति—सिंहेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन । लेलिहानान् सर्पान्, तदाकारानिति यावत् । अवध्ये अभेद्ये वध्यतां जनयन् भेद्यत्वमजनयन् । अडभाव आर्षः । वध्यतां जनयन्निति पाठः॥३७॥ पुनरेवेति । ललाटे ललाटमुद्दिश्येत्यर्थः । परमास्त्रेण श्रेष्ठमन्त्रेण योजितान् बाणान्, मुमोचेति शेषः ॥३८॥ बाणरूपाणि प्रशंसायां रूपप् प्रत्ययः । प्रशस्तबाणा इत्यर्थः । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः । ते प्रशस्तबाणाः रावणप्रतिकूलिताः रावणेन निवारिता अपि रावणस्य कवचं भित्त्वा श्वसन्तः पञ्चशीर्षा उरगा इव भूमिं विविशुरिति

स०—ते शराः बाणरूपाणि बाणं कायं रूपयन्ति सुन्दरीकुर्वन्तीति तानि कराद्यङ्गानि भित्त्वा पञ्चशीर्षा उरगा इव श्वसन्तः रावणप्रतिकूलिताः न्यंसिताः भूमिं विविशुः ॥ ३९ ॥

शरान् खरमुखांश्चान्यान् वराहमुखसंस्थितान् । श्वान कुक्कुटवक्त्रांश्च मकराशीविषाननान् ॥४३॥ एतानन्यांश्च मायावी ससर्ज निशितान् शरान् । रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ ४४ ॥ आसुरेण समाविष्टः सोऽस्त्रेण रघुनन्दनः । ससर्जास्त्रं महोत्साहः पावकं पावकोपमः ॥ ४५ ॥ अग्निदीप्तमुखान् बाणान् तथा सूर्यमुखानपि । चन्द्रार्धचन्द्रवक्त्रांश्च धूमकेतुमुखानपि ॥ ४६ ॥ ग्रहनक्षत्रवक्त्रांश्च महोल्कामुखसंस्थितान् । विद्युज्जिह्वोपमांश्चान्यान् ससर्ज निशितान् शरान् ॥ ४७॥ ते रावण शरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ॥ ४८ ॥ विलयं जग्मुराकाशे जग्मुश्चैव सहस्रशः ॥ ४९ ॥ तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा । हृष्टा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः । सुग्रीवप्रमुखा वीराः परिवार्य तु राघवम् ॥५०॥ ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रसह्य तद्रावणबाहुनिस्सृतम् । मुदाऽन्वितो दाशरथिर्महाहवे विनेदुरुच्चैर्मुदिताः कपीश्वराः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे० श्रीमद्युद्धकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

श्वानशब्दोऽप्यस्ति । मकराशीविषाननानित्यत्र आशीविषशब्दः पञ्चास्यसर्पैतरसर्पपरः ॥ ४१-४४ ॥ आसुरेणेति । पावकं पावकसम्बन्धि ॥४५॥ पावकास्त्रं प्रपञ्चयति—अग्नीत्यादिश्लोकद्वयेन । महोल्कामुखसंस्थितान् महोल्कामुखेन वर्तमानान् । विद्युज्जिह्वोपमान् विद्युदर्चिःसदृशान् । "कणा जिह्वास्तथाऽर्चिषः" इति हलायुधः ॥४६-५०॥ तत इति । तत् प्रसिद्धम् । मुदाऽन्वितः, बभूवेति शेषः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

सम्बन्धः ॥३९-४६॥ विद्युज्जिह्वोपमान् विद्युदर्चिस्सदृशान् । " कणा जिह्वास्तथाऽर्चिषः " इति हलायुधः ॥ ४७-५१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

तस्मिन् प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः । क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरम् ॥ १ ॥ मयेन विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युतिः । उत्स्रष्टुं रावणो घोरं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २ ॥ ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च मुसलानि च । कार्मुकाद्दीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३ ॥ मुद्गराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा। निष्पेतुर्विविधा स्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४ ॥ तदस्त्रं राघवः श्रीमा नुत्तमास्त्रविदां वरः । जघान परमास्त्रेण गान्धर्वेण महा द्युतिः ॥५॥ तस्मिन् प्रतिहतेऽस्त्रे तु राघवेण महात्मना । रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदैरयत् ॥ ६ ॥ तत श्चक्राणि निष्पेतुर्भास्वराणि महान्ति च । कार्मुकाद्भीम वेगस्य दशग्रीवस्य धीमतः ॥७॥ तैरासीद्गगनं दीप्तं सम्प तद्भिरितस्ततः । पतद्भिश्च दिशो दीप्ताश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ८ ॥ तानि चिच्छेद बाणौघैश्चक्राणि स तु राघवः । आयुधानि च चित्राणि रावणस्य चमूमुखे ॥ ९ ॥ तदस्त्रं तु हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः । विव्याध दशभिर्बाणै रामं सर्वेषु मर्मसु॥ १० ॥ स विद्धो दशभिर्बाणैर्महाकार्मुक निस्सृतैः । रावणेन महातेजा न प्राकम्पत राघवः॥ ११ ॥

अथ लक्ष्मणस्य शक्त्या पतनम्—तस्मिन्नित्यादि । क्रोधाच्चास्त्रमनन्तर मित्यत्रापि चक्र इत्यनुषज्यते ॥१॥ किं तदस्त्रमित्यपेक्षायामाह—मयेनेति। रौद्रं रुद्रदेवताकम् ॥२॥ ततः शूलानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । कूटपाशाः कपट पाशाः ॥३–७॥ तैरिति। चन्द्रसूर्यग्रहैरिवेति। तत्समानाकारैरित्यर्थः॥८–१२॥

तस्मिन्निति । क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरमित्यत्रापि चक्र इति क्रिया सम्बध्यते ॥ १ ॥ तत्किमस्त्रमत आह—मयेनेति ॥ २–२२ ॥

ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिञ्जयः । राघवस्तु सुसंक्रुद्धो रावणं बहुभिः शरैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राघवस्यानुजो बली । लक्ष्मणः सायकान् सप्त जग्राह परवीरहा ॥ १३ ॥ तैः सायकैर्महावेगै रावणस्य महाद्युतिः । ध्वजं मनुष्यशीर्षं तु तस्य चिच्छेद नैकधा ॥ १४ ॥ सारथेश्चापि बाणेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् । जहार लक्ष्मणः श्रीमान् नैर्ऋतस्य महाबलः ॥ १५ ॥ तस्य बाणैश्च चिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् । लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ नीलमेघनिभांश्चास्य सदश्वान् पर्वतोपमान् । जघानाप्लुत्य गदया रावणस्य विभीषणः ॥ १७ ॥ हताश्वाद्वेगवान् वेगादवप्लुत्य महारथात् । क्रोधमाहारयत्तीव्रं भ्रातरं प्रति रावणः ॥ १८ ॥ ततः शक्तिं महाशक्तिर्दीप्तां दीप्ताशनीमिव । विभीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥ अप्राप्तामेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः । अथोदतिष्ठत् सन्नादो वानराणां तदा रणे ॥ २० ॥ सा पपात त्रिधा च्छिन्ना शक्तिः काञ्चनमालिनी । सविस्फुलिङ्गा ज्वलिता महोल्केव दिवश्च्युता ॥ २१ ॥

एतस्मिन्नन्तर इति । एवं रावणं प्रहृत्य क्षणं रामे विश्राम्यति सतीत्यर्थः । लक्ष्मणः पूर्वं युद्धे प्रवृत्तो मध्ये रामेण युद्धकरणादवसरप्रतीक्ष इत्यर्थः । एवमव्याख्याने कथमन्येन युध्यमानमन्यो युध्येतेति महान् दोषः स्यात् ॥ १३ ॥ गृहीतानां सप्तबाणानां विनियोगप्रकारमाह—तैः सायकैरित्यादि श्लोकत्रयेण । तैः सायकैरिति षष्ठ्यर्थे तृतीया । तेषां सायकानां मध्ये एकेन बाणेन ध्वजम्, एकेन बाणेन सारथिशिरः, पञ्चभिर्धनुश्च चिच्छेदेत्यर्थः । निशितैः शरैरित्यत्र शरशब्दः काशदण्डविशेषमयत्वपरो बाणविशेषणम् ॥ १४–१६ ॥ एवं धनुषि छिन्ने क्षणं तूष्णीं तिष्ठति रावणे विभीषणेन किंचि

ततः सम्भावितत्तरां कालेनापि दुरासदाम् । जग्राह विपुलां शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २२ ॥ सा वेगिता बलवता रावणेन दुरासदा । जज्वाल सुमहाघोरा शक्राशनिसमप्रभा ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणस्तं विभीषणम् । प्राणसंशयमापन्नं तूर्णमभ्यवपद्यत ॥२४॥ तं विमोक्षयितुं वीरश्चापमायम्य लक्ष्मणः । रावणं शक्तिहस्तं वै शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २५ ॥ कीर्यमाणः शरौघेण विसृष्टेन महात्मना । स प्रहर्तुं मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥ २६ ॥ मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः । लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् ॥२७॥ मोक्षितस्ते बलश्लाघिन् यस्मादेवं विभीषणः । विमुच्य राक्षसं शक्तिस्त्वयीयं विनिपात्यते ॥ २८ ॥ एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा । मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा प्राणानादाय यास्यति ॥ २९ ॥ इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टघण्टां महास्वनाम् । मयेन मायाविहिताममोघां शत्रुघातिनीम् ॥ ३० ॥ लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा । रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ ३१ ॥ सा क्षिप्ता भीमवेगेन शक्राशनिसमस्वना । शक्तिरभ्यपतद्वेगाल्लक्ष्मणं रणमूर्धनि ॥ ३२ ॥

त्कारमाह—नीलेति ॥ १७–२१ ॥ तत इति । सम्भावितत्तरां चन्दनादिभिरर्चिताम् ॥ २२॥२३ ॥ एतस्मिन्निति । अभ्यवपद्यत तमाच्छाद्य स्वयमतिष्ठदित्यर्थः ॥ २४॥२५ ॥ कीर्यमाण इति । विमुखीकृतविक्रमः विमुखीकृतविभीषणविषयपराक्रमः ॥ २६ ॥ २७॥ ते त्वया ॥ २८ ॥ लोहितलक्षणा रुधिरचिह्ना । अनेन पूर्वमपि बहुधा रिपवोऽनया हता इति व्यज्यते । लोहितलक्षणा

सा वेगितेति । दुरासदा दुस्सहा । वेगिता वेगं प्रापिता ॥ २३ ॥ अभ्यवपद्यत विभीषणसमीपमागत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ महात्मना लक्ष्मणेन विमुखीकृतविक्रमः विमुखीकृतविभीषणविषयपराक्रम इत्यर्थः ॥ २६–२८ ॥ एषेति । लोहित

तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्तीं स राघवः । स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा ॥ ३३ ॥ रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा । मुक्ताऽऽशूरस्यभीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४ ॥ न्यपतत् सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि । जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ ३५ ॥ ततो रावणवेगेन सुदूरमवगाढया । शक्त्या निर्भिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥ तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः । भ्रातृस्नेहा न्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७ ॥ स मुहूर्तमनु ध्याय बाष्पव्याकुललोचनः । बभूव संरब्धतरो युगान्त इव पावकः ॥ ३८ ॥ न विषादस्य कालोऽयमिति सञ्चिन्त्य राघवः । चक्रे सुतुमुलं युद्धं रावणस्य वधे धृतः । सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं सन्निरीक्ष्य च ॥ ३९ ॥ स ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महाहवे । लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचलम् ॥४०॥

सती यास्यतीति वा ॥ २९-३२ ॥ तामिति । राघवः लक्ष्मणाय स्वस्त्यस्तु त्वं हतोद्यमा नष्टहननोद्योगा मोघा भवेति तामनुव्याहरदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ क्षणात् भस्मीकरणक्षमा शक्तिः रामेण मोघीकृता सती केवलमपतदित्याह—रावणेनेति । मुक्तेति । आशु उरसि अभीतस्येति पदानि । लक्ष्मणस्योरसि ममज्जेति सम्बन्धः ॥ ३४-३७ ॥ स मुहूर्तमिति । अनुध्याय तत्कालकर्तव्यं चिन्तयित्वा ॥ ३८ ॥ न विषादस्येति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । लक्ष्मणं सन्निरीक्ष्य महता सर्वयत्नेन रावणस्य वधे धृतः अवहितः सुतुमुलं युद्धं चक्र इत्यन्वयः । न केवलं सीताहरणात् किन्तु लक्ष्मणदर्शनादपीति चशब्दार्थः ॥ ३९ ॥ कथं लक्ष्मणदर्शनं रावणवधकारणं भवतीत्यत्राह—स ददर्शेति ।

लक्षणा शत्रुरुधिरचिह्निता ॥ २९-३२ ॥ तामिति । राघवः, लक्ष्मणाय स्वस्त्यस्तु, त्वं हतोद्यमा नष्टहननोद्योगा मोघा भवेति आपतन्तीं शक्तिमनुव्याहरत शक्तिमुद्दिश्य व्याहृतवानिति योजना ॥ ३३-४६ ॥

तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा । यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ॥ ४१ ॥ अर्दिताश्चैव बाणौघैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ ४२॥ सौमित्रिं सा विनिर्भिद्य प्रविष्टा धरणीतलम् ॥४३॥ तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् । बभञ्ज समरे क्रुद्धो बलवान् विचकर्ष च ॥ ४४ ॥ तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा । शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ४५ ॥ अचिन्तयित्वा तान् बाणान् समाश्लिष्य च लक्ष्मणम् । अब्रवीच्च हनूमन्तं सुग्रीवं चैव राघवः ॥ ४६॥ लक्ष्मणं परिवार्येह तिष्ठध्वं वानरोत्तमाः ॥४७॥ पराक्रमस्य कालोऽयं सम्प्राप्तो मे चिरेप्सितः । पापात्माऽयं दशग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः । कांक्षतः स्तोककस्येव घर्मान्ते मेघदर्शनम् ॥ ४८ ॥ अस्मिन् मुहूर्ते नचिरात् सत्यं प्रतिशृणोमि वः । अरावणमरामं वा जगद्द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४९ ॥

तदानीं लक्ष्मणस्य तादृशं शोच्यत्वदर्शनं रावणवधनिश्चयकारणं भवतीत्याशयः ॥ ४० ॥ तामपीति । अपिशब्दस्य यत्नतोऽपीत्युत्तरत्रान्वयः । बाणार्दितत्वेन सुतरां न शेकुरित्याह—अर्दिताश्चेति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ कारणान्तरमाह—सौमित्रिमिति ॥ ४३-४७ ॥ पराक्रमस्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । वध्यतामिति प्राप्तकाले लोट् । स्तोककस्य चातकस्य । " स्तोककश्चातकः समाः " इत्यमरः ॥ ४८ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते तत्रापि नचिराद्द्रक्ष्यथेत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

तामिति । यामवमर्दितुं वानरा न शेकुः तां कराभ्यां विचकर्ष बभञ्ज चेति सम्बन्धः ॥ ४४-४७ ॥ पराक्रमस्येत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । कांक्षतश्चातकस्य घर्मान्ते मेघदर्शनमिव चिरेप्सितः पराक्रमस्य कालः मे मया सम्प्राप्तः, अतः पापात्मा दशग्रीवो वध्यतामिति योजना । कांक्षतस्स्तोककस्य इति पाठे—स्तोककः चातकः । " स्तोककश्चातकस्समाः" इत्यमरः ॥ ४८ ॥ प्रतिशृणोमि प्रतिजानामि ॥ ४९ ॥

तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्तीं स राघवः । स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा ॥ ३३ ॥ रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा । मुक्ताऽऽशूरस्यभीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४ ॥ न्यपतत् सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि । जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ ३५ ॥ ततो रावणवेगेन सुदूरमवगाढया । शक्त्या निर्भिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥ तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः । भ्रातृस्नेहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७ ॥ स मुहूर्तमनुध्याय बाष्पव्याकुललोचनः । बभूव संरब्धतरो युगान्त इव पावकः ॥ ३८ ॥ न विषादस्य कालोऽयमिति सञ्चिन्त्य राघवः । चक्रे सुतुमुलं युद्धं रावणस्य वधे धृतः । सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं सन्निरीक्ष्य च ॥ ३९ ॥ स ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महाहवे । लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचलम् ॥४०॥

सती यास्यतीति वा ॥ २९–३२ ॥ तामिति । राघवः लक्ष्मणाय स्वस्त्यस्तु त्वं हतोद्यमा नष्टहननोद्योगा मोघा भवेति तामनुव्याहरदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ क्षणात् भस्मीकरणक्षमा शक्तिः रामेण मोघीकृता सती केवलमपतदित्याह– रावणेनेति । मुक्तेति । आशु उरसि अभीतस्येति पदानि । लक्ष्मणस्योरसि ममज्जेति सम्बन्धः ॥ ३४–३७ ॥ स मुहूर्तमिति । अनुध्याय तत्कालकर्तव्यं चिन्तयित्वा ॥ ३८ ॥ न विषादस्येति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । लक्ष्मणं सन्निरीक्ष्य महता सर्वयत्नेन रावणस्य वधे धृतः अवहितः सुतुमुलं युद्धं चक्र इत्यन्वयः । न केवलं सीताहरणात् किन्तु लक्ष्मणदर्शनादपीति चशब्दार्थः ॥ ३९ ॥ कथं लक्ष्मणदर्शनं रावणवधकारणं भवतीत्यत्राह–स ददर्शेति ।

लक्षणा शत्रुरुधिरचिह्निता ॥ २९–३२ ॥ तामिति । राघवः, लक्ष्मणाय स्वस्त्यस्तु, त्वं हतोद्यमा नष्टहननोद्योगा मोघा भवेति आपतन्तीं शक्तिमनुव्याहरत शक्तिमुद्दिश्य व्याहृतवानिति योजना ॥ ३३–४३ ॥

तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा । यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ॥ ४१ ॥ अर्दिताश्चैव बाणौघैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ ४२॥ सौमित्रिं सा विनिर्भिद्य प्रविष्टा धरणीतलम् ॥४३॥ तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् । बभञ्ज समरे क्रुद्धो बलवान् विचकर्ष च ॥ ४४ ॥ तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा । शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ४५ ॥ अचिन्तयित्वा तान् बाणान् समाश्लिष्य च लक्ष्मणम् । अब्रवीच्च हनूमन्तं सुग्रीवं चैव राघवः ॥ ४६॥ लक्ष्मणं परिवार्येह तिष्ठध्वं वानरोत्तमाः ॥४७॥ पराक्रमस्य कालोऽयं सम्प्राप्तो मे चिरेप्सितः । पापात्माऽयं दशग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः । कांक्षतः स्तोककस्येव घर्मान्ते मेघदर्शनम् ॥ ४८ ॥ अस्मिन् मुहूर्ते नचिरात् सत्यं प्रतिशृणोमि वः । अरावणमरामं वा जगद्द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४९ ॥

तदानीं लक्ष्मणस्य तादृशं शोच्यत्वदर्शनं रावणवधनिश्चयकारणं भवतीत्याशयः ॥ ४० ॥ तामपीति । अपिशब्दस्य यत्नतोऽपीत्युत्तरत्रान्वयः । बाणार्दितत्वेन सुतरां न शेकुरित्याह—अर्दिताश्चेति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ कारणान्तरमाह—सौमित्रिमिति ॥ ४३–४७ ॥ पराक्रमस्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । वध्यतामिति प्राप्तकाले लोट् । स्तोककस्य चातकस्य । "स्तोककश्चातकः समाः" इत्यमरः ॥ ४८ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते तत्रापि नचिराद्द्रक्ष्यथेत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

तामिति । यामवमर्दितुं वानरा न शेकुः तां कराभ्यां विचकर्ष बभञ्ज चेति सम्बन्धः ॥ ४४–४७ ॥ पराक्रमस्येत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । कांक्षतश्चातकस्य घर्मान्ते मेघदर्शनमिव चिरेप्सितः पराक्रमस्य कालः मे मया सम्प्राप्तः,अतः पापात्मा दशग्रीवो वध्यतामिति योजना । कांक्षतस्स्तोककस्य इति पाठे—स्तोककः चातकः । "स्तोककश्चातकस्समाः" इत्यमरः ॥ ४८ ॥ प्रतिशृणोमि प्रतिजानामि ॥ ४९ ॥

राज्यनाशं वने वासं दण्डके परिधावनम् । वैदेह्याश्च परामर्शं रक्षोभिश्च समागमम् ॥५०॥ प्राप्तं दुःखं महद् घोरं क्लेशं च निरयोपमम् । अद्य सर्वमहं त्यक्ष्ये निहत्वा रावणं रणे ॥ ५१ ॥ यदर्थं वानरं सैन्यं समानीतमिदं मया। सुग्रीवश्च कृतो राज्ये निहत्वा वालिनं रणे॥५२॥ यदर्थं सागरः क्रान्तः सेतुर्बद्धश्च सागरे। सोऽयमद्य रणे पापश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ ५३ ॥ चक्षुर्विषयमागम्य नायं जीवितुमर्हति । दृष्टिं दृष्टिविषस्येव सर्पस्य मम रावणः ॥ ५४ ॥ स्वस्थाः पश्यत दुर्धर्षा युद्धं वानरपुङ्गवाः । आसीनाः पर्वताग्रेषु ममेदं रावणस्य च ॥ ५५ ॥ अद्य रामस्य रामत्वं पश्यन्तु मम संयुगे । त्रयो लोकाः सगन्धर्वाः सदेवाः सर्षिचारणाः ॥ ५६ ॥ अद्य कर्म करिष्यामि यल्लोकाः सचराचराः । सदेवाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति। समागम्य सदा लोके यथा युद्धं प्रवर्तितम् ॥ ५७ ॥

राज्यनाशमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्राप्तं पम्पोपवनादौ । क्लेशं लक्ष्मण प्रहरणजन्यम् ॥ ५०॥५१ ॥ यदर्थमित्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । दृष्टिं दृष्टि विषयम् । दृष्टौ विषं यस्यासौ दृष्टिविषः तस्य । केचिद्धि सर्पाः दर्शनमात्रेण मनुष्यान् मारयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ५२–५५ ॥ अद्येति । रामत्वं जगदेक वीरत्वम् । आचार्यास्तु–रामावतारप्रयोजनमित्याहुः ॥ ५६ ॥ अद्येत्यादिसार्ध श्लोक एकान्वयः । सदेवाः सचराचराः लोकाः जनाः, समागम्य सङ्घीभूय,

राज्यनाशमित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । राज्यनाशं राज्यनाशजनितं दुःखम् । वने वासं वनवासजनितं दुःखम् । एवमुत्तरत्रापि दुःखविशेषणानि । क्लेशं च निरयोपमम तिजुगुप्सितं लक्ष्मणप्रहारजनितमित्यर्थः ॥ ५०–५३ ॥ दृष्टिविषस्य सर्पस्य दृष्टिं दृष्टिविषयं प्राप्तोजन इव अयं जीवितुं नार्हतीति सम्बन्धः॥५४॥५५॥अद्येति। रामस्य रामत्वं रमयतीति राम इति व्युत्पत्त्या पराक्रमेणापि रमयितृत्वमुच्यते॥५६॥ सदेवास्स चराचराः लोका जनास्समागम्य सङ्घीभूय मया प्रवर्तितं युद्धं युद्धरूपं यत्कर्म यावद्युद्ध

एवमुक्त्वा शितैर्बाणैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः । आजघान दशग्रीवं रणे रामः समाहितः ॥ ५८ ॥ अथ प्रदीप्तै र्नाराचैर्मुसलैश्चापि रावणः । अभ्यवर्षत्तदा रामं धाराभि रिव तोयदः ॥ ५९ ॥ रामरावणमुक्तानामन्योन्यमभि निघ्नताम् । शराणां च शराणां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ६० ॥ ते भिन्नाश्च विकीर्णाश्च रामरावणयोः शराः । अन्तरिक्षात् प्रदीप्ताग्रा निपेतुर्धरणीतले ॥ ६१ ॥ तयो र्ज्यातलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् । त्रासनः सर्व भूतानां संबभूवाद्भुतोपमः ॥६२॥ स कीर्यमाणः शरजाल वृष्टिभिर्महात्मना दीप्तधनुष्मताऽर्दितः । भयात् प्रदुद्राव समेत्य रावणो यथाऽनिलेनाभिहतो बलाहकः ॥ ६३ ॥

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥१०१॥

द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

शक्त्या विनिहतं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा ।
लक्ष्मणं समरे शूरं रुधिरौघपरिप्लुतम् ॥ १ ॥
स दत्त्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः ।
विसृजन्नेव बाणौघान् सुषेणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २॥

यथेदानीं युद्धं प्रवर्तितं तथा यावत् भूमिर्धरिष्यति, तावत्कालं सदा नित्यशः लोके यत्कर्म कथयिष्यन्ति, तत् कर्माद्य करिष्यामीत्यन्वयः ॥ ५७–६३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड व्याख्याने एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

अथ लक्ष्मणसञ्जीवनं द्विशततमे–शक्त्या विनिहतमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । विसृजन्नेवेत्यादिवर्तमाननिर्देशेन रावणपलायनानन्तरं लक्ष्मणयोग

भूमिर्धरिष्यति अवस्थास्यते तावन्तं कालं सदा नित्यशः यथा लोके कथयिष्यन्ति तथा तत्कर्म करिष्यामीति सम्बन्धः ॥ ५७–६३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदी० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१॥१॥२ ॥

एष रावणवीर्येण लक्ष्मणः पतितः क्षितौ । सर्पवद्वेष्टते वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥ ३ ॥ शोणितार्द्रमिमं वीरं प्राणैरिष्टतमं मम । पश्यतो मम का शक्तिर्योद्धुं पर्याकुलात्मनः ॥ ४ ॥ अयं स समरश्लाघी भ्राता मे शुभलक्षणः । यदि पञ्चत्वमापन्नः प्राणैर्मे किं सुखेन च ॥५॥ लज्जतीव हि मे वीर्यं भ्रश्यतीव कराद्धनुः । सायका व्यवसीदन्ति दृष्टिर्बाष्पवशं गता । अवसीदन्ति गात्राणि स्वप्नयाने नृणामिव ॥ ६ ॥ चिन्ता मे वर्धते तीव्रा मुमूर्षा चोपजायते ॥७॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना ॥ ८ ॥ विनिष्टनन्तं दुःखार्तं मर्मण्यभिहतं भृशम् । राघवो भ्रातरं दृष्ट्वा प्रियं प्राणं बहिश्चरम् । दुःखेन महताऽऽविष्टो ध्यानशोकपरायणः ॥ ९ ॥ परं विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रियः ॥१०॥ न हि युद्धेन मे कार्यं नैव प्राणैर्न सीतया । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं रणपांसुषु ॥ ११ ॥ किं मे राज्येन किं प्राणैर्युद्धे कार्यं न विद्यते । यत्रायं निहतः शेते रणमूर्धनि लक्ष्मणः ॥१२॥

क्षेमानुसन्धाने अविलम्बः सूचितः ॥ १ ॥ २ ॥ एष इति । उदीरयन् जनयन् ॥ ३ ॥ शोणितार्द्रमिति । प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ लज्जतीवेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । लज्जतीव । आर्षं परस्मैपदम् । स्वप्नयाने स्वप्नगमने । स्वप्ने हि गच्छतां पुरुषाणां पादाः पश्चादाकृष्टा भवन्ति । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वेति पूर्वशेषः ॥ ६–८ ॥ विनिष्टनन्तमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । विनिष्टनन्तं निश्वसन्तम् । ध्यानशोकपरायणः, अभूदिति शेषः॥९॥ परं विषादमित्यर्धम् । राघव इत्यनुषञ्जनीयम् ॥१०॥ न हि युद्धेनेति । दृष्ट्वा, स्थितस्येति शेषः ॥ ११ ॥ किं मे राज्येनेति । यत्र यतः ॥ १२–१४ ॥

एष इति । शोकमुदीरयन् जनयन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ ५ ॥ लज्जतीति परस्मैपदमार्षम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वेत्येतत् पूर्वशेषम् ॥८–११॥ किमिति ।

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥ १३ ॥ इत्येवं विलपन्तं तं शोकविह्वलितेन्द्रियम् । विवेष्टमानं करुणमुच्छ्वसन्तं पुनः पुनः । राममाश्वासयन् वीरः सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ न मृतोऽयं महाबाहो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः । न चास्य विकृतं वक्त्रं नापि श्यावं न निष्प्रभम् ॥ १५ ॥ सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्याभिलक्ष्यते । पद्मरक्ततलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने ॥ १६ ॥ एवं न विद्यते रूपं गतासूनां विशांपते । दीर्घायुषस्तु ये मर्त्यास्तेषां तु मुखमीदृशम् ॥ १७ ॥ नायं प्रेतत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः । मा विषादं कृथा वीर सप्राणोऽयमरिन्दमः ॥ १८ ॥ आख्यास्यते प्रसुप्तस्य स्रस्तगात्रस्य भूतले । सोच्छ्वासं हृदयं वीर कम्पमानं मुहुर्मुहुः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा तु वाक्यज्ञः सुषेणो राघवं वचः । हनुमन्तमुवाचेदं हनुमन्तमभित्वरन् ॥ २० ॥ सौम्य शीघ्रमितो गत्वा शैलमोषधिपर्वतम् । पूर्वं ते कथितो योऽसौ वीर जाम्बवता शुभः ॥ २१ ॥

न मृतोऽयमिति। श्यावं कापिशम्, विवर्णमिति यावत् । "श्यावः स्यात्कापिशः" इत्यमरः ॥ १५–१८ ॥ आख्यास्यत इति। मुहुर्मुहुः कम्पमानं हृदयमेनं सोच्छ्वासं सप्राणम् आख्यास्यते आचष्टे । लडर्थे लृट् ॥ १९ ॥ २० ॥ सौम्य शीघ्र

यत्र यतः कारणात्, तेन ॥ १२–१४ ॥ नेति । श्यावं कापिशम्, विवर्णमिति यावत् । "श्यावः स्यात्कपिशे नीले" इति विश्वः ॥ १५–१८ ॥ आख्यास्यत इति । मुहुर्मुहुः कम्पमानं हृदयमेनं सोच्छ्वासं सप्राणमाख्यास्यते आख्यास्यति अतो विषादं मा कृथा इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १९ ॥ एवमिति । अत्र द्वितीयो हनुमच्छब्दः प्रशस्तहनुमद्वचनः । यद्वा हनुशब्दो ज्ञानवाची । "ज्ञानवान् हनुमान् स्वतः" इति शब्दार्णवे ॥ २० ॥ शैलं समुच्छ्रितम् ॥ २१ ॥

स०–सहोदरः तत्तुल्यः । पायसस्य कौसल्याविभागादुद्धृतस्य सुमित्रायै प्रदानान्निमित्ताद्वा लक्ष्मणस्य साहोदर्यम् । सहोदरस्य मेलनं भवेत् । असहोदरस्सन्नेतादृशो भ्राता यत्र मिलेत्तं देशं न पश्यामीत्यर्थो वा, भिन्नोदरे एतादृशं सौहार्दं दुर्लभमिति भावः ॥ १३ ॥

दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोषधिमानय। विशल्यकरणीं नाम विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ २२ ॥ सवर्णकरणीं चापि तथा सञ्जीवनीमपि । सन्धानकरणीं चापि गत्वा शीघ्रमिहानय ॥२३॥ सञ्जीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः । इत्येवमुक्तो हनुमान् गत्वा चौषधिपर्वतम् । चिन्तामभ्यगमच्छ्रीमानजानंस्तां महौषधिम् ॥ २४ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना मारुतेरमितौजसः । इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः ॥ २५ ॥ अस्मिन् हि शिखरे जातामोषधीं तां सुखावहाम् । प्रतर्केणाव गच्छामि सुषेणोऽप्येवमब्रवीत् ॥ २६ ॥ अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकरणीमहम् । कालात्ययेन दोषः स्याद्वैक्लव्यं च महद्भवेत् ॥२७॥ इति सञ्चिन्त्य हनुमान् गत्वा क्षिप्रं महाबलः । आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिः प्रकम्प्य गिरेः शिरः ॥ २८ ॥ फुल्लनानातरुगणं समुत्पाट्य महाबलः । गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ॥२९॥

मित्यादि सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम्। ओषधिपर्वतम् ओषधिपर्वताख्यम्। द्वितीयो विशल्यकरणीशब्दो गुणवचनः । विशल्याः क्रियन्तेऽनयेति विशल्यकरणी ताम् ॥ २१-२४ ॥ तस्य बुद्धिरित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । प्रतर्केण अन्तःकरणप्रसादादिना लिङ्गेन । सुषेणोऽप्येवमब्रवीदिति । "दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोषधिमानय" इति सुषेणवचनम् । अगृह्य यदि गच्छामि, पुनः सुषेणं प्रष्टुमिति भावः । दोषः लक्ष्मणहानिरूपः । वैक्लव्यं निष्पौरुषत्वम् । अन्ते इतिकरणेन पूर्वमन्वयः कार्यः ॥२५-२७॥ इति सञ्चिन्त्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। समतोलयत् उदक्षिपत् ॥ २८-३० ॥ रामानु०-' लक्ष्मणाय ददौ नस्यं सुषेणः विशल्यकरणीमिति । द्वितीयो विशल्यकरणीशब्दो गुणवचनः । विशल्यः क्रियतेऽनयेति विशल्यकरणी ताम् ॥ २२-२५ ॥ अस्मिन्निति । प्रतर्कात् अन्तःकरणप्रसादादिलिङ्गात् इत्यर्थः । सुषेणो मां यथा यथावत् अब्रवीत् । अतः अस्मिन् शैलशिखरे सञ्जातामोषधिमवगच्छामि, मनःप्रहर्षलिङ्गेन सुषेणयथार्थवाक्येन चात्र महौषधिं जानामीत्यर्थः ॥ २६-४१ ॥

स नीलमिव जीमूतं तोयपूर्णं नभस्स्थलात् । आपपात गृहीत्वा तु हनुमान् शिखरं गिरेः ॥३०॥ समागम्य महा वेगः संन्यस्य शिखरं गिरेः । विश्रम्य किञ्चिद्धनुमान् सुषेणमिदमब्रवीत् ॥३१॥ ओषधिं नावगच्छामि तामहं हरिपुङ्गव । तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याहृतं मया ॥३२॥ एवं कथयमानं तं प्रशस्य पवनात्मजम् । सुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाट्य चौषधीम् ॥३३॥ विस्मितास्तु बभूवुस्ते रणे वानरराक्षसाः । दृष्ट्वा हनुमतः कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥३४॥ ततः संक्षोदयित्वा तामोषधीं वानरो त्तमः । लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुषेणः सुमहाद्युतेः ॥ ३५ ॥ सशल्यस्तां समाघ्राय लक्ष्मणः परवीरहा । विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ॥ ३६ ॥ तमुत्थितं ते हरयो भूतलात् प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् । साधु साध्विति सुप्रीताः सुषेणं प्रत्यपूजयन् ॥ ३७ ॥ एह्येही त्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा । सस्वजे स्नेहगाढं च बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥३८॥ अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रिं राघवस्तदा । दिष्ट्या त्वां वीर पश्यामि मरणात् पुन रागतम् ॥ ३९ ॥ न हि मे जीवितेनार्थः सीतया चापि लक्ष्मण । को हि मे विजयेनार्थस्त्वयि पञ्चत्वमागते ॥४०॥

परमौषधम्' इत्येतत्प्रकारेण इन्द्रजिद्युद्धे शल्यपीडितानां लक्ष्मणादीनां चिकित्सां कृतवता संगृहीतौ षधेन सुषेणेन, सौम्य शीघ्रमितो गत्वा शैलमोषधिपर्वतमिति हनुमत्प्रेषणमनुपपन्नमिव प्रतीयते । अत्र लक्ष्मणविभीषणादिचिकित्सायामोषधिजातं सर्वं विनियुक्तमिति परिहारस्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि अविस्मरणशीलस्य हनुमतः स्वेनैवाचिरस्थापितपर्वतविषयकं प्रतर्केणावगच्छामीत्यभिधानम्, त्रिःप्रक म्प्योत्पाटनं च विरुद्धमिव प्रतीयते, अत्र परिहारो विद्वद्भिश्चिन्तनीयः॥२८॥ **समागम्येति। संन्यस्य सेनामध्ये निक्षिप्य॥३१-३८॥अब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्॥३९-४१॥**

इत्येवं वदतस्तस्य राघवस्य महात्मनः । खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥४१॥ तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रम । लघुः कश्चिदिवासत्त्वो नैवं वक्तुमिहार्हसि ॥४२॥ न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां साधवोऽनघ । लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥४३॥ नैराश्यमुपगन्तुं ते तदलं मत्कृतेऽनघ । वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय ॥४४॥ न जीवन् यास्यते शत्रुस्तव बाणपथं गतः । नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः ॥ ४५ ॥ अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः । यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः ॥४६॥ यदि वधमिच्छसि रावणस्य सङ्ख्ये यदि च कृतां त्वमिहेच्छसि प्रतिज्ञाम् । यदि तव राजवरात्मजाभिलाषः कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर ॥४७॥

इत्यार्षे०श्रीमद्युद्धकाण्डे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

लक्ष्मणेन तु तद्वाक्यमुक्तं श्रुत्वा स राघवः ।
सन्दधे परवीरघ्नो धनुरादाय वीर्यवान् ।
रावणाय शरान् घोरान् विससर्ज चमूमुखे ॥ १ ॥

तामिति । तां प्रतिज्ञां रावणं हत्वा विभीषणमभिषेक्ष्यामीत्येवंरूपाम् ॥४२॥ ॥ ४३ ॥ नैराश्यमिति । नैराश्यं सीतायां विजये चोपेक्षाम् ॥ ४४ ॥ न जीवन्निति । यास्यते यास्यति ॥ ४५ ॥ अहं त्विति । कृतकर्मा कृतसञ्चारः ॥ ४६ ॥ यदीति । कृतां निर्व्यूढाम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा०रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्व्युत्तरशततमः सर्गः॥१०२॥

अथेन्द्ररथमारुह्य सङ्ग्रामस्त्रिशततमे—लक्ष्मणेनेत्यादि ॥ १–६ ॥

तां प्रतिज्ञामिति । ' अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम् । राजानं त्वां करिष्यामि लङ्कायां राक्षसेश्वर " इत्येवंरूपां प्रतिज्ञाम् ॥४२–४७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका०युद्धकाण्डव्याख्यायां द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२॥१–५॥

अथान्यं रथमारुह्य रावणो राक्षसाधिपः । अभ्यद्रवत काकुत्स्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ २ ॥ दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः । आजघान महाघोरैर्धाराभिरिव तोयदः ॥ ३ ॥ दीप्तपावकसङ्काशैः शरैः काञ्चनभूषणैः । निर्बिभेद रणे रामो दशग्रीवं समाहितम् ॥४॥ भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षसः । न समं युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वदानवाः॥५॥ ततः काञ्चनचित्राङ्गः किङ्किणीशतभूषितः । तरुणादित्यसङ्काशो वैडूर्यमयकूबरः ॥ ६॥ सदश्वैः काञ्चनापीडैर्युक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः । हरिभिः सूर्यसङ्काशैर्हेमजालविभूषितैः ॥ ७ ॥ रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान् देवराजरथो वरः। देवराजेन सन्दिष्टो रथमारुह्य मातलिः ॥८॥ अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतीर्य त्रिविष्टपात् ॥ ९ ॥ अब्रवीच्च तदा रामं सप्रतोदो रथे स्थितः । प्राञ्जलिर्मातलिर्वाक्यं सहस्राक्षस्य सारथिः ॥ १० ॥ सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोऽयं विजयाय ते । दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमन् शत्रुनिबर्हण ॥ ११ ॥

तत इत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । कूबरः युगाधारदारु । "कूबरस्तु युगन्धरः" इत्यमरः । काञ्चनापीडैः काञ्चनालङ्कारैः । श्वेतप्रकीर्णकैः श्वेतचामरैः।"चामरं तु प्रकीर्णकम्" इत्यमरः। हरिभिः हरितवर्णैः । रुक्मवेणुध्वजः कनकदण्डध्वजः । देवराजरथ इति । य इति शेषः । योऽस्ति तमारुह्येत्युत्तरत्रान्वयः।सन्दिष्टः चोदितः ॥६–८॥ त्रिविष्टपात् स्वर्गात्॥९॥अब्रवीच्चेति। प्रतोदः अश्वप्रेरणकाष्ठम् ॥ १० ॥ सहस्राक्षेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्

तत इत्यादि सार्धश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । कूबरो युगाधारदारु । "कूबरस्तु युगन्धरः" इत्यमरः ॥ ६ ॥ काञ्चनापीडैः स्वर्णालङ्कारैः । श्वेतप्रकीर्णकैः शुभ्रचामरैः । "चामरं तु प्रकीर्णकम् " इत्यमरः । हरिभिः हयैः एतैः देवराजरथोवरः,

इदमैन्द्रं महच्चापं कवचं चाग्निसन्निभम् । शराश्चादित्य सङ्काशाः शक्तिश्च विमला शिता ॥ १२ ॥ आरुह्येमं रथं वीर राक्षसं जहि रावणम् । मया सारथिना राजन् महेन्द्र इव दानवान् ॥ १३ ॥ इत्युक्तः सम्परिक्रम्य रथं समभि वाद्य च । आरुरोह तदा रामो लोकान् लक्ष्म्या विराज यन् ॥ १४ ॥ तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः ॥ १५ ॥ स गान्धर्वेण गान्धर्वं दैवं दैवेन राघवः । अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ॥ १६ ॥ अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः । ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः ॥ १७ ॥ ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः । अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः ॥ १८ ॥ ते दीप्तवदना दीप्तं वमन्तो ज्वलनं मुखैः । राममेवाभ्यवर्तन्त व्यादि तास्या भयानकाः ॥ १९ ॥ तैर्वासुकिसमस्पर्शैर्दीप्तभोगै र्महाविषैः । दिशश्च सन्तताः सर्वाः प्रदिशश्च समावृताः ॥ २० ॥ तान् दृष्ट्वा पन्नगान् रामः समापतत आहवे । अस्त्रं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम् ॥ २१ ॥

इदमिति । अत्र चापादिषु यथायोग्यं दत्त इत्येतल्लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीयम् ॥ ११-१२ ॥ इत्युक्त इति । सम्परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । लोकान् लक्ष्म्या विराजयन् चन्द्रप्रभयेव स्वकान्त्या सर्वलोकान् प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ १४-१८ ॥ ते दीप्तवदना इति । व्यादितास्याः व्यात्ताननाः । भयानकाः भयङ्कराः ॥ १९ ॥ तैरिति । दीप्तभोगैः दीप्तफणैः । "भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः" इत्यमरः । प्रदिशः दिक्कोणाः ॥ २० ॥ तान् दृष्ट्वेति । प्रादुश्चक्रे प्रयुयुजे ॥ २१ ॥

योऽस्तीतिशेषः । तमारुह्येत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ७-११ ॥ इदमिति । अत्र पूर्वश्लोकस्थ दत्तशब्दः एतच्चापादिषु यथायोग्यं लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सम्प रिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ १४-१८ ॥ व्यादितास्याः व्यादितवदनाः ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रादुश्चक्रे

ते राघवशरा मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिखिप्रभाः । सुपर्णाः काञ्चना भूत्वा विचेरुः सर्पशत्रवः ॥२२॥ ते तान् सर्वान् शरान् जघ्नुः सर्परूपान् महाजवान् । सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः ॥ २३ ॥ अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः । अभ्यवर्षत्तदा रामं घोराभिः शर वृष्टिभिः ॥२४॥ ततः शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणम् । अर्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ २५ ॥ चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरेणैकेन रावणः । पातयित्वा रथोपस्थे रथात् केतुं च काञ्चनम् । ऐन्द्रानपि जघाना श्वान् शरजालेन रावणः ॥ २६ ॥ तं दृष्ट्वा सुमहत्कर्म रावणस्य दुरात्मनः । विषेदुर्देवगन्धर्वा दानवाश्चारणैः सह ॥ २७ ॥ राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः । व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ॥२८॥ राम चन्द्रमसं दृष्ट्वा ग्रस्तं रावणराहुणा । प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ॥२९॥ समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः ॥ ३० ॥ सधूमपरिवृत्तोर्मिः प्रज्वल न्निव सागरः । उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् ३१

त इति । शिखिप्रभाः अग्निप्रभाः । सुपर्णाः गरुडाः ॥ २२--२५ ॥ चिच्छेदे त्यादिसार्धश्लोकमेकंवाक्यम् । केतुं ध्वजपटम् । उद्दिश्य लक्षीकृत्य । रथात् रथावयवदण्डात् ॥ २६--२८ ॥ रामस्य तादृशदशादर्शनेन सञ्जातानि दिव्यानि भौमानि च वैकृतान्याह--रामचन्द्रमसमित्यादिना । प्राजापत्यं नक्षत्रं प्रजापतिदेवताकनक्षत्रभूतां रोहिणीम् । बुधे रोहिणीं प्राप्ते जगत्पीडा भव तीति भावः ॥ २९--३१ ॥

प्रयुयुजे ॥ २१ ॥ शिखिप्रभाः अग्निप्रभाः ॥ २२-२५ ॥ केतुमुद्दिश्य लक्षी कृत्य, केतुं चिच्छेदेत्यर्थः । रथात् रथावयवकेतुदण्डात् केतुं पातयित्वा । यद्वा केतुरूपं दण्डं रथात् रथोपस्थे पातयित्वा ॥ २६-२८ ॥ रामस्य तादृग्दशादर्शनेन सञ्जातानि दिव्यानि भौमानि च वैकृतान्याह रामचन्द्रमसं दृष्ट्वेत्यादिना । प्राजापत्यं

इदमैन्द्रं महच्चापं कवचं चाग्निसन्निभम् । शराश्चादित्य सङ्काशाः शक्तिश्च विमला शिता ॥ १२ ॥ आरुह्येमं रथं वीर राक्षसं जहि रावणम् । मया सारथिना राजन् महेन्द्र इव दानवान् ॥ १३ ॥ इत्युक्तः सम्परिक्रम्य रथं समभि वाद्य च । आरुरोह तदा रामो लोकान् लक्ष्म्या विराज यन् ॥ १४ ॥ तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः ॥ १५ ॥ स गान्धर्वेण गान्धर्वं दैवं दैवेन राघवः । अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ॥ १६ ॥ अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः । ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः ॥ १७ ॥ ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः । अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः ॥ १८ ॥ ते दीप्तवदना दीप्तं वमन्तो ज्वलनं मुखैः । राममेवाभ्यवर्तन्त व्यादि तास्या भयानकाः ॥ १९ ॥ तैर्वासुकिसमस्पर्शैर्दीप्तभोगै र्महाविषैः । दिशश्च सन्तताः सर्वाः प्रदिशश्च समावृताः ॥ २० ॥ तान् दृष्ट्वा पन्नगान् रामः समापतत आहवे । अस्त्रं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम् ॥ २१ ॥

इदमिति । अत्र चापादिषु यथायोग्यं दत्त इत्येतल्लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनी यम् ॥ ११–१३ ॥ इत्युक्त इति । सम्परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । लोकान् लक्ष्म्या विराजयन् चन्द्रप्रभयेव स्वकान्त्या सर्वलोकान् प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ १४- १८ ॥ ते दीप्तवदना इति । व्यादितास्याः व्यात्ताननाः । भयानकाः भयङ्कराः ॥ १९ ॥ तैरिति । दीप्तभोगैः दीप्तफणैः । " भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः " इत्यमरः । प्रदिशः दिक्कोणाः ॥ २० ॥ तान् दृष्ट्वेति । प्रादुश्चक्रे प्रयुयुजे ॥ २१ ॥

योऽस्तीतिशेषः । तमारुह्येत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ७–११ ॥ इदमिति । अत्र पूर्वश्लोकस्थ दत्तशब्दः एतच्चापादिषु यथायोग्यं लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सम्प रिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ १४–१८ ॥ व्यादितास्याः व्यादितवदनाः ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रादुश्चक्रे

ते राघवशरा मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिखिप्रभाः । सुपर्णाः काञ्चना भूत्वा विचेरुः सर्पशत्रवः ॥२२॥ ते तान् सर्वान् शरान् जघ्नुः सर्परूपान् महाजवान् । सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः ॥ २३ ॥ अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः । अभ्यवर्षत्तदा रामं घोराभिः शर वृष्टिभिः ॥२४॥ ततः शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणम् । अर्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ २५ ॥ चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरेणैकेन रावणः । पातयित्वा रथोपस्थे रथात् केतुं च काञ्चनम् । ऐन्द्रानपि जघाना श्वान् शरजालेन रावणः ॥ २६ ॥ तं दृष्ट्वा सुमहत्कर्म रावणस्य दुरात्मनः । विषेदुर्देवगन्धर्वा दानवाश्चारणैः सह ॥ २७ ॥ राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः । व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ॥२८॥ राम चन्द्रमसं दृष्ट्वा ग्रस्तं रावणराहुणा । प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ॥२९॥ समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः ॥ ३० ॥ सधूमपरिवृत्तोर्मिः प्रज्वल न्निव सागरः । उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् ३१

त इति । शिखिप्रभाः अग्निप्रभाः । सुपर्णाः गरुडाः ॥ २२--२५ ॥ चिच्छेदे त्यादिसार्धश्लोकमेकंवाक्यम् । केतुं ध्वजपटम् । उद्दिश्य लक्षीकृत्य । रथात् रथावयवदण्डात् ॥ २६--२८ ॥ रामस्य तादृशदशादर्शनेन सञ्जातानि दिव्यानि भौमानि च वैकृतान्याह--रामचन्द्रमसमित्यादिना । प्राजापत्यं नक्षत्रं प्रजापतिदेवताकनक्षत्रभूतां रोहिणीम् । बुधे रोहिणीं प्राप्ते जगत्पीडा भव तीति भावः ॥ २९--३१ ॥

प्रयुयुजे ॥ २१ ॥ शिखिप्रभाः अग्निप्रभाः ॥ २२--२५ ॥ केतुमुद्दिश्य लक्षी कृत्य, केतुं चिच्छेदेत्यर्थः । रथात् रथावयवकेतुदण्डात् केतुं पातयित्वा । यद्वा केतुरूपं दण्डं रथात् रथोपस्थे पातयित्वा ॥ २६--२८ ॥ रामस्य तादृग्दशादर्शनेन सञ्जातानि दिव्यानि भौमानि च वैकृतान्याह--रामचन्द्रमसं दृष्ट्वेत्यादिना । प्राजापत्यं

शस्त्रवर्णः सुपरुषो मन्दरश्मिर्दिवाकरः । अदृश्यत कबन्धाङ्कः संसक्तो धूमकेतुना ॥ ३२ ॥ कोसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदैवतम् । आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चाम्बरे ॥ ३३ ॥ दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः । अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥३४॥ निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा । नाशक्नोदभिसन्धातुं सायकान् रणमूर्धनि ॥ ३५ ॥ स कृत्वा भ्रुकुटिं क्रुद्धः किंचित् संरक्तलोचनः । जगाम सुमहाक्रोधं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥१०३॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४॥

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ।
सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकम्पत च मेदिनी ॥ १ ॥
सिंहशार्दूलवान् शैलः सञ्चचाल चलद्रुमः ।
बभूव चातिक्षुभितः समुद्रः सरितां पतिः ॥ २ ॥

शस्त्रवर्ण इति । शस्त्रवर्णः असिश्यामः ॥ ३२ ॥ कोसलानामिति । कोसला नाम् इक्ष्वाकूणाम् । विशाखायास्तन्नक्षत्रत्वमेतत्काण्डचतुर्थसर्गे दर्शितम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ निरस्यमान इति । अभिसन्धातुं धनुष्यारोपयितुम् ॥ ३५ ॥ अथैतद्दर्शनेन रामकोपं दर्शयति—स कृत्वेति ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामा०रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥१०३॥
अथ रावणस्य शूलोद्धरणं चतुःशततमे—तस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

च नक्षत्रं प्रजापतिदैवत्यनक्षत्रभूतां रोहिणीम् ॥२९–३१॥ शस्त्रवर्णः असिश्यामः॥३२॥ इन्द्राग्निदैवतं विशाखानक्षत्रमिति सम्बन्धः ॥३३–३५ ॥ क्रुद्धः स रामः । सुमहाक्रोधं जगाम सुमहाक्रोधप्राप्तौ स्वजनार्तिर्भूतवैपरीत्यं रावणस्य पराक्रमश्च निमित्तम् ॥३६॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्ड०त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥१॥ २ ॥

स०—उत्तरग्रन्थेन सहैकः खण्डः एकोनसप्ततिश्लोकात्मा सर्ग इति केचिदाहुः । सर्गान्तिमश्लोकवृत्तादि भेदस्य प्रायिकत्वात् ' तस्य क्रुद्धस्य [illegible] ॥ १ ॥

खगाश्च खरनिर्घोषा गगने परुषा घनाः । औत्पातिकानि नर्दन्तः समन्तात् परिचक्रमुः ॥३॥ रामं दृष्ट्वा सुसंक्रुद्ध मुत्पातांश्च सुदारुणान् । वित्रेसुः सर्वभूतानि रावणस्या भवद्भयम् ॥ ४ ॥ विमानस्थास्तदा देवा गन्धर्वाश्च महो रगाः । ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मन्तश्च खेचराः ॥ ५॥ ददृशुस्ते महायुद्धं लोकसंवर्तसंस्थितम् । नानाप्रहरणै र्भीमैः शूरयोः सम्प्रयुद्धयतोः ॥ ६ ॥ ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः । प्रेक्षमाणा महद्युद्धं वाक्यं भक्त्या प्रहृष्टवत् ॥७॥ दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समव स्थिताः । देवा राममथोचुस्ते त्वं जयेति पुनः पुनः ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रोधाद्राघवस्य स रावणः । प्रहर्तु कामो दुष्टात्मा स्पृशन् प्रहरणं महत् ॥ ९ ॥

खगाश्चेति । औत्पातिकानि उत्पातसूचकानि । नर्दन्तः गर्जन्तः ॥३॥४॥विमा नस्था इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्।लोकसंवर्तस्य प्रलयस्येव संस्थितं संस्थानं यस्य तत्तथोक्तम् ॥५॥६॥ विग्रहमागताः विग्रहं युद्धम् उद्दिश्य आगताः, युद्धं द्रष्टुमागता इत्यर्थः । यद्वा विग्रहमागताः रामरावणपक्षपातात् परस्परं कलहा यमाना इत्यर्थः । भक्त्या प्रेक्षमाणाः सन्तः प्रहृष्टवद्वाक्यमूचुरिति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ तद्वाक्यं विविच्य दर्शयति—दशग्रीवमिति । यद्यप्यसुराणामपि रावणो बाधकः तथापि देवानामतिशयो मा भूदित्यसूयया रावणं वर्धयन्तीति बोध्यम् ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नन्तर इत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । राघवस्य क्रोधात

खगाश्चेति । औत्पातिकानि उत्पातसूचकानि ॥ ३॥४ ॥ विमानस्था इति सार्धमेकं वाक्यम् । लोकसंवर्तस्य संस्थितं संस्थानं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ विग्रहमागताः रामरावणपक्षपातात्सुरासुराश्च परस्परं कलहायमाना इत्यर्थः॥७–१८॥

स०—यद्यपि पूर्वं सुरासुरा इति समीरणाद्देवा राममथोचुरिति पूर्वं देवाः पूर्वदेवास्तु तदनन्तरमुदाहर्तव्याः। तथापि तेषां बाहुल्यात्तद्याच्ञाया नैष्फल्यान्निर्देशमात्रेण माननीयताभिप्रेणनाद्वा प्रथमतो निर्देशः । तत्रापि साधवोऽसुराः रामपक्षपातिनः सन्तीति विशेषद्योतनाय व्युत्क्रमनिर्देशश्चेति वा रामपराजयरूपो व्युत्क्रमो न, अपितु निर्देशमात्र इति ज्ञापनाय वाऽयं निर्देश इति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिबर्हणम् । शैलशृङ्गनिभैः कूटैश्चितं दृष्टिभयावहम् ॥ १० ॥ सधूममिव तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमम् । अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदम् ॥ ११ ॥ त्रासनं सर्वभूतानां दारणं भेदनं तदा । प्रदीप्तमिव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥ १२ ॥ तच्छूलं परमक्रुद्धो मध्ये जग्राह वीर्यवान् । अनेकैः समरे शूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १३ ॥ समुद्यम्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् । संरक्तनयनो रोषात् स्वसैन्यमभि हर्षयन् ॥ १४ ॥ पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्च प्रदिश स्तथा । प्राकम्पयत्तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ १५ ॥ अतिनादस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः । सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रचुक्षुभे ॥ १६ ॥ स गृहीत्वा महावीर्यः शूलं तद्रावणो महत् । विनद्य सुमहानादं रामं परुष मब्रवीत् ॥ १७ ॥ शूलोऽयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयो द्यतः । तव भ्रातृसहायस्य सद्यः प्राणान् हरिष्यति ॥ १८ ॥ रक्षसामद्य शूराणां निहतानां चमूमुखे । त्वां निहत्य रणश्लाघिन् करोमि तरसा समम् । तिष्ठेदानीं निहन्मि त्वामेष शूलेन राघव ॥ १९ ॥

राघवविषयक्रोधात् । प्रहरणम् आयुधम्, स्पृशन् परामृशन् । किं वेदानीं ग्रहीतुमुचितमिति क्षणं चिन्तयन्नित्यर्थः । कूटैः शिखराकारैरयःशङ्कुभिः, चितं युक्तमित्यर्थः । अतिरौद्रं रौद्रं शूलमतिवर्तमानम् । अनासाद्यं शत्रुभिरप्रधृष्यम् । कालेन यमेन । दारणं क्रकचवत् कृन्तनम् । भेदनम् द्विधाकरणम् । दुष्टात्मा रावणः राघवस्य क्रोधात् प्रहर्तुकामः महत्प्रहरणं स्पृशन् सन् वज्रसारत्वादि विशिष्टं शूलं रोषेण प्रदीप्त इव स्थितो रावणो जग्राहेति सम्बन्धः ॥९–१६॥ विनद्येति । पूर्वं शूलोद्यमनजनितोत्साहकृतो नाद उक्तः । इह प्रक्षेपजनितो त्साहकृतो नाद इति विवेकः ॥१७॥१८॥ रक्षसामित्यादिसार्धश्लोकमेकान्वयम् । रक्षसामिति । त्वां निहत्य निहतानां रक्षसां समं करिष्यामि, रक्षोभिस्समं करिष्या

एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः ॥ २० ॥ तद्रावणकरान्मुक्तं विद्युज्ज्वालासमाकुलम् । अष्टघण्टं महानादं वियद्गतमशोभत ॥ २१ ॥ तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलन्तं घोरदर्शनम् । ससर्ज विशिखान् रामश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥२२॥ आपतन्तं शरौघेण वारयामास राघवः । उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलौघैरिव वासवः ॥२३॥ निर्ददाह स तान् बाणान् रामकार्मुकनिस्सृतान् । रावणस्य महाशूलः पतङ्गानिव पावकः ॥ २४ ॥ तान् दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान् शूलसंस्पर्शचूर्णितान् । सायकानन्तरिक्षस्थान् राघवः क्रोधमाहरत् ॥ २५ ॥ स तां मातलिनाऽऽनीतां शक्तिं वासवनिर्मिताम् । जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनन्दनः ॥ २६ ॥ सा तोलिता बलवता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना । नभः प्रज्वालयामास युगान्तोल्केव सप्रभा ॥ २७ ॥ सा क्षिप्ता राक्षसेन्द्रस्य तस्मिन् शूले पपात ह । भिन्नः शक्त्या महान् शूलो निपपात हतद्युतिः ॥ २८ ॥ निर्बिभेद ततो बाणैर्हयानस्य महाजवान् । रामस्तीक्ष्णैर्महावेगैर्वज्रकल्पैः शितैः शरैः ॥२९ ॥

त्वां विनिहत्य रक्षोभिः समं करिष्यामीत्यर्थः । "तुल्यार्थैः—" इत्यादिना षष्ठी ॥१९॥२०॥ तदिति । विद्युज्ज्वाला विद्युत्सदृशज्वाला ॥ २१-२८ ॥ निर्बिभेदेति । बाणैः शब्दायमानैः । "अण बाण शब्दे" इत्यस्मात् पचाद्यच् ।

मीत्यर्थः । शूलोऽयं वज्रसार इत्यादिसार्धश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु—मया उद्यतः मे शूलः तव भ्रातृसहायस्य भ्रात्रे लक्ष्मणाय सहायस्य वानरसमूहस्येत्यर्थः । सद्यः प्राणान् हरिष्यतीति सम्बन्धः । रक्षसामित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । शूरे सत्यपि एषोऽहं त्वां न निहन्मि अतः त्वं तिष्ठ, किन्तु त्वां निहत्य आगत्येत्यर्थः । "हन हिंसागत्योः" इति धातोरयमर्थः । निहतानां शूराणां रक्षसाम् । तृतीयार्थे षष्ठी। समं करोमि, वानरानिति शेषः । निहतराक्षसप्रतीकारार्थं वानरान् हनिष्यामीति भावः ॥ १९॥२० ॥ तदिति । विद्युज्ज्वालासमाकुलं विद्युत्सदृशज्वाला विद्युज्ज्वालाः ताभिर्व्याप्तम् ॥२१-२८॥ निर्बिभेदेति । बाणैः बाणवद्भिः, शब्दायमानैरित्यर्थः॥२९॥

स०—रामः क्षितिर्महावेगैर्बाणवद्भिरजिह्मगैः । इति पाठः । बाणवद्भिः "वण शब्दे बाणेत्येके" इत्युक्तेः

निर्बिभेदोरसि ततो रावणं निशितैः शरैः । राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभिस्त्रिभिः ॥ ३० ॥ स शरैर्भिन्नसर्वाङ्गो गात्रप्रस्रुतशोणितः । राक्षसेन्द्रः समूहस्थः फुल्लाशोक इवाबभौ ॥ ३१ ॥ स रामबाणैरभिविद्धगात्रो निशाचरेन्द्रः क्षतजार्द्रगात्रः । जगाम खेदं च समाजमध्ये क्रोधं च चक्रे सुभृशं तदानीम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

स तेन तु तथा क्रोधात् काकुत्स्थेनार्दितो रणे । रावणः समरश्लाघी महाक्रोधमुपागमत् ॥ १ ॥ स दीप्तनयनो रोषाच्चापमायम्य वीर्यवान् । अभ्यर्दयत् सुसंक्रुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २ ॥ बाणधारासहस्रैस्तैः स तोयद इवाम्बरात् । राघवं रावणो बाणैस्तटाकमिव पूरयत् ॥ ३ ॥

बाणशब्दः शरभेदसंज्ञेत्यप्याहुः ॥ २९ ॥ निर्बिभेदोरसि तत इति । पत्रिभिस्त्रिभिरिति प्रयोगभेदान्न पुनरुक्तिः । पत्रिभिः पत्रवद्भिरित्येके ॥ ३० ॥ स इति समूहस्थः युद्धस्थः ॥ ३१ ॥ स रामबाणैरिति । समाजे युद्धे ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

अथ श्रान्तस्य रावणस्य सूतेन रथापवाहनं पञ्चशततमे—स तु तेनेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ बाणधारेति । बाणधारासहस्रैः हेतुभिः, तोयद इव रावणः,

पत्रिभिः पत्रवद्भिः ॥ ३०–३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ बाणधारेति । अम्बरात्तोयद इव स रावणः तटाकमिव तोयैः, बाणैः—शब्दायमानैः । बाणवद्भिः केषुचित्प्रधानेषु साक्षाज्ज्याविसृष्टेष्विषुषु तेभ्योऽपि राममाहात्म्येन निस्सरन्ति बाणा इति बाणानां बाणवत्त्वं सम्भवतीति [illegible] ॥ ३ ॥

पूरितः शरजालेन धनुर्मुक्तेन संयुगे । महागिरिरिवाकम्प्यः काकुत्स्थो न प्रकम्पते ॥४॥ स शरैः शरजालानि वारयन् समरे स्थितः । गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥५॥ ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशाचरः । निजघानोरसि क्रुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः । दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहान् किंशुकद्रुमः ॥७॥ शराभिघातसंरब्धः सोऽपि जग्राह सायकान् । काकुत्स्थः सुमहातेजा युगान्तादित्यतेजसः ॥ ८ ॥ ततोऽन्योन्यं सुसंरब्धावुभौ तौ रामरावणौ । शरान्धकारे समरे नोपालक्षयतां तदा ॥९॥ ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः । उवाच रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः ॥ १० ॥ मम भार्या जनस्थानादज्ञानाद्राक्षसाधम । हृता ते विवशा यस्मात् तस्मात्त्वं नासि वीर्यवान् ॥ ११ ॥ मया विरहितां दीनां वर्तमानां महावने । वैदेहीं प्रसभं हृत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे ॥१२॥ स्त्रीषु शूर विनाथासु परदाराभिमर्शक । कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १३ ॥ भिन्नमर्याद निर्लज्ज चारित्रेष्वनवस्थित । दर्पान्मृत्युमुपादाय शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १४ ॥

तैः धाराभूतैः बाणैः, तटाकमिव रामं पूरयत् अपूरयत् ॥ ३--८ ॥ तत इति । अन्योन्यं नोपालक्षयतामित्यन्वयः ॥ ९ ॥१० ॥ मम अज्ञानात् ममादर्शनात्, त्वदविवेकादितिवा । ते त्वया ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्त्रीष्विति । कापुरुषं कापुरुष

बाणन्ति शब्दायन्त इति बाणाः तैः बाणधारासहस्रैः राघवं पूरयत अपूरयदिति सम्बन्धः ॥ ३-८ ॥ तत इति । अन्योन्यं नोपालक्षयतामिति सम्बन्धः ॥ ९॥१० ॥ अज्ञानात् अविवेकात् । विवशा ममादर्शनादिति भावः ॥ ११-१४ ॥

शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च । श्लाघनीयं यशस्यं च कृतं कर्म महत्त्वया ॥ १५ ॥ उत्सेकेनाभिपन्नस्य गर्हितस्याहितस्य च । कर्मणः प्राप्नुहीदानीं तस्याद्य सुमहत् फलम् ॥ १६ ॥ शूरोऽहमिति चात्मानमवगच्छसि दुर्मते । नैव लज्जाऽस्ति ते सीतां चोरवद् व्यपकर्षतः ॥ १७ ॥ यदि मत्सन्निधौ सीता धर्षिता स्यात्त्वया बलात् । भ्रातरं तु खरं पश्येस्तदा मत्सायकैर्हतः ॥ १८ ॥ दिष्ट्याऽसि मम दुष्टात्मंश्चक्षुर्विषयमागतः । अद्य त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १९ ॥ अद्य ते मच्छरैश्छिन्नं शिरो ज्वलितकुण्डलम् । क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु विकीर्णं रणपांसुषु ॥ २० ॥ निपत्योरसि गृध्रास्ते क्षितौ क्षिप्तस्य रावण । पिबन्तु रुधिरं तर्षाच्छरशल्यान्तरोत्थितम् ॥ २१ ॥ अद्य मद्बाणभिन्नस्य गतासोः पतितस्य ते । कर्षन्त्वन्त्राणि पतगा गरुत्मन्त इवोरगान् ॥ २२ ॥ इत्येवं संवदन् वीरो रामः शत्रुनिबर्हणः । राक्षसेन्द्रं समीपस्थं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २३ ॥ बभूव द्विगुणं वीर्यं बलं हर्षश्च संयुगे । रामस्यास्त्रबलं चैव शत्रोर्निधनकांक्षिणः ॥ २४ ॥ प्रादुर्बभूवुरस्त्राणि सर्वाणि विदितात्मनः । प्रहर्षाच्च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोऽभवत् ॥ २५ ॥

सम्बन्धि ॥ १३ ॥ १४ ॥ शूरेणेत्यादि सोपहासोक्तिः ॥ १५ ॥ उत्सेकेन गर्वेण ॥ १६–१९ ॥ अद्य त इति । शिरो ज्वलितकुण्डलमित्यनेन तदानीमन्तकाले रावण एकशिरस्कः स्थित इति गम्यते ॥ २० ॥ तर्षः पिपासा । शरशल्यान्तरो

शूरेणेत्याक्षेपोक्तिः कर्म कापुरुषसम्बन्धि । श्लाघनीयमित्यादि व्यतिरेकोक्तिः ॥ १५ ॥ अभिपन्नस्य अनुष्ठितस्य ॥ १६–२० ॥ निपत्येति । तर्षात् पिपासया । बाणशल्यान्तरोत्थितं बाणशल्यक्षतविवरोत्थितम् ॥ २१ ॥ अस्त्रबलम् अस्त्रबलविषयस्मरणं

शुभान्येतानि चिह्नानि विज्ञायात्मगतानि सः । भूय एवार्दयद्रामो रावणं राक्षसान्तकृत् ॥ २६ ॥ हरीणां चाश्मनिकरैः शरवर्षैश्च राघवात् । हन्यमानो दशग्रीवो विघूर्णहृदयोऽभवत् ॥ २७ ॥ यदा च शस्त्रं नारेभे न व्यकर्षच्छरासनम् । नास्य प्रत्यकरोद्वीर्यं विक्लवेनान्तरात्मना ॥२८॥ क्षिप्ताश्चापि शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि च । न रणार्थाय वर्तन्ते मृत्युकालेऽभिवर्ततः ॥ २९ ॥ सूतस्तु रथनेताऽस्य तदवस्थं समीक्ष्य तम् । शनैर्युद्धादसम्भ्रान्तो रथं तस्यापवाहयत् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

त्थितं, शरशल्यक्षतविवरादुत्थितमित्यर्थः ॥ २१-२६ ॥ राघवात् राघवस्य । विभक्तिव्यत्यय आर्षः । विघूर्णहृदयः भ्रान्तहृदयः ॥ २७ ॥ यदा चेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । यदा शस्त्रं नारेभे शस्त्रं न प्रयुक्तवान् । शरासनं च न व्यकर्षत् । यदा च विक्लवेन विवशेन, अन्तरात्मना मनसा हेतुना, अस्य रामस्य वीर्यं स्ववीर्यं च न प्रत्यकरोत् न प्रतिजघान । तेन रावणेन क्षिप्ताः शरा अपि विविधानि शस्त्राणि च न रणार्थाय वर्तन्ते छेदनभेदनादिरणप्रयोजनं कर्तुं यदा नाशक्नुवन् । तदा मृत्युकाले । अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य अस्य रावणस्य, रथनेता सूतः असम्भ्रान्तः सन् तदवस्थं पूर्वोक्तावस्थं रावणं समीक्ष्य तस्य रथं युद्धात् युद्धस्थलात्, शनैः अपवाहयत् अपावाहयत्, अन्यत्रानयदिति योजना ॥ २८-३० ॥ रामानुजीयम्—यदेत्यादि । शस्त्रं न प्रायुङ्क्त, न रणार्थाय वर्तन्ते,छेदनभेदनादिरणप्रयोजनं कर्तुं यदा नाशक्नुवन् तदा सूतस्तस्य रथमपवाहयदिति सम्बन्धः॥२८-३०॥इति श्रीगो०श्रीरामा०रत्न०युद्ध०पञ्चोत्तरशततमः सर्गः१०५

द्विगुणं बभूवेत्यर्थः॥२४-२६॥ राघवात् राघवस्य । विघूर्णहृदयो विह्वलहृदयः ॥२७॥ यदा चेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । विक्लवेन विवशेन । शस्त्रं शस्त्रप्रयोगं नारेभे शरासनं च न व्यकर्षत् । अस्य रामस्य वीर्यं स्ववीर्यं च न प्रत्यकरोत् न प्रतिजघान । तेन रामेण । रावणार्थाय रावणस्यार्थाय निवृत्तये पराजयाय क्षिप्ताः शराश्च यदा वर्तन्ते तदा मृत्युकालेऽभिवर्ततः अस्य रावणस्य सूतः रथमपवाहयदिति सम्बन्धः ॥२८-३०॥इति श्रीमहे० श्रीरामायण०युद्धकाण्ड० पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

स०-सूतः " सारथी रथिकं रक्षेत्सम्प्राप्ते प्राणसङ्कटे " इत्याद्युक्तिज्ञमर्यादावेदितृस्वान्तरात्मप्रेरितः । रथनेता सारथिः । " सूतः प्रसूते प्रेरितेऽपि च " इति विश्वः ॥ ३० ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

स तु मोहात् सुसंक्रुद्धः कृतान्तबलचोदितः । क्रोधसंरक्त नयनो रावणः सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥ हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण विवर्जितम् । भीरुं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा ॥२॥ विमुक्तमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहिष्कृतम् । मामवज्ञाय दुर्बुद्धे स्वया बुद्ध्या विचेष्टसे ॥३॥ किमर्थं मामवज्ञाय मच्छन्दमनवेक्ष्य च । त्वया शत्रोः समक्षं मे रथोऽयमपवाहितः ॥ ४ ॥ त्वयाऽद्य हि ममानार्य चिर कालसमार्जितम् । यशो वीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः ॥ ५ ॥ शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य विक्रमैः । पश्यतो युद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया ॥ ६ ॥ यस्त्वं रथमिमं मोहात् न चोद्वहसि दुर्मते । सत्योऽयं प्रतितर्को मे परेण त्वमुपस्कृतः ॥ ७ ॥

अथ रावणरथप्रत्यानयनं षट्शततमे—स तु मोहादित्यादि । मोहात् अविवेकात् ॥ १ ॥ हीनवीर्यमिवेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । यत्र यत्र इवशब्दो नास्ति तत्र तत्रानुषञ्जनीयः । हीनवीर्यमिव हीनबलमिव । अशक्तमिव निरुत्साहमिव । असत्त्वमिव अधीरमिव । तेजसा परिभवासहनेन ॥ २ ॥ ३ ॥ मच्छन्दं मदभिप्रायम् । "वशाभिप्राययोश्छन्दः" इत्यमरः ॥ ४ ॥ प्रत्ययः रावणस्य युधि पलायनं नास्तीति सर्वेषां विश्वासः । विनाशित इत्यस्य यशआदिषु लिङ्गविपरिणामः ॥ ५ ॥ शत्रोः पश्यतः शत्रौ पश्यति ॥ ६ ॥ यः नोद्वहसि अभिमुखं न प्रापयसि, किं त्वपवाहयसि। स त्वम् उपस्कृतः परेणोत्कोचादिना

स त्विति । मोहात् अविवेकात् ॥ १ ॥ हीनवीर्यमिव हीनविक्रममिव । अशक्तमिव निरुत्साहमिव । असत्त्वमिव अल्पबलमिव । तेजसा पराभिभवसामर्थ्येन । विहीनमिवेति इवशब्दस्य सर्वत्र सम्बन्धः ॥ २॥३ ॥ मच्छन्दं मदभिप्रायम् ॥ ४ ॥ प्रत्ययः रावणस्य युधि पलायनं नास्तीति सर्वेषां विश्वासः ॥ ५ ॥ शत्रोः पश्यतः सतः त्वया अहं कापुरुषः कृतः ॥ ६ ॥ उपस्कृतः उत्कोचादिना

न हि तद्विद्यते कर्म सुहृदो हितकांक्षिणः। रिपूणां सदृशं चैतन्न त्वयैतत् स्वनुष्ठितम् ॥ ८ ॥ निवर्तय रथं शीघ्रं यावन्नोपैति मे रिपुः। यदि वाऽध्युषितो वाऽसि स्मर्यन्ते यदि वा गुणाः ॥ ९ ॥ एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना। अब्रवीद्रावणं सूतो हितं सानुनयं वचः ॥१०॥ न भीतोऽस्मि न मूढोऽस्मि नोपजप्तोऽस्मि शत्रुभिः। न प्रमत्तो न निस्नेहो विस्मृता न च सत्क्रिया ॥ ११ ॥ मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षता । स्नेहप्रस्कन्नमनसा प्रियमित्यप्रियं कृतम् ॥ १२ ॥ नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियहिते रतम्। कश्चिल्लघुरिवानार्यो दोषतो गन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ श्रूयतां त्वभिधास्यामि यन्निमित्तं मया रथः। नदीवेग इवाभोगे संयुगे विनिवर्तितः ॥१४॥

वशीकृत इत्ययं प्रतितर्कः सत्यः प्रतिभाति ॥७॥ न हीति। न त्वयैतत् स्वनुष्ठितमिति। त्वयाऽनुष्ठितमेतत् न तु स्वनुष्ठितं तत् ॥८॥ अध्युषितः सहवासी, सुहृदिति यावत्। उपधयोपसर्पितो वा। गुणाः सत्काराः ॥ ९ ॥ १० ॥ रामानु०–निवर्तयेति। यदि वाऽध्युषितो वासि, चिरकालंमत्समीप इति शेषः। स्मर्यन्ते यदि वा गुणाः, मन्निष्ठा उपकर्तृत्वादिगुणाः स्मर्यन्ते यदि ॥ ९ ॥ ॥ न भीतोऽस्मीति । नोपजप्तः उपजापं भेदं न गमितः। "भेदोपजापौ" इत्यमरः ॥ ११॥१२ ॥ अस्मिन्नर्थे रथापवाहनरूपेऽर्थे। कश्चित् कुत्रापि कुले जातः। लघुः अल्पबुद्धिः। अनार्यः दुष्टहृदय इव, मां दोषतः गन्तुं ज्ञातुं नार्हसि। गत्यर्था ज्ञानार्थाः ॥१३॥ यन्निमित्तं यत्कारणात्। "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति प्रथमा। नदीति। आभोगे उन्नतप्रदेशे। आभोगान्नदीवेग इव रथः संयुगाद्विनिवर्तित

वशीकृतः। तर्कः ऊहः ॥ ७ ॥ तत् हितकाङ्क्षिणः सुहृदः कर्म न, किन्तु रिपूणां सदृशं चैतत, अतः न त्वयैतत्स्वनुष्ठितम्, त्वयाऽनुष्ठितमेतत्सुष्ठ्वनुष्ठितं न भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ यदिवाऽध्युषितश्चासि चिरकालं मत्समीप इत्यर्थः । स्मर्यन्ते यदि वा गुणाः उपकर्तृत्वादिमन्निष्ठा गुणाः स्मर्यन्ते ॥ ९ ॥ १० ॥ नोपजप्तः उपजापं भेदं न गमितः। "भेदोपजापावुपधा" इत्यमरः॥११॥स्नेहप्रस्कन्नमनसा स्नेहार्द्रहृदयेन॥१२॥ प्रियहिते रतं मां कश्चिदनार्य इव दोषतः गन्तुं नार्हसि, मयि दोषदृष्टिं कर्तुं नार्हसीत्यर्थः ॥ १३ ॥ यन्निमित्तं यस्मात्कारणात् नदीवेग इवाम्भोभिः चन्द्रोदयादिना प्रवृद्धसमुद्रोदकैर्नदीवेग इव युद्धाद्रथः विनिवर्तितः प्रतिनिवर्तितः तत् श्रूयतामिति

श्रमं तवावगच्छामि महता रणकर्मणा । न हि ते वीर सौमुख्यं प्रहर्षं वोपधारये ॥ १५ ॥ रथोद्वहनखिन्नाश्च त इमे रथवाजिनः । दीना घर्मपरिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६ ॥ निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति नः । तेषु तेष्वभिपन्नेषु लक्षयाम्यप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीङ्गितानि च । दैन्यं खेदश्च हर्षश्च रथिनश्च बलाबलम् ॥ १८ ॥ स्थलनिम्नानि भूमेश्च समानि विषमाणि च । युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यान्तर दर्शनम् ॥ १९ ॥ उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यपसर्पणम् । सर्वमेतद्रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुम्बिना ॥ २० ॥

इत्यर्थः । आभोगे संयुग इत्यत्र विभक्तिव्यत्ययः ॥ १४ ॥ श्रममिति । सौमुख्यं सुमुखत्वम् तन्मूलं प्रहर्षम् ॥ १५ ॥ रथेति । अत्र आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥ अभिपन्नेषु आविर्भूतेषु सत्सु । अप्रदक्षिणं प्रतिकूलम् ॥ १७ ॥ निमित्तानि किमर्थं त्वया विचारणीयानीत्यत आह-देशेत्यादिना । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । लक्षणानि शुभाशुभनिमित्तानि । इङ्गितानि मुखप्रसादवैगुण्यादीनि । दैन्यम् अनुत्साहः । स्थलानि उन्नतप्रदेशाः । निम्नानि अवनतप्रदेशाः । समानि सर्वत्र समप्रदेशाः । विषमाणि निम्नोन्नतप्रदेशाः । युद्धकाल इति पूर्वोक्तानुवादः । अन्तरदर्शनं दृश्यत इति दर्शनं, द्रष्टव्यम् । द्रष्टव्यं रन्ध्रमित्यर्थः । अन्तर दर्शनं रन्ध्रदर्शनं कर्तव्यमित्यध्याहारो वा । उपयानं समीपगमनम् । अपयानं पार्श्वतो गमनम् । स्थानं स्थैर्येणावस्थानम् । प्रत्यपसर्पणम् अभिमुखस्थित्या

सम्बन्धः । नदीवेग इवाभोग इति पाठे-आभोगे पर्वताद्युन्नतप्रदेशे नदीवेग इवे त्यर्थः ॥ १४ ॥ रणकर्मणा युद्धेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रादुर्भवन्तीति । तेषु तेष्वभिपन्नेषु अभिभूतेषु सत्सु सः अप्रदक्षिणं प्रतिकूलं लक्षयामीति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ न तु तावदेतानि श्रमादिनिमित्तानि, तदेतत्पूरयेत्याशङ्कायामाह-देशकालाविति । लक्षणानि अस्त्रशस्त्रप्रयोगमान्द्यादीनि । यद्वा शुभाशुभनिमित्तानि । इङ्गितानि मुखहस्तादिवैवर्ण्यादीनि लक्षणेनेङ्गितेन । दैन्यमनुत्साहः । स्थलनिम्नानि विषमाणि । रथचक्रनिम्नोन्नतावस्थानहेतुभूतप्रदेशाः । अन्तरदर्शनं तीव्रप्रहाराय छिद्रदर्शनम् । उपयानापयाने च उपयानं समीपगमनम् अपयानं पश्चाद्गमनम्, स्थानं स्थैर्येणाव स्थानम् । अपसर्पणम् अभिमुखस्थित्या दृष्टितोऽपसरणम् । रथकुटुम्बिना रथनिर्वा

तव विश्रमहेतोश्च तथैषां रथवाजिनाम् । रौद्रं वर्जयता खेदं क्षमं कृतमिदं मया ॥ २१ ॥ न मया स्वेच्छया वीर रथोऽयमपवाहितः ॥२२॥ भर्तृस्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं विभो ॥२३॥ आज्ञापय यथातत्त्वं वक्ष्यस्यरिनिषूदन । तत्करिष्याम्यहं वीर गतानृण्येन चेतसा ॥ २४॥ सन्तुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः। प्रशस्यैनं बहुविधं युद्धलुब्धोऽब्रवीदिदम् ॥२५ ॥ रथं शीघ्रमिमं सूत राघवाभिमुखं कुरु । नाहत्वा समरे शत्रून् निवर्तिष्यति रावणः ॥ २६॥ एवमुक्त्वा ततस्तुष्टो रावणो राक्षसेश्वरः । ददौ तस्मै शुभं ह्येकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥२७॥ श्रुत्वा रावणवाक्यं तु सारथिः संन्यवर्तत ॥ २८ ॥ ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास हयान् स सारथिः । स राक्षसेन्द्रस्य ततो महारथः क्षणेन रामस्य रणाग्रतोभवत्२९

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

पृष्ठतोऽपसरणम् । रथकुटुम्बिना सारथिना ॥ १८–२० ॥ तवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तथा वाजिनां विश्रमहेतोश्चेत्यन्वयः । रौद्रं दुस्सहम् । वर्जयता अपनयता । हेतौ शतृप्रत्ययः । क्षमं युक्तम् । स्वेच्छया अपनयननिमित्तं विना ॥ २१ ॥ २२ ॥ भर्तृस्नेहेत्यर्धम् । मया यत्कृतं तदिदं भर्तृस्नेहपरीतेनैव कृतमित्यर्थः ॥ २३ ॥ आज्ञापयेति । यथातत्त्वं यत् कार्यस्वरूपं वक्ष्यसि तत्तथा गतानृण्येन आनृण्यं गतेन, आनृण्यं कर्तव्यमिति कृतसङ्कल्पेन । चेतसा मनसा करिष्यामि ॥२४॥२५॥ रथमिति । निवर्तिष्यति निवर्तिष्यते ॥२६–२८॥ तत इति । महांश्चासौ रथश्च महारथ इति विग्रहः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः॥१०६॥

हकेन सारथिना ॥ १८–२० ॥ तवेत्यादिसार्धम् । रौद्रं दुस्सहघटकम्, वर्जयता अपनयता । हेतौ शतृप्रत्ययः। क्षमं युक्तम् । स्वेच्छया निमित्तं विना रथोऽयं नापवाहितः ॥२१॥२२॥ भर्तृस्नेहेति । मया यत्कृतं तदिदं भर्तृस्नेहपरीतेन कृतमित्यर्थः ॥ २३ ॥ यथातत्त्वं यत्कार्यस्वरूपम् । गतानृण्येन प्रेक्षितानृण्येन चेतसा करिष्यामीत्यर्थः ॥२४–२९॥ इति श्रीमहे० युद्धकाण्डव्याख्यायां षडुत्तरशततमः सर्गः ॥१०६॥

श्रमं तवावगच्छामि महता रणकर्मणा । न हि ते वीर सौमुख्यं प्रहर्षं वोपधारये ॥ १५ ॥ रथोद्वहनखिन्नाश्च त इमे रथवाजिनः । दीना घर्मपरिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६ ॥ निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति नः । तेषु तेष्वभिपन्नेषु लक्षयाम्यप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीङ्गितानि च । दैन्यं खेदश्च हर्षश्च रथिनश्च बलाबलम् ॥ १८ ॥ स्थलनिम्नानि भूमेश्च समानि विषमाणि च । युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यान्तरदर्शनम् ॥ १९ ॥ उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यपसर्पणम् । सर्वमेतद्रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुम्बिना ॥ २० ॥

इत्यर्थः । आभोगे संयुग इत्यत्र विभक्तिव्यत्ययः ॥ १४ ॥ श्रममिति । सौमुख्यं सुमुखत्वम् तन्मूलं प्रहर्षम् ॥ १५ ॥ रथेति । अत्र आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥ अभिपन्नेषु आविर्भूतेषु सत्सु । अप्रदक्षिणं प्रतिकूलम् ॥ १७ ॥ निमित्तानि किमर्थं त्वया विचारणीयानीत्यत आह—देशेत्यादिना । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । लक्षणानि शुभाशुभनिमित्तानि । इङ्गितानि मुखप्रसादवैगुण्यादीनि । दैन्यम् अनुत्साहः । स्थलानि उन्नतप्रदेशाः । निम्नानि अवनतप्रदेशाः । समानि सर्वत्र समप्रदेशाः । विषमाणि निम्नोन्नतप्रदेशाः । युद्धकाल इति पूर्वोक्तानुवादः । अन्तरदर्शनं दृश्यत इति दर्शनं, द्रष्टव्यम् । द्रष्टव्यं रन्ध्रमित्यर्थः । अन्तरदर्शनं रन्ध्रदर्शनं कर्तव्यमित्यध्याहारो वा । उपयानं समीपगमनम् । अपयानं पार्श्वतो गमनम् । स्थानं स्थैर्येणावस्थानम् । प्रत्यपसर्पणम् अभिमुखस्थित्या

सम्बन्धः । नदीवेग इवाभोग इति पाठे—आभोगे पर्वताद्युन्नतप्रदेशे नदीवेग इवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ रणकर्मणा युद्धेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रादुर्भवन्तीति । तेषु तेष्वभिपन्नेषु अभिभूतेषु सत्सु सः अप्रदक्षिणं प्रतिकूलं लक्षयामीति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ न तु तावदेतानि श्रमादिनिमित्तानि, तदेतत्पूरयेत्याशङ्कायामाह—देशकालाविति । लक्षणानि अस्त्रशस्त्रप्रयोगमान्द्यादीनि । यद्वा शुभाशुभनिमित्तानि । इङ्गितानि मुखहस्तादिवैवर्ण्यादीनि लक्षणेनेङ्गितेन । दैन्यमनुत्साहः । स्थलनिम्नानि विषमाणि । रथचक्रनिम्नोन्नतावस्थानहेतुभूतप्रदेशाः । अन्तरदर्शनं तीव्रप्रहाराय छिद्रदर्शनम् । उपयानापयाने च उपयानं समीपगमनम् अपयानं पश्चाद्गमनम्, स्थानं स्थैर्येणावस्थानम् । अपसर्पणम् अभिमु[illegible]णम् । रथकुटुम्बिना रथनिर्वा

तव विश्रमहेतोश्च तथैषां रथवाजिनाम् । रौद्रं वर्जयता खेदं क्षमं कृतमिदं मया ॥ २१ ॥ न मया स्वेच्छया वीर रथोऽयमपवाहितः ॥२२॥ भर्तृस्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं विभो ॥२३॥ आज्ञापय यथातत्त्वं वक्ष्यस्यरिनिषूदन । तत्करिष्याम्यहं वीर गतानृण्येन चेतसा ॥ २४॥ सन्तुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः। प्रशस्यैनं बहुविधं युद्धलुब्धोऽब्रवीदिदम् ॥२५ ॥ रथं शीघ्रमिमं सूत राघवाभिमुखं कुरु । नाहत्वा समरे शत्रून् निवर्तिष्यति रावणः ॥ २६॥ एवमुक्त्वा ततस्तुष्टो रावणो राक्षसेश्वरः । ददौ तस्मै शुभं ह्येकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥२७॥ श्रुत्वा रावणवाक्यं तु सारथिः संन्यवर्तत ॥ २८ ॥ ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास हयान् स सारथिः । स राक्षसेन्द्रस्य ततो महारथः क्षणेन रामस्य रणाग्रतोभवत्२९

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

पृष्ठतोऽपसरणम् । रथकुटुम्बिना सारथिना ॥ १८-२० ॥ तवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तथा वाजिनां विश्रमहेतोश्चेत्यन्वयः । रौद्रं दुस्सहम् । वर्जयता अपनयता । हेतौ शतृप्रत्ययः । क्षमं युक्तम् । स्वेच्छया अपनयननिमित्तं विना ॥ २१ ॥ २२ ॥ भर्तृस्नेहेत्यर्धम् । मया यत्कृतं तदिदं भर्तृस्नेहपरीतेनैव कृतमित्यर्थः ॥ २३ ॥ आज्ञापयेति । यथातत्त्वं यत् कार्यस्वरूपं वक्ष्यसि तत्तथा गतानृण्येन आनृण्यं गतेन, आनृण्यं कर्तव्यमिति कृतसङ्कल्पेन । चेतसा मनसा करिष्यामि ॥२४॥२५॥ रथमिति । निवर्तिष्यति निवर्तिष्यते ॥२६-२८॥ तत इति । महांश्चासौ रथश्च महारथ इति विग्रहः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः॥१०६॥

हकेन सारथिना ॥ १८-२० ॥ तवेत्यादिसार्धम् । रौद्रं दुस्सहघटकम्, वर्जयता अपनयता । हेतौ शतृप्रत्ययः । क्षमं युक्तम् । स्वेच्छया निमित्तं विना रथोऽयं नापवाहितः ॥२१॥२२॥ भर्तृस्नेहेति । मया यत्कृतं तदिदं भर्तृस्नेहपरीतेन कृतमित्यर्थः ॥ २३ ॥ यथातत्त्वं यत्कार्यस्वरूपम् । गतानृण्येन प्रेक्षितानृण्येन चेतसा करिष्यामीत्यर्थः ॥२४-२९॥ इति श्रीमहे० युद्धकाण्डव्याख्यायां षडुत्तरशततमः सर्गः ॥१०६॥

॥ * आदित्यहृदयप्रारम्भः ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितम् । रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥१॥ दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् । उपागम्याब्रवीद्राममगस्त्यो भगवानृषिः ॥२॥ राम राम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् । येन सर्वानरीन् वत्स समरे विजयिष्यसि ॥ ३॥ आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् । जयावहं जपेन्नित्यमक्षय्यं परमं शिवम् ॥ ४ ॥

अथादित्यहृदयोपदेशः । ततो युद्धपरिश्रान्तमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । रणं द्रष्टुं दैवतैः समागम्य आगतः दैवतैः सहागतः अगस्त्यः, युद्धपरिश्रान्तम् उपस्थितं रावणं दृष्ट्वा कथमेनं परत्वप्रकटनं विना जेष्यामीति चिन्तया स्थितं चिन्तयन्तं च रामं दृष्ट्वा उपागम्याब्रवीत् ॥ १ ॥ २ ॥ राम रामेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । रामस्य चिन्ताविष्टत्वात् स्वादरातिशयात्कार्यत्वरया च द्विरुक्तिः । महाबाहो इत्यनेन पूर्वकृतपराक्रमप्रकटनम् । सनातनं वेदवन्नित्यम् । गुह्यं रहस्यं शृणु॥३॥ तदेव रहस्यमाह—आदित्यहृदयमित्यादि । आदित्यस्य

ततो युद्धपरिश्रान्तमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । रणं युद्धं द्रष्टुं दैवतैसह समागम्यागतोऽगस्त्यः ततस्सर्वाञ्चयुद्धपरिश्रान्तस्य रावणस्य रथे सूतेनरणाद्युद्धादपनीते सति तदनन्तरं भोद्यति च भास्करे युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितं रावणवधोपायचिन्तयोपलक्षितं रामम् । अग्रतस्समनन्तरकाले युद्धाय युद्धं कर्तुं समुपस्थितं रावणं च दृष्ट्वा तदा तस्मिन् काले रावणमद्यैव जेष्यसि मा चिन्तापरो भूः किन्तु स्ववीर्योपबृंहणाय आदित्यहृदयाख्येन स्तोत्रेणैनं सूर्यमुपातिष्ठस्वेति स्तोत्रमुपदेक्ष्यन् अन्तरिक्षादवनिमुपागम्य राममब्रवीदित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ प्रथमं रुच्युत्पादनाय प्रयोजनदर्शनपूर्वकं तन्माहात्म्यं वर्णयति—रामरामेत्यादिश्लोकत्रयेण । येन स्तोत्रेण सर्वानरीन् विजयिष्यसि विजेष्यसे । गुह्यं रहस्यम्, सर्वशत्रुविनाशनत्वादिविशेषणयुक्तम् आदित्यहृदयाख्यं जपं जप्यत इति जपं स्तोत्रं शृण्विति सम्बन्धः । अस्य च स्तोत्रस्यादित्यहृदयसंज्ञा सूर्यमण्डलमध्यवर्तिनः परमपुरुषस्य प्रतिपादनात् ।

---

* अस्य स्तोत्रस्य अगस्त्य ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, आदित्यहृदयभूतो भगवान् ब्रह्मा देवता, निरस्ताशेषविघ्नतया ब्रह्मविद्यासिद्धौ सर्वत्र जयसिद्धौ च विनियोगः, [illegible] इत्यनेन वा । गायत्र्या षडङ्गमित्यन्ये ॥

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥
रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् ।
पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥

हृदयम् आदित्यमनःप्रसादकमित्यर्थः । पुण्यं पठतां पुण्यवर्धकम् । सर्वशत्रु विनाशेऽपि तुल्यायव्ययन्यायेन कस्यचिन्न जयः स्यात्, न तथा भवतीद मित्याह–जयावहमिति । अक्षय्यम् अक्षय्यफलकम् । परमं शिवम्, परम पावनम् ॥४॥तनि०—आदित्यशब्देन तन्मण्डलमुच्यते ।"य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते " इत्यत्रादित्यशब्दवत् । तस्य हृदयमन्तः तन्मण्डलमध्यवर्ती पुरुषः । यद्वा आदित्यः सूर्यः तस्य हृदयं हृद्गतम् । "अय पय गतौ " इति धातुः । "य आदित्ये तिष्ठन् । य आदित्यमन्तरो यमयति " इत्यादिश्रुतेः । तत्प्रतिपादकं स्तोत्र मित्यर्थः ॥ ४ ॥ सर्वमङ्गलमङ्गल्यम् सर्वमङ्गलानामपि मङ्गलम् । " मङ्गलानां च मङ्गलम् " इतिवत् । स्वार्थे यत्प्रत्ययः । सर्वश्रेयस्साधनमित्यर्थः । सर्वपाप प्रणाशनं सर्वपूर्वाघविनाशनम् । चिन्ताशोकप्रशमनम् आधिव्याधिनिवर्तकम्। आयुर्वर्धनम् विहितायुषोऽप्याधिकायुःप्रदम् । उत्तमं जप्येषु श्रेष्ठम् । आदित्यहृदयाख्यं स्तोत्रं जपेत्, आदित्यहृदयस्तोत्रजपे पुण्यादिवृद्धिर्भवति अतोऽवश्यं तत्कामस्तज्जपेदिति भावः ॥ ५ ॥ स्तोतव्यदेवतास्वरूपमाह– रश्मिमन्तमिति । रश्मिमन्तं स्वर्णवर्णतया प्रशस्तकिरणम् । समुद्यन्तम् अर्धो दयादिकं विना सम्यगुदयं प्राप्नुवन्तम् । इदं च ध्येयाभिप्रायेणोक्तम्, न तु तदानीं सूर्योदयकालः, अगस्त्यागमनकालस्यापराह्णत्वात् । अत एव लक्ष्मण वचनम्–" अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः । यावदस्तं न यात्येष

यद्वा आदित्यहृदयम् आदित्यः सूर्यः तस्य हृत अयत इति हृदयम् । " अय पय गतौ " इति धातुः । आदित्यहृद्गतोऽन्तर्याम्यादित्यहृदयशब्देनोच्यते " य आदित्ये तिष्ठन् । य आदित्यमन्तरो यमयति । अन्तरादित्ये मनसा चरन्तम् " इत्यादिश्रुतिभ्यः तत्प्रतिपादकं स्तोत्रमित्यर्थः ॥३–५॥ रश्मिमन्तमिति । रश्मिशब्दः परमान्तरङ्गभक्तवाचकः, तद्वन्तं तन्मध्ये भासमानम् । " रश्मिश्रश्मीनां मध्ये तप न्तम् " इति सुवर्णघर्मानुवाकोक्तेः । समुद्यन्तं " यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे " इति श्रुत्युक्तरीत्या नवंनवमुदितमिव स्थितम् । देवासुरनमस्कृतम् " देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतम् " इत्युक्तरीत्या सर्वोपास्यम् । विवस्वन्तं निरति

सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः ।
एष देवासुरगणान् लोकान् पाति गभस्तिभिः ॥ ७ ॥

कृतकर्मा दिवाकरः॥ " इति । विवस्ते आच्छादयति तेजोन्तरमिति विवस्वान् तम्, स्वभासा सर्वतेजसामाच्छादकमित्यर्थः । भास्करम् भाः करोतीति भास्करः । " दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारा-" इत्यादिना टः सकारश्च । भुवनेश्वरं वर्षातपाभ्यां समस्तभुवननियन्तारम् । पूजयस्व आदित्यहृदयेन तोषयस्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तनि०-रश्मिमन्तं रश्मिशब्दो नित्यसूरिपरः तद्वन्तं तन्मध्ये भासमानम् । "रश्मि॰ रश्मीनां मध्ये तपन्तम्" इति सुवर्णसूक्तोक्तेः । समुद्यन्तं नित्यो दितदशावन्तम् । यद्वा "यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे" इत्याद्युक्तरीत्या नवंनवमुदितमिव स्थितम् ॥ ६ ॥ ननु सत्सु देवतान्तरेषु कथमस्यैव पूज्यत्वम् ? तत्राह-सर्व देवात्मक इति । सर्वदेवात्मकः सर्वदेवानामात्मा । स्वार्थे कः । "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च " इति श्रुतेः । रश्मिभिर्लोकाननुभावयतीति रश्मिभावनः, रश्मिभिः रक्षतीत्यर्थः । एतदेवाह-एष इति । देवासुरगणान् लोकान् देवासुर गणरूपान् जनानित्यर्थः। पाति रक्षति।"याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति" इति श्रुतेः॥७॥ तनि०-अत्र देवासुरशब्दौ तत्तत्प्रकृतिपरौ । " दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता" इति गीतोक्तेः। गभस्तिभिः तेजोलेशैः 'तेजोऽंश

शयदीप्तिमन्तम् " अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते । विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु " इति श्रुतेः । भास्करं सूर्यचन्द्राग्निप्रभृतीनामपि प्रभा सम्पादकम्"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति " इति श्रुतेः । भुवनेश्वरं भुवनशब्दः सकलाण्डवाची, तेषामीश्वरम् । एतादृशं भगवन्तं पूजयस्व अनेन स्तोत्रेणोपतिष्ठस्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अस्य स्तोत्रस्य कथमेतादृशमाहात्म्यमित्याशङ्क्य तत्प्रतिपाद्यस्य सर्वदेवतामयत्वात्सम्भवतीति तस्य सर्वदेवतामयत्वं प्रतिपादयति-सर्वदेवात्मक इत्यादिना । सर्वदेवात्मकः सर्वदेवशरीरः " यः सर्वेषु देवेषु तिष्ठन् " इत्यादिश्रुतेः । तेजस्वी पराभिभवनसामर्थ्यवान् । रश्मिभावनः रश्मीन् नित्यमुक्तान् भावयति तत्सत्तां निर्वहतीति तथोक्तः, तेषां भगवन्नित्येच्छाधीनसत्ताकत्वात " नित्यं प्रियास्तव तु केचन ते हि नित्याः " इत्युक्तत्वात । एष देवासुरगणान् लोकान् पाति गभस्तिभिः इति । " अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥" इत्याद्युक्तरीत्या वृष्ट्यन्नदानेन "देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः " इति पुरोडाशादिदानेन च सर्वान् पाती

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कन्दः प्रजापतिः ।
महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपां पतिः ॥ ८ ॥
पितरो वसवः साध्या ह्यश्विनौ मरुतो मनुः ।
वायुर्वह्निः प्रजाप्राण ऋतुकर्ता प्रभाकरः ॥ ९ ॥

संभवम्' इत्युक्ततेजोलेशैः ॥७॥ सर्वदेवात्मकत्वमाह—एष ब्रह्मेत्यादिना । अयमेव ब्रह्मादिसमस्तदेवताशरीरे वर्तत इत्यर्थः । प्रजापतिरिति जात्येकवचनम् । नव प्रजापतय उच्यन्ते । कालशब्देन मृत्युरुच्यते । यमस्तु ततोऽन्यः । मरुतः आवहादिवायवः। वायुर्भूलोकसञ्चारी । प्राणः शरीरान्तस्स्थो वायुः । ऋतुकर्तेति प्रभाकरविशेषणम्।ऋतूनां वसन्तादीनां कर्ता, एष प्रभाकरः ब्रह्मा चेत्यादिरीत्या ऽन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तनि०—स्कन्दः संसारदुःखं स्कन्नं करोतीति स्कन्दः । महेन्द्रो वरुण इति पाठे—वरुणो वरुणपदाभिधेयः । " वरुणो वारुणो वृक्षः " इति सहस्रनामोक्तेः । मनुः

त्यर्थः । " याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति " इत्यादिश्रुत्युक्त रीत्या गभस्तिभिः पातीत्युक्तम् ॥ ७ ॥ एष ब्रह्मेत्यादि । " य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इत्युक्तयोगिजनसाक्षात्कारेण एष इति पुनः पुनर्निर्देशः । ब्रह्मा चतुर्मुखशरीरः । "तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः " इति शिवं प्रति चतुर्मुखवचनात् । विष्णुः उपेन्द्रावतारः । शिवः शिवशरीरकः " स ब्रह्मा स शिवः स हरिस्सेन्द्रः" इत्युभयत्रापि श्रुतेः । स्कन्दः" स्कन्दिर् गतिशोषणयोः " इति धातोः, शत्रून् शोषयतीति स्कन्दः, षण्मुखशरीरको वा । प्रजापतिः"प्रजापति श्चरति गर्भे अन्तः" इत्युक्तप्रजापतिशब्दवाच्यः । महेन्द्रः स्वरूपत ऐश्वर्यतश्च निरव धिकः, " इन्द्रं निचिक्युः परमे व्योमन् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते " इति श्रुतेः । धनदः " अन्नादो वसुदानः " इति श्रुतिप्रसिद्धस्सकलफलप्रदः । कालः जगत्संहारकः "कालाय महाग्रासाय वै नमः " "अत्ता चराचरग्रहणात्" इति श्रुति सूत्राभ्याम् " अनादिर्भगवान् कालः " इति पराशरस्मरणाच्च । यमः यमयति शिक्षयतीति यमः "यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः"इति मनुस्मरणात्। सोमः सूतेऽमृतमिति सोमः " षु प्रसवैश्वर्ययोः " इति धातुः । " सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवः" इत्याद्युक्तसकलकारणसोमशब्दवाच्यः । अपांपतिः " आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥" इत्युक्तेः । "अप एव ससर्जादौ" इत्युक्तेश्चापूछब्दवाच्यानां स्वामी ॥ ८ ॥ पितरः अग्निष्वात्तादयः । वसवः सदा वसन्तीति वसवः । ते चाष्टौ–" ध्रुवो धरस्तथा सोम आपो वैश्वानरोऽनिलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः॥" यद्वा " अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं च आदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि

आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् ।
सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥ १० ॥

सर्वज्ञः । " मनु अवबोधने " इति धातुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवमादित्यस्वरूपमुपदिश्य तद्विषयमादित्यहृदयस्तोत्रमुपदिशति–आदित्यः सवितेत्यादिना लोकसाक्षिण इत्यन्तेन । तत्र आदित्यादिप्रथमान्तपदेषु त्वंपदमध्याहार्यम् । अदितेरपत्यत्वेन अवतीर्ण आदित्यः । "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः " इति ण्यप्रत्ययः । अदितेः अखण्डिताया भूमेरयं पतिरित्यादित्यः । सूते जगदिति सविता । सुवति प्रेरयति जनान् कर्मणीति सूर्यः । " षू प्रेरणे " इति धातोः " राजसूय सूर्य–" इति निपातनात् क्यप्प्रत्ययो रुडागमश्च । खे गच्छतीति खगः, लोकोपकारार्थमाकाशे सञ्चरन्नित्यर्थः । वर्षेण पुष्णाति जगदिति पूषा । "श्वन्नुक्षन्–" इत्यादौ निपातितः । गभस्तयः किरणाः अस्य सन्तीति गभस्तिमान् । सुवर्ण

वैते वै वसवः " इति श्रुतेः । साध्याः सिद्धिरेषामस्तीति साध्याः । अर्शआद्यच् । ते च द्वादश । तदुक्तं वायुपुराणे–" ब्रह्मणो वै मुखात्सृष्टा ये तु देवाः प्रजेप्सया । साध्या मन्त्रशरीरास्ते स्थिता मन्वन्तरेष्वपि । धर्मपुत्रा महाभागा विज्ञेया द्वादशामराः । मनुर्मन्त्रः प्राणदश्च चेतयानश्च वीर्यवान् । वित्तिर्जयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा । प्रभवोऽथ विदुश्चैव साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥ " इति । अश्विनौ बडवारूपिण्या आदित्यमहिष्या संज्ञया अश्वरूपयुक्तस्यादित्यस्य तस्यां जातावश्विनौ । मरुतः 'म्रियन्ते न कदाचित ' इति मरुतः । ते च वायुपुराणोक्ताः शक्रज्योतिः प्रभृतय एकोनपञ्चाशत । मनुः मननान्मनुः " नान्योऽतोऽस्ति मन्ता" इति श्रुतेः । वाति सुरभीकरोतीति वायुः " वा गतिगन्धनयोः " इति धातुः । " सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसः" इति श्रुतेः । वह्निः वहति हव्यमिति वह्निः " वह प्रापणे" " इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः । तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः " इति श्रुतेः । प्रजाप्राणः प्रजानां प्राणनहेतुः " को ह्येवाऽन्यात्कः प्राण्यात । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इति श्रुतेः । ऋतुः अर्यत इति ऋतुः । " ऋ गतौ " " ऋतुः सुदर्शनः कालः " इति सहस्रनामपाठात । कर्ता ' तेन विना तृणाग्रमपि न चलति ' इति कृत्वा सर्वभूतान्तः प्रवेशेन सकलकर्मकर्ता । ' अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम् ' । "अथ रथान् रथयोगान् पथस्सृजते स हि कर्ता सर्वकर्मा" इत्यादिश्रुतिभ्यः । प्रभाकरः प्रभां करोति सृजतीति प्रभाकरः, प्रकृष्टज्ञानसाधनम् । " तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥" इत्यादिवचनात ॥ ९ ॥ अधुना स्तोत्रस्वरूपं दर्शयति–आदित्यस्सवितेत्यादिना । अत्र प्रथमान्तेषु शब्देषु त्वंशब्दमध्याहृत्य त्वमादित्यस्त्वं सवितेत्येवं योजनीयम् । आदित्यः "यस्मात्सर्वमादत्ते तस्मादादित्यः"

हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिर्मरीचिमान् ।
तिमिरोन्मथनः शम्भुस्त्वष्टा मार्तण्ड अंशुमान् ॥ ११ ॥

सदृशः सुवर्णवर्णः । " हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः " इति श्रुतेः । भातीति भानुः । "दाभाभ्यां नुः " इति नुप्रत्ययः । हिरण्यं रेतो यस्य स हिरण्यरेताः, हिरण्मयब्रह्माण्डकर्तेत्यर्थः । अक्षराधिक्यमार्षत्वात् । दिवा करोतीति दिवाकरः, दिवा अह्नि प्राणिनः चेष्टां करोतीति वा दिवाकरः ॥ १० ॥ तनि०—सूर्यः स्थावरजङ्गमात्मकजगदन्तर्यामी सूर्यशब्दवाच्यः । " सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च " इति श्रुतेः ॥ १० ॥ हरितः श्यामा अश्वा अस्य सन्तीति हरिदश्वः । सहस्रार्चिः सहस्रकिरणः । सप्तनामा सप्तिरश्वो यस्यासौ सप्तसप्तिः । "एको अश्वो वहति सप्तनामा" इति श्रुतेः । मरीचयोऽस्य सन्तीति मरीचिमान्,

इत्याद्यौपनिषद्व्युत्पत्त्या अशेषविषयभोक्ता आदित्य इत्यर्थः । सविता सर्वस्य जगतः प्रसविता । सूते जगदिति वा सविता । सुवति प्रेरयति जगदिति वा सविता । सूर्यः सुवति प्रेरयति कर्मणीति सूर्यः । सुष्ठु ईरयति प्रेरयतीति वा सूर्यः परमात्मा । प्रेरणसौष्ठवं च निरुपाधिकत्वम्, तच्च भगवत एव "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" "यस्सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति" इत्यादिश्रुतेः । खगः खं परमाकाशं गच्छति अध्यास्त इति खगः । " यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्" इति श्रुतेः । पूषा पुष्णातीति पूषा, स्थितिकर्तेत्यर्थः । "पुष पुष्टौ" इति धातुः । गभस्तिमान् गां दिशं व्याप्य भास्ति प्रकाशयतीति गभस्तिः " भास दीप्तौ " इति धातुः । पृषोदरा दित्वात्साधुः । तथा च गभस्तिः सर्वव्यापिनी लक्ष्मीः तद्वान्, लक्ष्मीनित्ययुक्त इत्यर्थः । नित्ययोगे मतुप् । " भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥ " इत्यनुशासनात् । लक्ष्म्याः सर्वव्यापित्वम्— " यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम " इति पराशरस्मरणात्सिद्धम् । सुपर्णः शोभनौ पर्णौ पक्षौ यस्य सः सुपर्णः परमात्मा । " द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानम् " इति श्रुतेः । तपनः तपतीति तपनः " तप सन्तापे " " सुखसुप्तः परं तपः" इति स्मरणात् । सुवर्णसदृश इति पाठे—सुवर्णवर्ण इत्यर्थः । " हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः " इति श्रुतेः । भानुः भातीति भानुः । "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" इति श्रुतेः । हिरण्यरेताः हिरण्यं हिरण्मयं रेतः अण्डोत्पादकद्रव्यं यस्य सः । "अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥" इति मनुस्मरणात् । दिवाकरः अज्ञाननिवर्तनद्वारा दिवा द्युतिं ज्ञानं करोति व्युत्पादयतीति दिवाकरः ॥ १० ॥ हरिदश्वः हरति मन इति हरित् मनोहरः अश्वो वाहनं गरुडो यस्य सः । पृषदश्व इतिवत् । सहस्रार्चिः, अर्च्यत इति अर्चिः अर्चिश्शब्देन पूज्या मङ्गलगुणा उच्यन्ते, अनन्तकल्याणगुण इत्यर्थः ।

हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनो भास्करो रविः ।
अग्निगर्भोऽदितेःपुत्रः शङ्खः शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥

प्रकाशवानित्यर्थः । तिमिराण्युन्मथ्नातीति तिमिरोन्मथनः । शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुः । डुप्रकरणे "मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" इति डुः । सर्वाणि रूपाणि त्वक्षति तनूकरोतीति त्वष्टा, सर्वसंहारक इत्यर्थः । मृतेऽण्डे जातो मार्तण्डः, सर्वसंहारे तत्सृष्टये पुनः प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अंशवोऽस्य सन्तीत्यंशुमान्, प्रकाशमान इत्यर्थः ॥ ११ ॥ हिरण्यं हिरण्मयाण्डम् । "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्" इति स्मृतेः । तस्य गर्भो हिरण्यगर्भः । ब्रह्माण्डोदरवर्तीत्यर्थः । यद्वा हिरण्यं हितरमणीयं गर्भमन्तःकरणं यस्यासौ हिरण्यगर्भः । तापत्रयतप्तानां विश्रमस्थानत्वाच्छिशिरः । तपतीति तपनः । भासः करोतीति भास्करः । रूयते स्तूयते सर्वैरिति रविः । "अच इः" इतीप्रत्ययः । दिवा अग्निर्गर्भे यस्यासावग्निगर्भः । "उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति" इति श्रुतेः । अदितेःपुत्रः अदितेः पुत्रत्वेनावतीर्णः । शाम्यति स्वयमेव सायंकाल इति शङ्खः । "शमेः खः" । शिशिरं हिमं

सप्तसप्तिः सप्ताख्यः सप्तिः अश्वो यस्य सः । "एको अश्वो वहति सप्तनामा" इति श्रुतेः । अनेन कल्क्यवतारस्सूचितः । मरीचिमान् म्रियन्ते शत्रवोऽनेनेति मरीचिः चक्रं तद्वान् । उपलक्षणमेतदितरायुधानाम् । शङ्खचक्रगदाधर इत्यर्थः । तिमिरोन्मथनः ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदोषनिवर्तकः । "हृद्यन्तस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम्" इति स्मरणात् । शम्भुः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुः "विश्वाक्षं विश्वशंभुवम्" इति श्रुतेः । त्वष्टा त्वक्ष्णोति त्रिस्सप्तकृत्वः सक्षत्रियां भुवमिति त्वष्टा "तक्षू त्वक्षू तनूकरणे" इति धातुः । अनेन परशुरामावतार उक्तः । मार्तण्डः मृतम् अचेतनं ब्रह्माण्डं जीवयतीति मार्तण्डः "जीवाजीवमजीवयत्" इति श्रीभागवतोक्तेः। अंशुमान् अन्तर्बहिर्व्याप्तिमान् "अशू व्याप्तौ" इति धातुः । "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भः हिरण्यं सकलजगदुत्पादकसमष्टिजीवजातं तत् गर्भे यस्य सः । "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे" 'हिरण्यगर्भो भूगर्भः' इति श्रवणात् । शिशिरः तापत्रयतप्तानां विश्रमस्थानत्वात् शिशिरः । तपनः स्वाश्रितविरोधिनां तापकारीत्यर्थः । "तप सन्तापे" इति धातुः । भास्करः सर्ववस्तुसाक्षात्कारहेतुभूतः लोककर्ता । रविः रूयते स्तूयते सर्वैरिति रविः । रौत्युपदिशति वेदानिति वा रविः । "यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्रुतेः । अग्निगर्भः अग्निः कालाग्निरुद्रो गर्भे यस्य सः अग्निगर्भः । "नारायणाद्रुद्रोऽजायत" इति श्रुतेः । अदितेःपुत्रः अदितेः पुमपत्यं पुरन्दरं त्रायत

व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुस्सामपारगः ।
घनवृष्टिरपां मित्रो विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः ॥ १३ ॥
आतपी मण्डली मृत्युः पिङ्गलः सर्वतापनः ।
कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥

नाशयतीति शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥ व्योम्नो नाथो व्योमनाथः । तमः राहुं भेत्तुं शीलमस्यास्तीति तमोभेदी । ऋग्यजुस्साम्नां पारं गच्छतीति ऋग्यजुस्सामपारगः । "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः ॥ " इति श्रुतेः । घना वृष्टिर्यस्मादसौ घनवृष्टिः । " अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥ " इति स्मृतेः । अत एवापां मित्रः । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । दक्षिणायने विन्ध्यो वीथी सञ्चारभूमिर्यस्यासौ विन्ध्यवीथिः । प्लवं यथा तथा गच्छतीति प्लवङ्गमः । विन्ध्यवीथीप्लवङ्गम इत्येकपदत्वेन पाठे विन्ध्यवीथी गगनमार्गः ॥१३॥ आतपोऽस्यास्तीत्यातपी । मण्डलं वृत्ताकारो बिम्बोऽस्यास्तीति मण्डली । मृत्युः विरोधिनिवर्तकः । उदयसमये पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः । सर्वानपि मध्याह्ने तापयतीति सर्वतापनः । कविः पण्डितः,

इति अदितेःपुत्रः । शङ्खः शं सुखं खे आकाशे हृदयाकाशे यस्य सः शङ्खः निरवधिकानन्दवानित्यर्थः । शिशिरनाशनः सूर्यरूपेण शिशिरं हिमं नाशयतीति तथा ॥ १२ ॥ व्योमनाथः व्योम्नो नाथः कर्ता । तामसाहङ्काररूपेण आकाशस्रष्टेत्यर्थः । " आत्मन आकाशः सम्भूतः " इति श्रुतेः । तमोभेदी तमः भक्तानां तमोगुणं भिनत्तीति तमोभेदी । ऋग्यजुस्सामपारगः सकलवेदपर्यवसानभूमिः " वेदैश्च सर्वैरहमेववेद्यः " " ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ " इत्यादिवचनात । घनवृष्टिः घना अधिका वृष्टिः सकलकर्मफलरूपा यस्मात्सः घनवृष्टिः । " अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।""फलमत उपपत्तेः"इत्यादिप्रमाणात । अपां मित्रः महार्णवशायी "यमन्तस्समुद्रे कवयो वयन्ति " इत्यादिश्रुतेः । विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः विन्ध्यवहुर्गमायां वीथ्यां सुषुम्णामार्गेण प्लवं शीघ्रं गमयतीति विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः, मुक्तप्रापक इत्यर्थः । " स एतान् ब्रह्म गमयति । हार्दानुगृहीतश्शताधिकया " इत्यादिश्रवणात ॥१३॥ आतपी आ समन्तात्तपो जगन्निर्माणसङ्कल्पोऽस्यास्तीति आतपी " तप आलोचने " इति धातुः । " यस्य ज्ञानमयं तपः " इत्यादिश्रुतेः । मण्डली मण्ड्यतेऽनेनेति मण्डलं कौस्तुभादि तदस्यास्तीति मण्डली । " मडि भूषायाम् " इति

हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनो भास्करो रविः ।
अग्निगर्भोऽदितेःपुत्रः शङ्खः शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥

प्रकाशवानित्यर्थः । तिमिराण्युन्मथ्नातीति तिमिरोन्मथनः । शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुः । डुप्रकरणे " मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम् " इति डुः । सर्वाणि रूपाणि त्वक्षति तनूकरोतीति त्वष्टा, सर्वसंहारक इत्यर्थः । मृतेऽण्डे जातो मार्तण्डः, सर्वसंहारे तत्सृष्टये पुनः प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अंशवोऽस्य सन्तीत्यंशुमान् , प्रकाशमान इत्यर्थः ॥ ११ ॥ हिरण्यं हिरण्मयाण्डम् । " तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् " इति स्मृतेः । तस्य गर्भो हिरण्यगर्भः । ब्रह्माण्डोदरवर्तीत्यर्थः । यद्वा हिरण्यं हितरमणीयं गर्भमन्तःकरणं यस्यासौ हिरण्यगर्भः । तापत्रयतप्तानां विश्रमस्थानत्वाच्छिशिरः । तपतीति तपनः । भासः करोतीति भास्करः । रूयते स्तूयते सर्वैरिति रविः । " अच इः " इतीप्रत्ययः । दिवा अग्निर्गर्भे यस्यासावग्निगर्भः । " उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति " इति श्रुतेः । अदितेःपुत्रः अदितेः पुत्रत्वेनावतीर्णः । शाम्यति स्वयमेव सायंकाल इति शङ्खः । " शमेः खः " । शिशिरं हिमं

सप्तसप्तिः सप्ताख्यः सप्तिः अश्वो यस्य सः । " एको अश्वो वहति सप्तनामा " इति श्रुतेः । अनेन कल्क्यवतारस्सूचितः । मरीचिमान् म्रियन्ते शत्रवोऽनेनेति मरीचिः चक्रं तद्वान् । उपलक्षणमेतदितरायुधानाम् । शङ्खचक्रगदाधर इत्यर्थः । तिमिरोन्मथनः ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदोषनिवर्तकः । " हृद्यन्तस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम् " इति स्मरणात् । शम्भुः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुः " विश्वाक्षं विश्वशंभुवम् " इति श्रुतेः । त्वष्टा त्वक्ष्णोति त्रिस्सप्तकृत्वः सक्षत्रियां भुवमिति त्वष्टा " तक्षू त्वक्षू तनूकरणे " इति धातुः । अनेन परशुरामावतार उक्तः । मार्तण्डः मृतम् अचेतनं ब्रह्माण्डं जीवयतीति मार्तण्डः " जीवाजीवमजीवयत् " इति श्रीभागवतोक्तेः । अंशुमान् अन्तर्बहिर्व्याप्तिमान् " अशू व्याप्तौ " इति धातुः । " अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः " इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भः हिरण्यं सकलजगदुत्पादकसमष्टिजीवजातं तत् गर्भे यस्य सः । " हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे " ' हिरण्यगर्भो भूगर्भः ' इति श्रवणात् । शिशिरः तापत्रयतप्तानां विश्रमस्थानत्वात् शिशिरः । तपनः स्वाश्रितविरोधिनां तापकारीत्यर्थः । " तप सन्तापे " इति धातुः । भास्करः सर्ववस्तुसाक्षात्कारहेतुभूतः लोककर्ता । रविः रूयते स्तूयते सर्वैरिति रविः । रौत्युपदिशति वेदानिति वा रविः । " यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै " इति श्रुतेः । अग्निगर्भः अग्निः कालाग्निरुद्रो गर्भे यस्य सः अग्निगर्भः । "नारायणाद्रुद्रोऽजायत" इति श्रुतेः । अदितेःपुत्रः अदितेः पुमपत्यं पुरन्दरं त्रायत

व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुस्सामपारगः ।
घनवृष्टिरपां मित्रो विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः ॥ १३ ॥
आतपी मण्डली मृत्युः पिङ्गलः सर्वतापनः ।
कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥

नाशयतीति शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥ व्योम्नो नाथो व्योमनाथः । तमः राहुं भेत्तुं शीलमस्यास्तीति तमोभेदी । ऋग्यजुस्साम्नां पारं गच्छतीति ऋग्यजुस्सामपारगः । "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः ॥ " इति श्रुतेः । घना वृष्टिर्यस्मादसौ घनवृष्टिः । " अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपातिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥ " इति स्मृतेः । अत एवापां मित्रः । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । दक्षिणायने विन्ध्यो वीथी सञ्चारभूमिर्यस्यासौ विन्ध्यवीथिः । प्लुवं यथा तथा गच्छतीति प्लुवङ्गमः । विन्ध्यवीथिप्लुवङ्गम इत्येकपदत्वेन पाठे विन्ध्यवीथी गगनमार्गः ॥१३॥ आतपोऽस्यास्तीत्यातपी । मण्डलं वृत्ताकारो बिम्बोऽस्यास्तीति मण्डली । मृत्युः विरोधिनिवर्तकः । उदयसमये पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः । सर्वानपि मध्याह्ने तापयतीति सर्वतापनः । कविः पण्डितः,

इति अदितेःपुत्रः । शङ्कः शं सुखं खे आकाशे हृदयाकाशे यस्य सः शङ्कः निरवधिकानन्दवानित्यर्थः । शिशिरनाशनः सूर्यरूपेण शिशिरं हिमं नाशयतीति तथा ॥ १२ ॥ व्योमनाथः व्योम्नो नाथः कर्ता । तामसाहङ्काररूपेण आकाशस्स्रष्टेत्यर्थः । " आत्मन आकाशः सम्भूतः " इति श्रुतेः । तमोभेदी तमः भक्तानां तमोगुणं भिनत्तीति तमोभेदी । ऋग्यजुस्सामपारगः सकलवेदपर्यवसानभूमिः " वेदैश्च सर्वैरहमेववेद्यः " " ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ " इत्यादिवचनात् । घनवृष्टिः घना अधिका वृष्टिः सकलकर्मफलरूपा यस्मात्सः घनवृष्टिः । " अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।" "फलमत उपपत्तेः" इत्यादिप्रमाणात् । अपां मित्रः महार्णवशायी "यमन्तस्समुद्रे कवयो वयन्ति " इत्यादिश्रुतेः । विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः विन्ध्यवद्दुर्गमायां वीथ्यां सुषुम्णामार्गेण प्लवं शीघ्रं गमयतीति विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः, मुक्तप्रापक इत्यर्थः । " स एतान् ब्रह्म गमयति । हार्दानुगृहीतश्शताधिकया " इत्यादिश्रवणात् ॥१३॥ आतपी आ समन्तात्तपो जगन्निर्माणसङ्कल्पोऽस्यास्तीति आतपी " तप आलोचने " इति धातुः । " यस्य ज्ञानमयं तपः " इत्यादिश्रुतेः । मण्डली मण्ड्यतेऽनेनेति मण्डलं कौस्तुभादि तदस्यास्तीति मण्डली । " मडि भूषायाम् " इति

नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः। तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥ नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमे गिरये नमः । ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥ जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमो नमः । नमो नमः सहस्रांशो आदित्याय नमो नमः ॥ १७॥

व्याकरणादिसर्वशास्त्रप्रवर्तक इत्यर्थः। विश्वः विश्वनिर्वाहकः। महान्ति तेजांसि यस्य स महातेजाः। रक्तः सर्वेष्वनुरक्तः । सर्वेषां भवः संसारः उद्भवत्यस्मादिति सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥ नक्षत्राणां ग्रहाणां ताराणां चाधिपः । विश्वं भावयति स्थापयतीति विश्वभावनः । तेजसामग्न्यादीनां तेजसामपि तेजस्वी, प्रशस्ततेजाः। द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य स द्वादशात्मा । ते च दर्शिताः स्मृतौ–"इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा। अर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥" इति। एवंभूतस्त्वमसि अतस्तुभ्यं नम इति योजना ॥ १५ ॥ नमः पूर्वायेत्यादिश्लोकषट्कमेकान्वयम् । पूर्वाय गिरये पूर्वभागस्थगिर्युपलक्षिताय। पश्चिमे गिरये पश्चिमभागस्थपर्वतोपलक्षिताय। जयाय उपासकानां जयकराय। जयतीति जयः जयी तस्मा इति वा। जयभद्राय जयभद्रयोः

धातुः । मृत्युः अत्र मृत्युशब्दः प्रकृतिवाची, मृत्युशरीरक इत्यर्थः । "यस्य मृत्युः शरीरम्" इति श्रुतेः । पिङ्गलः पिङ्गति मिलतीति पिङ्गलः। "पिङ्ग मेलने" इति धातुः। मेलनं सुशीलस्यैव सम्भवति, अतः पिङ्गलः। सौशील्यं नाम महात्मनो मूढैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः। सर्वतापनः युगपत्सकलाण्डसंहारकः । कविः विदिताखिलवेद्यः "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इति श्रुतेः। विश्वः विश्वशरीरकः "विश्वमेवेदं पुरुषः" इति श्रुतेः। महातेजाः महत् निरवधिकं तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं यस्य सः। रक्तः सर्वरञ्जकः । सर्वभवोद्भवः भवतीति भवः कार्यवर्गः, सर्वोत्पत्तिहेतुरित्यर्थः। यद्वा सर्वेषां भवः संसारो यस्मादुद्भवति स तथा ॥१४॥ नक्षत्रग्रहताराणामधिपः नक्षत्रग्रहताराणामन्तर्यामीत्यर्थः।"यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति" इत्यादिश्रुतेः। विश्वभावनः विश्वस्थितिहेतुः "द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रं खं दिशो भूर्महोदधिः। वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः॥" इति श्रवणात्। तेजसामपि तेजस्वी प्रशस्ततेजस्क इत्यर्थः। "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" इति श्रुतेः। "सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यः" इत्युक्तत्वाच्च। द्वादशात्मन् द्वादशमण्डलान्तर्वर्तिन्! ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ १५ ॥ पूर्वाय गिरये श्रीविष्णुपुराणोक्ततत्तद्गिर्यन्तर्यामिण इत्यर्थः । ज्योतिर्गणानां पतये ज्योतिर्गणानां मुक्तानां पतये स्वामिने। सूर्यपर्यायनामानि सर्वाण्यपि तदन्तर्यामिपर्यवसितानीति हृदि निधाय दिनाधिपतये इति ॥ १६ ॥ जयाय

नम उग्राय वीराय सारङ्गाय नमो नमः ।
नमः पद्मप्रबोधाय मार्ताण्डाय नमो नमः ॥ १८ ॥
ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्यायादित्यवर्चसे ।
भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥ १९ ॥
तमोघ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामितात्मने ।
कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥

प्रदात्रे । हर्यश्वाय श्यामाश्वाय । अत्र स्तुतित्वान्न पुनरुक्तिश्चिन्त्या । आदराति शयेन नमःशब्दस्य द्विरुक्तिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ उग्राय अनुपासकानामुग्राय । विविधमीरयति प्रेरयति प्राणिनश्चेष्टयतीति वीरः तस्मै । सारं शीघ्रं गच्छतीति सारङ्गः तस्मै । एकेन निमिषार्धेन द्विसहस्रयोजनं गच्छतीति पुराणप्रसिद्धिः ॥ १८ ॥ ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तृणा मीशाय । परब्रह्मरूपत्वेन स्तूयते "असावादित्यो ब्रह्म" इति श्रुतिः । अथवा ब्रह्मेशानयोः ब्रह्मरुद्रयोः अच्युतेशः अच्युतनियन्ता, सर्वापत्स्वपि पालक इत्यर्थः । वेदापहारगुरुपातकदैत्यपीडाद्यापद्विमोचनमहिष्टफलप्रदातेत्यर्थः । ब्रह्मेशायाच्युतेशायेत्यपि पाठः, तस्मै । आदित्यरूपं वर्चो दीप्तिर्यस्य तस्मै आदित्यवर्चसे । भा अस्यास्तीति भास्वान् तस्मै । सर्वभक्षाय सर्वसंहर्त्रे । अत एव तस्मिन्समये रौद्राय वपुषे ॥१९॥ तमः अन्धकारं हन्तीति तमोघ्नः ।

जयतीति जयः अप्रतिहतपराक्रमः तस्मै । जयन्त्यनेन सद्भक्तास्संसारमिति वा जयः । जयभद्राय उपासकानां रोगपापादिजयं भद्रं कल्याणं च प्रयच्छतीति जय भद्रः । हर्यश्वाय हरिः हनुमान् अश्वः वाहनं यस्य सः । अनेन रामावतारस्सूचितः । आदरातिशयेन नमःपदस्य द्विरुक्तिः । सहस्रांशो सहस्राण्यंशवो जीवा यस्य सः सहस्रांशुः "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः" इति स्मरणात् ॥ १७ ॥ उग्राय अनुपासकानामुग्ररूपाय । वीराय विविधम् ईरयति प्रेरयति प्राणिनश्चेष्टयतीति वीरः तस्मै । सारङ्गाय सारं शीघ्रं गच्छतीति सारङ्गः । यद्वा सारग्राहिणे । यद्वा हंसाव ताराय । यद्वा सारं प्रणवः तेन प्रतिपाद्यत इति सारङ्गः ॥१८॥ ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तॄणामीशः स्वामी परब्रह्मणस्तादृशत्वात् "सृष्टिस्थित्यन्तकरिणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । संज्ञां स याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥" इति स्मरणात् । सर्वभक्षाय सर्वयज्ञभोक्त्रे सर्वसंहर्त्रे वा । "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः" इति श्रुतेः । शत्रुसंहारार्थं रौद्राय वपुषे । अनेन नृसिंहावतारस्सूचितः ॥ १९ ॥ शत्रुघ्नाय शत्रुसंहर्त्रे, निगृहीतहृषीकायेत्यर्थः ।

तप्तचामीकराभाय वह्नये विश्वकर्मणे । नमस्तमोभिनिघ्नाय रुचये लोकसाक्षिणे ॥ २१ ॥ नाशयत्येष वै भूतं तदेव सृजति प्रभुः । पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः ॥ २२ ॥ एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः । एष एवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३ ॥ वेदाश्च क्रतवश्चैव क्रतूनां फलमेव च । यानि कृत्यानि लोकेषु सर्व एष रविः प्रभुः ॥ २४ ॥

आश्रितशत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः । अमितः अपरिच्छिन्नः आत्मा स्वरूपं यस्यासौ अमितात्मा । कृतघ्नं हन्तीति कृतघ्नघ्नः । देवाय दीप्यमानाय ॥ २० ॥ तप्तचामीकराभाय हिरण्यवपुषे । वह्नये अग्निरूपेण हव्यवाहनाय । विश्वं जगत् कर्म कर्तव्यं यस्य तस्मै विश्वकर्मणे । सर्वजगत्कर्त्रे इत्यर्थः । लोकसाक्षिणे लोकानां जनानाम् अन्तर्यामितया सुकृतदुष्कृतकर्मसाक्षिणे ॥ २१ ॥ एवमादित्यहृदयमुपदिश्य पुनरपि तत्प्रतिपाद्यदेवतां स्तौति—नाशयतीत्यादिना श्लोकत्रयेण । भवतीति भूतं जगत् नाशयति, महाप्रलये पुनस्तदेव सृजति । अत्ययकालनिवृत्तौ प्रभुः पालकः । पालकत्वमेव प्रपञ्चयति—पायतीति । पायति शोषयति । "पै शोषणे" इति धातुः ॥ २२ ॥ एष इति । सुप्तेषु भूतेषु प्राणिषु परिनिष्ठितः अन्तर्यामित्वेन स्थितः जागर्ति । सकलयज्ञकर्तृत्वफलप्रदत्वान्याह—एष इति ॥ २३ ॥ वेदवेद्यत्वमाह—वेदा इति । सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह क्रतव

अमितात्मने अपरिमितमहिम्ने । कृतघ्नान हन्तीति कृतघ्नघ्नः तस्मै । देवाय स्वयंप्रकाशाय ॥२०॥ तप्तचामीकराभाय हिरण्मयपुरुषाय । वह्नये "वसूनां पावकः" इति स्मरणात् । हरये इति पाठे हरत्यशेषमज्ञानं तत्कार्यमिति हरिः । विश्वकर्मणे विश्वं कर्म कार्यं यस्य सः "सर्वकर्मा सर्वकामः" इति श्रुतेः । तमोभिनिघ्नाय अज्ञाननाशकाय । रुचये रोचत इति रुचिः तस्मै । घृणये लोकसाक्षिणे इति पाठे "घृ क्षरणदीप्त्योः" इति धातोः स्वयंप्रकाशैकलानत्वात् घृणिः । लोकसाक्षिणे सर्वसाक्षिणे । 'सर्वदेवात्मको ह्येषः' इत्यारभ्य घृणये लोकसाक्षिणे इत्येतदन्ता अष्टोत्तरशतसङ्ख्या आदित्यहृदयस्तोत्रनाममन्त्रा वेदितव्याः [पञ्च विंशत्युत्तरशतसंख्या भगवत्पूजारहस्यनाममन्त्रा इति कतकः] ॥२१॥ पुनरपि श्लोकत्रयेण तमेव स्तौति । जगज्जन्मादिकर्तृत्वमाह—नाशयत्येष इति ॥ २२ ॥ स्वप्नद्रष्टृत्वमाह—एष सुप्तेष्विति । भूतेषु परिनिष्ठितः भूतेष्वन्तर्यामितया स्थितः । सुप्तेषु जागर्ति भूतानां सुषुप्तिदशायां स्वयंप्रकाश इत्यर्थः । इदानीं सकलयज्ञभोक्तृत्वफलप्रदत्वान्याह—एष चैवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणामिति ॥२३॥ वेदवेद्यत्वमाह—वेदा इति । कर्माराध्यत्वमाह क्रतव

एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च । कीर्तयन् पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५ ॥ पूजयस्वैन मेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम्। एतत्त्रिगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यसि ॥ २६ ॥ अस्मिन् क्षणे महाबाहो रावणं त्वं वधिष्यसि । एवमुक्त्वा तदाऽगस्त्यो जगाम च यथा गतम् ॥२७॥ एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा । धारयामास सुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान् ॥ २८ ॥ आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वा तु परं हर्षमवाप्तवान्। त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ २९ ॥ रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा युद्धाय समुपागमत् । सर्वयत्नेन महता वधे तस्य धृतोऽभवत् ॥ ३० ॥ अथ रविरवदन्निरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः । निशिचरपतिसंक्षयं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वचस्त्वरेति ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम
द्युद्धकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

इति । क्रतुफलप्रदत्वमाह क्रतूनामिति । लौकिककर्मफलप्रदत्वमाह यानीति । तेषामिति शेषः । सर्वः सर्वात्मको रविरेव प्रभुः नियन्ता ॥ २४ ॥ इदानीं स्तोत्रस्य फलमाह—एनमिति । कृच्छ्रेषु कष्टेषु । कान्तारेषु दुर्गममार्गेषु । भयेषु भयहेतुषु सत्सु । कश्चिदित्यधिकारिनियमाभावो दर्शितः ॥२५-२७॥ एतच्छ्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । त्रिराचम्येत्यन्त्याचमनमाद्याचमनस्या प्युपलक्षणम् । धारयामास, जप्त्वेत्यत्र आदित्यहृदयमिति शेषः ॥२८॥२९॥ रावणमिति । युद्धाय युद्धं कर्तुम् । " तुमर्थाच्च भाववचनात् " इति चतुर्थी । सर्वयत्नेन सर्वप्रकारेण यत्नेन ॥ ३० ॥ अथेति । प्रहृष्यमाणः प्रहृष्यन्, पुलकित इति यावत् । निशिचरपतिरिति । " तत्पुरुषे कृति बहुलम् " इति

इति । सर्वकर्माधिष्ठातृत्वमाह यानि कृत्यानीति ॥ २४ ॥ सर्वापन्निवारकत्वमाह— एनमापत्स्विति ॥ २५ ॥ पूजयस्वेति । एनम्, आदित्यहृदयमिति शेषः ॥ २६-२९॥ सर्वयत्नेनेति । धृतोऽभवत्, दृढनिश्चयं कृतवान् ॥३०॥ अथ रविरिति । रामं निरीक्ष्य

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

स रथं सारथिर्हृष्टः परसैन्यप्रधर्षणम् ।
गन्धर्वनगराकारं समुच्छ्रितपताकिनम् ॥ १ ॥

सप्तम्या अलुक् । रविः आत्मानं स्तुवन्तं रामं निरीक्ष्य मुदितमनाः स्तोत्रेण सन्तुष्टमनाः प्रहृष्यमाणस्सन् निशिचरपतेः संक्षयं विदित्वा अनुगृह्य सुर गणमध्यगतस्सन्, त्वर रावणवधं प्रति त्वरस्वेति वचोऽवदत् । अत्र सुरगण मध्यगत इत्यनेन युद्धदर्शनार्थं स्वमण्डलादवतीर्य रामसमीपे गगने स्थित्वा स्तोत्रफलमनुगृहीतवानित्युच्यते । ननूत्तरत्र ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे एकवाक्यतया "भवान्नारायणो देवः" इत्यादिना विष्णोरेव सर्वस्मात् परत्वं महता ग्रन्थेन प्रतिपादितवन्तः, अत्र सूर्यस्यैव सर्वोत्तरत्वमुच्यते, कथमिदं सङ्गच्छते ? उच्यते–यथा मधुविद्यायामादित्यस्य परतया प्रतिपादनेऽपि तदन्तर्यामिण्येव परमात्मनि मधुविद्यायास्तात्पर्यमिति बादरायणो ब्रह्ममीमांसायामुक्तवान्, तथाऽस्य मन्त्रस्यादित्यान्तर्यामिविषयतया सर्वमिदं सङ्गच्छते । नारायणपरत्वं ह्युपक्रमप्रभृत्योपसंहारमविवादमिति पूर्वमेव बहुलं प्रतिपादितम् । ब्रह्मेशानाच्युते शायेत्येतदपि मूर्तित्रयस्य परमात्मजन्यत्वादुपपद्यते । अयं च सर्गः केषुचित् कोशेषु न दृश्यते । उडारिणा न व्याख्यातश्च । आरम्भात्प्रभृति प्रबन्धप्रति पादितनारायणपरत्वविरुद्धं चात्र प्रतिभाति सूर्यपरत्वम् । अस्मिंश्च काण्डे त्रिंशदुत्तरशतसर्गा उडारिणा गणिताः, एतदन्तर्भावे एकत्रिंशदुत्तरशतसर्गा स्तेन गणिता भवेयुः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अथ रावणदुर्निमित्तानि–स रथमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । अत्र द्वितीयसारथिशब्दः अनेकविशेषणव्यवधानात् पूर्वोक्ताविस्मरणाय । गन्धर्व

मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः प्रहृष्यन्, पुलकित इत्यर्थः । निशिचरपतिसंक्षयं रावण विनाशं विदित्वा निश्चित्य सुरगणमध्यगतस्सन् त्वरेति वचः अवददिति सम्बन्धः । अत्र सुरगणमध्यगत इत्यनेन युद्धदर्शनार्थं स्वमण्डलादवतीर्य रामसमीपे गगने स्थित्वा त्वरेत्यवादीदित्यवगम्यते ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामा यणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

स रथमित्यादि सार्धश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । गन्धर्वनगराकारम्, अत्याश्चर्यकर

युक्तं परमसम्पन्नैर्वाजिभिर्हेममालिभिः । युद्धोपकरणैः पूर्णं पताकाध्वजमालिनम् ॥ २ ॥ ग्रसन्तमिव चाकाशं नादयन्तं वसुन्धराम् । प्रणाशं परसैन्यानां स्वसैन्यानां प्रहर्षणम् । रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः ॥ ३ ॥ तमापतन्तं सहसा स्वनवन्तं महास्वनम् । रथं राक्षसराजस्य नरराजो ददर्श ह ॥ ४ ॥ कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा । तडित्पताकागहनं दर्शितेन्द्रायुधायुधम् ॥ ५ ॥

नगराकारं गन्धर्वनगरसदृशम् । तल्लक्षणमुक्तं मिहिरेण—"चित्रवर्णं चित्ररूपप्राकारगृहगोपुरम् । अलंकृतमनेकाभैर्वितानध्वजतोरणैः । गन्धर्वनगरं दन्तिनृवाजिक्षययुद्धकृत् । दृश्यते चेन्महद्युद्धमन्योन्यं धरणीभुजाम् ॥" इति ॥ १ ॥ युद्धोपकरणैः धनुःकवचादिभिः।पताकायुक्ताः ध्वजाः तैर्मालन्त इति पताकाध्वजमाली तम् । "मल मल्ल धारणे" इत्यस्माण्णिनिः ॥ २ ॥ ग्रसन्तमिव । स्वविस्तारेणेति भावः । प्रणाशयतीति प्रणाशम् ॥ ३ ॥ रामानु०—पताकाध्वजमालिनं पताकायुक्तश्चासौ ध्वजश्च पताकाध्वजः, पताकाध्वजश्च मालाश्च पताकाध्वजमालं तदस्यास्तीति पताकाध्वजमाली तम् । रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः इत्यत्र द्वितीयौ रथसारथिशब्दावनेकविशेषणव्यवधानात्पूर्वोक्तावविस्मरणार्थौ ॥ २ ॥ ३ ॥ तमिति । स्वनवन्तं शब्दवन्तम् । महास्वनं प्रतिध्वनियुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ कृष्णवाजिसमायुक्तमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । रौद्रेण उग्रेण । तडित्पताकागहनं तडित्तुल्यपताकावनम् । दर्शितेन्द्रायुधायुधं दर्शितानीन्द्रायुधसदृशानि आयुधानि येन तम् । यद्वा दर्शितेन्द्रायुधानि स्वप्रभाविशेषविरचितेन्द्रचापान्यायुधानि यस्मिन् दृश्यन्ते तादृशम् । यद्वा आयुधं धनुः दर्शितेन्द्रधनुस्तुल्यधनुष्कम् ॥ ५ ॥

मित्यर्थः । परमसम्पन्नैः परमजवसम्पन्नैः । समुच्छ्रितपताकिनमित्यनेन पताकानामौन्नत्यं कथितम् । पताकाध्वजमालिनमित्यनेन बाहुल्यं कथितम्, अतो न पुनरुक्तिः । एतादृशं रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिरिति सम्बन्धः । द्वितीयस्सारथिशब्दः अनेकविशेषणव्यवधानात् पूर्वोक्तस्मरणार्थः ॥ १–४ ॥ कृष्णेति । तडित्पताकागहनं तडित्तुल्याभिः पताकाभिः गहनं सङ्कीर्णम् । दर्शितेन्द्रायुधायुधं दर्शितानि इन्द्रायुधानि इन्द्रायुधसदृशान्यायुधानि येन तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

स०—परमेति भावप्रधानं परमत्वेन सम्पन्नैः उत्तमैः ॥ **तिल०**—परमसम्पन्नैः परमैः रथवहनोचिताश्वगुणैर्जवादिभिः सम्पन्नैः ॥ २ ॥ **स०**—सारथिर्मातलिः यं रथं चोदयामास तं प्रति रावणस्य सारथिः रथं प्रचोदयामासेत्यन्वयेनानयो रथसारथिशब्दयोः पुनरुक्ततामीत्याऽनुवादताङ्गीकरणप्रयास उभयोरफलः ॥ ३ ॥

शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदम् । तं दृष्ट्वा मेघ सङ्काशमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ६ ॥ गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्यतः सदृशस्वनम् । विस्फारयन् वै वेगेन बालचन्द्र नतं धनुः ॥ ७ ॥ उवाच मातलिं रामः सहस्राक्षस्य सारथिम् ॥८॥ मातले पश्य संरब्धमापतन्तं रथं रिपोः ॥९॥ यथाऽऽपसव्यं पतता वेगेन महता पुनः । समरे हन्तुमात्मानं तथा तेन कृता मतिः ॥ १० ॥ तदप्रमादमातिष्ठन् प्रत्युद्गच्छ रथं रिपोः । विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अविक्लवमसम्भ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् । रश्मिसञ्चारनियतं प्रचोदय रथं द्रुतम् ॥१२॥ कामं न त्वं समाधेयः पुरन्दररथोचितः । युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ १३ ॥

धारासारं धारासमूहमित्यर्थः ॥ ६ ॥ वज्राभिमृष्टस्य वज्राहतस्य । अत एव दीर्यतः भिद्यमानस्य । बालचन्द्रनतम् आरोपितमौर्वीकत्वेन बालचन्द्रवन्नतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ मातले इत्यर्धमेकं वाक्यम् । संरब्धं वेगवन्तम् ॥ ९ ॥ यथापसव्यमिति । यथा आ अपसव्यमिति छेदः । अपसव्यम् अप्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा महता वेगेन पुनः आपतता आगच्छता तेन रावणेन समरे आत्मानं हन्तुं मतिः कृता । अपसव्यतया गमनं विनाशद्योतकमित्यर्थः ॥१०॥ तत् अपसव्यगमनस्य विनाशहेतुत्वात्, अप्रमादमातिष्ठन् सावधानतामवलम्बमानः, अपसव्यतां परिहरन्नित्यर्थः । रिपोः रथं प्रत्युद्गच्छ॥११॥ अविक्लवम् अदीनम् । असम्भ्रान्तम् अप्रमादम् । अव्यग्रहृदयेक्षणम् अव्याकुलमनोनयनम् । रश्मिसञ्चारनियतं नियतरश्मिसञ्चारम् । एतानि क्रियाविशेषणानि ॥ १२ ॥ काममिति । न समाधेयः नोपदेष्टव्यः । अत्र हेतुः पुरन्दररथोचित इति ।

वज्राभिमृष्टस्य वज्राभिहतस्य॥७–९॥अपसव्यं यथा तथा आपतता तेनेति सम्बन्धः ॥१०॥तदप्रमादमातिष्ठन् प्रत्युद्गच्छ॥११॥ अविक्लवमिति क्रियाविशेषणम् । अविक्लवम् अकातरम् । असम्भ्रान्तम् भ्रान्तिरहितम् । अव्यग्रहृदयेक्षणम् अव्यग्रे हृदयदर्शने यथा तथा । रश्मिसञ्चारनियतं रश्मीनां सञ्चारे आकुञ्चनप्रसारे नियतं यथा तथा रथं प्रचोदयेति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ काममिति । न समाधेयः नोपदेष्टव्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥

परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः । प्रचोदयामास रथं सुरसारथिसत्तमः ॥ १४ ॥ अपसव्यं ततः कुर्वन् रावणस्य महारथम् । चक्रोत्क्षिप्तेन रजसा रावणं व्यवधानयत् ॥ १५ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितेक्षणः । रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूनयत् ॥ १६ ॥ धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लम्भयन् । जग्राह सुमहावेगमैन्द्रं युधि शरासनम् । शरांश्च सुमहातेजाः सूर्यरश्मिसमप्रभान् ॥ १७ ॥ तदोपोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकांक्षिणोः । परस्पराभिमुखयोर्दृप्तयोरिव सिंहयोः ॥ १८ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । समेयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षयकांक्षिणः ॥ १९ ॥ समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः । रावणस्य विनाशाय राघवस्य जयाय च ॥ २० ॥ ववर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि । वाता मण्डलिनस्तीक्ष्णा ह्यपसव्यं प्रचक्रमुः ॥ २१ ॥

अभ्यस्तपुरन्दररथ इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अपसव्यमिति । रावणस्य महारथमपसव्यं कुर्वन् स्वरथस्यापसव्यतां परिहरन्नित्यर्थः । चक्रोत्क्षिप्तेन रथचक्रोत्थापितेन रजसा, रावणं व्यवधानयत् व्यवहितमकरोत् ॥ १५ ॥ रथप्रतिमुखं सर्वथाऽभिमुखम्, अवधूनयत् प्राहरत् ॥ १६ ॥ धर्षणेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । धैर्यं रोषेण लम्भयन् रोषेण निवृत्तधैर्य इत्यर्थः । ऐन्द्रं मातलिना आनीतं शरासनं शरांश्च जग्राहेति योजना ॥ १७ ॥ उपोढं प्रवृत्तम् ॥ १८ ॥ द्वैरथं द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवर्तितं युद्धम् ॥ १९ ॥ समुत्पेतुरिति । अत्रोत्पातानां राघवजयसूचकत्वं रावणवधद्वारा ॥ २० ॥ देवः पर्जन्यः । मण्डलिनो वाताः

चक्रोत्क्षिप्तेन रथचक्रोत्थितेन । व्यवधूनयत चालयामास ॥ १५ ॥ १६ ॥ ऐन्द्रं शरासनम् " इदि परमैश्वर्ये " इति धातोरिन्द्रः परमात्मा, तदीयम् निजायुधं जग्राहेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ततो देवा इति । द्वैरथं द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवर्तितं युद्धं द्वैरथम् ॥ १९ ॥ २० ॥ मण्डलिनः वाताः वात्या इत्यर्थः ॥ २१ ॥

महद् गृध्रकुलं चास्य भ्रममाणं नभस्स्थले । येन येन रथो याति तेन तेन प्रधावति ॥२२॥ सन्ध्यया चावृता लङ्का जपापुष्पनिकाशया । दृश्यते सम्प्रदीप्तेव दिवसेऽपि वसुन्धरा ॥२३॥ सनिर्घाता महोल्काश्च सम्प्रचेरुर्महास्वनाः । विषादयंस्ते रक्षांसि रावणस्य तदाऽहिताः ॥२४॥ रावणश्च यतस्तत्र सञ्चचाल वसुन्धरा । रक्षसां च प्रहरतां गृहीता इव बाहवः ॥२५॥ ताम्राः पीताः सिताश्वेताः पतिताः सूर्यरश्मयः । दृश्यन्ते रावणस्याङ्गे पर्वतस्येव धातवः ॥२६॥ गृध्रैरनुगताश्चास्य वमन्त्यो ज्वलनं मुखैः । प्रणेदुर्मुखमीक्षन्त्यः संरब्धमशिवं शिवाः२७

वात्याः । अपसव्यम् अप्रदक्षिणम्, प्रचक्रमुः चेरुः ॥ २१ ॥ अस्य रावणस्य रथो येन मार्गेण याति स्म तेन मार्गेण महत् गृध्रकुलं नभःस्थले भ्रममाणं सत् प्रधावति स्म । अनेन रावणस्यासन्नमरणत्वं सूचितम् । तदुक्तं शकुनार्णवे–"आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे"इति ॥ २२ ॥ जपापुष्पनिकाशया सन्ध्यया लङ्का आवृता । अत एव वसुन्धरा लङ्कापर्यन्त भूमिः रात्रावग्निना संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि सम्प्रदीप्ता दृश्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ सनिर्घाता महोल्काः सम्प्रचेरुः । ते उल्काः । लिङ्गव्यत्ययः । रावणस्याहिताः प्रतिकूलाः सन्तः रक्षांसि विषादयन् व्यषादयन् ॥ २४ ॥ रामानु०–विषादयन विषादयन्त्यः ॥ २४ ॥ यतः यत्र रावणो गतः तत्र वसुन्धरा सञ्चचाल, रावणसमीप एव भूकम्पो जात इत्यर्थः । गृहीता इव बाहवः, कैश्चिद्गृहीता बाहवो यथा प्रहर्तुं न क्षमन्ते तथाऽभूवन्नित्यर्थः॥२५॥ताम्रा इति । सिताः अश्वेताश्च सिताश्वेताः। पर्वतस्येवेति । पर्वतस्याङ्गे धातव इवेति योजना ॥ २६ ॥ गृध्रैरनुगताः गृध्र

महदिति । गृध्रकुलस्य रावणरथानुगमनेन रावणस्यासन्नमरणत्वं सूचितम् । उक्तं च शकुनार्णवे–"आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे " इति ॥२२॥ जपापुष्पनिकाशया सन्ध्यया, अकालिकयेति शेषः । लङ्का वृता अत एव वसुन्धरा लङ्कापर्यन्तभूमिः । रात्रावग्निना सम्प्रदीप्तेव दिवसेऽपि संप्रदीप्ता दृश्यत इत्यर्थः॥२३॥ विषादयन विषादयन्त्यः ते रक्षांसि तानि रक्षांसि ॥ २४ ॥ रक्षसामित्यादि सार्धम् । प्रहरतां रक्षसां बाहव इव पर्वतस्य धातव इव च ताम्रादिरूपाः सूर्यरश्मयः

प्रतिकूलं ववौ वायू रणे पांसून् समाकिरन्। तस्य राक्षस राजस्य कुर्वन् दृष्टिविलोपनम् ॥ २८ ॥ निपेतुरिन्द्राशनयः सैन्ये चास्य समन्ततः । दुर्विषह्यस्वना घोरा विना जलधरस्वनम् ॥ २९॥ दिशश्च प्रदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः । पांसुवर्षेण महता दुर्दर्शं च नभोऽभवत् ॥ ३० ॥ कुर्वन्त्यः कलहं घोरं शारिकास्तद्रथं प्रति । निपेतुः शतशस्तत्र दारुणं दारुणारुताः॥ ३१ ॥जघनेभ्यः स्फुलिङ्गांश्च नेत्रेभ्योऽश्रूणि सन्ततम् । मुमुचुस्तस्य तुरगास्तुल्यमग्निं च वारि च ॥ ३२ ॥ एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता भयावहाः । रावणस्य विनाशाय दारुणाः सम्प्रजज्ञिरे ॥ ३३ ॥ रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शुभानि च । बभूवुर्जयशंसीनि प्रादुर्भूतानि सर्वशः ३४॥

स हिता इत्यर्थः । शिवाः गोमायवः, मुखैर्ज्वलनं वमन्त्यः सत्यः अस्य रावणस्य मुखमीक्षन्त्यः, रावणाभिमुखा इत्यर्थः । संरब्धं कुपितम्, अशिवम् अमङ्गलं च यथा भवति तथा प्रणेदुः । गृध्राणां साहित्यमात्रम्, नतु ज्वलनवमनादिकम् ॥ २७ ॥ प्रतिकूलमिति । वायुः रणे पांसून् समाकिरन्, तेन तस्य रावणस्य दृष्टिविलोपनं दृष्टिप्रतिघातं कुर्वन्, प्रतिकूलम् अभिमुखं ववौ ॥ २८ ॥ इन्द्राशनयः उल्काशनयः । उल्काशन्योः स्वरूपमुक्तं मिहिरेण—" उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते च तनुपुच्छा । अशनिः स्वनेन महता युक्ता नृगजाश्व तरुपशुमुखेषु । निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥" इति ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ रामानु०—दुर्दर्शं च नभोऽभवदिति पाठः ॥ ३० ॥ कुर्वन्त्य इति । तद्रथं प्रति तद्रथोपरि ॥ ३१ ॥ तुरगाः जघनेभ्यः स्फुलिङ्गान् नेत्रेभ्यः अश्रूणि च मुमुचुः । एवमग्निं च वारि च तुल्यं यथा भवति तथा मुमुचुः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवं रावण पराजयसूचकदुर्निमित्तान्युक्तानि, इदानीं रामजयसूचकनिमित्तान्याह—रामस्यापीति । सौम्यानि मनोज्ञानि । शुभानि शुभोदर्काणि । अत एव जयशंसीनि रावणस्याङ्गे पतितास्सन्तोऽदृश्यन्त इति सम्बन्धः ॥२५–३४॥

निमित्तानि च सौम्यानि राघवः स्वजयाय च । दृष्ट्वा परमसंहृष्टो हतं मेने च रावणम् ॥ ३५ ॥ ततो निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो रणे निमित्तानि निमित्तकोविदः । जगाम हर्षं च परां च निर्वृतिं चकार युद्धे ह्यधिकं च विक्रमम् ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १० ॥

ततः प्रवृत्तं सुक्रूरं रामरावणयोस्तदा । सुमहद्द्वैरथं युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ १ ॥ ततो राक्षससैन्यं च हरीणां च महद्बलम् । प्रगृहीतप्रहरणं निश्चेष्टं समतिष्ठत ॥२॥ सम्प्रयुद्धौ ततो दृष्ट्वा बलवन्नरराक्षसौ । व्याक्षिप्तहृदयाः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ३ ॥ नानाप्रहरणैर्व्यग्रैर्भुजैर्विस्मितबुद्धयः।सर्पन्तं प्रेक्ष्य सङ्ग्रामं नाभिजग्मुः परस्परम्॥४

निमित्तानि प्रादुर्बभूवुः सत्तां लेभिरे । रामविषये किञ्चित्कारो हि सत्तालाभहेतुः ॥ ३४ ॥ जयाय निमित्तानि जय सूचकनिमित्तानीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत इति । रणे आत्मगतानि आत्मार्थं प्रादुर्भूतानि । हर्षं पुलकं निर्वृतिं सुखं च जगाम ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

ततः प्रवृत्तमित्यादि । द्वैरथं द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवृत्तं युद्धं प्रवृत्तमिति योजना ॥१॥ निश्चेष्टं समतिष्ठत, युद्धाद्भुतदर्शनकुतूहलादिति भावः ॥२॥ एतदेवविवृणोति द्वाभ्याम्–सम्प्रयुद्धावित्यादि । सम्प्रयुद्धौ सम्यग्योद्धुमुपक्रान्तौ । कर्मणि क्तः । बलवत् अत्यन्तम्, व्याक्षिप्तहृदयाः युद्धदर्शनसक्तचित्ताः ॥३॥ नानेति ।

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

॥ १ ॥ तत इति । निश्चेष्टं समतिष्ठत अत्यद्भुतयुद्धं दृष्ट्वेति भावः ॥ २ ॥ संप्रयुद्धौ सम्यग्योद्धुमुपक्रान्तौ ॥ ३ ॥ नानेति । भुजैरुपलक्षिताः सर्पन्तं समीपमागच्छन्तं

रक्षसां रावणं चापि वानराणां च राघवम् । पश्यतां विस्मिताक्षाणां सैन्यं चित्रमिवाबभौ ॥ ५ ॥ तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा रावणराघवौ । कृतबुद्धी स्थिरामर्षौ युयुधाते ह्यभीतवत् ॥ ६ ॥ जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः । धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ७ ॥ ततः क्रोधाद्दशग्रीवः शरान् सन्धाय वीर्यवान् । मुमोच ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम् ॥८॥ ते शरास्तमनासाद्य पुरन्दररथध्वजम् । रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ९ ॥ ततो रामोऽभिसंक्रुद्धश्चापमायम्य वीर्यवान् । कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनसा सम्प्रचक्रमे॥ १०॥रावणध्वजमुद्दिश्य मुमोच निशितं शरम् । महासर्पमिवासह्यं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ ११ ॥ जगाम स महीं छित्त्वा दशग्रीवध्वजं शरः । स निकृत्तोऽपतद्भूमौ रावणस्य रथध्वजः ॥१२॥

भुजैरित्युपलक्षणे तृतीया ॥ ४ ॥ रावणं पश्यतां विस्मिताक्षाणां विकसितनेत्राणां रक्षसां सैन्यम्, राघवं पश्यतां विस्मिताक्षाणां वानराणां सैन्यं च चित्रमिवाबभौ ॥ ५ ॥ निमित्तानि दुर्निमित्तानि शुभनिमित्तानि चेत्यर्थः । कृतबुद्धी निश्चितबुद्धी ॥ ६ ॥ निश्चयमेवाह—जेतव्यमिति । जयोऽवश्यं भावीति । मर्तव्यमिति मरणमवश्यंभावीति । आवश्यकत्वार्थे तव्यः । धृतौ धैर्यवन्तौ ॥ ७ ॥ ८ ॥ रथशक्तिं रथबलम्, परामृश्य प्राप्य । रथशक्तिप्रघातेन ध्वजमनासाद्य निपेतुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ सम्प्रचक्रमे उद्युक्तवान्, सङ्कल्पितवानित्यर्थः ॥ १० ॥ असह्यं दुर्दर्शमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सः शरः ध्वजं

प्रेक्ष्य प्रेक्ष्यापि विस्मयात्परस्परं नाभिजग्मुः, प्रहर्तुमिति शेषः ॥ ४॥ चित्रमिव चित्रलिखितमिव ॥ ५ ॥ कृतबुद्धी निश्चितबुद्धी । अभीतवत् अभीतार्हम् ॥ ६ ॥ निश्चयप्रकारमेवाह—जेतव्यमिति । जयोऽवश्यम्भावीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ते शरा इति । रथशक्तं शक्तरथम्, दृढरथमिति यावत् । परामृश्य स्पृष्ट्वा । रथशक्तिमिति पाठे-

ध्वजस्योन्मथनं दृष्ट्वा रावणः सुमहाबलः । सम्प्रदीप्तो ऽभवत् क्रोधादमर्षात् प्रदहन्निव ॥ १३ ॥ स रोषवश मापन्नः शरवर्षं महद्वमन् । रामस्य तुरगान् दीप्तैः शरै र्विव्याध रावणः ॥ १४ ॥ ते विद्धा हरयस्तत्र नास्खलन्नापि बभ्रमुः । बभूवुः स्वस्थहृदयाः पद्मनालैरिवाहताः ॥ १५ ॥ तेषामसम्भ्रमं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस्तदा । भूय एव सुसंक्रुद्धः शरवर्षं मुमोच ह ॥ १६ ॥ गदाश्च परिघाश्चैव चक्राणि मुसलानि च । गिरिशृङ्गाणि वृक्षांश्च तथा शूल परश्वधान् ॥ १७ ॥ मायाविहितमेतत्तु शस्त्रवर्षमपात यत् । तुमुलं त्रासजननं भीमं भीमप्रतिस्वनम् ॥ १८ ॥ तद्वर्षमभवद्युद्धे नैकशस्त्रमयं महत् । विमुच्य राघवरथं समन्ताद्वानरे बले ॥ १९ ॥ सायकैरन्तरिक्षं च चकाराशु निरन्तरम् । सहस्रशस्ततो बाणानश्रान्तहृदयोद्यमः । मुमोच च दशग्रीवो निस्सङ्गेनाऽन्तरात्मना ॥ २० ॥

छित्त्वा जगाम न तु केवलं जगाम ॥ १२ ॥ क्रोधादमर्षाच्च प्रदहन्निव प्रदह न्नग्निरिव, सम्प्रदीप्तः ज्वलितः अभवत् ॥ १३ ॥ शरवर्षं वमन् वमन्निवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ हरयः हरितवर्णाः, इन्द्राश्वत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ गदाश्चेति । मुमोचेत्यनुषज्यते ॥ १७ ॥ धनुषा कथं गदादिमोचनमित्यत्राह–मायेति । शस्त्रवर्षं गदादिवर्षम् । मायाविहितम् आश्चर्यकरशक्तिकृतम् । तुमुलं नाना विधमित्यर्थः ॥ १८ ॥ नैकशस्त्रमयम् अनेकशस्त्रप्रचुरम्, तद्वर्षं क्रोधातिशयेन प्रयुक्तं रामशरैर्निवारणाल्लक्ष्यभूतं राघवरथं विमुच्य वानरबले अभवत्, तत्रापतदित्यर्थः ॥ १९ ॥ सायकैरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ततः दशग्रीवः अश्रान्तहृदयोद्यमः अविच्छिन्नोत्साहस्सन्, निस्सङ्गेन अव्यासक्तेन, अन्तरा त्मना मनसा उपलक्षितः, सहस्रशो बाणान् मुमोच । सायकैरन्तरिक्षं च निरन्तरं चकार ॥ २० ॥ रामानु०–सायकैरन्तरिक्षं च चकाराशु निरन्तरम् । सहस्रशस्ततो बाणानश्रान्त

दिव्यरथवैभवं रथावयवविशेषं वा ॥ ९–१२ ॥ ध्वजस्येति । अमर्षात् असहनात् ॥ १३–१८ ॥ तद्वर्षमिति । राघवरथं विमुच्य क्रोधातिशयेन प्रयुक्तत्वाल्लक्ष्यभूतं रामरथमतिक्रम्यवानरे बले अपतदित्यर्थः ॥ १९ ॥ निस्सङ्गेन प्राणाशासङ्ग

व्यायच्छमानं तं दृष्ट्वा तत्परं रावणं रणे । प्रहसन्निव काकुत्स्थः सन्दधे सायकान् शितान् ॥२१॥ स मुमोच ततो बाणान् रणे शतसहस्रशः । तान् दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खं निरन्तरम् ॥ २२ ॥ ततस्ताभ्यां प्रमुक्तेन शरवर्षेण भास्वता । शरबद्धमिवाभाति द्वितीयं भास्वदम्बरम् ॥ २३ ॥ नानिमित्तोऽभवद्बाणो नातिभेत्ता न निष्फलः ॥ २४ ॥ अन्योन्यमभिसंहत्य निपेतुर्धरणीतले । तथा विसृजतोर्बाणान् रामरावणयोर्मृधे ॥ २५ ॥ प्रायुद्ध्यतामविच्छिन्नमस्यन्तौ सव्यदक्षिणम् । चक्रतुश्च शरौघैस्तौ निरुच्छ्वासमिवाम्बरम् ॥ २६ ॥ रावणस्य हयान् रामो हयान् रामस्य रावणः । जघ्नतुस्तौ तथाऽन्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ ॥२७॥ एवं तौ तु सुसंक्रुद्धौ चक्रतुर्युद्धमद्भुतम् । मुहूर्तमभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम्॥२८॥

हृदयोद्यमः । मुमोच च दशग्रीवो निःसङ्गेनान्तरात्मनेति पाठक्रमः ॥ २० ॥ व्यायच्छमानं व्यायच्छन्तम्, यत्नं कुर्वन्तम् । रणे तत्परं सक्तम् । प्रहसन्निव सन्दधे अनायासेन सन्दधे ॥ २१ ॥ २२ ॥ शरवर्षेण भास्वत् अम्बरं शरबद्धं द्वितीयमम्बरमिवाभाति स्म ॥ २३ ॥ नानिमित्त इत्यर्धम् । अनिमित्तः लक्ष्यविशेषोद्देशरहितः । अतिभेत्ता अपेक्षितप्रमाणादधिकभेत्ता । निष्फलः लक्ष्ये पतितोऽपि प्रयोजनाकारी॥२४॥अन्योन्यमिति । तथा विसृजतोः उक्तप्रकारेण विसृजतोः। अत्र बाणा इत्यध्याहार्यम् ॥ २५ ॥ अस्यन्तौ शरान् क्षिपन्तौ । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । निरुच्छ्वासम् उच्छ्वासावकाशरहितम् ॥ २६ ॥ रावणस्येति । अत्र जघानेति वचनविपरिणामेनानुषज्यते । तौ अन्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ कृतप्रतिक्रियाकारिणौ सन्तौ तथा जघ्नतुः । हय इवान्यत्रापि सारथ्यादौ जघ्नतुरिति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥

रहितेन ॥ २० ॥ व्यायच्छमानं व्यायच्छन्तम्, प्रवर्तयन्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ शरबद्धं शररचिताम्बरम् ॥ २३ ॥ अनिमित्तः अलक्षणः । अतिभेत्ता प्रहरणादधिकं भेत्ता । न निष्फलः लक्ष्ये पतितोऽपि निष्प्रयोजनश्च नाभवदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ निरुच्छ्वासं नीरन्ध्रम् ॥ २६-२८ ॥

प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितैः शरै रावणलक्ष्मणाग्रजौ । ध्वजावपातेन स राक्षसाधिपो भृशं प्रचुक्रोध तदा रघूत्तमे ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

तौ तदा युद्ध्यमानौ तु समरे रामरावणौ । ददृशुः सर्वभूतानि विस्मितेनान्तरात्मना ॥१॥ अर्दयन्तौ तु समरे तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ । परस्परमभिक्रुद्धौ परस्परमभिद्रुतौ ॥ २ ॥ परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतुः । मण्डलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च । दर्शयन्तौ बहुविधां सूतसारथ्यजां गतिम् ॥ ३ ॥

रित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रयुध्यमानाविति । यदा बभूवतुरित्युपस्कार्यम् ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

अथ रावणशिरश्छेदः—तौ तदेत्यादि । समरे युद्धभूमौ । तदा उत्पातकाले । अन्तरात्मना अन्तःकरणेन उपलक्षितानि ॥ १ ॥ अर्दयन्तावित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अर्दयन्तौ परस्परं पीडयन्तौ । रथयोः क्रोधादिकं रथिकद्वारा । मण्डलानि मण्डलगतीः । गतप्रत्यागतानि, शत्रुरथं प्रति गमनं गतम्, पुनः स्थानं प्रत्यागमनं प्रत्यागतम् तयोरावृत्त्या बहुवचनम् । एवंप्रकारेण बहुविधां सूतसारथ्यजां सूतस्य यत् सारथ्यं सारथिकर्म तज्जाम्, गतिं

प्रयुद्ध्यमानावित्यत्र यदा बभूवतुरिति शेषः । तदा ध्वजावपातेन राक्षसाधिपो भृशं चुक्रोधेति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ (तुमुलं रोमहर्षणमित्येतदनन्तरं प्रयुध्यमानावित्येकं श्लोकं प्रक्षिप्यात्र सर्गाविच्छेदं कुर्वन्ति, तदयुक्तम् । पश्चादपि तुमुलयुद्धस्यैव सत्त्वादेकप्रकरणत्वाच्च अनवच्छेदस्यैव बहुषु पुस्तकेषु दर्शनाच्चेति कतकः ॥) इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ दर्शयन्ताविति । सूतसारथ्यजां सूतकर्मनैपुण्यरूपाम् ॥ ३ ॥

स०—यौ परस्परमभिक्रुद्धौ परस्परवधे युक्तौ समरे अर्दयन्तौ रामरावणौ तयोस्स्यन्दनोत्तमावित्यन्वयः । मञ्चाः क्रोशन्तीतिवद्गौणो वा प्रयोगः । सारथ्यं तत्कर्म । सूतं सम्यक् समवद्‌ चिराभ्यस्तमिति यावत् ॥ २॥३ ॥

अर्दयन् रावणं रामो राघवं चापि रावणः । गतिवेगं समापन्नौ प्रवर्तननिवर्तने ॥ ४ ॥ क्षिपतोः शरजालानि तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ । चेरतुः संयुगमहीं सासारौ जलदौ यथा ॥५॥ दर्शयित्वा तथा तौ तु गतिं बहुविधां रणे । परस्परस्याभिमुखौ पुनरेवावतस्थतुः ॥ ६ ॥ धुरं धुरेण रथयोर्वक्त्रं वक्त्रेण वाजिनाम् । पताकाश्च पताकाभिः समेयुः स्थितयोस्तदा ॥७॥ रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः । चतुर्भिश्चतुरो दीप्तैर्हयान् प्रत्यपसर्पयत् ॥ ८ ॥ स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे । मुमोच निशितान् बाणान् राघवाय निशाचरः ॥९॥ सोऽतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः । जगाम न विकारं च न चापि व्यथितोऽभवत् ॥१०॥ चिक्षेप च पुनर्बाणान् वज्रपातसमस्वनान् । सारथिं वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य निशाचरः ॥ ११ ॥ मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतिताः शराः । न सूक्ष्ममपि संमोहं व्यथां वा प्रददुर्युधि ॥१२॥

सञ्चारं दर्शयन्तौ तयोः रथौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ २।३ ॥ रावणमर्दयन् रामो राघवमर्दयन् रावणश्चोभौ प्रवर्तननिवर्तने तद्रूपं गतिवेगं समापन्नौ, बभूवतुरिति शेषः ॥ ४ ॥ सासारौ सजलधारौ ॥५॥ तथा गतिं पूर्वोक्तगतिभेदम् ॥६॥ धुरं युगम् । धुरेण । अकारान्तत्वमार्षम् । स्थितयोः युद्धे गतिं विना स्थितयोः, तयोरिति शेषः ॥ ७ ॥ प्रत्यपसर्पयत् न्यवर्तयत् ॥ ८ ॥ स इति । अपसर्पणे विषये ॥ ९ ॥ विकारं वेदनासूचकमुखविकारम् ॥ १० ॥ वज्रपातः अशनिपातः ॥ ११ ॥ सूक्ष्मम् अल्पम् ॥ १२ ॥

अर्दयन् पीडयन्, बभूवेति शेषः ॥ ४ ॥ सासारौ धारासम्पात आसारस्तत्सहित ॥५–७॥ रावणस्येति । प्रत्यपसर्पयत न्यवर्तयत ॥८–१२॥(ति०–मातलेर्व्यथां न प्रददुः

स०–व्यथां न प्रददुः श्रीरामसान्निध्यात् ॥ यत्तु नागोजिभट्टेन देवत्वेन दिव्यशक्तिमत्त्वादपसर्पणकाले रावणेन प्रक्षिप्तानामतिवेधासामर्थ्याच्चेति व्याख्यातं तत् यदा इन्द्रादीनां दशाननदत्ता वित्ता तदा कियानयं यन्तेति वृत्ते सति समग्ररामायणं श्रुत्वापि सीता रामस्य किम्भाविनीत्याभाणकमनुकरोति ॥ १२ ॥

तया धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथाऽऽत्मनः । चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुम् ॥ १३ ॥ विंशतं त्रिंशतं षष्टिं शतशोऽथ सहस्रशः । मुमोच राघवो वीरः सायकान् स्यन्दने रिपोः ॥ १४ ॥ रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः । गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ १५ ॥ तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥ गदानां मुसलानां च परिघाणां च निस्वनैः । शराणां पुङ्खपातैश्च क्षुभिताः सप्त सागराः ॥ १७ ॥ क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः । व्यथिताः पन्नगाः सर्वे दानवाश्च सहस्रशः ॥ १८॥ चकम्पे मेदिनी कृत्स्ना सशैलवनकानना । भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः ॥ १९ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । चिन्तामापेदिरे सर्वे सकिन्नरमहोरगाः ॥ २० ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः । जयतां राघवः सङ्ख्ये रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २१ ॥ एवं जपन्तोऽपश्यंस्ते देवाः सर्षिगणास्तदा । रामरावणयोर्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम् ॥ २२ ॥

यथा मातलेः तया धर्षणया क्रुद्धः तथा आत्मनो धर्षणया न क्रुद्धः। एवं क्रुद्धो रिपुं विमुखं चकार ॥१३॥ विंशतमिति । इकारलोपश्छान्दसः॥१४॥ रामानु०–मुमोच राघवो वीरः सायकान् स्यन्दने रिपोरित्यनन्तरम्–रावणोऽपि । गदामुसलवर्षेण । तत्प्रवृत्तं महद्युद्धम् इत्यर्धत्रयं द्रष्टव्यम्॥ १४॥ रथस्थः रथे निश्चलतया स्थित इत्यर्थः ॥१५॥ ततः प्रवृत्तमित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥१६॥ निस्वनैः, वेगजैरिति शेषः ॥१७॥ क्षुब्धानामिति।

देवत्वेन दिव्यशक्तिमत्त्वात्, अपसर्पणकाले रावणेन प्रक्षिप्तानामतिवेधसामर्थ्याभावाच्च ॥ १२ ॥) तया मातलेर्धर्षणया यथा तथा आत्मनो धर्षणया न क्रुद्धः अत एव रिपुं विमुखं चकारेति सम्बन्धः ॥१३–१७॥ क्षुब्धानामिति । सागराणां क्षुब्धानां सतां पातालतलवासिनो व्यथिताः जाता इति शेषः ॥ १८–२१ ॥ एवमिति ।

गन्धर्वाप्सरसां सङ्घा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् ॥ २३ ॥ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव । एवं ब्रुवन्तो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम् ॥ २४ ॥ ततः क्रुद्धो महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः । सन्धाय धनुषा रामः क्षुरमाशीविषोपमम् ॥ २५ ॥ रावणस्य शिरोऽच्छिन्दच्छ्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् । तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा ॥ २६ ॥ तस्यैव सदृशं चान्यद्रावणस्योत्थितं शिरः । तत् क्षिप्रं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ॥ २७ ॥

क्षुब्धेषु सागरेष्वित्यर्थः॥१८-२२॥गन्धर्वाप्सरसामित्यर्धानन्तरं गगनं गगनाकारमिति श्लोकः। तदनन्तरम् एवं ब्रुवन्त इत्यर्धम्।गन्धर्वाप्सरसां सङ्घाः अनूपमम् अनुपमम्,युद्धं दृष्ट्वा गगनं गगनाकारमित्येवं ब्रुवन्तस्सन्तः पुनर्ददृशुरित्यन्वयः। अनुपमत्वमेवाह–गगनमिति । यथा गगनसागरयोः सदृशवस्त्वन्तराभावः तथा रामरावणयुद्धस्य सदृशं युद्धं किंचिन्नास्तीत्यर्थः । सदृशान्तरनिवृत्तिफलकोऽनन्वयालङ्कारः । रामरावणं रामरावणसम्बन्धि ॥ २३ ॥ २४ ॥ ततः क्रुद्ध इत्यादिसार्धश्लोकपञ्चकमेकं वाक्यम् । क्षुरं क्षुराग्रबाणम् ॥ २५ ॥ शिरः अच्छिन्दत् अच्छिनत् । एकवचनात्तदानीं रावण एकशिरा एव युद्धमकरोदिति

जपन्तः वदन्तः ॥ २२ ॥ रामरावणानुपमयुद्धदर्शनविस्मितदेवादिजलपनप्रकारमाह–गन्धर्वाप्सरसामित्यादि । श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । यथा गगनसागरयोस्सदृशवस्त्वन्तराभावाद्गगनं गगनेनैवोपमीयते सागरस्सागरेणैवोपमीयते तथैव रामरावणयुद्धं रामरावणयोर्युद्धमिवाभवदित्येवं ब्रुवन्तो गन्धर्वादयः रामरावणं रामरावणयोः सम्बन्धि तद्युद्धं ददृशुरित्यन्वयः। अनन्वयश्चात्रालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशिकायाम्–" एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयो मतः " इति । राहोश्शिर इतिवद्भेदेऽपि भेदव्यवहारः ॥ २३ ॥ २४ ॥ तत इति । ततस्साम्यप्रत्यायकवचनश्रवणानन्तरं रावणस्य शिरः शिरांसि, जातावेकवचनम् । अछिन्दत् अच्छिनत् । " दशास्यो

विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः । अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥" इतीव 'तस्योत्तमाङ्गदशकं युगपन्न्यकृन्तत् कृत्तानि तानि पुनरेव समुत्थितानि' इत्याचार्यैरप्युक्तेः । पद्मपुराणे च–" दशग्रीवस्य चिच्छेद शिरांसि रघुनन्दनः । समुत्थितानि बहुशो वरदानान्ममाम्बिके " इति ॥ २६ ॥

स०–शिरः एकवचनं जातावेकवचनमत्रोत्तरत्र च " दशास्यो

द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः । छिन्नमात्रं तु तच्छीर्षं पुनरन्यत् स्म दृश्यते ॥२८॥ तदप्यशनि सङ्काशैश्छिन्नं रामेण सायकैः । एवमेकशतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम् ॥ २९ ॥ न चैव रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये॥३०॥ततः सर्वास्त्रविद्वीरः कौसल्या नन्दवर्धनः । मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिन्तयामास राघवः ॥३१॥ मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सदूषणः । क्रौञ्चावने विराधस्तु कबन्धो दण्डकावने ॥ ३२ ॥ यैः साला गिरयो भग्ना वाली च क्षुभितोऽम्बुधिः । त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रात्ययिका मम । किं नु तत्कारणं येन रावणे मन्दतेजसः ॥ ३३ ॥ इति चिन्तापरश्चासी दप्रमत्तश्च संयुगे। ववर्ष शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि॥३४॥

गम्यते । अत एव वक्ष्यति-" विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावङ्गदभूषितौ " इत्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ छिन्नमात्रं तु तच्छीर्षमिति । तच्छीर्षे छिन्ने तदानी मेवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ एकशतं छिन्नम् एकोत्तरशतवारं छिन्नमित्यर्थः । पुनः पुनः शिरश्छेदनं चिरतृषितशरतृष्णानिवृत्त्यर्थम् ॥ २९ ॥ न चेति । जीवित क्षये विषये । अन्तः अवधिः निश्चयो वा । न दृश्यते नादृश्यत ॥३०॥३१॥ मारीच इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम्। क्रौञ्चावने कबन्धः,दण्डकावने विराध इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ प्रात्ययिकाः विश्वस्ताः । त इमे रावणे विषये मन्दतेजसः अल्पशक्तिकाः अभवन् । तत्कारणं किं नु, न जानामीति शेषः ॥३३-३६॥

विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः । अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥ " इति दशशिरस्सहितस्य योद्धृत्वाभिधानात् शिर इत्यत्र शिरांसीत्युक्तम् । प्रधानशिरो वा ॥२५-२७॥ छिन्नमात्र इति । छिन्नमात्रे तच्छीर्षे तदानीमेव अन्यच्छिरोऽदृश्यतेति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ एकशतम् एकोत्तरशतम्, एकोत्तरशतवारं छिन्नमित्यर्थः ॥२९॥ न चेति । रावणस्य जीवितक्षये विषये अन्तो निश्चयो नैव दृश्यते इति ॥ ३०-३२ ॥ त इम इति । प्रात्ययिकाः विश्वस्ताः, अमोघा इत्यर्थः ॥ ३३-३५ ॥

स०-यैरिति । जातौ बहुवचनम् । येन, एकेपूर्णेति प्रतिज्ञाकाल उक्तेः ।वाली च भग्न इत्यन्वयः॥३३॥

रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः । गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ ३५ ॥ तत प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । अन्तरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि ॥ ३६ ॥ देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् । पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रमवर्तत ॥ ३७ ॥ नैव रात्रं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम् । रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति ॥ ३८ ॥ दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोर्जयमनवेक्ष्य रणे स राघवस्य । सुरवररथसारथिर्महान् रणगतमेनमुवाच वाक्यमाशु ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

तदिति । त्रिकूटशिखरे युध्यतोस्तयोराग्रहकृतगतिवशेन अन्तरिक्षे भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि त्रिकूटशिखरे च तन्महद्युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ देवदानवेति । "यस्य च भावेन-" इति भावलक्षणे षष्ठी । सर्वरात्रम् अहोरात्रमित्यर्थः । सप्तरात्रमित्यपपाठः । वक्ष्यमाणदिनसङ्ख्याविरोधात् । यद्वा सर्वरात्रमित्यपपाठः । सप्तरात्रमित्येव सम्यक् पाठः । फाल्गुनचतुर्दश्यां हनुमता लङ्कादाहः । पौर्णमास्यां रामस्य समुद्रतीरप्राप्तिः । प्रथमाद्वितीयातृतीयासु दर्भशयनम् । अष्टम्यां सुवेलारोहणम् । नवम्यां युद्धारम्भ इति सप्तरात्रं रामरावणयुद्धमिति । इदं च "इतस्तु नवमेऽहनि" इत्यत्र विस्तृतम् ॥ ३७ ॥ नैव रात्रमिति । "कालाध्वनोरत्यन्त संयोगे" इति द्वितीया ॥ ३८ ॥

रामानु०—देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् । पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रमवर्तत ॥ नैव रात्रं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम् । रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति ॥ इति श्लोकद्वयं केषुचित्कोशेषु पतितम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दशरथेति । निर्धारणे षष्ठी । दशरथसुत

त्रिकूटशिखरे युद्ध्यतोस्तयोराग्रहादन्तरिक्षे भूमौ च त्रिकूटशिखरस्थाधस्तनभूमौ पुनश्च गिरिमूर्धनि त्रिकूटशिखरे च तन्महद्युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ देवादीनां पश्यतां सतां सप्तरात्रं महद्युद्धमवर्ततेति सम्बन्धः । अगस्त्यागमनात्प्रागेव सिद्धस्य युद्धस्यायमनुवादः । अस्मिन् पाठे सप्तरात्रकृतरामरावणयुद्धस्यास्मिन् रामायणे अश्रूयमाणत्वेन अनुपपन्नत्वाच्च सर्वरात्रमवर्ततेति पाठः समीचीनः । सर्वरात्रम् अहोरात्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोरित्यत्र निर्द्धारणे षष्ठी ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

अथ संस्मारयामास राघवं मातलिस्तदा । अजानन्निव किं वीर त्वमेनमनुवर्तसे ॥ १ ॥ विसृजास्मै वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो । विनाशकालः कथितो यः सुरैः सोऽद्य वर्तते ॥२ ॥ ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः । जग्राह सशरं दीप्तं निश्वसन्तमिवोरगम् ॥३॥ यमस्मै प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः । ब्रह्मदत्तं महाबाणममोघं युधि वीर्यवान् ॥ ४ ॥ ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रार्थममितौजसा । दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजय कांक्षिणः ॥५॥ यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ । शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरौ ॥६॥ जाज्वल्यमानं वपुषा सुपुङ्खं हेमभूषितम् । तेजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसम् ॥ ७ ॥

राक्षसेन्द्रयोः रामरावणयोर्मध्ये राघवस्य जयमनवेक्ष्य महान् महाबुद्धिरित्यर्थः। सुरवररथसारथिः एनं रामम् उवाच ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्न०युद्धकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥११०॥

अथ रावणवधः—अथ संस्मारयामासेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अजानन्निव ब्रह्मास्त्रमजानन्निव । एनं रावणम्, अनुवर्तसे अस्त्रस्य प्रत्यस्त्रप्रयोगमात्रं करोषि । विनाशकालः मानुषेण वधः इत्युक्तः कालः ॥ १ ॥ २ ॥ ततः संस्मारित इत्याद्येकादश श्लोका एकान्वयाः । प्रथमं पूर्वं दण्डकारण्ये॥३॥४॥ ब्रह्मदत्तमित्येतद्विवृणोति—ब्रह्मणेत्यादिना ॥५॥ यस्य वाजेष्विति । पवनादीना मधिदेवतात्वेनावस्थानम् । फले शल्ये ॥६॥ तेजसा सारांशेन कृतम्॥७॥८॥

अथेत्यादि।अनुवर्तसे अनुकरोषि,उपेक्षस इति यावत॥१॥अस्मै एनं प्रति॥२–५॥ यस्येत्यादि । यस्य वाजेषु पक्षेषु । यस्य वाजेषु पवनः इत्यादिषु पवनादीनामधि देवतात्वेनावस्थानं विवक्षितम् ॥ ६ ॥ तेजसा सारांशेन कृतं निर्मितम् ।

स०-संस्मारयामास रावणस्य ब्रह्मास्त्रवध्यतामिति शेषः । **अजानन्निवे**त्यनेन रामस्य सार्वज्ञ्यं सूचयति ॥ १ ॥

सधूममिव कालाग्निं दीप्तमाशीविषं यथा । परनागाश्ववृन्दानां भेदनं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥ द्वाराणां परिघाणां च गिरीणामपि भेदनम् । नानारुधिरसिक्ताङ्गं मेदोदिग्धं सुदारुणम् ॥ ९ ॥ वज्रसारं महानादं नानासमितिदारणम् । सर्ववित्रासनं भीमं श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ १० ॥ कङ्कगृध्रबलानां च गोमायुगणरक्षसाम् । नित्यं भक्ष्यप्रदं युद्धे यमरूपं भयावहम् ॥ ११ ॥ नन्दनं वानरेन्द्राणां रक्षसामवसादनम् । वाजितं विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्मतः ॥ १२ ॥ तमुत्तमेषुं लोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् । द्विषतां कीर्तिहरणं प्रहर्षकरमात्मनः ॥ १३ ॥ अभिमन्त्र्य ततो रामस्तं महेषुं महाबलः । वेदप्रोक्तेन विधिना सन्दधे कार्मुके बली ॥ १४ ॥ तस्मिन् सन्धीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे । सर्वभूतानि वित्रेसुश्चचाल च वसुन्धरा ॥ १५ ॥ स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् । चिक्षेप परमायत्तस्तं शरं मर्मघातिनम् ॥ १६ ॥

द्वाराणां रिपुगोपुराणाम् । नानारुधिरेति वध्यासुरभेदात् । मेदः मांसविशेषः ॥ ९ ॥ रामानु०—द्वाराणां पुरद्वाराणाम्, गोपुराणामिति यावत् । परिघाणामित्येतत्सर्वायुधानामप्युपलक्षणम् ॥ ९ ॥ वज्रसारं वज्रतुल्यदार्ढ्यम् । नानासमितिदारणं कपटयुद्धस्यापि निवर्तकम् । सर्ववित्रासनत्वे हेतुः भीममिति । दीप्तं श्वसन्तमिति भेदादुपमानभेदः ॥ १० ॥ बलाः गृध्रविशेषाः । रक्षसां पिशाचसहचारिणाम् । यमरूपं यमतुल्यं यथा भवति तथा भयावहमिति वित्रासनात् भेदः ॥ ११ ॥ वाजितमिति । गरुत्मतः वाजैः पत्रैः वाजितं सञ्जातपत्रम्, गरुडपत्रकृतपत्रमित्यर्थः ॥ १२ ॥ लोकानां मध्ये उत्तमेषुं प्रहर्षकरमात्मन इत्यन्तस्य जग्राहेत्यनेन संबन्धः ॥ १३ ॥ ततः ग्रहणानन्तरम्, तम् इषुं सन्दधे ॥ १४ ॥ १५ ॥ स इति । रावणाय चिक्षेपेत्यन्वयः ॥ १६ ॥

द्वाराणां गोपुराणाम् ॥ ७-११ ॥ गरुत्मतः चारुचित्रैः वाजैः । यमित्याद्युक्तविशेषणविशिष्टंतमुत्तमेषुमित्येतदन्तम् अभिमन्त्र्येत्यनेन सम्बध्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥ तं महेषुमिति

स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रिबाहुविसर्जितः । कृतान्त इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि ॥ १७ ॥ स विसृष्टो महावेगः शरीरान्तकरः शरः । बिभेद हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥ रुधिराक्तः स वेगेन जीवितान्तकरः शरः । रावणस्य हरन् प्राणान् विवेश धरणीतलम् ॥ १९ ॥ स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्रीकृतच्छविः । कृतकर्मा निभृतवत् स्वतूणीं पुनरागमत् ॥ २० ॥ तस्य हस्ताद्धतस्याशु कार्मुकं तत् ससायकम् । निपपात सह प्राणै र्भ्रश्यमानस्य जीवितात् ॥ २१ ॥ गतासुर्भीमवेगस्तु नैर्ऋतेन्द्रो महाद्युतिः । पपात स्यन्दनाद्भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥ २२ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः । हतनाथा भयत्रस्ताः सर्वतः सम्प्रदुद्रुवुः ॥ २३ ॥ नर्दन्तश्चाभिपेतुस्तान् वानरा द्रुमयोधिनः ॥ २४ ॥ दशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च । अर्दिता वानरैर्हृष्टैर्लङ्कामभ्यपतन् भयात् । गताश्रयत्वात् करुणैर्बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ २५ ॥ ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः । वदन्तो राघवजयं रावणस्य च तद्वधम् ॥ २६ ॥ अथान्तरिक्षे व्यनदत् सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः । दिव्यगन्धवहस्तत्र मारुतः ससुखो ववौ ॥ २७ ॥

स वज्र इति । वज्रिबाहुविसर्जितो वज्र इवेत्यन्वयः ॥१७-१९॥ स शर इति । निभृतवत्विनीतवत्॥२०॥तस्येति । प्राणैः सह जीवितात् प्राणधारणयत्नात्, भ्रश्यमानस्य तस्य हस्तात् ससायकं कार्मुकं पपात ॥ २१-२३ ॥ नर्दन्तश्चेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ २४ ॥ दशग्रीवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । मुखैः उपलक्षिताः, राक्षसा इति शेषः ॥२५॥ तत इति । तद्वधं तं वधम् ॥२६-२८॥

सन्दध इत्यनेन सम्बन्धः॥१८-१९॥ स शर इति । निभृतवत् विनीतवत् ॥२०-२१॥

निपपातान्तरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि । किरन्ती राघवरथं दुरवापा मनोरमा ॥ २८ ॥ राघवस्तवसंयुक्ता गगनेऽपि च शुश्रुवे । साधु साध्विति वागग्र्या दैवतानां महात्मनाम् ॥२९॥ आविवेश महाहर्षो देवानां चारणैः सह। रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयङ्करे ॥ ३० ॥ ततः सकामं सुग्रीवमङ्गदं च महाबलम् । चकार राघवः प्रीतो हत्वा राक्षसपुङ्गवम् ॥ ३१ ॥ ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवत् । मही चकम्पे न हि मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरः ॥३२॥ ततस्तु सुग्रीवविभीषणादयः सुहृद्विशेषाः सहलक्ष्मणा स्तदा। समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेऽभिरामं विधिना ह्यपूजयन् ॥३३॥ स तु निहतरिपुः स्थिरप्रतिज्ञः स्वजन बलाभिवृतो रणे रराज । रघुकुलनृपनन्दनो महौजा स्त्रिदशगणैरभिसंवृतो यथेन्द्रः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे०श्रीमद्युद्धकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः॥१११॥

राघवेति । राघवस्तवसंयुक्ता वागित्यन्वयः ॥ २९ ॥ चारणैः सह चारणैः सहितान् देवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ तत इति । सुग्रीववद्युवराजत्वेन प्रत्युपकाराया ऽङ्गदेनापि रावणवधस्य काङ्क्षितत्वात् सकामत्वम् ॥ ३१ ॥ प्रशमं प्रसादम् । मरुद्गणाः देवगणाः । मही न चकम्पे महीकम्पाभावस्य शुभसूचकत्वात् इत्याहुः । रावणवधपर्यन्तं सकम्पा स्थिता मही तद्वधानन्तरं निष्कम्पाऽभव दिति चाहुः । ववौ, सुखमिति शेषः ॥ ३२ ॥ सुहृद्विशेषाः जाम्बवदादयः । हिशब्दः पादपूरणे । विजयेन हृष्टा इत्यन्वयः । विधिना क्रमेण ॥ ३३ ॥ फाल्गुनामावास्यायां रावणवधः । यद्वा चैत्रशुद्धप्रतिपदि शिष्टामावास्यायां प्रातःकाले रावणवधः । पूर्वं सर्वरात्रमवर्ततेत्युक्तेः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्नकिरी० युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः॥१११॥

ततः प्रजग्मुः प्रशमं प्रसादं मरुद्गणाः मही न चकम्पे मारुतो ववौ, सुखमिति शेषः । अमावास्यायां रावणवधः॥३२-३४॥ इति० युद्ध० एकादशोत्तरशततमस्सर्गः॥१११॥

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा शयानं रामनिर्जितम् । शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः॥ १॥ वीर विक्रान्त विख्यात विनीत नयकोविद । महार्हशयनोपेत किं शेषेऽद्य हतो भुवि ॥२॥ विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावङ्गदभूषितौ । मुकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा ॥ ३ ॥ तदिदं वीर सम्प्राप्तं मया पूर्वं समीरितम् । काममोहपरीतस्य यत्ते न रुचितं वचः ॥४॥ यन्न दर्पात् प्रहस्तो वा नेन्द्रजिन्नापरे जनाः । न कुम्भकर्णोऽतिरथो नातिकायो नरान्तकः । न स्वयं त्वममन्येथास्तस्योदर्कोऽयमागतः ॥५ ॥ गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः । गतः सत्त्वस्य संक्षेपः प्रस्तावानां गतिर्गता ॥ ६ ॥

अथ भ्रातृवधदर्शनेन हठात् प्रवृत्तं प्रकृतिसंबन्धकृतं शोकं सोढुमशक्नुवन् विभीषणो विलपति–भ्रातरमित्यादि । शयानं शयानमिव स्थितम् । शोकवेगपरीतात्मा शोकवेगेन परीतमनस्कः । वेगशब्देन हठकृतः शोक इति द्योत्यते ॥ १ ॥ वीरेत्यादि । विनीत विद्यासु शिक्षित ! विक्षिप्येत्यस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकेनान्वयः । भुजावित्यनेनान्त्ययुद्धे द्विभुजस्थितिर्गम्यते । मुकुटेन, उपलक्षित इति शेषः । अपवृत्तेन पतनवेगादीषच्चालितेन ॥ २ ॥ ३ ॥ तदिदमिति । मया पूर्वं समीरितं यद्वचः काममोहपरीतस्य ते न रुचितं नेष्टमासीत् । तदिदं वचः सम्प्राप्तम्, त्वयाऽनुभूतमित्यर्थः ॥ ४ ॥ यदित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः । यत्पापकर्म प्रहस्तो दर्पात् नामन्यतेति विपरिणामे नानुषज्यते । एवं सर्वत्र योजनीयम् । अतिरथ इत्यतिकायविशेषणम् । अमन्येथाः अमन्यथाः । एत्वमार्षम् । तृणीकृतवानसीत्यर्थः । तस्य सीताहरणरूपस्य उदर्कः फलमागतम्॥५॥ गत इति । सुनीतानां नयानां सेतुः मर्यादा । धर्मस्य विग्रहः विरोधः । यद्वा अधर्मस्येति छेदः । विग्रहः देहः । यद्वा धर्मस्य

॥ १–४ ॥ यदित्यादि । न स्वयमिति । अमन्येथाः । एत्वमार्षम् ॥ ५ ॥ गत इति । सेतुः मर्यादा । सुनीतानां नयानां संक्षेपः संक्षिप्यत इति संक्षेपः संग्रहः ।

आदित्यः पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चन्द्रमाः ॥ ७ ॥ चित्रभानुः प्रशान्तार्चिर्व्यवसायो निरुद्यमः । अस्मिन्निपतिते भूमौ वीरे शस्त्रभृतां वरे ॥ ८ ॥ किं शेषमिव लोकस्य हतवीरस्य साम्प्रतम् । रणे राक्षसशार्दूले प्रसुप्त इव पांसुषु ॥ ९ ॥ धृतिप्रवालः प्रसहाग्र्यपुष्पस्तपोबलः शौर्यनिबद्धमूलः । रणे महान् राक्षसराजवृक्षः सम्मर्दितो राघवमारुतेन ॥ १० ॥ तेजोविषाणः कुलवंशवंशः कोपप्रसादापरगात्रहस्तः । इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः सुप्तः क्षितौ रावणगन्धहस्ती ॥ ११ ॥

विग्रहः देहः । " एषोहिताग्निश्च महातपाश्च " इत्यादिना रावणस्य धार्मिकत्व कथनात् । सत्त्वस्य बलस्य, संक्षेपः सङ्ग्रहः । प्रस्तावानां प्रकृष्टस्तुतीनां गतिः विषयः ॥ ६ ॥ आदित्य इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अस्मिन्निति । अस्मिन्निपतिते आदित्यः पतित इत्याद्यभेदातिशयोक्तिः । चित्रभानुः वह्निः । "सूर्य वह्नी चित्रभानू" इत्यमरः । व्यवसायो निरुद्यमः, रावणसदृशाश्रयाभावाद्व्यवसायः उत्साहशक्तिः निर्व्यापारोऽभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ राक्षसशार्दूले रावणे पांसुषु प्रसुप्त इव स्थिते, मृत इति यावत् । साम्प्रतं हतवीरस्य लोकस्य किमिव शेषम्, सर्वं शून्यमभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥ धृतिरेव प्रवालो यस्य स तथा । धैर्यं हि वृक्षस्य पल्लववत् प्रथमफलम् । प्रसहत इति प्रसहः । पचाद्यच् । भावप्रधानो निर्देशः । स एव अग्र्यपुष्पं श्रेष्ठपुष्पं यस्य स तथा । प्रसहनं हि पुष्पवत्कार्य फलस्य अव्यवहितहेतुः । तप एव बलं स्थैर्यांशो यस्य स तथा । शौर्यमेव निबद्धमूलं निश्चलमूलं यस्य स तथा, शौर्यमूलत्वात् तपःप्रभृतीनां सर्वेषाम् ॥ १० ॥ तेजः पराक्रम एव विषाणो यस्य स तथा । तेजो हि विषाणवत्

प्रस्तावानामुचितोक्तीनां स्तुतीनां वा ॥ ६ ॥ आदित्य इत्यादि । व्यवसायः उत्साह शक्तिः । रावणसदृशाश्रयणीयस्याभावाद्व्यवसायो निर्व्यापारोऽभूदित्यर्थः । अस्मिन्निपतिते भूमावित्यर्धं पूर्वशेषम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ किं शेषमिवेत्यर्धमुत्तरशेषम् । पांसुषु प्रसुप्त इव स्थिते सति साम्प्रतं हतवीरस्य लोकस्य किं शेषम्, न किञ्चिदवशिष्टमित्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रसहाग्र्यपुष्पः प्रसहत इति प्रसहः । पचाद्यच् । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । प्रसहः प्रसहत्वं तदेवाग्र्यपुष्पं यस्य सः । प्रसवाग्र्यपुष्पः इति पाठे प्रसवः सन्तानः ॥ १० ॥ कुलवंशवंशः कुलं पितृपितामहादयः तेषां वंशो वर्गः स एव वंशः

पराक्रमोत्साहविजृम्भितार्चिर्निश्वासधूमः स्वबलप्रतापः। प्रतापवान् संयति राक्षसाग्निर्निर्वापितो रामपयोधरेण ॥ १२ ॥ सिंहर्क्षलाङ्गूलककुद्विषाणः पराभिजिद्गन्धनगन्धहस्ती । रक्षोवृषश्चापलकर्णचक्षुः क्षितीश्वरव्याघ्रहतोऽवसन्नः ॥ १३ ॥

परमर्मभेदि। कुलवंशवंशः कुलं पितृपितामहादयः तेषां वंशः सर्गः स एव वंशः पृष्ठावयवविशेषो यस्य स तथा। "वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेऽपि च" इत्युभयत्रापि विश्वः। कुलेन हि वंशेनेव स्वाश्रितधारणम्। कोप एवापरगात्रं शिरोव्यतिरिक्तशरीरं यस्य स तथा। प्रसाद एव हस्तो यस्य स तथा। कोपस्य बहुत्वादपरगात्रत्वेन रूपणम्। इक्ष्वाकुः रामः स एव सिंहः तेन अवगृहीतदेहः रावणगन्धहस्ती रावण एव मत्तगजः क्षितौ सुप्तः, मृत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ पराक्रमोत्साहावेव विजृम्भितार्चिः विस्तृतज्वालः। निश्वास एव धूमो यस्य स तथा। स्वबलप्रतापः स्वबलोष्णः। प्रतापवान् तेजस्वी। राक्षसाग्निः रामपयोधरेण निर्वापितः ॥ १२ ॥ सिंहर्क्षाः राक्षसाः त एव लाङ्गूलककुद्विषाणानि यस्य स तथा। "सिंहर्क्षा राक्षसाः प्रोक्ता यक्षा उष्णीषिणो मताः।" इति निघण्टुः। यद्वा सिंहर्क्षं मूलानक्षत्रं तच्च राक्षसनक्षत्रम्। यथाऽऽह ज्योतिषे काश्यपः— "अग्निर्मघा विशाखा च आश्लेषा शततारका। धनिष्ठा चित्रया युक्ता ज्येष्ठा मूला च राक्षसाः ॥" इति। तत्सम्बन्धाद्राक्षसा अपि तच्छब्देनोच्यन्ते। राक्षससमृद्धेर्गर्वहेतुत्वेन लाङ्गूलादित्वेन रूपणम्। परानभिजयतीति पराभिजित्। गन्धने परोत्सादने गन्धहस्ती मुख्यः। "गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु

पृष्ठावयवविशेषो यस्य सः। "वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेऽपि च" इति विश्वः। कोपप्रसादापरगात्रहस्तः कोपापरगात्रः प्रसादहस्तश्चेत्यर्थः। इक्ष्वाकुः रघुनाथः ॥११॥ पराक्रमोत्साहावेव विजृम्भितार्चिः। स्वबलमे प्रतापः। प्रतापवान् तेजस्वी ॥ १२ ॥ सिंहर्क्षलाङ्गूलककुद्विषाणः सिंहर्क्षाः राक्षसाः त एव लाङ्गूलककुद्विषाणानि यस्य सः। "सिंहर्क्षा राक्षसाः प्रोक्ता यक्षा उष्णीषिणो मताः।" इति शाश्वतः। परानभिजयतीति पराभिजित। गन्धनगन्धहस्ती गन्धने उत्सादने

स०–**पराभिजिद्गन्धनगन्धहस्ती** परानभिजयन्तीति पराभिजितः, तद्गन्धने हिंसायां गन्धहस्ती मत्तगजतुल्यः। चापलकर्णचक्षुः चापलं चञ्चलं कर्णचक्षुः यस्य सः। कर्णयोश्चापलम् अश्राव्यशूर्पणखादिप्रलपितश्रवणेन तत्र चित्तप्रणिधानम् चक्षुषोः अनवलोकनीयपरदारसौन्दर्यदर्शनम् ॥ १३ ॥

वदन्तं हेतुमद्वाक्यं परिमृष्टार्थनिश्चयम् । रामः शोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणम् ॥ १४ ॥ नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चण्डविक्रमः । अत्युन्नतमहोत्साहः पतितोऽयमशङ्कितः ॥ १५ ॥ नैवं विनष्टाः शोच्यन्ते क्षत्रधर्ममवस्थिताः । वृद्धिमाशंसमाना ये निपतन्ति रणाजिरे ॥ १६ ॥ येन सेन्द्रास्त्रयो लोकास्त्रासिता युधि धीमता । तस्मिन् कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुम् ॥ १७ ॥ नैकान्तविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन । परैर्वा हन्यते वीरः परान् वा हन्ति संयुगे ॥ १८ ॥

प्रकाशने " इति विश्वः । चापलं विषयलौल्यम्, तदेव कर्णचक्षुषी यस्य स तथा । रक्षोवृषः रावणवृषभः, क्षितीश्वरव्याघ्रेण रामशार्दूलेन, हतः अवसन्नः मृतः ॥ १३ ॥ वदन्तमिति । परिमृष्टार्थनिश्चयं कृतार्थनिश्चयम् ॥ १४ ॥ अयं निश्चेष्टः निर्विक्रमः न विनष्टः, अपि त्वयं समरे चण्डविक्रमः अत्युन्नतमहोत्साहः अशङ्कितः पतितः विनष्टः ॥ १५ ॥ यदि समरे विक्रम्य नष्टः ततः किमित्यत्राह-नैवमित्यादि । ये वृद्धिं परलोकवृद्धिम्, आशंसमानाः आकाङ्क्षमाणाः सन्तः रणाजिरे निपतन्ति । क्षत्रधर्ममवस्थिताः शूरधर्मव्यवस्थिताः । एवं विनष्टाः ते न शोच्यन्ते ॥ १६ ॥ न केवलं समरमरणादेव नशोच्यत्वम्, किंतु यशःप्रत्यासक्त्यापीत्याह-येनेति । येन वित्रासिताः तस्मिन् रावणे कालसमायुक्ते शोचितुं न कालः नावसरः, तद्विषये शोको न युक्तः, वीरस्वर्गगमनादिति भावः ॥ १७ ॥ तथाऽपि मरणे सति कथं न शोचितव्यमित्याशङ्क्य

गन्धहस्ती मदगजतुल्यः । " गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने " इति विश्वः । चापलकर्णचक्षुः चापलं धर्मस्खलनं तदेव कर्णचक्षुषी यस्य सः ॥ १३ ॥ १४ ॥ नायमिति । अयं निश्चेष्टः निर्विक्रमो न विनष्टः, अपितु समरे चण्डविक्रमः उन्नतमहोत्साहः अशङ्कितः पतितः नष्टः ॥ १५ ॥ ततः किमित्यत आह-नैवं विनष्टा इति । ये वृद्धिमाशंसमाना रणाजिरे निपतन्ति क्षत्रधर्मव्यवस्थिताः केवलं विनष्टास्ते न शोच्यन्ते ॥ १६ ॥ न केवलं समरमरणादेवाशोच्यत्वम्, किन्तु यशःप्रतापसम्पत्त्याऽपीत्याह-येन सेन्द्रा इति ॥ १७ ॥ तथापि मरणे सति न शोचितव्यम् ? इत्याशङ्क्य

स०-यमशङ्कितः यमः शङ्कितो यस्मादिति वा ॥ १५ ॥

इयं हि पूर्वैः सन्दिष्टा गतिः क्षत्रियसंमता । क्षत्रियो निहतः सङ्ख्ये न शोच्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥ तदेवं निश्चयं दृष्ट्वा तत्त्वमास्थाय विज्वरः । यदिहानन्तरं कार्यं कल्प्यं तदनुचिन्तय ॥ २० ॥ तमुक्तवाक्यं विक्रान्तं राजपुत्रं विभीषणः । उवाच शोकसन्तप्तो भ्रातुर्हितमनन्तरम् ॥ २१ ॥ योऽयं विमर्देषु न भग्नपूर्वः सुरैः समेतैः सह वासवेन । भवन्तमासाद्य रणे विभग्नो वेलामिवासाद्य यथा समुद्रः ॥ २२ ॥ अनेन दत्तानि सुपूजितानि भुक्ताश्च भोगा निभृताश्च भृत्याः । धनानि मित्रेषु समर्पितानि वैराण्यमित्रेषु च यापितानि ॥ २३ ॥ एषो हिताग्निश्च महातपाश्च वेदान्तगः कर्मसु चाग्र्यवीर्यः । एतस्य यत् प्रेतगतस्य कृत्यं तत् कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥ २४ ॥

जयवत्पराजयोऽपि न शोकस्थानमित्याह—नैकान्तेति । एकान्तविजयः न भूतपूर्वः इतः पूर्वं न भूतः । अनैकान्त्यमुपपादयति परैर्वेति ॥ १८ ॥ क्षत्रधर्मपर्यालोचनेनापि न शोच्य इत्याह—इयं हीति । क्षत्रियः शूरः ॥ १९ ॥ तदेवमिति । दृष्ट्वा ज्ञात्वा । तत्त्वमास्थाय परमार्थबुद्धिमवलम्ब्य, जनिमतामवश्यं मृत्युं ज्ञात्वेत्यर्थः । विज्वरः निःशोकः।यत् कार्यं कर्म । कल्प्यम् अनुष्ठेयम् । तदनुचिन्तय । कल्यमिति पाठे यत् कार्यं कल्यम्, योग्यमित्यर्थः । "कल्यो योग्यश्च ते समाः" इति निघण्टुः ॥ २० ॥ २१ ॥ योऽयमिति । विमर्देषु समरेषु । अनेन महावीरतया सम्यक् संस्कारमर्हतीत्युक्तम्॥२२॥धर्मशीलत्वाच्च तदर्हतीत्याह—अनेनेति। दत्तानि दानानि कृतानि। सुपूजितानि,गुरुदैवतानीति शेषः। निभृताः नितरां भृताः। यापितानि सफलीकृतानीत्यर्थः ॥ २३ ॥ आहिताग्न्यादित्वाच्च तदर्हतीत्याह—एषोहिताग्निरिति । हिताग्निः आहिताग्निः ।

जयवत्पराजयोऽपि न शोकस्थानमित्याह—नैकान्तविजय इति ॥ १८ ॥ क्षत्रधर्मपर्यालोचनयाऽपि न शोच्य इत्याह—इयं हीति ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा ज्ञात्वा । तत्त्वमास्थाय निश्चितत्वमवलम्ब्य । कल्प्यम् अनुष्ठेयम् ॥ २०–२२ ॥ अनेन दत्तानि दानानि कृतानि । सुपूजितानि स्वनुष्ठितानि । निभृताः नितरां पोषिताः ॥ २३ ॥ एष इति ।

स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा सम्बोधितः साधु विभीषणेन । आज्ञापयामास नरेन्द्रसूनुः स्वर्गीयमाधानमदीनसत्त्वः ॥ २५ ॥ मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् । क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

सन्धिरार्षः । वेदान्तं गच्छति जानातीति वेदान्तगः । कर्मसु चाग्र्यवीर्यः कर्मशूर इत्यर्थः । प्रेतगतस्य प्रेतत्वं गतस्य । इच्छामि, पुत्राणां विनष्टत्वेन भ्रातुरेवाधिकारित्वादिति भावः ॥ २४॥ स तस्येति । करुणैरित्यनेन दुःखातिशयादिदानीमेवमुक्तमिति द्योत्यते । वक्ष्यति हि नाहमस्य संस्कारं करिष्यामीति । स्वर्गीयं स्वर्गाय हितम् आधानम् अन्त्येष्टिसंज्ञिकं कर्म ॥ २५॥ वैरातिरेकात् संस्कारे मम द्वेष इति न शङ्कनीयमित्याह–मरणेति । मरणानन्तरमपि वैरकरणं निष्प्रयोजनमित्याह–निर्वृत्तमिति । प्रयोजनं सीतालाभरूपम् । अस्य संस्कारः यायजूकोचितसंस्कारः, क्रियताम् । ममाप्येष यथा तव । तव यथा भ्राता तथा ममापि भ्राता, मद्भ्रातृभूतस्य तव भ्रातृत्वात् । त्वमस्य दोषं दृष्ट्वा न करोषि चेदहमेव करिष्यामि, भ्रातृषु येन केनापि कर्तव्यमिति भावः । अत्र श्लोके न इति गायत्र्यक्षरम् । अत्राचार्या व्याचख्युः–मरणान्तानि वैराणि, ऋषिजनस्थानभ्रंशमैथिलीहरणमत्प्राणभूतजटायुविध्वंसनप्रभृतिमद्द्वेषाचरणमितः परं कर्तुं न शक्नोति हीति भावः । निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् 'यदि वा रावणः स्वयम्' इति वदता मयाऽस्य विषये किञ्चिच्छुभं कर्तव्यमिति मनसि कृतम् । तदनेन 'द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित्' इति वदता प्रतिहतम् । तत्करणस्येदानीमवसरः सञ्जात इति भावः । क्रियतामस्य संस्कारः, मत्कृताहितप्रतिषेधानर्हावस्था इदानीमस्य सञ्जाता, अतोऽयं न त्याज्यः । अतः परं यत्कर्तव्यं तत्कार्यमेव । ममाप्येष यथा तव, अयं मच्चित्तानुकूलो जातः, अतो मन्मित्र

आहिताग्निः कर्मसु अग्र्यः शूरः कर्मठः । प्रेतगतस्य प्रेतत्वं गतस्य ॥२४॥ संबोधितः आज्ञप्तः । स्वर्गीयं स्वर्गाय हितम् । आधानं संस्कारम् ॥ २५ ॥ गायत्र्याः विंशतितमाक्षरं " मरणान्तानि वैराणि " इत्यस्य श्लोकस्य द्वादशाक्षरेण न इत्यनेन संगृह्णाति–मरणान्तानीति । एष रावणः तव यथा ममापि तथा, ममापि स्नेहविषयः

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

रावणं निहतं श्रुत्वा राघवेण महात्मना । अन्तःपुराद्विनिष्पेतू राक्षस्यः शोककर्शिताः॥१॥ वार्यमाणाः सुबहुशो वेष्टन्त्यः क्षितिपांसुषु । विमुक्तकेश्यो दुःखार्ता गावो वत्सहता इव ॥ २ ॥ उत्तरेण विनिष्क्रम्य द्वारेण सह राक्षसैः । प्रविश्यायोधनं घोरं विचिन्वन्त्यो हतं पतिम् ॥३॥ राजपुत्रेतिवादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः । परिपेतुः कबन्धाङ्कां महीं शोणितकर्दमाम्॥४॥ता बाष्पपरिपूर्णाक्ष्यो भर्तृशोकपराजिताः । करेण्व इव नर्दन्त्यो विनेदुर्हतयूथपाः ॥ ५ ॥ ददृशुस्तं महावीर्यं महाकायं महाद्युतिम् । रावणं निहतं भूमौ नीलाञ्जनचयोपमम् ॥६॥ ताः पतिं सहसा दृष्ट्वा शयानं रणपांसुषु । निपेतुस्तस्य गात्रेषु च्छिन्ना वनलता इव ॥ ७ ॥ बहुमानात् परिष्वज्य काचिदेनं रुरोद ह । चरणौ काचिदालिङ्ग्य काचित् कण्ठेऽवलम्ब्य च ॥ ८ ॥

भूतो भवानपि तमनुवर्तितुमर्हति । अथवा एषः तव यथा तथा ममापि, अस्य संस्कारस्तव यथा प्राप्तः तथा ममापीत्यर्थः । भवानस्य संस्कारं न करोति चेदहमेव करोमि । बन्धुषु येन केनापि कर्तव्यं खल्विदम्, तद्दूरे तिष्ठ अहमेव करिष्यामीत्यर्थ इति ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

अथ रावणान्तःपुरस्त्रीविलापः—रावणमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । वत्सहताः हतवत्साः ॥१॥२॥ उत्तरेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शोणितैः कर्दमो यस्यास्तां शोणितकर्दमाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ता इति । हतयूथपा इति करेणुविशेषणम् । अत एव नर्दन्त्यः करेण्व इव विनेदुरित्यन्वयः ॥५–७॥ बहुमाना

इत्यर्थः । अतः संस्क्रियतां शङ्कां मा कुर्विति भावः ॥२६॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० युद्धकाण्डव्याख्यायां द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

रावणमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वार्यमाणा इति । वत्सहताः हतवत्साः॥१-१५॥

उद्धृत्य च भुजौ काचिद्भूमौ स्म परिवर्तते । हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमत् ॥९॥ काचिदङ्के शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती । स्नापयन्ती मुखं बाष्पैस्तुषारैरिव पङ्कजम् ॥१०॥ एवमार्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणं निहतं भुवि । चुक्रुशुर्बहुधा शोकाद्भूयस्ताः पर्यदेवयन् ॥ ११ ॥ येन वित्रासितः शक्रो येन वित्रासितो यमः । येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेण वियोजितः ॥ १२ ॥ गन्धर्वाणामृषीणां च सुराणां च महात्मनाम् । भयं येन महद्दत्तं सोऽयं शेते रणे हतः ॥१३॥ असुरेभ्यः सुरेभ्यो वा पन्नगेभ्योऽपि वा तथा । न भयं यो विजानाति तस्येदं मानुषाद्भयम् ॥१४॥ अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसाम् । हतः सोऽयं रणे शेते मानुषेण पदातिना ॥१५॥ यो न शक्यः सुरैर्हन्तुं न यक्षैर्नासुरैस्तथा । सोऽयं कश्चिदिवासत्त्वो मृत्युं मर्त्येन लम्भितः ॥ १६ ॥ एवं वदन्त्यो बहुधा रुरुदुस्तस्य ताः स्त्रियः । भूय एव च दुःखार्ता विलेपुश्च पुनःपुनः ॥ १७ ॥ अशृण्वता च सुहृदां सततं हितवादिनाम् । मरणायाहृता सीता घातिताश्च निशाचराः ॥ १८ ॥

दित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । परिवर्तते वेष्टते । ईक्षती ईक्षमाणा ॥ ८–१०॥ एवमिति।चुक्रुशुरिति। क्रोशः निरक्षरध्वनिः।परिदेवनं साक्षरशब्दः॥११–१३॥ असुरेभ्य इति । मानुषाद्भयम्, जातमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ य इति । कश्चिदिव यः कश्चित् पुरुष इव। लम्भितः प्रापितः ॥ १६॥१७॥ अशृण्वतेति। सुहृदां सुहृद्भ्यः।पञ्चम्यर्थे षष्ठी। वचनमिति वा शेषः। अशृण्वता त्वया॥१८॥

॥ १–१५ ॥ य इति । लम्भितः प्रापितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अशृण्वतेति । सुहृदां,

स०–**असत्त्वः** अल्पबल इत्यर्थः,अनुदरा कन्येत्यत्रेव। **मर्त्येन** स्वकर्तृकमरणयोग्येन रामेण। **लम्भितः** प्रापितः मृत्युं यमं प्रतीति वा ॥ १६ ॥

एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातिताः । ब्रुवाणोऽपि हितं वाक्यमिष्टो भ्राता विभीषणः । धृष्टं परुषितो मोहात्त्वयाऽऽत्मवधकांक्षिणा ॥१९॥ यदि निर्यातिता ते स्यात् सीता रामाय मैथिली । न नः स्याद् व्यसनं घोर मिदं मूलहरं महत् ॥२०॥ वृत्तकामो भवेद्भ्राता रामो मित्रकुलं भवेत् । वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा न च शत्रवः ॥ २१ ॥ त्वया पुनर्नृशंसेन सीतां संरुन्धता बलात् । राक्षसा वयमात्मा च त्रयं तुल्यं निपातितम् ॥२२॥ न कामकारः कामं वा तव राक्षसपुङ्गव । दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते ॥२३॥

एताः वयं ते राक्षसाः आत्मा च समं युगपत् इदानीं पातिताः, मारिता इत्यर्थः । ब्रुवाण इति । इष्टः प्रीतिमान् ॥ १९ ॥ यदीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ते त्वया । निर्यातिता प्रत्यर्पिता । मूलहरं मूलभूतत्वत्पर्यन्तहरम् । वृत्तेति । यदि सीता निर्यातिता स्यात्तदा भ्राता विभीषणो वृत्तकामः निष्पन्न मनोरथः भवेत्, स्ववाक्यकरणादिति भावः । तथा रामः मित्रकुलं कुल मित्रम् । शत्रवः देवादयः ॥ २० ॥ २१ ॥ त्वयेति । तुल्यमिति । युगपदित्यर्थः ॥२२ ॥ एवं रावणस्वेच्छाचरणस्य राक्षसनाशहेतुतामभिधायसम्प्रति तन्निरासपूर्वकं दैवकारितत्वं दर्शयति—न कामकार इति । कामकारः स्वच्छन्द करणम्, कामं प्रकामं नास्ति । कुतः ? दैवं चेष्टयते सर्वं, हतं दैवेन हन्यते ।

वाक्यमिति शेषः ॥ १८ ॥ एताः वयं ते राक्षसाः आत्मा त्वं च सममेककालमेव पातिताः । धृष्टं प्रत्यक्षम् ॥ १९ ॥ यदीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ते त्वया निर्यातिता प्रत्यर्पिता चेत् ॥ २० ॥ वृत्तकामः निष्पन्नमनोरथः । स्ववाक्यकरणादिति भावः । मित्रकुलं मित्रपक्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवं रावणस्य स्वेच्छाचरणस्य राक्षसनाश हेतुतामभिधायेदानीं तन्निरासपूर्वकं दैवस्य तत्कारणत्वं दर्शयति—न कामकार इति । तव कामकारः स्वेच्छाचरणं कामं वा नास्ति, तव स्वेच्छाधीनव्यवहारो नास्तीत्यर्थः । कुतः ? दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते दैवेन हतमन्येन हन्यते ॥ २३ ॥

स०—दैवम् अदृष्टप्रेरको हरिरेव । सर्वं चराचरं चेष्टयतं चेष्टयति । अतोऽन्येषां तत्स्वातन्त्र्यभ्रम इत्यर्थः । दैवेन हतमेव केनचिन्निमित्तेन हन्यते न स्वम्यथा ॥ २३ ॥

वानराणां विनाशोऽयं रक्षसां च महाहवे । तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागतः ॥ २४॥ नैवार्थेन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञया । शक्या दैवगतिर्लोके निवर्तयितु मुद्यता ॥ २५ ॥ विलेपुरेवं दीनास्ता राक्षसाधिप योषितः । कुरर्य इव दुःखार्ता बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥२६॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम द्युद्धकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११३॥

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

तासां विलपमानानां तथा राक्षसयोषिताम् । ज्येष्ठा पत्नी प्रिया दीना भर्तारं समुदैक्षत ॥ १॥ दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा । पतिं मण्डोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् ॥२॥ ननु नाम महाभाग तव वैश्रवणानुज । क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रस्यत्यपि पुरन्दरः ॥ ३ ॥ ऋषयश्च महीदेवा गन्धर्वाश्च यशस्विनः ॥ ४ ॥

दैवेन हतमन्येन हन्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ नैवेति । उद्यता कार्योन्मुखी दैवगतिः अर्थादिना न निवर्तयितुं शक्या । कामेन स्वेच्छया ॥ २५ ॥ विलेपुरिति । कुरर्यः क्रौञ्च्यः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

अथ मण्डोदरीप्रलापादि–तासामित्यादि । विलपमानानां विलपन्तीनाम् । तथा विलपमानानामित्यन्वयः । दीना सती समुदैक्षत ॥ १ ॥ दशग्रीवमिति । मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी, कृशोदरीति यावत् । " मडि भूषायाम् " इति धातोर्भावे कप् प्रत्ययः । मण्डं सारं सुन्दरमिति यावत् । तादृशोदरीत्येके । मण्डा पृथुपिपीलिका तस्या इव उदरं यस्याः सा मण्डोदरीत्यप्याहुः ॥ २ ॥ यद्यपि समरमरणं शूराणां श्लाघ्यमिति न वीरपत्नी तच्छोचितुमर्हा, तथाप्य

उद्यता सर्वयत्नेनापि ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण तत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रयोदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११३ ॥

॥ १ ॥ दशग्रीवमिति । मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी । कृशोदरीति यावत् ।

एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातिताः । ब्रुवाणोऽपि हितं वाक्यमिष्टो भ्राता विभीषणः । धृष्टं परुषितो मोहात्त्वयाऽऽत्मवधकांक्षिणा ॥१९॥ यदि निर्यातिता ते स्यात् सीता रामाय मैथिली । न नः स्याद् व्यसनं घोर मिदं मूलहरं महत् ॥२०॥ वृत्तकामो भवेद्भ्राता रामो मित्रकुलं भवेत् । वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा न च शत्रवः ॥ २१ ॥ त्वया पुनर्नृशंसेन सीतां संरुन्धता बलात्। राक्षसा वयमात्मा च त्रयं तुल्यं निपातितम् ॥२२॥ न कामकारः कामं वा तव राक्षसपुङ्गव । दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते ॥२३॥

एताः वयं ते राक्षसाः आत्मा च समं युगपत् इदानीं पातिताः, मारिता इत्यर्थः । ब्रुवाण इति । इष्टः प्रीतिमान् ॥ १९ ॥ यदीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ते त्वया । निर्यातिता प्रत्यर्पिता । मूलहरं मूलभूतत्वत्पर्यन्तहरम् । वृत्तेति । यदि सीता निर्यातिता स्यात्तदा भ्राता विभीषणो वृत्तकामः निष्पन्न मनोरथः भवेत्, स्ववाक्यकरणादिति भावः । तथा रामः मित्रकुलं कुलमित्रम् । शत्रवः देवादयः ॥ २० ॥ २१ ॥ त्वयेति । तुल्यमिति । युगपदित्यर्थः ॥२२ ॥ एवं रावणस्वेच्छाचरणस्य राक्षसनाशहेतुतामभिधायसम्प्रति तन्निरासपूर्वकं दैवकारितत्वं दर्शयति—न कामकार इति । कामकारः स्वच्छन्द करणम्, कामं प्रकामं नास्ति । कुतः ? दैवं चेष्टयते सर्वं, हतं दैवेन हन्यते ।

वाक्यमिति शेषः ॥ १८ ॥ एताः वयं ते राक्षसाः आत्मा त्वं च सममेककालमेव पातिताः । धृष्टं प्रत्यक्षम् ॥ १९ ॥ यदीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ते त्वया निर्यातिता प्रत्यर्पिता चेत् ॥ २० ॥ वृत्तकामः निष्पन्नमनोरथः । स्ववाक्यकरणादिति भावः । मित्रकुलं मित्रपक्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवं रावणस्य स्वेच्छाचरणस्य राक्षसनाशहेतुतामभिधायेदानीं तन्निरासपूर्वकं दैवस्य तत्कारणत्वं दर्शयति—न कामकार इति । तव कामकारः स्वेच्छाचरणं कामं वा नास्ति, तव स्वेच्छाधीनव्यवहारो नास्तीत्यर्थः । कुतः ? दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते दैवेन हतमन्येन हन्यते ॥ २३ ॥

स०—दैवम् अदृष्टप्रेरको हरिरेव । सर्वं चराचरं चेष्टयते चेष्टयति । अतोऽन्येषां तत्स्वातन्त्र्यभ्रम इत्यर्थः । दैवेन हतमेव केनचिन्निमित्तेन हन्यते न त्वन्यथा ॥ २३ ॥

वानराणां विनाशोऽयं रक्षसां च महाहवे । तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागतः ॥ २४॥ नैवार्थेन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञया । शक्या दैवगतिर्लोके निवर्तयितुमुद्यता ॥ २५ ॥ विलेपुरेवं दीनास्ता राक्षसाधिपयोषितः । कुरर्य इव दुःखार्ता बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥२६॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११३॥

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

तासां विलपमानानां तथा राक्षसयोषिताम् । ज्येष्ठा पत्नी प्रिया दीना भर्तारं समुदैक्षत ॥ १॥ दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा । पतिं मण्डोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् ॥२॥ ननु नाम महाभाग तव वैश्रवणानुज । क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रस्यत्यपि पुरन्दरः ॥ ३ ॥ ऋषयश्च महीदेवा गन्धर्वाश्च यशस्विनः ॥ ४ ॥

दैवेन हतमन्येन हन्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ नैवेति । उद्यता कार्योन्मुखी दैवगतिः अर्थादिना न निवर्तयितुं शक्या । कामेन स्वेच्छया ॥ २५ ॥ विलेपुरिति । कुरर्यः क्रौञ्च्यः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

अथ मण्डोदरीप्रलापादि–तासामित्यादि । विलपमानानां विलपन्तीनाम् । तथा विलपमानानामित्यन्वयः । दीना सती समुदैक्षत ॥ १ ॥ दशग्रीवमिति । मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी, कृशोदरीति यावत् । " मडि भूषायाम् " इति धातोर्भावे कप् प्रत्ययः । मण्डं सारं सुन्दरमिति यावत् । तादृशोदरीत्येके । मण्डा पृथुपिपीलिका तस्या इव उदरं यस्याः सा मण्डोदरीत्यप्याहुः ॥ २ ॥ यद्यपि समरमरणं शूराणां श्लाघ्यमिति न वीरपत्नी तच्छोचितुमर्हा, तथाप्य

उद्यता सर्वयत्नेनापि ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रयोदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११३ ॥

॥ १ ॥ दशग्रीवमिति । मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी । कृशोदरीति यावत् ।

ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिशो गताः ।
स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः ।
न व्यपत्रपसे राजन् किमिदं राक्षसर्षभ ॥ ५ ॥
कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितम् ।
अविषह्यं जघान त्वां मानुषो वनगोचरः ॥ ६ ॥
मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः ।
विनाशस्तव रामेण संयुगे नोपपद्यते ॥ ७ ॥
न चैतत् कर्म रामस्य श्रद्दधामि चमूमुखे ।
सर्वतः समुपेतस्य तव तेनाभिमर्शनम् ॥ ८ ॥

समानान्मानुषात् प्राप्तमिदं लज्जावहमिति शोचति—ननु नाम तवेत्यादिना सार्ध श्लोकेन ।नाम प्रसिद्धौ । महीदेवाः ब्राह्मणाश्च, त्रस्यन्तीत्यनुषङ्गः । स कथं मानुषेण जित इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ननु नामेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । चारणाश्च आकाशचारिणश्च । न व्यपत्रपसे, मानुषविजयेनेति शेषः । किमिदं किमेवमवस्थानकारणमित्यर्थः ॥ ५ ॥ कथमिति । वीर्येण त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रियाऽन्वितं त्वां मानुषस्तत्रापि वनगोचरः कथं जघान, अद्भुतमित्यर्थः॥६॥ तदेवासम्भावितत्वं निरूपयति—मानुषाणामिति । अविषये अगम्यदेशे ॥ ७ ॥ न चैतदिति । सर्वतः समुपेतस्य सर्वयुद्धोपकरणैः पूर्णस्य तव, तेन रामेण अभिमर्शनम् आक्रमणमिति यत्,एतद्रामस्य न श्रद्दधामि रामसम्बन्धिकर्मेति न श्रद्दधामि ॥ ८ ॥ रामानु०—नचैतत्कर्मेत्येतच्छ्लोकानन्तरं, यदैव च जनस्थाने राक्षसैर्बहुभि र्वृतः । खरस्तव हतो भ्राता तदैवासौ न मानुषः ॥ यदैव नगरीं लङ्कां दुष्प्रवेशां सुरैरपि । प्रविष्टो हनुमान् वीर्यात् तदैव व्यथिता वयम् ॥ यदैव वानरैर्घोरैर्बद्धः सेतुर्महार्णवे । तदैव हृदयेनाहं शङ्के राममानुषम् ॥ अथवा रामरूपेण कृतान्तः स्वयमागतः । मायां तव विनाशाय विधायाप्रति तर्किताम् ॥ अथवा वासवेन त्वं धर्षितोऽसि महाबल । वासवस्य कुतः शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे ॥ इति पाठक्रमः । अन्यथापाठस्तु लेखकप्रमादकृतः । रामस्य सामान्यतो मानुषत्वप्रति

“ मडि भूषायाम् ” इति धातुः ॥ २–५ ॥ कथमिति । वीर्येण त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया ऽन्वितं त्वामिति सम्बन्धः ॥६॥ मानुषाणामविषये अप्राप्यदेशे॥७॥सर्वतस्समुपेतस्य सर्वैस्साधनैस्समुपेतस्य तव तेन रामेण अभिमर्शनम् आक्रमणं यत् एतत् रामस्य

यदैव च जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः । खरस्तव हतो भ्राता तदेवासो न मानुषः ॥ ९ ॥ यदैव नगरीं लङ्कां दुष्प्रवेशां सुरैरपि । प्रविष्टो हनुमान् वीर्यात्तदैव व्यथिता वयम् ॥१०॥ यदैव वानरैर्घोरैर्बद्धः सेतुर्महार्णवे । तदैव हृदयेनाहं शङ्के रामममानुषम् ॥११॥ अथवा रामरूपेण कृतान्तः स्वयमागतः । मायां तव विनाशाय विधायाप्रतितर्किताम् ॥ १२ ॥ अथवा वासवेन त्वं धर्षितोऽसि महाबल । वासवस्य कुतः शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे ॥ १३ ॥ व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः । अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥ १४ ॥

पादनानन्तरमुत्तरोत्तरोत्कृष्टयमेन्द्रादिदेवताविशेषत्वप्रतिपादनौचित्यात् । यदैवेति । न मानुषः, निश्चित इति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ रावणवधस्य मानुषेणाकृतत्वे केन कृतः स्यादित्याशङ्क्य पक्षान्तरमुपक्षिपति–यदैवेत्यादिना ॥९–११॥ एवं सामान्यतो रामस्यामानुषत्वं प्रतिपाद्य उत्तरोत्तरोत्कृष्टयमेन्द्रादिदेवताविशेषत्वं प्रतिपादयति–अथवेत्यादिना । मायां सीतारूपाम् । अप्रतितर्किताम् अपरिमेयरूपलावण्याम् ॥ १२॥१३ ॥ यदैवेत्यादिना सामान्यत उपन्यस्तममानुषत्वमेकत्र व्यवस्थापयितुमाह–व्यक्तमित्यादिना । महायोगित्वादिगुणविशिष्टो यो विष्णुः स एवैष राम इति स्त्रीवचनमुखेनैव विष्णोः सर्वदेवतापारम्यं भगवान् वाल्मीकिर्व्यवस्थापयति । महान् योगः लोकरक्षणोपायचिन्ता सोऽस्यास्तीति महायोगी । परमश्चासावात्मा च परमात्मा, सर्वजीवात्मभ्य उत्कृष्ट इत्यर्थः ।

न श्रद्दधामि रामसम्बन्धीति न श्रद्दधामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ तस्मिन्नमानुषत्वे लिङ्गान्याह–यदैव च जनस्थान इत्यादित्रिभिः । व्यथिताः रामस्यामानुषत्वादिनिश्चयेनेति भावः ॥ ९–११ ॥ तर्हि केन वधः कृत इत्यत्राह–अथवेति । रामरूपेण मानुषरूपेण मायाम् अपेक्षितशरीरग्रहणहेतुभूतां काञ्चिच्छक्तिं विधाय । इदानीं पक्षान्तरमवलम्बते–अथवेति । अथवा अन्यः पक्षोऽस्तीत्यर्थः । पूर्वस्मिन् पक्षे को दोष इत्याशङ्क्याह–वासवस्येति । वासवेन धर्षितोऽसीति यत् तन्नैवोपपद्यते । वासवस्य त्वां द्रष्टुमपि शक्तिः कुतः ? नास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पक्षान्तरं विशिनष्टि–व्यक्तमेष इत्यादि द्वाभ्याम् । महायोगी स्वाभाविकज्ञानशक्तियुक्तः । " पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च " इति श्रुतेः । परमात्मा आत्मनामात्मा, सर्वान्तर्यामीति यावत् । "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य

तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः ।
श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः ॥ १९ ॥

परमत्वमस्य कथमित्याशङ्क्य षड्भावविकाररहितत्वादित्याह सनातन इति । सदाऽस्तित्वयुक्त इत्यर्थः । अनादिमध्यनिधनः जन्मवृद्धिविनाशशून्यः । शाश्वतः अपक्षयरहितः । ध्रुवः परिणामरहितः । एतैर्विशेषणैर्जीवगतपड्भाव विकारशून्यत्वमुक्तम्। तथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे–"अपक्षयविनाशाभ्यां परिणाम र्द्धिजन्मभिः। वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदाऽस्तीति केवलम्॥"इति। परमात्म शब्दार्थं विवृणोति महतः परमो महानिति । महान् इन्द्रादिः, तस्मान्महान् ब्रह्मादिः, तस्मादपि महानित्यर्थः ॥ १४॥ तनि०– व्यक्तमेषः परिशेषतः प्रमाणेन निश्चितो दशग्रीवहन्ता रामः । महायोगी महासन्नहनः आश्रितत्राणसन्नाहवान् । महा योगी विविधविचित्रजगन्निर्माणोपायचतुरः । महायोगी " बहु स्यां प्रजायेयेति " इत्याद्युक्तबहुभवनसङ्कल्पवान् । " सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः " इति मनुस्मरणात् । महायोगी जगन्निर्माणोपयुक्तप्रकृतिपुरुषकारकर्मसंसर्गवान् । महायोगी शरणागतरक्षणादिष्वसञ्चाल्ययुक्तिमान् । " योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गति युक्तिषु" इत्यमरः । परमात्मा चेतनाचेतनशरीरः । सकलशरीरत्वप्रसक्तदोषासंस्पर्शमाह सनातन इति । अनादिमध्यनिधनः आदिमध्यान्तशून्यः । महतः परमो महान् । "अणो रणीयान् महतो महीयान् " इत्याद्युक्तपरममहत्त्ववान् ॥ १४ ॥ स्थानविशेषेणापि परमत्वमाह–तमस इति । तमसः प्राकृतमण्डलस्य, परमः परस्तादप्राकृते वैकुण्ठे विद्यमानः । "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" "आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे " इति श्रुतेः । सर्वत्र व्याप्तस्य कथं तत्रावस्थानमित्याशङ्क्य विग्रहद्वारे त्याह शङ्खेत्यादिना। सदा शङ्खचक्रधारणप्रयोजनमाह धातेति । धाता पोषकः । " डुधाञ् धारणपोषणयोः " इत्यस्मात्तृच् । सर्वदा रक्षणार्थमायुधधारण

आत्मानमन्तरो यमयति " इति श्रुतेः । सनातनः सदाऽस्तित्वयुक्तः । अनादिमध्य निधनः जन्मवृद्धिनाशशून्यः । शाश्वतः अपक्षयरहितः । ध्रुवः परिणामशून्यः । एतेन षड्भावविकारशून्यत्वमुक्तम् । तथा च श्रीविष्णुपुराणे–" अपक्षयविनाशाभ्यां परि णामर्द्धिजन्मभिः । वर्जितः शक्यते वक्तुं यस्सदाऽस्तीति केवलम् ॥" इति । महतः परमः महतोऽपि महीयान् । तमसः परमः । धाता स्रष्टा । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुतेः । प्रथमं स्वरूपमुक्त्वा इदानीं विग्रहगुणानाह–शङ्खचक्रगदाधर इत्यादिना । नित्यश्रीः नित्यानपायिश्रीः । अजय्यः जेतुमशक्यः । महायोगित्वादि

मानुषं वपुरास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः ।
सर्वैः परिवृतो देवैर्वानरत्वमुपागतैः ॥ १६ ॥

मित्यर्थः । तथोक्तमभियुक्तैः—" पातु प्रणतरक्षायां विलम्बमसहन्निव । सदा पञ्चायुधीं बिभ्रत्स नः श्रीरङ्गनायकः ॥" इति । तस्य सर्वेश्वरत्वद्योतकं लक्षण माह श्रीवत्सवक्षा इति । श्रीकरो वत्सः श्रीवत्सः स च रक्तवर्णो मत्स्यविशेषः, सः वक्षसि दक्षिणे यस्य स श्रीवत्सवक्षाः । जगद्रक्षणोपयोगिपुरुषकारसंबन्ध माह नित्यश्रीरिति । नित्या अनपायिनी श्रीर्यस्यासौ नित्यश्रीः । " विष्णोः श्रीरनपायिनी" इत्यन्यत्रोक्तेः । अत एव अजय्यः जेतुमशक्यः । " क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" इति निपातनात् । एष रामः एवंभूतः परमात्मा, व्यक्तं निश्चितमिति संबन्धः ॥ १५ ॥ तनि०—तमसः परमः "अक्षरात्परतः परः " " यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः " इति श्रुतिस्मृतिभ्यां तमसः परमः । " आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् " इत्युक्तपरमपदवासी । धाता भूतभविष्यद्वर्तमानकालावच्छिन्नसकलजगन्निर्माता । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रुतेः । धाता स्थितिकर्ता । सा च स्थितिरनेकरूपा जगद्विविधकरणेन । "डुधाञ् धारणपोषणयोः " इति धातोः । धारणं प्रशासनाधीनलोकत्वम् । " एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने " इत्यादिश्रुतेः । एवं कारणस्वरूपमुपास्यं तदुपयुक्ता गुणाश्चोक्ताः । अथ दिव्यमङ्गलविग्रहयोगमाह—शङ्खचक्रगदाधर इति । अनेन उपास्यत्वानुगुणशरणागतविरोधिनिरसनजागरूकत्वमुक्तम् । श्रीवत्सवक्षाः श्रीवत्सकौस्तुभादीनां नित्यत्वाद्ब्रह्मादिवैलक्षण्यमुक्तम् । नित्यश्रीरिति । नित्या अनपायिनी श्रीर्यस्य सः । अत्र विग्रहनित्यत्वमेवोक्तम्, स्वरूपनित्यत्वस्य साधारण प्राप्तत्वात् । नित्यैवैषा जगन्मातेति यावत् । श्रीसंबन्धादुत्तेजितपराभिभवनसामर्थ्यमाह—अजय्य इति । " अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा " इति ह्युक्तम् । अजय्यः उपासकव्यतिरिक्तैर्जेतुमशक्यः । अजय्यः " अप्रधृष्यश्च सङ्ग्रामे सेन्द्रैरपि सुरासुरैः " इत्याद्युक्तरीत्या जेतुमशक्यः । शाश्वतः त्रिविधपरिच्छेदरहितः विकारशून्यश्च । ध्रुवः अप्रकम्प्यः । अत्र धातेति रूढ्या विशेषणनिर्देशः । "अनादिनिधनो धाता " इति सहस्रनामपाठात् । नित्यश्रीरिति च ॥ १५ ॥ एवंभूतस्य परमात्मनः किमर्थमेवं व्यापार

विशेषणविशिष्टो यो विष्णुस्स एव रघुनाथ इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तस्य सर्वेश्वरस्य कथं मानुषतया प्रतिभानम्, कथं च वानरैस्सह संवासः, अवाप्तसमस्तकामस्य रावणहनने वा किं प्रयोजनम्? इत्याशङ्क्य क्रमेणोत्तराण्याह—मानुषं वपुरास्थाय

सर्वलोकेश्वरः साक्षाल्लोकानां हितकाम्यया। सराक्षस परीवारं हतवांस्त्वां महाद्युतिः ॥ १७ ॥ इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया । स्मरद्भिरिव तद्वैर मिन्द्रियैरेव निर्जितः॥ १८॥ क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया। उच्यमानो न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरागता ॥ १९ ॥ अकस्माच्चाभिकामोऽसि सीतां राक्षसपुङ्गव। ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च ॥ २० ॥ अरुन्धत्या विशिष्टां तां रोहिण्याश्चापि दुर्मते । सीतां धर्षयता मान्यां त्वया ह्यसदृशं कृतम् ॥२१॥ वसुधाया श्च वसुधां श्रियः श्रीं भर्तृवत्सलाम्। सीतां सर्वानवद्याङ्गी मरण्ये विजने शुभाम् ॥ २२ ॥

इत्यत्राह द्वाभ्याम्—मानुषमित्यादि। सर्वलोकेश्वरः सर्वलोकानां नियन्ता अनिष्ट निवृत्तीष्टप्रापणयोः कर्ता। विष्णुः विष्णुसकाशादविनाशित्ववरं परिहर्तुं मानुषं वपुः आस्थाय परिगृह्य, साक्षात् अव्यवधानेन, लोकानां हितकाम्यया लोक हितेच्छया सर्वलोकविरोधिनं त्वां हतवान्। व्यक्तमित्यत्रानुषज्यते॥१६॥१७॥ त्वद्दोषकृत एवायं वध इत्याह—इन्द्रियाणीति ॥ १८ ॥ एवं सर्वज्ञा त्वं पूर्वं किमिति नोक्तवतीत्यत्राह—क्रियतामिति। न गृह्णासि नागृह्णाः। व्युष्टिः फलम्। "व्युष्टिः फले समृद्धौ च" इत्यमरः॥ १९ ॥ अकस्मान्निर्हेतुकं सीतामुद्दिश्य अभिकामोऽसि अभिलाष्यसि, तां प्रति त्वदभिलाषः अयुक्त इत्यर्थः ॥२०॥ अयुक्ततामेवाह—अरुन्धत्या इति। विशिष्टाम् उत्कृष्टाम्। मान्यामित्यनेन न केवलमरुन्धत्यादिवत् पातिव्रत्यमात्रम्, किंतु मातृत्वं चेत्युच्यते। असदृशम् अनुचितम् ॥ २१ ॥ सा पतिव्रता चेत् किमर्थं न दग्धवतीत्यत्राह—वसुधाया इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन। वसुधायाश्च वसुधाम् अत्यन्तक्षमावतीमित्यर्थः।

त्यादिश्लोकद्वयेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ लोकान्तर्भूतस्य रावणस्य हनने सर्वलोकेश्वरस्य रामस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याशङ्कायां स्वकृतकर्मवशादेव स्वस्य नाशाद्रामस्य वैषम्यनैर्घृण्ये न स्त इत्याशयेनाह—इन्द्रियाणीति ॥ १८ ॥ क्रियतामिति। व्युष्टिः समृद्धिः "व्युष्टिः फले समृद्धौ च" इत्यमरः ॥ १९ ॥ अकस्मादिति। अभिकामः अभिलषितवान् ॥ २० ॥ २१ ॥ वसुधाया अपि वसुधां क्षमावतां निदर्शनभूतायाः भूमेरपि दृष्टान्तभूमिमित्यर्थः। श्रियः श्रीं सर्वलक्ष्मीयुक्तानां दृष्टान्तभूतायाः श्रियो

आनयित्वा तु तां दीनां छद्मनाऽऽत्मस्वदूषण । अप्राप्य चैव तं कामं मैथिलीसङ्गमे कृतम् । पतिव्रतायास्तपसा नूनं दग्धोऽसि मे प्रभो ॥ २३ ॥ तदैव यन्न दग्धस्त्वं धर्षयंस्तनुमध्यमाम् । देवा बिभ्यति ते सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २४ ॥ अवश्यमेव लभते फलं पापस्य कर्मणः । घोरं पर्यागते काले कर्ता नास्त्यत्र संशयः ॥२५॥ शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत् पापमश्नुते । विभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं प्राप्तः पापमीदृशम् ॥२६॥ सन्त्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्ततः । अनङ्गवशमापन्न स्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २७ ॥

श्रीमित्यत्र इयङभाव आर्षः । सर्वसम्पदधिष्ठात्रीमित्यर्थः । भर्तृवत्सलां पतिव्रताम् । सर्वानवद्याङ्गीम् अनवद्यसर्वाङ्गीम् । अरण्ये विजने, स्थितामिति शेषः दीनां त्वदनभिलाषिणीमित्यर्थः । छद्मना मारीचमुखेन आनयित्वा । तं पूर्वमुक्तम् । पतिव्रतायास्तस्यास्तपसा दग्धोऽसि । मे प्रभो इत्यनेन अस्य सर्वस्य मद्दौर्भाग्यमेव निमित्तमिति द्योत्यते । आत्मस्वदूषणेत्यनेन निजस्वभूताया मम त्यागे त्वद्दूषणमेव हेतुः, न त्वस्मत्सौन्दर्यहानिरित्युच्यते ॥२२॥ ॥ २३ ॥ रामानु०—अरण्ये विजने शुभामित्यस्यानन्तरम्, आनयित्वा तु तां दीनां छद्मनाऽऽत्मस्वदूषण । अप्राप्य चैव तं कामं मैथिलीसङ्गमे कृतम् । पतिव्रतायाः सहसा नूनं दग्धोऽसि मे प्रभो ॥ इत्येवं पाठक्रमः । अन्यथापाठस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तदैवेति । तनुमध्यमां धर्षयन् सन् त्वं तदैव न दग्ध इति यत् तेन माहात्म्येन त्वत्तो देवा बिभ्यतीति संबन्धः । भीता देवाः कथं ते धर्षणफलं दाहं दद्युरिति भावः॥२४॥ अवश्यमिति । कर्ता घोरं पापस्य फलं काले पर्यागते प्राप्ते अवश्यं लभते, नात्र संशयः ॥ २५ ॥ पापं दुःखम् ॥ २६ ॥ तुभ्यं तव । ततः तस्याः

ऽपि दृष्टान्तभूमिमित्यर्थः ॥ २२ ॥ आत्मस्वदूषण आत्मीयदूषण ! ॥२३॥ तनुमध्यमां धर्षयन् तदैव धर्षणसमये न दग्ध इति यत् तेन माहात्म्येन देवा अपि बिभ्यतीति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ अवश्यमेवेति । काले परिपाकसमये पर्यागते सति ॥ २५ ॥ शुभं सुखम् । पापं दुःखम् ॥ २६ ॥ तुभ्यं तव । ततः सीताया अपि ॥ २७ ॥ २८ ॥

न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली। मयाऽधिका वा तुल्या वा त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २८ ॥ सर्वथा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः। तव तावदयं मृत्यु मैथिलीकृतलक्षणः ॥ २९ ॥ सीतानिमित्तजो मृत्यु स्त्वया दूरादुपाहृतः ॥ ३० ॥ मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति । अल्पपुण्या त्वहं घोरे पतिता शोकसागरे ॥ ३१ ॥ कैलासे मन्दरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने। देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया ॥ ३२ ॥ विमानेनानुरूपेण या याम्यतुलया श्रिया। पश्यन्ती विविधान् देशांस्तांस्तांश्चित्रस्रगम्बरा । भ्रंशिता काम भोगेभ्यः साऽस्मि वीर वधात्तव ॥ ३३ ॥ सैवान्येवास्मि संवृत्ता धिग् राज्ञां चञ्चलाः श्रियः ॥ ३४ ॥ हा राजन् सुकुमारं ते सुभ्रु सुत्वक् समुन्नसम् । कान्तिश्रीद्युतिभि स्तुल्यमिन्दुपद्मदिवाकरैः ॥३५ ॥

सीतायाः । न बुध्यसे, अभ्यधिकत्वमिति शेषः ॥२७॥ मैथिली मया कुलेन तुल्या अधिका वा न इत्येवं योज्यम् । दाक्षिण्येन विद्यासामर्थ्येन ॥ २८ ॥ अलक्षणः निर्निमित्तः। मैथिल्याः कृतं मैथिलीकृतम्, मैथिल्यानयनमित्यर्थः। तदेव लक्षणं निमित्तं यस्य स तथा ॥ २९-३१ ॥ कैलास इत्यादिसार्ध श्लोकद्वयमेकान्वयम्। याऽहं कैलासादिषु विहृत्य विमानेन विविधान् देशान् पश्यन्ती यामि अथ सा भ्रंशिताऽस्मीत्येवं सम्बन्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सैवे त्यर्धम् । सैव एवं भुक्तभोगेव। अन्येव अस्पृष्टभोगेव ॥ ३४ ॥ एवं रावणस्य मतिं राज्यश्रियं च निन्दित्वा भर्तृसौन्दर्यवैपरीत्यं शोचति—हा राजन्नित्यादि श्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । सुत्वक् स्निग्धत्वक् । समुन्नसं समुन्नतनासिकम्।

सर्वभूताना मलक्षणः अहेतुको मृत्युः नास्ति, अत एव तवापि मैथिलीकृतलक्षणः मैथिल्या कृतचिह्नः, मैथिलीहेतुक इत्यर्थः ॥ २९-३४ ॥ हा राजन्नित्यादि सार्धश्लोक द्वयमेकं वाक्यम् । समुन्नसम् उन्नतनासम्। कीर्तिश्रीद्युतिभिस्तुल्यं कीर्त्या प्रसादेन । "प्रसादयशसोः कीर्तिः" इति विश्वः। श्रिया शोभया, द्युत्या दीप्त्या च क्रमेणेन्दुपद्म

किरीटकूटोज्ज्वलितं ताम्रास्यं दीप्तकुण्डलम् । मद व्याकुललोलाक्षं भूत्वा यत् पानभूमिषु ॥ ३६ ॥ विविध स्रग्धरं चारु वल्गुस्मितकथं शुभम् । तदेवाद्य तवेदं हि वक्त्रं न भ्राजते प्रभो ॥ ३७ ॥ रामसायकनिर्भिन्नं सिक्तं रुधिरविस्रवैः । विशीर्णमेदोमस्तिष्कं रूक्षं स्यन्दन रेणुभिः ॥ ३८ ॥ हा पश्चिमा मे सम्प्राप्ता दशा वैधव्य कारिणी । या मयाऽऽसीन्न सम्बुद्धा कदाचिदपि मन्दया ॥३९॥ पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः । पुत्रो मे शक्रनिर्जेता इत्येवं गर्विता भृशम् ॥ ४० ॥ दृप्तारि मर्दनाः शूराः प्रख्यातबलपौरुषाः । अकुतश्चिद्भया नाथा ममेत्यासीन्मतिर्दृढा ॥ ४१ ॥

कान्तिः प्रभा । श्रीः सौन्दर्यम् । द्युतिः तेजः । किरीटकूटोज्ज्वलितं शिखरतुल्य किरीटविराजितम् । ताम्रास्यं रक्ताधरमित्यर्थः । चारु सुन्दरं तव यद्वक्त्रं मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा अभ्राजत, तदेवेदं वक्त्रमद्य न भ्राजते ॥ ३९-३७ ॥ अप्रकाशनिमित्तमाह—रामेति । विस्रवैः प्रवाहैः । मेदः वसा । मस्तिष्कं मांस विशेषः ॥ ३८ ॥ हेति । मे वैधव्यकारिणी ते पश्चिमाऽवस्था मृतिः सम्प्राप्ता ॥ ३९ ॥ अस्थिरस्य देहस्य विनाशः कुतो न सम्बुद्ध इत्यत्राह—पितेति ।

दिवाकरैस्तुल्यम् । किरीटकूटोज्ज्वलितं किरीटकूटः किरीटाग्रं तेन उज्ज्वलितम् । ताम्रास्यं ताम्रोष्ठं ते यद्वक्त्रं पानभूमिषु मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा अभ्राजत तदेवाद्य वक्त्रं रामसायकनिर्भिन्नम् अत एव विकीर्णमेदोमस्तिष्कं मेदो वसा, मस्तिष्कं शिरः, मेदोयुक्तशिरः इत्यर्थः । एतादृशं सत न भ्राजत इति सम्बन्धः ॥ ३९-३८ ॥ हेति । न संबुद्धा न विचारिता । मन्दया मन्दभाग्यया ॥ ३९-४१ ॥

स०–ननु श्रीमन्महाभारते वनपर्वणि " शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च । नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धं न च भस्माप्यदृश्यत ॥ " इति रावणशरीरभस्मनोऽप्यदर्शनोक्तेः कथमेवं तच्छिरोवर्णनमिति चेन्न; ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धं मांसं रुधिरं चेत्येते अस्य शरीरधातवो नेशुः अदर्शनं गताः । ब्रह्मास्त्रदाहे देहस्य भस्म दृश्येत कथं शरीरस्य दर्शनमित्यत आह न चेति । भस्मापि भस्म तु न दृश्यते विचित्रोऽयं दाह इति भारतस्यैतदर्थकताङ्गीकारे णाविरोधोपपत्तेः । तथा चोक्तमाचार्यैः–"बाणेन वज्रसदृशेन स भिन्नहृत्को रक्तं वमन् न्यपतदाशु महाविमानात्" इति । तथैव च पाद्मोत्तरखण्डे–"स गतासुर्महादैत्यः पपात च ममार च" इत्यादि ॥ ३८ ॥

तेषामेवंप्रभावानां युष्माकं राक्षसर्षभ । कथं भयमसम्बुद्धं मानुषादिदमागतम् ॥ ४२ ॥ स्निग्धेन्द्रनीलनीलं तु प्रांशु शैलोपमं महत् । केयूराङ्गदवैडूर्यमुक्तादामस्रगुज्ज्वलम् ॥ ४३ ॥ कान्तं विहारेष्वधिकं दीप्तं सङ्ग्रामभूमिषु । भात्याभरणभाभिर्यद्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥४४॥ तदेवाद्य शरीरं ते तीक्ष्णैर्नैकैः शरैश्चितम् । पुनर्दुर्लभसंस्पर्शं परिष्वक्तुं न शक्यते ॥ ४५ ॥ श्वाविधः शललैर्यद्वद्बाणैर्लग्नैर्निरन्तरम् । स्वर्पितैर्मर्मसु भृशं सञ्छिन्नस्नायुबन्धनम् । क्षितौ निपतितं राजन् श्यावं रुधिरसच्छवि ॥४६॥

दानवराजः मयः ॥ ४०॥४१ ॥ तेषामिति । तेषु युष्मास्वेवम्प्रभावेष्वित्यर्थः । मयस्य मरणाभावेऽपि इदानीमकार्यकरत्वादेवमुक्तम् । असम्बुद्धं पूर्वमचिन्तितम् ॥ ४२ ॥ स्निग्धेत्यादि सार्धश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । प्रांशुशैलः उन्नतशैलः । अङ्गदवैडूर्यं वैडूर्यमयाङ्गदमिति केयूराङ्गदे: । यच्छरीरं भाति आलिङ्गनयोग्यमभूत् । तदेव शरीरं दुर्लभसंस्पर्शं सत् पुनः परिष्वक्तुं न शक्यते ॥ ४३–४५ ॥ दुर्लभसंस्पर्शत्वमुपपादयति–श्वाविध इत्यादिना । श्वाविधः शल्यमृगस्य, शललैः तल्लोमभिः, यद्वत् यथा । कण्टकाकारश्वाविल्लोमतुल्यैरिति शरविशेषणम् । मर्मसु स्वर्पितैः क्षितैः । तत्रैव मर्मसु निरन्तरं लग्नैरिति योजना । श्यावं कपिशवर्णम् । " श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।" " श्यावः स्यात्कपिशः " इत्युभयत्राप्यमरः । स्नायवः धमन्यः । रुधिरसच्छवि रुधिरतुल्यकान्ति । स्वकान्ति विहाय रुधिरकृतकान्त्यन्तर

तेषामिति । असम्बुद्धम् असम्भावितम् ॥ ४२–४४ ॥ तदेवेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । बाणैर्लग्नैः निरन्तरमित्युत्तरशेषः । तदेव पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टम् । श्वाविधः शल्यकस्य शललैः रोमभिरिव नैकैः शरैश्चितं व्याप्तं ते शरीरं परिष्वक्तुं न शक्यते इति सम्बन्धः । " श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् " इत्युभयत्राप्यमरः । बाणैर्लग्नैरित्यादि । मर्मसु सर्वतो लग्नैर्बाणैर्निरन्तरं नीरन्ध्रम्, संछिन्नस्नायुबन्धनं स्नायवः अस्थिबन्धका धमनीविशेषाः, रुधिरसच्छवि रक्तकान्ति ॥४५॥४६॥

स०–मुक्ताहारस्रगुज्ज्वलं मुक्तानां हाराः, स्रजः इतरा मणिमय्यः ताभिरुज्ज्वलम् । यद्वा मुक्तानां हारः परस्परं सङ्घर्षजं युद्धमिव स यासां ताः स्रजो मुक्तामालाः तदुज्ज्वलम् " हारो मुक्तावलौ युद्धे " इति विश्वः ॥ ४३ ॥

वज्रप्रहाराभिहतो विकीर्ण इव पर्वतः ॥४७ ॥ हा स्वप्नः सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः । त्वं मृत्योरपि मृत्युः स्याः कथं मृत्युवशं गतः ॥ ४८ ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं त्रैलोक्योद्वेगदं महत् । जेतारं लोकपालानां क्षेप्तारं शङ्करस्य च ॥ ४९ ॥ दृप्तानां निग्रहीतारमाविष्कृत पराक्रमम् । लोकक्षोभयितारं च नादैर्भूतविराविणम् ॥ ५० ॥ ओजसा दृप्तवाक्यानां वक्तारं रिपुसन्निधौ । स्वयूथभृत्यवर्गाणां गोप्तारं भीमकर्मणाम् ॥ ५१ ॥ हन्तारं दानवेन्द्राणां यक्षाणां च सहस्रशः । निवातकवचानां च सङ्ग्रहीतारमीश्वरम् ॥ ५२ ॥ नैकयज्ञविलोप्तारं त्रातारं स्वजनस्य च । धर्मव्यवस्थाभेत्तारं मायास्रष्टारमाहवे ॥ ५३ ॥ देवासुरनृकन्यानामाहर्तारं ततस्ततः । शत्रुस्त्रीशोकदातारं नेतारं स्वजनस्य च ॥ ५४ ॥

मित्यर्थः ॥४६॥ वज्रेत्यर्धम् । असीति शेषः ॥ ४७॥ हेति । इदं ते मरणं स्वप्नः स्वप्नानुभवविषयः सत्यमेव, नात्र संशयः । तत्र हेतुमाह त्वमिति । तत्रापि हेतुमाह त्वं मृत्योरिति ॥ ४८ ॥ त्रैलोक्येत्यादि हतप्रियेत्यन्तं श्लोकाष्टकमेकं वाक्यम् । एवंभूतं भर्तारं दृष्ट्वा या इमं देहं धारयामि साऽहं स्थिराऽस्मि वज्रसारमय्यस्मि । कथमन्यथा न शीर्येदिति भावः । महदिति त्रैलोक्यवसु विशेषणम् । यद्वा त्रैलोक्योद्वेगदं महद्वसु महत् यथा भवति तथा त्रैलोक्योद्वेगदमिति वा । उद्वेगो भयसम्भ्रमः । शङ्करस्य क्षेप्तारं कैलासचलनद्वारा ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ स्वयूथाः स्वबन्धवः निवातकवचा नाम केचनासुराः । तेषां संग्रहीतारं तैः सख्यकृतमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ स्वजनस्य स्वाश्रितजनस्य । धर्मव्यवस्था आचारव्यवस्था। यज्ञकर्मभेत्तृत्वकथनेनातीव स्वतन्त्रत्वमुक्तम्॥५३॥ कन्यानामिति स्त्रीमात्रमुच्यते । स्वजनस्य नेतारमिति । पूर्वत्रानिष्टनिवर्तकत्व

वज्रप्रहाराभिहतः विकीर्णः पर्वत इव क्षितौ निपतितं ते शरीरमित्यनुकर्षः । पश्यामीति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वसूनि रत्नानि “ रत्ने धने वसु ” इत्यमरः । महत

लङ्काद्वीपस्य गोप्तारं कर्तारं भीमकर्मणाम् । अस्माकं कामभोगानां दातारं रथिनां वरम् ॥ ५५ ॥ एवंप्रभावं भर्तारं दृष्ट्वा रामेण पातितम् । स्थिराऽस्मि या देहमिमं धारयामि हतप्रिया ॥ ५६ ॥ शयनेषु महार्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वर । इह कस्मात् प्रसुप्तोऽसि धरण्यां रेणुपाटलः ॥ ५७ ॥ यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्युधि । तदाऽस्म्यभिहता तीव्रमद्य त्वस्मिन्निपातिता ॥ ५८ ॥ नाहं बन्धुजनैर्हीना हीना नाथेन तु त्वया । विहीना कामभोगैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ ५९ ॥ प्रपन्नो दीर्घमध्वानं राजन्नद्यासि दुर्गमम् । नय मामपि दुःखार्तां न जीविष्ये त्वया विना ॥ ६० ॥ कस्मात् त्वं मां विहायेह कृपणां गन्तुमिच्छसि । दीनां विलपितैर्मन्दां किंवा मां नाभिभाषसे ॥ ६१ ॥ दृष्ट्वा न खल्वसि क्रुद्धो मामिहानवकुण्ठिताम् । निर्गतां नगरद्वारात् पद्भ्यामेवागतां प्रभो ॥ ६२ ॥

कत्वमुक्तम्, अत्रेष्टप्रापकत्वम् ॥ ५४ ॥ भीमकर्मणां स्वशिरोहवनादीनाम् ॥ ५५-५७ ॥ यदेति । शस्तः हतः । तदा अभिहता प्रहृता । अद्य अस्मिन् त्वद्धनने सति तीव्रं निपातिता, मारितेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ बन्धुजनैः हीनाऽहं न शोचिष्ये, यदि त्वं स्थितः स्याः । किंतु त्वया हीना अत एव कामभोगै र्विहीना शोचिष्य इति योजना ॥ ५९ ॥ दीर्घमध्वानं वीरस्वर्गम् ॥ ६० ॥ विलपितैः प्रलापैः दीनां मन्दाम् अभाग्याम् ॥ ६१ ॥ अनवकुण्ठिताम् अनावरणाम् ।

अत्यर्थम् । ओजसा दर्पेण । भीमकर्मणां नृशंसानाम् ॥ ४९-५५ ॥ एवंप्रभावं त्वां दृष्ट्वा हतप्रिया इमं देहं धारयामि अतः स्थिरा कठिनहृदयाऽस्मीति सम्बन्धः ॥ ५६-६२ ॥

स०-शस्तः विशस्तः । अभिहता अभिघातमात्रं प्राप्ता । अद्य तु निपतिताऽस्मि । सति त्वयि मयि जायेत तनय इत्याशासम्भवादभिहतमात्रता मारणे इन्द्रजितः । इदानीं तव नाशान्नाऽऽशावकाशमासादयतीति निपातितेति सम्भवतीति भावः ॥ ५८ ॥ शाश्वतीः समाः यावदायुः ॥ ५९ ॥ नयमां न विद्यते ,यमो यस्यास्सा तामपि मां नय, त्वया सहेति शेषः । इति तान्त्रिकोऽर्थः ॥ ६० ॥

पश्येष्टदार दारांस्ते भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् । बहिर्निष्पतितान् सर्वान् कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ॥ ६३ ॥ अयं क्रीडासहायस्ते नाथ लालप्यते जनः।न चैनमाश्वासयसे किंवा न बहुमन्यसे ॥ ६४ ॥ यास्त्वया विधवा राजन् कृता नैकाः कुलस्त्रियः। पतिव्रता धर्मपरा गुरुशुश्रूषणे रताः । ताभिः शोकाभितप्ताभिः शप्तः परवशं गतः ॥६५॥ त्वया विप्रकृताभिर्यत्तदा शप्तं तदागतम् ॥६६॥ प्रवादः सत्य एवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप। पतिव्रतानां नाकस्मात् पतन्त्यश्रूणि भूतले ॥ ६७ ॥ कथं च नाम ते राजन् लोकानाक्रम्य तेजसा । नारीचौर्यमिदं क्षुद्रं कृतं शौण्डीर्यमानिना ॥ ६८ ॥ अपनीयाश्रमाद्रामं यन्मृगच्छद्मना त्वया ।आनीता रामपत्नी सा तत्ते कातर्यलक्षणम् ॥ ६९ ॥

इहागतामित्यन्वयः ॥ ६२ ॥ पश्येति । इष्टदारेति संबुद्धिः । भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् हीनलज्जावकुण्ठितान् ॥ ६३ ॥ अयमिति । क्रीडासहायस्तेनाथो लालप्यत इति पाठे–अनाथ इति छेदः ॥ ६४ ॥ यास्त्वयेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। परवशं परवशत्वम्, शत्रुवशत्वमिति यावत् ॥६५॥ त्वयेत्यर्धम् । त्वया विप्रकृताभिः परिभूताभिः। तदा भर्तृवधकाले, यच्छप्तं तत् आगतम्, फलदमासीदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ प्रवाद इति । पतिव्रतानामश्रूणि अकस्मान्निर्हेतुकतया भूतले न पतन्ति। पतन्ति चेत् किंचित् कुर्वन्त्येव । इत्येवं प्रायशः प्रवादः जनवार्ता त्वां प्रत्येव सत्यः यथार्थो जातः । पतिव्रतानामास्रपातकरणमनर्थावहमित्येवं जनवादः तथा कुर्वति त्वयि दृष्टफल आसीदित्यर्थः ॥ ६७॥ शौण्डीर्यमानिना शूरमानिना ॥६८॥ त्वया कर्त्रा, मृगच्छद्मना मृगरूपकपटो

अयमिति। तेनाथ इत्यत्र अनाथ इति पदच्छेदः ॥ ६४॥ परवशं शत्रुवशम् । ताभिः तप्ताभिः तदा यच्छप्तं तत्फलमागतमित्यर्थः ॥ ६५॥६६ ॥ प्रवाद इति । पतिव्रताना मश्रूणि प्रायशो भूतले अकस्मान्न पतन्तीत्ययं प्रवादस्त्वां प्रति सत्य एव जातः

कातर्यं च न ते युद्धे कदाचित् संस्मराम्यहम् । तत्तु भाग्यविपर्यासान्नूनं ते पक्वलक्षणम् ॥ ७० ॥ अतीतानागतार्थज्ञो वर्तमानविचक्षणः । मैथिलीमाहृतां दृष्ट्वा ध्यात्वा निश्वस्य चायतम् ॥ ७१ ॥ सत्यवाक् स महाभागो देवरो मे यदब्रवीत् । सोऽयं राक्षसमुख्यानां विनाशः पर्युपस्थितः । कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसङ्गिना ॥ ७२ ॥ निर्वृत्तस्त्वत्कृतेऽनर्थः सोऽयं मूलहरो महान् । त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं रक्षसां कुलम् ॥७३॥ न हि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः । स्त्रीस्वभावात्तु मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्तते ॥ ७४ ॥ सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः । आत्मानमनुशोचामि त्वद्वियोगेन दुःखिता ॥ ७५ ॥ सुहृदां हितकामानां न श्रुतं वचनं त्वया । भ्रातॄणां चापि कात्स्न्र्येन हितमुक्तं त्वयाऽनघ ॥ ७६ ॥ हेत्वर्थयुक्तं विधिवच्छ्रेयस्करमदारुणम् । विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ॥७७॥

पायेन । कातर्यलक्षणं कातर्यसूचनम् ॥ ६९ ॥ ते युद्धे कातर्यं कदाचिदपि न स्मरामि, न जानामीत्यर्थः । एवमकातरप्रकृतेस्तव भाग्यविपर्यासात् यत् कातर्यं चौर्यरूपमस्ति तत् पक्वलक्षणं पक्वत्वलक्षणम्, विनाशज्ञापकमिति यावत् । महतो हीनकृत्यं हानिकरमिति लोकप्रवादादिति भावः ॥ ७० ॥ अतीतेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । देवरो यदब्रवीत् अयं तद्वाक्यार्थभूतो विनाशः प्रसङ्गिना प्रसक्तेन व्यसनेन हेतुना पर्युपस्थितः ॥७१॥७२॥ निर्वृत्त इति । त्वत्कृते त्वन्निमित्तम् । निर्वृत्तः प्रवृत्तः॥७३॥कारुण्ये दैन्ये॥७४॥७५॥ सुहृदामिति । कात्स्न्र्येनोक्तं हितं त्वया न श्रुतमित्यनुषज्यते ॥ ७६ ॥ हेत्वर्थ

इति सम्बन्धः ॥ ६७–६९ ॥ ते त्वया यत्कृतं तत् पक्वलक्षणं पक्वः विपाको विनाश इति यावत्, तस्य लक्षणं ज्ञापकम् ॥ ७० ॥ अतीतेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । मे देवरः यत् विनाशप्रतिपादकं वाक्यमब्रवीत् सोऽयं विनाशः पर्युपस्थित इति सम्बन्धः ॥ ७१–७६ ॥ हेत्वर्थयुक्तं हेतुप्रयोजनाभ्यां सहितं हेतुमत् न कृतं

मारीचकुम्भकर्णाभ्यां वाक्यं मम पितुस्तदा । न श्रुतं वीर्यमत्तेन तस्येदं फलमीदृशम् ॥ ७८ ॥ नीलजीमूत सङ्काश पीताम्बर शुभाङ्गद ॥ ७९ ॥ स्वगात्राणि विनिक्षिप्य किं शेषे रुधिराप्लुतः । प्रसुप्त इव शोकार्तां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ८० ॥ महावीर्यस्य दक्षस्य संयुगेष्वपलायिनः । यातुधानस्य दौहित्र किं च मां नाभ्युदीक्षसे ॥ ८१ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे प्राप्ते परिभवे नवे । अद्य वै निर्भया लङ्कां प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ॥८२॥ येन सूदयसे शत्रून् समरे सूर्यवर्चसा । वज्रो वज्रधरस्येव सोऽयं ते सततार्चितः ॥८३॥ रणे शत्रुप्रहरणो हेमजालपरिष्कृतः । परिघो व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा॥८४

युक्तं युक्तिप्रयोजनाभ्यां युक्तम् । विधिवत् शास्त्रोक्तप्रकारवत् । श्रेयस्करं हितभूतम् । अदारुणं सान्त्वपूर्वकम् । विभीषणेनाभिहितं वचनं त्वया हेतुमद्युक्तिमद्यथा भवति तथा न गृहीतम् । ज्ञातित्वेन मद्व्यसनं काङ्क्षसे इत्यादिना हेतूपपादनपूर्वकं न गृहीतमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ मारीचकुम्भकर्णाभ्यां सह मम पितुर्मयस्य वाक्यं न श्रुतम् । तस्य अश्रवणस्य ईदृशं फलम्, आगतमिति शेषः । अत्रानुवादान्मयोप्यस्तीत्यवगन्तव्यम् ॥ ७८ ॥ नीलेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । विनिक्षिप्य भूमौ प्रसार्य प्रसुप्त इव शेषे, शोकार्तां मां च किमिति न प्रतिभाषस इत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ यातुधानस्य माल्यवतः । सुमालिनो वा । तत्संबन्धकीर्तनमप्रतिहतकुलप्रभावप्रकटनार्थम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ येनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ते त्वया सततार्चितः, बाणैः रामबाणैश्छिन्नः वज्रधरस्य वज्र इव स्थितः ते परिघः अद्य विशीर्णः ॥ ८३–८५ ॥

फलवन्नानुष्ठितमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ मारीचकुम्भकर्णाभ्याम्, उक्तमिति शेषः । मम पितुः माल्यवतः ॥ ७८–८२ ॥ येनेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । सूर्यवर्चसा येन परिघेण शत्रून् सूदयन् एतेन सूदनेन हेतुना वज्रधरस्य वज्र इव अर्चितो बहुमतः प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणः परिघः बाणैस्सहस्रधा छिन्नो व्यवकीर्ण इति सम्बन्धः॥८३–८५

प्रियामिवोपगुह्य त्वं शेषे समरमेदिनीम् । अप्रियामिव कस्माच्च मां नेच्छस्यभिभाषितुम् ॥८५॥ धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्रधा । त्वयि पञ्चत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ॥८६॥ इत्येवं विलपन्त्येव बाष्पव्याकुललोचना। स्नेहावस्कन्नहृदया देवी मोहमुपागमत् ॥८७॥ कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि । सन्ध्याऽनुरक्ते जलदे दीप्ता विद्युदिवासिते ॥ ८८ ॥ तथागतां समुत्पत्य सपत्न्यस्ता भृशातुराः । पर्यवस्थापयामासू रुदन्त्यो रुदतीं भृशम् ॥ ८९ ॥ न ते सुविदिता देवि लोकानां स्थितिरध्रुवा । दशाविभागपर्याये राज्ञां चञ्चलया श्रिया ॥ ९० ॥ इत्येवमुच्यमाना सा सशब्दं प्ररुरोद ह। स्नापयन्ती त्वभिमुखौ स्तनावस्राम्बुविस्रवैः ॥९१॥ एतस्मिन्नन्तरे रामो विभीषणमुवाच ह। संस्कारः क्रियतां भ्रातुः स्त्रियश्चैता निवर्तय ॥ ९२ ॥

धिगिति । यस्या मम हृदयं न फलते न स्फुटति तादृशीं मां धिगित्यन्वयः॥८६॥ अवस्कन्नहृदया विलीनहृदया ॥ ८७ ॥ कश्मलेन अभिहता मूर्च्छिता । सन्ना कृशा ॥ ८८॥ ८९ ॥ नेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । दशाविभागपर्याये दशानां बाल्यकौमारयौवनवार्धकाद्यवस्थानां विभागस्य भेदस्य पर्याये प्राप्तौ विषये, लोकानामध्रुवा स्थितिः राज्ञां चञ्चलया श्रिया सह ते त्वया सुविदिता नेति काकुः, सुविदितैवेत्यर्थः । लोकानां स्थितिरध्रुवेति राज्ञां श्रीश्चञ्चलेति च त्वया सुविदितैवेत्यर्थः । उच्यमाना, बन्धुवृद्धादिभिरिति शेषः । अभिमुखौ

यस्या मम हृदयं शोकपीडितं सत् न फलते न स्फुटति तां मां धिगित्यर्थः॥८६॥८७॥ कश्मलं मूर्च्छा ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ नेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । श्रियेति सहार्थे तृतीया । दशाविभागपर्याये दशानामवस्थानां विभागो भेदः तस्य पर्याये प्राप्तौ सति लोकानां स्थितिः राज्ञां चञ्चलया श्रिया सह अध्रुवेति त्वया न सुविदिता किम् ? विदितैव । राजश्रीः लोकस्थितिश्च अस्थिरेति जानास्येवेत्यर्थः ॥९०॥ इत्येवमिति । अभिमुखौ उन्नतौ ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

तं प्रश्रितस्ततो रामं श्रुतवाक्यो विभीषणः । विमृश्य बुद्ध्या धर्मज्ञो धर्मार्थसहितं वचः । रामस्यैवानुवृत्त्यर्थ मुत्तरं प्रत्यभाषत ॥९३॥ त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा। नाहमर्होऽस्मि संस्कर्तुं परदाराभिमर्शिनम् ॥९४॥ भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेष सर्वाहिते रतः । रावणो नार्हते पूजां पूज्योऽपि गुरुगौरवात् ॥ ९५ ॥ नृशंस इति मां कामं वक्ष्यन्ति मनुजा भुवि । श्रुत्वा तस्यागुणान् सर्वे वक्ष्यन्ति सुकृतं पुनः ॥९६॥ तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो धर्मभृतां वरः । विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञो वाक्य कोविदम् ॥ ९७॥ तवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावाच्च मे जितम् । अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वर॥९८॥

उन्नतौ ॥ ९०–९२ ॥ तामित्यादि । प्रश्रितः विनयान्वितः । विमृश्य "एतस्य यत् प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात्" इत्युक्तमङ्गीकृतं विचिन्त्येत्यर्थः । रामस्यैवानुवृत्त्यर्थं रामेणानुज्ञातोऽस्मि चेत्तदा करिष्यामि नान्यथेत्येवमनुवृत्त्यर्थम् ॥ ९३ ॥ त्यक्तेति । त्यक्तो धर्मो व्रतं च येन तम् । अनृतम् अनृतवादिनम् ॥ ९४ ॥ गुरुगौरवात् गुरुरिति गौरवात्, पूज्योऽपि उक्तदोषान्मत्तः पूजां नार्हति ॥ ९५ ॥ भ्रातुः संस्काराकरणे त्वां नृशंसं लोका वक्ष्यन्तीत्याशङ्क्य वदन्तु नाम त एव पुनस्तद्गुणं विचारयन्तो मां युक्तकारिणं वक्ष्यन्तीत्याह–नृशंस इति । संस्काराकरणे नृशंस इति मां कामं मनुष्या वक्ष्यन्ति । तस्य रावणस्य । अगुणान् दोषान् श्रुत्वा असंस्कुर्वता विभीषणेन सुकृतं शोभनं कृतमिति वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ तच्छ्रुत्वेति । परमप्रीतः सत्यवचनकथनादिति भावः । अप्रीत इति वा छेदः ॥ ९७ ॥ दोषसद्भावेऽपि

तं श्रुतवाक्यम् । श्रुतरामवाक्यो विभीषणः रावणस्य संस्कारः क्रियतामित्युक्तकरणं रामानुवृत्तिरिति बुद्ध्या विमृश्य रामानुवृत्त्यर्थमेव विमृष्टरूपं वचः प्रश्रितं यथा तथा प्रत्यभाषत प्रत्यपद्यतेत्यर्थः ॥ ९३–९५ ॥ भ्रातुः संस्काराकरणे लोकाप वादो भवेदित्याशङ्कायामाह–नृशंस इति । भ्रातुः संस्काराकरणेन ये मनुजा मां प्रथमं नृशंस इति यथेच्छं वक्ष्यन्ति ते सर्वे मनुजाः पश्चात्तस्य रावणस्य अगुणान् क्रौर्यादीन् श्रुत्वा मां सुकृतं साधुकारिणमेव वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ तव त्वया मे प्रियमपि कार्यं मया त्वं तु क्षममर्हमेव वाच्यः । कुतः

अधर्मानृतसंयुक्तः कामं त्वेष निशाचरः । तेजस्वी बलवान् शूरो संयुगेषु च नित्यशः ॥९९॥ शतक्रतुमुखैर्देवैः श्रूयते न पराजितः । महात्मा बलसम्पन्नो रावणो लोकरावणः ॥ १०० ॥ मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् । क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥१०१॥ त्वत्सकाशाद्दशग्रीवः संस्कारं विधिपूर्वकम् । प्राप्तुमर्हति धर्मज्ञ त्वं यशोभाग् भविष्यसि ॥ १०२ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः । संस्कारेणानुरूपेण योजयामास रावणम् ॥ १०३ ॥

गुणबाहुल्यादयं संस्कारयोग्य इत्याह-तवापीत्यादिना । तव त्वया, मे प्रियमपि प्रियमेव कार्यम् । चो हेतौ । यस्मात्कारणात्, त्वत्प्रभावात् मे मया जितं तस्मान्मया त्वं क्षमं हितमेव वाच्यः । मत्प्रियत्वात् त्वद्धितत्वाच्च रावणसंस्कारः क्रियतामित्यर्थः । यद्वा तवापि मे प्रियं कार्यं मद्वैरिणो रावणस्यासंस्करणं नाम मम प्रियं तवापि कर्तव्यमेव । त्वत्प्रभावाच्च मे जितं पूर्वं च तस्य जयसाहाय्यरूपं प्रियं त्वया कृतम् । तथाप्यवश्यं तु क्षमं वाच्यः यदहं तत्र नियोजनीयोऽसीत्यर्थः ॥ ९८ ॥ दोषिणः कथमर्हत्वमित्याशङ्क्य गुणाधिक्यादित्याह-अधर्मेत्यादिना ॥ ९९ ॥ संयुगेष्वपराजितत्वमुदाहरति-शतक्रत्विति ॥१००॥ गुणबाहुल्येऽपि त्वद्वैरी कथं संस्कार्य इत्यत्राह-मरणेति। यथाऽयं तव बन्धुस्तथा ममापि त्वद्वत् बन्धुरेवायमित्यर्थः ॥ १०१ ॥ यशोभागिति । पापकारिणमपि संस्कृतवानिति यशस्तव भविष्यतीत्यर्थः॥१०२॥ राघवस्येति । अनुरूपेण यायजूकानुगुणेन । अत्र संस्कारारम्भात् स्त्रीनिवर्तन

त्वत्प्रभावाच्च मे जितमिति । अयमर्थः-त्वयाऽपि मत्प्रियमेव कर्तव्यम्, मयाऽपि त्वद्धितमेवोपदेष्टव्यम्, अतो मम प्रियः तव हितश्च रावणसंस्कार उपदिश्यत इति ॥ ९८ ॥ यद्यपि दोषवान्, तथापि गुणबाहुल्यात्संस्कार्य एवेत्यभिप्रायेणाह-अधर्मानृतेत्यादि श्लोकद्वयेन ॥ ९९ ॥ १०० ॥ तथापि तव वैरित्वादसंस्कार्य इत्यत्राह-मरणान्तानीति । एष रावणः तव यथा तथा ममापि प्रीतिविषय इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ ॥१०२॥ अनुरूपेण संस्कारेण राज्ञां महतां महर्षीणाम् ॥ १०३ ॥

चितां चन्दनकाष्ठानां पद्मकोशीरसंवृताम् । ब्राह्मया संवेशयाञ्चक्रू राङ्कवास्तरणावृताम् ॥ १०४ ॥ वर्तते वेदविहितो राज्ञो वै पश्चिमः क्रतुः । प्रचक्रू राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधमनुक्रमम् ॥ १०५ ॥ वेदिं च दक्षिणप्राच्यां यथास्थानं च पावकम् । पृषदाज्येन सम्पूर्णं स्रुवं सर्वे प्रचिक्षिपुः ॥ १०६ ॥ पादयोः शकटं प्रादुरन्तरूर्वोरुलूखलम् । दारुपात्राणि सर्वाणि अरणिं चोत्तरारणिम् । दत्त्वा तु मुसलं चान्यद्यथास्थानं विचक्षणाः ॥ १०७ ॥

मर्थसिद्धम् ॥ १०३ ॥ चितामिति । चन्दनकाष्ठानां सम्बन्धिनीम् । पद्मकमुशीरं च गन्धद्रव्यं प्रसिद्धम् । ब्राह्मया वेदोक्तप्रक्रियया । रङ्कुः मृगविशेषः तत्सम्बन्धि चर्म राङ्कवं तदेवास्तरणं तेनावृतां चितां संवेशयाञ्चक्रुः योजयाञ्चक्रुः । रावणम्, ऋत्विज इति च शेषः ॥ १०४ ॥ पश्चिमः क्रतुः अन्त्येष्टिः । वर्तते अवर्तत, चितानिर्माणानन्तरमन्तिमोष्टिं चक्रुरित्यर्थः । राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधं पितृमेधसंस्कारं च, अनुक्रमं यथाक्रमं प्रचक्रुः ॥ १०५ ॥ सङ्ग्रहेणोक्तं संस्कारं प्रपञ्चयति–वेदिमित्यादिना । दक्षिणप्राच्यां चिताया आग्नेयभागे, वेदिं तत्र यथास्थानं पावकं च त्रेताग्निं च प्रचक्रुरित्यनुषज्यते । वेद्यां पश्चिमे गार्हपत्यं प्राच्यामाहवनीयं दक्षिणतो दक्षिणाग्निं च स्थापयामासुरित्यर्थः । पृषदाज्येन दधिमिश्रघृतेन । "पृषदाज्यं सदध्याज्यम्" इत्यमरः । संपूर्णं स्रुवं होमपात्रं प्रचिक्षिपुः प्रतिपत्त्यर्थं चितायामिति शेषः ॥ १०६ ॥ यज्ञपात्रान्तराणामपि प्रतिपत्तिं दर्शयति–पादयोरित्यादिना श्लोकत्रयेण । शकटं सोमराजानयनशकटम् । उलूखलं यज्ञीयव्रीह्यवहननसाधनम् । अन्यत् स्थाल्यादिकं

पद्मकं सुगन्धद्रव्यविशेषः । ब्राह्मया वेदोक्तक्रियया । संवेशयाञ्चक्रुः, रावणमिति ऋत्विज इति च शेषः । अत्र ऋत्विजः कर्तारः । राङ्कवास्तरणावृतां रङ्कुर्मृगविशेषः । तत्सम्बन्धिचर्मराङ्कवम् ॥ १०४ ॥ पश्चिमः क्रतुः अन्त्येष्टिः ॥ १०५ ॥ दक्षिणप्राच्यां चिताया आग्नेयभागे वेदिं यथास्थानं पावकं च चक्रुरित्यनुषज्यते । पृषदाज्येन दधिसहित घृतेन । "पृषदाज्यं सदध्याज्यम्" इत्यमरः । पृषदाज्यपूर्णां स्रुवं प्रचिक्षिपुः, अग्नाविति शेषः ॥ १०६ ॥ पादयोः शकटमित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । अरणिं मथनारणिम् ।

शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च । तत्र मेध्यं पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ १०८ ॥ परिस्तरणिकां राज्ञो घृताक्तां समवेशयन् ॥ १०९ ॥ गन्धैर्माल्यैरलंकृत्य रावणं दीनमानसाः । विभीषणसहायास्ते वस्त्रैश्च विविधै रपि ॥ ११० ॥ लाजैश्चावकिरन्ति स्म बाष्पपूर्णमुखास्तदा ॥ १११ ॥ ददौ च पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ॥ ११२ ॥ स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान् दूर्वाभिमिश्रि तान् । उदकेन च संमिश्रान् प्रदाय विधिपूर्वकम् ॥ ११३ ॥ प्रदाय चोदकं तस्मै मूर्ध्ना चैनं नमस्य च । ताः स्त्रियोऽनुनयामास सान्त्वमुक्त्वा पुनः पुनः ॥ ११४ ॥ गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं तदा । प्रविष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु विभीषणः । रामपार्श्वमुपागम्य तदा ऽतिष्ठद्विनीतवत् ॥ ११५ ॥

दारुपात्रादिकं यथास्थानं दत्त्वा, शास्त्रदृष्टेन वेदविहितेन, महर्षिविहितेन स्मृत्युक्तेन विधिना क्रमेण तत्र चितासमीपे मेध्यं पवित्रं पशुं छागं हत्वा, हननं होमपर्यन्तस्याप्युपलक्षणम् । परिस्तरणिकां परिस्तरणानि । जात्येकवचनम् । समवेशयन् चिक्षिपुरित्यर्थः ॥ १०७-१०९ ॥ अथ शवालङ्कारमाह—गन्धैरित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अवकिरन्ति, चितामिति शेषः ॥ ११० ॥ १११ ॥ अथ संस्कारमाह—ददाविति । तस्य तस्मै रावणाय । विधियुक्तं मन्त्रयुक्तम् ॥ ११२ ॥ स्नात्वेत्यादि गम्यतामितीतिपर्यन्तं किञ्चिदधिकं श्लोकद्वयमेका न्वयम् । दूर्वोदकमिश्रितान् तिलान् प्रेतावाहनार्थं भूमौ प्रदाय तत्र तस्मै रावणाय उदकं दत्त्वा ताः स्त्रियः गम्यतामिति पुनः पुनः सान्त्वमुक्त्वा, अनुनयामास पुरीं प्रापयामास ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ताः सर्वा इत्युत्तरवाक्यादि ।

शास्त्रदृष्टेन वेदविहितेन । महर्षिविहितेन स्मृत्युक्तेन यथास्थानं सर्वं दत्त्वा अनुस्तरणिकां घृताक्तां समवेशयन् अनुस्तरणिकां राजगवीम्, राजगवीमालभ्य तच्चर्मणा यजमानमास्तृतवन्त इत्यर्थः । "यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति" इति श्रुतेः ॥ १०७–११२ ॥ स्नात्वेत्यादि । प्रदाय विधिपूर्वकं, स्थित इति शेषः ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ गम्यतामिति । उक्ता इति शेषः ॥ ११५ ॥

रामोऽपि सह सैन्येन ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ।
हर्षं लेभे रिपुं हत्वा यथा वृत्रं शतक्रतुः ॥ ११६ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम
द्युद्धकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

ते रावणवधं दृष्ट्वा देवगन्धर्वदानवाः । जग्मुः स्वैस्वै र्विमानैस्ते कथयन्तः शुभाः कथाः ॥ १॥ रावणस्य वधं घोरं राघवस्य पराक्रमम् । सुयुद्धं वानराणां च सुग्रीवस्य च मन्त्रितम् ॥ २ ॥ अनुरागं च वीर्यं च सौमित्रे र्लक्ष्मणस्य च । [पतिव्रतात्वं सीताया हनूमति पराक्रमम् ।] कथयन्तो महाभागा जग्मुर्हृष्टा यथागतम् ॥३॥ राघवस्तु रथं दिव्यमिन्द्रदत्तं शिखिप्रभम् । अनुज्ञाय महाभागो मातलिं प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥

रामपार्श्वमुपागम्येति । रणशिरसि हतत्वेन रावणस्याशौचाभावादागतः, अत एवोत्तरदिने राज्याभिषेकोऽयोध्यागमनं चानुष्ठितम् । प्रथमायां रावणसंस्कारः ॥ ११५॥११६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

अथ विभीषणाभिषेकः-ते रावणवधमित्यादि । अत्र क्रियाभेदात्तच्छन्द द्वयम् ॥ १ ॥ शुभाः कथाः कथयन्त इत्यस्यैव विवरणम्-रावणस्य वध मित्यादि । मन्त्रितं मन्त्रम् । सौमित्रेरिति तन्मातुः श्लाघनव्यञ्जनाय, अस्य जननी हि भाग्यवतीति ॥ २ ॥ ३ ॥ इन्द्रदत्तम् इन्द्रप्रेरितम् । शिखिप्रभम्

॥११६ ॥इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० युद्धकाण्ड० चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥
त इति । स्वैः स्वकीयैः ॥ १ ॥ कथाप्रकारमेवाह-रावणस्येत्यादिश्लोकद्वयेन॥२॥ ॥ ३ ॥ अनुज्ञाय रथं, नयेति शेषः ॥ ४-६ ॥

स०-शिखिप्रभम् अग्नितेजसम् । ननु वनपर्वणि "दृष्ट्वा रामं तु जानक्या सङ्गतं शक्रसारथिः । उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥ देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् । अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम॥ सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति॥ इत्येवमुक्त्वा-

राघवेणाभ्यनुज्ञातो मातलिः शक्रसारथिः । दिव्यं तं रथमास्थाय दिवमेवारुरोह सः ॥ ५ ॥ तस्मिंस्तु दिव मारूढे सुरसारथिसत्तमे । राघवः परमप्रीतः सुग्रीवं परि षस्वजे ॥६॥ परिष्वज्य च सुग्रीवं लक्ष्मणेन प्रचोदितः । पूज्यमानो हरिश्रेष्ठैराजगाम बलालयम् ॥७॥ अब्रवीच्च तदा रामः समीपपरिवर्तिनम् । सौमित्रिं सत्यसम्पन्नं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ८ ॥ विभीषणमिमं सौम्य लङ्कायामभिषेचय । अनुरक्तं च भक्तं च मम चैवोपका रिणम् ॥९॥ एष मे परमः कामो यदीमं रावणानुजम् । लङ्कायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना । तथेत्युक्त्वा तु संहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ॥ ११ ॥

अग्निप्रभम् । प्रत्यपूजयत् उपचचार ॥ ४–६ ॥ परिष्वज्येति । प्रचोदितः विज्ञप्तः । बलालयं शिबिरम् ॥ ७ ॥ सत्यसम्पन्नत्वादिविशेषणं यथोक्तकारित्व द्योतनाय ॥ ८ ॥ विभीषणमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । लङ्कायामभिषेचय लङ्कायां गत्वाऽभिषेचय । समुद्रतीर एव लङ्काराज्याभिषेके कृतेऽपि पुन र्विधानं रावणसिंहासनेऽभिषेकार्थम् । अनुरक्तमित्यनेन मित्रकृत्यमुक्तम् । भक्त मित्यनेन दास्यकृत्यम् । उपकारिणमित्यनेनानुरागभक्त्योः कार्यपर्यवसान मुक्तम् । परमः काम इत्यनेन शरणागतविभीषणाभिमतपरिपूरणमेव विजयस्य प्रधानप्रयोजनमित्यवगम्यते॥ ९॥ १०॥एवमिति। घटमिति जात्येकवचनम्॥ ११

बलालयं शिबिरमाजगाम । चैत्र शुक्लप्रतिपदि रावणसंस्कारबलालयप्रवेशौ॥७-११॥

—ऽनुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरम् । संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा॥" इति सीतासङ्गमनानन्तरं रथस्य समातलेः प्रेषणोक्तेरत्र पूर्वमेव तदुक्तेर्विरोध इति चेत् ? सत्यम्; भारतस्योत्तरत्वात्तदनुसारेण कथोद्धाप उत्तरत्रात्र कार्यः । मातलिना दृष्टसीतारामसङ्गमेन गमने सर्ववार्तया इन्द्रं प्रति प्रतिवक्तुं सुशकत्वगुणलाभाच्च । अथवा सङ्कोचेन कथां कथयितुर्बादरायणस्य न निर्भरः पौर्वापर्यविषय इत्येवमुक्तिः । रावणहननानन्तरं सीतासङ्गत्यन्तरायस्यान्तरा ऽभावान्मातलिना स्वनाथं प्रति प्रतिबोधयितुं शक्यत्वादेति वा समाधिरवधेयः ॥ ४ ॥

तं घटं वानरेन्द्राणां हस्ते दत्त्वा मनोजवान् । आदिदेश महासत्त्वान् समुद्रसलिलानये ॥ १२ ॥ इति शीघ्रं ततो गत्वा वानरास्ते महाबलाः । आगतास्तज्जलं गृह्य समुद्राद्वानरोत्तमाः ॥ १३ ॥ ततस्त्वेकं घटं गृह्य संस्थाप्य परमासने । घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ १४ ॥ लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात् । विधिना मन्त्रदृष्टेन सुहृद्गणसमावृतम् । अभ्यषिञ्चत् स धर्मात्मा शुद्धात्मानं विभीषणम् ॥ १५ ॥ तस्यामात्या जहृषिरे भक्ता ये चास्य राक्षसाः । दृष्ट्वाऽभिषिक्तं लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ १६ ॥ स तद्राज्यं महत् प्राप्य रामदत्तं विभीषणः । प्रकृतीः सान्त्वयित्वा च ततो राम मुपागमत् ॥ १७ ॥ अक्षतान् मोदकान् लाजान् दिव्याः सुमनसस्तदा । आजह्रुरथ संहृष्टाः पौरास्तस्मै निशा चराः ॥ १८ ॥ स तान् गृहीत्वा दुर्धर्षो राघवाय न्यवेद यत् । मङ्गल्यं मङ्गलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ १९ ॥

तमिति । आनये आनयने । हस्त इत्यत्रापि जात्येकवचनम्, वानरेन्द्राणा मिति बहुवचनप्रयोगात् ॥ १२ ॥ इतीति । आदेशाद्धेतोरित्यर्थः । "इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु" इत्यमरः । वानरा वानरोत्तमा इति वचनं वानरोत्तमत्वेऽपि मानुषत्वव्यावर्तनाय । समुद्रात् समुद्रेभ्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥ लङ्कायामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अनेन रामनिदेशानन्तरमेव लक्ष्मणो विभीषणादिभिः सह लङ्कां प्रविष्टवानित्यवगम्यते । मन्त्रदृष्टेन मन्त्रेषु वेदेषु दृष्टेन स्पष्टमवगम्यमानेन, विधिना प्रकारेण । शुद्धात्मानमित्यनेन रामाज्ञया अभिषेकमङ्गीकृतवान् । परमार्थस्तु रामकैङ्कर्य एवासक्तोऽभूदित्यवगम्यते । आज्ञाकैङ्कर्यं हि कर्तव्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ स इति । प्रकृतीः अमात्यप्रभृतीन्, सान्त्वयित्वा पुत्रमित्रादिविनाशजशोकापनोदनं कृत्वा । राममुपागमत्, लक्ष्मणेन सहेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ स तानिति । मङ्गलमर्हतीति मङ्गल्यम्,

घटं हस्त इति जातावेकवचनम् ॥ १२-१८ ॥ स तानिति । मङ्गल्यं मङ्गलप्रयो जनम् । मङ्गलं मङ्गलवस्तुजातम् ॥ १९-२२ ॥

कृतकार्यं समृद्धार्थं दृष्ट्वा रामो विभीषणम् । प्रतिजग्राह तत् सर्वं तस्यैव प्रियकाम्यया ॥ २० ॥ ततः शैलोपमं वीरं प्राञ्जलिं पार्श्वतः स्थितम् । अब्रवीद्राघवो वाक्यं हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ २१ ॥ अनुमान्य महाराजमिमं सौम्य विभीषणम् ॥ २२ ॥ गच्छ सौम्य पुरीं लङ्का मनुज्ञाप्य यथाविधि । प्रविश्य रावणगृहं विजयेनाभिनन्द्य च ॥ २३ ॥ वैदेह्यै मां कुशलिनंससुग्रीवं सलक्ष्मणम् । आचक्ष्व जयतां श्रेष्ठ रावणं च मया हतम् ॥ २४ ॥ प्रियमेतदुदाहृत्य मैथिल्यास्त्वं हरीश्वर । प्रतिगृह्य च सन्देशमुपावर्तितुमर्हसि ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान् मारुतात्मजः ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १ ॥

मङ्गलप्रयोजनमित्यर्थः । मङ्गलं हरिद्रादिमङ्गलद्रव्यम् । सर्वम् उक्ताक्षतादि भिन्नम् । रामाय लक्ष्मणाय च न्यवेदयत् ॥ १९ ॥ कृतकार्यमिति । तस्यैव प्रियकाम्यया न तु स्वभोगेच्छया ॥ २० ॥ २१ ॥ अनुमान्येत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । विभीषणमनुमान्य लङ्कां गच्छ, विभीषणमनुज्ञाप्य रावणगृहं प्रविश्य विजयेन विजयकथनेन, अभिनन्द्य सीतां तोषयित्वा, वैदेह्यै मां कुशलिनमाचक्ष्वेति संबन्धः । सन्देशं सीतावाचिकम् ॥ २२–२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

अथ हनुमत्सीतासंवादः—इति प्रतिसमादिष्ट इत्यादि । मारुतात्मज इत्यनेन

विजयेनाभिनन्द्य जयकथनेन नन्दयित्वा ॥ २३–२५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० युद्धकाण्डव्या० पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥ ॥१॥

प्रविश्य च महातेजा रावणस्य निवेशनम् । ददर्श मृजया हीनां सातङ्कामिव रोहिणीम् । वृक्षमूले निरानन्दां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ २ ॥ निभृतः प्रणतः प्रह्वः सोऽभिगम्याभिवाद्य च ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा तमागतं देवी हनुमन्तं महाबलम् । तूष्णीमास्त तदा दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताऽभवत् ॥ ४ ॥ सौम्यं दृष्ट्वा मुखं तस्या हनुमान् प्लवगोत्तमः । रामस्य वचनं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ वैदेहि कुशली रामः सहसुग्रीवलक्ष्मणः । विभीषणसहायश्च हरीणां सहितो बलैः ॥ ६ ॥ कुशलं चाह सिद्धार्थो हतशत्रुररिन्दमः ॥ ७ ॥ विभीषणसहायेन रामेण हरिभिः सह । निहतो रावणो देवि लक्ष्मणस्य नयेन च ॥ ८ ॥ पृष्ट्वा तु कुशलं रामो वीरस्त्वां रघुनन्दनः । अब्रवीत् परमप्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ ९ ॥

वेगातिशय उच्यते । पूज्यमान इति । मार्गप्रदर्शनादिभिः पूज्यमानत्वम् ॥ १ ॥ प्रविश्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । मृजया शरीरसंस्कारेण । सातङ्कां सग्रहपीडाम् ॥ २ ॥ निभृत इत्यर्धम् । अभिगम्य समीपं प्राप्य । अभिवाद्य स्वनाम सङ्कीर्त्य । प्रणतः कृतप्रणामः सन् । निभृतः निश्चलः । प्रह्वः प्रकर्षेण सङ्कुचितगात्रः, स्थित इति शेषः । आचार्यास्तु–करणत्रयेणापि निश्चलो बभूवेत्यर्थ इति प्राहुः ॥३॥ तं दृष्ट्वा विस्मृत्य प्रथमं तूष्णीमास्त । पुनर्दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताऽभवत् । यद्वा सामान्यतो दृष्ट्वा तूष्णीमास्त । ततो विशेषतो दृष्ट्वा स्मृत्वा हनुमानिति ज्ञात्वा प्रमुदिताऽभवत् । अथवा तं दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रत्यभिज्ञाय प्रमुदिताऽभवत् । प्रमोदातिरेकेण स्तब्धा सती तूष्णीमास्तेत्यर्थः ॥४॥ सौम्यं

प्रविश्येति । मृजया शरीर संस्कारेण ॥ २ ॥ निभृतः निश्चलः । प्रह्वः नम्रः, स्थित इति शेषः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वेति । सामान्यतो दृष्ट्वा तूष्णीमास्त, ततो दृष्ट्वा स्मृत्वा हनुमानिति ज्ञात्वा ॥४–८॥ कुशलं पृष्ट्वा रामस्त्वामब्रवीदिति सम्बन्धः ॥९॥

स०–दृष्ट्वा रामविजयादिकं दृष्ट्वेव समागतं न तु श्रुत्वा एतादृशं हनुमन्तं दृष्ट्वा तदा तूष्णीमास्त किं वदिष्यतीति । स्मृत्वा रामानयनादिकं यथाप्रतिज्ञं तेन कृतं स्मृत्वा हृष्टा चाभवत् । एवमर्थाङ्गीकारादेव दृष्ट्वेत्यनेन न पौनरुक्त्यम् ॥ ४ ॥

प्रियमाख्यामि ते देवि त्वां तु भूयः सभाजये । दिष्ट्या जीवसि धर्मज्ञे जयेन मम संयुगे ॥१०॥ [तव प्रभावा द्धर्मज्ञे महान् रामेण संयुगे ।] लब्धो नो विजयः सीते स्वस्था भव गतव्यथा । रावणश्च हतः शत्रुर्लङ्का चेयं वशे स्थिता ॥ ११ ॥ मया ह्यलब्धनिद्रेण दृढेन तव निर्जये । प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ॥ १२॥ सम्भ्रमश्च न गन्तव्यो वर्तन्त्या रावणालये । विभीषणविधेयं हि लङ्कैश्वर्यमिदं कृतम् ॥१३॥ तदाश्वसिहि विश्वस्ता स्वगृहे परिवर्तसे । अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ॥ १४ ॥

निजदर्शनेन विकसितम् ॥ ८-९ ॥ रामसन्देशवाक्यमाह-प्रियमाख्यामीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । हे देवि ! ते प्रियमाख्यामि । त्वां तु भूयः भूयिष्ठम्, सभाजये प्रीणये । धर्मज्ञे पातिव्रत्यधर्मज्ञे ! त्वं दिष्ट्या जीवसि । अन्यथा मम जयो व्यर्थ एव स्यादिति भावः । मम जयेन मत्पराक्रमेण, नः संयुगे जयो लब्धः । गतव्यथा सती स्वस्था भवेति योजना ॥ १०॥११ ॥ हे सीते ! तव निर्जये शत्रुहस्तात्तव विमोचने । दृढेन एकाग्रचित्तेन । अत एव अलब्धनिद्रेण मया महोदधौ सेतुं बद्धा, एषा प्रतिज्ञा रावणं हनिष्यामीति प्रतिज्ञा, विनिस्तीर्णा प्रतिपालितेत्यर्थः ॥ १२ ॥ सम्भ्रमः व्यग्रता । वर्तन्त्या वर्तमानया ॥ १३ ॥ यस्मात् स्वगृहे परिवर्तसे तस्माद्विश्वस्ता सती आश्वसिहि

वचनप्रकारमेवाह-प्रियमाख्यामीत्यादि । प्रियमाख्यामीत्यारभ्य-अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः इत्येतदन्तं रामसन्देशवाक्यम् । देवि ! ते प्रियमाख्यामि । त्वां तु भूयः भूयिष्ठम् । सभाजये प्रीणयामि । मम जयेन हेतुना मम जयं निश्चित्यैव जीवसीत्यर्थः । अत एव नः अस्माभिः संयुगे विजयो लब्धः स्वस्था भवेति योजना । यद्वा मम जयेन मत्पराक्रमेण जयो लब्धः, स्वस्था भवेति सम्बन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥ तव निर्जये शत्रुहस्तात्तव विमोचने दृढेन एकाग्रचित्तेन अत एवालब्धनिद्रेण मया महोदधौ सेतुं बद्ध्वा एषा प्रतिज्ञा रावणं हनिष्यामीत्येवंरूपा विनिस्तीर्णेति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ सम्भ्रमः भयम् ॥ १३ ॥ अयं विभीषणः त्वद्दर्शनसमुत्सुकस्सन्नभ्ये

[तव प्रभावात् त्वत्पातिव्रत्यमाहात्म्यात् । तत्स्तुतिकालत्वादेवमुक्तिः । तव त्वत्संम्बन्धिना रामेण प्रभावात् स्वसामर्थ्यात् ।] अयं विजयो लब्ध इति वा । लब्धोऽयं विजय इति पाठः ॥ ११ ॥

ति०-वर्तन्त्या वर्तमानया ॥ १३ ॥

एवमुक्ता समुत्पत्य सीता शशिनिभानना । प्रहर्षेणाव रुद्धा सा व्याजहार न किंचन ॥ १५ ॥ अब्रवीच्च हरि श्रेष्ठः सीतामप्रतिजल्पतीम् । किं नु चिन्तयसे देवि किं नु मां नाभिभाषसे ॥ १६ ॥ एवमुक्ता हनुमता सीता धर्मे व्यवस्थिता । अब्रवीत् परमप्रीता हर्षगद्गदया गिरा ॥ १७ ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्तुर्विजयसंश्रितम् । प्रहर्ष वशमापन्ना निर्वाक्याऽस्मि क्षणान्तरम् ॥ १८ ॥ न हि पश्यामि सदृशं चिन्तयन्ती प्लवङ्गम । मत्प्रियाख्यान कस्येह तव प्रत्यभिनन्दनम् ॥ १९ ॥ न हि पश्यामि तत् सौम्य पृथिव्यामपि वानर । सदृशं मत्प्रियाख्याने तव दातुं भवेत् समम् ॥ २० ॥ हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च । राज्यं वा त्रिषु लोकेषु नैतदर्हति भाषितुम् ॥ २१ ॥

विश्रान्ता भव, निवृत्तखेदा भवेत्यर्थः । अयं विभीषणः ॥ १४ ॥ समुत्पत्य हर्षेण समुत्थाय । अवरुद्धा अवरुद्धव्यापारा ॥ १५–१७ ॥ क्षणान्तरं क्षणमात्रं निर्वाक्याऽस्मि, हर्षावरुद्धव्यापारत्वादिति भावः ॥ १८ ॥ निर्वाक्याऽस्मीत्यत्र हेत्वन्तरमाह–न हीत्यादि । सदृशं प्रत्यभिनन्दनं प्रतिप्रियवचनम् ॥ १९ ॥ सदृशं प्रदेयवस्त्वपि न पश्यामीत्याह–न हीत्यादिना । अत्र अपिशब्देन अन्त रिक्षस्वर्गौ समुच्चीयेते । त्रिष्वपि लोकेषु न पश्यामि । यत् मत्प्रियाख्याने विषये तव दातुं समम् अत्यन्तसदृशं भवेत् ॥ २० ॥ उक्तं विवृणोति–हिरण्य

तीति सम्बन्धः ॥ १४–१७ ॥ क्षणान्तरं क्षणमात्रम् ॥ १८ ॥ न केवलं हर्षवशादेव निर्वाक्याऽस्मि किन्तु प्रियाख्यातुस्तव तत्सदृशप्रियवचनस्याभावादपीत्याह– नहीति । मत्प्रियाख्यानकस्य मत्प्रियाख्यातुस्तव प्रत्यभिनन्दनं प्रतिप्रियवाक्यं न पश्यामीति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ सदृशं प्रियवचनं न पश्यामीत्युक्त्वा सदृशं प्रदेयं वस्त्वपि नास्तीत्याह–नहि पश्यामीत्यादिश्लोकद्वयेन । दातुं सदृशं यदस्ति तत पृथिव्यामपि न पश्यामि, पातालस्वर्गयोरपीत्यपिशब्दार्थः ॥ २०॥ हिरण्यं रजतम् ।

स०–अत्रेदानीमभावेऽपि कालान्तरे देशान्तरे दीयतामित्यत आह–न हीति । पृथिव्यां नास्तीत्यनेन मम मातुर्गृहेऽभावेऽपि भर्तुर्गृहे सहभो[illegible] सूचयति ॥ २० ॥

एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच प्लवङ्गमः । गृहीतप्राञ्जलि र्वाक्यं सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ २२ ॥ भर्तुः प्रियहिते युक्ते भर्तुर्विजयकांक्षिणि । स्निग्धमेवंविधं वाक्यं त्वमेवा र्हसि भाषितुम् ॥२३॥ तवैतद्वचनं सौम्ये सारवत् स्निग्ध मेव च । रत्नौघाद्विविधाच्चापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥ २४ ॥ अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः । हतशत्रुं विजयिनं रामं पश्यामि सुस्थितम् ॥२५॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली जनकात्मजा । ततः शुभतरं वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २६ ॥

मिति । हिरण्यं रजतम् । "रजतꣳ हिरण्यम्" इति श्रुतेः । त्रिषु लोकेषु राज्यं त्रिलोकविषयराजत्वम् । नैतदर्हति भाषितुम् । हिरण्याद्येतत्सर्वमपि प्रियाख्यान समत्वेन भाषितुं नार्हतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ २२ ॥ प्रतिप्रियवचनं न पश्यामीत्यस्योत्तरमाह-भर्तुरिति । एवंविधं स्निग्धं वाक्यं भाषितुं त्वमे वार्हसि नान्या । अनेन सर्वोत्तरं प्रतिप्रियवचनं मह्यं दत्तमित्युक्तं भवति ॥२३॥ प्रियाख्यानसदृशं प्रदेयं वस्तु नास्तीत्यस्योत्तरमाह-तवेति । एतत् प्रत्यभि नन्दनं न पश्यामीत्येतत् । सारवत् प्रत्यभिनन्दनवचनराहित्यकथनेनमद्वच नस्य निरवधिकप्रीतिजनकत्वकथनान्महातात्पर्यवत् । स्निग्धं मयि प्रीतिपुरस्स रम् । एतद्वचनश्रवणेनैव मया सर्वोत्तरं वस्तु समुपलब्धमिति भावः ॥ २४ ॥ पूर्वमेव लब्धदेवराज्यादिकस्य तत्प्रदानं निरर्थकमित्याशयेनाह-अर्थत इति । रामं विजयिनं पश्यामीति यत् अस्मात् अर्थतः प्रयोजनात् देवराज्यादयो गुणाः उत्कर्षाः प्राप्ताः । रामविजयदर्शनमेव राज्यादिकमित्यर्थः ॥ २५॥२६॥

हिरण्यादि तत्सर्वमपि प्रियाख्यानसमत्वेन भाषितुं नार्हतीति सम्बन्धः ॥ २१॥२२॥ स्निग्धं स्नेहोपेतम्, अशक्यप्रतिपादनमित्येवंरूपं त्वमेव भाषितुमर्हसि नान्या, अतस्त्वया सर्वोत्तरं यदिदं वचनमुक्तं तदेव परमं प्रत्यभिनन्दनमिति शेषः ॥ २३ ॥ प्रियाख्यानसदृशं प्रदेयं नास्तीत्यस्योत्तरमाह-तवेति । एतद्वचनं निस्समाधिकम् एतद्वचनश्रवणेनैव मया सर्वोत्तरं वस्तु लब्धमिति भावः ॥ २४ ॥ विजयिनं रामं पश्यामीति यत् अनेनैवार्थतः परमार्थतो देवराज्यादयो गुणाः श्रेयांसि प्राप्ता एवे

अतिलक्षणसम्पन्नं माधुर्यगुणभूषितम् । बुद्धया ह्यष्टाङ्गया युक्तं त्वमेवार्हसि भाषितुम ॥ २७ ॥ श्लाघनीयोऽनिलस्य त्वं पुत्रः परमधार्मिकः। बलं शौर्यं श्रुतं सत्त्वं विक्रमो दाक्ष्यमुत्तमम् ॥ २८ ॥ तेजः क्षमा धृतिर्धैर्यं विनीतत्वं न संशयः । एते चान्ये च बहवो गुणास्त्वय्येव शोभनाः॥२९॥ अथोवाच पुनः सीतामसम्भ्रान्तो विनीतवत् । प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात् सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥३०॥

नानृग्वेदेत्यादिना राम इव स्वयमपि तद्वाक्यसौष्ठवं प्रशंसति--अतीति । अतिलक्षणसम्पन्नम् आकांक्षायोग्यतासान्निधिमत्पदवत्त्वरूपवाक्यलक्षणसम्पन्नम् । " बहुव्याहरताऽनेन न किंचिदपशब्दितम् " इत्युक्तशब्दसाधुत्वसम्पन्नम् । माधुर्यगुणभूषितम् " संश्रवे मधुरं वाक्यम् " इत्युक्तरीत्या श्रवणमात्रेण आनन्दजनकत्वरूपमाधुर्यगुणभूषितम् । अष्टाङ्गया " ग्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥ " इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्तया बुद्धया युक्तम्, तादृशबुद्धिपूर्वकमित्यर्थः ॥२७॥ न केवलं वाक्यतः, गुणतोऽपि श्लाघ्योऽसीत्याह--श्लाघनीय इत्यादिना श्लोकद्वयेन । अनिलस्य श्लाघनीयः पुत्रः, अनिलादपि सञ्जीवनकर इत्यर्थः । सञ्जीवनं चानृशंस्यधर्मादित्याह परमधार्मिक इति । बलं प्रयाससहिष्णुत्वम् । शौर्यंयुद्धोत्साहः । श्रुतं शास्त्रज्ञानम् । " श्रुतं शास्त्रावधृतयोः " इत्यमरः । सत्त्वं शारीरः सारः । विक्रमः पराक्रमः । दाक्ष्यं सामर्थ्यम् । उत्तममिति सर्वविशेषणम् । तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वम् । धृतिः प्रभावः । धैर्यं क्षोभकेसत्यक्षोभ्यत्वम् । विनीतत्वं विनयवत्त्वम् विशिष्टनीतिमत्त्वं वा । एते चान्ये च दयादयो बहवो गुणाः, त्वय्येव शोभनाः त्वामाश्रयमधिगम्य शोभमानाः

त्यर्थः ॥२५॥२६॥ अतिलक्षणसम्पन्नम् आकांक्षायोग्यतासन्निधिमत्पदवत्त्वरूपवाक्यलक्षणसम्पन्नम्, माधुर्यगुणभूषितं श्रवणमात्रेणानन्दजनकत्वं माधुर्यम् । अष्टाङ्गया "ग्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥ " इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्तया बुद्धया युक्तम् ॥२७॥ श्लाघनीय इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । बलम् आयाससहिष्णुत्वम् । शौर्यं युद्धोत्साहः । सत्त्वं शारीरस्सारः । तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् । विनीतत्वं चेत्येवमादयो बहवो गुणाः त्वय्येव सन्ति अत्र न संशय इत्यन्वयः ॥ २८ ॥२९॥ असम्भ्रान्तः त्वरया अविकृतचित्तः । विनीतवत्

इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे। हन्तुमिच्छाम्यहं सर्वा याभिस्त्वं तर्जिता पुरा ॥ ३१ ॥ क्लिश्यन्तीं पतिदेवां त्वामशोकवनिकां गताम् ॥ ३२ ॥ घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः । राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतत् प्रयच्छ मे ॥ ३३ ॥ मुष्टिभिः पाणिभिः सर्वाश्चरणैश्चैव शोभने । इच्छामि विविधैर्घातैर्हन्तुमेताः सुदारुणाः ॥ ३४ ॥ घातैर्जानुप्रहारैश्च दशनानां च पातनैः । भक्षणैः कर्णनासानां केशानां लुञ्चनैस्तथा ॥३५॥ नखैः शुष्कमुखीभिश्च दारणैर्लङ्घनैर्हतैः । निपात्य हन्तुमिच्छामि तव विप्रियकारिणीः ॥३६॥ एवंप्रकारैर्बहुभिर्विप्रकारैर्यशस्विनि । हन्तुमिच्छाम्यहं देवि तवेमाः कृतकिल्बिषाः ॥ ३७ ॥ एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा । उवाच धर्मसहितं हनुमन्तं यशस्विनी ॥ ३८ ॥

भवन्ति । न संशयः नाहमसतो गुणानारोप्य स्तौमीत्यर्थः ॥ २८--३० ॥ इदं तु मे प्रियाख्यानपारितोषिकत्वेन देयमित्यर्थयते—इमा इत्यादिना । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । क्लिश्यन्तीं पतिदेवतां त्वां प्रति या राक्षस्यो दारुणकथा अब्रुवन् । पुरा याभिस्त्वं तर्जिता इमा राक्षस्यः राक्षसीः, यद्यनुमन्यसे हन्तुमिच्छामि । एतद्वरं मे प्रयच्छेति सम्बन्धः ॥ ३१--३३ ॥ हननप्रकारं स्वक्रोधानुरूपं दर्शयति--मुष्टिभिरित्यादिना । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । घातैः प्रहारैः । भक्षणैः खादनैः । लुञ्चनैः उन्मूलनैः । शुष्कमुखीभिः नखैः । दारणैः पीडनैः कपोलताडनैर्वा । लङ्घनैः उत्प्लुत्योपरिपातनैः । हतैः हस्तैस्ताडनैः । निपात्य भूमौ पातयित्वा मुष्ट्यादिभिर्हन्तुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ३४-३६ ॥ उक्तमर्थमावश्यकत्वज्ञापनाय पुनरपि सङ्ग्रहेण याचते—एवमिति ॥ ३७ ॥ एवमुक्तेति । धर्म

विनीतार्हम् ॥ ३० ॥ राक्षस्यः राक्षसीः ॥ ३१ ॥ क्लिश्यन्तीमित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ ३२-३५ ॥ शुष्कमुखीभिः नखैः । लङ्घनैः उत्प्लुत्यापतनैः ॥ ३६ ॥ एव

राजसंश्रयवश्यानां कुर्वन्तीनां पराज्ञया ।
विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद्वानरोत्तम ॥ ३९ ॥
भाग्यवैषम्ययोगेन पुरादुश्चरितेन च ।
मयैतत् प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युपभुज्यते ॥ ४० ॥
प्राप्तव्यं तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितम् ।
दासीनां रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला ॥ ४१ ॥
आज्ञप्ता रावणेनैता राक्षस्यो मामतर्जयन् ।
हते तस्मिन्न कुर्युर्हि तर्जनं वानरोत्तम ॥ ४२ ॥

सहितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३८ ॥ राजेति । राजसंश्रयवश्यानां राजसेवा परवशानाम् । अत एव पराज्ञया कुर्वन्तीनां राजचोदितकार्यं कुर्वन्तीनाम्, विधेयानां चोदिताकरणे दण्डार्हाणाम्, रावणस्य दासीनां दासीभ्यः, कः कुप्येत् ॥ ३९ ॥ भाग्यवैषम्ययोगेन भाग्यविपर्यययोगेन, भाग्यस्यापरिपक्वतयेत्यर्थः । पुरादुश्चरितेन च पूर्वकृतदुष्कृतेन च, एतत्तर्जनभर्त्सनादिकं प्राप्यते । तत्र हेतुमाह स्वकृतमिति । हि यस्मात् । स्वकृतमुपभुज्यते स्वकृत कर्मफलं प्राप्यते लोकैः । अतो मयाऽपि भुज्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रावणस्य दासीनाम् एतत्तर्जनादिकं दशायोगात् अवस्थायोगात्, अनुभवयोग्यकाल सम्बन्धादिति यावत् । प्राप्तव्यमिति मया निश्चितम् । दुर्बला पूर्वमेतादृशाप न्निवारककर्मकरणाशक्ता । अतोऽहमिह राक्षसीविषये मर्षयामीति सम्बन्धः । दुर्बला कृपापरवशा वा । हते रावणे दौर्बल्यान्तराभावात्, परदुःखसहिष्णुत्व मेव हि तदानीं दौर्बल्यम् ॥ ४१ ॥ राक्षसीनामपराधस्य राजाज्ञामूलकत्व

मिति श्लोको भिन्नं वाक्यम् । राजसंश्रयवश्यानां राजसंश्रयात्परवशानाम् राज संश्रयो राजसेवा, राजसेवापराणामित्यर्थः ॥ ३७–४० ॥ प्राप्तव्यमिति । दशायोगं, नपुंसकत्वमार्षम् । अयं दशायोगः एतादृशदुरवस्थाविशेषः मया प्राप्तव्य इति निश्चितः निश्चयः कृतः । कुतः ? दुर्बला पूर्वमेतादृशानां निराकरणकर्मकरणाशक्ता अतः रावणस्य राक्षसीनामेतत्तर्जनादिकं मर्षयामि, असहमित्यर्थः । दशायोगादिति पाठेरावणस्य दासीनामेतत्तर्जनादिकं दशायोगादवस्थायोगादनुभवयोग्यकाल सम्भवादिति यावत् । प्राप्तव्यमिति मया निश्चितम् । कुतः ? दुर्बला, अत एतत मर्षयामि, असहमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ राक्षसीनामपकारस्य राज्ञो मूलत्वम् अन्वयव्यतिरे

अयं व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसंस्थितः ।
ऋक्षेण गीतः श्लोको मे तन्निबोध प्लवङ्गम ॥ ४३ ॥
न परः पापमादत्ते परेषां पापकर्मणाम् ।
समयो रक्षितव्यस्तु सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ४४ ॥

मन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति–आज्ञता इति ॥ ४२ ॥ अथासां स्वातन्त्र्येणा पकारकरणमभ्युपेत्य तथापि क्षन्तव्यमित्यत्र इतिहासं दर्शयति–अयमिति । पुरा किल कश्चिद्व्याधो व्याघ्रेणानुसृतो वृक्षमारूढः, वृक्षमूलगतो व्याघ्रो वृक्षो परि स्थितमृक्षं 'वन्यमृगाणामस्माकं जात्या शत्रुरेषः, तस्मादेनं वृक्षात् पातय' इत्यब्रवीत् । एवमुक्तो भल्लूकः स्ववासस्थानगतमेनं न पातयिष्यामि, तथात्वे धर्महानिः स्यादित्युक्त्वा सुष्वाप । तदनन्तरं 'त्वां रक्षिष्यामि, सुप्तमृक्षं पातय' इति व्याघ्रेण चोदितः सन् व्याधस्तमृक्षमपातयत् । स त्वभ्यासवशेन शाखान्तरमवलम्ब्य नापतत् । तदनु कृतापराधमेनं पातयेति पुनः पुनर्व्याघ्रेणोच्यमानोऽपि भल्लूको बहुशः कृतापराधमप्येनं तुभ्यं न दास्यामीत्यभिधाय ररक्षेति पौराणिकी गाथा ॥ ४३ ॥ तत्रत्यं श्लोकं पठति–न पर इति । सुग्रीवं प्रति रामः कपोतोपाख्यानमिव हनुमन्तमुद्दिश्य देव्यपि स्वाभिप्रेतेऽर्थे ऋक्षगीतं प्रमाणयति स्म । परेषां पापकर्मणां परानुद्दिश्य पापं कुर्वताम् । परः प्राज्ञः पुरुषः । पापं प्रत्यपकाररूपम् । नादत्ते नाङ्गी करोति, न करोतीत्यर्थः । समयः आचारः अपकर्तृष्वपि प्रत्यपकार वर्जनरूपः, रक्षितव्यस्तु रक्षितव्य एव । तथा हि, सन्तश्चारित्रभूषणाः ।

काभ्यां दर्शयति–आज्ञता इति ॥ ४२ ॥ अयमिति । कस्मिंश्चिदरण्ये व्याघ्रानुद्रुतः कश्चिद् व्याधो वृक्षमारूढः । वृक्षमूलं गतो व्याघ्रो वृक्षाग्रे स्थितमृक्षं मृगाणामस्माक मयं व्याधः जात्या शत्रुः वृक्षादेनं पातयेत्युवाच । भल्लूकः स्वस्थानगतमेनं न पातयिष्यामि, तथात्वे धर्महानिः स्यादित्युक्त्वा सुष्वाप । त्वां रक्षिष्यामि सुप्तमृक्षं पातयेति व्याघ्रेण चोदितस्सन व्याधस्तम् ऋक्षमपातयत् । स त्वभ्यासवशेन शाखा न्तरमवलम्ब्य नापतत् । तदनन्तरं कृतापराधमेनं पातयेति पुनः पुनर्व्याघ्रेणोच्यमानो ऽपि भल्लूको बहुशः कृतापराधमप्येनं तुभ्यं न दास्यामीत्यभिधाय ररक्षेति पौराणिकी कथा ॥ ४३ ॥ तत्रत्योऽयं न पर इति श्लोकः । परेषां पापकर्मणां परानु द्दिश्य पापं कुर्वताम् । परः प्राज्ञः पुरुषः पापं प्रत्यपकाररूपं नादत्ते नाङ्गीकरोति, न करोतीत्यर्थः । समयः आचारः अपकर्तृष्वपि प्रत्यपकारवर्जनरूपः रक्षितव्यस्तु

पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवङ्गम । कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४५ ॥ लोकहिंसा विहाराणां रक्षसां कामरूपिणाम् । कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनम् ॥ ४६ ॥ एवमुक्तस्तु हनुमान् सीतया वाक्यकोविदः । प्रत्युवाच ततः सीतां रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ४७ ॥ युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी यशस्विनी।प्रतिसन्दिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः॥४८॥

सद्भिश्चारित्रभूषणैरिति वा पाठः ॥ ४४ ॥ अथ देव्या अभयप्रदानश्लोकः— पापानामिति । पापानां वा शुभानां वा त्वदभिप्रायेण पापानां वा अस्म दभिप्रायेण शुभानां वा । तदेव ममोद्देश्यं 'दोषो यद्यपि तस्य स्यात्' इतिवत् । मलिनस्य हि स्नानमपेक्षितम् । तासां पापत्वादेवास्मदपेक्षा । किं शुभाना मस्माभिः ? तत्पुण्यानामेव तद्रक्षकत्वात् । तस्मात्तत्पापमेवास्माकमुद्देश्यम् । ननु तर्हि 'दण्ड्या दण्डनीयाः नादण्ड्याः' इति धर्मशास्त्रं भवतीमासाद्य भज्येते त्याशङ्क्य दुष्टोऽपि शरणागतो रक्षणीय इति विशेषशास्त्रं भवन्तमासाद्य किं भञ्जनीयमित्याह—वधार्हाणामिति । वधार्हाणामपीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे षष्ठी । प्लवङ्गम अनभिलषितमेवाभिलषितवान् खलु भवान् । तेषु, आर्येण महता पुरुषेण । करुणं दया कार्यम् । तिष्ठतु पुण्यं पापं च इदानीमेतद्दयनीयदशां पश्य । यद्वा शुभानामिति दृष्टान्तार्थम् । शुभेषु वधार्हेषु यथा करुणं कार्यं तथा पापेषु वधार्हेष्वपि कार्यमित्यर्थः । सापराधादण्डनेऽतिप्रसङ्गः स्या दित्याशङ्क्याह न कश्चिन्नापराध्यतीति । सर्वोऽप्यपराध्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ रक्षसां स्वजातिप्रयुक्तहिंसादेरदोषावहत्वाच्छास्त्रोक्तदण्डविषयत्वं नास्तीत्याह— लोकेति । अशोभनं दण्डनम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ रामस्य युक्ता, 'किं पुनर्मद्विधो

सद्भिः रक्षितव्य एव, तथाहि सन्तः चारित्रभूषणाः । चारित्रभूषणैरिति पाठे-सद्भि स्समयो रक्षितव्य इति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ पापानामिति । पापानां वधार्हाणां वा पापजनेषु वधार्हेषु शुभजनेषु वधार्हेषु सत्स्वपि तेषु आर्येण सज्जनेन करुणं कारुण्यं कार्यम्, कर्तव्यमित्यर्थः । ननु सापराधिषु यथापराधं दण्डः कर्तव्य इत्याशङ्क्याति प्रसङ्गेन परिहरति—नेति । न कश्चिदपि नापराध्यति सर्वोऽप्यपराध्यत्येव, अतः सर्व स्यापि वध्यत्वाद्दयाशालिनस्तूष्णींकरणमेव वरमिति भावः ॥४५॥ रक्षसां परहिंसनं

एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा । अब्रवीद्द्रष्टु मिच्छामि भर्तारं वानरोत्तम ॥४९॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान् मारुतात्मजः । हर्षयन् मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महाद्युतिः ॥५०॥ पूर्णचन्द्राननं रामं द्रक्ष्यस्यार्ये सलक्ष्मणम् । स्थिरमित्रं हतामित्रं शचीव त्रिदशेश्वरम् ॥५१॥ तामेवमुक्त्वा राजन्तीं सीतां साक्षादिव श्रियम् । आजगाम महावेगो हनुमान् यत्र राघवः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥११६॥

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

स उवाच महाप्राज्ञमभिगम्य प्लवङ्गमः ।
रामं वचनमर्थज्ञो वरं सर्वधनुष्मताम् ॥ १ ॥
यन्निमित्तोऽयमारम्भः कर्मणां च फलोदयः ।
तां देवीं शोकसन्तप्तां मैथिलीं द्रष्टुमर्हसि ॥ २ ॥
सा हि शोकसमाविष्टा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
मैथिली विजयं श्रुत्वा तव हर्षमुपागमत् ॥ ३ ॥

जनः' इति स्वस्योत्तमशरणत्वं प्रतिपादितवतो रामस्य शरण्यत्वादिगुणवत्तया सदृशीत्यर्थः । अनेन सर्गेण सीताया दयालुत्वम् अपराधसहिष्णुत्वं घटकत्वं चोक्तमिति ध्येयम् ॥ ४८॥ एवमिति । इच्छामीत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४९-५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

अथ सीतानयनम्—स उवाचेत्यादि ॥ १ ॥ यन्निमित्त इति । आरम्भः उद्योगः, कर्मणां सेतुबन्धादिव्यापाराणाम्, फलोदयः रावणविजयश्च यन्निमित्तः

स्वाभाविको धर्मः, अतोऽपि न वध्या इत्याह—लोकहिंसेति॥४६-५२॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां षोडशोत्तरशततमः सर्गः ११६

॥ १ ॥ यन्निमित्त इति । आरम्भः उद्योगः । कर्मणां सेतुबन्धनादिव्यापाराणां फलोदयः रावणजयश्च यन्नि[illegible]सीतायाः लाभार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

पूर्वकात् प्रत्ययाच्चाहमुक्तो विश्वस्तया तया ।
भर्तारं द्रष्टुमिच्छामि कृतार्थं सहलक्ष्मणम् ॥ ४ ॥
एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतां वरः ।
अगच्छत् सहसा ध्यानमीषद्बाष्पपरिप्लुतः ॥ ५॥
दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य मेदिनीमवलोकयन् ।
उवाच मेघसङ्काशं विभीषणमुपस्थितम् ॥ ६ ॥
दिव्याङ्गरागां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
इह सीतां शिरस्स्नातामुपस्थापय मा चिरम् ॥ ७ ॥

यस्याः सीताया लाभार्थः, तां द्रष्टुमर्हसि ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्वकात्पूर्वोत्पन्नात् प्रत्ययाद्विश्वासात् ॥ ४॥ रामः ईषद्बाष्पपरिप्लुतः सन् सहसा ध्यानमगच्छत् । रावणभवनोषितसीतापरिग्रहे महान् लोकापवादो भवेत्, निर्दोषायास्तस्याः परित्यागे महान् दोषः स्यादित्येवं कार्यदौस्थ्यात् किं कर्तव्यमिति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ५ ॥ निश्वासदैर्घ्येण चिन्तादैर्घ्यं गृह्यते । औष्ण्येन कथं क्लिष्टां तां पुनः क्लेशयिष्यामीत्यन्तस्तापो व्यज्यते । भूमिं समवलोकयन् इति चिन्तापारवश्याभिनयः । मेघसङ्काशमित्यनेन सीतानयने कृतत्वरत्वमुच्यते ॥ ६ ॥ दिव्याङ्गरागामिति । अलंकृत्यानयनादेशः उत्तरकालिकपरुषभाषणार्हताप्रतिपादनाय । नहि तादृशदशापन्नां दीनां परुषं भाषितुं युज्यते । तच्च तस्या न परित्यागार्थम्, किंतु चतुर्मुखादिदेवतामुखेन तस्याः पातिव्रत्यं ख्यापयितुम् ।

पूर्वकात् प्रत्ययात् सन्देशकारणात् प्रत्ययात्, अतीव विश्वासादित्यर्थः ॥ ४ ॥ रामः ईषद्बाष्पपरिप्लुतस्सन् सहसा ध्यानमगच्छत्, रावणभवनोषितसीतापरिग्रहे महान् लोकापवादोभ वेत् । निर्दोषायास्तस्याः परित्यागे महान् दोषः स्यादित्येवं कार्यदौस्थ्यात् किं कर्तव्यमिति चिन्तयामासेत्यर्थः॥५॥६॥ दिव्याङ्गरागां शिरस्स्नातां सीतामुपस्थापयेत्यस्यायमाशयः–यदि सीतामविशोध्यैव ग्रहीष्यामि तदा जना एतादृशदिव्यसुन्दरीं दृष्ट्वा रावणः कथं तूष्णीं तिष्ठेदिति बहुविधापवादपङ्कलङ्काङ्कितचित्तास्सन्तो निष्कलङ्कायां जगज्जनन्यामपि देव्यां किमप्याशङ्केयुरिति मन्वानो जगन्मर्यादास्थापनायावतीर्णः श्रीरामः " यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः " इति न्यायमनुसृत्य निष्कल्मषां दवीं स्वयं जानन्नपि लोकापवादनिवृत्तये तस्यां रुषित इव परुषोक्तिं वदन् तामग्निं प्रवेश्य पद्मभवनभवेन्द्रमुखामरगणैस्संस्तुतः

एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः । प्रविश्यान्तः पुरं सीतां स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत् ॥८॥ दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता । यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम् । अस्नाता द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसाधिप॥१०॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः । यदाह राजा भर्ता ते तत्तथा कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली भर्तृदेवता । भर्तृभक्तिव्रता साध्वी तथेति प्रत्यभाषत ॥ १२ ॥ ततः सीतां शिरस्स्नातां युवतीभिरलंकृताम् । महार्हाभरणोपेतां महार्हाम्बरधारिणीम् ॥ १३॥ आरोप्य शिबिकां दीप्तां परार्घ्याम्बरसंवृताम् । रक्षोभिर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥१४॥

मा चिरम्, विलम्बो न कार्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत् निजस्त्रीमुखेनाचोदयत् ॥ ८–१० ॥ रामानु०–एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः । प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत् ॥ दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता । यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ इति पाठक्रमः । भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छतीति स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयदिति सम्बन्धः ॥ ८–१० ॥ तस्या इति । प्रत्युवाच, स्त्रीमुखेनेति शेषः । यथा नियोगं कर्तव्यत्वे हेतुद्वयम् राजा भर्तेति॥११॥अङ्गीकारे हेतुद्वयं भर्तृदेवता भर्तृभक्तिव्रतेति ॥१२–१४॥ प्रार्थितो नित्यशुद्धां देवीमङ्गीकरवाणीति ॥ ७ ॥ ८ ॥ दिव्याङ्गरागेति । भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छतीति स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ९–१४ ॥

स०–स्वाभिः स्त्रीभिरवादयत् इति पाठः । स्वाभिः स्त्रीभिः सरमात्रिजटादिभिः । सीतामवादयत्, राजस्त्रीत्वात्साक्षादसम्भाषणमिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ ननु महाभारते–" तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्शिताम् । मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥" इत्युक्तेः कथमत्रैवं कथनमिति चेत्, उच्यते–स्वच्छन्देनाङ्गशोधनाद्यभावेन भारते मलोपचितेत्याद्युक्तिः । अत्र तु रामाज्ञया तस्य जातत्वेन प्रतिकर्मणा संयुक्तामित्याद्युक्तिः । अथवा भारतवचनोत्तरार्धे हनुमद्वचनेन मलोपचितसर्वाङ्गीं संस्मरतो रामस्य तथैव दर्शनमिति पूर्वमेतादृशीमिति वाऽर्थाङ्गीकारेण वाऽविरोधोपपत्तेः ॥ १३ ॥ आरोप्य शिबिकां सीतां राक्षसैर्वहनोचितैः इति पाठः । वहनोचितैः राजावरोधयानवहनोचितैः । राक्षसैः वृद्धैरविन्ध्यादिभिः । उक्तं च भारते–" ततस्सीतां पुरस्कृत्य" इत्यारभ्य "अविन्ध्यो नाम [illegible] विनिर्ययौ " इति ॥ १४ ॥

सोऽभिगम्य महात्मानं ज्ञात्वाऽपि ध्यानमास्थितम् ।
प्रणतश्च प्रहृष्टश्च प्राप्तां सीतां न्यवेदयत् ॥ १५ ॥
तामागतामुपश्रुत्य रक्षोगृहचिरोषिताम् । हर्षो दैन्यं च रोषश्च त्रयं राघवमाविशत् ॥१६॥ ततः पार्श्वगतं दृष्ट्वा सविमर्शं विचारयन् । विभीषणमिदं वाक्यमहृष्टं राघवोऽब्रवीत् ॥ १७ ॥ राक्षसाधिपते सौम्य नित्यं मद्विजये रत । वैदेही सन्निकर्षं मे शीघ्रं समुपगच्छतु ॥ १८ ॥ स तद्वचनमाज्ञाय राघवस्य विभीषणः । तूर्णमुत्सारणे यत्नं कारयामास सर्वतः ॥१९॥ कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रजर्जरपाणयः । उत्सारयन्तः पुरुषाः समन्तात् परिचक्रमुः ॥ २० ॥ ऋक्षाणां वानराणां च राक्षसानां च सर्वशः । वृन्दान्युत्सार्यमाणानि दूरमुत्ससृजुस्तदा ॥ २१ ॥ तेषामुत्सार्यमाणानां सर्वेषां ध्वनिरुत्थितः । वायुनोद्वर्तमानस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २२ ॥

ज्ञात्वाऽपि विभीषणागमनं विदित्वाऽपि । अनेन चिन्तानुवृत्तिरुक्ता ॥ १५ ॥ रावणवधपूर्वकसीतागमनेन हर्षः, रावणभवनोषितत्वेन दैन्यं रोषश्च । अत्र रोषो भाविशपथोपयोगित्वादारोपित इति द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥ सविमर्शं विचारयन् सवितर्कं चिन्तयन् । अहृष्टमिति क्रियाविशेषणं विभीषणविशेषणं वा ॥१७॥ ॥ १८॥ उत्सारणे जननिवारणे ॥ १९ ॥ कञ्चुकं वारवाणम् । उष्णीषं शिरोवेष्टनम् । वेत्रेण जर्जराः सदाऽवलम्बनजनितपारुष्याः पाणयो येषां ते ॥२०॥ उत्ससृजुः अपचक्रमुः ॥ २१ ॥ उद्वर्तमानस्य उज्जृम्भमाणस्य ॥ २२ ॥

ज्ञात्वाऽपि विभीषणानुगमनं ज्ञात्वाऽपि॥१५॥तामिति।हर्षः रावणवधपूर्वकसीतासमागमेनहर्षः, रावणभवनोषितत्वमेव दैन्यरोषयोर्हेतुः । तत्र रोषश्च भाविशपथोपयुक्तत्वादारोपित इति द्रष्टव्यम्॥१६॥सविमर्शं सवितर्कं विचारयन्निति सम्बन्धः ॥१७-२०॥ ऋक्षाणामिति । उत्ससृजुः अपचक्रमुः ॥ २१ ॥ वायुना हेतुना उद्वर्त्तमानस्य उज्जृम्भ

उत्सार्यमाणांस्तान् दृष्ट्वा समन्ताज्जातसम्भ्रमान् । दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्च वारयामास राघवः ॥२३॥ संरब्धश्चाब्रवीद्रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव। विभीषणं महाप्राज्ञं सोपालम्भमिदं वचः ॥२४॥ किमर्थं मामनादृत्य क्लिश्यतेऽयं त्वया जनः । निवर्तयैनमुद्योगं जनोऽयं स्वजनो मम ॥२५॥ न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारास्तिरस्क्रियाः । नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियाः ॥ २६ ॥ व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे । न क्रतौ न विवाहे च दर्शनं दुष्यति स्त्रियाः ॥२७॥ सैषा युद्धगता चैव कृच्छ्रे च महति स्थिता । दर्शनेऽस्या न दोषः स्यान्मत्समीपे विशेषतः ॥२८॥ [विसृज्य शिबिकां तस्मात् पद्भ्यामेवोपसर्पतु। समीपे मम वैदेहीं पश्यन्त्वेते वनौकसः॥] तदानय समीपं मे शीघ्रमेनां विभीषण । सीता पश्यतु मामेषा सुहृद्गणवृतं स्थितम् ॥ २९ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषणः । रामस्योपानयत् सीतां सन्निकर्षं विनीतवत् ॥ ३० ॥

दाक्षिण्यात् वानरेषु दाक्षिण्यात् । अमर्षात् उत्सारणासहनात् ॥२३॥ चक्षुषा प्रदहन्निवेति लोचनाभ्यां पिबन्निवेत्युक्तादरपात्रभूतस्य विभीषणस्यैवांविध दर्शनविषयताकरणं स्वजननिग्रहासहिष्णुत्वात् । सीताविषयसमारोपितरोषविशेषाद्वा ॥ २४ ॥ २५ ॥ तिरस्क्रियाः तिरस्कारिण्यः । राजसत्काराः उत्सारणादिकम् । वृत्तम् आचारः ॥ २६ ॥ व्यसनेषु इष्टजनवियोगेषु । कृच्छ्रेषु राज्यक्षोभादिषु । युद्धे युद्धभूमौ ॥ २७॥ सैषेति । कृच्छ्रे वक्ष्यमाणाग्निप्रवेशे ॥२८ ॥ २९ ॥ सविमर्शः कृच्छ्रशब्दप्रयोगात्साशङ्कः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

माणस्य ॥२२॥ दाक्षिण्यात, वानरेष्विति शेषः। तदमर्षात् तद्धर्षणासहनात् ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ स्वजनो बन्धुजनः ॥ २५ ॥ तिरस्क्रियाः तिरस्करिण्यः ॥ २६ ॥ व्यसनेष्विति । इष्टजनमरणजनितदुःखं व्यसनम् । कृच्छ्रेषु आपत्सु ॥२७–२९ ॥ सविमर्शः

ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनुमांश्च प्लवङ्गमः । निशम्य वाक्यं रामस्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥ ३१ ॥ कलत्रनिरपेक्षैश्च इङ्गितैरस्य दारुणैः । अप्रीतमिव सीतायां तर्कयन्ति स्म राघवम् ॥ ३२ ॥ लज्जया त्ववलीयन्ती स्वेषु गात्रेषु मैथिली । विभीषणेनानुगता भर्तारं साऽभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥ सा वस्त्रसंरुद्धमुखी लज्जया जनसंसदि । रुरोदासाद्य भर्तारमार्यपुत्रेति भाषिणी ॥ ३४ ॥ विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता । उदैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतरानना ॥ ३५ ॥ अथ समपनुदन्मनःक्लमं सा सुचिरमदृष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य । वदनमुदितपूर्णचन्द्रकान्तं विमलशशाङ्कनिभानना तदानीम् ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

तां तु पार्श्वस्थितां प्रह्वां रामः सम्प्रेक्ष्य मैथिलीम् ।
हृदयान्तर्गतक्रोधो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

व्यथायां हेतुमाह—कलत्रेति ॥ ३२ ॥ अवलीयन्ती सङ्कुचन्ती ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विस्मयात् अघटितरामपुनर्दर्शनाद्विस्मयः । प्रियस्य दर्शनेन प्रहर्षः । स्नेहः स्वाभाविकः । उदीक्षणकालिकमुखप्रसादमाह सौम्येति ॥ ३५ ॥ अथेति । उदितपूर्णचन्द्रेत्यनेन कोपरक्तत्वमुक्तम् । विमलशशाङ्केत्यनेन उत्तरकालिकक्षयः सूच्यते ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अथ रामपरुषोक्तिः—तां तु पार्श्वस्थितामित्यादि । प्रह्वां लज्जया नम्राम् ॥ १ ॥

सीताविषये स्वामिनश्चित्तं कीदृशमिति विचारः ॥ ३०–३४ ॥ विस्मयादिति । असम्भावितदर्शनं जातमिति विस्मयः । प्रियस्य दर्शनेन प्रहर्षः ॥ ३५ ॥ अथेति । समपनुदत समपानुदत ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥

एषाऽसि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा मया रणे । पौरुषा द्यदनुष्ठेयं तदेतदुपपादितम् ॥२॥ गतोऽस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा सम्प्रमार्जिता । अवमानश्च शत्रुश्च मया युगप दुद्धृतौ ॥३॥ अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः । अद्य तीर्णप्रतिज्ञत्वात् प्रभवामीह चात्मनः ॥४॥ या त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा । दैवसम्पादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ ५॥ सम्प्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति । कस्तस्य पुरुषार्थोऽस्ति पुरुषस्याल्प तेजसः ॥६॥ लङ्घनं च समुद्रस्य लङ्कायाश्चावमर्दनम् । सफलं तस्य तच्छ्लाघ्यं महत् कर्म हनूमतः ॥ ७ ॥ युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मन्त्रयतश्च मे । सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ ८ ॥निर्गुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः । विभीषणस्य भक्तस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ ९ ॥

एषेति प्रत्यक्षेण दर्शयति । भद्रे इत्यसम्बन्धनिवेदकसम्बोधनम् । पौरुषा द्यदनुष्ठेयं तदेव कृतम्, नतु त्वल्लाभाय यत्नः कृत इति भावः ॥ २ ॥ अन्तं फलम् । उद्धृतौ निर्मूलितौ ॥ ३ ॥ अद्येति । आत्मनः प्रभवामि स्वतन्त्रो भवामि ॥ ४ ॥ मया विरहिता या त्वं चलचित्तेन रक्षसा नीता । तया त्वया हेतुभूतया दैवसंपादितः दोषः अवमानः मानुषेण प्रमार्जितः, दैवकृतं पुरुष यत्नेन निवारितमिति भावः ॥ ५ ॥ धर्षणाया अमार्जने दोषमाह—सम्प्राप्त मिति । प्रमार्जति प्रमार्ष्टि ॥६ ॥ इदानीं हनुमदादिपौरुषस्यापि धर्षणावमार्जन हेतुत्वमाह—लङ्घनं चेत्यादिना । समुद्रस्य लङ्घनं लङ्कायाः अवमर्दनम् इत्येवं रूपं हनुमतः श्लाघ्यं कर्म चाद्य सफलम् । धर्षणापरिमार्जनेन सफलमित्यर्थः ॥७॥ मन्त्रयतः चिन्तयतः ॥ ८ ॥ निर्गुणमिति । तस्येत्यध्याहार्यम् ॥ ९ ॥

अन्तं फलम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ मया विरहिता या त्वं चलचित्तेन रक्षसा नीता त्वया हेतुभूतया दैवसम्पादितो दोषो मानुषेण मया जितः । मानुषेण पौरुषेणेति वा जितः प्रमृष्टः, दैवकृतं पुरुषयत्नेन निराकृतमिति भावः ॥ ५–९ ॥

इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सीता रामस्य तद्वचः । मृगीवोत्फुल्ल नयना बभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १० ॥ पश्यतस्तां तु रामस्य भूयः क्रोधो व्यवर्धत । प्रभूताज्यावसिक्तस्य पावकस्येव दीप्यतः ॥ ११ ॥ स बद्ध्वा भ्रुकुटीं वक्त्रे तिर्यक्प्रेक्षित लोचनः । अब्रवीत् परुषं सीतां मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२ ॥ यत् कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां परिमार्जता । तत् कृतं सकलं सीते शत्रुहस्तादमर्षणात् ॥ १३ ॥ निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना । अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥ १४ ॥

तद्वचः नैराश्येनोक्तं वचः । तस्य ब्रुवतः तस्मिन् ब्रुवति सति ॥ १० ॥ पावकस्येति । पावकस्य क्रोधोऽतीव ज्वलनम् ॥ ११ ॥ तिर्यक्प्रेक्षित लोचनः तिर्यक् प्रेक्षणं पुरतः सीतादर्शनासहिष्णुत्वकृतम् ॥ १२ ॥ यत्कर्तव्यमित्यादित्रिपादश्लोक एकान्वयः । हे सीते ! धर्षणां परिमार्जता । " मृजेरजादौ विभाषा वृद्धिः " इति वृद्धिः । मनुष्येण यत्कर्तव्यं तत् सकलं कृतम् । शत्रुहस्तादमर्षणादित्युत्तरशेषः ॥ १३ ॥ भावितात्मना ध्यातात्मस्वरूपेण, अगस्त्येन । इल्वलाक्रान्तत्वाज्जीवलोकस्य दुराधर्षा दुःसञ्चारा, दक्षिणा दिगिव अमर्षणात् अमर्षाद्धेतोः, शत्रुहस्तान्मया त्वं निर्जितेति संबन्धः ॥ १४ ॥

इत्येवमिति । तद्वचः नैराश्यद्योतकं वचः, निशम्येति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः तिर्यग्भूतं प्रेक्षितं प्रेक्षणं ययोस्तादृशे लोचने यस्य स तथोक्तः ॥ १२ ॥ शत्रुहस्तादमर्षणादित्युत्तरशेषः । सीते ! धर्षणां परिमार्जता मनुष्येण यत् कर्तव्यं तत्कृतमिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ शत्रुहस्तादिति । जीवलोकस्येति निर्धारणे षष्ठी । प्राणिजातस्य मध्ये तपसा भावितात्मना तपसा शुद्धचित्तेन अगस्त्येन दुराधर्षा दक्षिणा दिगिव अमर्षणात् क्रोधाद्धेतोः शत्रुहस्तान्मया त्वं निर्जितेति

स०—पश्यतस्तां त्वित्यादिश्लोकद्वयस्य स्थाने—पश्यतस्तां तु रामस्य समीपे हृदयप्रियाम् । जनवादभयाद्राज्ञो बभूव हृदयं द्विधा ॥ ११ ॥ सीतामुत्पलपत्राक्षीं नीलकुञ्चितमूर्धजाम् । अवदद्वै वरारोहां मध्ये वानर रक्षसाम् ॥ १२ ॥ इति श्लोकद्वयं पाठान्तरत्वेन दृश्यते ॥ **हृदयप्रियां** मनोहराम् । श्रीवत्साश्रितरमारूपत्वाद्वा । एतादृशदैन्यदर्शनं स्वीकारहेतुः । **जनवादः** जनापवादः । **द्विधा** ग्राह्या वा त्याज्या वेति ॥ ११ ॥

विदितश्चास्तु ते भद्रे योऽयं रणपरिश्रमः । स तीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः ॥ १५॥ रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वशः । प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं च परिरक्षता ॥ १६॥ प्राप्तचारित्रसन्देहा मम प्रतिमुखे स्थिता । दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलाऽसि मे दृढम् ॥१७॥ तद्गच्छ ह्यभ्यनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे । एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८ ॥ कः पुमान् हि कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् । तेजस्वी पुनरादद्यात् सुहृल्लेख्येन चेतसा ॥ १९ ॥ रावणाङ्कपरिभ्रष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा । कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन् महत् ॥ २० ॥ तदर्थं निर्जिता मे त्वं यशः प्रत्याहृतं मया । नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यतामितः ॥ २१ ॥

योऽयं रणपरिश्रमः सुहृदां वीर्यात्तीर्णः निर्व्यूढः, सः त्वदर्थं मया न कृत इति विदितोऽस्तु ॥ १५ ॥ तर्हि किमर्थमेष परिश्रम इत्यत आह—रक्षतेति । अत्र मया रणपरिश्रमः कृत इत्यनुषज्यते । वृत्तं रक्षता, अपवादं न्यङ्गम् अयशस्यं च परिरक्षता परिहरता निवारयता मया रणपरिश्रमः कृतः ॥ १६ ॥ प्राप्तेति । परगृहवासेन प्राप्तचारित्रसंदेहा त्वं नेत्रातुरस्य दीप इव प्रतिकूलाऽसि । अनेनोपमानेन वस्तुतः सीताया दोषो नास्ति । स्वसन्देहेनाहं प्रतिकूली करोमीति व्यज्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ कः पुमानिति । सुहृल्लेख्येन सुहृल्लेखा रणरणकम्, सुहृल्लेखामर्हतीति सुहृल्लेख्यं तेन रणरणकातिशययुक्तेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ व्यपदिशन् कीर्तयन् ॥ २० ॥ तदर्थमिति । तदर्थं कुलार्थम्,

सम्बन्धः ॥१४॥ सुहृदां वीर्यात्तीर्णो योऽयं रणपरिश्रमः स त्वदर्थं मया न कृत इति विदितश्चास्त्वित्यन्वयः ॥ १५ ॥ तर्हि किमर्थं कृत इत्यत्राह—रक्षतेति । अत्र मया रणपरिश्रमः कृत इत्यनुषज्यते । वृत्तं चारित्रम् । रक्षता पालयता । अपवादम् अयशस्यम्, न्यङ्गं न्यूनतां च परिरक्षता अपनयता च ॥ १६–१८ ॥ क इति । सुहृल्लेख्येन शोभना हृल्लेखा रणरणिका यस्य तत् सुहृल्लेख्यं तेन, रणरणिकायुक्तेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ व्यपदिशन् प्रख्यापयन् ॥ २० ॥ तदर्थं शत्रुहस्तगता सीता प्रत्या

इति प्रव्याहृतं भद्रे मयैतत् कृतबुद्धिना । लक्ष्मणे भरते वा त्वं कुरु बुद्धिं यथासुखम् ॥ २२ ॥ सुग्रीवे वानरेन्द्रे वा राक्षसेन्द्रे विभीषणे । निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः ॥ २३ ॥ न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् । मर्षयेत चिरं सीते स्वगृहे परिवर्तिनीम् ॥ २४ ॥ ततः प्रियार्हश्रवणा तदप्रियं प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मैथिली । मुमोच बाष्पं सुभृशं प्रवेपिता गजेन्द्र हस्ताभिहतेव सल्लकी ॥ २५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥११८॥

एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणम् ।
राघवेण सरोषेण भृशं प्रव्यथिताऽभवत् ॥ १ ॥
सा तदश्रुतपूर्वं हि जने महति मैथिली ।
श्रुत्वा भर्तृवचो रूक्षं लज्जया व्रीडिताऽभवत् ॥ २ ॥

अभिष्वङ्गः आसक्तिः, अनुरागो वा॥२१॥ इति प्रव्याहृतमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। अत्र लक्ष्मणादौ मनःकरणं नाम अनाथाया रक्षकत्वेन तत्तद्गृहे वर्तनम्। भर्त्रा परित्यक्तायाः स्त्रियो बन्धुगृहे वासविधानात् । "न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति" इति स्मृतेः । न त्वत्रान्यथाग्रहीतुं युक्तम् । महापुरुषेण तादृशोक्त्ययोगात् ॥ २२-२४ ॥ सल्लकी गजभक्ष्यलताविशेषः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

अथ सीताग्निप्रवेशः-एवमुक्ता त्विति । स्पष्टम् ॥ १ ॥ जने महति महा

अभिष्वङ्गः आसक्तिः ॥ २१॥ लक्ष्मण इति । पुत्रसदृशेषु लक्ष्मणादिषु मध्ये यत्र कुत्रापि मनो निवेशय, आत्मभरणार्थमिति शेषः ॥२२-२४॥ प्रियार्हश्रवणा प्रियश्रवणार्हा । गजेन्द्रहस्ताभिहता सल्लकी लता यथा क्षीरं मुञ्चति तथा बाष्पं मुमोचेत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

हतेति यशस्सम्पादनार्थम् । व्रीडिताभवत्, लज्जयाऽतिनम्रमुखी बभूवे ॥ १ ॥ सेति । महति जने लज्जया

प्रविशन्तीव गात्राणि स्वान्येव जनकात्मजा । वाक्छल्यै स्तैः सशल्येव भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३ ॥ ततो बाष्प परिक्लिष्टं प्रमार्जन्ती स्वमाननम् । शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् । रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ ५ ॥ न तथाऽस्मि महाबाहो यथा त्वमवगच्छसि । प्रत्ययं गच्छ मे येन चारित्रेणैव ते शपे ॥ ६ ॥ पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं तां परिशङ्कसे । परित्यजेमां शङ्कां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ७ ॥ यद्यहं गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि विवशा प्रभो । कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ८ ॥

जनमध्ये लज्जया व्रीडिता, अतिनम्रमुखी बभूवेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रविशन्तीवेति । गात्राणि प्रविशन्ती सङ्कुचन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ किमिति । असदृशं त्वया वक्तुं मया श्रोतुं चायोग्यम् । रूक्षं परुषम् अत एव श्रोत्रदारुणं श्रवणकटु ॥ ५ ॥ न तथेति । चारित्रेण, ममेति शेषः । ते तुभ्यम् । "श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्–" इति संप्रदानत्वम् । सुकृतेन शपमाना त्वां शापं ज्ञापयामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्त्रीमात्रसाधारण्येन नाहं द्रष्टव्येत्याह–पृथक्स्त्रीणामिति । पृथक्स्त्रीणां प्राकृत स्त्रीणाम् । प्रचारेण आचारेण हेतुना । सर्वामपि स्त्रीजातिं तथात्वेन शङ्कसे । अहं ते त्वया यदि परीक्षिता ज्ञातस्वभावा, तर्हीमां शङ्कां त्यज ॥ ७ ॥ त्वयि ज्ञातस्वभावायामपि रावणाङ्गस्पर्शलक्षणो दोषस्त्यागहेतुरित्याशङ्क्याह–

त्यर्थः ॥ २–४ ॥ किमिति । असदृशं त्वया वक्तुं मया श्रोतुं चायोग्यम्, रूक्षं परुषं च अत एव श्रोत्रदारुणं श्रोत्रकटु ॥ ५ ॥ यथा त्वमवगच्छसि दुष्टेयमिति तथा नास्मि । स्वेन चारित्रेण पातिव्रत्यलक्षणेन ते शपे शपथेन तव प्रत्ययं सम्पादयिष्ये, ततो मे प्रत्ययं गच्छ ॥ ६ ॥ स्त्रीमात्रसाधारण्येन नाहं द्रष्टव्येत्याह–पृथगिति । पृथक्स्त्रीणां दुष्टस्त्रीणां प्रचारेण व्यापारेण हेतुना सर्वामपि जातिं तां स्त्रीजातिं तथैवेति परि शङ्कसे, अहं ते त्वया यदि परीक्षिता तदा इमां स्त्रीजातिस्वभावशङ्कां परित्यज, तज्जातिस्वभावशङ्का मयि न कार्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ सत्स्वभावत्वात्त्वयि शङ्काभावेऽपि

स०–पृथक्स्त्रीणां मूर्खस्त्रीणाम् । पृथग्जनशब्दस्य मूर्खे प्रयोगवदयं प्रयोगः । यद्वा स्त्रीणां पृथक्त्वं नाम पतिबुद्धिविरुद्धबुद्धिमत्त्वम् । विभिन्नयोरपि मत्यैक्येनैक्यव्यवहारदर्शनात् । तथा च स्वैरिणीनामिति फलितोऽर्थः । प्रचारेण आचारेण । जातिं सर्वस्त्रीसमूहम् । यदि ते त्वयाऽहं परीक्षिता स्यां तदेमां शङ्काम् एकस्या यत्र क्वापि दुष्टत्वे सर्वा अपि तादृश्य इति विपरीतसम्भावनां त्यज त्यक्ष्यसि ॥ ७ ॥

मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते । पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ॥ ९ ॥ सहसंवृद्धभावाच्च संसर्गेण च मानद । यद्यहं ते न विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ १० ॥ प्रेषितस्ते यदा वीरो हनुमानवलोककः । लङ्कास्थाऽहं त्वया वीर किं तदा न विसर्जिता ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षं वानरेन्द्रस्य तद्वाक्यसमनन्तरम् । त्वया सन्त्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ १२ ॥ न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात् संशये न्यस्य जीवितम् । सुहृज्जन परिक्लेशो न चायं निष्फलस्तव ॥ १३ ॥

यद्यहमित्यादि । यद्यपि अहं विवशा सती गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि, तथापि तत्र मे कामकारः स्वेच्छाचरणं नास्ति । तर्हि कस्यात्रापराध इत्यत्राह—दैवं तत्रेति ॥८॥ मदधीनं परैर्ग्रहीतुमशक्यम्, यद्धृदयं तत्तु तस्मिन्काले त्वयि वर्तते अवर्तत । पराधीनेषु परैर्ग्रहीतुं शक्येषु गात्रेषु विषये अनीश्वरा अस्वतन्त्रा अहं किं करिष्यामि किं कुर्याम् ॥ ९ ॥ स्वभावपरिज्ञानहेतुभूतसहसंवर्धनसंसर्गावपि प्रत्ययं यदि नोत्पादयतः तर्हि न किमपि ते प्रत्ययमुत्पादयितुं शक्नुयादित्याशयेनाह—सहसंवृद्धेति। सहसंवृद्धभावात् स्वभावपरिज्ञानहेतुना सहसंवर्धनेन संसर्गेण संश्लेषेण च यद्यहं ते न विज्ञाता। ततः मत्स्वभावाज्ञानेन शाश्वतम् अत्यर्थम्, हताऽस्मि ॥१०॥ प्रेषित इति । अवलोककः अवलोकितुम्, अन्वेष्टुमिति यावत् । "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इति ण्वुल्प्रत्ययः ॥ ११ ॥ तदात्वे को विशेष इत्यत आह—प्रत्यक्षमिति ॥ १२ ॥ एवं कृते

यद्यहमित्यादिश्लोकत्रयेण । विवशा सत्यहं गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि यद्यपि तथापि तत्र मे कामकारः स्वेच्छाग्रहणं नास्ति, ग्रहणेऽहमनुकूला नास्मीति यावत् । कुतः ? दैवमिति ॥ ८ ॥ मदधीनं परैर्ग्रहीतुमशक्यम् । पराधीनेषु परैर्ग्रहीतुं शक्येषु ॥ ९ ॥ सहसंवृद्धभावात् स्वभावपरिज्ञानहेतुभूतात्सहसंवृद्धत्वात् संसर्गेण संश्लेषेण च ते त्वया अहं सम्यङ्न ज्ञातेति यत तेन मत्स्वभावापरिज्ञानेन । शाश्वतमित्युत्तरशेषः । हताऽस्मीति सम्बन्धः ॥ १० ॥ अवलोककः अवलोकितुम्, अन्वेष्टुमिति यावत् ॥ ११ ॥ तदात्वे को विशेष इत्यत आह—प्रत्यक्षमिति । तदैव जीवितत्यागे सति एतावन्तं कालं महती त्वद्वियोगव्यथा न स्यादिति भावः ॥ १२ ॥ एवं कृते न केवलं ममैव व्यथा

ग्रहणसमये रावणाङ्गस्पर्शलक्षणो दोषस्त्यागहेतुरित्याशङ्क्याह—

प्रविशन्तीव गात्राणि स्वान्येव जनकात्मजा । वाक्छल्यै स्तैः सशल्येव भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३ ॥ ततो बाष्प परिक्लिष्टं प्रमार्जन्ती स्वमाननम् । शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् । रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ ५ ॥ न तथाऽस्मि महाबाहो यथा त्वमवगच्छसि । प्रत्ययं गच्छ मे येन चारित्रेणैव ते शपे ॥ ६ ॥ पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं तां परिशङ्कसे । परित्यजेमां शङ्कां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ७ ॥ यद्यहं गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि विवशा प्रभो । कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ८ ॥

जनमध्ये लज्जया व्रीडिता, अतिनम्रमुखी बभूवेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रविशन्तीवेति । गात्राणि प्रविशन्ती सङ्कुचन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ किमिति । असदृशं त्वया वक्तुं मया श्रोतुं चायोग्यम् । रूक्षं परुषम् अत एव श्रोत्रदारुणं श्रवणकटु ॥ ५ ॥ न तथेति । चारित्रेण, ममेति शेषः । ते तुभ्यम् । "श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्–" इति संप्रदानत्वम् । सुकृतेन शपमाना त्वां शापं ज्ञापयामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्त्रीमात्रसाधारण्येन नाहं द्रष्टव्येत्याह–पृथक्स्त्रीणामिति । पृथक्स्त्रीणां प्राकृत स्त्रीणाम् । प्रचारेण आचारेण हेतुना । सर्वामपि स्त्रीजातिं तथात्वेन शङ्कसे । अहं ते त्वया यदि परीक्षिता ज्ञातस्वभावा, तर्हीमां शङ्कां त्यज ॥ ७ ॥ त्वयि ज्ञातस्वभावायामपि रावणाङ्गस्पर्शलक्षणो दोषस्त्यागहेतुरित्याशङ्क्याह–

त्यर्थः ॥ २–४ ॥ किमिति । असदृशं त्वया वक्तुं मया श्रोतुं चायोग्यम्, रूक्षं परुषं च अत एव श्रोत्रदारुणं श्रोत्रकटु ॥ ५ ॥ यथा त्वमवगच्छसि दुष्टेयमिति तथा नास्मि । स्वेन चारित्रेण पातिव्रत्यलक्षणेन ते शपे शपथेन तव प्रत्ययं सम्पादयिष्ये, ततो मे प्रत्ययं गच्छ ॥ ६ ॥ स्त्रीमात्रसाधारण्येन नाहं द्रष्टव्येत्याह–पृथगिति । पृथक्स्त्रीणां दुष्टस्त्रीणां प्रचारेण व्यापारेण हेतुना सर्वामपि जातिं तां स्त्रीजातिं तथैवेति परि शङ्कसे, अहं ते त्वया यदि परीक्षिता तदा इमां स्त्रीजातिस्वभावशङ्कां परित्यज, तज्जातिस्वभावशङ्का मयि न कार्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ सत्स्वभावत्वात्त्वयि शङ्काभावेऽपि

स०–पृथक्स्त्रीणां मूर्खस्त्रीणाम् । पृथग्जनशब्दस्य मूर्खे प्रयोगवदयं प्रयोगः । यद्वा स्त्रीणां पृथक्त्वं नाम पतिबुद्धिविरुद्धबुद्धिमत्त्वम् । विभिन्नयोरपि मत्यैक्येनैक्यव्यवहारदर्शनात् । तथा च स्वैरिणीनामिति फलितोऽर्थः । प्रचारेण आचारेण । जातिं सर्वस्त्रीसमूहम् । यदि ते त्वयाऽहं परीक्षिता स्यां तदेमां शङ्काम् एकस्या यत्र क्वापि दुष्टत्वे सर्वा अपि तादृश्य इति विपरीतसम्भावनां त्यज त्यक्ष्यसि ॥ ७ ॥

मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते । पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ॥ ९ ॥ सहसंवृद्धभावाच्च संसर्गेण च मानद । यद्यहं ते न विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ १० ॥ प्रेषितस्ते यदा वीरो हनुमानव लोककः । लङ्कास्थाऽहं त्वया वीर किं तदा न विसर्जिता ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षं वानरेन्द्रस्य तद्वाक्यसमनन्तरम् । त्वया सन्त्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ १२ ॥ न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात् संशये न्यस्य जीवितम् । सुहृज्जन परिक्लेशो न चायं निष्फलस्तव ॥ १३ ॥

यद्यहमित्यादि । यद्यपि अहं विवशा सती गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि, तथापि तत्र मे कामकारः स्वेच्छाचरणं नास्ति । तर्हि कस्यात्रापराध इत्यत्राह–दैवं तत्रेति ॥८॥ मदधीनं परैर्ग्रहीतुमशक्यम्, यद्धृदयं तत्तु तस्मिन्काले त्वयि वर्तते अवर्तत । पराधीनेषु परैर्ग्रहीतुं शक्येषु गात्रेषु विषये अनीश्वरा अस्वतन्त्रा अहं किं करिष्यामि किं कुर्याम् ॥९॥ स्वभावपरिज्ञानहेतुभूतसहसंवर्धनसंसर्गावपि प्रत्ययं यदि नोत्पादयतः तर्हि न किमपि ते प्रत्ययमुत्पादयितुं शक्नुयादित्याशयेनाह–सहसंवृद्धेति। सहसंवृद्धभावात् स्वभावपरिज्ञानहेतुना सहसंवर्धनेन संसर्गेण संश्लेषेण च यद्यहं ते न विज्ञाता। ततः मत्स्वभावाज्ञानेन शाश्वतम् अत्यर्थम्, हताऽस्मि ॥१०॥ प्रेषित इति । अवलोककः अवलोकितुम्, अन्वेष्टुमिति यावत् । "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इति ण्वुल्प्रत्ययः ॥ ११ ॥ तदात्वे को विशेष इत्यत आह–प्रत्यक्षमिति ॥ १२ ॥ एवं कृते

ग्रहणसमये रावणाङ्गस्पर्शलक्षणो दोषस्त्यागहेतुरित्याशङ्क्याह–यद्यहमित्यादिश्लोकत्रयेण । विवशा सत्यहं गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि यद्यपि तथापि तत्र मे कामकारः स्वेच्छाग्रहणं नास्ति, ग्रहणेऽहमनुकूला नास्मीति यावत् । कुतः ? दैवमिति ॥ ८ ॥ मदधीनं परैर्ग्रहीतुमशक्यम् । पराधीनेषु परैर्ग्रहीतुं शक्येषु ॥ ९ ॥ सहसंवृद्धभावात स्वभावपरिज्ञानहेतुभूतात्सहसंवृद्धत्वात् संसर्गेण संश्लेषेण च ते त्वया अहं सम्यङ्न ज्ञातेति यत तेन मत्स्वभावापरिज्ञानेन । शाश्वतमित्युत्तरशेषः । हताऽस्मीति सम्बन्धः ॥ १० ॥ अवलोककः अवलोकितुम्, अन्वेष्टुमिति यावत् ॥ ११ ॥ तदात्वे को विशेष इत्यत आह–प्रत्यक्षमिति । तदैव जीवितत्यागे सति एतावन्तं कालं महती त्वद्वियोगव्यथा न स्यादिति भावः ॥ १२ ॥ एवं कृते न केवलं ममैव व्यथा

त्वया तु नरशार्दूल क्रोधमेवानुवर्तता । लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥ १४॥ अपदेशेन जनकान्नोत्पत्ति र्वसुधातलात् । मम वृत्तं च वृत्तज्ञ बहु ते न पुरस्कृतम् ॥ १५ ॥ न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः । मम भक्तिश्च शीलं च सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ॥ १६ ॥ एवं ब्रुवाणा रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी । अब्रवील्लक्ष्मणं सीता दीनं ध्यानपरं स्थितम् ॥ १७ ॥ चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् । मिथ्योपघातोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८ ॥ अप्रीतस्य गुणैर्भर्तु स्त्यक्ताया जनसंसदि।या क्षमा मे गतिर्गन्तुं प्रवेक्ष्ये हव्य वाहनम् ॥१९॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या लक्ष्मणः परवीरहा । अमर्षवशमापन्नो राघवाननमैक्षत ॥ २० ॥

न केवलं ममैव व्यथाभावः वत त्वत्सुहृदां च जयार्थप्रयासोऽपि न स्या दित्याह–न वृथेति । जीवितं संशये न्यस्य कृतोऽयं श्रम इत्यर्थः ॥१३॥१४ ॥ अपदेशेन जनकात् जनकमपदिश्येत्यर्थः ॥ १५–१७ ॥ मिथ्योपघातः मिथ्या ऽपवादः ॥ १८ ॥ अप्रीतस्येति । गुणैरप्रीतस्य विद्यमानैः पातिव्रत्यादिगुणैरपि अप्रीतस्य भर्तुः त्यक्ताया मे या गन्तुं क्षमा गतिः प्रत्ययजननार्थं या योग्या गतिः तं हव्यवाहनं प्रवेक्ष्य इति योजना ॥ १९ ॥ अमर्षवशं दैन्यवशम् ॥ २० ॥

भावः, किन्तु तव त्वत्सुहृदां सुग्रीवादीनां च प्राणसन्देहकरः इयान् प्रयासश्च न स्यादित्याह–न वृथेति । जीवितं संशये न्यस्य कृतोऽयं वृथापरिश्रमस्ते न स्यात्, निष्फलोऽयं त्वत्सुहृज्जनपरिक्लेशश्च न स्यादित्यन्वयः॥१३॥त्वया स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतं दृष्टम्, न तु मम शीलमिति भावः ॥ १४ ॥ ममोत्पत्तिस्थानसच्चारित्रयोरपि विचार्य माणयोरियं शङ्का न सम्भाव्यत इत्याह–अपदेशेनेति । जनकादपदेशेन वसुधातला दुत्पत्तिः जनकव्याजेन वसुधातलादुत्पत्तिः ते त्वया न पुरस्कृता न विचारिता । वृत्तं बाल्यात्प्रभृत्यनुवृत्तं सुचरित्रं च न पुरस्कृतमित्यर्थः । अपरित्यागहेतुत्वेन सर्वलोक सम्मतं पाणिग्रहणमपि पृष्ठतः कृतं न प्रमाणीकृतमित्यर्थः ॥ १५–१७॥ चितामिति। मिथ्योपघातः मिथ्याभियोगः॥१८॥अप्रीतस्य भर्तुः भर्त्रा त्यक्ताया मे गन्तुं क्षमागतिः प्रत्ययजननार्थं योग्यस्थानमित्यर्थः ततो हव्यवाहम् प्रवेक्ष्य इति योजना॥१९॥२०॥

स विज्ञाय ततश्छन्दं रामस्याकारसूचितम् । चितां चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान् ॥२१॥ अधोमुखं तदा रामं शनैः कृत्वा प्रदक्षिणम् । उपासर्पत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् ॥२२॥ प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली । बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपतः ॥२३॥ यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् । तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २४ ॥ यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः । तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २५ ॥ कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम् । राघवं सर्वधर्मज्ञं तथा मां पातु पावकः ॥ २६ ॥ आदित्यो भगवान् वायुर्दिशश्चन्द्रस्तथैव च । अहश्चापि तथा सन्ध्ये रात्रिश्च पृथिवी तथा । यथाऽन्येऽपि विजानन्ति तथा चारित्रसंयुताम् ॥ २७ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् । विवेश ज्वलनं दीप्तं निस्सङ्गेनान्तरात्मना ॥२८॥

आकारः भ्रूसंज्ञादिः । मते सिद्धान्ते, स्थित इति शेषः ॥२१॥ अधोमुखमिति । पतिव्रतायाः कथं निर्व्याजं प्रत्ययं पश्यामीति लज्जया मुखदर्शने दाक्षिण्यं भविष्यतीति बुद्ध्या चावनतमुखम्। शनैः रामानुभवेन मन्दं यथा तथा॥२२-२४॥ यथा मामिति । यथा शुद्धचारित्रामेव मामन्यायेन दुष्टां जानाति, तथा चेत् अदुष्टां दुष्टेति जानाति चेत् पावकः पातु, रामस्य मयि दोषज्ञानं यथार्थं चेत्पात्वित्यर्थः॥२५॥२६॥ आदित्य इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । आदित्यादयोऽन्ये च यथा मां चारित्रसंयुतां विजानन्ति, तथा मां पातु पावक इति संबन्धः ॥ २७ ॥ रामानु०-आदित्य इत्यादि । एते यथा मां चारित्रसंयुतां विजानन्ति, तथा मां पातु पावक इत्यनुषक्तेन संबन्धः ॥२७॥ परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । निस्सङ्गेन

स इति । आकारसूचितं भ्रूभङ्गादिना सूचितम् ॥ २१-२४ ॥ दुष्टांदुष्टत्वेन शङ्किताम्, मां शुद्धचारित्रां जानाति मां सर्वतः पातु । यद्वा राघवः यथा शुद्धचारित्रामेव मामन्यायेन दुष्टां जानाति । तथा चेत् पावको मां सर्वतः पातु,

जनः स सुमहांस्त्रस्तो बालवृद्धसमाकुलः । ददर्श मैथिलीं तत्र प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥२९॥ सा तप्तनवहेमाभा तप्तकाञ्चनभूषणा । पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ ३० ॥ ददृशुस्तां महाभागां प्रविशन्तीं हुताशनम् । सीतां कृत्स्नास्त्रयो लोकाः पुण्यामाज्याहुतीमिव ॥३१॥ प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने । पतन्तीं संस्कृतां मन्त्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ ३२ ॥ ददृशुस्तां त्रयो लोका देवगन्धर्वदानवाः । शप्तां पतन्तीं निरये त्रिदिवाद्देवतामिव ॥ ३३ ॥ तस्यामग्निं विशन्त्यां तु हाहेति विपुलस्वनः । रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥११९॥

शरीरे निरभिलाषेण, अन्तरात्मना मनसा । उपलक्षणे तृतीया ॥ २८–३० ॥ ददृशुरिति । आज्याहुतीमिवेत्यादिदृष्टान्तेन देव्याः परमपावनत्वं द्योत्यते ॥ ३१ ॥ वसोर्धारां सन्ततां घृतधाराम् । अनेनाग्न्युज्जृम्भणं गम्यते ॥ ३२ ॥ देवाः स्वर्गवासिनः । गन्धर्वा भूलोकवासिनः । दानवाः पातालवासिनः । सकलभोगार्हरूपवत्याः सीतायाः अनलप्रवेशस्यानर्हत्वान्निरयपतनानर्हस्वर्गीयदेवतादृष्टान्तः ॥ ३३ ॥ तस्यामिति । अद्भुतोपमः अद्भुततुल्यः । रावणागमनमारभ्यैतावत्पर्यन्तं सीतायाः परमभागवतभूतलक्ष्मणापचारफलमुपपादितम् । वस्तुतः सीताया रावणागमनकाले अग्नौ प्रविष्टत्वात्तस्याः पुनरुद्गमनार्थं मायासीताया रावणगृहीताया अग्नौ प्रवेश इत्यप्याहुः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

केशाम्बरादीन्यपि मा धाक्षीदित्यर्थः ॥ २५–३१॥ प्रचुक्रुशुरिति । वसोर्धारां सन्ततघृतधारामिव ॥३२॥ निरये दुःखभूयिष्ठे स्थाने ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनविंशत्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११९ ॥

विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां गिरः । दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १ ॥ ततो वैश्रवणो राजा यमश्चामित्रकर्शनः । सहस्राक्षो महेन्द्रश्च वरुणश्च परन्तपः ॥ २ ॥ षडर्धनयनः श्रीमान् महादेवो वृषध्वजः । कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ३ ॥ एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसन्निभैः । आगम्य नगरीं लङ्कामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४ ॥ ततः सहस्ताभरणान् प्रगृह्य विपुलान् भुजान् । अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठाः प्राञ्जलिं राघवं स्थितम् ॥ ५ ॥ कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानवतां वरः । उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ॥ ६ ॥ कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ७ ॥ ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां त्वं प्रजापतिः । त्रयाणां त्वं हि लोकानामादिकर्ता स्वयम्प्रभुः । रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामसि पञ्चमः ॥ ८ ॥

अथ रामस्तवः—ततो हीत्यादि । दुर्मनाः दुःखितमनाः । दध्यौ मनसा ध्यानं कृतवान् ॥ १ ॥ तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ॥ २–४ ॥ तत इति । प्रगृह्य उद्धृत्य ॥ ५ ॥ कर्तेत्यादि । पूर्वं ब्रह्मणः अद्वारकं कर्तृत्वम्, अत्र सद्वारकं कर्तृत्वमिति न विरोधः । सर्वज्ञस्त्वं कथमज्ञ इवोपेक्षस इति भावः । देवगणश्रेष्ठं ब्रह्मादिदेवगणश्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ आत्मस्वरूपमेवाह—ऋतधामेत्यादि श्लोकत्रय

दध्यौ दारुणं कर्म कारितमिति चिन्तापरोऽभूदित्यर्थः ॥ १–४ ॥
तत इति । प्रगृह्य उद्धृत्य ॥ ५–७ ॥ पूर्वं पूर्वस्मिन् कल्पे सृष्टेः पूर्वं वा । वसूनां मध्ये ऋतधामा

स० —मूलरूपावताररूपेषु भेदस्य " एकमेव नेह नानास्ति किञ्चन । पूर्णमदः " इत्यादिश्रुतिनिषिद्धत्वेन सर्वथा निर्विशेषत्वमेव मन्तव्यमित्याह—कर्तेति । अन्यथा दाशरथौ " कर्ता सर्वस्य लोकस्य " इत्याद्युक्तं स्यात् ॥ ६ ॥ इदानीं रामस्य विभूतिरूपाणि वक्तुं तद्विभूतीनां " नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप " इत्याद्युक्तरीत्याऽनन्तत्वेन सामस्त्येन वक्तुमशक्यत्वात्प्राधान्येनाह—ऋतधामेति । वसूनां मध्ये पूर्वं त्वम् ऋतधामा नाम वसुः । विभूतिरूपेण तत्र सन्निहित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र प्रजापतीनां मध्य इति पूरणीयम् । अष्टमः महादेवाख्यः कैलासवासी शङ्करोऽत्र विवक्षितः । पञ्चमो वीर्यवान्नाम ॥ ८ ॥

अश्विनौ चापि ते कर्णौ चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी । अन्ते चादौ च लोकानां दृश्यसे त्वं परन्तप ॥ ९ ॥ उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ १० ॥ इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः । अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान् रामो धर्मभृतां वरः ॥ ११ ॥ आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् । योऽहं यस्य यतश्चाहं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥ १२ ॥

मेकं वाक्यम् । ऋतधामाख्यो वसुरित्यर्थः । प्रजापतिः प्रजास्वामीति वसुविशेषणम् । आदिकर्ता अण्डाधिपतिपर्यन्ताद्वारकसृष्टिकर्तेत्यर्थः । स्वयं प्रभवतीति स्वयम्प्रभुः, अनियाम्य इत्यर्थः । रुद्राणां मध्ये अष्टमो रुद्रः, तथा साध्यानामित्यत्रापि । अन्ते चेति । अन्ते प्रलये, आदौ सृष्टेः प्राक् च दृश्यसे । अनेनोत्पत्तिविनाशराहित्यमुक्तम् । एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरोऽपि सन् अज्ञ इव विदेहकुले प्रादुर्भूतां सीतां किमर्थमुपेक्षस इत्यर्थः ॥ ८–१० ॥ इत्युक्त इति । लोकपालैः लोकरक्षकैः ॥ ११ ॥ ब्रह्मादिभिः सामान्यतः स्तूयमानोऽपि सर्वदेवपूजनीयाच्चतुर्मुखात् स्वप्रभावं लोके प्रख्यापयितुं स्वसौशील्यं दर्शयति–आत्मानमिति। आत्मानं मानुषं मन्ये परत्वापेक्षया मानुषत्वाभिनय एव ममाभिमत इत्यर्थः । अत्रापि विशेषमाह राममिति । रामं रामनामकम् । ततोऽप्यातिशयमाह दशरथात्मजमिति । अवतारापेक्षया चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव प्रियतममिति भावः । स्वस्य विष्णववतारत्वं सुग्रीवादिभिरनवगत

नाम वसुः । त्रयाणाम् आदिकर्ता अण्डाधिपतिपर्यन्ताद्वारकसृष्टिकर्तेत्यर्थः । स्वयम्प्रभुः स्वयं प्रभवतीति व्युत्पत्त्या अनियामकत्वमुच्यते । रुद्राणामष्टमो रुद्रः रुद्राणामष्टमूर्त्तीनां मध्येऽष्टमो रुद्रः महादेवः । तदुक्तम्–"भवः शर्वस्तथेशानो रुद्रः पशुपतिस्तथा । उग्रो भीमो महादेव इत्यष्टौ मूर्त्तयः स्मृताः॥" इति । साध्यानां पञ्चमः वीर्यवान्नाम । तदुक्तं वायुपुराणे–"मनोऽनुमन्ता प्राणश्च श्वेतयानश्च वीर्यवान् । चित्तिर्जयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा । प्रभवोऽथ विधिश्चैव साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥" इति ॥ ८ ॥ विराड्रूपत्वं वर्णयति–अश्विनौ चेत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ लोकपालैः इन्द्रादिब्रह्मान्तैः पूर्वोक्तैः लोकस्य भूलोकस्येदानीं साक्षात्स्वामी राघवः रघुकुलजः ॥ ११॥ दिक्पालैः स्तूयमानोऽपि तैः पूजनीयात चतुर्मुखादात्मस्वरूपगुणविभूतिं स्वजनेषु प्रख्यापयितुं सौशील्यं वर्णयति–आत्मानं मानुषमिति । योऽहं

इति ब्रुवन्तं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
अब्रवीच्छृणु मे राम सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १३ ॥
भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः ।
एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥ १४ ॥

मिति तत्प्रतिपत्त्यर्थं स्वस्वरूपं पृच्छति योऽहमिति । योऽहमिति स्वरूपप्रश्नः । यस्येति सम्बन्धिप्रश्नः । यत इति प्रयोजनप्रश्नः । भगवान् तद्ब्रवीत्विति । चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव ममात्यन्तप्रियतमम्, स्वयं सर्वज्ञतया ममानभिमतमपि परत्वं प्रकटयत्वित्यर्थः । आकारगोपनविवरणस्यानभिमतत्वेऽपि स्वयमनुमतिदानं रावणनिरसनेन निष्पन्नकार्यतया ॥ १२॥१३॥ तनि०—अत्र सम्प्रदायोदाहरणम्—'शङ्खचक्रगदापाणे' इत्युक्त्या परत्वव्यञ्जकतया तत्रानादरेणाधःकृतमुखत्वम्, 'द्वारकानिलय' इत्यवतारोल्लेखनेन किञ्चिदुत्तानमुखत्वम्, 'गोविन्द पुण्डरीकाक्ष' इति गोपालपुत्रत्वश्रवणेन परत्वापेक्षया वसुदेवपुत्रत्वमेवाभिमतमिति विकसिताक्षत्वं च व्यज्यत इति ॥ १२ ॥ स्वरूपप्रश्नोत्तरमाह—भवान्नारायण इति । नाराः अयनं यस्यासौ नारायणः । "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥" इति मनुस्मरणात् । तेन जगत्कारणत्वमुक्तम् ।"एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी" इति श्रुतेः । अवाप्तसमस्तकामस्य जगद्व्यापारानुपपत्तिं परिहरति देव इति । दीव्यतीति देवः क्रीडाप्रवृत्तः । लीलायाः प्रयोजनत्वात् । परिपूर्णस्यापि व्यापारः सम्भवतीति भावः । एवं परत्वासाधारणं नामधेयमुक्त्वा पत्नीवैशिष्ट्यमाह श्रीमानिति । नित्यं श्रीरस्यास्तीति श्रीमान् । नित्ययोगे मतुप् । असाधारणमायुधमाह चक्रायुध इति । स्वरूपवैलक्षण्यमाह विभुरिति । व्यापक इत्यर्थः । फलितं रक्षकत्वमाह एकशृङ्गो वराह इति । प्रलयोदधिसम्प्लवे वराहरूपं कृत्वा भूमेरुद्धारक इत्यर्थः । "उद्धृताऽसि वराहेण" इति श्रुतेः । अनिष्टनिवर्तकत्वमाह भूतभव्यसपत्नजिदिति । भूताः सपत्नाः मधुकैटभादयः, भव्याः सपत्नाः

यत्स्वरूपः, यस्य यदीयः, यतः प्रयोजनाद्धेतोः उत्पन्नः ॥१२॥१३॥ स्वरूपप्रश्नस्योत्तरमाह-भवान्नारायण इति । नारायणः नराणां समूहो नारं तस्यायनं प्राप्यभूतः, देवः स्वयंप्रकाश इत्यर्थः । एकशृङ्गो वराहः आदिवराहः । तस्यैकशृङ्गता स्कान्दे दर्शिता—" दंष्ट्रया पर्वतेन्द्राणां चालनं कृतवान्महत् । ततस्तं तुष्टुवुर्देवा एकशृङ्गत्वसिद्धये । एकशृङ्गो वराहोऽभूत्तदाप्रभृति माधवः॥" इति । भूतभव्यः भूतभव्यकाला

अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव ।
लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥ १५ ॥
शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः ।
अजितः खड्गधृद्विष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः ॥ १६ ॥

शिशुपालादयः तान् जयतीति तथोक्तः ॥ १४ ॥ तनि०—श्रीमानिति नित्ययोगे मतुप् । भवान् श्रीमानिति "सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुः" इत्युक्तश्रियःपतित्वं नित्यानपायित्वं च दर्शितम् । एकशृङ्गो वराहः "स वराहो रूपं कृत्वा" इति श्रुत्युक्तो वराहस्त्वम् ॥ १४ ॥ अथ सर्वविद्योपसंहारार्थमाह—अक्षरमित्यादि । न क्षरतीत्यक्षरम्, अश्नोति व्याप्नोतीति वा अक्षरम् । "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति" इति श्रुतेः । भवानित्यनुषज्यते । अक्षरं भवान् । एवमुत्तरत्राप्यनुषञ्जनीयम् । बृहति बृंहयतीति च ब्रह्म । "बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म" इति श्रुतिनिर्वचनात् । सत्यम् अविपर्यस्तम्, षड्भाव विकारशून्यमित्यर्थः । अस्ति जायते परिणमते विवर्धते अपक्षीयते विन श्यतीति षड्भावविकाराः । मध्ये चान्ते चेति । चकारादादौ चेत्यर्थः । वर्तमान मिति शेषः । नित्यत्वमुक्तमनेन । लोकानां परो धर्मः सिद्धरूपो धर्मः, सर्व लोकश्रेयस्साधनीभूत इत्यर्थः । विष्वद्रीची सर्वगता सेना यस्य सः विष्वक्सेनः । सर्वस्वामीत्यर्थः । चतुर्भुजः युगपच्चतुर्विधपुरुषार्थप्रद इत्यर्थः ॥ १५ ॥ शार्ङ्ग धन्वेति । शृङ्गविकारः शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा । "धनुषश्च" इत्यन ङादेशः । अनेन रक्षणोपकरणवत्त्वमुक्तम् । हृषीकाणाम् इन्द्रियाणाम् ईशः नियन्ता, सर्वेन्द्रियाकर्षकदिव्यविग्रह इत्यर्थः । पुरु सनोतीति पुरुषः । "षणु दाने" इत्यस्माद्धातोर्डप्रत्ययः । बहुप्रदः इत्यर्थः । यद्वा पुरि हृदयगुहायां शेत इति पुरुषः । "पुरि शयं पुरुषमीक्षते" इति निर्वचनश्रुतेः । यद्वा येन जगत्पूर्णं स पुरुषः । "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" इति श्रुतेः । यद्वा

त्मकः । भूतभव्यः सपत्नजिदिति पाठः ॥ १४ ॥ अक्षरं परं ब्रह्म "तदक्षरं यस्य योनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति श्रुतेः । सत्यं तत्त्वभूतम् । लोकानां मध्ये अन्ते च, चकारादादावपि परो धर्मः शमदमादिः शमदमादिप्राप्यत्वात्तथोच्यते । विष्वक्सेनः विष्वद्रीची सर्वगता सेना यस्य सः । चतुर्भुजः शत्रुनिरसनदक्षाश्चत्वारो भुजा यस्य सः ॥ १५ ॥ शार्ङ्गधन्वा कालरूपं शार्ङ्गं धनुर्यस्य सः । हृषीकेशः हृषीकाणां विषये न्द्रियाणाम् ईशः । पुरुषः पुरूणि फलानि सनोतीति ददातीति तथा "षणु दाने" ।

सेनानीर्ग्रामणीश्च त्वं बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दमः ।
प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः ॥ १७ ॥

पुरातनत्वात् पुरुषः । " पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम् " इति श्रुतेः। पुरुषेभ्यः क्षराक्षरेभ्यः उत्तमः पुरुषोत्तमः ।" यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥" इति हि गीयते। यद्वा पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः । "सप्तमी" इति योगविभागान्नागोत्तमादिवत् समासः। कैश्चिदपि न जित इत्यजितः, आश्रितसंरक्षणे कदाचिदपि भङ्गं न प्राप्नोतीत्यर्थः। खड्गं नन्दकाख्यं धरतीति खड्गधृत् । विष्णुः व्यापनशीलः । यो (यदाऽऽपदं) दयापदं प्राप्नोति तं तदा तत्रैव स्थितो रक्षतीत्यर्थः। कृष्णः भूनिर्वृतिहेतुः। " कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः " इति निर्वचनात् । बृहत् बलं धारणसामर्थ्यं यस्य सः बृहद्बलः ॥ १६ ॥ सेनानीरिति। सेनां नयतीति सेनानीः, देवसेनानिर्वाहक इत्यर्थः। ग्रामं नयतीति ग्रामणीः, दिव्यजनपदादिपालक इत्यर्थः। बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दम इति बुद्ध्यादिप्रवर्तक इत्यर्थः। " न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ॥ " इति वचनात् । "महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः " इति श्रुतेश्च । प्रभवत्यस्माज्जगदिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानम्, सर्वोपादानमित्यर्थः। अप्ययः सर्वजगल्लयस्थानम् । " कृष्ण एव हि भूतानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः " इति श्रुतेः । उपेन्द्रः इन्द्रानुजत्वेन प्रथममवतीर्णः । मधुसूदनः वेदापहारकदैत्यसंहारी॥१७॥ तनि०—क्षमा क्षमानिर्वाहकः । " कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा "इत्युक्तत्वात् । दमः इन्द्रियजेता । प्रभवः उत्पत्तिमत्कार्यवर्गशरीरकः स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य कार्यत्वात् । " बहु स्याम् " इत्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

यद्वा पुरि हृदयपुण्डरीके शेत इति वा पुरुषः । पूर्णत्वाद्वा पुरुषः । " तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् " इति श्रुतेः । पुरुषोत्तमः पुरुषशब्दवाच्यक्षराक्षराद्यपेक्षया उत्तम इत्यर्थः " यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥" इति स्मृतेः । अजितः गुणैरैश्वर्येण च केनाप्यजितः । खड्गधृत् विद्यामयं नन्दकाख्यं खड्गं धारयतीति खड्गधृत् । विष्णुः व्यापकः । कृष्णः " कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तथा च तत्परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ " इति वचनात । बृहद्बलः बृहन्ति वानरबलानि यस्येति तथा ॥१६॥ सेनानीः महतीं वानरसेनां नयतीति सेनानीः योध इत्यर्थः । ग्रामणीः ग्रामः प्राणिवर्गः तं नयति

इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् ।
शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥ १८ ॥
सहस्रशृङ्गो वेदात्मा शतजिह्वो महर्षभः ॥ १९ ॥

इन्द्रकर्मेति । इन्द्रस्य कर्मैव कर्म यस्य सः इन्द्रकर्मा । "तं विष्णुरन्वतिष्ठत" इति श्रुतेः । महेन्द्रः निरतिशयैश्वर्यसम्पन्नः । पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः, ममापि जनक इत्यर्थः । वक्ष्यति हि—" पद्मे दिव्येऽर्कसङ्काशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितम् ॥ " इति । रणे अन्तं शत्रुनाशं करोतीति रणान्तकृत् । शरण्यं शरणार्हम्, तदुचितज्ञानशक्तिदयादि संपन्नमित्यर्थः । शरणं रक्षणोपायम् । " उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरण मित्ययम् " इति वचनात् । " सर्वस्य शरणं सुहृत् " इति श्रुतेः । महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः । दिव्या महर्षयः सनकादयः । " यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः" इत्युक्ता नित्यसूरयो वा । नित्यनिर्दोषा वेदा वा ॥१८॥
तनि०—इन्द्रस्येव कर्म यस्य स इन्द्रकर्मा । वृत्रादिवधस्येन्द्रान्तर्यामिकर्तृकत्वात् । महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः । तत्रापि दिव्या अवताररहस्यादिविशेषज्ञान वन्तो वाल्मीकिप्रभृतयः । यद्वा नित्यसूरयः । " तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः " इति श्रुतेः ॥ १८ ॥ सहस्रशृङ्ग इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । सहस्रशृङ्गः सहस्रशाखारूपकशृङ्गः । शतजिह्वः अनेकविधचोदनारूपजिह्वः । ऋषभः कर्मणामालोचयिता । " ऋष आलोचने " इति धातुः । महांश्चासावृषभश्च

स्वकर्मफलं प्रापयतीति तथा । बुद्धिः अध्यवसायात्मिका । क्षमा आश्रितानामप राधसहिष्णुत्वम् । दमः इन्द्रियनिग्रहः । एतद्धर्मकत्वात्तदात्मना व्यपदेशः । प्रभव त्यस्माज्जगदिति प्रभवः । अप्येति लीयते जगदस्मिन्नित्यप्ययः । उपेन्द्रः वासवा नुजः । मधुनामानमसुरं सूदयतीति मधुसूदनः ॥ १७ ॥ इन्द्रकर्मा इन्द्रस्य ईश्वरस्य कर्म ऐश्वर्यम्, तद्वानित्यर्थः । महेन्द्रः महतामीश्वराणामिन्द्रः । ईशिता सकल जगत्कारणमित्यर्थः।पद्मं नाभौ यस्य सः पद्मनाभः। रणान्तकृत रणे शत्रूणां नाशकृत। शरण्यमाश्रयणीयम् । शरणम् उपायभूतम् ॥ १८ ॥ सहस्रशृङ्गो वेदात्मा सहस्र शाखसामवेदस्वरूपः । "सहस्रं सामवर्त्म" इति प्रसिद्धेः। "वेदानां सामवेदोऽस्मि" इति स्मृतेश्च । शतजिह्वः नित्यनैमित्तिककाम्यरूपसामान्यविशेषचोदनारूपशत जिह्वः । शतशीर्ष इति वा पाठः । महर्षभः श्रेष्ठतमः ॥ १९ ॥

त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयम्प्रभुः । सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः ॥ २० ॥ त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारः परन्तपः । प्रभवं निधनं वा ते न विदुः को भवानिति ॥२१॥ दृश्यसे सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु च गोषु च । दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु वनेषु च ॥ २२ ॥

महर्षभः । एवंभूतो वेदात्मा त्वमित्यर्थः । आदिकर्ता समष्टिकर्ता । अनेन व्यष्टिकर्तुः स्वस्य व्यावृत्तिः । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः । 'न तस्येशे कश्चन' इति श्रुतेः । सिद्धानां मुक्तानां साध्यानाम् "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः" इत्युक्तानां नित्यानामाश्रयः साम्यभोगप्रदः । पूर्वजः आश्रितापेक्षायाः पूर्वं तद्रक्षणाय जनितः ॥ १९ ॥ २० ॥ तनि०—वेदात्मा वेदपुरुषान्तर्यामी । पूर्वजः "पूर्वमेवाहमिहासम्" इति श्रुतेः हिर्हेतौ । आदिकर्तृत्वे पूर्वजत्वं हेतुरित्यर्थः । सिद्धाद्याश्रयत्वे चायमेव हेतुः ॥१९॥२०॥ सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह—त्वं यज्ञ इति । त्वं यज्ञः "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः । यज्ञनिर्वाहकपशुहविराज्यस्रुक्स्रुवादिशरीरको यज्ञाराध्येन्द्रादिशरीरकश्चेत्यर्थः । "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्" इति हि गीयते । वषट्कार इत्युपलक्षणम् "आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्" इत्युक्तानां सप्तदशाक्षराणाम् । तैराराध्य इत्यर्थः । तथोक्तम्—"चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥" इति । ओङ्कारः प्रणववाच्यः । "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" इति श्रुतेः । परन्तपः उत्कृष्टतप इत्यर्थः, उत्कृष्टतपस्समाराध्य इति यावत् । ते प्रभवं निधनं वा न विदुः, वेदा वैदिकाश्च को भवानिति च न विदुः । अपरिच्छिन्नमहिमत्वात् । "क इत्था वेद यत्र सः" इति श्रुतेः ॥ २१ ॥ सर्वान्तर्यामित्वमाह—दृश्यस इति । योगिभिरिति शेषः । अनेन सम्बन्धप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ २२ ॥ तनि०—सर्वान्तर्यामित्वमाह—दृश्यस इति । पण्डितैरिति शेषः । "भूतानि विष्णु भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च । नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति

आदिकर्ता ब्रह्मादीनामपि कर्ता । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः । साध्यन्ते आराध्यन्ते इति साध्याः तेषां सिद्धानां मुक्तानामप्याश्रयः प्राप्यः । पूर्वजः सृष्टेः पूर्वमपि स्थितः ॥२०॥ त्वं यज्ञ इत्यादि । न विदुः को भवानिति इदन्तया न विदुरित्यर्थः ॥२१॥ सर्वात्मतया स्तौति—दृश्यस इति । सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु गोषु च अन्तर्यामितया दृश्यसे, गो

सहस्रचरणः श्रीमान् शतशीर्षः सहस्रदृक् । त्वं धारयसि भूतानि वसुधां च सपर्वताम् ॥ २३ ॥ अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः । त्रींल्लोकान् धारयन् राम देवगन्धर्वदानवान् ॥२४॥ अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती । देवा गात्रेषु रोमाणि निर्मिता ब्रह्मणः प्रभो ॥ २५ ॥ निमेषस्ते भवेद्रात्रिरुन्मेषस्ते भवेद्दिवा । संस्कारास्तेऽभवन् वेदा न तदस्ति त्वया विना २६

च विप्रवर्य ॥ " इति हि स्मर्यते ॥ २२ ॥ पुरुषसूक्तार्थमाह—सहस्रेति । अत्र शतशब्दः सहस्रवाचकः । " सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् " इति श्रुतेः । श्रीमानिति भूपतित्वस्याप्युप लक्षणम् । " ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" इत्युत्तरनारायणोक्तेः । अथ सर्वाधारत्वमाह—त्वमिति । भूतानीति भूव्यतिरिक्तमहाभूतपरम् । अनेनाधाराधेयभावसम्बन्धः उक्तः ॥ २३ ॥ दैनन्दिन प्रलयवृत्तान्तमाह—अन्त इति । पृथिव्या अन्ते विनाशे । महानुरगः शेषो यस्य सः शेषशायी सन् धारयन् कुक्षौ धारयन् दृश्यसे, मार्कण्डेयादिभिरिति शेषः ॥ २४ ॥ अथ " अङ्गान्यन्या देवताः " इत्युक्तसर्वदेवाद्यात्मकत्वं दर्शयति—अहं त इत्यादिना । हृदयं वक्षः । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । ते देवा गात्रेषु स्थिताः रोमाणीव स्थिताः तद्वदविनाभूताः ॥२५॥ निमेष इति । दिवा अहः । वेदाः संस्काराः निश्वासितभूता इत्यर्थः । " तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इत्यादिश्रुतेः । किं बहुना सङ्ग्रहेणोच्यत इत्याह—न तदस्ति विना त्वयेति । यत्त्वया विनाभूतं त्वदनन्तर्यामिकम्,

ब्राह्मणयोर्विश्वान्तर्वर्तित्वेऽपि पृथगभिधानं विशिष्टाविर्भावस्थानतया।एवं सर्वजङ्गमान्तर्यामितामभिधाय स्थावरान्तर्यामितामाह दिक्ष्विति ॥ २२ ॥ पुरुषसूक्तादयोऽपि त्वामेव प्रतिपादयन्तीत्याह—सहस्रचरण इत्यादिना । सम्प्रत्यादिकूर्मात्मना स्तौति—त्वं धारयसीति ॥२३॥ इदानीं सङ्कर्षणात्मना स्तौति—अन्त इति । महोरगः सङ्कर्षण इत्यर्थः । अथ विराड्रूपतामाह—त्रींल्लोकानित्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । संस्कारास्तेऽभवन्वेदाः संस्क्रियन्ते बोध्यन्ते एभिर्लोका इति संस्कारा बोधकाः, प्रवृत्तिनिवृत्ति व्यवस्थापका इति यावत् । न तदस्ति त्वया विना, किं बहुना ? सर्वं चिदचिद्वस्तु जातं त्वदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ २३-२६ ॥

जगत् सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् । अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः ॥ २७ ॥ त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुराणे विक्रमैस्त्रिभिः । महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बद्ध्वा महासुरम् ॥ २८ ॥ सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः । वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥२९॥ तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया धर्मभृतां वर । निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥३०॥ अमोघं बलवीर्यं ते अमोघस्ते पराक्रमः । अमोघं दर्शनं राम न च मोघः स्तवस्तव ॥ ३१ ॥

तन्नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं निषेधश्रुत्यर्थमुक्त्वा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म । तत्त्वमसि" इत्यादिसामानाधिकरण्यश्रुत्यर्थमाह–जगदिति । सर्वं जगत् ते शरीरं तव नियमेन आधेयं विधेयं शेषभूतं चेत्यर्थः । इदमेव हि शरीरलक्षणम् । एवं जगतस्त्वच्छरीरत्वाच्छरीरगतविशेषणानि त्वद्विशेषणानीत्याह–स्थैर्यमिति । वसुधातलं वसुधातलस्थैर्यम् । "काठिन्यवान् यो बिभर्ति तस्मै भूम्यात्मने नमः" इति श्रीविष्णुपुराणोक्तेः । अग्निः अग्नितापः, ते कोपः । सोमः सोमगतप्रसादः, ते प्रसादः त्वत्प्रसाद इत्यर्थः ॥२७॥ त्वयेति । त्वया त्रिविक्रमेण । पुराणे पूर्वकाले । लोकाक्रमणफलमाह–महेन्द्र इति । राजा कृतः, त्रैलोक्यस्येति शेषः ॥ २८ ॥ तनि०–त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ता इति । बलेः प्रतिग्रहीतेत्यर्थः । एतेन वामनावतारो व्यञ्जितः । विक्रमैः पादविन्यासैस्त्रिभिः क्रान्ता इति त्रिविक्रमावतारः कथितः । "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्" इति श्रुतेः । पुराणे पूर्वकाले । महेन्द्रो राजा कृतः बलिना पदान्निर्यासित इन्द्रः पुनस्त्वया राजा कृत इत्यर्थः ॥२८॥ प्रयोजनप्रश्नस्योत्तरमाह–वधार्थमिति ॥२९–३१॥ तनि०–भगवदवतारेषु लक्ष्म्या अनुवृत्तिमाह–सीतेति । कृष्णः भविष्यत्कृष्णावतारश्च त्वमेवेत्यर्थः । प्रजापतिः प्रजापतिशब्दवाच्यस्त्वमेव । अवतारप्रयोजनमाह–वधार्थमिति । मानुषीं मनुष्यसंस्थानरूपाम्, तनुमप्राकृतशरीरम् ॥२९॥ रामानु०–अमोघमिति । न च मोघः स्तवस्तवेति पाठः ॥३१॥

तदेवाह–जगत्सर्वं शरीरमिति ॥ २७ ॥ पुराणे पूर्वस्मिन् काले त्वया वामनात्मनाऽवतीर्णेन त्रिभिर्विक्रमैः त्रयो लोकाः भूर्भुवस्स्वस्स्वरूपाः क्रान्ताः ॥ २८ ॥ लक्ष्मीस्सीतारूपेणावतीर्णेत्याह–सीता लक्ष्मीरिति। संप्रत्यवतारफलमाह भवान् विष्णुरित्यादिना ॥ २९ ॥ तच्च परमार्थमित्याह–तदिदं नः इति ॥ ३०–३२ ॥

अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः ॥ ३२ ॥ ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् । प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥ ३३ ॥ इममार्षं स्तवं नित्यमितिहासं पुरातनम् । ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

एकाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् ।
अङ्केनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १ ॥

अमोघा इत्यर्धम् । अमोघाः अप्रतिबद्धफलाः ये त्वयि भक्तिमन्तः ते अविलम्बेन फलमभिमतं लभन्त इति इदं चावतारस्यैकं प्रयोजनम् ॥ ३२ ॥ इदमेव विवृणोति–य इति । त्वाम्, उद्दिश्येति शेषः । अनेन सर्वस्मादपि तपःप्रभृतेः रामभक्तिरेव परो धर्म इत्युक्तम् । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि, इह लोके परत्र च प्राप्नुवन्ति । सदेत्यनेन यावच्छरीरपातमत्र भोगान् भुक्त्वा शरीरावसाने परलोके सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ये रामभक्तिं कर्तुमदक्षास्तेषामिदं स्तोत्रमेव तादृशफलप्रदमित्याह–इदमिति । ऋषिः वेदः तत्संबन्ध्यार्षम् । अत एव पुरातनम् । पराभवः पुनरावृत्तिः ॥३४॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२०

एतच्छ्रुत्वेत्यादि । विभावसुः अग्निः ॥ १ ॥

स्तोत्रपाठस्य फलमाह–इममिति । आर्षं वेदसिद्धम् ॥३४॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां विंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥१२०॥१॥२॥

स०–ऋषिः वेदद्रष्टा, तद्दृष्टत्वादार्षो वेदः । तत्तुल्यं स्तवं स्तोत्रम् । इतिहासम् अनादिसिद्धकथाविषयत्वात् । पराभवः बाह्याभ्यन्तरशत्रुतिरस्करणं नास्ति ॥ ३४ ॥

स०–शुभं स्वाभिलषितसीतारघुवरसंयोगसाधनत्वात् । अङ्केन आरोपितकलङ्केन पतितां सीताम् आदाय स्वयंस्वीकृत्य । अङ्केन स्वदक्षिणोत्सङ्गेनादाय, तस्य पुत्रीभागत्वात् । यथोक्तम्–" भागो हि दक्षो दुहितुः स्नुषायाः " इति । अग्निपातानन्तरं जीवनेऽग्निजातत्वप्राप्त्या तत्पुत्रीत्वस्योचितत्वात् । अन्यथा अङ्केनेति व्यर्थम् । विभावसुः अग्निः ॥

स विधूय चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः। उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ २ ॥ तरुणादित्यसङ्काशां तप्तकाञ्चनभूषणाम् । रक्ताम्बरधरां बालां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३ ॥ अक्लिष्टमाल्याभरणां तथारूपां मनस्विनीम् । ददौ रामाय वैदेहीमङ्के कृत्वा विभावसुः ॥४॥ अब्रवीच्च तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः ॥५॥ एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते ॥६॥ नैव वाचा न मनसा नानुध्यानान्न चक्षुषा । सुवृत्ता वृत्तशौण्डीर न त्वामतिचचार ह ॥ ७ ॥ रावणेनापनीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा । त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जनाद्वनात् ॥ ८ ॥ रुद्धा चान्तःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा । रक्षिता राक्षसीसङ्घैर्विकृतैर्घोरदर्शनैः ॥ ९ ॥

विधूय चितां शिथिलीकृत्य । मूर्तिमान् मनुष्यविग्रहवान् ॥ २ ॥ तरुणादित्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् तथारूपां प्रवेशकालिकरूपवतीम् । मनस्विनीं प्रसन्नमनस्कामित्यर्थः । अङ्के कृत्वा अङ्केनादायेत्यर्थः ॥ ३--५ ॥ एषेति । एषा या पूर्वं मयि प्रविष्टा सैषेत्यर्थः । एतेन मायासीताऽग्निं प्रविष्टा साक्षात्सीताऽग्निना दत्तेति प्रत्युक्तम् । ते त्वदीयेत्यर्थः । एनां परिगृहाणेति शेषः ॥६॥ पापाभावमेवोपपादयति--नैवेत्यादिना । अनुध्यानात्सङ्कल्पात् । अत्यन्ताभिमतां देवीं निर्दोषां जानन्नपि स्ववृत्तावद्यत्वपरिहारार्थं वह्निं प्रावेशयदिति सन्तोषातिशयाद्वृत्तशौण्डीरेति संबोधनम् ॥७॥ एतत्संमतिं विना कथं रावणः समानीतवानित्यत्राह-रावणेनेत्यादि ॥८॥ विवशा नीतेत्यत्र लिङ्गं दर्शयति-रुद्धेति । त्वयि चित्तं यस्याः

तरुणेति । तथारूपाम् अग्निप्रवेशकाले यादृशवस्त्राङ्गरागस्रक्शोभायुक्ता तादृशसौभाग्ययुक्तामित्यर्थः ॥ ३-८ ॥ रुद्धा निरुद्धस्वच्छन्दगमनादिव्यवहारा ।

स०-मूर्तिमान् "चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः" इत्याद्युक्तलक्षणशरीरवान् ॥ २ ॥ **रक्ताम्बरधरां** पूर्वं विद्यमानपीतवस्त्रं परित्यज्य विभीषणेन दत्तरक्तवस्त्रधराम् ॥ ३ ॥ हे राम ! या पूर्वं रावणहरणकाले मयि प्रविश्य कैलासं गता सैषा ते त्वदीया निजपत्नी । अस्यां पापं त्वच्छङ्कितं न विद्यते । अत्र यद्वक्तव्यं तत्सर्वमारण्यकाण्डव्याख्यायां कूर्मपुराणाद्युदाहरणेनोक्तं पुरस्तात् ॥ ६ ॥

प्रलोभ्यमाना विविधं भर्त्स्यमाना च मैथिली । नाचिन्त यत तद्रक्षस्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ १० ॥ विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व राघव । न किंचिदभिधातव्यमह माज्ञापयामि ते ॥ ११ ॥ ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वैत द्वदतां वरः । दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १२ ॥ एवमुक्तो महातेजा द्युतिमान् दृढविक्रमः । अब्रवीत् त्रिदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृतां वरः॥ १३॥ अवश्यं त्रिषु लोकेषु न सीता पापमर्हति । दीर्घकालोषिता हीयं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ १४ ॥ बालिशः खलु कामात्मा रामो दशरथात्मजः । इति वक्ष्यन्ति मां सन्तो जानकी मविशोध्य हि ॥१५॥ अनन्यहृदयां भक्तां मच्चित्तपरि वर्तिनीम् । अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् १६

सा त्वच्चित्ता । त्वमेव परायणमुत्तमगतिर्यस्याः सा त्वत्परायणा ॥ ९ ॥ १० ॥ विशुद्धभावामिति । विशुद्धभावां विशुद्धहृदयाम् । अभिधातव्यम्, मद्वचनस्यो त्तरमिति शेषः ॥ ११ ॥ तत इति । दध्यौ न वृथैव सीता त्यक्तेत्यचिन्तयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ वस्तुतो निर्दोषत्वेऽपि अपवादोऽस्तीत्याह--अवश्यमिति ॥ १४ ॥ अपवादपरिहारार्थमयं मम प्रयत्न इत्याह--बालिश इति । अवि शोध्येति । परिग्रह इति शेषः ॥ १५ ॥ अनन्येति । अनन्यहृदयां मय्येव सक्तहृदयाम् । मच्चित्तपरिवर्तिनीम् मच्चित्तानुवर्तिनीम्, त्यक्तस्वव्यापारा मित्यर्थः । जनकात्मजामिति हेतुगर्भविशेषणम् । जनकपुत्र्याः किमाचार

गुता परिहृतस्वजनदर्शना। त्वयि चित्तं यस्यास्सा अत एव त्वत्परायणा त्वद्गतिः॥९॥ तद्रक्षो नाचिन्तयत नागणयत । तत्र हेतुरन्तरात्मनस्त्वद्गतत्वम् । एवञ्च यत्प्रति बिम्बस्याप्येवं व्यवस्था तद्बिम्बस्य शुद्धत्वं किं वक्तव्यमिति भावः ॥ १०॥ न किञ्चि दिति । मन्नियोगानन्तरं प्रतिग्राह्या न वेति सन्देहो न गृह्णामीति निषेधश्च न कर्तव्य इत्यर्थः । कुत एवम् ? तत्राह आज्ञापयामि त इति । एवमुक्तिस्तु रामेण स्वस्वरूपा ज्ञाननटनात्तदनुसारेण रुद्रमूर्तेर्भगवतोऽग्नेरपीति मन्तव्यम् ॥ ११-१३ ॥ अवश्य मिति । रावणान्तःपुरे दीर्घकालोषिता सीता त्रिषु लोकेषु विषये पापं शोधनं नार्ह तीति योजना । यद्वा अवश्यमित्यादि लोकद्वयमेकं वाक्यम् । रावणान्तःपुरे दीर्घ

प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः । उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ १७ ॥ इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा । रावणो नातिवर्तेत वेलामिव महोदधिः ॥ १८ ॥ न हि शक्तः स दुष्टात्मा मनसाऽपि हि मैथिलीम् । प्रधर्षयितुमप्राप्तां दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १९ ॥ नेयमर्हति चैश्वर्यं रावणान्तःपुरे शुभा । अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥२० ॥ विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा । न हि हातुमियं शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥२१॥ अवश्यं तु मया कार्यं सर्वेषां वो वचः शुभम् । स्निग्धानां लोकमान्यानामेवं च ब्रुवतां हितम् ॥२२॥ इतीदमुक्त्वा विदितं महाबलैः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा । समेत्य रामः प्रियया महाबलः सुखं सुखार्होऽनुबभूव राघवः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

संपत्तिर्वक्तव्येति भावः ॥ १६ ॥ तर्हि किमर्थमुपेक्षितवानसीत्यत्राह–प्रत्ययार्थमिति । प्रत्ययार्थं विश्वासजननार्थमित्यर्थः । सत्यसंश्रयः सत्यैकाश्रयः, यथावद्वृत्तप्रवर्तनाकाङ्क्षीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एतादृशसुन्दरीं रावणः कथं नैक्षेतेत्यत्राह–इमामपीति ॥१८॥ दृष्टान्तान्तरमाह–न हीति । अप्राप्तां प्रधर्षणानर्हाम् ॥१९॥ तथाप्येषा तादृशमैश्वर्यं कथं जह्यात्तत्राह–नेयमिति । रावणैश्वर्यं नेयमर्हति किंतु ममैश्वर्यमर्हतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह अनन्येति । मया अनन्या अभिन्ना, अविनाभूतेति यावत् ॥२०॥ अहमपि तया अनन्य इत्याह–विशुद्धेति ॥२१॥ सीतापरिग्रहे भवद्वचनं तु प्रधानहेतुरित्याह–अवश्यमिति । वचनकरणे स्नेहः सर्वपूज्यत्वं हितोपदेष्टृत्वं च हेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ इतीति । विदितं स्वेन विदितम्, इदम् उक्तं वचनम् उक्त्वा स्वकृतेन कर्मणा करणेन महाबलैः

कालोषिताऽपि परिशुद्धा इयं सीता पापं नार्हति यद्यपि तथापि रामस्तां जानकीमविशोध्य स्वीकृतवान् ततो रामो बालिशः कामात्मेति च त्रिषु लोकेषु सन्तो मां

द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेण सुभाषितम् । इदं शुभतरं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १ ॥ पुष्कराक्ष महाबाहो महावक्षः परन्तप । दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया शस्त्र भृतां वर ॥ २ ॥ दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं तमः । अपावृत्तं त्वया सङ्ख्ये राम रावणजं भयम् ॥ ३ ॥ आश्वास्य भरतं दीनं कौसल्यां च यशस्विनीम् । कैकेयीं च सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरम् ॥ ४ ॥ प्राप्य राज्यमयोध्यायां नन्दयित्वा सुहृज्जनम् । इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महाबल ॥ ५ ॥

कर्तृभिः प्रशस्यमानः प्रियया समेत्य सीतां स्वसमीपमानीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्न० युद्धकाण्ड० एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२१

देवकार्यस्य कृतत्वात्त्रिदिवमाक्रमेति ब्रह्मणोक्तत्वाल्लोके धर्मसंस्थापनपरं रामहृदयं जानन् रुद्रस्तदनुमन्यते—एतच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ पुष्कराक्ष पुण्डरीकाक्ष ! अनेन "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" "पुरुषः पुण्डरीकाक्षः" इति श्रुतिस्मृतिभ्यामुदीरितस्य परब्रह्मासाधारणचिह्नस्य रामे रुद्रेण प्रतिपादनाद्रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परब्रह्मेत्युक्तम् । श्रीनिवासत्वेन महावक्षस्त्वम् । दिष्ट्या भाग्येन, अस्माकमिति शेषः ॥ २ ॥ उक्तमेव विवृणोति—दिष्ट्येति । सर्वस्य लोकस्य रावणजं भयमेव प्रवृद्धं तमः अपावृत्तं निरस्तम् ॥ ३ ॥ आश्वास्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । यशस्विनीमिति कैकेयीविशेषणम् । तन्मूलत्वाद्रावणवधस्य तस्या यशस्वित्वम् । लक्ष्मणमातरमित्यनेन सा लक्ष्मणस्नेहाद्विशेषतो वन्द्येत्युक्तम् । अयोध्यायां सुहृज्जनं नन्दयित्वे

वक्ष्यन्तीति सम्बन्धः ॥ १४–२३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ दिष्ट्येति । सर्वस्य लोकस्य दिष्ट्या सर्वलोकभाग्येन रावणजं भयमपावृत्तमिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ "दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि

स०—राघवेणानुभाषितम् । ततः शुभतरम् इति पाठः । **अनुभाषितं** स्ववचनमनुसृत्य भाषितम् । **ततः** तदनन्तरम्, शुभतरं रामवाक्यस्य शुभत्वोक्तेः तद्धुच्युत्पादकवाक्येन प्रकृतोपयोगिनाऽतिशुभेन भवितव्यमिति शुभतरमित्युक्तमिति भावः ॥ १ ॥ **दीनं** पितृनाशेन त्वददर्शनेन च । कैकेयीं चाश्वास्य अनेन रामप्रावण्यस्येव तदमात्सर्यस्य च निस्सीमतया स्वानुकूल[illegible] च सुमा माधवस्तनुयादिति द्योतयति ॥ ४ ॥

इष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः । ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा त्रिदिवं गन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एष राजा विमानस्थः पिता दशरथस्तव । काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशाः ॥ ७ ॥ इन्द्रलोकं गतः श्रीमांस्त्वया पुत्रेण तारितः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय ॥८॥ महादेववचः श्रुत्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः । विमान शिखरस्थस्य प्रणाममकरोत् पितुः ॥९॥ दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या विरजोम्बरधारिणम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं विभुः ॥ १० ॥ हर्षेण महताऽऽविष्टो विमान स्थो महीपतिः । प्राणैः प्रियतरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ ११ ॥

त्यन्वयः । वंशं पुत्रपौत्रादिपरम्पराम् । इक्ष्वाकूणां कुले इक्ष्वाकुकुलनिमित्तम्, स्थापयित्वा । प्राप्य चानुत्तमं यश इति तुरगमेधफलोक्तिः । आश्वास्येत्या दिना "दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि मानुषे लोके" इत्यवतारात् पूर्वं तत्कृतां प्रतिज्ञामनुसृत्य रुद्रेणोक्तम् ॥ ४–६ ॥ एष इत्यादिश्लोकद्वय मेकान्वयम् । देवदेहपरिग्रहेणापरिज्ञायमानत्वात् पुरःस्थितोऽप्येष इत्यङ्गुल्या निर्दिश्यते । मानुषे लोके गुरुरित्यनेन " पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ " इति श्रुतिरुपबृंहिता ॥ ७–१० ॥ हर्षेणेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । पुत्रं

मानुषे लोके" इत्यवतारात्पूर्वं तत्कृतां प्रतिज्ञामनुसृत्याह-प्राप्य राज्यमित्यादिश्लोक द्वयेन । कुले वंशं सन्तानं स्थापयित्वा ॥ ५ ॥ ६ ॥ एष इति । देवदेहपरिग्रहं

स०–तुरगमेधेन अश्वमेधेन इष्ट्वा सम्पूज्य, स्वात्मानमिति शेषः। **अनुत्तमं** महत् **यशः** कीर्तिविशेषम् "दिक्षु यानाद्यशः प्रोक्तम्" इति छान्दोग्यभाष्योक्तेः । प्राप्य **त्रिदिवं** श्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठाख्यप्रकाशमान लोकत्रयम् अनुत्तमं यशः तन्नामकं प्रजापतिं स्वमेवेष्ट्वा । हे प्राप्य सर्वैः सर्वकर्मभिः प्राप्य राम ! शिष्टमविशि ष्टम् । "तस्य नाम महद्यशः" "प्रजापतिं वा एष ईप्सति । योऽश्वमेधेन यजते " इति श्रुतिभ्याम् ॥ ६ ॥ **मानुषे लोके** लीलागृहीतमानुषदेहविषये तव पिता, मानुषे लोके मनुष्यलोक इति वा । किञ्चिद्व्यत्य स्ताकारतया एष इत्यङ्गुल्या निर्देश इति ज्ञेयम् । गुरुस्तवेति रामसम्बोधनम् । **गुरुस्तव** ब्रह्मादिमहाजन स्तुत्य ! एतेन न गुर्विति तवेति चाधिकमिति मन्तव्यम् । गुरुस्तवमहायशा इति दशरथविशेषणं वा । गुरु स्तवेषु बहुभिः स्तुतेषु महायशाः तदपेक्षयाऽतियशस्वीति वा । " जनिता चोपनेता च यश्च विद्यांप्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥ " इति गुरुत्वस्य पितृपदार्थतानतिरेकात् ॥ ७ ॥

आरोप्याङ्कं महाबाहुर्वरासनगतः प्रभुः। बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य ततो वाक्यं समाददे ॥ १२ ॥ न मे स्वर्गो बहुमतः संमानश्च सुरर्षिभिः। त्वया राम विहीनस्य सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १३ ॥ अद्य त्वां निहतामित्रं दृष्ट्वा सम्पूर्णमानसम्। निस्तीर्णवनवासं च प्रीतिरासीत् परा मम ॥ १४ ॥ कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदतां वर। तव प्रव्राजनार्थानि स्थितानि हृदये मम ॥ १५ ॥ त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनं परिष्वज्य सलक्ष्मणम्। अद्य दुःखाद्विमुक्तोऽस्मि नीहारादिव भास्करः॥ १६॥ तारितोऽहं त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना। अष्टावक्रेण धर्मात्मा तारितो ब्राह्मणो यथा ॥ १७ ॥ इदानीं तु विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरैः। वधार्थं रावणस्येदं विहितं पुरुषोत्तम ॥ १८ ॥ सिद्धार्था खलु कौसल्या या त्वां राम गृहं गतम्। वनान्निवृत्तं संहृष्टा द्रक्ष्यत्यरिनिषूदन ॥ १९॥

रामम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ न मे स्वर्ग इति। सुरर्षिभिः संमानः देवर्षिभिः संमानोऽपि॥ १३ ॥ १४ ॥ हृदये स्थितानि न विस्मरामीत्यर्थः। तेन दुःखितोऽभूवमिति सूचितम् ॥ १५॥ सलक्ष्मणमित्यनेन द्वितीयपरिष्वङ्गे लक्ष्मणोऽपि विषयीकृत इत्युच्यते॥ १६ ॥ तारितोऽहं त्विति। कहोलो नाम ऋषिरष्टावक्रेण तारित इतीयं कथा भारतोक्ता ॥ १७ ॥ रावणस्य वधार्थं सुरेश्वरैरिदमभिषेकविघ्नादिकं कर्म यथा विहितं तथा इदानीमेव जानामि। पुरुषोत्तमेत्यनेन भवान् विष्णुरेव रावणवधार्थं मनुष्यत्वं गत इत्युच्यते ॥ १८ ॥ सिद्धार्था कृतार्था। मम स्वर्गसुखादपि तस्याः सुखमधिकमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

कृत्वा विमाने पुरःस्थितत्वादेष इत्यङ्गुल्या निर्देशः ॥ ७–१६ ॥ तारितोऽहमिति। कहोलो नाम ऋषिः अष्टावक्रेण तारित इति या भारतकथा प्रसिद्धा साऽत्रानुसन्धेया ॥१७॥ रावणस्य वधार्थं सुरेश्वरैरिदमभिषेकरूपं कर्म विहितमिति इदानीं विजानामीति

स०–**अष्टावक्रेण** तन्नामकपुत्रेण। जनकसभायां स्वपितृपराजयकारिणं बन्दिनं जित्वा कहोलो ब्राह्मणः तन्नामकोऽष्टावक्रपिता यथा तारितस्तथा। तदुक्तं भारते वनपर्वणि–"कहोल उवाच। इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जनक कर्मणा। यदहं नाऽशकं कर्तुं तत् पुत्रः कृतवान्मम ॥" इति ॥ १७ ॥

सिद्धार्थाः खलु ते राम नरा ये त्वां पुरीं गतम् । जलार्द्रमभिषिक्तं च द्रक्ष्यन्ति वसुधाधिपम् ॥ २० ॥ अनुरक्तेन बलिना शुचिना धर्मचारिणा । इच्छामि त्वामहं द्रष्टुं भरतेन समागतम् ॥ २१ ॥ चतुर्दश समाः सौम्य वने निर्यापितास्त्वया । वसता सीतया सार्धं लक्ष्मणेन च धीमता ॥ २२ ॥ निवृत्तवनवासोऽसि प्रतिज्ञा सफला कृता । रावणं च रणे हत्वा देवास्ते परितोषिताः ॥२३॥ कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुसूदन । भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि । इति ब्रुवाणं राजानं रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥२४॥ कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च । सपुत्रां त्वां त्यजामीति यदुक्ता कैकयी त्वया ॥२५॥ स शापः केकयीं घोरः सपुत्रां न स्पृशेत् प्रभो॥२६॥ स तथेति महाराजो राममुक्त्वा कृताञ्जलिम्। लक्ष्मणं च परिष्वज्य पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥ २७ ॥ रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया । कृता मम महाप्रीतिः प्राप्तं धर्मफलं च ते ॥ २८ ॥ धर्मं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च विपुलं भुवि । रामे प्रसन्ने स्वर्गं च महिमानं तथैव च ॥ २९ ॥

अनुरक्तेनेति । अवश्यं राम ! भरतं प्राप्नुहीति भावः ॥ २१–२४ ॥ कैकेय्या भरतस्य च कैकेय्यां भरते चेत्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । यस्मादुक्ता तस्मात् प्रसादं कुर्विति संबन्धः ॥ २५ ॥ स शाप इत्यर्धमेकं वाक्यम् । शापः संबन्धविच्छेदरूपः ॥ २६ ॥ २७ ॥ सीतया सह रामं शुश्रूषतेत्यन्वयः॥२८॥ स्वर्गं सुखम् । लक्ष्मणस्यापि विष्णववतारत्वं न जानाति दशरथः । महिमानं

सम्बन्धः ॥ १८–२२ ॥ निवृत्तेति । ते त्वया ॥ २३–२५ ॥ स इति । शापः सन्तति

स०–रामे प्रसन्ने " किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने " इत्यादेः ॥ २९ ॥

रामं शुश्रूष भद्रं ते सुमित्रानन्दवर्धन । रामः सर्वस्य लोकस्य शुभेष्वभिरतः सदा ॥ ३० ॥ एते सेन्द्रास्त्रयो लोकाः सिद्धाश्च परमर्षयः । अभिगम्य महात्मानमर्चन्ति पुरुषोत्तमम् ॥ ३१ ॥ एतत्तदुक्तमव्यक्तमक्षरं ब्रह्म निर्मितम् । देवानां हृदयं सौम्य गुह्यं रामः परन्तपः ॥ ३२ ॥ अवाप्तं धर्मचरणं यशश्च विपुलं त्वया । रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ॥ ३३ ॥ स तथोक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं प्राञ्जलिं स्थितम् । उवाच राजा धर्मात्मा वैदेहीं वचनं शुभम् ॥ ३४ ॥ कर्तव्यो न तु वैदेहि मन्युस्त्यागमिमं प्रति । रामेण त्वद्विशुद्ध्यर्थं कृतमेतद्धितैषिणा ॥३५॥ न त्वं सुभ्रु समाधेया पतिशुश्रूषणं प्रति । अवश्यं तु मया वाच्यमेष ते दैवतं परम् ॥३६ ॥ इति प्रतिसमादिश्य पुत्रौ सीतां तथा स्नुषाम् । इन्द्रलोकं विमानेन ययौ दशरथो ज्वलन् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२२॥

महत्त्वम् ॥ २९॥३० ॥ रामस्य सर्वोत्तमत्वं शिष्टाचारेण दर्शयति--एत इति । अर्चन्तीति णिजभाव आर्षः । एत इति हस्तनिर्देशेन रुद्रोऽप्यन्तर्गतः ॥३१॥ देवानां हृदयं सर्वदेवान्तर्यामी । वेदानामिति पाठे--वेदतात्पर्यभूतम् उभयथाऽप्यग्नीन्द्रादिरूपेण सर्वकर्मसमाराध्यमित्यर्थः । गुह्यं साक्षादुपनिषद्वेद्यम् । अव्यक्तं भक्तिशून्यैर्दुर्ज्ञेयम् । अक्षरं षड्भावविकाररहितम् । तदेतत् ब्रह्म रामः रामरूपेण निर्मितं रामरूपेणावतीर्णमिति उक्तम्, ब्रह्मादिभिरिति शेषः।३२-३६।न त्वमिति।

च्छेदरूपः ॥ २६-३१ ॥ एतदिति । ब्रह्मनिर्मितं वेदप्रतिपादितम् । वेदानां हृदयं वेदतात्पर्यविषयभूतम् । गुह्यं रहस्यम् उक्तं, ब्रह्मादिभिरिति शेषः ॥ ३२-३४ ॥ कर्तव्य इति । इमं त्यागं प्रति "नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यताम्" इत्युक्तम् एतत्त्यागरूपकार्यं प्रति ॥ ३५ ॥ यद्यपि भर्तृशुश्रूषां प्रति त्वं न समाधेया प्रार्थनापूर्वं न नियोज्या । तत्र ते स्वतः प्रवृत्तिसत्त्वात् । अथापि मया गुरुत्वादवश्यं

त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः । अब्रवीत् परमप्रीतो राघवं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ १ ॥ अमोघं दर्शनं राम तवास्माकं परन्तप । प्रीतियुक्ताः स्म तेन त्वं ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥३॥ यदि प्रीतिः समुत्पन्ना मयि सर्वसुरेश्वर । वक्ष्यामि कुरु ते सत्यं वचनं वदतां वर ॥ ४ ॥ मम हेतोः पराक्रान्ता ये गता यमसादनम् । ते सर्वे जीवितं प्राप्य समुत्तिष्ठन्तु वानराः ॥ ५ ॥

न समाधेया नोपदेष्टव्या ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्न० युद्धकाण्डव्याख्याने द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

अथेन्द्रानुशासनम्-प्रतिप्रयात इत्यादि । काकुत्स्थे दशरथे । महेन्द्रः लब्धमहेन्द्रभावः ॥ १ ॥ अमोघमिति । तवास्माकं दर्शनम् अस्मत्कर्तृकं दर्शनं दशरथपुत्रकामेष्टिकालिकम्, अमोघं रावणवधपर्यन्तं जातमित्यर्थः । तेन प्रीतियुक्तत्वेन, यत् प्रत्युपकाररूपं कार्यमिच्छसि तद् ब्रूहि । केचित्तु

वाच्यम्, तदेवाह-ते दैवतं परमिति ॥ ३६ ॥ ॥३७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० युद्धकाण्डव्याख्यायां द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२२॥

महेन्द्रः तत्सहितो ब्रह्मेत्यर्थः सत्यसङ्कल्पत्वस्य तस्मिन्नेव प्रसिद्धेः, वानराणां सङ्कल्पमात्रेणोत्थानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भारतेऽपि " ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा । समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ " इत्युक्तम् ॥ १-५ ॥

स०-महेन्द्रः पाकशासन इत्यत्र महेन्द्रशब्देन सर्वस्वामित्वेन ब्रह्मा ग्राह्यः । अत्रोत्तरश्लोकेषु च विद्यमानाः पाकशासनादयः शब्दाः अर्शआद्यजन्ताः । तथा च पाकशासनसहितो ब्रह्मोवाचेति लभ्यते । अतो न भारतादिविसंवादः । यथोक्तं भारते-" तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः । कौसल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य ददामि कान् ॥ वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् । राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुत्थितिम्॥ ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा । समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ " इति । पाद्मे च-"पितामहवरात्तूर्णं जीवयामास तान्नृप " इति । ननु भ्रूविभ्रममात्रेण चराचरजगत्सृष्ट्यादिकर्तुः रामस्य कथं ब्रह्मवराद्वानरोज्जीवनादिकमिति चेत् ? उच्यते-प्रादुर्भावेषु ब्रह्ममाननार्थं ब्रह्मणे दत्तस्य वरस्य रक्षणार्थं च तथा नटनस्यावश्यकत्वान्नेदमनुपपन्नम् । यथोक्तं शान्तौ मोक्षधर्मेषु-" मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा " इत्यारभ्य " अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन्नियोज्यश्च सुतो यथा । एतांश्चान्यांश्च रुचिरान् ब्रह्मणेऽमिततेजसे । अहं दत्त्वा वरान् प्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवम् ॥ " इति भगवद्वचनम् । एतेन ' प्राञ्जलिं स्थितम्' इत्यादि समाहितम् ॥ १ ॥

मत्कृते विप्रयुक्ता ये पुत्रैर्दारैश्च वानराः । मत्प्रियेष्वभियुक्ताश्च न मृत्युं गणयन्ति च ॥६॥ त्वत्प्रसादात् समेयुस्ते वरमेतदहं वृणे ॥ ७ ॥ नीरुजो निर्व्रणांश्चैव सम्पन्नबलपौरुषान् । गोलाङ्गूलांस्तथैवर्क्षान् द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ८ ॥ अकाले चापि मुख्यानि मूलानि च फलानि च । नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्यत्र वानराः॥९॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य राघवस्य महात्मनः । महेन्द्रः प्रत्युवाचेदं वचनं प्रीतिलक्षणम् ॥१०॥ महानयं वरस्तात त्वयोक्तो रघुनन्दन । द्विर्मया नोक्तपूर्वं हि तस्मादेतद्भविष्यति ॥ ११ ॥ समुत्थास्यन्ति हरयो ये हता युधि राक्षसैः । ऋक्षाश्च सहगोपुच्छा निकृत्ताननबाहवः । नीरुजो निर्व्रणाश्चैव सम्पन्नबलपौरुषाः ॥१२ ॥ समुत्थास्यन्ति हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा । सुहृद्भिर्बान्धवैश्चैव ज्ञातिभिः स्वजनैरपि । सर्वं एव समेष्यन्ति संयुक्ताः परया मुदा ॥ १३ ॥ अकाले पुष्पशबलाः फलवन्तश्च पादपाः। भविष्यन्ति महेष्वास नद्यश्च सलिलायुताः॥ १४॥

त्वत्कर्तृकमस्मद्विषयं दर्शनमित्याहुः ॥ २–५ ॥ मत्कृत इत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । मत्प्रियेषु अभियुक्ताः निरताः । समेयुरित्यत्र पुत्रैर्दारैश्चेत्यावर्तनीयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ नीरुजः निष्पीडान् ॥ ८ ॥ विमलाः विमलोदकाः ॥९॥ प्रीतिर्लक्ष्यतेऽनेनेति प्रीतिलक्षणं प्रीतिव्यञ्जकम् ॥ १० ॥ महानयं वर इति । वरस्य महत्त्वम् इतस्ततो विप्रकीर्णकरचरणपुच्छादिस्वस्वसंस्थानसन्धानलोकान्तरगतानयनादिरूपाघटितार्थघटितत्वम् । द्विर्मया नोक्तपूर्वमिति । उक्तवचनस्य विपरीतं वचनान्तरं नोक्तपूर्वमित्यर्थः ॥ ११–१३ ॥ अकाल इति ।

मत्कृत इति । समेयुः पुत्रैर्दारैरिति सम्बन्धः ॥६–१०॥ महानयं वर इति । इतस्ततो विप्रकीर्णकरचरणपुच्छादिस्वस्थानसन्धानलोकान्तरगतानयनरूपाघटितार्थघटकत्वाद्वरस्य महत्त्वम् । द्वितीयायां विभीषणाभिषेकः, तृतीयायां सीताप्राप्तिः देवताप्रस्था

सव्रणैः प्रथमं गात्रैः संवृत्तैर्निर्व्रणैः पुनः ॥ १५ ॥ ततः समुत्थिताः सर्वे सुप्त्वेव हरिपुङ्गवाः । बभूवुर्वानराः सर्वे किमेतदिति विस्मिताः ॥ १६ ॥ ते सर्वे वानरास्तस्मै राघवायाभ्यवादयन् ॥१७॥ काकुत्स्थं परिपूर्णार्थं दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमाः । ऊचुस्ते प्रथमं स्तुत्वा स्तवार्हं सह लक्ष्मणम् ॥१८॥ गच्छायोध्यामितो वीर विसर्जय च वानरान् ॥१९॥ मैथिलीं सान्त्वयस्वैनामनुरक्तां तपस्विनीम् । शत्रुघ्नं च महात्मानं मातृः सर्वाः परन्तप ॥२०॥ भ्रातरं पश्य भरतं त्वच्छोकाद्व्रतधारिणम्।अभिषेचय चात्मानं पौरान् गत्वा प्रहर्षय ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य रामं सौमित्रिणा सह । विमानैः सूर्यसङ्काशैर्हृष्टा जग्मुः सुरा दिवम् ॥२२॥ अभिवाद्य च काकुत्स्थः सर्वांस्तांस्त्रिदशोत्तमान् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासमाज्ञापयत्तदा ॥२३॥ ततस्तु सा लक्ष्मणरामपालिता महाचमूर्हृष्टजना यशस्विनी । श्रिया ज्वलन्ती विरराज सर्वतो निशा प्रणीतेव हि शीतरश्मिना ॥२४॥

इत्यार्षे० श्रीमद्युद्ध० त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२३॥

पुष्पशबलाः पुष्पैर्नानावर्णाः । सलिलायुताः सलिलैर्व्याप्ताः ॥१४॥ ये निहताः सव्रणास्तेषां निर्व्रणत्वमनुगृह्णाति–सव्रणैरिति । प्रथमं वरदानात्पूर्वं सव्रणैः, अथ निर्व्रणैः संवृत्तैः निर्व्रणीभूतैः गात्रैरुपलक्षिताः, वानरा भविष्यन्तीत्यनुकृष्य योजना ॥ १५ ॥ तत इति । अत्र क्रियाभेदात्सर्वशब्दद्वयम् । किमेतदिति । युद्धे मृतस्य कथमेवं जीवनमित्यर्थः ॥ १६--१८ ॥ रामानु०–त इति । राघवायाभ्यवादयन् राघवमभ्यवादयन्नित्यर्थः । व्यत्ययेन द्वितीयार्थे चतुर्थी । द्वितीयायां विभीषणाभिषेकसीताप्राप्तिदेवताप्रस्थापनानि ॥ १७ ॥ गच्छायोध्यामित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । त्वच्छोकात् त्वद्वियोगशोकात् ॥ १९--२२ ॥ अभिवाद्येति । वासमाज्ञापयत्, वानराणामिति शेषः ॥ २३ ॥ ततस्त्विति । प्रणीता प्रकाशितं च ॥११–२४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

तां रात्रिमुषितं रामं सुखोत्थितमरिन्दमम् । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः ॥ १ ॥ स्नानानि चाङ्गरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च । चन्दनानि च दिव्यानि माल्यानि विविधानि च ॥ २ ॥ अलङ्कारविद श्चेमा नार्यः पद्मनिभेक्षणाः । उपस्थितास्त्वां विधिवत् स्नापयिष्यन्ति राघव । प्रतिगृह्णीष्व तत् सर्वं मदनु ग्रहकाम्यया ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्यु- वाच विभीषणम् ॥ ४ ॥ हरीन् सुग्रीवमुख्यांस्त्वं स्नानेनाभि निमन्त्रय ॥ ५ ॥ स तु ताम्यति धर्मात्मा मम हेतोः सुखोचितः । सुकुमारो महाबाहुः कुमारः सत्यसंश्रवः ॥ ६ ॥

शिता ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

अथ रामस्य विभीषणसत्कारः—तां रात्रिमित्यादि । तां रात्रिम्, यस्मिन् दिने ब्रह्मादयो निर्जग्मुः तां रात्रिमित्यर्थः ॥ १ ॥ स्नानानीत्यादिसार्धश्लोकद्वय मेकान्वयम् । स्नानानि स्नानीयजलानि । अत्र सर्वत्रेमानीत्यनुषज्यते । अङ्ग रागाणि कुङ्कुमादीनि । माल्यानि स्रजः । विधिवत् सोपचारमित्यर्थः ॥२-४॥ हरीनिति । सुग्रीवमुख्यान् सुग्रीवप्रमुखानेव हरीन्, स्नानेन, स्नानेन हेतुना अभिनिमन्त्रय ॥ ५ ॥ त्वां विना तेषामामन्त्रणे किं कारणमित्यत आह— स त्विति । सः सर्वदा मनसि परिवर्तमानः धर्मात्मा ताम्यति । धर्माचरणेनैव ताम्यतीति भावः । मम हेतोः मल्लाभार्थमित्यर्थः । सत्यसंश्रवः "चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम । न द्रक्ष्यामि यदि त्वां हि प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥"

तामिति । यस्मिन् दिने ब्रह्मादयो जग्मुः तत्सम्बन्धिन्यां रात्र्यामित्यर्थः । सुखो त्थितं सुखप्रबुद्धम्। जयं पृष्ट्वा जयशब्दं प्रयुज्य॥१॥स्नानानि स्नानोपकरणानि २-११

तं विना केकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणम् । न मे स्नानं बहुमतं वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ७ ॥ इत एव पथा क्षिप्रं प्रतिगच्छामि तां पुरीम् । अयोध्यामागतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गमः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ९ ॥ अह्ना त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज । पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ १० ॥ मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेनाहृतं बलात् । हृतं निर्जित्य सङ्ग्रामे कामगं दिव्यमुत्तमम् ॥ ११ ॥ त्वदर्थे पालितं चैतत्तिष्ठत्यतुलविक्रम । तदिदं मेघसङ्काशं विमानमिह तिष्ठति ॥ १२ ॥ तेन यास्यसि यानेन त्व मयोध्यां गतज्वरः ॥ १३ ॥ अहं ते यद्यनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान् ॥ १४ ॥

इति कृतप्रतिज्ञः ॥६॥ तं विनेति । तं विना स्नानोपकरणं विना, स्नानं कथं कार्यम् । केकयीपुत्रं मध्यमाम्बा तस्मिन् यद्दुःखमकरोत् तत्किं मयाऽपि कर्तव्यम् ? भरतं राज्ञा मया च विरहितं राज्यं सम्यक् कृतवन्तम् । धर्मचारिणं मद्वियोगेन बहुव्रतपरे तस्मिन् कथं मया व्रतत्यागः कर्तुं युक्त इति भावः । न मे स्नानं बहुमतम् प्रथमं मे स्नानमेव नेष्टम् कथं तदनन्तरभावीनि वस्त्रादीनि ॥७॥ इत एवेति । अनेन पथा येनाहमागतस्तेनेत्यर्थः । एष इति हस्तनिर्देश पूर्वकमुच्यते । अयोध्याम् आगतः प्राप्तः अयमयोध्यामार्गः, तेन क्षिप्रं तां प्रतिगच्छामीत्यर्थः । परमदुर्गमः अतिदूरत्वादिति भावः ॥ ८ ॥ मार्गस्य परमदुर्गमत्वमात्रं परिहर्तुमाह—एवमुक्तस्त्विति॥९॥अह्ना त्वामित्यादिसार्धश्लोक त्रयमेकान्वयम्।किं रावणेन चौर्येणापहृतमित्यत्राह—आहृतं निर्जित्येति॥१०॥ ॥११॥तर्हि कुबेराय समागताय तत्किमर्थं न दत्तमित्यत्राह त्वदर्थ इति। त्वदर्थे त्वद्गमनार्थे। पालितमिति । न दत्तमित्यर्थः । यद्वा त्वदर्थे त्वत्पूजार्थमेव । मेघ सङ्काशमिति वेगे दृष्टान्तः॥१२॥१३॥स्नानाकरणे द्वित्रदिनमात्रस्थितिं याचते—अहं त इत्यादिना । चतुःश्लोक्येकान्वया । गुणान् भक्त्यादिगुणान् ॥१४॥१५॥ तदिदमिति । लङ्कायां वर्तमानस्यापि पुष्पकस्यात्युन्नतत्वेन बहिःस्थितैरपि

वस तावदिह प्राज्ञ यद्यस्ति मयि सौहृदम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ १५ ॥ अर्चितः सर्वकामैस्त्वं ततो राम गमिष्यसि । प्रीतियुक्तस्य मे राम ससैन्यः ससुहृद्गणः ॥ १६ ॥ सत्क्रियां विहितां तावद् गृहाण त्वं मयोद्यताम् । प्रणयाद्बहुमानाच्च सौहृदेन च राघव । प्रसादयामि प्रेष्योऽहं न खल्वाज्ञापयामि ते ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच विभीषणम् । रक्षसां वानराणां च सर्वेषां चोपशृण्वताम् ॥ १८ ॥ पूजितोऽहं त्वया सौम्य साचिव्येन परन्तप । सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहृदेनोत्तमेन च ॥ १९ ॥ न खल्वेतन्न कुर्यां ते वचनं राक्षसेश्वर । तं तु मे भ्रातरं द्रष्टुं भरतं त्वरते मनः । मां निवर्तयितुं योऽसौ चित्रकूटमुपागतः ॥ २० ॥ शिरसा याचतो यस्य वचनं न कृतं मया ॥ २१ ॥

सर्वकामैः भूषणादिभिः । विहितां मया कृताम् । उद्यताम्, इतः परं नोद्योगः कार्यः, येन विलम्बः स्यात्, किं तु पूर्वमेव समुद्युक्तामित्यर्थः । निर्बन्धदोषं परिहरति प्रणयादिति । प्रणयात् मद्वाक्यमवश्यं श्रोष्यतीति विस्रम्भात् । बहुमानात् त्वत्कृतलालनात् । सौहृदेन भक्त्या । प्रसादयामि प्रार्थयामि ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ उपशृण्वताम् उपशृण्वत्सु । भावलक्षणे षष्ठी ॥ १८ ॥ साचिव्येन साहाय्येन । चेष्टाभिः पौरुषैः । सर्वात्मना पूजित इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ न खल्वेतदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विभीषणवचनाकरणे हेतुमाह—तं त्विति । त्वरायां हेतुमाह—शिरसेति ॥ २० ॥ २१ ॥

दृश्यमानत्वादिदमिति प्रत्यक्षनिर्देशः ॥ १२–१६ ॥ विहितां शास्त्रविधिना विहिताम् । उद्यताम् उद्धृतां सत्क्रियां मे मम सकाशात् गृहाणेति सम्बन्धः ॥ १७–२१ ॥

स०–प्रीतियुक्तस्य विहितां ससैन्यः ससुहृद्गणः । सत्क्रियां राम मे तावत् । इति पाठः । हे राम ! प्रीतियुक्तस्य पुरुषस्य शास्त्रविहितां मया उद्यतां कार्यतया उद्युक्तां सत्क्रियाम् । मे अव्ययम् । मत्तः गृहाण । मे ममेति वा । न च रामेत्यस्यामन्त्रितत्वेनाविद्यमानवद्भावेनापदत्वेन पदात्परत्वाभावात्कथं म इत्यादेश इति वाच्यम्, सत्क्रियामितिपदात्परत्वेनादेशसम्भवात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् । गुरूंश्च सुहृदश्चैव पौरांश्च तनयैः सह ॥२२॥ उपस्थापय मे क्षिप्रं विमानं राक्षसेश्वर । कृतकार्यस्य मे वासः कथं स्विदिह सम्मतः ॥२३॥ अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोऽस्मि विभीषण । मन्युर्न खलु कर्तव्यस्त्वरितं त्वाऽनुमानये ॥२४॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः । तं विमानं समादाय तूर्णं प्रतिनिवर्तत ॥ २५ ॥ ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैडूर्यमयवेदिकम् । कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् ॥२६॥ पाण्डुराभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतम् । शोभितं काञ्चनैर्हर्म्यैर्हेमपद्मविभूषितम् ॥२७॥ प्रकीर्णं किङ्किणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षितम् । घण्टाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २८ ॥

कौसल्यामिति । अत्रापि द्रष्टुं त्वरते मे मन इति संबध्यते । पौरांश्च तनयैः सहेत्यत्र पौरैरेव तनयशब्दोऽन्वेति॥२२॥ उपस्थापयेति । द्वित्रदिनान्यत्र स्थातव्यमित्यस्योत्तरमाह-कृतेति । निर्वर्तितचतुर्दशवर्षप्रव्राजनस्य कृतकार्यस्य मे इह लङ्कायां वासः सम्मतः कथं स्वित् ? न सम्मत इत्यर्थः । अन्यथा भरतस्याग्निप्रवेशादिति भावः॥२३॥अनुजानीहीति।पूजितोऽस्मि, विमानप्रदानेनेति शेषः। प्रदत्तत्वेन स्वत्वादुत्तरत्र कुबेराय प्रेषयिष्यति । मन्युः दैन्यम्, कोपो वा । "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इत्यमरः । त्वरितम् उक्तप्रकारेण त्वरावन्तं मामिति सम्बन्धः । यद्वा त्वरितं यथा भवति तथा अनुमानये अनुमतिं कारये ॥ २४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वेत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यम् । प्रतिनिवर्तत प्रतिन्यवर्तत । काञ्चनचित्राङ्गम् काञ्चनमयचित्रावयवम् । कूटागारैः मण्डपैः, परिक्षिप्तं व्याप्तम् । रजतप्रभम्, रजतशब्देन अत्र विशदत्वमुच्यते ॥२५॥२६॥ पताकाभिः केवलध्वजैः । ध्वजैः सचिह्नैः। हर्म्यैः अवान्तरराजगृहैः। हेमपद्मानि लम्बमानानि तैर्विभूषितम् । प्रकीर्णं व्याप्तम् । मुक्तामणिगवाक्षितं मुक्तामणिनिर्मितगवाक्षयुक्तम् । घण्टाजालैः परिक्षिप्तं चतुर्षु पार्श्वेषु किङ्किणीजाल कौसल्यां चेति । अत्रापि द्रष्टुं त्वरते मन इत्यनुषज्यते ॥ २२-२८ ॥

यन्मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्मणा । बहुभिर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्तारजतसंनिभैः ॥ २९ ॥ तलैः स्फाटिकचित्राङ्गैर्वैडूर्यैश्च वरासनैः । महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥३०॥ उपस्थितमनाधृष्यं तद्विमानं मनोजवम् । निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र विभीषणः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२४॥

पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

उपस्थितं तु तं दृष्ट्वा पुष्पकं पुष्पभूषितम् । अविदूरस्थितो रामं प्रत्युवाच विभीषणः ॥१॥ स तु बद्धाञ्जलिः प्रह्वो विनीतो राक्षसेश्वरः । अब्रवीत्त्वरयोपेतः किं करोमीति राघवम् ॥ २ ॥ तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः । विमृश्य राघवो वाक्यमिदं स्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३ ॥

युक्तम्, कोणेषु घण्टाजालयुक्तम्, अत एव मधुरस्वनम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ यन्मेवित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । मुक्तारजतसन्निभैः तद्वन्निर्मलैरित्यर्थः । स्फाटिकचित्राङ्गैः स्फटिकमयचित्रावयवैः । महाधनैः महामूल्यैः ॥ २९-३१ ॥ रामानु०-यन्मेरुशिखराकारमिति पाठः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्न० युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२४॥

अथ वानरसेनासम्माननम्-उपस्थितमित्यादि । तं दृष्ट्वा दर्शयित्वा । तत्कृत्वेति वा पाठः । प्रत्युवाच, विमानमागतमितीति शेषः । स त्विति द्वितीयश्लोकसङ्ग्रहो वाऽयं श्लोकः ॥ १ ॥ त्वरयोपेतः आदरोपेत इत्यर्थः । किं करोमीति । इतः परं किं करवाणीत्यर्थः ॥२॥ लक्ष्मणस्योपशृण्वतः लक्ष्मणसंमति

॥ २९-३१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

उपस्थितमिति । तं दृष्ट्वा तद्दर्शयित्वा । तत्कृत्वेति वा पाठः । अविदूरस्थितत्वादिविशेषणो विभीषणः पुष्पकमुपस्थितमासन्नं कृत्वा राममित्युवाच ॥ १ ॥ कथमुवाच

कृतप्रयत्नकर्माणो विभीषण वनौकसः । रत्नैरर्थैश्च विविधैर्भूषणैश्चापि पूजय ॥ ४ ॥ सहैभिरजिता लङ्का निर्जिता राक्षसेश्वर । हृष्टैः प्राणभयं त्यक्त्वा सङ्ग्रामेष्व निवर्तिभिः ॥ ५ ॥ त इमे कृतकर्माणः पूज्यन्तां सर्व वानराः ॥६॥ धनरत्नप्रदानेन कर्मैषां सफलं कुरु ॥७॥ एव संमानिताश्चैते मानार्हा मानद त्वया । भविष्यन्ति कृतज्ञेन निर्वृता हरियूथपाः ॥ ८ ॥ त्यागिनं सङ्ग्रहीतारं सानुक्रोशं यशस्विनम् । सर्वे त्वामवगच्छन्ति ततः सम्बोधयाम्यहम् ॥ ९ ॥ हीनं रतिगुणैः सर्वैरभिहन्तार माहवे। त्यजन्ति नृपतिं सैन्याः संविग्नास्तं नरेश्वरम्॥ १०॥

पूर्वकमित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रयत्नकर्म प्रयत्नसाध्यं कर्मेत्यर्थः । अर्थैः प्रयोजनैः, वस्त्रादिभिरित्यर्थः ॥४॥ अजिता पूर्वं सुरादिभिरप्यजिता । तव लङ्काराज्यप्राप्ति रेव तदधीनेत्यर्थः । हृष्टैः मयि प्रीतिमद्भिरित्यर्थः ॥ ५॥६ ॥ त इम इत्यर्धोक्तं भङ्ग्यन्तरेणाह–धनरत्नेति ॥ ७ ॥ निर्वृताः सुखिताः । निर्वृत्ता इति पाठे– निष्पन्नाः, परिपूर्णा इति यावत् ॥८॥ अर्थव्ययेन खेदो मा भूदित्याह–त्यागिन मिति । संग्रहीतारं धनप्रदानेन मित्रसंग्रहकारिणमित्यर्थः । संग्रहार्थं त्यागित्व मुक्त्वा दयया त्यागित्वमाह–सानुक्रोशमिति । यशस्विनं त्यागकृतयशो वन्तम् । संबोधयामि न तु चोदयामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ सैनिकसम्मानाकरणे दोष माह–हीनमिति । नृपतिं स्वामिनमपि । रतिगुणैः प्रीतिकरैरौदार्यादिगुणैः, हीनम् । अभिहन्तारं हिंसनशीलम्, प्रसादं विना क्रोधैकनिरतमिति यावत् ।

त्यत आह–स तु बद्धाञ्जलिरिति ॥ २ ॥ ३ ॥ कृतं प्रयत्नेन कर्म युद्धकर्म यैस्ते । अर्थैः विचित्रान्नपानवस्त्रादिभिः ॥ ४ ॥ एभिस्सह लङ्का निर्जितेत्यनेन तव लङ्काराज्य प्राप्तिरपि वानरपराक्रमादेवेत्युक्तं भवति ॥ ५–८ ॥ त्वां तत्सत्कारसमर्थं तेषां च सत्कारप्रियत्वं ज्ञात्वैव त्वां तत्सत्कारे नियोजयामीत्याह–त्यागिनमिति । उचित विषये इति शेषः । संग्रहीतारं, यथान्यायं रत्नादेरिति शेषः ॥९॥ नृपतिं स्वामिनम्। सर्वैरपि गुणैः औदार्यादिगुणैर्हीनम, अभिहन्तारं हिंसनशीलम्, प्रसादं विना क्रोधै कनिरतमिति यावत् । तं नरेश्वरं सैन्यास्संविग्नाः आहवे त्यजन्तीति योजना ॥१०॥

एवमुक्तस्तु रामेण वानरांस्तान् विभीषणः । रत्नार्थैः संविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयत् ॥ ११ ॥ ततस्तान् पूजितान् दृष्ट्वा रत्नैरर्थैश्च यूथपान् । आरुरोह ततो राम स्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ १२ ॥ अङ्केनादाय वैदेहीं लज्ज मानां यशस्विनीम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता ॥ १३ ॥ अब्रवीच्च विमानस्थः पूजयन् सर्व वानरान् । सुग्रीवं च महावीर्यं काकुत्स्थः सविभीषणम् ॥१४॥ मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरोत्तमाः । अनु ज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥ १५ ॥ यत्तु कार्यं वयस्येन सुहृदा वा परन्तप । कृतं सुग्रीव तत् सर्वं भवताऽधर्मभीरुणा ॥ १६ ॥ किष्किन्धां प्रतियाह्याशु स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥१७॥ स्वराज्ये वस लङ्कायां मया दत्ते विभीषण । न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौ कसः ॥१८॥ अयोध्यां प्रतियास्यामि राजधानीं पितु र्मम । अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वांश्चामन्त्रयामि वः ॥१९॥

तं नरेश्वरं सैन्याः संविग्नाः आहवे त्यजन्तीति योजना ॥ १० ॥ संविभागेन यथार्हमंशकल्पनया । समतया प्रदाने अधिकानां कोपप्रसङ्गादिति भावः॥११॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ततः पूजानन्तरम् । ततः पूजादर्शनादेव हेतोरिति ततःशब्दद्वययोजना । लज्जमानां सदस्यङ्कारोहणाय लज्जन्तीम् । रामे णाङ्कारोपणं च स्त्रीसहायरहितत्वात् । धनुष्मता रामधनुर्धारिणा॥१२-१४॥ अब्रवीच्चेत्यत्र संग्रहेणोक्तं विवृणोति-मित्रेत्यादिना । वानरान् प्रत्याह-मित्रेति ॥ १५ ॥ सुग्रीवं प्रत्याह-यत्त्वित्यादिना । सुहृदा शोभनहृदयेन । वाशब्द एवकारार्थः । अधर्मभीरुणेति च्छेदः ॥ १६ ॥ १७ ॥ विभीषणं प्रत्याह-स्वेति । स्वराज्ये वस । न तु परकीयं रावणवदाक्रमितव्यम् । अतो जनस्थान एवामिति । रत्नार्थैः रत्नैरर्थैश्च । संविभागेन यथार्हमंशं परिकल्प्येत्यर्थः ॥ ११-१५ ॥ यत्तु कार्यमिति । अधर्मभीरुणेति छेदः ॥ १६ ॥ १७ ॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः, त्वयि मत्प्रसादादिति भावः ॥ १८ ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि, भवद्भिरिति

एवमुक्तास्तु रामेण वानरास्ते महाबलाः । ऊचुः प्राञ्जलयो रामं राक्षसश्च विभीषणः ॥ २० ॥ अयोध्यां गन्तु मिच्छामः सर्वान्नयतु नो भवान् । उद्युक्ता विचरिष्यामो वनानि नगराणि च ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा त्वामभिषेकार्द्रं कौसल्यामभिवाद्य च । अचिरेणागमिष्यामः स्वान् गृहान् नृपतेः सुत ॥ २२॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरैः सविभीषणैः । अब्रवीद्राघवः श्रीमान् ससुग्रीवविभी षणान् ॥२३॥ प्रियात् प्रियतरं लब्धं यदहं ससुहृज्जनः । सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः ॥ २४ ॥ क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमानं वानरैः सह । त्वमप्यारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र विभीषण ॥ २५ ॥ ततस्तत् पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया । अध्यारोहत्त्वरन् शीघ्रं सामात्यश्च विभीषणः ॥ २६॥ तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौबेरं परमासनम् । राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥ २७ ॥ ययौ तेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता । प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ रामः कुबेरवत् ॥ २८ ॥

रक्षिणः समानेतव्या इति भावः॥१८–२०॥अयोध्यामिति। उद्युक्ताः सावधानाः, जनपदपीडामकुर्वन्त इत्यर्थः ॥ २१–२३ ॥ प्रियात्प्रियतरमिति । सीतालाभः प्रियम्, भरतदर्शनं प्रियात्प्रियम्, भवद्भिः सह पुरप्रवेशः प्रियात्प्रियतर मित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ तत इति । शीघ्रं शीघ्रगमिति विमानविशेषणम् । त्वरन्निति सुग्रीवविशेषणात् ॥ २६ ॥ आसनं वाहनम् ॥ २७ ॥ ययाविति ।

शेषः ॥ १९–२१ ॥ अभिषेकार्द्रं त्वां दृष्ट्वा तवेव सर्वेषामस्माकं मातरं कौसल्या मभिवाद्य च ॥२२॥२३॥ प्रियादिति । प्रियात्प्रियतरं कृतकृत्यस्य ममायोध्याप्रवेशः प्रियम्, तत्र स्वजनैः भरतादिभिः सहितो भवद्भिस्सह अभिषेकप्रीतिमनुभविष्यामी त्येतत्ततोऽपि प्रियतरमित्यर्थः ॥ :२४–२७ ॥ हंसयुक्तेन अत्र हंसशब्देन हंसवद्ब्रह्म

स०–खगतेन विमानेन इति पाठः।खगतेन आकाशगतेन । हंसयुक्तेन वाहकत्वेन निर्मितहंसप्रतिमायुक्तेन । सुन्दरकाण्डे राक्षसपिशाचादीनां तद्वाहकोक्तिस्तु लीलया रावणनियुक्तराक्षसादीनपेक्ष्य । वस्तुतस्तु तद्विमानदेव स्यैव तादृशशक्तिमत्त्वेन स्वैच्छयैवान्यनिरपेक्षेण गतिरिति ज्ञेयम् । प्रतीतः प्रसिद्धः ॥ २८ ॥

ते सर्वे वानरा हृष्टा राक्षसाश्च महाबलाः ।
यथासुखमसम्बाधं दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन् ॥ २९ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम
द्युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२५॥

षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् । उत्पपात महा मेघः श्वसनेनोद्धतो यथा ॥ १ ॥ पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनन्दनः । अब्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशि निभाननाम् ॥ २ ॥ कैलासशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् । लङ्कामीक्षस्व वैदेहि निर्मितां विश्वकर्मणा ॥३॥ एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्दमम् । हरीणां राक्षसानां च सीते विशसनं महत् ॥ ४ ॥ अत्र दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसेश्वरः । तव हेतोर्विशालाक्षि रावणो निहतो मया ॥५॥

हंसयुक्तेन प्रतिमारूपहंसयुक्तेन । प्रतीतः श्लाघितः ॥ २८ ॥ ते सर्व इति । यथासुखमसम्बाधमिति पदद्वयेन दिव्यस्य पुष्पकस्य अपेक्षितावकाशप्रदत्वं गम्यते ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

अथ विलासेन सीतायै तत्तद्देशप्रदर्शनम्—अनुज्ञातं त्वित्यादि ॥ १ ॥ पातयित्वेति । मैथिलीं, राजपुत्रीत्वेन लालनीयत्वोक्तिः॥२॥३॥एतदिति। आयोधनं युद्धभूमिम् । विशस्यन्तेऽस्मिन्निति विशसनम् । अधिकरणे ल्युट् ॥ ४ ॥ अत्रेति । दत्तवरः ब्रह्मणा दत्तवरः । प्रमाथी हिंसकः । शेते भस्मस्वरूपेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ रामानु०—अत्र दत्तवरः शेते इति पाठः । शेते अशयिष्ट ॥ ५ ॥

वाहकत्वाकारेण निर्मिता हंसा उच्यन्ते। प्रहृष्टः हृष्टरोमा । प्रतीतः प्रहृष्टचेताः॥२८॥ असंबाधमित्यनेन विमानस्य वैपुल्यमुक्तम् ॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायां पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

॥ १ ॥ पातयित्वा सञ्चार्य ॥ २॥३ ॥ आयोधनं युद्धस्थानम् । विशसनं विशसनवत् ॥४॥ दत्तवरः प्राप्तवरः रावणो निहतः शेते भस्मास्थिरूपेण वर्तते॥५-७॥

कुम्भकर्णोऽत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाचरः । धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता ॥ ६ ॥ विद्युन्माली हतश्चात्र सुषेणेन महात्मना ॥ ७ ॥ लक्ष्मणेनेन्द्रजिच्चात्र रावणिर्निहतो रणे । अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः ॥ ८ ॥ विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ । अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः ॥ ९ ॥ अत्र मण्डोदरी नाम भार्या तं पर्यदेवयत् । सपत्नीनां सहस्रेण सास्रेण परिवारिता ॥ १० ॥ एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने । यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम् ॥ ११ ॥ एष सेतुर्मया बद्धः सागरे सलिलार्णवे । तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः ॥ १२ ॥ पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम् । अपारमभिगर्जन्तं शङ्खशुक्तिनिषेवितम् ॥ १३ ॥

कुम्भकर्ण इति । प्रहस्तश्चेत्यत्र नीलेनेत्यध्याहार्यम् ॥ ६ ॥ विद्युन्मालीति । पूर्वमनुक्तमपिअत्रानुवादात् ग्राह्यम् । एवं विकट इत्यत्रापि ॥ ७-१० ॥ रामानु०--अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः इत्यनुक्तस्य विकटस्यात्र निहतत्वानुवादादन्येऽप्येतादृशा बहवो निहता इत्यवगम्यते ॥ ८ ॥ एतत्त्विति । तीर्थम् उत्तरणस्थानम् । यत्र तीर्थे । तां रात्रिं सागरतरणरात्रिम् ॥ ११ ॥ एष इति । सागरे सगरखानिते । सलिलेति क्षीरोदादिव्यावृत्तिः । एष सेतुः नलसेतुः नलबद्धः । "षिञ् बन्धने" इति धातुः । एतेन नलसेतुः सेतुरित्युक्त्या पूर्वकल्पकृतसेत्वन्तरं व्यावर्त्यते इति प्रत्युक्तम् । पूर्वमेव सेतुसत्त्वे पुनः सेतुकरणवैयर्थ्यात् ॥ १२ ॥ पश्येति । अपारं मध्ये द्वीपभूतपाररहितम् ॥ १३ ॥ रामानु०--शङ्खशुक्तिनिषेवितमित्यतः परं हिरण्यनाभमिति श्लोकः । अतः परम् एतत्कुक्षाविति श्लोकः । अतः परं सेतुबन्ध इति श्लोकः । अतः परम्

अङ्गदेन विकटो हत इत्यनुवादात्तदपि जातमिति बोध्यम् ॥ ८-१० ॥ एतत्त्विति । यत्र तीर्थप्रदेशे तां रात्रिं यस्यामुत्तीर्णः सागरः तत्सम्बन्धिनीं रात्रिम् ॥ ११ ॥ एषः नलसेतुः सेतुनिर्माणे नलः कारणमिति कथनार्थं नलसेतुरित्युक्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि । विश्रमार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम् ॥ १४ ॥ एतत् कुक्षौ समुद्रस्य स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ १५ ॥ एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः । सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येनाभिपूजितम् । एतत् पवित्रं परमं महापातकनाशनम् ॥ १६ ॥ अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोत् प्रभुः ॥ १७ ॥

अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोद्विभुः इत्येवं पाठक्रमः ॥ १३ ॥ हिरण्येति । हिरण्यनाभं मैनाकम् ॥ १४ ॥ एतदित्यर्धम् । कुक्षौ मध्ये । सेतूपरीति शेषः । स्कन्धावार निवेशनं स्कन्धावारनिवेशनरूपस्थानम् । स्कन्धावारः शिबिरम् ॥१५॥ एतत्त्वित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । पूजितं पूजितुमर्हम् । पूर्वं सेतोर्दक्षिणकोटिरुक्ता, अत्रोत्तरकोटिरिति ज्ञेयम् । अनुगृह्णाति–एतदिति । पवित्रं पावनम्, महापातकनाशनं च, भविष्यतीति शेषः ॥ १६ ॥ एवं लङ्कामारभ्य सेतुबन्धपर्यन्तमुक्त्वा ततः उत्तरे दर्भशयनस्थानं निर्दिशति–अत्र पूर्वमिति । महादेव इति समुद्रराज उच्यते, औचित्यात् । प्रभुः समुद्रजलाधिष्ठाता । प्रसादमकरोत् 'सागरं शोषयिष्यामि' इति कुपितस्य मे प्रसादं प्रसन्नत्वम् अकरोत् । "प्रसादस्तु प्रसन्नता" इत्यमरः । न त्वत्र रुद्रो महादेवः । तेन पूर्वं प्रसादकरणानुक्तेः । पूर्वोक्तानामेव ह्यत्रानुवादः कृतः । न चाङ्गदेन विकटनिरसनस्य

हिरण्यनाभं हिरण्यनाभनामानं मैनाकम् ॥ १४ ॥ कुक्षौ मध्यप्रदेशे । स्कन्धावार निवेशनं सेनानिवासस्थानम् ॥ १५ ॥ एतदिति । तीर्थं पुण्यक्षेत्रम् । सेतुबन्ध इति ख्यातं सेतुनिर्माणमूलप्रदेशत्वात्सेतुबन्ध इति प्रसिद्धम् ॥१६॥ अत्र पूर्वमिति । महादेवः महदिति जलं तद्रूपो देवः महादेवः समुद्रः । तथा च वैजयन्ती–" स्नेहं स्निह्यं महच्छुद्धं वारुणं सर्वतोमुखम्" इति । यद्वा महादेवाष्टमूर्तिष्वन्यतमत्वान्महादेवशब्देन समुद्र एवोच्यते । पूर्वं सेतुबन्धात्पूर्वम् । प्रसादमकरोत जलोपरि सेतुधारण

स०–अत्र तीरे । पूर्वं सेतुबन्धप्रारम्भसमये महादेवः पूजितस्सन् प्रसादं निर्विघ्नं सेतुसमाप्तिशत्रुवधाद्युपयोग्यनुग्रहम् अकरोत् । तत्स्थलं सीतायै प्रदर्श्य विमानादवतीर्य तत्र लिङ्गस्थापनं रामश्चकार । क्षेत्रस्य त्रैनेत्रत्वात् प्राक्तत्प्रार्थना युक्ता । अतः पूर्वमित्युक्तिरनुग्रहमात्रविषयिणी । नतु प्रतिष्ठापनपरेति मन्तव्यम् । यथोक्तमाग्नेय पुराणे एकोत्तराशीत्यध्याये–" धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि पूज्योऽस्मि पुरुषोत्तम । यदद्राक्षं सुदुर्दर्शं त्वद्रूपं योगिपुङ्गवैः ॥ त्वदाज्ञया मया पूर्वं त्वद्भक्तिविमुखं हरे । शैवं पाशुपतं लैङ्गमसच्छास्त्रं प्रवर्तितम् ॥ तदिदानीं महापापं दिव्यरूपस्य दर्शनात् । सर्वं विनष्टमेवेश तव राम प्रसादतः ॥ तरेयमेव त्वन्मायां त्वन्नामस्मरणादहम् । तथा अनुगृहाण त्वं यथा स्यात्सन्ततं स्मृतिः ॥ राम [illegible] महापापी गोब्राह्मणवधे रतः । नित्यं वै परदारार्थी

पूर्वमनुक्तत्वेऽपि यथाऽनुवादात्तत्सिद्धिः तथाऽत्रापि भविष्यतीति वाच्यम्, तद्वदत्राविरोधाभावात् । उपलभ्यते हि विरोधः । तथाहि—तत्र प्रसादः किं सेतुनिर्माणकाले वा, पुनरागमनकाले वा ? नाद्यः—प्रसादकरणहेतुरावणवधादेरभावात्, पूर्वसिद्धसमुद्रप्रसादेनैवोपपत्तेश्च, महादेवसमाख्यायाः समुद्रप्रसादश्रुत्या बाधितुं युक्तत्वाच्च । न द्वितीयः—पूर्वशब्दविरोधात् । न च पूर्वमित्यस्य पूर्वकल्प इत्यर्थ इति वाच्यम्, "आत्मानं मानुषं मन्ये" इति वदता सुग्रीवादिसन्निधौ स्वस्य विष्णववतारत्वद्योतकपूर्ववृत्तोद्घाटनानौचित्यात् । पूर्वकल्पकृतसेतुसद्भावे पुनस्तन्निर्माणवैयर्थ्यात् । किं च अत्रेतिपदस्य पूर्वश्लोकोक्तनलकारितसेतुपरामर्शित्वमेवोचितम्, न तु पूर्वकल्पकृतसेतुपरामर्शित्वम् । तस्य सद्भावेऽप्यन्तरितत्वसम्भवात् । ननु पुराणान्तरानुसारात्तदर्थपरत्वं युक्तम् । तथा हि कूर्मपुराणे—" सेतुमध्ये महादेवमीशानं कृत्तिवाससम् । रूपं प्रसादमकरोत् । यद्वा प्रसादं सन्निधानरूपम् । " दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः " इत्युक्तवान्महादेवः समुद्र एव । अपारमभिगर्जन्तं शङ्खशुक्ति

वेदिकाचारदूषकः ॥ एतद्ग्रामात्सकृत्पार्श्वे यदघं प्रतिपद्यते । तदघंसर्वतीर्थेषु स्नानेनापि न नश्यति ॥ अब्रह्मण्यस्य लुब्धस्य मूर्खस्याशास्त्रवेदिनः । भूमिराक्रम्यते येन सोऽपि स्यात्तादृशः क्षणात् ॥ त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां गृहमेव च । द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ युगे ॥ एतद्देशविशुद्ध्यर्थमत्र सन्निहितस्सदा । मयाऽत्र स्थापिते लिङ्गे भुक्तिमुक्तिप्रदो भव ॥ श्रीकृष्णः—इति रामस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा तत्त्वार्थसंयुतम् । कृताञ्जलिर्दाशरथिं प्रहसन्परमेश्वरः ॥ श्रीमहादेवः—सर्वभृत्सर्वभूतस्थः सर्वात्मा सर्ववत्सलः । त्वमेव राम विश्वात्मन् विडम्बयसि लीलया ॥ त्वद्वाक्यमेव धार्यं मे तथाप्यार्य महाविभो । यदुक्तं तत्तथैवास्तु त्वन्नाम्ना स्थापयेह माम् ॥ इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य प्रणम्याथ ययौ हरः । सखे पश्यन्ति ये लिङ्गं रामनाथ इति श्रुतम् । ततः संसारिणो न स्युः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ सेतुबन्धस्थितं लिङ्गं ये सेवन्ते सकृत्कलौ । महापातकलक्षाद्वा मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥ कुरुक्षेत्रे यजेद्यज्ञानश्वमेधादिकाङ्क्षितम् यत्फलं लभते सद्यः सेतुलिङ्गस्य दर्शनात् ॥ अभक्ष्याश्यसमिद्वर्णी योऽनग्निरमखो गृही । यो वनी च रिरंसुः स्याद्यतिर्योऽभैक्षभुग्भवेत् ॥ एते सर्वे च पापिष्ठा दम्भात्स्वाश्रमदूषकाः । दृष्ट्वा रामेश्वरं लिङ्गं सद्यः पूता भवन्ति हि ॥ कावेर्यां तु तुलास्नानं यः कुर्याद्रङ्गसन्निधौ । भवेत्तस्य कृतार्थस्य रामेश्वरनिरीक्षणम् ॥ " इत्यादि । कूर्मपुराणे चैकोनविंशेऽध्याये—" सेतुमध्ये महादेवमीशानं कृत्तिवाससम् । स्थापयामास लिङ्गस्थं पूजयामास राघवः ॥ तस्य देवो महादेवः पार्वत्या सह शङ्करः । प्रत्यक्षमेव भगवान् दत्तवान् वरमुत्तमम् ॥ ये त्वया स्थापितं लिङ्गं द्रक्ष्यन्तीह द्विजातयः । महापातकसंयुक्तास्तेषां पापं विनश्यतु ॥ अन्यानि चैव पापानि स्नातस्यात्र महोदधौ ॥ दर्शनादेव लिङ्गस्य नाशं यान्ति न संशयः । यावत्स्थास्यन्ति गिरयो यावदेव च मेदिनी । यावत्सेतुश्च तावच्च स्थास्याम्यप्यतिरोहितः ॥ स्नानं दानं तपः श्राद्धं भविष्यत्यक्षयं महत् । स्मरणादेव लिङ्गस्य दिनपापं प्रणश्यति ॥ इत्युक्त्वा भगवान् साक्षात्परिष्वज्य च राघवम् । सनन्दी सगणो रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥" इति । स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये त्रिचत्वारिंशेऽध्याये—"रावणस्य सदा विप्रा यत्पापं मयि विद्यते । तस्य मे निष्कृतिं ब्रूत रावणस्य वधस्य च । यत्कृत्वा तेन पापेन मुच्येयं मुनिपुङ्गवाः ॥ मुनय

स्थापयामास वै लिङ्गं पूजयामास राघवः ॥ तस्य देवो महादेवः पार्वत्या सह शङ्करः । प्रत्यक्षमेव भगवान् दत्तवान् वरमुत्तमम् ॥ ये त्वया स्थापितं लिङ्गं द्रक्ष्यन्तीह द्विजातयः । महापातकसंयुक्तास्तेषां पापं विनश्यति ॥ अन्यानि चैव पापानि तीरे तत्र महोदधेः । दर्शनादेव लिङ्गस्य नाशं यान्ति न संशयः ॥ यावत्स्थास्यन्ति तरवो यावदेव च मेदिनी । यावत्सेतुश्च तावच्च स्थास्याम्यत्र तिरोहितः ॥ स्नानं दानं जपः श्राद्धं भविष्यत्यक्षयं ततः । स्मरणादेव लिङ्गस्य दिनपापं प्रणश्यति ॥ इत्युक्त्वा भगवान् वाचं परिष्वज्य च राघवम् । सनन्दी सगणो रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ " इति । पाद्मे पुराणेऽपि रामः पुष्पकादवरुह्य महादेवं प्रतिष्ठापितवान्, सोऽस्मै प्रसन्नोऽभूदित्युच्यते । एतादृशपुराणवचनानुसारेणायं श्लोको लिङ्गप्रतिष्ठां बोधयतीति । मैवम्—उक्तदोषविस्तारात्, इतिहासो हि परिग्रहातिशयात्, ग्रन्थसौष्ठवाच्च "इतिहासपुराणं पञ्चमम्" निषेवितम् इत्यतः परं हिरण्यनाभमिति श्लोकः । अतः परम् एतत्कुक्षौ इति श्लोकः । ऊचुः—सत्यव्रत जगन्नाथ जगद्रक्षाधुरन्धर । सर्वलोकोपकारार्थं कुरु राम शिवार्चनम् ॥ गन्धमादनशृङ्गेऽस्मिन् महापुण्ये विमुक्तिदे । शिवलिङ्गं प्रतिष्ठाप्य लोकसंग्रहकाम्यया । कुरु राम दशग्रीववधदोषापनुत्तये ॥ लिङ्गस्थापनजं पुण्यं चतुर्वक्त्रोऽपि भाषितुम् । न शक्नोति स तैर्वक्तुं किंपुनर्मनुजेश्वराः ॥" इत्यारभ्य मध्ये हनुमत्प्रेषणादिप्रकारमुक्त्वा सुमुहूर्ते किञ्चिदवकाशमासादयति हनूमति चिरायति च " राम राम महाबाहो कालो याति हि साम्प्रतम् । जानक्या यत्कृतं लिङ्गं सैकतं लीलया विभो । तल्लिङ्गं स्थापयस्वाद्य महालिङ्गमनुत्तमम् ॥ इत्येवं सहितो रामः सीतया सह सत्वरम् । मुनिभिः सहितः प्रीत्या कृतकौतुकमङ्गलः ॥ ज्येष्ठमासे सिते पक्षे सप्तम्यां बुधहस्तयोः । होरान्ते च व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे महापुण्ये गन्धमादनपर्वते । सेतुमध्ये महादेवं लिङ्गरूपधरं हरम् ॥ ईशानं कृत्तिवसनं गङ्गाचन्द्रकलाधरम् । रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् ॥ लिङ्गस्थं पूजयामास राघवस्तं स ईश्वरम् । लिङ्गस्थः स महादेवः पार्वत्या सह शंकरः । प्रत्यक्षमेव भगवान् दत्तवान् वरमुत्तमम् ॥ सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने । त्वयाऽत्र स्थापितं लिङ्गं ये पश्यन्ति रघूद्वह ॥ महापातकयुक्ताश्च तेषां पापं प्रणश्यति । सर्वाण्यपि हि पापानि धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ दर्शनाद्रामलिङ्गस्य पातकानि महान्त्यपि । विलयं यान्ति राजेन्द्र रामचन्द्र न संशयः । प्रादादेवं हि रामाय वरं पूर्णाय शङ्करः ॥" इत्यादि । **नागोजिभट्टस्तु**—पूर्वमागमनसमय एवाह भूतपतिप्रतिष्ठापनम् । 'अत्र सेतुमूले पूर्वं सेतुबन्धात्पूर्वं विभुर्महादेवः मम रामस्य प्रसादमकरोत् मत्स्थापितत्वेनात्र स्थितोऽभूत् । सेतोर्निर्विघ्नतासिद्धयै समुद्रप्रसादानन्तरं शिवस्थापनं रामेण कृतमिति गम्यते । अत्र स्थले महात्मनः सागरस्य तीर्थं सेतुनिर्माणमूलप्रदेशत्वात्सेतुबन्ध इति ख्यातं भविष्यतीति शेषः । ' इति । इदं तु पुराणानवलोकनमूलमित्युपेक्ष्यम् । **तीर्थस्तु**—' महदिति जलम्, तद्रूपी देवो महादेवः समुद्रः । तदाह वैजयन्ती—"गम्भीरं गहनं रत्नं गह्वरं शरणं वपुः । स्नेहः स्निग्धं महच्छुद्धं वारुणं सर्वतोमुखम् । पातालं स्वादु दिव्यं च तानि पञ्चदशाप्सु च । " इति । यद्वा महादेवमूर्तिष्वन्यतमत्वात्समुद्रस्य महादेवशब्देनात्र समुद्र एवोच्यते । पूर्वं सेतुबन्धात्पूर्वम् । प्रसादमकरोत् जलोपरि सेतुधारणरूपमकरोत् । यद्वा प्रसादं स्वसन्निधानरूपम् " दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः " इत्युक्तत्वात् महादेवः समुद्र एव' इति व्याचख्यौ । सोऽपि तद्वदनादरणीयः । केचित्तु—अत्रपुः अत्रपु त्रपुभिन्नं त्रपुसदृक् सुवर्णं

अत्र राक्षसराजोऽयमाजगाम विभीषणः ॥ १८॥ एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्रकानना । सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः ॥ १९॥ अथ दृष्ट्वा पुरीं सीता किष्किन्धां वालिपालिताम् । अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा ॥ २० ॥ सुग्रीवप्रियभार्याभिस्तारा प्रमुखतो नृप । अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह्यहम् । गन्तुमिच्छे सहायोध्यां राजधानीं त्वयाऽनघ२१॥

इत्यादौ अधिकाक्षरत्वेऽपि पूर्वप्रयोगेणाभ्यर्हितत्वाच्च पुराणेभ्यो गरीयानिति "वेदः प्राचेतसादासीत्" इति वेदमयत्वोक्त्या चतुर्मुखवरप्रदानमूलतया च प्रबलतरः। तद्विरोधे तामसपुराणवचनानि न प्रमाणानि। किंच पुराणं सर्गप्रति सर्गादिष्वन्यपरमिति नेतिहासवत् पुरावृत्तकथने तात्पर्यवत्। अथवा अस्मिन् सर्गे श्लोकाः प्रायशो व्यत्यस्ता दृश्यन्ते इत्युडारिप्रभृतिभिरुक्तम् । तथा चेदमर्धम् "अत्र मण्डोदरी" इति श्लोकानन्तरं पठितव्यम् । तत्र च महादेव प्रसादः स्वपितृदर्शनमेव। अत एव भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणावसरे वक्ष्यति– "महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम्" इति ।पुराणान्तरं तु माहात्म्य प्रतिपादनपरं बोध्यमिति संक्षेपः ॥ १७ ॥ अत्र राक्षसराज इति । अत्र समुद्रराजप्रसादप्रदेशादुत्तरतः ॥ १८ ॥ एषेति । पम्पावनमधुवनाद्यपेक्षया चित्रकाननेत्युक्तिः ॥ १९ ॥ अथेति । प्रणयसाध्वसा प्रणययुक्तसाध्वसवती । प्रणतसाध्वसेति पाठे–उपनतसाध्वसा । सुग्रीवादिसन्निधानात् प्रणयसाध्वसेति प्रथमभाषणरूपत्वाद्वा ॥ २० ॥ सुग्रीवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अहं

अतः परम् सेतुबन्ध इति श्लोकः। अतः परम् अत्र पूर्वं महादेवः इति श्लोकः। एवं पाठक्रमः ॥ १७ ॥ १८ ॥ चित्रकानना मधुवनादिदिव्यकाननोपेता ॥ १९ ॥ प्रणय साध्वसा प्रणययुक्तसाध्वसा । प्रणतसाध्वसा इति पाठे–प्रणेतुमुपनेतुं प्राप्तं साध्वसं यया सा ॥ २० ॥ सुग्रीवेत्यादि । ताराप्रमुखतः ताराप्रमुखीभिः सुग्रीवप्रियभार्याभि

तद्वर्णौ ऊरू यस्याः सा तथा तत्सम्बुद्धिः, हे सीते ! अम्महादेवो वरुण इति व्याचक्षाणा नोदाहृतवैजयन्त्यव लोका इवाम्महादेव इत्येकपदोपरि परिदर्शितसाहसा उदाहृतबहुपुराणश्रवणविकला दुराग्रहग्रहगृहीतास्ततो ऽप्यवमवरुणकरुणपात्रतां सोढ्वापि ,रामस्य सदाशिवप्रसादं स्वरसतः पद्यपद्यायातमवधूय विधुशेखरमवमन्यन्त इत्युपेक्ष्याः । "यच्छौचनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिधृतेन शिवः शिवोऽभूत् । सेशं पुनाजगदिदं यदर्हणाम्भः सद्यः पुनाति सहचन्द्रललामलोकान् ॥" इत्यादिभागवतादुदाहृतपुराणेषु च "लोकसंग्रह काम्यया" इत्याद्युक्तेश्च लीलेयं राघवस्येति सर्वं चतुरस्रम् ॥ १७ ॥

एवमुक्तोऽथ वैदेह्या राघवः प्रत्युवाच ताम् । एवमस्त्विति किष्किन्धां प्राप्य संस्थाप्य राघवः । विमानं प्रेक्ष्य सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २२ ॥ ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान् वानरपुङ्गवान् । स्वदारसहिताः सर्वे ह्ययोध्यां यान्तु सीतया ॥ २३ ॥ तथा त्वमपि सर्वाभिः स्त्रीभिः सह महाबल । अभित्वरस्व सुग्रीव गच्छामः प्लवगेश्वर ॥२४॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणामिततेजसा । वानराधिपतिः श्रीमांस्तैश्च सर्वैः समावृतः ॥२५॥ प्रविश्यान्तःपुरं शीघ्रं तारामुद्वीक्ष्य भाषत ॥ २६ ॥ प्रिये त्वं सह नारीभिर्वानराणां महात्मनाम् । राघवेणाभ्यनुज्ञाता मैथिलीप्रियकाम्यया ॥ २७ ॥

ताराप्रमुखतः ताराप्रमुखाभिः सुग्रीवप्रियभार्याभिः सह अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिश्च परिवृता सती त्वया सह अयोध्यां गन्तुम् इच्छे इच्छामीति संबन्धः । आत्मनेपदमार्षम् ॥ २१ ॥ एवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । एवमस्त्विति सीतां प्रत्युवाच । अथ किष्किन्धां प्राप्य विमानं संस्थाप्य सुग्रीवं प्रेक्ष्योवाचेति संबन्धः ॥ २२ ॥ ब्रूहीति । यान्त्वित्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । सीतया निमित्तभूतया, सीताप्रियार्थमित्यर्थः ॥ २३ ॥ तथा त्वमपीति । अत्र याहीति विपरिणामेन संबन्धः । अभित्वरस्व । किष्किन्धायां विलम्बो न कार्य इत्यर्थः ॥२४॥ एवमुक्त इति । सर्वैः समावृतो वानराधिपतिरुक्तः इत्यन्वयः॥२५॥ प्रविश्येति । अर्धमेकं वाक्यम् । प्रवेशः सुग्रीवस्यैव, न तु वानराणाम् । भाषत अभाषत ॥२६॥ नारीभिः स्त्रीभिः सह अनुज्ञाता, अयोध्यागमनं प्रतीति शेषः । त्वं च वानरस्त्रियश्चानुज्ञाता इत्यर्थः । नारीणामिति पाठे तृतीयार्थे षष्ठी ॥ २७ ॥

स्सह अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता परिवारिता त्वया सह अयोध्यां गन्तुमिच्छामीति सम्बन्धः ॥ २१॥२२ ॥ ब्रूहीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । यान्त्वित्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यम् । सर्वे सीतया हेतुभूतया सीताप्रियार्थमित्यर्थः । स्वदारसहितास्सन्तः ॥ २३–२६ ॥ प्रिये इत्यादि । वानराणां नारीभिस्सह त्वम् अभ्यनुज्ञाता अतः

त्वर त्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोषितः । अयोध्यां दर्शयिष्यामः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥२८॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा तारा सर्वाङ्गशोभना । आहूय चाब्रवीत् सर्वा वानराणां तु योषितः ॥ २९ ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता गन्तुं सर्वैश्च वानरैः । मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन च ॥ ३० ॥ प्रवेशं चापि रामस्य पौरजानपदैः सह । विभूतिं चैव सर्वासां स्त्रीणां दशरथस्य च ॥ ३१ ॥ तारया चाभ्यनुज्ञाताः सर्वा वानरयोषितः । नेपथ्यं विधिपूर्वेण कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । अध्यारोहन् विमानं तत् सीतादर्शनकांक्षया ॥ ३२ ॥

गृह्य गृहीत्वा, आनीयेति यावत् । दर्शयिष्यामः द्रक्ष्यामः । दशरथस्त्रियः दशरथस्त्रियश्च ॥ २८ ॥ सुग्रीवस्येति । सर्वाङ्गशोभनेत्यनेन पूर्वं स्वयमलंकृतवतीति गम्यते॥२९॥सुग्रीवेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सुग्रीवेण सर्वैर्वानरैः स्वस्वभर्तृभिर्वानरैः सह, अयोध्यां गन्तुमभ्यनुज्ञाताः, यूयमिति शेषः । न केवलं सुग्रीवानुज्ञामात्रं मत्प्रियार्थं च भवतीभिरागन्तव्यमित्याह–मम चापीति । अयोध्यादर्शनेन मम यत्प्रियं तद्भवतीभिः सहागत्य कार्यमित्यर्थः । रामस्य प्रवेशं च दशरथस्य स्त्रीणां विभूतिम् ऐश्वर्यं च, द्रक्ष्याम इति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ रामानु०–सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाताः, वयमिति शेषः । वानरैश्चाभ्यनुज्ञाताः, यूयमिति शेषः । मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन चेत्यत्र भवतीभिरिति शेषः ॥ ३० ॥ तारयेत्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम् । नेपथ्यम् अलङ्कारम् । विधिपूर्वेण मङ्गलालम्भनादिविधिपूर्वकमित्यर्थः । अत्रालङ्करणाह्वानादिना दिनमेकं गतमित्याहुः । प्रदक्षिणं कृत्वा, वानरयोषितः गृह्य गच्छामः अयोध्यां दशरथस्त्रियश्च दर्शयिष्यामः द्रक्ष्यामः, त्वमभि

स०–अध्यारोहन् । ननु पूर्वं रामस्य नागपाशबन्धनसमये रामदर्शनार्थं विमानेनानीतां सीतां प्रति तत्र पतिश्चेन्न जीवति तर्हि नेदं विमानं त्वां वहेदिति सरमावाक्येन पुष्पकस्याविधवावाहकत्वनियमोक्त्या कथमत्र ताराया विमानारोहणमिति चेन् ? उच्यते–सरमावाक्यं न सीताया विधवात्वपुरस्कारेण विपक्षे यानारोहनिषेधपरम्, किन्तु दृश्यमानरामस्य मरणे तवाशुचित्वेन नेदं त्वामावहेदित्येवंपरम् । यद्वा उक्तनियमाङ्गीकारेऽपि न क्षतिः । ताराया रामवाक्यात्सुग्रीवपतिकत्वेन वा विमानारोहसम्भवात् । " पुत्रिण्यविधवा " इति स्मृतेः पुत्रेण वा तस्याः अविधवात्वं बोध्यम् ॥ ३२ ॥

ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः । ऋश्यमूक समीपे तु वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥३३॥ दृश्यतेऽसौ महान् सीते सविद्युदिव तोयदः । ऋश्यमूको गिरिश्रेष्ठः काञ्चनैर्धातुभिर्वृतः ॥३४॥ अत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः । समयश्च कृतः सीते वधार्थं वालिनो मया ॥३५॥ एषा सा दृश्यते पम्पा नलिनी चित्रकानना । त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः । अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी॥३६॥ अत्र योजनबाहुश्च कबन्धो निहतो मया ॥ ३७ ॥ दृश्यते च जनस्थाने सीते श्रीमान् वनस्पतिः । यत्र युद्धं महद्वृत्तं तव हेतो विलासिनि । रावणस्य नृशंसस्य जटायोश्च महात्मनः ॥३८॥ खरश्च निहतो यत्र दूषणश्च निपातितः । त्रिशिरा श्च महावीर्यो मया बाणैराजिह्मगैः । एतत्तदाश्रमपद मस्माकं वरवर्णिनि ॥ ३९ ॥ पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शना । यत्र त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हृता बलात् ॥४०॥ एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शिवा । अगस्त्यस्याश्रमो ह्येष दृश्यते पश्य मैथिलि ॥ ४१ ॥

विमानस्येति शेषः । प्रादक्षिण्येन गमनमात्रमत्र विवक्षितम् । अतिविपुलस्य तस्य सद्यः प्रदक्षिणासम्भवात् ॥ ३२ ॥ ताभिरिति । उत्थितमित्यनेन तारा गमनपर्यन्तं भूमौ विमानं स्थितमिति ज्ञायते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ समयः सङ्केतः ॥ ३५ ॥ विललाप । लिङ्व्युत्तमैकवचनम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ दृश्यते चेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । श्रीमान् वनस्पतिः जटायुनिवासभूतो वटः । तस्य श्रीमत्त्वं महात्मना जटायुपाऽधिष्ठितत्वात् ॥३८॥ खरश्चेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तत् पञ्चवटीति प्रसिद्धम् ॥३९॥४०॥ एषा गोदावरीति । अयमेव वरेति सम्बन्धः ॥ २७-३२ ॥ ताभिरिति । ताभिस्सहोत्थितमित्यनेन चतुर्थ्यां किष्किन्धायामुषित्वा पञ्चम्यां ततः प्रस्थानमित्यवगम्यते । उपरि पञ्चम्यां भरद्वाजा श्रमप्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३-३९ ॥ एषेति । नलिनी पद्मिनी । विललाप व्यलपम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वनस्पतिः जटायुनिवासभूतो न्यग्रोधः । तत्र वनस्पति

दीप्तश्चैवाश्रमो ह्येष सुतीक्ष्णस्य महात्मनः ॥ ४२ ॥ वैदेहि दृश्यते चात्र शरभङ्गाश्रमो महान् । उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरन्दरः ॥ ४३ ॥ अस्मिन् देशे महाकायो विराधो निहतो मया ॥ ४४ ॥ एते हि तापसावासा दृश्यन्ते तनुमध्यमे । अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरप्रभः । अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ ४५ ॥ असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते । यत्र मां केकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ ४६ ॥ एषा सा यमुना दूराद्दृश्यते चित्रकानना ॥ ४७ ॥ भरद्वाजाश्रमो यत्र श्रीमानेष प्रकाशते ॥ ४८ ॥ एषा त्रिपथगा गङ्गा दृश्यते वरवर्णिनि । नानाद्विजगणाकीर्णा सम्प्रपुष्पितकानना ॥ ४९ ॥ शृङ्गिबेरपुरं चैतद् गुहो यत्र समागतः ॥ ५० ॥ एषा सा दृश्यते सीते सरयूर्यूपमालिनी । नानातरुशताकीर्णा सम्प्रपुष्पितकानना॥५१॥

पाठः सम्यक् । एषा मन्दाकिनीति पाठे-अगस्त्याश्रमसमीपे मन्दाकिनीति काचिन्नद्यस्तीति ज्ञेयम् । एतच्छ्लोकात्पूर्वं पर्णशालेति श्लोकः पठनीयः॥४१॥

रामानु०-एषा गोदावरी रम्येति पाठः सम्यक् । एषा मन्दाकिनीति पाठे अगस्त्याश्रमसमीपे मन्दाकिनीसंज्ञा काचिन्नद्यस्तीत्यवगन्तव्यम् ॥ ४१ ॥ दीप्तश्चेत्यर्धम् ॥४२॥ वैदेहीति । पुराणि शत्रुशरीराणि शत्रुपुराणि वा दारयतीति पुरन्दरः ॥४३॥ अस्मिन्देश इत्यर्धम् ॥४४॥ एते हीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तापसावासाः, अस्माभिर्दश वर्षाणि यत्रोषितमिति भावः । तापसी अनसूया ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ एषा सेत्यर्धम् ॥ ४७ ॥ भरद्वाजेत्यर्धम् । यत्र भरद्वाजाश्रमः, पूर्वं दृष्ट इति शेषः । श्रीमान् एष प्रदेशः प्रकाशते । अदूरवर्तितया सम्यक् दृश्यते ॥ ४८ ॥ एषा त्रिपथगेति । वरवर्णिनीति सीतासम्बोधनम् ॥ ४९ ॥ शृङ्गिबेरपुरमित्यर्धम् । यत्र गुहः समागतः तच्छृाङ्गिबेरपुरम् एतादित्यन्वयः ॥ ५० ॥ एषा सेति ।

समीपे ॥ ३८-४१ ॥ दीप्तश्चेति । वैदेहि दृश्यते इत्युत्तरेण सम्बन्धः । पुरन्दरः पुराणि शत्रुशरीराणि शत्रुपुराणि वा दारयतीति तथा॥४२-४४॥तापसी अनसूया॥४५-५१॥

एषा सा दृश्यतेऽयोध्या राजधानी पितुर्मम । अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता ॥ ५२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः । उत्पत्योत्पत्य ददृशुस्तां पुरीं शुभदर्शनाम् ॥ ५३ ॥ ततस्तु तां पाण्डुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गजवाजिसङ्कुलाम् । पुरीमयोध्यां ददृशुः प्लवङ्गमाः पुरीं महेन्द्रस्य यथाऽमरावतीम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम
द्युद्धकाण्डे षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः ।
भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥ १ ॥

यूपमालिनी इक्ष्वाकुभिस्तीरे यागानन्तरं कीर्त्यर्थं शिलाभिः कृतयूपवती त्यर्थः ॥ ५१ ॥ एषा सेति । अयोध्यामिति, उद्दिश्येति शेषः । विमानस्या काशगतत्वेन दूरस्था अपि गङ्गाशृङ्गिबेरपुरसरय्वयोध्या दृष्टा इति बोध्यम् । भरद्वाजाश्रमे हि तदास्थितिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ततस्त्विति । पाण्डुरेत्यादि स्वभावोक्तिः ॥ ५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्न किरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

अथ भरद्वाजाश्रमवासः—पूर्ण इति । पूर्णे, चैत्रशुद्धपञ्चम्यामयोध्यातो निर्ग मनम् । तदारभ्य चतुर्दशवर्षे पूर्णे सति पञ्चम्यां चैत्रशुद्धपञ्चम्याम् । तथा हि— चैत्रशुद्धपञ्चम्यां निर्गमः । तद्रात्र्यां तमसातीरे निवासः । षष्ठ्यां शृङ्गिबेरपुरे ।

एषेति । प्रणामम्, अयोध्यां प्रतीति शेषः ॥ ५२–५४ ॥ इति श्रीमहेतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० युद्धकाण्डव्याख्यायां षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

" पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्य " इत्यनेनेदं प्रतिपाद्यते—फाल्गुनपूर्णिमायां सुवेलारोहणम् । अत्र प्रमाणम् " ततोऽस्तमगमत्सूर्य स्सन्ध्यया प्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीपा च क्षपा समभिवर्तत " इति वचनम् । ततो ऽपरेद्युः कृष्णपक्षप्रथमायां युद्धस्य प्रारम्भः, तस्यामेव रात्रौ नागपाशबन्धमोक्षौ । द्वितीयायां धूम्राक्षवधः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य वधः । चतुर्थ्यां मकराक्षस्य वधः । वस्तुतस्तु दशम्यामेव कुम्भनिकुम्भमकराक्षाणां वधः।एकादशीमारभ्य पुनरिन्द्रजित

सप्तम्यां वनस्पतिमूले । अष्टम्यां भरद्वाजाश्रमे । नवम्यां यमुनातीरे । दशम्यां रामश्चित्रकूटं गमिष्यतीति गुहचारमुखेन विदितवृत्तान्तस्य सुमन्त्रस्य सायाह्ने अयोध्याप्रवेशः । तद्रात्रावेव दशरथस्य निर्याणम् । एकादश्यां राज्ञस्तैल द्रोण्यां निक्षेपः । द्वादश्यां भरतं प्रति दूतप्रेषणम् । ते च दूता मार्गे त्रयोदशीं चतुर्दशीं चापनीय पौर्णमास्यां रात्रौ केकयनगरं प्रविविशुः । प्रतिपदि भरतस्यायोध्यां प्रत्यागमनम् । तत्र च मार्गे सप्त रात्रीरुषित्वा अष्टमे दिने त्वरातिशयेनाहोरात्रमागत्य नवम्यां सूर्योदये भरतस्यायोध्याप्रवेशः । तस्या मेव दशरथसंस्कारः । तदहरारभ्य त्रयोदशादिने वैशाखशुद्धपञ्चम्यां तत्पूर्वदिने च भरतेन राज्ञः श्राद्धकर्मकरणम् । षष्ठ्यां तद्देशीयाचारसिद्धं दहनदेश शोधनम् । सप्तम्यां मार्गशोधनाय कर्मान्तिकप्रेषणम् । कर्मान्तिकैश्च दशमी पर्यन्तं चतुर्दिनं मार्गशोधनम् । एकादश्यां भरतस्य रामसकाशं प्रति गमनम् । तद्रात्रौ गङ्गातीरे निवासः । द्वादश्यां भरद्वाजाश्रमे । त्रयोदश्यां रामसमागमः । चतुर्दशीपौर्णमासीप्रतिपत्सु चित्रकूटे भरतस्य निवासः। वैशाखबहुलद्वितीयायां भरतस्यायोध्यां प्रति प्रयाणम् । चतुर्थ्यामयोध्याप्रवेशः । इत्येवं सार्धमासे गते वैशाखबहुलपञ्चम्यां रामस्य चित्रकूटान्निर्गमः अत्र्याश्रमप्रवेशश्च । एवमाश्रम मण्डलवासेन सह सार्धमासेषु दशसंवत्सरेषु गतेषु अवशिष्टकाले पञ्चवटीवासे तत्र त्रयोदशवर्षेषु गतेषु ततश्चतुर्दशे वर्षे चैत्रमासे सीताहरणम्। वैशाखे सुग्रीव दर्शनम् । आषाढे वालिवधः । आश्वयुजे सैन्योद्योगः । फाल्गुने प्रायोपवेशः । फाल्गुनशुद्धचतुर्दश्यां लङ्कादाहः । फाल्गुनामावास्यायां रावणवधः । चैत्रशुद्ध प्रतिपदि रावणसंस्कारादि । द्वितीयायां विभीषणाभिषेकः, सीताप्राप्तिर्देवता प्रस्थानानि च । तृतीयायां लङ्कातो निर्गमः । चतुर्थ्यां किष्किन्धायां वासः । पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमे वासः । अत्र वक्तव्योपपत्तयस्तत्र तत्र प्रदर्शिताः । अस्मिन् प्रकारे हनुमत्सान्निधाने, 'द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे' इति रावणवचनं

त्रिरात्रं युद्धम्, लक्ष्मणेन त्रयोदश्यामिन्द्राजिद्वधः । अत्र च प्रमाणम्—"अहोरात्रै स्त्रिभिर्वीरः कथञ्चिद्विनिपातितः" इत्येतद्वचनम् । चैत्रशुक्लप्रथमायां रावणस्य संस्कारः । द्वितीयायां विभीषणस्याभिषेकः । तृतीयायां देवीसमागमः । "तां रात्रि मुषितं रामम्" इत्युक्तत्वात् चतुर्थ्यां प्रतिप्रयाणं किष्किन्धाप्राप्तिश्च । पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमप्राप्तिरिति। अस्यां पञ्चम्यां चतुर्दशवर्षस्संपूर्णः । "चतुर्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम । न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्। तथेति च प्रतिज्ञाय

सोऽपृच्छदभिवाद्यैनं भरद्वाजं तपोधनम् । शृणोषि कच्चि द्भगवन् सुभिक्षानामयं पुरे । कच्चिच्च युक्तो भरतो जीव न्त्यपि च मातरः ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महामुनिः । प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठं स्मितपूर्वं प्रहृष्टवत् ॥३॥ पङ्कदिग्धस्तु भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते । पादुके ते पुरस्कृत्य सर्वं च कुशलं गृहे ॥ ४ ॥

सीतासान्त्वनपरम् । 'मासादूर्ध्वं न जीविष्ये' इति सीतावचनं तु सम्यक् संगच्छते । मासशब्दस्य वर्तमानमासपरत्वं चासकृदुक्तम् । रावणेन 'दश मासा गताः अवशिष्टौ द्वौ मासौ' इत्युक्तिर्मधुपानमत्ततया आविवेककृता । सीतायाः 'मासादूर्ध्वम्' इति वचनं तु वर्तमानमासपरमिति विवेकः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्येत्यनेन महतां स्थानमपि प्राप्यमित्युक्तम् । नियतः नियत करणत्रयः ॥१॥ स इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । सुभिक्षानामयम्, भिक्ष्यन्त इति भिक्षाः अन्नानि, भिक्षाणां समृद्धिः सुभिक्षम् । समृद्धावव्ययीभावः । आमयस्याभावोऽनामयम् । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासस्येष्टत्वात्साधुः । सुभिक्षं चानामयं चेति विग्रहः । अनामयम् आरोग्यम् । "अनामयं स्यादारोग्यम्" इत्यमरः । युक्तः प्रजापालने समाहितः ॥ २ ॥ प्रहृष्टवत् प्रहृष्टम् । क्रिया विशेषणम् । स्मितपूर्वम्, सर्वज्ञोऽप्यजानान इव पृच्छतीति स्मितम् । यद्वा किं भरतः प्रजापालनसन्तुष्टो वर्तत इति प्रश्नसारं मत्वा परतन्त्रे तस्मिन् कथ मित्थं संभवतीति स्मितकरणम् ॥ ३ ॥ अत एव तदनुरूपमुत्तरयति— पङ्केति । स्नानाभावात्पङ्कदिग्धत्वम् । स्नानाभावेऽपि नित्यानुष्ठानं दीक्षितवत् गौणस्नानेन । स्नानाभावे निमित्तमाह—जटिल इति । जटिलः जटावान् । पिच्छा दित्वादिलच् । जटिलानां वारुणस्नानं निषिद्धमिति भावः । "कथं न्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते" इत्याद्युक्तिस्तु कादाचित्कस्नानपरत्वेऽप्युपपद्यते । यद्वा

संपरिष्वज्य सादरम्" इत्येतदत्र प्रमाणम् । षष्ठ्यां नन्दिग्रामं प्राप्य जटाविशोधनं कृत्वा अयोध्याप्राप्तिः । सप्तम्यां पुष्यनक्षत्रे श्रीरामचन्द्रपट्टाभिषेक इत्येवं क्रमो वेदि तव्यः ॥१॥ स इत्यादि । सुभिक्षानामयं सुभिक्षम् अन्नानां समृद्धिः । समृद्धावव्ययी भावः । सुभिक्षं चानामयं चेति विग्रहः । युक्तः समाहितः । प्रजापालन इत्यर्थः ॥२॥ एवमिति । स्मितपूर्वं प्रत्युवाच सर्वज्ञोऽपि भगवान् अजानन्निव मां पृच्छतीति स्मित

त्वां पुराचीरवसनं प्रविशन्तं महावनम् । स्त्रीतृतीयं च्युतं राज्याद्धर्मकामं च केवलम् । पदातिं त्यक्तसर्वस्वं पितुर्वचनकारिणम् ॥ ५ ॥ सर्वभोगैः परित्यक्तं स्वर्गच्युतमिवामरम् । दृष्ट्वा तु करुणा पूर्वं ममासीत् समितिञ्जय ॥ ६ ॥ कैकेयीवचने युक्तं वन्यमूलफलाशिनम् ॥ ७ ॥ साम्प्रतं सुसमृद्धार्थं समित्रगणबान्धवम् । समीक्ष्य विजितारिं त्वां मम प्रीतिरनुत्तमा ॥८॥ सर्वं च सुखदुःखं ते विदितं मम राघव ॥ ९ ॥ यत्त्वया विपुलं प्राप्तं जनस्थानवधादिकम् । ब्राह्मणार्थे नियुक्तस्य रक्षितुः सर्वतापसान् ॥ १० ॥

सदा अनास्तृतभूमिशयनादिना वा तादृशत्वम्। एवं व्रतनिष्ठो भरतस्ते पादुके राज्याय पुरस्कृत्य त्वां प्रतीक्षते, त्वदागमनाकाङ्क्षया वर्तत इत्यर्थः । कच्चिच्च युक्तो भरत इत्यस्योत्तरमुक्त्वा, जीवन्त्यपि च मातर इत्यस्योत्तरमाह–सर्वं चेति । तव गृहे यद्यदस्ति तत्सर्वम्, कुशलं क्षेमयुक्तम् । जीवन्त्यपि चेति समुच्चाय्य पृष्टाः सर्वे मातृपरिचारकादयो जीवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वां पुरेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । पुराचीरवसनं पुरातनचीरवसनम् । अतो न पूर्वपदेन पौनरुक्त्यम् । करुणा दुःखम् । परदुःखदुःखित्वं हि करुणा ॥ ५–७ ॥ साम्प्रतमिति । साम्प्रतम् इदानीं तु त्वां समीक्ष्य, स्थितस्येति शेषः । प्रीतिः, जातेति शेषः । अनुत्तमेत्यनेन देवकार्यकरणहेतुत्वात् पूर्वमपि काचित् प्रीतिरासीदिति द्योत्यते ॥ ८ ॥ सर्वमित्यर्धम् । सुखं पञ्चवटीवासादिकृतम् । दुःखं सीताहरणजम् ॥ ९ ॥ यत्त्वयेत्यादिसार्धश्लोकषट्कमेकान्वयम् । ब्राह्मणार्थे ऋषिजनरक्षणार्थे, नियुक्तस्य तैर्याचितस्य । अत एव रक्षितुः खरादिवधमुखेन

कारणम् । प्रहृष्टवत प्रहृष्टवान् ॥ ३–७ ॥ साम्प्रतमिति । मम प्रीतिः, जातेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सर्वं ते सुखं दुःखं च विदितमित्येतत्प्रकाशयति–यत्त्वयेति । जनस्थानवासिनां त्वया यद्विपुलं खरवधादिना दुःखं प्राप्तं तन्मया विदितम् ॥ १० ॥

रावणेन हृता भार्या बभूवेयमनिन्दिता । मारीचदर्शनं चैव सीतोन्मथनमेव च ॥ ११ ॥ कबन्धदर्शनं चैव पम्पाभिगमनं तथा । सुग्रीवेण च ते सख्यं यच्च वाली हतस्त्वया ॥ १२॥ मार्गणं चैव वैदेह्याः कर्म वातात्मजस्य च । विदितायां च वैदेह्यां नलसेतुर्यथा कृतः ॥ १३ ॥ यथा वा दीपिता लङ्का प्रहृष्टैर्हरियूथपैः । सपुत्रबान्धवामात्यः सबलः सहवाहनः ॥ १४ ॥ यथा विनिहतः सङ्ख्ये रावणो देवकण्टकः । समागमश्च त्रिदशैर्यथा दत्तश्च ते वरः । सर्वं ममैतद्विदितं तपसा धर्मवत्सल ॥ १५ ॥ अहमप्यत्र ते दद्मि वरं शस्त्रभृतां वर । अर्घ्यमद्य गृहाणेदमयोध्यां श्वो गमिष्यसि ॥ १६ ॥ तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मजः । बाढमित्येव संहृष्टो धीमान् वरमयाचत । अकाले फलिनो वृक्षाः सर्वे चापि मधुस्रवाः ॥१७॥ फलान्यमृतकल्पानि बहूनि विविधानि च । भवन्तु मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रति गच्छतः ॥ १८

पालयितुः, तव भार्या हृता बभूवेति यत् तच्चेति योजना । हृता हर्तुमीप्सिता। आशंसायां क्तः । अतो न सीतोन्मथनमित्यनेन पौनरुक्त्यम् । वरः मृतवानरजीवनादिः ॥१०--१५॥ रामानु०—यथा च निहतः सङ्ख्ये रावणो देवकण्टकः । इत्यतः परम्, समागमश्च त्रिदशैरिति श्लोको द्रष्टव्यः ॥ १५॥ अहमिति । वरं दद्मि ददामि । अत्र आश्रमे अद्य अर्घ्यं पूजां गृहाणेति संबन्धः ॥१६॥ तस्येत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । बाढमिति प्रतिगृह्य, तस्मिन् दिने तत्र पूजामङ्गीकृत्येत्यर्थः । धीमान् अद्यात्र स्थित्वा भरतं प्रति दूतप्रेषणमुचितमिति ज्ञानवानित्यर्थः । मधूनि स्रवन्तीति मधुस्रवाः। गच्छतः, ममेति शेषः । मयि गच्छति सतीत्यर्थः । भवन्तु, अत्रेतिकरणं बोध्यम् । इति वरमयाचतेति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥

मारीचदर्शनं रावणस्य सीतापहारार्थमिति शेषः । सीतोन्मथनं सीताया राक्षसीभिर्लङ्कायां क्लेशनम्॥११॥१२॥ वतात्मजस्य कर्म समुद्रलङ्घनलङ्कादाहनादि॥१३॥ प्रहृष्टैर्हरियूथपैर्लङ्का दीपितेति यत् इन्द्रजिद्वधानन्तरं कृतं तच्च विदितम् ॥ १४-२० ॥

तथेति च प्रतिज्ञाते वचनात् समनन्तरम् । अभवन् पादपास्तत्र स्वर्गपादपसन्निभाः ॥ १९॥ निष्फलाः फलिनश्चासन् विपुष्पाः पुष्पशालिनः । शुष्काः समग्रपत्रास्ते नगाश्चैव मधुस्रवाः ॥ २० ॥ सर्वतो योजना त्रीणि गच्छतामभवंस्तदा ॥ २१ ॥ ततः प्रहृष्टाः प्लवगर्षभास्ते बहूनि दिव्यानि फलानि चैव । कामादुपाश्नन्ति सहस्रशस्ते मुदाऽन्विताः स्वर्गजितो यथैव॥२२॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२७॥

अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

अयोध्यां तु समालोक्य चिन्तयामास राघवः ।
चिन्तयित्वा हनूमन्तमुवाच प्लवगोत्तमम् ॥१॥

तथेति चेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । योजना योजनानि । "सुपां सुलुक्-" इत्यादिना पूर्वसवर्णादेशः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । गच्छतां वानराणां फलिनश्चासन्निति क्रमेणान्वयः । इदं चोत्तरदिनकार्यं सौकर्याय ऋषिणा दर्शितम् ॥ १९-२१ ॥ तत इति । ते प्रस्थिताः । स्वर्गजितो यथा स्वर्गिण इव ॥ २२ ॥ रामानु०-ते प्रसिद्धाः, स्वर्गजित इव प्रहृष्टास्ते प्लवगर्षभा इति तच्छब्दयोः संबन्धः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

अथ भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणमष्टाविंशत्युत्तरशततमे-अयोध्यां त्विति । अर्धमेकं वाक्यम् । समालोक्य समालोच्येत्यर्थः । आश्रमस्थस्य तदवलोकना

योजना त्रीणि "सुपां सुलुक्-" इत्यादिना पूर्वसवर्णादेशः ॥२१॥ तत इति । ते उपाश्नन्तीति, ते स्वर्गजितो यथा ते स्वर्गजित इव प्रहृष्टाः प्लवगर्षभाः इति तच्छब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायां सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

अयोध्यां त्विति । समालोक्य भरद्वाजाश्रमे विमानादवतरणसमय इति भावः । सुग्रीवादीनां सम्यक् शिष्टाचारप्रदर्शनाय सुहृद्रूपतदाकारज्ञानाय च पूर्वं हनुम

जानीहि कच्चित् कुशली जनो नृपतिमन्दिरे ॥ २ ॥ शृङ्गिबेरपुरं प्राप्य गुहं गहनगोचरम् । निषादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु मां कुशलिन मरोगं विगतज्वरम् । भविष्यति गुहः प्रीतः स ममात्म समः सखा॥४॥ अयोध्यायाश्च ते मार्गं प्रवृत्तिं भरतस्य च । निवेदयिष्यति प्रीतो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ५ ॥ भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम । सिद्धार्थं शंस मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणम् ॥ ६ ॥ हरणं चापि वैदेह्या रावणेन बलीयसा ॥ ७ ॥ सुग्रीवेण च संसर्गं वालिनश्च वधं रणे । मैथिल्यन्वेषणं चैव यथा चाधिगता त्वया ॥८ ॥ लङ्घयित्वा महातोयमापगापतिमव्ययम् । उपयानं समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनम् ॥ ९ ॥

ऽसम्भवात् । चिन्तयामास, कर्तव्यमिति शेषः ॥ १॥ जानीहीत्यर्धम् । नृपति मन्दिरे जनः मात्रादिः ॥२॥ गहनगोचरं वनचारिणम् ॥३॥ गुहाय निवेदनस्य प्रयोजनमाह—श्रुत्वा त्विति । विगतज्वरं मद्विश्लेषचिन्ताज्वररहितं यथा तथा भविष्यतीति क्रियाविशेषणम् । आत्मसमः हीनजातिमनवेक्ष्य प्रेमातिशयेन गुहमिक्ष्वाकुकुलीनममन्यत ॥ ४ ॥ अयोध्यायाश्चेति । प्रवृत्तिं वृत्तान्तम् ॥५॥ भरतास्त्विति । सिद्धार्थं निर्व्यूढपितृवचनपरिपालनरूपप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ हरणमित्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् । रणे सुग्रीववालिनोर्युद्धे । वालिनो वधः इत्यर्थः । यथा चेति । महातोयम् अव्ययम् आपगापतिं लङ्घयित्वा त्वया सीता यथा अधिगता तथा शंसेत्यन्वयः । समुद्रस्योपयानं समुद्रं प्रति गमन मित्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । समीपयानं वा । सागरस्य समुद्रराजस्य ।

त्प्रेषणम् । अत एव पाद्मे पञ्चम्यामेव विसृष्टहनुमत्प्रवेशसमये भरतवर्णनमेवं कृतम्—'अग्निप्रवेशस्योद्योगकाले भ्रातुरनागमात्। न्यवेदयत्तदा तस्मै श्रीरामागमनोत्सवम्॥' इति ॥१॥२॥ गहनगोचरं वनगोचरम् । कुशलं मदीयं मम वचनाद्ब्रूहीति सम्बन्धः ॥ ३–५ ॥ सिद्धार्थं निर्व्यूढपितृवचनपरिपालनरूपप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ ७॥ यथा चाधि गता अस्खलितव्रता। यथा [illegible] ॥८॥ उपयानं वानरसेनया समागमनम्, सागरस्य

यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः । वरदानं महेन्द्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च ॥ १० ॥ महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम् । उपयातं च मां सौम्य भरतस्य निवेदय ॥ ११ ॥ सह राक्षसराजेन हरीणां प्रवरेण च ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा यमाकारं भजते भरतस्तदा । स च ते वेदितव्यः स्यात् सर्वं यच्चापि मां प्रति ॥ १३ ॥ जित्वा शत्रुगणान् रामः प्राप्य चानुत्तमं यशः । उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ १४ ॥ ज्ञेयाश्च सर्वे वृत्तान्ता भरतस्येङ्गितानि च । तत्त्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्या व्याभाषणेन च ॥ १५ ॥

ब्रह्मणा वरुणेन चेति सहार्थे तृतीया । अनेन महेन्द्रेण वानरसमुत्थापनरूपवर प्रदाने ब्रह्माद्यनुमतिरस्तीति द्योतितम् । पित्रा मम समागममित्येतदन्तस्य शंसेति पूर्वेण संबन्धः । उपयातमिति । अन्यथा चतुर्थ्यामेव चतुर्दशवर्षाति क्रमात् सोऽग्निं प्रविशेदिति भावः । सौम्येत्यनेन मन्दं मन्दं कथय । अन्यथा हठान्मदागमनश्रवणे हर्षोऽस्य उन्मस्तको भवेदिति भावः ॥ ७–१२ ॥ त्वमेव राज्यं पालयेति मयोक्ते भरतस्तदङ्गीकरोति न वेति तदाकारस्त्वया ज्ञातव्य इत्याह--एतच्छ्रुत्वेति । एतत् उपयानम् । आकारं मुखप्रसादादिकम् । मां प्रति यत् इङ्गितचेष्टादिकम् ॥ १३ ॥ जित्वा शत्रुगणानित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । एतच्छ्लोकान्ते इत्युक्त्वेत्यध्याहर्तव्यम् । ज्ञेया इति श्लोकेन पूर्वोक्तमेव विशेष्यते । तत्त्वेनेत्यस्य ज्ञेया इत्यनेन सम्बन्धः । अत्रापि पूर्ववद्राज्यं पालयेति मदुक्तिं भरतः किमङ्गीकरोतीति परीक्षस्वेति भावः । अन्यथा भरतप्रकृतेः रामप्रकृतेश्च विरुद्धं स्यात् । यावेवमूचतुः “ न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः ” इति, “ यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसा

दिव्यरूपधारिणो दर्शनम् ॥ ९ ॥ वरदानमिति । ब्रह्मणा वरुणेन चेति सहार्थे तृतीया । वरः वानरसमुत्थानरूपः । अतः ब्रह्मवरुणयोरपि वरदानकर्तृत्वाभिधानात् वरदानकाले ब्रह्माद्यनुमत्या महेन्द्रो वरं प्रादादित्यवगम्यते ॥१०-१२ ॥ एतादिति । यम् आकारं खेदानन्दसूचकम् । ते त्वया ॥ १३॥१४ ॥ ज्ञेया इति ।तत्त्वेन याथा

सर्वकामसमृद्धं हि हस्त्यश्वरथसङ्कुलम् ।
पितृपैतामहं राज्यं कस्य नावर्तयेन्मनः ॥ १६ ॥
सङ्गत्या भरतः श्रीमान् राज्यार्थी चेत् स्वयं भवेत् ।
प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नामखिलां रघुनन्दनः ॥ १७ ॥
तस्य बुद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च वानर ।
यावन्न दूरं याताः स्म क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ” इति च ॥ १४॥१५ ॥ ननु किं परीक्षणीयं सर्वस्यापि राज्याधिपत्यकाङ्क्षित्वादित्याशङ्क्याह—सर्वेति । पितृपितामहशब्दौ कुलपरम्परोपलक्षकौ । पितृपितामहेभ्य आगतम् । उत्तरपदवृद्धिरार्षी । नावर्तयेत् नाकर्षेत् । कस्य भरतादन्यस्यैवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं भरतेङ्गिते ज्ञाते तव किं कर्तव्यमित्यत्राह—सङ्गत्येति । सङ्गत्या अस्मत्सङ्गत्या । यद्यपि पूर्वं सर्वात्मना न राज्यपालनमङ्गीकरोमीत्युक्तम् । तथापि चतुर्दशवर्षपर्यन्तं मद्विरहातुरतया मद्दर्शनजहर्षप्रकर्षातिरेकेण त्वमभिषिक्तो भवेति मदुक्तिमङ्गीकरिष्यति किमिति भावः । भरतः मत्प्रीत्यर्थं पूर्वं राज्यभारमङ्गीकृतवान् खलु । स्वयं श्रीमान् स्वाभाविकपारतन्त्र्यश्रीमान् । भवेदित्याशंसायां लिङ् । प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नाम्, तातो मदभिषेकसंभ्रमं न लब्धवान् । अहं तु भरताभिषेकमहोत्सवमनुभवेयम् । अत एव ह्ययोध्याकाण्डेऽपि 'शनैर्जगाम सापेक्षः' इत्युक्तम् । भरताभिषेकदर्शनसापेक्ष इत्यर्थः । अखिलाम् खिलरहिताम्, समृद्धजनामित्यर्थः । कथमसौ भरणक्षम इत्यत्राह—रघुनन्दन इति । त्रैलोक्यभरणक्षमकुलोद्भूत इत्यर्थः ॥१७॥ रामानु०—सङ्गत्या आनत्या॥१७॥ तस्येति । बुद्धिं मत्सन्निधाने कथंचिद्राज्यमङ्गीकरिष्यतीति बुद्धिम्, व्यवसायं सर्वात्मना नाङ्गीकरिष्यतीति व्यवसायं च, ज्ञात्वा अङ्गीकरिष्यति चेदस्मा

तथ्येन वृत्तान्ता ज्ञेया इति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ त्वयि तादृशसौहृदवतो भरतस्य भावपरीक्षणं न कर्तव्यमित्याशङ्क्य तादृशानामपि हृदयस्य प्रायशो राज्यश्रिया आकर्षणं सम्भाव्यत इत्याह—सर्वकामेति । पितृपैतामहं पितृपितामहेभ्य आगतम् । नावर्तयेत नाकर्षेत ॥ १६ ॥ तस्य राज्याकांक्षा चेत किं करिष्यसीत्याशङ्क्य तमेव स्थापयामीत्याह—सङ्गत्येति ।सङ्गत्या चिरकालपरिचयेन राज्येनार्थी भवेत्तर्हि वसुधां

स०—सङ्गत्या चिरकालपरिचयेन कैकेयीसङ्गत्या वा । यदि कैकेयीवत्स्वयमपि राज्येनार्थी भवेत्तर्हि स एव वसुधां शास्तु, वयं यत्र क्वापि तपसा कालं नेष्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान् मारुतात्मजः । मानुषं धारयन् रूपमयोध्यां त्वरितो ययौ ॥ १९ ॥ अथो त्पपात वेगेन हनुमान् मारुतात्मजः। गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन् भुजगोत्तमम् ॥२०॥ लङ्घयित्वा पितृपथं भुज गेन्द्रालयं शुभम्। गङ्गायमुनयोर्मध्यं सन्निपातमतीत्य च। शृङ्गिबेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य वीर्यवान् ॥ २१ ॥ स वाचा शुभया हृष्टो हनुमानिदमब्रवीत् ॥२२॥ सखा तु तव काकुत्स्थो रामः सत्यपराक्रमः । सहसीतः स सौमित्रिः स त्वां कुशलमब्रवीत्॥२३॥ पञ्चमीमद्य रजनी मुषित्वा वचनान्मुनेः । भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यद्यैव राघवम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः सम्प्रहृष्टतनूरुहः। उत्पपात महावेगो वेगवानविचारयन् ॥ २५॥

देशाद्यावद्दूरं न याताः स्म तावदागन्तुमर्हसि ।अन्यथा नागच्छेति भावः। अत एव हनुमानपि तस्य व्यवसायं ज्ञात्वा नागतवानिति ज्ञेयम् । केचित्तु भरत भावज्ञोऽपि रामः सर्वात्मना सुरक्तोऽपि राज्ञा परीक्षणीय इति लोके राजनीति प्रवर्तनायैवमतिशङ्कावचनमुक्तवान् । वस्तुतः स्वस्य झटिति गमने भरतस्य हर्ष उन्मस्तको भवेदिति। तस्मात्सत्त्वाय हनुमन्तं प्रेषितवान् । तदाशयज्ञो हनुमानपि रामागमनमुक्त्वा भरतेन सहैवागतवानित्याहुः ॥ १८ ॥ इतीति । प्रतिसमादिष्टः प्रतिकूलं समादिष्टः । अहृदयं समादिष्ट इत्यर्थः। ययौ यातु मुद्युक्तः ॥ १९ ॥ अथेति । अथ उद्योगानन्तरम् । वेगेन जिघृक्षन् इवेत्यन्वयः ॥२०॥ लङ्घयित्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। पितृपथं स्वपितृपथम्, वायुमार्ग मित्यर्थः। भुजगेन्द्रालयमिति गङ्गायमुनासङ्गमविशेषणम् ॥२१-२३॥ पञ्चमीं पञ्चमीसम्बन्धिनीम्, अद्य रजनीम् एतां रजनीम् उषित्वा। निर्गतमिति शेषः। भरद्वाजाभ्यनुज्ञातम् । प्रातरिति शेषः । अद्यैव अचिरेणैव ॥ २४ ॥ सम्प्रहृष्ट

प्रशास्त्विति सम्बन्धः ॥ १७-२० ॥ लङ्घयित्वेत्यादि । पितृपथं वायुपथम् । विहगे न्द्रालयं पक्षीन्द्राणां सञ्चारस्थानम् । विहगेन्द्रालयं शुभम् इति पाठः । मध्यं मार्ग मध्यस्थितम्, गङ्गायमुनयोस्सन्निपातं प्रयागम् ॥ २१-२३ ॥ पञ्चमीमिति । पञ्चमीं पञ्चमीसम्बन्धिनीम् । अद्यरजनीम् एतां रजनीम् उषित्वा प्रातः भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं समायान्तं रामम् अद्यैव अचिरेणैव द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ २४ ॥ संप्रहृष्टतनूरुहः सकल

सोऽपश्यद्रामतीर्थं च नदीं वालुकिनीं तथा। गोमतीं तां च सोऽपश्यद्भीमं सालवनं तथा । प्रजाश्च बहुसाहस्राः स्फीतान् जनपदानपि ॥ २६ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुञ्जरः । आससाद द्रुमान् फुल्लान् नन्दिग्रामसमीपगान् ॥ २७ ॥ स्त्रीभिः सपुत्रैर्वृद्धैश्च रममाणैरलंकृतान् । सुराधिपस्योपवने यथा चैत्ररथे द्रुमान् ॥२८॥ क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनाम्बरम् । ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रमवासिनम् ॥ २९ ॥ जटिलं मलदिग्धाङ्गं भ्रातृव्यसनकर्शितम् । फलमूलाशिनं दान्तं तापसं धर्मचारिणम् ॥ ३० ॥ समुन्नतजटाभारं वल्कलाजिनवाससम् । नियतं भावितात्मानं ब्रह्मर्षिसमतेजसम् ३१

तनूरुहः । सकललोकानन्दकारिरामप्रत्यागमनं मया श्रावयितव्यं लब्धमित्यस्माद्धेतोरिति भावः। महावेगः महावेगस्वभावः । वेगवान् तादात्विकवेगवान्। अविचारयन् मार्गस्थवनगिरिनदीसौन्दर्यादिकमगणयन्निति भावः ॥ २५ ॥ सोऽपश्यदित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । रामतीर्थं परशुरामतीर्थम् । तां प्रसिद्धाम् । प्रजाः कोसलजनपदस्थाः॥२६॥ स गत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । फुल्लान् फुल्लपुष्पान् । स्त्रीभिः सपुत्रैर्वृद्धैश्च, स्त्रीबालवृद्धाविशेषेण सर्वेषामानन्दकरत्वादिति भावः । सुराधिपस्य उपवने नन्दनवने, चैत्ररथे च स्थितान् द्रुमान् यथा तत्सदृशानित्यर्थः ॥ २७॥ २८॥ क्रोशमात्रे त्वित्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् । क्रोशमात्रे घटिकाद्वयमात्रे, घटिकाद्वयगन्तव्यभूमौ । क्रोशलक्षणमुक्तं ज्यौतिषदर्पणे–" यवोदरैरङ्गुलमष्टसङ्ख्यैर्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः । हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥" इति । दीनं रामादर्शनेन । दान्तं बहिरिन्द्रियनिग्रहशालिनम् ॥२९॥३० ॥ समुन्नतजटाभारमिति । पूर्वं जटावत्त्वोक्तिः, अत्र तद्भारस्य समुन्नतत्वोक्तिरिति वैषम्यम् । वल्कलाजिनवाससमित्युत्तरीयोक्तिः । अतश्चीरकृष्णाजिनाम्बरमित्यनेन न

जगदानन्दकारिरघुनाथप्रत्यागमनं मया श्रावयितव्यमित्यस्माद्धेतोरिति भावः। अविचारयन्, अध्वश्रममिति शेषः ॥ २५॥२६ ॥ स गत्वेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ।

पादुके ते पुरस्कृत्य शासन्तं वै वसुन्धराम् । चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं सर्वतो भयात् ॥ ३२ ॥ उपस्थितममात्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः । बलमुख्यैश्च युक्तैश्च काषायाम्बरधारिभिः ॥ ३३ ॥ न हि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजिनाम्बरम् । परि भोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलम् ॥ ३४ ॥ तं धर्ममिव धर्मज्ञं देहवन्तमिवापरम् । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान् मरुतात्मजः ॥ ३५ ॥ वसन्तं दण्डकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरम् । अनुशोचासि काकुत्स्थं स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ ३६ ॥

पुनरुक्तिः । नियतं नियतवाचम् । भावितात्मानं ध्यातात्मानमिति मनोनियमोक्तिः ॥३१॥ ते पूर्वं रामेण दत्ते । चातुर्वर्ण्यस्य चतुर्वर्णरूपस्य । स्वार्थे ष्यञ् । लोकस्य जनस्य । युक्तैः सन्नद्धैः । " योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु " इत्यमरः ॥ ३२ ॥ बलमुख्यैः बलाध्यक्षैः । काषायाम्बरधारिभिः " यथा राजा तथा प्रजाः " इति न्यायादिति भावः ॥ ३३ ॥ भ्रातृवियोगाद्भरतस्य वल्कलादिधारणमस्तु, अमात्यादीनां तत् किन्निमित्तमित्याशङ्क्य तत्र कारणमाह—न हीति । राजपुत्रं भरतं परि वर्जयित्वा भोक्तुं समीचीनवस्त्राभरणादीन्यनुभवितुम्, न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न कुर्वन्ति । " अपपरी वर्जने " इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । आचार्याः प्राहुः—परि परितो वर्तमाना अपि पौराः भरतं भोक्तुम् अनुभवितुम्, द्रष्टुमिति यावत् । न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न कुर्वन्ति । तद्दर्शने निराशा भवन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह राजपुत्रमिति । रामविरहानन्तरक्षणे मृतस्य पुत्रः खल्वयम् । अद्य रामानागमने किमयमस्माभिर्लभ्यत इति भावः । हेत्वन्तरमाह धर्मवत्सलम्, धर्मार्थतया स्वात्मत्यागे पितृसदृशमित्यर्थः। चतुर्दशे वर्षे पूर्णेऽपि रामागमनादर्शनात् प्राणत्यागे व्यवसितं भरतमालोकयतां पौराणां खेदातिशयोऽनेन श्लोकेन सूच्यते ॥३४॥ तमिति । देहवन्तमपरं धर्ममिव स्थितम् । द्वितीय इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥३५॥३६॥

सुराधिपस्योपवने नन्दनवने । चैत्ररथे कुबेरोद्याने ॥२७-३३॥ भ्रातृवियोगाद्भरतस्य वल्कलादिधारणमस्तु, अमात्यादीनां तु किंनिमित्तमित्याशङ्क्य तत्र कारणमाह—नहीति । अमात्यादयः धर्मवत्सलाः पौराः, तेन राजपुत्रं भरतं परि भोक्तुं परिवर्जनार्थे । भरतं वर्जयित्वा भोक्तुं न व्यवस्यन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तमिति । द्वितीय

प्रियमाख्यामि ते देव शोकं त्यज सुदारुणम् । अस्मिन् मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह सङ्गतः ॥ ३७ ॥ निहत्य रावणं रामः प्रतिलभ्य च मैथिलीम् । उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ ३८ ॥ लक्ष्मणश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी । सीता समग्रा रामेण महेन्द्रेण यथा शची ॥३९॥ एवमुक्तो हनुमता भरतो भ्रातृवत्सलः । पपात सहसा हृष्टो हर्षान्मोहं जगाम ह ॥ ४० ॥ ततो मुहूर्तादुत्थाय प्रत्याश्वस्य च राघवः । हनुमन्तमुवाचेदं भरतः प्रियवादिनम् ॥ ४१ ॥ अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिङ्ग्य सम्भ्रमात् । सिषेच भरतः श्रीमान् विपुलैरास्त्रबिन्दुभिः ॥४२ ॥ देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः । प्रियाख्यानस्य ते सौम्य ददामि ब्रुवतः प्रियम् ॥ ४३ ॥ गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं परम् । सुकुण्डलाः शुभाचारा भार्याः कन्याश्च षोडश ॥ ४४ ॥

प्रियमिति । सङ्गतः, भविष्यसीति शेषः । अत्रापरिचितत्वात् भरतं हनुमान् नावन्दत । यद्वा प्राञ्जलिरिति पदं वन्दनपूर्वकाञ्जलिपरम् । अथवा भरतदशादर्शनेन प्रियाख्याने क्षणविलम्बेऽपि प्राणहानिशङ्कया ' सति कुड्ये ' इति न्यायेन वन्दनोद्देश्यवस्तुनि शीर्यमाणे किं वन्दनेनेति तदुज्जीवकं प्रियाख्यानमेवाकरोत् । यद्वा तद्दशादर्शनेन स्वरूपं विसस्मार ॥ ३७ ॥ निहत्येति । समृद्धार्थः संपूर्णमनोरथः ॥३८॥ लक्ष्मणश्चेति । समग्रा संपूर्णमनोरथा, उपयात इति शेषः ॥ ३९ ॥ एवमिति । हृष्टः पपात हर्षान्मोहं जगाम । हेत्यनेन वार्ताश्रवणमात्रेणैतादृशावस्थे भरते झटिति रामागमने काऽवस्था भवेदिति ऋषिर्विस्मयते ॥४०॥४१॥ अशोकजैरिति । भरतः कपिमालिङ्ग्य । अशोकजः शोकजभिन्नैः । प्रीतिमयैः आनन्दजैरित्यर्थः । विपुलैः गुरुभिः ॥ ४२ ॥ देवो वेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । परिगृहीतमनुष्यदेहेऽपि हनुमति तेजो

इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ रामेण सह सङ्गतः सङ्गतप्रायः ॥ ३७-४२॥ देव इत्यादि । प्रियं ब्रुवतः ते त्वत्सम्बन्धिनः । प्रियाख्यानस्य प्रियकथनस्य शत

हेमवर्णाः सुनासोरूः शशिसौम्याननाः स्त्रियः। सर्वाभरणसम्पन्नाः सम्पन्नाः कुलजातिभिः ॥४५॥ निशम्य रामागमनं नृपात्मजः कपिप्रवीरस्य तदद्भुतोपमम्। प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाऽभवत् पुनश्च हर्षादिदमब्रवीद्वचः॥४६

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥ १२८॥

एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम्।
शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥ १ ॥
कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ २ ॥
राघवस्य हरीणां च कथमासीत् समागमः।
कस्मिन् देशे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः॥३॥

विशेषात् संशयः। अनुक्रोशात् दयया, प्रियं ब्रुवतस्ते, प्रियाख्यानस्य प्रियवचनस्य, पारितोषिकत्वेन गवादिकं ददामि। भार्याः भरणार्हाः। कन्याः अनूढाः स्त्रियः ॥ ४३-४५ ॥ निशम्येति। रामदिदृक्षया उपलक्षितो भरतः। अद्भुता उपमा यस्य तत् अद्भुतोपमम्, निरुपममित्यर्थः। तद्रामागमनम्, कपिप्रवीरस्य कपिप्रवरात्, निशम्य। नटस्य शृणोतीतिवत्षष्ठी। प्रहर्षितोऽभवत्॥४६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

बहूनीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। बहूनि वर्षाणि वनं गतस्येति संबन्धः। वर्षशतादपीत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम्।वर्षशतात्परमिति शेषः॥१॥२॥राघवस्येति। सहस्रसङ्ख्यादि गवादिकं ददामीति सम्बन्धः ॥ ४३-४६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदी० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२८॥

बहूनीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। बहूनि वर्षाणि वनं गतस्य मम नाथस्य प्रीतिकरं कीर्तनं यतः शृणोमि अतः जीवन्तं नरं वर्षशतादपि आनन्दः एतीत्येवंरूपा लौकिकी गाथा जनवार्ता मे मम कल्याणी सत्यार्था प्रतिभातीति सम्बन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ राघवस्य हरीणां च कथमासीत्समागम इत्यनेन देवो वा मानुषो वेति

स पृष्टो राजपुत्रेण बृस्यां समुपवेशितः । आचचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वने ॥४॥ यथा प्रव्राजितो रामो मातुर्दत्तो वरस्तव । यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः ॥५॥ यथा दूतैस्त्वमानीतस्तूर्णं राजगृहात् प्रभो । त्वयाऽयोध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं न चेप्सितम् ॥ ६ ॥ चित्रकूटं गिरिं गत्वा राज्येनामित्रकर्शन । निमन्त्रित स्त्वया भ्राता धर्ममाचरता सताम् ॥ ७ ॥ स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्यं विसर्जितम् । आर्यस्य पादुके गृह्य यथाऽसि पुनरागतः ॥८॥ सर्वमेतन्महाबाहो यथाव द्विदितं तव । त्वयि प्रतिप्रयाते तु यद्वृत्तं तन्निबोध मे ॥ ९ ॥ अपयाते त्वयि तदा समुद्भ्रान्तमृगद्विजम् । परिद्यूनमिवात्यर्थं तद्वनं समपद्यत॥ १०॥तद्धस्तिमृदितं घोरं सिंहव्याघ्रमृगायुतम् । प्रविवेशाथ विजनं सुमह द्दण्डकावनम् ॥ ११ ॥ तेषां पुरस्ताद्बलवान् गच्छतां गहने वने। निनदन् सुमहानादं विराधः प्रत्यदृश्यत॥ १२॥

अत्र वानरसमागमप्रश्नेन पूर्वं भरतः सामान्यतो वानरसेनासन्नाहं श्रुतवा निति गम्यते । किमाश्रित्य किं प्रयोजनमवलम्ब्य ॥ ३ ॥ स इति। बृस्यां तपस्विसमुचितासने। "व्रतिनामासनं बृसी" इत्यमरः ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाण वृत्तान्ते प्रामाण्यसिद्धये तत्पूर्ववृत्तं सङ्ग्रहेणानुवदति-यथेत्यादिना । अत्र यथे त्यस्य येन प्रकारेणेत्यर्थः । मातुः मात्रे। राज्येन निमन्त्रितः इत्यन्वयः। अमित्र कर्शनेत्यनेन राज्यकरणसामर्थ्यं स्वस्य सत्यपि ज्येष्ठानुवृत्त्यर्थं निमन्त्रित इति गम्यते ॥५-९ ॥ अपयात इति। समुद्भ्रान्तेति । अपूर्वपुरुषदर्शनेनेति भावः। परिद्यूनं परितप्तम् ॥१०॥ तदिति। तत् प्रसिद्धम् । हस्तिभिः वनगजैः

प्रश्नस्यानन्तरं वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्य सचिवोऽहमिति प्रतिवचनं हनुमता दत्त मित्यवगन्तव्यम् ॥ ३ ॥ बृस्यां तपस्विसमुचितासने ॥४-९॥ अपयाते त्विति । परिद्यूनं

तमुत्क्षिप्य महानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम् । निखाते प्रक्षिपन्ति स्म नदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १३॥ तत् कृत्वा दुष्करं कर्म भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । सायाह्ने शरभङ्गस्य रम्यमाश्रममीयतुः ॥ १४॥ शरभङ्गे दिवं प्राप्ते रामः सत्यपराक्रमः । अभिवाद्य मुनीन् सर्वान् जनस्थानमुपागमत् ॥ १५ ॥ ततः पश्चाच्छूर्पणखा रामपार्श्वमुपागता ॥ १६॥ ततो रामेण सन्दिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः । प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥ १७ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । हतानि वसता तत्र राघवेण महात्मना॥ १८॥ एकेन सह सङ्गम्य रणे रामेण सङ्गताः। अह्नश्चतुर्थभागेन निश्शेषा राक्षसाः कृताः ॥ १९ ॥महाबला महावीर्यास्तपसो विघ्नकारिणः । निहता राघवेणाजौ दण्डकारण्यवासिनः ॥ २० ॥

मृदितम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ तमिति । निखाते अवटे । प्रक्षिपन्ति स्मेति बहुवचनेन सीतयाऽपि तत्र किंचित्साहाय्यं कृतमिति गम्यते ॥ १३–१५ ॥ ततः पश्चादित्यर्धम् ॥ १६ ॥ तत इति । कर्णनासमित्यत्र प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥१७॥
रामानु०–अभिवाद्य मुनीन् सर्वान् जनस्थानमुपागमदित्यनन्तरम्, ततः पश्चाच्छूर्पणखा रामपार्श्वमुपागता । ततो रामेण संदिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः । प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः॥ इत्यनन्तरम्, चतुर्दश सहस्राणीत्येवं पाठक्रमोऽवगन्तव्यः । अन्यथा पाठे तु अविवक्षितः क्रम इति द्रष्टव्यः ॥ १५–१८ ॥ चतुर्दशेति । स्पष्टम् ॥१८॥ एकेनेति । सङ्गताः पार्थक्येन विना सर्वे राक्षसाः परस्परं मिलिताः सन्तः एकेन रामेण सह सङ्गम्य निःशेषाः कृता इत्यन्वयः । अह्नश्चतुर्थभागेनेत्यत्र अह्नश्चतुर्थो यामः । तस्य भागः त्रिपादघटिकान्यूनार्धांशः तेन । अन्यथा अर्धाधिकमुहूर्तेनेति पूर्वोक्तविरोधः प्रसज्येत ॥१९॥महाबला इति श्लोके तपसो विघ्नकारिण इत्युक्त्या राक्षसहननं

परितप्तमिव ॥ १०–१२ ॥ निखाते गर्ते ॥ १३–१८ ॥ एकेनेति । अह्नश्चतुर्थभागेन, इदश्च युद्धसन्नाहादिव्यापारापेक्षयेति ज्ञेयम् । " अर्धाधिकमुहूर्तेन " इत्यारण्यकाण्डे

राक्षसाश्च विनिष्पिष्टाः खरश्च निहतो रणे ॥ २१ ॥ ततस्तेनार्दिता बाला रावणं समुपागता ॥ २२ ॥ रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः । लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ २३ ॥ अथैनमब्रवीद्रामं वैदेही गृह्यतामिति । अहो मनोहरः कान्त आश्रमो नो भविष्यति ॥२४॥ ततो रामो धनुष्पाणिर्धावन्तमनुधावति । स तं जघान धावन्तं शरेणानतपर्वणा ॥ २५ ॥ अथ सौम्य दशग्रीवो मृगं याते तु राघवे । लक्ष्मणे चापि निष्क्रान्ते प्रविवेशाश्रमं तदा ॥ २६ ॥ जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रोहिणीमिव । त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २७ ॥ प्रगृह्य सीतां सहसा जगामाशु स रावणः ॥२८॥ ततस्त्वद्भुतसङ्काशाः स्थिताः पर्वतमूर्धनि । सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं वानराः पर्वतोपमाः । ददृशुर्विस्मितास्तत्र रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २९ ॥ प्रविवेश ततो लङ्कां रावणो लोकरावणः ॥ ३० ॥ तां सुवर्णपरिक्रान्ते शुभे महति वेश्मनि । प्रवेश्य मैथिलीं वाक्यैः सान्त्वयामास रावणः ॥ ३१ ॥

तपोविघ्नशान्त्यर्थमिति दर्शितम् ॥ २० ॥ राक्षसा इत्यर्धम् ॥ २१ ॥ तत इत्यर्धम् । बाला मूर्खा । "मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्" इत्यमरः॥२२॥२३॥ अथैनमिति । एनं रामम् । गृह्यतां, मृग इति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अथेति । निष्क्रान्त इति । क्रूरत्वान्निष्क्रान्तिकारणानुक्तिः । अत एवाह कामन्दकः– " प्रियं पथ्यं च तथ्यं च वदेद्धर्मार्थमेव च । अश्राव्यमयशस्यं च परोक्षे कटु चोत्सृजेत् ॥ " इति ॥२६॥ जग्राहेति । तरसा बलात्कारेण । ग्रहः अङ्गारक इति यावत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ ततस्त्वित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अद्भुतसङ्काशाः अद्भुताकाराः॥२९॥३०॥तामिति।सुवर्णपरिक्रान्ते सुवर्णानुलिप्ते३१॥

ऽभिहितत्वात् ॥१९–२१ ॥ बाला मूर्खा ॥२२॥२३॥ अथैनमिति । राममब्रवीत्, मृगं दृष्ट्वेति शेषः । तदेवाह–कान्तः अयं मृगो गृह्यताम्, ग्रहणेन आश्रमो मनोहरो भविष्यतीति सम्बन्धः ॥ २४–२७ ॥ प्रगृह्येति । सहसा बलात्कारेण ॥ २८–३१ ॥

तृणवद्भाषितं तस्य तं च नैर्ऋतपुङ्गवम् । अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां गता ॥३२॥ न्यवर्तत ततो रामो मृगं हत्वा महावने ॥ ३३॥ निवर्तमानः काकुत्स्थोऽदृष्ट्वा गृध्रं प्रविव्यथे ॥३४॥ गृध्रं हतं ततो दग्ध्वा रामः प्रियसखं पितुः । मार्गमाणस्तु वैदेहीं राघवः सहलक्ष्मणः । गोदावरीमन्वचरद्वनोद्देशांश्च पुष्पितान् ॥ ३५ ॥ आसेदतुर्महारण्ये कबन्धं नाम राक्षसम् ॥३६॥ ततः कबन्धवचनाद्रामः सत्यपराक्रमः । ऋश्यमूकं गिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः ॥ ३७ ॥ तयोः समागमः पूर्वं प्रीत्या हार्दो व्यजायत ॥ ३८ ॥ भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन सुग्रीवो वालिना पुरा ॥ ३९ ॥ इतरेतरसंवादात् प्रगाढः प्रणयस्तयोः ॥ ४० ॥

तृणवदिति । तस्य रावणस्य भाषितं तृणवत्, मत्वेति शेषः । तं च नैर्ऋतपुङ्गवम् अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां गता । तत्रैव स्थितेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ निवर्तमान इति । अदृष्ट्वेति च्छेदः । सीतामिति शेषः । सीतां गृध्रं चादृष्ट्वा प्रविव्यथ इत्यन्वयः ॥ ३४॥ रामानु०—निवर्तमानः काकुत्स्थोऽदृष्ट्वा गृध्रं प्रविव्यथे । गृध्रं हतं ततो दग्ध्वा रामः प्रियसखं पितुरिति पाठः ॥ ३४ ॥ गृध्रमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ततो वैदेहीं मार्गमाणो राघवः पितुः प्रियसखं हतं गृध्रं दग्ध्वा गोदावरीं तद्वनोद्देशांश्चान्वचरत् । पुष्पितानित्यनेन पुष्पलोभेन किं सीताऽत्र गतेति मतिर्व्यज्यते ॥ ३५ ॥ आसेदतुरित्यर्धमेकं वाक्यम् । राघवाविति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तयोरिति । तयोः रामसुग्रीवयोः, पूर्वं दर्शनात् प्रागेव, हार्दः समागमः मानसः संबन्धः व्यजायत, मनसा परस्परं सख्यमाचकाङ्क्षाते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ सुग्रीवस्य कुतः सख्यापेक्षेत्यत्राह—भ्रात्रेति ॥३९॥ इतरेतरेति । इतरेतरसंवादात् अन्योन्यप्रयोजनकथनात् । प्रणयः प्रगाढः अति

अचिन्तयन्ती अगणयन्ती ॥ ३२–३७॥ तयोरित्यर्धम् । तयोः रामसुग्रीवयोः । समागमात्पूर्वं दर्शनात्प्रागेव । हार्दः मानससम्बन्धो व्यजायत मनसा परस्परं सख्यमाचकाङ्क्षाते इत्यर्थः ॥ ३८॥ सुग्रीवस्य रामसख्यापेक्षणे कारणमाह—भ्रात्रेति । यतो

रामस्य बाहुवीर्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयत् । वालिनं समरे हत्वा महाकायं महाबलम् ॥ ४१ ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये सहितः सर्ववानरैः ॥ ४२ ॥ रामाय प्रतिजानीते राजपुत्र्याश्च मार्गणम् ॥ ४३ ॥ आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना । दश कोट्यः प्लवङ्गानां सर्वाः प्रस्थापिता दिशः ॥ ४४ ॥ तेषां नो विप्रकृष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे । भृशं शोकाभितप्तानां महान् कालोऽत्यवर्तत ॥ ४५ ॥ भ्राता तु गृध्रराजस्य सम्पातिर्नाम वीर्यवान् । समाख्याति स्म वसतिं सीताया रावणालये ॥ ४६ ॥ सोऽहं शोकपरीतानां दुःखं तज्ज्ञातिनां नुदन् । आत्मवीर्यं समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः ॥ ४७ ॥ तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिकां गताम् । कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानन्दां दृढव्रताम् ॥ ४८ ॥ तया समेत्य विधिवत् पृष्ट्वा सर्वमनिन्दिताम् । अभिज्ञानं च मे दत्तमर्चिष्मान् स महामणिः ॥ ४९ ॥

शयितः अभूत् ॥ ४० ॥ रामस्येति । अत्र सुग्रीव इति शेषः । सुग्रीवः रामस्य बाहुवीर्येण वालिनं हत्वा स्वराज्यं प्रत्यपादयत् समपादयदिति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ सुग्रीव इति । राज्ये स्थापितः सुग्रीवः सर्ववानरैः सहितोऽभूत् ॥ ४२ ॥ रामायेति । सुग्रीव इति शेषः । प्रतिजानीते प्रतिज्ञातवान् ॥ ४३ ॥ आदिष्टाः मार्गणायादिष्टाः, दिशः प्रस्थापिताश्च ॥ ४४ ॥ तेषां प्रस्थापितानाम्, विप्रकृष्टानां बहुकालविलम्बितानाम् । यद्वा स्वयंप्रभाबिले प्रविष्टतया दूरं गतानाम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सोऽहमिति । ज्ञातिनामिति नकारान्तत्वमार्षम् । प्लुतः, समुद्रे इति शेषः ॥ ४७ ॥ तत्र रावणालये ॥ ४८ ॥ तयेति । अनिन्दितां

वालिना निरस्तः अतस्तयोः प्रणयः, आसीदिति शेषः ॥ ३९–४२ ॥ रामायेति । अत्र क्रमो न विवक्षितः, पूर्वमेव प्रतिज्ञातत्वात् ॥ ४३ ॥ आदिष्टाः नियुक्ताः, प्रस्थापिता इति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ विप्रकृष्टानां बिलप्रवेशानन्तरं निर्गममार्गमजानतामित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सोऽहमिति । ज्ञातिनामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ विधिवत्

स०–रामः स्वबाहुवीर्येण इति पाठः । रामः स्वराज्यं स्वेन द्रव्येण सहितं च तद्राज्यं चेति तत् । राज्ञि मृते समरे स्वस्वामिकमिति स्वराज्यं वा । प्रत्यपादयत् दत्तवान् ॥ ४१ ॥

अभिज्ञानं मणिं लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागतः ॥ ५० ॥ मया च पुनरागम्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । अभिज्ञानं मया दत्तमर्चिष्मान् स महामणिः ॥ ५१ ॥ श्रुत्वा तु मैथिलीं हृष्टस्त्वाशशंसे च जीवितम् । जीवितान्तमनुप्राप्तः पीत्वाऽमृतमिवातुरः ॥५२॥ उद्योजयिष्यन्नुद्योगं दध्रे कामं वधे मनः । जिघांसुरिव लोकान्ते सर्वाँल्लोकान् विभावसुः ॥ ५३ ॥ ततः समुद्रमासाद्य नलं सेतुमकारयत् । अतरत् कपिवीराणां वाहिनी तेन सेतुना ॥५४॥ प्रहस्तमवधीन्नीलः कुम्भकर्णं तु राघवः । लक्ष्मणो रावणसुतं स्वयं रामस्तु रावणम् ॥ ५५ ॥ स शक्रेण समागम्य यमेन वरुणेन च । महेश्वरस्वयम्भूभ्यां तथा दशरथेन च ॥ ५६ ॥ तैश्च दत्तवरः श्रीमानृषिभिश्च समागतः । सुरर्षिभिश्च काकुत्स्थो वराँल्लेभे परन्तपः ॥ ५७ ॥ स तु दत्तवरः प्रीत्या वानरैश्च समागतः । पुष्पकेण विमानेन किष्किन्धामभ्युपागमत् ॥ ५८ ॥

सीतां सर्वं वृत्तान्तं पृष्ट्वा । प्रच्छिर्द्विकर्मकः । पृष्ट्वा स्थिताय मे मह्यम्, स प्रसिद्धः महामणिः अभिज्ञानं दत्तम् ॥४९॥ रामानु०—तयेति । मे मया । स महामणिः । रामदत्ताभिज्ञानस्याङ्गुलीयकरूपत्वेऽपि तद्युक्तमणिप्राधान्यान्मणिशब्दप्रयोगः ॥ ४९॥ अभिज्ञानमित्यर्धम् ॥ ५० ॥ मया चेति । क्रियाभेदान्मयाशब्दद्वयं प्रयुक्तम् ॥ ५१ ॥ श्रुत्वेति । जीवितमाशशंसे ततः पूर्वं जीविते निराशः स्थित इति व्यक्तम् । जीवितान्तं प्राप्तः, आतुरः अमृतं पीत्वा यथा जीवितमाशास्ते तथेत्यर्थः॥५२॥ उद्योजयिष्यन्निति । उद्योगमुद्योजयिष्यन् उद्योगं कुर्वन् । ओदनपाकं पचतीतिवत् । विभावसुः अग्निः ॥ ५३ ॥ तत इति । नलं सेतुमकारयत् नलेन

नीतिशास्त्रोक्तमार्गेण । महामणिः, रामदत्ताभिज्ञानस्याङ्गुलीयकत्वेऽपि तत्र खचितमणिप्राधान्यान्मणिशब्दप्रयोगः ॥ ४९–५२ ॥ उद्योजयिष्यन्निति । उद्युज्यते जयोऽनेनेत्युद्योगो बलं तदुद्योजयिष्यन् प्रोत्साहयिष्यन् ॥ ५३–५९ ॥

तं गङ्गां पुनरासाद्य वसन्तं मुनिसन्निधौ । अविघ्नं पुष्य योगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि ॥ ५९ ॥ ततस्तु सत्यं हनुमद्वचो महन्निशम्य हृष्टो भरतः कृताञ्जलिः । उवाच वाणीं मनसः प्रहर्षिणीं चिरस्य पूर्णः खलु मे मनोरथः॥६०॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये० श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

श्रुत्वा तु परमानन्दं भरतः सत्यविक्रमः । हृष्टमाज्ञापयामास शत्रुघ्नं परवीरहा ॥ १ ॥ देवतानि च सर्वाणि चैत्यानि नगरस्य च । सुगन्धमाल्यैर्वादित्रैरर्चन्तु शुचयो नराः ॥२॥ सूताः स्तुतिपुराणज्ञाः सर्वे वैतालिकास्तथा । सर्वे वादित्रकुशला गणिकाश्चापि सङ्घशः । अभिनिर्यान्तु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम् ॥ ३ ॥

सेतुमकारयत्॥५४–५८॥ तमिति। पुनर्गङ्गामासाद्य मुनिसन्निधौ भरद्वाजसमीपे अद्य वसन्तं तम् अविघ्नं यथा भवति तथा श्वः पुष्ययोगेन द्रष्टुमर्हसि, पुष्ययोग लाभार्थम् अद्य गङ्गातीरे रामः स्थित इति भावः ॥ ५९॥ तत इति । सत्यम्, अविरुद्धभङ्ग्या सत्यत्वेन ज्ञातम् । मनोरथ इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

श्रुत्वेत्यादि । परमानन्दं परमानन्दकरम्, वच इति शेषः ॥ १ ॥ देवतानीति । चैत्यानि चतुष्पथमण्डपान् । अर्चन्तु अर्चयन्तु ॥ २ ॥ सूता इत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः । सूताः स्तुतिशीलाः । वैतालिकाः वन्दिनः ॥ ३ ॥

रामानु०--गणिकाश्चापि सङ्घशः इत्यतः परम्-राजदारास्तथाऽमात्याः सैन्याः सेनागणाङ्गनाः ।

तत इति । मे मनोरथः पूर्ण इत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ ६० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

श्रुत्वेति । परमानन्दं परमानन्दकरम्, वचनमिति शेषः ॥ १ ॥ देवतानि कुल देवतानि । नगरस्य चैत्यानि साधारणदेवतायतनानि ॥ २ ॥ स्तुतिपुराणज्ञाः इति

भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा । विष्टीरनेक साहस्राश्चोदयामास वीर्यवान् ॥४॥ समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च । स्थलानि च निरस्यन्तां नन्दि ग्रामादितः परम् ॥ ५ ॥ सिञ्चन्तु पृथिवीं कृत्स्नां हिम शीतेन वारिणा । ततोऽभ्यवकिरन्त्वन्ये लाजैः पुष्पैश्च सर्वशः ॥ ६ ॥ समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे । शोभयन्तु च वेश्मानि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥७॥ स्रग्दामभि र्मुक्तपुष्पैः सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः । राजमार्गमसम्बाधं किरन्तु शतशो नराः ॥ ८ ॥ राजदारास्तथाऽमात्याः सैन्याः सेनागणाङ्गनाः । ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणी मुख्यास्तथा गणाः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः । अभिनिर्यान्तु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम् ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा । विष्टीरनेकसाहस्राश्चोदयामास वीर्यवान ॥ इति पाठक्रमः। व्यत्ययस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ ३ ॥ भरतस्येत्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् । विष्टीः भृतिं विना कर्मकरान् । नन्दिग्रामादितः परम्, अयोध्यापर्यन्तमित्यर्थः । अन्ये पुरुषाः हिमवच्छीतेन वारिणा सिञ्चन्तु । ततः सेचनानन्तरम्, लाजादिभिः किरन्तु । रथ्याः समुच्छ्रितपताकाः, कुर्वन्त्विति शेषः । सूर्यस्योदयनं प्रति सूर्यस्योदयमारभ्य। यावत्सूर्योदयमिति वा । स्रजः मालिकाः तासां दामभिः पङ्क्तिभिः,मुक्तपुष्पैः असूत्रबद्धपद्मकुवलयादिभिश्च वेश्मानि शोभयन्तु । सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः पञ्चविधवर्णद्रव्यचूर्णैः, राजमार्गं किरन्तु राजमार्गे वर्णद्रव्यचूर्णैः नानाविधलतापद्मादिचित्ररेखाः कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ४-८॥ रामानु०-विष्टीः भृतिं विना कर्मकरान् । स्रग्दामभिः पुष्पमालापङ्क्तिभिः, वेश्मानि शोभयन्तु । सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः मुक्तैः पुष्पैश्च राजमार्गं किरन्त्विति संबन्धः ॥ ४-८ ॥ अथ परेद्युः प्रातः रामभक्त्यतिशयेन सर्वेषां निर्गमनं दर्शयति-राजदारा इत्यादिना । श्रेणीमुख्याः श्रेणीमुखाः । तथा गणाः, श्रेणीश्रेणय इति यावत् । अत्र श्लोके निर्ययुरिति वक्ष्यमाणमनु

सूतलक्षणरूपं सूतविशेषणम् । वैतालिकाः वंशावलीकीर्तकाः ॥ ३ ॥ विष्टीः भृतिकरान् ॥ ४ ॥ स्थूलानि इतिं पाठे-अत्युन्नतप्रदेशान् ॥ ५-८ ॥ राजदाराः

धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः । अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चापि निर्ययुः ॥१०॥ मत्तैर्नागसहस्रैश्च शातकुम्भविभूषितैः ॥ ११ ॥ अपरे हेमकक्ष्याभिः सगजाभिः करेणुभिः । निर्ययुस्तुरगाक्रान्तै रथैश्च सुमहारथाः ॥ १२ ॥ शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सध्वजानां पताकिनाम् । तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यनरान्वितैः । पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः ॥ १३ ॥ ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः । कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः ॥१४॥ कैकेय्या सहिताः सर्वा नन्दिग्राममुपागमन् ॥१५॥ कृत्स्नं च नगरं तत्तु नन्दिग्राममुपागमत् ॥ १६ ॥ अश्वानां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च । शङ्खदुन्दुभिनादेन सञ्चचालेव मेदिनी ॥ १७ ॥ द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यैः सनैगमैः । माल्यमोदकहस्तैश्च मन्त्रिभिर्भरतो वृतः ॥ १८ ॥

पद्यते ॥९॥ अमात्यान्विशिष्य दर्शयति—धृष्टिरित्यादिना । सार्धश्लोकः एकान्वयः । अत्र धृष्टयादयो गजारूढा ययुरित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ अपर इति । अपरे राजान्तरङ्गाः पुरुषाः करेणुभिर्निर्ययुः ॥ १२ ॥ शक्तीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । उक्तविशेषणानां तुरगाणां सहस्रैः पदातीनां सहस्रैश्च परिवृता वीरा ययुः ॥ १३ ॥ रामानु०—निर्ययुस्तुरगाक्रान्तै रथैश्च सुमहारथाः । इत्यस्यानन्तरम्—शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सध्वजानां पताकिनाम् । तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यनरान्वितैः । पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः । ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः । कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः । कैकेय्या सहिताः सर्वा नन्दिग्राममुपागमन्। कृत्स्नं तु नगरं तत्तु नन्दिग्राममुपागमत्॥ इति पाठक्रमः । व्यत्ययस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ १३ ॥ ततः इति । प्रमुखे अग्रे ॥ १४ ॥ कैकेय्येति । अत्र भरतेनोपेक्षयाऽनाहूतत्वात् पश्चान्निर्गत्य कैकेय्या नन्दिग्रामप्राप्तिकाले साहित्यमुच्यते ॥ १५ ॥ कृत्स्नमित्यर्धम् । अत्र नगरशब्देन तत्रत्यजना लक्ष्यन्ते ॥ १६ ॥ सञ्चचाल कम्पितेव ॥ १७ ॥ अथोक्तपरिवारैः सह मातरः । सैन्याः राजभवनाद्भृतिमन्तोऽभ्यन्तराः । सेनागणा आटविकान्तसेनाभेदास्तथाऽङ्गनागणाः । श्रेणी नानाजातीयसङ्घः ॥९-१७॥ द्विजातिमुख्यैरिति । सनैगमैः

शङ्खभेरीनिनादैश्च वन्दिभिश्चाभिवन्दितः । आर्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः ॥ १९ ॥ पाण्डुरं छत्रमादाय शुक्लमाल्योपशोभितम् । शुक्ले च वालव्यजने राजार्हे हेमभूषिते ॥२०॥ उपवासकृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः । भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः । प्रत्युद्ययौ ततो रामं महात्मा सचिवैः सह ॥ २१ ॥ समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २२ ॥ कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता । नहि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्यं परन्तपम् । कच्चिन्न खलु दृश्यन्ते वानराः कामरूपिणः ॥ २३ ॥ अथैवमुक्ते वचने हनुमानिदमब्रवीत् । अर्थं विज्ञापयन्नेव भरतं सत्यविक्रमम् ॥२४॥

भरतस्य नन्दिग्रामान्निर्गमं दर्शयति–द्विजातिमुख्यैरित्यादिभिः सार्धैश्चतुर्भिः श्लोकैः । ततो महात्मा भरतः सर्वैर्वृतः प्रत्युद्ययाविति वाक्यार्थः । सनैगमैः सवणिग्भिः । "वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक्" इत्यमरः । मन्त्रिभिः वसिष्ठादिभिः । सचिवैः सुमन्त्रादिभिः । आर्यपादौ रामपादुके हेमभूषिते हैमदण्डभूषिते। तत्पूर्वं श्रवणादि हर्षमागतः, श्रवणात्पूर्वं तु नास्य हर्षोऽभूदित्यर्थः ॥१८–२१॥ समीक्ष्येत्यर्धम् । समीक्ष्य समन्ताद्रामागमनं निरीक्ष्य ॥ २२ ॥ कच्चिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । कच्चिदिति प्रश्ने । सेव्यते, त्वयेति शेषः । तत्र हेतुमाह–न हीति । रामस्य दूरागमनेऽपि नासीरचारिणः कपयो दृश्येरन्, तेषां कामरूपित्वेन स्वरूपेणादर्शनेऽपि रूपान्तरेण वा दृश्येरन्, तदपि नास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अथेति । अर्थं विलम्बहेतुम् । "अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु"

सवणिग्भिः । "वैदेहकस्सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक्" इत्यमरः ॥ १८ ॥ आर्यपादौ श्रीरामस्य पादुके ॥ १९ ॥ २० ॥ भ्रातुरिति । तत्पूर्वं हर्षमागतः इत्यनेन श्रीरामागमनश्रवणात्पूर्वं हर्षो नास्तीत्यवगम्यते ॥२१–२२॥ कापेयी कपिसम्बन्धिनी चलचित्तता न सेव्यते कच्चित् नाप्यते कच्चित्, त्वयेति शेषः ॥ २३ ॥ अर्थं विलम्बहेतुं विज्ञापयन् । "अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रे

सदाफलान् कुसुमितान् वृक्षान् प्राप्य मधुस्रवान् । भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादितान् ॥ २५ ॥ तस्य चैष वरो दत्तो वासवेन परन्तप । ससैन्यस्य तथाऽऽतिथ्यं कृतं सर्वगुणान्वितम् ॥ २६ ॥ निस्वनः श्रूयते भीमः प्रहृष्टानां वनौकसाम् । मन्ये वानरसेना सा नदीं तरति गोमतीम् ॥ २७ ॥ रजोवर्षं समुद्धूतं पश्य वालुकिनीं प्रति ॥२८॥ मन्ये सालवनं रम्यं लोलयन्ति प्लवङ्गमाः ॥२९॥ तदेतद्दृश्यते दूराद्विमलं चन्द्रसन्निभम् । विमानं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ॥३०॥ रावणं बान्धवैः सार्धं हत्वा लब्धं महात्मना ॥ ३१ ॥ तरुणादित्यसङ्काशं विमानं रामवाहनम् । धनदस्य प्रसादेन दिव्यमेतन्मनोजवम् ॥ ३२ ॥

इति वैजयन्ती ॥ २४ ॥ सदेति । भरद्वाजप्रसादेन सदाफलानिति संबन्धः। प्राप्य, वानराः हृष्यन्तीति च शेषः ॥२५॥ तस्य चेति । ससैन्यस्य रामस्य वासवेन एष वरो दत्तः अकालफलित्ववरो दत्तः,तथा सर्वगुणान्वितम् आतिथ्यं मधुस्रवत्वरूपं भरद्वाजेन कृतम्, अतोऽकालफलित्वं मधुस्रवत्वं च वनस्य युक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं विलम्बहेतुमुक्त्वा समीपागमनचिह्नं दर्शयति–निस्वन इति । इदानीं वानरसेना गोमतीं नदीं तरतीति मन्ये, यस्मात् भीमो निस्वन इति भावः ॥ २७ ॥ ततोऽपि सन्निकर्षमाह–रज इति । समुद्धूतं रजो वर्षं पश्य । तस्माद्वालुकिनीं नदीं प्रति यातीति मन्ये ॥ २८ ॥ क्षिप्रं वानरसेनाया अनागमने हेतुमाह–मन्य इति । तस्मात्तस्याः विलम्बः ॥२९॥ विमानं तु दृश्यत इत्याह–तदेतादिति । पुष्पकं विमानं पुष्पकाख्यं विमानम् ॥ ३०॥ ॥ ३१॥ तरुणेति । दिव्यं मनोजवं तरुणादित्यसङ्काशं रामवाहनमेताद्विमानम्,

वस्तुहेतुनिवृत्तिषु॥" इति वैजयन्ती ॥२४॥ हेतुमेवाह–सदाफलानित्यादि॥२५–२७॥ रज इति । वालुकिनीं नदीम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ तदेतदिति । मनसा ब्रह्मनिर्मितं विश्वकर्मणा मनसा ब्रह्मार्थं निर्मितम् ॥ ३० ॥३१॥ तरुणेति । एतद्धनदस्य प्रसादेन ब्रह्मवरप्रसादेन, धनदस्य धनदसम्बन्धीत्यर्थः । "परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः

एतस्मिन् भ्रातरौ वीरौ वैदेह्या सह राघवौ । सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसश्च विभीषणः ॥३३॥ ततो हर्षसमुद्भूतो निस्वनो दिवमस्पृशत् । स्त्रीबालयुववृद्धानां रामोऽयमिति कीर्तिते ॥ ३४ ॥ रथकुञ्जरवाजिभ्यस्तेऽवतीर्य महीं गताः । ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवाम्बरे ॥ ३५ ॥ प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः । स्वागतेन यथार्थेन ततो राममपूजयत् ॥ ३६ ॥ मनसा ब्रह्मणा सृष्टे विमाने भरताग्रजः । रराज पृथुदीर्घाक्षो वज्रपाणिरिवापरः ॥३७॥ ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा । ववन्दे प्रयतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥३८॥ ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् । हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात महीतले ॥ ३९ ॥ आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः । राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ४० ॥ तं समुत्थाप्य काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथं गतम् । अङ्के भरतमारोप्य मुदितः परिषस्वजे ॥ ४१ ॥ ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं चाभ्यवादयत् । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥४२॥

प्रसादेन धनदस्य ब्रह्मप्रसादेन धनदस्य लब्धमित्यर्थः । "परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात्" इति सुन्दरकाण्डोक्तेः ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्निति । आसत इति शेषः ॥ ३३–३५ ॥ प्राञ्जलिरिति । यथार्थेन स्वागतेन, चतुर्दशे वर्षे पूर्णे अवश्यमागमिष्यामीति प्रतिज्ञानुसारिणा स्वागमनेनेत्यर्थः । अपूजयत् अश्लाघयत् ॥ ३६–३९ ॥ रामानु०–मेरुस्थमिव भास्करमित्यस्यानन्तरं, ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् । हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात महीतले ॥ इति पाठः । अयं श्लोकः केषुचित्कोशेषु लेखकप्रमादात्पतितः ॥ ३९ ॥ आरोपित इति । अत्र भरतस्य विमानारोपणं सर्वेषां प्रदर्शनार्थमिति बोध्यम् ॥४०॥४१॥ तत इति । लक्ष्मणमासाद्य

पितामहात् " इति सुन्दरकाण्डेऽभिहितत्वात् ॥ ३२ ॥ राक्षसश्च विभीषणः इत्यनन्तरम् आसत इति शेषः ॥ ३३–४१ ॥ ततो लक्ष्मणमिति । लक्ष्मणमासाद्य

सदाफलान् कुसुमितान् वृक्षान् प्राप्य मधुस्रवान् । भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादितान् ॥ २५ ॥ तस्य चैष वरो दत्तो वासवेन परन्तप । ससैन्यस्य तथाऽऽतिथ्यं कृतं सर्वगुणान्वितम् ॥ २६ ॥ निस्वनः श्रूयते भीमः प्रहृष्टानां वनौकसाम् । मन्ये वानरसेना सा नदीं तरति गोमतीम् ॥ २७ ॥ रजोवर्षं समुद्भूतं पश्य वालुकिनीं प्रति ॥२८॥ मन्ये सालवनं रम्यं लोलयन्ति प्लवङ्गमाः ॥२९॥ तदेतद्दृश्यते दूराद्विमलं चन्द्रसन्निभम् । विमानं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ॥३०॥ रावणं बान्धवैः सार्धं हत्वा लब्धं महात्मना ॥ ३१ ॥ तरुणादित्य सङ्काशं विमानं रामवाहनम् । धनदस्य प्रसादेन दिव्य मेतन्मनोजवम् ॥ ३२ ॥

इति वैजयन्ती ॥ २४ ॥ सदेति । भरद्वाजप्रसादेन सदाफलानिति संबन्धः। प्राप्य, वानराः हृष्यन्तीति च शेषः ॥२५॥ तस्य चेति । ससैन्यस्य रामस्य वासवेन एष वरो दत्तः अकालफलित्ववरो दत्तः,तथा सर्वगुणान्वितम् आतिथ्यं मधुस्रवत्वरूपं भरद्वाजेन कृतम्, अतोऽकालफलित्वं मधुस्रवत्वं च वनस्य युक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं विलम्बहेतुमुक्त्वा समीपागमनचिह्नं दर्शयति–निस्वन इति । इदानीं वानरसेना गोमतीं नदीं तरतीति मन्ये, यस्मात् भीमो निस्वन इति भावः ॥ २७ ॥ ततोऽपि सन्निकर्षमाह–रज इति । समुद्भूतं रजो वर्षं पश्य । तस्माद्वालुकिनीं नदीं प्रति यातीति मन्ये ॥ २८ ॥ क्षिप्रं वानर सेनाया अनागमने हेतुमाह–मन्य इति । तस्मात्तस्याः विलम्बः ॥२९॥ विमानं तु दृश्यत इत्याह–तदेतदिति । पुष्पकं विमानं पुष्पकाख्यं विमानम् ॥ ३०॥ ॥ ३१॥ तरुणेति । दिव्यं मनोजवं तरुणादित्यसङ्काशं रामवाहनमेतद्विमानम्,

वस्तुहेतुनिवृत्तिषु॥” इति वैजयन्ती ॥२४॥ हेतुमेवाह–सदाफलानित्यादि॥२५–२७॥ रज इति । वालुकिनीं नदीम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ तदेतदिति । मनसा ब्रह्मनिर्मितं विश्वकर्मणा मनसा ब्रह्मार्थं निर्मितम् ॥ ३० ॥३१॥ तरुणेति । एतद्धनदस्य प्रसादेन ब्रह्मवरप्रसादेन, धनदस्य धनदसम्बन्धीत्यर्थः । “परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः

एतस्मिन् भ्रातरौ वीरौ वैदेह्या सह राघवौ । सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसश्च विभीषणः ॥३३॥ ततो हर्षसमुद्भूतो निस्वनो दिवमस्पृशत् । स्त्रीबालयुववृद्धानां रामोऽयमिति कीर्तिते ॥ ३४ ॥ रथकुञ्जरवाजिभ्यस्तेऽवतीर्य महीं गताः । ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवाम्बरे ॥ ३५ ॥ प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः । स्वागतेन यथार्थेन ततो राममपूजयत् ॥ ३६ ॥ मनसा ब्रह्मणा सृष्टे विमाने भरताग्रजः । रराज पृथुदीर्घाक्षो वज्रपाणिरिवापरः ॥३७॥ ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा । ववन्दे प्रयतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम्॥३८॥ ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् । हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात महीतले ॥ ३९ ॥ आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः । राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ४० ॥ तं समुत्थाप्य काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथं गतम् । अङ्के भरतमारोप्य मुदितः परिषस्वजे ॥ ४१ ॥ ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं चाभ्यवादयत् । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥४२॥

प्रसादेन धनदस्य ब्रह्मप्रसादेन धनदस्य लब्धमित्यर्थः । "परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात्" इति सुन्दरकाण्डोक्तेः ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्निति । आसत इति शेषः ॥ ३३-३५ ॥ प्राञ्जलिरिति । यथार्थेन स्वागतेन, चतुर्दशे वर्षे पूर्णे अवश्यमागमिष्यामीति प्रतिज्ञानुसारिणा स्वागमनेनेत्यर्थः । अपूजयत् अश्लाघयत् ॥ ३६-३९ ॥ रामानु०—मेरुस्थमिव भास्करमित्यस्यानन्तरं, ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् । हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात महीतले ॥ इति पाठः । अयं श्लोकः केषुचित्कोशेषु लेखकप्रमादात्पतितः ॥ ३९ ॥ आरोपित इति । अत्र भरतस्य विमानारोपणं सर्वेषां प्रदर्शनार्थमिति बोध्यम् ॥४०॥४१॥ तत इति । लक्ष्मणमासाद्य

पितामहात्" इति सुन्दरकाण्डेऽभिहितत्वात् ॥ ३२ ॥ राक्षसश्च विभीषणः इत्यनन्तरम् आसत इति शेषः ॥ ३३-४१ ॥ ततो लक्ष्मणमिति । लक्ष्मणमासाद्य

सुग्रीवं केकयीपुत्रो जाम्बवन्तं तथाऽङ्गदम् । मैन्दं च द्विविदं नीलमृषभं परिषस्वजे ॥४३॥ सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गन्धमादनम् । शरभं पनसं चैव भरतः परिषस्वजे ॥ ४४ ॥ ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः । कुशलं पर्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा ॥ ४५ ॥ अथा ब्रवीद्राजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभम् । परिष्वज्य महातेजा भरतो धर्मिणां वरः ॥ ४६॥ त्वमस्माकं चतुर्णां तु भ्राता सुग्रीव पञ्चमः । सौहृदाज्जायते मित्रमपकारोऽरिलक्षणम्॥४७

कृतनमस्कारं लक्ष्मणमालिङ्गनेन सम्भाव्य । इदं च लक्ष्मणस्य कनिष्ठत्वात् । लक्ष्मणेन चिकीर्षितो नमस्कारो रामसन्निधौ भरतेन प्रतिषेधित इति चाहुः । वैदेहीं चाभ्यवादयत् । चकारो रामनमस्कारं समुच्चिनोति । 'न सङ्ख्ये भरतानुजः' इत्युक्तेः " सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रज " इत्यत्र बहुव्रीहिरित्युक्तम् । न च वैपरीत्यं शङ्क्यम् । पुष्ये जातस्तु भरतः, सार्पे जातौ तु सौमित्री इति जन्मक्रमोक्तेः । पायसप्रदाने विवाहे च प्राथम्यं तत्र परिहृतम् । लक्ष्मणासादनानन्तरं सीतानमस्काराभिधानात् सीता तारादिभिः सह रामसमीप एव किञ्चिदन्यत्र स्थितेत्यवगम्यते ॥ ४२-४४ ॥ रामानु०-लक्ष्मणासादनानन्तरं देवीनमस्काराभिधानात्, "अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह्यहम् । गन्तुमिच्छे सहायोध्यां राजधानीं त्वया सह ॥ " इति प्रार्थितप्रकारेण तारादिभिः परिवृता सती रामसमीप एव किञ्चिदन्यत्र स्थितेत्यवगम्यते ॥ ४२ ॥ त इति । मानुषं रूपं कृत्वा, स्थिता इति

कृतनमस्कारं लक्ष्मणमालिङ्गनेन सम्भाव्य वैदेहीं चाभ्यवादयत, " अन्येद्युः पाश्वजन्यात्मा कैकेय्यां भरतोऽभवत । तदन्येद्युस्सुमित्रायामनन्तात्मा च लक्ष्मणः । सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो द्वौ जातौ युगपत प्रिये ॥ " इति पार्वतीं प्रति शिवेनोक्तपाद्मपुराणवचनप्रकारेण रामायणोक्तप्रकारेण च भरतस्य ज्येष्ठत्वादेवं व्याख्यानं कृतम् । वैदेहीं चेति चकारेण रामनमस्कारं समवधत्तेति । परे तु यद्यपि लक्ष्मणो भरतात कनिष्ठो वयसा, स्पष्टं चेदं जन्मप्रकरणे । तथापि ज्येष्ठानुवर्तनेन स्वापेक्षयाऽधिकगुणत्वेन स्वव्यवहारेण ज्येष्ठानुवृत्तिरेवं कर्तव्येति भरतं प्रत्युपदेशदानेन च गुरुत्वबुद्ध्या तस्य नतिरुचितैव। किञ्च कौसल्यायै प्रथमं दत्तपायसांशजत्वाल्लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वम् । ततो हि कैकेय्यै पायसार्धदानम् । तदंशजश्च शत्रुघ्न इति स एव भरतात

विभीषणं च भरतः सान्त्ववाक्यमथाब्रवीत् । दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ ४८ ॥ शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणम् । सीतायाश्चरणौ पश्चाद्विनयादभ्यवादयत् ॥ ४९ ॥ रामो मातरमासाद्य विषण्णां शोककर्शिताम् । जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रसादयन् ॥५०॥ अभिवाद्य सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् । स मातॄश्च ततः सर्वाः पुरोहितमुपागतम् ॥५१॥ स्वागतं ते महाबाहो कौसल्यानन्दवर्धन । इति प्राञ्जलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ५२ ॥ तान्यञ्जलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नागरैः । व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रजः ॥५३॥ पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् । चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् । अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृताञ्जलिः ॥ ५४ ॥ एतत्ते रक्षितं राजन् राज्यं निर्यातितं मया । अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृत्तश्च मनोरथः ॥५५॥

शेषः ॥४५-४९॥ राम इति । मनो मातुः प्रसादयन्निति पूर्वं त्वद्वाक्यं नाश्रौषमिति त्वया मनस्तापो न कार्य इत्येवं प्रसन्नामकरोदित्यर्थः ॥ ५० ॥ अभिवाद्येति । यशस्विनीं, रावणजयस्य तन्मूलत्वात् सर्वैः प्रशस्यमानामित्यर्थः । पुरोहितं वसिष्ठम्, अभिवाद्येत्यनुषज्यते । अभिवाद्योपागम दित्यन्वयः ॥५१-५४॥रामानु०—कैकेय्याःयशस्विनीमिति विशेषणं देवकार्यहेतुभूतत्वाद्दषिः प्रायुङ्क्त॥५१॥ एतत्त इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । हे राजन् । मया रक्षितं न्यासत्वेन

कनिष्ठः, अत एव वैदेहीं चेति चकारस्स्वरसतस्सङ्गच्छते, अत एव च शत्रुघ्नकृतो लक्ष्मणनमस्कार उपपद्यते । तयोर्युगपदुत्पन्नत्वादित्याहुः ॥ ४२-५० ॥ कैकेयीं च यशस्विनीम्, अस्या मनोदार्ढ्येन राजा नरकात्तारितः, देवा ब्रह्मर्षयश्च परमं सुखं प्राप्ताः, रामस्य च यशोऽजायत, अतः एषा यशस्विन्येव ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ व्याकोशानि विकसितानि ॥ ५३ ॥५४॥ ते निर्यातितं तुभ्यं निवेदितम् ॥५५॥५६॥

यस्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् । अवेक्षतां भवान् कोशं कोष्ठागारं पुरं बलम् । भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया ॥५६॥ तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलम् । मुमुचुर्वानरा बाष्पं राक्षसश्च विभीषणः ॥ ५७ ॥ ततः प्रहर्षाद्भरतमङ्कमारोप्य राघवः । ययौ तेन विमानेन ससैन्यो भरताश्रमम् ॥ ५८ ॥ भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा । अवतीर्य विमानाग्रादवतस्थे महीतले ॥ ५९ ॥ अब्रवीच्च तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् । वह वैश्रवणं देवमनुजानामि गम्यताम् ॥६०॥ ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् । उत्तरां दिशमागम्य जगाम धनदालयम् ॥ ६१ ॥ पुरोहितस्यात्मसमस्य राघवो बृहस्पतेः शक्र इवामराधिपः । निपीड्य पादौ पृथगासने शुभे सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ ६२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

पालितम् एतद्राज्यं ते निर्यातितं तुभ्यं निवेदितम् । कोष्ठागारं धान्यशालाम् । दशगुणत्वं रामनिर्गमनकालिककोशापेक्षया ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तथेति । मुमुचुरिति । स्वकुलीनेष्वेतादृशभ्रातृवृत्त्यदर्शनादिति भावः ॥ ५७ ॥ तत इति । भरताश्रमं नन्दिग्रामम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अब्रवीच्चेति । गम्यतामित्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ ६० ॥ तत इति । दिशमागम्य दिशमुद्दिश्य ॥ ६१ ॥ पुरोहितस्येति । आत्मसमस्य स्वानुरूपस्य, पृथगासने तेन सहैवोपविवेश, पृथगासने युगपदेवोपविविशतुरित्यर्थः ॥ ६२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्न०युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥१३०॥

विभीषणश्च बाष्पं मुमोच ईदृशा अपि भ्रातरस्सन्तीत्यानन्देन स्वस्य तद्वैपरीत्यजशोकेन च ॥ ५७–६१ ॥ पुरोहितस्येति । आत्मसमस्य स्वानुरूपस्यपृथगासने तेन वसिष्ठेन सहैवोपविवेश, पृथगासने युगपदेवोपाविविशतुरित्यर्थः ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ०श्रीरामायण०युद्धकाण्डव्याख्यायां त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥१३०॥

एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥

शिरस्यञ्जलिमाधाय कैकेय्यानन्दवर्धनः। बभाषे भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥१॥ पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम। तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ २ ॥ धुरमेकाकिना न्यस्तामृषभेण बलीयसा। किशोरवद् गुरुं भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥ ३ ॥ वारिवेगेन महता भिन्नः सेतुरिव क्षरन्। दुर्बन्धनमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥ ४ ॥

एवं पुष्पकं धनदाय प्रेषयित्वा वसिष्ठेन च समागम्य भरतानुज्ञां विना नायोध्या प्रवेष्टव्येति तात्पर्येण नन्दिग्राम एवासनोपविष्टे रामे निविष्टेषु च पौरवर्गेषु सन्निहितासु च मातृषु तादात्विकसूक्ष्मेङ्गितदर्शननिपुणो भरतः स्वहृदयमग्रजाय निवेदयति–शिरस्यञ्जलिमित्यादिना। शिरस्यञ्जलिमाधायेत्यनेन पूर्वं कृता प्रपत्तिः स्मार्यते । अनन्यगतिकत्वसूचिका मुद्रा ह्यञ्जलिः । कैकेय्यानन्दवर्धन इत्यनेन भरतवचने कैकेयीसन्तोषो मुखप्रसादादिनाऽवगम्यत इति द्योत्यते ॥ १ ॥ रामानु०–पूर्वसर्गे 'कुशलं पर्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा' इत्यस्यानन्तरवर्ति 'अथाब्रवीत्त्वमस्माकम्' इति च श्लोकद्वयमत्र सर्गादौ केषुचित्कोशेषु प्रमादाल्लिखितम् । सर्गादिस्तु शिरस्यञ्जलिमाधायेति ॥ १॥ रामस्य राज्यपरिग्रहे अपरिहार्यं हेतुं दर्शयति–पूजितेति । मामिका मत्संबन्धिनी माता पूजिता, राज्यपरित्यागपूर्वकवनवासाङ्गीकारेण त्वया तोषिता । अनन्तरमिदं राज्यम्, मम मयि, चित्रकूटे दत्तम्। तद्राज्यं त्वं यथा येन प्रकारेण ममाददाः तेन प्रकारेण तुभ्यं ददामि । न्यासरूपेण मयि स्थापितं राज्यं न्यासरूपत्वाप्रहाणेनैव पुनर्ददामीत्यर्थः ॥२॥ अयोध्यायां राज्यभोगान् यथाकामं भोक्ष्ये राज्यं त्वमेव परिपालयेत्याकाङ्क्षायामाह–धुरमिति। यद्वा पुनरर्थनपर्यन्तं न्यासधारणे न दोष इत्याशङ्क्याह–धुरमिति । एकाकिना असहायेन, बलीयसा ऋषभेण न्यस्तां धुरं किशोरवत् बालवत्स इव गुरुं भारं वोढुं नोत्सहे ॥३॥ तर्हि कथमेतावत्पर्यन्तं सोढमित्यत

॥ १ ॥ पूजिता मामिका माता पूजिता राज्यपरित्यागपूर्वकवनवासाङ्गीकारेण त्वया तोषिता । अनन्तरं मम इदं राज्यं चित्रकूटे दत्तम्, तद्राज्यं त्वं यथा येन प्रकारेण मम अददाः तेन प्रकारेण पुनस्तुभ्यं ददामि न्यासरूपेण मयि स्थापितं राज्यं पुनर्ददामीत्यर्थः ॥ २ ॥ त्वमेव राज्यं परिपालयेत्याशङ्क्याह–धुरमिति । एकाकिना असहायेन बलीयसा ऋषभेण न्यस्तां धुरं किशोरीव वत्सतरीव गुरुं भारं

गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः । नान्वेतु मुत्सहे राम तव मार्गमरिन्दम ॥ ५ ॥ यथा चारोपितो वृक्षो जातश्चान्तर्निवेशने । महांश्च सुदुरारोहो महा स्कन्धप्रशाखवान् ॥ ६ ॥ शीर्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् । तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः स रोप्यते ॥७॥ एषोपमा महाबाहो त्वदर्थं वेत्तुमर्हसि । यद्यस्मान् मनुजेन्द्र त्वं भक्तान् भृत्यान्न शाधि हि ॥८॥

आह–वारीति । महता वारिवेगेन भिन्नः अत एव क्षरन् बहिर्निस्सरन् जलसेतु रिव इदं राज्यच्छिद्रं छिद्रवद्राज्यम्, असंवृतं संवरणरहितं सत् दुर्बन्धनं मन्ये, यथा महता वारिवेगेन भिन्नः क्षरन् सेतुर्वारिवेगाहतिनिरोधकतृणपूल शाखापुञ्जादिसंवरणं विना न बद्धुं शक्यते एवं बहुविधच्छिद्रं राज्यमपि मन्त्र गोपनादिराजगुणावरणं विना पालितुं न शक्यमिति भावः ॥ ४ ॥ अहमिव भवानपि लोकान् गुणैर्वशीकरोत्वित्यत्राह–गतिमिति ॥ ५ ॥ तर्हि ममैवोपो द्बलेन भवानेव राज्यं परिपालयत्वित्याशङ्क्य तर्हि तातेन भवत्पोषणं विफलं स्यादित्याह–यथा चेत्यादिश्लोकत्रयेण । अन्तर्निवेशने आरोपितः उप्तः, वृक्षः महान् जातः, सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् पुष्पितोऽपि भूत्वा फलानि न प्रदर्शयन् यथा शीर्येत अफलो भवति । यथा च यस्य फलस्य हेतोर्येन रोप्यते सः रोपयिता तस्य वृक्षस्य अर्थं तत्फलं नानुभवेत् । मनुजेन्द्र ! भक्तान् भृत्यान् अस्मान्न शाधि यदि महाबाहो ! एषोपमा त्वदर्थमुक्तेति वेत्तुमर्हसीति

वोढुम अहं नोत्सह इति योजना ॥३–५॥ वंशपरम्पराप्राप्तराज्यपरिपालनार्थं दशरथे नोत्पाद्य संवर्धितस्य रामस्य सकलगुणसम्पन्नस्याप्यभिषेकपूर्वकप्रजापरिपालनरूप फलाप्रदर्शनात् फलाप्रदर्शकवृक्षौपम्यमाह–यथा चेत्यादिश्लोकत्रयेण । अन्तर्निवेशने आरोपितः उप्तः वृक्षो महास्कन्धप्रवालवान् सुदुरारोहो जातः सन् पुष्पितो भूत्वा फलानि न प्रदर्शयन् शीर्येत शीर्येच्चेत् यस्य हेतोः यस्य फलस्य हेतोः येन रोप्यते स रोपयिता तस्य वृक्षस्यार्थं फलं यथा यथावन्नानुभवेत एवं हि यस्मात्कारणात्

स०–यथा चारोपितः बीजावापादिद्वारा । अन्तर्निवेशने मूलस्य भूम्यन्तर्निवेशने जाते मूलप्रवेशने जाते वृक्षो महान् जातः, भाविसंज्ञां गृहीत्वेयमुक्तिः । महास्कन्धः प्रशाखवान् । "शाखा वेदविभागे च पादपाङ्गे ऽन्तिकेऽपि च" इति विश्वात्प्रशाखावानिति यद्यपि वक्तव्यं तथापि 'अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत्' इत्युक्तेर्ह्रस्वः । यद्वा महास्कन्धः प्रकृष्टाः शाखा यस्य स प्रशाखः । महास्कन्धः तद्वान् जातः । पुष्पितः, तारकादित्वम् । यस्य हेतोः येन कर्षकेन आरोपितः ॥ ६ ॥

जगदद्याभिषिक्तं त्वामनुपश्यतु सर्वतः । प्रतपन्तमिवादित्यं मध्याह्ने दीप्ततेजसम् ॥ ९ ॥ तूर्यसङ्घातनिर्घोषैः काञ्चीनूपुरनिस्वनैः।मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व राघव ॥१०॥यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुन्धरा।तावत्त्वमिह सर्वस्य स्वामित्वमनुवर्तय ॥११॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरञ्जयः । तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे ॥ १२॥ ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्धकाः। सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघवं पर्युपासत ॥ १३ ॥

योजना। अत्र वृक्षरामयोरारोपयितृदशरथयोश्च उपमानोपमेयभावः । बीजावापस्य पुत्रेष्ट्यादेश्च महास्कन्धस्य सभ्रातृकत्वस्य च प्रशाखवत्त्वस्य सुग्रीवादिमित्रगणस्य च पुष्पाणां कल्याणगुणानां च राज्याकरणस्य फलाभावस्य च साम्यं द्योत्यते ॥ ६-८॥ भवतस्तु राज्यपरिपालने महती शक्तिरित्याह-जगदिति ॥ ९ ॥ सर्वभोगार्हस्त्वमेव भोगान् भुङ्क्ष्वेत्याह-तूर्येति । काञ्चीनूपुरानिस्वनैरित्यनेन प्रबोधकललितनृत्यं गम्यते ॥ १० ॥ मध्ये स्वस्य राज्याशानुद्गमं द्योतयन्नाह-यावदिति । चक्रं ज्योतिश्चक्रमिति यावत् । यावती यावत्कालस्थितिः, तावत् तावत्कालम्, सर्वस्य राज्यस्य स्वामित्वमनुवर्तय । स्वामित्वानुवर्तनं हि पालनमेव ॥ ११ ॥ भरतस्येति । निषसादेति, भरत इति शेषः ॥ १२ ॥ तत इति । श्मश्रुवर्धकाः श्मश्रुकर्तकाः । " वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने" इत्यमरः । सुशीघ्राः अभिषेकमुहूर्तातिलङ्घनं विना शीघ्रं कर्तुं समर्थाः । उपासत श्मश्रूण्यवर्धन्त । भरतलक्ष्मणापेक्षया श्मश्रुवर्धकानां

हे मनुजेन्द्र ! भक्तान् भृत्यान् अस्मान्न शाधि यदि तदा दशरथो वृक्षारोपकतुल्यः, दशरथस्य प्रजापरिपालनरूपफलाप्रदर्शनादफलवृक्षतुल्यस्त्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-केनचित्कुटुम्बिना कुटुम्बार्थं समारोपितो वृक्षः पुष्पितो भूत्वा यदि न फलेत् तदा तस्य कुटुम्बस्य तद्वृक्षान्न प्रयोजनं भवेत् । एवं पित्रा जनितस्सर्वगुणसम्पन्नो यदि त्वं लोकं न रक्षेः तदा लोकस्य त्वया न प्रयोजनमिति ॥ ६-८ ॥ यदेवमत आह-जगदद्येत्यादि॥९॥१०॥ यावदिति । चक्रं ज्योतिश्चक्रं यावदावर्तते परिभ्रमाति। अनेन कालावधिरुच्यते । यावती यावत्कालस्थितिः, यावत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥११-१५॥

पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले । सुग्रीवे वानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ १४ ॥ विशोधितजटः स्नातश्चित्र माल्यानुलेपनः । महार्हवसनो रामस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ १५ ॥ प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् । लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १६ ॥ प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः । आत्मनैव तदा चक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरम् ॥ १७ ॥ ततो वानर पत्नीनां सर्वासामेव शोभनम् । चकार यत्नात् कौसल्या प्रहृष्टा पुत्रलालसा ॥ १८ ॥ ततः शत्रुघ्नवचनात् सुमन्त्रो नाम सारथिः । योजयित्वाऽभिचक्राम रथं सर्वाङ्गशोभनम् ॥ १९ ॥ अर्कमण्डलसङ्काशं दिव्यं दृष्ट्वा रथोत्तमम् । आरुरोह महाबाहू रामः सत्यपराक्रमः ॥ २० ॥

बहुवचनम् । राघवमिति भरतलक्ष्मणयोः प्रदर्शनार्थम् ॥ १३ ॥ पूर्वमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । 'न मे स्नानं बहुमतं तं विना केकयीसुतम्' इत्युक्त्या प्रथमं स्नानं भरतस्य, सुग्रीवस्यापि किष्किन्धानिर्गमनप्रभृति स्नानाभावादद्य स्नानम् । तथा विभीषणस्यापि लङ्कानिर्गमनप्रभृति स्नानाभावात् । शत्रुघ्नस्य स्नानाश्रवणमधिकर्तृत्वेन तदानीमवसराभावात् । पूर्वं व्रतग्रहणानुक्तेश्च । "नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः" इति संक्षेपोक्तेरत्रापि शत्रुघ्न स्नानमर्थसिद्धमित्याहुः । जटाशोधनं शुद्धकेशीकरणम् । स्नात इति कर्तरि क्तः । नानावर्णपुष्पयुक्तत्वेन चित्रमाल्यत्वम् । कुङ्कुमकर्पूरकस्तूर्यादिवस्तुभेदेन चित्रानुलेपनत्वम् । महार्हवसनं पीताम्बरम् । श्रिया अलङ्कारश्रिया । तत्र सिंहासने, ज्वलन् प्रकाशमानः तस्थौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रतिकर्मेति । प्रतिकर्म हाराद्यलङ्करणम् । इक्ष्वाकुकुलवर्धनः शत्रुघ्नः ॥ १६ ॥ प्रतिकर्मेति । आत्मनैव स्वयमेव ॥ १७ ॥ तत इति । शोभनं प्रतिकर्मेत्यर्थः ॥ १८-२० ॥

प्रतिकर्म अलङ्करणम् । इक्ष्वाकुकुलवर्धनः शत्रुघ्नः ॥१६॥ आत्मनैव न सैरन्ध्री हस्तेनेत्यर्थः ॥१७॥ शोभनम् अलङ्करणम् ॥१८॥ अभिचक्राम समीपमजागाम ॥१९॥२०॥

सुग्रीवो हनुमांश्चैव महेन्द्रसदृशद्युती । स्नातौ दिव्यनिभैर्वस्त्रैर्जग्मतुः शुभकुण्डलौ ॥२१॥ वराभरणसम्पन्ना ययुस्ताः शुभकुण्डलाः । सुग्रीवपत्न्यः सीता च द्रष्टुं नगरमुत्सुकाः ॥२२॥ अयोध्यायां तु सचिवा राज्ञो दशरथस्य ये । पुरोहितं पुरस्कृत्य मन्त्रयामासुरर्थवत् ॥२३॥ अशोको विजयश्चैव सुमन्त्रश्चैव सङ्गताः । मन्त्रयन् रामवृद्ध्यर्थमृद्ध्यर्थं नगरस्य च ॥२४॥ सर्वमेवाभिषेकार्थं जयार्हस्य महात्मनः । कर्तुमर्हथ रामस्य यद्यन्मङ्गलपूर्वकम् ॥२५॥ इति ते मन्त्रिणः सर्वे सन्दिश्य तु पुरोहितम् । नगरान्निर्ययुस्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः ॥२६॥ हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवानघः । प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् ॥२७॥ जग्राह भरतो रश्मीन् शत्रुघ्नश्छत्रमाददे । लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि सम्पर्यवीजयत् ॥ २८ ॥ श्वेतं च वालव्यजनं जग्राह पुरतः स्थितः । अपरं चन्द्रसङ्काशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः॥२९॥

सुग्रीव इति । दिव्यनिभैः दिव्यवस्त्रसदृशैः वस्त्रैः, उपलक्षिताविति शेषः॥२१॥ ॥ २२ ॥ अयोध्यायामिति । गत्वेति शेषः । मन्त्रयामासुः अभिषेकोपयोगिमङ्गलद्रव्यसंपादनार्थम् एवं कर्तव्यमिति मन्त्रयामासुः ॥ २३ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—अशोक इति । मन्त्रयन् अमन्त्रयन् ॥ २४ ॥ सर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अर्हथेति पूजायां बहुवचनम् ॥ २५॥२६॥ हरीति । हरियुक्तं हरितवर्णयुक्ताश्वयुक्तम् ॥ २७॥ जग्राहेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । रश्मीन् जग्राह सारथ्यमकरोत् । लक्ष्मण इति । पुरतः स्थितो लक्ष्मणः व्यजनं तालवृन्तकं मूर्ध्नि सम्पर्यवीजयत् ॥२८॥ श्वेतं वालव्यजनं च जग्राह । " अहं सर्वं

दिव्यनिभैः दिव्यकान्तिभिः वस्त्रैः युक्तौ जग्मतुः रथस्थं राममनुजग्मतुरित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ मन्त्रयामासुः अभिषेकोपयोगिमङ्गलद्रव्यसंपादनार्थमेव मन्त्रयामासुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ अशोक इत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । अशोकादयो रामवृद्ध्यर्थं सङ्गताः मन्त्रयन् मन्त्रयन्तः । महात्मनो रामस्याभिषेकार्थं यद्यत् तत्सर्वं मङ्गलपूर्वकं कर्तुमर्हथ । पूजायां बहुवचनम् । इति ते सर्वे मन्त्रिणः पुरोहितं सन्दिश्य रामदर्शनबुद्धयस्सन्तो नगरान्निर्ययुरिति सम्बन्धः ॥ २४–२७ ॥ जग्राहेति । पुरतः

ऋषिसङ्घैस्तदाऽऽकाशे देवैश्च समरुद्गणैः । स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवे मधुरध्वनिः ॥ ३० ॥ ततः शत्रुञ्जयं नाम कुञ्जरं पर्वतोपमम् । आरुरोह महातेजाः सुग्रीवः प्लवगर्षभः ॥ ३१ ॥ नवनागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः । मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ३२ ॥ शङ्खशब्दप्रणादैश्च दुन्दुभीनां च निस्वनैः । प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ॥ ३३ ॥ ददृशुस्ते समायान्तं राघवं सपुरस्सरम् । विराजमानं वपुषा रथेनातिरथं तदा ॥ ३४ ॥ ते वर्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनन्दिताः । अनुजग्मुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ ३५ ॥ अमात्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः । श्रिया विरुरुचे रामो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ३६ ॥ स पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वास्तिकपाणिभिः । प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मङ्गलानि ययौ वृतः ॥ ३७ ॥ अक्षतं जातरूपं च गावः कन्यास्तथा द्विजाः । नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः ॥ ३८ ॥

करिष्यामि" इति त्वरया उभयग्रहणम् । अपरं चन्द्रसङ्काशमित्यत्र जग्राहेत्यनुषज्यते ॥ २९ ॥ ऋषीति । समरुद्गणैः सवायुगणैः । रामस्य मधुरध्वनिः रावणनिरसनाद्यपदानकथनध्वनिः ॥ ३०-३२ ॥ शङ्खेति । शङ्खशब्दप्रणादैः शङ्खशब्दैः । जनहर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ददृशुरिति । ये नगरं प्रविश्य वसिष्ठं पुरस्कृत्य रामाभिषेकममन्त्रयन् ते सुमन्त्रादयः ॥ ३४--३५ ॥ अमात्यैरिति । प्रकृतिभिः पौरजनैः ॥ ३६ ॥ स इति । तूर्यैः तूर्यवादकैः । स्वस्तिको वाद्यविशेषः । मङ्गलानि प्रव्याहरद्भिः मङ्गलपाठकैः ॥ ३७ ॥ अक्षतमिति ।

स्थितो लक्ष्मणः व्यजनं तालवृन्तं तस्य मूर्ध्नि सम्पर्यवीजयत् । श्वेतं बालव्यजनं च जग्राहेति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्तूयमानस्य रामस्य मधुरध्वनिः रावणनिरसनादि रामापदानरूपध्वनिरित्यर्थः ॥ ३०-३५ ॥ ते नागराः । वर्धयित्वा, आशीर्भिरिति

तिलकम्–शङ्खशब्देति । शङ्खशब्दप्रणादैः शङ्खशब्दैर्जनानां हर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः । तदुक्तं पाद्मे–"आगतो रावणद्वेषी कुम्भकर्णखरान्तकः । अतिकायेन्द्रजिच्छेत्ता महर्षिजनरक्षकः ॥ समाप्तदेवताकार्यस्सीतेशो लक्ष्मणानुजः । सत्यैकनिरतश्शास्ता परदारसहोदरः ॥ सुग्रीवराज्यदो धन्वी रावणानुजराज्यदः । शरणागतसन्त्राताधर्मस्थापनतत्परः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान् भगवान् भरताग्रजः । शरण्यो राम इत्येवं शुश्रुवे काहलध्वनिः ॥" इति ३३

सख्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे । वानराणां च तत् कर्म राक्षसानां च तद्बलम् । विभीषणस्य संयोगमाचचक्षे च मन्त्रिणाम् ॥३९॥ श्रुत्वा तु विस्मयं जग्मुरयोध्यापुरवासिनः ॥ ४० ॥ द्युतिमानेतदाख्याय रामो वानरसंवृतः । हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यां प्रविवेश ह ॥४१ ॥ ततो ह्यभ्युच्छ्रयन् पौराः पताकास्ते गृहे गृहे ॥४२॥ ऐक्ष्वाकाध्युषितं रम्यमाससाद पितुर्गृहम् ॥४३॥ अथाब्रवीद्राजसुतो भरतं धर्मिणां वरम् । अर्थोपहितया वाचा मधुरं रघुनन्दनः ॥ ४४ ॥ पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च महात्मनः । कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीमभिवाद्य च ॥४५ ॥ यच्च मद्भवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महत् । मुक्तावैदूर्यसङ्कीर्णं सुग्रीवाय निवेदय ॥ ४६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भरतः सत्यविक्रमः । पाणौ गृहीत्वा सुग्रीवं प्रविवेश तमालयम् ॥ ४७ ॥ ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यङ्कास्तरणानि च । गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः ॥४८॥ उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः । अभिषेकाय रामस्य दूतानाज्ञापय प्रभो ॥४९॥

हरिद्रया जातरूपमक्षतम्, वहाद्भिरिति शेषः ॥ ३८ ॥ सख्यं चेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । सख्यं, जातमिति शेषः । मन्त्रिणां मन्त्रिभ्यः ॥ ३९ ॥ श्रुत्वेत्यर्धम् । श्रुत्वा, सुग्रीवसख्यादिकमिति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तत इति । अभ्युच्छ्रयन् अभ्युदश्राययन्, उन्नम्य स्थापितवन्तः ॥४२॥ ऐक्ष्वाकेत्यर्धम् । राम इति शेषः ॥ ४३ ॥ अथाब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अथ रघुनन्दनः महात्मनः पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च कौसल्याप्रभृतीरभिवाद्य च भरतमब्रवीदिति योजना ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यच्चेति । साशोकवनिकम् अन्तःपुरोद्यानसहितम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तत इति । विविशुः, परिचारिका इति शेषः ॥ ३५-४३ ॥ अथाब्रवीदित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । पितुर्भवनमासाद्य कौसल्याद्या अभिवाद्य च भरतमब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४४-५० ॥

सौवर्णान् वानरेन्द्राणां चतुर्णां चतुरो घटान् । ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥५०॥ यथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सागराम्भसाम् । पूर्णैर्घटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः ॥ ५१ ॥ एवमुक्ता महात्मानो वानरा वारणोपमाः । उत्पेतुर्गगनं शीघ्रं गरुडा इव शीघ्रगाः ॥ ५२ ॥ जाम्बवांश्च हनूमांश्च वेगदर्शी च वानराः । ऋषभश्चैव कलशान् जलपूर्णानथानयन् ॥ ५३ ॥ नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भेषु चाहरन् ॥ ५४ ॥ पूर्वात् समुद्रात् कलशं जलपूर्णमथानयत् । सुषेणः सत्त्वसम्पन्नः सर्वरत्नविभूषितम् ॥५५॥ ऋषभो दक्षिणात्तूर्णं समुद्राज्जलमाहरत् । रक्तचन्दनशाखाभिः संवृतं काञ्चनं घटम् ॥ ५६ ॥ गवयः पश्चिमात्तोयमाजहार महार्णवात् । रत्नकुम्भेन महता शीतं मारुतविक्रमः ॥५७॥ उत्तराच्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः । आजहार स धर्मात्मा नलः सर्वगुणान्वितः ॥ ५८ ॥ ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलम् । अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह । पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ॥ ५९ ॥

शेषः ॥ ४८-५० ॥ रामानु०-उवाचेति । दूतानाज्ञापय प्रभो इति पाठः ॥ ४९ ॥ यथेति । हे वानराः ! चतुर्णां सागराम्भसां चतुर्भिः सागराम्भोभिः पूर्णैर्घटैः उपलक्षिताः प्रत्यूषसमये यथा प्रतीक्षध्वं यथा अस्मान् प्रतीक्षिष्यध्वे तथा कुरुतेति योजना । सागरजलानयननियोगो नदीजलानयननियोगस्याप्युपलक्षकः ॥ ५१-५२ ॥ जलपूर्णानथानयन्नित्युक्तमेवार्थं विवृणोति-नदीशतानामिति ॥ ५४ ॥ एवं जाम्बवद्धनुमद्वेगदर्श्यृषभैर्नदीजलानयनमुक्त्वा सुषेणर्षभगवयनलैः सागरजलानयनं दर्शयति-पूर्वादिति ॥ ५५ ॥ ऋषभो दक्षिणादिति । अयं चर्षभः पूर्वस्मादन्यः ॥ ५६-५८ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तत् प्रसिद्धम् । तज्जलं तेषां नदीसागराणां जलम् ॥५९-६२॥

यथेति । हे वानराः ! चतुर्णां सागराम्भसां चतुर्भिस्सागराम्भोभिः पूर्णैर्घटैरुपलक्षिताः, प्रत्यूषसमये यथा प्रतीक्षि[illegible] तथा कुरुतेति योजना ॥ ५१-५८ ॥ तत इति ।

ततः स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह । रामं रत्नमये पीठे सहसीतं न्यवेशयत् ॥६०॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः । कात्यायनः सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा ॥ ६१ ॥ अभ्यषिञ्चन् नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना । सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥६२॥

तत् प्रसिद्धम् वानरश्रेष्ठैरानीतं तज्जलं नदीसागराणां जलम् । श्रेष्ठाय पुरोहिताय वसिष्ठाय ॥५९॥ तत इति । प्रयतः यत्नवान् । रत्नमये पीठे रत्नसिंहासने सहसीतं रामं न्यवेशयत् ॥ ६० ॥ वसिष्ठ इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वसिष्ठादयः प्रसन्नेन

ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा । योधैश्चैवाभ्यषिञ्चंस्ते सम्प्रहृष्टाः सनैगमैः ॥ ६३ ॥ सर्वौषधिरसैर्दिव्यैर्दैवतैर्नभसि स्थितैः । चतुर्भिर्लोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च सङ्गतैः ॥ ६४ ॥ [ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं किरीटं रत्नशोभितम् । अभिषिक्तः पुरा येन मनुस्तं दीप्ततेजसम् ॥ तस्यान्ववाये राजानः क्रमाद्येनाभिषेचिताः । सभायां हेमक्लृप्तायां शोभितायां महाजनैः ॥ रत्नैर्नानाविधैश्चैव चित्रितायां सुशोभनैः । नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा यथाविधि ॥ किरीटेन ततः पश्चाद्वसिष्ठेन महात्मना । ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैव समयोक्ष्यत राघवः ॥] छत्रं तु तस्य जग्राह शत्रुघ्नः पाण्डुरं शुभम् । श्वेतं च वालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ * अपरं चन्द्रसङ्काशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ ६५ ॥ मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम् । राघवाय ददौ वायुर्वासवेन प्रचोदितः ॥ ६६ ॥ सर्वरत्नसमायुक्तं मणिरत्नविभूषितम् । मुक्ताहारं नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितः ॥ ६७ ॥ प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः । अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमतः ॥ ६८ ॥ भूमिः सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः । गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ ६९ ॥

ऋत्विग्भिरिति । ते वसिष्ठादयः ऋत्विगादिभिः सहाभ्यषिञ्चन्निति योजना ॥ ६३ ॥ सर्वौषधिरसैरित्यत्रापि अभ्यषिञ्चंस्ते इत्यनुषज्यते ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ मालामिति । शतपुष्करां शतपद्माम् ॥ ६६ ॥ सर्वेति । सर्वरत्नैः नवरत्नैः समायुक्तम्, मणिरत्नेन मणिश्रेष्ठेन नायकेन मध्ये विराजन्तम् मुक्ताहारं मुक्ताप्रचुरहारं ददौ । वायुरित्यनुषज्यते ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ पूर्वं रामविश्लेषे " अपि निर्मलेन सकलवेदोक्तमन्त्राभिमन्त्रणादतिपवित्रेण सुगन्धिना सलिलेन नरव्याघ्रं श्रीराममभ्यषिञ्चन्निति सम्बन्धः ॥ ६१–६९ ॥

* अपरं चन्द्रसङ्काशं वालव्यजनमुत्तमम् । द्वयो रामस्य जग्राह राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ इति पाठान्तरम् ।

सहस्रशतमश्वानां धेनूनां च गवां तथा। ददौ शतं वृषान् पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ॥७०॥ त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः। नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः ॥ ७१ ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशां काञ्चनीं मणि विग्रहाम् । सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजर्षभः ॥७२॥ वैडूर्यमणिचित्रे च वज्ररत्नविभूषिते। वालिपुत्राय धृतिमानङ्गदायाङ्गदे ददौ ॥७३॥ मणिप्रवरजुष्टं च मुक्ता हारमनुत्तमम्। सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभम् ॥ ७४ ॥ अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च। अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनवे ॥७५॥ अवमुच्या त्मनः कण्ठाद्धारं जनकनन्दिनी। अवैक्षत हरीन् सर्वान् भर्तारं च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

वृक्षाः परिम्लानाः" इत्युक्तावस्थं वस्तुजातं रामसंश्लेषे तादृगवस्थां विहाय प्रहृष्टतममभूदित्याह-भूमिरिति॥ ६९॥ रामानु०-पूर्वं रामविश्लेषे "विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः। अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पांकुरकोरकाः। जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च॥" इत्युक्तावस्थापन्नं वस्तुजातं रामसंश्लेषे तादृशीमवस्थां विहाय प्रहृष्ट तममभूदितीममर्थं दर्शयति-भूमिः सस्यवतीति ॥६९॥ सहस्रशतमिति। धेनूनां नवप्रसूति कानाम्। "धेनुः स्यान्नवसूतिका" इत्यमरः। पूर्वं हिरण्यदानादेः पूर्वम्। सुग्रीवादिभ्यः पूर्वं वा॥७०॥७१॥अर्करश्मीति।मणिविग्रहां मणिप्रचुराम्॥७२॥ वैडूर्येति। धृतिमान् प्रीतिमान् ॥ ७३ ॥ मणिप्रवरेति। सीतायै प्रददौ हनुमते दातव्यमित्याशयेन ददौ ॥ ७४ ॥ अरजे इति। अरजे निर्मले। अकारान्तत्व मार्षम्। अवेक्षमाणा, भर्तारमिति शेषः। स्त्रियाः स्वातन्त्र्याभावात् भर्त्रनुज्ञां काङ्क्षितवतीति भावः ॥७५॥ रामानु०-अरजे इति। अवेक्षमाणो वैदेहीं प्रददौ वायुसूनवे इति पाठः॥ ७५॥ अवमुच्येति। हारं रामदत्तम्। सदसि मह्यं हारप्रदानं कस्मै चित् पारितोषिकतया दापयितुमिति निश्चित्य अयं हारः एषु कस्मै देय इत्या

सहस्रशतमिति। धेनूनां नव प्रसूतानाम् "धेनुस्स्यान्नवसूतिका" इत्यमरः॥७०-७८॥

तामिङ्गितज्ञः सम्प्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् । प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टाऽसि भामिनि । पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः ॥ ७७ ॥ ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा । हनुमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः । चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाऽचलः ॥ ७८ ॥ ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परन्तपः । सर्वान् कामगुणान् वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ७९ ॥ सर्वे वानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वराः । वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ८० ॥ विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनुमान् जाम्बवांस्तथा । सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८१ ॥ यथार्हं पूजिताः सर्वैः कामै रत्नैश्च पुष्कलैः । प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८२ ॥ नत्वा सर्वे महात्मानं ततस्ते प्लवगर्षभाः । विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धामभ्युपागमन् ॥ ८३ ॥ सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम्* ॥ ८४ ॥

शयेनावैक्षतेत्यर्थः॥७६॥तामिङ्गितज्ञ इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। प्रदेहीति । यस्य यस्मिन् । पौरुषं बलं समुद्रलङ्घनेन । विक्रमो लङ्कादहनेन । बुद्धिः अशोकवनिकाप्रवेशेन । सर्वशः सर्वाणि, यस्मिन् सन्तीति यस्य सन्तुष्टाऽसि तस्मै देहीति योजना । अन्यथा अन्येषां निन्दोक्तिरेव स्यात् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तत इति । कामगुणान् काम्यन्त इति कामाः प्रार्थनीयाः गुणाः येषां ते तान् आभरणादिवस्तुविशेषान् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ विभीषणोऽथेति । अत्र सम्भावितपरिगणने प्रथमं कीर्तनाल्लब्ध्वा कुलधनमित्यनुवादाच्च आदावेव विभीषणः सम्भावित इति बोध्यम् ॥८१–८३॥ रामानु०–विभीषणोऽथ सुग्रीव इति । संभावितानुवादसमये विभीषणस्य प्रथमोपादानात् सुग्रीवात्पूर्वमेव विभीषणः संभावित इत्यवगम्यते ॥८१॥ सुग्रीव इत्यर्धम्।अत्रापि वचनव्यत्ययेन किष्किन्धामभ्युपागमदित्यनुषज्यते८४ ततो द्विविदेति कामगुणाः काम्यन्त इति कामाः, गुणा अर्थनीयाः गुणाःएतान्७९–८४

* इतः परम् -पूजितश्चैव रामेण किष्किन्धां प्राविशत्पुरीम् । रामेण सर्वकामैश्च यथार्हं प्रतिपूजितः ॥ इति पाठभेदः केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते ।

लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥ ८५ ॥ स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः । राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ॥ ८६ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ८७ ॥ आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन । तुल्यं मया त्वं पितृभिर्धृता या तां यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥ ८८ ॥

लब्ध्वेत्यर्धम् । कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्, श्रीरङ्गविमानमिति सम्प्रदायः ॥ ८५ ॥ रामानु०—कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्, श्रीरङ्गसंज्ञकं विमानमिति सन्तो वदन्ति । विभीषणकुलक्रमागतं लङ्काराज्यमिति केचित् ॥ ८५ ॥ स इति । शासन् दुष्टनिग्रहं कुर्वन् । शशास बुभुज इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८६॥८७ ॥ "लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धराम्" इति पूर्वाभिषेकारम्भे भरतासन्निधाने प्रतिज्ञानात् 'रामो द्विर्नाभिभाषते' इति नियमाल्लक्ष्मणमेव यौवराज्ये नियुङ्क्ते—आतिष्ठेति । पूर्वराजैः मन्वादिभिः अध्युषिताम् आतिष्ठ पालय । पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः, या धृता तां धुरं मया तुल्यं यथा

लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः इत्यत्र कुलधनशब्देन पूर्वमेव रामाभ्यनुज्ञातं राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यं लब्ध्वेति ऋषिणाऽनुवादः क्रियते। केचित्तु—लब्ध्वा कुलधनमित्यत्र कुलधनशब्दस्यार्थम् इक्ष्वाकुकुलदैवतं श्रीरङ्गविमानमिति वर्णयन्ति । तन्नोपपद्यते। कुतः ? कुलधनमित्यत्र इक्ष्वाकुकुलधनस्याश्रूयमाणत्वात् । अवतारसमाप्तिसमये विभीषणाय इक्ष्वाकुकुलदैवतरङ्गविमानस्योत्तरश्रीरामायणे वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाहि विभीषणं प्रति श्रीरामवचनम् " किञ्चान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महाबल । आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम्॥" इति।पाद्मपुराणे चावतारसमाप्तिसमये समागतं विभीषणं प्रति श्रीरामवचनम्—" यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । तावद्रामस्य राज्यस्थः काले मम पदं व्रज ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै स्वविश्लेषासहिष्णवे । श्रीरङ्गशायिनं स्वार्च्यमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । रङ्गं विमानमादाय लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥ " इत्यवतारसमाप्तिकाले श्रीरङ्गविमानदानश्रवणात् । कुलधनशब्देन राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यमेवोक्तमिति वेदितव्यमिति ॥ ८५ ॥ स इति । शासन दुष्टनिग्रहं कुर्वन् शशास पालयामास, धातूनामनेकार्थत्वात्॥८६॥८७॥ बलेन पूर्वराजाध्युषितां पूर्वे राजानो मन्वादयः तैरध्युषिता इमां गां पृथिवीं पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः । धृता या मया सह तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये धुरमुद्वहस्वेति सम्बन्धः । आत्मना सह वनवासदुःखानुभवात् राज्ये सह सुखानु

तामिङ्गितज्ञः सम्प्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् । प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टाऽसि भामिनि । पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः ॥ ७७ ॥ ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा । हनुमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः । चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाऽचलः ॥ ७८ ॥ ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परन्तपः । सर्वान् कामगुणान् वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ७९ ॥ सर्वे वानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वराः । वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ८० ॥ विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनुमान् जाम्बवांस्तथा । सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८१ ॥ यथार्हं पूजिताः सर्वैः कामै रत्नैश्च पुष्कलैः । प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८२ ॥ नत्वा सर्वे महात्मानं ततस्ते प्लवगर्षभाः । विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धामभ्युपागमन् ॥ ८३ ॥ सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम्* ॥ ८४ ॥

शयेनावैक्षतेत्यर्थः॥७६॥तामिङ्गितज्ञ इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। प्रदेहीति । यस्य यस्मिन् । पौरुषं बलं समुद्रलङ्घनेन । विक्रमो लङ्कादहनेन । बुद्धिः अशोकवनिकाप्रवेशेन । सर्वशः सर्वाणि, यस्मिन् सन्तीति यस्य सन्तुष्टाऽसि तस्मै देहीति योजना । अन्यथा अन्येषां निन्दोक्तिरेव स्यात् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तत इति । कामगुणान् काम्यन्त इति कामाः प्रार्थनीयाः गुणाः येषां ते तान् आभरणादिवस्तुविशेषान् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ विभीषणोऽथेति । अत्र सम्भावितपरिगणने प्रथमं कीर्तनाल्लब्ध्वा कुलधनमित्यनुवादाच्च आदावेव विभीषणः सम्भावित इति बोध्यम् ॥८१-८३॥ रामानु०-विभीषणोऽथ सुग्रीव इति । संभावितानुवादसमये विभीषणस्य प्रथमोपादानात् सुग्रीवात्पूर्वमेव विभीषणः संभावित इत्यवगम्यते ॥८१॥ सुग्रीव इत्यर्धम्।अत्रापि वचनव्यत्ययेन किष्किन्धामभ्युपागमदित्यनुषज्यते८४ ततो द्विविदेति कामगुणाः काम्यन्त इति कामाः, गुणा अर्थनीयाः गुणाःएतान्७९-८४

* इतः परम् -पूजितश्चैव रामेण किष्किन्धां प्राविशत्पुरीम् । रामेण सर्वकामैश्च यथार्हं प्रतिपूजितः ॥ इति पाठभेदः केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते ।

लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥ ८५ ॥ स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः । राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ॥ ८६ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ८७ ॥ आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन । तुल्यं मया त्वं पितृभिर्धृता या तां यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥ ८८ ॥

लब्ध्वेत्यर्धम् । कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्, श्रीरङ्गविमानमिति सम्प्रदायः ॥ ८५ ॥ रामानु०–कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्, श्रीरङ्गसंज्ञकं विमानमिति सन्तो वदन्ति । विभीषणकुलक्रमागतं लङ्काराज्यमिति केचित् ॥ ८५ ॥ स इति । शासन् दुष्टनिग्रहं कुर्वन् । शशास बुभुज इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८६॥८७ ॥ "लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धराम्" इति पूर्वाभिषेकारम्भे भरतासन्निधाने प्रतिज्ञानात् 'रामो द्विर्नाभिभाषते' इति नियमाल्लक्ष्मणमेव यौवराज्ये नियुङ्क्ते–आतिष्ठेति । पूर्वराजैः मन्वादिभिः अध्युषिताम् आतिष्ठ पालय । पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः, या धृता तां धुरं मया तुल्यं यथा

लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः इत्यत्र कुलधनशब्देन पूर्वमेव रामाभ्यनुज्ञातं राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यं लब्ध्वेति ऋषिणाऽनुवादः क्रियते । केचित्तु–लब्ध्वा कुलधनमित्यत्र कुलधनशब्दस्यार्थम् इक्ष्वाकुकुलदैवतं श्रीरङ्गविमानमिति वर्णयन्ति । तन्नोपपद्यते । कुतः ? कुलधनमित्यत्र इक्ष्वाकुकुलधनस्याश्रूयमाणत्वात् । अवतारसमाप्तिसमये विभीषणाय इक्ष्वाकुकुलदैवतरङ्गविमानस्योत्तरश्रीरामायणे वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाहि विभीषणं प्रति श्रीरामवचनम् " किञ्चान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महाबल । आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥" इति । पाद्मपुराणे चावतारसमाप्तिसमये समागतं विभीषणं प्रति श्रीरामवचनम्–" यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । तावद्रामस्य राज्यस्थः काले मम पदं व्रज ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै स्वविश्लेषासहिष्णवे । श्रीरङ्गशायिनं स्वाच्यर्मिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । रङ्गं विमानमादाय लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥ " इत्यवतारसमाप्तिकाले श्रीरङ्गविमानदानश्रवणात् । कुलधनशब्देन राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यमेवोक्तमिति वेदितव्यमिति ॥ ८५ ॥ स इति । शासन् दुष्टनिग्रहं कुर्वन् शशास पालयामास, धातूनामनेकार्थत्वात् ॥८६॥८७॥ बलेन पूर्वराजाध्युषितां पूर्वे राजानो मन्वादयः तैरध्युषिता इमां गां पृथिवीं पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः । धृता या मया सह तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये धुरमुद्वहस्वेति सम्बन्धः । आत्मना सह वनवासदुःखानुभवात् राज्ये सह सुखानु

तामिङ्गितज्ञः सम्प्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् । प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टाऽसि भामिनि । पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः ॥ ७७ ॥ ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा । हनुमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः । चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाऽचलः ॥ ७८ ॥ ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परन्तपः । सर्वान् कामगुणान् वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ७९ ॥ सर्वे वानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वराः । वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ८० ॥ विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनुमान् जाम्बवांस्तथा । सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८१ ॥ यथार्हं पूजिताः सर्वैः कामै रत्नैश्च पुष्कलैः । प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८२ ॥ नत्वा सर्वे महात्मानं ततस्ते प्लवगर्षभाः । विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धामभ्युपागमन् ॥ ८३ ॥ सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम्* ॥ ८४ ॥

शयेनावैक्षतेत्यर्थः॥७६॥तामिङ्गितज्ञ इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। प्रदेहीति। यस्य यस्मिन्। पौरुषं बलं समुद्रलङ्घनेन। विक्रमो लङ्कादहनेन। बुद्धिः अशोकवनिकाप्रवेशेन। सर्वशः सर्वाणि, यस्मिन् सन्तीति यस्य सन्तुष्टाऽसि तस्मै देहीति योजना। अन्यथा अन्येषां निन्दोक्तिरेव स्यात् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तत इति। कामगुणान् काम्यन्त इति कामाः प्रार्थनीयाः गुणाः येषां ते तान् आभरणादिवस्तुविशेषान् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ विभीषणोऽथेति। अत्र सम्भावितपरिगणने प्रथमं कीर्तनाल्लब्ध्वा कुलधनमित्यनुवादाच्च आदावेव विभीषणः सम्भावित इति बोध्यम् ॥८१–८३॥ रामानु०–विभीषणोऽथ सुग्रीव इति। संभावितानुवादसमये विभीषणस्य प्रथमोपादानात् सुग्रीवात्पूर्वमेव विभीषणः संभावित इत्यवगम्यते ॥८१॥ सुग्रीव इत्यर्धम्।अत्रापि वचनव्यत्ययेन किष्किन्धामभ्युपागमदित्यनुषज्यते८४ ततो द्विविदेति कामगुणाः काम्यन्त इति कामाः, गुणा अर्थनीयाः गुणाःएतान्७९–८४

* इतः परम्-पूजितश्चैव रामेण किष्किन्धां प्राविशत्पुरीम् । रामेण सर्वकामैश्च यथार्हं प्रतिपूजितः ॥ इति पाठभेदः केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते।

लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥ ८५ ॥
स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः। राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ॥ ८६ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ८७ ॥ आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन । तुल्यं मया त्वं पितृभिर्धृता या तां यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥ ८८ ॥

लब्ध्वेत्यर्धम् । कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्, श्रीरङ्गविमानमिति सम्प्रदायः ॥ ८५ ॥ रामानु०–कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्, श्रीरङ्गसंज्ञकं विमानमिति सन्तो वदन्ति । विभीषणकुलक्रमागतं लङ्काराज्यमिति केचित् ॥ ८५ ॥ स इति । शासन् दुष्टनिग्रहं कुर्वन् । शशास बुभुज इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८६॥८७ ॥ "लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धराम्" इति पूर्वाभिषेकारम्भे भरतासन्निधाने प्रतिज्ञानात् 'रामो द्विर्नाभिभाषते' इति नियमाल्लक्ष्मणमेव यौवराज्ये नियुङ्क्ते–आतिष्ठेति । पूर्वराजैः मन्वादिभिः अध्युषिताम् आतिष्ठ पालय । पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः, या धृता तां धुरं मया तुल्यं यथा

लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः इत्यत्र कुलधनशब्देन पूर्वमेव रामाभ्यनुज्ञातं राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यं लब्ध्वेति ऋषिणाऽनुवादः क्रियते। केचित्तु–लब्ध्वा कुलधनमित्यत्र कुलधनशब्दस्यार्थम् इक्ष्वाकुकुलदैवतं श्रीरङ्गविमानमिति वर्णयन्ति । तन्नोपपद्यते। कुतः ? कुलधनमित्यत्र इक्ष्वाकुकुलधनस्याश्रूयमाणत्वात् । अवतारसमाप्तिसमये विभीषणाय इक्ष्वाकुकुलदैवतरङ्गविमानस्योत्तरश्रीरामायणे वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाहि विभीषणं प्रति श्रीरामवचनम् " किञ्चान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महाबल । आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम्॥" इति।पाद्मपुराणे चावतारसमाप्तिसमये समागतं विभीषणं प्रति श्रीरामवचनम्–" यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । तावद्रामस्य राज्यस्थः काले मम पदं व्रज ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै स्वविश्लेषासहिष्णवे । श्रीरङ्गशायिनं स्वार्च्यमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । रङ्गं विमानमादाय लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥" इत्यवतारसमाप्तिकाले श्रीरङ्गविमानदानश्रवणात् । कुलधनशब्देन राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यमेवोक्तमिति वेदितव्यमिति ॥ ८५ ॥ स इति । शासन दुष्टनिग्रहं कुर्वन् शशास पालयामास, धातूनामनेकार्थत्वात्॥८६॥८७॥ बलेन पूर्वराजाध्युषितां पूर्वे राजानो मन्वादयः तैरध्युषिता इमां गां पृथिवीं पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः । धृता या मया सह तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये धुरमुद्वहस्वेति सम्बन्धः । आत्मना सह वनवासदुःखानुभवात् राज्ये सह सुखानु

तामिङ्गितज्ञः सम्प्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् । प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टाऽसि भामिनि । पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः ॥ ७७ ॥ ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा । हनुमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः । चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाऽचलः ॥ ७८ ॥ ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परन्तपः । सर्वान् कामगुणान् वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ७९ ॥ सर्वे वानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वराः । वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ८० ॥ विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनुमान् जाम्बवांस्तथा । सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८१ ॥ यथार्हं पूजिताः सर्वैः कामै रत्नैश्च पुष्कलैः । प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८२ ॥ नत्वा सर्वे महात्मानं ततस्ते प्लवगर्षभाः । विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धामभ्युपागमन् ॥ ८३ ॥ सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम् * ॥ ८४ ॥

शयेनावैक्षतेत्यर्थः॥७६॥तामिङ्गितज्ञ इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। प्रदेहीति । यस्य यस्मिन् । पौरुषं बलं समुद्रलङ्घनेन । विक्रमो लङ्कादहनेन । बुद्धिः अशोकवनिकाप्रवेशेन । सर्वशः सर्वाणि, यस्मिन् सन्तीति यस्य सन्तुष्टाऽसि तस्मै देहीति योजना । अन्यथा अन्येषां निन्दोक्तिरेव स्यात् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तत इति । कामगुणान् काम्यन्त इति कामाः प्रार्थनीयाः गुणाः येषां ते तान् आभरणादिवस्तुविशेषान् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ विभीषणोऽथेति । अत्र सम्भावितपरिगणने प्रथमं कीर्तनाल्लब्ध्वा कुलधनमित्यनुवादाच्च आदावेव विभीषणः सम्भावित इति बोध्यम् ॥८१–८३॥ रामानु०–विभीषणोऽथ सुग्रीव इति । संभावितानुवादसमये विभीषणस्य प्रथमोपादानात् सुग्रीवात्पूर्वमेव विभीषणः संभावित इत्यवगम्यते ॥८१॥ सुग्रीव इत्यर्धम्।अत्रापि वचनव्यत्ययेन किष्किन्धामभ्युपागमादित्यनुषज्यते८४ ततो द्विविदेति कामगुणाः काम्यन्त इति कामाः, गुणा अर्थनीयाः गुणाःएतान्७९–८४

* इतः परम् -पूजितश्चैव रामेण किष्किन्धां प्राविशत्पुरीम् । रामेण सर्वकामैश्च यथार्हं प्रतिपूजितः ॥ इति पाठभेदः केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते ।

लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥ ८५ ॥
स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः । राघवः परमो
दारः शशास परया मुदा ॥ ८६ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो
धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ८७ ॥ आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां
गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन । तुल्यं मया त्वं पितृभि
र्धृता या तां यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥ ८८ ॥

लब्ध्वेत्यर्धम् । कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्, श्रीरङ्गविमानमिति सम्प्रदायः ॥ ८५ ॥ रामानु०—कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्, श्रीरङ्गसंज्ञकं विमानमिति सन्तो वदन्ति । विभीषणकुलक्रमागतं लङ्काराज्यमिति केचित् ॥ ८५ ॥ स इति । शासन् दुष्टनिग्रहं कुर्वन् । शशास बुभुज इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८६॥८७ ॥ "लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धराम्" इति पूर्वाभिषेकारम्भे भरतासन्निधाने प्रतिज्ञानात् 'रामो द्विर्नाभिभाषते' इति नियमाल्लक्ष्मणमेव यौवराज्ये नियुङ्क्ते—आतिष्ठेति । पूर्वराजैः मन्वादिभिः अध्युषिताम् आतिष्ठ पालय । पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः, या धृता तां धुरं मया तुल्यं यथा

लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः इत्यत्र कुलधनशब्देन पूर्वमेव रामाभ्यनुज्ञातं राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यं लब्ध्वेति ऋषिणाऽनुवादः क्रियते । केचित्तु—लब्ध्वा कुलधनमित्यत्र कुलधनशब्दस्यार्थम् इक्ष्वाकुकुलदैवतं श्रीरङ्गविमानमिति वर्णयन्ति । तन्नोपपद्यते । कुतः ? कुलधनमित्यत्र इक्ष्वाकुकुलधनस्याश्रूयमाणत्वात् । अवतार समाप्तिसमये विभीषणाय इक्ष्वाकुकुलदैवतरङ्गविमानस्योत्तरश्रीरामायणे वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाहि विभीषणं प्रति श्रीरामवचनम् " किञ्चान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महाबल । आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥" इति।पाद्मपुराणे चावतारसमाप्ति समये समागतं विभीषणं प्रति श्रीरामवचनम्—" यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । तावद्रामस्य राज्यस्थः काले मम पदं व्रज ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै स्वविश्लेषासहिष्णवे । श्रीरङ्गशायिनं स्वार्च्यमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । रङ्गं विमानमादाय लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥ " इत्यवतारसमाप्तिकाले श्रीरङ्गविमानदानश्रवणात् । कुलधनशब्देन राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यमेवोक्तमिति वेदितव्यमिति ॥ ८५ ॥ स इति । शासन् दुष्टनिग्रहं कुर्वन् शशास पालयामास, धातूनामनेकार्थत्वात्॥८६॥८७॥ बलेन पूर्वराजाध्युषितां पूर्वे राजानो मन्वादयः तैरध्युषिता इमां गां पृथिवीं पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः । धृता या मया सह तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये धुरमुद्वहस्वेति सम्बन्धः । आत्मना सह वनवासदुःखानुभवात् राज्ये सह सुखानु

तामिङ्गितज्ञः सम्प्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् । प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टाऽसि भामिनि । पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः ॥ ७७ ॥ ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा । हनुमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः । चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाऽचलः ॥ ७८ ॥ ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परन्तपः । सर्वान् कामगुणान् वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ७९ ॥ सर्वे वानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वराः । वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ८० ॥ विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनुमान् जाम्बवांस्तथा । सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८१ ॥ यथार्हं पूजिताः सर्वैः कामै रत्नैश्च पुष्कलैः । प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८२ ॥ नत्वा सर्वे महात्मानं ततस्ते प्लवगर्षभाः । विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धामभ्युपागमन् ॥ ८३ ॥ सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम्* ॥ ८४ ॥

शयेनावैक्षतेत्यर्थः॥७६॥तामिङ्गितज्ञ इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। प्रदेहीति । यस्य यस्मिन् । पौरुषं बलं समुद्रलङ्घनेन । विक्रमो लङ्कादहनेन । बुद्धिः अशोकवनिकाप्रवेशेन । सर्वशः सर्वाणि, यस्मिन् सन्तीति यस्य सन्तुष्टाऽसि तस्मै देहीति योजना । अन्यथा अन्येषां निन्दोक्तिरेव स्यात् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तत इति । कामगुणान् काम्यन्त इति कामाः प्रार्थनीयाः गुणाः येषां ते तान् आभरणादिवस्तुविशेषान् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ विभीषणोऽथेति । अत्र सम्भावितपरिगणने प्रथमं कीर्तनाल्लब्ध्वा कुलधनमित्यनुवादाच्च आदावेव विभीषणः सम्भावित इति बोध्यम् ॥८१–८३॥ रामानु०–विभीषणोऽथ सुग्रीव इति । संभाविता नुवादसमये विभीषणस्य प्रथमोपादानात् सुग्रीवात्पूर्वमेव विभीषणः संभावित इत्यवगम्यते ॥८१॥ सुग्रीव इत्यर्धम्।अत्रापि वचनव्यत्ययेन किष्किन्धामभ्युपागमादित्यनुषज्यते८४ ततो द्विविदेति कामगुणाः काम्यन्त इति कामाः, गुणा अर्थनीयाः गुणाःएतान्७९–८४

* इतः परम् -पूजितश्चैव रामेण किष्किन्धां प्राविशत्पुरीम् । रामेण सर्वकामैश्च यथार्हं प्रतिपूजितः ॥ इति पाठभेदः केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते ।

लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥ ८५ ॥ स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः। राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ॥ ८६ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ८७ ॥ आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन । तुल्यं मया त्वं पितृभिर्धृता या तां यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥ ८८ ॥

लब्ध्वेत्यर्धम् । कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्, श्रीरङ्गविमानमिति सम्प्रदायः ॥ ८५ ॥ रामानु०—कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्, श्रीरङ्गसंज्ञकं विमानमिति सन्तो वदन्ति । विभीषणकुलक्रमागतं लङ्काराज्यमिति केचित् ॥ ८५ ॥ स इति । शासन् दुष्टनिग्रहं कुर्वन् । शशास बुभुज इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८६॥८७ ॥ "लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धराम्" इति पूर्वाभिषेकारम्भे भरतासन्निधाने प्रतिज्ञानात् 'रामो द्विर्नाभिभाषते' इति नियमाल्लक्ष्मणमेव यौवराज्ये नियुङ्क्ते—आतिष्ठेति । पूर्वराजैः मन्वादिभिः अध्युषिताम् आतिष्ठ पालय । पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः, या धृता तां धुरं मया तुल्यं यथा

लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः इत्यत्र कुलधनशब्देन पूर्वमेव रामाभ्यनुज्ञातं राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यं लब्ध्वेति ऋषिणाऽनुवादः क्रियते। केचित्तु—लब्ध्वा कुलधनमित्यत्र कुलधनशब्दस्यार्थम् इक्ष्वाकुकुलदैवतं श्रीरङ्गविमानमिति वर्णयन्ति । तन्नोपपद्यते। कुतः ? कुलधनमित्यत्र इक्ष्वाकुकुलधनस्याश्रूयमाणत्वात् । अवतारसमाप्तिसमये विभीषणाय इक्ष्वाकुकुलदैवतरङ्गविमानस्योत्तरश्रीरामायणे वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाहि विभीषणं प्रति श्रीरामवचनम् " किञ्चान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महाबल । आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम्॥" इति।पाद्मपुराणे चावतारसमाप्तिसमये समागतं विभीषणं प्रति श्रीरामवचनम्—" यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । तावद्रामस्य राज्यस्थः काले मम पदं व्रज ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै स्वविश्लेषासहिष्णवे । श्रीरङ्गशायिनं स्वार्च्यमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । रङ्गं विमानमादाय लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥" इत्यवतारसमाप्तिकाले श्रीरङ्गविमानदानश्रवणात् । कुलधनशब्देन राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यमेवोक्तमिति वेदितव्यमिति ॥ ८५ ॥ स इति । शासन दुष्टनिग्रहं कुर्वन् शशास पालयामास, धातूनामनेकार्थत्वात्॥८६॥८७॥ बलेन पूर्वराजाध्युषितां पूर्वे राजानो मन्वादयः तैरध्युषिता इमां गां पृथिवीं पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः । धृता या मया सह तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये धुरमुद्वहस्वेति सम्बन्धः । आत्मना सह वनवासदुःखानुभवात् राज्ये सह सुखानु

सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् । नियुज्यमानोऽपि च यौवराज्ये ततोऽभ्यषिञ्चद्भरतं महात्मा ॥ ८९ ॥ पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यां वाजपेयेन चासकृत् । अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरयजत् पार्थिवर्षभः ॥ ९० ॥ राज्यं दश सहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः । शताश्वमेधानाजह्रे सदश्वान् भूरिदक्षिणान् ॥ ९१ ॥ आजानुलम्बबाहुः स महास्कन्धः प्रतापवान् । लक्ष्मणानुचरो रामः पृथिवीमन्वपालयत् ॥ ९२ ॥ राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् । ईजे बहुविधैर्यज्ञैः ससुहृज्ज्ञातिबान्धवः ॥ ९३ ॥ न पर्यदेवन् विधवा न च व्यालकृतं भयम् । न व्याधिजं भयं वापि रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९४ ॥ निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थः कश्चिदस्पृशत् । न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ९५ ॥ सर्वं मुदितमेवासीत् सर्वो धर्मपरोऽभवत् । राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यहिंसन् परस्परम् ॥ ९६ ॥

भवति तथा यौवराज्ये स्थित्वा उद्वहस्व॥८८॥सर्वेति । यौवराज्ये नियुज्यमानः यौवराज्यमङ्गीकुरुष्वेति नियम्यमानः । पर्यनुनीयमानः पुनः पुनरनुनयेन पृच्छ्यमानः सन्नपि च । सर्वात्मना सर्वप्रकारेणापि यदा योगं सम्मतिम् नोपैति, स्वशेषत्वविरुद्धत्वज्ञानाज्ज्येष्ठे भरते विद्यमाने स्वस्य तदनुचितत्वज्ञानाच्चेति भावः । तदा भरतम् अत्यन्तपरतन्त्रम्, यौवराज्ये अभ्यषिञ्चत् ॥ ८९ ॥ पौण्डरीकेति । अत्रोत्तरक्रत्वारम्भोक्तिर्वनवासात्परमग्न्याधानपूर्वकं पूर्वक्रतवोऽपि रामेण कृता इत्यस्योपलक्षणम् ॥ ९०-९२ ॥ राघव इति । चापीति निपातसमुदायोऽवधारणार्थोऽभिन्नक्रमः । ससुहृज्ज्ञातिबान्धव एवेत्यर्थः ॥ ९३ ॥ न पर्यदेवन्निति । न पर्यदेवयन्नित्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ सर्वमिति । राममेवेति । अन्योन्यनिर्मूलनवैरे सत्यपि राममुखं म्लानं भविष्यतीति भवार्थ लक्ष्मणं प्रति यौवराज्यप्रार्थनेति भावः ॥ ८८ ॥ सर्वात्मना पर्यनुनीयमानः इत्यनेन ज्येष्ठे भरते वर्तमाने अहं यौवराज्यानर्ह इति लक्ष्मणेन निषेधे कृते रामेण

आसन् वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः । निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९७ ॥ रामो रामो राम इति प्रजानामभवन् कथाः । रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९८ ॥ नित्यपुष्पा नित्यफलास्तरवः स्कन्धविस्तृताः । काले वर्षी च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः ॥ ९९ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा लोभविवर्जिताः । स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः ॥१००॥ आसन् प्रजा धर्मरता रामे शासति नानृताः । सर्वे लक्षणसम्पन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ १०१ ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् रामो राज्यमकारयत् ॥ १०२ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञां च विजयावहम् । आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् । यः पठेच्छृणुयाल्लोके नरः पापाद्विमुच्यते ॥ १०३ ॥

मत्वा परस्परं नाभ्यहिंसन् । परमधार्मिकं राममेवानुचिन्तयन्तोऽन्योन्यवैरं प्रजहुरित्यर्थः ॥९६–१०२॥ अथ रामायणपठने फलं दर्शयति–धन्यमित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । आर्षम् ऋषिः वेदः तत्संबन्धि, वेदोपबृंहणमिति यावत् । पुरा अवतारात्पूर्वम् । रामोत्तरतापनीयमूलत्वेन पुरातनमिति वाऽर्थः । यद्वा पुरा सर्वकविभ्यः पूर्वम्, न त्ववतारात् पूर्वमित्यर्थः । "प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः । चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमात्मवान् ॥" इति रामे प्राप्तराज्ये सति चकारेत्युपक्रमात् "रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान्' इति राज्यप्राप्तिपर्यन्तं भूततया निर्दिश्य ततः परं 'ब्रह्मलोकं प्रयास्यति' इत्येतदन्तं भविष्यत्तया निर्देशात्, कोन्वस्मिन् साम्प्रतं लोके' इत्यादौ साम्प्रतशब्दप्रयोगात्, 'रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति' इति सकललोकविदितरामविषयप्रश्नानुपपत्तेः सर्वथा परिहृतत्वात् । इतिहासं पुनःपुनरनुनयनं कृतमित्यवगम्यते ॥ ८९–१०२ ॥ धन्यमिति । आर्षम् ऋषिर्वेदः

पुत्रकामस्तु पुत्रान् वै धनकामो धनानि च ।
लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १०४ ॥
महीं विजयते राजा रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति ।
राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च ॥ १०५ ॥
भरतेनेव कैकेयी जीवपुत्रास्तथा स्त्रियः ।
[भविष्यन्ति सदानन्दाः पुत्रपौत्रसमन्विताः] ॥ १०६ ॥
श्रुत्वा रामायणमिदं दीर्घमायुश्च विन्दति ।
रामस्य विजयं चैव सर्वमक्लिष्टकर्मणः ॥ १०७ ॥
शृणोति य इदं काव्यमार्षं वाल्मीकिना कृतम् ।
श्रद्दधानो जितक्रोधो दुर्गाण्यतितरत्यसौ ॥ १०८ ॥
समागमं प्रवासान्ते लभते चापि बान्धवैः ।
प्रार्थितांश्च वरान् सर्वान् प्राप्नुयादिह राघवात् ॥ १०९ ॥
श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयन्ते सम्प्रशृण्वताम् ।
विनायकाश्च शाम्यन्ति गृहे तिष्ठन्ति यस्य वै ॥ ११० ॥
विजयेत महीं राजा प्रवासी स्वस्तिमान् व्रजेत् ।
स्त्रियो रजस्वलाः श्रुत्वा पुत्रान् सूयुरनुत्तमान् ॥ १११ ॥

पुरातनमित्यस्य आदिकाव्यत्वात्सङ्गतेरन्येषामपि विरोधाभासानां सुपरिहार्यत्वाच्चायमेवार्थः ॥ १०३ ॥ पुत्रकामस्त्वित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । रामाभिषेचनं रामाभिषेकावधिकम् । अधितिष्ठति आक्रम्य तिष्ठतीत्यर्थः । माता कौसल्या । जीवपुत्राः, भवन्तीति शेषः ॥ १०४–१०७ ॥ शृणोति य इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । दुर्गाणि दारिद्र्यादीनि ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ श्रवणेनेति । विनायकाः विघ्नकराः ग्रहाः ॥ ११०–११२ ॥ रामानु०–श्रवणेनेति ।

तत्सम्बन्धि, वेदोपबृंहितमिति यावत् ॥ १०३ ॥ पुत्रकाम इति । रामाभिषेचनं रामाभिषेकावधिकमित्यर्थः ॥ १०४–१०९ ॥ श्रवणेनेति । संप्रशृण्वतां संक्षिप्य

पूजयंश्च पठंश्चेममितिहासं पुरातनम् । सर्वपापात् प्रमुच्येत दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ११२ ॥ प्रणम्य शिरसा नित्यं श्रोतव्यं क्षत्रियैर्द्विजात् । ऐश्वर्यं पुत्र लाभश्च भविष्यति न संशयः ॥ ११३ ॥ रामायणमिदं कृत्स्नं शृण्वतः पठतः सदा । प्रीयते सततं रामः स हि विष्णुः सनातनः ॥ ११४ ॥ आदिदेवो महाबाहुर्हरि र्नारायणः प्रभुः । [साक्षाद्रामो रघुश्रेष्ठः शेषो लक्ष्मण उच्यते] ॥ ११५ ॥ कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं च । श्रुत्वा शुभं काव्यमिदं महार्थं प्राप्नोति सर्वां भुवि चार्थसिद्धिम् ॥ ११६ ॥ आयुष्यमारोग्य करं यशस्यं सौभ्रातृकं बुद्धिकरं सुखं च । श्रोतव्यमेत न्नियमेन सद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः ॥ ११७ ॥ एवमेतत् पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ ११८ ॥ देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहणाच्छ्रवणात्तथा । रामायणस्य श्रवणा त्तुष्यन्ति पितरस्तथा ॥ ११९ ॥

संप्रशृण्वतामिति पाठः । विनायकाः विघ्नकारिणो भूतविशेषाः ॥ ११० ॥ ब्राह्मणवत् क्षत्रियस्यापि पाठप्राप्तौ नियममाह—प्रणम्येति । वैश्यादीनां कैमुतिकसिद्धं ब्राह्मणात् प्रणमनपूर्वकं श्रवणम् ॥११३–११६ ॥ आयुष्यमिति । सौभ्रातृकं सौभ्रातृकरम् । सुखं सुखकरम् ॥ ११७–११९ ॥

शृण्वताम् । विनायकाः विघ्नकारिणो भूतविशेषाः ॥ ११०–११९ ॥

भक्त्या रामस्य ये चेमां संहितामृषिणा कृताम् ।
लेखयन्तीह च नरास्तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ १२० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमद्युद्धकाण्डे श्रीरामपट्टाभिषेको नाम एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥

(यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्भवेत् ।
तत् सर्वं क्षम्यतां देव नारायण नमोऽस्तु ते ॥)

भक्त्येति । संहितातुल्यत्वात् संहितेति व्यपदेशः ॥ १२० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥

इत्थं श्रीमच्छठारेश्वरणसरसिजद्वन्द्वसेवातिरेका
दुद्भूतोद्दामबोधः कुशिकसुतकुलापाम्पतेरोषधीशः ।
श्रीमान् गोविन्दराजो वरदगुरुसुतो भावनाचार्यवर्य
प्रेम्णैवप्रेर्यमाणो व्यतनुत विपुलां युद्धकाण्डस्य टीकाम् ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भक्त्येति । ये ऋषिणा मुनिना कृतां रामस्य संहितां रामायणमित्यर्थः । संहितालक्षण सप्तकाण्डवत्सादृश्यादस्य संहितेति व्यपदेशः । लेखयन्ति, अन्यैरिति शेषः । चकारा ल्लिखितं च । ते महात्मानः इह लोके परमैश्वर्यसम्पन्नाः दीर्घायुषस्सर्वैः पूजिता महा त्मानो भवन्तीत्यर्थः ॥ १२० ॥ (अत्र फलश्रुतिश्लोकाः कतकव्याख्याने नोपलभ्यन्ते।) इति श्रीपरमहंस परिव्राजकाचार्यश्रीमन्नारायणतीर्थशिष्यश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां युद्धकाण्डव्याख्यायाम् एकत्रिंशदुत्तरशततमस्सर्गः ॥ १३१ ॥

महेशतीर्थरचिता रामपादसमर्पिता ।
युद्धकाण्डस्य टीकेयं समाप्ता तत्त्वदीपिका ॥

युद्धकाण्डं समाप्तम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्री भूषण-रामानुजीय-तनिश्लोकी-तत्त्व-
दीपिकाख्यव्याख्याचतुष्टयालंकृतं

तिलक-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृत-
टिप्पणीसंवलितं च ॥

उत्तरकाण्डम् ॥ ७ ॥

अध्यक्षः-गङ्गाविष्णु-श्रीकृष्णदासः,
" लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर " मुद्रणालयः,
कल्याण-बंबई.

KALYAN-BOMBAY.

1935.

उत्तरकाण्डम् ॥ ७ ॥

॥ श्रीमद्रामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयादिव्याख्यासमलंकृतम् ।

उत्तरकाण्डम् ७

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते ।
आजग्मुर्ऋषयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ १ ॥
कौशिकोऽथ यवक्रीतो गार्ग्यो गालव एव च ।
कण्वो मेधातिथेः पुत्रः पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः ॥२॥
स्वस्त्यात्रेयोऽथ भगवान्नमुचिः प्रमुचिस्तथा ।
[अगस्त्योऽत्रिश्च भगवान् सुमुखो विमुखस्तथा ॥]
आजग्मुस्ते सहागस्त्या ये स्थिता दक्षिणां दिशम् ॥३॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीमद्वत्सकुलप्रदीपशठजित्पादारविन्दद्वयी-
सेवालब्धसमस्तशास्त्रविततिर्गोविन्दराजाह्वयः ।
श्रीरामायणभूषणेऽत्र मुकुटीभूतां परामुत्तरे
ग्रन्थे व्याकृतिमातनोति विदुषां प्रीतिः पुनर्वर्धताम् ॥

प्राप्तेत्यादि । राक्षसानां वधे कृते सति प्राप्तराज्यस्य रामस्य । अनादरे षष्ठी । प्राप्तराज्यं राममनादृत्य राघवं लक्ष्मणं प्रतिनन्दितुं सर्वे ऋषय आजग्मुः । प्राधान्येनेन्द्रजिद्वधं प्रशंसिष्यन्ति रामस्य समीप इति शेष इत्येके । अत्र प्रेति गायत्र्या एकविंशाक्षरम् ॥१॥२॥ स्वस्तीति । स्वस्तिकरः आत्रेयः ॥ ३॥४ ॥

महेश्वरतीर्थकृततत्त्वदीपिका ।

अथ रावणस्य ब्रह्मानुग्रहजबलवैभवप्रतिपादनद्वारा तज्जेतृत्वेन भगवति पराक्रमातिशयं प्रतिपादयितुं त्वद्दत्तवैभवं त्वयैवोपसंहृतमिति भगवन्महिमानं च स्तोतुमृषय आगता इत्याह–प्राप्तेति । राक्षसानां वधे कृते अनन्तरं प्राप्तराज्यस्य प्राप्तराज्याभिषेकस्य रामस्य समीपं मुनय आजग्मुः । किमर्थम् ? राघवं प्रतिनन्दितुं तद्वैभवमभिष्टोतुमित्यर्थः ॥ १ ॥ (इतः परं सम्पूर्णव्याख्या नोपलभ्यते ॥)

नृषद्गुः कवषो धौम्यो रौद्रेयश्च महानृषिः । तेऽप्या जग्मुः सशिष्या वै ये श्रिताः पश्चिमां दिशम् ॥ ४ ॥ वसिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्विश्वामित्रः सगौतमः । जमदग्नि र्भरद्वाजस्तेऽपि सप्तर्षयस्तथा ॥ ५ ॥ उदीच्यां दिशि सप्तैते नित्यमेव निवासिनः ॥ ६ ॥ सम्प्राप्य ते महा त्मानो राघवस्य निवेशनम् । विष्ठिताः प्रतिहारार्थं हुता शनसमप्रभाः । वेदवेदाङ्गविदुषो नानाशास्त्रविशारदाः ॥७॥ द्वास्स्थं प्रोवाच धर्मात्मा ह्यगस्त्यो मुनिसत्तमः । निवेद्यतां दाशरथेर्ऋषीनस्मान् समागतान् ॥ ८ ॥ प्रती हारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनाद्द्रुतम् । समीपं राघव स्याशु प्रविवेश महात्मनः ॥ ९ ॥ नयेङ्गितज्ञः सद्वृत्तो दक्षो धैर्यसमन्वितः । स रामं दृश्य सहसा पूर्णचन्द्र समप्रभम् ॥१०॥ अगस्त्यं कथयामास सम्प्राप्तमृषिभिः सह ॥ ११ ॥ श्रुत्वा प्राप्तान् मुनींस्तांस्तु बालसूर्यसम प्रभान् । प्रत्युवाच ततो द्वास्स्थं प्रवेशय यथासुखम् ॥ १२ ॥ तान् सम्प्राप्तान् मुनीन् दृष्ट्वा प्रत्युत्थाय कृता ञ्जलिः । पाद्यार्घ्यादिभिरानर्च्य गां निवेद्य च सादरम् । रामोऽभिवाद्य प्रयत आसनान्यादिदेश ह ॥ १३ ॥

वसिष्ठ इति । उक्ता वसिष्ठादयः सप्तेत्यर्थः । ननु वसिष्ठः अयोध्यायां पुरोहित तया नित्यं वर्तमानः कथमिदानीमुदीच्या दिशः समागत इत्युच्यते ? सत्यम् । यथाऽगस्त्यो ज्योतिर्मण्डलस्थोऽपि भुवि तपःसमार्जनाय शरीरान्तरे स्थित आगतस्तथा वसिष्ठोऽपि ज्योतिर्मण्डलस्थः सप्तर्षिभिः समागत इति बोध्यम् । तदागमनदशायां नगरस्थो वसिष्ठो नायातः अत एव न परिगणितः। कौशिकः कुशिकवंश्यो विश्वामित्रादन्यः ॥ ५ ॥ ६ ॥ संप्राप्येति । प्रतिहारो द्वाःस्थः । " द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः " इत्यमरः ॥ ७-१२ ॥ तानिति । अभिवाद्येति । समुदायं प्रतीति शेषः ॥ १३-१६ ॥

तेषु काञ्चनचित्रेषु महत्सु च वरेषु च ॥ १४ ॥ कुशा न्तर्धानदत्तेषु मृगचर्मयुतेषु च । यथार्हमुपविष्टास्ते आसनेष्वृषिपुङ्गवाः ॥ १५ ॥ रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरोगमाः । महर्षयो वेदविदो रामं वचन मब्रुवन् ॥१६॥ कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनन्दन । त्वां तु दिष्ट्या कुशलिनं पश्यामो हतशात्रवम् ॥१७॥ दिष्ट्या त्वया हतो राजन् रावणो लोकरावणः । न हि भारः स ते राम रावणः पुत्रपौत्रवान् ॥ १८ ॥ सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन् विजयेथा न संशयः । दिष्ट्या त्वया हतो राम रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १९॥ दिष्ट्या विजयिनं त्वाऽद्य पश्यामः सह सीतया । लक्ष्मणेन च धर्मात्मन् भ्रात्रा त्वद्धितकारिणा ॥ २० ॥ मातृभिर्भ्रातृसहितं पश्यामोऽद्य वयं नृप । दिष्ट्या प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः । अकम्पनश्च दुर्धर्षो निहतास्ते निशाचराः ॥२१॥यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । दिष्ट्या ते समरे रामकुम्भकर्णो निपातितः ॥२२॥ त्रिशिराश्चा तिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । दिष्ट्या ते निहता राम महावीर्या निशाचराः ॥ २३ ॥ कुम्भश्चैव निकुम्भश्च राक्षसौ भीमदर्शनौ । दिष्ट्या तौ निहतौ राम कुम्भकर्ण सुतौ मृधे ॥ २४ ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च कालान्तकयमो पमौ । यज्ञकोपश्च बलवान् धूम्राक्षो नाम राक्षसः ॥ २५ ॥

कुशलमिति । सर्वत्र पुरकोशादिषु । दिष्ट्या दैवात् । हतशात्रवं हतशत्रुम् ॥१७॥ दिष्ट्येति । रावणस्ते न हि भारः तद्वधस्ते ईषत्कर्मेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेव दर्शयति–सधनुरित्यादि । विजयेथा इति "विपराभ्यां जेः" इत्यात्मने पदम् ॥ १९–२१ ॥ यस्येति । प्रमाणात् शरीरपरिमाणात् ॥ २२–२६ ॥

कुर्वन्तः कदनं घोरमेते शस्त्रास्त्रपारगाः । अन्तकप्रतिमैर्बाणैर्दिष्ट्या विनिहतास्त्वया ॥ २६ ॥ दिष्ट्या त्वं राक्षसेन्द्रेण द्वन्द्वयुद्धमुपागतः । देवतानामवध्येन विजयं प्राप्तवानसि ॥२७॥ सङ्ख्ये तस्य न किंचित्तु रावणस्य पराभवः । द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तो दिष्ट्या ते रावणिर्हतः ॥ २८ ॥ दिष्ट्या तस्य महाबाहो कालस्येवाभिधावतः ।·मुक्तः सुररिपोर्वीर प्राप्तश्च विजयस्त्वया॥२९॥ अभिनन्दाम ते सर्वे संश्रुत्येन्द्रजितो वधम् । सोऽवध्यः सर्वभूतानां महामायाधरो युधि ॥ ३० ॥ विस्मयस्त्वेष चास्माकं तच्छ्रुत्वेन्द्रजितं हतम् ॥ ३१ ॥ एते चान्ये च बहवो राक्षसाः कामरूपिणः । दिष्ट्या त्वया हता वीरा रघूणां कुलवर्धन ॥ ३२ ॥ दत्त्वा पुण्यामिमां वीर सौम्यामभयदक्षिणाम् । दिष्ट्या वर्धसि काकुत्स्थ जयेनामित्रकर्शन ॥ ३३ ॥

दिष्ट्या त्वमिति । द्वन्द्वयुद्धमुपागतः सन् विजयं प्राप्तवानसीत्यन्वयः॥२७॥२८॥ दिष्ट्या तस्येति । मुक्तः, तस्य रावणेः, शरबन्धादिति शेषः ॥ २९-३२ ॥ दत्त्वेति । अभयदक्षिणाम् अभयदानम् । देवर्षिभ्य इत्यर्थः।वर्धसि वर्धसे॥३३॥

स०–सङ्ख्ये युद्धे । तस्य रावणस्य । पराभवः परमत्यन्तम् अभवः असत्ता, मरणमिति यावत् । तत् तन्मारणम् । तव न किञ्चित् महत्त्वसम्पादकम् । महीयसस्तव पुरतः कियानयं यातुधान इति न चित्रमिति भावः । तर्हि किं चित्रमित्यतस्तदुक्तीकुर्वन्ति–द्वन्द्वयुद्धमिति । ते दिष्टया आदिष्टया आज्ञया द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तः रावणिः इन्द्रजित् । हतः, लक्ष्मणेनेति शेषः । ते त्वया हतः घातित इति वा ॥ २८ ॥ अभिधावतः कालस्य मृत्योरिव तस्य सुररिपोः सामान्यतः सुमानसद्विषो रावणेः । असाधारणन्यायेन सुरः इन्द्रः तद्रिपोः इन्द्रजितस्सकाशान्मुक्तः 'लक्ष्मण इति त्वया विजयः प्राप्त इति दिष्ट्या मङ्गलमित्यर्थः । अभिधावतः कालस्य मृत्योरिव तस्य लक्ष्मणस्य सकाशात् सुररिपोः मुक्तः त्याजितः, प्राण इति शेषः । इति त्वया विजयः प्राप्त इति वा । सुररिपोः रावणस्य प्राप्तः अत्यन्ताप्तः इन्द्रजिन्मुक्तः, प्राणैरिति शेषः । मुक्तः सर्वैरप्यसुसाधवध इति त्यक्तः । वीरप्रातः विगत ईरः प्राणो येभ्यस्ते वीराः निष्प्राणाः तान् प्राप्तः । मृतस्वजनसङ्घनिविष्ट इति त्वया विजयः, अस्मदादीनामिति शेष इति वा । त्वन्मुखेन परपरिभावनेन न एवायं विजय इति भावः । इदं पद्यपद्यामभिपद्याद्यपद्यस्थरावत्वमित्येतल्लक्ष्मणमित्यपि [illegible] ॥ २९ ॥

श्रुत्वा तु तेषां वचनमृषीणां भावितात्मनाम् । विस्मयं परमं गत्वा रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ३४ ॥ भगवन्तः कुम्भकर्णं रावणं च निशाचरम् । अतिक्रम्य महावीर्यौ किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३५ ॥ महोदरं प्रहस्तं च विरूपाक्षं च राक्षसम् । मत्तोन्मत्तौ च दुर्धर्षौ देवान्तकनरान्तकौ । अतिक्रम्य महावीर्यान् किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३६ ॥ अतिकायं त्रिशिरसं धूम्राक्षं च निशाचरम् । अतिक्रम्य महावीर्यान् किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३७ ॥ कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः पराक्रमः । केन वा कारणेनैष रावणादतिरिच्यते ॥३८॥ शक्यं यदि मया श्रोतुं न खल्वाज्ञापयामि वः । यदि गुह्यं न चेद्वक्तुं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ ३९ ॥ शक्रोऽपि विजितस्तेन कथं लब्धवरश्च सः । कथं च बलवान् पुत्रो न पिता तस्य रावणः ॥ ४० ॥ कथं पितुश्चाभ्यधिको महाहवे शक्रस्य जेता हि कथं स राक्षसः । वराश्च लब्धाः कथयस्व मेऽद्य तत् पृच्छतश्चास्य मुनीन्द्र सर्वम् ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

श्रुत्वेति । विस्मयं गत्वा, रावणिवधविषयवाक्येनेति शेषः ॥ ३४-३८ ॥ शक्यमित्यादि । यदि गुह्यं न भवति । यदि युष्माभिः वक्तुं शक्यम् । यदि मया च श्रोतुम् । तदा कथ्यताम् । अहं तु श्रोतुमिच्छामि केवलम्, न तु वक्तव्यमित्याज्ञापयामि ॥ ३९ ॥ शक्र इति । पिता रावणो न बलवान् पुत्रापेक्षयेति कथम् ? ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । कुम्भयोनि र्महातेजा राममेतदुवाच ह ॥ १ ॥ शृणु राम कथावृत्तं तस्य तेजोबलं महत् । जघान शत्रून् येनासौ न च वध्यः स शत्रुभिः ॥ २ ॥ तावत्ते रावणस्येदं कुलं जन्म च राघव । वरप्रदानं च तथा तस्मै दत्तं ब्रवीमि ते ॥ ३ ॥ पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतः प्रभुः । पुलस्त्यो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षादिव पितामहः ॥ ४ ॥ नानुकीर्त्या गुणा स्तस्य धर्मतः शीलतस्तथा । प्रजापतेः पुत्र इति वक्तुं शक्यं हि नामतः ॥ ५ ॥ प्रजापतिसुतत्वेन देवानां वल्लभो हि सः । इष्टः सर्वस्य लोकस्य गुणैः शुभ्रैर्महा मतिः ॥ ६ ॥ स तु धर्मप्रसङ्गेन मेरोः पार्श्वे महागिरेः । तृण बिन्द्वाश्रमं गत्वा न्यवसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥ तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायनियतेन्द्रियः । गत्वाऽऽश्रमपदं तस्य विघ्नं कुर्वन्ति कन्यकाः ॥८॥ देवपन्नगकन्याश्च राजर्षि तनयाश्च याः । क्रीडन्त्योऽप्सरसश्चैव तं देशमुपपेदिरे ॥९॥

॥ १ ॥ शृण्विति । असौ रावणिः न च शत्रुभिर्वध्यः । तत्कारणं शृण्विति संबन्धः ॥ २ ॥ तावदिति । तावत् प्रथमम् । रावणस्यैव कुलादिकं यमहं ते ब्रवीमि । पश्चाद्रावणेश्चेति शेषः ॥ ३ ॥ तत्र प्रथमं कुलमाह—पुरेत्यादि । पुलस्त्यः दशप्रजापतिष्वेकः । पितामह इव पितृतुल्य इत्यर्थः ॥४॥ तदेवाह— नानुकीर्त्या इति । धर्मतः शीलतश्च, उत्पन्न इति शेषः । ते गुणा नानुकीर्त्याः विविच्याशक्यवर्णनाः । किन्तु प्रजापतिपुत्रनामत एव तत्सङ्कीर्तनमात्रं तत एतस्यैव वैभवं वक्तुं शक्यम् । प्रजापतिपुत्रत्वोक्त्यैव तस्य वैभवं वर्णितं भवती त्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ स त्वित्यादि । धर्मप्रसङ्गेन तपःसम्पादनेच्छयेत्यर्थः ।

स०—येनासौ शत्रून् जघान स स्वयं शत्रुभिर्न वध्यः तत्तेजो बलं तेजसा अवष्टम्भशक्त्या सहितं बलं शारीर मन्त्रादिसम्भूतं च । यथा वृत्तं तदीयं कर्म तथा वक्ष्यामीति शेषः । शृणु । "कर्मणि वृत्तम्" इति विश्वः ॥ २ ॥ वरप्रदानम् प्रदीयत इति प्रदानं, वररूपं प्रदेयं यथा तस्मै दत्तं तथा ते ब्रवीमि ॥ ३ ॥

सर्वर्तुषूपभोग्यत्वाद्रम्यत्वात् काननस्य च । नित्यश स्तास्तु तं देशं गत्वा क्रीडन्ति कन्यकाः ॥ १० ॥ देशस्य रमणीयत्वात् पुलस्त्यो यत्र स द्विजः । गायन्त्यो वादयन्त्यश्च लासयन्त्यस्तथैव च । मुनेस्तपस्विनस्तस्य विघ्नं चक्रुरनिन्दिताः ॥ ११ ॥ अथ क्रुद्धो महातेजा व्याजहार महामुनिः । या मे दर्शनमागच्छेत् सा गर्भं धारयिष्यति ॥ १२ ॥ तास्तु सर्वाः प्रतिश्रुत्य तस्य वाक्यं महात्मनः।ब्रह्मशापभयाद्भीतास्तं देशं नोपचक्रमुः ॥ १३ ॥ तृणबिन्दोस्तु राजर्षेस्तनया न शृणोति तत् ॥ १४ ॥ गत्वाऽऽश्रमपदं तत्र विचचार सुनिर्भया । न साऽपश्यत् स्थिता तत्र काञ्चिदभ्यागतां सखीम् ॥ १५॥ तस्मिन् काले महातेजाः प्राजापत्यो महानृषिः।स्वाध्याय मकरोत्तत्र तपसा भावितः स्वयम् ॥ १६ ॥ सा तु वेद श्रुतिं श्रुत्वा दृष्ट्वा वै तपसो निधिम् । अभवत् पाण्डुदेहा सा सुव्यञ्जितशरीरजा ॥ १७ ॥ बभूव च समुद्विग्ना दृष्ट्वा तद्दोषमात्मनः । इदं मे किन्त्विति ज्ञात्वा पितुर्गत्वा ऽऽश्रमे स्थिता ॥ १८ ॥ तां तु दृष्ट्वा तथाभूतां तृणबिन्दु रथाब्रवीत् । किं त्वमेतत्त्वसदृशं धारयस्यात्मनो वपुः ॥ १९ ॥ सा तु कृत्वाऽञ्जलिं दीना कन्योवाच तपोधनम् । न जाने कारणं तात येन मे रूपमीदृशम् ॥ २० ॥

तृणबिन्दुर्नाम ऋषिः ॥ ७-९ ॥ सर्वर्त्विति । तं देशमाश्रमपदम् ॥ १० ॥ देशस्येति । लासयन्त्यः नृत्यन्त्यः ॥ ११-१५ ॥ तस्मिन्निति । स्वाध्यायमकरोत् वेदमपठदित्यर्थः ॥ १६ ॥ सा त्विति । वेदश्रुतिं वेदध्वनिं श्रुत्वा कोऽधीत इति गत्वा दृष्ट्वा चेत्यर्थः । पाण्डुदेहा गर्भिणीत्वात् । सुव्यञ्जितः शरीरजो यस्याः सा तथा ॥ १७ ॥ बभूवेति । इदं मे किम् एतत्किमिति ज्ञात्वा गर्भकारण

किंतु पूर्वं गताऽस्म्येका महर्षेर्भावितात्मनः। पुलस्त्यस्याश्रमं दिव्यमन्वेष्टुं स्वसखीजनम् ॥२१॥ नच पश्याम्यहं तत्र काश्चिदभ्यागतां सखीम्। रूपस्य तु विपर्यासं दृष्ट्वा त्रासादिहागता ॥ २२ ॥ तृणबिन्दुस्तु राजर्षिस्तपसा द्योतितप्रभः। ध्यानं विवेश तच्चापि ह्यपश्यदृषिकर्मजम् ॥ २३ ॥ स तु विज्ञाय तं शापं महर्षेर्भावितात्मनः। गृहीत्वा तनयां गत्वा पुलस्त्यमिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ भगवंस्तनयां मे त्वं गुणैः स्वैरेव भूषिताम्। भिक्षां प्रतिगृहाणेमां महर्षे स्वयमुद्यताम् ॥२५॥ तपश्चरणयुक्तस्य श्रम्यमाणेन्द्रियस्य ते । शुश्रूषणपरा नित्यं भविष्यति न संशयः ॥२६॥ तं ब्रुवाणं तु तद्वाक्यं राजर्षिं धार्मिकं तदा। जिघृक्षुरब्रवीत् कन्यां बाढमित्येव स द्विजः॥२७॥ दत्त्वा स तु यथान्यायं स्वमाश्रमपदं गतः। साऽपि तत्रावसत् कन्या तोषयन्ती पतिं गुणैः ॥ २८ ॥ तस्यास्तु शीलवृत्ताभ्यां तुतोष मुनिपुङ्गवः। प्रीतः स तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २९ ॥ परितुष्टोऽस्मि सुश्रोणि गुणानां सम्पदा भृशम् । तस्माद्देवि ददाम्यद्य पुत्रमात्मसमं तव ॥३०॥ उभयोर्वंशकर्तारं पौलस्त्य इति विश्रुतम्। यस्मात्तु विश्रुतो वेदस्त्वयैषोऽध्ययतो मम॥३१॥

मिदं किन्त्विति ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १८-२३ ॥ स त्विति । तनयां गृहीत्वा पुलस्त्यं गत्वेत्यन्वयः ॥२४॥ भगवन्निति । इमां भिक्षां गृहाणेति भिक्षात्वेन स्वीकुरुष्वेति अब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः। ननु ऊर्ध्वरेतसा मया कथं ग्राह्या, किं वा मेऽनया प्रयोजनमित्यत्राह–उद्यतामिति । "उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम्। भोज्यां मेने प्रजानाथो ह्यपि दुष्कृतकर्मणः॥" इत्युक्तेः स्वयमुद्यतेयं ग्राह्यैवेत्यर्थः ॥२५-२७॥ दत्त्वेति । यथान्यायं पाणिग्रहणपूर्वकमित्यर्थः ॥ २८-३० ॥ उभयोरिति । उभयोरपि मातुः पितुश्चेत्यर्थः।

तस्मात् स विश्रवा नाम भविष्यति न संशयः । एव मुक्ता तु सा देवी प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥३२॥ अचिरेणैव कालेनासूत विश्रवसं सुतम् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं यशो धर्मसमन्वितम् ॥३३॥ श्रुतिमान् समदर्शी च व्रताचार रतस्तथा । पितेव तपसा युक्तो ह्यभवद्विश्रवा मुनिः ॥३४॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुङ्गवः । अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः ॥ १ ॥ सत्यवाञ्छीलवा ञ्छान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । सर्वभोगेष्वसंसक्तो नित्यं धर्मपरायणः॥२॥ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः । ददौ विश्रवसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् ॥३॥ प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा । प्रजान्वेषि कया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विचिन्तयन् ॥ ४ ॥ मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः । स तस्यां वीर्य सम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम् ॥ ५ ॥

अध्ययतः अधीयानस्येत्यर्थः । वेदो विश्रुतः, गर्भहेतुरिति शेषः ॥३१-३४॥
इति श्रीगो० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥२॥

॥ १ ॥ २ ॥ ज्ञात्वेति । तस्य तद्वृत्तं विश्रवसस्तादृशं चरितमित्यर्थः । देववर्णिनीं देवसमानरूपाम् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्येत्यादिश्लोकपञ्चकमेकं वाक्यम् । सर्वैर्ब्रह्मगुणैः, शमदमादिभिरित्यर्थः । पितामहः वैश्रवणपितामहः पुलस्त्यः इत्यर्थः । प्रजामन्विच्छतीति प्रजान्वेषिका "प्रत्ययस्थात्-" इतीत्त्वम् ।

स०—सर्वभोगेषु सत्स्वपि असंसक्तः निस्स्पृहः । अनेन भाववैराग्यं सूच्यते । सर्वभोगेष्वसंसक्त इत्येकं वा पदम् । सर्वभोगेषु तत्साधनेषु, एः मन्मथस्य इषवो बाणास्तैरसंसक्तः असम्बद्ध इति वा । अस्यापत्यम् इः । भगवत्पुत्रत्वेन इः कामः । इयत्यां सत्यां सम्पदि अकृतविवाहो महामतिरिति भावः ॥ २ ॥

जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतम् । तस्मिन् जाते तु संहृष्टः सम्बभूव पितामहः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति । नाम तस्याकरोत् प्रीतः सार्धं देवर्षिभिस्तदा ॥ ७ ॥ यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्या द्विश्रवा इव । तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः ॥ ८ ॥ स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा । अवर्धताहुतिहुतो महातेजा यथाऽनलः ॥ ९ ॥ तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः । चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः ॥ १० ॥ स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः ॥ ११ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् । जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च ॥ १२ ॥ एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ॥ १३ ॥ गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् । परितुष्टोऽस्मि ते वत्स कर्मणाऽनेन सुव्रत । वरं वृणीष्व भद्रं ते वरार्हस्त्वं महामते ॥ १४ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् । भगवन् लोकपालत्वमिच्छेयं वित्तरक्षणम् ॥ १५ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् ॥ १६ ॥ अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः ॥ १७ ॥

अस्य विश्रवसस्तस्मिन्पुत्रे जाते तुष्टो बभूव । श्रेयस्करीं धनेशत्वरूपश्रेयःप्राप्तिहेतुभूतां जन्मलग्नपर्यालोचनया कालान्तरे धनाध्यक्षनामको भविष्यतीति निश्चित्य तत्काले विश्रवसोऽपत्यत्वाद्वैश्रवण इति विश्रुतो भविष्यतीति नाम च चकार । "विश्रवसो विश्रवणं वा" इति विश्रवणादेशः ॥ ४-१० ॥ स त्विति । नियमैः यन्त्रितः सञ्जातबन्धनः ॥ ११ ॥ पूर्ण इति । तं तं विधिम् । विधिमेवाह—जलाशीत्यादि ॥ १२-१४ ॥ अथेति । वित्तरक्षणम् अशेषनिधि

यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ त्वं हि धर्मज्ञ निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि ॥ १८ ॥ एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज ॥१९॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्या वयं तात दत्त्वा तव वरद्वयम् ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह ॥ २१ ॥ गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्स्थलम् । वने स पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः ॥ २२ ॥ भगवन् लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् । तं पश्य भगवन् कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो ॥ २३ ॥ न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥२४॥ वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तमः । दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥ २५ ॥ तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥२६॥ राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रं ते लङ्कायां नात्र संशयः ॥ २७ ॥ हेमप्राकारपरिघा यन्त्रशस्त्रसमावृता । रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैडूर्यतोरणा ॥२८॥ राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः । शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलं गतैः ॥ २९ ॥

पतित्वम् ॥ १५–१७ ॥ यमेति । यदीप्सितं तद्गच्छ निधीशत्वमवाप्नुहि॥१८॥ एतच्चेति । त्रिदशैः समतामिति । न तु ऋषिपुत्रवद्वर्तस्वेत्यर्थः ॥ १९–२७ ॥ हेमेति । यन्त्ररूपैः शस्त्रैः समावृता ॥ २८–३१ ॥

शून्या सम्प्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते । स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र यथासुखम् ॥ ३० ॥ निर्दोष स्तत्र ते वासो न बाधा तत्र कस्यचित् ॥ ३१ ॥ एत च्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः । निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि । नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमु दितैः सह ॥ ३२ ॥ अचिरेणैव कालेन सम्पूर्णा तस्य शासनात् ॥३३॥ स तु तत्रावसत् प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋत र्षभः । समुद्रपरिघायां तु लङ्कायां विश्रवात्मजः ॥३४॥ काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः । अभ्या गच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरं च हि ॥ ३५ ॥ स देव गन्धर्वगणैरभिष्टुतस्तथाऽप्सरोनृत्यविभूषितालयः । गभ स्तिभिः सूर्य इवावभासयन् पितुः समीपं प्रययौ स वित्तपः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये० उत्तरश्रीरामायणे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

श्रुत्वाऽगस्त्येरितं वाक्यं रामो विस्मयमागतः ।
कथमासीत्तु लङ्कायां सम्भवो रक्षसां पुरा ॥ १ ॥
ततः शिरः कम्पयित्वा त्रेताग्निसमविग्रहम् ।
तमगस्त्यं मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥

एतदिति । प्रमुदितैः सह निवासयामासेति योजना ॥ ३२ ॥ अचिरेणेति । सम्पूर्णा धनधान्यादि सर्वैश्वर्यपूर्णेत्यर्थः ॥ ३३–३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज विरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

श्रुत्वेत्यादि । लङ्कायां धनदाधिष्ठानात् पूर्वमपि रक्षसां सम्भवः अपःस्थानादि सम्भवः इति यदुक्तं तत् श्रुत्वा विस्मयमागत इत्यन्वयः ॥ १ ॥ तत इत्यादि । ततो मुहुः शिरः कम्पयित्वा विस्मयमागतः सन् अगस्त्यं दृष्ट्वा

भगवन् पूर्वमप्येषा लङ्काऽऽसीत् पिशिताशिनाम् । श्रुत्वेदं भगवद्वाक्यं जातो मे विस्मयः परः ॥३॥ पुलस्त्यवंशा दुद्भूता राक्षसा इति नः श्रुतम् । इदानीमन्यतश्चापि सम्भवः कीर्तितस्त्वया ॥ ४ ॥ रावणात् कुम्भकर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि । रावणस्य च पुत्रेभ्यः किन्नु ते बलव त्तराः॥५॥क एषां पूर्वको ब्रह्मन् किन्नामा च बलोत्कटः । अपराधं च कं प्राप्य विष्णुना द्राविताः कथम् ॥ ६ ॥ एतद्विस्तरतः सर्वं कथयस्व ममानघ । कौतूहलमिदं मह्यं नुद भानुर्यथा तमः ॥ ७ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा संस्कारालंकृतं शुभम् । ईषद्विस्मयमानस्तमगस्त्यः प्राह राघवम् ॥ ८ ॥ प्रजापतिः पुरा सृष्ट्वा ह्यपः सलिल सम्भवः । तासां गोपायने सत्त्वानसृजत् पद्मसम्भवः ॥ ९ ॥ ते सत्त्वाः सत्त्वकर्तारं विनीतवदुपस्थिताः । किं कुर्म इति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः ॥ १० ॥

ऽभ्यभाषत ॥२॥ भगवन्निति । पूर्वं रावणकुबेरयोः पूर्वमपि लङ्का पिशिताशिना मासीदावास आसीदितीदानीमुक्तं श्रुत्वा मम विस्मयो जनितः ॥ ३ ॥ कुतो विस्मय इत्याशङ्क्य विरुद्धश्रवणादित्याह–पुलस्त्येति । नः अस्माभिः पूजायां बहुवचनम् । श्रुतम्, कर्णाकर्णिकयेति शेषः ॥४–७॥ राघवस्येति । संस्कारेति पदवाक्यार्थजसंस्कारेति यावत् । ईषद्विस्मयमान इति । सर्वज्ञोऽप्यजानन्निव पृच्छतीति विस्मितम् ॥ ८ ॥ प्रजापतिरिति । सलिलसम्भवः पद्मसम्भवः, सलिले पद्मसम्भव इत्यर्थः । प्रजापतिः ब्रह्मा । अहरन्ते अपः सृष्ट्वा भूमेरधः स्थिताः समुद्ररूपिणीः सृष्ट्वा रात्र्यवसाने तत्रैव सलिले विष्णुनाभिकमले वर्त मानः प्रजापतिः तासामपां गोपायने रक्षणनिमित्तम् । सत्त्वान् जन्तूनसृजत् । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥९॥ त इति । तानि सत्त्वानि किं कुर्मः किं करवामेति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः सन्तः सत्त्वकर्तारं स्वस्रष्टारं विनीतवदुपस्थिताः ॥१०॥

प्रजापतिस्तु तान्याह सत्त्वानि प्रहसन्निव । आभाष्य वाचा यत्नेन रक्षध्वमिति मानदः ॥ ११ ॥ रक्षामेति च तत्रान्ये जक्षाम इति चापरे । भुक्षिताभुक्षितैरुक्तस्ततस्ता नाह भूतकृत् ॥ १२ ॥ रक्षामेति च यैरुक्तं राक्षसास्ते भवन्तु वः । जक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव भवन्तु वः ॥ १३ ॥ तत्र हेतिः प्रहेतिश्च भ्रातरौ राक्षसाधिपौ । मधुकैटभसङ्काशौ बभूवतुररिन्दमौ॥ १४॥प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्र तपोवनगतस्तदा । हेतिर्दारक्रियार्थं तु परं यत्नमथाकरोत् ॥ १५ ॥ स कालभगिनीं कन्यां भयां नाम भयावहाम् । उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥ १६॥ स तस्यां जनयामास हेती राक्षसपुङ्गवः । पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठो विद्युत्केश इति श्रुतम् ॥ १७ ॥ विद्युत्केशो हेतिपुत्रः स दीप्तार्कसमप्रभः । व्यवर्धत महातेजास्तोयमध्य इवाम्बुदः ॥ १८ ॥

प्रजापतिस्त्विति । प्रहसन्निव भयार्दितस्वप्रजाविषयदयावशात् प्रहसन्नित्यर्थः । मानदः बहुमानदः । भयनिवृत्तिमनुगृह्णन्नित्यर्थः । हे सत्त्वानीति वाचा आभाष्य संबोध्य । रक्षध्वं यत्नेन रक्षध्वमिमा अप इति ॥ ११ ॥ तानि सत्त्वान्याह– रक्षामेति । तत्र तेषु सत्त्वेषु मध्ये । अन्यैः कैश्चित्सत्त्वैः । रक्षामेत्युक्तः । तथाऽपरैर्जक्षामेत्युक्तः प्रजापतिः । उभयमपि लोडुत्तमबहुवचनम् । "जक्ष भक्षहसनयोः" । कैश्चिन्न वयं रक्षाम किन्तु जक्षामेत्युक्तः । कैः रक्षामेत्युक्तं कैर्वा जक्षामेत्युक्तं तत्राह–भुक्षिताभुक्षितैरिति । अभ्यासलोपश्छान्दसः । अबुभुक्षितैः रक्षामेत्युक्तम् । बुभुक्षितैस्तु जक्षामेत्युक्तमिति क्रमः ॥ १२ ॥ रक्षामेति । वः युष्माकं मध्ये । यैः रक्षामेत्युक्तं ते राक्षसा भवन्तु । यैर्जक्षाम इत्युक्तं ते यक्षा भवन्तु । वर्णव्यत्यय आर्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रहेतिरिति । तत्र राक्षसेषु । तपोवनगत इति । विरक्तो भूत्वेति शेषः ॥ १५ ॥ स इति । कालो यमः । स्वयमेवेति, प्रार्थनां गत्वेत्यर्थः । अस्यैव विवरणं दारक्रियार्थ इत्यादि ॥१६॥ ॥ १७ ॥ विद्युत्केश इति । तोयं मध्ये यस्य स तोयमध्यः ॥ १८ ॥

स यदा यौवनं भद्रमनुप्राप्तो निशाचरः। ततो दारक्रियां तस्य कर्तुं व्यवसितः पिता ॥ १९ ॥ सन्ध्यायास्तनयां सोऽथ सन्ध्यातुल्यां प्रभावतः । वरयामास पुत्रार्थं हेती राक्षसपुङ्गवः ॥ २० ॥ अवश्यमेव दातव्या परस्मै सेति सन्ध्यया । चिन्तयित्वा सुता दत्ता विद्युत्केशाय राघव ॥२१॥ सन्ध्यायास्तनयां लब्ध्वा विद्युत्केशो निशाचरः । रमते स्म तया सार्धं पौलोम्या मघवानिव ॥ २२ ॥ केनचित्त्वथ कालेन राम सालकटङ्कटा । विद्युत्केशाद्गर्भमाप घनराजिरिवार्णवात् ॥२३ ॥ ततः सा राक्षसी गर्भं घनगर्भसमप्रभम् । प्रसूता मन्दरं गत्वा गङ्गा गर्भमिवाग्निजम् ॥ २४ ॥ तमुत्सृज्य तु सा गर्भं विद्युत्केशरतार्थिनी । रेमे तु सार्धं पतिना विस्मृत्य सुतमात्मजम् ॥२५॥ उत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वनः । तयोत्सृष्टः स तु शिशुः शरदर्कसमद्युतिः । निधायास्ये स्वयं मुष्टिं रुरोद शनकैस्तदा ॥ २६ ॥ ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहितः शिवः । वायुमार्गेण गच्छन् वै शुश्राव रुदितस्वनम् ॥२७॥ अपश्यदुमया सार्धं रुदन्तं राक्षसात्मजम्। कारुण्यभावात् पार्वत्या भवस्त्रिपुरसूदनः॥२८॥ तं राक्षसात्मजं चक्रे मातुरेव वयःसमम् । अमरं चैव तं कृत्वा महादेवोऽक्षरोऽव्ययः ॥ २९ ॥ पुरमाकाशगं प्रादात् पार्वत्या प्रियकाम्यया । उमयाऽपि वरो दत्तो राक्षसानां नृपात्मज ॥ ३० ॥

स इति। पिता हेतिः॥१९-२३॥तत इति। प्रसूता प्रसूतवती। अग्निजं गर्भमिति। अग्निना विसृष्टं माहेश्वरं गर्भमित्यर्थः । घनगर्भोऽशनिः ॥ २४-२७ ॥ अपश्यदिति । कारुण्येन सहितः भावश्चित्तं कारुण्यभावः तस्मात् ॥२८ ॥ तमिति । अक्षरोऽव्यय इति षड्भावराहित्योपलक्षणम् । पार्वत्या, प्रेरित इति शेषः ।

सद्योपलब्धिर्गर्भस्य प्रसूतिः सद्य एव च । सद्य एव वयःप्राप्तिर्मातुरेव वयस्समम् ॥ ३१ ॥ ततः सुकेशो वर दानगर्वितः श्रियं प्रभोः प्राप्य हरस्य पार्श्वतः । चचार सर्वत्र महान् महामतिः खगं पुरं प्राप्य पुरन्दरो यथा ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे॰ श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

सुकेशं धार्मिकं दृष्ट्वा वरलब्धं च राक्षसम् । ग्रामणीर्नाम गन्धर्वो विश्वावसुसमप्रभः ॥ १ ॥ तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा । त्रिषु लोकेषु विख्याता रूप यौवनशालिनी । तां सुकेशाय धर्मेण ददौ रक्षःश्रियं यथा ॥ २ ॥ वरदानकृतैश्वर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् । आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धनः ॥ ३ ॥ स तया सह संयुक्तो रराज रजनीचरः । अञ्जनादभिनिष्क्रान्तः करेण्वेव महागजः ॥ ४ ॥

इदमेव दर्शयति—वक्ष्यमाणप्रियकाम्ययेति ॥ २९॥३० ॥ सद्योपलब्धिरित्यार्षः संधिः । मातुरेव वयःसमं वयःप्राप्तिरिति योजना ॥ ३१ ॥ तत इति । सुकेश इत्यनुवादादेव तन्नामकरणं सिद्धम् । खगम् आकाशगम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्द॰ मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

सुकेशमित्यादि सार्धद्वयम् । वरलब्धं लब्धवरम् । गन्धर्व आसीत् स तं सुकेशं दृष्ट्वा तस्मै सुकेशाय ददावित्यन्वयः । रक्षःश्रियं राक्षसश्रियम् ॥ १–३ ॥ स इति । अञ्जनादञ्जनाख्यगजात् अभिनिष्क्रान्त उत्पन्नः महागजः करेण्वेव

स॰—सद्योपलब्धिरिति । अत्र आर्षस्सन्धिः । अथवा ' एधोदकमुपस्कुरुते ' इत्यत्र एधश्शब्दसमानार्थकः एधशब्दोऽप्यस्तीति समाधिवदत्रापि सद्यश्शब्दसमानार्थकः सद्यशब्दोऽप्यस्ति । तेन सन्ध्युपपत्तिः । अनेन रत्यर्थं राक्षसीभिर्गर्भस्त्यज्यते । तस्य च न पोषणमित्येतज्ज्ञात्वा तासां सद्य एव गर्भप्राप्तिः प्रसवश्च सद्य एव तस्य च विशिष्टयौवनमित्येवं दयया देव्या वरा दत्ता इत्युक्तं भवति । मातुर्वयस्समं यद्वयः तत्प्राप्तिं तत्तुल्यरूपप्राप्तिं प्रति वरो दत्त इत्यन्वयः ॥ ३१॥

वरदानकृतैश्वर्यं वरदानरूपं कृतं कर्म । तेनैश्वर्यं यस्य स तथा तम् ॥ ३॥

देववत्यां सुकेशस्तु जनयामास राघव ॥ ५ ॥ त्रीन् पुत्रान् जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान् । माल्यवन्तं सुमालिं च मालिं च बलिनां वरम् । त्रींस्त्रिनेत्रसमान् पुत्रान् राक्षसान् राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ त्रयो लोका इवाव्यग्राः स्थितास्त्रय इवाग्नयः । त्रयो मन्त्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा इवामयाः ॥ ७ ॥ त्रयः सुकेशस्य सुतास्त्रेताग्निसमतेजसः । विवृद्धिमगमंस्तत्र व्याधयोपेक्षिता इव ॥८॥ वरप्राप्तिं पितुस्ते तु ज्ञात्वेश्वरतपोबलात् । तपस्तप्तुं गता मेरुं भ्रातरः कृतनिश्चयाः ॥ ९ ॥ प्रगृह्य नियमान् घोरान् राक्षसा नृपसत्तम । विचेरुस्ते तपो घोरं सर्वभूतभयावहम् ॥ १० ॥ सत्यार्जवशमोपेतैस्तपोभिरतिदुष्करैः । सन्तापयन्तस्त्रीन् लोकान् सदेवासुरमानुषान् ॥ ११ ॥ ततो विभुश्चतुर्वक्त्रो विमानवरमास्थितः । सुकेशपुत्रानामन्त्र्य वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥१२॥ ब्रह्माणं वरदं ज्ञात्वा सेन्द्रैर्देवगणैर्वृतम् । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वेपमाना इव द्रुमाः ॥१३॥ तपसाऽऽराधितो देव यदि नो दिशसे वरम् । अजेयाः शत्रुहन्तारस्तथैव चिरजीविनः ॥ १४ ॥ प्रभविष्णवो भवामेति परस्परमनुव्रताः ॥ १५ ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा सुकेशतनयान् विभुः । स ययौ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मा ब्राह्मणवत्सलः ॥ १६ ॥

रराज ॥४–६॥ त्रयो लोका इत्यादि श्लोकद्वयम् । त्रयो मन्त्राः उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तयः । त्रयो वेदा वा । त्रय आमयाः वातपित्तश्लेष्मरूपाः । त्रेताग्निसमवर्चस इति तेजोतिशय उक्तः । पूर्वसाहित्यप्रधानात् । व्याधयोपेक्षिता इति सन्धिरार्षः ॥ ७–१३ ॥ तपसेति । प्रभविष्णवः, यणार्षः । अनुव्रताः अनुरक्ताश्च भवामेत्यनुकर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवमिति । ब्रह्मलोकाय ब्रह्मलोकं गन्तुम् ।

स०–व्याधयोपेक्षिता इत्यत्र गुण आर्षः । व्याधयः अपेक्षिता इति वा छेदः । तत्रेक्षितमिति भावे क्तः । अपगतमीक्षितमीक्षणम्, तत्परिहारप्रयत्न इति यावत् । येभ्यस्तेऽपेक्षिताः । उपेक्षिता इति तात्पर्यम् ॥८॥

वरं लब्ध्वा तु ते सर्वे राम रात्रिञ्चरास्तदा । सुरासुरान् प्रबाधन्ते वरदानसुनिर्भयाः ॥ १७ ॥ तैर्बध्यमानास्त्रिदशाः सर्षिसङ्घाः सचारणाः । त्रातारं नाधिगच्छन्ति निरयस्था यथा नराः ॥ १८ ॥ अथ ते विश्वकर्माणं शिल्पिनां वरमव्ययम् । ऊचुः समेत्य संहृष्टा राक्षसा रघुसत्तम ॥ १९ ॥ ओजस्तेजोबलवतां महतामात्मतेजसा । गृह कर्ता भवानेव देवानां हृदयेप्सितम् ॥ २० ॥ अस्माकमपि तावत्त्वं गृहं कुरु महामते । हिमवन्तमपाश्रित्य मेरुं मन्दरमेव वा । महेश्वरगृहप्रख्यं गृहं नः क्रियतां महत् ॥ २१ ॥ विश्वकर्मा ततस्तेषां राक्षसानां महाभुजः । निवासं कथयामास शक्रस्येवामरावतीम् ॥ २२ ॥ दक्षिण स्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । सुवेल इति चाप्यन्यो द्वितीयस्तत्र सत्तमाः ॥ २३ ॥ शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेऽम्बुदसन्निभे । शकुनैरपि दुष्प्रापे टङ्क च्छिन्नचतुर्दिशि ॥ २४ ॥ त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा शतयोजन मायता । स्वर्णप्राकारसंवीता हेमतोरणसंवृता ॥ २५ ॥ मया लङ्केति नगरी शक्राज्ञतेन निर्मिता । तस्यां वसत दुर्धर्षा यूयं राक्षसपुङ्गवाः ॥ २६ ॥ अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः । लङ्कादुर्गं समासाद्य राक्षसैर्बहुभि र्वृताः ॥ २७ ॥ भविष्यथ दुराधर्षाः शत्रूणां शत्रुसूदनाः ॥ २८ ॥ विश्वकर्मवचः श्रुत्वा ततस्ते राक्षसोत्तमाः । सहस्रानुचरा भूत्वा गत्वा तामवसन् पुरीम् ॥ २९ ॥

"तुमर्थ-" इत्यादिना चतुर्थी ॥ १६-२२ ॥ दक्षिणस्येत्यादि सार्धत्रयम् अम्बुदसन्निभे मेघसमानरूपे मध्यमे शिखरे । शकुनैरपि दुष्प्राप इत्यत्र हेतुः टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशीति ॥ २३-२६ ॥ अमरावतीमिति । अमरावतीं समासाद्येति पदवशादक्षराधिक्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ विश्वकर्मेति । सहस्रमनेके अनुचरा येषां

दृढप्राकारपरिखां हैमैर्गृहशतैर्वृताम् । लङ्कामवाप्य ते हृष्टा न्यवसन् रजनीचराः ॥ ३० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यथाकामं च राघव । नर्मदा नाम गन्धर्वी बभूव रघुनन्दन ॥ ३१ ॥ तस्याः कन्यात्रयं ह्यासीत् धीश्रीकीर्तिसमद्युति । ज्येष्ठक्रमेण सा तेषां राक्षसानामराक्षसी ॥ ३२ ॥ कन्यास्ताः प्रददौ हृष्टा पूर्णचन्द्रनिभाननाः । त्रयाणां राक्षसेन्द्राणां तिस्रो गन्धर्वकन्यकाः ॥ ३३ ॥ दत्ता मात्रा महाभागा नक्षत्रे भगदैवते । कृतदारास्तु ते राम सुकेशतनयास्तदा ॥ ३४ ॥ चिक्रीडुः सह भार्याभिरप्सरोभिरिवामराः । ततो माल्यवतो भार्या सुन्दरी नाम सुन्दरी ॥ ३५ ॥ स तस्यां जनयामास यदपत्यं निबोध तत् । वज्रमुष्टिर्विरूपाक्षो दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥३६॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च मत्तोन्मत्तौ तथैव च । अनला चाभवत् कन्या सुन्दर्यां राम सुन्दरी ॥३७॥ सुमालिनोऽपि भार्याऽऽसीत् पूर्णचन्द्रनिभानना । नाम्ना केतुमती नाम प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥३८॥ सुमाली जनयामास यदपत्यं निशाचरः । केतुमत्यां महाराज तन्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३९ ॥ प्रहस्तोऽकम्पनश्चैव विकटः कालकार्मुकः । धूम्राक्षश्चैव दण्डश्च सुपार्श्वश्च महाबलः ॥४०॥ संह्रादिः प्रघसश्चैव भासकर्णश्च राक्षसः । राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता । कुम्भीनसी च इत्येते सुमालेः प्रसवाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

ते सहस्रानुचराः ॥ २९-३१ ॥ तस्या इति । अराक्षसी राक्षसजातिव्यतिरिक्ता ॥ ३२ ॥ कन्या इति । भगदैवतनक्षत्रमुत्तरफल्गुनी ॥ ३३-४३ ॥

मालेस्तु वसुधा नाम गन्धर्वी रूपशालिनी । भार्या ऽऽसीत् पद्मपत्राक्षी स्वक्षी यक्षीवरोपमा ॥४२॥ सुमालेरनुजस्तस्यां जनयामास यत् प्रभो । अपत्यं कथ्यमानं तु मया त्वं शृणु राघव ॥ ४३ ॥ अनिलश्चानलश्चैव हरः सम्पातिरेव च । एते विभीषणामात्या मालेयास्तु निशाचराः ॥ ४४ ॥ ततस्तु ते राक्षसपुङ्गवास्त्रयो निशाचरैः पुत्रशतैश्च संवृताः । सुरान् सहेन्द्रानृषिनागयक्षान् बबाधिरे तान् बहुवीर्यदर्पिताः ॥४५॥ जगद्भ्रमन्तोऽनिलवद्दुरासदा रणेषु मृत्युप्रतिमानतेजसः । वरप्रदानादतिगर्विता भृशं क्रतुक्रियाणां प्रशमङ्कराः सदा ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

तैर्वध्यमाना देवाश्च ऋषयश्च तपोधनाः । भयार्ताः शरणं जग्मुर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ १ ॥ जगत्सृष्ट्यन्तकर्तारमजमव्यक्तरूपिणम् । आधारं सर्वलोकानामाराध्यं परमं गुरुम् ॥ २ ॥ ते समेत्य तु कामारिं त्रिपुरारिं त्रिलोचनम् । ऊचुः प्राञ्जलयो देवा भयगद्गदभाषिणः ॥ ३ ॥ सुकेशपुत्रैर्भगवन् पितामहवरोद्धतैः । प्रजाध्यक्ष प्रजाः सर्वा बाध्यन्ते रिपुबाधनैः ॥ ४ ॥

अनिल इति । मालेया इति "इतश्च" इति ढक् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ जगदिति । प्रशमङ्करा इत्यार्षः खच् ॥४६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ १-४ ॥

स०-तस्यापि प्रजापतित्वात्सृष्टिकर्तृत्वम् । कालाग्निरुद्रतया संहारकर्तृत्वं च । अजः आत् भगवतः जायत इति "यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः ।" इत्यादेः । अव्यक्तरूपिणं स्वानुग्रहमन्तरेणकस्याप्यप्रत्यक्षम् । सर्वलोकानाम् इन्द्रादीनाम् आधारम् । आराध्यं पूज्यम् । परमं गुरुं च हितोपदेष्टारं च ॥ २ ॥

शरण्यान्यशरण्यानि ह्याश्रमाणि कृतानि नः । स्वर्गाच्च देवान् प्रच्याव्य स्वर्गे क्रीडन्ति देववत् ॥ ५ ॥ अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माऽहं देवराडहम् । अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ॥ ६ ॥ इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसाः । बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरस्सराः । तन्नो देव भयार्तानामभयं दातुमर्हसि ॥७॥ अशिवं वपुरास्थाय जहि वै देवकण्टकान् ॥८॥ इत्युक्तस्तु सुरैः सर्वैः कपर्दी नीललोहितः । सुकेशं प्रति सापेक्षः प्राह देवगणान् प्रभुः ॥९॥ अहं तान्न हनिष्यामि मयाऽवध्या हि तेऽसुराः । किंतु मन्त्रं प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति ॥ १० ॥ एतमेव समुद्योगं पुरस्कृत्य महर्षयः । गच्छध्वं शरणं विष्णुं हनिष्यति स तान् प्रभुः ॥ ११ ॥ ततस्तु जयशब्देन प्रतिनन्द्य महेश्वरम् । विष्णोः समीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः ॥ १२ ॥ शङ्खचक्रधरं देवं प्रणम्य बहुमान्य च । ऊचुः सम्भ्रान्तवद्वाक्यं सुकेशतनयान् प्रति ॥ १३ ॥ सुकेशतनयैर्देव त्रिभिस्त्रेताग्निसन्निभैः । आक्रम्य वरदानेन स्थानान्यपहृतानि नः ॥ १४ ॥ लङ्का नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता । तत्र स्थिताः प्रबाधन्ते सर्वान्नः क्षणदाचराः ॥१५॥

शरण्यानि शरणार्हाणि देवपित्रतिथिपशुपक्ष्यादिरक्षणार्हाणि ॥ ५ ॥ ६ ॥ इतीति । समरे उद्धर्षो येषां ते समरोद्धर्षाः ॥ ७ ॥ अशिवमिति । अशिवमसौम्यम्, क्रूरमित्यर्थः ॥ ८ ॥ इत्युक्त इति । सुकेशं प्रति सापेक्ष इति । सुकेशस्य स्वाश्रितत्वात्तत्पुत्रवधानौचित्यमित्याशङ्कचेत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रथमं रुद्रसमीपगमनम् । मया कृतोऽयमनर्थ इति द्योतयितुमाह—अहमिति । मन्त्रमुपायम् ॥१०॥ एतमिति । एतमेव समुद्योगमिति, नतु कालान्तरीयमित्यर्थः । प्रभुर्ममापि प्रभुः ॥११॥१२॥शङ्खेति।सम्भ्रान्तवत् सम्भ्रान्ताः सन्तः॥१३–१७॥

स त्वमस्मद्धितार्थाय जहि तान् मधुसूदन । शरणं त्वां वयं प्राप्ता गतिर्भव सुरेश्वर॥ १६॥ चक्रकृत्तास्यकमलान् निवेदय यमाय वै । भयेष्वभयदोऽस्माकं नान्योऽस्ति भवता विना ॥ १७॥ राक्षसान् समरे दुष्टान् सानुबन्धान् मदोद्धतान् । नुद त्वं नो भयं देव नीहारमिव भास्करः ॥ १८ ॥ इत्येवं दैवतैरुक्तो देवदेवो जनार्दनः । अभयं भयदोऽरीणां दत्त्वा देवानुवाच ह ॥ १९ ॥ सुकेशं राक्षसं जाने ईशानवरदार्पितम् । तांश्चास्य तनयान् जाने येषां ज्येष्ठः स माल्यवान् ॥२०॥ तानहं समतिक्रान्तमर्यादान् राक्षसाधमान् । निहनिष्यामि संक्रुद्धः सुरा भवत विज्वराः ॥ २१ ॥ इत्युक्तास्ते सुराः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना । यथावासं ययुर्हृष्टाः प्रशंसन्तो जनार्दनम् ॥ २२ ॥ विबुधानां समुद्योगं माल्यवांस्तु निशाचरः । श्रुत्वा तौ भ्रातरौ वीराविदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ अमरा ऋषयश्चैव सङ्गम्य किल शङ्करम् । अस्मद्वधं परीप्सन्त इदं वचनमब्रुवन् ॥ २४ ॥ सुकेशतनया देव वरदानबलोद्धताः । बाधन्तेऽस्मान् समुद्दृप्ता घोररूपाः पदे पदे ॥ २५ ॥ राक्षसैरभिभूताः स्म न शक्ताः स्म प्रजापते । स्वेषु सद्मसु संस्थातुं भयात्तेषां दुरात्मनाम् ॥ २६ ॥ तदस्माकं हितार्थाय जहि तांश्च त्रिलोचन । राक्षसान् हुंकृतेनैव दह प्रदहतां वर ॥२७॥ इत्येवं त्रिदशैरुक्तो निशम्यान्धकसूदनः । शिरः करं च धुन्वान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥

राक्षसानिति । सानुबन्धाः सानुचराः ॥ १८–२४ ॥ सुकेशेति पदे पदे प्रतिक्षणमित्यर्थः ॥ २५–२७ ॥ इतीति । शिरः करं च धुन्वान इति

अवध्या मम ते देवाः सुकेशतनया रणे । मन्त्रं तु वः प्रदास्यामि यस्तान् वै निहानिष्यति ॥ २९ ॥ योऽसौ चक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्दनः । हरिर्नारायणः श्रीमान् शरणं तं प्रपद्यथ ॥ ३० ॥ हरादवाप्य ते मन्त्रं कामारिमभिवाद्य च । नारायणालयं प्राप्य तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो नारायणेनोक्ता देवा इन्द्रपुरोगमाः । सुरारींस्तान् हनिष्यामि सुरा भवत विज्वराः ॥ ३२ ॥ देवानां भयभीतानां हरिणा राक्षसर्षभौ । प्रतिज्ञातो वधोऽस्माकं चिन्त्यतां यदिह क्षमम् ॥ ३३ ॥ हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषां च सुरद्विषाम् । नमुचिः कालनेमिश्च संह्लादो वीरसत्तमः ॥ ३४ ॥ राधेयो बहुमायी च लोकपालोऽथ धार्मिकः । यमलार्जुनौ च हार्दिक्यः शुम्भश्चैव निशुम्भकः ॥३५॥ असुरा दानवाश्चैव सत्त्ववन्तो महाबलाः । सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्तेऽपराजिताः ॥३६॥ सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वे मायाविदस्तथा । सर्वे सर्वास्त्रकुशलाः सर्वे शत्रुभयङ्कराः ॥३७॥ नारायणेन निहताः शतशोऽथ सहस्रशः । एतज्ज्ञात्वा तु सर्वेषां क्षमं कर्तुमिहार्हथ ॥३८॥ ततः सुमाली माली च श्रुत्वा माल्यवतो वचः । ऊचतुर्भ्रातरं ज्येष्ठं भगांशाविव वासवम् ॥ ३९ ॥ स्वधीतं दत्तमिष्टं चाप्यैश्वर्यं परिपालितम् । आयुर्निरामयं प्राप्तं सुधर्मः प्रापितः पथि ॥४०॥ देवसागरमक्षोभ्यं शस्त्रैः समवगाह्य च । जिता द्विषो ह्यप्रतिमास्तन्नो मृत्युकृतं भयम् ॥ ४१ ॥

सुरोक्तस्यासह्यताद्योतनम् ॥२८॥ अवध्या इति । अवध्यत्वे हेतुः सुकेशतनया इति ॥ २९–३८ ॥ तत इति । भगांशाविव । भगः पूर्वफल्गुनीनक्षत्रदेवता ।

नारायणश्च रुद्रश्च शक्रश्चापि यमस्तथा । अस्माकं प्रमुखे स्थातुं सर्वे बिभ्यति सर्वदा ॥ ४२ ॥ विष्णो द्वेषस्य नास्त्येव कारणं राक्षसेश्वर । देवानामेव दोषेण विष्णोः प्रचलितं मनः ॥ ४३ ॥ तस्मादद्य समुद्युक्ताः सर्वसैन्यसमावृताः । देवानेव जिघांसाम एभ्यो दोषः समुत्थितः ॥ ४४ ॥ एवं संमन्त्र्य बलिनः सर्वे सैन्य समावृताः । उद्योगं घोषयित्वा तु सर्वे नैर्ऋतपुङ्गवाः । युद्धाय निर्ययुः क्रुद्धा जम्भवृत्रबला इव ॥ ४५ ॥ इति ते राम संमन्त्र्य सर्वोद्योगेन राक्षसाः । युद्धाय निर्ययुः सर्वे महाकाया महाबलाः ॥ ४६ ॥ स्यन्दनैर्वारणैश्चैव हयैश्च गिरिसन्निभैः । खरैर्गोभी रथोष्ट्रैश्च शिंशुमारैर्भुजङ्गमैः ॥४७॥ मकरैः कच्छपैर्मीनैर्विहङ्गैर्गरुडोपमैः। सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा लङ्कां गताः सर्वे राक्षसा बलगर्विताः । प्रयाता देवलोकाय योद्धुं दैवतशत्रवः ॥४९॥ लङ्काविपर्ययं दृष्ट्वा यानि लङ्कालया न्यथ । भूतानि भयदर्शीनि विमनस्कानि सर्वशः॥५०॥ रथोत्तमैरुह्यमानाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥५१॥ प्रयाता राक्षसास्तूर्णं देवलोकं प्रयत्नतः । रक्षसामेव मार्गेण दैवतान्यपचक्रमुः ॥ ५२ ॥

तदंशः अर्यमा उत्तरफल्गुनीनक्षत्रदेवता ॥ ३९–४२ ॥ विष्णोरिति । विष्णो द्वेषस्य कारणं नास्तीति । अस्माभिस्तदपकाराकरणादिति भावः ॥ ४३ ॥ तस्मादिति । जिघांसाम इति स्वार्थे सन्नार्षः ॥४४–४६॥ वाहनान्याह–स्यन्दनै रित्यादिना । सृमरैः गवयैः ॥ ४७–४९ ॥ लङ्केति । लङ्काविपर्ययं लङ्का विनाशं दृष्ट्वा यानि लङ्कानिलयानि भूतानि तत्रत्यानि दैवतानि विमनस्कानि, आसन्निति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ प्रयाता इति । रक्षसां मार्गेण तद्यात्रया

[भूतानि भयदर्शीनि विषमस्थानि सर्वशः ।] भौमा श्चैवान्तरिक्षाश्च कालाज्ञप्ता भयावहाः । उत्पाता राक्षसेन्द्राणामभावाय समुत्थिताः ॥ ५३ ॥ अस्थीनि मेघा ववृषुरुष्णं शोणितमेव च । वेलां समुद्राश्चोत्क्रान्ताश्चेलुश्चाप्यथ भूधराः ॥५४॥ अट्टहासान् विमुञ्चन्तो घन नादसमस्वनाः । वाश्यन्त्यश्च शिवास्तत्र दारुणं घोर दर्शनाः ॥ ५५ ॥ सम्पतन्त्यथ भूतानि दृश्यन्ते च यथा क्रमम् । [भूम्यां परिपतन्ति स्म नृत्यमानाः सहस्रशः।] गृध्रचक्रं महच्चात्र ज्वलनोद्गारिभिर्मुखैः ॥५६॥ राक्षसाना मुपरि खे भ्रमतेऽलातचक्रवत् । कपोता रक्तपादाश्च शारिका विद्रुता ययुः । काका वाश्यन्ति तत्रैव बिडाला वै द्विपादयः ॥५७॥ उत्पातांस्ताननादृत्य राक्षसा बल गर्विताः । यान्त्येव न निवर्त्तन्ते मृत्युपाशावपाशिताः ॥ ५८॥ माल्यवांश्च सुमाली च माली च सुमहाबलाः । आसन् पुरस्सरास्तेषां क्रतूनामिव पावकाः ॥ ५९ ॥ माल्यवन्तं च ते सर्वे माल्यवन्तमिवाचलम् । निशाचरा ह्याश्रयन्ति धातारमिव देवताः ॥ ६० ॥ तद्बलं राक्षसेन्द्राणां महाभ्रघननादितम् । जयेप्सया देवलोकं ययौ मालिवशे स्थितम् ॥ ६१ ॥ राक्षसानां समुद्योगं तं तु नारायणः प्रभुः । देवदूतादुपश्रुत्य चक्रे युद्धे तदा मनः ॥ ६२ ॥ स सज्जायुधतूणीरो वैनतेयोपरि स्थितः । आसज्ज्य कवचं दिव्यं सहस्रार्कसमद्युति ॥ ६३ ॥

सद्वैवापचक्रमुः ॥ ५२ ॥ भौमाश्चेति । कालाज्ञप्ताः कालप्रेरिताः ॥ ५३–५७॥ उत्पातानिति । मृत्युपाशावपाशिताः सञ्जातबन्धनाः ॥ ५८ ॥माल्यवानिति ।

आबध्य शरसम्पूर्णे इषुधी विमले तदा । श्रोणिसूत्रं च खड्गं च विमलं कमलेक्षणः । शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गाख्य प्रवरायुधान् ॥ ६४ ॥ सुपर्णं गिरिसङ्काशं वैनतेयमथा स्थितः । राक्षसानामभावाय ययौ तूर्णतरं प्रभुः ॥६५॥ सुपर्णपृष्ठे स बभौ श्यामः पीताम्बरो हरिः । काञ्चनस्य गिरेः शृङ्गे सतडित्तोयदो यथा ॥ ६६ ॥ स सिद्धदेवर्षि महोरगैश्च गन्धर्वयक्षैरुपगीयमानः । समाससादासुर सैन्यशत्रूंश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशङ्खपाणिः ॥६७॥ सुपर्णपक्षा निलनुन्नपक्षं भ्रमत्पताकं प्रविकीर्णशस्त्रम् । चचाल तद्राक्षसराजसैन्यं चलोपलं नील इवाचलेन्द्रः ॥ ६८ ॥ ततः शरैः शोणितमांसरूषितैर्युगान्तवैश्वानरतुल्यविग्रहैः । निशाचराः सम्परिवार्य माधवं वरायुधैर्निर्बिभिदुः सहस्रशः ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

नारायणगिरिं ते तु गर्जन्तो राक्षसाम्बुदाः ।
ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणवाद्रिमम्बुदाः ॥ १ ॥
श्यामावदातस्तैर्विष्णुर्नीलैर्नक्तञ्चरोत्तमैः ।
वृतोऽञ्जनगिरीवासीद्वर्षमाणैः पयोधरैः ॥ २ ॥

माल्यवन्तं पर्वतम् ॥ ६९-६७॥ सुपर्णेति । नुन्नपक्षं क्षोभितबलम् । चलोपल मिति बहुव्रीहिः ॥ ६८ ॥ तत इति । विग्रहः आकारः ॥६९॥ इति श्रीगोविन्द राजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

॥ १ ॥ श्यामेति । श्यामः सन्नवदातः शुभ्रः श्यामावदातः, निर्मलः

शलभा इव केदारं मशका इव पर्वतम् । यथाऽमृतघटं दंशा मकरा इव चार्णवम् ॥ ३ ॥ तथा रक्षोधनुर्मुक्ता वज्रानिलमनोजवाः । हरिं विशन्ति स्म शरा लोका इव विपर्यये ॥४॥ स्यन्दनैः स्यन्दनगता गजैश्च गजपृष्ठगाः । अश्वारोहास्तथाऽश्वैश्च पादाताश्चाम्बरे स्थिताः ॥ ५ ॥ राक्षसेन्द्रा गिरिनिभाः शरैः शक्त्यृष्टितोमरैः । निरुच्छ्वासं हरिं चक्रुः प्राणायामा इव द्विजम् ॥६॥ निशाचरैस्ताड्यमाने मीनैरिव महोदधिः।शार्ङ्गमायम्य दुर्धर्षो राक्षसेभ्योऽसृजच्छरान् ॥ ७ ॥ शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्वज्रवक्त्रैर्मनोजवैः । चिच्छेद विष्णुर्निशितैः शतशोऽथ सहस्रशः॥८॥ विद्राव्य शरवर्षेण वर्षवायुरिवोत्थितम् । पाञ्चजन्यं महाशङ्खं प्रदध्मौ पुरुषोत्तमः॥९॥ सोऽम्बुजो हरिणा ध्मातः सर्वप्राणेन शङ्खराट् । ररास भीमनिर्ह्रादस्त्रैलोक्यं व्यथयन्निव॥१०॥ शङ्खराजरवः सोऽथ त्रासयामास राक्षसान् । मृगराज इवारण्ये समदानिव कुञ्जरान् ॥ ११ ॥ न शेकुरश्वाः संस्थातुं विमदाः कुञ्जरा भवन् । स्यन्दनेभ्यश्च्युता वीराः शङ्खरावितदुर्बलाः ॥ १२ ॥ शार्ङ्गचापविनिर्मुक्ता वज्रतुल्याननाः शराः । विदार्य तानि रक्षांसि सुपुङ्खा विविशुः क्षितिम् ॥ १३ ॥

इत्यर्थः । अञ्जनगिरीवेति विभक्तिलोपः छान्दसः ॥२॥ शलभा इति। अमृतघटं मधुघटम् । दंशाः वनमक्षिकाः ॥ ३ ॥ तथेति । वज्राः वज्रधारा इव स्थिताः अनिलमनोजवाश्च । विपर्यये संहारकाले हरिं लोकाः प्रजा इव ॥ ४ ॥ स्यन्दनैरिति स्पष्टम् ॥ ५॥ राक्षसेन्द्रा इति ॥ हरिं निरुच्छ्वासं चक्रुः उच्छ्वासानवसरवन्तं कृतवन्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ शरैरिति । पूर्णायततया उत्सृष्टैः वज्रवक्त्रैः वज्रमिवाकुण्ठं वक्त्रं येषां तैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स इति । अम्बुजः शङ्खः । सर्वप्राणेन सर्वबलेन । ध्मातः आध्मानितः॥१०॥११ ॥ न शेकुरिति । कुञ्जराभव

भिद्यमानाः शरैः सङ्ख्ये नारायणकरच्युतैः । निपेतू राक्षसा भूमौ शैला वज्रहता इव ॥ १४ ॥ व्रणानि पर गात्रेभ्यो विष्णुचक्रकृतानि वै । असृक्क्षरन्ति धाराभिः स्वर्णधारा इवाचलाः ॥ १५ ॥ शङ्खराजरवश्चापि शार्ङ्ग चापरवस्तथा । राक्षसानां रवांश्चापि ग्रसते वैष्णवो रवः ॥ १६ ॥ तेषां शिरोधरान् धूताञ्छरध्वजधनूंषि च । रथान् पताकास्तूणीरान् चिच्छेद स हरिः शरैः ॥ १७ ॥ सूर्यादिव करा घोरा ऊर्मयः सागरादिव । पर्वतादिव नागेन्द्रा धारौघा इव चाम्बुदात् ॥ १८ ॥ तथा शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः शरा नारायणेरिताः । निर्धावन्तीषवस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९ ॥ शरभेण यथा सिंहाः सिंहेन द्विरदा यथा । द्विरदेन यथा व्याघ्रा व्याघ्रेण द्वीपिनो यथा ॥ २० ॥ द्वीपिनेव यथा श्वानः शुना मार्जारका यथा । मार्जारेण यथा सर्पाः सर्पेण च यथाऽऽखवः ॥ २१ ॥ तथा ते राक्षसाः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना । द्रवन्ति द्राविताश्चान्ये शायिताश्च महीतले ॥ २२ ॥ राक्षसानां सहस्राणि निहत्य मधुसूदनः । वारिजं पूरयामास तोयदं सुरराडिव ॥ २३ ॥ नारायणशरत्रस्तं शङ्खनादसुविह्वलम् । ययौ लङ्कामभिमुखं प्रभग्नं राक्षसं बलम् ॥ २४ ॥ प्रभग्ने राक्षसबले नारायणशराहते । सुमाली शरवर्षेण निववार रणे हरिम् ॥ २५ ॥ स तु तं छादयामास नीहार इव भास्करम् । राक्षसाः सत्त्वसम्पन्नाः पुनर्धैर्यं समादधुः २६

न्नित्यार्षः सन्धिः । भवन्निति वा च्छेदः । शङ्खरावितेन शङ्खध्वनिना । स्वार्थे णिः ॥ १२-१८ ॥ तथेति । शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः इत्येतद्विवृणोति—निर्धावन्तीति । द्वीपिनः क्षुद्रव्याघ्राः ॥ १९ ॥ २० ॥ द्वीपिनेति । आखवो मूषिकाः २१-२२ ॥ सुरराडिवेति इन्द्रस्य मेघनियन्तृत्वात्तथोक्तम् ॥ २३ ॥ नारायणेति । राक्षसं

अथ सोऽभ्यपतद्रोषाद्राक्षसो बलदर्पितः । महानादं प्रकुर्वाणो राक्षसान् जीवयन्निव ॥२७॥ उत्क्षिप्य लम्बाभरणं धुन्वन् करमिव द्विपः। ररास राक्षसो हर्षात् सतडित्तोयदो यथा ॥ २८ ॥ सुमालेर्नर्दतस्तस्य शिरो ज्वलितकुण्डलम् । चिच्छेद यन्तुरश्वाश्च भ्रान्तास्तस्य तु रक्षसः ॥ २९ ॥ तैरश्वैर्भ्राम्यते भ्रान्तैः सुमाली राक्षसेश्वरः। इन्द्रियाश्वैः परिभ्रान्तैर्धृतिहीनो यथा नरः॥३०॥ ततो विष्णुं महाबाहुं प्रापतन्तं रणाजिरे । हते सुमालेरश्वैश्च रथे विष्णुरथं प्रति ॥३१॥ माली चाभ्यद्रवद्युक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः । मालेर्धनुश्च्युता बाणाः कार्तस्वरविभूषिताः । विविशुर्हरिमासाद्य क्रौञ्चं पत्ररथा इव ॥ ३२ ॥ अर्द्यमानः शरैः सोऽथ मालिमुक्तैः सहस्रशः । चुक्षुभे न रणे विष्णुर्जितेन्द्रिय इवाधिभिः ॥ ३३ ॥ अथ मौर्वीस्वनं श्रुत्वा भगवान् भूतभावनः । मालिनं प्रति बाणौघान् ससर्जारिनिषूदनः ॥ ३४ ॥ ते मालिदेहमासाद्य वज्रविद्युत्प्रभाः शराः। पिबन्ति रुधिरं तस्य नागा इव सुधारसम् ॥ ३५ ॥ मालिनं विमुखं कृत्वा शङ्खचक्रगदाधरः। मालिमौलिं ध्वजं चापं वाजिनश्चाप्यपातयत् ॥ ३६ ॥ विरथस्तु गदां गृह्य माली नक्तञ्चरोत्तमः । आपुप्लुवे गदापाणिर्गिर्यग्रादिव केसरी ॥ ३७ ॥

रक्षःसंबन्धि ॥ २४-२८ ॥ सुमालेरिति । यन्तुः सारथेः । भ्रान्ताः नष्टसारथित्वादनवस्थितगतिका इत्यर्थः ॥ २९ ॥ तैरिति । इन्द्रियार्थैरश्वैः धृतिहीनो नरः यथा तथा सुमाली बभ्रामेत्यर्थः ॥३०-३३॥ अथेति । मौर्वीस्वनं श्रुत्वेत्यनेन मालिशरस्याच्छिन्नगतिर्गम्यते ॥ ३४ ॥ त इति । नागाः सर्पाः । सुधारसम् अमृतम् गरुडानीतम् ॥ ३५ ॥ मालिनमिति । मालिमौलिं मालि

गदया गरुडेशानमीशानमिव चान्तकः । ललाटदेशेऽभ्य हनद्वज्रेणेन्द्रो यथाऽचलम् ॥ ३८ ॥ गदयाऽभिहतस्तेन मालिना गरुडो भृशम् । रणात् पराङ्मुखं देवं कृतवान् वेदनातुरः ॥ ३९ ॥ पराङ्मुखे कृते देवे मालिना गरुडेन वै । उदतिष्ठन्महाञ्छब्दो रक्षसामभिनर्दताम् ॥ ४० ॥ रक्षसां रवतां रावं श्रुत्वा हरिहयानुजः ॥ ४१ ॥ तिर्यगास्थाय संक्रुद्धः पक्षीशे भगवान् हरिः । पराङ्मुखोऽप्युत्ससर्ज मालेश्चक्रं जिघांसया ॥ ४२ ॥ तत् सूर्यमण्डलाभासं स्वभासा भासयन्नभः । कालचक्रनिभं चक्रं मालेः शीर्षमपातयत् ॥ ४३ ॥ तच्छिरो राक्षसेन्द्रस्य चक्रकृत्तं विभीषणम् । पपात रुधिरोद्गारि पुरा राहुशिरो यथा ॥ ४४ ॥ ततः सुरैः सुसंहृष्टैः सर्वप्राणसमीरितः । सिंहनादरवोन्मुक्तः साधु देवेति वादिभिः ॥ ४५ ॥ मालिनं निहतं दृष्ट्वा सुमाली माल्यवानपि । सबलौ शोकसन्तप्तौ लङ्कामेव प्रधावितौ ॥ ४६ ॥ गरुडस्तु समाश्वस्तः सन्निवृत्य यथा पुरा । राक्षसान् द्रावयामास पक्षवातेन कोपितः ॥ ४७ ॥ चक्रकृत्तास्यकमला गदासञ्चूर्णितोरसः । लाङ्गलग्लपितग्रीवा मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ ४८ ॥

मुकुटम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गदयेति । गरुडाः पक्षिणः । तदीशानं वैनतेयम् ॥ ३८–४० ॥ रक्षसामिति । हरिहयानुजःइन्द्रानुजः ॥ ४१–४४ ॥ तत इति । सर्वप्राणसमीरितः सर्वबलेन प्रवर्तितः ॥ ४५–४९ ॥

स०–ईशानं रुद्रमिव । श्वेतारण्ये मार्कण्डेयमुनेः कस्यचिद्राज्ञश्चावनार्थमीशानस्यान्तकस्य चान्योन्यं सममवत् समरः । तदाऽन्तकः शिवशिरसि प्रहृतवान् तथेति कथा पौराणिक्यनुसन्धेया । तात्कालिकपरावृत्त्यनुकूलम् 'वज्रेणेन्द्रो यथाऽचलम्' इति निदर्शनम । प्राचीनन्त्वन्ततोगत्वा गरुडाननुरूपमिति मन्तव्यम् । प्राचीनमन्वय निदर्शनं द्वितीयं व्यतिरेकनिदर्शनमिति वा विवेकः ॥ ३८ ॥ सूर्यमण्डलाभासं सूर्यमण्डलवदाभासत इति तत्तथा । यद्वा सूर्यमण्डलस्याभासा यस्य तत् । हलन्तत्वाट्टाप् । ततो बहुव्रीहिः । अथवा सूर्यमण्डलाभासंस्वभासा इत्येकं पदम् । सूर्यमण्डलस्याभा प्रकाशः, ततोऽपि सम् समीचीना या स्वभाः तया नभो भासयदिति ॥ ४३ ॥

केचिच्चैवासिना च्छिन्नास्तथाऽन्ये शरपीडिताः । निपेतुरम्बरात्तूर्णं राक्षसाः सागराम्भसि ॥ ४९ ॥ नारायणो बाणवराशनीभिर्विदारयामास धनुर्विमुक्तैः । नक्तञ्चरान् मुक्तविधूतकेशान् यथाऽशनीभिः सतडिन्महाभ्राः ॥ ५० ॥ भिन्नातपत्रं पतमानमस्त्रं शरैरपध्वस्तविनीतवेषम् । विनिसृतान्त्रं भयलोलनेत्रं बलं तदुन्मत्ततरं बभूव ॥ ५१ ॥ सिंहार्दितानामिव कुञ्जराणां निशाचराणां सहकुञ्जराणाम् । रवाश्च वेगाश्च समं बभूवुः पुराणसिंहेन विमर्दितानाम् ॥ ५२ ॥ ते वार्यमाणा हरिबाणजालैः स्वबाणजालानि समुत्सृजन्तः । धावन्ति नक्तञ्चरकालमेघा वायुप्रभिन्ना इव कालमेघाः ॥ ५३ ॥ चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षाः सञ्चूर्णिताङ्गाश्च गदाप्रहारैः । असिप्रहारैर्द्विविधा विभिन्नाः पतन्ति शैला इव राक्षसेन्द्राः ॥ ५४ ॥ विलम्बमानैर्मणिहारकुण्डलैर्निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः । निपात्यमानैर्ददृशे निरन्तरं निपात्यमानैरिव नीलपर्वतैः ॥ ५५

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

हन्यमाने बले तस्मिन् पद्मनाभेन पृष्ठतः ।
माल्यवान् सन्निवृत्तोऽथ वेलामेत्य इवार्णवः ॥ १ ॥

नारायण इति । अशनीभिरित्यार्षो दीर्घः ॥ ५० ॥ भिन्नातपत्रमिति । उन्मत्ततरम् अतिशयेन विस्मृतस्वपरविवेकम् ॥ ५१ ॥ सिंहार्दितानामिति । पुराणसिंहेन नरसिंहेन ॥ ५२ ॥ त इति । समुत्सृजन्तः । त्यक्तवन्तः ॥ ५३ ॥ चक्रप्रहारैरिति । द्विविधा द्विप्रकारेण विभिन्नाः, खण्डिता इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण० सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

हन्यमान इत्यादि । पृष्ठतः, अनुद्रुत्येति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

संरक्तनयनः कोपाच्चलन्मौलिर्निशाचरः । पद्मनाभमिदं प्राह वचनं पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥ नारायण न जानीषे क्षात्रधर्मं पुरातनम् । अयुद्धमनसो भीतानस्मान् हंसि यथेतरः ॥ ३ ॥ पराङ्मुखवधं पापं यः करोत्यसुरेतरः । स हन्ता न गतः स्वर्गं लभते पुण्यकर्मणाम् ॥ ४ ॥ युद्धश्रद्धाऽथवा तेऽस्ति शङ्खचक्रगदाधर । अहं स्थितोऽस्मि पश्यामि बलं दर्शय यत्तव ॥५॥ माल्यवन्तं स्थितं दृष्ट्वा माल्यवन्तमिवाचलम् । उवाच राक्षसेन्द्रं तं देवराजानुजो बली ॥ ६ ॥ युष्मत्तो भयभीतानां देवानां वै मयाऽभयम् । राक्षसोत्सादनं दत्तं तदेतदनुपाल्यते ॥ ७ ॥ प्राणैरपि प्रियं कार्यं देवानां हि सदा मया । सोऽहं वो निहनिष्यामि रसातलगतानपि ॥ ८ ॥ देवदेवं ब्रुवाणं तं रक्ताम्बुरुहलोचनम् । शक्त्या बिभेद संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रो भुजान्तरे ॥ ९ ॥ माल्यवद्भुजनिर्मुक्ता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना । हरेरुरसि बभ्राज मेघस्थेव शतह्रदा ॥ १० ॥ ततस्तामेव चोत्कृष्य शक्तिं शक्तिधरप्रियः । माल्यवन्तं समुद्दिश्य चिक्षेपाम्बुरुहेक्षणः ॥ ११ ॥ स्कन्दोत्सृष्टेव सा शक्तिर्गोविन्दकरनिस्सृता । कांक्षन्ती राक्षसं प्रायान्महेन्द्रीवाञ्जनाचलम् ॥१२॥ सा तस्योरसि विस्तीर्णे हारभासाऽवभासिते । अपतद्राक्षसेन्द्रस्य गिरिकूट इवाशनिः ॥ १३ ॥ तया भिन्नतनुत्राणः प्राविशद्विपुलं तमः । माल्यवान् पुनराश्वस्तस्तस्थौ गिरिरिवाचलः॥ १४॥

नारायणेति । यथेतरः क्षुद्रजन इव ॥ ३–५ ॥ पराङ्मुखवधोक्तदोषः स्वप्रतिज्ञापालनपरस्य नास्तीत्याह--माल्यवन्तमिति॥६--१०॥तत इति । तामेव स्ववक्षोलग्नामेव। शक्तिधरप्रियः सुब्रह्मण्यप्रियः। माहेश्वरार्चनं चिन्त्यम्॥११॥१२॥सेति। हारभासा मुक्ताहारकान्त्या। कूटं शृङ्गम्॥१३॥तयेति। तमः मोहः॥१४॥१५॥

ततः कार्ष्णायसं शूलं कण्टकैर्बहुभिर्वृतम् । प्रगृह्याभ्यहन देवं स्तनयोरन्तरे दृढम् ॥ १५ ॥ तथैव रणरक्तस्तु मुष्टिना वासवानुजम् । ताडयित्वा धनुर्मात्रमपक्रान्तो निशाचरः ॥ १६ ॥ ततोऽम्बरे महाञ्छब्दः साधु साध्विति चोदितः । आहत्य राक्षसो विष्णुं गरुडं चाप्यताडयत् ॥ १७ ॥ वैनतेयस्ततः क्रुद्धः पक्षवातेन राक्षसम् । व्यपोह द्बलवान् वायुः शुष्कपर्णचयं यथा ॥ १८ ॥ द्विजेन्द्र पक्षवातेन द्रावितं दृश्य पूर्वजम् । सुमाली स्वबलैः सार्धं लङ्कामभिमुखो ययौ ॥ १९ ॥ पक्षवातबलोद्धूतो माल्यवा नपि राक्षसः । स्वबलेन समागम्य ययौ लङ्कां ह्रिया वृतः ॥ २० ॥ एवं ते राक्षसास्तेन हरिणा कमलेक्षण । बहुशः संयुगे भग्ना हतप्रवरनायकाः ॥ २१ ॥ अशक्नु वन्तस्ते विष्णुं प्रतियोद्धुं भयार्दिताः । त्यक्त्वा लङ्कां गता वस्तुं पातालं सहपत्नयः ॥ २२ ॥ सुमालिनं समा साद्य राक्षसं रघुसत्तम । स्थिताः प्रख्यातवीर्यास्ते वंशे सालकटङ्कटे ॥ २३ ॥ ये त्वया निहतास्ते तु पौलस्त्या नाम राक्षसाः । सुमाली माल्यवान् माली ये च तेषां पुरस्सराः । सर्वे तेभ्यो महाभाग रावणाद्बलवत्तराः ॥ २४ ॥

तथेति । रणे रक्तः रणप्रियः । मुष्टिना च ताडयित्वा अपक्रान्तः, पृष्ठत इति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ वैनतेय इति । वायुः शुष्कपर्णं यथा व्यपोहति तथा पक्षवातेन राक्षसं व्यपोहत् ॥ १८ ॥ द्विजेन्द्रेति । दृश्य दृष्ट्वा ॥ १९--२१ ॥ अशक्नुवन्त इति । सहपत्नयः सस्त्रीका इत्यर्थः ॥ २२ ॥ सुमालिनमिति । सालकटङ्कटे सालकटङ्कटा माल्यवदादीनां पितामही विद्युत्केशपत्नी तस्याः सम्बन्धी सालकटङ्कटः तस्मिन्वंशे प्रख्यातवीर्याः । वृद्धाच्छाभाव आर्षः ॥ २३ ॥ य इति । ये पौलस्त्या रावणादयो निहतास्तेभ्यः रावणाच्च माल्यवदादयो बलव

न चान्यो राक्षसान् हन्ता सुरारीन् देवकण्टकान् । ऋते नारायणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ २५ ॥ भवान्नारायणो देवश्चतुर्बाहुः सनातनः । राक्षसान् हन्तुमुत्पन्नो ह्यजेयः प्रभुरव्ययः ॥ २६ ॥ नष्टधर्मव्यवस्थाता काले काले प्रजाकरः । उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सलः ॥२७॥ एषा मया तव नराधिप राक्षसानामुत्पत्तिरद्य कथिता सकला यथावत् । भूयो निबोध रघुसत्तम रावणस्य जन्मप्रभावमतुलं ससुतस्य सर्वम् ॥२८॥ चिरात् सुमाली व्यचरद्रसातलं सराक्षसो विष्णुभयार्दितस्तदा । पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली ततस्तु लङ्कामवसद्धनेश्वरः ॥२९॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः । रसातलान्मर्त्यलोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ १ ॥ नीलजीमूतसङ्काशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः । कन्यां दुहितरं गृह्य विना पद्ममिव श्रियम् ॥ २ ॥ राक्षसेन्द्रः स तु तदा विचरन् वै महीतलम् । तदाऽपश्यत् स गच्छन्तं पुष्पकेण धनेश्वरम् ॥ ३ ॥ गच्छन्तं पितरं द्रष्टुं पुलस्त्यतनयं विभुम् । तं दृष्ट्वाऽमरसङ्काशं स्वच्छन्दं तपनोपमम् ॥ ४ ॥

त्तराः ॥२४॥ तर्हि किं मे प्राशस्त्यं भवद्भिरुच्यत इति शङ्कायां तत्प्राशस्त्यमपि तवैवेत्याह--न चान्य इति । राक्षसान्हन्तेति । स त्वम् ॥२५--२९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

कस्यचिदिति । विना पद्मं पद्मं त्यक्त्वा स्थिताम् ॥ १--९ ॥

रसातलं प्रविष्टः सन् मर्त्यलोकात् सविस्मयः । इत्येवं चिन्तयामास राक्षसानां महामतिः ॥ ५ ॥ किंकृतं श्रेय इत्येवं वर्धेमहि कथं वयम् । अथाब्रवीत् सुतां रक्षः कैकसीं नाम नामतः ॥६॥ पुत्रि प्रदानकालोऽयं यौवनं तेऽतिवर्तते । प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न वरैः प्रतिगृह्यसे ॥ ७ ॥ त्वत्कृते च वयं सर्वे यन्त्रिता धर्मबुद्धयः । त्वं हि सर्वगुणोपेता श्रीः साक्षादिव पुत्रिके । कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकांक्षिणाम् ॥ ८ ॥ न ज्ञायते च कः कन्यां वरयेदिति कन्यके ॥ ९ ॥ मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते । कुलत्रयं सदा कन्या संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ १० ॥ सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् । भज विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् ॥ ११ ॥ ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि न संशयः । तेजसा भास्करसमो यादृशोऽयं धनेश्वरः ॥ १२ ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात् । तत्रोपागम्य सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे राम पुलस्त्यतनयो द्विजः । अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थ इव पावकः ॥ १४ ॥

किंकृतमिति । राक्षसानां श्रेयः किंकृतं स्यात् केनोपायेन कृतं स्यात्, कथं वयं वर्धेमहीत्येवं चिन्तयामासेति योजना ॥ ६ ॥ पुत्रीति । प्रत्याख्यानात भीतैरस्माभिस्त्वं वरैर्न प्रतिगृह्यसे, प्रतिग्रहं न प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ ७ ॥ त्वत्कृत इति । यन्त्रिताः कृतप्रयासाः । धर्मबुद्धयः विवाहधर्मनिमित्तचिन्तावन्तः ॥८॥ कन्यापितृत्वस्य दुःखत्वमेव प्रदर्शयति--न ज्ञायत इति ॥ ९ ॥ अथ वरणानन्तरमपि विशिष्य दुःखहेतुत्वं कन्याया इत्याह--मातुरिति । संशये स्थाप्य तिष्ठतीति । कथमस्याश्चारित्रभ्रंशो न भविष्यतीति कुलत्रयं चिन्ताकुलमेव सदा भवतीत्यर्थः ॥ १०–१३ ॥ एतस्मिन्निति । उपातिष्ठत् प्रदोषे अग्निहोत्रं

अविचिन्त्य तु तां वेलां दारुणां पितृगौरवात् । उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधोमुखी स्थिता । विलिखन्ती मुहुर्भूमिमङ्गुष्ठाग्रेण भामिनी ॥ १५ ॥ स तु तां प्रेक्ष्य सुश्रोणीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अब्रवीत् परमोदारो दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ १६ ॥ भद्रे कस्यासि दुहिता कुतो वा त्वमिहागता । किं कार्यं कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने ॥ १७ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या कृताञ्जलिरथाब्रवीत् । आत्मप्रभावेन मुने ज्ञातुमर्हसि मे मतम् ॥ १८ ॥ किन्तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे शासनात् पितुरागताम् । कैकसी नाम नाम्नाऽहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह । विज्ञातं ते मया भद्रे कारणं यन्मनोगतम् ॥ २० ॥ सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि । दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता ॥ २१ ॥ शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियान् ॥ २२ ॥ प्रसविष्यसि सुश्रोणि राक्षसान् क्रूरकर्मणः । सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ २३ ॥ भगवन्नीदृशान् पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिनः । नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥

कृतवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ अविचिन्त्येति । पितृगौरवात् पितरि बहुमानात् । चरणाधोमुखी चरणसमीपाधोमुखी । विलिखन्तीति चिन्तानुभावः ॥ १५ ॥ स त्विति । कुतः कस्माद्देशात् । किं कार्यं मया कर्तव्यम् । कस्य हेतोः कस्मै प्रयोजनाय ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवमिति । मे मतं त्वद्भर्तृकत्वाभिलाषित्वम् ॥ १८ ॥ तच्च वक्तुं लज्जावशादनुचितमिति सूचयित्वा वक्तुमुचितमाह--किन्त्विति ॥ १९ ॥ स त्विति । कारणमागमनकारणम् ॥ २० ॥ तदेवाह--सुतेति ॥ २१ ॥ शृण्विति । दारुणान् क्रूरस्वभावान् । दारुणाकारान् क्रूरवेषान् । दारुणाभिजनप्रियान्

कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गवः । उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् ॥ २५ ॥ पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने । मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च भविष्यति ॥ २६ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या राम कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् ॥ २७ ॥ दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्धजम् ॥२८॥ तस्मिञ्जाते तु तत्काले सज्वालकवलाः शिवाः । क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः ॥ २९ ॥ ववर्ष रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिस्वनाः । प्रबभौ न च सूर्यो वै महोल्काश्चापतन् भुवि ॥ ३० ॥ चकम्पे जगती चैव ववुर्वाताः सुदारुणाः । अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः ॥३१॥ अथ नामाकरोत्तस्य पितामहसमः पिता । दशग्रीवः प्रसूतोऽयं दशग्रीवो भविष्यति ॥३२॥ तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ ३३ ॥ ततः शूर्पणखा नाम सञ्जज्ञे विकृतानना । विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः ॥ ३४ ॥ तस्मिञ्जाते महासत्त्वे पुष्पवर्षं पपात ह ॥ ३५ ॥ नभस्स्थाने दुन्दुभयो देवानां प्राणदंस्तदा । वाक्यं चैवान्तरिक्षे च साधु साध्विति तत्तथा ॥ ३६ ॥ तौ तु तत्र महारण्ये ववृधाते महौजसौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ लोकोद्वेगकरौ तदा ॥ ३७ ॥

दारुणाभिजने क्रूरबन्धौ राक्षसरूपे प्रियं येषां तान् ॥ २२--२८ ॥ तस्मिन्निति । सज्वालकवलाः ज्वालारूपास्यान्तर्गतकवलाः । शिवाः वृद्धजम्बुकाः ॥ २९ ॥ ववर्षेति । देवः पर्जन्यदेवः ॥ ३०--३२ ॥ तस्य त्विति । यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते नैवास्ति, प्रमाणभूतेष्विति शेषः ॥ ३३-३६ ॥ ताविति ।

कुम्भकर्णः प्रमत्तस्तु महर्षीन् धर्मवत्सलान् । त्रैलोक्यं भक्षयन्नित्यासन्तुष्टो विचचार ह ॥ ३८ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मे व्यवस्थितः । स्वाध्यायनियताहार उवास विजितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥ अथ वैश्रवणो देवस्तत्र कालेन केनचित् । आगतः पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण धनेश्वरः ॥४०॥ तं दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलन्तमिव तेजसा । आगम्य राक्षसी तत्र दशग्रीवमुवाच ह ॥ ४१ ॥ पुत्र वैश्रवणं पश्य भ्रातरं तेजसा वृतम् । भ्रातृभावे समे चापि पश्यात्मानं त्वमीदृशम् ॥ ४२ ॥ दशग्रीव तथा यत्नं कुरुष्वामितविक्रम । यथा त्वमसि मे पुत्र भव वैश्रवणोपमः ॥ ४३ ॥ मातुस्तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् । अमर्षमतुलं लेभे प्रतिज्ञां चाकरोत्तदा ॥ ४४ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि भ्रातृतुल्योऽधिकोऽपि वा । भविष्याम्योजसा चैव सन्तापं त्यज हृद्गतम् ॥४५॥ ततस्तेनैव कोपेन दशग्रीवः सहानुजः । चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म तपसे धृतमानसः ॥ ४६ ॥ प्राप्स्यामि तपसा काममिति कृत्वाऽध्यवस्य च । आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थं गोकर्णस्याश्रमं शुभम् ॥ ४७ ॥ स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा तपश्चकारातुलमुग्रविक्रमः । अतोषयच्चापि पितामहं विभुं ददौ स तुष्टश्च वराञ्जयावहान् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

तत्र महारण्ये पितुराश्रमारण्ये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विभीषण इति । स्वाध्यायं नियतम् आहारः अहरहरिति स्वाध्यायनियताहारः ॥ ३९–४१ ॥ पुत्रेति । आत्मानमीदृशं कुबेरवद्दिव्यवैभवरहितम् । दरिद्रमित्यर्थः ॥ ४२–४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण० नवमः सर्गः ॥९॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथाब्रवीन्मुनिं रामः कथं ते भ्रातरो वने । कीदृशं तु तदा ब्रह्मंस्तपस्तेपुर्महाबलाः ॥ १ ॥ अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र रामं सुप्रीतमानसम् । तांस्तान् धर्मविधींस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् ॥२॥ कुम्भकर्णस्ततो यत्तो नित्यं धर्मपथे स्थितः । ततापं ग्रीष्मकाले तु पञ्चाग्नीन् परितः स्थितः ॥ ३ ॥ मेघाम्बुसिक्तो वर्षासु वीरासनमसेवत । नित्यं च शिशिरे काले जलमध्यप्रतिश्रयः ॥ ४ ॥ एवं वर्षसहस्राणि दश तस्यातिचक्रमुः । धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ॥५॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः । पञ्च वर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥६॥ समाप्ते नियमे तस्य ननृतुश्चाप्सरोगणाः । पपात पुष्पवर्षं च क्षुभिताश्चापि देवताः॥७॥ पञ्च वर्षसहस्राणि सूर्यं चैवान्ववर्तत।तस्थौ चोर्ध्वशिरोबाहुः स्वाध्याय धृतमानसः ॥ ८ ॥ एवं विभीषणस्यापि स्वर्गस्थस्येव नन्दने। दशवर्षसहस्राणि गतानि नियतात्मनः ॥ ९ ॥ दश वर्षसहस्राणि निराहारो दशाननः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः ॥ १० ॥ एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः । शिरांसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम् ॥ ११ ॥ अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः । छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः ॥ १२ ॥

॥१-३॥ मेघेति । वीरासनं नाम वामोरूपरि दक्षिणजङ्घां प्रतिष्ठाप्य स्थितिः ॥४-७॥ पञ्चेति । सूर्यं चैवेति चकारेण पूर्ववदेकपादस्थितिः समुच्चीयते ॥ ८ ॥ एवमिति। स्वर्गस्थस्य देवस्य नन्दन इवेत्यनेन तपःप्रवृत्तिसंतोष उक्तः॥९-२०॥

कुम्भकर्णः प्रमत्तस्तु महर्षीन् धर्मवत्सलान् । त्रैलोक्यं भक्षयन्नित्यासन्तुष्टो विचचार ह ॥ ३८ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मे व्यवस्थितः । स्वाध्यायनियताहार उवास विजितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥ अथ वैश्रवणो देवस्तत्र कालेन केनचित् । आगतः पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण धनेश्वरः ॥४०॥ तं दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलन्तमिव तेजसा । आगम्य राक्षसी तत्र दशग्रीवमुवाच ह ॥ ४१ ॥ पुत्र वैश्रवणं पश्य भ्रातरं तेजसा वृतम् । भ्रातृभावे समे चापि पश्यात्मानं त्वमीदृशम् ॥ ४२ ॥ दशग्रीव तथा यत्नं कुरुष्वामितविक्रम । यथा त्वमसि मे पुत्र भव वैश्रवणोपमः ॥ ४३ ॥ मातुस्तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् । अमर्षमतुलं लेभे प्रतिज्ञां चाकरोत्तदा ॥ ४४ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि भ्रातृतुल्योऽधिकोऽपि वा । भविष्याम्योजसा चैव सन्तापं त्यज हृद्गतम् ॥४५॥ ततस्तेनैव कोपेन दशग्रीवः सहानुजः । चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म तपसे धृतमानसः ॥ ४६ ॥ प्राप्स्यामि तपसा काममिति कृत्वाऽध्यवस्य च । आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थं गोकर्णस्याश्रमं शुभम् ॥ ४७ ॥ स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा तपश्चकारातुलमुग्रविक्रमः । अतोषयच्चापि पितामहं विभुं ददौ स तुष्टश्च वराञ्जयावहान् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

तत्र महारण्ये पितुराश्रमारण्ये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विभीषण इति । स्वाध्यायं नियतम् आहारः अहरहरिति स्वाध्यायनियताहारः ॥ ३९-४१ ॥ पुत्रेति । आत्मानमीदृशं कुबेरवद्दिव्यवैभवरहितम् । दरिद्रमित्यर्थः ॥ ४२-४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण० नवमः सर्गः ॥९॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथाब्रवीन्मुनिं रामः कथं ते भ्रातरो वने । कीदृशं तु तदा ब्रह्मंस्तपस्तेपुर्महाबलाः ॥ १ ॥ अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र रामं सुप्रीतमानसम् । तांस्तान् धर्मविधींस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् ॥२॥ कुम्भकर्णस्ततो यत्तो नित्यं धर्मपथे स्थितः । ततापं ग्रीष्मकाले तु पञ्चाग्नीन् परितः स्थितः ॥ ३ ॥ मेघाम्बुसिक्तो वर्षासु वीरासनमसेवत । नित्यं च शिशिरे काले जलमध्यप्रतिश्रयः ॥ ४ ॥ एवं वर्षसहस्राणि दश तस्यातिचक्रमुः । धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ॥५॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः । पञ्च वर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥६॥ समाप्ते नियमे तस्य ननृतुश्चाप्सरोगणाः । पपात पुष्पवर्षं च क्षुभिताश्चापि देवताः॥७॥ पञ्च वर्षसहस्राणि सूर्यं चैवान्ववर्तत।तस्थौ चोर्ध्वशिरोबाहुः स्वाध्याय धृतमानसः ॥ ८ ॥ एवं विभीषणस्यापि स्वर्गस्थस्येव नन्दने । दशवर्षसहस्राणि गतानि नियतात्मनः ॥ ९ ॥ दश वर्षसहस्राणि निराहारो दशाननः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः ॥ १० ॥ एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः । शिरांसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम् ॥ ११ ॥ अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः । छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः ॥ १२ ॥

॥१–३॥ मेघेति । वीरासनं नाम वामोरूपरि दक्षिणजङ्घां प्रतिष्ठाप्य स्थितिः ॥४–७॥ पञ्चेति । सूर्यं चैवेति चकारेण पूर्ववदेकपादस्थितिः समुच्चीयते ॥ ८ ॥ एवमिति। स्वर्गस्थस्य देवस्य नन्दन इवेत्यनेन तपःप्रवृत्तिसंतोष उक्तः॥९-२०॥

पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः । तव तावद्दशग्रीव प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत॥ १३॥ शीघ्रं वरय धर्मज्ञ वरो यस्तेऽभिकांक्षितः । तं ते कामं करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रमः ॥ १४ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । प्रणम्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥१५॥ भगवन् प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम् । नास्ति मृत्युसमः शत्रुरमरत्वमहं वृणे ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह । नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं वृणीष्व मे ॥ १७ ॥ एवमुक्ते तदा राम ब्रह्मणा लोककर्तृणा । दशग्रीव उवाचेदं कृताञ्जलिरथाग्रतः ॥१८॥ सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् । अवध्योऽहं प्रजाध्यक्ष देवतानां च शाश्वत ॥ १९ ॥ नहि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित । तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा । उवाच वचनं देवः सह देवैः पितामहः ॥ २१ ॥ भविष्यत्येवमेतत्ते वचो राक्षसपुङ्गव । एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥२२॥ शृणु चापि वरो भूयः प्रीतस्येह शुभो मम । हुतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयाऽनघ ॥२३॥ पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस । वितरामीह ते सौम्य वरं चान्यं दुरासदम् ॥ २४ ॥ छन्दतस्तव रूपं च मनसा यद्यथेप्सितम् । भविष्यति न सन्देहो मद्वरात्तव राक्षस ॥ २५ ॥

स०–ब्रह्मणा नपुंसकलिङ्गोऽयं ब्रह्मशब्दश्चतुर्मुखवाची । "ब्रह्मणि जीवास्सर्वेऽपि" इत्युक्तेः । "ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म" इति मनोरमापद्यव्याख्यात्रा कार्यब्रह्म व्यावर्तयितुं परमित्युक्तमिति परपदकृत्यकथनाच्च "तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपं च जायते" इत्याथर्वणभाष्ये एतद्ब्रह्म चतुर्मुख इति व्याख्यानाच्च । "इकोऽचि विभक्तौ" इति नुमि लोककर्तृणेत्युपपन्नम ॥ १८ ॥ सापवादो वरो देय इति चतुराननभावं विदित्वा तथैव कैश्चिदवध्यत्वं याचते–**सुपर्णेति** ॥ १९ ॥

एवं पितामहोक्तस्य दशग्रीवस्य रक्षसः । अग्नौ हुतानि शीर्षाणि पुनस्तान्युदितानि वै ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः । विभीषणमथोवाच वाक्यं लोकपितामहः ॥ २७ ॥ विभीषण त्वया वत्स धर्म संहितबुद्धिना । परितुष्टोऽस्मि धर्मात्मन् वरं वरय सुव्रत ॥२८॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा वचनं प्राह साञ्जलिः । वृतः सर्वगुणैर्नित्यं चन्द्रमा रश्मिभिर्यथा ॥२९॥ भगवन् कृतकृत्योऽहं यन्मे लोकगुरुः स्वयम् । प्रीतेन यदि दातव्यो वरो मे शृणु सुव्रत ॥ ३० ॥ परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् । अशिक्षितं च ब्रह्मास्त्रं भगवन् प्रति भातु मे ॥३१॥ या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेषु च । सा सा भवतु धर्मिष्ठा तं तु धर्मं च पालये ॥३२॥ एष मे परमोदार वरः परमको मतः । न हि धर्माभि रक्तानां लोके किंचन दुर्लभम् ॥ ३३ ॥ पुनः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमुवाच ह । धर्मिष्ठस्त्वं यथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति ॥ ३४ ॥ यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्या ऽमित्रनाशन । नाधर्मे जायते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥३५॥ इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमुपस्थितम् । प्रजा पतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥३६॥ न तावत् कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया । जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मतिः ॥ ३७ ॥ नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दश । अनेन भक्षिता ब्रह्मन् ऋषयो मानुषास्तथा ॥ ३८ ॥

परमेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रम् । पालये पालयेयम् ३१-३८

अलब्धवरपूर्वेण यत् कृतं राक्षसेन तु । तदेष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् ॥ ३९ ॥ वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ । लोकानां स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य च सन्नतिः ॥ ४० ॥ एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत् पद्मसम्भवः । चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वे देवी सरस्वती ॥४१॥ प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इयमस्म्यागता देव किं कार्यं करवाण्यहम् ॥ ४२ ॥ प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् । वाणि त्वं राक्षसेन्द्रास्ये भव या देवतेप्सिता ॥४३॥ तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय यो मतः ॥ ४४॥ कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् ॥ ४५ ॥ एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रायाद्ब्रह्मा सुरैः समम् । देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः ॥ ४६ ॥ ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभस्स्थलम् । विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततो गतः ॥४७॥ कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः । ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् ॥४८॥

अलब्धवरपूर्वेण पूर्वमलब्धवरेण कुम्भकर्णेन यत् भक्षणात्मकं कर्म कृतं तत् तस्मात् कारणात् वरलब्धः लब्धवरः स्यात् स्याद्यदि भुवनत्रयमपि भक्षयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ वरव्याजेनेति । मोहः अज्ञानम् । एवं मोहस्यैव प्रदाने अस्य च सन्नतिः शिक्षा भवेत् ॥ ४० ॥ एवमिति । अचिन्तयत्, देवीमिति शेषः ॥ ४१॥४२ ॥ प्रजापतिरिति । भव या देवतेप्सिता यादृग्रूपा देवतैः कांक्षिता तादृशी भवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तथेति । प्रविष्टा सा देवतोक्तरूपा प्रविष्टेत्यर्थः ॥ ४४-४८ ॥

अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदाऽऽगतैः । एवं लब्धवराः सर्वे भ्रातरो दीप्ततेजसः । श्लेष्मातकवनं गत्वा तत्र ते न्यवसन् सुखम् ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

सुमाली वरलब्धांस्तु ज्ञात्वा चैतान्निशाचरान् । उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुगः स रसातलात् ॥ १ ॥ मारीचश्च प्रहस्तश्च विरूपाक्षो महोदरः । उदतिष्ठन् सुसंरब्धाः सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २ ॥ सुमाली सचिवैः सार्धं वृतो राक्षसपुङ्गवैः । अभिगम्य दशग्रीवं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ दिष्ट्या ते वत्स सम्प्राप्तश्चिन्तितोऽयं मनोरथः । यस्त्वं त्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान् वरमुत्तमम् ॥ ४ ॥ यत्कृते च वयं लङ्कां त्यक्त्वा याता रसातलम् । तद्गतं नो महाबाहो महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ ५ ॥ असकृत्तद्भयाद्भीताः परित्यज्य स्वमालयम् । विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म रसातलम् ॥ ६ ॥ अस्मदीया च लङ्केयं नगरी राक्षसोचिता । निवेशिता तव भ्रात्रा धनाध्यक्षेण धीमता ॥ ७ ॥ यदि नामात्र शक्यं स्यात् साम्ना दानेन वाऽनघ । तरसा वा महाबाहो प्रत्यानेतुं कृतं भवेत् ॥ ८ ॥

अहमिति । श्लेष्मातकवनं तत्प्रचुरं पितुस्तपोवनमित्यर्थः॥४९॥इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने दशमः सर्गः ॥१०॥

॥ १-४ ॥ यत्कृत इति । महद्विष्णुकृतं यद्भयं तन्निरस्तमित्यर्थः ॥५-७॥ यदीत्यादि । सामादिना लङ्कां प्रचालयितुं यदि नाम शक्यं स्यात्तदा नः कार्यं

त्वं तु लङ्केश्वरस्तात भविष्यसि न संशयः । त्वया राक्षसवंशोऽयं निमग्नोऽपि समुद्धृतः । सर्वेषां नः प्रभुश्चैव भविष्यसि महाबल ॥ ९ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवो मातामह मुपास्थितम् । वित्तेशो गुरुरस्माकं नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ १० ॥ साम्नाऽपि राक्षसेन्द्रेण प्रत्याख्यातो गरीयसा । किंचिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ॥ ११ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य वसन्तं रावणं ततः । उक्तवन्तं तथा वाक्यं दशग्रीवं निशाचरः ॥ १२ ॥ प्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यमिदमाह सकारणम् ॥ १३ ॥ दशग्रीव महाबाहो नार्हस्त्वं वक्तुमीदृशम् । सौभ्रात्रं नास्ति शूराणां शृणु चेदं वचो मम ॥ १४ ॥ अदितिश्च दितिश्चैव भगिन्यौ सहिते हिते । भार्ये परमरूपिण्यौ कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ १५ ॥ अदितिर्जनयामास देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् । दिति स्त्वजनयत् पुत्रान् कश्यपस्यात्मसम्भवान् ॥ १६ ॥ दैत्यानां किल धर्मज्ञ पुरीयं सवनार्णवा । सपर्वता मही वीर तेऽभवन् प्रभविष्णवः ॥ १७ ॥ निहत्य तांस्तु समरे विष्णुना प्रभविष्णुना । देवानां वशमानीतं त्रैलोक्य मिदमव्ययम् ॥ १८ ॥ नैतदेको भवानेव करिष्यति विपर्ययम् । सुरासुरैराचरितं तत्कुरुष्व वचो मम ॥ १९ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । चिन्तयित्वा मुहूर्तं वै बाढमित्येव सोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्यवान् । वनं गतो दशग्रीवः सह तैः क्षणदाचरैः ॥ २१ ॥

भवेदित्यर्थः ॥८-१४॥ अदितिश्चेति । सहिते हिते अन्योन्यानुरक्ते ॥१५-१८॥ नैतदिति । विपर्ययं भ्रातृद्रोहरूपम्, सुरासुरैराचरितं मार्गम् ॥ १९ ॥ २० ॥ स त्विति । तस्मिन्नहनि । प्रहस्तोपदेशाहनि वनं श्लेष्मातकवनम् ॥ २१ ॥

त्रिकूटस्थः स तु तदा दशग्रीवो निशाचरः । प्रेषयामास दूत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदम् ॥ २२ ॥ प्रहस्त शीघ्रं गच्छ त्वं ब्रूहि नैर्ऋतपुङ्गवम् । वचसा मम वित्तेशं सामपूर्वमिदं वचः ॥ २३ ॥ इयं लङ्कापुरी राजन् राक्षसानां महात्मनाम् । त्वया निवेशिता सौम्य नैतद्युक्तं तवानघ ॥ २४ ॥ तद्भवान् यदि नो ह्यद्य दद्यादतुलविक्रम । कृता भवेन्मम प्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालितः ॥२५॥ स तु गत्वा पुरीं लङ्कां धनदेन सुरक्षिताम् । अब्रवीत् परमोदारं वित्तपालमिदं वचः ॥ २६ ॥ प्रेषितोऽहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत । त्वत्समीपं महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वर ॥२७॥ तच्छ्रूयतां महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । वचनं मम वित्तेश यद्ब्रवीति दशाननः ॥२८॥ इयं किल पुरी रम्या सुमालिप्रमुखैः पुरा । भुक्तपूर्वा विशालाक्ष राक्षसैर्भीमविक्रमैः ॥२९॥ तेन विज्ञाप्यते सोऽयं साम्प्रतं विश्रवात्मज । तदेषा दीयतां तात याचतस्तस्य सामतः ॥३०॥ प्रहस्तादभिसंश्रुत्य देवो वैश्रवणो वचः । प्रत्युवाच प्रहस्तं तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ३१ ॥ दत्ता ममेयं पित्रा तु लङ्का शून्या निशाचरैः । निवासिते च मे यक्षैर्दानमानादिभिर्गुणैः ॥३२॥ ब्रूहि गच्छ दशग्रीवं पुरं राज्यं च यन्मम । तवाप्येतन्महाबाहो भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् । [अविभक्तं त्वया सार्धं राज्यं यच्चापि मे वसु] ॥३३॥ एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ३४ ॥ अभिवाद्य गुरुं प्राह रावणस्य यदीप्सितम् । एष तात दशग्रीवो दूतं प्रेषितवान् मम ॥ ३५ ॥

त्रिकूटस्थ इति । त्रिकूटस्थो भूत्वा प्रहस्तं दूत्येन प्रेषयामास ॥२२॥ प्रहस्तेति । नैर्ऋतपुङ्गवं कुबेरम् । लङ्कायां पूर्वस्थितनैर्ऋताधिपत्यात् ॥ २३–२७ ॥

दीयतां नगरी लङ्का पूर्वं रक्षोगणोषिता । मयाऽत्र यदनुष्ठेयं तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥ ३६ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोऽसौ विश्रवा मुनिपुङ्गवः । प्राञ्जलिं धनदं प्राह शृणु पुत्र वचो मम ॥३७॥ दशग्रीवो महाबाहुरुक्तवान् मम सन्निधौ । मया निर्भर्त्सितश्चासीद्बहुशोक्तः सुदुर्मतिः ॥ ३८ ॥ स क्रोधेन मया चोक्तो ध्वंसते च पुनः पुनः । श्रेयोभियुक्तं धर्म्यं च शृणु पुत्र वचो मम ॥३९॥ वरप्रदानात् संमूढो मान्यामान्यान् स दुर्मतिः । न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृतिं दारुणां गतः ॥ ४० ॥ तस्माद्गच्छ महाबाहो कैलासं धरणीधरम् । निवेशय निवासार्थं त्यक्त्वा लङ्कां सहानुगः ॥४१॥ तत्र मन्दाकिनी रम्या नदीनामुत्तमा नदी । काञ्चनैः सूर्यसङ्काशैः पङ्कजैः संवृतोदका ॥४२॥ कुमुदैरुत्पलैश्चैव तथाऽन्यैश्च सुगन्धिभिः ॥ ४३ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वाः साप्सरोरगकिन्नराः । विहारशीलाः सततं रमन्ते सर्वदाऽऽश्रिताः ॥४४॥ न हि क्षमं तवानेन वैरं धनद रक्षसा । जानीषे हि यथाऽनेन लब्धः परमको वरः ॥४५ ॥ एवमुक्तो गृहीत्वाऽऽशु तद्वचः पितृगौरवात् । सदारपुत्रः सामात्यः सवाहनधनो गतः ॥४६॥ प्रहस्तोऽथ दशग्रीवं गत्वा वचनमब्रवीत् । प्रहृष्टात्मा महात्मानं सहामात्यं सहानुजम् ॥ ४७ ॥ शून्या सा नगरी लङ्का त्यक्त्वैनां धनदो गतः । प्रविश्य तां सहास्माभिः स्वधर्मं प्रतिपालय ॥ ४८ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहस्तेन महाबलः । विवेश नगरीं लङ्कां भ्रातृभिः सबलानुगैः ॥४९ ॥

दशग्रीव इति । बहुशोक्त इति सन्धिः छान्दसः ॥ ३८ ॥ स इति । ध्वंसते ध्वस्तधर्मन्यायमर्यादो जायते ॥ ३९ ॥ वरप्रदानादिति । मम शापात् तन्मातृदर्शनकालकृतादिति शेषः ॥ ४० ॥ तस्मादिति । निवासार्थं निवेशय निवेशनं

धनदेन परित्यक्तां सुविभक्तमहापथाम् । आरुरोह स देवारिः स्वर्गं देवाधिपो यथा ॥ ५० ॥ स चाभिषिक्तः क्षणदाचरैस्तदा निवेशयामास पुरीं दशाननः । निकाम पूर्णा च बभूव सा पुरी निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ ५१ ॥ धनेश्वरस्त्वथ पितृवाक्यगौरवान्न्यवेशय च्छशिविमले गिरौ पुरीम् । स्वलंकृतैर्भवनवरैर्विभूषितां पुरन्दरस्येव तदाऽमरावतीम् ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

राक्षसेन्द्रोऽभिषिक्तस्तु भ्रातृभ्यां सहितस्तदा । ततः प्रदानं राक्षस्या भगिन्याः समचिन्तयत् ॥१॥ स्वसारं कालकेयाय दानवेन्द्राय राक्षसीम्। ददौ शूर्पणखां नाम विद्युज्जिह्वाय नामतः ॥२॥ अथ दत्त्वा स्वयं रक्षो मृगया मटते स्म तत् । तत्रापश्यत्ततो राम मयं नाम दितेः सुतम् ॥ ३ ॥ कन्यासहायं तं दृष्ट्वा दशग्रीवो निशाचरः । अपृच्छत् को भवानेको निर्मानुष्यमृगे वने । अनया मृगशावाक्ष्या किमर्थं सह तिष्ठसि ॥ ४ ॥ मयस्त्वथा ब्रवीद्राम पृच्छन्तं तं निशाचरम् । श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये यथावृत्तमिदं मम ॥५॥ हेमा नामाप्सरा तात श्रुतपूर्वा यदि त्वया । दैवतैर्मम सा दत्ता पौलोमीव शतक्रतोः ॥६॥

पुरं कुरु ॥४१–५१॥ धनेश्वर इति । शशिविमले गिरौ कैलासे । पुरीमलकाम् । अत्र छन्दोभङ्ग आर्षो ज्ञेयः ॥५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ स्वसारमिति । कालकेयाय कालकपुत्राय ॥ २–७ ॥

तस्यां सक्तमनास्तात पञ्च वर्षशतान्यहम् । सा च दैवतकार्येण त्रयोदश समा गताः ॥ ७ ॥ वर्षं चतुर्दशं चैव ततो हेममयं पुरम् । वज्रवैडूर्यचित्रं च मायया निर्मितं मया ॥ ८ ॥ तत्राहमवसं दीनस्तया हीनः सुदुःखितः ॥ ९ ॥ तस्मात् पुराद्दुहितरं गृहीत्वा वन मागतः । इयं ममात्मजा राजंस्तस्याः कुक्षौ विवर्धिता ॥ १० ॥ भर्त्तारमनया सार्धमस्याः प्राप्तोऽस्मि मार्गितुम् । कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकांक्षिणाम् ॥ ११ ॥ कन्या हि द्वे कुले नित्यं संशये स्थाप्य तिष्ठति । पुत्रद्वयं ममाप्यस्यां भार्यायां सम्बभूव ह ॥ १२ ॥ मायावी प्रथम स्तात दुन्दुभिस्तदनन्तरः । एवं ते सर्वमाख्यातं यथा तत्त्वेन पृच्छतः ॥ १३ ॥ त्वामिदानीं कथं तात जानीयां को भवानिति । एवमुक्तस्तु तद्रक्षो विनीतमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ अहं पौलस्त्यतनयो दशग्रीवश्च नामतः । मुने र्विश्रवसो यस्तु तृतीयो ब्रह्मणोऽभवत् ॥ १५ ॥ एव मुक्तस्तदा राम राक्षसेन्द्रेण दानवः । महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मयो हर्षमुपागतः । दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास यत्र वै ॥ १६ ॥ करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा । प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ १७ ॥ इयं ममात्मजा राजन् हेमयाऽप्सरसा धृता । कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥

वर्षं चतुर्दशमिति । चतुर्दशसङ्ख्याविशिष्टं वर्षं च गतमित्यर्थः । हेममयं पुरं हेमपुरम् । मायया विचित्रनिर्माणशक्त्या ॥ ८॥९ ॥ तस्मादिति । तस्याः कुक्षौ हेमाया गर्भ इत्यर्थः ॥ १० ॥ भर्तारमिति । अस्या भर्त्तारं मार्गितुम् अनया प्राप्तोऽस्मि ॥ ११ ॥ १२ ॥ मायावीति । मायावी च वालिना पलायितोऽत्रैव प्रविष्टो नाशित इति ज्ञेयम् ॥ १३–१७ ॥ इयमिति । धृता गर्भप्रसूतेत्यर्थः ॥ १८–१९ ॥

बाढमित्येव तं राम दशग्रीवोऽभ्यभाषत । प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्ग्रहम् ॥ १९ ॥ स हि तस्य मयो राम शापाभिज्ञस्तपोधनात् । विदित्वा तेन सा दत्ता तस्य पैतामहं कुलम् ॥२०॥ अमोघां तस्य शक्तिं च प्रददौ परमाद्भुताम् । परेण तपसा लब्धां जघ्निवान् लक्ष्मणं यया ॥ २१ ॥ एवं स्वीकृतदारो वै लङ्काया ईश्वरः प्रभुः । गत्वा तु नगरीं भार्ये भ्रातृभ्यां समुपाहरत् ॥ २२ ॥ वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति नामतः । तां भार्यां कुम्भकर्णस्य रावणः समकल्पयत् ॥२३॥ गन्धर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः । सरमां नाम धर्मज्ञां लेभे भार्यां विभीषणः ॥२४॥ तीरे तु सरसो वै तु सञ्जज्ञे मानसस्य हि । सरस्तदा मानसं तु ववृधे जलदागमे ॥२५॥ मात्रा तु तस्याः कन्यायाः स्नेहेनाक्रन्दितं वचः । सरो मा वर्धयस्वेति ततः सा सरमाऽभवत् ॥ २६ ॥ एवं ते कृतदारा वै रेमिरे तत्र राक्षसाः । स्वां स्वां भार्यामुपागम्य गन्धर्वा इव नन्दने ॥ २७ ॥ ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् । स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २८ ॥

स इति । शापाभिज्ञ इति । दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति श्रुतशापवृत्तान्त इति भावः । पुलस्त्यशापश्चेत्केवलं कुलमेव बह्वमन्यतेत्यर्थः ॥ २०-२४ ॥ सरमाशब्दं निर्वक्ति--तीरे इत्यादि । सरो मा वर्धयस्वेत्युक्त्या सरमेति नामासीत् ।

स०--ननु मन्दोदरी महापतिव्रतेति तत्र श्रूयते, तादृशीं कन्यामयोग्याय रावणाय मयः कथं दत्तवानित्यतो वक्ति--**स ही**ति । सः मयः । तस्य रावणस्य तं प्रति तपोधनात् विश्रवसः । दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति यः शापः तदभिज्ञस्सन् तस्य पैतामहं कुलं पुलस्त्यवंशं विदित्वा सा दत्ता । अयं भावः--विजने रावणं पश्यन्मयः अयं पित्रा दत्तशापः क्रूरप्रकृतिरिमां परमसुन्दरीं कन्यामेकान्ते दृष्टवान् न परित्यजति । बलादपहरत्येव । बलवांश्चासौ पुलस्त्यगोत्रोत्पन्नश्च, देया च कन्येति सर्वमालोच्य तां ददाविति ॥ २० ॥

जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना । रुदता सुमहान् मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥२९॥ जडीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव । पिता तस्याकरोन्नाम मेघनाद इति स्वयम् ॥ ३० ॥ सोऽवर्धत तदा राम रावणान्तःपुरे शुभे। रक्ष्यमाणो वरस्त्रीभिश्छन्नः काष्ठैरिवानलः ॥३१॥ मातापित्रोर्महाहर्षं जनयन् रावणात्मजः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ लोकेश्वरोत्सृष्टा तत्र कालेन केनचित् । निद्रा सम भवत्तीव्रा कुम्भकर्णस्य रूपिणी ॥१॥ ततो भ्रातरमासीनं कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः। निद्रा मां बाधते राजन् कारयस्व ममालयम् ॥२॥ विनियुक्तास्ततो राज्ञा शिल्पिनो विश्व कर्मवत् । विस्तीर्णं योजनं शुभ्रं ततो द्विगुणमायतम् ॥३॥दर्शनीयं निराबाधं कुम्भकर्णस्य चक्रिरे। स्फाटिकैः काञ्चनैश्चित्रैः स्तम्भैः सर्वत्र शोभितम् ॥ ४ ॥ वैडूर्यकृत सोपानं किङ्किणीजालकं तथा । दान्ततोरणविन्यस्तं वज्र स्फटिकवेदिकम् ॥ ५ ॥ मनोहरं सर्वसुखं कारयामास राक्षसः । सर्वत्र सुखदं नित्यं मेरोः पुण्यां गुहामिव॥ ६ ॥

पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २९--३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

अथेत्यादि । लोकेश्वरेण ब्रह्मणोत्सृष्टा प्रेषिता । रूपिणी मूर्ता ॥ १ ॥ २ ॥ विनियुक्ता इति । विस्तीर्णं योजनमिति, तिर्यङ्मानेनेति शेषः । ततो द्विगुणमायतम् युद्धकाण्डे योजनायतमित्युक्तं द्विगुणयोजनायतपरम् ॥३॥४॥ वैडूर्येति । किङ्किणीजालकं प्रान्तेषु किङ्किणीजालयुक्तम् । दान्तो दन्तविकारः ॥५–१०॥

तत्र निद्रासमाविष्टः कुम्भकर्णो महाबलः । बहून्यब्द सहस्राणि शयानो न प्रबुध्यते ॥ ७ ॥ निद्राभिभूते तु तदा कुम्भकर्णे दशाननः । देवर्षियक्षगन्धर्वान् सञ्जघ्ने हि निरङ्कुशः ॥८॥ उद्यानानि च चित्राणि नन्दनादीनि यानि च । तानि गत्वा सुसंक्रुद्धो भिनत्ति स्म दशाननः ॥ ९ ॥ नदीं गज इव क्रीडन् वृक्षान् वायुरिव क्षिपन् । नगान् वज्र इवोत्सृष्टो विध्वंसयति राक्षसः ॥ १० ॥ तथावृत्तं तु विज्ञाय दशग्रीवं धनेश्वरः । कुलानुरूपं धर्मज्ञो वृत्तं संस्मृत्य चात्मनः ॥ ११ ॥ सौभ्रात्रदर्शनार्थं तु दूतं वैश्रवणस्तदा । लङ्कां सम्प्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितम् ॥१२॥ स गत्वा नगरीं लङ्कामाससाद विभीषणम् । मानितस्तेन धर्मेण पृष्टश्चागमनं प्रति ॥ १३ ॥ पृष्ट्वा च कुशलं राज्ञो ज्ञातीनां च विभीषणः । सभायां दर्शयामास तमासीनं दशाननम् ॥ १४ ॥ स दृष्ट्वा तत्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा । जयेति वाचा सम्पूज्य तूष्णीं समभिवर्तत ॥१५॥ तं तत्रोत्तमपर्यङ्के वरास्तरण शोभिते । उपविष्टं दशग्रीवं दूतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥ राजन् वदामि ते सर्वं भ्राता तव यदब्रवीत् । उभयोः सदृशं वीर वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ १७ ॥ साधु पर्याप्तमेतावत् कृतश्चारित्रसङ्ग्रहः । साधुधर्मे व्यवस्थानं क्रियतां यदि शक्यते ॥ १८ ॥

तथेति । कुलानुरूपं वृत्तमिति, असक्तमिति शेषः ॥ ११ ॥ सौभ्रात्रेति । हितं हितपरम् ॥ १२ ॥ स इति । आगमनं प्रतीति, कार्यमिति शेषः ॥१३॥ पृष्ट्वेति । राज्ञः कुबेरस्य । तं दूतम् ॥ १४–१६ ॥ राजन्निति । उभयोरिति । उभयोर्मातापित्रोः । कुलस्याभिजनस्य तयोर्वृत्तस्य च सदृशं यथा तथा ॥ १७॥ साध्विति । साधु सम्यक् । चारित्रसंग्रहः कृतश्चेदेतावदेव

दृष्टं मे नन्दनं भग्नमृषयो निहताः श्रुताः । देवतानां समुद्योगस्त्वत्तो राजन् मम श्रुतः ॥ १९ ॥ निराकृतश्च बहुशस्त्वयाऽहं राक्षसाधिप । अपराद्धा हि बाल्याच्च रमणीयाः स्वबान्धवाः ॥२०॥ अहं तु हिमवत्पृष्ठं गतो धर्ममुपासितुम् । रौद्रं व्रतं समास्थाय नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २१ ॥ तत्र देवो मया दृष्टः सह देव्या मया प्रभुः । सव्यं चक्षुर्मया दैवात्तत्र देव्यां निपातितम् ॥२२॥ का न्वियं स्यादिति शुभा न खल्वन्येन हेतुना । रूपं ह्यनुपमं कृत्वा रुद्राणी तत्र तिष्ठति ॥२३ ॥ देव्या दिव्यप्रभावेन दग्धं सव्यं ममेक्षणम् । रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः पिङ्गलत्वमुपागतम् ॥२४ ॥ ततोऽहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम् । तूष्णीं वर्षशतान्यष्टौ समाधारं महाव्रतम् ॥२५॥ समाप्ते नियमे तस्मिंस्तत्र देवो महेश्वरः । प्रीतः प्रीतेन मनसा प्राह वाक्यमिदं प्रभुः ॥ २६ ॥ पैङ्गल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् । प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ तपसा तेन सुव्रत ॥२७॥ मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव धनाधिप । तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेद्व्रतमीदृशम् ॥ २८ ॥ व्रतं सुनिश्चयं ह्येतन्मया ह्युत्पादितं पुरा । तत् सखित्वं मया सौम्य रोचयस्व धनेश्वर ॥२९॥

पर्याप्तम् । उक्तमर्थं विवृणोति--साध्वित्यादि । व्यवस्थानं व्यवस्थितिः । यदि शक्यत इत्युक्त्या ज्येष्ठतया नियोगबुद्धिर्व्यावर्तते, तस्य क्रूरत्वात् ॥ १८ ॥ मया चारित्रव्यवस्थानेन विना किं कृतमित्यत्राह--दृष्टमित्यादिना । त्वत्तः त्वया । मम मया । समुद्योग इति । प्रतिक्रियाकरणायेति शेषः ॥१९॥ निराकृत इति । रमणीयाः तोषणीयाः स्वबान्धवाः बाल्यादज्ञानादपराद्धाः त्वया कृतापराधा आसन्नित्यर्थः ॥२०॥ अहमिति । रौद्रं रुद्रप्रसादकं व्रतम् । इदन्तु केदारव्रतमित्याहुः ॥२१-२८॥ व्रतमिति । रोचयस्व स्वरुचितं कुरु॥ २९-३१ ॥

तपसा निर्जितश्चैव सखा मम भवानघ । देव्या दग्धं प्रभावेन यच्च सव्यं तवेक्षणम् ॥ ३० ॥ एकाक्षिपिङ्गलेत्येवं नाम स्थास्यति शाश्वतम् । एवं तेन सखित्वं च प्राप्यानुज्ञां च शङ्करात् ॥ ३१ ॥ आगत्य च श्रुतोऽयं मे तव पापविनिश्चयः ॥ ३२ ॥ तदधार्मिष्ठसंयोगान्निवर्त कुलदूषणात् । चिन्त्यते हि वधोपायः सर्षिसङ्घैः सुरैस्तव ॥३३॥ एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । हस्तौ दन्तांश्च सम्पीड्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३४ ॥ विज्ञातं ते मया दूत वाक्यं यस्य प्रभाषसे । नैतत्त्वमसि नैवासौ भ्राता येनासि चोदितः ॥ ३५ ॥ हितं नैष ममैतद्धि ब्रवीति धनरक्षकः। महेश्वरसखित्वं तु मूढ श्रावयसे किल ॥ ३६ ॥ नचेदं क्षमणीयं मे यदेतद्भाषितं त्वया । यदेतावन्मया कालं दूत तस्य तु मर्षितम् ॥ ३७ ॥ न हन्तव्यो गुरुर्ज्येष्ठो मयाऽयमिति मन्यते। तस्य त्विदानीं श्रुत्वा मे वाक्यमेषा कृता मतिः ॥३८॥ त्रींल्लोकानपि जेष्यामि बाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ ३९ ॥ एतन्मुहूर्तमेवाहं तस्यैकस्य तु वै कृते । चतुरो लोकपालांस्तान् नयिष्यामि यमक्षयम् ॥ ४० ॥

आगत्येति । आगत्य स्वगृहमागत्य । मे स्थितेन मया । अधर्मः तव पापविनिश्चयः श्रुतः ॥ ३२ ॥ तदिति । तदधर्मत्वाद्धेतोः । कुलदूषणादधार्मिष्ठसंसर्गान्निवर्त निवर्तस्व ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विज्ञातमिति । वाक्यं विज्ञातमिति वाक्यतात्पर्यार्थौ विज्ञात इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ हितमिति । धनरक्षको मे हितमिति ब्रवीति । एतद्धि मे न हितं न सममनुचितं चेत्यर्थः । हे मूढ ! महेश्वरसखित्वं तद्रूपबलसंपत्तिं श्रावयसे किल ॥ ३६ ॥ न चेदमिति । इदं न मर्षणीयं यत्त्वयाऽभिहितं भाषितं तदपि न मर्षणीयमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ न हन्तव्य इति । मम हृदयं गुरुः न हन्तव्य इति पूर्वमेव मन्यते स्म। तथापि एषा मतिर्जायते । कृतशब्दार्थमाह—त्रीनिति ॥ ३८॥३९ ॥ एतदिति । तस्यैकस्य

एवमुक्त्वा तु लङ्केशो दूतं खड्गेन जघ्निवान् ।
ददौ भक्षयितुं ह्येनं राक्षसानां दुरात्मनाम् ॥ ४१ ॥
एवं कृतस्वस्त्ययनो रथमारुह्य रावणः ।
त्रैलोक्यविजयाकांक्षी ययौ यत्र धनेश्वरः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

ततस्तु सचिवैः सार्धं षड्भिर्नित्यं बलोद्धतैः । महोदर प्रहस्ताभ्यां मारीचशुकसारणैः ॥ १ ॥ धूम्राक्षेण च वीरेण नित्यं समरगृध्नुना। संवृतः प्रययौ श्रीमान् क्रोधा ल्लोकान् दहन्निव ॥ २ ॥ पुराणि स नदीः शैलान् वना न्युपवनानि चाअतिक्रम्य मुहूर्तेन कैलासं गिरिमागमत् ॥ ३ ॥ सन्निविष्टं गिरौ तस्मिन् राक्षसेन्द्रं निशम्य तु । युद्धेऽत्यर्थकृतोत्साहं दुरात्मानं समन्त्रिणम् ॥ ४ ॥ यक्षा न शेकुः संस्थातुं प्रमुखे तस्य रक्षसः । राज्ञो भ्रातेति विज्ञाय गता यत्र धनेश्वरः ॥ ५ ॥ ते गत्वा सर्व माचख्युर्भ्रातुस्तस्य चिकीर्षितम् । अनुज्ञाता ययुर्हृष्टा युद्धाय धनदेन ते ॥ ६ ॥ ततो बलानां संक्षोभो व्यवर्धत महोदधेः । तस्य नैर्ऋतराजस्य शैलं सञ्चालयन्निव ॥ ७ ॥ ततो युद्धं समभवद्यक्षराक्षससङ्कुलम् । व्यथिताश्चाभवं स्तत्र सचिवा राक्षसस्य ते ॥ ८ ॥

कृते, वधप्रसङ्ग इति शेषः ॥ ४० ॥ एवमिति । एनं खड्गच्छिन्नमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण व्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

॥ १-४ ॥ यक्षा इति । न शेकुरित्यत्र हेतुमाह—राज्ञो भ्रातेति ॥ ५-८ ॥

स दृष्ट्वा तादृशं सैन्यं दशग्रीवो निशाचरः । हर्षनादान् बहून् कृत्वा स क्रोधादभ्यधावत ॥ ९ ॥ ये तु ते राक्षसेन्द्रस्य सचिवा घोरविक्रमाः । तेषां सहस्रमेकैकं यक्षाणां समयोधयन् ॥ १० ॥ ततो गदाभिर्मुसलैरसिभिः शक्तितोमरैः । हन्यमानो दशग्रीवस्तत् सैन्यं समगाहत ॥ ११ ॥ स निरुच्छ्वासवत्तत्र वध्यमानो दशाननः । वर्षद्भिरिव जीमूतैर्धाराभिरवरुध्यत ॥ १२ ॥ न चकार व्यथां चैव यक्षशस्त्रैः समाहतः । महीधर इवाम्भोदैर्धाराशतसमुक्षितः ॥ १३ ॥ स दुरात्मा समुद्यम्य कालदण्डोपमां गदाम् । प्रविवेश ततः सैन्यं नयन् यक्षान् यमक्षयम् ॥ १४ ॥ स कक्षमिव विस्तीर्णं शुष्केन्धनमिवाकुलम् । वातेनाग्निरिवायत्तो यक्षसैन्यं ददाह तत् ॥ १५ ॥ तैस्तु तत्र महामात्यैर्महोदरशुकादिभिः । अल्पावशेषास्ते यक्षाः कृता वातैरिवाम्बुदाः ॥ १६ ॥ केचित् समाहता भग्नाः पतिताः समरक्षितौ । ओष्ठांश्च दशनैस्तीक्ष्णैरदशन् कुपिता रणे ॥ १७ ॥ श्रान्ताश्चान्योन्यमालिङ्ग्य भ्रष्टशस्त्रा रणाजिरे । सीदन्ति च तदा यक्षाः कूला इव जलेन ह ॥ १८ ॥ हतानां गच्छतां स्वर्गं युद्ध्यतां पृथिवीतले । प्रेक्षतामृषिसङ्घानां न बभूवान्तरं दिवि ॥ १९ ॥ भग्नांस्तु तान् समालक्ष्य यक्षेन्द्रांस्तु महाबलान् । धनाध्यक्षो महाबाहुः प्रेषयामास यक्षकान् ॥ २० ॥

स दृष्ट्वेति । हर्षनादं सिंहनादम् ॥ ९ ॥ ये त्विति । सहस्राणां यक्षाणामेकैकं सहस्रं प्रत्येकमयोधयन् ॥ १०–१८ ॥ हतानामिति । पृथिवीतले युध्यतां हतानामत एव स्वर्गस्थानां तथा व्योम्नि स्थित्वा युद्धं प्रेक्षतां प्रेक्षमाणानामृषिसङ्घानां च । दिवि आकाशे । अन्तरमवस्थातुमवकाशः न बभूव, व्योम्नि

एतस्मिन्नन्तरे राम विस्तीर्णबलवाहनः । प्रेषितो न्यपत द्यक्षो नाम्ना संयोधकण्टकः ॥२१॥ तेनं चक्रेण मारीचो विष्णुनेव रणे हतः । पतितो भूतले शैलात् क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २२ ॥ ससंज्ञस्तु मुहूर्तेन स विश्रम्य निशाचरः । तं यक्षं योधयामास स च भग्नः प्रदुद्रुवे ॥ २३ ॥ ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैडूर्यरजसोक्षितम् । मर्यादां प्रतिहाराणां तोरणान्तरमाविशत् ॥ २४ ॥ तं तु राजन् दशग्रीवं प्रविशन्तं निशाचरम् । सूर्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत् ॥ २५ ॥ स वार्यमाणो यक्षेण प्रविवेश निशाचरः । यदा तु वारितो राम न व्यतिष्ठत् स राक्षसः ॥ २६ ॥ ततस्तोरणमुत्पाट्य तेन यक्षेण ताडितः । रुधिरं प्रस्रवन् भाति शैलो धातुस्रवैरिव ॥२७॥ स शैलशिखराभेण तोरणेन समाहतः । जगाम न क्षतिं वीरो वरदानात् स्वयम्भुवः ॥ २८ ॥ तेनैव तोरणेनाथ यक्षस्तेनाभिताडितः । नादृश्यत तदा यक्षो भस्मीकृत तनुस्तदा ॥२९॥ ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा रक्षःपराक्रमम् । ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीडिताः । त्यक्तप्रहरणाः शान्ता विवर्णवदनास्तदा ॥ ३० ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

निबिडमभूदित्यर्थः ॥ १९–२८ ॥ तेनैवेति । भस्मीकृततनुरिति । रावण कृततोरणदण्डसमाहननेन चूर्णित इत्यर्थः ॥ २९॥३० ॥ इति श्रीगोविन्दराज विरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

---

१ तेन यक्षेण मारीचो विष्णुनेव समाहतः।पातितः पृथिवीं भेजे क्षीणपुण्य इवाम्बरात्॥इति पाठान्तरम् ।

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

ततस्तान् लक्ष्य वित्रस्तान् यक्षेन्द्रांश्च सहस्रशः । धनाध्यक्षो महायक्षं माणिचारमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ रावणं जहि यक्षेन्द्र दुर्वृत्तं पापचेतसम् । शरणं भव वीराणां यक्षाणां युद्धशालिनाम् ॥ २ ॥ एवमुक्तो महाबाहुर्माणिभद्रः सुदुर्जयः । वृतो यक्षसहस्रैस्तु चतुर्भिः समयोधयत् ॥ ३ ॥ ते गदामुसलप्रासैः शक्तितोमरमुद्गरैः । अभिघ्नन्तस्तदा यक्षा राक्षसान् समुपाद्रवन् ॥ ४ ॥ कुर्वन्तस्तुमुलं युद्धं चरन्तः श्येनवल्लघु । बाढं प्रयच्छन्नेच्छामि दीयतामिति भाषिणः ॥५॥ ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयो ब्रह्मवादिनः । दृष्ट्वा तत्तुमुलं युद्धं परं विस्मयमागमन् ॥ ६ ॥ यक्षाणां तु प्रहस्तेन सहस्रं निहतं रणे । महोदरेण चानिन्द्यं सहस्रमपरं हतम् ॥ ७ ॥ क्रुद्धेन च तदा राजन् मारीचेन युयुत्सुना । निमेषान्तरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ८ ॥ क्व च यक्षार्जवं युद्धं क्व च मायाबलाश्रयम् । रक्षसां पुरुषव्याघ्र तेन तेऽभ्यधिका युधि ॥९॥ धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे । मुसलेनोरसि क्रोधात्ताडितो न च कम्पितः ॥ १० ॥ ततो गदां समाविध्य माणिभद्रेण राक्षसः । धूम्राक्षस्ताडितो मूर्ध्नि विह्वलः स पपात ह ॥११॥ धूम्राक्षं ताडितं दृष्ट्वा पतितं शोणितोक्षितम् । अभ्यधावत सङ्ग्रामे माणिभद्रं दशाननः ॥१२॥ तं क्रुद्धमभिधावन्तं माणिभद्रो दशाननम् । शक्तिभिस्ताडयामास तिसृभिर्यक्षपुङ्गवः ॥१३॥

ततस्तानित्यादि । माणिचारः माणिभद्रः ॥ १–१३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे राम विस्तीर्णबलवाहनः । प्रेषितो न्यपत द्यक्षो नाम्ना संयोधकण्टकः ॥२१॥ तेन[1] चक्रेण मारीचो विष्णुनेव रणे हतः । पतितो भूतले शैलात् क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २२ ॥ ससंज्ञस्तु मुहूर्तेन स विश्रम्य निशाचरः । तं यक्षं योधयामास स च भग्नः प्रदुद्रुवे ॥ २३ ॥ ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैडूर्यरजसोक्षितम् । मर्यादां प्रतिहाराणां तोरणान्तरमाविशत् ॥ २४ ॥ तं तु राजन् दशग्रीवं प्रविशन्तं निशाचरम् । सूर्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत् ॥ २५ ॥ स वार्यमाणो यक्षेण प्रविवेश निशाचरः । यदा तु वारितो राम न व्यतिष्ठत् स राक्षसः ॥ २६ ॥ ततस्तोरणमुत्पाट्य तेन यक्षेण ताडितः । रुधिरं प्रस्रवन् भाति शैलो धातुस्रवैरिव ॥२७॥ स शैलशिखराभेण तोरणेन समाहतः । जगाम न क्षतिं वीरो वरदानात् स्वयम्भुवः ॥ २८ ॥ तेनैव तोरणेनाथ यक्षस्तेनाभिताडितः । नादृश्यत तदा यक्षो भस्मीकृत तनुस्तदा ॥२९॥ ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा रक्षःपराक्रमम् । ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीडिताः । त्यक्तप्रहरणाः शान्ता विवर्णवदनास्तदा ॥ ३० ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

निबिडमभूदित्यर्थः ॥ १९-२८ ॥ तेनैवेति । भस्मीकृततनुरिति । रावण कृततोरणदण्डसमाहननेन चूर्णित इत्यर्थः ॥ २९॥३० ॥ इति श्रीगोविन्दराज विरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

---

१ तेन यक्षेण मारीचो विष्णुनेव समाहतः।पातितः पृथिवीं भेजे क्षीणपुण्य इवाम्बरात्।।इति पाठान्तरम् ।

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

ततस्तान् लक्ष्य वित्रस्तान् यक्षेन्द्रांश्च सहस्रशः । धनाध्यक्षो महायक्षं माणिचारमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ रावणं जहि यक्षेन्द्र दुर्वृत्तं पापचेतसम् । शरणं भव वीराणां यक्षाणां युद्धशालिनाम् ॥ २ ॥ एवमुक्तो महाबाहुर्माणिभद्रः सुदुर्जयः । वृतो यक्षसहस्रैस्तु चतुर्भिः समयोधयत् ॥ ३ ॥ ते गदामुसलप्रासैः शक्तितोमरमुद्गरैः । अभिघ्नन्तस्तदा यक्षा राक्षसान् समुपाद्रवन् ॥ ४ ॥ कुर्वन्तस्तुमुलं युद्धं चरन्तः श्येनवल्लघु । बाढं प्रयच्छ नेच्छामि दीयतामिति भाषिणः ॥५॥ ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयो ब्रह्मवादिनः । दृष्ट्वा तत्तुमुलं युद्धं परं विस्मयमागमन् ॥ ६ ॥ यक्षाणां तु प्रहस्तेन सहस्रं निहतं रणे । महोदरेण चानिन्द्यं सहस्रमपरं हतम् ॥ ७ ॥ क्रुद्धेन च तदा राजन् मारीचेन युयुत्सुना । निमेषान्तरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ८ ॥ क्व च यक्षार्जवं युद्धं क्व च मायाबलाश्रयम् । रक्षसां पुरुषव्याघ्र तेन तेऽभ्यधिका युधि ॥९॥ धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे । मुसलेनोरसि क्रोधात्ताडितो न च कम्पितः ॥ १० ॥ ततो गदां समाविध्य माणिभद्रेण राक्षसः । धूम्राक्षस्ताडितो मूर्ध्नि विह्वलः स पपात ह ॥११॥ धूम्राक्षं ताडितं दृष्ट्वा पतितं शोणितोक्षितम् । अभ्यधावत सङ्ग्रामे माणिभद्रं दशाननः ॥१२॥ तं क्रुद्धमभिधावन्तं माणिभद्रो दशाननम् । शक्तिभिस्ताडयामास तिसृभिर्यक्षपुङ्गवः ॥१३॥

ततस्तानित्यादि । माणिचारः माणिभद्रः ॥ १–१३ ॥

ताडितो माणिभद्रस्य मुकुटे प्राहरद्रणे । तस्य तेन प्रहारेण मुकुटं पार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥ ततः संयुद्धयमानेन विष्टब्धो न व्यकम्पत । तदाप्रभृति यक्षोऽसौ पार्श्वमौलिरिति स्मृतः । [तस्मिंस्तु विमुखे यक्षे माणिभद्रे महात्मनि ।] सन्नादः सुमहान् राजंस्तस्मिन् शैलेऽभ्यवर्तत ॥ १५ ॥ ततो दूरात् प्रददृशे धनाध्यक्षो गदाधरः । शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च पद्मशङ्खसमावृतः ॥ १६ ॥ स दृष्ट्वा भ्रातरं सङ्ख्ये शापाद्विभ्रष्टगौरवम् । उवाच वचनं धीमान् युक्तं पैतामहे कुले ॥ १७ ॥ यन्मया वार्यमाणस्त्वं नावगच्छसि दुर्मते । पश्चादस्य फलं प्राप्य ज्ञास्यसे निरयं गतः ॥ १८ ॥ यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति दुर्मतिः । स तस्य परिणामान्ते जानीते कर्मणः फलम् ॥१९॥ देवता नाभिनन्दन्ति धर्मयुक्तेन केनचित् । येन त्वमीदृशं भावं नीतः सन्नावबुध्यसे ॥२०॥ मातरं पितरं यो हि आचार्यं चावमन्यते । स पश्यति फलं तस्य प्रेतराजवशं गतः ॥ २१ ॥

ताडित इति । ताडितः शक्तिताडितः रावणः माणिभद्रं गदया मुकुटे प्राहरत् । तच्च मुकुटम् प्रहारात्पार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥ तत इति । संयुद्धयमानेन माणिभद्रेण विष्टब्धो निरुद्धः न व्यकम्पत ॥ १५ ॥ शङ्खपद्मसमावृतः शङ्खपद्मनिध्यभिमानिदेवैः संवृतः । शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च सह प्रददृशे । शुक्रप्रोष्ठपदौ मन्त्रिणौ ॥ १६ ॥ स इति । शापात् पितृकृतदारुणत्वशापात् । विभ्रष्टगौरवः वन्दनादिप्रयोजकज्येष्ठगौरवरहितः । युक्तमिति । पैतामहे कुले, उत्पत्तेरिति शेषः॥१७॥यदिति ।अस्य फलं कुलाचारस्य फलं परिपाकं प्राप्य॥१८॥१९॥ देवता इति । धर्मयुक्तेन तव केनचिद्व्यापारेण त्वामिदानीं नाभिनन्दन्ति, धर्माभावात्त्वयि विमुखा भवन्तीत्यर्थः । येन देवतावैमुख्येन । त्वमीदृशं क्रूरं भावं

१ यो हि मातृपितृभ्रातॄनाचार्यानवमन्यते । इति पाठः ।

अध्रुवे हि शरीरे यो न करोति तपोर्जनम् । स पश्चात्तप्यते मूढो मृतो दृष्ट्वाऽऽत्मनो गतिम् ॥ २२ ॥ धर्माद्राज्यं धनं सौख्यमधर्माद्दुःखमेव च । तस्माद्धर्मं सुखार्थाय कुर्यात् पापं विसर्जयेत् ॥ २३ ॥ पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना । तस्मादात्मापघातार्थं मूढः पापं करिष्यति ॥२४॥ कस्यचिन्न हि दुर्बुद्धेश्छन्दतो जायते मतिः । * यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥२५॥ बुद्धिरूपं फलं पुत्राञ्छौर्यं धीरत्वमेव च । प्राप्नुवन्ति नरा लोके निर्जितं पुण्यकर्मभिः ॥२६॥ एवं निरयगामी त्वं यस्य ते मतिरीदृशी । न त्वां समभिभाषिष्ये सद्वृत्ते ष्वेष निर्णयः ॥ २७ ॥ एवमुक्तास्ततस्तेन तस्यामात्याः समाहताः । मारीचप्रमुखाः सर्वे विमुखा विप्रदुद्रुवुः ॥२८॥ ततस्तेन दशग्रीवो यक्षेन्द्रेण महात्मना । गदयाऽभिहतो मूर्ध्नि न च स्थानात् प्रकम्पितः ॥२९॥ ततस्तौ राम निघ्नन्तौ तदाऽन्योन्यं महामृधे । न विह्वलौ न च श्रान्तौ बभूवतुरमर्षणौ ॥ ३० ॥

नीतस्सन्नावबुध्यसे ॥ २० ॥ २१ ॥ अध्रुव इति । तपसः अर्जनं संपादनम् ॥ २२–२४॥ कस्यचिदिति ।दुर्बुद्धेर्बुद्धिरहितस्य कस्यापि पुरुषस्य । छन्दतः पितृमात्रादिसेवां विना स्वेच्छामात्रेण धीर्मतिः शुभमतिर्न हि जायते॥२५॥२६॥ एवामिति । एवं क्रूरकर्मा त्वं निरयगामी भविष्यसि । यस्य ते ईदृशी मतिः, तादृशं त्वां न समभिभाषिष्ये दुर्वृत्तस्य विषये एष एव हि निर्णय इत्यर्थः॥२७॥ एवमुक्ता इति। रावणवत् यूयमप्यसंभाष्याः इत्युक्ता इत्यर्थः। समाहताः धनदेन

* दैवं चेष्टयते सर्वं हतो दैवेन हन्यते । इत्यधिकं कुत्रचित् । १ बुद्धिं रूपं बलं वित्तं पुत्रान्माहात्म्यमेव च । प्राप्नुवन्ति नराः सर्वं स्वकृतैः पूर्वकर्मभिः ॥ इति पाठः । २ समाहिताः । संक्रुद्धा राक्षसान् घोरा न्निजघ्नुः संयुगे तदा ॥ इति पाठः ।

आग्नेयमस्त्रं तस्मै स मुमोच धनदस्तदा । राक्षसेन्द्रो वारुणेन तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ३१ ॥ ततो मायां प्रविष्टोऽसौ राक्षसीं राक्षसेश्वरः । रूपाणां शतसाहस्रं विनाशाय चकार च ॥ ३२ ॥ व्याघ्रो वराहो जीमूतः पर्वतः सागरो द्रुमः । यक्षो दैत्यस्वरूपी च सोऽदृश्यत दशाननः ॥ ३३ ॥ बहूनि च करोति स्म दृश्यन्ते न त्वसौ ततः । प्रतिगृह्य ततो राम महदस्त्रं दशाननः ॥ ३४ ॥ जघान मूर्ध्नि धनदं व्याविध्य महतीं गदाम् । एवं स तेनाभिहतो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ ३५ ॥ कृत्तमूल इवाशोको निपपात धनाधिपः ॥ ३६ ॥ ततः पद्मादिभिस्तत्र निधिभिः स तदा वृतः । धनदोच्छ्वासितस्तैस्तु वनमानीय नन्दनम् ॥ ३७ ॥ निर्जित्य राक्षसेन्द्रस्तं धनदं हृष्टमानसः । पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्षणम् ॥ ३८ ॥ काञ्चनस्तम्भसंवीतं वैडूर्यमणितोरणम् । मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ३९ ॥ मनोजवं कामगमं कामरूपं विहङ्गमम् । मणिकाञ्चनसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ ४० ॥ देवोपवाह्यमक्षय्यं सदा दृष्टिमनस्सुखम् । बह्वाश्चर्यं भक्तिचित्रं ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ॥ ४१ ॥ निर्मितं सर्वकामैस्तु मनोहरमनुत्तमम् । न तु शीतं न चोष्णं च सर्वर्तुसुखदं शुभम् ॥ ४२ ॥

ताडिताः ॥ २८–३१ ॥ तत इति । मायां प्रविष्टः अदृश्यत्वं प्राप्त इत्यर्थः । निधिभिर्दैवताभिः । धनदोच्छ्वासित इति सन्धिरार्षः ॥ ३२–३७ ॥ निर्जित्येति ।

ति०–बहूनि शस्त्रवर्षाणि करोति स्म । तान्येव दृश्यन्ते न त्वसौ । तथा मायाप्रयुक्तव्याघ्रादय एव दृश्यन्ते न त्वसौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ **स०–कामगमं** स्वामीच्छानुसारेण गतिमत् । विहङ्गमम् आकाशगतिमत् । विहायसो विहादेशः । गमश्चेति खजन्तः ॥ ४० ॥ **भक्तिचित्रं** भक्तिर्मार्गः ताभिश्चित्रम् । ब्रह्मणा प्रयोजककर्त्रा विश्वकर्मणा निर्मितम् ॥ ४१ ॥

स तं राजा समारुह्य कामगं वीर्यनिर्जितम् । जितं त्रिभुवनं मेने दर्पोत्सेकात् सुदुर्मतिः ॥ ४३ ॥ जित्वा वैश्रवणं देवं कैलासात् समवातरत् ॥ ४४ ॥ स्वतेजसा विपुलमवाप्य तं जयं प्रतापवान् विमलकिरीटहारवान् । रराज वै परमविमानमास्थितो निशाचरः सदसि गतो यथाऽनलः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामा० पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

स जित्वा धनदं राम भ्रातरं राक्षसाधिपः । महासेन प्रसूतिं तद्ययौ शरवणं महत् ॥ १ ॥ अथापश्यद्दशग्रीवो रौक्मं शरवणं महत् । गभस्तिजालसंवीतं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ २ ॥ स पर्वतं समारुह्य कंचिद्रम्यवनान्तरम् । अपश्यत् पुष्पकं तत्र राम विष्टम्भितं तदा ॥ ३ ॥ विष्टब्धं पुष्पकं दृष्ट्वा ह्यगमं कामगं कृतम् । अचिन्तय द्राक्षसेन्द्रः सचिवैस्तैः समावृतः ॥ ४ ॥ किन्निमित्तं चेच्छया मे नेदं गच्छति पुष्पकम् । पर्वतस्योपरिष्ठस्य कर्मेदं कस्यचिद्भवेत् ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीत्तदा राम मारीचो बुद्धिकोविदः । नेदं निष्कारणं राजन् पुष्पकं यन्न गच्छति ॥ ६ ॥

जयलक्षणं जयाचिह्नम्, ख्यापयन्तीति शेषः ॥ ३८–४५ ॥ इति श्रीगोविन्द राजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

स जित्वेत्यादि । महासेनप्रसूतिं स्कन्दप्रसूतिस्थानम् । अपश्यदित्यादि पूर्वसर्गान्तोक्तसंक्षेपप्रपञ्चनम् ॥ १ ॥ २ ॥ स इति । विष्टम्भितं रुद्राज्ञया रुद्धसञ्चारम् । कामगं पुष्पकम् अगममिति राक्षसश्चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ किन्निमित्तमिति । कस्य कस्य पुरुषस्य इदं कर्म भवेत् ॥ ५–२२ ॥

अथवा पुष्पकमिदं धनदान्नान्यवाहनम् । अतो निष्पन्द मभवद्धनाध्यक्षविनाकृतम् ॥ ७ ॥ इति वाक्यान्तरे तस्य करालः कृष्णपिङ्गलः । वामनो विकटो मुण्डी नन्दी प्रह्वभुजो बली ॥ ८ ॥ ततः पार्श्वमुपागम्य भवस्यानुचरोऽब्रवीत् । नन्दीश्वरो वचश्चेदं राक्षसेन्द्रमशङ्कितः ॥ ९ ॥ निवर्तस्व दशग्रीव शैले क्रीडति शङ्करः । सुपर्ण नागयक्षाणां देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ १० ॥ सर्वेषामेव भूतानामगम्यः पर्वतः कृतः । [तन्निवर्तस्व दुर्बुद्धे मा विनाशमवाप्स्यसि ।] इति नन्दिवचः श्रुत्वा क्रोधात् कम्पितकुण्डलः ॥ ११ ॥ रोषात्तु ताम्रनयनः पुष्पकादवरुह्य सः । कोऽयं शङ्कर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागतः ॥ १२ ॥ सोऽपश्यन्नन्दिनं तत्र देवस्यादूरतः स्थितम् । दीप्तं शूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शङ्करम् ॥ १३ ॥ तं दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षसः । प्रहासं मुमुचे तत्र सतोय इव तोयदः ॥ १४ ॥ तं क्रुद्धो भगवान्नन्दी शङ्करस्यापरा तनुः । अब्रवीत्तत्र तद्रक्षो दशाननमुपस्थितम् ॥ १५ ॥ यस्माद्वानररूपं मामवज्ञाय दशानन । अशनीपातसङ्काश मुपहासं प्रमुक्तवान् ॥ १६ ॥ तस्मान्मद्रूपसम्पन्ना मद्वीर्यसमतेजसः । उत्पतस्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ १७ ॥ नखदंष्ट्रायुधाः क्रूरा मनस्सम्पातरंहसः । युद्धोन्मत्ता बलोद्रिक्ताः शैला इव विसर्पिणः ॥ १८ ॥

स०–धनदान्नान्यवाहनम् इत्यत्र सामर्थ्याद्धनदादन्यो यस्तद्वाहनं न भवतीति लभ्यते ।अथवा अन्यवाहनं न भवतीति नान्यवाहनम् । धनदेनातति गच्छतीति धनदात् । धनदाच्च तन्नान्यवाहनं चेति । धनदेनेत्यस्याकर्तृकरणत्वेऽपि बाहुलकाददततेः क्विप् । यद्वा धनदमातयतीत्यन्तर्णीतण्यर्थाददततेर्धनदपदेन गम्यादिसमासः ॥ ७॥ नन्द आनन्दोऽस्यास्तीति नन्दी, स ईश्वरो यस्येति । तेन नन्दीति नाधिकम् ॥ ९ ॥ **शङ्करस्यापरा तनुः** तद्वद्वियमानः । उपस्थितं दशाननं तद्रक्षः पुष्पकादवरुह्यागतम् । तं चोरसदृशं रावणं प्रत्यब्रवीत् । “ तकारः कीर्तितश्चोरे ” इति विश्वः ॥ १५ ॥

ते तव प्रबलं दर्पमुत्सेधं च पृथग्विधम् । व्यपनेष्यन्ति सम्भूय सहामात्यसुतस्य च ॥ १९ ॥ किन्त्विदानीं मया शक्यं हन्तुं त्वां हे निशाचर । न हन्तव्यो हतस्त्वं हि पूर्वमेव स्वकर्मभिः ॥ २० ॥ इत्युदीरितवाक्ये तु देवे तस्मिन् महात्मनि । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ २१ ॥ अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं महाबलः । पर्वतं तु समासाद्य वाक्यमाह दशाननः ॥ २२ ॥ पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः । तमिमं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते ॥ २३ ॥ केन प्रभावेन भवो नित्यं क्रीडति राजवत् । विज्ञातव्यं न जानीते भय स्थानमुपस्थितम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ततो राम भुजान् विक्षिप्य पर्वते । तोलयामास तं शैलं स शैलः समकम्पत ॥ २५ ॥ चालनात् पर्वतस्यैव गणा देवस्य कम्पिताः । चचाल पार्वती चापि तदाऽऽश्लिष्टा महेश्वरम् ॥ २६ ॥ ततो राम महादेवो देवानां प्रवरो हरः । पादाङ्गुष्ठेन तं शैलं पीडयामास लीलया ॥ २७ ॥ पीडितास्तु ततस्तस्य शैल स्याधोगता भुजाः । विस्मिताश्चाभवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २८ ॥ रक्षसा तेन रोषाच्च भुजानां पीडनात्तदा । मुक्तो विरावः सहसा त्रैलोक्यं येन कम्पितम् ॥ २९ ॥ मेनिरे वज्रनिष्पेषं तस्यामात्या युगक्षये । तदा वर्त्मस्थ चलिता देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ३० ॥

पुष्पकस्येति । गोपते हे वृषभपते रुद्र ! ॥ २३–२७ ॥ पीडिता इति । अधोगताः पर्वतस्याधोभागगताः भुजाः पीडिता आसन् ॥ २८–३९ ॥

स०—तव न सामर्थ्यं किल, व्यर्थं किंकत्थस इत्यतः कथयति—किन्त्विति । किञ्च यद्यपि मया न हन्तव्यः । सत्यसङ्कल्पभगवत्सङ्कल्पात् "मयैव वध्यौ भवतं त्रिजन्मसु" इत्येवंरूपात् हतः तत्प्रायः ॥ २० ॥

समुद्राश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताश्चापि पर्वताः । यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ ३१ ॥ अथ ते मन्त्रिणस्तस्य विक्रोशन्तमथाब्रुवन् । तोषयस्व महादेवं नीलकण्ठमुमापतिम् ॥ ३२ ॥ तमृते शरणं नान्यं पश्यामोऽत्र दशानन। स्तुतिभिः प्रणतो भूत्वा तमेव शरणं व्रज॥ ३३ ॥ कृपालुः शङ्करस्तुष्टः प्रसादं ते विधास्यति । एवमुक्तस्तदाऽऽमात्यैस्तुष्टाव वृषभध्वजम् ॥ ३४ ॥ सामभिर्विविधैः स्तोत्रैः प्रणम्य स दशाननः। संवत्सरसहस्रं तु रुदतो रक्षसो गतम् ॥ ३५ ॥ ततः प्रीतो महादेवः शैलाग्रे विष्ठितः प्रभुः । मुक्त्वा चास्य भुजान् राम प्राह वाक्यं दशाननम् ॥ ३६ ॥ प्रीतोऽस्मि तव वीर्यस्य शौण्डीर्याच्च दशानन । शैलाक्रान्तेन यो मुक्तस्त्वया रावः सुदारुणः ॥ ३७ ॥ यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना राजन् भविष्यसि ॥ ३८ ॥ देवता मानुषा यक्षा ये चान्ये जगतीतले। एवं त्वामभिधास्यन्ति रावणं लोकरावणम् ॥ ३९ ॥ गच्छ पौलस्त्य विस्रब्धं पथा येन त्वमिच्छसि । मया चैवाभ्यनुज्ञातो राक्षसाधिप गम्यताम् ॥ ४० ॥ एवमुक्तस्तु लङ्केशः शम्भुना स्वयमब्रवीत् । प्रीतो यदि महादेव वरं मे देहि याचतः ॥ ४१ ॥ अवध्यत्वं मया प्राप्तं देवगन्धर्वदानवैः । राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्ये चान्ये बलवत्तराः ॥ ४२ ॥ मानुषान्न गणे देवस्वल्पास्ते मम संमताः । दीर्घमायुश्च मे प्राप्तं ब्रह्मण त्रिपुरान्तक ॥ ४३ ॥

मया त्वमभ्यनुज्ञातः, पुष्पकेण गमनायेति शेषः ॥४०–४२॥ मानुषानिति ।

वाञ्छितं चायुषः शेषं शस्त्रं त्वं च प्रयच्छ मे । एवमुक्त स्ततस्तेन रावणेन स शङ्करः ॥ ४४ ॥ ददौ खड्गं महा दीप्तं चन्द्रहासमिति श्रुतम् । आयुषश्चावशेषं च स्थित्वा भूतपतिस्तदा ॥ ४५ ॥ दत्त्वोवाच ततः शम्भुर्नावज्ञेय मिदं त्वया । अवज्ञातं यदि हि ते मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ४६ ॥ एवं महेश्वरेणैव कृतनामा स रावणः । अभि वाद्य महादेवमारुरोहाथ पुष्पकम् ॥ ४७ ॥ ततो मही तले राम परिचक्राम रावणः । क्षत्रियान् सुमहावीर्यान् बाधमान इतस्ततः ॥ ४८ ॥ केचित्तेजस्विनः शूराः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः । तच्छासनमकुर्वन्तो विनेशुः सपरि च्छदाः ॥४९॥ अपरे दुर्जयं रक्षो जानन्तः प्राज्ञसंमताः । जिताः स्म इत्यभाषन्त राक्षसं बलदर्पितम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अथ राजन् महाबाहुर्विचरन् स महीतले ।
हिमवत्सानुमासाद्य परिचक्राम रावणः ॥ १ ॥
तत्रापश्यत् स वै कन्यां कृष्णाजिनजटाधराम् ।
आर्षेण विधिना चैनां दीप्यन्तीं देवतामिव ॥ २ ॥

न गणे न गणयामि ॥ ४३॥ वाञ्छितमिति । ब्रह्मदत्तदीर्घायुष्याद्यो भागो गतः ततस्तस्माच्छेषमवशिष्टं वाञ्छितमिदानीमेव दुष्कर्मणा केनाप्यविनष्टं संप्रयच्छ ॥ ४४॥ ददाविति । आयुषश्चेति । ब्रह्मा दीर्घायुष्यं तावद्दत्तवाँस्तत्रास्याप मृत्यवो देवतादिभ्यः प्राप्ताः परिहृता भवन्तु, रामेण वध इति स्थित्वा मत्वे त्यर्थः ॥ ४५ ॥ दत्त्वेति । इदं खड्गरूपास्त्रं नावज्ञेयम्, एकस्मिन्नपि दिने पूजौदासीन्यं न कर्तव्यमित्यर्थः । अवज्ञातं यदि॥४६–५०॥ इति श्रीगोविन्द राजविर० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥१६॥ अथ राजन्नित्यादि । आर्षेण विधिना तपोनुष्ठानेन ॥ १ ॥ २॥

स दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां कन्यां तां सुमहाव्रताम्। काममोह परीतात्मा पप्रच्छ प्रहसन्निव ॥ ३ ॥ किमिदं वर्तसे भद्रे विरुद्धं यौवनस्य ते। न हि युक्ता तवैतस्य रूपस्यैव प्रति क्रिया ॥ ४ ॥ रूपं तेऽनुपमं भीरु कामोन्मादकरं नृणाम्। न युक्तं तपसि स्थातुं निर्गतो ह्येष निर्णयः ॥ ५ ॥ कस्यासि किमिदं भद्रे कश्च भर्ता वरानने। येन सम्भुज्यसे भीरु स नरः पुण्यभाग्भुवि ॥ ६ ॥ पृच्छतः शंस मे सर्वं कस्य हेतोः परिश्रमः। एवमुक्ता तु सा कन्या रावणेन यशस्विनी ॥७॥ अब्रवीद्विधिवत् कृत्वा तस्यातिथ्यं तपोधना। कुशध्वजो मम पिता ब्रह्मर्षि रमितप्रभः। बृहस्पतिसुतः श्रीमान् बुद्ध्या तुल्यो बृह स्पतेः ॥ ८ ॥ तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महा त्मनः। संभूय वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ॥ ९ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः। तेऽपि गत्वा हि पितरं वरणं रोचयन्ति मे ॥१०॥ न च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान् राक्षसर्षभ। कारणं तद्वदिष्यामि निशाचर निशामय ॥११॥ पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः। अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता ॥ १२ ॥ दातुमिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बल दर्पितः। दम्भुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् ॥ १३ ॥ तेन रात्रौ शयानो मे पिता पापेन हिंसितः ॥ १४ ॥ ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम। परि ष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥

स इति। प्रहसन्निति दुर्लभकन्यालाभात्प्रहासः ॥ ३ ॥ किमिति। इदं प्रति क्रिया इदं यौवनप्रतिकूलक्रिया। रूपस्य तपसः क्रिया इति पाठः ॥४–२०॥

ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति । करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्वहे ॥ १६ ॥ इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं मया राक्षस पुङ्गव ॥ १७ ॥ नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः पुरुषो त्तमात् । आश्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया । विज्ञातस्त्वं हि मे राजन् गच्छ पौलस्त्यनन्दन ॥१८॥ जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १९ ॥ सो ऽब्रवीद्रावणो भूयस्तां कन्यां सुमहाव्रताम् । अवरुह्य विमानाग्रात् कन्दर्पशरपीडितः ॥ २० ॥ अवलिप्ताऽसि सुश्रोणि यस्यास्ते मतिरीदृशी । वृद्धानां मृगशावाक्षि भ्राजते पुण्यसञ्चयः ॥ २१ ॥ त्वं सर्वगुणसम्पन्ना नार्हसे वक्तुमीदृशम् । त्रैलोक्यसुन्दरी भीरु यौवनं ते निवर्तते ॥ २२ ॥ अहं लङ्कापतिर्भद्रे दशग्रीव इति श्रुतः । तस्य मे भव भार्या त्वं भुङ्क्ष्व भोगान् यथासुखम् ॥ २३ ॥ कश्च तावदसौ यं त्वं विष्णुरित्यभिभाषसे । वीर्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च । न मया स समो भद्रे यं त्वं कामयसेऽङ्गने ॥ २४ ॥ इत्युक्तवति तस्मिंस्तु वेदवत्यथ साऽब्रवीत् ॥ २५ ॥ मा मैवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरम् । त्रैलोक्याधिपतिं विष्णुं सर्वलोक नमस्कृतम् । त्वदृते राक्षसेन्द्रान्यः कोऽवमन्येत बुद्धि मान् ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तया तत्र वेदवत्या निशाचरः । मूर्धजेषु तदा कन्यां कराग्रेण परामृशत् ॥ २७ ॥ ततो वेदवती क्रुद्धा केशान् हस्तेन साऽच्छिनत् । असिर्भूत्वा करस्तस्याः केशांश्छिन्नांस्तदाऽकरोत् ॥ २८ ॥

अवलिप्तेति । वृद्धानामिति । पुण्यसञ्चयः पुण्यसङ्ग्रहणं वृद्धानामेव भ्राजते नतु

सा ज्वलन्तीव रोषेण दहन्तीव निशाचरम् । उवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतत्वरा ॥ २९ ॥ धर्षितायास्त्वया ऽनार्य न मे जीवितमिष्यते । रक्षस्तस्मात् प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम् ॥ ३० ॥ यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने । तस्मात्तव वधार्थं हि समुत्पत्स्ये ह्यहं पुनः ॥ ३१ ॥ न हि शक्यं स्त्रिया हन्तुं पुरुषः पाप निश्चयः । शापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत् ॥ ३२ ॥ यदि त्वस्ति मया किंचित्कृतं दत्तं हुतं तथा । तस्मात्त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् । पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः ॥ ३४ ॥ पुनरेव समुद्भूता पद्मे पद्मसमप्रभा । तस्मादपि पुनः प्राप्ता पूर्ववत्तेन रक्षसा ॥ ३५ ॥ कन्यां कमलगर्भाभां प्रगृह्य स्वगृहं ययौ । प्रगृह्य रावणस्त्वेतां दर्शयामास मन्त्रिणे ॥ ३६ ॥ लक्षणज्ञो निरीक्ष्यैव रावणं चैवमब्रवीत् । गृहस्थैषा हि सुश्रोणी त्वद्वधायैव दृश्यते ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वाऽर्णवे राम तां प्रचिक्षेप रावणः । सा चैव क्षितिमासाद्य यज्ञायतनमध्यगा ॥ ३८ ॥ राज्ञो हलमुखोत्कृष्टा पुनरप्युत्थिता सती । सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो । तव भार्या महाबाहो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ ३९ ॥ पूर्वं क्रोधाहितः शत्रुर्यया ऽसौ निहतस्तथा । उपाश्रयित्वा शैलाभस्तव वीर्यममानुषम् ॥ ४० ॥

बालयूनोः ॥ २१–३९ ॥ पूर्वमित्यादि । वेदवत्या यः शत्रुः क्रोधाहितः सोऽसौ शैलाभः शत्रू रावणः पुनस्तथैव यथाप्रतिज्ञं पतिं च प्राप्तया पतिभूतस्य तव मानुषं वीर्यमुपाश्रयित्वा अद्य निहतः ॥ ४० ॥

एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पत्स्यते पुनः । क्षेत्रे हल मुखोत्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा ॥ ४१ ॥ एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत् कृते युगे । त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः ॥४२॥ उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महा त्मनः । सीतोत्पन्ना तु सीतेति मानुषैः पुनरुच्यते ॥४३॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

प्रविष्टायां हुताशं तु वेदवत्यां स रावणः । पुष्पकं तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥ १ ॥ ततो मरुत्तं नृपतिं यजन्तं सह दैवतैः । उशीरबीजमासाद्य ददर्श स तु रावणः ॥ २ ॥ संवर्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्भ्राता बृह स्पतेः । याजयामास धर्मज्ञः सर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥३॥ दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् । तिर्यग्योनिं समा विष्टास्तस्य दर्शनभीरवः ॥ ४ ॥ इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मराजस्तु वायसः । कृकलासो धनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥ ५ ॥ अन्येष्वपि गतेष्वेवं देवेष्वरि निषूदन । रावणः प्राविशद्यज्ञं सारमेय इवाशुचिः ॥ ६ ॥ तं च राजानमासाद्य रावणो राक्षसाधिपः । प्राह युद्धं प्रयच्छेति निर्जितोऽस्मीति वा वद ॥ ७ ॥ ततो मरुत्तो नृपतिः को भवानित्युवाच तम् । अपहासं ततो मुक्त्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥

एवमित्यादि । उत्पन्नेयम् । व्यत्यय आर्षः ॥ ४१-४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज विरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

प्रविष्टायामित्यादि । उशीरबीजमिति देशनाम ॥ १-८ ॥

अकुतूहलभावेन प्रीतोऽस्मि तव पार्थिव । धनदस्यानुजं यो मां नावगच्छसि रावणम् ॥ ९ ॥ त्रिषु लोकेषु कोऽन्योऽस्ति यो न जानाति मे बलम् । भ्रातरं येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम् । ततो मरुत्तः स नृपस्तं रावणमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ धन्यः खलु भवान् येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जितः । न त्वया सदृशः श्लाघ्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ११ ॥ नाधर्मसहितं श्लाघ्यं तल्लोकं प्रतिसंहितम् । कर्म दौरात्म्यकं कृत्वा श्लाघ्यसे भ्रातृनिर्जयात् ॥ १२ ॥ कं त्वं प्राक्केवलं धर्मं चरित्वा लब्धवान् वरम् । श्रुतपूर्वं हि न मया भाषसे यादृशं स्वयम् ॥ १३ ॥ तिष्ठेदानीं न मे जीवन् प्रतियास्यसि दुर्मते । अद्य त्वां निशितैर्बाणैः प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ १४ ॥ ततः शरासनं गृह्य सायकांश्च नराधिपः । रणाय निर्ययौ क्रुद्धः संवर्तो मार्गमावृणोत् ॥ १५ ॥ सोऽब्रवीत् स्नेहसंयुक्तं मरुत्तं तं महानृषिः । श्रोतव्यं यदि मद्वाक्यं सम्प्रहारो न ते क्षमः ॥ १६ ॥ माहेश्वरमिदं सत्रमसमाप्तं कुलं दहेत् ॥ १७ ॥ दीक्षितस्य कुतो युद्धं क्रोधित्वं दीक्षिते कुतः । संशयश्च जये नित्यं राक्षसश्च सुदुर्जयः ॥ १८ ॥ स निवृत्तो गुरोर्वाक्यान्मरुत्तः पृथिवीपतिः । विसृज्य सशरं चापं स्वस्थो मखमुखोऽभवत् १९

अकुतूहलेति । अकुतूहलभावेन मां दृष्ट्वाऽप्यविस्मयनिर्भयानादरभावेनेत्यर्थः । यो नावगच्छसि तस्य तवेत्यन्वयः ॥ ९--१२ ॥ कं त्वमिति । प्राक् पूर्वम् । त्वं केवलं धर्मं दोषहीनं धर्मं चरित्वा किमपि वरं लब्धवानिति श्रुतपूर्वम्, इदानीं यादृशं भ्रातृविजयरूपमधर्मं भाषसे तन्न श्रुतपूर्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत इति । मार्गमावृणोत्, निर्यातस्येति शेषः ॥ १५ ॥ स इति । महानृषिः तत्पुरोहित इत्यर्थः ॥ १६--२१ ॥

ततस्तं निर्जितं मत्वा घोषयामास वै शुकः । रावणो जयतीत्युच्चैर्हर्षान्नादं विमुक्तवान् ॥ २० ॥ तान् भक्षयित्वा तत्रस्थान् महर्षीन् यज्ञमागतान् । वितृप्तो रुधिरैस्तेषां पुनः सम्प्रययौ महीम् ॥२१॥ रावणे तु गते देवाः सेन्द्राश्चैव दिवौकसः । ततः स्वां योनिमासाद्य तानि सत्त्वानि चाब्रुवन् ॥ २२ ॥ हर्षात्तदाऽब्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलबर्हिणम् । प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ भुजङ्गाद्धि न ते भयम् ॥ २३ ॥ इदं नेत्रसहस्रं तु यत्त्वद्बर्हे भविष्यति । वर्षमाणे मयि मुदं प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणाम् । एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ॥ २४ ॥ नीलाः किल पुरा बर्हा मयूराणां नराधिप । सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वेऽपि बर्हिणः ॥ २५ ॥ धर्मराजोऽब्रवीद्राम प्राग्वंशे वायसं स्थितम् । पक्षिंस्तवास्मि सुप्रीतः प्रीतस्य वचनं शृणु ॥ २६ ॥ यथाऽन्यैर्विविधै रोगैः पीड्यन्ते प्राणिनो मया । ते न ते प्रभविष्यन्ति मयि प्रीते न संशयः ॥२७॥ मृत्युतस्ते भयं नास्ति वरान्मम विहङ्गम । यावत्त्वां न वधिष्यन्ति नरास्तावद्भविष्यसि॥२८॥ एते मद्विषयस्था वै मानवाः क्षुद्भयार्दिताः । त्वयि भुक्ते तु तृप्तास्ते भविष्यन्ति सबान्धवाः ॥ २९ ॥

रावण इति । स्वां योनिं स्वस्वप्रकृतिमासाद्य । तानि सत्त्वानि, प्राक्कार्यवशगृहीतमूर्तिसजातीयप्राणिन इत्यर्थः ॥२२॥२३ ॥ इदमिति । प्रीतिलक्षणां मत्प्रीतिचिह्नभूताम् ॥२४॥ नीला इति । नीलाः किलेति । नेत्ररहिता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ धर्मराज इति । प्राग्वंशे यज्ञशालादारुणि ॥२६॥ यथेति । ते तव । ते रोगाः । न प्रभविष्यन्ति । प्रीते इति च्छेदः ॥ २७ ॥ मृत्युत इति । "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः" इत्यशक्यपरिहारत्वादाह—यावत्त्वामित्यादि ॥ २८ ॥ एत इति । मद्विषयस्थाः यमलोकस्थाः ॥ २९–३१ ॥

वरुणस्त्वब्रवीद्धंसं गङ्गातोयविहारिणम् । श्रूयतां प्रीतिसंयुक्तं वचः पत्त्ररथेश्वर ॥ ३० ॥ वर्णो मनोहरः सौम्य चन्द्रमण्डलसन्निभः । भविष्यति तवोदग्रः शुद्धफेनसमप्रभः ॥३१॥ मच्छरीरं समासाद्य कान्तो नित्यं भविष्यसि । प्राप्स्यसे चातुलां प्रीतिमेतन्मे प्रीतिलक्षणम् ॥ ३२ ॥ हंसानां हि पुरा राम नीलवर्णः सपाण्डुरः । पक्षा नीलाग्रसंवीताः क्रोडाः शष्पाग्रनिर्मलाः ॥ ३३ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणः कृकलासं गिरौ स्थितम् । हैरण्यं सम्प्रयच्छामि वर्णं प्रीतस्तवाप्यहम् ॥ ३४ ॥ सद्रव्यं च शिरो नित्यं भविष्यति तवाक्षयम् । एष काञ्चनको वर्णो मत्प्रीत्या ते भविष्यति ॥ ३५ ॥ एवं दत्त्वा वरांस्तेभ्यस्तस्मिन् यज्ञोत्सवे सुराः । निवृत्ताः सह राज्ञा ते पुनः स्वभवनं गताः ॥३६॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टादशः सर्गः॥१८॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

अथ जित्वा मरुत्तं स प्रययौ राक्षसाधिपः । नगराणि नरेन्द्राणां युद्धकाङ्क्षी दशाननः ॥१॥ समासाद्य तु राजेन्द्रान् महेन्द्रवरुणोपमान् । अब्रवीद्राक्षसेन्द्रस्तु युद्धं मे दीयतामिति ॥ २ ॥ निर्जिताः स्मेति वा ब्रूत एष मे हि सुनिश्चयः । अन्यथा कुर्वतामेवं मोक्षो नैवोपपद्यते ॥ ३ ॥

मच्छरीरमिति । मच्छरीरं जलमूर्तिम्॥३२॥ हंसानामिति । क्रोडः भुजान्तरम्। शष्पाग्रनिर्मलाः बालतृणाग्रवन्निर्मलाः, कोमलश्यामवर्णा इत्यर्थः ॥३३॥३४॥ सद्रव्यमिति । एतदेवाह—एष काञ्चनक इति ॥ ३५ ॥ स्वभवनमिति । मरुत्तेन सह स्वर्गमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ १–९ ॥

ततस्तवभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः। मन्त्रयित्वा ततोऽन्योन्यं राजानः सुमहाबलाः। निर्जिताः स्मेत्य भाषन्त ज्ञात्वा वरबलं रिपोः ॥ ४ ॥ दुष्यन्तः सुरथो गाधिर्गयो राजा पुरूरवाः। एते सर्वेऽब्रुवंस्तात निर्जिताः स्मेति पार्थिवाः ॥ ५ ॥ अथायोध्यां समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥६॥ सुगुप्तामनरण्येन शक्रेणेवामरावतीम्। स तं पुरुषशार्दूलं पुरन्दरसमं बले ॥ ७ ॥ प्राह राजानमासाद्य युद्धं देहीति रावणः। निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि त्वमेवं मम शासनम् ॥ ८ ॥ अयोध्याधिपतिस्तस्य श्रुत्वा पापात्मनो वचः। अनरण्यस्तु संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ दीयते द्वन्द्वयुद्धं ते राक्षसाधिपते मया। सन्तिष्ठ क्षिप्रमायत्तो भव चैवं भवाम्यहम्॥ १०॥ अथ पूर्वं श्रुतार्थेन निर्जितं सुमहद्बलम्। निष्क्रामत्तन्नरेन्द्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतम्॥ ११॥नागानां दशसाहस्रं वाजिनां नियुतं तथा। रथानां बहुसाहस्रं पत्तीनां च नरोत्तम ॥ १२॥ महीं सञ्छाद्य निष्क्रान्तं सपदातिरथं रणे। ततः प्रवृत्तं सुमहद्युद्धं युद्धविशारद ॥ १३॥ अनरण्यस्य नृपते राक्षसेन्द्रस्य चाद्भुतम्। तद्रावणबलं प्राप्य बलं तस्य महीपतेः ॥ १४ ॥ प्राणश्यत तदा सर्वं हव्यं हुतमिवानले। युद्ध्वा च सुचिरं कालं कृत्वा विक्रममुत्तमम् ॥ १५ ॥ प्रज्वलन्तं समासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम्। प्राविशत् सङ्कुलं तत्र शलभा इव पावकम्। नश्यति स्म बलं तत्र हव्यं हुतमिवानले ॥ १६ ॥

दीयत इति। संतिष्ठ एवमहं भवामीति आयत्तो भवामीत्यर्थः ॥१०॥ अथेति। पूर्वं रावणगमनात्पूर्वम्। श्रुतार्थेन श्रुतरावणवृत्तान्तेन। तन्नरेन्द्रस्य बलम्। निष्क्रामत् निरक्रामत् ॥ ११-१५ ॥ प्रज्वलन्तमिति। समासाद्येति। तं

सोऽपश्यत्तन्नरेन्द्रस्तु नश्यमानं महाबलम् । महार्णवं समासाद्य वनापगशतं यथा॥ १७॥ ततः शक्रधनुःप्रख्यं धनुर्विस्फारयन् स्वयम् । आससाद नरेन्द्रस्तं रावणं क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८॥ अनरण्येन तेऽमात्या मारीचशुकसारणाः। प्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवन्त मृगा इव॥ १९॥ ततो बाणशतान्यष्टौ पातयामास मूर्धनि। तस्य राक्षसराजस्य इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ २० ॥ तस्य बाणाः पतन्तस्ते चक्रिरे न क्षतिं क्वचित् । वारिधारा इवाभ्रेभ्यः पतन्त्यो गिरिमूर्धनि ॥ २१ ॥ ततो राक्षसराजेन क्रुद्धेन नृपतिस्तदा । तलेनाभिहतो मूर्ध्नि स रथान्निपपात ह ॥ २२ ॥ स राजा पतितो भूमौ विह्वलाङ्गः प्रवेपितः । वज्रदग्ध इवारण्ये सालो निपतितो यथा ॥ २३ ॥ तं प्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवीपतिम् । किमिदानीं फलं प्राप्तं त्वया मां प्रतियुद्ध्यता ॥ २४ ॥ त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वन्द्वं मम दद्यान्नराधिप । शङ्के प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम ॥ २५ ॥ तस्यैवं ब्रुवतो राजा मन्दासु वाक्यमब्रवीत् । किं शक्यमिह कर्त्तुं वै कालो हि दुरतिक्रमः॥२६॥ न ह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशंसिना। कालेनैव विपन्नोऽहं हेतुभूतस्तु मे भवान् ॥ २७ ॥ किं त्विदानीं मया शक्यं कर्त्तुं प्राणपरिक्षये। न ह्यहं विमुखो रक्षो युध्यमानस्त्वया हतः ॥ २८ ॥

रावणमासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम् अल्पावशिष्टमभवदित्यर्थः। तत्र रणे शलभाः पावकमिव संकुलं समूहनाशनम्; प्राविशत् प्रापत् ॥ १६–२३ ॥ तमिति। इक्ष्वाकुमिक्ष्वाकुवंश्यम् । किं फलं प्राप्तम्, निर्जितोऽस्मीति वचनमनुक्त्वेति शेषः ॥ २४–२६ ॥ न ह्यहमिति । त्वया न निर्जित इति । अपि तु प्राप्तेनैव

इक्ष्वाकुपरिभावित्वाद्वचो वक्ष्यामि राक्षस। यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः। यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक् तदा सत्यं वचोऽस्तु मे ॥२९॥ उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान् हरिष्यति ॥ ३० ॥ ततो जलधरोदग्रस्ताडितो देवदुन्दुभिः। तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ ३१॥ ततः स राजा राजेन्द्र गतः स्थानं त्रिविष्टपम्। स्वर्गते च नृपे तस्मिन् राक्षसः सोऽपसर्पत ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

ततो वित्रासयन् मर्त्यान् पृथिव्यां राक्षसाधिपः । आससाद घने तस्मिन्नारदं मुनिपुङ्गवम् ॥१॥ तस्याभिवादनं कृत्वा दशग्रीवो निशाचरः। अब्रवीत् कुशलं पृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च ॥ २ ॥ नारदस्तु महातेजा देवर्षिरमितप्रभः। अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थो रावणं पुष्पके स्थितम् ॥ ३ ॥ राक्षसाधिपते सौम्य तिष्ठ विश्रवसः सुत। प्रीतोऽस्म्यभिजनोपेतविक्रमैरूर्जितैस्तव ॥ ४ ॥

कालेन विपन्न इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इक्ष्वाक्विति । इक्ष्वाकुपरिभावित्वात् तत्कुलपरिभावित्वादित्यर्थः ॥ २९–३१ ॥ तत इति। अपसर्पत अपासर्पत, अपगतवानित्यर्थः ॥३२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तर श्रीरामायणव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

ततो वित्रासयन्नित्यादि। आससाद घने तास्मिन्निति । तास्मिन्काले घने घनपृष्ठे स्थितं नारदमित्यर्थः ॥ १ ॥ तस्येति। हेतुमागमनस्य चेत्यत्रापि पृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ राक्षसाधिपत इति । तिष्ठेति, मद्वचनं श्रोतुमिति

विष्णुना दैत्यघातैश्च गन्धर्वोरगधर्षणैः । त्वया समं विमर्दैश्च भृशं हि परितोषितः ॥ ५ ॥ किंचिद्वक्ष्यामि तावत्ते श्रोतव्यं श्रोष्यसे यदि । श्रुत्वा चानन्तरं कार्यं त्वया राक्षससत्तम । तन्मे निगदतस्तात समाधिं श्रवणे कुरु ॥ ६ ॥ किमयं वध्यते तात त्वयाऽवध्येन दैवतैः । हत एव ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥७॥ देवदानव दैत्यानां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् । अवध्येन त्वया लोकः क्लेष्टुं युक्तो न मानुषः ॥८॥ नित्यं श्रेयसि संमूढं महद्भि र्व्यसनैर्वृतम् । हन्यात् कस्तादृशं लोकं जराव्याधि शतैर्युतम् ॥ ९ ॥ तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्रं यत्र कुत्र कः । मतिमान् मानुषे लोके युद्धेन प्रणयी भवेत् ॥ १० ॥ क्षीयमाणं दैवहतं क्षुत्पिपासाजरादिभिः । विषादशोक संमूढं लोकं त्वं क्षपयस्व मा ॥ ११ ॥ पश्य ताव न्महाबाहो राक्षसेश्वर मानुषम् । मूढमेवं विचित्रार्थं यस्य न ज्ञायते गतिः ॥ १२ ॥ क्वचिद्वादित्रनृत्यादि सेव्यते मुदितैर्जनैः । रुद्यते चापरैरार्तैर्धाराश्रुनयनाननैः ॥ १३ ॥ मातापितृसुतस्नेहैर्भार्याबन्धुमनोरमैः । मोहितोऽयं जनो ध्वस्तः क्लेशं स्वं नावबुध्यते ॥ १४ ॥

शेषः । विष्णुदैत्यघातादिर्दृष्टान्तार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ किंचिदिति । समाधि मैकाग्र्यम् ॥ ६ ॥ अयं लोकः । त्वया अवध्येनेति च्छेदः ॥ ७–९ ॥ तैस्तै रिति । युद्धेनेति । मतिमान् कदा तस्मिन्मर्त्यलोके युद्धेन वधप्रणयी भवेत् न कोऽपीत्यर्थः ॥ १० ॥ किंच मृतमारणवद्युद्धेन तेषां वधो व्यर्थ इत्याह— क्षीयमाणमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्वचिदिति । धाराश्रुनयनाननैः धाराभूताश्रु नयनयुक्तमुखैः ॥ १३ ॥ मातेति । भार्याबन्धुमनोरमैः भार्याबन्धुषु मनोरमो मनोरमणं प्रीतिर्येषां तैः । क्लेशं पारलौकिकदुःखम् ॥ १४ ॥

अलमेनं परिक्लिश्य लोकं मोहनिराकृतम् । जित एव त्वया सौम्य मर्त्यलोको न संशयः ॥ १५ ॥ अवश्यमेभिः सर्वैश्च गन्तव्यं यमसादनम् । तन्निगृह्णीष्व पौलस्त्य यमं परपुरञ्जय ॥ १६ ॥ तस्मिन् जिते जितं सर्वं भवत्येव न संशयः । एवमुक्तस्तु लङ्केशो दीप्यमानं स्वतेजसा । अब्रवीन्नारदं तत्र सम्प्रहस्याभिवाद्य च ॥ १७ ॥ महर्षे देवगन्धर्वविहार समरप्रिय । अहं समुद्यतो गन्तुं विजयार्थं रसातलम् ॥ १८ ॥ ततो लोकत्रयं जित्वा स्थाप्य नागान् सुरान् वशे । समुद्रममृतार्थं च मथिष्यामि रसालयम् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवं नारदो भगवानृषिः । क खल्विदानीं मार्गेण त्वयाह्यन्येन गम्यते ॥ २० ॥ अयं खलु सुदुर्गम्यः प्रेतराजपुरं प्रति । मार्गो गच्छति दुर्धर्षो यमस्यामित्रकर्शन ॥ २१ ॥ स तु शारदमेघाभं हासं मुक्त्वा दशाननः । उवाच कृतमित्येव वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ तस्मादेवमहं ब्रह्मन् वैवस्वतवधोद्यतः । गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः ॥ २३ ॥ मया हि भगवन् क्रोधात् प्रतिज्ञातं रणार्थिना । अवजेष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो ॥ २४ ॥

अलमेनं परिक्लिश्येति । मोहनिराकृतः अज्ञानेन प्रच्यावितार्थः ॥ १५-१७ ॥ महर्ष इति । देवगन्धर्वविहार देवगन्धर्वगानपरैर्विहारपर ! समरप्रिय समरदर्शनप्रिय ! ॥ १८ ॥ तत इति । रसालयम् अमृतरसालयम् ॥ १९ ॥ अथेति । क खल्विति । इदानीं रसातलजिगमिषुणा त्वया अन्येन मार्गेण रसातलमार्गव्यतिरिक्तमार्गेण क गम्यते ॥ २० ॥ कस्य तर्ह्ययं मार्ग इत्यपेक्षायामाह—अयं खल्वित्यादि । सुदुर्गम्यः सुदुर्गमः । यदार्षः ॥ २१ ॥ स त्विति । हासं मुक्त्वेति । कृत्वेति यावत् । शारदमेघाभं नारदं प्रति कृतमित्येवावोचत्, तन्मार्गेणैव गमनं तज्जयश्च मम सिद्ध एवेत्युवाचेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तस्मादिति ।

तदिह प्रस्थितोऽहं वै प्रेतराजपुरं प्रति । प्राणिसंक्लेश कर्तारं योजयिष्यामि मृत्युना ॥२५॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च । प्रययौ दक्षिणामाशां प्रहृष्टः सह मन्त्रिभिः ॥ २६ ॥ नारदस्तु महातेजा मुहूर्तं ध्यान मास्थितः । चिन्तयामास विप्रेन्द्रो विधूम इव पावकः ॥२७॥ येन लोकास्त्रयः सेन्द्राः क्लिश्यन्ते सचराचराः । क्षीणे चायुषि धर्मेण स कालो जेष्यते कथम् ॥ २८ ॥ स्वदत्तकृतसाक्षी यो द्वितीय इव पावकः । लब्धसंज्ञा विजेष्यन्ते लोका यस्य महात्मनः ॥२९॥ यस्य नित्यं त्रयो लोका विद्रवन्ति भयार्दिताः । तं कथं राक्षसेन्द्रो ऽसौ स्वयमेव गमिष्यति ॥३०॥ यो विधाता च धाता च सुकृतं दुष्कृतं तथा । त्रैलोक्यं विजितं येन तं कथं विजयिष्यते ॥ ३१ ॥ अपरं किन्तु कृत्वाऽयं विधानं संविधास्यति । कौतूहलसमुत्पन्नो यास्यामि यमसादनम् ॥ ३२ ॥ विमर्दं द्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोः स्वयम् ॥३३॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

यस्मान्मार्ग उपदिष्टः यतश्च मया चतुर्दिक्पालजयः प्रतिज्ञातस्तस्मादित्यर्थः ॥ २३-२८ ॥ स्वदत्तं स्वकृतं च । स्वदत्तस्वकृतशब्देन कायक्लेशरूपं तपः । महात्मनः, अनुग्रहादिति शेषः ॥ २९॥३० ॥ धाता विधाता सामान्यतो विशेषतश्च कर्ता ॥३१॥ अपरमिति । काल एव सर्वसाधनम् । अयं तु काला तिरिक्तमपरं किं विधानं साधनसंपादनं कृत्वा कालजयं संविधास्यतीत्येवं कौतूहलसमुत्पन्नोऽहं यमस्य सदनं द्रष्टुं यास्यामि ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्री गोविन्दराजविरचिते मणिमञ्जूषाख्याने उत्तरश्रीरामायण० विंशः सर्गः ॥२०॥

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

एवं सञ्चिन्त्य विप्रेन्द्रो जगाम लघुविक्रमः । आख्यातुं तद्यथावृत्तं यमस्य सदनं प्रति ॥ १ ॥ अपश्यत् स यमं तत्र देवमग्निपुरस्कृतम् । विधानमुपतिष्ठन्तं प्राणिनो यस्य यादृशम् ॥ २ ॥ स तु दृष्ट्वा यमः प्राप्तं महर्षिं तत्र नारदम् । अब्रवीत् सुखमासीनमर्घ्यमावेद्य धर्मतः ॥ ३ ॥ कच्चित् क्षेमं तु देवर्षे कच्चिद् धर्मो न नश्यति । कि मागमनकृत्यं ते देवगन्धर्वसेवित ॥ ४ ॥ अब्रवीत्तु तदा वाक्यं नारदो भगवानृषिः । श्रूयतामभिधास्यामि विधानं च विधीयताम् ॥ ५ ॥ एष नाम्ना दशग्रीवः पितृराज निशाचरः । उपयाति वशं नेतुं विक्रमैस्त्वां सुदुर्जयम् ॥ ६ ॥ एतेन कारणेनाहं त्वरितो ह्यागतः प्रभो । दण्ड प्रहरणस्याद्य तव किन्नु भविष्यति ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नन्तरे दूरादंशुमन्तमिवोदितम् । ददर्श दीप्तमायान्तं विमानं तस्य रक्षसः ॥ ८ ॥ तं देशं प्रभया तस्य पुष्पकस्य महाबलः । कृत्वा वितिमिरं सर्वं समीपं सोऽभ्यवर्तत ॥ ९ ॥ सोऽपश्यत् सुमहाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः । प्राणिनः सुकृतं कर्म भुञ्जानांश्चैव दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अपश्यत् सैनिकांश्चास्य यमस्यानुचरैः सह । यमस्य पुरुषैरुग्रैर्घोररूपैर्भयानकैः ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ अपश्यदिति । अग्निः पुरस्कृतः साक्षितया येनासौ अग्निपुरस्कृतः तम् । प्राणिनो विधानं निग्रहानुग्रहकृत्यमुपतिष्ठन्तमनुतिष्ठन्तम् ॥ २–४ ॥ अब्रवीदिति । विधानं मत्तः श्रुतापदः प्रातिक्रियेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ एतेनेति । दण्डः कालदण्डः प्रहरणमायुधं यस्य तस्य तव किन्नु भविष्यतीति, जयो

ददर्श वध्यमानांश्च क्लिश्यमानांश्च देहिनः । क्रोशतश्च महानादं तीव्रनिष्टनतत्परान् ॥ १२॥ कृमिभिर्भक्ष्यमाणां श्च सारमेयैश्च दारुणैः ॥ १३ ॥ श्रोत्रायासकरा वाचो वदतश्च भयावहाः । सन्तार्यमाणान् वैतरणीं बहुशः शोणितोदकाम् ॥ १४॥ वालुकासु च तप्तासु तप्यमानान् मुहुर्मुहुः। असिपत्रवने चैव भिद्यमानानधार्मिकान् ॥ १५॥ रौरवे क्षारनद्यां च क्षुरधारासु चैव हि । पानीयं याचमानां श्च तृषितान् क्षुधितानपि ॥ १६ ॥ शवभूतान् कृशान् दीनान् विवर्णान् मुक्तमूर्धजान् । मलपङ्कधरान् दीनान् रूक्षांश्च परिधावतः ॥ १७॥ ददर्श रावणो मार्गे शतशोऽथ सहस्रशः । कांश्चिच्च गृहमुख्येषु गीतवादित्रनिस्वनैः । प्रमोदमानानद्राक्षीद्रावणः सुकृतैः स्वकैः ॥ १८॥ गोरसं गोप्रदातारो ह्यन्नं चैवान्नदायिनः । गृहांश्च गृहदातारः स्वकर्मफलमश्नतः ॥ १९ ॥ सुवर्णमणिमुक्ताभिः प्रमदाभि रलंकृतान् ॥ २० ॥ धार्मिकानपरांस्तत्र दीप्यमानान् स्वतेजसा । ददर्श सुमहाबाहू रावणो राक्षसाधिपः॥ २१॥ ततस्तान् भिद्यमानांश्च कर्मभिर्दुष्कृतैः स्वकैः । रावणो मोचयामास विक्रमेण बलाद्बली॥ २२॥ प्राणिनो मोचिता स्तेन दशग्रीवेण रक्षसा । सुखमापुर्मुहूर्तं ते ह्यतर्कित मचिन्तितम्॥ २३॥ प्रेतेषु मुच्यमानेषु राक्षसेन महीयसा। प्रेतगोपाः सुसंक्रुद्धा राक्षसेन्द्रमभिद्रवन् ॥ २४ ॥ ततो हलहलाशब्दः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः । धर्मराजस्य योधानां शूराणां सम्प्रधावताम् ॥ २५ ॥

ऽपभयो वेत्यर्थः ॥७–११॥ ददर्शेति । तीव्रो निष्टनः क्रूरशब्दः ॥ १२॥१३ ॥ श्रोत्रेति।संतार्यमाणान् वैतरणीमिति संज्ञापदवशात् पादाक्षराधिक्यम् १४–२६

ते प्रासैः परिघैः शूलैर्मुसलैः शक्तितोमरैः । पुष्पकं समवर्षन्त शूराः शतसहस्रशः ॥ २६ ॥ तस्यासनानि प्रासादान् वेदिकास्तोरणानि च । पुष्पकस्य बभञ्जुस्ते शीघ्रं मधुकरा इव ॥ २७ ॥ देवनिष्ठानभूतं तद्विमानं पुष्पकं मृधे । भज्यमानं तथैवासीदक्षयं ब्रह्मतेजसा ॥ २८ ॥ असङ्ख्या सुमहत्यासीत्तस्य सेना महात्मनः । शूराणामुग्रयातॄणां सहस्राणि शतानि च ॥ २९ ॥ ततो वृक्षैश्च शैलैश्च प्रासादानां शतैस्तथा । ततस्ते सचिवा स्तस्य यथाकामं यथाबलम् । अयुद्ध्यन्त महावीराः स च राजा दशाननः ॥ ३० ॥ ते तु शोणितदिग्धाङ्गाः सर्वे शस्त्रसमाहताः । अमात्या राक्षसेन्द्रस्य चक्रुरायोधनं महत् ॥ ३१ ॥ अन्योन्यं ते महाभागा जघ्नुः प्रहरणै र्भृशम् । यमस्य च महाबाहो रावणस्य च मन्त्रिणः ॥३२॥ अमात्यांस्तांस्तु सन्त्यज्य यमयोधा महाबलाः । तमेव चाभ्यधावन्त शूलवर्षैर्दशाननम् ॥ ३३ ॥ ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः । फुल्लाशोकइवाभाति पुष्पके राक्षसाधिपः ॥ ३४ ॥ स तु शूलगदाप्रासाञ्छक्ति तोमरसायकान् । मुसलानि शिला वृक्षान् मुमोचास्त्र बलाद्बली ॥ ३५ ॥ तरूणां च शिलानां च शस्त्राणां चातिदारुणम् । यमसैन्येषु तद्वर्षं पपात धरणीतले॥३६॥ तांस्तु सर्वान् विनिर्भिद्य तदस्त्रमपहत्य च । जघ्नुस्ते राक्षसं घोरमेकं शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ परिवार्य च तं सर्वे शैलं मेघोत्करा इव । भिन्दिपालैश्च शूलैश्च निरु च्छ्वासमपोथयन् ॥ ३८ ॥

तानिति । तदस्त्रं रावणप्रयुक्तं प्रागुक्तशस्त्रवर्षसाधकमपहत्य निरस्य॥२७-४३॥

विमुक्तकवचः क्रुद्धः सिक्तः शोणितविस्रवैः । ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत ॥ ३९ ॥ ततः स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्तत । लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथाऽन्तकः ॥ ४० ॥ ततः पाशुपतं दिव्य मस्त्रं सन्धाय कार्मुके। तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं विचकर्ष सः ॥ ४१ ॥ आकर्णात् स विकृष्याथ चाप मिन्द्रारिराहवे । मुमोच तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शङ्करो यथा ॥४२॥ तस्य रूपं शरस्यासीद्विधूमज्वालमण्डलम् । वनं दहिष्यतो घर्मे दावाग्नेरिव मूर्च्छतः ॥ ४३ ॥ ज्वाला माली स तु शरः क्रव्यादानुगतो रणे। मुक्तो गुल्मान् द्रुमांश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति ॥ ४४ ॥ ते तस्य तेजसा दग्धाः सैन्या वैवस्वतस्य तु । रणे तस्मि न्निपतिता दावदग्धा नगा इव॥४५॥ ततस्तु सचिवैः सार्धं राक्षसो भीमविक्रमः । ननाद सुमहानादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः ।
शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम् ॥ १ ॥
स हि योधान् हतान् मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ।
अब्रवीत्त्वरितं सूतं रथोऽयमुपनीयताम् ॥ २ ॥

ज्वालामालीति । क्रव्यादैः स्वसृष्टैरनुगतस्तथा ॥ ४४–४६ ॥ इति श्रीगोविन्द राज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ स तस्य त्वित्यादि ॥१॥ स हीति । उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥२॥३॥

तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम् । स्थितः स च महातेजा ह्यध्यारोहत तं रथम् । पाशमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ॥ ३ ॥ येन संक्षिप्यते सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् । कालदण्डस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत् । यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वलदग्निमत् ॥ ४ ॥ तस्य पार्श्वेषु निश्छिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥ पावकस्पर्शसङ्काशः स्थितो मूर्तश्च मुद्गरः ॥ ६ ॥ ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकम्पन्त दिवौकसः । कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥७॥ ततः प्रचोदयन् सूतस्तानश्वान् रुधिरप्रभान् । प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ ८ ॥ मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः । प्रापयन् मनसस्तुल्या यत्र तत् प्रस्तुतं रणम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा तथैव विकृतं रथं मृत्युसमन्वितम् । सचिवा राक्षसेन्द्रस्य सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १० ॥ लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भयार्दिताः । नेह योद्धुं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ॥ ११ ॥ स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् । नाक्षुभ्यत दशग्रीवो न चापि भयमाविशत् ॥ १२ ॥ स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् । यमो मर्माणि संक्रुद्धो रावणस्योपकृन्तत ॥ १३ ॥ रावणस्तु ततः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह । तस्मिन् वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवाम्बुदः ॥ १४ ॥

येनेति । येन मृत्युना । युगान्ते सर्वं सकृदेव संह्रियत इत्यर्थः । अव्ययं प्रवाहनित्यम् ॥ ४ ॥ तस्येति । निश्छिद्राः निरन्तराः ॥ ५–७ ॥ तत इति । ततः प्रचोदयन् सूतस्तान् हयान् रुधिरप्रभानित्यत्र चो इति गायत्र्याः द्वाविंशाक्षरम् ॥ ८ ॥ मुहूर्तेनेति । मनसस्तुल्याः मनस्तुल्यवेगा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ दृष्ट्वेति । विकृतं घोरसन्नाहरूपविकारवन्तम् ॥ १० ॥ लघ्विति । लघुसत्त्वतया

विमुक्तकवचः क्रुद्धः सिक्तः शोणितविस्रवैः । ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत ॥ ३९ ॥ ततः स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्तत । लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथाऽन्तकः ॥ ४० ॥ ततः पाशुपतं दिव्य मस्त्रं सन्धाय कार्मुके । तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं विचकर्ष सः ॥ ४१ ॥ आकर्णात् स विकृष्याथ चाप मिन्द्रारिराहवे । मुमोच तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शङ्करो यथा ॥४२॥ तस्य रूपं शरस्यासीद्विधूमज्वालमण्डलम् । वनं दहिष्यतो घर्मे दावाग्नेरिव मूर्च्छतः ॥ ४३ ॥ ज्वाला माली स तु शरः क्रव्यादानुगतो रणे । मुक्तो गुल्मान् द्रुमांश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति ॥ ४४ ॥ ते तस्य तेजसा दग्धाः सैन्या वैवस्वतस्य तु । रणे तस्मि न्निपतिता दावदग्धा नगा इव ॥ ४५ ॥ ततस्तु सचिवैः सार्धं राक्षसो भीमविक्रमः । ननाद सुमहानादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः ।
शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम् ॥ १ ॥
स हि योधान् हतान् मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ।
अब्रवीत्त्वरितं सूतं रथोऽयमुपनीयताम् ॥ २ ॥

ज्वालामालीति । क्रव्यादैः स्वसृष्टैरनुगतस्तथा ॥ ४४–४६ ॥ इति श्रीगोविन्द राज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥
स तस्य त्वित्यादि ॥१॥ स हीति । उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥२॥३॥

तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम् । स्थितः स च महातेजा ह्यध्यारोहत तं रथम् । पाशमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ॥ ३ ॥ येन संक्षिप्यते सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् । कालदण्डस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत् । यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वलदग्निमत् ॥ ४ ॥ तस्य पार्श्वेषु निश्छिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥ पावकस्पर्शसङ्काशः स्थितो मूर्तश्च मुद्गरः ॥ ६ ॥ ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकम्पन्त दिवौकसः । कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥७॥ ततः प्रचोदयन् सूतस्तानश्वान् रुधिरप्रभान् । प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ ८ ॥ मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः । प्रापयन् मनसस्तुल्या यत्र तत् प्रस्तुतं रणम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा तथैव विकृतं रथं मृत्युसमन्वितम् । सचिवा राक्षसेन्द्रस्य सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १० ॥ लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भयार्दिताः । नेह योद्धुं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ॥ ११ ॥ स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् । नाक्षुभ्यत दशग्रीवो न चापि भयमाविशत् ॥ १२ ॥ स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् । यमो मर्माणि संक्रुद्धो रावणस्योपकृन्तत ॥ १३ ॥ रावणस्तु ततः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह । तस्मिन् वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवाम्बुदः ॥ १४ ॥

येनेति । येन मृत्युना । युगान्ते सर्वं सकृदेव संह्रियत इत्यर्थः । अव्ययं प्रवाहनित्यम् ॥ ४ ॥ तस्येति । निश्छिद्राः निरन्तराः ॥ ५-७ ॥ तत इति । ततः प्रचोदयन् सूतस्तान् हयान् रुधिरप्रभानित्यत्र चो इति गायत्र्याः द्वाविंशाक्षरम् ॥ ८ ॥ मुहूर्तेनेति । मनसस्तुल्याः मनस्तुल्यवेगा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ लघ्विति । लघुसत्त्वतया दृष्ट्वेति । विकृतं घोरसन्नाहरूपविकारवन्तम् ॥ १० ॥

विमुक्तकवचः क्रुद्धः सिक्तः शोणितविस्रवैः । ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत ॥ ३९ ॥ ततः स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्तत । लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथाऽन्तकः ॥ ४० ॥ ततः पाशुपतं दिव्य मस्त्रं सन्धाय कार्मुके। तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं विचकर्ष सः ॥ ४१ ॥ आकर्णात् स विकृष्याथ चाप मिन्द्रारिराहवे । मुमोच तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शङ्करो यथा ॥४२॥ तस्य रूपं शरस्यासीद्विधूमज्वालमण्डलम्। वनं दहिष्यतो घर्मे दावाग्नेरिव मूर्च्छतः ॥ ४३ ॥ ज्वाला माली स तु शरः क्रव्यादानुगतो रणे। मुक्तो गुल्मान् द्रुमांश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति ॥ ४४ ॥ ते तस्य तेजसा दग्धाः सैन्या वैवस्वतस्य तु । रणे तस्मि न्निपतिता दावदग्धा नगा इव॥४५॥ ततस्तु सचिवैः सार्धं राक्षसो भीमविक्रमः । ननाद सुमहानादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः ।
शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम् ॥ १ ॥
स हि योधान् हतान् मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ।
अब्रवीत्त्वरितं सूतं रथोऽयमुपनीयताम् ॥ २ ॥

ज्वालामालीति । क्रव्यादैः स्वसृष्टैरनुगतस्तथा ॥ ४४-४६ ॥ इति श्रीगोविन्द राज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥
स तस्य त्वित्यादि ॥१॥ स हीति । उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥२॥३॥

तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम् । स्थितः स च महातेजा ह्यध्यारोहत तं रथम् । पाशमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ॥ ३ ॥ येन संक्षिप्यते सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् । कालदण्डस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत् । यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वलदग्निमत् ॥ ४ ॥ तस्य पार्श्वेषु निश्छिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥ पावकस्पर्शसङ्काशः स्थितो मूर्तश्च मुद्गरः ॥ ६ ॥ ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकम्पन्त दिवौकसः । कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥७॥ ततः प्रचोदयन् सूतस्तानश्वान् रुधिरप्रभान् । प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ ८ ॥ मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः । प्रापयन् मनसस्तुल्या यत्र तत् प्रस्तुतं रणम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा तथैव विकृतं रथं मृत्युसमन्वितम् । सचिवा राक्षसेन्द्रस्य सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥१०॥ लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भयार्दिताः । नेह योद्धुं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ॥ ११ ॥ स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् । नाक्षुभ्यत दशग्रीवो न चापि भयमाविशत् ॥ १२ ॥ स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् । यमो मर्माणि संक्रुद्धो रावणस्योपकृन्तत ॥ १३ ॥ रावणस्तु ततः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह । तस्मिन् वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवाम्बुदः ॥ १४ ॥

येनेति । येन मृत्युना । युगान्ते सर्वं सकृदेव संह्रियत इत्यर्थः । अव्ययं प्रवाहनित्यम् ॥ ४ ॥ तस्येति । निश्छिद्राः निरन्तराः ॥ ५-७ ॥ तत इति । ततः प्रचोदयन् सूतस्तान् हयान् रुधिरप्रभानित्यत्र चो इति गायत्र्याः द्वाविंशाक्षरम् ॥ ८ ॥ मुहूर्तेनेति । मनसस्तुल्याः मनस्तुल्यवेगा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ दृष्ट्वेति । विकृतं घोरसन्नाहरूपविकारवन्तम् ॥ १० ॥ लघ्विति । लघुसत्त्वतया

विमुक्तकवचः क्रुद्धः सिक्तः शोणितविस्रवैः । ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत ॥ ३९ ॥ ततः स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्तत । लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथाऽन्तकः ॥ ४० ॥ ततः पाशुपतं दिव्य मस्त्रं सन्धाय कार्मुके। तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं विचकर्ष सः ॥ ४१ ॥ आकर्णात् स विकृष्याथ चाप मिन्द्रारिराहवे । मुमोच तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शङ्करो यथा ॥४२॥ तस्य रूपं शरस्यासीद्विधूमज्वालमण्डलम् । वनं दहिष्यतो घर्मे दावाग्नेरिव मूर्च्छतः ॥ ४३ ॥ ज्वाला माली स तु शरः क्रव्यादानुगतो रणे। मुक्तो गुल्मान् द्रुमांश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति ॥ ४४ ॥ ते तस्य तेजसा दग्धाः सैन्या वैवस्वतस्य तु । रणे तस्मिन् निपतिता दावदग्धा नगा इव॥४५॥ ततस्तु सचिवैः सार्धं राक्षसो भीमविक्रमः । ननाद सुमहानादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः ।
शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम् ॥ १ ॥
स हि योधान् हतान् मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ।
अब्रवीत्त्वरितं सूतं रथोऽयमुपनीयताम् ॥ २ ॥

ज्वालामालीति । क्रव्यादैः स्वसृष्टैरनुगतस्तथा ॥ ४४–४६ ॥ इति श्रीगोविन्द राज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥
स तस्य त्वित्यादि ॥१॥ स हीति । उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥२॥३॥

तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम् । स्थितः स च महातेजा ह्यध्यारोहत तं रथम् । पाशमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ॥ ३ ॥ येन संक्षिप्यते सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् । कालदण्डस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत् । यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वलदग्निमत् ॥ ४ ॥ तस्य पार्श्वेषु निश्छिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥ पावकस्पर्शसङ्काशः स्थितो मूर्तश्च मुद्गरः ॥ ६ ॥ ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकम्पन्त दिवौकसः । कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥७॥ ततः प्रचोदयन् सूतस्तानश्वान् रुचिरप्रभान् । प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ ८ ॥ मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः । प्रापयन् मनसस्तुल्या यत्र तत् प्रस्तुतं रणम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा तथैव विकृतं रथं मृत्युसमन्वितम् । सचिवा राक्षसेन्द्रस्य सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥१०॥ लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भयार्दिताः । नेह योद्धुं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ॥ ११ ॥ स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् । नाक्षुभ्यत दशग्रीवो न चापि भयमाविशत् ॥ १२ ॥ स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् । यमो मर्माणि संक्रुद्धो रावणस्योपकृन्तत ॥ १३ ॥ रावणस्तु ततः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह । तस्मिन् वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवाम्बुदः ॥ १४ ॥

येनेति । येन मृत्युना । युगान्ते सर्वं सकृदेव संह्रियत इत्यर्थः । अव्ययं प्रवाहनित्यम् ॥ ४ ॥ तस्येति । निश्छिद्राः निरन्तराः ॥ ५–७ ॥ तत इति । ततः प्रचोदयन् सूतस्तान् हयान् रुधिरप्रभानित्यत्र चो इति गायत्र्याः द्वाविंशाक्षरम् ॥ ८ ॥ मुहूर्तेनेति । मनसस्तुल्याः मनस्तुल्यवेगा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ लघ्विति । लघुसत्त्वतया दृष्ट्वेति । विकृतं घोरसन्नाहरूपविकारवन्तम् ॥ १० ॥

ततो महाशक्तिशरैः पात्यमानो महोरसि । नाशक्नोत् प्रतिकर्तुं स राक्षसः शल्यपीडितः ॥ १५ ॥ एवं नाना प्रहरणैर्यमेनामित्रकर्शिना । सप्तरात्रं कृतः सङ्ख्ये विसंज्ञो विमुखो रिपुः ॥ १६ ॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं यम राक्षसयोर्द्वयोः । जयमाकांक्षतोर्वीर समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ १७ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । प्रजापतिं पुरस्कृत्य समेतास्तद्रणाजिरम् ॥ १८ ॥ संवर्त इव लोकानां क्रुद्धयतोरभवत्तदा । राक्षसानां च मुख्यस्य प्रेतानामीश्वरस्य च ॥ १९ ॥ राक्षसेन्द्रोऽपि विस्फार्य चापमिन्द्राशनिप्रभम् । निरन्तरमिवाकाशं कुर्वन् बाणां स्ततोऽसृजत् ॥२०॥ मृत्युं चतुर्भिर्विशिखैः सूतं सप्तभि रर्दयत् । यमं शतसहस्रेण शीघ्रं मर्मस्वताडयत् ॥२१॥ततः क्रुद्धस्य वदनाद्यमस्य समजायत । ज्वाला माली सनिश्वासः सधूमः कोपपावकः ॥२२॥ तदाश्चर्य मथो दृष्ट्वा देवदानवसन्निधौ । प्रहर्षितौ सुसंरब्धौ मृत्यु कालौ बभूवतुः ॥ २३ ॥ ततो मृत्युः क्रुद्धतरो वैवस्वत मभाषत । मुञ्च मां समरे यावद्धन्मीमं पापराक्षसम् । नैषा रक्षो भवेदद्य मर्यादा हि निसर्गतः ॥२४॥ हिरण्य कशिपुः श्रीमान् नमुचिः शम्बरस्तथा । विसन्धिर्धूम केतुश्च बलिर्वैरोचनोऽपि च ॥२५॥ दम्भुर्दैत्यमहाराजो वृत्रो बाणस्तथैव च । राजर्षयः शास्त्रविदो गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ २६ ॥ ऋषयः पन्नगा दैत्या यक्षाश्चाप्य प्सरोगणाः । युगान्तपरिवर्ते च पृथिवी समहार्णवा ॥२७॥

अल्पवीर्यतया ॥ ११–२४ ॥ हिरण्यकशिपुरित्यादि । दम्भुर्नाम कश्चि दसुरः ॥ २५–२८ ॥

क्षयं नीता महाराज सपर्वतसरिद्द्रुमा । एते चान्ये च बहवो बलवन्तो दुरासदाः ॥२८॥ विनिपन्ना मया दृष्टाः किमुतायं निशाचरः ॥ २९ ॥ मुञ्च मां साधु धर्मज्ञ याव देनं निहन्म्यहम् । न हि कश्चिन्मया दृष्टो बलवानपि जीवति॥३०॥ बलं मम न खल्वेतन्मर्यादैषा निसर्गतः । स दृष्टो न मया कालं मुहूर्तमपि जीवति ॥३१॥ तस्यैवं वचनं श्रुत्वा धर्मराजः प्रतापवान् । अब्रवीत्तत्र तं मृत्युं त्वं तिष्ठैनं निहन्म्यहम् ॥३२॥ ततः संरक्तनयनः क्रुद्धो वैवस्वतः प्रभुः । कालदण्डममोघं तु तोलयामास पाणिना ॥३३॥ यस्य पार्श्वेषु निखिलाः कालपाशाः प्रति ष्ठिताः । पावकाशनिसङ्काशो मुद्गरो मूर्तिमान् स्थितः ॥ ३४ ॥ दर्शनादेव यः प्राणान् प्राणिनामपकर्षति । किं पुनः स्पृश्यमानस्य पात्यमानस्य वा पुनः ॥३५॥ स ज्वालापरिवारस्तु निर्दहन्निव राक्षसम् । तेन स्पृष्टो बलवता महाप्रहरणोऽस्फुरत् ॥ ३६ ॥ ततो विदुद्रुवुः सर्वे तस्मात् त्रस्ता रणाजिरे । सुराश्च क्षुभिताः सर्वे दृष्ट्वा दण्डोद्यतं यमम्॥३७॥ तस्मिन् प्रहर्तुकामे तु यमे दण्डेन रावणम् । यमं पितामहः साक्षाद्दर्शयित्वेद मब्रवीत् ॥३८॥ वैवस्वत महाबाहो न खल्वमितविक्रम । न हन्तव्यस्त्वया तेन दण्डेनैव निशाचरः ॥ ३९ ॥

विनिपन्नाः विनाशं प्राप्ताः । दृष्टाः दृष्टमात्राः ॥ २९ ॥ मुञ्चेति । याव न्निहन्मि निहनिष्यामीत्यर्थः । यावद्योगे भविष्यदर्थे लट् ॥ ३० ॥ बलमिति । मया दृष्टो मुहूर्तमपि न जीवतीत्येतत् मद्वचनं बलं न खलु बल प्रकाशनं न भवति। किन्तु निसर्गतः स्वभावतः सिद्धा मर्यादा एषा, अनादि सृष्टिरेवंविधेत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति स दृष्ट इति ॥ ३१ ॥ तस्येति । अयमेनं निहन्म्यहम् अहमेनमयं निहन्मि, अविलम्बेन हन्मीत्यर्थः॥३२–४०॥

१ अब्रवीत्तत्र तं मृत्युमयमेनं निहन्म्यहम् । इति पाठो व्याख्यानात् प्रतीयते ॥

वरः खलु मयैतस्मै दत्तस्त्रिदशपुङ्गव । स त्वया नानृतः कार्यो यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ४० ॥ यो हि मामनृतं कुर्यात् देवो वा मानुषोऽपि वा । त्रैलोक्यमनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः ॥ ४१॥ क्रुद्धेन विप्रमुक्तोऽयं निर्विशेषं प्रियाप्रिये । प्रजाः संहरते रौद्रो लोकत्रयभयावहः ॥४२॥ अमोघो ह्येष सर्वेषां प्राणिनाममितप्रभः । कालदण्डो मया सृष्टः पूर्वं मृत्युपुरस्कृतः ॥४३॥ तन्न खल्वेष ते सौम्य पात्यो रावणमूर्धनि । न ह्यस्मिन् पतिते कश्चिन्मुहूर्तमपि जीवति ॥४४॥ यदि ह्यस्मिन्निपतिते न म्रियेतैष राक्षसः । म्रियते वा दशग्रीवस्तदा ह्युभयतोऽनृतम् ॥४५॥ तन्निवर्तय लङ्केशं दण्डमेतं समुद्यतम् । सत्यं च मां कुरुष्वाद्य लोकांस्त्वं यद्यवेक्षसे ॥४६ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच यमस्तदा । एष व्यावर्तितो दण्डः प्रभविष्णुर्हि नो भवान् ॥४७॥ किं न्विदानीं मया शक्यं कर्तुं रणगतेन हि । न मया यद्ययं शक्यो हन्तुं वरपुरस्कृतः ॥ ४८ ॥ एष तस्मात् प्रणश्यामि दर्शनादस्य रक्षसः । इत्युक्त्वा सरथः साश्वस्तत्रैवान्तरधीयत ॥४९॥ दशग्रीवस्तु तं जित्वा नाम विश्राव्य चात्मनः । आरुह्य पुष्पकं भूयो निष्क्रान्तो यमसादनात् ॥ ५० ॥

यो हीति । अनृतमसत्यवादिनं कुर्यात् । मृत्युपुरस्कृतः मृत्युना पुरस्कृतः । बहुव्रीहिश्च ॥ ४१-४४ ॥ यदीति । उभयतोऽनृतं मया कालदण्डस्य मोघत्वसंपादने दण्डस्यानृतत्वम्, रक्षोमरणोपेक्षणे वरवचनस्यानृतत्वमिति ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ एवमिति । प्रभविष्णुः स्वामी ॥ ४७ ॥ किंन्विति । यद्यस्मान्मया न हन्तव्यस्तस्मादिदानीं मया किन्तु शक्यं कर्तुमिति, सञ्चिन्त्येति शेषः ॥ ४८ ॥ एष इति । अस्य रक्षसो दर्शनादर्शनपथात् । प्रणश्यामि "णश अदर्शने" अन्तर्हितो भविष्यामीत्यर्थः । इत्युक्त्वेति । ब्रह्माणमिति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

स तु वैवस्वतो देवैः सह ब्रह्मपुरोगमैः । जगाम त्रिदिवं हृष्टो नारदश्च महामुनिः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

ततो जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुङ्गवम् । रावणस्तु रणश्लाघी स्वसहायान् ददर्श ह ॥ १ ॥ ततो रुधिर सिक्ताङ्गं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् । रावणं राक्षसा दृष्ट्वा हृष्टवत् समुपागमन् ॥ २ ॥ जयेन वर्धयित्वा च मारीचप्रमुखा स्ततः । पुष्पकं भेजिरे सर्वे सान्त्विता रावणेन तु ॥ ३ ॥ ततो रसातलं गच्छन् प्रविष्टः पयसां निधिम् । दैत्योरग गणाध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ॥ ४ ॥ स तु भोगवतीं गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् । कृत्वा नागान् वशे हृष्टो ययौ मणिमयीं पुरीम् ॥ ५ ॥ निवातकवचास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् । राक्षसाँस्तान् समागम्य युद्धाय समु पाह्वयत् ॥ ६ ॥ ते तु सर्वे सुविक्रान्ता दैतेया बलशालिनः । नानाप्रहरणास्तत्र प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥ शूलै स्त्रिशूलैः कुलिशैः पट्टिशासिपरश्वधैः । अन्योन्यं बिभिदुः क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ॥ ८ ॥

स त्विति । वैवस्वतः ब्रह्मपुरोगमैर्देवैः हृष्टः, अभूदिति शेषः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्द० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

॥ १ ॥ तत इति । हृष्टवत् यमादपि कथंचिन्मुक्ता इति हृष्टास्सन्तः ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ तत इति । रसातलं गच्छन् पयसां निधिं प्रविष्टः, मार्गवशादिति शेषः ॥ ४ ॥ स त्विति । भोगवती नाम समुद्राधः पाताललोकवर्तिनी नागपुरी । तत्र नागान् स्ववशे कृत्वा स्वीयत्वेन स्थापयित्वा ॥ ५ ॥ निवातेति ।

तेषां तु युद्धयमानानां साग्रः संवत्सरो गतः । न चान्य तरयोस्तत्र विजयो वा क्षयोऽपि वा ॥ ९ ॥ ततः पिता महस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः । आजगाम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः ॥१०॥ निवातकवचानां तु निवार्य रणकर्म तत् । वृद्धः पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थ वत् ॥ ११॥ न ह्ययं रावणो युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरैः । न भवन्तः क्षयं नेतुमपि सामरदानवैः ॥१२॥ राक्षसस्य सखित्वं च भवद्भिः सह रोचते । अविभक्ताश्च सर्वार्थाः सुहृदां नात्र संशयः ॥ १३ ॥ ततोऽग्निसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः । निवातकवचैः सार्धं प्रीतिमानभव त्तदा ॥ १४ ॥ अर्थतस्तैर्यथान्याय्यं संवत्सरमथोषितः । स्वपुरान्निर्विशेषं च प्रियं प्राप्तो दशाननः ॥ १५ ॥ ततो पधार्य मायानां शतमेकं समाप्तवान् । सलिलेन्द्रपुरान्वेषी भ्रमति स्म रसातलम् ॥ १६ ॥ ततोऽश्मनगरं नाम कालकेयैरधिष्ठितम् । गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान् ॥ १७ ॥ शूर्पणख्याश्च भर्तारमसिना प्राच्छिनत्तदा । श्यालं च बलवन्तं च विद्युज्जिह्वं बलो त्कटम् । जिह्वया संलिहन्तं च राक्षसं समरे तथा ॥१८॥ तं विजित्य मुहूर्तेन जघ्ने दैत्यांश्चतुरशतम् ॥ १९ ॥

वसन् अवसन् । लब्धवराः, ब्रह्मण इति शेषः ॥ ६-१० ॥ निवातेति । वृद्धः सर्वदेवासुरकूटस्थः । विदितार्थवत् वाक्यमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ राक्षस स्येति । रोचते, कर्त्तव्यत्वेन ममेति शेषः । सख्यप्रयोजनं दर्शयति अविभक्ता इति ॥ १३-१५ ॥ तत इति । उपधार्य अनुसृत्य मायानामसुरमायायोग विद्यानाम् ॥ १६ ॥ तत इत्यादि श्लोकचतुष्कमेकं वाक्यम् । श्यालस्य च्छेदे निमित्तमाह, राक्षसान् स्वकीयान् जिह्वया संलिहन्तमास्वादयन्तम्, भक्षयन्त

ततः पाण्डुरमेघाभं कैलासमिव भास्वरम् । वरुणस्यालयं दिव्यमपश्यद्राक्षसाधिपः ॥ २० ॥ क्षरन्तीं च पयस्तत्र सुरभिं गामवस्थिताम् । यस्याः पयोभिनिष्यन्दात् क्षीरोदो नाम सागरः ॥२१॥ ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेन्द्रवरारणिम् । यस्माच्चन्द्रः प्रभवति शीतरश्मिर्निशाकरः ॥ २२ ॥ यं समाश्रित्य जीवन्ति फेनपाः परमर्षयः । अमृतं यत्र चोत्पन्नं स्वधा च स्वधभोजिनाम् ॥ २३ ॥ यां ब्रुवन्ति नरा लोके सुरभिं नाम नामतः । प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः परमाद्भुताम् ॥२४॥ प्रविवेश महाघोरं गुप्तं बहुविधैर्बलैः । ततो धाराशताकीर्णं शारदाभ्रनिभं तदा । नित्यप्रहृष्टं ददृशे वरुणस्य गृहोत्तमम् ॥ २५ ॥ ततो हत्वा बलाध्यक्षान् समरे तैश्च ताडितः । अब्रवीच्च ततो योधान् राजा शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ २६ ॥ युद्धार्थी रावणः प्राप्तस्तस्य युद्धं प्रदीयताम् । वद वा न भयं तेऽस्ति निर्जितोऽस्मीति साञ्जलिः ॥२७॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धा वरुणस्य महात्मनः । पुत्राः पौत्राश्च निष्क्रामन् गौश्च पुष्कर एव च ॥ २८ ॥ ते तु वीर्यगुणोपेता बलैः परिवृताः स्वकैः । युक्त्वा रथान् कामगमानुद्यद्भास्करवर्चसः ॥ २९ ॥

मिति यावत् ॥१७-२०॥ क्षरन्तीमिति । सुरभिमित्यत्रापि अपश्यदित्यनुकर्षः । सागर इति, समभवदिति शेषः ॥ २१ ॥ ददर्शेति । गोवृषेन्द्रस्य रुद्रवृषभस्य वरारणिं साक्षान्मातरम् । यस्माच्चन्द्र इति । इन्दूत्पादकः क्षीरसमुद्र इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि यच्छब्दा व्याख्येयाः ॥ २२ ॥ यमित्यादि । स्वधभोजिनामिति ह्रस्व आर्षः । स्वधाभोजिनां पितॄणाम् । स्वधा पितृभक्ष्यं कव्यम् । धाराशताकीर्णं जलधाराशतैराकीर्णम् । निर्जितोऽस्मीति वद । एवं चेत्ते भयं नास्तीत्यब्रवीदिति निवेद्यतामित्यन्वयः ॥ २३-२७ ॥ एतस्मिन्निति ।

तेषां तु युद्ध्यमानानां साग्रः संवत्सरो गतः । न चान्य तरयोस्तत्र विजयो वा क्षयोऽपि वा ॥ ९ ॥ ततः पिता महस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः । आजगाम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः ॥ १० ॥ निवातकवचानां तु निवार्य रणकर्म तत् । वृद्धः पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थ वत् ॥ ११ ॥ न ह्ययं रावणो युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरैः । न भवन्तः क्षयं नेतुमपि सामरदानवैः ॥ १२ ॥ राक्षसस्य सखित्वं च भवद्भिः सह रोचते । अविभक्ताश्च सर्वार्थाः सुहृदां नात्र संशयः ॥ १३ ॥ ततोऽग्निसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः । निवातकवचैः सार्धं प्रीतिमानभव त्तदा ॥ १४ ॥ अर्चितस्तैर्यथान्याय्यं संवत्सरमथोषितः । स्वपुरान्निर्विशेषं च प्रियं प्राप्तो दशाननः ॥ १५ ॥ ततो पधार्य मायानां शतमेकं समाप्तवान् । सलिलेन्द्रपुरान्वेषी भ्रमति स्म रसातलम् ॥ १६ ॥ ततोऽश्मनगरं नाम कालकेयैरधिष्ठितम् । गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान् ॥ १७ ॥ शूर्पणख्याश्च भर्तारमसिना प्राच्छिनत्तदा । श्यालं च बलवन्तं च विद्युज्जिह्वं बलो त्कटम् । जिह्वया संलिहन्तं च राक्षसं समरे तथा ॥ १८ ॥ तं विजित्य मुहूर्तेन जघ्ने दैत्यांश्चतुश्शतम् ॥ १९ ॥

वसन् अवसन् । लब्धवराः, ब्रह्मण इति शेषः ॥ ६–१० ॥ निवातेति । वृद्धः सर्वदेवासुरकूटस्थः । विदितार्थवत् वाक्यमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ राक्षस स्येति । रोचते, कर्त्तव्यत्वेन ममेति शेषः । सख्यप्रयोजनं दर्शयति अविभक्ता इति ॥ १३–१५ ॥ तत इति । उपधार्य अनुसृत्य मायानामसुरमायायोग विद्यानाम् ॥ १६ ॥ तत इत्यादि श्लोकचतुष्कमेकं वाक्यम् । श्यालस्य च्छेदे निमित्तमाह, राक्षसान् स्वकीयान् जिह्वया संलिहन्तमास्वादयन्तम्, भक्षयन्त

ततः पाण्डुरमेघाभं कैलासमिव भास्वरम् । वरुणस्यालयं दिव्यमपश्यद्राक्षसाधिपः ॥ २० ॥ क्षरन्तीं च पयस्तत्र सुरभिं गामवस्थिताम् । यस्याः पयोभिनिष्यन्दात् क्षीरोदो नाम सागरः ॥२१॥ ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेन्द्रवरारणिम् । यस्माच्चन्द्रः प्रभवति शीतरश्मिर्निशाकरः ॥ २२ ॥ यं समाश्रित्य जीवन्ति फेनपाः परमर्षयः । अमृतं यत्र चोत्पन्नं स्वधा च स्वधभोजिनाम् ॥ २३ ॥ यां ब्रुवन्ति नरा लोके सुरभिं नाम नामतः । प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः परमाद्भुताम् ॥२४॥ प्रविवेश महाघोरं गुप्तं बहुविधैर्बलैः । ततो धाराशताकीर्णं शारदाभ्रनिभं तदा । नित्यप्रहृष्टं ददृशे वरुणस्य गृहोत्तमम् ॥ २५ ॥ ततो हत्वा बलाध्यक्षान् समरे तैश्च ताडितः । अब्रवीच्च ततो योधान् राजा शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ २६ ॥ युद्धार्थी रावणः प्राप्तस्तस्य युद्धं प्रदीयताम् । वद वा न भयं तेऽस्ति निर्जितोऽस्मीति साञ्जलिः ॥२७॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धा वरुणस्य महात्मनः । पुत्राः पौत्राश्च निष्क्रामन् गौश्च पुष्कर एव च ॥ २८ ॥ ते तु वीर्यगुणोपेता बलैः परिवृताः स्वकैः । युक्त्वा रथान् कामगमानुद्यद्भास्वरवर्चसः ॥ २९ ॥

मिति यावत् ॥१७–२०॥ क्षरन्तीमिति । सुरभिमित्यत्रापि अपश्यदित्यनुकर्षः । सागर इति, समभवदिति शेषः ॥ २१ ॥ ददर्शेति । गोवृषेन्द्रस्य रुद्रवृषभस्य वरारणिं साक्षान्मातरम् । यस्माच्चन्द्र इति । इन्दूत्पादकः क्षीरसमुद्र इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि यच्छब्दा व्याख्येयाः ॥ २२ ॥ यमित्यादि । स्वधभोजिनामिति ह्रस्व आर्षः । स्वधाभोजिनां पितृणाम् । स्वधा पितृभक्षं कव्यम् । धाराशताकीर्णं जलधाराशतैराकीर्णम् । निर्जितोऽस्मीति वद । एवं चेत्ते भयं नास्तीत्यब्रवीदिति निवेद्यतामित्यन्वयः ॥ २३–२७ ॥ एतस्मिन्निति ।

ततो युद्धं समभवद्दारुणं रोमहर्षणम् । सलिलेन्द्रस्य पुत्राणां रावणस्य च धीमतः ॥ ३० ॥ अमात्यैश्च महावीर्यैर्दशग्रीवस्य रक्षसः । वारुणं तद्बलं कृत्स्नं क्षणेन विनिपातितम् ॥ ३१ ॥ समीक्ष्य स्वबलं सङ्ख्ये वरुणस्य सुतास्तदा । अर्दिताः शरजालेन निवृत्ता रणकर्मणः ॥ ३२ ॥ महीतलगतास्ते तु रावणं दृश्य पुष्पके । आकाशमाशु विविशुः स्यन्दनैः शीघ्रगामिभिः ॥ ३३ ॥ महदासीत्ततस्तेषां तुल्यस्थानमवाप्य तत् । आकाशयुद्धं तुमुलं देवदानवयोरिव ॥ ३४ ॥ ततस्ते रावणं युद्धे शरैः पावकसन्निभैः । विमुखीकृत्य सन्तुष्टा विनेदुर्विविधान् रवान् ॥ ३५ ॥ ततो महोदरः क्रुद्धो राजानं दृश्य धर्षितम् । त्यक्त्वा मृत्युभयं वीरो युद्धकांक्षी व्यलोकयत् ॥ ३६ ॥ तेन ते दारुणा युद्धं कामगाः पवनोपमाः । महोदरेण गदया हता वै प्रययुः क्षितिम् ॥ ३७ ॥ तेषां वरुणपुत्राणां हत्वा योधान् हयाञ्छतान् । मुमोचाशु महानादं विरथान् प्रेक्ष्य तान् स्थितान् ॥ ३८ ॥ ते तु तेषां रथाः साश्वाः सह सारथिभिर्हतैः । महोदरेण निहताः पतिताः पृथिवीतले ॥ ३९ ॥ ते तु त्यक्त्वा रथान् पुत्रा वरुणस्य महात्मनः । आकाशे विष्ठिताः शूराः स्वप्रभावान्न विव्यथुः ॥ ४० ॥ धनूंषि कृत्वा सज्जानि विनिर्भिद्य महोदरम् । रावणं समरे क्रुद्धाः सहिताः समभिद्रवन् ॥ ४१ ॥

गौश्च पुष्करश्चेति पुत्राणां पौत्राणां च बलाध्यक्षौ ॥ २८–३३ ॥ महदिति । स्थानमाकाशरूपम् । आकाशे युद्धम् आकाशयुद्धम् ॥ ३४–३९ ॥ ते त्विति । स्वप्रभावात् देवतात्वप्रभावात् ॥ ४०–४५ ॥

सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पैः सुदारुणैः । दारयन्ति स्म संक्रुद्धा मेघा इव महागिरिम् ॥ ४२ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः कालाग्निरिव निर्गतः । शरवर्षैर्महाघोरैस्तेषां मर्मस्वताडयत् ॥४३ ॥ ततस्तेनैव सहसा सीदन्ति स्म पदातयः । मुसलानि विचित्राणि ततो भल्लशतानि च ॥४४॥ पट्टिशांश्चैव शक्तीश्च शतघ्नीस्तोमरांस्तथा । पातयामास दुर्धर्षस्तेषामुपरि विष्ठितः ॥४५॥ अपविद्धास्तु ते वीरा विनिष्पेतुः पदातयः । महापङ्कमिवासाद्य कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ ४६ ॥ सीदमानान् सुतान् दृष्ट्वा विह्वलान् सुमहौजसः । ननाद रावणो हर्षान्महानम्बुधरो यथा ॥४७॥ ततो रक्षो महानादान् मुक्त्वा हन्ति स्म वारुणान् । नानाप्रहरणोपेतैर्धारापातैरिवाम्बुदः ॥ ४८ ॥ ततस्ते विमुखाः सर्वे पतिता धरणीतले । रणात् स्वपुरुषैः शीघ्रं गृहाण्येव प्रवेशिताः ॥४९॥ तानब्रवीत्ततो रक्षो वरुणाय निवेद्यताम् ॥ ५० ॥ रावणं त्वब्रवीन्मन्त्री प्रहसो नाम वारुणः । गतः खलु महाराजो ब्रह्मलोकं जलेश्वरः ॥५१॥ गान्धर्वं वरुणः श्रोतुं यं त्वमाह्वयसे युधि । तत् किं तव वृथा वीर परिश्रम्य गते नृपे । ये तु सन्निहिता वीराः कुमारास्ते पराजिताः ॥५२॥ राक्षसेन्द्रस्तु तच्छ्रुत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः । हर्षान्नादं विमुञ्चन् वै निष्क्रान्तो वरुणालयात् ॥ ५३ ॥ आगतस्तु पथा येन तेनैव विनिवृत्य सः । लङ्कामभिमुखो रक्षो नभस्स्थलगतो ययौ ॥५४॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रयोविंशः सर्गः ॥२३॥

अपविद्धा इति । षष्टिहायनं परिमाणं येषां ते षष्टिहायनाः ॥४६-४९॥ तानित्यर्द्धम् ॥५०॥ वरुणस्यायं वारुणः ॥ ५१-५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

॥ अथात्राधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

हर्षान्नादांस्तु विसृजन् निष्क्रान्तो वरुणालयात् । महोदरेण संयुक्तो हर्षगद्गदभाषिणा । ततोऽश्मनगरं भूयो विचेरुर्युद्धदुर्मदाः ॥ १ ॥ यत्रापश्यद्दशग्रीवो गृहं परमभास्वरम्। वैडूर्यतोरणाकीर्णं मुक्ताजालविभूषितम्॥२॥ सुवर्णस्तम्भगहनं वेदिकाभिः समन्ततः । वज्रस्फटिकसोपानं किङ्किणीजालसंयुतम् ॥ ३ ॥ बह्वासनयुतं रम्यं महेन्द्रभवनोपमम् । दृष्ट्वा गृहवरं रम्यं दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ कस्येदं भवनं सौम्यं मेरुमन्दरसन्निभम् । गच्छ प्रहस्त शीघ्रं त्वं जानीष्व भवनोत्तमम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तः प्रहस्तस्तु प्रविवेश गृहोत्तमम् । स शून्यं प्रेक्ष्य तद्द्वारं पुनः कक्ष्यान्तरं ययौ ॥६॥ सप्तकक्ष्यान्तरं गत्वा ततो ज्वालामपश्यत । ततो दृष्टः पुमांस्तत्र हृष्टो हासं मुमोच सः ॥ ७ ॥ स तु श्रुत्वा महाहासमूर्ध्वरोमाऽभवत्तदा ॥८॥ ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र हेममाली विमोहितः । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः साक्षाद्यम इव स्थितः ॥ ९ ॥ तथा दृष्ट्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणो विनिर्गतः । विनिर्गम्याब्रवीत् सर्वं रावणाय निशाचरः ॥ १० ॥ अथ राम दशग्रीवः पुष्पकादवरुह्य सः। प्रवेष्टुमिच्छन् वेश्माथ भिन्नाञ्जनचयोपमः॥ ११॥ चन्द्रमालिर्वपुष्मांश्च पुरुषोऽस्याग्रतः स्थितः। द्वारमावृत्य सहसा ज्वालासक्तो भयानकः ॥ १२ ॥ रक्ताक्षः श्वेतवदनो बिम्बोष्ठश्चोर्ध्वरोमवान् । महाभीषणनासश्च कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥ १३ ॥ गूढश्मश्रुर्निगूढास्थिर्दंष्ट्राभा रोमहर्षणः । एतादृशं वै पुरुषं ददर्श स तु रावणः । गृहीत्वा लोहमुसलं द्वारं विष्टभ्य सुस्थितम् ॥ १४॥

अथ सन्दर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमा बभूव सः ॥ १५ ॥ अस्पन्दत्तस्य हृदयं वेपथुश्चाप्यजायत । निमित्तान्य मनोज्ञानि दृष्ट्वा राम व्यचिन्तयत् ॥ १६ ॥ अथ चिन्तयत स्तस्य स एव पुरुषोऽब्रवीत् । किं त्वं चिन्तयसे रक्षो ब्रूहि विस्रब्धमानसः ॥ १७ ॥ युद्धातिथ्यमहं वीर करिष्ये रजनीचर । एवमुक्त्वा स तद्रक्षः पुनर्वचनमब्रवीत् । योत्स्यसे बलिना सार्धं मया वा तद्विधीयताम् ॥ १८ ॥ रावणोऽभिहितो भूय ऊर्ध्वरोमा व्यजायत । अथ धैर्यं समालम्ब्य रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ गृहेऽत्र तिष्ठते को वा तं ब्रूहि वदतां वर । तेनैव सार्धं योत्स्यामि यथा वा मन्यते भवान् ॥ २० ॥ स एनं पुनरप्याह दानवेन्द्रोऽत्र तिष्ठति ॥ २१ ॥ एष वै परमोदारः शूरः सत्यपराक्रमः । वीरो बहुगुणोपेतः पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२ ॥ बालार्क इव तेजस्वी समरेष्वनिवर्तकः । अमर्षी दुर्जयो जेता बलिर्हि गुणसागरः ॥ २३ ॥ प्रियंवदः संविभागी गुरु विप्रप्रियः सदा । कालकांक्षी महासत्त्वः सत्यवाक् सौम्यदर्शनः ॥ २४ ॥ स च सर्वगुणोपेतः शूरः स्वाध्याय तत्परः । एष गर्जति वात्येष ज्वलते तपते सदा ॥ २५ ॥ देवैश्च भूतसङ्घैश्च पन्नगैश्च महर्षिभिः । भयं यो नाभि जानाति तेन किं योद्धुमिच्छसि ॥ २६ ॥ बलिना यदि ते योद्धुं रोचते राक्षसेश्वर । प्रविश त्वं महासत्त्वं सङ्ग्रामं कुरु मा चिरम् ॥ २७ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रविवेश यतो बलिः । स विलोक्याथ लङ्केशमट्टहासं जहास च ॥ २८ ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः स्थितो दानवसत्तमः । अथ सन्दर्शनादेव बलिर्वै विश्वरूपवान् ॥ २९ ॥

स गृहीत्वा च तद्रक्षो ह्युत्सङ्गे स्थाप्य चाब्रवीत् । दश ग्रीव महाबाहो कं ते कामं करोम्यहम् ॥ ३० ॥ किमा गमनकृत्यं ते ब्रूहि त्वं राक्षसेश्वर । एवमुक्तस्तु बलिना रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ श्रुतं मया महाभाग बद्धस्त्वं विष्णुना पुरा । सोऽहं मोचयितुं शक्तो बन्धना त्त्वां न संशयः ॥३२॥ एवमुक्ते ततो हासं बलिः कृत्वेद मब्रवीत् । श्रूयतामभिधास्यामि यं त्वं पृच्छसि रावण ॥ ३३ ॥ य एष पुरुषः श्यामो द्वारि तिष्ठति नित्यदा । एतेन दानवेन्द्राश्च तथाऽन्ये बलवत्तराः ॥ ३४ ॥ वशं नीता बलवता पूर्वे पूर्वतराश्च ये । बद्धश्चाहमनेनैवं कृतान्तो दुरतिक्रमः ॥ ३५ ॥ क एनं पुरुषो लोके वञ्च यिष्यति रावण । सर्वभूतापहर्ता वै य एष द्वारि तिष्ठति । कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः ॥ ३६ ॥ न त्वं वेद न चाहं वै भूतभव्यभवत्प्रभुम् । कलिश्चैव हि कालश्च सर्वभूतापहारकः ॥ ३७ ॥ लोक त्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव च । संहरत्येष भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ३८ ॥ पुनश्च सृजते सर्वमना द्यन्तो महेश्वरः । करणं कारणं कर्ता सोऽयं पुरुषसत्तमः ॥ ३९ ॥ इष्टं चैव हि दत्तं च हुतं चैव निशाचर । सर्व मेव हि लोकेशो धाता गोप्ता न संशयः ॥ ४० ॥ नैवं विधं महद्भूतं विद्यते भुवनत्रये ॥ ४१ ॥ अहं त्वं चैव पौलस्त्य ये चान्ये पूर्ववत्तराः । नेता तेषां महात्मैष पशुं रशनया यथा ॥४२॥ वृत्रो दनुः शुकः शुम्भो निशुम्भो दम्भुरेव च । कालनेमिश्च प्रह्लादस्तथा वैरोचनो बलिः ॥ ४३ ॥ कालकेयास्तारकाख्यो मुचुकुन्दो विवर्धनः ।

हिरण्याक्षो मधुश्चैव कैटभो धूमशम्बरौ ॥ ४४ ॥ यमलार्जुनौ च कंसश्च कैटभो मधुना सह । एते तपन्ति द्योतन्ति वान्ति वर्षन्ति चैव हि ॥ ४५ ॥ सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वैस्ततं महत्तपः । सर्वे ते सुमहात्मानः सर्वे वै योगधर्मिणः ॥ ४६ ॥ सर्वैरैश्वर्यमासाद्य भुक्तभोगैर्महत्तरैः । दत्तमिष्टमधीतं च प्रजाश्च परिपालिताः॥४७॥ स्वपक्षेष्वनुगोप्तारः प्रहर्तारः परेष्वपि।समरेष्वपि लोकेषु नैतेषां विद्यते समः ॥ ४८ ॥ शूरास्त्वभिजनोपेताः सर्वे शस्त्रास्त्रपारगाः । सर्वविद्याप्रवेत्तारः सङ्ग्रामेष्वनिवर्तकाः ॥ ४९ ॥ सर्वैस्त्रिदशराज्यानि कांक्षितानि महात्मभिः । युद्धे सुरगणाः सर्वे निर्जिताश्च सहस्रशः ॥५०॥ देवानामपि ये शक्ताः स्वपक्षपरिपालकाः । प्रमत्ता भोगरक्ताश्च बालार्कसमतेजसः ॥५१॥ यत् स देवान् प्रधर्षेत तदेषो विष्णुरीश्वरः । उपायपूर्वकं नाशं संवेत्ता भगवान् हरिः ॥ ५२ ॥ प्रादुर्भावं विकुरुते येनैतन्निधनं नयेत् । पुनरेवात्मनाऽऽत्मानमधिष्ठाय स तिष्ठति ॥५३॥ एवमेतेन देवेन दानवेन्द्रा महात्मना ! ते हि सर्वे क्षयं नीता बलिना कामरूपिणा ॥ ५४ ॥ समरे च दुराधर्षा नृपास्ते च पराजिताः । तेन नीताः क्षयं सर्वे कृतान्तबलचोदिताः ॥५५ ॥ एवमुक्त्वाऽथ प्रोवाच राक्षसं दानवेश्वरः । यदेतद् दृश्यते वीर चक्रं दीप्तानलोपमम् ॥ ५६ ॥ एतद् गृहीत्वाऽऽगच्छ त्वं मम पार्श्वं महाबल । ततोऽहं तव चाख्यास्ये मुक्तिकारणमव्ययम् ॥ ५७ ॥ तत् कुरुष्व महाबाहो मा विलम्बस्व रावण । एतच्छ्रुत्वा गतो रक्षः

प्रहसंश्च महाबलः ॥ ५८ ॥ यत्र स्थितं महद्दिव्यं कुण्डलं रघुनन्दन । लीलयोत्पाटनं चक्रे रावणो बलदर्पितः ॥ ५९ ॥ न च चालयितुं शक्तो रावणोऽभूत् कथंचन । लज्जया स पुनर्भूयो यत्नं चक्रे महाबलः ॥६०॥ उत्क्षिप्त मात्रे दिव्ये च पपात भुवि राक्षसः । छिन्नमूलो यथा शाखी रुधिरौघपरिप्लुतः ॥ ६१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे जज्ञे शब्दः पुष्करसम्भवः । राक्षसेन्द्रस्य सचिवैर्मुक्तो हाहा कृतो महान् ॥ ६२ ॥ ततो रक्षो मुहूर्तेन चेतनां लभ्य चोत्थितम् । लज्जयाऽवनतीभूतं बलिर्वाक्यमुवाच ह ॥६३॥ आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ वाक्यं शृणु मयोदितम् । यत्त्वया चोद्धृतं वीर कुण्डलं मणिभूषितम् ॥ ६४ ॥ एतद्धि पूर्वजस्यासीत् कर्णाभरणमीक्ष्यताम् । एतत् पतितमत्रैवमन्यद्भूयो महाबल॥६५॥ अन्यत् पर्वतसानौ हि पतितं कुण्डलादनु । मुकुटं वेदिसामीप्ये पतितं युध्यतो भुवि ॥ ६६ ॥ हिरण्यकशिपोः पूर्वं मम पूर्वं पितामहात् । न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिंसकाः ॥६७॥ न दिवा मरणं तस्य न रात्रौ सन्ध्ययोरपि। न शुष्केण न चार्द्रेण न च शस्त्रेण केनचित्॥६८॥ विद्यते राक्षसश्रेष्ठ तस्य नास्त्रेण केनाचित् । प्रह्लादेन समं चक्रे वाद परमदारुणम् ॥ ६९ ॥ तस्य वादे समुत्पन्ने धीरो लोकभयङ्करः । सर्वदृश्यस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥७०॥ उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ नृसिंहाकृतिरूपधृत् । दृष्टं च तेन रौद्रेण क्षुब्धं सर्वमशेषतः ॥ ७१ ॥ तत उद्धृत्य बाहुभ्यां नखैर्निन्ये यमक्षयम् । एष तिष्ठति द्वास्स्थो वै वासुदेवो निरञ्जनः ॥ ७२ ॥

तस्य देवादिदेवस्य तत्त्वतो मे शृणुष्व ह । वाक्यं परम भावेन यदि ते वर्तते हृदि ॥७३॥ इन्द्राणां च सहस्राणि सुराणामयुतानि च । ऋषीणां सप्तसङ्ख्यानां शतान्यब्द सहस्रशः ॥ ७४ ॥ वशं नीतानि सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ मया प्रेतेश्वरो दृष्टः कृतान्तः सह मृत्युना । पाशहस्तो महाज्वाल ऊर्ध्वरोमा भयानकः । विद्यु ज्जिह्वश्च दंष्ट्रालः सर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ ७६ ॥ रक्ताक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयङ्करः । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वनिवर्तकः ॥७७॥ पापानां शमिता चैव स मया युधि निर्जितः । न च मे तत्र भीः काचिद्व्यथा वा दानवेश्वर ॥ ७८ ॥ एनं तु नाभिजानामि तद्भवान् वक्तुमर्हति । रावणस्य वचः श्रुत्वा बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥ ७९ ॥ एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः । अनन्तः कपिलो विष्णुर्नारसिंहो महाद्युतिः ॥ ८० ॥ ऋतधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानकः । द्वादशा दित्यसदृशः पुराणपुरुषोत्तमः ॥ ८१ ॥ नीलजीमूत सङ्काशः सुरनाथः सुरोत्तमः । ज्वालामाली महाबाहुर्योगी भक्तजनप्रियः ॥ ८२ ॥ एष धारयते लोकानेष वै सृजते प्रभुः । एष संहरते चैव कालो भूत्वा महाबलः ॥ ८३ ॥ एष यज्ञश्च याज्यश्च चक्रायुधधरो हरिः । सर्वदेवमयश्चैव सर्वभूतमयस्तथा ॥ ८४ ॥ सर्वलोकमय श्चैव सर्वज्ञानमयस्तथा । सर्वरूपी महारूपी बलदेवो महाभुजः ॥८५॥ वीरहा वीरचक्षुष्मांस्त्रैलोक्यगुरुरव्ययः ।

एवं मुनिगणाः सर्वे कथयन्तीह मोक्षिणः ॥ ८६ ॥ य एनं वेत्ति पुरुषं न च पापैर्विलिप्यते । स्मृत्वा स्तुत्वा तथेष्ट्वा च सर्वमस्मादवाप्यते ॥ ८७ ॥ एतच्छ्रुत्वा च वचनं रावणो निर्ययौ तदा । क्रोधसंरक्तनयन उद्यतास्त्रो महाबलः ॥ ८८ ॥ तथाभूतं च तं दृष्ट्वा हरिर्मुसलधृत् प्रभुः । नैनं हन्म्यधुना पापं चिन्तयित्वेति विश्वधृत् ॥८९॥ अन्तर्धानं गतो राम ब्रह्मणः प्रियकाम्यया । न च तं पुरुषं तत्र ददर्श रजनीचरः ॥ ९० ॥ हर्षान्नादं विमुञ्चन् वै निष्क्रामत् वरुणालयात् । येनैव सम्प्रविष्टः स पथा तेनैव निर्ययौ ॥ ९१ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे प्रक्षिप्तः प्रथमः सर्गः ॥ १॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अथ सञ्चिन्त्य पौलस्त्यः सूर्यलोकं जगाम ह । मेरुशृङ्गे वरे रम्ये उषित्वा तत्र शर्वरीम् ॥ १ ॥ पुष्पकं तत् समारुह्य रवेस्तुरगसन्निभम् । मनोवातगतिं दिव्यं विहार वियति स्थितम् ॥ २ ॥ तत्रापश्यद्रविं देवं सर्वतेजोमयं शुभम् । वरकाञ्चनकेयूररक्ताम्बरविभूषितम् ॥ ३ ॥ कुण्डलाभ्यां शुभाभ्यां तु भ्राजन्मुखविकासितम् । केयूरनिष्काभरणं रक्तमालावलम्बिनम् ॥ ४ ॥ रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं सहस्रकिरणोज्ज्वलम् । तमादिदेवमादित्यं विभुं सप्ताश्ववाहनम् ॥ ५ ॥ अनाद्यन्तममध्यं च लोकसाक्षिणमीश्वरम् । तं दृष्ट्वा प्रवरं देवं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ स प्रहस्तमुवाचाथ रवितेजोबलार्दितम् । गच्छामात्य वद ह्येनं सन्देशान्मम शासनम् ॥ ७ ॥ मार्तण्डं भास्करं श्रेष्ठं तत्त्वतो

ब्रूहि मा चिरम् । युद्धार्थी रावणः प्राप्तो युद्धं तस्य प्रदीयताम् ॥ ८॥ निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि पक्षमेकतरं कुरु । तस्य तद्वचनाद्रक्षः सूर्यस्यान्तिकमागमत् ॥ ९॥ पिङ्गलं दण्डिनं चैव सोऽपश्यद्द्वारपालकौ । आभ्यामाख्याय तत् सर्वं रावणस्य विनिश्चयम् । तूष्णीमास्ते प्रहस्तः स सूर्यतेजःप्रतापितः ॥ १० ॥ दण्डी गत्वा रवेः पार्श्वं प्रणम्याख्यातवान् विभुम् ॥ ११॥ श्रुत्वा तु सूर्यस्तद्वृत्तं दण्डिनो रावणस्य ह । उवाच वचनं श्रीमान् बुद्धिपूर्वं दिवाकरः ॥ १२ ॥ गच्छ दण्डिन् जयस्वैनं निर्जितोऽस्मीति वा वद । कुरु यत्ते कांक्षितं तन्नाहं कालक्षिपां सहे ॥ १३॥ स गत्वा वचनात्तस्य राक्षसाय महात्मनः । कथयामास तत् सर्वं सूर्योक्तं वचनं यथा ॥ १४ ॥ स श्रुत्वा वचनं तस्य दण्डिनो वै महात्मनः । घोषयित्वा जगामाथ विजयं राक्षसेश्वरः ॥ १५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तर० प्रक्षिप्तो द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अथ सञ्चिन्त्य पौलस्त्यः सोमलोकं जगाम ह । मेरुशृङ्गे वरे रम्ये रजनीमुष्य वीर्यवान् ॥ १॥ तदा कश्चिद्रथारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः । अप्सरोगणमुख्येन सेव्यमानस्तु गच्छति ॥ २ ॥ रतिश्रान्तोऽप्सरोङ्गेषु चुम्बितः सन् विबुध्यते । रावणस्त्वथ तं दृष्ट्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ ३॥ अथापश्यदृषिं तत्र पर्वतं मुनिसत्तमम् । दशग्रीवो महात्मानं दृष्ट्वा चेदमुवाच ह ॥ ४॥ स्वागतं तव देवर्षे दिष्ट्या चैवागतो ह्यसि । कोऽयं स्यन्दनमारूढो ह्यप्सरोगण

सेवितः ॥५॥ निर्लज्ज इव संयाति भयस्थानं न विन्दति। रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ शृणु वत्स यथातत्त्वं वक्ष्ये तव महामते । एतेन निर्जिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोषितः ॥७॥ एष गच्छति मोक्षाय सुसुखं स्थानमुत्तमम् । तपसा निर्जिता लोका विक्रमेण यथा त्वया ॥ ८ ॥ प्रयाति पुण्यवान् वत्स सोमं पीत्वा न संशयः । त्वं च राक्षसशार्दूल शूरः सत्यव्रतस्तथा ॥ ९ ॥ नेदृशेषु च क्रुध्यन्ति बलिनो ब्रह्मचारिषु । अथा पश्यद्रथवरं महाकायं महौजसम् ॥ १० ॥ जाज्वल्य मानं वपुषा गीतवादित्रसङ्कुलम् । क्वैष गच्छति देवर्षे शोभमानो महाद्युतिः ॥ ११ ॥ किन्नरैश्च प्रगायद्भि नृत्यद्भिश्च मनोहरम् । श्रुत्वा चैनमुवाचाथ पर्वतो मुनि सत्तमः ॥ १२ ॥ एष शूरो रणे योद्धा सङ्ग्रामेष्वनि वर्तकः । युद्ध्यमानस्तथैवैष प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ १३ ॥ कृती शूरो रणे जेता स्वाम्यर्थे त्यक्तजीवितः । सङ्ग्रामे निहतो वीरान् हत्वा च सबलान् बहून् ॥१४॥ इन्द्रस्या तिथिरेवैष ह्यथवा यत्र चेच्छति । नृत्तगीतविलासैस्तु सेव्यते नरसत्तमः ॥ १५ ॥ पप्रच्छ रावणो भूयः कोऽयं यात्यर्कसन्निभः । रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो वाक्य मब्रवीत् ॥ १६ ॥ य एष दृश्यते राजन् विमाने सर्वकाञ्चने। अप्सरोगणसंयुक्ते पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ १७ ॥ सुवर्णदो महाराज विचित्राभरणाम्बरः । एष गच्छति शीघ्रेण यानेन सुमहाद्युतिः ॥ १८ ॥ पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् । य एते यान्ति राजानो ब्रूहि तानृषिसत्तम ॥ १९ ॥ कोऽत्र मे याचतो दद्याद्युद्धातिथ्यं महाद्युतिः ।

क्षिप्रमाख्याहि धर्मज्ञ पिता मे त्वं हि पर्वत ॥ २० ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच रावणं पर्वतस्तदा । स्वर्गार्थिनो महाराज नैते युद्धार्थिनो नृपाः ॥२१॥ वक्ष्यामि च महा राज विचित्राभरणाम्बरः । यस्तु राजा महातेजाः सप्त द्वीपेश्वरो महान् ॥२२ ॥ मान्धातेत्यभिविख्यातः स ते युद्धं प्रदास्यति । पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्य मब्रवीत् ॥ २३ ॥ कुत्रासौ वर्तते राजा तं ममाचक्ष्व तत्त्वतः । अहं यास्यामि तत्राद्य यत्रासौ नरपुङ्गवः ॥ २४ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मुनिर्वचनमब्रवीत् । युवनाश्वसुतो ह्येष मान्धाता राजसत्तमः ॥ २५ ॥ सप्त द्वीपान् समुद्रान्तान् जित्वाऽद्य स्वर्गमेष्यति । अथापश्य न्महाबाहुर्विरिञ्चिवरदर्पितः ॥ २६ ॥ अयोध्याधिपतिं वीरं मान्धातारं नृपोत्तमम् । सप्तद्वीपाधिपं यान्तं स्यन्द नेन विराजितम् ॥२७॥ काञ्चनेन विचित्रेण महाहारेण भास्वता । जाज्वल्यमानं रूपेण दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥ २८ ॥ तमुवाच दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति । एव मुक्तो दशग्रीवं प्रहस्येदमुवाच ह॥२९॥यदि ते जीवितं नेष्टं ततो युध्यस्व मामिति । मान्धातुर्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३० ॥ वरुणस्य कुबेरस्य यमस्यापि न विव्यथे। किमरे मानुषात्त्वत्तो रावणो भयमाविशेत् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवः क्रोधात्तं प्रदहन्निव । आज्ञा पयामास तदा राक्षसान् युद्धदुर्मदान् ॥ ३२ ॥ अथ क्रुद्धास्तु सचिवा रावणस्य दुरात्मनः । ववृषुः शरवर्षाणि शूरा युद्धविशारदाः ॥ ३३ ॥ अथ राज्ञा बलवता कङ्क पत्रैरजिह्मगैः।इषुभिस्ताडिताः सर्वे प्रहस्तशुकसारणाः॥३४॥

महोदरविरूपाक्षमारीचाकम्पनादयः । अथ प्रहस्तो नृपतिं शरवर्षैरवाकिरत् ॥३५॥ अप्राप्तानेव तान् सर्वान् प्रचिच्छेद नृपोत्तमः । भुशुण्डीभिश्च भल्लैश्च भिण्डिपालैश्च तोमरैः ॥३६॥ नरराजेन दह्यन्ते शलभा इव तेऽग्निना पुनर्नृपवरः क्रुद्धः पञ्चभिः प्रबिभेद तम् ॥३७॥ तोमरैः स महाघोरैः पुरा क्रौञ्चमिवाग्निजः । ततो मुहुर्भ्रामयित्वा मुद्गरं वज्रसन्निभम् ॥३८॥ मुमोच सोऽतिवेगेन राक्षसस्य रथं प्रति । स पपात महावेगो मुद्गरो वज्रसन्निभः ॥ ३९ ॥ घूर्णितो रावणस्तेन पतितः शक्रकेतुवत् । तदा स नृपतिः प्रीतो हर्षोद्भूतबलो बभौ ॥ ४० ॥ सकलेन्दुकरैः स्पृष्टं यथाऽम्बु लवणाम्भसः । ततो रक्षोबलं सर्वं महाभूतमचेतनम् ॥ ४१ ॥ परिवार्याथ तं तस्थौ राक्षसेन्द्रं समन्ततः । ततश्चिरात् समाश्वस्तो रावणो लोकरावणः ॥ ४२ ॥ मान्धातुः पीडयामास देहं लङ्केश्वरो भृशम् । रथं चाश्वयुजं क्षिप्रं बभञ्ज च महाबलः ॥ ४३ ॥ विरथः स रथं प्राप्य शक्तिं घण्टाट्टहासिनीम् । मान्धाता विप्रचिक्षेप तां बलाद्रावणं प्रति ॥४४॥ मरीचिमिव चार्कस्य चित्रभानोः शिखामिव । दीप्यन्तीं रुचिराभासं मान्धातृकरनिस्सृताम् ॥४५॥ तामापतन्तीं शूलेन पौलस्त्यो रजनीचरः । ददाह शक्तिं लङ्केशः पतङ्गमिव पावकः ॥ ४६ ॥ यमदत्तं तु नाराचं निकृष्याथ दशाननः । पातयामास वेगेन स तेनाभिहतो भृशम् ॥ ४७ ॥ मूर्च्छितं नृपतिं दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचराः । चुक्रुशुः सिंहनादांश्च क्ष्वेलन्तश्च निशाचराः ॥ ४८ ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन ह्ययोध्याधिपतिस्तदा । तं दृष्ट्वा

शत्रुभिः शत्रुं पूज्यमानं मुदाऽन्वितैः ॥४९॥ जातकोपो दुराधर्षश्चन्द्रार्कसदृशद्युतिः । महता शरवर्षेण पीडयन् राक्षसं बलम् ॥ ५० ॥ चापस्य च निनादेन तस्य बाण रवेण च । सञ्चचाल ततः सैन्यमुद्धूत इव सागरः ॥५१॥ तद्युद्धमभवद्घोरं नरराक्षससङ्कुलम् । क्रुधाविष्टौ महा त्मानौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५२ ॥ कार्मुकासिधरौ वीरौ शरासनगतौ तथा । मान्धाता रावणं चैव राक्षसश्चैव तं नृपम् ॥५३॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टौ शरवर्षं ववर्षतुः । तौ परस्परसंक्षोभात् प्रहारैर्जर्जरीकृतौ ॥ ५४ ॥ रावणो रौद्रमस्त्रं तु प्रायुङ्क्त स महाबलः । आग्नेयेन स मान्धाता तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥५५॥ गान्धर्वेण दशग्रीवो वारुणेन स राजराट् । गृहीत्वा स तु ब्रह्मास्त्रं सर्वभूतभयावहम् ॥ ५६ ॥ तोलयामास मान्धाता दिव्यं पाशुपतं महत् । तदस्त्रं घोररूपं तु त्रैलोक्यभयवर्धनम् ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा त्रस्तानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । वरदानात्तु रुद्रस्य तपसाऽधिगतं महत् ॥ ५८ ॥ ततः प्रकम्पितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । देवाः प्रकम्पिताः सर्वे लयं नागाश्च मेनिरे ॥ ५९ ॥ अथ तौ मुनिशार्दूलौ ध्यानयोगादपश्य ताम् । पुलस्त्यो गालवश्चैव वारयामासतुर्नृपम् ॥६०॥ उपलब्धैश्च विविधैर्वाक्यै राक्षससत्तमम् । तौ तु कृत्वा परां प्रीतिं नरराक्षसयोस्तदा । सम्प्रस्थितौ तु तौ हृष्टौ पथा येनैव चागतौ ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे प्रक्षिप्तस्तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

गताभ्यामथ विप्राभ्यां रावणो राक्षसाधिपः । दश योजनसाहस्रं प्रथमं स मरुत्पथम् ॥ १ ॥ अत्यक्राम न्महातेजाः पुष्पकेण महाबलः । यत्र तिष्ठन्ति सन्न्यस्ता हंसाः सर्वगुणान्विताः ॥२॥ अत ऊर्ध्वं द्वितीयं तु गत्वा चैष मरुत्पथम् । दशयोजनसाहस्रं तद्धि वै परिगण्यते ॥३॥ तत्र मेघाः स्थिताः सर्वे त्रिविधा नित्यसंश्रिताः । आग्नेयाः पक्षजा ब्राह्मास्त्रिविधा इति संस्थिताः ॥ ४ ॥ अथ गत्वा तृतीयं तु वायोः पन्थानमुत्तमम् । नित्यं यत्र स्थिताः सिद्धाश्चारणाश्च मनस्विनः ॥ ५ ॥ दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च । चतुर्थं वायुमार्गं तु गतवान् रावणस्तथा ॥ ६ ॥ वसन्ति यत्र नित्यं वै भूताश्च सविनायकाः । अथ गत्वा तु वै शीघ्रं पञ्चमं वायुगोचरम् ॥ ७ ॥ दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च । गङ्गा यत्र सरिच्छ्रेष्ठा नागाश्च कुमुदादयः ॥ ८ ॥ कुञ्जरा यत्र तिष्ठन्ति ये च मुञ्चन्ति शीकरान् । गङ्गा तोयेषु तिष्ठन्तः पुण्यं कुर्वन्ति सर्वशः ॥९॥ ततः करिकराद् भ्रष्टं वायुना लोलितं भृशम् । जलं कुञ्जेषु पतितं हिमं भवति राघव ॥१०॥ ततो जगाम षष्ठं स वायुमार्गं महा द्युते । योजनानां सहस्राणि तथैव तु स राक्षसः ॥११॥ यत्रास्ते गरुडो नित्यं ज्ञातिबान्धवसत्कृतः । तथैव तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि ॥ १२ ॥ सप्तमं वायुमार्गं तु यत्र वै ऋषयः स्थिताः । अत ऊर्ध्वं स गत्वाऽथ सह स्राणि दशैव तु ॥ १३ ॥ अष्टमं वायुमार्गं तु यत्र गङ्गा प्रति ष्ठिता । आकाशगङ्गा विख्याता ह्यादित्यपथमास्थिता ॥ १४ ॥

वायुना धार्यमाणा सा महावेगा महास्वना । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चन्द्रमा यत्र तिष्ठति ॥ १५ ॥ अशीतिस्तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि । चन्द्रमास्तिष्ठते यत्र ग्रहनक्षत्रसंयुतः ॥१६॥ शतं शतसहस्राणि रश्मयश्चन्द्र मण्डलात् । प्रकाशयन्ति लोकांस्तु सर्वसत्त्वसुखावहाः ॥ १७ ॥ ततो दृष्ट्वा दशग्रीवं चन्द्रमा निर्दहन्निव । स तु शीताग्निना शीघ्रं प्रादहद्रावणं तदा ॥ १८ ॥ नासहं स्तस्य सचिवाः शीताग्निं भयपीडिताः । रावणं जय शब्देन प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ राजन् शीतेन बाध्यामो निवर्ताम इतो वयम् । चन्द्ररश्मिप्रतापेन रक्षसां भयमाविशत् ॥ २० ॥ स्वभासा ह्येष राजेन्द्र शीतांशुर्दहनात्मकः । एतच्छ्रुत्वा प्रहस्तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥ विस्फार्य धनुरुद्यम्य नाराचैस्तं ह्यपीडयत् । अथ ब्रह्मा समागम्य चन्द्रलोकं त्वरान्वितः ॥ २२ ॥ दशग्रीव महाबाहो साक्षाद्विश्रवसः सुत । गच्छ शीघ्रमितः सौम्य मा चन्द्रं पीडयाशुगैः ॥२३॥ लोकस्य हितकामोऽयं द्विजराजो महाद्युतिः । मन्त्रं च ते प्रदा स्यामि प्राणात्ययभयेऽभयम् ॥ २४ ॥ यस्त्विमं संस्मरे न्मन्त्रं न स मृत्युमवाप्नुयात् । एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलि र्वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ यदि तुष्टोऽसि मे देव अनु ग्राह्यो यदि ह्यहम् । यदि मन्त्रेश्वरो देयो दीयतां मम धार्मिक॥२६॥यं जप्त्वाऽहं महाभाग सर्वदेवेषु निर्भयः। अमरेषु च सर्वेषु दानवेषु पतत्रिषु ॥ २७ ॥ त्वत्प्रसादा त्तु देवेश न भयं विद्यते मम । एवमुक्तो दशग्रीवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥ प्राणात्यये तु वै दद्मि न नित्यं राक्षसाधिप । अक्षसूत्रं गृहीत्वा तु जपेन्मन्त्रमिमं

शुभम् ॥ २९ ॥ अजप्त्वा राक्षसश्रेष्ठ न ते सिद्धिर्भविष्यति । शृणु मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येन राक्षसपुङ्गव ॥ ३० ॥ मन्त्रस्य कीर्तनादेव प्राप्स्यसे समरे जयम् । नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ॥ ३१ ॥ भूतभव्यमहादेव हर पिङ्गल लोचन । बालस्त्वं वृद्धरूपी च वैयाघ्रवसनच्छद ॥ ३२ ॥ आरुणेयोऽसि देव त्वं त्रैलोक्यप्रभुरीश्वरः । हरो हरितनेमि स्त्वं युगान्तदहनोऽनलः ॥ ३३ ॥ गणेशो लोकशम्भुश्च लोकपालो महाभुजः । महादेवो महाशूली महादंष्ट्रो महाभुजः ॥ ३४ ॥ कालश्च कालरूपी च नीलग्रीवो महोदरः । वेदान्तगो वेदमयः पशूनां पतिरव्ययः ॥ ३५ ॥ शूलधृच्छूलकेतुश्च नेता गोप्ता हरिः शिवः । जटी मुण्डी शिखण्डी च लगुडी च महायशाः ॥ ३६ ॥ भूतेश्वरो गणाध्यक्षः सर्वात्मा सर्वभावनः । सर्वदः सर्वहारी च स्रष्टा च गुरुरव्ययः ॥ ३७ ॥ कमण्डलुधरो देवः पिनाकी धूर्जटिस्तथा । माननीयोऽर्हणीयश्च ओङ्कारः सामवेदगः ॥ ३८ ॥ मृत्युश्च मृत्युदूतश्च पारियात्रश्च सुव्रतः । ब्रह्म चारी गृही योगी वीणापणवतूणवान् ॥ ३९ ॥ अमरो दर्शनीयश्च बालसूर्यनिभस्तथा । श्मशानचारी भगवा नुमापतिररिन्दमः ॥ ४० ॥ भगनेत्रप्रहर्ता च पूषदन्त निपातनः । ज्वरहर्ता पाशहस्तः प्रलयः काल एव च ॥ ४१ ॥ उल्कामुखोऽग्निकेतुश्च मुनिर्दीप्तो विशांपतिः । उन्मादमोहनकरः समर्थस्त्रिदशोत्तमः ॥ ४२ ॥ वामनो वामदेवश्च प्राग्दक्षिण्यश्च नामतः । भिक्षुश्च भिक्षुरूपी च त्रिजटी जटिलः स्वयम् ॥ ४३ ॥ चक्रहस्तः प्रति ष्टम्भी चमूनां स्तम्भनस्तथा । ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधु मधुरलोचनः ॥ ४४ ॥ वानस्पत्यः शीकरश्च नित्यमाश्रित

पूजितः । जगद्धाता च कर्ता च पुरुषः शाश्वतो ह्यजः ॥ ४५ ॥ धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्रिवर्त्मा भूतभावनः । त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च सूर्यायुतसमप्रभः ॥ ४६ ॥ देवदेवोऽभिदेवश्च चन्द्राङ्कितजटस्तथा । नर्तको लासकश्चैव पूर्णेन्दुसदृशाननः॥४७॥सुब्रह्मण्यः शरण्यश्च सर्वदेवमयस्तथा । सर्वभूतनिवासश्च सर्वबन्धविमोचकः ॥ ४८ ॥ मोहनो वञ्चकश्चैव सर्पधारी वरोत्तमः । पुष्पदन्तो विभागश्च मुख्यः सर्वहरस्तथा ॥ ४९ ॥ हरिश्मश्रुर्धनुर्धारी भीमो भीमपराक्रमः । भक्ताभीष्टप्रदः स्थाणुः परमात्मा सनातनः ॥ ५० ॥ मया प्रोक्तमिदं पुण्यं नाम्नामष्टोत्तरं शतम् । सर्वपापहरं पुण्यं शरण्यं शरणार्थिनाम् । जप्यमेतद्दशग्रीव कुर्याच्छत्रुविनाशनम् ॥ ५१ ॥ दत्त्वा तु रावणस्येदं वरं स कमलोद्भवः । पुनरेव जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ५२ ॥ रावणोऽपि वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तदा । निवर्तमानः संहृष्टो रावणः स दुरात्मवान् ॥ ५३ ॥ जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥५४॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे प्रक्षिप्तश्चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

केनचित्त्वथ कालेन रावणः प्रययौ गृहात् । पश्चिमार्णवमागच्छत् सचिवैः सह राक्षसैः ॥ १ ॥ द्वीपस्थो ददृशे तेन पुरुषः पावकप्रभः । महाजाम्बूनदप्रख्य एक एव व्यवस्थितः ॥ २ ॥ यथा दृश्येत भयदो युगान्तानल उत्थितः । देवानामिव देवेशो ग्रहाणामिव भास्करः ॥ ३ ॥ शरभाणां यथा सिंहो हस्तिष्वैरावतो यथा ।

पर्वतानां यथा मेरुः पारिजातश्च शाखिनाम् ॥४॥ तथा तं पुरुषं दृष्ट्वा कुण्डमध्येऽनलं तथा । गर्जन्तं विविधैर्नादै र्लम्बहस्तं भयानकम् ॥ ५ ॥ दंष्ट्रालं विकटं चैव कम्बुग्रीवं महौजसम् । मण्डूककुक्षिं पिङ्गाक्षं कैलासशिखरोपमम् ॥ ६ ॥ पद्मपादतलं भीमं रक्ताम्बुजनिभाननम् । महाकायं महानादं मनोनिलसमं जवे ॥ ७ ॥ भीममाबद्धतूणीरं सघण्टं बद्धचामरम् । ज्वालामालापरिक्षिप्तं किङ्किणीकृतनिस्वनम् ॥८॥ मालया स्वर्णपद्मानां वक्षोदेशविलम्बया । ऋग्वेदमिव शोभन्तं पद्ममालाविभूषितम् ॥ ९ ॥ सोऽञ्जनाचलसङ्काशः काञ्चनाचलसन्निभम् । अब्रवीत्तं दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ १० ॥ जगर्जे चोच्चैर्बलवान् सहामात्यो दशाननः । धृत्वा स राक्षसपतिः शूलशक्त्यृष्टिपट्टिशान् ॥ ११ ॥ स द्वीपिना सिंह इव ऋषभेणेव कुञ्जरः । सुमेरुरिव छागेन नदीवेगैरिवार्णवः ॥ १२ ॥ अकम्प्यमानः पुरुषो रावणं वाक्यमब्रवीत् । युद्धश्रद्धां हि ते रक्षो नाशयिष्यामि दुर्मते ॥ १३ ॥ रावणस्य च यो वेगः सर्वलोकभयावहः । तथा वेगसहस्राणि संश्रितानि तमेव हि ॥ १४ ॥ अभवत्तस्य सा दृष्टिर्ग्रहमालेव चाद्भुता । दन्तानां दशतः शब्दो यन्त्रस्येवातिभीकरः ॥ १५ ॥ धर्मस्तस्य तपश्चैव जगतः सिद्धिहेतुके । ऊरू संश्रित्य तस्थाते मन्मथः शिश्नमास्थितः ॥ १६ ॥ विश्वेदेवाः कटीभागे मरुतो यस्य शीर्षगाः । मध्येऽष्टौ वसवस्तस्य समुद्राः कुक्षिसंस्थिताः ॥ १७ ॥ पार्श्वस्थाश्च दिशः सर्वाः सर्वसन्धिषु मारुताः । पितरश्चाश्रिताः पृष्ठं हृदयं च पितामहः ॥ १८ ॥ गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि यानि च । सुवर्णस्य च दानानि

शश्वल्लोमाश्रितानि वै ॥ १९ ॥ हिमवान् हेमकूटश्च मन्दरो मेरुरेव च । नरं तु तं समाश्रित्य ह्यस्थिभूता व्यवस्थिताः ॥ २० ॥ मही वक्षोऽभवत्तस्य शरीरे द्यौरव स्थिता । उभे सन्ध्ये कायसन्धौ जलवाहाश्च मेहने ॥ २१ ॥ बाहू धाता विधाता च भगः पूषा उभौ करौ । ऐरावतो विशालाक्षः शेषो वासुकिरेव च ॥ २२ ॥ कम्बलाश्वतरौ नागौ कर्कोटकधनञ्जयौ । स च घोरविषो नागस्तक्षक श्चोपतक्षकः ॥ २३ ॥ करजानाश्रितास्तस्य विषवीर्यं मुमुक्षवः । अग्निरास्यमभूत्तस्य स्कन्धौ रुद्रैरधिष्ठितौ ॥ २४ ॥ दन्तान् मासा दंष्ट्रयोश्च उभयोर्ऋतवः स्थिताः । नासे कुहूरमावास्या तच्छिद्रेषु च वायवः ॥ २५ ॥ ग्रीवा तस्याभवद्देवी वाणी चापि सरस्वती । नासत्यौ श्रवणे चोभौ नेत्रे च शशिभास्करौ ॥ २६ ॥ वेदाङ्गानि च यज्ञाश्च नानारूपाणि यानि च । सुवृत्तानि च वाक्यानि तेज स्सिद्धिस्तपांसि च ॥ २७ ॥ एतानि नररूपस्य तस्य देहं श्रितानि वै । तेन मुष्टिप्रहारेण स्वल्पमात्रेण लीलया ॥ २८ ॥ पाणिना ताडितं रक्षो निपपात महीतले । पतितं राक्षसं ज्ञात्वा विद्राव्य च निशाचरान् ॥ २९ ॥ ऋग्वेद प्रतिमः सोऽथ पद्ममालाविभूषितः । प्रविवेश च पातालं गच्छत्पर्वतसन्निभः ॥ ३० ॥ उत्थाय च दशग्रीव आहूय सचिवान् स्वयम् । क्व गतः सहसा ब्रूत प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३१ ॥ एवमुक्ता रावणेन राक्षसास्तमथाब्रुवन् । प्रविष्टः स नरोऽत्रैव देवदानवदर्पहा ॥ ३२ ॥ अथासिं गृह्य वेगेन गरुत्मानिव पन्नगम् । शीघ्रं स तु बिलद्वारं प्रविवेश च दुर्मतिः ॥ ३३ ॥ प्रविश्य च स तद्द्वारं रावणो वर निर्भयः । अपश्यच्च नरांस्तत्र नीलाञ्जनचयोपमान् ॥ ३४ ॥

केयूरधारिणः शूरान् रक्तमाल्यानुलेपनान् । अङ्गुलीयकहाराद्यैर्भूषणैश्च विभूषितान् ॥ ३५ ॥ दृश्यन्ते तत्र नृत्यन्त्यस्तिस्रः कोटयो महात्मनाम् । नित्योत्सवाः शान्तभया विमलाः पावकप्रभाः ॥३६॥ क्रीडतः प्रेक्षते तान् वै राक्षसो भीमविक्रमः । द्वारस्थो रावणस्तेषां तासु कोटीषु निर्भयः ॥ ३७ ॥ यथा दृष्टः स तु नरस्तुल्यां स्तांस्तस्य सर्वशः । एकवर्णांस्त्वेकबलानेकरूपान् महौजसः ॥ ३८ ॥ चतुर्भुजान् महोत्साहाँस्तत्रापश्यत् स रावणः । तान् दृष्ट्वाऽथ दशग्रीव ऊर्ध्वरोमा बभूव ह ॥ ३९ ॥ स्वयम्भुवा दत्तवरस्ततः शीघ्रं विनिर्ययौ । अथापश्यत् परं तत्र भुजङ्गशयने स्थितम् ॥ ४० ॥ पाण्डरेण महार्हेण कौस्तुभेन विराजितम् । शेते स पुरुष स्तत्र पावकेनावकुण्ठितः ॥ ४१ ॥ दिव्यस्रगनुलेपी च दिव्याभरणभूषितः । दिव्याम्बरधरा साध्वी त्रैलोक्यस्य विभूषणम् ॥ ४२ ॥ वालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता । लक्ष्मीर्बर्हिः सपद्मा वै भ्राजन्ती लोक सुन्दरी ॥ ४३॥ प्रहृष्टः स तु लङ्केशो दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम् । जिघृक्षुः स तदा साध्वीं सिंहासनमुपाश्रिताम् ॥ ४४ ॥ विना तु सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा । हस्तैर्ग्रहीतुं तामैच्छन्मन्मथेन वशीकृतः ॥ ४५ ॥ सुप्तमाशीविषं यद्वद्रावणः कालचोदितः । अथ सुप्तो महाबाहुः पावकेनावकुण्ठितः ॥ ४६ ॥ ग्रहीतुकामं तं ज्ञात्वा व्यपविध्य पटं तदा । जहासोच्चैर्भृशं देवस्तं दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ॥ ४७ ॥ तेजसा तस्य सन्दीप्तो रावणो लोकरावणः । घ्राणवातेन दीर्घेण तस्मिन् राम रसातले ॥ ४८ ॥ कृत्तमूलो यथा शाखी निपपात महीतले ।

पतितं राक्षसं ज्ञात्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥४९॥ उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ मृत्युस्ते नाद्य विद्यते । प्रजापतिवरो रक्ष्यो येन जीवसि रावण ॥ ५० ॥ गच्छ रावण विस्रब्धं नात्र वै मरणं तव । लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन राक्षसो भीमविक्रमः ॥५१॥ तं तु दृष्ट्वा महात्मानं रावणो भयमाप सः । एव मुक्तस्तदोत्थाय रावणो देवकण्टकः ॥ ५२ ॥ रोमहर्षण मापन्नो ह्यब्रवीत्तं महामुनिम् । को भवाञ्छौर्यसम्पन्नो युगान्तानलसन्निभः ॥ ५३ ॥ ब्रूहि त्वं देवदेवो वा सर्व देवेषु सुस्थितः । एवमुक्तः स तेनाथ रावणेन दुरात्मना ॥ ५४ ॥ प्रत्युवाच हसन् देवो मेघगम्भीरया गिरा । किं त्वं मया दशग्रीव वध्योऽसि नचिरादिह ॥ ५५ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं मृत्युवशं गतः ॥५६॥ स न जातो जनिष्यो वा मत्तुल्यो वा सुरेष्वपि । प्रजापतिवरं यो हि लङ्घये द्वीर्यमाश्रितः ॥५७॥ न तत्र परिहारोऽस्ति प्रयत्नश्चापि दुर्लभः । त्रैलोक्ये तं न पश्यामि यस्तत् कुर्याद्वरं वृथा ॥ ५८ ॥ अमरो वा सुरश्रेष्ठ तेन मां नाविशद्भयम् । अथापि च भवेन्मृत्युस्त्वत्तो मे नान्यतः प्रभो ॥५९॥ यशस्यं श्लाघनीयं च त्वत्तो मे मरणं त्विदम् । अथा पश्यत्तस्य गात्रे रावणो भीमविक्रमः ॥ ६० ॥ देवदेवस्य सकलं त्रैलोक्यं सचराचरम् । आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि ॥ ६१ ॥ सिद्धाश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा । समुद्रा गिरयो नद्यो विद्या वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ ६२ ॥ ग्रहास्तारागणा व्योम साध्या गन्धर्वचारणाः । महर्षयो वेदविदो गरुडोऽथ भुजङ्गमाः ॥६३॥ ये चान्ये संस्थिता देवा दैत्यदानवराक्षसाः । गात्रेषु शयनस्थस्य

दृश्यन्ते सूक्ष्ममूर्तयः ॥ ६४ ॥ आह रामोऽथ धर्मात्मा ह्यगस्त्यं मुनिसत्तमम् । द्वीपस्थः पुरुषः कोऽसौ तिस्रः कोटयश्च ताश्च काः ॥६५॥ शयानः पुरुषः कश्चिद्दैत्य दानवदर्पहा । रामस्य वचनं श्रुत्वा ह्यगस्त्यो वाक्य मब्रवीत् ॥ ६६ ॥ श्रूयतामभिधास्यामि देवदेवः सना तनः । भगवान् कपिलो राम द्वीपस्थो नर उच्यते॥६७॥ स वै नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः । विधाता चैव भूतानां संहर्ता च तथैव च ॥ ६८ ॥ अनादिरच्युतो विष्णुः प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः । ये तु नृत्यन्ति वै तत्र सुरास्ते तस्य धीमतः ॥६९॥ तुल्यतेजःप्रतापास्ते कपि लस्य नरस्य वै । नातिक्रुद्धेन दृष्टस्तु राक्षसः पापनिश्चयः ॥ ७० ॥ न बभूव ततो राम भस्मसाद्रावणः प्रभो । भिन्नगात्रो नगप्रख्यो रावणः पतितो भुवि ॥७१॥ वाक्छरै स्तं बिभेदाशु रहस्यपिशुनो यथा । अथ दीर्घेण कालेन लब्धसंज्ञः स राक्षसः ॥ ७२ ॥ आजगाम हतौजास्तु यत्र ते सचिवाः स्थिताः । तैरेव सहितो लङ्कां जगामाशु दशाननः ॥७३॥ श्रुत्वैतद्वचनं सर्वमाश्चर्यमिति राघवः । पूज्यमानाः स्थितास्तत्र ये रामस्य समीपतः ॥ ७४ ॥ आश्चर्यमिति तत् प्राहुर्वानरा राक्षसैः सह । विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्वृत्तं पुरातनम् । अथागस्त्यो ऽब्रवीत् सर्वमेतद्राम श्रुतं त्वया ॥ ७६ ॥ दृष्टाः सभा जिताश्चापि राम यास्यामहे वयम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः ॥ ७७ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे प्रक्षिप्तः पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

निवर्तमानः संहृष्टो रावणः सुदुरात्मवान् । जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ १ ॥ दर्शनीयां हि रक्षः स कन्यां स्त्रीं वाऽथ पश्यति । हत्वा बन्धुजनं तस्या विमाने तां रुरोध ह ॥२॥ एवं पन्नगकन्याश्च राक्षसासुर मानुषीः । यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोऽध्यरोपयत् ॥ ३ ॥ ताश्च सर्वाः समं दुःखान्मुमुचुर्बाष्पजं जलम् । तुल्यमग्न्यर्चिषां तत्र शोकाग्निभयसम्भवम् ॥४॥ ताभिः सर्वानवद्याभिर्नदीभिरिव सागरः । आपूरितं विमानं तद्भयशोकाशिवाश्रुभिः ॥ ५ ॥ नागगन्धर्वकन्याश्च महर्षितनयाश्च याः । दैत्यदानवकन्याश्च विमाने शतशोऽरुदन् ॥ ६ ॥ दीर्घकेश्यः सुचार्वङ्ग्यः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । पीनस्तन्यस्तथा वज्रवेदिमध्यसमप्रभाः ॥ ७ ॥ रथकूबरसङ्काशैः श्रोणिदेशैर्मनोहराः । स्त्रियः सुराङ्गना प्रख्या निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ८ ॥ शोकदुःखभयत्रस्ता विह्वलाश्च सुमध्यमाः । तासां निश्वासवातेन सर्वतः सम्प्रदीपितम् ॥ ९ ॥ अग्निहोत्रमिवाभाति सन्निरुद्धाग्नि पुष्पकम् । दशग्रीववशं प्राप्तास्तास्तु शोकाकुलाः स्त्रियः १०

॥१॥ दर्शनीयामिति । रक्षः स इति संबन्धः । कन्या अनूढा । स्त्री सभर्तृका ॥ २-४ ॥ ताभिरिति । भयशोकाभ्याम् अशिवमश्रु यासां ताभिः ॥ ५-९ ॥ अग्निहोत्रमिति । सन्निरुद्धा अग्नयो यस्मिंस्तादृशम् अग्निहोत्रमाग्निकुण्डमिव पुष्पकं भाति ॥ १०-१९ ॥

स०—समं मिलिताः शोकाग्निभयसम्भवं काकनयनन्येनाग्निपदमुभयान्वयि । शोकाग्निः स्वजनहननप्रयुक्त शोकवह्निः । भयाग्निः कदा किं करिष्यति दुरात्मेति भयाग्निश्च । तत्सम्भवं समानाधिकरणं बाष्पजं जलम् । अग्न्यर्चिषाम् अग्न्यर्चिर्भिः ॥ ४ ॥ वज्रवेदिः वज्रयुता वेदिः अग्निवेदिका तत्समप्रभाः । वज्रात्मिका वेदि रङ्गुलिमुद्रा, मध्ये तत्समप्रभाः, अतिसूक्ष्मकटितटयः । " वेदिरङ्गुलिमुद्रायाम् " इति विश्वः ॥ ७ ॥

दीनवक्त्रेक्षणाः श्यामा मृग्यः सिंहवशा इव । काचि च्चिन्तयती तत्र किं नु मां भक्षयिष्यति ॥ ११ ॥ काचि द्दध्यौ सुदुःखार्ता अपि मां मारयेदयम् । इति मातृ पितॄन् स्मृत्वा भर्तॄन् भ्रातॄंस्तथैव च । दुःखशोकसमा विष्टा विलेपुः सहिताः स्त्रियः ॥ १२ ॥ कथं नु खलु मे पुत्रो भविष्यति मया विना । कथं माता कथं भ्राता निमग्नाः शोकसागरे ॥ १३ ॥ हा कथं नु करिष्यामि भर्तुस्तस्मादहं विना । मृत्यो प्रसादयामि त्वां नय मां दुःखभागिनीम् ॥ १४ ॥ किन्नु तद्दुष्कृतं कर्म पुरा देहा न्तरे कृतम् ॥१५॥ एवं स्म दुःखिताः सर्वाः पतिताः शोक सागरे । न खल्विदानीं पश्यामो दुःखस्यास्यान्तमात्मनः ॥ १६ ॥ अहो धिङ् मानुषं लोकं नास्ति खल्वधमः परः । यद्दुर्बला बलवता भर्तारो रावणेन नः ॥ १७ ॥ सूर्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिताः । अहो सुबलव द्रक्षो वधोपायेषु युज्यते ॥ १८ ॥ अहो दुर्वृत्तमास्थाय नात्मानं वै जुगुप्सते । सर्वथा सदृशस्तावद्विक्रमोऽस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ इदं त्वसदृशं कर्म परदाराभिमर्श नम् । यस्मादेष परक्यासु रमते राक्षसाधमः ॥ २० ॥ तस्माद्वै स्त्रीकृतेनैव प्राप्स्यते दुर्मतिर्वधम् । सतीभिर्वर नारीभिरेवं वाक्येऽभ्युदीरिते ॥ २१ ॥ नेदुर्दुन्दुभयः खस्थाः पुष्पवृष्टिः पपात च । शप्तः स्त्रीभिः स तु समं हतौजा इव निष्प्रभः ॥ २२ ॥ पतिव्रताभिः साध्वीभि र्बभूव विमना इव । एवं विलपितं तासां शृण्वन् राक्षस पुङ्गवः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥२३॥

इदमिति । परक्यासु परकीयासु ॥२०-२८॥

एतस्मिन्नन्तरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी । सहसा पतिता भूमौ भगिनी रावणस्वसा ॥ २४ ॥ तां स्वसारं समुत्थाप्य रावणः परिसान्त्वयन् । अब्रवीत् किमिदं भद्रे वक्तुकामाऽसि मे द्रुतम् ॥ २५ ॥ सा बाष्पपरिरुद्धाक्षी रक्ताक्षी वाक्यमब्रवीत् । कृताऽस्मि विधवा राजंस्त्वया बलवता बलात् ॥ २६ ॥ एते राजंस्त्वया वीरा दैत्या विनिहता रणे । कालकेया इति ख्याताः सहस्राणि चतुर्दश ॥ २७ ॥ प्राणेभ्योऽपि गरीयान् मे तत्र भर्ता महाबलः ॥ २८ ॥ सोऽपि त्वया हतस्तात रिपुणा भ्रातृगृध्नुना । त्वयाऽस्मि निहता राजन् स्वयमेव हि बन्धुना ॥ २९ ॥ राजन् वैधव्यशब्दं च भोक्ष्यामि त्वत्कृते ह्यहम् । ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि । स त्वया निहतो युद्धे स्वयमेव न लज्जसे॥३०॥ एवमुक्तो दशग्रीवो भगिन्या क्रोशमानया । अब्रवीत् सान्त्वयित्वा तां सामपूर्वमिदं वचः ॥ ३१ ॥ अलं वत्से रुदित्वा ते न भेतव्यं च सर्वशः । दानमानप्रसादैस्त्वां तोषयिष्यामि यत्नतः ॥ ३२ ॥ युद्धप्रमत्तो व्याक्षिप्तो जयकांक्षी क्षिपञ्छरान् । नावगच्छामि युद्धेषु स्वान् परान् वाप्यहं शुभे ॥३३॥ जामातरं न जाने स्म प्रहरन् युद्धदुर्मदः । तेनासौ निहतः सङ्ख्ये मया भर्ता तव स्वसः ॥ ३४ ॥ अस्मिन् काले तु यत् प्राप्तं तत् करिष्यामि ते हितम् । भ्रातुरैश्वर्ययुक्तस्य खरस्य वस पार्श्वतः ॥ ३५ ॥

सोऽपीति । यतो मे भर्ता हतः अत एव साऽहं स्वयं स्वबन्धुनैव त्वया निहताऽस्मि ॥ २९ ॥ राजन्नित्यादि सार्धम् । नन्विति पृथक् पदम् । जामाता नाम समरेष्वपि रक्ष्यो ननु नेति काकुः । रक्ष्य एव किलेत्यर्थः ॥३०—३४॥ अस्मिन्निति । अस्मिन् काले तु यत्प्राप्तम्, मत्कर्तव्यत्वेनेति शेषः । मातृष्वसेयस्य

चतुर्दशानां भ्राता ते सहस्राणां भविष्यति । प्रभुः प्रयाणे दाने च राक्षसानां महाबलः ॥३६॥ तत्र मातृष्वसेयस्ते भ्राताऽयं वै खरः प्रभुः । भविष्यति तवादेशं सदा कुर्वन्निशाचरः ॥ ३७ ॥ शीघ्रं गच्छत्वयं वीरो दण्डकान् परिरक्षितुम् । दूषणोऽस्य बलाध्यक्षो भविष्यति महाबलः ॥३८ ॥ तत्र ते वचनं शूरः करिष्यति सदा खरः । रक्षसां कामरूपाणां प्रभुरेष भविष्यति ॥३९॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवः सैन्यमस्यादिदेश ह । चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां वीर्यशालिनाम् ॥ ४० ॥ स तैः परिवृतः सर्वै राक्षसैर्घोरदर्शनैः । अगच्छत खरः शीघ्रं दण्डकानकुतोभयः॥४१॥ स तत्र कारयामास राज्यं निहतकण्टकम् । सा च शूर्पणखा तत्र न्यवसद्दण्डकावने ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

स तु दत्त्वा दशग्रीवो वनं घोरं खरस्य तत् ।
भगिनीं च समाश्वास्य हृष्टः स्वस्थतरोऽभवत् ॥ १ ॥
ततो निकुम्भिला नाम लङ्कोपवनमुत्तमम् ।
तद्राक्षसेन्द्रो बलवान् प्रविवेश सहानुगः ॥ २ ॥

खरस्य भ्रातृत्वात् भ्रातुरित्युच्यते । पार्श्वतो वनसमीपे वसेत्यर्थः । मम तु राज्यपरवशस्य न त्वत्सं मानने अवकाश इति भावः ॥ ३५ ॥ चतुर्दशानामिति । चतुर्दशानां सहस्राणां प्रयाणे प्रेषणे दाने अन्नपानवस्त्रादिदाने प्रभुस्ते भ्रातेत्यन्वयः । भविष्यतीति । तवादेशं त्वद्वचः सदा कुर्वन्भविष्यति ३६-४२ इति श्रीगोविन्द० मणि० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥
स तु दत्त्वेत्यादि । स्पष्टम् ॥ १ ॥ तत इति । निकुम्भिला नाम लङ्कायाः

ततो यूपशताकीर्णं सौम्यचैत्योपशोभितम् । ददर्श विष्ठितं यज्ञं श्रिया सम्प्रज्वलन्निव ॥ ३ ॥ ततः कृष्णाजिनधरं कमण्डलुशिखाध्वजम् । ददर्श स्वसुतं तत्र मेघनादं भयावहम् ॥ ४ ॥ तं समासाद्य लङ्केशः परिष्वज्याथ बाहुभिः । अब्रवीत् किमिदं वत्स वर्तसे ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ५ ॥ उशना त्वब्रवीत्तत्र यज्ञसम्पत्समृद्धये । रावणं राक्षसश्रेष्ठं द्विजश्रेष्ठो महातपाः ॥ ६ ॥ अहमाख्यामि ते राजञ्छ्रूयतां सर्वमेव तत् । यज्ञास्ते सप्त पुत्रेण प्राप्ताः सुबहुविस्तराः ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमोऽश्वमेधश्च यज्ञो बहुसुवर्णकः । राजसूयस्तथा यज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा ॥ ८ ॥ माहेश्वरे प्रवृत्ते तु यज्ञे पुम्भिः सुदुर्लभे । वरांस्ते लब्धवान् पुत्रः साक्षात् पशुपतेरिह ॥ ९ ॥ कामगं स्यन्दनं दिव्यमन्तरिक्षचरं ध्रुवम् । मायां च तामसीं नाम यया सम्पद्यते तमः ॥ १० ॥ एतया किल सङ्ग्रामे मायया राक्षसेश्वर । प्रयुक्तया गतिः शक्या नहि ज्ञातुं सुरासुरैः ॥ ११ ॥ अक्षयाविषुधी बाणैश्चापं चापि सुदुर्जयम् । अस्त्रं च बलवद्राजन् शत्रुविध्वंसनं रणे ॥१२॥ एतान् सर्वान् वरान् लब्ध्वा पुत्रस्तेऽयं दशानन । अद्य यज्ञसमाप्तौ च त्वां दिदृक्षुः स्थितो ह्यहम् ॥ १३ ॥ ततोऽब्रवीद्दशग्रीवो न शोभनमिदं कृतम् । पूजिताः शत्रवो यस्माद्द्रव्यैरिन्द्रपुरोगमाः ॥ १४ ॥

पश्चिमद्वारवर्ति काननम्॥२॥ तत इति । चैत्यं देवायतनम् । विष्ठितं प्रवृत्तम् । कमण्डलुः शिखा दण्डो ध्वजश्च यस्य स तथा । अनेन ब्रह्मचर्यं सूचितम् । न तु ब्रह्मचर्याश्रमः । अग्निष्टोमादियाजित्वं ध्यात्वोपदेशात्॥३–५॥ उशनेति । उशना गुरुः शुक्राचार्यः । प्रवर्तकत्वात् स्वयमब्रवीदिति भावः॥६॥ अहमिति ।

एहीदानीं कृतं विद्धि सुकृतं तन्न संशयः । आगच्छ सौम्य गच्छाम स्वमेव भवनं प्रति ॥ १९ ॥ ततो गत्वा दशग्रीवः सपुत्रः सविभीषणः । स्त्रियोऽवतारयामास सर्वास्ता बाष्पगद्गदाः ॥ १६ ॥ लक्षिण्यो रत्नभूताश्च देवदानवरक्षसाम् । तस्य तासु मतिं ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ईदृशैस्त्वं समाचारैर्यशोर्थकुल नाशनैः । घर्षणं ज्ञातिनां ज्ञात्वा स्वमतेन विचेष्टसे ॥ १८ ॥ ज्ञातींस्तान् धर्षयित्वेमास्त्वयाऽऽनीता वराङ्गनाः । त्वामतिक्रम्य मधुना राजन् कुम्भीनसी हृता ॥ १९ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यं नावगच्छामि किन्न्विदम् । कोऽयं यस्तु त्वयाऽऽख्यातो मधुरित्येव नामतः ॥ २० ॥ विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । श्रूयतामस्य पापस्य कर्मणः फलमागतम् ॥ २१ ॥ मातामहस्य यो भ्राता ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः । माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः ॥ २२ ॥ पिता ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्यकोऽभवत् । तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत् ॥ २३ ॥

यज्ञाः प्रसिद्धाः ॥ ७–१७ ॥ ईदृशैरिति । स्वमतेन स्वेच्छया । उल्लङ्घित शास्त्रमर्यादयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ज्ञातीनिति । ज्ञातीन् आनीतस्त्रीबन्धून् । अस्य कर्मणः परदारापहरणरूपपापस्य फलमागतं स्वीयस्वसुर्बलान्मधुना हरणम् ॥ १९–२२ ॥ पितेति । अस्माकं जनन्याः सुमालिसुतायाः कैकस्याः ज्येष्ठा भगिनी काचिदस्ति । सा तु नाम्ना पुष्पोत्कचा । अपरा कुम्भीनसीति पूर्वमुक्ता । अस्माकं त्वार्यको माल्यवान् अस्माकं ज्येष्ठमातामहः । अस्माकं

स०–यत्कृतं तद्वि सुकृतम् । अतीतकार्ये नेति वक्तुमशक्यत्वात् । निकुम्भिलावस्थानासंमतिः सुसम्मतिश्च भवनगमने इति चोभयत्र दार्ढ्यसूचनार्थम् एह्यागच्छेत्युक्तिः । हे इन्द्र ! एहीत्यादिकं यत्कृतं तत्सुकृतमिति वा । आ इहि त्यज । "वी गतिप्रजन०"इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य ईधातोरसनमर्थो निरसनं च त्याग इति वा॥ १९॥

मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा । भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातॄणां धर्मतः स्वसा ॥ २४ ॥ सा हृता मधुना राजन् राक्षसेन बलीयसा । यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते ॥ २५ ॥ कुम्भकर्णे महाराज निद्रामनुभवत्यथ । निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह संमतान् ॥ २६ ॥ धर्षयित्वा हृता सा तु गुप्ताऽप्यन्तःपुरे तव । श्रुत्वाऽपि तन्महाराज क्षान्तमेव हतो न सः ॥ २७ ॥ यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः । तदेतत् कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मते ॥ २८ ॥ अस्मिन्नेवाभिसम्प्राप्तं लोके विदितमस्तु ते । विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः । दौरात्म्येनात्मनोद्धूतस्तप्ताम्भ इव सागरः ॥२९॥

जनन्याश्च ज्येष्ठः पिता । तस्य माल्यवतः कुम्भीनसी नाम दुहिताऽस्ति । अनलोद्भवा अनला माल्यवतः सुता तस्याः कन्या कुम्भीनसीत्यर्थः । अस्मन्मातामहस्य सुमालिनः द्वे पुत्र्यौ प्रसिद्धे । पुष्पोत्कचा कैकसी चेति । तयोर्ज्येष्ठः पिता माल्यवान् । तस्य पुत्री अनला । तस्याः कन्या कुम्भीनसी । सा अस्माकं स्वसा । ज्येष्ठमातामहपुत्र्याः पुत्रीत्वादत एव धर्मतः स्वसेत्युक्ता ॥ २३॥२४ ॥ सेति । यज्ञप्रमत्तः यज्ञेन प्रमत्तः । विस्मृतस्वगृहकृत्य इत्यर्थः । अन्तर्जलोषित इति, तपोर्थमिति शेषः ॥ २५ ॥ कुम्भकर्ण इति । इह गृहे, वर्तमानानिति शेषः । सम्मतान् सिद्धान् ॥ २६ ॥ धर्षयित्वेति । श्रुत्वा चैवं मधुना स्वसृहरणं मत्वा अस्माकं क्षान्तमेव न तु मधुर्हतः ॥ २७ ॥ यस्मादिति । भ्रातृभिरस्माभिरित्यर्थः । तदिति । आहूय कल्याणपूर्वकं कन्यादानं विना बलात् कन्याग्रहणम् अस्य पापस्य कर्मणः फलम् ॥ २८ ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्नेव दृष्टान्ते अभिसंप्राप्तम् अतः परमन्यत्रापि लोके विदित

स०—कन्या स्वकुलप्रसूता । भर्त्रे मनसा भर्तृत्वेन सम्मताय । यद्यपि देया कन्येति । तथापि बलाद्बलाहरणं तु, दुर्मते ज्येष्ठभ्रातः ! अस्य त्वदनुष्ठितस्य परतरुणीपरिकरहरणादिरूपस्य पापस्य फलम् नोचेच्चेत साऽपि स्मर्तुमशक्यप्राकारादिप्रकारलङ्कान्तर्गुप्तकन्यानयनमनयेन कथं स्यादिति भावः ॥ २८ ॥

ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः ॥ ३० ॥ भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः । वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः ॥ ३१ ॥ अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम् । सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकांक्षी सुहृद्वृतः ॥ ३२ ॥ * अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्यग्र्याणि रक्षसाम् । नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकांक्षिणाम् ॥३३॥ इन्द्रजित्त्वग्रजित सैन्यात् सैनिकान् परिगृह्य च । जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः ॥ ३४ ॥ विभीषणश्च धर्मात्मा लङ्कायां धर्ममाचरत् । शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति ॥ ३५ ॥ खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः शिंशुमारैर्महोरगैः । राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाऽऽकाशं निरन्तरम् ॥३६॥ दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः । रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन् हि पृष्ठतः ॥ ३७ ॥ स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः । न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् ॥ ३८ ॥ सा च प्रह्वाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता ॥ ३९ ॥ तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुम्भीनसी तदा । तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ॥४०॥ रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते । साऽब्रवीद्यदि मे राजन् प्रसन्नस्त्वं महाभुज । भर्त्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद ॥ ४१ ॥ न हीदृशं भयं किंचित् कुलस्त्रीणामिहोच्यते । भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत् ॥ ४२ ॥

मस्तु ॥ २९–३१ ॥ अद्येति । रावणान्निर्भयो रावणनिर्भयः तम् ॥३२–४०॥ रावण इति । अन्यदपि तव प्रियमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ न हीति । ईदृशं भयं

* ततो विजित्य त्रिदिवं वशे स्थाप्य पुरन्दरम् । निर्भयो विचरिष्यामि त्रैलोक्यैश्वर्यशोभितः॥ इत्यधिकः पाठः।

सत्यवाग्भव राजेन्द्र मामवेक्षस्व याचतीम् । त्वयाऽप्युक्तं महाराज न भेतव्यमिति स्वयम् ॥ ४३ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् । क्व चासौ तव भर्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ ४४ ॥ सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयावहे । तव कारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोऽस्मि मधोर्वधात् ॥ ४५ ॥ इत्युक्ता सा समुत्थाप्य प्रसुप्तं तं निशाचरम् । अब्रवीत् सम्प्रहृष्टेव राक्षसी सा पतिं वचः ॥४६॥ एष प्राप्तो दशग्रीवो मम भ्राता महाबलः । सुरलोकजयाकाङ्क्षी साहाय्ये त्वां वृणोति च ॥ ४७ ॥ तदस्य त्वं सहायार्थं सबन्धुर्गच्छ राक्षस । स्निग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितुम् ॥ ४८ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह मधुर्वचः ॥४९॥ ददर्श राक्षसश्रेष्ठं यथान्याय्यमुपेत्य सः । पूजयामास धर्मेण रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ५० ॥ प्राप्य पूजां दशग्रीवो मधुवेश्मनि वीर्यवान् । तत्र चैकां निशामुष्य गमनायोपचक्रमे ॥ ५१ ॥ ततः कैलासमासाद्य शैलं वैश्रवणालयम् । राक्षसेन्द्रो महेन्द्राभः सेनामुपनिवेशयत् ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

स तु तत्र दशग्रीवः सह सैन्येन वीर्यवान् ।
अस्तं प्राप्ते दिनकरे निवासं समरोचयत् ॥ १ ॥

भर्तृवधसंभवं भयमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ सत्यवाग् भवेति । न भेतव्यमिति वचनं सत्यं कुर्वित्यर्थः ॥ ४३–४९ ॥ ददर्शेति । यथान्याय्यम् अर्घ्याद्युपचारमित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ १ ॥

उदिते विमले चन्द्रे तुल्यपर्वतवर्चसि । प्रसुप्तं सुमहत् सैन्यं नानाप्रहरणायुधम् ॥ २ ॥ रावणस्तु महावीर्यो निषण्णः शैलमूर्धनि । स ददर्श गुणांस्तत्र चन्द्रपादसुशोभितान् ॥३॥ कर्णिकारवनैर्दीप्तैः कदम्बगहनैस्तथा । पद्मिनीभिश्च फुल्लाभिर्मन्दाकिन्या जलैरपि ॥ ४ ॥ चम्पकाशोकपुन्नागमन्दारतरुभिस्तथा । चूतपाटललोध्रैश्च प्रियङ्ग्वर्जुनकेतकैः । तगरैर्नारिकेलैश्च प्रियालपनसैस्तथा ॥ ५ ॥ आरग्वधैस्तमालैश्च प्रियालबकुलैरपि । एतैरन्यैश्च तरुभिरुद्भासितवनान्तरे । किन्नरा मदनेनार्ता रक्ता मधुरकण्ठिनः ॥६॥ समं सम्प्रजगुर्यत्र मनस्तुष्टिविवर्धनम्॥७॥ विद्याधरा मदक्षीबा मदरक्तान्तलोचनाः । योषिद्भिः सह संक्रान्ताश्चिक्रीडुर्जहृषुश्च वै ॥ ८ ॥ घण्टानामिव सन्नादः शुश्रुवे मधुरस्वरः । अप्सरोगणसङ्घानां गायतां धनदालये ॥९॥ पुष्पवर्षाणि मुञ्चन्तो नगाः पवनताडिताः । शैलं तं वासयन्तीव मधुमाधवगन्धिनः ॥ १० ॥ मधुपुष्परजःपृक्तं गन्धमादाय पुष्कलम्। प्रववौ वर्धयन् कामं रावणस्य सुखोऽनिलः॥ ११॥

उदित इति । तुल्यपर्वतवर्चसि स्वनिविष्टकैलासवत्तुल्याभे ॥ २ ॥ रावण इति । गुणान् भोगार्हधर्मान् ॥ ३ ॥ कर्णिकारेति । कदम्बगहनैः कदम्बवनैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ एतैरिति । रक्ताः रागयुक्ताः । मधुरकण्ठिनः मधुरकण्ठध्वनयः । समम्, स्वस्त्रीभिरिति शेषः ॥ ६-९॥ पुष्पवर्षाणीति । वासयन्ति अधिवासयुक्तं कुर्वन्ति । मधुमाधवगन्धिनः नित्यमेव मधुमाधवाभ्यां चैत्रवैशाखाभ्यां वसन्तमासाभ्यां गन्धिनः तत्कृतपुष्पगन्धा इत्यर्थः ॥ १० ॥ मध्विति । मधुपुष्परजः

स०-चन्द्रपादपशोभितानिति पाठे-चन्द्रश्च पादपाश्च तैः । कर्पूरपादैः कदलीविशेषैः । चन्द्रैरुदकैः पादपैश्चेति वा, तैरुपशोभितान् । " चन्द्रः सुधांशुकर्पूरकम्पिल्लस्वर्णवारिषु " इति विश्वः ॥ ३ ॥

गेयात् पुष्पसमृद्ध्या च शैत्याद्वायोर्गिरेर्गुणात् । प्रवृत्तायां रजन्यां च चन्द्रस्योदयनेन च ॥ १२ ॥ रावणः सुमहावीर्यः कामस्य वशमागतः । विनिश्वस्य विनिश्वस्य शशिनं समवैक्षत ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्याभरणभूषिता । सर्वाप्सरोवरा रम्भा दिव्यपुष्पविभूषिता ॥ १४ ॥ दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी मन्दारकृतमूर्धजा। दिव्योत्सवकृतारम्भा पूर्णचन्द्रनिभानना॥ १५॥ चक्षुर्मनोहरं पीनं मेखलादामभूषितम् । समुद्वहन्ती जघनं रतिप्राभृतमुत्तमम्॥ १६॥ कृतैर्विशेषकैरार्द्रैः षडर्तुकुसुमोद्भवैः॥ १७ ॥ बभावन्यतमेव श्रीकान्तिद्युतिमतिह्रियाम् । नीलं सतोयमेघाभं वस्त्रं समवकुण्ठिता ॥ १८॥ यस्या वक्त्रं शशिनिभं भ्रुवौ चापनिभे शुभे । ऊरू करिकराकारौ करौ पल्लवकोमलौ । सैन्यमध्येन गच्छन्ती रावणेनोपवीक्षिता ॥ १९ ॥ तां समुत्थाय गच्छन्तीं कामबाणवशं गतः । करे गृहीत्वा लज्जन्तीं स्मयमानोऽभ्यभाषत॥२०॥ क्व गच्छसि वरारोहे कां सिद्धिं भजसे स्वयम् । कस्याभ्युदयकालोऽयं यस्त्वां समुपभोक्ष्यते२१॥

पृक्तं मधुना मकरन्देन पुष्परजसा च संपृक्तम् ॥११-१४॥ दिव्येति । मन्दारकृतमूर्धजा मन्दारपुष्पकृतालङ्कारकेशीत्यर्थः । रतिप्राभृतं रत्युपदाभूतम्, रतिवर्धकमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ कृतैरिति । षडर्तुकुसुमोद्भवैः षडृतुकुसुमोद्भवैरित्यर्थः । ऋकारस्य गुणश्छान्दसः । विशेषकैरलङ्कारैरित्यर्थः ॥ १७॥ बभाविति । श्रीकान्तिद्युतिमतिह्रियां देवस्त्रीविशेषाणामन्यतमेव स्थिता । अभिसारिकात्वेन नीलवस्त्रमादाय समवकुण्ठिता प्रावृतवती॥१८-२०॥क्वेति।

स०-गेयात् गानात् । चन्द्रस्योदयनं प्रति इति पाठः । चन्द्रस्योदयनं प्रति तत्कालगेयात् गिरेर्गुणाद्दिति वा । गातुं योग्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्वदाननरसस्याद्य पद्मोत्पलसुगन्धिनः । सुधामृतरसस्येव कोऽद्य तृप्तिं गमिष्यति ॥ २२ ॥ स्वर्णकुम्भनिभौ पीनौ शुभौ भीरु निरन्तरौ । कस्योरस्स्थलसंस्पर्शं दास्यतस्ते कुचाविमौ ॥ २३ ॥ सुवर्णचक्रप्रतिमं स्वर्णदामचितं पृथु । अध्यारोहति कस्तेऽद्य जघनं स्वर्गरूपिणम् ॥ २४ ॥ मद्विशिष्टः पुमान् कोऽद्य शक्रो विष्णुरथाश्विनौ । मामतीत्य हि यं च त्वं यासि भीरु न शोभनम् ॥ २५ ॥ विश्रम त्वं पृथुश्रोणि शिलातलमिदं शुभम् ॥ २६ ॥ त्रैलोक्ये यः प्रभुश्चैव मदन्यो नैव विद्यते ॥ २७ ॥ तदेवं प्राञ्जलिः प्रह्वो याचते त्वां दशाननः । भर्तुर्भर्ता विधाता च त्रैलोक्यस्य भजस्व माम् ॥ २८ ॥ एवमुक्ताऽब्रवीद्रम्भा वेपमाना कृताञ्जलिः । प्रसीद नार्हसे वक्तुमीदृशं त्वं हि मे गुरुः ॥ २९ ॥ अन्येभ्यो हि त्वया रक्ष्या प्राप्नुयां धर्षणं यदि । तद्धर्मतः स्नुषा तेऽहं तत्त्वमेव ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवश्चरणाधोमुखीं स्थिताम् । रोमहर्षमनुप्राप्तां दृष्टमात्रेण तां तदा ॥ ३१ ॥ सुतस्य यदि मे भार्या ततस्त्वं हि स्नुषा भवेः । बाढमित्येव सा रम्भा प्राह रावणमुत्तरम् ॥ ३२ ॥ धर्मतस्ते सुतस्याहं भार्या राक्षसपुङ्गव । पुत्रः प्रियतरः प्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्य ते । विख्यातस्त्रिषु लोकेषु नलकूबर इत्ययम् ॥ ३३ ॥ धर्मतो यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो वीर्यतो भवेत् । क्रोधाद्यश्च भवेदग्निः क्षान्त्या च वसुधासमः ॥ ३४ ॥

कां सिद्धिं कस्य भोगसिद्धिमित्यर्थः । सुधामृतरसस्येव अमृतादमृत रसस्येवेत्यर्थः । तृप्तियोगे षष्ठी ॥ २१-२२ ॥ धर्मत इति । धर्मतः धर्मानुष्ठान

स०-"यत्र दुःखेन सम्बद्धं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥" इत्युक्तेर्निरतिशयसुखं स्वर्गः । तस्य रूपमस्यास्तीति स्वर्गरूपी, तम् । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । स्वर्गरूपिणीमिति पाठे–द्वितीया षष्ठ्यर्थे ॥ २४ ॥

तस्यास्मि कृतसङ्केता लोकपालसुतस्य वै । तमुद्दिश्य तु मे सर्वं विभूषणमिदं कृतम् ॥ ३५ ॥ तथा तस्य हि नान्यस्य भावो मां प्रति तिष्ठति ॥ ३६ ॥ तेन सत्येन मां राजन् मोक्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ ३७ ॥ स हि तिष्ठति धर्मात्मा मां प्रतीक्षन् समुत्सुकः । तत्र विघ्नं सुतस्येह कर्तुं नार्हसि मुञ्च माम् ॥ ३८ ॥ सद्भिराचरितं मार्गं गच्छ राक्षसपुङ्गव । माननीयो मम त्वं हि पालनीया तथाऽस्मि ते ॥ ३९॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रत्युवाच विनीत वत् । स्नुषाऽस्मि यदवोचस्त्वमेकपत्नीष्वयं क्रमः । देवलोकस्थितिरियं सुराणां शाश्वती मता ॥ ४० ॥ पति रप्सरसां नास्ति न चैकस्त्रीपरिग्रहः ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा स तां रक्षो निवेश्य च शिलातले । कामभोगाभिसंसक्तो मैथुनायोपचक्रमे ॥ ४२ ॥ सा विमुक्ता ततो रम्भा भ्रष्ट माल्यविभूषणा । गजेन्द्राक्रीडमथिता नदीवाकुलतां गता ॥४३॥ ललिताकुलकेशान्ता करवेपितपल्लवा । पवनेनाव धूतेव लता कुसुमशालिनी ॥ ४४ ॥

विषये ॥ ३४ ॥ तस्येति । कृतसङ्केता कृतरतिसङ्केता, यथा तस्य भावो मां प्रति नान्यस्य तथा ममापि भावस्तं प्रति तिष्ठतीत्यर्थः । स्नुषाऽस्मि यदवोचः स्नुषाऽस्मीति यदवोच इत्यर्थः ॥ ३५–४२ ॥ सा विमुक्तेति । सम्भोगानन्तर मिति शेषः । गजेन्द्राक्रीडमथिता गजेन्द्राक्रीडेन मथिता । करवेपितपल्लवा

स०–पतिरप्सरसां नास्ति पाणिग्रहणपूर्वकं पतिर्नास्ति । ममास्तु तथा, तव तु मन्दोदर्युपर्येव वर्तनरूपो धर्मोऽस्ति । तं मा गमयेत्यत आह–नचेति । अहमेकस्त्रीपरिग्रहो नच, कामुकोऽहं कामिनी कुलटा त्वम्, अतो निर्निबन्धो युक्तोऽयं निर्बन्ध इति भावः । " अप्सरसां नियतपतिर्नास्ति । सुराणामप्येकाप्सरःपरिग्रहो भार्या त्वेन नास्तीत्यर्थः " इति तीर्थौ नागोजिभट्टश्च प्रकृतानुपयुक्तान्वयवादिनौ । न चैकस्त्रीपरिग्रह इत्येतदर्थस्य पतिरित्यादिनैव लब्धेराधिक्यमपि न निभालयामासतुरिति ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥ कामविजये पुंस्त्वं नास्तीति रक्ष इत्युक्तिः । इदं पुंस्त्वं शापौपयिकतया पापहेतुरिति विद्यमानमप्यविद्यमानप्रायमित्यभिप्रायेणैवमुक्तिरिति वा ॥ ४२॥

सा वेपमाना लज्जन्ती भीता करकृताञ्जलिः । नलकूबर मासाद्य पादयोर्निपपात ह ॥ ४५ ॥ तदवस्थां च तां दृष्ट्वा महात्मा नलकूबरः । अब्रवीत् किमिदं भद्रे पादयोः पतिताऽसि मे ॥ ४६ ॥ सा वै निश्वसमाना तु वेपमाना कृताञ्जलिः । तस्मै सर्वं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४७ ॥ एष देव दशग्रीवः प्राप्तो गन्तुं त्रिविष्टपम् । तेन सैन्यसहायेन निशेयं परिणामिता ॥ ४८ ॥ आयान्ती तेन दृष्टाऽस्मि त्वत्सकाशमरिन्दम । गृहीता तेन पृष्टाऽस्मि कस्य त्वमिति रक्षसा ॥ ४९ ॥ मया तु सर्वं यत् सत्यं तस्मै सर्वं निवेदितम् । काममोहाभिभूतात्मा नाश्रौषीत्तद्वचो मम ॥ ५० ॥ याच्यमानो मया देव स्नुषा तेऽहमिति प्रभो। तत् सर्वं पृष्ठतः कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता ॥ ५१ ॥ एवं त्वमपराधं मे क्षन्तु मर्हसि सुव्रत । न हि तुल्यबलं सौम्य स्त्रियाश्च पुरुषस्य च ॥ ५२॥ एतच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धस्तदा वैश्रवणात्मजः । धर्षणां तां परां श्रुत्वा ध्यानं सम्प्रविवेश ह ॥ ५३ ॥ तस्य तत् कर्म विज्ञाय तदा वैश्रवणात्मजः । मुहूर्तात् क्रोधताम्राक्षस्तोयं जग्राह पाणिना ॥ ५४ ॥ गृहीत्वा सलिलं सर्वमुपस्पृश्य यथाविधि । उत्ससर्ज यथा शापं राक्षसेन्द्राय दारुणम् ॥ ५५ ॥ अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे प्रधर्षिता । तस्मात् स युवतीमन्यां नाकामा मुपयास्यति ॥ ५६ ॥

वेपितकरपल्लवा ॥ ४३-४७ ॥ एष इति । परिणामिता यापितेत्यर्थः, इहेति शेषः ॥ ४८-५२ ॥ एतदिति । ध्यानं संप्रविवेशेति । एतदुक्तः सत्यो वा असत्यो वेति ज्ञातुमिति शेषः ॥५३॥५४ ॥ गृहीत्वेति । उपस्पृश्य, चक्षुरादी

यदा ह्यकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् । मूर्द्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा ॥५७॥ तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता । पितामहमुखाश्चैव सर्वे देवाः प्रहर्षिताः ॥ ५८॥ ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वां तस्य मृत्युं च रक्षसः । ऋषयः पितरश्चैव प्रीतिमापुरनुत्तमाम् ॥५९॥ श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणम् । नारीषु मैथुने भावं नाकामास्वभ्यरोचयत् ॥६० ॥ तेन नीताः स्त्रियः प्रीति मापुः सर्वाः पतिव्रताः । नलकूबरनिर्मुक्तं शापं श्रुत्वा मनःप्रियम् ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

कैलासं लङ्घयित्वाऽथ दशग्रीवः स रावणः । आससाद महातेजा इन्द्रलोकं निशाचरः॥ १॥ तस्य राक्षससैन्यस्य समन्तादुपयास्यतः । देवलोकं ययौ शब्दो मथ्यमानार्ण वोपमः ॥ २ ॥ श्रुत्वा तु रावणं प्राप्तमिन्द्रश्चलित आस नात् । अब्रवीत्तत्र तान् देवान् सर्वानेव समागतान् ॥३॥ आदित्यान् सवसून् रुद्रान् विश्वान् साध्यान् मरुद्गणान् । सज्जीभवत युद्धार्थं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥

न्द्रियमिति शेषः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यदेति । सप्तधा सप्तप्रकारेण शकलीभविता ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ज्ञात्वेति । लोकगतिं लोकस्य तत्पीडामूलदुर्दशाम् । इदं च वचनं सीतादेव्या अक्षतत्वस्य सम्यग्रामबोधनार्थम् ॥ ५९-६१ ॥ इति श्री गोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥२६॥

कैलासमित्यादि स्पष्टम् ॥१-८॥

एवमुक्तास्तु शक्रेण देवाः शक्रसमा युधि । सन्नह्य सुमहासत्त्वा युद्धश्रद्धासमन्विताः ॥५॥ स तु दीनः परित्रस्तो महेन्द्रो रावणं प्रति । विष्णोः समीपमागम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥६॥ विष्णो कथं करिष्यामि महावीर्यपराक्रमः । असौ हि बलवान् रक्षो युद्धार्थमभिवर्तते ॥७॥ वरप्रदानाद्बलवान्न खल्वन्येन हेतुना । तत्तु सत्यवचः कार्यं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ ८ ॥ तद्यथा नमुचिर्वृत्रो बलिर्नरकशम्बरौ । त्वद्बलं समवष्टभ्य मया दग्धास्तथा कुरु ॥९॥ न ह्यन्यो देव देवेश त्वामृते मधुसूदन । गतिः परायणं नास्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १० ॥ त्वं हि नारायणः श्रीमान् पद्मनाभः सनातनः । त्वयेमे स्थापिता लोकाः शक्रश्चाहं सुरेश्वरः ॥ ११ ॥ त्वया सृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । त्वामेव भगवन् सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १२ ॥ तदाचक्ष्व यथा तत्त्वं देवदेव मम स्वयम् । अपि चक्रसहायस्त्वं योत्स्यसे रावणं प्रभो ॥ १३ ॥ एवमुक्तः स शक्रेण देवो नारायणः प्रभुः । अब्रवीन्न परित्रासः कार्यस्ते श्रूयतां च मे ॥ १४ ॥ न तावदेष दुष्टात्मा शक्यो जेतुं सुरासुरैः । हन्तुं चापि समासाद्य वरदानेन दुर्जयः ॥ १५ ॥ सर्वथा तु महत् कर्म करिष्यति बलोत्कटः । राक्षसः पुत्रसहितो दृष्टमेतन्निसर्गतः ॥ १६ ॥

तद्यथेति । त्वद्बलमाहृत्य यथा नमुच्यादयो हतास्तथा अस्यापि हननोपायं कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ नेति । देवेति संबुद्धिः ॥ १०-१२ ॥ तादिति । तत्तस्मात् कारणात् । यथा मे जयः स्यात् तथा तत्त्वमुपायतत्त्वम् आचक्ष्व । स्वयमेव युद्धयस्वेति वा ब्रूहीति शेषः ॥ १३-१५ ॥ सर्वथेति । मे महत्कर्म युद्धकर्म

यत्तु मां त्वमभाषिष्ठ युद्ध्यस्वेति सुरेश्वर । नाहं तं प्रति योत्स्यामि रावणं राक्षसं युधि ॥ १७ ॥ नाहत्वा समरे शत्रुं विष्णुः प्रतिनिवर्तते । दुर्लभश्चैव कामोऽद्य वर गुप्ताद्धि रावणात् ॥१८॥ प्रतिजाने च देवेन्द्र त्वत्समीपे शतक्रतो । भविताऽस्मि यथाऽस्याहं रक्षसो मृत्युकारणम् ॥१९॥ अहमेव निहन्ताऽस्मि रावणं सपुरस्सरम् । देवता नन्दयिष्यामि ज्ञात्वा कालमुपागतम् । एतत्ते कथितं तत्त्वं देवराज शचीपते ॥२०॥ युद्ध्यस्व विगतत्रासः सर्वैः सार्धं महाबल ॥२१॥ ततो रुद्राः सहादित्या वसवो मरुतोऽश्विनौ । सन्नद्धा निर्ययुस्तूर्णं राक्षसानभितः पुरात् ॥ २२॥ एतस्मिन्नन्तरे नादः शुश्रुवे रजनीक्षये । तस्य रावणसैन्यस्य प्रयुद्धस्य समन्ततः ॥ २३ ॥ ते प्रयुद्धा महावीर्या ह्यन्योन्यमभिवीक्ष्य वै । सङ्ग्राममेवाभिमुखा ह्यभ्यवर्तन्त हृष्टवत् ॥ २४ ॥ ततो दैवतसैन्यानां संक्षोभः समजायत । तदक्षयं महासैन्यं दृष्ट्वा समरमूर्धनि ॥२५॥ ततो युद्धं समभवद्देवदानवरक्षसाम् । घोरं तुमुलनिर्ह्रादं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे शूरा राक्षसा घोरदर्शनाः । युद्धार्थं समवर्तन्त सचिवा रावणस्य ते ॥ २७ ॥ मारीचश्च प्रहस्तश्च महापार्श्वमहोदरौ । अकम्पनो निकुम्भश्च शुकः सारण एव च ॥ २८ ॥ संह्लादो धूमकेतुश्च महादंष्ट्रो घटोदरः । जम्बुमाली महाह्रादो विरूपाक्षश्च राक्षसः ॥२९॥

करिष्यन्तीत्येतत्सहजज्ञानशक्त्या दृष्टमवगतम् ॥ १६ ॥ यत्त्विति । नाहं प्रतियोत्स्यामि, इदानीमिति शेषः ॥ १७–२२ ॥ एतस्मिन्निति । प्रकृष्टं युद्धं यस्य तत् प्रयुद्धम् तस्य ॥ २३ ॥ त इति । हृष्टवत् हृष्टाः सन्तः ॥२४–२९॥

सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च दुर्मुखो दूषणः खरः । त्रिशिराः करवीराक्षः सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥३०॥ महाकायोऽतिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । एतैः सर्वैः परिवृतो महावीर्यो महाबलः ॥३१॥ रावणस्यार्यकः सैन्यं सुमाली प्रविवेश ह । स दैवतगणान् सर्वान्नानाप्रहरणैः शितैः । व्यध्वंसयत् सुसंक्रुद्धो वायुर्जलचरानिव ॥ ३२ ॥ तद्दैवतबलं राम हन्यमानं निशाचरैः । प्रणुन्नं सर्वतो दिग्भ्यः सिंहनुन्ना मृगा इव ॥३३॥ एतस्मिन्नन्तरे शूरो वसूनामष्टमो वसुः। सावित्र इति विख्यातः प्रविवेश रणाजिरम्॥३४॥ [सैन्यैः परिवृतो हृष्टो नानाप्रहरणोद्यतैः । त्रासयन् शत्रुसैन्यानि सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥] तथाऽऽदित्यौ महावीर्यौ त्वष्टा पूषा च दंशितौ । निर्भयौ सह सैन्येन तदा प्राविशतां रणे ॥ ३५ ॥ ततो युद्धं समभवत् सुराणां सह राक्षसैः । क्रुद्धानां रक्षसां कीर्तिं समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३६॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे विबुधान् समरे स्थितान् । नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुः शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ देवाश्च राक्षसान् घोरान् महाबलपराक्रमान् । समरे विमलैः शस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयम् ॥ ३८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे राम सुमाली नाम राक्षसः । नानाप्रहरणैः क्रुद्धस्तत् सैन्यं सोऽभ्यवर्तत ॥३९॥ स दैवतबलं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः । व्यध्वंसयत संक्रुद्धो वायुर्जलधरं यथा ॥ ४० ॥ ते महाबाणवर्षैश्च शूलप्रासैः सुदारुणैः । हन्यमानाः सुराः सर्वे न व्यतिष्ठन्त संहताः ॥ ४१ ॥

सुप्तघ्न इति । करवीरपुष्पवत् अक्षिणी यस्य सः करवीराक्षः ॥ ३०-३५ ॥
तत इति । समरेष्वनिवर्तिनां रक्षसां कीर्तिं क्रुद्धानां सुराणां राक्षसैः सह युद्ध

ततो विद्राव्यमाणेषु दैवतेषु सुमालिना । वसूनामष्टमः क्रुद्धः सावित्रो वै व्यवस्थितः ॥ ४२ ॥ संवृतः स्वैरथानीकैः प्रहरन्तं निशाचरम् । विक्रमेण महातेजा वारयामास संयुगे ॥ ४३ ॥ ततस्तयोर्महायुद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ ४४ ॥ सुमालिनो वसोश्चैव समरेष्वनिवर्तिनोः । ततस्तस्य महाबाणैर्वसुना सुमहात्मना । निहतः पन्नगरथः क्षणेन विनिपातितः ॥ ४५ ॥ हत्वा तु संयुगे तस्य रथं बाणशतैश्चितम् । गदां तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना ॥४६॥ ततः प्रगृह्य दीप्ताग्रां कालदण्डोपमां गदाम् । तां मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिनः ॥ ४७ ॥ सा तस्योपरि चोल्काभा पतन्तीव बभौ गदा । इन्द्रप्रमुक्ता गर्जन्ती गिराविव महाशनिः ॥ ४८ ॥ तस्य नैवास्थि न शिरो न मांसं ददृशे तदा । गदया भस्मतां नीतं निहतस्य रणाजिरे ॥४९॥ तं दृष्ट्वा निहतं सङ्ख्ये राक्षसास्ते समन्ततः । व्यद्रवन् सहिताः सर्वे क्रोशमानाः परस्परम् । विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ॥५०॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

सुमालिनं हतं दृष्ट्वा वसुना भस्मसात् कृतम् ।
स्वसैन्यं विद्रुतं चापि लक्षयित्वाऽर्दितं सुरैः ॥ १ ॥
ततः स बलवान् क्रुद्धो रावणस्य सुतस्तदा ।
निवर्त्य राक्षसान् सर्वान् मेघनादो व्यवस्थितः ॥ २ ॥

मभवदिति योजना॥३६-४४॥सुमालिन इति । तस्य सुमालिनः ॥४५-५०॥
इति श्रीगोविन्दराज० मणि० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥
सुमालिनमित्यादि । स्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥

सुरथेनाग्निवर्णेन कामगेन महारथः । अभिदुद्राव सेनां तां वनान्यग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥ ततः प्रविशतस्तस्य विविधायुधधारिणः । विदुद्रुवुर्दिशः सर्वा दर्शनादेव देवताः ॥४॥ न बभूव तदा कश्चिद्युयुत्सोरस्य संमुखे । सर्वानाविध्य वित्रस्तांस्ततः शक्रोऽब्रवीत् सुरान् ॥ ५ ॥ न भेतव्यं न गन्तव्यं निवर्तध्वं रणे सुराः । एष गच्छति पुत्रो मे युद्धार्थमपराजितः ॥ ६ ॥ ततः शक्रसुतो देवो जयन्त इति विश्रुतः । रथेनाद्भुतकल्पेन सङ्ग्रामे सोऽभ्यवर्तत ॥७ ॥ ततस्ते त्रिदशाः सर्वे परिवार्य शचीसुतम् । रावणस्य सुतं युद्धे समासाद्य प्रजघ्निरे ॥ ८ ॥ तेषां युद्धं समभवत् सदृशं देवरक्षसाम् । महेन्द्रस्य च पुत्रस्य राक्षसेन्द्रसुतस्य च ॥ ९ ॥ ततो मातलिपुत्रे तु गोमुखे राक्षसात्मजः । सारथौ पातयामास शरान् कनकभूषणान् ॥ १० ॥ शचीसुतश्चापि तथा जयन्तस्तस्य सारथिम् । तं चापि रावणिः क्रुद्धः समन्तात् प्रत्यविध्यत ॥ ११ ॥ स हि क्रोधसमाविष्टो बली विस्फारितेक्षणः । रावणिः शक्रतनयं शरवर्षैरवाकिरत् ॥१२॥ ततो नाना प्रहरणाञ्छितधारान् सहस्रशः । पातयामास संक्रुद्धः सुरसैन्येषु रावणिः ॥ १३ ॥ शतघ्नीमुसलप्रासगदाखड्ग परश्वधान् । महान्ति गिरिशृङ्गाणि पातयामास रावणिः ॥१४॥ ततः प्रव्यथिता लोकाः सञ्जज्ञे च तमोऽभवत् । तस्य रावणपुत्रस्य शत्रुसैन्यानि निघ्नतः ॥ १५ ॥

सुरथेनेति । तां सेनां देवसेनाम् ॥३॥४॥ न बभूवेति । आविध्य आवेधं प्राप्य वित्रस्तान् ॥ ५–८॥ तेषामिति । तेषां सदृशम् बलवीर्यानुरूपमित्यर्थः ॥९॥ तत इति । गोमुख इति मातलिसुतनाम ॥ १०–१४ ॥ तत इति । तमः

ततस्तद्दैवतबलं समन्तात्तं शचीसुतम्। बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरपीडितम् ॥ १६ ॥ नाभ्यजानन्त चान्योन्यं रक्षो वा देवताऽथवा। तत्र तत्र विपर्यस्तं समन्तात् परिधावति ॥ १७ ॥ देवा देवान्निजघ्नुस्ते राक्षसा राक्षसांस्तथा। संमूढास्तमसाच्छन्ना व्यद्रवन्नपरे तदा ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरः पुलोमा नाम वीर्यवान्। दैत्येन्द्रस्तेन संगृह्य शचीपुत्रोऽपवाहितः ॥ १९ ॥ संगृह्य तं तु दौहित्रं प्रविष्टः सागरं तदा। आर्यकः स हि तस्यासीत् पुलोमा येन सा शची ॥ २० ॥ ज्ञात्वा प्रणाशं तु तदा जयन्तस्याथ देवताः। अप्रहृष्टास्ततः सर्वा व्यथिताः सम्प्रदुद्रुवुः ॥ २१ ॥ रावणिस्त्वथ संक्रुद्धो बलैः परिवृतः स्वकैः। अभ्यधावत देवांस्तान् मुमोच च महास्वनम् ॥२२॥ दृष्ट्वा प्रणाशं पुत्रस्य दैवतेषु च विद्रुतम्। मातलिं चाह देवेशो रथः समुपनीयताम् ॥ २३ ॥ स तु दिव्यो महाभीमः सज्ज एव महारथः। उपस्थितो मातलिना वाह्यमानो महाजवः ॥ २४ ॥ ततो मेघा रथे तस्मिंस्तडित्वन्तो महाबलाः। अग्रतो वायुचपला नेदुः परमनिस्वनाः ॥ २५ ॥ नानावाद्यानि वाद्यन्त गन्धर्वाश्च समाहिताः। ननृतुश्चाप्सरस्सङ्घा निर्याते त्रिदशेश्वरे ॥ २६ ॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैः साध्यैश्च समरुद्गणैः। वृतो नानाप्रहरणैर्निर्ययौ त्रिदशाधिपः ॥ २७ ॥

सञ्ज्ञे, रावणपुत्रस्य माययेति शेषः ॥१५॥१६॥ नाभ्यजानन्तेति। विपर्यस्तं विशीर्णम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ एतस्मिन्निति। पुलोमा नाम, अस्तीति शेषः। तेन पुलोम्ना। येन सा शची, उत्पादितेति शेषः। तस्मात् शची पौलोमीति नामवती जातेत्यर्थः॥१९॥२०॥ज्ञात्वेति। प्रणाशमदर्शनम्। व्यथिताः अत एवाप्रहृष्टाः ॥ २१-२४ ॥ तत इति। वायुचपलाः वायुचलिताः ॥२५--३३॥

निर्गच्छतस्तु शक्रस्य परुषं पवनो ववौ । भास्करो निष्प्रभश्चासीन्महोल्काश्च प्रपेदिरे ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो दशग्रीवः प्रतापवान् । आरुरोह रथं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २९ ॥ पन्नगैस्तु महाभोगैर्वेष्टितं रोमहर्षणैः। तेषां निश्वासवातेन प्रदीप्तमिव संयुगे ॥ ३० ॥ दैत्यैर्निशाचरैश्चैव सरथः परिवारितः । समराभिमुखो दैत्यो महेन्द्रं सोऽभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥ पुत्रं तं वारयित्वा तु स्वयमेव व्यवस्थितः । सोऽपि युद्धाद्विनिष्क्रम्य रावणिः समुपाविशत् ॥ ३२ ॥ ततो युद्धं प्रवृत्तं तु सुराणां राक्षसैः सह । शस्त्राणि वर्षतां घोरं मेघानामिव संयुगे ॥ ३३ ॥ कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा नानाप्रहरणोद्यतः । नाज्ञायत तदा युद्धे सह केनाप्ययुध्यत ॥ ३४ ॥ दन्तैर्भुजाभ्यां पद्भ्यां च शक्तितोमरसायकैः । येन केनैव संरब्धस्ताडयामास वै सुरान् ॥ ३५ ॥ ततो रुद्रैर्महाघोरैः सङ्गम्याथ निशाचरः । प्रयुद्धस्तैश्च सङ्ग्रामेक्षतः शस्त्रैर्निरन्तरम् ॥ ३६ ॥ बभौ शस्त्राचिततनुः कुम्भकर्णः क्षरन्नसृक् । विद्युत्स्तनितनिर्घोषो धारावानिव तोयदः ॥ ३७ ॥ ततस्तद्राक्षसं सैन्यं प्रयुद्धं समरुद्गणैः । रणे विद्रावितं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः ॥ ३८ ॥ केचिद्विनिहताः कृत्ताश्चेष्टन्ति स्म महीतले । वाहनेष्ववसक्ताश्च स्थिता एवापरे रणे ॥ ३९ ॥ रथान्नागान् खरानुष्ट्रान् पन्नगांस्तुरगान् रणे। शिंशुमारान् वराहांश्च पिशाचवदनांस्तथा ४०

कुम्भकर्णस्त्विति । नानाप्रहरणोद्यतः उद्यतनानाप्रहरणः । नाज्ञायत अयं मया योद्धव्य इत्येको लक्ष्यत्वेन न ज्ञायते । अपि तु केनापि अयुध्यत, येन केनापि प्राप्तेन सर्वेणाप्ययुद्धचतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तत इति । प्रयुद्धः प्रकृष्टयुद्धः ॥ ३६–३९ ॥ रथानित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ।

तान् समालिङ्ग्य बाहुभ्यां विष्टब्धाः केचिदुच्छ्रिताः । देवैस्तु शस्त्रसंभिन्ना मम्रिरे च निशाचराः ॥ ४१ ॥ चित्रकर्म इवाभाति स तेषां रणसम्प्लवः । निहतानां प्रमत्तानां राक्षसानां महीतले ॥ ४२ ॥ शोणितोदकनिष्पन्दकङ्क गृध्रसमाकुला । प्रवृत्ता संयुगमुखे शस्त्रग्राहवती नदी ॥ ४३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो दशग्रीवः प्रतापवान् । निरीक्ष्य तद्बलं कृत्स्नं दैवतैर्विनिपातितम् ॥ ४४ ॥ स तं प्रतिविगाह्याशु प्रवृद्धं सैन्यसागरम् । त्रिदशान् समरे निघ्नन् शक्रमेवाभ्यवर्तत ॥ ४५ ॥ आगाच्छक्रो महच्चापं विस्फार्य सुमहास्वनम् । यस्य विस्फारघोषेण स्वनन्तिस्म दिशो दश ॥ ४६ ॥ तद्विकृष्य महच्चापमिन्द्रो रावणमूर्धनि । निपातयामास शरान् पावकादित्यवर्चसः ॥ ४७ ॥ तथैव च महाबाहुर्दशग्रीवो व्यवस्थितः । शक्रं कार्मुकविभ्रष्टैः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४८ ॥ प्रयुध्यतोरथ तयोर्बाणवर्षैः समन्ततः । न ज्ञायते तदा किञ्चित् सर्वं हि तमसा वृतम् ॥ ४९

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

ततस्तमसि सञ्जाते सर्वे ते देवराक्षसाः ।
अयुध्यन्त बलोन्मत्ताः सूदयन्तः परस्परम् ॥ १ ॥
ततस्तु देवसैन्येन राक्षसानां बृहद्बलम् ।
दशांशं स्थापितं युद्धे शेषं नीतं यमक्षयम् ॥ २ ॥

विष्टब्धाः अवलम्ब्य स्थिताः । केचिदुच्छ्रिताश्चकेवलं स्थिताश्च ॥४०॥४१॥ चित्रेति । चित्रकर्म इवेति वाक्ये सन्धिरनित्यः । रणसंप्लवः रणसङ्घर्षः । चित्रकर्मेवाश्चर्यकर आभातीत्यर्थः ॥४२–४८॥ प्रयुध्यतोरिति । तमसा वृतम्, उभयशरवर्षसर्वदिक्छादनकृतेनेति शेषः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज०मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥१-५॥

तस्मिंस्तु तामसे युद्धे सर्वे ते देवराक्षसाः । अन्योन्यं नाभ्यजानन्त युध्यमानाः परस्परम् ॥ ३ ॥ इन्द्रश्च रावणश्चैव रावणिश्च महाबलः । तस्मिंस्तमोजालवृते मोहमीयुर्न ते त्रयः ॥ ४ ॥ स तु दृष्ट्वा बलं सर्वं निहतं रावणः क्षणात् । क्रोधमभ्यागमत्तीव्रं महानादं च मुक्तवान् ॥५॥ क्रोधात् सूतं च दुर्धर्षः स्यन्दनस्थमुवाच ह । परसैन्यस्य मध्येन यावदन्तो नयस्व माम् ॥६॥ अद्यैतां स्त्रिदशान् सर्वान् विक्रमैः समरे स्वयम् । नानाशस्त्रैर्महाघोरैर्नयामि यमसादनम् ॥ ७ ॥ अहमिन्द्रं वधिष्यामि धनदं वरुणं यमम् । त्रिदशान् विनिहत्याथ स्वयं स्थास्याम्यथोपरि । विषादो न च कर्तव्यः शीघ्रं वाहय मे रथम् ॥ ८ ॥ द्विः खलु त्वां ब्रवीम्यद्य यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ९ ॥ अयं स नन्दनोद्देशो यत्र वर्तामहे वयम् । नय मामद्य तत्र त्वमुदयो यत्र पर्वतः ॥१०॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तुरङ्गान् स मनोजवान् । आदिदेशाथ शत्रूणां मध्येनैव च सारथिः ॥ ११ ॥ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा शक्रो देवेश्वरस्तदा । रथस्थः समरस्थांस्तान् देवान् वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ सुराः शृणुत मद्वाक्यं यत्तावन्मम रोचते । जीवन्नेव दशग्रीवः साधु रक्षो निगृह्यताम् ॥ १३ ॥

क्रोधादिति । यावदन्त इति । परसैन्यस्यान्तो यावत् तावन्मध्येन मां नयस्व ॥ ६ ॥ ७ ॥ अहमिति । अथोपरि सर्वेषामुपरिष्टादित्यर्थः ॥ ८ ॥ देवसेनामध्ये प्रवेशे किं भविष्यतीति विषण्णं सारथिं पुनश्चाह—द्विः खल्वित्यादि । यावदन्तो नयस्व मामिति द्विः द्विवारं त्वां ब्रवीमि खलु । तत्कथं न नयसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अपरिमितदेवसेनायाः क आदिः कोऽन्त इत्यत्राह—अयमिति । वयं यत्र वर्तामहे स नन्दनोद्देशः । एष आदिः । एनमारभ्य उदय

एष ह्यतिबलः सैन्ये रथेन पवनौजसा । गमिष्यति प्रवृद्धोर्मिः समुद्र इव पर्वणि ॥ १४ ॥ न ह्येष हन्तुं शक्योऽद्य वरदानात् सुनिर्भयः । तद्ग्रहीष्यामहे रक्षो यत्ता भवत संयुगे ॥१५॥ यथा बलौ निरुद्धे च त्रैलोक्यं भुज्यते मया । एवमेतस्य पापस्य निरोधो मम रोचते ॥१६॥ ततोऽन्यं देशमास्थाय शक्रः सन्त्यज्य रावणम् । अयुध्यत महाराज राक्षसांस्त्रासयन् रणे ॥१७॥ उत्तरेण दशग्रीवः प्रविवेशानिवर्तकः । दक्षिणेन तु पार्श्वेन प्रविवेश शतक्रतुः ॥ १८ ॥ ततः स योजनशतं प्रविष्टो राक्षसाधिपः । देवतानां बलं सर्वं शरवर्षैरवाकिरत् ॥१९॥ ततः शक्रो निरीक्ष्याथ प्रनष्टं तु स्वकं बलम् । न्यवर्तयदसम्भ्रान्तः समावृत्य दशाननम् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नन्तरे नादो मुक्तो दानवराक्षसैः । हा हताः स्म इति ग्रस्तं दृष्ट्वा शक्रेण रावणम् ॥२१॥ ततो रथं समास्थाय रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । तत्सैन्यमतिसंक्रुद्धः प्रविवेश सुदारुणम् ॥२२॥ तां प्रविश्य महामायां प्राप्तां गोपतिना पुरा । प्रविवेश सुसंरब्धस्तत् सैन्यं समभिद्रवत् ॥ २३ ॥ स सर्वा देवतास्त्यक्त्वा शक्रमेवाभ्यधावत । महेन्द्रश्च महातेजा नापश्यच्च सुतं रिपोः ॥ २४ ॥

पर्वतो यत्र तत्र मामद्य नय । सोऽन्तो देवसेनायाः ॥ १०–१५ ॥ यथेति । बलौ महाबलौ । निरुद्धे अहत्वैव कृतनिरोधे सति । एवमेतस्य निरोधोऽपीत्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ ततोऽन्यमिति । रावणावस्थितदेशादित्यर्थः । रावणं संत्यज्येति, वज्रादिना प्रहर्तुमशक्यत्वात् पुरःस्थितिर्निष्प्रयोजनेति मत्वेति शेषः ॥ १७ ॥ उत्तरेणेति । देवसेनामिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत इति । न्यवर्तयत् स्वसेनया दशाननं समावृत्य न्यवर्तयत् ॥ २० ॥ २१ ॥ तत इति । तत्सैन्यं देवसैन्यम् ॥२२॥ तामिति । गोपतिना रुद्रेण ॥२३–२८॥

विमुक्तकवचस्तत्र वध्यमानोऽपि रावणिः । त्रिदशैः सुमहावीरैर्न चकार च किञ्चन ॥ २५॥ स मातलिं समायान्तं ताडयित्वा शरोत्तमैः । महेन्द्रं बाणवर्षेण भूय एवाभ्यवाकिरत् ॥२६॥ ततस्त्यक्त्वा रथं शक्रो विससर्ज च सारथिम् । ऐरावतं समारुह्य मृगयामास रावणिम् ॥२७॥ स तत्र मायाबलवानदृश्योऽथान्तरिक्षगः । इन्द्रं मायापरिक्षिप्तं कृत्वा स प्राद्रवच्छरैः ॥२८॥ स तं यदा परिश्रान्तमिन्द्रं जज्ञेऽथ रावणिः । तदैनं मायया बद्ध्वा स्वसैन्यमभितोऽनयत् ॥ २९ ॥ तं तु दृष्ट्वा बलात्तेन नीयमानं महारणात् । महेन्द्रममराः सर्वे किन्नु स्यादित्यचिन्तयन् ॥ ३० ॥ दृश्यते न स मायावी शक्रजित् समितिञ्जयः । विद्यावानपि येनेन्द्रो मायया नीयते बलात् ॥३१॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धाः सर्वे सुरगणास्तदा । रावणं विमुखीकृत्य शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३२ ॥ रावणस्तु समासाद्य आदित्यांश्च वसूंस्तथा । न शशाक स सङ्ग्रामे योद्धुं शत्रुभिरर्दितः ॥३३॥ स तं दृष्ट्वा परिम्लानं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् । रावणिः पितरं युद्धेऽदर्शनस्थोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४ ॥ आगच्छ तात गच्छामो रणकर्म निवर्तताम् । जितं नो विदितं तेऽस्तु स्वस्थो भव गतज्वरः ॥ ३५ ॥

स इति । स्वसैन्यमभितः स्वसेनायाः पार्श्वम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ दृश्यत इति । विद्यावानपि असुरमायासंहार्यपि येनानेन रावणिना मायया नीयते । एतत् किन्विति चुक्रुशुः ॥ ३१-३३ ॥ स तमिति । युद्धे अदर्शनस्थोऽब्रवीदिति । सति दर्शने महेन्द्र एव नाशयेदिति भावः ॥ ३४ ॥ आगच्छेति । निवर्ततां निवृत्तमस्तु समाप्तमस्तु । कथं निवृत्तिरित्यत्राह–जितमिति । भावे निष्ठा॥३५॥

अयं हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च यः प्रभुः । स गृहीतो दैवबलाद्भग्नदर्पाः सुराः कृताः ॥ ३६ ॥ यथेष्टं भुङ्क्ष्व लोकांस्त्रीन्निगृह्यारातिमोजसा । वृथा किं ते श्रमेणेह युद्ध मद्य तु निष्फलम् ॥ ३७ ॥ ततस्ते दैवतगणा निवृत्ता रणकर्मणः । तच्छ्रुत्वा रावणेर्वाक्यं स्वस्थचेता बभूव ह ॥३८॥ अथ रणविगतज्वरः प्रभुर्विजयमवाप्य निशाचराधिपः । स्वभवनमभितो जगाम हृष्टः स्वसुतमवाप्य च वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ अतिबलसदृशैः पराक्रमैस्तैर्मम कुलमानविवर्धनं कृतम् । यदयमतुल्यबलस्त्वयाऽद्य वै त्रिदशपतिस्त्रिदशाश्च निर्जिताः ॥४०॥ नय रथमधिरोप्य वासवं नगरमितो व्रज सेनया वृतस्त्वम् । अहमपि तव गच्छतो द्रुतं सह सचिवैरनुयामि पृष्ठतः ॥ ४१ ॥ अथ स बलवृतः सवाहनस्त्रिदशपतिं परिगृह्य रावणिः । स्वभवनमभिगम्य वीर्यवान् कृतसमरान् विससर्ज राक्षसान् ॥४२॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ १ ॥
तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् ।
अब्रवीद्गगने तिष्ठन् सामपूर्वं प्रजापतिः ॥ २ ॥

दैवबलात् देवसेनायाः ॥ ३६–३८ ॥ अथेति । रणविगतज्वरः विगतरणज्वर इत्यर्थः॥३९॥४०॥नयेति । त्वरितमुपनयस्वेति पाठे निर्जिता इति पूर्वेणान्वयः ॥४१॥ अथेति । राक्षसान्विससर्जेति, स्वं स्वं निवेशं प्रतीति शेषः ॥ ४२ ॥
इति श्रीगोविन्द०मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामा० एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥
जित इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

वत्स रावण तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे । अहोऽस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥ ३ ॥ जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा। कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि स्वसुतेन वै ॥ ४॥ अयं च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् । जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ५ ॥ बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः । यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशा वशे ॥ ६ ॥ तन्मुच्यतां महाबाहो महेन्द्रः पाकशासनः । किं चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छन्तु दिवौकसः ॥७॥ अथाब्रवीन्महातेजा इन्द्रजित् समितिञ्जयः । अमरत्वमहं देव वृणे यद्येष मुच्यते ॥ ८ ॥ चतुष्पदां खेचराणामन्येषां च महौजसाम् । वृक्षगुल्मक्षुपलतातृणोपलमहीभृताम् ॥ ९ ॥ सर्वेऽपि जन्तवोऽन्योन्यं भेतव्ये सति बिभ्यति । अतोऽत्र लोके सर्वेषां सर्वस्माच्च भवेद्भयम् ॥ १० ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा मेघनादं प्रजापतिः । नास्ति सर्वामरत्वं हि कस्यचित् प्राणिनो भुवि । चतुष्पदः पक्षिणश्च भूतानां वा महौजसाम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तमिन्द्रजित् प्रभुणाऽव्ययम् ॥ १२॥ अथाब्रवीत् स तत्रस्थं मेघनादो महाबलः। श्रूयतां वा भवेत् सिद्धिः शतक्रतुविमोक्षणे॥ १३॥

वत्सेति । अहोऽस्येति सन्धिरार्षः ॥३ ॥ जितमिति । स्वसुतेन स्वसुतबलेन । त्वया कृता प्रतिज्ञा चतुरो दिक्पालान् जेष्यामीति कृता प्रतिज्ञा ॥४-१०॥ तत इत्यादिसार्धमेकं वाक्यम् । सर्वामरत्वं सर्वस्मादपि निमित्तात्सर्वस्मिन्नपि काले मरणराहित्यं भुवि मत्सृष्टप्राणिनां नास्ति पक्ष्यादिभ्यो यन्मरणम् ॥ ११॥ १२॥ अथेति। पूर्वोक्तं विवरणमेतत्, श्रूयतामिति। वा अथवेत्यर्थः। सर्वामरत्वाभावेऽपि शतक्रतुविमोक्षणे तन्निमित्तं मया सिद्धिः काङ्क्षिता सा श्रूयताम् ॥ १३ ॥

ममेष्टं नित्यशो हव्यैर्मन्त्रैः सम्पूज्य पावकम् । सङ्ग्राम मवतर्त्तुं च शत्रुनिर्जयकांक्षिणः ॥ १४ ॥ अश्वयुक्तो रथो मह्यमुत्तिष्ठेत्तु विभावसोः । तत्स्थस्यामरता स्यान्मे एष मे निश्चयो वरः ॥१५॥ तस्मिन् यद्यसमाप्ते च जप्यहोमे विभावसौ । युध्येयं देव संग्रामे तदा मे स्याद्विनाशनम् ॥१६॥ सर्वो हि तपसा देव वृणोत्यमरतां पुमान् । विक्रमेण मया त्वेतदमरत्वं प्रवर्तितम् ॥ १७॥ एवमस्त्विति तं चाह वाक्यं देवः पितामहः । मुक्तश्चेन्द्रजिता शक्रो गताश्च त्रिदिवं सुराः ॥१८॥ एतस्मिन्नन्तरे राम दीनो भ्रष्टाम्बरद्युतिः । इन्द्रश्चिन्तापरीतात्मा ध्यानतत्परतां गतः ॥१९॥ तं तु दृष्ट्वा तथाभूतं प्राह देवः प्रजापतिः । शतक्रतो किमु पुरा करोति स्म सुदुष्करम् ॥ २० ॥ अमरेन्द्र मया बह्व्यः प्रजाः सृष्टास्तदा प्रभो । एकवर्णाः समाभाषा एकरूपाश्च सर्वशः ॥ २१ ॥

ममेति । नित्यशो नियमेन । हव्यैः पावकं संपूज्य शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः सङ्ग्राम मवतर्तुं प्रवेष्टुं वाञ्छतो ममाश्वयुक्तो रथो विभावसोरग्नेः तत्कालमुत्तिष्ठेत तत्स्थस्य मे संग्रामे अमरता स्यादेव एष मे निश्चयो वरः ॥१४॥१५ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् साङ्ग्रामिकयागे अपेक्षिते विभावसौ जप्यहोमे चासमाप्ते तु विघ्नवशादसमाप्ते तु यदि युध्येयं तदैव सङ्ग्राम एव विनाशनं भवत्विति ममेष्टमिति संबन्धः । प्रकारान्तरेण विनाशो मा भूदित्यर्थः ॥ १६ ॥ मयाऽत्रैतद्वरं लोकविलक्षणं प्राप्यत इति विस्मयते—सर्व इत्यादि । प्रवर्तितं प्रकीर्तितम्,दातव्यत्वेनेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अयं हीति । एतस्मिन्निति । भ्रष्टाम्बरद्युतिः भ्रष्टाम्बराणां देवानां द्युतिर्यस्य स तथा ॥ १९ ॥ तामिति । हे शतक्रतो ! एवमिदानीं शोचन् भवान् पुरा सुदुष्करं किमु करोति स्म, कस्मात्कृतवानसीत्यर्थः ॥ २० ॥ एतादृशदुःखबीजं मया कृतमित्यत्राह—अमरेन्द्रेत्यादि । एकवर्णाः समाभाषाः एकरूपकान्तिस्वराः । एकरूपाः समानवयोवस्था

तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेऽपि वा । ततो ऽहमेकाग्रमनास्ताः प्रजाः पर्यचिन्तयम् ॥ २२ ॥ सोऽहं तासां विशेषार्थं स्त्रियमेकां विनिर्ममे । यद्यत् प्रजानां प्रत्यङ्गं विशिष्टं तत्तदुद्धृतम् ॥ २३ ॥ ततो मया रूपगुणै रहल्या स्त्री विनिर्मिता । हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् ॥ २४ ॥ यस्मान्न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता । अहल्येति मया शक्र तस्या नाम प्रवर्तितम् ॥ २५ ॥ निर्मितायां च देवेन्द्र तस्यां नार्यां सुरर्षभ । भविष्यतीति कस्यैषा मम चिन्ता ततोऽभवत् ॥ २६ ॥ त्वं तु शक्र तदा नारीं जानीषे मनसा प्रभो । स्थानाधिकतया पत्नी ममैषेति पुरन्दर ॥ २७ ॥ सा मया न्यासभूता तु गौतमस्य महात्मनः । न्यस्ता बहूनि वर्षाणि तेन निर्यातिता च ह ॥ २८ ॥ ततस्तस्य परिज्ञाय मया स्थैर्यं महामुनेः । ज्ञात्वा तपसि सिद्धिं च पत्न्यर्थं स्पर्शिता तदा ॥ २९ ॥

कालः ॥२१॥ तासामिति । दर्शने सौन्दर्ये लक्षणे नयनाद्यवयवसौष्ठवे च तासां विशेषो नासीत् । ततोऽहमिति । एकाग्रमनाः सावधानस्सन् ताः प्रजा उद्दिश्य पर्यचिन्तयम्, तासां विशेषकरणप्रकारमचिन्तयं वा ॥ २२ ॥ सोऽहमिति । तासां विशेषार्थं किंचित्किंचिदङ्गवैकल्यप्रयुक्तपरस्परवैलक्षण्यसिद्ध्यर्थमेकां स्त्रियं विनिर्ममे निर्मितवानस्मि । यद्यदिति । प्रत्यङ्गम् अङ्गमङ्गम् यद्यद्विशिष्टं सारभूतं सौन्दर्यं तत्तदुद्धृतम् ॥ २३ ॥ तत इति । रूपगुणैः प्रत्यङ्गमुद्धृतैः सौन्दर्यगुणैः । अहल्या नामाङ्गना काचिद्विनिर्मिता ॥२४ ॥ २५ ॥ निर्मितायामिति । भविष्यतीति । कस्यैषा पत्नी भविष्यतीति चिन्ताऽभवत् । तत्तुल्यवराभावादिति भावः ॥ २६ ॥ त्वमिति । स्थानाधिकतया त्रैलोक्याधिपतित्वेन हेतुनेत्यर्थः । ममैषा पत्नीति मनसा जानीषे । अस्मदनुमतिं विना तां प्रार्थितवानसीत्यर्थः ॥ २७॥ सेति । निर्यातिता पुनः प्रत्यर्पिता ॥ २८ ॥ तत इति ।

[स तया सह धर्मात्मा रमते स्म महामुनिः । आस न्निराशा देवास्तु गौतमे दत्तया तया ॥] संक्रुद्धस्त्वं हि धर्मात्मन् गत्वा तस्याश्रमं मुनेः । दृष्टवांश्च तदा तां स्त्रीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३० ॥ सा त्वया धर्षिता शक्र कामार्तेन समन्युना । दृष्टस्त्वं च तदा तेन ह्याश्रमे परम र्षिणा ॥३१॥ ततः क्रुद्धेन तेनासि शप्तः परमतेजसा । गतोऽसि येन देवेन्द्र दशाभागविपर्ययम् ॥ ३२ ॥ यस्मान्मे धर्षिता पत्नी त्वया वासव निर्भयम् । तस्मात्त्वं समरे राजञ्छत्रुहस्तं गमिष्यसि ॥ ३३ ॥ अयं तु भावो दुर्बुद्धे यस्त्वयेह प्रवर्तितः । मानुषेष्वपि लोकेषु भवि ष्यति न संशयः ॥३४॥ तत्रार्धं तस्य यः कर्ता त्वय्यर्धं निपतिष्यति । न च ते स्थावरं स्थानं भविष्यति न संशयः ॥३५॥ यश्च यश्च सुरेन्द्रः स्याद्ध्रुवः स न भवि ष्यति । एष शापो मया मुक्त इत्यसौ त्वां तदाऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥ तां तु भार्यां स निर्भर्त्स्य सोऽब्रवीत् सुमहा तपाः । दुर्विनीते विनिध्वंस ममाश्रमसमीपतः ॥ ३७ ॥

स्थैर्यं जितेन्द्रियत्वम् । तपसि तपोविषये । स्पर्शिता दत्ता ॥ २९-३१ ॥ तत इति । दशाभागविपर्ययं दशाभागोऽवस्थाविशेषः, तस्य विपर्ययं सहज सात्त्विकावस्थाविपर्ययमित्यर्थः ॥ ३२॥३३ ॥ अयं त्विति । अयं भावः मानुषे ष्वपि शास्त्राधिकारिष्वपि भविष्यति । राज्ञस्तव दोषादिति भावः ॥ ३४ ॥ तत्रेति । तत्र जारभावे योऽधर्मः समुत्थास्यति तस्य यः कर्ता तत्र पुरुषे तस्या धर्मस्यार्धं निपतिष्यति त्वय्यर्धं निपतिष्यतीत्यर्थः । " राजा राष्ट्रकृतं पापम् " इति न्यायात् । स्थावरम् स्थिरम् । स्थानं पदम् ॥ ३५ ॥ न केवलं तवैवा स्थिरत्वम्, अपि तु अन्यस्यापि जारस्येत्याह–यश्चेति । हे सुरेन्द्र ! य एवं जारः

स०–अस्मान् विहायेयं वनिता मुनये दत्तेति मन्युसहितेन । समन्युनाऽपि शतवारविरचितयज्ञेनापि । धर्षिता, अनेन सत्कर्मकरणमपीश्वरकरुणां विना न कुशलोपलम्भकमिति सूचितं भवति ॥ ३१ ॥

रूपयौवनसम्पन्ना यस्मात्त्वमनवस्थिता । तस्माद्रूपवती लोके न त्वमेका भविष्यति ॥ ३८ ॥ रूपं च ते प्रजाः सर्वा गमिष्यन्ति न संशयः । यत्तदेकं समाश्रित्य विभ्रमो ऽयमुपस्थितः ॥ ३९ ॥ तदाप्रभृति भूयिष्ठं प्रजा रूपसमन्विताः । सा तं प्रसादयामास महर्षिं गौतमं तदा ॥ ४० ॥ अज्ञानाद्धर्षिता नाथ त्वद्रूपेण दिवौकसा । न कामकाराद्विप्रर्षे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ अहल्यया त्वेवमुक्तः प्रत्युवाच स गौतमः । उत्पत्स्यति महातेजा इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ ४२ ॥ रामो नाम श्रुतो लोके वनं चाप्युपयास्यति । ब्राह्मणार्थे महाबाहुर्विष्णुर्मानुषविग्रहः । तं द्रक्ष्यसि यदा भद्रे ततः पूता भविष्यसि ॥ ४३ ॥ स हि पावयितुं शक्तस्त्वया यद्दुष्कृतं कृतम् । तस्यातिथ्यं च कृत्वा वै मत्समीपं गमिष्यसि ॥ ४४ ॥ वत्स्यसि त्वं मया सार्धं तदा हि वरवर्णिनि । एवमुक्त्वा स विप्रर्षिराजगाम स्वमाश्रमम् ॥ ४५ ॥

स्यात्सोऽपि ध्रुवो मा भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रूपेति । ममाश्रमसमीपतो यस्मात्त्वमनवस्थिता तस्मादेवैतत्पर्यन्तं त्वमेकैव रूपवतीति यत् स्थितं तन्न भविष्यति ॥ ३८ ॥ रूपं चेति । तद्रूपं प्रसिद्धं तव सौन्दर्यं सर्वाः प्रजाः

स०—त्वमेका रूपवती न भविष्यसि । बह्व्यो रूपवत्यो भवन्ति भामिन्य इति भावः ॥ ३८ ॥ एकं लोकविलक्षणं रूपं समाश्रित्य विभ्रमः परसङ्गप्रापको मोहः उपस्थितः । 'विभ्रमः कामविकारः । उपस्थितः प्रवृत्तः, इन्द्रस्येति शेषः' इति नागोजिभट्टः । पत्नीशापप्रसक्तिसमयोऽयमिति परम्परोपयोगो न साक्षादिति किञ्चिदस्वारस्यं तत्र बोध्यम ॥ ३९ ॥ त्वद्रूपेण 'मुनिवेषं समास्थाय' इति प्रागुदीरणात् । न कामकारात् तद्रमणेच्छायाः । यद्यपि ' देवराजकुतूहलात् । प्रहृष्टेनान्तरात्मना ' इति वचनान्मनसाऽनुमेने कामिनी महेन्द्रसङ्गमिति ज्ञायते, तथापि बहिस्तथाऽप्रदर्शनान्न कामकारादित्युक्तिरिति वा कदापि प्रमदा न भवत्येतादृशशापोपयोगिकामकाराभावान्न कामकारादित्युक्तिरिति वेति ज्ञेयोऽविरोधः । ननु " अहल्याजारत्वाद्यपि दोषकृतोऽपि तेन बहुतरो लोप आसीदित्युत्कर्षमेव वक्ति-" बहुनरकफलो ह्यसौ तस्य न लोम च क्षीयते " इति श्रुत्यन्तराच्च " इति गीताभाष्योक्तेः कथं विधिनेन्द्रस्य पदभ्रंश इदारिकरपरिग्रहादिर्गौतमशापनिमित्त इति कथितमिति चेन्न । पारत्रिकानन्दह्रासादिर्यथा सोदरदारपरिग्रहे सुग्रीवादेः तथा नास्ति भाव्यानन्दह्रासादिरिति बहुनरकफलो ह्यसाविति वदतो भाष्यकृतोऽनुमत ऐहिकोऽनर्थ इत्यविरोध इति कात्र कथन्ता ॥ ४१ ॥

तपश्चचार सुमहत् सा पत्नी ब्रह्मवादिनः । शापोत्सर्गाद्धि तस्येदं मुनेः सर्वमुपस्थितम् ॥ ४६ ॥ तत् स्मर त्वं महाबाहो दुष्कृतं यत्त्वया कृतम् । तेन त्वं ग्रहणं शत्रोर्यातो नान्येन वासव ॥ ४७ ॥ शीघ्रं वै यज यज्ञं त्वं वैष्णवं सुसमाहितः । पावितस्तेन यज्ञेन यास्यसे त्रिदिवं ततः ॥ ४८ ॥ पुत्रश्च तव देवेन्द्र न विनष्टो महारणे । नीतः सन्निहितश्चैव आर्यकेण महोदधौ ॥ ४९ ॥ एतच्छ्रुत्वा महेन्द्रस्तु यज्ञमिष्ट्वा च वैष्णवम् । पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्च देवराट् ॥ ५० ॥ एतदिन्द्रजितो नाम बलं यत् कीर्तितं मया । निर्जितस्तेन देवेन्द्रः प्राणिनोऽन्ये तु किं पुनः ॥५१॥ आश्चर्यमिति रामश्च लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा । अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसास्तदा ॥५२॥ विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् । आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तदृष्टं पुरातनम् ॥ ५३ ॥ अगस्त्यं त्वब्रवीद्रामः सत्यमेतच्छ्रुतं च मे ॥५४॥ एवं राम, समुद्भूतो रावणो लोककण्टकः । सपुत्रो येन संग्रामे जितः शक्रः सुरेश्वरः ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

स्त्रियः गमिष्यन्तीति । विभ्रमः काममोहः ॥ ३९–४६॥ तदिति । नान्येनेति । नतु हेत्वन्तरेणेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पुत्रश्चेति । नीत इति । आर्यकेण मातामहेन । नीतः महोदधौ सन्निहितः सम्यङ् निहितः निक्षितः ॥४९–५१॥ आश्चर्यमिति । रामः अगस्त्यवचः श्रुत्वा आश्चर्यमित्यब्रवीत् । तथा लक्ष्मणः तथा वानरा राक्षसाश्चाब्रुवन्नित्यनुषङ्गः ॥ ५२ ॥ विभीषणस्त्वित्यादि । हे राम ! अगस्त्यस्तु आश्चर्यं यद्दृष्टं पुरातनमब्रवीत्तत्सर्वं मया दृष्टम्, इदानीम् अहं स्मारितोऽस्मि । विभीषणसंवादेन सर्वस्यागस्त्योक्तस्य सत्यत्वं दर्शितम् ॥ ५३–५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणि० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥३०॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ततो रामो महातेजा विस्मयात् पुनरेव हि । उवाच प्रणतो वाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १ ॥ भगवन् राक्षसः क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम् । पर्यटत् किं तदा लोकाः शून्या आसन् द्विजोत्तम ॥ २ ॥ राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन । धर्षणं येन न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ उताहो हतवीर्यास्ते बभूवुः पृथिवी क्षितः । बहिष्कृता वरास्त्रैश्च बहवो निर्जिता नृपाः ॥ ४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा ह्यगस्त्यो भगवानृषिः । उवाच रामं प्रहसन् पितामह इवेश्वरम् ॥ ५ ॥ इत्येवं बाधमानस्तु पार्थिवान् पार्थिवर्षभ । चचार रावणो राम पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ६ ॥ ततो माहिष्मतीं नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम् । सम्प्राप्तो यत्र सान्निध्यं सदासीद्वसुरेतसः ॥ ७ ॥ तुल्य आसीन्नृपस्तस्य प्रभावाद्वसुरेतसः । अर्जुनो नाम यत्राग्निः शरकुण्डेशयः सदा ॥ ८ ॥ तमेव दिवसं सोऽथ हैहयाधिपतिर्बली । अर्जुनो नर्मदां रन्तुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः ॥ ९ ॥

ततो राम इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ राजेति । येन कारणेन रावणो धर्षणं न प्राप्तः । तस्मात्तदा तत्काले राजा क्षत्रियो वा राजमात्रो वा अक्षत्रियोऽपि प्रभुर्वा कश्चन नासीत् ॥ ३ ॥ उताहो इति । पक्षान्तरे वर्तते । अथवा विद्यमाना एव पृथिवी क्षितः हतवीर्याः वीर्यरहिता आसन् । अथवा वीर्यवत्त्वेऽपि वरास्त्रैर्दिव्यास्त्रैः बहिष्कृतास्सन्तः निर्जिता इत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ रावणापजयस्मरणप्रीत्या प्रहसन्नित्युक्तम् । रामस्यामर्षो वर्तत इति मुनेर्मन्दहासो वा । ईश्वरम् अग्निप्रधानशौर्यादिक्षत्रगुणं रुद्रम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इति । वसुरेतसः अग्नेः सान्निध्यं प्राकाररूपेण नित्यसान्निध्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तुल्य इति । शरकुण्डेशयः शरास्तरणवत् कुण्डमग्निकुण्डं तत्र शेत इति तथा । पचाद्यच् । " शयवासवासिषु- " इत्यलुक् ॥ ८ ॥ तमेव दिवसमिति । यस्मिन्दिवसे

तमेव दिवसं सोऽथ रावणस्तत्र आगतः। रावणो राक्षसेन्द्र स्तु तस्यामात्यानपृच्छत ॥ १० ॥ क्वार्जुनो नृपतिः शीघ्रं सम्यगाख्यातुमर्हथ। रावणोऽहमनुप्राप्तो युद्धेप्सु र्नृवरेण ह। ममागमनमप्यग्रे युष्माभिः सन्निवेद्यताम् ॥ ११ ॥ इत्येवं रावणोक्तास्ते अमात्याः सुविपश्चितः। अब्रुवन् राक्षसपतिमसान्निध्यं महीपतेः ॥ १२ ॥ श्रुत्वा विश्रवसः पुत्रः पौराणामर्जुनं गतम्। अपसृत्यागतो विन्ध्यं हिमवत्सन्निभं गिरिम् ॥ १३ ॥ स तमभ्रमिवाविष्ट मुद्भ्रान्तमिव मेदिनीम्। अपश्यद्रावणो विन्ध्य मालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १४ ॥ सहस्रशिखरोपेतं सिंहाध्यु षितकन्दरम्। प्रपातपतितैस्तोयैः साट्टहासमिवाम्बुधिम् ॥ १५ ॥ देवदानवगन्धर्वैः साप्सरोगणकिन्नरैः। स्वस्त्रीभिः क्रीडमानैश्च स्वर्गभूतं महोच्छ्रयम् ॥ १६ ॥ नदीभिः स्यन्दमानाभिः स्फटिकप्रतिमं जलम्। फणाभिश्चल जिह्वाभिरनन्तमिव विष्ठितम् ॥ १७ ॥ उत्क्रामन्तं दरीवन्तं हिमवत्सन्निभं गिरिम्। पश्यमानस्ततो विन्ध्यं रावणो नर्मदां ययौ ॥ १८ ॥

रावणो गतस्तस्मिन्नेव दिवस इत्यर्थः। स्त्रीभी रन्तुं नर्मदां गत इत्यन्वयः। ईश्वरः राजा ॥ ९-११ ॥ इतीति। अब्रुवन् ब्रुवते स्म ॥ १२ ॥ श्रुत्वेति। विश्रवसः पुत्रो रावणः। पौराणां, मुखादिति शेषः। अपसृत्य पुरान्निवृत्त्य॥ १३॥ स इत्यादिसार्धपञ्चकम्। अभ्रमिव महामेघमिवाविष्टम्। मेदिनीमुद्भ्रान्तमिव उद्भिद्योद्गतमिव। सहस्रशिखरोपेतम्। प्रपातपतितैः तटात्पातितैः। "प्रपातस्तु तटः" इत्यमरः। स्फटिकप्रतिमं जलं स्यन्दमानाभिर्नदीभिर्हेतुभिर्जिह्वा भिरुपलक्षितमनन्तमिव विष्ठितम्। उत्क्रामन्तम् ऊर्ध्वं व्याप्नुवानम्। उल्का

चलोपलजलां पुण्यां पश्चिमोदधिगामिनीम् ॥ १९ ॥ महिषैः सृमरैः सिंहैः शार्दूलर्क्षगजोत्तमैः । उष्णाभितप्तैस्तृषितैः संक्षोभितजलाशयाम् ॥ २० ॥ चक्रवाकैः सकारण्डैः सहंसजलकुक्कुटैः । सारसैश्च सदा मत्तैः सुकूजद्भिः समावृताम् ॥ २१ ॥ फुल्लद्रुमकृतोत्तंसां चक्रवाकयुगस्तनीम् । विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हंसावलिसुमेखलाम् ॥ २२ ॥ पुष्परेण्वनुलिप्ताङ्गीं जलफेनामलांशुकाम् । जलावगाहसंस्पर्शां फुल्लोत्पलशुभेक्षणाम् । पुष्पकादवरुह्याशु नर्मदां सरितां वराम् ॥२३॥ इष्टामिव वरां नारीमवगाह्य दशाननः । स तस्याः पुलिने रम्ये नानामुनिनिषेविते ॥२४॥ उपोपविष्टैः सचिवैः सार्धं राक्षसपुङ्गवः । प्रख्याय नर्मदां चाथ गङ्गेयमिति रावणः ॥२५॥ नर्मदादर्शजं हर्षमाप्तवान् राक्षसाधिपः । उवाच सचिवांस्तत्र सलीलं शुकसारणौ ॥ २६ ॥ एष रश्मिसहस्रेण जगत् कृत्वेव काञ्चनम् । तीक्ष्णतापकरः सूर्यो नभसोऽर्धं समाश्रितः ॥२७॥ मामासीनं विदित्वेह चन्द्रायति दिवाकरः ॥२८॥ नर्मदाजलशीतश्च सुगन्धिः श्रमनाशनः । मद्भयादनिलोऽप्यत्र वात्येष सुसमाहितः ॥ २९ ॥ इयं चापि सरिच्छ्रेष्ठा नर्मदा नर्मवर्धिनी । नक्रमीनविहङ्गोर्मिभिः सभयेवाङ्गना स्थिता ॥ ३० ॥ तद्भवन्तः क्षताः शस्त्रैर्नृपैरिन्द्रसमैर्युधि । चन्दनस्य रसेनेव रुधिरेण समुक्षिताः ३१॥

वन्तमिति पाठान्तरम् । चलोपलजलाम् उपलेषु चलानि जलानि यस्यास्ताम् । चलोपलामलामिति पाठे—जलवेगेन चलोपलतया निर्मलाम् ॥ १४-२१ ॥ अथ नर्मदायाः स्त्रीसाम्यमाह—फुल्लद्रुमेत्यादिना । नर्मदां गङ्गेयमिति प्रख्याय प्रशस्य । सलीलं सविलासम् ॥ २२-२६ ॥ एष इत्यादिसार्धम् । काञ्चनं कृत्वासुवर्णं कृत्वेत्यर्थः । चन्द्रायति चन्द्रवदाचरति । नर्मवर्धिनी प्रीतिवर्धिनीत्यर्थः ॥ २७-३१ ॥

ते यूयमवगाहध्वं नर्मदां शर्मदां शुभाम् । महापद्ममुखा मत्ता गङ्गामिव महागजाः । अस्यां स्नात्वा महानद्यां पाप्मानं विप्रमोक्ष्यथ ॥ ३२ ॥ अहमप्यद्य पुलिने शरदिन्दुसमप्रभे । पुष्पोपहारं शनकैः करिष्यामि कपर्दिनः ॥ ३३ ॥ रावणेनैवमुक्तास्तु प्रहस्तशुकसारणाः । समहोदरधूम्राक्षा नर्मदां विजगाहिरे ॥ ३४ ॥ राक्षसेन्द्रगजैस्तैस्तु क्षोभिता नर्मदा नदी । वामनाञ्जनपद्माद्यैर्गङ्गा इव महागजैः ॥ ३५ ॥ ततस्ते राक्षसाः स्नात्वा नर्मदायां महाबलाः । उत्तीर्य पुष्पाण्याजह्रुर्बल्यर्थं रावणस्य तु ॥३६॥ नर्मदापुलिने हृद्ये शुभ्राभ्रसदृशप्रभे । राक्षसैस्तु मुहूर्तेन कृतः पुष्पमयो गिरिः ॥ ३७ ॥ पुष्पेषूपहृतेष्वेवं रावणो राक्षसेश्वरः । अवतीर्णो नदीं स्नातुं गङ्गामिव महागजः ॥ ३८ ॥ तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् । नर्मदासलिलात्तस्मादुत्ततार स रावणः ॥ ३९ ॥ तत्र क्लिन्नाम्बरं त्यक्त्वा शुक्लवस्त्रसमावृतम् । रावणं प्राञ्जलिं यान्तमन्वयुः सर्वराक्षसाः॥४०॥ तद्गतीवशमापन्ना मूर्तिमन्त इवाचलाः । यत्र यत्र च याति स्म रावणो राक्षसेश्वरः । जाम्बूनदमयं लिङ्गं तत्र तत्र स्म नीयते ॥ ४१ ॥

त इति । अवगाहध्वं स्नानं कुरुत । शर्मदाम् सुखदाम् । महापद्मः पुण्डरीकाख्यः दिग्गजस्तन्मुखाः महागजाः इव ॥ ३२ ॥ अहमिति । पुष्पोपहारं पुष्पबलिम् ॥३३-३९ ॥ तत्रेति । तत्र नर्मदापुलिने । प्राञ्जलिं रुद्रं प्रति कृताञ्जलिम् ॥४०॥ तदिति सार्धम् । तद्गतीवशमिति च्छान्दसो दीर्घः । मूर्तिमन्तः प्राण्याकाराः अचला इव स्थिताः राक्षसाः। तत्र तत्र नीयत इति । प्रतिदिवसं देवपूजार्थं तैः राक्षसैरिति शेषः । यदा कैलासे रावणः पीडितो विमुक्तः तदाप्रभृति तत्प्रीत्यर्थं रावणो लिङ्गपूजां करोति स्मेति ज्ञेयम् ॥४१॥

वालुकावेदिमध्ये तु तल्लिङ्गं स्थाप्य रावणः । अर्चयामास गन्धैश्च पुष्पैश्चामृतगन्धिभिः ॥ ४२ ॥ ततः सतामार्तिहरं परं वरं वरप्रदं चन्द्रमयूखभूषणम् । समर्चयित्वा स निशाचरो जगौ प्रसार्य हस्तान् प्रणनर्त चाग्रतः ॥४३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

नर्मदापुलिने यत्र राक्षसेन्द्रः सुदारुणः । पुष्पोपहारं कुरुते तस्माद्देशाददूरतः ॥ १ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो माहिष्मत्याः पतिः प्रभुः । क्रीडते सह नारीभिर्नर्मदा तोयमाश्रितः ॥ २ ॥ तासां मध्यगतो राजा रराज च तदाऽर्जुनः । करेणूनां सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुञ्जरः ॥ ३ ॥ जिज्ञासुः स तु बाहूनां सहस्रस्योत्तमं बलम् । रुरोध नर्मदावेगं बाहुभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ४ ॥ कार्तवीर्यं भुजासक्तं तज्जलं प्राप्य निर्मलम् । कूलोपहारं कुर्वाणं प्रतिस्रोतः प्रधावति ॥५ ॥ समीननक्रमकरः सपुष्पकुश संस्तरः । स नर्मदाम्भसो वेगः प्रावृट्काल इवाबभौ ॥६॥ स वेगः कार्तवीर्येण सम्प्रेषित इवाम्भसः । पुष्पोपहारं सकलं रावणस्य जहार ह ॥ ७ ॥ रावणोऽर्धसमाप्तं त मुत्सृज्य नियमं तदा । नर्मदां पश्यते कान्तां प्रतिकूलां यथा प्रियाम् ॥ ८ ॥

तत इति । जगाविति सामगानं कृतवानित्यर्थः । साम्नां सहस्रशाखापारगो रावण इति प्रसिद्धिः ॥ ४३॥ इति श्रीगोविन्दविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तर श्रीरामायणव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

॥ १-४ ॥ कार्तवीर्येति । प्रतिस्रोतः प्रतिप्रवाहम् ॥ ५ ॥ समीनेति । कुशसंस्तरः कुशास्तरणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ रावण इत्यादि श्लोकद्वयम् ।

पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोद्गारसन्निभम् । वर्धन्तमम्भसो वेगं पूर्वामाशां प्रविश्य तु ॥ ९ ॥ ततोऽनुभ्रान्तशकुनां स्वभावोपरमे स्थिताम् । निर्विकाराङ्गनाभासामपश्य द्रावणो नदीम् ॥ १० ॥ सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं च दशाननः। वेगप्रभवमन्वेष्टुं सोऽदिशच्छुकसारणौ॥ ११॥ तौ तु रावणसन्दिष्टौ भ्रातरौ शुकसारणौ । व्योमान्तर गतौ वीरौ प्रस्थितौ पश्चिमामुखौ ॥ १२ ॥ अर्ध योजनमात्रं तु गत्वा तौ रजनीचरौ। पश्येतां पुरुषं तोये क्रीडन्तं सहयोषितम् ॥ १३ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशं तोयव्याकुलमूर्धजम् । मदरक्तान्तनयनं मदव्याकुल तेजसम् ॥१४॥ नदीं बाहुसहस्रेण रुन्धन्तमरिमर्दनम् । गिरिं पादसहस्रेण रुन्धन्तमिव मेदिनीम्॥ १५॥ बालानां वरनारीणां सहस्रेण समावृतम् । समदानां करेणूनां सहस्रेणेव कुञ्जरम् ॥ १६ ॥ तमद्भुततमं दृष्ट्वा राक्षसौ शुकसारणौ । सन्निवृत्तावुपागम्य रावणं तमथोचतुः ॥ १७ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशः कोऽप्यसौ राक्षसेश्वर । नर्मदां रोधवद्रुद्ध्वा क्रीडापयति योषितः ॥ १८ ॥

सागरोद्गारसन्निभं समुद्रपरीवाहसन्निभम् । पूर्वामाशां प्रविश्य त्विति । पूर्वामाशां प्रविश्य पश्यत इत्यन्वयः। रावण इति शेषः ॥८॥९॥ तत इति । स्वभावस्य नदीस्वभावस्योपरमे अलंभावे स्थितां नदीमपश्यत्, नद्या एव स्वभावो निमित्तान्तरेण वेति जिज्ञासयेति शेषः ॥१०॥ सव्येतरेति। सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं शीघ्रान्वेषणद्योतिहुंकारसहितं यथा तथा ॥११॥१२॥ अर्धयोजनेति। पश्येताम् अपश्यतामित्यर्थः ॥ १३–१७ ॥ बृहत्सालेति । रोधवत्तटवत् ।

स०—सव्येतरकराङ्गुल्या ह्यशब्दास्यो दशाननः इति पाठे—सव्येतरकरांगुल्या वामदक्षिणहस्तांगुलिभिः । अशब्दास्यः निश्शब्दमुखः । नियमस्थत्वात् ॥ ११ ॥ ति०—व्योमान्तरगतौ आकाशमार्गगौ ॥ १२ ॥

तेन बाहुसहस्रेण सन्निरुद्धजला नदी। सागरोद्गारसङ्काशानुद्गारान्सृजते मुहुः ॥ १९ ॥ इत्येवं भाषमाणौ तौ निशाम्य शुकसारणौ । रावणोऽर्जुन इत्युक्त्वा प्रययौ युद्धलालसः ॥ २० ॥ अर्जुनाभिमुखे तस्मिन् रावणे राक्षसाधिपे। चण्डः प्रवाति पवनः सनादः सरजास्तदा ॥ २१ ॥ सकृदेव कृतो रावः सरक्तः प्रेषितो घनैः । महोदरमहापार्श्वधूम्राक्षशुकसारणैः ॥ २२ ॥ संवृतो राक्षसेन्द्रस्तु तत्रागाद्यत्र चार्जुनः । अदीर्घेणैव कालेन स तदा राक्षसो बली । तं नर्मदाह्रदं भीममाजगामाञ्जनप्रभः ॥ २३ ॥ स तत्र स्त्रीपरिवृतं वाशिताभिरिव द्विपम् । नरेन्द्रं पश्यते राजा राक्षसानां तदाऽर्जुनम् ॥२४॥ स रोषाद्रक्तनयनो राक्षसेन्द्रो बलोद्धतः ॥२५॥ इत्येवमर्जुनामात्यानाह गम्भीरया गिरा । अमात्याः क्षिप्रमाख्यात हैहयस्य नृपस्य वै ॥ २६ ॥ युद्धार्थी समनुप्राप्तो रावणो नाम राक्षसः। रावणस्य वचः श्रुत्वा मन्त्रिणोऽथार्जुनस्य ते। उत्तस्थुः सायुधास्ताश्च रावणं वाक्यमब्रुवन् ॥ २७॥ युद्धस्य कालो विज्ञेयः साधु भोः साधु रावण ॥ २८ ॥

अकारान्तत्वमार्षम् । क्रीडापयतीति पुगार्षः । क्रीडयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ इत्येवमिति । निशाम्य दृष्ट्वा । अर्जुन इत्युक्त्वेति । अन्यस्यैवं सामर्थ्यं न संभवतीति युक्त्येति शेषः ॥२०॥२१॥ रावणस्योत्पातमाह—सकृदिति । सरक्तः रक्तवर्षसहितः । रावः शब्दः । सकृदेकवारमेव । घनैः प्रेषितः कृतः । वर्षुकमेघानां सकृद्राव उत्पात इति भावः ॥२२॥२३ ॥ स तत्रेति । वाशिताभिः करेणुभिः । "वाशिता स्त्रीकरेणवोश्च" इत्यमरः । पश्यते पश्यति ॥ २४ ॥ २५॥ इतीति । इत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ २६॥२७ ॥ युद्धस्येत्यादि व्यङ्ग्योक्तिः ॥ २८ ॥

यः क्षीबं स्त्रीवृतं चैव योद्धुमुत्सहसे नृपम् । स्त्रीसमक्षं कथं यत्तद्योद्धुमुत्सहसेऽर्जुनम् । वाशितामध्यगं मत्तं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ २९ ॥ क्षमस्वाद्य दशग्रीव चोष्यतां शर्वरी त्वया । युद्धे श्रद्धा च यद्यस्ति श्वस्तात समरेऽर्जुनम् ॥ ३० ॥ यद्यद्यास्ति मतिर्योद्धुं युद्धतृष्णासमावृता । निहत्यास्मांस्ततो युद्धमर्जुनेनोपयास्यसि ॥ ३१ ॥ ततस्ते रावणामात्यैरमात्याः पार्थिवस्य तु । सूदिताश्चापि ते युद्धे भक्षिताश्च बुभुक्षितैः ॥ ३२ ॥ ततो हलहलाशब्दो नर्मदातीर आबभौ । अर्जुनस्यानुयातॄणां रावणस्य च मन्त्रिणाम् ॥ ३३ ॥ इषुभिस्तोमरैः शूलैस्त्रिशूलैर्वज्रकर्षणैः । सरावणानर्दयन्तः समन्तात् समभिद्रुताः ॥ ३४ ॥ हैहयाधिपयोधानां वेग आसीत् सुदारुणः । सनक्रमीनमकरसमुद्रस्येव निस्वनः ॥ ३५ ॥ रावणस्य तु तेऽमात्याः प्रहस्तशुकसारणाः । कार्तवीर्यबलं क्रुद्धा निर्दहन्ति स्म तेजसा ॥ ३६ ॥ अर्जुनाय तु तत् कर्म रावणस्य समन्त्रिणः । क्रीडमानाय कथितं पुरुषैर्द्वाररक्षिभिः ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा न भेतव्यमिति स्त्रीजनं तं ततोऽर्जुनः । उत्ततार जलात्तस्माद्गङ्गातोयादिवाञ्जनः ॥ ३८ ॥ क्रोधदूषितनेत्रस्तु स ततोऽर्जुनपावकः । प्रजज्वाल महाघोरो युगान्त इव पावकः ॥ ३९ ॥ स तूर्णतरमादाय वरहेमाङ्गदो गदाम् । अभिदुद्राव रक्षांसि तमांसीव दिवाकरः ॥ ४० ॥

य इत्यादिसार्धद्वयम् । क्षीबं मत्तम् । उष्यताम्, इहेति शेषः ॥ २९-३३ ॥ इषुभिरिति । कर्षणमायुधविशेषः ॥ ३४ ॥ हैहयेति । वेगो युद्धवेगः ॥ ३५-३८ ॥ क्रोधेति । युगान्ते युगान्तकाले उत्थितो घोरः पावक इव ॥ ३९ ॥ ४० ॥

बाहुविक्षेपकरणां समुद्यम्य महागदाम् । गारुडं वेग मास्थाय चापपातैव सोऽर्जुनः ॥ ४१ ॥ तस्य मार्गं समा रुध्य विन्ध्योऽर्कस्येव पर्वतः । स्थितो विन्ध्य इवाकम्प्यः प्रहस्तो मुसलायुधः॥ ४२ ॥ ततोऽस्य मुसलं घोरं लोह बद्धं महोद्धतः । प्रहस्तः प्रेषयन् क्रुद्धो ररास च यथा ऽम्बुदः ॥ ४३ ॥ तस्याग्रे मुसलस्याग्निरशोकापीड सन्निभः । प्रहस्तकरमुक्तस्य बभूव प्रदहन्निव ॥ ४४ ॥ अथायान्तं तु मुसलं कार्तवीर्यस्तदाऽर्जुनः । निपुणं वञ्च यामास सगदोऽगदविक्रमः ॥ ४५ ॥ ततस्तमभिदुद्राव प्रहस्तं हैहयाधिपः । भ्रामयानो गदां गुर्वीं पञ्चबाहुशतो च्छ्रयाम् ॥ ४६ ॥ तथा हतोऽतिवेगेन प्रहस्तो गदया तदा। निपपात हतः शैलो वज्रिवज्रहतो यथा ॥ ४७ ॥ प्रहस्तं पतितं दृष्ट्वा मारीचशुकसारणाः। समहोदरधूम्राक्षा ह्यपसृष्टा रणाजिरात् ॥ ४८ ॥ अपक्रान्तेष्वमात्येषु प्रहस्ते विनिपातिते । रावणोऽभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनं नृपसत्त मम् ॥४९॥ सहस्रबाहोस्तद्युद्धं विंशद्बाहोश्च दारुणम् । नृपराक्षसयोस्तत्र चारब्धं रोमहर्षणम् ॥ ५० ॥ सागरा विव संरब्धौ चलन्मूलाविवाचलौ। तेजोयुक्ताविवादित्यौ प्रदहन्ताविवानलौ ॥ ५१ ॥

बाहुभिर्विक्षेपकरणं भ्रमणं यस्यास्ताम् । वेगः शैघ्र्यम् । आपपातैव न तु विलम्बितवान् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत इति । अस्य प्रेषयन् अर्जुनस्य संहारार्थं क्षिपन् ॥ ४३ ॥ तस्येति। अशोकपुष्पकृतः आपीडः अशोकापीडः ॥४४॥ अथेति । वञ्चयामास प्रतिहतवानित्यर्थः । सगदः गदासहितः । अगदः अरोगः अप्रतिबन्ध इति यावत्, विक्रमो यस्येति विग्रहः ॥ ४५ ॥ तत इति । पञ्च बाहुशतैः उच्छ्रय उत्क्षेपो यस्याः सा ॥ ४६ ॥ यथेति । तथा शैल इव स्थितः निपपात ॥ ४७-५० ॥ सागराविवेत्यादिश्लोकत्रयम् । वाशितार्थे करेण्वर्थे,

बलोद्धतौ यथा नागौ वाशितार्थे यथावृषौ । मेघाविव विनर्दन्तौ सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ५२ ॥ रुद्रकालाविव क्रुद्धौ तदा तौ राक्षसार्जुनौ । परस्परं गदाभ्यां तौ ताडयामासतुर्भृशम् ॥ ५३ ॥ वज्रप्रहारानचला यथा घोरान् विषेहिरे । गदाप्रहारांस्तौ तत्र सेहाते नरराक्षसौ ॥ ५४ ॥ यथाऽशनिरवेभ्यस्तु जायतेऽथ प्रतिश्रुतिः । तथा तयोर्गदापोथैर्दिशः सर्वाः प्रतिश्रुताः ॥ ५५ ॥ अर्जुनस्य गदा सा तु पात्यमानाऽहितोरसि । काञ्चनाभं नभश्चक्रे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥५६॥ तथैव रावणेनापि पात्यमाना मुहुर्मुहुः । अर्जुनोरसि निर्भाति गदोल्केव महागिरौ ॥ ५७ ॥ नार्जुनः खेदमायाति न राक्षसगणेश्वरः । इदमासीत्तयोर्युद्धं यथा पूर्वं बलीन्द्रयोः ॥५८॥ शृङ्गैरिव वृषा युध्यन् दन्ताग्रैरिव कुञ्जरौ । परस्परं तौ निघ्नन्तौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५९ ॥ ततोऽर्जुनेन क्रुद्धेन सर्वप्राणेन सा गदा । स्तनयोरन्तरे मुक्ता रावणस्य महोरसि ॥ ६० ॥ वरदानकृतत्राणे सा गदा रावणोरसि । दुर्बलेव यथावेगं द्विधा भूत्वाऽपतत् क्षितौ॥६१॥ स त्वर्जुनप्रमुक्तेन गदापातेन रावणः । अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद च निष्टनन् ॥ ६२ ॥

युध्यन्ताविति शेषः ॥ ५१–५४॥ तथेति । प्रतिश्रुताः प्रतिश्रुतवत्य इत्यर्थः । मत्वर्थीयाजन्तः । गदापोथैः गदापातैः ॥ ५५ ॥ अर्जुनस्येति । विद्युद्विशेषेण द्योतमाना सौदामिनी नभ इव राक्षसोरः काञ्चनाभं स्वर्णवर्णं चकार ॥ ५६–६० ॥ वरदानेति । दुर्बलेव बलरहितेव । यथावेगं स्ववेगोचितम् । प्रहर्त्तुं स्वयं द्विधा भूत्वा क्षितावपतत् । तत्र हेतुः वरदानकृतत्राण इति ॥६१॥ स त्विति । निष्टनन् रटन् ॥ ६२–६४ ॥

स विह्वलं तदाऽऽलक्ष्य दशग्रीवं ततोऽर्जुनः । सहसोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६३ ॥ स तं बाहुसहस्रेण बलाद्गृह्य दशाननम् । बबन्ध बलवान् राजा बलिं नारायणो यथा ॥६४॥ बध्यमाने दशग्रीवे सिद्धचारण देवताः । साध्वीति वादिनः पुष्पैः किरन्त्यर्जुनमूर्धनि ॥ ६५ ॥ व्याघ्रो मृगमिवादाय मृगराडिव दन्तिनम् । ननाद हैहयो राजा हर्षादम्बुदवन्मुहुः ॥६६॥ प्रहस्तस्तु समाश्वस्तो दृष्ट्वा बद्धं दशाननम् । सह तै राक्षसैः क्रुद्धश्चाभिदुद्राव पार्थिवम् ॥ ६७ ॥ नक्तञ्चराणां वेगस्तु तेषामापततां बभौ । उद्धूत आतपापाये पयोदानामिवाम्बुधौ ॥६८॥ मुञ्च मुञ्चेति भाषन्तस्तिष्ठ तिष्ठेति चासकृत् । मुसलानि सशूलानि सोत्ससर्ज तदाऽर्जुने ॥६९॥ अप्राप्तान्येव तान्याशु असम्भ्रान्तस्तदाऽर्जुनः । आयुधान्यमरारीणां जग्राहारिनिषूदनः ॥७०॥ ततस्तैरेव रक्षांसि दुर्धरैः प्रवरायुधैः । भित्त्वा विद्रावयामास वायुरम्बुधरानिव ॥ ७१ ॥ राक्षसांस्त्रासयित्वा तु कार्तवीर्योऽर्जुनस्तदा । रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ७२ ॥ स कीर्यमाणः कुसुमाक्षतोत्करैर्द्विजैः सपौरैः पुरुहूतसन्निभः । तदाऽर्जुनः सम्प्रविवेश तां पुरीं बलिं निगृह्येव सहस्रलोचनः ॥ ७३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

बध्यमान इति । साध्वीति वादिनः इयं क्रिया साध्वीति वदन्तः ॥ ६५–७३ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

रावणग्रहणं तत्तु वायुग्रहणसन्निभम् । ततः पुलस्त्यः शुश्राव कथितं दिवि दैवतैः ॥ १ ॥ ततः पुत्रकृतस्नेहात् कम्प्यमानो महाधृतिः । माहिष्मतीपतिं द्रष्टुमाजगाम महामुनिः ॥ २ ॥ स वायुमार्गमास्थाय वायुतुल्यगति द्विजः । पुरीं माहिष्मतीं प्राप्तो मनस्सम्पातविक्रमः ॥ ३ ॥ सोऽमरावतिसङ्काशां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् । प्रविवेश पुरीं ब्रह्मा इन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ ४ ॥ पादचारमिवादित्यं निष्पतन्तं सुदुर्दशम् । ततस्ते प्रत्यभिज्ञाय चार्जुनाय निवेदयन् ॥ ५ ॥ पुलस्त्य इति विज्ञाय वचनाद्धैहयाधिपः । शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रत्युद्गच्छत्तपस्विनम् ॥ ६ ॥ पुरोहितोऽस्य गृह्यार्घ्यं मधुपर्कं तथैव च । पुरस्तात् प्रययौ राज्ञः शक्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ ततस्तमृषिमायान्तमुद्यन्तमिव भास्करम् । अर्जुनो दृश्य सम्भ्रान्तो ववन्देन्द्र इवेश्वरम् ॥ ८ ॥ स तस्य मधुपर्कं गां पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च । पुलस्त्यमाह राजेन्द्रो हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९ ॥ अद्यैवममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता । अद्याहं तु द्विजेन्द्र त्वां यस्मात् पश्यामि दुर्दशम् ॥ १० ॥ अद्य मे कुशलं देव अद्य मे कुशलं व्रतम् । अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः । यस्माद्देवगणैर्वन्द्यौ वन्देऽहं चरणौ तव ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ तत इति । कम्प्यमानः अनुकम्पायुक्ततया संपद्यमानः । यद्वा पौत्रस्नेहात्कम्पित इत्यर्थः । अथवा महाधृतेरपि कम्पितं हृदयमित्यर्थः ॥ २ ॥ स इति । मनःसंपातविक्रमः मनोगतिः । वायुतुल्यगतिः वायुसमानवेगः ॥ ३ ॥ स इति । अमरावतिसङ्काशामित्यत्र "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्" इति ह्रस्वः ॥ ४ ॥ पादचारमिति । सुदुर्दशम्, दुर्दर्शमिति यावत् । प्रत्युद्गच्छत् प्रत्युदगच्छत । ईश्वरं ब्रह्माणम् ॥ ५–११ ॥

इदं राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयम् । ब्रह्मन् किं कुर्मि किं कार्यमाज्ञापयतु नो भवान् ॥ १२ ॥ तं धर्मेऽग्निषु पुत्रेषु शिवं पृष्ट्वा च पार्थिवम् । पुलस्त्योवाच राजानं हैहयानां तथाऽर्जुनम् ॥ १३ ॥ नरेन्द्राम्बुजपत्राक्ष पूर्णचन्द्रनिभानन । अतुलं ते बलं येन दशग्रीवस्त्वया जितः ॥ १४ ॥ भयाद्यस्योपतिष्ठेतां निष्पन्दौ सागरानिलौ । सोऽयं मृधे त्वया बद्धः पौत्रो मे रणदुर्जयः ॥ १५ ॥ पुत्रकस्य यशः पीतं नाम विश्रावितं त्वया । मद्वाक्याद्याच्यमानोऽद्य मुञ्च वत्सं दशाननम् ॥ १६ ॥ पुलस्त्याज्ञां प्रगृह्योचे न किंचन वचोऽर्जुनः । मुमोच वै पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्रं प्रहृष्टवत् ॥ १७ ॥ स तं प्रमुच्य त्रिदशारिमर्जुनः प्रपूज्य दिव्याभरणस्रगम्बरैः । अहिंसकं सख्यमुपेत्य साग्निकं प्रणम्य तं ब्रह्मसुतं गृहं ययौ ॥ १८ ॥ पुलस्त्येनापि सन्त्यक्तो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । परिष्वक्तः कृतातिथ्यो लज्जमानो विनिर्जितः ॥ १९ ॥

इदमिति । किं कुर्मि किं करवाणि किं वा कार्यं मया ॥ १२ ॥ तमिति । शिवं कुशलम् । पुलस्त्योवाचेति सन्धिरार्षः ॥ १३-१५ ॥ पुत्रकस्येति । पुत्रकस्य मदीयबालकस्य । नाम विश्रावितं रावणजिदिति नाम त्वया त्रैलोक्ये विश्रावितम् । वत्सं बालम् ॥ १६ ॥ पुलस्त्येति । किंचिद्वचोऽपि नोवाच किंचन अविद्यमानं किंचिद्वचनं न किंचिदप्यवददित्यर्थः, अपि तु क्रिया केवलमुत्तरमिति मुमोचेत्यर्थः । प्रहृष्टवत् ब्रह्मणा प्रार्थनीयोऽस्मीति सन्तोषयुक्तः सन् ॥ १७ ॥ स इति । परस्परहिंसाप्रवृत्तिनिवारणसाधनभूतं साग्निकमग्निसाक्षिपूर्वकम् ॥ १८ ॥ पुलस्त्येनेति । अपिना अर्जुनेनापीति समुच्चीयते ।

स०—पुलस्त्योवाच सन्धिरार्षः । पुलस्त्योऽस्या अस्तीति पुलस्त्या जिह्वा । "मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीं वदति" "जिह्वकतोऽच्युत विकर्षति" इत्यादिवत्करणे कर्तृत्वोपचारः ॥ १३ ॥

पितामहसुतश्चापि पुलस्त्यो मुनिपुङ्गवः । मोचयित्वा दशग्रीवं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २० ॥ एवं स रावणः प्राप्तः कार्तवीर्यात् प्रधर्षणम् । पुलस्त्यवचनाच्चापि पुनर्मुक्तो महाबलः ॥ २१ ॥ एवं बलिभ्यो बलिनः सन्ति राघवनन्दन । नावज्ञा हि परे कार्या य इच्छेत् प्रियमात्मनः॥२२॥ततः स राजा पिशिताशनानां सहस्रबाहोरुपलभ्य मैत्रीम्। पुनर्नृपाणां कदनं चकार चचार सर्वां पृथिवीं च दर्पात् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः । चचार पृथिवीं सर्वामनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥ १ ॥ राक्षसं वा मनुष्यं वा शृणुते यं बलाधिकम् । रावणस्तं समासाद्य युद्धे ह्वयति दर्पितः ॥ २ ॥ ततः कदाचित् किष्किन्धां नगरीं वालिपालिताम् । गत्वा ह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनम् ॥३॥ततस्तु वानरामात्यस्तारस्तारापिता प्रभुः । उवाच वानरो वाक्यं युद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥ ४ ॥

कृतातिथ्य इति । अर्जुनेनेति शेषः ॥१९–२३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥
॥ १ ॥ राक्षसमिति । युद्धे युद्धनिमित्तम् । ह्वयति आह्वयाति स्म ॥२॥३॥ तत इति । वानरामात्यः वालिनोऽमात्यः मन्त्री तार उवाच । तथा तारापिता सुषेणश्चोवाच । प्रभुः युवराजः सुग्रीवश्चोवाच ॥ ४ ॥

स०—रावणदिग्विजयकाले जगच्छून्यं किमित्यस्योत्तरमाह–एवमिति ॥ ति०—बलिभ्योऽपि बलिनः सन्ति । ईश्वरसृष्टेर्विचित्रत्वादित्याशयः । यः श्रेय इच्छेत्तेन परे परस्मिन् अवज्ञा न कार्या ॥ २२ ॥

राक्षसेन्द्र गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत् । कोऽन्यः प्रमुखतः स्थातुं तव शक्तः प्लवङ्गमः ॥ ५ ॥ चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः सन्ध्यामन्वास्य रावण । इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥ ६ ॥ एतानस्थिचयान् पश्य य एते शङ्खपाण्डुराः । युद्धार्थिनामिमे राजन् वानराधिपतेजसा ॥ ७ ॥ यद्वाऽमृतरसः पीतस्त्वया रावण राक्षस । तदा वालिनमासाद्य तदन्तं तव जीवितम् ॥ ८ ॥ पश्येदानीं जगच्चित्रमिमं विश्रवसः सुत । इदं मुहूर्तं तिष्ठस्व दुर्लभं ते भविष्यति ॥ ९ ॥ अथवा त्वरसे मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम् । वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिस्थमिव पावकम् ॥ १० ॥ स तु तारं विनिर्भर्त्स्य रावणो लोकरावणः । पुष्पकं तत् समारुह्य प्रययौ दक्षिणार्णवम् ॥ ११ ॥ तत्र हेमगिरिप्रख्यं तरुणार्कनिभाननम् । रावणो वालिनं दृष्ट्वा सन्ध्योपासनतत्परम् ॥ १२ ॥ पुष्पकादवरुह्याथ रावणोऽञ्जनसन्निभः । ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निश्शब्दपदमाव्रजत् ॥ १३ ॥ यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनापि स रावणः । पापाभिप्रायवान् दृष्ट्वा चकार न तु सम्भ्रमम् ॥ १४ ॥

राक्षसेन्द्रेति । ते तुभ्यम् । प्रतिबल इति, युद्धं दातुमिति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ एतानिति । युद्धार्थिनामिति । वानराधिपतेजसा मृतानां युद्धार्थिनामिमे । एवं त्वमपि भविष्यसीति भावः ॥ ७ ॥ यद्वेति । तदा तथापि वालिनमासाद्य तव जीवितं तदन्तं तत्समीपप्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ पश्येति । जगच्चित्रं जगतः सर्वस्याप्याश्चर्यभूतं व्यापारमिदानीं पश्य । दुर्लभं, जीवितमिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ स त्विति । तारं तारादीन् । यद्वा पूर्वं तार एवोक्तवान् तस्य तारापितृत्वं सम्बन्धविशेषात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुष्पकादिति । निःशब्दपदं निःशब्दचरणविन्यासम् ॥ १३ ॥ यदृच्छयेति । पापाभिप्रायवान् बन्धनाभिप्रायवान् ॥ १४ ॥

शशमालक्ष्य सिंहो वा पन्नगं गरुडो यथा । न चिन्तयति तं वाली रावणं पापनिश्चयम् ॥ १५ ॥ जिघृक्षमाणमायान्तं रावणं पापचेतसम् । कक्षावलम्बिनं कृत्वा गमिष्ये त्रीन् महार्णवान् ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यन्त्यरिं ममाङ्कस्थं स्रंसदूरुकराम्बरम् । लम्बमानं दशग्रीवं गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १७ ॥ इत्येवं मतिमास्थाय वाली कर्णमुपाश्रितः । जपन् वै नैगमान् मन्त्रांस्तस्थौ पर्वतराडिव ॥ १८ ॥ तावन्योन्यं जिघृक्षन्तौ हरिराक्षसपार्थिवौ । प्रयत्नवन्तौ तत् कर्म ईहतुर्बलदर्पितौ ॥ १९ ॥ हस्तग्राह्यं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् । पराङ्मुखोऽपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डजः ॥ २० ॥ ग्रहीतुकामं तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः । खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥ २१ ॥ तं चापीडयमानं तु वितुदन्तं नखैर्मुहुः । जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा ॥ २२ ॥ अथ ते राक्षसामात्या ह्रियमाणं दशाननम् । मुमोक्षयिषवो वालिं रवमाणा अभिद्रुताः ॥ २३ ॥ अन्वीयमानस्तैर्वाली भ्राजतेऽम्बरमध्यगः । अन्वीयमानो मेघौघैरम्बरस्थ इवांशुमान् ॥ २४ ॥ तेऽशक्नुवन्तः सम्प्राप्तुं वालिनं राक्षसोत्तमाः । तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रान्ता व्यवस्थिताः ॥ २५ ॥

शशमिति । सिंहो वा सिंह इव ॥१५॥ जिघृक्षमाणमित्यारभ्य इत्येवमित्यन्तं वालिविचारः ॥१६ ॥ द्रक्ष्यन्तीति । द्रक्ष्यन्ति, देवादय इति शेषः । ममाङ्कस्थं कक्षस्थमिति यावत् । गरुडस्येवेति । अङ्कस्थमित्यनुकर्षः ॥१७॥ इतीति । कर्णमुपाश्रितः पादशब्दश्रवणार्थं कर्णमुपाश्रितमनाः । नैगमान् वैदिकान् । देवकुमारत्वान्मन्त्रवत्त्वम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ हस्तेति । हस्तग्राह्यं हस्तैर्ग्रहणाभिप्रायवन्तम् । पादशब्देन सूक्ष्मपादशब्देन ॥ २० ॥ २१ ॥ तं चेति । आपीडयमानम् "णिचश्च" इत्यात्मनेपदम् ॥ २२–२४ ॥ तेऽशक्नुवन्त इति ।

राक्षसेन्द्र गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत् । कोऽन्यः प्रमुखतः स्थातुं तव शक्तः प्लवङ्गमः ॥ ५ ॥ चतुर्भ्यो ऽपि समुद्रेभ्यः सन्ध्यामन्वास्य रावण । इमं मुहूर्त मायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥ ६ ॥ एतानस्थिचयान् पश्य य एते शङ्खपाण्डुराः । युद्धार्थिनामिमे राजन् वानराधिपतेजसा ॥ ७ ॥ यद्वाऽमृतरसः पीतस्त्वया रावण राक्षस । तदा वालिनमासाद्य तदन्तं तव जीवितम् ॥ ८ ॥ पश्येदानीं जगच्चित्रमिमं विश्रवसः सुत । इदं मुहूर्तं तिष्ठस्व दुर्लभं ते भविष्यति ॥ ९ ॥ अथवा त्वरसे मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम् । वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिस्थमिव पावकम् ॥ १० ॥ स तु तारं विनिर्भर्त्स्य रावणो लोकरावणः । पुष्पकं तत् समारुह्य प्रययौ दक्षिणार्णवम् ॥ ११ ॥ तत्र हेमगिरिप्रख्यं तरुणार्कनिभाननम् । रावणो वालिनं दृष्ट्वा सन्ध्योपासनतत्परम् ॥ १२ ॥ पुष्पकादवरुह्याथ रावणोऽञ्जनसन्निभः । ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निश्शब्दपदमाव्रजत् ॥ १३ ॥ यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनापि स रावणः । पापाभिप्रायवान् दृष्ट्वा चकार न तु सम्भ्रमम् ॥ १४ ॥

राक्षसेन्द्रेति । ते तुभ्यम् । प्रतिबल इति, युद्धं दातुमिति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ एतानिति । युद्धार्थिनामिति । वानराधिपतेजसा मृतानां युद्धार्थिनामिमे । एवं त्वमपि भविष्यसीति भावः ॥ ७ ॥ यद्वेति । तदा तथापि वालिनमासाद्य तव जीवितं तदन्तं त्वत्समीपप्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ पश्येति । जगच्चित्रं जगतः सर्वस्याप्याश्चर्यभूतं व्यापारमिदानीं पश्य । दुर्लभं, जीवितमिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ स त्विति । तारं तारादीन् । यद्वा पूर्वं तार एवोक्तवान् तस्य तारापितृत्वं सम्बन्धविशेषात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुष्पकादिति । निःशब्दपदं निःशब्दचरणविन्यासम् ॥ १३ ॥ यदृच्छयेति । पापाभिप्रायवान् बन्धनाभिप्रायवान् ॥ १४ ॥

शशमालक्ष्य सिंहो वा पन्नगं गरुडो यथा । न चिन्तयति तं वाली रावणं पापनिश्चयम् ॥ १५ ॥ जिघृक्षमाणमायान्तं रावणं पापचेतसम् । कक्षावलम्बिनं कृत्वा गमिष्ये त्रीन् महार्णवान् ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यन्त्यरिं ममाङ्कस्थं स्रंसदूरु कराम्बरम् । लम्बमानं दशग्रीवं गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १७ ॥ इत्येवं मतिमास्थाय वाली कर्णमुपाश्रितः । जपन् वै नैगमान् मन्त्रांस्तस्थौ पर्वतराडिव ॥ १८ ॥ तावन्योन्यं जिघृक्षन्तौ हरिराक्षसपार्थिवौ । प्रयत्नवन्तौ तत् कर्म ईहतुर्बलदर्पितौ ॥ १९ ॥ हस्तग्राहं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् । पराङ्मुखोऽपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डजः ॥ २० ॥ ग्रहीतुकामं तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः । खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥ २१ ॥ तं चापीडयमानं तु वितुदन्तं नखैर्मुहुः । जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा ॥ २२ ॥ अथ ते राक्षसामात्या ह्रियमाणं दशाननम् । मुमोक्षयिषवो वालिं रवमाणा अभिद्रुताः ॥ २३ ॥ अन्वीयमानस्तैर्वाली भ्राजतेऽम्बर मध्यगः । अन्वीयमानो मेघौघैरम्बरस्थ इवांशुमान् ॥ २४ ॥ तेऽशक्नुवन्तः सम्प्राप्तुं वालिनं राक्षसोत्तमाः । तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रान्ता व्यवस्थिताः ॥ २५ ॥

शशमिति । सिंहो वा सिंह इव ॥१५॥ जिघृक्षमाणमित्यारभ्य इत्येवमित्यन्तं वालिविचारः ॥१६ ॥ द्रक्ष्यन्तीति । द्रक्ष्यन्ति, देवादय इति शेषः । ममाङ्कस्थं कक्षस्थमिति यावत् । गरुडस्येवेति । अङ्कस्थमित्यनुकर्षः ॥१७॥ इतीति । कर्णमुपाश्रितः पादशब्दश्रवणार्थं कर्णमुपाश्रितमनाः । नैगमान् वैदिकान् । देवकुमारत्वान्मन्त्रवत्त्वम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ हस्तेति । हस्तग्राहं हस्तैर्ग्रहणाभिप्रायवन्तम् । पादशब्देन सूक्ष्मपादशब्देन ॥ २० ॥ २१ ॥ तं चेति । आपीडयमानम् "णिचश्च" इत्यात्मनेपदम् ॥ २२–२४ ॥ तेऽशक्नुवन्त इति ।

वालिमार्गादपाक्रामन् पर्वतेन्द्रा हि गच्छतः । किं पुन जीवितप्रेप्सुर्बिभ्रद्वै मांसशोणितम् ॥ २६ ॥ अपक्षिगण सम्पातान् वानरेन्द्रो महाजवः । क्रमशः सागरान् सर्वान् सन्ध्याकालमवन्दत ॥ २७ ॥ सभाज्यमानो भूतैस्तु खेचरैः खेचरोत्तमः । पश्चिमं सागरं वाली ह्याजगाम सरावणः ॥ २८ ॥ तस्मिन् सन्ध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानरः । उत्तरं सागरं प्रायाद्वहमानो दशाननम् ॥ २९ ॥ बहुयोजनसाहस्रं वहमानो महाहरिः । वायुवच्च मनोवच्च जगाम सह शत्रुणा ॥ ३० ॥ उत्तरे सागरे सन्ध्यामुपासित्वा दशाननम् । वहमानोऽगमद्वाली पूर्वं वै स महोदधिम् ॥ ३१ ॥ तत्रापि सन्ध्यामन्वास्य वासविः स हरीश्वरः । किष्किन्धामभितो गृह्य रावणं पुनरागमत् ॥ ३२ ॥ चतुर्ष्वपि समुद्रेषु सन्ध्यामन्वास्य वानरः । रावणोद्वहनश्रान्तः किष्किन्धोपवनेऽपतत् ॥ ३३ ॥ रावणं तु मुमोचाथ स्वकक्षात् कपिसत्तमः । कुतस्त्व मिति चोवाच प्रहसन् रावणं मुहुः ॥ ३४ ॥

अशक्नुवन्त इति पदम् ॥ २५ ॥ वालीति । हि यस्मात्पर्वतेन्द्रा अपि वालिमार्गा दपाक्रामन् । मांसादिमान् जीवितप्रेप्सुः प्राणी गच्छतस्तस्य मार्गादपाक्रामतीति किं पुनः । पर्वतेन्द्रा हीति च पाठः ॥ २६ ॥ अपक्षिगणेति । अपक्षिगण संपातान् पक्षिगणैरप्यशक्यसंपातान् सागरान् क्रमशः, गच्छन्निति शेषः । संध्याकालं प्रातस्सन्ध्याकालदेवतारूपमवन्दत ॥ २७ ॥ सभाज्यमान इति । सभाज्यमानः पूज्यमानः । पश्चिममित्यादि । दक्षिणे सन्ध्याङ्गशौचम् । पश्चिमे मन्त्रपूर्वकसंध्याङ्गस्नानम् । उत्तरे प्रोक्षणादिकम् । पूर्वेऽर्घ्यप्रदानादिकमिति । अन्यथा संध्याचतुष्टयाभावात् तदङ्गस्यापि तत्त्वेन व्यपदेशात् ॥ २८–३१ ॥ तत्रेति । वासवस्यापत्यं वासविः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ रावणमिति । प्रहसन्निति ।

विस्मयं तु महद्गत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः । राक्षसेन्द्रो हरीन्द्रं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५॥ वानरेन्द्र महेन्द्राभ राक्षसेन्द्रोऽस्मि रावणः । युद्धेप्सुरिह सम्प्राप्तः स चाद्या सादितस्त्वया ॥ ३६॥ अहो बलमहो वीर्यमहो गाम्भीर्यमेव च । येनाहं पशुवद्‌ गृह्य भ्रामितश्चतुरोऽर्णवान् ॥ ३७ ॥ एवमश्रान्तवद्वीर शीघ्रमेव महार्णवान् । मां चैवोद्वहमानस्तु कोऽन्यो वीरः क्रमिष्यति ॥ ३८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां गतिरेषा प्लवङ्गम । मनोनिल सुपर्णानां तव चात्र न संशयः ॥ ३९ ॥ सोऽहं दृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामि हरिपुङ्गव । त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकाग्रतः ॥ ४० ॥ दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगाच्छादनभोजनम् । सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर ॥ ४१ ॥ ततः प्रज्वालयित्वाऽग्निं तावुभौ हरिराक्षसौ । भ्रातृत्वमुपसम्पन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥४२॥ अन्योन्यं लम्बितकरौ ततस्तौ हरिराक्षसौ । किष्किन्धां विशतुर्हृष्टौ सिंहौ गिरिगुहामिव ॥ ४३ ॥ स तत्र मासमुषितः सुग्रीव इव रावणः । अमात्यैरागतैर्नीतस्त्रैलोक्योत्सादनार्थिभिः ॥ ४४ ॥ एवमेतत् पुरा वृत्तं वालिना रावणः प्रभो । धर्षितश्च कृतश्चापि भ्राता पावकसन्निधौ॥४५

मां जिघृक्षुः स्वयमेव दुरात्मा निगृहीत इति प्रहसन् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वानरेन्द्रेति । त्वयाऽऽसादित इति । कक्षनिक्षेपं प्रापित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एवमिति । अश्रान्तवत् अश्रान्तः सन् । मां चैव महाद्रिसमानभारामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सोऽहमिति । तुभ्यं तवेत्यर्थः ॥ ४०–४३ ॥ स इति । सुग्रीव इवेति । भ्रातृभावेनेत्यर्थः । आगतैरिति । सहेति शेषः ॥ ४४ ॥ एवमिति ।

बलमप्रतिमं राम वालिनोऽभवदुत्तमम् ।
सोऽपि त्वया विनिर्दग्धः शलभो वह्निना यथा ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

अपृच्छत तदा रामो दक्षिणाशाश्रयं मुनिम् । प्राञ्जलि र्विनयोपेत इदमाह वचोऽर्थवत् ॥ १ ॥ अतुलं बलमेतद्वै वालिनो रावणस्य च । न त्वेताभ्यां हनुमता समं त्विति मतिर्मम ॥ २ ॥ शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम् । विक्रमश्च प्रभावश्च हनूमति कृतालयाः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वैव सागरं वीक्ष्य सीदन्तीं कपिवाहिनीम् । समाश्वास्य महाबाहुर्योजनानां शतं प्लुतः ॥ ४॥ धर्षयित्वा पुरीं लङ्कां रावणान्तःपुरं तदा । दृष्ट्वा सम्भाषिता चापि सीता ह्याश्वासिता तथा ॥ ५ ॥ सेनाग्रगा मन्त्रिसुताः किङ्करा रावणात्मजः । एते हनुमता तत्र ह्येकेन विनिपातिताः ॥६॥ भूयो बन्धाद्विमुक्तेन भाषयित्वा दशाननम् । लङ्का भस्मीकृता येन पावकेनेव मेदिनी ॥ ७ ॥

भ्राता कृतः सोदरभावतया स्नेहीकृतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्द० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामाणव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अपृच्छतेत्यादि । अपृच्छतेत्यस्य विवरणम् इदं वचनमिति ॥१॥ अतुलमिति । एताभ्यामिति । एतयोरित्यर्थः । " षष्ठ्यर्थे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् " इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ २ ॥ शौर्यमिति । नयसाधनं नीतिकृत्य

स०–दक्षिणाशाश्रयं विन्ध्यमुल्लङ्घ्य दक्षिणदिगाश्रयं मुनिमगस्त्यम् इदं वक्ष्यमाणम् अपृच्छत अपृच्छत । आहवे चाय्यते पूज्यत इति अहवचो रामः । आहवशब्दोपपदात्पूजार्थाचायतेः " अन्येभ्योऽपि दृश्यते " इति कर्मणि डप्रत्यये रूपम् । हे इदम अस्यापत्यमिः कामः । दमयतीति दमः, एः दमः इदमः तस्य सम्बुद्धिः । अर्थवदिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥ [illegible] ॥ ७

न कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्वित्तपस्य च । कर्माणि तानि श्रूयन्ते यानि युद्धे हनूमतः ॥ ८ ॥ एतस्य बाहु वीर्येण लङ्का सीता च लक्ष्मणः । प्राप्ता मया जयश्चैव राज्यं मित्राणि बान्धवाः ॥ ९ ॥ हनूमान् यदि नो न स्याद्वानराधिपतेः सखा । प्रवृत्तिमपि को वेत्तुं जानक्याः शक्तिमान् भवेत् ॥ १० ॥ किमर्थं वाल्यनेनैव सुग्रीवप्रियकाम्यया । तदा वैरे समुत्पन्ने न दग्धो वीरुधो यथा ॥ ११ ॥ न हि वेदितवान् मन्ये हनूमानात्मनो बलम् । यद् दृष्टवान् जीवितेष्टं क्लिश्यन्तं वानराधिपम् ॥ १२ ॥ एतन्मे भगवन् सर्वं हनूमति महामतौ । विस्त रेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित ॥ १३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषिस्तदा । हनूमतः समक्षं तमिदं वचन मब्रवीत् ॥ १४॥ सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठ यद् ब्रवीषि हनूमतः । न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः ॥ १५॥ अमोघ शापैः शप्तस्तु दत्तोऽस्य ऋषिभिः पुरा । न वेत्ता हि बलं येन बली सन्नरिमर्दनः ॥ १६ ॥

संपादनम् ॥ ३–७ ॥ नेति । कालस्य यमस्य ॥ ८ ॥ एतस्येति । लङ्का प्राप्ता विभीषणाय देयत्वेन प्राप्तेत्यर्थः । लक्ष्मणः प्राप्त इति, ओषध्यानयनेनेति शेषः ॥ ९ ॥ हनूमानिति । हनूमान् यदि नो न स्यात्, सहायत्वेनेति शेषः ॥ १० ॥ किमर्थमिति । वीरुध इत्यकारान्तो वृक्षवाची ॥ ११ ॥ वाल्यवधहेतुं स्वयं रामः ऊहति–न हीत्यादि ॥ १२ ॥ एतदिति । हनूमत्येतदिति हनूम द्विषये पृष्टामित्यर्थः ॥ १३॥१४ ॥ सत्यामिति । यद्ब्रवीषि हे रघुश्रेष्ठ ! तदेतत् सत्यम् । स आत्मनो बलं न हि वेदेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तदेव दर्शयति–अमोघे

स०–हनूमतो यानि कर्माणि श्रूयन्ते तानि न कालस्य न शक्रस्य न वित्तपस्यापि श्रूयन्ते । कथम् ? विष्णोः, अनुग्रहादिति शेषः । नञो यथाश्रुतविष्णुपदेनैवान्वये वित्तपस्येत्यत्र नञोऽनुवृत्तिप्रसङ्गः । तदङ्गीकारे चकेनैव चारितार्थ्यान्नञ्द्वयस्याधिक्यं स्यात् । " न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप " इत्यादिप्रमाणबाधश्च ॥ ८ ॥

बाल्येऽप्येतेन यत् कर्म कृतं राम महाबल । तन्न वर्णयितुं शक्यमिति बालतयाऽऽस्यते ॥ १७ ॥ यदि वाऽस्ति ह्यभिप्रायस्तच्छ्रोतुं तव राघव । समाधाय मतिं राम निशामय वदाम्यहम् ॥ १८ ॥ सूर्यदत्तवरस्वर्णः सुमेरु र्नाम पर्वतः । यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता ॥ १९ ॥ तस्य भार्या बभूवेष्टा ह्यञ्जनेति परिश्रुता । जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥ २० ॥ शालिशूकनिभाभासं प्रासूतामुं तदाऽञ्जना । फलान्याहर्तुकामा वै निष्क्रान्ता गहनेचरा ॥ २१ ॥ एष मातुर्वियोगाच्च क्षुधया च भृशार्दितः । रुरोद शिशुरत्यर्थं शिशुः शरवणे यथा ॥ २२ ॥ तदोद्यन्तं विवस्वन्तं जपापुष्पोत्करोपमम् । ददर्श फललोभाच्च ह्युत्पपात रविं प्रति ॥ २३ ॥ बालार्काभिमुखो बालो बालार्क इव मूर्तिमान् । ग्रहीतुकामो बालार्कं प्लवतेऽम्बरमध्यगः ॥ २४ ॥ एतस्मिन् प्लवमाने तु शिशुभावे हनूमति । देवदानवयक्षाणां विस्मयः सुमहानभूत् ॥ २५ ॥ नाप्येवं वेगवान् वायुर्गरुडो वा मनस्तथा । यथाऽयं वायुपुत्रस्तु क्रमतेऽम्बरमुत्तमम् ॥ २६ ॥ यदि तावच्छिशोरस्य त्वीदृशो गतिविक्रमः । यौवनं बलमासाद्य कथं वेगो भविष्यति ॥ २७ ॥

त्यादि ॥ १६ ॥ बाल्य इति । बालतया आस्यत इति । बालतया बालभावेन, अजानतैवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ यदीति । निशामय शृणु ॥ १८ ॥ सूर्येति । सूर्यदत्तवरस्वर्णः सूर्यदत्तवरेण स्वर्णरूपः । सुमेरुः सुवर्णमेरुः ॥ १९ ॥ तस्येति । परिश्रुता प्रसिद्धा ॥ २० ॥ शालिशूकेति । शालिशूकनिभाभासं शाल्यग्रवत् पिङ्गलाभासम् । "काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम्" इत्युक्तेः । प्रासूत प्रसूतवती ॥ २१ ॥ एष इति । शरवणे शिशुः स्कन्दः ॥ २२–२९ ॥

तमनुप्लवते वायुः प्लवन्तं पुत्रमात्मनः । सूर्यदाहभया द्रक्षंस्तुषारचयशीतलः ॥ २८ ॥ बहुयोजनसाहस्रं क्रमत्येष गतोऽम्बरम् । पितुर्बलाच्च बाल्याच्च भास्कराभ्याशमागतः ॥२९॥ शिशुरेष त्वदोषज्ञ इति मत्वा दिनेश्वरः । कार्यं चात्र समायत्तमित्येवं न ददाह सः ॥ ३० ॥ यमेव दिवसं ह्येष ग्रहीतुं भास्करं प्लुतः । तमेव दिवसं राहुर्जिघृक्षति दिवाकरम् ॥ ३१ ॥ अनेन स परामृष्टो राम सूर्यरथोपरि । अपक्रान्तस्ततस्त्रस्तो राहुश्चन्द्रार्कमर्दनः ॥३२॥ स इन्द्रभवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः । अब्रवीद्भ्रुकुटिं कृत्वा देवं देवगणैर्वृतम् ॥३३॥ बुभुक्षापनयं दत्त्वा चन्द्रार्कौ मम वासव । किमिदं तत्त्वया दत्तमन्यस्य बलवृत्रहन् ॥ ३४ ॥ अद्याहं पर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः । अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविम् ॥ ३५ ॥ स राहोर्वचनं श्रुत्वा वासवः सम्भ्रमान्वितः । उत्पपातासनं हित्वा चोद्वहन् काञ्चनीं स्रजम् ॥३६॥ ततः कैलासकूटाभं चतुर्दन्तं मदस्रवम् । शृङ्गारधारिणं प्रांशुं स्वर्णघण्टाट्टहासिनम् ॥३७॥ इन्द्रः करीन्द्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरस्सरम् । प्रायाद्यत्राभवत् सूर्यः सहानेन हनूमता ॥ ३८ ॥ अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्य वासवम् । अनेन च स वै दृष्टः प्रधावन् शैलकूटवत् ॥ ३९ ॥ ततः सूर्यं समुत्सृज्य राहुं फलमवेक्ष्य च । उत्पपात पुनर्व्योम ग्रहीतुं सिंहिकासुतम् ॥ ४० ॥

शिशुरिति । दोषज्ञः विद्वान् स न भवतीत्यदोषज्ञः । "दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ" इत्यमरः ॥३०॥३१॥ अनेनेति । स राहुः परामृष्टः स्पृष्टः ॥३२–३९॥ तत इति ।

स०–अदोषज्ञः सूर्यसमीपगमने मां दहेदिति दोषानभिज्ञः ॥ ३० ॥ अनेन हनुमता । पुरा सूर्यदर्शनात् पूर्वमेव । दृष्टोऽभूत्, पुनश्च राहुः त्रस्तस्सन् अपक्रान्तोऽभूत् ॥ ३२ ॥ तिल०–हे वासव ! चन्द्रार्कौ मम यथाकालं बुभुक्षापनयं बुभुक्षा अपनीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या अन्नं दत्त्वा तदन्नम् ॥ ३४ ॥

उत्सृज्यार्कमिमं राम प्रधावन्तं प्लवङ्गमम् । अवेक्ष्यैवं परावृत्य मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१ ॥ इन्द्रमाशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः । इन्द्र इन्द्रेति सन्त्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ४२ ॥ राहोर्विक्रोशमानस्य प्रागेवालक्षितं स्वरम् । श्रुत्वेन्द्रोवाच मा भैषीरहमेनं निषूदये ॥ ४३ ॥ ऐरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि । फलं मत्वा हस्तिराजमभिदुद्राव मारुतिः ॥ ४४ ॥ तथाऽस्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया । मुहूर्तमभवद्घोरमिन्द्राग्न्योरिव भास्वरम् ॥४५॥ एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः । हस्तान्तादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६ ॥ ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः । पतमानस्य चैतस्य वामो हनुरभज्यत ॥४७॥ तस्मिंस्तु पतिते बाले वज्रताडनविह्वले । चुक्रोधेन्द्राय पवनः प्रजानामहिताय सः ॥४८॥ प्रचारं स तु संगृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः । गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्राशयमावृत्य प्रजानां परमार्तिकृत् । रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥ वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः । सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥५१॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् । वायुप्रकोपात् त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२ ॥

महाशैलकूटवत् बृहत्तरफलमवेक्ष्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ उत्सृज्येति । मुखशेष इति राहुस्वरूपकथनम् ॥४१–४५॥ एवमिति । हस्तान्तात् हस्ताग्रात् । हस्तान्त इति समीप इत्यर्थः ॥४६–४८॥ प्रचारमिति । प्रचारं स्वीयं देहियात्राहेतुभूतम् । गृह्य संक्षिप्य । अन्तर्गतः सर्वदेहान्तर्गतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्रेति । रुरोधेति । निरुद्धस्वगतिप्रचारमकरोत् । एवंविधार्थस्य देवानां शक्यत्वे दृष्टान्तः यथा ।

ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवासुरमानुषाः । प्रजापतिं समाधावन् दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो देवा महोदरनिभोदराः । त्वया नु भगवन् सृष्टाः प्रजानाथ चतुर्विधाः ॥५४॥ त्वया दत्तोऽयमस्माकमायुषः पवनः पतिः । सोऽस्मान् प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ॥ ५५ ॥ रुरोध दुःखं जनयन्नन्तःपुर इव स्त्रियः । तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥ ५६ ॥ एतत् प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः । कारणादिति चोक्त्वाऽसौ प्रजाः पुनरभाषत ॥ ५७ ॥ यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च । प्रजाः शृणुध्वं तत् सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् ॥५८॥ पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातितः । राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः ॥ ५९ ॥ अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् । शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः ॥६०॥ वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् । वायुना संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ॥ ६१ ॥ अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा । अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः ॥ ६२ ॥ तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः । मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुतः ॥ ६३ ॥ ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः सदेवगन्धर्वभुजङ्गगुह्यकैः । जगाम तत्रास्यति यत्र मारुतः सुतं सुरेन्द्राभिहतं प्रगृह्य सः ॥ ६४ ॥

वर्षाणीति ॥ ५०-५३ ॥ ऊचुरिति । महोदरनिभोदराः वायुस्तम्भान्महोदरव्याधिग्रस्तोदरवदुदरं येषां ते तथा ॥ ५४-५६ ॥ एतदिति । कारणादिति चोक्त्वा किंचित्कारणमत्रास्तीत्युक्त्वा ॥ ५७-६२ ॥ तदिति । रुक्प्रदः शूलरोगप्रदः । गमिष्याम अप्रसाद्येति सन्धिरार्षः ॥ ६३ ॥ तत इति । तत्रा

उत्सृज्यार्कमिमं राम प्रधावन्तं प्लवङ्गमम् । अवेक्ष्यैवं परावृत्य मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१ ॥ इन्द्रमाशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः । इन्द्र इन्द्रेति सन्त्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ४२ ॥ राहोर्विक्रोशमानस्य प्रागेवालक्षितं स्वरम् । श्रुत्वेन्द्रोवाच मा भैषीरहमेनं निषूदये ॥ ४३ ॥ ऐरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि । फलं मत्वा हस्तिराजमभिदुद्राव मारुतिः ॥ ४४ ॥ तथाऽस्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया । मुहूर्तमभवद्घोरमिन्द्राग्न्योरिव भास्वरम् ॥४५॥ एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः । हस्तान्तादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६ ॥ ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः । पतमानस्य चैतस्य वामो हनुरभज्यत ॥४७॥ तस्मिंस्तु पतिते बाले वज्रताडनविह्वले । चुक्रोधेन्द्राय पवनः प्रजानामहिताय सः ॥४८॥ प्रचारं स तु संगृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः । गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्राशयमावृत्य प्रजानां परमार्तिकृत् । रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥ वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः । सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥५१ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् । वायुप्रकोपात् त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२ ॥

महाशैलकूटवत् बृहत्तरफलमवेक्ष्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ उत्सृज्येति । मुखशेष इति राहुस्वरूपकथनम् ॥४१–४५॥ एवमिति । हस्तान्तात् हस्ताग्रात् । हस्तान्त इति समीप इत्यर्थः ॥४६–४८॥ प्रचारमिति । प्रचारं स्वीयं देहयात्राहेतुभूतम् । गृह्य संक्षिप्य । अन्तर्गतः सर्वदेहान्तर्गतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्रेति । रुरोधेति । निरुद्धस्वगतिप्रचारमकरोत् । एवंविधार्थस्य देवानां शक्यत्वे दृष्टान्तः यथा।

ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवासुरमानुषाः । प्रजापतिं समाधावन् दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो देवा महोदरनिभोदराः । त्वया नु भगवन् सृष्टाः प्रजानाथ चतुर्विधाः ॥५४॥ त्वया दत्तोऽयमस्माकमायुषः पवनः पतिः । सोऽस्मान् प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ॥ ५५ ॥ रुरोध दुःखं जनयन्नन्तःपुर इव स्त्रियः । तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥ ५६ ॥ एतत् प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः । कारणादिति चोक्त्वाऽसौ प्रजाः पुनरभाषत ॥ ५७ ॥ यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च । प्रजाः शृणुध्वं तत् सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् ॥५८॥ पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातितः । राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः ॥ ५९ ॥ अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् । शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः ॥६०॥ वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् । वायुना संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ॥ ६१ ॥ अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा । अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः ॥ ६२ ॥ तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः । मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुताः ॥ ६३ ॥ ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः सदेवगन्धर्वभुजङ्गगुह्यकैः । जगाम तत्रास्यति यत्र मारुतः सुतं सुरेन्द्राभिहतं प्रगृह्य सः ॥ ६४ ॥

ऊचुरिति । महोदरनिभोदराः वायुस्तम्भान्महोदरव्याधिग्रस्तोदरवदुदरं येषां ते तथा ॥ ५४–५६ ॥ एतदिति । कारणादिति चोक्त्वा किंचित्कारणमत्रास्तीत्युक्त्वा ॥ ५७–६२ ॥ तदिति । रुक्प्रदः शूलरोगप्रदः । गमिष्याम अप्रसाद्येति सन्धिरार्षः ॥ ६३ ॥ ततः इति । तत्रावर्षाणीति ॥ ५०–५३ ॥

उत्सृज्यार्कमिमं राम प्रधावन्तं प्लवङ्गमम् । अवेक्ष्यैवं परावृत्य मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१ ॥ इन्द्रमाशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः । इन्द्र इन्द्रेति सन्त्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ४२ ॥ राहोर्विक्रोशमानस्य प्रागेवालक्षितं स्वरम् । श्रुत्वेन्द्रोवाच मा भैषीरहमेनं निषूदये ॥ ४३ ॥ ऐरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि । फलं मत्वा हस्तिराजमभिदुद्राव मारुतिः ॥ ४४ ॥ तथाऽस्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया । मुहूर्तमभवद्घोरमिन्द्राग्न्योरिव भास्वरम् ॥४५॥ एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः । हस्तान्तादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६ ॥ ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः । पतमानस्य चैतस्य वामो हनुरभज्यत ॥४७॥ तस्मिंस्तु पतिते बाले वज्रताडनविह्वले । चुक्रोधेन्द्राय पवनः प्रजानामहिताय सः ॥४८॥ प्रचारं स तु संगृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः । गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्राशयमावृत्य प्रजानां परमार्तिकृत् । रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥ वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः । सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥५१ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् । वायुप्रकोपात् त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२ ॥

महाशैलकूटवत् बृहत्तरफलमवेक्ष्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ उत्सृज्येति । मुखशेष इति राहुस्वरूपकथनम् ॥४१-४५॥ एवमिति । हस्तान्तात् हस्ताग्रात् । हस्तान्त इति समीप इत्यर्थः ॥४६-४८॥ प्रचारमिति । प्रचारं स्वीयं देहयात्राहेतुभूतम् । गृह्य संक्षिप्य । अन्तर्गतः सर्वदेहान्तर्गतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्रेति । रुरोधेति । निरुद्धस्वगतिप्रचारमकरोत् । एवंविधार्थस्य देवानां शक्यत्वे दृष्टान्तः यथा।

ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवासुरमानुषाः । प्रजापतिं समाधावन् दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो देवा महोदरनिभोदराः । त्वया नु भगवन् सृष्टाः प्रजानाथ चतुर्विधाः ॥५४॥ त्वया दत्तोऽयमस्माकमायुषः पवनः पतिः । सोऽस्मान् प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ॥ ५५ ॥ रुरोध दुःखं जनयन्नन्तःपुर इव स्त्रियः । तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥ ५६ ॥ एतत् प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः । कारणादिति चोक्त्वाऽसौ प्रजाः पुनरभाषत ॥ ५७ ॥ यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च । प्रजाः शृणुध्वं तत् सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् ॥५८॥ पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातितः । राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः ॥ ५९ ॥ अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् । शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः ॥६०॥ वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् । वायुना संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ॥ ६१ ॥ अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा । अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः ॥ ६२ ॥ तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः । मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुताः ॥ ६३ ॥ ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः सदेवगन्धर्वभुजङ्गगुह्यकैः । जगाम तत्रास्यति यत्र मारुतः सुतं सुरेन्द्राभिहतं प्रगृह्य सः ॥ ६४ ॥

वर्षाणीति ॥ ५०-५३ ॥ ऊचुरिति । महोदरनिभोदराः वायुस्तम्भान्महोदरव्याधिग्रस्तोदरवदुदरं येषां ते तथा ॥ ५४-५६ ॥ एतदिति । कारणादिति चोक्त्वा किंचित्कारणमत्रास्तीत्युक्त्वा ॥ ५७-६२ ॥ तदिति । रुक्प्रदः शूलरोगप्रदः । गमिष्याम अप्रसाद्येति सन्धिरार्षः ॥ ६३ ॥ तत इति । तत्रा

ततोऽर्कवैश्वानरकाञ्चनप्रभं सुतं तदोत्सङ्गगतं सदा गतेः । चतुर्मुखो वीक्ष्य कृपामथाकरोत् सदेवगन्धर्वर्षि यक्षराक्षसैः ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

ततः पितामहं दृष्ट्वा वायुः पुत्रवधार्दितः । शिशुकं तं समादाय उत्तस्थौ धातुरग्रतः ॥ १ ॥ चलत्कुण्डलमौलिस्रक् तपनीयविभूषणः । पादयोर्न्यपतद्वायुस्तिस्रोपस्थाय वेधसे ॥ २ ॥ तं तु वेदविदा तेन लम्बाभरणशोभिना । वायुमुत्थाप्य हस्तेन शिशुं तं परिमृष्टवान् ॥ ३ ॥ स्पृष्टमात्रस्ततः सोऽथ सलीलं पद्मयोनिना । जलसिक्तं यथा सस्यं पुनर्जीवितमाप्तवान् ॥ ४ ॥ प्राणवन्तमिमं दृष्ट्वा प्राणो गन्धवहो मुदा । चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं यथा पुरा ॥ ५ ॥ मरुद्रोधाद्विनिर्मुक्तास्ताः प्रजा मुदिता भवन् । शीतदाहविनिर्मुक्ताः पद्मिन्य इव साम्बुजाः ॥ ६ ॥

स्यतीति । यत्र अस्यति तिष्ठतीति यावत् ॥ ६४ ॥ तत इति । सदागतेर्वायोः । गन्धर्वर्षियक्षेति गुरुलघुभेद आर्षः ॥ ६५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

ततः पितामहमित्यादि ॥ १ ॥ चलदित्यादि । तिस्रोपस्थाय त्रिरुपस्थाय । अलुगप्यार्षः । त्रिरुपस्थाय चेति पाठः । न्यपतादिति । उपस्थानपूर्वकं त्रिः साष्टाङ्गमनमदित्यर्थः ॥ २ ॥ तमिति । हनुमज्जीवनार्थम् अङ्गुल्यग्रविन्यस्तवेदपदेन वेदविदा विदितनिखिलवेदवेदान्तेन ब्रह्मणा लम्बाभरणशोभिना हस्तेन तं शिशुं च परिमृष्टवान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्राणवन्तमिति । सर्वभूतेषु सन्निरुद्धम् अन्तःप्रतिष्ठितं यथा भवति तथा प्राणः प्राणभूतश्चचार ॥ ५ ॥ मरुदिति ।

स०—वधार्दितः ताडनार्दितः । शिशुकं शिशुप्रतिमासदृशम् । वस्तुतस्तु न शिशुः । तथा लोकानां प्रदर्शयितारम् ॥ १ ॥

ततस्त्रियुग्मस्त्रिककुत् त्रिधामा त्रिदशार्चितः । उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ भो महेन्द्रेश वरुणप्रजेश्वरधनेश्वराः । जानतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम् ॥ ८ ॥ अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति । तद्ददध्वं वरान् सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये ॥९॥ ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः । कुशेशयमयीं मालामुत्क्षिप्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः । नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ ११ ॥ अहमस्य प्रदास्यामि परमं वरमद्भुतम् । इतः प्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥ १२ ॥ मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः । तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ १३ ॥ यदा तु शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति । तदाऽस्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥ १४ ॥ न चास्य भविता कश्चित् सदृशः शास्त्रदर्शने । वरुणश्च वरं प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति । वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥ १५ ॥ यमो दण्डादवध्यत्वमरोगित्वं च नित्यशः । वरं ददामि सन्तुष्ट अविषादं च संयुगे ॥ १६ ॥

शीतदाहो हिमेन दाहः । शीतवातविनिर्मुक्ता इति च पाठः ॥ ६ ॥ तत इति । त्रीणि युग्मानि यस्यासौ त्रियुग्मः । तानि तु ऐश्वर्यं वीर्यं यशः श्रीः ज्ञानं वैराग्यम् । त्रिककुत् त्रिमूर्तिप्रधानः । त्रिधामा त्रिलोकगृहः । त्रिदशार्चितः देवार्चितः ॥ ७ ॥ भो इति । ईश इत्यनेन रुद्रः इत्युच्यते । प्रजेश्वरः यमः । वक्ष्यामि श्रूयतामिति । गुरुवैषम्यमार्षम् ॥ ८ ॥९॥ तत इति । कुशेशयमयीं काञ्चनपद्ममयीमित्यर्थः ॥ १०–१२ ॥ मार्तण्ड इति । शतिकां शतैकांशभूताम् ॥ १३ ॥ यदा त्विति । शास्त्रं शास्त्रार्थज्ञानम् । ऐन्द्रव्याकरणमित्यर्थः ॥१४॥ न चेति । शास्त्रदर्शने शास्त्रज्ञाने । वरुणोक्तवरस्तु स्वयुद्धनिमित्तमरणा

गदेयं मामिका चैनं संयुगे न वधिष्यति । इत्येवं वरदः प्राह तदा ह्येकाक्षिपिङ्गलः ॥ १७ ॥ मत्तो मदायुधानां च न वध्योऽयं भविष्यति । इत्येवं शङ्करेणापि दत्तोऽस्य परमो वरः ॥ १८ ॥ सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्योऽयं भविष्यति । दीर्घायुश्च महात्मा च इति ब्रह्माऽब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ विश्वकर्मा च दृष्ट्वैनं बालसूर्योपमं शिशुम् । शिल्पिनां प्रवरः प्रादाद्वरमस्य महामतिः ॥ २० ॥ मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि दिव्यानि संयुगे । तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी भविष्यति ॥ २१ ॥ ततः सुराणां तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलंकृतम् । चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः ॥ २२ ॥ अमित्राणां भयकरो मित्राणामभयङ्करः । अजेयो भविता पुत्रस्तव मारुत मारुतिः ॥ २३ ॥ कामरूपः कामचारी कामगः प्लवतां वरः । भवत्यव्याहतगतिः कीर्तिमांश्च भविष्यति ॥ २४ ॥ रावणोत्सादनार्थानि रामप्रियकराणि च । रोमहर्षकराण्येष कर्ता कर्माणि संयुगे ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य मारुतं त्वमरैः सह । यथागतं ययुः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ २६ ॥

भावमात्रम् ॥ १५–१७ ॥ मत्त इति । परमो वरः शूलपाशुपतास्त्राद्यवध्यत्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषां ब्रह्मास्त्रान्तानामित्यर्थः । ब्रह्मदण्डानां ब्रह्मशापानां ब्रह्मायुधानां वा । दीर्घायुश्चेति ॥ १९ ॥ विश्वकर्मेति । यज्ञाद्यायुधानामपि विश्वकर्मनिर्मितत्वेऽपि तदतिरिक्तायुधपरमिदम् ॥ २०–२६ ॥

सं०—यानि दिव्यानि तानि तैः इति पाठः । दिव्यानि दिवि भवानि । तानि प्रसिद्धानि । तैः अस्त्रैः । इति वरं ददावित्यर्थः । दिव्यानितानीति पदमेकं वा । इतानि हनुमन्तं प्राप्तानि तानि न भवन्तीत्यनितानि । दिव्यानि च तान्यनितानि च दिव्यानितानि यानि तैः । प्रतिघातमनितानीति वा । नातोपि तानि तैरित्यनन्वयशङ्केति मन्तव्यम् । मत्कृतानि यानि तानि दिव्यानि तैरिति वा । तच्छब्देन दिव्यत्वविशिष्टशस्त्राणां परामर्शो ज्ञेयः ॥ २१ ॥

सोऽपि गन्धवहः पुत्रं प्रगृह्य गृहमानयत् । अञ्जनाया स्तमाचख्यौ वरदत्तं विनिर्गतः ॥ २७॥ प्राप्य राम वरा नेष वरदानसमन्वितः । बलेनात्मनि संस्थेन सोऽपूर्यत यथाऽर्णवः ॥ २८ ॥ तरसा पूर्यमाणोऽपि तदा वानर पुङ्गवः । आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भयः ॥२९॥ स्रुग्भाण्डान्यग्निहोत्रं च वल्कलाजिनसञ्चयान् । भग्न विच्छिन्नविध्वस्तान् संशान्तानां करोत्ययम् ॥ ३० ॥ एवंविधानि कर्माणि प्रावर्तत महाबलः । सर्वेषां ब्रह्म दण्डानामवध्यः शम्भुना कृतः ॥३१॥ जानन्त ऋषयस्तं वै क्षमन्ते तस्य शक्तितः ॥ ३२ ॥ यथा केसरिणा त्वेष वायुना सोऽञ्जनासुतः । प्रतिषिद्धोऽपि मर्यादां लङ्घयत्येव वानरः ॥३३॥ ततो महर्षयः क्रुद्धा भृग्वङ्गिरसवंशजाः । शेपुरेनं रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यवः ॥ ३४ ॥ बाधसे यत् समाश्रित्य बलमस्मान् प्लवङ्गम । तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः । यदा ते स्मार्यते कीर्ति स्तदा ते वर्धते बलम् ॥३५॥ ततः स हततेजौजा महर्षि वचनौजसा । एषोऽश्रमाणि तान्येव मृदुभावं गतोऽचरत् ३६

स इति । वरदत्तं दत्तवरम् ॥ २७-२९ ॥ स्रुग्भाण्डानीति । स्रुग्भाण्डानि यज्ञोपकरणानि । संशान्तानां शान्तिप्रधानानाम् ॥ ३०॥ एवमिति । शम्भुना ब्रह्मणा । "शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ" इत्यमरः ॥ ३१ ॥ जानन्त इति । तस्य शक्तितः ब्रह्मणो वरशक्तितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत इति । नातिक्रुद्धातिमन्यवः क्रोधो जिघांसा मन्युरमर्षः । अतिक्रुद्धा अतिमन्यवश्च न भवन्तीति तथा॥३४॥ बाधस इति । तद्दीर्घेति । तद्बलम् ॥ ३५ ॥ तत इति । हततेजौजाः अपहृत

स०-महर्षिवचनौजसा वचनसामर्थ्येन । हततेजौजाः तेजश्शब्दपर्यायोऽयं तेजशब्दः । एधोदकमित्यादि वत् । ओजः अवष्टम्भशक्तिः तेजः पराक्रमः । "ओजोऽवष्टम्भप्रकाशयोः । तेजो धाम्नि पराक्रमे " इति च विश्वः । तानि सत्त्वानि, अश्रमाणि स्वप्रयुक्तश्रमरहितानि यथा भवेयुस्तथा मृदुभावं मार्दवं गतः । अचरत् सञ्चचार । एष तानाश्रमानेवेति कासुचित्पुस्तकसंपुटीषु पाठोऽस्ति । तत्र तु नायासः ॥ ३६ ॥

अथर्क्षरजसो नाम वालिसुग्रीवयोः पिता । सर्ववानर राजाऽऽसीत्तेजसा भास्करप्रभः ॥ ३७ ॥ स च राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां हरीश्वरः । स च ऋक्षरजा नाम कालधर्मेण सङ्गतः ॥३८॥ तस्मिन्नस्तमिते चाथ मन्त्रिभि र्मन्त्रकोविदैः । पित्र्ये पदे कृतो वाली सुग्रीवो वालिनः पदे ॥ ३९ ॥ सुग्रीवेण समं त्वस्य अद्वैधं छिद्रवर्जितम् । आबाल्यं सख्यमभवदनिलस्याग्निना यथा ॥४० ॥ एष शापवशादेव न वेद बलमात्मनः । वालिसुग्रीवयोर्वैरं यदा राम समुत्थितम् ॥ ४१ ॥ न ह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यमाणोऽपि वालिना ॥ ४२ ॥ देव जानाति न ह्येष बलमात्मनि मारुतिः । ऋषिशापाहृतबलस्तदैष कपि सत्तमः ॥ ४३ ॥ सिंहः कुञ्जररुद्धो वा आस्थितः सहितो रणे ॥ ४४ ॥ पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्यमाधुर्य नयानयैश्च । गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यैर्हनूमतः कोऽभ्य धिकोऽस्ति लोके ॥ ४५ ॥ असौ पुनर्व्याकरणं ग्रहीष्यन् सूर्योन्मुखः प्रष्टुमनाः कपीन्द्रः । उद्यद्गिरेरस्तगिरिं जगाम ग्रन्थं महद्धारयनप्रमेयः ॥ ४६ ॥

स्ववीर्यबलज्ञान इत्यर्थः । एषोश्रमाणीति आर्षः संधिः ॥ ३६ ॥ अथेति । ऋक्षरजस इत्यकारान्तोऽप्यस्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तस्मिन्निति । वालिनः पदे यौवराज्ये ॥ ३९ ॥ सुग्रीवेणेति । अस्य हनूमतः सुग्रीवेण सह आबाल्यं बाल्यमारभ्य ॥ ४०–४३ ॥ सिंह इति । रणे युद्धादौ स्वबलमास्थितोऽभूत् ॥ ४४ ॥ पराक्रमेति । सौशील्यं सुस्वभावत्वम् । माधुर्यं वाचः । नयानयौ प्रवृत्तिनिवृत्ती । गाम्भीर्यं चित्तस्य । धैर्यम् आपद्यक्षोभः ॥४५॥ असाविति ।

स०–ननु हनुमतो ज्ञानाभावे स्वप्रयोजनार्थं स्मार्यते वर्द्धत इति प्रागुक्तेः स्मारयितव्यो मारयितव्ये वालिनि सुग्रीवेणेत्यत आह–नहीति । वालिना भ्राम्यमाण एष सुग्रीवः एष मारुतिरात्मबलं न जानातीति न वेद, अतो न बोधयामासेति भावः ॥४२॥४३ ॥ प्रष्टुमनाः सूर्यं प्रति महद्व्याकरणं ग्रहीष्यन् ग्रन्थं धारयेति–

ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससङ्ग्रहं साध्यति वै कपीन्द्रः । न ह्यस्य कश्चित् सदृशोऽस्ति शास्त्रे वैशारदे च्छन्दगतौ तथैव ॥ ४७ ॥ सर्वासु विद्यासु तपोविधाने प्रस्पर्धते यो हि गुरुं सुराणाम् । सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ॥ ४८ ॥ प्रवीविवक्षोरिव सागरस्य लोकान् दिधक्षोरिव पावकस्य । युगक्षये ह्येव यथाऽन्तकस्य हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् ॥ ४९ ॥ एषेव चान्ये च महाकपीन्द्राः सुग्रीवमैन्दद्विविदाः सनीलाः । सतारतारेयनलाः सरम्भास्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ५० ॥

उदयाद्रिः उदयगिरेरित्यथः । महद्ग्रन्थं व्याकरणग्रन्थम् । धारयन् अर्थतः पाठतश्च गृह्णन्नित्यर्थः । धारयदिति पाठे नुडभाव आर्षः । धारयते इति पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥ ससूत्रेति । सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणम् । वृत्तिः सूत्रार्थमात्रप्रतिपादकग्रन्थः । अर्थपदं वार्तिकम् उक्तानुक्तदुरुक्तिचिन्तानुरूपम् । महार्थं भाष्यं विस्तरविवरणरूपम् । सङ्ग्रहं प्रकरणादि । साध्यति साधयति, धारयतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरेष्वपि वैशारदे वैदुष्ये । छन्दगतौ छन्दःशास्त्रे ॥४७॥४८॥ प्रेति । प्रवीविवक्षोः युगान्ते भूमिमाप्लावयितुं प्रकर्षेण विशेषेण वेगमिच्छोः । युगक्षये काले युगान्तकाल इत्यर्थः ॥४९॥ एषेवेति । सन्धिरार्षः । तारेयोऽङ्गदः ॥५०–५५॥

सम्पादयेति, तेनोक्त इति शेषः । तर्हि सूर्यापेक्षया विज्ञत्वमायातमस्येत्यत आह–**नप्रमेय** इति । नसमासः, अप्रमेय इत्यर्थः । तत्राध्ययनं तु तदन्तर्गतनारायणविवक्षयेति बोध्यम् । सूर्यो हनुमतोऽपि ज्ञानाधिकः किमित्यतो नेत्याह–नप्रमेय इति । अपदार्थस्सूर्य इति यावत् । एतेनापि नटनं स्फुटीकृतं वेदितव्यम् ॥ ४६ ॥ कोऽसौ ग्रन्थस्तत्राह–ससूत्रेति । ससूत्रवृत्त्यर्थपदं सूत्रं शिवडमरुनिस्सृतं चतुर्दशलक्षणम् । वृत्तिः सूत्रवृत्तिः । अर्थपदं तदर्थबोधकं तत्कालवर्त्तिपदम् । महार्थं बह्वर्थोपेतम् । ससङ्ग्रहं सङ्ग्रहाख्यग्रन्थसहितम् । प्रति कपीन्द्रः सिध्यति । " सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणम् । वृत्तिस्तात्कालिकसूत्रवृत्तिः । अर्थबोधकपदवद्वार्तिकम् । महार्थं महाभाष्यं पतञ्जलिकृतम् । ससङ्ग्रहं व्याडिकृतसङ्ग्रहाख्यग्रन्थसहितम् । सिध्यति सिद्धो भवति " इति व्याकुर्वन्नागोजिभट्टः हनुमतः पाणिनिपतञ्जल्यादीनां प्राचीनतां स्वप्राचीनाचीर्णकर्मवशाज्जानातीति न वयमधुना तनतनुतनवो व्याकर्तुं प्रभवामः । नवमव्याकरणकरणसमर्थस्यैतदनुसरणस्यायुक्तत्वाच्च । अइउणादीनां सूत्राणां नित्यत्वाद्भूमौ प्रवर्तयितुं पाणिनिस्तपः कृत्वा लब्धवांस्तानीत्युपपत्तेः । वैशारदे विशारदत्वे । छन्दगतौ छन्दोज्ञाने । छन्दश्शब्दपर्यायोऽयं छन्दशब्दः ॥ ४७ ॥

अथर्क्षरजसो नाम वालिसुग्रीवयोः पिता । सर्ववानर राजाऽऽसीत्तेजसा भास्करप्रभः ॥ ३७ ॥ स च राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां हरीश्वरः । स च ऋक्षरजा नाम कालधर्मेण सङ्गतः ॥ ३८ ॥ तस्मिन्नस्तमिते चाथ मन्त्रिभि र्मन्त्रकोविदैः । पित्र्ये पदे कृतो वाली सुग्रीवो वालिनः पदे ॥ ३९ ॥ सुग्रीवेण समं त्वस्य अद्वैधं छिद्रवर्जितम् । आबाल्यं सख्यमभवदनिलस्याग्निना यथा ॥ ४० ॥ एष शापवशादेव न वेद बलमात्मनः । वालिसुग्रीवयोर्वैरं यदा राम समुत्थितम् ॥ ४१ ॥ न ह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यमाणोऽपि वालिना ॥ ४२ ॥ देव जानाति न ह्येष बलमात्मनि मारुतिः । ऋषिशापाहतबलस्तदैष कपि सत्तमः ॥ ४३ ॥ सिंहः कुञ्जररुद्धो वा आस्थितः सहितो रणे ॥ ४४ ॥ पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्यमाधुर्य नयानयैश्च । गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यैर्हनूमतः कोऽभ्य धिकोऽस्ति लोके ॥ ४५ ॥ असौ पुनर्व्याकरणं ग्रहीष्यन् सूर्योन्मुखः प्रष्टुमनाः कपीन्द्रः । उद्यद्गिरेरस्तगिरिं जगाम ग्रन्थं महद्धारयनप्रमेयः ॥ ४६ ॥

स्ववीर्यबलज्ञान इत्यर्थः । एषोश्रमाणीति आर्षः संधिः ॥ ३६ ॥ अथेति । ऋक्षरजस इत्यकारान्तोऽप्यस्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तस्मिन्निति । वालिनः पदे यौवराज्ये ॥ ३९ ॥ सुग्रीवेणेति । अस्य हनूमतः सुग्रीवेण सह आबाल्यं बाल्यमारभ्य ॥ ४०–४३ ॥ सिंह इति । रणे युद्धादौ स्वबलमास्थितोऽभूत् ॥ ४४ ॥ पराक्रमेति । सौशील्यं सुस्वभावत्वम् । माधुर्यं वाचः । नयानयौ प्रवृत्तिनिवृत्ती । गाम्भीर्यं चित्तस्य । धैर्यम् आपद्यक्षोभः ॥ ४५ ॥ असाविति ।

स०–ननु हनुमतो ज्ञानाभावे स्वप्रयोजनार्थं स्मार्यते वर्द्धत इति प्रागुक्तेः स्मारयितव्यो मारयितव्ये वालिनि सुग्रीवेणेत्यत आह–नहीति । वालिना भ्राम्यमाण एष सुग्रीवः एष मारुतिरात्मबलं न जानातीति न वेद, अतो न बोधयामासेति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रष्टुमनाः सूर्यं प्रति महद्व्याकरणं ग्रहीष्यन् ग्रन्थं धारयेति–

ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससङ्ग्रहं साध्यति वै कपीन्द्रः । न ह्यस्य कश्चित् सदृशोऽस्ति शास्त्रे वैशारदे च्छन्दगतौ तथैव ॥ ४७ ॥ सर्वासु विद्यासु तपोविधाने प्रस्पर्धते यो हि गुरुं सुराणाम् । सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ॥ ४८ ॥ प्रवीविवक्षोरिव सागरस्य लोकान् दिधक्षोरिव पावकस्य । युगक्षये ह्येव यथाऽन्तकस्य हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् ॥४९॥ एषैव चान्ये च महाकपीन्द्राः सुग्रीवमैन्दद्विविदाः सनीलाः । सतारतारेयनलाः सरम्भास्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ५० ॥

उद्याद्रिः उदयागिरेरित्यर्थः । महद्ग्रन्थं व्याकरणग्रन्थम् । धारयन् अर्थतः पाठतश्च गृह्णन्नित्यर्थः । धारयदिति पाठे नुडभाव आर्षः । धारयते इति पाठा न्तरम् ॥ ४६ ॥ ससूत्रेति । सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणम् । वृत्तिः सूत्रार्थमात्रप्रति पादकग्रन्थः । अर्थपदं वार्तिकम् उक्तानुक्तदुरुक्तिचिन्तानुरूपम् । महार्थं भाष्यं विस्तरविवरणरूपम् । सङ्ग्रहं प्रकरणादि । साध्यति साधयति, धारयतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरेष्वपि वैशारदे वैदुष्ये । छन्दगतौ छन्दःशास्त्रे ॥४७॥४८॥ प्रेति । प्रवी विवक्षोः युगान्ते भूमिमाप्लावयितुं प्रकर्षेण विशेषेण वेगमिच्छोः । युगक्षये काले युगान्तकाल इत्यर्थः ॥४९॥ एषैवेति । सन्धिरार्षः । तारेयोऽङ्गदः ॥५०–५५॥

सम्पादयेति, तेनोक्त इति शेषः । तर्हि सूर्यापेक्षया विज्ञत्वमायातमस्येत्यत आह—नप्रमेय इति । नसमासः, अप्रमेय इत्यर्थः । तत्राध्ययनं तु तदन्तर्गतनारायणविवक्षयेति बोध्यम् । सूर्यो हनुमतोऽपि ज्ञानाधिकः किमि त्यतो नेत्याह—नप्रमेय इति । अपदार्थस्सूर्य इति यावत् । एतेनापि नटनं स्फुटीकृतं वेदितव्यम् ॥ ४६ ॥

कोऽसौ ग्रन्थस्तत्राह—ससूत्रेति । ससूत्रवृत्त्यर्थपदं सूत्रं शिवडमरुनिस्सृतं चतुर्दशलक्षणम् । वृत्तिः सूत्रवृत्तिः । अर्थपदं तदर्थबोधकं तत्कालवर्त्तिपदम् । महार्थं बह्वर्थोपेतम् । ससङ्ग्रहं सङ्ग्रहाख्यग्रन्थसहितम् । प्रति कपीन्द्रः सिध्यति । " सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणम् । वृत्तिस्तात्कालिकसूत्रवृत्तिः । अर्थबोधकपदवद्वार्तिकम् । महार्थं महाभाष्यं पतञ्जलिकृतम् । ससङ्ग्रहं व्याडिकृतसङ्ग्रहाख्यग्रन्थसहितम् । सिध्यति सिद्धो भवति " इति व्याकुर्वन्नागोजिभट्टः हनुमतः पाणिनिपतञ्जल्यादीनां प्राचीनतां स्वप्राचीनाचीर्णकर्मवशाज्जानातीति न वयमधुना तनतनुतनवो व्याकर्तुं प्रभवामः :। नवमव्याकरणकरणसमर्थस्यैतदनुसरणस्यायुक्तत्वाच्च । अइउणादीनां सूत्राणां नित्यत्वाद्भूमौ प्रवर्तयितुं पाणिनिस्तपः कृत्वा लब्धवांस्तानीत्युपपत्तेः । वैशारदे विशारदत्वे । छन्दगतौ छन्दोज्ञाने । छन्दश्शब्दपर्यायोऽयं छन्दशब्दः ॥ ४७ ॥

तदेतत् कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । हनूमतो बालभावे कर्मैतत् कथितं मया ॥५१॥ श्रुत्वाऽगस्त्यस्य कथितं रामः सौमित्रिरेव च । विस्मयं परमं जग्मुर्वानरा राक्षसैः सह ॥ ५२ ॥ अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेत च्छ्रुतं त्वया । दृष्टः सम्भाषितश्चासि राम गच्छामहे वयम् ॥ ५३ ॥ श्रुत्वैतद्राघवो वाक्यमगस्त्यस्योग्र तेजसः । प्राञ्जलिः प्रणतश्चापि महर्षिमिदमब्रवीत् ॥५४॥ अद्य मे देवता हृष्टाः पितरः प्रपितामहाः । युष्माकं दर्शनादेव नित्यं तुष्टाः सबान्धवाः ॥ ५५ ॥ विज्ञाप्यं तु ममैतद्धि तद्वदाम्यागतस्पृहः । तद्भवद्भिर्मम कृते कर्तव्य मनुकम्पया ॥ ५६ ॥ पौरजानपदान् स्थाप्य स्वकार्येष्वहमागतः । क्रतूनेव करिष्यामि प्रभावाद्भवतां सताम् ॥ ५७ ॥ सदस्या मम यज्ञेषु भवन्तो नित्यमेव तत् । भविष्यथ महावीर्या ममानुग्रहकांक्षिणः ॥ ५८ ॥ अहं युष्मान् समाश्रित्य तपोनिर्धूतकल्मषान् । अनुग्रहीतः पितृभिर्भविष्यामि सुनिर्वृतः ॥५९॥ तदागन्तव्यमनिशं भवद्भिरिह सङ्गतैः । अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषयः संशितव्रताः ॥६० ॥ एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रयातुमुप चक्रमुः ॥ ६१ ॥ एवमुक्त्वा गताः सर्वे ऋषयस्ते यथा गतम् । [अभिवाद्य महात्मानो राघवेण विसर्जिताः ।] राघवश्च तमेवार्थं चिन्तयामास विस्मितः ॥ ६२ ॥

विज्ञाप्यमिति । मम एतद्वक्ष्यमाणं विज्ञाप्यमस्ति । आगत स्पृहोऽहं यद्वदामि तद्भवद्भिः मत्कृते मन्निमित्तम् अनुकम्पया कर्तव्यम् ॥ ५६ ॥ पौरेति । आगतः वनादागतः अहम् ॥ ५७ ॥ सदस्याः विधिदर्शिनः । महा वीर्याः महातपोवीर्याः ॥ ५८ ॥ अहमिति । अनुग्रहीत इति । अनुगृहीत इत्यर्थः । अनिशं सुनिर्वृत इत्यन्वयः ॥ ५९–६१ ॥ एवमिति । तमेवार्थं याग

ततोऽस्तं भास्करे याते विसृज्य नृपवानरान् । सन्ध्या मुपास्य विधिवत्तदा नरवरोत्तमः । प्रवृत्तायां रजन्यां तु सोऽन्तःपुरचरोऽभवत् ॥ ६३ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि । व्यतीता या निशा पूर्वा पौराणां हर्षवर्धिनी ॥ १ ॥ तस्यां रजन्यां व्युष्टायां प्रातर्नृपतिबोधकाः । वन्दिनः समुपातिष्ठन् सौम्या नृपतिवेश्मनि ॥ २ ॥ ते रक्तकण्ठिनः सर्वे किन्नरा इव शिक्षिताः । तुष्टुवुर्नृपतिं वीरं यथावत् सम्प्रहर्षिणः ॥ ३ ॥ वीर सौम्य प्रबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन । जगद्धि सर्वं स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ॥ ४ ॥ विक्रमस्ते यथा विष्णो रूपं चैवाश्विनोरिव । बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यः प्रजापतिसमो ह्यसि ॥ ५ ॥ क्षमा ते पृथिवीतुल्या तेजसा भास्करोपमः । वेगस्ते वायुना तुल्यो गाम्भीर्यमुदधे रिव ॥ ६ ॥ अप्रकम्प्यो यथा स्थाणुश्चन्द्रे सौम्यत्व मीदृशम् । नेदृशाः पार्थिवाः पूर्वं भवितारो नराधिप ॥ ७ ॥

रूपप्रयोजनम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

अभिषिक्त इत्यादि । ऋषिगणास्त्वभिषेककाले संप्राप्ताः कथितकथाः विसृष्टाश्च । अभिषेकादिनस्य या निशा पौराणां हर्षवर्धिनी पूर्वा प्रथमा निशा आसीत् सा च व्यतीता ॥ १-३ ॥ वीरेति । त्वयि सुप्ते सर्वं स्वपितीति त्वयि ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्मानुष्ठानरहिते सति सर्वं जगत्सुप्तधर्मकं भवति । "यथा राजा तथा प्रजाः" इति न्यायादिति भावः ॥ ४ ॥ विक्रम इति । बृहस्पतेस्तुल्यो बुद्ध्येति । प्रजापतिसमोऽसि, प्रजापरिपालन इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अप्रकम्प्य इति । ईदृशाः पार्थिवाः पूर्वं न, अभूवन्निति शेषः । न भवितार इति, अग्र

यथा त्वमतिदुर्द्धर्षो धर्मनित्यः प्रजाहितः । न त्वां जहाति कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ॥८॥ श्रीश्च धर्मश्च काकुत्स्थ त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितौ । एताश्चान्याश्च मधुरा वन्दिभिः परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥ सूताश्च संस्तवैर्दिव्यै र्बोधयन्ति स्म राघवम् । स्तुतिभिः स्तूयमानाभिः प्रत्य बुध्यत राघवः ॥१०॥ स तद्विहाय शयनं पाण्डराच्छा दनास्तृतम् । उत्तस्थौ नागशयनाद्धरिर्नारायणो यथा ॥ ११ ॥ समुत्थितं महात्मानं प्रह्वाः प्राञ्जलयो नराः । सलिलं भाजनैः शुभ्रैरुपतस्थुः सहस्रशः ॥ १२ ॥ कृतो दकशुचिर्भूत्वा काले हुतहुताशनः । देवागारं जगामाशु पुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम् ॥ १३ ॥ तत्र देवान् पितॄन् विप्रानर्च यित्वा यथाविधि । बाह्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम जनै र्वृतः ॥ १४ ॥ उपतस्थुर्महात्मानो मन्त्रिणः सपुरोहिताः । वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ १५ ॥ क्षत्रियाश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः । रामस्योपाविशन् पार्श्वे शक्रस्येव यथाऽमराः ॥ १६ ॥ भरतो लक्ष्मणश्चात्र शत्रुघ्नश्च महायशाः । उपासाञ्चक्रिरे हृष्टा वेदास्त्रय इवाध्वरम् ॥ १७ ॥ याताः प्राञ्जलयो भूत्वा किङ्करा मुदिताननाः । मुदिता नाम पार्श्वस्था बहवः समुपाविशन् ॥ १८ ॥ वानराश्च महावीर्या विंशतिः कामरूपिणः । सुग्रीव प्रमुखा राममुपासन्ते महौजसः ॥ १९ ॥ विभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः । उपासते महात्मानं धनेश मिव गुह्यकाः ॥ २० ॥

इति शेषः ॥ ७ ॥ यथेति । न जहाति न त्यजति ॥८-११॥ समुत्थितमिति सलिलम्, गृहीत्वेति शेषः ॥ १२ ॥ कृतोदकेति । कृतोदकशुचिः उदकेन

तथा निगमवृद्धाश्च कुलीना ये च मानवाः । शिरसाऽऽवन्द्य राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ॥ २१ ॥ तथा परिवृतो राजा श्रीमद्भिर्ऋषिभिर्वृतः । राजभिश्च महावीर्यैर्वानरैश्च सराक्षसैः ॥२२॥ यथा देवेश्वरो नित्यमृषिभिः समुपास्यते । अधिकस्तेन रूपेण सहस्राक्षाद्विरोचते ॥ २३ ॥ तेषां समुपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः । कथ्यन्ते धर्मसंयुक्ताः पुराणज्ञैर्महात्मभिः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

कृतशौच इत्यर्थः । देवागारं देवपूजागृहम् ॥ १३–२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥३७॥

॥ अथाधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु निखिलं राघवोऽगस्त्यमब्रवीत् । य एषर्क्षरजा नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ॥ १ ॥ जननी का च भगवन् न त्वया परिकीर्तिता । वालिसुग्रीवयोर्ब्रह्मन् माता मे नामतः कुतः । एतद्ब्रह्मन् समाचक्ष्व कौतूहलमिदं हि नः ॥ २ ॥ स प्रोक्तो राघवेणैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥३॥ शृणु राम कथामेतां यथापूर्वं समासतः । नारदः कथयामास ममाश्रममुपागतः ॥ ४ ॥ कदाचिदटमानोऽसावतिथित्वमुपागतः । अर्चितस्तु यथान्यायं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५ ॥ सुखासीनः कथां त्वेनां मया पृष्टः स कौतुकात् । कथयामास धर्मात्मा महर्षे श्रूयतामिति ॥ ६ ॥ मेरुर्नगवरः श्रीमान् जाम्बूनदमयः शुभः । तस्य यन्मध्यमं शृङ्गं सर्वदैवतपूजितम् ॥ ७ ॥ तस्मिन् दिव्या सभा रम्या ब्राह्मी या शतयोजना । तस्यामास्ते

सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥८॥ योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यद्रसोऽस्रवत् । तद्गृहीतं भगवता पाणिना चर्चितं तु तत् ॥ ९ ॥ निक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा । तस्मिन्नश्रुकणे रामवानरः सम्बभूव ह ॥ १० ॥ उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरश्च नरोत्तम । समाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैरुक्तः किल महात्मना ॥ ११ ॥ पश्य शैलं सुविस्तीर्णं सुरैरध्युषितं तदा । तस्मिन् रम्ये गिरिवरे बहुमूलफलाशनः ॥ १२ ॥ ममान्तिकचरो नित्यं भव वानरपुङ्गव । कञ्चित् कालमिहास्स्व त्वं तव श्रेयो भविष्यति ॥ १३ ॥ एवमुक्तः स चैतेन ब्रह्मणा वानरोत्तमः । प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य राघव ॥ १४ ॥ उक्तवाँल्लोककर्तारमादिदेवं जगद्गुरुम् । यथाऽऽज्ञापयसे देव स्थितोऽहं तव शासने ॥१५॥ एवमुक्त्वा हरिर्देवं ययौ हृष्टमनास्तदा । स तदा द्रुमषण्डेषु फलपुष्पघनेषु च ॥ १६ ॥ ब्रह्मप्रतिबलः शैलेये वने फलकृताशनः । क्वचिन्मधूनि मुख्यानि चिन्वन् पुष्पाण्यनेकशः ॥१७॥ दिनेदिने च सायाह्ने ब्रह्मणोऽन्तिकमागमत् । गृहीत्वा राम मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ १८ ॥ ब्रह्मणो देवदेवस्य पादमूले न्यवेदयत् । एवं तस्य गतः कालो बहुः पर्यटतो गिरिम् ॥ १९ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य समतीतस्य राघव । ऋक्षराड्वानरश्रेष्ठस्तृष्णया परिपीडितः ॥२०॥ उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् । नानाविहङ्गसंघुष्टं प्रसन्नसलिलं सरः । चलत्केसरमात्मानं कृत्वा तस्य तटे स्थितः ॥ २१ ॥ ददर्श तस्मिन् सरसि वक्त्रच्छायामथात्मनः । कोऽयमस्मिन् मम रिपुर्वसत्यन्तर्जले महान् ॥ २२ ॥ रूपं चान्तर्गतं तत्र वीक्ष्य

तत्पाथसो हरिः। क्रोधाविष्टमना ह्येष नियतं माऽवमन्यते ॥२३॥ तदस्य दुष्टभावस्य कर्तव्यो निग्रहो मया।एवं सञ्चिन्त्य मनसा स वै वानरचापलात् ॥२४॥ आप्लुत्य चापतत्तस्मिन् ह्रदे वानरसत्तमः। उत्प्लुत्य तस्मात् सरस उत्थितः प्लवगः पुनः ॥२५॥ तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्वं प्राप स वानरः। मनोज्ञरूपा सा नारी लावण्य ललिता शुभा ॥२६॥ विस्तीर्णजघना सुभ्रूर्नीलकुञ्चित मूर्धजा। मुग्धा सस्मितवक्त्रा च पीनस्तनतटा शुभा ॥ २७ ॥ ह्रदतीरस्थिता भाति ऋजुयष्टिर्लता तथा। त्रैलोक्यसुन्दरी कान्ता सर्वचित्तप्रमाथिनी ॥ २८ ॥ लक्ष्मीव पद्मरहिता चन्द्रज्योत्स्नेव निर्मला। रूपेणा प्यभवत् सा तु श्रीर्गौर्देवी उमा यथा ॥२९॥ द्योतयन्ती दिशः सर्वास्तत्राभूत् सा वराङ्गना। एतस्मिन्नन्तरे देवो निवृत्तः सुरनायकः ॥३०॥ पादावुपास्य देवस्य ब्रह्मण स्तेन वै पथा। तस्यामेव च वेलायामादित्योऽपि पारि भ्रमन् ॥ ३१ ॥ तस्मिन्नेव वने सोऽभूद्यस्मिन् सा तनु मध्यमा। युगपत् सा तदा दृष्टा देवाभ्यां सुरसुन्दरी ॥३२॥ कन्दर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा तां संबभूवतुः। ततः क्षुभितसर्वाङ्गौ सुरेन्द्रतपनावुभौ ॥ ३३ ॥ तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा त्याजितौ धैर्यमात्मनः। ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्नं शिरसि पातितम् ॥ ३४ ॥ अनासाद्यैव तां नारीं सन्निवृत्तमथोऽभवत्। ततः सा वानरपतिं प्रासूत बल शालिनम् ॥ ३५ ॥ अमोघरेतस्त्वात्तस्य वासवस्य महा त्मनः। वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव ह ॥३६॥ भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना। बीजं तु सिक्तं

ग्रीवायां विधानमनुवर्तिना ॥ ३७ ॥ तेनापि सा वरतनु नोक्ता किंचिद्वचः शुभम् । निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योऽपि समपद्यत ॥ ३८ ॥ ग्रीवायां पतिते बीजे सुग्रीवः सम जायत । एवमुत्पादितौ वीरौ वानरेन्द्रौ महाबलौ ॥ ३९ ॥ दत्त्वा तु काञ्चनीं मालां वानरेन्द्रस्य वालिनः । अक्षय्यां गुणसम्पूर्णां शक्रस्तु त्रिदिवं ययौ ॥ ४० ॥ सूर्योऽपि स्वसुतस्यैनं निरूप्य पवनात्मजम् । कृत्येषु व्यवसायेषु जगाम सविताऽम्बरम् ॥ ४१ ॥ तस्यां निशायां व्युष्टाया मुदिते च दिवाकरे । स तु वानररूपं तु प्रतिपेदे पुनर्नृप ॥ ४२ ॥ स एव वानरो भूत्वा पुत्रौ स्वस्य प्लवङ्गमौ । पिङ्गेक्षणौ हरिवरावपश्यत् कामरूपिणौ ॥ ४३ ॥ मधून्यमृतकल्पानि पायितौ तेन तौ तदा । गृह्य ऋक्षरजास्तौ तु ब्रह्मणोऽन्तिकमागतः ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वर्क्षरजसं पुत्रं ब्रह्मा लोकपितामहः । बहुशः सान्त्वयामास पुत्राभ्यां सहितं हरिम् ॥ ४५ ॥ सान्त्वयित्वा ततः पश्चाद्देवदूतमथादिशत् । गच्छ मद्वचनाद्दूत किष्किन्धां नाम वै शुभाम् ॥ ४६ ॥ सा ह्यस्य गुणसम्पन्ना महती च पुरी शुभा । तत्र वानरयूथानि बहूनि निवसन्ति च ॥ ४७ ॥ बहुरत्नसमाकीर्णा वानरैः कामरूपिभिः । पण्यापणवती दुर्गा चातुर्वर्ण्ययुता सदा ॥ ४८ ॥ विश्वकर्मकृता दिव्या मन्नियोगाच्च शोभना । तत्रर्क्षरजसं पुत्रं सपुत्रं वानरर्षभम् ॥ ४९ ॥ यूथपालान् समाहूय यांश्चान्यान् प्राकृतान् हरीन् । तेषां संभाव्य सर्वेषां मदीयं जनसंसदि ॥ ५० ॥ अभिषेचय राजानमारोप्य महदासने । दृष्टमात्राश्च ते सर्वे वानरेण च धीमता ॥ ५१ ॥ अस्यर्क्षरजसो नित्यं

भविष्यन्ति वशानुगाः । इत्येवमुक्ते वचने ब्रह्मणा तु हरीश्वरम् ॥ ५२ ॥ पुरतःकृत्य दूतोऽसौ प्रययौ तां पुरीं शुभाम् । स प्रविश्यानिलगतिस्तां गुहां वानरोत्तमम् ॥ ५३ ॥ स्थापयामास राजानं पितामहनियोगतः । राज्याभिषेकविधिना स्नातोऽथाभ्यर्चितस्तदा ॥५४॥ स बद्धमुकुटः श्रीमानभिषिक्तः स्वलंकृतः । आज्ञापयामास हरीन् सर्वान् मुदितमानसः ॥ ५५ ॥ सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यां ये प्लवङ्गमाः । वालिसुग्रीवयोरेव ह्येष त्वृक्ष रजाः पिता ॥ ५६ ॥ जननी चैव तु हरिरित्येतद्भद्रमस्तु ते । यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान् यश्चैतच्छृणुयान्नरः ॥ ५७ ॥ सिद्ध्यन्ति तस्य कार्यार्था मनसो हर्षवर्धनाः॥५८॥ एतच्च सर्वं कथितं मया विभो प्रविस्तरेणेह यथार्थतस्तव । उत्पत्तिरेषा रजनीचराणामुक्ता तथैवेह हरीश्वराणाम् ॥५९॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे अधिकपाठे प्रथमः सर्गः ॥ १॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौराणीं राघवस्ततः । भ्रातृभिः सहितो वीरो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥ राघवोऽथ ऋषे र्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । कथेयं महती पुण्या त्वत्प्रसादाच्छ्रुता मया ॥ २ ॥ बृहत्कौतूहलेनास्मि संवृतो मुनिपुङ्गव । उत्पत्तिर्यादृशी दिव्या वालिसुग्रीवयोर्द्विज ॥ ३ ॥ ब्रह्मर्षे मम किं चित्रं सुरेन्द्रतपनावुभौ । जातौ वानरशार्दूलौ बलेन बलिनां वरौ ॥ ४ ॥ एवमुक्ते तु रामेण कुम्भयोनिरभाषत । एवमेतन्महाबाहो वृत्तमासीत्

पुरा किल ॥ ५ ॥ अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजन् सनातनीम् । यदर्थं राम वैदेही रावणेन पुरा हृता ॥ ६ ॥ तत्तेऽहं कीर्तयिष्यामि समाधिं श्रवणे कुरु । पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतं प्रभुम् ॥ ७ ॥ सनत्कुमारमासीनं रावणो राक्षसाधिपः । ददर्श सूर्यसङ्काशं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ८ ॥ विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः । उक्तवान् रावणो राम तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ ९ ॥ को ह्यस्मिन् प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः । यं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून् ॥ १० ॥ कं यजन्ति जना नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः । एतन्मे शंस भगवन् विस्तरेण तपोधन ॥ ११ ॥ विदित्वा हृद्गतं तस्य ध्यानदृष्टि र्महायशाः । उवाच रावणं प्रेम्णा श्रूयतामिति पुत्रक ॥ १२ ॥ यो बिभर्ति जगत् कृत्स्नं यस्योत्पत्तिं न विद्महे । सुरासुरैर्नतो नित्यं हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ १३ ॥ यस्य नाभ्युद्भवो ब्रह्मा विश्वस्य जगतः पतिः । येन सर्वमिदं सृष्टं विश्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ १४ ॥ तं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे । पिबन्ति ह्यमृतं चैव मानवाश्च यजन्ति तम् ॥ १५ ॥ पुराणैश्चैव वेदैश्च पाञ्चरात्रैस्तथैव च । ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति तम् ॥ १६ ॥ दैत्यदानवरक्षांसि ये चान्ये चामरद्विषः । सर्वान् जयति सङ्ग्रामे सदा सर्वैः स पूज्यते ॥ १७ ॥ श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । उवाच प्रणतो भूत्वा पुनरेव महामुनिम् ॥ १८ ॥ दैत्यदानवरक्षांसि ये हताः समरेऽरयः । कां गतिं प्रतिपद्यन्ते के च ते हरिणा हताः ॥ १९ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच

महामुनिः । दैवतैर्निहता नित्यं प्राप्नुवन्ति दिवः स्थलम् ॥२०॥ पुनस्तस्मात् परिभ्रष्टा जायन्ते वसुधातले। पूर्वार्जितैः सुखैर्दुःखैर्जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ २१ ॥ ये ये हताश्चक्रधरेण राजन् त्रिलोकनाथेन जनार्दनेन । ते ते गतास्तत्र लयं नरेन्द्राः क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा ततस्तद्वचनं निशाचरः सनत्कुमारस्य मुखाद्विनिर्गतम्। तथा प्रहृष्टः स बभूव विस्मितः कथन्नु यास्यामि हरिं महाहवे ॥ २३ ॥

इत्यार्षे॰उत्तरश्री॰ अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

एवं चिन्तयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः । पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महामुनिः ॥ १ ॥ मनसश्चेप्सितं यत्ते भविष्यति महाहवे । सुखी भव महाबाहो कश्चित्काल मुदीक्षय ॥ २ ॥ एवं श्रुत्वा महाबाहुस्तमृषिं प्रत्युवाच सः । कीदृशं लक्षणं तस्य ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ ३ ॥ राक्षसस्य वचः श्रुत्वा स मुनिः प्रत्यभाषत । श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये तव राक्षसपुङ्गव ॥ ४ ॥ स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । तेन सर्वमिदं प्रोतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५ ॥ स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च । स्थावरेषु च सर्वेषु वनेषु नगरीषु च ॥६॥ ओङ्कारश्चैव सत्यं च सावित्री पृथिवी च सः । धराधरधरो देवो ह्यनन्त इति विश्रुतः ॥ ७ ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः । स एव कालो ह्यनलश्च वायुः स ब्रह्मरुद्रौ च स एव बालः ॥८॥ विद्योतति ज्वलति भाति च पाति लोकान् सृजत्ययं

संहरति प्रशास्ति । क्रीडां करोत्यव्ययलोकनाथो विष्णुः पुराणो भवनाशहेतुः ॥ ९ ॥ अथवा बहुना तेन किमुक्तेन दशानन । तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १० ॥ नीलोत्पलदलश्यामः किञ्जल्कारुणवस्त्रकः । प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडित्तोयदस्तथा ॥ ११ ॥ श्रीमान् मेघवपुःश्यामः पङ्कजारुणलोचनः । श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशाङ्ककृतलक्षणः ॥ १२॥ तस्य नित्यं शरीरस्था मेघस्येव शतह्रदा । सद्मारूपिणी लक्ष्मी देहमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥ न स शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः । यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥१४॥ न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिस्तु सञ्चितैः । शक्यते भगवान् द्रष्टुं न दानेन न चेज्यया ॥१५॥ तद्भक्तैस्तद्गत प्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणैः । शक्यते भगवान् द्रष्टुं ज्ञान निर्दग्धकिल्बिषैः ॥ १६ ॥ अथवा राक्षसेन्द्र त्वं यदि तं द्रष्टुमिच्छसि कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ॥१७॥ कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु । हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः ॥१८॥ इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि । तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥१९॥ महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः । महाबाहुर्महासत्त्वः क्षमया पृथिवीसमः ॥२०॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिः सदा । भविता हि तदा रामो नरो नारायणः प्रभुः॥२१॥पितुर्नियोगात् स विभुर्दण्डके विविधे वने । विचरिष्यति धर्मात्मा सह भ्रात्रा महात्मना ॥ २२ ॥ तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मीः सीतेति विश्रुता । दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधा

तलात् ॥२३॥ रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता । छायेवानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ॥ २४ ॥ शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता । सहस्रांशो रश्मिरिव ह्येकमूर्तिरिव स्थिता ॥ २५ ॥ एवं ते सर्व माख्यातं मया रावण विस्तरात् । महतो देवदेवस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ॥ २६ ॥ एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तया मास राघव ॥२७॥ वाक्यं सनत्कुमारस्य चिन्तयानो मुहुर्मुहुः । रावणो मुमुदे श्रीमान् युद्धार्थी विचचार ह ॥२८॥ श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः । शिरसश्चालनं कृत्वा तमर्थं परिचिन्तयन् ॥२९॥ श्रुत्वा तु वाक्यं च नरेश्वरस्तदा मुदा युतो विस्मयमानचक्षुः । पुनश्च तं ज्ञानवतां प्रधानमुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ३०
इत्यार्षे० उत्तरश्री० अधिकपाठे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ततः पुनर्महातेजाः कुम्भयोनिर्महायशाः । उवाच रामं प्रणतं पितामह इवेश्वरम् ॥ १ ॥ श्रूयतामिति चामन्त्र्य रामं सत्यपराक्रमम् । कथाशेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः ॥२ ॥ यथाख्यानं श्रुतं चैव यथावृत्तं च तत्तथा । प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ॥३॥ एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना । सुता जनकराजस्य हृता राम महामते ॥ ४ ॥ एतां कथां महाबाहो नारदः सुमहायशाः । कथयामास मह्यं वै मेरौ गिरिवरोत्तमे॥५॥ देवगन्धर्वसिद्धानामृषीणां च महात्मनाम् । कथाशेषं

संहरति प्रशास्ति । क्रीडां करोत्यव्ययलोकनाथो विष्णुः पुराणो भवनाशहेतुः ॥ ९ ॥ अथवा बहुना तेन किमुक्तेन दशानन । तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १० ॥ नीलोत्पलदलश्यामः किञ्जल्कारुणवस्त्रकः । प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडित्तोयदस्तथा ॥ ११ ॥ श्रीमान् मेघवपुःश्यामः पङ्कजारुणलोचनः । श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशाङ्ककृतलक्षणः ॥ १२॥ तस्य नित्यं शरीरस्था मेघस्येव शतह्रदा । सङ्ग्रामरूपिणी लक्ष्मी देहमावृत्य तिष्ठति ॥ १३॥ न स शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः । यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १४॥ न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिस्तु सञ्चितैः । शक्यते भगवान् द्रष्टुं न दानेन न चेज्यया ॥ १५॥ तद्भक्तैस्तद्गत प्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणैः । शक्यते भगवान् द्रष्टुं ज्ञान निर्दग्धकिल्बिषैः ॥ १६ ॥ अथवा राक्षसेन्द्र त्वं यदि तं द्रष्टुमिच्छसि कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ॥ १७॥ कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु । हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः ॥ १८॥ इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि । तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ १९॥ महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः । महाबाहुर्महासत्त्वः क्षमया पृथिवीसमः ॥ २० ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिः सदा । भविता हि तदा रामो नरो नारायणः प्रभुः ॥ २१ ॥ पितुर्नियोगात् स विभुर्दण्डके विविधे वने । विचरिष्यति धर्मात्मा सह भ्रात्रा महात्मना ॥ २२ ॥ तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मीः सीतेति विश्रुता । दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधा

तलात् ॥२३॥ रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता । छायेवानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ॥ २४ ॥ शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता । सहस्रांशो रश्मिरिव ह्येकमूर्तिरिव स्थिता ॥ २५ ॥ एवं ते सर्व माख्यातं मया रावण विस्तरात् । महतो देवदेवस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ॥ २६ ॥ एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तया मास राघव ॥२७ ॥ वाक्यं सनत्कुमारस्य चिन्तयानो मुहुर्मुहुः । रावणो मुमुदे श्रीमान् युद्धार्थी विचचार ह ॥२८॥ श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः । शिरसश्चालनं कृत्वा तमर्थं परिचिन्तयन् ॥२९॥ श्रुत्वा तु वाक्यं च नरेश्वरस्तदा मुदा युतो विस्मयमानचक्षुः । पुनश्च तं ज्ञानवतां प्रधानमुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ३०

इत्यार्षे० उत्तरश्री० अधिकपाठे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ततः पुनर्महातेजाः कुम्भयोनिर्महायशाः । उवाच रामं प्रणतं पितामह इवेश्वरम् ॥ १ ॥ श्रूयतामिति चामन्त्र्य रामं सत्यपराक्रमम् । कथाशेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः ॥२ ॥ यथाख्यानं श्रुतं चैव यथावृत्तं च तत्तथा । प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ॥३॥ एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना । सुता जनकराजस्य हृता राम महामते ॥ ४ ॥ एतां कथां महाबाहो नारदः सुमहायशाः । कथयामास मह्यं वै मेरौ गिरिवरोत्तमे ॥५॥ देवगन्धर्वसिद्धानामृषीणां च महात्मनाम् । कथाशेषं

पुनः सोऽथ कथयामास राघव ॥ ६ ॥ नारदः सुमहा तेजाः प्रहसन्निव मानद । तां कथां शृणु राजेन्द्र महा पापप्रणाशिनीम् ॥ ७ ॥ यां तु श्रुत्वा महाबाहो ऋषयो दैवतैः सह । ऊचुस्तं नारदं सर्वे हर्षपर्याकुलेक्षणाः ॥८॥ यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः । स पुत्र पौत्रवान् राम स्वर्गलोके महीयते ॥ ९ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

ततः स रावणो राम पर्यटन् पृथिवीतलम् । विजयार्थी महाशूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १ ॥ दैत्यदानवरक्षस्सु यं शृणोति बलाधिकम् । तमाह्वयति युद्धार्थी रावणो बल दर्पितः ॥ २ ॥ एवं स पर्यटन् सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते । ब्रह्मलोकान्निवृत्तं तमाससादाथ नारदम् ॥ ३ ॥ व्रजन्तं मेघपृष्ठस्थमंशुमन्तमिवापरम् । तं चाभिसृत्य प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥ उवाच हृष्टमनसा रावणो नारदं तथा । आब्रह्मभवनाल्लोकास्त्वया दृष्टा ह्यनेकशः ॥ ५ ॥ कस्मिन् लोके महाभाग मानवा बलवत्तराः । योद्धुमिच्छामि तैः सार्धं यथाकामं यथासुखम् ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदो वाक्यं रावणस्य दुरात्मनः । चिन्त यित्वा मुहूर्तं तु महात्मा प्रत्युवाच तम् ॥ ७ ॥ अस्ति राजन् महाद्वीपः क्षीरोदस्य समीपतः । यत्र ते चन्द्र सङ्काशा मानवाः सुमहाबलाः ॥८॥ महाकाया महावीर्या मेघस्तनितनिस्वनाः । महामात्रा धैर्यवन्तो महापरिघ बाहवः ॥९॥ श्वेतद्वीपे मया दृष्टा मानवा राक्षसाधिप । बलवीर्यसमायुक्तान् यादृशांस्त्वमिहेच्छसि ॥ १० ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा रावणः प्रत्युवाच ह । कथं नारद जायन्ते तस्मिन् द्वीपे महाबलाः ॥ ११ ॥ श्वेतद्वीपे कथं वासः प्राप्तस्तैः सुमहात्मभिः । एतन्मे सर्व माख्याहि प्रभो नारद तत्त्वतः ॥ १२ ॥ त्वया दृष्टं जगत् सर्वं हस्तामलकवत् सदा । रावणस्य वचः श्रुत्वा नारदः प्रत्युवाच तम् ॥ १३ ॥ अनन्यमानसा नित्यं नारायणपरायणाः । तदाराधनसक्ताश्च तच्चित्तास्तत्परायणाः ॥ १४ ॥ एकान्तभावानुगतास्ते नरा राक्षसाधिप । तच्चित्ता स्तद्गतप्राणा नरा नारायणं श्रिताः ॥ १५ ॥ श्वेतद्वीपे तु तैर्वास आर्जितः पुण्यकर्तृभिः । ये हता लोकनाथेन शार्ङ्गमानम्य संयुगे ॥ १६ ॥ चक्रायुधेन देवेन तेषां वास स्त्रिविष्टपे । न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिर्न संयमैः ॥ १७ ॥ न च दानफलैर्मुख्यैः स लोकः प्राप्यते सुखम् । नारदस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवः सुविस्मितः ॥ १८ ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं तेन योत्स्यामि संयुगे । आपृच्छ्य नारदं प्रायाच्छ्वेतद्वीपाय रावणः ॥ १९ ॥ नारदोऽपि चिरं ध्यात्वा कौतूहलसमन्वितः । दिदृक्षुः परमाश्चर्यं तत्रैव त्वरितं ययौ ॥ २० ॥ स हि केलिकरो विप्रो नित्यं च समरप्रियः । रावणोऽपि ययौ तत्र राक्षसैः सह राघव ॥ २१ ॥ महता सिंहनादेन नादयन् स दिशो दश । गते तु नारदे तत्र रावणोऽपि महायशाः ॥ २२ ॥ प्राप श्वेतं महाद्वीपं दुर्लभं यत् सुरैरपि । तेजसा तस्य द्वीपस्य रावणस्य बलीयसः ॥ २३ ॥ तत्तस्य पुष्पकं यानं वात वेगसमाहतम् । अवस्थातुं न शक्नोति वाताहत इवाम्बुदः ॥ २४ ॥ सचिवा राक्षसेन्द्रस्य द्वीपमासाद्य दुर्दशम् ।

अब्रुवन् रावणं भीता राक्षसा जातसाध्वसाः ॥ २५ ॥ राक्षसेन्द्र वयं मूढा भ्रष्टसंज्ञा विचेतसः । अवस्थातुं न शक्ष्यामो युद्धं कर्तुं कथञ्चन ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा दुद्रुवुस्ते सर्व एव निशाचराः । रावणोऽपि हि तद्यानं पुष्पकं हेम भूषितम् ॥ २७ ॥ विसर्जयामास तदा सह तैः क्षणदा चरैः । गते तु पुष्पके राम रावणो राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥ कृत्वा रूपं महाभीमं सर्वराक्षसवर्जितः । प्रवि वेश तदा तस्मिञ्छ्वेतद्वीपे स रावणः ॥ २९ ॥ प्रविशन्नेव तत्राशु नारीभिरुपलक्षितः । एकया सुस्मितं कृत्वा हस्ते गृह्य स रावणः ॥ ३० ॥ पृष्टश्चागमनं ब्रूहि किमर्थमिह चागतः । को हि त्वं कस्य वा पुत्रः केन वा प्रहितो वद ॥ ३१ ॥ इत्युक्तो रावणो राजन् क्रुद्धो वचनमब्रवीत् । अहं विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षसः ॥३२॥ युद्धार्थ मिह संप्राप्तो न च पश्यामि कंचन । एवं कथयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३३ ॥ प्राहसंस्ते ततः सर्वे सस्वनं युवतीजनाः । एकया क्रुद्धया तासां बालवद्गृह्य लीलया ॥ ३४ ॥ भ्रामितस्तु सखीमध्ये विक्षिप्तः स दशाननः । सखीमन्यां समाहूय पश्य त्वं कीटकं धृतम् ॥ ३५ ॥ दशास्यं विंशतिभुजं कृष्णाञ्जनसमप्रभम् । हस्ताद्धस्तं स च क्षिप्तो भ्राम्यते श्रमलालसः ॥ ३६ ॥ भ्राम्यमाणेन बलिना राक्षसेन विपश्चिता । पाणावेकाऽथ सन्दष्टा रोषेण वनिता शुभा ॥ ३७ ॥ मुक्तस्तया शुभः कीटो धुन्वन्त्या हस्तवेदनात् । गृहीत्वाऽन्या राक्षसेन्द्रमुत्पपात विहायसा ॥ ३८ ॥ ततस्तामपि संक्रुद्धो विददार नखै र्भृशम् । तया स हि विनिर्धूतः सहसैव निशाचरः॥३९॥

पपात चाम्भसो मध्ये सागरस्य भयातुरः । पर्वतस्येव शिखरं यथा वज्रविदारितम् ॥ ४० ॥ प्रापतत् सागरस्यैव जले तस्थौ निपातितः । एवं स रावणो राम श्वेतद्वीपनिवासिभिः ॥ ४१ ॥ स्त्रीजनैर्विनिगृह्याशु भ्रामितश्च ततस्ततः । नारदोऽपि महातेजा रावणं वीक्ष्य धर्षितम् ॥ ४२ ॥ विस्मयं सुचिरं गत्वा प्रजहास ननर्त च । ततः स सागरजलाज्जलक्लिन्नशिरोरुहः ॥ ४३ ॥ दक्षिणं तीरमासाद्य चिन्तयामास विस्मितः । ये मया निर्जिता लोका न तेषु भयमीदृशम् ॥ ४४ ॥ स्वभावतोऽल्पवीर्याणां विरुद्धं योषितामिदम् । नूनमेतस्य लोकस्य मानवाः प्रभविष्णवः ॥ ४५ ॥ स्त्रीरूपविग्रहधरा यान्ममाचष्ट नारदः । बलवद्भिस्तु सन्धेयमिति संचिन्त्य निश्चितम् ॥ ४६ ॥ भूयस्तासां प्रवृत्त्यर्थं तद्वनं समलोडयत् । अथापश्यन्महात्मानं पितामहसुतं प्रभुम् ॥ ४७ ॥ सनत्कुमारमासीनं सर्वयोगभृतां वरम् । जाज्वल्यमानं तपसा समिद्भिरिव पावकम् ॥ ४८ ॥ अपश्यद्दक्षिणे पार्श्वे विचरन्तं गुहाश्रयम् । स तं दृष्ट्वा तपोवृद्धमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ४९ ॥ व्रीडितः परिपप्रच्छ ब्रह्मर्षिं सत्यवादिनम् । भगवन् केन लोकोऽयं कल्पितः सुमहात्मना ॥ ५० ॥ के वा लोके वसन्त्यस्मिन् सर्वज्ञानवतां वर । किं च त्वं ध्यायसे ब्रह्मन् शंस मे सुसमाधिना ॥ ५१ ॥ एतन्मे ब्रूहि तत्सर्वं सर्वज्ञो ह्यसि विश्रुतः । एवमुक्तो महातेजा विदित्वा तस्य हृद्गतम् ॥ ५२ ॥ उवाच वाक्यं प्रहसन् श्रूयतामिति पुत्रक । यो हि वै सर्वमेवेदं बिभर्ति सचराचरम् ॥ ५३ ॥ त्रैलोक्यं सर्वभूतात्मा यस्योत्पत्ति

न विद्महे । यमाहुर्वेदविदुषः पुरुषं तमसः परम् ॥ ५४ ॥ आदित्यरूपमजरं परमात्मानमीश्वरम् । यस्य नाभिभवो ब्रह्मा पिता मम पितामहः ॥ ५५ ॥ कैलासनिलयः श्रीमान् भवश्च क्रोधसम्भवः । यं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे ॥ ५६ ॥ पिबन्ति चामृतं हृष्टाः परिभूय दितेः सुतान् । यस्य श्वासानिलोद्भूताः स्त्रियस्त्वामपराजितम् ॥५७॥ गृहीत्वा सुमहावेगाश्चिक्षिपुः सागराम्भसि । येन दैत्या महावीर्या दानवाश्च सनैर्ऋताः ॥ ५८ ॥ निहता बहुरूपेण बहवो बाहुशालिना । तेनायं लोकनाथेन कल्पितः सुमहात्मना । गोविन्देन निवासार्थं लोको वै सुमहात्मना ॥ ५९ ॥ अर्चयन्ति जगन्नाथं नारायणपरायणाः ॥ ६० ॥ अद्वेषाः सर्वभूतेषु महायोगबलाश्रयाः । यजन्ति पञ्चभिर्यज्ञैः सततं मधुसूदनम् ॥६१॥ एकान्तिनो महासत्त्वा वसन्ति सुसमाहिताः । यः पुराणे च वेदे च पाञ्चरात्रे च पठ्यते ॥ ६२ ॥ साङ्ख्ययोगे च मुनिभिर्ध्यायते चेज्यते च यः । मुनिभिर्देवसङ्घैश्च स्थाप्यते भगवान् हरिः ॥ ६३ ॥ मधुकैटभयोर्हन्ता यस्तमन्वेष्टुमर्हति । पितामहोऽपि तं देवं न च जानाति रावण ॥ ६४ ॥ यस्तु नित्यं विजानाति हरिं नारायणं विभुम् । जगदाभरणं पुण्यं तस्य मोक्षो न संशयः ॥ ६५ ॥ एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं प्रसन्नेनान्तरात्मना । पुनरेव ततो रक्षः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ६६ ॥ कथं च दृश्यते देव कथं च श्रूयते भुवि । कथं च क्रीडते लोके द्रष्टुं वा शक्यते कथम् ॥ ६७ ॥ कियत्कालेन वा ब्रह्मँल्लोकोऽयं तपसा मया । शक्यः प्रवेष्टुं तद्ब्रूहि सर्वं हि

विदितं तव ॥६८॥ आकर्ण्य सस्पृहं तस्य वाक्यं वाक्य विशारदः । प्रत्युवाच मुनिर्धीमान् तत्सर्वमनुपूर्वशः ॥ ६९ ॥ स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । येन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७० ॥ स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च । सागरेषु च सर्वेषु वसतीह सरित्सु च ॥ ७१ ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः । स एव कालो वरुणः स एव स ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुखः स चाग्निः ॥ ७२ ॥ ओङ्कारो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री सन्ध्य एव च । धराधरधरो देवः सोऽनन्त इति विश्रुतः ॥ ७३ ॥ विद्योतति ज्वलति वर्षति वाति पाति गर्जत्युपैति तपते दहते स चैव । लोकान् सृजत्यवति संहरते सदैव दैत्यान् स एव दहते जगति प्रसह्य ॥ ७४ ॥ स न शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः । प्रसादं कुरुते यस्य स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥७५॥ तद्गतैस्तद्गतप्राणैः शुचिभिस्तत्परायणैः । शक्यः प्रवेष्टुं लोकोऽयं ज्ञाननिर्धूतकिल्बिषैः ॥ ७६ ॥ एवंविधैरयं लोकः प्राप्यते पुरुषोत्तमैः । अकामकारिभिर्देवैरक्रोधै र्दग्धतामसैः ॥ ७७ ॥ यश्चैव सुमहाकायः प्रविष्टो लोकमव्ययम् । आस्ते तथैव हरिणा कृता तेन महापुरी ॥ ७८ ॥ अष्टाविंशे युगे प्राप्ते मनोरस्य विवस्वतः । वैष्णवीं मूर्तिमाविश्य लोकमेनं प्रवेक्ष्यसि ॥७९॥ नातः परतरं श्रोतुं मत्तो वै राक्षसेश्वर । उत्तिष्ठ गच्छ भद्रं ते प्राप्स्यसे गतिमीप्सिताम् ॥ ८० ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तं प्रणम्याभिपूज्य च । समासाद्य महत् सैन्यं ययौ लङ्कामशङ्कितः ॥ ८१ ॥ नारदोऽपि प्रहृष्टात्मा दृष्ट्वा

सर्वमशेषतः । द्रुतं मेरुमुपागम्य विशते तां शुभां सभाम् ॥ ८२ ॥ तस्यां ब्रह्माणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः । देवान् संश्रावयामास समीपे पद्मजन्मनः ॥ ८३ ॥ निशम्य सुमहत् पुण्यमाख्यानं पद्मसंभवः । नारदं सम्परिष्वज्य प्राह भूतभविष्यवित् ॥ ८४ ॥ हिरण्यकशिपुः पूर्वं बभूवैष निशाचरः । अवध्यो बहुभिर्योगैर्वरदानान्महाबलः ॥ ८५ ॥ स कदाचिन्महात्मानं पद्मनाभमधोक्षजम् । सभायां गर्हयन् दर्पान्नृसिंहवपुषं हरिम् ॥ ८६ ॥ समुद्गृह्य नखैस्तेन दीर्यमाणस्य संयुगे । रक्तसंस्पर्शजं दिव्यं चक्षुर्दैत्यपतेरभूत् ॥ ८७ ॥ स तु तद् राक्षसं जन्म तस्मान्मानुषजन्मनः । भाविनीं निधनप्राप्तिं पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ॥ ८८ ॥ श्रीवत्साङ्कं तदङ्कस्थः प्राह दैत्यः शनैरिदम् । नखैर्विभिन्नहृदयः क्षणं दीनः कृताञ्जलिः ॥ ८९ ॥ तप्तहाटककेशान्त ज्वलत्पावकलोचन । वज्रायुधनखस्पर्श दिव्यसिंह नमोऽस्तु ते ॥९०॥ कैटभारे हरे देव विष्णो विपुलविक्रम । त्राहि मां भूतभव्येश शरणागतवत्सल ॥ ९१ ॥ त्वद्धते राक्षसे भावे मानुषे च पदे विभो । प्राप्नुयां त्वन्मयो लोकं लोकनाथ प्रसीद मे ॥ ९२ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा ययौ दैत्यपतिं हरिः । हंसयुक्तविमानेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ९३ ॥ स एव च पुनस्तत्र राक्षसोऽभून्महासुरः । राक्षसेन विधानेन सदा तद्भावभावितः ॥ ९४ ॥ मानुषत्वमुपागम्य लोकान् हन्तुं कृतोद्यमम् । तृतीयं च हतं तेन श्वेतद्वीपं प्रवेक्ष्यति ॥ ९५ ॥ वैष्णवं तेज आविश्य यथोक्तं ब्रह्मवादिना । मयाऽपि चेहसंस्थेन दृष्टमेवाक्ष

दर्शनात् ॥९६॥ मयाऽवलम्बितं सर्वं देवस्य परमात्मनः । यस्त्विदं पठते नित्यं पुण्यमाख्यानमादितः ॥ ९७ ॥ नारदोक्तं मनुष्यो वै स याति परमां गतिम् । वैष्णवं परमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९८ ॥ नित्यं च शृणुयाद्यश्च सोऽपि पापात् प्रमुच्यते । जातिस्मरत्वं विप्रत्वं कुले महति संभवम् ॥ ९९ ॥ सर्वज्ञतां च लभते नात्र कार्या विचारणा । स च संस्तूय च हरिं प्रविष्टः कमलोद्भवः ॥ १०० ॥ अनुभाव्य सुरान् सर्वान् ययौ स्वं लोकमीश्वरः । नारदस्तु ततस्तस्मान्मेरुपृष्ठं परिभ्रमन् ॥ १०१ ॥ स तु मामाजगामाशु दिदृक्षुर्द्वादशात्मकम् । स मया शास्त्रतः सम्यगभिवाद्याभिपूजितः ॥ १०२ ॥ आख्यानमिदमाचष्ट ममानुग्रहकाम्यया । मयाप्येतत्सदस्येत्य पावनार्थं मनोहरम् ॥ १०३ ॥ भक्त्या तव महाबाहो कथामृतमुदाहृतम् । एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ १०४ ॥ विज्ञाय च हृता सीता त्वत्तो मरणकांक्षया । भवान्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १०५ ॥ शार्ङ्गपद्मायुधधरः सर्वदेवनमस्कृतः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदेवाभिपूजितः ॥ १०६ ॥ पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रदः । वधार्थं रावणस्य त्वं प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ १०७ ॥ किन्न वेत्सि त्वमात्मानं राम नारायणो ह्यहम् । मा मुह्यस्व महाभाग स्मर चात्मानमात्मना ॥ १०८ ॥ गुह्याद्गुह्यतरस्त्वं हि एवमाह पितामहः । त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधामा त्रिपदात्मकः ॥ १०९ ॥ त्रिकालकर्मा त्रैविद्यस्त्रिदशारिप्रमर्दनः । त्वया क्रान्तास्त्रयो लोकाः पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ ११० ॥

त्वं महेन्द्रानुजः श्रीमान् बलिबन्धनकारणात् । अदित्या गर्भसम्भूतो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥१११॥ लोकाननु ग्रहीतुं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् । तदिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम ॥ ११२॥ निहतो रावणः पापः सपुत्र गणबान्धवः । प्रहृष्टाश्च सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥११३॥ प्रशान्तं च जगत् सर्वं त्वत्प्रसादात् सुरेश्वर । सीता लक्ष्मीर्महाभागा सम्भूता वसुधातले ॥ ११४ ॥ त्वदर्थमियमुत्पन्ना जनकस्य गृहे शुभा । लङ्कामानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता ॥११५॥ एवमेतत् समाख्यातं तव राम महायशः । ममापि नारदेनोक्तमृषिणा दीर्घ जीविना ॥ ११६ ॥ यथा सनत्कुमारेण व्याख्यातं तस्य रक्षसः । तेनापि च तदेवाशु कृतं सर्वमशेषतः ॥११७॥ यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धे विद्वान् ब्राह्मणसन्निधौ । अनन्त मक्षयं दत्तं पितॄणामुपतिष्ठति ॥११८॥ एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजीवलोचनः । परं विस्मयमापन्नो भ्रातृभिः सह राघवः ॥ ११९ ॥ वानराः ससुग्रीवा राक्षसाः सविभीषणाः । राजानश्च महामात्या ये चान्ये ऽपि समागताः ॥ १२० ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्मसमन्विताः । सर्वे चोत्फुल्लनयनाः सर्वे हर्षसम न्विताः ॥ १२१ ॥ राममेवानुपश्यन्ति भृशमत्यन्त हर्षिताः । अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ॥१२२॥ दृष्टः सम्भाषितश्चापि राम गच्छामहे वयम् । [एवमुक्त्वा गताः सर्वे पूजितास्ते यथागतम् ।] ॥ १२३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे अधिकपाठे पञ्चमः सर्गः॥५॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एवमास्ते महाबाहुरहन्यहनि राघवः । प्रशासत् सर्व कार्याणि पौरजानपदेषु च ॥ १ ॥ ततः कतिपयाहस्सु वैदेहं मिथिलाधिपम् । राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेत दुवाच ह ॥२॥ भवान् हि गतिरव्यग्रा भवता पालिता वयम् । भवतस्तेजसोग्रेण रावणो निहतो मया ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणां च सर्वेषां मैथिलानां च सर्वशः । अतुलाः प्रीतयो राजन् सम्बन्धकपुरोगमाः ॥ ४ ॥ तद्भवान् स्वपुरीं यातु रत्नान्यादाय पार्थिव । भरतश्च सहायार्थं पृष्ठतस्तेऽनुयास्यति ॥ ५ ॥ स तथेति नृपः कृत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् । प्रीतोऽस्मि भवतो राजन् दर्शनेन नयेन च ॥ ६ ॥ यान्येतानि तु रत्नानि मदर्थं सञ्चितानि वै । दुहित्रे तानि वै राजन् सर्वाण्येव ददामि च ॥ ७ ॥ एव मुक्का तु काकुत्स्थं जनको हृष्टमानसः । प्रययौ मिथिलां श्रीमांस्तमनुज्ञाय राघवम् ॥ ८ ॥ ततः प्रयाते जनके केकयं मातुलं प्रभुः । राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेत दुवाच ह ॥९॥ इदं राज्यमहं चैव भरतश्च सलक्ष्मणः । आयत्तास्त्वं हि नो राजन् गतिश्च पुरुषर्षभ ॥ १० ॥

अथ सामन्तराजविसर्जनम्—एवमित्यादि । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वोपास्य मान इत्यर्थः । प्रशासदिति शत्रन्तं पदम् ॥ १ ॥ २ ॥ भवानिति । भवान् हि गतिः । अव्यग्रेति अचला प्रतिष्ठेत्यर्थः । भवता पालिता इति । कन्या प्रदानादिना परिपालितवंशा इत्यर्थः । तेजसा तपोवीर्येण । पाविता इति च पाठः ॥३॥४॥ तदिति । रत्नानि अस्माभिर्दीयमानानि उत्तमवस्तूनि ॥ ५ ॥ स इति । तथेति कृत्वा तथाऽस्त्वित्यङ्गीकृत्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ यानीति । मदर्थं मत्प्रीतिदानार्थम् ॥७॥८॥ तत इति । केकयं मातुलमिति, युधाजितमित्यर्थः ॥९॥ इदमिति । आयत्ताः, त्वयीति शेषः । गतिः आपद्बन्धुरित्यर्थः ॥१०॥

राजाऽपि वृद्धः सन्तापं त्वदर्थमुपयास्यति । तस्माद्गमनमद्यैव रोचते तव पार्थिव ॥ ११ ॥ लक्ष्मणेनानुयात्रेण पृष्ठतोऽनुगमिष्यते । धनमादाय विपुलं रत्नानि विविधानि च ॥ १२ ॥ युधाजित्तु तथेत्याह गमनं प्रति राघवम् । रत्नानि च धनं चैव त्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति ॥ १३ ॥ प्रदक्षिणं स राजानं कृत्वा केकयवर्धनः । रामेण हि कृतः पूर्वमाभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ १४ ॥ लक्ष्मणेन सहायेन प्रयातः केकयेश्वरः । हतेऽसुरे यथा वृत्रे विष्णुना सह वासवः ॥ १५ ॥ तं विसृज्य ततो रामो वयस्यमकुतोभयम् । प्रतर्दनं काशिपतिं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शितं सौहृदं परम् । उद्योगश्च कृतो राजन् भरतेन त्वया सह ॥ १७ ॥ तद्भवानद्य काशेय पुरीं वाराणसीं व्रज । रमणीयां त्वया गुप्तां सुप्रकाशां सुतोरणाम् ॥ १८ ॥ एतावदुक्त्वा चोत्थाय काकुत्स्थः परमासनात् । पर्यष्वजत धर्मात्मा निरन्तरमुरोगतम् ॥ १९ ॥

राजेति । राजा केकयः ॥ ११ ॥ लक्ष्मणेनेति । अनुयात्रेण अनुयात्रोपचाररूपेण अनुयात्रानुरूपोपचारार्थम् अनुगमिष्यते, भवानिति शेषः । लक्ष्मणस्त्वनुयात्रार्थं पृष्ठतोऽनुगमिष्यतीति च पाठः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रदक्षिणमिति । रामेण पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणं कृतः केकयवर्धनः राजानं रामं प्रदक्षिणीकृत्य प्रयातः । रामस्य मूर्धाभिषिक्तत्वाज्ज्येष्ठेन मातुलेनापि रामं प्रति प्रदक्षिणादिकरणम् ॥ १४ ॥ लक्ष्मणेनेति । वृत्रे हते सति विष्णुना उपेन्द्रेण सह स्थितो वासवः यथा विसृजति तथा लक्ष्मणमनुयात्रार्थं विसृज्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ दर्शितेति । यस्मात्त्वया भरतेन सह मम रणसहायार्थमुद्योगः कृतः । यस्माद्भवता परमा प्रीतिर्दर्शिता परं सौहार्दं च दर्शितम् । अनेनानुवादेन रावणसंहारार्थं काशीराजेन सङ्गतमिति सिद्धम् ॥ १७ ॥ तदिति । काशेय काशीदेशभव । ढग्भाव आर्षः ॥ १८ ॥ एतावदिति । उरोगतं यथा भवति तथा निरन्तरं

विसर्जयामास तदा कौसल्यानन्दवर्धनः । राघवेणाभ्यनुज्ञातः काशीशोऽप्यकुतोभयः । वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण विसर्जितः ॥२०॥ विसृज्य तं काशिपतिं त्रिशतं पृथिवीपतीन् । प्रहसन् राघवो वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ २१ ॥ भवतां प्रीतिरव्यग्रा तेजसा परिरक्षिता। धर्मश्च नियतो नित्यं सत्यं च भवतां सदा॥२२॥ युष्माकं चानुभावेन तेजसा च महात्मनाम् । हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी रावणो राक्षसाधमः ॥ २३ ॥ हेतुमात्रमहं तत्र भवतां तेजसा हतः । रावणः सगणो युद्धे सपुत्रामात्यबान्धवः ॥ २४ ॥ भवन्तश्च समानीता भरतेन महात्मना । श्रुत्वा जनकराजस्य काननात्तनयां हृताम् ॥ २५ ॥ उद्युक्तानां च सर्वेषां पार्थिवानां महात्मनाम् । कालो व्यतीतः सुमहान् गमनं रोचयाम्यतः ॥ २६ ॥ प्रत्यूचुस्तं च राजानो हर्षेण महता वृताः । दिष्ट्या त्वं विजयी राम स्वराज्येऽपि प्रतिष्ठितः ॥ २७ ॥ दिष्ट्या प्रत्याहृता सीता दिष्ट्या शत्रुः पराजितः । एष नः परमः काम एषा नः प्रीतिरुत्तमा ॥ २८ ॥ यत्त्वां विजयिनं राम पश्यामो हतशात्रवम् ॥ २९ ॥ एतत्त्वय्युपपन्नं च यदस्मांस्त्वं प्रशंससे । प्रशंसार्ह न जानीमः प्रशंसां वक्तुमीदृशीम् ॥ ३० ॥

गाढं पर्यष्वजत ॥ १९ ॥ २० ॥ विसृज्येति । प्रहसन्निति । त्रिशतसङ्ख्याकपृथिवीपतिदर्शनजसन्तोषात्प्रहासः ॥ २१ ॥ भवतामिति । भवतां तेजसा अव्यग्रा प्रतिष्ठिता प्रीतिः वनाय निर्गतस्य मे पुनश्चागत्यानुभवयोग्यतया परिरक्षिता। भवतां तेजसा धर्मश्च नियतः। सत्यं च नियतम् ॥ २२-२४ ॥ भवन्त इति । भवन्तश्च समानीताः संमिलिताः ॥ २५-२७॥ दिष्ट्येति ।

ति०-प्रशंसार्ह सकललोकप्रशंसार्हस्वभावयुक्त ! ईदृशीं भवदुक्तप्रशंसाजातीयां प्रशंसां वक्तुं न जानीमः।-

आपृच्छामो गमिष्यामो हृदिस्थो नः सदा भवान् ।
वर्तामहे महाबाहो प्रीत्याऽत्र महता वृताः ।
भवेच्च ते महाराज प्रीतिरस्मासु नित्यदा ॥ ३१ ॥
बाढमित्येव राजानो हर्षेण परमन्विताः ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे राघवं गमनोत्सुकाः ॥ ३२ ॥
पूजिताश्चैव रामेण जग्मुर्देशान् स्वकान् स्वकान्॥ ३३॥
इत्यार्षे॰ श्रीरामायणे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

ते प्रयाता महात्मानः पार्थिवास्ते प्रहृष्टवत् । गजवाजि सहस्रौघैः कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ १ ॥ अक्षौहिण्यो हि तत्रासन् राघवार्थे समुद्यताः । भरतस्याज्ञयाऽनेकाः प्रहृष्टा बलवाहनाः ॥ २॥ ऊचुस्ते च महीपाला बलदर्प समन्विताः। न रामरावणं युद्धे पश्यामः पुरतः स्थितम् ॥ ३ ॥ भरतेन वयं पश्चात् समानीता निरर्थकम् । हता हि राक्षसाः क्षिप्रं पार्थिवैः स्युर्न संशयः ॥ ४ ॥

हतशात्रवं हतशत्रुम् ॥ २८–३१ ॥ बाढमित्येवेति । रामेणोक्ता इति शेषः । गमिष्याम इत्यूचुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३२॥३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमृकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

त इत्यादि । प्रहृष्टवत् प्रहृष्टाः सन्तः ॥ १ ॥ अक्षौहिण्य इति । राघवार्थ इति । रामसहायार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ ऊचुरिति । रामरावणं रामस्य रावणम् वध्यघातुकसंबन्धः षष्ठ्यर्थः। रामं रावणमिति पाठे–युद्धे रामं रावणं च युद्ध्यमानौ रामरावणावित्यर्थः ॥ ३ ॥ भरतेनेति । पश्चाद्रावणवधानन्तरम्॥४–६॥

–अतस्तामकुर्वैव यथा सदा भवान्नो हृदिस्थः। एवं वयमपि त्वद्विषयया महत्या प्रीत्या वृतास्तव हृदि यथा वर्तामहे तथा अस्मासु ते प्रीतिश्च भवेत् भूयात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

स०–रामरावणं राममपि किञ्चित्कालं लोकदृष्ट्या रावयतीति भो सीते कासीति तथा तम् । न पश्यामः पुरतः रामपुरतः स्थितम् । नालोकितवन्तः समरदर्शनदैवहीना इति भावः ॥३॥ भरतेनेति तदैव दैववशा–

रामस्य बाहुवीर्येण रक्षिता लक्ष्मणस्य च । सुखं पारेसमुद्रस्य युद्धचेम विगतज्वराः ॥५॥ एताश्चान्याश्च राजानः कथास्तत्र सहस्रशः । कथयन्तः स्वराज्यानि जग्मुर्हर्षसमन्विताः ॥ ६ ॥ स्वानि राज्यानि मुख्यानि ऋद्धानि मुदितानि च । समृद्धधनधान्यानि पूर्णानि वसुमन्ति च ॥७॥ यथापुराणि ते गत्वा रत्नानि विविधान्यथ । रामस्य प्रियकामार्थमुपहारान्नृपा ददुः ॥ ८ ॥ अश्वान् यानानि रत्नानि हस्तिनश्च मदोत्कटान् । चन्दनानि च मुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥९॥ मणिमुक्ताप्रवालांस्तु दास्यो रूपसमन्विताः । अजाविकांश्च विविधान् रथांस्तु विविधान् ददुः ॥ १० ॥ भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलाः । आदाय तानि रत्नानि स्वां पुरीं पुनरागताः ॥ ११ ॥ आगम्य च पुरीं रम्यामयोध्यां पुरुषर्षभाः । तानि रत्नानि चित्राणि रामाय समुपाहरन् ॥ १२ ॥ प्रतिगृह्य च तत् सर्वं रामः प्रीतिसमन्वितः । सुग्रीवाय ददौ राज्ञे महात्मा कृतकर्मणे ॥ १३ ॥ विभीषणाय च ददौ तथाऽन्येभ्योऽपि राघवः । राक्षसेभ्यः कपिभ्यश्च यैर्वृतो जयमाप्तवान् ॥ १४ ॥

स्वानीति । मुख्यानीति, प्रसिद्धानीत्यर्थः । धनं जीविकाजीवरूपम् । वसुमन्ति महानिधिमन्ति ॥७॥ यथेति । यथापुराणि यथाप्राप्तस्वस्वपुराणि । उपहारान् प्रत्युपहारान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ मणीति । अजाविकान् चर्ममयान् तल्पविशेषानित्यर्थः । अजाविकं च विविधमिति वा पाठः ॥ १०–१४ ॥

—द्रुमने रामरावणसम्मर्ददर्शनमिव राक्षससंक्षयः सुघटः कर्तुमस्माभिरिति वदन्तः । हता इति । यदि पूर्वं समानीता वयं तर्हि पार्थिवैरस्माभिरेव राक्षसा निहताः स्युरित्यन्वयः ॥ ४ ॥ उक्तानि स्वराज्यान्यनूद्य विशिनष्टि—स्वानीत्यादि । मुदितानि जनद्वारा । धनं स्वर्णादिधातुः । वसु रत्नादि । "वसु रत्ने स्मृतम्" इति विश्वः ॥ ७॥

ते सर्वे रामदत्तानि रत्नानि कपिराक्षसाः । शिरोभिर्धारयामासुर्बाहुभिश्च महाबलाः ॥ १५ ॥ हनूमन्तं च नृपतिरिक्ष्वाकूणां महारथः । अङ्गदं च महाबाहुमङ्कमारोप्य वीर्यवान् । रामः कमलपत्राक्षः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ अङ्गदस्ते सुपुत्रोऽयं मन्त्री चाप्यनिलात्मजः ॥ १७ ॥ सुग्रीव मन्त्रिते युक्तौ ममापि च हिते रतौ । अर्हतो विविधां पूजां त्वत्कृते वै हरीश्वर ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा व्यवमुच्याङ्गाद्भूषणानि महायशाः । स बबन्ध महार्हाणि तदाऽङ्गदहनूमतोः ॥ १९ ॥ आभाष्य च महावीर्यान् राघवो यूथपर्षभान् । नीलं नलं केसरिणं कुमुदं गन्धमादनम् ॥ २० ॥ सुषेणं पनसं वीरं मैन्दं द्विविदमेव च । जाम्बवन्तं गवाक्षं च विनतं धूम्रमेव च ॥ २१ ॥ वलीमुखं प्रजङ्घं च सन्नादं च महाबलम् । दरीमुखं दधिमुखमिन्द्रजानुं च यूथपम् ॥ २२ ॥ मधुरं श्लक्ष्णया वाचा नेत्राभ्यामापिबन्निव । सुहृदो मे भवन्तश्च शरीरं भ्रातरस्तथा ॥ २३ ॥ युष्माभिरुद्धृतश्चाहं व्यसनात् काननौकसः । धन्यो राजा च सुग्रीवो भवद्भिः सुहृदां वरैः ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ददौ तेभ्यो भूषणानि यथार्हतः । वज्राणि च महार्हाणि सस्वजे च नरर्षभः ॥ २५ ॥ ते पिबन्तः सुगन्धीनि मधूनि मधुपिङ्गलाः । मांसानि च सुमृष्टानि मूलानि च फलानि च ॥ २६ ॥ एवं तेषां निवसतां मासः साग्रो ययौ तदा । मुहूर्तमिव ते सर्वे राजभक्त्या च मेनिरे ॥ २७ ॥

त इति । शिरोभिरिति । मुकुटकुण्डलादीनीति भावः । बाहुभिरिति । अङ्गदादीनीत्यर्थः । भुजेषु चेति पाठः ॥ १५-२६ ॥ एवं तेषां निवसतामिति ।

रामोऽपि रेमे तैः सार्धं वानरैः कामरूपिभिः । राक्षसैश्च महावीर्यैर्ऋक्षैश्चैव महाबलैः ॥२८॥ एवं तेषां ययौ मासो द्वितीयः शैशिरः सुखम् । वानराणां प्रहृष्टानां राक्षसानां च सर्वशः ॥ २९ ॥ इक्ष्वाकुनगरे रम्ये परां प्रीतिमुपासताम् । रामस्य प्रीतिकरणैः कालस्तेषां सुखं ययौ ॥३०॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

तथा स्म तेषां वसतामृक्षवानररक्षसाम् ।
राघवस्तु महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गम्यतां सौम्य किष्किन्धां दुराधर्षां सुरासुरैः ।
पालयस्व सहामात्यो राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २ ॥

आभरणादिभिः सत्कृतानां निवसतां तेषां साग्रः पञ्चषड्दिनाधिकः मासो गतः ॥२७॥२८ ॥ एवं तेषामिति । वसन्तेऽभिषिक्तेन रामेण मासानन्तरमपि अविशेषसत्कारं प्राप्तानां तेषां द्वितीयः शैशिरो मासः फाल्गुनमासः सुखं गतः । अभिषेकानन्तरं संवत्सरं सुखमुषितास्त इत्यर्थः॥ २९॥ इक्ष्वाकुनगर इति । प्रीतिकरणैः संमानैः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

तथा स्मेत्यादि। तेषामिति भावलक्षणे षष्ठी।तेषु वसत्स्वित्यर्थः यावत्॥१॥गम्यता

ति०–वसन्तेऽभिषिक्तेन रामेण मासानन्तरं विशेषसत्कारप्राप्तौ शैशिरः शिशिरर्तुसम्बन्धी द्वितीयो मासः । सुखं गत इत्युक्त्या संवत्सरपर्यन्तं तेषां रामसमीपे वास उक्त इति तीर्थादयः । वस्तुतोऽधिकमासगणनया ऽमान्तमानेनाश्विनकृष्णपक्षे अयोध्याप्रवेशेन तत्रैव तदुत्तरशुक्लपक्षे वाऽभिषेकः। साग्रो मास इत्यनेन कार्त्तिकान्तास्थितिरुक्ता । ततः शैशिरो द्वितीयो मासः फाल्गुनो गत इति हेमन्तशिशिरावर्धशरच्च तत्र वास इति पञ्चमासपर्यन्तं तत्र वास इति लभ्यते । पूर्वकाण्डान्तसंक्षेपेणोक्तस्यैवार्थस्यात्र काण्डे विस्तरेणोक्तिरिति बोध्यम् । एवं तेषामिति भरताद्यानीतरत्नविशेषैर्विशेषसत्कारप्राप्तिपर्यन्तं निवसतां तेषां साग्राः पञ्चषड्दिनधिका मासा गताः ॥ स०–मासश्चात्र नाभिषेकमारभ्य, किन्तु सर्वराजनिर्गमनानन्तरमिति ध्येयम् । स्कान्दे रामोपाख्याने रामाभिषेकानन्तरं संवत्सरपर्यन्तं वासस्योक्तत्वात् । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं पुरस्तात् ॥ २९ ॥

अङ्गदं च महाबाहो प्रीत्या परमया युतः। पश्य त्वं हनुमन्तं च नलं च सुमहाबलम् ॥३॥ सुषेणं श्वशुरं वीरं तारं च बलिनां वरम्। कुमुदं चैव दुर्धर्षं नीलं चैव महाबलम् ॥४॥ वीरं शतवलिं चैव मैन्दं द्विविदमेव च। गजं गवाक्षं गवयं शरभं च महाबलम्। पश्य प्रीतिसमायुक्तो गन्धमादनमेव च ॥५॥ ऋषभं च सुविक्रान्तं जाम्बवन्तं महाबलम्। [केशरिं शरभं शुम्भं शङ्खचूडं महाबलम्।] ये चेमे सुमहात्मानो मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ ६ ॥ पश्य त्वं प्रीतिसंयुक्तो मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥७॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवमाश्लिष्य च पुनः पुनः। विभीषणमुवाचाथ रामो मधुरया गिरा ॥ ८॥ लङ्कां प्रशाधि धर्मेण धर्मज्ञस्त्वं मतो मम। पुरस्य राक्षसानां च स्वभ्रातुः संमतो ह्यसि ॥९॥ मा च बुद्धिमधर्मे त्वं कुर्या राजन् कथञ्चन। बुद्धिमन्तो हि राजानो ध्रुवमश्नन्ति मेदिनीम् ॥ १० ॥ अहं च नित्यशो राजन् सुग्रीवसहितस्त्वया। स्मर्तव्यः परया प्रीत्या गच्छ त्वं विगतज्वरः ॥ ११ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा ऋक्षवानरराक्षसाः। साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ १२ ॥ तव बुद्धिर्महाबाहो वीर्यमद्भुतमेव च। माधुर्यं परमं राम स्वयम्भोरिव नित्यदा ॥ १३ ॥

मिति। किष्किन्धां, प्रतीति शेषः ॥ २-८ ॥ लङ्कामिति । पुरस्य पुरवर्तिप्राणिनां राक्षसादीनाम्, स्वभ्रातुर्वैश्रवणस्य च संमतो ह्यसि परमाप्तोऽसि। भ्रातुर्वैश्रवणस्य चेति पाठे–संमतोऽसीति शेषः ॥९॥ मा चेति। ध्रुवं शाश्वतम् ॥ १०–१२ ॥ तवेति। अद्भुतं वीर्यं जगदद्भुतकरं शौर्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तेषामेवं ब्रुवाणानां वानराणां च रक्षसाम् । हनूमान् प्रवणो भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा । भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छतु ॥ १५ ॥ यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले । तावच्छरीरे वत्स्यन्ति प्राणा मम न संशयः ॥ १६ ॥ यच्चैतच्चरितं दिव्यं कथां ते रघुनन्दन । तन्ममाप्सरसो नाम श्रावयेयुर्नरर्षभ ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वाऽहं ततो वीर तव चर्यामृतं प्रभो । उत्कण्ठां तां हरिष्यामि मेघलेखामिवानिलः ॥ १८ ॥ एवं ब्रुवाणं रामस्तु हनूमन्तं वरासनात् । उत्थाय सस्वजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९ ॥ एवमेतत् कपिश्रेष्ठ भविता नात्र संशयः । चरिष्यति कथा यावदेषा लोके च मामिका । तावत्ते भविता कीर्तिः शरीरेऽप्यसवस्तथा ॥ २० ॥ लोका हि यावत् स्थास्यन्ति तावत् स्थास्यति मे कथा ॥२१॥ एकैकस्योपकारस्य प्राणान् दास्यामि ते कपे । [शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम् । मदङ्गे जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं कपे ॥] नरः प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रताम् ॥ २२ ॥ ततोऽस्य हारं चन्द्राभं मुच्य कण्ठात् स राघवः । वैडूर्यतरलं कण्ठे बबन्ध च हनूमतः ॥ २३ ॥

स्नेह इति । स्नेहः सुहृदि प्रीतिः, भक्तिः उत्कृष्टे प्रीतिः ॥ १५ ॥ यावदिति । तावच्छरीरे वत्स्यन्ति त्वत्कथामृतरसास्वादबलादिति भावः ॥ १६–२० ॥ एवंशब्दार्थं विवृणोति–लोका हीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत इति । तरलो हार

स०–कुतस्तथा प्रार्थनमित्यत आह–**नर** इति । नरः उपकारी । आपत्सु आपत्काल एव पात्रताम् आयाति प्राप्नोति यतोऽत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

तेनोरसि निबद्धेन हारेण महता कपिः । रराज हेमशैले न्द्रश्चन्द्रेणाक्रान्तमस्तकः ॥ २४ ॥ श्रुत्वा तु राघवस्यैत दुत्थायोत्थाय वानराः । प्रणम्य शिरसा पादौ निर्जग्मु स्ते महाबलाः ॥ २५ ॥ सुग्रीवः स च रामेण निरन्तर मुरोगतः । विभीषणश्च धर्मात्मा सर्वे ते बाष्पविक्लवाः ॥ २६ ॥ सर्वे च ते बाष्पकलाः साश्रुनेत्रा विचेतसः । संमूढा इव दुःखेन त्यजन्तो राघवं तदा ॥ २७ ॥ कृत प्रसादास्तेनैवं राघवेण महात्मना । जग्मुः स्वंस्वं गृहं सर्वे देही देहमिव त्यजन् ॥ २८ ॥ ततस्तु ते राक्षसऋक्ष वानराः प्रणम्य रामं रघुवंशवर्धनम् । वियोगजाश्रुप्रति पूर्णलोचनाः प्रतिप्रयातास्तु यथा निवासिनः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् ।
भ्रातृभिः सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥ १ ॥

मध्यगो मणिः ॥ २३ ॥ तेनेति । हेमशैलेन्द्रः मेरुः । चन्द्रेण चन्द्रकिरणैः । आक्रान्तमस्तकः आक्रान्तकर्णप्रदेश इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुग्रीव इति । निरन्तरम् उरोगत इति, गाढपरिष्वक्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्व इति । विचेतसः वियोगखिन्नचेतसः ॥ २७ ॥ कृतेति । देहं त्यजन् देहीव रामवियोगखिन्ना इत्यर्थः । युद्धकाण्डान्ते वानरादीनां विसर्जनोक्तिः काण्डसमापनाय अत्रैव विसर्जनं तत्रोक्तमिति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

विसृज्येत्यादि । प्रमुमोद सुखं सुखी, स्वतः सुखी रामः आश्रितदुःख निवृत्त्या सुखं प्रमुमोद, अविच्छिन्नप्रमोदमगमदित्यर्थः । अत्र प्रमुमोदेति दकारो

अथापराह्णसमये भ्रातृभिः सह राघवः । शुश्राव मधुरां वाणीमन्तरिक्षात्प्रभाषिताम् ॥ २ ॥ सौम्य राम निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन माम् । कुबेरभवनात्प्राप्तं विद्धि मां पुष्पकं प्रभो ॥ ३ ॥ तव शासनमाज्ञाय गतोऽस्मि भवनं प्रति । उपस्थातुं नरश्रेष्ठ स च मां प्रत्यभाषत ॥४॥ निर्जितस्त्वं नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना । निहत्य युधि दुर्धर्षं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ५ ॥ ममापि परमा प्रीतिर्हते तस्मिन् दुरात्मनि । रावणे सगणे चैव सपुत्रे सहबान्धवे ॥ ६ ॥ स त्वं रामेण लङ्कायां निर्जितः परमात्मना । वह सौम्य तमेव त्वमहमाज्ञापयामि ते ॥७॥ परमो ह्येष मे कामो यत्त्वं राघवनन्दनम् । वहेर्लोकस्य संयानं गच्छस्व विगतज्वरः ॥ ८ ॥ सोऽहं शासनमाज्ञाय धनदस्य महात्मनः । त्वत्सकाशमनुप्राप्तो निर्विशङ्कः प्रतीक्ष माम् ॥ ९॥ अदृश्यः सर्वभूतानां सर्वेषां धनदाज्ञया । चराम्यहं प्रभावेण तवाज्ञां परिपालयन् ॥१०॥ एवमुक्तस्तदा रामः पुष्पकेण महाबलः । उवाच पुष्पकं दृष्ट्वा विमानं पुनरागतम् ॥११॥ यद्येवं स्वागतं तेऽस्तु विमानवर पुष्पक । आनुकूल्याद्धनेशस्य वृत्तदोषो न नो भवेत् ॥ १२ ॥

गायत्र्याः त्रयोविंशमक्षरम् । द्वाविंशतिसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥ अथेति । अन्तरिक्षात्प्रभाषिताम् अन्तरिक्षगतेनोक्ताम्, पुष्पकाभिमानिदेवतयोक्तामित्यर्थः । अन्तरिक्षाद्विनिस्सृतामिति च पाठः ॥२-७॥ परम इति । लोकस्य

स०-सौम्येन वदनेन उपलक्षितस्त्वं मां निरीक्षस्व ॥ ३ ॥ निर्जितः रावणं हत्वा स्ववशीकृतः ॥ ५ ॥ सहबान्धवे भ्रात्रादिबान्धवसहिते । सगणे सभृत्यादौ ॥ ६ ॥ मम वहनादपि परमात्मवहनात्परमा प्रीतिर्ममेत्याह-परम इति । लोकस्य संयानम् अश्रमेण नानास्थानगमनसाधनं त्वं राघवनन्दनं वहेरिति यदेष मे परमो महान् कामः । विगतज्वरः मन्मनोवैपरीत्यशङ्कारहितस्सन् गच्छस्व गच्छ । हे स्व भृत्य ! गच्छेति वा ॥ ८ ॥ वृत्तदोषः सदाचारभङ्गरूपः ॥ १२ ॥

लाजैश्चैव तथा पुष्पैर्धूपैश्चैव सुगन्धिभिः । पूजयित्वा महाबाहू राघवः पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥ गम्यतामिति चोवाच आगच्छ त्वं स्मरे यदा । सिद्धानां च गतौ सौम्य मा विषादेन योजय । प्रतिघातश्च ते माभूद्यथेष्टं गच्छतो दिशः ॥१४॥ एवमस्त्विति रामेण पूजयित्वा विसर्जितम् । अभिप्रेतां दिशं तस्मात् प्रायात्तत् पुष्पकं तदा ॥१५॥ एवमन्तर्हिते तस्मिन् पुष्पके सुकृतात्मनि । भरतः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥१६॥ विविधात्मनि दृश्यन्ते त्वयि वीर प्रशासति । अमानुषाणां सत्त्वानां व्याहृतानि मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ अनामयश्च सत्त्वानां साग्रो मासो गतो ह्ययम् । जीर्णानामपि सत्त्वानां मृत्युर्नायाति राघव ॥ १८ ॥ अरोगप्रसवा नार्यो वपुष्मन्तो हि मानवाः । हर्षश्चाभ्यधिको राजन् जनस्य पुरवासिनः ॥ १९ ॥

संयानमिति । लोकसञ्चरणमित्यर्थः ॥८-१३॥ गम्यतामिति । स्मरे स्मरामि । सिद्धानां च गतौ आकाशमार्गे । आत्मानं विषादेन अस्मद्वियोगदुःखेन मा योजय । विमुक्तगत्या गतदुःखः सुप्रतिष्ठितः सुखमास्स्वेत्यर्थः । सिद्धानां गतौ मा माम् अविषादेन अश्रमेण योजय प्रापयेति वाऽर्थः ॥ १४-१६ ॥ विविधेति । विविधात्मनि नानारूपे, चित्र इत्यर्थः । अमानुषाणां सत्त्वानां पुष्पकादीनामित्यर्थः ॥ १७ ॥ अनामय इति । साग्रो मासो गत इति । अभिषेकानन्तरं साग्रो मासो गतः । तावन्मात्रेणानामयादिगुणप्रादुर्भाव इत्याश्चर्य मित्यर्थः । अनेन पुष्पकागमनं मासाभ्यन्तर एव तत्कालवृत्तान्तः भरतेन निर्दिशित इत्यवगम्यते पुनः फाल्गुनमासप्राप्तेः पूर्वमुक्तत्वात् ॥१८॥ अरोगेति ।

स०-विसर्जितं आज्ञप्तम् । तत्पुष्पकं पुष्पमिव लघु । संज्ञायां कन् ॥ १९ ॥ विबुधात्मनि दृश्यन्ते । अमानुषाणि सत्त्वानि इति च पाठः । विबुधात्मनि देवस्वरूपे । अमानुषाणि सत्त्वानि पुष्पकाद्यभिमानिदेवाः । अमानुषाणि व्याहृतानि अशरीरगिरः दृश्यन्ते श्रूयन्ते च ॥ १७ ॥

काले वर्षति पर्जन्यः पातयन्नमृतं पयः । वाताश्चापि प्रवान्त्येते स्पर्शयुक्ताः सुखाः शिवाः ॥ २० ॥ ईदृशो ऽनश्वरो राजा भवेदिति नरेश्वरः । कथयन्ति पुरे राजन् पौरजानपदास्तथा ॥२१॥ एता वाचः सुमधुरा भरतेन समीरिताः । श्रुत्वा रामो मुदा युक्तो बभूव नृपसत्तमः २२

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

स विसृज्य ततो रामः पुष्पकं हेमभूषितम् । प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिकां तदा ॥ १ ॥ चन्दनागरुचूतैश्च तुङ्गकालेयकैरपि । देवदारुवनैश्चापि समन्तादुपशोभिताम् ॥ २ ॥ चम्पकाशोकपुन्नागमधूकपनसासनैः । शोभितां पारिजातैश्च विधूमज्वलनप्रभैः ॥ ३ ॥ लोध्रनीपार्जुनैर्नागैः सप्तपर्णातिमुक्तकैः । मन्दारकदलीगुल्मलताजालसमावृताम् ॥ ४ ॥ प्रियङ्गुभिः कदम्बैश्च तथा च वकुलैरपि । जम्बूभिर्दाडिमैश्चैव कोविदारैश्च शोभिताम् ॥५॥ सर्वदाकुसुमै रम्यैः फलवद्भिर्मनोरमैः । दिव्यगन्धरसोपेतैस्तरुणाङ्कुरपल्लवैः ॥६॥ तथैव तरुभिर्दिव्यैः शिल्पिभिः परिकल्पितैः । चारुपल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसङ्कुलैः ॥ ७ ॥

वपुष्मन्तः हृष्टपुष्टवपुर्युक्ताः । सुखी सुखमिति वक्ष्यमाणसर्गकथानुवादसङ्ग्रहः ॥ १९-२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

स विसृज्येति । अशोकवनिकामन्तःपुरगतं लीलोद्यानम् ॥१॥ चन्दनेति । तुङ्गः पुन्नागविशेषः । कालेयो रक्तचन्दनवृक्षः ॥ २-६ ॥ तथैवेति । दिव्यैः

कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च नानावर्णैश्च पक्षिभिः । शोभितां शतशश्चित्रां चूतवृक्षावतंसकैः ॥ ८ ॥ शातकुम्भनिभाः केचित् केचिदग्निशिखोपमाः । नीलाञ्जननिभाश्चान्ये भान्ति तत्रत्यपादपाः ॥ ९ ॥ सुरभीणि च पुष्पाणि माल्यानि विविधानि च । दीर्घिका विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ॥ १० ॥ माणिक्यकृतसोपानाः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः । फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ११ ॥ दात्यूहशुकसंघुष्टा हंससारसनादिताः । तरुभिः पुष्पवद्भिश्च तीरजैरुपशोभिताः ॥ १२ ॥ प्राकारैर्विविधाकारैः शोभिताश्च शिलातलैः । तत्रैव च वनोद्देशे वैडूर्यमणिसन्निभैः ॥ १३ ॥ शाद्वलैः परमोपेतां पुष्पितद्रुमकाननाम् । तत्र सङ्घर्षजातानां वृक्षाणां पुष्पशालिनाम् ॥ १४ ॥ प्रस्तराः पुष्पशबला नभस्तारागणैरिव । नन्दनं हि यथेन्द्रस्य ब्राह्मं चैत्ररथं यथा । तथाभूतं हि रामस्य काननं सन्निवेशनम् ॥ १५ ॥ बह्वासनगृहोपेतां लतागृहसमावृताम् । अशोकवनिकां स्फीतां प्रविश्य रघुनन्दनः ॥ १६ ॥ आसने च शुभाकारे पुष्पप्रकरभूषिते । कुथास्तरणसंवीते रामः सन्निषसाद ह ॥ १७ ॥

शिलिपभिरिति । ऋतुभिरित्यर्थः । दोहलकादिभिर्वा ॥ ७ ॥ कोकिलैरिति । चूतवृक्षावतंसकैः चूतवृक्षाग्रस्थैरित्यर्थः ॥ ८-१० ॥ माणिक्येति । स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः स्फटिकमयसोपानप्रान्तस्नानार्हाः निबद्धभूमयः । अन्यथा सर्वत्रान्तरे स्फटिककुट्टिमत्वे पद्माद्युत्पत्तिविरोधात् ॥ ११-१३ ॥ शाद्वलैरिति । परमोपेताम् अत्यन्तसंयुक्ताम् । सङ्घर्षजातानां स्पर्धयैव जातानाम्, जातपुष्पाणामित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रस्तरा इति । प्रस्तराः वृक्षमूलेषु शयनार्थं स्थापिताः श्लक्ष्णशिलाः । ब्राह्मं ब्रह्मनिर्मितम् । सन्निवेशनं समीचीनसंस्थानोपेतम् ॥ १५ ॥ बह्विति । बह्वासनगृहोपेताम् अनेकावस्थानयोग्यगृहोपेतामित्यर्थः । लतागृहसमावृतां लतामयगृहसमावृताम् ॥ १६ ॥ आसन इति । कुथास्तरणसंवीते

सीतामादाय हस्तेन मधु मैरेयकं शुचि । पाययामास काकुत्स्थः शचीमिव पुरन्दरः ॥ १८ ॥ मांसानि च समृष्टानि फलानि विविधानि च । रामस्याभ्यवहारार्थं किङ्करास्तूर्णमाहरन् ॥ १९ ॥ उपानृत्यंश्च राजानं नृत्तगीतविशारदाः । बालाश्च रूपवत्यश्च स्त्रियः पानवशानुगाः ॥ २० ॥ मनोभिरामा रामास्ता रामो रमयतां वरः । रमयामास धर्मात्मा नित्यं परमभूषितः ॥ २१ ॥ स तया सीतया सार्धमासीनो विरराज ह । अरुन्धत्या सहासीनो वसिष्ठ इव तेजसा ॥ २२ ॥ एवं रामो मुदा युक्तः सीतां सुरसुतोपमाम् । रमयामास वैदेहीमहन्यहनि देववत् ॥ २३ ॥ तथा तयोर्विहरतोः सीताराघवयोश्चिरम् । अत्यक्रामच्छुभः कालः शिशिरो भोगदः सदा ॥२४॥ दश वर्षसहस्राणि गतानि सुमहात्मनोः । प्राप्तयोर्विविधान् भोगानतीतः शिशिरागमः ॥२५॥ पूर्वाह्णे धर्मकार्याणि कृत्वा धर्मेण धर्मवित् । शेषं दिवसभागार्धमन्तःपुरगतोऽभवत् ॥ २६ ॥ सीताऽपि देवकार्याणि कृत्वा पौर्वाह्णिकानि वै । श्वश्रूणामकरोत् पूजां सर्वासामविशेषतः ॥ २७ ॥

उपर्यास्तरणावृते ॥ १७ ॥ सीतामिति । मैरेयकं धातकीगुडमिश्रवारिभिः कृतं मद्यम् । "मैरेयमासवे धात्रीधातकीगुडवारिभिः" इति वैजयन्ती ॥१८॥१९॥ उपानृत्यन्निति । उपनृत्यन्तीति वा पाठः । राजानमिति । राजानमुप राज्ञः समीपे । पानवशं पानजमदवशम् ॥ २०–२३ ॥ तथेति । शिशिरः शुभोऽत्यक्रामदिति । पुनश्च संवत्सरोऽतीत इत्यर्थः । वानरादिसुहृत्सँल्लापादिना क्रीडावसराभावात्तैः सह एकसंवत्सरो गतः । तद्विसर्जनानन्तरं क्रीडया पुनरेकः संवत्सरो गतः । तथा चाभिषेकानन्तरं वर्षद्वयं जातम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पूर्वाह्ण इति । शेषं दिवसभागार्धम्, अपराह्ण इत्यर्थः ॥ २६–२९ ॥

अभ्यगच्छत्ततो रामं विचित्राभरणाम्बरा । त्रिविष्टपे सहस्राक्षमुपविष्टं यथा शची ॥२८॥ दृष्ट्वा तु राघवः पत्नीं कल्याणेन समन्विताम् । प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥ अब्रवीच्च वरारोहां सीतां सुरसुतोपमाम् । अपत्यलाभो वैदेहि त्वयि मे समुपस्थितः ॥ ३० ॥ किमिच्छसि वरारोहे कामः किं क्रियतां तव ॥ ३१ ॥ स्मितं कृत्वा तु वैदेही रामं वाक्यमथाब्रवीत् । तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ॥३२॥ गङ्गातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् । फलमूलाशिनां देव पादमूलेषु वर्तितुम् ॥३३॥ एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनाम् । अप्येकरात्रं काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने ॥ ३४ ॥ तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाक्लिष्टकर्मणा । विस्रब्धा भव वैदेहि श्वो गमिष्यस्यसंशयम् ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो मैथिलीं जनकात्मजाम् । मध्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम सुहृद्वृतः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे० उत्तरश्रीरामायणे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

तत्रोपविष्टं राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ।
कथानां बहुरूपाणां हास्यकाराः समन्ततः ॥ १ ॥
विजयो मधुमत्तश्च काश्यपः पिङ्गलः कुटः ।
सुराजः कालियो भद्रा दन्तवक्त्रः सुमागधः ॥ २ ॥

अब्रवीदिति । अपत्येति । ममायमपत्यलाभस्त्वयि समुपस्थितः, तव गर्भलक्षणं दृश्यत इत्यर्थः ॥३०—३४॥ तथेति । विस्रब्धा भव, महाराजो महिषीं मां कथमाश्रमं प्रति नेष्यतीति शङ्कां मा कुर्वित्यर्थः ॥३५॥३६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

तत्रेत्यादि । (उपासन्ते उपासते । धात्वन्तरस्येदं रूपं वा ॥ १ ॥ २ ॥

एते कथा बहुविधाः परिहाससमन्विताः । कथयन्ति स्म संहृष्टा राघवस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ ततः कथायां कस्यांचिद्राघवः समभाषत । काः कथा नगरे भद्र वर्तन्ते विषयेषु च ॥ ४ ॥ मामाश्रितानि कान्याहुः पौरजानपदा जनाः । किंच सीतां समाश्रित्य भरतं किंच लक्ष्मणम् ॥ ५ ॥ किन्नु शत्रुघ्नमुद्दिश्य कैकयीं किन्नु मातरम् । वक्तव्यतां च राजानो वरे राज्ये व्रजन्ति च ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु रामेण भद्रः प्राञ्जलिरब्रवीत् । स्थिताः कथाः शुभा राजन्वर्तन्ते पुरवासिनाम् ॥ ७ ॥ अमुं तु विजयं सौम्य दशग्रीववधार्जितम् । भूयिष्ठं स्वपुरे पौरैः कथ्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु भद्रेण राघवो वाक्यमब्रवीत् । कथयस्व यथातत्त्वं सर्वं निरवशेषतः ॥ ९ ॥ शुभाशुभानि वाक्यानि यान्याहुः पुरवासिनः । श्रुत्वेदानीं शुभं कुर्यां न कुर्यामशुभानि च ॥ १० ॥ कथयस्व च विस्रब्धो निर्भयं विगतज्वरः । कथयन्ति यथा पौराः पापा जनपदेषु च ॥ ११ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु भद्रः सुरुचिरं वचः । प्रत्युवाच महाबाहुं प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ १२ ॥ शृणु राजन् यथा पौराः कथयन्ति शुभाशुभम् । चत्वरापणरथ्यासु वनेषूपवनेषु च ॥ १३ ॥ दुष्करं कृतवान् रामः समुद्रे सेतुबन्धनम् । अश्रुतं पूर्वकैः कैश्चिद्देवैरपि सदानवैः ॥ १४ ॥ रावणश्च दुराधर्षो हतः सबलवाहनः । वानराश्च वशं नीता ऋक्षाश्च सह राक्षसैः ॥ १५ ॥

कथाः अतीतवार्ताः ॥ ३ ॥) तत इति । विषयेषु दशेषु ॥ ४ ॥ ५ ॥ किं न्विति । वक्तव्यतां च राजानो नवे राज्ये व्रजन्ति हीति च पाठः । नवे राज्ये सति राजानो वक्तव्यतां सम्यगसम्यग्वा कीर्तनीयतां व्रजन्ति हि ॥ ६–१५ ॥

हत्वा च रावणं सङ्ख्ये सीतामाहृत्य राघवः । अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्ववेश्म पुनरानयत् ॥ १६ ॥ कीदृशं हृदयं तस्य सीतासम्भोगजं सुखम् । अङ्कमारोप्य तु पुरा रावणेन बलाद्धृताम् ॥ १७ ॥ लङ्कामपि पुरा नीतामशोकवनिकां गताम् । रक्षसां वशमापन्नां कथं रामो न कुत्सते ॥ १८ ॥ अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति । यथा हि कुरुते राजा प्रजा तमनुवर्तते ॥ १९ ॥ एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिनः । नगरेषु च सर्वेषु राजन् जनपदेषु च ॥ २० ॥ तस्यैवं भाषितं श्रुत्वा राघवः परमार्तवत् । उवाच सुहृदः सर्वान् कथमेतद्ब्रवीथ माम् ॥ २१ ॥ सर्वे तु शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च । प्रत्यूचू राघवं दीनमेवमेतन्न संशयः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु वाक्यं काकुत्स्थः सर्वेषां समुदीरितम् । विसर्जयामास तदा वयस्याञ्छत्रुसूदनः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे० उत्तरश्रीरामायणे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

विसृज्य तु सुहृद्वर्गं बुद्ध्या निश्चित्य राघवः ।
समीपे द्वास्स्थमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

हत्वेत्यादि। सीतामाहृत्य तदनन्तरजातममर्षं रावणस्पर्शजं पृष्ठतः कृत्वा विसृज्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ कीदृशमिति। कीदृशम् कुत्सितमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः अङ्कमित्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ अस्माकमिति । सहनीयमिति । एवं कश्मलमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्येति । परमार्तवत् परमदुःखी भूत्वा । सर्वान् सुहृद इति भद्रव्यतिरिक्तानित्यर्थः । कथमेतदिति । भद्रोक्तमेतत् अपयशोवचनं कथं तत्त्वमतत्त्वं वेति भवद्भिश्च निवेद्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ सर्व इति । एवमेतत् यथा भद्रेणोक्तम् एतत्तत्त्वमेव ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

विसृज्येत्यादि । निश्चित्येति, कर्तव्यमिति शेषः ॥ १–३ ॥

शीघ्रमानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । भरतं च महाभागं शत्रुघ्नमपराजितम् ॥२॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा द्वास्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । लक्ष्मणस्य गृहं गत्वा प्रविवेशानिवारितः ॥ ३ ॥ उवाच सुमहात्मानं वर्धयित्वा कृताञ्जलिः । द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ४ ॥ बाढमित्येव सौमित्रिः श्रुत्वा राघवशासनम् । प्राद्रवद्रथमारुह्य राघवस्य निवेशनम् ॥५॥ प्रयान्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा द्वास्थो भरतमन्तिकात् । उवाच भरतं तत्र वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥ विनयावनतो भूत्वा राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति । भरतस्तु वचः श्रुत्वा द्वास्थाद्रामसमीरितम् ॥ ७ ॥ उत्पपातासनात्तूर्णं पद्भ्यामेव ययौ बली । दृष्ट्वा प्रयान्तं भरतं त्वरमाणः कृताञ्जलिः ॥ ८ ॥ शत्रुघ्नभवनं गत्वा ततो वाक्यमुवाच ह । एह्यागच्छ रघुश्रेष्ठ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९ ॥ गतो हि लक्ष्मणः पूर्वं भरतश्च महायशाः । श्रुत्वा तु वचनं तस्य शत्रुघ्नः परमासनात् ॥ १० ॥ शिरसा धरणीं प्राप्य प्रययौ यत्र राघवः । द्वास्थस्त्वागम्य रामाय सर्वानेव कृताञ्जलिः । निवेदयामास तदा भ्रातॄन् स्वान् समुपस्थितान् ॥ ११ ॥ कुमारानागतान् श्रुत्वा चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः । अवाङ्मुखो दीनमना द्वास्थं वचनमब्रवीत् ॥१२॥ प्रवेशय कुमारांस्त्वं मत्समीपं त्वरान्वितः । एतेषु जीवितं मह्यमेते प्राणाः प्रिया मम ॥ १३ ॥

उवाचेति । वर्धयित्वेति, जयाशिषेति शेषः । मा चिरं विलम्बो मा भूत् ॥४॥५॥ प्रयान्तमिति भरतमन्तिकात् भरतस्यान्तिकमित्यर्थः । गत्वेति शेषः । कृताञ्जलिः, भरतायेति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ उत्पपातेति । उत्पपात उत्थाय जगाम ॥८-१०॥ शिरसेति । शिरसा धरणीं प्राप्य रामाय वन्दित्वेत्यर्थः ॥११॥१२॥ प्रवेशयेति । मह्यं ममेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

आज्ञप्तास्तु नरेन्द्रेण कुमाराः शक्रतेजसः । प्रह्वाः प्राञ्जलयो भूत्वा विविशुस्ते समाहिताः ॥ १४ ॥ ते तु दृष्ट्वा मुखं तस्य सग्रहं शशिनं यथा । सन्ध्यागतमिवादित्यं प्रभया परिवर्जितम् ॥ १५ ॥ बाष्पपूर्णे च नयने दृष्ट्वा रामस्य धीमतः । हतशोभं यथा पद्मं मुखं वीक्ष्य च तस्य ते ॥ १६ ॥ ततोऽभिवाद्य त्वरिताः पादौ रामस्य मूर्धभिः । तस्थुः समाहिताः सर्वे रामस्त्वश्रूण्यवर्तयत् ॥१७॥ तान् परिष्वज्य बाहुभ्यामुत्थाप्य च महाबलः । आसनेष्वासतेत्युक्त्वा ततो वाक्यं जगाद ह ॥ १८ ॥ भवन्तो मम सर्वस्वं भवन्तो जीवितं मम । भवद्भिश्च कृतं राज्यं पालयामि नरेश्वराः ॥१९॥ भवन्तः कृतशास्त्रार्था बुद्ध्या च परिनिष्ठिताः । सम्भूय च मदर्थोऽयमन्वेष्टव्यो नरेश्वराः ॥ २० ॥ तथा वदति काकुत्स्थे ह्यवधानपरायणाः । उद्विग्नमनसः सर्वे किन्नु राजाऽभिधास्यति ॥२१॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीनचेतसाम् ।
उवाच वाक्यं काकुत्स्थो मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥
सर्वे शृणुत भद्रं वो मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा ।
पौराणां मम सीतायां यादृशी वर्तते कथा ॥ २ ॥

ते त्विति । सग्रहं सोपरागम् ॥ १५–१९॥ भवन्त इति । कृतशास्त्रार्थाः अनुष्ठितशास्त्रार्थाः ॥ २०॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

तेषामित्यादि ॥ १ ॥ सर्वे इति । मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा, मदभिप्रायाननुकूलं मा कुरुध्वमित्यर्थः । तमेवाभिप्रायमाविष्करोति–पौराणामित्यादि । सीतायां विषये यादृशी कथा वर्तते तां कथां मत्सकाशात् शृणुतेत्यन्वयः॥२॥

पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च । वर्तते मयि बीभत्सा सा मे मर्माणि कृन्तति ॥ ३ ॥ अहं किल कुले जात इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । सीताऽपि सत्कुले जाता जनकानां महात्मनाम् ॥४ ॥ जानासि त्वं यथा सौम्य दण्डके विजने वने । रावणेन हृता सीता स च विध्वंसितो मया ॥ ५ ॥ तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुतां प्रति । अत्रोषितामिमां सीतामानयेयं कथं पुरीम् ॥६॥ प्रत्ययार्थं ततः सीता विवेश ज्वलनं तदा । प्रत्यक्षं तव सौमित्रे देवानां हव्यवाहनः । अपापां मैथिलीमाह वायुश्चाकाशगोचरः ॥७॥ चन्द्रादित्यौ च शंसेते सुराणां सन्निधौ पुरा । ऋषीणां चैव सर्वेषामपापां जनकात्मजाम् ॥८॥ एवं शुद्धसमाचारा देवगन्धर्वसन्निधौ । लङ्काद्वीपे महेन्द्रेण मम हस्ते निवेशिता ॥ ९ ॥ अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीतां शुद्धां यशस्विनीम् । ततो गृहीत्वा वैदेही मयोध्यामहमागतः ॥ १० ॥ अयं तु मे महान् वादः शोकश्च हृदि वर्तते । पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ ११ ॥ अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् । पतत्येवाधमाँल्लोकान् यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥ १२ ॥ अकीर्तिर्निन्द्यते देवैः कीर्तिर्लोकेषु पूज्यते । कीर्त्यर्थं तु समारम्भः सर्वेषां सुमहात्मनाम् ॥ १३ ॥

का कथा वर्तत इत्यत्राह—पौरापवाद इत्यादि । मयि मद्विषये । बीभत्सा कुत्सा वर्तते सा मम सर्वमर्माणि कृन्तति ॥३–१०॥ अयन्त्विति । महान्वाद इति, वर्तत इति शेषः । शोकश्चेति, तच्छ्रवणादिति शेषः । कोऽयं वाद इत्यत्राह—पौरेत्यादि ॥११॥ अकीर्तिरिति । भूतस्य प्राणिनः । शब्दः अकीर्तिबोधकः ॥१२–१४॥

स०—त्रयाणामप्येकान्ते सत्त्वेऽपि प्रात्यक्षिकानुभवो लक्ष्मणस्यैवेति तमेव लक्षीकृत्याहेत्याह—जानासीति॥५॥ प्रत्ययार्थम् आत्मशुद्धौ विश्वासार्थं देवानां तव च प्रत्यक्षम् अपापां परपुरुषसंसर्गपापशून्याम् ॥ ७ ॥

अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान् वा पुरुषर्षभाः । अपवाद भयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥ १४॥ तस्माद्भवन्तः पश्यन्तु पतितं शोकसागरे । न हि पश्याम्यहं भूतं किंचिद्दुःखमतोऽधिकम् ॥ १५ ॥ श्वस्त्वं प्रभाते सौमित्रे सुमन्त्राधिष्ठितं रथम् । आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्सृज ॥ १६ ॥ गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः । आश्रमो दिव्यसङ्काशस्तमसातीरमाश्रितः ॥ १७॥ तत्रैनां विजने देशे विसृज्य रघुनन्दन । शीघ्र मागच्छ भद्रं ते कुरुष्व वचनं मम ॥ १८ ॥ न चास्मिन् प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथञ्चन । तस्मात्त्वं गच्छ सौमित्रे नात्र कार्या विचारणा ॥ १९ ॥ अप्रीतिर्हि परा मह्यं त्वय्येतत्प्रतिवारिते। शापिता हि मया यूयं भुजाभ्यां जीवितेन च ॥ २० ॥ ये मां वाक्यान्तरे ब्रूयुरनुनेतुं कथ ञ्चन। अहिता नाम ते नित्यं मदभीष्टविघातनात्॥२१॥ मानयन्तु भवन्तो मां यदि मच्छासने स्थिताः । इतो ऽद्य नीयतां सीता कुरुष्व वचनं मम ॥ २२ ॥

तस्मादिति । भूतमुत्पन्नम् ॥ १५ ॥ श्व इति । विषयान्ते स्वदेशाद्बहिः ॥ १६ ॥ तं विशेषयति—गङ्गाया इत्यादि ॥ १७–१९ ॥ अप्रीतिरिति । मह्यं मम । भुजाभ्यामिति वीरवचनम् ॥ २० ॥ य इति । वाक्यान्तरे अस्म द्वाक्यमध्ये । अनुनेतुं ये ब्रूयुस्ते शापिता इति पूर्वेणान्वयः ॥२१॥फलितमाह—

स०—पुरुषर्षभाः ! अनेन कियदिदमायताक्ष्याः कुलान्तरप्रभवाया हानमिति सूचयति । अपवादभयाद्भीत इति पदमेकम् । अपवादभयमातयन्ति ते अपवादभयाताः, तेभ्यो भीतः । बहुलग्रहणात् क्विप् । आतयन्तीत्याताः । अपवादभयस्यात इति वा ॥१४॥ यूयं मया पादाभ्यां जीवितेन च शापिताः पादौ साक्षिणौ प्राणाः साक्षिणः इति स्थापितशपथाः । भुजाभ्यामिति च पाठः । तत्र क्षत्रियाणां शपथविषये आयुधोपालम्भनादेर्विधानाद्रामस्य धनुर्बाणप्रेमोपेतत्वात्तद्धारणस्य शयद्वयसाध्यत्वाद्भुजाभ्यामित्युक्तिर्युक्तेति मन्तव्यम् । "भुजः पाणौ च बाहौ च" इति विश्वः ॥ २० ॥

पूर्वमुक्तोऽहमनया गङ्गातीरेऽहमाश्रमान् । पश्येयमिति तस्याश्च कामः संवर्त्यतामयम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो बाष्पेण पिहिताननः । प्रविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २४ ॥ शोकसंलग्नहृदयो निशश्वास यथा द्विपः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे० उत्तरश्रीरामायणे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

ततो रजन्यां व्युष्टायां लक्ष्मणो दीनचेतनः । सुमन्त्रमब्रवीद्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ सारथे तुरगान् शीघ्रं योजयस्व रथोत्तमे । स्वास्तीर्णं राजभवनात् सीतायाश्चासनं कुरु ॥ २ ॥ सीता हि राजवचनादाश्रमं पुण्यकर्मणाम् । मया नेया महर्षीणां शीघ्रमानीयतां रथः ॥ ३ ॥ सुमन्त्रस्तु तथेत्युक्त्वा युक्तं परमवाजिभिः । रथं सुरुचिरप्रख्यं स्वास्तीर्णं सुखशय्यया ॥ ४ ॥ आनीयोवाच सौमित्रिं मित्राणां मानवर्धनम् । रथोऽयं समनुप्राप्तो यत् कार्यं क्रियतां प्रभो ॥ ५ ॥ एवमुक्तः सुमन्त्रेण राजवेश्मनि लक्ष्मणः । प्रविश्य सीतामासाद्य व्याजहार नरर्षभः ॥ ६ ॥ त्वया किलैष नृपतिर्वरं वै याचितः प्रभुः । नृपेण च प्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रमं प्रति ॥ ७ ॥

मानयन्त्विवाति ॥ २२ ॥ कथमिदं नृशंसत्वं सोढुं शक्यमित्यत्राह—पूर्वमित्यादि । संवर्त्यताम् अनुष्ठीयताम् ॥ २३ ॥ एवमिति । भ्रातृभिः परिवारितः प्रविवेशेति । भ्रातॄन् विसृज्य स्ववेश्म प्रविवेशेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

तत इत्यादि ॥ १ ॥ सारथ इति । स्वास्तीर्णमिति । सीतायाश्च शुभमासनं राजभवनादानीय स्वास्तीर्णं रथं कुरु ॥ २ ॥ कुत इत्यत्राह—सीता हीत्यादि ॥ ३ ॥ सुमन्त्र इति । सुरुचिरप्रख्यं सुन्दरशोभम् ॥ ४–१२ ॥

गङ्गातीरे मया देवि ऋषीणामाश्रमान् शुभान् । शीघ्रं गत्वा तु वैदेहि शासनात् पार्थिवस्य नः । अरण्ये मुनिभिर्जुष्टे अपनेया भविष्यसि ॥ ८ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना । प्रहर्षमतुलं लेभे गमनं चाप्यरोचयत् ॥ ९ ॥ वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च । गृहीत्वा तानि वैदेही गमनायोपचक्रमे ॥ १० ॥ इमानि मुनिपत्नीनां दास्याम्याभरणान्यहम् । वस्त्राणि च महार्हाणि धनानि विविधानि च ॥ ११ ॥ सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारोप्य मैथिलीम् । प्रययौ शीघ्रतुरगै रामस्याज्ञामनुस्मरन् ॥ १२ ॥ अब्रवीच्च तदा सीता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् । अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनन्दन ॥ १३ ॥ नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च जायते । हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्षये ॥ १४॥ औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम । शून्यामेव च पश्यामि पृथिवीं पृथुलोचन ॥ १५ ॥ अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातृवत्सल । श्वश्रूणां चैव मे वीर सर्वासामविशेषतः॥ १६॥ पुरे जनपदे चैव कुशलं प्राणिनामपि । इत्यञ्जलिकृता सीता देवता अभ्ययाचत ॥ १७ ॥ लक्ष्मणोऽर्थं तु तं श्रुत्वा शिरसाऽऽवन्द्य मैथिलीम् । शिवमित्यब्रवीद्धृष्टो हृदयेन विशुष्यता ॥ १८॥ ततो वासमुपागम्य गोमतीतीर आश्रमे । प्रभाते पुनरुत्थाय सौमित्रिः सूतमब्रवीत् ॥ १९ ॥

नयनमिति । हृदयं मनः ॥ १४ ॥ औत्सुक्यमिति । औत्सुक्यं पुण्याश्रमदर्शनविषयजम् । शून्यां सुखशून्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ पुर इति । अञ्जलिकृता कृताञ्जलिः ॥१७॥ लक्ष्मण इति । तमर्थमिति । दुर्निमित्तरूपं वस्त्वित्यर्थः । हृष्टः हृष्ट इव ॥ १८ ॥ १९ ॥

योजयस्व रथं शीघ्रमद्य भागीरथीजलम् । शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथा ॥ २० ॥ सोऽश्वान् रज्ज्वाऽथ चतुरो रथे युक्त्वा मनोजवान् । आरोहस्वेति वैदेहीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २१ ॥ सा तु सूतस्य वचनादारुरोह रथोत्तमम् । सीता सौमित्रिणा सार्धं सुमन्त्रेण च धीमता ॥ २२ ॥ आससाद विशालाक्षी गङ्गां पापविनाशिनीम् । अथार्धदिवसं गत्वा भागीरथ्या जलाशयम् ॥ २३ ॥ निरीक्ष्य लक्ष्मणो दीनः प्ररुरोद महास्वनः ॥२४॥ सीता तु परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम् । उवाच वाक्यं धर्मज्ञा किमिदं रुद्यते त्वया ॥ २५ ॥ जाह्नवीतीरमासाद्य चिराभिलषितं मम। हर्षकाले किमर्थं मां विषादयसि लक्ष्मण ॥ २६ ॥ नित्यं त्वं रामपार्श्वेषु वर्तसे पुरुषर्षभ । कच्चिद्विनाकृतस्तेन द्विरात्रं शोकमागतः ॥ २७ ॥ ममापि दयितो रामो जीवितादपि लक्ष्मण । न चाहमेवं शोचामि मैवं त्वं बालिशो भव ॥ २८ ॥ तारयस्व च मां गङ्गां दर्शयस्व च तापसान् । ततो मुनिभ्यो दास्यामि वासांस्याभरणानि च ॥२९॥ ततः कृत्वा महर्षीणां यथावदभिवादनम् । तत्र चैकां निशामुष्य यास्यामस्तां पुरीं पुनः ॥ ३० ॥ ममापि पद्मपत्राक्षं सिंहोरस्कं कृशोदरम् । त्वरते हि मनो द्रष्टुं रामं रमयतां वरम्॥ ३१॥तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रमृज्य नयने शुभे । नाविकानाह्वयामास लक्ष्मणः परवीरहा ॥३२॥ इयं च सज्जा नौश्चेति दाशाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन्॥ ३३॥

योजयस्वेति । शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथेति दृष्टान्ते रुद्रोऽपि स्नानार्थमेव गङ्गां दधारेति गम्यते ॥ २०–२२ ॥ आससादेति । जलाशयं जलप्रवाहम् ॥ २३–२६ ॥ नित्यमिति । पार्श्वेष्विति पूजायां बहुवचनम् ।

तितीर्षुर्लक्ष्मणो गङ्गां शुभां नावमुपारुहत् । गङ्गां सन्तारयामास लक्ष्मणस्तां समाहितः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अथ नावं सुविस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः । आरुरोह समायुक्तां पूर्वमारोप्य मैथिलीम् ॥ १ ॥ सुमन्त्रं चैव सरथं स्थीयतामिति लक्ष्मणः । उवाच शोकसन्तप्तः प्रयाहीति च नाविकम् ॥ २ ॥ ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः स लक्ष्मणः । उवाच मैथिलीं वाक्यं प्राञ्जलिर्बाष्पसम्प्लुतः ॥३॥ हृद्गतं मे महच्छल्यं यस्मादार्येण धीमता । अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृतः ॥ ४ ॥ श्रेयो हि मरणं मेऽद्य मृत्युर्वा यत्परं भवेत् । न चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिन्दिते ॥ ५ ॥ प्रसीद च न मे पापं कर्तुमर्हसि शोभने । इत्यञ्जलिकृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ॥ ६ ॥

शोकमागतः कच्चिदित्यन्वयः ॥ २७–३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

अथेत्यादि। निषादस्य गुहस्येयं नैषादी ताम् । समायुक्तां सज्जीकृताम्॥१॥ सुमन्त्रमिति । स्थीयतामिति, गङ्गातीर एवेति शेषः ॥ २ ॥ तत इति । तीरं दक्षिणतीरमित्यर्थः ॥३॥ हृद्गतमित्यादि । हे वैदेहि ! यस्मिन्निमित्ते यत्कृत्यानुष्ठानतः । अहं लोकस्य वचनीकृतः वचनीयः कृतः । यलोप आर्षः । निन्द्यः संपादितो भवेयम् । अस्मिन्निमित्ते धीमता सर्वज्ञेन आर्येण यद्यस्मादहं नियुक्तः तेन हेतुना मे महच्छल्यं हृद्गतम् ॥ ४॥ श्रेय इति । एवं हृच्छल्यं प्राप्तवतो मे मृत्युः मरणं हि वा यत् यदि स्यात्, अद्य तदेव मे परं श्रेयो भवेत् । न चेत्यादि । ईदृशे लक्ष्मणो निर्घृण इति लोकनिन्द्ये अस्मिन् वक्ष्यमाणरूपे कार्ये न चाहं नियोज्योऽस्मि नियोक्तुमर्होऽस्मि, तथा विनियुक्तस्य कार्यस्य

रुदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा कांक्षन्तं मृत्युमात्मनः । मैथिली भृशसंविग्ना लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥७॥ किमिदं नाव गच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण । पश्यामि त्वां न च स्वस्थमपि क्षेमं महीपतेः ॥ ८ ॥ शापितोऽसि नरेन्द्रेण यत्त्वं सन्तापमागतः । तद्ब्रूयाः सन्निधौ मह्यमहमाज्ञा पयामि ते ॥ ९ ॥ वैदेह्या चोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीन चेतनः । अवाङ्मुखो बाष्पकलं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १० ॥ श्रुत्वा परिषदो मध्ये ह्यपवादं सुदारुणम् । पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनकात्मजे । रामः सन्तप्तहृदयो मां निवेद्य गृहं गतः ॥ ११ ॥ न तानि वचनीयानि मया देवि तवा ग्रतः । यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षात् पृष्ठतः कृतः ॥१२॥ सा त्वं त्यक्ता नृपतिना निर्दोषा मम सन्निधौ । पौरापवादभीतेन ग्राह्यं देवि न तेऽन्यथा ॥ १३ ॥ आश्र मान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि । राज्ञः शासन माज्ञाय तवेदं किल दौर्हृदम् ॥ १४ ॥

सर्वथैव कर्तव्यत्वादिति शेषः । अतः प्रसीदेत्यादि योज्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ रुदन्तमिति । मृत्युं काङ्क्षन्तम्, परमहृच्छल्यवशादिति शेषः ॥७॥ किमिद मिति । नावगच्छामि, एवं रोदनादेर्हेतुमिति शेषः । महीपतेः रामस्य क्षेममपि सुखमपि न पश्यामि ॥ ८ ॥ शापित इति । यस्मात्त्वमेवं सन्तापमागतः तस्मात्त्वं नरेन्द्रेणैव शापितोऽसि । मह्यं मम । आज्ञापयामि त इति त्वामि त्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ श्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । त्वत्कृते अपवादं श्रुत्वा सा त्वं त्यक्तेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ कोऽयमपवाद इत्यत्राह—न तानीति । यानि वचनानि राज्ञा अमर्षात् हृदि न्यस्तानि तानि तवाग्रतो मया न वचनी यानि वक्तुमशक्यानि । अत एवामर्षः मया पृष्ठतः कृतः, नोपन्यस्त इत्यर्थः ॥१२॥ सा त्वामिति । तथापि ते तव विषये । पौरापवादभीतेन राज्ञा यदादिष्टं तन्मया च ग्राह्यम् । नान्यथा, न तु त्वयि दोषबुद्ध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ ततः किमित्यत्राह—आश्रमान्तेष्विति । तवेदं किल दौर्हृदं गर्भः । गर्भिण्या अभि

स०—आश्रमान्तेषु अनेन तत्रापि नैकपोषकता तस्य सम्मतेति ध्वनयति । दौर्हृदं गर्भलक्षणम् ॥ १४ ॥

तदेतज्जाह्नवीतीरे ब्रह्मर्षीणां तपोवनम् । पुण्यं च रमणीयं च मा विषादं कृथाः शुभे ॥ १५ ॥ राज्ञो दशरथस्येष्टः पितुर्मे मुनिपुङ्गवः । सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥ १६ ॥ पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मनः । उपवासपरैकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे ॥ १७ ॥ पतिव्रतात्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा हृदि । श्रेयस्ते परमं देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥ १८ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टाचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा । परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥ १ ॥ सा मुहूर्तमिवासंज्ञा बाष्पपर्याकुलेक्षणा । लक्ष्मणं दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥ २ ॥ मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मण । धात्रा यस्यास्तथा मेऽद्य दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ ३ ॥ किन्नु पापं कृतं पूर्वं को वा दारैर्वियोजितः । याऽहं शुद्धसमाचारा त्यक्ता नृपतिना सती ॥ ४ ॥ पुराऽहमाश्रमे वासं रामपादानुवर्तिनी । अनुरुध्यापि सौमित्रे दुःखे च परिवर्तिनी ॥ ५ ॥

लपितमवश्यं कार्यम् । तस्मादप्याश्रमान्तेषु त्यक्तव्येत्यर्थः ॥ १४ । १५ ॥ राज्ञ इति । परमकः परमानुकम्पावान् ॥ १६–१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

लक्ष्मणस्येति ॥ १ ॥ सेति । बाष्पव्याकुलितेक्षणेत्यनेन पुनः संज्ञाप्राप्तिः सूचिता ॥ २ ॥ मामिकेति । मामिकेयं तनुः धात्रा दुःखायैव सृष्टा । यस्मात् कारणात् यस्या मे दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरेति । अनुरुध्यापि

स०–परमकः दशरथानुकम्पापात्रम् । कन्नयमनुकम्पायाम् । दशरथस्य राजत्वादुपपन्नमिदं मन्तव्यम् ॥ १६ ॥

सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता । आख्यास्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा ॥ ६ ॥ किन्नु वक्ष्यामि मुनिषु कर्म वा सत्कृतं च किम् । कस्मिंश्चित् कारणे त्यक्ता राघवेण महात्मना ॥ ७ ॥ न खल्वद्यैव सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले । त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ ८ ॥ यथाज्ञं कुरु सौमित्रे त्यज मां दुःखभागिनीम् । निदेशे स्थीयतां राज्ञः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९ ॥ श्वश्रूणामविशेषेण प्राञ्जलिप्रग्रहेण च । शिरसा वन्द्य चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवम् ॥ १० ॥ शिरसाऽभिनतो ब्रूयाः सर्वासामेव लक्ष्मण । वक्तव्यश्चापि नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहितः ॥ ११ ॥ जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव । भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ॥ १२ ॥ अहं त्यक्ता त्वया वीर अयशोभीरुणा जने । यच्च ते वचनीयं स्यादपवादसमुत्थितम् । मया हि परिहर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः ॥ १३ ॥

सोढ्वापि ॥ ५ ॥ सेति । विजनीकृता इष्टजनविरहिता कृता ॥ ६ ॥ ७ ॥ न खल्विति । त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते इत्युत्तरार्धपाठः । अत्यागकारणमुच्यते । राजवंशः राजसन्तानः । परिहास्यते विच्छिद्यते, मयि गर्भस्य विद्यमानत्वादिति शेषः । मया देहो धर्तव्य इति भावः । यद्वा त्यजेयं राघवं वंशे भर्तुर्मा परिहास्यतीति पाठः । रामकृतक्रौर्यादद्यैव जाह्नवीजले जीवस्त्यक्तव्यः, तथापि तं न त्यजेयम् । कुतो भर्तुर्वंशे निष्कलङ्के राघवमेकं मा परिहास्यति मा परिहसतु । व्यत्ययस्त्वार्षः । जीवितत्यागे स्त्रीहत्यामूलोऽपवादः रामस्य स्यादिति भावः । अद्यैवेत्यनेन प्रसवानन्तरं तु त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ त्वं तु राजशासनं कुर्वित्याह—यथाज्ञामिति ॥ ९ ॥ श्वश्रूणामिति । चरणौ आवन्द्येति, मदर्थमिति शेषः ॥ १०–१२ ॥ अहमिति । अयशोभीरुणैव त्वया त्यक्ता,

स०—विजनीकृता त्रायकनायकादिहीना कृता ॥ ६ ॥ कस्मिन् कारणे त्यागहेतौ सति राघवेण त्यक्तेति मुनिभिः पृष्टा तेषु कृतम् अनुष्ठितम् असत् पापकर्म किं नु वक्ष्यामि । अकरणस्य साक्षिसिद्धत्वादिति भावः । अविज्ञत्वात्त्वत्त्यागः किम् ? नेत्याह—**महात्मने**ति । प्रभो इति खेदेन लक्ष्मणस्य वा । स्वामिन् राम सुज्ञशिरोमणे प्रभो इति रामस्य वा संबोधनम् । कर्म वासत्कृतं प्रभो इति पाठः ॥ ७ ॥

वक्तव्यश्चेति नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः। यथा भ्रातृषु वर्तेथा स्तथा पौरेषु नित्यदा ॥ १४॥ परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात् कीर्तिरनुत्तमा॥ १५॥ यत्तु पौरजनो राजन् धर्मेण समवाप्नु यात्। अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥ १६ ॥ यथाऽपवादं पौराणां तथैव रघुनन्दन । पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः ॥ १७ ॥ प्राणैरपि प्रियं तस्माद्भर्तुः कार्यं विशेषतः। इति मद्वचनाद्रामो वक्तव्यो मम सङ्ग्रहः ॥ निरीक्ष्य माऽद्य गच्छ त्वमृतुकालातिवर्ति नीम् ॥ १८ ॥ एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां लक्ष्मणो दीन चेतनः। शिरसाऽऽवन्द्य धरणीं व्याहर्तुं न शशाक ह॥ १९॥ प्रदक्षिणं च तां कृत्वा रुदन्नेव महास्वनः। ध्यात्वा मुहूर्तं तामाह किं मां वक्ष्यसि शोभने ॥ २० ॥ दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानघे । कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा तां नमस्कृत्य पुनर्नाव मुपारुहत् । आरुह्य च पुनर्नावं नाविकं चाभ्यचोदयत् ॥२२॥ स गत्वा चोत्तरं तीरं शोकभारसमन्वितः। सम्मूढ इव दुःखेन रथमध्यारुहद् द्रुतम्॥२३॥ मुहुर्मुहुः परावृत्य दृष्ट्वा सीतामनाथवत् । चेष्टन्तीं परतीरस्थां लक्ष्मणः प्रययावथ ॥२४॥ दूरस्थं रथमालोक्य लक्ष्मणं च मुहु र्मुहुः । निरीक्षमाणां तूद्विग्नां सीतां शोकः समाविशत् ॥ २५ ॥ सा दुःखभारावनता यशस्विनी यशोधना नाथ मपश्यती सती। रुरोद सा बर्हिणनादिते वने महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥ २६ ॥

इत्यार्षे॰ श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८॥

अनाथेवेत्यर्थः । वचनीयं जुगुप्सनम् । तन्मया परिहर्तव्यम्, त्वदाज्ञया वन स्थल इति शेषः ॥ १३–१७ ॥ प्राणैरिति । ऋतुकालातिवार्तिनीं गर्भलक्षण वतीम् ॥१८–२६॥ इति श्रीगो॰ मणि॰ उत्तरश्री॰ अष्टचत्वारिंशः सर्गः॥४८॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

सीतां रुदन्तीं दृष्ट्वा तां तत्र वै मुनिदारकाः । प्राद्रवन् यत्र भगवानास्ते वाल्मीकिरुग्रधीः ॥ १ ॥ अभिवाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये । सर्वं निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वा भगवन् कस्याप्येषा महात्मनः । पत्नी श्रीरिव संमोहाद्विरौति विकृतानना ॥ ३ ॥ भगवन् साधु पश्य त्वं देवतामिव खाच्च्युताम् । नद्यास्तु तीरे भगवन् वरस्त्री काऽपि दुःखिता ॥ ४ ॥ दृष्टाऽस्माभिः प्ररुदिता दृढं शोकपरायणा । अनर्हा दुःखशोकाभ्यामेका दीना ह्यनाथवत् ॥ ५ ॥ न ह्येनां मानुषीं विद्मः सत्क्रियाऽस्याः प्रयुज्यताम् । आश्रमस्या विदूरे च त्वामियं शरणं गता । त्रातारमिच्छते साध्वी भगवंस्त्रातुमर्हसि ॥ ६ ॥ तेषां तु वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् । तपसा लब्धचक्षुष्मान् प्राद्रवद्यत्र मैथिली ॥ ७ ॥ तं प्रयान्तमभिप्रेत्य शिष्या ह्येनं महामतिम् । तं तु देशमभिप्रेत्य किञ्चित् पद्भ्यां महामतिः ॥ ८ ॥ अर्घ्यमादाय रुचिरं जाह्नवीतीरमागमत् । ददर्श राघवस्येष्टां सीतां पत्नीमनाथवत् ॥ ९ ॥ तां सीतां शोकभारार्त्तां वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः । उवाच मधुरां वाणीं ह्लादयन्निव तेजसा ॥ १० ॥ स्नुषा दशरथस्य त्वं रामस्य महिषी प्रिया । जनकस्य सुता राज्ञः स्वागतं ते पतिव्रते ॥ ११ ॥

सीतां त्वित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ सर्वं निवेदयामासुरित्येतद्विवृणोति—अदृष्टेत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥ दृष्टेति । अनर्हेति, दुःखस्येति शेषः ॥ ५–११ ॥

स०—मुनिदारकाः मुनिपुत्राः । उग्रधीः उग्रतपोविषयबुद्धिः ॥ १ ॥ सर्वे निवेदयामासुरिति पाठः । सर्वे अनृतत्वभ्रमभ्रंशार्थम् ॥ २ ॥

आयान्ती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना । कारणं चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥ १२ ॥ तव चैव महाभागे विदितं मम तत्त्वतः । सर्वं च विदितं मह्यं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १३ ॥ अपापां वेद्मि सीते त्वां तपोलब्धेन चक्षुषा । विस्रब्धा भव वैदेहि साम्प्रतं मयि वर्तसे ॥ १४ ॥ आश्रमस्याविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिताः । तास्त्वां वत्से यथा वत्सं पालयिष्यन्ति नित्यशः ॥ १५ ॥ इदमर्घ्यं प्रतीच्छ त्वं विस्रब्धा विगतज्वरा । यथा स्वगृहमभ्येत्य विषादं चैव मा कृथाः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा तु भाषितं सीता मुनेः परममद्भुतम् । शिरसाऽऽवन्द्य चरणौ तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥ तं प्रयान्तं मुनिं सीता प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ १८ ॥ तं दृष्ट्वा मुनिमायान्तं वैदेह्या मुनिपत्नयः । उपाजग्मुर्मुदा युक्ता वचनं चेदमब्रुवन् ॥ १९ ॥ स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ चिरस्यागमनं च ते । अभिवादयामस्त्वां सर्वा उच्यतां किं च कुर्महे ॥ २० ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् । सीतेयं समनुप्राप्ता पत्नी रामस्य धीमतः ॥ २१ ॥

आयान्तीति । कारणमिति । आगमनकारणमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तव चैवेति । शुद्धभावत्वमिति शेषः । मम मया । मह्यं मम ॥ १३ ॥ अपापामिति । मयि वर्तस इति, मत्समीपे निवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ इदमिति । यथा स्वगृहमभ्येत्येति तथैवावतिष्ठस्वेति शेषः ॥ १६-१८ ॥ तमिति । मुदा युक्ता इति । मुनिपत्नयः तापस्यः । अब्रुवन्निति । वाल्मीकिमिति शेषः ॥ १९ ॥ स्वागतमिति । चिरस्यागमनमिति । प्रतीक्ष्य स्थिता वयम् अभिवादयामहे । एतेन सीतायाः समाश्वासादिना विलम्बो जात इत्यवगम्यते ॥ २०-२३ ॥

स०-तापस्यः तपसि स्थिता योषितः । अनेन पुरुषस्य तव समीपोपगतेः पुनरपि पूर्वत एव श्रान्तायाः का गतिरिति शङ्का निराकृता ॥ १५ ॥

स्नुषा दशरथस्यैषा जनकस्य सुता सती। अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा ॥ २२ ॥ इमां भवन्त्यः पश्यन्तु स्नेहेन परमेण हि। गौरवान्मम वाक्याच्च पूज्या वोऽस्तु विशेषतः ॥ २३ ॥ मुहुर्मुहुश्च वैदेहीं प्रणिधाय महायशाः। स्वमाश्रमं शिष्यवृतः पुनरयान्महातपाः॥२४॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥४९॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

दृष्ट्वा तु मैथिलीं सीतामाश्रमे सम्प्रवेशिताम् । सन्ताप मगमद्घोरं लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ १ ॥ अब्रवीच्च महा तेजाः सुमन्त्रं मन्त्रसारथिम् । सीतासन्तापजं दुःखं पश्य रामस्य सारथे ॥२॥ ततो दुःखतरं किन्नु राघवस्य भविष्यति । पत्नीं शुद्धसमाचारां विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ ३॥ व्यक्तं दैवादहं मन्ये राघवस्य विनाभवम् । वैदेह्या सारथे नित्यं दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ ४ ॥ यो हि देवान् सगन्धर्वानसुरान् सह राक्षसैः । निहन्याद्राघवः क्रुद्धः स दैवमनुवर्तते ॥५॥ पुरा रामः पितुर्वाक्याद्दण्डके विजने वने। उषित्वा नव वर्षाणि पञ्च चैव महावने ॥ ६ ॥ ततो दुःखतरं भूयः सीताया विप्रवासनम् । पौराणां वचनं श्रुत्वा नृशंसं प्रतिभाति मे ॥ ७ ॥

मुहुरिति । प्रणिधाय तापसीनां हस्ते दत्त्वा ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज विरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनपञ्चाशःसर्गः४९॥

दृष्ट्वा त्वित्यादि ॥ १॥ अब्रवीदिति । मन्त्रसहायभूतः सारथिर्मन्त्रसारथिः । सीतासन्तापजं सीताविरहसन्तापजमित्यर्थः॥ २ ॥ ३ ॥ व्यक्तमिति । विनाभवं सीतावियोगेनावस्थानम्, वैदेह्या सार्धं विनाभवमित्यर्थः। दैवात्प्रागभवाददृष्टा दित्यर्थः ॥४॥ य इति । दैवमनुवर्तते न तु तन्निरसितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥५॥६॥ तत इति । ततः सीतायाः विप्रवासनं नृशंसं क्रूरकृत्यमिति प्रतिभाति ॥७॥

को नु धर्माश्रयः सूत कर्मण्यस्मिन् यशोहरे । मैथिलीं प्रति सम्प्राप्तः पौरैर्हीनार्थवादिभिः ॥ ८ ॥ एता वाचो बहुविधाः श्रुत्वा लक्ष्मणभाषिताः । सुमन्त्रः श्रद्धया प्राज्ञो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥ न सन्तापस्त्वया कार्यः सौमित्रे मैथिलीं प्रति । दृष्टमेतत् पुरा विप्रैः पितुस्ते लक्ष्मणाग्रतः ॥ १० ॥ भविष्यति दृढं रामो दुःखप्रायोऽपि सौख्यभाक् । प्राप्स्यते च महाबाहुर्विप्रयोगं प्रियैर्ध्रुवम् ॥ ११ ॥ त्वां चैव मैथिलीं चैव शत्रुघ्नभरतावुभौ । संत्यजिष्यति धर्मात्मा कालेन महता महान् ॥ १२॥ इदं त्वयि न वक्तव्यं सौमित्रे भरतेऽपिवा । राज्ञा वो व्याहृतं वाक्यं दुर्वासा यदुवाच ह ॥ १३ ॥ महाजनसमीपे च मम चैव नरर्षभ । ऋषिणा व्याहृतं वाक्यं वसिष्ठस्य च सन्निधौ ॥ १४॥ ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा मामाह पुरुषर्षभः। सूत न क्वचिदेवं ते वक्तव्यं जनसन्निधौ ॥ १५ ॥

को न्विति । हीनार्थवादिभिः पौरैर्हेतुभिः । मैथिलींप्रति यशोहरे साध्वीं वने विसृष्टवानिति अपयशस्करे अस्मिन् कर्मणि सीतापरित्यागरूपकर्मण्यनुष्ठिते सति कोनु धर्माश्रयः धर्मपरिग्रहः रामेण संप्राप्तः । प्रत्युत साध्वीत्यागादधर्म एव स्यादिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ नेति । दृष्टमिति । हे लक्ष्मण ! पुरा तव पितुरग्रतः अल्पभाग्यवान् रामः दुःखप्रायो भविष्यतीत्येतद्दृष्टं दृष्ट्वा मह्यमुक्त मित्यर्थः । फलितमाह–प्राप्स्यत इति ॥ १०–१२ ॥ इदमिति । इदं रहस्यं त्वयि भरते वा न वक्तव्यम् । इदंशब्दार्थमाह–राज्ञेति । राज्ञा दशरथेन । वः तदिदं त्वयि भरतेऽपि न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ दुर्वाससो वचनं कथं त्वया अवगतमित्यत्राह–महाजनेति । महाजनसमीपे दशरथसमीप इत्यर्थः । मम वसिष्ठस्य च सन्निधौ । ऋषिणा दुर्वाससा वाक्यं व्याहृतम् । त्रिभिरेवेदं वृत्तं ज्ञातमिति भावः ॥ १४ ॥ ऋषेरिति । एवं ते त्वया श्रुतं रहस्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

स०–महता कालेन निर्याणसङ्केतसमयेन । महानित्यनेन कालसम्बन्धि महत्त्वं रामायत्तमिति सूचयति । भरतशत्रुघ्नयोस्त्यागो वनवाससमये । त्वां मैथिलीं च मैथिल्याः प्रस्तुतस्त्यागः । लक्ष्मणस्य स्वसमात्पूर्वं दुर्वाससो–

तस्याहं लोकपालस्य वाक्यं तत् सुसमाहितः । नैव जात्वनृतं कार्यमिति मे सौम्य दर्शनम् ॥ १६ ॥ सर्वथैव न वक्तव्यं मया सौम्य तवाग्रतः । यदि ते श्रवणे श्रद्धा श्रूयतां रघुनन्दन ॥ १७ ॥ यद्यप्यहं नरेन्द्रेण रहस्यं श्रावितः पुरा । तथाप्युदाहरिष्यामि दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ १८ ॥ येनेदमीदृशं प्राप्तं दुःखं शोकसमन्वितम् । न त्वया भरते वाच्यं शत्रुघ्नस्यापि सन्निधौ ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य गम्भीरार्थपदं महत् । तथ्यं ब्रूहीति सौमित्रिः सूतं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २० ॥

इत्यार्षे० उत्तरश्रीरामायणे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

तथा संचोदितः सूतो लक्ष्मणेन महात्मना ।
तद्वाक्यमृषिणा प्रोक्तं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
पुरा नाम्ना हि दुर्वासा अत्रेः पुत्रो महामुनिः ।
वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये वार्षिक्यं समुवास ह ॥ २ ॥

तस्येति । समाहितं सम्यग्गुप्तम्, तस्य वाक्यं मया जातु अनृतं न कार्यमिति मम दर्शनं मतम् । तस्मात् त्वयि भरते च न वक्तव्यमिति भावः ॥ १६ ॥ सर्वथैवेति । न वक्तव्यमिति, राजरहस्यमिति शेषः । तवातिश्रद्धारहितस्य ॥ १७ ॥ यद्यपीति । तथाप्यप्रकाश्यस्यापि प्रकाशने हेतुमाह—दैवं हि दुरतिक्रममिति । हि यस्माद्दैवं प्राचीनं कर्म दुरतिक्रमं तस्मादित्यर्थः ॥ १८ ॥ दुरतिक्रमे हेतुः—येनेदमिति । एवं भवद्दुःखातिशयदर्शनात् श्रद्धालवे तुभ्यं मया वक्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥ तदिति । गम्भीरार्थपदमिति । पूर्वोक्तं भाषितम् ॥ २० ॥
इति श्रीगोविन्दराज० मणि० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥
तथेत्यादि ॥ १ ॥ पुरेति । पुरा वार्षिक्यं वर्षासु भवं चातुर्मास्यनियम

5-न्तस्त्यागात्त्यागः । यत्तु नागोजिभट्टेन 'शत्रुघ्नभरतयोस्तु मथुराराज्यगन्धर्वराज्ययोः करणाय प्रतिष्ठापनं त्याग.' इत्युक्तम्, परन्तु तद्दुरुक्तम्, दुःखकरत्यागप्रस्तावानानुगुणत्वात् ॥ १२ ॥

तमाश्रमं महातेजाः पिता ते सुमहायशाः । पुरोहितं महात्मानं दिदृक्षुरगमत् स्वयम् ॥ ३ ॥ स दृष्ट्वा सूर्य सङ्काशं ज्वलन्तमिव तेजसा । उपविष्टं वसिष्ठस्य सव्य पार्श्वे महामुनिम् ॥ ४ ॥ तौ मुनी तापसश्रेष्ठौ विनीतो ह्यभिवादयत् । स ताभ्यां पूजितो राजा स्वागतेनासनेन च । पाद्येन फलमूलैश्च उवास मुनिभिः सह ॥ ५ ॥ तेषां तत्रोपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः । बभूवुः परमर्षीणां मध्यादित्यगतेऽहनि ॥ ६ ॥ ततः कथायां कस्यांचित् प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः । उवाच तं महा त्मानमत्रेः पुत्रं तपोधनम् ॥ ७ ॥ भगवन् किं प्रमाणेन मम वंशो भविष्यति । किमायुश्च हि मे रामः पुत्राश्चान्ये किमायुषः ॥ ८ ॥ रामस्य च सुता ये स्युस्तेषामायुः कियद्भवेत् । काम्यया भगवन् ब्रूहि वंशस्यास्य गतिं मम ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं राज्ञो दशरथस्य च । दुर्वासाः सुमहातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १० ॥ शृणु राजन् पुरावृत्तं तदा दैवासुरे युधि । दैत्याः सुरैर्भर्त्स्य माना भृगुपत्नीं समाश्रिताः ॥ ११ ॥ तया दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्नभयास्तदा ॥ १२ ॥ तया परिगृहीतांस्तान् दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरेश्वरः । चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरो ऽहरत् ॥ १३ ॥ ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्वहः । शशापसहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुकुलार्दनम् ॥ १४ ॥

मुद्दिश्योवास दुर्वासा हीति नाम्ना ॥ २-५ ॥ तेषामिति । मध्यादित्यगते मध्यगता दित्ययुक्त इत्यर्थः । मध्याह्न इति फलितार्थः ॥ ६ ॥ तत इति । प्रग्रहः सवि नय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ भगवन्निति । किं प्रमाणेन उत ततोऽप्यधिकप्रमाणेने त्यर्थः । किमायुश्च मे राम इति ॥ ८-१० ॥ एवं पृष्टश्चिरायुष्ट्वं दुःखोपेतं शापवशादिति वक्तुं पीठिकामाह-शृणु राजन्नित्यादि ॥ ११-१४ ॥

यस्मादवध्यां मे पत्नीमवधीः क्रोधमूर्च्छितः। तस्मात्त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन ॥ १५ ॥ तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकम् ॥ १६ ॥ [एवं शापं भृगुर्दत्त्वा विष्णोः स्मृत्वा च वैभवम्।] शापाभिहतचेताः स स्वात्मना भावितोऽभवत् ॥ १७ ॥ अर्चयामास तं देवं भृगुः शापेन पीडितः ॥ १८ ॥ तपसाऽऽराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः। लोकानां संहितार्थं तु तं शापं ग्राह्य मुक्तवान् ॥ १९ ॥ इति शप्तो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि। इहागतो हि पुत्रत्वं तव पार्थिवसत्तम ॥ २० ॥ राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानद। तत्फलं प्राप्स्यते चापि भृगुशापकृतं महत् ॥ २१ ॥ अयोध्यायाः पती रामो दीर्घकालं भविष्यति। [तत्र पत्नीवियोगं च दीर्घकालं गमिष्यति।] सुखिनश्च समृद्धाश्च भविष्यन्त्यस्य येऽनुगाः ॥ २२ ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च। रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ २३ ॥

यस्मादिति। अवध्यां स्त्रीत्वादृषिपत्नीत्वाच्चेति भावः ॥ १५ ॥ तत्रेति। बहुवार्षिकं कालमित्यर्थः ॥ १६ ॥ शापेति। शापाभिहतचेताः पश्चात्तापपरीतचित्त इत्यर्थः। स्वात्मना भावितो भगवच्छापनिवृत्त्यर्थं स्वस्वरूपमचिन्तयदित्यर्थः। पुनः शापेन शापमोघभयेन पीडितः सन् भृगुस्तं देवमर्चयामास ॥ १७ ॥ १८ ॥ तपसेति। तं शापं मनुष्यजन्मादिप्रापकं लोकानां संहितार्थं सम्यग्रावणवधरूपहितसंपादनार्थम्। ग्राह्यं परिग्राह्यमेवेत्युक्तवान् ॥ १९ ॥ इतीति। पूर्वजन्मनि काश्यपात् विष्णुसंज्ञकोपेन्द्रावतारे ॥ २० ॥ राम इति। तत्फलं पत्नीवियोगेन चिरकालवासरूपम् ॥ २१-२५ ॥

स०—ब्रह्म लोकमिति पदद्वयम्। ब्रह्म तदभिन्नो रामः। लोकं स्वलोकं वैकुण्ठम्। ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य लोकमिति वा। " द्वितीयया ब्रह्मसदस्यधीश्वरस्तेनार्चितः " इत्याचार्योक्तेः। ब्रह्मणः स्वस्य लोकमिति वा " अथापरया निजालये। तृतीयरूपेण निजं पदं प्रभुं व्रजन्तम् " इत्यादितदुत्तरतदुक्तेः ॥ २३ ॥

समृद्धैश्चाश्वमेधैश्च इष्ट्वा परमदुर्जयः । राजवंशांश्च बहुशो बहून् संस्थापयिष्यति ॥ २४ ॥ द्वौ पुत्रौ तु भविष्येते सीतायां राघवस्य तु । अन्यत्र न त्वयोध्यायां सत्य मेतन्न संशयः ॥२५॥ सीतायाश्च ततः पुत्रावभिषेक्ष्यति राघवः ॥ २६ ॥ स सर्वमखिलं राज्ञो वंशस्याह गता गतम् । आख्याय सुमहातेजास्तूष्णीमासीन्महामुनिः ॥ २७ ॥ तूष्णींभूते तदा तस्मिन् राजा दशरथो मुनौ । अभिवाद्य महात्मानौ पुनरायात् पुरोत्तमम् ॥ २८ ॥ एतद्वचो मया तत्र मुनिना व्याहृतं पुरा । श्रुतं हृदि च निक्षिप्तं नान्यथा तद्भविष्यति ॥२९॥ एवंगते न सन्तापं कर्तुमर्हसि राघव । सीतार्थे राघवार्थे वा दृढो भव नरो त्तम ॥ ३० ॥ श्रुत्वा तु व्याहृतं वाक्यं सूतस्य परमाद्भु तम् । प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥३१॥ ततः संवदतोरेवं सूतलक्ष्मणयोः पथि । अस्तमर्के गते वासं केशिन्यां तावथोषतुः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

तत्र तां रजनीमुष्य केशिन्यां रघुनन्दनः ।
प्रभाते पुनरुत्थाय लक्ष्मणः प्रययौ तदा ॥ १ ॥
ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते प्रविवेश महारथः ।
अयोध्यां रत्नसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ २ ॥

सीताया इति । स सर्वमिति । स दुर्वासा इत्यर्थः ॥ २६–३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणि० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥५१॥
तत्रेत्यादि । तत्र पथीत्यर्थः ॥ १–५ ॥

सौमित्रिस्तु परं दैन्यं जगाम सुमहामतिः । रामपादौ समासाद्य वक्ष्यामि किमहं गतः ॥ ३ ॥ तस्यैवं चिन्तयानस्य भवनं शशिसन्निभम् । रामस्य परमोदारं पुरस्तात् समदृश्यत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तु भवनद्वारि सोऽवतीर्य रथोत्तमात् । अवाङ्मुखो दीनमनाः प्रविवेशानिवारितः ॥ ५ ॥ स दृष्ट्वा राघवं दीनमासीनं परमासने । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां ददर्शाग्रजमग्रतः ॥६॥ जग्राह चरणौ तस्य लक्ष्मणो दीनचेतनः । उवाच दीनया वाचा प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ ७ ॥ आर्यस्याज्ञां पुरस्कृत्य विसृज्य जनकात्मजाम् । गङ्गातीरे यथोद्दिष्टे वाल्मीकेराश्रमे शुचौ॥८॥तत्र तां च शुभाचारामाश्रमान्ते यशस्विनीम् । पुनरप्यागतो वीर पादमूलमुपासितुम् ॥ ९ ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र कालस्य गतिरीदृशी।त्वद्विधा नहि शोचन्ति बुद्धिमन्तो मनस्विनः ॥ १० ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ ११ ॥ तस्मात् पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च । नातिप्रसङ्गः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १२ ॥ शक्तस्त्वमात्मनाऽऽत्मानं विनेतुं मनसैव हि । लोकान् सर्वांश्च काकुत्स्थ किं पुनः शोकमात्मनः॥ १३॥ नेदृशेषु विमुह्यन्ति त्वद्विधाः पुरुषर्षभाः । अपवादः स किल ते पुनरेष्यति राघव ॥ १४ ॥

स इति । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामुपलक्षितमग्रजम्॥६–८॥ तत्रेति । पादमूलम्, तवेति शेषः ॥ ९–११ ॥ तस्मादिति । अतिप्रसङ्गः अत्यासक्तिः ॥ १२॥ शक्तस्त्वमात्मनाऽऽत्मानं विनेतुं मनसैव हीति । आत्मना स्वयमेव मनसैव करणेनात्मानं स्वात्मानं लोकांश्च विनेतुं शिक्षितुं शक्तः । सांसारिकदुःखाद्वारयितुमित्यर्थः ॥ १३ ॥ नेदृशेष्विति । अपवादः पुनरेष्यति, प्रकारान्तरे

यदर्थं मैथिली त्यक्ता अपवादभयान्नृप । सोऽपवादः पुरे राजन् भविष्यति न संशयः ॥ १५ ॥ स त्वं पुरुष शार्दूल धैर्येण सुसमाहितः। त्यजैनां दुर्बलां बुद्धिं सन्तापं मा कुरुष्व ह ॥ १६॥ एवमुक्तः स काकुत्स्थो लक्ष्मणेन महात्मना। उवाच परया प्रीत्या सौमित्रिं मित्रवत्सलः ॥ १७ ॥ एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण । परितोषश्च मे वीर मम कार्यानुशासने ॥ १८ ॥ निर्वृतिश्चागता सौम्य सन्तापश्च निराकृतः । भवद्वाक्यैः सुरुचिरैरनु नीतोऽस्मि लक्ष्मण ॥ १९ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं निशम्य परमाद्भुतम् । सुप्रीतश्चाभवद्रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ दुर्लभस्त्वीदृशो बन्धुरस्मिन् काले विशेषतः । यादृशस्त्वं महाबुद्धे मम सौम्य मनोनुगः ॥ २ ॥ यच्च मे हृदयं किंचिद्वर्तते शुभ लक्षण । तन्निशामय च श्रुत्वा कुरुष्व वचनं मम ॥ ३ ॥

णेति शेषः ॥ १४ ॥ तदेवोपपादयति–यदर्थमिति । हे नृप ! परीवादभयाद्भीतेन त्वया यदर्थं यदपवादपरिहारार्थं मैथिली त्यक्ता सोऽपवादः पुनः प्रकारान्तरेण भविष्यति । सीतामपवादात्त्यक्त्वा पुनः शोचति । तस्मात्तस्यामतिमात्रोऽयं कामुकस्य रामस्यानुराग इति पुनरप्यपवादो भविष्यतीत्यर्थः ॥१५-१७॥ एवमिति । कार्यानुशासने गङ्गातीरत्यागरूपे त्वत्कृते ॥ १८ ॥ निर्वृतिरिति । निर्वृतिः सुखम् ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

लक्ष्मणस्येत्यादि ॥ १-४ ॥

चत्वारो दिवसाः सौम्य कार्यं पौरजनस्य वै । अकुर्वाणस्य सौमित्रे तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥४॥ आहूयन्तां प्रकृतयः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा । कार्यार्थिनश्च पुरुषाः स्त्रियश्च पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिने दिने । संवृते नरके घोरे पतितो नात्र संशयः ॥६॥ श्रूयते हि पुरा राजा नृगो नाम महायशाः । बभूव पृथिवीपालो ब्रह्मण्यः सत्यवाक् शुचिः ॥७॥ स कदाचि द्गवां कोटीः सवत्साः स्वर्णभूषिताः । नृदेवो भूमि देवेभ्यः पुष्करेषु ददौ नृपः ॥ ८ ॥ ततः सङ्गाद्गता धेनुः सवत्सा स्पर्शिताऽनघ । ब्राह्मणस्याहिताग्नेश्च दरिद्रस्यो ञ्छवर्तिनः ॥ ९ ॥ स नष्टां गां क्षुधार्तो वै अन्विष्यंस्तत्र तत्र च । नापश्यत् सर्वराज्येषु संवत्सरगणान् बहून् ॥ १० ॥ ततः कनखलं गत्वा जीर्णवत्सां निरामयाम् । ददर्श गां स्वकां धेनुं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ११ ॥ अथ तां नामधेयेन स्वकेनोवाच स द्विजः । आगच्छ शबले त्येवं सा तु शुश्राव गौः स्वरम् ॥ १२ ॥ तस्य तु स्वर माज्ञाय क्षुधार्तस्य द्विजस्य वै । अन्वगात् पृष्ठतः सा गौर्गच्छन्तं पावकोपमम् ॥१३॥ योऽपि पालयते विप्रः सोऽपि गामन्वगादद्रुतम् । गत्वा तमृषिमाचष्ट मम गौरिति सत्वरम् ॥ १४ ॥ स्पर्शिता राजसिंहेन मम दत्ता नृगेण ह । तयोर्ब्राह्मणयोर्वादो महानासीद्विपश्चितोः॥ १५॥

आहूयन्तामिति । स्त्रियश्चेति । कार्यार्थिन्य इत्यनुषज्यते॥५॥पौरेति । पतितः, स्वकर्मणेति शेषः । स मृतो नरके घोरे पात्यते नात्र संशयः इति च पाठः ॥६–८॥ तत इति । सङ्गात् राज्ञा दत्तबहुगोसङ्गात् ॥ ९ ॥ १० ॥ तत इति । कनखलं कनखलाख्यग्रामम्॥११–१४॥स्पर्शितेति।स्पार्शिता दत्ता।१५–१७॥

विवदन्तौ ततोऽन्योन्यं दातारमभिजग्मतुः । तौ राजभवनद्वारि न प्राप्तौ नृगशासनम् ॥ १६ ॥ अहोरात्राण्यनेकानि वसन्तौ क्रोधमीयतुः । ऊचतुश्च महात्मानौ तावुभौ द्विजसत्तमौ । क्रुद्धौ परमसन्तप्तौ वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ १७ ॥ अर्थिनां कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात्त्वं नैषि दर्शनम् । अदृश्यः सर्वभूतानां कृकलासो भविष्यसि ॥ १८ ॥ बहुवर्षसहस्राणि बहुवर्षशतानि च । श्वभ्रेऽस्मिन् कृकलासो वै दीर्घकालं वसिष्यसि ॥ १९ ॥ उत्पत्स्यते हि लोकेऽस्मिन् यदूनां कीर्तिवर्धनः । वासुदेव इति ख्यातो लोके पुरुषविग्रहः ॥ २० ॥ स ते मोक्षयिता राजंस्तस्माच्छापाद्भविष्यति । कृता च तेन कालेन निष्कृतिस्ते भविष्यति ॥ २१ ॥ भारावतरणार्थं हि नरनारायणावुभौ । उत्पत्स्येते महावीर्यौ कलौ युग उपस्थिते ॥ २२ ॥ एवं तौ शापमुत्सृज्य ब्राह्मणौ विगतज्वरौ । तां गां हि दुर्बलां वृद्धां ददतुर्ब्राह्मणाय वै ॥ २३ ॥ एवं स राजा तं शापमुपभुङ्क्ते सुदारुणम् ॥ २४ ॥ कार्यार्थिनां विमर्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते । तच्छीघ्रं दर्शनं मह्यमभिवर्तन्तु कार्यिणः ॥ २५ ॥ सुकृतस्य हि कार्यस्य फलं नापैति पार्थिवः । तस्माद्गच्छ प्रतीक्षस्व सौमित्रे कार्यवान् जनः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अर्थिनामिति । कृकलासः सरटः ॥ १८–२० ॥ स इति । निष्कृतिः शापमोक्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवमिति । ब्राह्मणाय कस्मैचित् अन्यस्मा इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ कार्यार्थिनामिति । विमर्दः कलहः । अभिवर्तन्तु आगच्छन्तु । कार्यिणः कार्यार्थिनः । अभिवर्तन्तु काङ्क्षिण इति च पाठः ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति श्रीगोविन्दराज०मणि०उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परमार्थवित्। उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ अल्पापराधे काकुत्स्थ द्विजाभ्यां शाप ईदृशः। महान्नृगस्य राजर्षे यमदण्ड इवापरः॥२॥ श्रुत्वा तु पापसंयुक्तमात्मानं पुरुषर्षभ। किमुवाच नृगो राजा द्विजौ क्रोधसमन्वितौ॥३॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राघवः पुनरब्रवीत्। शृणु सौम्य यथा पूर्वं स राजा शापविक्षतः ॥ ४ ॥ अथाध्वनि गतौ विप्रौ विज्ञाय स नृगस्तदा। आहूय मन्त्रिणः सर्वान् नैगमान् सपुरोधसः ॥५॥ तानुवाच नृगो राजा सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा। दुःखेन सुसमाविष्टः श्रूयतां मे समाहितैः ॥ ६ ॥ नारदः पर्वतश्चैव मम दत्त्वा महद्भयम्। गतौ त्रिभुवनं भद्रौ वायुभूतावनिन्दितौ ॥ ७ ॥ कुमारोऽयं वसुर्नाम स देवोऽद्याभिषिच्यताम्। श्वभ्रं च यत् सुखस्पर्शं क्रियतां शिल्पिभिर्मम। यत्राहं संक्षयिष्यामि शापं ब्राह्मणनिस्सृतम् ॥ ८ ॥ वर्षघ्नमेकं श्वभ्रं तु हिमघ्नमपरं तथा। ग्रीष्मघ्नं तु सुखस्पर्शमेकं कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥९॥ फलवन्तश्च ये वृक्षाः पुष्पवत्यश्च या लताः। विरोप्यन्तां बहुविधाश्छायावन्तश्च गुल्मिनः ॥ १० ॥

रामस्येत्यादि ॥ १ ॥ अल्पेति। अल्पेऽप्यपराधे परीक्षार्थमागतत्वात् गोदानद्वारा द्विजाभ्यां नारदपर्वताभ्यां यमदण्ड इव महान् शापो दत्तः॥२॥३॥ लक्ष्मणेनेति। हे सौम्य! शापविक्षतः सन् स राजा यथा पूर्वमुवाच तच्छृणिवति योजना ॥ ४॥ अथेति। अध्वनि व्योमाध्वनि गतौ ध्यानेन अमुकाविति विज्ञायेत्यर्थः। नैगमान् पौरान् ॥५॥ तानिति। श्रूयतामिति, वचनमिति शेषः॥६॥ नारद इति। त्रिभुवनं ब्रह्मलोकमित्यर्थः ॥७॥ कुमार इति। श्वभ्रं गर्तः॥८॥९॥ फलवन्त इति। गुल्मिनः कक्षवृक्षाः ॥ १० ॥ ११ ॥

विवदन्तौ ततोऽन्योन्यं दातारमभिजग्मतुः । तौ राजभवनद्वारि न प्राप्तौ नृगशासनम् ॥ १६ ॥ अहोरात्राण्यनेकानि वसन्तौ क्रोधमीयतुः । ऊचतुश्च महात्मानौ तावुभौ द्विजसत्तमौ । क्रुद्धौ परमसन्तप्तौ वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ १७ ॥ अर्थिनां कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात्त्वं नैषि दर्शनम् । अदृश्यः सर्वभूतानां कृकलासो भविष्यसि ॥१८॥ बहुवर्षसहस्राणि बहुवर्षशतानि च । श्वभ्रेऽस्मिन् कृकलासो वै दीर्घकालं वसिष्यसि ॥ १९ ॥ उत्पत्स्यते हि लोकेऽस्मिन् यदूनां कीर्तिवर्धनः । वासुदेव इति ख्यातो लोके पुरुषविग्रहः ॥ २० ॥ स ते मोक्षयिता राजंस्तस्माच्छापाद्भविष्यति । कृता च तेन कालेन निष्कृतिस्ते भविष्यति॥२१॥भारावतरणार्थं हि नरनारायणावुभौ । उत्पत्स्येते महावीर्यौ कलौ युग उपस्थिते ॥ २२ ॥ एवं तौ शापमुत्सृज्य ब्राह्मणौ विगतज्वरौ । तां गां हि दुर्बलां वृद्धां ददतुर्ब्राह्मणाय वै ॥ २३ ॥ एवं स राजा तं शापमुपभुङ्क्ते सुदारुणम् ॥ २४ ॥ कार्यार्थिनां विमर्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते । तच्छीघ्रं दर्शनं मह्यमभिवर्तन्तु कार्यिणः ॥२५॥ सुकृतस्य हि कार्यस्य फलं नापैति पार्थिवः । तस्माद्गच्छ प्रतीक्षस्व सौमित्रे कार्यवान् जनः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अर्थिनामिति । कृकलासः सरटः ॥ १८–२० ॥ स इति । निष्कृतिः शापमोक्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवमिति । ब्राह्मणाय कस्मैचित् अन्यस्मा इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ कार्यार्थिनामिति । विमर्दः कलहः । अभिवर्तन्तु आगच्छन्तु । कार्यिणः कार्यार्थिनः । अभिवर्तन्तु काङ्क्षिण इति च पाठः॥२५॥२६॥
इति श्रीगोविन्दराज॰मणि॰उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परमार्थवित् । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ अल्पापराधे काकुत्स्थ द्विजाभ्यां शाप ईदृशः । महान्नृगस्य राजर्षे र्यमदण्ड इवापरः॥२॥श्रुत्वा तु पापसंयुक्तमात्मानं पुरुष र्षभ । किमुवाच नृगो राजा द्विजौ क्रोधसमन्वितौ॥३॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राघवः पुनरब्रवीत् । शृणु सौम्य यथा पूर्वं स राजा शापविक्षतः ॥ ४ ॥ अथाध्वनि गतौ विप्रौ विज्ञाय स नृगस्तदा । आहूय मन्त्रिणः सर्वान् नैगमान् सपुरोधसः ॥५॥ तानुवाच नृगो राजा सर्वांश्च प्रकृतीस्तथा । दुःखेन सुसमाविष्टः श्रूयतां मे समाहितैः ॥ ६ ॥ नारदः पर्वतश्चैव मम दत्त्वा महद्भयम् । गतौ त्रिभुवनं भद्रौ वायुभूतावनिन्दितौ ॥ ७ ॥ कुमारोऽयं वसुर्नाम स देवोऽद्याभिषिच्यताम् । श्वभ्रं च यत् सुख स्पर्शं क्रियतां शिल्पिभिर्मम । यत्राहं संक्षयिष्यामि शापं ब्राह्मणनिस्सृतम् ॥ ८ ॥ वर्षघ्नमेकं श्वभ्रं तु हिमघ्नमपरं तथा । ग्रीष्मघ्नं तु सुखस्पर्शमेकं कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥९॥ फलवन्तश्च ये वृक्षाः पुष्पवत्यश्च या लताः । विरोप्यन्तां बहुविधाश्छायावन्तश्च गुल्मिनः ॥ १० ॥

रामस्येत्यादि ॥ १ ॥ अल्पेति । अल्पेऽप्यपराधे परीक्षार्थमागतत्वात् गोदानद्वारा द्विजाभ्यां नारदपर्वताभ्यां यमदण्ड इव महान् शापो दत्तः॥२॥३॥ लक्ष्मणेनेति । हे सौम्य ! शापविक्षतः सन् स राजा यथा पूर्वमुवाच तच्छृणिवति योजना ॥ ४॥ अथेति । अध्वनि व्योमाध्वनि गतौ ध्यानेन अमुकाविति विज्ञाये त्यर्थः । नैगमान् पौरान् ॥५॥ तानिति । श्रूयतामिति, वचनमिति शेषः॥६॥ नारद इति । त्रिभुवनं ब्रह्मलोकमित्यर्थः ॥७॥ कुमार इति । श्वभ्रं गर्तः ॥८॥९॥ फलवन्त इति । गुल्मिनः कटवृक्षाः ॥ १० ॥ ११ ॥

क्रियतां रमणीयं च श्वभ्राणां सर्वतोदिशम् । सुखमत्र वसिष्यामि यावत् कालस्य पर्ययः ॥ ११ ॥ पुष्पाणि च सुगन्धीनि क्रियन्तां तेषु नित्यशः । परिवार्य यथा मे स्युरध्यर्धं योजनं तथा ॥ १२ ॥ एवं कृत्वा विधानं स सन्दिदेश वसुं तदा । धर्मनित्यः प्रजाः पुत्र क्षत्रधर्मेण पालय ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते यथा शापो द्विजाभ्यां मयि पातितः । नरश्रेष्ठ सरोषाभ्यामपराधेऽपि तादृशे ॥ १४ ॥ मा कृथास्तनुसन्तापं मत्कृतेऽपि नरर्षभ । कृतान्तः कुशलः पुत्र येनास्मि व्यसनीकृतः ॥ १५ ॥ प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति गन्तव्यान्येव गच्छति । लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च ॥ १६ ॥ पूर्वे जात्यन्तरे वत्स मा विषादं कुरुष्व ह ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा नृगस्तत्र सुतं राजा महायशाः । श्वभ्रं जगाम सुकृतं वासाय पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ एवं प्रविश्यैव नृपस्तदानीं श्वभ्रं महारत्नविभूषितं तत् । सम्पादयामास तदा महात्मा शापं द्विजाभ्यां हि रुषा विमुक्तम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे० उत्तरश्रीरामायणे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

एष ते नृगशापस्य विस्तरोऽभिहितो मया ।
यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा शृणुष्वेहापरां कथाम् ॥ १ ॥

पुष्पाणीति । पुष्पाणि यथा अध्यर्धं योजनं परिवार्य स्युः तथा क्रियन्तामित्यर्थः ॥१२॥१३॥ प्रत्यक्षमिति।तादृशे अल्पेऽपीत्यर्थः॥१४॥मा कृथा इति।कृतान्तः ईश्वरः ॥१५॥ प्राप्तव्यानीति।पूर्वे जात्यन्तरे।प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति।गन्तव्यान्येव गच्छति।लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च॥१६–१९॥इति श्रीगोविन्द राज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥५४॥
एष त इत्यादि । इह राजापराधविषये ॥ १ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण सौमित्रिः पुनरब्रवीत् । तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे नृप ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राम इक्ष्वाकुनन्दनः । कथां परमधर्मिष्ठां व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ आसीद्राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः ॥ ४ ॥ स राजा वीर्यसम्पन्नः पुरं देवपुरोपमम् । निवेशयामास तदा अभ्याशे गौतमस्य तु ॥ ५ ॥ पुरस्य सुकृतं नाम वैजयन्तमिति श्रुतम् । निवेशं यत्र राजर्षिर्निमिश्चक्रे महायशाः ॥ ६ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य सुमहापुरम् । यजेयं दीर्घसत्रेण पितुः प्रह्लादयन् मनः ॥ ७ ॥ ततः पितरमामन्त्र्य इक्ष्वाकुं हि मनोः सुतम् । वसिष्ठं वरयामास पूर्वं ब्रह्मर्षिसत्तमम् ॥ ८ ॥ अनन्तरं स राजर्षिर्निमिरिक्ष्वाकुनन्दनः । अत्रिमङ्गिरसं चैव भृगुं चैव तपोधनम् ॥ ९ ॥ तमुवाच वसिष्ठस्तु निमिं राजर्षिसत्तमम् । वृतोऽहं पूर्वमिन्द्रेण अन्तरं प्रतिपालय ॥ १० ॥ अनन्तरं महाविप्रो गौतमः प्रत्यपूरयत् । वसिष्ठोऽपि महातेजा इन्द्रयज्ञमथाकरोत् ॥ ११ ॥ निमिस्तु राजा विप्रांस्तान् समानीय नराधिपः । अयजद्धिमवत्पार्श्वे स्वपुरस्य समीपतः । पञ्चवर्षसहस्राणि राजा दीक्षामुपागमत् ॥ १२ ॥ इन्द्रयज्ञावसाने तु वसिष्ठो भगवानृषिः । सकाशमागतो राज्ञो हौत्रं कर्तुमनिन्दितः ॥ १३

एवमिति । तृप्तिः कथानां संबन्धिनीत्यर्थः ॥ २–४ ॥ स इति । गौतमस्येति । गौतमाश्रमस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ पुरस्येति । वैजयन्तमिन्द्रप्रासादम् । सादृश्यात्तद्व्यपदेशः ॥ ६–९ ॥ तमिति । प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । प्रतीक्ष त्वं तदन्तरमिति च पाठः । तदनन्तरं त्वां याजयिष्य इति शेषः ॥ १० ॥ अनन्तरमिति । गौतमः प्रत्यपूरयत्, वसिष्ठकर्तव्यं हौत्रमिति शेषः ॥ ११ ॥ निमिरिति । तान्

तदन्तरमथापश्यद्धौतमेनाभिपूरितम् । कोपेन महता ऽऽविष्टो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ १४ ॥ स राज्ञो दर्शनाकांक्षी मुहूर्तं समुपाविशत् । तस्मिन्नहनि राजर्षिर्निद्रया ऽपहृतो भृशम् ॥ १५ ॥ ततो मन्युर्वसिष्ठस्य प्रादुरासीन्महात्मनः । अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ यस्मात्त्वमन्यं वृतवान् मामवज्ञाय पार्थिव । चेतनेन विना भूतो देहस्तव भविष्यति ॥ १७ ॥ ततः प्रबुद्धो राजर्षिः श्रुत्वा शापमुदाहृतम् । ब्रह्मयोनिमथोवाच संरम्भात् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥ अजानतः शयानस्य क्रोधेन कलुषीकृतः । मुक्तवान् मयि शापाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥ १९ ॥ तस्मात्तवापि ब्रह्मर्षे चेतनेन विना कृतः । देहः सुरुचिरप्रख्यो भविष्यति न संशयः ॥२०॥ इति रोषवशादुभौ तदानीमन्योन्यं शपितौ नृपद्विजेन्द्रौ । सहसैव बभूवतुर्विदेहौ तत्तुल्याधिगतप्रभाववन्तौ ॥ २१ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥
निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ ।
पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसम्मतौ ॥ २ ॥

अत्र्यादीन् ॥ १२–१४ ॥ राजर्षिरिति । असमाप्तसत्र इति शेषः ॥१५–१९॥ तस्मादिति । चेतनेन विनाकृत इति । मृत इत्यर्थः । सुरुचिरप्रख्यः सुरुचिरकान्तिः ॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

रामस्येत्यादि ॥ १ ॥ निक्षिप्तेति । देवसम्मतौ देवतुल्यौ ॥ २–४ ॥

लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामश्चेक्ष्वाकुनन्दनः । प्रत्युवाच महातेजा लक्ष्मणं पुरुषर्षभः ॥ ३ ॥ तौ परस्परशापेन देहावुत्सृज्य धार्मिकौ । अभूतां नृपविप्रर्षी वायुभूतौ तपोधनौ ॥४॥ अशरीरः शरीरस्य कृतेऽन्यस्य महामुनिः । वसिष्ठः सुमहातेजा जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ५ ॥ सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित् । पितामहमथोवाच वायुभूत इदं वचः ॥ ६ ॥ भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम् । लोकनाथ महादेव अण्डजोऽपि त्वमब्जजः ॥७॥ सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति । लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो । देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयम्भूरमितप्रभः । मित्रावरुणजं तेजः प्रविश त्वं महायशः ॥९॥ अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम । धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु देवेन चाभिवाद्य प्रदक्षिणम् । कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् ॥ ११ ॥ तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत् । क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १२ ॥

अशरीर इति । अन्यस्य शरीरस्य कृते अन्यशरीरप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥५-७॥ सर्वेषामिति । सर्वकार्याणि ऐहिकामुष्मिकसकलप्रयोजनानि ॥ ८ ॥ तमिति । तेजो रेतः ॥ ९ ॥ अयोनिज इति । तत्रापि मित्रावरुणतेजःप्रवेशेऽपि अयोनिजत्वं रेतोजन्यत्वेऽपि योनावप्रवेशादिति भावः । मे वशं मदधीनताम् ॥ १० ॥ ११ ॥ तमेवेति । तमेव कालं तस्मिन्नेव काले । मित्रः सूर्यमूर्तिभेदः वरुणत्वमकारयत्,

हीनो गतो देहो यस्येति, हीनो देहेनेति वा स तस्य ॥८॥ अयोनिजः अःन ।रायणः

स०—मम हीनदेहस्य त्वत्पुत्रत्वं गतमिति चिन्ता न कार्येति सूच्यतेऽनेन । योनिः कारणं यस्य सोऽयोनिः, तस्मान्मज्जायत इति स तथा । मे वशं मदधीनं प्राजापत्यमभ्येष्यसि ॥ १० ॥ वरुणत्वं तेन सहैकस्थानस्थितत्वम् अकारयत् । तत्स्थलमाह—क्षीरोदेनेति । सहोपेतः युक्तः । तत्तादात्म्यमित्यादि नागोजिभट्टादिव्याख्यानं द्वन्द्वसमासप्रयुक्तानङ्द्विवचनाद्यनुपपत्तेरनुपपन्नम् ॥ १२ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः । यदृच्छया समुद्देशमाययौ सखिभिर्वृता ॥ १३ ॥ तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये । आविशत् परमो हर्षो वरुणं चोर्वशी कृते ॥ १४ ॥ स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । वरुणो वरयामास मैथुनायाप्सरोवराम् ॥ १५ ॥ प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता । मित्रेणाहं वृता साक्षात् पूर्वमेव सुरेश्वर ॥ १६ ॥ वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडितः । इदं तेजः समुत्स्रक्ष्ये कुम्भेऽस्मिन् देवनिर्मिते ॥ १७ ॥ एवमुत्सृज्य सुश्रोणि त्वय्यहं वरवर्णिनि । कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि सङ्गमम् ॥ १८ ॥ तस्य तल्लोकपालस्य वरुणस्य सुभाषितम् । उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १९ ॥ काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम् । भावश्चाभ्यधिकस्तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो ॥ २० ॥ उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् । ज्वलदग्निशिखाप्रख्यं तस्मिन् कुम्भे ह्युपासृजत् ॥ २१ ॥ उर्वशी त्वगमत्तत्र मित्रो वै यत्र देवता । तां तु मित्रः सुसंक्रम्य उर्वशीमिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ मया निमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता । पतिमन्यं वृतवती तस्मात्त्वं दुष्टचारिणी ॥ २३ ॥

मित्रत्वात्पूर्वस्थितवरुणाविरोधेन राज्यमकरोत् । केनापि हेतुना उभावपि युगपद्वरुणराज्यमकुर्वतामित्यर्थः । तथैवोत्तरत्र वक्ष्यति—मित्रः वरुणत्वं प्रापेति ॥ १२–१९ ॥ काममिति । एतदेव मे भवतु । मे हृदयं चित्तं त्वयि स्थितमेव भवतु । अभ्यधिको भावश्च तुभ्यं तव च, मयीति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ उर्वशी त्विति । सुसंक्रम्य सम्यक् परिष्वज्य । तस्याः स्वस्मिन्ननुरागाभावमालोक्येत्यर्थः । तां तु मित्रः सुसंक्रुध्येति च पाठः ॥ २२ ॥ कस्मात्त्वमवसर्जिता विसृष्ट

स०—अप्सरेति पाठे आकारान्तोऽयं शब्दः । अप्सरा इति पाठे तु महाभाष्ये एकवचनान्तप्रयोगादमरस्य "स्त्रियां बहुष्वप्सरसः" इत्यस्यापभ्रंशता सूचितेति साधुरप्सरा इति मन्तव्यम् । तमुद्देशं वसिष्ठविशिष्टं देशम् । यदृच्छया तमुद्देशमाययौ इति पाठः ॥ १३ ॥

अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता । मनुष्यलोकमास्थाय कंचित्कालं निवत्स्यसि ॥ २४ ॥ बुधस्य पुत्रो राजर्षिः काशीराजः पुरूरवाः । तमद्य गच्छ दुर्बुद्धे स ते भर्ता भविष्यति ॥ २५ ॥ ततः सा शापदोषेण पुरूरवसमभ्यगात् । प्रतिष्ठाता पुरूरवं बुधस्यात्मजमौरसम् ॥ २६ ॥ तस्य जज्ञे ततः श्रीमानायुः पुत्रो महाबलः । नहुषो यस्य पुत्रस्तु बभूवेन्द्रसमद्युतिः ॥ २७ ॥ वज्रमुत्सृज्य वृत्राय श्रान्तेऽथ त्रिदशेश्वरे । शतं वर्षसहस्राणि येनेन्द्रत्वं प्रशासितम् ॥ २८ ॥ सा तेन शापेन जगाम भूमिं तदोर्वशी चारुदती सुनेत्रा । बहूनि वर्षाण्यवसच्च सुभ्रूः शापक्षयादिन्द्रसदो ययौ च ॥ २९ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

तां श्रुत्वा दिव्यसङ्काशां कथामद्भुतदर्शनाम् । लक्ष्मणः परमप्रीतो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ। पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसम्मतौ ॥ २ ॥ तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः । तां कथां कथयामास वसिष्ठस्य महात्मनः॥ ३॥

वती, मामिति शेषः । कस्मात्त्वमसि वर्जितेति च पाठः ॥ २३ ॥ अनेनेति । मानुषं लोकमास्थायेत्यनेन देवरूपेणैवेति शेषः ॥ २४-२९ ॥ इति श्रीगो० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

तामित्यादि । दिव्यसङ्काशां दिव्यरूपाम् ॥१॥ निक्षिप्तेति । निक्षिप्तदेहौ । पुनर्देहेनेति । कुम्भे वरुणतेजोविसर्जनमुक्तं तावता प्रकृष्टदेहसिद्धिप्रश्नो न दत्तोत्तर इति पुनः प्रश्नः कृत इति मन्तव्यम् ॥ २ ॥ तस्येति । तां कथां

यस्तु कुम्भो रघुश्रेष्ठ तेजःपूर्णो महात्मनोः। तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ संभूतावृषिसत्तमौ ॥ ४ ॥ पूर्वं समभवत्तत्र ह्यगस्त्यो भगवानृषिः । नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत् ॥ ५ ॥ तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्याः पूर्वमाहितम् । तस्मिन् समभवत् कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम् ॥६॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसंभवः । वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे चेक्ष्वाकुदैवतम् ॥ ७ ॥ तमिक्ष्वाकुर्महातेजा जातमात्रमनिन्दितम् । वव्रे पुरोहितं सौम्य वंशस्यास्य भवाय नः ॥ ८ ॥

वसिष्ठस्य देहोत्पत्तिविषयिणीं कथाम् ॥ ३ ॥ यस्त्विति । तेजोमयौ निरवधिकतेजस्कौ ॥ ४ ॥ पूर्वमिति । तत्र कुम्भे । पूर्वं वरुणतेजोनिधानात्पूर्वम् । मित्रं प्रति नाहं तव सुत इत्युक्त्वा तस्मात्कुम्भादपाक्रमत् उदातिष्ठत ॥ ५ ॥ निषेधस्य का वा प्रसक्तिरित्यत्राह–तद्धि तेज इति । उर्वश्याः निमित्तभूतायाः । मित्रतेजस्तस्मिन् कुम्भे पूर्वम् उपरि आहितम् अर्पितम्, तस्मात्प्रतिषेधः कृत इति भावः । यद्वा पूर्ववरणकाले उर्वश्या आहितं तेजः सखीसन्निधानात् असंभोगात्कुम्भे तत्र निक्षिप्तमिति भावः । अस्मिंस्तु पक्षे मित्रपदं मित्रावरुणपरम् । सर्वथा न मित्रावरुणतेजोजोऽगस्त्यः, किन्तु कुम्भमात्रसंभवः । अत एव कुम्भसंभवः कलशीभव इत्यादिव्यवहारः । अयोनिजश्चायम्, कुम्भस्य मैत्रावरुणत्वात् मैत्रावरुणिरित्यपि व्यवहारः । क्वचित् वसिष्ठस्तु मैत्रावरुणतेजोज एवेत्याह–यस्मात्तेजस्तु मित्रस्योर्वश्यां पूर्वमाहितम् तत्तेजो यत्र वारुणमिति । अन्ये त्वाहुः । नाहं सुतस्तवेत्यादि । पुत्रो न भवामीत्यर्थः । उत्तरस्य प्रसक्तिं दर्शयति–तद्धीति । अगस्त्यस्य उत्पत्तिबीजभूतं मित्रस्य तत्तेजः उर्वश्याः पूर्वमुर्वश्या निमित्ततः मित्रेण तस्मिन् कुम्भे वरुणवीर्यविसर्जनात्पूर्वमेवाहितम् । तस्मिन्नेव कुम्भे वारुणमपि तेज उर्वशीनिमित्तकं समभवत् । तस्मान्नैकस्य तव सुत इत्युक्तम् अगस्त्येन । अत एव मैत्रावरुणिरित्यगस्त्यनाम, कुम्भाज्जन्यत्वात्कुम्भसंभव इत्याहुः ॥ ६ ॥ कस्यचिदिति । अगस्त्योत्पत्तेः बहुकालानन्तरमित्यर्थः। मित्रावरुणयोस्तेज आविवेशेति पूर्वं ब्रह्मनियोगः॥७॥८॥

एवं त्वपूर्वदेहस्य वसिष्ठस्य महात्मनः । कथितो निर्गमः सौम्य निमेः शृणु यथाऽभवत् ॥९॥ दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व एव ते । तं ततो योजयामासुर्यागदीक्षां मनीषिणः ॥१०॥ तं च देहं नरेन्द्रस्य रक्षन्ति स्म द्विजोत्तमाः । गन्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च पौरभृत्यसमन्विताः ॥११॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् । आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमेश्चेतस्तथाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे क्व ते चेतो निरूप्यताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेश्चेतस्तदाऽब्रवीत् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ बाढमित्येव विबुधा निमेश्चेतस्तदाऽब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि ॥ १५ ॥ त्वत्कृते च निमिष्यन्ति चक्षूंषि पृथिवीपते । वायुभूतेन चरता विश्रमार्थं मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जग्मुर्यथागतम् । ऋषयोऽपि महात्मानो निमेर्देहं समाहरन् ॥१७॥

एवमिति । अपूर्वदेहस्य नूतनदेहस्य । निर्गमः उत्पत्तिः ॥ ९ ॥ १० ॥ तमिति । रक्षन्ति स्मेति, तैलकटाहादाविति शेषः ॥११॥ तत इति । भृगुः तत्र तस्मिन् । यज्ञसमाप्तिकाल इत्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणम् । हे पार्थिव देहाभिमानिप्रत्यगात्मन् ! तव तुष्टोऽस्मि अतस्ते चेतः जीवमानयिष्यामि देह इत्यब्रवीत् ॥१२॥ सुप्रीता इति । तदा सुप्रीताः सर्वे सुराश्च निमेश्चेत आनयिष्याम इत्यब्रुवन् । अथ हे राजर्षे ! वरं वरय ते चेतस्त्वाकृष्टा क्व निरूप्यतां क्व स्थाप्यतामिति चाब्रुवन्निति संबन्धः । क्व ते चेतो निरूप्यतामिति च पाठः॥१३॥ एवमिति । निमेश्चेतः चेतोभिमानी प्रत्यगात्मा तदाऽब्रवीत् । किमिति ? सर्वभूतानां नेत्रेषु सर्वभूतवर्तिनेत्रेषु वैभवात् वसेयं न त्वेकस्मिन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ बाढमिति । वायुभूतः नागाद्युपवायुभूत इत्यर्थः॥१५॥ त्वत्कृत इति । त्वत्कृते त्वदवस्थाननिमित्तं निमिष्यन्ति निमेषधर्मं प्राप्स्यन्ति । विश्रमार्थमिति । उन्मीलनखेदापनोदनार्थमित्यर्थः॥१६॥ एवमिति । देहं केवलमित्यर्थः॥१७॥

अरणिं तत्र निक्षिप्य मथनं चक्रुरोजसा । मन्त्रहोमै-
र्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा ॥१८॥ अरण्यां मथ्यमा-
नायां प्रादुर्भूतो महातपाः । मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्
ज्जनकोऽभवत् । यस्माद्विदेहात् सम्भूतो वैदेहस्तु ततः
स्मृतः ॥१९॥ एवं विदेहराजश्च जनकः पूर्वकोऽभवत् ।
मिथिर्नाम महातेजास्तेनायं मैथिलोऽभवत् ॥ [इति
सर्वमशेषतो मया कथितं सम्भवकारणं तु सौम्य । नृप
पुङ्गवशापजं द्विजस्य द्विजशापाच्च यदद्भुतं नृपस्य॥]॥२०॥
इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एवं ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणः परवीरहा । प्रत्युवाच महा-
त्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥१॥ महदद्भुतमाश्चर्यं विदे-
हस्य पुरातनम् । निवृत्तं राजशार्दूल वसिष्ठस्य निमेः
सह ॥२॥ निमिस्तु क्षत्रियः शूरो विशेषेण च दीक्षितः ।
न क्षमां कृतवान् राजा वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
एवमुक्तस्तु तेनायं श्रीमान् क्षत्रियपुङ्गवः । उवाच लक्ष्मणं
वाक्यं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ ४ ॥

अरणिमिति । मन्त्रहोमैः पुत्रीयमन्त्रहोमैः, तादृशमन्त्रपूर्वकहोमैरित्यर्थः॥१८॥
अरण्यामिति । विदेहाद्विगतो देहो विदेहः तस्मात्संभूतो वैदेहः जनकः
॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामा-
यणव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

॥१॥ महदिति । पुण्यश्रवणत्वेन महदद्भुतम् । आश्चर्यादप्याश्चर्यमित्यर्थः ।
निमेः सहेति, प्रसङ्ग इति शेषः ॥ २ ॥ निमिरिति । महात्मनि वसिष्ठे विषये
कथं धार्मिकः निमिः अमर्षं चकारेति पृष्टवन्तं लक्ष्मणं प्रति ययातिक्षमाकथ-
नम् "आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे" इति न्यायं कथं नानुसरेत् ? नैवम् ।
महान् दोषः, चिन्तायाः अकर्तव्याभिप्रायात् गुणवतो गुणकीर्तनस्य॥३-६॥

रामो रमयतां श्रेष्ठो भ्रातरं दीप्ततेजसम् । न सर्वत्र क्षमा वीर पुरुषेषु प्रदृश्यते ॥५॥ सौमित्रे दुस्सहो रोषो यथा क्षान्तो ययातिना । सत्त्वानुगं पुरस्कृत्य तं निबोध समाहितः ॥ ६ ॥ नहुषस्य सुतो राजा ययातिः पौरवर्धनः । तस्य भार्याद्वयं सौम्य रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ ७ ॥ एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य पुरस्कृता । शर्मिष्ठा नाम दैतेयी दुहिता वृषपर्वणः ॥ ८ ॥ अन्या तूशनसः पत्नी ययातेः पुरुषर्षभ । न तु सा दयिता राज्ञो देवयानी सुमध्यमा ॥ ९ ॥ तयोः पुत्रौ तु सम्भूतौ रूपवन्तौ समाहितौ । शर्मिष्ठाऽजनयत् पूरुं देवयानी यदुं तदा ॥१०॥ पूरुस्तु दयितो राज्ञो गुणैर्मातृकृतेन च । ततो दुःखसमाविष्टो यदुर्मातरमब्रवीत् ॥११॥ भार्गवस्य कुले जाता देवस्याक्लिष्टकर्मणः । सहसे हृद्गतं दुःखमवमानं च दुस्सहम् ॥ १२ ॥ आवां च सहितौ देवि प्रविशाव हुताशनम् । राजा तु रमतां सार्धं दैत्यपुत्र्या बहुक्षपाः ॥ १३ ॥ यदि वा सहनीयं ते मामनुज्ञातुमर्हसि । क्षम त्वं न क्षमिष्येऽहं मरिष्यामि न संशयः ॥ १४ ॥ पुत्रस्य भाषितं श्रुत्वा परमार्तस्य रोदतः । देवयानी तु संक्रुद्धा सस्मार पितरं तदा ॥ १५ ॥ इङ्गितं तदभिज्ञाय दुहितुर्भार्गवस्तदा । आगतस्त्वरितं तत्र देवयानी तु यत्र सा ॥ १६ ॥

सौमित्र इति । यथा येन प्रकारेण । सत्त्वानुगं सत्त्वगुणानुमतम्, मार्गमिति शेषः । तं प्रकारं निबोध ॥ ६ ॥ ७ ॥ एकेति । पुरस्कृता पूजिता । दैतेयी दितेः पौत्री ॥ ८ ॥ अन्येति । उशनसः शुक्रस्य ॥ ९–१५ ॥ इङ्गितमिति ।

स०—तयोः शर्मिष्ठादेवयान्योः । पुत्रौ पूरुयद्वाख्यौ । तुर्वस्वादीनां त्रयाणां मुख्यवंशकर्तृत्वाभावादनुक्तिः ॥ १० ॥ ततः राज्ञः पूरौ प्रीत्यतिशयदर्शनानन्तरम् । मातरं देवयानीम् ॥ ११ ॥ देवस्य द्योतनादिगुणस्य सहसे, किमर्थमिति शेषः ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा चाप्रकृतिस्थां तामप्रहृष्टामचेतनाम् । पिता दुहितरं वाक्यं किमेतदिति चाब्रवीत् ॥ १७ ॥ पृच्छन्तमसकृत्तं वै भार्गवं दीप्ततेजसम् । देवयानी तु संक्रुद्धा पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ अहमग्निं विषं तीक्ष्णमपो वा मुनिसत्तम । भक्षयिष्ये प्रवेक्ष्यामि नतु शक्ष्यामि जीवितुम् ॥१९॥ न मां त्वमवजानीषे दुःखितामवमानिताम् । वृक्षस्यावज्ञया ब्रह्मन् छिद्यन्ते वृक्षजीविनः ॥ २०॥ अवज्ञया च राजर्षिः परिभूय च भार्गव। मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते हि न च मां बहुमन्यते ॥ २१ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कोपेनाभिपरिप्लुतः । व्याहर्तुमुपचक्राम भार्गवो नहुषात्मजम् ॥ २२ ॥ यस्मान्मामवजानीषे नाहुष त्वं दुरात्मवान् । जरया परया जीर्णः शैथिल्यमुपयास्यसि ॥२३॥ एवमुक्त्वा दुहितरं समाश्वास्य च भार्गवः । पुनर्जगाम ब्रह्मर्षिर्भवनं स्वं महायशाः ॥ २४ ॥ स एवमुक्त्वा द्विजपुङ्गवाग्र्यः सुतां समाश्वास्य च देवयानीम् । पुनर्ययौ सूर्यसमानतेजा दत्त्वा च शापं नहुषात्मजाय ॥ २५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

इङ्गितं सस्वेदरोपभावम् ॥१६॥ दृष्ट्वेति । अप्रकृतिस्थामस्वस्थाम् । अप्रहृष्टां हर्षरहिताम् । अचेतनां क्षुभितचित्ताम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ अहमिति । अग्निं प्रवेक्ष्यामि विषं भक्षयिष्य इति संबन्धः ॥ १९ ॥ नेति । दुःखितामवमानितां नावजानीषे न जानीषे न जानासि । अवोपसर्गो धात्वर्थमात्रे वर्तते । अन्यापदेशेनाह–वृक्षस्येति । वृक्षस्यावज्ञया छेदनादिना वृक्षजीविनः पत्रपुष्पादयश्छिद्यन्ते ॥२०॥ तदेवोपपादयति–अवज्ञयेत्यादि । हे भार्गव ! राजर्षिस्त्वय्यवज्ञया हेतुभूतया मां परिभूय मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते । अवज्ञाय स राजर्षिः परिभूय च भार्गवमिति पाठे–भार्गवविषयावमानबहुमानाभ्यां मय्यवज्ञानबहुमानभावं करोतीत्यर्थः ॥ २१–२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

श्रुत्वा तूशनसं क्रुद्धं तदाऽऽर्तो नहुषात्मजः । जरां परमिकां प्राप्य यदुं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदो त्वमसि धर्मज्ञो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् । जरां परमिकां पुत्र भोगै रंस्ये महायशः ॥२॥ न तावत् कृतकृत्योऽस्मि विषयेषु नरर्षभ । अनुभूय तथा कामं ततः प्राप्स्याम्यहं जराम् ॥ ३ ॥ यदुस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच नरर्षभम् । पुत्रस्ते दयितः पूरुः प्रतिगृह्णातु वै जराम् ॥ ४ ॥ बहिष्कृतोऽहमर्थेषु सन्निकर्षाच्च पार्थिव । प्रतिगृह्णातु वै राजन् कः सहाश्नाति भोजनम् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पूरुमथाब्रवीत् । इयं जरा महाबाहो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ६ ॥ नाहुषेणैवमुक्तस्तु पूरुः प्राञ्जलिरब्रवीत् । धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि शासनेऽस्मि तव स्थितः ॥७॥ पूरोर्वचनमाज्ञाय नाहुषः परया मुदा । प्रहर्षमतुलं लेभे जरां संक्रामयच्च ताम् ॥८॥ ततः स राजा तरुणः प्राप्य यज्ञान् सहस्रशः । बहुवर्षसहस्राणि पालयामास मेदिनीम् ॥९॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राजा पूरुमथाब्रवीत् । आनयस्व जरां पुत्र न्यासं निर्यातयस्व मे ॥१०॥ न्यासभूता मया पुत्र त्वयि सङ्क्रामिता जरा । तस्मात् प्रतिग्रहीष्यामि तां जरां मा व्यथां कृथाः ॥ ११ ॥

श्रुत्वेत्यादि ॥ १-४ ॥ बहिष्कृत इति । सन्निकर्षात् समीपावस्थापनादि कृत्याच्च बहिष्कृतः ॥ ५-७ ॥ पूरोरिति । जरां संक्रामयदिति, योगबलादिति शेषः ॥ ८-१० ॥ न्यासभूतेति । हे पुत्र ! त्वयि मया संक्रामिता जरा, तस्मा

स०-महतीं सहसैवोत्पन्नत्वान्महत्त्वं जरायाः । जरां तु महतीं प्राप्य इति पाठः ॥ १ ॥ धर्मज्ञः पित्राज्ञा परिपालनरूपधर्मज्ञः ॥ २ ॥ अर्थेषु तद्विषये बहिष्कृतः सन्निकर्षाल्लालनादेर्बहिष्कृतः । यैः पूर्वादिभि संहः भोजनम, तदन्नादिअश्नासि । पूरुमात्रं लक्षीकृत्य गृह्णात्विति वदता यैरित्युक्तिस्तल्लालनप्रकारबाहुविध्यादिति मन्तव्यम् । तदादिकक्ष्यीकारे गृह्णन्त्विति पाठो वा ॥ ९ ॥

१ तस्मात्पूरो मया जातः प्रतिदेहि जरां मम । इति पाठः टीकाकृत्संमतः ।

प्रीतश्चास्मि महाबाहो शासनस्य प्रतिग्रहात् । त्वां चाहमभिषेक्ष्यामि प्रीतियुक्तो नराधिपम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा सुतं पूरुं ययातिर्नहुषात्मजः । देवयानीसुतं क्रुद्धो राजा वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥ राक्षसस्त्वं मया जातः पुत्ररूपो दुरासदः । प्रतिहंसि ममाज्ञां यत् प्रजार्थे विफलो भव ॥ १४ ॥ पितरं गुरुभूतं मां यस्मात्त्वमवमन्यसे । राक्षसान् यातुधानांस्त्वं जनयिष्यसि दारुणान् ॥ १५ ॥ न तु सोमकुलोत्पन्ने वंशे स्थास्यति दुर्मतेः । वंशोऽपि भवतस्तुल्यो दुर्विनीतो भविष्यति ॥ १६ ॥ तमेवमुक्त्वा राजर्षिः पूरुं राज्यविवर्धनम् । अभिषेकेण सम्पूज्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १७ ॥ ततः कालेन महता दिष्टान्तमुपजग्मिवान् । त्रिदिवं सङ्गतो राजा ययातिर्नहुषात्मजः ॥ १८ ॥ पूरुश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महतावृतः । प्रतिष्ठाने पुरवरे काशीराज्ये महायशाः ॥ १९ ॥ यदुस्तु जनयामास यातुधानान् सहस्रशः । पुरे क्रौञ्चवने दुर्गे राजवंशबहिष्कृतः ॥ २० ॥

न्मया जातः ॥ ११-१३ ॥ राक्षस इति । प्रजार्थे विफलो भवेति । प्रजया पुत्रेण पितुः सकाशात्प्राप्यार्थः राज्यादिलक्षणरूपः तस्मिन्विफलः उक्तप्रयोजनरहित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ न त्विति । त्वयेति शेषः ॥ १६-२० ॥

स०—सोमकुलोत्पन्ने वंशे तत्परम्परायां तव दुर्मतेर्वंशो न स्थास्यति, सूर्यवंशं प्रविशति । न सूर्यवंशप्रवेशनमेवानिष्टमित्यत आह- **दुर्विनीत** इति । यथोक्तं हरिवंशे—" यायातमपि वंशस्ते समेष्यति च यादवम् । अत्र वंशोऽनुवंशस्ते सोमस्य भविता किल । एवमिक्ष्वाकुवंशाद्धि यदुवंशो विनिस्सृतः । चतुर्धा यदुपुत्रैश्च चतुर्भिर्भिद्यते पुनः । स यदुर्माधवे राज्यं विसृज्य यदुपुङ्गवे । त्रिविष्टपं गतो राजा देहं त्यक्त्वा महीतले । बभूव माधवसुत. सत्वतो नाम वीर्यवान् ॥" इत्यादिविकद्रुकसंवादे । दुर्मतेस्तु, सन्तान इति शेषः । योऽप्यराक्षसस्तव सन्तानः सोऽपि क्षत्रियमात्रमेव, नतु सोमवंशराजपदाभिषिक्तः । भवत्तुल्यदुर्विनीतत्वादिति भाव इति नागोजिभट्टो नेदमवलोकत इत्युपेक्षणीयवागित्यवगन्तव्यम् ॥ १६ ॥

एष तूशनसा मुक्तः शापोत्सर्गो ययातिना । धारितः क्षत्रधर्मेण यन्निमिश्च न चक्षमे ॥ २१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं दर्शनं सर्वकारिणाम् । अनुवर्तामहे सौम्य दोषो न स्याद्यथा नृगे ॥ २२ ॥ इति कथयति रामे चन्द्रतुल्यानने च प्रविरलतरतारं व्योम जज्ञे तदानीम्। अरुणकिरणरक्ता दिग्बभौ चैव पूर्वा कुसुमरसविमुक्तं वस्त्रमाकुण्ठितेव ॥ २३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥

ययातिवृत्तान्तप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह-एष तूशनसेति । यमृषिशापं निमिर्न चक्षमे तादृशः शापो ययातिना धारित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ एतदिति । कारः कृत्यमेषामस्तीति कारिणः, कार्यापेक्षिण इत्यर्थः ॥ २२ ॥ इति श्रीगो० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

॥ अथाधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

ततः प्रभाते विमले कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् । धर्मासनगतो राजा रामो राजीवलोचनः ॥ १ ॥ राजधर्मानवेक्षन् वै ब्राह्मणैर्नैगमैः सह । पुरोधसा वसिष्ठेन ऋषिणा कश्यपेन च ॥ २ ॥ मन्त्रिभिर्व्यवहारज्ञैस्तथाऽन्यैर्धर्मपारगैः। नीतिज्ञैरथ सभ्यैश्च राजभिः सा समावृता ॥३॥ सभा यथा महेन्द्रस्य यमस्य वरुणस्य च। शुशुभे राजसिंहस्य रामस्याऽक्लिष्टकर्मणः ॥ ४ ॥ अथ रामोऽब्रवीत्तत्र लक्ष्मणं शुभलक्षणम्। निर्गच्छ त्वं महाबाहो सुमित्रानन्दवर्धन। कार्यार्थिनश्च सौमित्रे व्याहर्तुं त्वमुपक्रम ॥५॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः । द्वारदेश मुपागम्य कार्यिणश्चाह्वयत् स्वयम् ॥६॥ न कश्चिदब्रवी त्तत्र मम कार्यमिहाद्य वै । नाधयो व्याधयश्चैव रामे राज्यं प्रशासति ॥ ७ ॥ पक्वसस्या वसुमती सर्वौषधि समन्विता । न बालो म्रियते तत्र न युवा न च मध्यमः ॥८॥ धर्मेण शासितं सर्वं न च बाधा विधीयते । दृश्यते न च कार्यार्थी रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९ ॥ लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा रामायैवं न्यवेदयत् ॥ १० ॥ अथ रामः प्रसन्नात्मा सौमित्रिमिदमब्रवीत् । भूय एव तु गच्छ त्वं कारिणः प्रविचारय ॥११॥ सम्यक् प्रणीतया नीत्या नाधर्मो विद्यते क्वचित् । तस्माद्राजभयात् सर्वे रक्षन्तीव परस्परम् ॥ १२ ॥ बाणा इव मया मुक्ता इह रक्षन्ति मे प्रजाः । तथापि त्वं महाबाहो प्रजा रक्षस्व तत्परः ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्निर्जगाम नृपालयात् । अपश्यद्द्वार देशे वै श्वानं तावदवस्थितम् ॥ १४ ॥ तमेव वीक्षमाणं वै विक्रोशन्तं मुहुर्मुहुः । दृष्ट्वाऽथ लक्ष्मणस्तं वै पप्रच्छाथ स वीर्यवान् ॥१५॥ किं ते कार्यं महाभाग ब्रूहि विस्रब्ध मानसः । लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥ सर्वभूतशरण्याय रामायाक्लिष्टकर्मणे । भये ष्वभयदात्रे च तस्मै वक्तुं समुत्सहे ॥१७॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सारमेयस्य लक्ष्मणः । राघवाय तदाख्यातुं प्रविवेशालयं शुभम् ॥ १८ ॥ निवेद्य रामस्य पुनर्निर्ज गाम नृपालयात् । वक्तव्यं यदि ते किंचित् तत्त्वं ब्रूहि नृपाय वै । लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १९ ॥ देवागारे नृपागारे द्विजवेश्मसु वै तथा । वह्निः

शतक्रतुश्चैव सूर्यो वायुश्च तिष्ठति ॥२०॥ नात्र योग्यास्तु सौमित्रे योनीनामधमा वयम् । प्रवेष्टुं नात्र शक्ष्यामो धर्मो विग्रहवान्नृपः ॥२१॥ सत्यवादी रणपटुः सर्वभूत हिते रतः । षाड्गुण्यस्य पदं वेत्ति नीतिकर्ता स राघवः ॥ २२ ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च रामो रमयतां वरः ॥२३॥ स सोमः स च मृत्युश्च स यमो धनदस्तथा । वह्निः शत क्रतुश्चैव सूर्यो वै वरुणस्तथा ॥ २४ ॥ तस्य त्वं ब्रूहि सौमित्रे प्रजापालः स राघवः । अनाज्ञप्तस्तु सौमित्रे प्रवेष्टुं नेच्छयाम्यहम् ॥ २५ ॥ आनृशंस्यान्महाभागः प्रविवेश महाद्युतिः । नृपालयं प्रविश्याथ लक्ष्मणो वाक्य मब्रवीत् ॥ २६ ॥ श्रूयतां मम विज्ञाप्यं कौसल्यानन्द वर्धन । यन्मयोक्तं महाबाहो तव शासनजं विभो । श्वा वै ते तिष्ठते द्वारि कार्यार्थी समुपागतः ॥ २७ ॥ लक्ष्म णस्य वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् । सम्प्रवेशय वै क्षिप्रं कार्यार्थी योऽत्र तिष्ठति ॥ २८ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं लक्ष्मणस्त्वरितस्तदा । श्वानमाहूय मतिमान् राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दृष्ट्वा समागतं श्वानं रामो वचनमब्रवीत् । विवक्षितार्थं मे ब्रूहि सारमेय न ते भयम् ॥ २ ॥ अथापश्यत तत्रस्थं रामं श्वा भिन्न मस्तकः । राजा सुप्तेषु जागर्ति राजा पालयति प्रजाः ॥ ३ ॥ राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता । राजा कालो युगं चैव राजा सर्वमिदं जगत् ॥४॥ नीत्या

सुनीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता। यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यन्ति वै प्रजाः ॥ ५ ॥ धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः । यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥६॥ धारणाद्विद्विषां चैव धर्मेणारञ्जयन् प्रजाः । तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ७ ॥ एष राजन् परो धर्मः फलवान् प्रेत्य राघव । नहि धर्माद्भवेत् किञ्चिद्दुष्प्रापमिति मे मतिः ॥ ८ ॥ दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चार्जवम् । एष राम परो धर्मो रक्षणात् प्रेत्य चेह च ॥९॥ त्वं प्रमाणं प्रमाणानामसि राघव सुव्रत । विदितश्चैव ते धर्मः सद्भिराचरितस्तु वै ॥ १० ॥ धर्माणां त्वं परं धाम गुणानां सागरोपमः । अज्ञानाच्च मया राजन्नुक्तस्त्वं राजसत्तम ॥ ११ ॥ प्रसादयामि शिरसा न त्वं क्रोद्धुमिहार्हसि । शुनकस्य वचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ किं ते कार्यं करोम्यद्य ब्रूहि विस्रब्ध मा चिरम् । रामस्य वचनं श्रुत्वा सारमेयोऽब्रवीदिदम् ॥ १३ ॥ धर्मेण राष्ट्रं विन्देत धर्मेणैवानुपालयेत् । धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः ॥१४॥ इदं विज्ञाय यत् कृत्यं श्रूयतां मम राघव । भिक्षुः सर्वार्थसिद्धश्च ब्राह्मणावसथे वसन् ॥१५॥ तेन दत्तः प्रहारो मे निष्कारणमनागसः । एतच्छ्रुत्वा तु रामेण द्वास्स्थः सम्प्रेषितस्तदा ॥ १६ ॥ आनीतश्च द्विजस्तेन सर्वसिद्धार्थकोविदः । अथ द्विजवरस्तत्र रामं दृष्ट्वा महाद्युतिः ॥१७॥ किं ते कार्यं मया राम तद् ब्रूहि त्वं ममानघ । एवमुक्तस्तु विप्रेण रामो वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ त्वया

दत्तः प्रहारोऽयं सारमेयस्य वै द्विज । किं तवापकृतं विप्र दण्डेनाभिहतो यतः ॥ १९ ॥ क्रोधः प्राणहरः शत्रुः क्रोधो मित्रमुखो रिपुः । क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोऽपकर्षति ॥२०॥ तपते यजते चैव यच्च दानं प्रयच्छति । क्रोधेन वै संहरति तस्मात् क्रोधं विसर्जयेत् ॥ २१ ॥ इन्द्रियाणां प्रदुष्टानां हयानामिव धावताम् । कुर्वीत धृत्या सारथ्यं संहृत्येन्द्रियगोचरम् ॥ २२ ॥ मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च समाचरेत् । श्रेयो लोकस्य चरतो न द्वेष्टि न च लिप्यते ॥ २३ ॥ न तत् कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पो वा व्याहतस्तथा । अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो यथाऽऽत्मा दुरनुष्ठितः ॥२४॥ विनीतविन यस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते । प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चये प्रकृतिर्ध्रुवम् ॥ २५ ॥ एवमुक्तः स विप्रो वै रामेणाक्लिष्ट कर्मणा । द्विजः सर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीद्रामसन्निधौ ॥२६॥ मया दत्तः प्रहारोऽयं क्रोधेनाविष्टचेतसा । भिक्षार्थं मटमानेन काले विगतभैक्षके॥२७॥ रथ्यास्थितः स्वयं श्वा वै गच्छ गच्छेति भाषितः । अथ स्वैरेण गच्छंस्तु रथ्यान्ते विषमं स्थितः ॥ २८॥ क्रोधेन क्षुधयाऽऽविष्टस्तदा दत्तो ऽस्य राघव । प्रहारो राजराजेन्द्र शाधि मामपराधिनम् । त्वया शस्तस्य राजेन्द्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ॥ २९॥ अथ रामेण सम्पृष्टाः सर्व एव सभासदः । किं कार्यमस्य वै ब्रूत दण्डो वै को नु पात्यताम् ॥३०॥ सम्यक्प्रणिहिते दण्डे प्रजा भवति रक्षिता । भृग्वङ्गिरसकुत्साद्या वसिष्ठश्च सकाश्यपः ॥ ३१॥ धर्मपालकमुख्याश्च सचिवा नैगमा स्तथा । एते चान्ये च बहवः पण्डितास्तत्र सङ्गताः ॥ ३२॥

सुनीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता। यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यन्ति वै प्रजाः ॥ ५॥ धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः। यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥६॥ धारणाद्धि द्विषां चैव धर्मेणारञ्जयन् प्रजाः। तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ७ ॥ एष राजन् परो धर्मः फलवान् प्रेत्य राघव । नहि धर्माद्भवेत् किञ्चिद्दुष्प्रापमिति मे मतिः ॥ ८ ॥ दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चार्जवम्। एष राम परो धर्मो रक्षणात् प्रेत्य चेह च ॥९॥ त्वं प्रमाणं प्रमाणानामसि राघव सुव्रत। विदितश्चैव ते धर्मः सद्भिराचरितस्तु वै ॥ १० ॥ धर्माणां त्वं परं धाम गुणानां सागरोपमः । अज्ञानाच्च मया राजन्नुक्तस्त्वं राजसत्तम ॥ ११ ॥ प्रसादयामि शिरसा न त्वं क्रोद्धुमिहार्हसि । शुनकस्य वचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ किं ते कार्यं करोम्यद्य ब्रूहि विस्रब्ध मा चिरम् । रामस्य वचनं श्रुत्वा सारमेयोऽब्रवीदिदम् ॥ १३ ॥ धर्मेण राष्ट्रं विन्देत धर्मेणैवानुपालयेत् । धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः ॥१४॥ इदं विज्ञाय यत् कृत्यं श्रूयतां मम राघव । भिक्षुः सर्वार्थसिद्धश्च ब्राह्मणावसथे वसन् ॥१५॥ तेन दत्तः प्रहारो मे निष्कारणमनागसः । एतच्छ्रुत्वा तु रामेण द्वास्स्थः सम्प्रेषितस्तदा ॥ १६ ॥ आनीतश्च द्विजस्तेन सर्वसिद्धार्थकोविदः । अथ द्विजवरस्तत्र रामं दृष्ट्वा महाद्युतिः ॥१७॥ किं ते कार्यं मया राम तद् ब्रूहि त्वं ममानघ । एवमुक्तस्तु विप्रेण रामो वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ त्वया

दत्तः प्रहारोऽयं सारमेयस्य वै द्विज । किं तवापकृतं विप्र दण्डेनाभिहतो यतः ॥ १९ ॥ क्रोधः प्राणहरः शत्रुः क्रोधो मित्रमुखो रिपुः । क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोऽपकर्षति ॥२०॥ तपते यजते चैव यच्च दानं प्रयच्छति । क्रोधेन वै संहरति तस्मात् क्रोधं विसर्जयेत् ॥ २१ ॥ इन्द्रियाणां प्रदुष्टानां हयानामिव धावताम् । कुर्वीत धृत्या सारथ्यं संहृत्येन्द्रियगोचरम् ॥ २२ ॥ मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च समाचरेत् । श्रेयो लोकस्य चरतो न द्वेष्टि न च लिप्यते ॥ २३ ॥ न तत् कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पो वा व्याहतस्तथा । अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो यथाऽऽत्मा दुरनुष्ठितः ॥२४॥ विनीतविन यस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते । प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चये प्रकृतिर्ध्रुवम् ॥ २५ ॥ एवमुक्तः स विप्रो वै रामेणाक्लिष्ट कर्मणा । द्विजः सर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीद्रामसन्निधौ ॥२६॥ मया दत्तः प्रहारोऽयं क्रोधेनाविष्टचेतसा । भिक्षार्थ मटमानेन काले विगतभैक्षके॥२७॥ रथ्यास्थितः स्वयं श्वा वै गच्छ गच्छेति भाषितः । अथ स्वैरेण गच्छंस्तु रथ्यान्ते विषमं स्थितः ॥ २८॥ क्रोधेन क्षुधयाऽऽविष्टस्तदा दत्तो ऽस्य राघव । प्रहारो राजराजेन्द्र शाधि मामपराधिनम् । त्वया शस्तस्य राजेन्द्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ॥ २९॥ अथ रामेण सम्पृष्टाः सर्व एव सभासदः । किं कार्यमस्य वै ब्रूत दण्डो वै को नु पात्यताम् ॥३०॥ सम्यक्प्रणिहिते दण्डे प्रजा भवति रक्षिता । भृग्वङ्गिरसकुत्साद्या वसिष्ठश्च सकाश्यपः ॥ ३१॥ धर्मपालकमुख्याश्च सचिवा नैगमा स्तथा । एते चान्ये च बहवः पण्डितास्तत्र सङ्गताः॥३२॥

अवध्यो ब्राह्मणो दण्डैरिति शास्त्रविदो विदुः । ब्रुवते राघवं सर्वे राजधर्मेषु निष्ठिताः ॥ ३३ ॥ अथ ते मुनयः सर्वे राम मेवाब्रुवंस्तदा । राजा शास्ता हि सर्वस्य त्वं विशेषेण राघव ॥ ३४ ॥ त्रैलोक्यस्य भवाञ्छास्ता देवो विष्णुः सनातनः । एवमुक्ते तु तैः सर्वैः श्वा वै वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ यदि तुष्टोऽसि मे राम यदि देयो वरो मम । प्रतिज्ञातं त्वया वीर किं करोमीति विश्रुतम् ॥ ३६ ॥ प्रयच्छ ब्राह्मण स्यास्य कौलपत्यं धराधर । कौलञ्जरे महाराज कौलपत्यं प्रदीयताम् ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु रामेण कौलपत्ये ऽभिषेचितः । प्रययौ ब्राह्मणो हृष्टो गजस्कन्धेन सोऽर्चितः ॥ ३८ ॥ अथ ते रामसचिवाः स्मयमाना वचोऽब्रुवन् । वरोऽयं दत्त एतस्य नायं शापो महाद्युते ॥ ३९ ॥ एव मुक्तस्तु सचिवै रामो वचनमब्रवीत् । न यूयं नीतितत्त्वज्ञाः श्वा वै जानाति कारणम् ॥ ४० ॥ अथ पृष्टस्तु रामेण सारमेयोऽब्रवीदिदम् । अहं कुलपतिस्तत्र आसं शिष्टान्न भोजनः ॥ ४१ ॥ देवद्विजातिपूजायां दासीदासेषु राघव । संविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य रक्षिता ॥ ४२ ॥ विनीतः शीलसम्पन्नः सर्वसत्त्वहिते रतः । सोऽहं प्राप्त इमां घोरामवस्थामधमां गतिम् ॥ ४३ ॥ एवं क्रोधान्वितो विप्रस्त्यक्तधर्माऽहिते रतः । क्रुद्धो नृशंसः परुष अविद्वां श्चाप्यधार्मिकः ॥ ४४ ॥ कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव । तस्मात् सर्वास्ववस्थासु कौलपत्यं न कार येत् ॥ ४५ ॥ यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुबान्धवम् । देवेष्वधिष्ठितं कुर्याद्गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥ ४६ ॥ ब्रह्मस्वं देवताद्रव्यं स्त्रीणां बालधनं च यत् । दत्तं हरति यो भूय

इष्टैः सह विनश्यति ॥४७॥ ब्राह्मणद्रव्यमादत्ते देवानां चैव राघव। सद्यः पतति घोरे वै नरके वीचिसंज्ञिते॥४८॥ मनसाऽपि हि देवस्वं ब्रह्मस्वं च हरेत्तु यः। निरयान्निरयं चैव पतत्येव नराधमः ॥ ४९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः। श्वाप्यगच्छन्महातेजा यत एवागतस्ततः ॥ ५० ॥ मनस्वी पूर्वजात्या स जातिमात्रोपदूषितः। वाराणस्यां महाभागः प्रायं चोपविवेश ह॥५१॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥२॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अथ तस्मिन् वनोद्देश रम्ये पादपशोभिते। नदीकीर्णे गिरिवरे कोकिलानेककूजिते ॥१॥ सिंहव्याघ्रसमाकीर्णे नानाद्विजगणावृते। गृध्रोलूकौ प्रवसतो बहुवर्षगणानपि ॥२॥ अथोलूकस्य भवनं गृध्रः पापविनिश्चयः। ममेद मिति कृत्वाऽसौ कलहं तेन चाकरोत्॥३॥राजा सर्वस्य लोकस्य रामो राजीवलोचनः। तं प्रपद्यावहे शीघ्रं यस्यैतद्भवनं भवेत् ॥ ४ ॥ इति कृत्वा मतिं तौ तु निश्चयार्थं सुनिश्चिताम्। गृध्रोलूकौ प्रपद्येतां कोपाविष्टौ ह्यमर्षितौ ॥ ५ ॥ रामं प्रपद्य तौ शीघ्रं कलिव्याकुलचेतसौ। तौ परस्परविद्वेषात् स्पृशतश्चरणौ तदा ॥ ६ ॥ अथ दृष्ट्वा नरेन्द्रं तं गृध्रो वचनमब्रवीत्। सुराणामसुराणां च प्रधानस्त्वं मतो मम ॥ ७ ॥ बृहस्पतेश्च शुक्राच्च विशिष्टोऽसि महाद्युते। परावरज्ञो भूतानां कान्त्या चन्द्र इवापरः ॥८॥ दुर्निरीक्ष्यो यथा सूर्यो हिमवांश्चैव गौरवे। सागरश्चासि

गाम्भीर्ये लोकपालो यमो ह्यसि ॥९॥ क्षान्त्या धरण्या तुल्योऽसि शीघ्रत्वे ह्यनिलोपमः । गुरुस्त्वं सर्वसम्पन्नः कीर्तियुक्तश्च राघव ॥१०॥ अमर्षी दुर्जयो जेता सर्वास्त्र विधिपारगः । शृणुष्व मम वै राम विज्ञाप्यं नरपुङ्गव ॥ ११ ॥ ममालयं पूर्वकृतं बाहुवीर्येण राघव । उलूको हरते राजंस्तत्र त्वं त्रातुमर्हसि ॥१२॥ एवमुक्ते तु गृध्रेण उलूको वाक्यमब्रवीत् । सोमाच्छतक्रतोः सूर्याद्धनदाद्वा यमात्तथा ॥ १३ ॥ जायते वै नृपो राम किंचिद्भवति मानुषः । त्वं तु सर्वमयो देवो नारायण इवापरः ॥१४॥ या च ते सौम्यता राजन् सम्यक् प्रणिहिता विभो । समं चरसि चान्विष्य तेन सोमांशको भवान् ॥ १५ ॥ क्रोधे दण्डे प्रजानाथ दाने पापभयापहः । दाता हर्ताऽसि गोप्ताऽसि तेनेन्द्र इव नो भवान् ॥ १६ ॥ अधृष्यः सर्व भूतेषु तेजसा चानलोपमः । अभीक्ष्णं तपसे लोकांस्तेन भास्करसन्निभः ॥१७॥ साक्षाद्वित्तेशतुल्योऽसि अथवा धनदाधिकः । वित्तेशस्यैव पद्मा श्रीर्नित्यं ते राजसत्तम ॥ १८ ॥ धनदस्य तु कोपेन धनदस्तेन नो भवान् । समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ १९ ॥ शत्रौ मित्रे च ते दृष्टिः समतां याति राघव । धर्मेण शासनं नित्यं व्यवहारे विधिक्रमात् ॥ २० ॥ यस्य रुष्यसि वै राम तस्य मृत्युर्विधावति । गीयसे तेन वै राम यम इत्यतिविक्रमः ॥ २१ ॥ यश्चैष मानुषो भावो भवतो नृप सत्तम । आनृशंस्यपरो राम जातिषु क्षमयाऽन्वितः ॥ २२ ॥ दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् । अचक्षुषोत्तमं चक्षुरगतेः स गतिर्भवान् ॥ २३ ॥

अस्माकमपि नाथस्त्वं श्रूयतां मम धार्मिक । ममालय प्रविष्टस्तु गृध्रो मां बाधते नृप॥२४॥त्वं हि देव मनुष्येषु शास्ता वै नरपुङ्गवः। एतच्छ्रुत्वा तु वै रामः सचिवानाह्वयत् स्वयम् ॥ २५ ॥ धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः। अशोको धर्मपालश्च सचिवः सुमहाबलः ॥२६॥ एते रामस्य सचिवा राज्ञो दशरथस्य च । नीतियुक्ता महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥२७॥ प्रीतिमन्तः कुलीनाश्च नये मन्त्रे च कोविदाः। तानाहूय स धर्मात्मा पुष्पकादवतीर्य च ॥ २८ ॥ गृध्रोलूकविवादं तं पृच्छति स्म रघूत्तमः । कति वर्षाणि वै गृध्र तवेदं निलयं कृतम् ॥ २९ ॥ एतन्मे कारणं ब्रूहि यदि जानासि तत्त्वतः । एतच्छ्रुत्वा तु वै गृध्रो भाषते राघवं स तम् ॥ ३० ॥ इयं वसुमती राम मनुष्यैः परितो यदा । उत्थितैरावृता सर्वा तदाप्रभृति मे गृहम् ॥ ३१ ॥ उलूकश्चाब्रवीद्रामं पादपैरुपशोभिता । यदेयं पृथिवी राजंस्तदाप्रभृति मे गृहम् ॥३२॥ एतच्छ्रुत्वा तु रामो वै सभासद उवाच ह ॥३३॥ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् । नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ३४ ॥ ये तु सभ्याः सदा ज्ञात्वा तूष्णीं ध्यायन्त आसते । यथाप्राप्तं न ब्रुवते ते सर्वेऽनृतवादिनः ॥३५॥ जानन्न वाऽब्रवीत् प्रश्नान् कामात् क्रोधाद्भयात्तथा। सहस्रं वारुणान् पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति। तेषां संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ॥३६॥ तस्मात् सत्येन वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा । एतच्छ्रुत्वा तु सचिवा राममेवाब्रुवंस्तदा ॥ ३७ ॥ उलूकः शोभते

राजन् न तु गृध्रो महामते । त्वं प्रमाणं महाराज राजा हि परमा गतिः ॥ ३८ ॥ राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः । शास्ता नृणां नृपो येषां ते न गच्छन्ति दुर्गतिम् ॥ ३९ ॥ वैवस्वतेन मुक्तास्तु भवन्ति पुरुषोत्तमाः । सचिवानां वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ४० ॥ श्रूयतामभिधास्यामि पुराणे यदुदाहृतम् । द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा सपर्वतमहावना ॥ ४१ ॥ सलिलार्णव सम्पूर्णं त्रैलोक्यं सचराचरम् । एक एव तदा ह्यासीद्युक्तो मेरुरिवापरः ॥ ४२ ॥ पुरा भूः सह लक्ष्म्या च विष्णो र्जठरमाविशत् । तां निगृह्य महातेजाः प्रविश्य सलिला र्णवम् ॥४३॥ सुष्वाप देवो भूतात्मा बहून् वर्षगणानपि । विष्णौ सुप्ते तदा ब्रह्मा विवेश जठरं ततः ॥ ४४ ॥ रुद्ध स्रोतं तु तं ज्ञात्वा महायोगी समाविशत् । नाभ्यां विष्णोः समुत्पन्ने पद्मे हेमविभूषिते ॥ ४५ ॥ स तु निर्गम्य वै ब्रह्मा योगी भूत्वा महाप्रभुः । सिसृक्षुः पृथिवीं वायुं पर्व तान् समहीरुहान् ॥ ४६ ॥ तदन्तरे प्रजाः सर्वाः सम नुष्यसरीसृपाः । जरायुजोऽण्डजाः सर्वाः ससर्ज स महा तपाः ॥४७॥ ततः श्रोत्रमलोत्पन्नः कैटभो मधुना सह । दानवौ तौ महावीर्यौ घोररूपौ दुरासदौ ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वा प्रजापतिं तत्र क्रोधाविष्टौ बभूवतुः । वेगेन महता तत्र स्वयम्भुवमधावताम् ॥ ४९ ॥ दृष्ट्वा स्वयम्भुवा मुक्तो रावो वै विकृतस्तदा । तेन शब्देन सम्प्राप्तो दानवौ हरिणा सह ॥ ५० ॥ अथ चक्रप्रहारेण सूदितौ मधुकैटभौ । मेदसा प्लाविता सर्वा पृथिवी च समन्ततः ॥ ५१ ॥ भूयो विशोधिता तेन हरिणा लोकधारिणा । शुद्धां वै

मेदिनीं तां तु वृक्षैः सर्वामपूरयत् ॥ ५२ ॥ ओषध्यः सर्वसस्यानि निष्पद्यन्त पृथग्विधाः । मेदोगन्धा तु धरणी मेदिनीत्यभिसंज्ञिता ॥५३॥ तस्मान्न गृध्रस्य गृहमुलूकस्येति मे मतिः । तस्माद्गृध्रस्तु दण्ड्यो वै पापो हर्ता परालयम् ॥ ५४ ॥ पीडां करोति पापात्मा दुर्विनीतो महानयम् । अथाशरीरिणी वाणी अन्तरिक्षात् प्रबोधिनी ॥५५॥ मा वधी राम गृध्रं तं पूर्वदग्धं तपोबलात् । काले गौतमदग्धोऽयं प्रजानाथो धनेश्वरः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मदत्तस्तु नाम्नैष शूरः सत्यव्रतः शुचिः । गृहमस्यागतो विप्रो भोजनं प्रति गौतमः ॥५७॥ साग्रं वर्षशतं चैव भोक्तव्यं नृपसत्तम । ब्रह्मदत्तः स वै तस्य पाद्यमर्घ्यं स्वयं नृपः ॥५८॥ हार्दं चैवाकरोत्तस्य भोजनार्थं महाद्युतेः । मांसमस्याभवत्तत्र आहारे तु महात्मनः । अथ क्रुद्धेन मुनिना शापो दत्तोऽस्य दारुणः ॥ ५९॥ गृध्रस्त्वं भव वै राजन्निति शप्त्वाऽथ सोऽब्रवीत् ॥ ६० ॥ उत्पत्स्यति कुले राज्ञां रामो नाम महायशाः । इक्ष्वाकूणां महाभागो राजा राजीवलोचनः ॥६१॥ तेन स्पृष्टो विपापस्त्वं भविता नरपुङ्गवः । स्पृष्टो रामेण तच्छ्रुत्वा नरेन्द्रः पृथिवीपतिः ॥ ६२ ॥ गृध्रत्वं त्यक्तवान् राजा दिव्यगन्धानुलेपनः । पुरुषो दिव्यरूपोऽभूदुवाचेदं च राघवम् ॥६३॥ साधु राघव धर्मज्ञ त्वत्प्रसादादहं विभो । विमुक्तो नरकाद् घोराच्छापस्यान्तः कृतस्त्वया ॥ ६४ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे तृतीयः सर्गः * ॥ ३ ॥

---

* एवमाहत्यास्मिन् काण्डे त्रयोदश सर्गाः प्रक्षिप्ताः वेदितव्याः ।

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

तयोः संवदतोरेवं रामलक्ष्मणयोस्तदा । वासन्तिकी निशा प्राप्ता न शीता न च घर्मदा ॥ १ ॥ ततः प्रभाते विमले कृतपौर्वाह्णिकक्रियः । अभिचक्राम काकुत्स्थो दर्शनं पौर कार्यवित् ॥ २ ॥ ततः सुमन्त्रस्त्वागम्य राघवं वाक्य मब्रवीत् । एते प्रतिहता राजन् द्वारि तिष्ठन्ति तापसाः ॥ ३ ॥ भार्गवच्यवनं चैव पुरस्कृत्य महर्षयः । दर्शनं ते महाराज्ञश्चोदयन्ति कृतत्वराः । प्रीयमाणा नरव्याघ्र यमुनातीरवासिनः ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः प्रोवाच धर्मवित् । प्रवेश्यन्तां महाभागा भार्गवप्रमुखा द्विजाः ॥ ५ ॥ राज्ञस्त्वाज्ञां पुरस्कृत्य द्वास्स्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । प्रवेशयामास तदा तापसान् सुदुरासदान् ॥६॥ शतं समधिकं त्रत दीप्यमानं स्वतेजसा । प्रविष्टं राजभवनं तापसानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥ ते द्विजाः पूर्ण कलशैः सर्वतीर्थाम्बुसत्कृतैः । गृहीत्वा फलमूलं च राम स्याभ्याहरन् बहु ॥ ८ ॥ प्रतिगृह्य तु तत् सर्वं रामः प्रीतिपुरस्कृतः । तीर्थोदकानि सर्वाणि फलानि विवि धानि च ॥९॥ उवाच च महाबाहुः सर्वानेव महामुनीन् । इमान्यासनमुख्यानि यथार्हमुपविश्यताम् ॥ १० ॥

तयोरित्यादि । वासन्तिकी वसन्ते भवा । एवं प्रतिदिवसं संवदतोर्धर्मसंवादं कुर्वतोः । तत्पूर्वं प्रजारक्षणं कुर्वतोरिति शेषः । वासन्तिकी निशा प्राप्तेति । कालान्तर इति शेषः । एतेन वसन्ते समानीता देवी पुनर्वसन्ते त्यक्तेति सूचयति । इदं च कालवचनम् ऋषिकार्योचितत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥ तत इति । द्वारि प्रतिहताः निरुद्धा इत्यर्थः ॥३॥ भार्गवेति । भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवः, स चासौ च्यवनश्च तम् । महाराज्ञः महाराजस्य । दर्शनं प्रति अस्म दादीन् चोदयन्ति प्रेरयन्ति । महाराज्ञश्चोदयन्तीति च पाठः ॥ ४ ॥ तस्येति । भार्गवप्रमुखाः च्यवनप्रमुखाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ शतमिति । समधिकम् अधिक

रामस्य भाषितं श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः । बृसीषु रुचिराख्यासु निषेदुः काञ्चनीषु ते ॥ ११ ॥ उपविष्टानृषींस्तत्र दृष्ट्वा परपुरञ्जयः । प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ किमागमनकार्यं वः किं करोमि समाहितः । आज्ञाप्योऽहं महर्षीणां सर्वकामकरः सुखम् ॥ १३ ॥ इदं राज्यं च सकलं जीवितं च हृदि स्थितम् । सर्वमेतद्द्विजार्थं मे सत्यमेतदब्रवीमि वः ॥ १४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा साधुकारो महानभूत् । ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च ते महात्मानो हर्षेण महता वृताः । उपपन्नं नरश्रेष्ठ तवैव भुवि नान्यतः ॥ १६ ॥ बहवः पार्थिवा राजन्नतिक्रान्ता महाबलाः । कार्यस्य गौरवं मत्वा प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन् ॥ १७ ॥ त्वया पुनर्ब्राह्मणगौरवादियं कृता प्रतिज्ञा ह्यनवेक्ष्य कारणम् । ततश्च कर्ता ह्यसि नात्र संशयो महाभयात् त्रातुमृषींस्त्वमर्हसि ॥ १८ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

एवं ब्रुवद्भिर्ऋषिभिः काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् ।
किं कार्यं ब्रूत मुनयो भयं तावदपैतु वः ॥ १ ॥

सहितम् ॥ ७–१२ ॥ किमिति । किं करोमि किं कुर्याम् । सर्वकामकरः सर्वाभीष्टसाधकः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्येति । साधुकारः साधु साध्विति संभाषणम् ॥ १५ ॥ ऊचुरिति । नान्यतः नान्यस्य ॥ १६ ॥ बहव इति । कार्यस्य गौरवं मत्वा ततः पूर्वं करिष्यामीति प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन् न कुर्वन्ति, अशक्यनियोगापत्तिभयादिति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

तथा ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवो वाक्यमब्रवीत् । भयानां शृणु यन्मूलं देशस्य च नरेश्वर ॥२॥ पूर्वं कृतयुगे राजन् दैतेयः सुमहाबलः । लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः ॥ ३ ॥ ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्यातुलाऽभवत् ॥ ४ ॥ स मधुर्वीर्यसम्पन्नो धर्मे च सुसमाहितः । बहुवर्षसहस्राणि रुद्रप्रीत्याऽकरोत्तपः ॥ ५ ॥ रुद्रः प्रीतोऽभवत्तस्मै वरं दातुं ययौ च सः । बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः ॥ ६ ॥ शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम् । ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥ ७ ॥ त्वयाऽयमतुलो धर्मो मत्प्रसादकरः कृतः । प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् ॥८॥ यावत् सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर । तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥ ९ ॥ यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः । तं शूलो भस्मसात् कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥ १० ॥ एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः । प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥ भगवन् मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् । भवेत्तु सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥ १२ ॥ तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः । प्रत्युवाच महातेजा नैतदेवं भविष्यति ॥ १३ ॥ मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा । भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्गमिष्यते ॥ १४ ॥

पूर्वमिति । लोलायाः पुत्रो लोलापुत्रः ॥ २-६ ॥ शूलमिति । शूलाच्छूलं विनिष्कृष्येति । स्वशूलाच्छक्तिमाकृष्य सृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ७॥८॥ यावदिति । नाशम् अदर्शनम् ॥ ९-१३ ॥ मेति । मत्प्रसादकृता मत्प्रसादजसन्तोष

यावत् करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते । अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥ १५ ॥ एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहदद्भुतम् । भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥ १६ ॥ तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या । विश्वावसोरपत्यं सा ह्यनलायां महाप्रभा ॥ १७ ॥ तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः । बाल्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ॥ १८ ॥ तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः । मधुः स शोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ १९ ॥ स विहाय त्विमं लोकं प्रविष्टो वरुणालयम् । शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥ २० ॥ स प्रभावेन शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा । सन्तापयति लोकांस्त्रीन् विशेषेण च तापसान् ॥२१॥ एवंप्रभावो लवणः शूलं चैव तथाविधम् । श्रुत्वा प्रमाणं काकुत्स्थ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ २२ ॥ बहवः पार्थिवा राम भयार्तैर्ऋषिभिः पुरा । अभयं याचिता वीर त्रातारं न च विद्महे ॥ २३ ॥ ते वयं रावणं श्रुत्वा हतं सबलवाहनम् । त्रातारं विद्महे तात नान्यं भुवि नराधिपम् । तत् परित्रातुमिच्छामो लवणाद्भयपीडितान् ॥ २४ ॥ इति राम निवेदितं तु ते भयजं कारणमुत्थितं च यत् । विनिवारयितुं भवान् क्षमः कुरु तं काममहीनविक्रम ॥ २५ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तर० एकषष्टितमः सर्गः ॥६१ ॥

जनितेत्यर्थः ॥ १४–१६ ॥ तस्येति । कुम्भीनसी माल्यवत्पुत्र्याः अनलायाः सुता रावणस्वसा पूर्वं मधुना हृतेति विभीषणेन रावणं प्रत्युक्ता । हिः प्रसिद्धौ ॥१७-१९॥स इति।वरं न्यवेदयत् यावच्छूलं तव हस्ते तावदवध्यत्वं तवेत्येवंरूपं वरवृत्तान्तम् ॥२०–२५॥ इति श्रीगो०मणि०उत्तरश्री०एकषष्टितमः सर्गः ६१

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

तथोक्ते तानृषीन् रामः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः । किमाहारः किमाचारो लवणः क्व च वर्तते ॥ १ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा ऋषयः सर्व एव ते । ततो निवेदयामासुर्लवणो ववृधे यथा ॥ २ ॥ आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः । आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा ॥ ३ ॥ हत्वा बहुसहस्राणि सिंहव्याघ्रमृगद्विपान् । मानुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥ ४ ॥ ततोऽन्तराणि सत्त्वानि खादते स महाबलः । संहारे समनुप्राप्ते व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महामुनीन् । घातयिष्यामि तद्रक्षो ह्यपगच्छतु वो भयम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञाय तथा तेषां मुनीनामुग्रतेजसाम् । स भ्रातॄन् सहितान् सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥ ७ ॥ को हन्ता लवणं वीरः कस्यांशः स विधीयताम् । भरतस्य महाबाहोः शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ ८ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत् । अहमेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥ ९ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यशौर्यसमन्वितम् । लक्ष्मणावरजस्तस्थौ हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ १० ॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् । कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दनः ॥ ११ ॥ आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोध्या परिपालिता । सन्तापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ॥ १२ ॥

अथ शत्रुघ्नस्य लवणासुरवधार्थं प्रेषणम्—तथेत्यादि ॥ १ ॥ राघवस्येति । यथा ववृधे यादृगाहारादिना वर्धते स्म तथा निवेदयामासुः ॥ २–७ ॥ क इति । कस्यांश इति पृष्ट्वा स्वयमेव निश्चिनोति—भरतस्येति ॥ ८ ॥ ९ ॥ भरतस्येति । आसनं हित्वा आसनादुत्थायेत्यर्थः ॥ १०–१९ ॥

दुःखानि च बहूनीह ह्यनुभूतानि पार्थिव। शयानो दुःख शय्यासु नन्दिग्रामेऽवसत् पुरा ॥ १३ ॥ फलमूलाशनो भूत्वा जटी चीरधरस्तथा। अनुभूयेदृशं दुःखमेष राघवनन्दनः। प्रेष्ये मयि स्थिते राजन् न भूयः क्लेश माप्नुयात् ॥ १४ ॥ तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत्। एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥ १५ ॥ राज्ये त्वामभिषेक्ष्यामि मधोस्तु नगरे शुभे। निवेशय महाबाहो भरतं यद्यवेक्षसे ॥ १६ ॥ शूरस्त्वं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने ॥ १७ ॥ यो हि शत्रुं समुत्पाट्य पार्थिवस्य पुनः क्षये। न विधत्ते नृपं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥ १८ ॥ स त्वं हत्वा मधुसुतं लवणं पापनिश्चयम्। राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे ॥ १९ ॥ उत्तरं च न वक्तव्यं शूर वाक्यान्तरे मम। बालेन पूर्वजस्याज्ञा कर्तव्या नात्र संशयः ॥ २० ॥ अभिषेकं च काकुत्स्थ प्रतीच्छस्व मयोद्यतम्। वसिष्ठप्रमुखैर्विप्रैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् २१

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

राज्य इति। निवेशय, अत्रैव नगर इति शेषः। अथवा तत्रैव तिष्ठेति भावः। अवे
क्षसे, अक्लेशनीयत्वेनेति शेषः ॥ १६ ॥ शूर इति। निवेशने नूतनगृहनिर्माण
इत्यर्थः ॥ १७ ॥ मधोस्तु नगरे त्वामभिषेक्ष्यामीत्यत्र हेतुमाह—यो हीति।
नृपं तत्रेति। उत्पाटितवंशनृपराज्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ उत्तरं च न वक्तव्य
मिति। त्वत्समीप एव मया वस्तव्यमित्यादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥ अभिषेक
मिति। विधिना मन्त्रेण च पुरस्कृतम् ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण परां व्रीडामुपागमत् । शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १ ॥ अधर्मं विद्म काकुत्स्थ ह्यस्मिन्नर्थे नरेश्वर । कथं तिष्ठत्सु ज्येष्ठेषु कनीयानभिषिच्यते ॥ २ ॥ अवश्यं करणीयं च शासनं पुरुषर्षभ । तव चैव महाभाग शासनं दुरतिक्रमम् ॥ ३ ॥ त्वत्तो मया श्रुतं वीर श्रुतिभ्यश्च मया श्रुतम् । नोत्तरं हि मया वाच्यं मध्यमे प्रतिजानति ॥ ४ ॥ व्याहृतं दुर्वचो घोरं हन्तास्मि लवणं मृधे । तस्येयं मे दुरुक्तस्य दुर्गतिः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ उत्तरं हि न वक्तव्यं ज्येष्ठेनाभिहिते पुनः । अधर्मसहितं चैव परलोकविवर्जितम् ॥ ६ ॥

अथ रामेण स्वसन्निधावेव मधुराज्ये शत्रुघ्नमभिषिच्य लवणवधोपायोपदेशपूर्वकं तद्वधार्थं दिव्यास्त्रप्रदानम्—एवमित्यादि ॥ १ ॥ अधर्ममिति । विद्म वेद्मीत्यर्थः । अस्मिन्नित्युक्तं विवृणोति—कथमित्यादि । तिष्ठत्सु ज्येष्ठेष्विति गुरुवैपम्यमार्षम् । कथमभिषिच्यते न कथमपि, अधर्म एवेत्यर्थः ॥ २ ॥ अवश्यमिति । तव शासनं चावश्यं करणीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ त्वत्त इति । मध्यमे भ्रातरि भरत इत्यर्थः । घोरं लवणं हन्तास्मीति प्रतिजानति सति । हि यस्मात् । मया उत्तरं ज्येष्ठवच उल्लङ्घ्य न वाच्यं वक्तुं न योग्यम् ॥ ४ ॥ व्याहृतमिति । तथाप्यहं मृधे युद्धे लवणं हन्तास्मीति दुर्वचो व्याहृतं तस्यास्य मे दुरुक्तस्येयं दुर्गतिः दुष्टकार्यस्य प्राप्तिः । तच्च ज्येष्ठातिक्रमेण आत्माभिषेचनम् ॥ ५ ॥ उक्तमर्थं व्यावर्तयति—उत्तरं हीत्यादि । ज्येष्ठेन भरतेनाभिहिते

स०—अखण्डभूमण्डलाधिपतिपुरतस्त्वां विना ज्येष्ठयोस्सतोश्च पुरान्तरेऽभिषेचनं मम कथमिति व्रीडामुपागमत् । अत एव रामं संलक्ष्य बहुवचनप्रयोगः ॥ १ ॥ शासनं श्रुतिकृतं ज्येष्ठेषु सत्सु कनीयसां नाभिषेको विवेकिभिः कार्य इतिलक्षणम् । अवश्यं करणीयम्, तव च शासनं राज्याभिषेकसम्पादनरूपं दुरतिक्रमम्, ज्येष्ठाज्ञावज्ञानस्यानौचित्यादित्युभयतःस्पाशा रज्जुर्जातेति भावः । एवमर्थ एव चशब्दस्समुच्चेयान्तरसमुच्चायक इति ज्ञेयम् । उत्तरश्लोकश्चानुकूलितो भवति ॥ ३ ॥ इदं कथमवगतं भवतेत्यत आह—**त्वत्त** इति । त्वत्तः वक्तुः । श्रुतिभिः करणैः मया श्रुतम् । मध्यमे भरते प्रतिजानति हन्ताहं लवणमिति प्रतिज्ञां कुर्वति सति मध्ये उत्तरं मया न वाच्यम् । अमया अज्ञानेन दुर्वचो व्याहृतमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

सोऽहं द्वितीयं काकुत्स्थ न वक्ष्यामि तवोत्तरम् । मा द्वितीयेन दण्डो वै निपतेन्मयि मानद ॥७॥ कामकारो ह्यहं राजंस्तवास्मि पुरुषर्षभ । अधर्मं जहि काकुत्स्थ मत्कृते रघुनन्दन ॥ ८ ॥ एवमुक्ते तु शूरेण शत्रुघ्नेन महात्मना । उवाच रामः संहृष्टो भरतं लक्ष्मणं तथा ॥ ९ ॥ सम्भारानभिषेकस्य आनयध्वं समाहिताः । अद्यैव पुरुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामि राघवम् ॥ १० ॥ पुरोहितं च काकुत्स्थं नैगमानृत्विजस्तथा । मन्त्रिणश्चैव तान् सर्वानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ११ ॥ राज्ञः शासनमाज्ञाय तथाऽकुर्वन् महारथाः । अभिषेकसमारम्भं पुरस्कृत्य पुरोधसम् । प्रविष्टा राजभवनं राजानो ब्राह्मणास्तथा ॥ १२ ॥ तथाऽभिषेको ववृधे शत्रुघ्नस्य महात्मनः । सम्प्रहर्षकरः श्रीमान् राघवस्य पुरस्य च ॥१३॥ अभिषिक्तस्तु शत्रुघ्नो बभौ चादित्यसंनिभः । अभिषिक्तः पुरा स्कन्दः सेन्द्रैरिव मरुद्गणैः ॥ १४ ॥

सति ततः परमुत्तरं न वक्तुमुचितमेव । किंचाधर्मसहितमपि । अत एव परलोकविवर्जितमपि । तव शासनं च दुरतिक्रममिति शेषः ॥ ६ ॥ फलितमाह—सोऽहमित्यादि । भरतोक्तेः प्रथमं कृतोत्तरवचनः सोऽहं हे काकुत्स्थ! तव ज्येष्ठस्योत्तरं द्वितीयं न वक्ष्यामि । तत्र हेतुमाह—मेति । द्वितीयेन ज्येष्ठप्रत्युत्तरेण दण्डो मयि मा निपतेत् । भरते जिगमिषत्यहं गमिष्यामीत्युत्तरेण प्रथमेन राज्याभिषेकापत्तिरूपो दण्डः पतितः । त्वया अभिषेकं प्रतीच्छेत्युक्ते तदनङ्गीकारोत्तरेण द्वितीयेन मयि दण्डो मा निपतेदिति भावः ॥ ७ ॥ फलितमाह—कामकार इति । अहं तव कामकारोऽस्मि अभीष्टनियोगकर्त्ताऽस्मि । मत्कृते मदनुष्ठितराज्याभिषेकस्वीकारे । अधर्मं ज्येष्ठातिक्रमेण राज्यप्राप्तिनिमित्तम् । काकुत्स्थेत्यत्रापि प्राधान्याल्लोकस्य अधर्मम् अधर्मबुद्धिं जहि परिहर ॥ ८ ॥ एवमिति । संहृष्ट इति । कृताभिषेकनियोगत्वादिति भावः । अभिषेकस्य संभारान् अभिषेकोपकरणानि । लक्ष्मणं भरतं तथेति ।

अभिषिक्ते तु शत्रुघ्ने रामेणाक्लिष्टकर्मणा । पौराः प्रमुदिता आसन् ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ १५ ॥ कौसल्या च सुमित्रा च मङ्गलं केकयी तथा । चक्रुस्ता राजभवने याश्चान्या राजयोषितः ॥ १६ ॥ ऋषयश्च महात्मानो यमुनातीरवासिनः । हतं लवणमाशंसुः शत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ॥ १७ ॥ ततोऽभिषिक्तं शत्रुघ्नमङ्कमारोप्य राघवः । उवाच मधुरां वाणीं तेजस्तस्याभिपूरयन् ॥ १८ ॥ अयं शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः परपुरञ्जयः । अनेन लवणं सौम्य हन्तासि रघुनन्दन ॥ १९ ॥ सृष्टः शरोऽयं काकुत्स्थ यदा शेते महार्णवे ॥ २० ॥ स्वयम्भूरजितो देवो यन्नापश्यन् सुरासुराः । अदृश्यः सर्वभूतानां तेनायं तु शरोत्तमः ॥ २१ ॥ सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशार्थं दुरात्मनोः । मधुकैटभयोर्वीर विघाते वर्तमानयोः । स्रष्टुकामेन लोकांस्त्रीन् तौ चानेन हतौ युधि ॥ २२ ॥ तौ हत्वा जनभोगार्थं कैटभं तु मधुं तथा । अनेन शरमुख्येन ततो लोकांश्चकार सः ॥ २३ ॥ नायं मया शरः पूर्वं रावणस्य वधार्थिना । मुक्तः शत्रुघ्न भूतानां महांस्त्रासो भवेदिति ॥ २४ ॥

प्राधान्यात् सुमन्त्रादीनपीत्यर्थः । अन्यथाऽऽनयध्वमिति बहुवचनं विरुध्येत ॥ ९-१७ ॥ तत इति । तेजः शत्रुसंहारोचितबलवीर्यम् ॥ १८ ॥ अयमिति । अयं मया दीयमानः ॥ १९ ॥ अमोघत्वे हेतुमाह–सृष्ट इत्यादि ॥ २० ॥ २१ ॥ सृष्ट इति । विघाते सृष्टिविघ्ने वर्तमानयोः, तत्परयोरित्यर्थः । सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशे सर्वरक्षसाम् । मधुकैटभयोर्वीर विघाते सर्वरक्षसामिति च पाठः । ॥ २२ ॥ २३ ॥ नायमिति । अनेन शरेण महान् त्रासो भवेदित्यलक्ष्यविषये महास्त्रप्रयोगे तदीयांश्च सर्वान् लक्ष्यीकृत्य नाशयेदिति भावः । अनेन रावणादपि बलीयान् लवण इति सूचितम् । महान् ह्रासो भवेदिति च पाठः ॥ २४ ॥

यच्च तस्य महच्छूलं त्र्यम्बकेण महात्मना । दत्तं शत्रुविनाशाय मधोरायुधमुत्तमम् ॥ २५ ॥ स तं निक्षिप्य भवने पूज्यमानं पुनः पुनः । दिशः सर्वाः समासाद्य प्राप्नोत्याहारमुत्तमम् ॥२६॥ यदा तु युद्धमाकांक्षन् कश्चिदेनं समाह्वयेत् । तदा शूलं गृहीत्वा तं भस्म रक्षः करोति हि ॥ २७ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल तमायुधविनाकृतम् । अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ॥ २८ ॥ अप्रविष्टं च भवनं युद्धाय पुरुषर्षभ । आह्वयेथा महाबाहो ततो हन्तासि राक्षसम् ॥ २९ ॥ अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति । यदि त्वेवं कृते वीर विनाशमुपयास्यति ॥ ३० ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं शूलस्य च विपर्ययः । श्रीमतः शितिकण्ठस्य कृत्यं हि दुरतिक्रमम् ३१

इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तर० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥

चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

एवमुक्त्वा च काकुत्स्थं प्रशस्य च पुनः पुनः ।
पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ १ ॥

गृहीतशूलस्य तस्य दुर्जयत्वात्तदग्रहणाय पुरप्रवेशनिरोधमुपदिशति–यच्च तस्येत्यादि । मधोर्दत्तमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ यदेति । युद्धमाकाङ्क्षन्निति, अनेन सहेति शेषः ॥ २७ ॥ स इति । तमायुधविनाकृतम् आयुधविवर्जितम्, उपलक्ष्येति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ अन्यथेति । यदि त्वेवं कृत इति । यदा त्वेवमुक्तरीत्या कृतमनुष्ठितं भवति तदा त्वेवं कृते सति सः अवश्यं विनाशमुपयास्यति ॥ ३० ॥ एतदिति । विपर्ययः परिहार इत्यर्थः । श्रीमत इति । कृत्यमाज्ञापनम् । अत्र कश्चिज्जल्पति–अत्र रामेण दुरतिक्रमत्वं शूलिन उक्तमिति विष्णोरप्यधिको रुद्र इति । तन्न, अवतारमर्यादया तादृशोक्तिसंभवाद्यथा ब्रह्मास्त्रबन्धने दुरतिक्रमो ब्रह्मणो महिमेत्यादि । यद्वा दुरतिक्रमं कृत्यं भगवतैव तस्य बहुमन्तव्यत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथ शत्रुघ्नप्रस्थापनम्–एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ। रथानां द्वे सहस्रे च गजानां शतमुत्तमम् ॥ २ ॥ अन्तरा पण्यवीथ्यश्च नानापण्योपशोभिताः । अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं तथैव नटनर्तकाः ॥३॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य नियुतं पुरुषर्षभ। आदाय गच्छ शत्रुघ्न पर्याप्तधनवाहनः ॥ ४ ॥ बलं च सुभृतं वीर हृष्टपुष्टमनुद्धतम् । सम्भाषासम्प्रदानेन रञ्जयस्व नरोत्तम ॥ ५ ॥ न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवाः । सुप्रीतो भृत्यवर्गश्च यत्र तिष्ठसि राघव ॥ ६ ॥ ततो हृष्टजनाकीर्णां प्रस्थाप्य महतीं चमूम् । एक एव धनुष्पाणिर्गच्छ त्वं मधुनो वनम् ॥७ ॥ यथा त्वां न प्रजानाति गच्छन्तं युद्धकांक्षिणम् । लवणस्तु मधोः पुत्रस्तथा गच्छेरशङ्कितम्॥८॥न तस्य मृत्युरन्योऽस्ति कश्चिद्धि पुरुषर्षभ। दर्शनं योऽभिगच्छेत स वध्यो लवणेन हि ॥ ९ ॥

अन्तरेति। अन्तरा मध्ये निवासस्थले नानापण्यैरुपशोभिताः। नानावर्णोपशोभिता इति पाठे वर्णाः ब्राह्मणादयः। आपणवीथ्यस्तत्प्रवर्तकाः ॥ ३ ॥ हिरण्यस्येति। पर्याप्तधनवाहन इत्यत्र धनं पश्वादयः ॥४॥ बलं चेति। सुभृतं सुसंपूर्णम्। संभाषायाः सम्यग्वचनस्य संप्रदानेन उक्त्या ॥ ५ ॥ न हीति। यत्र प्रदेशे तिष्ठसि स्थास्यसि तत्र वनप्रदेशे अर्था न सन्ति अतः सर्वं गृहीत्वा गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ तत इति। प्रस्थाप्य संस्थाप्य। मासमात्रोषितः अयोध्यायां पथि एक एव गच्छ ॥ ७ ॥ यथेति। एवं हि पूर्वजेन संमन्त्रितो लवणवधार्थं सेनया सह शत्रुघ्नो यातीति वार्तापरिहारार्थं केवलं बलमेवाग्रे मुनिभिः सह गच्छतु। तच्च ग्रीष्मावशेषेण शनैः शनैर्गङ्गायाः परतीरे विशतु। ब्राह्मणैः समुद्योजितं बलं श्रुत्वा स विश्वस्य वर्तते। तत्रान्तरे त्वमस्मान्नगरात् केवलं ब्राह्मणान् गृहीत्वा अज्ञातं गत्वा तं जहीति । अशङ्कितं त्वदागतिशङ्कारहितं यथा भवति तथा ॥ ८ ॥ नेति। मृत्युर्मारकः। अन्यः अशङ्किततया तदुपरोधकव्यतिरिक्तः नास्ति । एतदेवोपपादयति—दर्शनमित्यादि ॥ ९ ॥

स हि ग्रीष्मेऽपयाते तु वर्षारात्र उपागते । हन्यास्त्वं लवणं सौम्य स हि कालोऽस्य दुर्मतेः ॥१०॥ महर्षींस्तु पुरस्कृत्य प्रयान्तु तव सैनिकाः । यथा ग्रीष्मावशेषेण तरेयुर्जाह्नवीजलम्॥११॥ तत्र स्थाप्य बलं सर्वं नदीतीरे समाहितः । अग्रतो धनुषा सार्धं गच्छ त्वं लघुविक्रमः ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान् महाबलान् । सेनामुख्यान् समानीय ततो वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥ एते वो गणिता वासा यत्र तत्र निवत्स्यथ । स्थातव्यं चाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित् ॥१४॥ तथा तांस्तु समाज्ञाप्य प्रस्थाप्य च महद्बलम् । कौसल्यां च सुमित्रां च कैकयीं चाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ रामं प्रदक्षिणीकृत्य शिरसाऽभिप्रणम्य च । रामेण चाभ्यनुज्ञातः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ १६ ॥ लक्ष्मणं भरतं चैव प्रणिपत्य कृताञ्जलिः । पुरोहितं वसिष्ठं च शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् । प्रदक्षिणमथो कृत्वा निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥ प्रस्थाप्य सेनामथ सोऽग्रतस्तदा गजेन्द्रवाजिप्रवरौघसङ्कुलाम् । उवास मासं तु नरेन्द्रपार्श्वतस्त्वथ प्रयातो रघुवंशवर्धनः॥१८

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥६४॥

वसन्ते प्रस्थितस्यापि न स युद्धकाल इत्याह—स हीत्यादि । वर्षारात्रे वर्षाकाले। समासान्त आर्षः । स हि काल इति । वर्षासु राजानः केऽपि युद्धाय न निर्गच्छन्तीति निर्भयो निःशूल एव चरति, अतः स एवास्य वधावसर इति भावः ॥ १० ॥ तर्हीदानीं निर्गमने किं प्रयोजनमित्यत्राह—महर्षीनिति ॥ ११ ॥ तत्रेति । तत्र जाह्नवीपरतीरे । अग्रतः परमार्ग इत्यर्थः । धनुषा सार्धं नान्येन बलेनेत्यर्थः ॥ १२॥१३ ॥ एत इति । एते प्रसिद्धा इत्यर्थः । वः युष्माकम् । वासा गणिताः । यत्र यत्र गणिते वासे निवत्स्यथ तत्र तत्राविरोधेनैव स्थातव्यम् ॥१४–१८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण व्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ । रथानां द्वे सहस्रे च गजानां शतमुत्तमम् ॥ २ ॥ अन्तरा पण्यवीथ्यश्च नानापण्योपशोभिताः । अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं तथैव नटनर्तकाः ॥ ३ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य नियुतं पुरुषर्षभ । आदाय गच्छ शत्रुघ्न पर्याप्तधनवाहनः ॥ ४ ॥ बलं च सुभृतं वीर हृष्टपुष्टमनुद्धतम् । सम्भाषासम्प्रदानेन रञ्जयस्व नरोत्तम ॥ ५ ॥ न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवाः । सुप्रीतो भृत्यवर्गश्च यत्र तिष्ठसि राघव ॥ ६ ॥ ततो हृष्टजनाकीर्णां प्रस्थाप्य महतीं चमूम् । एक एव धनुष्पाणिर्गच्छ त्वं मधुनो वनम् ॥ ७ ॥ यथा त्वां न प्रजानाति गच्छन्तं युद्धकांक्षिणम् । लवणस्तु मधोः पुत्रस्तथा गच्छेरशङ्कितम् ॥ ८ ॥ न तस्य मृत्युरन्योऽस्ति कश्चिद्धि पुरुषर्षभ । दर्शनं योऽभिगच्छेत स वध्यो लवणेन हि ॥ ९ ॥

अन्तरेति । अन्तरा मध्ये निवासस्थले नानापण्यैरुपशोभिताः । नानावर्णोपशोभिता इति पाठे वर्णाः ब्राह्मणादयः । आपणवीथ्यस्तत्प्रवर्तकाः ॥ ३ ॥ हिरण्यस्येति । पर्याप्तधनवाहन इत्यत्र धनं पश्वादयः ॥४॥ बलं चेति । सुभृतं सुसंपूर्णम् । संभाषायाः सम्यग्वचनस्य संप्रदानेन उक्त्या ॥ ५ ॥ न हीति । यत्र प्रदेशे तिष्ठसि स्थास्यसि तत्र वनप्रदेशे अर्था न सन्ति अतः सर्वं गृहीत्वा गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ तत इति । प्रस्थाप्य संस्थाप्य । मासमात्रोषितः अयोध्यायां पथि एक एव गच्छ ॥ ७ ॥ यथेति । एवं हि पूर्वजेन संमन्त्रितो लवणवधार्थं सेनया सह शत्रुघ्नो यातीति वार्तापरिहारार्थं केवलं बलमेवाग्रे मुनिभिः सह गच्छतु । तच्च ग्रीष्मावशेषेण शनैः शनैर्गङ्गायाः परतीरं विशतु । ब्राह्मणैः समुद्योजितं बलं श्रुत्वा स विश्वस्य वर्तते । तत्रान्तरे त्वमस्मान्नगरात् केवलं ब्राह्मणान् गृहीत्वा अज्ञातं गत्वा तं जहीति । अशङ्कितं त्वदागतिशङ्कारहितं यथा भवति तथा ॥ ८ ॥ नेति । मृत्युर्मारकः । अन्यः अशङ्किततया तदुपरोधकव्यतिरिक्तः नास्ति । एतदेवोपपादयति–दर्शनमित्यादि ॥ ९ ॥

स हि ग्रीष्मेऽपयाते तु वर्षारात्र उपागते । हन्यास्त्वं लवणं सौम्य स हि कालोऽस्य दुर्मतेः ॥१०॥ महर्षीस्तु पुरस्कृत्य प्रयान्तु तव सैनिकाः । यथा ग्रीष्मावशेषेण तरेयुर्जाह्नवीजलम्॥११॥ तत्र स्थाप्य बलं सर्वं नदीतीरे समाहितः । अग्रतो धनुषा सार्धं गच्छ त्वं लघुविक्रमः ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान् महाबलान् । सेनामुख्यान् समानीय ततो वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥ एते वो गणिता वासा यत्र तत्र निवत्स्यथ । स्थातव्यं चाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित् ॥१४॥ तथा तांस्तु समाज्ञाप्य प्रस्थाप्य च महद्बलम् । कौसल्यां च सुमित्रां च कैकयीं चाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ रामं प्रदक्षिणीकृत्य शिरसाऽभिप्रणम्य च । रामेण चाभ्यनुज्ञातः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ १६ ॥ लक्ष्मणं भरतं चैव प्रणिपत्य कृताञ्जलिः । पुरोहितं वसिष्ठं च शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् । प्रदक्षिणमथो कृत्वा निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥ प्रस्थाप्य सेनामथ सोऽग्रतस्तदा गजेन्द्रवाजिप्रवरौघसङ्कुलाम् । उवास मासं तु नरेन्द्रपार्श्वतस्त्वथ प्रयातो रघुवंशवर्धनः॥१८

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥६४॥

वसन्ते प्रस्थितस्यापि न स युद्धकाल इत्याह—स हीत्यादि । वर्षारात्रे वर्षाकाले। समासान्त आर्षः । स हि काल इति । वर्षासु राजानः केऽपि युद्धाय न निर्गच्छन्तीति निर्भयो निःशूल एव चराति, अतः स एवास्य वधावसर इति भावः ॥ १० ॥ तर्हीदानीं निर्गमने किं प्रयोजनमित्यत्राह—महर्षीनिति ॥ ११ ॥ तत्रेति । तत्र जाह्नवीपरतीरे । अग्रतः परमार्ग इत्यर्थः । धनुषा सार्धं नान्येन बलेनेत्यर्थः ॥ १२॥१३ ॥ एत इति । एते प्रसिद्धा इत्यर्थः । वः युष्माकम् । वासा गणिताः । यत्र यत्र गणिते वासे निवत्स्यथ तत्र तत्राविरोधेनैव स्थातव्यम् ॥१४-१८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण व्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

प्रस्थाप्य तु बलं सर्वं मासमात्रोषितः पथि । एक एवाशु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं तदा ॥ १ ॥ द्विरात्रमन्तरे शूर उष्य राघवनन्दनः । वाल्मीकेराश्रमं पुण्यमगच्छद्वासमुत्तमम् ॥ २ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् । कृताञ्जलिरथो भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥ भगवन् वस्तुमिच्छामि गुरोः कृत्यादिहागतः । श्वः प्रभाते गमिष्यामि प्रतीचीं वारुणीं दिशम् ॥ ४ ॥ शत्रुघ्नस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः । प्रत्युवाच महात्मानं स्वागतं ते महायशः ॥ ५ ॥ स्वमाश्रममिदं सौम्य राघवाणां कुलस्य हि । आसनं पाद्यमर्घ्यं च निर्विशङ्कः प्रतीच्छ मे ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्य तदा पूजां फलमूलं च भोजनम् । भक्षयामास काकुत्स्थस्तृप्तिं च परमां गतः ॥ ७ ॥ स भुक्त्वा फलमूलं च महर्षिं तमुवाच ह । इयं यज्ञविभूतिस्ते कस्याश्रमसमीपतः ॥ ८ ॥ तत्तस्य भाषितं श्रुत्वा वाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् । शत्रुघ्न शृणु यस्येदं बभूवायतनं पुरा ॥ ९ ॥ युष्माकं पूर्वको राजा सुदासस्तस्य भूपतेः । पुत्रो वीरसहो नाम वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ १० ॥

प्रस्थाप्येत्यादि स्पष्टम् ॥ १-२ ॥ रामेण यथाज्ञप्तगमनं संग्रहेणोक्त्वा अयोध्यातो द्विरात्रगमनानन्तरवृत्तमाह—भगवन्निति । वारुणीं वरुणपालिताम् । दारुणां दिशमिति पाठे—दारुणां लवणाधिष्ठितत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ शत्रुघ्नस्येति । प्रहस्येति । अनिवेदितमपि शत्रुघ्नागमननिमित्तं ज्ञातव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ स्वमिति । राघवाणां कुलस्य स्वं स्वभूतम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ स इति । इयं यज्ञविभूतिस्ते कस्याश्रमसमीपत इति । तवाश्रमसमीपतः इयं वर्तमाना यज्ञविभूतिः यज्ञस्य समृद्धिः कस्य यजमानस्य ? ॥ ८ ॥ तदिति । आयतनं

स०—मासमात्रोषितः, अयोध्यायामिति शेषः ॥ १ ॥ अन्तरे अयोध्यावाल्मीक्याश्रमयोर्मध्ये । द्विरात्रमुष्य वासं सायंकाले निवासयोग्यम् ॥ २ ॥

स बाल एव सौदासो मृगयामुपचक्रमे । चञ्चूर्यमाणं ददृशे स शूरो राक्षसद्वयम् ॥ ११ ॥ शार्दूलरूपिणौ घोरौ मृगान् बहुसहस्रशः । भक्षमाणावसन्तुष्टौ पर्याप्तिं नैव जग्मतुः ॥ १२ ॥ स तु तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मृगं च वनं कृतम् । क्रोधेन महताऽऽविष्टो जघानैकं महेषुणा ॥१३॥ विनिपात्य तमेकं तु सौदासः पुरुषर्षभः। विज्वरो विगतामर्षो हतं रक्षो ह्युदैक्षत ॥ १४ ॥ निरीक्षमाणं तं दृष्ट्वा सहायं तस्य रक्षसः । सन्तापमकरोद्घोरं सौदासं चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ यस्मादनपराधं त्वं सहायं मम जघ्निवान्। तस्मात्तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियाम् ॥१६॥ एवमुक्त्वा तु तद्रक्षस्तत्रैवान्तरधीयत। कालपर्याय योगेन राजा मित्रसहोऽभवत् ॥ १७ ॥ राजा तु यजते यज्ञमस्याश्रमसमीपतः । अश्वमेधं महायज्ञं तं वसिष्ठोऽभ्यपालयत् ॥ १८ ॥ तत्र यज्ञो महानासीत् बहुवर्षगणायुतः । समृद्धः परया लक्ष्म्या देवयज्ञसमोऽभवत् ॥ १९ ॥ अथावसाने यज्ञस्य पूर्ववैरमनुस्मरन् । वसिष्ठरूपी राजानमिति होवाच राक्षसः॥२०॥ अस्य यज्ञस्य जातोऽन्तः सामिषं भोजनं मम । दीयतामिह शीघ्रं वै नात्र कार्या विचारणा ॥ २१ ॥

यज्ञायतनम् ॥९॥१०॥ स इति । चञ्चूर्यमाणं मुहुर्मुहुः चरन्तम् । चरतेर्यङन्ताच्छानच् । "उत्परस्यातः" इत्युत्त्वम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ स इति । निर्मृगं कृतं वनं च दृष्ट्वेत्यनुकर्षः॥१३॥१४॥ निरीक्षमाणमिति । निरीक्षमाणं स्वसहायभूतं द्वितीयरक्षो निरीक्षमाणं प्रथमरक्षो दृष्ट्वा ॥ १५॥१६॥ एवमिति। कालपर्याययोगेन बहुकालातिवाहजकर्मयोगेन युक्तोऽभवत् ॥ १७ ॥ राजेति । अस्याश्रमसमीपत इति । अस्याश्रमस्येत्यविभक्तिकनिर्देशः ॥ १८-२१ ॥

स०-पूर्ववैरं द्वयोर्द्वीपिनोरेकमारणजम् । वसिष्ठरूपी तदाकारः ॥ २० ॥ अथ यज्ञावसानान्ते इति पाठे-

तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं रक्षसा ब्रह्मरूपिणा । भक्ष्य संस्कारकुशलमुवाच पृथिवीपतिः ॥२२॥ हविष्यं सामिषं स्वादु यथा भवति भोजनम् । तथा कुरुष्व शीघ्रं वै परि तुष्येद्यथा गुरुः ॥ २३ ॥ शासनात् पार्थिवेन्द्रस्य सूदः सम्भ्रान्तमानसः । स राक्षसः पुनस्तत्र सूदवेषमथाकरोत् ॥ २४ ॥ स मानुषमथो मांसं पार्थिवाय न्यवेदयत् । इदं स्वादु हविष्यं च सामिषं चान्नमाहृतम् ॥ २५ ॥ स भोजनं वसिष्ठाय पत्न्या सार्धमुपाहरत् । मदयन्त्या नर व्याघ्र सामिषं रक्षसाहृतम् ॥ २६ ॥ ज्ञात्वा तदामिषं विप्रो मानुषं भाजनं गतम् । क्रोधेन महताऽऽविष्टो व्याहर्तु मुपचक्रमे ॥ २७ ॥ यस्मात्त्वं भोजनं राजन् ममैतद्दातु मिच्छसि । तस्माद्भोजनमेतत्ते भविष्यति न संशयः ॥ २८ ॥ ततः क्रुद्धस्तु सौदासस्तोयं जग्राह पाणिना । वसिष्ठं शप्तुमारेभे भार्या चैनमवारयत् ॥ २९ ॥ राजन् प्रभुर्यतोऽस्माकं वसिष्ठो भगवानृषिः । प्रतिशप्तुं न शक्तस्त्वं देवतुल्यं पुरोधसम् ॥ ३० ॥ ततः क्रोधमयं तोयं तेजोबलसमन्वितम् । व्यसर्जयत धर्मात्मा ततः पादौ सिषेच च ॥ ३१ ॥ तेनास्य राज्ञस्तौ पादौ तदा कल्माषतां गतौ । तदाप्रभृति राजाऽसौ सौदासः सुमहा यशाः । कल्माषपादः संवृत्तः ख्यातश्चैव तथा नृपः ॥ ३२ ॥ स राजा सह पत्न्या वै प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः । पुनर्वसिष्ठं प्रोवाच यदुक्तं ब्रह्मरूपिणा ॥ ३३ ॥

तदिति । भक्ष्यसंस्कारकुशलमुवाचेति, भोजनार्थमिति शेषः ॥ २२–२५ ॥ स इति । मदयन्त्या राजपत्न्या ॥ २६–३२ ॥ स इति । ब्रह्मरूपिणा वसिष्ठ

—हे यज्ञावसान यज्ञस्य अवसानं यस्य येन वा तत्सम्बुद्धिः, समापितसवन राजन् ! अन्ते तव समीप एव, न तु पारोक्ष्येण । " अन्तः प्रान्तेऽन्तिके " इति विश्वः । सामिषं भोजनं शुद्धमांससहितम् ॥२१॥ ब्रह्मरूपिणा ब्राह्मणवेषवता । संस्कारकुशलान् सूदान् सूपकारिणः । सूदान् संस्कारकुशलानुवाच इति पाठः ॥ २२ ॥

तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य रक्षसा विकृतं च तत् । पुनः प्रोवाच राजानं वसिष्ठः पुरुषर्षभम् ॥ ३४॥ मया रोषपरीतेन यदिदं व्याहृतं वचः । नैतच्छक्यं वृथा कर्तुं प्रदास्यामि च ते वरम् ॥ ३५॥ कालो द्वादशवर्षाणि शापस्यान्तो भविष्यति । मत्प्रसादाच्च राजेन्द्र व्यतीतं न स्मरिष्यसि ॥ ३६ ॥ एवं स राजा तं शापमुपभुज्यारिसूदनः। प्रतिलेभे पुना राज्यं प्रजाश्चैवान्वपालयत्॥ ३७॥ तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्यायतनं शुभम्। आश्रमस्य समीपेऽस्य यन्मां पृच्छसि राघव ॥ ३८ ॥ तस्य तां पार्थिवेन्द्रस्य कथां श्रुत्वा सुदारुणाम् । विवेश पर्णशालायां महर्षिमभिवाद्य च ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥६५॥

रूपधरेण यदुक्तं तद्वचो वसिष्ठं प्रति प्रोवाच ॥३३॥ तदिति । तत्पार्थिवेन्द्रस्य प्रणिपातवाक्यं रक्षोविकृतं च श्रुत्वा । रक्षसाधिकृतमिति पाठे अधिकृतं राजद्वेषमाश्रित्य कृतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ काल इति । व्यतीतं न स्मरिष्यसि मया हठाच्छप्तं न मनसि कुर्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तस्येति । कल्माषपाद इति तस्य नामान्तरम् । शापानन्तरं मित्रसहः कुपितः सन् वसिष्ठं शप्तुं जलमाददे । स्वयमेव मां नियुज्य कथं पुनः स्वयमेव कुप्यतीति । तदा तद्भार्या समागत्य सर्वथा गुरुर्न प्रतिशापार्ह इति प्रतिषिद्धवती । ततो राजा तद्वचः साध्विति मत्वा शापाय गृहीतं जलं स्वपादे प्रक्षिप्तवान् । तदाप्रभृति कल्माषपादनामाऽभवत् । कल्माषं कोपगृहीतशापजलकृतनीलरूपता ॥३८॥३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

स०–द्वादशवर्षाणि कालः तदात्मा गतश्चेच्छापस्यान्तः पूर्ववदवस्थानं भविष्यति । अतीतं न स्मरिष्यसि राक्षसत्वावस्थायामतीतं राजत्वं पुना राजत्वप्राप्त्यनन्तरं रक्षस्त्वं च न स्मरिष्यसि । अत्रैवादिपर्वोक्ता शक्तिशापब्राह्मणशापादिकथाऽनुसन्धेया । अत्र राजाज्ञां विना. सूदरूपिणा रक्षसा मानुषामिषं वसिष्ठाय दत्तमिति । भारते तु–तस्थौ च द्विजसत्तम इति। स द्विजो ब्रह्मजान्यः। तथैव "ततोऽर्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम् ।–

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालामुपाविशत् । तामेव रात्रिं सीताऽपि प्रसूता दारकद्वयम् ॥ १ ॥ ततोऽर्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः । वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् ॥ २ ॥ भगवन् रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् । ततो रक्षां महातेजः कुरु भूतविनाशिनीम् ॥ ३ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् । बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ ॥ ४ ॥ जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ । भूतघ्नीं चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् ॥ ५ ॥ कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः । वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् ॥ ६ ॥ यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् ॥ ७ ॥ यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः । निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लव इत्येव नामतः ॥ ८ ॥

यामेवेत्यादि । यस्यां रात्र्यामित्यर्थः । दारकद्वयं पुत्रद्वयम् । प्रसूता प्रसूतवती ॥ १ ॥ २ ॥ भगवन्निति । भूतविनाशिनीं बालग्रहविनाशिनीम् ॥ ३–५ ॥ कुशमुष्टिमिति । लवं चैवेति । अधःप्रदेशलूनकुशमुष्टयेकदेशमित्यर्थः । कुशमुष्टयग्राधोभागाभ्यां क्रमाज्ज्येष्ठकनिष्ठयोः प्रमार्जनमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ य इति । निर्मार्जनीयः निर्मार्जनार्हो यतो जातः ततः कुश इति नाम, अकरोदिति शेषः ॥ ७ ॥ यश्चावर इति । ताभ्यां तयोः कुमारयोर्मध्य इत्यर्थः । लवेन लूनकुशमुष्टयधोभागेन । वृद्धाभिर्मार्जनीय इति । सूतिकागृहमध्ये

—उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् । गच्छायुष्मन्वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते । अन्नार्थी त्वं तमन्नेन समांसेनोपपादय । एवमुक्तस्ततस्सूदस्सोनासाद्यामिषं कचित् । निवेदयामास तदा नेति तस्मै व्यथान्वितः । राजा तु रक्षसाविष्टस्सूदमाह गतव्यथः । अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥" इति राज्ञ आज्ञयैव मानुषमांसदानोक्तेस्तद्दान एतादृशशापदानानौचित्याच्च कल्पभेदेनार्थव्यवस्था कल्पनीया एकरक्षस्त्वविषय एव बहुशापः ॥ ३६ ॥

एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ । मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः ॥ ९ ॥ तां रक्षां जगृहुस्ताश्च मुनिहस्तात् समाहिताः । अकुर्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः ॥ १० ॥ तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्जन्म नाम च। सङ्कीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ ॥११॥ अर्धरात्रे तु शत्रुघ्नः शुश्राव सुमहत् प्रियम् । पर्णशालां ततो गत्वा मातर्दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥१२॥तथा तस्य प्रहृष्टस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः।व्यतीता वार्षिकी रात्रिः श्रावणी लघुविक्रमः ॥ १३ ॥ प्रभाते सुमहावीर्यः कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् । मुनिं प्राञ्जलि रामन्त्र्य ययौ पश्चान्मुखः पुनः॥ १४॥स गत्वा यमुनातीरं सप्तरात्रोषितः पथि । ऋषीणां पुण्यकीर्तीनामाश्रमे वासमभ्ययात् ॥ १५ ॥ स तत्र मुनिभिः सार्धं भार्गव प्रमुखैर्नृपः । कथाभिरभिरूपाभिर्वासं चक्रे महायशाः॥ १६॥

ऋषिप्रवेशाभावात् ॥ ८ ॥ एवमिति । ख्यातियुक्तौ भविष्यत इति । यम जातकौ यमलौ ॥ ९ ॥ तामिति । ततः अनन्तरम् । समाहितास्ता वृद्धाः मुनि हस्तात्तां मुनिना दीयमानां रक्षां च जगृहुः, पुत्रयोः प्रदानार्थमिति शेषः । रक्षामकुर्वन्निति, वृद्धा इति शेषः ॥ १० ॥ तथेति । जन्म च नाम चेति । यद्यपि जातकर्म पुत्रजन्मदिवसे कर्तव्यं न तु नामकरणम्, तथाप्येवं नामकौ भविष्यत इति ऋषिवचनात्तच्छ्रवणमात्रमिति मन्तव्यम्।सङ्कीर्तनं च रामस्येति। रामपत्नी प्रसूतेति मुनिदारकवचःश्रवणात् । वाल्मीकेः पर्णशालां गत्वा सामान्यतो दिष्ट्या हृष्टेति सूचयन् मुनिं प्रति हर्षेणाह–अर्धरात्र इत्यादिना । अनेन सीता विसृष्टेति रामादित्रयव्यतिरिक्तैर्न ज्ञातमिति सूचितम्॥११॥१२॥ तथेति । वर्षासु भवा वार्षिकी, तत्रापि श्रावणी श्रावणमासवर्तिनी काचिद्रात्रि रिति । लघुविक्रम इत्यग्रेण संबन्धः । लघुविक्रमेति पाठे–शीघ्रगमनेति रात्रि विशेषणम् ॥ १३ ॥ प्रभात इति । मुनिं वाल्मीकिम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स इति ।

स काञ्चनाद्यैर्मुनिभिः समेतो रघुप्रवीरो रजनीं तदानीम् ।
कथाप्रकारैर्बहुभिर्महात्मा विरामयामास नरेन्द्रसूनुः॥ १७॥
इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अथ रात्र्यां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् । पप्रच्छ च्यवनं विप्रं लवणस्य यथा बलम् ॥ १॥ शूलस्य च बलं ब्रह्मन् के च पूर्वं विनाशिताः । अनेन शूलमुख्येन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः ॥ २ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य महात्मनः । प्रत्युवाच महातेजाश्च्यवनो रघुनन्दनम् ॥ ३ ॥ असङ्ख्येयानि कर्माणि यान्यस्य रघुनन्दन । इक्ष्वाकुवंशप्रभवे यद्वृत्तं तच्छृणुष्व मे ॥४॥ अयोध्यायां पुरा राजा युवनाश्वसुतो बली । मान्धातेति स विख्यात स्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ५ ॥ स कृत्वा पृथिवीं कृत्स्नां शासने पृथिवीपतिः । सुरलोकमितो जेतुमुद्योगमकरो न्नृपः ॥६॥ इन्द्रस्य च भयं तीव्रं सुराणां च महात्मनाम् । मान्धातरि कृतोद्योगे देवलोकजिगीषया ॥ ७ ॥ अर्धासनेन शक्रस्य राज्यार्धेन च पार्थिवः । वन्द्यमानः सुरगणैः प्रतिज्ञामध्यरोहत ॥ ८ ॥

मुनिभिः सार्धमित्यनेन सेना गङ्गातीर एव स्थापितेति सूचितम्॥१६॥१७॥
इति श्रीगोवि० मणि० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥
अथेत्यादि । प्रवृत्तायामागतायामित्यर्थः । पप्रच्छ, शूलवृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ शूलस्येति । अनेन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः के पूर्वं शूलेन निपातिता इति पप्रच्छेति योजना । ब्रह्मन्नित्यारभ्य प्रश्नवचनम् । अनेनेति लवणः परामृश्यते। अनेन लवणबलं शूलबलं च पृष्टं भवति ॥ २ ॥ ३ ॥ असङ्ख्येयानीति । अस्य शूलस्य यानि शत्रुसंहारकर्माणि तान्यसङ्ख्येयानि । तत्र प्रसिद्धमेकं दर्शयति-इक्ष्वाकुवंशप्रभव इति । यद्वृत्तं यद्व्यापारम् तच्छृणुष्व ॥ ४-७ ॥ अर्धेति ।

तस्य पापमभिप्रायं विदित्वा पाकशासनः । सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच युवनाश्वजम् ॥ ९ ॥ राजा त्वं मानुषे लोके न तावत् पुरुषर्षभ । अकृत्वा पृथिवीं वश्यां देवराज्यमिहेच्छसि ॥ १० ॥ यदि वीर समग्रा ते मेदिनी निखिला वशे । देवराज्यं कुरुष्वेह सभृत्यबलवाहनः ॥ ११ ॥ इन्द्रमेवं ब्रुवाणं तं मान्धाता वाक्यमब्रवीत् । क्व मे शक्र प्रतिहतं शासनं पृथिवीतले ॥ १२ ॥ तमुवाच सहस्राक्षो लवणो नाम राक्षसः । मधुपुत्रो मधुवने न तेऽज्ञां कुरुतेऽनघ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा विप्रियं घोरं सहस्राक्षेण भाषितम् । व्रीडितोऽवाङ्मुखो राजा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १४ ॥ आमन्त्र्य तु सहस्राक्षं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः । पुनरेवागमच्छ्रीमानिमं लोकं नरेश्वरः ॥ १५ ॥ स कृत्वा हृदयेऽमर्षं सभृत्यबलवाहनः । आजगाम मधोः पुत्रं वशे कर्तुमरिन्दमः ॥ १६ ॥ स कांक्षमाणो लवणं युद्धाय पुरुषर्षभः । दूतं संप्रेषयामास सकाशं लवणस्य हि ॥ १७ ॥ स गत्वा विप्रियाण्याह बहूनि मधुनः सुतम् । वदन्तमेवं तं दूतं भक्षयामास राक्षसः ॥ १८ ॥ चिरायमाणे दूते तु राजा क्रोधसमन्वितः । अर्दयामास तद्रक्षः शरवृष्ट्या समन्ततः ॥ १९ ॥ ततः प्रहस्य तद्रक्षः शूलं जग्राह पाणिना । वधाय सानुबन्धस्य मुमोचायुधमुत्तमम् ॥ २० ॥

शक्रस्यार्धासनेन अर्धराज्येन च युक्तः पार्थिवो राजा भूत्वा सुरगणैर्वन्द्यमानः स्थास्य इति प्रतिज्ञां कृत्वा दिवमध्यारोहत ॥ ८॥९ ॥ राजा त्वमिति । तावत् प्रथमतः मानुष एव लोके सर्वात्मना न राजाऽसि स त्वं पृथिवीमेव वश्यामकृत्वा कथमिह देवराज्यमिच्छसि ॥ १०–१२ ॥ तमिति । तेऽज्ञामिति सन्धिरार्षः । ते आज्ञाम् ॥ १३–१८ ॥ चिरायमाण इति । चिरायमाणे विलम्बं कुर्वाणे ॥ १९–२२ ॥

तच्छूलं दीप्यमानं तु सभृत्यबलवाहनम् । भस्मीकृत्वा नृपं भूयो लवणस्यागमत् करम् ॥ २१ ॥ एवं स राजा सुमहान् हतः सबलवाहनः।शूलस्य तु बलं सौम्य अप्रमेय मनुत्तमम् ॥ २२ ॥ श्वः प्रभाते तु लवणं वधिष्यसि न संशयः । अगृहीतायुधं क्षिप्रं ध्रुवो हि विजयस्तव ॥२३॥ लोकानां स्वस्ति चैव स्यात् कृते कर्मणि च त्वया॥२४॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं लवणस्य दुरात्मनः । शूलस्य च बलं घोरमप्रमेयं नरर्षभ । विनाशश्चैव मान्धातुर्यत्तेनाभूच्च पार्थिव ॥२५॥ त्वं श्वः प्रभाते लवणं महात्मन् वधिष्यसे नात्र तु संशयो मे । शूलं विना निर्गतमामिषार्थे ध्रुवो जयस्ते भविता नरेन्द्र ॥ २६ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

कथां कथयतां तेषां जयं चाकांक्षतां शुभम् । व्यतीता रजनी शीघ्रं शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ १ ॥ ततः प्रभाते विमले तस्मिन् काले स राक्षसः । निर्गतस्तु पुराद्वीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरः शत्रुघ्नो यमुनां नदीम् । तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत ॥३॥ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स राक्षसः । आगच्छ द्बहुसाहस्रं प्राणिनां भारमुद्वहन् ॥ ४ ॥

अथ श्रुतशूलबलं प्रति स्वविजयसन्देहनिवृत्तय आह—श्वः प्रभात इत्यादि ॥ २३-२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्री० सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

कथामित्यादि ॥ १ ॥ तत इति । भक्ष्याहारप्रचोदितः भक्ष्यस्याहारः आहरणं तेन प्रचोदितः ॥ २ ॥ (अतिष्ठत अतिष्ठत्) ॥ ३॥४ ॥

ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् । तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥५॥ ईदृशानां सहस्राणि सायुधानां नराधम । भक्षितानि मया रोषात् कालमाकांक्षसे नु किम् ॥ ६ ॥ आहारश्चास्य सम्पूर्णो ममायं पुरुषाधम । स्वयं प्रविष्टोऽद्य मुखं कथमासाद्य दुर्मते ॥ ७ ॥ तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः । शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो रोषादश्रूण्यवासृजत् ॥ ८ ॥ तस्य रोषाभिभूतस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः । तेजोमया मरीच्यस्तु सर्वगात्रैर्विनिष्पतन् ॥ ९ ॥ उवाच च सुसंक्रुद्धः शत्रुघ्नस्तं निशाचरम् । योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे द्वन्द्वयुद्धं त्वया सह ॥ १० ॥ पुत्रो दशरथस्याहं भ्राता रामस्य धीमतः । शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो वधाकांक्षी तवागतः ॥ ११ ॥ तस्य मे युद्धकामस्य द्वन्द्वयुद्धं प्रदीयताम् । शत्रुस्त्वं सर्वजीवानां न मे जीवन् गमिष्यसि ॥ १२ ॥ तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु राक्षसः प्रहसन्निव । प्रत्युवाच नरश्रेष्ठं दिष्ट्या प्राप्तोऽसि दुर्मते ॥ १३ ॥ मम मातृष्वसुर्भ्राता रावणो राक्षसाधिपः। हतो रामेण दुर्बुद्धे स्त्रीहेतोः पुरुषाधम ॥ १४ ॥ तच्च सर्वं मया क्षान्तं रावणस्य कुलक्षयम् । अवज्ञां पुरतः कृत्वा मया यूयं विशेषतः ॥ १५ ॥

तत इति । अनेन आयुधेन ॥५–७॥ तस्येति । रोषादिति । दुःखानन्दाभ्यामिव रोषादप्यश्रु जायते ॥८॥ तस्येति । गात्रैः विनिष्पतन्निति । गात्रेभ्यो विनिष्पतन्नित्यर्थः ॥९–११॥ तस्येति । मेमत्तो जीवन्न गमिष्यसि ॥१२॥१३॥ मम मातृष्वसुरिति । अयमर्थः पूर्वमुक्तः ॥ १४ ॥ तच्चेति । मया अवज्ञां पुरतः कृत्वा

स०–तेजोमयाः तेजोमय्यः । मरीच्यो मरीचयः कराः "भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोः" इत्यमरः । स्त्रीपुंसाधिकारे "त्रुटिमसिमरीचयः" इति लिङ्गानुशासनम् । सर्वगात्रैः सर्वाङ्गैः । विनिष्पतन् विन्यपतन् ॥९॥ अद्वन्द्वयुद्धं निशाचरमित्यन्वयः । त्वया सह योद्धुमिच्छामीत्युवाच ॥१०॥ **कुलक्षयम्** द्वन्द्वयुद्धं योद्धुं कर्तुम् । कुलस्य क्षयो येन तत् । सर्वं कर्म क्षान्तम् । साऽपि क्षमा नाक्षमत्वेनेत्याह **अवज्ञां पुरत** इति । कियानयं

निहताश्च हि मे सर्वे परिभूतास्तृणं यथा । भूताश्चैव भविष्याश्च यूयं च पुरुषाधमाः ॥ १६ ॥ तस्य ते युद्ध कामस्य युद्धं दास्यामि दुर्मते । तिष्ठ त्वं च मुहूर्तं तु यावदायुधमानये । ईप्सितं यादृशं तुभ्यं सज्जये यावदायुधम् ॥ १७ ॥ तमुवाचाथ शत्रुघ्नः क्व मे जीवन् गमिष्यसि । शत्रुर्यदृच्छया दृष्टो न मोक्तव्यः कृतात्मना ॥ १८ ॥ यो हि विक्लवया बुद्ध्या प्रसरं शत्रवे ददौ । स हतो मन्दबुद्धित्वाद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ १९ ॥ तस्मात् सुदृष्टं कुरु जीवलोकं शरैः शितैस्त्वां विविधैर्नयामि । यमस्य गेहाभिमुखं हि पापं रिपुं त्रिलोकस्य च राघवस्य ॥ २० ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।
क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥

यूयं विशेषतः क्षान्ता इति संबन्धः । मया पूर्वं विशेषत इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥ निहताश्चेति । भूताश्च भविष्याश्च वर्तमानाश्च पुरुषाः सर्वेऽपि मे मया निहताः । केचित्परं तृणं यथा भवति तथा परिभूताश्च अलक्षीकृताश्च ॥ १६ ॥ तस्येति । यादृशं तुभ्यमीप्सितं तादृशं युद्धं दास्यामि । सज्जये यावदायुधमिति । आयुधं गृहीत्वा सज्जयिष्ये तावत्तिष्ठेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तमिति । तम् आयुधं जिघृक्षुमित्यर्थः ॥ १८ ॥ यो हीति । प्रसरम् अवकाशम्, शूलग्रहणार्थमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अथ लवणवधः—तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १–९ ॥

—राम इति पुरतोऽवज्ञां कृत्वा अलक्षीकृत्य । विशेषत इत्यनेन युष्मन्मूलपुरुषमान्धातृ घातकस्य युष्मद्वधस्सुकर एव । ततोऽलक्षीकरणीयमिति सूचयति । क्षान्ता इत्यनुकर्षः ॥ १९ ॥ आनये आनयिष्यामि ॥ १७ ॥

पाणौ पाणिं विनिष्पिष्य दन्तान्‌ कटकटाप्य च । लवणो रघुशार्दूलमाह्वयामास चासकृत्‌ ॥ २ ॥ तमाह्वयन्तं सौमित्रिर्लवणं घोरदर्शनम्‌ । शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इदं वचनमब्रवीत्‌ ॥३॥ न शत्रुघ्नस्तथा जातो यथाऽन्ये निर्जितास्त्वया । तदद्य बाणाभिहतो व्रज त्वं यमसादनम्‌ ॥ ४ ॥ ऋषयोऽप्यद्य पापात्मन्‌ मया त्वां निहतं रणे । पश्यन्तु विप्रा विद्वांसस्त्रिदशा इव रावणम्‌ ॥५॥ त्वयि मद्बाणनिर्दग्धे पतितेऽद्य निशाचर । पुरे जनपदे चापि क्षेममेव भविष्यति ॥ ६ ॥ अद्य मद्बाहुनिष्क्रान्तः शरो वज्रनिभाननः । प्रवेक्ष्यते ते हृदयं पद्ममंशुरिवार्कजः ॥७॥ एवमुक्तो महावृक्षं लवणः क्रोधमूर्च्छितः । शत्रुघ्नोरसि चिक्षेप स च तं शतधाऽच्छिनत्‌ ॥ ८ ॥ तद्दृष्ट्वा विफलं कर्म राक्षसः पुनरेव तु । पादपान्‌ सुबहून्‌ गृह्य शत्रुघ्नायासृजद्बली ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी वृक्षानापततो बहून्‌ । त्रिभिश्चतुर्भिरेकैकं चिच्छेद नतपर्वभिः ॥ १०॥ ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजद्राक्षसोरसि । शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो विव्यथे न स राक्षसः ॥ ११ ॥ ततः प्रहस्य लवणो वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान्‌ । शिरस्यभ्यहनच्छूरं स्रस्ताङ्गः स मुमोह वै ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे हाहाकारो महानभूत्‌ । ऋषीणां देवसङ्घानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १३ ॥

शत्रुघ्नश्चेति । एकैकमिति, वृक्षमिति शेषः ॥ १०–१३ ॥

स०–भूता भविष्याश्च मया निहता इति तेनोक्तस्योत्तरं वक्ति–न शत्रुघ्न इति । यदा त्वया ते निहतास्तदा न जातः शत्रुघ्नः । अनेन तद्विलक्षणलक्षणवत्तां स्वस्य सूचयति ॥ ४ ॥ तिल०–वज्रनिभाननः वज्रायुधसमाग्रभागः । अंशुः किरणः ॥ ७ ॥

निहताश्च हि मे सर्वे परिभूतास्तृणं यथा । भूताश्चैव भविष्याश्च यूयं च पुरुषाधमाः ॥ १६ ॥ तस्य ते युद्ध कामस्य युद्धं दास्यामि दुर्मते । तिष्ठ त्वं च मुहूर्तं तु यावदायुधमानये । ईप्सितं यादृशं तुभ्यं सज्जये यावदायुधम् ॥ १७ ॥ तमुवाचाथ शत्रुघ्नः क मे जीवन् गमिष्यसि । शत्रुर्यदृच्छया दृष्टो न मोक्तव्यः कृतात्मना ॥ १८ ॥ यो हि विक्लवया बुद्ध्या प्रसरं शत्रवे ददौ । स हतो मन्दबुद्धित्वाद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ १९ ॥ तस्मात् सुदृष्टं कुरु जीवलोकं शरैः शितैस्त्वां विविधैर्नयामि । यमस्य गेहाभिमुखं हि पापं रिपुं त्रिलोकस्य च राघवस्य ॥ २० ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।
क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥

यूयं विशेषतः क्षान्ता इति संबन्धः । मया पूर्वं विशेषत इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥ निहताश्चेति । भूताश्च भविष्याश्च वर्तमानाश्च पुरुषाः सर्वेऽपि मे मया निहताः । केचित्पर तृणं यथा भवति तथा परिभूताश्च अलक्षीकृताश्च ॥ १६ ॥ तस्येति । यादृशं तुभ्यमीप्सितं तादृशं युद्धं दास्यामि । सज्जये यावदायुधमिति । आयुधं गृहीत्वा सज्जयिष्ये तावत्तिष्ठेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तमिति । तम् आयुधं जिघृक्षुमित्यर्थः ॥ १८ ॥ यो हीति । प्रसरम् अवकाशम्, शूलग्रहणार्थमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अथ लवणवधः—तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १–९ ॥

–राम इति पुरतोऽवज्ञां कृत्वा अलक्षीकृत्य । विशेषत इत्यनेन युष्मन्मूलपुरुषमान्धातृ घातकस्य युष्मद्वधस्सुकर एव । ततोऽलक्षीकरणीयमिति सूचयति । क्षान्ता इत्यनुकर्षः ॥ १९ ॥ आनये आनयिष्यामि ॥ १७ ॥

पाणौ पाणिं विनिष्पिष्य दन्तान् कटकटाप्य च । लवणो रघुशार्दूलमाह्वयामास चासकृत् ॥ २ ॥ तमाह्वयन्तं सौमित्रिर्लवणं घोरदर्शनम् । शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इदं वचनमब्रवीत् ॥३॥ न शत्रुघ्नस्तथा जातो यथाऽन्ये निर्जितास्त्वया । तदद्य बाणाभिहतो व्रज त्वं यमसादनम् ॥ ४ ॥ ऋषयोऽप्यद्य पापात्मन् मया त्वां निहतं रणे । पश्यन्तु विप्रा विद्वांसस्त्रिदशा इव रावणम् ॥५॥ त्वयि मद्बाणनिर्दग्धे पतितेऽद्य निशाचर । पुरे जनपदे चापि क्षेममेव भविष्यति ॥ ६ ॥ अद्य मद्बाहुनिष्क्रान्तः शरो वज्रनिभाननः । प्रवेक्ष्यते ते हृदयं पद्ममंशुरिवार्कजः ॥७॥ एवमुक्तो महावृक्षं लवणः क्रोधमूर्च्छितः । शत्रुघ्नोरसि चिक्षेप स च तं शतधाऽच्छिनत् ॥ ८ ॥ तद्दृष्ट्वा विफलं कर्म राक्षसः पुनरेव तु । पादपान् सुबहून् गृह्य शत्रुघ्नायासृजद्बली ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी वृक्षानापततो बहून् । त्रिभिश्चतुर्भिरेकैकं चिच्छेद नतपर्वभिः ॥ १०॥ ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजद्राक्षसोरसि । शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो विव्यथे न स राक्षसः ॥ ११ ॥ ततः प्रहस्य लवणो वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् । शिरस्यभ्यहनच्छूरं स्रस्ताङ्गः स मुमोह वै ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे हाहाकारो महानभूत् । ऋषीणां देवसङ्घानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १३ ॥

शत्रुघ्नश्चेति । एकैकमिति, वृक्षमिति शेषः ॥ १०–१३ ॥

स०–भूता भविष्याश्च मया निहता इति तेनोक्तस्योत्तरं वक्ति–न शत्रुघ्न इति । यदा त्वया ते निहतास्तदा न जातः शत्रुघ्नः । अनेन तद्विलक्षणलक्षणवत्तां स्वस्य सूचयति ॥ ४ ॥ **तिल०**–वज्रनिभाननः वज्रायुधसमाग्रभागः । अंशुः किरणः ॥ ७ ॥

तमवज्ञाय तु हतं शत्रुघ्नं भुवि पातितम् । रक्षो लब्धान्तरमपि न विवेश स्वमालयम् ॥ १४॥ नापि शूलं प्रजग्राह तं दृष्ट्वा भुवि पातितम् । ततो हत इति ज्ञात्वा तान् भक्षान् समुदावहत् ॥ १५ ॥ मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु पुनस्तस्थौ धृतायुधः । शत्रुघ्नो वै पुरद्वारि ऋषिभिः सम्प्रपूजितः ॥ १६ ॥ ततो दिव्यममोघं तं जग्राह शरमुत्तमम् । ज्वलन्तं तेजसा घोरं पूरयन्तं दिशो दश ॥ १७॥ वज्राननं वज्रवेगं मेरुमन्दरसन्निभम् । नतं पर्वसु सर्वेषु संयुगेष्वपराजितम् ॥ १८ ॥ असृक्चन्दनदिग्धाङ्गं चारुपत्रं पतत्रिणम् । दानवेन्द्राचलेन्द्राणामसुराणां च दारणम् ॥ १९ ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निं युगान्ते समुपस्थिते । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि परित्रासमुपागमन् ॥ २० ॥ सदेवासुरगन्धर्वं मुनिभिः साप्सरोगणम् । जगद्धि सर्वमस्वस्थं पितामहमुपस्थितम् ॥ २१ ॥ उवाच देवदेवेशं वरदं प्रपितामहम् । कच्चिल्लोकक्षयो देव सम्प्राप्तो वा युगक्षयः ॥ २२ ॥ नेदृशं दृष्टपूर्वं च न श्रुतं प्रपितामह । देवानां भयसम्मोहो लोकानां संक्षयं प्रति ॥ २३ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः । भयकारणमाचष्ट लोकानामभयङ्करः । उवाच मधुरां वाणीं शृणुध्वं सर्वदेवताः ॥२४॥ वधाय लवणस्याजौ शरः शत्रुघ्नधारितः । तेजसा तस्य संमूढाः सर्वे स्म सुरसत्तमाः ॥ २५ ॥

तमिति । लब्धान्तरमपि शूलग्रहणं प्रति लब्धावकाशमपीत्यर्थः ॥ १४–१८॥ असृगिति । असृक्चन्दनदिग्धाङ्गम् असृग्रूपैश्चन्दनैः लिप्तदेहम् । पतत्रिणं बाणम् । दानवेन्द्ररूपाः अचलेन्द्राः तेषां दारणम् ॥ १९–२६ ॥

स०—तस्य शरस्य तेजसा सर्वे सुरसत्तमा मूढाः ॥ २५ ॥

एष पूर्वस्य देवस्य लोककर्तुः सनातनः । शरस्तेजोमयो वत्सा येन वै भयमागतम् ॥ २६ ॥ एष वै कैटभस्यार्थे मधुनश्च महाशरः । सृष्टो महात्मना तेन वधार्थं दैत्ययो स्तयोः ॥ २७ ॥ एक एव प्रजानाति विष्णुस्तेजोमयं शरम् । एषा एव तनुः पूर्वा विष्णोस्तस्य महात्मनः ॥२८॥ इतो गच्छत पश्यध्वं वध्यमानं महात्मना । रामानुजेन वीरेण लवणं राक्षसोत्तमम् ॥ २९ ॥ तस्य ते देवदेवस्य निशम्य वचनं सुराः । आजग्मुर्यत्र युध्येते शत्रुघ्न लवणावुभौ ॥ ३० ॥ तं शरं दिव्यसङ्काशं शत्रुघ्नकर धारितम् । ददृशुः सर्वभूतानि युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ ३१ ॥ आकाशमावृतं दृष्ट्वा देवैर्हि रघुनन्दनः । सिंह नादं भृशं कृत्वा ददर्श लवणं पुनः ॥ ३२ ॥ आहूतश्च पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना। लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३३ ॥ आकर्णात् स विकृष्याथ तद्धनु र्धन्विनां वरः । तं मुमोच महाबाणं लवणस्य महोरसि ॥३४॥ उरस्तस्य विदार्याशु प्रविवेश रसातलम् ॥ ३५ ॥

एष इति । तेन भगवतेत्यर्थः॥२७॥एक एवेति।महात्मनस्तस्य विष्णोरेषा शर मया तनुरेव पूर्वा प्राचीनमूर्तिः।एषा एवेत्यसन्धिरार्षः॥२८॥इत इति।वध्यमानं

स०—इयन्महत्त्वं त्वं वद कुतः शरस्येत्यत आह—एष इति । अपूर्वस्य न विद्यते पूर्वो यस्य सोऽपूर्वः । एषोऽपूर्वस्य इति पाठः । अनादिः । तस्य देवस्य पूर्वस्येति यावत् । सनातनः । एषोऽपूर्वस्येति पूर्वस्य लोककर्तुः देवस्य एष शरः । आर्षस्सन्धिरिति नागोजिभट्टव्याख्यानन्त्वास्माकीनगमनिकायामनिर्वाहाश्रयणीयार्षत्वं विना क्लिष्टायां सम्भवन्त्यामुपेक्षणीयम् ॥ २६ ॥ यदि रामोऽजानानस्तर्हि अहितं शत्रुहत्यै शत्रुघ्नायेतरासुसाधारणं बाणं कथं दत्तवानित्यत आह—**एषा एवेति** । असन्धिरार्षः । तस्य महात्मनो विष्णोः पूर्वा या तनुः सैषा रामतनुः, अतो ज्ञानं दानं रामीयं सम्भवतीति भावः । एतादृशासदृशशरधारणसामर्थ्यं दुर्बलस्य शत्रुघ्नस्य कथ मायातमित्यतो वाऽऽह—**एषेति** । पूर्वा विष्णोस्तनुरेषा एतच्छत्रुघ्नान्तर्गता । आज्ञया तदावेशेन चैतद्धारण मिति मन्तव्यम् "सङ्कर्षणाद्यैस्त्रिभिरेव रूपैराविष्ट आसीत्त्रिषु तेषु विष्णुः" इत्याचार्योक्तिः । पूर्वा तनुर्यथा तथा एषा बाणमयी तनुः तत्सन्निधानात्तनुत्ववचनमिति वा ॥ २८ ॥

गत्वा रसातलं दिव्यः शरो विबुधपूजितः । पुनरेवागम
त्तूणमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३६ ॥ शत्रुघ्नशरनिर्भिन्नो
लवणः स निशाचरः । पपात सहसा भूमौ वज्राहत
इवाचलः ॥३७॥ तच्च शूलं महत्तेन हते लवणराक्षसे ।
पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगात् ॥३८॥ एकेषु
पातेन भृशं निपात्य लोकत्रयस्यापि रघुप्रवीरः। विनिर्बभा
वुत्तमचापबाणस्तमः प्रणुद्येव सहस्ररश्मिः ॥ ३९ ॥
ततो हि देवा ऋषिपन्नगाश्च प्रपूजिरे ह्यप्सरसश्च सर्वाः ।
दिष्ट्या जयो दाशरथेरवाप्तस्त्यक्त्वा भयं सर्प इव प्रशान्तः ४०

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥६९॥

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

हते तु लवणे देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः । ऊचुः सुम
धुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥१॥ दिष्ट्या ते विजयो
वत्स दिष्ट्या लवणराक्षसः । हतः पुरुषशार्दूल वरं वरय
सुव्रत ॥ २ ॥ वरदास्तु महाबाहो सर्व एव समागताः ।
विजयाकांक्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ॥३॥ देवानां
भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । प्रत्युवाच महा
बाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥४॥ इयं मधुपुरी रम्या मधुरा
देवनिर्मिता । निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेष मेऽस्तु वरः परः ॥५॥

लवणमिति संबन्धः ॥ २९-४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटा
ख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

हते त्वित्यादि ॥ १-४ ॥ इयमिति । मधुरा मनोहरा । निवेशं राजधानीत्वम् ॥५॥

स०—सेन्द्राः इन्द्रसहिताः । साग्निपुरोगमाः अग्निश्चासौ पुरोगमश्च तेन सहिताः । पुनरग्निपुरस्करणं बाणस्य लवणमारकस्य तेजोमयत्वाद्युक्तमिति मन्तव्यम् । तेजोमयं शरमिति पूर्वमुक्तेः ॥ १ ॥

तं देवाः प्रीतमनसो बाढमित्येव राघवम् । भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥ ६ ॥ ते तथोक्ता महात्मानो दिवमारुरुहुस्तदा । शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तां सेनां समुपानयत् ॥ ७ ॥ सा सेना शीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् । निवेशनं च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत् ॥८॥ सा पुरा दिव्यसङ्काशा वर्षे द्वादशमे शुभे । निविष्टा शूरसेनानां विषयश्चाकुतोभयः ॥ ९ ॥ क्षेत्राणि सस्ययुक्तानि काले वर्षति वासवः । अरोगवीरपुरुषा शत्रुघ्नभुजपालिता ॥ १० ॥ अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता । शोभिता गृहमुख्यैश्च चत्वरापणवीथिकैः । चातुर्वर्ण्यसमायुक्ता नानावाणिज्यशोभिता ॥ ११ ॥ यच्च तेन पुरा शुभ्रं लवणेन कृतं महत् । तच्छोभयति शत्रुघ्नो नानावर्णोपशोभितम् ॥१२॥ आरामैश्च विहारैश्च शोभमानां समन्ततः । शोभितां शोभनीयैश्च तथाऽन्यैर्देवमानुषैः ॥ १३ ॥ तां पुरीं दिव्यसङ्काशां नानापण्योपशोभिताम् । नानादेशागतैश्चापि वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥१४॥ तां समृद्धां समृद्धार्थः शत्रुघ्नो भरतानुजः । निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत् ॥ १५ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् । रामपादौ निरीक्षेऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥ १६ ॥

तामिति । शूरा सेना यस्यां सा शूरसेना ॥ ६ ॥ ७ ॥ सेति । श्रावणेन श्रावणमासालम्बनेन । निवेशनं स्थापनम् । समारभत् समारभते स्म ॥ ८ ॥ सेति । द्वादशमे द्वादश इत्यर्थः । पुरा पूर्वम् । प्रथमे द्वादशे वर्षे सा पुरी निविष्टा । शूरसेनानां राज्ञां विषयो देशश्चाकुतोभयो जातः ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्धचन्द्रेति । अर्धचन्द्रप्रतीकाशा अर्धचन्द्राकारसंस्थाना ॥११॥ यच्च तेनेति । यत्पुरा तेन लवणेन कृतं तदेव शुभ्रं सुधाधवलं कृत्वा शोभयति स्म१२-१५ तस्येति।रामपादाविति।द्वादशवर्षातिक्रमे भ्रातृदर्शनस्य दुष्टत्वादिति भावः॥१६॥

ततः सताममरपुरोपमां पुरीं निवेश्य वै विविधजनाभि संवृताम् । नराधिपो रघुपतिपाददर्शने दधे मतिं रघुकुल वंशवर्धनः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

ततो द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्नो रामपालिताम् । अयोध्यां चकमे गन्तुमल्पभृत्यबलानुगः ॥ १ ॥ ततो मन्त्रिपुरोगांश्च बलमुख्यान्निवर्त्य च । जगाम हयमुख्यैश्च रथानां च शतेन सः ॥ २ ॥ स गत्वा गणितान् वासान् सप्ताष्टौ रघुनन्दनः । वाल्मीक्याश्रममागत्य वासं चक्रे महायशाः ॥ ३ ॥ सोऽभिवाद्य ततः पादौ वाल्मीकेः पुरुषर्षभः । पाद्यमर्घ्यं तथाऽऽतिथ्यं जग्राह मुनिहस्ततः ॥ ४ ॥ बहुरूपाः सुमधुराः कथास्तत्र सहस्रशः । कथयामास स मुनिः शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ ५ ॥ उवाच च मुनिर्वाक्यं लवणस्य वधाश्रितम् । सुदुष्करं कृतं कर्म लवणं निघ्नता त्वया ॥ ६ ॥ बहवः पार्थिवाः सौम्य हताः सबलवाहनाः । लवणेन महाबाहो युध्यमाना महाबलाः ॥७॥ स त्वया निहतः पापो लीलया पुरुषर्षभ । जगतश्च भयं तत्र प्रशान्तं तव तेजसा ॥ ८ ॥ रावणस्य वधो घोरो यत्नेन महता कृतः । इदं तु सुमहत् कर्म त्वया कृतमयत्नतः ॥ ९ ॥ प्रीतिश्चास्मिन् परा जाता देवानां लवणे हते । भूतानां चैव सर्वेषां जगतश्च प्रियं कृतम् ॥ १० ॥

॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्द० मणि० उत्तरश्रीरामा० सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

तत इत्यादि ॥ १-५ ॥ उवाचेति । लवणस्य वधाश्रितम्, वृत्तान्तमिति शेषः ६-१०

तच्च युद्धं मया दृष्टं यथावत् पुरुषर्षभ । सभायां वासवस्याथ उपविष्टेन राघव ॥ ११ ॥ ममापि परमा प्रीति र्हृदि शत्रुघ्न वर्तते । उपाघ्रास्यामि ते मूर्ध्नि स्नेहस्यैषा परा गतिः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा मूर्ध्नि शत्रुघ्नमुपाघ्राय महामुनिः । आतिथ्यमकरोत्तस्य ये च तस्य पदानुगाः ॥१३॥ स भुक्तवान्नरश्रेष्ठो गीतमाधुर्यमुत्तमम् । शुश्राव रामचरितं तस्मिन् काले यथाक्रमम् ॥ १४ ॥ तन्त्रीलयसमायुक्तं त्रिस्थानकरणान्वितम् । संस्कृतं लक्षणोपेतं समतालसमन्वितम् । शुश्राव रामचरितं तस्मिन् काले पुरा,कृतम् ॥ १५ ॥ तान्यक्षराणि सत्यानि यथावृत्तानि पूर्वशः । श्रुत्वा पुरुषशार्दूलो विसंज्ञो बाष्पलोचनः ॥ १६ ॥ स मुहूर्तमिवासंज्ञो विनिश्वस्य मुहुर्मुहुः । तस्मिन् गीते यथावृत्तं वर्तमानमिवाशृणोत् ॥ १७ ॥ पदानुगाश्च ये राज्ञस्तां श्रुत्वा गीतिसम्पदम् । अवाङ्मुखाश्च दीनाश्च आश्चर्यमिति चाब्रुवन् ॥ १८ ॥ परस्परं च ये तत्र सैनिकाः सम्बभाषिरे । किमिदं क्व च वर्तामः किमेतत् स्वप्नदर्शनम् ॥ १९ ॥

तच्चेति । सभायामिति, युद्धं द्रष्टुमागतायामिति शेषः ॥ ११ ॥ ममेति । परा गतिः परमप्रयोजनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ स इति । गीतमाधुर्यमिति । आश्रमान्तरे गायतोः कुशलवयोरिति शेषः ॥ १४ ॥ तन्त्रीति । तन्त्रीलयसमायुक्तं तन्त्री वीणा, लयस्तालमानम् । त्रिस्थानकरणान्वितं हृदयकण्ठमुखलक्षणवर्णोत्पत्तिस्थानेन करणेन अन्वितं संयुक्तम् । संस्कृतं संस्कृतशब्दरूपम् । लक्षणं व्याकरणलक्षणम् । समतालेन गानोचिततालशब्देन च समन्वितम् । रामचरितं रामचरितविषयम् ॥ १५ ॥ तानीति । पूर्वशः पूर्वस्मिन् काले । यथावृत्तानि यथाप्रवृत्तान्यनुभवसिद्धानि । अक्षराणि गीताक्षराणि ॥ १६ ॥ स इति । तस्मिन् गीते वर्तमानमिव स्थितम् ॥ १७ ॥ पदानुगाश्चेति । अवाङ्

अर्थो यो नः पुरा दृष्टस्तमाश्रमपदे पुनः । शृणुमः किमिदं स्वप्नो गीतबन्धं श्रितो भवेत् ॥ २० ॥ विस्मयं ते परं गत्वा शत्रुघ्नमिदमब्रुवन् । साधु पृच्छ नरश्रेष्ठ वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवम् ॥२१॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत् सर्वान् कौतूहलसमन्वितान् । सैनिका न क्षमोऽस्माकं परिप्रष्टुमिहेदृशः ॥ २२॥ आश्चर्याणि बहूनीह भवन्त्यस्याश्रमे मुनेः । न तु कौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टुं तं महामुनिम् ॥२३॥ एवं तद्वाक्यमुक्त्वा च सैनिकान् रघुनन्दनः । अभिवाद्य महर्षिं तं स्वं निवेशं ययौ तदा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे एकसप्ततितमः सर्गः ॥७१॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

तं शयानं नरव्याघ्रं निद्रा नाभ्यागमत्तदा। चिन्तयन्तमनेकार्थं रामगीतमनुत्तमम् ॥१॥ तस्य शब्दं सुमधुरं तन्त्रीलयसमन्वितम् । श्रुत्वा रात्रिर्जगामाशु शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥२॥ तस्यां निशायां व्युष्टायां कृत्वा पौर्वाह्णिकं क्रमम् । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं शत्रुघ्नो मुनिपुङ्गवम् ॥३॥ भगवन् द्रष्टुमिच्छामि राघवं रघुनन्दनम् । त्वयाऽनुज्ञातुमिच्छामि सहैभिः संशितव्रतैः ॥ ४ ॥

मुखाश्च दीनाश्चेति । एवं रामचरित्रगायकोऽस्माभिर्न दृष्ट इत्यवाङ्मुखत्वादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ अर्थ इति । पुरा दृष्टः अपरोक्षदृष्टः तमर्थमाश्रमपदे आश्रमस्थाने शृणुमः । किंन्विदमाश्रमासंभावितमित्यर्थः ॥ २०-२२ ॥ आश्चर्याणीति । अन्वेष्टुमवगन्तुं प्रष्टुं चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥
तं शयानमित्यादि ॥ १-३ ॥ भगवन्निति । राघवं रघुगोत्रापत्यम् । रघु

इत्येवंवादिनं तं तु शत्रुघ्नं शत्रुतापनम्।वाल्मीकिः सम्परिष्वज्य विससर्ज च राघवम् ॥ ५ ॥ सोऽभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं रथमारुह्य सुप्रभम् । अयोध्यामगमत्तूर्णं राघवो त्सुकदर्शनः ॥६॥ स प्रविष्टः पुरीं रम्यां श्रीमानिक्ष्वाकुनन्दनः । प्रविवेश महाबाहुर्यत्र रामो महाद्युतिः ॥ ७ ॥ स रामं मन्त्रिमध्यस्थं पूर्णचन्द्रनिभाननम् । पश्यन्नमरमध्यस्थं सहस्रनयनं यथा ॥ ८ ॥ अभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तामिव तेजसा । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ९ ॥ यथाज्ञप्तं महाराज सर्वं तत् कृतवानहम् । हतः स लवणः पापः पुरी चास्य निवेशिता ॥ १० ॥ द्वादशैते गता वर्षास्त्वां विना रघुनन्दन । नोत्सहेयमहं वस्तुं त्वया विरहितो नृप ॥ ११ ॥ स मे प्रसादं काकुत्स्थ कुरुष्वामितविक्रम । मातृहीनो यथा वत्सो न चिरं प्रवसाम्यहम् ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणं शत्रुघ्नं परिष्वज्येदमब्रवीत् । मा विषादं कृथाः शूर नैतत् क्षत्रियचेष्टितम् ॥ १३ ॥ नावसीदन्ति राजानो विप्रवासेषु राघव । प्रजा नः परिपाल्या हि क्षत्रधर्मेण राघव ॥ १४ ॥ काले काले च मां वीर ह्ययोध्यामवलोकितुम् । आगच्छ त्वं नरश्रेष्ठ गन्तासि च पुरं तव ॥ १५ ॥

नन्दनं रघुकुलनन्दनम् । त्वयाऽनुज्ञातुमिति तवानुज्ञामित्यर्थः । एभिरिति मुनिभिरिति शेषः ॥ ४-१२ ॥ एवमिति । क्षत्रियचेष्टितं क्षत्रियविचारः ॥ १३-१५ ॥

स०-**विप्रवासेषु** बहुतिथप्रवासेषु । हि यतः प्रजाः परिपाल्या इति हि प्रसिद्धिः ततो न क्षत्रिया अवसीदन्ति । राघव नावसीदन्ति राघव प्रजाः परिपाल्या इत्यनुशास्यव्यापारद्वयानुरूप्येण राघवेति द्विरभिधानम् ॥ १४ ॥ वृश्चिकभयात्पलायमानस्याशीविषमुखे निपातनीत्या द्वादशसंवत्सरीविरहं सोढुमनीशानस्य पुनः प्रवासं कुरु, कुरु प्रजारक्षणमित्युपदेशो न शोभत इत्यतस्तं स्वाभिमततदभिमतानुच्छित्त्या समाधत्ते **काले काले त्विति** । तव पुरं मधुराम् ॥ १५ ॥

ममापि त्वं सुदयितः प्राणैरपि न संशयः । अवश्यं करणीयं च राज्यस्य परिपालनम् ॥ १६ ॥ तस्मात्त्वं वत्स काकुत्स्थ सप्तरात्रमिहावस । ऊर्ध्वं गन्तासि मधुरां सभृत्यबलवाहनः ॥ १७ ॥ रामस्यैतद्वचः श्रुत्वा धर्मयुक्तं मनोगतम् । शत्रुघ्नो दीनया वाचा बाढमित्येव चाब्रवीत् ॥ १८ ॥ सप्तरात्रं च काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया । उष्य तत्र महेष्वासो गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥ आमन्त्र्य तु महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । भरतं लक्ष्मणं चैव महारथमुपारुहत् ॥ २० ॥ दूरमाभ्यामनुगतो लक्ष्मणेन महात्मना । भरतेन च शत्रुघ्नो जगामाशु पुरं ततः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

प्रस्थाप्य तु स शत्रुघ्नं भ्रातृभ्यां सह राघवः । प्रमुमोद सुखी राज्यं धर्मेण परिपालयन् ॥ १ ॥ ततः कतिपयाहस्सु वृद्धो जानपदो द्विजः । मृतं बालमुपादाय राजद्वारमुपागमत् ॥२॥ रुदन् बहुविधा वाचः स्नेहदुःखसमन्विताः । असकृत् पुत्र पुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह ॥३॥ किन्नु मे दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् । यदहं पुत्रमेकं त्वां पश्यामि निधनं गतम् ॥ ४ ॥ अप्राप्तयौवनं बालं पञ्चवर्षसहस्रकम् । अकाले कालमापन्नं मम दुःखाय पुत्रक ॥ ५ ॥

॥१६-२१॥इति श्रीगोविन्दराज०मणि०उत्तरश्रीरामा०द्विसप्ततितमः सर्गः७२

अथ मृतबालकब्राह्मणस्य राजद्वारि विलापः—प्रस्थाप्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ रुदन्निति । असकृत् पुत्र पुत्रेति स्नेहसमन्विता बहुविधा वाचः रुदन् विलपन् । रुदन् बहुविधं विप्र इति च पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अप्राप्तेति । कालमापन्नं काल

अल्पैरहोभिर्निधनं गमिष्यामि न संशयः । अहं च जननी चैव तव शोकेन पुत्रक ॥ ६ ॥ न स्मराम्यनृतं ह्युक्तं न च हिंसां स्मराम्यहम् । सर्वेषां प्राणिनां पापं कृतं नैव स्मराम्यहम् ॥ ७ ॥ केनाद्य दुष्कृतेनायं बाल एव ममात्मजः । अकृत्वा पितृकार्याणि गतो वैवस्वत क्षयम् ॥ ८ ॥ नेदृशं दृष्टपूर्वं मे श्रुतं वा घोरदर्शनम् । मृत्युरप्राप्तकालानां रामस्य विषये यथा ॥ ९ ॥ रामस्य दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः । यथा हि विषय स्थानां बालानां मृत्युरागतः ॥ १० ॥ न ह्यन्यविषयस्थानां बालानां मृत्युतो भयम् । त्वं राजन् जीवयस्वैनं बालं मृत्युवशं गतम् ॥ ११ ॥ राजद्वारि मरिष्यामि पत्न्या सार्धमनाथवत् । ब्रह्महत्यां ततो राम समुपेत्य सुखी भव ॥ १२ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन् दीर्घमायुरवाप्स्यसि । उषिताः स्म सुखं राज्ये तवास्मिन् सुमहाबल ॥ १३ ॥ इदं तु पतितं ह्यस्मात्तव राम वशे स्थिताः । कालस्य वशमापन्नाः स्वल्पं हि न हि नः सुखम् ॥ १४ ॥

वशं गतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ नेति । न स्मरामि अकृतत्वादेवेति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेति । विषये देशे । यथा सर्वानुभवादितः पूर्वं नेदृशं दृष्टपूर्वम् ॥ ९ ॥ अद्यतु- रामस्य दुष्कृतमित्यादि ॥ १० ॥ न हीति । त्वं राजन्नित्यादिना आभिमुख्येन वादः ॥ ११ ॥ राजद्वारीति । सुखी भवेत्यादि व्यङ्ग्योक्तिः ॥ १२ ॥ भ्रातृभिरिति । उषिताः स्म, एतावत्कालमिति शेषः ॥ १३ ॥ इदमिति । तव वशे

स०—अहं गमिष्यामि । जननी माता गमिष्यति । गमिष्यामीति दुःखसमयत्वात्पुत्रव्यत्यासात्पुरुषव्यत्यासो वा ॥ ६ ॥ तव पातकित्वात्पोतघातो जात इत्यत आह—नेति । सर्वेषां प्राणिनां विषये अनृतं हिंसां च पापम एतदितरजन्मान्तरे पापमुपार्जितवतामेतर्हि गर्हितकृतौ संस्कारवशान्मतिरुदेयादेव नोदिता । अतो देहान्तरेऽ नाघटिष्ट दुरिष्टमिति ज्ञायते । अत इदमनुचितमिति भावः ॥ ७ ॥ रामस्य बहुज्ञस्य कथं दुष्कृतमित्यत आह— चित् किमिति । चित् ज्ञानम्, किं किंफला । सत्यप्यप्रयोजिकेति भावः । दशानामपत्यानां स्थाने स्थित एको मृत इति दुःखं विपुलमिति द्योतयितुं बालानामिति बहुवचनम् ॥ १० ॥

सम्प्रत्यनाथो विषय इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । रामं नाथमिहासाद्य बालान्तकरणं ध्रुवम् ॥ १५ ॥ राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः । असद्वृत्ते तु नृपतावकाले म्रियते जनः ॥ १६ ॥ यद्वा पुरेष्वयुक्तानि जना जनपदेषु च । कुर्वते न च रक्षाऽस्ति तदा कालकृतं भयम् ॥ १७ ॥ सुव्यक्तं राजदोषो हि भविष्यति न संशयः । पुरे जनपदे चापि ततो बालवधो ह्ययम् ॥ १८ ॥ एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपरुध्य मुहुर्मुहुः । राजानं दुःखसन्तप्तः सुतं तमुपगूहते १९

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

तथा तु करुणं तस्य द्विजस्य परिदेवनम् ।
शुश्राव राघवः सर्वं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ १ ॥
स दुःखेन च सन्तप्तो मन्त्रिणस्तानुपाह्वयत् ।
वसिष्ठं वामदेवं च भ्रातरौ सहनैगमान् ॥ २ ॥

राज्ये नोऽस्माकं स्वल्पमपि सुखं न ॥ १४ ॥ संप्रतीति । अन्तं करोतीत्यन्तकरणम् । कर्तरि ल्युट् । बालान्तकरणं राममासाद्य महात्मनामिक्ष्वाकूणां विषयः संप्रत्यनाथो जातः, रक्षकसुराजरहितो जात इत्यर्थः ॥ १५ ॥ कथमित्थं कथ्यत इत्यत्राह–राजदोषैरित्यादि ॥ १६ ॥ यद्वेति । अयुक्तानि अनुचितकृत्यानि । न च रक्षाऽस्ति अनुचितकृत्यनिवारणं यदा नास्ति तदैव कालकृतं भयम्, नान्यथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ सुव्यक्तमिति । तस्मादेव ह्ययमकालवधः ॥ १८ ॥ एवमिति । राजानमुपरुध्य ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

तथा त्वित्यादि ॥ १–५ ॥

स०–करुणं करुणयतीति तथा । दुःखशोकसमन्वितं श्रोतुर्वक्तुश्चेत्युभयविवक्षया दुःखशोकेत्युक्तिः । ' स दुःखेन च सन्तप्तः ' इत्यनुवादस्वारस्यात् ॥ १ ॥

ततो द्विजा वसिष्ठेन सार्धमष्टौ प्रवेशिताः । राजानं देव सङ्काशं वर्धस्वेति ततोऽब्रुवन् ॥ ३ ॥ मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः । कात्यायनोऽथ जाबालि गौतमो नारदस्तथा । एते द्विजर्षभाः सर्वे आसनेषूप वेशिताः ॥४॥ महर्षीन् समनुप्राप्तानभिवाद्य कृताञ्जलिः । मन्त्रिणो नैगमांश्चैव यथार्हमनुकूलतः ॥५॥ तेषां समुप विष्टानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् । राघवः सर्वमाचष्टे द्विजो ऽयमुपरोधते ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञो दीनस्य नारदः । प्रत्युवाच शुभं वाक्यमृषीणां सन्निधौ नृपम् ॥७॥ शृणु राजन् यथाऽकाले प्राप्तो बालस्य संक्षयः । श्रुत्वा कर्तव्यतां राजन् कुरुष्व रघुनन्दन ॥८॥ पुरा कृतयुगे राजन् ब्राह्मणा वै तपस्विनः । अब्राह्मणस्तदा राजन्न तपस्वी कथंचन ॥ ९ ॥ तस्मिन् युगे प्रज्वलिते ब्रह्मभूते त्वनावृते। अमृत्यवस्तदा सर्वे जज्ञिरे दीर्घदर्शिनः॥ १०॥ ततस्त्रेतायुगं नाम मानवानां वपुष्मताम् । क्षत्रियास्तत्र जायन्ते पूर्वेण तपसाऽन्विताः ॥ ११ ॥

तेषामिति । राघवः द्विजोऽयम् उपरोधत इति सर्वमाचष्टे ॥ ६ ॥ ७ ॥ शृण्विति । हे राजन् ! अकाले अयं बालस्यसङ्क्षयः यथा येन प्रकारेण प्राप्तः तच्छृणु । ततस्तस्य प्रतिक्रियायाः कर्तव्यतां श्रुत्वा तत्कुरुष्व ॥ ८ ॥ प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयितुं पीठिकामाह–पुरेत्यादि । त्रेतायुगे अनर्हस्य शूद्रस्य तपश्चरणमधर्मः । तेनायं बालवध इति वक्तुं चतुर्युग धर्माः क्रमेण चोच्यन्ते । कृतयुगे ब्राह्मणा एव तपस्विनो भवन्ति अनशनप्रभृति काय क्लेशकारिणो भवन्ति । ततस्तस्मादब्राह्मणः ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णः कथंचन तपस्वी न भवति । नित्यनैमित्तिककर्ममात्रपर एव भवति ॥ ९ ॥ तस्मि न्निति । प्रज्वलिते तपसा दीप्ते । ब्रह्मभूते ब्राह्मणवर्णप्रधाने । अनावृते अज्ञानावरण रहिते । तस्मिन् युगे कृतयुगे । सर्व एव तदा अमृत्यवः मरणहेत्वधर्मलेशस्या प्यभावात् मरणरहिताः । अज्ञानानावृतत्वाद्दीर्घदर्शिनः अतीतानागतज्ञाश्च भवन्ति ॥ १० ॥ तत इति । ततः कृतयुगावसाने । वपुष्मतां दृढशरीराणाम् ।

वीर्येण तपसा चैव तेऽधिकाः पूर्वजन्मनि । मानवा ये महात्मानस्त्वत्र त्रेतायुगे युगे ॥ १२॥ ब्रह्मक्षत्रं च तत् सर्वं यत् पूर्वमपरं च यत् । युगयोरुभयोरासीत् समवीर्यं समन्वितम् ॥१३॥ अपश्यंस्तु न ते सर्वे विशेषमधिकं ततः । स्थापनं चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य सम्मतम् ॥ १४ ॥ तस्मिन् युगे प्रज्वलिते धर्मभूते ह्यनावृते । अधर्मः पादमेकं तु पातयत् पृथिवीतले ॥१५॥ अधर्मेण हि संयुक्तस्तेजो मन्दं भविष्यति ॥ १६ ॥

मानवानां मनुवंशक्षत्रियाणां संबन्धि त्रेतायुगं नाम भवति । तत्प्रधानत्वात्तत्सं बन्धित्वम् । तत्र त्रेतायाम् । क्षत्रियाः पूर्णेन तपसा अन्विता जायन्ते ॥११॥ त्रेतायुगे तपस्विनो जाताः क्षत्रियाः कृतयुगे तपस्विभिर्ब्राह्मणैः किं तुल्याः ? नेत्याह–वीर्येणेति । अत्र त्रेतायुगे युगे त्रेतायुगाख्ये युगे । महात्मानो ये मानवाः सन्ति तदपेक्षया पूर्वजन्मनि पूर्वस्मिन् कृतयुगे ये मानवास्ते तपसा वीर्येण चाधिकाः ॥ १२ ॥ त्रेतायुगब्राह्मणास्तुल्या एवेत्याह–ब्रह्मेति । उभयोर्युगयोः कृतत्रेतयोः कृते यद्ब्रह्म पूर्वमुत्कृष्टम्, यच्च त्रेतायामपकृष्टं क्षत्रम् तदुभयं त्रेतायां समप्रधानमासीत् ॥१३॥ एतदेवाह–अपश्यन्निति । सर्वे जनाः । ततः क्षत्रियात् । ब्राह्मणस्याधिकं विशेषं तु नापश्यन् । अपश्यन्तस्तु ते सर्वे इति च पाठः। तत्स्थापनमाचारभेदं वेदोदितं चक्रिरे। चातुर्वर्ण्यस्येत्यत्र स्वार्थे ष्यञ् । कृतयुगे तपस्तदभावाभ्यामुभयोर्वैलक्षण्यं स्पष्टम् । त्रेतायुगे उभयोरपि तप स्साम्यात् वैलक्षण्यकरमाचारभेदमकल्पयन्नित्यर्थः । एवं वैश्यशूद्रयोरपि वेदपुराणोक्ताचारव्यवस्थां महान्तोऽकल्पयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ तस्मिन्निति । धर्मभूते यज्ञादिधर्मप्रधाने। अनावृते अधर्मावरणरहिते । तस्मिन् त्रेतायुगे प्रवृत्ते अधर्मः पादं चतुर्थांशं पातयदपातयत् वर्तयामास। त्रेतायुगपुरुषाः कृत युगपुरुषवद्विमलज्ञानरहिततया ब्रह्मज्ञानाधिकारशून्याः वर्णाश्रमधर्मानिवा चरन्, अतो विमलज्ञानाभावादधर्मः पादमवतीर्ण इत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवमीषत् पापसंबन्धात्तदातनानां जनानां प्रभा ... युगपुरुषेभ्यः क्षीणोऽभूदित्याह–

आमिषं यच्च पूर्वेषां राजसं च मलं भृशम् । अनृतं नाम तद्भूतं पादेन पृथिवीतले ॥ १७ ॥ अनृतं पातयित्वा तु पादमेकमधर्मतः । ततः प्रादुष्कृतं पूर्वमायुषः परिनिष्ठितम् ॥ १८ ॥ पतिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मे च महीतले । शुभान्येवाचरल्लोकः सत्यधर्मपरायणः ॥ १९ ॥ त्रेतायुगे च वर्तन्ते ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च ये । तपोऽतप्यन्त ते सर्वे शुश्रूषामपरे जनाः ॥ २० ॥ स धर्मः परमस्तेषां वैश्यशूद्रं समागमत् । पूजां च सर्ववर्णानां शूद्राश्चक्रुर्विशेषतः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तेषामधर्मे चानृते च ह । ततः पूर्वे भृशं ह्रासमगमन्नृपसत्तम ॥ २२ ॥

अधर्मेण हीति । भविष्यतीति भूते लट् । एवं त्रेतायुगजनानां प्रभावस्याल्पत्वेन सत्यसङ्कल्पत्वाकृष्टपच्यत्वादिसिद्ध्यभावात् कृष्यादिकमेव जीवनोपायोऽभूदित्याह—आमिषमिति । सर्वेषां कृतयुगब्राह्मणानां राज्ञां च भृशं मलं मलवन्निन्द्यमानमामिषं जीवनोपायः अनृतं कृषिर्नाम प्रसिद्धं यदस्ति तत्पृथिवीतले पादेन भूतं स्थितम् । कृतयुगपुरुषतुल्यवैभवाभावेनाकृष्टपच्यत्वाद्यभावात् त्रेतायुगपुरुषाणाम् अनृतमेव जीवनोपायोऽभूदित्यर्थः । "सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं त्वृतम्" इत्यमरः ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवमायुषः क्षयोऽप्यभूदित्याह—अनृतमिति । अधर्मतः अधर्मस्तदेकं पादमनृतलक्षणं जीवनोपायं पातयित्वा निक्षिप्य । ततस्तेनैव पातेन पूर्वं प्रथममायुषः परिनिष्ठितं विनाशः प्रादुष्कृतं प्रादुर्भूतम् । कृतयुगपुरुषापेक्षया त्रेतायुगपुरुषा न्यूनायुषोऽभवन्नित्यर्थः ॥१८॥ एवमनुभावस्यायुषः क्षये प्रवृत्ते सति भीताः सन्तः त्रेतायुगपुरुषाः शुभाचरणे निरता आसन्नित्याह—पतित त्विति । अधर्मे अधर्मजायुःक्षये । पातिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मेणेति च पाठः ॥ १९ ॥ शुभाचारे भेदमेव दर्शयति—त्रेतेति । शुश्रूषां पूर्ववर्णपरिचर्याम् । अपरे वैश्यशूद्राः, अकुर्वन्निति शेषः ॥ २० ॥ शुश्रूषावत् पूर्वोक्तकृष्यादिकमपि वैश्यशूद्रयोः परमधर्मोऽभूदित्याह—स धर्म इति । स्वधर्मः परम इति च पाठः । पूजां चेति । वैश्यानां हि शुश्रूषा । अतोऽपि कृष्यादिकमेव परमो धर्मोऽभूत् । शूद्राणां कृष्यादिभ्योऽपि शुश्रूषैव विशिष्टो धर्मोऽभूदित्यर्थः ॥२१॥ एवं त्रेतायुगे लोकस्थितिमुक्त्वा

ततः पादमधर्मः स द्वितीयमवतारयत् । ततो द्वापरसंज्ञाऽस्य युगस्य समजायत ॥ २३ ॥ तस्मिन् द्वापरसंज्ञे तु वर्तमाने युगक्षये । अधर्मश्चानृतं चैव ववृधे पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥ तस्मिन् द्वापरसङ्ख्याते तपो वैश्यान् समाविशत् । त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन् वर्णान् क्रमाद्वै तप आविशत् ॥ २५ ॥ त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन् वर्णान् धर्मश्च परिनिष्ठितः । न शूद्रो लभते धर्मं युगतस्तु नरर्षभ । हीनवर्णो नृपश्रेष्ठ तप्यते सुमहत्तपः ॥ २६ ॥ भविष्यच्छूद्रयोन्यां वै तपश्चर्या कलौ युगे । अधर्मः परमो राजन् द्वापरे शूद्रजन्मनः ॥ २७ ॥ स वै विषयपर्यन्ते तव राजन् महातपाः । अद्य तप्यति दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥ २८ ॥ यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य तु । करोति चाश्रीमूलं तत्पुरे वा दुर्मतिर्नरः । क्षिप्रं च नरकं याति स च राजा न संशयः ॥ २९ ॥

तदवस्थानकालस्थितिमाह—एतस्मिन्निति।एतस्मिन्नन्तरे त्रेतायुगावसानकाले। अधर्मे अधर्मकार्ये आयुषः क्षये । अनृते कृष्याद्युपाये च प्रवृत्ते सति क्षीणायुषो वृत्तिकर्शिताश्च । पूर्वे त्रेतायुगस्थाः । ह्रासं विनाशमगमन् ॥ २२ ॥ तत इति । अधर्मः सः त्रेतायुगप्रसारितैकपादः ॥ २३ ॥ तस्मिन्निति । अधर्मस्याभिवृद्धिर्नाम त्रेतायुगपुरुषेभ्योऽल्पायुष्यम् । अनृतस्याभिवृद्धिस्तु प्रयासबाहुल्येन कृषेः सफलत्वम् ॥ २४ ॥ तस्मिन्निति । तपः वैश्यान् समाविशत्, वैश्यास्तपोधिकारिणोऽभवन्नित्यर्थः । एवं युगत्रयधर्मानभिधाय प्रकृतं वक्तुं तत्रोपयुक्तमर्थं संक्षिप्याह—त्रिभ्य इति। हेतौ पञ्चमी ॥ २५ ॥ त्रिभ्य इति । प्रकृतं बालवधहेतुमाह—हीनेति ॥ २६ ॥ भविष्यदिति । इकारलोपश्छान्दसः । तपश्चर्या तपश्चरणाधिकारः । शूद्राणां तपश्चर्या कलियुग एव धर्मो भविष्यति । अस्मिन् युगे त्वधर्म इत्याह—अधर्म इति । रामराज्यस्य त्रेतायुगत्वेऽपि 'अधर्मः परमो राजन् द्वापरे शूद्रजन्मनः' इत्युक्तेः, किमुत त्रेतायामित्यर्थः॥२७-३०॥

अधीतस्य च तप्तस्य कर्मणः सुकृतस्य च । षष्ठं भजति भागं तु प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३० ॥ षड्भागस्य च भोक्ताऽसौ रक्षते न प्रजाः कथम् ॥ ३१ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्व विषयं स्वकम् । दुष्कृतं यत्र पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर ॥ ३२ ॥ एवं चेद्धर्मवृद्धिश्च नृणां चायुर्विवर्धनम् । भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्यास्य च जीवितम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तदा । प्रहर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठं समाश्वासय सुव्रतम् । बालस्य तु शरीरं तत्तैलद्रोण्यां निधापय ॥ २ ॥ गन्धैश्च परमोदारैस्तैलैश्चापि सुगन्धिभिः । यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य विधीयताम् ॥ ३ ॥ यथा शरीरो बालस्य गुप्तः सन् शिष्टकर्मणः । विपत्तिः परिभेदो वा न भवेच्च तथा कुरु ॥ ४ ॥ एवमादिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । मनसा पुष्पकं दध्यावागच्छेति महायशाः ॥ ५ ॥ इङ्गितं स तु विज्ञाय पुष्पको हेमभूषितः । आजगाम मुहूर्तेन समीपं राघवस्य वै ॥ ६ ॥

कथमन्येषु पापं कुर्वाणेषु राज्ञो नरकप्राप्तिस्तत्राह—षड्भागस्येति ॥ ३१ ॥ स इति । तत्र यत्नं निराकरणयत्नम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

नारदस्येत्यादि ॥ १-३ ॥ उक्तार्थस्य विवरणम्—यथेत्यादि । बालस्य शरीर इति लिङ्गव्यत्ययः । विपत्तिः स्वरूपनाशः । भेदः सन्धिबन्धादिविनिर्मुक्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इङ्गितमिति । स त्विति । पुष्पकाधिष्ठातृचेतन इत्यर्थः ॥ ६-९ ॥

सोऽब्रवीत् प्रणतो भूत्वा अयमस्मि नराधिप । वश्यस्तव महाबाहो किङ्करः समुपस्थितः ॥ ७ ॥ भाषितं रुचिरं श्रुत्वा पुष्पकस्य नराधिपः । अभिवाद्य महर्षीस्तान् विमानं सोऽध्यरोहत ॥ ८ ॥ धनुर्गृहीत्वा तूणी च खड्गं च रुचिरप्रभम् । निक्षिप्य नगरे वीरौ सौमित्रिभरतावुभौ ॥ ९ ॥ प्रायात् प्रतीचीं हरितं विचिन्वंश्च ततस्ततः । उत्तरामगमच्छ्रीमान् दिशं हिमवता वृताम् ॥ १० ॥ अपश्यमानस्तत्रापि स्वल्पमप्यथ दुष्कृतम् । पूर्वामपि दिशं सर्वामथापश्यन्नराधिपः ॥ ११ ॥ प्रविशुद्धसमाचारामादर्शतलनिर्मलाम् । पुष्पकस्थो महाबाहुस्तदा पश्यन्नराधिपः ॥ १२ ॥ दक्षिणां दिशमाक्रामत्ततो राजर्षिनन्दनः । शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत् सरः ॥ १३ ॥ तस्मिन् सरसि तप्यन्तं तापसं सुमहत्तपः । ददर्श राघवः श्रीमान् लम्बमानमधोमुखम् ॥ १४ ॥ राघवस्तमुपागम्य तप्यन्तं तप उत्तमम् । उवाच स तदा वाक्यं धन्यस्त्वमसि सुव्रत ॥ १५ ॥ कस्यां योन्यां तपोवृद्ध वर्तसे दृढविक्रम । कौतूहलात्त्वां पृच्छामि रामो दाशरथिर्ह्यहम् ॥ १६ ॥ कोऽर्थो मनीषितस्तुभ्यं स्वर्गलाभः परोऽथवा । वराश्रयो यदर्थं त्वं तपस्यसि सुदुष्करम् । यमाश्रित्य तपस्तप्तं श्रोतुमिच्छामि तापस ॥ १७ ॥ ब्राह्मणो वाऽसि भद्रं ते क्षत्रियो वाऽसि दुर्जयः । वैश्यस्तृतीय वर्णो वा शूद्रो वा सत्यवाग्भव ॥ १८ ॥

प्रायादिति । हरितं दिशम् । विचिन्वन्निति, शूद्रतपस्विनमिति शेषः ॥ १० ॥ अपश्यमान इति । अपश्यमानः अपश्यन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ दक्षिणामिति । शैवलाख्यस्य विन्ध्यसमीपवर्तिगिरेः ॥ १३–१६ ॥ कोऽर्थ इत्यादि । तुभ्यं तव वराश्रयः तपःप्रीतदेवतावरलभ्यो मनीषितोऽभीष्टोऽर्थः स्वर्भोगो वा अन्यो वा । यमाश्रित्य ॥ १७ ॥ ब्राह्मण इति । सत्यवाग्भव सत्यं कथयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्येवमुक्तः स नराधिपेन ह्यवाक्छिरा दाशरथाय तस्मै । उवाच जातिं नृपपुङ्गवाय यत्कारणे चैव तपःप्रयत्नः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः । अवाक्छिरास्तथा भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ शूद्रयोन्यां प्रसूतोऽस्मि शम्बुको नाम नामतः । देवत्वं प्रार्थये राम सशरीरो महायशः ॥ २ ॥ न मिथ्याऽहं वदे राम देवलोकजिगीषया । शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थ तप उग्रं समास्थितम् ॥ ३ ॥ भाषतस्तस्य शूद्रस्य खड्गं सुरुचिरप्रभम् । निष्कृष्य कोशाद्विमलं शिरश्चिच्छेद राघवः ॥ ४ ॥ तस्मिन् शूद्रे हते देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः । साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुर्मुहुर्मुहुः ॥ ५ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्दिव्यानां सुसुगन्धिनाम् । पुष्पाणां वायुमुक्तानां सर्वतः प्रपपात ह ॥ ६ ॥ सुप्रीताश्चाब्रुवन् रामं देवाः सत्यपराक्रमम् । सुरकार्यमिदं सौम्य सुकृतं ते महामते ॥ ७ ॥ गृहाण च वरं सौम्य यत्त्वमिच्छस्यरिन्दम । स्वर्गभाङ्ग हि शूद्रोऽयं त्वत्कृते रघुनन्दन ॥ ८ ॥

॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

तस्येत्यादि ॥ १-३ ॥ भाषत इति । तस्य शिर इत्यन्वयः ॥ ४-५ ॥ पुष्पवृष्टिरिति । पुष्पवृष्टिः, पपातेति शेषः । पुष्पवृष्टिश्च महतीति पाठे—तस्यैव प्रपञ्चनं दिव्यानामित्यादि । प्रपपातेति, वृष्टिरिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ गृहाणेति । सुरकार्यमेवाह—स्वर्गभागिति । हि यस्माच्छूद्रः तपसा स्वर्गं नार्हः

देवानां भाषितं श्रुत्वा राघवः सुसमाहितः। उवाच प्राञ्जलि र्वाक्यं सहस्राक्षं पुरन्दरम् ॥ ९ ॥ यदि देवाः प्रसन्ना मे द्विजपुत्रः स जीवतु । दिशन्तु वरमेतं मे ईप्सितं परमं मम ॥ १० ॥ ममापचाराद्यातोऽसौ ब्राह्मणस्यैकपुत्रकः । अप्राप्तकालः कालेन नीतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ११ ॥ तं जीवयत भद्रं वो नानृतं कर्तुमर्हथ। द्विजस्य संश्रुतोऽर्थो मे जीवयिष्यामि ते सुतम् ॥ १२॥ राघवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा विबुधसत्तमाः । प्रत्यूचू राघवं प्रीता देवाः प्रीति समन्वितम् ॥ १३ ॥ निर्वृतो भव काकुत्स्थ सोऽस्मि न्नहनि बालकः । जीवितं प्राप्तवान् भूयः समेतश्चापि बन्धुभिः ॥ १४ ॥ यस्मिन् मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽयं विनिपातितः। तस्मिन् मुहूर्ते बालोऽसौ जीवेन समयुज्यत ॥ १५ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते साधु याम नरर्षभ । अगस्त्यस्याश्रमपदं द्रष्टुमिच्छाम राघव ॥ १६ ॥ तस्य दीक्षा समाप्ता हि ब्रह्मर्षेः सुमहाद्युतेः । द्वादशं हि गतं वर्षं जलशय्यां समासतः ॥ १७॥ काकुत्स्थ तद्गमिष्यामो मुनिं समभिनन्दितुम्। त्वं चाप्यागच्छ भद्रं ते द्रष्टुं तमृषि सत्तमम् ॥ १८॥ स तथेति प्रतिज्ञाय देवानां रघुनन्दनः। आरुरोह विमानं तं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १९ ॥ ततो देवाः प्रयातास्ते विमानैर्बहुविस्तरैः। रामोऽप्यनुजगामाशु कुम्भयोनेस्तपोवनम् ॥ २० ॥

सोऽसौ त्वत्कृततपोनिवर्तनेन स्वर्गभाक् न कृतः, तस्मादेव देवकार्यं कृत मित्यर्थः ॥ ८-१० ॥ ममेति । वैवस्वतक्षयं यमगृहम् ॥ ११ ॥ तमिति । द्विजस्येति ते तव सुतं जीवयिष्यामीत्ययमर्थो मे मया द्विजस्य संश्रुतः प्रति ज्ञातः ॥ १२ ॥ १३ ॥ निर्वृत इति । अस्मिन्नहनि त्वया शूद्रशिरश्छेददिवसे । वरं विनापि स्वयमेव जीवितं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ १४॥१५ ॥ स्वस्तीति । यामेति

दृष्ट्वा तु देवान् संप्राप्तानगस्त्यस्तपसां निधिः । अर्चयामास धर्मात्मा सर्वांस्तानविशेषतः ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्य ततः पूजां सम्पूज्य च महामुनिम् । जग्मुस्ते त्रिदशा हृष्टा नाकपृष्ठं सहानुगैः ॥ २२ ॥ गतेषु तेषु काकुत्स्थः पुष्पकादवरुह्य च । ततोऽभिवादयामास ह्यगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ २३ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा । आतिथ्यं परमं प्राप्य निषसाद नराधिपः ॥२४॥ तमुवाच महातेजाः कुम्भयोनिर्महातपाः । स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥२५॥ त्वं मे बहुमतो राम गुणैर्बहुभिरुत्तमैः । अतिथिः पूजनीयश्च मम नित्यं हृदि स्थितः ॥ २६ ॥ सुरा हि कथयन्ति त्वामागतं शूद्रघातिनम् । ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः ॥ २७ ॥ उष्यतां चेह रजनीं सकाशे मम राघव । प्रभाते पुष्पकेण त्वं गन्तासि पुरमेव हि ॥२८॥ त्वं हि नारायणः श्रीमांस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । त्वं प्रभुः सर्वभूतानां पुरुषस्त्वं सनातनः ॥२९॥ इदं चाभरणं सौम्य निर्मितं विश्वकर्मणा । दिव्यं दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा । प्रतिगृह्णीष्व काकुत्स्थ मत्प्रियं कुरु राघव ॥ ३० ॥ दत्तस्य हि पुनर्दाने सुमहत् फलमुच्यते । भरणे हि भवान् शक्तः सेन्द्राणां मरुतामपि ॥ ३१ ॥

लोडुत्तमबहुवचनम् ॥ १६-२० ॥ दृष्ट्वेति । अविशेषतः अपक्षपातत इत्यर्थः ॥ २१-२५ ॥ त्वमिति । हृदि स्थित इति । परब्रह्मभूतत्वान्मम हृदये सदा स्थित इत्यर्थः ॥ २६ ॥ सुरा हीति । जीवापितः जीवनं प्रापितः । पुगार्षः । अत्र त्वयेत्यत्र येति गायत्र्यक्षरं चतुर्विंशमित्याहुः ॥ २७-३० ॥ दत्तस्येति । पारितोषिकतया येन केनापि दत्तस्योत्तमवस्तुनः स्वयमनुपभुज्यान्यस्मै दानं

त्वं हि शक्तस्तारयितुं सेन्द्रानपि दिवौकसः । तस्मात् प्रदास्ये विधिवत्तत प्रतीच्छ नराधिप ॥३२॥ दिव्यमाभरणं चित्रं प्रदीप्तमिव भास्करम् ॥ ३३ ॥ अथोवाच महात्मानमिक्ष्वाकूणां महारथः । रामो मतिमतां श्रेष्ठः क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ३४ ॥ प्रतिग्रहोऽयं भगवन् ब्राह्मणस्याविगर्हितः । गृह्णीयां क्षत्रियोऽहं वै कथं ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणेन विशेषेण दत्तं तद्वक्तुमर्हसि । एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच महानृषिः ॥ ३६ ॥ आसन् कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरायुगे । अपार्थिवाः प्रजाः सर्वाः सुराणां तु शतक्रतुः ॥३७॥ ताः प्रजा देवदेवेशं राजार्थं समुपाद्रवन् । सुराणां स्थापितो राजा त्वया देव शतक्रतुः ॥ ३८ ॥ प्रयच्छ नो हि लोकेश पार्थिवं नरपुङ्गवम् । तस्मै पूजां प्रयुञ्जाना धूतपापाश्चरेमहि । न वसामो विना राज्ञा एष नो निश्चयः परः ॥३९॥ प्रजानां वचनं श्रुत्वा निश्चयित्वाऽर्थमुत्तमम् ॥ ४० ॥ ततो ब्रह्मा सुरश्रेष्ठो लोकपालान् सवासवान् । समाहूयाऽब्रवीत् सर्वांस्तेजोभागान् प्रयच्छत ॥ ४१ ॥ ततो ददुर्लोकपालाः सर्वे भागान् स्वतेजसः । अक्षुपश्च ततो ब्रह्मा यतो जातः क्षुपो नृपः ॥ ४२ ॥ तं ब्रह्मा लोकपालानां सहांशैः समयोजयत् । ततो ददौ नृपं तासां प्रजानामीश्वरं क्षुपम् ॥४३॥ तत्रैन्द्रेण च भागेन महीमाज्ञापयन्नृपः । वारुणेन तु भागेन वपुः पुष्यति राघव ॥ ४४ ॥

सुमहाफलमुच्यते । भरण इति । मरुतां देवानामपि भरणे रक्षणे । अपिशब्दात् किमुतैतद्भरण इत्यर्थः । भरणेऽपि भवान् शक्तः फलानां महतामपीति च

कौबेरेण तु भागेन वित्तमासां ददौ तदा । यस्तु याम्यो ऽभवद्भागस्तेन शास्ति स्म स प्रजाः ॥ ४५ ॥ तत्रैन्द्रेण नरश्रेष्ठ भागेन रघुनन्दन । प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते तारणार्थं मम प्रभो ॥ ४६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषेः परम धार्मिकम् । तद्रामः प्रतिजग्राह मुनेराभरणं वरम् ॥४७॥ प्रतिगृह्य ततो रामस्तदाभरणमुत्तमम् । आगमं तस्य दीप्तस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ४८ ॥ अत्यद्भुतमिदं दिव्यं वपुषा युक्तमुत्तमम् । कथं भगवता प्राप्तं कुतो वा केन वा हृतम् ॥ ४९ ॥ कुतूहलितया ब्रह्मन् पृच्छामि त्वां महायशः । आश्चर्याणां बहूनां हि निधिः परमको भवान् ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे मुनिर्वाक्यमथा ब्रवीत् । शृणु राम यथा वृत्तं पुरा त्रेतायुगे युगे ॥ ५१ ॥ रमणीयप्रदेशेऽस्मिन् वने यद् दृष्टवानहम् । आश्चर्यं मे महाबाहो दानमाश्रित्य केवलम् ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे०श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥७६॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

पुरा त्रेतायुगे राम ह्यरण्यं बहुविस्तरम् ।
समन्ताद्योजनशतं निर्मृगं पक्षिवर्जितम् ॥ १ ॥
तस्मिन्निर्मानुषेऽरण्ये कुर्वाणस्तप उत्तमम् ।
अहमाक्रमितुं सौम्य तदरण्यमुपागमम् ॥ २ ॥

पाठः ॥३१-४७॥ प्रतिगृह्येति । आगमं प्राप्तिमार्गम् ॥४८॥ अत्यद्भुतमिति । कुतो वा केन वा निमित्तेन केन पुरुषेण वा हृतमुपहृतम्, दत्तमिति यावत् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ एवमिति । त्रेतायुगे त्रेतायुगाख्ये ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण० षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

पुरेत्यादि । पुरा त्रेतायुगे पूर्वचतुर्युगवर्तित्रेतायुगे । बहुविस्तरं बहुविस्तारम् । पक्षिवर्जितमिति । अरण्यम्, अभूदिति शेषः ॥ १ ॥ तस्मिन्निति ।

त्वं हि शक्तस्तारयितुं सेन्द्रानपि दिवौकसः । तस्मात् प्रदास्ये विधिवत्तत् प्रतीच्छ नराधिप ॥३२॥ दिव्यमाभरणं चित्रं प्रदीप्तमिव भास्करम् ॥ ३३ ॥ अथोवाच महात्मानमिक्ष्वाकूणां महारथः । रामो मतिमतां श्रेष्ठः क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ३४ ॥ प्रतिग्रहोऽयं भगवन् ब्राह्मणस्याविगर्हितः । गृह्णीयां क्षत्रियोऽहं वै कथं ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणेन विशेषेण दत्तं तद्वक्तुमर्हसि । एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच महानृषिः ॥ ३६ ॥ आसन् कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरायुगे । अपार्थिवाः प्रजाः सर्वाः सुराणां तु शतक्रतुः ॥३७॥ ताः प्रजा देवदेवेशं राजार्थं समुपाद्रवन् । सुराणां स्थापितो राजा त्वया देव शतक्रतुः ॥ ३८ ॥ प्रयच्छ नो हि लोकेश पार्थिवं नरपुङ्गवम् । तस्मै पूजां प्रयुञ्जाना धूतपापाश्चरेमहि । न वसामो विना राज्ञा एष नो निश्चयः परः ॥३९॥ प्रजानां वचनं श्रुत्वा निश्चयित्वाऽर्थमुत्तमम् ॥ ४० ॥ ततो ब्रह्मा सुरश्रेष्ठो लोकपालान् सवासवान् । समाहूयाऽब्रवीत् सर्वांस्तेजोभागान् प्रयच्छत ॥ ४१ ॥ ततो ददुर्लोकपालाः सर्वे भागान् स्वतेजसः । अक्षुपञ्च ततो ब्रह्मा यतो जातः क्षुपो नृपः ॥ ४२ ॥ तं ब्रह्मा लोकपालानां सहांशैः समयोजयत् । ततो ददौ नृपं तासां प्रजानामीश्वरं क्षुपम् ॥४३॥ तत्रैन्द्रेण च भागेन महीमाज्ञापयन्नृपः । वारुणेन तु भागेन वपुः पुष्यति राघव ॥ ४४ ॥

सुमहाफलमुच्यते । भरण इति । मरुतां देवानामपि भरणे रक्षणे । अपिशब्दात् किमुतैतद्भरण इत्यर्थः । भरणेऽपि भवान् शक्तः फलानां महतामपीति च

कौबेरेण तु भागेन वित्तमासां ददौ तदा । यस्तु याम्यो ऽभवद्भागस्तेन शास्ति स्म स प्रजाः ॥ ४५ ॥ तत्रैन्द्रेण नरश्रेष्ठ भागेन रघुनन्दन । प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते तारणार्थं मम प्रभो ॥ ४६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषेः परम धार्मिकम् । तद्रामः प्रतिजग्राह मुनेराभरणं वरम् ॥ ४७॥ प्रतिगृह्य ततो रामस्तदाभरणमुत्तमम् । आगमं तस्य दीप्तस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ४८ ॥ अत्यद्भुतमिदं दिव्यं वपुषा युक्तमुत्तमम् । कथं भगवता प्राप्तं कुतो वा केन वा हृतम् ॥ ४९ ॥ कुतूहलितया ब्रह्मन् पृच्छामि त्वां महायशः । आश्चर्याणां बहूनां हि निधिः परमको भवान् ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे मुनिर्वाक्यमथा ब्रवीत् । शृणु राम यथा वृत्तं पुरा त्रेतायुगे युगे ॥ ५१ ॥ रमणीयप्रदेशेऽस्मिन् वने यद् दृष्टवानहम् । आश्चर्यं मे महाबाहो दानमाश्रित्य केवलम् ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥७६॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

पुरा त्रेतायुगे राम ह्यरण्यं बहुविस्तरम् ।
समन्ताद्योजनशतं निर्मृगं पक्षिवर्जितम् ॥ १ ॥
तस्मिन्निर्मानुषेऽरण्ये कुर्वाणस्तप उत्तमम् ।
अहमाक्रमितुं सौम्य तदरण्यमुपागमम् ॥ २ ॥

पाठः ॥२१-४७॥ प्रतिगृह्येति । आगमं प्राप्तिमार्गम् ॥४८॥ अत्यद्भुतमिति । कुतो वा केन वा निमित्तेन केन पुरुषेण वा हृतमुपहृतम्, दत्तमिति यावत् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ एवमिति । त्रेतायुगे त्रेतायुगाख्ये ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण० षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

पुरेत्यादि । पुरा त्रेतायुगे पूर्वचतुर्युगवर्तित्रेतायुगे । बहुविस्तरं बहुविस्तारम् । पक्षिवर्जितमिति । अरण्यम्, अभूदिति शेषः ॥ १ ॥ तस्मिन्निति ।

तस्य रूपमरण्यस्य निर्देष्टुं न शशाक ह । फलमूलैः सुखास्वादैर्बहुरूपैश्च पादपैः ॥ ३ ॥ तस्यारण्यस्य मध्ये तु सरो योजनमायतम् । हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ॥ ४ ॥ पद्मोत्पलसमाकीर्णं समतिक्रान्तशैवलम् । तदाश्चर्यमिवात्यर्थं सुखास्वादमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ अरजस्कं तथाऽक्षोभ्यं श्रीमत् पक्षिगणायुतम् । समीपे तस्य सरसो महदद्भुतमाश्रमम् ॥ ६ ॥ पुराणं पुण्यमत्यर्थं तपस्विजनवर्जितम् । तत्राहमवसं रात्रिं नैदाघीं पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय सरस्तदुपचक्रमे । अथापश्यं शवं तत्र सुपुष्टमजरं क्वचित् ॥ ८ ॥ पङ्क्तिभेदेन पुष्टाङ्गं समाश्रितसरोवरम् । तिष्ठन्तं परया लक्ष्म्या तस्मिंस्तोयाशये नृप ॥ ९ ॥ तमर्थं चिन्तयानोऽहं मुहूर्तं तत्र राघव । उषितोऽस्मि सरस्तीरे किं न्विदं स्यादिति प्रभो ॥ १० ॥ अथापश्यं मुहूर्तेन दिव्यमद्भुतदर्शनम् । विमानं परमोदारं हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ ११ ॥ अत्यर्थं स्वर्गिणं तत्र विमाने रघुनन्दन । उपास्तेऽप्सरसां वीर सहस्रं दिव्यभूषणम् ॥ १२ ॥

तस्मिन् अरण्ये तदेकदेशे । तपः कुर्वाणोऽहं तदरण्यमाक्रमितुम् आ समन्तात् पर्यटनं कृत्वा कार्त्स्न्येनावगन्तुमुपागमम् उपगतवान् ॥ २ ॥ तस्येति । निर्देष्टुं परिज्ञातुम् । न शशाक नाशक्नुवम् । तस्य रूपमिति । सुखावहं रूपमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पद्मेति । सुखास्वादम्, सुखावहप्राशनपानीयवदित्यर्थः ॥ ५ ॥ अरजस्कमिति । अरजस्कं निर्मलम् ॥ ६ ॥ पुराणमिति । नैदाघीं निदाघसंबन्धिनीम् ॥ ७ ॥ प्रभात इति । काले साधु काल्यम्, प्रातःकालकर्तव्यं स्नानकर्म उद्दिश्य उत्थाय उपचक्रमे । अपरोक्षेऽपि लिडार्षः ॥ ८ ॥ पङ्क्तिभेदेनेति ।

स०—बहुरूपैश्च काननैः इति पाठः । बहुरूपैः अनेकाकारैः सुवर्णमयैर्वा । "बहुरूपं च पुरटम्" इति काठकभाष्याभिहिताभिधानात् । काननैः अवान्तरैः ॥ ३ ॥

गायन्ति दिव्यगेयानि वादयन्ति तथाऽपराः । क्ष्वेलयन्ति तथा चान्या नृत्यन्ति च तथाऽपराः ॥ १३ ॥ अपरा श्चन्द्ररश्म्याभैर्हेमदण्डैश्च चामरैः । दोधूयुर्वदनं तस्य पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥ १४ ॥ ततः सिंहासनं त्यक्त्वा मेरुकूटमिवांशुमान् । पश्यतो मे तदा राम विमाना दवरुह्य च । तं शवं भक्षयामास स स्वर्गी रघुनन्दन ॥ १५ ॥ तथा भुक्त्वा यथाकामं मांसं बहुसुपीवरम् । अवतीर्य सरः स्वर्गी संस्प्रष्टुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ उपस्पृश्य यथान्यायं स स्वर्गी रघुपुङ्गव । आरोढुमुपचक्राम विमानवरमुत्तमम् ॥ १७ ॥ तमहं देवसङ्काशमारोहन्तमुदीक्ष्य वै । अथाह मब्रवं वाक्यं स्वर्गिणं पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ को भवान् देवसङ्काश आहारश्च विगर्हितः । त्वयेदं भुज्यते सौम्य किमर्थं वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ कस्य स्यादीदृशो भाव आहारो देवसम्मतः । आश्चर्यं वर्तते सौम्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥ नाहमौपयिकं मन्ये तव भक्ष्यमिदं शवम् ॥ २१ ॥ इत्येवमुक्तः स नरेन्द्र नाकी कौतूहलात् सूनृतया गिरा च । श्रुत्वा च वाक्यं मम सर्वमेतत् सर्वं तथा चाकथयन्ममेति ॥ २२ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

लक्ष्म्या, उपेतमिति शेषः ॥ ९-१५ ॥ तथेति । संस्प्रष्टुं शुद्धाचमनं कर्तु मित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अहमित्यस्य क्रियाभेदाद्भेदः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कस्येति । आहारः ईदृशो भावश्च देवसंमतः । अतः आश्चर्यमेव वर्तते । अतस्तत्सर्वं तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि ॥ २०-२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणि मुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

स०—चन्द्ररश्म्याभैः तदाभकेशयुतैः । दोधूयुः, यङ्लुगन्तोऽयम् ॥ १४ ॥ तं मया दृष्टम् ॥ १५ ॥ अहं देवसङ्काशमिति पदमेकम् । अहंदेवो रुद्रः, तत्सङ्काशम, तेन नाहमिति पुनरुक्तम् । तमारोहन्त मुदीक्ष्य तमेवाह मब्रवमित्यन्वयः । अतस्तमिति च नाधिकम् । तमेव पुरुषर्षभ इति पाठः ॥ १८ ॥ आहारः शवरूपः । इदं शवकलेवरम् ॥ १९ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

श्रुत्वा तु भाषितं वाक्यं मम राम शुभाक्षरम् । प्राञ्जलिः प्रत्युवाचेदं स स्वर्गी रघुनन्दन ॥ १ ॥ शृणु ब्रह्मन् पुरा वृत्तं ममैतत् सुखदुःखयोः । अनतिक्रमणीयं हि यथा पृच्छसि मां द्विज ॥ २ ॥ पुरा वैदर्भको राजा पिता मम महायशाः । सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रद्वयं ब्रह्मन् द्वाभ्यां स्त्रीभ्यामजायत । अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान् सुरथोऽभवत् ॥ ४ ॥ ततः पितरि स्वर्याते पौरा मामभ्यषेचयन् । तत्राहं कृतवान् राज्यं धर्म्यं च सुसमाहितः ॥ ५ ॥ एवं वर्ष सहस्राणि ममातीतानि सुव्रत । राज्यं कारयतो ब्रह्मन् प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ ६ ॥ सोऽहं निमित्ते कस्मिंश्चि द्विज्ञातायुर्द्विजोत्तम। कालधर्मं हृदि न्यस्य ततो वनमुपाग मम् ॥ ७ ॥ सोऽहं वनमिदं दुर्गं मृगपक्षिविवर्जितम् । तपश्चर्तुं प्रविष्टोऽस्मि समीपे सरसः शुभे ॥ ८ ॥ भ्रातरं सुरथं राज्ये ह्यभिषिच्य महीपतिम् । इदं सरः समासाद्य तपस्तप्तं मया चिरम् ॥९॥ सोऽहं वर्षसहस्राणि तपस्त्रीणि महावने । तप्त्वा सुदुष्करं प्राप्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ १० ॥

॥ १ ॥ शृण्विति । सुखदुःखयोरिति । देवत्वशवभुक्तत्वरूपयोः, कारण मिति शेषः ॥२–४॥ तत इति । धर्म्यं धर्मादनपेतं यथा भवति तथा ॥५॥६॥ सोऽहमिति । निमित्ते कस्मिंश्चिदिति । केनचिन्निमित्तेन लक्षणेन सामुद्रिका दिना । विज्ञातायुः निश्चितायुरवधिः । कालधर्मं हृदि न्यस्य । स्वस्य मरणकालं

स०–सुखदुःखयोः दिव्यदेहशवाशननिमित्तकयोः, कारणमिति शेषः । अनतिक्रमणीयं अत्येतुमशक्यम् । एतत्कारणं यथा पृच्छसि तथा आनुपूर्व्येण । पुरावृत्तं वक्ष्यामि शृण्वित्यन्वयः ॥२॥ द्वाभ्यां स्त्रीभ्याम् एकस्या मेक एकस्यामेक इति पुत्रद्वयमजायत । तन्नामनी आह–अहमिति । अहं ज्येष्ठः । सुरथ इत्यपरः यवीयान् ॥४॥

तस्य मे स्वर्गभूतस्य क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम । बाधेते परमोदार ततोऽहं व्यथितेन्द्रियः । गत्वा त्रिभुवनश्रेष्ठं पितामहमुवाच ह ॥ ११ ॥ भगवन् ब्रह्मलोकोऽयं क्षुत्पिपासाविवर्जितः । कस्यायं कर्मणः पाकः क्षुत्पिपासानुगो ह्यहम् ॥१२॥ आहारः कश्च मे देव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१३॥ पितामहस्तु मामाह तवाहारः सुदेवज । स्वादूनि स्वानि मांसानि तानि भक्षय नित्यशः ॥१४॥ स्वशरीरं त्वया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमम् । अनुप्तं रोहते श्वेत न कदाचिन्महामते ॥ १५ ॥ तृप्तिर्न तेऽस्ति सूक्ष्माऽपि वने सत्त्वनिषेविते । पुरा तु भिक्षमाणाय भिक्षा वै यतये नृप । न हि दत्ता त्वयेन्द्राभ यस्मादतिथयेऽपि वै ॥१६॥ दत्तं न तेऽस्ति सूक्ष्मोऽपि तप एव निषेवसे । तेन स्वर्गगतो वत्स बाध्यसे क्षुत्पिपासया ॥ १७ ॥ स त्वं सुपुष्टमाहारैः स्वशरीरमनुत्तमम् । भक्षयित्वाऽमृतरसं तेन तृप्तिर्भविष्यति ॥ १८ ॥ यदा तु तद्वनं श्वेत अगस्त्यः सुमहानृषिः । आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद्विमोक्ष्यसे॥१९॥स हि तारयितुं सौम्य शक्तः सुरगणानपि । किं पुनस्त्वां महाबाहो क्षुत्पिपासावशं गतम् ॥ २० ॥ सोऽहं भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य निश्चयम् । आहारं गर्हितं कुर्मि स्वशरीरं द्विजोत्तम ॥ २१ ॥

ज्ञात्वेत्यर्थः ॥७-१०॥ तस्येति । स्वर्गभूतस्य स्वर्गं प्राप्तस्य । स्वर्गोऽत्र ब्रह्मलोकः ॥ ११-१४ ॥ स्वशरीरं त्वया पुष्टमिति । मुख्यं तपो न कृतम्, स्वशरीरमेव केवलं त्वया पुष्टम् । अनुप्तमकृतावापं बीजं न रोहते हि ॥१५॥ ॥ १६ ॥ दत्तमिति । सूक्ष्मोऽपि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । सूक्ष्ममपि अत्यल्पमपि । ते दत्तं दानं नास्ति देवपित्रतिथिषु । किन्तु तप एव केवलं निषेवसे निषेवितवानित्यर्थः । " मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः " इत्युक्तं दृढसमाधिरूपं तप एव कृतमित्यर्थः ॥ १७-२० ॥ सोऽहमिति । कुर्मि

बहून् वर्षगणान् ब्रह्मन् भुज्यमानमिदं मया। क्षयं नाभ्येति ब्रह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा ॥ २२ ॥ तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादस्माद्विमोचय। अन्येषां न गतिर्ह्यत्र कुम्भयोनिमृते द्विजम् ॥ २३॥ इदमाभरणं सौम्य तारणार्थं द्विजोत्तम। प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥ इदं तावत् सुवर्णं च धनं वस्त्राणि च द्विज। भक्ष्यं भोज्यं च ब्रह्मर्षे ददात्याभरणानि च॥२५॥ सर्वान् कामान् प्रयच्छामि भोगांश्च मुनिपुङ्गव। तारणे भगवन् मह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥२६॥ तस्याहं स्वर्गिणो वाक्यं श्रुत्वा दुःखसमन्वितम्। तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ॥२७॥ मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे। मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह ॥ २८ ॥ प्रनष्टे तु शरीरेऽसौ राजर्षिः परया मुदा। तृप्तः प्रमुदितो राजा जगाम त्रिदिवं सुखम् ॥ २९ ॥ तेनेदं शक्रतुल्येन दिव्यमाभरणं मम। तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥७८॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

तदद्भुततमं वाक्यं श्रुत्वाऽगस्त्यस्य राघवः।
गौरवाद्विस्मयाच्चैव पुनः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १ ॥

करोमि ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्येति। कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रं प्राप्तस्य। विमोचय, मामिति शेषः ॥ २३-२७ ॥ मयेति। तस्मिन् तारणनिमित्ते। विननाश ह पुनर्भक्षणाय नोपस्थितमित्यर्थः ॥२८-३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥
तदित्यादि। गौरवात् सर्वज्ञः सर्ववक्तेति संभावनया ॥ १ ॥

भगवंस्तद्वनं घोरं तपस्तप्यति यत्र सः । श्वेतो वैदर्भको राजा कथं स्यादमृगद्विजम् ॥२॥ तद्वनं स कथं राजा शून्यं मनुजवर्जितम् । तपश्चर्तुं प्रविष्टः स श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥३॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् । वाक्यं परमतेजस्वी वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ४ ॥ पुरा कृत युगे राम मनुर्दण्डधरः प्रभुः । तस्य पुत्रो महानासी दिक्ष्वाकुः कुलनन्दनः ॥५॥ तं पुत्रं पूर्वकं राज्ये निक्षिप्य भुवि दुर्जयम् । पृथिव्यां राजवंशानां भव कर्तेत्युवाच ह ॥६॥ तथेति च प्रतिज्ञातं पितुः पुत्रेण राघव । ततः परमसन्तुष्टो मनुः पुत्रमुवाच ह ॥ ७ ॥ प्रीतोऽस्मि परमोदार त्वं कर्तासि न संशयः । दण्डेन च प्रजा रक्ष मा च दण्डमकारणे ॥८॥ अपराधिषु यो दण्डः पात्यते मानवेषु वै । स दण्डो विधिवन्मुक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम् ॥९॥ तस्माद्दण्डे महाबाहो यत्नवान् भव पुत्रक । धर्मो हि परमो लोके कुर्वतस्ते भविष्यति ॥ १० ॥ इति तं बहु सन्दिश्य मनुः पुत्रं समाधिना । जगाम त्रिदिवं हृष्टो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥११॥ प्रयाते त्रिदिवं तस्मिन्निक्ष्वाकुरमितप्रभः । जनयिष्ये कथं पुत्रानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ १२ ॥

भगवन्निति । स यत्र तप्यति तद्वनं कथममृगद्विजम् ? ॥ २ ॥ तदिति । कथं तादृशं तद्वनं तपश्चर्तुं चरितुं प्रविष्टः ॥ ३॥४ ॥ पुरेति । दण्डधरो राजा प्रभुः वर्णाश्रम विभागतद्धर्मप्रवर्तनाधिकृतः ॥ ५-७ ॥ प्रीत इति । दण्डेन चेति । क्षत्रियसहजधर्मभूतेन । अकारणे दण्डं मा, पातयेति शेषः ॥ ८ ॥ ननु कथं परपीडावहो दण्डो युक्तः कर्तुमिति तत्राह—अपराधिष्वित्यादि । विधिवत् यथाशास्त्रम् यथापराधम् । मुक्तः प्रवर्तित इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ इतीति ।

कर्मभिर्बहुरूपैश्च तैस्तैर्मनुसुतः सुतान् । जनयामास धर्मात्मा शतं देवसुतोपमान् ॥ १३ ॥ तेषामवरजस्तात सर्वेषां रघुनन्दन । मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् ॥ १४ ॥ नाम तस्य च दण्डेति पिता चक्रेऽल्पमेधसः । अवश्यं दण्डपतनं शरीरेऽस्य भविष्यति ॥ १५ ॥ अपश्यमानस्तं देशं घोरं पुत्रस्य राघव । विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये राज्यं प्रादादरिन्दम ॥ १६ ॥ स दण्डस्तत्र राजाऽभूद्रम्ये पर्वतरोधसि । पुरं चाप्रतिमं राम न्यवेशयदनुत्तमम् ॥ १७ ॥ पुरस्य चाकरोन्नाम मधुमन्तमिति प्रभो । पुरोहितं तूशनसं वरयामास सुव्रतम् ॥ १८ ॥ एवं स राजा तद्राज्यमकरोत् सपुरोहितः । प्रहृष्टमनुजाकीर्णं देवराज्यं यथा वृषा ॥ १९ ॥ ततः स राजा मनुजेन्द्रपुत्रः सार्धं च तेनोशनसा तदानीम् । चकार राज्यं सुमहन्महात्मा शक्रो दिवीवोशनसा समेतः ॥ २० ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एतदाख्याय रामाय महर्षिः कुम्भसम्भवः ।
अस्यामेवापरं वाक्यं कथायामुपचक्रमे ॥ १ ॥
ततः स दण्डः काकुत्स्थ बहुवर्षगणायुतम् ।
अकरोत्तत्र दान्तात्मा राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २ ॥

समाधिना योगेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ कर्मभिरिति । बहुरूपैरिति । यज्ञदानतपोलक्षणैरित्यर्थः ॥ १३ ॥ तेषामिति । पूर्वजाः ज्येष्ठाः ॥ १४ ॥ नामेति । दण्ड इत्याख्याकरणं पितुः सर्वज्ञत्वात् अन्वर्थतावसायपूर्वकमित्याह—अवश्यमित्यादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ स इति । पर्वतरोधसि पर्वततटप्रान्ते ॥ १७–२० ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामा० एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥
एतदित्यादि । अस्यामेवापरं वाक्यमिति । प्रोक्तदानकथायामेव संबद्धम्

अथ काले तु कस्मिंश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमम् । रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रे मासि मनोहरे ॥ ३ ॥ तत्र भार्गवकन्यां स रूपेणाप्रतिमां भुवि । विचरन्तीं वनोद्देशे दण्डोऽपश्यदनुत्तमाम् ॥४॥ स दृष्ट्वा तां सुदुर्मेधा अनङ्गशरपीडितः । अभिगम्य सुसंविग्नां कन्यां वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य वाऽसि सुता शुभे । पीडितोऽहमनङ्गेन गच्छामि त्वां शुभानने ॥ ६ ॥ तस्य चैवं ब्रुवाणस्य मोहोन्मत्तस्य कामिनः । भार्गवी प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं नृपम् ॥७॥ भार्गवस्य सुतां विद्धि देवस्याक्लिष्टकर्मणः । अरजां नाम राजेन्द्र ज्येष्ठामाश्रमवासिनीम् ॥ ८ ॥ मा मां स्पृश बलाद्राजन् कन्या पितृवशा ह्यहम् । गुरुः पिता मे राजेन्द्र त्वं च शिष्यो महात्मनः । व्यसनं सुमहत् क्रुद्धः स ते दद्यान्महातपाः ॥ ९ ॥ यदि वाऽन्यन्मया कार्यं धर्मदृष्टेन सत्पथा । वरयस्व नृपश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम् ॥ १० ॥ अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद् घोराभिसंहितम् । क्रोधेन हि पिता मेऽसौ त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् ॥ ११ ॥ दास्यते चानवद्याङ्ग तव मां याचितः पिता ॥१२॥ एवं ब्रुवाणामरजां दण्डः कामवशं गतः । प्रत्युवाच मदोन्मत्तः शिरस्याधाय चाञ्जलिम् ॥ १३ ॥ प्रसादं कुरु सुश्रोणि न कालं क्षेप्तुमर्हसि । त्वत्कृते हि मम प्राणा विदीर्यन्ते वरानने ॥ १४ ॥

अपरं तत्पृष्टोत्तरभूतं कथान्तरमित्यर्थः ॥ १ ॥२॥ अथेति । भार्गवः शुक्रः तस्यायमपि भार्गवः तम् ॥ ३-६ ॥ तस्येति । मोहेन काममोहेन उन्मत्तः उचितानुचितवचनकर्मविवेकरहितः ॥ ७-९ ॥ यदि वाऽन्यदित्यादि । यदि वाऽन्यत्कामभोगानुकूलम् ॥ १० ॥ अन्यथेति । घोराभिसंहितं महानर्थसंबद्धम् ॥ ११-१२ ॥ प्रसादमिति । कालं क्षेप्तुं विलम्बं कर्तुमित्यर्थः ॥ १४ ॥

त्वां प्राप्य मे वधो वा स्याच्छापो वा यदि दारुणः । भक्तं भजस्व मां भीरु भजमानं सुविह्वलम् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा तु तां कन्यां दोर्भ्यां गृह्य बलाद्बली । विस्फुरन्तीं यथाकामं मैथुनायोपचक्रमे ॥ १६ ॥ एतमर्थं महाघोरं दण्डः कृत्वा सुदारुणम् । नगरं प्रययावाशु मधुमन्तमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ अरजाऽपि रुदन्ती सा आश्रमस्याविदूरतः । प्रतीक्षन्ती सुसन्त्रस्ता पितरं देवसन्निभम् ॥ १८ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

स मुहूर्तादुपश्रुत्य देवर्षिरमितप्रभः । स्वमाश्रमं शिष्यवृतः क्षुधार्तः सन्न्यवर्तत ॥ १ ॥ सोऽपश्यदरजां दीनां रजसा समभिप्लुताम् । ज्योत्स्नामिवारुणग्रस्तां प्रत्यूषे न विराजतीम् ॥ २ ॥ तस्य रोषः समभवत् क्षुधार्तस्य विशेषतः । निर्दहन्निव लोकांस्त्रीन् शिष्यांश्चैतदुवाच ह ॥ ३ ॥ पश्यध्वं विपरीतस्य दण्डस्याविजितात्मनः । विपत्तिं घोरसङ्काशां क्रुद्धामग्निशिखामिव ॥ ४ ॥

त्वामिति । त्वां प्राप्य मे यदि वधादिर्भवेत्, भवतु नामेति शेषः ॥ १९ ॥ एवमिति । विस्फुरन्तीं विलुठन्तीम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अरजाऽपीति । प्रतीक्षन्ती पितरम्, आस्त इति शेषः । प्रतीक्षते स्म संत्रस्तेति च पाठः ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामायणव्या० अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

स मुहूर्तादित्यादि । उपश्रुत्येति, शिष्यमुखात् वृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ स इति । प्रत्यूषे प्रातःकाले ॥ २ ॥ ३ ॥ पश्यध्वमिति । विपरीतस्य विपरीतानुष्ठानस्य । विपत्तिं विनाशम्, मत्क्रोधतो जायमानामिति शेषः । अग्निशिखामिव स्थितां क्रुद्धामरजाम् । क्रुद्धादग्निशिखामिवेति पाठे क्रुद्धान्मत्तो

क्षयोऽस्य दुर्मतेः प्राप्तः सानुगस्य दुरात्मनः। यः प्रदीप्तां हुताशस्य शिखां वै स्प्रष्टुमिच्छति ॥ ५ ॥ यस्मात् स कृतवान् पापमीदृशं घोरसंहितम् । तस्मात् प्राप्स्यति दुर्मेधाः फलं पापस्य कर्मणः ॥६॥ सप्तरात्रेण राजाऽसौ सभृत्यबलवाहनः । पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ ७ ॥ समन्ताद्योजनशतं विषयं चास्य दुर्मतेः । धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ॥ ८ ॥ सर्वं सत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि च। महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोऽगमन् ॥९ ॥ दण्डस्य विषयो यावत्तावत् सर्वसमुच्छ्रयम् । पांसुवर्षमिवालक्ष्यं सप्तरात्रं भविष्यति ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षस्तदाश्रमनिवासिनम् । जनं जनपदान्तेषु स्थीयतामिति चाब्रवीत् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा तूशनसो वाक्यं सोश्रमावसथो जनः । निष्क्रान्तो विषयात्तस्मात् स्थानं चक्रेऽथ बाह्यतः ॥ १२ ॥ स तथोक्त्वा मुनिजनमरजामिदमब्रवीत् । इहैव वस दुर्मेधे आश्रमे सुसमाहिता ॥ १३ ॥

जायमानामग्निशिखासदृशीं विपत्तिं विनाशं पश्यध्वम् ॥ ४ ॥ क्षय इति । अस्य प्राप्तः क्षय इति योजना ॥५॥ शिखां वै स्प्रष्टुमिच्छतीत्युक्तान्यापदेशार्थं विशदयति—यस्मादित्यादि । ईदृशमिति मत्पुत्रीधर्षणरूपमित्यर्थः॥६॥ ॥ ७ ॥ समन्तादिति । धक्ष्यत इति, नाशयिष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ सर्वेति । विलयमगमन् गमिष्यन्तीति यावत् ॥ ९ ॥ दण्डस्येति । सर्वसमुच्छ्रयं चराचर प्राणिमात्रमित्यर्थः । उच्छ्रयत्यस्मादित्युच्छ्रयम् । पांसुवर्षमिवालक्ष्यमिति । पांसुवर्षं प्रसिद्धप्रलयपांसुमहावर्षमिव प्राप्य सप्तरात्रं सप्तरात्रपर्यन्तम् अलक्ष्यं भविष्यतीति । विनष्टपुरपौरजानपदकं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ इतीति । तदाश्रमवासिनमिति । स्वाश्रमनिवासिनमित्यर्थः । जनपदान्तेषु दण्डजनपद सीमान्तदेशेष्वित्यर्थः ॥११॥ श्रुत्वेति । सोश्रमावसथ इति छान्दसः सन्धिः । एतावता कथं तदमृगद्विजमित्यस्योत्तरं निवृत्तम् ॥ १२ ॥ निर्जनं वनं कथं

स०—हे दुर्मेधे दुर्मेधः ! दुर्मेधे नि (द) यज्ञादिमत्याश्रमे इति वा । असिच् बुद्धिपर्यायमेधाशब्दस्येति—

इदं योजनपर्यन्तं सरः सुरुचिरप्रभम् । अरजे विज्वरा भुङ्क्ष्व कालश्चात्र प्रतीक्ष्यताम् ॥ १४ ॥ त्वत्समीपे च ये सत्त्वा वासमेष्यन्ति तां निशाम् । अवध्याः पांसु वर्षेण ते भविष्यन्ति नित्यदा ॥ १५ ॥ श्रुत्वा नियोगं ब्रह्मर्षेः साऽरजा भार्गवी तदा । तथेति पितरं प्राह भार्गवं भृशदुःखिता । इत्युक्त्वा भार्गवो वासमन्यत्र समकारयत् ॥ १६ ॥ तच्च राज्यं नरेन्द्रस्य सभृत्यबलवाहनम् । सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतं यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १७ ॥ तस्यासौ दण्डविषयो विन्ध्यशैवलयोर्नृप । शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन वैधर्म्ये सहिते कृते ॥ १८ ॥ ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते । तपस्विनः स्थिता ह्यत्र जनस्थान मतोऽभवत् ॥ १९ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि राघव । सन्ध्यामुपासितुं वीर समयो ह्यतिवर्तते ॥ २० ॥ एते महर्षयः सर्वे पूर्णकुम्भाः समन्ततः । कृतोदका नरव्याघ्र आदित्यं पर्युपासते ॥ २१ ॥

तपसे प्रविष्ट इत्यस्योत्तरमाह—स तथेत्यादि । तव समलत्वात् इहैव वसेति । वासप्रयोजनमाह—सुसमाहितेति । शोभनसमाधिमतीत्यर्थः । समाध्यनुष्ठान स्यापि निमित्तमाह—दुर्मेध इति । यस्माद्धर्षणसहिष्णुर्दुर्बुद्धिरसि, ततः तादृश मलमोचनार्थं समाधिमती सती वसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं वस्तुं शक्यं पांसुवर्ष इत्यत्राह—इदं योजनपर्यन्तमित्यादि ॥ १४ ॥ त्वत्समीप इति । सत्त्वाः पक्ष्या दयः । एवं चोशनसोऽनुग्रहेण सरःप्रदेशस्य सुखावहत्वात्सुखवासत्वाच्चात्र तपसे प्रविष्ट इति भावः ॥ १५–१७ ॥ तस्येति । तस्यासौ । व्यत्ययात् षष्ठी । सो ऽसावित्यर्थः।सहिते पूर्णधर्मपूर्णसौख्यसहित इत्यर्थः । कृते कृतयुगे ॥ १८–२० ॥ एत इति । कृतोदकाः कृतस्नानादिकर्माण इत्यर्थः ॥ २१ ॥

—ज्ञायते । स्त्रीलिङ्गप्रजाशब्दसाहचर्यात् । यज्ञवाच्ययं पुंलिङ्गः । "मेधः क्रतौ स्त्रियां मेधा मतौ" इति विश्वः । एतत्पापपरिहारार्थं सुसमाहिता ह्याश्रमे वस

स तैर्ब्राह्मणमभ्यस्तं सहितैर्ब्रह्मवित्तमैः ।
रविरस्तं गतो राम गच्छोदकमुपस्पृश ॥ २२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकाशीतितमः सर्गः ॥८१॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

ऋषेर्वचनमाज्ञाय रामः सन्ध्यामुपासितुम् । उपाक्रमत सरः पुण्यमप्सरोगणसेवितम् ॥ १ ॥ तत्रोदकमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् । आश्रमं प्राविशद्रामः कुम्भयोनेर्महात्मनः॥२॥ तस्यागस्त्यो बहुगुणं कन्दमूलं तथौषधिम् । शाल्यादीनि पवित्राणि भोजनार्थमकल्पयत् ॥ ३ ॥ स भुक्तवान्नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् । प्रीतश्च परितुष्टश्च तां रात्रिं समुपाविशत् ॥ ४ ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय कृत्वाऽह्निकमरिन्दमः।ऋषिं समुपचक्राम गमनाय रघूत्तमः ॥ ५ ॥ अभिवाद्याब्रवीद्रामो महर्षिं कुम्भसम्भवम्। आपृच्छे स्वां पुरीं गन्तुं मामनुज्ञातुमर्हसि६

स तैरिति । स रविः ब्रह्मवित्तमैः तीर्थसमीपे सहितैः संगतैस्तैर्ऋषिभिरभ्यस्तं ब्राह्मणं ब्रह्ममन्त्रतन्त्रयोगाभ्यासलक्षणपूजाम्, प्राप्येति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज॰मणि॰उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥८१॥

ऋषेरित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ तस्येति । कन्दमूलं कन्दरूपं मूलं कन्दमूलम् । तथा ओषधिं दिव्यौषधिरूपम्, जरापलितघ्नमित्यर्थः । एवं बहुगुणप्रयोजनार्थं ददौ । भोजनार्थं तु शालिपवित्राणि पवित्रशाल्यन्नानीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रभात इति । काल्यं प्रातःकालिकमाह्निकं कृत्वा । गमनायेति । गमनानुज्ञार्थं

स॰–कन्दमूलं कन्दरूपं मूलमिति नागोजिभट्टः । कन्दः सूरणादिः । "कन्दस्तु सूरणे सस्यमूले जलधरेऽपि च" इति विश्वः । मूलं शिफा "मूलमाद्ये शिफायां च" इति च विश्वः । औषधम् आरोग्यदममृतवल्ल्यादि । शाल्यादीनि दिव्यतण्डुलादीनि ॥ ३ ॥ आपृच्छे "आङि नुप्रच्छयोः" इत्यात्मनेपदता । स्वाश्रमं स्वनगरीम् । सीतां लोकरीत्या त्यक्तवतो रामस्य विरक्तिवशात्स्वाश्रममित्युक्तिरिति मन्तव्यम् । आपृच्छे स्वाश्रमं गन्तुम् इति पाठः ॥ ६ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि दर्शनेन महात्मनः । द्रष्टुं चैवागमिष्यामि पावनार्थमिहात्मनः ॥ ७॥ तथा वदति काकुत्स्थे वाक्यमद्भुतदर्शनम् । उवाच परमप्रीतो धर्मनेत्रस्तपोधनः ॥ ८ ॥ अत्यद्भुतमिदं वाक्यं तव राम शुभाक्षरम् । पावनः सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दन ॥९॥ मुहूर्तमपि राम त्वां ये च पश्यन्ति केचन । पाविताः स्वर्गभूताश्च पूज्यास्ते सर्वदैवतैः ॥ १० ॥ ये च त्वां घोरचक्षुर्भिः पश्यन्ति प्राणिनो भुवि । हतास्ते यमदण्डेन सद्यो निरयगामिनः ॥ ११ ॥ ईदृशस्त्वं रघुश्रेष्ठ पावनः सर्वदेहिनाम् । भुवि त्वां कथयन्तोऽपि सिद्धिमेष्यन्ति राघव ॥ १२ ॥ गच्छ चारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् । प्रशाधि राज्यं धर्मेण गतिर्हि जगतो भवान् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः । अभ्यवादयत प्राज्ञस्तमृषिं पुण्यशालिनम् ॥ १४॥ अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं तांश्च सर्वांस्तपोधनान् । अध्यारोहत्तदव्यग्रः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १५ ॥ तं प्रयान्तं मुनिगणा ह्याशीर्वादैः समन्ततः । अपूजयन् महेन्द्राभं सहस्राक्षमिवामराः ॥१६॥ खस्थः स ददृशे रामः पुष्पके हेमभूषिते । शशी मेघसमीपस्थो यथा जलधरागमे ॥१७॥

मित्यर्थः ॥५॥६॥ धन्य इति । आगमिष्यामीति । अतः परमपि यदाऽऽकाङ्क्षा तदा आत्मनः पावनार्थमागमिष्यामीत्युक्तवानित्यर्थः ॥७॥ तथेति । परमप्रीत इति, एवं विनयवचनादिति शेषः । धर्मनेत्र इति । धर्मो नेत्रं ज्ञानसाधनं यस्य स तथा ॥ ८ ॥ ९ ॥ मुहूर्तमिति । स्वर्गभूताः स्वर्गं प्राप्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥ ईदृश इति । सिद्धिं परमं तत्त्वं ब्रह्मभावम् ॥ १२ ॥ गच्छेति । अरिष्टं सुखम् ॥ १३ ॥ एवमिति । प्रग्रहः उद्यतबाहुः ॥ १४–१७॥

स०–पावनार्थं लोकदृष्ट्या मम, आन्तरङ्गिकतया तव पावनार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते पूज्यमानस्ततस्ततः । अयोध्यां प्राप्य काकुत्स्थो मध्यकक्ष्यामवारुहत् ॥ १८ ॥ ततो विसृज्य रुचिरं पुष्पकं कामगामि तत् । विसर्जयित्वा गच्छेति स्वस्ति तेऽस्त्विति च प्रभुः ॥१९॥ कक्ष्यान्तर विनिक्षिप्तं द्वास्स्थं रामोऽब्रवीद्वचः । लक्ष्मणं भरतं चैव गत्वा तौ लघुविक्रमौ । ममागमनमाख्याय शब्दापयत मा चिरम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥८२॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । द्वास्स्थः कुमारावाहूय राघवाय न्यवेदयत् ॥१॥ दृष्ट्वा तु राघवः प्राप्तौ प्रियौ भरतलक्ष्मणौ । परिष्वज्य तदा रामो वाक्य मेतदुवाच ह ॥ २ ॥ कृतं मया यथा तथ्यं द्विजकार्य मनुत्तमम् । धर्मसेतुमतो भूयः कर्तुमिच्छामि राघवौ ॥ ३ ॥ अक्षय्यश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुर्मतो मम । धर्म प्रसाधकं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥

तत इति । मध्यकक्ष्याम्, प्राप्येति शेषः ॥ १८॥१९ ॥ कक्ष्यान्तरेति । विनि क्षिप्तं योजितमिति यावत् शब्दापयतेति पुगार्षः । आत्मानं शब्दवन्तं कुर्वि त्यर्थः । बहुवचनमार्षम् ॥२०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥१॥२॥ कृतमिति । द्विजकार्यं यथा प्रतिज्ञातं तत्तथा तथ्यं कृतम्, बालो जीवित इत्यर्थः । धर्मसेतुं राजधर्ममर्यादाभूतं राजसूयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अक्षय्य इति । धर्मप्रसाधकं धर्मवर्धकमित्यर्थः । धर्मप्रवचनमिति च

स०—कुमारौ लक्ष्मणभरतौ । द्वास्स्थः । तन्मध्ये मुख्य इत्येकवचनमिति वाऽवसेयम् ॥ १ ॥ धर्मसेतुं 'राजा राजसूयेन यजेत' इत्यादिबोधितराजमर्यादारूपं कर्म । "यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥" इत्युक्तेरीश्वरस्यापीतरप्रवृत्तये कर्मानुष्ठानं विहितमिति कर्तुमिच्छामीत्युक्तिः । नत्वप्राप्तफललाभार्थमिति भावः । हे राघवौ ! ॥ ३ ॥

युवाभ्यामात्मभूताभ्यां राजसूयमनुत्तमम् । सहितो यष्टु मिच्छामि तत्र धर्मो हि शाश्वतः ॥ ५ ॥ इष्ट्वा तु राजसूयेन मित्रः शत्रुनिबर्हणः । सुहुतेन सुयज्ञेन वरुणत्व मुपागमत् ॥ ६ ॥ सोमश्च राजसूयेन इष्ट्वा धर्मेण धर्मवित् । प्राप्तश्च सर्वलोकेषु कीर्तिस्थानं च शाश्वतम् ॥७॥ अस्मिन्नहनि यच्छ्रेयश्चिन्त्यतां तन्मया सह । हितं चायतियुक्तं च प्रयतौ कर्तुमर्हथः ॥ ८ ॥ श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वाक्यं वाक्यविशारदः । भरतः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९॥ त्वयि धर्मः परः साधो त्वयि सर्वा वसुन्धरा । प्रतिष्ठिता महाबाहो यशश्चामितविक्रम ॥ १० ॥ महीपालाश्च सर्वे त्वां प्रजापतिमिवामराः । निरीक्षन्ते महात्मानं लोकनाथं यथा वयम् ॥ ११ ॥ प्रजाश्च पितृवद्राजन् पश्यन्ति त्वां महाबल । पृथिव्या गतिभूतोऽसि प्राणिनामपि राघव ॥१२॥ स त्वमेवंविधं यज्ञमाहर्तासि कथं नृप । पृथिव्यां राजवंशानां विनाशो यत्र दृश्यते ॥१३॥ पृथिव्यां ये च पुरुषा राजन् पौरुष मागताः । सर्वेषां भविता तत्र संक्षयः सर्वकोपजः ॥ १४॥ स त्वं पुरुषशार्दूल गुणैरतुलविक्रम । पृथिवीं नार्हसे हन्तुं वशे हि तव वर्तते ॥ १५ ॥

पाठः ॥ ४ ॥ युवाभ्यामिति । तत्र धर्मो हि शाश्वत इति । तत्र राजसूये । क्षत्रियस्यासाधारणः अक्षयकीर्तिहेतुर्धर्म इत्यर्थः ॥ ५-७ ॥ अस्मिन्निति । हितम् इह लोके सुखम् । आयतियुक्तम्, उत्तरः काल आयतिः, उत्तरकाले च हितमित्यर्थः ॥८॥९॥ त्वयीति । सर्वा वसुंधरा प्रतिष्ठितेति । सार्वभौमत्वादिति भावः ॥१०॥११॥ प्रजा इति । पितृवत् पितरमिव ॥ १२-१४ ॥ स त्वमिति । तव वशे वर्तते तव स्वाधीने वर्तत इत्यर्थः ॥ १५-१८ ॥

भरतस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तदा । प्रहर्षमतुलं लेभे रामः सत्यपराक्रमः ॥ १६ ॥ उवाच च शुभं वाक्यं कैकेय्यानन्दवर्धनम् । प्रीतोऽस्मि परितुष्टोऽस्मि तवाद्य वचनेऽनघ ॥ १७ ॥ इदं वचनमक्लीबं त्वया धर्मसमाहितम् । व्याहृतं पुरुषव्याघ्र पृथिव्याः परिपालनम् ॥ १८ ॥ एष्यदस्मदभिप्रायाद्राजसूयात् क्रतूत्तमात् । निवर्तयामि धर्मज्ञ तव सुव्याहृतेन च ॥ १९ ॥ लोकपीडाकरं कर्म न कर्तव्यं विचक्षणैः । बालानां तु शुभं वाक्यं ग्राह्यं लक्ष्मणपूर्वज । तस्माच्छृणोमि ते वाक्यं साधुयुक्तं महामते ॥ २० ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

तथोक्तवति रामे तु भरते च महात्मनि । लक्ष्मणोऽथ शुभं वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १ ॥ अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपाप्मनाम् । पावनस्तव दुर्धर्षो रोचतां रघुनन्दन ॥ २ ॥ श्रूयते हि पुरावृत्तं वासवे सुमहात्मनि । ब्रह्महत्यावृतः शक्रो हयमेधेन पावितः ॥ ३ ॥ पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे । वृत्रो नाम महानासीद्दैतेयो लोकसंमतः ॥ ४ ॥

एष्यदिति । एष्यदस्मदभिप्रायात् अस्मदभिप्रायमेष्यतः मामकचिकीर्षामागमिष्यत इत्यर्थः ॥ १९॥२० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

तथोक्तवतीत्यादि ॥१॥ अश्वमेध इति । रोचतामित्यादि, अनुष्ठातुमिति शेषः । "सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति श्रुतेः ॥ २ ॥ एवमश्वमेधस्य ब्रह्महत्यादिसर्वपापशोधकत्वे पुरावृत्तकथनम्-

विस्तीर्णो योजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगुणं ततः । अनुरागेण लोकांस्त्रीन् स्नेहात् पश्यति सर्वतः ॥ ५ ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । शशास पृथिवीं स्फीतां धर्मेण सुसमाहितः ॥ ६ ॥ तस्मिन् प्रशासति तदा सर्वकामदुघा मही । रसवन्ति प्रसूनानि मूलानि च फलानि च ॥ ७ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी सुसम्पन्ना महात्मनः । स राज्यं तादृशं भुङ्क्ते स्फीतमद्भुतदर्शनम् ॥ ८ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कुर्यामनुत्तमम् । तपो हि परमं श्रेयः संमोहमितरत् सुखम् ॥ ९ ॥ स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु मधुरेश्वरम् । तप उग्रं समातिष्ठत्तापयन् सर्वदेवताः ॥ १० ॥ तपस्तप्यति वृत्रे तु वासवः परमार्तवत् । विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥ तपस्यता महाबाहो लोका वृत्रेण निर्जिताः । बलवान् स हि धर्मात्मा नैनं शक्ष्यामि शासितुम् ॥ १२ ॥ यद्यसौ तप आतिष्ठेद्भूय एवासुरेश्वरः । यावल्लोका धरिष्यन्ति तावदस्य वशानुगाः ॥ १३ ॥ तं चैनं परमोदारमुपेक्षसि महाबलम् । क्षणं हि न भवेद् वृत्रः क्रुद्धे त्वयि सुरेश्वर ॥ १४ ॥ यदा हि प्रीतिसंयोगं त्वया विष्णो समागतः । तदाप्रभृति लोकानां नाथत्वमुपलब्धवान् ॥ १५ ॥

श्रूयते हीत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥ विस्तीर्ण इति । ततस्त्रिगुणमिति । योजनशतत्रयमित्यर्थः । अनुरागेण स्वीयत्वाभिमानेन हेतुना, स्नेहात् ॥ ५–८ ॥ तस्येति । इतरत्सुखमिति । वैषयिकसुखमित्यर्थः ॥ ९ ॥ स इति । मधुरः सौम्यश्चासावीश्वरश्च मधुरेश्वरः तम् । मधुराया नगर्या ईश्वरं वा ॥ १० ॥ तप इति । परमार्तवत् परमार्तः सन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदीति । भूय एव अतः परमपीत्यर्थः । भूतजातमपीति शेषः ॥ १३ ॥ तं चेति । क्षणमपि न भवेत् न जीवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ यदा हीति । उपलब्धवान्, वृत्र इति शेषः ॥ १५ ॥

स त्वं प्रसादं देवानां कुरुष्व सुसमाहितः । त्वत्कृतेन हि सर्वं स्यात् प्रशान्तमरुजं जगत् ॥१६॥ इमे हि सर्वे विष्णो त्वां निरीक्षन्ते दिवौकसः। वृत्रघातेन महता त्वेषां साह्यं कुरुष्व ह ॥१७॥ त्वया हि नित्यशः साह्यं कृतमेषां महात्मनाम्। असह्यमिदमन्येषामगतीनां गतिर्भवान्॥१८॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे चतुरशीतितमः सर्गः ॥८४॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा शत्रुनिबर्हणः । वृत्रघातमशेषेण कथयेत्याह सुव्रत ॥ १ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु सुमित्रानन्दवर्धनः । भूय एव कथां दिव्यां कथयामास सुव्रतः॥२॥सहस्राक्षवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् । विष्णुर्देवानुवाचेदं सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥३॥ पूर्वं सौहृद बद्धोऽस्मि वृत्रस्य तु महात्मनः । तेन युष्मत्प्रियार्थं हि नाहं हन्मि महासुरम् ॥४॥ अवश्यं करणीयं च भवतां सुखमुत्तमम् । तस्मादुपायमाख्यास्ये येन वृत्रो निहन्यते५

स त्वमिति । रक्षणेनेति शेषः ॥ १६ ॥ इमे हीति । वृत्रघातेन हेतुना साह्यम् उपकारं कुरु । हशब्दः पादपूरकः ॥१७॥ त्वया हीति । अन्येषामिदमसह्यम् । अन्येषामसुराणां यद्यपि त्वत्साह्यमसह्यमथापि तत्कुरु । हि यस्माद्भवानेवागतीनां गतिः, तस्मात् ॥१८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

लक्ष्मणस्येत्यादि ॥ १-३ ॥ पूर्वमिति । सौहृदबद्धः भक्तिबद्धः । पूर्वं

स०—सर्वज्ञाय मया शैशवेन किञ्चिदुदञ्चितं नोदञ्चनीयमिति लज्जयोपरतं लक्ष्मणं विदितवेद्योऽपि प्रेमविशेषेण श्रोतुकामो राम आह—वृत्रघातमिति ॥१॥ प्रकृतोपयोगितया दिव्याम् ॥ २ ॥ सुहृदां भावः सौहार्दम् । “ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदवृद्धिः । कचित्सौहृदबद्धः इति दृश्यते । तत्राप्यच्छन्दःपीडाया एवमेव सुपठम् ॥४॥

त्रिधाभूतं करिष्यामि ह्यात्मानं सुरसत्तमाः । तेन वृत्रं सहस्राक्षो वधिष्यति न संशयः ॥ ६ ॥ एकांशो वासवं यातु द्वितीयो वज्रमेव तु । तृतीयो भूतलं शक्रस्तदा वृत्रं वधिष्यति ॥ ७ ॥ तथा ब्रुवति देवेशे देवा वाक्य मथाब्रुवन् । एवमेतन्न सन्देहो यथा वदसि दैत्यहन् ॥ ८ ॥ भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामो वृत्रासुरवधैषिणः । भजस्व परमोदार वासवं स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥ ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः । तदरण्यमुपाक्रामन् यत्र वृत्रो महासुरः ॥ १० ॥ तेऽपश्यंस्तेजसा भूतं तप्यन्त मसुरोत्तमम् । पिबन्तमिव लोकांस्त्रीन्निर्दहन्तमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठं देवास्त्रासमुपागमन् । कथमेनं वधिष्यामः कथं न स्यात् पराजयः ॥ १२ ॥ तेषां चिन्त यतां तत्र सहस्राक्षः पुरन्दरः । वज्रं प्रगृह्य पाणिभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि ॥ १३ ॥ कालाग्निनेव घोरेण तप्तेनैव महार्चिषा । पतता वृत्रशिरसा जगत् त्रासमुपागमत् ॥ १४ ॥ असम्भाव्यं वधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः । चिन्तयानो जगामाशु लोकस्यान्तं महायशाः ॥ १५ ॥

मिति । युष्माभिस्तद्वधप्रार्थनात्पूर्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्रिधेति । त्रिधाभूत त्रेधा विभक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ एकांश इति । तृतीयो भूतलं यात्विति । वृत्रदेह धारणशक्तिसिद्ध्यर्थम् इन्द्रस्य वृत्रहननजब्रह्महत्याबाधानिवृत्तिर्यावद्धरारक्ष णार्थं चेत्यर्थः॥७–१०॥त इति । भूतं व्याप्तम् । पिबन्तमित्यादिकं तेजोदुर्धर्षत्व परम् ॥ ११–१२ ॥ कालाग्निनेति । तप्तेन दीप्यमानेन । "तप सन्ताप दीप्त्योः" इति धातुः । दीप्तेनेति च पाठः । वज्रेण छेदनहेतुना पतता वृत्र शिरसा जगत्त्रासमुपागमत् ॥ १४ ॥ असंभाव्यमिति । असंभाव्यमनपराधिन

स०—पराजयः पराभवः कथं न स्यात्, एनं कथं वधिष्याम इति चिन्तयतामित्युत्तरेणान्वयः । पाणिभ्याम् अन्तर्निविष्टविष्ण्वंशपाणिरेकः एकः स्वपाणिरिति दक्षिणाभ्यां पाणिभ्यामित्यर्थः । महतो वज्रस्य सभगव दंशस्य वामास्पृश्यत्वात् । भवेद्भगवदंशाभावे बाहुर्बहुरप्यकिञ्चित्करः । तदनुग्रहे चैक एवालमिति व्याख्यानमिदं समञ्जसमिति भावः । "अयं मे हस्तो भगवान्" इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तमिन्द्रं ब्रह्महत्याऽऽशु गच्छन्तमनुगच्छति । अपत च्चास्य गात्रेषु तमिन्द्रं दुःखमाविशत् ॥ १६ ॥ हतारयः प्रनष्टेन्द्रा देवाः साग्निपुरोगमाः । विष्णुं त्रिभुवनेशानं मुहुर्मुहुरपूजयन् ॥ १७ ॥ त्वं गतिः परमेशान पूर्वजो जगतः पिता । रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १८ ॥ हतश्चायं त्वया वृत्रो ब्रह्महत्या च वासवम् । बाधते सुरशार्दूल मोक्षं तस्या विनिर्दिश ॥ १९ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् । मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ २० ॥ पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः । पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतो भयम् ॥ २१ ॥ एवं संदिश्य तां वाणीं देवानाममृतोपमाम् । जगाम विष्णुर्देवेशः स्तूयमानस्त्रिविष्टपम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

तदा वृत्रवधं सर्वमखिलेन स लक्ष्मणः ।
कथयित्वा नरश्रेष्ठः कथाशेषं प्रचक्रमे ॥ १ ॥
ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयङ्करे ।
ब्रह्महत्यावृतः शक्रः संज्ञां लेभे न वृत्रहा ॥ २ ॥

स्तप्यतो वृत्रस्य वधमसंभाव्यमनुचितं कृतमिति चिन्तयानो विबुधाधिपः लोकस्यान्तमन्तप्रदेशं लोकालोकात्परं तमःप्रदेशं जगाम । ब्रह्महत्या भिया पलायितोऽभूत् ॥ १५ ॥ तमिति । तं पलायमानमिन्द्रम् । ब्रह्महत्या, त्वष्ट्रा मुनिना वृत्रस्योत्पादितत्वात् । अस्य गात्रेष्वपतच्च, ब्रह्महत्येति शेषः । तमिन्द्रं ब्रह्महत्याग्रस्तमिन्द्रमित्यर्थः ॥ १६–२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ तदा वृत्रेत्यादि । कथाशेषम् वक्तुमिति शेषः ॥ १ ॥ तत इति । न संज्ञां

सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः । कालं तत्रावसत् कश्चिद्वेष्टमान इवोरगः ॥ ३ ॥ अथ नष्टे सहस्राक्षे उद्विग्नमभवज्जगत् । भूमिश्च ध्वस्तसङ्काशा निस्स्नेहा शुष्ककानना ॥ ४ ॥ निस्स्रोतसश्च ते सर्वे ह्रदाश्च सरितस्तथा । संक्षोभश्चैव सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ॥ ५ ॥ क्षीयमाणे तु लोकेऽस्मिन् सम्भ्रान्तमनसः सुराः । यदुक्तं विष्णुना पूर्वं तं यज्ञं समुपानयन् ॥ ६ ॥ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः । तं देशं समुपाजग्मुर्यत्रेन्द्रो भयमोहितः ॥ ७ ॥ ते तु दृष्ट्वा सहस्राक्षमावृतं ब्रह्महत्यया । तं पुरस्कृत्य देवेशमश्वमेधमुपाक्रमन् ॥ ८ ॥ ततोऽश्वमेधः सुमहान् महेन्द्रस्य महात्मनः । ववृधे ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वर ॥ ९ ॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु ब्रह्महत्या महात्मनः । अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं क्व मे स्थानं विधास्यथ ॥ १० ॥ ते तामूचुस्तदा देवास्तुष्टाः प्रीतिसमन्विताः । चतुर्धा विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे ॥ ११ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् । सन्निधौ स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा ॥ १२ ॥ एकेनांशेन वत्स्यामि पूर्णोदासु नदीषु वै । चतुरो वार्षिकान् मासान् दर्पघ्नी कामचारिणी ॥ १३ ॥

लेभ इति । ग्रहग्रस्तवदप्रकाशोऽभूदित्यर्थः ॥ २ ॥ स इति । कंचित्कालमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ अथेति । नष्टे अदृष्टे । उद्विग्नमिति, अराजकत्वादिति शेषः । निस्स्नेहा अनार्द्रा ॥ ४ ॥ निस्स्रोतस इति । अनावृष्टिकृत इति । इन्द्राभावमूलानावृष्टिकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ क्षीयमाण इति । समुपानयन् संपादयन्ति स्म ॥ ६ ॥ ७ ॥ त इति । तं देवेशमिति, विष्णुमित्यर्थः ॥ ८–१० ॥ त इति । हे दुरासदे, ब्रह्महत्ये ! इति शेषः ॥ ११ ॥ देवानामिति । सन्निधौ देवानां सन्निधौ । सन्दधाविति पाठे चतुर्धा विभागं संपादितवतीत्यर्थः । अन्यत्र महेन्द्रादन्यत्र । दुर्वसा महेन्द्रे दुर्वसा ॥ १२ ॥ एकेनेति । चतुर इति । "सिंहकर्कटयो

भूम्यामहं सर्वकालमेकेनांशेन दुर्वसा । वसिष्यामि न सन्देहः सत्येनैतद्ब्रवीमि वः ॥ १४॥ योऽयमंशस्तृतीयो मे स्त्रीषु यौवनशालिषु । त्रिरात्रं दर्पपूर्णासु वसिष्ये दर्पघातिनी ॥ १५ ॥ हन्तारो ब्राह्मणान् ये तु मृषापूर्वं मदूषकान् । तांश्चतुर्थेन भागेन संश्रयिष्ये सुरर्षभाः ॥ १६ ॥ प्रत्यूचुस्तां ततो देवा यथा वदसि दुर्वसे । तथा भवतु तत्सर्वं साधयस्व यदीप्सितम् ॥ १७॥ ततः प्रीत्याऽन्विता देवाः सहस्राक्षं ववन्दिरे । विज्वरः स च पूतात्मा वासवः समपद्यत ॥ १८॥ प्रशान्तं च जगत् सर्वं सहस्राक्षे प्रतिष्ठिते । यज्ञं चाद्भुतसङ्काशं तदा शक्रोऽभ्यपूजयत् ॥ १९ ॥ ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावो रघुनन्दन । यजस्व सुमहाभाग हयमेधेन पार्थिव ॥ २० ॥ इति लक्ष्मण वाक्यमुत्तमं नृपतिरतीव मनोहरं महात्मा । परितोषमवाप हृष्टचेता निशमय्येन्द्रसमानविक्रमौजाः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणेनोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ।
प्रत्युवाच महातेजाः प्रहसन् राघवो वचः ॥ १ ॥

र्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः" इति स्मरणात् । "पक्षा वै मासाः" इति पक्षानुसारेण चतुष्टात् । दर्पघ्नी, अपुण्यकृतामिति शेषः । कामचारिणी, स्नातुमिच्छतामिति शेषः । कामचारिणीति च पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ योग्यमिति । दर्पघातिनी पुरुषसंभोगसुखहारिणीति भावः ॥ १५–२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तर श्रीरामायणव्याख्याने षडशीतितमः सर्गः॥८६॥
तच्छ्रुत्वेत्यादि । अश्वमेधवैभवं स्वयमपि जानामीति प्रहासः ॥ १ ॥ २ ॥

एवमेव नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण । वृत्रघातमशेषेण वाजिमेधफलं च यत् ॥ २ ॥ श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापतेः । पुत्रो बाह्लीश्वरः श्रीमानिलो नाम महायशाः ॥ ३ ॥ स राजा पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा सुधार्मिकः । राज्यं चैव नरव्याघ्र पुत्रवत् पर्यपालयत् ॥ ४ ॥ सुरैश्च परमोदारैर्दैतेयैश्च महाधनैः । नागराक्षसगन्धर्वैर्यक्षैश्च सुमहात्मभिः ॥ ५ ॥ पूज्यते नित्यशः सौम्य भयार्तै रघुनन्दन । अबिभ्यंश्च त्रयो लोकाः सरोषस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ स राजा तादृशो ह्यासीद्धर्मे वीर्ये च निष्ठितः । बुद्ध्या च परमोदारो बाह्लिकेशो महायशाः ॥ ७ ॥ स प्रचक्रे महाबाहुर्मृगयां रुचिरे वने । चैत्रे मनोरमे मासि सभृत्यबलवाहनः ॥ ८ ॥ प्रजघ्ने च नृपोऽरण्ये मृगान् शतसहस्रशः । हत्वैव तृप्तिर्नाभूच्च राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ नानामृगाणामयुतं वध्यमानं महात्मना । यत्र जातो महासेनस्तं देशमुपचक्रमे ॥ १० ॥ तस्मिन् प्रदेशे देवेश शैलराजसुतां हरः । रमयामास दुर्धर्षः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ११ ॥ कृत्वा स्त्रीरूपमात्मानमुमेशो गोपतिध्वजः । देव्याः प्रियचिकीर्षुः सन् तस्मिन् पर्वतनिर्झरे ॥ १२ ॥ ये तु तत्र वनोद्देशे सत्त्वाः पुरुषवादिनः । वृक्षाः पुरुषनामानस्तेऽभवन् स्त्रीजनास्तदा ॥ १३ ॥

अथ वृषध्वजप्रियं विष्णवाराधनरूपं हयमेधं श्रावयितुं राम उपक्रमते—श्रूयत इत्यादि । बाह्लिदेशविशेषः ॥ २–५ ॥ पूज्यत इति । भयार्तैरिति विशेषणं दैतयादीनाम् । भयहेतुश्च तद्दोष इत्याह—अबिभ्यन्निति । बिभियुरित्यर्थः ॥६–९॥ नानेति । अयुतम् अयुतसङ्ख्याकम् । वध्यमानम्, अभूदिति शेषः । यत्र जात इत्यादि । महासेनः स्कन्दः ॥१०–१२॥ ये त्विति । पुरुष इति

यच्च किञ्चन तत् सर्वं नारीसंज्ञं बभूव ह । एतस्मिन्नन्तरे राजा स इलः कर्दमात्मजः । निघ्नन् मृगसहस्राणि तं देशमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ स दृष्ट्वा स्त्रीकृतं सर्वं सव्यालमृग पक्षिकम् । आत्मानं स्त्रीकृतं चैव सानुगं रघुनन्दन ॥ १५ ॥ तस्य दुःखं महच्चासीद्दृष्ट्वाऽऽत्मानं तथागतम् । उमापतेश्च तत् कर्म ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६ ॥ ततो देवं महात्मानं शितिकण्ठं कपर्दिनम् । जगाम शरणं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ १७ ॥ ततः प्रहस्य वरदः सह देव्या महेश्वरः । प्रजापतिसुतं वाक्यमुवाच वरदः स्वयम् ॥ १८ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे कार्दमेय महाबल । पुरुषत्व मृते सौम्य वरं वरय सुव्रत ॥ १९ ॥ ततः स राजा दुःखार्तः प्रत्याख्यातो महात्मना । न च जग्राह स्त्रीभूतो वरमन्यं सुरोत्तमात् ॥ २० ॥ ततः शोकेन महता शैल राजसुतां नृपः । प्रणिपत्य ह्युमां देवीं सर्वेणैवान्तरात्मना ॥ २१ ॥ ईशे वराणां वरदे लोकानामसि भामिनी । अमोघदर्शने देवि भज सौम्येन चक्षुषा ॥ २२ ॥ हृद्गतं तस्य राजर्षेर्विज्ञाय हरसन्निधौ । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवी रुद्रस्य सम्मता ॥ २३ ॥

वादो व्यपदेशो येषामिति पुरुषवादिनः । पुँल्लिङ्गशब्दवाच्या ये पदार्थाः सन्ति ॥ १३ ॥ यच्चेति । अन्यच्च यच्च किञ्चन नपुंसकलिङ्गवाच्यमस्ति तत्सर्वं नारीसंज्ञं स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यतार्हं स्त्रीविषं बभूव ॥ १४ ॥ स दृष्ट्वेत्यादि । अथात्मानं स्त्रीकृतम् ॥ १५ ॥ तस्येति । तथागतं तथावस्थां प्राप्तमात्मानं दृष्ट्वा तच्चात्मनस्तथाप्राप्तिरूपं कर्म तदिच्छावशात्प्राप्तं ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६-१८ ॥ उत्तिष्ठेति । कार्दमेयेति शुभ्रादित्वाड्ढक् । पुरुषत्वमृते पुरुषत्वं विना ॥ १९ ॥ तत इति । न च जग्राह स्त्रीभूत इति । गुरुवैषम्यमार्षम् । अन्य द्वरं पुंस्त्ववरणव्यातिरिक्तं वरं न जग्राह ॥ २० ॥ २१ ॥ ईश इति । सौम्येन चक्षुषा

अर्धस्य देवो वरदो वरार्धस्य तव ह्यहम् । तस्मादर्धं गृहाण त्वं स्त्रीपुंसोर्यावदिच्छसि ॥ २४ ॥ तदद्भुततरं श्रुत्वा देव्या वरमनुत्तमम् । सम्प्रहृष्टमना भूत्वा राजा वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २५ ॥ यदि देवि प्रसन्ना मे रूपेणा प्रतिमा भुवि । मासं स्त्रीत्वमुपासित्वा मासं स्यां पुरुषः पुनः ॥२६॥ ईप्सितं तस्य विज्ञाय देवी सुरुचिरानना । प्रत्युवाच शुभं वाक्यमेवमेव भविष्यति ॥ २७ ॥ राजन् पुरुषभूतस्त्वं स्त्रीभावं न स्मरिष्यसि । स्त्रीभूतश्च परं मासं न स्मरिष्यसि पौरुषम् ॥ २८ ॥ एवं स राजा पुरुषो मासं भूत्वाऽथ कार्दमिः । त्रैलोक्यसुन्दरी नारी मासमेकमिलाऽभवत् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥८७॥

अनुग्रहचक्षुषा मां भज अनुगृहाण ॥ २२ ॥ २३ ॥ अर्धस्येत्यादि । स्त्रीपुंसोरर्धस्य । समासाजन्तनिपाताभाव आर्षः । पुरुषत्वप्राप्तिरूपे वरे अर्धस्य देवो वरदो दाता । अर्धस्यैवाहं दात्री । अस्मात्त्वं मत्तोऽर्धं गृहाण । यावदिच्छसि यदिच्छसि ॥ २४ ॥ २५ ॥ यदीति । उपासित्वा प्राप्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ अनुग्रहान्तरमाह–राजन्नित्यादि ॥ २८ ॥ एवमिति । कार्दमिः । "अत इञ्" ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण व्याख्याने सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

स०–प्रसन्ना सन्नतायाधिकमपि किञ्चित्प्रयच्छति देवीति वदति- स्त्रीभावमित्यादिना ॥ २८ ॥ अत्र पितुः कर्दमेत्युक्तिः स्वयं हरस्येच्छया भामिनीभावोक्तिरिलस्य प्रयत्नेनैव पार्वत्या वरोक्तिर्व्यवस्थ येत्येवमा द्युक्तिश्च " ततो मनुः श्राद्धदेव. " इत्यारभ्य नवमे भागवते मातृबोधितहोतृव्यतिक्रमेण स्त्रिया जननम् । अनन्तरं वसिष्ठतपस्सन्तुष्टविष्णुप्रसादतो योषितः पुरुषत्वप्राप्तिः । तदनन्तरं सतीसहितस्य हरस्य समीपमुपयातवतां मुनीनां प्रेषणानन्तरमुमासन्तुष्ट्यै वनं प्रविष्टपुम्मात्रस्य स्त्रीत्वप्राप्तिशापः । तदुपरि सुद्युम्नगमनं स्त्रीत्वाप्तिः । पुनर्गुरुतपसा हरेणैव व्यवस्थया पुंस्त्वावाप्तिश्चेत्याद्युक्तिर्भारते हरिवंशे " मनोर्वैवस्वतस्यासन् " इत्यारभ्य मित्रावरुणांशेन इपपत्योत्पत्तिः पुनर्मित्रावरुणसन्निधिगमनं तत्प्रेषिताया इलायाः पुनर्वैवस्वतं प्रत्यागमनं मित्रावरुणयोः " आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि । मनोर्वंशकरः पुत्रस्त्वमेव च भवि–

अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

तां कथामिलसम्बन्धां रामेण समुदीरिताम् । लक्ष्मणो भरतश्चैव श्रुत्वा परमविस्मितौ ॥ १ ॥ तौ रामं प्राञ्जली भूत्वा तस्य राज्ञो महात्मनः । विस्तरं तस्य भावस्य तदा पप्रच्छतुः पुनः ॥ २ ॥ कथं स राजा स्त्रीभूतो वर्तयामासदुर्गतिः । पुरुषः स यदा भूतः कां वृत्तिं वर्तयत्यसौ ॥ ३ ॥ तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् । कथयामास काकुत्स्थस्तस्य राज्ञो यथागतम् ॥ ४ ॥ तमेव प्रथमं मासं स्त्रीभूता लोकसुन्दरी । ताभिः परिवृता स्त्रीभिर्ये च पूर्वपदानुगाः ॥ ५ ॥ तत् काननं विगाह्याशु विजह्रे लोकसुन्दरी । द्रुमगुल्मलताकीर्णं पद्भ्यां पद्मदलेक्षणा ॥ ६ ॥ वाहनानि च सर्वाणि सा त्यक्त्वा वै समन्ततः । पर्वताभोगविवरे तस्मिन् रेमे इला तदा ॥ ७ ॥ अथ तस्मिन् वनोद्देशे पर्वतस्याविदूरतः । सरः सुरुचिरप्रख्यं नानापक्षिगणैर्युतम् ॥ ८ ॥ ददर्श सा त्विला तस्मिन् बुधं सोमसुतं ततः । ज्वलन्तं स्वेन वपुषा पूर्णसोममिवोदितम् ॥ ९ ॥ तपन्तं च तपस्तीव्रमम्भोमध्ये दुरासदम् । यशस्करं कामकरं तारुण्ये पर्यवस्थितम् ॥ १० ॥

तां कथामित्यादि ॥ १ ॥ ताविति । प्राञ्जली इति द्विवचनम् । तस्य भावस्येति । स्त्रीपुंसभावस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ कथमिति । स्त्रीभूतः अत एव दुर्गतिः कथं वर्तयामास, तत्कालमिति शेषः ॥ ३–६ ॥ वाहनानीति । पर्वतानाम् आभोगो विस्तारः ॥ ७ ॥ अथेति । अविदूरतः यत्र स्त्रीत्वप्राप्तिस्तस्या विदूरत इत्यर्थः । अन्यदेशत्वात् बुधस्य स्त्रीत्वाप्राप्तिरिति भावः ॥ ८–१० ॥

–ष्यसि । सुद्युम्न इति विख्यातः " इत्यादिवाक्यादेव पुंस्त्वावाप्त्युक्तिः अन्यत्रागस्त्यकृतबालभारते " बुधस्ततोऽभूत्नवसु ग्रहेषु रत्नेषु मुक्ताफलवन्मनोज्ञः । यः कर्दमापत्यमिलाभिधानं पर्यग्रहीत्पञ्चशरायुधार्तः ॥ " इत्यत्रोक्तिश्च कल्पभेदेनेत्यल्पमतिभिरमिधातुं योग्यं नापरथा गतिरिति सन्तोष्टव्यम् ॥ २९ ॥

सा तं जलाशयं सर्वं क्षोभयामास विस्मिता । सहगैः पूर्वपुरुषैः स्त्रीभूतै रघुनन्दन ॥ ११ ॥ बुधस्तु तां समीक्ष्यैव कामबाणवशं गतः । नोपलेभे तदाऽऽत्मानं सञ्चचाल तदाऽऽम्भसि ॥ १२ ॥ इलां निरीक्षमाणस्तु त्रैलोक्याभ्यधिकां शुभाम् । चिन्तां समभ्यतिक्रामत् का न्वियं देवताधिका ॥ १३ ॥ न देवीषु न नागीषु नासुरीष्वप्सरस्सु च । दृष्टपूर्वा मया काचिद्रूपेणानेन शोभिता ॥ १४ ॥ सदृशीयं मम भवेद्यदि नान्यपरिग्रहः । इति बुद्धिं समास्थाय जलात् कूलमुपागमत् ॥ १५ ॥ आश्रमं समुपागम्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः । शब्दापयत धर्मात्मा ताश्चैनं च ववन्दिरे ॥ १६ ॥ स ताः पप्रच्छ धर्मात्मा कस्यैषा लोकसुन्दरी । किमर्थमागता चैव सर्वमाख्यात मा चिरम् ॥ १७ ॥ शुभं तु तस्य तद्वाक्यं मधुरं मधुराक्षरम् । श्रुत्वा स्त्रियश्च ताः सर्वा ऊचुर्मधुरया गिरा ॥ १८ ॥ अस्माकमेषा सुश्रोणी प्रभुत्वे वर्तते सदा । अपतिः काननान्तेषु सहास्माभिश्चरत्यसौ ॥ १९ ॥ तद्वाक्यमव्यक्तपदं तासां स्त्रीणां निशम्य च । विद्यामावर्तिनीं पुण्यामावर्तयत स द्विजः ॥ २० ॥

सेति । क्षोभयामासेति, क्रीडयेति शेषः ॥ ११ ॥ बुधस्त्विति । आत्मानं नोपलेभे, आत्मध्यानं न प्राप्तवानित्यर्थः । कामपरवशचित्तोऽभूदिति भावः ॥ १२ ॥ इलामिति । चिन्तां समभ्यतिक्रामत्, इलायामिति शेषः । इलाविषयकचिन्तां प्राप्त इत्यर्थः । तदेवाह का न्वित्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ सदृशीति । नान्यपरिग्रहः अन्यपरिग्रहत्वरहिता ॥ १५ ॥ आश्रममिति । शब्दापयत । पुगार्पः ॥ १६–१८ ॥ अस्माकमिति । अपतिः पतिरहिता ॥ १९ ॥ तद्वाक्यमिति । अव्यक्तपदम् अस्पष्टाक्षरमित्यर्थः । आवर्तिनीम् आवर्तिन्याख्यां विद्यामावर्तयत आवर्तयति स्म । प्रकृतप्रयोजनार्थम् । द्विजः क्षत्रियो बुधः ॥ २० ॥

सोऽर्थं विदित्वा सकलं तस्य राज्ञो यथागतम् । सर्वा एव स्त्रियस्ताश्च बभाषे मुनिपुङ्गवः ॥ २१ ॥ अत्र किंपुरुषी भूत्वा शैलरोधसि वत्स्यथ । आवासस्तु गिरावस्मिन् शीघ्रमेव विधीयताम् ॥ २२ ॥ मूलपत्रफलैः सर्वा वर्तयिष्यथ नित्यदा । स्त्रियः किंपुरुषान्नाम भर्तॄन् समुपलप्स्यथ ॥ २३ ॥ तां श्रुत्वा सोमपुत्रस्य वाचं किंपुरुषीकृताः । उपासाञ्चक्रिरे शैलं वध्वस्ता बहुलास्तदा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥८८॥

एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

श्रुत्वा किंपुरुषोत्पत्तिं लक्ष्मणो भरतस्तदा । आश्चर्यमिति चाब्रूतामुभौ रामं जनेश्वरम् ॥ १ ॥ अथ रामः कथामेतां भूय एव महायशाः । कथयामास धर्मात्मा प्रजापतिसुतस्य वै ॥ २ ॥ सर्वास्ता विद्रुता दृष्ट्वा किन्नरी ऋषिसत्तमः । उवाच रूपसम्पन्नां तां स्त्रियं प्रहसन्निव ॥ ३ ॥

स इति । स बुधः तस्य राज्ञः कार्दमेः सकलमर्थं वृत्तान्तं विदित्वा, योगमाहात्म्यादिति शेषः । ताः स्त्रियः इलासहचरीः ॥ २१ ॥ अत्रेति । यूयं सर्वाः किंपुरुषीभूत्वा किंपुरुषाख्यदेवयोनिस्त्रियो भूत्वा अत्रास्मिन् शैलस्य रोधसि वत्स्यथ । अतोऽस्मिन् गिरौ शीघ्रमेव आवासः उटजादिः विधीयताम् ॥ २२ ॥ मूलपत्रफलैरिति । स्त्रियः किंपुरुषास्त्रियो यूयं किंपुरुषान्नाम प्रसिद्धान् भर्तॄन् समुपलप्स्यथ, अन्विष्य प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तामिति । किंपुरुषीकृताः बुधस्य योगबलात्किंपुरुषस्त्रीकृता इत्यर्थः । शैलमुप शैलस्य समीप इत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तर श्रीरामायणव्याख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

श्रुत्वेत्यादि । किंपुरुषोत्पत्तिं किंपुरुषत्वेन तासां स्त्रीणामुत्पत्तिमित्यर्थः । अब्रूताम् ॥ १ ॥ २ ॥ सर्वा इति । सर्वासाम् इलाव्यतिरिक्तानां विद्रुतत्वात्

सोमस्याहं सुदयितः सुतः सुरुचिरानने । भजस्व मां वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शून्ये स्वजनवर्जिता । इला सुरुचिरप्रख्यं प्रत्युवाच महाग्रहम् ॥ ५ ॥ अहं कामचरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी । प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६ ॥ तस्यास्तदद्भुतप्रख्यं श्रुत्वा हर्षमुपागतः । स वै कामी सह तया रेमे चन्द्रमसः सुतः ॥ ७ ॥ बुधस्य माधवो मासस्तामिलां रुचिराननाम् । गतो रमयतोऽत्यर्थं क्षणवत्तस्य कामिनः ॥ ८ ॥ अथ मासे तु सम्पूर्णे पूर्णेन्दुसदृशाननः । प्रजापतिसुतः श्रीमान् शयने प्रत्यबुध्यत ॥९॥ सोऽपश्यत् सोमजं तत्र तपन्तं सलिलाशये । ऊर्ध्वबाहुं निरालम्बं तं राजा प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ भगवन् पर्वतं दुर्गं प्रविष्टोऽस्मि सहानुगः । न तु पश्यामि तत् सैन्यं क्व नु ते मामका गताः ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य राजर्षेर्नष्टसंज्ञस्य भाषितम् । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं सान्त्वयन् परया गिरा ॥१२॥ अश्मवर्षेण महता भृत्यास्ते विनिपातिताः । त्वं चाश्रमपदे सुप्तो वातवर्षभयार्दितः ॥१३॥ समाश्वसिहि भद्रं ते निर्भयो विगतज्वरः । फलमूलाशनो वीर निवसेह यथासुखम् ॥ १४॥

हासः कामविकारमूल एव ॥ ३ ॥ सोमस्येति । भक्त्या अनुरागेण । स्निग्धं स्नेहयुक्तम् ॥ ४ ॥ तस्येति । महाग्रहो ग्रहदेवः ॥ ५ ॥ अहमिति । कामचरी स्वतन्त्रा ॥ ६ ॥ ७ ॥ बुधस्येति । मासो गत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ अथेति । प्रजापतिसुतः इलः ॥ ९ ॥ १० ॥ इलो विस्मृतस्वस्त्रीत्वादिवृत्तान्तः पृच्छति—भगवन्नित्यादि ॥११॥ तच्छ्रुत्वेति । नष्टसंज्ञस्येति, गौरीशापवशादिति शेषः ॥ १२ ॥ अश्मवर्षेणेति । अश्मवर्षेणेत्यादि छद्मवचनं गिरीशशापानु

स राजा तेन वाक्येन प्रत्याश्वस्तो महामतिः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं दीनो भृत्यक्षयाद् भृशम् ॥ १५॥ त्यक्ष्याम्यहं स्वकं राज्यं नाहं भृत्यैर्विनाकृतः । वर्तयेयं क्षणं ब्रह्मन् समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥ सुतो धर्मपरो ब्रह्मन् ज्येष्ठो मम महायशाः । शशबिन्दुरिति ख्यातः स मे राज्यं प्रपत्स्यते ॥ १७॥ न हि शक्ष्याम्यहं हित्वा भृत्यदारान् सुखान्वितान् । प्रतिवक्तुं महातेजः किञ्चिदप्यशुभं वचः ॥ १८ ॥ तथा ब्रुवति राजेन्द्रे बुधः परममद्भुतम् । सान्त्वपूर्वमथोवाच वासस्त इह रोचताम् ॥ १९ ॥ न सन्तापस्त्वया कार्यः कार्दमेय महाबल । संवत्सरोषितस्येह कारयिष्यामि ते हितम् ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुधस्याक्लिष्टकर्मणः । वासाय विदधे बुद्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥ मासं स स्त्री तथा भूत्वा रमयत्यनिशं शुभा । मासं पुरुषभावेन धर्मबुद्धिं चकार सः ॥ २२ ॥ ततः सा नवमे मासि इला सोमसुतात् सुतम् । जनयामास सुश्रोणी पुरूरवसमूर्जितम् ॥ २३ ॥

रोधार्थम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ स इति । तेन वाक्येनेति । इह यथासुखं निवसेति वाक्येनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ त्यक्ष्यामीति । भृत्यैर्विनाकृतोऽप्यहं स्वकं राज्यं न त्यक्ष्यामि त्यक्तुं न शक्नोमि, इह वसान इति शेषः । एतदेवाह—हे ब्रह्मन् ! क्षणमपि न वर्तयेयम् । नञ इहानुकर्षः । तस्मान्मां गमनाय समनुज्ञातुमर्हसि ॥१६॥ उक्तवृत्तान्तमेव पुनरौत्कण्ठ्यप्रदर्शनायाह—सुत इति । प्रपत्स्यत इति । मया गत्वा कृतादभिषेकादिति भावः ॥ १७ ॥ न हीति । सुखान्वितानिति, देशस्थानिति शेषः । हित्वा न शक्ष्यामीति, इह स्थातुमिति शेषः । अशुभं वचः इह निवासलक्षणानिष्टवचनं वक्तुम्, नार्हसीति शेषः ॥ १८–२२ ॥ तत इति । इला सोमसुतात्सुतं जनयामासेति । योजनगन्ध्यादिः पराशरादेर्व्यासादि

जातमात्रं तु सुश्रोणी पितृहस्ते न्यवेशयत् ।
बुधस्य समवर्णाभमिला पुत्रं महाबलम् ॥ २४ ॥
बुधस्तु पुरुषीभूतं स वै संवत्सरान्तरम् ।
कथाभी रमयामास धर्मयुक्ताभिरात्मवान् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

तथोक्तवति रामे तु तस्य जन्म तदद्भुतम् । उवाच लक्ष्मणो भूयो भरतश्च महायशाः ॥ १॥ इला सा सोम पुत्रस्य संवत्सरमथोषिता । अकरोत् किं नरश्रेष्ठ तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥२॥ तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यं निशम्य परि पृच्छतोः । रामः पुनरुवाचेमां प्रजापतिसुते कथाम् ॥ ३ ॥ पुरुषत्वं गते शूरे बुधः परमबुद्धिमान् । संवर्तं परमोदारमाजुहाव महायशाः ॥ ४ ॥ च्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिं चारिष्टनेमिनम् । प्रमोदनं मोदकरं तथा दुर्वाससं मुनिम् ॥ ५ ॥ एतान् सर्वान् समानीय वाक्यज्ञस्तत्त्वदर्शिनः । उवाच सर्वान् सुहृदो धैर्येण सुसमाहितान्॥६॥ अयं राजा महाबाहुः कर्दमस्य इलः सुतः । जानीतैनं यथाभूतं श्रेयो ह्यस्य विधीयताम् ॥ ७ ॥

मिव निषेकानन्तरमेवेति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ जातमात्रमिति । जातमात्रं तत्क्षण एव । पितृसमाकारं पितृहस्ते उपनयनादिकृत्यार्थं न्यवेशयत् ॥२४ ॥ २५ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते उत्तरश्रीरामा० एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

तथेत्यादि । तस्येति । पुरूरवस इत्यर्थः ॥ १ ॥ इलेति । किमिति । संवत्सरात्परमिति शेषः । इलस्य पुरूरवसोऽपि पुत्रस्य सत्त्वाच्छशबिन्दोः पूर्वपुत्रस्य च सत्त्वात्पुरूरवसो राज्यप्राप्तिरभून्न वेति प्रश्नाशयः ॥ २–६ ॥ एतानिति । सुहृदः स्वसखीभूतान् ॥ ६ ॥ अयमिति । यथाभूतमिलस्य

तेषां संवदतामेव तमाश्रममुपागमत्। कर्दमस्तु महातेजा द्विजैः सह महात्मभिः ॥८॥ पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव वषट्कारस्तथैव च। ओङ्कारश्च महातेजास्तमाश्रममुपागमत् ॥९॥ ते सर्वे हृष्टमनसः परस्परसमागमे। हितैषिणो बाह्लिपतेः पृथग्वाक्यान्यथाब्रुवन् ॥१०॥ कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यं सुतार्थं परमं हितम्। द्विजाः शृणुत मद्वाक्यं यच्छ्रेयः पार्थिवस्य हि ॥११॥ नान्यं पश्यामि भैषज्यमन्तरा वृषभध्वजम्। नाश्वमेधात् परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः। तस्माद्यजामहे सर्वे पार्थिवार्थे दुरासदम् ॥१२॥ कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्व एव द्विजर्षभाः। रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ॥१३॥ संवर्तस्य तु राजर्षेः शिष्यः परपुरञ्जयः। मरुत्त इति विख्यातस्तं यज्ञं समुपाहरत् ॥१४॥ ततो यज्ञो महानासीद्बुधाश्रमसमीपतः। रुद्रश्च परमं तोषं जगाम सुमहायशाः ॥१५॥

वृत्तान्तम् ॥ ७-११ ॥ नान्यमिति । वृषध्वज एव स्वकृतशापनिवर्तकः । तत्प्रीतिश्चाश्वमेधेन सर्वदेवताप्रीतिकरणेनैवेति भावः । नाश्वमेधात्पर इति, राज्ञां ब्रह्महत्यान्तसर्वपापनिवारक इति शेषः। प्रियश्चैव महात्मन इति। यद्यपि प्रजापतिदेवताकः प्रजापतिप्रीतिकरोऽश्वमेधः तथापि सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् अस्य रुद्रप्रीतिकरत्वमपि सिद्धम्। वस्तुतस्तु "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतिवचनाद्यज्ञपुरुषाराधनमश्वमेधः । विष्णवाराधनमित्युपक्रमे लक्ष्मणोक्त्या विष्णवाराधनमेवाश्वमेधः। तदाराधनत्वेनैव हरस्यापि प्रियत्वम् । प्रकृतब्रह्महत्यावारकत्वेन तस्य प्रशंसार्थं पुनरपि रामेण तद्विषयार्थवाद उक्तः । एतेन यत् केनचिदुक्तं लक्ष्मणेन विष्णवाराधनयज्ञे प्रस्तुते पुनः रामेण रुद्राराधनत्वप्रदर्शनं विष्णवपेक्षया रुद्राधिक्यस्य प्रतिपादनार्थमिति, तद्दूरोत्सारितम् । ब्रह्महत्यावारकप्रदर्शनार्थत्वाद्रामोक्तस्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ संवर्तस्येति । समुपाहरत् सम्भारजातमुपहृतवान् ॥ १४-२० ॥

स०-रुद्रश्चेति शब्दात्परममुख्यमुख्ये [illegible] हिरण्यगर्भहराणां प्रीतिं तरतमतोऽभिप्रैति ॥ १९ ॥

अथ यज्ञे समाप्ते तु प्रीतः परमया मुदा । उमापति र्द्विजान् सर्वानुवाच इलसन्निधौ ॥ १६ ॥ प्रीतोऽस्मि हय मेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमाः । अस्य बाह्लीपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम् ॥ १७ ॥ तथा वदति देवेशे द्विजास्ते सुसमाहिताः । प्रसादयन्ति देवेशं यथा स्यात् पुरुष स्त्विला ॥ १८ ॥ ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः । इलायै स महातेजा दत्त्वा चान्तरधीयत ॥ १९ ॥ निवृत्ते हयमेधे तु गतश्चादर्शनं हरः । यथागतं द्विजाः सर्वे ह्यगच्छन् दीर्घदर्शिनः ॥ २० ॥ राजा तु बाह्लिमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् । निवेशयामास पुरं प्रतिष्ठानं यश स्करम् ॥ २१ ॥ शशबिन्दुस्तु राजर्षिर्बाह्लिं परपुरञ्जयः । प्रतिष्ठाने इलो राजा प्रजापतिसुतो बली ॥ २२ ॥ स काले प्राप्तवान् लोकमिलो ब्राह्ममनुत्तमम् । ऐलः पुरू रवा राजा प्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ २३ ॥ ईदृशो ह्यश्व मेधस्य प्रभावः पुरुषर्षभौ । स्त्रीभूतः पौरुषं लेभे यच्चा न्यदपि दुर्लभम् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

राजेति । बाह्लिमुत्सृज्येति, ज्येष्ठपुत्रशशबिन्द्वधिष्ठितामिति शेषः ॥ २१ ॥ शशबिन्दुस्त्विति । बाह्लिमिति, अध्युवासेति शेषः ॥ २२ ॥ स इति । काले शरीरावसानकाले । ब्राह्मं ब्रह्मसम्बन्धिनम् ॥ २३ ॥ ईदृश इति । यच्चान्य दिति । उक्तब्रह्मलोकादित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणि मुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

ति०—देवेशं प्रसादयन्ति स्म । पुरुषत्वं विनाऽन्यं वरं वृणीष्वेति पूर्ववद्यथा न वदेत्तथा विशिष्य प्रसन्न मकुर्वन्नित्यर्थः । तदेवोक्तम्—यथा स्यादिति ॥ १८ ॥

एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

एतदाख्याय काकुत्स्थो भ्रातृभ्याममितप्रभः । लक्ष्मणं पुनरेवाह धर्मयुक्तमिदं वचः ॥ १ ॥ वसिष्ठं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् । द्विजांश्च सर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् ॥ २ ॥ एतान् सर्वान् समानीय मन्त्रयित्वा च लक्ष्मण । हयं लक्षणसम्पन्नं विमोक्ष्यामि समाधिना ॥ ३ ॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः । द्विजान् सर्वान् समाहूय दर्शयामास राघवम् ॥ ४ ॥ ते दृष्ट्वा देवसङ्काशं कृतपादाभिवन्दनम् । राघवं सुदुराधर्षमाशीर्भिः समपूजयन् ॥ ५ ॥ प्राञ्जलिः स तदा भूत्वा राघवो द्विजसत्तमान् । आचचक्षेऽश्वमेधस्य ह्यभिप्रायं महायशाः ॥ ६ ॥ ते तु रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्वा वृषध्वजम् । अश्वमेधं द्विजाः सर्वे पूजयन्ति स्म सर्वशः ॥ ७ ॥ स तेषां द्विजमुख्यानां वाक्यमद्भुतदर्शनम् । अश्वमेधाश्रितं श्रुत्वा भृशं प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥

एतदाख्यायेत्यादि । भ्रातृभ्यामिति चतुर्थी ॥ १ ॥ वसिष्ठमिति । द्विजांश्च सर्वप्रवरानिति गुरुवैषम्यमार्षम् । अश्वमेधपुरस्कृतानिति । अश्वमेधप्रयोगकुशलानित्यर्थः ॥ २ ॥ एतानिति । मन्त्रयित्वा विचार्य ॥ ३–५ ॥ प्राञ्जलिरिति । अश्वमेधस्येति । अनुष्ठानविषयकमिति शेषः । उवाच धर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितं वच इति च पाठः ॥ ६ ॥ ते त्विति । वृषध्वजं नमस्कृत्वेति । सोल्लुण्ठनं वचः । इलवद्रुद्राराधनं विहायेत्यर्थः । कर्दमकृतयागस्येवास्य रुद्रात्प्रयोजनगन्धाभावात् परदेवतामुद्दिश्याश्वमेधं कर्तुमुद्युक्ता इति भावः । रुद्रस्तु सर्वयज्ञानर्हः शूद्राराध्यः । यज्ञमध्ये च तत्प्रसङ्गे अप उपस्पर्शनादिप्रायश्चित्तस्य प्रसिद्धत्वात् । "इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने" इत्यादि श्रुतिस्तु अग्नेरेव यज्ञान्वयप्रतिपादिका । कर्दमकृतयज्ञस्य नाराध्यो रुद्रः । किन्तु स्वाभिमतदेवतारूपविशिष्टाराधनत्वेन प्रीतो रुद्र इत्युच्यते । उपक्रमे

अथ यज्ञे समाप्ते तु प्रीतः परमया मुदा । उमापतिर्द्विजान् सर्वानुवाच इलसन्निधौ ॥ १६ ॥ प्रीतोऽस्मि हयमेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमाः । अस्य बाह्लीपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम् ॥ १७ ॥ तथा वदति देवेशे द्विजास्ते सुसमाहिताः । प्रसादयन्ति देवेशं यथा स्यात् पुरुषस्त्विला ॥ १८ ॥ ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः । इलायै स महातेजा दत्त्वा चान्तरधीयत ॥ १९ ॥ निवृत्ते हयमेधे तु गतश्चादर्शनं हरः । यथागतं द्विजाः सर्वे ह्यगच्छन् दीर्घदर्शिनः ॥ २० ॥ राजा तु बाह्लिमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् । निवेशयामास पुरं प्रतिष्ठानं यशस्करम् ॥ २१ ॥ शशबिन्दुस्तु राजर्षिर्बाह्लिं परपुरञ्जयः । प्रतिष्ठाने इलो राजा प्रजापतिसुतो बली ॥ २२ ॥ स काले प्राप्तवान् लोकमिलो ब्राह्ममनुत्तमम् । ऐलः पुरूरवा राजा प्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ २३ ॥ ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावः पुरुषर्षभौ । स्त्रीभूतः पौरुषं लेभे यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

राजेति । बाह्लिमुत्सृज्येति, ज्येष्ठपुत्रशशबिन्द्वधिष्ठितमिति शेषः ॥ २१ ॥ शशबिन्दुस्त्विति । बाह्लिमिति, अध्युवासेति शेषः ॥ २२ ॥ स इति । काले शरीरावसानकाले । ब्राह्मं ब्रह्मसम्बन्धिनम् ॥ २३ ॥ ईदृश इति । यच्चान्यदिति । उक्तब्रह्मलोकादित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

ति०—देवेशं प्रसादयन्ति स्म । पुरुषत्वं विनाऽन्यं वरं वृणीष्वेति पूर्ववद्यथा न वदेत्तथा विशिष्य प्रसन्नमकुर्वन्नित्यर्थः । तदेवोक्तम्—यथा स्यादिति ॥ १८ ॥

एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

एतदाख्याय काकुत्स्थो भ्रातृभ्याममितप्रभः । लक्ष्मणं पुनरेवाह धर्मयुक्तमिदं वचः ॥ १ ॥ वसिष्ठं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् । द्विजांश्च सर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् ॥ २ ॥ एतान् सर्वान् समानीय मन्त्रयित्वा च लक्ष्मण । हयं लक्षणसम्पन्नं विमोक्ष्यामि समाधिना ॥ ३ ॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः । द्विजान् सर्वान् समाहूय दर्शयामास राघवम् ॥ ४ ॥ ते दृष्ट्वा देवसङ्काशं कृतपादाभिवन्दनम् । राघवं सुदुराधर्षमाशीर्भिः समपूजयन् ॥ ५ ॥ प्राञ्जलिः स तदा भूत्वा राघवो द्विजसत्तमान् । आचचक्षेऽश्वमेधस्य ह्यभिप्रायं महायशाः ॥ ६ ॥ ते तु रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्वा वृषध्वजम् । अश्वमेधं द्विजाः सर्वे पूजयन्ति स्म सर्वशः ॥ ७ ॥ स तेषां द्विजमुख्यानां वाक्यमद्भुतदर्शनम् । अश्वमेधाश्रितं श्रुत्वा भृशं प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥

एतदाख्यायेत्यादि । भ्रातृभ्यामिति चतुर्थी ॥ १ ॥ वसिष्ठमिति । द्विजांश्च सर्वप्रवरानिति गुरुवैषम्यमार्षम् । अश्वमेधपुरस्कृतानिति । अश्वमेधप्रयोगकुशलानित्यर्थः ॥ २ ॥ एतानिति । मन्त्रयित्वा विचार्य ॥ ३–५ ॥ प्राञ्जलिरिति । अश्वमेधस्येति । अनुष्ठानविषयकमिति शेषः । उवाच धर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितं वच इति च पाठः ॥ ६ ॥ ते त्विति । वृषध्वजं नमस्कृत्वेति । सोल्लुण्ठनं वचः । इलवद्रुद्राराधनं विहायेत्यर्थः । कर्दमकृतयागस्येवास्य रुद्रात्प्रयोजनगन्धाभावात् परदेवतामुद्दिश्याश्वमेधं कर्तुमुद्युक्ता इति भावः । रुद्रस्तु सर्वयज्ञानर्हः शूद्राराध्यः । यज्ञमध्ये च तत्प्रसङ्गे अप उपस्पर्शनादि प्रायश्चित्तस्य प्रसिद्धत्वात् । "इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने" इत्यादि श्रुतिस्तु अग्नेरेव यज्ञान्वयप्रतिपादिका । कर्दमकृतयज्ञस्य नाराध्यो रुद्रः । किन्तु स्वाभिमतदेवतारूपाविष्कारायतनेन प्रीतो रुद्र इत्युच्यते । उपक्रमे

विज्ञाय कर्म तत्तेषां रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । प्रेषयस्व द्रुतं दूतान् सुग्रीवाय महात्मने ॥९॥ यथा महद्भिर्हरिभि र्बहुभिश्च वनौकसाम् । सार्धमागच्छ भद्रं ते ह्यनुभोक्तुं महोत्सवम् ॥ १० ॥ विभीषणश्च रक्षोभिः कामगैर्बहुभि र्वृतः । अश्वमेधं महायज्ञमायात्वतुलविक्रमः ॥ ११ ॥ राजानश्च महाभागा ये मे प्रियचिकीर्षवः । सानुगाः क्षिप्रमायान्तु यज्ञं द्रष्टुमनुत्तमम् ॥ १२ ॥ देशान्तरगता ये च द्विजा धर्मसमाहिताः । आमन्त्रयस्व तान् सर्वा नश्वमेधाय लक्ष्मण ॥ १३ ॥ ऋषयश्च महाबाहो आहू यन्तां तपोधनाः । देशान्तरगताः सर्वे सदाराश्च द्विजा तयः । तथैव तालावचरास्तथैव नटनर्तकाः ॥ १४ ॥ यज्ञवाटश्च सुमहान् गोमत्या नैमिशे वने । आज्ञाप्यतां महाबाहो तद्धि पुण्यमनुत्तमम् ॥१५॥ शान्तयश्च महा बाहो प्रवर्त्यन्तां समन्ततः ॥१६॥ शतशश्चापि धर्मज्ञाः क्रतुमुख्यमनुत्तमम् । अनुभूय महायज्ञं नैमिशे रघु नन्दन ॥ १७ ॥ तुष्टः पुष्टश्च सर्वोऽसौ मानितश्च यथा विधि । प्रीतिं यास्यति धर्मज्ञ शीघ्रमामन्त्र्यतां जनः ॥१८॥

तत्पूर्वसर्गेषु "यज्ञो वै विष्णुः" इत्युक्तरीत्या विष्णोराराध्यत्वसमर्थनात् । यद्वा विष्णुदत्तवरत्वाद्रुद्रस्य । विष्णुमपूजयन् । रामस्त्वश्वमेधं यथापूर्वमकरोत् ॥७-९॥ यथेति । महद्भिर्हरिभिः हनुमदङ्गदादिभिः । बहुभिश्चेति । भ्रात्राभि प्रायेण । अनुभोक्तुं द्रष्टुमित्यर्थः ॥१०-१२ ॥ तथैवेति । तालं गृहीत्वाऽवच रन्तीति तालावचराः सूत्रधाराः ॥ १४ ॥ यज्ञवाटश्चेति । गोमत्या नद्याः, तीर इति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ शतश इति । धर्मज्ञाः शतशः अनेके नैमिशे महा यज्ञमश्वमेधमनुभूयानुष्ठाय, कृतार्था इति शेषः । यद्वा धर्मज्ञ इति पाठे अनुभूय दृष्ट्वा, प्रीतिं यास्यतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ तुष्ट इति । प्रतियास्यतीति च

शतं वाहसहस्राणां तण्डुलानां वपुष्मताम् । अयुतं तिलमुद्गानां प्रयात्वग्रे महाबल ॥ १९॥ चणकानां कुलत्थानां माषाणां लवणस्य च । अतोऽनुरूपं स्नेहं च गन्धं संक्षिप्तमेव च ॥ २० ॥ सुवर्णकोट्यो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तराः । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना ॥२१॥ अन्तरा पण्यवीथ्यश्च सर्वे च नटनर्तकाः । सूदा नार्यश्च बहवो नित्यं यौवनशालिनः ॥ २२ ॥ भरतेन तु सार्धं ते यान्तु सैन्यानि चाग्रतः । नैगमा बलवृद्धाश्च द्विजाश्च सुसमाहिताः ॥ २३ ॥ कर्मान्तिकान् वर्धकिनः कोशाध्यक्षांश्च नैगमान् । मम मातॄस्तथा सर्वाः कुमारान्तःपुराणि च ॥ २४॥ काञ्चनीं मम पत्नीं च दीक्षायां ज्ञांश्च कर्मणि । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महायशाः ॥ २५ ॥ उपकार्या महार्हांश्च पार्थिवानां महौजसाम् । सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महाबलः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे एकनवतितमः सर्गः ॥९१॥

पाठः ॥ १८ ॥ शतमिति । वपुष्मतामिति । अखण्डानामित्यर्थः । शतं वाहसहस्राणीति । लक्षं बलीवर्दाः इत्यर्थः ॥ १९ ॥ चणकानामिति । अतोऽनुरूपम् उक्तब्राह्मणभोजनसंविधानानुरूपम् । स्नेहं घृततैलपयोदध्यादिकमित्यर्थः । संक्षिप्तमेव गन्धमिति । अघृष्टमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ सुवर्णकोट्य इति । हिरण्यस्य रजतस्येत्यर्थः । शतोत्तरा इति । कोट्य इत्यर्थः । समाधिना सावधानतया ॥ २१ ॥ अन्तरेति । अन्तरा मार्गमध्ये । तत्र चापेक्षिताः आपणवीथ्यः । तत्प्रवर्तका वणिजश्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कर्मान्तिकानिति । कर्मान्तिकाः किङ्कराः । कुमारान्तःपुराणीति । भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नपत्न्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥ काञ्चनीं मम पत्नीमिति । स्वर्णमयीं सीताप्रतिमामित्यर्थः । पत्न्याश्च प्रतिनिधिसद्भावादिकं सर्वं युद्धकाण्डे सप्रकारं

स०–काञ्चनीमिति । सीता तु ‘ रामस्य दृश्या सर्वेषामदृश्या जनकात्मजा ’ इत्युक्तेः अमरविवक्षया रामेण सा सन्निकृष्यते । पामरविवक्षया विप्रकृष्यत इति तद्विवक्षया समीपे प्रतिनिधिविनिधापनमिति मन्तव्यम् ॥२५॥

द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

तत् सर्वमखिलेनाशु संस्थाप्य भरताग्रजः । हयं लक्षणसम्पन्नं कृष्णसारं मुमोच ह ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणं सार्धमश्वतन्त्रे नियोज्य च । ततोऽभ्यगच्छत् काकुत्स्थः सह सैन्येन नैमिशम् ॥ २ ॥ यज्ञवाटं महाबाहुर्दृष्ट्वा परममद्भुतम् । प्रहर्षमतुलं लेभे श्रीमानिति वचोऽब्रवीत् ॥३॥ नैमिशे वसतस्तस्य सर्व एव नराधिपाः । आनिन्युरुपहारांश्च तान् रामः प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥ उपकार्या महार्हांश्च पार्थिवानां महात्मनाम् । सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महामतिः ॥ ५॥ अन्नपानानि वस्त्राणि सानुगानां महात्मनाम् । भरतः सन्ददावाशु शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ६ ॥ वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा । विप्राणां प्रणताः सर्वे चक्रिरे परिवेषणम् ॥७॥ विभीषणश्च रक्षोभिर्बहुभिः स्रग्विभिर्वृतः । ऋषीणामुग्रतपसां पूजां चक्रे महात्मनाम् ॥ ८ ॥

निरूपितम्, तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥२५॥२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

तत्सर्वमित्यादि । कृष्णसारं कृष्णप्रधानम्, प्रायशः कृष्णवर्णमित्यर्थः । कृष्णशारमिति च पाठः ॥१॥ ऋत्विग्भिरिति । अश्वतन्त्र इति । "चतुश्शता रक्षन्ति यज्ञस्याघाताय तथा शतेन राजपुत्रैः सहाध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति" इति श्रुतेः । अश्वरक्षादिसम्बन्धयज्ञप्रयोग निर्वर्तनार्थमित्यर्थः ॥२॥३॥ नैमिश इति । उपहाराः उपदाः ॥४॥५ ॥ राजपूजामाह–अन्नेत्यादि । राजसत्कारे भरतशत्रुघ्ननियोगः, सुग्रीवादीनां विप्रपरिवेषणे, विभीषणस्य ब्रह्मर्षिसत्कारे नियोग इत्याह–भरत इत्यादि ॥ ६–८ ॥

स०–अखिलेन खिलभिन्नेन दहन वाहनादिना । कृष्णसारं तथा तीव्रव्रजनेन तत्त्वोक्तिर्वा । कृष्णवर्णमन्तं सारं श्रेष्ठं वा । कृष्णं वर्णं सरति गच्छति [illegible] तथा वा ॥ १ ॥

एवं सुविहितो यज्ञो हयमेधोऽभ्यवर्तत। लक्ष्मणेनाभिगुप्ता च हयचर्या प्रवर्तत। ईदृशं राजसिंहस्य यज्ञप्रवरमुत्तमम् ॥ ९ ॥ नान्यः शब्दोऽभवत्तत्र हयमेधे महात्मनः। छन्दतो देहि देहीति यावत्तुष्यन्ति याचकाः ॥ १० ॥ तावत् सर्वाणि दत्तानि क्रतुमध्ये महात्मनः। विविधानि च गौडानि खाण्डवानि तथैव च ॥ ११ ॥ न निस्सृतं भवत्योष्ठाद्वचनं यावदर्थिनाम्। तावद्वानररक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२ ॥ न कश्चिन्मलिनस्तत्र दीनो वाऽप्यथ कार्शितः। तस्मिन् यज्ञवरे राज्ञो हृष्टपुष्टजनावृते ॥ १३ ॥ ये च तत्र महात्मानो मुनयश्चिरजीविनः। नास्मरंस्तादृशं यज्ञं नाप्यासीत् स कदाचन ॥ १४ ॥ यः कृत्यवान् सुवर्णेन सुवर्णं लभते स्म सः। वित्तार्थी लभते वित्तं रत्नार्थी रत्नमेव च ॥ १५ ॥ रजतानां सुवर्णानामश्मनामथ वाससाम्। अनिशं दीयमानानां राशिः समुपदृश्यते ॥ १६ ॥

एवमिति। हयचर्या अश्वमेधयागानुष्ठानम् ॥ ९ ॥ नेति। याचकाः यावत्तुष्यन्ति तावद्देहि देहीति शब्दादन्यः शब्दो नाभवत् ॥ १० ॥ तावदिति। सर्वाणि दत्तानीत्यस्यैव प्रपञ्चनम्–विविधानीत्यादि। गौडानि गुडविकाररूपाणि ॥ ११ ॥ नेति। अर्थिनां मुखाद्देहीति वचनं यावन्न निस्सृतम्, तावद्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२ ॥ १३ ॥ ये चेति। चिरजीविनो मुनयः तादृशं यज्ञम् नास्मरन् एतत्समसवनानुभवाभावादेव स्मरणाभाव इति भावः ॥ १४ ॥ सुवर्णानां शोभनवर्णोपेतानाम्। हिरण्यानां रजतानाम्। हिरण्यानां सुवर्णानाम् इति पाठः ॥ १६ ॥

स०–राजसिंहस्य राजश्रेष्ठस्य ईदृशम् उत्तमं यज्ञप्रवरमुद्दिश्यैव शब्दः महानयं यज्ञ इति स्तुतिरूपोऽभवत्। हयमेधे प्रवृत्ते सति अन्यः तदस्तुतिरूपः न नाभवत्। यज्ञप्रवरमुत्तममभवदिति व्याख्यानान्नागोजिभट्टः किमभिप्रायेणैवमूचिवानिति विभावनीयम् ॥ यावत् यावता याचकास्तुष्यन्ति तावद्द्रव्यं विस्रब्धः अतिदाने स्वामी रामः कुत एवं त्वयाऽकारीति भर्त्सयेदिति शङ्काविकलः। छन्दतो देहि विस्रब्धः इति पाठः। देहीति बोधितेन तावत् तावन्ति सर्वाणि दत्तानि ॥ ९–११ ॥ नास्मरंस्तादृशं यज्ञं दानौघसमलङ्कृतम्। इति पाठः ॥ दानौघसमलङ्कृतं तादृशं यज्ञं नास्मरन् अन्यानुष्ठितं सवनं दानौघसमलं दानानामोघेन सङ्घेन समलं सदोषम्। अपात्रेभ्यो वाऽसमये वा अदेयप्राकृतम् दित्सा वेति सामल्यं दानेष्विति मन्तव्यम्। अस्मरन् तथाऽनुभवादिति भावः ॥

न शक्रस्य धनेशस्य यमस्य वरुणस्य वा । ईदृशो दृष्ट पूर्वो न एवमूचुस्तपोधनाः ॥ १७॥ सर्वत्र वानरास्तस्थुः सर्वत्रैव च राक्षसाः । वासोधनान्नमर्थिभ्यः पूर्णहस्ता ददुर्भृशम् ॥ १८ ॥ ईदृशो राजसिंहस्य यज्ञः सर्वगुणा न्वितः । संवत्सरमथो साग्रं वर्तते न च हीयते ॥ १९ ॥

इत्यार्षे॰ श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

वर्तमाने तथाभूते यज्ञे च परमाद्भुते । सशिष्य आजगा माशु वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा दिव्यसङ्काशं यज्ञमद्भुतदर्शनम् । एकान्ते ऋषिवाटानां चकार उटजा ञ्छुभान् ॥ २ ॥ शकटांश्च बहून् पूर्णान् फलमूलैश्च शोभनान् । वाल्मीकिवाटे रुचिरे स्थापयन्नविदूरतः॥३॥ आसीत् सुपूजितो राज्ञा मुनिभिश्च महात्मभिः । वाल्मीकिः सुमहातेजा न्यवसत् परमात्मवान् ॥ ४ ॥ स शिष्यावब्रवीद्धृष्टौ युवां गत्वा समाहितौ । कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायेथां परया मुदा ॥ ५ ॥ ऋषिवाटेषु पुण्येषु ब्राह्मणावसथेषु च । रथ्यासु राजमार्गेषु पार्थि वानां गृहेषु च ॥ ६ ॥

इतः पूर्वं तादृशो नासीत्, इत्याहुरिति शेषः ॥१४-१६॥ उक्त एवार्थ आदरा दभ्यस्यते—न शक्रस्येत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ ईदृश इति । संवत्सरं वर्तते न च हीयते, संवत्सरात्परमपीति शेषः । पुनः पुनरश्वमेधः प्रावर्ततेत्यर्थः ॥१९॥ इति श्रीगोविन्दराज॰मणि॰उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः९२

वर्तमान इत्यादि । तथाभूते प्रागुक्तप्रकारं प्रवृत्ते ॥ १ ॥ स इति । ऋषि वाटानामिति, समीप इति शेषः । उटजानिति बहुवचनं बहुशिष्यत्वात् ॥२॥ शकटानिति । रुचिरे इति, अभूदिति शेषः ॥ ३-६ ॥

रामस्य भवनद्वारि यत्र कर्म प्रवर्तते । ऋत्विजामग्रत श्चैव तत्र गेयं विशेषतः ॥ ७ ॥ इमानि च फलान्यत्र स्वादूनि विविधानि च । जातानि पर्वताग्रेषु चास्वाद्या स्वाद्य गायताम् ॥ ८ ॥ न यास्यथः श्रमं वत्सौ भक्ष यित्वा फलानि वै । मूलानि च सुमृष्टानि नगराद्बहि रास्यथः ॥९॥ यदि शब्दापयेद्रामः श्रवणाय महीपतिः । ऋषीणामुपविष्टानां ततो गेयं प्रवर्तताम् ॥१०॥ दिवसे विंशतिः सर्गा गेया मधुरया गिरा । प्रमाणैर्बहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टा मया पुरा ॥ ११ ॥ लोभश्चापि न कर्तव्यः स्वल्पोऽपि धनकांक्षया । किं धनेनाश्रमस्थानां फल मूलोपजीविनाम् ॥ १२ ॥ यदि पृच्छेत् स काकुत्स्थो युवां कस्येति दारकौ । आवां वाल्मीकिशिष्यौ स्वो ब्रूतमेवं नराधिपम् ॥ १३ ॥ इमास्तन्त्रीः सुमधुराः स्थानं वाऽपूर्वदर्शनम् । मूर्च्छयित्वा सुमधुरं गायेथां विगतज्वरौ १४

रामस्येति । यत्र कर्म चेति । अश्वमेधयाग इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इमानीति । अत्रा स्माकं वाटे । विद्यमानान्यास्वाद्य । गायतामिति लोट्प्रथमपुरुषद्विवचनम् । यदा यदा श्रमः तदा तदैवं कुरुतम्, भवन्ताविति शेषः ॥ ८ ॥ नेति । नगराद्बहिरास्यथः, क्षत्रियकुलेष्विति शेषः । नगराद्बहिः उटज इत्यर्थः । आस्यथः अधितिष्ठतमिति यावत् । आसेश्छान्दसः श्यन् परस्मैपदं च ॥९॥ यदीति । शब्दापयेत् आह्वयेत् ॥ १० ॥ दिवस इति । तत्र रामायणे बहुभिः सर्गप्रमाणैर्यथा मया पुरा सर्गा उद्दिष्टाः तेषु सर्गेषु दिवसे दिवसे विंशतिसर्गा गेयाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदीति । आवां वाल्मीकिशिष्यौ स्व इत्येवं ब्रूतम्, नामुकदारकाविति ॥१३॥ इमा इति । इमास्तन्त्रीरिति । वीणाशिरा इत्यर्थः । अपूर्वदर्शनम् अपूर्वस्वराणां दर्शनं यत्र तत्तथा तादृशं स्थानम्, षड्जादि स्वर भेदसिद्धये वीणादण्डोपरि कल्पितं शिराणां स्पर्शविशेषासिद्धिप्रयोजन स्थान पङ्क्तिः स्थानमित्युच्यते । तदा मूर्च्छयित्वा तत्र वा नादव्याप्तिं कृत्वा ॥ १४ ॥

आदिप्रभृति गेयं स्यान्न चावज्ञाय पार्थिवम् । पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ॥ १५ ॥ तद्युवां हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते समास्थितौ । गायेथां मधुरं गेयं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ १६ ॥ इति सन्दिश्य बहुशो मुनिः प्राचेतसस्तदा । वाल्मीकिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्महायशाः ॥ १७ ॥ सन्दिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मैथिलीसुतौ । तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिन्दमौ ॥ १८ ॥ तामद्भुतां तौ हृदये कुमारौ निवेश्य वाणीमृषिभाषितां तदा । समुत्सुकौ तौ सममूषतुर्निशां यथाऽश्विनौ भार्गवनीतिसंहिताम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

तौ रजन्यां प्रभातायां स्नातौ हुतहुताशनौ ।
यथोक्तमृषिणा पूर्वं सर्वं तत्रोपगायताम् ॥ १ ॥
तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वाचार्यविनिर्मिताम् ।
अपूर्वां पाठ्यजातिं च गेयेन समलंकृताम् ॥ २ ॥

आदीति । आदिप्रभृतीति, संक्षेपमारभ्येत्यर्थः । पार्थिवं न चावज्ञायेति । तत्समीपे स्थलान्तर इव लीलापरिहासादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः–पिता हि सर्वभूतानामिति ॥१५–१८॥ तामिति । भार्गवनीतिसंहिताम् अश्विनाविव तौ तां वाणीं हृदये निवेश्य । श्वो गातव्यां स्मृत्वेत्यर्थः । निशां निशायाम् । सममिति । ऋषिभिरित्यर्थः । सममूषतुरिति च पाठः । भार्गवनीतिसंस्कृतौ इति पाठान्तरे तु वाल्मीकिशिक्षितावित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामायण० त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३॥

तौ रजन्यामित्यादि । हुतहुताशनौ कृतसमिदाधानौ ॥ १ ॥ तामिति । पूर्वेति । गायकाभ्यां पूर्वमाचार्येण निर्मिताम् अपूर्वां प्रागश्रुताम् । पाठ्यस्य

प्रमाणैर्बहुभिर्युक्तां तन्त्रीलयसमन्विताम् । बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥३॥ अथ कर्मान्तरे राजा समाहूय महामुनीन् । पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पण्डितान्नैगमांस्तथा ॥ ४ ॥ पौराणिकान् शब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातयः । स्वराणां लक्षणज्ञांश्च उत्सुकान् द्विजसत्तमान् ॥५ ॥ लक्षणज्ञांश्च गान्धर्वान्नैगमांश्च विशेषतः । पादाक्षरसमासज्ञांश्छन्दस्सु परिनिष्ठितान् ॥६॥ कलामात्रविभागज्ञान् ज्योतिषे च परं गतान् । क्रियाकल्पविदश्चैव तथा काव्यविदो जनान् ॥ ७ ॥ भाषाज्ञा निङ्गितज्ञांश्च नैगमांश्चाप्यशेषतः । हेतूपचारकुशलान् वचने चापि हैतुकान् ॥८॥ छन्दोविदः पुराणज्ञान् वैदिकान् द्विजसत्तमान् । चित्रज्ञान् वृत्तसूत्रज्ञान् गीतनृत्यविशारदान् ॥ ९ ॥

गेयस्य जातिः षड्जादिः गेयेन गानधर्मेण ॥२ ॥ प्रमाणैरिति । प्रमाणैः ध्वनिपरिच्छेदसाधनैः । कौतूहलपरः विस्मयवान् ॥३॥ अथेति । कर्मान्तरे अश्वमेधस्य प्रयोगावसाने ॥ ४ ॥ पौराणिकानिति । स्वराणां षड्जादिस्वराणाम् । उत्सुकान् रामायणश्रवणोत्सुकानित्यर्थः ॥५ ॥ लक्षणज्ञानिति । गान्धर्वान् गान्धर्वशास्त्रज्ञान् । पादाक्षरसमासज्ञान् पादाक्षराणां गुरुलघुसामान्यज्ञान् । छन्दस्सु वेदेषु ॥६॥ कलामात्रेति । कलामात्रविभागज्ञान् कलाः स्वराः तेषां मात्रा एकद्वित्रिलक्षणाः तेषां विभागज्ञान् । परं पारं गतान् । क्रियाकल्पविदः क्रियाकल्पः क्रियाप्रयोगप्रतिपादकं कल्पसूत्रम्, तद्विदस्तज्ज्ञान् । काव्यविदः काव्यलक्षणलक्ष्यविद इत्यर्थः । काव्यविदो जनानिति च पाठः ॥७॥ भाषाज्ञानिति । भाषाज्ञान् अष्टादशभाषास्वरूपज्ञान् । इङ्गितज्ञान् अभिप्रायविदः । नैगमान् वणिजः । पूर्वत्र पौरानित्यर्थः । वचने चापि केवलव्यवहारेऽपि, हेतूपचारकुशलान् युक्तिप्रयोगसमर्थान् । हैतुकान् तार्किकान् ॥ ८ ॥ छन्द इति । वृत्तज्ञान् वृत्तशास्त्रज्ञान् । चित्रज्ञान् चक्रबन्धादिसहितचित्रकाव्यरचन

आदिप्रभृति गेयं स्यान्न चावज्ञाय पार्थिवम् । पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ॥ १५ ॥ तद्युवां हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते समास्थितौ । गायेथां मधुरं गेयं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ १६ ॥ इति सन्दिश्य बहुशो मुनिः प्राचेतसस्तदा । वाल्मीकिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्महायशाः ॥ १७ ॥ सन्दिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मैथिलीसुतौ । तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिन्दमौ ॥ १८ ॥ तामद्भुतां तौ हृदये कुमारौ निवेश्य वाणीमृषिभाषितां तदा । समुत्सुकौ तौ सममूषतुर्निशां यथाऽश्विनौ भार्गवनीतिसंहिताम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

तौ रजन्यां प्रभातायां स्नातौ हुतहुताशनौ ।
यथोक्तमृषिणा पूर्वं सर्वं तत्रोपगायताम् ॥ १ ॥
तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वाचार्यविनिर्मिताम् ।
अपूर्वां पाठ्यजातिं च गेयेन समलंकृताम् ॥ २ ॥

आदीति । आदिप्रभृतीति, संक्षेपमारभ्येत्यर्थः । पार्थिवं न चावज्ञायेति । तत्समीप स्थलान्तर इव लीलापरिहासादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः—पिता हि सर्वभूतानामिति ॥ १५-१८ ॥ तामिति । भार्गवनीतिसंहिताम् अश्विनाविव तौ तां वाणीं हृदये निवेश्य । श्वो गातव्यां स्मृत्वेत्यर्थः । निशां निशायाम् । सममिति । ऋषीभिरित्यर्थः । सममूपतुरिति च पाठः । भार्गवनीतिसंस्कृतौ इति पाठान्तरे तु वाल्मीकिशिक्षितावित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुट० उत्तरश्रीरामायण० त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

तौ रजन्यामित्यादि । हुतहुताशनौ कृतसमिदाधानौ ॥ १ ॥ तामिति । पूर्वेति । गायकाभ्यां पूर्वमाचार्येण निर्मिताम् अपूर्वां प्रागश्रुताम् । पाठ्यस्य

प्रमाणैर्बहुभिर्युक्तां तन्त्रीलयसमन्विताम् । बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥३॥ अथ कर्मान्तरे राजा समाहूय महामुनीन् । पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पण्डितान्नैगमांस्तथा ॥ ४ ॥ पौराणिकान् शब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातयः । स्वराणां लक्षणज्ञांश्च उत्सुकान् द्विजसत्तमान् ॥५ ॥ लक्षणज्ञांश्च गान्धर्वान्नैगमांश्च विशेषतः । पादाक्षरसमासज्ञांश्छन्दस्सु परिनिष्ठितान् ॥६॥ कलामात्रविभागज्ञान् ज्यौतिषे च परं गतान् । क्रियाकल्पविदश्चैव तथा काव्यविदो जनान् ॥ ७ ॥ भाषाज्ञानिङ्गितज्ञांश्च नैगमांश्चाप्यशेषतः । हेतूपचारकुशलान् वचने चापि हैतुकान् ॥८॥ छन्दोविदः पुराणज्ञान् वैदिकान् द्विजसत्तमान् । चित्रज्ञान् वृत्तसूत्रज्ञान् गीतनृत्यविशारदान् ॥ ९ ॥

गेयस्य जातिः षड्जादिः गेयेन गानधर्मेण ॥२ ॥ प्रमाणैरिति । प्रमाणैः ध्वनिपरिच्छेदसाधनैः । कौतूहलपरः विस्मयवान् ॥३॥ अथेति । कर्मान्तरे अश्वमेधस्य प्रयोगावसाने ॥ ४ ॥ पौराणिकानिति । स्वराणां षड्जादिस्वराणाम् । उत्सुकान् रामायणश्रवणोत्सुकानित्यर्थः ॥५ ॥ लक्षणज्ञानिति । गान्धर्वान् गान्धर्वशास्त्रज्ञान् । पादाक्षरसमासज्ञान् पादाक्षराणां गुरुलघुसामान्यज्ञान् । छन्दस्सु वेदेषु ॥६॥ कलामात्रेति । कलामात्रविभागज्ञान् कलाः स्वराः तेषां मात्रा एकद्वित्रिलक्षणाः तेषां विभागज्ञान् । परं पारं गतान् । क्रियाकल्पविदः क्रियाकल्पः क्रियाप्रयोगप्रतिपादकं कल्पसूत्रम्, तद्विदस्तज्ज्ञान् । काव्यविदः काव्यलक्षणलक्ष्यविद इत्यर्थः । काव्यविदो जनानिति च पाठः ॥७॥ भाषाज्ञानिति । भाषाज्ञान् अष्टादशभाषास्वरूपज्ञान् । इङ्गितज्ञान् अभिप्रायविदः । नैगमान् वणिजः । पूर्वत्र पौरानित्यर्थः । वचने चापि केवलव्यवहारेऽपि, हेतूपचारकुशलान् युक्तिप्रयोगसमर्थान् । हैतुकान् तार्किकान् ॥ ८ ॥ छन्द इति । वृत्तज्ञान् वृत्तशास्त्रज्ञान् । चित्रज्ञान् चक्रबन्धादिसहितचित्रकाव्यरचन

शास्त्रज्ञान्नीतिनिपुणान् वेदान्तार्थप्रबोधकान् । एतान् सर्वान् समानीय गातारौ समवेशयत् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा मुनिगणाः सर्वे पार्थिवाश्च महौजसः। पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां राजानं गायकौ च तौ ॥ ११ ॥ ऊचुः परस्परं चेदं सर्व एव समन्ततः । उभौ रामस्य सदृशौ बिम्बाद्बिम्बमिवो त्थितौ ॥ १२ ॥ जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि। विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च॥ १३॥ तेषां संवदतामेवं श्रोतॄणां हर्षवर्धनम् । गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ ॥ १४ ॥ ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्व मतिमानुषम्। न च तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गानसम्पदा ॥ १५ ॥ प्रवृत्तमादितः पूर्वसर्गं नारददर्शितम् । ततः प्रभृति सर्गांश्च यावद्विंशत्यगायताम् ॥ १६ ॥ ततो ऽपराह्णसमये राघवः समभाषत । श्रुत्वा विंशतिसर्गां स्तान् भ्रातरं भ्रातृवत्सलः ॥ १७ ॥ अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः । प्रयच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ यदन्य दभिकांक्षितम्। ददौ शीघ्रं स काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥ दीयमानं सुवर्णं तु नागृह्णीतां कुशी लवौ। ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ॥ १९॥ वन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ । सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ २० ॥

निपुणान् ॥९॥ शास्त्रेति । शास्त्रज्ञान् व्याकरणादिशास्त्रज्ञान् । समवेशयत्, सभामध्ये इति शेषः ॥ १०-१५ ॥ प्रवृत्तमिति । यत्र गेयेन नारददर्शितं पूर्व सर्गमादितः प्रवृत्तम् ॥ १६-१८ ॥ दीयमानमिति । कुशीलवौ, विस्मितौ सकृदेव बहुप्रदानतः विस्मयवन्तौ, किमनेनेत्यवोचतुश्च ॥ १९ ॥ तदेव स्पष्टी करोति-वन्येनेत्यादि । निरतौ निराहारौ ॥ २० ॥ २१ ॥

तथा तयोः प्रब्रुवतोः कुतूहलसमन्विताः । श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः ॥ २१ ॥ तस्य चैवागमं रामः काव्यस्य श्रोतुमुत्सुकः । पप्रच्छ तौ महातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ॥ २२ ॥ किंप्रमाणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा महात्मनः । कर्ता काव्यस्य महतः क्व चासौ मुनिपुङ्गवः ॥२३॥ पृच्छन्तं राघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ॥ २४ ॥ वाल्मीकिर्भगवान् कर्ता संप्राप्तो यज्ञसंविधम् । येनेदं चरितं तुभ्यमशेषं संप्रदर्शितम् ॥ २५ ॥ सन्निबद्धं हि श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रकम् । उपाख्यानशतं चैव भार्गवेण तपस्विना ॥ २६ ॥ आदिप्रभृति वै राजन् पञ्च सर्गशतानि च । काण्डानि षट् कृतानीह सोत्तराणि महात्मना । कृतानि गुरुणाऽस्माकमृषिणा चरितं तव॥२७॥ प्रतिष्ठाऽऽजीवितं यावत् तावत् सर्वस्य वर्तते ॥ २८ ॥ यदि बुद्धिः कृता राजन् श्रवणाय महारथ । कर्मान्तरे क्षणीभूतस्तच्छृणुष्व सहानुजः ॥ २९ ॥

तस्येति । आगमं प्राप्तिम् ॥ २२ ॥ किंप्रमाणमिदमित्यादि । का प्रतिष्ठा कियत्पर्यन्तामित्याशयः । काव्यस्य कः कर्तेत्यनुकर्षः । मुनिपुङ्गव इति, आस्त इति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ वाल्मीकिरित्यादि । येन कृतमिदमशेषं चरितं काव्यं तुभ्यं सम्प्रदर्शितं सोऽस्य काव्यस्य कर्ता भगवान् वाल्मीकिः । यज्ञसंविधम् । बिन्दुश्छान्दसः । यज्ञवाटसविधदेशं प्राप्तः ॥ २५ ॥ सन्निबद्धमिति । चतुर्विंशतिसाहस्रमित्यादिकमादौ स्पष्टीकृतम् । चतुर्विंशतिसाहस्रं श्लोकानां सन्निबन्धनमिति च पाठः । उपाख्यानशतम् इलोपाख्यानान्तम् । भार्गवेण भृगुवंश्येन । वाल्मीकेरेव भार्गवत्वं प्राचेतसत्वं चाविरुद्धमिति दर्शितम् " तपस्स्वाध्यायनिरतम् " इति श्लोकव्याख्याने ॥ २६ ॥ आदिप्रभृतीति । पञ्च सर्गशतानीति षट्काण्डाभिप्रायेण । चकारादुत्तरकाण्डसर्गसङ्ख्यासमुच्चयः ॥ २७ ॥ प्रतिष्ठेत्यादि । आजीवितमिति पदम् । यावत् काव्यनायकस्य जीवितं तावत्तस्य यत् शुभाशुभं तस्य सर्वस्यात्र प्रतिष्ठा निबन्धनमास्ति ॥ २८ ॥ यदीति । हे राजन् । यदि तस्य सर्वस्य श्रवणाय

बाढमित्यब्रवीद्रामस्तौ चानुज्ञाप्य राघवम् । प्रहृष्टौ जग्मतुः स्थानं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ३० ॥ रामोऽपि मुनिभिः सार्धं पार्थिवैश्च महात्मभिः । श्रुत्वा तद्गीति माधुर्यं कर्मशालामुपागमत् ॥३१॥ शुश्राव तत्तालल्यो पपन्नं सर्गान्वितं स स्वरशब्दयुक्तम् । तन्त्रीलयव्यञ्जन योगयुक्तं कुशीलवाभ्यां परिगीयमानम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

रामो बहून्यहान्येवं तद्गीतं परमं शुभम् । शुश्राव मुनिभिः सार्धं पार्थिवैः सह वानरैः ॥ १ ॥ तस्मिन् गीते तु विज्ञाय सीतापुत्रौ कुशीलवौ । तस्याः परिषदो मध्ये रामो वचन मब्रवीत् । दूतान् शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया ॥ २ ॥ मद्वचो ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोऽन्तिकम् ॥ ३ ॥ यदि शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा । करोत्विहा त्मनः शुद्धिमनुमान्य महामुनिम् ॥ ४ ॥

बुद्धिः कृता, तदा कर्मान्तरे क्षणीभूतः सुखीभूतः शृणु ॥ २९-३२ ॥ इति श्रीगोविन्द० मणि०उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

राम इत्यादि ॥१॥ तस्मिन्निति । गीते तु गीत एव । नतु ततः पूर्वं कस्य चिन्मुखादित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ यदीति । महामुनिमनुमान्य महामुनेरनुमतिं

स०-तद्गीतं समस्तं व्यस्तं च ॥ १ ॥ तस्मिन् गीते तन्मुखगीते रामायणरूपे । सीताऽसूतैतौ सुताविति विज्ञाय लोकलोचनमपेक्ष्य ज्ञात्वा । इयमेवोपज्ञा रामस्येति भावः । शुद्धसमाचारान् दूतान् । एतेन महातपस्विसमीपसमापतनयोग्यतां सूचयति । आत्ममनीषया स्वधिया । अपरप्रेरणयेति भावः । भगवतो वाल्मीकेः । अन्तिकं गत्वा मद्वचो ब्रूत । अन्तिक इति पाठे—गच्छध्वं भगवतोऽन्तिके मद्वचो ब्रूतेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ यदि शुद्धसमाचारा सीता प्रागेव । अथवा वीतकल्मषा तपसा । परसदननिवासागतगतपातका वा । महामुनिं वाल्मीकिम् । अनुमान्य सम्मतं कृत्वा । आत्मनः शुद्धिं निष्कल्मषत्वप्रथां करोतु । आत्मनो मम मनसः शुद्धिम् अडोलायमानतां करोत्विति वा ॥ ४ ॥

छन्दं मुनेश्च विज्ञाय सीतायाश्च मनोगतम् । प्रत्ययं दातुकामायास्ततः शंसत मे लघु ॥ ५ ॥ श्वः प्रभाते तु शपथं मैथिली जनकात्मजा । करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममैव च ॥ ६ ॥ श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वचः परममद्भुतम् । दूताः संप्रययुर्वाटं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥ ते प्रणम्य महात्मानं ज्वलन्तममितप्रभम् । ऊचुस्ते रामवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च ॥ ८ ॥ तेषां तद्व्याहृतं श्रुत्वा रामस्य च मनोगतम् । विज्ञाय सुमहातेजा मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ एवं भवतु भद्रं वो यथा वदति राघवः । तथा करिष्यते सीता दैवतं हि पतिः स्त्रियाः ॥ १० ॥ तथोक्ता मुनिना सर्वे रामदूता महौजसम् । प्रत्येत्य राघवं क्षिप्रं मुनिवाक्यं बभाषिरे ॥ ११ ॥ ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः । ऋषींस्तत्र समेतांश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत ॥ १२ ॥ भगवन्तः सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः । पश्यन्तु सीताशपथं यश्चैवान्योऽपि कांक्षते ॥ १३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । सर्वेषामृषिमुख्यानां साधुवादो महानभूत् ॥ १४ ॥ राजानश्च महात्मानं प्रशंसन्ति स्म राघवम् । उपपन्नं नरश्रेष्ठ त्वय्येव भुवि नान्यतः ॥ १५ ॥

कृत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ छन्दमिति । छन्दम् अभिप्रायम् ॥ ५-१० ॥ तथोक्ता इति । सीता तथैव करिष्यतीत्युक्ता इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ भगवन्त इति । यश्चैवान्योऽपीति । यश्च पापी पापजल्पः प्राकृतः सोऽपीत्यर्थः ॥ १३-१५ ॥

चतुराननादिपुरतोऽशरीरगिरोदीरितत्वान्न संशयः, तथाप्यन्यथाकथकदुज

स०—यद्यप्यवद्यगन्धविधुरेति नाननबन्धार्थं स्वस्य तत्सौन्दर्यलुब्धताकलङ्कापकर्षणार्थं च पुनः शपथः कर्तव्य इत्याह—श्वः प्रभात इति । मम मनःशोधनार्थं परिषन्मध्ये शपथं करोतु ॥ ६ ॥

एवं विनिश्चयं कृत्वा श्वोभूत इति राघवः । विसर्जयामास तदा सर्वांस्तान् शत्रुसूदनः ॥ १६ ॥ इति सम्प्रविचार्य राजसिंहः श्वोभूते शपथस्य निश्चयं वै । विससर्ज मुनीन्नृपांश्च सर्वान् स महात्मा महतो महानुभावः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥९५॥

षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां यज्ञवाटगतो नृपः । ऋषीन् सर्वान् महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥ १ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः । विश्वामित्रो दीर्घतपा दुर्वासाश्च महातपाः ॥ २ ॥ पुलस्त्योऽपि तथा शक्तिर्भार्गवश्चैव वामनः । मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्मौद्गल्यश्च महायशाः ॥ ३ ॥ गर्गश्च च्यवनश्चैव शतानन्दश्च धर्मवित् । भरद्वाजश्च तेजस्वी ह्यग्निपुत्रश्च सुप्रभः ॥ ४ ॥ नारदः पर्वतश्चैव गौतमश्च महायशाः । कात्यायनः सुयज्ञश्च ह्यगस्त्यस्तपसां निधिः ॥ ५ ॥ एते चान्ये च बहवो मुनयः संशितव्रताः । कौतूहलसमाविष्टाः सर्व एव समागताः ॥ ६ ॥ राक्षसाश्च महावीर्या वानराश्च महाबलाः । सर्व एव समाजग्मुर्महात्मानः कुतूहलात् ॥ ७ ॥ क्षत्रिया ये च शूद्राश्च वैश्याश्चैव सहस्रशः । नानादेशगताश्चैव ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ ८ ॥ ज्ञाननिष्ठाः कर्मनिष्ठा योगनिष्ठास्तथा परे । सीताशपथवीक्षार्थं सर्व एव समागताः ॥ ९ ॥

॥१६॥१७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

तस्यामित्यादि । शब्दापयति आह्वयति स्म । णिजभाव आर्षः ॥१-१२॥

तदा समागतं सर्वमश्मभूतमिवाचलम् । श्रुत्वा मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ॥ १० ॥ तमृषिं पृष्ठतः सीता त्वन्वगच्छदवाङ्मुखी । कृताञ्जलिर्बाष्पगला कृत्वा रामं मनोगतम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा श्रुतिमिवायान्तीं ब्रह्माणमनुगामिनीम् । वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुवादो महानभूत् ॥ १२ ॥ ततो हलहलाशब्दः सर्वेषामेवमाबभौ । दुःखजन्मविशालेन शोकेनाकुलितात्मनाम् ॥ १३ ॥ साधु रामेति केचित्तु साधु सीतेति चापरे । उभावेव च तत्रान्ये प्रेक्षकाः संप्रचुक्रुशुः ॥ १४ ॥ ततो मध्ये जनौघस्य प्रविश्य मुनिपुङ्गवः । सीतासहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम् ॥ १५ ॥ इयं दाशरथे सीता सुव्रता धर्मचारिणी । अपवादैः परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः ॥ १६ ॥ लोकापवादभीतस्य तव राम महाव्रत । प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७ ॥ इमौ तु जानकीपुत्रावुभौ च यमजातकौ। सुतौ तवैव दुर्धर्षौ सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन । न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ तु तव पुत्रकौ ॥ १९ ॥ बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता । नोपाश्नीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥ २० ॥

दुःखजन्मविशालेन दुःखोत्पत्त्या विस्तीर्णेन ॥ १३-१७ ॥ इमौ
तत इति । यमजातकौ यमलतयोत्पन्नौ ॥ १८ ॥ प्रचेतस इति । यथाऽहं प्रचेतसो
त्विति । अनृतं वाक्यम् अहं मनसा न
दशमः औरसः पुत्रः तथैव तवेमौ पुत्रौ ।

स०—आकुलितात्मनां चलचित्तानाम् । आकुलात्मनां क्षुब्धचित्तानामिति नागोजिभट्टः । तन्न, मन्थनदण्ड एव वाच्ये इडभावोऽन्यत्र क्षुभित इत्युक्तेः । न च क्षुब्धो राजेत्यादिवदिदम् आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद्वा क्षुब्ध इव क्षुब्धः पत्नीव पत्नी वृषलस्येत्यादिवदुपचारादुपपद्यत इति वाच्यम् । ते च प्राज्ञो माननीया इति तेषामस्य च महान् व्यत्यास इति नैवं प्रयोज्यम् ॥ १३ ॥

मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् । तस्याः फलमुपाश्नीयामपापा यदि मैथिली ॥ २१ ॥ अहं पञ्चसु भूतेषु मनष्षष्ठेषु राघव । विचिन्त्य सीतां शुद्धेति जग्राह वननिर्झरे ॥ २२ ॥ इयं शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता । लोकापवादभीतस्य प्रत्ययं तव दास्यति ॥ २३ ॥ तस्मादियं नरवरात्मज शुद्धभावा दिव्येन दृष्टिविषयेण तदा प्रविष्टा । लोकापवादकलुषीकृतचेतसा या त्यक्ता त्वया प्रियतमा विदिताऽपि शुद्धा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत । प्राञ्जलिर्जगतो मध्ये दृष्ट्वा तां वरवर्णिनीम् ॥ १ ॥ एवमेतन्महाभाग यथा वदसि धर्मवित् । प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्मषैः ॥ २ ॥ प्रत्ययस्तु पुरा वृत्तो वैदेह्याः सुरसन्निधौ । शपथस्तु कृतस्तत्र तेन वेश्म प्रवेशिता । लोकापवादो बलवान् येन त्यक्ता हि मैथिली ॥ ३ ॥

स्मरामि । कथनं तु दूरत एवेति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्याः फलमिति । यथेयमपापा एवं तपश्चर्यायाः फलम् उपाश्नीयाम् । यथा तपसः फलभोगः निश्चितस्तथेयमपापेत्यर्थः । तस्याहं फलमश्नामि अपापा मैथिली यदि । इति च पाठः । तस्य किल्बिषानाचरणस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ अहमिति । पञ्चसु भूतेष्विति । श्रोत्रादिपञ्चेन्द्रियेष्वित्यर्थः ॥ २२-२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

वाल्मीकिनेत्यादि ॥ १ ॥ एवमिति । यथा वदसीति । प्रत्ययं दास्यतीत्येवमात्मनेत्यर्थः । एतदेवमेव कर्तव्यमित्यर्थः । एवंकरणं च न मम विश्वासार्थमित्याह प्रत्ययो हीति । जात एवेति शेषः । तव वाक्यैरिति । बहुवर्षेत्यादिना

सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन्नपापेत्यभिजानता । परित्यक्ता मया सीता तद्भवान् क्षन्तुमर्हति ॥ ४ ॥ जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ कुशीलवौ । शुद्धायां जगतो मध्ये मैथिल्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ ५ ॥ अभिप्रायं तु विज्ञाय रामस्य सुरसत्तमाः । सीतायाः शपथे तस्मिन् महेन्द्राद्या महौजसः ॥ ६ ॥ पितामहं पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ॥ ७ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा ह्यश्विनौ समरुद्गणाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव सर्व एव समागताः ॥ ८ ॥ साध्याश्च विश्वेदेवाश्च सर्वे च परमर्षयः । नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसाः । सीताशपथसम्भ्रान्ताः सर्व एव समागताः ॥९॥ दृष्ट्वा देवानृषींश्चैव राघवः पुनरब्रवीत् । प्रत्ययो मे सुरश्रेष्ठा ऋषिवाक्यैरकल्मषैः ॥ १० ॥ शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ॥११॥ ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगन्धो मनोरमः । तज्जनौघं सुरश्रेष्ठो ह्लादयामास सर्वतः ॥१२॥ तदद्भुतमिवाचिन्त्यं निरैक्षन्त समागताः । मानवाः सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृतयुगे यथा ॥ १३ ॥ सर्वान् समागतान् दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी ॥१४॥ यथाऽहं राघवादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥१५॥ मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १६ ॥

प्रागुक्तशपथवाक्यैरित्यर्थः ॥ २-५ ॥ अभिप्रायमिति । सीतायाः शपथ इति । शपथप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ६-१२ ॥ तदिति । अचिन्त्यमाचिन्त्यहेतुकं वायुस्वरूपम्, यथा पूर्वं कृतयुगे पश्यन्ति स्म तथा तदानीं सर्वे मानवाः निरीक्षन्ते

यथैतत् सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात् परं न च । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १७ ॥ तथा शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् । भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमैः । दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितैः ॥ १९ ॥ तस्मिंस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् । स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयत् ॥ २० ॥ तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातलम् । पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत् ॥ २१ ॥ साधुकारश्च सुमहान् देवानां सहसोत्थितः । साधु साध्विति वै सीते यस्यास्ते शीलमीदृशम् ॥ २२ ॥ एवं बहुविधा वाचो ह्यन्तरिक्षगताः सुराः । व्याजह्रुर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीताप्रवेशनम् ॥ २३ ॥ यज्ञवाटगताश्चापि मुनयः सर्व एव ते । राजानश्च नरव्याघ्रा विस्मयान्नोपरेमिरे ॥ २४ ॥ अन्तरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजङ्गमाः । दानवाश्च महाकायाः पाताले पन्नगाधिपाः ॥ २५ ॥ केचिद्विनेदुः संहृष्टाः केचिद्ध्यानपरायणाः । केचिद्रामं निरीक्षन्ते केचित् सीतामचेतनाः ॥ २६ ॥

स्म ॥ १३–१६ ॥ यथेति । रामात्परमन्यं पुरुषं न वेद्मीति यथोक्तमेतत्सत्यं चेत् । माधवी माधवपत्नी भूमिः ॥ १७ ॥ तथेति । तथा शपन्त्यां त्रिःशपन्त्याम् । तत् सिंहासनम् ॥ १८ ॥ ध्रियमाणमिति । नागैः शिरोभिः ध्रियमाणम्, अदृश्यतेति शेषः ॥ १९–२३ ॥ यज्ञवाटेति । विस्मयात् आश्चर्याभिज्ञावेदनव्यवहारान्नोपरेमिरे नोपरता बभूवुः ॥ २४ ॥ अन्तरिक्ष इति । संहृष्टा इति । सीतायाः अयशो गतमिति संहृष्टाः । अचेतनाः विसंज्ञाः ॥ २५ ॥ २६ ॥

सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत् समागमः ।
तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं समं संमोहितं जगत् ॥ २७ ॥
इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे सप्तनवतितमः सर्गः ॥९७॥

अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

रसातलं प्रविष्टायां वैदेह्यां सर्ववानराः । चुक्रुशुः साधु साध्वीति मुनयो रामसन्निधौ ॥ १ ॥ दण्डकाष्ठमवष्टभ्य बाष्पव्याकुलितेक्षणः । अवाक्छिरा दीनमना रामो ह्यासीत् सुदुःखितः ॥२॥ स रुदित्वा चिरं कालं बहुशो बाष्पमुत्सृजन् । क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ॥३॥ अभूतपूर्वं शोकं मे मनः स्प्रष्टुमिवेच्छति । पश्यतो मे यथा नष्टा सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ४ ॥ साऽदर्शनं पुरा सीता लङ्कापारे महोदधेः । ततश्चापि मया ऽऽनीता किं पुनर्वसुधातलात् ॥ ५ ॥ वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम । दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि ॥ ६ ॥

सीताप्रवेशनमिति । तेषां मुन्यादीनाम् । समागमः हर्षसंबन्धः । यदेवमतः संमोहितमिव संमोहितमेवाभूत् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७॥

रसातलमित्यादि ॥ १ ॥ दण्डकाष्ठमिति । दण्डरूपं काष्ठं दण्डकाष्ठम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अभूतपूर्वमिति । मनः शोकमिव, मनः शोकमेव स्प्रष्टुमिति । पश्यतो मेऽद्य सा नष्टेति । मामप्यनादृत्य ॥ ४ ॥ सेति । आनीता प्रापितवतीत्यर्थः । सा अदर्शनमिति पदच्छेदः ॥ ५–८ ॥

स०—सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा स्थितानां तेषां मुनिप्रमुखानां समागमः, हर्षादेरिति शेषः । आसीत् । यस्मिन्मुहूर्ते तं प्राप्य समं जगत्सर्वं विश्वं सम्मोहितमत्यर्थमभवत् । मैथिलीमेलनाभावे पुनरियानायासः कुतस्सम्पादनीयोऽयोध्याध्यक्षेणेति चेन्न; जानकीविषयजनापवादापनुत्त्यै इत्यवेहि । पुनरेव हि च पूर्वं स्वतोऽपि लोकगमनं कामिन्या विहितमिति तां प्राक्प्रेषयितुमियं लीलेति ॥ २७ ॥ यथा मामवगच्छसि मद्बलं वराहावतारादौ त्वमेव जानासीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यथैतत् सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात् परं न च । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १७ ॥ तथा शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् । भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नागै रमितविक्रमैः । दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितैः ॥ १९ ॥ तस्मिंस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् । स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयत् ॥ २० ॥ तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातलम् । पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत् ॥ २१ ॥ साधुकारश्च सुमहान् देवानां सहसोत्थितः । साधु साध्विति वै सीते यस्यास्ते शीलमीदृशम् ॥ २२ ॥ एवं बहुविधा वाचो ह्यन्तरिक्षगताः सुराः । व्याजह्रुर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीताप्रवेशनम् ॥ २३ ॥ यज्ञवाटगताश्चापि मुनयः सर्व एव ते । राजानश्च नरव्याघ्रा विस्मयान्नोपरेमिरे ॥ २४ ॥ अन्तरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजङ्गमाः । दानवाश्च महाकायाः पाताले पन्नगाधिपाः ॥ २५ ॥ केचिद्विनेदुः संहृष्टाः केचिद्ध्यानपरायणाः । केचिद्रामं निरीक्षन्ते केचित् सीतामचेतनाः ॥ २६ ॥

स्म ॥ १३–१६ ॥ यथेति । रामात्परमन्यं पुरुषं न वेद्मीति यथोक्तमेतत्सत्यं चेत् । माधवी माधवपत्नी भूमिः ॥ १७ ॥ तथेति । तथा शपन्त्यां त्रिःशपन्त्याम् । तत् सिंहासनम् ॥ १८ ॥ ध्रियमाणमिति । नागैः शिरोभिः ध्रियमाणम्, अदृश्यतेति शेषः ॥ १९–२३ ॥ यज्ञवाटेति । विस्मयात् आश्चर्याभिज्ञावेदनव्यवहारान्नोपरेमिरे नोपरता बभूवुः ॥ २४ ॥ अन्तरिक्ष इति । संहृष्टा इति । सीतायाः अयशो गतमिति संहृष्टाः । अचेतनाः विसंज्ञाः ॥ २५ ॥ २६ ॥

सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत् समागमः ।
तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं समं संमोहितं जगत् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे सप्तनवतितमः सर्गः ॥९७॥

अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

रसातलं प्रविष्टायां वैदेह्यां सर्ववानराः । चुक्रुशुः साधु साध्वीति मुनयो रामसन्निधौ ॥ १ ॥ दण्डकाष्ठमवष्टभ्य बाष्पव्याकुलितेक्षणः । अवाक्छिरा दीनमना रामो ह्यासीत् सुदुःखितः ॥२॥ स रुदित्वा चिरं कालं बहुशो बाष्पमुत्सृजन् । क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ॥३॥ अभूतपूर्वं शोकं मे मनः स्प्रष्टुमिवेच्छति । पश्यतो मे यथा नष्टा सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ४ ॥ साऽदर्शनं पुरा सीता लङ्कापारे महोदधेः । ततश्चापि मया ऽऽनीता किं पुनर्वसुधातलात् ॥ ५ ॥ वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम । दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि ॥ ६ ॥

सीताप्रवेशनमिति । तेषां मुन्यादीनाम् । समागमः हर्षसंबन्धः । यदेवमतः संमोहितमिव संमोहितमेवाभूत् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७॥

रसातलमित्यादि ॥ १ ॥ दण्डकाष्ठमिति । दण्डरूपं काष्ठं दण्डकाष्ठम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अभूतपूर्वमिति । मनः शोकमिव, मनः शोकमेव स्प्रष्टुमिति । पश्यतो मेऽद्य सा नष्टेति । मामप्यनादृत्य ॥ ४ ॥ सेति । आनीता प्रापितवतीत्यर्थः । सा अदर्शनमिति पदच्छेदः ॥ ५-८ ॥

स०—सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा स्थितानां तेषां मुनिप्रमुखानां समागमः, हर्षादेरिति शेषः । आसीत् । यस्मिन्मुहूर्ते तं प्राप्य समं जगत्सर्वं विश्वं सम्मोहितमत्यर्थमभवत् । मैथिलीमेलनाभावे पुनरियानायासः कुतस्सम्पादनीयोऽयोध्याध्यक्षेणेति चेन्न; जानकीविषयजनापवादापनुत्त्यै इत्यवेहि । पुनरेव हि च पूर्वं स्वतोऽपि लोकगमनं कामिन्या विहितमिति तां प्राक्प्रेषयितुमियं लीलेति ॥ २७ ॥ यथा मामवगच्छसि मद्बलं वराहावतारादौ त्वमेव जानासीत्यर्थः ॥ ६ ॥

कामं श्वश्रूर्ममैव त्वं त्वत्सकाशाद्धि मैथिली । कर्षता हलहस्तेन जनकेनोद्धृता पुरा ॥ ७ ॥ तस्मान्निर्यात्यतां सीता विवरं वा प्रयच्छ मे । पाताले नाकपृष्ठे वा वसेयं सहितस्तया ॥ ८ ॥ आनय त्वं हि तां सीतां मत्तोऽहं मैथिलीकृते । न मे दास्यसि चेत् सीतां यथारूपां मही तले ॥ ९ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां विधमिष्यामि ते स्थितिम् । नाशयिष्याम्यहं भूमिं सर्वमापो भवन्त्विह ॥ १० ॥ एवं ब्रुवाणे काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धमुवाच रघुनन्दनम् ॥ ११ ॥ राम राम न सन्तापं कर्तुमर्हसि सुव्रत । स्मर त्वं पूर्वकं भावं मन्त्रं चामित्रकर्शन ॥ १२ ॥ न खलु त्वां महाबाहो स्मारयेयमनुत्तमम् । इमं मुहूर्तं दुर्धर्ष स्मर त्वं जन्म वैष्णवम् ॥ १३ ॥ सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वं परायणा । नागलोकं सुखं प्रायात्त्वदाश्रयतपोबलात् ॥ १४ ॥ स्वर्गे ते सङ्गमो भूयो भविष्यति न संशयः । अस्यास्तु परिषन्मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत् ॥ १५ ॥

आनयेति । मत्तः प्राप्तमोह इत्यर्थः । महीतल इति, प्रविष्टामिति शेषः ॥ ९–११ ॥ राम रामेति । स्मर त्वं पूर्वकं भावम्, पूर्वकं स्वभावं विष्णुत्व मित्यर्थः । मन्त्रं देवैः सहावताराय कृतं विचारम् ॥ १२ ॥ न खल्विति । त्वामहं न स्मारयेयम्, सर्वज्ञत्वादिति भावः । पूर्वकं भावमित्युक्तं विशिनष्टि–इममिति ॥ १३ ॥ सीतेति । तव पूर्वपरायणा तव पूर्वभावप्रवणा । तव प्रकृतिप्राप्तिसमुत्सुकेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

स०–प्राक् लोकप्रवादः मम पत्नीमाता त्वमिति । स इदानीं दानाज्ज्ञानक्या मम साक्षिगोचरश्चरितव्य इत्याह–काममिति । फालहस्तेन भूशोधकफालहस्तेन ॥ ७ ॥ यन्निमित्तमहं मत्तो विभ्रान्तस्तां सीतामानय । महीतले प्रविष्टां यथारूपां मे मह्यं न दास्यसि चेत् मद्दासी नासील्यावृत्त्याऽन्वयः ॥ ९ ॥ तव दासी न चेत् किं करोषीति तत्राह–सपर्वतवनामिति । आपो भवन्तु जललीनां करिष्यामीति भावः ॥ १० ॥ अस्याः सीतायाः स्वर्गे नित्यसुखरूपे वैकुण्ठे सङ्गमो भविष्यति । परिषन्मध्ये सदोमध्ये । अनेन नैकदेशान्वयभयतो लुप्तषष्ठ्यन्ततो दीकारकारणक आयासो नागोजिभट्टपक्ष इवेति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम् । सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः ॥ १६॥ जन्मप्रभृति ते वीर सुखदुःखोपसेवनम् । भविष्यत्युत्तरं चेह सर्वं वाल्मीकिना कृतम् ॥१७॥ आदिकाव्यमिदंराम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। न ह्यन्योऽर्हति काव्यानां यशोभाग्राघवादृते ॥ १८ ॥ श्रुतं ते पूर्वमेतद्धि मया सर्वं सुरैः सह । दिव्यमद्भुतरूपं च सत्यवाक्यमनावृतम् ॥ १९ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल धर्मेण सुसमाहितः । शेषं भविष्यं काकुत्स्थ काव्यं रामायणं शृणु ॥ २० ॥ उत्तरं नाम काव्यस्य शेषमत्र महायशः । तच्छृणुष्व महातेज ऋषिभिः सार्धमुत्तमम् ॥ २१ ॥ न खल्वन्येन काकुत्स्थ श्रोतव्यमिदमुत्तमम् । परमं ऋषिणा वीर त्वयैव रघुनन्दन ॥२२॥ एतावदुक्त्वा वचनं ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः । जगाम त्रिदिवं देवो देवैः सह सबान्धवैः ॥२३॥ ये च तत्र महात्मान ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः । ब्रह्मणा समनुज्ञाता न्यवर्तन्त महौजसः । उत्तरं श्रोतुमनसो भविष्यं यच्च राघवे ॥ २४ ॥

एतदित्यादि । एतत्काव्यमेवोत्तमं श्रुतं तत्सर्वं ज्ञापनीयम्, विस्तरतो व्याख्यास्यति ज्ञापयिष्यति ॥ १६ ॥ तदेवाह–जन्मप्रभृतीत्यादि । भविष्यत्युत्तरं चेति । सीतोपसंहारादुत्तरं च यत्ते चरितं भविष्यति, तत्सर्वमपि मदनुग्रहात् त्रिकालज्ञेन वाल्मीकिना कृतं कृतनिबन्धनम् । इह काव्ये । भविष्यत्युत्तरं चेति च पाठः ॥ १७ ॥ आदिकाव्यमिति । त्वयि त्वच्चरितविषये । राघवादृतेऽन्यः काव्यप्रकाशितयशोभाक् कश्चिदपि काव्यनायकतां नार्हति । अत एवाद्यापि सर्वे कवयो रामचरितमेव प्रायेणाश्रयन्ते ॥ १८॥ श्रुतमिति । अनावृतम् अज्ञानावरणरहितम् ॥ १९ ॥ स त्वमिति । भविष्यं भविष्यद्विषयम् ॥२०॥ उत्तरं नामेति । उत्तरकाण्डाख्यकाव्यं शेषभूतम् ॥ २१ ॥ नेति । परमर्षिणा परमराजर्षिणा ॥ २२॥२३ ॥ ये चेति । ये च तत्रेति । यज्ञसदसी

ततो रामः शुभां वाणीं देवदेवेन भाषिताम् । श्रुत्वा परमतेजस्वी वाल्मीकिमिदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ भगवन् श्रोतुमनस ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः । भविष्यदुत्तरं यन्मे श्वोभूते सम्प्रवर्तताम् ॥ २६ ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा संप्रगृह्य कुशीलवौ । तं जनौघं विसृज्याथ पर्णशाला मुपागमत् । तामेव शोचतः सीतां सा व्यतीयाय शर्वरी२७

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे अष्टनवतितमः सर्गः ॥९८॥

एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

रजन्यां तु प्रभातायां समानीय महामुनीन् । गीयताम विशङ्काभ्यां रामः पुत्रावुवाच ह ॥ १॥ ततः समुपविष्टेषु ब्रह्मर्षिषु महात्मसु । भविष्यदुत्तरं काव्यं जगतुस्तौ कुशीलवौ ॥ २ ॥ प्रविष्टायां तु सीतायां भूतलं सत्य सम्पदा । तस्यावसाने यज्ञस्य रामः परमदुर्मनाः ॥३॥ अपश्यमानो वैदेहीं मेने शून्यमिदं जगत् । शोकेन परमायस्तो न शान्तिं मनसाऽगमत् ॥ ४ ॥ विसृज्य पार्थिवान् सर्वानृक्षवानरराक्षसान् । जनौघं विप्रमुख्यानां वित्तपूर्वं विसृज्य च ॥ ५ ॥

त्यर्थः । ब्राह्मलौकिकाः ब्रह्मलोकार्हाः ॥ २४-२६ ॥ एवमिति । पर्णशाला मुपागमदिति । यज्ञावसान एव सीतान्तर्धानात्, ततः परं दीक्षाराहित्येन स्थलान्तरस्य सुगमत्वात्, पुत्राभ्यां सह वाल्मीकिपर्णशालामेव रामः प्राप्तवा नित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तर श्रीरामायणव्याख्याने अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

रजन्यां त्वित्यादि । गीयतामित्युवाच । अविशङ्काभ्यां मत्पुत्रत्वविषयशङ्का रहिताभ्याम् । मातृवियोगदुःखरहिताभ्यां वा ॥ १ ॥ २ ॥ प्रविष्टाया मिति । सत्यसम्पदा सत्यवैभवेन । तस्यावसाने यज्ञस्येति । सीतानिर्याणा नन्तरपूर्वकाल इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ विसृज्येति । वित्तपूर्वं वित्तदानपूर्वं

एवं समाप्य यज्ञं तु विधिवत् स तु राघवः । ततो विसृज्य तान् सर्वान् रामो राजीवलोचनः ॥ ६ ॥ हृदि कृत्वा तदा सीतामयोध्यां प्रविवेश ह । इष्टयज्ञो नरपतिः पुत्रद्वयसमन्वितः ॥ ७ ॥ न सीतायाः परां भार्यां वव्रे स रघुनन्दनः । यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं जानकी काञ्चनी भवत् ॥८॥ दश वर्षसहस्राणि वाजिमेधानथाकरोत् । वाजपेयान् दशगुणांस्तथा बहुसुवर्णकान् ॥ ९ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः । ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानाप्तदक्षिणैः ॥१०॥ एवं स कालः सुमहान् राज्यस्थस्य महात्मनः । धर्मे प्रयतमानस्य व्यतीयाद्राघवस्य तु ॥ ११ ॥ अनुरज्जन्ति राजानमहन्यहनि राघवम् । ऋक्षवानररक्षांसि स्थिता रामस्य शासने॥ १२॥ काले वर्षति पर्जन्यः सुभिक्षं विमला दिशः । हृष्टपुष्ट जनाकीर्णं पुरं जनपदास्तथा ॥ १३ ॥ नाकाले म्रियते कश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तथा । नानर्थो विद्यते कश्चित् रामे राज्यं प्रशासति ॥ १४ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यशस्विनी । पुत्रपौत्रैः परिवृता कालधर्ममुपागमत् ॥ १५ ॥ अन्वियाय सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनी । धर्मं कृत्वा बहुविधं त्रिदिवे पर्यवस्थिता ॥ १६ ॥

मित्यर्थः ॥ ५–७ ॥ नेति । न सीताया इत्यनेन रामस्य एकदारव्रतं सीताप्रतिनिधिनैव यज्ञनिर्वर्तनं च दर्शितम् ॥ ८ ॥ दश वर्षेति । दश वर्षसहस्राणीत्यनेन प्रथमयज्ञ एव सीताया भूप्रवेश इत्युक्तम् । बहुसुवर्णकान् बहुसुवर्णकयागान् ॥ ९ ॥ अग्निष्टोमेति । गोसवैः गोसवाख्ययागैः । अश्वमेधसंक्षेपैरिति संक्षेपवचनमेतत्परं वेदितव्यम् (?) । शतशब्दस्य बहुसङ्ख्यावचनत्वात । गोशतैश्चेति पाठः ॥ १०–१२ ॥ काल इति । सुभिक्षमिति, अभव

सर्वाः प्रमुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च । समागता महाभागाः सर्वधर्मं च लेभिरे ॥१७॥ तासां रामो महादानं काले काले प्रयच्छति । मातॄणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ १८ ॥ पित्र्याणि ब्रह्मरत्नानि यज्ञान् परमदुस्तरान् । चकार रामो धर्मात्मा पितॄन् देवान् विवर्धयन् ॥ १९ ॥ एवं वर्षसहस्राणि बहून्यथ ययुः सुखम् । यज्ञै बहुविधं धर्मं वर्धयानस्य सर्वदा ॥२०॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकोनशततमः सर्गः ॥९९॥

शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

कस्याचित्त्वथ कालस्य युधाजित् केकयो नृपः । स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने । गार्ग्यमाङ्गिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षिमभितप्रभम् ॥ १ ॥ दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥२॥ कम्बलानि च रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम् । रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च॥३॥ श्रुत्वा तु राघवो धीमान् ब्रह्मर्षि गार्ग्यमागतम् । मातुलस्याश्वपतिनः प्रहितं तन्महद्धनम् ॥ ४ ॥

दिति शेषः ॥ १३-१६ ॥ सर्वा इति । सर्वधर्मं चेति । सर्वधर्मसाध्यभोगमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पित्र्याणीति । पित्र्याणि पितृकर्मापेक्षितानि । ब्रह्मरत्नानि ब्राह्मणदेयवस्तूनि । प्रयच्छति स्मेत्यनुकर्षः । पितॄन् देवान् विवर्धयन् यज्ञांश्चकारेति । पिण्डपितृयज्ञानित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवमिति । वर्धयानस्य वर्धमानस्येत्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

कस्यचित्त्वित्यादि ॥ १-३ ॥ श्रुत्वेति । अश्वपतिनः अश्वपतेः ॥४॥५॥

स०—वर्षसहस्राणि " एवं त्रयोदशसहस्रसमाः " इत्याद्युक्तप्रकारेण ज्ञेयानि । ननु पाद्मे—" एवं प्रशासतस्तस्य राघवस्य महेश्वरि । अत्ययादशसाहस्रं रममाणस्य सीतया ॥ " इत्युक्तेः कथं त्रयोदशेत्युक्तिरिति—

प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः क्रोशमात्रं सहानुजः । गार्ग्यं संपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥ तथा संपूज्य तमृषिं तद्धनं प्रतिगृह्य च । पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च । उपविष्टं महाभागं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥६॥ किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवन्निह । प्राप्तो वाक्यविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरम् । वक्तुमद्भुतसङ्काशं राघवायोपचक्रमे ॥८॥ मातुलस्ते महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभ । युधाजित् प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥ ९ ॥ अयं गन्धर्वविषयः फलमूलोपशोभितः । सिन्धोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः ॥१०॥ तं च रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः । शैलूषस्य सुता वीर त्रिकोट्यो वै महाबलाः ॥ ११ ॥ तान् विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् । निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥१२॥ अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः । रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं वदे ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च । उवाच बाढमित्येव भरतं चान्ववैक्षत ॥ १४ ॥

तथेति । प्रतिपदमिति । प्रत्येकं कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ६-९ ॥ अयमिति । सिन्धोः सिन्धुनद्याः । अयं देशः अस्मद्देशसमीप इत्यर्थः ॥ १० ॥ तं चेति । शैलूषः गन्धर्वराजः ॥ ११ ॥ तानिति । स्वपुरे चेति । तद्देश इति शेषः ॥१२॥ अन्यस्येति । अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य तत्र देशे गतिः प्राप्तिप्रसङ्ग एव नास्तीत्यर्थः । तत्साधने फलमुक्तम्—देशः परमशोभन इति ॥१३॥ तच्छ्रुत्वेति ।

मानान्तरोक्तसङ्ख्याग्रहेणाविरोधोपपत्तेः । अत्ययादूर्ध्वंसाहस्र—चेत् मुख्या सङ्ख्या दशपर्यन्तमिति तथोक्तिः । नागोजिभट्टः । तत्र अचित्तेत्यत्र सूत्रे मिति पाठं धृत्वा सहस्राणां समूह इत्यर्थकतया दशसहस्रेत्यर्थकमेवेति अचित्तः स इति तच्चित्तैर्मन्तव्यम् ॥ २० ॥

सर्वाः प्रमुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च । समागता महाभागाः सर्वधर्मं च लेभिरे ॥१७॥ तासां रामो महादानं काले काले प्रयच्छति । मातृणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ १८ ॥ पित्र्याणि ब्रह्मरत्नानि यज्ञान् परमदुस्तरान् । चकार रामो धर्मात्मा पितॄन् देवान् विवर्धयन् ॥ १९ ॥ एवं वर्षसहस्राणि बहून्यथ ययुः सुखम् । यज्ञै बहुविधं धर्मं वर्धयानस्य सर्वदा ॥२०॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकोनशततमः सर्गः ॥९९॥

शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

कस्याचित्त्वथ कालस्य युधाजित् केकयो नृपः । स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने । गार्ग्यमाङ्गिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षिममितप्रभम् ॥ १ ॥ दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥२॥ कम्बलानि च रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम् । रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च॥ ३॥ श्रुत्वा तु राघवो धीमान् ब्रह्मर्षिं गार्ग्यमागतम् । मातुलस्याश्वपतिनः प्रहितं तन्महद्धनम् ॥ ४ ॥

दिति शेषः ॥ १२–१६ ॥ सर्वा इति । सर्वधर्मं चेति । सर्वधर्मसाध्यभोगमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पित्र्याणीति । पित्र्याणि पितृकर्मापेक्षितानि । ब्रह्मरत्नानि ब्राह्मणदेयवस्तूनि । प्रयच्छति स्मेत्यनुकर्षः । पितॄन् देवान् विवर्धयन् यज्ञांश्चकारेति । पिण्डपितृयज्ञानित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवमिति । वर्धयानस्य वर्धमानस्येत्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

कस्यचित्त्वित्यादि ॥ १–३ ॥ श्रुत्वेति । अश्वपतिनः अश्वपतेः ॥४॥५॥

स०–वर्षसहस्राणि " एवं त्रयोदशसहस्रसमाः " इत्याद्युक्तप्रकारेण ज्ञेयानि । ननु पाद्मे–" एवं प्रशासतस्तस्य राघवस्य महेश्वरि । अत्ययाद्दशसाहस्र रममाणस्य सीतया ॥ " इत्युक्तेः कथं त्रयोदशेत्युक्तिरिति–

प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः कोशमात्रं सहानुजः । गार्ग्यं संपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥ तथा संपूज्य तमृषिं लब्धनं प्रतिगृह्य च । पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च । उपविष्टं महाभागं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥६॥ किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवन्निह । प्राप्तो वाक्यविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरम् । वक्तुमद्भुतसङ्काशं राघवायोपचक्रमे ॥८ ॥ मातुलस्ते महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभ । युधाजित् प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥ ९ ॥ अयं गन्धर्वविषयः फलमूलोपशोभितः । सिन्धोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः ॥ १० ॥ तं च रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः । शैलूषस्य सुता वीर त्रिकोट्यो वै महाबलाः ॥ ११ ॥ तान् विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् । निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥१२॥ अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः । रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं वदे ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च । उवाच बाढमित्येव भरतं चान्ववैक्षत ॥ १४ ॥

तथेति । प्रतिपदमिति । प्रत्येकं कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ६-९ ॥ अयमिति । सिन्धोः सिन्धुनद्याः । अयं देशः अस्मद्देशसमीप इत्यर्थः ॥ १० ॥ तं चेति । शैलूषः गन्धर्वराजः ॥ ११ ॥ तानिति । स्वपुरे चेति । तद्देश इति शेषः ॥१२॥ अन्यस्येति । अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य तत्र देशे गतिः प्राप्तिप्रसङ्ग एव नास्तीत्यर्थः । तत्साधने फलमुक्तम्-देशः परमशोभन इति॥ १३॥ तच्छ्रुत्वेति।

-चेत् मुख्या सङ्ख्या दशपर्यन्तमिति तथोक्तिः । मानान्तरोक्तसङ्ख्याग्रहेणाविरोधोपपत्तेः । अत्ययाद्वर्षसाहस्रमिति पाठं धृत्वा सहस्राणां समूह इत्यर्थकतया दशसहस्रेत्यर्थकमेवेति नागोजिभट्टः । तत्र अचित्तेत्यत्र सूत्रे अचित्तः स इति तच्चित्तैर्मन्तव्यम् ॥ २० ॥

सर्वाः प्रमुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च । समागता महाभागाः सर्वधर्मं च लेभिरे ॥१७॥ तासां रामो महा दानं काले काले प्रयच्छति । मातॄणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ १८ ॥ पित्र्याणि ब्रह्मरत्नानि यज्ञान् परमदुस्तरान् । चकार रामो धर्मात्मा पितॄन् देवान् विवर्धयन् ॥ १९ ॥ एवं वर्षसहस्राणि बहून्यथ ययुः सुखम् । यज्ञै बहुविधं धर्मं वर्धयानस्य सर्वदा ॥२०॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे एकोनशततमः सर्गः ॥९९॥

शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

कस्याचित्त्वथ कालस्य युधाजित् केकयो नृपः । स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने । गार्ग्यमाङ्गिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षिममितप्रभम् ॥ १ ॥ दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥२॥ कम्बलानि च रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम् । रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च॥३॥ श्रुत्वा तु राघवो धीमान् ब्रह्मर्षिं गार्ग्यमागतम् । मातुलस्याश्वपतिनः प्रहितं तन्महद्धनम् ॥ ४ ॥

दिति शेषः ॥ १२–१६ ॥ सर्वा इति । सर्वधर्मं चेति । सर्वधर्मसाध्यभोगमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पित्र्याणीति । पित्र्याणि पितृकर्मापेक्षितानि । ब्रह्मरत्नानि ब्राह्मणदेयवस्तूनि । प्रयच्छति स्मेत्यनुकर्षः । पितॄन् देवान् विवर्धयन् यज्ञांश्चकारेति । पिण्डपितृयज्ञानित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवमिति । वर्धयानस्य वर्धमानस्येत्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

कस्यचित्त्वित्यादि ॥ १–२ ॥ श्रुत्वेति । अश्वपतिनः अश्वपतेः ॥४॥५॥

स०–वर्षसहस्राणि " एवं त्रयोदशसहस्रसमाः " इत्याद्युक्तप्रकारेण ज्ञेयानि । ननु पाद्मे–" एवं प्रशासतस्तस्य राघवस्य महेश्वरि । अत्ययादृशसाहस्रं रममाणस्य सीतया ॥ " इत्युक्तेः कथं त्रयोदशेत्युक्तिरिति–

प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः क्रोशमात्रं सहानुजः । गार्ग्यं संपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥ तथा संपूज्य तमृषिं तद्धनं प्रतिगृह्य च । पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च । उपविष्टं महाभागं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥६॥ किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवन्निह । प्राप्तो वाक्यविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरम् । वक्तु मद्भुतसङ्काशं राघवायोपचक्रमे ॥८॥ मातुलस्ते महा बाहो वाक्यमाह नरर्षभ । युधाजित् प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥ ९ ॥ अयं गन्धर्वविषयः फलमूलोप शोभितः । सिन्धोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः॥ १०॥ तं च रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः । शैलूषस्य सुता वीर त्रिकोट्यो वै महाबलाः ॥ ११ ॥ तान् विनि र्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् । निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥१२॥ अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः । रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं वदे ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च । उवाच बाढमित्येव भरतं चान्ववैक्षत ॥ १४ ॥

तथेति । प्रतिपदमिति । प्रत्येकं कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ६-९ ॥ अयमिति । सिन्धोः सिन्धुनद्याः । अयं देशः अस्मद्देशसमीप इत्यर्थः ॥ १० ॥ तं चेति । शैलूषः गन्धर्वराजः ॥ ११ ॥ तानिति । स्वपुरे चेति । तद्देश इति शेषः ॥१२॥ अन्यस्येति । अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य तत्र देशे गतिः प्राप्तिप्रसङ्ग एव नास्तीत्यर्थः । तत्साधने फलमुक्तम्—देशः परमशोभन इति॥१३॥ तच्छ्रुत्वेति ।

—चेत् मुख्या सङ्ख्या दशपर्यन्तमिति तथोक्तिः । मानान्तरोक्तसङ्ख्याग्रहेणाविरोधोपपत्तेः । अत्ययाद्वर्षसाहस्र मिति पाठं धृत्वा सहस्राणां समूह इत्यर्थकतया दशसहस्रेत्यर्थकमेवेति नागोजिभट्टः । तत्र अचित्तेत्यत्र सूत्रे अचित्तः स इति तच्चित्तैर्मन्तव्यम् ॥ २० ॥

सोऽब्रवीद्राघवः प्रीतः साञ्जलिप्रग्रहो द्विजम् । इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः ॥ १५ ॥ भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च । मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥१६॥ भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ । निहत्य गन्धर्वसुतान् द्वे पुरे विभजिष्यतः ॥ १७ ॥ निवेश्य ते पुरवरे आत्मजौ सन्निवेश्य च । आगमिष्यति मे भूयः सकाशमतिधार्मिकः ॥ १८ ॥ ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम् । आज्ञापयामास तदा कुमारौ चाभ्यषेचयत् ॥१९॥ नक्षत्रेण च सौम्येन पुरस्कृत्याङ्गिरस्सुतम् । भरतः सह सैन्येन कुमाराभ्यां विनिर्ययौ ॥२०॥ सा सेना शक्रयुक्तेव नरगान्निर्ययावथ । राघवानुगता दूरं दुराधर्षा सुरैरपि ॥ २१ ॥ मांसादानि च सत्त्वानि रक्षांसि सुमहान्ति च । अनुजग्मुर्हि भरतं रुधिरस्य पिपासया॥२२॥भूतग्रामाश्च बहवो मांसभक्षाः सुदारुणाः । गन्धर्वपुत्रमांसानि भोक्तुकामाः सहस्रशः ॥ २३ ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणां खेचराणां च पक्षिणाम् । बहूनि वै सहस्राणि सेनाया ययुरग्रतः ॥ २४ ॥अध्यर्धं मासमुषिता पथि सेना निरामया । हृष्टपुष्टजनाकीर्णा केकयं समुपागमत् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

भरतं चान्ववैक्षतेति । पर्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥ १४-२० ॥ सेति । शक्रयुक्तेव इन्द्रयुक्ता देवसेनेव नगरान्निर्ययौ । दूरमिति । एकद्विवासरपर्यन्तमित्यर्थः ॥ २१-२३ ॥ सिंहेति । सेनाया अग्रतो ययुरिति । पिशिताशनादीनामग्रतो यानं सुशकुनम् । अभिमुखतः आगमनमेवापशकुनम् ॥ २४ ॥ अध्यर्धमासमिति । केकयं युधाजितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने शततमः सर्गः॥१००॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

श्रुत्वा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः। युधाजिद्गार्ग्य सहितं परां प्रीतिमुपागमत् ॥ १ ॥ स निर्ययौ जनौघेन महता केकयाधिपः। त्वरमाणोऽभिचक्राम गन्धर्वान् कामरूपिणः॥२॥ भरतश्च युधाजिच्च समेतौ लघुविक्रमैः। गन्धर्वनगरं प्राप्तौ सबलौ सपदानुगौ ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु भरतं प्राप्तं गन्धर्वास्ते समागताः। योद्धुकामा महावीर्या व्यनदन् वै समन्ततः ॥ ४ ॥ ततः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । सप्तरात्रं महाभीमं न चान्यतरयोर्जयः ॥५॥ खड्गशक्तिधनुर्ग्राहा नद्यः शोणितसंस्रवाः। नृकलेवरवाहिन्यः प्रवृत्ताः सर्वतोदिशम् ॥६॥ ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्यास्त्रं सुदारुणम् । संवर्तं नाम भरतो गन्धर्वेष्वभ्यचोदयत् ॥ ७ ॥ ते बद्धाः कालपाशेन संवर्तेन विदारिताः । क्षणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् ॥ ८ ॥ तं घातं घोरसङ्काशं न स्मरन्ति दिवौकसः। निमेषान्तरमात्रेण तादृशानां महात्मनाम् ॥९॥ हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः। निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोत्तमे ॥१०॥ तक्षं तक्षशिलायां तु पुष्कलं पुष्कलावते। गन्धर्वदेशे रुचिरे गान्धारविषये च सः ॥११॥

श्रुत्वेत्यादि। सेनापतिं प्राप्तं युद्धसन्नाहं श्रुत्वा ॥१॥२॥भरतश्चेति। सबलौ चतुरङ्गबलसहितौ । सपदानुगौ शूद्रवैश्याद्यनुचरसहितौ ॥ ३ ॥ श्रुत्वेति। व्यनदन् गर्जन्ति स्म ॥ ४ ॥ ५ ॥ खड्गेति। खड्गादिरूपा ग्राहा यासु ताः। संस्रवः प्रवाहः। नृकलेवराणि नद्याः काष्ठानि वहन्तीति तथा ॥ ६ ॥ ततइति। संवर्तं नामेति। प्रलयकालाग्न्याख्यमित्यर्थः ॥७॥८॥ तमिति। तं घातं दिवौकसः न स्मरन्तीति। त्रिकोटिगन्धर्वघातोऽसम्भाव्य इत्येव स्मृत्वा स्थितवन्त इत्यर्थः॥९॥हतेष्विति। द्वे पुरेति। तक्षशिलपुष्कलावताख्ये॥१०-१२॥

धनरत्नौघसम्पूर्णे काननैरुपशोभिते । अन्योन्यसङ्घर्षकृते स्पर्धया गुणविस्तरैः ॥ १२ ॥ उभे सुरुचिरप्रख्ये व्यवहारैरकिल्बिषैः । उद्यानयानसम्पूर्णे सुविभक्तान्तरापणे ॥ १३ ॥ उभे पुरवरे रम्ये विस्तरैरुपशोभिते । गृहमुख्यैः सुरुचिरैर्विमानसमवर्णिभिः ॥ १४॥ शोभिते शोभनीयैश्च देवायतनविस्तरैः । तालैस्तमालैस्तिलकैर्बकुलैरुपशोभिते ॥ १५ ॥ निवेश्य पञ्चभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः । पुनरायान्महाबाहुरयोध्यां केकयीसुतः ॥ १६ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्ममिवापरम् । राघवं भरतः श्रीमान् ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १७ ॥ शशंस च यथावृत्तं गन्धर्ववधमुत्तमम् । निवेशनं च देशस्य श्रुत्वा प्रीतोऽस्य राघवः ॥ १८ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामा० एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

तच्छ्रुत्वा हर्षमापेदे राघवो भ्रातृभिः सह । वाक्यं चाद्भुतसङ्काशं तदा प्रोवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥ इमौ कुमारौ सौमित्रे तव धर्मविशारदौ । अङ्गदश्चन्द्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ ॥ २ ॥ इमौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि देशः साधु विधीयताम् । रमणीयो ह्यसम्बाधो रमेतां यत्र धन्विनौ ॥ ३ ॥

उभे इति । अकिल्बिषैः धर्म्यन्यायोपेतैर्व्यवहारैः क्रयविक्रयादिव्यापारैः ॥ १३ ॥ उभे इति । विमानसमवर्णिभिः देवायतनवद्विस्तारैः । गृहमुख्यैरिति [illegible] । विमानैर्बहुभिर्वृते इति च पाठः ॥ १४-१८ ॥ इति [illegible] [illegible] उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ इमावितीति । राज्यार्थे राज्यरक्षाविषये ॥ २ ॥ ३ ॥

न राज्ञो यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम् । स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ॥ ४ ॥ तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह । अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः ॥ ५ ॥ निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः । चन्द्रकेतोः सुरुचिरं चन्द्रकान्तं निरामयम् ॥ ६ ॥ तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः । तं च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् ॥ ७ ॥ अङ्गदीया पुरी रम्या ह्यङ्गदस्य निवेशिता । रमणीया सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८ ॥ चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता । चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा ॥ ९ ॥ ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा । ययुर्युद्धे दुराधर्षा अभिषेकं च चक्रिरे ॥ १० ॥ अभिषिच्य कुमारौ स प्रस्थापयति राघवः । अङ्गदं पश्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुमुदङ्मुखम् ॥ ११ ॥ अङ्गदं चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह । चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्ष्णिग्राहो बभूव ह ॥ १२ ॥ लक्ष्मणस्त्वङ्गदीयायां संवत्सरमथोषितः । पुत्रे स्थिते दुराधर्षे ह्ययोध्यां पुनरागमत् ॥ १३ ॥ भरतोऽपि तथैवोष्य संवत्सरमतोऽधिकम् । अयोध्यां पुनरागम्य रामपादावुपास्त सः ॥ १४ ॥ उभौ सौमित्रिभरतौ रामपादावनुव्रतौ । कालं गतमपि स्नेहान्न जज्ञातेऽतिधार्मिकौ ॥ १५ ॥

नेति । नापराध्यामहे, कस्यापि भूतस्येति शेषः ॥ ४ ॥ तथेति । कारुपथः कारुपथाख्यः पाश्चात्त्यदेशविशेषः ॥ ५ ॥ निवेश्यतामिति । तत्र देशे अङ्गदस्य पुरम् अङ्गदीयाख्यम् निवेश्यताम् । चन्द्रकेतोः चन्द्रकान्ताख्यम् ॥ ६–८ ॥ चन्द्रकेतोस्त्विति । मल्लस्य श्रेष्ठस्य । मल्लभूम्यां मल्लदेशे उत्तरे ॥ ९–१३ ॥ भरत इति । भरतोऽपि तथैवोष्येति, चन्द्रकेतुसमीप इति शेषः ॥ १४ ॥ उभाविति । न जज्ञाते जानातेर्लिट्द्विवचनम् । नावगतवन्तौ ।

धनरत्नौघसम्पूर्णे काननैरुपशोभिते । अन्योन्यसङ्घर्षकृते स्पर्धया गुणविस्तरैः ॥ १२ ॥ उभे सुरुचिरप्रख्ये व्यवहारैरकिल्बिषैः । उद्यानयानसम्पूर्णे सुविभक्तान्तरापणे ॥ १३ ॥ उभे पुरवरे रम्ये विस्तरैरुपशोभिते । गृहमुख्यैः सुरुचिरैर्विमानसमवर्णिभिः ॥ १४॥ शोभिते शोभनीयैश्च देवायतनविस्तरैः । तालैस्तमालैस्तिलकैर्बकुलैरुपशोभिते ॥ १५ ॥ निवेश्य पञ्चभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः । पुनरायान्महाबाहुरयोध्यां केकयीसुतः ॥ १६ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्ममिवापरम् । राघवं भरतः श्रीमान् ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १७ ॥ शशंस च यथावृत्तं गन्धर्ववधमुत्तमम् । निवेशनं च देशस्य श्रुत्वा प्रीतोऽस्य राघवः ॥ १८ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामा० एकोत्तरशततमः सर्गः॥ १०१॥

द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

तच्छ्रुत्वा हर्षमापेदे राघवो भ्रातृभिः सह । वाक्यं चाद्भुतसङ्काशं तदा प्रोवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥ इमौ कुमारौ सौमित्रे तव धर्मविशारदौ । अङ्गदश्चन्द्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ ॥ २ ॥ इमौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि देशः साधु विधीयताम् । रमणीयो ह्यसम्बाधो रमेतां यत्र धन्विनौ ॥ ३ ॥

उभे इति । अकिल्बिषैः धर्मन्यायोपेतैर्व्यवहारैः क्रयविक्रयादिव्यापारैः ॥ १३ ॥ उभे इति । विमानसमवर्णिभिः देवायतनवद्विस्तारैः । गृहमुख्यैरभित उपशोभिते । विमानैर्बहुभिर्वृते इति च पाठः ॥ १४-१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ इमाविति । राज्यार्थे राज्यरक्षाविषये ॥ २ ॥ ३ ॥

न राज्ञो यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम् । स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ॥ ४ ॥ तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह । अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः ॥ ५ ॥ निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः । चन्द्रकेतोः सुरुचिरं चन्द्रकान्तं निरामयम् ॥ ६ ॥ तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः । तं च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् ॥ ७ ॥ अङ्गदीया पुरी रम्या ह्यङ्गदस्य निवेशिता । रमणीया सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८ ॥ चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता । चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा ॥ ९ ॥ ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा । ययुर्युद्धे दुराधर्षा अभिषेकं च चक्रिरे ॥ १० ॥ अभिषिच्य कुमारौ स प्रस्थापयति राघवः । अङ्गदं पश्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुमुदङ्मुखम् ॥ ११ ॥ अङ्गदं चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह । चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्ष्णिग्राहो बभूव ह ॥ १२ ॥ लक्ष्मणस्त्वङ्गदीयायां संवत्सरमथोषितः । पुत्रे स्थिते दुराधर्षे ह्ययोध्यां पुनरागमत् ॥ १३ ॥ भरतोऽपि तथैवोष्य संवत्सरमतोऽधिकम् । अयोध्यां पुनरागम्य रामपादावुपास्त सः ॥ १४ ॥ उभौ सौमित्रिभरतौ रामपादावनुव्रतौ । कालं गतमपि स्नेहान्न जज्ञातेऽतिधार्मिकौ ॥ १५ ॥

नेति । नापराध्यामहे, कस्यापि भूतस्येति शेषः ॥ ४ ॥ तथेति । कारुपथः कारुपथाख्यः पाश्चात्त्यदेशविशेषः ॥ ५ ॥ निवेश्यतामिति । तत्र देशे अङ्गदस्य पुरम् अङ्गदीयाख्यम् निवेश्यताम् । चन्द्रकेतोः चन्द्रकान्ताख्यम् ॥ ६-८ ॥ चन्द्रकेतोस्त्विति । मल्लस्य श्रेष्ठस्य । मल्लभूम्यां मल्लदेशे उत्तरे ॥ ९-१३ ॥ भरत इति । भरतोऽपि तथैवोष्येति, चन्द्रकेतुसमीप इति शेषः ॥ १४ ॥ उभाविति । न जज्ञाते नाज्ञातेतिऽप्रवचनम् । नावगतवन्तौ ।

एवं वर्षसहस्राणि दश तेषां ययुस्तदा । धर्मे प्रयतमानानां पौरकार्येषु नित्यदा ॥ १६ ॥ विहृत्य कालं परिपूर्ण मानसाः श्रिया वृता धर्मपुरे सुसंस्थिताः । त्रयः समिद्धा इव दीप्ततेजसो महाध्वरे साधु हुतास्त्रयोऽग्नयः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य रामे धर्मपथे स्थिते । कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ सोऽब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं धृतिमन्तं यशस्विनम् । मां निवेदय रामाय सम्प्राप्तं कार्यगौरवात् ॥ २ ॥ दूतोऽस्म्यतिबलस्याहं महर्षेरमितौजसः । रामं दिदृक्षुरायातः कार्येण हि महाबल ॥ ३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयाऽन्वितः । न्यवेदयत रामाय तापसं तं समागतम् ॥ ४ ॥ जयस्व राम धर्मेण उभौ लोकौ महाद्युते । दूतस्त्वां द्रष्टुमायातस्तपसा भास्करप्रभः ॥ ५ ॥ तद्वाक्यं लक्ष्मणेनोक्तं श्रुत्वा राम उवाच ह । प्रवेश्यतां मुनिस्तात महौजास्तस्य वाक्यधृत ॥ ६ ॥ सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तं मुनिम् । ज्वलन्तमिव तेजोभिः प्रदहन्तमिवांशुभिः ॥ ७ ॥ सोऽभिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानं स्वतेजसा । ऋषिर्मधुरया वाचा वर्धस्वेत्याह राघवम् ॥ ८ ॥

सन्धिः छान्दसः ॥ १५ ॥ १६ ॥ विहृत्येति । धर्मसाधनं पुरं धर्मपुरं तस्मिन् ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

कस्यचित्त्वित्यादि । कालस्य कस्यचित्, गमनानन्तरमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ दूत इति । महर्षेरिति । ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ ३–८ ॥ तदिति ।

तस्मै रामो महातेजाः पूजामर्घ्यपुरोगमाम्। ददौ कुशल मव्यग्रं प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ९ ॥ पृष्टश्च कुशलं तेन रामेण वदतां वरः । आसने काञ्चने दिव्ये निषसाद महायशाः ॥ १० ॥ तमुवाच ततो रामः स्वागतं ते महामुने । प्रापयस्व च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागतः ॥११॥ चोदितो राजसिंहेन मुनिर्वाक्यमभाषत । द्वन्द्व मेतत् प्रवक्तव्यं हितं वै यद्यपेक्षसे ॥ १२ ॥ यः शृणोति निरीक्षेद्वा स वध्यो भविता तव । भवेद्वै मुनिमुख्यस्य वचनं यद्यपेक्षसे ॥ १३ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय ॥१४॥ स मे वध्यः खलु भवेत् कथाद्वन्द्वं समीरितम् । ऋषेर्मम च सौमित्रे पश्येद्वा शृणुयाच्च यः ॥ १५ ॥

तस्य वाक्यधृदिति, रामवाक्यधारीति सौमित्रिविशेषणम् ॥ ६-१० ॥ तमिति । वाक्यानि सन्देशवाक्यानि, प्रापयस्व निवेदय । तत्र हेतुः यतो दूत इत्यादि ॥ ११ ॥ चोदित इति । मुनिवाक्यं प्रागुक्तमहर्षिसंदिष्टवाक्यम् । द्वन्द्वमेतदिति । "द्वन्द्वं रहस्यमर्यादा-" इत्यादिना द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यार्थे द्विवचननिपातः । रहस्यमेतत्प्रवक्तव्यमित्यर्थः । द्वन्द्वे हि तत्प्रवक्तव्यमिति च पाठः । (तदेव विशिनष्टि-न चैषामित्यादि ❀ । एषां त्वत्समीपवर्ति लोकानामित्यर्थः) ॥ १२ ॥ य इति । अस्मद्वचनं शृणुयात् । निरीक्षेत् मन्त्रयितारौ स तव वध्यः । कथमेवमतिक्रूरसङ्केत इत्यत्राह-भवेदिति । तस्य मुनिमुख्यस्य वचनमित्थं सङ्केतपूर्वकं वदेति चोदितवानित्यर्थः । यद्य पेक्षस इति, तथा सङ्केतपरिपालनमिति शेषः ॥ १३ ॥ स इति । प्रतिहारं विसर्जय अन्यतोऽपसारय ॥ १४ ॥ किमर्थमित्यत आह-स म इत्यादि । हे सौमित्रे ! ऋषेर्मम च कथाद्वन्द्वं कथारहस्यम् । वाचं द्वन्द्वमिति च पाठः ।

❀ न चैषामित्यादिप्रतीकस्य मूलपाठो न लभ्यते ।

ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं द्वारि सङ्ग्रहम् ।
तमुवाच मुने वाक्यं कथयस्वेति राघवः ॥ १६ ॥
यत्ते मनीषितं वाक्यं येन वाऽसि समाहितः ।
कथयस्वाविशङ्कस्त्वं ममापि हृदि वर्तते ॥ १७ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥१०३॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

शृणु राजन् महासत्त्व यदर्थमहमागतः । पितामहेन देवेन प्रेषितोऽस्मि महाबल ॥ १ ॥ तवाहं पूर्वसद्भावे पुत्रः परपुरञ्जयः । मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥२॥ पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः । समयस्ते कृतः सौम्य स्वान् लोकान् परिरक्षितुम् ॥ ३ ॥

यः शृणुयात् ॥ १५ ॥ तत इति । संग्रहं रक्षितारम् ॥ १६ ॥ यदिति । समाहितः । ममापि हृदि वर्तत इति । एवंविधं रहस्यं तन्मयाऽपि श्रोतव्यमित्यर्थः । अहमपि जानामीत्यर्थः ॥१७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥१०३॥

शृणु राजन्नित्यादि । येन सन्देशः कृतः स पितामह एवेत्याह–पितामहेनेति ॥ १ ॥ अहं च न तापसः, किन्तु काल इत्याह–तवाहमित्यादि । पूर्वसद्भावे पूर्वजन्मनि, अहं तव पुत्रः । सर्वसमाहरः कालरुद्र इति यावत् । परपुरंजयः त्रिपुरसंहारकः । तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरंजय ! इति च पाठः । केवलं यमस्य पूर्वभावादुत्थितत्वाभावात्, मायासंभावितः मायया उत्पादितः (?) ॥२॥ पितामहवाक्यमाह–पितामहश्चेत्यादि । स्वान् ब्रह्मलोकादीन्

स०–महासत्त्व बहुलबल ! ॥ १ ॥ दूत इत्येव न, किन्तु त्वत्पुत्रः सः, अहं तु पौत्र इत्याह–**तवेति** । पूर्वके भावे अतीतजातौ । मायासम्भावितः रमायामुत्पादितो विरञ्चिपदवाच्यस्तव पुत्रः । परपुरं तदपरो देहोऽहं तत्पुत्रोऽहम्, अतः पौत्रस्तवेति भावः । स्वव्यापारमप्यावेदयति–**सर्वसमाहरः** सर्वसंहर्ता । नामाह **काल** इति । तव मायासम्भावितः इच्छया पद्मोत्पन्नो यस्तस्याहपूर्वके भावे अहङ्कारतत्त्वे कार्योन्मुखे पुत्रो जातोऽहं पूर्ववदूर्वरितम् । "महत्तत्त्वादहङ्कारं ससर्ज शिवविग्रहम्" इत्यादेः । 'पुत्रस्तवेश कमलप्रभवस्तयाऽहं पौत्रस्तु पौत्रकवचो यदपि ह्ययोग्यम् । सम्भावयन्ति गुणिनः" इत्याद्युक्तेश्च । "मां त्वं पूर्वमजीजनः" इत्युक्तिस्वारस्यादर्थविशेषलाभेन किञ्चिच्छ्लेषादिकं सोढव्यम् ॥ ३ ॥

संक्षिप्य हि पुरा लोकान् मायया स्वयमेव हि । महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ ४ ॥ भोगवन्तं ततो नागमनन्तमुदकेशयम् । मायया जनयित्वा त्वं द्वौ च सत्त्वौ महाबलौ ॥५॥ मधुं च कैटभं चैव ययोरस्थिचयै र्वृता । इयं पर्वतसम्बाधा मेदिनी चाभवन्मही ॥ ६ ॥ पद्मे दिव्येऽर्कसङ्काशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् ॥ ७ ॥

परिरक्षितुं ते समयः स्वलोकं प्राप्तुं समय इत्यर्थः । लोकान् संपरिरक्षितुमिति च पाठः ॥ ३ ॥ न केवलं त्वं रक्षकः, किन्तु संहर्ता स्रष्टा चेत्याह–संक्षिप्येत्यादि । लोकान् चराचरात्मकाः प्रजाः । मायया विचित्रशक्त्या जनयित्वा । त्वं महाकालाग्निरूपः । सत्त्वौ प्राणिनौ । अजीजन इत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कौ तावित्यत आह–मधुं च कैटभं चैवेति । तत्र मधुः जलोत्पन्नमकरादिवत् मेदःप्रधानः । कैटभस्तु कमठशुक्त्यादिवत् अस्थिप्रधानः । तत्सृष्टिप्रयोजनमाह–ययोरित्यादि । ययोरस्थिचयैर्वृता इयं मही पर्वतसंबाधा सती मेदिनी तन्मेदोयुक्ता । पृषोदरादित्वात्सकारलोपः । अस्थिचयैः शिलापर्वतस्थितिहेतुभूता मेदोमयत्वाद्वृक्षलताद्युत्पत्तिहेतुमृदुप्रदेशाच्चाभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मां त्वं पूर्वमजीजन इत्येतद्विवृणोति–पद्म इत्यादि । नाभ्यां वर्तमाने पद्मे नाभिकमले मामुत्पाद्य, मयि प्राजापत्यं प्रजापतित्वं निवेशितम्, मम

स०–पुरा सृष्टिकालात्पूर्वम् मायया स्वसामर्थ्येन लोकान् स्वयमेव संक्षिप्य संहृत्य । स्वयमेवेत्यनेन स्वाभाविकत्वं शक्तेर्द्योतयति । महार्णवे जलमये । जाते तत्राप्सु उदके शयानः । पूर्वं प्रथमतः । माम् अजीजनः । अर्णवे शयान इति वचनादेवोदकशायित्वे सिद्धे पुनरप्स्विति वचनं वटे गाव इतिवत्सामीपिकाधिकरणसप्तमीभ्रमअशार्थम् । महार्णव इति चेतरनीरत्वसन्देहनिवर्हणार्थमिति च मन्तव्यम् । "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" इत्यादिश्रुतेः । अनेन "अन्तस्समुद्रे मनसा चरन्तं ब्रह्मान्वविन्दद्दशहोतारमर्णे" इति श्रुत्यनुकूलता ज्ञेयैतस्य ॥ ४ ॥ उक्तं सामान्यतो विशेषतो भाषते–**भोगवन्त**मिति । मतुबर्थो महत्त्वम् । महादेहम् । अनन्तं नामतः । नागं जातितः । मायया इच्छया सत्त्वौ गतम् । सः त्वौ अन्यौ । असुरावित्यर्थः इति वा । "ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः" इत्यादिश्रुतेः । 'त्वत्वावन्यपर्यायौ' इति कौमुद्याः । जनयित्वा । कौ ताविति तत्राह **मधु**मिति । हत्वा तयोरिति शेषः । अस्थ्नां पर्वतसङ्काशत्वेन तदाख्यपर्वतसङ्घसहिता ॥ ५ ॥ ६ ॥ **नाभ्यां** नाभिप्रदेशे । अर्कसङ्काशे सवितृसमे । पद्मे कमले " अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुः " " अजस्य नाभाविति यस्य नाभेरभूच्छुतेः पुष्करं लोकसारम् । तस्मै नमो व्यस्तसमस्तविश्वविभूतये विष्णवे लोककर्त्रे । यन्नाभिपद्मादहमाविरासम् " इत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽत्र भवन्ति ।

सोऽहं सन्न्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगत्पतिम् । रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥८॥ ततस्त्वमपि दुर्धर्षात्तस्माद् भावात् सनातनात् । रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ९ ॥ अदित्यां वीर्यवान् पुत्रो भ्रातॄणां वीर्यवर्धनः । समुत्पन्नेषु कृत्येषु तेषां साह्याय कल्पसे ॥१०॥ स त्वं वित्रास्यमानासु प्रजासु जगतां वर । रावणस्य वधाकांक्षी मानुषेषु मनोऽदधाः ॥११॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । कृत्वा वासस्य नियतिं स्वयमेवात्मना पुरा ॥ १२ ॥

प्रजापतित्वं दत्तवानसीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सोऽहमिति । त्वयि संन्यस्तभारः अहं त्वामुपासे निरन्तरं चिन्तयामि, भूतेषु मत्सृष्टेषु रक्षां विधत्स्व ॥ ८ ॥ तत इति । ततः मत्कृतभारसमर्पणेन दुर्धर्षात् दुर्ज्ञेयात्, सनातनान्नित्यात्, भावात् परवासुदेवस्वभावात्सर्वभूतानां रक्षार्थं विष्णुत्वमुपजग्मिवान् प्राप्तवान् । रक्षां विधास्यन् भूतानामिति च पाठः । यद्वा सनातनात्तस्मात् वासुदेव विग्रहात्, अदित्यां विष्णुत्वमुपजग्मिवानित्यर्थः । परवासुदेवस्त्वं प्रथमं ब्रह्म रुद्रमध्ये आदिविष्णुतयाऽवतीर्णोसीत्यर्थः ॥९॥ अथ तस्मादुपेन्द्रावतारमाह— अदित्यामिति । भ्रातॄणामिन्द्रादीनां वीर्यवर्धनः सन् लोकस्य कृत्येषु रक्षण कार्येषूत्पन्नेषु साह्याय तत्संपादनयोग्यत्वाय कल्पसे । ततो लोकसंरक्षणार्थ मुपेन्द्रोऽभूरित्यर्थः ॥ १० ॥ एवं महाविष्णुरूपादुपेन्द्रावतारमुक्त्वा पुरस्ता द्रामावतारमाह—स त्वमिति । हे जगतां वर ! प्रजासु वित्रास्यमानासु सतीषु रावणस्य वधाकाङ्क्षी सन् । स त्वमुज्जास्यमानासु प्रजासु जगतो वरेति च पाठः । आत्मना स्वातन्त्र्येण स्वयमेव पुरा दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च, वासस्य नियतिं वासस्य नियमं कृत्वा । वासस्य नियममिति च पाठः । मानुषेषु मनोऽदधा इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

—स्वोत्पादितं साक्षाल्लक्ष्मीरूपं मामप्युत्पाद्य प्राजापत्यं प्रजापतिविहितं सृष्ट्यादिरूपं कर्म सर्वमेतदादिकम् मयि निवेशितम् । त्वमिमां धुरमुद्वहेति स्थापितम् । प्रजापतिना स्वेनैव कर्तव्यं कर्म ,प्राजापत्यं कर्म ज्येष्ठतनुत्वान्मयि निवेशितमिति वा । "प्रजानां पालनाद्विष्णुः प्रजापतिरितीरितः" इत्यादेः ॥ ७ ॥

स त्वं मनोमयः पुत्रः पूर्णायुर्मानुषेष्विह । कालोऽयं ते नरश्रेष्ठ समीपमुपवर्तितुम् ॥ १३ ॥ यदि भूयो महाराज प्रजा इच्छस्युपासितुम् । वस वा वीर भद्रं त एवमाह पितामहः ॥ १४ ॥ अथवा विजिगीषा ते सुरलोकाय राघव । सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु विगतज्वराः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितम् । राघवः प्रहसन् वाक्यं सर्वसंहारमब्रवीत् ॥ १६ ॥ श्रुत्वा मे देवदेवस्य वाक्यं परममद्भुतम् । प्रीतिर्हि महती जाता तवागमनसंभवा ॥ १७ ॥ त्रयाणामपि लोकानां कार्यार्थं मम संभवः । भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः ॥ १८ ॥ हृद्गतो ह्यसि संप्राप्तो न मे तत्र विचारणा । मया हि सर्वकृत्येषु देवानां वशवर्तिना । स्थातव्यं सर्व संहार यथा ह्याह पितामहः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

स त्वमिति । स त्वमुपेन्द्रो भूत्वा यतमानस्त्वम्, मनोमयः पुत्रः इच्छाकृत दशरथपुत्रभावः । स त्वं पूर्णायुरसि, सङ्कल्पितकालस्य निवृत्तत्वादिति भावः । अतो मत्समीपमुपवर्तितुं प्राप्तमयं कालः समयः ॥ १३ ॥ यदीति । उपासितुं रक्षितुम् । तव स्वतन्त्रत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ अथवेति । भूलोकं विहाय स्वर्गलोकाय विजिगीषा चेत्तदा विष्णुना पुनर्विष्णुत्वं प्राप्तेन त्वया देवाः सनाथाः सन्तो विगतज्वराः भवन्तु । भवदागमनमेव समस्तदेवसुखकरं स्या दिति भावः ॥ १५ ॥ श्रुत्वेति । प्रहसन्निति । स्वयमेवोद्युक्तस्य पितामहोक्त्या प्रहासः । सर्वसंहारं रुद्रम् ॥ १६ ॥ श्रुत्वेति । तवागमनसंभवा प्रीतिर्महती जायत इति योज्यम् ॥ १७ ॥ एवं पितामहसन्देशं श्रुत्वा प्रतिसन्देशमाह— त्रयाणामित्यादि । यत एवाहमागतः तदेव स्थानं गमिष्यामि ॥ १८ ॥ हृदिति । हृद्गतो मम संप्राप्तः । मम हृदि यद्वर्तते तदेव पितामहेन प्रेषित मित्यर्थः । अत्र गमने विषये मे विचारणा नास्ति । ब्रह्मयाच्ञयैव ममात्रावतरण

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः । रामस्य दर्शनाकांक्षी राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ सोऽभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तमः । रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते ॥ २ ॥ मुनेस्तु भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा । अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥ किं कार्यं ब्रूहि भगवन् को वाऽर्थः किं करोम्यहम् । व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन् मुहूर्तं प्रतिपाल्यताम् ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूलः क्रोधेन कलुषीकृतः । उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ५ ॥ अस्मिन् क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय । अस्मिन् क्षणे मां सौमित्रे न निवेदयसे यदि ॥ ६ ॥ विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा । भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च सन्ततिः ॥ ७ ॥

याह–मया हीति । देवानां वशवर्तिना भक्तपरतन्त्रेण मया, पितामहो वन्यतमः यथाऽऽह, तथा मया सर्वकृत्येषु स्थितिगमनादिषु स्थातव्यम्, तिक्रमणीयमित्यर्थः । अनेन ब्रह्मणः सृज्यत्वकथनात्परतत्त्वशङ्का निवृत्ता ९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण ख्याने चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

थेत्यादि (संवदतोः हरिहरयोः) ॥ १ ॥ स इति । पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तत । यावन्मे प्रयोजनमतिक्रामति ततः पूर्वमेव रामं शीघ्रं दर्शयेत्यर्थः ॥ २ ॥ किं कार्यमिति । किं कार्यं किं कर्तव्यम् ? को वाऽर्थः किं प्रयो ? अहमस्मिन् काले किं करोमि ? वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । करिष्ये ॥ ४ ॥ ५ ॥ अस्मिन्निति । मां राघवाय निवेदयेति न निवेदयसि

०–स्वभावकोपनस्य पुरत एतच्चातुरी नाभूत्फलपर्यवसायिनीत्याह–तदिति ॥ ९ ॥ राघवं प्रतिवेदय कत्वाद्विकर्मकता । ज्ञापय कीदृशं माम् आदौ विषयं देशं प्राप्तम् । अनन्तरं पुरम् तदनन्तरं त्वां । अत्यावश्यककार्याभावे इयानायासः कुतो भवेत् । मया नादर्शि दाशरथिश्चेन्मनोरथस्तव क इत्यतो मायेति । रामाय शपिष्ये । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति लिपूलुपूर्वपूशावित्यनिङ्कस्यापि शपेरिट् । हृङ्–" इत्यादिना चतुर्थी । रामाय प्रतिवेदय । यदि न प्रतिवेदयेस्तर्हि विषयादिकं शप इत्यर्थ इति म व्याकुर्वन्नागोजिमट्टस्यक्तसंसार इति पाणिनीयप्रवणैर्बहुमाननीयः ॥ ८ ॥ ७ ॥

न हि शक्ष्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि । तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यं तस्य महात्मनः । चिन्तयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥ ८ ॥ एकस्य मरणं मेऽस्तु मा भूत् सर्वविनाशनम् । इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ॥ ९ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः कालं विसृज्य च । निस्सृत्य त्वरितं राजा अत्रेः पुत्रं ददर्श ह ॥ १० ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा । किं कार्यमिति काकुत्स्थः कृताञ्जलिरभाषत ॥ ११ ॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुम् । प्रत्याह रामं दुर्वासाः श्रूयतां धर्मवत्सल ॥ १२ ॥ अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिस्तपसो मम । सोऽहं भोजन मिच्छामि यथासिद्धं तवानघ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा राघवः प्रीतमानसः । भोजनं मुनिमुख्याय यथा सिद्धमुपाहरत् ॥ १४ ॥ स तु भुक्त्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् । साधु रामेति संभाष्य स्वमाश्रममुपागमत् ॥ १५ ॥ तस्मिन् गते मुनिवरे स्वाश्रमं लक्ष्मणाग्रजः । संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमुपागमत् ॥ १६ ॥

यदि तर्हि शपिष्य इति ॥ ६-१२ ॥ अद्येत्यादि । वर्षसहस्रस्येति । अनशन नियमोपगृहीतवर्षसहस्रस्येत्यर्थः । यथासिद्धं यथोपपन्नम् ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वेति । राघवः प्रीतमानस इति । मुनिकोपः परिहृत इति प्राप्तसन्तोष इत्यर्थः ॥ १४-१७ ॥

स०-सर्वविनाशनं रामनाश एव सर्वनाश इति भावः । विनिश्चित्य निर्धार्य । अत्र लक्ष्मणस्य सन्निधिगमनं रामस्य तापसागतिविज्ञापनम् पाद्मे च " तस्य शापभयाद्विप्रं राघवाय न्यवेदयत् । तत्रैवान्तर्दधे कालो राघवोऽपि विनिर्गतः ॥" इति श्रूयते । श्रीमदाचार्यैस्तु "इति मत्वा ददौ मार्गं स तु दुर्वाससे तदा " इति प्रोक्तम् । तत्कथमिति चेत् ? रामायणपाद्मवचसामसांवलित्येन " यद्यत्र प्रविशेत्कश्चिद्धन्मि त्वाम् " इत्यादि वादानुकूल्याच्च मार्गं ददावित्यस्य रामदर्शनोपायं ददावित्यर्थोपपत्तेः । अन्यथा "यद्यत्र प्रविशेत्कश्चित्स मे वध्यो भविष्यति " इति स्फुटमुक्तेर्दुर्वाससोऽपि परासूकरणप्रसङ्गात् । कल्पभेदेन लक्ष्मणगमनपरमितरद्वाक्यं वाक्यं चाचार्याणां कल्पान्तरविवक्षयेति महामार्गेणाविरोधोपपत्तिर्वाऽनुसन्धेया ॥ ९ ॥ कालवाक्यानि द्वन्द्वे कश्चि दविपश्चिदायातश्चेत्पश्चिमां दशां यापनीय इत्यादीनि । [illegible]संकटनिविष्टेनान्तः प्रविष्टं विना मारणं—

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः । रामस्य दर्शनाकांक्षी राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ सोऽभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तमः । रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते ॥ २ ॥ मुनेस्तु भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा । अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥ किं कार्यं ब्रूहि भगवन् को वाऽर्थः किं करोम्यहम् । व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन् मुहूर्तं प्रतिपाल्यताम् ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूलः क्रोधेन कलुषीकृतः । उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ५ ॥ अस्मिन् क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय । अस्मिन् क्षणे मां सौमित्रे न निवेदयसे यदि ॥ ६ ॥ विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा । भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च सन्ततिः ॥ ७ ॥

मित्याह–मया हीति । देवानां वशवर्तिना भक्तपरतन्त्रेण मया, पितामहो देवेष्वन्यतमः यथाऽऽह, तथा मया सर्वकृत्येषु स्थितिगमनादिषु स्थातव्यम्, तन्नातिक्रमणीयमित्यर्थः । अनेन ब्रह्मणः सृज्यत्वकथनात्परतत्त्वशङ्का निवृत्ता ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

तथेत्यादि (संवदतोः हरिहरयोः) ॥ १ ॥ स इति । पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तत इति । यावन्मे प्रयोजनमतिक्रामति ततः पूर्वमेव रामं शीघ्रं दर्शयेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ किं कार्यमिति । किं कार्यं किं कर्तव्यम् ? को वाऽर्थः किं प्रयोजनम् ? अहमस्मिन् काले किं करोमि ? वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । किं करिष्ये ॥ ४ ॥ ५ ॥ अस्मिन्निति । मां राघवाय निवेदयेति न निवेदयसि

स०–स्वभावकोपनस्य पुरत एतच्चातुरी नाभूत्फलपर्यवसायिनीत्याह–तदिति ॥ ५ ॥ राघवं प्रतिवेदय बुद्ध्यर्थकत्वाद्द्विकर्मकता । ज्ञापय कीदृशं माम् आदौ विषयं देशं प्राप्तम् । अनन्तरं पुरम् तदनन्तरं त्वां प्राप्तम् । अत्यावश्यककार्याभावे ह्यनायासः कुतो भवेत् । मया नादर्शि दाशरथिश्चेन्मनोरथस्तव क इत्यतो वक्ति **रामाये**ति । रामाय शपिष्ये । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति लिपूलपूर्वपृशवित्यनिङ्कस्यापि शपेरिट् । "श्लाघह्नुङ्–" इत्यादिना चतुर्थी । रामाय प्रतिवेदय । यदि न प्रतिवेदयेस्तर्हि विषयादिकं शप इत्यर्थ इति यथाक्रमं व्याकुर्वन्नागोजिभट्टस्त्यक्तत्संसार इति पाणिनीयपूर्वापरविरुद्धमवादीत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

न हि शक्ष्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि । तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यं तस्य महात्मनः । चिन्तयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥ ८ ॥ एकस्य मरणं मेऽस्तु मा भूत् सर्वविनाशनम् । इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ॥ ९ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः कालं विसृज्य च । निस्सृत्य त्वरितं राजा अत्रेः पुत्रं ददर्श ह ॥ १० ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा । किं कार्यमिति काकुत्स्थः कृताञ्जलिरभाषत ॥ ११ ॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुम् । प्रत्याह रामं दुर्वासाः श्रूयतां धर्मवत्सल ॥ १२ ॥ अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिस्तपसो मम । सोऽहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा राघवः प्रीतमानसः । भोजनं मुनिमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत् ॥ १४ ॥ स तु भुक्त्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् । साधु रामेति संभाष्य स्वमाश्रममुपागमत् ॥ १५ ॥ तस्मिन् गते मुनिवरे स्वाश्रमं लक्ष्मणाग्रजः । संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमुपागमत् ॥ १६ ॥

यदि तर्हि शपिष्य इति ॥ ६-१२ ॥ अद्येत्यादि । वर्षसहस्रस्येति । अनशननियमोपगृहीतवर्षसहस्रस्येत्यर्थः । यथासिद्धं यथोपपन्नम् ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वेति । राघवः प्रीतमानस इति । मुनिकोपः परिहृत इति प्राप्तसन्तोष इत्यर्थः ॥ १४-१७ ॥

स०-सर्वविनाशनं रामनाश एव सर्वनाश इति भावः । विनिश्चित्य निर्धार्य । अत्र लक्ष्मणस्य सन्निधिगमनं रामस्य तापसागतिविज्ञापनम् पाद्मे च "तस्य शापभयाद्विप्रं राघवाय न्यवेदयत् । तत्रैवान्तर्दधे कालो राघवोऽपि विनिर्गतः ॥" इति श्रूयते । श्रीमदाचार्यैस्तु "इति मत्वा ददौ मार्गं स तु दुर्वाससे तदा" इति प्रोक्तम् । तत्कथमिति चेत् ? रामायणपाद्मवचसामसांवलित्येन "यद्यत्र प्रविशेत्कश्चिद्धन्मि त्वाम्" इत्यादिवादानुकूल्याच्च मार्गं ददावित्यस्य रामदर्शनोपायं ददावित्यर्थोपपत्तेः । अन्यथा "यद्यत्र प्रविशेत्कश्चित्स मे वध्यो भविष्यति" इति स्फुटमुक्तेर्दुर्वाससोऽपि परासूकरणप्रसङ्गात् । कल्पभेदेन लक्ष्मणगमनपरमितरद्वाक्यं वाक्यं चाचार्याणां कल्पान्तरविवक्षयेति महामार्गेणाविरोधोपपत्तिर्वाऽनुसन्धेया ॥ ९ ॥ कालवाक्यानि द्वन्द्वे कश्चिदविपश्चिद्दायातश्चेत्पश्चिमां दशां यापनीय इत्यादीनि । अत्यन्तबन्धुनोत्कटसंकटनिविष्टेनान्तः प्रविष्टं विना मारणं–

दुःखेन च सुसन्तप्तः स्मृत्वा तद् घोरदर्शनम् ।
अवाङ्मुखो दीनमना व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १७ ॥
ततो बुद्ध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघवः ।
नैतदस्तीति निश्चित्य तूष्णीमासीन्महायशाः ॥ १८ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥१०५॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

अवाङ्मुखमथो दीनं दृष्ट्वा सोममिवाप्लुतम् । राघवं लक्ष्मणो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् ॥ १ ॥ न सन्तापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि । पूर्वनिर्माणबद्धा हि कालस्य गतिरीदृशी॥२॥जहि मां सौम्य विस्रब्धंप्रतिज्ञां परिपालय। हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः ॥३॥ यदि प्रीतिर्महाराज यद्यनुग्राह्यता मयि । जहि मां निर्विशङ्कस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥ ४ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरम्, कालवाक्यानि बुद्ध्या विनिश्चित्य सभ्रातृपुत्रभृत्य वर्गस्य मम सर्वोपसंहारकालः प्राप्तः उचित एवेति निश्चित्य, सामान्यतो नैतदस्तीति, एतन्मम भ्रातृभृत्यादिपरिकरजातं सर्वमपि नास्तीति चोक्त्वा तूष्णीमासीत । लक्ष्मणस्यापराधं नोद्भावितवानित्यर्थः ॥ १८॥ इति श्री गोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामा० पञ्चोत्तरशततमः सर्गः॥१०५॥

अवाङ्मुखमित्यादि । आप्लुतं राहुग्रस्तम् । हृष्ट इति । सुमन्त्रवाक्यतः पूर्वमेव रामेण स्वपरित्यागस्यावगतत्वाद्विषाद इत्यर्थः ॥ १ ॥ नेति । तदेव दर्शयति पूर्वेत्यादि । पूर्वनिर्माणेन प्राग्भावीयकर्मणा बद्धा कल्पिता प्रथा । ईदृशीति । " संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् " इत्युपदिष्ट

—न स्थैर्यं नच मारणं विहितमिति दुःखमुपागमत् । यः कश्चिद्यथा घोरदर्शनं किञ्चित्प्राच्युदञ्चितं विचिन्त्य यथा दुःखेन सन्तप्तो भवति तथा कालवाक्यानि स्वलोकगमनविषयाणि संस्मृत्य । ततस्तदनन्तरम् । अदुःखं सुखम् उपागमत् तद्घोरदर्शनं भ्रातृमारणरूपं स्मृत्वा दुःखेन च सन्तप्तोऽभूदिति वाऽर्थः ॥ १६ ॥

स०—तवातिप्रेमवामत्वान्मोघा भवतु प्रतिज्ञा... हीनप्रतिज्ञा इति ॥ ३ ॥ यदि महा—

लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु रामः प्रचलितेन्द्रियः । मन्त्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसम् ॥ ५ ॥ अब्रवीच्च तदा वृत्तं तेषां मध्ये स राघवः । दुर्वासोभिगमं चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः समासत । वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७ ॥ दृष्टमेतन्महाबाहो क्षयं ते रोमहर्षणम् । लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥ ८ ॥ त्यजैनं बलवान् कालो मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः । विनष्टायां प्रतिज्ञायां धर्मोऽपि च लयं व्रजेत् ॥ ९ ॥ ततो धर्मे विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं सर्वं विनश्येत्तु न संशयः ॥ १० ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्याभिपालनात् । लक्ष्मणेन विना चाद्य जगत् स्वस्थं कुरुष्व ह ॥ ११ ॥ तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसंहितम् । श्रुत्वा परिषदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १२ ॥ विसर्जये त्वां सौमित्रे मा भूद्धर्मविपर्ययः । त्यागो वधो वा विहितः साधूनां तूभयं समम् ॥ १३ ॥ रामेण भाषिते वाक्ये बाष्पव्याकुलितेन्द्रियः । लक्ष्मणस्त्वरितं प्रायात् स्वगृहं न विवेश ह ॥ १४ ॥ स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृताञ्जलिः । निगृह्य सर्वस्रोतांसि निश्वासं न मुमोच ह ॥ १५

न्यायवतीत्यर्थः ॥ २–४ ॥ लक्ष्मणेनेति । प्रचलितेन्द्रियः त्यक्तावाङ्मुखमौनतया प्रवृत्तवागादीन्द्रियः ॥ ५–१० ॥ स त्वमिति । अभिपालनात् हेतौ पञ्चमी । अभिपालनार्थमित्यर्थः ॥ ११–१३ ॥ रामेणेति । रामेण भाषितः, इत्युक्तरीत्येति शेषः ॥ १४ ॥ स इति । सर्वस्रोतांसि सर्वेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

–राज । तव प्रीतिर्मयि यदि चानुग्राह्यता तर्हि निर्विशङ्कं मां जहि । धर्मं प्रतिज्ञापरिपालनायातं वर्धय । लोके स्वानुजमपि कृतप्रतिज्ञापरिपालनकृतेऽवधीद्राम इति कीर्तिमुपार्जयेति भावः ॥ ४ ॥

अनिश्वसन्तं युक्तं तं सशक्राः साप्सरोगणाः । देवाः सर्षिगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यकिरंस्तदा ॥ १६ ॥ अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलम् । प्रगृह्य लक्ष्मणं शक्रस्त्रिदिवं संविवेश ह ॥ १७ ॥ ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसत्तमाः । दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वेऽपूजयन् समहर्षयः॥ १८॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर
श्रीरामायणे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

विसृज्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोकसमन्वितः । पुरोधसं मन्त्रिणश्च नैगमांश्चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य राज्येऽभिषेक्ष्यामि भरतं धर्मवत्सलम् । अयोध्यायाः पतिं वीरं ततो यास्याम्यहं वनम् ॥ २ ॥ प्रवेशयत संभारान् मा भूत् कालस्य पर्ययः । अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम् ॥३॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं सर्वाः प्रकृतयो भृशम् । मूर्धभिः प्रणता भूमौ गतसत्त्वा इवाभवन्॥४॥

अनिश्वसन्तमिति । युक्तं योगयुक्तम्, अभ्यकिरन् ॥ १६ ॥ अदृश्यमिति । अदृश्यं यथा तथा ॥ १७ ॥ तत इति । चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । शेषसुपर्णविष्वक्सेनविष्णुरूपेण चतुर्विभागो विष्णुस्तत्र शेषरूपश्चतुर्थांशो लक्ष्मणः । सुपर्णभूतो भरतः । विष्वक्सेनरूपः शत्रुघ्न इति रहस्यार्थः । अत एव पुराणान्तरेषु शेषावतारो लक्ष्मण इति प्रसिद्धिः । अनन्तगरुडविष्वक्सेनविष्णुरूपेणात्मानं चतुर्धा व्यूह्य वर्तते सर्वेश्वर इति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

विसृज्येत्यादि ॥ १ ॥ अद्येति । भरतमयोध्याधिपतिमभिषेक्ष्यामीति मनोरथं करोमि । ततो वनं यास्यामि, महाप्रस्थानविधिनेति शेषः ॥ २ ॥ प्रवेशयतेति । सम्भारानिति । भरताभिषेकार्थानित्यर्थः ॥ ३॥ तदिति । सर्वाः

भरतश्च विसंज्ञोऽभूच्छ्रुत्वा रामस्य भाषितम् । राज्यं विगर्हयामास राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ सत्येनाहं शपे राजन् स्वर्गलोके न चैव हि । न कामये यथा राज्यं त्वां विना रघुनन्दन ॥ ६ ॥ इमौ कुशलवौ राजन्नभिषिञ्च नराधिप । कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥७॥ शत्रुघ्नस्य तु गच्छन्तु दूतास्त्वरितविक्रमाः । इदं गमन मस्माकं स्वर्गायाख्यान्तु मा चिरम् ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतेनोक्तं दृष्ट्वा चापि ह्यधोमुखान् । पौरान् दुःखेन सन्तप्तान् वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ वत्स राम इमाः पश्य धरणीं प्रकृतीर्गताः । ज्ञात्वैषामीप्सितं कार्यं मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ १० ॥ वसिष्ठस्य तु वाक्येन उत्थाप्य प्रकृतीजनम् । किं करोमीति काकुत्स्थः सर्वा वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ ततः सर्वाः प्रकृतयो रामं वचन मब्रुवन् । गच्छन्तमनुगच्छामो यत्र राम गमिष्यसि ॥१२॥ पौरेषु यदि ते प्रीतिर्यदि स्नेहो ह्यनुत्तमः । सपुत्र दाराः काकुत्स्थ समागच्छाम सत्पथम् ॥१३॥

प्रकृतयः सुमन्त्रादयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सत्येनेति । स्वर्गलोके न चेत्यादि । हे रघुनन्दन ! त्वां विना प्राप्ये स्वर्गलोके न च कामये, सुखभोगमिति शेषः । तथा त्वां विना यथा राज्यं त्वदाज्ञया यथानुक्रमप्राप्तमयोध्याराज्यं न च कामये । हे राजन्! इममर्थं सत्येन शपे ॥ ६ ॥ एवं भरत उक्त्वाऽनन्तरं कुश लवावभिषिञ्चेत्याह-इमौ कुशलवावित्यादि। उत्तरेष्विति। उत्तरकोसलेष्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ शत्रुघ्नस्येति । इदम् अस्माकं प्रवर्तमानं स्वर्गाय गमनवृत्तान्तं शत्रुघ्न स्याख्यातुं दूता गच्छन्तु, गत्वा चाख्यान्तु । मा चिरं विलम्बो मा भूत् । इदं गमनमस्माकं शीघ्रमाख्यान्तु मा चिरमिति च पाठः॥८-१०॥ वसिष्ठस्येति । प्रकृतीजनम् । छान्दसो दीर्घः ॥ ११ ॥ १२ ॥ पौरेष्विति । सत्पथं ब्रह्मलोक

स०-हे वत्स राम ! धरणीं गताः दण्डवत्पतिताः । प्रकृतीरिमाः इमान् पौरान् पश्य । एषाम् इमाश्च इमे च इमे तेषाम् " पुमान् स्त्रिया " इत्येकशेषः । एवमुत्तरत्रापि । अनेन प्रकृतीरिति प्रकृतत्वादासामिति वक्तव्यमिति सन्देहोऽवस्कन्द्यते ॥ १० ॥

तपोवनं वा दुर्गं वा नदीमम्भोनिधिं तथा । वयं ते यदि न त्याज्याः सर्वान् नो नय ईश्वर ॥ १४ ॥ एषा नः परमा प्रीतिरेष नः परमो वरः। हृद्गता नः सदा प्रीतिस्तवानुगमने नृप ॥ १५ ॥ पौराणां दृढभक्तिं च बाढमित्येव सोऽब्रवीत् । स्वकृतान्तं चान्ववेक्ष्य तस्मिन्नहनि राघवः [सुतौ प्रस्थापयामास धर्मिष्ठौ धर्मवत्सलौ] ॥ १६ ॥ कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् । अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ ॥ १७ ॥ अभिषिक्तौ सुतावङ्के प्रतिष्ठाप्य पुरे ततः । परिष्वज्य महाबाहुर्मूर्ध्न्युपाघ्राय चासकृत् ॥ १८ ॥ रथानां तु सहस्राणि नागानामयुतानि च । दशायुतानि चाश्वानामेकैकस्य धनं ददौ ॥ १९ ॥ बहुरत्नौ बहुधनौ हृष्टपुष्टजनावृतौ । स्वे पुरे प्रेषयामास भ्रातरौ तु कुशीलवौ ॥ २० ॥ अभिषिच्य सुतौ वीरौ प्रतिष्ठाप्य पुरे तदा । दूतान् सम्प्रेषयामास शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ २१ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तर श्रीरामायणे सप्तोत्तरशततमः सर्गः॥ १०७॥

मार्गम्, त्वया गम्यमानमिति शेषः ॥ १३ ॥ तपोवनमिति । वयमिति । न त्याज्याः अतः सर्वान्नय। तत्र हेतुः ईश्वरेति ॥१४॥१५॥ पौराणामिति। कृतान्तं च कर्तव्यतासिद्धान्तं च ॥ १६ ॥ कोसलेष्विति । सुतावभिषिच्य प्रस्थापयामास ॥ १७॥ अभिषिक्तौ सुताविति । पुरे अयोध्यायाम्, स्वसमीपे कोसलद्वय राज्यार्थमभिषिक्तौ अङ्के प्रतिष्ठाप्य मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य रथादिकं ददौ ॥१८॥ रथानां त्वित्यादि । पुनर्दीयमानं राजोपवाह्यदिव्यरथादिविषयम् ॥१९॥२०॥ अभिषिच्येत्युक्तार्थम् ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

ते दूता रामवाक्येन चोदिता लघुविक्रमाः । प्रजग्मुर्मधुरां शीघ्रं चक्रुर्वासं च नाध्वनि ॥ १ ॥ ते तु त्रिभिरहोरात्रैः सम्प्राप्य मधुरामथ । शत्रुघ्नाय यथातत्त्वमाचख्युः सर्वमेव तत् ॥ २ ॥ लक्ष्मणस्य परित्यागं प्रतिज्ञां राघवस्य च । पुत्रयोरभिषेकं च पौरानुगमनं तथा ॥ ३ ॥ कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वतरोधसि । कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता । श्रावस्तीति पुरी रम्या श्राविता च लवस्य च ॥ ४ ॥ अयोध्यां विजनां कृत्वा राघवो भरतस्तथा । स्वर्गस्य गमनोद्योगं कृतवन्तौ महारथौ ॥ ५ ॥ एवं सर्वं निवेद्याशु शत्रुघ्नाय महात्मने । विरेमुस्ते ततो दूतास्त्वर राजेति चाब्रुवन् ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं कुलक्षयमुपस्थितम् । प्रकृतीस्तु समानीय काञ्चनं च पुरोधसम् ॥ ७ ॥ तेषां सर्वं यथावृत्तमब्रवीद्रघुनन्दनः । आत्मनश्च विपर्यासं भविष्यं भ्रातृभिः सह ॥ ८ ॥ ततः पुत्रद्वयं वीरः सोऽभ्यषिञ्चन्नराधिपः । सुबाहुर्मधुरां लेभे शत्रुघाती च वैदिशम् ॥ ९ ॥ द्विधा कृत्वा तु तां सेनां माधुरीं पुत्रयोर्द्वयोः । धनं च युक्तं कृत्वा वै स्थापयामास पार्थिवः ॥ १० ॥

ते दूता इत्यादि ॥ १।२ ॥ लक्ष्मणस्येति । राघवस्य प्रतिज्ञामिति । कालपुरुषं प्रति ब्रह्मलोकागमनप्रतिज्ञामित्यर्थः । पौरानुगमनं पौरानुगमनानुमतिम् ॥ ३ ॥ कुशस्येति । कुशस्य कुशावती पुरी, लवस्य श्रावस्तीति श्रावितेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ एवमिति । त्वर गमनाय त्वरितो भव । राजेति । राजन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वेति । काञ्चनं काञ्चनाख्यम् । विपर्यासं देहवियोगम् ॥ ७-९ ॥ द्विधेति । धनं युक्तं च कृत्वेति । यथोचितं यथाशास्त्रं विभागं

सुबाहुं मधुरायां च वैदिशे शत्रुघातिनम् । ययौ स्थाप्य तदाऽयोध्यां रथेनैकेन राघवः ॥ ११ ॥ स ददर्श महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् । सूक्ष्मक्षौमाम्बरधरं मुनिभिः सार्धमक्षयैः ॥ १२ ॥ सोऽभिवाद्य ततो रामं प्राञ्जलिः प्रयतेन्द्रियः । उवाच वाक्यं धर्मज्ञं धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ १३ ॥ कृत्वाऽभिषेकं सुतयोर्युक्तं राघवनन्दन । तवानुगमने राजन् विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ १४ ॥ न चान्यदपि वक्तव्यमतो वीर न शासनम् । विलोक्यमानमिच्छामि त्वद्विधेन विशेषतः ॥ १५ ॥ तस्य तां बुद्धिमक्लीबां विज्ञाय रघुनन्दनः । बाढमित्येव शत्रुघ्नं रामो वाक्यमुवाच ह ॥ १६ ॥ तस्य वाक्यस्य वाक्यान्ते वानराः कामरूपिणः । ऋक्षराक्षससङ्घाश्च समापेतुरनेकशः ॥ १७ ॥ सुग्रीवं ते पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः । ते रामं द्रष्टुमनसः स्वर्गायाभिमुखं स्थितम् ॥ १८ ॥ देवपुत्रा ऋषिसुता गन्धर्वाणां सुतास्तथा । रामक्षयं विदित्वा ते सर्व एव समागताः ॥ १९ ॥ ते राममभिवाद्योचुः सर्वे वानरराक्षसाः । तवानुगमने राजन् सम्प्राप्ताः कृतनिश्चयाः ॥ २० ॥ यदि राम विनाऽस्माभिर्गच्छेस्त्वं पुरुषोत्तम । यमदण्डमिवोद्यम्य त्वया स्म विनिपातिताः ॥ २१ ॥ तैरेवमुक्तः काकुत्स्थो बाढमित्यब्रवीत् स्मयन् ॥ २२ ॥

कृत्वेत्यर्थः ॥ १०–१४ ॥ न चेति । अन्यन्न वक्तव्यमिति माऽस्त्विति न वक्तव्यमित्यर्थः । विलोक्यमानमित्यादि । त्वद्विधेन परमानुग्रहसमर्थेन विलोक्यमानमनुगृह्यमाणमेव सम्पादयितुमात्मानमिच्छामि ॥१५–२०॥ यदीति । यमदण्डमुद्यम्यैव त्वया विनिपातिताः स्म, हताः स्मेत्यर्थः ॥ २१–२६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे रामं सुग्रीवोऽपि महाबलः । प्रणम्य विधिव द्वीरं विज्ञापयितुमुद्यतः ॥ २३ ॥ अभिषिच्याङ्गदं वीर मागतोऽस्मि नरेश्वर । तवानुगमने राजन् विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ २४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः । वानरेन्द्रमथोवाच मैत्रं तस्यानुचिन्तयन् ॥ २५ ॥ सखे शृणुष्व सुग्रीव न त्वयाऽहं विनाकृतः । गच्छेयं देवलोकं वा परमं वा पदं महत् ॥ २६ ॥ विभी षणमथोवाच राक्षसेन्द्रं महायशाः । यावत् प्रजा धरि ष्यन्ति तावत्त्वं वै विभीषण। राक्षसेन्द्र महावीर्य लङ्कास्थ स्त्वं धरिष्यसि ॥ २७ ॥ यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च याव त्तिष्ठति मेदिनी । यावच्च मत्कथा लोके तावद्राज्यं तवा स्त्विह ॥ २८ ॥ शासितस्त्वं सखित्वेन कार्यं ते मम शासनम् । प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ किंचान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महामते ॥ ३० ॥ आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । आराधनीयमनिशं सर्वैर्देवैः सवासवैः ॥ ३१ ॥ तथेति प्रतिजग्राह रामवाक्यं विभीषणः । राजा राक्षस मुख्यानां राघवाज्ञामनुस्मरन् ॥ ३२ ॥ तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थो हनूमन्तमथाब्रवीत् । जीविते कृतबुद्धिस्त्वं मा प्रतिज्ञां विलोपय ॥ ३३ ॥

एवं तेषामनुगमनार्थवचनं श्रुत्वा व्यवस्थामाह—विभीषणमित्यादि । विभीषणस्य ब्रह्मणा अमरत्वप्रदानप्रदर्शनात् स्नेहेनैवावस्थानं शास्ति यावत्प्रजा इति । धरिष्यसीति, देहमिति शेषः ॥ २७–३२ ॥ तमिति । अथ हनुमतोऽपि अमरत्वं प्रति ब्रह्मदत्तवरत्वात् यावद्रामकथाप्रचारः भूलोके तावत् तच्छ्रवणस्य प्रार्थितत्वात् तथा रामेणानुज्ञातत्वाच्च तस्य च स्थापनम् ।

मत्कथाः प्रचरिष्यन्ति यावल्लोके हरीश्वर । तावद्रमस्व सुप्रीतो मद्वाक्यमनुपालयन् ॥ ३४ ॥ एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना । वाक्यं विज्ञापयामास परं हर्षमवाप्य च ॥ ३५ ॥ यावत्तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी । तावत् स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन् ॥ ३६ ॥ जाम्बवन्तं तथोक्त्वा तु वृद्धं ब्रह्मसुतं तथा । मैन्दं च द्विविदं चैव पञ्च जाम्बवता सह । यावत् कलिश्च सम्प्राप्तस्तावज्जीवत सर्वदा ॥३७॥ तानेव मुक्त्वा काकुत्स्थः सर्वांस्तानृक्षवानरान् । उवाच बाढं गच्छध्वं मया सार्धं यथेप्सितम् ॥३८॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टोत्तरशततमः सर्गः॥ १०८॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ।
रामः कमलपत्राक्षः पुरोधसमथाब्रवीत् ॥ १॥
अग्निहोत्रं व्रजत्वग्रे दीप्यमानं सह द्विजैः ।
वाजपेयातपत्रं च शोभमानं महापथे ॥ २ ॥

जीवित इत्यादि । जीविते जीवितावस्थाने, कृतबुद्धिः कृतनिश्चयः सन्, प्रतिज्ञां त्वत्कृतां मा विलोपय । मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः । इति च पाठः ॥ ३३ ॥ उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते—मत्कथा इति ॥ ३४–३६ ॥ जाम्बवन्तमिति । जाम्बवतोऽपि ब्रह्मपुत्रत्वात् ब्रह्मणैव दत्तवरत्वाच्च स्थापनम् । मैन्दद्विविदयोरपि पित्रोरश्विनोरनुग्रहादमृतप्राशित्वाच्च स्थापनम् । विभीषणादयोऽमराः पञ्च, ते यूयं यावत्कलिः यावत्प्रलयः तावज्जीवत, कलौ प्रलये सम्प्राप्ते सति देहं त्यजतेति शेषः ॥ ३७ ॥ तानिति । सर्वांस्तानिति । पञ्चामरव्यतिरिक्तानित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

प्रभातायामित्यादि ॥ १ ॥ अग्निहोत्र मिति । वाजपेयातपत्रं चेति । तस्य

ततो वसिष्ठस्तेजस्वी सर्वं निरवशेषतः । चकार विधिवद्धर्मं महाप्रास्थानिकं विधिम् ॥ ३ ॥ ततः सूक्ष्माम्बरधरो ब्रह्ममावर्तयन् परम् । कुशान् गृहीत्वा पाणिभ्यां प्रसज्य प्रययावथ ॥ ४ ॥ अव्याहरन् क्वचित् किंचिन्निश्चेष्टो निस्सुखः पथि । निर्जगाम गृहात्तस्माद्दीप्यमान इवांशुमान् ॥ ५ ॥ रामस्य दक्षिणे पार्श्वे सपद्मा श्रीरुपाश्रिता । सव्ये तु ह्रीर्महादेवी व्यवसायस्तथाऽग्रतः ॥ ६ ॥ शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतमुत्तमम् । तथाऽऽयुधानि ते सर्वे ययुः पुरुषविग्रहाः ॥ ७ ॥ वेदा ब्राह्मणरूपेण गायत्री सर्वरक्षिणी । ओङ्कारोऽथ वषट्कारः सर्वे राममनुव्रताः ॥ ८ ॥ ऋषयश्च महात्मानः सर्व एव महीसुराः । अन्वगच्छन् महात्मान स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ ९ ॥ तं यान्तमनुगच्छन्ति ह्यन्तःपुरचराः स्त्रियः । सवृद्धबालदासीकाः सवर्षवरकिङ्कराः ॥ १० ॥

धर्मानुष्ठानबलप्राप्तत्वाद्राजचिह्नस्य सन्न्यस्तत्वाच्च सीतायाः पत्न्याः स्थितत्वादग्नेरपि स्थितिरिति पूर्वमेवोक्तम् ॥ २ ॥ तत इति । महाप्रस्थानमर्हतीति महाप्रास्थानिकम् ॥ ३ ॥ तत इति । परं ब्रह्ममावर्तयन्निति । अकारान्तत्वमार्षम् । देवमन्त्रमित्यर्थः । प्रसज्य गृहीत्वेति । अङ्गुलीविवरप्रसक्तं कृत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अव्याहरन्निति । निश्चेष्टः किंचित्पदार्थदर्शनश्रवणस्पर्शनादिविषयकेन्द्रियचेष्टारहित इत्यर्थः । निस्सुखः पथि, पादुकादिसुखमुपेक्ष्य शर्कराकण्टकबाधां सोढुमुद्युक्तः निर्जगामेत्यर्थः ॥ ५ ॥ रामस्येति । सपद्मा पद्महस्ता ॥ ६–९ ॥ तमिति ।

स०—तथा संहारशक्तिसहकारिणामपि मूर्ततयोपासकत्वमाह—**शरा** इति । एवं रौद्रशक्तिसेवा दर्शिता । आयुधाः उक्तेभ्योऽन्ये । पुरुषविग्रहाः । इयमुग्रशक्तिः । यद्यपि 'आयुधं तु प्रहरणम्' इति निबन्धामरो नपुंसकमायुधशब्दं तथापि पुंनपुंसकाधिकारे लिङ्गानुशासने आयुधशब्दस्य "औषधायुध–" इत्यादिग्रहणात् पुँल्लिङ्गताप्यवगन्तव्या । तथाऽऽयुधाश्च ते सर्वे इति पाठः ॥ ७ ॥ वषट्कारः सोऽपि कर्मयोगः । इत्येते सर्वे अनुव्रताः । "वर्णात्कारः" इति यद्यप्यस्ति श्रौत्योक्त्यातन्त्रमेकवचनमिति वा छान्दसत्वेन वा युज्यते ॥ ८ ॥ स्वर्गद्वारं सान्तानिकादिवैकुण्ठपर्यन्तम् । तत्तद्योग्यतामनुसृत्य गतिः । अत एवमुक्तिः ॥ ९ ॥ अन्तःपुरचराः अन्तःपुरचर्यः । पचादित्वम् । तेनाकारान्तता । अन्तःपुरचराः पुरुषाः विश्वस्ता वृद्धा वा ॥ १० ॥

सान्तःपुरश्च भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ । रामं गति मुपागम्य साग्निहोत्रमनुव्रतः ॥ ११ ॥ ते च सर्वे महात्मानः साग्निहोत्राः समागताः । सपुत्रदाराः काकुत्स्थमनु जग्मुर्महामतिम् ॥ १२ ॥ मन्त्रिणो भृत्यवर्गाश्च सपुत्र पशुबान्धवाः । सर्वे सहानुगा राममन्वगच्छन् प्रहृष्टवत् ॥ १३ ॥ ततः सर्वाः प्रकृतयो हृष्टपुष्टजनावृताः । गच्छन्त मन्वगच्छंस्तं राघवं गुणरञ्जिताः ॥ १४ ॥ ततः सस्त्री पुमांसस्ते सपक्षिपशुवाहनाः । राघवस्यानुगाः सर्वे हृष्टा विगतकल्मषाः ॥ १५ ॥ स्नाताः प्रमुदिताः सर्वे हृष्टाः पुष्टाश्च वानराः । दृढं किलकिलाशब्दैः सर्वं राममनुव्रतम् ॥ १६ ॥ न तत्र कश्चिद्दीनो वा व्रीडितो वाऽपि दुःखितः । हृष्टं प्रमुदितं सर्वं बभूव परमाद्भुतम् ॥ १७ ॥ द्रष्टुकामोऽथ निर्यान्तं रामं जानपदो जनः । यः प्राप्तः सोऽपि दृष्ट्वैव स्वर्गायानुगतो मुदा ॥ १८ ॥ ऋक्षवानररक्षांसि जनाश्च पुरवासिनः । आगच्छन् परया भक्त्या पृष्ठतः सुसमाहिताः ॥ १९ ॥ यानि भूतानि नगरेऽप्यन्तर्धानगतानि च । राघवं तान्यनुययुः स्वर्गाय समुपस्थितम् ॥ २० ॥ यानि पश्यन्ति काकुत्स्थं स्थावराणि चराणि च । सर्वाणि रामगमने ह्यनुजग्मुर्हि तान्यपि ॥ २१ ॥ नोच्छ्वसत्तदयोध्यायां सुसूक्ष्ममपि दृश्यते । तिर्यग्योनिगताश्चापि सर्वे राममनुव्रताः ॥ २२ ॥

इत्यार्ष० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

नपुंसका वर्षवराः ॥ १०–१२ ॥ मन्त्रिण इति । प्रहृष्टवत्, देहविसर्जनसमये समीपावस्थानजः प्रहर्षः ॥ १३–१५ ॥ स्नाता इति । किलकिलाशब्दैरिति, उपलक्षितमिति शेषः । सर्वमिति, वानरबलमिति शेषः ॥ १६ ॥ नेति । व्रीडित इति, भगवदपराधादिना पूर्वकृतेनेति शेषः ॥ १७–१९ ॥ यानीति । स्वर्गाय ब्रह्मलोकगमनाय ॥ २० ॥ २१ ॥ नेति । उच्छ्वसत्

दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

अध्यर्धयोजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् । सरयूं पुण्यसलिलां ददर्श रघुनन्दनः ॥ १ ॥ तां नदीमाकुलावर्तां सर्वत्रानुसरन्नृपः । आगतः सप्रजो रामस्तं देशं रघुनन्दनः ॥ २ ॥ अथ तस्मिन् मुहूर्ते तु ब्रह्मा लोकपितामहः । सर्वैः परिवृतो देवैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ॥ ३ ॥ आययौ यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः । विमानशतकोटीभिर्दिव्याभिरभिसंवृतः ॥ ४ ॥ दिव्यतेजोवृतं व्योम ज्योतिर्भूतमनुत्तमम् । स्वयम्प्रभैः स्वतेजोभिः स्वर्गिभिः पुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥ पुण्या वाता ववुश्चैव गन्धवन्तः सुखप्रदाः । पपात पुष्पवृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महौघवत् ॥ ६ ॥ तस्मिंस्तूर्यशतैः कीर्णे गन्धर्वाप्सरसङ्कुले । सरयूसलिलं रामः पद्भ्यां समुपचक्रमे ॥ ७ ॥ ततः पितामहो वाणीमन्तरिक्षादभाषत । आगच्छ विष्णो भद्रं ते दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ ८ ॥ भ्रातृभिः सह देवाभैः प्रविशस्व स्विकां तनुम् । यामिच्छसि महाबाहो तां तनुं प्रविश स्विकाम् । वैष्णवीं तां महातेजस्तद्वाकाशं सनातनम् ॥ ९ ॥

सप्राणमित्यर्थः । सुसूक्ष्ममपि न दृश्यते, अननुयातामिति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामा० नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

अध्यर्धेत्यादि । अर्धाधिकं योजनमध्यर्धयोजनम् । पश्चान्मुखाश्रितां पश्चान्मुखेन स्वेनाश्रिताम् ॥ १–४ ॥ दिव्येति । स्वयम्प्रभैः स्नेहं विना स्वयमेव प्रकाशमानैः ॥ ५ ॥ पुण्या इति । महौघवत् महासमृद्धार्था ॥ ६ ॥ तस्मिन्निति । गन्धर्वाप्सरसङ्कुले गन्धर्वाप्सरस्सङ्कुले । पद्भ्यां समुपचक्रमे, गन्तुमिति शेषः ॥ ७ ॥ तत इति । अन्तरिक्षादभ्याशमागत्याभाषतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ भ्रातृभिरिति । स्विकां तनुमिति । त्वं विष्णुतनुं लक्ष्मणः शेषतनुं भरतो गरुडतनुं शत्रुघ्नो विष्वक्सेनतनुमित्यर्थः । तद्वाकाशं सनातनम् । " ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् " इति श्रुत्युक्तपरमाकाशं विष्णववतारकुलस्थानं वैकुण्ठं

त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित् प्रजानते । ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् । त्वामचिन्त्यं महद्भूत मक्षयं सर्वसङ्ग्रहम् ॥ १० ॥ यामिच्छसि महातेजस्तां तनुं प्रविश स्वयम् ॥ ११ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा विनिश्चित्य महामतिः । विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः ॥ १२ ॥ ततो विष्णुमयं देवं पूजयन्ति स्म देवताः । साध्या मरुद्गणाश्चैव सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ १३ ॥ ये च दिव्या ऋषिगणा गन्धर्वाप्सरसश्च याः । सुपर्णनागयक्षाश्च दैत्यदानवराक्षसाः ॥ १४ ॥ सर्वं पुष्टं प्रमुदितं सुसम्पूर्ण मनोरथम् । साधु साध्विति तैर्देवैस्त्रिदिवं गतकल्मषम् ॥ १५ ॥ अथ विष्णुर्महातेजाः पितामहमुवाच ह । एषां लोकं जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १६ ॥ इमे हि सर्वे स्नेहान्मामनुयाता मनस्विनः । भक्ता हि भजितव्याश्च त्यक्तात्मानश्च मत्कृते ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं ब्रह्मा लोकगुरुः प्रभुः । लोकान् सान्तानिकान्नाम यास्यन्तीमे समागताः ॥ १८ ॥ यच्च तिर्यग्गतं किंचित्त्वामेवमनु चिन्तयत् । प्राणांस्त्यक्ष्यति भक्त्या वै तत् सन्ताने निवत्स्यति ॥ १९ ॥ सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनन्तरे ॥ २० ॥

वा प्रविशेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अनन्तरोक्तपक्षं विवृणोति—त्वं हीत्यादिना । मायां लक्ष्मीम् । पूर्वपरिग्रहाम् अनादितया परिगृह्यमाणाम्, नित्यानपायिनी मित्यर्थः । त्वामिति । सर्वसंग्रहं सर्वानुग्राहकम् । अक्षयं चाजरं तथेति च पाठः ॥ १०–१५ ॥ अथेत्यादि । विष्णुः विष्णुत्वं प्राप्तः रामः । लोकं दातुमर्हसि । आतिवाहिकतया दातुमर्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ कथं ब्रह्मविद्यारहितानामेषां ब्रह्म लोकप्राप्तिरित्यत्राह—इमे हीति । भक्ताः भक्तिमन्तः, मत्कृते त्यक्तात्मानश्च ॥ १७ ॥ तदिति । सान्तानिकान् सान्तानिकाख्यान् लोकान् सम्प्राप्ताः सन्तः यास्यन्ति, त्वल्लोकमिति शेषः ॥ १८ ॥ न केवलमेत एव, इतः परमपि यं

वानराश्च स्विकां योनिमृक्षाश्चैव तथा ययुः। येभ्यो विनिस्सृताः सर्वे सुरेभ्यः सुरसम्भवाः॥२१॥तेषु प्रविविशे चैव सुग्रीवः सूर्यमण्डलम्। पश्यतां सर्वदेवानां स्वान् पितॄन् प्रतिपेदिरे॥२२॥ तथोक्तवति देवेशे गोप्रतारमुपागताः। भेजिरे सरयूं सर्वे हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः ॥ २३॥ अवगाह्य जलं यो यः प्राणी ह्यासीत् प्रहृष्टवत्। मानुषं देहमुत्सृज्य विमानं सोऽध्यरोहत ॥ २४॥ तिर्यग्योनिगतानां च शतानि सरयूजलम् । सम्प्राप्य त्रिदिवं जग्मुः प्रभासुर वपूंषि च । दिव्या दिव्येन वपुषा देवा दीप्ता इवाभवन् ॥ २५ ॥ गत्वा तु सरयूतोयं स्थावराणि चराणि च। प्राप्य तत्तोयविक्लेदं देवलोकमुपागमन् ॥ २६ ॥ तस्मिन्नपि समापन्ना ऋक्षवानरराक्षसाः। तेऽपि स्वर्गं प्रविविशुर्देहान्निक्षिप्य चाम्भसि ॥ २७ ॥ ततः समागतान् सर्वान् स्थाप्य लोकगुरुर्दिवि । जगाम त्रिदशैः सार्धं सदा हृष्टैर्दिवं महत् ॥ २८॥

इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे दशोत्तरशततमः सर्गः॥११०॥

रामभक्तास्तेऽपि विष्णुलोकं प्राप्नुवन्तीत्याह–यच्चेति। ब्रह्मलोकादनन्तरे अव्यवहितोपरिदेशस्थे सर्वैर्गुणैर्युक्ते। "एषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु" इति श्रुतेः। सर्वगुणैर्नित्ययुक्ते सान्तानिके निवत्स्यतीत्यनुकर्षः॥ १९ ॥ २०॥ वानराणां तु आधिकारिकदेवांशत्वात्तत्तद्देवशरीरप्रवेश एवेत्याह–वानराश्चेत्यादिना॥ २१॥ २२॥ तथेति। गोप्रतारं गोप्रताराख्यं तीर्थम्। हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः आनन्दाश्रुपूर्णतया विक्लवदृष्टयः ॥ २३–२५ ॥ गत्वेति । तत्तोयविक्लेदं तत्तोयसेचनम् ॥ २६॥२७॥ तत इति। दिवं परमाकाशं वैकुण्ठम्।

स०–दिवि स्थाप्य प्रस्थाप्य। यथामर्यादं त्रिदिवं स्वलोकम्। "अथ रामस्तु तच्छ्रुत्वा शङ्खचक्रगदाधरः। पीताम्बरधरः स्रग्वी आरूढविनतासुतः। नागराजधृतच्छत्रः कन्यका दधानोऽभयमुद्रां च दक्षिणेन करेण सः। विष्वक्सेनस्य वेत्रिणः। अन्तरिक्षस्थितः श्रीमान् श्रिया भूम्या समाधृतचामरः। शृण्वानो लोकशब्दं तु

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् । रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥१॥ ततः प्रतिष्ठितो विष्णुः स्वर्गलोके यथापुरम् । येन व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । नित्यं शृण्वन्ति सन्तुष्टा दिव्यं रामायणं दिवि ॥ ३ ॥ इदमाख्यानमायुष्यं सौभाग्यं पापनाशनम् । रामायणं वेदसमं श्राद्धेषु श्रावयेद्बुधः ॥४॥ अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् । सर्वपापैः प्रमुच्येत पदमप्यस्य यः पठेत् ॥५॥ पापान्यपि च यः कुर्यादहन्यहनि मानवः । पठत्येकमपि श्लोकं पापात् स परिमुच्यते ॥६॥ वाचकाय च दातव्यं वस्त्रं धेनुं हिरण्यकम् । वाचके परितुष्टे तु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ७ ॥

त्रिदशैर्नित्यसूरिभिः, सदा हृष्टैरिति विशेषणात् । हृष्टैः प्रमुदितो देवैर्जगाम त्रिदिवं महदिति च पाठः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

अस्य काव्यस्य अपवर्गान्तसाधकतया कथाशेषानुवादपूर्वकं पठनश्रवणादिषु फलमुपदिश्यते–एतावदित्यादि । सोत्तरमुत्तरकाण्डसहितम् । मुख्यं सर्वाख्यानेभ्यः प्रशस्तमेतदाख्यानम् । एतावदेव समर्यादम् एतावच्छ्लोकसर्गकाण्डसंख्याकमेव । न न्यूनं नाधिकम् ॥ १ ॥ तत इति । ततः स्वभक्तजनस्य स्वलोकप्रापणानन्तरम्, विष्णुः स्वर्गलोके परमस्वर्गे वैकुण्ठे, यथापुरं यथापूर्वम्, प्रतिष्ठितः । स्वर्गशब्दस्य लोकपरत्वभ्रमव्यावृत्त्यर्थं विष्णुं विशिनष्टि येनेति ॥ २ ॥ इदं च रामायणं न केवलं मनुष्याणां भोग्यं; किन्तु देवतानामपि भोग्यमेवेत्याह–तत इति । ततः ब्रह्मस्थानपूजितत्वादेः ॥ ३ ॥ इदमिति । इदमाख्यानं रामायणरूपम्, आयुष्यम् आयुर्वर्धनम्, सौभाग्यं सौभाग्यवर्धनम् । श्राद्धे च श्रावयेत्, अक्षय्यपितृतृप्त्यर्थमिति शेषः ॥४–७॥

–श्रितः । अनुगानानयामास सर्वान्निरवशेषतः । उवाह तार्क्ष्यस्तान् सर्वान् विग्रहान्तरमास्थितः ॥ " इति पाद्मोक्ताऽपि कथा उक्तरीत्याऽविरोधेनानुसन्धेया ॥ २८ ॥

एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः । सपुत्रपौत्रो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य चेह महीयते ॥ ८ ॥ अयोध्याऽपि पुरी रम्या शून्या वर्षगणान् बहून् । ऋषभं प्राप्य राजानं निवासमुपयास्यति ॥ ९ ॥ एतदाख्यानमायुष्यं सभविष्यं सहोत्तरम् । कृतवान् प्रचेतसः पुत्रस्तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत ॥ १० ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयायुतस्य च । लभते श्रवणादेव सर्गस्यैकस्य मानवः ॥ ११ ॥ प्रयागादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । नैमिशादीन्यरण्यानि कुरुक्षेत्रादिकान्यपि । गतानि तेन लोकेऽस्मिन् येन रामायणं श्रुतम् ॥ १२ ॥ हेमभारं कुरुक्षेत्रे ग्रस्ते भानौ प्रयच्छति । यश्च रामायणं लोके शृणोति सदृशावुभौ ॥ १३ ॥ सम्यक्छ्रद्धासमायुक्तः शृणुते राघवीं कथाम् । सर्वपापात् प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १४ ॥ आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् । यः शृणोति सदा भक्त्या स गच्छेद्वैष्णवीं तनुम् ॥ १५ ॥ पुत्रदाराश्च वर्धन्ते सम्पदः सन्ततिस्तथा । सत्यमेतद् विदित्वा तु श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥ १६ ॥ गायत्र्याश्च स्वरूपं तद्रामायणमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् । सर्वपापैः प्रमुच्येत पदमप्यस्य यः पठेत् ॥ १८ ॥ यः पठेच्छृणुयान्नित्यं चरितं राघवस्य ह । भक्त्या निष्कल्मषो भूत्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ १९ ॥ चिन्तयेद्राघवं नित्यं श्रेयः प्राप्तुं य इच्छति । श्रावयेदिदमाख्यानं ब्राह्मणेभ्यो दिने दिने ॥ २० ॥

एतदिति । लोकेऽस्मिन्, महीयत इत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥ अयोध्येति । निवासं सुजनाश्रयत्वम् ॥ ९ ॥ एतदाख्यानमिति । सहोत्तरमिति । अभिषेकानन्तरवृत्तान्तः । सीताभूप्रवेशानन्तरभाविवृत्तान्तस्तु सभविष्यमित्युच्यते । कृतवान् प्रचेतस इति । तद्रामायणं ब्रह्माप्यन्वमन्यत । अपि प्राधान्ये । अन्व

यस्त्विदं रघुनाथस्य चरितं सकलं पठेत् । सोऽसुक्षये विष्णुलोकं गच्छत्येव न संशयः ॥ २१ ॥ पिता पितामहस्तस्य तथैव प्रपितामहः । तत्पिता तत्पिता चैव विष्णुं यान्ति न संशयः ॥२२॥ चतुर्वर्गप्रदं नित्यं चरितं राघवस्य तु । तस्माद्यत्नवता नित्यं श्रोतव्यं परमं सदा ॥२३॥ शृण्वन् रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा । स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥ २४ ॥ एवमेतत् पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायामुत्तरश्रीरामायणे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥१११॥ उत्तरकाण्डं समाप्तम् ॥

मन्यत अङ्गीकृतवान् । सदा पठति स्मेत्यर्थः । अत्र यकारो गायत्र्यक्षरम् । तेन गायत्रीविवरणं रामायणमिति सूचितम् ॥ १०–२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

इत्थं श्रीमच्छठारेश्चरणसरसिजद्वन्द्वसेवातिरेका-
दुद्भूतोद्दामबोधः कुशिकसुतकुलाधाम्पतेरोषधीशः ।
श्रीमान् गोविन्दराजो वरदगुरुसुतो भावनाचार्यवर्य-
प्रेम्णैव प्रेर्यमाणो व्यतनुत विपुलामन्त्यकाण्डस्य टीकाम् ॥

इति श्रीगोविन्दराजीयभूषण–रामानुजीय–तनिश्लोकी–तीर्थीयेति व्याख्याचतुष्टयोपेतं श्रीवाल्मीकिरामायणं समाप्तम् ॥

पुस्तक मिलनेका ठिकाना–

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,
"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्–प्रेस,
कल्याण–बम्बई.

खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्–प्रेस,
खेतवाडी–बम्बई.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥

इह तावत् चतुर्विंशतिसहस्रश्लोके श्रीरामायणे एकैकस्याः सहस्रश्लोक्याः आदिमश्लोके एकैकमक्षरमिति क्रमेण गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षराणि श्रीवाल्मीकिमहर्षिणा विन्यस्तानि । त इमे गायत्र्यक्षराङ्किताश्चतुर्विंशतिश्लोका लिख्यन्ते ।

कां०	सर्ग०	श्लो०	व. सं.	वर्णविवेकः ।	
१	१	१	१	त	तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् । नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥
"	३०	१७	"	स	स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः । सम्पूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसम्प्लवे ॥ २ ॥
"	६३	३	"	वि	विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः । ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ॥ ३ ॥
२	१४	३७	२	तु	चतुरश्वो रथः श्रीमान् निस्त्रिंशो धनुरुत्तमम् । वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसन्निभम् ॥ ४ ॥
"	४४	५	१	व	वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन् सदाऽनघः । दयावान् सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥५॥
"	७१	३३	२	रे	द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः । द्वास्स्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तैस्सहितो ययौ ॥६
"	९९	५२	३२	ण	निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् । उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् ॥ ७ ॥
३	१२	४	३	यं	ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् । द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम् ॥८ ॥
"	४७	१०	३	भ	मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः । अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ॥९॥
४	४	३	१४	ग	ततः परमसन्तुष्टो हनुमान् प्लवगर्षभः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं,रामं वाक्यविशारदः॥१०
"	३१	१	३०	दे	स कामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकोपम् । नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ॥ ११ ॥

१ १ ४ व ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः ।
इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १२ ॥

२७ १४ ४ स्य ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः ।
भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाश्रिता॥ १३॥

४६ ९ ११ धी नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रमः ।
दृष्टा हि हरयः सर्वे मया विपुलविक्रमाः ॥ १४ ॥

१ १ ५ म श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ।
रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १५ ॥

२८ २७ २५ हि यस्तु सव्यमसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति ।
रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः ॥ १६ ॥

" ५० ४० २३ धि तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणः ।
प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः ॥१७॥

" ६८ १ २८ य कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना ।
राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १८ ॥

" ८१ १ ३ य विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः ।
सन्निवृत्याहवात्तस्मात्प्रविवेश पुरीं ततः ॥ १९॥

" ११२ २६ १२ नः मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम् ।
क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव॥२०॥

७ १ १ २८ प्र प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते ।
आजग्मुर्ऋषयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥२१॥

" २२ ८ ४ चो ततः प्रचोदयन् सूतस्तानश्वान् रुधिरप्रभान् ।
प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥२२॥

" ४१ १ २८ द विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् ।
भ्रातृभिस्सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥२३॥

" ७६ २७ २६ या सुरा हि कथयन्ति त्वामागतं शूद्रघातिनम् ।
ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः ॥२४॥

॥ इति गायत्र्यक्षराङ्कितश्लोकाः समाप्ताः ॥

५ १ १ ४ व ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः ।
इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १२ ॥

" २७ १४ ४ स्य ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः ।
भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाश्रिता॥ १३॥

" ४६ ९ ११ धी नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रमः ।
दृष्टा हि हरयः सर्वे मया विपुलविक्रमाः ॥ १४ ॥

६ १ १ ५ म श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ।
रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १५ ॥

" २८ २७ २५ हि यस्तु सव्यमसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति ।
रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः ॥ १६ ॥

" ५० ४० २३ धि तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणः ।
प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः ॥१७॥

" ६८ १ २८ य कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना ।
राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १८ ॥

" ८१ १ ३ य विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः ।
सन्निवृत्याहवात्तस्मात्प्रविवेश पुरीं ततः ॥ १९॥

" ११२ २६ १२ नः मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम् ।
क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव॥२०॥

७ १ १ २८ प्र प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते ।
आजग्मुर्ऋषयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥२१॥

" २२ ८ ४ चो ततः प्रचोदयन् सूतस्तानश्वान् रुधिरप्रभान् ।
प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥२२॥

" ४१ १ २८ द विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् ।
भ्रातृभिस्सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥२३॥

" ७६ २७ २६ या सुरा हि कथयन्ति त्वामागतं शूद्रघातिनम् ।
ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः ॥२४॥

॥ इति गायत्र्यक्षराङ्कितश्लोकाः समाप्ताः ॥

Sri Ramayana

The commentator of Āryāsaptaśatī (I 36) Ānanda paṇḍita cites to this respect another śloka.[1]

गिरिजायाः कुचौ वन्दे भवभूति-सिताननौ ।

which is attributed to Bhavabhūti in another work Sadukti-karṇāmṛta (I. 109)[2]. It is said that in composing this verse, be received the epithet Bhavabhūti. Kaṇe says that the commentators were only led by the different etymologies of the word Bhavabhūti, which in fact was the real name of the poet. He argues that firstly, the commentators were not in agreement about the verse on account of which the poet earned this above epithet, secondly, Ghanaśyáma and Vīrarāghava give another anecedote that Śiva manifested himself to the poet in the from of a Brāhmaṇa and bestowed upon him wealth (Bhūti), thirdly, all the ancient critics from Rájaśekhara downward mention it as the real name of the poet and not an epithet or title, fourthly, in one of the works of Bhavabhūti it is clearly mentioned "Bhavabhūti nāmā" Therefore, all these arguments indicate that Bhavabhūti as the real name of the poet.

His scholarship.

Bhavabhūti came not only of a highly cultured ... himself had been a profound scholar. ... thorough scholar of the Veda, and ... Yoga philosophies and political and

... mous citation of Rasikà-Jivana, (Regnaud ...s, 1884. P. 209).

... Vacanámṛta by F. W. Thomas P. 60.